

ફોન : ૦૨૭૮-૨૪૨૫૩૨૨

૩૦૦૪૪૬

અંચલગચ્છ દિગ્દર્શન

[સચિત્ર]

પ્રયોજક :
‘પાર્શ્વ’

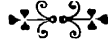

પ્રકાશક :

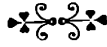
શ્રી મુલુંડ અંચલગચ્છ જૈનસમાજ
મુલુંડ, મુંબઈ-૪૦૦

અંચલગચ્છ દિગ્દર્શન

[સચિત્ર]

પ્રયોજક :
' પાશ્વ '

: પ્રકાશક :

શ્રી મુલુંડ અંચલગચ્છ જૈન સમાજ

મુલુંડ, મુંબઈ-૮૦.

પ્રાપ્તિસ્થાન :
શ્રી મેઘરાજ જૈન પુસ્તક ભંડાર
ગાડીજની ચાલ, કીકાર્ડ્રીડ,
મુંબઈ ૨.

કિંમત રૂ. ૧૫

પ્રથમાવૃત્તિ

પ્રત : ૩૦૦૦

વિ. સં. ૨૦૨૪ :: સને ૧૯૬૮

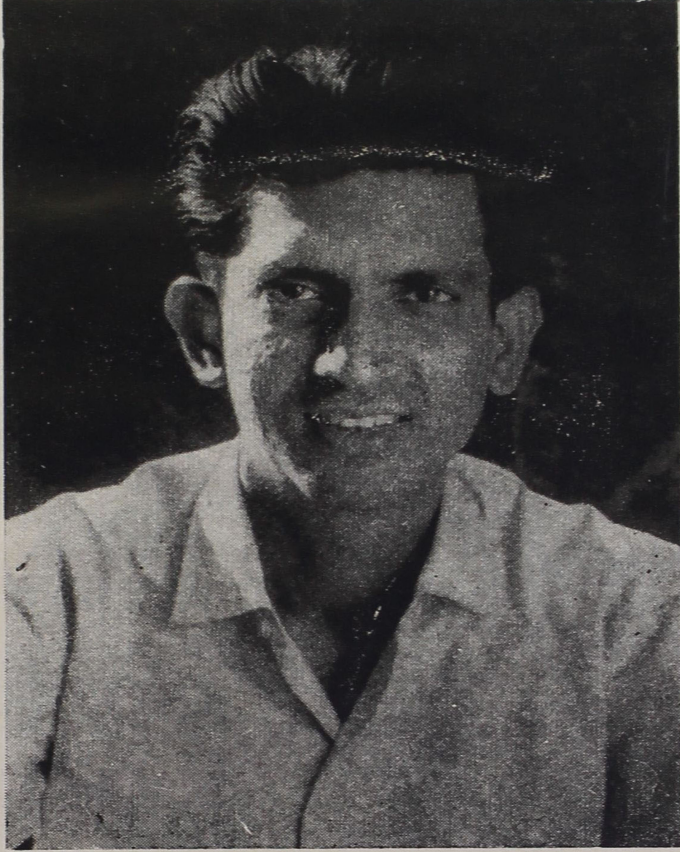

(સર્વ હક્ક પ્રકાશકોને સ્વાધીન છે.)

પ્રકાશક :
ખીમજી ઘેલાભાઈ ખોના,
ગોવિંદ કુંજ, નેહરુ રોડ,
મુલુંડ, મુંબઈ-૮૭

મુદ્રક :
મણિલાલ જગનલાલ શાહ,
ધી નવપ્રભાત પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ
ઘીકાંટા, અમદાવાદ.

લેખક શ્રી “પાર્થ”

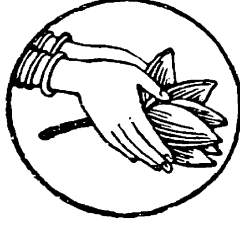
[મૂળનામ પાસવીર વીરજી દુલ્લા, જન્મ તા. ૧૦-૯-૧૯૩૪, ભરૂચીઆ. ફિલોસોફીના સ્નાતક.
“આયર્લેન્ડસૂરિ,” “જયસિંહસૂરિ,” “કલ્યાણસાગરસૂરિ,” આદિ ગ્રંથોના લેખક, અંચલ-
ગૃહીય લેખ-સંગ્રહ” ના સંશોધક અને સંપાદક, “અંચલગૃહ-દિગ્દર્શન” ના પ્રયોજક.]

ગં. સ્વ. વિદુષી અહેન શ્રી રાણુબાઈ હીરણી

[જન્મ વિ. સં. ૧૯૫૩, ભાદરવા સુદી ૫; તા. ૧-૯-૧૮૯૭, બુધવાર, નલિયા.
કચ્છ-કોણાય આશ્રમવાળાં તરીકે અધે વિશેષ પ્રસિદ્ધ, પ્રખર વક્તા, સમાજસેવિકા, ધર્મ-પ્રેરક,
જ્ઞાન-પ્રસારક અને ત્યાગમૂર્તિ. વિશેષ માટે જીવ્યો પ્રકાશકીય વક્તવ્ય પૃ. ૬.]

અર્પણ

જેમની વાત્સલ્ય વેણુના સુમધુર સ્વરોમાંથી
અમોને નવ જીવનનો મહા મંત્ર સંભળાય છે !
જેમની ત્યાગમય દેહીપ્યમાન જીવન જ્યોતિમાંથી
અમોને ઊર્ધ્વ જીવનનો દિવ્ય પ્રકાશ સાંપડે છે !
જેમની અધ્યાત્મ સભર જીવન વાટિકામાંથી
અમોને અહર્નિશ સત પ્રેરણા પરાગ લાધે છે !
એવાં કર્તવ્યનિષ્ઠ, ત્યાગમૂર્તિ, ઉપદેષ્ટા, વ્યાખ્યાતા,
વિદુષી બહેન શ્રી રાણુબાઈ હીરજીને ... .. !!

—પ્રકાશકે।

પ્રકાશકીય વક્તવ્ય

અંચલગચ્છનો આ ખુદ્દ્ ઇતિહાસગ્રંથ સમાજના કરકમલમાં સાદર કરતાં અમે અત્યંત હૃષ અનુભવીએ છીએ. આજ દિવસ સુધી આ ગચ્છની લિન્ન લિન્ન પદ્માવલીઓ, પ્રશસ્તિઓ કે એવી ઇતિહાસ કૃતિઓ તેમજ ઉત્કૃષ્ટિત શિલાલેખો કે મૂર્તિલેખો પ્રકાશમાં આવતાં ગયેલાં; પરંતુ ગચ્છનો શૃંખલાબદ્ધ ખુદ્દ્ ઇતિહાસ તો અપ્રકટ જ રહેલો. સમાજને તેમજ વિદ્વત્સમાજને આવા પ્રમાણુભૂત ગ્રંથની ખોટ સતત જણાવા લાગી. આ કાર્યની પૂર્તિ કરવાનું બહુમાન અમને પ્રાપ્ત થયું તે બદલ અમે ગૌરવની સહજ લાગણી અનુભવીએ છીએ.

આ કાર્યના પ્રેરક પૂ. આચાર્ય શ્રી નેમસાગરસૂરિજી મહારાજની શુભ નિશ્રામાં આ બહુમૂલ્ય ગ્રંથનું પ્રકાશન થાત તો ખૂબ જ ઉમંગ અને ઉત્સાહ આવત એ સ્વાભાવિક જ છે. કિન્તુ આપણું દુર્ભાગ્યે તેઓશ્રી તેમની પ્રેરણાનું ઉત્તમ ફળ જોવા આપણી વચ્ચે ઝાઝું રોકાયા નહીં. ‘હું’ વિદ્યમાન હોઈ કે ન હોઈ તો પણ અંચલગચ્છ-દિગ્દર્શનનું કાર્ય પૂર્ણ કરજો!’ એવું વચન લઈ તેઓશ્રી આપણી ચિર વિદાય લઈ ગયા. આજે તો એમનું વચન હૈયું કોરી ખાય છે, ગચ્છના આ સમર્થ આચાર્યનાં આત્મીય સંસ્મરણો આંખોમાંથી અશ્રુધારા વહાવે છે !

દિવંગત આચાર્યશ્રી સં. ૨૦૧૯ માં મુલુંડમાં શિષ્યપરિવાર સાથે ચાતુર્માસ રહેલા. તેઓશ્રીનું શારીરિક સ્વાસ્થ્ય એકંદરે ઠીક તોયે અતિ નાજુક તો હતું જ. પોતે હવે વાણી અને કાયાથી સમાજને યથાવત્ ઉપયોગી થઈ શકે તેવું ન જણાતાં સાહિત્ય દ્વારા સમાજની સેવા કરી જવાની ઉન્નત લાવના તેમણે સેવી. જો ગચ્છનું પર્યાપ્ત સાહિત્ય આપણી સમક્ષ હશે તો જરૂર પ્રેરણાદાયક થશે એ તેઓશ્રીની મુગ્ધ માન્યતા હતી. મુલુંડના ગચ્છના અગ્રણીઓને પોતાનું મંતવ્ય જણાવતાં સૌએ પ્રેરણાદાયક સાહિત્યની ઉપયોગિતા સ્વીકારી; પરંતુ ગ્રંથના સ્વરૂપનો ખાસ કોઈ નિર્ણય લેવાયો નહીં. એ દરમિયાન ગચ્છના સ્થાનિક લાઈઓની પરસ્પર વાતચીતમાં કચ્છ-કોઠારાવાળા શ્રીમાન નાયક જેઠાભાઈએ સૂચન કર્યું કે બની શકે તો અંચલગચ્છ સમાજનો એક કડીબંધ તવારીખ ગ્રંથ તૈયાર કરાવી પ્રકટ કરવો. આચાર્યશ્રીને એમનું આ સૂચન ખૂબ જ ગમી ગયું. ગચ્છનો તવારીખ ગ્રંથ પ્રકાશિત કરવાનો તેઓશ્રીએ નિર્ણય લીધો અને મુલુંડ અંચલગચ્છ જૈન સમાજ દ્વારા તે પ્રકટ થાય એવી પણ ઇચ્છા વ્યક્ત કરી, જે અમે સાહાર અને સહયોગ સ્વીકારી લીધી.

આવો વિશાળ-કાય ખુદ્દ્ ઇતિહાસગ્રંથ અન્વેષણાત્મક રીતે તૈયાર કરવાનું કષ્ટસાધ્ય કાર્ય આચાર્યશ્રીની લલામણુથી જાણીતા જૈન લેખક અને સંશોધક ભાઈ શ્રી ‘પાર્શ્વ’ને સોંપવાનું નક્કી થયું. અમને જણાવતાં હર્ષ થાય છે કે આવા ભગીરથ કાર્યની જવાબદારી શ્રી પાર્શ્વભાઈએ ઉમંગપૂર્વક

તેમ જ નિઃસ્વાર્થભાવે ઉપાડી લીધી. એમના સતત ચાર વર્ષના અથાક તેમ જ અનેકવિધ સંશોધનાત્મક પ્રયાસોથી આ ગ્રંથ ધણો જ પ્રમાણભૂત બની શક્યો છે. આ સંદર્ભગ્રંથની ઉપયોગિતા અને ગુણવત્તા વાંચકો જ નક્કી કરશે અને તેને મૂલ્યશે. આ કાર્ય દ્વારા લેખક ઉચ્ચ કોટિના સંશોધક તરીકે પ્રતિષ્ઠા પામશે અને ઉત્તરોત્તર આવા ગ્રંથરત્નો સમાજને ધરતા જશે એવી અપેક્ષા રાખીએ છીએ. પોતાની ઉગતી યૌવનવયે જ તેમણે પ્રાપ્ત કરેલી આવી સિદ્ધિ દ્વારા તેઓ આપણા સૌના હાર્દિક અભિનંદનના અધિકારી બને છે.

ગચ્છનો આ સૌ પ્રથમ જુહદ્ ઇતિહાસ હોઈને તેને સર્વાંગી તેમજ પ્રમાણભૂત કરવાની લેખકની વિશાળ જવાબદારીઓ હતી, જે તેમણે પ્રથમ કોટિના વિદ્વાનોનાં માર્ગદર્શન હેઠળ પરિપૂર્ણ કરી. આ વિદ્વાનોમાં આગમ-પ્રભાકર, મુનિ શ્રી પુણ્યવિજયજી, ઇતિહાસવિદ્ મુનિ શ્રી કાંતિસાગરજી, પં. લાલચંદ્ર લ. ગાંધી અને શ્રી અગરચંદ્રજી નાહટાનાં નામો વિશેષ ઉલ્લેખનીય છે. આ વિદ્વાનોએ એમના સંગ્રહની હસ્તલિખિત પ્રતો કે સંદર્ભનોંધો પૂરી પાડી ગ્રંથને અધિક ઉપયોગી બનાવવામાં કીમતી સાહાય્ય કરી છે. લેખક તથા અમારા તરફથી ઉક્ત વિદ્વાનોનો આભાર માનવાની અમે તક લઈએ છીએ. તદુપરાંત ડૉ. ભોગીલાલ સાહેસરા, પં. અસયચંદ્ર લ. ગાંધી, પં. જય-તીલાલ જાદવજી, પં. અમૃતલાલ સનેત આદિ અનેક વિદ્વાનોએ ગ્રંથ લેખન માટે જુદી જુદી રીતે બનતી મદદ કરી છે એ સૌના પણ અમે આભારી છીએ. ઉપર્યુક્ત વિદ્વાનોના સહયોગ વિના ગ્રંથ ધણો જ અપૂર્ણ રહ્યો હોત.

આ ગ્રંથના આધારરૂપ શિલા-લેખો અને મૂર્તિલેખો મોકલાવી આપવા માટે અસંખ્ય ઉત્સાહી કાર્યકરોનો પણ આભાર માનવો જોઈએ. જુદા જુદા પ્રદેશોમાંથી પ્રાપ્ત થયેલ ઉત્કૃષ્ટિત લેખોનો એક સંગ્રહ ‘અંચલગચ્છીય લેખ સંગ્રહ’ શ્રી પાર્શ્વભાઈની સૂચનાથી અને અમારી વિનંતિને માન આપી મુખ્યધના શ્રી અનંતાનાથજી મહારાજ જૈન દેરાસરજીના ટ્રસ્ટ દ્વારા પ્રકાશિત થઈ ગયો, તે માટે ટ્રસ્ટ બોર્ડના અમે ધણા જ આભારી છીએ. શિલાલેખોનો આ સંગ્રહ પણ અત્યંત ઉપયોગી હોઈને સર્વત્ર ગ્રંથ ભંડારોમાં વિના મૂલ્યે મૂકવામાં આવે છે. પ્રસ્તુત ગ્રંથની પ્રતો પણ એવા જ હેતુથી મહત્વની તેમજ ઉપયોગી સંસ્થાઓમાં પ્રત્યેક સ્થાને બેટ મોકલાય એવી અપેક્ષા અસ્થાને નહીં જ ગણાય. એકથી વધુ પ્રતો ખરીદનાર ગ્રાહકોને પણ આ સૂચનનો અમલ કરવાની અમારી આગ્રહભરી વિનંતિ છે.

તદુપરાંત, પ્રકાશનનાં વિકટ કાર્યમાં દેરાસરજીઓ, મહાજનો અને ભાઈ-બહેનો દ્વારા પણ આર્થિક સહકાર અને પ્રોત્સાહન મળ્યાં છે, જેમની શુભ યાદી અંતે અપાઈ છે. એ સૌના હાર્દિક સહયોગને પરિણામે આ ગ્રંથની ૧૦૦૦ પ્રતો છાપવાના મૂળ ખ્યાલ પરથી કમશ: વધીને ૩૦૦૦ પ્રતો છાપવાના નિર્ણય પર અમને આવવું પડ્યું અને આજે તો એવો ભય પણ રહે છે કે ૩૦૦૦ નક્કો પણ કદાચ ઓછો પડે !!

લેખકે પ્રાચીન ઐતિહાસિક પ્રશસ્તિઓ, પુણિકાઓ આદિ ગ્રંથમાં આધારરૂપે આપેલ પરંતુ ગ્રંથનું કદ ઘણું વધી જવાના ભયે તેમાંનું ઘણું જાપી શકાયું નથી. એની જ રીતે ગ્રંથસૂચિ-વંશસૂચિ-અમણ્યસૂચિ-નૃપતિસૂચિ-સ્થાનસૂચિ આદિ લેખકે ઘણા જ અમપૂર્વક તૈયાર કરેલ પરંતુ તે પણ છેલ્લી સૂચિને બાદ કરતાં ઉક્ત કારણે જ મૂકી શકાઈ નથી તેનું અમને દુઃખ છે. જે આ બધું જાપી શકાયું હોત તો વધારે ઉપયોગી બનત, પરંતુ ગ્રંથની મૂળ ૪૦૦ પૃષ્ઠની સંખ્યા નક્કી કરેલી તેથી

લગભગ બમણી સંખ્યા થવા આવતાં ન છૂટકે કાપ મૂકવો પડ્યો છે, જે વાંચકો દરગુજર કરશે. ફોટાઓ મૂકવામાં પણ એવું જ થયું છે.

આ ગ્રંથ આચાર્યશ્રીની ઈચ્છા અને સૂચન અનુસાર કચ્છ-કોડાય આશ્રમવાળાં વિદુષી બહેન શ્રી રાણુબાઈ હીરજીને અર્પણ કરવામાં આવ્યો છે, જે માટે પણ અમે ધણા આનંદિત છીએ. પૂ. રાણુ-બાઈમાનું નામ જૈન સમાજમાં સુપ્રસિદ્ધ છે. જૈનેતર સમાજનો પણ તેમના પ્રત્યે ખૂબ આદરભાવ છે. મુલુંડના જૈન સમાજના સર્વાંગી ઉત્કર્ષનો પાયો ચાલીશ વર્ષ પર પૂ. માતાજીના હાથે નંખાયા પછી તેમણે એ સમાજની પચીશ વર્ષ લગી સતત અને સક્રિય સેવા કરી છે અને હજીયે કરી રહ્યાં છે. ઈ. સ. ૧૯૫૦ ની સાલમાં શ્રી મુલુંડ સ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈન સંઘની સ્થાપના થઈ, જેના સંગઠન કાર્યમાં પૂ. માતાજીએ મહત્વપૂર્ણ ભાગ ભજવ્યો છે. અહીંનાં ભવ્ય શિખરબંધ જિનાલય અને વિશાળ ઉપાશ્રયનાં બાંધકામ માટેના કંડક્ષાણનાં કાર્યમાં એમણે અગ્રગણ્ય ભાગ લઈ, અહીંના સમાજ પાસેથી પોતાને પગારરૂપે પ્રાપ્ત થયેલ રૂ. ૧૨૨૫૧૭ ની નાદર રકમ શ્રી સંઘને ચરણે અર્પણ કરી સૌને સુંદર બોધપાઠ આપ્યો છે. પૂ. માતાજીની વિદ્વતા અને વ્યાખ્યાન શક્તિ અનુપમ હોવા ઉપરાંત એમની વ્યવહાર કુશળતા પણ એટલી જ અદ્ભૂત છે, જેના પરિણામે તેઓ સર્વત્ર બધાને પ્રિય થઈ શક્યા છે. અમારા જ સમાજની આવી એક વિદ્વાન અને ચારિત્ર્યવાન આદર્શ મહિલા-અમારાં પૂ. રાણુબાઈમા માટે અમે સૌ ગર્વિત છીએ અને એમને આ મહાન ગ્રંથ અર્પણ કરતાં અમે ચત્કિચિત કૃતકૃત્ય થયાનો સંતોષ અનુભવીએ છીએ.

પૂ. આચાર્ય શ્રી નેમસાગરસૂરિજી મહારાજનું ઋણુ સ્વીકારવા માટે અમને શબ્દો ઓછા પડે એમ છે ! તેઓશ્રીએ આ ઉત્તમ કાર્ય માટે અમને જે ગૌરવભર્યું માન આપ્યું છે અને જીવનના છેલ્લા શ્વાસ સુધી સતત માર્ગદર્શન આપતા રહી જે પરિશ્રમ લીધો છે, તે કદિય ભૂલી શકાય ? તેઓશ્રીએ આ મહા ગ્રંથ દ્વારા સમાજની ખરેખર, ઉચ્ચ સેવા ગત્તવી છે, જે માટે શ્રી અંચલગચ્છ જૈન સમાજ તેઓશ્રીનો સદા ઋણી રહેશે. તેઓશ્રીના પરિવારના પૂ. મુનિરાજ શ્રી લખ્ધિસાગરજી તથા પૂ. મુનિરાજ શ્રી કેલાસસાગરજી મહારાજે આ ગ્રંથના અગાઉથી ગ્રાહકો કરવાના કાર્યમાં જે પ્રયત્ન કર્યો છે તે માટે એ બંને મુનિવર્યનો અમે હાર્દિક આભાર માનીએ છીએ.

કચ્છ-મેરાઉથી પૂ. આચાર્ય શ્રી ગુણસાગરસૂરિજી મહારાજે આ શુભ કાર્ય પ્રત્યે પોતાની સહાનુભૂતિ દર્શાવી આશીર્વાચન પાઠવ્યાં છે, તે માટે અમે તેઓશ્રીના પણ ધણા આભારી છીએ.

અંચલગચ્છાધિપતિ પૂ. આચાર્ય શ્રી જિનેન્દ્રસાગરસૂરિજી મહારાજના વિદ્વાન શિષ્યરત્ન શ્રી કામા-નંદજીશ્રીજી મહારાજ, વૈદ્યરાજ યતિવર્ય શ્રી ગુણચંદજી ગુણાત્મચંદજી, સોનગઢ નિવાસી વિદ્વદ્વર્ય પૂ. શ્રી કલ્યાણચંદજી મહારાજ, ભાવનગર નિવાસી ભક્તકવિ શ્રી શિવજી દેવસિંહ શાહ (મગનખાખા) આદિ મહાનુભાવોએ અને અન્ય જે જે વ્યક્તિઓએ આ મહાન કાર્યમાં અમને એક યા બીજી રીતે સહકાર અને પ્રોત્સાહન આપ્યાં છે તેઓ બધાનો આ પ્રસંગે આભાર માનવાની અમે રજા લઈએ છીએ.

શ્રી વિધિપક્ષગચ્છ ઉત્કર્ષ સાધક સમિતિ(મુંબઈ)વતીથી તેના પ્રમુખ શ્રી ચુનીલાલ માણેકચંદ અને માનદ્મંત્રી શ્રી દેવજી દામજી ખોના દ્વારા મળેલ સુંદર સહકારની પણ અમે સાભાર નોંધ લઈએ છીએ. ઈતિહાસરસિક શ્રી જેઠાભાઈ દેવજી નાગડાને પણ અહીં કેમ ભૂલાય ?

મુંબઈના શ્રી અનંતનાથજી મહારાજ જૈન દેરાસરજી ટ્રસ્ટ, શ્રી ક. વી. ઝો. દહેરાવાસી જૈન મહાજન ટ્રસ્ટ (ભાતખજાર-મુંબઈ), શ્રી ક. દ. ઝો. જૈન જ્ઞાતિ મહાજન (મુંબઈ), શ્રી સહસ્રાક્ષણ પાર્શ્વનાથ જૈન દેરાસરજી ટ્રસ્ટ (માટુંગા), શ્રી મુલુંડ શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈન સંઘ (મુલુંડ) તથા દશા ઓશવાળ અને વીશા ઓશવાળ અન્ને જ્ઞાતિઓના માસિકો (૧) પ્રકાશ-સમીક્ષા (૨) જ્ઞાતિ-જ્યોત (૩) પગદંડી, જેમણે અમારું કાર્ય તેમનું પોતાનું સમજી અમને જોઈતો સહકાર આપ્યો છે, તે સૌને અમે ખૂબ ખૂબ આભાર માનીએ છીએ. ઉપર્યુક્ત સૌના સહભાવયુક્ત સહકાર વિના અમારું કાર્ય બહુ જ મુશ્કેલ બની જત.

ધૃતિ, ઓમ શ્રી સદ્ગુરવે નમઃ

ભવદીય

શ્રી મુલુંડ અંચલગચ્છ જૈન સમાજ વતી

સેવક-ખીમજી ઘેલાભાઈ ખોના

પ્રકાશકો

વિષય-સૂચિ

પ્રાકૃત્યન

ગચ્છ એટલે શું ?—પરંપરાનાં મૂળ—પ્રાચીન ગચ્છો અને પછીના પ્રવાહો—અંચલગચ્છના પૂર્વ નામાભિધાનો—અંચલગચ્છનો પટ્ટક્રમ—અન્ય પટ્ટાવલીઓ સાથે સંક્ષિપ્ત તુલના—અંચલગચ્છીય પટ્ટાવલીઓ અને ઐતિહાસિક સાધનો—પટ્ટભેદ—કાલભેદ—ચમત્કારિક પ્રસંગો અને લોકકથાઓ—અંચલગચ્છ દિગ્દર્શન. (પૃ. ૧ થી ૨૧)

૧. શ્રી આર્યરક્ષિતસૂરિ

આ નામના બે યુગપ્રવર્તક પુરુષો—આર્યરક્ષિતસૂરિ પહેલાંની ત્રણ વાચનાઓ—ચૈત્યવાસ—રાજકીય સ્થિતિ—આર્યરક્ષિતસૂરિનું પૂર્વજીવન—અગણ સમુદાય અને પરંપરા—એક મહાન પ્રસંગ—કઠોર તપ—વિધિપક્ષ, અચલ કે અંચલગચ્છ—અંચલગચ્છની સમાચારી—અંચલગચ્છાધિષ્ઠાયા મહાકાલીદેવી—પાવાગઢ જૈનતીર્થ—મહાકાલીદેવી શું જૈન દેવી છે ?—અંચલગચ્છનો પ્રથમ શ્રાવકઃ યશોધન ભણુશાળી—અંચલગચ્છનાં પ્રથમ મહત્તર સમયશ્રી—મુનિ રાજચંદ્ર—રાજ મહિપાલ—પુત્ર—કામેષ્ઠિ યજ્ઞ—રાઉત હમીરજી પરમાર—શુભંકર વંશ—આર્યરક્ષિતસૂરિનો દેહોત્સર્ગ—ખંડનપટુ ઉપા. ધર્મસાગરજીએ કરેલું અંચલગચ્છનું ઉગ્ર ખંડન—મંત્રી ભાટા—દશા—વીશાનો ભેદ—શ્રીમાલીઓનું ઓશવાળ થવું—લિન્ગ માલતી ઉન્નતિ અને તેનો નાશ—રાધનપુર—દત્તાણી. (પૃ. ૨૨ થી ૬૩)

૨. શ્રી જયસિંહસૂરિ

પૂર્વ જીવન—દીક્ષા અને એ પછીનું જીવન—પદ મહોત્સવ—કુમુદચંદ્ર સાથે વિવાહ—છત્રસેન ભટ્ટારક અને તેમના શાલવી અનુયાયીઓ—અંચલગચ્છ—કુમારપાલ પછી—ધાર્મિક ક્ષેત્રે ગડમથલ—અંચલગચ્છનો વિસ્તાર—રાડોડ અનંતસિંહ તથા હત્યુંડીનો ગતકાલ—રાઉત ફણુગર અને પડાઈઆ ગોત્ર—રાઉત મોહણસિંહ અને નાગડા ગોત્ર—લાલન ગોત્ર—દેવડા ચાવડો અને દેઢિયા ગોત્ર—ગાલા ગોત્ર—કટારીઆ ગોત્ર—પોલ્લડિયા ગોત્ર—નીસર ગોત્ર—જાએડ ગોત્ર—રાડોડ ગોત્ર—લોલાડિયા ગોત્ર—મહુડિયા ગોત્ર—સહસ્રગણા ગાંધી—કણોની ગામમાં જિનાલયની પ્રતિષ્ઠા—યાત્રાઓ અને ધર્મ કાર્યો—કચ્છનો વિહાર—ગ્રંથ રચના—સ્વર્ગગમન. (પૃ. ૬૪ થી ૮૬)

૩. શ્રી ધર્મધોપસૂરિ

અંચલગચ્છીય ધર્મધોપસૂરિનું પૂર્વ જીવન—દીક્ષા પછી—પ્રકાંડ વિદ્વાન—શાકંભરી—સાંભરના રાજાને પ્રતિબોધ—સંઘ નરેન્દ્ર બોહડી સંઘવી—બ્રાહ્મણોનો ઓશવાજ્ઞ જ્ઞાતિમાં પ્રવેશ—ઝાલોરમાં ધર્મ-પ્રચાર—સુશ્રાવક હરિયા શાહ અને તેના વંશજો—ચિતોડમાં વિહાર—પ્રકૃષ્ટ લોકોત્તર પ્રભાવ—આચાર્ય જ્યપ્રભસૂરિ—પ્રતિષ્ઠા કાર્યો—ધર્મધોપસૂરિનો વિહાર પ્રદેશ—વિદાય. (પૃ. ૮૭ થી ૧૦૧)

૪. શ્રી મહેન્દ્રસિંહસૂરિ

પૂર્વ જીવન—દીક્ષા અને પછીની જીવનચર્યા—ત્રણ વર્ષનો દુષ્કાળ—શ્રેષ્ઠી આલ્હાક—ધર્મકાર્યો તથા પ્રકીર્ણ ઘટનાઓ—શ્રમણ-પરિવાર—આચાર્ય જીવનતુંગસૂરિ—મંત્રવાદી જીવનતુંગસૂરિ—ગ્રંથકાર જીવનતુંગસૂરિ—(૧) ઋષિ-મંડલવૃત્તિ—(૨) ચતુઃશરણ વૃત્તિ—(૩) આતુર પ્રત્યાખ્યાન વૃત્તિ—(૪) સીતાચરિત્ર—(૫) મલ્લિનાથ ચરિત્ર—(૬) આત્મસંબોધ કુલક—(૭) ઋષભદેવ ચરિત્ર—(૮) સંસ્તારક પ્રકીર્ણક અવચૂરિ—પ્રેમજ્ઞાન-ભક્તિજ્ઞાન—ચંદ્રપ્રભસૂરિ—કવિ ધર્મ—નીતાદેવી—કિરાકુ—કિરાતકૃપ—મહેન્દ્રસિંહસૂરિ: પ્રખર અભ્યાસી—ગ્રંથકાર મહેન્દ્રસિંહસૂરિ—સ્વર્ગવાસ. (પૃ. ૧૦૨ થી ૧૨૨)

૫. શ્રી સિંહપ્રભસૂરિ

દીક્ષા અને શ્રમણ જીવન—એ સમયના પ્રકીર્ણ પ્રસંગો—સ્વર્ગારોહણ—વલ્લભી શાખા.

(પૃ. ૧૨૩ થી ૧૩૩)

૬. શ્રી અન્નિતસિંહસૂરિ

પૂર્વ જીવન—શ્રમણ જીવન—સમરસિંહ નૃપતિને પ્રતિબોધ—જૈન તીર્થ સુવર્ણગિરિ અને જળાસિ-પુર—હટેવા પાર્શ્વનાથ—માણિક્યસૂરિ અને એમની કૃતિ શકુનસારોદ્ધાર—પ્રકીર્ણ પ્રસંગો—અન્નિત-સિંહસૂરિનું સ્વર્ગગમન. (પૃ. ૧૩૪ થી ૧૪૯)

૭. શ્રી દેવેન્દ્રસિંહસૂરિ

પૂર્વ જીવન—પ્રવ્રજ્યા અને તે પછીનું શ્રમણ જીવન—કવિ અને વક્તા—પ્રતિષ્ઠા કાર્યો—રાજકીય વિનિપાત—દેવેન્દ્રસિંહસૂરિનું સ્વર્ગગમન. (પૃ. ૧૫૦ થી ૧૫૬)

૮. શ્રી ધર્મપ્રભસૂરિ

કલિકાચાર્ય કથા—પ્રતિષ્ઠા લેખ—સાધ્વી તિલકપ્રસા મણિની—પ્રકીર્ણ પ્રસંગો—પ્રખર તપસ્વી—સ્વર્ગગમન. (પૃ. ૧૫૭ થી ૧૬૪)

૯. શ્રી સિંહતિલકસૂરિ

પ્રકીર્ણ પ્રસંગો—આનંદપુર—સિંહતિલકસૂરિનું સ્વર્ગગમન.

(પૃ. ૧૬૫ થી ૧૭૦)

૧૦. શ્રી મહેન્દ્રપ્રભસૂરિ

પ્રથમ કાર્ય—પ્રસાવક આચાર્ય—પ્રકીર્ણ પ્રસંગો અને પ્રતિષ્ઠાઓ—શિષ્ય પરિવાર—મુનિ શેખર-

સૂરિ—કવિ ચક્રવર્તી જયશેખરસૂરિ—જયશેખરસૂરિની કૃતિઓ—સાહિત્યકાર જયશેખરસૂરિ—અભયસિંહ-
સૂરિ અને ગોડીપાર્શ્વનાથ તીર્થની ઉત્પત્તિ—ધાર્મિક અને રાજકીય વિચિત્ર—કવિ મહેન્દ્રપ્રસાદસૂરિ—
સ્વર્ગગમન. (પૃ. ૧૭૧ થી ૧૯૮)

૧૧. શ્રી મેરુતુંગસૂરિ

જીવન પ્રસંગો—વડનગરના નાગરોને પ્રતિબોધ—જેસો જગદાતાર—ગચ્છ નાયકપદ—પ્રકૃષ્ટ તપસ્વી
અને ઉગ્ર વિહારી—હરિકાપદ્મી તીર્થ—પ્રકીર્ણ પ્રસંગો—પ્રતિષ્ઠા કાર્યો—ગ્રંથકાર મેરુતુંગસૂરિ—મંત્ર-
વાદી મેરુતુંગસૂરિ—અનેક નૃપ પ્રતિબોધક—શિષ્ય પરિવાર—સ્વર્ગગમન. (પૃ. ૧૯૯ થી ૨૩૫)

૧૨. શ્રી જયકીર્તિસૂરિ

વિષાપહાર ગોત્ર—પ્રકીર્ણ પ્રસંગો—શ્રમણ સમુદાય—આચાર્ય મહીતિલકસૂરિ—પંડિત મહીનંદન-
ગણિ—કીર્તિસાગરસૂરિ—જયતિલકસૂરિ—ગુણસમુદ્રસૂરિ—જીવનતુંગસૂરિ—ધર્મનંદન ગણિ—ધર્મશેખર
ગણિ—ધર્મશ્ર ગણિ—માનતુંગસૂરિ—કવિવર કાન્હ—શીઝરત્નસૂરિ—જયસાગરસૂરિ—જયવલ્લભ મુનિ—
ક્ષમારત્નમુનિ—ઋષિવર્દનસૂરિ—ઉપા. લાવણ્યકીર્તિ—રત્નસિંહસૂરિ—માણિક્યસુંદરસૂરિ—માણિક્યસુંદર-
સૂરિનું ગુજરાતી સાહિત્યમાં સ્થાન—માણિક્યશેખરસૂરિ—અન્ય શિષ્યો—સાધ્વી સમુદાય—ખંડનમંડના-
ત્મક ગ્રંથો—શાસનદેવીની કૃપા—જયકીર્તિસૂરિના પ્રતિષ્ઠાલેખો—ગ્રંથકાર જયકીર્તિસૂરિ—સ્વર્ગગમન.
(પૃ. ૨૩૬ થી ૨૬૫)

૧૩. શ્રી જયકેસરીસૂરિ

દીક્ષા અને પછીનું જીવન—પ્રકીર્ણ પ્રસંગો—નૃપ પ્રતિબોધ—મહાકાલીદેવીનું સ્વરૂપ—સુદતાન-
સન્માનિત શ્રાવકો અને એમનાં કાર્યો—શિષ્ય સમુદાય—કીર્તિવલ્લભગણિ—ઉપા. મહીસાગર—મહીમેરુ-
ગણિ—ધર્મશેખરસૂરિ—આવસાગરસૂરિ—પ્રતિષ્ઠા લેખો—વિહાર પ્રદેશ—ગ્રંથલેખન—સ્વર્ગગમન.
(પૃ. ૨૬૬ થી ૨૯૮)

૧૪. શ્રી સિદ્ધાંતસાગરસૂરિ

પ્રકીર્ણ પ્રસંગો—જૈન શાસનના નૂતન સંપ્રદાયો—લોકાગચ્છ—કુકુઆગચ્છ—માંડવગઢ—પ્રતિષ્ઠા
લેખો—શિષ્ય સમુદાય—સ્વર્ગગમન.
(પૃ. ૨૯૯ થી ૩૧૫)

૧૫. શ્રી લાવસાગરસૂરિ

પ્રવ્રજ્યા અને પછીનું શ્રમણ-જીવન—પ્રકીર્ણ પ્રસંગો—શ્રમણ પરિવાર અને તેની ઉલ્લેખનીય
બાબતો—ચંદ્રલાલ—વિનયહંસ (મહિમારત્ન શિ.)—વિનયહંસસૂરિ (માણિક્યકુંજરસૂરિ શિ.)—પં. લાલ-
મેરુ—પુષ્પરત્ન—આવસાગરસૂરિ શિષ્ય—હેમહંસસૂરિ શિષ્ય—ચાચનાચાર્ય લાલમંડન—સુવિહિતસૂરિ—
પં. લાલશેખર—સોમમૂર્તિ—વાચક નયસુંદર—સોમરત્નસૂરિ—મુમતિસાગરસૂરિ—ઢંઢેરક શાખા—અચલ-
ગચ્છીય શ્રાવકો—આવસાગરસૂરિના પ્રતિષ્ઠા-લેખો—વિહાર પ્રદેશ—શ્રમણ-જીવન—ગ્રંથ રચના—
સ્વર્ગગમન.
(પૃ. ૩૧૬ થી ૩૩૫)

૧૬. શ્રી ગુણનિધાનસૂરિ

પ્રકીર્ણ પ્રસંગો—રાજમાન્ય આવક જશવંત—અમલુ સમુદાય—વાચક પુણ્યચંદ્ર—આચાર્ય ગજ-
સાગરસૂરિ—હેમકાન્તિ—સેવક—દયાશીલ—સંયમભૂતિ—વા. વિદ્યાવદ્ધભગણિ—વા. રંગતિલકભણિ અને
પં. ભાવરત્ન—વા. વિનયરાજ—પં. શિવસી—ગુણનિધાનસૂરિ શિષ્યો—પં. હર્ષનિધાન અને પં. લક્ષ્મી-
નિધાન—પં. વિદ્યાશીલ—પં. ગુણરાજ અને તિલકભણિ—ઉપાધ્યાય ઉદયરાજ અને શિષ્યો—સચિત્ર
પ્રતો—ગુણનિધાનસૂરિના પ્રતિષ્ઠા લેખો—વિહાર પ્રદેશ—સ્વર્ગગમન. (પૃ. ૩૩૬ થી ૩૪૭)

૧૭. શ્રી ધર્મભૂતિસૂરિ

અમલુ—જીવન—પ્રકીર્ણ પ્રસંગો—ધર્મપ્રચાર—પાંડુણપુરના નવાળ સાથે સમાગમ—પાલણપુરનો
એ નવાળ કોણ ?—ખંડન મંડન—અમલુ પરિવાર—મહોપાધ્યાય રત્નસાગરજી—કવિ હુંગર—વાચક મૂલા
—વાચક નાથાગણિ—ગોરજી માણેકમેરજી—રાયસુંદર—વાચક સહજરત્ન—વાચક રાજકીર્તિ—રયણચંદ્ર
—વાચક વેલરાજ—મહોપાધ્યાય પુણ્યસ્રગ્ધિ શિષ્ય ઉપાધ્યાય ભાનુસ્રગ્ધિ—મેઘરાજ—વિજયશીલ—
વાચનાચાર્ય કમલશેખર—સત્યશેખર—વિનયશેખર—ક્ષેમકીર્તિગણિ—આણંદમેરુ—વિવેકમેરુગણિ—
પં. મુનિશીલગણિ—આચાર્ય પુણ્યપ્રભસૂરિ—અને એમના શિષ્યો—આચાર્ય પુણ્યરત્નસૂરિ—ગજસાગર-
સૂરિ શિષ્ય—ગુણરત્નસૂરિ—તેજરત્નસૂરિ—વિજયસેનસૂરિ—પુણ્યસાગરસૂરિ—પં. ગજલાલગણિ—ઉપા-
ધ્યાય હર્ષલાલ—પં. સમયલાલ અને ઋષિ શંકર—ઋષિ જયલાલ—મુનિ જયસમુદ્ર—ઋષિ ભાણુસમુદ્ર
અને ઋ. વેણુ—દયાકીર્તિ—મહિમાતિલક ગણિ—પં. પદ્મતિલક, રંગભૂતિ અને પુણ્યતિલક—પં.
વિજયસાગર—પં. મતિસાગર—વાચક અભયસુંદર—સાધુ વિજય—લક્ષ્મીસાગર—સંયમભૂતિ—પુણ્યકુશલ
સંયમસાગર—સૌભાગ્યસાગર—સાધ્વી સમુદાય—શહેનશાહ અકબર અને જૈન ધર્મ—અકબરના ફરમાન
પત્રોમાં અંચલગચ્છની મહત્તા—ગ્રંથોદ્ધાર—ધર્મભૂતિસૂરિના ઉપદેશથી થયેલી પ્રતિષ્ઠાઓ—ગ્રંથકાર
ધર્મભૂતિસૂરિ—વિદાય. (પૃ. ૩૪૮ થી ૩૮૮)

૧૮. શ્રી કલ્યાણસાગરસૂરિ

પ્રકીર્ણ પ્રસંગો—વિહાર અને ધર્મોપદેશ—શિષ્ય સમુદાય—વાચક મેરુલાલ—અપરનામ મહાવજી
—વાચક ભાવશેખરગણિ—વાચક વિજયશેખરગણિ—વા. રાયમદ્ધગણિ શિ. મુનિ લાખા—ઋષિ ન્યાય-
મેરુ—વાચક રત્નસિંહગણિ—ચંદ્રકીર્તિગણિ—પં. ગ્રેમજીગણિ શિષ્ય દેવભૂતિ અને ઋષિ દેવજી—ઉપાધ્યાય
નયસાગર—કીર્તિચંદ્ર તથા ઉચ્ચચંદ્ર—પંડિત ગુણચંદ્ર શિષ્ય વિવેકચંદ્રગણિ—અમીમુનિ—પંડિત ગુણ-
વર્દ્ધનગણિ—વાચક વીરચંદ્રગણિ શિ. જ્ઞાનસાગર અને સ્થાનસાગર—બ્રાવણ્યસાગર—સુખસાગરગણિ—
ઉપાધ્યાય વિદ્યાસાગર—મુનિ ક્ષમાશેખર—પં. પુણ્યમંદિર શિ. ઉદયમંદિર—પં. વિજયભૂતિ ગણિ—
ઋષિ કોકા—મતિચંદ્ર—ઋષિ મંગલ—મુનિ ચીકા—હેમસાગર—ઉ. ઉદયરાજ શિ. હર્ષરત્ન શિ. સુમતિ-
હર્ષગણિ—પં. ભુવનરાજ ગણિના શિષ્ય વા. ધનરાજ—વિનયરાજગણિ—ઋષિ જીવરાજ—પં. વિનય-
શેખર શિ. રવિશેખરગણિ—મહોપાધ્યાય વિનયસાગરજી—સૌભાગ્યસાગરગણિ—સોમસાગર—સુંદરસાગર
—મુનિ પંડાશ—મુનિ ધનજી—પંડિત લક્ષ્મિતસાગર—મનિનિધાનગણિ—પંડિત ક્ષમાચંદ્ર શિ. સુમતિચંદ્ર
—પદ્મસાગરગણિ—માણિક્યલાલ—મતિસાગર તથા જયસાગર—હર્ષસાગર—વાચક દયાસાગરગણિ—વાચક
દયાશીલ અને ઋસકીર્તિ—પં. ગુણશીલ શિ. રત્નશીલ—દેવરાજ, ક્ષેમસાગર અને સુવર્ણશેખર—એમ-

સાગર—વાયક દેવસાગરજી—ઉત્તમચંદ્ર અને જ્યસાગર—મનમોહનસાગર—સમયસાગર—મુનિ થાનજી—મેઘમુનિ—કલ્યાણસાગરસૂરિના અજ્ઞાત શિષ્યો—સાધરી સમુદાય—મંત્રી કુંવરપાલ અને સોનપાલ—જિનાલય પ્રશસ્તિ—સમ્મેતશિખરનો તીર્થસંઘ—એમનું રાજકીય સ્થાન શું હતું?—૩૫૪નો પાળીઓ—પારેખ લીલાધર—રાજસીશાહનાં સુકૃત્યો—ઝાલણ વધમાન અને પદ્મસિંહ શાહ—મીડડિયા મુંદણ-સિંહ શાહ—શ્રેષ્ઠી નાગજી—ખંભાતના શ્રાવકવર્યો—મીડડિયા શાહ શાંતિદાસ—શાહ જીવાક—આવિકા હીરબાઈ—ખીમજી અને સુપજી—મંત્રી વોરા ધારસી પ્રમુખ ભૂજના શ્રાવકો—રાજાઓ સાથે સમાગમ અને પ્રતિબોધ—પ્રતિષ્ઠા લેખો—ગ્રંથકાર કલ્યાણસાગરસૂરિ—સ્વર્ગગમન. (પૃ. ૩૮૯ થી ૪૫૫)

૧૯. શ્રી અમરસાગરસૂરિ

ધર્મપ્રચાર—શ્રમણ જીવન—પ્રકીર્ણ પ્રસંગો—વા. પુણ્યસાગરગણિ અને પદ્મસાગરગણિ—જ્ઞાન-સાગરજી—જ્ઞાનસાગરજીની કૃતિઓ—પ્રકીર્ણકૃતિઓ—અમૃતસાગર—મુનિચંદ્ર—માનચંદ્ર—જ્ઞાનસાગર—પં. જ્યસાગર—મુનિ લાલજી—કેસરચંદ્રગણિ—પં. મતિકીર્તિના શિષ્યો—ન્યાયસાગર—સત્યાશિષ—ધર્મહર્ષગણિ—ઉપા. હર્ષરાજ શિ. ભાગ્યરાજ—મહિમાસાગર શિ. આનંદવર્ધન—ઉપા. મેઘસાગરજી અને વૃદ્ધિસાગરજી—પં. જ્ઞાનમૂર્તિ—વા. લાવણ્યચંદ્ર—વા. જિનરાજ—નયનશેખર—પં. હરસહાય—ઉપા. વિનયશીલ—ન્યાનસમુદ્ર—વા. રત્નશેખર—હીરસાગર—પં. દીપસાગરગણિ—વા. લક્ષ્મીશેખરગણિ—સુંદરસાગર—વા. નાથાચંદ્ર શિ. ધર્મચંદ્ર—રિદ્ધિસાગર—ઉદયચંદ્ર—અમરચંદ્ર—સુરસાગર—જિનદાસ—અજ્ઞાત શિષ્યો—રામઈયા પસાઈયા—શ્રેષ્ઠી જગદ્દશાહ—ગ્રંથકાર અમરસાગરસૂરિ—સ્વર્ગગમન. (પૃ. ૪૫૬ થી ૪૭૫)

૨૦. શ્રી વિદ્યાસાગરસૂરિ

કચ્છના પ્રથમ પદ્ધર—ધર્મપ્રચાર—મહારાવ ગોડજીને પ્રતિબોધ—ગોડજીની રાજ્યસભામાં ધર્મસંવાદ—કચ્છ, ગુજરાતમાં વિહાર—દક્ષિણ ભારતમાં વિહાર—સુરત તરફ વિહાર—વા. નિત્યજ્ઞાન—સત્યજ્ઞાન-ગણિ—વા. જીતસાગરગણિ શિ. લાલજી—પં. શાંતિરત્ન અને વાયક આણુંદજી—લાલરત્ન—ઉપા. હીરસાગરજી—વિજયસાગર, મેઘસાગર અને પ્રીતસાગર—વદ્વલસાગર, ક્ષમાસાગર અને સુંદરસાગર—ગુણસાગર, ક્ષીરચંદ્ર શિ. મેઘચંદ્ર—વા. જ્ઞાનસાગર—સહજશેખર, જગતશેખર અને કમલહર્ષ—વિદ્યા-સાગરસૂરિના પ્રતિષ્ઠા લેખો—ગ્રંથકાર વિદ્યાસાગરસૂરિ—સ્વર્ગગમન. (પૃ. ૪૭૬ થી ૪૯૦)

૨૧. શ્રી ઉદયસાગરસૂરિ

આચાર્ય અને ગચ્છનાયકપદ—ધર્મપ્રચાર અને પ્રતિષ્ઠાઓ—તવસારીમાં ધર્મબોધ—શત્રુજયનો તીર્થસંઘ—ગુજરાતમાં વિહાર—કચ્છમાં વિહાર—તીર્થયાત્રાઓ—ઉપા. સહજસાગરગણિ—તેજસાગરગણિ—સૌભાગ્યચંદ્ર શિ. પુશાલચંદ્રગણિ—વિવેકસાગરના શિષ્યો—ક્રિયાસાગર અને દેવસાગર—જિનલાલ—પં. ભક્તિજ્ઞાનના શિષ્યો—તિલકચંદ્ર—જ્ઞાનશેખરગણિ—હર્ષવર્ધન—ન્યાયસાગર અને સકલચંદ્ર—ઉપા. ભાગ્યસાગર શિ. પુણ્યસાગરગણિ—પં. લક્ષ્મીરત્ન શિ. હેમરાજ—પં. મલૂકચંદ્ર શિ. હેમચંદ્ર—શાહ કર્તુરચંદ્ર લાલચંદ્ર—શાહ પુશાલચંદ્ર કપૂરચંદ્ર સિંધા—મંત્રી ગોડીદાસ અને જીવનદાસ—શાહ ધર્મચંદ્ર અને ગુલાબચંદ્ર—શ્રેષ્ઠી ભૂખણદાસ—ઉદયસાગરસૂરિની મહોર—ઉદયસાગરસૂરિના પ્રતિષ્ઠા લેખો—ગ્રંથકાર ઉદયસાગરસૂરિ—સ્વર્ગગમન. (પૃ. ૪૯૧ થી ૫૦૬)

૨૨. શ્રી કીર્તિસાગરસૂરિ

શિષ્ય સમુદાય—કીર્તિસાગરસૂરિના પ્રતિષ્ઠા લેખો—જિનાલય ઉપાશ્રય નિર્માણ.

(પૃ. ૫૧૦ થી ૫૧૪)

૨૩. શ્રી પુણ્યસાગરસૂરિ

શિષ્ય સમુદાય—પુણ્યસાગરસૂરિનાં સ્તવનો—પુણ્યસાગરસૂરિના પ્રતિષ્ઠા લેખો.

(પૃ. ૫૧૫ થી ૫૧૭)

૨૪. શ્રી રાજેન્દ્રસાગરસૂરિ

પ્રતિષ્ઠા લેખો—શત્રુજયની તીર્થયાત્રા—રાજસ્થાન અને કચ્છમાં વિહાર—મુંબઈમાં ધર્મપ્રવૃત્તિ—વિદ્યાધામ બૂજ—શિષ્ય સમુદાય.

(પૃ. ૫૨૮ થી ૫૨૨)

૨૫. શ્રી મુક્તિસાગરસૂરિ

કચ્છી શ્રાવકો—જ્ઞાતિ શિરોમણી શેઠ નરશી નાથા—મુંબઈમાં પ્રયાણ—શેઠ નરશી નાથાના વારસદારો—શેઠ નરશી નાથાનાં સુકૃત્યો—પુનર્લગ્ન નાખૂદી—પ્રતિષ્ઠા કાર્યો—શેઠ નરશી નાથા ચેરિટી ટ્રસ્ટ—શેઠ નરશી નાથાનું સ્મારક—શેઠ નરશી નાથાનું તારામંડળ—શેઠ જીવરાજ રતનશી—શ્રી ધૃતકલ્પોદ્ધ પાશ્વનાથ તીર્થ—પ્રતિષ્ઠાઓની પરંપરા—શિષ્ય સમુદાય.

(પૃ. ૫૨૩ થી ૫૩૬)

૨૬. શ્રી રત્નસાગરસૂરિ

જ્ઞાતિમુકુટમણી શેઠ કેશવજી નાયક—શેઠ કેશવજી નાયકનાં ધર્મકાર્યો—શેઠ વેલજી માલુ—શેઠ શિવજી નેલુશી—કોઠારાની કીર્તિકથા—જિનાલયોનું નિર્માણ—શિષ્ય સમુદાય.

(પૃ. ૫૪૦ થી ૫૬૧)

૨૭. શ્રી વિવેકસાગરસૂરિ

યતિ સમુદાય—સામાજિક અને ધાર્મિક સમસ્યાઓ—કચ્છમાં સદાગમ પ્રવૃત્તિનો ઉદય—જૈન શ્રુત પ્રસારક શ્રાવક ભીમશી માણેક—સર વશનજી ત્રીકમજી નાઈટ—જ્ઞાતિ ભૂષણ દાનવીર શેઠ ખેતશી ખીચ્છી—ધુલ્લા—ધર્મકાર્યો અને પ્રતિષ્ઠાઓ.

(પૃ. ૫૬૨ થી ૫૭૬)

૨૮. શ્રી જિનેન્દ્રસાગરસૂરિ

જીવન પરિવર્તન—ગચ્છનાયકનાં સ્મારકો—પં. હીરાલાલ હંસરાજ લાલન—પં. કૃતેચંદ કપૂરચંદ લાલન—રાવસાહેબ રવજી તથા મેઘજી સોજપાલ—દેવસાગર શિ. સ્વરૂપસાગરજી—સેવક—રૂપસાગર શિ. દયાસાગર શિ. મહેન્દ્રસાગર—કચ્છમાં ધર્મપ્રવૃત્તિ—હાલારમાં ધર્મપ્રવૃત્તિ—સિદ્ધક્ષેત્રમાં ધર્મપ્રવૃત્તિ—દેશાવરમાં ધર્મપ્રવૃત્તિ—ઓસરતાં પૂર.

(પૃ. ૫૭૭ થી ૫૮૩)

૨૯. પુનઃ પ્રસ્થાન

મુનિમંડલાગ્રેસર ગૌતમસાગરજી—ધર્મપ્રચાર—શિષ્યપરિવાર—યુગપ્રધાન આચાર્ય કલ્યાણસાગરસૂરિનાં ગુરુમંદિરો—કચ્છહાલાર દેશોદ્ધારક—ગચ્છને ચેતવણી—આચાર્ય દાનસાગરસૂરિ તથા આચાર્ય નેમસાગરસૂરિ—આચાર્યપદ અને અંતિમ જીવનસાધના—આચાર્ય ગુણસાગરસૂરિ—ગચ્છોન્નતિ કેમ થાય ?—ભદ્રેસરનો જીર્ણોદ્ધાર.

(પૃ. ૫૯૪ થી ૬૧૦)

પૂતિ

જૈનતીર્થ પાવાગઢ—મુનિશેખરસૂરિની કૃતિ—ઋષિવર્દનસૂરિ શિષ્ય પં. જિનપ્રભગણિ—મેરુતુંગ-સૂરિના અજ્ઞાત શિષ્ય—માણિકચસુંદરસૂરિની કૃતિઓ—માણિકચશેખરસૂરિથી લિખ માણિકચકુંજરસૂરિ—પ્રમાણુસાહિત્ય—નયચંદ્રગણિ—જયકેસરીસૂરિના પ્રતિષ્ઠા લેખો—અંચલગચ્છીય શ્રાવકો અને શ્રમણો—કવિ સેવક—ગુણનિધાનસૂરિના પ્રતિષ્ઠા લેખ—ખંડન ખંડનાત્મક ગ્રંથો—વિવેકમેરુ—શ્રેષ્ઠીવર્યો અને ગ્રંથો-દ્વાર—ધર્મભૂતિસૂરિનો પ્રતિષ્ઠા લેખ—કલ્યાણુસાગરસૂરિનો શ્રમણ સમુદાય—કલ્યાણુસાગરસૂરિની સાહિત્ય કૃતિઓ—અમરસાગરસૂરિનો શ્રમણ સમુદાય—ગોરખડી જિનાલય. (પૃ. ૬૧૧ થી ૬૧૭)

સૂચિપત્ર

ભારતીય ગામ, નગરાદિની નામાવલી.

(પૃ. ૬૨૮ થી ૬૩૬)

અનુપૂતિ

(૧) શેઠ નાગશી જીવરાજ દેવાણીના સુપુત્રો ઝવેરચંદભાઈ તથા સૂર્યકાંતભાઈની દ્રવ્ય સહાયથી તા. ૨-૧૨-૬૭ ના દિને મુંબઈથી પાવાગઢનો યાદગાર સંઘ નીકળ્યો, એ બાદ પંજશ્રાવકોએ પણ ત્યાંનો સંઘ કાઢ્યો. માતૃશ્રી મોંઘીબાઈની પ્રેરણાથી ઝવેરચંદભાઈ તથા સૂર્યકાંતભાઈએ ધર્મકાર્યો દ્વારા હાલારતું જ કે જ્ઞાતિનું જ નામ નહીં, સમસ્ત ગચ્છનું અને જૈન શાસનનું નામ અજવાળ્યું છે. હજી આ બંધુઓ વિશાળ ધર્મકાર્યો આદરવાના ઉમદા મનોરથ સેવે છે.

(૨) સં. ૨૦૨૪ ના માગશર સુદી ૫ ને બુધવારે શેઠ જગશીભાઈ જેઠાભાઈએ ગિરિવરશ્રી તથા સુરેન્દ્રશ્રીની પ્રેરણાથી લાયગ્ગથી સુથરીનો સંઘ કાઢ્યો, જેમાં આચાર્ય ગુણુસાગરસૂરિજી પણ પધારેલા.

(૩) હાલની તીર્થસંઘની પ્રવૃત્તિના અનુસંધાનમાં ત્રણ સંઘોનો ઉલ્લેખ પ્રસ્તુત ગણાશે. (અ) શેઠ ખેતશી નિઅશી જ્યારે કોન્કરન્સના પ્રમુખ નિયુક્ત થયેલા ત્યારે કલકત્તા જતાં દશ તથા વીશા ઓશ-વાળ જ્ઞાતિના પ્રતિનિધિઓને સેકન્ડ ક્લાસની સ્પેશીઅલ ટ્રેનમાં તેડી ગયેલા અને સમેતશિખરજીની યાત્રા કરાવેલ. (બ) શેઠ કાનજી પાંચારીઆની વિધવા પૂરબાઈએ સં. ૧૯૭૮ માં પાલીતાણુનો સંઘ કાઢ્યો. (ક) શેઠ હેમરાજ ખીંઅસીની વિધવા મુરબાઈએ સં. ૧૯૮૧ લગભગમાં ખૂણુ છોડવા અંગે સુથરીથી ભદ્રેસરનો સંઘ કાઢેલ. (પૃ. ૬૨૭ ના અનુસંધાનમાં)

અંચલગચ્છ દિગ્દર્શન ★

જે કોઈ પરંપરાની શૃંખલાને તોડીને બહાર
આવ્યાનો ડોળ કરે છે અને પોતાને સદૈવ
આધુનિક કહેવડાવવાનો દમામ રાખે છે,
તે પોતે જ એક નવી શૃંખલા સર્જી બેસે છે,
અને તેમાં જકડાઈને રાજીપો માને છે!!

૧. અંચલગચ્છે જ્ઞાતપુત્ર ભગવાન મહાવીરના સર્વત્યાગના મહામૂલા ધર્મસંદેશને યોગ્ય પ્રસારિત કરી તેમના અધ્યાત્મિક સંસ્કૃતિ-ધ્વજને ઉન્નત રાખવામાં, તીર્થંકરોએ પ્રરૂપેલા માર્ગને અનુરૂપ સંસ્કાર અને સાહિત્યનું ઘડતર કરવામાં, શિલ્પ અને સ્થાપત્યનાં સર્જન કાર્યમાં કે તેના પુનરુત્થાનમાં, જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનને પોપણ આપવામાં અને તેનાં સંવર્ધનમાં ભગીરથ પ્રયાસો કરી પોતાનો વિશિષ્ટ હિસ્સો પૂરાવ્યો છે. આ ગચ્છની સર્વતોમુખી અને પ્રતિભાસંપન્ન કારકિર્દીની યથોચિત નોંધ વિના જૈનશાસનનો ઇતિહાસ નિઃશંક રીતે અપૂર્ણ જ ગણાય.

૨. જૈન શ્વેતાંબર સંઘ જે સ્વરૂપમાં આજે વિદ્યમાન છે, એ સ્વરૂપનાં નિર્માણમાં અંચલગચ્છના શ્રમણો અને શ્રાવકોનો ઉલ્લેખનીય હિસ્સો છે. વિદ્યમાન મુખ્ય ગચ્છોમાં પ્રાચીનતાની દૃષ્ટિએ ખરતરગચ્છ પછી આ ગચ્છનું સ્થાન હોઈને સ્વાભાવિક રીતે જ જૈન શાસનના પ્રાચીન ઇતિહાસનો ધણો મોટો ભાગ આ ગચ્છનો ઇતિહાસ જ રોકે છે. સુદીર્ઘ પ્રજ્ઞાલિકાઓ, આચારણ્યો અને વિચારધારાઓથી આ ગચ્છનો ઇતિહાસ સંપૂર્ણિત હોઈને તે જૈન સમાજના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસની પણ ગરજ સારે છે.

૩. અંચલગચ્છનો ઇતિહાસ એ માત્ર જૈન શાસનના ઇતિહાસનો જ એક મહત્ત્વનો ભાગ નથી, કિન્તુ વિશાળ દૃષ્ટિએ ભારતવર્ષના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસનું એક વિશિષ્ટ પ્રકરણ છે. અંચલગચ્છના બહુશ્રુત વિદ્વાનો અને તપસ્વીઓનાં પ્રયત્ન પાડિત્ય અને પ્રકૃષ્ટ ચારિત્રનો પ્રભાવ ન માત્ર એમના અનુયાયીઓમાં જ પ્રચારિત રહ્યો; અન્ય ગચ્છો અને જૈનેતર સંપ્રદાયો પણ એની દૂરગામી અસરથી અપ્રભાવિત રહી શક્યા નહીં. આમ આ ગચ્છના પદ્ધરોની ધર્મપ્રવૃત્તિ સાથે સમાજ, શિક્ષણ અને સાહિત્ય—એમ જીવનનાં સર્વ મુખ્ય ક્ષેત્રને આવરી લેતી નવેક શતાબ્દીઓ દરમિયાન પ્રવર્તેલી સમગ્ર પશ્ચિમ ભારતની સંસ્કૃતિનો યુગ્મ-લાખદ્ધ ઇતિહાસ સંકળાયેલો છે. આ દૃષ્ટિએ આ ગચ્છના ગૌરવમૂલક ઇતિહાસની અત્યંત આવશ્યકતા છે.

૪. આર્યરક્ષિતસૂરિ જેવા મહાન તપસ્વીઓ, જ્યસિંહસૂરિ જેવા અઠંગ ઉપદેશકો, ધર્મધોપસૂરિ જેવા જીવનદર્શી વિચારકો, મહેન્દ્રસિંહસૂરિ જેવા ખેલદિલ શાસન સેવકો, ભુવનતુંગસૂરિ અને મેરુતુંગસૂરિ જેવા મંત્રવાદીઓ, જયશેખરસૂરિ અને માણિક્યસુંદરસૂરિ જેવા સાહિત્યકારો, જયકીર્તિસૂરિ અને જયકેસરી-સૂરિ જેવા પ્રતિષ્ઠાપકો, કલ્યાણસાગરસૂરિ અને વિદ્યાસાગરસૂરિ જેવા ધુરંધર આચાર્યો, મુક્તિસાગરસૂરિ અને રત્નસાગરસૂરિ જેવા પ્રભાવકો માત્ર અંચલગચ્છના જ નહીં, સમગ્ર જૈન શાસનના જ્યોતિર્ધરો છે. તેમના પ્રશસ્ત ધાર્યો અને તેમણે પ્રસ્થાપિત કરેલી ઉજ્જવળ પ્રજ્ઞાલિકાઓ માટે માત્ર અંચલગચ્છ જ નહીં, કિન્તુ સમગ્ર જૈન શાસન ગૌરવ લઈ શકે.

૫. અંચલગચ્છની સ્થાપનાની શતાબ્દીમાં ચૈત્યવાસીઓનો પ્રભાવ અનન્ય હતો. સંવેગપક્ષનો સૂર્ય આથમતો જણાતો હતો. બરેબર એજ વખતે આર્યરક્ષિતસૂરિએ વિધિમાર્ગ અનુસરવાની જુસ્સાભેર ઉચ્ચારણા કરી. અંચલગચ્છપ્રવર્તકે પોતાના ઉદાત્ત ચારિત્રના પ્રભાવે ચૈત્યવાસનાં અંધારાં ઉલેચ્યાં. સુવિહિત માર્ગની એમની પ્રમળ ઘોષણાને એ યુગે ઝીલી લીધી, જેનાં પરિણામે સુવિહિત વિધિમાર્ગની પુનઃ પ્રતિષ્ઠા થઈ શકી, જેની પરંપરા આજ દિવસ સુધી અવિચ્છિન્ન ચાલુ છે. આ અંચલગચ્છની પ્રાથમિક તેમજ સૌથી મોટી સેવા છે. આર્યરક્ષિતસૂરિએ અને એમના અનુગામી પદધરોએ જૈન ધર્મના ઉચ્ચ સિદ્ધાંતોની જળવણીમાં ભગીરથ પુરુષાર્થો કર્યા છે, જેનો ઇતિહાસ ખરેખર, પ્રેરણાદાયક છે.

૬. જ્યારે આ ગચ્છનાં ઘોડપૂરો ભારતવર્ષને ખૂણે ખૂણે પ્રસર્યાં હતાં, જ્યારે જૈન શાસનના અસંખ્ય ગચ્છો શાસનના ઉદ્યોતમાં પ્રવૃત્ત હતા, ત્યારે જૈન શાસનની આખાદી અપૂર્વ કળાએ ખીલી હતી. એ બધાનો ગૌરવાન્વિત ઇતિહાસ ગત કાલીન તેજવંતા યુગના સામૂહિક કૃત્યના સિમાચિહ્નો આંકે છે. આ ભવ્ય ભૂતકાળ આજે તો કાળના અવિરત પ્રવાહ સાથે અતીતના મહાસાગરને તળિયે સંતાઈ ગયો છે. છતાં, એની સ્મૃતિઓ અને એ સુવર્ણયુગની ઝાંખી કરાવવા માટે આપણી પાસે ઇતિહાસ છે, જે ગતકાલીન ગૌરવની પુનઃ પ્રતિષ્ઠા કરવાનું એક માત્ર પ્રેરણાસ્ત્રોત છે.

૭. આ ગચ્છની ગૌરવમૂલક યશોગાથા, ગચ્છોની સંકુચિત સીમાઓને ભૂલાવીદે એવી ઉદાત્ત છે. એની યુગભૂતિઓનું જીવન અને એમનાં કાર્યોનું પરિશિલન ગચ્છોની સાંકડી કેડીઓ પરથી શાસનના વિસ્તૃત ફલક પર સૌને વિહરતા કરી દે છે. એમના પ્રત્યેની શ્રદ્ધા શાસનશ્રદ્ધામાં પરિણમે છે. જ્ઞાતપુત્ર ભગવાન મહાવીરના અવિભક્ત શાસનનું દર્શન કરવામાં એમના પ્રત્યેની ભક્તિ બાધારૂપ થતી નથી. એ બધાનું કારણ એ કે આ ગચ્છ તીર્થંકરોએ પ્રજ્ઞેલા માર્ગને પ્રસ્થાપિત રાખવાના માત્ર સાધનરૂપે જ છે. આ ગચ્છની આચારણ્યુઓ અને એનો ઉપદેશ ઉક્ત ધ્યેયની સાધનામાં જ પર્યાપ્ત છે; પોતાનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરવામાં નહીં.

૮. અહીં એક વાતનો નિર્દેશ કરવો પ્રસ્તુત અને છે કે જ્યારે અન્ય ગચ્છોના આચાર્યોએ એક ખીજ ગચ્છના ખંડનમાં પોતાની શક્તિઓ વ્યય કરેલી, ત્યારે આ ગચ્છના આચાર્યોએ પોતાના ગચ્છ પર પ્રહારો થયા હોવા છતાં એવી ખંડનખંડનની વિનાશક પ્રવૃત્તિથી અલિપ્ત રહેવાનું યોગ્ય ધાયું હતું. અન્ય ગચ્છોના આચાર્યો દ્વારા રચાયેલા અનેક ખંડનાત્મક ગ્રંથો ઉપલબ્ધ થાય છે, પરંતુ અંચલગચ્છના એકેય આચાર્યે આજ દિવસ સુધી કોઈપણ ગચ્છની સમાચારીનું ખંડન કરતો કટુતા પ્રેરક એકેય ગ્રંથ લખ્યો હોય એવું પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યું નથી. આ હકીકતથી આ ગચ્છની પ્રગતિશીલ વિચારધારા સૂચિત થાય છે.

ગચ્છ એટલે શું ?

૯. ગચ્છ શબ્દની છાયા આપણને ભગવાન મહાવીર સ્વામીના સમયમાં યોગ્યતા પ્રચલિત ‘ગણ’ શબ્દમાં જોવામાં આવે છે. આ શબ્દ જ ગચ્છનો યથાર્થ ધ્વનિ પ્રકટ કરે છે. વ્યુત્પત્તિની દૃષ્ટિએ ગચ્છ “ગુચ્છ” કે એવા અન્ય શબ્દો ઉપરથી ભડે ઉદ્ભવ્યો હોય. પરંતુ એમાં રહેલો તાત્ત્વિક ભાવ “જણ” શબ્દ સાથે વધારે તાદાત્મ્ય ધરાવે છે. આ દૃષ્ટિએ ગચ્છ શબ્દ ‘ગણ’નો જ પર્યાયિક શબ્દ છે.

૧૦. કલ્પસૂત્રોની સ્થવિરાવલીઓમાંથી આપણે જાણી શકીએ છીએ કે ચરમ તીર્થંકરના નવ ગણો અને અગિયાર ગણધરો હતાં, અન્ય જિનેશ્વરોના જેટલા ગણ તેટલા ગણધરો હતા, તો પછી શ્રમણ ભગ-

૧૪. ભગવાન પાર્શ્વનાથની શ્રમણ પરંપરામાં સ્ત્રીઓ પણ દીક્ષિત થઈ શકતી હતી, એવાં ઐતિહાસિક પ્રમાણો પણ જડે છે. માતા ધર્મકથા અને નિર્યાવલી સૂત્રોમાં એવી અનેક વિદુષીઓનો ઉલ્લેખ આવે છે. એમના ભિક્ષુણી સંઘમાં પુષ્પચૂલા નામક ગણિની મુખ્ય હતાં. તેમની એક શિષ્યાનું નામ કાલી હતું. મથુરાના જૈન શિલાલેખોમાં પણ આર્યાઓના ઉલ્લેખ મળે છે. સાધ્વી સોમા અને જ્યંતી નામની ઉત્પલની એ બહેનો પણ એમના સમુદાયની જ પરિત્રાજિકાઓ હતી.

૧૫. ભગવાન મહાવીર સ્વામીની વિઘ્નમાનતામાં ભગવાન પાર્શ્વનાથ સંતાનીય કેશી ગણુધરની વિઘ્નમાનતાનાં પ્રમાણો શ્વેતાંબર મૂળ આગમોમાંથી ઉપલબ્ધ થાય છે. આપણે જોઈ ગયા તેમ કેશી ગણુધર ઉપરાંત ભગવાન પાર્શ્વનાથ સંતાનીય અન્ય શ્રમણો પણ એ સમયે વિઘ્નમાન હતા. અને એમના ઉલ્લેખો અંગસૂત્રોમાં સવિશેષ જોવા મળે છે, પરંતુ કેશી ગણુધર એ બધામાં મુખ્ય તેમજ પ્રભાવક હતા. એમની સાથે ગૌતમસ્વામીને થયેલી તાત્ત્વિક ચર્ચા તથા એવા અન્ય પ્રસંગોને આધારે ડૉ. હરમન જોડાણીએ નોંધ્યું કે “ પાર્શ્વ એ ઐતિહાસિક પુરુષ હતા તે વાત તો બધી રીતે સંભવિત લાગે છે. કેશી કે જે મહાવીરના સમયમાં પાર્શ્વના સંપ્રદાયના એક નેતા હોય તેમ જણાય છે.”

૧૬. ઉપકેશગચ્છની પદ્માવલી ઉપરથી જાણી શકાય છે કે ભગવાન પાર્શ્વનાથની શ્રમણ પરંપરા અઘાવધિ અવિચ્છિન્ન રહેલ છે. આ પરંપરાના છટ્ટા પદ્મધર રત્નપ્રભસૂરિ નામના આચાર્ય પ્રભાવક થઈ ગયા છે. ઉપકેશગચ્છની પદ્માવલી નોંધે છે કે તેમણે મારવાડ અંતર્ગત ઓશિયા-ઉપકેશ નગરીમાં શ્રી વીર નિર્વાણ સંવત ૭૦ પછી ૧૮૦૦૦૦ ક્ષત્રિયોને ઉપદેશ આપી જૈનધર્મી બનાવ્યા. અન્ય પ્રમાણો આ સંખ્યા ૧૨૫૦૦૦ કે ૩૮૪૦૦૦ ધર ક્ષત્રિયોને જૈન બનાવ્યા હોવાનું કહે છે. ક્રમે ક્રમે ત્યાંના ક્ષત્રિયોએ જૈનધર્મ અંગીકાર કર્યો હશે એટલે એની સંખ્યામાં તફાવત જણાય છે. પરંતુ અહીં અગત્યનો મુદ્દો એ છે કે ત્યારથી ઉપકેશ નામનો વંશ અસ્તિત્વમાં આવ્યો, જે આજે ઓશવાળ જાતિના નામથી સર્વત્ર સુપ્રસિદ્ધ છે. આ કાર્ય માટે રત્નપ્રભસૂરિનું નામ માત્ર ઉપકેશ ગચ્છના ઇતિહાસમાં જ નહીં, અંચલ-ગચ્છના ઇતિહાસમાં પણ ચિરસ્મરણીય રહેશે, કેમકે એમણે પ્રતિબોધેલા ઓશવાળોએ અંચલગચ્છના ઇતિહાસમાં આવગું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. આ ઓશવાળોએ આ ગચ્છનો ઇતિહાસ સન્ન્યો છે એમ કહીએ તો પણ તેમાં અતિશયોક્તિ નથી. રાજકીય અભ્યાસો અને ધાર્મિક ઝગડો સામે નિડરતાથી પ્રતિકાર કરતા આ બહાદુર ઓશવાળો કાળક્રમે રાજસ્થાન, સિંધ ઇલાહિ સ્થળોમાં પથરાઈને કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર, ગુજરાત ઇલાહિ પ્રદેશોમાં સ્થળાંતર કરતા ગયા. અનેક શતાબ્દીઓના વાયરા વાઈ ગયા, છતાં ઓશવાળો પોતાના પ્રતિબોધક તથા પોતાની પિતૃભૂમિને આજે પણ ભૂલ્યા નથી.

પ્રાચીન ગચ્છો અને પછીના પ્રવાહો.

૧૭. શ્વેતાંબર જૈન સંપ્રદાયમાં અનેક ગચ્છ અને સંપ્રદાય ઇતિહાસને પાને નોંધાઈ ગયા છે. પ્રચલિત માન્યતા પ્રમાણે આ ગચ્છોની સંખ્યા ૮૪ મનાય છે, પરંતુ અન્વેષણપ્રેમી વિદ્વાનો પાસે આ સંખ્યાનું કોઈ મૂલ્ય નથી; કેમકે પ્રતિભાલેખો અને ગ્રંથ-પ્રચરિતઓ આદિમાં જે જે ગચ્છોનો નામનિર્દેશ પ્રાપ્ત થાય છે એની સંખ્યા પણ સોથી અધિક છે. આ ૮૪ ગચ્છોની નામસૂચિઓ અનેક ગ્રંથોમાં પ્રકટ થઈ છે, પરંતુ તે બધી જ ભિન્નતા દર્શાવનારી છે. ડૉ. જહોન બુહલર, એચ. જી. બ્રીગ્સ, કર્નલ માર્કિસ જેવા પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો પણ આવી નામાવલીઓ પ્રકટ કરવામાં પાછળ રહ્યા નથી. એમને પણ એ હકીકતનો સ્વીકાર કરવો પડ્યો હતો કે એક બીજાને મળતી નામાવલી ક્યાંયે નથી. “ ધી દન્ડિયન સેક્ટ ઓફ

જૈનીક્રમ ” નામના ગ્રંથમાં ડૉ. બુહલર નોંધે છે : About the middle of the tenth century there flourished a Jaina high priest named Uddyotana, with whose pupils the eighty four gachhas originated. This number is still spoken of by the Jainas, but the lists that have been hitherto published are very discordant.

૧૮. સમાન નામવાળી એક પણ સૂચિ પ્રાપ્ત થતી નથી, એટલું જ નહીં આવી સૂચિઓનાં ફેટલાક નામોનું તો કોઈ મહત્ત્વ નથી. આ નામો ફેટલાક તો અપ્રસિદ્ધ જેવાં છે અને ફેટલાક એક જ ગચ્છની શાખાઓનાં છે. વળી ઉત્કલિખિત લેખો કે ગ્રંથપ્રશસ્તિઓ જે અમુક નામોનો નિર્દેશ કરે છે, તે નામો આવી સૂચિઓમાં સમાવિષ્ટ નથી. કલ્પસૂત્રોની સ્થવિરાવલીઓમાંથી જાણી શકાય છે કે વંજસેનના ચાર શિષ્યો પૈકી દરેકના એકવીસ શિષ્યો થયા જેમાંથી ૮૪ ગચ્છો ઉદ્ભવ્યા. પરંતુ તે ચોર્યાસી ગચ્છોના નામો ક્યાંયથી પણ હાલ મળતાં નથી. આ વિષયમાં અગરચંદ્રજી નાહટા જેવા ફેટલાક વિદ્વાનો એવો પણ મત ધરાવે છે કે “ પછીના પદ્માવલીકારોએ એક કલ્પના પણ ડાબી કરી છે કે ઉદ્યોતનસૂરિજીએ એકજ સમયે પોતાના ચોર્યાસી શિષ્યોને આચાર્યપદ પ્રદાન કર્યું અને એ ચોર્યાસી આચાર્યોની સંતતિજ ૮૪ ગચ્છનાં નામથી પ્રસિદ્ધ થઈ, પરંતુ આ કથનમાં પણ કોઈ તથ્ય નજરમાં આવતું નથી. તત્કાલીન કોઈ પ્રમાણુ આ કથનની પુષ્ટિ કરતાં નથી. ”

૧૯. અલખત્ત, ૮૪ ગચ્છોની કલ્પના પછીના પદ્માવલીકારોએ ઉપગનવી કાઢી છે એવો વિદ્વાનોનો મત વિચારણીય છે. અંચલગચ્છનાં પ્રાચીન સાહિત્યમાં પણ આ મુદ્દાને ઉપયોગી કોઈ નક્કર પ્રમાણુ ઉપલબ્ધ નથી. છતાં ૮૪ ગચ્છો અને ૮૪ વણિકોની જ્ઞાતિ અંગેની માન્યતા તો આ ગચ્છના સાહિત્યકારોની કૃતિઓમાં પ્રચુર થઈ ગઈ છે. ૮૪ ગચ્છોની સંખ્યા કે તેની નામાવલીની ચર્ચા જતી કરીએ તો પણ એટલું સ્પષ્ટ છે કે જૈન શાસનના ઇતિહાસનાં પાનાં ઉપર એકડો ગચ્છોનું અસ્તિત્વ રહ્યું જ છે.

૨૦. ઇતિહાસ કહે છે કે ભગવાન મહાવીર સ્વામીનાં નિર્વાણ પછી ગણધરવંશ, વાયકવંશ, યુગ-પ્રધાનવંશ, ઉપકેશવંશ ઇત્યાદિનો પ્રાદુર્ભાવ થયો. ઉપકેશગચ્છની પદ્માવલીમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે શ્રમણ-સંઘના સમ્મેલને મળીને નાગેન્દ્રકુલ, ચંદ્રકુલ, નિવૃત્તિકુલ અને વિદ્યાધરકુલ એમ ચાર કુલોની સ્થાપના કરી. આ ઘટના વીર સં. ૬૦૬ લગભગમાં બની. સમય જતાં આ ચાર કુલો ગચ્છરૂપે પ્રસિદ્ધિ પામ્યાં અને એની શાખારૂપે પણ અનેક ગચ્છો અસ્તિત્વમાં આવ્યા. વિક્રમની છઠ્ઠી સદીથી વનવાસીગચ્છ, વિહારકગચ્છ, રાજગચ્છ, વૈશ્વરગચ્છ તથા ચૈલવાસી ગચ્છો અને સવેગીગચ્છોમાં અનેક પ્રભાવક આચાર્યો થઈ ગયા. કલ્પસૂત્રોની સ્થવિરાવલીઓમાંથી પ્રાચીન ગચ્છો સંબંધક વિપુલ સાહિત્ય મળી આવે છે.

૨૧. આપણે જોઈ ગયા કે શ્રી વીર પ્રભુના ૧૧ ગણધરો અને ૯ ગણો હતાં. સમગ્ર પરિવારની વ્યવસ્થા સુધર્માસ્વામી કરતા હોદ્દાને તેમને આઘ પદ્ધર તરીકે સ્વીકારવામાં આવે છે. પરંતુ અન્ય સ્થવિરોથી પણ અનેક શાખાઓ પ્રચલિત થયેલી. આર્ય નાગિલથી નાગિલ નામની શાખા નીકળી. તેમના શિષ્ય આર્ય પોમિલથી પોમિલ નામની શાખા નીકળી. વંજસેનના શિષ્ય આર્ય જયન્તથી જયન્તિ શાખા નીકળી, આર્ય તાપસથી તાપસી શાખા નીકળી. આર્ય ભદ્રબાહુસ્વામીના ચાર શિષ્ય થયા, તેમાંથી ગોદાસ નામના શિષ્યથી ગોદાસગણ નીકળ્યો. ગોદાસગણની નામ્નિષિનિ, કોટિવર્ધિકા, પાંડવર્ધનિકા અને દાસી-અર્પટિકા નામની ચાર શાખા ઉદ્ભવી. આર્ય મહાગિરિના આઠ શિષ્ય થયા તેમાં સ્થવિર પહુલક રેહ-

ગુપ્તથી ત્રૈશિક-કણ્ણદ મતની ઉત્પત્તિ શર્ધ. સ્થવિર ઉત્તર બ્ધીસહથી એ નામનો ગચ્છ નીકળ્યો, જેમાંથી કાશાંબિકા, સુપ્તવર્તિકા, કોટંબાની અને ચદ્રનગરી એ ચાર શાખા પ્રકટી. કાસ્યપ ગોત્રીય આર્ય રોહણ સ્થવિરથી ઉદ્દેહ નામનો ગચ્છ નીકળ્યો, જેમાંથી ઉદ્દુબરિન્જિયા, માસપુરિયા, મધપતિયા અને પુન્નપતિયા એ ચાર શાખાઓ નીકળી. સ્થવિર શ્રીગુપ્ત અને હારિયસ ગુપ્તથી ચારણ ગચ્છ નીકળ્યો, જેની હાર્યમાલા ધારી, સંકાસિયા, ગવેધુઆ અને વજ્જનાગરી એ ચાર શાખા નીકળી. સ્થવિર ભદ્રયશથી ઉકુવાડિક ગચ્છ નીકળ્યો અને તેની ચંપિન્જિયા, ભદ્દિન્જિયા, કાકંદિયા અને મેહલિન્જિયા એ નામની ચાર શાખાઓ નીકળી. સ્થવિર કામધિથી વેશવાટિક ગચ્છ નીકળ્યો. તેની સાવથિયા, રજ્જપાલિયા, અંતરિન્જિયા, ખેમલિન્જિયા એ ચાર શાખાઓ નીકળી. વાસિષ્ઠ ગોત્રીય સ્થવિર ઋષિગુપ્ત અને કાકંદિકથી માનવગચ્છ નીકળ્યો. અને તેની કાસવિન્જિયા, ગોયમિન્જિયા, વાસિકિયા અને સોરકિયા એ ચાર શાખાઓ નીકળી. સ્થવિર સુસ્થિત અને સુપ્રતિપદ્ધથી કોટિક ગચ્છ નીકળ્યો અને તેની ઉચ્ચનાગરી, વિદ્યાધરી, વયરી અને મજ્જમિહલા એ ચાર શાખા નીકળી. એમના શિષ્ય ત્રિયગ્રન્થથી મધ્યમા શાખા નીકળી અને વિદ્યાધર ગોપાલ સ્થવિરથી વિદ્યાધરી શાખા નીકળી. સ્થવિર આર્યશાંતિ શ્રેણિકથી ઉચ્ચનાગરીશાખા નીકળી. એમના ચાર શિષ્યો થયા, જેમાંના આર્યશ્રેણિકથી શ્રેણિકાશાખા, આર્યતાપસથી તાપસી શાખા, આર્યકુખેરથી કુખેરાશાખા અને આર્ય ઋષિપાલિતથી ઋષિપાલિતા શાખા નીકળી. સ્થવિર આર્ય સિંહગિરિના ચાર શિષ્ય થયા. તેમાંના આર્યસમિતથી બ્રહ્મદીપિકા નામની શાખા નીકળી. તેમના શિષ્ય આર્યવજ્જસ્વામીથી વયરી શાખા નીકળી. એમના શિષ્ય આર્ય વજ્જસેનથી નાગિલા શાખા નીકળી. એમના શિષ્ય આર્ય-પદ્મથી પદ્મા શાખા નીકળી; અને અન્ય શિષ્ય આર્યરથથી આર્યજન્યની શાખા નીકળી. તેમાંથી કોટિક-ગચ્છ, વૈયરીશાખા, ચાંદ્રકુલ, નિવૃત્તિકુલ, વિદ્યાધરગચ્છ, નાગેન્દ્રગચ્છ વગેરે ગચ્છોની પરંપરા વિક્રમના સોળમા સૈકા સુધી વહેતી આવતી જણાય છે.

૨૨. ઉપરોક્ત ગચ્છોના શ્રમણો ભારતવર્ષના પ્રત્યેક વિભાગમાં અપ્રતિહત વિહરીને જૈનધર્મના અધ્યાત્મિક સંસ્કારો ખૂણે ખૂણે પ્રકટાવતા રહ્યા. ચરમ તીર્થંકરની વિદ્યમાનતામાં સમગ્ર પૂર્વભારત જૈન શ્રમણોની તપોભૂમિ રહી. શ્રી વીરનિર્વાણના પાંચસો વર્ષ સુધી પૂર્વભારતમાં જૈન ધર્મની અપૂર્વ જાહોજલાલી વર્તતી હતી. વજ્જસ્વામી, ભદ્રબાહુ વગેરે આચાર્યોનો ખંગાળ અને ઉત્તર પ્રદેશમાં વિશેષ વિહાર હતો. વેદાન્તીઓ અને બૌદ્ધો સાથે જૈનાચાર્યોએ ધર્મસંવાદો યોજીને જૈનધર્મનો સારી રીતે પ્રસાર કર્યો હતો. વિક્રમના પાંચમા સૈકા પછી પૂર્વ ભારતમાં જૈનાચાર્યોનો અલ્પ વિહાર જણાય છે. કેમકે જૈનોનું કેન્દ્રસ્થાન પૂર્વમાંથી પશ્ચિમમાં પરાવર્તિત થતું જતું હતું. એ પ્રમાણે દિગંબરોનું દક્ષિણ ભારત ઉપર વર્ચસ્વ દિનપ્રતિદિન વધતું જતું હતું. આવી રીતે ન્યારે પશ્ચિમ ભારત અને દક્ષિણપથ જૈનાચાર્યોની સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિથી ધર્મ-ધમતા રહ્યા; ત્યારે મોટા ભાગના તીર્થંકરોની તપોભૂમિ પૂર્વ ભારત એમની એ સંસ્કાર-પ્રવૃત્તિની પ્રેરણાભૂમિ બની !

૨૩. સમય જતાં આ મુનિસંઘો તેનો વિહારપ્રદેશ, નગર કે ગામના નામથી ઓળખાવા લાગ્યા. આમ પ્રદેશ નગર કે ગામનાં નામથી ગચ્છો પ્રચલિત થયા. મારવાડ અંતર્ગત હર્ષપૂરથી હર્ષપુરિયાગચ્છ, મેવાડના સાહેરગ્રામથી સાહેરગચ્છ, આણુ પાસેના નાણા ગામથી નાણાવાલગચ્છ, છરાવલા ગામથી છરાવલા-ગચ્છ, પાટણ પાસેના વાયડગામથી વાયડગચ્છ, વાગડના થરાદ ગામથી થારાપદ્રિયગચ્છ, નાગપુરથી નાગપુરી તપાગચ્છ, કોરંટ ગામથી કોરંટગચ્છ, આણુ પાસે બ્રહ્માણુ-વર્માણુથી બ્રહ્માણુગચ્છ, ગુજરાતના પીપલિયા ગામથી પીપલિયાગચ્છ, ભિન્નમાલ નગરથી ભિન્નમાલગચ્છ, રાલદ્રા ગામથી રાલદ્રાગચ્છ, પહલીયડગામથી

પહ્લીયગચ્છ, આણુ પાસેના કચ્છાલીવાલ ગામથી કચ્છાલીવાલગચ્છ, હારીજ ગામથી હારીજગચ્છ, હીરા-પહ્લી ગામથી હીરાપહ્લીગચ્છ, શંખેશ્વર ગામથી શંખેશ્વર ગચ્છ ઇત્યાદિ અસ્તિત્વમાં આવ્યા હોય એમ સંભવે છે.

૨૪. એવી જ રીતે કેટલાક ગચ્છો બિરુદોથી પણ પ્રચલિત થયા હોય એમ જણાય છે. પાટણના રાજા સિદ્ધરાજે આપેલા મહલધારી એવા બિરુદથી મહલધારી ગચ્છની ઉત્પત્તિ થઈ. ચિતોડગઢના રાણાએ જગચ્ચંદ્રસૂરિને તપાનું બિરુદ આપ્યું અને તપાગચ્છ અસ્તિત્વમાં આવ્યો. પાટણના દુર્લભસેન રાજાની રાજસભામાં એવા જ બિરુદદ્વારા ખરતરગચ્છ અસ્તિત્વમાં આવ્યો. અચલગચ્છ પણ મહારાજા સિદ્ધરાજે આપેલા અચલ બિરુદથી પ્રાદુર્ભૂત થયો એમ પદાવલીના ઉલ્લેખ પરથી જાણી શકાય છે.

૨૫. કેટલાક ગચ્છો આચાર્યોના નામથી ઓળખાતા હતા. સુધર્માસ્વામીથી સુધર્માગચ્છ ઓળખાયા. ધર્મધોપસૂરિથી ધર્મધોપગચ્છ થયો. રત્નાકરસૂરિથી રત્નાકરગચ્છની ઉત્પત્તિ થઈ. કડવાશાના નામથી કડવા ગચ્છ ઉદ્ભવ્યો. બીજા ઋષિએ બીજા મત પ્રવર્તીવ્યો. લોકાશાહે લોકાગચ્છ સ્થાપ્યો. આમ સ્થાપક આચાર્યોના નામથી અનેક ગચ્છો અસ્તિત્વમાં આવ્યા.

૨૬. જ્ઞાતિઓના નામોથી પણ અનેક ગચ્છો થયા હોવાનાં અનેક પ્રમાણો મળે છે. ઉપકેશ જ્ઞાતિથી ઉપકેશગચ્છ થયો. નાગર જ્ઞાતિથી નાગરગચ્છ અસ્તિત્વમાં આવ્યો. પહ્લીવાલ જ્ઞાતિ પરથી પહ્લીવાલગચ્છ ઉદ્ભવ્યો. ચિત્રવંશથી ચિત્રવાલગચ્છ ઓળખાયા એવો મત છે. એવી રીતે જ વાયડ જ્ઞાતિથી વાયડગચ્છ અને હુંબડ જ્ઞાતિથી હુંબડગચ્છ થયો.

૨૭. નોંધપાત્ર હકીકતથી, માન્યતાદર્શક શબ્દોથી કે વિશેષ પ્રસંગોથી પણ ગચ્છોનાં નામો પડ્યાં છે. વટવૃક્ષ નીચે આચાર્યપદવી આપી હોવાથી વડગચ્છ શબ્દ પ્રસિદ્ધ થયો. અઢળક નાણાં ખરખ્યાં હોવાથી નાણુકગચ્છ થયો. ચૈત્યવાસની માન્યતા દર્શાવતો ચૈત્યવાસીગચ્છ અસ્તિત્વમાં આવ્યો. એવી જ રીતે વનવાસની માન્યતાથી વનવાસીગચ્છ પ્રસિદ્ધ થયો. પૂર્ણિમાને દિવસે પાંખીની માન્યતા સૂચવતો પૂર્ણિમાગચ્છ પ્રચલિત થયો. આગમેકત ક્રિયામાં માનનાર એવું દર્શાવતો આગમિક ગચ્છ શબ્દ પણ લોકોમાં રૂઢ થયો. વિધિપક્ષગચ્છ એ શબ્દ પણ વિધિમાર્ગની પ્રપણા કરનાર એવા અર્થમાં જણાય છે. અચલગચ્છ પણ માન્યતાદર્શક શબ્દ છે, કેમકે મહાપ્રતિને બદલે અચલ-વસ્ત્રના છેડાનો ઉપયોગ સૂચવતો એ શબ્દ છે. ગચ્છોનાં આ પ્રમાણે પડેલાં અભિધાનો દર્શાવનારાં આવાં અનેક ઉદાહરણો ઇતિહાસમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. એવાં જ કારણોથી ઓશવાળ, શ્રીમાલ, પોરવાડ, પહ્લીવાલ, પ્રભૂતિ જ્ઞાતિઓનાં નામો અસ્તિત્વમાં આવ્યા છે.

૨૮. શરુઆતના ગચ્છોનાં નામો અમુક શ્રમણસંધને ઓળખાવવા માટે જ વિશેષ પ્રચલિત બન્યા હતાં. દાખલા તરીકે ધર્મધોપસૂરિ નામના અનેક આચાર્યો હોઈને અમુક સંપ્રાણના-અમુક ગચ્છના ધર્મધોપસૂરિ-એ રીતે ઓળખાવવા માટે ગચ્છ શબ્દ યોગ્યચેલો જોવાય છે. આ અર્થમાં ગચ્છનું નામ અમુક પ્રદેશ, નગર ગ્રામ કે મુખ્યાચાર્યનાં નામ પરથી જ બહુધા પડ્યું હશે. આવાં ઉદાહરણો આપણે જોઈ ગયા છીએ. વિક્રમની એક સહસ્ત્રાબ્દી સુધીના ગચ્છોના પ્રકારો આ અર્થમાં જ મર્યાદિત હતા.

૨૯. એ પછીના ગચ્છોનો પ્રાદુર્ભાવ સમાચારચારી કે શ્રુતજ્ઞાનની માન્યતાના આધારે થયો; ઉદાહરણાર્થે ખરતરગચ્છ, અચલગચ્છ, તપાગચ્છ ઇત્યાદિ ગચ્છોનો ઉદ્ભવ આવી તાર્કિક ભૂમિકાને આધારે જ થયો.

અલખત, તીર્થંકરોએ પ્રરૂપેલ મૂળ સિદ્ધાંતો કે નવતત્ત્વો, પંચાસ્તિકાય ધત્યાદિ તત્ત્વો અંગેની એમની માન્યતા તો એક સરખી જ રહી. અમુક પ્રકારની સમાચારીની માન્યતામાં પણ પાછળથી કેટલેક અંશે વિચારભેદ સર્જાતાં આવા ગચ્છોમાં પણ પેટાગચ્છો કે શાખાઓની ઉત્પત્તિ થઈ. શતાબ્દીઓ જતાં આવા સૂક્ષ્મભેદોથી રચાયેલી શાખાપ્રશાખાઓ મૂળગચ્છમાં વિલીન થઈ ગઈ. આ ગચ્છોની મૂળભૂત માન્યતાઓમાં પણ કાળની ગતિ સાથે અમુક ફેરફારો તો પ્રવિષ્ટ થતા રહ્યા. આમ સ્થાપનાથી લઈને આજ દિવસ સુધીના સુદીર્ઘકાળમાં આવી અનેક વિચાર પ્રક્રિયાઓ ધનિહાસને પાતે અંકારી છે. આ સૂક્ષ્મભેદો જતા કરતાં આ ગચ્છોએ તીર્થંકરોએ પ્રરૂપેલ મૂળ સિદ્ધાંતો અને જૈનશ્રુતનો પ્રસાર કરવામાં સૌથી અગત્યનો ભાગ લેજો.

૩૦. વિક્રમની પંદરમી શતાબ્દી સુધી જૈનશાસનની એકતા ખંડિત કરવામાં ગચ્છો નિમિત્તરૂપ બન્યા નહીં. પરંતુ પછીની વિચારધારાઓએ નવો જ પલટો લીધો. આ અરસામાં રાજકીય અને સામાજિક પરિસ્થિતિને આધારે એવા મતો અસ્તિત્વમાં આવ્યા કે જેણે શાસને અનુભવેલાં અભૂતપૂર્વ સંગઠન ઉપર કુદારધાત કર્યો. તત્કાલીન પરિસ્થિતિને અનુકૂળ બનવામાં આ અરસામાં થયેલા અભિનવ મતપ્રવર્તકોએ જૈનધર્મના અગત્યના સિદ્ધાંતોને પોતાની રીતે ઘટાવવામાં પાછું વળીને જોયું નહીં. આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે માત્ર સમાચારીના ભેદે રચાયેલા મુખ્ય ગચ્છો પણ અંદર અંદરના વિખવાદોને લીધે નબળા પડીને અસ્તિત્વમાં આવતી આવી નવી વિચારધારાઓનો સામનો કરવામાં કશું જ મહત્ત્વપૂર્ણ ન કરી શક્યા. પરિણામે અસ્તિત્વમાં આવેલી નવી નવી વિચારધારાઓ ગચ્છોના રૂપમાં ખૂબ ફૂલી ફાલી. કડવા-ગચ્છે કે લોકાગચ્છે આ સમયમાં સાધેલી પ્રગતિ ખરેખર અભૂતપૂર્વ હતી. પ્રાચીન ગચ્છો પણ એમના પ્રભાવથી અલિપ્ત રહી શક્યા નહીં !!

૩૧. વિક્રમના પંદરમાં સૈકામાં કે એ પછી પ્રચલિત થતી જતી નવી નવી વિચારધારાઓની સ્ફૂરણામાં તત્કાલીન ધણુણે પરિબળોએ સંયુક્ત રીતે પોતાનો પ્રભાવ વર્તાવ્યો હોઈ તે એ સંબોગોના ઉપલક્ષમાં સામાજિક, આર્થિક કે રાજકીય દૃષ્ટિને પૂર્તિકર બની; પરંતુ તીર્થંકરોએ પ્રરૂપેલ આગમ વચનોને તો સર્વથા પ્રતિરોધક જ સાબિત થઈ. આ વિચારધારાઓ તદ્દન નવી જ હોઈને સમાચારી ભેદ વચ્ચે પણ જૈનશાસને અનુભવેલ વૈચારિક એકતા છિન્નભિન્ન થઈ. કેમકે આ નવી વિચારધારાઓ તો સર્જાતી જતી નવી નવી પરિસ્થિતિના પ્રત્યાઘાત કે એના ફાલ જેવી જ હતી. આ હકીકતનો નિર્દેશ માત્ર અંચલગચ્છના ઉદ્દગમ કે એના સ્વરૂપને સંબંધકારક છે એ દૃષ્ટિએ જ નહીં; શાસનની એકતાના વિશાળ હિતને પણ સ્પર્શે છે એ દૃષ્ટિએ તે ઉલ્લેખનીય બન્યો છે.

અંચલગચ્છના પૂર્વ નામાભિધાનો.

૩૨. આપણે ગણુ અને કુલ વિશે જોઈ ગયા. ગણુ એટલે વાચના લેનાર મુનિસમુદાય; કુલ એટલે એક આચાર્યનો પરિવાર અને શાખા એટલે એક આચાર્યની સંતતિમાં જ પ્રભાવક આચાર્યોનાં જુદાં જુદાં અન્વય અથવા વિવક્ષિત આદ્ય પુરુષની સંતતિ. ગણુ, કુલો અને શાખાઓ એનાં પ્રાચીન સ્વરૂપમાં આજે વિદ્યમાન નથી. પરંતુ ગચ્છ સ્વરૂપે જ એનું કાંઈક અસ્તિત્વ આજે જળવાઈ રહ્યું છે.

૩૩. અંચલગચ્છ એ શબ્દ વસ્ત્રાંચલ ઉપરથી રૂઢ થયો, તે પહેલાં આ ગચ્છનાં સાત નામાભિધાનો થયાં. પ્રાચીનકાળમાં શ્રમણો નિર્ઋથ એ નામથી ઓળખાતા હતા. અગિયારમા પદ્ધર આર્ય સુસ્થિત તથા આર્ય સુપ્રતિબુધ્ધે કરોડવાર સૂરિમંત્રનું આરાધન કર્યું એટલે એમનો શિષ્યપરિવાર કોટિક ગચ્છના

નામથી ઓળખાયો. પંદરમા પદ્ધર વજ્રસ્વામીના સમયમાં તેમનો પરિવાર વયરીશાખાના નામથી ખ્યાતિ પામ્યો. સત્તરમા પદ્ધર ચંદ્રસૂરિથી ચંદ્રકુલ એ નામથી અનુક્રમે એનું નામાભિધાન થયું. છત્રીસમા પદ્ધર સર્વદેવસૂરિને એમના ગુરુ ઉદ્યોતનસૂરિએ વીરાત ૧૪૬૪ એટલે સં. ૯૯૪માં મોટા વડ નીચે અર્ધદા-ચલના ટેલીઝામ નજીક અન્ય શિષ્યો સાથે સૂરિપદ આપ્યું. આ પસંગવિશેષથી એમનો પરિવાર વડગચ્છનાં નામથી પ્રસિદ્ધ થયો. આ પાંચમું નામાભિધાન છે. સર્વદેવસૂરિના શિષ્ય પદ્મદેવસૂરિ શંખેશ્વર પાશ્વનાથની યાત્રાએ આવતાં, ત્યાં સાંખ્યદર્શનીઓને વાદમાં જીતવાથી તેમનું બીજું નામ સાંખ્યસૂરિ પડ્યું, અને શંખેશ્વરમાં એ ઘટના બની એટલે એમનો પરિવાર શંખેશ્વરગચ્છનાં નામથી પ્રચલિત થયો. જર્મન વિદ્વાન ડો. જહોન્નેસ ક્લાટ નોંધે છે કે—After his conversion of the Samkhya-darsaninas, he received a second name, Sanmkhyasuri. The new gachchha obtained the name of Sankhesvara-gachchha from Sankhesvara-grama a place consecrated to Sankhesvara Parsvanath. શંખેશ્વરના મોલકી વંશના ક્ષત્રિય સાંખ્યકુમારે સર્વદેવસૂરિ પાસે દીક્ષા લીધેલી તેથી તેમનું નામ સાંખ્યસૂરિ પાડવામાં આવ્યું હતું, પદ્મદેવસૂરિ એમનું બીજું નામ હતું એમ હી. હં. લાલનને અભિપ્રેત

૩૪. પદ્મદેવસૂરિના પ્રશિષ્ય પ્રભાનંદ મુનિને નાણક ગામમાં આચાર્યપદ મળ્યું તે પ્રસંગે ત્યાંના શ્રાવકોએ અટળક નાણું ખરચ્યું. નાણકગામ કે નાણું ઉપરથી આ ગચ્છનું નાણકગચ્છ એવું નામ પડ્યું. ડો. ક્લાટ નોંધે છે કે—Under him arose the name Nanaka-gachcha, called so either because the Sravakas of Nanak-gram celebrated his visit, or because much money nanaka was expended.

આમ અંચલગચ્છની સ્થાપના પહેલાનું આ સાતમું નામ પડ્યું. એ પછી અડતાલીસમા પદ્ધર આચાર્યરક્ષિતસૂરિએ આગમોની પ્રધાનતા સ્વીકારીને ૭૦ બોલની પ્રરૂપણા કરી વિધિપક્ષગચ્છ પ્રકાશ્યો કે જે અંચલ કે અચલગચ્છ એવા નામથી આજ દિવસ સુધી ઓળખાતો રહ્યો. વિધિપક્ષગચ્છ નામ પાડવાનું કારણ એ હતું કે ચૈત્યવાસીઓએ શાસનમાં જે અવિધિ કરી નાખેલો તેનો પુનઃવિધિ કરનાર ગચ્છ એ વિધિપક્ષગચ્છ.

અંચલગચ્છનો પદ્મકંઠ

૩૫. વિદ્યમાન ત્રણે મુખ્ય ગચ્છો ભગવાન મહાવીર સંતાનીય છે. પરંતુ ખરતરગચ્છ ભગવાન મહાવીરને પ્રથમ પદ્ધર તરીકે દર્શાવે છે તેમ અંચલગચ્છ કે તપાગચ્છ ન દર્શાવતાં ભગવાનના પાંચમા ગણુધર આર્ય સુધર્માસ્વામીને આઘપદ્ધર ગણાવે છે. કેટલાક ગચ્છોની પદ્માવલીઓમાં ભગવાનના મુખ્ય ગણુધર ગૌતમસ્વામીનું નામ આઘપદ્ધર તરીકે આવે છે. જો કે ભગવાન શ્રી વીરના નિર્વાણ સમયથી ગૌતમસ્વામીના નિર્વાણકાલ વચ્ચે બાર વર્ષનું અંતર છે, તો પણ ભગવાનની નિર્વાણ રાત્રિમાં જ એમને કેવલ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું હતું; એટલે બધી ગચ્છવ્યવસ્થા સુધર્માસ્વામી જ કરતા હતા. પ્રાચીન ગ્રંથો-માંથી એવા પણ ઉલ્લેખો પ્રાપ્ત થાય છે કે ભગવાન મહાવીરે અગિયારે શિષ્યોને ગણુધરપદ દેતી વખતે બીજા સર્વ કરતાં દીર્ઘાયુ હોવાથી સુધર્મા સ્વામીને ગણુની આજ્ઞા કરી.

૩૬. સુધર્મા સ્વામીને આઘપદ્ધર તરીકે સ્વીકારતા અંચલગચ્છની પૂર્વ પદ્માવલી આ પ્રમાણે છે :
(૧) આર્ય સુધર્માસ્વામી (૨) આર્ય જંભુસ્વામી (૩) પ્રલવસ્વામી (૪) સચ્ચમ્લવસ્વામી (૫) યશોભદ્ર-સૂરિ (૬) સમ્ભૂતિ ત્રિજય (૭) ભદ્રબાહુસ્વામી (૮) સ્થૂલભદ્રસ્વામી (૯) આર્ય-મહાગિરિ (૧૦) આર્ય

સુહસ્તી (૧૧) આર્ય સુસ્થિત તથા આર્ય સુપ્રતિષ્ઠ (૧૨) ઇન્દ્રદિનસૂરિ (૧૩) આર્ય દિનસૂરિ (૧૪) સિંહગિરિસૂરિ (૧૫) વજ્રસ્વામીસૂરિ (૧૬) વજ્રસેનસૂરિ (૧૭) ચંદ્રસૂરિ (૧૮) સામન્તભદ્રસૂરિ (૧૯) વૃદ્ધ-દેવસૂરિ (૨૦) પ્રઘોતનસૂરિ (૨૧) માનદેવસૂરિ (૨૨) માનતુંગસૂરિ (૨૩) વીરસૂરિ (૨૪) જ્યદેવસૂરિ (૨૫) દેવાનંદસૂરિ (૨૬) વિક્રમસૂરિ (૨૭) નરસિંહસૂરિ (૨૮) સમુદ્રસૂરિ (૨૯) માનદેવસૂરિ (૩૦) વિબુધપ્રભ-સૂરિ (૩૧) જ્યાનંદસૂરિ (૩૨) રવિપ્રભસૂરિ (૩૩) યશોભદ્રસૂરિ (૩૪) વિમલચંદ્રસૂરિ (૩૫) ઉઘોતનસૂરિ (૩૬) સર્વદેવસૂરિ (૩૭) પદ્મદેવસૂરિ (૩૮) ઉદયપ્રભસૂરિ (૩૯) પ્રભાનંદસૂરિ (૪૦) ધર્મચંદ્રસૂરિ (૪૧) સુવિનયચંદ્રસૂરિ (૪૨) ગુણસમુદ્રસૂરિ (૪૩) વિજયપ્રભસૂરિ (૪૪) નરચંદ્રસૂરિ (૪૫) વીરચંદ્રસૂરિ (૪૬) મુનિતિલકસૂરિ (૪૭) જયસિંહસૂરિ.

૩૭. અંચલગચ્છની સ્થાપના પછીનો પટ્ટકમાંક આ પ્રમાણે છે—(૪૮) આર્યરક્ષિતસૂરિ (૪૯) જયસિંહસૂરિ (૫૦) ધર્મધોષસૂરિ (૫૧) મહેન્દ્રસિંહસૂરિ (૫૨) સિંહપ્રભસૂરિ (૫૩) અજિતસિંહસૂરિ (૫૪) દેવેન્દ્રસિંહસૂરિ (૫૫) ધર્મપ્રભસૂરિ (૫૬) સિંહતિલકસૂરિ (૫૭) મહેન્દ્રપ્રભસૂરિ (૫૮) મેરુતુંગસૂરિ (૫૯) જ્યકીર્તિસૂરિ (૬૦) જ્યકેસરીસૂરિ (૬૧) સિદ્ધાંતસાગરસૂરિ (૬૨) ભાવસાગરસૂરિ (૬૩) ગુણનિધાનસૂરિ (૬૪) ધર્મભૂતિસૂરિ (૬૫) કલ્યાણસાગરસૂરિ (૬૬) અમરસાગરસૂરિ (૬૭) વિદ્યાસાગરસૂરિ (૬૮) ઉદય-સાગરસૂરિ (૬૯) કીર્તિસાગરસૂરિ (૭૦) પુણ્યસાગરસૂરિ (૭૧) રાજેન્દ્રસાગરસૂરિ (૭૨) મુક્તિસાગરસૂરિ (૭૩) રત્નસાગરસૂરિ (૭૪) વિવેકસાગરસૂરિ (૭૫) જિનેન્દ્રસાગરસૂરિ. એ પછી ભિન્ન પરંપરા છે.

અન્ય પદ્માવલીઓ સાથે સંક્ષિપ્ત તુલના

૩૮. ભગવાન મહાવીર સ્વામીનાં નામનો અરતરગચ્છની પદ્માવલીમાં સમાવેશ છે એ તફાવત જતો કરતાં ૩૪ માં પદ્ધર સુધી અરતરગચ્છની પદ્માવલી ઉપર મુજબ જ છે. સુધર્માસ્વામીનું નામ અરતર-ગચ્છની પદ્માવલીમાં બીજું છે એટલે ક્રમાંકની દૃષ્ટિએ તે એક ક્રમ આગળ છે. એ પછી દેવસૂરિ અને નેમચંદ્રસૂરિ એમ બે નવાં પદ્ધરોનાં નામ અંચલગચ્છની પદ્માવલીથી વિશેષ હોઈને ઉઘોતનસૂરિનો ક્રમ તેમાં ૩૮ માં છે. એ પછી તદ્દન જૂદી જ પરંપરા છે.

૩૯. અંચલગચ્છીય પટ્ટકમાંકના છઠ્ઠા અને સાતમા પદ્ધરોને તપાગચ્છની પદ્માવલીમાં એકી સાથે છઠ્ઠા ક્રમમાં મૂકવામાં આવ્યા છે. એવી જ રીતે ૯ અને ૧૦ પદ્ધરોને તપાગચ્છની પદ્માવલીમાં એકી સાથે આઠમા ક્રમમાં મૂકવામાં આવ્યા છે. આમ અંચલગચ્છના પટ્ટકમથી તપાગચ્છનો પટ્ટકમ બે ક્રમાંક પાછળ રહે છે. પરંતુ અંચલગચ્છના ૩૪ માં પદ્ધરની આગળ તપાગચ્છની પદ્માવલીમાં બે નવા પદ્ધરો પ્રદ્યુમ્ન-સૂરિ અને માનદેવસૂરિનાં નામનો વિશેષ સમાવેશ થયો હોઈને બન્ને ગચ્છોના પદ્ધરોની નામાવલી ઠેક ૩૬ માં પદ્ધર સર્વદેવસૂરિ સુધી સમાંતર રહે છે. એ પછી જુદી પરંપરા આવે છે.

૪૦. નીચે દર્શાવેલી હકીકતના પ્રકાશમાં ઉપરોક્ત ચાર પદ્ધરોને બે પટ્ટકમમાં યુગપ્રધાનત્વકાલની દૃષ્ટિએ દર્શાવી શકાય નહીં.

પટ્ટકમાંક	પદ્ધર	યુગપ્રધાનત્વ કાલ	નિર્વાણકાલ વીરાત્
૬	સમ્ભૂતિ વિજય	૮	૧૫૬
૭	ભદ્રબાહુ સ્વામી	૧૪	૧૭૦
૯	આર્ય મહાગિરિ	૩૦	૨૪૫
૧૦	આર્ય સુહસ્તિ	૪૬	૨૯૧

૪૧. તપાગચ્છની પદ્માવલીમાં એમ દર્શાવવાનું કારણ આ પ્રમાણે હોઈ શકે : (ક) આર્ય મહા-ગિરિએ તેમની વિદ્યમાનતામાં જ પોતાનો શિષ્યસમુદાય આર્યસુહસ્તિને મોંપી દીધો હતો અને પોતે ગચ્છની નિશામાં રહેતા હોવા છતાં જિનકલ્પનું અનુસરણ કરતા રહ્યા. ગણ સમર્પણની સાથે જ તેઓએ યુગપ્રધાનપદ પણ આર્ય સુહસ્તિને સમર્પણ કરી દીધું હતું. (ખ) પરંપરા નામાનુક્રમ એ રીતે દર્શાવી શકાય છે : (૧) યુગપ્રધાન નામાનુક્રમ (૨) ગુરુશિષ્ય નામાનુક્રમ. બીજી રીતે આર્યમહાગિરિ અને આર્ય સુહસ્તિ બંને સ્થૂલભદ્રના જ શિષ્યો હતા. એટલે ગુરુ-શિષ્ય સંબંધથી બંનેનો પદ્ધત્તમ તો ભિન્ન જ ગણાય. ઉક્ત સામાન્ય ફેરફાર જોતાં કરતાં, ત્રણેય મુખ્ય ગચ્છાની પદ્ધત્તરંપરા ૩૬ માં પદ્ધત્તર બુદ્ધી સરખી જ છે. એ પછીની પરંપરા તદ્દન જૂદી છે.

અંચલગચ્છીય પદ્માવલીઓ અને ઐતિહાસિક સાધનો

૪૨. અંચલગચ્છનાં ઐતિહાસિક સાધનો અનેક છે. પદ્માવલીઓ, ગુર્વાવલીઓ, રાસો, તીર્થમાળાઓ, વંશાવલીઓ, હસ્તલિખિત ગ્રંથો, ગ્રંથ પ્રશસ્તિઓ, પ્રત્યુષ્ણિકાઓ, શિલાલેખો અને મૂર્તિલેખોમાં આ ગચ્છનો ઇતિહાસ નિબધ્ધ છે. ઇતિહાસને ઉપયોગી સાગ્રંથી એ બધામાં ભરેલી હોવા છતાં ગચ્છના ઇતિહાસમાં પદ્માવલી સાહિત્યનું સ્થાન અનોખું હોય છે. પદ્માવલી એ જૈન ઇતિહાસનું વિશિષ્ટ પ્રકારનું અંગ હોઈને જૈન સાહિત્યમાં એનું ખેડાણ ખૂબ જ થયું છે. બ્યારે અન્ય ઐતિહાસિક સામગ્રીમાં ગચ્છ સંબંધક કે અન્ય બાબતોનો ઇતિહાસ તુટક તુટક હોય છે, ત્યારે ગચ્છનો કુખલાબધ્ધ ઇતિહાસ મેળવવાનું એકમાત્ર સાધન પદ્માવલીઓ જ બને છે.

૪૩. અંચલગચ્છમાં પદ્માવલીઓ અને એને મળતાં સાહિત્યની ખામી નથી. આવી અનેક કૃતિઓ આજે વિદ્યમાન છે, જે કે મોટાભાગની કૃતિઓ તો અપ્રકાશિત જ રહી છે. તો પણ ઐતિહાસિક સાર રૂપે કે ભાષાંતર રૂપે પદ્માવલી સાહિત્ય પ્રકાશમાં તો આવતું જ રહ્યું છે. ગ્રંથોની પ્રશસ્તિઓમાં કે વિસ્તૃત શિલાલેખોમાં પણ પદ્માવલીઓ આવે છે. પરંતુ અહીં એ બધાનો નિર્દેશ ન કરતાં માત્ર અગત્યની પદ્માવલીઓ વિષે જ લખવું યુક્ત છે.

૪૪. અંચલગચ્છના આઘપદ્માવલીકાર સંભવિત રીતે ધર્મધોપસૂરિ જ હશે. એમણે સં. ૧૨૬૩ માં પ્રાકૃતમાં રચેલ શતપદીની ગ્રંથ પ્રશસ્તિમાં એમના પૂરોગામી પદ્ધત્તર અંચલગચ્છપ્રવર્તક આર્ય-રક્ષિતસૂરિનો તથા જયસિંહસૂરિનો જીવનવૃત્તાંત હશે જ. એ ગ્રંથ આજે ક્યાંયે ઉપલબ્ધ હોય એમ જણાતું નથી. પરંતુ આ પ્રાકૃતગ્રંથ અત્યંત કઠિન હોવાથી સં. ૧૨૯૪ માં એમના શિષ્ય અને પદ્ધત્તર મહેન્દ્રસિંહ સૂરિએ ઉક્ત શતપદી-પ્રશ્નોત્તરપદ્ધતિનો સં. ૧૨૯૪માં સમુદ્ધાર કર્યો. આ ગ્રંથમાં ૧૧૭ વિચારો છે, જે અંચલગચ્છની સમાચારી વિષયક મંતવ્ય રજૂ કરે છે. ગ્રંથને અંતે પહેલા ત્રણે પદ્ધત્તરોના જીવનવૃત્તને ઉપયોગી મહત્ત્વપૂર્ણ અને ખૂબ જ પ્રમાણભૂત માહિતીઓ સમાવિષ્ટ છે. અંચલગચ્છના ઇતિહાસ નિરૂપણ માટે એ સૌથી પ્રાચીન આધાર ગ્રંથ છે.

૪૫. મેરુતુંગસૂરિને નામે પ્રચલિત થયેલી અંચલગચ્છની સંસ્કૃત પદ્માવલી આ પ્રકારનાં સાહિત્યમાં અન્નેડ છે, કેમકે એમાં આઘપદ્ધત્તર સુધર્માસ્વામીથી લઈને અંચલગચ્છના ૫૭ માં પદ્ધત્તર મહેન્દ્રપ્રભસૂરિ સુધીના આચાર્યોનું વિસ્તૃત જીવનવૃત્ત નિબધ્ધ છે. આ પદ્માવલીની પચાસેક વર્ષ પહેલાં મુનિ ગૌતમસાગરજીના ઉપદેશથી લિપિ કરાયેલી એક પ્રતને આધારે મૂળગ્રંથ સં. ૧૪૩૮ માં રચાયેલ જણાય છે. એક હજાર વર્ષના સુદીર્ઘ સમયનો વિસ્તૃત ઇતિહાસ આ પદ્માવલીમાં નિબધ્ધ હોઈને પ્રાચીન ઇતિહાસ માટે આ ગ્રંથ ખૂબ જ ઉપયોગી બની રહે છે. આટલા વિસ્તૃત સમયને આવરી લેતો આવો કોઈ પ્રાચીન ઇતિહાસ-

અંથ બીજો હશે કે કેમ એ શંકાનો વિષય છે. આ પદાવલીની મૂળ પ્રત ક્યાં છે તે જાણી શકાયું નથી, તેમજ પચાસેક વર્ષમાં લિપિકૃત થયેલી એની અનેક પ્રતો પણ પ્રાપ્ત થતી હોવા છતાં, મૂળગ્રંથ અપ્રકટ જ છે. આ પદાવલીની ધણી વાતો સંશોધન માગી લે છે.

૪૬. ઉક્ત મેરુતુંગસૂરિની પદાવલીના અનુસંધાનરૂપ ધર્મભૂતિસૂરિએ, અમરસાગરસૂરિએ, ઉપાધ્યાય જ્ઞાનસાગરે તથા મુનિ ધર્મસાગરજીએ પદાવલીઓ રચીને એની પૂર્તિ કરી છે. છેલ્લી પદાવલી ગુજરાતીમાં છે અને બાકીની સંસ્કૃતમાં છે. ઉક્ત મેરુતુંગસૂરિની મૂળ પદાવલીની પ્રત સાથે જ આ બધી પદાવલીઓ એકી સાથે જ થોડાક વર્ષો પહેલાં જ લિપિકૃત થયેલી છે, એટલે પ્રાચીન પદાવલીઓની મૂળ પ્રત શોધવી જરૂરી છે. આ બધી પદાવલીઓમાં અંચલગચ્છના ઇતિહાસ સંબંધમાં ઉપયોગી માહિતીઓ પથરાયેલી છે. પ્રથમ પદાવલીની પૂર્તિઓની ધણી વાતો પણ સંશોધન માગી લે છે.

૪૭. મેરુતુંગસૂરિ કૃત લઘુ શતપદીની પ્રશસ્તિમાંથી ખૂબ જ ઉપયોગી અને આધારભૂત ઐતિહાસિક સામગ્રી પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રો. પિટર્સનને આ ગ્રંથની સં. ૧૬૧૦ માં લખાયેલી એક ૩૨ પાનાની પ્રત પ્રાપ્ત થયેલી, જે તેમણે સરકારી ગ્રંથભંડારના સંગ્રહ માટે ખરીદેલી. માત્ર ઇતિહાસોપયોગી પ્રશસ્તિ તેમણે પોતાના સને ૧૮૮૬-૯૨ ના ચતુર્થ સંસ્કૃત હસ્તપ્રતવિષયક અહેવાલ, ક્રમાંક ૧૩૪૦ માં પ્રકટ કરેલ છે. પ્રશસ્તિમાં આવેલી પદાવલીની માહિતી ખૂબ જ વિશ્વસનીય છે.

૪૮. અંચલગચ્છના ૬૨ મા પદ્ધર ભાવસાગરસૂરિ કૃત “વીરવંશપદ્ધાનુપદ્ધ ગુર્વાવલી” નામની ૨૩૧ પ્રાકૃત ગાથાની પદ્યકૃતિ પણ પદાવલી સાહિત્યના પ્રકારનો જ ગ્રંથ છે. આઘ પદ્ધરથી લઈને કર્તાના સમય સુધીનો આ ગ્રંથમાં ઐતિહાસિક ચિતાર આપવામાં આવ્યો છે. આ ગ્રંથની પ્રતો પણ અનેક જ્ઞાનભંડારોમાં સુરક્ષિત રહી છે. આવો મહત્વપૂર્ણ અને વિશ્વસનીય ગ્રંથ પણ આજ દિવસ સુધી અપ્રકટ જ રહ્યો છે. “અંચલગચ્છીય ગુર્વાવલી” પણ ભાવસાગરસૂરિના સમયમાં કોઈ અજ્ઞાત લેખકે સં. ૧૫૯૬ ના આસો સુદિ ૧ ને ગુરુવારના રવેલ છે. આ કૃતિમાં માત્ર પદ્ધક્રમ જ દર્શાવવામાં આવ્યો છે.

૪૯. ડો. ભાંડારકરને પણ અંચલગચ્છની લઘુપદાવલી પ્રાપ્ત થયેલી, જે તેમણે પોતાના સંસ્કૃત હસ્તપ્રતવિષયક ચતુર્થ અહેવાલમાં પ્રકટ કરેલ છે. એવી જ એક “વીર વંશાવલી” નામની કોઈ અજ્ઞાત કર્તાએ રચેલ પદાવલી પુરાતત્ત્વાચાર્ય મુનિ જિનવિજયજીને પ્રાપ્ત થયેલી, જે તેમણે “જૈન સાહિત્ય સંશોધક” માં પ્રકટ કરી છે. આ પદાવલી તપાગચ્છની જ છે, કિન્તુ એમાં આયર્ષરક્ષિતસૂરિનાં જીવન-વિષયક સુંદર માહિતી આપવામાં આવેલી છે.

૫૦. સં. ૧૪૨૦ ના દીપાવલીને રવિવારને દિવસે ખંભાતમાં રહીને કવીશ્વર કાન્હે “અંચલગચ્છનાયક ગુરુરાસ”ની રચના કરી છે. ૧૪૦ કંડિકાની આ પદ્યકૃતિમાં અંચલગચ્છપ્રવર્તકથી લઈને ગ્રંથ રચના સુધીના સમયમાં થઈ ગયેલા પદ્ધરોનો કવિએ ઐતિહાસિક વૃત્તાંત આલેખ્યો છે. આ ગ્રંથ પણ અપ્રકટ જ છે. ગ્રંથ નિરૂપણ ઇતિહાસ નિષ્પાદિત માહિતીઓને આધારે છે.

૫૧. અંચલગચ્છના ૬૫ મા પદ્ધર કલ્યાણસાગરસૂરિના સમયમાં રાયમહલગણિના શિષ્ય મુનિ લાખ્યાએ એક સંક્ષિપ્ત ગુરુપદાવલી શ્રાવિકા નારિંગદેવીને વાંચવા માટે ખંભાતમાં રહીને લખેલી. આ પદાવલીમાં અંચલગચ્છની સ્થાપનાથી લઈને તત્કાલીન વિહરમાન ૬૫ મા પદ્ધર સુધીની સંવત ક્રમાનુસાર તવારીખ આલેખવામાં આવી છે. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી આ ગ્રંથની ઉપયોગિતા ધણી જ છે. આ ગ્રંથ પણ અપ્રકટ જ રહેલ છે.

પર. વિદ્યાસાગરસૂરિના સમયમાં લક્ષ્મીચંદ્રના શિષ્ય લાવણ્યચંદ્રે સં. ૧૭૬૩ માં ‘વીરવંશાનુક્રમ’ નામે સંસ્કૃતમાં પદાવલી રચેલ છે, જેની એક પ્રત મુનિ પુણ્યવિજયજીના સંગ્રહમાં સુરક્ષિત છે. ખીજી એક અપૂર્ણ પદાવલી પણ એજ સંગ્રહમાં છે. આ ઉપયોગી પદાવલીઓ પણ આજ દિવસ સુધી અપ્રકાશિત જ રહી છે.

પ૩. પદાવલીઓ, ગ્રંથ પ્રશસ્તિઓ, ઐતિહાસિક રાસો, તીર્થાવલીઓ, શિલાલેખો-મૂર્તિલેખો દત્તાદિને આધારે છેલ્લા પચાસેક વર્ષમાં અનેક પદાવલીઓ કે એવા પ્રકારનું સાહિત્ય લખાતું જ રહ્યું છે. ભીમશી માણેકની પદાવલી એમાં સૌ પ્રથમ છે. અંચલગચ્છની પદાવલી ગુજરાતી ભાષામાં એમણે જ સૌ પ્રથમ પ્રકાશિત કરી. પછી તો મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈ આદિ અનેક વિદ્વાનોએ એનું અનુસરણ કર્યું. પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો પણ આવું સાહિત્ય લખવા પ્રેરાયા. ડૉ. જુહાસરે “એપીગ્રાફિયા ઇન્ડીકા”માં તેમજ ડૉ. એ. ગેરીનોટે Repertoire D’epigraphie Jainva નામના ફ્રેન્ચ ગ્રંથમાં પણ અંચલગચ્છની પદાવલી પ્રકાશિત કરી. સુપ્રસિદ્ધ જર્મન વિદ્વાન ડૉ. જહોન્નેસ કલાટે તો અંચલગચ્છની વિસ્તૃત અને ખૂબ જ માહિતીપૂર્ણ પદાવલી લખી, જે “ઇન્ડિયન એન્ડીકવેરી”ના ત્રેવીસમાં પુસ્તકમાં પ્રકાશિત થયેલી છે. આમ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ પણ અંચલગચ્છના ઇતિહાસમાં ઉલ્લેખનીય ફાળો નોંધાવ્યો છે.

પ૪. એવી જ રીતે અંચલગચ્છનું ઐતિહાસિક રાસ-સાહિત્ય પણ વિપુલ પ્રમાણમાં છે, જેમાં મેરુતુંગસૂરિનો રાસ, જેસાજી પ્રખંધ, કલ્યાણસાગરસૂરિનો રાસ, સમ્મેતશિખર રાસ, વર્ધ્ધમાનપદ્મસિંહશ્રેષ્ઠી-ચરિત્ર, વિદ્યાસાગરસૂરિનો રાસ, શાહ રાજશી રાસ, સરિઆદે રાસ, રાણાદે રાસ, હરિયાશાહ રાસ દત્તાદિ નામો વિશેષ ઉલ્લેખનીય છે. આ બધું સાહિત્ય, ઉપરાંત ભાસ, ગીત, ગદ્યની વિવાહલા, શ્લોકા પ્રભૃતિ સાહિત્ય અંચલગચ્છીય પદાવલીઓની માહિતીની પૂર્તિ કરે છે અને એ રીતે આ ગચ્છના ઇતિહાસને ઉપયોગી સામગ્રી પૂરી પાડે છે. મોટા ભાગનું સાહિત્ય ગ્રંથભંડારોમાં માત્ર પ્રત આકારે જ હોઈને લોક-ભોગ્ય બની શક્યું નથી. પરંતુ આવું સાહિત્ય જેમ જેમ પ્રકાશમાં આવતું જશે તેમ તેમ પ્રાચીન ઇતિહાસ વિશે આપણને વધુ ને વધુ માહિતીઓ ઉપલબ્ધ થતી જશે.

પ૫. જેમ શિલાલેખો, તામ્રપત્રો, સિદ્ધાઓ, પ્રાચીન ગ્રંથો વિગેરે ઇતિહાસના સાધનો છે, તેમ વહીવંચાઓની પ્રાચીન વહીઓ પણ એક ઉપયોગી સાધન છે. વંશાવલીઓમાંથી સામાજિક, રાજકીય તેમજ ધાર્મિક ઇતિહાસ પણ પ્રાપ્ત થતો હોઈને તે અનેક રીતે ઉપયોગી હોય છે. તેમાં કયાંક અતિ-શયોકિત હોવા છતાં તેમાં ગૂંથાયેલી ઇતિહાસ કંડિકાઓ વિશ્વસનીય હોય છે. એનું કારણ એ છે કે વહીવંચાઓ તેમના યજમાનોની વંશપરંપરામાં થતી આવતી વ્યક્તિઓનાં નામો અને તેમના ગુણો કે કાર્યો સંબંધી હકીકત વહીરૂપે આલેખતા હોય છે. તે બંને લગભગ સમકાલીન જ હોવાથી આવી વહીઓમાંથી મળી આવતો ઇતિહાસ બહુધા સત્ય હોય છે; તેમાં લખેલા સંવત, મિતિ, તિથિ દત્તાદિ પણ પ્રમાણભૂત હોય છે, કારણ કે તે બધું તે તે કાળમાં થયેલા વહીવંચાઓએ પ્રાયઃ પોતાની હયાતીમાં જ દેખેલું કે થયેલું હોય તે પ્રમાણે લખેલું હોય છે. ગ્રંથકારો કે કવિઓની જેમ ધણાં વર્ષો પહેલાં થઈ ગયેલી વાતોને વહીમાં લખવાનો પ્રસંગ વહીવંચાઓને બહુ જ ઓછો આવે છે. માટે, વહીવંચાઓની પ્રાચીન વહીઓને ઇતિહાસનું અંગ માનવામાં વાંધા નથી. આવી વંશાવલીઓમાં કુટુંબ પરંપરાના નામો ઉપરાંત દેશ, ગામ, રાજ, આચાર્ય, મુનિ વગેરેના નામો પણ હોય છે. અમુક આચાર્યોના ઉપદેશથી સ્ત્રીકારેલા ત્રતો વિષે પણ એમાં નોંધો હોય છે. શ્રાવક શ્રાવિકાઓએ કરેલાં શુભ કાર્યો-જેવાં કે મંદિરો બંધાવ્યાં, છણીદાર કરાવ્યા, તીર્થસંઘો કાઢ્યા, દીક્ષા લીધી વિગેરે આખતો સંવત તથા મિતિ સાથે નિખદ હોય છે. આ દૃષ્ટિથી તે ગચ્છના ઇતિહાસનું પણ ઉપયોગી અંગ બની રહે છે. સદ્ભાગ્યે આવી અનેક

વહીઓ પ્રાપ્ત થતી હોઈને અંચલગચ્છના ઇતિહાસ ઉપર વિશેષ પ્રકાશ પાડી શકાય છે. પંડિત હીરાલાલ હંસરાજ લાલને પ્રકાશિત કરેલ “જૈન ગોત્ર સંગ્રહ” આવી વહીઓનો જ સંગ્રહ છે, જેમાંથી અંચલગચ્છના ઇતિહાસ સંબંધી અનેક માહિતીઓ ઉપલબ્ધ બને છે. વહીઓ પદ્માવલી સાહિત્યને મળતો જ પ્રકાર હોઈને બંને એકબીજાને પૂરક છે. ફરક એટલો જ કે વહીઓમાં અમુક વંશના મુખ્ય પુરુષને મધ્યવર્તિ રાખીને નોંધો હોય છે જ્યારે પદ્માવલીઓમાં ગચ્છના મુખ્ય આચાર્યને મધ્યવર્તિ રાખીને હકીકતો નોંધાયેલી હોય છે. એકમાં કૌટુંબિક કે સામાજિક બાબતોની વિશેષતા હોય છે, બીજામાં ધાર્મિક બાબતોની.

૫૬. જિનવિજયજીએ ‘જૈન સાહિત્ય સંશોધક’માં તેમજ જયંતવિજયજીએ ‘આત્માનંદ શતાબ્દી ગ્રંથ’માં શ્રીમાળી વાણિયાની એક વંશાવલી પ્રકટ કરી છે, જે ભદ્રગ્રંથો અને તેની ઐતિહાસિક ઉપયોગિતા અંગે સુંદર ખ્યાલ આપે છે. અંચલગચ્છના ઇતિહાસને ઉપયોગી આ વહીમાં અનેક માહિતીઓ છે.

૫૭. ઉપરોક્ત પદ્માવલીઓ અને ઐતિહાસિક સાધનો બહુધા એકબીજાની પૂર્તિ કરનારાં જ છે. પદ્માવલીઓની હકીકતોમાં જ્યાં જ્યાં વિસંવાદિતા, અથવા તો ઐતિહાસિક કડીઓ ખૂટતી જણાઈ છે, ત્યાં ત્યાં ઉત્કૃષ્ટિત લેખો કે અન્ય પ્રમાણભૂત સાધનો દ્વારા એનું સંશોધન કે પૂર્તિ કરવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે. શૂંખલાબધ્ધ ઇતિહાસની રચનામાં આ કાર્ય અત્યંત આવશ્યક છે, કેમકે એના વિના બની ગયેલી સત્યઘટનાઓનું ઐતિહાસિક મૂલ્ય ઓછું અંકાવવાનો જ વધુ સંભવ છે. પરસ્પર વિરોધાભાસી કે સ્ખલનાયુક્ત પ્રસંગોથી ઐતિહાસિક બાબતોની પ્રમાણભૂતતા વિષે પણ શંકા-આશંકાઓ સેવાયા કરે. ખરી હકીકતો જામક દરી જાય એવો અવકાશ પણ રહે; અથવા તો વિપરિત અર્થ ઘટાવવામાં પણ આવું તત્વ સાહાયક બને. ઇતિહાસ નિરુપણમાં આવી નબળાઈઓ ચલાવી શકાય નહીં.

પદ્મલેહ

૫૮. આપણે અન્ય ગચ્છોની પદ્માવલીઓ સાથે અંચલગચ્છના પદ્માવલીના ક્રમાંક વિષે સંક્ષેપમાં તુલના કરી ગયા. એવી જ રીતે અંચલગચ્છની પદ્માવલીઓમાં પણ પદ્મક્રમ અંગે કોઈ કોઈ જગ્યાએ મતભેદ છે. આ વિષયક સંક્ષેપમાં વિચારણા કરવી વિવક્ષિત છે. સહભાગ્યે આપણી પાસે આ વિષયને ઉપયોગી સારી એવી ઐતિહાસિક સામગ્રી ઉપલબ્ધ હોઈને આવી વિસંગતિ વિષે આપણે નિશ્ચયપૂર્વક નિર્ણય કરી શકીએ છીએ.

૫૯. ડૉ. ભાંડારકરે પ્રકાશિત કરેલી ઉક્ત પદ્માવલીમાં ૧૦ મા પદ્મધર આર્યસુહસ્તિ અને ૧૧ મા પદ્મધરનો એકજ ક્રમાંક દર્શાવ્યો હોઈને તેમાં એક ક્રમ ખૂટે છે. પરંતુ તેમાં ૨૯ મા ક્રમમાં હરિભદ્રસૂરિને સ્થાન મળતાં પાછળનો પદ્મક્રમ સમાંતર રહે છે. સુપ્રસિદ્ધ જૈનાચાર્ય હરિભદ્રસૂરિને આ પદ્માવલી સિવાય ક્યાંયે પદ્મધર તરીકે ઓળખાવવામાં ન આવ્યા હોઈને તેમનો પદ્મધર તરીકેનો નિર્દેશ સ્વાભાવિક રીતે ધ્યાન ખેંચે છે.

૬૦. પદ્મધરોની નામાવલીમાં સામાન્ય વિપમતાઓ અવગણતાં, અંચલગચ્છપ્રવર્તક આર્યરક્ષિતસૂરિના પદ્મક્રમ અંગે વિચારણા કરવી ખાસ જરૂરી છે. જુદી જુદી પદ્માવલીઓમાં આર્યરક્ષિતસૂરિને ૪૬, ૪૭ કે ૪૮ મા પદ્મધર તરીકે ગણાવવામાં આવ્યા હોઈ આ બાબત અંગે નિર્ણય કરવો ઘટે છે.

૬૧. આર્યરક્ષિતસૂરિને ૪૬ મા પદ્મધર માનનારાઓમાં ૬૮ મા પદ્મધર ઉદયસાગરસૂરિ તથા એમના શિષ્ય દર્શનસાગરજી ઉપાધ્યાય મુખ્ય છે. ઉદયસાગરસૂરિએ ગુણુવર્મ રાસની તેમજ દર્શનસાગરજીએ આદિનાથ રાસની ગ્રંથ પ્રશસ્તિમાં નોંધ્યું છે કે “આરજરક્ષિતસૂરિવર છેંતાલીસમે પાટઃ બહુમુતધારી ઉમ્મતપ,

જાણે મોક્ષની વાટ.” એમણે ૪૬મા પદ્ધતિ તો ગણાવ્યા પરંતુ આર્થરક્ષિતસૂરિ પહેલાના ૪૫ પદ્ધતિનાં નામ તો ગણાવ્યા નહીં, જેને આધારે આપણે જાણી શકીએ કે તેઓ ક્યાં જુદા પડે છે. સદ્ભાગ્યે તેમણે સર્વદેવસૂરિનો પદ્ધતિ ૩૬ મો આપી દીધો છે—“છત્રીસમે” પાટે થયા, સર્વદેવ સૂરિદં; તેડને વડતલે સૂરિપદ, ગુરુએ દીધ આનંદ.” આ ક્રમાંક અંગે બધી જ પદ્ધતિઓ સહમત હોઈને ૩૬ મા પદ્ધતિ સુધીનો ક્રમ તો બરાબર રહે છે. પરંતુ પછીના પદ્ધતિની નામાવલી એમણે આપી નથી એટલે તેઓ ક્યાં જુદા પડે છે તે ચોક્કસ રીતે કહેવું અશક્ય છે પરંતુ એ અંગે અનુમાન તો કરી જ શકાય છે.

૬૨. મુનિ જિનવિજયજી સંપાદિત ઉક્ત “વીર વંશાવલી” આ મુદ્દા ઉપર કાંઈકે પ્રકાશ પાથરે છે. તેમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે—“વડગજી બિરુદધારક શ્રી ઉદ્યોતનસૂરિ, તેડની પાટી શ્રી સર્વદેવ-સૂરિ, તેડના લઘુગુરુભાઈ આ પદ્ધતિસૂરિ ૧. તેડના શિષ્ય ઉદયપ્રભસૂરિ ૨. ધર્મચંદ્રસૂરિ ૩. વિનયચંદ્રસૂરિ ૪. ગુણસાગરસૂરિ ૫. વિજયપ્રભસૂરિ ૬. તેડના નરચંદ્રસૂરિ ૭. તેડના શ્રી વીરચંદ્રસૂરિ ૮. તેડના શિષ્ય આ. શ્રી જયસિંહસૂરિ” તથા તેમના શિષ્ય, આર્થરક્ષિતસૂરિ.

૬૩. “વીર વંશાવલી” ના કર્તા અજ્ઞાત છે, તેમજ તેમની કૃતિનો રચના સંવત પણ પ્રાપ્ય નથી. પરંતુ તેમાં આવેખાણેલી ઘટનાઓને આધારે મુનિ જિનવિજયજીએ તેનો રચના સંવત ૧૮૦૬ પછી કરાવ્યો છે. તે ઉપરથી સ્પષ્ટ છે કે તેના કર્તા ઉદયસાગરસૂરિ તથા દર્શનસાગરજીના સમકાલીન હતા. ૩૬ મા પદ્ધતિનો ક્રમાંક એમને સ્વીકાર્ય હોઈને જે ઉપરોક્ત પદ્ધતિનાં નામો ઉમેરવામાં આવે તો આર્થરક્ષિત-સૂરિનો ક્રમ ૪૬ મો આવે છે. આ પદ્ધતિની નામાવલી એમણે સ્વીકારી હોય અને એ રીતે એમણે આર્થરક્ષિતસૂરિનો પદ્ધતિ ૪૬ મો આપ્યો હોય એ શક્ય છે; પરંતુ તેમાં પ્રભાનંદસૂરિ અને મુનિતિલક સૂરિનાં નામનો સમાવેશ ન હોઈને તે ક્રમ અસ્વીકાર્ય દેર છે, કેમકે મુનિતિલકસૂરિનાં નામને બાળુએ રાખીએ તો પણ પ્રભાનંદસૂરિને પદ્ધતિ તરીકે સ્વીકારવામાં બધી જ પદ્ધતિઓ સંમત છે.

૬૪. મેરુતુંગસૂરિને નામે પ્રસિદ્ધ થયેલી અંચલગજીની સંસ્કૃત પદ્ધતિમાં આર્થરક્ષિતસૂરિનો પદ્ધતિ ૪૭મો દર્શવવામાં આવ્યો છે. આ પદ્ધતિમાં મુનિતિલકસૂરિનો પદ્ધતિ તરીકે સમાવેશ ન હોઈને આર્થરક્ષિત-સૂરિનો પદ્ધતિ ૪૭ મો આવે છે. આ રીતે મુનિતિલકસૂરિ પદ્ધતિ હતા કે નહીં એ નિર્ણય ઉપર જ આ પ્રશ્ન અવલંબે છે. પ્રાચીન પ્રમાણો મુનિતિલકસૂરિને પદ્ધતિ તરીકે સિદ્ધ કરતા હોઈને આર્થરક્ષિતસૂરિનો ૪૮ મો પદ્ધતિ ચોક્કસ થાય છે. આ વિષયમાં થોડાંક આતુપંગિક પ્રમાણોની વિચારણા જરૂરી છે.

૬૫. અંચલગજીના ૬૪ મા પદ્ધતિ ભાવસાગરસૂરિ રચિત ગુર્વાવલીમાં મુનિતિલકસૂરિનાં નામનો પદ્ધતિ તરીકે નિર્દેશ છે—

સિરિ વિજયપ્પહસૂરી નરચંદો વીરચંદ મુનિતિલઓ,
તત્તો સિરિ જયસિંહો વડગણ પદ્ધેય સૂરિ ધરો. ૩૬

અહીં બીજી નોંધવા જેવી વાત એ છે કે મેરુતુંગસૂરિને નામે પ્રસિદ્ધ થયેલી પદ્ધતિમાં આર્થરક્ષિત-સૂરિના ગુરુનું નામ જયસંઘસૂરિ છે, જ્યારે આ પ્રાકૃત ગુર્વાવલીમાં તેમજ ઉપરોક્ત “વીર વંશાવલી” માં જયસિંહસૂરિ છે. મહેન્દ્રસિંહસૂરિ કૃત શતપદીમાં પણ એમના ગુરુનું નામ જયસિંહસૂરિ છે. આપણે જોઈ ગયા કે અંચલગજીના પ્રાચીન ગ્રંથોમાં શતપદી સૌ પ્રથમ હોઈને ખૂબ જ પ્રમાણભૂત છે. “શત-

પદી ભાષાંતર ” ના અંતમાં આપેલી પદ્યાવલીમાં પણ મુનિ તિલકસૂરિને પદ્ધર તરીકે ગણાવ્યા છે. તેમજ આર્યરક્ષિતસૂરિના ગુરુનું નામ જ્યસિંહસૂરિ આપ્યું છે.

૬૬. ડા. ભાંડારકરે રનૂ કહેલી પદ્યાવલીમાં મુનિતિલકસૂરિને પદ્ધર તરીકે ગણાવવામાં આવ્યા છે. આર્યરક્ષિતસૂરિનો એમાં ૪૮ મો પદ્ધક્રમ છે તથા એમના ગુરુનું નામ પણ જ્યસિંહસૂરિ છે. આર્યરક્ષિતસૂરિને પ્રચલિત રીતે ૪૭ મા પદ્ધર તરીકે ઓળખાવવામાં આવતા હોઈને ડા. જહોન્નેસ કલાટ પણ આ મુદ્દા ઉપર દ્વિધામાં પડી ગયેલા કે ડા. ભાંડારકરની પદ્યાવલીમાં મુનિતિલકસૂરિનું નામ પદ્ધર તરીકે છે તો પ્રચલિત પદ્યાવલીમાં એમનું નામ પદ્ધર તરીકે કેમ નથી ? આ બાબત ડા. કલાટે આત્મારામજી મહારાજને પત્ર દ્વારા પૂછાવ્યું, જેનો જવાબ તેમને ડા. હોર્નલે દ્વારા પ્રાપ્ત થયો. તેમાં આત્મારામજી મહારાજે જણાવ્યું કે સર્વદેવસૂરિના સમયમાં આઠ શાખાઓ અસ્તિત્વમાં આવી, જેમાંની એક પરંપરા આ પ્રમાણે છે—સર્વદેવસૂરિ, પદ્મદેવસૂરિ, ઉદયપ્રભસૂરિ, પ્રભાનંદસૂરિ, ધર્મચંદ્રસૂરિ, વિનયચંદ્રસૂરિ, ગુણસમુદ્રસૂરિ, વિજયપ્રભસૂરિ, જ્યસિંહસૂરિ, નરચંદ્રસૂરિ, વિજયચંદ્રસૂરિ, આર્યરક્ષિતસૂરિ. આ ઉપરથી ડા. કલાટ એવા નિર્ણય ઉપર આવ્યા કે જેમ આર્યરક્ષિતસૂરિનું દીક્ષા પર્યાયનું નામ વિજયચંદ્ર હતું તેમ કદાચ ડા. ભાંડારકરે રનૂ કહેલી પદ્યાવલીમાં મુનિતિલક એ નામ જ્યસિંહસૂરિની દીક્ષા વખતનું હશે. મુનિ શબ્દ ઉપરથી અથવા તો પદ્ધક્રમ મેળવી દેવાની ઉતાવળમાં ડા. કલાટ આવા ભૂલભરેલા નિર્ણય ઉપર આવી ગયા! ડા. કલાટ ‘ઈન્ડિયન એન્ટીકવેરી’, પુસ્તક ૨૩, ‘પદ્યાવલી ઓફ ધી અંચલગચ્છ’, એ નામના પ્રકરણમાં નોંધે છે :

Bhandarkar, Report, 1883-4. P. 321 has the following succession : Uddyotana, Sarvadev, Padmadev, Udayaprabha, Prabhananda, Dharmachandra, Sumanchandra, Gunachandra, Vinayaprabha, Narachandra, Virchandra, Munitilaka, Jayasinha, Aryarakshit.

Merutunga, preface, P. 10 has: Uddyotana, Sarvadeva (Note: Dhana palh Vi. 1029), Padmadeva, Udayaprabha, Narachandra. Srigunasuri, Vijayaprabha, Narchandra, Virachandra, Aryarakshita.

Atmaramji's list communicated to me in a letter from Dr. Hoernle, makes the following statement: ‘In the time of Sarvadevasuri there arose eight Sakhas—Sarvadeva, Padmadev, Udayaprabha, Prabhananda, Dharmachandra, Sri Vinayachandra, Gunasamudra, Vijayaprabha, Jayasinha, Narachandra, Vijayachandra, Aryarakshita.’

વિજયચંદ્રોપાધ્યાય એ નામ ઉપરની પાદનોંધમાં ડા. કલાટ જણાવે છે કે :

This explains the last error in Atmaramj's list (Vijayachandra instead of Virchandra), So it might be that also Bhandarkar's ‘Munitilaka’ is simply a juvenile name of 46. Jayasinha.

૬૭. મંત્રી બાંધેલો કુરંપાલ-સોનપાલે આગ્રામાં બંધાવેલા જિનપ્રાસાદના સં. ૧૬૭૧ ના શિક્ષાલેખમાં પણ આર્યરક્ષિતસૂરિનો પદ્ધક્રમ ૪૮ મો દર્શાવાયો છે—

શ્રી અંબલગચ્છે શ્રી વીરાટપ્રવત્વારિશત્તમેષ્ટે શ્રી પાવકગિરૌ શ્રી સીમંધરજિન-
વચસા શ્રી ચક્રેશ્વરી દત્તવરાઃ સિદ્ધાંતોક્તમાર્ગપ્રરૂપકાઃ શ્રી વિધિપક્ષગચ્છ સંસ્થાપકાઃ
શ્રી આર્યરક્ષિતસૂર્ય ॥ ૧ ॥

આમ ઉટીણિન લેખો પણ આ મુદ્દા ઉપર પ્રકાશ પાથરે છે.

૬૮. પદ્માવલીઓ, અંથો, શિક્ષાલેખો ઉપરાંત અંથપ્રશસ્તિઓમાં પણ આવા પ્રમાણોની કમી નથી. મુનિ લક્ષ્મીચંદ્રના શિષ્ય મુનિ લાવણ્યચંદ્રે સં. ૧૭૩૪ નાં મીરાહીમાં રહીને રચેલ “ સાધુવંદના ” નામની પદ્યકૃતિમાં આ પ્રમાણે પ્રશસ્તિ છે—

સુવિહિત તિલક સોહમ ગણુધરથી અડતાલીસમિં પાટિછ;

આરિનરક્ષિતસૂરિ પરમ ગુરુ વિધિપક્ષ ઉપમા ખાટિછ.

આમ બધાએ પ્રમાણોથી સિદ્ધ થાય છે કે આર્યરક્ષિતસૂરિ અંચલગચ્છના ૪૮ માં પદ્ધર હતા અને એમના ગુરુનું નામ જ્યસિંહસૂરિ હતું.

૬૯. કાલગણુનાની દૃષ્ટિએ પણ આ મુદ્દો વિચારણીય છે. પં. હીરાલાલ હં. લાલન પણ પ્રાચીન હસ્તપ્રતો તપાસીને ઉક્ત નિર્ણય ઉપર જ આવ્યા. વધુમાં તેમણે મુનિતિલકસૂરિનો સૂરિપદ સંવત ૧૧૦૨ નોંધ્યો છે. એમના ગુરુ વીરચંદ્રનો સૂરિપદ સંવત ૧૦૭૧ તથા મુનિતિલકસૂરિના શિષ્ય જ્યસિંહસૂરિનો સૂરિપદ સંવત ૧૧૩૩ સ્વીકાર્ય છે. હવે જો મુનિતિલકસૂરિને પદ્ધર તરીકે ન સ્વીકારવામાં આવે તો એમના પૂરોગામી અને અનુગામી પદ્ધરોના આચાર્યપદ સંવત ૧૦૭૧ અને ૧૧૩૩ વચ્ચે ન સ્વીકારી શકાય એવો સમયનો લાંબો ગાળો બને છે, જે કાલગણુનાની દૃષ્ટિએ જ અસ્વીકાર્ય દેર છે. આ ઉપરથી મુનિતિલકસૂરિ અંચલગચ્છના પદ્ધર હતા જ એ મુદ્દાને વધુ પુષ્ટિ મળે છે.

૭૦. મેરુતુંગસૂરિની પદ્માવલીમાં મુનિતિલકસૂરિને પદ્ધર તરીકે સ્વીકારવામાં ન આવ્યા હોય, પરંતુ એ પદ્માવલીમાં સ્પષ્ટ નિર્દેશ છે કે વીરચંદ્રસૂરિએ તેમને ઉપાધ્યાય પદ આપ્યું હતું, પરંતુ તેઓ ત્યાંથી જૂદા વિચરીને પાટણુ ગયા. ત્યાં તેમના સંસાર પક્ષના એક ધનવાન કાકાએ મહોત્સવ પૂર્વક તેમનો નગર પ્રવેશ કરાવ્યો. ત્યાં તેમણે પોતાની મેળે જ સૂરિપદ અંગીકાર કર્યું. એમનો શિષ્યપરિવાર તિલકશાખાથી પ્રસિદ્ધ થયો. આ ઉપરથી એમ પણ માની શકાય છે કે વૈમનસ્યને લીધે કે પછી તેઓ અદ્યાયુ હોઈને તેમને પદ્ધર તરીકે દર્શાવવામાં ન આવ્યા હોય એ સંભવિત છે.

કાલભેદ

૭૧. આપણે જોઈ ગયા કે પદ્માવલી એ જૈન ઇતિહાસનું વિશિષ્ટ પ્રકારનું અંગ છે. એમાં પદ્ધરોનાં જીવનનો ઇતિહાસ તેમ જ ગચ્છ સંબંધી માહિતીઓ હોય છે. પદ્માવલી લખવાની શરૂઆત વિક્રમની બીજી સદ્સાબ્દીમાં થઈ હોવાથી તેમાં કાલભેદ પદ્ધરોથી વિશેષ જણાય છે. પહેલાંના સમયમાં લખવાની અપેક્ષાએ સ્મૃતિના આધાર પર જ અધિક કામ ચાલતું હતું. આથી પદ્માવલીઓમાં જેમને જે સ્મરણ હતું તે લખતા ગયા. આમ અનેક પાસંતર અને વૈષમ્ય વધતાં જ રહ્યાં. પાછળની ગચ્છસ્પર્ધાએ પદ્માવલી લેખનમાં કાંઈક અંશે વિકૃતિ આણી. પરિણામે અનેક અસંભવિત અને અસંબંધિત વાતોનો પદ્માવલીમાં પ્રવેશ થતો ગયો. કાલભેદ માટે પદ્માવલીનું ચરિતાનુયોગી લક્ષણ પણ વિશેષ જવાબદાર હોય એમ લાગે છે. પદ્માવલીઓમાં ચરિત્રનાયકોનાં પ્રશસ્ત જીવન કાર્યો, યાત્રાનાં વર્ણનો, મંદિરોની સ્થાપના તેમજ જીર્ણોદ્ધારો, અમારી ધોપણુઓનાં જયવાક્યો, દીક્ષા ઉત્સવો, શાસનનો ઉદ્યોત ઇત્યાદિ ધટનાત્મક વસ્તુને પ્રાધાન્ય મળ્યું હોઈ, તેમાં કાલક્રમ ધણી જગ્યાએ સ્ખલિત થાય છે.

૭૨. પદ્માવલીઓમાં કાલભેદ અનેક જગ્યાએ નીરખાય છે. કલ્યાણવિજયજીના મતાનુસાર આર્ય સુહસ્તી તથા વજ્રસ્વામીની વચ્ચે કાલગણનામાં ૧૩ વર્ષ ઓછાં થવાં જોઈએ; એટલે કે વજ્રસ્વામીનો ૫૮૪ ને બદલે ૫૭૧ નો તથા વજ્રસેનનો ૬૨૦ ને બદલે ૬૦૭ નો નિર્વાણસંવત એમના મતાનુસાર થાય. આ વિષયમાં એમણે “વીર નિર્વાણુ ઔર જૈન કાલગણના ” નામના નિબંધમાં વિદ્વાતાયુક્ત પ્રકાશ પાડેલ છે.

૭૩. મોહનલાલ દેસાઈ “જૈન ગૂર્જર કવિઓ ” ભા. ૨. પૃ. ૬૭૨ માં નોંધે છે કે—“ખરતર-ગચ્છની પદ્માવલીમાં સુસ્થિતના મરણ અને વિક્રમાદિત્ય વચ્ચેના ૧૫૭ વર્ષના અંતરામાં ૧૩ થી ૧૫ નંબરના ઉપરોક્ત ત્રણ આચાર્યો થયા. વજ્રના સ્વર્ગવાસથી અને દેવર્દ્ધિના વચ્ચેનો ૪૦૦ વર્ષનો સમય ૧૭ થી ૨૪ નંબરના ઉપરોક્ત આઠ આચાર્યોએ લીધો, અને દેવર્દ્ધિ અને ઉદ્યોતન વચ્ચેના ૫૫૦ વર્ષોનો કાલ ઉપરોક્ત ૨૫ થી ૩૮ નંબરના ચૌદ આચાર્યોએ લીધો. આ ગણતરીમાં ૨૫૬ રીતે મોટા ગાબડાં (Gaps) છે.”

૭૪. વિક્રમસંવત અને શકસંવત અંગે પણ વિદ્વાનોમાં મતભેદ છે. ભગવાન મહાવીર અને વિક્રમાદિત્ય વચ્ચે ૪૭૦ વર્ષનું અંતર છે એવો નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો છે, પરંતુ અન્ય મતાનુસાર એ અંતર ૪૧૦ વર્ષ હોવાનું મનાય છે. પ્રાચીન ગ્રંથોમાંથી આ અંગેના ધણાં પ્રમાણો પ્રાપ્ત થાય છે. કર્ણુ રાજના શાસનમાં અણહિલવાડ નગરમાં સં. ૧૧૪૧ માં તેમિચંદ્રસૂરિએ રચેલ પ્રાકૃત વીરચરિત્રમાં મહાવીર સ્વામીના મુખથી ભવિષ્યવાણી તરીકે સૂચન કર્યું છે કે—“મારું નિર્વાણ થયા પછી ૬૦૫ વર્ષ અને પાંચ માસ જતાં શક રાજ થશે.” મહાવીર નિર્વાણ પછી ૪૭૦ વર્ષે વિક્રમ અને તે પછી ૧૩૫ વર્ષે શક સંવતનું સૂચન એમાંથી મળે છે. મલધારી હેમચંદ્રસૂરિના પદ્ધર વિજયહેમસૂરિએ સં. ૧૧૯૧માં સિદ્ધરાજના રાજ્ય સમયમાં ૧૪૪૭૧ શ્લોક પરિમાણનું એક ખીજું ધર્મોપદેશ માલ વિવરણ રચેલું છે, તેમાં કાલકાચાર્યની પ્રાકૃત કથામાં શકકાલ જાણવા માટે પ્રાસંગિક સૂચન છે, તેમાં પણ એવો આશય સૂચવાયેલ છે—“તે (માલવરાજ વિક્રમાદિત્ય)ના વંશને ઉપાડીને ફરી પણ શક રાજ ઉત્તરેયી નામની શ્રેષ્ઠ નગરીમાં થયો, જેના પદ્મપંકજને સામંતો પ્રણામ કરતા હતા, જેણે વિક્રમ સંવત ૧૩૫ વ્યતીત થયા પછી વિક્રમ સંવતનું પરિવર્તન કરી પોતાનો સંવત્સર સ્થાપ્યો હતો.” શકકાલ જાણવા માટે એ પ્રાસંગિક કહેવામાં આવ્યું છે.

૭૫. અંચલગચ્છની પદ્માવલીમાં પણ આવા કાલભેદ અનેક જગ્યાએ જાણાય છે. ગુજરાતી કાર્તિકાદિ, મારવાડી ચૈત્રાદિ અને કચ્છી આષાદિ સંવતનો તેમાં અનેક જગ્યાએ ઉપયોગ થયો હોઈને તે સંવતનું અંતર અનેક ગુંચવાડાઓ જોલા કરે છે. આ અંગે પ્રસંગોપાત વિચાર કરીશું, પરંતુ પદ્માવલીમાં વડગચ્છનો સ્થાપના સંવત ૭૨૩ દર્શાવાયો છે, એ કાલભેદનો મોટામાં મોટો દાખલો છે. સામાન્ય તફાવતો વિશે અહીં ચર્ચા ન કરતાં આ અગત્યના કાલભેદ ઉપર જ વિચારણા કરવી અહીં ખાસ જરૂરી બને છે.

૭૬. મેરુતુંગસૂરિને નામે પ્રચલિત થયેલી અંચલગચ્છની સંસ્કૃત પદ્માવલીમાં આવતા પદ્મભેદ સંબંધમાં આપણે ચર્ચા કરી ગયા છીએ. એ પદ્માવલીમાં મુનિતિલકસૂરિનું નામ પદ્ધર તરીકે ન હોઈને આર્ય-રક્ષિતસૂરિનો પદ્ધમ ૪૭ મો દર્શાવવામાં આવ્યો છે; તેમજ તેમના ગુરુનું નામ જયસંધસૂરિ છે, પરંતુ આપણે સિદ્ધ કરી ગયા કે મુનિતિલકસૂરિ પદ્ધર હતા, આર્ય-રક્ષિતસૂરિ ૪૮ માં પદ્ધર થયા અને એમના ગુરુનું નામ જયસિંહસૂરિ હતું. એજ પદ્માવલીમાં ઉક્ત કાલભેદ આવે છે. તેમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે ઉદ્યોતનસૂરિએ આખૂ પર્વત પર ટેલી નામનાં ગામની નજીકમાં વિશાળ વટવૃક્ષ નીચે સં. ૭૨૩માં પોતાના

ચોર્યાસી શિષ્યોને એકી સાથે આચાર્યપદ આપ્યું અને તેમનો શિષ્ય પરિવાર વડગચ્છનાં નામથી પ્રસિદ્ધ થયો.

૭૭. હકીકતમાં સં. ૭૨૩ માં નહીં પરંતુ ૯૯૪ માં જ ઉક્ત ઘટના બની છે. આમ એક જ પ્રસંગ માટે ૨૭૧ વર્ષનો તફાવત એ પદ્માવલીમાં છે. “શતપદી ભાષાંતર” માં છેલ્લે એ સંવત ૯૨૧ જણાવેલ છે, પરંતુ ઉક્ત ઘટના સંવત ૯૯૪ માં જ બની હોવાનું વિદ્વાનો સ્વીકારે છે. મેરુતુંગસૂરિને નામે પ્રસિદ્ધ થયેલી અંચલગચ્છની પદ્માવલીમાં એ સં. ૭૨૩ દર્શાવેલ હોઈને ધણી જ ગેરસમજૂતિઓ ફેલાવા પામેલ છે. આ સંવત ઉપર આધાર રાખીને ત્રિપુટી મહારાજ નીચેના નિર્ણય ઉપર આવ્યા.

૭૮. “ઉદ્યોતનસૂરિ શંખેશ્વર ગચ્છના આચાર્ય હતા. તેઓ વિ. સં. ૭૨૩ માં વિદ્યમાન હતા. અંચલગચ્છની પદ્માવલીમાં તેમને સં. ૭૦૦ માં થયેલ આ. રવિપ્રભની પરંપરાના ચોથા પદ્ધર બતાવ્યા છે, તેમને વડગચ્છના સ્થાપક દર્શાવ્યા છે અને સંવત ૭૨૩ નો બતાવ્યો છે, એ વાત બરાબર નથી. આ આચાર્ય શંખેશ્વરગચ્છના ચૈત્યવાસી હતા. જ્યારે વડગચ્છના આચાર્ય વિહરુક શાખાના સંવેગી આચાર્ય હતા, જેઓ સં. ૯૯૫ માં થયા હતા. એટલે એ બન્ને આચાર્યો જૂદા જૂદા હતા. આ આચાર્યની પરંપરામાં થયેલા શંખેશ્વર, લોહિયાણા, નાણા, નાડોલ, વલ્લભી વગેરે ગચ્છના આચાર્યોના મઠો સંભવતઃ ચંદ્રાવલીમાં હતા...વડગચ્છના મુખ્ય આચાર્ય સર્વદેવ ઉપર્યુક્ત સર્વદેવથી જૂદા આચાર્ય હતા.”—જૈન પરંપરાનો ઇતિહાસ, ભા. ૨, પૃ. ૫૦૫-૬.

૭૯. આગળ પાછળના પ્રસંગો પ્રત્યે ઉપેક્ષા દાખવી કે તેમાં સમાયેલાં ઐતિહાસિક તત્ત્વ પ્રત્યે દુર્લક્ષ સેવી, માત્ર એક પદ્માવલીના સંવતોના આંકડાને જ ચુસ્ત રીતે વળગી રહીને ત્રણસો ચારસો વર્ષ પાછળની વ્યક્તિઓને આગળ ધસડી, સંવેગી આચાર્યોને ચૈત્યવાસી ઠરાવી, એટલું જ નહીં પરંતુ એમનાં ગચ્છો અને ગુરુપરંપરાને સુદ્ધા અસ્ત-વ્યસ્ત કરી, અસંબદ્ધ પૂર્વાપરતા સાથે સંજોગોને મારી મચડીને એક બીજાને સાથે પરાણે જોડી દઈને તેમને જૂદી જ વ્યક્તિ તરીકે ઇતિહાસને પાને ચીતરવાનો ત્રિપુટી-મહારાજે અતીષ્ટ પ્રયત્ન કર્યો છે અને તેનું સમર્થન કરતાં ધણી અસંગતતા ઊભી કરી છે. પદ્માવલીઓમાં જણાતા કાલમેદનું તેમણે સૂક્ષ્મ રીતે નિરીક્ષણ કર્યું હોત તો તેઓ આવી ભયંકર ભૂલ કરવાનું પ્રેરાત.

૮૦. પ્રાચીન પ્રસંગો માટે પદ્માવલીઓમાં ગુપ્ત, વલ્લભી, વહીવંચા-ભાટ કે ચૈત્યવાસી સંવતોનો ઉપયોગ થતો. અહીં, મુનિ જ્યંતવિજયજીએ ઉક્ત પદ્માવલીમાં વપરાયેલા આવા સંવતોનો કેવો સંભાળ-પૂર્વક ઉપયોગ કર્યો છે તેનો નિર્દેશ પ્રસ્તુત બને છે. સર્વદેવસૂરિએ સં. ૭૨૩ માં શંખેશ્વરતીર્થમાં લોહિયાણાના રાજા વિજયવંતને ઉપદેશ આપી જૈન બતાવ્યાની હકીકત અંચલગચ્છની ઉક્ત પદ્માવલીમાં નોંધવામાં આવી છે. આ સંવતને વિક્રમ સંવતમાં રૂપાંતર કરવા તેમણે “શંખેશ્વર મહાતીર્થ” નામના પુસ્તકમાં ૩૦૦ વર્ષનો તફાવત નક્કી કરી એ પ્રસંગને સં. ૧૦૨૩ માં ઠરાવ્યો.

૮૧. અંચલગચ્છની અન્ય પદ્માવલીમાં વડગચ્છની સ્થાપના સં. ૯૨૧ માં થઈ હોવાનો ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થાય છે એ આપણે જોયું. મહેન્દ્રસિંહસૂરિ રચિત શતપદી-જે અંચલગચ્છની સમાચારી તથા તેના ઇતિહાસ માટે અત્યંત પ્રમાણભૂત અને સૌથી પ્રાચીન ગ્રંથ છે, તેમાં પણ અંચલગચ્છની ઉત્પત્તિ વડગચ્છમાંથી થઈ તે વિષયક વિસ્તૃત ઐતિહાસિક વર્ણન છે જ. તો પછી ત્રિપુટી મહારાજે અંચલગચ્છની ઉત્પત્તિ વડગચ્છમાંથી ન થઈ હોવાનું કેમ સ્વીકાર્યું હશે, એ એક આશ્ચર્યપ્રદ હકીકત છે!! અંચલગચ્છની પદ્માવલીમાં યશોદેવસૂરિના સમયમાં વનરાજ ચાવડાએ અણહિલપુર પાટણ વસાવ્યું એવો ઉલ્લેખ છે. પાટણ વસ્યાનો સંવત ૮૦૨ મનાય છે. તો પછી યશોદેવસૂરિ પછીના ચોથા પદ્ધરનો સમય સં. ૭૨૩ માં

કેમ સંભવી શકે? આ ચારેય પદ્ધતિઓનો સમય જો ગણવામાં આવે તો વડગચ્છનો સ્થાપના સંવત ૭૨૩ ને બદલે ૯૯૪ જ આવેલો હોય છે. જો. જહોન્નેસ કલાટ પણ તેમણે લખેલી અંચલગચ્છની પદ્ધતિમાં એ સંવત માન્ય રાખતાં જણાવે છે કે—The names of Suris agree up to the 35th (or 38th) Uddyotanasuri with those given in the Tapa and Kharatara Pattavalis. Also in Anchala Pattavali Uddyotana's date is 1464 after Mahavir, or Vikram-Samvat 994 (See ante, XI 2539, n. 35), in which year Sarvadevsuri one of Uddyotana's 84 pupils, was installed as the 36th Suri of the Anchalagachcha. The latter's successor was the 37th PadmadevaSuri, likewise one of Uddyotana's 84 pupils and the first peculiar to the Anchalagachcha.

૮૨. આમ પૂર્વપર સંબંધ ધરાવતા પ્રસંગો, પદ્ધતિમાં દર્શાવેલી ગુરુપરંપરા તથા અંચલગચ્છની અન્ય પદ્ધતિઓમાંથી પ્રાપ્ત થતાં ઐતિહાસિક પ્રમાણોને આધારે સિદ્ધ કરી શકાય છે કે અંચલગચ્છની પદ્ધતિમાં જણાવેલા ઉદ્યોતનસૂરિ એ જ વડગચ્છના સંસ્થાપક હતા તથા અંચલગચ્છની પૂર્વપરંપરા વડગચ્છમાંથી જ છે. અલબત્ત, દેવાનંદગચ્છ, કાસહદગચ્છ વગેરેમાં પણ સમાન નામ ધારણ કરનાર લગભગ સમકાલીન બીજા પણ ઉદ્યોતનસૂરિ નામના આચાર્યો થયેલા જણાય છે. સમાન નામની બ્રાંતિથી તે સર્વને એક માની લેવા ન ધટે—એ પ્રાસંગિક સૂચન છે.

ચમત્કારિક પ્રસંગો અને લોકકથાઓ.

૮૩. પદ્ધતિમાં જનશ્રુતિ, લોકકથાઓ કે કિંવદન્તિને પણ સ્થાન હોય છે. તેમાં ચમત્કારિક પ્રસંગો પણ વણાયેલા હોય છે. જો. બુદ્ધજીવ આવા સાહિત્ય માટે લખે છે કે—આ ચરિત્રો અને પ્રબંધો લખવાનો હેતુ એ હોય છે કે જે કામ કે જે મતના તે હોય તેને ઉચ્ચ સ્થાન આપવું, જૈનધર્મની મહત્તા અને સત્તા સંબંધમાં તેમને પ્રતીતિ કરાવવી, સાધુઓને પ્રવચન કરવા માટે સુંદર વ્યાખ્યાન ગ્રંથો પૂરા પાડવા અને જ્યારે તેનો વિષય તદ્દન વ્યવહારિક હોય ત્યારે જાહેર પ્રગતિ સુંદર ગમ્મત પૂરી પાડવી. આવા પ્રકારની પદ્યકૃતિઓ હમેશા બ્રાહ્મણોનાં સાહિત્યના નિયમ પ્રમાણે તૈયાર કરવામાં આવતી હતી અને તેમાં લેખકની કાવ્ય ચમત્કૃતિ અને વિદ્વત્તા બતાવવાનો પ્રયત્ન થતો. ગ્રંથના લેખકો આ દૃષ્ટિબિન્દુ ધ્યાનમાં રાખીને ગ્રંથ લખવાનું શરૂ કરે ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે છૂટા રસમય બનાવોના સંગ્રહરૂપે જ પોતાનો ગ્રંથ બનાવે અને તે દ્વારા પોતાનો ઉદ્દેશ પાર પાડે અને તેથી તેઓ પૂર્વકાળના બનાવોના મુદ્દાસર હેવાલ કે જીવનચરિત્રો આપવા કરતાં, ઉક્ત પ્રકારના સંગ્રહગ્રંથો બનાવવા તૈયાર થાય. આવા લેખકો પોતાની કૃતિઓમાં ઝપાટાબંધ કૂદકા મારીને આગળ વધતા જાય છે અને ઘણી વખત ખાસ અગત્યના પ્રસંગો તદ્દન અધારામાં રાખે છે. એની સાથે જ તેઓ જે હકીકત પૂરી પાડે છે તેમાં જે કામ અથવા મતના તેઓ હોય છે તેની ધરિદાપૂર્વક આલેખાયેલી ભાતની અસર તેમની કૃતિ ઉપર જણાઈ આવે છે અને બીજા કેટલીક જગ્યાએ કવિની અતિશયોકિતના ઉપયોગથી કૃતિને વધારે લહેજતદાર કરવાની રીતિ પણ ઘણી જગ્યાએ અભિવ્યક્ત થાય છે. ચરિત્રો અને પ્રબંધોની ઐતિહાસિક કિંમત આંકવામાં આપણને એક બીજા પણ મુશ્કેલી નડે છે અને તે એ કે એ લેખકોએ પોતાની હકીકતો કયા મૂળથી લખી છે તેની પ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી. ઘણું ખરું એનું મૂળ પરંપરાથી ચાલી આવતી કહોંપકણું સાંભળેલી કથાઓ અથવા તો ભાટોની કિંવદન્તિઓમાં હોય છે અથવા આશ્ચર્યકારક ઘટના યા આશ્ચર્યકારી વહેમની શ્રદ્ધામાં

હોય છે. મધ્યકાળમાં આ વહેમો યુરોપીય પ્રજામાં હતા તેના કારણે વધારે ઊંડા હિન્દી પ્રજામાં ઊતરી ગયા હતા એમ કદાચ કાગે છે. આ કારણે ચરિત્રો અને પ્રબંધોની ઐતિહાસિક કિંમત કરવામાં મુશીબત પડે છે.

૮૪. ડૉ. બુહલરનું વિધાન સંપૂર્ણ રીતે સ્વીકારી શકાય એમ નથી, તેમજ નકારી શકાય એમ પણ નથી જ. એક વાત સ્પષ્ટ છે કે એવી અસ્વીકાર્ય બાબતો, મોટી સંખ્યામાં ઐતિહાસિક વિષયોમાં, કેટલીક દેવાયેલી હકીકતો અને સ્મરણાત્મકો, જેના સંબંધમાં આધારભૂત અન્ય સ્થળોએથી આપણે અંકુશ આણી શકીએ તે બાબતોને કાઢીને પ્રબંધોનો ઉપયોગ કરતી વખતે આપણને ધણું જ સાવધ રહેવું પડે તે ખાસ આવશ્યક છે. અલગત, એવી બાબતોમાંથી ઐતિહાસિક ધ્વનિ તો તારવવો જ નેઈએ, એના અંતર્નિહિત સત્ય અને રહસ્યને તો ઓળખવાં જ નેઈએ.

૮૫. માત્ર અંચલગચ્છની પદ્ધતીમાં જ નહીં, બધાએ ગચ્છોની પદ્ધતીઓમાં ચમત્કાર ભરેલી બાબતો કેક કેકાણે જોવા મળે છે. વિશુદ્ધ ઇતિહાસમાં ચમત્કારિક તેમજ અમાનુષિક ઘટનાઓની કોઈ પ્રતિષ્ઠા નથી. પરંતુ આપણા દેશના ઇતિહાસનું ઉપાદાન પ્રાયઃ ચમત્કારમય વર્ણનથી જ પરિપૂર્ણ અને છે. આપણા માનસિક અને ઔદિક સંસ્કાર પરાપૂર્વથી આવાં ચમત્કારમય વાતાવરણથી એટલા બધા ઓતપ્રોત બની ગયા છે કે આપણા કોઈ પૂર્વજ યા મહાપુરુષના જીવનવૃત્તાંતમાં કોઈ ચમત્કારિક ઘટનાનો નિર્દેશ જો આપણને ન જોવા મળે, ન પ્રાપ્ત થાય તો આપણને એ વ્યક્તિઓના પૈશિષ્ટ્યમાં કોઈ વિશેષ શ્રદ્ધા જ ઉત્પન્ન થઈ શકતી નથી. એટલા માટે આપણા પૂર્વજોના ઇતિહાસના આલેખનમાં આપણને ડગલે ને પગલે આવા ચમત્કાર અલંકારનાં દર્શન થતાં રહે છે અને બુદ્ધિ અને વિચારશક્તિને ત્રાણ ન હોવા છતાં પણ શ્રદ્ધા અને સંસ્કારને કારણે આપણને એમાં ભક્તિ રાખવાની બાવના થતી રહે છે.

અંચલગચ્છ દિગ્દર્શન:—

૮૬. આટલાં પ્રાકૃત્યન પછી આપણે અંચલગચ્છના ઇતિહાસ ઉપર દૃષ્ટિપાત કરીશું. આ દૃષ્ટિપાત કરતી વખતે આવી જ એક કલ્પના આપણા દૃષ્ટિપથ પર રૂઢ થાય છે કે જૈન સંઘ એક વિરાટ વટ વૃક્ષ છે. તેનાં તોર્તિંગ થડમાંથી સ્વેતાંબર અને દિગંબર એમ બે મુખ્ય શાખાઓ ઉદ્ભવી છે. એ શાખાઓમાંથી પણ ગચ્છો અને પેટાગચ્છોની પ્રશાખાઓ ફૂટેલી છે. વટવૃક્ષ ભલે એક અને અખંડ હોય પણ એટલામાં જ એનું સામર્થ્ય સમાઈ જતું નથી. શાખા-પ્રશાખાના વિસ્તારમાં જ એનાં બળ અને રસની સાચી સાર્થકતા છે. જૈન સંઘ એ રીતે જૂઠ્ઠા જૂઠ્ઠા ગચ્છો-સંપ્રદાયોમાં વિસ્તાર પામેલો હોઈ એ બધામાં એક જ પ્રકારનો રસ વહી રહ્યો છે. શાખા-પ્રશાખા પાંગરે અને હરીભરી અને એમાં જ વટવૃક્ષોની શોભા છે. વળી વિરાટ વૃક્ષનાં મૂળ જેટલાં ઝાંઝાં એટલી જ એની શાખાઓ-પ્રશાખાઓ સુદૃઢ અને સબળ રહે. જૈન સંઘરૂપી આ મહાકાય વટવૃક્ષની ગચ્છો અને સંપ્રદાયોની શાખા-પ્રશાખાઓ એક વખત પૂર્ણ કળાએ વિસ્તરેલી હતી. એની ડાળીએ ડાળીએ પુષ્પો અને ફળોની બદલ જામેલી હતી. આજે એવી વસંત એમાંથી ન દેખાય તોયે આ શાસનના વૃક્ષની શાખાએ શાખાએ, ડાળીએ ડાળીએ મહા પ્રભાવશાળી સત્પુરુષોની કાર્તિસુવાસ ખેંચી રહી છે. સાર્વિક સ્વર્ધા કરતી એની શાખાઓ અને ડાળીઓ પહેલાંની જેમ જ આજે ખૂલી રહી છે. આવી જ એક ડાળીનું કવે આપણે દિગ્દર્શન કરીશું.

આ નામના એ યુગપ્રવર્તક પુરુષો

૮૭. જૈન ઇતિહાસમાં આર્યરક્ષિતસૂરિ નામના એ યુગપ્રવર્તક આચાર્યો થઈ ગયા છે. પહેલા આર્ય-રક્ષિતસૂરિ તે વજ્રસ્વામીના શિષ્ય અને ૧૯મા યુગપ્રધાન; બીજા અંચલગચ્છપ્રવર્તક. આ બંને આચાર્યો ઇતિહાસ સર્જી ગયા છે. શિથિલાચારને દૂર કરવા માટે બંનેએ કરેલાં કાર્યોમાં કંઈક અંશે સામ્ય પણ છે. એમના વખતની પરિસ્થિતિ પણ એ દૃષ્ટિએ સમજવા જેવી છે.

૮૮. પહેલા આર્યરક્ષિતસૂરિના સમય સુધી સંયમપ્રવૃત્તિ નિરપવાદ હતી. સાધુઓમાં વસ્ત્ર-પાત્રનો પરિગ્રહ પરિમિત હતો, યોગપદ્ધતિ જરૂરી ઉપકરણો યોગ્ય સમયમાં જ ઉપયોગમાં લેવાતાં હતાં. કલ્યાણવિનયજી પ્રભાવક ચરિત્રની પ્રસ્તાવનામાં આ મુદ્દા ઉપર વિસ્તારથી જણાવે છે કે—‘આમ છતાં પણ એટલું તો કહેવું પડશે કે સાધુઓમાં કંઈક શિથિલતા પ્રવેશવા લાગી હતી, અને તેથી આર્યરક્ષિતજીને સમયનો વિચાર કરી કઠોર નિયમો કંઈક મંદ કરવા પડ્યા હતા; એનું એક ઉદાહરણ “માત્રક” —નાનું પાત્ર સાધુઓને રાખવાના આદેશ સંબંધી છે. પૂર્વે એક સાધુને કેવલ એક જ પાત્ર રાખવાનું વિધાન હતું, પણ તેથી સાધુઓને કંઈક અડચણ પડતી હશે તેથી આ સૂરિએ સાધુઓને વર્ષાઋતુના ચાર માસ માટે તે પાત્ર ઉપરાંત એક “માત્રક” પણ રાખવાની આજ્ઞા આપી હતી. જુઓ વ્યવહાર સૂત્ર ૮ માં ઉદ્દેશકની ચૂર્ણિમાં તેનું વિસ્તૃત વર્ણન. આથી જણાય છે કે આર્યરક્ષિતનો સમય સંયમપ્રધાન હતો, છતાં કંઈક સગવડતાનો વિચાર પણ તે વખતે થતો હતો. આર્યરક્ષિતનો સમય અવનત્ય-ભિમુખ હતો તેનું બીજું ઉદાહરણ સાધ્વીઓનો આલોચના દેવાનો અધિકાર રદ થવો તે છે, એટલે કે પૂર્વે સાધુઓ સાધુઓ પાસે અને સાધ્વીઓ સાધ્વીઓ પાસે આલોચના-પ્રાયશ્ચિત લેવાની રીતિ હતી; પણ તેમના સમયથી સાધ્વીઓનો એ અધિકાર રદ થયો અને તેમને પણ સાધુઓની પાસે આલોચના લેવાનું હતું. ત્રીજો અને સૌથી મોટો ફેરફાર આર્યરક્ષિતના સમયમાં અનુયોગ પૃથક્ત્વનો થયો. વજ્રસ્વામી પર્વત ધર્મકથાનુયોગ, ચરણકરણાનુયોગ, દ્રવ્યાનુયોગ અને ગણિતાનુયોગ—એ ચારે અનુયોગો સાથે જ ચાલતા હતા; પણ અધ્યાપક વિન્ધ્યની પ્રાર્થનાથી આર્યરક્ષિતે આ ચારે અનુયોગો જૂદા કર્યા કે જે આજ સુધી તેવી જ રીતે જૂદા છે.’

૮૯. ‘આ બધાં પરિવર્તનો જેવાં તેવાં નથી. આ પરિવર્તનો જપ્પરદસ્ત સંનિગોમાં કરવાં પડ્યાં હશે અને એ ઉપરથી તત્કાલીન પરિસ્થિતિ કેવી હશે તે જાણવું મુશ્કેલ નથી. ખરું જોતાં આર્યરક્ષિત એક યુગપ્રવર્તક પુરુષ હતા. પ્રાચીન શ્રમણ સંસ્કૃતિનો હાસ અને નવીન આચાર પદ્ધતિનો પ્રારંભ આર્યરક્ષિતના શાસ્ત્રનકાલમાં જ થવા માંડ્યો હતો એમ કહેવામાં ભાગ્યે જ વાંધા જેવું હોય.’

૯૦. અંચલગચ્છપ્રવર્તક આર્યરક્ષિતસૂરિનો સમય ચૈત્યવાસીઓનાં સામ્રાજ્યનો સમય હતો. એ સમયમાં શિથિલાચારી ચૈત્યવાસી સાધુઓના હાથમાં જ શાસનનો દોર હતો. અલખત, અવિહિત સાધુઓ તે વખતે નહોતા એવું તો ન હતું, પરંતુ એમનું વર્ચસ્વ નામશેષ જ રહ્યું. પ્રથમ આર્યરક્ષિતસૂરિના સમયમાં, તેમણે કરેલા ફેરફારો બહુધા વ્યવહારમાં નડતી મુશ્કેલીઓને અનુસરીને જ હતા. ન્યારે અંચલગચ્છપ્રવર્તકના વખતમાં તો શિથિલાચારે પરિસ્થિતિનો સંપૂર્ણ કબજો જમાવ્યો હોઈને, ઠાઈ પણ જાતની બાંધછોડ કર્યા વિના, વિલાસાભિમુખ થતા જતા શ્રમણ સમુદાયને મૂળ માર્ગે વાળવા માટે આગમેક્ત સમાચારીની ઉદ્દેશપણા કરવાનો જ એક માત્ર માર્ગ બાકી હતો, જે તેમણે અનુસર્યો.

આર્યરક્ષિતસૂરિ પહેલાંની ત્રણ વાચનાઓ

૯૧. આર્યરક્ષિતસૂરિનાં જીવન પર આવતા પહેલાં ત્રણ વાચનાઓ સંબંધી જાણવું ધણું જરૂરી છે. પહેલી પાટલિપુત્રી વાચના થઈ. વીર નિર્વાણ પછી ૧૬૦ વર્ષ આસપાસ નંદરાજના સમયમાં એક સમયે બાર વર્ષનો મહાબીપણ દુકાળ પડતાં સંઘનો નિર્વાહ મુશ્કેલ થયો. કંઈક રહેલું ધર્મસાહિત્ય લુપ્ત થવાનો ભય જણાતાં સુકાળ આવ્યે મગધના પાટલીપુત્રમાં સંઘ ભેગો થયો. સંઘને શ્રુત વિષયે ચિન્તા થઈ કે કેની પાસે કેવો અને કેટલો અર્થ છે? આ સંઘમાં જેના પાસે કાંઈ ઉદ્દેશ, અધ્યયન આદિ સ્મૃતિમાં હતાં તે સર્વ એકત્રિત કરી અગિયાર અંગ સ્થાપિત કર્યાં. આ પ્રસંગ જૈન ઇતિહાસમાં પાટલિપુત્રી વાચનાથી ઓળખાય છે. આચારાંગ આદિ: ૧૧ અંગો સંઘાયાં અને બારમું દષ્ટિવાદ નામનું અંગ નાશ થયા જેવું લગભગ હતું, અને માત્ર આર્ય ભદ્રબાહુ જ તે વખતે ચૌદપૂર્વધર હતા. સંઘ દષ્ટિવાદ નિમિત્તે કંઈક વિચાર કરવા લાગ્યો. ભદ્રબાહુ આ વખતે નેપાલ દેશમાં મહાપ્રાણુ નામનાં ધ્યાનમાં હતા. તેમની પાસે સ્થૂલભદ્ર આદિ સાધુઓને ‘પૂર્વ’ શીખવા સંઘે મોકલ્યા. આ સર્વ ભદ્રબાહુના સ્વર્ગગમન વીરાત્ ૧૭૦ પહેલાં બન્યું. આમ શ્રી વીરના બીજા સૈકાથી જ શ્રુતની છિન્નભિન્નતાની શરૂઆત થઈ હતી. ઉક્ત મગધસંઘથી ધણું વ્યવસ્થામાં મૂકાયું, પણ વિશેષ છિન્નભિન્નતા થવાના પ્રસંગો ઉત્તરોત્તર આવતા ગયા. વીરાત્ ૨૯૧ વર્ષે રાજા સંપ્રતિના શાસનમાં આર્ય સુદસ્તીના સમયમાં પણ બારવર્ષી દુકાળ પડ્યો હતો. આવા મહા કરાલ દુષ્કાળને લીધે સ્મૃતિશ્રિંગ-રખતના થાય, પાકક-વાચકો મૃત્યુ પામે ઇત્યાદિ કારણથી શ્રતમાં અનવસ્થા થાય તે સ્વાભાવિક છે.

૯૨. બીજી માથુરી કે સ્કાંદિલી વાચના થઈ. વીરાત્ ૮૨૭ થી ૮૪૦ ની વચ્ચે આર્ય સ્કન્દિલના સમયમાં વળી પાછો બારવર્ષી ભીપણ દુષ્કાળ આ દેશે પાર કર્યો. આ દુષ્કાળનું વર્ણન નંદીસૂત્રની ચૂર્ણિમાં આપેલું છે કે બાર વર્ષનો ભયંકર દુષ્કાળ પડ્યે સાધુઓ અન્નને માટે જુદે જુદે સ્થળે વિહરતા શ્રુતનું ગ્રહણ, ગુણન અને ચિન્તન ન કરી શક્યા. એથી તે શ્રુત વિપ્રનષ્ટ થયું, અને ન્યારે ફરીવાર સુકાળ થયો ત્યારે મથુરામાં સ્કાંદિલાચાર્ય પ્રમુખ સંઘે મોટો શ્રમણ સમુદાય ભેગો કરી જે જેને સાંભર્યું તે બધું કાલિક શ્રુત સંઘટિત કર્યું. આ દુષ્કાળે તો માંડમાંડ બચી રહેલ તે શ્રુતની ઘણી વિશેષ હાનિ કરી, આ ઉદ્ધારને “માથુરી વાચના” કહેવાય છે.

૯૩. ત્રીજી વલ્લભીવાચના થઈ. વીરાત્ દશમા સૈકામાં પણ બારવર્ષી દુષ્કાળે દેશ ઉપર પોતાનો વિકરાળ પંજો ચલાવ્યો. તે વખતે ધણાં બહુશ્રુતોનાં અવસાન થવાં સાથે જે જીર્ણુશીર્ણુ શ્રુત રહેલું હતું તે પણ બહુ જ છિન્નભિન્ન થયું. વીરાત્ ૯૮૦ વર્ષે એટલે કે વિ. સં. ૫૧૦ માં દેવદક્ષિણા શ્રમણે વલ્લભીપુરમાં સંઘ એકત્રિત કરી જેને યાદ હતું તે તે ત્રુટિત અત્રુટિત આગમના પાઠોને અનુક્રમે પોતાની બુદ્ધિથી સંકલિત કરી અંચાઈ કર્યા. લખવાનું ધણું હતું અને સૂત્રમાં વારંવાર એક જ પાંડના આલાપ

આવે તેથી વારંવાર લખવાને બદલે જેમ બીજા અમુક સૂત્રમાં છે તેમ, એ રીતે મુકવામાં આવ્યું. જેમકે વિમાનતો અધિકાર આવે ને તે બીજા સૂત્રમાં હોય તો **જહા રાયપસેળીય**—જેમ રાયપસેળીમાં છે તેમ, આધાર ટાંકવાનું રાખ્યું. આથી અંગતી ભલામણ ઉપાંગમાં અને ઉપાંગતી ભલામણ અંગમાં આપી છે. આ ઉદ્ધાર વલભીવાચનને નામે ઓળખાય છે. કલ્યાણવિજયજી વલભીવાચના એટલે દેવદ્વિગિણિની નહીં, પણ વાચક નાગાભુવનની વાચના એમ માને છે. આ સૂત્ર ગ્રંથોનું છેલ્લું સંસ્કરણ છે.

૯૪. આપણે જોઈ ગયા કે ખાર વર્ષો બીપણ દુષ્કાલોએ જૈનશ્રુતને ઊંઘાસિત કરી દીધું. નૂતન ગચ્છ-સૃષ્ટિ તો પછી રચાઈ પરંતુ એ જ અરસામાં જૈનશાસન દિગંબરો અને શ્વેતાંબરો એમ બે છાવણીમાં વિભક્ત થયું. શ્વેતાંબર મત પ્રમાણે વીરાત ૬૦૯ માં આ બે પક્ષો પડ્યા. પછી તો પક્ષાપક્ષીમાં વધારો થતો ગયો. વિતંડાવાદમાં બંને પક્ષોએ શાસનનું રીયું ખોયું. તાત્ત્વિક વાત વિસારીને બંને પક્ષોએ એક બીજાનું બળ તોડવા પોતાની શક્તિ વ્યય કરી. આઠમા સૈકામાં થયેલા શંકરાચાર્યને વૈદિક ધર્મ પ્રબળ કરવા માટે આ નબળાઈ અનુકૂળ બની. અધૂરામાં પૂરું, એ પછી ચૈત્યવાસીઓનાં પગરણ પણ શરુ થવા લાગ્યાં, જેના અનિયંત્રિત વર્ચસ્વને પ્રભાવે સુવિહિત માર્ગ લોપાતો ચાલ્યો.

ચૈત્યવાસ

૯૫. મૂલ માર્ગ—શ્રી મહાવીર પ્રણીત આચાર માર્ગના તીવ્ર વિચારબેદને લીધે દિગંબર અને શ્વેતામ્બર એ બે પક્ષો પક્ષા એ આપણે જોયું. ત્યાર પછી કંઈક શિથિલતા પ્રવેશ પામતાં ચૈત્યવાસી સાધુઓના શિથિલતા પ્રદર્શક આચાર વિધિઓના નિયમો થયા અને પ્રકટ રીતે તેનું ચૈત્યવાસી નામ વીરાત ૮૮૨ કે ૮૮૪ માં પડ્યું. તેવા નિયમોનું દિગ્દર્શન, ચૈત્યવાસ સામે પ્રબલ રીતે ઝુઝનારા સમર્થ સુધારક અને પ્રખર વિદ્વાન જૈનાચાર્ય હરિભદ્રસૂરિ “સંબોધ પ્રકરણ” નામના પોતાના ગ્રંથમાં સારી રીતે આપે છે—‘ચૈત્ય અને મઠમાં તેઓ વાસ કરે, પૂજા માટે આરતી કરે, જિનમંદિર અને પૌષ્ઠશાળા—આખ્યાનમંદિર ચણાવે, મંદિરનાં દ્રવ્યો સ્વચ્છ માટે ઉપયોગ કરે, શ્રાવકો પાસે શાસ્ત્રની સૂક્ષ્મ વાતો કહેવા—બતાવવાનો નિષેધ કરે, મુદ્દર્ત કાઢી આપે, નિમિત્ત બતાવે, રંગેલા સુગંધિત યા ધૂપિત વસ્ત્રો પહેરે, સ્ત્રીઓ સામે ગાય, સાધ્વીઓનું લાવેલું વાપરે, ધનનો સંચય કરે, કેશલોચ ન કરે, મિષ્ટાહાર મેળવે—તાંબૂલ, ઘી, દૂધ વગેરે તથા ફળફૂલ અને સચિત પાણી વાપરે, અનેક પાત્રાંદિ, જોડા, વાહન, વસ્ત્રો, શય્યા રાખે, કેડ પર કારણ વગર કટિવસ્ત્ર રાખે, તેજ ઓળાવે, સ્ત્રીઓનો પ્રસંગ રાખે, મૃતગુરુઓનાં દાહ સ્થળો પર પીકો ચણાવે, બલિ કરે, જિનપ્રતિમા વેચે, ગૃહસ્થોનું બહુમાન રાખે, સ્ત્રીઓ સમક્ષ આખ્યાન આપે, પૈસાથી નાનાં બાળકોને ચેલા કરે, વૈદુ મંત્રાંદિ કરે, અનેક ઉજમણાં કરે, સાધુઓની પ્રતિમા—વ્રતવિશેષ ન પાળે ઇત્યાદિ.

૯૬. ગુજરાત, મેવાડ, મારવાડ, વઢીઆર, સૌરાષ્ટ્ર ઇત્યાદિ પ્રદેશોમાં ચૈત્યવાસી સાધુઓને રાજ્યાશ્રય મળતાં તેઓ અમર્યાદ બની વધતા ગયા. પાટણમાં જૈનાચાર્ય શીલગુણસૂરિ અને દેવચંદ્રસૂરિના વાસક્ષેપથી સં. ૮૨૧ માં વનરાજ ચાવડાનો રાજ્યાભિષેક થયો હોઈને વનરાજ ચાવડાએ એ બંને આચાર્યોને શિષ્ય પરંપરાના હક્કમાં તામ્રપત્ર પર ફરમાન લખી આપ્યું કે—‘આ આચાર્યોને માનનારા ચૈત્યવાસી યતિઓને સમ્મત મુનિરાજે જ પાટણમાં રહી શકે, બીજાઓ રહી શકશે નહીં.’ ચાવડાઓના રાજ્ય પ્રદેશમાં પણ આ ફરમાનની અસર પડી. પરિણામે સંવેગી સાધુઓ માટે તો પાટણનાં દ્વાર બંધ જ રહ્યાં, પરંતુ એમના રાજ્યપ્રદેશમાં પણ ચૈત્યવાસીઓની ઇચ્છાઓને આધીન એમને રહેવું પડતું. એટલે હક સુધી વાત પહોંચી કે ઉદ્યોતનસૂરિના શિષ્યોને કોઈ ગામ કે નગરમાં સૂરિપદે સ્થાપવા માટે પણ

આગમવાદનું વર્ચસ્વ વધ્યું. જૈન નિગમોમાંથી આગમવાદીઓને પ્રદણ કરવા યોગ્ય ધાર્મિક સંસ્કારોના મંત્રાને વર્ધમાનસૂરિએ આચાર દિનકર ગ્રંથ બનાવીને તેમાં ગોઠવ્યા તેમજ અન્ય આગમવાદી આચાર્યોએ નિગમોમાંથી સારભાગને ગ્રહી અન્ય ગ્રંથો રચ્યા એવી કેટલાકની માન્યતા છે. શત્રુંજય રાસના કર્તા ધનેશ્વર-સૂરિ ચૈત્યવાસી હતા એમ પણ કહેવાય છે.

૧૦૨. ચૈત્યવાસીઓના દુર્ગુણોની અસરથી પણ સુવિહિત સાધુઓ અપ્રભાવિત રહી શક્યા નહીં, એ અંગેના અનેક ઉદાહરણો ઇતિહાસને પાને નોંધાયા છે. અંચલગચ્છના ૪૫ મા પદ્ધર વીરચંદ્રસૂરિના વખતનો જ દષ્ટાંત લઈએ. વીરચંદ્રસૂરિ વિહરતા પાલણુપુર આવ્યા ત્યારે અંચલગચ્છની વલ્લભી શાખાના સોમપ્રભસૂરિ પણ ત્યાં પધારેલા. ત્યાં શંખેશ્વરગચ્છીય શ્રમણો માટે એક જ ઉપાશ્રય હોઈને બંને આચાર્યોએ તેમાં નિવાસ કર્યો. દુર્ભાગ્યે પરસ્પર વંદન કરવાના પ્રશ્ને તેમના પરિવારમાં કલેશ થયો. પરિણામે બંને આચાર્યોના શ્રાવકો પણ બે ભાગમાં વિલકત થઈ ગયા. સમુદ્ર શ્રાવક વીરચંદ્રસૂરિને પોતાને સ્થાને લઈ ગયો. આચાર્ય ત્યાં જ ચાતુર્માસ રહ્યા. તેમનું બહુમાન કરવા સમુદ્રે જન, ચામરચુકત રૂપાનો સુખપાલ તેમને ભેટ ધર્યો. દષ્ટિરાગથી આચાર્યે તે ભેટ સ્વીકારી. શ્રાવકો વચ્ચેની સ્પર્ધાથી ત્યાંના સામંત નામના ધનવાન શ્રાવકે સોમપ્રભસૂરિને પણ સુવર્ણ સુખપાલ ભેટ ધર્યો. આમ બંને આચાર્યો સુખપાલમાં આડંબરપૂર્વક વિહરવા લાગ્યા ! એમની અસર શિષ્ય પરિવાર ઉપર પણ પડી. પછી તો આહાર આદિની ગવેષણા કર્યા વિના તેઓ શિથિલાચારને પ્રાપ્ત થયા. નિઃશંક રીતે આ બધું ચૈત્યવાસીઓના જીવન-વ્યવહારની અસરનું જ પ્રત્યક્ષ ફળ હતું. એવી જ રીતે અન્ય સુવિહિત ગચ્છોમાં પણ ચૈત્યવાસીઓના કેટલાક શિથિલાચારો પ્રવિષ્ટ થઈ વૃદ્ધિંગત થતા જતા હતા.

૧૦૩. ચૈત્યવાસીઓ સર્વ તીર્થને માનતા હતા, પરંતુ તેઓની આચાર સંબંધી માન્યતાઓ મુખ્યત્વે નિગમોને આધારે હતી. એમ છતાં તેઓ આગમોની ઉત્થાપના કરતા નહોતા. યોગવિધિ વગેરેની માન્યતાઓની પ્રણાલિકા ચૈત્યવાસીઓમાં હતી. સાધુઓ અને સાધ્વીઓ અંગેની માન્યતા પણ તેઓ સ્વીકારતા હતા. ચૈત્યવાસીઓની માન્યતા પ્રમાણે ગૃહસ્થગુરુ તરીકે જૈન બ્રાહ્મણો ગૃહસ્થના ધાર્મિક સંસ્કારો કરાવતા હતા. આ રીતે એમના મતાનુસાર ગૃહસ્થગુરુ અને ત્યાગીગુરુ એ બે પ્રકારના ગુરુ માનતા હતા. ચૈત્યવાસી યતિઓએ જૈન મંદિરોને મધ્યકાલના બૌદ્ધ વિહારો-મંડોના આકાર પ્રકારમાં ફેરવી દીધા હતા. એમના સ્તૂપોને પણ બૌદ્ધસ્તૂપો તરીકે એળખાવવામાં પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ ભૂલ કરી છે. રાજ-મહારાજાઓ કે સત્તાધારી શ્રાવકો-મહાજનો તરફથી મંદિરોના નિભાવ ખર્ચે જે ગામોનાં ગામો આપવામાં આવતાં, તેમની સઘળી વ્યવસ્થા એ ચૈત્યવાસી યતિવર્ગ કરતો અને જમીનની ઉપજનો ઉપભોગ પણ એજ વર્ગ યથેચ્છ કરતો. એમની આ રીતિ કેટલિયુ દષ્ટિથી અસ્વીકાર્ય હતી. આવી પરિસ્થિતિમાં એવો ભય પણ સેવાઈ રહ્યો હતો કે ધીરે ધીરે જૈનધર્મ પણ બૌદ્ધધર્મની જેમ નિર્વાણદશાને શું પ્રાપ્ત થશે? આ ભયને દૂર કરવા એક પ્રયત્ન સુવિહિત માર્ગે શાસનની દોરવણી લીધી.

૧૦૪. ચૈત્યવાસીઓની બંને બાજુઓ આપણે જોઈ ગયા. શતાબ્દીઓ સુધીના અનિયંત્રિત વર્ચસ્વ પછી એમનો પ્રભાવ ઓસરી ગયો. પાટણની ગાદી ઉપર રાજ કરતા દુર્લભરાજના સમયમાં એમ બન્યું કે વનરાજના સમયથી પાટણમાં ચૈત્યવાસી મુનિઓ જ રહેતા, તેથી ચંદ્રકલના વર્ધમાનસૂરિના શિષ્ય જિનેશ્વરસૂરિએ રાજસભામાં જઈ, રાજના સરસ્વતી લંગારમાંનું જૈન મુનિઓના આચાર સ્વરૂપ દાખવતું દશવૈકલિક સૂત્ર મંગાવી ચૈત્યવાસીઓનો આચાર તે શુદ્ધ મુનિઆચાર નથી અને પોતે જે ઉગ્ર અને કઠિન આચાર પાળે છે તેજ શાસ્ત્ર સંમત છે એમ બતાવી આપ્યું, તેથી દુર્લભરાજે તેમને ‘અરતર’

એ નામનું ગિરુદ આપ્યું અને ત્યારથી ચૈત્યવાસીઓનું જોર નરમ પડતું ગયું. એ પછી શુદ્ધ આચાર પાળતા જૈન મુનિઓનો પ્રવેશ વધતો ગયો એમ ખરતરગચ્છની પદ્માવલી ઉપરથી જણાય છે.

૧૦૫. સુવિહિત આચાર્યોનો બધે વિહાર તો શરુ થયો, પરંતુ સુવિહિત માર્ગની પ્રતિષ્ઠાનું કાર્ય તો બાકી જ હતું. શતાબ્દીઓથી શાસનમાં ઝિંઝા મૂળ ધાલીને એસી ગયેલા શિથિલાચારના સડાને નિર્મૂળ કરવાનું દુષ્કર કાર્ય હવે કરવાનું હતું. “પ્રબંધચિન્તામણિ”નાં વર્ણનો ઉપરથી આપણે જાણી શકીએ છીએ કે ચૈત્યવાસી સાધુઓની નૈતિક વર્તણૂક વિષે બહુ ખરાબ કહેવાતું. એક વાર સિદ્ધરાજનો મહા-માત્ર સન્તૂ સાન્તૂવસહિકામાં દેવને નમસ્કાર કરવા જતો હતો તેવામાં તેણે વેશ્યાના ખભામાં હાથ મૂકીને ઉભેલા ચૈત્યવાસીને જોયા. બીજી એક વાર એવી છે કે રાજર્ષિ કુમારપાણે એકવાર વેશ્યા સાથે રહેતા વેશધારી પતિત જૈન સાધુને વંદન કર્યું. નાડોલનો યુવરાજ આ જોઈને હસ્યો. અને તેણે હેમચંદ્રાચાર્યને આ વાત જણાવી. ગુરુએ રાજને ઉપદેશ આપ્યો કે સંયમવાળો મુનિજ સાચો મુનિ છે, માટે સંયમીને જ વંદન કરવું, પણ પતિતને વંદન કરવું નહીં.

૧૦૬. શિથિલાચારને નિર્મૂળ કરીને સુવિહિત માર્ગની પુનઃપ્રતિષ્ઠા કરવી-એ સમાન ભૂમિકાને આધારે નૂતન ગચ્છ સૃષ્ટિનાં એ પછી મંડાણ થયાં. આયર્ક્ષિતસૂરિએ અંચલગચ્છ પ્રવર્તીઓ તે પહેલાં ખરતર-ગચ્છની સ્થાપના થઈ ચૂકી હતી. આ ગચ્છે શિથિલાચારની જડ ઉમેડવાનું પ્રારંભિક કાર્ય આરંભી દીધેલું. બરોબર એજ અરસામાં અંચલગચ્છપ્રવર્તક આયર્ક્ષિતસૂરિએ આગમોકત માર્ગ અનુસરવાની ઉદ્દેશ્યપણા કરી પોતાનાં જ્ઞાન અને તપનાં તેજથી શિથિલાચારનું તમિસ્ર ઉલેચ્યું. એમના પછી જગત્-ચંદ્રસૂરિ સુવિહિત માર્ગનું ઓજસ્ર પાથરતા શાસનની ક્ષિતિજ પર ચમક્યા. સં. ૧૨૮૫ માં એમણે ઉત્તર તપ આદર્યું હતું તેથી મેવાડના રાજાએ ‘તપા’ ગિરુદ તેમને આઘાટમાં આપ્યું અને તેમનાથી તપાગચ્છ સ્થપાયો. આવી રીતે વાદવિવાદથી નહીં, પરંતુ ત્યાગ, તપ અને જ્ઞાનના ઓજસથી સુવિહિત-માર્ગની પુનઃ પ્રતિષ્ઠા કરવાનાં ધ્યેય સાથે નૂતન ગચ્છ સૃષ્ટિ રચાઈ. ઉક્ત ત્રણેય મુખ્ય ગચ્છોની પ્રાથમિક તેમજ મહાન સિદ્ધિ આ ધ્યેય સિદ્ધ કરવામાં જ હતી.

રાજકીય સ્થિતિ

૧૦૭. આયર્ક્ષિતસૂરિનાં જીવન ઉપર આવતા પહેલાં કેટલાક પરિબળો વિષે જોયું. તેમના વખતની રાજકીય સ્થિતિ વિષે સંક્ષેપમાં જાણવું પણ જરૂરી છે. આયર્ક્ષિતસૂરિએ ભારતના પરમ અનૈકચના યુગમાં જન્મ લીધો હતો. એ વખતે ઉત્તરપથ અનેક પરસ્પર લડવાવાળા રાજ્યોમાં વિભક્ત હતો. ગુજરાતના મહારાજ્યમાં બારમી સદીના ઉત્તરાર્ધ સુધી ચાવડાઓ અને સોલંકીઓનું અનુક્રમે શાસન હતું. સિદ્ધરાજ જયસિંહ તથા પરમાહત કુમારપાણનો યુગ અપૂર્વ જળોજલાલીનો યુગ હતો. પાટણની સ્થાપનાથી લઈને શતાબ્દીઓ સુધી શ્રાવકો કારભારીઓ, મંત્રીઓ કે સેનાપતિઓ તરીકે મોખરે રહ્યા. એમના પ્રભાવથી મારવાડમાંથી સંખ્યાબંધ જૈનો ગુજરાતમાં આવવા લલચાયા. માલવાના નરવર્મા, યશોવર્માદિ નૃપતિઓ થયા, અને આયર્ક્ષિતસૂરિના જીવનકાલમાં જ સિદ્ધરાજ જયસિંહે એ દેશને જીતીને ગુજરાતનાં મહારાજ્યમાં સમ્મિલિત કરી દીધો. નાડોલ, જલોર આદિના રાજાઓ પણ તેરમી શતાબ્દીના ઉત્તરાર્ધમાં ગુજરાતનાં સામ્રાજ્યની આધીનતા સ્વીકારતા હતા. અજમેર, નાગૌર, સાંભર આદિમાં ચૌહાણોનું શક્તિ-શાળી રાજ્ય હતું. કાશ્મીરમાં કલશ, હર્ષ અને જયસિંહ નામના ત્રણ રાજા અનુક્રમે થઈ ગયા. કનોજમાં રાઠોડોનું પ્રભુત્વ હતું. આયર્ક્ષિતસૂરિના સમકાલીન ગોવિન્દચંદ્ર પાંચાલના રાજા હતા. દિલ્હીના પૃથ્વીરાજ ચૌહાણ અને જયચંદ્ર વચ્ચેનાં વૈમનસ્વને કારણે ભારતવર્ષને વિદેશી શાસનનો અનુભવ અત્યાર સુધી કરવો

પક્ષો હતો. બુદ્ધેલખંડમાં ચન્દેલ રાજા કીર્તિવર્માનું શાસન હતું. ત્રિપુરીમાં કલચુરિ નરેશ કણ્વનું સામ્રાજ્ય હતું. બંગાલ અને બિહારમાં પાલવંશીય રાજા રામપાલ મહાપ્રતાપી હતા. એમનાં સામ્રાજ્યની નજીકમાં જ એક ભાગ પર અધિકાર કરીને સામન્તદેવના પૌત્ર તથા હેમન્તસેનના પુત્ર વિજયસેને સૈનવંશનું સામ્રાજ્ય સ્થાપિત કર્યું. સામન્તદેવ દક્ષિણથી આવ્યા હતા, અને મથૂરભંજ રિયાસતના કસિયારમાં પિતા પુત્રે એક નાનું રાજ્ય સ્થાપિત કર્યું હતું. વિજયસેનનો પુત્ર બલ્લાલસેન પણ પ્રતાપી હતો. એનો પુત્ર લક્ષ્મણસેન વિદ્યાપ્રેમી હતો. એણે ૮૦ વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું. આ સૈનવંશી રાજાઓ બ્રાહ્મણ હતા. દક્ષિણપથમાં કલ્યાણી ચાલુક્યવંશનું રાજ્ય હતું. તે વંશના વિક્રમાડગ તથા તેના પુત્ર સોમેશ્વરે અનુક્રમે શાસન કર્યું. ચૌલવંશના અંતિમ રાજા અધિરાજેન્દ્ર મૈસૂરમાં થઈ ગયા, જેમના શાસનમાં રામાનુજાચાર્યે વિશિષ્ટાદૈત મત પ્રવર્તાવ્યો. એ પછી મૈસૂરમાં હોયસલ વંશીય રાજાઓ આવ્યા જેમણે જૈનધર્મને આશ્રય આપ્યું. આ વંશનો પ્રથમ રાજા વિક્ટિદેવ હતો. એના મંત્રી ગંગરાજે જૈનધર્મની ભારે સેવા કરી. કલિંગના પૂર્વ ગંગરાજાઓમાંના અનન્તવર્મા આર્યરક્ષિતસૂરિના સમકાલીન હતા. ઓરીસાનું સુપ્રસિદ્ધ ઐતિહાસિક મંદિર એમના સમયનું બનેલું છે. એમને પૃથ્વીદેવ દ્વિતીય (કલચુરી)એ યુદ્ધમાં પરાસ્ત થયો હતો. ઉત્તર પ્રદેશમાં ગાહડવાલેનું પ્રબલ રાજ્ય એ સમયે વર્તમાન હતું. મુસલમાનો એ અરસામાં ભારતવર્ષમાં પ્રવેશ કરી ચુક્યા હતા. પંજાબ, મુલતાન અને સિંધનો કેટલોક ભાગ મુસલમાનોના અધિકારમાં હતો. સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રે, ધાર્મિક ક્ષેત્રે તેમજ રાજકીય ક્ષેત્રે કુમારપાલનો શાસનકાલ ઇતિહાસમાં સુવર્ણયુગ તરીકે ઓળખાય છે. તેના વખતમાં ગુજરાતનાં સામ્રાજ્યની જે સીમા હતી તે અભૂતપૂર્વ હતી. એના પછી ગુજરાતે એ સીમા કદિયે નોંધી નહીં. કુમારપાલે પોતાના પ્રબલ પરાક્રમથી સર્વ શત્રુઓને દબાવી નાખ્યા. તેની આજ્ઞાને બધાંયે રાજાઓએ પોતાને મસ્તક ચડાવી. સિદ્ધરાજે જીતેલાં રાજ્યો ઉપરાંત તેણે શાકંભરીના રાજાને નમાવ્યો. તેણે ખુદ હથિયાર ધારણ કરી સપાદલક્ષ પર્યંત ચઢીને સર્વ ગઢપતિઓને નમાવ્યા. પંજાબના સાલપુર સુદાને પણ તેણે તે પ્રમાણે વશ કર્યું. તેનાં સૈન્યે કાંકણના સિલ્હાર વંશના રાજા મલ્લિકાજીનને પણ જીત્યો હતો. કુમારપાલે ચૌહાણ રાજા અર્જુનરાજને હરાવેલો. એ સમયમાં લગભગ અર્જુનરાજ-આનાના પુત્ર વિઘ્નહરાજે-ચોથા વીસલદેવે તંવરો-તોમારો પામેથી દિલ્હી લીધું ને ત્યારથી દિલ્હીનું રાજ્ય અજમેર રાજ્યનું સૂબા બનેલું.

૧૦૮. સંવત ૧૨૨૬ માં, આર્યરક્ષિતસૂરિના દેહાન્ત થયા પછી થોડા વર્ષોમાં જ, ભારતના બહુ મોટા ભાગે પોતાની સ્વાધીનતા ગુમાવી દીધી. જે આર્યરક્ષિતસૂરિ, જયસિંહસૂરિ આદિ આચાર્યો જૈન સંધને સુદઢ, સુવિહિત તથા સુવ્યવસ્થિત ન કરી દેત તો બહુ જ સંભવ છે કે જૈન ધર્મ યવનોનાં પ્રબલ રાજનૈતિક તેમજ ધાર્મિક આક્રમણોના ભોગ બની જત અને તેનો સામનો ન કરી શકત. પ્રારંભિક મુસલમાન કાલમાં જૈનધર્મનું પતન ન થયું એટલું જ નહીં, એણે સર્વતોમુખી વૃદ્ધિ પણ કરી, આ બધું આર્ય-રક્ષિતસૂરિ અને એમના અનુગામી પદ્ધધરોના ઉપદેશનું ફળ છે. અન્ય ગચ્છોના આચાર્યોની સાથે એમણે જૈનસંધના પાયાને દઢ કરી દીધો હતો, જેને ચલાયમાન કરવો હવે યવન ઝંઝાવાતની શક્તિના બહારનો વિષય છે.

આર્યરક્ષિતસૂરિનું પૂર્વજીવન

૧૦૯. પ્રાયઃ પ્રત્યેક યુગના યુગપુરુષ અદ્વિતીય પ્રતિભા લઈને જ માનવ સંસારમાં અવતીર્ણ થાય છે. અંચલગચ્છપ્રવર્તક આર્યરક્ષિતસૂરિ પણ સુદ્ધમતર પ્રતિભાની અતુલ સંપત્તિ સંચરિત કરીને જ અવતીર્ણ થયા. આવા પ્રતિભાસંપન્ન પુરુષ, જેણે પોતાનાં જીવનમાં ચમત્કારો સંખ્યા છે, તેમનાં જીવનની કારકિર્દી દુન્યવી ભાષામાં ન આલેખતા પદ્ધાવલીકારોએ ચમત્કારી પ્રસંગોનો આશ્રય લીધો છે.

૧૧૦. પ્રાગ્વાટવંશમાં અગ્રણી ગણાતા દ્રોણ નામના મંત્રી આખૂગિરિવર નજીકના દંતાણી નામનાં ગામમાં વસતા હતા. તેને દેદી નામની ભાઈથી વયગ્ન અને મોહકા નામના બે પ્રભાવશાળી પુત્રો થયા. વડગચ્છના જયસિંહસૂરિ પાસે વયગ્ન-વિજયકુમારે ભાવથી દીક્ષા અંગીકાર કરી અને એનું નામ વિજયચંદ્ર રાખવામાં આવ્યું. ગુરુ પાસે વિજયચંદ્ર મુનિએ તીક્ષ્ણબુદ્ધિથી મુત્રોનું અધ્યયન શરૂ કર્યું. માત્ર આટલું પૂર્વજીવનનું વર્ણન ભાવસાગરસૂરિ તેમણે લખેલી વીરવંશગુર્વાવલી, કડિકા ૩૭-૩૮માં આપે છે.

૧૧૧. જિનવિજયજીએ વીરવંશાવલી નામની જે પ્રાચીન પદ્યાવલી સંપાદિત કરી છે તેમાં આ પ્રમાણે વિગત છે- ‘શ્રી જયસિંહસૂરિ, તે આખૂની તલહટીઈ દંતાણી નગરે શાલાઈ રહ્યા છે. એહવઈ તિહાં ઓઁ વૃદ્ધ દ્રોણ નામિ સેક રહિછઈ. તેહનઈ નાદી નાંમી સ્ત્રી છઈ, તેહનઈ ગોદી નામઈ ખેટી છે. તેહનો વિ. સં. ૧૧૩૬ વર્ષિં જન્મ હુઓ. પુનઃ તિણે પુન્યને યોગે વિ. સં. ૧૧૪૨ વર્ષિં શ્રી જયસિંહસૂરિ હસ્તિ દીક્ષા લીધી. ’

૧૧૨. રાયમલ્લગણિના શિષ્ય મુનિ લાખાએ લખેલી ગુરુપદ્યાવલીમાંથી આચાર્યરક્ષિતસૂરિનાં જીવન વિષે આટલું જ જણી શકાય છે, ‘પ્રથમ ગણધર શ્રી આચાર્યરક્ષિતસૂરિ દંતાણી ગ્રામે, વ્યવહારી દ્રોણ પિતા, માતા ગોદાનામ સંવત્ ૧૧૩૬ જન્મ. સંવત્ ૧૧૪૨ દીક્ષા. સંવત્ ૧૧૫૯ ગચ્છસ્થાપના. સંવત્ ૧૨૩૬ નિર્વાણ, ખેનાતપુરે. એવંકારિ સર્વાંકિય ૧૦૦ વર્ષાયુઃ ’

૧૧૩. મેરુતુંગસૂરિને નામે પ્રસિદ્ધ થયેલી પદ્યાવલીમાં અનેક ચમત્કારો ભરેલી વાતો કહેવામાં આવી છે, જે આ પ્રમાણે છે: આજી પર્વતના નજીકના પ્રદેશમાં દંતાણા નામનાં ગામમાં પોરવાડ જ્ઞાતિમાં તિલક સમાન દ્રોણ નામનો વ્યાપારી વસતો હતો. તે જૈનધર્મમાં તત્પર થઈ હમેશાં ઉત્તમ આચરણ આચરતો અને ન્યાયમાર્ગથી સ્વલ્પ ધન ઉપાજન કરતો. મુનિઓની સેવા પણ તે કરતો, અને સંતોષથી તે પોતાનું જીવન વ્યતીત કરતો. તેને ધર્મનિષ્ઠ, શીલવંત અને ઉમદા વિચારો ધરાવતી દેદી નામની પત્ની હતી. યૌવનમાં એમની ધર્મપ્રત્યેની એકનિષ્ઠા બધાને આશ્ચર્ય ઉપજાવતી.

૧૧૪. યૌવનકાળ વીત્યા છતાં એમને કંઈ સંતાન થયું નહીં. દેદી શ્રાવિકાને આ વાતનો રંજ રહેતો. એક વખત જયસંઘસૂરિ સુખપાલમાં આડંબરપૂર્વક વિહરતા ત્યાં આવ્યા. તેઓ શિથિલ હોઈને બંને તેમને વંદન કરવા ગયા નહીં. આ વાત આચાર્યને ખૂંચી. રાતે શાસનદેવીએ આચાર્યને સ્વપ્નમાં જણાવ્યું કે આજથી સાતમે દિવસે દેવલોકથી ચ્યવીને એક પુણ્યશાળી જીવ દેદીના ઉદરમાં ગર્ભરૂપે ઉત્પન્ન થશે, અને તે શાસનનો પ્રભાવ કરનારો અને શુદ્ધ વિધિમાર્ગનો પ્રકાશ કરનારો ઉત્તમ આચાર્ય થશે. તમારે તે પુત્રની યાચના કરવી.

૧૧૫. સ્વપ્નની વાત કહેવા આચાર્યે તે દંપતીને પોતાની પાસે બોલાવ્યા. આચાર્યની આજ્ઞાને માન આપી તેઓ આચાર્ય પાસે ગયા અને લોકવ્યવહારથી વંદન કરીને બેઠા. આચાર્યે એમને પૂછ્યું કે તમે ધર્મકાર્યોમાં ઉદ્યમવંત હોવા છતાં અમારી પાસે વંદનાર્યે કેમ આવતાં નથી? આચાર્યનો ઉપાલંબ સાંભળી દ્રોણ મૌન ધારણ કરે છે, પરંતુ દેદી સ્પષ્ટતા કરે છે કે, ‘ભગવન્, આપ શાસનના નાયક અને શાસ્ત્રોના જાણુનારા હોવા છતાં પણ સુખપાલ આદિ પરિગ્રહને શા માટે ધારણ કરો છો? ભગવાન મહાવીર પ્રભુએ તો પરિગ્રહની મૂર્છા વિનાનો યતિધર્મ કહેલો છે. ’ આચાર્યે ગંભીરતાપૂર્વક એને આ પ્રમાણે જવાબ વાળ્યો કે, ‘ભદ્રે ! તમે આપેલો ઉપાલંબ યોગ્ય જ છે. પંચમકાળના પ્રભાવથી અમારી આવી સ્થિતિ થયેલી છે. હે રત્નગર્ભા ! આજથી સાતમે દિવસે કોઈ ભાગ્યશાળી જીવ દેવલોકથી ચ્યવીને

તમારા ઉદરમાં ગર્ભરૂપે ઉત્પન્ન થશે. તે મહાપ્રભાવિક જૈન શાસનનો ઉદ્યોત કરનાર અને વિધિમાર્ગનો પ્રરૂપનાર થશે.' આચાર્યે વિસ્તારથી સ્વપ્નની વાત કરી અને એ થનાર પુત્રની યાચના કરી. દેહીએ કહ્યું કે જો એ રીતે મારા પુત્રથી શાસન પ્રભાવના થશે તો હું એને સહર્ષ આપને ચરણે ધરીશ.

૧૧૬. દેહીને પણ શાસનદેવીએ એવું જ સ્વપ્ન આપી વિશેષમાં કહ્યું કે જ્યારે પુત્ર પાંચ વર્ષનો થાય ત્યારે ગુરુમહારાજને અર્પણ કરવો, સાત વર્ષ બાદ તમારા વંશની વૃદ્ધિ કરનારો ખીજે પુત્ર પણ થશે, ઈત્યાદિ સ્વપ્ન અનુસાર સાત દિવસ બાદ દેહીને ગર્ભ રહ્યો. ગર્ભાધાનની રાત્રીએ તેણે સ્વપ્નમાં ગાયના દૂધનું પાન કર્યું. ગર્ભવૃદ્ધિની સાથે એ દંપતીની કીર્તિ અને રિદ્ધિસિદ્ધિ પણ વૃદ્ધિગત થઈ. નવ માસ વીત્યા બાદ દેહીએ મનોહર બાળકને જન્મ આપ્યો. સ્વપ્નમાં ગાયનાં દૂધનું પાન કર્યું; એ અનુસાર બાળકનું ગોદુહકુમાર એવું નામ રાખવામાં આવ્યું. બાળકનો જન્મોત્સવ ધામધૂમથી ઉજવવામાં આવ્યો. યાચકોને છૂટે હાથે દાન આપવામાં આવ્યું.

૧૧૭. જયસંઘસૂરિ સંવત ૧૧૪૧ માં પુનઃ દંત્રાણમાં પધાર્યાં. દ્રોણ અને દેહી, પુત્ર ગોદુહ સહિત વંદનાર્થે ઉપાશ્રયમાં આવ્યાં. વંદન કર્યા બાદ કોઈ દેવી સંકેત અનુસાર ગોદુહ દેહીને ગુરુનાં આસન ઉપર બેસી ગયો ! તેને ઓળખીને હર્ષિત થયેલા ગુરુએ માતાપિતા પાસે બાળકની માગણી કરી. પોતાનાં વચનાનુસાર બંનેએ પોતાના પુત્રને ગુરુને સહર્ષ સમર્પિત કર્યો. ત્યાંના સઘે દ્રોણ અને દેહીનો આદર સત્કાર કર્યો. પાંચ વર્ષના બાળકને લઈને ગુરુ ત્યાંથી વિહાર કરી ખંભાત પધાર્યાં. ત્યાંના સંઘના આગ્રહથી ત્યાં જ ચાતુર્માસ રહ્યા. સં. ૧૧૪૬ ના પોષ સુદિ ૩ ને દિવસે રાધનપુરના સંઘના આગ્રહથી ગુરુએ બાળકને રાધનપુરમાં દીક્ષા આપી તેનું આર્યરક્ષિત નામ આપ્યું.

૧૧૮. આર્યરક્ષિતસૂરિનાં પૂર્વ જીવન સંબંધક પદ્માવલીમાં આલેખાયેલ ચમત્કારિક વાતો આપણે જોઈ ગયા. મહેન્દ્રસિંહસૂરિ શતપદીમાં એવી કોઈ વાત જણાવતા નથી, માત્ર ઐતિહાસિક હકીકતો જ નોંધે છે. ભાવસાગરસૂરિ રચિત ગુર્વાવલી નિર્દેશિત હકીકત પણ આપણે જોઈ ગયા. એમાં પણ કોઈ ચમત્કારિક પ્રસંગોનું નિરૂપણ નથી. પ્રાપ્ત થતી અન્ય પદ્માવલીઓનું વર્ણન પણ એ પ્રમાણે જ ઐતિહાસિક વાસ્તવિકતાનું વિધાયક છે. અલબત્ત, આપણે અગાઉ જોઈ ગયા તેમ, ચમત્કારિક પ્રસંગો સાથે ઇતિહાસને ઝાઝી લેવાદેવા નથી. એનું તાત્પર્ય જાણવું જ માત્ર જરૂરી છે. ચૈત્યવાસ સામે જે યુગ પુરુષ આજીવન ઝમૂખ્યો અને વાસ્તવિક ચમત્કારો સન્ન્યાં એ પુરુષની પ્રતિભાની પ્રશંસા શાસનદેવીને મુખે થાય એનો ભાવાર્થ સ્પષ્ટ છે. ચૈત્યવાસના કાલમાં ખૂબી ગયેલા સાધુઓને પણ ઝાંખા પાડી દે એવા ચારિત્રશીલ શ્રાવકો પણ એ જમાનામાં વિદ્યમાન હતા જ. એ યુગની મહત્ત્વાકાંક્ષા આપણને દેહીના મુખથી સાંભળવા મળે છે, જે આર્યરક્ષિતસૂરિની ભાવિ કારકિર્દીને વર્ણવતી પીઠિકા જેવી જ છે. આ બધાં વર્ણનો ઔચિત્યપૂર્ણ લાગે છે. જે ઐતિહાસિક બાબતો પર વિસંવાદિતા જણાય છે તેનું સંશોધન વિવક્ષિત છે.

૧૧૯. મેરુતુંગસૂરિને નામે પ્રસિદ્ધ થયેલી પદ્માવલીની ઘણી બાબતો અસંબંધિત છે. એટલું જ નહીં પરંતુ ખુદ મેરુતુંગસૂરિએ રચેલ શતપદીસારોદ્ધારની હકીકતો સાથે પણ તેની વિગતો મેળ ખાતી નથી એ વાત આશ્ચર્ય ઉપજાવે છે. પ્રો. પીટર્સને પોતાના સને ૧૮૮૬-૯૨ ના રીપોર્ટમાં સં. ૧૬૧૦ માં લખાયેલ ઉક્ત ગ્રંથની પ્રાચીન પ્રતમાંથી જે પદ્માવલી પ્રકાશિત કરી છે, તે ઉપરથી જાણી શકાય છે કે આર્યરક્ષિતસૂરિનો જન્મ દંતાણી ગામે સં. ૧૧૩૬ માં થયો હતો. એમનાં પિતાનું નામ દ્રોણ અને માતાનું નામ દેહી હતાં. સં. ૧૧૪૨ માં એમણે જયસિંહસૂરિ પાસે દીક્ષા અંગીકાર કરી. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ છે કે મેરુતુંગસૂરિને નામે પ્રસિદ્ધ થયેલી પદ્માવલી આર્યરક્ષિતસૂરિનો દીક્ષા સંવત ૧૧૪૬ દર્શાવે છે તે સ્વીકાર્ય

નથી. એમનાં જન્મસ્થળ દંત્રાણા અને દંતાણી નામ વચ્ચેનો ભેદ જોતો કરીએ તો પણ ઉક્ત નકાવત ધણો અગત્યનો કહેવાય. એમના ગુરુનું નામ પદ્માવલીમાં જ્યસંઘસૂરિ છે, પરંતુ ખરેખર નામ જ્યસિંહસૂરિ હતું તે અંગે આપણે વિચારણા કરી ગયા છીએ. દીક્ષા વખતનું આચાર્યરક્ષિતસૂરિનું નામ વિજયચંદ્ર જ વધુ સ્વીકાર્ય છે. મહેન્દ્રસૂરિ રચિત શતપદીની પ્રશસ્તિ અનુસાર પણ દીક્ષા સંવત ૧૧૪૨ જ હીક છે. અન્ય પદ્માવલીઓ પણ એ જ સંવત દર્શાવે છે. વિશેષમાં ભાવસાગરસૂરિ ગુરૂવલીમાં આચાર્યરક્ષિતસૂરિનું શૈશવ નામ વયજ્ઞ અને એમના નાના ભાઈનું નામ સોહ્યા આપે છે,

અબ્ધૂ ગિરિવર પાસે દંતાણી નામ ગામ મજઝંમિ,
પાગય વંસાભરણો નિવસઈ દોણાભિહો મંતી. ૩૭

દેદી તસ્સય ભજ્જન દોન્નિય પુત્તાય તત્થ સંજયા,
વયજ્ઞ સોહ્યા નામા પાસાન્ન મુગુણ ગણગેહા. ૩૮

જ્યસિંહસૂરિ પાસે વિજયેણ રસેણ સંજમિ ગિણહં,
નામેણ વિજયચંદો ભણુઈ સુયં તિફ્ફ ખુદ્ધીએ. ૩૯

શ્રમણ સમુદાય અને પરંપરા.

૧૨૦. ઉક્ત મેરુતુંગસૂરિની પદ્માવલીમાં એ વખતના શ્રમણ સમુદાય અને પરંપરા વિષે કોઈ નિર્દેશ નથી પરંતુ મહેન્દ્રસૂરિ રચિત શતપદીમાંથી આ સંબંધમાં વિશેષ જાણી શકાય છે; જેનો સાર આ પ્રમાણે છે : નાણક ગામમાં નાણકગચ્છીય સર્વદેવસૂરિ થયા. તેઓ દશવૈકાલિકનું અધ્યયન કરતાં નાનપણથી વૈરાગ્યવંત થયા. એમના ગુરુ ચૈત્યવાસી હતા. તેમને ખીજા ચૈત્યવાસીઓ સમજાવતા કે તમે જે સર્વદેવસૂરિને વધુ ભણાવશો તો આપણને બધાને ઉગાવશે. છતાં ગુરુએ એમને બધા સિદ્ધાંત ભણાવ્યા. એ વેળા ચૈત્યવાસીઓનું પ્રભુત્વ એવું પ્રબળ હતું કે કોઈ ગામમાં એમને સૂરિપદે સ્થાપવા એ તો મુશ્કેલ કાર્ય હતું; તેથી આખૂગિરિની નજીકમાં આવિં અને હાતલી નામનાં બે ગામોની વચ્ચે વડની નીચે છાણનો વાસણેપ નાખી સર્વદેવને સૂરિપદે અભિષિક્ત કર્યા. તેથી તેમના ગચ્છનું વડગચ્છ એવું નામ પડ્યું. એ ગચ્છમાં ધણા આચાર્યો હોવાથી જૃહદ્ગચ્છ તરીકે પણ એ ઓળખાય છે.

૧૨૧. સર્વદેવસૂરિની પરંપરામાં યશોદેવ ઉપાધ્યાય થયા. તેમના શિષ્ય જ્યસિંહસૂરિને ગચ્છના આચાર્યોએ મળીને સૂરિપદે સ્થાપ્યા. જ્યસિંહસૂરિએ ચંદ્રાવતીમાં મહાવીરસ્વામીનાં દહેરામાં એક નાંદ આગળ નવ શિષ્યોને સૂરિપદ દીધું. તે નવમાંથી શાંતિસૂરિથી પીપલીઆ ગચ્છ અને દેવેન્દ્રસૂરિથી સંગમ-ખેડિયા ગચ્છ અસ્તિત્વમાં આવ્યા. ચંદ્રપ્રભસૂરિ, શીલગુણસૂરિ, પદ્મદેવસૂરિ અને ભદ્રેશ્વરસૂરિથી પૂનમિયા-ગચ્છની ચાર શાખાઓ થઈ. મુનિચંદ્રસૂરિથી દેવસૂરિ વિગેરેની પરંપરા ચાલી, બુદ્ધિસાગરસૂરિથી શ્રીમાલિયા-ગચ્છ ચાલ્યો અને મલયચંદ્રસૂરિથી આશાપલ્લિયાગચ્છ ચાલ્યો. જ્યસિંહસૂરિના શિષ્ય વિજયચંદ્રે તેમના મામા શીલગુણસૂરિએ પૂનમિયાગચ્છની નિષ્ઠા સ્વીકારતાં તેમની સાથે જ નીકળ્યા. ત્યાં તેમણે તેમને સમસ્ત સિદ્ધાંતના પારગામી કરી આચાર્યપદ લેવા કહ્યું પણ વિજયચંદ્રે માળારોપણ વિગેરે સાવધના ભયથી તે લેવા ના પાડતા ઉપાધ્યાયપદે જ રહ્યા. આ રીતે મુનિચંદ્રસૂરિ અને વિજયચંદ્ર ઉપાધ્યાય એ બન્ને એક જ ગુરુના શિષ્ય હોઈને ગુરુબંધુ હતા.

૧૨૨. મેરુતુંગસૂરિ નામે પ્રસિદ્ધ થયેલ પદ્માવલીમાં ઉપરોક્ત શ્રમણ સમુદાય કે એ પરંપરા સંબંધક

કશો જ ઉલ્લેખ નથી. પરંતુ મેરુતુંગસૂરિએ રચેલ લઘુ શતપદીમાં ઉપરોક્ત હપ્પીકનનો તેઓ સ્વીકાર કરે છે. ઉક્ત ગ્રંથમાં સ્વગચ્છની ઉત્પત્તિ વિશે તેઓ જણાવે છે કે નાણકગચ્છમાંથી સર્વદેવસૂરિથી વડગચ્છ થયો. તેમાં અનુક્રમે જ્યસિંહસૂરિના શિષ્ય વિનયચંદ્ર ઉપાધ્યાય થયા. તેમને પૂનમિયાગચ્છની નિશ્ચા સ્વીકારનાર તેમના મામા શીલગુણસૂરિએ સર્વ સિદ્ધાંતો ભણાવીને આચાર્યપદ દેવાનું નક્કી કર્યું પણ વિજયચંદ્ર માળારોપણુ વિગેરે સાવધના ભયે તે પદ લેવા ઉત્સુક ન હોવાથી તેમને ઉપાધ્યાયપદે જ સ્થાપ્યા. પછી તેઓ ખીજ ત્રણ શિષ્યો સાથે વિચરવા લાગ્યા.

૧૨૩. સર્વદેવસૂરિની પરંપરામાં યશોભદ્રસૂરિ અને નેમિચંદ્રસૂરિ થયા. સંભવ છે કે યશોભદ્રસૂરિ સં. ૧૧૪૮ સુધી વિદ્યમાન હોય અને તેમની પાટે અથવા જ્યસિંહસૂરિની પાટે ચંદ્રપ્રભસૂરિ આવ્યા હોય એમ ત્રિપુટી મહારાજ અનુમાન કરે છે. તેઓ વિશેષમાં જણાવે છે કે નેમિચંદ્ર તે ઉદ્યોતનસૂરિના શિષ્ય ઉપાધ્યાય આત્રદેવના હસ્તદીક્ષિત શિષ્ય હતા. આચાર્ય થયા પહેલાં તેમનું દેવેન્દ્રગણિ નામ હતું. સર્વ દેવસૂરિએ યશોભદ્ર, જ્યસિંહ, નેમિચંદ્ર, રવિપ્રભ, પ્રભાચંદ્ર વગેરે આઠ શિષ્યોને આચાર્ય બનાવ્યા હતા. નેમિચંદ્રસૂરિ સં. ૧૧૨૯ અને સં. ૧૧૩૯ ના અરસામાં આચાર્ય થયા હતા. તેમણે તેજ ગાળામાં મુનિચંદ્રને આચાર્ય પદવી આપી પોતાની પાટે સ્થાપ્યા. નેમિચંદ્ર સં. ૧૧૬૯ પછી સ્વર્ગે ગયા. સંભવ છે કે યશોભદ્ર કે જ્યસિંહની પાટે પ્રભાચંદ્ર અને નેમિચંદ્રની પાટે મુનિચંદ્ર આવ્યા હોય. મુનિચંદ્રસૂરિએ આનંદ, માનદેવ, અજિત, વાદિદેવ વગેરેને આચાર્ય પદરૂઢ કર્યા હતા. તેમની વિદ્યમાનતામાં જ પ્રભાચંદ્રે પૂનમિયા મતની સ્થાપના કરી. એમની પાટે શીલગુણસૂરિ થયા. તેમણે તથા પોતાના ભાણેજ વિજયચંદ્રે પૂનમિયાગચ્છમાં પ્રવેશ કરી ક્રિયોદ્ધાર કર્યો. વિજયચંદ્રે પાછળથી વિધિપક્ષ ગચ્છની સ્થાપના કરતાં શીલગુણસૂરિ તથા દેવભદ્રસૂરિ પણ વિધિપક્ષગચ્છમાં ભળ્યા. તેમણે શત્રુંજયતીર્થમાં ખીજ સમત આઠ યતિઓને પોતાના પક્ષમાં લીધા.

૧૨૪. આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે ત્રિપુટી મહારાજ પૂર્ણિમાગચ્છની શાખાએ વિધિપક્ષગચ્છને ઓળખાવવા ચંદ્રપ્રભસૂરિની પરંપરામાં આચાર્યક્ષિતસૂરિને ‘જૈન પરંપરાનો ઇતિહાસ’ પૃ. ૫૧૧ માં ગોઠવે છે. પૂનમિયાગચ્છના સ્થાપક ચંદ્રપ્રભસૂરિની વિચારધારાનો પ્રભાવ આચાર્યક્ષિતસૂરિની પ્રારંભિક અવસ્થામાં હતો એની ના નથી, પરંતુ એ ભૂલવું ન જોઈએ કે બંને ગુરુબંધુઓ જ હતા; એટલું જ નહીં, પાછળથી એમણે પૂર્ણિમાપક્ષની સમાચારી પણ અમાન્ય રાખેલી. ચંદ્રપ્રભસૂરિ વિદ્વાન અને વાદી હતા, વડગચ્છમાં વડેરા હતા. તેમને વાદીપ્રભસૂરિનું બિરુદ હતું. એમનાથી નાના મુનિચંદ્રસૂરિ શાંત, ત્યાગી, નવકલ્પવિહારી, નિર્દોષ વસતિ અને આહારના ગવેષક તેમજ સંઘમાં સૌને માનનીય વિદ્વાન હતા. મુનિચંદ્રસૂરિની લોકપ્રિયતા એ નવા ગચ્છને જન્મ દેવાનું કારણ આપ્યું એમ ત્રિપુટી મહારાજ માને છે અને નીચેનો પ્રસંગ વળું છે.

૧૨૫. સં. ૧૧૪૯ માં એક શ્રાવકે મોટા આચાર્યને વિનંતિ કરી કે, ‘મારે પ્રતિષ્ઠા કરાવવી છે માટે આપ મુનિચંદ્રસૂરિને આજ્ઞા આપો જેથી તેઓ ત્યાં આવીને મારું કાર્ય સિદ્ધ કરી આપે.’ ચંદ્રપ્રભસૂરિને આ વિનંતિ પોતાનાં અપમાન જેવી લાગી. તેમને થયું કે આ શ્રાવક મુનિચંદ્રસૂરિને લઈ જવા રાજ છે પણ અમને લઈ જવાની તેની ઇચ્છા નથી. આથી તેમને આજ્ઞા ન આપતાં શ્રાવકને જણાવ્યું કે, ‘મહાનુભાવ ! પ્રતિષ્ઠા એ સાવધ ક્રિયા છે, તે શ્રાવકની ક્રિયા છે, સાધુનો એ વિધિ નથી. માટે મુનિચંદ્રસૂરિ ત્યાં નહીં આવે.’ આ પ્રસંગથી ચંદ્રપ્રભસૂરિએ સાધુઓ પ્રતિષ્ઠા કરાવી ન શકે એવી નવી પ્રક્રિયા કરી. સં. ૧૧૪૯ માં જુદા થઈને પૂનમિયાગચ્છ સ્થાપ્યો, એમ ત્રિપુટી મહારાજ નોંધે છે. પરંતુ

એમ કહેવું યથાર્થ નથી. અંચલગચ્છે પણ એ માન્યતા સ્વીકારી છે. એના સંદર્ભમાં આવો પ્રસંગ ઘટાવી શકાય નહીં. એ માન્યતા માત્ર નવો મત ઊભો કરવા માટે નહોતી, તેમાં આગમ પ્રણીત સિદ્ધાંત હતો, તર્ક હતો, સુવિહિત માર્ગની પ્રતિષ્ઠાનો તાત્ત્વિક નિયોગ એમાં છૂપાયેલો હતો. અનેક ગચ્છોએ પણ એ વખતે એ સિદ્ધાંત સ્વીકારેલો એ માટે ઉક્ત ઘટના જ માત્ર કારણભૂત કેમ બની શકે ?

૧૨૬. આ રીતે, વિધિપક્ષગચ્છની સ્થાપના પહેલાં આચાર્યરક્ષિતસૂરિએ થોડો સમય પૂતભિયાગચ્છની નિશ્ચા સ્વીકારેલી અને એ ગચ્છની વિચારધારાથી તેઓ પ્રભાવિત પણ થયેલા. પરંતુ તેમને એ ગચ્છના માની લેવાની તેમજ વિધિપક્ષગચ્છને પૂતભિયાગચ્છની શાખારૂપે ઓળખાવવાની કોઈ ભૂલ ન કરે. પોતાના મામા શીલગુણસૂરિના સ્નેહભાવથી તેઓ એ ગચ્છની નિશ્ચા થોડા સમય માટે સ્વીકરવા આકર્ષાયા હોય એ સંભવિત છે, અથવા તો ક્રિયોદ્ધાર માટે પણ એ કારણભૂત હોઈ શકે. જ્યારે પૂતભિયાગચ્છમાં એમને આચાર્યપદ પ્રદાન કરવાનું નક્કી થયું ત્યારે એમણે ધસીને ના પાડી દીધી અને ઉપાધ્યાય પદે જ રહેવાનું પસંદ કર્યું. એ દર્શાવે છે કે એમણે અમુક સંન્દેશોમાં જ થોડો સમય પૂતભિયાગચ્છની નિશ્ચા સ્વીકારેલી. માત્ર આટલા કારણથી એમને ચંદ્રપ્રભસૂરિની પરંપરામાં ગોઠવવા એ મોટી ભૂલ ગણાશે.

૧૨૭. નૂતન ગચ્છસૃષ્ટિનાં મંડાણ વખતની પરિસ્થિતિ પર ઇતિહાસકારોએ વિશેષ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરી તત્કાલીન પ્રવર્તમાન સિત્ત સિત્ત ધારાઓના અનુષંગમાં, તે વખતનું વિસ્તૃત ચિત્ર આલેખવું અભિષ્ટ છે. એક બીજા ગચ્છોની સમાચારી અને એનો ઉદ્દગમ ક્લુલક પ્રસંગોને પરાણે ગોઠવી દઈને વિકૃત રીતે રજૂ કરવાનો નહીં પરંતુ તેનું વાસ્તવિક દર્શન કરાવવાનો પ્રયાસ કરવો ઘટે છે. એ વખતે થોડા થોડા અંતરે અનેક ગચ્છોના અંકુરો ફૂટતા ગયા જેમાં ખરતરગચ્છ, પૂર્ણિમાગચ્છ, અંચલગચ્છ, આગમગચ્છ, તપાગચ્છ, ઈત્યાદિ મુખ્ય છે.

એક મહાન પ્રસંગ

૧૨૮. આપણે જોઈ ગયા કે દીક્ષા પછી વિજયચંદ્રે ગુરુ પાસે શાસ્ત્રાભ્યાસ શરૂ કર્યો. એ વખતે એમનાં જીવનમાં એક નાનકડો પણ જીવન પરિવર્તક મદાન પ્રસંગ બની ગયો, જે વીરવંશાયલીના કર્તાના શબ્દોમાં આ પ્રમાણે છે : ‘તિહાં પ્રથમ સાધુતઓ આચાર ઓલખવાનઈ હેતિ શ્રી દશવૈકાલિકમૂત્ર ગુરુ તેહને ભણાવિતા હયા. ભણુના થકા અધ્યયન સાતમાની ગાથા છટી ભણુવા માંડી. તે ગાથા—

સીઉદગં ન સેવેજ્ઞ શિક્ષાવુકં હિમાણિયં,
ઉસિણોદગં તત્થ કાસુયં પડિગાહિજ્ઞ સંજઈ. ૧

૧૨૯. ‘એ ગાથાનઓ અર્થ ગુરુઈ ભણાવ્યો. તે અર્થ જોઈ ચિત્તમાંહિ વિચારયો. પોશાસમાંહિ તાહા સચિત પાંણીના ભાંડા ભરયા દેખી ગુરુનઈ પૂછે, શ્રી ગુરુજી અન્નહા વાહાઈ અન્નહા કિરિયા કહીઈ. એ વચન સાંભલી ગુરુ કહે સુશિષ્ય એહ કિરિયા આ સમયઈ ન ચાલિ. નિવારિ તિણુ શિષ્યે કહ્યું એ ક્રિયા કરઈ તેહનઈ લાભ કિંવા ત્રોટો ? ગુરુ કહે—લાભ, પિણુ તેહને ત્રોટો નહીં. એહની ગુરે યોગ્ય ક્રિયાપાત્ર તપસ્વી જાણી ઉપાધ્યાય પદ દેઈ શ્રી વિજયચંદ્ર નામ દિધું. તિણુ તિહાં થકી ગુરુ વાંદી આજ્ઞા લહી ચ્યાર સાધુસુતું વિદાર કીયો.’

૧૩૦. મેરુતુંગસૂરિનાં નામે પ્રસિદ્ધ થયેલી પદાવલીમાં પણ એવું જ વર્ણન છે, જેનો ટૂંક સાર આ પ્રમાણે છે—દીક્ષા પછી આચાર્યરક્ષિતસૂરિ ગુરુ પાસે શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરવા લાગ્યા. પોતાની તીક્ષ્ણ શુદ્ધિથી તેઓએ થોડા વખતમાં ઘણાં શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કર્યો. એમના ગુરુશ્રી રાજનયચંદ્રમુનિ પાસે મંત્ર-તંત્રાદિ અગમ્ય વિદ્યાઓનો, પરકાય પ્રવેશ વિદ્યાનો પણ એમણે અભ્યાસ કર્યો. સં. ૧૧૫૯ ના માગશર સુદી ૩ ને દિવસે પાટણના સંઘના આગ્રહથી તેમને આચાર્યપદ આપવામાં આવ્યું.

૧૩૧. દશવૈકલિકસૂત્રો અભ્યાસ કરતાં આચારક્ષિતસૂરિનું ધ્યાન એક ગાથા પર વિશેષ કેન્દ્રિત થયું જેનો સાર એવો છે કે, ‘ચારિત્રવાન સાધુએ ઉકાળ્યા વિનાનું ઠંડું પાણી, કરા વરસેલું પાણી તથા બરફ ગ્રહણ કરવાં નહીં, પરંતુ ઉકાળેલું પ્રાસુક જલ ગ્રહણ કરવું.’ આ ગાથા વાંચીને તેમને થયું કે આપણે ચારિત્રવાન સાધુ હોવા છતાં શાસ્ત્રોમાં નિષેધ કરેલાં કાયા ઠંડા પાણી તથા અધાર્મિક આહાર આદિને કેમ સેવીએ છીએ? પોતાનાં મનની શંકા તેમણે વિનયપૂર્વક ગુરુ આગળ વ્યક્ત કરી, જેના જવાબમાં ગુરુએ જણાવ્યું કે—‘આજકાલ પાંચમા આરાના પ્રભાવથી આપણે શાસ્ત્ર પ્રણીત શુદ્ધ ચારિત્ર પાળવાને અસમર્થ છીએ અને તેથી જ આપણે કાયાં પાણી આદિને વાપરીએ છીએ.’ આ સાંભળીને ચૈરાગ્યયુક્ત વાણીમાં આચારક્ષિતસૂરિએ કહ્યું કે—‘જો આપની આજ્ઞા હોય તો હું ચારિત્રમાર્ગનો સ્વીકાર કરીને શુદ્ધ ધર્મની પ્રરૂપણા કરું.’ આ સાંભળી ગુરુને થયું કે શાસનદેવીએ કહેલું વચન સત્ય થશે કેમકે આચારક્ષિતસૂરિ ક્રિયોદ્ધાર કરીને શુદ્ધ વિધિમાર્ગની પ્રરૂપણા કરશે. યોગ્ય જાણીને ગુરુએ કહ્યું, ‘જેમ તમોને રુચે તેમ કરો.’ એ પછી ગુરુની અનુજ્ઞા મેળવી શિષ્યે આચાર્યપદનો ત્યાગ કર્યો. ગુરુએ અત્યંત આગ્રહથી આપેલા ઉપાધ્યાયપદને સ્વીકારીને તથા પોતાનું નામ વિજયચંદ્ર ધારણ કરીને ક્રિયોદ્ધારપૂર્વક શુદ્ધ આચારવાળી પુનઃ દીક્ષા લઈને કેટલાક સંવેગી મુનિઓની સાથે સં. ૧૧૫૯ ના મહા સુદી ૫ ને દિવસે તેઓ જુદો વિહાર કરવા લાગ્યા.

૧૩૨. આપણે અગાઉ જોઈ ગયા કે મેરુતુંગસૂરિ કૃત લઘુ શતપદીમાં તો જુદા જ પ્રકારની ઘટના વર્ણવવામાં આવી છે. તેમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે જયસિંહસૂરિના શિષ્ય વિજયચંદ્ર ઉપાધ્યાયને પૂનઃ મિયાગચ્છના તેમના મામા શીલગુણસૂરિએ સર્વ સિદ્ધાંતો લણાવીને આચાર્યપદ દેવા માંડ્યું પણ વિજયચંદ્રે માળારોપણ વિગેરે સાવધતા ભયે તે પદ લેવા નહિ ઇચ્છવાથી તેમને ઉપાધ્યાયપદે સ્થાપ્યા. મહેન્દ્રસિંહસૂરિ કૃત શતપદીમાં પણ એ પ્રકારનો જ ઉલ્લેખ છે. ભાવસાગરસૂરિ કૃત ગુર્વાવલીમાં આપણને જણાવવામાં આવે છે કે વિજયચંદ્ર તિલ્લણ બુદ્ધિથી સૂત્રો ભણે છે. દુરસમકાળમાં સદોષ આહાર—પાણીને લીધે સાધુઓની ક્રિયા દુર્બલ હતી. તે જોઈને સૂત્રના આચારને સ્મરણ કરતો શિષ્ય એનું કારણ પૂછે છે. ગુરુ કહે છે કે પ્રમાદ ગાદ અંધકાર જેવો છે એટલે શું કરીએ? સમય અનુસાર જ ચાલવું પડે છે. એ પછી શિષ્ય સૂત્રોનો અભ્યાસ કરે છે. આચાર્યપદને નહીં ઇચ્છતાં ગુરુએ તેને ઉપાધ્યાયપદ આપ્યું, જુઓ: ‘સૂરિ ચ અણિચ્છંતો કવિયમુવજ્જાય સંપયં ગુરુણા, અપ્પવઉત્થો ચલિઉ ઉદ્ધરિઉં સુદ્ધ ટિરિયમિણું.’ એ પછી પાંચ મુનિઓ સહિત ક્રિયોદ્ધાર અર્થે લાટ દેશમાં તેઓ ચાલ્યા. કવિ કાન્હ કૃત ગચ્છનાયક ગુરુરાસમાં પણ એને મળતી જ હકીકત છે.

૧૩૩. ઉપયુક્ત પ્રમાણો ઉપરથી જાણી શકાય કે દશવૈકલિકસૂત્રની એક જ ગાથાએ આચારક્ષિતસૂરિનાં જીવનમાં મહાન પરિવર્તન આણી દાખું. આપણે અગાઉ જોઈ ગયા કે એ જ સૂત્રને આધારે જિનેશ્વરસૂરિએ ચૈત્યવાસીઓને દુર્લભરાજની સભામાં પરાસ્ત કરીને જૈનશ્રમણોનો આચાર સમજાવેલો. આ ઘટનાઓ નાની હોવા છતાં યુગપ્રવર્તક છે. એક હૃદયક ગણાતા પ્રસંગમાં પણ જીવનપ્રવાહને બદલાવી દેવાની અમોઘ શક્તિ ભરી પડી હોય છે. અનેક મહાપુરુષોનાં જીવનમાં એ વાતનો આવિષ્કાર થતો જોવામાં આવે છે. આચારક્ષિતસૂરિનાં જીવનમાં પણ એવું જ થયું. એમના જેવા યુગદર્શક પુરુષને કેવું મનોમંથન કરવું પડેલું અને એ યુગનાં આદોલનો એમણે કેમ ઝીલ્યા એની ઝાંખી પણ એ નાના ગણાતા પ્રસંગમાંથી આપણને મળી રહે છે. અલગત, આપણે ઉપર જોયું તેમ, મહેન્દ્રસિંહસૂરિ, મેરુતુંગસૂરિ કે ભાવસાગરસૂરિ દશવૈકલિકસૂત્રનો નિર્દેશ કરતા નથી, પરંતુ અન્ય પદાવલીઓમાં એ સૂત્રનો ઉલ્લેખ હોઈને એ હકીકત સ્વીકારવામાં કોઈ બાધા નથી. મેરુતુંગસૂરિનાં નામે પ્રસિદ્ધ થયેલી પદાવલીને બાદ કરતાં બધા

જ પ્રમાણે ઉક્ત પ્રસંગ આચારક્ષિતસૂરિનાં આચાર્યપદ પહેલાં બન્યો હોવાનું જણાવે છે, જ્યારે પદાવલીમાં આચાર્યપદ પછી ઉક્ત પ્રસંગ બન્યો હોવાનો ઉલ્લેખ છે એ પ્રસંગ પછી તેમણે આચાર્યપદનો ત્યાગ કર્યો અને ઉપાધ્યાયપદે તેઓ રહ્યા હોવાની વાત પદાવલીકારને અભિપ્રેત છે, જે અસ્વીકાર્ય છે. આચારક્ષિતસૂરિ જેવા વિચક્ષણ પુરુષ આચાર્યપદ પામ્યા ત્યાં સુધી દશવૈકલિકસૂત્ર ન લખ્યા હોય કે તેમને એ વિષયનો વિચાર સુદ્ધાં ન ઉદ્ભવ્યો હોય એ વાત સ્વીકારવા જેવો નથી. એથી તો એમના જેવા યુગપુરુષની પ્રતિભાને ભારોભાર અન્યાય કર્યો જ ગણાય. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી પણ તે અસ્વીકાર્ય કરે છે, જે અંગેનાં પ્રમાણો આપણે જોઈ ગયા. જિનવિજયજી સંપાદિત વીરવંશાલીમાં તો ગોદુહ દશવૈકલિકસૂત્રની ગાથા સંબંધમાં ચુરુને પ્રશ્ન પૂછે છે એમ લખેલું છે. એટલે એ પ્રસંગ દીક્ષા પહેલાં બન્યો હોવાની એમાં સંભાવના છે. પરંતુ દીક્ષા પછી થોડા જ વર્ષોમાં એ બન્યો હશે. પદાવલીમાં સં. ૧૧૫૯ પછી બન્યો હોવાની જે વાત છે તે ઘણી જ મોડી કહેવાય, કેમકે એ પછી માત્ર દશ વર્ષમાં તો આચારક્ષિત સૂરિએ વિધિપક્ષગચ્છની સ્થાપના કરી અને જૈન શાસનના ઇતિહાસમાં એક અગત્યનું પ્રકરણ ઉમેર્યું.

કઠોર તપ

૧૩૪. આપણે જોઈ ગયા કે સાધુનો શુદ્ધ આચાર પાળવા આચારક્ષિતસૂરિ વિજયચંદ્રઉપાધ્યાય નામ ધારણ કરીને પાંચ મુનિઓ સહિત લાટ દેશમાં પહોંચ્યા. ભાવસાગરસૂરિ વધુમાં જણાવે છે કે તેઓ શુદ્ધ આહાર માટે રૂપ્યાં. પરંતુ શુદ્ધ આહાર પામ્યા નહીં એટલે પાછા વળ્યા. શુદ્ધ આહારની પ્રાપ્તિ ન થતાં તેઓ પાવાગઢનાં શિખર ઉપર ભગવાન મહાવીરના જિનપ્રાસાદમાં દર્શનાર્થ પહોંચ્યા. સંલેખનાને ઇચ્છતા તેઓ એક માસ સુધી તપ કરે છે. મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં શ્રી સીમંધરસ્વામી એમની કઠોર સાધનાની ઇચ્છતા તેઓ એક માસ સુધી તપ કરે છે. મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં શ્રી સીમંધરસ્વામી એમની કઠોર સાધનાની પ્રશંસા કરે છે, જે સાંભળીને ચક્રેશ્વરી દેવી હર્ષપૂર્વક સુચુરુને વંદન કરવા આવે છે. દેવીએ પશ્ચુ એમની પ્રશંસા કરી અને જણાવ્યું કે-અનશન કરશો નહીં. ભાલેજ નગરથી યશોધન સંઘ સહિત વીરપ્રભુની યાત્રા કરવા અહીં પધારશે. તમારા શુદ્ધ ધર્મના ઉપદેશથી તેઓ બ્રોધ પામશે. શુદ્ધ આહાર દ્વારા તમારું પારણું થશે' ઇત્યાદિ કહી દેવી ગયાં.

૧૩૫. મેરુતુંગસૂરિના નામે પ્રસિદ્ધ થયેલી પદાવલીમાં પણ એ પ્રકારનું વિસ્તૃત વર્ણન છે, જે સંક્ષેપમાં આ પ્રમાણે છે : વિજયચંદ્રઉપાધ્યાય સાધુની શુદ્ધ ક્રિયા આચરવા લાગ્યા. પરંતુ શુદ્ધાહાર પ્રાપ્ત ન થતાં પાવાગઢ પર તેમણે સાગારી અનશન કર્યું. એક મહિના સુધી તપ ચાલ્યું. એવામાં મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં વિચરતા સીમંધર જિનેશ્વરને ચક્રેશ્વરી તથા પદ્માવતી દેવીએ પૂછ્યું કે આ કાળમાં ભરતક્ષેત્રમાં આગમપ્રણીત શુદ્ધ માર્ગની પ્રરૂપણા કરનાર કોઈ મુનિ છે કે નહીં ? ભગવાને કહ્યું કે પાવાગઢ ઉપર સાગારી અનશન કરી રહેલા વિજયચંદ્રઉપાધ્યાય શુદ્ધ શ્રમણમાર્ગને જાણનારા છે અને તેઓ હવે શુદ્ધ વિધિ માર્ગની પ્રરૂપણા કરશે. ભગવાનનાં વચનો સાંભળીને બંને દેવીઓ પાવાગઢ પર આવી. વિજયચંદ્રઉપાધ્યાયને વંદન કરીને તેમણે કહ્યું કે, હવે તમે ભાલેજ નગરમાં જાઓ. ત્યાં તમોને શુદ્ધ આહારની પ્રાપ્તિ થશે, તથા ત્યાં જિનમાર્ગની પ્રરૂપણા કરવાથી તમારા વડે શાસનની મોટી પ્રભાવના થશે. આથી તેઓ ભાલેજ પધાર્યાં.

૧૩૬. મેરુતુંગસૂરિ કૃત લઘુ શતપદીમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે એ સમયે પાસથાઓની બાહુલ્યતા હોવાથી લોકોને ભિક્ષાના દોષોનું જ્ઞાન ન હતું. આથી શુદ્ધ ભિક્ષા ન મળવાથી વિજયચંદ્રઉપાધ્યાયે પાવાગઢ ઉપર સંલેખણ કરવા માંડી. એક માસના ઉપવાસ થતાં ચક્રેશ્વરી દેવીએ પ્રત્યક્ષ થઈ, નમીને વિનિ કરી કે મહારાજ, આપના પ્રસાદથી જગતમાં મહાત્મા થશે, માટે આવતી કાલે પ્રભાતે તમને આહાર મળે તેના વડે પારણું કરશો. એ અનુસાર ચુરુ તે પ્રમાણે પારણું કરીને તે વેળાએ આવેલા સંઘવી યશોધનના સંઘ સાથે ભાલેજ નગરમાં આવ્યા.

૧૩૭. કવિવર કાન્હ રચિત 'ગરુડનાયક ગુરુરાસ'માં પણ ભાવસાગરસુરિ રચિત ગુર્વાવલીને મળતું જ વર્ણન છે. કવિએ આ પ્રસંગને વિસ્તારથી વર્ણવ્યો છે, જેનો ટૂંક સાર આ પ્રમાણે છે : કાલના પ્રભાવથી શ્રમણાચાર ભૂલાઈ ગયો હતો. શુદ્ધાહાર ન મળવાથી ગુરુ પાવાગઢ પર જઈ એક માસ સુધી કઠોર તપ તપે છે. ચક્રેશ્વર દેવી પ્રત્યક્ષ થાય છે. બન્ને વચ્ચે વાર્તાલાપ થાય છે. અંતે દેવી વિનંતિ કરે છે કે ભાલેજનગરથી યશોધન ભણુશાળી અહીં સંઘ સાથે યાત્રાએ આવે છે. એ તમારો શ્રાવક થશે. બીજે દિવસે મોટા સંઘ સહિત યશોધન આવ્યો. ગુરુએ એને ઉપદેશ આપ્યો. યશોધને ગુરુને પારણું કરાવ્યું. પછી સંઘ સાથે ગુરુ ભાલેજ નગરે પધાર્યા.

૧૩૮. ઉક્ત પ્રમાણો ઉપરથી જાણી શકાય છે કે ચૈત્યવાસની ગર્તામાં દુર્મેત્રા સમાજને આર્ય-રક્ષિતસૂરિએ કઠોર તપ તપીને, આગમોક્ત શ્રમણ આચાર પાળીને, સાચો માર્ગ ખતાવ્યો. આગમ પ્રણીત એ માર્ગ આચરતામાં એમને પારાવાર મુશ્કેલીઓ નડી. સતત એક મહિના સુધી એમને શુદ્ધાહાર પ્રાપ્ત ન થયો. છતાં તેઓ પોતાના માર્ગમાં મક્કમ રહ્યા અને સામિત કરી ખતાવ્યું કે દુરસ્સમ કાળમાં પણ શુદ્ધ શ્રમણાચાર આચરી શકાય છે. એ વખતે એવી માન્યતા રૂઢ થઈ ગયેલી કે આગમ પ્રણીત સમાચારી તો ચોથા આરા માટે જ છે; પાંચમા આરામાં તે આચરવી દુષ્કર છે. આ માન્યતાનું જે ખંડન કરવામાં ન આવત તો સુવિહિત માર્ગ માટેનાં બધાં દારો બીડાઈ જાન અને પરિસ્થિતિ કાંઈક બીજી જ હોત. પરંતુ આ માન્યતાનું ખંડન માત્ર શાસ્ત્રોનાં કે શ્લોકનાં પ્રમાણો ટાંકીને નહીં, શુદ્ધાચાર પાળીને જ કરી શકાય એવું હતું, જે આર્ય-રક્ષિતસૂરિએ કરી ખતાવ્યું. એમનાં આરા ઉમદા પ્રયાસ અને એમનાં તપની પ્રશંસા સીમંધર જિનેશ્વર કરે છે એ વાત પ્રાચીન પદ્ધાવલી સાહિત્યની શૈલીને અનુરૂપ જ છે, તેનો ધ્વનિ જે તારવવામાં આવે તો કહી શકાય કે એમની સિદ્ધિ અસાધારણ હતી; એમણે તે દ્વારા ખરેખર, ચમત્કાર સર્જ્યો છે.

૧૩૯. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી ઉપયુક્ત પ્રમાણો વચ્ચે થોડાક ફેરફાર જણાય છે. મેરુતુંગસૂરિનાં નામે પ્રસિદ્ધ થયેલી પદ્ધાવલીમાં આર્ય-રક્ષિતસૂરિને દેવી ભાલેજનગરમાં જવાનું કહે છે. ત્યાં દાહજવરથી યશોધન પીડાતો હોય છે. એની ઉપશાંતિ માટે તેની માતા અદ્ધમ કરે છે. અંબીકાદેવી પ્રસન્ન થઈને કહે છે કે વિજયચંદ્રઉપાધ્યાયનાં ચરણોદકનું યશોધનનાં શરીર પર સિંચન કરો તો પીડા મટી જશે. એ પ્રમાણે કરતાં યશોધન પીડામુક્ત થયો. ઉપાધ્યાયજીના ઉપદેશથી તેણે જૈનધર્મ સ્વીકાર્યો.

૧૪૦. મેરુતુંગસૂરિ કૃત લઘુ શતપત્રીમાં યશોધન સંઘ સાથે પાવાગઢ યાત્રાએ આવે છે એવું વર્ણન છે. ભાવસાગરસૂરિ તથા કવિવર કાન્હ પણ એ પ્રમાણે જ વર્ણવે છે. યશોધન શ્રાવક તો હતો જ પરંતુ આર્ય-રક્ષિતસૂરિએ તેને આગમપ્રણીત ધર્મ સમજાવ્યો. યશોધન એમનો ભક્ત થયો. અને ગુરુને તેણે વિધિમાર્ગની પ્રશ્નપૂછા કરવા વિનંતિ કરી. એની વિનંતિને સ્વીકારી ગુરુ સંઘ સહિત ભાલેજ પધાર્યા.

વિશ્લેષણ, અચલ કે અંચલગરબ્હ

૧૪૧. એ પછી યશોધને અત્યંત આગ્રહથી જ્યસિંહસૂરિને ભાલેજ નગરમાં બોલાવ્યા અને તેમની ઘણી ભક્તિ કરી. ભાલેજના સંઘના આગ્રહથી સં. ૧૨૬૯ ના વૈશાખ સુદી ૩ ને દિવસે ગુરુએ વિજય-ચંદ્ર ઉપાધ્યાયને આચાર્યપદ આપ્યું. અને તેમનું આર્ય-રક્ષિતસૂરિ નામ રાખ્યું. યશોધને પદમહોત્સવમાં એક લાખ ટંકનો ખર્ચ કર્યો. વયોવૃદ્ધ થયેલા જ્યસિંહસૂરિ એજ વર્ષમાં આલોચનાપૂર્વક પંચપરમેષ્ઠિતું આરાધન ધરતાં ભાલેજ (વઢવાણમાં ?)માં પંચતવ પામ્યા.

૧૪૨. આર્ય-રક્ષિતસૂરિના ઉપદેશથી યશોધને ભરતચક્રવર્તિની યુક્તિ જેવું આદીશ્વર ભગવાનનું નવું દેરાસર કરાવ્યું. પદ્ધાવલીકાર જણાવે છે કે તેમાં ક્ષેત્રપાત્ર વ્યંતર વિધન કરતો હતો. આથી ગુરુએ તેને

આકર્ષણી અને સ્તંભિની વિદ્યાના પ્રભાવથી કાબૂમાં લીધો, અને જિતાણવાનાં કાર્યમાં સાદાચક્ર બનાવ્યો. દહેરાસરના દરવાજામાં ક્ષેત્રપાલની ચાર હાથવાળી મૂર્તિ ખેસાડવામાં આવી. ચાતુર્માસ આદિ ગુરુના ઉપદેશથી યશોધને શત્રુજયનો છ'રી પાળવો યાત્રા-સંઘ પણ કાઢ્યો.

૧૪૩. લઘુ શતપદીમાં મેરુતુંગસૂરિ જણાવે છે કે યશોધને આદિદેવનાં દેરાસરની આર્યરક્ષિતસૂરિના ઉપદેશથી પોતે પ્રતિષ્ઠા કરવા માંડી. તે જોઈ તેને અટકાવવા હેમચંદ્રાચાર્યના ગુરુ સંગમખેડીઆ દેવેન્દ્ર-સૂરિ, આશાપદ્મીઆ મલયચંદ્રસૂરિ તથા પીપદ્મીઆ શાંતિસૂરિ વિગેરે મહાન આચાર્યો એકઠા થઈ જોર-શોરથી કહેવા લાગ્યા કે 'આ વળી નવું રામાડોળ શું બાબું કરો છો?' આ સાંભળીને પ્રતિષ્ઠા મહોત્સવમાં એકત્રિત થયેલા મંદોર, વડોદરા, ખંભાત તથા નાહપા વિગેરેના સંઘો વિચારમાં પડ્યા કે હવે શું થશે? તે વેળા આ પ્રમાણે ત્રણવાર આકાશવાણી થઈ : 'અહો લોકો! આ વિધિમાર્ગ સિદ્ધાંતોક્ત છે, સર્વ-તોક્ત છે અને શાશ્વત છે, માટે એમાં કોઈએ સંદેહ ન કરવો, એમાં યત્ના પણ વિદ્ધ કરી શકે તેમ નથી.' એ પછી વિદ્ધ શાંત થતાં પ્રતિષ્ઠા મહોત્સવ પૂર્ણ થયો અને એ રથજો સં. ૧૧૬૯ માં અંચલ-ગચ્છની સ્થાપના થઈ.

૧૪૪. આ ગચ્છ શુદ્ધ વિધિમાર્ગની પ્રશ્નણનાં ધ્યેય સાથે જ ઉદ્ભવ્યો હોઈને પ્રારંભમાં વિધિ-પક્ષગચ્છનાં નામે ઓળખાતો રહ્યો. લઘુ શતપદીમાં મેરુતુંગસૂરિ જણાવે છે કે 'પરમાર્જન કુમારપાલ રાજ્યને નમેલા, કલિકાલસર્વજ્ઞ, પ્રભુ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય અંચલગચ્છને વિધિપક્ષ નામ આપ્યું.'

૧૪૫. પદ્માવલીમાં આ ગચ્છનાં અચલગચ્છ એ નામ સંબંધમાં એક વિરતૂત ચમત્કારિક પ્રસંગ વર્ણવવામાં આવ્યો છે, એનો ઐતિહાસિક સાર આ પ્રમાણે છે : રાજા સિદ્ધરાજે પુત્ર પ્રાપ્ત માટે પુત્ર-કમેષ્ટિયત્ન આરંભ્યો. અકસ્માતે સર્પદંશથી એક ગાય યજ્ઞમંડપમાં જ મૃત્યુ પામી. જો ગાયને છવતી જ યજ્ઞમંડપમાંથી બહાર કાઢવામાં આવે તો જ યજ્ઞ ચાલી શકે એમ હતું. આ અશક્ય કાર્ય કોણ સાધી શકે? રાજાની વિનયિથી આર્યરક્ષિતસૂરિએ પરકાય પ્રવેશિની વિદ્યાના પ્રભાવથી તે ગાયને યજ્ઞશાળામાંથી બહાર કાઢી. આર્યરક્ષિતસૂરિ પોતાનું વચન પાળવામાં અચળ રહ્યા એટલે સિદ્ધરાજે તેમને 'અચલ' એવું મિરુદ આપ્યું. આથી વિધિપક્ષગચ્છ અચલગચ્છનાં નામથી પ્રસિદ્ધ થયો. રાજા સિદ્ધરાજે સં. ૧૧૮૪ પછી પુત્રકામના માટે યાત્રાઓ વિગેરે કરી હતી એ આધારે અચલગચ્છ એ અભિધાન સં. ૧૧૮૫ અને સં. ૧૧૯૫ના વચ્ચેના ગાળામાં પ્રચલિત હશે.

૧૪૬. પદ્માવલીમાં 'અચલગચ્છ' એ અભિધાન માટે એવું વર્ણન છે કે સિદ્ધરાજ પછી ગાદી ઉપર આવેલા કુમારપાલે આર્યરક્ષિતસૂરિની પ્રશંસા સાંભળીને તેમને પાટણ તોડાવ્યા, અને ખુબ માનપૂર્વક પ્રવેશમહોત્સવ પણ કર્યો. એક પ્રસંગે રાજાની સભામાં એકલા આર્યરક્ષિતસૂરિને કુડી વ્યવહારીએ પોતાનાં ઉત્તરાસંગના છેડાથી બૂમિતું પ્રમાર્જન કરીને વંદન કર્યું. તે જોઈ રાજાએ હેમચંદ્રાચાર્યને પૂછ્યું કે આ પ્રકારનો વિધિ પણ શું શાસ્ત્રોમાં કહેતો છે? કલિકાલસર્વજ્ઞ એ વિધિને શાસ્ત્રોક્ત કહેતાં રાજાએ આર્ય-રક્ષિતસૂરિના પરિવારને અંચલગચ્છ તરીકે ઓળખાવ્યો. ત્યાર પછી આ ગચ્છ એ નામથી જ સર્વિશેષ પ્રસિદ્ધ થયો, અને આજ દિવસ સુધી એ નામથી જ ઓળખાતો રહ્યો.

૧૪૭. દરેક ગચ્છનો આધિર્ભાવ-પ્રાકટ્ય સામાજિક અને ધાર્મિક આકાંક્ષાઓનાં ફળ સ્વરૂપે જ થાય છે. ત્રિધિકાચારની ગતિમાં હૂમેલા સમાજમાં સુવિહિત માર્ગને પ્રસ્થાપિત કરવાની એ વખતે તીવ્ર આકાંક્ષા જાગેલી. એ આકાંક્ષાને તાદૃશ્ય કરવાની આવશ્યકતાએ આર્યરક્ષિતસૂરિ જેવી યુગમૂર્તિને જન્મ આપ્યો. શાસનની આકાંક્ષા એમનાં વ્યક્તિત્વમાં પ્રતિબિંબિત થઈ અને એનાં ફળ સ્વરૂપે જ અંચલ-ગચ્છનો એમણે સૂત્રપાત કર્યો. આ ગચ્છના નેજા હેઠળ એમને સંગઠન બાબું કરવું હતું અને તે દ્વારા

જ તેમને સામાજિક, સાંસ્કૃતિક અને ધાર્મિક ઉત્થાનનાં સિમાચિહ્નો રચવાં હતાં; એક એવું બળ પ્રકટાવતું હતું કે એમના પછી પણ સુવિદિત માર્ગની વિદ્યુદ્ધ પ્રભુત્વિકાઓ યુગોયુગ અસ્ખલિત વહેતી આવે, કોઈ એ માર્ગમાં ફકાવટ ન લાવી શકે !

અંચલગચ્છની સમાચારી

૧૪૮. આર્યરક્ષિતસૂરિએ ગચ્છની સ્થાપના કરી અને એનું આગમપ્રણીત મંતવ્ય લોકોને સમજાવ્યું. એમની માન્યતાઓ રૂપે સમાચારી વિષયક શતપદી નામનો પ્રાકૃતગ્રંથ એમના પ્રશિષ્ય ધર્મધોપસૂરિએ સં. ૧૨૬૩ માં રચ્યો. એ ગ્રંથને આધારે મહેન્દ્રસિંહસૂરિએ સં. ૧૨૯૪ માં એવો જ ગ્રંથ થોડાક સુધારા વધારા સાથે સંસ્કૃતમાં રચ્યો. મૂળ ગ્રંથ અપ્રાપ્ય હોઈને અંચલગચ્છની સમાચારી અંગેનું મંતવ્ય આપણે મહેન્દ્રસિંહસૂરિદ્વિત સંસ્કૃત શતપદીમાંથી જ જાણી શકીએ છીએ. એમાં બધા મગીને ૧૧૭ વિચારો છે. મુખ્ય વિચારો નીચે મુજબ છે :

૧૪૯. સાધુ જિનપ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા ન કરાવે. દીપપૂજા, ફળપૂજા, ખીજ પૂજા તથા બલિપૂજા ન કરવી, તંદુલ પૂજા કે પત્રપૂજા કરી શકાય. શ્રાવક વસ્ત્રાચર્યથી ક્રિયા કરે, પૌષ્ઠ પર્વદિને કરે, સામાયિક સાંજે-સવારે એમ બે ટાણે અને બે ઘડીનું કરે. ઉપધાન-માલારોપણ કરવાં નહીં. ત્રણ થોપ કહેવી. મુનિને વંદન કરતા એક ખમાસમણુ દર્શ શકાય, સ્ત્રીઓએ મુનિને બાંહે બાંહે જ વાંદવું. કલ્યાણકો ન માનવા, નમોદ્યુયુમાં 'દીવો, તાણું, સરણુ, ગર્ભ, પદ્મ' ઇત્યાદિ પાદ નહીં કહેવા. નવકારમંત્રમાં 'હોઈ મંગલ' કહેવું. ચોમાસી પાખી પૂનમે કરવી. સંવત્સરી આપાદી પૂનમથી પચાશમે દિવસે કરવી. અને અભિવર્ધિત વર્ષમાં વીસમા દિવસે કરવી. અધિક માસ પોષ કે અષાઢમાં જ થાય, ઇત્યાદિ.

૧૫૦. શંખેશ્વરગચ્છ, નાણાવાલગચ્છ, નાડોલગચ્છના વલ્લભીગચ્છ, લિત્રમાલગચ્છ ઇત્યાદિ ગચ્છોએ પણ ઉપયુક્ત સમાચારીનો સ્વીકાર કર્યો. પૂર્ણિમાગચ્છ, સાધ્વપૂર્ણિમાગચ્છ, આગમગચ્છ ઇત્યાદિ ગચ્છોએ પણ અંચલગચ્છની મુખ્ય સમાચારીને સ્વીકૃતિ આપી. અન્ય ગચ્છો પણ અંચલગચ્છની સમાચારીથી અપ્રભાવિત રહી શક્યા નહિ.

૧૫૧. અંચલગચ્છની સમાચારીનો વિદ્વાનોએ તાત્ત્વિક દૃષ્ટિથી અને નિઃસ્પૃહ ભાવે અભ્યાસ કરવો ઘટે છે. ગચ્છરાગથી નહીં, કિન્તુ આગમ સિદ્ધાંતોની એરણુ ઉપર એનાં મંતવ્યો તપાસવાં જોઈએ, અને એ રીતે મૂલવવાં જોઈએ. અલખત, એ સમાચારીનો મોટો ભાગ આજે એ ગચ્છ પણ અનુસરતો નથી, જતાં સંસ્કૃતિના ઇતિહાસ માટે એ સમાચારી અને વિચારસરણી સુંદર અભ્યાસ પૂરા પાડે એમ છે. ઇતિહાસના ક્ષેત્ર માટે તો આટલો ઉલ્લેખ જ બસ છે. આ સમાચારી પાછળ ઐતિહાસિક ભૂમિકા એટલી જ છે કે સમાજમાં તે કાળે ચારિત્રનો અભાવ હતો. લોકોને વ્રત-નિયમો-વિધિવિધાનો નિરસ લાગતાં હતાં, તે વખતે આર્યરક્ષિતસૂરિએ આગમપ્રણીત શુદ્ધ શ્રમણાચારને પુનઃ પ્રતિષ્ઠા અપાવવા સૂચક કદમ ઉઠાવ્યું. જ્યારે શિથિલાચાર સમાજની રગેરગમાં પ્રવેશી ચૂક્યો હતો; સર્વ ત્યાગના મહામાર્ગનાં દ્વારો ખીણી જવાની તૈયારીમાં હતાં, બરાબર એ વખતે જ અંચલગચ્છપ્રવર્તકે આગમોક્ત માર્ગને અનુસરવાની ઉદ્દેશોપણ કરી અને એ યુગની માગણીનો બધાનાં હૈયામાં પડવો પાડ્યો. એમણે જે બોલ ઉચ્ચાર્યો એ અંચલગચ્છનું મંતવ્ય ભડે વ્યક્ત કરતાં હોય, પરંતુ એ આગમપ્રણીત સિદ્ધાંતોનાં નીચોડ રૂપે જ હતાં. એમને નવો પંથ સ્થાપવો નહોતો, એમને કશું જ નવું પણ કહેવાનું નહોતું; એમને જે કરવાનું હતું અને કહેવાનું હતું તે એ યુગની માંગ જ હતી, જે તેમણે પૂરી પાડી. એ વખતે સુવિદિતમાર્ગની પ્રતિષ્ઠા કરવાની આવશ્યકતા હતી. આર્યરક્ષિતસૂરિએ એ આવશ્યકતાની માત્ર પૂર્તિ કરી.

અંચલગચ્છાધિષ્ઠાયિકા મહાકાલીદેવી.

૧૫૨. અંચલગચ્છની અધિષ્ઠાયિકા દેવી તરીકે મહાકાલી મનાય છે. મેરુતુગચ્છરિનાં નામે પ્રસિદ્ધ થયેલી પદ્માવલીમાં મહાકાલીદેવી સંબંધમાં ઘણાં પ્રસંગો જોવા મળે છે. એક પ્રસંગમાં મહાકાલી દેવી આર્ય-રક્ષિતસૂરિની કસોટી કરે છે. ચક્રેશ્વરી અને પદ્માવતી દેવીએ પાવાગઢ પર વસનારી પોતાની સખી મહાકાલીદેવી પાસે આચાર્યનાં ત્યાગ, વૈરાગ્ય અને ગંભીરતા આદિ ગુણોની ભારે પ્રશંસા કરી. મહાકાલીદેવીએ પ્રશંસા સાંભળીને એમની પરીક્ષા કરવાનું નક્કી કર્યું. યશોધન ભણુશાળીએ આર્યરક્ષિતસૂરિના ઉપદેશથી શત્રુજયનો સંઘ કાઢેલો. આચાર્ય પણ સંઘ સાથે જ હતા. તેઓ સંઘની રસોઈમાંથી પ્રાયઃ આહાર લેતા નહીં પરંતુ નજીકના રથાનમાંથી જ ભિક્ષા લાવીને આહાર કરતા હતા. સંઘ જ્યારે ખેડા પહોંચ્યો ત્યારે એક મુનિ સાથે આચાર્ય ગોચરી માટે ગયા. મહાકાલીદેવીએ મુંદર સ્ત્રીનું રૂપ ધારણ કરીને આહાર માટે નિમંત્રણ કરી આર્યરક્ષિતસૂરિને મોદક ભરેલો થાળ વહેરાવવા માટે ધર્યો. દેવીનાં ચક્ષુને નિમેષરૂપિત જોઈ આ દેવપિંડ છે અને તે મુનિઓને લેવો કદપે નહીં એમ નિશ્ચય કરી તેઓ ભિક્ષા વિના જ પાછા ફર્યા.

૧૫૩. બીજા એક પ્રસંગમાં મહાકાલીદેવીએ સ્ત્રીનું રૂપ લઈને સોનામહોર ભરેલો થાળ આચાર્ય સામે ધર્યો તેનો આગ્રહ હોવા છતાં આચાર્યે તે સ્વીકાર્યો નહીં. તેનો અત્યંત આગ્રહ જાણીને આચાર્યે તેમાંથી એક મહોર લીધી અને તે સાધારણ ખાતે વાપરવાને આવકોને સમર્પિત કરી એવો વૃદ્ધવાદ છે. આચાર્યની નિરપૂહતા જોઈને સંતુષ્ટ થયેલી દેવી પોતાનું સ્વરૂપ પ્રકટ કરીને કહેવા લાગી કે ‘દેવ ! હું આપના ઉપર પ્રસન્ન થઈ છું. આપે એક સોનામહોર લેવાથી આપના ગચ્છના શ્રાવકોમાંથી એક તો લક્ષાધિપતિ ચોક્કસ રહેશે. વળી, આપનો સમુદાય વિધિપક્ષ ગચ્છનાં નામથી પ્રસિદ્ધ થઈને જિનશાસનો ઉદ્યોત કરશે. પાવાગઢ ઉપર નિવાસ કરનારી હું મહાકાલીદેવી આજથી આપના ગચ્છની અધિષ્ઠાયિકા થઈશ.’

૧૫૪. ઉક્ત પદ્માવલીમાં એ પછી તો વિદ્વો વખતે આચાર્યો મહાકાલીદેવીનું સ્મરણ કરે અને દેવી પ્રત્યક્ષ થઈ વિદ્વ નિવારે એવા અનેક પ્રસંગો વર્ણવવામાં આવ્યા છે. મેરુતુગચ્છરિ સુધીના પદ્ધતિઓનાં વ્યાખ્યાનમાં ચક્રેશ્વરી, પદ્માવતી અને મહાકાલી એ ત્રણે દેવીઓ પધારતી એવી માન્યતા પણ ઘણી જ પ્રચલિત છે.

૧૫૫. સં. ૧૬૯૧ માં અમરસાગરસૂરિ રચિત ‘વર્ધમાનપદ્મસિંહ શ્રેષ્ઠીચરિત્રમ્’નાં મંગળા ચરણમાં આર્યરક્ષિતસૂરિને પ્રણામ કર્યા પછી ગચ્છની અધિષ્ઠાયિકા, વાંછિત અર્થ આપનારી, પાવાગઢનિવાસિની મહેશ્વરી મહાકાલીને વંદન કર્યું છે :

ગચ્છાધિષ્ઠાયિકાં વન્દે મહાકાલીં મહેશ્વરીમ્ ।

વાચ્છિતાર્થપ્રદાં નિત્યં પાવાદુર્ગનિવાસિનીમ્ ॥

૧૫૬. ઉક્ત ચરિત્રના પ્રથમ સર્ગના ૧૨મા શ્લોકમાં અમરસાગરસૂરિએ આર્યરક્ષિતસૂરિના પદ્ધતિ શિષ્ય જયસિંહસૂરિને ‘કાલીના પ્રસાદને પ્રાપ્ત કરનારા’ કહ્યા છે : કાલીપ્રસાદા વ્રમુઃ ॥ લાલથુ-કુમારને જૈનધર્માવલંબી બનાવ્યા પછી જયસિંહસૂરિએ તેને પાવાગઢનિવાસિની મહાકાલીનું પૂજન કરવાનું કહ્યું—

લાલળોઽથ મહાકાલીં પૂજયામાસ ભાવતઃ ।

સૂરીશસ્યોપદેશેન પાવાદુર્ગ-નિવાસિનીમ્ ॥

એ પછી લાલથુકુમારે લક્ષ્મીનું રૂપ ધારણ કરનારી કાલીને ગોત્ર-દેવી તરીકે સ્થાપી, ઈત્યાદિ વ્રતાંત આપણે પાલ્ળથી જોઈએ.

૧૫૭. જિનવિજયજી સંપાદિત 'વીરવંશાવલી'માં આ પ્રમાણે વર્ણન છે : 'કેતલેક દિવસે પાવર્ષ પરંતિ આગ્યા. તિહાં સંપ્રતિ નૃપકારક પ્રાસાદે શ્રી સંભવદેવનંદ નમસ્કાર કરી ચઉ વિહાર માસખમણે ઉપાધ્યાય કાઉસ્સગિ રહ્યા. માસ સંપૂર્ણિ જિતેંદ્રિય તપસ્વી પણર્ષ જાંણી મહાકાલી દેવ્યા વાંદી કહીઈ—હું તુમ્હ ઉપરી પ્રસન્ન છું. તુમ્હો સંધનંદ કલ્યાણકારી છું. મુઝને સંભારઈ ઉપદ્રવ વેગલો કરીસ. પિણ આજ કૃષ્ણાષ્ટમી છઈ તે માટે મુઝનઈ અષ્ટમાઈ દીનઈ ઉપવાસી તુમ્હે સંભારાચૌ. તે દેવી દત્તવર થકી ઉપાધ્યાય શ્રી વિજયચંદ્ર પાવાગિરિ પીઠ થકી ઉતરી ભાલિજ નગરંદ આવી માસખમણને પારિણ્યે યશોધન ભણુશાલી નંદ ધરે આહાર લીયો. એતલઈ દેવીનંદ વરથકી મુખ્ય ગૃહરથ યશોધન ધનશાલી હુઓ.'

૧૫૮. માન્યતાની દૃષ્ટિએ આપણે અમુક પ્રસંગો જોઈ ગયા. ખીજી રીતે પણ આ મુદ્દો વિચારણીય છે. અન્વેષણની દૃષ્ટિએ તપાસતાં અંચલગચ્છનાં પ્રાચીન સાહિત્યમાં મહાકાલીનો ક્યાંયે ઉલ્લેખ નથી. આ ગચ્છનો સૌથી પ્રાચીન પ્રાપ્ય ગ્રંથ શતપદીમાં મહેન્દ્રસિંહસૂરિએ મહાકાલીનો ક્યાંયે ઉલ્લેખ નથી કર્યો એટલું જ નહીં, દેવદેવીઓની માન્યતાને પણ અસ્વીકૃતિ આપી અને હિંસક દેવીઓનો તો મક્કમતાથી વિરોધ કર્યો હતો.

૧૫૯. આયર્ રક્ષિતસૂરિના સમકાલીન ખરતરગચ્છીય જિનવલ્લભસૂરિ પણ સમર્થ આચાર્ય થઈ ગયા, જેમણે ચૈત્યવાસ સામે પ્રચંડ ઝુખેશ ઉપાડી હતી તેમણે ચંડિકાદેવીની સાધના કરી હતી. 'વૃદ્ધાચાર્ય' પ્રમુખાવલી'માં જણાવ્યું છે કે તેમણે ચંડિકાના નામથી પોતાનો ગચ્છ ચલાવ્યો હતો. 'યુગપ્રધાનાચાર્ય' શુર્વાવલિ'માં એવું વર્ણન છે કે જિનવલ્લભસૂરિએ ચિત્તોડ જઈ સ્થાન માટે પૂછ્યું. કોઈ સ્થાન આપવાને બદલે લોકોએ હાસ્યપૂર્વક કહ્યું કે 'અહીં એક સૂનું ચંડિકાનું મંદિર છે, આપ એમાં જ ઉતરો.' આચાર્ય એમનાં કહેવાનો કુટિલ મર્મ જાણી ગયા અને નિર્દોષ સ્થાનમાં જ રહ્યા. દેવાને તેમણે પ્રસન્ન કરી. ચંડિકાનો લોકોને ડરરહેતો અને એથી અનેક લોકોનું અનીષ્ટ પણ થયું હતું. જે ચંડિકા અન્યના માટે ભક્ષિકા હતી તે જિનવલ્લભસૂરિના પ્રભાવથી એમની રક્ષિકા થઈ. એમના પછી જિનદત્તસૂરિએ પણ અજમેરમાં શ્રી પાર્શ્વનાથ જિનાલયમાં 'જેમને માંસ પણ ચડે છે એવી શીતળા વગેરે દેવીઓ સ્થાપી' જેનો શતપદીમાં મહેન્દ્રસિંહસૂરિએ વિરોધ કર્યો.

૧૬૦. મેરુતુંગસૂરિ રચિત 'લઘુ શતપદી'માં કહેવાયું છે કે 'સિદ્ધાંતપ્રણીત સમાચારી અને શુદ્ધ તપક્રિયા જોઈ એ ગચ્છને ચક્રેશ્વરી નામે શાસનદેવી સાંનિધ્ય કરે છે, તેથી તે અનેક શાખાએ વહે છે.' આ ગ્રંથમાં પણ મહાકાલીદેવીનો ક્યાંયે નિર્દેશ નથી.

૧૬૧. મેરુતુંગસૂરિના સમકાલીન, શાખાચાર્ય અને મહાકવિ જયશેખરસૂરિએ રચેલ 'ઉપદેશ ચિન્તામણિ'ની ગ્રંથ પ્રશસ્તિમાં આયર્ રક્ષિતસૂરિએ તપોબળથી ચક્રેશ્વરીને સાક્ષાત્ કરીને અંચલગચ્છ વિસ્તાર્યો એવું જણાવવામાં આવ્યું છે :

વંશે વીરવિભોરભૂદિતિ વહન્વીરત્યૂર્જિતં ।
મિથ્યાત્વાદિવિપક્ષવારણવિધૌ ધર્મોદ્યમે ચોત્તમે ॥
જાતઃ પૂર્વમિહાર્યરક્ષિતગુરુચક્રેશ્વરી દેવતાં ।
સાક્ષાત્કૃત્ય તપોભિરંચલગણં વિસ્તારયન્ ભૂતલે ॥

અહીં પણ મહાકાલીનો નિર્દેશ નથી.

૧૬૨. ભાવસાગરસૂરિ રચિત શુર્વાવલીમાં ચક્રેશ્વરી દેવી શ્રી સીમંધર જિનેશ્વરનાં મુખેથી આયર્ રક્ષિત સૂરિના શુણેાની પ્રશંસા સાંભળે છે, પાવાગઢ પર ચુરુને વંદનાથે આવે છે, એમની પ્રશંસા કરી ભવિષ્ય

વાણી ઉચ્ચારે છે અને ચક્રેશ્વરીનાં વચનથી વિધિપક્ષગચ્છ ઉદ્ભવે છે એ વિષયક વિસ્તૃત વર્ણન છે કિન્તુ ક્યાયે મહાકાલી દેવીનો ઉલ્લેખ નથી. ભાવસાગરસૂરિ કહે છે: **ચક્રેસરિ ત્રયણેણચિ જાઓ વિહિપક્ષ ગણ તિલઓ** ॥

૧૬૩. મેરુતુંગસૂરિ અને ભાવસાગરસૂરિના ઉક્ત ગ્રંથોથી પ્રાચીન, સં. ૧૪૨૦ માં કવિવર કાન્હ-રચિત 'અંચલગચ્છનાયક ગુરુ રાસ' નામના ગ્રંથમાં પણ ચક્રેશ્વરી દેવી સંબંધક એવાજ પ્રસંગો વર્ણવવામાં આવ્યા છે; એટલું જ નહીં, આર્યરક્ષિતસૂરિ અને ચક્રેશ્વરીદેવી વચ્ચેનો વાર્તાલાપ પણ એમાં છે. પરંતુ એ પ્રાચીન ગ્રંથમાં પણ મહાકાલીદેવીનો નામોલ્લેખ મુદ્દાં નથી.

૧૬૪. ઉપર્યુક્ત પ્રમાણો ઉપરાંત અન્ય નાની મોટી પદ્યાવલીઓમાં પણ એ પ્રમાણે જ છે. વર્તમાનમાં પણ ગુજરાતી ભાષામાં સૌથી પ્રથમ ભીમશી માણેકે અંચલગચ્છની ગુરુપદ્યાવલી લખી અને 'પંચ પ્રતિક્રમણ સૂત્ર'માં પ્રકાશિત કરી એમાં પણ આર્યરક્ષિતસૂરિના સંબંધમાં મહાકાલીદેવીનો ક્યાયે ઉલ્લેખ નથી. પરંતુ ચક્રેશ્વરી દેવી સંબંધમાં અનેક પ્રસંગો કહેવાયા છે. ચક્રેશ્વરીદેવી અને પદ્માવતીદેવી શ્રી સીમંધર જિનેશ્વરનાં મુખેથી આચાર્યના ગુણોની પ્રશંસા સાંભળે છે, એમને પાવાગઢ ઉપર વંદન કરવા આવે છે, તેમના ઉપર પ્રસન્ન થાય છે, અને ભવિષ્યવાણી ઉચ્ચારે છે એનું વિસ્તૃત વર્ણન ઉક્ત ગુરુપદ્યાવલીમાં છે. એક માત્ર મેરુતુંગસૂરિનાં નામે પ્રસિદ્ધ થયેલી સંસ્કૃત પદ્યાવલીનાં મહાકાલી સંબંધક વર્ણનો છે. આચાર્યની પરીક્ષા કરવાનું પણ એમાં જ વર્ણન છે. પરંતુ ઉક્ત ગુરુપદ્યાવલીમાં ચક્રેશ્વરીદેવીએ આચાર્યશ્રીની પરીક્ષા કરી એવું વર્ણન છે. ચક્રેશ્વરી દેવીએ આચાર્યને અનશન ન કરવાની વિનંતિ કરી અને જણાવ્યું કે તમે ભાલેજ જાઓ. ત્યાં યશોધન ભણુશાળીએ જિનાલય બંધાવ્યું છે, તેના મહોત્સવ ઉપર શ્રી સંધ આવશે. તેના તંબુમાં તમેને શુદ્ધ આહાર મળશે. દેવીનાં કથનાનુસાર પ્રભાતમાં સંધ આવ્યો. તેમણે સાધુને વહોરાવવા માટે વિનંતિ કરી. ગુરુ ત્યાં ગયા. ચક્રેશ્વરી દેવી પોતે આહાર વહોરાવવા આવ્યાં. સોનામહોરોનો થાળ ભરીને દેવીએ કહ્યું આ વહોરો. સાધુએ બે વાર કહ્યું કે આ અમને લેવું કલ્પે નહીં. તેથી ત્રીજી વાર થાળમાં ચોખ્ખા ભરી લાવ્યા ગુરુએ તે વહોરો તે વખતે દેવીએ વચન આપ્યું કે આજથી વિધિપક્ષગચ્છના શ્રાવક જે જે ગામમાં હશે તે તે ગામમાં ચારેક જણની પાસે પ્રાયઃ સોનૈયા અવશ્ય હશે. ચક્રેશ્વરી દેવીની પ્રાર્થનાથી વિધિપક્ષગચ્છ એવું નામ સ્થપાયું.

૧૬૫. મેરુતુંગસૂરિનાં નામે પ્રસિદ્ધ થયેલી પદ્યાવલીમાં મહાકાલીદેવીએ ધરેલા સોનામહોર ભરેલા થાળમાંથી આર્યરક્ષિતસૂરિએ દેવીના અત્યંત આગ્રહથી એક મહોર લીધી અને સંધને અર્પણ કરી એ વર્ણન આપણે જોઈ ગયા. આ વાત પણ સ્વીકાર્ય જણાતી નથી. કેમકે એ વખતે સાધુઓને પૈસા સ્વીકારવાનો એક પ્રસંગ બન્યો હતો. પાટણમાં સં. ૧૨૫૭ ના ચોમાસામાં આલડશાએ પ્રત્યેક આચાર્ય દીઠ કોઈને હજાર, કોઈને પાંચસો, કોઈને સો, કોઈને પચાસ તથા છેવટ કોઈને બત્રીસ દ્રમ આપ્યા અને તે તેમણે હાથમાં મુહપત્તિ રાખીને સ્વીકાર્યાં. મહેન્દ્રસિંહસૂરિ આનો શતપદીમાં ઉગ્ર વિરોધ કરે છે કે 'આ કેવું? આ તો એવું થયું કે જેને પૂજવું એનું જ ઉલ્લંઘન કરવું! જે કાંનિકિની-કુડી પૂજવી તેમાં જ એસામણ રેડવું! તથા જે ચુલ્લી પૂજવી તેમાં જ આગ બાળવી!!'

૧૬૬. ઉક્ત ગુરુપદ્યાવલી પછી ડો. જહોન્નેસ કલાટે તથા મોહનલાલ દલીયંદ દેશાઈએ પણ અંચલ-ગચ્છની પદ્યાવલીઓ લખી. ઉક્ત બન્ને વિદ્વાનોએ પણ આર્યરક્ષિતસૂરિના સંબંધમાં મહાકાલીદેવીનો ક્યાયે ઉલ્લેખ કર્યો નથી. ડો. કલાટ ચક્રેશ્વરી દેવીનો અંચલગચ્છ સંબંધમાં આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ કરે છે—
Under him the gachcha, having a vision of Chakresvari devi, received

Samvat 1169 the name Vidhipaksha-gachcha (see Bhan. Rep. 1883-4, P. 130, 442, V. I)

૧૬૭. પ્રાચીન શિલાલેખોમાં પણ મહાકાલીદેવીના ઉલ્લેખો પ્રાપ્ત થતા નથી. આગરામાં કુંવરપાલ તથા સોનપાલે અંધાવેલાં શ્રી શ્રેયાંસનાથ ભગવાનનાં જિનાલયના સં. ૧૬૭૧ના વિસ્તૃત શિલાલેખમાં ચક્ર-શ્વરીદેવીએ આર્યરક્ષિતસૂરિને વરદાન આપ્યું એ સંબંધમાં આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે : શ્રી અંચલગચ્છે શ્રી વીરાદષ્ટચત્વારિંશત્તમે પદ્મે શ્રી પાવકગિરૌ શ્રીસીમંધરજિનવચસા શ્રી ચક્રેશ્વર્યાદત્તવરાઃ સિદ્ધાંતોક્તમાર્ગપ્રરૂપકાઃ શ્રી વિધિપક્ષગચ્છસંસ્થાપકાઃ શ્રી આર્યરક્ષિતસૂરયઃ ॥

૧૬૮. જામનગરમાં વર્ધમાનશાહે તથા પદ્મસિંહશાહે અંધાવેલાં જિનમંદિરના સં. ૧૬૯૭ના વિસ્તૃત શિલાલેખમાં પણ એ પ્રમાણે જ ચક્રેશ્વરીદેવીનાં નામનો ઉલ્લેખ છે.

શ્રી વીરપદ્મક્રમસંગતોઽમ્ભૂદ્ । માગ્યાધિકઃ શ્રીવિજયેંદુસૂરિઃ ॥

શ્રીમંધરૈઃ પ્રસ્તુતસાધુમાર્ગ-શ્રક્રેશ્વરીદત્તવરપ્રસાદઃ ॥૫॥

૧૬૯. મહાકાલીદેવી અંચલગચ્છની અધિષ્ઠાપિકાદેવી તો આજે મનાય જ છે. અન્વેષણની દૃષ્ટિએ આપણે જોયું કે પ્રાચીન સાહિત્યમાં મહાકાલીદેવીનો એ સંબંધમાં કયાંયે ઉલ્લેખ નથી. ૧૭ મી શતાબ્દી પછીનાં સાહિત્યમાં મહાકાલીદેવીના ઉલ્લેખો પ્રાપ્ત થાય છે એ પણ આપણે જોયું. આ ઉપરથી માનવાને કારણ મળે છે કે ૧૭ મી શતાબ્દી પછી જ અંચલગચ્છાધિષ્ઠાપિકા તરીકે મહાકાલીદેવીનાં નામનો સવિશેષ પ્રચાર થયો હશે. ‘વર્ધમાન પદ્મસિંહ શ્રેષ્ઠીચરિત્ર,’ જિનવિજયજી સંપાદિત સં. ૧૮૦૬ની આસપાસ અસાત કૃત ‘વીરવંશાવલી’ તથા તપગચ્છીય ઉપાધ્યાય ધર્મસાગરજીએ સં. ૧૬૨૯ માં રચેલ કુપક્ષ-કૌશિક-સહસ્ર કિરણ અપરનામ ‘પ્રવચન પરીક્ષા’માં મહાકાલી વિષે સ્પષ્ટ ઉલ્લેખો પ્રાપ્ત થાય છે. મુકિતલાલ ઉપાધ્યાયના શિષ્ય કવિ ક્ષમાલાભે પણ મહાકાલીદેવીનો છંદ રચ્યો છે, જેમાંથી જાણી શકાય છે કે સં. ૧૮૯૩ ના ચૈત્ર વદિ ૧૨ ને દિવસે મુકિતસાગરસૂરિએ પાવાગઢની યાત્રા કરી મહાકાલીમાતાનું વરદાન પ્રાપ્ત કર્યું. આમ છેલ્લા ત્રણેક સૈકાઓમાં અંચલગચ્છીય સાહિત્યમાં મહાકાલીદેવીના સંબંધમાં અનેક ઉલ્લેખો પ્રાપ્ત થાય છે.

૧૭૦. અહીં એવો તર્ક પણ કરવામાં આવે કે, આર્યરક્ષિતસૂરિએ પાવાગઢ ઉપર તપ કર્યું એટલે મહાકાલીદેવીનું વરદાન પ્રાપ્ત કર્યું હશે એવી માન્યતા પ્રચલિત થઈ હશે, એક પાવાગઢ હાલમાં મહાકાલીદેવીનું જ ધામ ગણાય છે. પરંતુ મહાકાલીદેવી સંબંધમાં એ માન્યતા જ મુખ્ય હોય તો એ જાણવું જરૂરી છે કે એક વખત પાવાગઢ સુપ્રસિદ્ધ જૈનતીર્થ હતું.

પાવાગઢ-જૈનતીર્થ.

૧૭૧ મહાકાલીનાં ધામ તરીકે ભારતવર્ષમાં પ્રસિદ્ધિ પામેલું પાવાગઢ એક વખત જૈનોનું અગત્યનું યાત્રાનું ધામ હતું. આ સંબંધમાં થોડાક પ્રમાણો આ પ્રમાણે છે : વનરાજ ચાવડાએ સં. ૮૦૨ માં પાટણ વસાવી ગુજરાતનું રાજ્ય સ્થાપ્યું ત્યારે તેના મંત્રી ચાંપા શાહે ચાંપાનેર વસાવીને પાવાગઢ ઉપર કિલ્લો બાંધ્યો અને એક જૈન દહેરાસર પણ બંધાવ્યું. એ પછી અહીં અનેક જિનાલયો બંધાયાં.

૧૭૨. સંઘનું આવન દેરીવાળું શ્રી અભિનંદનસ્વામીનું પ્રાચીન મંદિર હતું, જેનો જીર્ણોદ્ધાર અને પ્રતિષ્ઠા ગુણસાગરસૂરિએ સં. ૧૧૧૨ ના વૈશાખ સુદી ૫ ને ગુરુવારે કરાવ્યાં હતાં. આ પ્રતિષ્ઠા ઉત્સવથી સંઘમાં આનંદી વાતાવરણ ફેલાયું હતું. જરાવલા પાર્શ્વનાથનાં મંદિરની પ્રતિષ્ઠા પણ એ જ દિવસે થઈ. મહમ્મદ બેગડાએ ચાંપાનેર ભાંગ્યું ત્યારે સંઘે મૂળનાયકની પ્રતિમા જમીનમાં ભંડારી હતી.

સં. ૧૮૮૯ ના મહા વદિ ૧૧ ના રોજ છરાવલા પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા જમીનમાંથી પ્રકટ થતાં સં. ૧૮૯૬ ના મહા સુદી ૧૩ ના રોજ વડોદરામાં મામાની પોળમાં દેરાસર કરાવી તેમાં તે મૂર્તિને સ્થાપન કરવામાં આવી, જે આજે છરાવલા પાર્શ્વનાથ તથા કલ્યાણ પાર્શ્વનાથનાં નામથી સુપ્રસિદ્ધ છે.

૧૭૩. પાવાગઢ ઉપર આર્યરક્ષિતસૂરિ પધાર્યા ત્યારે શ્રી મહાવીર સ્વામીનું મંદિર હતું. મહેન્દ્રસિંહ-સૂરિ તીર્થમાળામાં શ્રી વીર પ્રભુને આ પ્રમાણે નમસ્કાર કરે છે : **પાવયગિરિવરસિંહરે દુહદવનીરં થુળ વીરં** ॥ ભાવસાગરસૂરિ પણ ગુર્વાવલીમાં જણાવે છે કે : **પાવાગિરિવરસિંહરે સુવીર ભવણમ્મિ વંદેણ પત્તો** । કવિવર કાન્હ રચિત અંચલગચ્છનાયક ગુરુરાસમાં પણ શ્રી વીર જિનેશ્વરનાં દર્શનાર્થે આર્યરક્ષિતસૂરિ પધાર્યા હતા એવો ઉલ્લેખ છે. મહામંત્રી તેજપાણે ગોધરાના ધૂધલને છતી આવી અહીં ઉત્સવ કર્યો તે પછી પાવાગઢ પર ભગવાન મહાવીરનું સર્વતોભદ્ર નામે મંદિર બંધાવી પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી. તેમાં આજુ જેવી ઝીણી નકસી પણ કરાવી હતી. મુસલમાનોએ તે મંદિર તોડી નાખી જુમ્મા-મસ્જિદનાં રૂપમાં પરિવર્તન કરી નાખ્યું.

૧૭૪. પાવાગઢ ઉપર શ્રી સંભવનાથનું મંદિર પણ હતું, જેમાં ખંભાતના મેઘાશાહે સં. ૧૪૫૭ થી ૧૪૬૯ સુધીમાં ૮ દેરીઓ બંધાવી હતી. સોમસુંદરસૂરિના શિષ્ય જીવનસુંદરસૂરિએ ‘સંભવનાથનું સ્તોત્ર’ રચ્યું છે, તેમાં પાવાગઢને શત્રુજય મહાતીર્થો અવતાર બતાવ્યો છે. માંડવગઢના સંઘપતિ વલ્લાહે પાવાગઢનો સંઘ કાઢ્યો હતો અને શ્રી સંભવનાથની પૂજા કરી પરમ શાંતિ મેળવી હતી. જિનવિજયજી સંપાદિત ‘વીરવંશાવલિ’માં કહેવામાં આવ્યું છે કે : આર્યરક્ષિતસૂરિએ પાવાગઢ પર ચડીને સંપ્રતિરાજ્યે બંધાવેલા જિનાલયમાં શ્રી સંભવનાથ જિનેશ્વરનાં દર્શન કર્યાં.

૧૭૫. શેઠ જાડાના વંશજ સંઘવી ખીમા અને સંઘવી સહસાએ પાવાગઢમાં મોટું જિનબિંબ ભરાવી સં. ૧૫૨૭ ના પોષ વદિ ૫ ના રોજ પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી.

૧૭૬. ભીડભંજન પાર્શ્વનાથનું મંદિર પણ પાવાગઢ ઉપર હતું, જેની મૂળ પ્રતિમા વડોદરાના દાદા પાર્શ્વનાથનાં દેરાસરમાં વિરાજમાન છે.

૧૭૭. પાટણુનિવાસી શેઠ જાડાના વંશજ સંઘવી ખીમસિંહ અને સંઘવી સહસાએ સં. ૧૫૨૭ ના પોષ વદિ ૭ ના રોજ પાવાગઢમાં જિનમંદિર બંધાવી, મોટા બિંબની પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી.

૧૭૮. ચાંપાનેરના શેઠ જયવંતે સં. ૧૬૩૨ ના વૈશાખ સુદી ૩ ના રોજ પાવાગઢમાં જિનાલય બંધાવી તેનો પ્રતિષ્ઠા મહોત્સવ કરાવ્યો હતો.

૧૭૯. સં. ૧૭૪૬ માં પં. શીલવિજયજીએ રચેલી ‘તીર્થમાળા’માં ભગવાન નોમનાથનાં મંદિરનો આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ કર્યો છે : ‘ચાંપાનેરી નેમિ જિણુંદ મહાકાલી દેવી સુખકંદ.’

૧૮૦. પાવાગઢ ઉપર શ્રી અભિનંદન સ્વામીનાં જિનાલયમાં કાલિકાદેવીનું મંદિર પણ હતું અને જૈન શિલ્પ પ્રમાણે કાલિકાદેવીની મૂર્તિ બનાવીને તેમની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી. વર્ધમાન શાહ અને પદ્મસિંહ શાહે આ મંદિરનો ૧૭ મા સૈકામાં મોટો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હતો.

૮૮૧. પાવાગઢમાં અનેક શ્વેતાંબર મુનિવરો વિચર્યા છે અને અનેક ધર્મકાર્યો થયાં છે. યાત્રાસંઘ સાથે અનેક શ્રાવકો આ જૈન તીર્થમાં પધારીને પાવન થયા છે. આ વિષયક અનેક પ્રમાણો જૈન સાહિત્યમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. પંદરમી શતાબ્દી સુધી પાવાગઢનો ઉન્નત કાળ હતો.

૧૮૨. જનશ્રુતિ કહે છે કે પાવાગઢના પતાઈ રાવલને દુર્બુદ્ધિ સૂઝી અને તેણે સખીઓ સાથે ગરબામાં સાક્ષાત્ આવેલી કાલિકા માતાનો હાથ પકડી તેને પોતાની દુર્ભાવના જણાવી. દેવીએ રાજાને

ધણે સમજાવ્યો પણ તે માન્યો નહીં, એટલે દેવીએ શાપ આપ્યો. પરિણામે મહમ્મદ બેગડો અહીં ચડી આવ્યો, ચાંપાનેર ભાંગ્યું, પાવાગઢનું પતન થયું, જૈનમંદિરો લૂંટાયાં. એ વખતે જૈન સંઘે અનેક જિનપ્રતિમાઓને ભૂમિમાં ભંગારી દીધી. બેગડાએ સં. ૧૫૪૧માં રાજા જયસિંહ-પતાઇ રાવલ, ડુંગરશી પ્રધાન વગેરેને મારી નાખી પાવાગઢ છૂટી લીધો. ત્યારથી ચાંપાનેરનું રાજ્ય ખાલસા બન્યું, અને મહમ્મદશાહ ત્રીજે બે કાલ્કાનો રાજા બનવાથી બેગડો કહેવાયો.

૧૮૩. ‘પાવાગઢથી ઊતર્યા મહાકાલી રે’ એ ગરબો ગુજરાતમાં લોકવિશ્રુત બન્યો અને પાવાગઢ મહાકાલી માતાનાં ધામ તરીકે પ્રસિદ્ધ રહ્યું, કિન્તુ એક જૈન તીર્થ તરીકે એનું મહાત્મ્ય લોકોમાં ભૂલાઈ ગયું. અલખત, ઐતિહાસિક પ્રમાણોથી સિદ્ધ થાય છે કે પાવાગઢ એ જૈન શ્વેતાંબરોનું મધ્યકાલીન જૈન તીર્થ-ધામ હતું. આજે પર્વત ઉપર કોઈ શ્વેતાંબર મંદિર નથી અને શ્વેતાંબર સંપ્રદાયના યાત્રિકો પણ અહિં આવતા નથી. કાલિકામાતાનું મંદિર ૨૦૦ વર્ષની અંદર બંધાયેલું આજે વિદ્યમાન છે. કાલિકાની ટુંક પર ચડવાનાં પગથિયાંઓમાં જે પથ્થરો લગાડવામાં આવ્યાં હતાં, તેમાં નજીવા પથ્થરો સમજીને છ-સાત જૈન મૂર્તિઓ લગાડી દેવાઈ હતી!!

૧૮૪. સને ૧૮૯૫ માં અહીં આવેલા વિદેશી વિદ્વાન બર્નેસ કહે છે, ‘પાવાગઢનાં શિખર ઉપર રહેલાં કાલિકા માતાનાં મંદિર નીચેના ભાગમાં અતિ પ્રાચીન જૈન મંદિરોનું જૂથ છે.’

૧૮૫. અહિંની એક જુમ્મા મસ્જિદનો પરિચય કરાવતા એક વિદ્વાન કહે છે—‘આ મસ્જિદની બારીઓ અને દૂરમટોમાં જે કોતરકામ અને શિલ્પકળા દર્શાવી છે તે અજ્ઞયબી પમાડે એવી છે. આજુના પહાડ ઉપર આવેલાં દેલવાડાનાં જૈન મંદિરોમાં જે પ્રકારની અષ્ટ પાંદડીવાળાં કમળની રચના કરવામાં આવી છે તેવા જ પ્રકારની આકૃતિઓ અહીં પણ જોવામાં આવે છે.’ સંભવતઃ સર્વતોભદ્ર નામનું જૈન મંદિર આ હોય એમ જણાય છે.

મહાકાલીદેવી શું જૈન દેવી છે ?

૧૮૬. મહાકાલીદેવી પ્રભાવક અને ભકતોની ઇચ્છા પૂરી પાડનારી મનાઈ છે. ગુજરાતમાં જ નહીં સમગ્ર ભારતમાં કાલીભકતો અનેક છે. બંગાળમાં તો આ દેવી અત્યંત પૂજ્ય છે. ઇતિહાસ કહે છે કે પૃથ્વીરાજ ચૌહાણના વંશજો પાવાગઢના રાજવીઓ હતા ત્યારે તેઓ આ દેવીને રાજ્યની રખેવાળી કરનારી માનતા હતા. ગુજરાતણે તો નવરાત્રીના દિવસોમાં મહાકાલી દેવીના ગરબા ગાવા ગાંડીતૂર હોય છે. આમ, જૈનેતરો આ દેવીને અત્યંત પૂજનીય ગણે છે એ વાત સર્વ પ્રસિદ્ધ છે. અહીં પ્રશ્ન એ છે કે અંચલગચ્છાધિષ્ઠાયિકા ગણાતી મહાકાલી શું જૈન દેવી છે ? આ પ્રશ્ન અનેકનાં મનમાં ઉદ્ભવે છે.

૧૮૭. તપાગચ્છના ઉત્તરવલ્લાવવાળા ઉપાધ્યાય ધર્મસાગરજીએ લોકોની આ શંકાનો ખરેખર, ખોટો ઉપયોગ કર્યો છે. અંચલગચ્છનું ઉત્તરખંડન કરવામાં તેમણે મહાકાલીદેવીનાં નામને પણ સંડોવ્યું. ઉક્ત પ્રવચન પરીક્ષા (વિ. ૪, ગા. ૩૪) ની વ્યાખ્યામાં તેમણે જણાવ્યું છે કે—‘આંચલિકમતના આકર્ષક નરસિંહ ઉપાધ્યાયે ચંપક દુર્ગ (ચાંપાનેર) માં મિથ્યાદષ્ટિ કાલિકાદેવી પોતાના મતની વૃદ્ધિ માટે આરાધી હતી. નરસિંહને નાઠી શ્રાવિકાએ નટપદ્રીય (નડીઆદ) ના ચૈત્યવાસી સૂરિ દ્વારા “આર્યરક્ષિતસૂરિ” નામથી સૂરિપદ અપાવ્યું હતું. એ જ ગ્રંથના પાંચમા વિભાગ (ગા. ૭-૮) માં જણાવ્યું કે ‘તે નરસિંહે પોતાના મતની વૃદ્ધિ માટે પાવકગિરિ (પાવાગઢ)માં રહેલી કાલિકા નામની મિથ્યાદષ્ટિ-હિંસાપ્રિય દેવીને ૨૧ ઉપવાસો દ્વારા આરાધી હતી; અને તે પાપીજનો પાસે વ્યુદ્મુદ્ધ વચન પ્રકાશિત કરતાં “અમને ચક્રેશ્વરી પ્રત્યક્ષ થયાં.” એવું મૃષા બોલ્યા હતા—

“યથા આશ્ચલિકમતાકર્ષકેણ નરસિંહોપાધ્યાયેન ચમ્પકદુર્ગે મિથ્યાદગ્ધ કાલિકાદેવી નિજમતવૃદ્ધયે આરાધિતા.....

“નિયમયવૃદ્ધિનિમિત્તં પાવયગિરિ-કલિઆભિહા દેવી

આરાહિઆ ય મિચ્છાદિદ્દી દગ્ધીસુ [વ] વાસેહિં ॥

પચ્ચક્ષ્વા ચક્કેસરિ અમ્હં’ તિ મુસં વદંસુ સો પાવો ।

પાવજણાણં પુરઓ વુગ્ગહવયણં પયાસંતો ॥

વ્યા:—નિજમતવૃદ્ધિનિમિત્તં પાવકગિરૌ યા કાલિકાઽભિધા કાલિકાનામ્ની મિથ્યા-દૃષ્ટિ હિંસાપ્રિયા દેવી સા x x x”

૧૮૮. ઉપાધ્યાય ધર્મસાગરજીએ મહાકાલીદેવીને ‘મિથ્યાદૃષ્ટિ’ અને ‘હિંસાપ્રિય’ કહી છે. આર્ય-રક્ષિતસૂરિના સંબંધમાં પણ તેમણે અનેક ગેરસમજૂતિઓ દેલાવી છે. અન્ય ગરજો ઉપર પણ તેમણે ઉગ્ર પ્રહારો કરી તેમનું ખંડન કર્યું છે. આ અંગેની પાછળથી વિચારણા કરવામાં આવશે. અહીં તો મહા-કાલીદેવી જૈનદેવી છે કે નહીં એ વિષયમાં જણાવવું વિવક્ષિત છે.

૧૮૯. વિક્રમની ૧૯ મી સદીમાં તપાગરજીમાં થઈ ગયેલા કવિ દીપવિજયજીએ તેમને મળેલા લેખાદિ આધાર પ્રમાણે જણાવ્યું કે સં. ૧૧૧૨ માં વૈશાખ સુદી ૫ ના દિવસે પાવાગઢ પર ચોથા તીર્થંકર અભિનંદન જિનની પ્રતિષ્ઠા શ્વે. જૈનાચાર્ય ગુણસાગરસૂરિ દ્વારા કરવામાં આવી હતી. તે સાથે તેની ભક્તશાસનદેવી કાલિકાને પણ ત્યાં સ્થાપિત કરવામાં આવ્યાં હતાં તેનો ઉલ્લેખ આપણે કરી ગયા.

૧૯૦. પં. લાલચંદ્ર લ. ગાંધી ‘પાવાગઢથી વડોદરામાં પ્રકટ થયેલા છરાવલા પાર્શ્વનાથ’એ નામનાં પુસ્તકમાં નોંધે છે કે-વર્તમાનમાં પાવાગઢમાં હિંદુસમાજમાં-દેવીના ઉપાસકો દ્વારા બહુ મનાતી એ કાલિકાદેવીની મૂર્તિ જોવામાં આવતી નથી, માત્ર ત્યાં તે દેવીની સ્થાનક-સ્થાપના જ જણાય છે; પરંતુ કવિરાજ દીપવિજયે ૧૦૮ વર્ષો પહેલાં ત્યાં કાલિકાદેવીની મૂર્તિનાં દર્શન કર્યાં જણાય છે-એથી તેનાં અંગ-ઉપાંગ, આસન, આયુધ, વસ્ત્ર, આભૂષણ-શણગાર વગેરેનું વાસ્તવિક વર્ણન કરેલું જણાઈ આવે છે. પાવાગઢની રખવાલી આ કાલિકા દેવીને ચોથા તીર્થંકર અભિનંદન જિનની શાસન-દેવી તરીકે ઓળખાવી છે, તે શ્વે. જૈનોની માન્યતા પ્રમાણે છે. શ્વે. જૈનાચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રની અભિધાનચિંતામણિ નામમાલા (૧ દેવાધિદેવ કાંડ, શ્લો. ૪૪) માં એ રીતે નામ સૂચવ્યું છે, તેમ તેમના ત્રિપૃષ્ઠિશલાકા પુરુષચરિત્ર (પર્વ ૩ ગ્) માં અભિનંદન-જિન ચરિત્રમાં તથા ખીજા અનેક શ્વે. જૈન ગ્રંથકારોએ નિર્વાણકલિકા, પ્રવચનસારોદ્ધાર, પદ્માનંદ મહાકાવ્ય, આચારદિનકર વગેરે ગ્રંથોમાં જણાવેલ શાસન દેવ-દેવીનાં નામો અને સ્વરૂપો પ્રમાણે ચોથા તીર્થંકર અભિનંદન સ્વામીની શાસનદેવીનું નામ કાલિકા છે, અને કવિએ વર્ણવ્યા પ્રમાણે તેનું સ્વરૂપ છે—

૧૯૧. હેમચંદ્રાચાર્ય અભિધાન ચિંતામણિ નામમાલા (ય. વિ. ગ્રં. ૧, ૪૪-૪૬) માં આ પ્રમાણે નોંધે છે: ચક્રેશ્વર્યજિતવલા દુરિતારિશ્ચ કાલિકાxxx इति जैन्यः क्रमाच्छासन-देवताः । व्याख्या-काल्येव कालिका वणेन । x x एवमेताश्चतुर्विंशतिरपि जिनामां ऋषभादीनां भक्ताः क्रमेण जिनशासनस्य अधिष्ठात्र्यो देवताः शासनदेवताः

૧૯૨. ત્રિપૃષ્ઠિશલાકાપુરુષ ચરિત્ર (પર્વ ૩ સર્ગ ૨, શ્લો. ૧૫૯, ૧૬૦ અભિનંદનજિનચરિત્ર)માં આ પ્રમાણે વર્ણન છે:

કાલિકા ચ તથોત્પન્ના શ્યામવર્ણાઽમ્બુજાસના ।

દક્ષિણૌ ધારયન્તી તુ ભુજૌ વરદ-પાશિનો ॥

નાગાકુશધરૌ બાહુ દધાના દક્ષિણેતરૌ ।

પારિપાર્શ્વિક્યભૂન્નિત્યં ભર્તુઃ શાસનદેવતા ॥ યુગ્મમ્ ॥

૧૯૩. પાદલિપ્તસૂરિની નિર્ગણુકલિકા (પત્ર ૩૪-૩૫) માં આ પ્રમાણે વર્ણન છે : તથા ચતુર્થમભિનન્દનનજિનં xx તસ્મિન્નેવ તીર્થે સમુત્પન્નાં કાલિકાદેવી શ્યામવર્ણાં પદ્માસનાં ચતુર્ભુજાં વરદ-પાર્શ્વધૃષ્ટિતદક્ષિણભુજાં નાગાકુશાન્વિતવામકરાં ચેતિ ।

૧૯૪. સં. ૧૪૬૮ માં વર્ધમાનસૂરિએ રચેલા આચારદિનકરમાં પણ મહાકાલીદેવીનું વર્ણન છે :

શ્યામામા પદ્મસંસ્થા વલયવલિચતુર્બાહુવિભ્રાજમાના

પાશં વિસ્ફૂર્જ્જમૂર્જ્જસ્વલમપિ વરદં દક્ષિણે હસ્તયુગ્મે ।

વિભ્રાણા ચાપિ વામેઽકુશમપિ કવિષં ભોગિનં ચ પ્રકુષ્ટા

દેવીનામસ્તુ કાલી કલિકલિતકલિતસ્ફૂર્તિરુદ્ભૂતયે નઃ ॥

ૐ નમઃ શ્રી કાલ્યૈ શ્રીઅભિનન્દનનાથશાસનદયૈ । શ્રી કલિ ! સાયુધા સવાહના સપરિકરા इह प्रतिष्ठामहोत्सवे आगच्छ आगच्छ इदमर्घ्यं पार्श्वं बलिं चरुं गृहण गृहाण सन्निहिता भव भव स्वाहा । (વડોદરા પ્રાચ્યવિદ્યામંદિરની સં. ૧૪૭૬ માં લખાયેલી પ્રત પત્ર ૧૨૧)

૧૯૫. પરમ જૈન હકુર ફેરુએ સં. ૧૩૭૨ માં પ્રાકૃતમાં રચેલા વાસ્તુસારને, પં. ભગવાનદાસજી જૈને હિંદી અનુવાદ સાથે સચિત્ર પ્રકાશિત કર્યો છે. તેમાં શ્વેતાંબર અને દિગંબર જૈન ગ્રંથોના આધારે શાસનદેવ-દેવીઓનાં લક્ષણો સાથે જે ચિત્રો આપ્યાં છે, તેમાં શ્વે. જૈન માન્યતા પ્રમાણે જણાવેલ યોથા તીર્થંકરની શાસનદેવી કાલિકાનું નામ તથા સ્વરૂપ મળતું આવે છે; પરંતુ દિગંબર જૈનોની માન્યતા એથી જુદી પડે છે, અર્થાત્ તેઓ યોથા તીર્થંકર (અભિનંદન) ની શાસનદેવી તરીકે અને તેના સ્વરૂપમાં કાલિકાને માનતા નથી એવો સ્પષ્ટ ભેદ સાં જણાવ્યો છે.

૧૯૬. ઉક્ત કવિરાજ દીપવિજયજીએ ‘શ્રરાવલી પાર્શ્વનાથ સ્તવન’ની ત્રીજી ઢાળમાં પાવાગઢની રખવાલી, અભિનંદનશાસન રક્ષિકા દેવી જગદંબા એ કાલિકાનું સુંદર વર્ણન કર્યું છે. એના ચાર હાથમાં રહેલાં આયુધ-ચિહ્નો જણાવ્યાં છે, તેમાં જમણા બે હાથમાં વરદ અને પાશ તથા ડાબા બે હાથમાં નાગરાજ અને અંકુશ જણાવેલ છે. દેવીનાં મુખને પૂર્ણિમાના ચંદ્રની ઉપમા આપી છે, હોડ પ્રવાહ જેવા લાલ, આંખો અમૃત-કવોલાં જેવી, અને લલાટમાં તિલક-ટીકો રત્નજડિત જણાવેલ છે. પહેરેલ ચણીઓ પીળા અને રાતા વર્ણનો તથા ઉપરની આઢણી-ઘાટડી લાલ-ગુલાલ જણાવી છે. હાથમાં રત્ન-જડાવ ચૂડી કંકણ, પગમાં ઝાંઝર નૂપુર અને ઓકમાં નવલખો હાર એ દેવીને શણગાર સૂચવ્યો છે. દેવી, પાવાગઢથી ઉતરીને નવરાત-નોરતાના ૯ દિવસોમાં શહેર (ચાંપાનેર) ની નારીઓની ટોળીમાં ભળી સૌ સાથે ગરબા રમે છે—એવી લોકવાયકા પણ કવિએ જણાવી છે. ગામ, નગર, પુર, સંનિવેશ અને રાજ્યની રક્ષા કરવા તથા ધર્મ જૈન-જનોનાં ઇતિ, ઉપદ્રવ, ભય, સંકટ હરવા—સંઘનાં વિધ્નો હરવા એ દેવીને પ્રાર્થના કરી છે.

૧૯૭. અંચલગચ્છનાં સાહિત્યમાં કાલિકાદેવી વિષેના ઉલ્લેખો આપણે સપ્રમાણ જોઈ ગયા છીએ. આ બધાં પ્રમાણો ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કાલિકાદેવી જૈન દેવી જ છે. ધર્મસાગરજીએ એને ‘મિથ્યાદષ્ટિ’

અને ‘લિંસાપ્રિય’ નરીકે ઓળખાવી છે તે અચુક છે. જૈનોની સોળ વિદ્યાદેવીઓમાં મહાકાલી પણ છે જ—રોહિણી, પ્રતપ્તિ, વજ્રશૂંખસા, વજ્રકુરૂ, અપ્રતિચક્રા (ચક્રેશ્વરી), પુરુષદત્તા (નરદત્તા), કાલી, મહાકાલી, ગૌરી, ગાંધારી, મહાજ્વાલા, માતરી, વૈરોટ્યા, અછૂપ્તા, માતરી અને મહામાતરી. તેના મંત્ર પણ આ પ્રમાણે પ્રસિદ્ધ છે : ॐ હાં મહાકાલ્યૈ ક્રં નમઃ । પ્રાચીન જૈન લઘુગ્રંથોમાં મહાકાલીનાં ચિત્રો તો છે જ કિન્તુ આખૂતાં જગતપ્રસિદ્ધ વિમલવસહીનાં દેરાસરની છતમાં પણ ઉક્ત ૧૬ વિદ્યાદેવીઓની કલાત્મક શિલ્પકૃતિઓ છે. જૈનશાસનના ચોથા જિતેશ્વર અભિનંદન સ્વામીની શાસનદેવી માટે આવા વિશેષણોનો ઉપયોગ અંચલગચ્છ માટે જ નહીં, સમગ્ર શાસન માટે લાનિકારક છે. આવા કારણે જ ધર્મસાગરજીને માફી માગવી પડી હતી અને એમનો ખંડનાત્મક ઉક્ત ગ્રંથ એમના ગુરુએ અમાન્ય દરાઓ હતો ।

અંચલગચ્છનો પ્રથમ શ્રાવક : યશોધન ભલુશાળી

૧૯૮. યશોધન ભલુશાળીને અંચલગચ્છના પ્રથમ શ્રાવક ગણવામાં કોઈ વાંધા નથી. આપણે જોઈ ગયા કે આચરંક્ષિતસૂરિએ પાવાગઢ પર ઉગ્ર તપશ્ચર્યા કરી, ચક્રેશ્વરી દેવીએ ભવિષ્યવાણી ઉચ્ચારી કે યશોધન સંઘ સહિત પાવાગઢ યાત્રાએ આવે છે, તે વખતે શુદ્ધ આહારની પ્રતિ થવાની હોવાથી દેવી ગુરુને અનશન ન કરવાની વિનંતિ પણ કરે છે. બીજે દિવસે પ્રભાતે સંઘપતિ યશોધન મોટા સંઘ સાથે પાવાગઢ યાત્રાર્થે આવ્યો, ગુરુને શુદ્ધાહારની પ્રાપ્તિ થઈ, ગુરુ યશોધનને આગમપ્રણીત માર્ગનો ઉપદેશ આપે છે અને યશોધન ગુરુને વિધિપક્ષગચ્છ સ્થાપવાની વિનંતિ કરે છે. એ પછી સંઘ સાથે ગુરુ ભાલેજ નગર પધારે છે જ્યાં યશોધન ગુરુના ઉપદેશથી ભરતચક્રવર્તિની યુક્તિ જેવો વિશાળ ઋષભજિનપ્રાસાદ બંધાવે છે. જયસિંહસૂરિને ભાવથી ભાલેજ તેડાવીને આચરંક્ષિતસૂરિનો પદમહોત્સવ ઉજવે છે. જિનાલયની ખૂબ જ ધામધૂમથી પ્રતિષ્ઠા કરાવે છે. દૂરદૂરથી સંઘો એકઠા મળે છે. એ પ્રસંગે સં. ૧૧૬૯ માં આચરંક્ષિતસૂરિ વિધિપક્ષગચ્છ સ્થાપી મુખ્ય ૭૦ બોલની પ્રશ્નણા કરે છે. એ પછી યશોધન શત્રુંજનનો છ’રી પાળતો સંઘ કાઢે છે. યશોધને ભાલેજ આદિ અન્ય ગામોમાં સાત જિનાલયો બંધાવ્યાં હતાં.

૧૯૯. પં. હીરાલાલ હંસરાજ લાલન યશોધનનું ગોત્ર, એના આદિપુરુષ અને વંશજોનો ‘શ્રી જૈન ગોત્રસંગ્રહ’માં પરિચય આપે છે, જે ઉપરથી જાણી શકાય છે કે તે શ્રીમાલી વંશનો ગૌતમગૌત્રીય હતો, ગૌતમગોત્રની દશા-વીશા જ્ઞાતિમાં મુખ્ય શાખાઓ આ પ્રમાણે થઈ : મહોતા, યશોધન, ભલુશાલી વિસરિયા, શંખેશ્વરિયા, પુરાણી, ધુરિયાણી, ભરકિયાણી, ધદ્દા, છેવદ્દાણી, પખાણી, માલાણી, ઘેલાણી ઇત્યાદિ.

૨૦૦. સં. ૭૯૫ માં લિન્નમાલમાં શ્રી શાંતિનાથના ગૌષ્ટિક વિજય શેઠ વસતા હતા. તેમને ઉદયપ્રભસૂરિએ પ્રતિબોધી જૈન કર્યા. તેની ગોત્રજ્ઞ ગાજણાદેવી હતી. તે દેવી નારાયણી પણ કહેવાતી. એ દેવીનું સ્થાન લિન્નમાલની પાસે ખીમજાડુંગરી પર ગાજણા ટુંક પર હતું. વિજયશેઠ નગરની પૂર્વ તરફની પોળ પાસે સમરસંઘ નામના પાડામાં વસતા હતા. ચાર કરોડના તેઓ વ્યાપારી હતા. સં. ૧૧૧૧ માં લિન્નમાલનો મુસલમાનોએ નાશ કરતાં વિજયશેઠના વંશજ સહદે શેઠ ત્યાંથી સ્થળાંતર કરીને ચાંપાનેર પાસેના ભાલેજ નગરમાં જઈને વસ્યા. ત્યાં કરિયાણાનો વ્યાપાર કરતા હોવાથી તેમની ભાંડ-શાલી ઓડક થઈ. સહદે શેઠના યશોધન અને સોમા નામે બે પુત્રો થયા.

૨૦૧. યશોધન ધણો જ પ્રતાપી પુરુષ હતો. તેના પછી આ ગોત્રનો ખૂબ જ વિસ્તાર થયો અને એના વંશજો ધણે સ્થળે પથરાયા. અનેક પ્રસિદ્ધ પુરુષો પણ આ ગોત્રમાં થઈ ગયા. મંત્રી સલખુએ જૂનાગઢમાં આદિનાથનો શિખરબંધ જિનપ્રાસાદ બંધાવ્યો તથા પાટણમાં ચોર્યાસી

પૌપધશાળાઓમાં કલ્પમહોત્સવ ઊજવી ધણું ધન વાપર્યું. સં. ૧૫૬૦ માં વૈશાખ સુદી ૩ ને દિવસે માંડલના રહીશ શા વાધા તથા હરખચંદે પદ્ધર આચાર્ય ભાવસાગરસૂરિનો પદમહોત્સવ પચાસ હજાર દ્રવ્ય ખરચીને ધામધૂમથી ઊજવ્યો. સંઘવી ભીમાના ભાઈ ભાણુના સંતાનો કચ્છી ઓશવાળ થયા અને તેઓ વીસલદેવ રાજાના કારભારી હોવાથી વીસરિયામેતા કહેવાયા. સં. ૧૨૩૬ માં ધુમત્રીમાં થયેલા જેતા શેઠે દોઢલાખ ટંક ખરચીને વાવ બધાવી. ત્યાંના વિક્રમાદિત્ય રાણા તરફથી તેને ધણું માન મળેલું. એણે બંધાવેલી વાવ જેતાવાવનાં નામથી ઓળખાય છે. તણુઆણામાં થયેલા માંડલનો પરિવાર દશા થયો. કચ્છમાં થયેલા આ ગોત્રના પુરુષોએ ધીના લહાણાં, દેશતેજા આદિ સત્કાર્યો કરેલાં છે. સં. ૧૨૯૫ માં થયેલા રીડાના પુત્ર જીવા શાહે શંખેશ્વરજીના પ્રાસાદનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો છે. વાસરોડાના રહીશ પર્વતે પુનર્લગ્ન કરવાથી તેના વંશજો દશા થયા છે. સં. ૧૩૯૫ માં ધોલકામાં થયેલા સાલિંગની સ્ત્રી સુહવદેએ ‘નાઇણી ક્ષી’ ને ગોત્રગ્ન કરી. સં. ૧૩૭૫ માં વર્ધમાન શેઠે માંડલમાં નિવાસ કર્યો. તેઓ મહત્પદે સ્થિત થયા હોવાથી તેના વંશજો મહોતા ઓડકથી ઓળખાયા. સં. ૧૧૯૫ માં ભાલેજમાં થયેલા આભાશેઠનો પરિવાર ઓશવાળ થયો. યશોધન આ ગોત્રની પેટા શાખા ભણુશાળીનો મૂળ પુરુષ થયો અને તેની ગોત્રગ્ન અંબામાતા હતી.

૨૦૨. અંચલગચ્છની પદ્માવલીઓમાં, પ્રાચીન ગ્રંથોમાં કે શિક્ષાલેખોમાં યશોધન ભણુશાળીનો ઉલ્લેખ તો મળવાનો જ. એનાં સત્કાર્યોનું વર્ણન પણ પુષ્કળ મળે છે. આર્યરક્ષિતસૂરિના સમુદાયના આચાર્યોના નામોલ્લેખ પણ મળતા નથી, ત્યારે યશોધન માટે ગૌરવાન્વિત ઉલ્લેખો આ ગચ્છનાં પ્રાચીન સાહિત્યમાં ઠેકઠેકાણે છે. એ દર્શાવે છે કે અંચલગચ્છની સ્થાપનામાં એ મહાન શ્રાવકનો શું ફાળો હતો ! કવિઓ પણ યશોધનની ઉજ્જવળ પ્રશસ્તિ ગાવામાં પાછળ રહ્યા નથી. પ્રાચીન વ્રતમાંથી મળેલ નીચેની કાવ્ય કંડિકાઓ ઉપરથી આ જાણી શકાશે ;

ભલું નગર ભાલેજ વસે ભણુસાલી ભુજબલ,
તાસ પુત્ર જયવંત જશોધન નામે નિરમલ;
પાવે પરવત જત્ર કામ આવીઆ ગહગરી,
નમી દેવી અંબાવિ આવી રહિયા તલહટ્ટી.
આવીઆ સુગુરુ એહવે સમે આર્યરક્ષિતસૂરિવર,
ધન ધન જસોધન પય નમી ચરણુ નમે ચારિત્રધર

૧

ધરી ભાવ મનશુદ્ધ બુદ્ધિ પય પ્રણમે સહિ ગુરુ,
આજ સફલ મુઝ દિવસ પુણ્યે પામીઓ કલ્પતરુ;
જન્મ મરણુ ભયભીતિ સાવયવય સાખે,
સમકીત મૂલ સુસાધુ દેવગુરુ ધર્મહ આપે;
પરિહરી પાપ શુભ આચરે ધરે ધ્યાન ધર્મનું મહોતા,
એ શ્રીમાલી ધુરસખા ધન ધન જસોધન એ સખા.

૨

આ વર્ણન ઉપરાંત કવિવર કાન્હ ‘ગચ્છનાયક ગુરુરાસ’માં યશોધનનું અને એનાં સુકૃત્યોનું વિશદ વર્ણન આપે છે, જે ખૂબ જ માહિતીપૂર્ણ તેમજ પ્રમાણભૂત છે.

અંચલગચ્છનાં પ્રથમ મહત્તર સાધ્વીજી સમયશ્રી

૨૦૩. અંચલગચ્છનાં પ્રથમ મહત્તર સાધ્વીજી સમયશ્રી થયાં. આર્યરક્ષિતસૂરિનો ધર્મોપદેશ સાંભળી

તેઓ દીક્ષિત થયાં. ભાવસાગરસૂરિ ‘ગુર્યાવલી’માં જાણાવે છે કે ગુરુ વિદ્યરત્ના બેળુપ નગરમાં આવ્યા. ત્યાં કોટી વ્યવહારીને પ્રતિબોધ આપ્યો. તેની સોમાઈ નામે પુત્રી હતી, જે એક ક્ષેત્રનાં મૂલ્યનું સોનાનું ધરણું પહેરતી હતી. આચાર્યનાં મુખેથી ઉપદેશ સાંભળી તે બધાનો ત્યાગ કરી પોતાની પત્નીસ સખીઓ સાથે સોમાઈએ દીક્ષા ગ્રહણ કરી. બીજા પણ ધણાં લોકોએ સર્વવિરત્ન કે દેશવિરતિનો સ્વીકાર કર્યો.

૨૦૪. પ્રાચીન દત્તિકાસ તપાસતાં કપદિં નામના ચાર પાંચ પ્રસિદ્ધ પુરુષો થઈ ગયેલા જાણાય છે. ઉક્ત કોટીવ્યવહારી-કપદિં શેઠ રાંકા શાહનો પુત્ર હતો. સં. ૧૧૮૫ માં સિદ્ધરાજ જ્યસિંહે તેને દંડનાયક નીમ્યો હતો અને પ્રસન્ન થઈને તેને બાર ગામો ધનામમાં આપ્યાં હતાં. એક સમયે તેને ઘેર લગભગ એક સાથે પાંચસો ઘોડી વીચણી તેથી તેનું નામ કુટ્ટી વ્યવહારી પડ્યું. તેણે પાટણમાં મોટું જિનાલય બંધાવેલું, તેમજ બાર વાવ તથા બાર ફાવ પણ બંધાવ્યાં.

૨૦૫. બીમશી માણેકે પ્રસિદ્ધ ક્ષેત્રી ગુરુપદ્માવલીમાં કપદિંનો પરિચય થોડાક ફેરફાર સાથે મળે છે. તેમાં કહેવાયું છે કે તે કોટી વ્યવહારીની સિદ્ધિ અપૂર્વ હતી. તેના આવાસના ચોર્પાસી તો દરવાજા હતા. રાજા સિદ્ધરાજે તેને પોતાનો ભંડારી બનાવ્યો અને તેને પાંચસો ઘોડી વહેરા સહિત આપી. મેરુતુંગસૂરિ કૃત લઘુ શતપદીમાં વંકા શેઠના પુત્ર કઉડિ હતા એવો ઉલ્લેખ છે. તેમાં સમયશ્રીનું નામ નથી, પરંતુ એમ જાણાવવામાં આવ્યું છે કે—આચાર્યરક્ષિતસૂરિ બિહુલપ બંદરના વંકા શેઠના પુત્ર કઉડિ વિગેરેને પોતાના શ્રાવકો કરી તથા તેની પુત્રીને દીક્ષા આપી થરાદ આવ્યા. ‘ગોત્ર સંગ્રહ’માં સોમા શેઠની સોમાઈ નામે પુત્રી હતી એમ હી. હં લાક્ષનને અભિપ્રેત છે.

૨૦૬. મુનિ જિનવિજયજી સંપાદિત ‘વીરવંશાવલિ’માં કપદિં માટે આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે : ‘તિહાં થકી કેતલેક દીને’ શ્રી વિજયચંદ્ર ઉપાધ્યાય વિદ્યાર કરતા બધણુપ નગરિ આવ્યા. તિહાં શ્રી શ્રીમાલી કોડિ નામે વ્યવહારીઓ પ્રતિબોધી સ્વગઈ કીધો. તિહાં વિદ્યાર કરતા ધણુ ગૃહસ્થને પ્રતિબોધી દીક્ષા દેતા પુનઃ શ્રાધિ પ્રમુખને દીક્ષા દેતા થકા પશ્ચિમ દેશે મંદાઉર નગરંઈ આવ્યા. તિહાં વિ. સં. ૧૨૦૨ વર્ષિ ઉં શ્રી વિજયચંદ્રને સૂરીપદ હુઓ શ્રી આચાર્યરક્ષિત સૂરી નામ દીધું. કેતલાક ચૌમાસા પશ્ચિમ દિશિ કીધા...’

૨૦૭. અંચલગચ્છ નામ સંબંધક પ્રસંગ ‘વીરવંશાવલિ’માં આ પ્રમાણે છે : ‘એલવઈ બધણુપ નગર થકી કોટી વ્યવહારીઓ કોઈક કાર્યથે પાટણું આવ્યો. તિહાં દેવદર્શન કરી જિહાં શાલાઈ રાજા કુમારપાલ આ. હેમચંદ્ર મુખ થકી ઉપદેશ સાંભલીઈ છે, તિહાં આવી સભા સમક્ષઈ શ્રી હેમચંદ્રને વસ્ત્રાંચલઈ વાંદઈ. તે દેખી રાજા કુમારપાલ કહઈ—એ કણુ ગ્રહસ્થ જે વીગર વાંદણુંઈ ઈમ વાંદઈ ? તે સાંભલી શ્રી હેમચંદ્ર કહે—એ વિધિપક્ષીક તિવારિ કુમારપાલ કહઈ—એ વસ્ત્રાંચલિ ગુરુનઈ વાંદઈ છઈ તેહ થકી એહનો નાંમ અંચલિક કહો. એતલઈ વિ. સં. ૧૨૨૧ વર્ષિ બીજું નામ અંચલગચ્છ કહિવાણો. તિહાં થકી શ્રી આચાર્યરક્ષિતસૂરિ વિદ્યાર કરતા શ્રી બધણુપ નગરી આવ્યા...’

૨૦૮. બીમશી માણેકે પ્રસિદ્ધ ક્ષેત્ર ગુરુપદ્માવલીમાં, કપદિં હેમચંદ્રાચાર્યને ખેસના છોડાથી વંદન કરે છે, કુમારપાલ રાજા આ વંદનવિધિ અંગે પૂછ્યા કરે છે અને હેમચંદ્રાચાર્ય આ વિધિ પણ શાસ્ત્રોક્ત છે એમ રાજાને કહે છે—છલ્યાદિ વર્ણન છે.

૨૦૯. કપદિં અને તેની સુપુત્રી સોમાઈ સંબંધમાં આથી વિશેષ જાણી શકાતું નથી. ‘વીરવંશાવલી’માં સં. ૧૨૨૧ માં ઉક્ત વંદનનો પ્રસંગ હોઈને કહી શકાય છે કે કપદિં સં. ૧૧૮૫ થી ૧૨૨૧ માં વિદ્યમાન હતા, તેમજ તેઓ અંચલગચ્છના ચુસ્ત હિમાયતી હતા, એમની ભાગ્યવંત પુત્રી

સોમાઈ જે પાછળથી સમયશ્રીને નામે મહત્તરા થઈને, અંચલગચ્છના ઇતિહાસમાં તેણે મહત્તરા સાધ્વી તરીકે પ્રથમ સ્થાન મેળવ્યું.

૨૧૦. આર્યરક્ષિતસૂરિના સમગ્ર પરિવાર આ પ્રમાણે મનાય છે: ૧૨ આચાર્ય, ૨૦ ઉપાધ્યાય, ૭૦ પંડિત, ૨૧૦૦ સાધુ, ૧૦૩ મહત્તરા સાધ્વી, ૮૨ પ્રવર્તિની સાધ્વી અને ૧૧૩૦ સાધ્વી. આમ કુલે ૩૫૧૭ ની સંખ્યામાં ૨૨૦૨ સાધુઓ અને ૧૩૧૫ સાધ્વીઓ હતાં. ૧૩૧૫ ના સાધ્વીઓના સમુદાયમાં સમયશ્રી પ્રથમ મહત્તરા સાધ્વી હતા.*

૨૧૧. ભાવસાગરસૂરિ ગુર્વાવલીમાં સાધુઓની સંખ્યા ૨૧૨૦ દર્શાવે છે: ‘ઘગવીસ સયા વીસા સાહણું સંપયા ભવે તસ્સ.’ મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઈ અંચલગચ્છની પદ્માવલી, જૈ. ગૂ. ક. ભા. ૨ માં નોંધે છે કે આર્યરક્ષિતસૂરિએ માત્ર માલવદેશમાં વિહાર કરીને ૨૧૦૦ સાધુને તથા ૧૧૦૦ સાધ્વીને દીક્ષા આપી હતી. આટલા બહોળા શિષ્ય પરિવાર ઉપરથી પણ આર્યરક્ષિતસૂરિની મહાનતાનું આપણને દર્શન થાય છે.

૨૧૨. ઇતિહાસ કહે છે કે તીર્થંકર ભગવાનનાં શાસનમાં સાધુઓ કરતાં સાધ્વીઓની સંખ્યા લગભગ ત્રણ ગણી હતી. મધ્યકાળમાં સાધ્વીઓની સંખ્યા, સાધુઓ કરતાં ઓછી થઈ. આર્યરક્ષિતસૂરિના સમયમાં સાધુઓની સંખ્યા કરતાં સાધ્વીઓની સંખ્યા લગભગ અડધી રહી. વર્તમાન કાળમાં સાધ્વીઓની સંખ્યા સાધુસંખ્યા કરતાં અનેક ગણી જણાય છે.

મુનિ રાજચંદ્ર.

૨૧૩. મુનિ રાજચંદ્ર વિષે પદ્માવલીમાં વિસ્તૃત હકીકત વર્ણવવામાં આવી છે, તેનો ટૂંક સાર એ છે કે, જ્યસિંહસૂરિના બંધુ રાજચંદ્ર આત્યાવસ્થામાં જુગારનાં વ્યસનમાં સપડાયા એટલે તેમને પિતાએ ધરથી બહાર કાઢી મૂકેલા. વિંધ્યાચલ પર્વત પર જઈ તેમણે પરકાય પ્રવેશિની વિદ્યા સાધ્ય કરવા પ્રયાસો કર્યો પરંતુ સફળતા મળી નહીં. દુષ્ટ કાપડી સાથે તેમને પરિચય થયો. તેને સુવર્ણપુરુષ સાધવાની ઇચ્છા હતી, આથી કાપડીએ તેમને પરકાય પ્રવેશ વિદ્યા શિખવાડવાનું માથે લીધું. કાપડીનું કપટ બહાર પડે તે પહેલાં જ જ્યસિંહસૂરિના ભગ્યતા ચાતુર્માસ દરમિયાન બંને બંધુઓનો અચાનક ભેટો થઈ ગયો. પરિચય મળતાં બંનેની આંખો હર્ષાશ્રુથી ભીંન્ન થઈ ગઈ. મોટાભાઈનાં વચનથી નાના ભાઈએ દીક્ષા ગ્રહણ કરી અને એમનું નામ મુનિ રાજચંદ્ર રાખવામાં આવ્યું.

૨૧૪. રાજચંદ્રજીએ ગુરુ પાસે શાસ્ત્રાભ્યાસ કર્યો અને તેઓ શાસ્ત્રોના પારગામી થયા. વિવિધ તપના પ્રભાવથી તેમણે પરકાયપ્રવેશ વિદ્યા પણ સાધી. આર્યરક્ષિતસૂરિને એ વિદ્યાઓ પણ એમણે શિખવી એમ પદ્માવલીનાં વર્ણનો ઉપરથી જાણી શકાય છે. એમને વિષે અન્ય ગ્રંથોમાંથી કશી માહિતી પ્રાપ્ત થતી નથી.

* જો. ક્લાટ, તેમણે લખેલી અંચલગચ્છની પદ્માવલીમાં, આર્યરક્ષિતસૂરિના શિષ્ય પરિવારનું આ પ્રમાણે વર્ણન આપે છે: Aryarakshit Suri gave the diksha to 2100 Sadhus and 1130 Sadhvis, the Upadhyaya-Padam to 29, the Pandit-padam to 70, the Mahattara-padam to 103 Sadhvis (Samayasri and others), the Pravartini padam (See Weber Verz. II. p. 837, 1 and p. 988 on V. 59) to 82 Sadhvis, the total number of Sadhus and Sadhvis being 3517.

સીદ્ધિક શેઠ.

૨૧૫. ખંભાતમાં વસતો ધનાઢ્ય આર્ય વ્યાપારી સીદ્ધિક શેઠ જ્યસિંહસૂરિનો પરમ ભક્ત હતો, એમ પદ્મવત્સીમાંથી જાણી શકાય છે. તેનાં પાંચ વડાણો હતાં. દૂર દૂરના દેશોમાં તે વડાણવટું કરતો, તેમજ મોતી આદિ કિમતી વસ્તુઓનો પણ તે વ્યાપાર કરતો હતો. તેને સંતતિ ન હોવાથી સંતાન પ્રાપ્તિ માટે તેણે અનેક ઉપાયો યોજી જોયા. પ્રાગ્વાટ જાતિનો તથા જ્યસિંહસૂરિનો ભક્ત જ્યવંત સીદ્ધિકનો મિત્ર હતો. તેનાં કહેવાથી સીદ્ધિક જ્યસિંહસૂરિના સંપર્કમાં આવે છે. આચાર્યનાં આશીર્વાચનથી તેને સંતાન પ્રાપ્તિ થાય છે. એ પછી તે જ્યસિંહસૂરિનો ભક્ત બની ગયો. જિનપૂજનમાં પણ એને આસ્થા બેઠી. આચાર્યને માટે તેણે એક લાખનાં મૂલ્યનો મુખપાલ અર્પણ કર્યો.

રાજા મહીપાલ.

૨૧૬. પારકરનાં સુરપાટણ નગરનો દ્વિપકવ વંશનો સોઢા પરમાર જાતિનો રાજા મહીપાલ આર્ય-રક્ષિતસૂરિનો ભક્ત બન્યો હતો. સં. ૧૧૭૨ માં તેનાં નગરમાં મરઝી દ્વાટી નીકળી, આથી લોકોને પારાવાર સહન કરવું પડ્યું. ઘણા લોકો મૃત્યુ પામ્યા. એ અરસામાં આર્યરક્ષિતસૂરિ તથા એમના શિષ્ય જ્યસિંહ ઉપાધ્યાય નગરમાં પધાર્યા. રાજા મહીપાલે પોતાના મંત્રી ધરણી સલાહથી મરઝીની શાંતિ માટે ગુરુને વિનંતિ કરી. જ્યસિંહ ઉપાધ્યાયની સૂચના અનુસાર આર્યરક્ષિતસૂરિના ચરણોદ્ધતો શહેરમાં છંટકાવ કરવામાં આવ્યો, અને મરઝી રામી ગઈ. આથી પ્રસન્ન થઈને રાજા ઝવેરાન આદિનું બેટણું લઈને ગુરુને વાંદવા આવ્યો, પરંતુ નિઃસ્પૃહી આચાર્યે તે લીધું નહીં. આથી આચાર્યના ઉપદેશથી તેણે તે દ્રવ્યમાંથી ભગવાન શાંતિનાથનું મંદિર બંધાવી પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

૨૧૭. પં. હીરાલાલ હં. લાલન ગોત્રસંગ્રહમાં જણાવે છે કે મહીપાલ રાણો પોતાના પુત્ર ધર્મદાસ સહિત શ્રાવક થયો. મંત્રી ધરણે તેને પોતાની પુત્રી પરણાવીને ગુરુના ઉપદેશથી તેને યોશવાળ જાતિમાં ભેળવ્યો. ધર્મદાસને ચંદેરીનગરનું રાજ્ય મળ્યું. તેને પાંચ પુત્રો હતા. દિલ્હીના રાજા પૃથ્વીરાજ ચૌહાણ તરફથી ધર્મદાસને સન્માન મળ્યું હતું. તેનાં મુખેથી ગુરુની પ્રશંસા સાંભળીને પૃથ્વીરાજ ચૌહાણે આર્ય-રક્ષિતસૂરિનું ઘણું સન્માન કર્યું હતું. મહીપાલ રાજાના વંશજો મીઠ્ઠીઆ ગોત્રથી પ્રસિદ્ધ થયા છે. અંબા-મા એમની ગોત્રજા બની.

૨૧૮. પૃથ્વીરાજે આર્યરક્ષિતસૂરિનું ઘણું સન્માન કર્યું હતું એવા ઉલ્લેખ પરથી માની શકાય છે. કે આચાર્યનો વિહાર દિલ્હી તેમજ ઉત્તર ભારતમાં પણ હશે. અલબત્ત, આ અંગે વિશેષ માહિતી પ્રાપ્ત થઈ શકતી નથી. પ્રાચીન ગ્રંથો પરથી જાણી શકાય છે કે પૃથ્વીરાજ પોતાની પર્વદામાં જૈનાચાર્યોનો ખૂબ જ આદર સત્કાર કરતો. તેની રાજસભામાં જૈનાચાર્યો વચ્ચે શાસ્ત્રાર્થ પણ થયા છે. સં. ૧૨૩૯ ના કાર્તિક સુદી ૭ અથવા ૧૦ ને દિવસે ઉપકેશગચ્છીય પદ્મપ્રભ તથા ખરતરગચ્છીય જિનપતિસૂરિ વચ્ચે પૃથ્વીરાજની સભામાં એક બહુ મોટો મતોરંજક શાસ્ત્રાર્થ થયો, જેમાં જિનપતિસૂરિ જીત્યા. જિનપતિસૂરિ ઉપરાંત ઉપા. જિનપાલ, પં. સ્થિરચંદ્ર, માનચંદ્ર વગેરે પણ આ વિવાદમાં ઉપસ્થિત હતા. પૃથ્વીરાજની રાજસભામાં જૈનાચાર્યોનો આદરસત્કાર થતો હોઈને આર્યરક્ષિતસૂરિ પણ પૃથ્વીરાજથી એવું માન પામ્યા હોય એ સંભવિત છે. ઉક્ત વિવાદ રામદેવ નામના પ્રભાવશાળી શ્રાવકના પ્રયાસથી થયો, એવી જ રીતે ધર્મદાસના પ્રયાસથી પૃથ્વીરાજ આર્યરક્ષિતસૂરિના પરિચયમાં આવ્યો હશે. આ ઉપરથી એમ પણ જાણી શકાય છે કે પૃથ્વીરાજની સભામાં જૈન શ્રાવકો પણ આગળ પડતું સ્થાન ભોગવતા હતા.

પુત્ર-કામેષ્ટિ યજ્ઞ

૨૧૯. આપણે જોયું કે કપર્દિને રાજા સિદ્ધરાજે પોતાનો દંડનાયક અથવા ભંડારી બનાવ્યો હતો, તથા તે આર્યરક્ષિતસૂરિનો ભક્ત હતો. તેનાં મુખેથી પ્રશંસા સાંભળીને સિદ્ધરાજે આહલ નામના મંત્રીને મોકલીને આચાર્યને પાટનગરમાં તેડાવેલા, અને તેમનું બહુમાન કરેલું.

૨૨૦. પદ્માવલીમાં સિદ્ધરાજે પુત્રપ્રાપ્તિ માટે કરેલા પુત્રકામેષ્ટિ યજ્ઞનો પ્રસંગ વિસ્તારથી અપાયો છે. રાજા નિઃસંતાન હોવાથી પંડિતોની સલાહથી એ યજ્ઞ કરે છે, તેની ક્રિયા માટે કાશી અને દૂર દૂરનાં સ્થળેથી વિદ્વાન પંડિતોને તેડાવે છે. યજ્ઞના દશમા દિવસની રાત્રિએ એક ગાય યજ્ઞશાળામાં દાખલ થાય છે, સર્પદંશ થવાથી ગાય ત્યાંજ મૃત્યુ પામે છે, અને એ રીતે યજ્ઞમાં વિધ્ન આવે છે. મુશ્કેલી એ હોય છે કે ગાયનાં મૃત્યુથી યજ્ઞનું કાર્ય આગળ ચાલી શકતું નથી અને પુત્રકામેષ્ટિ યજ્ઞ એક જ વખત કરી શકાય છે, બીજી વખત ન કરી શકાય. બધા ચિન્તામાં ડૂબે છે. આ મુશ્કેલીમાંથી બચવા માટે એક જ ઉપાય હતો અને તે એ કે જો મૃત્યુ પામેલી ગાય યજ્ઞશાળામાંથી જીવતી થઈને બહાર નીકળી જાય તો જ યજ્ઞ ચાલી શકે. આ અશક્ય વાત હતી. હેમચંદ્રાચાર્યે કહ્યું કે પરકાય પ્રવેશિની વિદ્યા જાણનાર આ કાર્ય કરી શકે. રાજા જાણાવે છે કે એ વિદ્યાનો જાણકાર શોધવો ક્યાંથી? આચાર્ય આર્યરક્ષિતસૂરિનું નામ આપે છે. સિદ્ધરાજ ખુશ થાય છે કેમકે તેણે જ આર્યરક્ષિતસૂરિને પાટણુ તેડાવ્યા હોય છે. અનીવાર્ય રોકાણોને અંગે આચાર્યનાં ખબર-અંતર પણ એણે ન પૂછ્યાં હોવાથી તરત તે ઉપાશ્રયે જઈને ગુરુની ક્ષમા યાચે છે, અને યજ્ઞમાં મૃત્યુ પામેલી ગાયને જીવતી બહાર કાઢવાની વાત કહે છે. આચાર્ય તેમ કરવાનું વચન આપે છે અને પરકાય પ્રવેશિની વિદ્યાના પ્રભાવથી મૃત્યુ પામેલી ગાયને યજ્ઞશાળામાંથી જીવતી બહાર કાઢે છે. પોતાનું વચન પાળવામાં આચાર્ય અચળ રહ્યા એટલે એમને ‘અચળ’ બિરુદ આપીને એમના પરિવારને અચળગચ્છનાં નામથી રાજા ઓળખાવે છે.

૨૨૧. સિદ્ધરાજની જેમ પરમાર્હત કુમારપાલે પણ આર્યરક્ષિતસૂરિનું ખૂબ સન્માન કરેલું એમ પદ્માવલી જણાવે છે. કુમારપાલે વિધિપક્ષ કે અચલગચ્છને સૌ પ્રથમ અંચલગચ્છ તરીકે ઓળખાવ્યો, એ વિષે આપણે જોઈ ગયા.

રાઉત હમીરજી પરમાર

૨૨૨. રાઉત હમીરજી પરમાર ભિન્નભાણ પાસેનાં રતનપુર નામનાં નગરમાં રાજ્ય કરતો હતો. તેને જેસંગદે નામે પુત્ર હતો. પારકરના ભુદેસર નગરના રાણા ભારમહલને સુહદે નામની સ્ત્રીથી થયેલ સરસ્વતી નામની પુત્રીને જેસંગદે સાથે પરણાવેલી. લગ્નમાં નવ લાખ પીરોજીનો ખર્ચ થવાથી પુત્રવધૂને નવલખી તરીકે ઓળખાવવામાં આવતી. તેનો પુત્ર રાજમહેલમાંથી ગૂમ થઈ જતાં તેને ગોતવા અનેક પ્રયાસો કરવામાં આવ્યા.

૨૨૩. સં. ૧૨૧૦ માં આર્યરક્ષિતસૂરિ રતનપુર પધાર્યા. સંઘના લોકો ઉદ્વિગ્ન જોવાથી ગુરુએ પૂછતાં રાજકુમારનાં હરાવાની વાત તેઓએ કહી. આચાર્યને મહાપ્રભાવક જાણીને રાજા ગુરુને વંદન કરવા ઉપાશ્રયમાં પધાર્યો અને કુમારને શોધી આપવાની આગ્રહપૂર્વક વિનંતિ કરી. આચાર્યે વિનંતિ સ્વીકારી. પંડિત લાલન ગોત્રસંગ્રહમાં એ સંબંધક એક ચમત્કારિક પ્રસંગ વર્ણવે છે. આચાર્યના પ્રભાવથી રાજકુમાર પ્રાપ્ત થાય છે અને બધે હર્ષ ફેલાય છે. રાજા પ્રસન્ન થઈને કુટુંબ સહિત જૈનધર્મ સ્વીકારે છે.

૨૨૪. કુમારનું નામ સખતસંઘ રાખવામાં આવ્યું. પં. ભાલન જણાવે છે કે મહાકાલીદેવી કુમારને સોંપે છે એ પછી આર્યરક્ષિતસૂરિએ વાસક્ષેપ નાંખી બાળકને એવા આદીર્વાદ આપ્યા કે જે કાઈ રોગી માણસ પર આ બાળક હાથ ફેરવશે તેનો રોગ તેમજ સર્વ પ્રકારનું વિપ દૂર થશે. કુમાર મોટા થયા ત્યારે લોકો એના ગુણોની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. આથી, તેના વંશજને સદસગુણગાંધીથી ઓળખાવા લાગ્યા. રાહિત જેસંગે શત્રુન્યયનો સંઘ કાઢીને ઘણું ધન ખર્ચ્યું. સોનામહોરોની લદાણી કરી, ચોરોમી ગચ્છોમાં પહેરામણી કરી, આગમગ્રંથો લખાવી ઘણો યશ સંપાદન કર્યો. ગુરુના ઉપદેશથી તેનાં કુટુંબને ઓશવાળ જ્ઞાતિમાં ભેળવવામાં આવ્યું, અને ચામુંગદેવી એમની ગોત્રજન થઈ.

૨૨૫. ભદ્રગ્રંથોમાં પણ ઉક્ત પ્રસંગ જોવામાં આવે છે, પરંતુ બાળકનું નામ સખતસંઘને બદલે માલદે હોવાનો તેમાં ઉલ્લેખ છે. માલદે ઉપરથી તેના વંશજને એ ગોત્રથી પ્રસિદ્ધ થયા. માલદેના વંશજને થરપારકરથી કચ્છ આવીને વસ્યા. ભદ્ર ગ્રંથોમાંથી વિશેષમાં એ પણ જણી શકાય છે કે નાની બાપ્પરથી આ વંશના પાંચ ભાઈઓ (૧) નરશી (૨) વૃજલાલ (૩) ખેતશી (૪) કરમણુ (૫) આશો વિગેરે સં. ૧૫૯૬ માં જન્મ રાવલ સાથે કચ્છથી સાથે ચાલી હાલારમાં નાની રાકુદર, વીશોતરી, મુંગણી, વસઈ વિગેરે ગામોમાં વસ્યા. એમાંના શરાના પુત્ર અધાએ સં. ૧૭૯૭ માં પુનર્જન્ન કરતાં તેમનાં કુટુંબને દશા જ્ઞાતિમાં જવું પડ્યું. તેનો વિસ્તાર દલતુંગી ગામમાં વસવાટ કરે છે.

૨૨૬. ભદ્રગ્રંથોમાંથી હમીરજીના પુત્ર જેસંગ અને તેના પુત્ર માલદેનું વંશવૃક્ષ આ પ્રમાણે પ્રાપ્ત થાય છે. માલદેનો પુત્ર ખેતો-પમાણુ-આશો-જેઠો-કરમણુ-મેઘો-પોઘો-ભારમલ-પેથરાજ-આશો, તે કચ્છનાં રાપર ગામમાંથી સં. ૧૫૯૬ માં જન્મરાવલ સાથે હાલારમાં આવીને મોટા ટોડા ગામે અને તેના વંશજને રાકુદર ગામે વસ્યા. ત્યારપછી દલતુંગી (સં. ૧૮૦૦)માં, -આશો-કરમશી-હેમો-નથુ-ગોસર-હીરજી-શરો-અધો, તેણે સં. ૧૭૮૯ માં પુનર્જન્ન કર્યા અને રાકુદર ગામમાંથી તેના વંશજને દલતુંગીમાં દશા થઈને વસ્યા.

શુભંકર વંશ

૨૨૭. ત્રિપુરી મહારાજ, ‘જૈન પરંપરાનો ઇતિહાસ’ ભા. ૨ માં જણાવે છે કે શુભંકરવંશનો મૂળપુરુષ શુભંકર પોરવાડ જ્ઞાતિનો, વિધિપક્ષગચ્છનો શ્રાવક હતો. આ વંશમાં વગચ્છના મલયપ્રભસૂરિ થયા જેઓ સેવાકપુત્ર યશોધન, તેમના પુત્ર સુમદેવના પુત્ર હતા. આ વંશમાંથી મલયપ્રભસૂરિ, મદનચંદ્ર, ઉદયચંદ્ર, લલિતકીર્તિસૂરિ, જયદેવસૂરિ, પં. ધનકુમારગણિ, સાધવી જિનસુંદરી ગણિની, તથા ચંદનબાલા-ગણિની વગેરે દીક્ષિત થયાં હતાં. વિધિપક્ષના શ્રાવક શેઠ શુભંકર પોરવાડની પરંપરામાં અનુક્રમે સેવાક, યશોધન, બાહુ, દાહડ, સોલાક, ચાંદાક, અને પૂર્વદેવ થયા. આ કુટુંબે ઘણાં સાધુ-સાધ્વીઓ આપ્યાં છે.

આર્યરક્ષિતસૂરિનો દેહોત્સર્ગ

૨૨૮. ગૂર્જર, સિંધ, સોરઠ, માલવ, મરુ ઇત્યાદિ પ્રદેશોમાં વિહાર કરીને આર્યરક્ષિતસૂરિએ અનેક જીવોને પ્રતિબોધ આપ્યો; એમના ઉપદેશથી અનેક ધર્મકાર્યો થયાં; શાસનનો ઉદ્યોત કરવામાં એમણે ભગીરથ પ્રયત્નો કર્યા ઇત્યાદિ વિષે આપણે જ્ઞેષ્ઠ ગયા. સં. ૧૨૨૬માં ૯૧ વર્ષની ઉંમરે એમનો દેહોત્સર્ગ ભગીરથ પ્રયત્નો કર્યા ઇત્યાદિ વિષે આપણે જ્ઞેષ્ઠ ગયા. સં. ૧૨૨૬માં ૯૧ વર્ષની ઉંમરે એમનો દેહોત્સર્ગ થયો. મેરુતુંગસૂરિનાં નામે પ્રસિદ્ધ થયેલી પદાવલીમાં એકસો વર્ષનું આયુષ્ય પૂર્ણ કરીને સં. ૧૨૩૬ માં પાવાગઢ પર સાત દિવસનું અનશન કરીને તેઓ દેવલોક ગયા એવો ઉલ્લેખ છે. મહેન્દ્રસિંહસૂરિએ તથા મેરુતુંગસૂરિએ શતપદી તથા લઘુશતપદીમાં મૃત્યુ-સંવત ૧૨૨૬ નોંધેલ છે; મૃત્યુસ્થળનો તેમણે નિર્દેશ

કર્ચો નથી. પં. લાલન 'જૈન ધર્મના પ્રાચીન ઇતિહાસ'માં પણ મૃત્યુ સંવત ૧૨૨૬ સ્વીકારે છે. 'ગુર્વાવલી' તથા 'વીર વંશાવલી'માં મૃત્યુ સંવત ૧૨૩૬ છે પરંતુ સ્થળ નિર્દેશ એમાં પણ નથી. મુનિ લાખા રચિત ગુરુપદાવલીમાં પણ એજ સંવત છે અને મૃત્યુ ખેતાતટપુરે એકસો વર્ષની ઉંમરે થયું એવો ઉલ્લેખ છે. ભીમશી માણેક પણ એવી જ રીતે ગુરુપદાવલીમાં સં. ૧૨૩૬ માં એણેપમાં મૃત્યુ થયું હોવાનું નોંધે છે.

૨૨૯. અંચલગચ્છના ઇતિહાસ માટે મહેન્દ્રસિંહસૂરિ રચિત 'શતપદી' તેમજ મેરુતુંગસૂરિ રચિત 'લઘુ શતપદી' ખૂબ જ પ્રમાણભૂત ગ્રંથો છે. મેરુતુંગસૂરિનાં નામે પ્રસિદ્ધ થયેલી પદાવલીમાં, પાંચમને માનનારા ગચ્છોને પાટણ બહાર જવાનું ફરમાન કુમારપાલ રાગ્નએ કાઢેલું, પરંતુ જયસિંહસૂરિ વાક્યાતુર્યથી પાટણમાં જ રહ્યા-એવો ઉલ્લેખ છે, પરંતુ આર્યરક્ષિતસૂરિનાં નામ અંગે ક્યાંયે નિર્દેશ નથી. એ પ્રસંગ પછી કુમારપાલ રાગ્નનું મૃત્યુ થયું. આ અનુસાર, સં. ૧૨૩૦ વખતે આર્યરક્ષિતસૂરિ વિદ્યમાન ન હોવાની શક્યતા વધારે છે. આથી એમનું મૃત્યુ સં. ૧૨૨૬ માં થયું હોય એ વધુ સ્વીકાર્ય બને છે. *

* પ્રો. પિટર્સન પોતાના સંસ્કૃત હસ્તપ્રતવિષયક સને ૧૮૮૬-૮૨ ના અહેવાલમાં આર્યરક્ષિતસૂરિનું મૃત્યુ સં. ૧૨૨૬ માં થયું હોવાનું શતપદીને આધારે સ્વીકારે છે. ડૉ. કલાટ ભીમશી માણેકની પદાવલીને આધારે આર્યરક્ષિતસૂરિનું મૃત્યુ સં. ૧૨૩૬ માં થયું હોવાનું નોંધે છે, છતાં સં. ૧૨૨૬ માં એમનું મૃત્યુ થયું હોવાની સંભાવના તેઓ જતી કરતા નથી. એ બંને વિદ્વાનોની નોંધો ઉપયોગી હોઈને ઉલ્લેખનીય છે:

Aryarakshita—

Founder of the Anchala or Vidhipaksha gachcha. Guru of Jaysinha, who was guru of Dharmaghosha. 8, App. p. 219. This Dharma ghosha wrote in Samvat 1263. 1, App p.12. In Merutunga's Satapadisa-roddhara (Nos. 1340-1, of this Report's Collection) it is stated that this Aryarakshita was born in Samvat 1136, in the village Dantani, that he took vrata in Samvat 1142, and that he died, at the age of 91 in Samvat 1226. He was called Godu by his father, Vijayachandra by his guru, and Aryarakshita by his Suri. In the pattavali of the Anchala gachcha (Bombay Ed. 1889) it is stated that Aryarakshita founded the gachcha in Samvat 1169.

—Prof. Peterson.

Aryarakshit-Suri, born Samvat 1136 in Dantranagram (Merut. P. 11: Dantani), mula-naman Godu (Merut. Godau), son of the Vyavaharin Drona of the Pragvatajnati, diksha Samvat 1146 (Mer. 1141, Satapadi-Samuddhara 1142), obtained from the guru the name Vijayachandropadhyaya, Suri Samvat 1202 under the name Aryarakshita suri, + Samvat 1236 at the age of 100 (Mer. and Sat. 1226 and 91).

—Dr. Klatt

૨૩૦. આર્યરક્ષિતસૂરિનું મૃત્યુ બેળુપતટમાં થયું હોય એ પણ સાંભવિત છે. મેરુતુંગસૂરિ લઘુ શત-પદ્ધતિમાં જણાવે છે કે વાહકગણિની પ્રેરણાથી હેમચંદ્રાચાર્યે જ્યોતિર્હરિને કહ્યું કે-તમે બિહુલપતટથી સંઘ બોલાવી એક સમાચારી કરો. ગુરુએ ઉત્તર આપ્યો કે જે સર્વે ગચ્છા એક થઈને અમને કહેશે તો અમે પણ તેમ જ કરશું. વાહકગણિને થયું કે આ તો અંદર અંદર કલહ જતો એવું થયું, એટલે એમણે જ્યોતિર્હરિને મારવા અસુક માણુમોને શેક્યા. પરંતુ ગુરુને તેઓ કાંઈ ન કરી શક્યા. ઉદ્દાતા વાહકગણિ પોતે જ શૂળથી ખીડાવા લાગ્યા. હેમચંદ્રાચાર્યે પૂછ્યું કે તમે કાતો અપરાધ કર્યો છે? વાહક-ગણિએ યથાસ્થિત વ્રતાંત કહી સંભળાવ્યો એટલે હેમચંદ્રાચાર્યે કહ્યું કે એ વ્યાધિ બીજા દ્રાધી મટે તેમ નથી કિંતુ આર્યરક્ષિતસૂરિના ચરણોદકથી જ મટશે. તે અનુસાર ચરણોદક મંગાવીને તેમને સ્વસ્થ કરવામાં આવ્યા. આર્યરક્ષિતસૂરિ વિષે આ છેલ્લો પ્રસંગ ઉપલબ્ધ છે. શક્ય છે કે તે સં. ૧૨૨૬ માં બન્યો હોય અને બેળુપમાં જ આચાર્યનું મૃત્યુ થયું હોય, કેમકે કવિવર કાન્હ રચિત ‘ગચ્છનાયક ચુરુરાસ’ અનુસાર સં. ૧૨૨૬ માં આર્યરક્ષિતસૂરિ બેળુપમાં જ હતા.

ખંડનપદુ ઉપાધ્યાય ધર્મસાગરજીએ કરેલું અંચલગચ્છનું ઉગ્ર ખંડન.

૨૩૧. તપાગચ્છે તેમજ ખરતરગચ્છે અંચલગચ્છનું ખંડન કર્યું છે તેમજ તેમણે એક બીજાનું ખંડન-મંડન પણ કર્યું છે. ૧૭ મી સદીમાં થઈ ગયેલા ઉપાધ્યાય ધર્મસાગરજીએ ‘પ્રવચન પરીક્ષા’ નામના ગ્રંથમાં અન્ય ગચ્છોની સાથે અંચલગચ્છનું ઉગ્ર ખંડન કર્યું છે જેનો સાર નીચે મુજબ છે.

૨૩૨. ‘અંચલગચ્છની ઉત્પત્તિ સં. ૧૨૧૩ માં થઈ. તે ગચ્છના સંસ્થાપક પૂર્ણિમા પક્ષના નરસિંહ હતા જેમની એક આંખ જોખમાયેલી હતી. એક વખત નરસિંહ જ્યારે બ્યુતા નામનાં ગામમાં હતા, ત્યારે ત્યાં નામની એક આંધળી અને ઘણી જ પૈસાદાર સ્ત્રી તેમને વંદન કરવા આવી પણ તે પોતાની મુહપત્તિ લાવવી વિસરી ગઈ હતી. નરસિંહે તેને કહ્યું કે જો તમે મુહપત્તિ ભૂલી ગયા હો તો તેને બદલે તમારાં વસ્ત્રો છોડો પણ ચાલશે. તોણે પણ તે વાત કબૂલ રાખી. એવી રીતે તેના પૈસાની મદદથી તેઓ બન્નેએ ત્યાં આંચલિક મતની સ્થાપના કરી. ત્યારથી પ્રતિક્રમણ વખતે પણ તેઓ મુહપત્તિને બદલે વસ્ત્રના છોડાને ઉપયોગ કરવા લાગ્યાં.’

૨૩૩. ધર્મસાગરજીએ અંચલગચ્છનું ખંડન કરવામાં અને અનુચિત આક્ષેપો કરવામાં સત્યને નેવે જ મૂકી દીધું છે. એમનાં ખંડનાત્મક લખાણથી સર્વે મતો ખળભળી ઊઠ્યા, અને તેનું જો સમાધાન ન થાય તો આખા જૈન સમાજમાં દાવાનળ અગ્નિ પ્રકટે. આથી તપાગચ્છાચાર્ય વિજયદાનસૂરિએ ઉપયુક્ત ગ્રંથને પાણીમાં બોળાવી દીધો અને તેને અપ્રમાણ ફેંટાવ્યો. ધર્મસાગરજીને જિનશાસનમાંથી બહિષ્કૃત કરવામાં પણ આવ્યા. એમણે એમનાં બેજવાબદાર લખાણ મટે સંઘની ક્ષમા પણ યાચી. ધર્મસાગરજીનાં ખંડનાત્મક વલણને લીધે ખુદ તપાગચ્છમાં પણ ભંગાણ પડ્યું. તપાગચ્છ ‘દેવસૂર’ અને ‘આણંદસૂર’ એમ બે પક્ષોમાં વિભક્ત થયો. હીરવિજયસૂરિએ પ્રથમ સાત બોલ અને પાછળથી બાર બોલ એ નામે આસાઓ જાહેર કરી અથડામણ ઓઢી કરવા પ્રયાસો કર્યા. પરસ્પર ગચ્છોમાં અગાઉની માફક પ્રેમ જળવાઈ રહે, અને ઉત્સુત પ્રજાણાની વૃદ્ધિ ન થાય એટલા માટે દશમા બોલમાં હીરવિજયસૂરિએ જણાવ્યું કે, ‘તથા શ્રી વિજયદાનસૂરિ બહુજન સમક્ષ જલશરણુ જે કીધું ઉત્સુત-કંદ-કુદ્દલ ગ્રંથ તેહ માંહિલું જે અસંમત અર્થ બીજા કાઈ ગ્રંથ માંહિ આણ્યઉ હુવઈ, તઉ તે તિહાં અર્થ અપ્રમાણુ જાણિવઉ.’

૨૩૪. આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે ધર્મસાગરના અપ્રમાણિક ગ્રંથોનો આશ્રય લઈ આજે પણ

કેટલાક કદાચદીઓ ગચ્છોમાં પરસ્પર વૈમનસ્યતી વૃદ્ધિ કરી રહ્યા છે !! એ સમયના પ્રભાવક તપાગચ્છીય આચાર્યો-વિજયદાનસૂરિ, હીરવિજયસૂરિ અને વિજયસેનસૂરિ આદિએ જે ગ્રંથોને સર્વથા અસદ્દેશનીય, અમાન્ય, અપ્રમાણિક ગણ્યા હતા અને જેને સ્વયં ધર્મસાગરે સ્વીકૃત કરી ‘મિચ્છામ દુષ્કૃત્મ’ દીધેલ, આજે એમનીજ પરંપરા અનુસરનારાઓ એ ગ્રંથોને ઉપાદેય સમજી પ્રકટ કરી કલેશ વધારવાનું કલંક વહેરે છે એ ખરેખર, દુઃખની વાત છે.

૨૩૫. પૂર્વે કાઈએ ન કહેલી અને કાઈએ ન સાંભળેલી વાતો ગચ્છાંધતાને લીધે ધર્મસાગરે લખી એ આપણે જોયું, એટલે એ વિષે વધુ જણાવવું અપ્રસ્તુત છે. પરંતુ એક વાત પર લક્ષ્ય ખેંચવું અહીં જરૂરી છે કે તપાગચ્છની પદ્માવલીઓમાં અંચલગચ્છની સ્થાપના સં. ૧૨૧૩માં દર્શાવવામાં આવે છે. આપણે જોઈ ગયા કે આ ગચ્છની સ્થાપના સં. ૧૧૬૬માં થયેલી છે જે અંગેનાં અનેક પ્રમાણો વિદ્યમાન છે, જતાં અંચલગચ્છની સ્થાપનાનો સંવત અને તેટલો પાછળ દર્શાવવાનું વલણ તપાગચ્છની પદ્માવલીઓમાં ધ્યાન ખેંચે એવું છે. ડૉ. ભાંડારકરની આ મુદ્દા સંબંધમાં દલીલ ગળે ઉતરી જાય એવી છે:

૨૩૬. The Siddharaja mentioned in connection with Jayasimhasuri can possibly be no other than the Siddharaj alias Jayasimhadeva of Anhilwara who reigned from Samvat 1150 to 1199 and whose reign was not noted for religious controversies among Jain sects. If therefore Jayasimhasuri was really a contemporary of Siddharaj, the date Samvat 1213 assigned to the rise of the Anchalika sect in the Tapa-gachcha Pattavalis published by Klatt and Dharmasagara in his ‘Pravachana-pariksa’ cannot be correct. The other date Sam. 1159 assigned to it in a Pattavali noted above is more likely to be the correct one.

‘It might be mentioned on Dharmasagar’s authority that the Aryarakshita who stands first in the above list was the same as Narasimha, the originator of the Anchalika-gachha’.

(Dr. Bhandarkar’s Report 1883-84)

૨૩૭. અંચલગચ્છની પ્રાપ્ત થયેલી જે પ્રાચીન પદ્માવલી ડૉ. ભાંડારકરે ચોથા રીપોર્ટમાં પ્રકાશિત કરી છે, તેમાં અંચલગચ્છનો સ્થાપનાસંવત ૧૧૫૬ હોઈને તેઓએ એ વર્ષ ખરું માન્યું છે. કદાચ પ્રત લખવામાં લહિયાએ કે ડૉ. ભાંડારકરે વાંચવામાં પણ ભૂલ કરી હોય, કેમકે અંચલગચ્છની સ્થાપના સં. ૧૧૬૬ માં થઈ હોવાનાં યંત્રાંજ પ્રાચીન પ્રમાણો સાક્ષી પૂરે છે.

મંત્રી ભાટા

૨૩૮. અંચલગચ્છીય શ્રાવકોમાં મંત્રી ભાટાનું નામ વિશેષ ઉલ્લેખનીય છે. શ્રીમાતી જ્ઞાતીય, ભારદ્વાજ શ્રેષ્ઠી મહિયા તથા તેની પત્ની કૂલાને ત્યાં માંડવગઢમાં તેનો જન્મ થયો. તેની પત્ની દેમીથી તેને લુંભા નામનો પુત્ર થયો. મંત્રી ભાટા ઘણો જ પ્રતાપી હતો. સિદ્ધરાજ જયસિંહે સહસ્રલિંગ તળાવનાં નિર્માણમાં તેની કાર્યદક્ષતાનો ઉપયોગ કર્યો એ પરથી જ એની શક્તિનો આપણને પરિચય મળી રહે એમ છે. રાજ્યએ પ્રસન્ન થઈને તેને સં. ૧૧૭૪ માં ‘માતર પાસેનું’ ગોભલેજ નામનું ગામ અક્ષિશમાં આપ્યું. એ ગામમાં ભાટાએ પથ્થરો મોકલાવી એક તળાવ અને આર કૂવાઓ બંધાવ્યાં. તેણે

શત્રુજ્વળ પર જિતવિજયની ખળ પ્રતિષ્ઠા કરાવેલી. આર્યરક્ષિતમૂરિના ઉપદેશથી એ પ્રતિષ્ઠા થઈ હોવાની સંભાવના છે. કાઈ કારણવશાત્ રાજા તેના પર રૂઢથો. સદસ્સલિંગના પથ્થરોના ભાટાએ ગોમલેગનાં સ્થાપત્યોમાં ઉપયોગ કર્યો હોઈને એ કારણે રાજાની નાખુશી તેણે વહોરી લીધી હોય એ સંભવિત છે. જિતવિજયજી સંપાદિત શ્રીમાલી જૈન કુટુંબની જૂની વંશાવલીમાં મંત્રી ભાટા વિશે આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થાય છે—‘પૂર્વિ સારિંગ ભાઈ મલિયા ભા. ફૂલાં, પુ. ભાટા, તે સિદ્ધરાજ જેસિંગદેવ રાજ્યે વ્યાપારી સદસ્સલિંગ ઉપરિ રાયનુ આદેશ ચિત્ત કરી નિહાં પાપાણુ અણુવિ તે પાંચ ગજ સાડાં દોઢ રખાવઈ. વરનણુ માટે રાયે ગોમલેગ ગામ આપ્પકે છઈ. ચિટાત્તર માંદિ માતર પાસિં નિણિં ગાંભિં પાપાણુ મોકલઈ નિણિં ગાંભિ નસાવ ૧ રૂપ ૧૨ કરાવ્યા. શ્રી શત્રુજ્વળે પ્રાસાદ બિંબ પ્રતિષ્ઠિત અંચલગચ્છે. પછિ કાલાંતરે રાજા રૂઢો દેખી એ પાપાણુની રાવ (?) કીધી. મં. ભાટા મંડપદુર્ગે વાસ્તવ્યઃ ભાટા ભા. દેમી પુ. લુંભા ભા. માતી પુ. ૧ માધવ ૨ કૃશવ...’

જુઓ—‘જૈન સાહિત્ય સંશોધક’ ખં. ૧, અં. ૪. પૃ. ૧૬૬.

દશા-વીશાનો ભેદ

૨૩૯. આર્યરક્ષિતમૂરિના સમયમાં દશા-વીશાનો ભેદ હોવાનો ઉલ્લેખ પં. હીરાલાલ હં. લાલન ગોત્રસંબ્રહ્માં કરે છે અને એક પ્રસંગ આ પ્રમાણે નોંધે છે : ઉદયપ્રભસૂરિના ઉપદેશથી કાલ્યાણન શ્રીમાલી જૈનો થયા. તેનો મૂળ પુરુષ શ્રીમદ્ભલ લિત્તમાલના હનુમંત પાડમાં વસતો હતો. તે શ્રી શાંતિનાથ ભગવાનનો ગોષ્ઠિક અને સાન કરોડ દ્રવ્યનો આસામી હતો. શ્રેષ્ઠી મુજ્જ, લીંખા, સામંત, જિનદાસ ઇત્યાદિ તેના વંશજો હતા.

૨૪૦. જિનદાસ શેઠ જોણપમાં વસતા હતા. તે વખતે સં. ૧૧૪૫ માં ત્યાં ભીમરાજ રાજ્ય કરતો હતો. તેને સંતાન ન હોવાથી પોતાના પ્રધાન જોગાની પુત્રી માતાને પુત્રી કરીને રાખી હતી. એક વખતે દિવાળીને દિવસે રાજા માતાને પોતાના જોગામાં લઈ રાજસભામાં બેસાડે હતા. તે વખતે જિનદાસ જુહાર કરવાને રાજસભામાં આવ્યો. તેનું રૂપ જોઈ માતા તેના પર મોહિત થઈ. રાજાએ તેને જિનદાસ સાથે પરણવા માટે પૂછ્યું, ત્યારે માતાએ હા પાડી. પરંતુ જિનદાસે વાંધો લીધો કે, ‘અમે વીસા શ્રીમાલી છીએ જ્યારે માતાકુમારીનો પિતા દશા શ્રીમાલી છે. એટલે તે કન્યાને હું પરણી શકું નહીં.’ પરંતુ રાજાએ અળગળ્યરીથી તે અન્નેનાં લક્ષ કર્યાં.

૨૪૧. જિનદાસ શેઠ જોણપથી રૂઢાંતર કરી આરાસણમાં જઈ વસ્યા, અને તેના વંશજો સં. ૧૧૮૫ થી લઘુસગ્ગતીય શાળાના થયા. આરાસણમાં એ પછી મરકી ફેલાઈ અને જિનદાસના વંશજ મંત્રી નાયક કુટુંબ સહિત ઈડરમાં જઈ વસ્યા.

શ્રીમાલીઓનું ઓશવાળ થયું.

૨૪૨. આ અરસામાં કેટલાક શ્રીમાલીઓ ઓશવાળ જાતિમાં દાખલ થયા. આપણે જોયું કે ભાલેજમાં યશોધન ભણુશાલીના જાતિયંધુ આભારેંડનો પરિવાર સં. ૧૧૮૫ માં ઓશવાળ થયો. એવી જ રીતે ઘણાં કુટુંબોનું શ્રીમાલીમાંથી ઓશવાળમાં રૂપાંતર થયું હોવાનાં પ્રમાણો ઉપલબ્ધ અને છે.

૨૪૩. સં. ૧૦૦૭ માં ભિન્નમાલમાં પરમારવંશનો મોમકરણ નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો. અંચલગચ્છીય વદલખી શાળાના જયપ્રભસૂરિના ઉપદેશથી તે જૈન થયો. સં. ૧૧૧૧ માં મુસલમાનોએ ભિન્નમાલનો નાશ કરતાં તેના વંશજ રાય ગાંગા આહમરે આવીને વસ્યા. ત્યાંના પરમારવંશીય રાજા

દેવડે રાય ગાંગાના પુત્ર મુનિચંદ્રને ‘સેલહોન’ પદવી આપી. મુનિચંદ્રનો ગુણુચંદ્ર નામે પુત્ર થયો. પં. લાલન ગોત્રસંગ્રહમાં નોંધે છે કે એ વખતે આર્યરક્ષિનસૂરિ આદ્યમ્બેર પધાર્યો. તેમના ઉપદેશથી તથા જ્યસિંહસૂરિની પ્રેરણાથી ત્યાંના સંઘે ગુણુચંદ્રને સં. ૧૨૧૬ માં ઓશવાળ જ્ઞાતિમાં ભેળવ્યા. એના વંશજને વડેરા ગોત્રથી પ્રસિદ્ધ થયા.

૨૪૪. લિન્નમાલનો રહેવાશી કાશ્યપ ગોત્રીય જુના નામનો શેઠ ઉદયપ્રભસૂરિના ઉપદેશથી શ્રીમાલી જૈન થયો. તેના વંશજ અનાશેઠ લિન્નમાલનો નાશ થતાં અચવાડી વસ્યા. સં. ૧૧૫૫ માં તેમણે મુવણુ-ગિરિ પર પ્રાસાદ કરાવીને તેમાં અઢાર ભાર પીત્તલની જિનપ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા કરાવી. એના વંશજ લાલાના પુત્ર અમરા ઓશવાળ જ્ઞાતિની કન્યાને પરણ્યા. તેમનો પુત્ર ખેનસી મામચીરિ ગામમાં મોશાળમાં ઉછર્યો. એ પછી તેના વંશજે ઓશવાળ જ્ઞાતિમાં લાઠી ગોત્રથી પ્રસિદ્ધ થયા. મામચીરિ ગામમાં ઝપલ શેઠના પુત્ર ઉદેશીએ પચાસ મણની રૂની ગાંસડી ઉપાડી, તેથી લોકો તેને ગડો કહેવા લાગ્યા. પાઠળથી તેના વંશજે ગડા ગોત્રથી પ્રસિદ્ધ થયા.

લિન્નમાલની ઉન્નતિ અને તેનો નાશ.

૨૪૫. ગુજરાતની પ્રાચીન રાજધાનીનું મુખ્ય નગર લિન્નમાલ એક સમયે ખૂબ પ્રસિદ્ધ હતું. આ નગરના વસવાટ સંબંધમાં વિશેષ માહિતી અનુપલબ્ધ છે. આ નગર કોણે વસાવ્યું એનો ઇતિહાસ પણ મળતો નથી. જનશ્રુતિને આધારે આ નગરનું અસ્તિત્વ અતિ પ્રાચીન કાળથી હતું એમ જણાય છે. પુરાણોનાં કથન અનુસાર આ નગરનાં ચાર યુગમાં બુદ્ધાં બુદ્ધાં ચાર નામો હતાં. સત્યયુગમાં તેનું નામ શ્રીમાલ, ત્રેતામાં રત્નમાલ, દ્વાપરમાં પુષ્પમાલ અને કળિયુગમાં લિન્નમાલ હતું. હેલ્હુ નામ લિન્ન અને માલ નામની જનિઓનાં કારણે પર્યું હોવાનું સૂચન હેમચંદ્રાચાર્યનાં લખાણોમાંથી મળી શકે છે. ચાર યુગોની કલ્પનાનો ધ્વનિ એ હોઈ શકે કે શ્રીમાલ ચાર વખત કરતાં વધુ ચાર લટાયું હશે, એને જ યુગની કલ્પનામાં ઘટાવાયું હશે. ખીજાં એ નામો કરતાં શ્રીમાલ અને લિન્નમાલ એ નામો જ લોકપ્રસિદ્ધ રહ્યાં છે. શ્રીમાલમાંથી લિન્નમાલ નામનો ફેરફાર કોઈ ઘટનાવિશેષને આભારી જણાય છે. શ્રીથી લિન્ન એવું લિન્નમાલ એવો સંકેત જ આમાંથી ફલિત થયો લાગે છે.

૨૪૬. ઓશવાળ, શ્રીમાલી અને પોરવાડ એ ત્રણેય મુખ્ય જનિઓ મૂળ લિન્નમાલ નગરમાં વસતી હતી. સંજોગો અનુસાર જેમણે લિન્નમાલ છોડ્યું, તેમણે એ શહેરની હદ-ઓસ છોડ્યા બાદ જે શહેર વસાવ્યું તેને ઓસિયા નગર નામ અપાયું. આ નગરનાં રાજ-પ્રભને શ્રી પાર્શ્વનાથ સંતાનીય રત્નપ્રભ-સૂરિએ પ્રતિષ્ઠાથી જૈન બનાવ્યા, જે અંગે આપણે ઉલ્લેખ કરી ગયા છીએ. એ નગરના નવોદિત જૈન મહાજનવંશનાં નામથી ઓળખાયા. એ પછી ખડેલા નગરમાં પ્રથમવાર બાર ન્યાતો એકત્રિત થઈ હતી, ત્યારે જે વંશના પ્રતિનિધિઓ ઉપસ્થિત રહ્યા, તેઓ જે નગરથી આવ્યા હતા તે નગરનાં નામ પરથી તેમનાં વંશના નામો સ્થાપિત કરવામાં આવ્યાં; જેમકે ડીસાથી ડીસાવાલ, ખડેલાથી ખડેલાવાલ, શ્રીમાલ-લિન્નમાલથી શ્રીમાલી, ડીંગલાણુથી ડીંગુ, જલટાપટ્ટણુથી જલોરા, પડ્ડીથી પડ્ડીવાલ, ઓસિયાથી ઓશવાલ ઇત્યાદિ.

૨૪૭. લગભગ દશમા-અગિયારમા સૈકામાં આ નગરમાંથી ૧૮૦૦૦ શ્રીમાલીઓ સ્થળાંતર કરીને ગુજરાતની નવી રાજધાની પાટણ અને તેની આસપાસનાં ગામોમાં જઈને વસ્યા. આ રીતે લિન્નમાલની સમૃદ્ધિનો પ્રવાહ ગુજરાત તરફ વળ્યો અને જોતજોતામાં પાટણ અને ગુજરાત સંપત્તિ અને શક્તિથી

સંપન્ન અન્યાં. ઇતિહાસ કહે છે કે વડલમી ભાંડ્યું ને ભિન્નમાલે એ સંસ્કારો ઝીડ્યા. શ્રીમાલ-ભિન્ન-માલ એ સમયે ગુર્જરભૂમિનું મુખ્ય નગર હતું. પ્રભાવશાળી શ્રુતધર આચાર્યોએ એ પ્રદેશમાં ભગવાન મહાવીરની વાણીનો સંદેશધ્વજ ફેલાવ્યો અને એ ભૂમિને દેવગૃહોદી અસંકૃત અનાવી દીધી. પછી તો ભિન્નમાલ પણ ભાંડ્યું અને ગુર્જરાતની સંસ્કૃતિ દ્વય પાટણ તરફ વળી.

૨૪૮. પંડિત લાલન આ નગરનો કંઈક ઇતિહાસ ગોત્રસંગ્રહમાં આપે છે. આ નગરનો રાજકીય ઇતિહાસ અગત્યનો છે જ, કિન્તુ તેનો સામાજિક ઇતિહાસ તો અત્યંત મહત્ત્વપૂર્ણ છે. લાલનમાં ગુર્જરાતમાં જે જનતિઓ વસે છે—ચારે વર્ણની, તેનો સંબંધ આ નગર સાથે છે. ગુર્જરાતના પછીના ઇતિહાસમાં મહત્ત્વનાં કાર્યો કરનાર દૈશ્ય જનતિઓ—પોરવાડ, શ્રીમાલી વગેરેના રાસ નગરની કઈ દિશામાં હતા તે વિષે ‘શ્રીમાલ પુરાણ’ માં વિસ્તૃત દર્શાવેલો પ્રાપ્ત થાય છે. હયુએનસંગ નામનો ચીની મુસાફર પણ તેની યાત્રા-તોંધમાં આ નગરનો ‘પીસોમોસો’ નામથી ઉલ્લેખ કરી તેની ઉન્નતિ વર્ણવે છે. તે ઉપરાંત પ્રભાવક ચરિતમાં પણ એ પ્રદરણોમાં આ નગરનાં સંક્ષિપ્ત વર્ણનો છે. શ્રીમાલ ગુર્જર દેશનું નગર છે એમ એ સ્પષ્ટ રીતે કહે છે.

૨૪૯. આ નગરના રાજકીય ઇતિહાસ ઉપર યોગ્યે ગેઝેટિયરે ઘણો જ પ્રકાશ પાડ્યો છે, તે ઉપરાંત અન્ય પ્રમાણો દ્વારા પણ તે વિષે ઘણું જાણી શકાય છે. હયુએનસંગના આધારે ઉત્તરમાં ગુર્જર દેશ હતો જેની રાજધાની ભિન્નમાલ હતી. આ પ્રસિદ્ધ ચીની પ્રવાસી સં. ૬૯૭ ના અરસામાં અહીં આવ્યો મનાય છે. તે વખતે આ નગરનો રાજા વ્યાઘ્રમુખ ચાપવંશીય હતો. વર્મલાતનો સં. ૬૮૨ નો શિલાલેખ પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રભાવક ચરિતમાં વર્મલાતને ભિન્નમાલનો રાજા કહે છે. પરંપરા પ્રમાણે શ્રીમાલનો ગણાતો માધ શિશુપાલ વંધમાં વર્મલાતનો ઉલ્લેખ કરે છે, જેનો મહામાત્ય માધનો પિતામહ સુપ્રભદ્રેવ હતો. માધને સં. ૭૫૬ ના અરસામાં મૃદવામાં આવે છે, તે જોતાં ૫૦ વર્ષ પૂર્વે તેનો પિતામહ આ વર્મલાતનો મહામાત્ય હોય એ સંભવે છે.

૨૫૦. જૈન ગ્રંથકારોમાં સિદ્ધર્ષિએ ‘ઉપમિતિભવ પ્રપંચકથા’ ભિન્નમાલમાં સં. ૯૬૨ માં પૂરી કરી. હરિભદ્રસૂરિની સાહિત્ય પ્રવૃત્તિનું ક્ષેત્ર પણ શ્રીમાલમાં જ હતું. ઉદ્ધોતનસૂરિની ‘કુવલયમાલા કથા’ પણ ભિન્નમાલમાં સં. ૭૭૮ માં પૂરી થઈ.

૨૫૧. બ્રહ્મગુપ્તે સં. ૬૨૮ માં સિદ્ધાંત પૂરો કર્યો, ત્યારે વ્યાઘ્રમુખ નામનો ચાપવંશીનો રાજા હતો. હયુએનસંગ ભિન્નમાલમાં આવ્યો ત્યારે આ રાજા કે તેનો પુત્ર ગાદીએ હશે. જે કે દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી એ મતને સ્વીકારતા નથી. ભિન્નમાલમાં તો ગુર્જરાનું રાજ્ય જ હોવાનો સંભવ તેઓ માને છે.

૨૫૨. ભિન્નમાલનો ઇતિહાસ—પ્રસિદ્ધ રાજવંશ તે ગુર્જર પ્રતિહાર. પહેલો નાગભટ્ટ અથવા નાગાવલોક, પછી કાકુત્સ્થ અને દેવરાજ. તેની પછી આવનાર વત્સરાજ એક પ્રતાપી રાજા હતો. દિગંબરાચાર્ય જિનસેન તેનો ઉલ્લેખ કરે છે. સં. ૮૩૯ ની પછી નાગભટ્ટ ૨ જે જોને નાગાવલોક પણ કહેતા, તે કનોજના ચક્રાયુધને હરાવી સમ્રાટ બન્યો. ગ્વાલિયરના શિલાલેખથી જાણાય છે કે તેણે આન્ધ્ર, સૈંધવ, વિહર્લ, કલિંગ, અને વંગના રાજાઓને પરાજય આપ્યો. અને આનર્ત, માલવા, કિરાત, તુરુક, વત્સ અને મત્સ્ય દેશોના ગિરિદુર્ગો સર કર્યાં. તેનો એક શિલાલેખ સં. ૭૭૨ નો જોધપુરના ભુચકલા ગામમાંથી મળ્યો છે, તે ભગવર્તાનો ભક્ત હતો. આ નાગભટ્ટને જૈન ગ્રંથકારો ‘આમ’ નામથી ઓળખે છે. પ્રભાવક ચરિત પ્રમાણે તેનું મૃત્યુ સં. ૮૬૦ માં થયું. રાજ્યવિસ્તાર વધતાં તે તેની રાજધાની ભિન્નમાલથી બદલી કનોજ લઈ ગયો હોય એમ સંભવે છે.

૨૫૩. જનશ્રુતિ પ્રમાણે જગત્સવામી-સૂર્યનું પહેલું મંદિર સં. ૨૨૨ માં અંધાયું. સં. ૨૬૫ માં ભિન્નમાલ ભાંગ્યું, પહેલીવાર. સં. ૪૯૪ માં બીજીવાર શહેર ભાંગ્યું. સં. ૭૦૦ માં નગર ફરીવાર અંધાયું. સં. ૯૦૦ માં તે ત્રીજીવાર ભાંગ્યું. સં. ૯૫૫ માં ફરીવાર અંધાયું. અને ૧૪મા સૈદ્ધ સુધી સમૃદ્ધ રહ્યું.

૨૫૪. પં. લાલન ભિન્નમાલ વિષે જે હકિકત વર્ણવે છે, તે સંક્ષેપમાં આ પ્રમાણે છે : સં. ૨૦૨ માં આ નગરમાં અજિતસિંહ સોલંકી રાજ્ય કરતો હતો. એ વખતે મીરમામોચો નામના મુસલમાને નગરનો નાશ કર્યો. રાજા પણ મરાણો. નગર પુનઃ વસ્યું. તે વખતે શ્રીશ્રીમાત્રી બ્રાહ્મણોનાં ૩૧૦૦૦ ઘરો હતાં. અનુક્રમે સં. ૫૦૩ માં સિંહ નામે રાજા થયો. તે અપુત્ર હોવાથી અવંતીનગરીના મોહલ નામના ક્ષત્રિયના કુમાર જઈઆણુને દત્તક લીધો. સં. ૫૨૭ માં જઈઆણુકુમાર ગાદીએ આવ્યો. સં. ૫૮૧ માં તેનો પુત્ર શ્રીકર્ણ રાજા થયો. તેનો પુત્ર મૂલછ સં. ૬૦૫ માં ગાદીએ આવ્યો. સં. ૬૪૫ માં તેનો પુત્ર ગોપાલ રાજા થયો. સં. ૬૭૫ માં તેનો પુત્ર રામદાસ તેની ગાદીએ આવ્યો. સં. ૭૦૫ માં તેનો પુત્ર સામંત રાજા થયો. તેણે જયંત અને વિજયંત નામના પોતાના પુત્રોને રાજ્યના ભિન્નમાલ અને લોહિઆણુ એમ બે વિભાગો કરી આપ્યા. સં. ૭૧૯ માં બન્ને ગાદી ઉપર આવ્યા. પિતાનાં મૃત્યુ બાદ ભિન્નમાલના જયંત રાજ્યએ પોતાના ભાઈ વિજયંતનું લોહિઆણુ નગરનું રાજ્ય ખૂંચવી લીધું. આથી વિજયંત બેનાતટમાં પોતાના મામા અને રત્નાદિત્ય રાજાના પુત્ર વજ્રસિંહ પાસે ગયો. મોક્ષાળપક્ષ તરફથી રાજ્ય મેળવી આપવા આશ્વાસન મળતાં વિજયંત શંખેશ્વર જઈ વસ્યો. સર્વદેવસૂરિના ઉપદેશથી તેણે સં. ૭૨૩ ના માગશર સુદી ૧૦ ને ગુરુવારે જૈનધર્મ અંગીકાર કર્યો. તે પછી તેના મામાએ તેને લોહિઆણુનું પુનઃ રાજ્ય આપ્યું.

૨૫૫. સં. ૭૩૫ માં તેનો પુત્ર જયમહલ રાજા થયો. સં. ૭૪૧ માં તેનો ભાઈ જોગા તેની ગાદી ઉપર બેઠો. સં. ૭૪૯ માં જોગા પણ અપુત્ર હોવાથી તેનો ભાઈ જયવંત રાજા થયો. સં. ૭૬૪ માં તેમના વંશજ ભાણુ ગાદીએ આવ્યો. ભિન્નમાલનો રાજા જયંત અપુત્ર હોવાથી રાજ્ય ભાણુ રાજાના હાથમાં આવ્યું. ભાણુ રાજા મહાપરાક્રમી હતો. તેણે રાજ્યની હદ છંક ગંગા નદીના કિનારા સુધી વિસ્તારી. રાજ્યએ શત્રુજયનો તથા ગિરનારજીનો મોટો સંઘ પણ કાઢેલો. સંઘપતિને તિલક કરતી વખતે ઉદયપ્રભસૂરિ અને સોમપ્રભસૂરિ વચ્ચે વિવાદ થયો. ઉદયપ્રભસૂરિએ રાજાને ઉપદેશ આપીને જૈન બનાવેલો. રાજા સોમપ્રભસૂરિનો ભત્રીજો હતો. એ વખતે દરેક ગચ્છોના આચાર્યોએ મળીને નક્કી કર્યું કે પરંપરામાં ચાલ્યા આવતા ગુરુના જ તેઓ શ્રાવક ગણાય. આથી ઉદયપ્રભસૂરિના જ તેઓ શ્રાવક હયાં. ત્યારથી નક્કી થયું કે જે કોઈ આચાર્ય જેને પ્રતિબોધ આપી જૈન બનાવે તે આચાર્યનો તે શ્રાવક ગણાય અને તે શ્રાવકની યાદી આચાર્યે રાખવી. વહીઓ લખવાની પ્રથા ત્યારથી અમલમાં આવી. આ નિર્ણયનાં લખાણુ ઉપર નાગેન્દ્રગચ્છીય સોમપ્રભાચાર્યે, ઉપકેશગચ્છીય સિદ્ધિસૂરિ, નિવૃત્તિગચ્છીય મહેન્દ્રસૂરિ, વિદ્યાધરગચ્છીય હરિયાણુદસૂરિ, બ્રહ્માણુગચ્છીય જજ્જગસૂરિ, સાંડરગચ્છીય ઇશ્વરસૂરિ, બૃહહગચ્છીય ઉદયપ્રભસૂરિ વિગેરે ચોર્યાસી ગચ્છોના નાયકોએ વઢવાણમાં રહીને સં. ૭૭૫ ના ચૈત્ર સુદી ૭ ને દિવસે સહી કરી. ભાણુ રાજાએ પણ તેમાં સાક્ષી કરી.

૨૫૬. ભાણુ રાજાએ ઉકેશનગરના ઓશવાળા જાતિના જયમહલની કન્યા રત્નાબાઈ સાથે લગ્ન કરેલું. તે રાણીથી તેને રાણા અને કુંભા નામના બે પુત્રો થયેલા. સં. ૭૮૫ ના માગશર સુદી ૧૦ ને રવિવારે તેણે સાધર્મિક બંધુઓનાં મનોવાંછિત પૂર્ણ કરવાની ઉદ્દ્યોગણા પણ કરેલી.

૨૫૭. ભિન્નમાલનું સમૃદ્ધ રાજ્ય સં. ૧૧૧૧ માં મુસલમાન રાજા બોડીમુગલે લૂટ્યું અને ભિન્ન-

માલનો નાશ કર્યો. અનેક કુટુંબો એ વખતે સ્થળાંતર કરીને ગુજરાત તરફ વળ્યાં. આ બધો ઇતિહાસ પંડિત લાલન ગોવિંદસંપ્રદામાં વિસ્તારથી વર્ણવે છે. એની પ્રામાણિકતા ઇતિહાસકારો જ નક્કી કરી શકે. એમાં લખાયેલા સંવત ચર્યાસપદ છે. ભાટ-ચારણ કે એવા જ સંવતોનો એમાં ઉપયોગ થયો છે. પંડિત લાલન પોતે જણાવે છે કે હસ્તલિખિત પ્રાચીન લેખોમાં ઉકત મુસદ્દામાન રાગ વિષે લખેલું છે, પરંતુ તે કાણુ અને ક્યાંનો રાગ હતો તે સંબંધી ઇતિહાસ મળી શક્યો નથી. એટલું ખરું કે આ સમૃદ્ધ નગરે અનેકવાર ચડતી પડતી જોઈ છે. પશ્ચિમ ભારતની સંસ્કાર પ્રવૃત્તિમાં આ નગરનો ફાળો અત્યંત ઉલ્લેખનીય છે. એ નગરની પડતી પછી તેની સમૃદ્ધિ અને સંસ્કારપ્રવૃત્તિ ગુજરાત તરફ વળી. ગુજરાતની વર્તમાન સ્થિતિઓ તથા તેમનાં આચાર, વિચાર અને ધર્મ એક અથવા બીજી રીતે આ મહા-નગર સાથે સંબંધ ધરાવે છે. એટલે એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી કે ગુજરાતનું ધનતર શ્રીમાલનું છે; અને એ ભિન્નમાલ-શ્રીમાલની ગુજર્તા આનર્ત, સૌરાષ્ટ્ર અને લાટમાં વિસ્તરી છે એ નિઃશંક છે. એ અર્થમાં આ પ્રદેશોની ગુજરાત તરીકે પહેલી રાજધાની ભિન્નમાલ કે શ્રીમાલ.

૨૫૮. અંચલગચ્છના ઇતિહાસમાં ભિન્નમાલનું નામ બીજી રીતે પણ કાયમ રહેશે, કેમકે અંચલ-ગચ્છમાં ભિન્નમાલગચ્છ એવો શાખા-ગચ્છ હોવાની પ્રશસ્તિઓ મળે છે, જુઓ ત્રિપુરી મહારાજ કૃત ‘જૈન પરંપરાનો ઇતિહાસ’ ભા. ૨, પૃ. ૫૮૯. અંચલગચ્છની આ શાખા માટે વિશેષ સંશોધનની જરૂર છે. મુનિ લાવણ્યચંદ્રની પદ્માવલીમાં પણ ભિન્નમાલગચ્છનો ઉલ્લેખ છે.

રાધનપુર.

૨૫૯. આર્યરક્ષિતસૂરિનો દીક્ષામહોત્સવ રાધનપુરમાં સં. ૧૨૪૬ ના પોપ સુદી ૩ ને દિવસે સંઘે ઉજવ્યો એવો પદ્માવલીમાં ઉલ્લેખ છે. આ ઉપરથી જાણી શકાય છે કે આ શહેર કેટલું પ્રાચીન હશે.

૨૬૦. ‘રાધનપુર ડિરેક્ટરી’માં રાધનપુરની પ્રાચીનતા વિશે આ પ્રમાણે જાણવા મળે છે-‘ચાવડા વંશના રદ્દનદેવે સં, ૬૦૨ ના વૈશાખ સુદી ૩ ના રોજ આ શહેર વસાવ્યું, તેથી તેનાં નામ ઉપરથી રદ્દનપુર નામ હતું. જેમ જેમ વખત લાંબોતો ગયો, તેમ તેમ નામનાં રૂપમાં ફેરફાર થઈ રાયધણુ નામ કહેવાયું. ઈ. સ.ના સત્તરમા સૈકામાં તે નામ પણ અદલાઈ જઈ રાધનપુર પડ્યું, અને તે જ નામથી હાલ પણ ઓળાય છે. રદ્દનદેવ ચાવડા કોના વંશમાં થયો તે જણાયું નથી, પણ કાંતો કચ્છના પૂર્વ ભાગમાં ચાવડાનું રાજ હતું તેમાંના, અગર તો પંચાસરના ચાવડાના વંશમાંના કોઈ હોય.

૨૬૧. ‘રાધનખાન બલોચ’નાં નામ ઉપરથી રાધનપુર પડ્યું હોય એમ “બોમ્બે ગેઝેટિયર”, વોલ્યુમ ૫ માં અનુમાન બતાવેલું જણાય છે, પણ તેમ બનવા સંભવ ઓછો છે; કારણ કે રાધનખાન બલોચ સત્તરમા સૈકા પહેલાં થયેલો નથી, અને રાધનપુરની આબાદી તે પહેલાંની છે. ઈ. સ.ના તેરમા સૈકામાં રાધનપુર નામ હોવાનું જૈનોનાં પુસ્તકો ઉપરથી નીકળી આવે છે.’

૨૬૨. ત્રિપુરી મહારાજ ‘જૈન પરંપરાનો ઇતિહાસ’ ભા. ૨, પૃ. ૨૩૯ માં રાધનપુર વસાનો ખુલાસો આ રીતે આપે છે-બીજડિયામાં સં. ૧૩૩૩ ના ચતુર્માસમાં સં. ૧૩૩૪ બેસતાં બે કાર્તિક મહિના હતા. ચતુર્માસ બીજી કાર્તિક પૂર્ણિમાએ પૂરું થાય, પરંતુ સોમપ્રભસૂરિએ નિમિત્તમાનથી બળ્યું કે, નજીકના દિવસોમાં બીજડિયાનો વિનાશ થવાનો છે એટલે તેમણે પહેલી કાર્તિક પૂર્ણિમાએ ચોમાસું પૂરું કરી તરત વિહાર કર્યો. બીજા પણ સાધુ-સાધ્વીઓ તથા શ્રાવકો ઉચાળો ભરી ગયાં અને તેમણે એક સ્થળે જઈને નિવાસ કર્યો. એ સ્થળે રાધનપુર શહેર વસ્યું.

૨૬૩. ‘રાધનપુર પ્રતિમાલેખ-સંગ્રહ’માં વિશાલવિજયજી મહારાજ જણાવે છે કે ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ જોતાં સોમપ્રભસૂરિ સં. ૧૩૫૨ માં આવ્યા હોય એવું અનુમાન છે. કારણ કે સં. ૧૩૫૩ ની સાલમાં અલ્લાઉદ્દીનના સૂબા અલપખાને પાટણને પાદર કયું. તેની સાથે ભીમપદ્મીને આગ ચાંપી. ભીમપદ્મીની જમીનને ત્રણ ચાર હાથ જોદતાં તેમાંથી બજેલી ઇંટોના થર અને બીજા અવશેષો મળી આવે છે. આ ભૂમિ ઉપર જોભા કરેલા સં. ૧૩૫૪, ૧૩૫૫ અને ૧૩૫૬ ના પાળિયાઓથી પણ એ વાત પુરવાર થાય છે.

૨૬૪. રાધનપુર શહેર વસ્યા અંગેની ત્રિપુરી મહારાજ કે વિશાલવિજયજીની વાત સ્વીકારી શકાય એવી નથી. ભીલકડિયાનો નાશ ૧૪ મી શતાબ્દીમાં થયો એ ઐતિહાસિક હકીકત હોય તો પણ એમાંથી રાધનપુર વસ્યા અંગેનો સંતોષકારક ખુલાસો મળતો નથી. અંચલગચ્છની પદ્માવતીમાં આર્યરક્ષિતસૂરિની દીક્ષા રાધનપુરમાં થઈ હોવાનો ઉલ્લેખ દર્શાવે છે કે ૧૨ મી સદીમાં આ શહેર આબાદ હતું. આથી, ઉક્ત પ્રસંગથી ત્રણસો ચારસો વર્ષ પહેલાં આ શહેર વસ્યું હોય એ સંભવિત છે. એ પછી રાધનપુર અંગેના અનેક ઉલ્લેખો પ્રાપ્ત થાય છે, જે પાછળથી જોઈશું.

દત્તાણી.

૨૬૫. આર્યરક્ષિતસૂરિનું જન્મસ્થળ દત્તાણી પ્રાચીન તેમજ ઐતિહાસિક નગર હતું. આજે તો તે એક ગામની શ્રેણિમાં આવી ગયું છે. ખરાડીથી પશ્ચિમ દિશામાં ૧૩ માઈલ દૂર આબૂગિરિની તળેટીમાં ગામ આવેલું છે. અહીંનાં ખંડિત જૈન મંદિરમાં છ ચોકીના ડાબા હાથ તરફના સ્તંભ પર સં. ૧૨૯૮નો લેખ છે, તેમાં દત્તાણી ગામનો ઉલ્લેખ આ પ્રમાણે છે: **સં. ૧૨૯૮ વર્ષે માદ્રગ સુદિ ૫ વૃષ્ઠે દંતાણી ગ્રામે શ્રી પાર્શ્વનાથ ચૈત્યે શ્રે. જયતાકેન પુત્ર વસ્તુપાલ શ્રેયસે ચતુષ્કિકાપદેષ્વરં સ્તંભદ્વઃ દ્વઃ (?)** આ લેખ પરથી આ ગામ સં. ૧૨૯૮ પહેલાંનું હોવાનું નિશ્ચિત છે અને એ સમયે અહીં શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવાનનું મંદિર હતું એમ જણાય છે. આર્યરક્ષિતસૂરિનો જન્મ સં. ૧૧૩૬ માં હોઈને આ નગર તેથીયે પ્રાચીન હોવું જોઈએ.

૨૬૬. રાજકીય ઇતિહાસમાં પણ આ શહેરનું નામ ભૂલી શકાય એવું નથી. દત્તાણી શહેર ગામડામાં ફેરવાઈ ગયું હોવા છતાં, એ ઐતિહાસિક જગ્યાએ આજે પણ પોતાનું ગૌરવ ગુમાવ્યું નથી. કુરુક્ષેત્રનાં જેવું જ રણુક્ષેત્ર હોય તેમ તેનું નામ આજ પણ દત્તાણીક્ષેત્ર અથવા હાલ કહેવાતા દત્તાણીખેતનાં નામથી પ્રસિદ્ધ છે. એ રણુક્ષેત્રે દેવગચ્છાણુની કીર્તિ એટલી તો વધારી છે કે તેઓને દત્તાણીખેતરા-દત્તાણીક્ષેત્ર-વાળા, એવાં ઉપનામથી તેઓની કીર્તિ ગાનાર ભાટ-ચારણો મંગળાચરણમાં જ વધાવીને છે: “નંદગિરિ નરેશ, કટારખંધ ચહુઆણુ: દત્તાણીખેતરા, જિન બુહાર.” એ બોલ કાન પર આવતાં જ ચૌહાણુ રાજપૂતનું શ્રૂતાતન બીજાં રૂપમાં પ્રકાશિત થઈ દુશ્મનોના પગ પાછા પાડે છે. એ રણુક્ષેત્રમાં જ સિરોહીના શરવીર રાજા રાયસૂરતાણુએ મોગલ બાદશાહ અકબરની ફોજ સાથે લડી મોટી નામના મેળવી હતી, જેમાં બાદશાહી ફોજની હાર સાથે તેની કુમકે આવેલા નાના મોટા બાવીસ રાજાઓ માર્યા જવાની દંતકથા ચાલી. આજ પણ ‘બાવીશી કટી’ એવાં નામથી દત્તાણીક્ષેત્રનું ગૌરવ વધારવામાં આવે છે, જુઓ ‘રાજયોગી’ની ભૂમિકા.

૨૬૭. અંચલગચ્છ પ્રવર્તક આર્યરક્ષિતસૂરિ જેવા પ્રભાવક આચાર્યનાં જન્મસ્થળ તરીકે પાવન થયેલું આ પવિત્ર સ્થળ આજે તો અંચલગચ્છના શ્રાવકોનું ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવામાં પણ સફળ થઈ શક્યું

નથી, અથવા તો અંચલગચ્છના શ્રાવકો આ સ્થળનું મહાત્મ્ય સમજવામાં પાછળ રહી ગયા છે એમ કહેવામાં પણ વાંધા જેવું નથી જ! પરંતુ ગચ્છ કે તપાગચ્છના શ્રાવકોએ પોતાના પ્રભાવક આચાર્યોથી પાવન થયેલાં પુનિત સ્થળોમાં જિનાલયો, ઉપાશ્રયો, જ્ઞાનભંડારો કે એવાં સ્મારકો રચી તે સ્થળોની મહત્તા વધારી છે, ત્યારે આ ગચ્છના સંસ્થાપકનાં જન્મસ્થળનાં એક જિનાલયનું વર્ણન ‘જૈન તીર્થ’ ભા. ૨, પૃ. ૨૮૨ માં આ પ્રમાણે મળે છે—‘ગામતી પૂર્વ દિશામાં એક વિશાળ જૈન મંદિર ખાલી કામું છે. મૂળ ગભારો, ગૂઢ મંડપ, છ ચોકી, સભા મંડપ, શૃંગાર ચોકી અને ભમતીના કાટયુક્ત વિશાળ આકૃતિનું આ મંદિર છે. આખું યે મંદિર સફેદ પથ્થરથી બનેલું છે. સભા મંડપની કેટલીક છત અને કાટનો થોડો ભાગ પડી ગયો છે. સામાન્ય જીર્ણોદ્ધારથી આખું યે મંદિર ટકી રહે એવું છે. આ મંદિરમાંથી મૂર્તિઓ પળાસનના પરિકરો અને ગોખલાના પથ્થરો કાઢી ક્યારે લઈ ગયું તે જાણવામાં નથી. સંભવ છે કે અહીં કોઈ શ્રાવક ન રહેવાથી મંદિરને વધારી લેવામાં આવ્યું હોય.’

૨૬૮. આ જિનાલયનું વર્ણન, ગતકાલીન આબાદ શહેર દતાણીની કે એક વખતમાં ખૂબ જ શક્તિશાળી ગણાતા અંચલગચ્છની સ્થિતિની પણ અપ્રત્યક્ષ રીતે જાંખી કરાવે છે! સામાન્ય જીર્ણોદ્ધારથી એ આખું યે મંદિર ટકી રહે એવું હોઈને એનો ઉદ્ધાર કરી અંચલગચ્છનાં બીજાઈ ગયેલાં સુવર્ણપૃષ્ઠને કોઈ ઉઘાડશે ખરું? એની ગૌરવમૂલક કથાને કોઈ વાચા આપશે ખરું?

પૂર્વ જીવન

૨૬૯. ટાંકણ પ્રદેશનાં સોપારા પટ્ટણમાં ઓશવાળ જાતિનો દ્રોણ નામે ધનાઢ્ય શ્રેષ્ઠી વસતો હતો. તેને નેદી નામની મુશીલા પત્ની હતી. એક દિવસ તેણે સ્વપ્નમાં પૂર્ણચંદ્રને જોયો એમ ભાવસાગરસૂરિ ગુર્વાવલીમાં નોંધે છે. પટ્ટાવલીમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે સ્વપ્નમાં નેદીએ જિનમંદિર ઉપર સુવર્ણ કળશ ચડાવ્યો. આવા સ્વપ્નથી તેને આશ્ચર્ય થયું. પૌપદશાવામાં ધિરાજતા અંચલગચ્છીય વલ્લભી શાખાના ભાનુપ્રભસૂરિને તેમણે સ્વપ્નની વાત કરી, આચાર્યે કહ્યું કે આ શુભ સ્વપ્નથી તમને શાસનનો પ્રઘોત કરનારો પ્રતાપી પુત્ર થશે, જે સંસારનો ત્યાગ કરી સંયમ સ્વીકારશે. એ પછી નવ માસ પીત્યે સં. ૧૧૭૯ ના ચૈત્ર સુદી ૯ ને દિવસે મધ્યરાત્રિએ નેદીએ મનોહર આળકને જન્મ આપ્યો. સ્વપ્નાનુસાર આળકનું ‘જિનકલશ’ એવું નામ રાખવામાં આવ્યું. અન્ય ગ્રંથકારો આળકનું નામ જેસિંગ હોવાનું જણાવે છે, જે વધુ સ્વીકાર્ય છે.

૨૭૦. આળક મોટો થતાં સોપારકમાં પધારેલા કક્કસૂરિનાં વ્યાખ્યાનમાં તે જવા લાગ્યો. આચાર્યનાં મુખેથી જંબૂચરિત્ર સાંભળીને આળકનાં હૃદયમાં વૈરાગ્યના અંકુરો ઊગી નીકળ્યા અને તેણે દીક્ષા ગ્રહણ કરવાની પોતાની ઇચ્છા માતાપિતા પાસે વ્યક્ત કરી. એ પછી જેસિંગ પોતાનાં માતાપિતા સહિત તીર્થયાત્રાએ ચાલ્યો. ખંભાત, ભરૂચ ઇત્યાદિ તીર્થોની યાત્રા કરી સૌ ગુજરાતનાં પાટનગર પાટણમાં આવ્યાં. દાહડ શ્રેષ્ઠીએ રાજ સિદ્ધરાજને એક લાખ ટાંકળી કિંમતનો હીરાજડિત સુવર્ણહાર ભેટ આપ્યો. રાજાએ પણ તેમનું સન્માન કર્યું. ‘ગુરુપટ્ટાવલી’ માં ઉલ્લેખ છે કે રાજાએ તેમને પાટણ આવવાનું પ્રયોજન પૂછતાં, તેમણે આળકની દીક્ષા લેવાની ભાવના જણાવી. આથી રાજાએ એમને થરાદ જઈ આર્ચરક્ષિતસૂરિ પાસે દીક્ષા લેવાનું સૂચવ્યું.

૨૭૧. મેરુતુંગસૂરિ રચિત લઘુશતપદીમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે જેસિંગકુમારે જંબૂચરિત્ર સાંભળી, પ્રતિબોધ પામીને પોતાના મિત્ર આસધરની સાથે રાજા જયસિંહની પ્રીતિ પ્રાપ્ત કરી, ગુરુ પાસે દીક્ષા લીધી. ભાવસાગરસૂરિ ગુર્વાવલીમાં પણ એ પ્રમાણે જ જણાવે છે, પરંતુ મિત્રનું નામ શુભદત્ત આપે છે. કવિવર કાન્હ રચિત ગચ્છનાયક ગુરુ રાસમાં પણ આસધરનાં નામનો ઉલ્લેખ છે જ. આમ પોતાના મિત્ર સાથે, માતાપિતાની અનુશા લઈને જેસિંગકુમાર પાટણ આવેલો હોઈને સ્પષ્ટ થાય છે કે પટ્ટાવલીમાં માતાપિતા સાથે યાત્રાર્થે ગયાનો જે ઉલ્લેખ છે તે અરોઅર નથી. પોતાના મિત્ર આસધર અથવા તો શુભદત્ત સાથે તે યાત્રાર્થે નીકળ્યો હશે, અને અણહિલપુર પાટણમાં રાજા સિદ્ધરાજને મળ્યો અને એની પ્રીતિ પણ સંપાદન કરી. કવિવર કાન્હ રચિત ‘ગચ્છનાયક ગુરુરાસ’માં પણ જેસિંગ-કુમાર ખંભાત થઈ પાટણ આવ્યો, અને સિદ્ધરાજને ભેટ્યો એવો ઉલ્લેખ છે.

દીક્ષા અને એ પછીનું જીવન

૨૭૨. રાજા સિદ્ધરાજની મુજાકાત પછી તેની સૂચના અનુસાર જેસિંગ થરાદ ગયો, ત્યાં આર્ય-રક્ષિતસૂરિ યિરાજતા હતા. આચાર્યને વંદન કરવા જેસિંગ ઉપાશ્રયે ગયો. પરંતુ તે વખતે ગુરુ દેવદર્શને ગયા હતા. આથી ત્યાં ફરણી ઉપર પડેલો ગ્રંથ તેણે જોવા માંડ્યો. આચાર્યની વાત તો એ છે કે એ દશવૈકલિકમૂર્તિની ૭૦૦ ગાથાઓ એક વખત વાંચવાથી જ એને કંઈસ્થ થઈ ગઈ! ગુરુ પણ એની જ્ઞાનપિપાસા અને બુદ્ધિમત્તા જોઈને અગ્નિમાં ગયા હશે! થોડીવારમાં જ ગુરુ આવ્યા. જેસિંગે દીક્ષા લેવાની પોતાની ભાવના ગુરુ આગળ વ્યક્ત કરી. ૧૮ વર્ષના એ તેજસ્વી કુમારને જોઈને આચાર્યનું હૈયું પુલકિત થયું. સં. ૧૧૬૭ માં એમને દીક્ષા આપી ગુરુએ એમનું યશચંદ્ર નામ આપ્યું.

૨૭૩. પદ્માવલીમાં દીક્ષા સં. ૧૧૬૩ ના માગશર સુદી ૩ ને દિવસે થઈ હોવાનો અને સં. ૧૧૬૭ માં ઉપાધ્યાયપદ પ્રાપ્ત થયાનો ઉલ્લેખ છે. પં. લાલન જૈ. ધ. પ્રાચીન ઇતિહાસમાં દીક્ષા સંવત ૧૧૬૦ જણાવે છે. પરંતુ આ બંને સંવત અસ્વીકાર્ય છે. મહેન્દ્રસિંહસૂરિ શતપદીમાં, મેરુતુંગસૂરિ લઘુશતપદીમાં, મુનિ લાખા ‘ગુરુપદ્માવલી’માં, કવિવર કાન્દ. ‘ગચ્છનાયક ગુરુરાસ’માં દીક્ષા-સંવત ૧૧૬૭ જ દર્શાવે છે. મહેન્દ્રસિંહસૂરિ એમનું દીક્ષાપર્યાયનું નામ પણ યશચંદ્ર હોવાનું નોંધે છે.

૨૭૪. પદ્માવલી વર્ણવે છે કે થરાદના સંઘે ખૂબ જ ઉત્સાહપૂર્વક દીક્ષા મહોત્સવ ઉજવ્યો. જેસિંગનાં માતાપિતાએ પણ એ મહોત્સવ પ્રસંગે બે લાખ ટંક દ્રવ્ય ખર્ચ્યું, દીક્ષા આપતી વખતે જયસિંહ મુનિ નામ રાખવામાં આવ્યું. પદ્માવલીમાં એમના દેહનું વર્ણન પણ છે. સોળ અંગુલ લાંબું, સાત અંગુલ પહોળું અને બાજુ કુંક્રમના તિલકવાળું હોય એમ પહેલેથી જ તિલકનાં લક્ષણવાળું તેજસ્વી તો એમનું લક્ષણ હતું. આ વર્ણન ઉપરથી એમની શરીર સંપત્તિની અને દેહકાંતિની આપણને ઝાંખી થઈ શકે છે. એમની સુડોળ, ધારીલી અને સપ્રમાણ અંગવ્યવસ્થાનું સૌજન્ય પણ અપૂર્વ હશે.

૨૭૫. એમની યાદશક્તિ તો અદ્ભૂત હતી. એક વખત જ વાંચવાથી એમને કંઈસ્થ થઈ શકતું. માત્ર ત્રણ વર્ષમાં જ એમણે ત્રણ કરોડ શ્લોક પરિભાણના ગ્રંથો જીમને ટેરવે રમતા કરી દીધા! ભાવ-સાગરસૂરિ જણાવે છે કે માત્ર પાંચ વર્ષમાં જ તેઓ આકરણ, ન્યાય, સાહિત્ય, છંદ, અલંકાર અને આગમાદિ શ્રુતસાગરના પારગામી થયા. દર્શનસાગરજી ‘આદિનાથ રાસ’માં એમની જ્ઞાનપિપાસા આ શમ્બોમાં વર્ણવે છે: ‘સાત ટ્રાટિ ગ્રંથ મુખે જોહને...’

૨૭૬. જયસિંહસૂરિનાં સમ્યક્ત્વ માટે ભાવસાગરસૂરિ ગુર્વાવલીમાં વિશેષમાં જણાવે છે કે તેઓ પરિવાર સહિત બે દિવસને આંતરે વિહાર કરતા. પ્રાયઃ ગામડામાં એક રાત્રિ અને નગરમાં પાંચ રાત્રિ તેઓ રહેતા; અને એ રીતે તેઓ ઉગ્રવિહારની સ્થિતિને પામ્યા. કવિચક્રવર્તિ જયશેખરસૂરિ ઉપદેશ ચિંતમણીની પ્રશસ્તિમાં એમનાં નિઃસંગપણાં વિષે આ પ્રમાણે કહે છે—

મૌલિં ધુનોતિ સ્મ વિલોક્ય યસ્ય નિઃસંગતાં વિસ્મિતચિત્તવૃત્તિઃ ।

શ્રી સિદ્ધરાજઃ સ્વસમાજમધ્યે સોઽમૂત્તતઃ શ્રી જયસિંહસૂરિઃ ॥

આમ, જયસિંહસૂરિનાં નિઃસંગપણાંને જોઈને મનમાં વિસ્મય પામેલો સિદ્ધરાજ પોતાની રાજ્યસભામાં માનથી મસ્તક ધૂલાવતો હતો !

૨૭૭. રાજા સિદ્ધરાજે જયસિંહસૂરિની પ્રતિભાથી પ્રભાવિત થઈ તેમને પોતાની પર્ષદમાં સત્કાર્યો

હતા તે અંગેનો નિર્દેશ અમરસાગરસૂરિ કૃત 'વર્ધમાન પદ્મસિંહ શ્રેષ્ઠી ચરિત્ર'ના પ્રથમ સર્ગના ૧૨મા શ્લોકમાંથી મળી રહે છે—

ગચ્છ શ્રી વિધિપદ્મભૂષણનિભાઃ શ્રી સિદ્ધરાજાચિંતા

આચાર્યા જયસિંહસૂરિમુનયઃ સંવેગરંગાંકિતાઃ ।

વાદે નિર્જિતદિક્પટ્ટાઃ સુવિહિતાઃ શાસ્ત્રામ્બુધેઃ પારગા

લક્ષક્ષત્રવિવોધકા પરહિતાઃ કાલી-પ્રસાદા વમુઃ ॥

૨૭૮. આપણે જોઈ ગયા કે આચારક્ષિતસૂરિનું મુખ્ય ધ્યેય ચૈત્યવાસને જડમૂળથી ઊખેડી નાખવાનું અને સુવિહિત માર્ગની પ્રતિષ્ઠા કરવાનું હતું. એમને પગલે પગલે જ જયસિંહસૂરિને ચાલવાનું હતું. એ વખતની પરિસ્થિતિનું ચિત્ર આપણને કવિચક્રવર્તિ જયશેખરસૂરિ 'પ્રમોદ ચિંતામણિ'ના છટ્ટા અધિકારમાં અત્યલક્ષરીતે આપે છે: ઉન્મત્તપણું તે પ્રમોદને વશ મુનિઓની બહુમતિ હતી. તેનાં દુર્ગતસ્વરૂપે જિનાગમેને અભરાઈએ ચડાવવામાં આવ્યા હતા. બુદ્ધી સમાચારીના ભેદે લેણાને એવા મોહિત કરી નાખ્યા હતા કે લેણાને આગમેનાં વચન પર પ્રતિદિન વિશ્વાસ ઉડવા લાગ્યો. પ્રભુતાની આંધળી દોટે કાળો કેર વર્તીવ્યો. એક ગચ્છમાં હોવા છતાં—અધર્મી હોવા છતાં, સાધુઓમાં નિષ્કારણ કલેશ ઉત્પન્ન થતો. પગે ચાલવું, પૃથ્વી પર સૂવું ઇત્યાદિ બાહ્યાચારને રહેવા દઈ સાધુઓમાં સારભૂત નિષ્કપાયપણું પ્રચલિત ન હતું. કેટલાક સાધુઓ શ્રાવકવ્રંદ અને શિષ્ય પરિવાર વિસ્તારવાના મોહમાં અંધ થયા. કેટલાક મિથ્યાત્વી પર પ્રભાવ પાડવામાં અશક્તિમાન સાધુઓ અન્ય સાધુઓની વંધતી જતી પ્રતિષ્ઠા જોઈ તેમના દ્વેષી થયા. વૈદક અને જ્યોતિષમાં પોતાનો ગજ વાગે તેમ લાગતાં, કેટલાક સાધુઓ સાધુપણું ભૂટી એ માર્ગમાં પ્રવૃત્ત થયા. આવી વિકટ પરિસ્થિતિમાં જયસિંહસૂરિનું ચારિત્ર્ય અંધકારમાં પ્રજ્વળતા દીપક જેવું પ્રકાશતું હતું. આચારક્ષિતસૂરિએ ચીંધેલા માર્ગને એમણે આદર્શ રીતે અપનાવ્યો હોઈને અંધકારોએ આચારક્ષિતસૂરિના પાટને કમળની અને જયસિંહસૂરિને રાજહંસની ઉપમા આપી અનેક પ્રશસ્તિઓ રચી છે!!

પદ મહોત્સવ

૨૭૯. સં. ૧૨૦૨ માં ગુરુને મંદોરમાં આચાર્યપદ આપીને આચારક્ષિતસૂરિએ એમનું જયસિંહસૂરિ નામ આપ્યું. ભીમશી માણેકની ગુરુપદાવલીને અનુસરીને ડૉ. જહોન્નેસ કલાટ જયસિંહસૂરિના આચાર્યપદનો સંવત ૧૨૩૬ અને આચારક્ષિતસૂરિના આચાર્યપદનો સંવત ૧૨૦૨ દર્શાવે છે, પરંતુ તે નિમ્નલિખિત પ્રમાણોને આધારે અસ્વીકાર્ય ફરે છે. જો એ સંવત સ્વીકારવામાં આવે તો જયસિંહસૂરિનું આચાર્યપદનું વર્ષ તેમના શિષ્ય ધર્મધોપસૂરિના પદમહોત્સવ સં. ૧૨૩૪ થીયે પાછળ થાય!!

૨૮૦. શતપદીમાં મહેન્દ્રસિંહસૂરિ એવું નોંધે છે કે યશચંદ્રગણિને મુનિચંદ્રસૂરિ સંતતીય રામદેવસૂરિએ પાવાગઢ પાસે મંદોરપુરમાં પાર્શ્વનાથ જિનાલયમાં ત્યાંના રાઉત ચંદ્રશ્રાવક પ્રભૃતિ વડોદરા, ખંભાત ઇત્યાદિ સ્થળોના સંધો એકત્રિત કરી સં. ૧૨૦૨ માં આચાર્યપદે અભિષિક્ત કર્યા અને એમનું જયસિંહસૂરિ એવું નામ રાખવામાં આવ્યું. રામદેવસૂરિ અને જયસિંહસૂરિ વચ્ચેનો સ્નેહભાવ અન્ય પ્રમાણોથી પણ જાણી શકાય છે. રામદેવસૂરિના પદમહોત્સવ પ્રસંગે જયસિંહસૂરિના શ્રાવકોએ ઉત્સાહપૂર્વક ધન ખર્ચેલું એમ ભદ્રચંદોથી જાણી શકાય છે.

૨૮૧. મેરુતુંગસૂરિ લઘુશતપદીમાં જણાવે છે કે યશચંદ્રગણિને પાંચ વર્ષમાં—એટલે કે સં. ૧૨૦૨ માં સ્વપર સમયના પારગામી થતાં મંદોરપુરના સંધો તેમને આચાર્યપદ દઈ જયસિંહસૂરિ એવું નામ આપ્યું.

મુનિ લાખા રચિત ગુરુપદાવલીમાં પણ સં. ૧૨૦૨ માં મંદાઉરિઆમમાં આચાર્યપદ થયું એવો ઉલ્લેખ મળે છે. કવિવર કાન્હ રચિત ગચ્છનાયક ગુરુ રાસમાં પણ સં. ૧૨૦૨ માં મંદાઉર નગરમાં આચાર્યપદ મળ્યું હોવાનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે.

૨૮૨. ભાવસાગરસૂરિ પદમહોત્સવ સ્થળ આગતમાં જુદા પડે છે. સંવત પણ તેઓ આપતા નથી, પરંતુ પાંચ વરસ પછી—એમ તેઓ દર્શાવતા હોવાથી સં. ૧૧૬૭ માં દીક્ષા પ્રાપ્ત થઈ હોઈને પદમહોત્સવ સંવત ૧૨૦૨ જ દેર છે. એણે નગરમાં ખૂબ જ ઉન્સાહપૂર્વક આચાર્યપદ પામ્યા એમ તેઓ જણાવે છે. અલખત, મોટા ભાગના પ્રાચીન ગ્રંથો તો મંદોર નગરને જ પદમહોત્સવ સ્થળ તરીકે ગણાવે છે, એટલે એ જ વધુ સ્વીકાર્ય જણાય છે. મેરુતુંગસૂરિનાં નામે પ્રસિદ્ધ થયેલી પદાવલીમાં પદ મહોત્સવ સ્થળ તરીકે માંડલનો ઉલ્લેખ છે તે જાંત છે. માંડલ શાંખેશ્વરતીર્થ પાસે અને મંદોરપુર પાત્રાગઢતીર્થ પાસેનાં સ્થળો હોઈને ભિન્ન છે. નામમાં રહેલાં સામ્યથી આ ગંભીર ભૂલ થયેલી જણાય છે.

કુમુદચંદ્ર સાથે વિવાદ

૨૮૩. જયસિંહસૂરિના સમયમાં થયેલ આ વિવાદ એક મદત્તવપૂર્ણ ઘટના ગણાય છે. આ વિવાદની અસર દૂરગામી હતી, કેમકે એને પરિણામે દિગંબરીઓને દેશપાર થવું પડ્યું હતું. પ્રભાવક ચરિતમાં વાદિદેવસૂરિ પ્રયંધમાં આ વાદનું સમગ્ર કથન ગૂંથેલું છે. આ વાદનું વર્ણન તે વખતમાં થયેલા યશચંદ્રે પાંચ સર્ગમાં રચેલ મુદ્રિત કુમુદચંદ્ર નામનાં નાટકમાં યથાસ્થિત વિસ્તૃત આપ્યું છે. આ બધાનો સંક્ષેપ સાર જણવા જેવો છે.

૨૮૪. એકવાર કર્ણાટકીય દિગંબર વિદ્વાન કુમુદચંદ્રે એક વૃદ્ધ શ્વેતાંબર સાધ્વી સરસ્વતીશ્રીની ઘણી કદરૂપના કરી. સાધ્વીએ દેવસૂરિ પાસે જઈને ઉત્તેજક વાણીમાં હકીકત કહી. વિશેષમાં ઉમેર્યું કે અમારી વિગંબના જેવા માટે જ આપને આચાર્ય બનાવવામાં આવ્યા છે? તમારી મોટાઈ અને વિદ્વત્તા શું કામની? શત્રુને ન હતાય તો હથિયારનું પ્રયોજન શા કામનું? છત્રિાદિ. આ પ્રસંગ ઉક્ત વાદનું નિમિત્ત બન્યો. અને સં. ૧૧૮૧ ના વૈશાખ સુદી ૧૫ ને દિવસે સિદ્ધરાજની રાજસભામાં તેની અધ્યક્ષતામાં જૈનધર્મની શ્વેતાંબર અને દિગંબર નામની બે મુખ્ય શાખાઓ વચ્ચે પરસ્પર એક ચિરસ્મરણીય પ્રયંડ વાદ થયો. આ વિવાદમાં કર્ણાટકીય દિગંબરાચાર્ય કુમુદચંદ્ર વાદી અને ગૂર્જરાંય શ્વેતાંબરાચાર્ય દેવસૂરિ પ્રતિવાદી હતા.

૨૮૫. દિગંબરોની માન્યતા હતી કે કેવલી આહાર ન કરે, વસ્ત્ર ધારણ કરનાર મોક્ષે ન જાય અને સ્ત્રી મુક્તિપદ ન પામી શકે. શ્વેતાંબરોનું મંતવ્ય હકારમાં હતું. બન્નેનું પ્રતિજ્ઞાપત્ર એવું હતું કે જે પક્ષ હારે તે દેશ છોડીને ચાલ્યો જાય. જે કે પં. લાલચંદ્ર ગાંધી જેવા વિદ્વાનો દિગંબરોની દેશપાર થયાની હકીકતને વિશ્વસનીય ગણતા નથી.

૨૮૬. કહેવાય છે કે રાજમાતા મયલુલ્લદેવીને પિયરને કારણે દિગંબરાચાર્ય તરફ પક્ષપાત હતો, પરંતુ તેમને સમજવવામાં આવ્યાં કે દિગંબરો સ્ત્રીને મુક્તિ ન મળે એવી માન્યતા ધરાવે છે. આથી રાજમાતાએ દિગંબરો તરફનો પક્ષપાત છોડી દીધો. જે કે રાજ્યના કોપાધ્યક્ષ મંત્રી ગાંગિલ નાગર, દિગંબરોના પક્ષપાતી રહ્યા.

૨૮૭. દિગંબરો તરફથી કુમુદચંદ્ર તથા કેશવ પંડિતો હતા. શ્વેતાંબરો તરફથી દેવસૂરિ, હેમચંદ્રાચાર્ય, યશોભદ્રસૂરિ, કવિચક્રવર્તી શ્રીપાલ, કૈરવરાજ અને ભાનુચંદ્ર હતા. રાજસભાના સભાસદો પણ આ પ્રસંગે ઉપસ્થિત રહેલા. ઘણાં દૂર દૂરથી લોકો આ પ્રસંગે એકત્રિત થયેલા.

૨૮૮. મંગલાચરણમાં કુમુદ્યંત્રે કહ્યું—રાજન્! તારા યશની સરખામણીમાં આ અનંત આકાશ પણ ભ્રમર જેવું દીસે છે, આથી વધુ કહેવાની મારી જીલ ચાલતી નથી. દેવસૂરિએ મંગલાચરણ કયું કે— હે ચૌલુક્યરાજ! સ્ત્રીઓને પણ મોક્ષની પ્રાપ્તિનું વિધાન કરનાર શ્વેતાંબરેથી વિકસિત અને સ્ફુરણમાન કાર્તિ વડે જે મનોહર લાગે છે; નયમાર્ગોના વિવિધ પ્રકારે અને અંગો જેમાં દર્શાવ્યા છે અને પરવાહી-ઓનાં ગર્વનો સદા પરાજય કરનારા હાથીઓ જેવા કેવળજ્ઞાનીઓ જેમાં વસે છે, એવું તારું રાજ્ય અને જિનેશ્વર ભગવતોનું શાસન ચિરકાળ જય પામે!

૨૮૯. વાદવિવાદની શરુઆત પહેલાં વિદ્વાનો વચ્ચે શબ્દ ગમ્મત ચાલી. કુમુદ્યંત્રે હેમચંદ્રાચાર્યને પૂછ્યું પીતં તક્ષમ્? જાણ પીધીને? હેમચંદ્રાચાર્યે જવાબ આપ્યો કે આપ અસત્ય કેમ બોલો છો? વૃદ્ધ છો એટલે? તક્ષં તુ શ્વેતં ભવતિ ન તુ પિતમ્. જાણ તો ઘોળી હોય છે. પીળી હોતી નથી, સમન્વયને? કુમુદ્યંત્રે આથી કહ્યું કે તું હજી બાળક છે. તારી સાથે વાદ શો કરવો? હેમચંદ્રાચાર્યે જવાબ વાળ્યો કે બાળક કોણ છે? જેને લંગોટી પણ ન હોય તે. આપ જુઓ છો કે મેં તો કપડાં પહેર્યાં છે!!

૨૯૦. હળવા વિનોદ પછી મૂળ ચર્ચા શરુ થઈ. વાદી કુમુદ્યંત્રે સ્વપક્ષ રજૂ કર્યો કે સ્ત્રી જૂદા, કપટ, તુચ્છતા વગેરેનું ધર છે, તેથી મોક્ષ માટે તે સર્વથા અયોગ્ય છે. પ્રતિવાદી દેવસૂરિએ સિદ્ધ કર્યું કે, સ્ત્રી મહાન શક્તિ છે. તીર્થંકરોની માતા, સીતા, સુમદ્રા, રાહમતી, અનસૂયા વગેરે દેવી સ્વરૂપ નારીઓ સાત્ત્વિકતાનાં પ્રતીક છે. સ્ત્રી પોતાનાં સત્ત્વથી મોક્ષપદ પામવાને યોગ્ય છે. આમાં પ્રથમ ૫૦૦ પ્રશ્નો અને તેના ૫૦૦ ઉત્તરો થયા, તેમાં ૨૫ દિવસ વીતી ગયા.

૨૯૧. મૌખિક વાદમાં કુમુદ્યંત્રે પરાસ્ત થતાં, લેખિત વાદ થયો. તેમાં કોટાકોટિ શબ્દ ઉપર કુમુદ્યંત્રે વાંધો લીધો કે તે અશુદ્ધ છે. એ સમયે રાજની સૂચનાથી પ્રસિદ્ધ વ્યાકરણજ્ઞાતા પં. કાકલ કાયસ્થે પાણિનીય તેમજ શાકટાયન વ્યાકરણનાં ‘ટાપટીપ’ સૂત્રથી નિર્ણય આપ્યો કે—કોટાકોટિ, કોટીકોટિ અને કોટિકોટિ એ ત્રણે શબ્દો વ્યાકરણસિદ્ધ અને વિશુદ્ધ છે. આથી, વાદી કુમુદ્યંત્રે પોતાનો પરાભવ અનુભવ્યો, અને મંત્રતંત્રનું શરણું લીધું.

૨૯૨. મેરુતુંગસૂરિનાં નામે પ્રસિદ્ધ થયેલી અંચલગચ્છની પદ્માવલીથી જાણી શકાય છે કે શ્વેતાંબર પક્ષ તરફથી ન્યાયશાસ્ત્ર માટે દેવસૂરિ, ધર્મશાસ્ત્ર માટે હેમચંદ્રાચાર્ય અને મંત્રતંત્રના પ્રયોગોના વિષય માટે જયસિંહસૂરિ, જેઓ તે વખતે ઉપાધ્યાયપદે હતા, તેમને નિયુક્ત કરવામાં આવ્યા હતા. કુમુદ્યંત્રે મંત્રતંત્રનો આશ્રય લીધો એટલે જયસિંહસૂરિએ તેનો વળતો પ્રત્યુત્તર આપ્યો. મુહપતિ આકર્ષી લેવાના, કુમુદ્યંત્રેને સ્તંભન વિદ્યાથી થંભાવી દેવાના ચમત્કારિક પ્રસંગો એ પદ્માવલીમાં છે. આથી કુમુદ્યંત્રની હાર થઈ. શ્વેતાંબરે જીત્યા અને પરિણામે દિગંબરોને ગુજરાત છોડવું પડ્યું. રાજ સિદ્ધરાજ જયસિંહ-સૂરિનાં કાર્યથી પ્રભાવિત થયો અને એમની ખૂબ જ પ્રશંસા કરી. એમને યુગપ્રધાનપદ પણ આપ્યું. દેવસૂરિ વાદીદેવસૂરિનાં નામથી સુપ્રસિદ્ધ થયા. કુમુદ્યંત્રે પુનઃ પ્રતિજ્ઞાનપુર ચાલ્યા ગયા.

૨૯૩. ઉક્ત પદ્માવલી સિવાય જયસિંહસૂરિએ કુમુદ્યંત્રેને મંત્રતંત્રમાં પરાજિત કરેલા એવો એકેય પ્રાચીન ગ્રંથમાં ઉલ્લેખ નથી, એટલું જ નહીં એ વિવાદ સંબંધમાં નિર્દેશ સુદ્ધા નથી. એ વિવાદ સં. ૧૧૮૧ માં થયેલો હોઈને, * જયસિંહસૂરિ જેસિંગનાં નામથી સોપારાપદ્મનાં જ શૈશવમાં મહાલતા હતા!

* પ્રભાવક ચરિત-વાદીદેવસૂરિ પ્રબંધમાં આ પ્રમાણે સ્લોક છે:-

ચંદ્રષ્ટે - શિવવર્ષે ૬૩ ૧૧૮૧ વૈશાખે પૂર્ણિમા દિને ।

આહૂતૌ વાદશાલાયાં તૌ વાદિ-પ્રતિવાદિનૌ ॥ ૧૧૩.

તેમનું વય તે વખતે માત્ર ત્રણ જ વર્ષનું હતું ! અલગત, એમના યુગ્મે આ વિવાદ એક મહાન પ્રસંગ હતો, કેમકે શતાબ્દીઓ સુધી એની અસર રહી. વાદનાં પરિણામે દિગંબરાચાર્ય દારનાં દિગંબરોને ગુર્જરભૂમિ તળવી પડી.

૨૯૪. ઉક્ત ઐતિહાસિક વિવાદ પ્રસંગે જયસિંહસૂરિ માત્ર ત્રણ વર્ષની જ દ્રામળ વયના હતા; એ પ્રસંગથી સોળેક વર્ષ પછી તો તેઓ દીક્ષિત થયા, એ વિષે આપણે જોયું. સ્ત્રી મુક્તિ પામી શકે કે નહીં એ વિષયક અંચલગચ્છનું મંતવ્ય પણ અહીં ઉલ્લેખનીય છે. શતપદીમાં મહેન્દ્રસિંહસૂરિ યાપનીય તંત્ર નામના પ્રથમો હવાલો આપીને જણાવે છે કે—સ્ત્રી અછવ નથી, અલવ્ય નથી, દર્શન વિરોધિની નથી, અમાનવ પણ નથી. અનાર્થ દેશમાં જ જન્મી છે એમ પણ નથી. અસંખ્યાત આયુષ્યની પણ નથી. અતિ કૂર મતિવાળી પણ નથી. તે ઉપશાંત મોહ ગુણદાહુ પ્રાપ્ત ન કરી શકે એમ પણ નથી. શુદ્ધાચારિણી નહીં જ હોય એવું પણ નથી. અશુદ્ધ બુદ્ધિવાળી જ હોય એમ પણ નથી. ક્રિયારહિત જ છે એમ પણ નથી. અપૂર્વકરણ ન કરી શકે એમ પણ નથી. નવગુણદાહુ ન જ પામી શકે એમ પણ નથી. અયોગલબ્ધિવાળી છે એમ પણ નથી. અકલ્યાણનું જ ભાજન છે એમ પણ નથી. માટે તે ઉત્તમ ધર્મની સાધક શા માટે ન થાય ? આથી, જો સ્ત્રી ઉત્તમ ધર્મની સાધક થઈ શકે તો તે જ ભવે મુક્તિ પણ પામી શકે એ સિદ્ધ થાય છે.

છત્રસેન ભટ્ટારક અને તેમના શાલવી અનુયાયીઓ.

૨૯૫. રાગ સિદ્ધરાજનાં મૃત્યુ પછી કુમારપાલ સં. ૧૧૯૯ માં ગુજરાતની ગાદી ઉપર આવ્યો. તે એક અદ્વિતીય આદર્શ નૃપતિ હતો. હેમચંદ્રાચાર્યના ઉપદેશથી તે જૈનધર્મનો અનુયાયી બન્યો હતો. જૈન ધર્મનું તેણે એવું ઉત્કૃષ્ટતાથી પાલન કર્યું કે તે પરમાર્હતનાં બિરુદથી સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ થયો. તેણે બધા દેશોમાં અમારિ પડહની ઘોષણા કરાવેલી. તેનાં શાસન દરમિયાન છત્રસેન ભટ્ટારક સાથે જયસિંહસૂરિએ કરેલા વાદનો વૃત્તાંત ભીમશી માણેકે ‘ગુરુપદાવલી’ માં આ પ્રમાણે વર્ણવ્યો છે :

૨૯૬. એક દિવસ રાગ પિતાંબર પહેરીને શ્રી પાર્શ્વનાથજીની પૂજા કરતો હતો, તે વખતે મુંગી-પદ્મણથી આવેલા તેના મિત્રે કહ્યું કે આ વસ્ત્રો પરિત્ર નથી. રાગએ કારણ પૂજનાં તેણે જણાવ્યું કે અમારા મુંગીપદ્મણનો રાગ મહત્ત્વમ જેટલાં વસ્ત્રો તૈયાર થાય છે તેને પ્રથમ પોતાની સૈયામાં મૂકાવે છે અને પછી વ્યાપારીઓને આપે છે. આ વાતની ખાત્રી કરવા રાગએ પોતાના રાજદૂતને મોકલ્યો અને વાત ખરી જણાઈ. આથી તેણે શાલવીઓને પોતાનાં નગરમાં નિમંત્ર્યા અને કાયમ વસવાટ કરવા વિનંતિ કરી. શાલવીઓએ કહ્યું કે અમે અમારી સમગ્ર જ્ઞાતિ, અમારા ગુરુ છત્રસેન તથા અમારા દેવોની પ્રતિમાઓ સાથે જ આવીએ. રાગએ તેમની વાત કબૂલ રાખતાં સૌ પીરાણ પાટણ આવીને વસ્યા. તેમની વસ્તીથી પાટણમાં સાત પુરા વસ્યા. તેમણે પોતાનાં વ્યવસાય કૌશલ્યથી પાટણનું નામ સુંદર પટોળા દ્વારા દૂરદૂરનાં દેશોમાં ગાજતું કરી દીધું. અધે સંભળાતું કે પટોળા તો પાટણનાં જ !

૨૯૭. આ શાલવીઓ દિગંબર જૈન ધર્માનુયાયી હતા. તેઓ રાત્રે દેરાસરમાં શ્રી નેમિનાથ ભગવાનની પૂજા કરતા તે રાગને ગમતું નહીં. તેઓ શ્વેતાંબરપંથી થાય એ સંબંધમાં હેમચંદ્રાચાર્ય સાથે રાગએ વિચારણા કરી. આચાર્યનાં સૂચનથી રાગએ જયસિંહસૂરિને છત્રસેન સાથે વિવાદ કરવા વિનંતિ કરી અને તેમને હરાવી શ્વેતાંબરપંથી બનાવવા જણાવ્યું. જયસિંહસૂરિ કબૂલ થયા. અને બન્ને વચ્ચે વિવાદ થયો. વાદવિવાદમાં છ દિવસ વીતી ગયા એટલે રાગની ઉત્સુકતા વધી. હવે ઝટ પરિણામ આવે એવું કરવા રાગએ જયસિંહસૂરિને જણાવ્યું. સાતમે દિવસે જયસિંહસૂરિએ શિષ્યને શીખવીને છત્રસેન ભટ્ટારકનો

ઘટ ભંગારી નાખ્યો. કહેવાય છે કે તેણે ઘટસરસ્વતીને એમાં સ્થાપેલી એટલે સરસ્વતી વાદ કરે અને ગુરુ ઉત્તર આવે. એ ઘટ ભાગી જતાં જ દિગંબરાચાર્યને એક જ પ્રશ્નમાં છતી લેવામાં આવ્યા. શરત મુજબ છત્રસેન જ્યસિંહસૂરિના શિષ્ય થયા અને એમના અનુયાયી શાકવીઓએ સ્વેતાંબરી ધર્મ સ્વીકાર્યો. શ્રી નેમિનાથ પ્રમુખ તેઓ સાથે લાવેલાં જિનખિંઓને કણ્વદોરે કરાવી સ્વેતાંબરીય પ્રતિમાઓ કરાવી. ભગવાન શ્રી નેમિનાથની પ્રતિમા પીરાણ પાટણમાં ત્રિસેરી પેળામાં છે. શ્રી આદીશ્વર ભગવાનની મૂર્તિ રાજનગરના ઇલિમપુરમાં છે, તથા પદ્માવતીદેવીની પણ ઇલિમપુરમાં સ્થાપના થઈ, જે હમણાં જમાલપુરમાં છે. છત્રસેન પ્રભુતિ દિગંબર યતિઓએ પણ અંચલગચ્છની સમાચારી સ્વીકારી છત્રસેનનું નામ છત્રહર્ષ રાખવામાં આવ્યું હોઈને એમનો પરિવાર અંચલગચ્છમાં હર્ષશાખાથી પ્રસિદ્ધ થયો.

૨૯૮. મેરુતુંગસૂરિનાં નામે પ્રસિદ્ધ થયેલી પદ્માવતી સિવાય અન્ય કોઈ પણ પ્રાચીન ગ્રંથમાં ઉક્ત પ્રસંગોના કોઈ ઉલ્લેખ ન હોઈને તે સંબંધમાં પ્રમાણભૂત રીતે વિશેષ પ્રકાશ પાડી શકાતો નથી. ઉક્ત પદ્માવતીમાં એ પ્રસંગ સં. ૧૨૧૭માં બન્યો હોવાનો નિર્દેશ છે. કુમારપાલનાં આધપત્યમાં એ વખતે અણહિલકુપર પાટણ ભારતનાં તે સમયનાં સર્વોત્કૃષ્ટ નગરોમાંનું એક ગણાતું. વ્યાપાર અને કલાકૌશલ્યથી તે ધણું ચઢેલું હતું. પાટણની ખીલવણીમાં શાકવીઓનો પણ સુંદર હિસ્સો હોઈને રાગ તે જ્ઞાતિનું બહુમાન કરતો. શાકવીઓની શાલાપતિ જ્ઞાતિના મૂર્તિ-લેખો પણ પ્રાપ્ત થાય છે. આ જ્ઞાતિના લોકો મોટે ભાગે પાટણમાં વસવાટ કરે છે. તેમનાં અંધાવેલાં જિનાલયો અને ઉપાશ્રયો હાલ વિદ્યમાન છે.

૨૯૯. સેરિસા તીર્થની ઉત્પત્તિ અંગે કહેવાય છે કે છત્રાપાલીય ગચ્છના દેવેન્દ્રસૂરિએ સેરિસામાં આવી જમીનમાંથી એક મોટી પાટ કઢાવી અને તેની જિનપ્રતિમાઓ બનાવવા માટે પદ્માવતી દેવીનું આરાધન કર્યું. દેવીએ જણાવ્યું કે ‘સોપારકના એક અંધ સ્થપતિને બોલાવી લાવી તેની પાસે પ્રતિમાઓ તૈયાર કરાવો. જે તે એક જ રાતમાં પ્રતિમાઓ ધરીને તૈયાર કરી આપશે તો તે મહાપ્રભાવક થશે.’ સેરિસાના સંઘે તે સ્થપતિને બોલાવ્યો અને તેને ફક્ત પાટ આપવામાં આવી. સ્થપતિએ એક જ રાતમાં શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવાનની પ્રતિમા ધરીને તૈયાર કરી. પ્રતિમાની છાતીમાં એક મસો રજો હતો તેને દૂર કરવા સ્થપતિએ તે સ્થળે હળવે હાથે ટાંકણું લગાવ્યું ને ત્યાંથી લોહીની ધારા વહૂટી. આચાર્ય આંગળી દાખી લોહીને રોકી દીધું. તે પછી ખીલ ચોવીશ પ્રતિમાઓ તૈયાર કરવામાં આવી. આચાર્ય તે જ રાત્રે ખીલ ચાર પ્રતિમાઓ પોતાની દિવ્ય શક્તિથી બહાર લાવવાના હતા. ત્રણ પ્રતિમાઓ તો આવી અને સચાર પડી ગઈ. ચોથી પ્રતિમા લાવતાં જ્યાં પ્રભાત થયું તે સ્થળે પારાસણનાં ખેતરમાં પધરાવી. પ્રતિમા રાત્રે બનેલી હોવાથી તેનાં અવયવો સાફ દેખાતા નથી. ગૂર્જરેશ્વર કુમારપાલે અહીં ચોથી પ્રતિમા ભરાવી ચૌમુખછત્રી સ્થાપના કરી, તે જ પ્રતિમાઓ આજે પણ પૂજ્ય છે.

૩૦૦. સેરિસા તીર્થના સ્થાપક છત્રાપાલીયગચ્છના દેવેન્દ્રસૂરિ એ કાણુ? આ ગચ્છ વિદ્યમાન ન હોઈને તેમજ વિશેષ માહિતી પ્રાપ્ત ન હોઈને તેને વિષે પ્રમાણભૂત રીતે કશું જ કહી શકાતું નથી. ત્રિપુટી મહારાજ ‘જૈન પરંપરાનો ઇતિહાસ’ ભા. ૨, પૃ. ૪૦૩ માં અંચલગચ્છમાં સં. ૧૨૧૭ માં છત્રહર્ષથી જે શાખા નીકળેલી તે જ છત્રાપાલીયગચ્છ હોવાની સંભાવના દર્શાવે છે. આ સંભાવના કાળક્રમની દૃષ્ટિએ પણ સ્વીકાર્ય છે.

૩૦૧. જ્યસિંહસૂરિએ દિગંબર વાદી છત્રસેન ભદ્રારકને વાદમાં પરાજિત કર્યા એ વાતનું સૂચન અમર-સાગરસૂરિએ ‘વર્ધમાન પદ્મસિંહ શ્રેષ્ઠીચરિત્ર’ના પ્રથમ સર્ગના ૧૨ માં શ્લોકમાં આ પ્રમાણે કર્યું છે:
વાદે નિર્જિતદિક્ષપટા: જ્યસિંહસૂરિએ બીજા દિગંબર વાદીઓને વાદમાં પરાજિત કર્યા હોય એ પણ શક્ય છે.

અચળગચ્છ.

૩૦૨. અચળગચ્છ નામાભિધાન સંબંધમાં મેરુતુંગસૂરિનાં નામે પ્રસિદ્ધ થયેલી પદ્માવલીમાં એક વિસ્તૃત પ્રસંગ છે, જે સંક્ષેપમાં આ પ્રમાણે છે : પરમાર્હત કુમારપાલને પરગચ્છના ઈર્ષાળુ શ્રાવકોએ ચડાવ્યા કે, ‘આપ અને અમે ભાદરવા સુદી ૪ ને દિવસે સાંવત્સરિક પર્વનું આરાધન કરીએ છીએ. પરંતુ અહીં રહેલા કેટલાક સાધુઓ તે પર્વ પ ને દિવસે આરાધે છે. આવો ધર્મભેદ આપનાં નગરમાં શોભે નહીં !’ રાગ્નએ બીજાઓની પ્રેરણાથી હુકમ કર્યો કે, ‘પ ને દિવસે સાંવત્સરિક પર્વને આરાધનારાઓએ આગળથી મારાં નગરમાં રહેવું નહીં.’

૩૦૩. રાગ્નની આજ્ઞા થવાથી પ ને દિવસે સાંવત્સરિક પર્વ આરાધક ભિન્નભિન્ન ગચ્છના સાધુઓ પાટણમાંથી વિહાર કરી ગયા. જયસિંહસૂરિ પણ તે વખતે પાટણમાં જ ગિરાજતા હતા. તેમણે યુક્તિ-પૂર્વક પોતાના એક વાચાળ શ્રાવક દ્વારા રાગ્નને કહેવડાવ્યું કે, ‘અમારા ગુરુ પ ને દિવસે સાંવત્સરિક પર્વનું આરાધન કરનારા છે. તેઓએ વ્યાખ્યાનમાં આવશ્યક સૂત્રનો પ્રારંભ કર્યો છે. પ્રથમ તેઓ નવકાર મંત્રનું વિવરણ કરે છે. આથી તેઓ તે વિવરણ સમાપ્ત કરીને જપ કે અધૂરું મૂકીને જાય ?’ રાગ્ન આ સાંભળીને દોષયુક્ત દ્વિધામાં પડ્યો. ગુરુ અંગે પૂછા કરતાં હેમચંદ્રાચાર્યે કહ્યું કે, ‘રાગ્ન! તેઓ આપના પરિચિત દિગંબરો પર વિજય મેળવનારા, મહાપ્રભાવક, મંત્રનંત્ર આદિ વિદ્યાના પારગામી, વિધિપક્ષગચ્છના જયસિંહસૂરિ છે. તેઓ પ્રદાન્ય વિદ્વાન હોઈને આર વર્ષ સુધી પણ માત્ર નવકારમંત્રનું વિવરણ કરવા સમર્થ છે. તેઓને ક્રોધ ઉપગ્નવનો એ પણ હિતકર નથી.’

૩૦૪. આ સાંભળી રાગ્ન તરત જ રાજસભામાંથી ઊડી જયસિંહસૂરિ પાસે ઉપાશ્રયમાં ગયો. અને હકીકત વિસ્તારથી નિવેદિત કરી ક્ષમા યાચી. જયસિંહસૂરિએ રાગ્નને જણાવ્યું કે, ‘રાગ્ન! એમાં આપનો કોઈ અપરાધ નથી, અમે તો હમેશાં ક્ષમાયુક્ત કર્મસ્વભાવ પર જ શ્રદ્ધા ધરાવીએ છીએ, ક્રોધ કરતા નથી. પરંતુ તમારી બુદ્ધિમાં જે વિપરીત થયેલો જણાય છે, તે ખરેખર, તમારું સ્વરૂપ આયુ સૂચવે છે. માટે હવે તમારે ધર્મકાર્યોમાં વિશેષ ઉદ્યમ કરવો જોઈએ.’ આ સાંભળી રાગ્ન હેમચંદ્રાચાર્ય પાસે ગયા અને સઘળો વૃત્તાંત જણાવ્યો. નિમિત્ત શાસ્ત્રમાં વિચક્ષણ હેમચંદ્રાચાર્યે પણ સત્ય જાણીને રાગ્નને કહ્યું કે, ‘રાગ્ન! જ્યોતિષ શાસ્ત્રના પારંગત જયસિંહસૂરિએ સઘળું સત્ય કહેલ છે. હવે આપે ધર્મારાધનમાં જ તત્પર થવું.’ એ પછી રાગ્ન ધર્મારાધના કરતો સાતમે દિવસે મૃત્યુ પામ્યો.

૩૦૫. ઉક્ત પ્રસંગ ભીમશી માણેક ગુરુપદ્માવલીમાં થોડાક ફેરફાર સાથે આપે છે અને જયસિંહસૂરિ અચળ રજા એટલે એમના ગચ્છનું નામ અચળગચ્છ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયું એમ અંતમાં વર્ણવે છે. પ્રાચીન ગ્રંથોમાં પણ આ પ્રસંગ નથી. માત્ર મેરુતુંગસૂરિનાં નામે પ્રસિદ્ધ થયેલી સંસ્કૃત પદ્માવલીમાંથી આ પ્રસંગ જાણવા મળે છે.

૩૦૬. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો ઉક્ત પ્રસંગ અવિશ્વસનીય જણાય છે. પદ્માવલીમાં કુમારપાલનું મૃત્યુ હેમચંદ્રાચાર્ય પહેલાં બતાવ્યું છે તે તદ્દત અસ્વીકાર્ય છે. ઇતિહાસકારોએ સિદ્ધ કર્યું છે કે હેમચંદ્રાચાર્ય કુમારપાલ પહેલાં સં. ૧૨૨૯ માં મૃત્યુ પામ્યા. એમનાં મૃત્યુથી છ મહિના પછી કુમારપાલ રાગ્ન સં. ૧૨૩૦ માં મૃત્યુ પામ્યો. આ ઐતિહાસિક બાબતોમાં કયારેય મતભેદ નથી. પદ્માવલીમાં વર્ણવેલા અસંબંધિત પ્રસંગો અને અનેક સ્ખલના-યુક્ત હકીકતોની ભેળમેળથી તેમાં રહેલાં ઐતિહાસિક પ્રમાણો અને તેની પ્રમાણભૂતતા શંકિત બની ગયાં છે. પરંતુ જયસિંહસૂરિ યુક્તિપૂર્વક પાટણમાં રજા હશે અને તેઓ અચળ રજા હોઈને તેમનો પરિવાર અચળગચ્છનાં નામથી પ્રસિદ્ધ થયો હશે એ

સ્વીકારવામાં ક્યાંય વાંધા જેવું નથી. સમદર્શી હેમચંદ્રાચાર્યનાં મૃત્યુ પછી એ પ્રસંગ બનવા પામ્યો હશે, કેમકે એમનાં મૃત્યુ પછી અનેક ખટપટો બની થયેલી.

કુમારપાલ પછી.

૩૦૭. આપણે જોયું કે હેમચંદ્રાચાર્ય સં. ૧૨૨૬ માં અને પછી છ મહિના બાદ કુમારપાલ રાજ પણ સં. ૧૨૩૦ માં મૃત્યુ પામ્યા. ગુજરાતની ગાદી કમનશીમે અજયપાલ જેવા કુટુંબપતિના હાથમાં આવી પડી. તેણે ગાદીએ આવતાં જ તેના કાકા કુમારપાલે બંધાવેલાં જિનાલયો તોડી નાંખાવ્યાં. રામચંદ્રસૂરિ તથા કપદિં, વાહડ આદિ મંત્રીઓને મારી નાંખાવ્યા, અને રાજકીય તેમજ ધાર્મિક ક્ષેત્રે પરિસ્થિતિ ડામાડોળ કરી દીધી.

૩૦૮. અજયપાલે તારંગાનાં જિનાલયો તોડવાનો વિચાર કર્યો. આભડ શ્રેષ્ઠીએ રામના દ્રાપમાંથી આ જિનાલયો બચાવવા યુક્તિપૂર્વક કામ લીધું. કહેવાય છે કે તેણે રામના પ્રીતિપાત્ર શીલણ ભાંડને ખૂબ દ્રવ્ય આપીને એક નૃસિંહો અજમાવ્યો. શીલણે એક સાંકીનો સુંદર પ્રાસાદ તૈયાર કરાવ્યો. એ પછી રામને તેના પાંચ પુત્રો તથા એ પ્રાસાદ લખાવ્યાં અને વિનંતિ કરી કે, ‘મહારાજ! મારે પુત્ર છે. તેમના માટે બધી વ્યવસ્થા છે. હું હવે વૃદ્ધ થયો છું, આથી હું તીર્થયાત્રાએ જવાની ઇચ્છા રાખું છું. તો મને આજ્ઞા આપો કે હું મારા જીવનનું કલ્યાણ કરું.’ આવી રીતે રામની આજ્ઞા લઈ સૌની પાસેથી વિદાય માગીને એક દિશા તરફ ચાલવા લાગ્યો. એટલામાં જ તેના પુત્રોએ ડાંગ મારીને પ્રાસાદ તોડી નાખી જમીનદોસ્ત બનાવ્યો. અવાજ સાંભળી શીલણ પાછો આવ્યો અને પુત્રોને ઉદ્દેશીને તિરસ્કારથી બોલવા લાગ્યો : ‘રે અભાગિયાઓ! આ કુટુંબ છે જતાં સારો છે, કેમકે તેણે પોતાના પિતાનાં મરણ પછી તેનાં ધર્મસ્થાનો પાડી નાખ્યાં, બ્યારે તમે કુપુત્રો તો તેનાથી બે વધુ અધમ છો, કારણ કે તમે તો હું સો ડગ ભરું એટલીયે રાહ જોઈ નહીં.’ રાજ આ સાંભળીને શરમાઈ ગયો. તેણે દેરાસરો તોડવાનું કામ બંધ રાખ્યું. આમ બાકીનાં દેરાસરો બચી ગયાં. જૈનોએ આ સમયે જૈનગ્રંથોને બચાવવા જેસલમેર જેવા સુરક્ષિત પ્રદેશમાં મોકલી આપ્યા.

૩૦૯. રાજ અજયપાલ તેના નીચ સ્વભાવનાં કારણે ત્રીજે વર્ષે પોતાના અંગરક્ષક વેજલના હાથે માર્યો ગયો. એ પછી સોલંકી રાજવંશની અવનતિ શરૂ થઈ.

૩૧૦. અજયપાલ ધર્માંધ શૈવ હતો. ગાદી ઉપર બેસતાં જ તેણે જૈનો ઉપર જીલ્લમ ગુમરવા માંડ્યો. દુર્ગારામ કેવળરામ શાસ્ત્રી, અજયપાલ જૈન ધર્મનો કદર વિરોધી હોવાની વાતમાં શંકા નાખે છે. જૈન ધર્મ વિરુદ્ધનાં એનાં કાર્યો એમને ઐતિહાસિક જણાતા નથી. પરંતુ અજયપાલે કૂર, ઉન્મત્ત અને દંશીલી ચાલ ચલાવી છે એમાં કંઈ શક નથી, અને એજ કારણે આ જીલ્લમી રામનું રાજ્ય લાંબું ટકી શક્યું નહીં. કર્નલ જેન્સ ટોડ તો વેસ્ટર્ન ઈન્ડિયામાં અજયપાલ મુસલમાન થઈ ગયો હોવાનું પણ નોંધે છે ! જો કે તે મુસલમાન થયો નહોતો, પણ મુસલમાન લાગે તેવું તેનું વર્તન હતું. એની નીતિને કારણે જ મંત્રી ઉદયન તથા આભડ શ્રેષ્ઠીની સંતતિમાં ધર્મ પરિવર્તન થવાનું મનાય છે.

૩૧૧. આવી ઉગ્ર પરિસ્થિતિમાં જયસિંહસૂરિ પાટણમાં ઓછું વિચર્યા હશે. ગુજરાતમાં પણ એમનો વિહાર મર્યાદિત જણાય છે. વઢિયાર, મારવાડ, મેવાડ, કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર આદિ પ્રદેશોમાં એમનો વિહાર એ અરસામાં વિશેષ જણાય છે. સામાજિક દષ્ટિએ વિચારીએ તો પણ જણાય છે કે તે અરસામાં ભિન્ન-માલ તેમજ પાટણના શ્રીમાલી જૈનોનાં ધણાં કુટુંબો સૌરાષ્ટ્રમાં આવીને વસ્યાં હતાં. અલબત્ત, ઉચ્ચ કોટિના રાજ્યાધિકારીઓ-કપદિં, આંબાક, ભાટા ઇત્યાદિ જયસિંહસૂરિના પરમ ભક્તો હતા. કપદિં વિશે

આપણે જોઈ ગયા. અગ્ન્યપાલ પછી ગાદીએ આવેલ પાલ મળરાજ (સં. ૧૨૩૨-૧૨૩૪) ના સમયમાં મંત્રી સજ્જન ગુજરાતનો મહામાત્ર્ય હતો. તેના નાનાભાઈ આંબાદે સૌરાષ્ટ્રના દંડનાયકનું પદ પણ શોભાવ્યું હતું. મંત્રી આંબાદે જયસિંહસુરિના ઉપદેશથી સામનાથ પાટણમાં શ્રી ચંદ્રભુજરામીના જિનપ્રાસાદનો છણીદ્વાર પણ કરાવેલો.

૩૧૨. કુમારપાલનાં મૃત્યુ પછી એમણે પ્રવર્તીવેલા સુવર્ણયુગનો અંત આવ્યો. ગુર્જરદેશ-ગુર્જરાત-ગુજરાત એ શબ્દો આ સમયમાં સુપ્રસિદ્ધ થયા. સિદ્ધરાજે અને કુમારપાલે ગુજરાતની સંસ્કૃતિનો પાયો સુદૃઢ કર્યો. ગુર્જરરાજ મંડપમાં તે વખતે એક બાબુએ દિગંધરાચાર્ય કુમુદચંદ્ર, હજસેન તથા બીજા બાબુએ શ્વેતાંબરાચાર્ય દેવસુરિ, હેમચંદ્રાચાર્ય તથા જયસિંહસુરિ સામસામા સમર્થ વાદ કરતા હતા. આ તરફ રાજકુટુંબ અને સૈન્યના જગદેવ સરખા રજપૂત તથા સજ્જન સરખા વણિક સરદારો દાડથી બેસી યુદ્ધ વિષય ચર્ચતા. સિંહાસનની ઓથમાં રહી સાંતુ, મુંઝત અને ઉદયત એ વણિક મંત્રીઓ વ્યવસ્થા કરતા તથા ન્યાય ચૂકવતા. રાજસભામાં આગળની હારમાં લાલાભાટ, ભંગરભાટ, ચંચભાટ, ડચ્છભાટ વિગેરે વિજય-પ્રશસ્તિથી રાજમંડપ ધ્રુજતવના. ખરેખર, ગુજરાતનો એ સોનેરી કાળ હતો. અગ્ન્યપાલ ગાદી ઉપર આવતા જ એ તેજસ્વંતા યુગ પર પડ્યો !!

ધાર્મિક ક્ષેત્રે ગડમથલ.

૩૧૩. રાજકીય ક્ષેત્રે અંધાધૂંધી ઘેરી બનતી ગઈ. મુસલમાનોનાં ધાડાં હવે ગુજરાત ઉપર ઉતરવાં લાગ્યાં અને રાજકીય તેમજ સાંસ્કૃતિક હમલાઓ કરતાં ગયાં. આવી વિસ્ફોટક પરિસ્થિતિએ ધાર્મિક ક્ષેત્રે પણ ગડમથલ ઊભી કરી. એમાંથી બચવા અને જૈન સંધને સુવ્યવસ્થિત તેમજ સુદૃઢ રાખવા એ વખતના સમર્થ આચાર્ય હેમચંદ્રાચાર્યને બધાએ ગચ્છોની એકતાનો વિચાર ઉદ્ભવ્યો હશે. મેરુતુંગસુરિએ આ અંગેનો નિર્દેશ લઘુશતપદીમાં આ પ્રમાણે કર્યો છે:

૩૧૪. હેમચંદ્રાચાર્યે વાહકગણિની પ્રેરણાથી જયસિંહસુરિને કહ્યું કે તમે બિઉણપ તટથી સધડો સંધ એકત્રિત કરી એક સમાચારી કરો. ગુરુએ ઉત્તર આપ્યો કે જો સર્વે ગચ્છો એક થઈને નક્કી કરશે તો અમે પણ તેમજ કરશું. વાહકગણિ વગેરે વિચારવા લાગ્યા કે એથી તો આપણામાં જ વિરોધ પડશે. તેથી સર્વ સંધ સમક્ષ ‘અંચલગચ્છવાળા સંધ બકાર છે’ એવી ઉદ્ઘોષણા કરાવવા એક માણુ-સને ડાબો કર્યો, પણ તે ઉદ્ઘોષણા કરનારે ત્રણવાર એમ ઉદ્ઘોષણા કરી કે, ‘વિધિપક્ષ વિના બીજા સર્વ સંધ બકાર છે’

૩૧૫. ઉદ્ઘોષણા કરનારને લાંચ આપવામાં આવી છે એમ દરાવીને જુદા જુદા માણુસોને ઊભા કર્યા પણ બધાએ તેવી જ ઉદ્ઘોષણા કરવાથી સૌ મુંઝાયા. જયસિંહસુરિને શિક્ષા કરવા વાહકગણિએ વિચાર્યું. જયસિંહસુરિને મારવા માટે બેણુપ બંદરે લાડીધારી માણુસો મોકલાવવામાં આવ્યા. તેઓ ત્યાં જઈ ગુરુને જીવરક્ષા માટે રજ્જેડરણુથી પૂંક પ્રમાર્જતા જોઈને પરસ્પર લડી અને જમીન પર પડ્યા. ગુરુનું ચરણામૃત છાંટવાથી સૌ બચવા પામ્યા.

૩૧૬. એ દરમિયાન પાટણમાં વાહકગણિ શૂળતા વ્યાધિથી પીડાવા લાગ્યા. હેમચંદ્રાચાર્યે તેમને પૂછ્યું કે તમે કાનો અપરાધ કર્યો છે? વાહકગણિએ યથાસ્થિત વૃત્તાંત જણાવતાં હેમચંદ્રાચાર્યે કહ્યું કે એ વ્યાધિ બીજા કોઈથી મટે તેમ નથી, કિંતુ આર્ચરક્ષિતસુરિના ચરણોદકથી જ મટશે, તેથી તે પાણી મંગાવીને તેમને સ્વસ્થ કર્યા.

૩૧૭. ભાવસાગરસૂરિ પણ સંદિગ્ધ રીતે ઉક્ત પ્રસંગનો આ પ્રમાણે નિર્દેશ કરે છે. એક વખત ક્યાંકથી ગુરુનો ધાત કરવાને હથિયાર સાથે માણસો આવ્યા. પરંતુ તેઓ ગુરુના પ્રભાવથી થંભી ગયા. તેમનાં માતા-પિતા, બાંધવો ગુરુ પાસે ભક્તિપૂર્વક આવ્યા. ત્રીજો દિવસે ગુરુના પગ ઘોઘીને ચરણોદ્ધક છાંટવાથી સૌ મુક્ત થયા.

૩૧૮. તેઓ એવો જ એક ખીજો પ્રસંગ સંક્ષેપમાં આ પ્રમાણે નોંધે છે. એક દિવસે શિથિલાચારીઓએ ગુરુને મારવાને માટે બેભુપ નગરમાં માણસો મોકલ્યા, પરંતુ તેઓ ઘણી વેદના પાઠ્યા. ગુરુના પગ ઘોવાથી એમની વેદના શાંત થઈ અને ગુરુનો મહિમા ખૂબ વધ્યો.

કહિંપિ ગુરું ધાઉં સંપેસિય ભડ સઠકરે સત્થા,
જનવ સમેયા તત્થવિ થંભિયભૂયા તયા સત્થા.

પિય માય અંધવેહિં ગુરુ પાસે આગયેહિં ભત્તીએ,
તથયિ દિણે પગ ઘોવણુ છંટનએ મુક્કલા જાયા.

અન્નય પાસત્યેણુવિ ગુરુહણુણુત્થં ચ પેસિયા મુહડા,
બિહણુપિ વસઈ દુવારે સરુપ્પ રંભુબ્ભિયા વલિયા.

તરસય ઉયરે વેયણુ સંજ્ઞયા અઈ બહુ પગોરહિં,
ન સમઈ તત્તો તપ્પય ધોયણુ પાણુઉ ઉવસમિયા.

૩૧૯. ઉક્ત પ્રસંગો સંક્ષિપ્ત તેમજ સંદિગ્ધ હોવા છતાં ઘણું ઘણું કહી જાય છે. તે વખતે પ્રવર્તમાન રાજકીય અંધાધૂંધીની સાથે ધાર્મિક ગરમથલોની પણ આ દ્વારા ઝાંખી થાય છે. શિથિલાચાર સામે જ્યસિંહસૂરિએ જે તીવ્ર ઝુંબેશ ઉઠાવી હતી તેનું પણ એ પરિણામ હતું. આ દૃષ્ટિએ જ્યસિંહસૂરિનું સૌથી મોટું કાર્ય તો એ છે કે રાજવિરોધ, જનવિરોધ, શ્રેણીવિરોધ ઇત્યાદિની કંઈપણ પરવા કર્યા વિના એમણે શિથિલાચાર તેમજ અનેકયની જડ પર કુદારધાત કર્યો. અનેક અવરોધો અને પ્રતિકૂળતાઓ વચ્ચે પણ તેઓ અડગ રહ્યા. પોતાનાં ઉચ્ચ ધ્યેયની સિદ્ધિ માટે એમણે પારાવાર સહન કર્યું. પોતાનું જીવન ભયમાં હોવા છતાં તેઓ સ્વીકારેલા માર્ગમાંથી ચલિત થયા નહીં. આ ગુણને લીધે જ તેઓ અન્ય પદ્ધતિથી જુદા તરી આવે છે.

અન્યસંગગ્ચનો વિસ્તાર.

૩૨૦. આર્યરક્ષિતસૂરિએ અન્યસંગગ્ચની વિચારધારાનો સૂત્રપાત તો કર્યો, પરંતુ એને વ્યાપક બનાવનાર તો જ્યસિંહસૂરિ જ હતા. આ ગચ્છના પાયા જ્યસિંહસૂરિએ એવા તો મુદ્દલ કરી દીધા કે શનાખ્દીઓ વહી ગયા છતાં તે ટકી શક્યા છે. આ ગચ્છને સંગઠિત કરીને તેમણે જૈનશાસનની ખરેખર, મહાન સેવા બજાવી છે. અન્ય ગચ્છોના આચાર્યોએ પણ આ દિશામાં મોટો ફાળો નોંધાવ્યો છે અને એ કારણે જ રાજકીય લગામ મુસલમાનોના હાથમાં સરી ગઈ હોવા છતાં શાસનની એકતા ખંડિત થઈ શકી નહીં. જ્યસિંહસૂરિએ જૈનધર્મનાં દ્વાર અંધી જ જાતિઓ માટે ખુલ્લા મૂકી દીધાં, બધાને સમાનાધિકાર આપી એક સૂત્રમાં બાંધવાના પ્રયત્નો કર્યા. એમનાં પરિશ્રમને પરિણામે અસંખ્ય લોકોએ જૈન ધર્મ સ્વીકાર્યો. રાજાઓ પણ જૈનધર્મનું આચરણ થયા. ‘વર્ધમાનપદ્મસિંહ શ્રેષ્ઠીચરિત્ર’ માં અમરસાગરસૂરિ એમને **લક્ષ ક્ષત્ર વિબોધકા** એવું બિરુદ આપીને એમનાં મુકૂલોની પ્રશસ્તિ કરે છે. આથી જાણી શકાય છે કે લાખો ક્ષત્રિયોએ એમનો ઉપદેશ સાંભળીને જૈનધર્મ સ્વીકારેલો. પદ્મસિંહ શાહે શત્રુજ્યગિરિ

પર અધાવેલાં જિનાલયના શિક્ષાલેખમાં દેવસાગરજીએ જોમને ‘આયરક્ષિતસૂરિના પાટડપી કમળ માટે સૂર્યસમાન’ કહ્યા છે તે યથાર્થ છે, કેમકે એ પાટડપી કમળને વિદ્યસિન કરનાર સૂર્યડપી જયસિંહસૂરિ જ હતા. જયસિંહસૂરિનાં નિશ્ચયાત્મક નેતૃત્વથી જૈનશાસનનો પ્રભાવ વૃદ્ધિગત થયો એ એક ઐતિહાસિક સત્ય છે.

રડોડ અનંતસિંહ તથા હથુડીનો ગનકાલ.

૩૨૧. હસ્તિતુડ નગરનો રાઉત અનંતસિંહ રડોડ જયસિંહસૂરિનો ભક્ત હતો. અનંતસિંહને અખયરાજનાં નામથી પણ ઓળખવામાં આવે છે. સં. ૧૨૦૮ અથવા તો સં. ૧૨૨૪માં તેણે જયસિંહસૂરિના ઉપદેશથી જૈનધર્મ સ્વીકારેલો. કહેવાય છે કે રાજા જલોદરના રોગથી પીડાતો હતો. ઘણા ઉપાયો યોજ્યા છતાં તેનો રોગ મટ્યો નહીં. જયસિંહસૂરિના પ્રભાવથી રોગ મટ્યો. અનંતસિંહે શંત્રુજ્યની યાત્રા કરીને હસ્તિતુડમાં શ્રી વીરપ્રભુનો પ્રાસાદ કરાવ્યો. તેના વંશજો, ઓશવાલમાં હથુડિયા રડોડ ગોત્રથી પ્રસિદ્ધ થયા. રાજાની વિનિતિથી આચાર્ય હસ્તિતુડમાં સં. ૧૨૦૮ માં ચાતુર્માસ પણ રહેલા.

૩૨૨. હથુડિયા સંબંધમાં એવો ઉલ્લેખ પણ પ્રાપ્ત થાય છે કે કનોજના રાજા જયચંદ રડોડના ભત્રિજા શિયોજી-સિંહજી-સિંહજીતનું રાજ્ય કનોજ નજીક અદાયુમાં હતું. શાહબુદ્દીને સં. ૧૨૬૫ માં તેનું રાજ્ય નાશ કરતાં શિયોજી મારવાડ આવ્યો અને પાલીગામ પર અધિકાર કરી રાજ્ય જમાવ્યું. તેને સોનંગ આદિ ત્રણ પુત્રો હતા. સોનંગજીને ગુજરાતના રાજા બોળા ભીમે સામેત્રા ગામ આપ્યું. તેણે ઇડરનું રાજ્ય પણ પ્રાપ્ત કરેલું. સોનંગજીના એક પુત્રથી ઇડરના રડોડ વંશમાં રડોડની એક હથુડિયા શાખા થઈ. તેના વંશજોએ જૈનધર્મ સ્વીકારતાં તેમનું કુટુંબ ઓશવાલ જ્ઞાતિમાં દાખલ થયું. સોનંગજીની ૧૫મી પેઢીમાં સંગોજી થયા. તેમનાં નામ ઉપરથી તેમના વંશજો સંગોઈત અથવા સંગોઈ ગોત્રથી ઓળખાયા. મુસલમાનોએ ઇડર પર હલ્લાઓ કરતાં સંગોઈ કુટુંબો જ્ઞેધપુરમાં આવી રહ્યાં. ત્યાં સંગોઈમાંથી સિંગુઈ થઈ, હાલમાં સિંધીને નામે પોતાને ઓળખાવે છે. ફટલાંક સંગોઈ કુટુંબો પારકર થઈ કચ્છમાં કાપમ વસવાટ કર્યો. એમની ગોત્રદેવી સત્યાદેવીની મૂર્તિ સાથે જ ઘોડા ઉપર સવાર થયેલા એતેર જખદેવોની ઘોડે સવાર મૂર્તિઓ પણ એસાડેલી હોય છે. આ જખદેવોને ઓસવાલો ઉપરાંત કચ્છના લગભગ દરેક જાતિના લોકો આસ્થાપૂર્વક માને છે.

૩૨૩. હથુડિયા રડોડ રતનસિંહ માટે કોઈ અજ્ઞાત કવિએ રચેલ કવિત આ પ્રમાણે પ્રાપ્ત થાય છે:

સાકરગઢ સા પુરુષ, ખારદીંવા ખેતડા,
પુથિયાલને દાનકા માલ અપહો આપે તડા.
ખેમસી લખીપાલ લખ ઓપમા કેમ અખાણું,
નવખંડ દેશ ખેર દાખડા વડ નામ પરિયાણું.
ઓસવાલ ગોત થારો; અચલ વાચામે લખમી વસી,
વીરમ સુતન કીજે અહુત યુગ યુગ રાજ રતનસી.

૩૨૪. હથુડીની રાજાવલી આ પ્રમાણે મળે છે: (૧) રાજા હરિવર્મા (૨) વિદ્યધરાજ, સં. ૯૭૩ (૩) મમ્મટરાજ, સં. ૯૮૮ (૪) ધવલરાજ, સં. ૧૦૫૩ (૫) આલાપ્રસાદ સં. ૧૧૧૩, ૧૧૧૭. શક્ય છે કે અખયરાજ અથવા તો અનંતસિંહ આલાપ્રસાદનો પૌત્ર હોય. આ રાજાવલી અજમેરનાં સંગ્રહ-સ્થાનમાં રહેલા શિક્ષાલેખ ઉપરથી પ્રમાણિત થાય છે. આ શિક્ષાલેખ ફ્રેન્ટ બેઝ ઉદયપુરથી શીરોહી

જતાં રરતામાં બીજાપુર નામનાં ગામથી એ માઇલ દૂર આવેલાં એક જૈનમંદિરમાંથી ખોળી કાઢ્યો હતો. એ ઉપરથી પ્રો. કીલહોર્ને નાનો નિર્ગંધ પણ લખ્યો હતો. મૂળ લેખ એપિગ્રાફિઆ ઇન્ડિકાના ૧૦ મા ભાગમાં પંડિત રામકરણ દ્વારા પ્રકટ કરવામાં આવ્યો હતો.

૩૨૫. આ લેખમાં હરિવર્મા અને વિદ્યવંશરાજનું વર્ણન છે. તેઓ રાપ્તકૂટ-રાડોડ વંશના હતા. વિદ્યવંશરાજે વાસુદેવ નામના આચાર્યના ઉપદેશથી હસ્તિકુડીમાં એક જૈન મંદિર બનાવ્યું હતું અને શરીરના ભાર જેટલું સુવર્ણદાન કર્યું હતું. તે દાનના એ ભાગો દેવને અર્પણ કર્યા હતા અને એક ભાગ આચાર્યના ઉપદેશથી ધર્મકાર્યોમાં ખર્ચ્યો હતો. એ પછી મગ્ધ અને ધવલરાજ અનુક્રમે ગાદીનશીન થયા. ધવલરાજ ભારે પ્રતાપી હતો. જ્યારે મુંજરાજે મેદપાટના અઘાટ ઉપર ચઢાઈ કરી તેનો નાશ કર્યો અને ગુજરાતને નસાણો ત્યારે તેમનાં સૈન્યને ધવલરાજે આશ્રય આપ્યો હતો. આ મુંજરાજ તે પ્રો. કીલહોર્નનાં જણાવ્યા પ્રમાણે માલવાનો મુપ્રસિદ્ધ વાકપતિ મુંજ હોવો જોઈએ. કારણ કે તે સં. ૧૦૩૧ થી ૧૦૫૦ ની લગભગમાં વિદ્યમાન હતો. મેવાડના રાજાનું નામ જો કે સ્પષ્ટ રીતે આપેલું નથી પરંતુ તે વખતે ખુમાણ નામે ઓળખાતો રાજા રાજ્ય કરતો હોય એમ જણાય છે. ગુજરાતનો નૃપતિ પણ સંભવિત રીતે ચૌલુક્ય વંશનો પહેલો મૂળરાજ હશે. આ શિલાલેખમાં અનેક રાજકીય હકીકતો સંપૂર્ણ છે.

૩૨૬. હસ્તિકુડી અંગે પણ ઉક્ત લેખમાં અલંકારિક વર્ણન છે. ઉપર્યુક્ત રાજાઓની રાજધાનીનું એ સમૃદ્ધ અને પ્રસિદ્ધ નગર હતું. તેમાં શાંતિલક્ષ્મીના ઉપદેશથી ત્યાંના ગોદિઓએ શ્રી ઋષભદેવ જિનાલયનો પુનરુદ્ધાર કર્યો. આ જિનાલય વિદ્યવંશરાજે બંધાવેલું. મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર થયા પછી સં. ૧૦૫૩ ના માધ્ય સુદી ૧૩ ને રવિવારને દિવસે પુણ્યનક્ષત્રના દિવસે—પ્રો. કીલહોર્નની ગણતરી પ્રમાણે ઈ. સ. ૯૯૭ ના જન્યુઆરી માસની ૨૪ મી તારીખે શ્રી ઋષભદેવની પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા તથા ધ્વજારોપણ થયાં. આ પ્રતિમા નાહક, જિંદ, જસ, શંખ, પૂરલદ્ર અને ગોમી નામના શ્રાવકોએ કર્મબંધનના નાશને અર્થે અને સંસાર સમુદ્રથી પાર થવાના અર્થે પોતાનાં ન્યાયોપાનિર્જિત દ્રવ્ય વડે કરાવી છે. ધવલરાજે અરધદ્ધ સહિત પીમ્પલ નામનો દૂવો આ જિનાલયને ભેટ કર્યો હતો.

૩૨૭. હલ્યુંડીનગર, હલ્યુંડી ગચ્છ કે ધવલરાજે બનાવેલું ઉક્ત જિનાલય આજે વિદ્યમાન નથી, કિન્તુ તેનાથી એક કોપ દૂર સેવાડી પાસે રાતા મહાવીરનું તીર્થ વિદ્યમાન છે. આ તીર્થનો ઉદ્દેશ્ય પ્રાચીન તીર્થમાળાઓમાં અનેક જગ્યાએ છે. શીલવિજયજીની તીર્થમાળામાં આ પ્રમાણે ઉદ્દેશ્ય છે: ‘રાતોવીર પુરી મન આસ.’ લાવણ્યસમય બલિલદ્રાસમાં પણ શ્રી વીરપ્રભુનાં તીર્થ તરીકે હસ્તિકુડીનો ઉદ્દેશ્ય કરે છે. શક્ય છે કે પ્રથમ અને ચરમ તીર્થકરોનાં જે જિનાલયો અહીં હોય. ઉક્ત શિલાલેખ અનુસાર શ્રી ઋષભદેવ જિનાલય, જેને વિદ્યવંશરાજે બંધાવેલું, તથા સં. ૧૨૦૮ માં જયસિંહસૂરિના ઉપદેશથી રાજા અનંતસિંહે અથવા તો અખયરાજે બંધાવેલું શ્રી વીરપ્રભુનું જિનાલય. જયસિંહસૂરિએ પ્રતિજ્ઞાધીને જૈનધર્મી કરેલા કટારમદલજીએ પણ ત્યાં શ્રી વીરપ્રભુનું જિનાલય બંધાવ્યું હોવા સંબંધક ઉદ્દેશો લક્ષ્યમાંથી મળે છે. શક્ય છે કે કટારમદલજીએ ઉક્ત જિનાલયનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો હોય.

૩૨૮. હલ્યુંડીનું પ્રાચીન ગૌરવ, તેના રાજાઓએ બળવેલી જૈન ધર્મની સેવા, તેમણે બંધાવેલાં જિનાલયો, તેમણે કાઢેલાં શાસનો—આસાપત્રો ઇત્યાદિ વિષે અનેક માહિતીઓ સારા પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ હોઈને તેનું અધ્યયન સ્વતંત્ર ગ્રંથની ગરજ સારે એવું વિશદ છે. ઉક્ત હકીકતો શિલાલેખો દ્વારા પણ પ્રમાણિત થતી હોઈને એ બધાનો ઇતિહાસ સામાજિક અને રાજકીય ઇતિહાસ ઉપર પણ નિઃશંક

રીતે સુંદર પ્રકાશ પાથરે છે. અંચલગચ્છના ઇતિહાસમાં પણ એ પ્રાચીન નગરનું નામ ભૂલાય એમ નથી. હાલુગીનો તેમાં હસ્તિનું તરીકે અનેક જગ્યાએ ઉલ્લેખ મળે છે.

રાઉત ફણુગર અને પડાઈઆ ગોત્ર.

૩૨૯. સં. ૧૨૨૪ માં લોલાડ નગરમાં રાડોડ વંશના રાઉત ફણુગરને જયસિંહસૂરિએ પ્રતિષ્ઠા આપી જૈન કર્યો. તેના વંશજો આશવાળ જ્ઞાતિમાં પડાઈઆ ગોત્રથી ઓળખાય છે. આ વંશમાં તિલાણી, મુમુણિયા વગેરે ઓડો છે. આ ગોત્રના વંશજો વિશાલા, રાડા, બાહમર, નગરપારકર, જેસલમેર, બિલાડા વિગેરે ગામોમાં વસે છે. આ વંશમાં સમરસિંહ, સાદા, સમરથ, મંડલિક, તોલાક ઇલાદિ પ્રસિદ્ધ પુરુષો થઈ ગયા છે, જેમનાં સુકૃત્યો વિશે લઘુગ્રંથોમાં અનેક માહિતીઓ ઉપલબ્ધ થાય છે.

રાઉત મોહણસિંહ અને નાગડા ગોત્ર.

૩૩૦. થરપારકરમાં આવેલા ઉમરકોટ શહેરમાં પરમાર વંશનો રાઉત મોહણસિંહ નામનો ક્ષત્રિમ જયસિંહસૂરિનો ભક્ત હતો. આચાર્યનો ઉપદેશ સાંભળીને તેણે સં. ૧૨૨૮ માં જૈનધર્મ સ્વીકારેલો. તેના વંશજો આશવાળ જ્ઞાતિમાં ભળીને નાગડા ગોત્રથી પ્રસિદ્ધ થયા.

૩૩૧. નાગડા ગોત્રનાં નામ સંબંધી એક આખ્યાયિકા આ પ્રમાણે સંભળાય છે : મોહણસિંહને કાંઈ સંતતિ ન હતી. જયસિંહસૂરિ જ્યારે ઉમરકોટમાં ચાતુર્માસ રહેલા તે વખતે મુહણસિંહે તેમને પુત્ર આપત પ્રશ્ન કરેલો. આચાર્યના ઉપદેશથી તે જૈનધર્મ સ્વીકારવા પ્રેરાયેલો. જૈન ધર્મ અંગીકાર કર્યા પછી તેને દેવકરણુ, દેવસી, ઉદેસી, લખમણુ નામે ચાર પુત્રો થયા, તથા પાંચમો નાગ પુત્ર થયો. નાગ-પુત્રને રાતદિવસે કરંડિયામાં રાખવામાં આવતો અને દૂધ પાઈને ઉછેરાતો. મોહણસિંહે એક વખત પોતાનાં દ્રવ્યના ચાર પુત્રો માટે તથા એ પોતાના માટે એમ છ ભાગ કર્યા. ત્યારે નાગપુત્રે પોતાની પૂછડીથી ઝાપડ મારીને તે ભાગો વિખેરી નાખ્યા. આથી તેનો એક ભાગ વધારે કરવામાં આવ્યો જે તેણે પિતાના ભાગ સાથે ભેળવી દીધો. એક દિવસ નાગ કંડીથી રક્ષણ મેળવવા ચૂલામાં સૂતો હતો. એવામાં મોહણસિંહને પેટ પીડા થવાથી શેક માટે તેની પુત્રીએ ચૂલામાં અગ્નિ સળગાવ્યો, જેથી નાગ-કુમાર બળી મૂ્યો. વ્યંતર થઈ તે કુટુંબને દુઃખ દેવા લાગ્યો. પછી તેણે પ્રકટ થઈ કંઈું કે મારી સ્થાપના કરીને તથા મારા નામથી વંશ ચલાવી મને પૂજો. કુટુંબીઓએ તે કબૂલ કર્યું. અને ત્યારથી તે ચારે ભાઈઓના વંશજો નાગડા ગોત્રથી પ્રસિદ્ધ થયા. ઉમરકોટમાં આથમણી દિશામાં નગરની બહાર ખીજડાનાં વૃક્ષ નીચે નાગની ઊભી ફણાવાળી મૂર્તિ બેસાડી તે ઉપર દેરી બંધાવવામાં આવી એ સંબંધક વર્ણનો લઘુગ્રંથોમાંથી મળે છે.

૩૩૨. પૂર્વે નાગપૂજની માન્યતાને આધારે પણ આ ગોત્રનું નામ નાગડા પડ્યું હોય. અથવા તેો નગદ-શરાદીનાં વ્યવસાયથી આ ગોત્રનું નામ નાગડા પડ્યું હોય એવી માન્યતા પણ સ્વીકારાય છે. આ ગોત્રનું નામ સ્થાનદર્શક હોવાનું પણ કેટલાક માને છે. જૈન ગોત્રો સંબંધી આવા અનેક વિકલ્પો જુદી જુદી માન્યતાને આધારે રજૂ કરાયા હોઈને તેનો ઇતિહાસ સ્પષ્ટરૂપે બની ગયો છે.

૩૩૩. નાગડા ગોત્રમાં પૂર્વે ભિન્નભાવમાં થયેલા ધનદત્ત શેઠનો જે પરિવાર હાલારમાં આવી વસ્યો, તેના વંશજો લઘુ નાગડા ગોત્રથી ઓળખાવા લાગ્યા. લઘુ નાગડાના વંશજો કચ્છમાં જસાપુર, જખ્ખો, સાંધણ, નલિયા, સાંયરા, પરખઉ વિગેરે ગામોમાં વસે છે.

૩૩૪. નાગડા ગોત્રમાં અનેક પ્રસિદ્ધ પુરુષો થઈ ગયા છે, જેમણે જૈન ધર્મની ઘણી સેવા બજાવી છે. આ વંશના કેટલાક ભાગ્યવંત વંશજો માટે કાંઈ પ્રાચીન કવિએ નીચે પ્રમાણે કવિત કહેલું છે :

ઉદયવંત ઉદિલ્લ જસ કુલ સુગુણુલ જાણો,
 સુરાસુત વડવીર વલી છે ભરમો ચારુ,
 જગમાં જયવંત હીર સકલ જેણે કાધો વારુ.
 અનુક્રમે વલી ભોજ અલી મંત્રવી મંડણો,
 જયવંત સુત જાણીયે
 ભોજાણી ભૂપત લજા વસુધામાંહેં વખાણીયે.

નાગડા ગોત્રમાં થઈ ગયેલા પ્રસિદ્ધ પુરુષોનાં સુકૃત્યોનો ઇતિહાસ પ્રેરણાદાયક છે, જે અંગે પાછળથી દષ્ટિપાત કરીશું.

લાલન ગોત્ર.

૩૩૫. નાગડા ગોત્રની જેમ લાલન ગોત્રનું સ્થાન પણ અંચલગચ્છના ઇતિહાસમાં અદ્વિતીય છે. સં. ૭૧૩ માં ઝાલોરનાં સોનગીરા સોઢા વંશનો કાન્ડડહે નામનો સોલંકી રજપૂત રાજ્ય કરતો હતો. સ્વાતિ આચાર્યના ઉપદેશથી તેમણે જૈનધર્મ અંગીકાર કરેલો. અને ઝાલોરમાં શ્રી ચંદ્રપ્રભસ્યામીનું જિન-મંદિર બંધાવેલું. એમના વંશજોએ જૈન ધર્મની મોટી સેવાઓ કરી છે.

૩૩૬. કાન્ડડહેનું વંશવૃક્ષ આ પ્રમાણે છે: (૧) કાન્ડડહે (૨) રાયધણ (૩) વાહલ, જે રીસાઈને પાલણપુર આવ્યો. (૪) ચ્યાસદેવ (૫) વાહલ (૬) લુગોળ, તેને સહજ અને આશધર નામે પુત્રો થયા. (૭) આશધર (૮) પુણ્યપાલ (૯) જીણોળ (૧૦) ધરણોળ (૧૧) પદાળ, જેણે જૈન ધર્મનો ત્યાગ કર્યો. (૧૨) ગેહોળ (૧૩) પર્વત, તેને પેથોળ, નગોળ તથા વીરાળ નામના ત્રણ પુત્રો થયા. એમની ગરાસ-ભૂમિ થરપારકરમાં પીલુડામાં હોવાથી તેઓ ત્યાં જઈને વસ્યા. (૧૪) પેથોળ, તેની જન્માદેવી નામની પત્ની હતી, તેઓ પંલુડામાં વસતા હતાં. (૧૫) રાયળ, તેઓ સં. ૧૧૭૩ માં પીલુડાના ઠાકોર થયા. તેમને સારાદેવીથી રાણોળ અને કાનાળ તથા રૂપાદેવીથી લખધીરળ અને લાલણોળ નામના પુત્રો થયા. ઠાકોરનો દેવસિંહ નામનો ઓસવાળ વણિક મંત્રી હતો.

૩૩૭. રાયળ ઠાકોરે, રૂપાદેવીએ તથા લાલણોળએ સં. ૧૨૨૯ માં જૈનધર્મ સ્વીકાર્યો તે વિષે અમર-સાગરસૂરિ કૃત વર્ધમાન પદ્મસિંહ શ્રેષ્ઠી ચરિત્રના પ્રથમ સર્ગમાં વિસ્તૃત વર્ણન છે: પારકર દેશમાં સિંધુ નદીના કાંઠા ઉપર વાડીઓથી રમણીય પીલુડા નામનું ગામ છે. ત્યાં શરતા વગેરે ગુણોથી શોભતો, પ્રજાનું પાલન કરતો રાયળ નામનો ચંદ્રવંશી રાજા વસતો હતો. તેને રૂપદેવી નામની સુશીલ રાણીથી લક્ષ્મીરળ અને લાલણોળ નામના બે પુત્રો હતા. દુષ્કર્મથીગે લાલણોળને દેહ કાઢ્યુકત થતાં માતા-પિતા દુઃખી થયાં. તે રાજાનો મંત્રી દેવસિંહ જૈનધર્મ પ્રત્યે આદરમાનવાળો સુશ્રાવક ગુણોથી યુક્ત હતો. તે સમયમાં વિધિ-પદ્ધતિગચ્છના ભૂપાણરૂપ જયસિંહસૂરિ શોભતા હતા, જેમનો સત્કાર સિદ્ધરાજે કર્યો હતો. સંવેગ રંગવાળા, શાસ્ત્ર-સાગરના પારગામી, કાકીના પ્રસાદને પ્રાપ્ત કરનારા, પરાપકારી, જે સુવિહિતે વાદમાં દિગ્બરોને જીત્યા હતા તથા લાખ ક્ષત્રિયોને બોધ પમાડ્યો હતો.

૩૩૮. વિચરતા તે સૂરિજી, મુનિઓ સાથે પીલુડા ગામમાં પધાર્યાં, ત્યારે દેવસિંહ વગેરે શ્રાવકોએ દેશ-કાલોચિત્ત લક્ષિ કરતાં તેમનો પ્રવેશ કરાવ્યો હતો. મધુર દેશના કરતા સૂરિજીનું પ્રભાવવાળું આચરણ સાંભળી રાજાએ લાલણોળને નિરોગી કરવા ઉપાય દર્શાવવા મંત્રી દ્વારા જાણાવ્યું. ‘જિનશાસનનો પ્રભાવ થશે’ એમ વિચારી સૂરિજીએ ‘અષ્ટમતપ કરી કાલિકા દેવીનું આરાધન’ કરવા જાણાવ્યું. એ રીતે આરાધન

કરતાં દેવીએ પ્રસન્ન થઈ જયસિંહસૂરિનાં ચરણનાં પ્રક્ષાલન-ગ્લનો મલિમા મચવ્યો. એ રીતે કરતાં લાલણુ નિરોગી ગયો. તેનાં માતા-પિતા હર્ષિત થયાં. દૃતજનાથી સૂરિજના ઉપદેશથી તેઓએ દયામય જૈનધર્મ સ્વીકાર્યો. સૂરિજના ઉપદેશથી લાલણુ પાવાદુર્ગ-નિવાસિની મહાકાલીનું ભાવથી પૂજન કર્યું.

૩૩૯. માતા-પિતા સાથે જિનધર્મનું આરાધન કરતાં તેણે શ્રી શાંતિનાથ જિનની એક દેવકુલિકા કરાવી હતી, તેમાં સ્ફટિક રત્નની ખતાવેલી શ્રી શાંતિનાથ ભગવાનની પ્રતિમા સૂરિ દ્વારા પ્રતિષ્ઠિત કરાવી હતી.

૩૪૦. ઝોશવાળોમાં અગ્રેસર મંત્રી દેવસિંહે સૂરિજના ઉપદેશથી લાલણુને નિશ્ચિત રીતે પોતાનો સાધર્મિક જાણીને ઝોશવાળોની પંક્તિમાં મેળવ્યો હતો. સૂરિજ ચતુર્માસ કરી શિષ્યો સાથે અન્યત્ર વિહાર કરી ગયા. લાલણુને પ્રાપ્ત થયેલ સુધર્મ, લક્ષ્મીરનાં મનને રચ્યો ન હતો. કાલક્રમે રાવજી કાકાર પરલોકવાસી થયા. મૃત-કાર્યો કરતાં જાતિ-ભોજન કાર્યમાં બંને ભાઈઓને પરસ્પર ક્લેશ થયો. મોટા ભાઈથી અપમાનિત થતાં લાલણુ અંતઃકરણમાં ખિન્ન થઈ પોતાનાં કુટુંબને લઈ માતા સાથે ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો. કચ્છ દેશમાં ડોણુ નામનાં મનોહર ગામમાં સૂરાજી નામનો રાજા લાલણુનો મામા હતો, માતા અને પત્નીની પ્રેરણાથી લાલણુ ત્યાં ગયો. વ્રતાંત જણાવ્યો. મામાએ સત્કાર કર્યો. પોતાને પુત્ર ન હોવાથી સૂરાજીએ ભાણેજને પુત્ર તરીકે સ્વીકારી તેને પોતાના રાજ્યપદ પર સ્થાપ્યો. વૃદ્ધ માતા રૂપાદેવી એ જોઈ ધણું હર્ષિત થયાં, જિનધર્મનું આરાધન કરતાં તે કાલ-ક્રમે ભાઈ પછી પરલોક-પથે સંચર્યો. માતાનાં મૃતકાર્ય પ્રસંગે લાલણુ મોટાભાઈ લખધીરને વિનયપૂર્વક પોતાનાં ગામમાં બોલાવ્યો, પરિવાર સાથે તે આવ્યો. માતાના વિયોગે દુઃખે દુઃખી બંને ભાઈઓ મળ્યા. તેઓએ માતાની અગ્નિસંસ્કારની ભૂમિમાં માતાની મૂર્તિ સાથે દેરી કરાવી હતી. ડોણુ ગામનાં પાદરમાં તળાવને કિનારે આ દેરી આજે પણ આદિનાં સ્થાન તરીકે ઝોળખાય છે. એ પછી લખધીરજી રજા લઈ પોતાનાં કુટુંબ સાથે પોતાનાં ગામમાં ગયો.

૩૪૧. દાનેશ્વરી લાલણુ પોતાની પ્રજનનું પાલન કરતો હતો, જૈનધર્મનાં અણુવ્રતોનું પાલન કરતો હતો. તેને સોના નામની પત્નીથી એ પુત્રો થયા હતા. પોતાનું ગોત્ર સ્થાપન કરવાની લાલસાવાળા લાલણુ એક વખતે અષ્ટમતપ કરી મહાકાલીનું આરાધન કર્યું હતું. કાલીએ પહેલાં ભીપણરૂપે અને પછી પ્રશાંત મનોહર લક્ષ્મીરૂપે દર્શન આપ્યું હતું. લાલણુ દેવીનું ભીપણરૂપ જોઈને ત્રણ પગલાં પાછો હટી ગયેલો. પછી તેણે પદ્માસનસ્થ પ્રશાંત મૂર્તિને પ્રણામ કરી પોતાના વંશજોની રક્ષા માટે, વૈભવ માટે પ્રાર્થના કરી હતી. તે ત્રણ પગલાં પાછો હટી ગયો હોવાથી દેવીએ તેના વંશની દરેક ત્રીજી પેઢીને લક્ષ્મીરૂપે સાહાય્ય કરવાનું તથા ‘લાલણુ’ નામે પ્રસિદ્ધ થનાર વંશવૃદ્ધિ વિસ્તાર માટે વરદાન-વચન આપ્યું હતું. લાલણુ એવી રીતે સં. ૧૨૨૯ માં લક્ષ્મીનું રૂપ ધરનારી કાલીને ગોત્રદેવી તરીકે સ્થાપી હતી.

૩૪૨. લાલણુજના એ પુત્રો હતા (૧) માણિકજી (૨) મનુજી. માણિકજીના વંશજોની નામાવલી આ પ્રમાણે પ્રાપ્ત થાય છે : માણિકજી-મેઘાજી-કુંભાજી-સકદેવજી-ટેડાજી-કુંઢાજી-કુણાજી-સેવાજી-સિંહજી-હરપાલ-દેવનંદ (પારકર)-પરવતજી-વચ્છરાજ.

૩૪૩. વચ્છરાજના ત્રણ પુત્રો હતા. (૧) રાજા (માંડી), (૨) મૂલા (ભદ્રેશ્વર), (૩) અમરશી (આરીખાણા). અમરશીના ત્રણ પુત્રો હતા. (૧) વર્ધમાન, (૨) ચાંપશી, (૩) પદ્મસિંહ. વર્ધમાન શાહ અને પદ્મસિંહ શાહનાં સુકૃત્યોથી લાલનવંશ વિશેષ પ્રસિદ્ધ થયો છે. એમનાં સુકૃત્યો અને વંશજો વિશે પાછળથી વિચારીશું.

૩૪૪. શત્રુંજયગિરિ ઉપર પદ્મસિંહ શાહે અંધાવેલું જિનાલયના શિલાલેખમાં હરપાલથી આપેલી વંશાવલી આ પ્રમાણે છે. હરપાલ-હરિમા-શિંહજી-ઉદ્દેશી-પર્વત-વચ્છરાજ-અમરસિંહ ઇત્યાદિ. પરંતુ જ્ઞાનનગરમાં વર્ધમાન-પદ્મસિંહના અંધાવેલ જિનપ્રાસાદના શિલાલેખ અનુસાર તેમજ ‘વર્ધમાન પદ્મસિંહ શ્રેષ્ઠી ચરિત’ નામના ગ્રંથ અનુસાર આ વંશક્રમ અસત્ય સાંભળે છે. પ્રમાદને લીધે આમ બનવા પામ્યું હશે.

૩૪૫. લાલનવંશમાં નગરપારકરમાં થયેલા વેલાજીના પુત્ર વરગંગ તથા જેસાજી પ્રસિદ્ધ પુરુષો થઈ ગયા છે. જેસાજી પોતાની ઉદારતાથી ‘જેસો જગદાતાર’ કહેવાયો. પીઠુડાના ભોજશાહ પણ પ્રતાપી પુરુષ થઈ ગયા છે. લાલન ગોત્રના વંશજોએ અંચલગચ્છની અને તે દ્વારા જૈનશાસનની અનેક સેવાઓ બજાવેલ છે. આ વંશનો ઇતિહાસ એ રીતે ગૌરવાન્વિત છે. આ વંશના બડલાગી પુરુષો અને તેમનાં સુકૃત્યોનો ઇતિહાસ આ ગચ્છના ઇતિહાસમાં આવડું પ્રકરણ રોકે છે.

દેવડા ચાવડા અને દેઢિયા ગોત્ર.

૩૪૬. જેસલમેરમાં સં. ૧૨૫૫ માં દેવડા નામના ચાવડા રજપૂતને પ્રતિબોધ આપીને જયસિંહસરિએ જૈનધર્મી કર્યો અને ઓશવાળ જ્ઞાતિમાં ભેળવ્યો. આ અરસામાં અનેક ચાવડા રજપૂતોએ જૈનાચાર્યોના ઉપદેશથી જૈનધર્મ સ્વીકારેલો.

૩૪૭. દેવડાના પુત્ર ઝામરે ઝાલોરમાં એક લાખ સીતેર હજાર ટંક ખરચીને શ્રી આદિનાથ પ્રભુનો શિખરબદ્ધ પ્રાસાદ અંધાવ્યો, વસ્ત્રાદિની લઢાણી કરી તથા ધણા બંદીઓને છોડાવ્યા.

૩૪૮. ઝામરનો દેઢિયા નામે પુત્ર હતો, જેનાં નામથી એમના વંશજો દેઢિયા ગોત્રથી પ્રસિદ્ધ થયા. દેઢિયાના વંશજ જેઠાણુંદ શેઠ ધણા જ ધનાઢ્ય હતા. તેમણે શત્રુંજયનો મોટો સંઘ કાઢીને ત્યાં એકત્રિત થયેલા જુદાં જુદાં નગરોના બાવન સંઘવીઓમાં અગ્રપદ લીધું તથા ધર્મકાર્યોમાં અઢળક ધન વાપર્યું. આ ગોત્રમાં ખીમ્મ પણ ઓક પ્રતાપી પુરુષો થઈ ગયા છે, જેમને વિષે ભદ્રાચલમાંથી અનેક માહિતીઓ ઉપલબ્ધ થાય છે.

૩૪૯. દેઢિયા ગોત્ર સંબંધમાં થોડાક ફેરફારવાળો ખીજો ઉલ્લેખ આ પ્રમાણે મળે છે : ડેડજી અથવા તો ડેડજીની ભૂમિ સોલંકીઓએ લઈ લેતાં, તે આખૂ તરફ આવ્યો. તે મહાપરાક્રમી હતો. તેણે ત્યાં વસતા મીણા તથા કાડી લોહાને હાંકી કાઢીને ડેડવા નામે ગામ વસાવ્યું. આ ડેડજી પુત્ર મંડોવર તરફ આવ્યો અને ત્યાં પડિકારોની ભૂમિ દબાવી ઓસિયા નજીક ડેડિયા નામનું ગામ વસાવ્યું. ડેડજીનાં ડેડિયા ગામના વંશજોનું ડેડિયા ગોત્ર થયું.

૩૫૦. સં. ૧૧૦૦ માં ડેડિયા ગામ ઓસિયાના પરમારે લઈ લીધું. સં. ૧૨૫૪ માં જયસિંહસરિએ ડેડિયા કુળનાં કુટુંબોને પ્રતિબોધી જૈન ધર્માનુયાયી બનાવ્યાં. ત્યાર બાદ તે કુટુંબો ઓસવાલ જ્ઞાતિમાં દાખલ થઈ ગયાં.

૩૫૧. આ દેઢિયાઓની કુળદેવી મામલ માતા છે. મામલદેવી રાડોડ વંશનાં કક્કા કૂળની કન્યા હતી અને ચાવડાવંશનાં ડેડિયાકુળમાં પરણી હતી. પાછળથી તેણે શક્તિ થઈને દેઢિયાકુળને વરદાન આપ્યું હતું.

૩૫૨. કચ્છમાં ગુર્જર ઓશવાલોની જ્ઞાતિમાં તેમજ જોધપુર અને જેસલમેરની વચ્ચે ઓસિયાના પ્રદેશના પરમાર કુટુંબોમાં આ ગોત્ર છે. મારવાડી ભાષામાં ‘ડ’ ઉચ્ચાર ‘દ’ થતો હોવાથી ત્યાં આ

ગોત્ર દેહિયાને નામે ઝોળાખાય છે. રજપૂતોની જ્ઞાતિ ઉપરાંત વૈષ્ણવધૈમ્ય કુટુંબોમાં પણ દેહિયા ગોત્ર છે. મૂળ દેહિયાનું અપભ્રંશ થઈને જ દેહિયા નામ થયું છે.

ગાલા ગોત્ર.

૩૫૩. ગાલા ગોત્રના મૂળ પુરુષો યદુવંશી શ્રી કૃષ્ણભગવાનના સંતાનીય મનાય છે. પદ્માવતીના ઉદ્દેશ અનુસાર દારકાના નાશ પછી શ્રી કૃષ્ણભગવાનના નવમી પેઢીના વંશજ રાયભદ્રે મારવાડ જઈ ભટનેર નામનું નગર વસાવ્યું. રાયભટ્ટના, નરદે, ગજાડી, માળુડી, રૂપસંગ, અર્જુન, દુર્ગમશીલ, જેસલ નામે અનુક્રમે વંશજો થયા. જેસલે જેસલમેર વસાવ્યું તથા સરોવર બંધાવ્યું. જેસલને વરદે, નરદે, રાઉડ, દેવસેન, હરભમ, હણુક, કરણ, બલિરાજ, શિવરાજ નામના અનુક્રમે વંશજો થયા. શિવરાજે કોટડા નામનું નગર વસાવ્યું. શિવરાજના વંશજો આ પ્રમાણે અનુક્રમે થયા. શ્રીચંદ, વિજયચંદ, જયચંદ, નરચંદ, સોમચંદ. સોમચંદ કોટડામાં રાજ્ય કરતો હતો. તેની પાસે પાંચ હજાર મુસટોનું સૈન્ય હતું. તે સૈન્યની મદદથી ચોતરફ લૂંટફાટ કરતો.

૩૫૪. એ અરસામાં જયસિંહસૂરિ પાંચસો શિષ્યના પરિવાર સહિત ઉમરકોટમાં પધાર્યા. ત્યાં તેમના ઉપદેશથી મોણુશી શાહે શ્રી અજિતનાથ જિનગિળની સ્થાપના કરી. ત્યાંથી વિહાર કરીને આચાર્ય શિષ્યો સહિત જ્યારે જેસલમેર તરફ આવતા હતા, ત્યારે માર્ગમાં સોમચંદે તેમને લૂંટવાનો પ્રયાસ કર્યો. પરંતુ જયસિંહસૂરિના પ્રભાવથી પ્રતિભોધ પામીને તેણે જૈનધર્મ સ્વીકાર્યો.

૩૫૫. કહેવાય છે કે તેણે લૂંટવાનો પ્રયાસ કર્યો એટલે જયસિંહસૂરિએ વિદ્યાના પ્રભાવથી તેને સ્થંભાવી દીધો. તેની માતા સરુપદેવી-અપરનામ મિણુવદેવીએ ગુરુ પાસે ક્ષમા યાચી. ગુરુએ કહ્યું કે જો તે અદિસામય ધર્મ સ્વીકારી લૂંટફાટ કરવાનાં પ્રત્યાખ્યાન કરે તો મુક્ત કરી શકાય. તેમણે તેમ કરવા કબુલ્યું. પારકરનો ચાંદણ રાણો સાક્ષી બન્યો એટલે સોમચંદને મુક્ત કરવામાં આવ્યો. એ પછી આચાર્ય પરિવાર સહિત જેસલમેર વિહાર કરી ગયા.

૩૫૬. સોમચંદનું હૃદય પરિવર્તન થયા પછી કુટુંબ સહિત તે ગુરુને વંદવા જેસલમેર ગયો. તેણે જૈન ધર્મ સ્વીકારતાં ગુરુના ઉપદેશથી તેનાં કુટુંબને સં. ૧૨૧૧ માં ઓશવાલ જ્ઞાતિમાં બેળવી દેવામાં આવ્યું. જયસિંહસૂરિના ઉપદેશથી સોમચંદે કોટડામાં શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવાનનું તથા પોતાની ગોત્રદેવી વીસલમાતાનું, એમ બે શિખરબદ્ધ મંદિરો બંધાવ્યાં. પાંચ લાખ દ્રવ્ય ખર્ચ્યું, સવા મણુ સુવર્ણની શ્રી શાંતિનાથ ભગવાનની પ્રતિમા કરાવી તથા તેના ઉપર હીરામાણિક જડિત સુવર્ણહત્ર પણ કરાવ્યું.

૩૫૭. સોમચંદનો ગાલા નામનો પુત્ર થયો. મુસલમાનોએ કોટડાનો નાશ કરતાં ગાલા સિંધમાં ગયો. તેના વંશજો ગાલાગોત્રથી પ્રસિદ્ધ થયા. એ ગોત્રનાં નામકરણ બાબત ખીજી પણ કેટલીક વાતો જાણવા મળે છે, જે નીચે મુજબ છે.

૩૫૮. યદુવંશમાં ઉજ્જીક, સં. ૧૦૦ માં રિજદેવ, અસપત-ગજપત-નરપત-ભૂપત આદિ વંશજો થયા. તેમનું રાજ્ય હિમાલયના પ્રદેશમાં હતું. નરપતનો વંશજ સામારામ સં. ૭૦૦ માં થયો જેનાથી સમાવંશની સ્થાપના થઈ. ભૂપતના વંશજ રાવ ભાટીથી ભટ્ટક સંવત ચાલ્યો અને ભટ્ટીવંશની સ્થાપના થઈ. એ વંશ આ પ્રમાણે ચાલ્યો: મંગલરાવ-મંજમરાવ-કેહર-તનુ-વિજયરાવ (પહેલો)-રાવલ દેવરાજ-મુંધ-વત્સરાવ-દુશાજ-રાવલ લાંજ વિજયરાવ (બીજો), સં. ૧૧૫૦ માં થયો.

૩૫૯. રાવલ વિજયરાવ લાંજની રાજધાની લોદરાનગરમાં હતી. તે સિદ્ધરાજ સોલંકીની પુત્રીને

પરણ્યો હતો. તેનાથી તેને ભોજદેવ-રાહડ-દેશજ-આપારાય નામે ચાર પુત્રો તથા લાંગા અને લાણુ નામે બે પુત્રીઓ થઈ. આપારાયને ગાહિલરાય નામે પુત્ર થયો. તેને બળાંદ ગામ મળ્યું. તેણે ગાહિલવાડા ગામ પણ વસાવ્યું. આ ગાહિલના પુત્રોનું ગાહ્યા ગોત્ર થયું. ગાહિલરાયે જૈન ધર્મ સ્વીકાર્યો અને તેમનું કુટુંબ ઓશવાળ જ્ઞાતિમાં દાખલ થયું. એના વંશજો સં. ૧૫૫૦ માં કચ્છમાં આવી વસ્યા.

કટારીઆ ગોત્ર

૩૬૦. સં. ૧૨૪૪ માં પુજવાડા નગરમાં સીસોદિયા રજપૂત રાણા ઉદયસિંહના રાજ્યત્વકાલમાં ચૌહાણ રાઉત કટારમલ્લની પાસે ધણું દ્રવ્ય હતું. રાજાને લગ્ન પ્રસંગે ધનની જરૂર હોવાથી તેની પાસેથી ૭૮૭ સઠ, કાંઠા સુધી ભરીને પીરોજીઓ સગ સહિત તેડતી સઠ ભરી દેવાને શરતે ઉઝીની લીધી. કટારમલ્લને તે ધન વહોરવાથી વહોરા નામથી બોલાવ્યા, જેથી તેની વહોરા ઓડક થઈ. જયસિંહસૂરિ પુજવાડામાં પધાર્યા અને તેમણે કટારમલ્લને પ્રતિબોધી જૈન કર્યો. કટારમલ્લના વંશજો ઓશવાળ જ્ઞાતિમાં લખ્યા અને તેનાં નામથી કટારીઆ ગોત્રથી ઓળખાયા. કટારમલ્લે જયસિંહસૂરિના ઉપદેશથી હસ્તીતુંડમાં શ્રી મહાવીર પ્રભુનો જિનપ્રાસાદ કરાવ્યો.

૩૬૧. આ ગોત્રનાં નામકરણ સંબંધમાં અન્ય ઉલ્લેખો પણ પ્રાપ્ત થાય છે. ચૌહાણ વંશના રજપૂતો જૈનધર્મ સ્વીકારતાં તેમની રતનપુરા શાખા થઈ. આ શાખામાં ધનપાલના વંશમાં ઝાંઝણસિંહ નામે પ્રતાપી અને વીર પુરુષ થયો. તે સ્વમાન અને ટેક ખાતર પેટમાં કટાર મારી મૃત્યુ પામ્યો પણ વિધર્મી શત્રુઓને શરણે ન થયો, એ ઉપરથી તેના વંશજો કટારીઆ ગોત્રથી પ્રસિદ્ધ થયા.

પોલડિયા ગોત્ર

૩૬૨. સં. ૧૨૪૪ માં પરમાર વંશનો રાજસેન નામનો ક્ષત્રિય કોટડામાં વસતો હતો. તે લુંટફાટ કરીને પોતાની આજીવિકા ચલાવતો હતો. જયસિંહસૂરિ એ વખતે કોટડા પધારેલા. તેમના ઉપદેશથી રાજસેને જીવહિંસાનો ત્યાગ કરી જૈન ધર્મ સ્વીકાર્યો. સં. ૧૨૪૪ ના ભાદરવા સુદી ૫ ને દિવસે તેમનાં કુટુંબને ઓશવાળ જ્ઞાતિમાં ભેળવી દેવામાં આવ્યું. રાજસેનના વંશજો પોલડિયા ગોત્રથી પ્રસિદ્ધ થયા એ અંગેના ઉલ્લેખો ભદ્રચથોમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે.

નીસર ગોત્ર

૩૬૩. સં. ૧૨૫૬ માં ચિત્તોડમાં ચાવડા રાજપુત રાઉત વીરદત્ત રાજ્ય કરતો હતો. તેણે જયસિંહસૂરિના ઉપદેશથી જૈન ધર્મ સ્વીકારેલો. કહેવાય છે કે તેને પુત્ર નહોતો. જયસિંહસૂરિના ઉપદેશથી તેણે ચક્રેશ્વરીદેવીનું આરાધન કર્યું અને તેને પુત્ર પ્રાપ્ત થયો. આચાર્યના ઉપદેશથી સં. ૧૨૫૬ માં વીરદત્તનાં કુટુંબને ઓશવાળ જ્ઞાતિમાં સમાવી દેવામાં આવ્યું. વીરદત્તના વંશજો નીસર ગોત્રથી પ્રસિદ્ધ થયા એમ અનુશ્રુતિ દ્વારા જાણી શકાય છે.

છાજોડ ગોત્ર

૩૬૪. મારવાડમાં આવેલા કોટડામાં વસતા કેશવ રાઠોડે જયસિંહસૂરિના ઉપદેશથી સં. ૧૨૫૯ ના ભાદરવા સુદી ૫ ને દિવસે જૈન ધર્મ અંગીકાર કરેલો. કેશવ અપુત્ર હોવાથી તેના પિત્રાઈ ભાઈ શ્રીમલ્લના પુત્ર છાજલને દત્તક લીધેલો. કહેવાય છે કે શ્રીમલ્લની પત્નીએ પુત્રને ગુપ્ત રીતે છાજનાં ઢાંકીને કેશવ દાકારને આપ્યો હોવાથી પુત્રનું નામ છાજલ રાખવામાં આવ્યું. અને તેનાં નામથી છાજોડ ગોત્ર સ્થપાયું. જયસિંહસૂરિના ઉપદેશથી એમનાં કુટુંબને ઓશવાળ જ્ઞાતિમાં ભેળવવામાં આવ્યું.

૩૬૫. પરમાર વંશમાં પણ જાગડ ગોત્ર છે. તે વિષે એવો ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થાય છે કે સાચારના રાજા જગમાલને જાહજી નામે એક પુત્ર થયો. તેણે આખું મંડલમાં જાહજી નામે ગામ વસાવ્યું. જાહજીના વંશજોનું જાગડ ગોત્ર થયું. જાહજીના વંશમાં નેતરી થયો, જેણે જૈન ધર્મ સ્વીકારતાં ઓશવાળ જ્ઞાતિમાં ભેળવવામાં આવ્યો. હોદાર નેતરી જાગડે વીરતાનાં અને લેહાપયોગી અનેક કાર્યો કર્યાં હતાં, જેથી તેણે ભાટોના ચાપગમેમાં અમર પ્રસિદ્ધ મેળવી છે. આ ગોત્રમાં કૃતલાક પ્રભાવક જૈનાચાર્યો પણ થયા છે. મારવાડમાં જાગડ ગોત્રના ઓશવાળા ઘણા છે.

રાઠોડ ગોત્ર

૩૬૬. સં. ૧૨૫૭ માં નલવરગઢમાં રાઠોડ વંશનો રણુજી નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. જયસિંહસૂરિના ઉપદેશથી રાજાએ જૈન ધર્મ સ્વીકારેલો. કહેવાય છે કે તે નિઃસંતાન હતો, પરંતુ પાછળથી જયસિંહસૂરિના ઉપદેશથી જૈન ધર્મ સ્વીકારતાં તેને પુત્ર પ્રાપ્ત થઈ. તેણે પોતાનાં રાજ્યમાં અમારિ-પડહની ઘોષણા કરાવેલી. જૈન ધર્મ સ્વીકારતાં તેનું કુટુંબ ઓશવાળ જ્ઞાતિમાં ભળીને રાઠોડ ગોત્રથી પ્રસિદ્ધ થયું.

લોલાડિયા ગોત્ર

૩૬૭. ભાલેજનગર પાસે નાપા ગામમાં વૃદ્ધસગ્ગનીય શ્રીમાલી જ્ઞાતિના લૂણિગ નામના શેઠે સં. ૧૨૨૦ માં જયસિંહસૂરિના ઉપદેશથી જૈન ધર્મ અંગીકાર કર્યો. તેમણે નાણાવાલ ગચ્છના રામદેવસૂરિને આચાર્ય પદવી આપવામાં જયસિંહસૂરિના ઉપદેશથી એક લાખ દ્રવ્ય ખરચ્યું તથા ચક્રેશ્વરીદેવીની તેમજ જીરાવલા પાર્શ્વનાથની, જીવંતસ્વામીની પ્રતિમાઓ ભરાવેલી. લૂણિગના વંશજો લોલાડિયા ગામમાં વસવાથી લોલાડિયા ગોત્રથી પ્રસિદ્ધ થયા.

મહુડિયા ગોત્ર

૩૬૮. આ ગોત્રનાં વંશજો કાશ્યપગોત્રીય શિવદાસ સંતતીય છે. શિવદાસ ત્રણ કરોડ દ્રવ્યનો આસામી હતો અને ભિન્નમાલમાં વસતો હતો. સં. ૧૧૧૨ માં ભિન્નમાલનો નાશ થતાં તેના વંશજ સમરથ શેઠ ત્યાંથી નાશી રત્નપુરમાં જઈ વસ્યા અને ત્યાંના હોદાર વીરમહેવના ભંડારી થયા. સં. ૧૨૨૩માં તેના વંશમાં થયેલા ભંડારી ગોદા મહેશ્વરી ધર્મ પાળતા હતા. જયસિંહસૂરિએ એમને પ્રતિબોધ આપી જૈન ધર્માનુયાયી બનાવ્યા. ભંડારી ગોદાએ જયસિંહસૂરિના ઉપદેશથી શત્રુંજય અને ગિરનારનો સંઘ કાઢ્યો તથા ઘણાં નગરોમાં લહાણી કરી સવાલાખ દ્રવ્ય ખરચ્યું. તેના વંશજો મહુડીમાં વસ્યા તેથી મહુડિયા નામથી પ્રસિદ્ધ થયા. ત્યાં નોડા શેઠે જિનમંદિર બંધાવેલું. કાશ્યપ ગોત્રના આલાણી શાખાના આણુ શેઠે પણ સં. ૧૨૫૫ માં શ્રી મહાવીર પ્રભુનો પ્રાસાદ બંધાવ્યો તથા શત્રુંજયનો મોટો સંઘ કાઢી સંઘવી પદ લીધું.

૩૬૯. મહુડિયા ગોત્રના ડભોઈ નિવાસી શેઠ વર્ધમાનથી સં. ૧૨૮૫ માં ગાંધી ઓડક થઈ.

સહસ્રગણા ગાંધી

૩૭૦. આપણે જોઈ ગયા કે આર્યરક્ષિતસૂરિએ રત્નપુરના હમીરજીને પ્રતિબોધ આપી જૈન ધર્મ કર્યો, તેના પુત્ર સખતસંઘથી એમનાં ગોત્રનું નામ સહસ્રગણા ગાંધી પડ્યું. ડો. ભાંડારકરના હસ્તપ્રત વિપયક ચતુર્થ અહેવાલ, પૃ. ૩૨૩ માં આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે: વિ. ૧૨૪૯ મિન્નમાલ પાર્શ્વે રત્નપુરવાસી સહસ્રગણાગાંધી અદ્વુદ પ્રતિમા શત્રુંજયે અંચલગચ્છે જયસિંહસૂરિના પ્રસ્થા-

પિતા ॥ શક્ય છે કે સખતસંઘે શત્રુજયગિરિ ઉપર સં. ૧૨૪૯ માં જયસિંહસૂરિના ઉપદેશથી અદ્યુદ્યોતની વિશાળ પ્રતિમા પ્રસ્થાપિત કરાવી હોય. અદ્યુદ્યોતનાં જિનાલયના શિલાલેખ માટે જુઓ અં. ગ. લેખસંગ્રહ લેખાંક ૪૪૭. એ લેખમાં માત્ર આચાર્યનું અને ગચ્છનું નામ જ ખંડિત કરવામાં આવ્યું છે. બાકી લેખ સુવાચ્ય છે. પરંતુ આચાર્યનાં નામ પછી **મુપદેશાત્** શબ્દ સ્પષ્ટરીતે વાંચી શકાય છે. અંચલગચ્છના આચાર્યો પ્રતિષ્ઠા કરતા નહીં. પરંતુ એમના ઉપદેશથી પ્રતિષ્ઠા થતી. આ ઉપરથી માની શકાય છે કે એ જિનાલયનો જીર્ણોદ્ધાર પણ અંચલગચ્છીય આચાર્યના ઉપદેશથી સં. ૧૬૮૬ માં થયો હોય. ઉક્ત ઉલ્લેખમાં શ્રાવકનું નામ નથી પણ માત્ર ‘સહસ્રગણુગાંધી’નો જ નિર્દેશ છે. જયસિંહસૂરિએ પ્રતિબોધ આપીને જૈન યનાવેલાં અનેક ક્ષત્રિય કુટુંબો એ ઓડકથી ઓશવાળ જ્ઞાતિમાં ઓળખાયા છે. સં. ૧૨૩૧ માં ચૌધરી બિહારીદાસને આચાર્ય પ્રતિબોધ આપી. જૈન ધર્મી કયો હતો. બિહારીદાસ ડીહુ જ્ઞાતિનો હતો. તેના વંશજો પણ સહસ્રગણુ ગાંધી ગોત્રથી ઓળખાયા છે.

કણોની ગામમાં જિનાલયની પ્રતિષ્ઠા

૩૭૧. પદાવલીમાં એવો ઉલ્લેખ પણ છે કે કણોની નામનાં ગામમાં જસરાજ શેઠે જયસિંહસૂરિના ઉપદેશથી એક વિશાળ જિનાલય અંધાવ્યું અને તેમાં ચૌવિસ તીર્થંકરોની પ્રતિમાઓ સં. ૧૨૧૭ માં પ્રતિષ્ઠિત કરી. કણોની ગામ વિષે હાલ જાણી શકાતું નથી તેમજ તે વિઘ્નમાન હશે કે કેમ એ પણ સ્પષ્ટતાથી કહી શકાતું નથી.

યાત્રાઓ અને ધર્મ કાર્યો

૩૭૨. પરમાર્હત કુમારપાલે ઉદ્ધારેલાં તારંગાતીર્થની, રામના આગ્રહથી, સૌ પ્રથમ યાત્રા જયસિંહસૂરિએ કરી. એ પછી તેઓ વઢવાણ પધાર્યા. તેમનો ઉપદેશ સાંભળીને દેહલ નામના શેઠે ધણું દ્રવ્ય ખરચીને શત્રુજય તીર્થની સંઘસહિત યાત્રા કરી. આ સંઘમાં જયસિંહસૂરિ પણ સામેલ હતા.

૩૭૩. શત્રુજયની યાત્રા કરી તેઓ વિહરતા ખંભાત પધાર્યા. તેમના ઉપદેશથી સાંગણ શેઠે જ્ઞાન પંચમીનું ઉજ્જમાણું કરી ત્રણ લાખ દ્રમ્મ ખરચી જૈનાગમો લખાવ્યાં. શેઠના આગ્રહથી જયસિંહસૂરિ ખંભાતમાં ચતુર્માસ રહ્યા.

૩૭૪. એ પછી તેઓએ પ્રભાસપાટણ તથા ગિરનારજીની યાત્રા કરી. ત્યાં વસતા મંત્રી આંબાકે જયસિંહસૂરિના ઉપદેશથી શ્રી ચંદ્રપ્રભ જિનેશ્વરના પ્રાસાદનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો. એ કાર્યમાં વિઘ્નમીઓએ વિઘ્નો નાખ્યાં, પણ આચાર્યના પ્રભાવથી તેનું નિવારણ થયું.

કચ્છનો વિહાર

૩૭૫. સં. ૧૨૨૧ ની આસપાસ તેમણે કચ્છમાં વિહાર કર્યો. આ પ્રદેશનો વિહાર કરનાર અંચલગચ્છના સૌ પ્રથમ આચાર્ય જયસિંહસૂરિ જ હતા. કેટલાંક વર્ષો સુધી તેઓ કચ્છમાં વિહર્યા અને અનેકને ધર્મબોધ પમાડ્યો. ગ્રામાનુગ્રામ વિહરતા તેઓએ વાગડ પ્રદેશમાં પણ પદાર્પણ કરેલું. ત્યાંથી તેઓ વઢિયાર પ્રદેશમાં ગયા.

અંતર્યના

૩૭૬. પદાવલી અનુસાર જયસિંહસૂરિએ અનેક ગ્રંથો રચ્યા છે, જેનાં નામ આ પ્રમાણે છે: કર્મઅંથની બૃહદ્દરીકા, કર્મપયડીની દીકા, કર્મઅંથ વિચાર ટિપ્પણ, કર્મવિપાકસૂત્ર, હાણુગદીકા, જૈન-

તર્કવાર્તિક, ન્યાયમંજરી ટિપ્પણુ ઇત્યાદિ. આ ગ્રંથો હાલ ઉપલબ્ધ રહ્યા નથી તેમજ બૃહદ્દિપ્તિકા નામની પ્રાચીન જૈન ગ્રંથસૂચિમાં પણ જયસિંહસૂરિના ગ્રંથોનો ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થતો નથી. ત્રિપુરી મહારાજ ‘જૈન પરંપરાનો ઇતિહાસ’ ભા. ૨, પૃ. ૫૨૬ માં જણાવે છે કે જયસિંહસૂરિએ ‘યુગાદિ દેવ ચરિત્ર’ રચ્યું જેને આસપતી પુત્રી લક્ષ્મી તથા પુત્ર આંખડે ભક્તિથી સંપાઞ્યું હતું.

સ્વર્ગી ગમન.

૩૭૭. મારવાડ, મેવાડ, માલવા, ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર, કચ્છ, સિંધ આદિ પશ્ચિમ ભારતનાં નગરો અને ગામોમાં અપ્રતિહત વિચરીને જયસિંહસૂરિએ અનેક ધર્મકાર્યો કરી, જે વિષે આપણે દૃષ્ટિપાત કરી ગયા. એ પરથી એમનો લોકાત્તર પ્રભાવ કેવો પ્રકટ હતો તે જાણી શકાય છે. આર્યરક્ષિતસૂરિએ પ્રણેત્રી સમાચારીને યોગમ પ્રસારિત કરી દેવાનું શ્રેય જયસિંહસૂરિને કાળે જ જન્ય છે. અસંખ્ય લોકોને ઉપદેશ આપીને જયસિંહસૂરિએ તેમને જૈનતત્ત્વોનુયાયી બનાવ્યા. એમની એ સેવાને જૈનશાસન કદિયે નહીં ભૂલી શકે. શિધિજ્ઞાચારને દૂર કરીને સુવિદિત માર્ગની પ્રતિષ્ઠા કરવાનાં કાર્યમાં પણ જયસિંહસૂરિનો હિસ્સો અવિસ્મરણીય રહેશે. અંચલગચ્છનાં બેળિયા માટે તો તેઓને કચેડરજ્જુની જ ઉપમા આપી શકાય. એમના તેજસ્વી પ્રભાવને પરિણામે જ અંચલગચ્છ સમળ સંગઠન તરીકે ઊભો રહી શક્યો અને આજે શતાબ્દીઓના વાયરા વાઈ ગયા હોવા છતાં અસ્તિત્વ ધરાવી રહ્યો છે. અંચલગચ્છના આ જ્યોતિર્ધર આચાર્ય સં. ૧૨૫૮ માં એંસી વર્ષની ઉમરે દિવંગત થયા.

૩૭૮. મહેન્દ્રસિંહસૂરિ શતપદીમાં, મેરુતુંગસૂરિ લઘુશતપદીમાં, ભાવસાગરસૂરિ ‘ગુર્વાવલી’ માં, મુનિ લાખા ગુરુપદાવલીમાં, કવિવર કાન્હ ‘ગચ્છનાયક ગુરુ રાસ’માં એમનો મૃત્યુ-સંવત્ ૧૨૫૮ નોંધે છે. મેરુતુંગસૂરિનાં નામે પ્રસિદ્ધ થયેલી પદાવલીમાં મૃત્યુ-સંવત્ ૧૨૫૮ છે. એ પદાવલીમાં એવો ઉલ્લેખ પણ છે કે ગિરનારજીની યાત્રા કરીને સં. ૧૨૫૮ માં તેઓ પ્રભાસપાટણમાં પધાર્યા. પોતાનું સ્વરૂપાયુ જાણી ધર્મધોપસૂરિને તેમણે તેજગ્યા અને ગચ્છનો ભાર તેમને સોંપીને સં. ૧૨૫૮ માં દેવલોક ગયા. તે વખતે ત્યાંના સંઘે મળીને અઢાઈ મહોત્સવ ઉજવ્યો તથા ત્રિવેણીના સંગમ પાસે એક સ્તૂપ પર તેમની ચરણ-પાદુકાઓ સ્થાપી.

૩૭૯. ભાવસાગરસૂરિ ‘ગુર્વાવલી’માં જયસિંહસૂરિનો મૃત્યુ-સંવત્ નોંધતા જણાવે છે—

તથેવ ગચ્છનાહો જયસિંધ મુણિંદ વિહરિઉં ભરહે,
ધગિસીઈં વરિસ આઉં અડવન્ને પરભવં પતો. ૨૬

આ પ્રાકૃત ગુર્વાવલીની માહિતીઓ ખૂબ જ વિશ્વસનીય ગણાય છે. આ ઉલ્લેખ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે જયસિંહસૂરિ સં. ૧૨૫૮માં દિવંગત થયા.

૩૮૦. કવિવર કાન્હ ‘ગચ્છનાયક ગુરુ રાસ’માં જયસિંહસૂરિ સં. ૧૨૫૮ માં એણુપમાં સ્વર્ગવાસી થયા હોવાનું જણાવે છે, જુઓ :—

ધણિ પરિ ભવિયણુ જણુ સયજ પડિબોલિય જિય લોઈ,
ખિહિણુપિ આર અણવનઈં પડુતઉં પર લોઈ. ૫૫

૩૮૧. કવિવર કાન્હની આ કૃતિ ઘણી જ પ્રાચીન છે, એટલું જ નહીં, ખૂબ જ વિશ્વસનીય પણ છે. અન્ય પ્રાચીન પ્રમાણોમાં સ્થળ નિર્દેશ નથી, માત્ર મૃત્યુ સંવત્ ૧૨૫૮ તો જ ઉલ્લેખ છે. સં. ૧૨૫૮ના ભાદરવા સુદી ૫ ને દિવસે મારવાડના કોટણ ગામના રાઠોડ કેશવને પ્રતિબોધીને જયસિંહસૂરિએ તેમને જૈન બનાવ્યા તે વિષે આપણે જોઈ ગયા છાજેડ જોત્ર અંગેનો એ ઉલ્લેખ પણ પદાવલીમાંથી

પ્રાપ્ત થાય છે. ગોત્ર સંબંધક આવા ઉલ્લેખોથી પં. હી. હં. લાલન 'જૈન ધર્મનો પ્રાચીન ઇતિહાસ' ભા. ૧, પૃ. ૩૩ તથા ભા. ૨, પૃ. ૧૪૯ માં જ્યસિંહસૂરિનો મૃત્યુ સંવત ૧૨૫૮ નોંધે છે. અલપ્ત, ભીમશી માણેક, મોહનલાલ દ. દેસાઈ તથા ડૉ. જહોન્નેસ કલાટ જ્યસિંહસૂરિનો મૃત્યુ-સંવત ૧૨૫૮ સ્વીકારે છે.

આ ઉપરથી કવિવર કાન્હ નિર્દેશિત સંવત તથા સ્થળ સત્ય હોય એ સંભવિત છે.*

૩૮૨. ગુજરાતી કાર્તિકાદિ અને મારવાડી ચૈત્રાદિ સંવતનું અંતર પણ ઉક્ત ફેરફાર માટે કારણભૂત હોઈ શકે. મારવાડમાં સં. ૧૨૫૮ ના ભાદરવા સુદી ૫ ને દિવસે ગુજરાતવર્તી સંવત અનુસાર સં. ૧૨૫૮ ના ભાદરવા સુદી ૫ જ આવે. આમ પદ્માવતીમાં સ. ૧૨૫૮ હોવા છતાં પણ ગુજરાત પ્રચલિત સં. ૧૨૫૮ નોજ નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો હોય એ કલ્પના સંગત પ્રતીત થાય છે. પદ્માવતીમાં ગુજરાતી કાર્તિકાદિ, મારવાડી ચૈત્રાદિ અને કચ્છી આપાઠાદિ સંવતો વચ્ચેનો ગુચવાડો ઘણી જગ્યાએ જોવા મળે છે.

* પ્રો. પિટર્સન, પોતાના સંસ્કૃત હસ્તપ્રત વિપ્લવક સને ૧૮૮૬-૯૨ ના અહેવાલમાં જ્યસિંહસૂરિનું મૃત્યુ સં. ૧૨૫૮ માં થયું હોવાનું શતપદીને આધારે સ્વીકારે છે. પ્રો. પિટર્સનની નોંધ આ પ્રમાણે છે :

Jayasinha—

Mentioned as the pupil of Aryarakshita and guru of Dharmaghoshā in the Anchalagachcha. 1, App. P. 12; 3, App. P. 219. In Merutunga's Sitapadisaroddhara (No 1340 of this Report's Collection) the following dates are given for this Jayasinha. Born at Soparaka of Bahada and Nadhi in Samvat 1179, diksha at the age of eleven: suripada Samvat 1202: died Samvat 1258 at the age of eighty. Compare Bhandarkar's Report, 1883-4, P. 130 where it is noted that our Jayasinha-suri was a contemporary of Siddharaja.

ડૉ. કલાટની નોંધ પણ અહીં ઉલ્લેખનીય છે—

Jayasinha-suri, son of Koti-dravyadhani Dahadī-setha and Nedhi, born Samvat 1179 Kunkana-dese Sopara-pura-patane, diksha 1193, (Mer. and Sat, 1197), suri 1202, acharya 1236, + 1258, 79 years old. Bhand. 1883-4, P. 323, gives, in reference to him, the date Samvat 1249, and V. 2 of the Prasasti at the end of the Upadesa-chintamani (ib P. 442) reads:

Maulim dhunoti sma vilokya yasya nihsangatam vismita-chittavrittih, Sri Siddharajah (Samvat 1150-99) Sva-Samajamadhya so bhuttata Sri Jayasinha-Surihi.

૩૮૩. જૈન ઇતિહાસમાં ધર્મધોષસૂરિ નામના અતેક આચાર્યો નોંધાયા છે. ભગવાન મહાવીર-સ્વામીએ ચંપાનગરીના મંત્રીને દીક્ષા આપી તેમનું નામ ધર્મધોષ રાખેલું. ભગવાન મુખાર્જનાથ સંતાનીય ધર્મરુચિ અને ધર્મધોષ નામના મુનિઓ મથરાના ઉદ્યાનમાં ચાતુર્માસ રહેલા. જંબૂસ્વામીના સમયમાં કૌશામ્બી અને ઉજ્જૈનની વચ્ચે વત્સકાનદીને કાંઠે પહાડની ગુફામાં અનશન કરીને ધર્મધોષ મુનિ સ્વર્ગે સંચરેલા. એ સ્થાને અવન્તીષેણે મોટો સ્તૂપ બનાવેલો, જે સાંચી સ્તૂપ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. સં. ૪૫૦-૪૯૫ માં ધર્મધોષસૂરિ નામના યુગપ્રધાન આચાર્ય થયા, જેમને ચુપ્રસિદ્ધ આચાર્ય સિદ્ધસેન દિવાકરજી પણ પૂજ્ય માનતા હતા. મંત્રીશ્વર વિમલે આખું ઉપર વિમલવસહીમાં પ્રતિષ્ઠા કરાવી ત્યારે ધર્મધોષસૂરિ વગેરે ચારે ગચ્છના આચાર્યો ઉપસ્થિત હતા, જેમને નાગોરનો રાજા આદ્યજી, શાકંભરીના રાજાઓ અજય-રાજ, અણૌરાજ કે જેણે પોતાની કન્યા જલદણાદેવી કે ચંદ્રલેખા ગૂર્જરેશ્વર કુમારપાલને પરણાવી હતી, અને વિઘ્નહરાજ વગેરે ગુરુ તરીકે માનતા હતા. તેમણે અણૌરાજની સલામાં દિગંબરવાદી ગુણચંદ્રને હરાવ્યો હતો તેમજ બીજા વાદોમાં પણ વિજય મેળવ્યો હતો. ધર્મધોષસૂરિએ ઘણા શિષ્યોને આચાર્યપદ આપ્યું હતું અને તેમના નામથી રાજગચ્છમાં ધર્મધોષ શાખા નીકળી જે પાછળથી ધર્મધોષગચ્છ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. ટ્રાટીકગણની વજ્રશાખાના ચંદ્રગચ્છના ચંદ્રપ્રભસૂરિના શિષ્ય તથા સમુદ્રધોષસૂરિના ગુરુ ધર્મધોષસૂરિ પણ પ્રભાવક આચાર્ય થઈ ગયા. તેમણે વીશ શિષ્યોને સૂરિપદ આપ્યું હતું. તેમણે શબ્દ-સિદ્ધ વ્યાકરણ રચ્યું છે. આ આચાર્યની ગુજરાતના રાજા સિદ્ધરાજે ઘણી જ પ્રશંસા કરી હતી. તેમના ગુરુ ચંદ્રપ્રભસૂરિએ સં. ૧૧૪૯ માં પુનમિયા ગચ્છની સ્થાપના કરી. તપાગચ્છમાં થયેલા તથા કર્મગ્રંથના કર્તા દેવેન્દ્રસૂરિના શિષ્ય તથા સોમપ્રભસૂરિના ગુરુ પણ ધર્મધોષસૂરિ હતા, જેમણે સંઘાચાર તથા કાલ-સિતેરી નામના ગ્રંથો રચ્યા છે. નાગેન્દ્રગચ્છમાં પણ ધર્મધોષસૂરિ થઈ ગયા, જેઓ હેમપ્રભસૂરિના શિષ્ય અને સોમપ્રભસૂરિના ગુરુ હતા. ઋષિમંડલ સ્તોત્રના કર્તા પણ ધર્મધોષસૂરિ નામના આચાર્ય હતા. એ સ્તોત્ર પર શુભવર્ધન ગણિએ અઢાર હજાર શ્લોક પરિમાણની દીકા કરી છે. ‘દુસ્સમકાલસમણસંઘથય’ની અવચૂરિના કર્તા પણ ધર્મધોષસૂરિ નામના આચાર્ય હતા. ધર્મધોષસૂરિએ ગિરનારતીર્થને દિગંબરોની કનડગતમાંથી યુક્તિપૂર્વક બચાવી લીધેલું. વિદ્યાધરગચ્છની જાતીહર શાખાના ધર્મધોષસૂરિ સં. ૧૦૮૮ માં થઈ ગયા. આ ઉપરાંત પિપ્પલગચ્છ, તથા વડગચ્છમાં પણ આ નામના આચાર્યો થઈ ગયા છે, જેમણે પોતાની સાહિત્ય કૃતિઓ દ્વારા જૈન ઇતિહાસમાં પોતાનું નામ યાદગાર બનાવ્યું છે. આ રીતે એક નામના અતેક આચાર્યો થઈ ગયા હોઈને ઘણીવાર ગુંચવાડાઓ પણ ઉભા થયા છે, કેમકે આ નામના ઘણા આચાર્યો સમકાલીન પણ થઈ ગયા છે. એક ગચ્છમાં પણ આ નામના ઘણા આચાર્યો થઈ ગયા છે, ઉદાહરણાર્થે જયસિંહસૂરિના શિષ્ય ઉપરાંત શાલિભદ્રના શિષ્ય ધર્મધોષ પણ અંચલગચ્છમાં થઈ ગયા, જેમણે ‘અતિમુક્ત ચરિત્ર’ સંસ્કૃતમાં રચ્યું હતું.

અંચલગચ્છીય ધર્મધોપસૂરિનું પૂર્વ જીવન

૩૮૪. મારવાડમાં આવેલા મધાવપુર નામનાં ગામમાં શ્રીચંદ નામે શ્રેષ્ઠી વસતો હતો. તેને રાજસદે નામે પત્ની હતી, તેણે સં. ૧૨૦૮ માં ધનકુમારને જન્મ આપ્યો. પદાવલીમાં તેમને પોરવાડ જ્ઞાતિના દર્શાવ્યા છે, પરંતુ તેઓ શ્રીમાલી જ્ઞાતિના હતા. ભાવસાગરસૂરિ ગુર્જાવલીમાં એમની જ્ઞાતિ વિષે સ્પષ્ટ નિર્દેશ કરે છે: “મહાવપુરસ્મિ પત્તા તત્થય સિરિવંશ મહો મણી.” ભાવસાગરસૂરિ શ્રીચંદ શ્રેષ્ઠીને શ્રીમાલી જ્ઞાતિના મુકુટમણિ તરીકે ઓળખાવે છે. ‘શતપદી’ તેમજ ‘સદ્યુશતપદી’ના ઉલ્લેખો ઉપરથી પણ કહી શકાય છે કે તેઓ પોરવાડ જ્ઞાતિના નહીં પરંતુ શ્રીમાલી જ્ઞાતિના હતા.

૩૮૫. સં. ૧૨૧૬ માં જયસિંહસૂરિ વિહરતા મધાવપુરમાં પધાર્યા. તેમનો ઉપદેશ સાંભળીને ધનકુમારને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો. પોતાનાં માતાપિતાની અનુજ્ઞા મેળવીને ધનકુમારે સં. ૧૨૧૬માં પ્રવ્રજ્યા અંગીકાર કરી. પ્રાચીન ગ્રંથોમાં દીક્ષા સંવત ૧૨૧૬ દર્શાવાયેલ છે; છિન્તુ પદાવલીમાં સં. ૧૨૨૬ નો ઉલ્લેખ છે, જે સ્વીકાર્ય નથી. બીજું, પ્રાચીન ગ્રંથોમાં દીક્ષા સ્થળનો ક્યાંયે નિર્દેશ નથી. કવિવર કાન્હ ‘ગચ્છનાયક ગુરુરાસ’માં દીક્ષા સ્થળ તરીકે હરિવર ગામનું સૂચન કરે છે, જુઓ:

સંવત જાર અકોતર એ જન્મુ હુઉ તિણિ કામિ,
દિક્ષ સધ્ધિ સોસોતરએ, ભાવે હરિવર ગામિ. ૫૮

દીક્ષા પછી

૩૮૬. વ્રતગ્રહણ કર્યા પછી ધર્મધોપ મુનિએ શાસ્ત્રાભ્યાસ શરુ કર્યો, અને ટુંક સમયમાં જ તેઓ પોતાની કુશાગ્ર ભુક્તિના પ્રતાપે શાસ્ત્રોના પારગામી થયા. પદાવલીના આધારે તેમને સં. ૧૨૩૦ માં ઉપાધ્યાયપદ આપવામાં આવ્યું. એ પછી તેમને યોગ્ય જાણીને જયસિંહસૂરિએ સં. ૧૨૩૪ માં આચાર્યપદે અભિષિક્ત કર્યા. પદાવલીમાં સાંભરનગરીમાં પદમહોત્સવ થયો અને તેમાં સાંભરના રાજા પ્રથમરાજ કે સામંતસિંહે એક હનર સોના મહોરો ખરચી હોવાના ઉલ્લેખો છે. પરંતુ અન્ય ઉલ્લેખો પ્રમાણે ભદ્રોહરિ ગામમાં તેઓ આચાર્યપદસ્થ થયા. કવિવર કાન્હ ‘ગચ્છનાયક ગુરુરાસ’માં જણાવે છે :

ચકીનીસર્ધ ગુરુ સૂરિયે ભદ્રોહરિ પુરિ સારિ,
સંતિ જિણેસર વર ભુયણિ જૂતઉ ગચ્છહ ભારિ. ૫૯

૩૮૭. ભાવસાગરસૂરિ ‘ગુર્જાવલી’માં આ પ્રમાણે જણાવે છે :

તપ્પય કમલાહારો સૂરીસર ધર્મધોસ ગણુહારો,
ભદ્રોહરિ નયરમિય પય ઉચ્છવ ક્રોધાય સંધેણુ. ૨૭

૩૮૮. મુનિ જાખા રચિત ‘ગુરુપદાવલી’માં પણ આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે: સંવત્ ૧૨૩૪ મહોદ્ધરગ્રામે આચાર્યપદ । ઉપયુક્ત વર્ણનો ઉપરથી વિશેષમાં જણી શકાય છે કે ભદ્રોહરિ ગામમાં સુંદર જિનાલયો હતાં. આ ઉપરથી એમ પણ અનુમાન કરી શકાય છે કે એ ગામ તે સમયમાં સમૃદ્ધ હશે. ભદ્રોહરિ ગામ હાલનું શું હશે તે પણ ચોક્કસાઈથી કહી શકાતું નથી. ભટુઆર, ભટેવા, ભટેનેરા, ભટેવરમાંથી કાઈ એક હોઈ શકે. પ્રાચીન ગ્રંથોને આધારે પ્રમાણિત થાય છે કે ધર્મધોપસૂરિ ભદ્રોહરિ નગરમાં જ આચાર્યપદસ્થ થયા હતા. ધર્મધોપસૂરિની દીક્ષાનું સ્થળ હરિવર ગામ પણ અજ્ઞાત છે, આ ગામ હાલનું શું છે તે વિશે પણ વિદ્વાનોએ પ્રકાશ પાડવો ઘટે છે. હાલ તો આ બંને સ્થાનો માત્ર અનુમાનનાં વિષયો બની ગયાં છે ।

પ્રકાંડ વિદ્વાન

૩૮૯. અંચલગચ્છના પ્રકાંડ વિદ્વાનોમાં ધર્મધોષસૂરિનું સ્થાન પ્રથમ હશે જાનું છે. પ્રાચીન ગ્રંથોને આધારે કહી શકાય છે કે આચાર્ય ધર્મધોષસૂરિએ અનેક ગ્રંથો રચ્યા છે, પરંતુ દુઃખનો વિષય એ છે કે એમણે રચેલો એક પણ ગ્રંથ આજે ઉપલબ્ધ રહી શક્યો નથી. સં. ૧૨૬૩માં તેમણે પ્રાકૃત ભાષામાં શતપદી નામનો ગ્રંથ રચ્યો પરંતુ તે કિલ્લ હોવાથી સં. ૧૨૬૪ માં તેમના શિષ્ય અને પટ્ટધર મહેન્દ્રસિંહસૂરિએ ધર્મધોષસૂરિની શતપદીમાં કેટલાક પ્રશ્નો ઉમેરી, ઉદ્ધરી, કમરચનામાં કવચિત્ ફેરફાર કરી તે શતપદી-પ્રશ્નોત્તર પદ્ધતિનો સમુદ્ધાર કર્યો. મહેન્દ્રસિંહસૂરિકૃત શતપદીની સં. ૧૩૦૦માં લખાયેલી એક તાડપત્રીય પ્રત પાટણના ભંડારમાં સુરક્ષિત છે. એ પછી લખાયેલી અન્ય પ્રતો પણ અનેક ભંડારોમાં ઉપલબ્ધ છે. એ દૃતિનું ભાષાંતર પ્રો. રવજી દેવરાજે સં. ૧૯૫૧ માં પ્રકટ કર્યું છે.

૩૯૦. શતપદીમાં અંચલગચ્છની માન્યતાઓ રજૂ કરવામાં આવી છે, એટલું જ નહીં તે માન્યતાઓનું સમર્થન આગમોને આધારે કરીને તેની તાત્ત્વિક સમીક્ષા પણ તેમાં કરવામાં આવી છે. આ ઉપલબ્ધ ગ્રંથ દ્વારા ધર્મધોષસૂરિએ રચેલા મૂળગ્રંથનો આપણને ખ્યાલ આવી શકે એમ છે, જે દ્વારા તેમની પ્રકૃષ્ટ વિદ્વાનો તેમજ વિદ્યાવ્યાસંગ અને બહુશ્રુતત્વનો પરિચય પણ આપણને મળી રહે છે.

૩૯૧. શતપદીના મંગળાચરણ પરથી જાણી શકાય છે કે કોઈ એક આચાર્યે મનમાં ગર્વ ધારણ કરીને સો પૂર્વપક્ષ ઊભા કર્યો, જેના ધર્મધોષસૂરિએ બહુધા સિદ્ધાંતોના પુરાવા આપીને, ક્યાંક ઘટતી યુક્તિઓ તથા સિદ્ધાંતાનુસારી ગ્રંથોનો આધાર લઈ, પ્રત્યુત્તરો વાળ્યા. એ બધાનો સમાવેશ કરી, શતપદીમાં ૧૧૭ વિચારો મતંત્ર સહિત ચર્ચામાં આવ્યા છે, તથા તેનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે.

૩૯૨. ધર્મધોષસૂરિએ અંચલગચ્છનું મતંત્ર રજૂ કરતાં, અંગ, ઉપાંગ, હેમ્સત્ર મૂલસત્ર, નિર્ધુક્તિ, પચન્ના, ભાષ્ય ઇત્યાદિનો જે આધાર લીધો છે અને તાત્ત્વિક સમીક્ષા કરી છે, તે ઉપરની તેમનું વાંચન, મનન અને ચિંતન કેવું અગાધ અને તલસ્પર્શી હતું તેની પ્રતીતિ આપણને થયા વિના રહેતી નથી. ખરેખર, એમની એ વિષયક શક્તિઓ આપણને આશ્ચર્યચકિત કરી દે છે ! જે મૂળ ગ્રંથ ઉપલબ્ધ બની શક્યો હોત તો એમને વિશે વધુ આદરભાવ જગૃત થાત એ નિઃશંક છે.

૩૯૩. કવિચક્રવર્તિ જ્યોત્ષ્ણરસૂરિ ‘ઉપદેશચિન્તામણિ’ની પ્રશસ્તિમાં ધર્મધોષસૂરિના ઉદાત્ત ગુણોની પ્રશંસા કરતા વર્ણવે છે—

તત્પટ્ટપંકેરુહરાજહંસઃ । સદા સદાચારકૃત પ્રશંસઃ ॥

ગુરુનિરસ્તાન્યમત પ્રઘોષઃ । શ્રી ધર્મઘોષઃ સ્વગણં પુષોષ ॥ ૩ ॥

૩૯૪. ‘જ્યોત્સિંહસૂરિના પાટણી કમલ માટે રાજહંસ સમાન, નિરંતર ઉત્તમ આચાર્યો પ્રશંસા પામેલા, તેમજ અન્ય મતના ધોષને નાશ કરનારા શ્રી ધર્મધોષ ગુરુએ પોતાના ગણનું પોષણ કર્યું.’

૩૯૫. મેરુતુંગસૂરિ ‘લઘુશતપદી’ની પ્રશસ્તિમાં નોંધે છે કે ધર્મધોષસૂરિનું ‘વાદી સિંહ શાર્દૂલ’ એવું બિરુદ બોલાતું હતું. કવિવર કાન્દે એમનાં જ્ઞાનને બિરદાવતા ‘ગચ્છનાયક ગુરુરાસ’માં વર્ણવે છે: ‘સુય સાયર બિરદાવલીય, વાદીય ગજધૃત સીંહ.’ ભાવસાગરસૂરિ ‘ગુર્વાવલી’માં એવું જણાવે છે કે ધર્મધોષસૂરિએ એક સો ગ્રંથોની રચના કરી અને મહાકવિનું બિરુદ ધારણ કર્યું. જુઓ—‘સય પઠ્યાઈ ગ્રંથાણુ રઘિ મહાકવિય વિરદ વહો.’

૩૯૬. આ બધા પ્રાચીન ગ્રંથોના ઉદ્દેશો ઉપરથી જાણી શકાય છે કે ધર્મધોષસૂરિ પ્રકાંડ વિદ્વાન હતા. અંચલગચ્છપ્રવર્તક આચાર્યસૂરિએ આ ગચ્છનો સૂત્રપાત કર્યો; જ્યોત્સિંહસૂરિએ લાખો ક્ષત્રિયોને જૈનધર્માનુયાયી બનાવવાને ગચ્છનું સંગઠન દૃઢ કર્યું, પરંતુ આ ગચ્છની માન્યતાઓ અને સમા-

ચારીને શમ્ભુદેવ આપીને તેને સમાજ સમક્ષ સૌ પ્રથમ રજૂ કરવાનું માન તો ધર્મધોપસૂરિ જ ખારી જાય છે. અંચલગચ્છનું ખંડન લગભગ પ્રત્યેક ગચ્છે કર્યું છે. ખંડનપદ ઉપાધ્યાય ધર્મસાગરજીએ તો અયોગ્ય રીતે આ ગચ્છને ઉતારી પાડવા અનેક જૂઠાણાંઓ પણ ફેલાવ્યાં છે. પરંતુ અંચલગચ્છના એકેય આચાર્ય એવી રીતરસમ અજમાવી નથી, કે કોઈ ગચ્છનું ખંડન સુદ્ધાં કર્યું નથી; કેમકે એમને વિશ્વાસ હતો કે અંચલગચ્છનું હાર્દ રજૂ કરનાર ‘શતપદી’ ના એકેય વિચારને તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ કોઈ પણ ગચ્છ આધાર-રહિત કે અવિશ્વસનીય ઠરાવી શક્યો નથી. આ ગ્રંથનું નિર્માણ એવી ઉચ્ચ ભૂમિકાને આધારે થયું હોઈને, તેની બરોબરી કરી શકે એવો એ શૈલીનો એકેય ગ્રંથ આજે ઉપલબ્ધ નથી. આવી અસાધારણ પ્રતિભા દર્શાવવાનું શ્રેય ધર્મધોપસૂરિને ફાળે જાય છે. તેમણે બીજાં કંઈ ન કર્યું હોત તોયે આ એક જ ગ્રંથ દ્વારા તેઓ અંચલગચ્છના જ નહીં, કિન્તુ સમગ્ર જૈન સમાજના ઇતિહાસમાં કાયમનું સ્થાન પામ્યા હોત !

૩૯૭. એમના અન્ય ગ્રંથો વિશે જાણી શકાતું નથી. એ ગ્રંથોનાં નામો પણ અનુપલબ્ધ છે. બીમશી માણેક ‘ગુરુપદ્માવલી’ માં ધર્મધોપસૂરિએ અનેક ગ્રંથો રચ્યા હોવાનું નોંધે છે અને તે બહુધા ચરિત્રગ્રંથો હોવાની સંભાવના વ્યક્ત કરે છે. આમ, આજે ધર્મધોપસૂરિએ રચેલા બહુમુખ્ય ગ્રંથો એ આપણા માટે તો અનુમાનનો જ વિષય બની ગયો છે. અનેક સૂચિપત્રોમાં ધર્મધોપસૂરિએ રચેલ શત-પદીની પ્રતો અંગે ઉલ્લેખ છે, પરંતુ તે મહેન્દ્રસિંહસૂરિની શતપદીની પ્રતોનો હોય. ધર્મધોપસૂરિએ રચેલ પ્રાકૃત ગ્રંથ ઉપલબ્ધ રહ્યો હોય એમ જણાતું નથી. જુઓ :

૩૯૮. ‘શતપદી’ Composed by Dharmaghosa, pupil of Jayasimha of the Ancala Gaccha in Sam. 1263. It consists of a hundred objections against Jainism with their refutations...All these, however, seem to be the Mss. of the next work (II) શતપદી (Gram. 5450) also called Prasnot-tara-Paddhati, composed by Mahendrasimhasuri, pupil of Dharmaghosa of the Ancala Gaccha, in Sam. 1294. This is nothing but a revised and to a certain extent enlarged form of Dharmaghosa's work as the author himself plainly states. A ms. containing Dharmaghosa's original work does not seem to exist. Only this one is mentioned at Brhattippanika No. 160.

—Jinaratnakosha P. 370-71.

૩૯૯. શતપદીએ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોનું પણ ધ્યાન ખેંચ્યું છે. પ્રો. પિટર્સનને આ ગ્રંથની એક પ્રત ખંભાતના ભંડારમાંથી પ્રાપ્ત થયેલી. તેઓ પોતાના સંસ્કૃત હસ્તપ્રત વિષયક સને ૧૮૮૨-૮૩ ના અહેવાલની પ્રસ્તાવનામાં આ ગ્રંથની શૈલીને રોમન ધારાશાસ્ત્રીઓની પદ્ધતિ સાથે સરખાવીને તેની ખૂબીઓ સમજાવે છે. પ્રો. પિટર્સનનું કથન ખૂબ જ મનનીય છે. તેઓ નોંધે છે—

૪૦૦. This is a collection of queries, put, according to the story, to the sage Dharmaghosa; by a certain over-proud suri, and of the detailed answers with which Dharmaghosha confuted his opponent, with a commentary by Mahendrasimha. The method is a favourite one in Jain books; and we may recall, in connection with it, both the ‘respon-
sa prudentium’ of the Roman lawyers, and the question with which the Scribes and Pharisees ‘sought to puzzle’ the teacher they hated. The

latter perhaps of the two presents the closer analogy; as the specific object of the one party, in this game of question and answer is generally, as here, represented as being to confound rather than to seek instruction.

૪૦૧. The date of composition of the text of the 'Prasnottaram' or Catechism, is given both in a chronogram gunarasaravi, and in figures, Samvat 1263=A. D. 1207. The author, Dharmaghosha is said to have succeeded Srimaj Jayasimhasuri, who was the pupil of Srimad Aryarakshitasuri. The present commentary was composed in the year from Vikrama Udadhigrahasurya sankhye or Samvat 1294=A. D. 1238, by a suri who can only have been one remove from the author of the Text.

શાક'ભરી-સાંભરના રાજને પ્રતિબોધ :

૪૦૨. આપણે જોઈ ગયા કે ધર્મધોપસૂરિ અનેક થઈ ગયા છે. બોધિત-શાક'ભરી ભૂયઃ એવા ધર્મધોપસૂરિ તે શીતભદ્રસૂરિના શિષ્ય હતા, તે ધર્મધોપસૂરિના શિષ્ય યશોભદ્રસૂરિના શિષ્ય દેવસેનગણિના શિષ્ય પૃથ્વીચંદ્રસૂરિએ પોતાના કલ્પટિપ્પનની પ્રશસ્તિમાં જણાવ્યું છે.

૪૦૩. અજમેર અને સાંભરના રાજઓ સાથે જૈનાચાર્યોનો સંબંધ ઘણો જ પ્રસિદ્ધ છે. અજમેરનું પ્રાચીન નામ 'અજ્યમેરુ' મળે છે. તેને ૧૧-૧૨ મી શતાબ્દીમાં રાજ અજ્યરાજે વસાવ્યું. આ રાજવી ધર્મધોપસૂરિ પ્રશંસા પામ્યા હતા. અજ્યરાજની સલામાં એ રાજગચ્છીય આચાર્ય ન્યારે 'સાંખ્યશાસ્ત્ર'ની મધુર વ્યાખ્યાઓમાં સૂક્તિઓનું ઉચ્ચારણ કરતા ત્યારે તો અજ્યરાજ હર્ષથી માથું હસાવવા લાગતો. આ રાજની પર્વદાના વચસ્રી ધર્મધોપસૂરિની ગદ્ય-ગોદાવરીની લહેરો ન્યારે યોગમ ઊઠળવા લાગતી ત્યારે દિગંબર વિદ્વાન ગુણચંદ્ર પોતાની જ્ઞાતને ભૂડી જતા. ધર્મધોપસૂરિને પ્રભાવ અણોરાજ અને વિગ્રહરાજ પર પણ હતો. અણોરાજની સલામાં તેમણે એક દિગંબરવાદી પર વિજય પ્રાપ્ત કર્યો હતો. પદ્માવલીઓ અનુસાર આ વાદીનું નામ ગુણચંદ્ર હતું. વિગ્રહરાજ એટલે વીસલદેવે ધર્મધોપસૂરિના ઉપદેશથી રાજવિહાર નામક શ્રી શાંતિનાથ જિનાલય બનાવ્યું, જેની પ્રતિષ્ઠા આચાર્યે કરી. આ રાજવીની માતા સુહવદેવીએ સુહવપુરમાં શ્રી પાર્શ્વનાથપ્રાસાદ બંધાવ્યો હતો. ધર્મધોપસૂરિના ઉપદેશના પ્રભાવથી વિગ્રહરાજે પોતાનાં રાજ્યમાં એકાદશીની તિથિએ જીવવધ અટકાવ્યો. 'રાજવિહાર' ઉપર ન્યારે દંડકળશ ચડાવવામાં આવ્યા ત્યારે પ્રતિષ્ઠાના દિવસે અરિસિંહ અને માલવ મહેન્દ્રની સાથે વિગ્રહરાજે ધ્વજ્જ્યો ફરકાવી. ધર્મધોપસૂરિને સં. ૧૧૭૬ માં સૂરિપદ પ્રાપ્ત થયું હતું.

૪૦૪. ધર્મધોપસૂરિના પૂરોગામી આચાર્યો પણ ચૌહાણ રાજવીઓ પર અસાધારણ પ્રભાવ ધરાવતા હતા. જૈન ઈતિહાસમાં હર્ષપુરનો કંઈક પ્રાચીન ઉલ્લેખ મળે છે, પ્રશ્નવાદનકુળના આચાર્યોની એક પરંપરા આ હર્ષપુરનાં નામથી 'હર્ષપુરીય' કહેવાય છે. પાછળથી હર્ષપુરીય ગચ્છનાં નામે પણ તેનો ઉલ્લેખ થયેલો જોવામાં આવે છે. ઝોઝાજીના એક ઉલ્લેખ અનુસાર મેવાડના રાજ અદ્વૈતની રાણી હરીષદેવી હૂણુ રાજની પુત્રી હતી, અને એ રાણીએ હર્ષપુર વસાવ્યું. આ અદ્વૈતની રાજસલામાં ચંદ્રગચ્છ-કે જે પાછળથી રાજગચ્છ નામે પ્રસિદ્ધિ પામ્યો-ના આચાર્ય પ્રદ્યુમ્નસૂરિએ દિગંબરોને પરાજિત કર્યો હતા, અને

તેમણે સપાદલક્ષ તેમજ ત્રિભુવનગિરિના રાજ્યોને જૈનધર્માનુરાગી બનાવ્યા હતા, એવો ઉલ્લેખ મળે છે. પ્રદ્યુમ્નસૂરિના શિષ્ય અભયદેવસૂરિ દર્શનશાસ્ત્રના ધુરંધર વિદ્વાન હતા. તેમના શિષ્ય ધનેશ્વરસૂરિ ત્રિભુવનગિરિના કર્દમ નામે રાજા હતા. તેમણે દીક્ષા લીધી હોવાના કારણે જ આ પરંપરાનું નામ રાજગચ્છ પડ્યું. આ પ્રશ્નવાહનકુળ અને હર્ષપુરીયગચ્છમાં જયસિંહસૂરિએ શાકંભરીમાં ભારે પ્રસિદ્ધિ મેળવી. એમના શિષ્ય અભયદેવસૂરિ ચારિત્રસંપન્ન પ્રભાવક પુરુષ હતા, જેમણે ગોપગિરિ-ગ્વાલિયરના રાજા ભુવનપાલને ઉપદેશ આપી, ત્યાંના શ્રી વીરજિનાલયનાં દ્વાર, જે અધિકારીઓએ બંધ કરી રાખ્યાં હતાં, તે ખોલાવ્યાં. એમના ઉપદેશથી મંત્રીવર્ગ શાંત મહેતાએ ભરૂચના ‘સમલિકા-વિહાર’ પર સ્વર્ણકળશ ચડાવ્યા હતા. રાજા જયસિંહને ઉપદેશ આપીને પયુષણ આદિ પર્વ-દિવસોમાં અમારિની ઉદ્દ્યોપણા કરાવી હતી. તે મહારાજા તેમનો પરમ ભક્ત હતો. શાકંભરીના રાજા પૃથ્વીરાજ ચૌહાણને પત્ર લખીને તેમણે રણુથંભોરનાં જૈન મંદિર પર સ્વર્ણ કળશ ચડાવ્યા. પૃથ્વીરાજ ચૌહાણની રાજસભામાં સં. ૧૨૩૯ માં થયેલા શાસ્ત્રાર્થ વિષે આપણે આગળ જોઈ ગયા.

૪૦૫. ખરતરગચ્છ, રાજગચ્છ વગેરે ગચ્છાના આચાર્યોના અજમેર અને શાકંભરીના ચૌહાણ રાજાઓ પરના પ્રભાવ વિષે આપણે જોયું. ત્યાંના રાજાઓ પર અંચલગચ્છના આચાર્યોનો વિશિષ્ટ પ્રભાવ પણ ઉલ્લેખનીય છે. પદ્માવલી વર્ણવે છે કે ધર્મધોપસૂરિ ઉપાધ્યાય પર્વાયમાં સાંભર નગરમાં પધાર્યા, તે વખતે ત્યાંના સામંત અથવા પ્રથમરાજ તેમનો ભક્ત બન્યો. કહેવાય છે કે તે એક વખત શિકારે ગયો હતો, તે વખતે તેને ચિત્રજ્ઞ થઈ ગયેલો. ધર્મધોપસૂરિના પ્રભાવથી તે પુનઃ સ્વસ્થ થયો. આથી હર્ષિત થઈ એક હજાર સોનામહોરો તેણે ગુરુને ચરણે ધરી. ગુરુ નિઃસ્પૃહી હોવાથી તેનો અસ્વીકાર કર્યો. ધર્મધોપસૂરિના ઉપદેશથી પ્રથમરાજે તેની પત્ની ચાહલદેવી સહિત જૈનધર્મ સ્વીકાર્યો. ગુરુને ચરણે ધરેલી સોનામહોરો એમના પદમહોત્સવ પ્રસંગે સં. ૧૨૩૪ માં તેમણે ખરચી. ધર્મધોપસૂરિના અસાધારણ પ્રભાવનો પરિચય આ પ્રસંગો પરથી આપણને મળી રહે છે.

૪૦૬. ધર્મધોપસૂરિએ શાકંભરીના નૃપતિને પ્રતિજ્ઞા આપી જૈનધર્માનુરાગી બનાવ્યો હોવાના ઉલ્લેખો અંચલગચ્છના પ્રાચીન પ્રમાણગ્રંથોમાં અનેક જગ્યાએ છે. લઘુશતપદીમાં મેરુતુંગસૂરિ પણ આ હકીકતનો ઉલ્લેખ કરતા કહે છે કે ધર્મધોપસૂરિએ શાકંભરીના પ્રથમ રાજાને પ્રતિજ્ઞાથી અહંતપૂર્ણ કરાવી. પ્રો. પિટર્સન તેમના સંસ્કૃત હસ્તપ્રત વિપયક ચતુર્થ અહેવાલના પ્રાકૃત્યત્વમાં આ વાતનો હવાલો આપતા નોંધે છે: Merutunga also says that this Dharmaghosa converted ‘Prathamaraaja’ in Sakambhari.

૪૦૭. મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઈ તથા ભીમશી માણેક, તેમણે લખેલી અંચલગચ્છની પદ્માવલીઓમાં, પ્રાચીન પ્રમાણોને આધારે, આ હકીકતનો ઉલ્લેખ કરતાં જણાવે છે કે ધર્મધોપસૂરિએ શાકંભરી-સાંભર દેશના રાજાને દાડ અને આહેડા-શિકારનું વ્યસન મૂકાવી શ્રી પાર્શ્વભગવાનની પ્રતિમા પૂજતો કીધો.

૪૦૮. શાકંભરીના રાજા પ્રથમરાજે ધર્મધોપસૂરિના ઉપદેશથી ધણું દ્રવ્ય ખરચીને જિનાલય બંધાવ્યું હોવાનો ઉલ્લેખ ભાવસાગરસૂરિ કૃત ‘ગુર્વાવલી’માંથી પ્રાપ્ત થાય છે—

વિહરતો સંપત્તો સંભરિ દેસમ્મિ પદમ ભૂપાલો,
બોલિય જેણુ જિણુલયા કરાવિય મનાણુદવેણુ. ૨૮

૪૦૯. કવિવર કાન્હ રચિત ‘ગચ્છનાયક ગુરુરાસ’ માં પણ આ અંગે ઉલ્લેખ મળે છે. તેમાં

સાંભરતો રાજ ધર્મધોપસૂરિના ઉપદેશથી જૈનધર્મી બન્યો હોવાનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ છે. જુઓ—‘સંઘભરિ રાઉ પડિઓહિ કીઉ જિણુ મારગિ સવિદીહ.’

૪૧૦. ધર્મધોપસૂરિએ પ્રતિબોધેલો સાંભરતો રાજ ચૌહાણ વંશનો જ હતો. ધર્મધોપસૂરિ એ રાજના રાજ્ય પ્રદેશમાં વિચર્યા હશે, અને તેની પર્યાવામાં માનવંતુ સ્થાન શોધાવ્યું હશે. આ સંઘમાં વિશેષ ઉલ્લેખો પ્રાપ્ત થયા હોત તો રાજસભાઓમાં પ્રવર્તતા જૈનશાસનના વિશિષ્ટ પ્રભાવ વિશે અનેક જ્ઞાતવ્યો પ્રકાશમાં આવત. ખરતરગચ્છ અને રાજગચ્છના આચાર્યોના ચૌહાણો પરના પ્રભાવ વિષે અનેક માહિતીઓ પ્રાપ્ત થાય છે, જે વિષે આગળ ઉલ્લેખ થઈ ગયો છે. તે વખતે ધર્મધોપસૂરિના ઉપદેશથી ચૌહાણ વંશના ધણા રજપૂતો જૈનધર્મીનુયાયી થયા, જે વિષે હવે પછી ઉલ્લેખ કરીશું.

સંઘ નરેન્દ્ર બોહડી સંઘવી.

૪૧૧. પં. લાલન ‘જૈન ગોત્ર સંગ્રહ’ માં નોંધે છે કે સં. ૧૨૪૬ માં ધર્મધોપસૂરિ મોહલ ગામમાં ચતુર્માસ રહ્યા. તે વખતે તેમનો ઉપદેશ સાંભળીને ડોડિયા જ્ઞાતિના બોહડ રાઉતે કુટુંબ સહિત જૈનધર્મ અંગીકાર કરેલો. બોહડનાં કુટુંબને ઓશવાળ જ્ઞાતિમાં દાખલ કરવામાં આવ્યું. તેના વંશજો મોહલ, ધણુહી અને ખીમલિ ગામમાં વસ્યા અને ‘બહુલ’ અથવા ‘બોહડસખા’ ઓડકથી ઓળખાયા.

૪૧૨. મેરુતુંગસૂરિ કૃત લઘુશતપદીમાં પણ ધર્મધોપસૂરિએ બોહડીને પ્રતિબોધ આપ્યો હોવાનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે. તેમાં બોહડને ખીમલિ ગામનો કહ્યો છે. શક્ય છે કે મોહલ, ધણુહી અને ખીમલિ એ ત્રણે ગામો નજીકમાં હોય અને ધર્મધોપસૂરિ સં. ૧૨૪૬ માં જ્યારે મોહલ ગામમાં ચતુર્માસ રહ્યા, ત્યારે બોહડીએ એમનો ઉપદેશ સાંભળીને જૈનધર્મ સ્વીકાર્યો હોય. ખીજું, બોહડીને સંઘવી પણ કહ્યો છે. ધર્મધોપસૂરિના ઉપદેશથી બોહડીએ સંઘ કાઢ્યો હોય અને સંઘવીપદ પ્રાપ્ત કર્યું હોય એ સંભવિત છે. એ અરસામાં સંઘ કાઠનારને સંઘવીપદ અપાતું.

૪૧૩. મેરુતુંગસૂરિ વિશેષમાં નોંધે છે કે બોહડીને પાછળથી મંત્રીશ્વર વસ્તુપાલે ‘સંઘ નરેન્દ્ર’ નું બિરુદ આપ્યું હતું. આ ટૂંકો ઉલ્લેખ પણ ખૂબ જ મહત્વપૂર્ણ છે. મંત્રીશ્વર વસ્તુપાલ-તેજપાલ જૈન ઇતિહાસમાં જ નહીં, પરંતુ ગુજરાતના રાજકીય ઇતિહાસમાં પણ અમર પુરુષો થઈ ગયા છે. ગુજરાતનો રાજકીય તેમજ સાંસ્કૃતિક ધ્વજ એમણે ઉન્નત રાખ્યો. એવા વીર પુરુષ દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલ ‘સંઘ નરેન્દ્ર’ નું માનાહ બિરુદ એ બોહડી સંઘવીની ઉજ્જવળ કારકિર્દીની કલગી રૂપે જ હશે.

૪૧૪. એ બિરુદમાં આવતો સંઘ શબ્દ આપણું ધ્યાન સહેજે ખેંચે. વસ્તુપાલ-તેજપાલે અનેક તીર્થસંઘો કાઢેલા. એ વખતે બોહડી સંઘવીએ સુંદર કામગીરી બજાવી હશે, અથવા તો મંત્રી આંધવોએ ૮૪ જ્ઞાતિઓને નિમંત્રીને મોટો સંઘ એકત્રિત કરેલો એ વખતે બોહડીએ તેમની તરફેણમાં રહી મહત્વપૂર્ણ ભાગ ભજવ્યો હશે એ સંભવિત છે. આ પ્રસંગે દશા-વીશાનો ભેદ પડ્યો હોવાની વાત ધણી જ પ્રચલિત છે. કહેવાય છે કે સાધર્મિક વાત્સલ્યમાં નોતરાં દેતી વખતે એક શેઠનો પુત્ર, જે નિર્ધન બની ગયો હતો, તેને નોતરું આપવાનું ભૂલી જવાયું. તેથી તેણે ૮૪ જ્ઞાતિની વિશાળ સભામાં યુક્તિપૂર્વક વાત મૂકી કે—‘અમે કુસીન છીએ પણ ગરીબ થઈ ગયાના કારણે અમારી વિડંબના કરવામાં આવી છે. વસ્તુપાલ-તેજપાલ વિધવાના પુત્રો છે પણ ધનાઢ્ય છે અને રાજસભામાં મહામાત્યપદે છે. તમને જમણુ મળે છે એટલે તમને અમારા ગરીબની શી પડી હોય?’

૪૧૫. શેઠના પુત્રના ‘વિધવા પુત્ર’ શબ્દે સભામાં વિજળી જેવો આંચકો પેદા કર્યો. હોહા થવા લાગી. પછી તો આ સભામાંથી કેટલાક ભીડીને ચાલવા માંડ્યા. જે ગયા તે ‘વીશા’ કહેવાયા અને જેઓ

મંત્રીની સાથે રહ્યા તે દશા કહેવાયા. આ માન્યતા ફેટલી હદે સ્વીકાર્ય છે તેનો નિર્ણય કરવો કઠિન છે. અલબત્ત, એ અંગેની ચર્ચા પણ અહીં અપ્રસ્તુત છે. પ્રથમ એ છે કે ઉક્ત સંઘ કાર્યમાં બોહડી સંઘવીએ મંત્રીશ્વર વસ્તુપાલ-તેજપાલના પક્ષમાં રહીને કોઈ પ્રશસ્ય કાર્ય પાર પાડ્યું હોયું નોંધીએ, જેનાં ફળ-સ્વરૂપે એમને ‘સંઘનરેન્દ્ર’નાં માનવંતા બિરુદથી અભિષિંકત કરવામાં આવ્યા હોય.

૪૧૬. મેરુતુંગસૂરિ ઉપરાંત કવિવર કાન્હ પણ ‘ગચ્છનાયક ગુરુરાસ’માં બોહડીના ‘સંઘનરેન્દ્ર’ બિરુદ અંગે સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કરે છે—‘બોહડિ સંઘનરાહિંવયે ખીનિલિ.’ આ પરથી એ પણ ચોક્કસ થાય છે કે બોહડી ખીમલી ગામનો વતની હતો. ધર્મધોપસૂરિએ પ્રતિબોધ આપીને જૈન ધર્મી કરેલા અને પાછળથી માનાહં બિરુદ પામેલા આ સમર્થ શ્રાવક વિષે આથી વિશેષ જાણી શકાતું નથી.

બ્રાહ્મણોનો ઓશવાળ જ્ઞાતિમાં પ્રવેશ.

૪૧૭. આ અગાઉ આપણે નોંધી ગયા કે બહુધા રાજપૂતો જ જૈનધર્મ અંગીકાર કરી ઓશવાળ જ્ઞાતિમાં સંમિલિત થયા. અનેક ગચ્છોના આચાર્યોએ પણ આ દિશામાં પ્રશસ્ય કાર્ય કર્યું અને પરિણામે ઓશવાળ સૃષ્ટિ વિસ્તરતી રહી. પાછળથી બ્રાહ્મણોએ પણ જૈનાચાર્યોના ઉપદેશથી જૈન ધર્મ અંગીકાર કરી ઓશવાળ જ્ઞાતિમાં પ્રવેશ કર્યો. ધર્મધોપસૂરિએ અનેક બ્રાહ્મણોને પ્રતિબોધ આપી જૈનધર્મી કર્યા અને તેમને આ જ્ઞાતિમાં પ્રવિષ્ટ કર્યા. ઉદાહરણાર્થે દેવાણુંદસખા ગોત્રના તથા તેની પેટા શાખાઓ—ગોસલીઆ, ગોહી, ચોથાણી, વીસલાણી, હીરાણી, દેસલાણી, ભુલાણી, કોકલિયા, મૂલાણી, થાવરાણી ઇત્યાદિના વંશજો મૂળ બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિના હતા એમ અનુશ્રુતિ દ્વારા જાણી શકાય છે.

૪૧૮. ગંગાના કિનારાના મુકતેસરગઢમાં નાગરજ્ઞાતિના બ્રાહ્મણો એ અરસામાં કરવત મૂકવાનો વ્યવસાય કરતા હતા. અનેક દુઃખી લોકો આ પવિત્ર સ્થળમાં, પોતાની આકાંક્ષા મુજબનું જીવન પ્રાપ્ત કરવા, કરવત મૂકાવી ઇહ લોક અને ઇહ જીવનનો ત્યાગ કરતા હતા. સં. ૧૨૫૨ અથવા સં. ૧૨૫૫ માં ધર્મધોપસૂરિ વિહરતા એ પ્રદેશમાં પધાર્યા. કરવત મૂકવા સંબંધમાં વાત સાંભળી તેઓ પારાવાર દુઃખિત થયા. આવી માનવ હિંસા ન આચરવા લોકોને તેમણે ઉપદેશ આપ્યો. દિનકર ભટ્ટને આચાર્યનો ઉપદેશ રૂચ્યો અને તેણે સ્વેચ્છાએ એ અનીષ્ટ ધંધો પડતો મૂકીને કુટુંબ સહિત જૈનધર્મના સ્વીકાર કર્યો.

૪૧૯. કહેવાય છે કે ધર્મધોપસૂરિને ત્યાંના બ્રાહ્મણોએ ચમત્કાર દેખાડવાનું કહ્યું. આચાર્યે તેમને ચમત્કાર દેખાડ્યો અને સૌએ કરવત મૂકવાનો ધંધો છોડીને જૈન ધર્મ અંગીકાર કર્યો. પંડિત લાલન ‘જૈન ગોત્ર સંગ્રહ’માં નોંધે છે કે ઉપરા ઉપર ૧૦૮ કામળીઓ ઉપર ધર્મધોપસૂરિ પન્નાસનસ્થ બેઠા, અને નવકારાવલીનો એક એક મણકો ફેરવતા ગયા. મણકો ફેરવતી વખતે એક એક કામળી કાઢવામાં આવતી. નવકારાવલીના ૧૦૮ મણકો ગણાઈ ગયા અને ૧૦૮ કામળીઓ કાઢી લેવામાં આવી, છતાં આચાર્ય આધારરહિત દશામાં—એની એજ સ્થિતિમાં રહ્યા.

૪૨૦. દિનકર ભટ્ટની સાથે તેના પુત્રો, પ્રભાકર, ગોવિંદ, ગોવર્ધન, ગોકલચંદ, પુણ્યચંદ તથા અન્ય બ્રાહ્મણો પણ જૈન ધર્મી થયા. બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિએ એ બધાને જ્ઞાતિ બહિષ્કૃત કરતાં, સં. ૧૨૬૧ માં આચાર્યે દિલ્હીનો સંઘ એકત્રિત કરીને એ બધાને ઓશવાળ જ્ઞાતિમાં ભેળવી દીધા. આમ, ઓશવાળ સૃષ્ટિમાં નવોદિત બ્રાહ્મણ જૈનોને પણ કાલક્રમે પ્રવેશ મળ્યો.

૪૨૧. દિનકર ભટ્ટની ત્રીજી પેઢીએ થયેલા બાપાણુંદના દેવાણુંદ, તથા દેવાણુંદના રામા, રામચન્દ્ર

વિજયચંદ્ર, વયરસી, રૂપસી, છન્નુ, ગમુ, રાયમલ, જયમલ, જેસલ અને ગોસલ એમ અગિયાર પુત્રો થયા. તેઓ અધા દિહી આગને વસ્યા. દેવાણુંદ દાદાનો પરિવાર વૃદ્ધિગત થતાં તેના વંશજો 'દેવાણુંદસખા' ઓડકથી ઓળખાવા લાગ્યા. આ વંશમાં અનેક પ્રસિદ્ધ પુરુષો થયા, જેમનાં સુકૃત્યો વિષે ભદ્રપ્રથોમાંથી અનેક ઉલ્લેખો પ્રાપ્ત થાય છે.

ઝાલોરમાં ધર્મપ્રચાર.

૪૨૨. એ વખતે ઝાલોર એક સમૃદ્ધ નગર હતું. જૈન પ્રથોમાંથી આ નગરની પ્રાચીન જાહોજલાલી જાણી શકાય છે. અનેક ગચ્છોના આચાર્યોએ આ પ્રદેશમાં પદાર્પણ કરી અનેક લોકોને ધર્મબોધ પમાડ્યો હતો. ધર્મધોપસૂરિ પણ આ પ્રદેશમાં વિચર્યા હતા તથા અનેકને પ્રતિબોધ આપી જૈનધર્મનો ત્યાં સુંદર પ્રચાર કર્યો હતો.

૪૨૩. ધર્મધોપસૂરિના પૂરોગામી પદ્મધર જયભિંહસૂરિના ઉપદેશથી જૈનધર્મી થયેલા દેવડ નામના ચાવડા રજપૂતના પુત્ર ઝામરે ઝાલોરમાં એક લાખ સિતેર હજાર ટંક ખરચીને શ્રી આદિનાથ પ્રભુનો મનોરમ જિનપ્રાસાદ બંધાવેલો, આખા દેશમાં વસ્ત્રાદિની લહાણુ કરી તથા ઘણા બંદીઓને મુક્ત કરેલા. ઝામરના પુત્ર દેવિયાથી તેના વંશજોનું દેવિયાગોત્ર થયું એ વિશે આપણે ઉલ્લેખ કરી ગયા.

૪૨૪. ધર્મધોપસૂરિનાં આધ્યાત્મિક શાસન દરમિયાન સં. ૧૨૫૨ માં પૂર્વ દિશાના કાન્તિ નામના નગરમાં દહિયા રજપૂત રાતિના ખેમરાજ અને હેમરાજ નામના બે ભાઈઓ અંચલગચ્છના શ્રાવકો હતા. પાછળથી હેમરાજ તે નગરનો અધિપતિ થયો, અને ખેમરાજ ઝાલોરમાં આવી ત્યાંના રાજા કાન્હડદેની પ્રીતિ પ્રાપ્ત કરી સાયલા આદિ અડતાલીશ ગામો મેળવ્યાં. તેમના વંશજો પાછળથી સ્થાલ ગોત્રથી પ્રસિદ્ધ થયા.

૪૨૫. લાલણુજીના પૂર્વજો ઝાલોરના અધિપતિ હતા. કાન્હડદેએ ઝાલોરમાં શ્રી ચંદ્રપ્રભસ્વામીનું જિનમંદિર બંધાવેલું.

૪૨૬. સં. ૧૨૬૫ માં ધર્મધોપસૂરિ ઝાલોરમાં પધારેલા તે વખતે ત્યાંના ચૌહાણુ વંશનો ભીમ નામનો ક્ષત્રિય આચાર્યનો ઉપદેશ સાંભળી જૈન ધર્મનો અનુયાયી થયો. તેનાં કુટુંબને ઓશવાજોએ બેળરી લીધું અને ઓશવાજોમાં ચૌહાણુ ગોત્ર સ્થપાયું. ઝાલોરના રાજાએ ભીમને ડોડ ગામમાં અધિકારી-પદે નિયુક્ત કરતાં, તે ડોડ ગામમાં આવ્યો. ત્યાં તેણે ધર્મધોપસૂરિના ઉપદેશથી શ્રી વાસુપૂજ્ય ભગવાનનું મનોહર જિનમંદિર બંધાવ્યું. પં. લાલન જૈન ગોત્રસંગ્રહમાં તે જિનાલય અંચલગચ્છીય જયપ્રભસૂરિજીના ઉપદેશથી બંધાયું હોવાનું નોંધે છે. સં. ૧૨૬૬ માં ધર્મધોપસૂરિના ઉપદેશથી તે જિનાલયની પ્રતિષ્ઠા થઈ. ડોડ ગામથી ભીમના વંશજો 'ડોડિયાલેયા' ઓડકથી ઓળખાયા. આ વંશમાં થયેલા વીરા શેઠે ઝાલોરમાં શ્રી ચંદ્રપ્રભસ્વામીનો પ્રાસાદ બંધાવ્યો હતો. ચૌહાણુ ગોત્રમાં ડોડિયાલેયા ઉપરાંત ગોપાઉત, સુવર્ણગિરા, સંઘવી, પાલણુપુરા અને સિંધલોરા વગેરે ઓડકો થઈ.

૪૨૭. કવિવર કાન્દ 'ગચ્છનાયક ગુરુરાસ' માં ધર્મધોપસૂરિએ બીહલ પ્રભુતિ લોકોને પ્રતિબોધીને ધર્મ પમાડ્યો હોવાનો ઉલ્લેખ કરે છે, જુઓ—'જાલઉરી પડિમોહીય બીહલ પ્રમુહો ગણુહરિ ધર્મધોપસૂરિ' આ ઉપરથી જાણી શકાય છે કે આચાર્યની ધર્મદેશનાનું શ્રવણ કરીને ઝાલોરમાં અનેક લોકોએ જૈનધર્મ અંગીકાર કર્યો હતો. ઝાલોરમાં ધર્મધોપસૂરિના અસાધારણ પ્રભાવનો આ ઉલ્લેખો ઉપરથી પરિચય મળી રહે છે. એ પછી પણ અંચલગચ્છીય આચાર્યોના ઉપદેશથી ઝાલોરમાં અનેક ધર્મ કાર્યો થયાં, જેનો પ્રસંગોપાત ઉલ્લેખ કરીશું.

સુશ્રાવક હરિયા શાહ અને તેના વંશજો.

૪૨૮. પદ્માવતી વર્ણવે છે કે ધર્મધોપસૂરિ લાખણુ ભાલાણી નામનાં ગામમાં પધારેલા તે વખતે ગામના પરમારવંશીય રણમહલ નામના ધનાઢ્ય ક્ષત્રિયનો નવો પરણેલો પુત્ર હરિયા સર્પદંશથી મૃતપ્રાય થયેલો. સ્વજનો તેને મૃત્યુ પામેલો સમજીને સ્મશાન તરફ લઈ જતા હતા. સ્થંડિલભૂમિથી પાછા ફરતા ધર્મધોપસૂરિ એમનો વિલાપ સાંભળીને તે તરફ ગયા અને રાખને જોવાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરી, કેમકે ધણીવાર સર્પદંશથી મૃત્યુ પામેલા લોકો મૃત્યુ પામ્યા હોય એવા જણાય છે. હરિયાની બાબતમાં પણ એમ જ બન્યું હતું. ધર્મધોપસૂરિએ ગાડીમંત્રથી હરિયાનું વિષ દૂર કર્યું અને તે મૂઝૂરહિત થયો. હરિયાને સજીવન થયેલો જાણીને તેના સ્વજનો હર્ષિત થયા. રણમહલ પ્રભુતિ પરિવારે ધર્મધોપસૂરિના ઉપદેશથી જૈનધર્મનો સ્વીકાર કર્યો. ઝાલોર તથા ભિન્નમાલના સંઘે તેમના પરિવારને સં. ૧૨૬૬ માં ઓશવાળ જ્ઞાતિમાં ભેળવી દીધો. હરિયાના નામ ઉપરથી તેના વંશજો 'હરિયા' ગોત્રથી પ્રસિદ્ધ થયા. તે પછી હરિયા શાહે સં. ૧૨૯૬ માં લાખણુ ભાલાણી ગામમાં શ્રી શાન્તિનાથપ્રભુનો પ્રાસાદ બંધાવ્યો, તથા એક વાવ પણ બંધાવી.

૪૨૯. પદ્માવતીમાં હરિયા શાહના વંશજો વિષે ઉલ્લેખ નથી, પરંતુ તેમાંથી એટલું જ જાણી શકાય છે કે હરિયા શાહની મામલ નામની કન્યા હતી જેને દેહિયા ગોત્રમાં પરણાવી હતી. કમથોગે તે બાળ-વિધવા થઈ. તે પછી તે કઠોર તપ કરવા લાગી. એક દિવસ તે કાઉરસગ ધ્યાનમાં હતી તે વખતે ઘરમાં આગ લાગી, પણ તે કહેવા છતાં બહાર નીકળી નહીં. તેનાં મૃત્યુ પછી હરિયા અને દેહિયા ગોત્રના વંશજોએ મામલદેવીને પોતાની ગોત્રજન સ્થાપી.

૪૩૦. હરિયા ગોત્રનો ખૂબ જ વિસ્તાર થયો અને પાછળથી તેની સહસ્રગણા, કકા, સાંઘિયા, અથલિયાં નામની ચાર શાખાઓ થઈ. આ શાખાઓમાં મરુથલિયા, વીજલ, પાંચારીઆ, સરવણુ, નપાણી, સાંઘિયા, કપાઈયા, દિન્તાણી, કોરાણી, વકીયાણી, નીકીયાણી, પંચાયાણી, માણકાણી, ખેતલાણી, સોમગાણી, અધરાણી, કાયાણી, હરિયાણી, હરગણાણી, પેઠાણી, સાંયાણી, પેથાણી, આસરાણી, અભરાણી, ઢાસરિયા વગેરે ઓડકો થઈ. હરિયાગોત્રના વંશજો અનેક ગામોમાં વસે છે. આ વંશમાં અનેક સતીઓ થયેલી છે. આ વંશમાં ઉમરકોટના રહીશ આસર શાહે આસરવસહી નામનો જિનપ્રાસાદ તથા એક વાવ બંધાવ્યાં. સં. ૧૭૨૮ માં લઠેરડીના રહીશ આસરે સાભરાઈ અને કુમરા વચ્ચે આસરાઈ તળાવ બંધાવ્યું.

૪૩૧. પદ્માવતી ઉપરાંત 'હરિયાશાહ રાસ' પણ પ્રાપ્ત થાય છે, જેમાં ધૃતદાન કરનાર હરિયા શાહના યશનું વિસ્તૃત વર્ણન છે. તેના પૂર્વજો અને વંશજો વિષે પણ આ રાસમાં અનેક માહિતીઓ આપવામાં આવી છે. 'હરિયાશાહ રાસ'નો સંક્ષિપ્ત સાર નીચે પ્રમાણે છે.

૪૩૨. સરસ્વતી, શંખેશ્વર, ગોડી પાશ્વનાથ અને ગણેશને નમસ્કાર કરીને કવિએ ધૃતદાન કરનાર હરિયાશાહના યશનું વર્ણન કર્યું છે. જુઓ-જી. સ. પ્ર. વપ ૧૯, અંક ૨, ૩, પૃ. ૪૪ માં ભંવરલાલ નાહટાનો 'હરિયાશાહ રાસસાર' નામનો લેખ.

૪૩૩. છત્રીશ રાજકુલોમાં પરમાર વંશ પ્રસિદ્ધ છે. આ વંશમાં દધિચંદ્ર-પુત્ર લણિચંદ્ર-રણમહલ પુત્ર હરિયા બહુ દયાળુ થયો. ધર્મધોપસૂરિએ હરિયાશાહને સં. ૧૨૬૯ માં પ્રતિબોધ આપ્યો. અને ભાલણીપુરમાં એક શિખરખદ્ધ જિનાલયનું નિર્માણ થયું. હરિયાના ગુણા, સામત અને માંડણુ નામે પુત્રો હતા. ગુણાના પુત્ર નરીઆ, એના આસર, દેસલ નામે પુત્રો થયા. આસરપુત્ર નકીઆના જસીઆ, ભાણા, રાણા અને પાસડ થયા. જસીઆના હરિયા અને એના નકસ્યા, કોયા, પદમા અને સોદિલ થયા. કોયાના પુત્ર આસધર, તેના સોભિગ અને વકિયા થયા. સોભિગના માણિક, પાસદત અને ભોજિઆ થયા. માણિકના ખેતલ, સામલ, ખિરુ, નમુ અને પંચાયણુ નામના પાંચ પુત્રો થયા. ખેતલના આસા,

ઉપા, ગોપા એમ ચાર પુત્રો હતા. આસાના રાજુ, ધીરજુ થયા. રાજુના લખીઆ અને જેતા થયા. લખીઆના આસપાલ, હરગણુ થયા. રાજુના ભાઈ ધીરજુના પાંચ પુત્ર માલા, પંચાણિયા, ભોળિયા, ધના અને ધારણુ હતા, જેઓ રાજદરબારમાં પ્રસિદ્ધ હતા. માલાના પુત્ર હેરાજ, વીજલ, સરવણુ થયા. માલાના ભાઈ પંચાણીઆ પુણ્યાત્મા હતા. એની સ્ત્રી આસમતીના માખીઆ, કમો, ધનો થયા. જેઓ પરિચિત—અપરિચિતોનું પોપણુ કરનારા હતા. દેપા, ગોપાના વહિયાવટ (૧) મંગિઉ થયા, ડહીની દુક્ષિથી થયેલા ડેરુ, ભારુ, આસારિઓ પ્રસિદ્ધ વ્યક્તિ હતાં. શાહ ડેરુના પુત્ર લલુ અને એના રાજૂ, આસવંત, દેવાણુંદ, ધારુ, મણસી અને ચાંપા નામના છ પુત્ર થયા. શાહ ડેરુ પર્યુપણુમાં પ્રચુર દ્રવ્યવ્યય કરતા હતા. હરિયાના વંશમાં પુન્યકાર્ક ઉલ્લાસપૂર્વક કરવામાં આવતાં હતાં. પંચાલિયાએ ધૂતલ્હાણુ કરી પુણ્યે-પાળર્ન કર્યું. પુણ્યથી જ મનોકામના સિદ્ધ થાય છે. મહાજનોમાં જે ધૂતલ્હાણુ વહેંચી તેનો સંક્ષિપ્ત પરિચય નીચે પ્રમાણે છે.

૪૩૪. પ્રથમ લઢાણી નૌતનપુર, પધી ખિમરાણી, ધુલદેર, મદિમાણે, ખડવે, નાગૂરાઈ, ચારીખાણે, ખીરસરાના, ગજણે, દ્રોણીએ, ટોડા, બાટાવડી, ડ્યાસંગ, ખેરાજૂ, તૂસિસૂરાઓ, કાનાંતી, સાંગણુ, છીકારી, છિછિ સ્થાનોમાં ધૂતલ્હાણુ કરી. અગળ પણ હરિયાના વંશમાં મોટા મોટા પુણ્યકાર્યો થયાં. સાત ક્ષેત્રમાં દાન આપવામાં આવ્યું. પીપલીઉ, ડિદીએ, વસઈ, વેહડી, લાખાખાવલ, ડેના, ચિલા, ખેરાજૂ, નાગૂરી, પંચાણુ, પાડણિ, ખાહવડી ગામોમાં દાની પંચાલિયાએ ધૂતલ્હાણુ કરી. પશ્ચિમના મહાજનોમાં પણ ઘી વહેંચ્યું. રાસંગપુર, જાંખરિ, બાલાયદેઉ, માંદ, બીસોતરી, આમડી, ખંભાલિયે, સોનારડી આદિ હાલાર દેશમાં લઢાણુ કરી.

૪૩૫. હરિયાના કુલમાં પાસરીર પણ પ્રધાનપુરુષ થયા. તેમણે અમરકોટમાં યશોપાળર્ન કર્યું. તેઓ રાજમાન્ય હતા. મરુસ્થલી મારવાડમાં પણ એમની ધણી પ્રસિદ્ધિ હતી. એક વિપાપહાર ગોત્ર છે, જેના સાત ગોત્ર થયા. તેમને રાજ રાણા પણ આદર આપતા હતા. હાલાર દેશમાં એમણે મોટાં સુકૃત્યો કરી લક્ષ્મીનો સદ્વ્યય કર્યો.

૪૩૬. ઉક્ત રાસ હરિયાશાહનાં જીવન પર તથા તેમના પૂર્વજો અને વંશજો પર પણ ધણો જ પ્રકાશ પાથરે છે. હરિયાશાહના વંશજોના સુકૃત્યો વિષે પાછળથી દૃષ્ટિપાત કરીશું. ઉક્ત રાસની એક અધૂરી પ્રત અતંતનાથજી ભંડાર, મુંબઈમાં છે, જે પરથી મોહનલાલ દ. દેશાઈએ તેનો ઐતિહાસિક સાર નોંધ્યો. એ આધારે ભંવરલાલજી નાહટાએ ‘હરિયાશાહ રાસ સાર’ નામનો લેખ શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ, વર્ષ ૧૯, અંક ૨-૩, પૃ. ૪૩-૪૪ માં પ્રકાશિત કર્યો. આ રાસ ખૂબ જ મહત્વપૂર્ણ છે, કેમકે તે સામાજિક, ધાર્મિક, રાજકીય ઉપરાંત પ્રાચીન ગામો અને નગરો સંબંધક વિશ્વસનીય માહિતીઓ પૂરી પાડે છે.

ચિતોડમાં વિહાર

૪૩૭. ધર્મધોપસૂરિએ ચિતોડમાં પદાર્પણુ કરી એ પ્રદેશમાં અનેક લોકોને ધર્મ પમાડ્યો છે. ચિતોડમાં પણ આચાર્યના અનેક ભક્તો હતા. મેરુતુંગસૂરિ લઘુશતપદીની પ્રશસ્તિમાં નોંધે છે કે કણ્વ-ગિરિના દેદાશાહના આગ્રહથી ધર્મધોપસૂરિ ચિતોડમાં પધારેલા. ત્યાં તેની બહેને ઉત્સવ પ્રસંગે ભોજનમાં વિષ ભેળવ્યું. ગુરુને આ વાત ધ્યાનખળથી જાણવામાં આવી અને સદ્ભાગ્યે બચીશ સાધુઓ મૃત્યુનાં મુખમાંથી બચી ગયા !

૪૩૮. આ પ્રસંગે ધર્મધોપસૂરિનાં મનમાં વિચાર—જંઝાવાત જગાવ્યો હશે. મેરુતુંગસૂરિ લઘુશતપદીમાં

માત્ર એટલું જ જાણાવે છે કે ધર્મધોપસૂરિ ધ્યાનમાં એવું ચિંતવવા લાગ્યા કે આવા વિષમ કાળમાં સાધુઓનો નિર્વાહ કેમ થઈ શકશે? તે વખતે ધ્યાનના પ્રભાવથી ચક્રેશ્વરીદેવી પ્રગટ થઈ પ્રતિજ્ઞા લીધી કે હું આજથી વીરપ્રભુનું શાસન જ્યાં સુધી ચાલશે ત્યાં સુધી વિષમ વેળાએ ગચ્છને સહાય કરીશ.

૪૮૯. ઉત્સવ પ્રસંગે ભોજનમાં વિષ ભેળવવાનું કારણ જાણી શકાતું નથી. ધર્મધોપસૂરિએ આ પ્રસંગને ગંભીરતાથી જોયો. એ ઉપરથી અનુમાન કરી શકાય કે આચાર્ય સાથે રહેલા બીજા સાધુઓને મૃત્યુનાં મુખમાં ધકેલી દેવાનું પડ્યું ત્ર ગોઠવાયું હશે. સદ્ભાગ્યે ધર્મધોપસૂરિને આખી હકીકત જાણવામાં આવી અને તેઓ તથા બીજા સાધુઓ બચી જવા પામ્યા. શક્ય છે કે દેહાગ્નિ જૈનધર્મ સ્વીકાર્યો હશે, જે તેની બહેનને રુચ્યો નહિ હોય. એ અરસમાં અનેક રાજપૂતોએ જૈનધર્મ સ્વીકારીને ઓશવાળ જાતિમાં પ્રવેશ કર્યો હતો. રણધેલા કેટલાક રાજપૂતોને જૈન ધર્મની અહિંસા ન સમજાઈ હોય એ અહીં સંભવિત જણાય છે. ગચ્છસ્પર્ધા ઉક્ત પ્રસંગનું કારણ નહીં હોય, કેમકે ભિન્ન ભિન્ન ગચ્છોના આચાર્યો વચ્ચે એ વખતે સ્નેહભાવ પ્રવર્તતો હતો. અનેક રાજપૂતોએ જૈનાચાર્યોના ધર્મોપદેશનું શ્રવણ કરીને જૈનધર્મ અંગીકાર કરેલો એ વાત વિધર્મીને ખૂંચતી હતી એ એક ઐતિહાસિક સત્ય છે. એના અનુપંગમાં ઉક્ત પ્રસંગ મૂલવવામાં આવે તે સ્વીકાર્ય જણાય એવું છે.

પ્રકૃષ્ટ લોકોત્તર પ્રભાવ

૪૯૦. ધર્મધોપસૂરિના પ્રકૃષ્ટ પ્રભાવનું દર્શન કરાવતા ઘણા પ્રસંગો આપણે જોયા પ્રાચીન ગ્રંથોમાંથી બીજા પણ કેટલાક પ્રસંગો જાણવામાં આવે છે, જે ઉપરથી આચાર્યના લોકોત્તર પ્રભાવનો આપણને પરિચય મળે છે.

૪૯૧. મેસ્તુંગસૂરિ લઘુશતપદીની પ્રશસ્તિમાં એક પ્રસંગ આ પ્રમાણે નોંધે છે: એક વખતે ધર્મધોપસૂરિના સોળ સાધુઓને કવડિ વગેરે ભાર ઉપાડીને રસ્તે ચાલતા જોઈને એક દિગંબરે મશ્કરી કરી કે આ સૈન્ય કોના ઉપર ચડાઈ કરે છે? ગુરુએ આ પ્રશ્નનો પ્રત્યુત્તર માર્મિક રમૂજ સાથે આપ્યો કે કોઈ સગોત્રી નાગો થયો હોવાનું સાંભળ્યું છે, તેના ઉપર જાય છે! માત્ર આટલા જ જવાબથી તે દિગંબર સાધુ પરાજિત થઈ ધર્મધોપસૂરિને પગે પડ્યો!

૪૯૨. પદાવલીમાંથી ઉલ્લેખ મળે છે કે જગપદ્મીય ગચ્છના જયપ્રભસૂરિએ ધર્મધોપસૂરિના સમયમાં અંચલગચ્છની સમાચારી સ્વીકારી, તથા દિગંબરી વીરચંદ્રસૂરિને ધર્મધોપસૂરિએ વાદમાં જીતી અંચલગચ્છની વલ્લભી શાખામાં આચાર્ય પદની આપી. આ પ્રસંગો ઉપરથી આચાર્યનો અસાધારણ પ્રભાવ સૂચિત થાય છે. ધર્મધોપસૂરિના આગમશાસ્ત્રના અગાધ જ્ઞાન સંબંધમાં આપણે નિર્દેશ કરી ગયા. એ જ્ઞાનની સાથે હાજરજવાબીપણું ઉમેરાતાં ધર્મધોપસૂરિની પ્રતિભા વિશેષ દેહીપ્રમાણ બને છે.

૪૯૩. આર્યરક્ષિતસૂરિના પરમભક્ત મંત્રી કપદી વિષે આપણે ઉલ્લેખ કરી ગયા. એના વંશજ નાના વિસલ નામના શ્રેષ્ઠીએ ધર્મધોપસૂરિના ઉપદેશથી પ્રભાવિત થઈ એક લાખ દ્રવ્ય ખરચીને પોતાના એકવીસ મિત્રો સહિત ધર્મધોપસૂરિ પાસે દીક્ષા લીધી હતી. બજાણમાં થયેલા થાવર શ્રેષ્ઠીએ ઇલી નામનાં ગામમાં જિનપ્રાસાદ બંધાવ્યો હતો. આ વંશમાં સત્યપુરના કેટલાક વતનીઓ ઇસરાણી ઓડકથી પણ ઓળખાય છે. એવી જ રીતે પાટણ પાસે મોઢ નગરમાં વસનાર આ વંશના રહિયાશાહના બ્રહ્મશાંતિ નામના પુત્રના વંશજે સં. ૧૩૧૩ થી બ્રહ્મશાંતિની ઓડકથી ઓળખાય છે.

૪૯૪. ધર્મધોપસૂરિના પ્રભાવશાળી શ્રાવકોમાં જેતાશાહનું નામ પણ ઉલ્લેખનીય છે. યશોધન ભણુશાહીના તેઓ વંશજ હતા. બીમાના ભાઈ ભાણુના સંતાનો વીસલદેવરાજના કારભારી હોવાથી

‘વીસરિયા મહેતા’ કહેવાયા. સં. ૧૨૩૬ માં તે વંશમાં ખરગ હુંગર પાસેના ધુમસી નામનાં ગામમાં થયેલા જેતા શાહે દોઢ લાખ ટંક ખરચીને વાવ બંધાવી. ત્યાંના વિક્રમાદિત્ય રાણા તરફથી તેને ધણું માન મળ્યું હતું. તે વાવ જેતાવાવથી ઝોળખાય છે. આ વંશમાં શંખેશ્વરિયા ઝોઠ પણ થઈ.

આચાર્ય જયપ્રભસૂરિ

૪૪૫. ધર્મધોષસૂરિના શિષ્ય સમુદાયમાં જયપ્રભસૂરિ પણ પ્રભાવક આચાર્ય હતા. તેઓ સં. ૧૨૨૪ થી સં. ૧૨૬૬ માં વિદ્યમાન હતા. પદ્માવતીના ઉદ્દેશને આધારે આપણે જોયું કે જગપદ્મીય-ગચ્છના જયપ્રભસૂરિએ ધર્મધોષસૂરિના સમયમાં અંચલગચ્છની સમાચારી સ્વીકારી. અંચલગચ્છની સ્થાપનાથી લઈને ધર્મધોષસૂરિના સમય દરમિયાન ભિન્ન ભિન્ન ગચ્છોના અનેક આચાર્યોએ અંચલગચ્છની સમાચારીનો સ્વીકાર કરેલો, તેમાં દિગંબરો ઉપરાંત શંખેશ્વરગચ્છ, નાણાવાલગચ્છ, નાડોલગચ્છ, વલ્મી-ગચ્છ, જગપદ્મીય-ઝાલોડીગચ્છ, પૂનમિયાગચ્છ આદિ ગચ્છોનાં નામો ઉદ્દેશનીય છે. ભિન્ન ભિન્ન વિચારસરણી ધરાવતા આચાર્યોએ અંચલગચ્છની સમાચારી સ્વીકારી એ હકીકતના ઉપલક્ષમાં એક બીજા વચ્ચે સ્નેહભાવ વધારવા, વિચારસંધર્ષ નિવારવા, જુદી જુદી શાખાઓ એ અરસામાં અસ્તિત્વમાં આવી. ગચ્છ વ્યવસ્થામાં શાખાઓ વચ્ચેનું સંકલન એક મહત્ત્વનું અંગ મનાયું છે. સમાન આચારવિચારની અને કેટલેક અંશે સમાન માનસની ભૂમિકા ઊભી કરવામાં શાખાઓની ઉપયોગિતા અભિપ્રેત છે.

૪૪૬. સં. ૧૨૦૮ માં જયસિંહસૂરિએ હસ્તીનુડમાં અનંતસિંહ અથવા અખયરાજને પ્રતિબોધી જૈનધર્મી બનાવ્યો, એ સંબંધમાં આપણે વિચારી ગયા. પં. લાલન જૈન ગોત્રસંગ્રહમાં સં. ૧૨૨૪માં અનંતસિંહને જયપ્રભસૂરિએ પ્રતિબોધ આપીને જૈનધર્મી બનાવ્યો હોવાની સંભાવના પણ સ્વીકારે છે.

૪૪૭. સં. ૧૨૨૪ માં લોલાડાના રાઉત ફળગરને જયસિંહસૂરિએ પ્રતિબોધી જૈન કર્યો, તે સંબંધી આપણે જોયું. અન્ય ઉદ્દેશો પ્રમાણે રાઉત ફળગરને જયપ્રભસૂરિએ પ્રતિબોધ આપી જૈનધર્મી કરેલો.

૪૪૮. સં. ૧૨૬૬ માં ઝાલોરના ચૌહાણવંશીય ભામે ધર્મધોષસૂરિના ઉપદેશથી ડોડ ગામમાં શ્રી વાસુપૂજ્ય લગવાનનો પ્રાસાદ બંધાવ્યો. અન્ય પ્રમાણોને આધારે જયપ્રભસૂરિના ઉપદેશથી તેણે તે જિન-પ્રાસાદ બંધાવેલો. આ બંધા પ્રમાણો પરથી જયપ્રભસૂરિના પ્રભાવનો આપણને પરિચય મળી રહે છે.

પ્રતિષ્ઠા કાર્યો

૪૪૯. જરાપદ્મી તીર્થની દેવકુલિકા નં. ૪૬ ની પ્રતિમા ઉપર આ પ્રમાણે લેખ પ્રાપ્ત થાય છે.

સં. ૧૨૬૩ વર્ષે આષાઢ વદિ ૮ ગુરૌ શ્રી ઉપકેશજ્ઞાતીય સં. આંબડ પુત્ર જગસિંહ તત્પુત્ર ઉદય મા. ઉદયાદે પુત્ર નેણેન અસ્ય પાર્શ્વનાથ ચૈત્યે દેવકુલિકા કારાપિતા શ્રી ધર્મધોષસૂરેરુપદેશેન શ્રી ધનમેલકાર્થે શ્રીરસ્તુ ।

૪૫૦. ઉક્ત મૂર્તિ લેખ ઉપરથી જાણી શકાય છે કે સં. ૧૨૬૩ ના આષાઢ વદિ ૮ ને ગુરુવારે ઉપકેશ જ્ઞાતિના સં. આંબડના પુત્ર જગસિંહ—ઉદય ભાર્યો ઉદયાદે, તેમના પુત્ર નેણે શ્રી જરાપદ્મી પાર્શ્વનાથ તીર્થમાં દેવકુલિકા ધર્મધોષસૂરિના ઉપદેશથી ધનમલના અર્થે કરાવી.

૪૫૧. આ લેખમાં ગચ્છનું નામ નથી, પરંતુ તેમાં જણાવેલા આચાર્ય અંચલગચ્છના ધર્મધોષસૂરિજ હોય એ સંભવિત છે. સં. ૧૨૬૩ માં ધર્મધોષસૂરિ રાજસ્થાનના પ્રદેશોમાં બહુધા વિચરતા હતા. કાળક્રમની દૃષ્ટિથી વિચારતા પણ એ સંભાવના જ ઠીક લાગે છે. કેમકે સં. ૧૨૬૩ માં અન્ય કોઈ ધર્મધોષસૂરિની વિદ્યમાનતા જણાતી નથી.

૪૫૨. ડૉ. ભાંડારકરના સંસ્કૃત હસ્તપ્રત વિચરક અહેવાલ, સને ૧૮૮૩-૮૪, પૃ. ૩૧૯-૨૨, ની

પ્રાચીન પદ્માવલીમાંથી આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ મળે છે : વિ. ૧૨૩૬ મહિમદાવાદી પાશ્વ^૧ પ્રતિષ્ઠા ધર્મધોષસૂરિણા । ૧૭ મી શતાબ્દીમાં અંચલગચ્છની ઉક્ત પદ્માવલી કોઈ અજ્ઞાન કર્તાએ લખી છે. આ ઉપરથી જાણી શકાય છે કે સં. ૧૨૩૬ માં શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવાનની પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા ધર્મધોષસૂરિના ઉપદેશથી થઈ. શક્ય છે કે આ પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા કોઈ અન્ય સ્થાને થઈ હોય અને પછી મહેમદાવાદમાં તે પ્રતિમાની પુનઃ પ્રતિષ્ઠા થઈ હોય, કેમકે ધર્મધોષસૂરિના વખતમાં મહેમદાવાદનું અસ્તિત્વ સંભવતું નથી.

ધર્મધોષસૂરિના વિહાર પ્રદેશ

૪૫૩. ધર્મધોષસૂરિનો વિહાર પ્રદેશ પણ જયસિંહસૂરિના વિહાર પ્રદેશ જેટલો જ વિસ્તૃત છે. લાવસાગરસૂરિ એમના વિહાર પ્રદેશને સૂચિત કરતા ‘વીરવંશ ગુર્વાવલી’માં નોંધે છે કે ભવિજનોને પ્રતિબોધ આપતા ધર્મધોષસૂરિ ગુજરાત, સિંધ, માળવા, મહારાષ્ટ્ર, મરુ, સૌરાષ્ટ્ર ઇત્યાદિ પ્રદેશમાં વિચર્યા—

ગુજ્જર સિંધુ સવા લખ માલવ મરહટ્ટ મરુવ સોરઠે;

વિહરતો સિરિ નયરે ભવિજણ પડિમોહણ પત્તો. ૨૯

૪૫૪. આ ઉપરાંત તેઓ ઉત્તર ભારતના પ્રદેશોમાં વિચર્યા હતા, જે સંબંધે આપણે ઉલ્લેખ કરી ગયા. ઉત્તર ભારતમાં ધર્મધોષસૂરિએ કરવત મૂકવાના અધમ વ્યવસાય આચરતા ઘણા લોકોને અહિંસા ધર્મનો ઉપદેશ આપી જૈન ધર્મનો સ્વોકાર કરાવ્યો. એ બધા પ્રદેશોમાં આચાર્ય વિહર્યા અને સુંદર ધર્મ-પ્રચાર કર્યો, જે અંગે આપણે દૃષ્ટિપાત કરી ગયા. લાવસાગરસૂરિના જણાવ્યા પ્રમાણે આચાર્ય મહારાષ્ટ્રમાં પણ વિચર્યા હતા, પરંતુ દુર્ભાગ્યે એમના એ પ્રદેશના વિહાર સંબંધમાં કંઈ જાણી શકાતું નથી.

૪૫૫. એ બધા પ્રદેશો ઉપરાંત ધર્મધોષસૂરિ કચ્છ પ્રદેશમાં પણ વિચર્યા હતા. પદ્માવલીના આધારે કચ્છ તો આચાર્યની મૃત્યુભૂમિ છે, જે અંગે હવે પછી ઉલ્લેખ કરીશું. અલબત્ત, પદ્માવલીનું વિધાન સંશોધનીય છે. ધર્મધોષસૂરિના આટલા વિસ્તૃત વિહાર પ્રદેશ ઉપરથી કહી શકાય કે એમના જેટલા સુંદર અને વિવિધ પ્રદેશોમાં અપ્રતિકૃત વિચરનાર અંચલગચ્છમાં ભાગ્યેજ પાંચેક આચાર્યો હશે.

વિદાય

૪૫૬. અંચલગચ્છના આ પ્રભાવક પદ્ધતિ સં. ૧૨૬૮ માં ૬૦ વર્ષની ઉંમરમાં કાળધર્મ પામ્યા. પદ્માવલીના ઉલ્લેખ પરથી જાણી શકાય છે કે લાલણજીએ આચાર્યને આગ્રહપૂર્વક ડોણ ગામમાં તેડાવ્યા. લાલણજી પ્રભૂતિ સંધે તેમની ભારે સેવા કરી. આચાર્ય અંતિમ ચાતુર્માસ ડોણમાં જ રહ્યા. ત્યાં તેમના ઉપદેશથી ઘણાં ધર્મકાર્યો થયાં. પોતાના પાટ પર મહેન્દ્રસિંહસૂરિને પ્રસ્થાપિત કરી તેઓ કચ્છના એ ગામમાં જ સં. ૧૨૬૮ માં ૫૯ વર્ષની ઉંમરે કાળધર્મ પામ્યા. લાલણજીએ ચંદનકાષ્ઠો વડે તેમના શરીરનો અગ્નિસંસ્કાર કરીને તે જગ્યાએ તળાવને કિનારે એક દેરી બંધાવીને તેમાં ધર્મધોષસૂરિની તથા પોતાના ઉપકારી આચાર્ય જયસિંહસૂરિની ચરણપાદુકાઓ સ્થાપી. પદ્માવલીનું વિધાન સંશોધનીય છે.

૪૫૭. ધર્મધોષસૂરિનું મૃત્યુ સ્થળ ડોણ ગામ નહીં પરંતુ તિમિરપુર છે. તેમજ સં. ૧૨૬૮ માં ૬૦ વર્ષનું આયુ પાળીને આચાર્ય અણસણપૂર્વક દેહાવસાન પામ્યા ઇત્યાદિ હકીકતો લાવસાગરસૂરિ કૃત ગુર્વાવલીમાંથી આ પ્રમાણે સૂચિત થાય છે—

સિરિ ધર્મધોષસૂરી સદ્ધીય વરીસં ચ પાલિયં આઉં;

અડસદ્ધઈ તિમિરપુરે સુરભુવણું અણસણે પત્તો. ૧૩૪

કવિવર કાન્હ ઉક્ત હકીકતને પુષ્ટિ આપતા ‘ગચ્છનાયક ગુરુરાસ’માં કહે છે કે—‘પહુતઉ પહુ અણસણ સદ્ધીય ગરુધઈ અમર વીમાણી.’

૪૫૮. શતપદીના રચયિતા તરીકે ધર્મઘોષસૂરિનું નામ અંચલગચ્છના ઇતિહાસમાં અમર રહેશે. આપણે જોયું કે અંચલગચ્છની સમાચારી અને તેનાં દૃષ્ટિબિન્દુને સમ્બંધે આપનાર તેઓ પ્રથમ આચાર્ય હતા. એ ગ્રંથમાં તેમણે વિવિધ પ્રશ્નોની જે તાત્પર્યક ભૂમિકાને આધારે છણાવટ કરી છે, તે આપણને આશ્ચર્યભૂત કરી દે એવી અર્થઘન અને ઉદત્ત છે. વિચારોના વિધવિધ પાસાઓની રજૂઆત કરી તેનું પરીક્ષણ કરવાની અને તેના આધારે નિર્ણય કરવાની એમની વિશિષ્ટ પદ્ધતિને તત્ત્વજ્ઞો મૂલ્યવશે. અહીં એ વિશે વિસ્તાર કરવો વિવક્ષિત નથી, માત્ર એટલું જ જણાવવાનું રહે છે કે આ ગચ્છની સ્થાપના પછીના ત્રીજા પદ્ધર ધર્મઘોષસૂરિ, આર્યરક્ષિતસૂરિ અને જયસિંહસૂરિની સાથે અંચલગચ્છના ઉદયકાળની ત્રિભૂતિ બની રહે છે. આ ત્રણે વિરાટ પ્રતિભાઓએ આ ગચ્છની અભિનવ વિચારધારાનું પ્રવર્તન, સંગઠન અને ઉત્થાન કર્યું. આ દૃષ્ટિએ વિચારતાં, ધર્મઘોષસૂરિની વિદાયથી અંચલગચ્છના ઇતિહાસનો અત્યંત મહત્ત્વપૂર્ણ તબક્કો પૂર્ણ થયો. એ તબક્કાનું વ્યવર્તક કક્ષણ એ હતું કે એ દરમિયાન આ ગચ્છના સ્વરૂપનો આકાર ધરાઈ ગયો હતો, એટલું જ નહીં ગચ્છ સુદૃઢ પાયા પર પણ મૂકાઈ ગયો હતો. એ પછીના પદ્ધરોને કાળે પ્રસ્થાપિત પરંપરાને નિષ્ઠાપૂર્વક અનુસરવાનું અને સુદૃઢ પાયા પર મૂકાયેલા આ ગચ્છની ધૂરાને અંકિત પથ પર વહન કરવાનું જ રહેલું. આ દૃષ્ટિએ, એ પછીનો ઇતિહાસ નવા જ તબક્કામાં પ્રવેશ કરે છે.*

* ધર્મઘોષસૂરિ વિશે પ્રો. પિટર્સન પોતાના સંસ્કૃત હસ્તપ્રતવિષયક સને ૧૮૮૬-૯૫ના અહેવાલની પ્રસ્તાવનામાં આ પ્રમાણે જણાવે છે—

Dharmaghosha—

Pupil of Jayasinha in the Anchalagachcha. He composed the Satapadika in Samvat 1263. His pupil Mahendrasuri made an easier recension of it in Samvat 1294. 1, App. p. 12. Compare 3, App. p. 219, where the succession (1) Aryarakshita, (2) Jayasinha, (3) Dharmaghosha is given. No. 1340 of this Report's Collection is a copy of a Satapadikasaroddhara by Merutunga, with a prasasti in which Merutunga says of Dharmaghosha that he was born in Marudesa in Mahapura in Samvat 1208. His father's name was Chandra and his mother's Rajalade. Vrata, Samvat 1216: Suripada, Samvat 1234: Svarga, Samvat 1268, at the age of 60. Merutunga also says that this Dharmaghosha converted "Prathamaraja" in Sakambhari.

ડો. ક્વાટની નોંધ પણ અહીં ઉલ્લેખનીય છે.

Dharmaghosa suri, son of Chandra Vyavaharin in Mahava-pura nagara (Maru-dese) and of Rajalade, born Samvat 1208, diksha 1216, Acharya 1234, Composed Satapadi (ashtadasaprasnottara rupa) Samvat 1263 (See peterson, I rep. P. 63, App. p. 12); + 1268 at the age of 59.

પૂર્વ જીવન

૪૫૯. મરુદેશ અંતર્ગત સરાનગરમાં શ્રીમાળી રાષ્ટ્રીય દેવપ્રસાદના ઘરે તેની પત્ની ક્ષીરદેવીની કૂખે સં. ૧૨૨૮ માં મહેન્દ્રકુમારનો જન્મ થયો, જે પાછળથી મહેન્દ્રસિંહસૂરિનાં નામથી જૈન-ઇતિહાસમાં સુપ્રસિદ્ધ થયો. એમનું બીજું નામ માલ પણ મળે છે. ભાવસાગરસૂરિ ગુર્વાવલીમાં એમને એ નામથી જ ઓળખાવે છે.

૪૬૦. મેરુતુંગસૂરિનાં નામે પ્રસિદ્ધ થયેલી પદ્માવલીમાં મહેન્દ્રસિંહસૂરિનાં પૂર્વજીવન વિષે વિસ્તારથી વર્ણન છે. તેમાં જણાવાયું છે કે મહેન્દ્રકુમાર દેવપ્રસાદ નામે ઔદિચ્ય બ્રાહ્મણ પંડિતનો પુત્ર હતો. તે પાંચેક વર્ષનો થયો તે અરસામાં ધર્મધોપસૂરિ નાગડ ગોત્રીય ણા નામના ધનાઢ્ય શ્રાવકના આગ્રહથી સરાનગરમાં ચતુર્માસ રહેલા. આચાર્યના ત્રણ નવોદિત શિષ્યો વ્યાકરણનો અભ્યાસ કરવા ઉત્સુક હોવાથી પંડિત દેવપ્રસાદ તેમને વ્યાકરણ શિખવતો. બાળક મહેન્દ્ર પણ ઘણીવાર પિતા સાથે ઉપાશ્રયમાં જવા આવવા લાગ્યો. થોડા સમયમાં તો બાળક મુનિઓ સાથે ખૂબ હળીમળી ગયો. તે આચાર્યના ખોળામાં જઈને બેસતો, પાત્ર લેતો, અને બાલમુલગ ક્રિયાઓ કરી બધાને હસાવતો. બાળકની બાલચેષ્ટાઓ તેમજ તેનાં સામુદ્રિક લક્ષણો જોઈને આચાર્ય મનમાં વિચારતા કે બાળક ખરેખર, મહાન થવા સમર્થ છે. આવા પ્રતાપી બાળકને શિષ્ય કરવાનું કોને ન ગમે ? ધર્મધોપસૂરિનાં હૈયામાં પણ એ મનીષા અંકુરિત થઈ, જે ણાક શ્રેષ્ઠી દ્વારા દેવપ્રસાદ અને તેની પત્ની ક્ષીરદેવી જાણવા પામ્યાં. પોતાનો પુત્ર પ્રવ્રજ્યા અંગીકાર કરે એ પ્રથમ તો માતાને ન રચ્યું, પરંતુ ધર્મધોપસૂરિના કૌટુંબિક પ્રભાવ અને બાળકનાં ઉજ્જવળ ભાવિનો વિચાર કરી તેણે પોતાનો વિચાર બદલ્યો. પંડિત તથા પંડિત-પત્ની જૈનધર્મનાં અનુરાગી તો બન્યાં જ હતાં, એમાં બાળકનાં ઉજ્જવળ ભાવિની કલ્પના ઊમેરાતાં તેમણે સ્વેચ્છાએ બાળકને ધર્મધોપસૂરિને સોંપી દીધો. ણાક શ્રેષ્ઠી આદિ સંઘે દેવપ્રસાદ અને ક્ષીરદેવીનો આદર-સત્કાર કર્યો.

૪૬૧. ઉક્ત પદ્માવલીમાં આ પ્રમાણે વૃતાંત છે: શ્રી મહેન્દ્રસૂરયઃ ॥ તદુદંતશ્ચૈવં ॥ સરાભિધે ગ્રામે દેવપ્રસાદામિધ એક ઔદિચ્યજ્ઞાતીયો દ્વિજો વસતિસ્મ । તસ્ય ક્ષીરદેવ્યાભિધાના રમ્યરૂપાશીલાદિ ગુણગણાલંકૃતા માર્યા સીત્ । તયોઃ ૧૨૨૮ સંવત્સરે શુભલક્ષણોપેતો મહેન્દ્રાભિધઃ સુતોઽભવત્ । સ ચ દેવપ્રસાદો વેદાદિ શાસ્ત્રપ્રવીણોઽપિ પુરાણકથાવાચનાદિભિઃ કષ્ટેન સ્વાજીવિકાં કરોતિ । અથૈકદા શ્રી ધર્મધોષસૂરયો વિહરંતસ્તત્ર ગ્રામે સમાયાતાઃ । તત્રત્ય નાગડગોત્રીય રૂણાભિધે સ્યેકસ્ય ધનિકસ્યાગ્રહ તથ ચતુર્માસી સ્થિતાઃ । રૂણોઽપિ સર્વદા શુભભાવવરો ગુરુણાં ભક્તિ તનોતિ । અથ ગુરુભિઃ પ્રથમંદી-

શ્વિતાસ્ત્રયઃશ્રુલ્લકશિષ્યા વ્યાકરણાધ્યયનાર્થે ગુરુન્ વિજ્ઞાપયામાસુઃ । તદ્વા ગુરુભિરપ્યેકદા-
તસ્મૈ ભક્તિમતે રૂણાશ્રેષ્ઠિને પૃષ્ઠં । મો શ્રાવકોત્તમ અત્ર ભવતાં ગ્રામે કિં કોઽપ્યર્થીત
વ્યાકરણોઽધ્યાપકો વર્તતે । રૂણાકેનોક્તં ભગવન્ અત્ર દેવપ્રસાદાભિધ ંકો વ્રાહ્મણો વિદ્યતે ।
સ ચાત્ર વિદ્વાનુચ્યતે । લોકાનામગ્રે ચ કથાદિ કુર્વન્ સ કળ્પેન નિજાજીવિકાંનિ નિર્વાહ-
યતિ । પરં સોઽર્થીત વ્યાકરણોઽસ્તિનવેત્યહં ન જાનામિ । ચેદ્ ભવદીયાજ્ઞા તદાહં તમત્ર
ભવતાં સમીપે સમાનયામિ । x x x x x

૪૬૨. પદ્માવલીના ઉલ્લેખો સંશોધનીય છે. ઉક્ત પ્રસંગ ટિંવદંતી કે અનુમાનને આધારે જ
આલેખાયેલો જણાય છે. દેવપ્રસાદનાં નામ ઉપરથી એની જ્ઞાતિ બ્રાહ્મણ માની લેવામાં આવી છે, પરંતુ
તે ખરેખર નથી. પ્રાચીન ગ્રંથોમાં એને શ્રેષ્ઠી કે વ્યવહારી કહ્યો છે, ક્યાંક એનાં નામ આગળ સાં
પણ લખાયું છે, જે ઉપરથી ક્ષિત થાય છે કે તે બ્રાહ્મણ નહીં, વણિક જ્ઞાતિનો હતો.

૪૬૩. મેરુતુંગસૂરિકૃત લઘુશતપદીની પ્રશસ્તિમાં દેવપ્રસાદનાં નામ આગળ સાં લખાયું છે. મુનિ
લાખા રચિત ગુરુપદ્માવલીમાં દેવપ્રસાદને શ્રેષ્ઠી કહ્યો છે. કવિવર કાન્હ રચિત ગરુડનાયક ગુરુરાસમાં દેવ-
પ્રસાદને 'દેવ પસાદિ' કહ્યો છે, પણ બ્રાહ્મણ હોવા સંબંધમાં કાંઈ ઉલ્લેખ નથી. ભાવસાગરસૂરિ રચિત
ગુર્વાવલીમાં દેવપ્રસાદને શ્રેષ્ઠી તેમજ શ્રીમાલી વંશનો વ્યવહારી કહ્યો છે—

વિહરંતો સિરિ નયરે ભવિયણ પડિમોહણ પતો. ૨૬

સિદ્ધી દેવપસાએ સિરિવંસં તત્થ વસઈ વિવહારી,

થિરદેવી રમણી એ જાએ માલાભિહો કુમરો. ૩૦

૪૬૪. ઉપર્યુક્ત પ્રમાણોથી સિદ્ધ થાય છે કે દેવપ્રસાદ બ્રાહ્મણ નહીં, પરંતુ વણિક હતો; પંડિત
નહીં પરંતુ શ્રેષ્ઠી-વ્યવહારી હતો. સાંપ્રત પદ્માવલીઓમાં પણ ભીમશી માણેક, મો. દ. દેશાઈ, ડો. જહો-
ન્નેસ ક્લાટ જેવા વિદ્વાનો દેવપ્રસાદને શ્રેષ્ઠી તરીકે ઓળખાવે છે. એકમાત્ર મેરુતુંગસૂરિનાં નામે પ્રસિદ્ધ
થયેલી અંચલગરુડની પદ્માવલીમાં દેવપ્રસાદને ઔદિચ્ય બ્રાહ્મણ પંડિત કહ્યો છે, જે ભાન્ત છે. માત્ર
નામને આધારે જ્ઞાતિનો નિર્ણય કરવો અનુચિત છે. ભૂલવું ન જોઈએ કે એ અરસામાં ક્ષત્રિઓની
સાથે અનેક બ્રાહ્મણોએ પણ જૈનધર્મનો સ્વીકાર કરેલો. ધર્મધોપસૂરિના ઉપદેશથી બ્રાહ્મણોએ જૈનધર્મ
અંગીકાર કરેલો તે વિષે આગળ ઉલ્લેખ થઈ ગયો છે. જૈનધર્મ સ્વીકાર્યો હોવા છતાં ક્ષત્રિયોએ પ્રણા-
લિકાગત નામાભિધાન પ્રથા ચાલુ રાખી. પરિણામે સિંહ પ્રત્યયો વાળાં નામો નવોદિત જૈન ક્ષત્રિયોમાં
ચાલુ રહ્યાં. શક્ય છે કે નવોદિત જૈન બ્રાહ્મણોનાં નામકરણમાં પણ એ પ્રમાણે જ અનવા પામ્યું હોય,
અને પરિણામે દેવપ્રસાદ જેવાં પ્રણાલિકાગત નામો પાડવાની પ્રથા, જૈનધર્મ સ્વીકાર્યો હોવા છતાં, થોડો
સમય ચાલુ રહી હોય.

દીક્ષા અને એ પછીની જીવનચર્યા

૪૬૫. પદ્માવલીમાં ઉલ્લેખ છે કે સરાનગરથી ધર્મધોપસૂરિ મહેન્દ્રકુમારને સાથે લઈને અન્યત્ર
વિહાર કરી ગયા. વિનયાદિ ગુણસમૂહથી શોભતો બાળક આચાર્યનો પ્રીતિપાત્ર બન્યો. તે નવ વર્ષનો
થતાં તેને ગુરુએ સં. ૧૨૩૭ માં ખંભાતમાં મહોત્સવપૂર્વક દીક્ષા આપી તેનું મહેન્દ્રમુનિ નામ રાખ્યું.
મહેન્દ્રમુનિએ એ પછી શાસ્ત્રાભ્યાસ શરૂ કર્યો. શાસ્ત્રોમાં પારગામી થયેલા મહેન્દ્રમુનિને સં. ૧૨૫૭ માં
ગુરુએ ઉપાધ્યાયપદે સ્થાપ્યા. પછી ગુરુના આદેશથી તેઓ પરિવાર સાથે ભિન્ન વિહરવા લાગ્યા. સં.
૧૨૬૩માં ગુરુએ એમને નાડોલમાં મહોત્સવપૂર્વક આચાર્યપદ આપ્યું અને એમનું મહેન્દ્રસિંહસૂરિ નામ રાખ્યું.

૪૬૬. 'ગચ્છનાયક ગુરુ રાસ'માં કવિવર કાન્હ મહેન્દ્રસિંહસૂરિનાં જીવન વિષે આ પ્રમાણે વર્ણવે છે—

પુલ્કવિ પ્રસિદ્ધિ સરનયરો વખાણિયુ સંખેવિ,
દેવપસાઉ પસંસિયએ તસ ગેહિણિ થિરદેવિ. ૬૫
પસવિઉ પુત્ત પહાણુ તહિં અઢાવીસઈ વારિ,
સાત્રીસઈ સંજમ લઈઉ નવ વરિસનઈ કુમારિ. ૬૬
બાર તિસઢઈ આયરિઉ એકદતર ગચ્છ બારિ,
તેર નવોતરઈ તિમિર પુરે પુંહતઉ પદલઈ પારિ. ૬૭

૪૬૭. મુનિ લાખા ગુરુપદાવલીમાં મહેન્દ્રસિંહસૂરિનાં જીવન વિષે આ પ્રમાણે નોંધે છે: **ચતુર્થ ગણધર મહેન્દ્રસિંહસૂરિ સરસનગરે શ્રેષ્ઠિ દેવપ્રસાદ સ્થિરદેવી માતા । સંવત ૧૨૨૮ વર્ષે જન્મ: । સંવત ૧૨૩૭ વર્ષે દીક્ષા । સંવત ૧૨૬૩ આચાર્યપદ । સંવત ૧૨૭૧ ગચ્છનાયક પદ । સંવત ૧૩૦૯ નિર્વાણ । તિમિરપુરે સર્વાંક વર્ષ ૭૭ ॥ ૪ ॥**

૪૬૮. મેરુતુંગસૂરિ લઘુશતપદીની પ્રશસ્તિમાં મહેન્દ્રસિંહસૂરિનાં જીવન વિષે આ પ્રમાણે નોંધે છે—
તેષાં ચ સરનગરે સાં દેવપ્રસાદ: પિતા સાં સ્થિરદેવી માતા । સંવત ૧૨૨૮ જન્મ ૧૨૩૭ દીક્ષા ૧૨૬૩ સૂરિપદં ૧૨૭૧ ગચ્છેશપદં ૧૩૦૯ સ્વર્ગ: સર્વાયુવર્ષ ૮૨ ॥ મેરુતુંગ-સૂરિની આ પ્રશસ્તિને આધારે ગ્રો. પિટર્સન સને ૧૮૮૬-૮૨ ના સંસ્કૃત હસ્તપ્રતવિષયક અહેવાલની પ્રસ્તાવનામાં મહેન્દ્રસિંહસૂરિનાં જીવન વિષે આ પ્રમાણે નોંધે છે:

Mahendrasinha—Mentioned as pupil of Dharmaghosha and guru of Sinhaprabha. In the Anchalagachcha pattavali his dates are given as follows: Birth, Samvat 1228: diksha, Samvat 1237: acharyapada, Samvat 1263; death, Samvat 1309. 3, App. p. 220. Author of the Satapadika, which he composed in Samvat 1294. He wrote to make a similar work written by his teacher Dharmaghosha in Samvat 1263 easier of understanding. 1, App. p. 12.

૪૬૯. ડો. જોહાન્નેસ કલાટની મહેન્દ્રસિંહસૂરિનાં જીવન વિષેની નોંધ પણ અહીં ઉલ્લેખનીય છે. ડો. કલાટ નોંધે છે—

Mahendrasinha Suri, son of Sreshthin Devaprasada (Mer. Saha Devaprasada) in Saranagara and of Khiradevi (Sat. Sthiradevi), born Samvat 1228 (Mer. 1220), diksha 1237, acharya 1263, gachchhanayak 1269 + 1309, at the age of 82. He composed, Samvat 1294, commentary on his preceptor's Satapadi (see ib.) and the Tirthamala-stavan in III prakrit verses, which is printed in Vidhipakshapratikr. Bombay 1889, pp 229 - 77.

૪૭૦. ઉપર્યુક્ત પ્રમાણો અહુધા એકબીજાને મળતાં જ છે, કિન્તુ કેટલીક બાબતોમાં ભુદ્ધાં પડે છે. મહેન્દ્રસિંહસૂરિનાં જન્મ સ્થળ સરાનગરને મુનિ લાખા સરસ નગર કહે છે. ભાવસાગરસૂરિ સિરિનગર કહે

છે, કવિવર કાન્દ તેમજ મેરુતુંગસૂરિ સરનગર કહે છે. મેરુતુંગસૂરિનાં નામે પ્રસિદ્ધ થયેલી પદાવલીમાં સરાને ગામ કહેવામાં આવ્યું છે, પરંતુ ઉપર્યુક્ત પ્રમાણોને આધારે તે પ્રસિદ્ધ નગર હતું.

૪૭૧. ગચ્છનાયકપદ-સંવત તેમજ નિર્વાણ-સંવતને આદ કરતાં, અન્ય આગતોમાં ઉપર્યુક્ત પ્રમાણોમાં સામ્ય છે. મુનિ લાખા, કવિવર કાન્દ તેમજ મેરુતુંગસૂરિ, મહેન્દ્રસિંહસૂરિનો ગચ્છનાયક પદ-સંવત ૧૨૭૧ સૂચવે છે તે વિચારણીય છે. મહેન્દ્રસિંહસૂરિના ગુરુ અને પૂરોગામી પદધર ધર્મધોપસૂરિ સં. ૧૨૬૮ માં તિમિરપુરમાં નિર્વાણ પામ્યા એ વિષે આપણે ઉલ્લેખ કરી ગયા. પદાવલીકાર એમનું મૃત્યુ કચ્છનાં ડાણુ ગામમાં થયું હોવાનું નોંધે છે. સ્થળ નિર્દેશનો એ ફરક જતો કરતાં અન્ને પદધરો વચ્ચે ત્રણ વર્ષ જેટલા લાંબા સમયનો અવકાશ રહે છે, જેનાં સમર્થનમાં કોઈ કારણ પ્રાપ્ત થતું નથી. આ નિર્દેશ ભાન્ત જણાય છે. ભીમશી માણેકની પદાવલીને આધારે ડો. કલાટ મહેન્દ્રસિંહસૂરિનો ગચ્છનાયકપદ સંવત ૧૨૬૬ નોંધે છે તે ઠીક જણાય છે. ભાવસાગરસૂરિ રચિત ગુર્વાવલીમાં પણ એ સંવતનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ છે, જે સ્વીકાર્ય છે:

આરસ અઢાવીસે જન્મણુ સાતીસએય આરિત્તં,
તેસકુઈ આયરિઉ ઉગુણુતરી ગચ્છ પય ભારો. ૫૫

૪૭૨. પદાવલીમાંથી વિશેષમાં એવો ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થાય છે કે સં. ૧૨૫૭ માં ઉપાધ્યાયપદે અભિયુક્ત થયા પછી તેઓ નગરપારકરના સંઘના આગ્રહથી ત્યાં જ ચતુર્માસ રહેલા. તેમના ઉપદેશથી ત્યાંના વડેરાગોત્રીય સંગ નામના શ્રેષ્ઠીએ ગોડી પાર્શ્વનાથજી તીર્થની સંઘ સાથે યાત્રા કરી. મહેન્દ્રસિંહ ઉપાધ્યાય પણ એ સંઘમાં હતા.

ત્રણ વર્ષનો દુષ્કાળ

૪૭૩. એ અરસામાં એ તરફ ભયંકર દુષ્કાળ પડ્યો. મહેન્દ્રસિંહ ઉપાધ્યાય એ વખતે કીરાકુ ગામમાં ચતુર્માસ રહ્યા હતા. ગુરુના ઉપદેશથી કીરાકુના વતની વડેરાગોત્રીય આલ્હાક શ્રેષ્ઠીએ દુષ્કાળ પીડિતોને ભારે મદદ કરી અને અસંખ્ય લોકોને તથા પશુપક્ષીઓને જીગાર્યાં. આલ્હાક શ્રેષ્ઠીએ એ ત્રણ વર્ષના દુષ્કાળ વખતે ફૂવાઓ ખોદાવ્યા, દાનશાલાઓ તથા પરબો સ્થાપી અને અનેક લોકોપયોગી કાર્યો કર્યાં.

૪૭૪. પદાવલીમાં આ ત્રિવર્ષી દુષ્કાળ અંગે એવું વર્ણન છે કે આલ્હાક શ્રેષ્ઠીનાં ઘરનાં આંગણમાં એક ભોરડીનું વૃક્ષ હતું. તેના પર બેઠેલો કાગડો ઉચ્ચ સ્વરે બોલીને બોડી ગયો. ગુરુ નિમિત્ત શાસ્ત્રના પારગામી હતા એટલે કાગવાણી દ્વારા જાણી શક્યા કે ભોરડીનાં વૃક્ષની નીચે ધનનું મોટું નિધાન છે. ગુરુએ આલ્હાકને આગામી ત્રિવર્ષી દુષ્કાળ અને ધનનાં નિધાન અંગે વાત કરી અને જણાવ્યું કે એ દુષ્કાળ વખતે એ ધનનો ઉપયોગ દુષ્કાળ પીડિતોના ઉદ્ધાર માટે કરવો. ગુરુનાં કહેવા પ્રમાણે ત્રિવર્ષી દુષ્કાળ પડ્યો અને સૂચિત ભોરડીનાં વૃક્ષ નીચેથી ધનનું મોટું નિધાન પ્રાપ્ત થયું. આલ્હાક શ્રેષ્ઠીએ ધનનો સદુપયોગ કરી અનેક જીવોને જીગાર્યા અને પોતાનું જીવન કૃતાર્થ કર્યું.

૪૭૫. માનવજીવનને નીભાવવાનાં આવાં અત્યંત ઉપયોગી કાર્યો ફેટલાંક રૂઢિચૂસ્ત માનસને ખૂંચ્યા હોવાનો નિર્દેશ પણ પદાવલીમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે મહેન્દ્રસિંહસૂરિ આખું તીર્થની યાત્રા કરી થરાદ નગરમાં પધાર્યા, તે વખતે તપાગચ્છાધીશ દેવેન્દ્રસૂરિ સાથે એમને એ વિષયમાં ચર્ચા-વિચારણા થઈ. અન્ને આચાર્યો વચ્ચે મહાવ્રતોના અતિચાર સંબંધી ચોપાંતી પ્રશ્નયુક્ત સંવાદ થયો. દેવેન્દ્રસૂરિએ કહ્યું કે-‘શ્રાવકોને તેમજ બીજા ગૃહસ્થોને નિમિત્ત કહેવું તથા નિધાનનું સ્થાન દેખાડવું

ધ્યાદિ કાર્યો કરનાર મુનિઓનાં ચારિત્રમાં મલિનતાનો સંભવ થાય છે. વળી અમે સાંભળ્યું છે કે તમે કીરાડુના અલ્હાક નામના શ્રાવકને નિમિત્ત કહીને તથા તેનાં ઘરમાં રહેલું નિધાન દેખાડીને કૂવા ખોદાવવા આદિ કાર્યો કરાવેલાં છે, પરંતુ તે મુવિહિત સાધુઓનો આચાર કહેવાય નહીં. તમે તો મુવિહિત છો, તેથી તમારે તેના સંબંધમાં આલોચણા લેવી જોઈએ.’ ધ્યાદિ.

૪૭૬. ઉપર્યુક્ત પ્રસંગ અન્ય કોઈ ગ્રંથમાં નથી, માત્ર મેરુતુંગસૂરિનાં નામે પ્રસિદ્ધ થયેલી પદ્યાવલીમાંથી જ એ પ્રસંગ જાણી શકાય છે. એટલે એની પ્રમાણભૂતતા વિશે સ્પષ્ટતાપૂર્વક કહી શકાતું નથી. પદ્યાવલી નિર્દેશિત અનેક આખતો સંશોધન માગી લે એવી હોઈને વિચારણીય છે.

શ્રેષ્ઠી આલ્હાક

૪૭૭. આલ્હાકના પૂર્વજો ભિન્નભાલના વતની હતા. સં. ૧૦૦૭ માં ત્યાંના પરમાર વંશીય રાઉ સોમકરણ નામના રાજાને વલ્લભી શાખાના જ્યોત્સ્નસૂરિએ પ્રતિબોધ આપી જૈન કર્યો હતો. સં. ૧૧૧૧ માં મુસલમાનોએ ભિન્નભાલનો નાશ કરતાં તેના વંશજ રાયા ગાંગા ત્યાંથી નાશી આહડમેર ગયા. ત્યાં પરમાર વંશીય દેવડ નામના રાજાએ ગાંગારાયના પુત્ર મુનિચંદ્રને ‘સેલહોત’ પદ આપ્યું. મુનિચંદ્રના પુત્ર ગુણચંદ્રને આર્યરક્તિસૂરિના ઉપદેશથી તથા જ્યોત્સ્નસૂરિની પ્રેરણાથી આહડમેરના સંધે સં. ૧૨૧૬ માં ઓશવાળ સાતિમાં ભેળવ્યો, જે અંગે આપણે સપ્રમાણ ઉલ્લેખ કરી ગયા છીએ.

૪૭૮. ગુણચંદ્રના વંશમાં કીરાડુઈ નામનાં ગામમાં આસાની પત્ની ચાંદાદેનો આલ્હા નામે પ્રસિદ્ધ પુત્ર થયો. ગામમાં સવાસાતસો ઓસવાલોનાં ઘર હતાં, તેમાં આલ્હાનું ઘર તથા કુટુંબ વડું કહેવાતું. ત્રિવર્ષી દુષ્કાળ વખતે આલ્હાએ દાનશાળા બંધાવીને પહેલે વર્ષે દરરોજનું એક કળશી, બીજે વર્ષે દરરોજનું બે કળશી અને ત્રીજે વર્ષે દરરોજનું ત્રણ કળશી અન્ન આપી ધણા લોકોને ઉગાયાં. તેની કીર્તિ સાંભળી ધણા મુઠાપીડિત આગંતુકો આવતા અને ત્યાંના લોકોને પૂછતા કે અન્ન ક્યાંથી મળે છે? લોકો કહેતાં કે વડેરા આલ્હાની દાનશાળામાંથી મળે છે. ત્યારથી તેના વંશજો વડેરા ગોત્રથી પ્રસિદ્ધ થયા.

૪૭૯. પં. હી. હં. લાલન ગોત્રસંઘમાં નોંધે છે કે કેટલાક દિવસો બાદ આલ્હાને ત્યાંના ઠાકોર સાથે અણુબનાવ થયો, તેથી રાત્રિએ ઘરમાં દીવો મૂકીને તેઓ ત્યાંથી નાશીને પારકર ગયા. ત્યાંના ચંદ રાણાએ તેમને ધણું સન્માન આપ્યું તથા તેમને પ્રધાનપદે નિયુક્ત કર્યાં. ભદ્રગ્રંથોને આધારે અંચલ-ગચ્છના આ પ્રભાવશાળી શ્રાવક વિષે ઠીક ઠીક જાણી શકાય છે.

ધર્મકાર્યો તથા પ્રકીર્ણ ઘટનાઓ

૪૮૦. મહેન્દ્રસિંહસૂરિના ઉપદેશથી અનેક ધર્મકાર્યો થયાં છે. આ વિષેનાં પ્રમાણો આપણને પદ્યાવલીઓ, પ્રશસ્તિઓ તથા ભદ્રગ્રંથોમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે, જેનો સંક્ષિપ્ત ઉલ્લેખ વિવક્ષિત છે.

૪૮૧. શ્રીમાલી સાતિના ખોડાયણ ગોત્રીય જાણાશેડે સં. ૧૨૯૫ માં ઉસ નગરમાં મહેન્દ્રસિંહસૂરિના ઉપદેશથી એક જિનપ્રાસાદ બંધાવ્યો અને તેમાં ચોવીશ જિનેશ્વરોની પ્રતિમાઓને પ્રતિષ્ઠિત કરવામાં આવી. જાણાશેડના વંશમાં રાજમાન્ય પુરુષો થઈ ગયા છે. આ વંશના વેલા તથા શિવજીને મોગલ સમ્રાટ શાહજહાં તરફથી ધણું માન મળ્યું હતું. તેમને શેઠની પદવી પ્રાપ્ત થયેલી. તે બન્ને ભાઈઓ રાણપુરમાં વસ્યા. અમદાવાદ તથા અન્ય શહેરોમાં તેમણે ધણું ધન ખર્ચીને ધર્મકાર્યો કર્યાં. તેમના વંશજો ‘શેઠ’ ઓડકથી પ્રસિદ્ધ થયા.

૪૮૨. પોરવાડ સાતિના પુષ્પાયન ગોત્રીય હાથી નામના શ્રેષ્ઠીએ મહેન્દ્રસિંહસૂરિના ઉપદેશથી દહીંથલી

નગરમાં શ્રી આદીશ્વરપ્રભુનો જિનપ્રાસાદ કરાવ્યો, શત્રુજય આદિ તીર્થેની સંઘસહિત યાત્રા કરી. તથા વિસલપુર આદિ ગામેમાં અઢાર લાખ જેટલું દ્રવ્ય ધર્મકાર્યોમાં વાવ્યું. સં. ૧૩૦૦ ની લગભગમાં દહીંથલીના રહેવાસી નરસંગના પુત્ર વર્ધમાનની ગર્ભવતી સ્ત્રી માનાએ સ્વપ્નમાં હાથી જોયો હોવાથી તેમના પુત્રનું નામ હાથી પાડવામાં આવ્યું. હાથી પોતાનાં પરાક્રમજળે દહીંથલીના વાઘેલા રાજા મંડલીકનો મંત્રી થયો અને તેણે અનેક ધર્મકાર્યો કર્યાં.

૪૮૩. ભદ્રપ્રધોમાંથી એવા ઉલ્લેખો મળે છે કે મહેન્દ્રસિંહસૂરિ રાઉ કાન્દડના શાસનત્વકાલ દરમિયાન ઝાલોરમાં પધારેલા તે વખતે ચૌહાણવંશીય ભીમ નામનો રજપૂત તેમનો ધર્મોપદેશ સાંભળી જૈનધર્મી થયો. ભીમના વંશજો ઓશવાળ જ્ઞાતિમાં ચૌહાણગોત્રથી ઓળખાય છે. ભીમે ડોડ ગામમાં શ્રી વાસુપૂજ્ય ભગવાનનું જિનાલય બંધાવેલું. તેને ડોડ ગામનો અધિકાર મળ્યો હોવાથી તેના વંશજો ડોડિયાલેયા ઓડકથી ઓળખાયા, જે અંગેનો ઉલ્લેખ આપણે આગળ કરી ગયા છીએ.

૪૮૪. ભાવસાગરસૂરિ રચિત ‘વીરવંશગુર્વાવલી’માંથી પણ ભીમનાં નામનો ઉલ્લેખ મળે છે. ભાવસાગરસૂરિ તેને ભીમ નરેન્દ્ર તરીકે ઓળખાવે છે તે એજ વ્યક્તિ સંભવે છે. આચાર્યના ઉપદેશથી તેણે જૈનધર્મ સ્વીકાર્યો અને શ્રી પાર્શ્વભગવાનના જિનપ્રાસાદમાં તેણે શ્રી પાર્શ્વપ્રભુની સ્તુતિ કરી :

‘સિરિ પાસ ભવણ મજ્જે ભીમ નરિદેણ કલિય પાસ થુઈ.’

એવદ્દણ નગરમાં આ પ્રસંગ બન્યો, જ્યાં આચાર્ય સંઘના આગ્રહથી પોતાના સોળ સાધુના પરિવાર સાથે ચતુર્માસ રહેલા. અહીં આચાર્યે અષ્ટોત્તરી-તીર્થમાળાની રચના કરી તેને સામાયિકમાં કહી.

૪૮૫. ચાતુર્માસ બાદ તેઓએ અન્યત્ર વિહાર કર્યો. એમને વળાવવા ગયેલા ચતુર્વિધ સંઘને તથા આચાર્યના શિષ્ય પરિવારને જોઈને માર્ગમાં ભીમસેન નામના દિગંબર સાધુએ ગર્વપૂર્વક કટાક્ષ કર્યો કે આ બધી સેના કોના ઉપર ચડી જાય છે? આચાર્યે તરત જ પ્રત્યુત્તર વાલ્યો કે અમારો સગોત્રી નાગો થયો છે તેના ઉપર!! માત્ર આટલા જ મર્મયુક્ત પ્રત્યુત્તરથી ભીમસેન નિરુત્તર બની ગયો અને આચાર્યના પ્રભાવથી ચમત્કૃત પામી પરિવાર સહિત એમનો શિષ્ય થયો. ભાવસાગરસૂરિ ‘ગુર્વાવલી’માં આ પ્રસંગ આ પ્રમાણે વર્ણવે છે—

ચઉવિહ સંઘેણ જુઓ તઓ વળંતોય બહુલ પરિવારો,
તહ ભીમસેણ ખમણો સયચ્છતો સંમુહો મિલિઓ. ૪૬
કરસ વહારે ચલિયા પુઠં ચંગેણ તેણ દપેણ,
ગુરુણો કહંતિ એવં નાઈ અમહાણ નાગવિયા. ૪૭
ચ્છલિયોહમિતિ સીસો જઓ સપરિચ્છઓય સુગુરુણ,
વિહરંતો કણ્ણવઈ નયરમિ સમુચ્છવો એઓ. ૪૮

૪૮૬. મહેન્દ્રસિંહસૂરિ સોળ સાધુઓના પરિવાર સાથે વિહરતા વિહરતાગિરિ પધાર્યા. સંઘે તેમનું બહુમાન કર્યું. ત્યાં કણ્ણયગિરિનો દેદગ નામનો બહુ ધનાઢ્ય વ્યવહારી ગુરુના ઉપદેશથી પ્રતિબોધ પામીને શ્રાવક થયો. ભાવસાગરસૂરિ નોંધે છે :

તત્થય દેદગ નામા કણ્ણયગિરી બહુલ દવ્વ વિવહારી,
મુણિગણું ગુરુ વચણું પડિબદ્ધો સાવઓ જઓ. ૩૬

૪૮૭. તેની બહેનને દેદગનો જૈનધર્મ પ્રત્યેનો અનુરાગ રૂપે નહીં. ભાવસાગરસૂરિ ‘ગુર્વાવલી’માં તેને ‘મિથ્યાત્વી, ધર્મરહિત, દુષ્ટમનવાળી, અત્યંત કસબપ્રિય તથા સાધુ પ્રત્યે દ્વેષભાવ રાખનારી’ કહે છે.

એક વખતે ઉત્સવ પ્રસંગે તેણે ઘણા લોકોને ભોજન માટે નિમંત્ર્યા. સાધુઓ માટે તેણે વિપમિશ્રિત ભોજન તૈયાર કરાવ્યું. સાધુઓને નિમંત્રણ કરતાં તેઓ વહોરવા પધાર્યા અને તેમને તે ભોજન આપવામાં આવ્યું. સાધુઓ ગુપ્તિપૂર્વક પાછા વળ્યા. ધ્યાન પ્રાપ્ત થયેલા મહેન્દ્રસિંહસૂરિએ ધ્યાન ત્યજીને ઝેરયુક્ત ભોજન જોયું એટલે ત્રણવાર રોક્યા. દેહગતે આ વાતની ખબર પડતાં તેણે પોતાની બહેનને અટકાવી, ઝેર-યુક્ત ભોજન બહાર પહોંચે, દુઃખિત થઈ અવાને ખમાવ્યા.

૪૮૮. મહેન્દ્રસિંહસૂરિ પુનરપિ ધ્યાન પ્રાપ્ત થયા. શાસનદેવી ચક્રેશ્વરીનું ધ્યાન કરતાં દેવી પ્રત્યક્ષ થયાં, અને સર્વ સાધુઓના વિદ્યોતે નિવારવાનું વચન આપ્યું. આ પ્રસંગ પછી મહેન્દ્રસિંહસૂરિના લોકોત્તર પ્રભાવ વૃદ્ધિગત થયો. ભાવસાગરસૂરિના શબ્દોમાં એ સમગ્ર પ્રસંગ આ પ્રમાણે છે :

તસ્સય ભઠણી મિચ્છત વાસિણી ધમ્મરહિય દુકમણા,
નીવીરા કલહપિયા સાહુણું મચ્છરં વહઈ. ૩૭

અન્નય ઉચ્છવ સમયે નિમંત્રિયા ભોયણે બહુ લોયા,
વિસમ્મિસ્સં સાહુક્યે અણેસણિન્નં તયા રહ્. ૩૮

સાહુ નિમંત્રણ કહણે દેહગહ રસેણ આગયા મુણિણે,
દિન્નં તયા તમન્નં વિહરિય વલિયાય ગુત્તીયે. ૩૯

ઝાણુ ગયા ગુરુ રાયા ઝાણું મુત્તણુ ઉઢિયા નવ,
તિય વારં ખોભવિયા દિઢં વિસમ્મિસિયં ભત્તં. ૪૦

તત્તો દેહગ કહણું ભઠણીયે વિલસિયંવ તેણાવિ,
સવ્વં બહિ પરિહવિયં ઉમ્મણુ દુમણો ય ખામેઈ. ૪૧

પુણુરવિ ગુરુ ઝાય ગયા પયડિય ચક્રેસરીઈ દેવીએ,
દૂરઢિયાવિ સાહું સવ્વં વિગ્ધં નિવારેમ. ૪૨

ઇયિ કહિય ગણાદેવી પયડ પયાવો ગુરુણુ સુપસરિઓ.

૪૮૯. આવો જ પ્રસંગ ધર્મધોપસૂરિનાં જીવન વૃત્તમાં પણ નોંધાયો છે, જે વિષે આપણે જોઈ ગયા. એવી જ રીતે ભીમસેન નામના સાધુને માર્મિક પ્રત્યુત્તરથી પરાજિત કરી મહેન્દ્રસિંહસૂરિએ એમને તેમના પરિવાર સહિત પોતાનો શિષ્ય કર્યો. એવો જ પ્રસંગ ધર્મધોપસૂરિના સંબંધમાં પણ આપણે જોયો. પ્રો. રવજી દેવરાજે મેરુતુંગસૂરિ કૃત લઘુશતપદીનું ભાષાંતર પ્રકટ કર્યું છે, તે આધારે ઉક્ત બંને પ્રસંગો ધર્મધોપસૂરિનાં જીવનમાં બન્યા હોવાનું જણાય છે. ભાવસાગરસૂરિ રચિત ગુર્વાવલીને આધારે એવા જ એ સમકોણ પ્રસંગો મહેન્દ્રસિંહસૂરિનાં જીવનમાં બન્યા હોવાનું પ્રમાણિત થાય છે. આ બંને ગ્રંથોની માહિતીમાં થોડો ફરક ક્ષાંતવ્ય ગણતાં, ઉક્ત પ્રસંગો એના એ જ જણાય છે, જે વિચારણીય છે.

૪૯૦. વાયક લાવણ્યચંદ્રની પદાવલી ઉપરથી જાણી શકાય છે કે મહેન્દ્રસિંહસૂરિએ પૃથ્વીચંદ્ર નામના રાજાને પ્રતિબોધ આપી જૈનધર્માનુરાગી બનાવ્યો હતો. મહેન્દ્રસિંહસૂરિએ પોતાના વાણી પ્રભાવથી કે તર્કશક્તિથી અનેકનાં ગર્વનું ખંડન કર્યું હતું એમ પણ એ પદાવલીના ઉલ્લેખથી સૂચિત થાય છે. વાયક લાવણ્યચંદ્ર નોંધે છે : તતઃ પૃથ્વીચંદ્રાભિધ નૃપતિ સંબોધનપટુર્મહેન્દ્રાત્સિહાચ્ચો ગણ-પતિરનેકોન્નત નતઃ । આ નૃપતિ ક્યાંનો હતો, કોણ હતો વગેરે જાણી શકાતું નથી. આ નામના અનેક રાજાઓ થઈ ગયા હોઈને તે વિષે સ્પષ્ટ નિર્ણય કરવો કાષ્ટસાધ્ય છે. ઉપદેશ મહેન્દ્રસિંહસૂરિ સાથેના આ નૃપતિના સમાગમ અને અન્ય પ્રસંગો વિષે પ્રકાશ પડે એ જરૂરી છે.

૪૯૧. શેહડ ગામના રહેવાસી, કટારિયા ગોત્રીય શ્રીકરણના પુત્ર વીરજીએ સં. ૧૨૯૬ માં રત્નપુરમાં મહેન્દ્રસિંહસૂરિના ઉપદેશથી શ્રી શાંતિનાથજીનું જિનમંદિર અંધાવ્યું, શત્રુંજયનો સંઘ કાઢ્યો તથા ધર્મ-કાર્યોમાં સર્વે મળી સાત લાખ પીસેજી ખર્ચી.

૪૯૨. લોઢાયણગોત્રીય શ્રેષ્ઠી નરદેવ અંચલગચ્છીય શ્રાવક હતા. સિન્નમાલના નાશ થવાથી તેઓ નાસીને પાટણમાં જઈને વસેલા. સં. ૧૨૯૫માં એના વંશજ શ્રેષ્ઠી નરા પાટણમાં જઈ વસ્યા તેથી તેઓ પાટણીયા ઓડકથી પ્રસિદ્ધ થયા.

૪૯૩. સં. ૧૨૮૨ માં થયેલા વીજલગોત્રીય વજરાજ, વિજય તથા ગદવ નામના અંચલગચ્છીય શ્રાવકોએ અર્ધલક્ષ દ્રવ્ય ખર્ચીને શત્રુંજયની યાત્રા કરી સંઘવીપદ મેળવ્યું, તથા દાનશાળા કરાવી. આ વંશમાં કાકરેયામાં થયેલા ધારા તથા ધનરાજ શેડે એક લાખ દ્રવ્ય ખર્ચીને શ્રી ઋષભદેવપ્રભુનો પ્રાસાદ કરાવ્યો, જેની પ્રતિષ્ઠા જિનેન્દ્રસૂરિએ કરી. તેમણે એક વાવ તથા દાનશાળા કરાવી ઘણું દ્રવ્ય ખર્ચ્યું.

૪૯૪. સં. ૧૨૯૬ માં ગૌતમગોત્રીય રીંગના પુત્ર જીવા શહે શંખેશ્વરજીના જિનપ્રાસાદનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો. આ વંશમાં વાસરાંગના રહીસ પર્વતે પુનર્લક્ષ કરવાથી તેના વંશજો દશા થયા હોવા અંગે ભટ્ટ-ગ્રંથોમાં ઉલ્લેખ છે.

૪૯૫. વાસણ ગામમાં પ્રાગ્યાટ જ્ઞાતિના પાપચ-પારાયણ ગોત્રીય દ્રોણ નામના અંચલગચ્છીય શ્રાવકે શ્રી શાંતિનાથ પ્રભુની પ્રતિમા ભરાવી અને તેની પ્રતિષ્ઠા સં. ૧૨૮૫ માં કરાવી.

શ્રમણ-પરિવાર

૪૯૬. મહેન્દ્રસિંહસૂરિના શિષ્ય પરિવાર સંબંધમાં જાણી શકાતું નથી. પરંતુ પદ્માવલીઓને આધારે તે વખતના શ્રમણ-પરિવાર અંગે કેટલીક છૂટી જવાઈ બાજતો પ્રકાશમાં લાવી શકાય છે. અંચલગચ્છનાં સાધુ-સાધ્વીઓની તત્કાલીન સંખ્યાનો પ્રાચીન ગ્રંથમાં ક્યાંયે ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થતો નથી. ભાવસાગરસૂરિ કૃત ગુર્વાવલીમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે મહેન્દ્રસિંહસૂરિ સોળ સાધુઓના પરિવાર સાથે વિઉત્તગિરિ પધારેલા:

તપ્પય મહિંદસિંહો વિહરતો સોલ સાહુ પરિવરિઓ,
વિઉત્તગિરિ પત્તો સંઘકયાડંબરો બહુસો. ૩૫

૪૯૭. એવદ્દણ નગરમાં શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવાનનાં જિનાલયમાં મહેન્દ્રસિંહસૂરિના ઉપદેશથી ભીમ નામના રાગ્ગએ શ્રી પાર્શ્વપ્રભુની સ્તુતિ કરી, તે વખતે એક એક કાવ્યથી સોળ સાધુઓએ ભગવાનની ભક્તિ કરી; એમ ભાવસાગરસૂરિ ગુર્વાવલીમાં નોંધે છે: ‘ઘગિ ઘગિ કવ્વેણુ કયા સોલસ સાહહિં ભત્તીએ.’

આ ઉપરથી કહી શકાય છે કે અંચલગચ્છીય શ્રમણ પરિવાર વિશેષ હશે. અલખત, આર્યરક્ષિત-સૂરિ અને જયસિંહસૂરિના પદકાલ દરમિયાન જે શ્રમણ સંખ્યા હતી, એટલી હોવાનો સંભવ તો નથી જ. એટલી સંખ્યા તો એ પછી કોઈ પણ વખતે જેવા મળતી નથી, છતાં મહેન્દ્રસિંહસૂરિના પદકાલ દરમિયાન ઘણી સારી સંખ્યા હોવી જોઈએ. નહીં તો એકી સાથે ૧૬ સાધુઓ વિચરી શકે પણ નહીં.

૪૯૮. મેરતુંગસૂરિનાં નામે પ્રસિદ્ધ થયેલી પદ્માવલીમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે મહેન્દ્રસિંહસૂરિના રૂપચંદ્ર આદિ તેર શિષ્યો હતા, કિન્તુ આ વિધાન ખાતર છે. આચાર્ય પોતે સોળ શિષ્યો સાથે વિહરતા હોવાનો ઉલ્લેખ ઉપલબ્ધ હોઈ ને તેમનો તેર જ શિષ્યોનો પરિવાર હોય એ વાત સ્વીકારી શકાય એવી નથી. એ ઉપરાંત, તે વખતે અંચલગચ્છની કેટલીક શાખાઓનું અસ્તિત્વ પણ સંદિગ્ધ રીતે જાણી શકાય છે; જેમાંની લાભ શાખાના સાધુઓ વિષે હવે પછી ઉલ્લેખ કરીશું. એ શાખાઓના સાધુઓનો પરિવાર પણ

હશે. તદુપરાંત વલ્લભી શાખાનું અસ્તિત્વ પણ પદાવલીમાં દર્શાવાયેલું જ છે. વિશેષમાં મહેન્દ્રસિંહસૂરિના શિષ્ય પરિવારમાં ભુવનતુંગસૂરિ જેવા સમર્થ આચાર્ય પણ હતા. આ બધા મુદ્દાઓ ઉપર વિચારતાં મહેન્દ્રસિંહસૂરિના સાધુઓની સંખ્યા માત્ર તેર જ હોવાનું વિધાન ટાઈ પણ રીતે સ્વીકારી શકાય એવું નથી.

આચાર્ય ભુવનતુંગસૂરિ

૪૯૯. મહેન્દ્રસિંહસૂરિના શિષ્ય ભુવનતુંગસૂરિ સમર્થ આચાર્ય થઈ ગયા. તેઓ પ્રખર સાહિત્યકાર તેમજ મંત્રવાદી પણ હતા. અંચલગચ્છમાં આ નામના બે આચાર્યો થઈ ગયા હોઈને એમનાં કાર્યો વિષે કેટલીક જગ્યાએ વિસંવાદિતા ફેલાઈ છે. ડૉ. કલાટ, મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈ, ભીમશી માણેક આદિ અંચકારો, તેમણે રચેલી પદાવલીઓમાં, ભુવનતુંગસૂરિને ૫૫ માં પદ્ધર ધર્મપ્રભસૂરિના શાખાચાર્ય દર્શાવે છે, તે ભુવનતુંગસૂરિ મહેન્દ્રસિંહસૂરિના શિષ્ય સંભવે છે. પદાવલીમાં મેરુતુંગસૂરિના સમયમાં થઈ ગયેલા ભુવનતુંગસૂરિનો જે ઉલ્લેખ છે તે આ ગચ્છના ખીજા આચાર્ય છે. આ બંને આચાર્યો ભિન્ન છે એ વાત ઉક્ત બંને આચાર્યોના જીવનકાળ વચ્ચેનો એક શતાબ્દનો લાંબો ગાળો જ સિદ્ધ કરી દે એમ છે.

૫૦૦. ધણા અંચકારોએ આ બંને આચાર્યોને એક સમજીને ગૂંચવાડાઓ ફેલાવ્યા છે. જૈન શ્વેતાંબર કોન્ફરન્સ દ્વારા પ્રકાશિત ‘જૈન અંધાવલી’ પૃ. ૪૪ માં ભુવનતુંગસૂરિને જયશંખરસૂરિના સમકાલીન જણાવ્યા છે, તેમજ ત્રિપુટી મહારાજ કૃત ‘જૈન પરંપરાનો ઇતિહાસ’માં તેમને મેરુતુંગસૂરિના શાખાચાર્ય તરીકે ઓળખાવ્યા છે તે ભુવનતુંગસૂરિ મહેન્દ્રસિંહસૂરિના શિષ્ય હતા. એક ગચ્છમાં આ નામના બે આચાર્યો થઈ ગયા હોઈને સ્વાભાવિક રીતે જ આવો ગૂંચવાડો થાય એ શક્ય છે. વળી સિંહ કે પ્રભ પ્રત્યક્ષ વિનાનું એમના ગુરુનું નામ પણ આવો ગૂંચવાડો થવા માટે કારણભૂત છે. પહેલા ભુવનતુંગસૂરિના ગુરુનું નામ મહેન્દ્રસિંહસૂરિ તથા ખીજા ભુવનતુંગસૂરિના ગુરુનું નામ મહેન્દ્રપ્રભસૂરિ છે. એટલા માટે જ ‘એ હિસ્ટ્રી ઓફ કેનોનીકલ લીટરેચર ઓફ જૈનસૂ’ નામના અંકમાં પ્રો. હી. ર. કાપડિયા ભુવનતુંગસૂરિનો પરિચય આપતા હોય છે કે : Pupil of Mahendra Suri who revised in Samvat 1294 his guru Dharmaghosa Suri's Satapadi. પ્રો. કાપડિયાએ અંચકર્તાના ગુરુ મહેન્દ્રસૂરિનો ઉલ્લેખ કરી સ્પષ્ટતા કરી કે જેમણે સં. ૧૨૯૪ માં એમના ગુરુ ધર્મધોપસૂરિ રચિત શતપદીનું પુનરાવર્તન કર્યું.

૫૦૧. ભુવનતુંગસૂરિના ઉપદેશથી અનેક પ્રતિષ્ઠાઓ પણ થઈ હશે. પરંતુ દુઃખનો વિષય એ છે કે એમનો એકેય પ્રતિષ્ઠાલેખ પ્રકાશમાં આવ્યો નથી; નહીં તો એમના જીવનકાળ વિષે ચોક્કસાઈથી કહી શકાત. ‘વીશા શ્રીમાળી જ્ઞાતિના એક પ્રાચીન કુળની વંશાવલી’માંથી મંત્રી વાછાએ વચજલક—વેજલ-પુરમાં ભુવનતુંગસૂરિના ઉપદેશથી શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવાનનું જિનમંદિર બંધાવ્યું એ સંબંધમાં આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થાય છે—વચજલકે વાસ્તવ્યઃ સારંગ માં સરીયાદે પુંડ્રોસા માં નાકુ પુંડ્રો રંગા ૧ મેલા ૨ રામા ૩ રંગા માં જોમી પુંડ્રો વાછા શ્રી પાર્શ્વનાથ ચૈત્યં પ્રતિષ્ઠિત શ્રી અંચલગચ્છે શ્રી ભુવનતુંગસૂરીણામુપદેશેન મંડાવાછા માં માડ પુંડ્રો કરમણ ૧ લખમણ (ચારિત્ર) આ પ્રાચીન વહી પરથી એ પણ જાણી શકાય છે કે મંત્રી વાછાના દ્વિતીય પુત્ર લખમણે ચારિત્ર અંગીકાર કરેલું. પરંતુ ચોક્કસ થતું નથી કે એમણે ભુવનતુંગસૂરિ પાસે ચારિત્ર લીધું.

મંત્રવાદી ભુવનતુંગસૂરિ

૫૦૨. અંચકારોએ ભુવનતુંગસૂરિને મંત્રવાદી તરીકે ખૂબ ખૂબ બિરદાવ્યા છે. ભુવનતુંગસૂરિએ રાઉલ ખેંગાર ૪ આ (રાજ્ય સં. ૧૩૩૬-૬૦) ની સમક્ષ જુનાગઢમાં તક્ષનાગને પ્રત્યક્ષ આણીને સોળ

ગાંડીઓના વાદ છૂટ્યા અને આજીવન સર્પ પકડવાનો તથા ખેલાવવાનો ધંધો ન કરવો એવો નિયમ ગાંડીઓ પાસેથી લેવાડાવ્યો. આચાર્યે રાજ્ય પાસેથી ફરમાન મેળવીને સવા લાખ ગળ છોડાવી તથા પાંચસો ભટ્ટીઓ બંધ કરાવી. કહેવાય છે કે તેમણે ચોર્યાસી જાતિના વણિકો અને ચોર્યાસી ગરુડના યતિઓના દેખતાં આદીશ્વર ભગવાનની પ્રતિમા બોલાવી ચમત્કાર પણ દેખાડેલો.

૫૦૩. ભુવનતુંગસૂરિના રાઉલ ખેંગાર પરના પ્રભાવની નોંધ ડો. કલાટ તેમણે લખેલી અંચલ-ગરુડની પદ્ધતિમાં આ પ્રમાણે લે છે: The Bhuvantunga 'suri sakhacharya at his (Dharmaprabha-suri's) time. He had intercourse with raula Khengara in Junagadh (Kh. IV. reigned Samvat 1336-90 in J. see Arch. Surv. W. Ind. II, pp. 164-5.)

૫૦૪. 'Comparative and critical study of Mantrasashtra' નામના ગ્રંથમાં મોહનલાલ ભગવાનદાસ ઝવેરી ભુવનતુંગસૂરિની મંત્રસિદ્ધિની આ પ્રમાણે વિસ્તારથી નોંધ લે છે. Shri Bhuvantungasuri was an Acharya of a Branch of Ancalagachha. He attained fame as Mantrika as in a bout with snake-charmers he invoked Taksaka Naga the chief of the Nagas (snakes) and made him appear in the royal court of Khengara IV (who ruled from 1336 to 1390 Vikrama era) at Junagadha and none of the 16 Garudis (snake-charmers) present could control Taksaka. They were therefore declared defeated in the Mantric contest with shri Bhuvantunga-suri who in his turn controlled all the various Nagas of the said Garudis. As a result he made these Garudis give up catching snakes and made the said king Kengar prohibit casting of 1½ lacs of fish-nets and stop 500 Bhatthis or ovens and accept the principle of Abimsa or non-killing.

૫૦૫. ભુવનતુંગસૂરિના પ્રભાવથી જુનાગઢના રાજાઓ જૈનધર્મોભિમુખ થયા એ હકીકત ઉક્ત કથનથી સ્પષ્ટ થાય છે. એ પછીના મંડલિક રાજાઓ પણ જૈનધર્મના સિદ્ધાંતોનું ચુસ્ત રીતે પાલન કરતા, જે વિષેનો આધાર શિલાલેખોમાંથી મળી રહે છે. આ મંડલિક રાજાઓ પૈકી એકનો સં. ૧૫૦૭ ની સાલનો શિલાલેખ ઉપરકોરમાં છે, જેનો એક ભાગ આ પ્રમાણે છે: સમસ્ત જીવ અભયદાન કરણ... દકારકેન પંચમી અષ્ટમી ચતુર્દશી દિનેષુ સર્વ જીવ અમારિ કારિતા.....શ્રી.....ગતિ જીવન વિનાસદ્ વીજા લોક જીવ ન વિનાસદ્.....ચીડીમાર સીચાળકા પારાધિ આહેદા ન કરદ્ ચોર ન મારિવા વાવર ધાંટ તુરક પહે પાહડે જીવ કોઈ ન વિનાસદ્ ચૌદશી ઘાળી ન પીલદ્ કુંભકાર પંચદીનીમમાંદ ન ફંજિકો.....

૫૦૬. ભુવનતુંગસૂરિની મંત્રવાદી તરીકેની કારકિર્દીનો ઉલ્લેખ કર્યા પછી મંત્રવિદ્યા પર વિચારણા કરવી આવશ્યક બને છે. અંચલગરુડના જ નહીં પરંતુ અન્ય ગરુડના આચાર્યોએ પણ ધર્મકાર્યો માટે મંત્રવિદ્યાનો આશ્રય લીધો જ છે. આ ગરુડના આચાર્યો આ વિદ્યામાં નિષ્ણાત હોવાનાં પ્રમાણોની પ્રાચીન ગ્રંથોમાં કમી નથી. અંબાલાલ પ્રેમચંદ શાહ 'જૈનશાસ્ત્ર ઔર મંત્રવિદ્યા' નામના 'હજારીમલ-સ્મૃતિ ગ્રંથ'માં પ્રકાશિત ધ્યેસા લેખમાં આ આબનમાં ઘણો જ પ્રકાશ પાડે છે. તેઓ જણાવે છે કે

પ્રત્યેક વ્યક્તિને ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત કરવાનું આકર્ષણ હોય છે. એને પ્રાપ્ત કરવા માટે એ વિવિધ ઔદિક અને શારીરિક પરિશ્રમ કરતો રહે છે. વિદ્યા, મંત્ર અને યોગની સિદ્ધિઓના ચમત્કાર એવા જ પ્રયત્નો છે.

૫૦૭. વિદ્યા અને મંત્રમાં થોડો ફરક છે. ‘વિદ્યા’ કંઈક તાંત્રિક પ્રયોગ અને હોમ કરવાથી સિદ્ધ થાય છે અને એની અધિષ્ઠાત્રી સ્ત્રી-દેવતા હોય છે. જ્યારે ‘મંત્ર’ માત્ર પાઠ કરવાથી સિદ્ધ થાય છે અને એના અધિષ્ઠાતા પુરુષદેવતા હોય છે. અથવા ગુપ્ત સંભાષણને ‘મંત્ર’ કહેવાય છે. જૈનોનાં આગમ સાહિત્યમાં ચમત્કારિક પ્રયોગોના વિષયમાં અનેક નિર્દેશ મળે છે. એમ માનવામાં આવે છે કે ચૌદ પૂર્વોમાં જે દસમો ‘વિદ્યાનુવાદ’ પૂર્વ હતો, એમાં અનેક મંત્ર પ્રયોગોનાં વર્ણનો હતાં. પરંતુ એ પૂર્વ આજે ઉપલબ્ધ નથી. એમાંના કેટલાક મંત્રો અને એના પ્રયોગો પરંપરાથી ચાલ્યા આવ્યા. પછીના ગ્રંથોમાં એ સંગ્રહિત જોવામાં આવે છે. ‘મણિમંત્રૌપધાનામચિંત્યઃ પ્રભાવઃ’ એ ઉક્તિ પણ જૈનાચાર્યોએ પ્રમાણિક દર્શાવી છે. આજે જે આગમ ગ્રંથ પ્રાપ્ત થાય છે એમાંથી ‘બૃહત્કલ્પસૂત્ર’માં કોગિઅ, ભૂઈ, પાસિણ, પાસિણપસિણ, નિમિત્ત જેવી ચમત્કારિક વિદ્યાના ઉલ્લેખો મળે છે. ‘ભગવતીસૂત્ર’થી જાણી શકાય છે કે ગોશાલ મહાનિમિત્તના આઠ અંગોમાં પારંગત હતો. એ લોકોનાં લાભ-હાનિ, સુખ-દુઃખ, જીવન-મરણ ઇત્યાદિ વિશે લખિયવાણી કરી શકતો હતો. ‘સ્થાનાંગ સૂત્ર’ તેમજ ‘સમવાયાંગસૂત્ર’માં આ મહાનિમિત્ત શાસ્ત્રને પાપશ્રુત અંતર્ગત દર્શાવ્યું છે, તો પણ અનેક વિદ્યાઓનો નિર્દેશ આગમના ભાષ્ય, ચૂર્ણિ અને રીકા આદિ સાહિત્યમાં મળે છે. લખિય અને લખિયધારિઓના ઉલ્લેખો પણ પશ્યોપત પ્રમાણમાં પ્રાપ્ત થાય છે. જેમનું નામ જાણવામાં નથી આવ્યું એવા એક જૈનાચાર્ય ‘અંગવિન્ન’ નામક વિશાલકાય, ૯૦૦૦ શ્લોક પરિમાણનો ગ્રંથ રચે, ત્યારે આ વિદ્યા અને શાસ્ત્રનું મહત્ત્વ સ્વયં સિદ્ધ થાય છે. પટ્ટાવલીઓમાં તો આ વિદ્યાના જાણકારોના અનેક ઉદાહરણો નિપદ્ધ છે. લખિયધારી અથવા તો માંત્રિકામાં કેટલાક જૈનાચાર્યોનાં નામ સુપ્રસિદ્ધ છે. એવી સિદ્ધિઓને કારણે એમણે પ્રભાવક આચાર્યો તરીકે પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી છે. જૈનાચાર્યોએ રચેલા કથા આદિ અનેક ગ્રંથોમાં પણ મંત્રવાદિઓનાં પ્રચુર વર્ણન પ્રાપ્ત થાય છે. ‘કુવલયમાલા’માં જે એક સિદ્ધ પુરુષનો ઉલ્લેખ મળે છે, એને અંજન, મંત્ર, તત્ર, ચક્ષિણી, યોગિની આદિ દેવીઓ સિદ્ધ હતી. ‘આખ્યાનકમણિકાશ’માં ભૈરવાનંદનું વર્ણન, ‘પાર્શ્વનાથ ચરિત’માં ભૈરવનું વર્ણન, ‘મહાવીર ચરિત’માં ધોરશિવનું વર્ણન, ‘કથારત્નકોશ’માં જોગાનંદ અને બલ વિગેરેનાં વર્ણન મળે છે, તે એવી જ મંત્રવિદ્યાના સાધક પુરુષ હતા. ‘બૃહત્કલ્પસૂત્ર’ વિધાન કરે છે કે—‘વિન્ન મંત્ર નિમિત્તે હેઉસત્યદ્દંસણુદ્ધાએ.’ અર્થાત્ દર્શન પ્રભાવનાની દૃષ્ટિથી વિદ્યા, મંત્ર, નિમિત્ત અને હેતુશાસ્ત્રનાં અધ્યયન માટે કોઈ પણ સાધુ ખીજા આચાર્ય કે ઉપાધ્યાયને ગુરુ બતાવી શકે છે. ‘નિશીથસૂત્રચૂર્ણિ’માં તો આજ્ઞા આપવામાં આવી છે કે—‘વિન્નગં ઉભયં સેવે ત્તિ-ઉભયં નામ પાસત્યા ગિહત્યા, તે વિન્ન, મંત્ર, જોગાદિ જિમિત્તં સેવે’ (૧-૭૦) અર્થાત્ વિદ્યા-મંત્ર અને યોગના અધ્યયનાર્થ પાસત્યા સાધુ તેમજ ગૃહસ્થોની પણ સેવા કરવી જોઈએ. સ્પષ્ટ છે કે જૈનશાસનની રક્ષાને માટે મંત્ર, તત્ર, નિમિત્ત જાણવાં જરૂરી હતાં, પરંતુ એનો દુરુપયોગ કરવાનો નિષેધ હતો. આ વિદ્યાના દુરુપયોગને કારણે દંડસ્વરૂપ ખીજા વિદ્યાઓ ન દેવાના પણ કેટલાક ઉદાહરણો છે. આ તથ્ય સ્પષ્ટ કરે છે કે વિદ્યાને નિરર્થક પ્રકાશમાં રાખવામાં ખૂબ સાવધાની રાખવામાં આવતી હતી અને શિષ્યોની યોગ્યતા જોઈને આ વિદ્યાઓ કેવળ દર્શન પ્રભાવનાની દૃષ્ટિથી જ આપવામાં આવતી હતી.

અંચકાર ભુવનતુંગસૂરિ

૫૦૮. ભુવનતુંગસૂરિનું નામ ગ્રંથકાર તરીકે જૈન ઇતિહાસમાં ચિરસ્મરણીય રહેશે. પાયાંગ પર

ગણ્યા-ગાઠ્યા વિદાનોએ ૪૮ રીકાઓ રચી છે. જેમાં ભુવનતુંગસૂરિનું નામ પ્રથમ હરોળમાં મૂકી શકાય. 'એ હિન્દુ ઓફ કોનોનીકલ લીટરેચર ઓફ જૈનમ્' માં પ્રો. હી. ર. કાપડિયા નોંધે છે કે : 'So far as Painnagas are concerned, only a few are commented upon. For instance, Bhuvantunga suri has commented upon Caiisarana, Aairapaccakkhana and santharaga.' આ ઉપરથી અંથકાર તરીકેનું નેમનું ઉચ્ચ સ્થાન સૂચિત થાય છે. એમની કૃતિઓનો સંક્ષિપ્ત પરિચય પણ અહીં પ્રસ્તુત અને છે.

(૧) ઋષિ-મંડલવૃત્તિ

૫૦૯. ધર્મધોપસૂરિકૃત ઋષિમંડલસૂત્ર-અપરનામ મહર્ષિ દુલસૂત્ર-નામના ૨૦૮ શ્લોક પરિમાણના અંથ ઉપર ભુવનતુંગસૂરિએ ૪૦૦૦ શ્લોકથી પણ અધિક પરિમાણની વૃત્તિ રચેલી છે. આ અંથની સં. ૧૩૮૦ ના આપાદ સુદી ૫ ને મંગળવારે લખાયેલી એક પ્રત જેસલમેરના મોટા ભંડારમાં સુરક્ષિત છે, જુઓ પં. લા. ભ. ગાંધીનું જેસલમેરનું સચિપત્ર, પૃ. ૫૪, ક્રમાંક ૧૨૬. 'જૈનઅંધારલી'માંથી જાણી શકાય છે કે આ અંથની એક પ્રત લીંબડીના ભંડારમાં પણ છે, જે શ્લોક ૪૦૦૦ સુધીની-એટલે કે દશાણ્વલ્લદની કથા સુધીની છે. આકીતો થોડોક ભાગ અપૂર્ણ છે. 'બૃહદ્દિપ્પનિકા' નામની પ્રાચીન અંથસૂચિમાં આ અંથનો ઉલ્લેખ આ પ્રમાણે છે : મત્તિમર इति ऋषिमंडलसूत्रम् २०८ । अस्य वृत्तिः आंचलिक भुवनतुंगीया ।

(૨) ચતુઃશરણ વૃત્તિ

૫૧૦. વીરભદ્રગણિતકૃત ૬૪ ગાથાના 'ચતુઃશરણ' અપર નામ 'કુશલાનુમંધિ અધ્યયન' પર ભુવનતુંગસૂરિએ ૮૦૦ શ્લોક પરિમાણની વૃત્તિ રચી છે. 'બૃહદ્દિપ્પનિકા'માં આ અંથનો આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ મળે છે : चउसरणम् गाथा ६४ । चउसरणवृत्तिःआञ्चलिक भुवनतुंगसूरीया ८०० । પ્રો. વેલ્લુકર 'જિનરત્નકોશ' પૃ. ૧૧૭માં મૂળ અંથનો ઉલ્લેખ 'ચતુશ્શરણ પ્રકીર્ણક' તરીકે કરે છે.

(૩) આતુર પ્રત્યાખ્યાન વૃત્તિ

૫૧૧. ૮૪ શ્લોક પરિમાણના મૂળ અંથ ઉપર ભુવનતુંગસૂરિએ ૪૨૦ શ્લોક પરિમાણની વૃત્તિ રચેલી છે. 'બૃહદ્દિપ્પનિકા'માં આ અંથનો ઉલ્લેખ આ પ્રમાણે પ્રાપ્ત થાય છે : आतुरप्रत्याख्यानम् गाथा ८४-१३४ । आतुरप्रत्याख्यानवृत्तिराञ्चलिकभुवनतुंगसूरिकृता ६३ ध्यानकनामगर्भा ४२० । તપાગચ્છીય સોમસુંદરસૂરિ જેવા સમર્થ સાહિત્યકારે ભુવનતુંગસૂરિની આ વૃત્તિ પરથી આતુર પ્રત્યાખ્યાન અવચૂર્ણિ રચી છે, જુઓ ડૉ. બુદ્ધલત્નો સંસ્કૃત દસ્તપ્રત વિપયક અહેવાલ, સને ૧૮૭૨-૭૪, નં. ૧૨૪. પ્રો. વેલ્લુકર 'જિનરત્ન કોશ' પૃ. ૨૬ માં નોંધે છે : आतुरप्रत्याख्यानप्रकीर्णक (5) Tika by Somasundarasuri (of the Tapagaccha). This is based on Bhuvantunga's Avacuri.'

(૪) સીતાચરિત્ર

૫૧૨. ભુવનતુંગસૂરિએ ૪૬૫ ગાથામાં સીતાચરિત્રની રચના કરી છે, જેની એક પ્રત પાટણના ભંડારમાં વિદ્યમાન છે. અંથની શરૂઆત આ કંડિકાથી થાય છે :

जस्स पयपउमनहचंदजुहजलजालियखालियमलोहं ।
तिजगं पि सुई जायं तं मुणिसुव्वयजिणं नमिउ ॥

અંથની અંતિમ ગાથામાં કવિ આ પ્રમાણે માત્ર પોતાનું નામ જ સૂચવે છે :

સીલગુણસવળસંભૂયવરપરમાર્ણદકારણા રહ્યં ।

ચરિયં સિરિ ભુવણતુંગપયસાહગં હોઝ ॥ ૪૪૧ ॥

જુઓ પં. લા. ભ. ગાંધી કૃત પાટણભંડારનું સૂચિપત્ર પૃ. ૧૩૬.

(૫) મલ્લિનાથ ચરિત્ર

૫૧૩. ભુવનતુંગસૂરિએ ૫૦૦ શ્લોકો પરિમાણનો આ અંથ રચ્યો હોવાની નોંધ પં. હી. હ. લાલને જેસલમેરના ભંડારની દીપમાં કરી છે. આ અંથના કર્તા આ ભુવનતુંગસૂરિ સંભવે છે. પ્રો. વેલણુકર કૃત ‘જિનરત્નકોશ’ પૃ. ૩૦૨ માં તથા ‘જૈનઅંથાવલી’ પૃ. ૨૪૨ માં આ અંથના કર્તા તરીકે ભુવનતુંગસૂરિનાં નામનો ઉલ્લેખ છે.

(૬) આત્મસંબોધ કુલક

૫૧૪. ભુવનતુંગસૂરિએ આ અંથ પ્રાકૃત ૪૩ ગાથામાં રચ્યો છે. આ અંથની એક પ્રત પાટણના ભંડારમાં છે. અંથની પૂર્ણાહતિ કવિએ આ શ્લોકથી કરી છે:

ભવવિરત્તાણ સત્તાણ સત્તાણ અણુસાસણં

મળિયમેયં તિ જે કરિંતિ ભવનાસણં ।

સિરિ મ(ભુ)વણતુંગઠાણંમિ લહુ તે જિયા

મુક્ષિલ્લ વિલસન્તિ ઘણકમ્મ-મલવજ્ઞિયા ॥ ૪૩ ॥

જુઓ. પં. લા. ભ. ગાંધીકૃત પાટણના ભંડારનું સૂચિપત્ર પૃ. ૪૦૩.

(૭) ઋષભદેવ ચરિત્ર

૫૧૫. ભુવનતુંગસૂરિએ ૩૨૩ પ્રાકૃત ગાથામાં આ અંથ રચ્યો, જે ‘ધર્મોપદેશ-શતક’નાં નામથી પણ ઓળખાય છે. આ અંથની એક પ્રત પાટણના ભંડારમાં વિદ્યમાન છે. અંથ-પ્રશસ્તિ આ પ્રમાણે છે :

ઇય રિસહનાહચરિયં લવમિત્તં કિત્તિયં સબહુમાણં ।

સિરિ ભુવણતુંગઠાણં મઘ્વાણં દેઝ નિઘ્વાણં ॥ ૩૨૨ ॥

ચતારિસયટ્ઠયરા સિલોગમાણેણ ણિ(હ)મંમિ ચરિયંમિ ।

સતરસ સવિત્તાતિસઈ ગાહામાણેણ નિદ્દિઠ્ઠં ॥ ૩૨૩ ॥

શ્રી ઋષભચરિતં સમાપ્તં ।

ઉક્ત ઋષભચરિતં । શેષજિનચરિતાનિ તુ સ્વસ્વસ્થાનતઃ સમવસેયાનિ । વીરર્ચારત તુ સ્વયમેવ પૂજ્યશ્રી ધર્મગ્રોષસૂરિઃ સલિલગ(ચ)તિ ।

જુઓ. પં. લા. ભ. ગાંધીકૃત પાટણ ભંડારનું સૂચિપત્ર પૃ. ૬૨.

(૮) સંસ્તારક પ્રકીર્ણક અવચૂરિ

૫૧૬. ભુવનતુંગસૂરિએ સંસ્તારક પ્રકીર્ણક પર અવચૂરિ રચી છે, જુઓ: ડૉ. બૃહ્લરનો સંસ્કૃત હસ્તપ્રત વિષયક આદ્યો અહેવાલ, ક્રમાંક ૩૯૮. પ્રો. વેલણુકર ‘જિનરત્નકોશ’ પૃ. ૪૦૮માં આ અંથની નોંધ આ પ્રમાણે આપે છે : સંસ્તારક પ્રકીર્ણક Avacuri by Bhuvantunga, pupil of Mahendrasuri of the Anchala Gaccha.

૫૧૭. ઉપર્યુક્ત કૃતિઓ અને કાર્યો ઉપરથી જાણી શકાય છે કે ભુવનતુંગસૂરિ અંચલગચ્છના ઇતિહાસમાં એક સમર્થ આચાર્ય થઈ ગયા. તપાગચ્છીય સોમસુંદરસૂરિ (સં. ૧૪૫૬-૧૫૦૦) જેવા પ્રકાંડ વિદ્વાન જેમને મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઈ 'જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ'માં યુગકાર તરીકે ઓળખાવે છે, તેમને પણ આતુર પ્રત્યાખ્યાન અવચૂર્ણ રચવા માટે ભુવનતુંગસૂરિની વૃત્તિનો આધાર લેવો પડ્યો હતો, એ હકીકત ભુવનતુંગસૂરિની અગ્રેય વિદ્વતા સૂચવે છે. આપણે એ પણ જોઈએ કે જ્યાં સુધી પાયાંગ સાહિત્યને સંબંધ છે ત્યાં સુધી થોડાક પાયાંગો પર જ દીકાઓ રચાઈ છે, જેમાં ભુવનતુંગસૂરિની દીકાઓ અત્યંત પ્રસિદ્ધ છે. 'બૃહદ્દિપ્પનિકા' નામની પ્રાચીન ગ્રંથસૂચિમાં એટલે જ એમની મહત્વની બધી જ કૃતિઓની નોંધ જોવા મળે છે. પાયાંગસાહિત્યની દીકાઓમાં એમની કોટિનું પ્રદાન ગણ્યા-ગાંઠ્યા વિદ્વાનોનું જ છે. આ દૃષ્ટિએ એક સમર્થ દીકાકાર તરીકે પણ ભુવનતુંગસૂરિનું નામ જૈન ઇતિહાસમાં વિશેષ ઉલ્લેખનીય છે. અંચલગચ્છના ઇતિહાસમાં તે મંત્રવાદી, પ્રભાવક આચાર્ય તરીકે તેમજ જૈન-શ્રુતના અડંગ અભ્યાસી કે સારા સાહિત્યકાર તરીકે ભુવનતુંગસૂરિનું નામ અવિસ્મરણીય રહેશે.

પ્રેમલાલ-લક્ષ્મિલાલ

૫૧૮. અંચલગચ્છીય શ્રમણ પ્રેમલાલ સં. ૧૨૮૧માં વિદ્યમાન હતા. તેમણે એ વર્ષમાં 'પ્રેમ લાલ વ્યાકરણ' નામનો ૨૨૨૩ શ્લોક પરિભાષુનો વ્યાકરણ-ગ્રંથ રચ્યો. 'જૈન ગ્રંથાવલી'ની નોંધ પ્રમાણે આ ગ્રંથની પ્રત જેસલમેરના ભંડારમાં વિદ્યમાન છે. 'જિન રત્નકોશ'માં પ્રો. વેણુકરે પણ આ ગ્રંથનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. કિન્તુ પ્રો. હી. ર. કાપડિયા 'જૈન સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ,' ઉપોદ્ધાત પૃ. ૪૫ માં આ ગ્રંથને અનુપલબ્ધ ગણે છે. લાલશાખા અંચલગચ્છમાં ઘણી જ પ્રાચીન મનાય છે. આ શાખામાં અનેક સાહિત્યકારો થઈ ગયા છે. અઢારમી શતાબ્દીમાં થઈ ગયેલા કવિવર નિત્યલાલનું નામ ખૂબ જ ઉલ્લેખનીય છે. પ્રેમલાલ પણ એજ શાખાના હોય એ સંભવિત છે.

૫૧૯. લક્ષ્મિલાલે 'પાલશિક્ષાવ્યાકરણ' નામનો ગ્રંથ રચ્યો છે, પરંતુ આ સંબંધમાં વિશેષ જાણી શકાતું નથી. પં. હી. હં. લાલનની નોંધમાંથી જ આટલું જાણી શકાય છે 'જૈન ગ્રંથાવલી' પૃ. ૨૯૮ ને આધારે કહી શકાય છે કે આ વ્યાકરણ ગ્રંથની એક પ્રત જેસલમેરના ભંડારમાં વિદ્યમાન છે.

ચંદ્રપ્રભસૂરિ

૫૨૦. ચંદ્રપ્રભસૂરિએ ચંદ્રપ્રભસ્વામી ચરિત્ર રચ્યું. આ ગ્રંથની નોંધ જામનગરની હરજી પાઠશાળાની ટીપમાં છે. આ ગ્રંથ કોઈ અંચલગચ્છના આચાર્યે રચેલું છે એમ પણ તેમાં જણાવ્યું છે, જુઓ 'જૈન ગ્રંથાવલી' પૃ. ૨૩૯. પં. લાલચંદ્ર ભ. ગાંધીએ પાટણના ભંડારની સૂચિ પૃ. ૨૮ માં આ ગ્રંથનો આદિ તથા અંતનો ભાગ આપ્યો છે. તે ઉપરથી વિશેષ માહિતી ઉપલબ્ધ બને છે. ગ્રંથનો આદિભાગ આ પ્રમાણે છે :

નંદડ મહિ વિહિપક્ખો ચન્દ્રપ્પહસૂરિધવલક્ખો
સિરિધમ્મસૂરિ સપક્ખો પહાણસાલાહ પણસક્ખો ॥ ૧ ॥
તે ધમ્મઘોપસૂરિ પહુસૂરિપહાણ
તે આગમસાયર દુત્તર પાયર(ડ)ચયણનિહાણ ।
તે તિણિ પહુ થપ્પિડ ગણહર વીસ
તે નિજપટિ પસરડ કોહિ વરિસ ॥ ૨ ॥

વિશેષમાં આ ગ્રંથની પ્રત સંપૂર્ણ હોવાનું પણ ઉક્ત સૂચિપત્રમાં નોંધાયું છે.

કવિ ધર્મ :

પર૧. મહેન્દ્રસિંહસૂરિના શિષ્ય કવિ ધર્મે સં. ૧૨૬૬ માં જન્મુ સ્વામિચરિત-જન્મુસ્વામિ ચરિયની રચના કરી. ગૂર્જરભાષાના પરિમાર્જિત પ્રાચીન સ્વરૂપને સમજવા માટે આ કૃતિ ઘણી ઉપયોગી છે, કેમકે એ ભાષાના ઉદ્ભવના સૈકાની કૃતિઓમાંની તે એક છે. ‘પ્રાચીન ગૂર્જર કાવ્ય સંગ્રહ’માં આ કૃતિ પ્રકટ કરવામાં આવી છે. કાવ્યની પ્રશસ્તિમાં કવિ કૃતિ વિષે, પોતાના ગુરુ વિષે તથા અંધરચના વિષે આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ કરે છે:

વીર જિજ્ઞાસુ તીથિ કેવલિ દૂર પાછલઉ,
પ્રભવઉ બધસારીઉ પાટિ સિદ્ધિં પુહતુ જન્મુ સ્વામિ,
જન્મુ સામિ ચરિત પઢઈ ગુણુઈ જે સંભલઈ,
સિદ્ધિ સુખ અણુત તે નર લીલાહિં પામિસિદ્ધ ૪૦.
મહિંદસૂરિ ગુરુ સીસ ધર્મ ભણુઈ હો ધામીગહ,
ચિંતઉ રાતિ દિવસિ જે સિદ્ધિહિ ઉમાહીયાહ,
બારહ વરસ સચ્ચેહિં કવિતુ નીપનૂં હાસકઈ,
સોલહ વિન્નજ્યએવિ દુરિય પણાસઉ સયલ સંઘ ૪૧.

પર૨. ‘જૈન ગૂર્જર કવિઓ’ ભા. ૧, પૃ. ૩ તથા ભા. ૩ પૃ. ૩૯૭માં મો. દ. દેશાઈ નોંધે છે: ‘મહેન્દ્રસિંહસૂરિ (૧) અંચલગચ્છમાં ધર્મધોપસૂરિના શિષ્ય અને સિંહપ્રભસૂરિના ગુરુ થઈ ગયા છે. જન્મ સં. ૧૨૨૮, દીક્ષા ૧૨૩૭, આચાર્યપદ ૧૨૬૩, મરણ ૧૩૦૯. તેમણે સં. ૧૨૯૪માં શતપદિકા નામનો ગ્રંથ રચ્યો છે. (૨) બીજા મહેન્દ્રસૂરિ હેમાચાર્યના શિષ્ય સં. ૧૨૪૧ માં થયા છે, તેમણે હેમચંદ્રકૃત અનેકાર્થ સંગ્રહ પર અનેકાર્થ કેરવાકર કૌમુદી નામની ટીકા રચી છે. સં. ૧૨૪૧ માં રચાયેલ સોમ-પ્રભાચાર્યના કુમારપાળ પ્રતિબોધને શ્રવણ કરનાર હતા. (૩) ત્રીજા મહેન્દ્રસૂરિ વાદિદેવસૂરિના શિષ્ય હતા કે જેમના શિષ્ય પ્રદ્યુમ્નસૂરિએ વાદસ્થલ ગ્રંથ રચ્યો છે. જુઓ જેસલમેર ભાંડાગારીય સૂચી પૃ. ૬૦ (પ્રયોજક પંડિત લાલચંદ). આમાંથી આપણા કવિના ગુરુ પહેલા મહેન્દ્રસૂરિ લાગે છે.’

પર૩. મો. દ. દેશાઈ ‘જૈન ગૂર્જર કવિઓ’ ભા. ૩ પૃ. ૩૯૭-૮ માં ‘સ્થૂલિભદ્ર રાસ’ (ગા. ૪૭) તથા ‘સુભદ્રાસતી ચતુષ્પદિકા’ (ગા. ૪૨) ની પ્રશસ્તિઓ નોંધે છે. આ બંને કૃતિઓ પણ ધર્મચરિત હોવાનું તેઓ અનુમાન કરે છે. આ બંને કૃતિઓની પ્રશસ્તિઓમાં ‘ધર્મુ કહેઈ’ દ્વારા કવિએ પોતાનું નામ સૂચવ્યું છે.

નીતાદેવી

પર૪. નીતાદેવી અપરનામ નીતલાદેવી અંચલગચ્છમાં સુશીલ જૈન મહિલા થઈ ગયાં. પં. લા. ભ. ગાંધી ‘ઐતિહાસિક લેખસંગ્રહ’ પૃ. ૩૪૧ માં એમને વિષે જણાવે છે કે ‘વિક્રમની ૧૩ મી સદીના અંતમાં ક્ષત્રિય શિરોમણિ સૂરાના બંધુ શાંતિમહેવનો પુત્ર વિજ્ઞપાલ, જાણકુલમાં ચંદ્ર જેવો થઈ ગયો. તેની પ્રિયા રાણી નીતાદેવી નીતિસ અને રાજગુણોથી વિભૂષિત હતી, તથા ધર્મકાર્યોમાં પણ ઉદ્યમી હતી, જેમના પુત્ર રાણા, પદ્મસિંહ વિનયી અને નીતિમાન હોઈ લોકોને આનંદ આપતા હતા; તથા પુત્રી રૂપલાદેવી શૂરવીર દુર્જનશત્રુની પ્રિયા થઈ હતી. શુદ્ધ બુદ્ધિશાળી શ્રદ્ધાળુ આ નીતલાદેવીએ વિધિપક્ષના વિદ્વાન મુનિ વિદ્યાકુમારના સદુપદેશથી પદરી-પાટડીમાં પાર્શ્વજિનેશ્વરનું ચૈત્ય (મંદિર) અને પોષધશાળા (ઉપાશ્રય) કરાવ્યાં હતાં તથા યોગશાસ્ત્ર-વિવૃત્તિનું પુસ્તક પણ લખાવ્યું હતું, જે પાટણમાં

વિદ્યમાન છે, (વિશેષ માટે જુઓ પાટણ જૈન ભંડારગ્રંથ સૂચી, ગા. ઓ. સિ. નં. ૭૬, પૃ. ૨૮૦-૨૮૧.)

કિરાડ-કિરાટકૃપ

પર૫. કિરાટમાં પડેલા દુષ્ટાણ વિષે આપણે જોઈ ગયા. મહેન્દ્રસિંહસૂરિના ઉપદેશથી શ્રેષ્ઠ આદ્વાયકે દુષ્ટાણ પીડિતોને ભારે સાહાય્ય કરી તેમને ઉગાર્યા. કિરાટનું પ્રાચીન નામ કિરાતકૃપ મળે છે. તે આજે તો ગામડામાં ફેરવાઈ ગયું છે, છતાં એનો પ્રાચીન ઇતિહાસ સમૃદ્ધ છે. આડમેરથી લગભગ ૧૦ માઈલ દૂર અને જોધપુરથી હૈદરાબાદ જતાં ખડીન સ્ટેશનથી લગભગ ૩ માઈલ દૂર લાથમા ગામની પાડોશમાં તે આવેલું છે. અહીં સુંદર શિલ્પકળાના નમૂના સરખા પાંચ આડીશાન મંદિરો છે; એ પૈકી મોટું મહાદેવનું મંદિર છે, તેના રંગમંડપમાં પ્રવેશ કરતાં ચાર શિલાલેખો છે. એ પૈકીનો એક લેખ મહારાજા કુમારપાલના ખંડિયા રાજા આદ્યલુદેવે કરેલું અમારિ-જીવવધ ન કરવા સંજ્ઞાથી આદેશ-શાસન છે. સં. ૧૨૦૬ ના મહાવદિ ૧૪ ને રાતિવાર મહાશિવરાત્રિને દિવસે એ લેખ લખાયા છે. લેખ પરથી જાણી શકાય છે કે કુમારપાલની મહેરબાનીથી રાજા આદ્યલુદેવને કિરાતકૃપ, લાટહદ અને શિયા તેને બક્ષીસમાં મળ્યાં હતાં. એ ગામોમાં તેણે દરેક માસની ચુડી તથા વદિ પક્ષની અષ્ટમી, એકાદશી અને ચતુર્દશીના દિવસે કોઈ પણ પ્રકારના જીવને ન મારવા આજ્ઞા કરી તથા જે મનુષ્યો આ આજ્ઞાની અવગણ કરે તેને સખત શિક્ષા કરવાનું ફરમાન કાઢ્યું. બ્રાહ્મણો, ધર્મગુરુઓ, અમાલ્યો અને બીજા બધા પ્રજાજનોને એક સરખી રીતે આ શાસનનું પાલન કરવા ફરમાવ્યું. વિશેષમાં કહેલું છે કે જે કોઈ આ હુકમનો ભંગ કરશે તો તેને પાંચ દ્રમ્મનો દંડ થશે, પરંતુ તે જે રાગ્નનો સેવક હશે તો એક દ્રમ્મ જ દંડ થશે.

પર૬. પછી મહારાજા આદ્યલુદેવના હસ્તાક્ષર છે અને તેને ‘મહારાજ પુત્ર’ કેહલેલું અને ગજસિંહનું અનુમોદન આપ્યું છે. સાંધિવિગ્રહિક ખેલાદિત્યે આ હુકમ લખ્યો છે. પણ જણાવવામાં આવ્યું છે કે નાડોલના રહેવાસી પોરવાડ જાતિના શુભંકર શ્રાવકના પુત્રો નામે પૂતિંગ અને શાલિંગે, કૃપાપૂર્ણ થઈ, રાગ્નને વિનંતિ કરી, પ્રાણિઓને અભયદાન અપાવનારું આ શાસન જાહેર કરાવ્યું. છેવટે આ લેખ કોતરનારનું નામ છે કે જે ભાઈલ કરીને હતું. જુઓ જિનવિજયજીનો પ્રાચીન જૈન લેખસંગ્રહ ભા. ૨, લેખાંક ૩૪૬.

પર૭. ઉક્તલેખ ઉપરથી જણાય છે કે અહીં જૈન મહાજનનો સારો પ્રભાવ હશે અને જૈન મંદિરો પણ ઘણાં હશે, પરંતુ આજે તે ભગ્નાવસ્થામાં છે. સં. ૧૨૯૩ માં કચ્છસૂરિએ રચેલા ‘નાભિ-નંદન જિનોદ્ધાર પ્રબંધ’થી જણાય છે કે સં. ૧૩૭૧ માં રાત્રુંજયનો ઉદ્ધાર કરનાર શ્રેણી સમરસિંહના આદ્વા પૂર્વજ નામે વેસટ કિરાતકૃપમાં રહેતા હતા. વેસટના ચોથા વંશજ સહસ્રખણ કિરાતકૃપથી શ્રીમાલ-ભિન્નમાલમાં જઈને વસ્યા. એટલે લગભગ દશમા સૈકામાં આ જિનમંદિરો અને જૈનોની વસ્તી આદ્વા પ્રમાણમાં હશે એમ લાગે છે. મહેન્દ્રસિંહસૂરિ અહીં ચાતુર્માસ રહેલા એ સંજ્ઞામાં આપણે આગળ ઉલ્લેખ કરી ગયા છીએ. અંચલગચ્છના શ્રાવકો પણ અહીં પહેલાં સારી સંખ્યામાં હોવા જોઈએ.

મહેન્દ્રસિંહસૂરિ-પ્રખર અભ્યાસી

પર૮. મહેન્દ્રસિંહસૂરિ પણ એમના ગુરુ અને પૂરોગામી પદ્મધર ધર્મધોપસૂરિ અને પ્રખર પંડિતની કાવિના અભ્યાસી હતા. એમની પાસે જ એમણે શાસ્ત્રાભ્યાસ કર્યો હતો—

ગુરુવયણ રસે લીણો વેરગ્ગ ભરેણ સંજમં ગિણદર્ષ,
ગુરુ પાસે બહુ સત્થ અવગાદર્ષ બુદ્ધિ પખભારે.

ભાવસાગરસૂરિ મહેન્દ્રસિંહસૂરિના અગાધ જ્ઞાન અને એમની તર્કબુદ્ધિને બિરદાવતા એમને ‘વાદીરૂપી હાથીમાં સિંહ સમાન’ તાર્કિક કહે છે:

સૂરિ પએ સંઘવિઓ મહિંદસિંહોય સૂરી રાયમણી,
વાદિય ગય ધડ સિંહો ન ચુક્યો તક વાએવી. ૩૨

પરંતુ મેરુતુંગસૂરિ લઘુશતપદિકાની અંથપ્રશસ્તિમાં નોંધે છે કે મહેન્દ્રસિંહસૂરિ સર્વ સિદ્ધાંત મુખ-પાડે જ લખાવતા હોવાથી તેમને ‘આગમકલામુખ’ બિરદ પ્રાપ્ત થયેલું: તેણે પદે પ્રાપ્ત આગમ-કલામુખવિરુદ્ધા મુખપાઠેનૈવ સર્વસિદ્ધાંતાધ્યાપકાઃ શ્રી મહેન્દ્રસૂરયોઽજાયંત । મહેન્દ્રસિંહસૂરિને પ્રાપ્ત થયેલું આ બિરદ એમનાં પ્રખર અભ્યાસીપણાંને તેમજ વિદ્યાવ્યાસંગને અંજલિરૂપ છે. એમની જ્ઞાનપિપાસાનું પણ એ ઘોતક છે.

પૃ૩૦. ભાવસાગરસૂરિ ‘ગુર્વાવલી’માં એક પ્રસંગ નોંધે છે: મહેન્દ્રસિંહસૂરિ વિહરતા કણ્ણવર્ધ-કણ્ણવતી નગરીમાં ઉત્સવસહિત પધાર્યા. ત્યાં મંત્રી વસ્તુપાલ ચોર્યાસી સુભટો સહિત ગુરુને વાંદવા આવ્યા. ગુરુની ધર્મદેશના સાંભળીને જ એમના બધા સંશયો દૂર થઈ ગયાં !! આથી ગુરુના પ્રભાવથી ચમત્કૃત થઈ, તેમને નમી સૌ વિદાય થયા:—

વિહરંતો કણ્ણવર્ધ નયરન્નિ સમુચ્છવો એઓ ૪૮
સિરિ વસ્તુપાલ મંત્રી ચલુસી ભદ્રેહિં સંજુઓ,
વાંદણ રસેણ આવર્ધ નિસુણ્ઠિ સુગુરુણ ઉવએસં. ૪૯
સન્વેસિં ભદ્રાણું વયણું નિસુણ્ઠિય સંસયા ભગ્ગા,
ગુરુ ભત્તિ રસે લીણા ચમક્કિયા નમિય તેવિ ગયા. ૫૦

પૃ૩૧. મેરુતુંગસૂરિ ‘લઘુશતપદી’ની પ્રશસ્તિમાં એવો જ એક ખીન્ને પ્રસંગ નોંધે છે. મહેન્દ્રસિંહસૂરિ માંદગીને લીધે તિમિરવાટકમાં રહેતા હતા. ત્યાં જાહેરનો સંઘ એમને વાંદવા આવ્યો. સંઘના બ્યાસી સંદેહ પૂછ્યા વિના આચાર્યે એક જ વ્યાખ્યાનમાં દૂર કર્યા ! જે સંદેહ એકાંતમાં ભાંગ્યા ! જુઓ :

યૈસ્તિમિરવાટક ગ્લાનવાસસ્થૈર્વેદનાર્થમાગતસ્ય જાવાલીપુરીયસંગ્રસ્ય દ્વાશીતિઃ સંદેહા પૃષ્ઠા અપ્યેકવ્યાખ્યાનેનૈવ ભગ્ના દ્વૌ સંદેહૌ ત્વેકાંતે ભગ્નાવિતિ ॥

પૃ૩૨. વાચક લાવણ્યચંદ્રની પદાવલીમાં પણ એ હકીકતને મળતો જ વૃત્તાંત છે, જુઓ: **ય એકસ્યાં વ્યાખ્યાસદસિજરઠં સંશયમરં । દ્વયશીત્યાદિ દ્વન્દ્વન્પહરદજયત્પ્રોજિતમપિ ॥ ૩૨ ॥** કવિચક્રવર્તિ જયશેખરસૂરિ પણ ‘ઉપદેશચિન્તામણિ’ની અંથપ્રશસ્તિમાં મહેન્દ્રસિંહસૂરિની જ્ઞાનસંપત્તિને બિરદાવતા કહે છે કે—જ્ઞાનાદિ સંપત્તિવાળા મહેન્દ્રસિંહસૂરિ સૂર્યની જેમ શોભતા હતા, જેમણે પ્રથમ દર્શને જ અજ્ઞાનરૂપી અંધકારને નાશ કરનાર વચનકિરણો દ્વારા દૂરથી આવેલા શ્રાવકોના મનકમળમાંથી ચોર્યાસી સુખદ સંશયો આશ્ચર્યકારક રીતે ભ્રમરની જેમ દૂર કર્યા:

યેનાજ્ઞાનતમોઽન્નવાક્યકિરણૈર્દૂરાગત શ્રાવક—

સ્વાંતાંમોરુહતશ્ચતુર્ભિરાધિકાશીતિઃ સુબુદ્ધા અપિ ।

રોલંબા ઇવ દૂરિતાઃ પ્રથમકાલોકેઽપ્યહો સંશયાઃ ।

શ્રીમાનેષ મહેન્દ્રસિંહસુગુરુર્ભેજે તતો ખાનુવત્ ॥ ૪ ॥

૫૩૩. મહેન્દ્રસિંહસૂરિ ઉત્કૃષ્ટ વિચારક, દીકાકાર તથા આગમપ્રણીત સમાચારીના પ્રખર અભ્યાસી પણ હતા, જે અંગેની પ્રતીતિ આપણને એમના શતપદી નામના ગ્રંથદ્વારા મળી રહે છે. એ ગ્રંથમાં અંચલગચ્છની સમાચારીનું દર્શન કરાવીને એમણે અન્ય ગચ્છાની સમાચારીના તુલનાત્મક અભ્યાસ પણ રજૂ કર્યો છે, જે ખૂબ જ તાત્વિક છે. તત્કાલીન પ્રવર્તમાન ભિન્ન ભિન્ન વિચારધારાઓ અને આચારણ્યોની વિષમતા વિષે એમણે શતપદીમાં ૫૬ મુદ્દાઓ રજૂ કર્યા છે, જુઓ વિચાર ૧૦૩, જે નૂતન-ગચ્છ સંપ્રદાયના મંગલ વખતની વિચાર ભૂમિકા રજૂ કરે છે. વિચાર ૧૦૯ માં એમણે દિગંબરમત પર પોતાનું વિશદ મંતવ્ય રજૂ કર્યું છે. વિચાર ૧૦૪ માં હરિભદ્રસૂરિ તથા અભયદેવસૂરિની આચારણ્યા વિષે, વિચાર ૧૦૫ માં મુનિચંદ્રસૂરિ તથા દેવસૂરિની આચારણ્યા વિષે, વિચાર ૧૦૬ માં ધર્મદાસગણિની આચારણ્યા વિષે, વિચાર ૧૦૭ માં ખરતરગચ્છીય જિનવલ્લભસૂરિ, જિનદત્તસૂરિ, જિનચંદ્રસૂરિ, જિનપત્તિસૂરિ આદિની આચારણ્યાઓ વિષે મહેન્દ્રસિંહસૂરિએ અંચલગચ્છનું દૃષ્ટિબિન્દુ સમગ્રવ્યું છે. એમ કરતી વખતે એમનું વલણ ખડનાત્મક નહીં પરંતુ રચનાત્મક રહ્યું છે. કોઈપણ આચાર્ય કે ગચ્છની નિંદા કર્યા વિના કે એમને ઉતારી પાડવાના ચરનીષ્ટ પ્રયાસો કર્યા વિના, માત્ર તાત્વિક ભૂમિકા ઉપર જ એમણે વિચારણા કરીને પોતાનો નમ્ર મત રજૂ કર્યો છે. આ વિષેનું એક ઉદાહરણ વિવક્ષિત છે.

૫૩૪. મહેન્દ્રસિંહસૂરિ શતપદી વિચાર ૧૦૭ માં નોંધે છે કે-જિનવલ્લભસૂરિના શિષ્ય રામદેવ-ગણિએ ‘પડશીતિ’ નામના ગ્રંથની પ્રાકૃત દીકામાં અનાયતનની ચર્ચા કરી છે. પરંતુ મંદિરમાં પૂજા કરવા જતાં જેના મનમાં એવો વિચાર થાય કે ‘આ મંદિર કે પ્રતિમા મેં કે મારા પૂર્વજોએ નથી કરાવેલાં, કિન્તુ પારકાં છે, માટે તેમાં આદર નહિ રાખતાં હું તો મેં કે મારા પૂર્વજોએ જ કરાવેલાં મંદિર કે પ્રતિમામાં જ વધુ આદર રાખીશ.’ એવા પુરુષને સર્વજ્ઞમાં ભક્તિ નહિ જાણવી. જેને માટે સર્વ જિનમિત્રોમાં અરિહંત જ વસે છે, તે અરિહંત જ જ્યારે પારકા થયા ત્યારે પથ્થર પિત્તળ જ પોતાના રહ્યા. પથ્થર-પિત્તળને વંદન કરતાં કાંઈ કર્મ ક્ષય થતો નથી. કિન્તુ તીર્થકરના ગુણના પક્ષપાતથી જ કર્મ ક્ષય થાય છે, ઇત્યાદિ. મહેન્દ્રસિંહસૂરિના આવા અનેક ઊર્ધ્વગામી વિચારો શતપદીમાં પાને પાને લખ્યા પડ્યા છે, જે એમને પ્રથમ પંક્તિના વિચારક, દીકાકાર કે આગમપ્રણીત સમાચારીના તલસ્પર્શી અભ્યાસીની કાટિમાં મૂકે છે.

ગ્રંથકાર મહેન્દ્રસિંહસૂરિ

૫૩૫. ગ્રંથકાર તરીકે પણ મહેન્દ્રસિંહસૂરિનું નામ વિશેષ ઉલ્લેખનીય છે. એમણે રચેલા એ ગ્રંથો-શતપદિકા અને અષ્ટોત્તરી અત્યંત પ્રસિદ્ધ છે. એમણે બીજી કૃતિઓ પણ રચી છે. આચાર્યના ગ્રંથો વિષે સંક્ષિપ્ત ઉલ્લેખ કરવો અહીં આવશ્યક છે.

૫૩૬. આપણે આગળ ઉલ્લેખ કરી ગયા કે મહેન્દ્રસિંહસૂરિએ એમના ગુરુ અને પૂરોગામી પદ્ધતર ધર્મધોપસૂરિની શતપદીમાં કેટલાક પ્રશ્નો ઉમેરી, ઉદ્ધરી, કમરચનામાં કવચિત્ ફેરફાર કરી તે શતપદી-પ્રશ્નોત્તર પદ્ધતિને સમુદ્ધાર કર્યો. ધર્મધોપસૂરિએ મૂળ ગ્રંથ પ્રાકૃતમાં રચેલો. પરંતુ તે કિલ્લ હોવાથી સં. ૧૨૯૪ માં મહેન્દ્રસિંહસૂરિએ તેને મુશ્કિલ સંસ્કૃતમાં રચ્યો, જે ૫૩૪૨ શ્લોક પરિમાણનો છે. તેમાં બધા મળીને ૧૧૭ વિચારો ચર્ચાવામાં આવ્યા છે. અંચલગચ્છની સમાચારી જાણવા માટેના આ આધારગ્રંથની ઉપયોગિતા વિષે પણ આપણે સપ્રમાણ ઉલ્લેખ કરી ગયા હોઈને તેનું પુનર્લેખન અહીં અનાવશ્યક છે.

૫૩૭. મહેન્દ્રસિંહસૂરિએ સઘળા મુખ્ય તીર્થોની યાત્રા કરેલી અને તે આધારે ૧૧૧ પ્રાકૃત ગાથામાં

અષ્ટોત્તરી તીર્થમાલા રચી. આ તીર્થમાલા પ્રાચીન તીર્થોના ઇતિહાસ માટે પણ ઉપયોગી છે. આ કૃતિનો પાદ અંચલગચ્છની મોટી સામાયિકમાં કરવામાં આવે છે. બીમરી માણે છે આ કૃતિને સૌ પ્રથમ વિધિપદ્ધ-ગચ્છીય પંચપ્રતિકમણ સુત્રમાં પ્રદર્શિત કરેલી. આ તીર્થમાલા અષ્ટોત્તરીસ્તવ નાં નામથી પણ પ્રસિદ્ધ છે. કૃતિને અંતે કવિ પોતાનું નામ આ પ્રમાણે મૂક્યવે છે :

ઐવમ સાસાય સાસય પડિમા શુણિયા જિણુંદ ચંદાણું;
સિરિમંભદિંદ ભવણિં, દ ચંદમુણિવંદ યુઅ મલિયા ૧૧૧

૫૩૮. આપણે આગળ ઉલ્લેખ કરી ગયા કે બેવટણ નગરમાં સંઘના આગ્રહથી મહેન્દ્રસિંહસૂરિ ચાતુર્માસ રહેલા તે વખતે અષ્ટોત્તરી-તીર્થમાલા સામાયિકમાં તેમણે કરી:—

બેવટણુંમિ નયરે પતા સંઘાયરેણે વ. ૪૩
ચઉમાએ સંઘવિયા અષ્ટોત્તરિ ગાહિયા કયો તત્થ,
તિત્થયમાળ ભિલાણા સામાયિક મન્નિઝ સઢાણું. ૪૪

આ તીર્થમાલાની રચનાનું વર્ષ કયેએ જણાવ્યું નથી, પરંતુ તેની ૯૩ મી ગાથામાં સં. ૧૨૮૭ માં પ્રતિષ્ઠિત થયેલાં આબૂ પરનાં મંત્રી વસ્તુપાળ કૃત જિતભવનનો નિર્દેષ હોઈને, તે ત્યાર પછી સ્વદેશ સમયમાં રચાઈ હશે એમ અનુમાન કરી શકાય છે. મહેન્દ્રસિંહસૂરિ સં. ૧૩૦૯માં પરલોકવાસી થયા હોઈને સ્પષ્ટ છે કે પ્રસ્તુત તીર્થમાલા સં. ૧૨૮૭ અને ૧૩૦૯ વચ્ચેના કોઈ સમયમાં રચાઈ છે.

૫૩૯. મહેન્દ્રસિંહસૂરિએ અષ્ટોત્તરી પર પ્રાકૃત ૩૦૦૦ શ્લોક પરિમાણની વૃત્તિ પણ રચેલ છે. જ્યેષ્ઠમ્ભરસૂરિએ પણ અષ્ટોત્તરી પર અવચૂરિ રચેલ છે. જુઓ ડો. બુહલરનો સંસ્કૃત હસ્તપ્રતવિષયક ચતુર્થ અહેવાલ, ક્રમાંક ૨૨૫. તથા ૮, ક્રમાંક ૪૧૮. મહેન્દ્રસિંહસૂરિએ પોતાની ટીકામાં જૈન તીર્થોની દિગ્ગતિ અને તેનાં મહત્ત્વ આદિનું પ્રમાણો સહિત વર્ણન કર્યું છે, જે તીર્થસાહિત્ય માટે અત્યંત ઉપયોગી ગણાય છે.

૫૪૦. મહેન્દ્રસિંહસૂરિએ આનુર પ્રત્યાખ્યાન તેમજ ચતુ:શરણ પર અવચૂરિ રચેલ છે એવા ઉલ્લેખો પણ મળે છે. પ્રો. વેંકણકર ‘જિતરત્નકોશ’ પૃ. ૧૧૭ માં જણાવે છે કે આ કૃતિઓ મહેન્દ્રસિંહસૂરિએ નહીં પરંતુ તેમના શિષ્ય બુચનતુંગસૂરિએ રચેલ છે.

૫૪૧. મહેન્દ્રસિંહસૂરિએ વિચારસપ્તતિકા નામનો ગ્રંથ રચ્યો છે, જેના ઉપર તપાગચ્છીય વિજય-દેવસૂરિના શિષ્ય વિનયકુશલે સં. ૧૬૧૫ માં વૃત્તિ રચેલ છે, મૂળ ગ્રંથ અને આ ટીકાને સને ૧૯૬૯ માં જૈન આત્માનંદ સભા, ભાવનગરે ક્રમાંક ૧૮ માં પ્રદર્શિત કરેલ છે. મહેન્દ્રપ્રભસૂરિ તથા ધર્માનંદ ઉપાધ્યાયે પણ વિચારસપ્તતિકા ઉપર અવચૂરિ રચેલ છે. આ ગ્રંથ ઉપર અસ્તાન કર્તૃક ટીકા પણ પ્રાપ્ત થાય છે: જુઓ ડો. ભાંડારકરનો રિપોર્ટ ૬, ક્રમાંક ૧૨૪૬; ડો. બુહલર ૮, ક્રમાંક ૩૧૫; કિલ્લેહોર્ન ૨, ક્રમાંક ૩૯૮; પિટર્સન ૫, ક્રમાંક ૮૩૦. વિચારસપ્તતિકાના અંતિમ શ્લોકમાં કવિ પોતાનું નામ આ પ્રમાણે મૂક્યવે છે :

ચઉદશ ગુણસોવાણે ઈઅ દુહરોહે કમેણુ ડહિજેણું,
નરમુર મહિંદ્રવંછિય સિવપાસાએ સયા વસહ. ૮૧.

કવિ પોતાના ગચ્છનું નામ ગ્રંથપ્રશસ્તિમાં જણાવતા નથી, પરંતુ ગ્રંથના મંગળાચરણમાં જ ટીકાકારે

સ્પષ્ટ કર્યું છે કે—ઈહ સાવજ્ઞે પ્રવચનેડનેકે વિચારાઃસન્નિત । પરમત્રાચ્છલગચ્છગંગારહાર શ્રી મહેન્દ્રસિંહસૂરિભિદ્વાંદશ વિચારાઃ સંગૃહીતાઃ । આ ઉપરથી જાણી શકાય છે કે પ્રસ્તુત ગ્રંથ અંચલગચ્છીય મહેન્દ્રસિંહસૂરિએ જ રચ્યો છે.

૫૪૨. મહેન્દ્રસિંહસૂરિએ પ્રાકૃતમાં ‘મનઃસ્થિરીકરણુ પ્રકરણુ’ નામનો ગ્રંથ પદ્યમાં રચ્યો છે, જેની તાડપત્રોની હસ્તપ્રતો પાટણના ભંડારોમાં વિદ્યમાન છે. જુઓ પં. લાલચંદ્રનું પાટણના ભંડારનું સુચિપત્ર પૃ. ૧. ગ્રંથ પ્રશસ્તિ પરથી જાણી શકાય છે કે મહેન્દ્રસિંહસૂરિએ આ ગ્રંથ ધર્મધોપસૂરિના કહેવાથી સં. ૧૨૮૪માં રચ્યો છે :

સિરિ ધર્મસૂરિસુગુરુએસએ સિરિ મહિંદસૂરીહિં,
મણ્થિરકરણુપગરણું સંકલિએ આરયુલસીએ.

૫૪૩. મહેન્દ્રસિંહસૂરિએ પોતાના ઉક્ત પ્રાકૃત ગ્રંથ પર ૨૩૦૦ શ્લોક પરિમાણનું સંસ્કૃત ગદ્યમાં વિવરણુ પણ લખ્યું છે. તેમાં મૂળ ગ્રંથની કહિન ગાથાઓનો ભાવાર્થ રજૂ કરી તેનાં ઉપર સંક્ષેપમાં વિવરણુ કરવામાં આવ્યું છે. ગ્રંથકર્તા આ વિવરણુની પ્રશસ્તિમાં પોતાનો હેતુ આ પ્રમાણે જણાવે છે:
**इति मनःस्थिरिकरणस्यविषम विषमतरगाथानां भावार्थमात्रप्रदर्शकं संक्षिप्ततरं विवरण-
मपि तैरेव श्री महेन्द्रसूरिभिर्विहितमस्ति ॥**

૫૪૪. મહેન્દ્રસિંહસૂરિએ ધર્મધોપસૂરિના કહેવાથી સં. ૧૨૮૪માં ‘સાર સંગ્રહ’ નામનો પદ્ય ગ્રંથ પ્રાકૃત ભાષામાં રચ્યો. જુઓ પં. લાલચંદ્ર ગાંધીનું પાટણના ભંડારનું સુચિપત્ર પૃ. ૧૫૩. ગ્રંથ સમાપ્તિમાં કવિ વળુંવે છે :

ઈય ધર્મસૂરિ સુગુરુએસએ સિરિ મહિંદસૂરીહિં,
કઈવયથૂલપયાગિ સંકલિયં આર યુલસીએ.

૫૪૫. મહેન્દ્રસૂરિએ બીજા પણ ગ્રંથો રચ્યા હશે, પરંતુ તે વિષે જાણી શકાતું નથી. પદ્માવલીના ઉદ્દેશ્ય પરથી કહી શકાય છે કે એમણે ‘ગુરુગુણપટ્ટત્રિંશિકા’ નામનું મનોહર સ્તોત્ર પણ રચ્યું છે, પરંતુ આ ગ્રંથની વિદ્યમાનતા નક્કી કરી શકાતી નથી. પણ એમના ઉપલબ્ધ ગ્રંથો પરથી એમની વિદ્વતા આંડી શકાય એમ છે. આપણે જોઈ ગયા કે એમણે લખેલી ‘શતપદી’ જૈન સાહિત્યમાં જુદી જ ભાત પાડે છે, એ શૈલીના ગ્રંથોમાં એ અજોડ છે. એવી જ રીતે એમણે રચેલી અષ્ટોત્તરી પણ જૈન સાહિત્યમાં સૌ પ્રથમ ઉપલબ્ધ વિસ્તીર્ણતીર્થમાળા છે. એ પછી આ પ્રકારના સાહિત્યનો ખૂબ ખૂબ વિકાસ થયો, અનેક તીર્થમાળાઓ રચાઈ અને આ પ્રકારનાં સાહિત્યનું ખેડાણ જૈન ઇતિહાસનું અને જૈન વાક્યમયનું અવિભાજ્ય અંગ બની ગયું. આ દૃષ્ટિએ ‘અષ્ટોત્તરી’ દ્વારા એમણે જૈન સાહિત્યનાં નવા જ અંગનું સૂત્રપાત કર્યું, જે સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં એમનો ખૂબ જ કિંમતી હિસ્સો ગણાવો જોઈએ.

સ્વર્ગવાસ

૫૪૬. પદ્માવલી વળુંવે છે કે મહેન્દ્રસિંહસૂરિ વિદરના અનુક્રમે ખંભાતમાં પધાયો. ત્યાંના સંઘના આગ્રહથી તેઓ સં. ૧૩૦૮માં ખંભાતમાં ચાતુર્માસ રહ્યા. વયોવૃદ્ધ હોવા છતાં તેઓ ઉગ્ર વિહારી તરીકે પ્રસિદ્ધ હતા. પૃથ્વીપલ્લવર્ષમાં ઉપવાસ કરી તેઓ કલ્પસૂત્ર વાંચતા હતા તે વખતે વાયુના પ્રતોપથી વ્યાખ્યાન સભામાં પાટ પર બેઠા બેઠા જ દેદ હાડી દેવસોડે ગયા. તેમના દેહનો અગ્નિસંસ્કાર કર્યો બાદ શ્રાવકોએ શ્રી સ્તંભનપાશ્વપ્રભુનાં જિનાલયમાં તેમની પાદુકાઓ સ્થાપી. તેમના રૂપચંદ્ર આદિ તેર શિષ્યો

હતા, પરંતુ સઘે તેઓમાંથી કોઈને પણ તેમની પાટે બેસાડવાને યોગ્ય જાણ્યો નહીં. ચાતુર્માસ પછી વલ્લભી શાખાના અધિપતિ સિંહપ્રભસૂરિને ખંભાતના સઘે ગાંધાર નગરથી બોલાવ્યા અને તેમને મહેન્દ્રસિંહસૂરિની પાટે સ્થાપ્યા. તે પછી વલ્લભી શાખાનો શ્રમણ સમુદાય પણ અંચલગચ્છમાં ભળી ગયો.

૫૪૭. મેરુતુંગસૂરિને નામે પ્રસિદ્ધ થયેલી પદ્માવલીની બાબતો અન્ય પ્રમાણુ ગ્રંથોમાં વર્ણાયેલી ઘટનાઓ સાથે સુસંગત જણાતી નથી. સિંહપ્રભસૂરિ વલ્લભી શાખાના અધિપતિ હતા અને મહેન્દ્રસિંહસૂરિના સ્વર્ગવાસ બાદ ખંભાતના સઘે તેમને અંચલગચ્છના પદ્ધર બનાવ્યા એવો ઉલ્લેખ કોઈ પણ પ્રાચીન ગ્રંથમાંથી પ્રાપ્ત થતો નથી, એટલું જ નહીં, મહેન્દ્રસિંહસૂરિ ખંભાતમાં કાળધર્મ પામ્યા એ બાબત પણ અન્ય ગ્રંથોને આધારે અસ્વીકાર્ય જણાય છે. મુનિ લાખા કૃત ગુરુપદ્માવલીમાં તેઓ તિમિરપુરમાં દિવંગત થયા હતા એવો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે. કવિવર દાન્ડ ગચ્છનાયક ગુરુરાસ'માં પણ મહેન્દ્રસિંહસૂરિના સ્વર્ગારોહણ સ્થળ તરીકે તિમિરપુરનો જ ઉલ્લેખ કરે છે—

બાર તિસદ્ધિ આચરિઉ એકહતર ગચ્છ ભારિ,

તેર નવોત્તર ઈ તિમિરપુરે, પુહતઉ પદ લઈ પારિ. ૬૭

ભીમશી માણેક ગુરુપદ્માવલીમાં મહેન્દ્રસિંહસૂરિનાં સ્વર્ગવાસ સ્થળ તરીકે તથરવાડનો નિર્દેશ કરે છે. તથરવાડ નામ તિમિરપુરનું અપભ્રંશ હોય એ સંભવિત છે. નાહટાજીના સંગ્રહની અજ્ઞાત કર્તૃક અંચલગચ્છીય પદ્માવલીમાં તથરિવાડ-તિમિરપુરના ઉલ્લેખ દ્વારા સ્થિત થાય છે,

૫૪૮. ભાવસાગરસૂરિ રચિત ગુર્વાવલીમાંથી આપણે જાણી શકીએ છીએ કે મહેન્દ્રસિંહસૂરિ પોતાના અનુગામી પદ્ધર તરીકે સિંહપ્રભસૂરિને નિયુક્ત કરી તેમને ગચ્છનો ભાર સોંપીને સં. ૧૩૦૯ માં સ્વર્ગવાસી થયા:

તેર નવોત્તર વરિસે સિંહપહેસૂરિ ગચ્છ પઈ ભારં,

દાવિય માહિંદસૂરી સુહજાણો સો દિવં પત્તો. ૫૬.

૫૪૯. ઉપર્યુક્ત પ્રમાણોથી સિદ્ધ થાય છે કે મહેન્દ્રસિંહસૂરિ સં. ૧૩૦૯માં, સર્વ મળીને બ્યાસી વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવી, ગચ્છધુરા સિંહપ્રભસૂરિને સોંપીને તિમિરપુરમાં સ્વર્ગવાસી થયા. એમનાં મૃત્યુને સાત શતાબ્દીઓ થઈ ગઈ હોવા છતાં, અંચલગચ્છના અનુયાયીઓ એ સમર્થ પદ્ધરને આજે પણ ભૂલ્યા નથી. અંચલગચ્છની સમાચારી કે તેનું મંતવ્ય જાણવા સૌ મહેન્દ્રસિંહસૂરિકૃત શતપદીનો આધાર લે છે, તેમજ તેમણે રચેલી અષ્ટોત્તરીનો પણ સામાયિકમાં કહીને એ પ્રભાવક આચાર્યને સદોદિત મૂક લાવાંજલિ અર્પે છે. અંચલગચ્છ પ્રવર્તક આચાર્યક્ષિતસૂરિથી માંડીને મહેન્દ્રસિંહસૂરિ સુધીના બધા જ પદ્ધરો ગ્રંથકારો હતા. મહેન્દ્રસિંહસૂરિના અનુગામી પદ્ધરથી આ સામ્ય વિલીન થયું. મહેન્દ્રસિંહસૂરિ સુધીના સમયમાં ધણી જ મહત્વપૂર્ણ સાહિત્યકૃતિઓની રચના થઈ જે વિષે આપણે સપ્રમાણુ ઉલ્લેખ કરી ગયા. એ પછી ઠેક મેરુતુંગસૂરિના સમય સુધી કોઈ મહત્વપૂર્ણ સાહિત્યકૃતિ રચાઈ નથી. અવ્યત્ત, છૂટી છવાઈ કૃતિઓ તો નોંધાઈ જ છે, પરંતુ મેરુતુંગસૂરિના સમય સાહિત્યની દૃષ્ટિએ માત્ર અંચલગચ્છના કે જૈન-ધર્મના ઇતિહાસમાં જ નહીં, ગુજરાતના ઇતિહાસમાં સુવર્ણ અક્ષરે નોંધાશે. મહેન્દ્રસિંહસૂરિના સમય સુધીમાં બહુધા ધાર્મિક વિષય ઉપર જ ગ્રંથો જોવા મળે છે, જેમાં ભુવનતુંગસૂરિની રચનાઓ ચિરસ્મરણીય રહેશે. આ વિષયમાં આપણે પ્રસંગોપાત ચર્ચા કરી ગયા. મેરુતુંગસૂરિના સમયમાં થયેલા સાહિત્યના વિવિધ પ્રકારનાં ખેડાણ વિષે પાછળથી વિચારણા કરીશું.

૫૫૦. અંચલગચ્છના પરમા પદ્મધર સિંહપ્રભસૂરિનો જન્મ સં. ૧૨૮૩ માં ગુજરાતના વિળપુર નગરમાં થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ અરિસિંહ તથા માતાનું નામ પ્રીતિમતી હતાં. કવિવર કાન્હ 'ગચ્છનાયક ગુરુરાસ' માં વર્ણવે છે :

તાસ પદ્મ ઉજ્જયે કરો, ગણુહર સિંહપ્રભસૂરિ,
સિંહપરાક્રમિ દવડિ ઉ એ મયાણુ મહા ગજ દૂરિ. ૬૮
વીળપુરિ અરસીંધ ધરે પિયમઈ જયરિ જાપનું,
સંવત બાર તિઆસીયએ જસ જમ્મુઅઈ ધનુ. ૬૯

૫૫૧. મુનિ લાખાકૃત ગુરુપદ્માવલીમાં એમનો જન્મ સં. ૧૨૮૦ માં દર્શાવાયો છે, તથા એમના પિતા અરિસિંહને મંત્રી કહ્યા છે. શતપદીનાં પદ્માવલી યંત્રમાં એમના પિતાનું નામ અમરસી છે. તથા તેમનાં નામ આગળ મહં બિરુદ છે, જે મહત્તમનું દૂંકુ સ્વરૂપ છે. આ ઉપરથી કહી શકાય છે કે તેઓ રાજ્યમાં મોટો હોદ્દો ધરાવતા હશે.

૫૫૨. મેરુતુંગસૂરિને નામે પ્રસિદ્ધ થયેલી પદ્માવલીમાં તેમને પોરવાડ :જ્ઞાતિના કહ્યા છે જુઓ:

॥ ૫૧ ॥ શ્રી સિંહપ્રભસૂરયઃ ॥ તદુદંતશ્રૈવં ॥ ગૂર્જરાત્રે જનપદે વીજાપુરાભિયં નગરં
વિચતે । તત્રૈકઃ પ્રાગ્વાટજ્ઞાતીયોઽરિસિંહાભિયઃ શ્રેષ્ઠી વસતિસ્મ । તસ્ય ચ પ્રીતિમત્યાલ્યા
ભાર્યાં બમૂવ । અથ તૌ દંપતી જૈનધર્મધ્યાનરતૌ નિજ સમયં ગમયામાસતુઃ । સાંસારિક
સુખાનિ વિલસતોસ્તયોઃ ૧૨૮૩ સંવત્સરે ઇકઃ સુતો બમૂવ । તસ્ય સિંધજિદિત્યભિધાનં
પિતૃભ્યાં કૃતં ।

પરંતુ આ વિધાન બરોબર નથી. અન્ય પ્રમાણોને આધારે તેઓ શ્રીમાળી જ્ઞાતિના હતા. ઉક્ત પદ્માવલીયંત્રમાં પણ એમને શ્રીમાળી જ્ઞાતિના દર્શાવાયા છે. લાવસાગરસૂરિ ગુર્વાવલીમાં વર્ણવે છે :—

વીળપુરમિ પતા સિરિવંસે સિદ્ધિ નાહ અરસીહો,
પીઠમિઈ તસ્સ લજ્જ સીહો સુઓ કુંયર સીહનિહો. ૫૧

આ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે તેઓ પોરવાડ નહીં, પણ શ્રીમાળી જ્ઞાતિના વણિક હતા. આ વિષે અન્ય પ્રમાણો પણ ઉપજ્ઞ થાય છે.

દીક્ષા અને શ્રમણજીવન.

૫૫૩. પદ્માવલીમાં વિશેષમાં જણાવાયું છે કે પુત્ર સિંહજી પાંચ વર્ષનો થતાં જ તેનાં માતાપિતા

મારી રાગથી મૃત્યુ પામ્યાં, તેથી તેના કાકા હરાકે તેનું પાલનપોપણ કર્યું. એક વખત વલ્લભી શાખાના ગુણપ્રભસૂરિ ત્યાં પધાર્યા તેમનો સોનારૂપાની પાલખીયુક્ત આડંબર જોઈને હરાકે વિચાર્યું કે આ સિંહછને ગુરુને સ્વાધીન કરી દઉં તો તેની બધી મિલકત મને મળી જાય. પોતાના વિચાર અનુસાર તેણે બાળકને ગુણપ્રભસૂરિને સોંપી દીધો. ગુરુએ હરાકને એકસો સોના મહોરો પણ આપી. તે પછી બાળક આઠ વર્ષનો થતાં તેને સં. ૧૨૯૧ માં દીક્ષા આપવામાં આવી અને તેનું નામ સિંહપ્રભ રાખવામાં આવ્યું. જુઓ:

अथ दैवयोगेन पंचवार्षिकमेव तं सुतं मुक्तवांतन्मातापितरौ मारीतो मरणं प्राप्य देवलोकं गतौ । अथ स निराधारः सिंधजित्तस्य पितृव्येन हराकेण स्वपार्श्वे स्थापितः । इतः श्री वल्लभीगच्छाचार्याः श्री गुणप्रभसूरय स्तत्रैकदा समायाताः । तेषां रूप्यसुवर्ण-निर्मित शिबिकादि महाडंबरं दृष्ट्वा हराकेण चितितं । पनं सिंधजितमस्मै गुरवे समर्पयामि । यथा तद् गृहादिकं मम स्वाधीनं भवेत् । इति विचिंत्य स एकदा तं सिंधजितं स्वसार्थे समादाय तेषां श्री गुणप्रभसूरीणां वंदनार्थं तदुपाश्रये ययौ । गुरुभिः पृष्ठेन तेन हराकेण सिंधजितः स्वरूपं तेषामग्रे निवेदितं । गुरुभिरपि तस्मै शतैकसौ वर्णिकानर्पयित्वा स सिंधजिद् गृहीतः । ततो गुरुभिरष्टवार्षिकाय तस्मै सिंधजिते १२९१ संवत्सरे दीक्षा दत्ता । सिंहप्रभ इति च तस्याभिधानं दत्तं ।

પદ્માવલીમાં નિર્દેશિત વિધાન અન્ય પ્રમાણોથી આધારરહિત હોય છે. સિંહપ્રભસૂરિ મહેન્દ્રસિંહસૂરિના શિષ્ય હોવાનું આધારપ્રત્યેથી પ્રમાણિત થાય છે. ભાવસાગરસૂરિ 'ગુર્વાવલી'માં સિંહપ્રભસૂરિએ મહેન્દ્રસિંહસૂરિ પાસે દીક્ષા લીધી હતી એ વિષે સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કરે છે:

ચારિતં ગહિજીણું ગુરુ પાસે સંત્ય અત્યં ચ,
સિંહપ્રભ નામેણ્ય બુધ્ધીએ ભટ્ટયા વિનિયા. . ૫૨

૫૫૪. પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ પણ એમને મહેન્દ્રસિંહસૂરિના શિષ્ય તરીકે જ ઓળખાવ્યા છે. પ્રો. પિટર્સન, પોતાના સંસ્કૃત હસ્તપ્રતો વિષયક અહેવાલ, સને ૧૮૮૬-૯૨ માં એમને વિષે આ પ્રમાણે નોંધ કરે છે : Sinhaprabha suri:—Mentioned as pupil of Mahendrasinha and guru of Ajitasinha—suri in the Anchala gachchha. 3, App. p. 320, In the Anchala-gachchha pattavali the following dates are given for this writer: born, Samvat 1283; diksha, Samvat 1291; acharya-pada, Samvat 1309; died Samvat 1313.

૩૧. જહોન્નેસ કલાટની નોંધ પણ અહીં ઉલ્લેખનીય છે. જુઓ :

Sinhaprabha-Suri. son of sreshthin, Arisinha in Vija-pura and of Pritimati, born Samvat 1283, diksha 1291, acharya and gachchha-nayak 1309 (Mer. 1308); + 1313, 30 year old.

૫૫૫. મેરુતુંગસૂરિકૃત લઘુશતપદીમાંથી એવો ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થાય છે કે સિંહપ્રભસૂરિના જ્યેષ્ઠ બંધુ દીક્ષા લેવાનો વિચાર ધરાવતા હતા પરંતુ દીક્ષા લેતી વખતે અચકાતા હતા. તે વખતે ઢીલ થતાં

સિંહપ્રભસૂરિએ જ સિંહની અદાથી તૈયાર થઈ દીક્ષા લીધી. તેમણે પ્રત્યેક સૂત્રોના અભ્યાસ કર્યો અને સૂત્રોની ઉત્તરી આવૃત્તિ કરીને દક્ષિણનો મહાવાદી હત્યો:

તત્પદ્મે શ્રી સિંહપ્રભસૂરયઃ ચૈઃ પ્રવ્રજ્યાર્થમુત્સહ્ય દીક્ષાક્ષણે વિસ્ત્રેકે ઝ્યેષ્ઠ ભ્રાતાર સિંહવરાક્રમેણ દીક્ષાં સ્વીકૃત્ય યૂવાણ્યધીયદ્ધિઃ પ્રતિપદં પ્રતિલોમસૂત્રત્ત્વર્ત્તનેન દાક્ષિણાત્યો મહાવાદી જિગ્યે ॥

પપ૬. પદ્માવલીમાંથી એમ પણ જાણવા મળે છે કે સિંહપ્રભસૂરિ ન્યાય શાસ્ત્રના ધુરંધર અચાર્ય હતા. તેમણે પાટણ આદિ નગરોમાં મિથિલ પ્રભૃતિ શૈવમતને માનનારા અનેક વાદીઓને વાદમાં હરાવ્યા. અન્ય ઉલ્લેખો પરથી એમ પણ જાણી શકાય છે કે તેમણે શિષ્યાવસ્થામાં જ ગુરુ સાથે વાદ કરવા આપનારાઓને બુદ્ધિ બળથી મલાત કર્યો. ક્રમેણ શાસ્ત્રાભ્યાસં કૃત્વા તે શ્રી સિંહપ્રભયતયો ન્યાયશાસ્ત્રેષુ પારંગતા વમ્બુઃ । તતસ્તૈઃ શ્રી સિંહપ્રભયતિમિઃ પત્તનાદિનગરેષુ મિથિલાદ્યનેકે શૈવમતાનુયાયિનો વાદિનો વિજિતાઃ । અમરસાગરસૂરિ 'વર્ધમાન પદ્મસિંહ શ્રેષ્ઠી ચરિત્ર'ની ગ્રંથ પ્રશસ્તિમાં સિંહપ્રભસૂરિની વિદ્વતાને બિરદાવતા કહે છે: તતઃ સિંહપ્રભાશ્રસન્ । સર્વશાસ્ત્રવિશારદાઃ ॥ આ બધાથે પ્રમાણે સિંહપ્રભસૂરિની અગાધ વિદ્વતા સૂચિત કરે છે.

પપ૭. સં. ૧૩૦૬માં મહેન્દ્રસિંહસૂરિનો નિમિરપુરમાં દેહોત્સર્ગ થયો અને તેઓએ પોતાના અનુયાયી પદ્મધર તરીકે સિંહપ્રભસૂરિને નિયુક્ત કરી ગચ્છધુરા એમને સોંપી. પદ્માવલીમાં એવું દર્શાવાયું છે કે મહેન્દ્રસિંહસૂરિ ખંભાતમાં ચાતુર્માસ રહ્યા હતા, તે વખતે બાબ્યાન સભામાં વાયુના પ્રકોપથી પાટ પર બેઠા બેઠા જ દિવંગત થયા. તેમના રૂપચંદ્ર આદિ તેર શિષ્યો હતા, પરંતુ સધે તેઓમાંથી કોઈને પણ પાટે બેસાડવાને યોગ્ય જણ્યો નહીં. ચાતુર્માસ બાદ વલ્લભી શાખાના અધિપતિ સિંહપ્રભસૂરિને ખંભાતના સધે ગાંધારથી બોલાવ્યા અને તેમને જ પદ્મધર બનાવ્યા, ઇત્યાદિ પદ્માવલી નિર્દેશિત આવૃત્તિ વિશે આપણે આગળ વિચારી ગયા.

પપ૮. પદ્માવલીમાંથી વિશેષમાં એ પણ જાણી શકાય છે કે યૌવન તથા અધિકારના મદમાં મૂર્છિત થઈને સિંહપ્રભસૂરિએ સંયમધર્મને વિસાર્યો અને પરિવ્રજો ધારણ કરીને તેઓ ચૈત્યવાસીની સ્થિતિ પામ્યા. ક્રમેણ ૧૩૦૯ સંવત્સરે સ્તંભતીર્થે સંધેન સૂરિપદાર્પણપૂર્વકં શ્રી મહેન્દ્રસૂરિપદ્મે સ્થાપિતાઃ । તતસ્તે યૌવનાધિકારાદિ મદાવલિતા સંયમગુણં વિસ્મૃત્ય ચૈત્યવાસં વિધાય પરિ-ગ્રહમૂર્છિતા અભવન્ । અલબત્ત, પદ્માવલીની આ વાત વિચારણીય છે. અન્ય ગ્રંથોમાંથી આવો ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થતો નથી. શત્રુજયગિરિના સં. ૧૬૮૩ના શિલાલેખની દેવસાગરજીએ રચેલી પ્રશસ્તિને આધારે તો 'સર્વ આચાર્યોમાં મુકુટ સરખા તથા સાધુના ઉત્તમ ગુણોથી પ્રસિદ્ધ એવા સિંહપ્રભસૂરિ નામના આચાર્ય થયા.' આસંસ્તતઃ સકલસૂરિશિરોઽવતંસાઃ । સિંહપ્રભાભિધસુસાધુગુણ પ્રસિદ્ધાઃ ॥ ૮ ॥

એ સમયના પ્રકીર્ણ પ્રસંગા :

પપ૯. આપણે જોઈ ગયા કે ભિન્નમાત્રના પરમાર વંશીય રાઉ સોમકરણે જૈનધર્મ સ્વીકાર્યો અને તેના વંશજોને આર્યદક્ષિતસૂરિની પ્રેરણાથી તથા જયસિંહસૂરિના ઉપદેશથી સં. ૧૨૧૬માં ઓશવાળ જ્ઞાતિમાં દાખલ કરવામાં આવ્યા. તેઓ વડદરા, વડોરા કે વડેરા ગોત્રથી ઝાળખાયા. ભદ્રગ્રંથોમાંથી એવા ઉલ્લેખો મળે છે કે આ વંશમાં સં. ૧૨૯૫ માં જનવડના ભાઈ ભાવડ રાધનપુરથી પાટણ પાસે કુંભુગિરિમાં આવી વસ્યા. તેની ત્રીજી પેઢીએ કુંભાનો રાણા નામે પુત્ર થયો, જે ખૂબ જ દેખાવડો હતો. ત્યાંના લઘુસમજનીય ઓશવાળ શ્રીપાલની પુત્રી લક્ષ્મી તેના પર મોહિત થઈ, અને તેને જ પરણવાનો નિર્ધાર કર્યો. તેનાં

માતપિતાએ તેને સમજાવી કે રાણો વૃદ્ધ સજનીય છે અને આપણે લઘુ સજનીય હોયે માટે લગ્ન થઈ શકે નહીં. પરંતુ કન્યાએ હા લીધી કે એમ નહીં થાય તો હું અગ્નિમાં બળી મરીશ. શ્રીપાલે મહાજન દ્વારા રાણાને સમજાવવા પ્રયાસો કર્યા પરંતુ રાણો માન્યો નહીં. આમ કન્યા અઢાર વર્ષ સુધી કુંવારી રહી. અંતે કન્યા બળી મરવા તૈયાર થઈ. તેને જોવા જતાં તેની દાદી ધારણી ગોખ ઉપરથી પડી મૃત્યુ પામી. રાજના કાને વાત જતાં કન્યાને પાછી વાળવામાં આવી અને તેને હુકમ કરી રાણા સાથે પરણાવી, રાજાએ પાંચ ગામ કન્યાદાનમાં પણ આપ્યાં. આ રીતે સં. ૧૩૩૫ માં વૈશાખ સુદી ૫ ને ગુરુવારે વડેરાની લઘુ શાખા રાણાથી નીકળી.

૫૬૦. સં. ૧૩૧૧ માં ઉમટા ગામમાં યવનોએ હુમલો કર્યો હતો એવો ઉલ્લેખ ભદ્રચંદ્રોમાંથી મળે છે. ભિન્નમાલના શંખ નામના ધનાઢ્ય દૈણ્યવ શ્રેષ્ઠીને સં. ૭૯૫ માં ઉદયપ્રભસૂરિએ પ્રતિબોધી જૈન કર્યો. ભિન્નમાલનો નાશ થતાં તેના વંશજ સહસ્રા શેઠ સં. ૧૧૩૧ માં ત્યાંથી નાશી થરાદના અચવાડી ગામમાં વસ્યા. તેના વંશજ મહીપતિ શેઠને જોગિણી નામની સ્ત્રીથી આકા, વાંકા નાકા તથા તોડા નામે ચાર પુત્રો થયા. પુત્ર કાલા તથા તેનો પુત્ર વર્ધજી ઉમટા ગામમાં વસ્યો. એ નિઃસંતાન હોવાથી તેણે પોતાની ગોત્રની ચામુંડા દેવીનું મંદિર બંધાવી તેમાં ચામુંડાની સુવર્ણપ્રતિમા સ્થાપન કરી. સં. ૧૩૧૧ માં વર્ધજીને પુત્ર પ્રાપ્ત થઈ. થોડાક દિવસો બાદ ગામમાં યવનો આવ્યા. ગોત્રદેવીની મૂર્તિ ઉછળીને ફૂવામાં પડી એવો ભદ્રચંદ્રોમાં ઉલ્લેખ છે. શક્ય છે કે યવનોએ તેમ ક્યું હોય. એ પછી દેવીની મૂર્તિને આંબલીના વૃક્ષ નીચે સ્થાપવામાં આવી હોવાથી વર્ધજીના વંશજો ‘આંબલિયા’ ઓડકથી ઓળખાયા. આ ગોત્રમાં થયેલા કેટલાક મળિયાર ઓડકથી પણ ઓળખાય છે.

૫૬૧. આરાસણનો મુસલમાનોએ નાશ કરતાં, શ્રીમાળી જ્ઞાતિનો, સાંડસા ગોત્રીય મંત્રી નાયક કુટુંબ સહિત ઇરમાં જઈ વસ્યો. મંત્રી નાયકે ખેરાલુમાં સિંહપ્રભસૂરિના ઉપદેશથી સં. ૧૩૦૧ માં શ્રી યુગાદિદેવનું શિખરબંધ મંદિર બંધાવ્યું, તેમજ સૂર્ય, નારાયણ તથા ઇતર દૈણ્યવ મંદિર પણ બંધાવ્યાં. તદુપરાંત તેણે વાવ, ફૂવા વિગેરે બંધાવી સર્વ મળી ત્રણ કરોડ દ્રવ્ય ખર્ચ્યું. સં. ૧૩૩૬ માં દુષ્કાળ વખતે તેણે ઘણું દ્રવ્ય ખર્ચી લોકોને ઉગાર્યાં.

૫૬૨. એનાજ જ્ઞાતિબંધુ ભરથાની સ્ત્રી ઝાલીએ સં. ૧૩૧૧ માં અંચલગચ્છીય સોમતિલકસૂરિના ઉપદેશથી શ્રી પાશ્વનાથ ભગવાનનું શિખરબંધ મંદિર તથા ઝાલેશ્વર તળાવ બંધાવ્યાં. આ વંશમાં પાટણમાં ગોદડાને પાડે વસનારા જેરાજના વંશજો ગોદડિયા ઓડકથી ઓળખાય છે.

સ્વર્ગારોહણ

૫૬૩. સમર્થ વાદી તરીકે સર્વત્ર ખ્યાતિ પામેલા, અંચલગચ્છના આવનમાં પદ્ધર, આચાર્ય સિંહપ્રભસૂરિ સં. ૧૩૧૩ માં માત્ર ૩૦ વર્ષની જ ઉંમરમાં મૃત્યુ પામ્યા. એમના ગુરુબંધુ અંજિતસિંહસૂરિને એમણે અનુગામી પદ્ધર તરીકે નિયુક્ત કર્યા અને ગચ્છધુરા સોંપી. પદ્માવલીમાં એમનાં સ્વર્ગારોહણ સ્થળનો નિર્દેશ નથી પરંતુ અન્ય પ્રમાણુ ગ્રંથો પરથી જાણી શકાય છે કે સિંહપ્રભસૂરિ તિમિરપુરમાં દિવંગત થયા. કવિવર કાન્હ ‘ગચ્છનાયક ગુરુસ’માં નોંધે છે:—

દીક્ષા બાર એકાણુઉએ તેરનવોત્તરઈ સૂરિ,

તૈર તિરોત્તરઈ તિમિરપુરે સગિ ગિઉ ગુણુ ભૂરિ. ૭૦

૫૬૪. મુનિ લાખા કૃત ગુરુપદ્માવલીમાં સિંહપ્રભસૂરિના જન્મ સંવત અંગે મતભેદ છે. એમનો

જન્મ સં. ૧૨૮૩માં થયો હતો, કિન્તુ મુનિ શાખા જન્મ સંવત ૧૨૮૦ દર્શાવે છે, એટલે એમના મતાનુસાર સિંહપ્રભસૂરિ ૩૩ વર્ષની ઉંમરે સ્વર્ગસ્થ થયા. મૃત્યુ સ્થળ તરીકે તેઓ પણ તિમિરપુરનો જ ઉલ્લેખ કરે છે : પંચમ ગણધર શ્રી સિંહપ્રભસૂરિ । વીજાપુરિ । મં० અરિસિંહ પિતા પ્રીતિમતી માતા । સંવત્ ૧૨૮૦ વર્ષે જન્મ । સંવત્ ૧૨૯૧ વર્ષે દીક્ષા । સંવત્ ૧૩૦૯ વર્ષે સૂરિપદ । સંવત્ ૧૩૧૩ નિર્વાણ । તિમિરપુરે । સર્વાયુ વર્ષ ૩૩ ।

૫૬૫. ભાવસાગરસૂરિ કૃત ગુર્વાવસીમાંથી પણ નિર્વાણસ્થળ તરીકે તિમિરપુરનો જ ઉલ્લેખ મળે છે:-

અહ સિંહપ્રભસૂરિ ગણનાહો હણિય મોહમય માણો,
બારસ તિસીએ જન્મણ એગાણુએય ચરણ સિરી. ૫૭

તેર નવોત્તર વરિસે સૂરીપય ગચ્છ ભાર સંજુતો,
તેરોત્તરિ તિમિરપુરે સુરભવણાલંકિઓ સોવિ. ૫૮

૫૬૬. ઉક્ત ઐતિહાસિક પ્રમાણો અત્યંત વિશ્વસનીય હોઈને સિદ્ધ થાય છે કે સિંહપ્રભસૂરિ સં. ૧૩૧૩ માં તિમિરપુરમાં માત્ર ત્રીસ વર્ષની ભરયુવાન ઉંમરમાં દેવલોક પામ્યા. આટલી નાની ઉંમરમાં આ પદ્મનાયકે જે સફળતા મેળવી છે તે દ્વારા જ એમની અસાધારણ શક્તિનો આપણને પરિચય મળી રહે છે. તેઓ દીર્ઘાયુ થયા હોત તો આ ગચ્છને સુંદર આધ્યાત્મિક નેતૃત્વ આપી શક્યા હોત. દુર્ભાગ્યે એમ ન થયું, અને પરિણામે આ ગચ્છનાં ઘોડપૂર ઓસરતાં રહ્યાં. ફેડ મેરુતુંગસૂરિ સુધી આ ગચ્છનો પ્રભાવ સાધારણ થતો ગયો. આ અરસાની રાજકીય સ્થિતિ પણ એવી જ વણસેલી હતી. મુસલમાનોનાં નિરંકુશ ધાડાંઓ ધર્મઝનૂતની ચિનગારી પ્રસરાવતા જતાં હતાં. રાજકીય અધાધૂંધીની અસર સામાજિક અને ધાર્મિક ક્ષેત્રે પણ પડે એ સ્વાભાવિક છે. ક્ષત્રિઓની શક્તિ ક્ષિણ થઈ ગઈ હતી અને પરિણામે હિન્દુ ધર્મની સાથે જૈન ધર્મને પણ ભારે સહન કરવું પડ્યું. આ બધાનાં માઠાં પરિણામો દરેક ક્ષેત્રને ભોગવવા પડ્યાં. આવી ક્રમનશીલ સ્થિતિને લક્ષ્યમાં રાખીને તેમજ તત્કાલીન યુગપ્રવાહના અનુપંગમાં અનુગામી પદ્મનાયકોની કારકિર્દી મૂલવવી જોઈએ.

૫૬૭. કવિચક્રવર્તિ જ્યોત્ષ્ણપ્રસૂરિએ ‘ ઉપદેશ ચિન્તામણિ ’ની ગ્રંથ પ્રશસ્તિમાં સિંહપ્રભસૂરિ વિશે સંક્ષેપમાં જ ઉલ્લેખ કર્યો છે; સિંહપ્રભા ગુરુરથ પ્રથિતસ્તતોઽપિ । ‘ ત્યાર પછી પ્રસિદ્ધ એવા સિંહપ્રભ ગુરુ થયા ’ માત્ર આટલો જ નિર્દેશ કરી એમણે એ પદ્મનાયકની કારકિર્દી મૂલવી. સિંહપ્રભસૂરિ સમર્થવાદી હોઈને ખૂબ જ પ્રસિદ્ધિ પામ્યા હશે, એ વાત આ પ્રશસ્તિ પરથી અનાયાસે સ્પષ્ટ થાય છે.

વલ્લભી શાખા

૫૬૮. અંચલગચ્છની આ શાખાએ જૈન શાસનના ઉદ્યોતમાં મહત્વપૂર્ણ હિસ્સો પૂરાવ્યો છે. આ શાખાના આચાર્યોએ પોતાનાં પ્રશસ્ત સુકૃત્યોથી અંચલગચ્છની કારકિર્દીમાં યશઃકલગી ચડાવી છે એ કહેવું જ રહ્યું. જ્યારે વડગચ્છની પરંપરામાં શંખેશ્વરગચ્છનો ખૂબ જ વિસ્તાર હતો તે વખતે આ શાખાનો ઉદ્ભવ થયો. કાલક્રમે રાજકીય વિનિપાતની સાથે ગચ્છ પ્રવૃત્તિની એટ જળુવા લાગી ત્યારે આ શાખા પુનઃ અંચલગચ્છનાં સ્રોત સાથે મળીને વિલીન થઈ, અને એ રીતે એનો યથોચિત અંત આવ્યો. આ શાખાનું અસ્તિત્વ સિંહપ્રભસૂરિ પછી લુપ્ત થયું છતાં તેનો ગૌરવમૂલક ઇતિહાસ આ ગચ્છના ઇતિહાસમાં

આવગુ' પ્રકરણ રેડે એવો મહત્વપૂર્ણ છે. આ દૃષ્ટિએ આ શાખાના ઇતિહાસ પર સંક્ષેપમાં દૃષ્ટિપાત કરવો આવશ્યક અને છે.

૫૬૯. આ શાખાના ઇતિહાસ અંગે કોઈ ચત્રતંત્ર પદાવલી પ્રાપ્ત થતી નથી, હિન્તુ ભદ્રગ્રંથોમાંથી આ શાખા અંગે ઘણું ઉલ્લેખો પ્રાપ્ત થાય છે. પદાવલીની નોંધો દ્વારા આપણે જોઈ ગયા કે, અનેક ગોત્રાને પ્રતિબોધ આપી જૈન અનાવનાર ૩૮ માં પદ્ધર ઉદયપ્રભસૂરિ મહાપ્રભાવક આચાર્ય હતા. તેઓ પદ્મદેવસૂરિના શિષ્ય અને પ્રભાનંદસૂરિના ગુરુ હતા. નાણક ગામમાં જિનદાસ પ્રભુતિ સંઘના આગ્રહથી તેમણે પ્રભાનંદમુનિને આચાર્યપદ પ્રદાન કર્યું. તે પ્રસંગે તેમના સંસારપક્ષના મામા જિનદાસ શ્રાવકે એક લાખ રૂપિયા ખરચીને તેમનો પદમહોત્સવ ઉત્સાહપૂર્વક ઉજવ્યો. આથી પ્રભાનંદસૂરિનો પરિવાર સં. ૮૩૨ થી નાણકગચ્છનાં નામથી પ્રસિદ્ધ થયો. તે વખતે ઉપાધ્યાય વલ્લભમુનિ પોતાને આચાર્યપદ ન મળવાથી મનમાં દુભાઈને ત્યાંથી જુદો વિહાર કરીને નાડોલ નગરમાં ગયા. ત્યાંના સંઘે ઉદયપ્રભસૂરિને ત્યાં આગ્રહપૂર્વક તેડાવીને તેમને પણ આચાર્યપદ અપાવ્યું. તે પછી વલ્લભસૂરિનો પરિવાર વલ્લભીગચ્છ તરીકે અસ્તિત્વમાં આવ્યો. આ રીતે શંખેશ્વરગચ્છના નાણક અને વલ્લભી એમ બે પક્ષો સં. ૮૩૨ થી થયા. પોતાના ગચ્છના બે વિભાગો પડવાથી ઉદયપ્રભસૂરિ અત્યંત દુઃખી થયા, અને અનશન કરી તેઓ નાડોલનગરમાં જ સ્વર્ગે સંચર્યા. આ બધી ઘટનાઓ પદાવલી દ્વારા જાણી શકાય છે. જુઓ:

તેષાં સમ્પતિ ગોત્રાણાં સર્વેઽપિ મનુષ્યામિથ્યાત્વં પરિત્યજ્ય જૈનધર્મં પ્રપેદિરે एवं વિદ્યા મહાપ્રભાવકા સ્તે ઉદયપ્રભસૂરયો વિહરંતે એકદા નાણકાખ્યેગ્રામે સમાયાતાઃ । તત્ર જિનદાસાદિ શ્રાવકાણામાગ્રહત સ્તૈઃ શ્રી પ્રભાનંદમુનયે સૂરિપદં દત્તં । તેષાં સાંસારિક માતુલેન જિનદાસશ્રાવકેણ લક્ષદ્રવ્ય વ્યયતઃ સૂરિપદમહોત્સવઃ કૃતઃ । તત સ્તેષાં પ્રભાનંદસૂરીણાં મુનિપરિવારો વિક્રમાર્ક ૮૩૨ સંવત્સરે નાણકગચ્છાખ્યયા પ્રસિદ્ધો બભૂવ । અથ મનસિદ્ધના વલ્લભોપાધ્યાયા સ્તતઃ પૃથગ્ વિહૃત્ય નાડોલનગરે ગતાઃ । તત્રત્ય સંઘેન ચાગ્રહત ઉદયપ્રભસૂરયોઽપિ તત્રા કારિતાઃ । સંઘાગ્રહતશ્ચ ગુરુભિસ્તત્ર વલ્લભોપાધ્યાયે-ભ્યોઽપિ સૂરિપદં દત્તં । તતસ્તેષાં વલ્લભસૂરીણાં પરિવારો વલ્લભીશાખામિધાનેન પ્રસિદ્ધો જાતઃ । एवं સ્વગચ્છવિભાગતઃ ચિન્ના ઉદયપ્રભસૂરયોઽનશનં વિધાય નાડોલનગરે સ્વર્ગં ગતાઃ ॥

૫૭૦. વલ્લભી શાખાનાં અસ્તિત્વ અંગેનું પ્રમાણ વાચક લાવણ્યચંદ્ર કૃત પદાવલી દ્વારા પણ મળી રહે છે. એના ઉલ્લેખોને આધારે કહી શકાય છે કે ઉદયપ્રભસૂરિના પ્રભાનંદસૂરિ અને વલ્લભસૂરિ એમ બે શિષ્યો હતા, તેમાં પ્રભાનંદસૂરિ મુખ્ય હતા. આ બન્ને શિષ્યોથી અનુક્રમે નાણકગચ્છ અને વલ્લભીગચ્છ અસ્તિત્વમાં આવ્યા. વાચક લાવણ્યચંદ્ર પદાવલીમાં વલ્લભીગચ્છ અંગે વિશેષ માહિતી નોંધતા નથી : જુઓ: શ્રીમાનુદયપ્રભો ગણધરો મૂર્તમાણમૂર્વાર્ચિતઃ ॥ ૨૨ ॥ તચ્છિણ્ય યુગ્મં શ્રુતપારંગતયો-રાધ્યઃ પ્રભાનંદ ગુરુ ગણાધિપઃ । દ્વૈતીયિકો વલ્લભસૂરિર્જિજ્ઞતઃ । શાખા તતો વલ્લભિકા ભવત્...। માત્ર આટલા જ સંક્ષિપ્ત ઉલ્લેખ પરથી પણ આ શાખાનું અસ્તિત્વ પ્રમાણિત થાય એમ છે. આ શાખાના આચાર્યોએ કરેલા ધર્મકાર્યોના ઉલ્લેખો ભદ્રગ્રંથોમાંથી સવિશેષ મળી રહે છે, જેને પં. હી. હં. લાલને જૈન ગોત્રસંગ્રહમાં સંગૃહિત કરેલ છે. આ બધાં પ્રમાણોને આધારે વલ્લભીશાખા અંગે ઠીક ઠીક સામગ્રી એકઠી થઈ શકે એમ છે.

૫૭૧. વલ્લભીશાખાની આચાર્યપરંપરા આ પ્રમાણે દર્શાવાય છે:(૧) વલ્લભસૂરિ, સૂરિપદ સં. ૮૩૨.(૨)

ધર્મચંદ્રસૂરિ, સં. ૮૩૭. (૩) ગુણચંદ્રસૂરિ, સં. ૮૬૯. (૪) દેવચંદ્રસૂરિ, સં. ૮૮૯. (૫) સુમતિચંદ્રસૂરિ, સં. ૯૨૫. (૬) હરિચંદ્રસૂરિ, સં. ૯૫૪. (૭) રત્નસિંહસૂરિ, સં. ૯૭૦. (૮) જયપ્રભસૂરિ, સં. ૧૦૦૬. (૯) સોમપ્રભસૂરિ, સં. ૧૦૫૧. (૧૦) સૂરપ્રભસૂરિ, સં. ૧૦૮૪. (૧૧) ક્ષેમપ્રભસૂરિ, સં. ૧૧૪૫. (૧૨) ભાનુપ્રભસૂરિ, સં. ૧૧૭૭. (૧૩) પુણ્યનિલકંઠસૂરિ, સં. ૧૨૦૭. (૧૪) ગુણપ્રભસૂરિ, સં. ૧૨૫૯. (૧૫) સિંહપ્રભસૂરિ, સં. ૧૩૦૯. એ પછી આ શાખા અંચલગચ્છ સાથે સન્નિભિત થઈ ગઈ.

૫૭૨. વલ્લભી શાખાના આચાર્યોએ કરેલાં કાર્યો વિષે પણ અહીં સંક્ષિપ્ત ઉલ્લેખ કરવો પ્રસ્તુત અને છે. આ શાખાના પ્રથમ આચાર્ય વલ્લભસૂરિ વિષે આપણે ઉલ્લેખ કરી ગયા. એમના અનુગામી આચાર્ય ધર્મચંદ્રસૂરિના ઉપદેશથી પ્રાગ્વાટ જ્ઞાતિના લલિર નામના શ્રેષ્ઠીએ સં. ૮૩૬ માં નારંગપુરમાં શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવાનનું મંદિર બંધાવ્યું. નારંગપુર પણ એણે પોતાની માતાનાં નામથી જ વસાવેલું.

૫૭૩. લલિર શ્રેષ્ઠીના પૂર્વજો ભિન્નભાવના વાતની હતા. એના વંશનો મૂળ પુરુષ નરસિંહ સં. ૭૯૫ માં ભિન્નભાવ નગરમાં ગઠની અંદર રહેતો હતો. તે બાર કરોડ દ્રવ્યનો આસામી હતો. ઉદયપ્રભસૂરિએ પ્રતિબોધ આપી તેને જૈનધર્મીનુયાયી કર્યો હતો. તેનો પુત્ર નાનગ ગુજરાતનાં ગાંધૂ ગામમાં આવી વસ્યો. ત્યાં ભૂમિ ખોદતાં નિધાન મળવાથી તે કોટીશ્વર થયો. સં. ૮૦૨ માં વનરાજ ચાવડાએ અણહિલપુર પાટણ વસાવ્યું, તે વખતે તેણે નાનગ શેઠને દંડનાયકની પદવી આપી. નાનગના પુત્ર લલિરને વનરાજે હાથીઓની ખરીદી માટે સિંહલદ્વીપમાં મોકલ્યો હતો. ત્યાંથી તે સાતસો હાથી ખરીદી લાવ્યો. વનરાજે ખુશ થઈ સાંડથલુ આદિ ચોવીસ ગામો તેને બક્ષિશ આપ્યાં હતાં. લલિર વલ્લભીશાખાના ધર્મચંદ્રસૂરિનો પરમ ભક્ત હતો. તેના વંશમાં મંત્રીશ્વર વિમલ થયો, જેને વિષે પાછળથી પ્રસંગોપાત ઉલ્લેખ કરીશું.

૫૭૪. વલ્લભી શાખાના ૭ મા આચાર્ય રત્નસિંહસૂરિ પ્રભાવક આચાર્ય હતા. તેમણે સં. ૧૦૪૫ માં રણુથંભોર પાસેના આછબૂ નામના ગામના ડીકુ જ્ઞાતિના ધાંધલ શેઠને પ્રતિબોધી જૈન કર્યો. ધાંધલને ત્રણ સ્ત્રીઓ હતી પરંતુ તે નિઃસંતાન હતો. આચાર્યના ઉપદેશથી જૈન ધર્મ સ્વીકારતાં તેને સંતાનપ્રાપ્તિ થઈ. પુત્રના કાંટિયા નામ પરથી તેના વંશજો એ ઓડકથી ઓળખાયા. રત્નસિંહસૂરિના ઉપદેશથી તેને ઓશવાળ જ્ઞાતિમાં ભેળવવામાં આવ્યો. સં. ૧૧૬૫ માં થયેલા સોમા શેઠનો પરિવાર લીંબડિયા ઓડકથી પ્રસિદ્ધ થયો. સં. ૧૩૩૫ માં સુલતાન અલ્લાઉદ્દીને રણુથંભોરનો નાશ કરવાથી આ વંશના શેઠ ભાણુ ચાંપતેરમાં આવી વસ્યા. આ વંશમાં અમદાવાદમાં થયેલા નગા શેઠ સોનાનો વ્યાપાર કરતા હોવાથી તેઓ સોની ઓડકથી ઓળખાયા. કેટલાક વર્ષો બાદ તેમના વંશજ દેવશી શેઠ ઝવેરાતનો વ્યાપાર કરતા હોવાથી તેના વંશજો ઝવેરી કહેવાયા.

૫૭૫. રત્નસિંહસૂરિના અનુગામી આચાર્ય જયપ્રભસૂરિએ સં. ૧૦૦૭ માં ભિન્નભાવના પરમાર વંશીય રાઉત સોમકરણને તેના પરિવાર સહિત પ્રતિબોધી જૈનધર્મી કર્યો. એના વંશજો વડેરા ગોત્રથી ઓળખાય છે. આ ગોત્ર વિષે આપણે આગળ ઉલ્લેખ કરી ગયા છીએ.

૫૭૬. જયપ્રભસૂરિના અનુગામી આચાર્ય સોમપ્રભસૂરિ થયા, જેમના ઉપદેશથી મંત્રીશ્વર વિમલે આખૂ ઉપર શ્રી આદીશ્વર ભગવાનનો મનોહર જિનપ્રાસાદ બંધાવી તેની ભવ્ય પ્રતિષ્ઠા કરી. વિમલે આરાસણ, કુંભારિયા આદિ ગામોમાં કલાત્મક જિનપ્રાસાદો બંધાવ્યા છે. તેણે આખૂ પાસેના પ્રદેશમાં શ્રદ્ધિનીનાં નામથી શ્રીપુર ગામ વસાવ્યું જે આજે સરોનરાના નામથી વિદ્યમાન છે. એમાં બંધાવેલા મંદિરનાં ખંડિયેરા આજે પણ વિદ્યમાન છે.

સોમપ્રભસૂરિ અને અંચલગચ્છના ૪૫ મા પદ્ધત્ત વીરચંદ્રસૂરિ વચ્ચે સ્નેહભાવ ન હતો. એ અંગે આગળ ઉલ્લેખ થઈ ગયો છે. પદ્માવતીના શબ્દોમાં એ પ્રસંગ આ પ્રમાણે છે :

અથૈકદા તે શ્રી વીરચન્દ્રસૂર્યો વિહરંતો નિજ પરિવારયુતાઃ પ્રહ્લાદનપુરે સમાયાતાઃ । તદા વહુભીશાખાયાઃ સોમપ્રભસૂર્યોઽપિ વિહરંતો નિજ પરિવારયુતા સ્તત્રૈવ સમેતાઃ । શંભેશ્વરગચ્છીયાનાં ચ તત્રૈક ણ્વોપાશ્રયોઽભૂત્ । તત્ત્વમૌ દ્વાવપિ સૂરીંદ્રો નિજ નિજ પરિવારયુતો તત્રૈકસ્મિન્નેવોપાશ્રયે સ્થિતિ ચક્રતુઃ । પંચમાર્ક પ્રભાવતઃ પરસ્પરં વંદન-નિમિત્ત સ્તયોઃ પરિવારે કલહો વ્યભૂવ । ગચ્છશ્રાવકા અપિ દ્વિભાગી ભૂતાઃ પરસ્પરં સ્પર્ધાં ચક્રુઃ । સમુદ્રાખ્યેનૈકેન શ્રેષ્ઠિના ચ શ્રીવીરચન્દ્રસૂર્ય સ્તતો નિજ વાટકે સમાનીતાઃ । પરિવારયુતાશ્ચ તેઽપિ તત્ર ચતુર્માસો સ્થિતાઃ । તત્ત્વસ્તેજ મક્તિમતા શ્રેષ્ઠિના સૂરિભ્ય સ્તેભ્યો રૂપ્યનિર્મિતઃ સુખપાલશ્લઘ્નચામરયુતઃ પ્રાભૃતી કૃતઃ મોહાવિભૂતદષ્ટિરાગતઃ સૂરિ-ભિરપિ તત્પ્રાભૂતં સ્વીકૃતં । તતઃ સમુદ્રશ્રાવકોપરોધ તસ્તે વધ્ધા વીરચન્દ્રસૂર્ય સ્તત્સુખ-પાલસ્થા એવ જિનમંદિરાદિષુ ગમનં ચક્રુઃ । તત્સ્પર્ધયા ચૈકેન સામતાખ્યેન ધનવતાશ્રાવ-કેન સોમપ્રભસૂરિભ્યોઽપિ સ્વર્ણરૂપ્યનિર્મિતઃ સુખપાલશ્લઘ્નચામરયુત સ્તથૈવ પ્રાભૃતીકૃતઃ કાલાનુભાવત સ્તેઽપિ સંયમાચારં વિસ્મૃત્ય સુખપાલસ્થા એવ ગમનાગમનં ચક્રુઃ । એવં ક્રમેણ તયોર્મહતોરપિસૂર્યોઃ પરિવારયતયોઽપ્યાહારાદિશુદ્ધિમગવેષયંતઃ શિથિલાચારં પ્રતિપેદિરે શ્રાવકા અપિ દષ્ટિરાગમોહિતાઃ પરસ્પરં સ્પર્ધયાધાકર્માદિદોષોપતાહારાદિભિ સ્તાન્ પ્રતિલાભયામાસુઃ । એવમેક સામાચારીયુતયોરપિ દ્વયોઃ સૂર્યોઃ પરિવારે ચારિત્ર-શૈથિલ્યં પ્રકટી વ્યભૂવ । પરસ્પરં ચ મહતી સ્પર્ધા સન્જાતા ॥

પૃષ્ઠ. વિમલશાહના નાનગ, લહિર આદિ પૂર્વજો વિષે આપણે ઉલ્લેખ કરી ગયા. એના પિતા વીર પણ ગુજરાતના મહામાત્યપદે હતા. વીરને (૧) નેહ (૨) વિમલ (૩) ચાહિલ એમ ત્રણ પુત્રો હતા, તે પૈકી વિમલ ભારે આહોશ હતા. વિમલની માતાનું નામ વીરમતી હતું. તે મહામાત્ય વીરના બીજ પત્ની હતાં. તેણે સ્વપ્નમાં દેવો દ્વારા મળેલા કમળપત્રે શ્રી વિમલનાથ ભગવાનને પૂજ્યા. ત્યાર પછી કટલેક મહિને તેની કુખે પ્રતાપી બાળક અવતર્યો. સ્વપ્નનુસાર બાળકનું નામ વિમલ રાખવામાં આવ્યું. વિમલ સાત વર્ષનો થયો ત્યારે વીર મંત્રીશ્રેયે પોતાનું આયુ ક્રમ ૭ માસનું બાકી રાખી આસા લઈ સંઘસહિત શત્રુજયની યાત્રા કરી, ઘણું ધન ધર્મકાર્યોમાં ખર્ચ્યું. અંતે સમયે સંથારાદીક્ષા લઈ તેઓ સ્વર્ગે ગયા. તેની પહેલી સ્ત્રીના બંધે પુત્ર દશરથ સંઘ સાથે ઘેર આવ્યા. કુટુંબ-કલેશને કારણે વિમલ બાળ વયમાં પોતાના મામાને ત્યાં વાગડના ગેહડી ગામમાં પોતાની માતા સાથે રહ્યો.

પૃષ્ઠ. વિમલ મહાન લડાઈઓ હતા. અમોઘ બાણવલી તરીકે તે પંકાતો. પુખ્ત વયે તે રાજકારણમાં પણ અને સર્વ પ્રથમ સેનાપતિ બન્યો, અને પાછળથી અસાધારણ રાજસત્તા પ્રાપ્ત કરી. તેની રાજકીય કારકિર્દી અપૂર્વ છે. જીવન સંઘ્યા તેણે ચંદ્રાવતીમાં શાંતિથી વિતાવી.

પૃષ્ઠ. વિમલનું યાદગાર સ્મારક તો વિમલવસહી જ છે. તે વખતે આજુ ઉપરની જમીન બ્રાહ્મણોની માલીકીની હતી, જેઓ ત્યાં જિનમંદિર થાય તેના સખત વિરોધી હતા. વિમલે રાજસત્તાનો ઉપયોગ કર્યો વિના એ જમીન મેળવી. કહેવાય છે કે માત્ર ૧૪૦ ફૂટ લાંબી અને ૯૦ ફૂટ પહોળી જમીનના રૂ. ૬૦૦૦૦) તેણે ખુશી થઈને આપ્યા. એ ઉપર તેણે આરસનું ૫૪ દેવકુલિકાયુક્ત વિશાળ અને ભવ્ય જિનાલય બંધાવ્યું. કાતરણી માટે આ જિનાલય સર્વોત્કૃષ્ટ ગણાય છે. ધરતીકંપને લીધે મંદિરનું શિખર નાનું કરવામાં આવ્યું. આ મંદિર તૈયાર કરવામાં એ સમયે રૂ. ૧૮,૫૩,૦૦,૦૦૦) નો વ્યય થયો હતો.

પૃષ્ઠ. આજુ ઉપરના વિમલવસહીના પ્રતિષ્ઠાપક કોણ ? એ પ્રશ્નનો જવાબ ઇતિહાસકારો જુદી જુદી

રીતે આપે છે. વિદ્વાનોએ આ ચર્ચાને ઉગ્ર બનાવી દીધી છે. અને સૌએ પોતપોતાના ગચ્છાના આચાર્યોનું નામ આગળ ધર્યું છે. આ રીતે જૈન ઇતિહાસમાં આ મુદ્દાએ જુદું જ રૂપ ધારણ કર્યું છે. અંચલ-ગચ્છની માન્યતા પ્રમાણે વક્ષભી શાખાના ૯ મા આચાર્ય સોમપ્રભસૂરિના ઉપદેશથી સં. ૧૦૮૮ માં વિમલવસહીની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી છે. અગરચંદ્ર નાદરાએ ‘શ્રી અર્જુનાચલ પ્રબન્ધ’ નામના લેખમાં ખરતરગચ્છીય વર્ધમાનસૂરિએ એની પ્રતિષ્ઠા કરાવી છે એ મતનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. આ સિવાય સં. ૧૪૦૫ માં રચાયેલો ‘પ્રબન્ધકાશ’, સં. ૧૪૬૬ ની ‘ગુર્વાવલી’ શ્લો. ૫૨, સં. ૧૪૮૦ ના ‘અર્જુનકથા’, શ્લો. ૧૦, સં. ૧૬૬૨ ના ‘ઉપદેશસાર’ વગેરે ગ્રંથોમાં સં. ૧૦૮૮ માં ચાર આચાર્યોની નિશામાં થયેલી વિમલવસહીની પ્રતિષ્ઠાના ઉલ્લેખો મળે છે. કવિ પાદ્મણ કૃત ‘આયુ રાસ’ (સં. ૧૨૮૯)માં પણ એવો જ ઉલ્લેખ છે. જુઓ :

‘ચિહ્નં આચરિએદિં પદ્મદિય બહુ ભાવ ભરતં.’

સં. ૧૪૯૭ ની ‘ઉપદેશ તરંગિણી’માં ધર્મસિંહસૂરિને અને જિતલ્લ્લ્લ કૃત ‘વસ્તુપાલચરિત્ર’, પ્રકાશ ૮ માં રત્નસિંહસૂરિને વિમલવસહીના પ્રતિષ્ઠાપક બતાવ્યા છે. ત્રિપુટી મહારાજ ‘જૈન પરંપરાનો ઇતિહાસ’ ભા. ૨, પૃ. ૨૭૮માં, નાગેન્દ્રગચ્છીય ચીરસૂરિ, વર્ધમાનસૂરિ, રાજગચ્છીય શીલભદ્રસૂરિ, વિદ્યાધર ગચ્છીય ધર્મશોપસૂરિ વગેરે આચાર્યોને વિમલવસહીના પ્રતિષ્ઠાપક આચાર્યો કહે છે.

૫૮૧. ત્રિપુટી મહારાજ વિશેષમાં ઉમેરે છે કે ‘ચાર કુળના આચાર્યો એકત્ર મળીને પ્રતિષ્ઠા વગેરે કરે એ તત્કાલીન સંઘરાદ અને જૈન એકતાનું સૂચક પ્રતીક ગણાય. વિક્રમની બારમી સદીથી નવા મતો નીકળ્યા ત્યારથી આ એકતા જોખમાઈ છે. પરિણામે ચૈત્યવાસી અને ખરતરગચ્છ કે ઉપકેશગચ્છ અને ખરતરગચ્છ એક સાથે બેસીને પ્રતિષ્ઠા આદિ કરે એ અસંભવિત જેવું બની ગયું છે. વિધિચૈત્ય-અવિધિચૈત્યની કલ્પના, ઉદ્યતવિહારની ચર્ચા, અને બીજા ગચ્છમાં કન્યા ન આપવી વગેરેની ભેદનીતિએ આ સંગઠનને તોડી નાખ્યું છે, જે આજ સુધી જોડાયું નથી.’

૫૮૨. વક્ષભીશાખાના ૧૨ મા પદ્મધર ભાનુપ્રભસૂરિનો વિહાર સં. ૧૧૭૯ ના અરસામાં સોપારા-પત્તન તરફ હતો, જ્યાં ઓસસાતીય દાહડ શ્રેણીએ તેમને સત્કારેલા. દાહડની ભાર્યા નેઢીનાં સ્વપ્નનું રહસ્ય-આચાર્યે સમજાવ્યું હતું તે વિષે આપણે જયસિંહસૂરિના સંબંધમાં ઉલ્લેખ કરી ગયા છીએ.

૫૮૩. વક્ષભી શાખાના ૧૩ મા આચાર્ય પુણ્યતિલકસૂરિ પ્રસાવક આચાર્ય થઈ ગયા. એમણે અનેક લોકોને પ્રતિબોધ આપીને જૈન બનાવ્યા છે, તથા બીજાં પણ અનેક ધર્મ-કાર્યો કર્યાં છે, જેની સંક્ષિપ્ત નોંધ પ્રસ્તુત છે.

૫૮૪. પુણ્યતિલકસૂરિએ સં. ૧૨૨૧ માં બેલુપ નગરમાં ડોડિયા જ્ઞાતિના પરમારવંશીય રાઉ સોમિલને પ્રતિબોધી જૈનધર્મ કર્યા. સોમિલ વહાણુવટી હોવાથી તેના વંશજો વાહણી ઓડકથી પ્રસિદ્ધ થયા. આ વંશમાં અનેક પ્રસિદ્ધ પુરુષો થઈ ગયા છે, જેનાં સુકૃત્યો વિષે પાછળથી ઉલ્લેખ કરીશું.

૫૮૫. સં. ૧૨૨૬ માં પુણ્યતિલકસૂરિએ નગરપારકરના વતની ઉદેપાલ નામના ક્ષત્રિયને પ્રતિબોધ આપી જૈન ધર્મ કર્યા. ઉદેપાલના વંશજો બોરીયા ઓડકથી બોળખાય છે. આ વંશમાં દેકાવાડાના રહીશ જગરાજથી લઘુસગતીય શાખા થઈ. આ ગોત્રના વંશજો નાગપૂજક છે.

૫૮૬. સં. ૧૨૪૪ માં પુણ્યતિલકસૂરિએ ચૌહાણ વંશીય રાઉ વણુવીરને પ્રતિબોધી જૈન ધર્મ

કર્યો. રાઉ વણુવીર હસ્તિનુંડનો રાજવી હતો. તેને માલદેવ નામનો કુમાર હતો. કહેવાય છે કે કુમાર માલદેવને આચાર્યે જસલ નામના વંતરની પીડામાંથી મુક્ત કર્યો, આથી તેના વંશજને જસલગોત્રી ઓળખાયા. ગુરુના ઉપદેશથી તેમને ઓશવાળની પંક્તિમાં દાખલ કર્યા. આ વંશમાં ઉંડના રહેવાસી વના શેઠથી લઘુસજનીય શાખા નીકળી.

૫૮૭. શ્રીમાલી જ્ઞાતિના કાત્યાયન ગોત્રીય મુંજ શેઠે ભોરોલ ગામમાં પુણ્યતિલકસૂરિના ઉપદેશથી સં. ૧૨૦૨ માં શિખરઅંધ જિનાલય બંધાવ્યું અને તેની પ્રતિષ્ઠા કરી. મુંજ શેઠે ત્યાં એક વાવ પણ બંધાવી. આચાર્યના ઉપદેશથી તેણે સવા કરોડ દ્રવ્ય ધર્મકાર્યોમાં વાવર્યું. એજ ગોત્રના જુરોલી ગામના રહેવાસી મુંજ નામના શ્રાવકે સં. ૧૨૧૨ માં શ્રી આદીશ્વર ભગવાનની પ્રતિમા ભરાવી. આ બંને એક જ વ્યક્તિ સંભવે છે.

૫૮૮. ભોરોલ પ્રાચીન નગર છે. તેની પશ્ચિમે અઠી માઈલ દૂર રાજમહેલનો ટીંબો છે, ત્યાંથી પ્રાચીન ઇંટો નીકળે છે. ભોરોલથી પૂર્વમાં ગણેશપુરને રસ્તે દોઢ માઈલ દૂર જૂનું દેવતભેડા નામનું તળાવ છે. ત્યાં આજે બાવન દેરીવાળા જિનપ્રાસાદના અવશેષો દૃષ્ટિગોચર થાય છે. તળાવની પાસે જ ‘વાણિયાકેરું ખેતર’ છે ત્યાં અગાઉ વાણિયાવાસ, વાણિયાઓની દુકાનો કે દેરાસરના નિભાવ માટે આપેલું જૈન ખેતર હશે. પિપ્પલક નગર નાશ પામ્યું અને ભોરોલ નગર આબાદ થયું એવા પણ ઉલ્લેખો પ્રાપ્ત થાય છે. તેનું ખીજું નામ ભરલ પણ મળે છે. મુંજ શાહે બંધાવેલું દેરાસર પણ કાળાંતરે નાશ પામ્યું. ભોરોલથી વાયવ્ય ખૂણામાં ૭૨ દેરીઓવાળો અને ૧૪૪૪ થાંભલાવાળો એક જિનપ્રાસાદ હતો તે પણ નાશ પામ્યો. અહીં જમીનમાંથી નકશીદાર પથ્થરો તેમજ થાંભલાઓ નીકળી આવે છે. તેની પાસે મુંજવાવ છે; તેથી આ દેરાસર મુંજ શાહે બંધાવેલું હોય એવું સંભવે છે. ડીસાથી ૨૮ ગાઉ દૂર અને થરાદથી પશ્ચિમોત્તર દિશામાં ૭ ગાઉ દૂર ભોરોલ ગામ આજે તો પ્રાચીન અવશેષોનાં સંગ્રહસ્થાન જેવું જ બની ગયું છે. આ પ્રાચીન નગર સાથે જૈન ઇતિહાસ સંકળાઈ ગયો છે. આ નગરનાં પ્રાચીન નામો પીપલપુર, પીપલ ગ્રામ અને પીપલપુર પદ્મણુ વગેરે હોવાનું જણાય છે. સંભવતઃ પિપ્પલગચ્છ આ નામ ઉપરથી પ્રસિદ્ધ થયો હોય એવું પણ અનુમાન થાય છે.

૫૮૯. પ્રાગ્વાટ જ્ઞાતિના પુષ્પાયન ગોત્રીય ખેતસીએ સં. ૧૨૯૫ માં પાટણમાં ખેતરવસહી નામનું જિનાલય બંધાવી તેમાં પુણ્યતિલકસૂરિના ઉપદેશથી શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવાનની પ્રતિમા પ્રતિષ્ઠિત કરાવી. ખેતસીના પૂર્વજો ભિન્નમાલના વતની હતા. સં. ૧૧૧૧ માં એ નગરનો નાશ થવાથી તેના પૂર્વજ સંધા શેઠ ત્યાંથી નાશી પાટણમાં આવી વસ્યા. ખેતસીના વંશજો પારેખ ઓડકથી પ્રસિદ્ધ થયા.

૫૯૦. વલ્લભી શાખાના ૧૫ મા આચાર્ય સિંહપ્રભસૂરિ થયા. પદ્માવલીમાં જણાવાયું છે કે મહેન્દ્ર-સિંહસૂરિના રૂપચંદ્ર આદિ ૧૩ શિષ્યો હતા પરંતુ ખંભાતના સંઘે તેઓમાંથી કોઈને પણ પાટે બેસાડવાને યોગ્ય જાણ્યો નહિ. વલ્લભીશાખાના અધિપતિ સિંહપ્રભસૂરિને ગાંધારથી ખંભાત તેડાવીને તેમને અંચલગચ્છના પદ્ધતિ બનાવવામાં આવ્યા. એ પછી આ શાખાનો શ્રમણસમુદાય અંચલગચ્છમાં જ ભળી ગયો. જુઓ:

તતશ્ચતુર્માસ્યા અનંતરં વલ્લભીશાખાધીશઃ શ્રી સિંહપ્રભાભિધાઃ સૂરયઃ સ્તંભતીર્થ-
સંઘેન ગાંધારનગરતઃ સમાહૂતાઃ । તતઃ સંઘેન બહૂનાં શ્રાવકાણાં સન્મત્યા તે યુવાનોઽપિ

૫૯૧. ઉપર્યુક્ત પ્રમાણો ઉપરાંત અન્ય પ્રમાણોની ઇતિહાસકારોએ શોધ કરી વક્તબીશાખાના ઇતિહાસ પર વિશેષ પ્રકાશ પાડેલો છે. પદ્માવતીઓ સિવાય, અંધ-પ્રશસ્તિઓમાં, પ્રત-પુષ્પિદાઓમાં, શિલાલેખો કે પ્રતિમાલેખોમાં આ શાખાના ઇતિહાસની વિકીર્ણિત કંડિકાઓ અનુપલબ્ધ હોઈને અંચલ-ગચ્છની આ શાખાને કડીબદ્ધ ઇતિહાસ તો અંધકારમાં જ રહ્યો છે. તેમ છતાં પદ્માવતીઓ અને ભદ્રાચેતા ઉલ્લેખોને આધારે આ શાખાના વિશિષ્ટ પ્રભાવનું અનુમાન તો કરી શકાય જ છે. આ શાખામાં થઈ ગયેલા પ્રભાવક આચાર્યોએ ન માત્ર અંચલગચ્છની—સમગ્ર જૈનશાસનની પ્રભાવતા કરી છે. આવી જ નાની મોટી બીજી પણ શાખાઓ એક વખત જૈનશાસનનો ઉદ્યોત કરતી વિદ્યમાન હશે અને કાલના અવિરત પ્રવાહમાં વિતીન થઈ ગઈ હશે, જેના અવશેષો પણ ઇતિહાસને પાને નોંધાયા વિનાના જ રહી ગયા હોય તો કોને ખબર છે!!

www.umaragyanbhandar.com

પૂર્વ જીવન

૫૯૨. મરુપ્રદેશ અંતર્ગત ડોડ નામનાં ગામમાં વસતા શ્રીમાલી જ્ઞાતીય શ્રેષ્ઠી જિનદેવ શ્રાવકનાં ઘરે, તેની પત્ની જિનમતીની કુક્ષિથી સં. ૧૨૮૩ માં અચલકુમાર નામનો પુત્ર અવતર્યો, જે પાછળથી અજિતસિંહસૂરિનાં નામે જૈન દતિહાસમાં સુપ્રસિદ્ધ થયો. મેરુતુંગસૂરિના નામે પ્રસિદ્ધ થયેલી પદ્માવલીમાં બાળકનું નામ સારંગ તથા તેની માતાનું નામ જિનદેવી દર્શાવ્યાં છે :

શ્રી અજિતસિંહસૂરયઃ । તદુદંતશ્ચૈવ ॥ ડોડાલ્યેગ્રામે જિનદેવાંભિઘઃ શ્રીમાલીજ્ઞાતીય
एको भाविकः श्रमणोपासकोन्यवसत् । तस्य च जिनदेव्यभ्यधाना शीलाद्यनेकगुणालंकृता
भार्या सीत् । तयोः १२८३ संवत्सरे सारंगाख्यः पुत्रो जातः ।

મેરુતુંગસૂરિ કૃત લઘુશતપદીની પ્રશસ્તિમાં માતાનું નામ જિનમતી છે. અન્ય ગ્રંથકારો પણ એ નામનું જ સમર્થન કરે છે.

૫૯૩. કવિવર કાન્હ ગચ્છનાયક ગુરુ રાસમાં અજિતસિંહસૂરિનાં પૂર્વજીવનનો પરિચય કરાવતાં વર્ણવે છે :

તસ પય કમલાવર કમલ, ભાતિર્ઘ ભવિય પાણ્થામુંઃ
કરઉ અજિતસિંહસૂરિ, ગુરો જિણિ જગિ જીતઉ કામુ. ૭૧
ડોડ ગામિ જિનદેવ કુલે, જિનમત સુય સુકુમાલુઃ
જયઉ બાર તિયાસિયએ, અકુમિ સસિ સમ ભાલુ. ૭૨

૫૯૪. ભાવસાગરસૂરિ ગુર્વાવલીમાં અજિતસિંહસૂરિનાં માતાપિતાનું તથા તેમનાં મૂળ નામનું સૂચન આ પ્રમાણે કરે છે :

તો ડોડ ગામ નયરં પત્તા ગુરુણો તત્થ સિરિવંસેઃ
જિણુદેવો વસઈ વરો જિણુમઈ ભજ્જમ સુઓ અયલો. ૫૩

૫૯૫. પદ્માવલીમાંથી વિશેષ વૃત્તાંત મળે છે કે જિનદેવ અને જિનમતી જૈન ધર્મમાં દૃઢ શ્રદ્ધા ધરાવતાં હતાં. એક વખત તેઓ પોતાના બાળક સાથે તીર્થયાત્રાએ નિકળ્યાં. શત્રુંજય, ગિરનાર, આબૂ આદિ તીર્થોની યાત્રા કરતાં અનુક્રમે તેઓ યાત્રાર્થે ખંભાત નગરમાં આવ્યાં. દૈવયોગે પતિ-પત્ની જવર વ્યાધિથી ત્યાંજ મૃત્યુ પામ્યાં. આથી ખંભાતના સઘે તેમનાં નિરાધાર થયેલા સાત વર્ષના બાળકને ત્યાં પધારેલા વડલબી શાખાના ગુણુપ્રભસૂરિને સુપ્રત કર્યો. ગુરુના સહવાસથી બાળક ગુણુવાન થયો. સં. ૧૨૯૧ માં તેને દીક્ષા આપી તેનું અજિતસિંહમુનિ નામ રાખવામાં આવ્યું. જુઓ:

તૌ દંપતી જૈનધર્મ દૃઢમાનસાવેકદા સારંગસહિતા તીર્થયાત્રાર્થ પ્રસ્થિતૌ । શત્રુંજયો અર્બુદાદિ તીર્થયાત્રાં કુર્વાણો ક્રમેણ સ્તંભનપાર્શ્વપ્રભોર્દર્શનાર્થ સ્તંભતીર્થે પ્રાપ્તૌ । દૈવયોગેન તત્ર તૌ દ્વાવપિ દંપતી જ્વરાક્રાંતૌ તત્ર પંચત્વં પ્રાપ્તૌ । તતો નિરાધાર સ્તયોઃ સારંગાભિઘઃ સ બાલઃ સપ્તવર્ષિક સ્તત્રા ગતાનાં વહ્નભીશાશ્વાયાઃ શ્રી ગુણપ્રભસૂરીણાં સન્ધેન સમર્પિતઃ । તતઃ સ સારંગોઽપિ ગુરુણાં સમીપે વસન્ વિનયાદિ ગુણૈઃ સંપન્નોઽભૂત્ । તતો ગુરુભિઃ ૧૨૯૧ સંવત્સરે તસ્મૈ સારંગાય દીક્ષાં દત્વા તસ્યાઽન્નિતસિંહ इत्यभिधानં કૃતં ।

૫૮૬. અન્ય ગ્રંથકારો ઉક્ત પ્રસંગ નોંધતા નથી. ભાવસાગરસૂત્રકૃત ગુર્વાવલીમાં માત્ર આટલો જ ઉલ્લેખ છે :

ગહિજીણું વય ભારં નામ અન્નિયસિંહ ખુદુ ઉમુમણી,
સિરિ ગુરુણો વય વિહિરિય થંભણુ નયરમ્મિ સંપત્તા. ૫૪

૫૮૭. મુનિ લાખાકૃત ગુરુપદ્માવલીમાં એમનો દીક્ષા સંવત ૧૨૯૨ માં દર્શાવેલ છે, કિન્તુ અન્ય પ્રમાણોને આધારે દીક્ષા-સંવત ૧૨૯૧ જ વધુ સ્વીકાર્ય છે. નાદટાણના સંપ્રદાની અજ્ઞાત કર્તૃક પદ્માવલીમાં પણ દીક્ષાનું એજ વર્ષ અભિપ્રેત છે.

૫૮૮. બીજી મહત્ત્વની વાત એ છે કે પદ્માવલીમાં અન્નિતસિંહસૂરિને વલ્લભી શાખાના ગુણપ્રભસૂરિના શિષ્ય દર્શાવાયા છે. અન્ય પ્રમાણોને આધારે તેઓ મહેન્દ્રસિંહસૂરિના જ શિષ્ય સંભવે છે. સિંહપ્રભસૂરિના સંબંધમાં આ વિષયની સપ્રમાણ ચર્ચા આપણે કરી ગયા છીએ. આપણે જોયું કે પૂરોગામી તથા અનુગામી પદ્ધતિના ગુરુબંધુઓ હતા, તેમજ બન્ને મહેન્દ્રસિંહસૂરિના શિષ્યો હતા, અને બન્નેએ એક જ વર્ષમાં દીક્ષા અંગીકાર કરેલી; એટલે આ વિષયનાં અનુપંગમાં પુનર્લેખન અહીં અપ્રસ્તુત છે.

શ્રમણ જીવન

૫૮૯. પદ્માવલીમાં અન્નિતસિંહસૂરિનું શ્રમણ જીવન ચૈત્યવાસી જેવું વર્ણવવામાં આવ્યું છે. તેમાં જણાવાયું છે કે તેઓ સિંહપ્રભસૂરિ સાથે ચૈત્યવાસ સ્વીકારીને પાટણમાં જ રહ્યા. ત્યાં વસતા સાલવીઓ તેમની ભક્તિ કરવા લાગ્યા. સિંહપ્રભસૂરિનાં સ્વર્ગગમન બાદ અન્નિતસિંહમુનિને સુરિપદ આપીને પાટણના સંઘે તેમને અંચલગચ્છાધીશ બનાવ્યા. અન્ય પ્રમાણોને આધારે અન્નિતસિંહસૂરિનો પદમહોત્સવ સં. ૧૩૧૪ માં અણહિલપુર પાટણમાં ધામધૂમથી ઉજવાયો. કવિવર કાન્હ ગચ્છનાયક ગુરુરાસમાં નોંધે છે :—

સંજમસિરિ એકાણુઉએ, પરિણી જેણુ કુમારિઃ
તેર ચઉદોત્તરઠ આયરિઉ, અણહિલપુરિ અવધારિ. ૭૩

૬૦૦. ભાવસાગરસૂરિ ગુર્વાવલીમાં અન્નિતસિંહસૂરિનાં શ્રમણ જીવન વિષે નોંધે છે :—

તપ્પટ્ટિ અન્નિયસિંહો સૂરીસર રાયહંસ અવયારો,
સંઘેણુ ઉચ્છવેણુય સંકવિઓ ગચ્છ પઠ્ઠ ભારો. ૫૯
બારસ તિરીએ જમ્મણુ એગુણુ જુજીએય ગિણુએ ચરણુ,
તેરસ ચઉદસ વરસે સત્થે સિરિ સૂરિ ગણુ ભારો. ૬૦

૬૦૧. અન્નિતસિંહસૂરિ પદ્ધતિ થયા તે વખતે અંચલગચ્છની સ્થિતિ વિશેષ નબળી હતી. એમના પૂરોગામી પદ્ધતિનાં થયેલા અકાળ અવસાનથી આ ગચ્છને ધણું જ સહન કરવું પડ્યું હશે એ સ્વાભાવિક છે. કિન્તુ એમનાં મૃત્યુ પછી ત્રણેક વર્ષો બાદ એમના અનુગામી પદ્ધતિ અન્નિતસિંહસૂરિને સં. ૧૩૧૬ માં બલોરના સંઘે પદ્મનાયક બનાવ્યા. એ પ્રસંગ તો આ ગચ્છના ઇતિહાસમાં અસાધારણ જ ગણાય.

ક્રમે અંચલગચ્છનો પાટ સતત ત્રણ વર્ષ જેટલા લાંબા સમય સુધી ખાતી રહે એ હકીકત આ ગચ્છની અનૈક્યતા જ સૂચવે છે. ગચ્છની સ્થાપના થયા પછી આવો પ્રસંગ પહેલી જ વાર આવ્યો. એ પછી પણ આવો પ્રસંગ નોંધાયો નથી. પ્રભાવક આચાર્ય વિના આ ગચ્છનું સંગઠન નબળું પડી ગયું હતું એ એક ઐતિહાસિક હકીકત છે. વિક્રમની ચૌદમી સદીમાં આ ગચ્છનો જ નહીં, પ્રત્યેક ગચ્છનો પ્રભાવ નામશેષ થઈ ગયો હતો, જેને માટે ભારતની અસ્થિર રાજકીય પરિસ્થિતિ બહુધા જવાબદાર છે. મુસલમાનોના ધર્મઝનૂની હલ્લાઓ અને તેમના અત્યાચારોએ આ દેશના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ ઉપર ભારે વિપરિત અસર કરી છે. અંચલગચ્છ એમાંથી મુક્ત રહી શકે એમ નહોતું. સામાજિક સ્થિતિ તો એથી પણ વધારે વળુસેલી હતી. અનેક જાતિઓએ એ વખતે સિંધ અને રાજસ્થાનથી સ્થળાંતર કરી કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર અને ગુજરાતને પોતાનું વતન બનાવ્યું. આ વિષય પર હવે પછી વિચારણા કરીશું.

૧૦૨. કવિવર કાન્હ ગચ્છનાયક ગુરુરાસમાં અજિતસિંહનાં સં. ૧૩૧૬ માં જાસોરમાં ઉજવાયેલા ગચ્છનાયક પદ મહોત્સવ વિષે નોંધે છે : ‘ગચ્છનાયક જગદગિરિપુરે સોજોતરઈ પ્રસિદ્ધુ.’ મુનિ લાખા ગુરુ પદ્માવલીમાં એ જ વર્ષનો ઉલ્લેખ કરી સ્થળ તરીકે જાવાલિપુરનું સૂચન કરે છે. જાસોરનું પ્રાચીન નામ જાવાલિપુર મળે છે. મુનિ લાખા જાવાલિપુરની સાથે સુવર્ણગિરિનો પણ નિર્દેશ કરે છે. સુવર્ણગિરિતીર્થ જાવાલિપુરની તદ્દન પાસે જ આવેલું છે. ગુરુ પદ્માવલીની સમગ્ર નોંધ આ પ્રમાણે છે :

છટ્ટા ગણધર શ્રી અજિતસિંહસૂરિ । ડોડગ્રામ । જિનદેવ શ્રેષ્ઠિ પિતા । જિનમતિ માતા । સંવત્ ૧૨૮૩ જન્મ । સંવત્ ૧૨૯૨ વર્ષે દીક્ષા । સવત્ ૧૩૧૪ આચાર્યપદ । શ્રી પત્ને । સંવત્ ૧૩૧૬ વર્ષે ગચ્છેશપદ જાવાલપુરે । સ્વર્ણગિરૌ । સંવત્ ૧૩૩૯ વર્ષે નિર્વાણ । સર્વાયુ વર્ષ ૫૬ ।

૧૦૩. અજિતસિંહસૂરિએ પદ્ધર થયા પછી આ ગચ્છનાં સંગઠનને સુદૃઢ બનાવવા ભારે જહેમત લીધી એ વાત આ ગચ્છના ઇતિહાસમાં અવિસ્મરણીય રહેશે. એમણે આ ગચ્છનું સુકાન ધણી જ સારી રીતે સંભાળ્યું એ વાતની પ્રતીતિ એમણે સં. ૧૩૩૯ માં એક જ મુહૂર્તમાં પોતાના પંદર શિષ્યોને આચાર્યપદ પ્રદાન કર્યું એ હકીકત ઉપરથી જ મળી રહે છે. આ હકીકતનો નિર્દેશ કવિવર કાન્હ ગચ્છનાયક ગુરુરાસમાં સક્ષેપમાં આ પ્રમાણે કરે છે : ‘ઉગણ ચ્યાત્રઈ સમ્મિ ગિયઉ, જીણિ પનર પય કિદુ.’ મેરુતુંગસૂરિ કૃત લઘુશતપદીની પ્રશસ્તિમાંથી પણ આ અંગેનો ઉલ્લેખ મળી રહે છે : **આચાર્યા દીનિ ચ મહોત્સવેન પંચદશપદાનિ સ્થાપિતાનિ ।** એકી સાથે પંદર શિષ્યોને આચાર્યપદ પ્રદાન કરતી વખતે સંઘે ભવ્ય મહોત્સવ ઉજવ્યો અને બધે આનંદનું વાતાવરણ પ્રસર્યું; એ પ્રસંગ તે વખતે ખરેખર, પ્રેરણાદાયક બન્યો હશે. ડૉ. જહોન્નેસ કલાટે પણ તેમણે લખેલી અંચલગચ્છની પદ્માવલીમાં આ પ્રસંગની નોંધ લીધી છે. મેરુતુંગસૂરિના નામે પ્રસિદ્ધ થયેલી પદ્માવલીમાં અજિતસિંહસૂરિએ પોતાના પંદર શિષ્યોને ઉપાધ્યાય પદ આપ્યાનો ઉલ્લેખ છે તે ઉક્ત પ્રમાણોને આધારે નિરાધાર ફરે છે. આ પદ્માવલીમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે અજિતસિંહસૂરિ વિહરતા જાસોરનગરમાં પધાર્યા. સંઘે મોંટા આડંબરપૂર્વક તેમનો પ્રવેશમહોત્સવ ઉજવ્યો. સં. ૧૩૧૬ માં સંઘે તેમને ગચ્છેશપદ આપ્યું અને સંઘના આગ્રહથી ત્યાં ચાતુર્માસ કરીને પાછા તેઓ પાટણમાં પધાર્યા, અને ત્યાં તેમણે પોતાના પંદર શિષ્યોને ઉપાધ્યાય પદે સ્થાપ્યાં :-

અથ તતો વિહત્યેકદા તે શ્રી અજિતસિંહાચાર્યા જ્ઞાલોર નગરે તત્રત્ય સંઘાહૂતાઃ સમાયાતાઃ । સંઘેનાપિ મહતાડંબરેણ તેષાં પ્રવેશમહોત્સવો વિહિતઃ । તત સ્તેભ્યઃ સંઘેન

ગચ્છેશવરં ૧૩૨૬ સંવત્સરે તત્ર દ્વાલોરનગરે દત્તં । સંગ્રામહત સ્તત્ર ચતુર્માસીં વિધાય પુન
સ્તે પત્તને સમાયાતાઃ તત્રૈકદા તે નિજ પંચદશશિષ્યેભ્ય ઉપાધ્યાયગદાનિ સમર્પયામાસુઃ ।

૬૦૪. મેરુતુંગસૂરિના નામે પ્રસિદ્ધ ધ્યેશ્વી પદ્માવલીમાં અજિતસિંહસૂરિએ શિથિલાચાર-ચૈત્યવાસ સ્વીકાર્યો એવું વિધાન છે, તે તદ્દન અસ્વીકાર્ય છે. હકીકતમાં અજિતસિંહસૂરિ ઉગ્ર તપસ્વી હતા. તેમણે હટ્ટ-અકુમતી ખૂબ જ તપસ્યાઓ કરી હતી. મેરુતુંગસૂરિ કૃત લઘુશતપદીની પ્રશસ્તિમાંથી એમનાં તપસ્વી હવનનાં પ્રમાણો મળી રહે છે. એમને ચૈત્યવાસી કહેવા એ એમનાં વિશુદ્ધ સુવિદિત શ્રમણહવનને ભારે અન્યાય કરનાર વિધાન ગણાશે. કવિચક્રવર્તિ જ્યૈષ્ઠ્યશરસૂરિએ અજિતસિંહસૂરિને ‘ઉપદેશ ચિન્તામણિ’. ની ગ્રંથ પ્રશસ્તિમાં ‘ગુણુખિધ’ કહ્યા છે તે જ એમના સુવિદિત-આચારનું યદ્યર્થ વર્ણન છે : રેજે જગત્યજિતસિંહગુર્મુણાદિધઃ ।

૬૦૫. ઉક્ત પદ્માવલીમાં એમનું મહા શિથિલાચારી તરીકે નિરૂપણ કરતો એક પ્રસંગ પણ ઠાળી દેવામાં આવ્યો છે ! પદ્માવલીનાં વર્ણવેલામાં આવેલો આખો પ્રસંગ આ પ્રમાણે છે : અજિતસિંહસૂરિના ઉપદેશથી પૂરણચંદ નામના ધનાઢ્ય સાત્તવીએ શત્રુજયનો તીર્થસંઘ કાઢ્યો. સંઘપતિના અત્યંત આગ્રહથી આચાર્ય સંઘની સાથે સોનાડુપાથી મુશોભિત પાલખીમાં બેસીને આડંબરથી ચાલ્યા. તેમનાં મસ્તક પર લાલરંગનાં રેશમી કાપડનું મનોહર ભરતકામચાળું હવ ધારણ કરવામાં આવ્યું હતું. બન્ને આબુએ શ્વેત ચામડો લહરી રહ્યાં હતાં. સંઘની મોખરે પચીસ હડીદારો અને હથિયારબંધ સુભટો ચાલતા હતા. શ્રાવક-શ્રાવિકાના સમુદાયો આચાર્યને જયનાદથી વધાવતા હતા. આચાર્યે એક હજાર ટંકનાં મૂલ્યનું ઉચ્ચ પ્રકારનું જરિયન કાપડ શરીર પર ધારણ કર્યું હતું. તેમનાં આડંબર અને વ્યક્તિત્વથી અંબઘડીને રસ્તામાં મળતાં લોહો તેમને રાજ કે રાજકુમાર માનીને નમસ્કાર કરતાં હતાં, ચરણે ઢળતાં હતાં. પાંચસો માણસોનો આ સંઘ આવી રીતે ગ્રામાનુગ્રામ પગલ નાખતો આગળ વધી રહ્યો હતો. માર્ગમાં સોનપુર ગામ આવ્યું. ગામની પાદરે તળાવ કિનારે તંબુઓ તાણી સંઘે પગલ નાખ્યો. સમરસિંહ ચાલડો એ ગામનો અધિપતિ હતો, તે પોતાના બેસો સાગ્રીતો સાથે લૂંટફાટનો ધંધો કરતો. રાતના સમરસિંહે સંઘને ઘેરી લઈ બધું જ લૂટી લીધું. આચાર્યનાં હવ, ચામર, પાલખી આદિ પણ લૂટારાઓના હાથમાં આવી ગયાં. આથી આચાર્યને ક્રોધ ચઢ્યો. ગચ્છાધિષ્ઠાધિદા મહાકાલીદેવીનું સ્મરણ કરી સ્તંભનમંત્ર-વિધાના પ્રયોગથી તેમણે સમરસિંહને બેસો મુશટો સહિત સ્તંભી રાખ્યો, આખી રાત એમ એવી રીતે જ વ્યતીત થઈ. પ્રભાતે ગામના લોકોને કાને લાત જતાં તેઓ સમરસિંહને જોવા આવ્યા. પોતાના રાત્રને તથા બેસો સુભટોને પથ્થરની મૂર્તિની જેમ નિશ્ચય જોઈ તેમનાં હૃદયમાં અનુકંપા થઈ. સમરસિંહની માતાને રૂદન આવી ગયું. તેણે આચાર્યને આહુત્યપૂર્વક ચિન્તિત કરીને સમરસિંહને મુક્ત કરવા વિનવ્યા. આચાર્યે હવહિંસા અને અનાચાર ન કરવાનું વચન માગ્યું. તેની માતાએ તે સ્વીકારતાં આચાર્યે મંત્ર શક્તિથી સમરસિંહને સ્તંભનમુક્ત કર્યો. સૌ આચાર્યને પગે પજા અને તેમનો ઉપદેશ ગ્રહણ કરી જૈન ધર્માનુયાયી થયા. એ પછી સમરસિંહે જૈન ધર્મનું ચૂસ્ત રીતે પાલન કર્યું.

૬૦૬. વિદ્ધ વિમુક્ત ધ્યેશ્વા સંઘે આનંદપૂર્વક ત્યાંથી પ્રયાણ કર્યું. કેટલાક દિવસો બાદ સૌ શત્રુજય પહોંચ્યા. સંઘે ત્યાં આઠ દિવસ વસવાટ કર્યો. એ દરમિયાન ધર્મધાર્યો કરીને સંઘ પાછો વળ્યો. આચાર્ય પણ સાથે જ રહ્યા. પાટણના સંઘે આડંબરપૂર્વક તેમનો પ્રવેશમહોત્સવ કર્યો.

૬૦૭. મેરુતુંગસૂરિના નામે પ્રસિદ્ધ ધ્યેશ્વી પદ્માવલીમાં આ આખો પ્રસંગ આ પ્રમાણે છે :—

તતઃ ક્રમેણાધીતશાસ્ત્રા સ્તે શ્રી અજિતસિંહયતયોઽપિ પત્તને સમાયાતાઃ । તત્ર

तेऽपि चैत्यवासं विधाय श्री सिंहप्रभसूरिभिः सहस्थिताः । तत्र निवासिनः सर्वेऽपि तंतुवायका स्तेषामतीव भक्तिं चक्रुः । तत्र क्रमेण श्री सिंहप्रभसूरीणां स्वर्गगमनानंतरं ते श्री अजितसिंहयतयः सूरिपदार्पणपूर्वकं स्तैस्तंतुवायकादि श्राव्यै स्तेषां पट्टे स्थापिताः । अथैकदा पूरणचन्द्राभिधेनैकेन धनवता तत्रत्य तंतुवायकेन तेषामुपदेशतः संघसहित श्री शत्रुंजयतीर्थयात्राकरणार्थं मनोरथं कृतः । ततः स्तत् प्रार्थनया श्री अजितसिंहसूरयोऽपि तेन संघेन सह महताडंबरैः स्वर्णमिश्रितं रूप्यं निर्मितसुखपालस्था उपरि ध्रियमाणं सुपरिकर्मितरक्त कौशेयच्छत्राः पार्श्वद्वयोश्चामरैर्वीज्यमाना अग्रचलद्वंद्वरादि पंचद्विशति सशस्त्र सुभटयुताः श्रावक श्राविकागणैर्जयजयारवेर्वर्ध्याप्यमानाः सौवर्णतानपरिकर्मित-सहस्रटंकमूल्योपेतं श्वेतोत्तरपटाच्छादितं देहाश्चेलुः । तेषामत्यंतं लावण्योपेतं राकाचंद्र-निभं मुखं दृष्ट्वा सर्वे जनाः पथि स्वचेतसि चमत्कृता स्तंकमपि भूपभूपकुमारं वा मन्यमाना नमस्कार परायणा जाताः । अन्य दर्शनीया अपि तन्मुखमुद्रां विलोक्य तत्तेजसा हृदि चित्रिता स्तत्पादयोः पेतुः । एवं पंचशतजनोपेतः स संघः क्रमेण चलन् ग्रामानु-ग्राममुल्लंघयन् सोनपुराख्य ग्रामाद्बहिः सरस्तटेपटकुटीरेषु स्थितः । अथ तस्य ग्राम-स्याधिपतिः समरसिंहाख्यश्चापोत्कट क्षत्रियवंशोद्भव आसीत् । स च स्वभावतः स्वकूरः स्वपूर्वजानुसारेण स्वकीयं शस्त्रोपेतं द्विशतभटोपेतः सर्वदा पथिकादीनां वधनादि विधाय तेषां द्रव्यादि लुटनं करोति । अथ तेन स्वसुभटं मुखतोऽस्य संघस्य तत्रागमनं ज्ञातं । तद् ज्ञात्वा व्याघ्रइव कूरः समरसिंहो दुष्टः स्वसैन्यं मेलयित्वा सरस्तटे रात्रौ समायातः तदा शस्त्रोपेतान् सर्वानपि सुभटान् दृष्ट्वा भीताः संघजना मौनमेवाधाय स्थिताः । ततः स्तैः सुभटैः संघजनानां वस्त्राभूषणद्रव्यादि सर्वमपि सुखेनैव लुटितं । गुरुणां चापि सुख-पालच्छत्रचामरादि सर्वस्वं तैः गृहीतं । एवं विधं तेषामनाचारं विलोक्य कुधैर्गुरुभिः स्तदैव गच्छाधिष्ठायिकाया महाकालीदेव्याः स्मरणं विधाय स्तंभनभंत्रप्रयोगेण समरसिंह सहिताः सर्वेऽपि सुभटा स्तत्रैव सरस्तटे स्तंभिताः । ततोऽपीभूता स्ते सर्वेऽपि ततः पादमण्युत्पाटयितुमसमर्था जाताः । एवं प्रभाते जाते तान् सर्वानप्यश्मघटितानि वनि-श्चलान् विलोक्य विस्मयं प्राप्ताः संघलोका स्तथैव तत्रस्थ निजाभरणादि वस्तूनि गृहीत्वा तान् निश्चलान् नृपसुभटान् यष्टिमुष्टिपादप्रहारादिभिर्भृशं कुट्टयामासुः । ततो गुरवस्तान् संघलोकान् तदातदनाचरणतो निवारयामासुः । अथ निकटस्थ सोनपुर लोका पनं वृत्तांतं विज्ञाय तदाश्चर्यं विलोकनार्थं तत्र सरस्तटे समागताः । तत्र निज भूपादि सकल सुभटानश्मनिर्मितानिवनिश्चलान् दुःखतश्च पूत्कारान् कुर्वतो दृष्ट्वा सर्वेषां हृदये-ष्वनुकंपा संजाता । इतोऽथ तस्य समरसिंहस्य माता तं वृत्तांतं विज्ञाय द्रुतं कुटुम्बयुता तत्र समागत्य करुणस्वेरण रुदनं कर्तुं लग्ना । तदा गुरुभिः स्तस्त्या प्रोक्तं भौ सुलोचने चेत्वं जीवहिंसां त्यक्त्वा जैनधर्मं स्वीकरोषि तदाहमेषां सर्वेषां मोचनं करोमि । ततः स्तयापि गुरुणां पादयोः प्रणम्य तत्स्वीकृतं । ततो दयान्वितैर्गुरुभिरपि जलमात्रयित्वा तच्छटातेभ्यः सर्वेभ्यो दत्ताः । तत्कालमेव सर्वा मुत्कली भूय गुरुपादयोः प्रणताः । तत्प्रभृति च समरसिंहोऽपि सकुटुम्बो गुरुणां वचनैर्जीवहिंसाजनलुटनाद्यनाचारान् परित्यज्य जैनधर्मं स्वीचकार । ततः प्रमुदितः संघोऽपि प्रयाणं विधाय गुरुयुतः शत्रुंजयतीर्थे प्राप्तः । तत्राष्टदिनावधि प्रभुपूजादिधर्मकार्याणि कृत्वा पश्चाद्वलित्वा स संघा गुरवोऽपि पत्तने पुनः संप्राप्ताः ।

૬૦૮. મેરુતુંગસૂરિના નામે ચળવેલી પદ્માવલીમાં વર્ણવેલો ઉપરનો પ્રસંગ આન્ત છે. કોઈક ગેરસમજૂતિથી જ આખો પ્રસંગ વિકૃત રીતે આવેખી દેવામાં આવ્યો છે. મોતપુર એજ મોતગિરિ અથવા તો મુળગિરિ. ગ્વાલિપુર - આજના ગ્વાલોર-ની પાસે આવેલું એ પ્રસિદ્ધ તીર્થ હતું. ત્યાંનો રાજ સમરસિંહ અજિતસિંહસૂરિના ઉપદેશથી જૈન ધર્માનુયાયી થયેલો. એ અંગેનો પ્રસંગ હવે વિચારીશું.

સમરસિંહ નૃપતિને પ્રતિબોધ.

૬૦૯. મેરુતુંગસૂરિ રચિત લઘુશતપદીની પ્રશસ્તિ પરથી અજિતસિંહસૂરિએ ગ્વાલોરના રાજ સમરસિંહને પ્રતિબોધ આપી જૈન ધર્માનુયાયી કર્યો એ વિષેનો ઐતિહાસિક પ્રસંગ ગ્વાળી શકાય છે. અન્ય પ્રમાણુ પ્રથોમાંથી આ ઘટના સંબંધક ઉલ્લેખો પણ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે.

૬૧૦ અજિતસિંહસૂરિ ગ્વાલોરમાં હતા તે વખતે અનેક ગામોના સથો એમને પ્રસંગોપાત વંદન કરવા આરના. એ બધાથે સથો ગ્વાલોરના રાજ સમરસિંહને ભેટાણું ધરવાનું પણ જૂઠતા નહીં. આવું ઘણીવાર થતાં રાજ્યએ આ આજ્ઞતમાં પૃચ્છા કરી. એના જવાબમાં આવ્યું કે ગ્વાલોરમાં શિરાજતા અજિતસિંહસૂરિને વંદન કરવા આવતા અનેક ગામોના સથો રાજદરબારમાં નજરાણું ધરી ગય છે. આચાર્યની છટ્ટ-અક્રમ વગેરે ઉચ્ચ તપશ્ચર્યાની વાત પણ રાજ્યને જાણુતામાં આવી. આથી રાજ સમરસિંહ અજિતસિંહસૂરિને વંદન કરવા ઉપાશ્રયે આવ્યો. આચાર્યની ધર્મદેશના સાંભળી તે અત્યંત પ્રભાવિત થયો. તેમના ઉપદેશનું શ્રવણ કરી, પ્રતિબોધ પામી, રાજ્યએ પોતાના રાજ્યમાં અમારિ-પડની ઉદ્ધોપણુ કરાવી. અજિતસિંહસૂરિના પ્રભાવથી રાજ્યએ જૈન ધર્મનો પણ સ્વીકાર કર્યો. રાજ્યએ જૈનધર્મ અંગીકાર કરતાં, તેની પ્રજાએ પણ જૈનધર્મ પરત્વે આદર દર્શાવ્યો. ખીજ પણ અનેક લોકોએ જૈનધર્મનો સ્વીકાર કર્યો. મેરુતુંગસૂરિ લઘુશતપદીની પ્રશસ્તિમાં નોંધે છે કે ‘રાજ જૈનધર્મી થવાથી તેની પ્રજા પણ એ ધર્મનો આચાર પાળવા લાગી, તેથી આજ દિવસ સુધી શાણુ વગેરે ગામો ધર્મક્ષેત્ર કહેવાય છે.’

૬૧૧. મેરુતુંગસૂરિના શબ્દોમાં જ આ પ્રસંગ નોંધવા જેવો છે :

તતઃ શ્રી અજિતસિંહસૂરયઃ જાવાલિપુરે યદ્વન્દનાર્થમાગચ્છદ્ધિરપૂર્વાપૂર્વેઃ શ્રાવકસંઘેઃ પ્રાશ્નતેષુ ક્રિયમાણેષુ કિમિ(મે)તદિતિપૃચ્છતે(તા)રાઝલ સમરસિંહેન પટ્ટાષ્ટમવિકૃતિ ત્યાગાદિ ઘોરં યત્તપઃ શ્રુત્વાનંતુમાગચ્છતા પ્રવુધ્ધેન સ્વદેશે સત્ત્વમાત્રામારિઃ કારિતા । આચાર્યાદોનિ ચ મહોત્સવેન પંચદશપદાનિ સ્થાપિતાનિ । તતશ્ચ રાજ્ઞિ ધર્મિષ્ઠે સર્વવર્ણાનાં ગલિતાંભોવ્યાપારે નમસ્કાર સ્મરણાદિધર્મકૃત્યે પ્રવર્તત્વાત્ શાણાદિ ગ્રામા ધર્મક્ષેત્રાણી-ત્યાગ્યાપિ પ્રસિધ્ધા इति ।

૬૧૨. ઉપર્યુક્ત ઐતિહાસિક પ્રમાણથી એ પણ સિદ્ધ થાય છે કે રાજ સમરસિંહે જ મહોત્સવ-પૂર્વક અજિતસિંહસૂરિના પંદર શિષ્યોને આચાર્યપદ અપાવ્યું. અજિતસિંહસૂરિના પદ્ધર પદ મહોત્સવમાં પણ રાજ્યનો આગળ પડતો હિસ્સો હોય એ વાત પણ સંભવિત છે, કેમકે તેઓ સં. ૧૩૧૬ માં ગ્વાલોરમાં જ પદ્ધર પદસ્થિત થયા.

૬૧૩. આ બધા પ્રસંગો પરથી રાજ સમરસિંહ પર અજિતસિંહસૂરિના અસાધારણ પ્રભાવનો આપણને પરિચય મળી રહે છે. તે વખતનો રાજકીય ઇતિહાસ જોતાં જણાય છે કે ગ્વાલોર આવડાઓના નહીં પણ ચૌહાણોના અધિકારમાં હતું. વસ્તુપાલ ચરિત્ર, પ્રતાપ ૨, સ્ત્રો. ૭૪-૭૫ માં આ પ્રમાણુ વર્ણન છે :—

इतो मरुस्थली भालस्थली तिलकसंनिभे ।
जावालिनगरे स्वर्णगिरि शृङ्गार कारिणि ॥ ७४ ॥
राज्ञः समरसिंहस्य पुत्र क्षात्रवताग्रणीः ।
श्रीमानुदयसिंहोऽस्ति प्रथितः पृथिवीपतिः ॥ ७५ ॥

૬૧૪. આ ઉપરથી નક્કી કરી શકાય છે કે વસ્તુપાલ-તેજપાલના વખતમાં મારવાડના ભૂપાલ સમાન અને સુવર્ણગિરિના શણગાર જેવા જવાલિનગરમાં રાજા સમરસિંહનો પુત્ર ક્ષાત્રવતાગ્રણી ઉદય-સિંહ નામનો પ્રસિદ્ધ રાજા હતો.

૬૧૫. સમરસિંહના સંબંધમાં બીજાં એવો ઉલ્લેખ મળે છે કે સં. ૧૨૪૨ માં આ દેશના ચૌહાણ રાજા સમરસિંહદેવનો આદેશ લઈ ભંડારી પાસુના પુત્ર ભંડારી યશોવીરે કુમારપાત્ર રાજ્યએ સં. ૧૨૨૧માં સુવર્ણગિરિ ઉપર બંધાવેલ શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવાનના જિનાલયનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો : સંવત્ ૧૨૪૨ વર્ષે **एतद्देशाधिप चाहमान कुलतिलक महाराजश्री समरसिंहदेवादेशेन भां पासुपुत्र भां यशोवीरेण समुद्धूते...**આ હકીકત જાણેરતા તોપખાનાના મંડપની ગેલેરીમાંથી મળી આવેલા સંસ્કૃત શિલાલેખમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે.

૬૧૬. વિક્રમની તેરમી સદીની શરૂઆતમાં જ્યારે નાડોલના ચૌહાણ રાજા આલ્હણના પુત્ર કીર્તિ-પાલે પહેલવહેલો જાણેરનો કબ્જો લીધો ત્યારથી જાણેરમાં ચૌહાણોનું રાજ્ય સ્થપાણું. કીર્તિપાલનો પુત્ર સમરસિંહ જાણેરમાં એક પ્રતાપી રાજા થઈ ગયો. કહે છે કે સુવર્ણગિરિના પ્રાચીન કિલ્લાનો સમરસિંહે પુનરુદ્ધાર કરાવ્યો તેથી એ અને એના વંશજો સોનગિરા ચૌહાણ કહેવાણા.

૬૧૭. આદિનાથમંડલ પ્રશસ્તિના ઉલ્લેખ પરથી જાણી શકાય છે કે સમરસિંહના વખતમાં સં. ૧૨૩૯ માં શ્રી શ્રીમાલ શ્રેષ્ઠી યશોદેવના પુત્ર શ્રેષ્ઠી યશોવીર શ્રાવકે જાણેરના શ્રી આદિનાથના મંદિરનો મંડપ કરાવ્યો હતો કે જે મંડપ શિલ્પકળાનો એક અદ્ભૂત નમૂનો હોઈ દેશપરદેશના સેંકડો પ્રેક્ષકોને પોતાની તરફ આકર્ષતો હતો.

દાનપત્રોમાં પણ સમરસિંહના નામનો ઉલ્લેખ મળે છે: ...**महाराजश्री समरसिंह देवकल्याण विजयराज्ये तत्पादपद्मोपजीविनि निजप्रौढिमातिरेकः तिरस्कृतः सकलपित्वाहिकामण्डल तस्कर व्यतिकरे राज्यचिन्तके जोजल राजपुत्रे.....**

૬૧૮. સમરસિંહનો પુત્ર ઉદયસિંહ અને ઉદયસિંહનો પુત્ર ચાચિગદેવ, આ બંને પિતા પુત્ર જાણેરના નામાંકિત રાજા થઈ ગયા છે. ચાચિગદેવના વખતમાં લખાએલા અનેક શિલાલેખો મળી આવે છે. આખૂ ઉપર મંત્રી તેજપાલે કરાવેલ ‘લૂણસિંહ વસતિ’ નામના નેમિનાથ ચૈત્યની પ્રતિષ્ઠાના અવસરે ચંદ્રાવતી, નાડોલ અને જવાલિપુર એમ ત્રણ મોટા મંડલેશ્વર રાજ્યો ત્યાં એકઠા થયાનો વસ્તુપાલ ચરિત્રમાં એના કર્તા જિનહર્ષગણિએ ઉલ્લેખ કર્યો છે:

श्रीं जावालिपुरस्वामी नङ्गलनगरेश्वरः ।
चन्द्रावतीपुरीस्वामी त्रयोऽमी मण्डलेश्वरा ॥

૬૧૯. કલ્યાણવિજયજી ‘જૈનતીર્થ સુવર્ણગિરિ’ નામના લેખ, ‘જૈન’ શબ્દ. અંક પૃ. ૪૧-૫૫, માં જવાલિપુરના રાજા ઉદયસિંહ ચૌહાણ, ચંદ્રાવતીના રાજા ધારાવર્ધના પુત્ર સોમસિંહ-જેનો આજુના

લેખોમાં સોમદેવના નામથી ઉલ્લેખ છે, અને નાટોલના રાજા ધર્મદેવે મોરબુ કે એના પુત્રને ઉક્ત ત્રણે મંડલેશ્વરોમાં ગણાવે છે. અને તે જ પ્રસંગે સોમન શરધારના અનાદેશ 'સુવર્ણવર્ણ' નેના જગ-વિખ્યાત ચૈત્યમાં મોટી ૧૮ જૂઠાં અનાવનાર મંત્રી રોણીની પત્ની 'સુતુપાલ' ને 'સુતિ' કરી છે, તે યશોવીર પણ આ ઉલ્લેખોના જ મંત્રી હોય. જે અમાન હોવા સાથે નાની વિદ્યાન પણ હોય એમ કલ્યાણવિજયજી વિશેષમાં ઉમેરે છે. ઉક્ત ચૈત્યની પ્રતિષ્ઠા સં. ૧૨૮૭ ના દાયકા સુધી કે તે પહેલાં થઈ હોઈને સમરસિંહની સિદ્ધાન્તના નકારી શકાત એમ નથી, કેમકે અજિતસિંહસૂરિ સાથે સમરસિંહના સમાગમ અંગે અનેક પ્રમાણો ઉપલબ્ધ અને છે, જે વિષે આપણે આગળ ઉલ્લેખ કરી ગયા. અજિત-સિંહસૂરિને સં. ૧૩૧૪ માં આચાર્યપદ મળ્યું. એ પછી જ સંજીવ રીતે સમરસિંહ એમના સમાગમમાં આવ્યો હશે, એમનું સ્વર્ગગમન સં. ૧૩૩૬ માં થયું હોઈને જાતજાતે કારણ મળે છે કે સમરસિંહ સં. ૧૩૧૪ થી ૧૩૩૬ ની વચ્ચેના કાળે પણ સમયે વિદ્યમાન હશે. જે આ સ્વીકાર્ય હોય તો કલ્યાણવિજયજીની ઉપર્યુક્ત વાત અસ્વીકાર્ય હશે છે. સકલ છે કે આખૂતી ઉક્ત પ્રતિષ્ઠા વખતે સમરસિંહ જ ઉપસ્થિત રહ્યો હોય.

૬૨૦. સમરસિંહના પૌત્ર ચાવિગદેવ પછી એનો પુત્ર સામન્તસિંહ અને તે પછી કાન્હડદેવ જલોરના રાજા થયા. કાન્હડદેવ તથા તેના પુત્ર ધીરમદેવના વખતમાં જલોર ઉપર અક્ષાઉદ્દીન ખીસજીનો અધિકાર થયો. એ પછી જલોર અને પાંચલપુરમાં સોદાની કુટુંબની રાજવંશના સ્થાપક.

૬૨૧. સમરસિંહ સાથેના અજિતસિંહસૂરિના સમાગમ અને સમરસિંહના રાજકીય સ્થાન કે ઇતિર આનુવંશિક આવ્યો વિષે આપણે થોડાક વિસ્તારથી વિચારણા કરી ગયા. તે અગાઉ જલોર સાથેના અંચલગચ્છના સંબંધ અંગે પણ આપણે ઉલ્લેખ કરી ગયા હતા. સમરસિંહ જેવા સમર્થ રાજવીને જૈનધર્માનુયાયી અનાવનાર અજિતસિંહસૂરિ માટે આપણને અદ્ભુત થાય એ સ્વાભાવિક જ છે. એની પર્યાદમાં આચાર્ય ખૂબ જ સન્માન પામ્યા હશે. તેઓ જ્યારે જૈનધર્મના ઉદાત્ત સિદ્ધાંતો વ્યાખ્યાનમાં સંલગ્નાવતા હશે ત્યારે એ નૃપતિનું હૈયું આનંદથી પુલકિત થઈ જતું હશે. ડૉ. કલાટ જેવા વિદ્વાને પણ સમર-સિંહે અજિતસિંહસૂરિના ઉપદેશથી જૈનધર્મસ્વીકાર્યો એ વાતની, એમણે લખેલી પદ્માવલીમાં ખાસ નોંધ લીધી છે: Ajitasinha-Suri, son of Jinadeva Setha and Jinadevi in Dodagrama- (Mer. and Sat. Koka-grama), born Samvat 1283, diksha 1291, acharya 1314 in Anahila-pura, gachchha-nayak 1316 in Jalora, Converted the king Samarasinha of Suvarna nagari (inscr. Samvat 1342 and 44, Kielhorn, ante, Vol. XVI. pp. 345-55; Vol. XX p. 137; Jain inscr. J. A. S. B. Vol. 55- Part I p. 47) and gave the acharya padam to 15 pupils. + 1339 56 years old.

૬૨૨. ભીમથી માણેકે ગુરુપદ્માવલીમાં નોંધ્યું છે તે થોડું જ છે કે અજિતસિંહસૂરિએ સુવર્ણ-નગરીના સ્વામી સમરસિંહ રાજાને પ્રતિષ્ઠાધીને દેશમાં થતી છવહિંસા અંધ કરાવી એટલે ત્યાંના લોકો પરમાર્હત કુમારપાળના સમયને સંજારવા લાગ્યા. ખરેખર, નૃપતિ સમરસિંહનો અજિતસિંહસૂરિ સાથેનો સંબંધ, હેમચંદ્રાચાર્ય સાથેના કુમારપાળ રાજાના સંબંધની ત્યાગ તાજ કરાવે એવો જ ગૌરવાન્વિત હતો. અંચલગચ્છના આ યદારથી પદ્મધરની ઉજ્જવળ કારકિર્દી ઉપર એમના સમરસિંહ પરના પ્રભાવે કળશ

ચણવ્યો છે, કેમકે એ દ્વારા જ જૈનધર્મના ઉદાત્ત સિદ્ધાંતોનો તેની પ્રજામાં સર્વિશેષ પ્રચાર થઈ શક્યો, તેમ જ રાજ્ય-ફરમાન દ્વારા અમારિ-પડાની ઉદ્ધોષણા કરાવવાનું કાર્ય પણ શક્ય બની શક્યું.

જૈન તીર્થ સુવર્ણગિરિ અને જવાલિપુર

૧૨૩. પ્રાચીન ચૈત્યવંદનો, સ્તોત્રો, દ્વાત્રિંશિકાઓમાં એક અથવા બીજા નામથી સુવર્ણગિરિ તીર્થના ઉલ્લેખો મળી રહે છે. આખૂના ‘લૂણિગવસહિ’ ચૈત્યની પરિક્રમાની ૩૮ મી દેવકુલિકાના સં. ૧૨૯૬ ના શિલાલેખમાંથી આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ મળે છે: જાવાલિપુરે શ્રી સૌવર્ણગિરૌ શ્રી પાર્શ્વનાથ જગત્યાં અષ્ટાપદ મધ્યે ચત્તકદ્વયં ચ । આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે સુવર્ણગિરિતીર્થ જવાલિપુરની પાસે હતું.

૧૨૪. જલોરના તોપખાનામાંથી મળી આવતા એક શિલાલેખમાંથી પણ એ માન્યતાને પુષ્ટિ આપનાર પ્રમાણો મળી રહે છે : સંવત્ ૧૨૨૧ શ્રી જાવાલિપુરીય કાઞ્ચનગિરિગઢસ્યોપરિ... । આ લેખમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે સં. ૧૨૨૧ માં જવાલિપુરના કાંચનગિરિગઢ ઉપર હેમચંદ્રાચાર્ય પ્રતિભોધિત ગૂર્જરાધીશ્વર ચૌલુક્ય મહારાજા કુમારપાલદેવે ‘કુમારવિહાર’ નામનું શ્રી પાર્શ્વનાથભગવાનનું ચૈત્ય કરાવ્યું, ઈત્યાદિ.

૧૨૫. મુનિ લાખા કૃત ગુરુપદ્માવલીમાં પણ અજિતસિંહસૂરિનું ગચ્છેશપદ ‘જાવાલપુરે સ્વર્ણગિરૌ’ માં થયું એ અંગેનો ઉલ્લેખ આપણે જોઈ ગયા. મેરુતુંગસૂરિકૃત લઘુશતપદીની પ્રશસ્તિમાં પણ રાજા સમરસિંહને જવાલિપુરનો રાજા કહ્યો છે એ બાબત આનુષંગિક પ્રસંગો સાથે પણ આપણે થોડાક વિસ્તારથી જોઈ ગયા.

૧૨૬. ફાર્જિસ રાસમાલાના ગુજરાતી ભાષાંતરકાર દી. બા. રણછોડભાઈ જવાલપુરને આજનું જળપુર હોવાનું માને છે, કેટલાક ગ્રંથકારો સિરાહી રાજ્યમાં આવેલા જવાલને પણ ઓળખાવે છે. પરંતુ ઉપર્યુક્ત પ્રમાણોને આધારે આ બંને મત કોઈ રીતે ગ્રાહ્ય થઈ શકે તેમ નથી. વસ્તુપાલ ચરિત્રના ઉલ્લેખથી આ વાત સિદ્ધ થાય છે કે જવાલિપુર મારવાડ અંતર્ગત હતું અને તે ચૌહાણ રાજા ઉદયસિંહની રાજધાનીનું શહેર હતું. જવાલિપુર એ આજનું જલોર અને તેની પાસેનો સુવર્ણગિરિ તે આજનું સોવનગઢ પર્વત. આ વાતની પ્રતીતિ કરાવતા જલોરના અનેક શિલાલેખો મોજુદ છે જેમાં જવાલિપુરનો ઉલ્લેખ છે.

૧૨૭. મેરુતુંગસૂરિ ‘વિચારશ્રેણિ’માં રાજા નાહડના રાજ્યકાલનું વર્ણન કરતાં લખે છે કે નાહડ રાજાના વખતમાં નવાણું લાખ રૂપિયાની મિલકત ધરાવનારાઓને પણ જ્યાં રહેવાનું સ્થાન નહોતું મળતું એવા જલોરની પાસેના સુવર્ણગિરિ પર્વતના શિખર ઉપર ‘યક્ષવસતિ’ નામનો મહાવીરસ્વામીનો મહા પ્રાસાદ તૈયાર થયો. મહેન્દ્રસિંહસૂરિકૃત ‘અષ્ટોતરી’ ગાથા ૮૬-૮૭ માં જલોર અને સુવર્ણગિરિનું સુંદર વર્ણન છે.

૧૨૮. સં. ૧૬૫૨ માં રચાયેલી ‘જલોરનગર પંચ જિનાલય ચૈત્ય પરિપાટી’માં કવિ નગાગણિ નોંધે છે કે લક્ષ્મીના ભંડાર જેવું જલોરનગર સોવનગિરિની પાસે શાબી રહ્યું છે.

૧૨૯. સોવનગિરિનાં મંદિરોના પ્રતિમાલેખોથી એ પણ જાણી શકાય છે કે જલોરનગરના સુવર્ણગિરિગઢ ઉપર સં. ૧૬૮૩ માં રાજા ગજસિંહજીના શાસનતત્કાલમાં મુહણાત મંત્રી જયમલે પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

૬૩૦. ઉપર્યુક્ત બધાં પ્રમાણોથી આ વાત નિર્વિવાદપણે સિદ્ધ થાય છે જ્ઞવાલિપુર એ જ આજનું જ્ઞલોર અને તે જોની તલાટીમાં વસેલું છે એ સુવર્ણગિરિ એ જ આજનું સોવનગઢ. આટલું નક્કી કર્યો પછી એ જાણવું પણ જરૂરી છે કે સુવર્ણગિરિની જૈનતીર્થ તરીકે ક્યારથી પ્રસિદ્ધિ થઈ. સુવર્ણગિરિ ઉપર પ્રાચીનકાલમાં જે દેહરું હતું તેનું નામ ‘યક્ષવસહિ’ હતું, અને તે વિક્રમાદિત્યની ચોથી પેઢીએ થયેલ નાહડ રાગ્નના વખતમાં બન્યું હતું. નાહડનો રાજ્યસમય ‘વિચાર શ્રેણિ’માં મેરુતુંગસૂરિના કથનાનુસાર વિક્રમ સંવત ૧૨૬ થી ૧૩૫ સુધીનો છે. આ રીતે આ ચૈત્યનો સ્થાપનાકાલ પણ એ વચ્ચેનું કોઈ પણ વર્ષ હશે. આ ઉપરથી એમ પણ અનુમાન થાય છે કે વિક્રમ સંવત પૂર્વે પણ આ તીર્થની પ્રસિદ્ધિ હોવી જોઈએ.

૬૩૧. સુવર્ણગિરિનાં જિનાલયોની વિગતો કલ્યાણવિજયજીએ ‘જૈનતીર્થ સુવર્ણગિરિ’ એ નામના પોતાના મનનીય લેખમાં વિસ્તારથી પ્રમાણો સહિત આપી છે. આ પ્રાચીન તીર્થના ઇતિહાસની સાથે જ્ઞવાલિપુરનો ઇતિહાસ પણ આ લેખમાં વણી લેવામાં આવ્યો છે, જે ખૂબ જ માહિતીપૂર્ણ છે. જ્ઞવાલિપુર માટે તેઓ જણાવે છે કે-પાલીતાણા, જૂનાગઢ કે આબૂ શહેર જેવા વિના અનુક્રમે શત્રુંજય, ગિરનાર કે આબૂ તીર્થની યાત્રા થઈ શકે, પરંતુ જ્ઞવાલિપુરમાં પગ મૂક્યા વિના સોવનગઢની યાત્રા થવી અસંભવિત છે. એવી જ રીતે બન્નેનો ઇતિહાસ પણ એકબીજાની સાથે ધનિષ્ઠ સંબંધ ધરાવે છે, માનો કે તાણાવાણાની જેમ જ ગૂંથાઈ ગયો છે.

૬૩૨. જ્ઞવાલિપુર ક્યારે અને કોણે વસાવ્યું એ હકીકત હજી અધારામાં જ છે. વિક્રમની પ્રથમ સહસ્ત્રાબ્દી પછી અહીંના રાજવંશોનો ઝાંખો ઇતિહાસ મળી આવે છે. બારમી સદીના પરમારોના તામ્રપત્રો પરથી તેમજ તેરમી સદીના ચૌહાણોના શાસન સમયના ઉત્કૃષ્ટિત લેખો પરથી જણાઈ આવે છે કે જ્ઞવાલિપુર અને તેની આસપાસનો પ્રદેશ ‘પિલ્વાહિકા મંડલ’ના નામથી ઓળખાતો હતો. સં. ૧૧૬૫ના વૈશાખ સુદી ૧૫ ગુરુવારને દિવસે લખાયેલા ‘કાસથા’ ગામના દાનપત્રમાં જણાવ્યા પ્રમાણે જ્ઞલોરમાં પરમારોનું રાજ્ય ‘વાક્ષપતિરાજ’ પરમારથી શરૂ થયું હતું, (૧) વાક્ષપતિરાજ, (૨) ચન્દનરાજ, (૩) દેવરાજ, (૪) અપરાજિત, (૫) વિજ્ઞલ અને (૬) તિલ્લેવ આ ક્રમથી તેમાં જ્ઞલોરના પરમારોની વંશાવલી આપેલી છે. સં. ૧૧૭૪ના ત્યાંના શિલાલેખમાં પણ એ જ વંશાવલી છે, પણ તેમાં વિજ્ઞલ પછી ધારાવર્ષ નામ આપેલું છે, અને ધારાવર્ષનો પુત્ર તથા ઉત્તરાધિકારી વીસલ જણાવ્યો છે. પરમાર વંશ પછી ચૌહાણ વંશનું જ્ઞલોર પર આધિપત્ય રહ્યું, જે વિષે આપણે સમરસિંહના સંબંધમાં ઉલ્લેખ કરી ગયા. એ પછીનો રાજકીય ઇતિહાસ કલ્યાણવિજયજીએ ઉક્ત લેખમાં વિસ્તારથી આપ્યો છે. મુસલમાનોના હુમલાઓએ એક વખતના સુપ્રસિદ્ધ તીર્થ સુવર્ણગિરિ અને એક વખતે અપૂર્વ જાહેજલાલીને શિખરે પહોંચેલા જ્ઞવાલિપુર-જ્ઞલોરને પારાવાર નુકશાન પહોંચાડ્યું. આજે એના તેજવંતા ભૂતકાળની કોઈ સમૃદ્ધિ દેખાતી નથી.

૬૩૩. આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે પ્રાચીન અવશેષો પણ મરિજદના આકારમાં ફેરવી દેવામાં આવ્યા છે! અહીં શહેરના મધ્ય ભાગમાં ‘જૂનાં તોપખાના’નાં નામે ઓળખાતી એક મરિજદ છે. એમાં પ્રવેશતાં આવન જિનાલયવાળા વિશાળ મંદિરનો ખ્યાલ આવે છે. તેમાંની સફેદ પથ્થરની દેરીઓ, કોરણીવાળા પથ્થરો અને શિલાલેખવાળા સ્તંભો, મહેરાઓ, દેરીઓ અને ભીંતોમાંથી મળી આવેલા શિલાલેખોથી સ્પષ્ટ થાય છે કે આ મરિજદ જૈન મંદિરોના પથ્થરોથી બંધાવેલી છે. ડૉ. ભાંડારકરનું

મંતવ્ય છે કે આ કબર ઓછામાં ઓછા ચાર દેવાલયોની સામગ્રીથી બનાવવામાં આવી છે; જેમાંનું એક તો સિંધુરાજેશ્વર નામનું હિન્દુ મંદિર છે. અને બીજા ત્રણ, આદિનાથ, પાર્શ્વનાથ અને મહાવીર સ્વામી નામનાં જૈન મંદિરો છે, જેમાંનું પાર્શ્વનાથનું મંદિર તો હિસ્સા ઉપર હતું !

ભટેવા પાર્શ્વનાથ

૬૩૪. અજિતસિંહસૂરિના સમયમાં ચાણુરમા નગર ભગવાન પાર્શ્વનાથનાં તીર્થ તરીકે સુપ્રસિદ્ધ થયું. ભટેવા પાર્શ્વનાથનાં જિનાલયની પ્રતિષ્ઠા સં. ૧૩૩૫ માં અજિતસિંહસૂરિના ઉપદેશથી થઈ. આ તીર્થના પ્રતિષ્ઠાપક તરીકે અજિતસિંહસૂરિનું નામ ચિરસ્મરણીય રહેશે. પદ્ધતિ તરીકેની એમની કારકિર્દીમાં એમનું આ કાર્ય વિશેષ ઉલ્લેખનીય બની રહે છે. એ દ્વારા એમની અધુમુખી પ્રતિભાની પણ આપણને ઝાંખી થાય છે.

૬૩૫. ઉક્ત જિનાલયની પ્રતિષ્ઠા અજિતસિંહસૂરિએ કરી એ પછી ભગવાન પાર્શ્વનાથનાં અગણિત નામોમાં ભટેવા પાર્શ્વનાથનાં નામનો ઉમેરો થયો. ચાણુરમા પણ ભટેવા પાર્શ્વનાથનાં તીર્થ તરીકે જ ઓળખાવા લાગ્યું. પ્રાચીન તીર્થમાળાઓમાં પણ એનો ખાસ ઉલ્લેખ થવા લાગ્યો. પં. ચારિત્રસાગરના શિષ્ય પં. કલ્યાણસાગરે રચેલ ‘પાર્શ્વનાથ ચૈત્ય પરિપાટી’, ઉપા. મેઘવિજયે સં. ૧૭૨૧ માં રચેલ ‘પાર્શ્વનાથ નામમાળા’, વિનયકુશળના શિષ્ય શાંતિકુશળે સં. ૧૬૬૭ માં રચેલું ‘ગોડીપાર્શ્વનાથ સ્તવન’ આદિ અનેક તીર્થમાળાઓમાંથી આ તીર્થનો નામોદ્લેખ પ્રાપ્ત થાય છે, જે આ તીર્થની ખ્યાતિ દર્શાવે છે.

૬૩૬. ચાણુરમા કેટલું પ્રાચીન હશે તે પ્રમાણભૂત રીતે કહી શકાતું નથી. ‘વીશા શ્રીમાલી જ્ઞાતિના એક પ્રાચીન કુલની વંશાવલી’માં આ નગરનો ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થાય છે, તે ઉપરથી કહી શકાય છે કે ચાણુરમા વિક્રમના ૧૪ મા સત્તક પહેલાં બંધાયું હશે. વહીવંચાની ઉક્ત વહીમાં આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે :
પૂર્વિ વર્ધમાનમહાઈ જયલા ઉચલી ચાહળસાર્મિ વાસ્તવ્યઃ સાસરામાંહી તવ શ્રી મદ્દેવા શ્રી પાર્શ્વનાથ ચૈત્યં કારાવિતં સં. ૧૨૨૧ વર્ષે અંચલગચ્છે શ્રી અજિતસિંહસૂરિનામુપદેશેન પ્રતિષ્ઠિતમ્ ॥

૬૩૭. ચારેક શતાબ્દી પૂર્વે લખાયેલી વહી ઉપરથી જાણી શકાય છે કે શ્રીમાળી જ્ઞાતીય, વૃદ્ધ સામ્જનિક વર્ધમાનના ભાઈ જયતાએ ઉચાળો ભરી પોતાના સસરાનાં ગામ ચાણુરમામાં નિવાસ કર્યો. ત્યાં તેણે સં. ૧૩૩૫ માં શ્રી ભટેવા પાર્શ્વનાથનું મંદિર બંધાવ્યું અને અંચલગચ્છીય આચાર્ય અજિતસિંહસૂરિના ઉપદેશથી તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

૬૩૮. ડૉ. ભોગીલાલ જ. સાંડેલરા ‘પાટણના જૈન ઇતિહાસની કેટલીક સામગ્રી’ એ નામના લેખમાં ઉક્ત વહીના ઉલ્લેખ સંબંધમાં નોંધે છે કે ચાણુરમા સંબંધી આ જૂતામાં જૂનો ઉલ્લેખ છે. ‘રાસમાળા’માં એક સ્થળે વસ્તુપાલના વૃત્તાંતના સંદર્ભમાં આવતા ‘ચન્દ્રોન્માનપુર’ને ચાણુરમા તરીકે ઓળખાવ્યું છે, તે અચોળ નથી. ચન્દ્રોન્માનપુર એ હારીજ પાસેનું હાલનું ચંદ્રમાણા છે. પ્રસ્તુત વંશાવલીમાં ચાણુરમામાં ભટેવા પાર્શ્વનાથનું મંદિર બંધાવ્યાનું લખ્યું છે.

૬૩૯. આ તીર્થનું નામ ભટેવા પાર્શ્વનાથ કેમ પડ્યું એ સંબંધી ઉક્ત પ્રમાણમાંથી કંઈ ખુલાસો મળતો નથી. આ નામ પડવા બાબત અનેક આખ્યાયિકાઓ પ્રચલિત છે. ‘પ્રગટ પ્રભાવી પાર્શ્વનાથ’ નામનાં પુસ્તકમાંથી નિમ્નલિખિત પ્રસંગ જાણવા મળે છે.

૬૪૦. કોઈ શેઠને એવો નિયમ હતો કે જિનપૂજન કર્યો વિના જમવું નહીં. કોઈ પ્રસંગે દેશા-

ટનમાં તેને ત્રણ દિવસ સુધી દેવપૂજનનો યોગ પ્રાપ્ત ન થતાં તેને અદ્ભુતો તપ થયો. પાંચ સાત ગાઉમાં કોઈ પણ ગામ ન હોવાથી તે ભટેવા ગામમાં આવ્યો. ત્યાં તત્કાલમાંથી હાણુ મારી લઈ પ્રતિમા બનાવી. તે સૂઝાયા પછી પોતાની પાસે અષ્ટ દ્રવ્ય રાખ્યાં હતાં તેના વડે પૂજન કરી અત્યંત ભાવના ભાવી. એની હૃદયપૂર્વકની ભાવનાથી તે ખેતરનો યક્ષ પ્રકટ થયો. અને તેણે શેફને કહ્યું કે—‘તારી ભાવનાથી હું પ્રસન્ન થયો છું, જેથી આ તે બનાવેલી પ્રતિમા વજ્રમય થશે.’ આ સાંભળી શેફે એને કહ્યું કે—‘તે પ્રતિમા માટે દેરાસર કરાવવું જોઈએ, પણ મારી પાસે ધન નથી.’ યક્ષે કહ્યું—‘આજે આ ખેતર તું લે. કાલે સવારે આવીશ ત્યારે તને ધણું ધન મળશે.’ બીજે દિવસે યક્ષનાં જણાવ્યા પ્રમાણે જ થયું. શેફની ભક્તિના પ્રતાપે ત્યાં ધણું જ ધન પ્રકટ થયું, જેના વડે તેણે ભટેવામાં દેરાસર બંધાવી પ્રતિમા પધરાવ્યાં. તેનું નામ ભગતિયા પાર્શ્વનાથ રાખ્યું. કળક્રમે આ તીર્થ ભટેવા પાર્શ્વનાથ તરીકે ખ્યાતિ પામ્યું.

૬૪૧. ભટેવા પાર્શ્વનાથનાં નામ સંબંધે સં. ૧૭૭૦ માં ભાવરત્નસૂરિએ રચેલ ‘ભટેવા પાર્શ્વનાથ ઉત્પત્તિ સ્તવન’માં આ મંદિર વિષેની બીજી એક આખ્યાયિકા સંગ્રહિત છે, અને કતાં સ્વયં કહે છે કે, તે આખ્યાયિકા પણ પ્રાચીન સ્તવનમાંથી તેમણે ઉદ્ધારી છે. એ સ્તવનનો ઐતિહાસિક સાર પણ અહીં વિવક્ષિત છે.

૬૪૨. ઇડર પાસે ભટુઆર ગામમાં સુરચંદ નામે ગરીબ વણિક વસતો હતો. કોઈ પુણ્ય નિમિત્તથી તેનાં ઘરમાંથી શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવાનની પ્રતિમા નીકળી આવી, ત્યારથી તે સંપન્ન અને સુખી થયો. એ હકીકત ઇડરના રાજાએ જાણી અને એ પ્રતિમાની માગણી કરી. સુરચંદ શેફે એ પ્રતિમા ન આપતાં ગામનાં ગોંદરે જમીનમાં ભંડારી દીધી. રાજાએ તેનું ઘર લૂંટી લીધું. ચંદ્રાવતી—ચાણુસ્થામાં વસતા રવિચંદ નામના શ્રાવકને એ પ્રતિમાની ભાળ મળતાં તે લઈ આવ્યો અને તેણે ચાણુસ્થામાં એક મંદિર બંધાવી સં. ૧૫૩૫ ની અખાત્રીજે એ મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

૬૪૩. ઉપર્યુક્ત વંશાવલી અને સ્તવનના ઉલ્લેખો આપણી ઐતિહાસિક વિગતને પૂરક બને છે. ભટુઆર ગામમાંથી મળેલી પ્રતિમાને કારણે ‘ભટેવા’ નામ પડ્યું એવો ખુલાસો આપણને સ્તવનમાંથી મળી રહે છે અને તેને વંશાવલીની હકીકતો પુષ્ટિ આપતાં તે સ્વીકાર્ય બને છે. આથી ભગતિયા પાર્શ્વનાથમાંથી ભટેવા પાર્શ્વનાથ નામ પ્રચલિત થયું એ કલ્પના નિરાધાર ફરે છે. જ્યારે સં. ૧૩૩૫ માં આ ગામમાં મંદિર બંધાયું એવી વંશાવલીની હકીકત વિશ્વસનીય ફરે છે, કેમકે તેના પ્રતિષ્ઠાપક આચાર્ય અજિતસિંહસૂરિનું આચાર્યપદનું વર્ષ સં. ૧૩૧૪ અને સ્વર્ગગમનનું વર્ષ સં. ૧૩૩૯ છે. આથી સ્તવનમાં આપેલું સં. ૧૫૩૫ નું પ્રતિષ્ઠાનું વર્ષ કાંતો છૂણોંદારનું હોય કે એ સ્તવન લખનાર લહિયાની ભૂલથી ૧૩૩૫ ને બદલે ૧૫૩૫ લખાઈ ગયું હોય.

૬૪૪. ‘ભટેવા પાર્શ્વનાથ ઉત્પત્તિ સ્તવન’માં ભાવરત્નસૂરિએ શ્રાવકોનાં નામો સુરચંદ અને રવિચંદ આપ્યાં છે, જ્યારે ‘વીસા શ્રીમાત્રી જ્ઞાતિનાં એક પ્રાચીન કુલની વંશાવલી’માં વર્ધમાનશાહના ભાઈ જયનાનાં નામોનો ઉલ્લેખ છે. આ બંને વિધાનોમાંથી એકને સ્વીકારતા પહેલાં અન્ય પ્રમાણોની આવશ્યકતા રહે છે. સ્તવનોનાં વર્ણનોને બહુધા કોટકથાનો આધાર હોય છે એ હકીકતના સંદર્ભમાં વંશાવલીની હકીકતો વધારે પ્રમાણુભૂત હોય એમ કહી શકાય.

૬૪૫. બીજી હકીકત કે એમ પણ માનવાને કારણ મળે છે કે ભટેવા નામનું ગામ મારવાડમાં પાલી પાસે આવેલું છે. ત્યાંના વર્તમાનો ઉચાળો ભરીને આ તરફ આવ્યા ત્યારે આ મૂર્તિ સાથે લેતા

આબ્યા. અને મંદિર બંધાવીને તેનું નામ 'ભટેવા પાર્શ્વનાથ' રાખ્યું હોય, જુઓ 'જૈનતીર્થ' ભા. ૧, પૃ. ૫૪. આ કથનને જનશ્રુતિ સિવાય ખીન્ન કશાએ પ્રમાણુનો આધાર મળતો નથી. આવી ખીજ વાતો પણ 'ભટેવા' નામ અંગે સાંભળવા મળે છે.

૬૪૬. ચાણુસ્મા ગામમાં ભટેવા પાર્શ્વનાથ ભગવાનનું એ મંદિર આજે પણ વિદ્યમાન છે. તેનું દ્વાર ઉત્તર દિશામાં છે. તેમાં મૂળનાયકની પ્રતિમા વેળુની બનાવેલી હોય એવી રંગરચના લાગે છે. આથી પણ ખાતરી થાય છે કે, આ મંદિર ઘણું પ્રાચીન છે. સં. ૧૮૭૨ માં આ જિનાલયનો જીર્ણોદ્ધાર થયો છે. જૈનો આ સ્થાનને તીર્થરૂપે માને છે. તહેવારોમાં ત્યાં મેળો પણ ભરાય છે. અંચલગચ્છના ઇતિહાસમાં આ તીર્થનો ઇતિહાસ આવશ્યક સ્થાન ધરાવે છે કેમકે આ ગચ્છના પદ્ધર અજિતસિંહસૂરિ આ તીર્થના પ્રતિષ્ઠાપક આચાર્ય હતા.

માણિક્યસૂરિ અને એમની કૃતિ શકુનસારોદ્ધાર

૬૪૭. અજિતસિંહસૂરિના શિષ્ય માણિક્યસૂરિએ સં. ૧૩૩૮ નાં વર્ષમાં પૂર્ણિમાને દિવસે અગિયાર પ્રકરણમાં ૫૦૮ શ્લોક પરિભાણુના શકુનસારોદ્ધાર નામના નિમિત્ત શાસ્ત્રના અંથની સંસ્કૃતમાં રચના કરી. અંથ પ્રશસ્તિમાં કવિ નોંધે છે : સારંગરીયઃ શકુનાર્ણવેભ્યઃ પીયૂષમેતદ્રચ્યાંચકાર । માણિક્યસૂરિઃ સુગુરુપ્રાસાદાત્ યત્પાનતઃ સ્યાદ્ વિવુઘપ્રમોદઃ ॥૪૨॥ વસુ વહ્નિ વહ્નિ ચંદ્રેષ્વાશ્વયુજી પૂર્ણિમા તિથૌ રચિતઃ । શકુનાનામુધ્ધારોઽભ્યાસવશાદસ્તુ ચિદ્રૂપ ॥૪૩॥ શ્રી અજિતસિંહસૂરીનામંતેવાસિના કૃતઃ । માણિક્યસૂરિણોધ્ધારઃ શકુનાનાં પરિસ્ફુટઃ ॥૪૪॥

૬૪૮. આ અંથનો આધાર લઘુતપાગચ્છીય જયવિજયે સં. ૧૬૬૦ માં 'શકુન શાસ્ત્ર ચોપાઈ'ની રચના કરી. જયવિજય માણિક્યસૂરિના અંથનો ઉલ્લેખ પોતાના અંથની પ્રશસ્તિમાં આ પ્રમાણે કરે છે :

શકુન દીપિકા ચઉપઈ નામ, શકુનાર્ણવમાંહિ એ હામ;
અથવા વસંત રાજની સાખિ, શુક્રનોદ્ધાર ભાખી એ ભાખ.

૬૪૯. લુપ્તપ્રાયઃ જૈન ગ્રન્થોક્તી સૂચિ એ નામના લેખ જૈ. સ. પ્રકા. વ. ૨, અં. ૧૧, પૃ. ૫૬૭ માં અગરચંદ્ર નાહટા આ અંથને પણ લુપ્ત અંથ તરીકે ઓળખાવી દે છે. હીરાલાલ હંસરાજ લાલને આ અંથને સં. ૧૯૭૪ માં પ્રકટ કરેલ હોઈને તે પ્રાપ્ય જ છે. જિનવિજયજીની પ્રશસ્તિઓની નોંધમાંથી પણ મૂળઅંથની પ્રશસ્તિ મળી રહે છે, જુઓ 'આતંદ કાવ્ય મહોદધિ' મૌકિક ૭મું પૃ. ૪૭.

૬૫૦. 'જૈનઅંથાવલી'માં માણિક્યસૂરિએ રચેલ 'શકુનશાસ્ત્ર' અને 'શકુનસારોદ્ધાર' અંગે કહેવાયું છે કે આ બન્ને અંથો એક જ હોવા જોઈએ, કારણ કે બન્નેની શ્લોક સંખ્યા તથા કર્તાનું નામ મળતું જ છે. ફક્ત નામમાં સહેજ ફેર છે. તે વખતે લલિયાનો દોષ પણ સંભવી શકે. પ્રો. વેલચુકર પણ 'જિનરત્નકોશ'માં આ માન્યતાને પુષ્ટિ આપે છે.

૬૫૧. 'બૃહદ્દિપ્પનિકા' નામની પ્રાચીન ગ્રંથસૂચિમાં પણ આ અંથનો ઉલ્લેખ આ પ્રમાણે જોવા મળે છે : ૬૦૪. શકુનસારોદ્ધારો માણિક્યસીયઃ ૧૩૩૮ વાર્ષિકઃ ૫૦૮ । એજ સૂચિમાં એ પછી એવા જ નામના ખીન્ન એક અંથની નોંધ પણ છે : ૬૦૫ શકુનશાસ્ત્રં પ્રાકૃતં વાર્તામયં

પૃ ૧૪ ॥ આ નોંધ ઉપરથી ‘શકુન શાસ્ત્ર’ અને ‘શકુન સારોદ્ધાર’ અન્ને ભિન્ન ત્રથા પ્રતીત થાય છે. પં. લાલચંદ્રનાં પાટણ ભંડારનાં સૂચિપત્રની પ્રસ્તાવના પૃ. ૫૬ દ્વારા માણિક્યસૂરિની આ કૃતિની તાડપત્રીય પ્રત પાટણના ભંડારમાં વિદ્યમાન હોવાનું પણ સૂચિત થાય છે.

પ્રકીર્ણ પ્રસંગો

૬૫૨. અનિતસિંહસૂરિના સમયમાં શ્રીમાલી કાન્યાયન વંશમાં સાંડસા ગોત્રનો ઉદ્ભવ થયો. ભદ્ર-ત્રથેમાંથી આ વિશે એવી માહિતી મળે છે કે સં. ૧૩૨૫ માં એ વંશમાં શીહોરમાં સામંત નામનો શ્રેષ્ઠી થયો. દુસ્મનનાં વચનથી ત્યાંના સોમરાગ્નના પુત્ર જેતાછએ તેના પર ક્રોધાવમાન થઈ તેને કેદ કર્યો, તથા ઘણું ધન માગ્યું; પરંતુ સામંતે આપ્યું નહીં. ત્રીજે દિવસે તેને કેદમાંથી બહાર કાઢી રાગ્નએ ઘણો ભય બતાવ્યો તો પણ તે એકનો એ ન થયો. રાગ્નએ સાંડસા-ચીમટા મંગાવીને તે વડે તેનું માંસ તોડવાનો પણ દુકમ કર્યો પરંતુ સામંત શેઠ જરા પણ ડર્યો નહીં. ત્યારે રાગ્નએ તેની હિંમતથી ખુશી થઈને તેની પ્રશંસા કરી છોડી મૂક્યો. સાંડસા ઉપરથી તેનો વંશ એ ઓડકથી ઓળખાયો.

૬૫૩. શ્રીમાલીવંશના ભાદરાયણ ગોત્રીય મૂલા શેઠ પાટણમાં ફેફસિયાવાડમાં વસતા હતા. તેમણે સં. ૧૩૧૩ માં શ્રી આદિજિનની પ્રતિમા ભરાવી અને તેની અનિતસિંહસૂરિના ઉપદેશથી પ્રતિષ્ઠા કરાવી. આ વંશના આદિ પુરુષ તોડા નામના ધનાઢ્ય શ્રેષ્ઠીને ઉદયપ્રભસૂરિએ ભિન્નમાલમાં પ્રતિબોધ આપીને જૈનધર્મી બનાવ્યા હતા.

૬૫૪. શ્રીમાલીવંશના પારાયણ ગોત્રીય નાગડ શેઠ પાંચાડામાં વસતા હતા. તેમણે સં. ૧૩૨૫ માં શ્રી આદિનાથના બિંબની પ્રતિષ્ઠા અનિતસિંહસૂરિના ઉપદેશથી કરાવી.

૬૫૫. શ્રીમાલી વંશના વંસીયાણુ ગોત્રીય શ્રીવંત તથા ઝાલા નામના અન્ને ભાઈઓએ ચુડામાં અધિકારપદ મેળવી ત્યાં શ્રી પાર્શ્વનાથજીનું મંદિર તથા એક વાવ બંધાવ્યાં, અને જિનાલયની પ્રતિષ્ઠા સં. ૧૩૧૧ માં અનિતસિંહસૂરિએ કરી.

૬૫૬. ઉક્ત ગોત્રના વંશજોએ અનેક કાર્યો કર્યાં છે. એ વંશના મૂળપુરુષ ભૂલચ નામના ધનાઢ્ય શેઠને ઉદયપ્રભસૂરિએ ભિન્નમાલમાં પ્રતિબોધ આપી જૈનધર્મી કરેલ. સં. ૧૧૧૧ માં ભિન્નમાલનો નાશ થતાં તેના વંશજ સંઘરાજ શેઠ ત્યાંથી સ્થળાંતર કરી બેવડણમાં વસ્યા. આ વંશમાં મહિટાલ ગામમાં વસનાર સૂરાએ પુનર્જન કરવાથી તેના વંશજે દશા થયા. વર્ધમાન શેઠે મહિટાલ ગામમાં શ્રી આદિદેવનો જિનપ્રાસાદ તથા એક વાવ બંધાવ્યાં, અને તેમાં ત્રણ લાખ રૂપિયા ખર્ચ્યા. આ વંશનો જગમાલ શેઠ એક વખતે મથુરા ગયેલો. ત્યાં સ્વપ્નમાં શ્રી મુહુરી પાર્શ્વનાથના અધિષ્ઠાયક દેવે તેને કહ્યું કે અહીં દાકરનાં ઘરમાં જે પાર્શ્વપ્રભુની મૂર્તિ છે તે તારે દામ આપી લઈ લેવી. સ્વપ્નાનુસાર તેણે તેમ કર્યું. દાકરનાં પાંચ સોનેયા આપી તે મૂર્તિને ખંભાત લાવ્યો, તથા ત્યાં પાંચ લાખ રૂપિયા ખર્ચીને જિનપ્રાસાદ બંધાવી તેમાં તે મૂર્તિ પ્રતિષ્ઠિત કરાવી. આ વંશના દેવશીનો પરિવાર ઘોઘામાં વસ્યો. અને તેના વંશજે નાખુયાની ઓડકથી ઓળખાવા લાગ્યા. દેવસીએ રત્નમય જિનબિંબ ભરાવી શત્રુંજયની યાત્રામાં ધણું ધન ખર્ચ્યું. તે દર વર્ષે સ્વામીવાત્સલ્ય પણ કરતો. આ વંશના બેવડણ વતની ખીમા શેઠે ધર્મમાર્ગમાં ઘણું દ્રવ્ય ખર્ચ્યું તથા શત્રુંજય પર ઇન્દ્રમાલ પહેરી. આ વંશમાં પાટણનો રહીશ ગુણુ ધર્મમાર્ગમાં ઘણું દ્રવ્ય ખર્ચ્યું તથા શત્રુંજય પર ઇન્દ્રમાલ પહેરી. આ વંશમાં પાટણનો રહીશ ગુણુ શેઠ ઘણો દ્રવ્યવાન હતો. તેણે પોતાના લગ્ન પ્રસંગે પાટણમાં ધૂમાડો બંધ કરાવી પકવાન જમાડ્યું. શેઠ ઘણો કહેવાય છે કે તે પકવાન કરતાં અઢાર મણુ જેટલું દાંડેલું ઘી વધ્યું. તે સઘળું ઘી યાચકોને પીરસ્યું

તેથી લોકોમાં રોગચાળો ફેલાયો. આ ઉપરથી યાચકોએ કવિનાઓ જેડી તેને દાધેલિયાની ઉપમા આપી. યાચકોને ખુશ કરવા તેણે ત્રણ ગામો પણ તેમને આપ્યાં, પરંતુ તેના વંશજો એ પછી દાધેલિયા એડકથી જ ઓળખાયા.

૬૫૭. અમરસાગરસૂરિના શિષ્ય વિનયશીલે સં. ૧૭૪૨ માં રચેલ ‘અર્જુન ચૈત્યપરિપાટી સ્તવન’માં નોંધ્યું છે કે રાજા પ્રહલાદને રાજા કુમારપાલે અંધાવેલા શ્રી શાંતિનાથ ચૈત્યની ત્રણ પ્રતિમાઓ ગાળી નાખી નંદી બનાવ્યો, આથી તેને કાઢ થયો. એ રોગની શાંતિ માટે તેણે પાલનપુરમાં જિનપ્રાસાદ બંધાવ્યો. અને ખંભાતથી શ્રી શાંતિનાથ ભગવાનની પ્રતિમા લાવીને કુમારવિહારમાં સ્થાપન કરી. પ્રહલાદન રાજાએ સં. ૧૨૭૪ માં પાલણપુર વસાવ્યું. અબજપાલના ચડાવ્યાથી તેણે જૈનધર્મ વિરૂદ્ધ કાર્યો કર્યા હોય અને પાછળથી પસ્તાયો હોય એ શક્ય છે.

૬૫૮. ડૉ. ભાંડારકરે તેમના સંસ્કૃત હસ્તપ્રત વિપયક અહેવાલ, સને ૧૮૮૩-૮૪, માં પ્રકાશિત કરેલી અંચલગચ્છની પદ્માવલીમાંથી અજિતસિંહસૂરિના સમયનો ઉલ્લેખ આ પ્રમાણે મળે છે: ‘૫૩ શ્રી અજિતસિંહસૂરિ: પારકે ચિત્રાવાલગચ્છતો નિર્ગતા સં. ૧૨૮૧ તપગચ્છમતં વસ્તુપાલત: ગચ્છસ્થાપના ॥ પદ્માવલીકારે આ ટૂંકા નિર્દેશ દ્વારા તે વખતે પ્રસિદ્ધ થયેલા તપાગચ્છનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. સં. ૧૨૮૫ માં જગચ્ચંદ્રસૂરિએ ઉત્તર તપ આદ્યું હતું તેથી મેવાડના રાજાએ તેમને આધાટમાં ‘તપા’ બિરુદ આપ્યું અને તેમનાથી તપાગચ્છ સ્થપાયો. આ તપા જગચ્ચંદ્રસૂરિ અને તેમના શિષ્ય મંડળને મંત્રીશ્વર વસ્તુપાલે ગુજરાતમાં અતિ માન આપ્યું અને તેથી ગુજરાતમાં તપાગચ્છનો પ્રભાવ અત્યાર સુધી ખૂબ જ ચાલ્યો આવે છે. અજિતસિંહસૂરિના સમયમાં એ ગચ્છનું ‘તપા’ નામ સવિશેષ પ્રચલિત થયું હશે એટલે એમના સમયના સંદર્ભમાં ઉક્ત નોંધ લેવાઈ હશે.

૬૫૯. એક શ્રીમાલી જૈન કુટુંબની જૂની વંશાવલીમાં નોંધ છે કે સં. ૧૩૧૬ માં ગાંભૂ પાસેના નરેલી ગામમાં અજિતસિંહસૂરિના ઉપદેશથી શ્રેષ્ઠી મૂલાએ શ્રી આદિજિનબિંબ, ચોવિશ ધટુ આદિ ભરાવ્યાં તથા ગોત્રજનનું મંદિર તથા એક દૂબો પણ કરાવ્યાં:—શ્રી આદિજિનબિંબ ચઝવીસઘટુ ભરાવ્યઝ સંવત્ ૧૩૧૬ વર્ષે શ્રી અંચલગચ્છે શ્રી અજિતસિંહસૂરિનામુપદેશેન પ્રતિષ્ઠિતં ઇક કૂપ, ગોત્રજાચૈત્ય, મૂલાકેન ઇવં કૃતં’.

૬૬૦. શ્રીમાલીવંશીય ભારદ્વાજ ગોત્રના ઉક્ત મૂલા શેડની માલણદે ભાર્યા હતી તથા વર્ધમાન અને જઈતા નામના બે પુત્રો હતા, જેમાંથી જઈતાએ ભટેવાની પ્રતિમાની અજિતસિંહસૂરિના ઉપદેશથી પ્રતિષ્ઠા કરાવી. એમના પૂર્વજો ભિન્નમાલના વતની હતા. એમના વંશના મૂળ પુરુષ નોડા શેડને ઉદયપ્રભસૂરિએ પ્રતિભોધ આપી જૈનધર્મી કર્યો હતો. નોડાના ૧૮ મા વંશજ નાન્ડા સં. ૧૧૧૧ માં ભિન્નમાલ ભગ્ન થવાથી પાંચમી ગામે જઈને વસ્યા, ઇત્યાદિ માહિતી ભદ્રપ્રથોમાંથી ઉપલબ્ધ થાય છે.

અજિતસિંહસૂરિનું સ્વર્ગ ગમન.

૬૬૧. અંચલગચ્છના આ યશસ્વી પદ્ધરનું સં. ૧૩૩૯ માં ૫૬ વર્ષની ઉંમરે સ્વર્ગગમન થયું. એમના સ્વર્ગારોહણ સ્થળનો ઉલ્લેખ એક માત્ર ભાવસાગરસૂરિ રચિત ગુર્વાવલીમાંથી આ પ્રમાણે મળે છે:

ઉગણુયાલા વરસે અણુહિલપુર પદ્મણે સમોસરિઓ,
સગવણુ વરિસ આઉં પાળિય સુહ ઝાણિ પરસોઉ. ૬૧

આ પરથી જાણી શકાય છે કે અજિતસિંહસૂરિ અણુહિલપુર પાટણમાં સ્વર્ગવાસી થયા.

૬૬૨. અજિતસિંહસૂરિએ કોઈ ગ્રંથની રચના કરી હોય એમ જણાતું નથી. એમના ઉપદેશથી થયેલી પ્રતિષ્ઠાઓના ઘણાં ઉદ્દેશો મળી રહે છે, જેમાં ભટેલા પાર્શ્વનાથના જિનાવણી પ્રતિષ્ઠા વિશેષ ઉદ્દેશનીય છે. એમણે જાણેલા ચૌદાણવંશીય રાજા સમરસિંહતેજ પ્રતિબંધ આપી જૈનધર્મી કર્યો અને એનાં રાજ્યમાં જીવદયા પ્રવર્તાવી એ અજિતસિંહસૂરિની ખૂબ જ અગત્યની સિદ્ધિ ગણાશે. એ દ્વારા આપણને એમના અસાધારણ પ્રભાવનો પરિચય પણ મળી રહે છે. એમણે એક જ મુદ્દતમાં પોતાના પંદર શિષ્યોને આચાર્યપદ પ્રદાન કર્યું એ દ્વારા એમની પદ્ધતિ તરીકેની દક્ષતા સૂચિત થાય છે. એમના શિષ્ય સમુદાય અંગે વિશેષ ઉદ્દેશ્ય પ્રાપ્ત ન થતો હોવા છતાં એ પરથી એમના સમુદાયની વિશાળતાનો આપણને સહેજે ખ્યાલ આવી શકે. એકી સાથે થયેલા પંદર આચાર્યો ઉપરાંત અન્ય આચાર્યો પણ હશે. એવી જ રીતે અન્ય પદવીઓ ધરાવનાર સાધુ-સાધ્વીનો વિશાળ સમુદાય પણ તે પ્રમાણમાં હોવો જોઈએ. આચાર્યોના નામોનો ઉદ્દેશ્ય પ્રાપ્ત થતો નથી. એમાંના એક આચાર્ય માણિક્યસૂરિ અને એમની કૃતિ વિષે આપણે સપ્રમાણ ઉદ્દેશ્ય કરી ગયા. અજિતસિંહસૂરિના દેહોત્સર્ગ પછી ગચ્છની ધુરા એમના શિષ્ય અને અનુગામી પદ્ધતિ દેવેન્દ્રસિંહસૂરિ પર આવી.

*નાહટાણના સંગ્રહમાં ‘અંચલગચ્છ-અપરનામ વિધિપક્ષગચ્છ પદ્ધતિ (વિસ્તૃત વર્ણનરૂપ) ’ છે તેમાં સુવર્ણગિરિના રાજાનું નામ નરસિંહ દર્શનાચાર્ય છે. અજ્ઞાત કર્તૃક આ પદ્ધતિની સમગ્ર નોંધ આ પ્રમાણે છે—‘ પ૩ ત્રધિપનમે પાટે અજિતસિંહસૂરિ. ડોડ ગ્રામિં જિણુદેવ શ્રેષ્ઠી, જિનમતિ કલત્ર, તેહનો પુત્ર સંવત્ આર ત્રાસીઈ જન્મ, સંવત્ આર એકાણ્ઠી દીક્ષા, સંવત્ તેર ચઉદોત્તરે અણહલપુરી પાટણી આચાર્યપદ, જેણે સ્વર્ણગિરિ તણો સ્વામિ રાઓલ નરસિંહ પ્રતિબોધ્યો. દેશ માંહિ વધ થાતો વાર્યો. લોકને કુમારપાલ તણા વારા સંભાર્યો. પનર પદ વૈસણાં તણાં મહોચ્છવ ઈકે લગ્નમાંહિ નિપજ્ઞવ્યાં. સંવત્ તેર સોલોત્તરે જાણેર નગરે ગચ્છનાયકપદ. તેર ઓગણ્યાલે નિર્વાણ. એવંકારે જપન વર્ષ સર્વાયુ.’

પૂર્વ જીવન.

૬૬૩. પાલણુપુરમાં શ્રીમાલી જ્ઞાતિના શ્રેષ્ઠી સાંતુને ઘેર તેની પત્ની સંતોષશ્રીની કુક્ષિથી સં. ૧૨૯૯ માં દેવચંદ્ર નામના પ્રતાપી પુત્રનો જન્મ થયો. જે પ્રત્ન્યા અંગીકાર કરીને પાછળથી દેવેન્દ્રસિંહસૂરિના નામે જૈન ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ થયો, પંદાવલીમાં એમના વિષે આ પ્રમાણે નોંધ પ્રાપ્ત થાય છે :
॥૫૩॥ શ્રી દેવેન્દ્રસિંહસૂરયઃ ॥ તદુદંતશ્રૈવં ॥ પ્રલ્હાદનપુરે શ્રીમાલી જ્ઞાતીયઃ સાંતુનામા શ્રેષ્ઠી બભૂવ । તસ્ય સંતોષશ્રી નામ્ની માર્યા સીત્ । તયોઃ ૧૨૯૯ સંવત્સરે દેવચંદ્રાભિધઃ પુત્રોઽભૂત્ ।

૬૬૪. કવિવર કાન્હ રચિત 'ગચ્છનાયક ગુરુરાસ' દ્વારા વિશેષમાં જ્ઞાણી શકાય છે કે તેઓ વોહરા ગોત્રના હતા—

તસ પર્ધ ભુવણુ પયા સયરો, સૂર સરિસુ સૂરિ રાઉ;
દેવેન્દ્રસિંહ સૂરિ પય નમઉ, હિયર્ધ કરી બહુ ભાઉ. ૭૫
પાલહણુપુરિ શ્રીમાલ કુલે, વુહરઉ સાંત્ર જ્ઞાણિ;
તાસ ધરણિ સંતોષ રિરે, સીલરયણુ ગુણુ ખાણિ. ૭૬
તસ ધરિ બરે નવાણુજિએ, જનયઉ કુંયરુ પવિતુ;
તેર જીડાતરિ તિણિ, ગહિઉ ચારાઉદ્રિ ચારિતુ. ૭૭

૬૬૫. ભાવસાગરસૂરિ કૃત ગુર્વાવલીમાં પણ ઉક્ત હકીકતોને મળતું જ વર્ણન પ્રાપ્ત થાય છે :

તપ્પય કમલાહારો સૂરિ દેવિન્દ્રસિંહ ગણુહારો,
પાલહણુપુરિ સિરિવંશે સાંત્ર સંતોસસિરિ નાહો. ૬૨
તસ ઉયરે સંપત્તો આરસ નવ નવર્ધ વચ્છરે પુત્તો,
તેર જીડુતર વરિસે પવજ્જ રયણુ ગહણુ ચ. ૬૩

પ્રત્ન્યા અને તે પછીનું શ્રમણ જીવન.

૬૬૬. મેરુતુંગસૂરિને નામે પ્રસિદ્ધ થયેલી પદાવલીમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે એક વખત અજિતસિંહસૂરિ વિહાર કરતા પાલણુપુરનગરમાં પધાર્યા. તેમની ધર્મદેશના સાંભળીને વૈરાગ્ય પામેલા દેવચંદ્રે પોતાનાં માતાપિતાની અનુસા મેળવી અજિતસિંહસૂરિ પાસે સં. ૧૩૧૬ માં દીક્ષા લીધી. દીક્ષા પછી

ગુરુએ તેમનું દેવેન્દ્રમુનિ એવું નામ રાખ્યું : અથૈકદા શ્રી અજિતસિંહસૂર્યો વિહરંતસ્તત્ર સમા-
યાતાઃ તેષાં ધર્મદેશનાં નિશમ્ય તેન દેવચંદ્રેણ નિજ માતા પિત્રોરાજ્ઞાયા તેષાં શ્રી અજિ-
તસિંહસૂરીણાં પાર્શ્વે વૈરાગ્યતો દીક્ષાં ગૃહીતા । एवं १३१६ संवत्सरे दीक्षावसरे गुरुमिस्तस्य
देवेन्द्र इति नाम दत्तं ।

૬૬૭. કવિવર કાન્હ તેમજ ભાવસાગરસૂરિની કૃતિઓને આધારે આપણે જોયું કે બાળકે સ.
૧૩૦૬ માં દીક્ષા અંગીકાર કરી. કવિવર કાન્હ પોતાની કૃતિમાં દીક્ષાસ્થળ તરીકે થારાપદ નગરનો પણ
ઉલ્લેખ કરે છે. એવી જ રીતે મુનિ લાખા ગુરુપદ્માવલીમાં પણ એજ હકીકતોને પુષ્ટિ આપે છે :—

સાતમા ગણધર । શ્રી દેવેન્દ્રસિંહસૂરિ । પાલ્હણપુરે । શ્રી શ્રીમાલ વંશે । શ્રેષ્ઠ શાત્
પિતા । સંતોષશ્રી માતા । સંવત્ ૧૨૯૯ વર્ષે જન્મ । સંવત્ ૧૩૦૬ વર્ષે દીક્ષા । થિરાદ્ર-
નગરે । સંવત્ ૧૩૨૩ વર્ષે સૂરિપદં । તિમિરપુરે । સંવત્ ૧૩૩૯ વર્ષે ગચ્છનાયકપદ ।
સંવત્ ૧૩૭૧ વર્ષે નિર્વાણ । શ્રી પત્ને । સર્વાયુ વર્ષ ૭૭ ॥

૬૬૮. મેરુતુંગસૂરિકૃત લઘુશતપદીની પ્રશસ્તિમાં દેવેન્દ્રસિંહસૂરિનાં જીવન વિષે આ પ્રમાણે નોંધ મળે છે.
પાલ્હણપુરે વ્ય૦ સાતૂ પિતા શ્રા૦ સન્તોષશ્રી માતા ૧૨૯૯ જન્મ ૧૩૦૬ દીક્ષા ૧૩૨૩
સૂરિપદં ૧૩૩૯ ગચ્છેશત્વં ૧૩૭૧ સ્વર્ગઃ સર્વાયુર્વર્ષ ૭૨ ॥

૬૬૯. મેરુતુંગસૂરિની ઉક્ત નોંધનો પ્રો. પિટ્સને પોતાના સંસ્કૃત હસ્તપ્રત વિપયક અહેવાલ, સને
૧૮૮૬-૮૨,ની પ્રસ્તાવનામાં હવાલો આપ્યો છે. તેઓ નોંધે છે :

Devendrasinha—Mentioned as the pupil of Ajitasinhasuri and guru
of Dharmaprabha. According to Merutunga's Satpadi (No. 1340 of this
Report's Collection) this teacher was born, Samvat 1299; diksha 1306;
Suripada, 1323; Gachchhesvara, 1339 : died, 1371 in Palanpore. 3. App.
p. 220. Compare the entry Anchala-gachchha.

૬૭૦. ડો. કસાટની નોંધ પણ અહીં ઉલ્લેખનીય છે : Devendrasinha—suri, Son of
Santu Setha of the Srimalijnati in Palanapura, mother Samtoshasri
(Sat. Sa Toshari); Born Samvat 1299. diksa 1306 in Thiradragrama,
acharya 1323 in Timira-pura, Gachha-nayak 1339, + 1371 in Anahil-
pura, 72 years old.

૬૭૧. ઉક્ત પ્રમાણોથી સિદ્ધ થાય છે કે દેવેન્દ્રસિંહસૂરિ સં. ૧૩૦૬ માં દીક્ષિત થયા. મેરુતુંગસૂરિને
નામે પ્રસિદ્ધ થયેલી પદ્માવલીની બાબતો પણ અસ્વીકાર્ય રહે છે, કેમકે તેમણે થારાપદ-થરાદમાં ગુરુ પાસે
દીક્ષા લીધી. બીજું, સં. ૧૩૦૬ માં અજિતસિંહસૂરિને આચાર્યપદ પ્રાપ્ત થયું નહોતું. તેઓ મુનિ
પર્યાયમાં જ વિચરતા હતા. શક્ય છે કે દેવેન્દ્રસિંહસૂરિના દીક્ષાગુરુ સિંહપ્રભસૂરિ હોય, કેમકે તે વખતે
તેઓ વિદ્યમાન હતા. મુનિ પર્યાયમાં અજિતસિંહસૂરિ પણ બહુધા એમની સાથે જ હશે. અજિતસિંહ-
સૂરિને સં. ૧૩૧૪ માં આચાર્યપદ પ્રદાન થયું એ વખતે એમના પૂરોગામી પદ્મધર સિંહપ્રભસૂરિ વિદ્યમાન
નહોતા. દેવેન્દ્રસિંહસૂરિનું દીક્ષાનું વર્ષ સં. ૧૩૧૬ માની લઈને ઉક્ત પદ્માવલીમાં આ સ્પષ્ટતા થઈ હોય

એમ જણાય છે. આપણે જોયું કે એમની દીક્ષાનું વર્ષ સં. ૧૩૦૬ જ સ્વીકાર્ય હશે છે. મો. દ. દેશાઈ, ભીમશી માણેક, હી. હં. લાલન, બુદ્ધિસાગરજી આદિ સાંપ્રત ગ્રંથકારો પણ એજ વર્ષ સ્વીકારે છે.

૬૭૨. પ્રત્યેક ગ્રંથકારો દેવેન્દ્રસિંહસૂરિનાં પદમહોત્સવનું વર્ષ સં. ૧૩૨૩ સર્વાનુમતે સ્વીકારે છે. તિમિરપુરમાં એમને આચાર્યપદ પ્રાપ્ત થયું. ભાવસાગરસૂરિ ગુર્વાવલીમાં નોંધે છે : ‘તેવીસે તિમિરપુરે બદ્ધચ્છે સુગુણ ખાણિ સૂરિ પયં.’ બહુ જ મોટા ઉત્સવથી એમને આચાર્યપદ મળ્યું હોઈને માનવાને કારણ મળે છે કે અનિતસિંહસૂરિએ એક જ મુદ્દતમાં પોતાના પંદર શિષ્યોને સૂરિપદ આપ્યું હતું, તે વખતે જ દેવેન્દ્રસિંહસૂરિને એ પદ મળ્યું હશે, કેમકે એ વખતે પણ મોટા ઉત્સવ થયો હતો, જે વિષે આપણે જોઈ ગયા.

૬૭૩. અનિતસિંહસૂરિ સં. ૧૩૩૯ માં દિવંગત થતાં દેવેન્દ્રસિંહસૂરિ એજ વર્ષમાં અંચલગચ્છના પદ્ધર તરીકે અભિયુક્ત થયા અને એમણે ગચ્છની ધુરા સંભાળી. કવિવર કાન્હ ‘ગચ્છનાયક ગુરુસ’ માં નોંધે છે : ‘સૂરિ તેવીસઈ તિમિરપુરે, ગુણ્યાસઈ ગણુ રાઉ.’ ભાવસાગરસૂરિ ગુર્વાવલીમાં પણ એજ વર્ષ નોંધતા કહે છે : ‘ઉગણ્યાસે ગણુ પઈ એગહુત્તરિ પરભવં પત્તો.’ ૬૪.

કવિ અને વક્તા.

૬૭૪. દેવેન્દ્રસિંહસૂરિ સારા કવિ અને વક્તા હતા. પદ્માવલીમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે દેવેન્દ્રસિંહસૂરિ ઉત્તમ કવિ થયા. તેમણે અનેક પ્રકારના ચિત્રપદ કાવ્યોવાળી શ્રી જિનેશ્વરપ્રભુની સ્તુતિઓ રચેલી છે : ક્રમેણ શાસ્ત્રાભ્યાસ કુર્વેતસ્તે શ્રી દેવેન્દ્રયતયઃ કવિવરા વમ્ભુઃ । તૈશ્ચાનેકાશ્ચિત્રકાવ્યવધ્યાજિનેન્દ્રસ્તુતયઃ કૃતાઃ સન્તિ ।

૬૭૫. ‘જૈન ધર્મને પ્રાચીન ઇતિહાસ’ ભા. ૧, પૃ. ૫૯ માં પં. હી. હં. લાલન જણાવે છે કે દેવેન્દ્રસિંહસૂરિએ જૈન મેઘદૂત આદિ ગ્રંથો રચ્યા છે. દુઃખનો વિષય એ છે કે આજે દેવેન્દ્રસિંહસૂરિની એક પણ રચના ઉપલબ્ધ રહી નથી.

૬૭૬. દેવેન્દ્રસિંહસૂરિ પ્રતિભાસંપન્ન વક્તા હતા એ અંગેનાં પ્રમાણો અનેક ગ્રંથોમાંથી મળી રહે છે. એમનું વ્યાખ્યાન સાંભળવા અન્ય ગચ્છોના ઉપાધ્યાયો અને પંડિતો મોટી સંખ્યામાં આવતા અને એમની અદ્ભૂત વાણી સાંભળી ચમત્કૃત થતા.

૬૭૭. પદ્માવલીમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે દેવેન્દ્રસિંહસૂરિએ રચેલાં કાવ્યોનો ચમત્કાર સાંભળીને ધણા પંડિતો તેમનાં કાવ્યો સાંભળવા પાટણમાં એમની વ્યાખ્યાન સભામાં આવતા હતા અને તેમનાં કાવ્યો સાંભળીને સૌ પ્રભાવિત થતા હતા—एवं क्रमेण ते श्रीदेवेन्द्रसिंहसूरयो विहरंत एकदा पत्तने समायाताः । तेषां काव्यचमत्कृतिं श्रुत्वा बहवः पंडितास्तद्व्याख्यानसभायां तत्काव्यानि श्रोतुं समागच्छन्तिस्मा श्रुत्वा च तेषां काव्यानि हृदयेषु ते चमत्कारं प्राप्नुवन्ति ।

૬૭૮. લઘુશતપદીની ગ્રંથ-પ્રશસ્તિમાં મેરુતુંગસૂરિ નોંધે છે કે દેવેન્દ્રસિંહસૂરિનાં વ્યાખ્યાન સાંભળવા અનેક દેશોથી આવેલા આચાર્યો અને ઉપાધ્યાયોથી જ સભા ભરાઈ જતી હતી. ત્યાં ખીજ સાંભળનારાઓને જગ્યા પણ ન મળતી. બુઓ—तत्पट्टे श्री देवेन्द्रसिंहसूरयः यद्व्याख्यानश्रवणार्थमनेकदेशेभ्यः समेत्याचार्योपाध्यायादिभिरेव पूर्णयां सभायामेत्य श्रोतृणां स्थानमेव नाभवत् ।

૬૭૯. વર્ધમાન-પદ્મસિંહ શાહે જમનગરમાં બંધાવેલા જિનાલયની સં. ૧૬૬૭ ના માગશર સુદી

૨, ગુરુવારે ઉપા. વિનયસાગરગણિના શિષ્ય સૌભાગ્યસાગરજીએ મનમોહનસાગરજીના પ્રસાદથી લખેલી શિક્ષાપ્રશસ્તિમાં દેવેન્દ્રસિંહસૂરિનું 'કવિ ચક્રવર્તી'નું ખિરદ દર્શાવવામાં આવ્યું છે—**દેવેન્દ્રસિંહઃ કવિચક્રવર્તી ॥૭॥**

૬૮૦. ઉપયુક્ત ગ્રંથો, પ્રશસ્તિઓ અને શિક્ષાલેખોના પ્રમાણોથી સ્પષ્ટ થાય છે કે દેવેન્દ્રસિંહસૂરિ ઉચ્ચ ક્ષાત્રિના કવિ અને વ્યાખ્યાનકાર હતા. આ પ્રકારની એમની પ્રતિભાથી તેઓ આ ગચ્છના અન્ય પદ્ધતિથી જૂદા વર્તીઈ આવે છે. એમની એકાદ કૃતિ પણ જે ઉપસમ્પદ રહી હોત તો એમનાં વ્યક્તિત્વથી આપણે વિશેષ પરિચિત થાત. કાલાબિંધમાં ધણું વિલીન થઈ ગયું છે, એથી સ્વાભાવિક રીતે દુઃખ થાય, છતાં અન્ય પ્રમાણોથી એ અંગે થોડું જાણીને એ વિષે કદપના કરી શકીએ છીએ. એમનાં વક્તૃત્વ ગુણને લીધે જ પરવાદીઓ એમની પાસે મૌન થઈ જતા હશે. જયશેખરસૂરિ 'ધર્મિભલચરિત' ની પ્રશસ્તિમાં એટલે જ કહે છે : **દેવેન્દ્રસિંહ ગુરવઃ પરવાદિજૈતા ॥૩॥**

પ્રતિષ્ઠા કાર્યો.

૬૮૧. દેવેન્દ્રસિંહસૂરિના સમયમાં થયેલી કેટલીક પ્રતિષ્ઠાઓના ઉદ્દેશો ભદ્રગ્રંથો પૂરા પાડે છે. તદુપરાંત એમના ઉપદેશથી થયેલી પ્રતિમાનો લેખ પણ પ્રાપ્ત થાય છે. મુસલમાનોના અમાનુષી હલ્લાઓથી એ વખતનું ધણું ધણું કાલની ગર્તામાં ધકેલાઈ ગયું છે, છતાં ત્રુટક પ્રમાણો નાની સંખ્યામાં પણ જીવંત રહી શક્યા છે, જે ઉદ્દેશમનીય છે.

૬૮૨. શ્રીમાલીવંશના હરિયાણુ ગોત્રીય, કુલુગિરિમાં થયેલા ઘોડા શાહે સં. ૧૩૨૫ માં શ્રી યુગાદિ દેવનું જિનમંદિર બંધાવ્યું તથા તેની પ્રતિષ્ઠા દેવેન્દ્રસિંહસૂરિના ઉપદેશથી કરાવી.

૬૮૩. ઓશવંશના ખડુલ ગોત્રીય લાખાએ લાખાઈ ગામમાં શ્રી અજિતનાથ ભગવાનનો પ્રાસાદ બંધાવ્યો. એ જ વંશમાં થયેલા ખીમાએ ધણુશી-અપરનામ નગ ગામમાં સં. ૧૩૬૫ માં શ્રી ઋષભદેવ ભગવાનનો પ્રાસાદ કરાવ્યો.

૬૮૪. સીરોહીમાં તે વખતે અંચલગચ્છીય આવકોની ધર્મ પ્રવૃત્તિ પણ ઉદ્દેશમનીય છે. ત્યાંના શ્રી આદીશ્વર ભગવાનના જિનાલયના શિક્ષાલેખ પરથી અનેક ઐતિહાસિક આખતો પ્રકાશમાં આવે છે. લેખના આદિ ભાગમાં સીરોહીતીર્થને 'અર્ધશત્રુંજય તુલ્ય' કહ્યું છે. શ્રી આદીશ્વર ભગવાનને નમસ્કાર કરીને શિક્ષાલેખમાં આ પ્રમાણે હકીકતો નોંધવામાં આવી છે :

૬૮૫. 'શ્રી આદીશ્વર ભગવાનનાં અંચલગચ્છીય મંદિરનાં શિલાન્યાસનું મુહૂર્ત' વિ. સં. ૧૩૨૩ આસો સુદી ૫ ના થયું. એની પ્રતિષ્ઠા સં. ૧૩૩૬ ના આષાઢ સુદી ૧૩ ને મંગલવારના દિવસે યતિ શ્રી શિવલાલજીના હાથથી થઈ. વર્તમાન સીરોહીની સ્થાપના સં. ૧૪૮૨ ના વૈશાખ શુકલ ૨ ના શુભ દિને મહારાવ શ્રી સહસ્રમલજીના હાથે થઈ. સં. ૧૫૪૨ ના જ્યેષ્ઠ વદિ ૨ ના દિને સિંધિ સમધરજી ભરમાળાદ (માલવા) થી સીરોહીમાં દીવાનપદ પર આવ્યા. ઉપયુક્ત મંદિર પર ધ્વજદંડનું આરોપણ સં. ૧૫૬૪ ના આષાઢ સુદી ૮ ને મંગળવારના મહારાવ શ્રી જગમાલજીના સમયમાં સિંધિ સમધરજી નાનકજી તથા સામજીના હાથથી થયેલ. સં. ૧૬૬૮ ના માગશર વદિ ૩ ના ધ્વજદંડનું આરોપણ મહારાવ શ્રી અખય-રાજજીના સમયમાં સિંધિ શ્રીવતજીના હાથે શ્રીપૂજ્ય શ્રી હીરવિજયજીની નિશ્રામાં થયું. સં. ૧૭૭૬ ના વૈશાખ સુદી ૩ ના દિને ધ્વજદંડનું આરોપણ મહારાવ શ્રી માનસિંહજી ઉર્ફે ઉમેદસિંહજીના સમયમાં સિંધિ સુંદરજી, ગજજી, અમરચંદજી, હડીસિંહજી, નેમચંદજી આદિના હાથે શ્રી પૂજ્ય શ્રી

વિજયેન્દ્રસૂરિજી તથા તેઓશ્રીના શિષ્ય હર્ષલાલજીએ કરાવેલું. સં. ૧૭૯૮ ના અપાઠ સુદી ૧ ને ગુરુવારના ધ્વજદંડનું આરોપણ સિંધિ અમરચંદજી, હડીસિંધજી, દૌલતસિંધજી, વીરસિંધજી આદિના હાથે ભદ્રારક શ્રી જ્ઞાનવિમલજી તથા શ્રી કીર્તિવિમલજીએ કરાવેલું. સં. ૧૮૨૭ ના મહા સુદી ૩ ને ગુરુવારના મહારાવ શ્રી પૃથ્વીસિંહજીના સમયમાં ધ્વજદંડનું આરોપણ સિંધિ દૌલતસિંહજી, ઠાકરીજી, ફતાજી, માલજી, લાલજી, માણકચંદજી, લક્ષ્મીચંદજી, હીરાચંદજી, હકમાજી, સુરજમલજી, જીતમલજી, શ્રીચંદજી, પ્રેમચંદજી, કીશનાજી, મનરૂપજી, વળજી, કાનાજી આદિ ભાઈઓએ શ્રીમાન દીપસાગરજીની નિશ્રામાં કરાવેલું. સં. ૨૦૦૧, વીર સંવત ૨૪૭૦ ના વૈશાખ સુદી ૬ શુક્રવાર તા. ૨૮ એપ્રિલ, ૧૯૪૪ ના મહારાવ શ્રી સ્વરૂપ રામસિંહજીના સમયમાં મુનિ મહારાજ શ્રી હર્ષવિમલજીની અધ્યક્ષતામાં સિંધિ જયચંદજી જામતરાજીએ સુવર્ણદંડનું, સિંધિ પ્રેમચંદજી હંસરાજીએ સુવર્ણ ઇંડાનું તથા સિંધિ અનરાજી અજયરાજીએ ધ્વજનું આરોપણ વિજય મુહૂર્તમાં કરાવ્યાં. આશુભમાં ૧૫ દેવકુલિકા તથા એ ગવાક્ષ પણ પ્રતિષ્ઠિત કરાવવામાં આવ્યાં. શુભ લવતું.

૬૮૬. દેવેન્દ્રસિંહસૂરિ ગચ્છનાયક થયા તે વર્ષે જ સીરોહીના ઉક્ત જિનાલયની પ્રતિષ્ઠા થઈ. એ પછીનો ઇતિહાસ પણ શિલાલેખના આધારે જાણી શકાય છે. ક્રમે ક્રમે સીરોહીમાં અંચલગચ્છના સાધુઓનો વિહાર અલ્પ થતો ગયો હશે, કેમકે જિનાલયના શુભ પ્રસંગો અન્ય ગચ્છના સાધુઓની નિશ્રામાં જ ઉજવાયા હોવાનું શિલાલેખથી સૂચિત થાય છે. ઉક્ત જિનાલયની પાસે અંચલગચ્છીય ઉપાશ્રય પણ હાલ વિદ્યમાન છે. આ પરથી પહેલાં ત્યાં અંચલગચ્છીય શ્રાવકોની સારી સંખ્યા હોય એમ અનુમાન કરી શકાય છે.

૬૮૭. સં. ૧૩૬૯ ના વૈશાખ સુદી ૯ ના દિવસે મોરિયા ગામના વતની શ્રેષ્ઠી જ્યાસાના પુત્ર દેવડ તથા હરિપાલે દેવેન્દ્રસિંહસૂરિના ઉપદેશથી શ્રી શાંતિનાથની ધાતુમૂર્તિ કરાવી. તેના ઉપર આ પ્રમાણે લેખ છે: સં ૧૩૬૯ વૈશાખ સુદિ ૯ મોરિયાવાસ્તવ્ય શ્રે ૦ જ્યાસા માર્યા લાલૂ પુત્ર દેવડ હરિપાલ । લી (?) શ્રી શાંતિનાથર્ચિવં કાર્ ૦ શ્રી દેવેન્દ્રસૂરીણામુપદેશેન । લેખમાં ગચ્છના નામનો નિર્દેશ નથી, પરંતુ તેમાં જણાવેલા આચાર્ય આ દેવેન્દ્રસિંહસૂરિજી સંભવે છે.

રાજકીય વિનિપાત

૬૮૮. દેવેન્દ્રસિંહસૂરિના સમયમાં અલાઉદ્દીન ખિલજીના હુમલાઓથી સમગ્ર ભારત ખગલળી ઉઠ્યું હતું. રાજપૂતો પોતાનું હીર ખોઈ ખેડા. એમની નયનાઈનો મુસલમાનોએ પૂરેપૂરો લાલ ઉડાવ્યો. ખાસ કરીને એ સમયમાં એવો કોઈ પણ હિન્દુશાસક ન હતો કે જે અલાઉદ્દીનના ધર્મઝનૂની હુમલાઓને રોકી શકે. એના અનિયંત્રિત હુમલાઓને પડકારવાનું પણ પછી તો શક્ય ન રહ્યું. ભારત એ વખતે રાજકીય વિનિપાતના શિખરે હતું. ભારતની પ્રજાને જે સહન કરવું પડ્યું હતું તેની કથા ખરેખર, હૃદયદ્રાવક છે.

૬૮૯. અલાઉદ્દીને સં. ૧૩૫૪ થી ૧૩૭૩ સુધીમાં લગભગ વીસેક વર્ષ સુધી દિલ્હીની સલ્તનત ભોગવી. એ અરસામાં તેણે અનેક સમૃદ્ધ નગરો લૂંટ્યાં, આખ્યાં કે જમીનદોસ્ત કર્યાં. ભારત-વર્ષની સંસ્કૃતિનાં સ્થાપત્યોને મસ્જિદમાં ફેરવ્યાં અને પ્રજા પર ભારે ભુલમ ગુજાર્યાં. અન્ય ધર્મીઓને કચડી નાખવામાં એણે પાછું વળીને ન જોયું.

૬૯૦. મેરુતુંગસૂરિકૃત 'વિચારશ્રેણી' દ્વારા જાણી શકાય છે કે ૮૪ રાજાને જીતનાર હમીરદેવને અલાઉદ્દીને નમાવ્યો. રણથંભોરનો દુર્ગ સર કર્યો. ગુજરાતમાં ઉલૂગાનને મોકલી કાળો કેર વર્તાવ્યો. સં. ૧૩૫૫ માં અલાઉદ્દીનના લશ્કરી સરદારોએ ગુજરાતના સમૃદ્ધ નગર અણહિલવાડનો નાશ કર્યો

અને ગુજરાતને દિલ્હીના આદશાહોની હકૂમતમાં આણ્યું. કચ્છની સ્વતંત્રતા પણ અપાધિત ન રહી શકી, તેને પણ દિલ્હીને ખંડણી ભરવી પડી.

૬૯૧. આ રાજકીય અરાજકતાની સામાજિક અને ધાર્મિક ક્ષેત્રે ખૂબ જ માઠી અસર પડી. સિંધ અને રાજસ્થાનમાંથી નાશીને અનેક કુટુંબો દક્ષિણ તરફ સ્થળાંતર કરતાં ગયાં. આ સામૂહિક પ્રક્રિયા એકાદ શતાબ્દી સુધી ચાલી હશે. કચ્છમાં મોટી સંખ્યામાં બંને બાબુએથી હિજરતીઓ આવતા થયા. પ્રો. રશ્મીક 'કારા કુંગર કચ્છ'માં ફીક કહે છે કે આ પ્રદેશ કોઈ વિજેતાને સદાને માટે વસવાટ કરવા લલચાવી શકે તેવો સમૃદ્ધ પ્રદેશ ગણાતો નહોતો. કચ્છની સાંસ્કૃતિક ભૂમિકાનું રહસ્ય સમજાવતાં પ્રો. રશ્મીક વિશેષમાં જણાવે છે કે કચ્છ બંને ધર્મના પ્રખર સંત પુરોહીની તપોભૂમિ રહેલ છે. આના પરિણામે કચ્છ રણપારના પ્રદેશોના રાજ્યકારણમાં તદ્દન ઓછો ભાગ લેતું. હિન્દુ અને મુસલમાન બંનેને રક્ષણ આપતું. કોઈ આક્રમણ કરનારને લૂંટ કે ખગ્નના માટે આકર્ષણ કરે એવું ન હતું. વધારામાં તદ્દન સ્વતંત્ર મુલક તરીકે વર્તી નહોતી રાજવીનું માનભંગ થાય તેવી હરીફાઈથી તે દૂર રહેતું, તેથી તે ઘણું અંશે અલગ જ રહેવા પામ્યું. પરંતુ મુખ્ય ભૂમિ સાથેનો વ્યવહાર તદ્દન બંધ પડી ગયો હોય એમ ન હતું. ૧૪ મી સદીના પ્રારંભમાં જ્યારે અલાઉદ્દીન ખિલજીના લશ્કરે સિંધમાંથી સમાઓનો પરાજય કરી તેમની રાજધાની તૂર શહેરનો નાશ કર્યો ત્યારે સિંધમાં વળુસેલી પરિસ્થિતિથી સમાઓ અને સંભવ છે કે સૂમરા કુટુંબો પણ સિંધ છોડી કચ્છ આવવા લાગ્યાં. બારાના જગીરદાર ગજણના પ્રપૌત્ર અબડા વિષે એક કચ્છી દંતકથા ચાલે છે કે સૂમરા રાજવંશની કેટલીક સૂમરીઓ સિંધથી નાસી કચ્છ તરફ આવતી હતી તેની પૂંકે પડેલા અલાઉદ્દીન ખિલજીના લશ્કરની એક ટૂકડીને અબડાએ શિકસ્ત આપી હતી અને સૂમરીઓને ખચાવી લીધી હતી.

૬૯૨. સુલતાનનાં મૃત્યુ બાદ તુરત સિંધ અને ગુજરાતના સૂબાઓએ દિલ્હીની સત્તા સામે ખંડ કર્યાં, અને મહમદ મિન તઘલખ દિલ્હીની ગાદીએ આવ્યો ત્યાં સુધી આ બંને પ્રદેશો ઉપર દિલ્હીનું વર્ચસ્વ પાછું આવ્યું ન હતું. આ પરિસ્થિતિનો લાભ લઈ સમાઓએ હકુમાં રાજધાની બનાવી પોતાનું અલગ રાજ્ય સ્થાપ્યું. અને તેમના મોવડીએ જામનું પુરાણું ઉપનામ ધારણ કર્યું.

૬૯૩. લડાયક જાતિઓ તો ત્યાં ત્યાં ટકી રહી. સમાઓ અને સૂમરાઓએ પોતાની પિતૃ-ભૂમિ માટે સંઘર્ષ જારી રાખ્યો. અનેક રાજકીય વિલંબો વચ્ચે પણ એમણે પોતાનું ખમીર ગુમાવ્યું નહીં. પરંતુ વૈરો માટે એવું જીવન સાનુકૂળ નહોતું. બ્યાપાર-ધંધાની દૃષ્ટિએ જ નહીં, ધાર્મિક માન્યતાઓની દૃષ્ટિએ પણ તેમનું મારવાડમાં રહેલું અશક્ય બની ગયું. આથી ઘણાં વંશો સામૂહિક રીતે સાંથી સ્થળાંતર કરી સિંધના પારકરમાં આવીને વસ્યા. ત્યાં પણ એજ પરિસ્થિતિ જણાઈ એટલે વળી તેઓએ ત્યાંથી પણ ક્રમે ક્રમે હિજરત શરૂ કરી, અને દક્ષિણ દિશા તરફ તેઓ પથરાવા માંડ્યા. કેટલાકે ગુજરાતનો રસ્તો લીધો, કેટલાકને કચ્છ સુરક્ષિત લાગ્યું. એ અશાંત લોકોને શાંતિ નેહતી હતી, પોતાનાં ધર્મનું, સંસ્કારનું, જાતિનું તેઓ રક્ષણ ઇચ્છતા હતાં. એમની આ ભાવનાઓએ જ એમને હિજરતી બનાવ્યા હતા. તેઓ જાણતા હતા કે તેઓને આંધીમાંથી પસાર થવાનું હતું, પરંતુ તેમને પોતાની ભાવનાઓ અને પોતાનો ધર્મ ઉચ્ચ જણાયાં. એ માટે તેઓ કોઈ પણ ભોગ આપવા કૃતનિશ્ચયી હતા.

૬૯૪. દેવેન્દ્રસિંહસૂરિના સમયથી માંડીને કેંડે કલ્યાણસાગરસૂરિના સમય સુધી—એટલે કે લગભગ ત્રણેક શતાબ્દીઓ સુધી—ઉક્ત પરિવર્તનો થતાં જ રહ્યાં. દેવેન્દ્રસિંહસૂરિના સમય આ દૃષ્ટિએ વિચારતાં સામાજિક અશાંતિનો સમય હતો. આ સામાજિક અશાંતિ રાજકીય વિનિપાતનું જ પરિણામ હતું.

ધાર્મિક ક્ષેત્રે પણ એના વિપરિત પડ્યાઓ પડ્યા. એ વખતની સળગતી સમસ્યાઓથી કોઈ પણ ક્ષેત્ર અપ્રસ્ય રહી શકે એ શક્ય જ નહોતું.

દેવેન્દ્રસિંહ સૂરિનું સ્વર્ગગમન

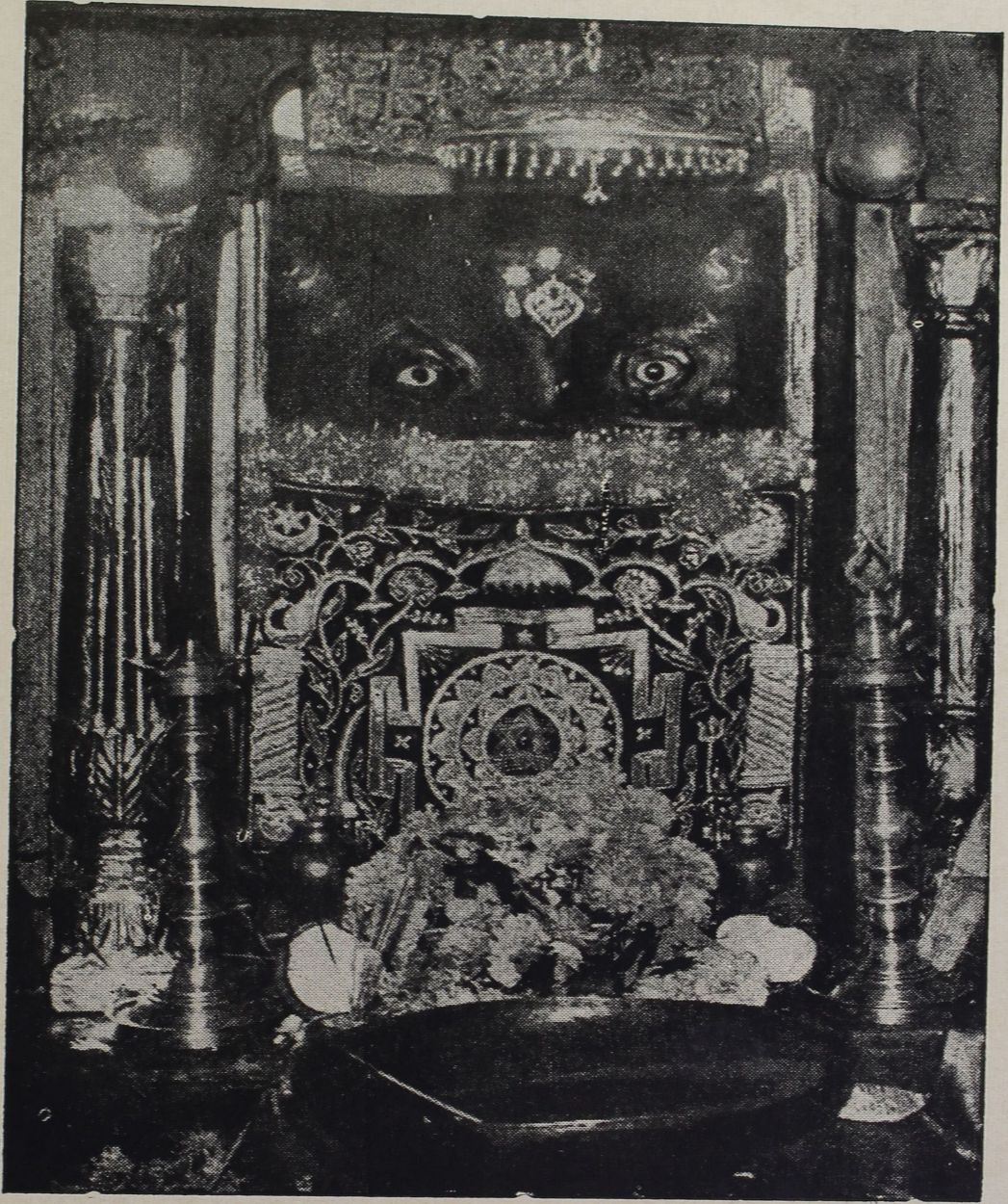
૬૯૫. પટ્ટાવલીમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે દેવેન્દ્રસિંહસૂરિ સં. ૧૩૭૧માં ધર્મપ્રભસૂરિને પોતાની પાટે સ્થાપીને માગશર સુદી ૧૩ ના દિવસે સ્વર્ગે ગયા. ત્યાંના સંઘે ત્યાં સરોવરના કિનારે સ્તૂપ અંધાવીને તે પર તેમના ચરણોની સ્થાપના કરી.

૬૯૬. પાટણમાં તેઓ હતા તેનાં અનુસંધાનમાં ઉક્ત ઉલ્લેખ હોઈને દેવેન્દ્રસિંહસૂરિ પાટણમાં જ પંચત્વ પામ્યા હશે એમ કહી શકાય. આપણે જોયું કે મુનિ લાખા કૃત ગુરુ પટ્ટાવલીમાં પણ એમનાં સ્વર્ગારોહણ સ્થળ તરીકે પાટણનો જ નિર્દેશ છે. ડો. કલાટ, ભીમશી માણેક તથા મો. દ. દેશાઈ આદિ વિદ્વાનો પણ એજ મતના છે. કવિવર કાન્હ 'ગચ્છનાયક ગુરુરાસ'માં સ્પષ્ટ નિર્દેશ કરે છે કે : 'અણહિલ પુરિ એકુતરએ, પામિઉં સુરપુરિ ઠાઉ.' ૭૮. આ ઉલ્લેખ પરથી ચોક્કસ થાય છે કે દેવેન્દ્રસિંહસૂરિ સં. ૧૩૭૧ માં અણહિલપુર પાટણમાં જ સ્વર્ગસ્થ થયા.

૬૯૭. પ્રો. પિટર્સન તેમના સંસ્કૃત હસ્તપ્રત વિષયક અહેવાલ, સને ૧૮૮૬-૯૨ ની પ્રસ્તાવનામાં દેવેન્દ્રસિંહસૂરિનું સ્વર્ગગમન પાલણપુરમાં થયું હોવાનું માને છે તે અસ્વીકાર્ય છે. એમની નોંધ પરથી જ પં. હી. હં. લાલને જૈનધર્મનો ઇતિહાસ તૈયાર કર્યો હોઈને તેમણે પણ પ્રો. પિટર્સનનું મંતવ્ય સ્વીકારી લીધું છે. એ સિવાય, દેવેન્દ્રસિંહસૂરિ પાલણપુરમાં સ્વર્ગસ્થ થયા એવી નોંધ કોઈ પણ ગ્રંથમાંથી પ્રાપ્ત થતી નથી. પ્રાચીન પટ્ટાવલીઓમાં અણહિલપુર પાટણનું સૂચન હોઈને એ સ્થળ જ સ્વીકાર્ય છે.

૬૯૮. કવિ અને વ્યાખ્યાનકાર તરીકે સર્વત્ર પ્રસિદ્ધિ પામેલા અંચલગચ્છના આ પદ્ધર વિશે વિશેષ માહિતી પ્રાપ્ત થઈ શકતી નથી, તેમજ તેમણે રચેલા ગ્રંથો પણ આજે તો ઉપલબ્ધ રહી શક્યા નથી, એ દુઃખનો વિષય છે. એમના સમયના લક્ષણો વિશે પણ આપણે જોયું. એ અશાંત યુગમાં આ હૃદયસ્પર્શી કવિ અને વ્યાખ્યાનકારની વાણી સાંભળી અનેકે સાંત્વન અનુભવ્યું હશે. એમની વાણી અનેકની પ્રેરણાનો વિષય પણ બની હશે વિગેરે કલ્પનાઓ કરી શકાય છે. મુનિ લાવણ્યચંદ્રની પટ્ટાવલીમાં દેવેન્દ્રસિંહસૂરિ વિશે આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે: **દેવેન્દ્રસિંહા નરદેવ સંસ્તુત** । પટ્ટાવલીઓ તથા શિક્ષા પ્રશસ્તિઓમાં પણ એમનાં 'કવિચક્રવર્તી' ધિરુદનો ઉલ્લેખ છે. શત્રુંઘ્નચિરિપરના શ્રી ચંદ્રપ્રભ જિનાલયની દેવસાગરગ્રંથે રચેલી શિક્ષા પ્રશસ્તિમાં એમને **દેવેન્દ્રસિંહગુરવોઽખિલલોકમાન્યા** કહ્યા છે. મેરુતુંગસૂરિ રચિત લઘુગાત્રપદીની પ્રશસ્તિની વિગત પણ ખૂબ જ વિશ્વસનીય છે. આ બધાં પ્રમાણો પરથી દેવેન્દ્રસિંહસૂરિનાં વ્યક્તિત્વનો પરિચય કરી શકાય છે. એમની વ્યાખ્યાન સલા આચાર્યો, ઉપાધ્યાયો અને પંડિતોથી ભરાઈ જતી, અન્ય શ્રોતાઓને ત્યાં ખેસવાની જગ્યા પણ રહેતી નહીં વિગેરે ઉલ્લેખો આ પદ્ધરની અસાધારણ શક્તિઓનો આપણને પરિચય કરાવે છે.

અંચલગચ્છાધિષ્ઠાયિકા

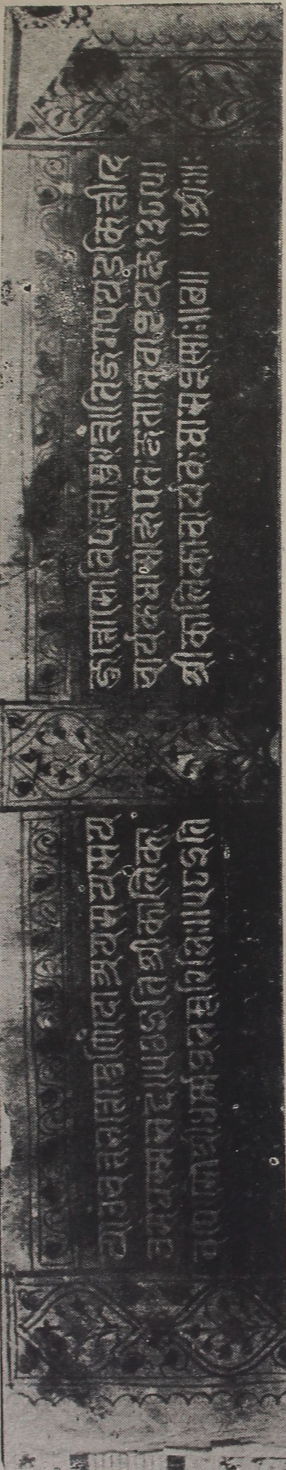
પાવાગઢસ્થ શ્રી મહાકાલી દેવી

જેમના પ્રત્યેની સર્વોચ્ચ ભક્તિ ગચ્છ-ઐક્યની ભાવનાનું સિંચન કરે છે.

(જુઓ પેરા નં. ૧૫૨ થી ૧૬૭; ૧૧૭૬ થી ૧૧૮૪)

ફોટો શ્રી કાંતિરોય ફોટોગ્રાફર્સ, મુંબઈના સૌજન્યથી.

आचार्य श्री धर्मप्रबसुरिक्त 'डालकाचार्य' कथा' नी प्रत पुष्पिका तथा तेनां चित्रा
 (लुओ पेरा नं. ७११ थी ७२६, १०४२ थी १०४४)

पुस्तको श्री साराभाई भण्डाल नवायना सौजन्यथी.

૬૯૯. ભિન્નભાગ નગરમાં શ્રીમાલી જ્ઞાતીય શ્રેષ્ઠી લીંબાની પત્ની વિજયદેવી દૂખે સં. ૧૩૩૧ માં એમનો જન્મ થયો હતો. પટ્ટાવલીમાં એમને પોરવાડ જ્ઞાતિના જણાવવામાં આવ્યા છે. પરંતુ અન્ય પ્રમાણોદ્ધારા સિદ્ધ થાય છે કે તેઓ પોરવાડ જ્ઞાતિના નહીં પરંતુ શ્રીમાલી જ્ઞાતિના જ હતા. ભાવસાગર-સૂરિની ગુર્વાવલીમાં તેમને વિશુદ્ધ શ્રીમાલી જ્ઞાતિના કહ્યા છે:-

તસ પય કમલ વિલાસો અહિણુવ હંસો વિમુદ્ધ સિરીવંસો,
સૂરીસ ધમ્મધોમો સુભિન્નના માલે કયા વાસો. ૬૫
લીંબા વીજલ ડાયરે તેરસ ઇગિતીસ વરિસ ધનરાઓ,
જાઓ તહ ઇગિયાલે ગિણહર્ષ ચરણુ સુગુરુ ચરણા. ૬૬

૭૦૦. પટ્ટાવલીમાં એમનું મૂળ નામ ધર્મચન્દ્ર દર્શાવવામાં આવ્યું છે, ન્યારે ભાવસાગરસૂરિ એમનું નામ ધનરાજ આપે છે. ધનરાજે સં. ૧૩૪૧ માં ઝાલોર નગરમાં દેવેન્દ્રસિંહસૂરિ પાસે દીક્ષા લીધી અને તેનું નામ ધર્મધોષમુનિ રાખવામાં આવ્યું એમ પણ ભાવસાગરસૂરિ જણાવે છે. અલખત, મોટા ભાગના પ્રમાણો દ્વારા તો એમનું દીક્ષાપર્યાયનું નામ ધર્મપ્રભમુનિ જ સંભવે છે. કવિવર કાન્હ ગચ્છનાયક ગુરુરાસમાં પણ એજ નામ આપે છે :

સિરિ ધમ્મપંહ સૂરિ ગુરુ, બીન વાલિ અધરિમ્મુ;
લીંબા કુલિ વીજલ ડાયરે, તેર ઇગિતીસહ જમ્મુ. ૭૯
તેર ઇગિતાહર્ષ મુનિપવંરો, મહિમ મહોદધિ સારુ;
અગુણસહર્ષ જલહરિ હુઉ, આચારિણુ સુવિચારુ. ૮૦

૭૦૧. પટ્ટાવલીમાં ધર્મપ્રભસૂરિનાં પૂર્વ જીવન વિષે કહેવાયું છે કે એક વખત લીંબા શ્રેષ્ઠી વ્યાપારાર્થે કુટુંબ સહિત જાલોરમાં જઈને વસ્યો. પછી એક સમયે દેવેન્દ્રસિંહસૂરિ વિહરતા પોતાના પરિવાર સહિત જાલોરમાં પધાર્યા. તે વખતે તે નગરના રાજના લાલણ્યવંશીય સેવાજી નામના મંત્રીએ મહોત્સવપૂર્વક તેમનો નગરપ્રવેશ કરાવ્યો. સં. ૧૩૫૧ માં દેવેન્દ્રસિંહસૂરિ ત્યાંના સંઘના આગ્રહથી જાલોરમાં ચતુર્માસ રહ્યા. તેમની વૈરાગ્યવાહિની, મનોહર ધર્મદેશના સાંભળીને ધર્મચંદ્રે પોતાનાં માતા-પિતાની આજ્ઞા મેળવી, તેમની પાસે જાલોરમાં દીક્ષા લીધી.

૭૦૨. ધર્મપ્રભસૂરિ પ્રાગ્વાટ જ્ઞાતિના હતા, તેમનું મૂળ નામ ધર્મચંદ્ર હતું તથા તેમણે સંવત ૧૩૫૧ માં દીક્ષા લીધી વગેરે વાતો મેરુતુંગસૂરિના નામે પ્રસિદ્ધ થયેલી ઉક્ત પટ્ટાવલીમાં જણાવવામાં આવી છે તે અવિશ્વસનીય છે. આપણે જોઈ ગયા કે તેઓ શ્રીમાલી જ્ઞાતિના હતા, તેમનું મૂળ નામ ધનરાજ હતું તથા તેમણે સં. ૧૩૪૧ માં દીક્ષા અંગીકાર કરી. અન્ય પ્રમાણો પણ અહીં વિવક્ષિત છે.

૭૦૩. મેરુતુંગસૂરિકૃત લઘુશતપદીની ગ્રંથ પ્રશસ્તિમાંથી એમનાં જીવન વિષે આ પ્રમાણે નોંધ મળે છે : મિન્નમાલે વ્ય૦ લીંબા પિતા વ્ય૦ વીજલદેવી માતા સંવત્ ૧૩૩૧ જન્મ ૧૩૪૧ દીક્ષા ૧૩૫૯ સૂરિપદ ૧૩૭૧ ગચ્છેશપદ ૧૩૯૩ સ્વર્ગ સર્વાયુર્વર્ષ ૬૩ ॥

૭૦૪. પ્રો. પિટર્સન પોતાના સંસ્કૃત હસ્તપ્રત વિષયક અહેવાલ, સને ૧૮૮૬-૮૨ ની પ્રસ્તાવનામાં મેરુતુંગાચાર્યની ઉક્ત નોંધનો માત્ર હવાલો જ આપે છે—Dharmaprabha suri—Mentioned as pupil of Devendrasinha in Anchala Gachchha, and guru of Sinhatilaka. 3, App. 220. This writer was born in Samvat 1331: diksha, Samvat 1341: Suripada, Samvat 1359; gachchhesapada, Samvat 1371: Svarga, Samvat 1393, at the age of 63. See under Merutunga.

૭૦૫. ડો. લિમ્બા-સેથા કલાટની નોંધ પણ અહીં ઉલ્લેખનીય છે : Dharmaprabha-suri, son of Limba setha in Bhinnamala and of Vijalade, born Samvat 1331, diksha 1341 in Jalora, acharya 1359, gachchha-nayaka 1371 in Anahilapura. He received the other name Pragnatilaka-suri and died Samvat 1393 in Asoti-grama, at the age of 63.

૭૦૬. ડો. કલાટ એમના સમયમાં થયેલા શાખાચાર્ય ભુવનતુંગસૂરિ વિષે પણ ઉલ્લેખ કરે છે, જે વિશે આપણે આગળ સપ્રમાણ ઉલ્લેખ કરી ગયા. વિશેષમાં તેઓ ધર્મપ્રભસૂરિએ રચેલ કાલિકાચાર્ય કથા વિષે પણ જણાવે છે, જે અંગે આપણે પાછળથી વિચારણા કરીશું. ડો. કલાટ ભીમશી માણેકની પદાવલીના આધારે નોંધે છે કે ધર્મપ્રભસૂરિનું બીજું નામ પ્રજાતિલકસૂરિ હતું.

૭૦૭. મુનિ લાખા ગુરુ પદાવલીમાં ધર્મપ્રભસૂરિ વિષે આ પ્રમાણે નોંધે છે : આઠમા ગણધર શ્રી ધર્મપ્રભસૂરિ । મીન્નમાલનગરે । શ્રેષ્ઠિ લીંબા પિતા । વીજલદે માતા । સંવત્ ૧૩૩૧ વર્ષે જન્મ । સંવત્ ૧૩૪૧ વર્ષે દીક્ષા । જાડલિગ્રામે । સંવત્ ૧૩૫૯ વર્ષે સૂરિપદ । સંવત્ ૧૩૭૧ ગચ્છપદ । પત્ને । સંવત્ ૧૩૯૩ વર્ષે નિર્વાણ । આસોટા ગ્રામે । સર્વાયુ વર્ષ ૬૩ ॥

૭૦૮. ઉક્ત પ્રત્યેક પ્રમાણો નિર્વિવાદપણે સિદ્ધ કરે છે કે આળક ધનરાજે સં. ૧૩૪૧ માં દેવેન્દ્રસિંહસૂરિ પાસે દીક્ષા અંગીકાર કરી. ડો. કલાટ ભીમશી માણેકની પદાવલીને આધારે દીક્ષા સ્થળ તરીકે જલોરનો નિર્દેશ કરે છે, જે સ્વીકાર્ય છે. મુનિ લાખા ‘જલહિ ગ્રામ’ નોંધે છે તે જલોર જ સંભવે છે. શક્ય છે કે પદાવલીમાં સં. ૧૩૪૧ ને બદલે સં. ૧૩૫૧ નો નિર્દેશ છે તે લહિયાનો જ લખવામાં દોષ હોય, કેમકે દીક્ષા સ્થળ તરીકે જલોર આખતમાં તો તે પણ સંમત છે જ.

૭૦૯. એમને સં. ૧૩૫૯ માં આચાર્યપદ આપવામાં આવ્યું એ વાત બધા ગ્રંથકારો સર્વાનુમતે સ્વીકારે છે. કેટલાંક પ્રમાણો સ્થળનો નિર્દેશ કરે છે, જ્યારે કેટલાંક સ્થળ આખત મૌન સેવે છે. કવિવર કાન્હ પદ મહોત્સવસ્થાન તરીકે જલોરનો નિર્દેશ કરે છે : ‘અગુણસઘ્ન જલહરિ હુ ઉ, આચારિણુ સુવિચારુ.’ એ આધારે કહી શકાય છે કે ધર્મપ્રભસૂરિને જલોરમાં જ ગુરુએ આચાર્યપદ પ્રદાન કર્યું હોય.

૭૧૦. દેવેન્દ્રસિંહસૂરિ સં. ૧૩૭૧ માં દિવંગત થયા, એજ વર્ષમાં ધર્મપ્રભસૂરિને ગચ્છેશપદ મળ્યું. એ સંવત માટે પણ બધા એકમત છે. આપણે જોઈ ગયા કે દેવેન્દ્રસિંહસૂરિ પાલણુપુરમાં નહીં પરંતુ પાટણમાં જ સ્વર્ગસ્થ થયા. ધર્મપ્રભસૂરિને પણ પાટણમાં જ ગચ્છેશ પદ મળ્યું હોવાના પ્રમાણો

મળે છે. મુનિલાખા ગુરુપદાવલીમાં સ્પષ્ટ રીતે પાટણનો જ ઉલ્લેખ કરે છે, જે સ્વીકાર્ય છે. ડૉ. કલાટ ભીમશી માણેકની પદાવલીના આધારે અણુદિલ્હી પુર પાટણને ધર્મપ્રભસૂરિના ગરુડેશપદ્મચળ તરીકે સ્વીકારે છે. કવિવર કાન્હ 'ગરુડનાયક ગુરુરાસ'માં સ્પષ્ટ નોંધે છે : 'ગરુડનાયક એકહુતરધ્યે, પાટણિ પયડ પ્રમાણુ.'

કાલિકાચાર્ય કથા :

૭૧૧. ધર્મપ્રભસૂરિએ સં. ૧૩૮૯ માં ૫૭ પ્રાકૃત ગાથાઓમાં 'કાલિકાચાર્ય કથા'ની રચના કરી. એમની આ કૃતિથી 'ધર્મપ્રભસૂરિનું' નામ ઠેઠ યુરોપ અને અમેરીકા સુધી જાણીનું થયું, કેમકે પ્રો. ઈ. લોયમેને તથા ડબ્લ્યુ. નોર્મન બ્રાઉને આ કૃતિને 'Zeitschr. Deutsch. Moryenlandischen (અર્લિન) તથા 'The Story of Kalaka' (વોશિંગ્ટન, સને ૧૯૩૩) માં અનુક્રમે પ્રકાશિત કરી.

૭૧૨. પ્રાચીન જૈન ગ્રંથકારોએ પણ ધર્મપ્રભસૂરિની આ કૃતિના ઉલ્લેખો પોતાના ગ્રંથોમાં કર્યા છે, ઉદાહરણાર્થે જુઓ જયસોમનો 'વિચાર રત્ન-સંગ્રહ' તથા સમયસુંદરનું 'સમાચારી શતક.' એક જ ગ્રંથથી આટલી પ્રસિદ્ધિ મેળવનાર જૈનાચાર્યો બહુ જ થોડા છે. સમયસુંદર જેવા સમર્થ સાહિત્યકાર પોતાનાં 'સમાચારી શતક'માં આ ગ્રંથનો ઉલ્લેખ આ પ્રમાણે કરે છે : પુનઃ 'નયરમ્મિ ધરાવાસે' **ઇત્યાદિ કાલિકાચાર્યકથાયાં** **ષટ્પચ્ચાશત્રમાણ ગાથાયાં** **અઙ્કાષ્ટયક્ષ ૧૩૮૯ વર્ષે શ્રી ધર્મપ્રભસૂરિકૃતાયાં...** । જુઓ વિચાર ૮.

૭૧૩. ગ્રંથની શરુઆત 'નયરમ્મિ ધરાવાસે' થી થતી હોઈને સમયસુંદરે એનું ટાંચણ આપ્યું છે, કેમકે જૈન સાહિત્યમાં જુદી જુદી ચાલીસેક 'કાલિકાચાર્ય કથા' નોંધાઈ છે. ગ્રંથનાં મંગલાચરણમાં ધર્મપ્રભસૂરિ નોંધે છે :

નયરમ્મિ ધરાવાસે, આસીસિરિવયરસિંહરાયસ્સ;
પુત્તો કાલયકુમરો, દેવી સુરસુંદરી જાઓ. ૧

૭૧૪. ગ્રંથના અંતમાં કવિ પોતાનું નામ તથા ગ્રંથ રચનાનું વર્ષ આ પ્રમાણે સૂચવે છે : **इति श्री कालिकाचार्यकथा संक्षेपतः कृता । अंकाष्टयक्ष १३८९ वर्षेऽसौ श्री धर्मप्रभसूरिभिः ॥ इति श्री कालिकाचार्य कथा ॥ छ ॥ श्रीः ॥ ॐ नमः ॥ : ॥**

૭૧૫. કાંતિસાગરજીને ઉક્ત ગ્રંથની એક સચિત્ર પ્રત પટણના જ્ઞાન સંગ્રહમાંથી જેવા મળેલી. તેની પ્રશસ્તિ તેમણે 'જૈન' પર્યાપણક, સં. ૨૦૦૪, પૃ. ૪૩૬-૪૦ માં પોતાનાં વક્તવ્ય સાથે પ્રકટ કરેલી. તેઓ નોંધે છે કે આ પ્રત બધા મળીને ૧૪૨ પત્રોની હતી જેમાં કલ્પસૂત્ર તથા કાલક કથા ઉલ્લેખિત હતી. પરંતુ વર્તમાનમાં તો માત્ર ૧૩૨ થી ૧૪૨ પત્રો સુધી કાલક કથા જ રહી છે. સૂત્રનો ભાગ બીજા કોઈ સંગ્રહમાં હશે. એ પ્રત સંપૂર્ણ સ્વર્ણક્ષિરી છે. પત્રોને લાલ રંગથી વિશેષિત કરી તેના ઉપર સુંદર અને સુપ્રાક્ટ લિપિમાં સ્વર્ણક્ષિરોથી લખવામાં આવ્યું છે. ચારે બાજુ વાદળી રંગની રેખાઓ ખેંચવામાં આવી છે. આ કથામાં પાંચ ચિત્રો છે જે કાલકાચાર્યના જીવનકાલનાયક પર પ્રકાશ પાથરે છે. ચિત્રોની પૃષ્ઠભૂમિ પણ લાલ રંગની છે તથા તેમાં પીળો, સ્વર્ણ, સ્થામ તથા વાદળી રંગોની પ્રધાનતા છે. ચિત્રો ઘણાં જ કલાત્મક છે.

૭૧૬. ‘જૈન ચિત્ર કલ્પદ્રુમ’ માં સારાભાઈ મણિલાલ નવાય આ ગ્રંથના ચિત્રો વિષે નોંધતા આ પ્રમાણે જણાવે છે : ‘ચિત્ર ૧૬૯ કાલિકાચાર્ય કથાની પુષ્પિકા. કાંતિ વિ. ૨ ના પાના ૮૭ ઉપરથી આ ચિત્ર જે પ્રતમાંથી લેવામાં આવ્યું છે તે પ્રત ઘણી જ જીર્ણ સ્થિતિમાં છે કે જેના પાનાને હાથ અડાડતાં ભૂકો થઈ જાય છે, છતાં તેના સુવર્ણની શાહીથી લખેલા દિવ્ય અક્ષરો સેંકડો વર્ષો વીતી ગયાં છતાં આજે પણ જેવા ને તેવા દેખાય છે, આ પ્રતમાં કુલ ચિત્ર ૨૯ છે, જેમાંથી સંપૂર્ણ ચિત્ર એ જ હોવાથી અત્રે ચિત્ર ૧૭૦ અને ૧૭૧ તરીકે રજૂ કર્યાં છે. આચાર્ય શ્રી ધર્મપ્રભસૂરિએ વિ. સં. ૧૩૮૯ (ઈ. સ. ૧૩૩૩) માં કાલિકાચાર્ય કથા સંક્ષેપમાં કરી તે સંબંધીની માહિતી આ પુષ્પિકા પૂરી પાડે છે.’

૭૧૭. ‘ચિત્ર ૧૭૦ શક્રસ્તવ. કાંતિ વિ. ૨ ના પાના ૭ ઉપરથી. વિસ્તૃત વર્ણન માટે જુઓ ચિત્ર ૮૭નું આ પ્રસંગનું વર્ણન. ચિત્રનું મૂળ કદ ૩ x ૪^૩/_૪ ઇંચ ઉપરથી નાનું કરીને અત્રે રજૂ કર્યું છે. આ ચિત્રમાં મુખ્યત્વે લાલ, વાદળી, કીરમજી, લીલો, કાળો અને સફેદ રંગોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. હાલમાં બ્રાહ્મણો જેવી રીતે તિલક કરે છે તેવી જ જાતનું તિલક શકેન્દ્રના કપાળમાં આ ચિત્રમાં દેખાય છે. ચિત્ર ૮૭ માં સિંહાસનની રજૂઆત કરવામાં આવી નથી જ્યારે આ ચિત્રમાં સિંહાસન સુંદર ડીઝાઈનોથી શણગારેલું રજૂ કરેલું છે.’

૭૧૮. ‘ચિત્ર ૧૭૧ લક્ષ્મીદેવી. કાંતિ વિ. ૨ ના પાના ૧૭ ઉપરથી. કાગળની પ્રતમાં લક્ષ્મીદેવીનું આખું ચિત્ર કોઈ કોઈ પ્રતમાં જ મળી આવે છે. દેવીને ચાર હાથ છે, પદ્માસને બેઠક છે, ઉપરના બન્ને હાથમાં કમળનાં ફૂલ છે; નીચેનો જમણો હાથ વરદ મુદ્રાએ તથા ડાબા હાથમાં ફળ રાખેલું છે; ઉપરના હાથમાંના બન્ને કમળફૂલો ઉપર એકેક હાથી અભિષેક કરવા માટે સૂંઠ બાંધી રાખીને બોભો રહેલો ચીતરેલો છે. દેવી વિમાનમાં બેઠેલી છે, વિમાનની ઉપરના ભાગમાં બન્ને બાજુ એકેક મોર છે, વળી તેણી વસ્ત્રાભૂષણોથી સુસજ્જિત છે. ચિત્રની જમણી બાજુના હાંસીઆમાં તેનું **લક્ષ્મી** એવું નામ લખેલું છે.’ (ચિત્ર વિવરણ, પૃ. ૧૫૭).

૭૧૯. ભારતીય સ્થાપત્ય કલાની જેમ જ, ભારતીય ચિત્રકલાના ઉન્નતિપૂર્ણ વિકાસમાં જૈનોનો ફાળો અદ્વિતીય રહ્યો છે. એ વાત આવી સચિત્ર પ્રતોથી પ્રતીત થાય છે. પ્રાચીન ચિત્રકળાના ઉત્કૃષ્ટ નમૂનાઓ જૈન સાહિત્યની આવી સચિત્ર પ્રતો પૂરી પાડી શકે એમ છે. વર્તમાનમાં કલ્પસૂત્રનું વાંચન સંપૂર્ણ આદરથી કરવામાં આવે છે. એટલે જૈનોએ એ પવિત્ર સૂત્રને સ્વર્ણ-રજતાદિ મૂલ્યવાન દ્રવ્યોથી સુસજ્જિત કરાવી લખાવ્યાં અને તેમાં વિષયાનુકૂલ ચિત્રો પણ અંકિત કરાવ્યાં. આવી પ્રતો ભારતમાં જ નહીં, દરિયાપારના દેશોમાં પણ આદરણીય સ્થાન ધરાવે છે. ઉદાહરણાર્થે ધર્મપ્રભસૂરિની ‘કાલિકા-ચાર્ય કથા’ની પ્રત ઇન્ડિયન ઓર્ફિસની લાયબ્રેરીમાં વિદ્યમાન છે જેના પરથી સુપ્રસિદ્ધ જર્મન વિદ્વાન લોયબેને તેનું સંપાદન કર્યું. એજ ગ્રંથની બીજી એક પ્રત બર્લિનના અમૂલ્ય સંગ્રહમાં પણ સુરક્ષિત છે, જેમાં અંતિમ ચાર આર્યા નથી, જે બહુધા સમયસુંદરના ખ્યાલ બહાર જ હતી.

૭૨૦. ડૉ. જહોન્નેસ કલાટની નોંધના આધારે જ ઉક્ત બાબતો પર પ્રકાશ પાડી શકાય છે, એટલે તેનો પરિચય અહીં અભીષ્ટ છે :

He composed a Kalikacharya-Katha in the year ‘ankashtayaksha 1389, See Jayasoma’s Vichararatna-Samgraha (Jacobi’s Ms. f. 57a) and Samayasundara’s Samacharisat. (my own Ms. f. 58a, 1. 1. see

above p. 172, S. V. Dharmaprabha). The tale has been edited from the Indian Office Ms. by Leumann, Journal Germ. Or. Soc. XXXVII, 505-9. Meanwhile a second Ms. has reached Europe No. 1737 of Berlin Collection, it omits the last four Aryas which were about unknown to Samayasundara.

૭૨૧. ડૉ. આઉન ધર્મપ્રભસૂરિની રચનાનું સંપાદન કરતાં નોંધે છે કે એ કૃતિની આવૃત્તિ તૈયાર કરવામાં જ પ્રતોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો. એ અધી પ્રતો એ ભાગમાં વિભક્ત થતી હોવા છતાં, એ જાણે પ્રતોમાં એક સરખી જ રુપરનાઓ જણાતી હતી. ડૉ. આઉન એ અંગેનાં થોડાંક ઉદાહરણો પણ નોંધે છે, જે એમના શબ્દોમાં જ જોઈએ : In preparing this edition of Dharmaprabha's text, I have used six Mss. These are clearly divided in two groups; yet all seems to come from a common source, for all seem to have common corruption, namely in stanza 9 of 'nomulemi' for 'nommulemi;' in stanza 20, where all read 'patto' instead of 'patte' and 46, where all read 'suttam' for 'mottum.'

૭૨૨. આ પરથી જાણી શકાય છે કે ડૉ. આઉને ધર્મપ્રભસૂરિની આ કૃતિનો કેટલો તલસ્પર્શી અભ્યાસ કર્યો હશે. ડૉ. લોયરેને પણ અત્યંત જીજ્ઞવટથી આ કથાનું સંશોધન કરી તેને જર્મન, જર્મન ઓરીએન્ટલ સોસાયટી, વોલ્ફમ, ૪૭ પૃ. ૫૦૫-૬ માં પ્રકટ કરી છે. અંગ્રેજગઝના આચાર્યે રચેલી કૃતિમાં પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ આટલો જાડો રસ લીધો હોય તો એક માત્ર ધર્મપ્રભસૂરિ રચિત 'કાલિકાચાર્ય' કથા માટે જ. એ દષ્ટિએ ધર્મપ્રભસૂરિ સૌથી વધુ માન ખાદી જાય છે, કેમકે એમની કૃતિ માટે ઉક્ત પ્રખર વિદ્વાનોએ પોતાની પ્રતિભાને ખૂબ પરિશ્રમ આપેલ છે.

૭૨૩. આ ગ્રંથની પ્રતોની વિવિધતાના અંગેની નોંધો પ્રો. વેલ્જુકર 'ગિનરલ કોઝ' પૃ. ૮૭માં દિપ્પલુ સહિત આપે છે. એ ઉપરથી કહી શકાય છે કે ધર્મપ્રભસૂરિના પ્રસ્તુત ગ્રંથની સં. ૧૪૭૨ અને સં. ૧૫૦૨ માં લખાયેલી પ્રતો જુદા જુદા ભંડારોમાં વિવિધતા છે. માત્ર લીબડીના ભંડારમાં જ આ ગ્રંથની ચાર પ્રતો સુરક્ષિત છે, જેમાંની એ તો સુંદર ચિત્રોથી સુશોભિત છે. અન્ય ભંડારોમાં પણ આ ગ્રંથની પ્રતો ઉપલબ્ધ છે, જે વિષે પ્રો. વેલ્જુકરે ટીપ્પ સહિત ઉલ્લેખ કર્યો છે.

૭૨૪. આજ દિવસ સુધીમાં જુદી જુદી ચાલીસેક 'કાલિકાચાર્ય' કથાઓ પ્રકાશમાં આવી છે. અત્યંત્ય મારહે વાસેથી શરૂ થતી એક કથા ભાવદેવસૂરિ(સં. ૧૩૧૨)એ એક સો પ્રાકૃત ગાથાઓમાં રચી છે. ભાવદેવસૂરિ પોતાને કાલિકાચાર્ય સંતતીય જણાવે છે. ડૉ. આઉન 'ધ સ્ટોરી ઓફ કાલક' માં જણાવે છે કે ભાવદેવસૂરિની કાલિકાચાર્ય કથા ધર્મપ્રભસૂરિ રચિત પ્રસ્તુત કથાને મળતી આવે છે.

૭૨૫. જેમ કથાઓ અનેક છે તેમ કાલિકાચાર્યો પણ અનેક થઈ ગયા છે. જુદી જુદી કથાઓને આ અંધા કાલિકાચાર્યોની ઘટનાઓથી એટલી અધી ભેળસેળ કરી દેવામાં આવી છે કે વળુવેલા કાલિકાચાર્ય કેટલા અને કયારે થયા અને તેમાં કોણે કયું કાર્ય કયું વિગેરે ખાખનો પર નિર્ણય કરવો કઠિન થઈ ગયો છે. ગદાલિલ્લરાજને ઉખેડી નાખીને શક લોકોને સ્થાપન કરનાર કાલિકાચાર્ય શ્રી વીર નિર્વાણ પછી પાંચમી શતાબ્દીમાં થયા હોવા જોઈએ. સંવત્સરી પવન પાંચમને અદ્યે ચોથને દિવસે પ્રારંભ

કરનાર બીજા કાલિકાચાર્ય વીર સંવત ૯૯૩ વર્ષે થયા. ઈન્દ્ર પ્રતિભોધક કાલિકાચાર્ય વીર સંવત ૩૨૫ માં થયા. બીજા પણ કાલિકાચાર્યો થઈ ગયા છે. આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે આ અધ્યાયે કાલિકાચાર્યોનાં માતા, પિતા, દીક્ષા વિગેરેના સંબંધમાં અંધી કથાઓમાં લગભગ સરખો જ વૃત્તાંત મળે છે !

૭૨૬. વિદ્યાવિજયજી પોતાના લેખ ‘કાલિકાચાર્ય’ જૈન, રૌપ્ય. પૃ. ૨૦૯-૧૩, માં કાલિકાચાર્યોના પ્રસંગો વર્ણવી પૂછે છે : (૧) અલમિત્ર અને ભાનુમિત્રને ભર્યથી સાથે લેવા (૨) અલમિત્ર અને ભાનુમિત્રનાં નિમંત્રણથી ભર્ય જનું અને પુરોહિતની સાથે શાસ્ત્રાર્થ કરવો (૩) બ્રાહ્મણના વેશે આવેલા ઈન્દ્રને નિગોદનું સ્વરૂપ સમજાવવું (૪) પ્રમાદી શિષ્યોના કારણે શિષ્યોને મૂકી ચાલ્યા જવું, વિગેરે ઘટનાઓ કયા કાલિકાચાર્યના સમયમાં, ક્યારે અને ક્યાં થતી? કાલિકાચાર્ય અને તેમના ગુરુ ગુણાકરસૂરિ પ્રમાદી શિષ્યોને મૂકી પોતાના પ્રશિષ્ય સાગરચંદ્રસૂરિ પાસે જાય છે, એ સાગરચંદ્રસૂરિ કોણ? ક્યારે થયા? વિગેરે સંબંધમાં પણ શોધ કરી નિર્ણય કરવાનો રહે છે.

પ્રતિષ્ઠા લેખ

૭૨૭. ધર્મપ્રભસૂરિના સમયનો, સં. ૧૩૮૫ નો મૂર્તિલેખ, જેના પર અંચલગચ્છનું નામ ઉત્કીર્ણિત હોય એવો સૌ પ્રથમ પ્રતિષ્ઠા લેખ ઉપલબ્ધ અને છે. આ લેખ ખંભાતના શ્રી શાંતિનાથ જિનાલયના ભોંયરાની ધાતુમૂર્તિ ઉપર આ પ્રમાણે છે :

**સં ૧૩૮૫ વર્ષે પ્ર ૦ આષાઢ વદિ ૧ રવૌ શ્રી આંચલગચ્છે સ્વૌ ૦ સમધર પુત ૦ જસ-
દેવ ધળસીંહસુત મલયસીંહ પુનસીંહેન કુદુમ્બશ્રેયોઽર્થ શ્રી શાંતિનાથર્ચિવં કારાપિતં ॥**

૭૨૮. આ પ્રતિષ્ઠા-લેખદ્વારા જાણી શકાય છે કે સં. ૧૩૮૫ ના પ્રથમ આષાઢ વદિ ૧ ને રવિવારે અંચલગચ્છીય શ્રાવક સા. સમધરના પુત્ર જસદેવ તથા ધણસિંહના પુત્ર મલયસિંહ તથા પુનસિંહે કુદુમ્બના શ્રેય માટે શ્રી શાંતિનાથનું ‘પિંચ ભરાવ્યું’.

૭૨૯. ‘અંચલગચ્છ’ ના ઉત્સેખવાળા પ્રાપ્ત થતા આ પ્રથમ પ્રતિષ્ઠાલેખ પરથી કહી શકાય છે કે ધર્મપ્રભસૂરિના સમયમાં આ ગચ્છ અંચલગચ્છ તરીકે જ વિશેષ ઓળખાતો હશે. આપણે જોઈ ગયા કે વિધિપક્ષ કે અચલગચ્છ નામાલિધાનો આચરક્ષિતસૂરિના સમયમાં વિશેષ પ્રચલિત હતાં. આ ગચ્છની સ્થાપના થઈ એ સૈકામાં જ એ નામનો પ્રયોગ વિશેષ થયો હશે. પછીના સૈકાઓમાં, ખાસ કરીને જન-સાધારણમાં તો આ ગચ્છ અંચલગચ્છનાં નામથી જ ઓળખાતો રહ્યો, જે આજ દિવસ સુધી ઓળખાય છે. અંચલગચ્છના નામાલિધાન સંબંધમાં આ વાત સમજવી જરૂરી છે કે ચૈત્યવાસીઓએ જે અવિધિ કરી નાખેલો તેનો વિધિ કરવા જે ગચ્છોનો પ્રાદુર્ભાવ થયો તે પ્રથમ તો વિધિપક્ષ તરીકે જ ઓળખાતા રહ્યા. વિધિપક્ષ શબ્દ ખરતરગચ્છીય લેખોમાં કે ગ્રંથોમાં પણ ઘણી જગ્યાએ જોવા મળે છે. અન્ય ગચ્છોના સાહિત્યમાં પણ આ શબ્દનું સ્થાન અવશ્ય જોવા મળે છે.

૭૩૦. અંચલગચ્છની સ્થાપના થઈ એ પછી એ શતાબ્દીઓ વીતી ગયા બાદ, ચૌદમી શતાબ્દીના ઉત્તરાર્ધના પ્રાપ્ત થતા ઉક્ત પ્રતિષ્ઠાલેખની આ ગચ્છના નામાલિધાન સંબંધમાં ઐતિહાસિક મહત્તા છે, જેનો નકાર થઈ શકે એમ નથી. અલખત, હસ્તક્ષિપ્ત ગ્રંથોમાં તો આ વિષયમાં અનેક પ્રમાણો ઉપલબ્ધ થાય છે જ, કિન્તુ ઉત્કીર્ણિત લેખનું સમર્થન નિર્ણયાત્મક અને છે અને એ દૃષ્ટિએ ખૂબ જ મહત્વનું હોય છે.

સાધ્વી તિલકપ્રભા ગણિની

૭૩૧. સં. ૧૩૮૪ માં તિલકપ્રભા ગણિની વિદ્યમાન હતાં. આચરક્ષિતસૂરિના સમયમાં અંચલ-

ગચ્છના પ્રથમ મહારા સાધ્વી સમયશ્રી થયાં, જે વિશે આપણે ઉલ્લેખ કરી ગયા. એ પછી અસાધ્યના સમય સુધીના અંચલગચ્છીય સાધ્વી વિશે ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થતો નથી. સં. ૧૩૮૪ ના ભાદ્રવા સુદી ૧ શનિવારે ખંભાતમાં લખાયેલી ‘પર્યુપણ કલ્પ ટિપ્પનક’ ની પ્રતપુષ્પિકામાં તિલકપ્રભા ગણિનીનો ઉલ્લેખ છે, જેને આધારે સમયશ્રી પછી એક બીજા સાધ્વીની વિદ્યમાનતા અંગે નવશી શકાય છે. મહાં અજયસિંહે એ પ્રત લખી છે, જેની પુષ્પિકા આ પ્રમાણે છે :

**સંવત્ ૧૩૮૪ વર્ષે ભાદ્રવા શુદ્ધ ૧ શનો અચેહ સ્તંભતીર્થે વેલાકૂલે શ્રીમંચલગચ્છે
શ્રી કલ્પપુસ્તિકા તિલકપ્રભાગણિનીયોગ્યા મહં. અજયસિંહેન લિખિતા । મજ્જલં મહાશ્રીઃ ।
દેહિ વિદ્યાં પરમેશ્વરિ । શિવમસ્તુ સર્વે જગતઃ ।**

જુઓ, પં. કાલચંદ્રનું પાટણનું સ્વયંપત્ર, પૃ. ૩૭, તાડપત્ર વિભાગ.

૭૩૨. જિનવિજયજ્ઞના પ્રશસ્તિ સંગ્રહમાં પણ અજિતપ્રભસૂરિ કૃત શાંતિનાથ ચરિત્રની તાડપત્રની પ્રતની ઉપર પ્રમાણે જ પુષ્પિકા નોંધાયેલી છે (પૃ. ૧૩૬). ઉક્ત પુષ્પિકામાં કથો જ દ્રશ્ય નથી. **પ્રકીર્ણ પ્રસંગો.**

૭૩૩. શ્રીમાલી વંશના કાછિલ ગોત્રીય વર્ધમાન શેઠ ખેરાલુમાં વસતા હતા. તેમણે સં. ૧૩૪૫ માં શ્રી આદીશ્વર ભગવાનનો પ્રાસાદ કરાવ્યો જેની પ્રતિષ્ઠા ધર્મપ્રભસૂરિના ઉપદેશથી થઈ. વર્ધમાન શેઠે ધર્મપ્રભસૂરિના ઉપદેશથી શત્રુંજયનો તીર્થસંઘ કાઢેલો, તથા કુલદેવીનો પણ પ્રાસાદ અંધાવેલો. સર્વે મળીને તેમણે ત્રણ કરોડ રૂપિયા ધર્મકાર્યોમાં ખર્ચ્યા. વર્ધમાન શેઠના પૂર્વજ ગોવર્ધન શેઠ મૂળ લિત્ત-માલના હતા. ઉદયપ્રભસૂરિએ એમને પ્રતિભોધી જૈનધર્મી બનાવેલા. લિત્તમાલનો સં. ૧૧૨૧ માં પ્ધ્વંસ થતાં, તેમના વંશજ શ્રીચંદ શેઠ સાંથી નાશીને તેરવાડા પાસે વડસરા ગામમાં જઈને વસેલા.

૭૩૪. ધર્મપ્રભસૂરિના સમયમાં અંચલગચ્છીય શ્રાવકોમાં કામસા ગોત્રનો ઉદ્ભવ થયો. આ ગોત્ર ખડુલ ગોત્રની જ શાખા છે. ભટ્ટાચાર્યોમાંથી ઉલ્લેખ મળે છે કે ખડુલ ગોત્રમાં થયેલા સોમાનો પુત્ર ભુલંચ સોજતનગરના રાણા જગાનો પ્રધાન હતો. તેની કુંવરી લખમાદે તેના પર મોહિત થઈ અને તેને જ પરણવાની હક લીધી. તેણે અન્ન પાણીનો ત્યાગ કરતાં રાજાએ તેને પ્રધાન સાથે પરણાવી અને સં. ૧૩૮૫ માં તેને કામસા ગામ આપ્યું, તે પછી ભુલંચના વંશજો કામસા ગોત્રથી પ્રસિદ્ધ થયા.

૭૩૫. શ્રીમાલી વંશના ગૌતમગોત્રીય વર્ધમાન શેઠ અંચલગચ્છીય શ્રાવક હતા. સં. ૧૩૭૫ માં તેઓ માંડલમાં આવી વસ્યા. તેઓ ત્યાં મહત્પદે સ્થિત થયેલા હોવાથી તેમના વંશજો મહોતા ઓડકથી ઓળખાવા લાગ્યા.

૭૩૬. ધર્મપ્રભસૂરિના સમયમાં શાખાચાર્ય જ્ઞાનંદસૂરિ સં. ૧૩૮૨ માં વિદ્યમાન હતા. તેમણે એ વર્ષમાં ખાડુએરમાં પરમાર વંશીય ડાંગર શાખાના સમસ્થ નામના રજપૂતને પ્રતિભોધ આપી જૈન ધર્મી કર્યો. એના વંશજોએ મેરુતુંગસૂરિના ઉપદેશથી પ્રતિષ્ઠા કર્યો કર્યા છે, જે અંગે પાછળથી ઉલ્લેખ કરીશું.

૭૩૭. પદ્માવતીમાંથી એવો ઉલ્લેખ મળે છે કે ધર્મપ્રભસૂરિ વિહરતા અનુક્રમે નગરપારકરમાં પધાર્યા, ત્યાં તેમણે પરમાર વંશીય ક્ષત્રિઓનાં નવ કુટુંબોને પ્રતિભોધ આપીને જીવહિંસાના પ્રત્યાખ્યાન કરાવ્યાં.

પ્રખર તપસ્વી.

૭૩૮. ધર્મપ્રભસૂરિ પ્રખર તપસ્વી હતા. મેરુતુંગસૂરિ કૃત લઘુશતપદીની પ્રશસ્તિમાંથી જાણી શકાય છે કે ધર્મપ્રભસૂરિ તેમના સમય કરતાં પણ અધિક ક્રિયાત્મક અને વિશિષ્ટ તપસ્વી હતા, તેથી એમના ચરણોદકથી જ સર્વ વ્યાધિઓની શાંતિ થતી. તેઓ પ્રસન્નતાથી વચન ઉચ્ચારતા તેથી જ સર્વાર્થની સિદ્ધિ

યતી : તતઃ શ્રી ધર્મપ્રભસૂરયઃ યેષાં સમયાધિવિશિષ્ટતપઃ ક્રિયાવતાં ચરણોદકેનાપિ સર્વ-
લોચવ્યાધિશાંતિરજનિષ્ઠા । પ્રસન્નતયા પ્રોક્તેન વચ્ચસાપિ સર્વાર્થસિદ્ધિશ્ચ ।

૭૩૯. બીમશી માણેકની પદ્માવલીમાંથી એવો પણ નિર્દેશ પ્રાપ્ત થાય છે કે ધર્મપ્રભસૂરિને એવી લખ્ધિ હતી કે તેઓ સોળમે પહોરે એક દામે એક ટંક ભાતપાણી લેતા હતા. વળી તેઓ દિવસ તથા રાત્રિએ નિદ્રા તો કરતા જ નહીં તથા ખૂબ જ અપ્રમાદી હતા. એમના ગુણોની પ્રશંસા રાજસભામાં થતાં, એમની કીર્તિ અધે ખૂબ જ વિસ્તાર પામી.

૭૪૦. જયશેખરસૂરિ 'ઉપદેશ ચિન્તામણિ'ની અંથ પ્રશસ્તિમાં ધર્મપ્રભસૂરિનાં તપસ્વી જીવનને ખિરદાવતાં યોગ્ય જ કહે છે કે—'મોહ શત્રુને માટે નિર્દય, તપસ્વી ખડગને ધારણ કરનાર ધર્મપ્રભસૂરિ થયા—

ભાવારિ નિષ્કપતપઃ કરવાલશાલી । ધર્મપ્રભઃ સુગુરુરાજ રતો રરાજ ॥

૭૪૧. ભાવપ્રયત્ન કૃત પદ્માવલીમાં પણ એમના તપસ્વી જીવનનો અપ્રત્યક્ષ રીતે ઉલ્લેખ છે : **ધર્મપ્રભા ધર્મવિવૃદ્ધિકારણ ॥** તેઓ પોતાના ત્યાગમય જીવનથી જ ધર્મવૃદ્ધિનું કારણ બન્યા હશે. એવી જ રીતે પોતાના ત્યાગમય જીવનના પ્રભાવથી જ તેમણે સમર્થવાદીઓને મહાત કર્યા હશે. જયશેખરસૂરિ 'ધર્મભગ્નચરિત્ર'ની અંથ પ્રશસ્તિમાં એમને વિશે નોંધે છે : **ધર્મપ્રભ ગણધરો જિતવાદિસિદ્ધ । સ્વર્ગગમન.**

૭૪૨. અંચલગચ્છના આ પ્રખર તપસ્વી પદ્ધર સં. ૧૩૯૩ માં આસોટી ગામમાં ત્રેસઠ વર્ષની ઉંમરે નિર્વાણ પામ્યા. ભાવસાગરસૂરિ ગુર્વાવલીમાં નોંધે છે : 'તેસઠિ વરિસ આઠિ' તિનવઠિ વરિસે દિવ પતો.' ૬૭. ભાવસાગરસૂરિ નિર્વાણ સ્થળ અંગે નિર્દેશ કરતા નથી, પરંતુ કવિવર કાન્હ 'ગચ્છનાયક ગુરુરાસ'માં આસોટી ગામનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કરે છે : 'ધર્મપ્રભસૂરિ તિયાણુએ, આસોટછ નિરવાણુ.' ૮૧. મુનિ ભાખા ગુરુપદ્માવલીમાં આસોટા ગ્રામ કહે છે, તે એ જ ગામ છે.

૭૪૩. પદ્માવલીમાંથી એમનાં સ્વર્ગગમનની મિતિ અને તિથિ પણ પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે ગ્રામાનુગ્રામ વિહાર કરતાં ધર્મપ્રભસૂરિ સં. ૧૩૯૩ માં આસોટી નામના ગામમાં પધાર્યા. ત્યાં પોતાનું ત્રેસઠ વર્ષનું આયુ સંપૂર્ણ કરીને તથા પોતાની પાટે સિંહતિલકસૂરિને સ્થાપીને મહા સુદી દશમને દિવસે સમાધિપૂર્વક દેવલોકે ગયા.

૭૪૪. એમના સમયમાં પ્રજાતિલકસૂરિને નામે ઓળખાતા, અંચલગચ્છના આ પ્રખર તપસ્વી પદ્ધર રાજદરબારમાં પણ અપ્રમાદી તરીકે ખૂબ પ્રસિદ્ધિ પામેલા, પરંતુ આજે તો 'કાલિકાચાર્ય' કથા ના કર્તા તરીકે એમનું નામ વિશેષ ઉલ્લેખનીય બન્યું છે. અંચલગચ્છના પદ્ધરે લખેલો અંથ પ્રકાશિત થયો હોય એવો આ બીજો મૂળગ્રંથ છે. મહેન્દ્રસિંહસૂરિએ રચેલ અષ્ટોતરી તીર્થમાળા આ પ્રકારનો સૌ પ્રથમ ગ્રંથ છે, જે મૂળ પ્રકાશિત થયેલ છે. ધર્મપ્રભસૂરિના પ્રસ્તુત મૂળ ગ્રંથને પ્રકાશમાં લાવવા માટે જન્મનના સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન ડૉ. લોયમેને તથા અમેરિકાના વિદ્વાન ડૉ. બ્રાઉને પોતાની પ્રતિભાને ખૂબ જ પરિશ્રમ આપેલ છે. આ દૃષ્ટિએ તેઓ વિશેષ માન ખાટી બન્ય છે. ભારતીય વિદ્વાનોએ પણ આ ગ્રંથની પ્રશસ્તિઓ અને પુષ્પિકાઓ પ્રકાશિત કરી છે. આ મૂળ ગ્રંથની સચિત્ર પ્રતો આજે પણ અનેક ગ્રંથલગ્ગરોમાં મહાહર્દ ગ્રંથરત્ન તરીકે આગવું સ્થાન પ્રાપ્ત કરે છે. આ પ્રતોના ચિત્રો પણ જૈનાશ્રિત ચિત્રકળાના પરિમાર્જિત નમૂનાઓ તરીકે પંકાય છે. એ સિવાય તેમણે 'ત્રૈલોક્ય પ્રકાશ' નામનો જ્યોતિષ ગ્રંથ રચ્યો છે. તેમાં 'ચૂડામણિ સારોદ્ધાર'ને અનુસારે 'અર્ધકાણ્ડ' લખ્યો છે એમ તેમણે તે 'અર્ધકાણ્ડ'ના આદિમાં જ અતઃ **ચૂડામણિસારોદ્ધારેણાર્ધકાણ્ડમુચ્યતે** ના કથન દ્વારા સૂચ્યું છે.

૭૪૫. મરુપ્રદેશના અઠવપુર નગરમાં શ્રેષ્ઠી આશાધરની પત્ની ચાંપલદેવી દ્વિમે સં. ૧૩૪૫ માં એમનો જન્મ થયો.

૭૪૬. મેરુતુંગસૂરિને નામે પ્રસિદ્ધ થયેલી પદ્માવલીમાંથી એમનાં પૂર્વ જીવન સંબંધમાં આ પ્રમાણે વર્ણન મળે છે : મારવાડના એરવપુર નગરમાં ઓશવાણ જ્ઞાતીય શંખજોત્રનો આશાધર નામનો શ્રાવક વસતો હતો. તેને ચાંપલદે નામની સ્ત્રી હતી. તેઓને સં. ૧૩૪૫ માં તિલકચંદ્ર નામનો એક પુત્ર થયો. એક વખત આશાધર શેઠ પોતાના કુટુંબ સહિત આબૂ પર્વત પર યાત્રા માટે ગયા. તે વખતે ધર્મપ્રભ-સૂરિ પણ યાત્રાર્થે ત્યાં પધાર્યા હતા. આશાધરનો ખીજો પુત્ર કર્મચંદ્ર જન્મથી જ અહેરે અને મૂંગો હતો. આશાધર ધર્મપ્રભસૂરિને વંદન કરવા ગયો તે વખતે ખીજા પુત્રની વાત નીકળી. ગુરુએ કહ્યું કે જો તમે એ પુત્રોમાંથી એકને અમને આપો તો કર્મચંદ્રને દોષ રહિત કરીએ. પતિપત્નીએ ગુરુની વાત સ્વીકારી. ગુરુએ મંત્રના પ્રભાવથી કર્મચંદ્રને બોલતો અને સાંભળતો કરી દીધો. વયનાનુસાર પતિ-પત્નીએ પોતાનો પુત્ર તિલકચંદ્ર ગુરુને સમર્પિત કરી દીધો. ગુરુ એ આળકને પોતાની સાથે લઈ સીરોહીનગરમાં વિહાર કરી ગયા. ત્યાં આળકને સં. ૧૩૬૧ માં દીક્ષા આપીને ગુરુએ તેનું નામ તિલક-ચંદ્ર મુનિ રાખ્યું.

૭૪૭. પદ્માવલીની ઉક્ત વાતોમાં કેટલીક અસ્વીકાર્ય છે અને કેટલીક વિશેષ સંશોધન માગીએ એવી છે. ઉદાહરણાર્થે, પદ્માવલીમાં એમને ઓશવાણ વંશના કહ્યા છે, જે તદ્દન અસ્વીકાર્ય છે. તેઓ ઓશવાણ નહીં પણ શ્રીમાલી વંશના હતા. ભાવસાગરસૂરિ ગુર્વાવલીમાં કહે છે :

તપ્પઠ સિરિ સિરિવંશે સૂરિમણી સિંહતિલક ગણુરાઓ,
આઠઞ્યપુરે સિદ્ધી આસધર ચાંપલા ઉયરે જાઓ. ૬૮

૭૪૮. કવિવર કાન્હ ગચ્છનાયક ગુરુરાસમાં એમના પૂર્વજીવનનો પરિચય કરાવતા કહે છે :

મરુ મંડલ મંડલ નયરો, આઠઞ્ય પુરુ સુવિલાસુ,
તહિં પુરિ નિવસધં આસધરો ગુણિ ગુરુયઠ શ્રીમાલુ. ૮૨
તસ નંદણ ચાંપલ ડાયરે, પણુયાલઠ અવયારુ,
તેર બોવન્નઠ તિણિ નયરે, કીધઉ સંજમ ભારુ. ૮૩

૭૪૯. ઉક્ત પ્રમાણોથી સિદ્ધ થાય છે કે તેઓ ઓશવાણ નહીં પરંતુ શ્રીમાલી વંશના હતા. અન્ય પ્રાચીન ગ્રંથોમાંથી પણ આ આખતમાં સમર્થન મળે છે.

૭૫૦. સિંહતિલકસૂરિના જન્મસ્થળ અંગે પણ વિચારણા કરવી જરૂરી છે. પદ્માવલીમાં એમના

જન્મસ્થળ તરીકે એરવપુરનું નામ મળે છે. કેટલાક ગ્રંથોમાંથી અધવિપુરનો નિર્દેશ મળે છે. ભાવસાગર-સુરિ તથા કવિવર કાન્હ આધ્યપુરનો ઉલ્લેખ કરે છે. મેરુતુંગસુરિ શતપદીની પ્રશસ્તિમાં આદિત્યવાટકનું નામ આપે છે. ઉક્ત અધાંજ નામો એક જ સ્થળનાં જુદાં જુદાં નામો સંભવે છે. ઉક્ત પ્રમાણોથી એ પણ સ્પષ્ટ થાય છે કે એ સ્થળ મરુદેશમાં આવેલું છે.

૭૫૧. પદાવલીમાં સિંહતિલકસુરિની દીક્ષાનું વર્ષ સં. ૧૩૬૧ દર્શાવાયેલું છે તે પણ અસ્વીકાય છે. તેમણે સં. ૧૩૫૨ માં ધર્મપ્રભસુરિ પાસે દીક્ષા અંગીકાર કરેલી. અધાંજ પ્રમાણ-ગ્રંથોમાં એ વર્ષનો સર્વાનુમતે સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે. બીજી નોંધનીય વાત એ છે કે પદાવલીમાં દીક્ષા સ્થળ તરીકે સીરોહીનો ઉલ્લેખ છે, પરંતુ આપણે ‘ગચ્છનાયક ગુરુસ’ને આધારે જોયું કે તે નગરમાં એટલે કે એરવપુરમાં જ તેમણે સં. ૧૩૫૨ માં ધર્મપ્રભસુરિ પાસે દીક્ષા અંગીકાર કરી. આ અધી આવતો પર પ્રકાશ પાથરતાં કેટલાંક પ્રમાણોનો ઉલ્લેખ અહીં અભીષ્ટ છે.

૭૫૨. મુનિ લાખા ‘ગુરુ પદાવલી’ માં નોંધે છે :

નવમા શ્રી સિંહતિલકસુરિ । આદ્યચ્ચપુરે । આસધર શ્રેષ્ઠિ । ચાંપલદે માતા ।
સંવત ૧૩૪૫ વર્ષે જન્મ । સંવત્ ૧૩૫૨ વર્ષે દીક્ષા । સંવત ૧૩૭૧ વર્ષે સૂરિપદ । આનં-
દપુરે । સંવત ૧૩૯૫ વર્ષે નિર્વાણ । સ્તંભતીર્થે । સર્વાયુ વર્ષ ૫૦ ॥

૭૫૩. મેરુતુંગસુરિ શતપદીની ગ્રંથપ્રશસ્તિમાં એ પ્રમાણે જ નોંધ આપે છે :

તતઃ શ્રી સિંહતિલકસૂરયઃ । આદિત્યવાટકે શ્રેઽસધર પિતા ચાંપલદેવી માતા
સંવત ૧૩૪૫ જન્મ ૧૩૫૨ દીક્ષા ૧૩૭૧ સૂરિપદ ૧૩૯૩ ગચ્છેશપદ ૧૩૯૫ સ્વર્ગઃ સર્વાયુ
વર્ષ ૫૧ ॥

૭૫૪. ઉક્ત પ્રશસ્તિને હવાલો આપતાં પ્રો. પિટર્સન પોતાના સંસ્કૃત-હસ્તપ્રત વિષયક, સને ૧૮૮૬-૯૨ ના રીપોર્ટમાં આ પ્રમાણે નોંધે છે :

Sinhatilaka suri—Mentioned as pupil of Dharmaprabha suri and guru of Mahendraprabhasuri in the Anchala gachchha. 3, App. p. 220 In the Anchala gachchha pattavali the following dates are given for this writer: born, Samvat 1345; diksha, Samvat 1352; acharyaapada, Samvat 1371; gachchhanayaka, Samvat 1393; died, Samvat 1395, in Cambay.

૭૫૫. ડૉ. જોહાન્નેસ ક્લાટની નોંધ પણ અહીં ઉલ્લેખનીય છે :

Sinhatilaka-Suri, son of Asadara Setha in Aica-pura Maru dese (Mer. and Sat. Adityavataka), and of Champalade, born Samvat 1345 diksa 1352, acharya 1371 in Anandapura, gachchhanayaka 1393 in Patan, + 1395 in Stambhatirtha, at the age of 50.

૭૫૬. ભાવસાગરસુરિ ગુર્વાવલીમાં નોંધે છે:—

તેરસ પલુયાલીસે જન્મણ આવન્નએય ચરણસિરિ,
એગડુત્તરિ સુરિ પયં તિનવર્ષ વરિસેય ગચ્છેસો.

પણ નવએ પરલોએ તતો મિચ્છત તિમિર હર દિવસો,
સૂરીસ મહિંદપદ ગણાહિવો જગજી જગ દીવો. ૭૦

૭૫૭. કવિવર કાન્હ 'ગચ્છનાયક ગુરુ રાસ'માં વિશેષમાં નોંધે છે :

સરિ તેર એકહુતરે આઠઅપુરવર કાણિ,
અણહિલપુરિ ગુરુ ગચ્છધરે તેર તિતજીજી જાણિ. ૮૪

સિંહતિલકસૂરિ વન્નિયએ નિરુવમ્ જસ વખાણુ,
પણુનઉઠ સિરિ ખંભપુરે જસ સુર લોઠી પયાણુ. ૮૫

૭૫૮. સં. ૧૩૭૧ માં ધર્મપ્રભસૂરિએ એમને આચાર્યપદ પ્રદાન કર્યું. આચાર્યપદ સંવત અંગે બધાંજ પ્રમાણો એકમત છે કિન્તુ સ્થળ અંગે મતભેદ ધરાવે છે. આપણે જોયું કે કવિવર કાન્હ 'ગચ્છનાયક ગુરુરાસ'માં સૂરિપદ સ્થળ તરીકે આઠઅપુરનો ઉલ્લેખ કરે છે, જ્યારે મુનિ લાખા 'ગુરુપદાવલી'માં આનંદપુરનું નામ આપે છે. અન્ય પ્રાચીન ગ્રંથોમાં તેમજ સાંપ્રત પદ્માવલીઓમાં પણ આનંદપુરનું જ નામ હોઇને તે સિંહતિલકસૂરિના પદ મહોત્સવ સ્થળ તરીકે સ્વીકાર્ય અને છે.

૭૫૯. આપણે જોઈ ગયા કે ધર્મપ્રભસૂરિ સં. ૧૩૬૩ માં આસોડી નામના ગામમાં નિર્વાણ પામ્યા. એજ વર્ષે પાટણના સઘે સિંહતિલકસૂરિને મહોત્સવપૂર્વક ગચ્છેશપદે સ્થાપ્યા. કવિવર કાન્હ 'ગચ્છનાયક ગુરુરાસ'માં સિંહતિલકસૂરિને ગચ્છેશપદ પાટણમાં મળ્યું હતું તે અંગે સ્પષ્ટ રીતે ઉલ્લેખ કરે છે.

પ્રકીર્ણ પ્રસંગો.

૭૬૦. સિંહતિલકસૂરિના સમયમાં ઓશવાળ વંશના નાગડા ગોત્રમાં ભોળ, ઉદયવંત તથા મેધાજલ નામના ત્રણ ભાઇઓ નગરપારકરમાં થઈ ગયા, જેઓ એ ગોત્રના પ્રસિદ્ધ પુરોહિત હતા. તેમણે સં. ૧૩૬૮ માં ધર્મકાર્યોમાં વીસ લાખ પીરોછ વાપરી.

૭૬૧. સિંહતિલકસૂરિના સમયમાં શ્રીમાળીવંશીય લાહિજ ગોત્રના ધનાશેઠ વારાહીમાં સં. ૧૩૬૫માં થઈ ગયા, જેમના વંશજોમાં વહોરાની ઓડક થયેલી છે. એવો ભટ્ટગ્રંથોમાંથી ઉલ્લેખ મળે છે. એવી જ રીતે મંત્રીશ્વર વિમલના વંશમાં સં. ૧૩૬૫ માં સાલીંગ અને સુહદેવી નામનાં પતિપત્ની ધોળકામાં થયા હોવાનો ઉલ્લેખ પણ ભટ્ટગ્રંથો પૂરે પાડે છે. અંચલગચ્છીય શ્રાવકોની વિશેષ પ્રવૃત્તિ ભટ્ટ-ગ્રંથોમાંથી પ્રાપ્ત થતી નથી.

૭૬૨. પદ્માવલી ભાષાંતરમાં મુનિ ધર્મસાગર નોંધે છે કે સિંહતિલકસૂરિના ઉપદેશથી અનેક જિન-મંદિરોનું નિર્માણ થયું છે, તથા અનેક જિનગિંઓની પ્રતિષ્ઠાઓ થઈ છે, પરંતુ આજ દિવસ સુધીમાં તે વિષેનો એક પણ ઉત્કર્ણિત લેખ પ્રકાશમાં આવ્યો નથી. એ ઘણા જ દુઃખનો વિષય છે. ધર્મ-સાગરજીએ પ્રકાશિત કરેલ પદ્માવલી ભાષાંતરને આધારે કહી શકાય છે કે સૂરિના ઉપદેશથી સં. ૧૩૭૧ માં ખંભાતના રહેવાસી જાજગોત્રના જાહડ નામના શેઠે તીર્થસંઘ કાઢ્યો હતો તથા ખંભાતમાં શ્રી મહાવીરસ્વામી ભગવાનનો જિનપ્રાસાદ અંધાવ્યો હતો. એજ ગોત્રના મોહણશેઠે ખંભાતમાં સિંહતિલકસૂરિના ઉપદેશથી સં. ૧૩૭૬ માં જિનપ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી.

આનંદપુર.

૭૬૩. આનંદપુરમાં સિંહતિલકસૂરિનો સં. ૧૩૭૧ માં પદમહોત્સવ થયો, એ વિષે આપણે ઉલ્લેખ

કરી ગયા. આ નગર ગુજરાતના સંસ્કાર કેન્દ્ર તરીકે શતાબ્દીઓ સુધી રહ્યું હોઈને એ દષ્ટિએ તેનો પરિચય વિવક્ષિત બને છે.

૭૬૪. લાટ પ્રદેશમાં જેમ જુગુપ્ત આર્થીકરણનું પ્રાચીન કેન્દ્ર મનાય છે, તેમ આનતમાં આનતપુર મનાય છે. પૌરાણિક પરંપરાઓ આનતપુરને સૌ પ્રથમ વ્યક્ત કરે છે. આ આનતપુર—તે આનંદપુર—અને હાલનું વડનગર એમ વિદ્વાનો માને છે. ઉત્કીર્ણિત લેખોમાંથી આ નગરનો વૃદ્ધનગર તરીકે પણ ઉલ્લેખ મળે છે. આ નગર ખૂબ જ પ્રાચીન છે. આ નગર જ્ઞેનારને પ્રાથમિક દષ્ટિએ જ તેની પ્રાચીનતાનો ખ્યાલ આવી શકે એમ છે અને પ્રથમ દર્શાવે જ કહી શકાય કે આ સ્થાનનું ખોદકામ ભારતના ઇતિહાસ માટે ઘણી જ સામગ્રી પૂરી પાડે. સિદ્ધરાજ તથા કુમારપાલની પર્ષદાના કવિ પ્રાગ્વાટ શ્રીપાલ રચિત પ્રશસ્તિમાંથી આ નગરનું તત્કાલીન વર્ણન મળી રહે છે. જુઓ: ગુ. ઐ. લે. ભાગ. ૨. ચૌલુક્યવંશના લેખો, નં. ૧૪૭ પૃ. ૩૮-૪૭.

૭૬૫. વિક્રમની પ્રથમ સહસ્ત્રાબ્દીના :ઉલ્લેખો જૈન ગ્રંથોમાંથી મળી રહે છે. દેવદિગ્ધિ ક્ષમા-શ્રમણના સમયમાં વડનગરના વણિકોને નાગર—નગરમાં વસનાર—એવું પદ આપવામાં આવેલું. આ ઉલ્લેખો દ્વારા એમ અનુમાન કરી શકાય છે કે પ્રાચીનકાલમાં જૈનધર્મનો પ્રભાવ અહીં સવિશેષ હશે. પુરાણો પ્રમાણે મનુ વૈવસ્વતના પુત્ર શર્યાતિને ભરતખંડનો દક્ષિણ-પશ્ચિમ ભાગ મળ્યો હતો. શર્યાતિના પુત્ર આનર્તે આનર્તદેશ વસાવ્યો. આ આનર્તનો એક અર્થ, ન્યાં આર્યોના ઋતુધર્મ—યજ્ઞધર્મ પ્રચારમાં ન હતો, તેવો દેશ. શક્ય છે કે અહીં જૈનધર્મનું પ્રભુત્વ હોય, એવું અનુમાન થાય છે.

૭૬૬. ‘ગુજરાતની રાજધાનીઓ’માં રસિકલાલ છે. પરીખ જણાવે છે કે—પૂર્વવૈદિક કાલના આર્યેતરોએ અને આર્યોએ અને તેમના સંસ્કારોએ ભારતને ઘડ્યું છે. તેથી આ આનર્ત વૈદિક આર્ય હશે કે પૂર્વવૈદિક આર્યેતર હશે કે બંનેના મિશ્રણ પછીની પેદાશ હશે તે કહેવું મુશ્કેલ છે. જો ઋતુને વૈદિક સંસ્કારનું મૂલ્ય ગણીએ તો આ આનર્ત પૂર્વ વૈદિક ગણાય; મિશ્રણ પછી ઉત્તર વૈદિક ગણાય. સ્મૃતિઓને તેના તરફ અણગમો હતો. ગમે તેમ હોય, પણ હવે ભારતના ઇતિહાસ-શોધકોએ એક બાબતમાં દષ્ટિ સાફ રાખવાની જરૂર છે—અને તે એ કે પૂર્વવૈદિક આર્યેતર એટલે અસંસ્કારી જંગલી નહિ ! ભારતીય સંસ્કાર એ પૂર્વવૈદિક આર્યેતરોનાં અને વૈદિક આર્યોનાં લોહી અને આચાર-વિચારનાં મિશ્રણનું પરિણામ છે. અને તેમાં કોનો હિસ્સો કેટલો તે ચોક્કસ કહેવું અશક્ય છે. પણ આર્ય મન પૂર્વેના ભારતની સ્થિતિનાં સંશોધકો આર્યેતરનો હિસ્સો અડધા કરતાં વધારે માને છે.

૭૬૭. સોમેશ્વરે પોતાના મુરથોત્સવ કાવ્યમાં પોતાના વંશનું વર્ણન કર્યું છે તે પ્રમાણે નગર કહેતા આનંદપુર કે વડનગરના તેઓ મૂળ વતની હતા. આ સ્થળ નગર કે શ્રીનગરને નામે પણ પ્રસિદ્ધ હતું.

૭૬૮. વડનગરના નાગરો માટે પ્રાસંગિક કહેવું પણ અહીં અભીષ્ટ છે. વડનગરમાંથી તેઓ કાલાનુક્રમે માણસા, વસઈ, પીલવાઈ, અમદાવાદ, સુરત ઇત્યાદિ સ્થળોમાં સ્થળાંતર થઈ સમગ્ર ગુજરાતમાં પ્રસરી ગયા. આ જ્ઞાતિમાંથી મોટો શ્રમણ સમુદાય અસ્તિત્વમાં આવતાં નાગરગચ્છની પણ ઉત્પત્તિ થઈ. આ જ્ઞાતિના મુસદ્દીઓએ મંત્રીપદો તેમજ રાજ્યમાં ઉચ્ચ પદો શાભાવ્યાં છે. અમુક નાગરો કે જેમણે જૈનધર્મ અંગીકાર કર્યો નહોતો તેમને મેરુતુંગમુરિએ પ્રતિષ્ઠા આપી જૈન કર્યા, જે વિશે આપણે પાછળથી વિચાર કરીશું. આ જ્ઞાતિના શ્રાવકોએ અનેક પ્રતિષ્ઠાઓ કરાવી છે, જે અંગેના ઉત્કીર્ણિત લેખો સારી સંખ્યામાં વિદ્યમાન છે. અંચલગચ્છના પદ્ધતિના નેતૃત્વ હેઠળ આ જ્ઞાતિએ ઘણી જ

પ્રગતિ સાધેલી, કિન્તુ આ ગચ્છના ઓસરતા જતા પ્રભાવે તેમને નવું નેતૃત્વ શોધવાનો અવકાશ આપ્યો. પછીના સૈકાઓમાં વલ્લભ સંપ્રદાયે ગુજરાતના લોકોમાં ખૂબ જ આકર્ષણ પેદા કર્યું. તેની અસરથી પ્રભાવિત થઈ થોડાક નાગરો વૈષ્ણવ બન્યા. ક્રમે ક્રમે ધર્મ પરિવર્તન કરનારાઓની સંખ્યા વધતી ગઈ. છેલ્લે વડનગરમાં સં. ૧૬૩૦-૪૦ માં આ જ્ઞાતિના ૨૦-૩૦ જૈન કુટુંબો જ રહ્યા. જૈનો લઘુમતીમાં આવતાં જ વૈષ્ણવ જ્ઞાતિએ તેમને સાફ શબ્દોમાં સંભળાવી દીધું કે જો કંડી નહીં આંધો તો કન્યાની લેવડ-દેવડ અંધ થશે. જૈન નાગરોએ આથી અમદાવાદના સંઘને વિનંતિ કરી કે તેમને અન્ય જ્ઞાતિ સાથે ભેળવી દેવામાં આવે, નહીં તો જૈન ધર્મનો ત્યાગ કરવાની તેમના પર ફરજ પડશે. અમદાવાદના સંઘમાં આ પ્રશ્ન ખૂબ જ ચર્ચાયા. જૈન ધર્મનુયાયી હોવા છતાં સંઘના કેટલાક અગ્રણીઓએ જ્ઞાતિ-અંધનને વધુ વજન આપ્યું અને પરિણામે રહ્યા-સહ્યા નાગરોને અસહાય દશામાં ધર્મોત્તર કરવાની ફરજ પડી. આ રીતે કમનશીએ ગત શતાબ્દીના પૂર્વાર્ધમાં જ આ સમર્થ જ્ઞાતિ જૈનધર્મના ઇતિહાસના પૃષ્ઠોમાંથી અદૃશ્ય થઈ. માત્ર શિલાલેખોમાં એમના પૂર્વજોનું જૈનધર્મી તરીકે નામ રહ્યું.

૭૬૯. સં. ૧૩૭૧ માં સિંહતિલકસૂરિનો પદમહોત્સવ આનંદપુરમાં ઉજવાયો હોઈને કહી શકાય છે કે એ વખતે વડનગરમાં જૈન ધર્મનો સારો પ્રભાવ હશે; અંચલગચ્છના આવકો પણ ત્યાં સારી સંખ્યામાં હશે.

સિંહતિલકસૂરિનું સ્વર્ગગમન

૭૭૦. આપણે જોયું કે સં. ૧૩૬૩માં સિંહતિલકસૂરિને પાટણના સંઘે ગચ્છનામકપદે સ્થાપ્યા. એ પછી માત્ર એ વર્ષની અંદર સં. ૧૩૬૫ માં પોતાની પાટે મહેન્દ્રપ્રભસૂરિને નિયુક્ત કરીને, પચાસ વર્ષની ઉંમરે તેઓ ખંભાતમાં સ્વર્ગસ્થ થયા. પટ્ટાવલીની નોંધ પ્રમાણે તેઓ એ જ વર્ષમાં ચૈત્ર સુદી ૯ ને દિવસે સ્વર્ગે ગયા.

૭૭૧. માત્ર એ વર્ષ મુખી જ આ ગચ્છની ધૂરા વહન કરનાર સિંહતિલકસૂરિની પદનામક તરીકેની કારકિર્દી થણી જ અલ્પ કહેવાય. આટલા અલ્પ સમય માટે મચ્છેશપદ ધારણ કરનાર તેઓ આ ગચ્છના ઇતિહાસમાં સૌ પ્રથમ જ છે. એ કારણે જ એમના અધ્યાત્મિક શાસન દરમિયાન કશોજ નોંધનીય પ્રસંગ બન્યો નથી જણાતો. પાટણમાં એમને ગચ્છેશપદ પ્રાપ્ત થયું એ પછી એ વર્ષમાં જ તેઓ ખંભાતમાં કાલધર્મ પામ્યા હોઈને માનવાને કારણ મળે છે કે તેઓ ગચ્છનામક તરીકે આટલા દૂંકા સમયમાં ક્યાંયે જઈ શક્યા નહીં હોય. અને પરિણામે તેમના પ્રભાવથી અનેક અગત્યના કેન્દ્રો વંચિત રહ્યા તેમજ અનેક વ્યક્તિવિશેષ સાથેનો એમનો સમાગમ નહિવત્ જ રહ્યો. આ સ્થિતિને, અંચલગચ્છની ધર્મપ્રવૃત્તિ ઓસરતી જતી હતી એવા અર્થમાં ઘટાવી શકાય નહીં. અલગત, પ્રભાવક આચાર્યની વિદ્યમાનતા અનેક ચમત્કારો સર્જે છે એ જુદી વાત છે, પરંતુ માત્ર એ વર્ષના દૂંકા ગાળામાં કશું અસાધારણ કરી ખતાવવું એ તે જમાનામાં અશક્ય જેવું જ હતું, આ વાત ખાસ લક્ષમાં રાખવા જેવી છે.

૭૭૨. આ ગચ્છનામકે રચેલો એકેય ગ્રંથ, એમના ઉપદેશથી થયેલી પ્રતિષ્ઠાઓના લેખ, એમના શિષ્ય સમુદાય આદિ વિષયમાં કશું જ પ્રાપ્ત થતું નથી. એમના સમયમાં કોઈ મહત્વપૂર્ણ ઘટના પણ નોંધાઈ નથી, જે એમના પદનામક તરીકેના અલ્પ સમયને જ આભારી હશે. સિંહતિલકસૂરિ પદધર તરીકે વધારે સમય રહી શક્યા હોત તો પરિસ્થિતિ કાંઈ બીજી જ હોત. એમના ગુરુપુત્ર રત્નપ્રભે સં. ૧૩૬૨ માં ‘અંતરંગસંધિ’ અપભ્રંશમાં રચી હતી. જુઓ પં. લાલચંદ્ર ગાંધી કૃત પાટણ લંગરનું સ્વયંપત્ર પૃ. ૪૦૩. રત્નપ્રભ ધર્મપ્રભસૂરિના શિષ્ય હતા. જુઓ ‘કાશિકાચાર્ય’ કથા સંગ્રહ’ નો ઉપોદ્ધાત.

૭૭૩. કવિયક્રવતી જયશેખરસૂરિ રચિત 'ઉપદેશ ચિન્તામણિ'ની ગ્રંથ-પ્રશસ્તિને આધારે સિંહતિલકસૂરિના વ્યક્તિત્વનો આપણને સુંદર પરિચય મળી શકે એમ છે. જયશેખરસૂરિ વણવે છે કે- અમૃતના બિન્દુ સમાન, વચન વિલાસવાળા, સાક્ષર શ્રી સિંહતિલકસૂરિ પ્રસિદ્ધ થયા—

પીયૂષવિદુસદૃશાક્ષરવાગ્વિલાસઃ ।

શ્રીસૂરિસિંહતિલકઃ તતઃ પ્રતીતઃ ॥ ૬ ॥

૭૭૪. અમરસાગરસૂરિ 'વર્ધમાન-પદ્મસિંહ શ્રેષ્ઠીચરિત્ર'ની ગ્રંથ-પ્રશસ્તિમાં સિંહતિલકસૂરિને જૈનશાસ્ત્રો રૂપી સમુદ્રનો પાર પામેલા કહે છે: જૈનશાસ્ત્રાઘ્નિપારીણાઃ । શ્રી સિંહતિલકાસ્તતઃ ॥ આ ઉલ્લેખ એમની શક્તિઓનો પરિચય કરાવે છે. કવિ જ્ઞાવણચંદ્ર કૃત પદ્માવલીમાંથી પણ સિંહતિલકસૂરિની મહાનતા મુશ્કેલ ઉલ્લેખો પ્રાપ્ત થાય છે: તદન્વાસીત્સૂરિઃ પુરુષતર મહા સિંહતિલકઃ ।

૭૭૫. આ બધી પ્રશસ્તિઓમાંથી અંચલગચ્છના આ મહત્વાકાંક્ષી પદ્મનાયકની શક્તિઓ વિશે તારવણી કરી શકાય એમ છે. અમૃતના બિન્દુ જેવા મધુર વચન વિલાસવાળા, જૈનશાસ્ત્રો રૂપી સમુદ્રનો પાર પામેલા આ મહાન પદ્ધતર વિશેષ જીવ્યા હોત તો બહુ સાધ્ય કરી શક્યા હોત એ વાત નિઃશંક છે. કમનશીએ એમ થવું દૈવમાન્ય નહોતું અને પરિણામે આ આશાસ્પદ પદ્ધતરની કારકિર્દી માત્ર એ જ વર્ષના ટૂંકા સમયમાં કશુંયે અસાધ્યારણ કરી બતાવ્યા વિના જ સંકેતાર્થ ગઈ!!

૭૭૬. જરાપદ્મી તીર્થ પાસેના વડગામમાં ઓશવંશીય આશા શ્રેષ્ઠીની પત્ની જીવજાદેની દુએ સં. ૧૩૬૩ માં એમનો જન્મ થયો.

૭૭૭. મેરુતુંગસૂરિને નામે પ્રસિદ્ધ થયેલી પદ્માવલીમાં જન્માવવામાં આવ્યું છે કે વટગામમાં શ્રીમાલી સાતીય આસુ નામનો શ્રાવક વસતો હતો. તેને જીવનદેવી નામની પત્ની હતી. તેઓને સં. ૧૩૬૩ માં મહેન્દ્ર નામનો પુત્ર થયો. તેના માતા-પિતા તેની આત્માવસ્થામાં જ મૃત્યુ પામ્યા હતાં. તેથી તેના મામાએ મહેન્દ્રકુમારને એક સમયે ત્યાં પધારેલ સિંહતિલકસૂરિને સમર્પણ કર્યો. ગુરુએ તેને સં. ૧૩૭૫ માં ઓશિયાનગરમાં દીક્ષા આપી તેનું મહેન્દ્રપ્રભ મુનિ નામ રાખ્યું.

૭૭૮. ઉક્ત પદ્માવલીની કેટલીક વાતો અસ્વીકાર્ય, તેમજ કેટલીક વાતો સંશોધનીય છે. પદ્માવલીમાં તેમને શ્રીમાલી વંશના કલ્પા છે તે તદ્દન અસ્વીકાર્ય છે. તેઓ ઓશવાળ હતા તે વિશેના અનેક પ્રમાણો પ્રાચીન ગ્રંથોમાંથી ઉપલબ્ધ થાય છે. ભાવસાગરસૂરિ ગુર્વાવલીમાં વર્ણવે છે :

જીવાઉદિત સમીવે વડગામે ઓસવંસ સિણગારો,
આભા નિંખિણિ ઉયરે તેરસ તેસદ્દએ જાઓ. ૭૧

આ પરથી તેઓ ઓશવંશના હતા તે વાત સ્પષ્ટ થાય છે, એટલું જ નહીં વિશેષમાં એમ પણ જાણી શકાય છે કે મહેન્દ્રપ્રભસૂરિનાં માતાપિતાનાં નામ અનુક્રમે નિંખિણી અને આભા હતાં. આશા અને આભા વચ્ચે મળતાપણું છે, કિન્તુ માતાનાં નામો-જીવજાદે અને નિંખિણિ-વચ્ચે મોટો ફેર હોઈને માનવાને કારણ મળે છે કે જીવજાદેનું અપરનામ નિંખિણિ હોય.

૭૭૯. કવિવર કાન્હ 'ગચ્છનાયક ગુરુરાસ'માં નોંધે છે—

તસ પય નહિયલિ અમિય, કરો વિહરઈ સંપઈ કાલિ;
સિરિ મહિંદપ્પહ સૂરિ ગુરુ, ભરહખેત્તિ સુવિસાલિ. ૮૬

ઉસ વંસહ વસ્તુ રીસિ અવયંસ, આભાકુલિ મંજુહિ;
સયલ સુયણુ જણુ કમલ દિણુયર નિંખિણિ સુય સુય જજહિં,
લક્ષ પાર પરિવાર સુંદર;

દરિસણિ નયણાણુંદ કરો સંજમ સિરિ ઉરિહારુ,
સિરિ મહિંદપ્પહ ગુરુ નમહિ, જિમ પામહિ ભવ પારુ. ૮૭

જરાઉલિ જગિ જાણિયએ, માલ્હંતડે તાસતઉઈ વડ ગામિ.
તેર તેસદ્દએ ગુરુ તણુહિ મા જમ્મુ અણોપમ કાણિ. ૮૮

આ પરથી સિદ્ધ થાય છે કે તેઓ ઓશવંશીય હતા. કવિવર કાન્હ એમનાં માતાપિતાનાં નામ અનુક્રમે નિમિણી અને આભા આપે છે તે પણ અન્ય પ્રમાણો સાથે સુસંગત જણાય છે.

૭૮૦. પટ્ટાવલીમાં બીજી અસ્વીકાર્ય ખાખત એ છે કે તેમાં એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે બાળક મહેન્દ્રના માતાપિતા મૃત્યુ પામતાં, તેના મામાએ તેને સિંહતિલકસૂરિને સમર્પણ કર્યો અને ઓશિયા નગરમાં તેને દીક્ષા આપવામાં આવી. હજીકતમાં સિંહતિલકસૂરિ એમના ગુરુ નહીં પરંતુ ગુરુબંધુ હતા. આપણે વિચારી ગયા કે સિંહતિલકસૂરિ એ વર્ષથી પણ ઓછા સમય સુધી પદધર તરીકે રહી શક્યા. એ સમય દરમિયાન તેમણે કોઈને દીક્ષા આપી હોય એ વાત પ્રકાશમાં આવી નથી. બીજું, બાળક મહેન્દ્રને ઓશિયામાં નહીં પરંતુ વીજપુરમાં દીક્ષા પ્રદાન થઈ હતી. આ વાતના સમર્થનમાં કેટલાંક પ્રમાણોનાં અવતરણો આપવા અહીં પ્રસ્તુત છે.

૭૮૧. બાળક મહેન્દ્રે ધમપ્રભસૂરિની પાસે સં. ૧૩૭૫ માં દીક્ષા અંગીકાર કરી, સં. ૧૩૯૩ માં એમને આચાર્યપદ આપવામાં આવ્યું અને સં. ૧૩૯૮ માં એમને ગચ્છધૂરા સોંપવામાં આવી એ વિશે ભાવસાગરસૂરિ ‘ગુર્વાવલી’માં આ પ્રમાણે નોંધે છે.

પણ હુતરિ વય ભારો ધમ્મપહસૂરિરાય કર કમલો,
તિતવર્ષ વરિસે સૂરી ગણભારો અદ્વનવષમ્મિ. ૭૨

આ પરથી સિદ્ધ થાય છે કે બાળક મહેન્દ્રે સિંહતિલકસૂરિ પાસે નહીં, કિન્તુ ધમપ્રભસૂરિ પાસે સં. ૧૩૭૫ માં દીક્ષા અંગીકાર કરેલી.

૭૮૨. કવિવર કાન્હ ‘ગચ્છનાયક ગુરુરાસ’માં સં. ૧૩૭૫ માં વર્ધજલપુરમાં બાળક મહેન્દ્રે દીક્ષા લીધી તે વિશે સૂચન કરે છે :

વર્ધજલપુરિ પંચહુતરથએ મા આચારિજ પય ધાર,
ખંભનયરિ અટ્ટાણુકએ મા ગુરુયઉ ગચ્છ નરિંદુ,
જસ જસો જગિ ઝગમગ કરએ મા ગયણ ગણિ જિમ ચંદુ. ૯૦

૭૮૩. મુનિ લાખા ‘ગુરુપટ્ટાવલી’માં મહેન્દ્રપ્રભસૂરિનાં જીવન વિશે આ પ્રમાણે નોંધ કરે છે :
દસમા ગણધર શ્રી મહિંદ્રપ્રભસૂરિ । વડગ્રામે । શ્રેષ્ઠિ આસ પિતા ॥ જીવળી માતા ॥
સંવત ૧૩૬૩ જન્મ । સંવત ૧૩૭૫ દીક્ષા ॥ વજ્જલપુરે ॥ સંવત ૧૩૯૩ વર્ષે સૂરિ પદ ।
પત્ને । સંવત ૧૩૯૮ વર્ષે ગચ્છનાયકપદ ॥ સંવત ૧૪૪૪ વર્ષે નિર્વાણ પત્ને । સર્વાયુ
વર્ષે ૮૦ ॥

૭૮૪. મુનિ લાખાના કથનને આધારે મહેન્દ્રકુમારે વર્ધજલપુરમાં સં. ૧૩૭૫ માં દીક્ષા અંગીકાર કરી. હી. હં. લાલન ‘જૈનધર્મનો પ્રાચીન ઇતિહાસ’માં દીક્ષાસ્થળ તરીકે વિજયપુરનું નામ સૂચવે છે. ભીમશી માણેકની પટ્ટાવલીને આધારે ડૉ. કલાટ એ સ્થળને વીજપુર કહે છે. શક્ય છે કે વર્ધજલપુર વિજયપુર-વીજપુર એકજ સ્થળનાં બુદ્ધાં બુદ્ધાં નામો હોય.

૭૮૫. ડૉ. કલાટની નોંધનું અવતરણ અહીં અભીષ્ટ છે : Mahendraprabhasuri (Sat. prabhu), son of Asa Setha (Mer. Parikha Abha) in Vada-gram and of Jivanade, born Samvat 1363, diksha 1375 (Mer. 1369, Sat. 1365) in Vijapura, acharya 1393 (Mer. 1389) in Anahilapura, gachha-

nayaka in 1398 in Khambhata-bandara (Stambhatirtha). Under him the Sakhacharya Abhayasinhāsuri erected + Samvat 1444 (Mer. and Sat. 1443), at the age of 81.

૭૮૬. મેરુતુંગસૂરિ લઘુશતપદીની પ્રશસ્તિમાં મહેન્દ્રપ્રભસૂરિની એક પરીખ આપે છે એ પણ અહીં ઉલ્લેખનીય છે, જુઓ : તેણે પદ્યે પૂજ્યારાધ્ય શ્રી મહેન્દ્રપ્રભસૂરયઃ વહગ્રામે પરીં આમા પિતા પરીં લીંબિણિ માતા સંવત્ ૧૩૬૩ જન્મ ૧૩૭૫ દીક્ષા ૧૩૯૩ સૂરિપદં ૧૩૯૮ ગચ્છેશપદં ૧૪૪૩ સ્વર્ગઃ સર્વાયુર્વર્ષ ૮૧...।

૭૮૭. મેરુતુંગસૂરિનાં કથનને હવાલો આપતાં પ્રો. પિટર્સન પોતાના સંસ્કૃત હસ્તપ્રત વિષયક અહેવાલ, સને ૧૮૮૬-૮૨ ની પ્રસ્તાવનામાં નોંધે છે : Mahendraprabhasuri—Mentioned as the pupil of Sinhatilaka and guru of Merutunga in the Anchala gachchha. 3, App 220. In the Anchala-gachchha pattavali his dates are given as follows ; Birth, Samvat 1363: diksha in Vijaypur, Samvat 1375 : acharyapada in Anahila pattana, Samvat 1393 : gachchha-nayaka pada, in Cambay, Samvat 1398 : death Samvat 1444.

૭૮૮. મેરુતુંગસૂરિએ મહેન્દ્રપ્રભસૂરિનું સ્વમંચિન સં. ૧૪૪૩ માં દર્શાવ્યું હોવા છતાં પ્રો. પિટર્સન ઉક્ત પ્રસ્તાવનામાં સં. ૧૪૪૪ નોંધે છે, એમાં કાંઈક ભ્રાંતિ સંભવે છે. શક્ય છે કે મુદ્રણદોષ પણ હોય. એમના મૃત્યુના વર્ષનો નિર્ણય હવે પછી કરીશું.

૭૮૯. ઉપર્યુક્ત પ્રમાણોને આધારે મહેન્દ્રપ્રભસૂરિને સં. ૧૩૯૩ માં અણહિલપુર પાટણમાં આચાર્યપદ મળ્યું અને સં. ૧૩૯૮ માં ખંભાતમાં તેઓ ગચ્છનાયક થયા. ગચ્છેશપદના વર્ષ અંગે થોડીક વિચારણા અહીં આવશ્યક છે. મેરુતુંગસૂરિને નામે પ્રસિદ્ધ થયેલી પટ્ટાવલીમાં ગચ્છેશપદનું વર્ષ સં. ૧૩૯૫ દર્શાવાયેલ છે.

૭૯૦. મેરુતુંગસૂરિ રચિત લઘુશતપદીમાં ગચ્છનાયક પદનું વર્ષ સં. ૧૩૯૮માં દર્શાવવામાં આવ્યું છે, જેને બધાં જ પ્રમાણો પુષ્ટિ આપે છે. એ વિશે આપણે કેટલાંક અવતરણો પણ જોઈ ગયા. મેરુતુંગસૂરિ, ભાવસાગરસૂરિ, કવિવર કાન્હ, મુનિ લાખા આદિ પ્રાચીન ગ્રંથકારો એ વિશે એકમત છે. મહેન્દ્રપ્રભસૂરિના પૂરોગામી પટ્ટધરના મૃત્યુ પછી, તેઓ ત્રણેક વર્ષ બાદ પટ્ટધર થયા હોઈને, બન્ને પટ્ટધરો વચ્ચે એટલો અવકાશ રહે છે. એ વચગાળામાં મહેન્દ્રપ્રભસૂરિએ જ ગચ્છધૂરા સંભાળી હશે અને વિધિપૂર્વક તેઓ સં. ૧૩૯૮ માં અંચલગચ્છની પાટ પર ગિરાજના હશે એમ માનવામાં કોઈ હરકત નથી. એ અવકાશ ન દર્શાવતા એમના પદનાયક પદનું વર્ષ સં. ૧૩૯૫ માં બતાવવું ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ અયુક્ત જ છે. મેરુતુંગસૂરિને નામે પ્રસિદ્ધ થયેલી પટ્ટાવલીનું કથન મેરુતુંગસૂરિ રચિત લઘુશતપદીની પ્રશસ્તિદ્વારા જ આધારરહિત દે છે.

પ્રથમ કાર્ય

૭૯૧. મહેન્દ્રપ્રભસૂરિ ગચ્છાધિપતિ થયા પછી તેમણે પ્રથમ કાર્ય ગચ્છને સુધારવાનું અને સુવ્યવસ્થિત રાખવાનું કયું. અંચલગચ્છ-પ્રવર્તક આચારક્ષિતસૂરિ અને એમના સમર્થ શિષ્ય જયસિંહસૂરિના સમયને યાદ અપાવે એવો મહેન્દ્રપ્રભસૂરિ અને મેરુતુંગસૂરિનો સમય હતો. એવો જ તેજવંત સમય આ

ગચ્છના ઇતિહાસના ત્રીજા અંકમાં ધર્મભૂતિસૂરિ અને કલ્યાણસાગરસૂરિના આધ્યાત્મિક શાસન દરમિયાન પણ જોવા મળે છે. અંચલગચ્છના ઇતિહાસના આ ત્રણ તબક્કાઓ ખૂબ જ મહત્વપૂર્ણ છે. એ તબક્કાઓ દરમિયાન જે કાર્ય થયું તેની દૂરગામી અસર રહી. આપણે જોયું કે અંચલ ગચ્છપ્રવર્તક આચરંક્ષિતસૂરિએ આ ગચ્છમાં જે ચેતના પ્રકટાવી તેની અસર ઉતરતા કમમાં-પણ ઠેક સુધી રહી. એ ચેતના પ્રસરાવનારું મુખ્ય બળ બન્યા એમના સમર્થ શિષ્ય જયસિંહસૂરિ. એવી જ રીતે એ ચેતનાને પુનઃ જુસ્સાભેર પ્રકટાવવાનું કાર્ય મહેન્દ્રપ્રભસૂરિને ફાળે આવ્યું અને તેને યોગમ પ્રસારિત કરવાનું મુખ્ય બળ બન્યા પ્રભાવક આચાર્ય મેરુતુંગસૂરિ. આ કાર્યની પણ ત્રણેક શતાબ્દીઓ સુધી અસર રહી. પુનઃ ત્રીજા તબક્કામાં એજ કાર્ય ધર્મભૂતિસૂરિ અને કલ્યાણસાગરસૂરિએ એજ નિઃદાથી ઉપાડ્યું અને બ્યાપક બનાવ્યું, જેની ચમત્કારિક અસર આજ દિવસ સુધી રહેવા પામી ! !

૭૬૨. પટ્ટધર થયા પટ્ટી મહેન્દ્રપ્રભસૂરિએ આ ગચ્છની વ્યવસ્થાનું આંતરદર્શન કયું અને તેની નળનાઈઓ નાણી લઈને તેને નિર્ભૂળ કરવાના પ્રયાસો કર્યા. લાવસાગરસૂરિ રચિત ગુર્વાવલીમાંથી નાણી શકાય છે કે વિષમ-દુષમ કાણના પ્રભાવથી તથા પ્રમાદના દોષથી તપ, નિયમ, ક્રિયા અને વિદ્યારહિત થયેલા પોતાના ગચ્છની શિથિલતાઓ જોઈને મહેન્દ્રપ્રભસૂરિ વિચારવા લાગ્યા કે આનો ઉપાય કયો ? ગચ્છને ઉઘોત કેમ થાય ? આચાર્યે એકચિત્તે એકાંતમાં ધ્યાન ધયું. આચંબિત તપના વિધિપૂર્વક જ મહિના સુધી સૂરિમંત્રનો એક લાખ પ્રમાણ જાપ કર્યો. દેવીએ પ્રત્યક્ષ થઈને સૂરિને નમન કરીને કહ્યું કે ઇચ્છેલું અને ગચ્છની દીપ્તિ કરનારું ફલીભૂત થશે—

અહ કાલ વિસમ ઇસિમ વસેણુ તુદં પમામ દોસેણુ,
તવ નિયમ કિરિય વિન્નમ રહિયં દરૂણુ નિય ગચ્છં. ૭૩
ચિંતઈ સુચુરુ કમુવાયમિતિ દેવી વયણુ મિત્તિ ઉચ્છસિયં,
ઈગ ચિત્ત મંત રાઓ એગંતે જાયગો હોઉ. ૭૪
અંબિલ તપ વિહિ પુવ્વં છમ્માસં જાવં સૂરિમંતસ્સ,
જાવો લક્ષ્મ પમાણો સાહણુ જોએણુ તેણુ કઓ. ૭૫
પયડી ભૂયા દેવી નમિજીણુ ગરું પલાસએ વયણુ,
સહસં સમીહિયં વિય ભવિસ્સઈ ગચ્છ દિત્તિકરં. ૭૬

૭૬૩. એ પટ્ટી દિન પ્રતિદિન તપ, નિયમ, ક્રિયા અને વિદ્યા વૃદ્ધિંગત થતાં ગયાં. સૂર્યની જેમ ધર્મનો પ્રતાપ ફેલાવતા મહેન્દ્રપ્રભસૂરિ અનુક્રમે મહીતણમાં વિચરતા રહ્યા. લખિંધના પ્રભાવથી પ્રતિબોધ આપી ધણા શિષ્યોને તેઓ ચારિત્ર પ્રદાન કરે છે. પાંચસો શિષ્યોના પરિવારયુક્ત ગચ્છમાં આચાર્ય શામે છે—

તનો દિવસે દિવસે વટુંઈ સોહગ્ગ ઉગ્ગ કિરિયાએ,
રવિ પરિ ધમ્મ પયાવો અહ વિહરઈ મલિયલે કમ સો. ૭૭
બહુ સીસ લહિ વસઓ પડિઓહિય દેઈ ભવિ ચારિતં,
પંચ સઈ પરિવારો ગણુ મજ્જે ભાસએવિ ચુરુ. ૭૮

૭૬૪. લાવણ્યચંદ્ર રચિત પટ્ટાવલીમાંથી પણ મહેન્દ્રપ્રભસૂરિએ ગણુની વૃદ્ધિ કરી એ અંગેનો ઉલ્લેખ મળે છે : પૃથિવ્યાં સ ખ્યાતો જનિં ગુરુ મહેન્દ્રપ્રભ ઇતિ । ય આચામ્લૈસ્તુષ્ઠ પ્રવચન સુરી-
ક્ત વરતો । ગણં વૃદ્ધિં નીત્વા નિજવપુરકાર્ણીદયવિષં ॥ ૩૪ ॥

www.umaragyanbhandar.com

પ્રભાવક આચાર્ય.

૭૬૮. મહેન્દ્રપ્રભસૂરિ પ્રભાવક આચાર્ય હતા. એમને પ્રભાવક આચાર્યોની શ્રેણિમાં મૂકી શકાય એવાં બીજાં પ્રમાણો પ્રાચીન ગ્રંથોમાંથી ઉપલબ્ધ અને છે. એમના પદશિષ્ય મેરુતુંગસૂરિ એમણે રચેલી લઘુશતપદીની ગ્રંથપ્રશસ્તિમાં એવા કેટલાક પ્રસંગો આ પ્રમાણે નોંધે છે:-સં. ૧૪૦૬ માં જ્યારે તેઓ નાણી નામનાં ગામમાં ચાતુર્માસ રહ્યા હતા, ત્યારે ત્યાં વર્ષાઋતુ આવ્યા છતાં પણ વરસાદ નહીં આવવાથી, આચાર્યે પોતાના જ્યોતિર્જાનના માહાત્મ્યથી ચાલીશ દિવસોનું વિદ્ય જાણીને ધ્યાનનો પ્રારંભ કર્યો, અને તેથી ઉત્તમ વૃષ્ટિ થઈ. એ વર્ષે આસો વદિ આઠમને દિવસે તેમને મહા ઝેરી સર્પે ડંખ દીધો. તેથી આચાર્ય શ્રી પાર્શ્વનાથ પ્રભુના મંદિરમાં જઈ સૂરિમંત્રનો જાપ કરવા લાગ્યા. તે જાપના પ્રભાવથી હસમે પહોરે સર્વ શરીરમાં પ્રસરેલું વિષ સુખ દ્વારા વમાઈ ગયું. પ્રભાતે સર્વ લોકોએ તે આશ્ચર્ય જોઈને હજારો લોકોએ મળીને મહોત્સવ કર્યો અને ભાવના ભાવવા લાગ્યા કે-‘ અહો ! કલિકાલમાં પણ હજી સમ્યક્ ધ્યાનનો પ્રતાપ રહેલો છે !’ સંઘવી ચૂણા પ્રભુતિ શ્રાવકોએ શીલવ્રતાદિ તેમની પાસેથી પ્રહણ કર્યાં. એમણે અનાયાસે ઉચ્ચારેલાં વચનો પણ ફક્તીભૂત થતાં. તેઓ સ્વભાવથી કલ્પવૃક્ષથી પણ અધિક માહાત્મ્યવાળા હતા.

૭૬૯. પદાવલીમાં પણ મેરુતુંગસૂરિની ઉક્ત પ્રશસ્તિની હકીકતને બહુધા મળતો જ વૃત્તાંત છે. તેમાં વર્ણવવામાં આવ્યું છે કે મહેન્દ્રપ્રભસૂરિ વિહરતા સં. ૧૪૦૬ માં મારવાડ અંતર્ગત રાણી નામના ગામમાં પધાર્યા. ત્યાંના સંઘના આગ્રહથી તેઓ ત્યાં જ ચાતુર્માસ રહ્યા. એક વખતે આસો સુદી આઠમને દિવસે ત્યાં રાત્રિએ તેઓ કાર્યોત્સર્ગ ધ્યાનમાં બેઠેલા હતા તે વખતે એક સર્પે તેમના ડાબા પગના અંગૂઠા પર દંશ દીધો, પરંતુ નિશ્ચલ મનવાળા ગુરુ ત્યાં જ આઠ પહોર સુધી શ્રી પાર્શ્વનાથ પ્રભુનાં ધ્યાનમાં લીન થઈ એવી જ રીતે કાર્યોત્સર્ગમાં રહ્યા. એવી રીતે આઠ પહોર વીત્યા બાદ તે જ સર્પે ત્યાં આવી સર્વ માણસોનાં દેખતાં દંશની જગ્યાએથી પોતાનું વિષ પાછું ખેંચી લીધું. ત્યાર બાદ તે સર્પ મૂર્છિત થઈ ઢળી પડ્યો. દયાળુ ગુરુએ મંત્રેલું જલ છાંટવાથી તે પુનઃ સચેતન થયો, અને બધાનાં દેખતાં ગુરુને ત્રણ પ્રદક્ષિણા દઈને પોતાને સ્થાનકે ગયો. પછી સંઘે મળીને અઠ્ઠાઈ મહોત્સવ કર્યો.

૮૦૦. મેરુતુંગસૂરિને નામે પ્રસિદ્ધ થયેલી પદાવલીની કેટલીક બાબતો મેરુતુંગસૂરિ કૃત શતપદી સારોદ્ધારની કેટલીક હકીકતો સાથે જૂદી પણ પડે છે. પ્રશસ્તિમાં નાણી ગામનો ઉલ્લેખ છે, જ્યારે પદાવલીમાં રાણી ગામનો ઉલ્લેખ છે. પ્રશસ્તિમાં વર્ષા ન આવવાની અને ચાલીસ દિવસના વિધનની વાત છે, જે પદાવલીમાં નથી; અલ્પજાત, પદાવલીના ભાષાંતરમાં એ વાત પાછળથી ઉમેરી દેવામાં આવી છે. દશમા અને આઠમા પ્રહરનો બેઠેલાંતવ્ય ગણીએ તો પણ પ્રશસ્તિમાં જરૂર સુખથી વમાઈ જવાની વાત છે, જ્યારે પદાવલીમાં સાપ એ જરૂર ચૂસી લે છે, મૂર્છિત થાય છે, ગુરુની મંત્રશક્તિને પ્રભાવે પુનઃ સચેતન થાય છે ઇત્યાદિ વાતો વણી દેવામાં આવી છે ! બીજી પણ કેટલીક બાબતોમાં વિસંવાદિતા છે જ. આ અંગેનો ખ્યાલ ઉપર્યુક્ત અવતરણો પરથી જ સ્પષ્ટ થઈ જાય એમ છે.

૮૦૧. બીમશી માણેકની પદાવલીમાં પણ કેટલાક ફેરફાર સાથે ઉપર પ્રમાણે જ વાત જણવા મળે છે. તેમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે એકદા મરુસ્થલે નાણી ગ્રામે શ્રાવકોએ મહેન્દ્રપ્રભસૂરિને ચોમાસું રાખ્યા. ત્યાં ૮૩ મે દિવસે વિધન થયું જાણીને ધર્મની વાહર કરાવી. અશ્વિન સુદી આઠમની તિથિએ મધ્યરાત્રિએ ગુરુ કાર્યોત્સર્ગમાં બેઠા હતા તે વખતે તેમને કાલ દારૂણ સર્પે ડંખાયો. તે વખતે મંત્ર-મંત્ર, અને ઔષધીઓ કરવાનો જ્રમ ત્યાગીને એકતિ દૃઢ મન રાખી એક જ શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવાનનું ધ્યાન

કર્મ, તેમાં જ નિશ્ચય રહ્યા. દશ પ્રકર ધ્યાનમાં જતાં વિષ વમન થયું. તે સર્વે પ્રાણુ ત્યજ્યો. સમગ્ર વિષવ્યાપ દળનાં આગ્રાશમાં જ્ય જ્યારવ પ્રવર્ત્યો, સમસ્ત લોક આનંદ પામ્યા, દત્તિવાદિ.

મકીશું પ્રસંગે અને પ્રતિષ્ઠાઓ.

૮૦૨. પં. હી. હં. લાલનના 'જૈનગોત્ર સંગ્રહ'ને આધારે મહેન્દ્રપ્રભસૂરિના સમયમાં શ્રીમાલી વંશના ભાદરાયણ ગોત્રીય ગોગન શેઠ સં. ૧૪૪૫ માં ગોદિકવાડમાં પીપરી ગામમાં વસતા હતા. તેમણે સર્વ ગચ્છના મુનિઓને ગામે ગામ વાણોતર મોકલી કપડા વહોરાવ્યાં, જેથી તેના વંશજો હરવાલિયાની ઓડકથી પ્રસિદ્ધ થયા. 'એક શ્રીમાલી જૈન કુટુંબની જૂની વંશાવલી'માં આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે :—
લંભાયત પાસિ તારાપુરિ-પૂર્વિ માઘવગુત્ર નગા માં નાગદે પુ ૧ ગોગન ૨ નળવતિ।
સંવત્ ૧૪૪૫ વર્ષે શ્રી શત્રુંજયતીર્થની યાત્રા કૃતા। શ્રી રંગરત્નસૂરિનિ આચાર્યપદેસ્થાપના
શ્રી અંચલગચ્છે ગુજરાતી સોરઠી ચોરાંસી ગચ્છના યતિનિ વેસ હુહરાવ્યા। ઘાળોત્ર
મેલીની ઈર્ણ કારણિ હુહરાલીયા પ્રસિદ્ધ બિરુદ। આ વહી પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ગોગન
શેઠ ખંભાત પાસેના તારાપુરના વતની હતા. તેમણે સં. ૧૪૪૫ માં શત્રુંજય તીર્થની યાત્રા કરેલી
તથા રંગરત્નસૂરિનાં પદ મહોત્સવ પ્રસંગે ૮૪ ગચ્છના યતિઓને વાણોતર મોકલાવી વેશ વહોરાવેલ.
એ જ વંશમાં ચરોતરમાં માતર પામેના ગોલબેજગામના રહેવાસી ભાદા શેઠે શત્રુંજય પર જિનપ્રાસાદ
અંધાવી તેમાં શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવાનની પ્રતિમા પ્રસ્થાપિત કરી. જેરાલુમાં આ વંશના જાલા શેઠ બહુ
ધનાઢ્ય અને પ્રસિદ્ધ પુરુષ થઈ મયા. તેમણે સં. ૧૪૪૫માં દુકાળ પડવાથી દાનશાળા તથા સરોવર અંધાવ-
વાનાં કાર્યોમાં ધણું ધન ખર્ચ્યું અને લોકોને ઊગાર્યા. તેમણે શત્રુંજય પર શ્રી આદીશ્વર ભગવાનનું વિશાળ
જિનાલય પણ અંધાવ્યું અને તેમાં અગિયાર કરોડ દ્રવ્ય ખર્ચ્યું.

૮૦૩. શ્રીમાલી વંશના પારસ ગોત્રીય મના શેઠ થઈ મયા. તેઓ આલ્યાવસ્થામાં નગર બહાર રમતા હતા તે વખતે કોઈ ધૂર્તે તેના કાન તોડીને આબૂપણ ચૂંટવી લીધું. આળકે ચીસ પાડતાં ત્યાં ધોડા ખેલાવતો રાઉલ પાયક દોડી આવ્યો અને નાસતા તે ધૂર્તને તેણે તલવારથી મારી નાખ્યો. આ પ્રસંગ પછી મના શેઠના વંશજો તે ધૂર્તના નામ પરથી 'છુટસખા' ઓડકથી ઓળખાયા. એ વંશમાં સં. ૧૪૪૫ માં પાટણના રહેવાસી દેવસી શેઠે શત્રુંજયનો સંઘ કાઢીને અંચલગચ્છીય રંગરત્નસૂરિના ઉપદેશથી ધણું ધન ખર્ચ્યું. હીરાના ભાઈ વીરાએ સં. ૧૪૪૬ માં સોમલિલકસૂરિના ઉપદેશથી પાટણમાં ફાદલિયાવાડમાં પૌષધશાળા અંધાવી. આ વંશના મૂળ પુરુષ તોલા શેઠ સિન્નભાલમાં વસતા હતા. ઉદયપ્રભસૂરિના ઉપદેશથી તેમણે જૈન ધર્મ સ્વીકારેલો. સં. ૧૧૧૧ માં સિન્નભાલનો નાશ થવાથી તેના વંશજ નરિયા શેઠ સાંથી નાશીને છેવટણમાં જઈ વસ્યા. આ વંશમાં જગદે નામના શેઠથી મહેતા ઓડક થઈ છે.

૮૦૪. શ્રીમાલી વંશના લાલિલ ગોત્રીય ગોપાલશેઠ પાટડીમાં વસતા હતા. તેઓ જાલા રાજ્યમાં અરભારીપદે નિયુક્ત થયેલા. તેના વંશજો પારિખની ઓડકથી ઓળખાયા.

૮૦૫. શ્રીમાલી વંશના ચંડીસર ગોત્રીય જગા શેઠ સં. ૧૩૯૫ના વૈશાખ સુદી ૧૧ ને દિવસે પુનાસા ગામમાં જિનાલય અંધાવ્યું. આ જિનાલય પૂર્ણ થતાં મહેન્દ્રપ્રભસૂરિના ઉપદેશથી તેની પ્રતિષ્ઠા થઈ.

૮૦૬. ઓશવંશના દેહિયા ગોત્રીય માલકાણીના વંશમાં થયેલા સંઘવી મીમણ શેઠ કચ્છના ખાખર ગામમાં વસતા હતા. ૧૪૪૧ માં તેમણે શત્રુંજય તથા ગોડીપાર્શ્વનાથજીના સંઘો કાઢી ધર્મકાર્યોમાં ધણું દ્રવ્ય વાપર્યું છે. એ વંશના મણસીના પુત્ર માણુકથી માણુકાણી ઓડક નીકળી છે. છસરામાં થયેલા રાણા શેઠે સંઘ સહિત શત્રુંજયની તથા ગોડીપાર્શ્વનાથજીની યાત્રા કરી અને ઘેર આવી દેશતેકું કરી ધણું ધન ખર્ચ્યું. ભદ્રગ્રંથોથી જણાય છે કે તેના વંશજો રાણુણી ઓડકથી ઓળખાય છે.

૮૦૭. પદ્માવતી દ્વારા જાણી શકાય છે કે અનુક્રમે વિહરતા મહેન્દ્રપ્રભસૂરિ સાદરી ગામમાં પધાર્યાં. ત્યાં તેમના ઉપદેશથી સં. ૧૪૦૭ માં જસલગોત્રીય કર્મા નામના આવડેશ્રી શાંતિનાથ ભગવાનની રૂપાની પ્રતિમા ભરાવી.

૮૦૮. શ્રીમાત્રી વંશના આશા નામના આવડે શ્રેષ્ઠી ધાંધાના શ્રેયાર્થે સં. ૧૪૦૯ ના ફાગણ વદિ ૨ શુક્રવારે શ્રી પાર્શ્વનાથ ચિંત્ર ભરાવી તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

સં. ૧૪૦૯ વર્ષે ફાલ્ગુન વદિ ૨ બુધે શ્રી આંચલગચ્છીય શ્રે૦ ધાંધશ્રેયોર્થે શ્રી પાર્શ્વનાથવિંબં કા૦ પ્ર૦ શ્રી સૂરિભિઃ ॥ શ્રીમાલજ્ઞાતીયેન સુત આસાકેન ॥

૮૦૯. એ જ દિવસે આશવાળ જ્ઞાતિના વ્યવહારી સોમાની ભાયાં મહગત્તના શ્રેયાર્થે તેના ભત્રિજા જાણાએ શ્રી શાંતિનાથ ચિંત્ર ભરાવ્યું અને તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

સં. ૧૪૦૯ વ૦ ફાગુણ વદિ ૨ બુધે ઉપકેશ જ્ઞાતિય અંચલગચ્છે ઇય૦ સોમા ભાર્યા મહગલ શ્રેયોર્થે ભ્રાતૃ સુ૦ જાણાકેન શ્રી શાંતિનાથ કારિતં પ્રતિષ્ઠિતં શ્રી સૂરિભિઃ ।

૮૧૦. ઉકેશ વંશના ધરણા આવડે સં. ૧૪૨૩ ફાગણ સુદી ૬ સોમવારે પોતાના માતપિતાના શ્રેયાર્થે શ્રી મહાવીરસ્વામીનું ચિંત્ર ભરાવ્યું.

સંવત્ ૧૪૨૩ વર્ષે ફાગુણ સુદિ ૯ સોમે ઉકેશવંશે મ૦ આસદેવસુત સા૦ પાતન ભાર્યા મ૦ મુકતાડવિ સુત સા૦ ડહા સા૦ ધરણાભ્યાં પિતૃમાતૃશ્રેયોર્થે શ્રી મહાવીર વિંબં કારિતં શ્રી અંચલગચ્છે ॥

૮૧૧. ઉપકેશવંશીય મહં. વીકમના પુત્ર મેધાએ સં. ૧૪૩૩ ના વૈશાખ સુદી ૬ શનિવારે આત્મ-શ્રેયાર્થે શ્રી વાસુપૂજ્ય ચિંત્ર કરાવી તેની પ્રતિષ્ઠા કરી.

સંવત્ ૧૪૩૩ વર્ષે વૈશાખ સુદિ ૯ શનૌ અંચલગચ્છે ઉપકેશ જ્ઞાતીય મહં. વીકમ પુત્ર મેધાકેન આત્મશ્રેયોર્થે શ્રી વાસુપૂજ્યવિંબં કારિતં પ્રતિષ્ઠિતં શ્રી સૂરિભિઃ ।

૮૧૨. ઉપકેશવંશીય આસધરે પોતાના પિતા પાખલા અને માતા શુદીના શ્રેયાર્થે સં. ૧૪૩૬ ના વૈશાખ વદિ ૧૧ સોમવારે શ્રી વાસુપૂજ્ય ચિંત્ર ભરાવી તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

સં. ૧૪૩૬ વર્ષે વૈશાખવદિ ૧૧ સોમે ઉપકેશ જ્ઞા૦ પિતૃ પાખલા માતૃ શુદી શ્રેયસે સુત આસધરેજ શ્રી વાસુપૂજ્યવિંબં કારિતં આંચલગચ્છે સૂરીણામુપદેશેન પ્ર૦ શ્રી સૂરિભિઃ ॥

૮૧૩. વીખરી ગોત્રના સં. કુરાના પુત્ર સં. લીંખાના શ્રેયાર્થે તેની પત્ની તેજૂ આવિકાએ સં. ૧૪૩૮ ના જ્યેષ્ઠ સુદી ૮ શુક્રવારે શ્રી શાંતિનાથ ચિંત્ર ભરાવી તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

સં. ૧૪૩૮ વર્ષે જ્યેષ્ઠસુદિ ૮ બુધે...વીખરી શ્રી આંચલિક સં૦ કુરા સુત સં૦ લીંખા શ્રેયોર્થે મા૦ સં૦ તેજૂઆવિકયા શ્રી શાંતિનાથ વિંબં કા૦ પ્ર૦ શ્રી સૂરિભિઃ ॥

૮૧૪. શ્રીશ્રીમાલ જ્ઞાતીય પરીખ માંજી પોતાના માતપિતા દેવલ-દેવલાદેના શ્રેયાર્થે સં. ૧૪( )૪ વૈશાખ વદિ ૬ રવિવારે મહેન્દ્રપ્રભસૂરિના ઉપદેશથી શ્રી વિમલનાથ ચિંત્ર ભરાવ્યું અને તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

સં. ૧૪ ( )૪ વૈશાખ વદિ ૯ રવૌ શ્રી શ્રીમાલ જ્ઞા૦ પરી૦ દેવલ ભાર્યા દેવલદે પુ૦ પરી૦ માંડણસુબ્રાવકેજ શ્રી અંચલગચ્છે શ્રી મહેન્દ્રસૂરીણામુપદેશેન પિતૃમાતૃશ્રેયોર્થે શ્રી વિમલનાથ વિંબં કા૦ પ્ર૦ શ્રી સૂરિભિઃ ॥

૮૧૫. પદાવલી ભાષાંતર પૃ. ૨૨૨ માં મહેન્દ્રપ્રભસૂરિના ઉપદેશથી થયેલી પ્રતિષ્ઠાઓમાં સં. ૧૪૨૨ અને ૧૪૩૫ ની પ્રતિષ્ઠાઓની નોંધ પણ છે. તેમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે સં. ૧૪૨૨ માં અચવાડી ગામમાં હરિયાગોત્રીય પદ્મસિંહ શાહે શ્રી આદિનાથ પ્રભુની પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા કરાવેલી છે. સં. ૧૪૩૫ માં ઉક્ત પદ્મસિંહશાહે વીંછીવાડીઆ ગામમાં શ્રી મુનિસુવનસ્વાનીની પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા કરાવેલી છે. પદ્મસિંહશાહના વંશજને સં. ૧૪૩૯ થી વીંછીવાડીઆની ઓડકર્થી ઓળખાય છે.

૮૧૬. ઉકેશવંશીય જળ્યાએ પોતાના કાકા કાકી સોમા-માગલના શ્રેયાર્થે સં. ૧૪૧૮ ના દાગણુ વદિ ૨ કુધવારે શ્રી શાંતિનાથ ખિંચ ભરાવ્યું અને તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

સં ૧૪ (૦) ૧૮ વર્ષે ફાગુણ વદિ ૨ વુધ્ધે ડુકેશ જ્ઞાતીય આંચલગચ્છે વ્યં સોમા માં માગલ શ્રેયોર્થે ભ્રાતૃ સું જાંણકેન શ્રી શાન્તિનાથર્થિવં કારિતં પ્રતિષ્ઠિતં શ્રી સૂરિભિઃ ।

૮૧૭. ઉકેશવંશીય વડેરા ગોત્રીય સાધુ કેરુડે પોતાના માતા પિતા હરપાલ-નાઠકદેના શ્રેયાર્થે સં. ૧૪૪૧ ના દાગણુ સુદી ૧૦ સોમે શ્રી આદિનાથ ખિંચ ભરાવી તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

સં ૧૪૪૧ વર્ષે ફાગુણ સુદિ ૧૦ સોમે શ્રી આંચં શ્રી ડુકેશ વંશે વહડરા સાધુ કર્મણ સુત સાધુ હરપાલ માર્યા સાં નાઠકદે સુતેન સાધુ કેલહણેન । પિતૃમાતૃ શ્રેયાર્થે શ્રી આદિનાથર્થિવં કારિતં પ્રતિષ્ઠિતં શ્રી સૂરિભિઃ ॥

શિષ્ય પરિવાર

૮૧૮. આપણે ઉલ્લેખ કરી ગયા કે મહેન્દ્રપ્રભસૂરિના પાંચસો શિષ્યો હતા. એમાં આચાર્યોની સંખ્યા પણ સારી હતી. તેમણે પોતાના છ શિષ્યો (૧) ધર્મતિલકસૂરિ (૨) સોમતિલકસૂરિ (૩) મુનિ-શેખરસૂરિ (૪) મુનિચંદ્રસૂરિ (૫) અભયતિલકસૂરિ (૬) જયશેખરસૂરિને સં. ૧૪૨૦ માં એકી સાથે પોટ-ણમાં સૂરિપદ પ્રદાન કરેલું એ વિષે આપણે ઉલ્લેખ કરી ગયા. મેરુતુંગસૂરિ પ્રભૃતિ અન્ય શિષ્યોને પણ એમણે પદરિત કરેલા. રંગરત્નસૂરિ તદુપરાંત, એમના સમુદાયમાં અભયદેવસૂરિ પણ પ્રસાદક આચાર્ય થઈ ગયા, જેમના ઉપદેશથી શ્રી ગોડીપાર્શ્વનાથજીની પ્રતિમા ભરાણી. ગોડીપાર્શ્વનાથ તીર્થની ઉત્પત્તિ વિશે પાછળથી વિચારણા કરીશું. મેરુતુંગસૂરિ મહેન્દ્રપ્રભસૂરિના અનુગામી પદ્ધતિ હોઈને તેમને વિષે પછીના પ્રકરણમાં સવિસ્તારથી ઉલ્લેખ કરીશું.

મુનિશેખરસૂરિ.

૮૧૯. મુનિશેખરસૂરિ વિશે વધારે માહિતી પ્રાપ્ત થઈ શકતી નથી. એવા ઉલ્લેખો મળે છે કે એમના પરિવારમાં શેખર શાખાના આચાર્યો થયા છે. જયશેખરસૂરિ ‘ધર્મિભયરિત’ની પ્રશસ્તિમાં મહેન્દ્રપ્રભસૂરિના ત્રણ મુખ્ય શિષ્યોમાં મુનિશેખરસૂરિ, જયશેખરસૂરિ અને મેરુતુંગસૂરિનાં નામે આપે છે. ઉપદેશચિંતામણીની પ્રશસ્તિમાં પણ એ પ્રમાણે જ નામે આપીને જયશેખરસૂરિ પોતાને વચ્ચે શિષ્ય તરીકે ઓળખાવે છે : **પતેષુ શિષ્યે જલુ મધ્યમો’હ** । આપણે જોઈ ગયા કે સં. ૧૪૨૦ ના આખાઠ સુદી ૫ ને દિવસે અણહિલપુરમાં એમને આચાર્યપદ પ્રાપ્ત થયું હતું. જયશેખરસૂરિ ઉક્ત પ્રશસ્તિમાં એમને **નયોપેતા**: નું વિશેષણ પણ આપે છે. આ પરથી મુનિશેખરસૂરિની વિદ્વતાનું માપ પણ કાઢી શકાય એમ છે. જયશેખરસૂરિ જેવા મહાકવિએ મુનિશેખરસૂરિનું નામ એમના ગ્રંથોની પ્રશસ્તિઓમાં ઘણી જગ્યાએ નોંધ્યું હોઈને મહેન્દ્રપ્રભસૂરિના એ વડિલ શિષ્યનો સમુદાય પરનો પ્રસાદ સ્પષ્ટ રીતે વર્તોઈ આવે છે.

૮૨૦. પદ્ધતિ થયા પછી સં. ૧૪૪૯ માં મેરુતુંગસૂરિએ સપ્તતિલાખની ટીકા રચી તેમાં પણ તેમણે તેમના વડિલ ગુરુપ્રાંધુ મુનિશેખરસૂરિના નામનો ગૌરવપૂર્વક ઉલ્લેખ કર્યો છે અને જણાવ્યું છે કે એ ટીકા રચવા માટે મુનિશેખરસૂરિએ એમને ઉત્તેજન આપેલું.

૮૨૧. રાધનપુરના શ્રી શાંતિનાથ જિનાલયની પંચતીર્થી ઉપર આ પ્રમાણે લેખ છે :

સં. ૧૪૬૮ વર્ષે કા. ૨ સોમે શ્રીશ્રીમાલ જ્ઞાતીય કહ્યામાયાં જ્ઞાતાયાઃ સુતાઃ શ્રી ધાનારસી 'શ્રી.....મ્યાં શ્રી સંભવનાથર્થિવં શ્રી મુનિશેખરસૂરીણામુપદેશેન પિતૃઃ ભ્રાતૃ વીરપાલશ્રેયોર્થે કારાપિતં । વજાણાગ્રામ વાસ્તવ્યઃ ॥

આ લેખમાં કહેલા મુનિશેખરસૂરિ એજ સંભવે છે, જે એ સ્વીકાર્ય હોય તો મુનિશેખરસૂરિ સં. ૧૪૬૮ માં વિદ્યમાન હોવાનું સ્વીકારી શકાય. આપણે જોયું કે મુનિશેખરસૂરિને સં. ૧૪૨૦ માં આચાર્યપદ પ્રાપ્ત થયું હતું. અને એથી પાંચેક વર્ષ જેટલો ઓછામાં ઓછો સમય એમણે મુનિ પર્યાયમાં વીતાવ્યો હોય. નાની ઉંમરમાં દીક્ષા લીધી હોય તો મુનિશેખરસૂરિની વિદ્યમાનતા સં. ૧૪૦૦ થી સં. ૧૪૬૮ ની વચ્ચે તારતી શકાય છે. ઉક્ત પ્રતિષ્ઠાલેખમાં કહેલા મુનિશેખરસૂરિ અંગે શંકા રહેતી હોય તો પણ સં. ૧૪૬૨ માં રચાયેલા 'ધર્મિસચરિત'ની ગ્રંથ પ્રશસ્તિ મુનિશેખરસૂરિની વિદ્યમાનતા સં. ૧૪૬૨ સુધી તો સિદ્ધ કરેજ છે. આથી વિશેષ એમને વિશે અજ્ઞી શકાતું નથી.

કવિચક્રવર્તી જયશેખરસૂરિ.

૮૨૨. ગુજરાતી ભાષાના આઘકવિ તરીકે વિદ્વાનોએ જયશેખરસૂરિને સ્થાન આપ્યું છે એ હકીકત અંચલગચ્છ માટેજ નહીં, કિન્તુ સમગ્ર જૈન શાસન માટે પણ ગૌરવપ્રદ છે. એમણે અસંખ્ય કૃતિઓ રચી છે. એમની એ બધી કૃતિઓ વિશે નોંધ કરવા જઈએ તો પણ એક સ્વતંત્ર ગ્રંથ થાય એમ છે. આવા પ્રતિભાશાળી કવિના જીવન વિષે પણ વિશેષ કંઈજ માહિતી ઉપલબ્ધ થઈ શકતી નથી એ દુઃખનો વિષય છે. પોતાની કૃતિઓમાં એમણે પોતાનો સ્વિશેષ પરિચય કયાંયે આપ્યો નથી. તેઓ પદ્ધતિ ન હોવાથી પદ્યવર્ણનોમાં પણ એમના જીવન વિષે નોંધ ન લેવાઈ અને શતાબ્દીઓ વહી જતાં આપણે એમના અંગત જીવન વિશે તદ્દન અનભિજ્ઞ જ રહ્યા.

૮૨૩. આપણે જોયું કે મહેન્દ્રપ્રસાદસૂરિના ત્રણ મુખ્ય શિષ્યોમાં તેઓ વચ્ચે હતા. અને એમને સં. ૧૪૨૦ ના આપાઠ સુદી પ ને દિવસે અણહિલપુરમાં આચાર્યપદ પ્રાપ્ત થયું હતું. એ પદ મળતા પહેલાં ઓછામાં ઓછો પાંચેક વર્ષ જેટલો સમય તેમણે મુનિ પર્યાયમાં વીતાવ્યો હોય અને તદ્દન નાની ઉંમરમાં દીક્ષા અંગીકાર કરી હોય તો પણ સં. ૧૪૦૦ ની આસપાસ તેઓ જન્મ્યા હોવાનું નક્કી કરી શકાય છે.

૮૨૪. 'જૈન ધાતુ પ્રતિભા લેખ સંગ્રહ' ભા. ૧, લેખાંક ૬૮૮ માં બુદ્ધિસાગરજી જયશેખરસૂરિના એક પ્રતિષ્ઠા લેખ નોંધે છે. પેથાપુરના જિનાલયની ધાતુમૂર્તિ પર આ પ્રમાણે લેખ હોવાનું તેઓ કહે છે : સં. ૧૫૧૭ વર્ષે કા. ૦ શ્રી વીરવંશે શ્રે. ૦ ચાંપા માર્યા જાણુ પુત્ર મારાકેન જ્ઞા. ૦ પશ્ચિ-જીર્માઈસહિતેન અશ્વલગચ્છે જયશેખરસૂરીણામુપદેશેન સ્વશ્રેયસે શ્રી સુમતિનાથર્થિવં કા. ૦ ॥ આ લેખ નોંધવામાં ગોરી ભૂલ થયેલી સંભવે છે. જયશેખરસૂરિનું નામ જે ખરોખર હોય તો સં. ૧૫૧૭ માં ભૂલ છે અને જે એ વર્ષ સાચું હોય તો જયકેસરીસૂરિનું નામ ત્યાં ગ્રંથપ્રેસનું આવે. બીજો વિકલ્પ જ કંઈક લાગે છે. જે એ લેખનું વર્ષ સ્વીકારવામાં આવે તો જયશેખરસૂરિની ઉંમર સો વર્ષથી પણ ઘણી વધી જાય !! જે સંગતપ્રતીત નથી. 'ધર્મિસચરિત'ની ગ્રંથ પ્રશસ્તિને આધારે જયશેખરસૂરિની વિદ્યમાનતા સં. ૧૪૬૨ સુધી નક્કી કરી શકાય છે. એ પછી પણ તેઓ જીવ્યા હશે.

૮૨૫. પં. હી. હં. લાલન 'જૈનગોત્ર સંગ્રહ' પૃ. ૯૫ માં નોંધે છે કે ઝોસ વંશના સહસગણા ગાંધી ગોત્રીય ગોવિંદ શેઠ સં. ૧૪૧૪ માં રતનપુરમાં થઈ ગયા. તેમણે ત્યાં ૭૨ દેવકુલિકાયુક્ત શ્રી આદિનાથ પ્રભુનો અદ્ભૂત જિનપ્રાસાદ અંધારો અને તેની પ્રતિષ્ઠા જયશેખરસૂરિના ઉપદેશથી કરાવી.

ગોવિંદ શેઠે શત્રુજયનો સંઘ કાઢી ત્યાં તેમણે 'ચમ્પરોપણ કથું', સાકરની પરખ ખાંખી, માળ પહેરી સંઘવી પદ પ્રાપ્ત કયું. તેમણે સંઘને જમાડી પ્રત્યેક માણસ દીઠ એકેક રૂપિયાની પ્રભાવના કરી, ઘેર આવી દેશતેડું કરી સર્વને પકવાન્ન જમાડી ઘર દીઠ એક સાડી, એક થાળી, એક રૂપિયો અને એક શેરનો મોતીચૂરનો લાડુ તાપ્તી આખા શહેરમાં લાણી કરી ધણું ધન ખર્ચ્યું, બીજાં પણ ધણાં ધર્મકાર્યો કર્યાં.

૮૨૬. એમણે રચેલા ગ્રંથોની પ્રશસ્તિઓ દ્વારા વિશેષમાં જાણી શકાય છે કે એમને ખરેખરની રાજસભામાં કવિયક્ષવર્તીનું બિરુદ પ્રાપ્ત થયેલું. જૈનકુમારસંભવની પ્રશસ્તિમાં તેઓ પોતાને **વાણીદત્ત** **ચર** કહે છે. એ ગ્રંથમાં વિવાહવિધિ અંગે તેમણે વિશદ વર્ણન રજૂ કર્યું હોઈને કેટલાક વિદ્વાનો એમને પરિણીત માનવાને પણ પ્રેરાય છે. ગ્રંથ રચવાના રથળ નિર્દેશથી સમગ્રાય છે કે એમનો વિશેષ વિદ્યાર ગુજરાતમાં થયો હોય. 'ત્રિભુવનદીપક પ્રબંધ'માં 'ગુજરાત તિહાં આંખા પીછી' છત્યાદિ વર્ણન વિલોકતાં જયશેખરસૂરિની જન્મભૂમિ ગુજરાત હોવાનો ખુબી સંભવ છે.

૮૨૭. જયશેખરસૂરિની પ્રતિભાની અસર નીચે અનેક નવોદિત સાહિત્યકારો ઉઠ્યા હતા. સુપ્રસિદ્ધ સાહિત્યકાર માણિકચંદ્રસૂરિ એમના વિદ્યાશિષ્ય હતા એમ તેમના શ્રીધરચરિતના મંગળાચરણનાં પદથી સ્પષ્ટ થાય છે. જૈન કુમારસંભવ મહાકાવ્યની દીકરા રચનાર ધર્મશેખરસૂરિ પણ એમના શિષ્ય હતા. ઉપદેશ-ચિન્તામણીની દીકરને પ્રથમાદર્શી પુસ્તકમાં લખનાર માનતુંગગણિને જયશેખરસૂરિએ પોતાના નાના સુરખંધુ તરીકે ઓળખાવ્યા છે. 'શીલસંધી' નામના ગ્રંથના કર્તા હર્ષિચરણિ પણ જયશેખરસૂરિના શિષ્ય હતા.

૮૨૮. જયશેખરસૂરિની પ્રતિભાથી એ સૈકો રંભાઈ ગયો હતો, એમની સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ સાથે એતપ્રોત થઈ ગયો હતો એટલું જ નહીં, શતાબ્દીઓ પછીના સાહિત્યકારોએ પણ એમની પ્રતિભાને ઝીલવાના કે એમનું અનુસરણ કરવાના પ્રયાસો કર્યા છે. તેમણે રચેલા પરમકંડસ પ્રબંધ—પ્રમોધ ચિન્તામણિ ચોપાઈનું અથવા તો તેને લગતું વસ્તુ લઈને તપાગચ્છીય વિજયસેનસૂરિના એક શ્રાવક નામે હીરાએ સં. ૧૬૬૪ માં ધર્મજીહ્વિરાસ રચ્યો છે. ખરતરગચ્છીય વિદ્યાકીર્તિએ સં. ૧૬૭૨ માં અને મતિકીર્તિએ સં. ૧૬૯૭ માં ધર્મજીહ્વિ મંત્રી ચોપાઈ રચ્યો છે. વિક્રમના ૧૬મા સૈકામાં વિદ્યમાન આગમગચ્છીય પં. ઉદયધરે 'ત્રિભુવનદીપક પ્રબંધ'ના ૧૯૫મા દ્વારને પોતાના 'ધર્મકંડપદ્યુમ' નામના ગ્રંથમાં ઉધ્ધૃત કરેલ છે. ઠેક અઠારમી સદી સુધીના સાહિત્યકારો પણ જયશેખરસૂરિની કૃતિનું અનુસરણ કરવાની મોહિની ત્યજી શક્યા નહીં! એ શતાબ્દીમાં ખરતરગચ્છીય સુમતિરંગે સં. ૧૭૨૨ માં પ્રમોધચિન્તામણિ-રાસ—જ્ઞાનકલા ચોપાઈ—મોહવિવેકની ચોપાઈ; ધર્મમંદિરે સં. ૧૭૪૧ માં પ્રમોધચિન્તામણિ-રાસ—મોહવિવેકનો રાસ; લાલવર્ધને સં. ૧૭૪૨ માં, કુશલજ્ઞાને સં. ૧૭૪૮ માં અને ઉદયરતને તેમજ નેમચિજ્યે રચેલ ધર્મજીહ્વિ-પાપજીહ્વિ રાસ આદિ કૃતિઓ એક યા બીજી રીતે જયશેખરસૂરિની ઉક્ત કૃતિનું અનુસરણ જ છે. આ કવિઓએ જયશેખરસૂરિ પ્રત્યેનું ઋણ દર્શાવવા તેમની કૃતિમાં એમનો નામોલ્લેખ કર્યો જ છે, જેનાં બે ઉદાહરણો જોઈએ :—

(૧) સુમતિરંગ સદા લકિએ શિવવધૂ સુખ હેત,
પ્રમોધ-ચિન્તામણી ગ્રંથ એ ઉધરીયો ધર્મ હેત. ૮
—સુમતિરંગ.

(૨) પ્રમોધ ચિન્તામણિ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધો, શ્રી જયશેખર કીચોળ;
મોહ વિવેક તણા અધિકારા, ગિર્વાણ વાણી સારાળ. ૧૦
—ધર્મમંદિર.

જયશેખરસૂરિની કૃતિઓ.

૮૨૯. આપણે જોયું કે જયશેખરસૂરિએ અસંખ્ય ગ્રંથો રચ્યા છે. જે એ ગ્રંથો વિશે વિગતવાર ઉલ્લેખ કરવા જઈએ તો એક સ્વતંત્ર પુસ્તક જ બને એમ છે, એટલે એમણે રચેલા ગ્રંથોનો નામોલ્લેખ જ અહીં પ્રસ્તુત છે. જયશેખરસૂરિએ રચેલા ગ્રંથોની પ્રતો ભારતમાં તેમજ દરિયાપારના દેશોમાં પણ સાહિત્યના ખગ્ગનાની સમૃદ્ધિ વધારતી સંધરાયેલી રહી છે. એમની કેટલીક કૃતિઓ પ્રદર્શિત પણ થઈ છે. અંચલગચ્છના આચાર્ય આટલી મોટી સંખ્યામાં ઉચ્ચ શ્રેણિની સાહિત્ય કૃતિઓ રચી હોય તો એક માત્ર જયશેખરસૂરિએ જ. એક પ્રથમ કોટિના સાહિત્યકાર તરીકે તેઓ માત્ર આ ગચ્છના કે જૈન સમાજના ઇતિહાસમાં જ નહીં, કિન્તુ યુગરાતના ઇતિહાસમાં અમર રહેશે.

૮૩૦. જયશેખરસૂરિએ રચેલી કૃતિઓ આ પ્રમાણે ઉપલબ્ધ બને છે :—

(૧) પ્રબોધચિન્તામણિ :—સં. ૧૪૬૨માં ૨૦૦૦ શ્લોક પરિમાણની ઉપદેશાત્મક આ સંસ્કૃત પદ્યકૃતિ એમણે ખંભાતમાં રચી. ગ્રંથ સાત અધિકારમાં વિભક્ત છે. આ કૃતિએ એમને ખૂબ જ લોકપ્રિય કર્યાં.

(૨) ઉપદેશચિન્તામણિ :—સં. ૧૪૩૬ માં આ સંસ્કૃત પદ્યકૃતિ ૫૪૦ ગાથામાં નૃસિમ્હ નામના નગરમાં રહીને રચી. નૃસિમ્હને પાટણ તરીકે પણ ઓળખાવવામાં આવે છે.

(૩) ઉપદેશચિન્તામણિ અવચૂરિ :—ઉક્ત ગ્રંથ પર એમણે ૧૨૦૬૪ શ્લોકપરિમાણની સંસ્કૃત ગદ્યમાં દીકા રચી, જે પ્રથમાદર્શો એમના નાના યુરુભાઈ માનતુંગસૂરિએ લખી.

(૪) ત્રિભુવનદીપક પ્રમંથ :—પ્રબોધ ચિન્તામણિ ગ્રંથની લોકપ્રિયતાથી પ્રેરાઈને તેમણે એ કૃતિનું યુગરાતીમાં રૂપાંતર કર્યું. આ યુગ્મર કૃતિએ જયશેખરસૂરિને યુગરાતી ભાષાના આદિકવિનું સ્થાન અપાવ્યું. વિદ્વાનોએ આ કૃતિની મુક્તાકંઠે પ્રશંસા કરી છે.

(૫) પ્રમંથકોશ :—જયશેખરસૂરિએ રચેલા આ ગ્રંથની એક પ્રત ડો. ભાંડારકરે અમદાવાદના ડેલાના ભંડારમાં જોઈ હતી, જુઓ એમનો સંસ્કૃત હસ્તપ્રત વિષયક ચતુર્થ અહેવાલ, પ્રસ્તાવના પૃ. ૧૭.

(૬) ધર્મિય ચરિત્ર :—સં. ૧૪૬૨ માં ૩૫૦૦ શ્લોક પરિમાણની આ સંસ્કૃત પદ્યકૃતિ ચાર ભાગમાં જયશેખરસૂરિએ ગૂર્જરદેશમાં રચી છે. ગ્રંથપ્રશસ્તિમાં તેઓ પોતાની અન્ય કૃતિઓનાં નામો આ પ્રમાણે આપે છે—પ્રબોધચિન્તામણિ, ઉપદેશ ચિન્તામણિ, જૈન કુમારસંભવ. આ પરથી કહી શકાય છે કે એમની અન્ય મુખ્ય કૃતિઓ સં. ૧૪૬૨ પછી રચાઈ હશે.

(૭) જૈન કુમારસંભવ :—સંસ્કૃત ૧૨૨૬ શ્લોક પરિમાણનું આ મહાકાવ્ય ૧૧ સર્ગમાં સં. ૧૪૬૨ પહેલા તેમણે રચ્યું છે. મહાકવિ કાલિદાસે લગવાન શંકરના જીવનવિષયક ‘કુમારસંભવ મહાકાવ્ય’ રચ્યું છે. એનાં અનુસરણરૂપે જયશેખરસૂરિએ લગવાન ઋષભદેવ પ્રભુનું ભરતકુમારના જન્મ પર્યંતની ઘટનાને વર્ણવતું મહાકાવ્ય રચી તેને ‘જૈન કુમારસંભવ’ નામ આપ્યું.

(૮) સંબોધ સમતિક્ષા :—સિત્તેર પ્રાકૃત ગાથાની આ કૃતિએ ગ્રંથકારોનું ખૂબ જ ધ્યાન ખેંચ્યું છે. સં. ૧૫૨૮માં મેરુદુંદરે આ ગ્રંથ પર આભાવબોધ રચ્યું. સં. ૧૫૩૭ માં લખાયેલી કોઈ અજ્ઞાત કર્તાએ અવચૂરિ પણ પ્રાપ્ત થાય છે. ખરતરગચ્છીય પ્રબોધમાણિકચગણિના શિષ્ય, શહેનશાહ અકબરની રાજસભામાં સન્માન મેળવનાર ઉપાધ્યાય જયસોમના શિષ્ય વાચનાચાર્ય ગુણવિનયગણિએ આ ગ્રંથ પર ૨૫૦૦ સંસ્કૃત શ્લોકપરિમાણનું વિવરણ સં. ૧૬૫૧ માં પાલીપુરમાં રહીને રચ્યું છે.

(૯) અજિતશાંતિ સ્તવ :—૧૭ સંસ્કૃત શ્લોકમાં રચાયેલી આ કૃતિ અંચલગચ્છીય આવકોને ખજુધા કંઈસ્થ જ હોય છે કેમકે નવ સ્મરણમાં તેનો પવિત્ર પાઠ કરવામાં આવે છે.

(૧૦) અન્નિતશાંતિ સ્તવ ટીકા:—નંદિયેણ કૃત ૩૭-૪૦ પદની મૂળ કૃતિ પર શ્રી અન્નિતનાથ અને શ્રી શાંતિનાથ જિનેશ્વરેની સ્તુતિરૂપે આ ટીકા એમણે રચી છે.

(૧૧) નેમિનાથ કાગ:—મો. દ. દેશાર્ધ, જૈ. ગૂ. ક. ભા. ૩, ખં. ૧, પૃ. ૪૨૫-૬ માં આ ગૂર્જર કૃતિ ૫૮ કડિયાની નોંધે છે. પ્રો. કાપડિયા, જૈ. સ. પ્ર. વર્ષ ૧૧, અં. ૬, પૃ. ૧૭૩-૪ માં તેને ૧૧૪ દોહરાનું સાંકડી કાવ્ય કહે છે. આ પરથી બન્ને કૃતિઓ જુદી હોવાની સંભાવના જણાય છે.

(૧૨) જંબૂસ્વામી કાવ્ય:—આ ગૂર્જર કાવ્ય જયશેખરસૂરિએ સં. ૧૪૩૦ માં રચ્યું.

(૧૩) આરાધન સાર:—આ ગ્રંથની એક પ્રત ઇટાલીના ફ્લોરેન્સ શહેરમાં વિદ્યમાન છે. બૃહદ્દિપ્પનિકા નામની પ્રાચીન ગ્રંથસૂચિમાં ઉલ્લેખ છે—‘૧૪૯ આરાધનાપતાકા આશ્ચલિકહૃતા ૧૩૧ ॥ એમાં નિર્દેશિત ગ્રંથ એ જ સંભવે છે.

(૧૪) ક્ષેત્રસમાસ:—પ્રો. વેણુકર ‘જિનરત્નકોશ’ પૃ. ૧૦૦ માં આ ગ્રંથ રત્નશેખરે રચેલો માને છે.

(૧૫) જંબૂસ્વામી ચરિત્ર:—જયશેખરસૂરિએ આ સંસ્કૃત પદ્યકૃતિ ૭ સર્ગમાં રચી.

(૧૬) સમ્યક્ત્વ કૌમુદી:—૯૯૫ શ્લોક પરિભાણુનો આ ગ્રંથ તેમણે સં. ૧૪૫૭ માં રચ્યો.

(૧૭) સંબોધ પ્રકરણ:—૧૩૮૮ ગાથામાં આ ગ્રંથની તેમણે રચના કરી.

(૧૮) નવતત્ત્વ:—૪૨ શ્લોક પરિભાણુનો આ ગ્રંથ તત્ત્વજ્ઞાન વિષયક છે.

(૧૯) ક્રિયાચુત્તસ્તોત્ર:—૫૦ સંસ્કૃત શ્લોકમાં આ સ્તોત્ર એમણે રચ્યું.

(૨૦) આત્માવબોધ કુલક:—અપરનામ આત્મબોધકુલક—આત્મ કુલક, પ્રાકૃતમાં.

(૨૧) ઉપદેશમાલા અવયૂરિ:—ધર્મદાસગણિકૃત મૂળ ૫૪૨ ગાથાના ગ્રંથ પર તેમણે સં. ૧૪૬૨ માં ૧૯૦૦ શ્લોક પરિભાણુની અવયૂરિ રચી. પુષ્પમાલા અવયૂરિના નામથી પણ એ ઓળખાય છે.

(૨૨) ધર્મસર્વસ્વાધિકાર:—જૈનેતર ગ્રંથોનાં અવતરણો દ્વારા સૂક્ષ્મ અહિંસાનું પ્રતિપાદન કરતો ૨૦૦ શ્લોક પરિભાણુનો આ ગ્રંથ એમણે સંસ્કૃત પદ્યમાં રચ્યો.

(૨૩) અર્જુદાયત્ર વીનતિ:—ગાથા ૯, આદિ ‘કષયિ આબ્યૂય કુંગરિ.’

(૨૪) વીસ વિહરમાન વીનતિ:—ગા. ૯, જય જલિય સુખ જય કષ્પરખ.

(૨૫) શત્રુજય વીનતિ:—ગા. ૫, પુણ્યયોગિ વિમલાચલ પામી.

(૨૬) પાર્શ્વનાથ વીનતિ:—ગા. ૯, અક્ષર્ધર્મિ અક્ષર્ધર્મ દેઉ.

(૨૭) મહાવીર વીનતિ:—ગા. ૭, નગરતાં વડવાણુ વિશેષિર્ધ.

(૨૮) નેમિનાથ વીનતિ:—ગા. ૫, ભટ્ટી ભાવના ભેટિયા નેમિ પાયા.

(૨૯) શાંતિનાથ વીનતિ:—ગા. ૯, પામી અજર્ધ બોધિ ભમી ભમી જર્ધ.

(૩૦) છરાપદ્મીય પાર્શ્વનાથ વીનતિ:—ગા. ૭, જમન્નાથુ છરાઉલઉ હં જુહારઉં.

(૩૧) થાંભણા વીનતિ:—ગા. ૪, થાંભણુપુરિ સિરિ પાસ જિણુદો.

(૩૨) સ્તંભનક વીનતિ:—ગા. ૧૧, જુ પરમેશ્વર પૂજિઉ વાસવે.

(૩૩) મધુરાવતાર પાર્શ્વનાથ વીનતિ:—ગા. ૧૬, મહુરંહંકચ અવમાર સાર સિરિપાસ જિણુસર.

(૩૪) મુનિસુત્રનસ્વામિ વીનતિ:—ગા. ૭, નગર જાંબુ તાં જગિ જાણી યર્ધ.

(૩૫) આદિનાથ વીનતિ :—ગા. ૬, યુગાદીશુ શેત્રુજનર્થ શૃંગિ અઘઠિઉ.

(૩૬) તારણુગિરિ વીનતિ :—ગા. ૧૧, મનિ મનોરથ એહુ સદા વસઘ.

(૩૭) પંચાસર વીનતિ :—૧૪૬૦ ની આસપાસ પાટણમાં જ જયશેખરસૂરિએ ગૂર્જર આવામાં આ સ્તુતિકાવ્ય રચેલું સંભવે છે.

(૩૮) પ્રજીર્ણ સ્તવનો.

(૩૯) શત્રુજય તીર્થ દ્વાત્રિંશિકા સંસ્કૃતમાં (૪૦) ગિરનાર ગિરિ દ્વાત્રિંશિકા, સંસ્કૃતમાં (૪૧) મહાતીર જિન દ્વાત્રિંશિકા, સંસ્કૃતમાં (૪૨) નલદમયંતી ચંપૂ (૪૩) કલ્પસૂત્ર સુખાવબોધ વિવરણ (૪૪) ન્યાય મંજરી (૪૫) બૃહદ્ અતિયાર (૪૬) હંદ શેખર (૪૭) છરાપદ્મી પાર્શ્વનાથ સ્તવન, સંસ્કૃતમાં (૪૮) શત્રુજય ચૈત્ર પ્રવાહિ (૪૯) ગિરનાર ચૈત્ર પ્રવાહિ (૫૦) આર કુલક (૫૧) અજિતશાંતિ સ્તવ આસાવબોધ.

૮૩૧. એમની નાની કૃતિઓમાંથી વિશેષ ઉલ્લેખ મળતો નથી, માત્ર ‘જયસેહર’ દ્વારા પોતાનું નામ સૂચવ્યું છે. જયશેખર નામના ખીજા પણ આચાર્યો નાગપુરીય તપાગચ્છ, કૃષ્ણપાર્થિવગચ્છ આદિમાં થયા છે, તો પણ આ અંધકારની ઘણી કૃતિઓ હોવાનું તેમના શબ્દથી જ ધ્વનિત થાય છે. માત્ર સંસ્કૃત, પ્રાકૃતમાં નહીં, ગૂર્જરગિરામાં અથવા રચી મુજરાતી સાહિત્યને ખીલવવા પણ તેમણે ઘણું જ પરિશ્રમ કર્યો છે, એમ એમણે રચેલી કૃતિઓ પરથી પણ જણાયા વિના નહીં રહે.

૮૩૨. ‘ગુર્જર રાસાવલી’માં ‘નેમિનાથ કાવ્ય’ અને ‘અર્જુદાયલવીનતિ’ ને જયશેખરસૂરિની કૃતિઓ તરીકે ઓળખાવતાં તેના વિદ્વાન સંપાદક નોંધે છે : નેમિનાથફાગુ and અર્જુદાયલવીનતી are both by જયશેખરસૂરિ. The last line of the ફાગુ actually starts with the name of the author. જયશેખરસૂરિ is the wellknown writer of another OG. poem ત્રિમુવનદીપક પ્રબંધ. The poet was born in the beginning of the 15th Century V. S. By about 1418 V. S. he took the initiation as a Jain monk. He belonged to Ancala Gaccha. He composed many Skt. works in Verse. He has composed many poems in OG. also. The OG. work નેમિનાથફાગુ thus appears to have been written somewhere about the middle of the 15th Century V. S. The same date may be assigned to અર્જુદાયલવીનતી.

૮૩૩. જયશેખરસૂરિએ અનેક વીનતિ કાવ્યો રચ્યાં છે. આવાં કાવ્યોનો પરિચય કરાવતાં સંપાદક પ્રસ્તાવનામાં નોંધે છે કે—

The word વીનતી > Pkt. વિષ્ણત્તિઆ > Skt. વિહ્વન્તિકા means ‘a request’ ‘a prayer’. Many poems of this type are in Mss. awaiting publication. The peculiarity of this prayer-poem is that it is written in a Syllabic meter દ્રુતવિલંબિત + + + + These વીનતી's are prayers and thus are quite short. They fulfil the purpose of a small hymnal lyric—(M. C. Mody, Gaekwad's Oriental Series No. CXVIII.)

૮૩૪. પ્રો. પિટર્સન પોતાના સંસ્કૃત હસ્તપ્રત વિષયક અહેવાલ સને ૧૮૮૬-૮૨ ની પ્રસ્તાવનામાં

૮૩૫. ડૉ. કશાદ એમણે લખેલી પદ્યાવલીમાં જયશેખરસૂરિની કૃતિઓ વિશે આ પ્રમાણે નોંધ કરે છે:—In Merutuga's time lived Jayasekhara suri Sakhacharya; who composed (in Sekada-grama) Upadesh-Chintamani (See Keilhorn Rep. p. 95 Sambodh Sattari (See Peterson I Rep. p. 125, n. 275) Atmavabodha-kulaka and other works (altogether twelve in number) along with some smaller compositions, such as the Brihad-atichar printed in Vidhip. Pratikr. pp. 188–228 and the Ajita Santi-stavan, 17 V. Sansk. ib. pp. 357–66.

૮૩૬. સરસ્વતીના કૃપાપાત્ર કવીન્ધર જયશેખરસૂરિની કાવ્યચાતુરી ખરેખર, અદ્ભૂત અતીવ ઉચ્ચ પ્રકારની હતી એ એમના ગ્રંથો જ કહી રહ્યા છે. પદ્માસિલ, અર્થગૌરવ, રસપૂર્તિ અને અલંકારોથી વિભૂષિત એમના ગ્રંથો ધણું જ ઉત્કૃષ્ટ સ્થાન પામ્યા છે. જયશેખરસૂરિ દર્શનશાસ્ત્રના પણ પારગામી હતા. જૈનેતર દર્શનોનાં એમનું જ્ઞાન પણ આશ્ચર્યકારક હતું એ વાતની પ્રતીતિ એમણે રચેલા ‘ધર્મસર્વસ્વાધિકાર’ દ્વારા થાય છે. એ ગ્રંથમાં એમણે પુરાણો, સ્મૃતિઓ, ઉપનિષદો આદિ જૈનેતર ગ્રંથોનાં અવતરણો આપીને સિદ્ધ કર્યું છે કે માત્ર જૈનશાસ્ત્રોમાં જ નહીં જૈનેતરશાસ્ત્રોમાં પણ હિંસા, માંસભક્ષણ, કંદમૂળ ભક્ષણ, રાત્રિભોજન કે અણુમાત્રેલા પાણી પીવાના દૂષણોનો નિરોધ કરેલો છે. જૈનદર્શનની સૂક્ષ્મ અહિંસાની વાતોની વિગળતા કરનારાઓ માટે આ ગ્રંથ ખરેખર, દિશાસૂચક છે. જૈનદર્શનનું એમનું જ્ઞાન તો અગાધ જ હતું. એમના ગ્રંથો વાંચનાથી જ એ વાતની પ્રતીતિ થઈ શકે એમ છે.

28

આવે છે. પંડિત લાલચંદ્ર ગાંધીએ પોતાના આ કથનની પુષ્ટિ માટે ‘પ્રમોધચન્દ્રોદય’ અને જયશેખર-સૂરિના ઉક્ત ગ્રંથોનાં અવતરણો ઉધૃત કરી પોતાનાં કથનનું પ્રતિપાદન કર્યું છે, જે ખૂબ જ મનનીય છે.

૮૩૮. પં. લાલચંદ્ર ગાંધી વિશેષમાં જણાવે છે કે—‘આ ત્રિભુવનદીપદ પ્રબંધની પ્રાચીન શુદ્ધ ગૂજરાતી ભાષા જોતાં તે સૈદ્ધાંતમાં થયેલા માનવામાં આવતા નરસિંહ મહેતા, લાલચ, મીરાંબાઈ આદિની ગૂજરાતી ભાષા અર્વાચીન જણાઈ આવે છે. કવીશ્વર જયશેખરસૂરિએ આ પ્રબંધમાં ધન્યાસી, દૂંડા, વસ્તુ, ચઉપઈ, દુપદ, મલ્હારી, ધઉલ, સરસ્વતી ધઉલ, બોલી, જન્માભિષેક હાલ, ઠવણિ, આખદ, તલકરુ, ગૂજરી, હપચઉ, કાવ્ય વિગેરે જન્મોમાં પ્રાસંગિક વ્યવહારિક પ્રમોધ સાથે પરમહંસ અથવા આત્મ-રાજનું ચરિત્ર પ્રકટ કર્યું છે.

૮૩૯. ‘જૂની ગૂજરાતી ભાષાના જન્મદાતા જૈનો છે કે કેમ ? એ નિષ્પક્ષપાત નિરીક્ષણ કરનારા સાક્ષરોથી અજ્ઞાત નથી. જૈનધર્મના અને જૈન ધર્માનુયાયીઓના સંબંધમાં અનેક વાર અક્ષમ્ય આક્ષેપો કરનાર મહંમ મો. મહીલાલ નલુભાઈ દિવેદીને પણ પાટણના જૈન ભંડારોનાં દર્શન થયા પછી લખવાની આવશ્યકતા સમજાઈ હતી કે—“ગૂજરાતી ભાષાને પ્રથમ ગૂજરાતીનું રૂપ આપનાર જૈનો જ હોય એમ માનવાને બહુ કારણો છે. પ્રાકૃતની જે અપભ્રંશ તેમાંથી ગૂજરાતી કેવી રીતે થઈ, એનાં અનેકાનેક ઉદાહરણ મળે તેવા ગ્રંથો આ વિભાગમાં ધણા છે. ઘણીખરી પ્રતિઓ સંવત્તા ૧૫મા અને ૧૬મા સૈદ્ધાંતમાં લખાયેલી છે; એટલે તે પૂર્વે રચાયેલી હોવી જોઈએ, અને તે સમયની ગૂજરાતી ભાષાનું સ્વરૂપ તેમાં સ્પષ્ટ જણાવું જોઈએ. આ વિભાગમાં કથા, આખ્યાનાદિ, કેટલાંક સંસ્કૃત પણ છે, પરંતુ ઘણાં આવાં ગૂજરાતી જ છે.”

૮૪૦. રા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી જણાવે છે કે—‘ગુજરાતી સાહિત્યના મધ્યયુગ અને તેની પણ પૂર્વના યુગ માટે આજથી પચ્ચીસ વર્ષ પર જે જે અભિપ્રાયો અંધારેલા તે, નવાં નવાં પુસ્તકો હાથ લાગવાથી ડાહ્યકંપે યદજ્ઞાતા ગયા છે. દાખલા તરીકે નરસિંહ મહેતાને આદિ કવિનું સ્થાન આપવામાં આવતું, અને સાથે સાથે એવો પણ અભિપ્રાય આપવામાં આવતો કે નરસિંહ મહેતાના સમય પહેલાં ગૂજરાતી સાહિત્ય હતું જ નહીં, તેનો આરંભ નરસિંહ મહેતાથી જ થયો—એ અભિપ્રાય ભૂલ ભરેલા માલમ પડ્યો છે...ઘણાં પ્રાચીન કાવ્યો જે અપ્રસિદ્ધ પડી રહેલાં તે પ્રસિદ્ધિમાં આવવાથી જૂના અભિપ્રાય ફેરવી નવા અંધારામાં આવ્યા છે, અને હાલ જે અભિપ્રાય અંધારા છે તે પણ સ્થાયી નથી, કારણ હજી જૈન ભંડારોમાં અને જૈનેતર વ્યક્તિઓના કબજામાં એટલા બધા અપ્રસિદ્ધ લેખો પડી રહેલા છે કે તે જેમ જેમ પ્રસિદ્ધ થતા જશે તેમ તેમ હાલ અંધારેલા અભિપ્રાય પણ ફેરવવા પડશે. આપણા જૂનાં સાહિત્ય સંબંધે હાલનો જમાનો અનિશ્ચિતપણાને transitional period—નો છે...’

૮૪૧. ડો. સોંસરા ‘ઈતિહાસની કેડી’ પૃ. ૨૦૭ માં નોંધે છે કે—‘સંવત ૧૪૬૨ પછી જય-શેખરસૂરિએ રચેલ “ત્રિભુવનદીપદ પ્રબંધ” અથવા “પ્રમોધચિન્તામણિ” નો ખાસ ઉલ્લેખ કરવો જરૂરી છે. આ કાવ્ય એક સુંદર રૂપક છે વિશ્વનું સામ્રાજ્ય ધરાવતો પરમહંસ નામનો રાજા મોહ નામના શત્રુ ઉપર કેવી રીતે વિજય મેળવે છે એનું તેમાં વર્ણન છે. જો કે આ પૂર્વે પણ પ્રાચીન ગુજરાતી તથા અપભ્રંશમાં દૂંડા રૂપકો મળી આવે છે—અવ્યચરિત, જિનપ્રભુ—મોહરાજ વિજયોક્તિ વગેરે—પરંતુ સાહિત્યમાં ઉચ્ચ સ્થાન લઈ શકે એવું સુસ્થિર રૂપક તો જયશેખરસૂરિનું જ પ્રથમ છે. સંસ્કૃતમાં કૃષ્ણ-મિત્રના પ્રસિદ્ધ “પ્રમોધચન્દ્રોદય” નાટક ઉપરાંત બીજાં સંખ્યાબંધ રૂપકો છે. જયશેખરસૂરિએ પોતા પણ સંવત ૧૪૬૨ માં સંસ્કૃત કાવ્યમાં “પ્રમોધચિન્તામણિ” રચ્યું છે. ગૂજરાતીમાં પણ ત્યાર પછી વાણિજ્ય-

મૂલક અને પાદ્યુર્યમૂલક અનેક નાનાં-નોંધાં રૂપકો લખાયાં છે, પણ તેમાંનું કોઈ જયશેખરસૂરિના ઉત્ત કાવ્યની ગરાબરી કરી શકે તેમ નથી. કાવ્યમાં ‘હોતું’ વૈવિધ્ય અને રસનિષ્પન્નિ અસાધારણ છે...’

૮૪૨. મોહનલાલ દવસેન્દ દેસાઈ “ જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ ” પૃ. ૮૮૭માં નોંધે છે કે—‘ ગૂજરાતી કાવ્ય સાહિત્ય પર આવતાં જણાયું છે કે પંદરમા યતકમાં થયેલા જૈન કવિઓ પૈકીના મોટા ભાગે દૂંડ કાવ્યો રચાયાં જણાયાં છે—તેમાં કેટલાંક તો સ્વતંત્ર-સ્તુતિ દેવ-સ્વયંકૃતી)રૂપે છે .. આ યુગમાં ખાસ ધ્યાન બેચે તેવી કૃતિઓ નીચે પ્રમાણે છે : ઉક્ત આંબ જયશેખરસૂરિનું ત્રિભુવનદીપક પ્રબંધ (પરમહંસ પ્રબંધ-પ્રભોધચિન્તામણિ ચોપાઈ—અંતરંગ આપઈ)...’

૮૪૩. ‘ જયશેખરે સંસ્કૃતમાં “ પ્રભોધ ચિન્તામણિ ” એક રૂપક (allegory) તરીકે સંવત ૧૪૬૨ માં રચેલો જણાવી ગયા છીએ. તે જ વિષયનો પણ સ્વતંત્ર કૃતિ તરીકે તેમણે “ ત્રિભુવનદીપક પ્રબંધ ” અથવા પરમહંસ પ્રબંધ-પ્રભોધ ચિન્તામણિ ચોપાઈ એ નામનો ગ્રંથ રચેલ છે કે જે વિક્રમની ૧૫મી શતાબ્દીના ઉત્તરાર્ધના પ્રારંભની ગુજરાતી ભાષાનો અવિકસ નમૂનો પૂરો પાડે છે. જે કે તે પોતાના સંસ્કૃત ગ્રંથ નામે “ પ્રભોધચિન્તામણિ ” ના જ વિષયનું પ્રતિપાદન કરે છે, છતાં ભાષાનો પ્રવાહ સ્વતંત્ર અખંડિત અને સ્વાભાવિકરૂપે વહે છે. તે ગ્રંથ “ પ્રભોધચંદ્રોદય ” જેવા પરપ્રવાદીઓના વાદ-પ્રહારોના પ્રતિકારરૂપ, લોકપ્રચલિત પાખાંડ અને લોકોનાર ધર્મના સત્ય સ્વરૂપને પ્રકાશિત કરવા માટે રચાયેલો છે. આ ઉપરથી ધર્મભુદ્ધિ-પાપભુદ્ધિ રાસ આદિ કૃતિઓ પછીના સમયમાં થઈ છે. આ પ્રબંધની પ્રાચીન શુદ્ધ ભાષા જેનાં તે ૧૫મા સદ્કામાં થયેલ માનવામાં આવતા નરસિંહ મહેતા, ભાસણ, મીરાંબાઈ પ્રાચીન શુદ્ધ ભાષા જેનાં તે ૧૫મા સદ્કામાં થયેલ માનવામાં આવતા નરસિંહ મહેતા, ભાસણ, મીરાંબાઈ આદિની ગૂજરાતી ભાષા અર્વાચીન જણાઈ આવે છે. આમાં જૂની ગૂજરાતી છે અને અનેક જાહે જેવા કે દ્વંદ્વા, દ્રુપદ, એકતાક્તી ચોપાઈ, વસ્તુ, સરસ્વતી ધડિલ, હંખેય, ગુજરી વગેરેમાં, પ્રાસંગિક વ્યાવહારિક પ્રભોધ સાથે પરમહંસ અથવા આત્મરાજનું ચરિત્ર પ્રકટ થયું છે. આ પરથી જેમ પ્રો. મણિલાલ નભુ-ભાઈ દ્વિવેદીને જણાયું કે—“ ગુજરાતી ભાષાને પ્રથમ ગુજરાતીનું રૂપ આપનાર જૈનો જ હોય એમ માનવાને બહુ કારણો છે ”, તેમ સ્પષ્ટ સમજાય એવું છે. ’

૮૪૪. કેશવલાલ હર્ષદ દ્રુવ જણાવે છે કે—‘ પ્રભોધ ચિન્તામણિ ગુજરાતીમાં જૂનાંમાં જૂનું રૂપક છે. રૂપકની ઘટના દૃષ્ટના કરતાં ગ્રંથ કાવ્યને અને કથાને વિશેષ અનુકૂળ છે. તે જેનાં પ્રયોગપ્રધનો માર્ગ મૂકી જયશેખરસૂરિએ કાવ્યપ્રધનો માર્ગ લીધો એ બહુ યોગ્ય થયું છે. રૂપક મનનગ્રાહ્ય છે. તેનાં કાવ્ય રૂપે નિરુપણથી ઔચિત્ય સચવાય છે અને નવીનતાયે આવે છે. ’

૮૪૫. જયશેખરસૂરિએ સંસ્કૃતમાં ‘ પ્રભોધચિન્તામણિ ’ કાવ્ય રચ્યું છે તેની સાથે ‘ ત્રિભુવન દીપક પ્રબંધ ’ની, કેશવલાલ દ્રુવ કહે છે કે, ‘ તુલના કરવી ઈષ્ટ નથી. એક કાવ્યમાં કવિએ અલંકારપ્રધાન મહાકાવ્યની આડઅરી શૈલી સ્વીકારી છે; અને બીજામાં પ્રસાદપ્રધાન કથાવાર્તાની ઋણ શૈલી હૃદયે ધરી છે. કર્તાના સમયમાં પડિતોએ પહેલાને વખાણ્યું હશે; અને સામાન્ય શ્રોતાઓએ બીજાને વધાવી લીધું હશે. સંસ્કૃત કવિ તરીકે જયશેખરનું જે સ્થાન હોય તે હો, ગુજરાતી કવિ તરીકે તો તેનો દરજ્જો જાંચો છે. આ એક જ ગુર્જર કાવ્યથી જૈન કવિ પ્રથમ પંક્તિનો સાહિત્યકાર અને છે. પ્રભોધચિન્તામણિ પ્રભોધ-પ્રકાશના કરતાં અધિક યશસ્વી થવા નિર્મિત છે. કવિની પ્રતિષ્ઠા વસ્તુની ગૂંચણીમાં, પાત્રની યોજનામાં અને રૂપકની ખીસવણીમાં એક સરખી વિગ્નયશાળી નીવડે છે. પ્રસ્તાવનાનું વૈચિત્ર્ય અનેક રસની મિત્રાવરને પોષે છે, અને કાવ્યનો વેગ તથા સંવિધાનનું ચાતુર્ય વાંચનારનું કૌતુક હેવટ સુધી ટકાવી રાખે છે. ગૂજરાતી કૃતિનો રસ ઝીલનાર જૈનેતરે હશે, એ દૃષ્ટિથી કર્તાએ તેને સર્વની રચિ સતોષે એવું રૂપ

આપ્યું છે...જૈનેતર સાહિત્યની પેઠે જૈન સાહિત્ય ચક્રે ચૌદે ગયાયું હોત, તો જ્યશેખરસૂરિએ પણ ભાણુ અને પ્રેમાનંદના જેવી પ્રસિદ્ધિ લોકમાં મેળવી હોત.’

૮૪૬. ‘પ્રબોધચિન્તામણિનો પદ્મસામ માત્રાત્મક અને લયત્મક એ બે રૂપે વિભક્ત છે. માત્રાત્મક છંદમાં આશુરે અટીસે ચક્રપદ્મ અને લગભગ પોણોસો દૂદા છે. તે સિવાય પદ્ધરી, ચરણાકુસ, મરહડા, દ્વિમિત્રા અને ગીતિના નામે જાણીતા માત્રાત્મક છંદ વધતા ઓછા દેખા દે છે, અને અપદ્મશ્રમાંથી જૂની ગૂજરાતીમાં ઉતરી આવેલો વસ્તુ તાને છંદ પણ તેમાં યોજેલો છે. ઉપરાંત છંપવ, સરસ્વતી ધઉલ, તલહાર અને ધઉલ એ મિશ્ર માત્રાત્મક પણ કવિએ ઉપયોગમાં લીધી છે. જાકીના પદ્માત્મક ભાગમાં સોરઠા જેવી એક કડીના દુપદનો, પદ જેવાં અનેક કડીનાં દુપદ તથા જાખદનો અને ધઉલ કિંવા યોગનો સમાવેશ થાય છે. લયત્મક આખા કાવ્યનો નવનો ભાગજ રોકે છે. મધ્વભાગમાં ઓડીનાં બે ઉદાહરણ છે. જ્યશેખરસૂરિના ન્હાના ગુરુભાઈ મેરુતુંગસૂરિ, તેમના શિષ્ય માણિક્યસુંદરસૂરિએ જૂની ગૂજરાતીમાં ગદ્યાત્મક પૃથ્વીચંદ્રચરિત્ર સંવત ૧૪૭૮ માં રચ્યું છે; તે ઓડીમાં છે. અક્ષરના, રૂપના, માત્રાના અને લયના અંધનથી મુક્ત છતાં લેરાતી છૂટ ભોગવતું પ્રાસયુક્ત ગદ્ય, તે ઓડી. માણિક્યસુંદર ઓડીવાળા પ્રબંધને વાગ્વિલાસ એટલે ઓડીનો વિલાસ એવું નામ આપે છે.’

૮૪૭. એક મહાકવિ તરીકેની જ્યશેખરસૂરિની યોગ્યતા એમના એક વિશિષ્ટ ગુણથી પણ પ્રતીત થશે. એમના સમકાલીન કે પૂરોગામી કવિઓએ પોતાની કૃતિઓમાં, પોતે ધર્મગુરુ હોઈને; સહજભાવે ધાર્મિક તત્ત્વોને પ્રાધાન્ય આપી દીધું હતું. એમની કૃતિઓમાં એમના કવિત્વ કરતાં એમની ધર્મદેશના મોખરે દેખાતી. પુરાણો અને મહાકાવ્યોના યુગની જેમ એ વખતે પણ સાહિત્યકારોની સાહિત્યસાધનામાં મુખ્યત્વે ધાર્મિક તત્ત્વોએ પ્રેરણા પામેલી. અલગત, આ પ્રેરણા રાસો, પ્રબંધો અને ચોપાઈઓમાં અલિખ્યકત થઈ—કેમકે તે સમયના જનસમાજમાં સાહિત્યના આ પ્રકારોએ અજબ આકર્ષણ જમાવ્યું હતું. સંક્ષેપમાં કહીએ તો તત્કાલીન કવિઓ જ્યારે ગતકાલીન મહાકવિઓની પ્રેરણા અને તેમની કૃતિઓમાંથી દોરવણી મેળવવા ઉત્સુક હતા, ત્યારે જ્યશેખરસૂરિએ પ્રબોધચિન્તામણિ કે ત્રિલુવનદીપક પ્રબંધ જેવી મૌલિક કૃતિઓ સમાજ સમક્ષ ધરીને સાહિત્યજગતમાં નવો જ યુગ પ્રવર્તાવ્યો. એક ઉચ્ચ કોટીના સાહિત્યકાર તરીકે જ્યશેખરસૂરિની જે ગણના થાય છે તે એમના આ વિશિષ્ટ ગુણને પ્રાપ્તેજ, એમ કહીએ તો તેમાં જરાપે અતિશયોક્તિ નથી.

૮૪૮. મહાકવિ તરીકે જ્યશેખરસૂરિની યોગ્યતા, એમના સાહિત્યસર્જન કે સાહિત્યજગતમાં એમના ઉચ્ચસ્થાન અંગે વિચારણા કરતાં, પ્રો. મજમુદારનું કથન અહીં વિશેષ ઉલ્લેખનીય બને છે. તેઓ The Journal of the Gujarat Research Society માં પોતાના The Tendencies In Mediaeval Gujarati Literature નામના મનનીય લેખમાં નોંધે છે કે—There is another literature also which though inspired by religion lies outside the range of Pauranic Renaissance or the Vaisnavite revival. There are the great mystic poets of devout life, haters of all unreality—Mandana, Akho, Niranta and others—and there are the writers of allegories—Jayasekhara suri, author of “Prabodha Chintamani”; Premananda author of “Viveka Vanazaro”; Jivaram, author of the “Voyage of Jivaraja Seth”—the Gujarati Pilgrims’ Progress: they form a class by themselves.

૮૪૮. 'ત્રિભુવનદીપક પ્રગલ્ભ' પહેલાં કેટલીક પ્રકાશ્વ લઘુ પદ્યકૃતિઓ રચાઈ છે, તે વિશે આપણે જોયું. પરંતુ સાહિત્યકૃતિ તરીકે તેમજ અપભ્રંશની અસરથી અભિપ્ર રહેલી—જેને ગુજરાતી ભાષાના આદ્યસ્વરૂપ તરીકે જાણખાતી શકાય, એવી એ સૌ પ્રથમજ છે. એ પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યની પ્રમુખ પદ્યકૃતિથી જ્યોત્ષ્ણરસૂરિ ગુજરાતી ભાષાના આદ્યકવિ તરીકે ગણાવા જોઈએ. નરસિંહ મહેતાનાં જે કાવ્યો હાલ પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યાં છે તે સંસ્કારેલી—યાળી ઝૂડી સાદ્યુદ્ધ કરેલી વર્તમાન ભાષામાં છે. મૂળ ભાષાનું નામનિશાન મળવું કુત્સિ છે. બીજી નોંધનીય વાત એ છે કે એ નાગરકવિના કોઈ પણ કાવ્યની હાથ-મત વિક્રમના સનરમા સંકાના ઉત્તરાર્ધ પહેલાંની મળતી નથી. નરસિંહ મહેતાને ગુજરાતીના આદ્ય કવિ લગભગ હમણાં સુધી કહેવામાં આવતા હતા, પણ એ પહેલાં થઈ ગયેલા જ્યોત્ષ્ણરસૂરિ જેવા સમર્થ પ્રતિભાશાળી કવિઓની ગુજરાતી ભાષામાં રચાયેલ મૌલિક કૃતિઓ મળી આવતાં નરસિંહ મહેતાનું ગુજરાતી ભાષાના 'આદ્યકવિ'નું પદ ધ્રુવ રહી શકે તેમ નથી.

અભયસિંહસૂરિ અને ગોડીપાર્શ્વનાથ તીર્થની ઉત્પત્તિ.

૮૫૦. આપણે જોયું કે મહેન્દ્રપ્રભસૂરિના સમયમાં શાખાચાર્ય અભયસિંહસૂરિ થયા, જેમની પ્રેરણાથી ગોડીજનાં પ્રસિદ્ધ તીર્થની સ્થાપના થઈ. ધર્મચૂર્તિસૂરિને નામે પ્રસિદ્ધ થયેલી પદ્માવલીમાં અભયસિંહસૂરિના નામનો ઉલ્લેખ નથી, એટલું જ નહીં, ગોડીજનાં આ પ્રસિદ્ધ તીર્થની ઉત્પત્તિ વિશે પણ એમાં કંઈ નોંધ નથી. પાછળથી એ પદ્માવલીના પ્રકાશિત થયેલાં ભાષાંતરમાં ગોડીજનાં તીર્થની ઉત્પત્તિ વિશે વૃત્તાંત ઉમેરી દેવામાં આવ્યો છે. તેમાં મેરુતુંગસૂરિને ગોડીજ તીર્થના પ્રેરક આચાર્ય કહ્યા છે, જે સ્વીકાર્ય છે. પદ્માવલીમાં અભયસિંહસૂરિના નામનો ઉલ્લેખ ન હોવા છતાં અંધપ્રસારિત કે હસ્તક્ષિપ્તિત અંધોને આધારે એમને વિશે કેટલુંક જાણી શકાય છે.

૮૫૧. અભયસિંહસૂરિનો વિશેષ પરિચય પ્રાચીન ગ્રંથકાશોએ આપ્યો નથી, પરંતુ કવિવર કાન્હ 'ગચ્છનાયક ગુરુરાસ'માં એમને વિશે નોંધે છે કે—

સિરિમાલી વિજયપાલ સુહિ મા; ભોજત કુલિ અવઠન્નુ,
અભયસિંહસૂરિ જે નમઉ, તે નર નારિય ધન.

આ ઉલ્લેખ પરથી જાણી શકાય છે કે શ્રીમાલી વંશીય, ભોજત ગોત્રીય વિજયપાલના તેઓ પુત્ર હતા.

૮૫૨. ડૉ. ભાંડારકરને પ્રાપ્ત થયેલી અંચલગચ્છની પદ્માવલીમાંથી આ પ્રમાણે નોંધ મળે છે :—
વિ. ૧૪૩૨ ગોડીપાર્શ્વનાથચિંત્રં પ્રતિષ્ઠા અભયસિંહસૂરિણા પત્તનેઽચ્ચલગણે । બો. સ્થેતાકેન તદનુ વિક્રમાત્ ૧૪૩૫ ગોઠી મેઘાકેન ગોઢાગ્રામે સ્થાપિત સ્વનામના ।

૮૫૩. આ અંગેનું બીજું એક પ્રમાણ ૧૯ મી સદીમાં થયેલા કવિ રૂપ કૃત 'ગોડીપાર્શ્વનાથ જંદ' ની પ્રત્યુલ્લેખમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાં આ પ્રમાણે નોંધ છે : 'સંવત્ ૧૪૩૧ કાગણ શુદ્ધિ ૨ શુક્રવારે શ્રી પાટણ નગરે શ્રી ગોડીજની પ્રતિમા સેક મિકડીઆ વોહરા સા. મેઘા પેતાંણી પ્રતિમા ભરાંણી છે. શ્રી આંચલીઈ ગચ્છે શ્રી મેરુતુંગ સૂરીઈ પ્રતિષ્ઠિત' સં. ૧૪૫૫ સં. ભાંડારી સં. ૧૪૭૦ ગોડી મેઘે પેતાંણી પાટણથી પારકર લે આયા. સં. ૧૪૮૨ દેહેરો કરાવ્યો. સં. ૧૫૧૫ દેહેરો પૂરો થયો. ગોડી મેહરો મેઘાંણી ઈડું ચડાયો ઈતિ શ્રેયં.' જુઓ જૈ. ગૂ. ક. ભા. ૩, ખ. ૨, પૃ. ૧૫૪૫.

૮૫૪. થરપારકર અંતર્ગત આ તીર્થ જૈનો માટે આસ્થાના પરમ ધામ જેવું બની ગયું છે, એટલું જ નહીં ગોડીજની ચમત્કારિક પ્રતિમાએ જૈનેતરોની આસ્થા પણ પ્રકટાવી છે. આ તીર્થની

ઉત્પત્તિ સંબંધક અનેક આખ્યાયિકાઓ પ્રસિદ્ધ છે. એ બધી યોગ્ય ધણા દેવદારને બાદ કરતાં લગભગ મળતી જ છે. એ આખ્યાયિકાઓનો સંક્ષેપ પરિચય વિવક્ષિત છે.

૮૫૫. ભદ્રચંદ્રોને આધારે હી. હ. લાલન 'જૈન ગોત્ર સંગ્રહ'માં જણાવે છે કે ઓશવાળ વંશમાં વડેરા ગોત્રીય આરહાતા દ્વિતીય પુત્ર સાન્જયુના કાન્નલ, ઉન્નલ અને સામલ નામે ત્રણ પુત્રો હતા, તથા મરધાને નામે પુત્રી હતી. કાન્નલશાહ ધનવાન હતો, એમના જ નગર ભૂદેશ્વરમાં સં. ૧૩૯૮ માં શા ખેતો મીઠડિયો રહેતો હતો. તેની પત્નીનું નામ નોડી હતું. તેના ભોજો, ઉદય અને મેઘો એમ ત્રણ પુત્રો હતા. કાન્નલશાહે પોતાની બહેન મરધા મેઘાશાહ સાથે પરણાવી હતી. અનેતી મેઘાને કાન્નલે વ્યાપારાર્થે પાટણ મોકલ્યો. સાંઘી પાછા ફરતી વખતે મેઘો પાટણથી અતિશય પ્રભાવશાળી શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવાનની પ્રતિમા લાવ્યો. કાન્નલે તે પ્રતિમાની માગણી કરી અને પ્રાસાદ બંધાવી તે પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા કરવાનો વિચાર કર્યો. પણ મેઘાએ તે આવી નહીં. પ્રતિમાના પ્રભાવથી મેઘાને ધનનું નિધાન પ્રાપ્ત થયું, જે દ્વારા તેણે જિનપ્રાસાદ બંધાવવાનું કામ શરૂ કર્યું. મૂલ ગંભીરો શિખરબંધ થયો એવામાં મેઘો મૃત્યુ પામ્યો. પછી કાન્નલે પોતાની બહેનને સમમળીને પ્રાસાદ સંપૂર્ણ કરાવ્યો; શત્રુંજય, ગિરનારના સંઘો કાઢી ધણું ધન વાપર્યું તેમજ સંઘવીપદ મેળવ્યું.

૮૫૬. ધર્મમૂર્તિસૂરિના નામે પ્રસિદ્ધ થયેલી પદ્મવતીમાં ગોડીઝનાં તીર્થની ઉત્પત્તિ વિશે કથો જ ઉલ્લેખ નથી તે આપણે નોંધી ગયા. 'પ્રગટ પ્રભાવી પાર્શ્વનાથ'માં આ તીર્થની ઉત્પત્તિ સંબંધક વિસ્તૃત કથાનક નોંધવામાં આવેલ છે. આ તીર્થ વિશે લાવવિજયજી કૃત રાસ, નેભિવિજય કૃત ગોડી-પાર્શ્વનાથ સ્તવન (રચના સં. ૧૮૧૭), કવિ રૂપ કૃત ગોડીપાર્શ્વનાથ છંદ આદિ પ્રાચીન રચનાઓમાંથી ઘણું જાણી શકાય છે. પરંતુ અમરસાગરસૂરિના સમયમાં વાયક લક્ષ્મીચંદ્રના શિષ્ય, લાવણ્યચંદ્રે સં. ૧૭૩૪ ની આસપાસ 'શ્રી ગોડીપાર્શ્વનાથ ચોઢાળિયું' રચ્યું છે તેમંથી આ તીર્થ વિશે ખૂબ જ વિશ્વસનીય માહિતી ઉપલબ્ધ થાય છે. એ ચોઢાળિયાનો ઐતિહાસિક સાર આ પ્રમાણે છે :

૮૫૭. પાટણમાં ઓસવંશના મીઠડિયા ગોત્રીય દેવાણુંદસખાશાખીયશાહ ખેતાની પત્ની નોડીએ મેઘા શાહને જન્મ આપ્યો. મહેન્દ્રપ્રસસૂરિના શાખાચાર્ય અસયસિંહસૂરિના ઉપદેશથી મેઘા શાહે સં. ૧૪૩૨ ના ફાગણ સુદી ૨ ને શુક્રવારે પાટણમાં શ્રી ગોડીપાર્શ્વનાથની પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા કરાવી. તે વખતે મુસલમાનોના ઝડપી આક્રમણોના ભયને લીધે તે પ્રતિમાને સં. ૧૪૪૫ માં જમીનમાં ભંગારી દેવામાં આવી. સં. ૧૪૬૫ માં હુસેનખાન નામના સરદારે પાટણ સર કર્યું. તેની ઘોડસારમાં ખીસો ખોડવા જતાં તે પ્રતિમાજી પ્રગટ થયાં. પ્રતિમાની સુંદરતા જોઈ હુસેનખાન પ્રભાવિત થયો. તેની પત્ની જૈનવણિકની કન્યા હોવાથી તે પ્રતિમાનું પૂજન કરવા લાગી. આમ સં. ૧૪૭૦ સુધી તે પ્રતિમા હુસેનખાનના મહેલમાં જ પૂજનતાં રહ્યાં.

૮૫૮. એ અરસામાં થરપારકરમાં રાણો ખેંગાર રાજ્ય કરતો હતો. સંઘવી કાન્નલ રાણાનો પ્રધાન હતો. મેઘાશાહ પ્રધાન કાન્નલના અનેતી થાય. એક વખત કાન્નલવતીથી પાટણમાં વ્યાપારાર્થે આવેલા મેઘા શાહને અધિષ્ઠાયક દેવે સ્વપ્નમાં હસનખાન પાસે જિનયિજ્ય હોવાની વાત કરી અને સૂચન કર્યું કે તે સવામો દામ આપીને મેળવવું. સ્વપ્નાનુસાર મેઘાશાહે પ્રતિમા મેળવી લીધી. તે વખતે પાટણમાં બિરાજમાન મેરુતુંગસૂરિએ એ પ્રતિમાને જોઈને મેઘાશાહને કહ્યું કે આ પ્રતિમા તમારા દેશમાં લઈ જાઓ અને જિનપ્રાસાદ બંધાવી તેમાં પ્રસ્થાપિત કરો. આ પ્રસ્થાવક પ્રતિમાથી તમારા દેશમાં અતિશયવંત મહાતીર્થ થશે.

૮૫૯. પાટણમાં કરિયાણું, ૨ આદિ વસ્તુઓની ખરીદી કરી, ૩ની ગાંસડીમાં એ મૂર્તિને મૂકીને મેઘાશાહ (રાધનપુર થઈને) પોતાના વતનસણી દર્પભેર પ્રયાણ કરે છે. માર્ગમાં પ્રતિમાના પ્રભાવથી પોકડિયાઓ કોઈ ગળ્લી શક્યું નહીં—મતલબ કે એને દાણ ભરવું પડ્યું નહીં. ઘેર પહોંચતાં કાળજશાહે અયો હિસાબ માગ્યો. મેઘાશાહે પ્રતિમા યેળવવા ખર્ચેલા રકમ પોતાને આને માંડવાનું કહે છે અને સ્પષ્ટ જણાવે છે કે પ્રતિમા તો હું જ રાખવાનો. કાળજશાહને પ્રતિમા રાખવાની ઈચ્છા હતી પણ મેઘાશાહ મક્કમ રહ્યા. કાળજશાહ ત્યાં પ્રધાનપદે હતા એટલે એમની વચ્ચે થયેલી રકબકથી મેઘાશાહ ત્યાંથી થરપારકરના ગોડીપુર ગામે ચાલી નીકળ્યા. ત્યાં ઉદયપાત્ર દાકરનું પ્રભુત્વ હતું તથા ખેતશીલુણેતનો પ્રભાવ પણ સારો હતો. તેમણે મેઘાશાહને આવકારતાં મેઘાશાહ ત્યાં જ સ્થિર રહ્યા. પ્રતિમાના પ્રભાવથી તેઓ અખૂટ સંપત્તિ પામ્યા. પછી તેમણે ત્યાં જિનપ્રાસાદ અંધાવવાનું શરૂ કર્યું.

૮૬૦. જિનપ્રાસાદ અંધાવવા માટે તેણે દેશ દેશાવરથી સલાયોનો તેડાવ્યા. અને કામ જોસભેર શરૂ કર્યું. જિનાલયનું ઘણુંખરું કામ પૂરું થવા આવ્યું હતું, પાસે એક વાવ પણ અંધાવી હતી. દુર્ભાગ્યે જિનાલયનું કામ સંપૂર્ણ થાય તે પહેલા જ તે સં. ૧૪૬૪ માં મૃત્યુ પામ્યા. એટલે કાળજશાહે ભાણેજોને ઘેર તેડાવીને ચૈત્યનું કામ પરિપૂર્ણ કર્યું. સં. ૧૪૬૫ માં ત્યાંના સર્વે જિનાલયને ફરતી દેરીઓ પણ અંધાવી. બીજી પણ દેવકુલિકાની રચના થઈ. શિખર પર પ્વગ્નરોપણ પ્રસંગે કાળજશાહ અને મેઘાશાહના પુત્ર મેહરા વચ્ચે ક્લેશ થયો. પ્વગ્નરોપણ કરવાના કાળજશાહના કોડ પૂરા થયા નહીં. મેઘાશાહના પુત્ર મેહરા-શાહે પ્વગ્નરોપણ કર્યું. ત્યાંના કાકોરે એ તીર્થને મુંઝાવેરામાંથી મુક્ત કર્યું. મેઘાના સંતાનો આ જિનાલયની દેખરેખ રાખતા હોવાથી તેઓ ગોણી-ગોણીના નામથી ઝોળખાયા.

૮૬૧. ત્રિપુડી મહારાજ ‘જૈનપરંપરાનો ઇતિહાસ’, ભા. ૨, પૃ. ૭૩૬ માં ગોડીજીની ચમત્કારી મૂર્તિનો પૂર્વ ઇતિહાસ વર્ણવતાં જણાવે છે કે હેમચંદ્રાચાર્ય સં. ૧૨૨૮ માં પાટણમાં મોટી અંજન-શક્તાકા-પ્રતિમા કરાવી હતી. ત્યારે છેલ્લે વડોદરાના જૈન કાનજીની ત્રણ પ્રતિમાની પણ અંજનશક્તાકા કરાવી હતી. આ ત્રણે પ્રતિમાઓ અહીં ચમત્કારી હતી, જેમાંની એક ગોડીજીની પ્રતિમા હતી.

૮૬૨. પ્રતિમાજીનાં નામકરણ સંબંધમાં ત્રિપુડી મહારાજ માહિતી આપતાં જણાવે છે કે ઝીંઝુવાડનો શેઠ ગોડીદાસ અને સોદાજી ઝાલો દુષ્કાળ પડવાથી માલવા ગયા. ત્યાંથી પાછા ફરતાં એક સ્થાને રાતવાસો રહ્યા. ત્યાં સિંહ નામના કોળાએ શેઠને ઓચિંતો ઘા કરી મારી નાખ્યો. ઝાલાને આની જાણ થતાં તેણે કોળાને મારી નાખ્યો. શેઠ મરીને વ્યંતર થયો, અને તેના ઘરમાં જે શ્રી પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા હતી તેનો અધિષ્ઠાયક બની તેની પૂજા-ભક્તિ કરવા લાગ્યો. ત્યારથી તેનાં નામ પરથી આ પ્રતિમા ગોડી પાર્શ્વનાથનાં નામથી વિખ્યાત થઈ. અધિષ્ઠાયકે સોદાજીને સહાય કરી સુખી કર્યો. સોદાજીએ પણ એ પ્રતિમાને પોતાનાં ઘરમાં લાવી પધરાવ્યાં. તે તેની પૂજા કરવાથી અત્યંત સુખી થયો, ઝીંઝુવાડનો રાજા બન્યો, તેમજ સુગંધાતનો મહામંડેશ્વર પણ બન્યો. તેના ભાઈ માંગુ ઝાલાએ પણ અધિષ્ઠાયકની સહાયથી ફૂલાકુંવરીનું ભૂત કાઢ્યું હતું. મંડેશ્વર સોદા ઝાલાને દુર્જનશલ્ય નામે પુત્ર હતો. તે પણ રાજા બીમદેવ સોલંકી(બીજા)નો મંડેશ્વર હતો. તેણે સં. ૧૩૦૫ થી સં. ૧૩૧૦ ના ગાળામાં શંખેશ્વર તીર્થનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો.

૮૬૩. તે પછી ગોડીજીની પ્રતિમા પાટણમાં લાવવામાં આવી. સં. ૧૩૫૬-૬૦ ના ગાળામાં આશ-શાહ અલ્લાઉદ્દીન ખિલજીના ભાઈ અલકખાને સુગંધાત પર ચડાઈ કરી અને કરણ વાઘેલાને ભગાડી પાટણમાં પોતાની ગાદી સ્થાપન કરી. આ વખતે પ્રતિમાજી ભૂમિગૃહમાં રહ્યાં. સં. ૧૪૩૨. લગભગમાં

પાટણનો સૂર્યો હસનખાન-હીસાયુદ્દીન થયો, જેની ઘોડસારમાંથી પ્રતિમાજી પ્રકટ થયાં, એ પછીનો આખો વખત આપણે ઉપર્યુક્ત ચોગણિયાના આધારે જોઈ ગયા. વિશેષમાં એ જાણી શકાય છે કે મેઘો પોતાનાં ગૃહમંદિરે એ પ્રતિમાજીનું ૧૨ વર્ષ સુધી પૂજન કરતો રહ્યો, જે દરમિયાન તેને મઈચો અને મેહુરો નામે એ પુત્રો થયા. મેઘાશાહને એક રાતે એ પ્રતિમાને અન્નદા સ્થળે લઈ જવાનું સ્વપ્નમાં સૂચન મળ્યું. એટલે સવારે વહેલા ઊડી એક વહેણમાં તે પ્રતિમાને પધરાવી, વહેણને એ નવા વાછરણ જેતરી અન્નદા સ્થળ તરફ જવા પ્રયાણ કર્યું. તે ગયા થકમાં જઈ પહોંચ્યો. ત્યાં ચારે આજુએ નિર્જન વેરાન હતું. ત્યાં તેણે સ્વપ્નાનુસાર ગોડીપુર નગર વસાવ્યું. ત્યાં પાણીનો કૂવો નીકળ્યો અને ધોળા આકાશ નીચેથી તેને ધન મળ્યું. તેણે ત્યાં દેરાસરનો પાયો નાખ્યો. દેરાસરનું કામ શરૂ થયું. સિરોહીના સલાદે તે કામ ભક્તિથી ઉપાડી લીધું. મેઘાશાહની કીર્તિ ચારે તરફ ફેલાવા લાગી. આથી કાળજને તેની ઈર્ષ્યા થવા માંડી. કાળજે પોતાની પુત્રીનાં લગ્નમાં મેઘાશાહનાં આખા કુટુંબને પોતાને ત્યાં તેડાવ્યું. અને કપટ કરીને મેઘાશાહને ઝેર આપીને મારી નાંખાવ્યો. પછી કાળજે દેરાસરનું અધૂરું કાર્ય પાર પાડ્યું, દેરાસરમાં ગોડીજીની પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી. મેઘાશાહના પુત્ર મેહુરે દેરાસર ઉપર કળશ ચડાવ્યો તથા ધ્વજરોપણ કર્યું. આ રીતે ગોડીજીનું સુપ્રસિદ્ધ તીર્થ અસ્તિત્વમાં આવ્યું. તે પછી કાળજે શત્રુજય અને ગિરનાર તીર્થનો છ'રી પાળતો યાત્રા સંઘ કાઢ્યો.

૮૬૪. ગોડીપાર્શ્વનાથની પ્રતિમા છેલ્લા પાંચ સૈકામાં બહુ પ્રભાવશાળી મનાય છે. આ પ્રતિમા હુપ્ત થતી અને જુદે જુદે સ્થળે પ્રગટ થતી રહેતી. તેની યાત્રા માટે દૂર દૂરથી મોઢા મોટા સંઘો આવતા હતા. આ પ્રતિમાને જે રસ્તે થઈ નગરપારકર લઈ ગયા તે તે સ્થાનોમાં ગોડીપાર્શ્વનાથનાં પગલાં સ્થાપન થયાં, આજે જે 'વરખડી' નામથી ઓળખાય છે.

૮૬૫. આ તીર્થની સ્થાપના થયા પછી ગોડીજીનો મહિમા ખૂબ ખૂબ વધ્યો, સમગ્ર ભારતમાં ગોડીજીનાં જિનાકથોનું નિર્માણ થયું અને જોનો જ નહીં જોનેતરો પણ ગોડીજીમાં આસ્થા રાખતા થયા. શેઠ મોતીલા જેવા ભાવુકો તો પ્રત્યેક યુગ કાર્યોની શરૂઆત ગોડીજીનાં નામનું ઉચ્ચારણ કરીને જ કરતા. હિસાબી ચોપડામાં પણ પ્રથમ તો ગોડીજીનું નામ જ લખાતું! ગોડીજીનો મહિમા સાંભળીને અંગ્રેજો પણ એમના પ્રત્યે આકર્ષાયા હતા એવા પણ અનેક ઉદાહરણો મળી આવે છે. પૂરણ-ચંદ નાહર સંપાદિત 'જૈન લેખસંગ્રહ-જૈસક્ષર', લેખાંક ૨૫૪૦માં આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે: **ઉઠે અંગરેજ શ્રી ગોડીજીરા વરસણ કરણ નેં આયો... ॥** ગોડીજીના ચમત્કારોની અસંખ્ય વાતો જોનો તેમજ જોનેતરો રસપૂર્વક કહે છે અને પોતાની તેમના પ્રત્યેની આસ્થા દર્શ કરે છે. આ મહાન તીર્થના પ્રતિષ્ઠાપક આચાર્ય અંચલગચ્છીય હોઈને અંચલગચ્છના ઇતિહાસમાં તો આ તીર્થનો મહિમા અતીર્થનીય બની ગયો છે. અંચલગચ્છના આચાર્યોએ ગોડીજીનો મહિમા ગાવા અસંખ્ય સ્તુતિઓ, સ્તોત્રો, છંદો, ચોગણિયાઓ, પદો આદિ રચ્યાં છે અને એમના અન્ય ગ્રંથોમાં પણ મંજળાયરણમાં તો ગોડીજીનું નામ સ્મરણ અચૂક કર્યું હશે.

ધાર્મિક અને રાજકીય સ્થિતિ

૮૬૬. પારકરમાં ગોડીજીનું પ્રસિદ્ધ તીર્થ અસ્તિત્વમાં આવ્યું એ વિશે જોયા પછી ત્યાંની ધાર્મિક અને રાજકીય સ્થિતિ વિશે વિચાર કરવો પણ અભીષ્ટ છે. પારકરનું સ્થાન તે અરસામાં ખૂબ જ મહત્વપૂર્ણ રહ્યું, કેમકે સિંધના ઉત્તર ભાગથી કે સમગ્ર રાજસ્થાનથી અનેક જાતિઓ સ્થળાંતર કરી પારકર થઈ કચ્છ, ગૂજરાત આદિ સુરક્ષિત પ્રદેશોમાં પથરાઈ. ત્યાંના રાજકીય ઉદ્ધાપાતનું એ અનિવાર્ય પરિણામ હતું.

૮૬૭. આપણે જોયું કે સં. ૧૩૫૫ માં અલ્લાઉદ્દીન ખિલજીના લશ્કરી સરદારોએ ગુજરાતના અણહિલવાડ રાજ્યનો નાશ કર્યો, ત્યારે ગુજરાત દિલ્હી આદિશાહોની સત્તા હેઠળ એક પેટા રાજ્ય બની રહ્યું હતું, કચ્છને પણ અંગરૂઠી ભરતી પડતી હશે. પરંતુ દિલ્હીની શહેનશાહત તરફથી આ દૂર આવેલા અને છૂટી છૂટી થોડી વસ્તીવાળા મુસલમાન ઉપર કંઈ અસરકારક હુકમન વસાવાતી નહિ હોય, તેથી જાહેરના સત્તા કચ્છમાં ધીમે ધીમે વધતી રહી. કમનસીબે આ જાહેરના વચ્ચે અંકચ ન હતું. અને મુખ્ય ત્રણ જાહેરના વંશના જાગીરદારો પોતાપોતાના આવેલા જુદા જુદા કુળની કિલ્લાઓની અંદર ખરેખર, સ્વતંત્ર રીતે વર્તતા રહ્યા હતા. પણ આ ભાયાતો કોઈ ચોક્કસ હેતુસર એકત્રિત બનતા હતા. જેમકે તેરમી સદીમાં કચ્છમાંથી કાઠિઓને હાંકી કાઢવા તેઓ એકત્રિત બન્યા હતા. જાહેરના શાહી સલ્તનતના મુસલમાન સરદારોથી સારો સંબંધ રાખતા. કારણ તેમના ઘણાં રીત-રીવાજો સૈદ્ધાંતોના પરિચયને કારણે ઈસ્લામ સંસ્કૃતિની અસરવાળાં હતાં.

૮૬૮. સુલતાનનાં મૃત્યુઆદ તુરંત જ સિંધ અને ગુજરાતના સૂબાઓએ દિલ્હીની સત્તા સામે ખંડ કર્યાં, અને મહમદ બિન તઘલખ દિલ્હીની ગાદીએ આવ્યો ત્યાં સુધી આ બંને પ્રદેશો ઉપર દિલ્હીનું વર્ચસ્વ પાછું ન રહ્યું, એ પણ આપણે જોઈ ગયા. એ પછી સમાજોએ સિંધમાં પોતાનું અલગ રાજ્ય સ્થાપ્યું. સમાજી જે શાખા આ પ્રમાણે સિંધમાં રચિત થઈ, તેણે કચ્છ તરફ દેશાંતર કરી ત્યાં જસપા ૩૬ થયેલા સમાજો કરતાં મુસલમાન ધર્મનો વધારે સુસ્તપણે અંગીકાર કર્યો જણાય છે, એમ પ્રો. રશજુક ‘બ્લેક હિલ્સ’માં નોંધે છે. વિશેષમાં તેઓ જણાવે છે કે—આ બંને શાખાઓએ પોતાની વંશપરંપરા-ગતની ધાર્મિક સહિષ્ણુતા એક સરખી જાળની રાખી હતી એમ જણાય છે. કચ્છી અને સિંધી સમાજો વચ્ચે ‘જેહાદો’ થઈ નહોતી. તેથી જ રીતે કચ્છની ભૂમિ ઉપર પણ ધર્મના ઓઠા હેઠળ ધાર્મિક યુદ્ધો પણ થયાં નહોતાં. મલિક તાગીની પૂઠે સિંધ ઉપર જ્યારે મહમદ તઘલખ સં. ૧૪૦૮ માં ચડી આવ્યો ત્યારે સમાજોથી સિંધમાં રહી શકાશે નહીં, એમ તેમને ખાતરી થઈ, અને તેઓને કચ્છમાં સારું આશ્રયસ્થાન મળ્યું. મજદૂર મલિક તાગીએ ગુજરાતમાંથી શાહી સત્તાને ઉથલાવી નાંખી હતી, પણ તે પાછળથી હાર પામ્યો અને તેણે સિંધમાં આશ્રય લીધો.

૮૬૯. સુલતાન મહમદ હકા તરફ દૂર કરતાં રસ્તામાં જ મૃત્યુ પામ્યો, અને શાહી લશ્કરને સમાજોએ સારી રીતે ટૂંક કરી નાખ્યું, જેથી તત્કાળ પૂરતો ભય સિંધ પરથી પસાર થઈ ગયો. તે પછી સુલતાન ફિરોજશાહ તઘલખે મહમદના લશ્કરની હાર બદલ વેર લેવા નિશ્ચય કર્યો, અને ઘોડેસવાર તથા હાથીઓવાળા એક પ્રચંડ લશ્કર સહિત હકા તરફ તે દૂર કરી ગયો. સિંધુ નદીના ત્રિકોણ પ્રદેશમાં લશ્કરી કાર્યવાહીઓ સહેલાઈથી થઈ શકે, તે માટે તેણે પોતાની સાથે હોડીઓ પણ રાખી હતી, પરંતુ સિંધી અને કચ્છી નાવિકોની અરાખરી કરી શકે તેવા તેની પાસે ખત્રાસીઓ નહોતા. હકાના જામે પોતાનો બચાવ એટલો તો બહાદુરીથી કર્યો કે સુલતાને છતની આશા છોડી દીધી અને ગુજરાત-જે ફરીથી પૂર્ણ શાહી વર્ચસ્વ નીચે આવી ગયું હતું—પાછા ફરી, વધારે બળવાન લશ્કર સજ્જ કરવા તેણે નિશ્ચય કર્યો. પાછા ફરતી વખતે કચ્છના સમાજો કે જેમણે પોતાના સિંધના ભાયાતોને સુલતાનને હકા-વવામાં મદદ કરી હતી, તેને બદલો દેવાની સુલતાનની ઈચ્છા થઈ. પરંતુ રણના કાદવ-કીચડમાંથી પસાર થવામાં તેના લશ્કરને ભયંકર વિપત્તિઓમાંથી પસાર થવું પડ્યું હતું. આથી તેમના અસંખ્ય માણસો માર્યા ગયા અને ફક્ત નામનું લશ્કર જ પેલે પાર ઉતરવા પામ્યું. સુલતાન પોતે તો તદ્દન માર્ગ ભૂલી ગયો, અને ઘણા દિવસો સુધી તેના કશા સમાચાર મળ્યા નહિ. કચ્છના રણ મારફત પસાર થતાં તેના

લશ્કરનો આવી રીતે નાશ થયો હતો, તેની આવી નોંધ પહેલી જ હતી. ત્યારબાદ પણ આ જ પ્રકારના અનુભવ પણ ઓળંગતાં થયા છે.

૮૭૦. પ્રો. રશ્મિક ડીક કહે છે કે કચ્છ પર આક્રમણ કરનારને રણને લીધે જે અનહદ મુશ્કેલીઓ અને જોખનો વેઠવાં પડે છે—ખાસ કરીને ગુજરાત અને સિંધને લગતી સરહદો વચ્ચે—તેને લીધે કચ્છ એક દૂર દૂરનો પ્રદેશ છે, એવી કચ્છની નામના વધારે દઢ થતી ગઈ.

૮૭૧. સુલતાન સં. ૧૪૨૦ ની આસપાસ વધારે સહીસલામત રસ્તે પાછો ફર્યો, અને ડુંગરા નમને દિલ્લીની શરણાગતી સ્વીકારવા ફરજ પાડી. થોડા સમય બાદ જ જામે દિલ્લી સુલ્તાનને ખંડૂણી ભરવાની શરત સ્વીકારી, અને તેને પાછો પોતાના રાજ્યનો કારભાર સોંપવામાં આવ્યો. સમા વંશનું રાજ્ય દક્ષિણ સિંધમાં ૧૬મી સદી સુધી એક ધારે ચાલું રહ્યું. તેમના કચ્છી સમાઓ સાથેના સંબંધો સારા રહ્યા હતા, અને પહેલા મોગલ શહેનશાહ બાબર (મરણ સં. ૧૫૮૭)ના સમયમાં ડુંગર રાજ્ય આરણ્ય રાજ્યોએ કબજે કરી લીધું ત્યારે જામ વંશનો હેલ્થો રાજ્ય નમફિરોજ નાસીને કચ્છમાં આશ્રય માટે આવ્યો હતો.

૮૭૨. સૌરાષ્ટ્રની આબુએથી કચ્છ આવવું—જવું વધારે સહેલું હતું. ફિરોજશાહ તખલખના વંશના બાદશાહોમાં પ્રમાદ અને મોજશોખને લઈને સડો દાખલ થતા જવાથી દિલ્લીની શહેનશાહત નયળી પડી ગઈ, અને ગુજરાતના સૂબા ઝફરખાને સં. ૧૪૫૩ માં ‘સુઝફરશાહ’ નામ ધારણ કરી પોતાને સ્વતંત્ર બાદશાહ તરીકે જાહેર કર્યો, અને અણહિલવાડનાં જૂનાં રાજ્ય પર પોતાની સના જમાવવાનું શરૂ કર્યું. સં. ૧૪૬૭ માં વાગડ પર સત્તા જમાવવા નિશ્ચય કર્યો અને કંથકોટના કિલ્લાનો રાજવી, જે હજી સુધી દેદાના વંશનો જ હતો તેને તામે થવા ફરજ પાડી. પણ કચ્છના ખીખ વિસ્તારને તેણે તામે ક્યાં હોય તેવું કંઈ જણાવું નથી. એટલું ખરું કે કચ્છ અને અણહિલ પાટણનો જૂનો સંબંધ તેણે ફરી ચાલુ કર્યો, અને આ સંબંધ તેના પૌત્ર અને અનુગામી વારસ બાદશાહ અહમદશાહે અણહિલ પાટણનાં જૂનાં પાટનગરને તથા દઈ અમદાવાદ નામનું નવું શહેર વસાવ્યું, ત્યાં સુધી ચાલુ રહ્યો.

૮૭૩. ઉક્ત ગોડી પાર્શ્વનાથના ચોદાગિયામાં કહેલો હસનખાન તે કદાચ ગુજરાતના સૂબા ઝફરખાનનો સરદાર હોય, કેમકે સં. ૧૪૫૩ માં ઝફરખાને સુઝફરશાહનું નામ ધારણ કર્યા પછી પાટણ પર હુમલાઓ કર્યા છે. એ અરસામાં જ હસનખાન પાટણમાં હતો. સં. ૧૪૭૦ સુધી ગોડીજીની પ્રતિમા તેના મહેલે રહી હોવાનો ઉલ્લેખ પણ ઉક્ત ચોદાગિયામાં છે. આપણે જોયું કે નડેજનો મુસલમાન સરદારો સાથે સારો સંબંધ રાખતા. કારણ કે તેમનાં રીત-રીવાજો સૈકાઓના પરિચયને કારણે ઈસ્લામ સંસ્કૃતિની અસરવાળાં હતાં. વળી કચ્છ અને અણહિલ પાટણનો જૂનો સંબંધ પણ ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ છે. શક્ય છે કે હસનખાન સાથે એમને સારો સંબંધ રહ્યો હોય. વળી હસનખાનની પત્ની પણ જૈન વણિકની કન્યા હોવાનું ચોદાગિયામાં કહેલું છે. આ દ્વારા નડેજનો જોમ તે પછી ધર્મસંહિષ્ણુ હશે. મુસલમાન ધર્મના પ્રચારથી પણ પહેલાં નડેજનો કુળદેવી આશાપૂરા દેવીનું પૂજન અને ભક્તિ કરવાની સમા વંશની રીત હતી. તે પણ તેઓ સહજ અને સહેલાઈથી કરતા હતા. તેઓ હિન્દુ ધર્મના સાધુ-સંતોનો અને મુસલમાન ઓલિયાઓનો સમાનભાવથી આદર કરતા હતા. કારણ કચ્છ અને ધર્મના પ્રખર સંતપુરોની તપોભૂમિ રહેલ છે.

૮૭૪. ઉપર્યુક્ત ઘટનાઓથી ફલિત થાય છે કે મુસ્લીમ સંસ્કૃતિનાં જૂની આક્રમણે હિન્દુ રાજવીઓને રાજકીય અને ધાર્મિક રીતે નમતા શીખવ્યું. સિંધ અને રાજસ્થાનની રાજકીય વિષમતાઓથી

અનેક વ્રતિએને પારકર થઈને કચ્છ અને ગુજરાતના મુરદાન પ્રદેશોમાં આશ્રય લેવા પડ્યો. આમ રાજકીય, ધાર્મિક તેમજ સામાજિક ક્ષેત્રે અત્યંત પરિવર્તનશીલ રહ્યા કયું. આવી પરિસ્થિતિમાં એકચની ખાસ જરૂર હતી, પરંતુ દુર્ભાગ્યે એવી જ આમી રહી. અલગત, પોતપોતાના મર્યાદિત ક્ષેત્રમાં એકચ તો હતું જ. પણ એ ક્ષેત્રોના નેતાઓ એક બીજાની સાથે હાથ મિલાવી શક્યા નહીં. પરિણામે પ્રગ્ન રાજાને વફાદાર હોવા છતાં રાજાઓ એક બીજા સાથે ભળી શક્યા નહીં. એવી જ રીતે શ્રાવકો ગચ્છ-ધિપતિને વફાદાર હોવા છતાં અધાએ ગચ્છો જેવું એ તેની એકતા કેળવી શક્યા નહીં. એજ પ્રમાણે જ્ઞાતિના મુખ્ય પુરુષોએ ભિન્ન ભિન્ન પ્રવાદમાં જ્ઞાતિજનોને નેતૃત્વ પૂરું પાડ્યું—અને એ રીતે અનેકચનો ચુલાદાર થતો ગયો !!

૮૭૫. મહેન્દ્રપ્રભસૂરિએ પદ્ધતર ધ્યા પછી અંચલગચ્છનું સંગઠન દૃઢ કર્યું એ હીક જ કયું, નહીં તો એ પરિવર્તનશીલ જમાનામાં આ ગચ્છને પારાવાર સ્થાન કરવું પડ્યું હોત. ઉક્ત અધાએ પરિયોજાને ધ્યાનમાં લઈને એમણે ખૂબ જ હાપચુભયું પગલું ભર્યું. આ ગચ્છને જે એ અરસામાં મહેન્દ્રપ્રભસૂરિ જેવા શક્તિશાળી પદ્ધતરનું નેતૃત્વ ન સાંપડ્યું હોત તો આ ગચ્છનું ખૂબ જ નિરાશાજનક ચિત્ર જોવા મળત. પોતાના ગચ્છમાં તપ, નિયમ, ક્રિયા અને વિદ્યા ઉત્તરોત્તર વધી એવાં પગલાં તેમણે અસરકારક રીતે ભર્યા હતાં એ વિશે આપણે ઉલ્લેખ કરી ગયા. ખંડન-મંડનનો માર્ગ લેધા વિના એમણે લીધેલું પગલું જ શ્રેયસ્કર હતું. એમના સાખાચાર્યો પણ એ નીતિને જ અનુસર્યા. પાટણના સરદાર હસનખાન જેવાનો સમાગમ પણ તેઓ કેળવી શક્યા હશે એમ ઉક્ત યોદ્ધાગિયાથી સૂચિત થાય છે.

કવિ મહેન્દ્રપ્રભસૂરિ

૮૭૬. મહેન્દ્રપ્રભસૂરિ સફળ ગચ્છનાયક ઉપરાંત કવિ પણ હતા. આપણે જોયું કે એમની શિષ્ય મંડળીએ જૈન સાહિત્યના ઇતિહાસમાં તેજસ્વિતા યુગ પ્રવર્તાવ્યો. મેરુતુંગસૂરિ, માણિકચક્રદરસૂરિ, માણિકચ-શેખરસૂરિ આદિ અનેક ગ્રંથકારોની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ વિશે પાછળથી વિચારણા કરીયું. એ વિદ્વાન શિષ્ય-મંડળીના નેતા પણ એવા જ વિદ્વાન હતા, જે વિશેનો ગયાલ એમનો એક માત્ર ઉપલબ્ધ કૃતિ ‘જરા-પદ્મી પાર્શ્વનાથ સ્તોત્ર’ દ્વારા મળી રહે છે. એમણે ૪૫ સંસ્કૃત કારિકામાં આ અદ્ભૂત સ્તોત્રની રચના કરી છે, જેની હાથ પ્રત લીખીડીના ભંડારમાં સુરક્ષિત છે. પ્રો. પિટ્સર્નના પ્રથમ રીપોર્ટમાં પણ આ ગ્રંથની નોંધ છે—જુઓ નં. ૩૧૬.

૮૭૭. ગોડીજીનાં તીર્થની જેમ જરાવડા તીર્થનો મહિમા પણ એ અરસામાં ખૂબ જ હતા. આ તીર્થની સ્થાપનામાં તેમ જ તેના વિકાસમાં અંચલગચ્છના આચાર્યોનો ઉલ્લેખનીય હિસ્સો છે; એ વાતની પ્રતીતિ ત્યાંના શિલાલેખો દ્વારા જ થઈ શકે એમ છે. તદુપરાંત, મહેન્દ્રપ્રભસૂરિ, જયશેખરસૂરિ, મેરુતુંગસૂરિ આદિ આચાર્યોએ આ તીર્થનાં સુંદર સ્તોત્રો રચ્યાં છે, એટલું જ નહીં અંચલગચ્છીય સાહિત્યકારોની વગલગ પ્રત્યેક કૃતિનાં મંગળાચરણમાં ગોડીજી અથવા જરાવડા પાર્શ્વનાથની સ્તુતિ તો અવશ્ય હશે જ. આ તીર્થના અદ્ભૂત પ્રભાવ અને ચમત્કારની વાતો આ ગચ્છનાં સાહિત્યમાં એકમેક થઈ ગઈ છે.

૮૭૮. પ્રસ્તુત સ્તોત્રનાં મંગળાચરણમાં કવિ મહેન્દ્રપ્રભસૂરિ વર્ણવે છે—

પ્રમું જીરિકાપહ્લીવહ્લીવસન્તં લસદેહમાસેન્દ્રનીલંહસન્તમ્ ।
મનઃકલ્પિતોનલ્પદાનૈકદક્ષં જિનં પાર્શ્વમીડે કલૌ કલ્પવૃક્ષમ્ ॥ ૧ ॥

અર્થાત્ શ્રાવણી રૂપ વહનીમાં રહેતા, ઈન્દ્રનીલની શોભાને પણ હસના, મનોહર દેહવાળા, મનો-વાંછિત ધણું દાન આપવામાં કુશળ, કલિયુગમાં કલ્પવૃક્ષ સમાન એવા પ્રભુ શ્રી પાર્શ્વજિનને હું નમું છું—સ્તવું છું.

૮૭૯. ખીન્ન શ્લોકમાં સ્તોત્રકાર પોતાની અદ્વૈતા દર્શાવતાં કહે છે કે—‘સ્તનમૂત અમૃત સરખી વાણીવાળા પંડિતો ક્યાં અને અદ્વૈતબુદ્ધિવાળો હું ક્યાં ? પરંતુ પ્રભો ! આપના પ્રત્યેની મારી ભક્તિ મૌન મૂકાવી દે છે !’ આગળ ગ્રંથકાર જણાવે છે કે ‘પ્રભો ! મિથ્યાત્વરૂપ માતંગતા સ્પર્શથી આ બુદ્ધિ ભૂપણ અને દૂષણમાં અસ્પૃશ્ય બની ગઈ હતી, પરંતુ આપનાં નામનાં ધ્યાનરૂપી તીર્થમાં સ્નાન કરવાથી તે શુદ્ધ બની છે, શાંત થઈ છે અને સતીની જેમ શોભિત થઈ છે.’ ત્યાર પછીના શ્લોકોમાં જિનગુણ મહિમા, દેવ-દાનવ-ભૂત-પ્રેત-પિશાચના ઉપદ્રવોની શાંતિ, આધિ-વ્યાધિની ઉપશાંતિ, પ્રભુનાં અદ્ભૂત રૂપ-દેહ લાવણ્યનું વર્ણન ઈત્યાદિ સુસંહિત પદ્યોમાં કવિએ વર્ણવ્યું છે.

૮૮૦. મુનિ ન્યાયવિજયજી ‘શ્રાવણ તીર્થ’ નામના ક્ષેત્ર, જૈ. સ. પ્ર. વર્ષ ૧૪, અં. ૧૨, પૃ. ૨૩૦-૧ માં નોંધે છે કે—આ કૃતિમાં કવિએ ઉચ્ચ કવિત્વ દર્શાવ્યું છે, એક સ્પષ્ટદર્શી ભક્તજનનું હૃદય ઠાકવી અદ્ભૂત સ્તુતિ કરી છે. એક એક શ્લોક વાંચતાં હૃદયના તાર ઝણઝણી ઉઠે છે. વાણીની સરળતા અને સુંદરતા સ્તોત્રમાં ઝળકી રહી છે.

૮૮૧. અંતિમ પદ્યમાં સ્તોત્રકાર વર્ણવે છે—

एवं देवाधिदेवं प्रतिदिनमपि यो जीरिकापल्लीराजं,
पार्श्वस्तौति त्रिसन्ध्यं त्रिदशविटपनं भक्तिभाजामवन्ध्यम् ।
विश्वविश्वाद्भुतास्ता नवनिधिरुचिरा क्रद्ध्यः सिद्धयो वा;
तस्योत्सर्षन्ति पुंसः सपदि जगति याः श्री महेन्द्रस्तवाह्वाः ॥

અર્થાત્ આવી રીતે શ્રાવણીમાં શોભતા, ગિરાજમાન દેવાધિદેવ એવા શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવંતને જે ત્રિકાલ સેવે છે, તે ભક્તજનોને ફલદાયક શ્રી કલ્પવૃક્ષસ્વરૂપ છે; તેમજ તે ભક્તજનોને વિશ્વની સમસ્ત અદ્ભૂત નવનિધિ, ઋદ્ધિ, સિદ્ધિ તેની પાસે આવે છે અને જગતમાં શ્રી મહેન્દ્રથી સ્તવનીય-પૂજનીય બનાવે છે. છેલ્લે કર્તાનું નામ પણ મૂલવાયું છે.

સ્વર્ગગમન.

૮૮૨. સં. ૧૪૪૪ માં એકયાસી વર્ષની ઉમરે અન્યલગ્નજ્ઞના યશસ્વી પદ્મધર મહેન્દ્રપ્રભસૂરિ સ્વર્ગે સિધાવ્યા. મેસ્તુંગસૂરિને નામે પ્રસિદ્ધ થયેલી પદ્માવતીમાં જળુવાયું છે કે પાંચ દિવસનું અણશણ કરી, શુભ ધ્યાન ધરતાં માગશર વદિ ૧૧ ને દિવસે તીર્થાધિરાજ શત્રુજય પર્વતના શિખર પર તેઓ દેવલોકે ગયા.

૮૮૩. મહેન્દ્રપ્રભસૂરિનાં મૃત્યુનાં વર્ષ વિશે થોડો મતભેદ છે કિન્તુ એમનાં મૃત્યુનાં સ્થળ વિષે તો બહુધા પ્રાચીન પ્રમાણગ્રંથો એકમત છે. આપણે જોયું કે મુનિ લાખા ગુરુપદ્માવતીમાં મહેન્દ્રપ્રભસૂરિનું મૃત્યુ સં. ૧૪૪૪ માં પાટણમાં થયું હોવાનું નોંધે છે. લાવસાગરસૂરિ ગુર્વાવતીમાં પણ એમનાં મૃત્યુ-સ્થળ તરીકે પાટણનો જ નિર્દેશ કરે છે, જો કે મૃત્યુનું વર્ષ તો સં. ૧૪૪૫ જણાવે છે :—

सिरि गुरु महिंदसिंहो विहरिय लुयलुग्भि पट्टे पत्तो,
संवच्छर पणुयाले सुद्धाण्णे सो दिवं पत्तो. ८२.

૮૮૪. કવિવર કાન્હ 'ગચ્છનાયક ગુરુ રાસ'માં નોંધે છે કે મહેન્દ્રપ્રભસૂરિ સં. ૧૪૮૪ના કાર્તિક સુદી ૧૩ ને દિવસે પાટણમાં સ્વર્ગે ગયા :—

ગુહિરિમ ગુણિ મયર હર નિમ, મહિમા ગુણિ હિમવંત;
સિરિ માહિંદપ્રભ સુરિ ગુરો, મહિમંડસિ જયવંત. ૯૧.
અણુહલ વાઙ્મ વર નયરે, ચઉદ ચઉઆલી જાણિ;
કાનિય સુદિ નિધિ તેરસિદિ પુદનઉ ગુરુ નિરવાણિ. ૯૨.

૮૮૫. કોઈ અજ્ઞાત-કર્તૃક 'મેરુતુંગસૂરિ રાસ'માં જણાવવામાં આવ્યું છે કે પાટણમાં સં. ૧૪૪૫ ના ફાગણ વદિ ૧૧ ને દિવસે મહેન્દ્રપ્રભસૂરિએ ગચ્છનાયક પદ આપી ગચ્છધુરા મેરુતુંગસૂરિને સમર્પિત કરી :

કારાવર્ધપણ્યાલઠિ વાસરિ, ફાગણ વદિ ઠગિયારસિ વાસરિ.
શ્રી મહિંદ્રપ્રભસૂરે પાટણિ પથઃ ગચ્છ નાયક;
શ્રામીય ગચ્છ ભાર સઘણુ તવ અપીય ગુરુ શ્રી મેરુતુંગસૂરે. પ.

૮૮૬. ઉક્ત પ્રમાણે દ્વારા એટલું તો સિદ્ધ થાય છે કે મહેન્દ્રપ્રભસૂરિ શત્રુજય પર નહીં, કિન્તુ પાટણમાં જ કાલધર્મ, પાખ્યા હતા. એમનાં મૃત્યુનાં વર્ષ માટે થોડો મતભેદ જણાય છે, પરંતુ આરીકાઠથી વિચારતાં એ અંગે પણ નિર્ણય થઈ શકે એમ છે. કવિવર કાન્હ મહેન્દ્રપ્રભસૂરિનું મૃત્યુ સં. ૧૪૪૪ના કાર્તિક સુદી ૧૩ ને દિવસે થયું હોવાનું માને છે તે વધારે સ્વીકાર્ય છે. મુનિ લાખા પણ એ જ વર્ષ સ્વીકારે છે. ડૉ. પિટર્સન, ડૉ. કલાટ, મો. દ. દેસાઈ, ભીમશી માણેક, બુદ્ધિસાગરજી આદિ સાંપ્રત ગ્રંથકારોને પણ એ જ વર્ષ અભિપ્રેત છે. અન્ય પ્રાચીન ઉલ્લેખોદ્વારા પણ એ જ વર્ષનું સૂચન મળે છે, તો પછી ભાવસાગરસૂરિ કૃત ગુર્વાવલીમાં તેમ જ અજ્ઞાતકર્તૃક 'મેરુતુંગસૂરિ રાસ'માં ૧૪૪૫નું વર્ષ કેમ છે ? 'મેરુતુંગસૂરિ રાસ'માં તો જણાવાયું છે કે સં. ૧૪૪૫ ના ફાગણ વદિ ૧૧ ને દિવસે મહેન્દ્રપ્રભસૂરિએ મેરુતુંગસૂરિને ગચ્છનાયક પદ આપ્યું. મારવાડી વર્ષ પ્રમાણે સં. ૧૪૪૪ ના ફાગણ વદિ ૧૧ ને દિવસે સં. ૧૪૪૫ ની સાલ જ ગણાય. 'મેરુતુંગસૂરિ રાસ'ના કર્તાએ મારવાડી વર્ષ ગણ્યું હોય અને ભાવસાગરસૂરિએ એ કૃતિનો આધાર લીધો હોય એ તદ્દન શક્ય વાત છે. એ પ્રમાણે સં. ૧૪૪૪ ના કાર્તિક સુદી ૧૩ ને દિવસે મહેન્દ્રપ્રભસૂરિ પાટણમાં કાલધર્મ પાખ્યા હોય અને સં. ૧૪૪૪ ના ફાગણ વદિ ૧૧ ને દિવસે મેરુતુંગસૂરિ ગચ્છનાયક પદે અભિષિક્ત થયા હોય, જે વખતે પૂરોગામી પટ્ટધરની વિદ્યમાનતા ન જ હોય. કેમકે એક જ સમયે એ ગચ્છનાયકોની વિદ્યમાનતા અસ્વીકાર્ય જ છે. આ બધી રીતે મહેન્દ્રપ્રભસૂરિ સં. ૧૪૪૪ ના કાર્તિક સુદી ૧૩ ને દિવસે પાટણમાં સ્વર્ગે ગયા હોય એ વધારે સ્વીકાર્ય કરે છે.

૮૮૭. મહેન્દ્રપ્રભસૂરિની પટ્ટધર તરીકેની કારકિર્દી ખરેખર, ઉન્નજ્જવળ છે. એમના ગુણોની પ્રશંસા કરતા કવિઓ થાકતા નથી. એક કવિએ તો મહેન્દ્રપ્રભસૂરિના જેવા કોઈ ન થઈ ગયા હોવાનું પણ કહ્યું—

સઞ્જે વહંતુ ગવ્વં, કુણંતુ પઠંતુ પઠમં જે,
પણુ તુહ મહિંદસૂરિ સાસલુવિણંભિણુ કોવિ મુણી.

૮૮૮. કવીશ્વર જયશેખરસૂરિએ 'ઉપદેશ ચિન્તામણિ'ની ગ્રંથ-પ્રશસ્તિમાં મહેન્દ્રપ્રભસૂરિની વિદ્યમાનતામાં જ એમને 'પાટણી નંદનવનમાં કલ્પવૃક્ષ સમાન' કહ્યા. જયશેખરસૂરિ કહે છે કે—વિદ્વાનો એમના હાથને લક્ષ્મી તથા સરસ્વતીની મૈત્રી કરાવવાનું તીર્થ કહે છે. જો એમ ન હોય તો તેમના કર સ્પર્શથી વિનયવંત પુરુષ લક્ષ્મીવાન અને બુદ્ધિમાન ક્યાંથી હોય ? જે આચાર્યની કાર્તિના ભારથી જગતને ઉન્નજ્જવળ કરવામાં એવો કોઈ પણ ન હતો કે જે ત્રાહિત અંધકારને આશ્રય આપે. પરંતુ તે

ભગ્નાશ અંધકારને જેના ચરપુરો છતાયેલા છે, એવા દુર્વાદિના સમૂહ પ્રસરી રહેલી દયાવાળાની જેમ પોતાના મુખમાં નિશ્ચય નિવાસભૂમિ આપી :—

તત્પટ્ટનંદનવન કલ્પદ્રૂમસમશ્રિયઃ ।

જયંતિ સાંપ્રતં શ્રી મન્મહેન્દ્રપ્રભસૂરયઃ ॥ ૭ ॥

યત્પાણિમાદુઃ કૃતિનઃ શ્રિયશ્ચ । ગિરશ્ચ મૈત્રી ઘટનૈકતીર્થ ॥

સંપર્કતસ્યસ્ય જનોવિનીતઃ । શ્રીમાંશ્ચ ધીમાંશ્ચ કિમન્યથાસ્યાત્ ॥ ૮ ॥

યેવાં કીર્તિભરે ભરેણ ધવલીકર્તૃ જગત્પ્રોચતે ।

નાભૂત્કોપિ સ યો દદાતિ તમસસ્તસ્ય શશ્વત્પદમ્ ॥

ભગ્નાશસ્ય ચ તસ્ય નિજિતચરંદુર્વાદિવૃન્દૈઃ સ્ફુર-

ત્કારુણ્યૈરિવ વાસભૂમિસ્વલા સ્વીયે મુખે દીયત ॥ ૯ ॥

૮૮૯. જયશેખરસૂરિ ‘પ્રબોધચિન્તામણિ’ની ગ્રંથ પ્રશસ્તિમાં નોંધે છે કે—નિર્મલ બુદ્ધિવાળા, પ્રમાદરૂપી શત્રુના સંહાર માટે મજબૂત કટિતટ અંધેલા, ગજગતિવાળા, કળાવાનોને પ્રિય, સ્ત્રીઓના મનોહર કટાક્ષરૂપી આણોના વિસ્તારરૂપી અશ્નોભ્ય અને રાગઓથી જેના ચરણકમળ પૂજયેલાં છે તેવા મહેન્દ્રપ્રભસૂરિ નામના આચાર્ય થયા—

તત્પટ્ટક્રમતો વમ્ભૂવુરમલપ્રજ્ઞાઃ પ્રમાદદ્વિષ-

ધ્વસોદૂવદ્ધકટીતટાઃ કરટિસઘ્વાનઃ કલાવત્પ્રિયઃ ।

કાંતાકાંતકટાક્ષકાંડવિસરાક્ષોભ્યા મહેન્દ્રપ્રભા—

મિશ્યાઃ સૂરિવરા મહીન્દ્રવિનુતાંઘ્રિદ્વંજવાલજા ॥ ૨ ॥

૮૯૦. ઉપર્યુક્ત પ્રશસ્તિઓ દ્વારા જ અંચલગચ્છના આ સમર્થ પદ્ધરની મહાનતાના આપણને સહજભાવે દર્શન થાય છે. આવી તો અનેક પ્રશસ્તિઓ આજ દિવસ સુધીમાં ઉપલબ્ધ થઈ છે, કિન્તુ જયશેખરસૂરિ જેવા મહાન સાહિત્યકારનાં વર્ણન પરથી મહેન્દ્રપ્રભસૂરિનાં વ્યક્તિત્વનો સુંદર પરિચય મળી રહે એમ છે. એમના શિષ્ય તથા અનુગામી પદ્ધર મેરુતુંગસૂરિ તો એમનાથી પણ સવાયા નીકળ્યા. આ ગુરુ શિષ્યની જેડીએ પોતાનાં પ્રશસ્ત કાર્યો દ્વારા આ ગચ્છના ઇતિહાસમાં એવું તો ઊંચું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે, કે એમની સાથે ભાગ્યે જ બીજા કોઈને સરખાવી શકાય. આપણે જોઈ ગયા તેમ, એમનાં કાર્યો દ્વારા અંચલગચ્છ—પ્રવર્તક આચરંદિતસૂરિ અને જયસિંહસૂરિના તેજવંત યુગની ઝાંખી થઈ આવે છે. એ ગુરુશિષ્યની અપ્રતિમ જેડીનો પ્રભાવ આ ગચ્છ શતાબ્દીઓ પછી પણ ભૂલી શકે એમ નથી.

૮૯૧. મરુમંડલ અંતર્ગત નાણી નગરમાં પ્રગટ વંશના વોહરા ગોત્રીય વધરસિંહને ઘેર, તેની પત્ની નાલદેવીની કૃપે સં. ૧૪૦૩ માં વસ્તિગ કુમારનો જન્મ થયો, જે પાછળથી જૈન ઇતિહાસમાં જ નહીં સમગ્ર પશ્ચિમ ભારતના ઇતિહાસમાં મેરુતુંગસૂરિને નામે સુપ્રસિદ્ધ થયો.

૮૯૨. ધર્મભૂતિસૂરિને નામે પ્રસિદ્ધ થયેલી પદાવલીમાં એમનું જન્મ-સ્થળ નાનાગામ કહ્યું છે. તેઓ મીઠડિયાગોત્રની વોહરા શાખાના હોવાનું તેમાં છે. મેરુતુંગસૂરિનું મૂળ નામ ભાલણ તથા તેમની માતાનું નામ નાદુણદેવી પણ તેમાં દર્શાવવામાં આવ્યાં છે. ભાલણે વૈરાગ્યપૂર્વક મહેન્દ્રપ્રભસૂરિ પાસે સં. ૧૪૧૮ માં દીક્ષા લીધી હોવાનું ઉક્ત પદાવલીમાં નોંધવામાં આવ્યું છે. પદાવલીનું આ વિધાન સંશોધનીય છે. પ્રથમ તો એમને મીઠડિયા ગોત્રના કહ્યા છે તેથી એવી બ્રાંતિ ઉભી થાય છે કે તેઓ ઓશવાળ હતા, કેમકે મીઠડિયા ગોત્ર ઓશવાળોમાં હોય છે. વોહરા શાખા તો પ્રાગ્યાટ અને ઓશવાળ બન્નેમાં છે. પ્રમાણ ત્રણેથી સિદ્ધ થાય છે કે તેઓ પ્રાગ્યાટ વંશના જ હતા, નાના ગામના નહીં પરંતુ નાણી ગામના વતની હતા; મેરુતુંગસૂરિનું મૂળ નામ ભાલણ નહીં પરંતુ વસ્તિગ તથા તેની માતાનું નામ નાદુણદેવી નહીં પણ નાલ દેવી હતાં. આળકે સં. ૧૪૧૮ માં નહીં પરંતુ સં. ૧૪૧૦ માં મહેન્દ્રપ્રભસૂરિ પાસે દીક્ષા અંગીકાર કરેલી. આ અંગેના પ્રમાણોનો ઉલ્લેખ અહીં વિવક્ષિત છે.

૮૯૩. ભાવસાગરસૂરિ ગુર્વાવલીમાં જણાવે છે :—

અહ નાણિ નયર મજ્જે ધણ કંચણ રયણવિ રિદ્ધિય સમિદ્ધો,
સિરિ વયરસિંહો નામો નિવસર્ધ સો પોરવાડ કુલે. ૧૭
નાલુયર સર હંસો ચઉદસ તિય મહિય વચ્છરે જમ્મો,
દહ ઉત્તરિ ચારિતં સુમેરુતુંગો મુણી નામ. ૮૦
ગુરુપય પંકય લીણો ભૂઉ બાડુ સત્થ સત્થ પરિકલિઓ,
જીવીસે સૂરિપંચં સો વચજણુ વિહિય ઉચ્છાહં. ૮૧

૮૯૪. કવિવર કાન્હ ‘ગચ્છનાયક ગુરુરાસ’માં નોંધે છે:—

તસ પય નાયકુ ગુણુય વરો મા, ઉગિઉ અહિણુવ ભાણુ;
તવતે જિહિં ઉજ્જનેઅ કરો મા, જસ ગુણુ મેરુ સમાણુ. ૬૩
નાણિય નયરુ વંસસીર્ધએ મા, ધણુ કણિ રયણિ સમિકુ;
તહિ પુરિ વહરઉ વધરસીહો મા, સાવય ગુણિ સુપસિધ્ધુ. ૬૪

તસ ધરણિ નાલૂઅ જઅરિ સરે મા, અવતરીઉ રાય હંસુ;
ચઉદ ત્રિઠોતરઈ જયઉ એ મા, પ્રાગુર્વાસિ અવતંસુ. ૯૫
ચારિતુ ચઉદ દહોતરઈ એ મા, નાણીય નયર માઝારિ;
છવ્વીસઈ અણુદિલપુરે મા, હવિઉ સૂરિપઈ ભારિ. ૯૬

કવિવર કાન્હના જણાવ્યા પ્રમાણે આજકને સં. ૧૪૧૦ માં નાણી ગામમાં દીક્ષા આપવામાં આવી તથા સં. ૧૪૨૬ માં અણુદિલપુર પાટણમાં તેમને સૂરિપદ આપવામાં આવ્યું. આ પ્રમાણથી સ્થળ અંગે પણ સ્પષ્ટતા થાય છે.

૯૯૫. મુનિ લાખા ‘ગુરુપદાવલી’માં મેરુતુંગસૂરિના જીવનવિષયક આ પ્રમાણે નોંધ આપે છે :

इग्यारमा गच्छनायक पदे श्री मेरुतुंगसूरि । नाणी ग्रामे । श्रेष्ठि चइरसीह पिता ।
नाहणदे माता । संवत् १४०३ वर्षे जन्म । संवत् १४१० दीक्षा । संवत् १४२६ सूरि-
पद । संवत् १४४५ गच्छनायकपदं । पत्ने । संवत् १४७१ वर्षे निर्वाण स्तंभतीर्थे
सर्वायु वर्ष ६८ ॥

૯૯૬. પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોની નોંધો પણ અહીં ઉલ્લેખનીય છે. ડૉ. ક્લાટ નોંધે છે :

Merutunga-suri, Son of Vora Vairasinha in Nani-grama, and of Nahunade, born Samvat 1403, diksa 1418, acharya 1426 in Sala, gachchha-nayaka in 1446 in the same place, + 1471 at the age of 68. ડૉ. ક્લાટ એમના ગ્રંથો વિશે અને એમના શિષ્યોએ રચેલા ગ્રંથો વિશે વિસ્તૃત નોંધ કરે છે, જે આપણે પાછળથી નોંધશું.

૯૯૭. ડૉ. પિટર્સન પોતાના સંસ્કૃત હસ્તપ્રત વિષયક અહેવાલ, સને ૧૮૮૬-૯૨ ની પ્રસ્તાવનામાં મેરુતુંગસૂરિ વિષે આ પ્રમાણે નોંધે છે :

Merutunga-Mentioned as pupil of Mahendraprabha and guru of Jayakirti in the Anchala-gachchha. 3, App. p. 220. Author of the Surimantrakalpasaroddhara 3, App. p. 364. Author of a commentary on the Meghaduta. 3, App. p. 248. In the Anchala-gachchha pattavali the dates for this teacher are given as follows :—Birth Samvat 1403; diksha, Samvat 1418, acharyapada, Samvat 1426; gachchha-nayaka, Samvat 1446; death, Samvat 1471. Compare Weber, I p. 297 Guru of Manikyachandrasuri. 1, p. 123 (No. 262).

૯૯૮. ઉક્ત બંને પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોનાં કથન સંશોધનીય છે. ડૉ. ક્લાટે તેમજ ડૉ. પિટર્સને ઉક્ત નોંધ ભીમશી માણેકની પદાવલીને આધારે કરી છે તે સ્પષ્ટ છે. ભીમશી માણેકે પદાવલીમાં નોંધ્યું કે મેરુતુંગસૂરિ ૧૪૨૬ ની સાલમાં આચાર્યપદ પામ્યા અને ૧૪૪૬ ની સાલમાં ગચ્છનાયકપદ પામ્યા. પ્રાદેશિક ભાષાના અપરિચયને લીધે ડૉ. ક્લાટે સાલને નગર માની લઈ ઉક્ત જૂલ કરી દીધી. ભીમશી માણેકને સં. ૧૪૧૮ માં મેરુતુંગસૂરિની દીક્ષાનું વર્ષ અભિપ્રેત હોઈને ઉક્ત ઉભય પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોને એમનાં કથનનો હવાલો આપવો પડ્યો છે. મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઈ, બુદ્ધિસાગરસૂરિ કે ત્રિપુટી મહારાજને પણ આવી જ બ્રાંતિમાં દોરાવું પડ્યું છે. હકીકતમાં મેરુતુંગસૂરિને સં. ૧૪૧૦ માં દીક્ષા પ્રદાન થઈ, અને સં. ૧૪૨૬ માં પાટણમાં એમને આચાર્યપદ પ્રાપ્ત થયું.

૮૯૯. મેરુતુંગસૂરિનાં જીવનકાલ પર ‘ મેરુતુંગસૂરિ રાસ ’ ખૂબ જ પ્રમાણભૂત રીતે પ્રકાશ પાથરે છે. એમના કોઈ અજાત અતેવારી ગ્રંથો એ રાસ રચ્યો હોવાની સંભાવના છે. એ દૃષ્ટિએ એની ઐતિહાસિક ઉપયોગિતા ખૂબ જ છે. ભંવરસાહજી નાહટા ‘ મેરુતુંગસૂરિરાસ-સાર ’, જૈ. સ. પ્ર. વર્ષ ૧૩, અંક ૧, પૃ. ૨૯-૩૨ માં યોગ્ય જ કહે છે કે આ રાસ અત્યંત મહત્વપૂર્ણ છે અને અંચલગચ્છના ઈતિહાસમાં સંશોધનની સુંદર સામગ્રી પ્રસ્તુત કરવાની સાથે સાથે નૃપ-પ્રતિષ્ઠાધાદિ અનેક નવીન સામગ્રી પ્રકાશમાં લાવે છે.

૯૦૦. ‘ મેરુતુંગસૂરિ રાસ ’ ચરિત્ર નાયકનાં જીવન વિશે ખૂબ જ વિશ્વસનીય માહિતીઓ પૂરી પાડે છે. એ દ્વારા એમનાં પૂર્વ જીવન વિશે આ પ્રમાણે જાણી શકાય છે. મરુમંડલમાં નાણી નામનાં નગરમાં વુહરા વાયાગર અને એમના ભાઈ વિજયસિંહ થયા, જેમણે સિદ્ધાન્તાર્થ શ્રવણ કરી વિધિપક્ષગચ્છનો સ્વીકાર કર્યો. વિજયસિંહના પુત્ર વઠરિસિંહ વહુરા પ્રાગવાટ વંશના શૃંગાર, વિચક્ષણ વ્યવસાયી, મહાન દાની અને ધર્મિષ્ઠ થયા. એમની નાણદેવી નામની સ્ત્રી શીસાસંકારધારિણી હતી. એક વાર નાણદેવીની કુક્ષિમાં પુણ્યવાન જીવ દેવસોકથી વ્યવીને અવતીર્ણ થયો, જેના પ્રભાવથી સ્વર્ગમાં તેણે સહસ્ત્ર કિરણધારી સૂર્યને પોતાનાં મુખમાં પ્રવેશ કરતો જોયો. ચક્રેશ્વરી દેવીએ તત્કાલ આવીને એ સ્વર્ગનું ક્ષણ સમગ્રવ્યું કે તમને મુક્તિમાર્ગ-પ્રકાશક જ્ઞાનકિરણયુક્ત સૂર્યના જેવો પ્રતાપી પુત્ર ઉત્પન્ન થશે; જે સંયમ માર્ગે શ્રદ્ધા કરી યુગપ્રધાન યોગીશ્વર થશે. ચક્રેશ્વરી દેવીનાં વચનને આદર આપતી તે ધર્મધ્યાનમાં સવિશેષ રક્ત થઈને ગર્ભનું પાત્રન કરવા લાગી. સં. ૧૪૦૩ માં પૂરે દિવસે પાંચે શ્રદ્ધાના ઉચ્ચ સ્થાનમાં આવતી વખતે નાણદેવીએ પુત્ર જન્મ આપ્યો. હર્ષોત્સવપૂર્વક પુત્રનું નામ ‘ વસ્તિગકુમાર ’ રાખવામાં આવ્યું. ક્રમશઃ આળક વૃદ્ધિ પામવા લાગ્યો અને તેમાં સમસ્ત સહુગુણ આવીને વસવા લાગ્યા. એક વખત મહેન્દ્રપ્રભસૂરિ નાણીનગરમાં પધાર્યા. એમના ઉપદેશથી અનિમુક્ત કુમારની જેમ વસ્તિગકુમાર દીક્ષિત થયા. વઠરિસિંહે ઉત્સવ દાનાદિમાં પ્રચુર દ્રવ્ય વ્યય કર્યું. સૂરિએ નવદીક્ષિત મુનિનું નામ મેરુતુંગ રાખ્યું.

૯૦૧. ‘ મેરુતુંગસૂરિ રાસ ’ ની કેટલીક કંડિકાઓ પણ જોઈએ:—

નયર સુ નાણી જાણીયઈ નિરુપમ નિકલંક,

× × ×

તહિ પુરિ વુહરઉ પવર હયઉ આયાગર તાસ,
અંધવ વુહરઉ વિજયસિંહ સહગિઈ સમળુ.

× × ×

તસુ નંદન તહિં વઠરિસિંહ વઠરુઉ વવહારી,
જે મુજસિ રસિ અઠસિદધ દાનિદક્ષિણ કરમારી.
પ્રાગવંસ શૃંગાર સાર વવસાય વિચક્ષણ,

× × ×

નાણદેવિ તસુ નારિ સારિ સંસારિ અણોપમ,

× × ×

અન્ન દિવસિ સુર સરગ ચવેઈ, નાણદેવી ઉર ઊપનું કોઈ.
તવ દસ દિસિ ઉજાળેય કરંતઉ, સહસકિરણ સિરિસુર કુરંતઉ.
× × ×

શ્રી જિન શાસન કમલ વિકાસક મુગતિ મારગ તણુઉ પ્રકાશક,
 મોહતિમિરહર પરમયદ્ધખંડિણુ જ્ઞાન જ્ઞાનકિરણિ કુલન હીય મંડણુ.
 સૂરિજનિમ જગ ભિતરિ તપસિધી ગરભ જોગી પણુ સંજમ લેસિધી,
 અંતરનયણિ નિરંતર જોસિધી જગપ્રધાન જોગીસર હોસિધી.
 જગીય આણુંદિ આંગિ ન માયધી દિવસ ઉદય સા જિણુહરિ જયધી,
 ચક્રેસર વાણી મનિ ધરતી ગમ્ભ વહધી સા મનિ ગહગહતી.

x

x

x

પુત જનમીય પુત જનમીય સકલ સમુદ્ધતિ,
 ત્રિહુ અગાલ ચઉદસધી વરસિ હરસિ ખહુ હંતિ.
 ઉત્સવ નિતુ નિતુ હુધી વધામણુ,
 સજન લોક સવિ કર્ધ કલરવ વસ્તિયુ નામિધી સુજિસુ ગુણુ,
 અક્રમિ સસિસમ ભાલ,
 નંદન વનિ જિમિ કપ્પતરુ દિન દિન વધધી ખાલ.

x

x

x

સિરિ મહિંદપહસૂગિ ગુરુ પરિવારિહિ સંજીવ,
 નાણિ પુરિ પરવાયહર ઈણિ અવસરિ સંપત.
 વસ્તિગ વંદધી સુગુરુ પય નિસુણુઉ ગુરુ ઉપદેસ,
 તદ્ધખણિ ભવહ વિરત મણુ ચિંતધી સંજમ લેસુ.

x

x

x

સંવત ચઉદ દહોત્તરધીએ મહેન્દ્રપ્રભસૂરિ ગણુધાર,
 આપધી કુમરહ તત્થ પુરિ સયં હત્થિ સંજમ ભાર.

x

x

x

૬૦૨. રાસમાં વિશેષમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે મુનિ મેરુતુંગ બુદ્ધિ વિચક્ષણતાથી વ્યાકરણ, સાહિત્ય, છંદ, અલંકાર, આગમ, વેદ, પુરાણ પ્રભૃતિ સમસ્ત વિદ્યાઓના પારંગત પંડિત થયા. તેઓ શુદ્ધ સંયમનું પાલન કરતા હતા. તેમજ અમૃત જેવી મધુર વાણીમાં સુંદર વ્યાખ્યાનાદિ દેતા હતા. મહેન્દ્રપ્રભસૂરિએ એમને આચાર્યપદ માટે સર્વથા યોગ્ય જાણીને સં. ૧૪૨૬ માં પાટણમાં સૂરિપદથી અલંકૃત કર્યાં. સંઘ-પતિ નરપાલે તે પ્રસંગે નંદિ મહોત્સવ કર્યો અને દાનાદિમાં ધણું ધન ખર્ચ્યું. તદનંતર મેરુતુંગસૂરિ દેશ વિદેશમાં અપ્રતિહત વિચરીને ઉપદેશો દ્વારા ભવ્ય જીવોને તેમજ નરેન્દ્રાદિને પ્રતિભોધ આપવા લાગ્યા—

ભણીય લદ્ધખણુ ભણીય લદ્ધખણુ છંદ સાહિત્ય આગમ વરમેય પય

સ્મૃતિ પુરાણ રાસ જાણુ જગુ વરિસ સમય
 પરસમહતહ વિવિહ સત્થ પરમત્થ ખહુપરિ,
 તક્ર કલા ધણુ પરિ કલિય જોધીય સવિ સિદ્ધંત,
 મેરુતુંગ મુનિવર તણી બુદ્ધિ ન લગ્મલધી અંત.

x

x

x

ગુણ ગણ તણઉ નિહ જાણીય મહિંદ્રપ્રભસૂરિ મુરે,
પાટણિ પયઃ પ્રમાણ કાવિય રંગિદિ સૂરિ પએ.
નિરુપમ રંગ રસાલ આદિ જિણેઅર આગિલિહિંએ,
સંધાદિવ નરપાલિ ચઉદ જીવીસધાં જસુ કમએ.
મંજર ઉમઃ ધરવીર વીરવંસ અવતંસ નર,
દાનિ માનિ સુદીર ઉત્સવ માંઠાં પરિ ઘણીય.
મેરુતુંગ સૂરિંદુ ચંદ સમ્મુજ્જલ ગુણ ભરિયા એ,
જણ મણ આણુંદ કંદ વિહરઈ ભારદ વસુદ વરિ.
દીપઈ દેસિ વિદેસિ ઘિર થાપઈ જિણ આણા ઘણ,
વર ઉવએસિ વિરમેસિ નરનરિંદ પાડિઓવિયા એ.

જીવન-પ્રસંગો :

૯૦૩. રાસ તેમજ પટ્ટાવલી દ્વારા મેરુતુંગસૂરિના અનેક પ્રસંગો જનશ્રી શકાય છે. તેઓ પ્રભાવક આચાર્ય અને અદ્વૈત વિદ્વાન હતા. તેમજ તેમજે એવી પ્રતિભા પ્રકટાવી કે તેમના જીવનની અસર માત્ર એ સમય પર જ નહીં, પછીના સૈકાઓ પર પણ એવી જ પ્રભાવ રહી. એટલે જ એમના અસાધારણ પ્રભાવનો પરિચય કરાવતા અનેક ઐતિહાસિક પ્રસંગો જનશ્રુતિમાં પણ વણાઈ ગયા છે, આજે પણ કથોપકથો સંભળાય છે. પ્રભાવક આચાર્ય તરીકે કે સમર્થ પદ્ધતિ તરીકે, મહાન ગ્રંથકાર તરીકે જ નહીં, કિન્તુ મંત્રવાદી તરીકે પણ મેરુતુંગસૂરિની પ્રસિદ્ધિ અજોડ છે. ઉપસંગ્રહ પ્રસંગો દ્વારા એમની એ વિષયક જ્ઞાનકારકિર્દીનું દર્શન કરવા જેવું છે. એ વિના એમના વ્યાપક વ્યક્તિત્વનું દર્શન અપૂર્ણ જ ગણાશે.

૯૦૪. મેરુતુંગસૂરિએ આસાઉલીમાં યવનરાજને પ્રતિબોધ આપીને અહિંસાનો મર્મ સમજાવ્યો હતો એવો રાસમાંથી ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થાય છે. આ યવનરાજ કોણ ? એ જાણી શકાતું નથી. કોઈ મુસલમાન બાદશાહને આચાર્યે પ્રતિબોધ આપ્યો હશે એ સ્પષ્ટ છે. મુસલમાન બાદશાહોને પ્રતિબોધ આપનારા આચાર્યોમાં મેરુતુંગસૂરિ અંચલગચ્છમાં સૌ પ્રથમ છે. ઉક્ત યવનરાજ સાથે મેરુતુંગસૂરિના સંપર્ક સંવિશેષ રહ્યો હશે એમ પણ અનુમાન કરી શકાય છે, કેમકે રાસકર્તા પોતે જણાવે છે કે—

આસાઉલીઈ સાખ જવનરાઉ પડિઓહિઉં યે,
કહતાં લાગઈ પાખ માસ વાત છઈ તે ઘણીય.

ઉક્ત યવનરાજ સાથેના આચાર્યના વિશિષ્ટ સમાગમનો નિર્દેશ સુદ્ધા ધર્મભૂતિસૂરિને નામે પ્રસિદ્ધ થયેલી પટ્ટાવલીમાં ન હોઈને એ બાબતમાં વધારે જાણી શકાતું નથી, એ અત્યંત દુઃખનો વિષય છે. રાજકીય ઇતિહાસ માટે પણ આ ઉલ્લેખ મહત્વપૂર્ણ છે.

૯૦૫. મેરુતુંગસૂરિએ સં. ૧૪૪૪નું ચાતુર્માસ લોલાડાનગરમાં કયું. ત્યાં તેમણે રાડોડ વંશીય ફણુગર મેઘરાગને ૧૦૦ મનુષ્યો સહિત ધર્મમાં પ્રતિબોધિત કર્યો. મેઘનરેન્દ્ર આચાર્યનો અનન્ય ભક્ત બની ગયો. રાસકાર આ પ્રસંગ વર્ણવતા કહે છે—

ચઉઆલઈ ચઉમાસિ લોલાડઈ સુહુ ગુરુરહીય,
જણ વાસીય જિણ વાસિ મહીયલિ મહીમા મહમહીય.

તઈ રાહઉડહ વંસ ફલુગર મેઘ નરિંદ નર,
ગુરુપય કમલહ હંસ પડિઓહિયા જળુ સય સહીય.

એક સો ભવિકજનો સહિત મેઘ નરેન્દ્રને પ્રતિઓધિત કરાયાનો મહત્ત્વનો પ્રસંગ પણ ધર્મભૂતિસૂરિને નામે પ્રસિદ્ધ થયેલી પટ્ટાવતીમાં જોવાયે મળતો નથી. કમનસીબે ‘મેરુતુંગસૂરિ રાસ’ પણ આજ દિવસ સુધી અપ્રકાશિત રહ્યો હોઈને નૃપપ્રતિઓધાદિ વિષયક અનેક મહત્ત્વપૂર્ણ આખતો અધારામાં જ રહેવા પામી છે. પરિણામે અંચલગચ્છના આ ધુરંધર આચાર્યનાં પ્રશસ્ત જીવન-કાર્યો વિશે વિદ્વાનોએ ઉપેક્ષા જ સેવી છે.

૯૦૬. પટ્ટાવતીમાં ઉક્ત પ્રસંગ નથી પણ એમાં યવન સેનાનો ભય નિવારવા માટે સવા મણુ ચોખા મંત્રિત કરવાનો તથા શ્રાવકો દ્વારા એ સેનાની સમક્ષ ફેંકવાથી શસ્ત્રધારી ઘોડેસ્વારો ભાગી જવાનો પ્રસંગ છે. તેમાં વર્ણવવામાં આવ્યું છે કે એક વખત મેરુતુંગસૂરિ વઢિયારના લોહાડા નામનાં ગામમાં સંઘના આગ્રહથી ચાતુર્માસ રહેલા. એ વખતે ગુજરાતના અધિપતિ મહામ્મદશાહ પાદશાહનું સૈન્ય ગામ ભણી આવતું હતું. મોટા ભાગના ગ્રામ્યજનો વિવાહ પ્રસંગે પાટણ આદિ ગામોમાં ગયા હતા. એટલે રહ્યા-સહ્યા લોકોમાં ભય ફેલાયો. મેરુતુંગસૂરિને એ વાતની જાણ કરાઈ. એટલે આચાર્યે તેમને સવા મણુ ચોખા લાવવાનું કહ્યું. ચોખા મંત્રીને આચાર્યે વિશેષમાં જણાવ્યું કે અસુરોનાં સૈન્ય ઉપર આ ચોખા ઉડાજાને કે જેથી ચોખા શસ્ત્રધારી ઘોડેસ્વાર થઈને તે અસુરોના સૈન્યની પાછળ દોડશે. અને ભયભીત થઈ અસુરોનું સૈન્ય અહીંથી નાસી જશે ! શ્રાવકોએ એ પ્રમાણે કરતાં ભયનું નિવારણ થયું. વિવાહ પ્રસંગે બહાર ગયેલા લોકો પાછા આવ્યા ત્યારે એ બે પ્રસંગ સાંભળી તેઓ આચાર્યના પ્રભાવથી ચમત્કૃત થયા અને આચાર્યને વિનંતિ કરી કે હવેથી આપના શિષ્યોમાંથી કોઈ પણ એક ઉત્તમ મુનિ અહીં હમેશાં ચાતુર્માસ રહે એવી વ્યવસ્થા કરી આપો. આચાર્યે સંઘની વાતનો સ્વીકાર કર્યો.

૯૦૭. ભીમરી માણેક ઉક્ત પ્રસંગ ‘ગુરુપટ્ટાવતી’માં થોડાક ફેરફાર સાથે આ પ્રમાણે વર્ણવે છે:— એકદા મેરુતુંગસૂરિ શંભેશ્વર પાસે લોહાડા ગામમાં ચોમાસું રહ્યા હતા. એક વખત ત્યાંના લોકો દસાડે વિવાહ પ્રસંગે ગયા હતા. એવામાં ગુજરાતનો પાદશાહ ગામને ખાલી થયેલું જાણીને ચઢી આવ્યો. આથી ગામના રહ્યા-સહ્યા લોકો નાસભાગ કરવા લાગ્યા. શ્રાવકોએ આચાર્યને કહ્યું કે તમારી પોથીઓનો ભાર અમને આપો અને તમે પણ અમારી સાથે ચાલો, કેમકે અસુર લોકોનું લશ્કર આવે છે તે ગામ ભાંગી નાખશે અને પોથીપાનાં સર્વ લસ્ત્ર કરી નાખશે, માટે આપણે અહીંથી જતા રહીએ. આ સાંભળી ગુરુએ કહ્યું કે ચોમાસું કાતર્યા વિના અમારાથી વિહાર થાય નહીં. શ્રાવકોએ પૂછ્યું કે વસ્તી વિનાનાં ગામમાં તમારાથી કેમ રહેવાશે ? પછી ગુરુએ શ્રાવકો પાસેથી સવા મણુ ચોખા મંગાવી, તેને મંત્રીને શ્રાવકોને આપ્યા અને કહ્યું કે આ ચોખાની ધારાવાડી ગામને ફરતે દઈને પછી જેટલા શત્રુના સૈનિકો હોય તેમની સામે દોડાડો; પણ પાછું વળીને જોશો નહિ. શ્રાવકોએ તેમ કયું. એટલે જેટલા અક્ષત હતા તેટલા સૈનિકો થયા, જેટલા દોડ્યા એટલા અંદુકધારી શસ્ત્રસજ્જ બન્યા !! પાદશાહ મોટું સૈન્ય દેખી ભયભીત થઈ પાછો વળ્યો. મેરુતુંગસૂરિએ મંત્રના પ્રભાવથી વિધનને નિવાર્યું. વિવાહ પ્રસંગે ગયેલા લોકો પાછા ફર્યા ત્યારે તેમને આ વાત જાણવા મળી એટલે સૌ આચાર્યના પ્રભાવથી ચમત્કૃત થઈ એમને પગે પડ્યા. અંધાએ મળીને તાંબાના પત્ર ઉપર લેખ કરી આપ્યો કે જ્યાં સુધી વિધિપક્ષ ગચ્છનો યતિ આવે ત્યાં સુધી બીજા ગચ્છનો યતિ અહીં રહે નહીં. લોહાડા ઉપર ચઢી આવેલા ગુજરાતના સુલતાન મહમદને શ્રી પાર્શ્વનાથના મહિમાથી મેરુતુંગસૂરિએ પાછો વાળ્યો એ વાત વઢિયાર પ્રદેશમાં આજે પણ ખૂબ ખૂબ પ્રસિદ્ધ છે.

૯૦૮. લોલાડામાં વિકરાળ સર્પનું વિદન શ્રી પાર્શ્વનાથની સ્તવના કરીને મેરુતુંગસૂરિએ નિવર્તાવ્યું હતું એ વાતનું માહાત્મ્ય પણ આજે ત્યાં ભૂત્રાયું નથી. રાસકાર આ પ્રસંગ વર્ણવતા કહે છે કે એક વાર આચાર્ય સધ્યાવશ્યક કરી કાયોત્સર્ગ ધ્યાનમાં મગ્ન બનીને ઊભા હતા, તે વખતે એક કાળા સર્પે આવીને પગમાં ડંશ દીધો. મેરુતુંગસૂરિ મેતાર્ય, દમદન્ત, ચિલાતીપુત્રની જેમ ધ્યાનમાં સ્થિર રહ્યા. કાયોત્સર્ગ પૂર્ણ થયા પછી મંત્ર, યન્ત્ર, ગારુડીક સર્વે પ્રયાગને છોડીને ભગવાન શ્રી પાર્શ્વનાથની પ્રતિમાની સમક્ષ ધ્યાનાસન જમાવી બેસી ગયા. ધ્યાનના પ્રભાવથી અધુરે ઝેર કાતરી ગયું. પ્રાતઃકાલે તેઓ વ્યાખ્યાન દેવાને આવ્યા ત્યારે સંઘમાં અપાર હર્ષધ્વનિ પ્રસર્યો, અંચલગચ્છનો મહિમા વિસ્તર્યો :—

અન્ન દિવસિ ગુરુરાય સાંઝ આવશ્યક કરીય,
કાઉસગિ હુઉ થિર કાય કાલ ભુવ્યંગમિ પય ડસીય.
મુણિ મેયજ્જ ચલાઈ પુત મુણિદમ દંત જિમ,
અહિયાસી થિર થાઈ કાઉસગ પૂરઉ કરીય.
મંત્ર યંત્ર મણિ મૂલ ગણુ ગુણીયા ગદ ગારુડીય,
ઔપધ મૂકીય મૂલ પરમ ધાનિ લલુ લાઈ મન.
પાસ જિણેસર મિંમ આગલિ આસણુ માંડીઉએ,
લખ લાગઉ અવિલંબ અમીય પ્રવાહ બધાડીઉએ.
ઝાણુ અમીય રસ અંગ તિમ રીમિય જિમ સવિસ,
નિન્નાસીય સવંગ રવિકસ પસરિહિ તિમિર જિમ.
બગમતઈ સિરિ સૂરિ સૂરિરહિ સોભાગ નિધ,
ઉહિઉ આણુંદ પૂરિ અમિય સરિસ દેસણુ કરઈ.
ઉંછલીઉ જયવાદ કક્કરવ જિણુસાસણિ ભઉએ,
જગુ વરિ નિરુવઈ નાદ અંચલગચ્છ મલિ વલઈએ.
સાવગ કરઈ અસંખ્ય દ્રવ્ય સ્તવ્ય ભાવહિં સહિય,
કલિ જિમ કાલ ભુયંગ છતઉ જગિ રેખા રહીય.

૯૦૯. ભાવસાગરસૂરિ રચિત ‘ગુર્વાવલી’માંથી પણ ઉક્ત પ્રસંગને સમર્થન મળે છે. તેમાં જળાવવામાં આવ્યું છે કે લોલાડા ગામમાં રાત્રિએ કાઉસગ-ધ્યાનમાં રહેલા ગુરુને કાળો સર્પ ડંશી ગયો. ધ્યાનબળે ગુરુ ઉપસર્ગરહિત થયા :—

લોલાડ ગામિ ગુરુણો કાઉસગદ્વિયસ્સ રચણીએ,
કાલ ભુયંગમ ડસિઓ ઝાણે જાઓ નિરુવસગો. ૯૧

૯૧૦. ધર્મભૂતિસૂરિના નામે પ્રસિદ્ધ થયેલી પટ્ટાવલીમાં અજગરનો વૃત્તાંત છે. તેમાં જળાવવામાં આવ્યું છે કે લોલાડા ગામના દરવાજા પાસેના મોટા બિંદામાં તેર હાથ પરિમાણનો લાંબો અત્યંત ભયંકર અજગર વસતો હતો. તે અસંખ્ય જીવોની હિંસા કરતો હતો. તેનાથી ઉદ્દેગ પામેલા ગામના લોકોની વિનતિ સાંભળીને મેરુતુંગસૂરિએ છરિકાપટ્ટી પાર્શ્વનાથપ્રભુનાં સ્તોત્ર વડે તે અજગરનો ઉપસર્ગ દૂર કર્યો.

૯૧૧. મેરુતુંગસૂરિનાં જીવનનો અન્ય ચમત્કારિક પ્રસંગ વર્ણવતાં રાસકાર જણાવે છે કે એક વાર આચાર્ય આખૂગિરિનાં જિનાસનનાં દર્શન કરી કાતરતા હતા. તે વખતે સંધ્યાનો સમય થઈ ગયો. માર્ગ ખૂલી જવાથી તેઓ મુશ્કેલીમાં મૂકાયા. વિષમ સ્થાનમાં પગદંડી ન મળવાથી વિજળીની જેમ ચમકાર કરતા દેવે પ્રકટ થઈ માર્ગ દેખાડ્યો :—

ગુરુ ચક્કા હિં ચ કુણિ હિં અવસરિ, દેવ જીહારિય અખૂપ ગિરિ સિરિ,
કાતરતાં તવ મારગ ભૂજિ, મૂકિઉ આગલિ દીસઈ જોલિ.
સાંઝ પડી ગંડી નવિ કાસઈ, તદ્દખણિ કોઈ વીજજિ જિમ આવઈ,
પુરુષ રૂપિ સુર દાખિઈ વાટ, ગુરુ કાતરિયા વિસમા વાટ.
સંધ દિખાડિઉ અંગલિ અગિ હાઉ ગોચર નયણુ હ મગિ,

૯૧૨. રાસકાર આચાર્યના પ્રભાવ વિશે ખીન્ને એક પ્રસંગ વર્ણવતાં કહે છે કે એક વાર પાટણની પાસે પરિવાર સહિત મેરુતુંગસૂરિ વિચરતા હતા. એવામાં મારકાળ કરતી યવન સેના એમને માર્ગમાં મળી. સેનાએ કષ્ટ દઈને અર્ધાં ઉપકરણો કબજે કર્યાં. આચાર્ય તરત જ યવનરાજની પાસે પહોંચ્યા. એમની તેજસ્વી આકૃતિ-સાદા જેઈને યવનરાજનું હૃદયપરિવર્તન થયું, તેને ભારોભાર પસ્તાવો થયો અને તે જ ક્ષણે તેણે અધાને મુક્ત કરી દીધા :—

કુણઈ અવસરિ પાટણિ પરિસરિ, જવન સેન મિલિઉ રોસડ ભરિ.
સાથિ ગુરુ છઈ સંધાત, તીણું લીધઉ કરતાં વાટ,
કેડાં ગુરુ પહુતા તિણિ તાલ, જવન રાઈ દીકઉ જવ લાલ.
અરેરે અસંભમ પુરુષ અપાર, એક હીયઈ કિર તે કિરતાર,
જહં સાથિ એ છઈ તે સાથ, લેતાં અમ્હ વહઈ કિમ હાથ.
ચિત કિરિઉ ઈમ તસુ તિણુ વેલાં, આપિઉ પાછઉ સહુઈ હેલાં,

૯૧૩. મેરુતુંગસૂરિની નિર્ભયતા વિશે પણ રાસકાર સુંદર ઉદાહરણ આપે છે. તેઓ જણાવે છે કે આચાર્ય ન્યારે ખંભાતમાં મિરાજતા હતા તે અરસામાં ગુજરાત પર મોગલોનો ભય ખૂબ જ હતો. એક પ્રસંગે તો આખું ખંભાત શહેર નાગરિકોની નાસભાગને લીધે સૂનું થઈ ગયું હતું, પરંતુ મેરુતુંગસૂરિ તો નિર્ભીક થઈ ખંભાતમાં જ સ્થિર થઈને રહ્યા :—

મૂગલ ભઉ ક્ષણિ કુણુડિ ઉપનુ, ગૂજર દેસડ હુઉ સહુ સુન્નઉ.
તિણિ દિણિ ખંભાતયર ચિર થોભી સુગુરુ રહ્યા જય હથિ જગિ જાભી,
કેતે દિન તે ભયને નામિ નીકિઉ આન્યૂં સહુઈ કામિ.
ગૂજર દેસિ હુઉ થણુ વાસ, તેહ તઉ અધિકઉ ગુરુ નઉ વાસ,

ઉક્ત પ્રમાણથી એમ પણ સૂચિત થાય છે કે મેરુતુંગસૂરિ ગુજરાતના પ્રદેશમાં સવિશેષ વિચર્યા હતા.

૯૧૪. ભાવસાગરસૂરિ ‘ગુર્વાવલી’માં જણાવે છે કે મેરુતુંગસૂરિ બાહડખેરમાં હતા તે વખતે નગર પર દુશ્મનો ચઢી આવ્યા. નગરજનો ભયભીત થઈ નાશભાગ કરવા કાઢ્યા. પરંતુ આચાર્ય નિર્ભીક રહ્યા. તેમના ધ્યાનઅભિન પ્રભાવથી સર્વ શત્રુઓ ત્યાંથી હટી ગયા :—

બાહડખેરે નયરે પરચક્કા ગમણુઓ જણા બીયા,
ગુરુ જાણુ વસગ દેવે હિં ઉવસામિય વેરિણા સઝવે. ૯૨.

૯૧૫. બાહડમેર નગરમાં સાપનો પ્રસંગ 'મેરુતુંગસૂરિ રાસ'માં નિખદ છે. તેમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે આચાર્ય એક વાર બાહડમેર નગરમાં ખિરાજતા હતા. લઘુ પોશાકનાં દાર પર સાત હાથ લાંબો સર્પ આવીને ફુટકાર કરવા લાગ્યો. એ વિકરાળ સર્પને જોઈ સાધ્વીઓ ડરવા લાગી. તેમણે મેરુતુંગસૂરિને સૂચન કર્યું. આચાર્યના પ્રભાવદ્વારા સાપ તત્કાલ સ્તંભિત થઈ ગયો :—

બાહડમેરિ નયરિ લહુ સાક્ષાં પાખી મજ્જિમ રચણી વેલા.
ફિરિ ફિરિ ફાર કરઈ પુષ્કાર ફણુગર રહિઉ રનધી બાર,
સાહુણી અવજા તિણુ બીહાવી, ગુરુ રહઈ તઉ તે વાત જણાવી.
સાત હાથ નઉ કાલ કરાલ, અડિ થંભાણુઉ તે તતકાલ,
જસુ દસણુ સમરથ તે ઝમકઈ, તે વિસધર સલ સલિય ન સક્કઈ.

૯૧૬. રાસમાં મેરુતુંગસૂરિના ધ્યાનખળનો બીજો એક પ્રસંગ આ પ્રમાણે છે : એક વાર આચાર્યે સં. ૧૪૬૪માં સાચેર નગરમાં ચોમાસું કર્યું. એ વખતે કોઈ બાદશાહ વિસ્તૃત સેના સહિત નગર પર ચઢાઈ કરવાને આવી રહ્યો હતો. શહેરીઓ એના ભયથી દશે દિશામાં નાશભાગ કરવા લાગ્યા. નગરનો રાજા પણ ભયભીત થયો. મેરુતુંગસૂરિના ધ્યાનખળથી યવનસેના સાચેર ત્યાગીને અન્યત્ર ચાલી ગઈ. રાસકાર અંતે જણાવે છે કે આચાર્યના આવા તો અનેક અવદાનો છે :—

કાષ્ઠઉ જગમતઈ તે સૂરિ સૂરિ પસાઈ સાહી દૂરિ,
ગુરુ સાચઉરિ રહિયા ચઉમાસિ, ઉચ્છવ હઈ ચઉસદઈ વાસિ.
જલનિહિ જલ જિમ પુહવિ પુસાવઈ, તવ અસપતિ રાઉ બહુ ખલ આવઈ,
દસ દિસિ જયઈ નાહઉ લોક, કાકુર રહિઉ થઈ છડ છોક.

ધ્યાન તણુઈ કખિ લાગા ગણુધર, મંદરગિરિ જિમ રચાં તિહાં થિર,
સંમિ ન ચાંપી પાછઉ વણિઉ સેન સુગુરખલિ વંછિઉ ફણિઉ.
રાય રાણા જગિ જાણુ અજાણુ, મીર મલિક જાં કગ સુરતાણુ.
સુગુરુ નામિ મનિ તે સવિ રંજિય ખપુરે ગણુહર જગત અગંજિય.
ક્રમ અવદાન જિ નવા નવેરા, સુગુરુ તણા છઈ ભજા ભજેરા,
તીંહ કહતાં કિમ લાભઈ સંખ, ગયણુ કિ ગ્રીડી જઈ વિષ્ણુ સંખ.

૯૧૭. ભાવસાગરસૂરિ ગુર્વાવત્તીમાં એક એવો પ્રસંગ નોંધે છે કે એક વખત શત્રુજય તીર્થમાં જિનાલયના દીવાથી ઉપરનો ચંદરવો સળગી ઉઠ્યો. આચાર્યને ધ્યાન ખળથી એ વાતની આખ્યાન સભામાં જાણ થતાં જ મુહપતિ ચોળીને દૂર ખેંચી તેમણે સળગતો ચંદરવો કાપ્યો :—

સિરિ સિતુંજય એઈઈ મજ્જે દીવાઉ ચંદુઓ લગ્યો,
જાણિય દેસણુ મજ્જે ચોળીય મુહપતિ ઉલ્લવિઓ.

૯૧૮. ધર્મમૂર્તિસૂરિને નામે પ્રસિદ્ધ થયેલી પટ્ટાવત્તીમાં વળી એવો વૃતાંત છે કે એક સમયે મેરુતુંગસૂરિએ ખંભાતમાં આખ્યાનસભામાં મુહપતિનું મર્દન કરતાં શ્રોતાઓએ તેનું કારણ પૂછ્યું ત્યારે સૂરિએ કહ્યું કે શત્રુજય પર યુગદિદેવના પ્રાસાદમાં દીપકની જવાબાથી ચંદરવો ખળતો હતો, તે અગ્નિને મેં જુઝાવ્યો. ખંભાતના સંઘે માણુસો મોકલી આ વાતની ખાતરી કરતાં વાત સત્ય જણાઈ ?

૯૧૯. વાચક મેરુલાભ-મહાવચ્છૂત 'ચંદ્રલેખા સતી રાસ'(સં. ૧૭૦૫)ના મંગળાચરણમાં પણ આ પ્રસંગને સ્પર્શતો નિર્દેશ મળે છે. જુઓ :—

મહિમનિધિ મેરુતુંગસૂરિ, વિવધર ક્રાય વિષમોચ;
વિમલાચલિ વિગતિવલી ઉદ્ભવીઓ ઉદ્ભોચ. ૫

૯૨૦. બીમશી માણેક ગુરુપદાવલીમાં ઉક્ત પ્રસંગ નોંધે છે પરંતુ સ્થળનો નિર્દેશ તેમાં નથી. અક્ષત, સંઘના લોકોએ પાલીતાણા પત્ર લખી ખર મંગાવી અને વાત સત્ય હોવાનું તેમણે જાણ્યું એવો એમાં ઉલ્લેખ છે. અન્ય ગચ્છોના આચાર્યોનાં જીવન વ્રતમાં પણ આવા ચમત્કારિક પ્રસંગો જણાવા મળે છે. પ્રભાવક આચાર્યોનાં વ્યક્તિત્વને દેવી સ્વરૂપ આપવા આવા પ્રસંગો નિરૂપવામાં આવ્યા હોવા જોઈએ એ સ્પષ્ટ છે.

૯૨૧. ભાવસાગરસૂરિ ગુર્વાવલીમાં મેરુતુંગસૂરિની જાહેન ચંદ્રાનો પ્રસંગ નોંધતાં જણાવે છે કે ચંદ્રાએ મેરુતુંગસૂરિને વંદન કરવાનો અભિપ્રાય લીધેલો, કિન્તુ તે અત્યંત દૂર હોવાથી આચાર્યને વંદન કરવાનો પ્રસંગ તેને પ્રાપ્ત થતો નહોતો. એક વખતે દેવે કરેલા પ્રભાવવશથી જાહેન મેરુતુંગસૂરિને વંદીને ઘેર ગઈ. જુઓ :

દરદ્રિડ્યાવિ ચંદ્રા ગુરુભદ્રણી વંદણત્યભિગ્ગહિયા,
સુર કય પહાવ વસગા એચ્ચં વંદિ ધરં પતા.

૯૨૨. ભાવસાગરસૂરિ ગુર્વાવલીમાં ગુરુના પ્રભાવનો બીજો એક પ્રસંગ આ પ્રમાણે નોંધે છે: એક વખતે તિમિરપુરમાં રાત્રિએ પ્રચંડ આગ લાગી. ઘણું જ નુકશાન થાય એમ હતું પરંતુ મેરુતુંગસૂરિએ ધ્યાન બળે એ પ્રચંડ આગને ઓગાવી નાખી. આથી સર્વ લોકો સુખી થયા—

તિમિરપુરે રણીએ લગ્ના અગ્ની નિરગ્ગલા અહુલા,
જાણુ અમે ઉદ્ભવિયા સચ્ચે લોઓ ગુહી જાઓ.

૯૨૩. લાવણ્યચંદ્ર ‘વીરવંશાનુક્રમ’માં મેરુતુંગસૂરિનાં જીવન વિશે નોંધે છે કે—‘ગણનાયક મેરુતુંગસૂરિએ અષ્ટાંગ યોગ, સર્વ વિદ્યાઓ સમ્યગ પ્રકારે જાણી હતી અને સદૈવ પદ્માવતી અને ચક્રેશ્વરી દેવીઓ એમની પાસે આવતી હતી. શ્રી હરાપદ્મી જિનેશ્વરના યજ્ઞની કૃપા વડે ઉત્પન્ન થયેલા પ્રભાવને સાંભળેલો હોવા છતાં બૃહસ્પતિ પણ કહેવાને અસમર્થ થાય તો પછી મારા જેવો મંદ બુદ્ધિવાળો મનુષ્ય કેમ સમર્થ થાય ?’—

તત્સ્થાને પ્રભુ મેરુતુંગગણમૃદ્યોષ્ટાંગયોગં સમા
વિદ્યાઃ સમ્યગવેત્ સર્વૈવ સવિધે પદ્મા ચ ચક્રેશ્વરી ।
જીરાપલ્લિજિનેશયશ્ચક્રપયોદ્ભૂતાન્ પ્રભાવાન્ શ્રુતા-
ન્વક્તું વાગ્યતિરક્ષમઃ કિમુપુનર્માદ્રિગ્નરોમંદધીઃ ॥ ૩૫ ॥

૯૨૪. મેરુતુંગસૂરિ પાસે ચક્રેશ્વરી અને પદ્માવતી દેવીઓ સદોદિત આવતી હતી એ વાત ધર્મભૂતિ-સૂરિને નામે પ્રસિદ્ધ થયેલી પદ્માવલીમાં પણ છે. વિશેષમાં તેમાં જણાવાયું છે કે કોઈ આવકે ત્યાં રાત્રિએ એકાંતમાં ગુરુ પાસે બેઠેલી અને દેવીઓને જોઈને શંકા કરી. એ વાતની જાણ થતાં દેવીએ એની શંકાનું સમાધાન કર્યું. પદ્માવલીકારના જણાવ્યા પ્રમાણે એ પ્રસંગ પછી મેરુતુંગસૂરિએ દેવીઓના પ્રત્યક્ષ આગમનનો નિષેધ કર્યો.

૯૨૫. બીમશી માણેક ગુરુપદાવલીમાં ઉક્ત દેવીઓ સાથે મહાકાલી દેવીનું નામ પણ મૂકે છે અને થોડા ફેરફાર સાથે જણાવે છે કે દેવીઓને જોઈને શંકા પામેલો આવક પાછો વળી જાય છે એટલે આચાર્ય તેને સાદ કરી પાસે બોલાવીને તેની શંકાનું સમાધાન કર્યું. તે પછી કલ્પિયુગ જાણીને ગુરુએ દેવીઓનું આવાગમન અંધ કરાવ્યું.

૯૨૬. નાહટાજીના સંગ્રહની અજ્ઞાત કૃતિક ‘અંચલગચ્છ-અપર નામ વિધિપક્ષગચ્છ પટ્ટાવલી (વિસ્તૃત વર્ણનરૂપા)’માં આ સંબંધક વિશેષ ઉલ્લેખ છે. ઉક્ત પટ્ટાવલીની સમગ્ર નોંધ આ પ્રમાણે છે—‘અઠાવનમે’ પાઠે ધણિ કલિકાલે અદ્ભૂત લાગ્ય સૌભાગ્ય વિદ્યાનિધાન ગુણે કરી પ્રધાનમિથ્યા-ત્વકુંદ કુંદાલ શ્રી મેરુતુંગસૂરિ થયા. નાણિ ગ્રામિં તુહરો વપરસાહ, નાંતું કલત્ર, તેહ તગો પુત્ર વસ્ત-પાલ. ચઉદ ત્રીડોતરે જન્મ, ચઉદ દાહોતરે દીક્ષા, ચઉદ ખત્રીસે આચાર્યપદ, ચઉદ પીસ્તાલીસ ૧૪૪૫ ગચ્છનાયક પદ, જેહને વારે શાખાચાર્ય શ્રી જયશેખર થયા. આરસહસ્ત્ર ‘ઉપદેશ ચિન્તામણી’ ગ્રન્થ તણા કરણહાર. શ્રી મેરુતુંગસૂરિ પાસેં ચક્રેશ્વરી આવતાં તે રાત્રે કોઈ શ્રાવકે દીક્ષા. તે જ રાત્રે કોઈકે બાઈડીઓ ઉપાશ્રયમાં આવેં છંછ તે શ્રાવક રીસાણો, ઉપાશ્રય આવે નહિ, તે સર્વ ગુરુધં જાણું પછે ગુરુ તેહને મનાવી તેડી લાગ્યા, વડી બીજે દીક્ષે વખાણે આવ્યો છે. નિવારે પાટલા ઝાંધા મૂકાવ્યા છે. હવે ચક્રેશ્વરી નિત્ય વખાણે આવે છે. તે આવ્યા એટલે પાટલા ઝાંધા હતા, તે સમા થયા. શ્રાવક જેઈ રહ્યા. ગુરુઈ કહિઓ રાત્રે એહુ આવે છે. પછે શ્રાવકના મનનો સંદેહ લાંગ્યો. પછે ગુરુઈ કહિઉં ચક્રેશ્વરીને—“હવે આવસ્યો મ.” તે દિવસથી આવતા તે રહ્યાં. મેરુતુંગસૂરિ ૧૪૭૧ નિર્વાણ એવં વર્ષ અડસઠ સર્વાયુ.’

૯૨૭. ‘મેરુતુંગસૂરિ રાસ’ માં ચક્રેશ્વરીદેવી મેરુતુંગસૂરિનું સાન્નિધ્ય કરતી હતી એવો ઉલ્લેખ છે—‘સાંનિધુ કરઈ અપાર ચઉપેટ ચક્રેસરિ સુરિય.’ મેરુતુંગસૂરિના કોઈ અજ્ઞાત શિષ્યે રાસની રચના કરી હોઈને આચાર્યનાં જીવન અંગે એ સૌથી પ્રાચીન આધારભૂત પ્રમાણ છે. મેરુતુંગસૂરિનાં અલૌકિક જીવનનો પણો આવી ઉક્તિઓમાંથી પડતો જણાય છે, એ નિર્વિવાદ છે.

૯૨૮. શત્રુજય ઉપર ભંડારીજીએ અંધાવેલા જિનાલયના શિલાલેખમાં ચક્રેશ્વરીદેવી મેરુતુંગસૂરિ પર પ્રસન્ન થયાં હતાં એવું વિધાન છે—

ચક્રેશ્વરીભગવતી વિહિત પ્રસાદાઃ શ્રી મેરુતુંગગુરવો નરદેવવંદ્યાઃ ॥ ૧૦ ॥

અંચલગચ્છના પ્રાચીન પ્રમાણોમાં ચક્રેશ્વરીનો ઉલ્લેખ અનેક સ્થાને જોવા મળે છે. પરંતુ પ્રાચીન ઉલ્લેખોમાં મહાકાલી દેવીનો નામોદ્લેખ નથી. એ વિષયના અનુષંગમાં પણ આ મુદ્દો વિચારણીય છે. આ વિષયની સપ્રમાણ વિચારણા આપણે કરી ગયા હોઈને તેનું પુનર્લેખન અહીં અપ્રસ્તુત છે.

વડનગરના નાગરોને પ્રતિબોધ.

૯૨૯. ધર્મમૂર્તિસૂરિને નામે પ્રસિદ્ધ થયેલી પટ્ટાવલીમાં મેરુતુંગસૂરિએ વડનગરના નાગરોને આપેલા પ્રતિબોધની વાત વિસ્તારથી આવે છે. તે પરથી જાણી શકાય છે કે એક વખત આચાર્ય વિહરતા વડનગરમાં પધાર્યા અને તળાવને કિનારે પોતાના શિષ્ય પરિવાર સહિત તેમણે સ્થિરતા કરી. નગરમાં નાગર બ્રાહ્મણોનાં ત્રણોઠો ઘર હતાં, પરંતુ કોઈએ આહાર આપ્યો નહીં. તપવૃદ્ધિમાં સૌએ સંતોષ માન્યો. એ વખતે અન્યુ એમ કે નગરશેઠના પુત્રને સર્વે દંશ દીધો એટલે તે મૂર્છિત થયો. લાંબા સમય સુધી મૂર્છા રહી એટલે સૌએ તેને મૃત્યુ પામેલો માની રડતું શરુ કરી દીધું. જૈન શાસનની પ્રભાવના કરવા માટે ગુરુએ ‘ઠૂ નરો દેવદેવાય’ એ સ્તોત્રનો પાઠ કરીને ગારડી મંત્રથી તે સર્પને ત્યાં બોલાવ્યો અને તેણે વહેલું વિષ પાછું ખેંચાવ્યું. પુત્ર સચેતન થયો એટલે આચાર્યના પ્રભાવથી ચમત્કૃત થઈ સૌએ જૈન તેણે વહેલું વિષ પાછું ખેંચાવ્યું. પુત્ર સચેતન થયો એટલે આચાર્યના પ્રભાવથી ચમત્કૃત થઈ સૌએ જૈન તેણે વહેલું વિષ પાછું ખેંચાવ્યું. પછી ઉત્સવપૂર્વક સૌએ ગુરુને નગરપ્રવેશ કરાવ્યો અને આગ્રહ કરી તેમને ત્યાં ચાતુર્માસ કરાવ્યું. મેરુતુંગસૂરિના ઉપદેશથી નાગર વણિકોએ વડનગરમાં જિનપ્રાસાદ તથા ઉપાશ્રય અંધાવ્યાં.

૯૩૦. પદ્માવલીના ઉલ્લેખ ઉપરાંત અંચ પ્રશસ્તિઓમાંથી પણ જાણી શકાય છે કે મેરુતુંગસુરિએ નાગર વણિકોને પ્રતિબોધ આપી આવકો કર્યા હતા. ઉદયસાગરસુરિ કૃત 'ગુણુવર્મ રાસ' તથા દર્શનસાગરજી કૃત 'આદિનાથ રાસ'ની અંચ પ્રશસ્તિઓમાં આ પ્રમાણે વર્ણન છે :

ગણુનાયક મેરુતુંગસુરિસર, જસ મહિમા અત્યંત;
નાગર વાણિયા આવક કીધા, પ્રણુમત સુર મુનિ સંત રે.

૯૩૧. પદ્માવલીઓ, અંચપ્રશસ્તિઓ ઉપરાંત ઉત્કીર્ણિત લેખો પણ ઉક્ત હકીકતોને પુષ્ટિ આપે છે. ચુર-ખીકાનેરના શ્રી શાંતિનાથ જિનાવયની પંચતીર્થીના લેખ પરથી જાણી શકાય છે કે સં. ૧૪૬૯ ના ફાગણ વદિ ૨ શનિવારે નાગરજાતીય અગ્નિયાણુ ગોત્રના શ્રેષ્ઠી કર્મમાં અને તેની ભાર્યા ધાણૂના પુત્ર રૂગે પોતાના ત્રાતા સાંગાના શ્રેયાર્થે મેરુતુંગસુરિના ઉપદેશથી શ્રી શાંતિનાથ ખિંચ ભરાવી તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી:-

સં. ૧૪૬૯ વર્ષે ફા. વદિ ૨ શનૌ નાગરજ્ઞાતીય અલિયાણગૌત્ર શ્રે. કર્મમાં ભાર્યા ધાણૂ સુત રૂગ આત્ર સાંગા શ્રેયસે શ્રી શાંતિનાથર્ચિવં ફા. પ્ર. અંચલગચ્છ ના. શ્રી મેરુતુંગસુરિભિઃ ॥

૯૩૨. મેરુતુંગસુરિના શિષ્યોના ઉપદેશથી પણ નાગર વણિકોએ અનેક જિનગિઓ ભરાવ્યાં છે અને તેની પ્રતિષ્ઠાઓ કરાવી છે, જે અંગેનાં પ્રમાણો ઉત્કીર્ણિત લેખો પૂરા પાડે છે. નાગર વણિકોએ પ્રતિષ્ઠા કાર્યો કર્યાનું પ્રથમ ઉદાહરણ તેા ઉપયુક્ત લેખ દ્વારા જ ઉપલબ્ધ બની રહે છે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે નાગરોને જૈન ધર્માનુયાયી બનાવવામાં મેરુતુંગસુરિનો ફિસ્સો ખૂબ જ ઉલ્લેખનીય રહ્યો છે. અનેક નૃપ પ્રતિબોધક મેરુતુંગસુરિ, રાજ્યોમાં મંત્રીપદો શોભાવતા મુત્સદ્દી નાગરોના પણ પ્રતિબોધક રહ્યા હતા. વડનગરના નાગરોને પ્રતિબોધિત કરવાનો પ્રસંગ સં. ૧૪૬૯ પહેલાં બન્યો હશે એમ ઉત્કીર્ણિત લેખ દ્વારા સૂચિત થાય છે.

જેસો જગદાતાર.

૯૩૩. ધર્મભૂતિસુરિને નામે પ્રસિદ્ધ થયેલી પદ્માવલી દ્વારા જાણી શકાય છે કે મેરુતુંગસુરિના આવકોમાં લાલણુગોત્રીય વેલાજીના ભાગ્યવંત પુત્ર જેસાજી મુખ્ય હતા. મેરુતુંગસુરિ પારકરમાં વિહરતા ઉમરકોટમાં પધાર્યા ત્યારે આ કોટિધ્વજ શ્રેષ્ઠીએ આચાર્યનો મહોત્સવપૂર્વક નગરપ્રવેશ કરાવ્યો હતો. ઉદયસાગરસુરિ 'કથ્યાણુસાગરસુરિ રાસ'માં જેસાજી સં. ૧૪૬૦ માં નગરપારકરમાં થયા હોવાનું કહે છે અને વિશેષમાં જણાવે છે કે લક્ષ્મીનું સ્વરૂપ ધારણ કરીને મહાકાલીદેવી જેસાજીના ઘરમાં રહ્યાં હતાં એવા જેસાજી ભાગ્યવંત હતા. ઉક્ત રાસમાં કથ્યાણુસાગરસુરિ વર્ધમાનશાહને આ પ્રમાણે કહે છે—

પૂર્વે પણ તુમ સરિખા પૂર્વજ, નગર પારકરપુરમાં;
સંવત ચૌદસો સાઠની સાલે, લાલણુવંશે ધુરમાં.

જેસાજી નામે તે સોહે, ભાગ્યવંત સરદાર;
જેને ઘેર રહ્યાં મહાકાલી, નિશિ લખમીરૂપ ધાર.

શિખરખંધ ઉમરકોટ માંહે, જિનમંદિર સુવિશાલ;
આંધ્યું મેરુતુંગ ગુરુવરનો, સુણી ઉપદેશ રસાલ.

તમારા પેડે અહુ ધન ખરચી, તિણે અહુ દાનો દીધ;
જિન શાસનમાં અંચલગચ્છનો, મહિમા અધિકો કીધ.
મેરુતુંગસૂરિએ રચિઓ, તેહ તમે અધિકાર;
મહાદાનથી અહીં ગવાયો, જેસો જગદાતાર.

૬૨૪. રાસકારના ઉક્ત વર્ણનદ્વારા બનતી શકાય છે કે જેસાહએ મેરુતુંગસૂરિના ઉપદેશથી ઉમર-કોટમાં સુવિશાસ જિનપ્રાસાદ અંધાર્યો હતો. જેસાહએ દાનનો વાધ વડાવ્યો હોતો તે 'જગદાતાર'નાં ચિરદથી મુપ્રસિદ્ધ થયો. એમનાં સુદૃઢોથી જિનશાસનમાં અંચલગચ્છનો મહિમા વિસ્તાર પામ્યો. આવા અડભાગી શ્રાવકના હવન વિશે મેરુતુંગસૂરિએ 'જેસાહ પ્રબંધ' પણ રચ્યો હતો એમ પં. હી. હં. લાક્ષણને અભિપ્રેત છે.

૬૨૫. ધર્મભૂતિસૂરિને નામે પ્રસિદ્ધ થયેલી પટ્ટાવલીમાં વિશેષ જણાવવામાં આવ્યું છે કે જેસાહની વિનંતીથી મેરુતુંગસૂરિ ઉમરકોટમાં ચાતુર્માસ રહેલા. આચાર્યના ઉપદેશથી જેસાહએ ૭૨ દેવકુલિકાયુક્ત શ્રી શાંતિનાથ પ્રભુનો વિશાળ જિનપ્રાસાદ અંધાર્યો તથા ચાતુર્માસ આદિ શત્રુંજય આદિ તીર્થના મોટા તીર્થસંઘો પણ કાઢ્યા. અને ધર્મકાર્યોમાં ૩૩ લાખ સોનામહોરો વાવરી. મેરુતુંગસૂરિએ 'જેસાહ પ્રબંધ' માં એ મહા દાનેશ્વરીનાં દાનાદિ સુદૃઢોનું વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન કર્યું છે.

૬૨૬. અનુશ્રુતિનો આધાર લઈને હી. હં. લાક્ષણ 'જૈન ગોત્રસંગ્રહ' માં જણાવે છે કે લાક્ષણ વંશમાં નગરપારકરમાં થયેલા વેલાહના વરજંગ તથા જેસાહએ પાખીને દિવસે આડ પહેરનો પોસહ કર્યો હતો. તે દિવસે સંખ્યાકાળે લક્ષ્મીદેવી સ્ત્રીનું રૂપ કરીને તથા શ્વેત વસ્ત્રો પહેરીને તેને ઘેર આવી અને જેસાહની પત્ની પાસે રાતવાસો રહેવા વિનંતિ કરી. જેસાહની પત્નીએ ઘણું આદરમાનપૂર્વક તેણીના પગ ધોઈ ઘરમાં બિછાના પર સુવાડી. પ્રભાતે જેસાહ પોસહ કરી ઘેર આવ્યા. દેવપૂજા તથા ચુરભક્તિ કરી પારણું કરવા બેઠા, સારે તેની પત્નીએ એ સ્ત્રીની વાત કરી અને જણાવ્યું કે તે હજી ઉડ્યાં નથી લાગતાં; માટે તેને પણ ઉડાડીને જમાડવા જઈએ. જે ઓરડામાં તે સ્ત્રીને સુવાડી હતી ત્યાં જોયું તો તે જણાઈ નહીં. એટલે સૌને આશ્ચર્ય થયું. રાત્રિએ લક્ષ્મીદેવીએ જેસાહને સ્વપ્નમાં કહ્યું કે- 'તારા પુણ્યથી અંધારને હું આજથી તારે ઘેર રહી છું. તારી પત્નીએ મને ઘણું આદરમાન દીધું છે.' એ પ્રસંગ પછી જેસાહનાં ઘરમાં ઘણું દ્રવ્ય થયું, અને ધર્મકાર્યોમાં ખરચ્યું પણ ઘણું. જેસાહએ ગુજરાતમાં આવી પાટણ, અમદાવાદ, અંભાત, વીરમગામ આદિ નગરોમાં, તથા ચિતોડ, નાગોર, જોધપુર, સીરોહી, નાડલાઈ, જેસલમેર, આણેર, કોટણ, અમરકોટ, પારકર, સાચોર, ભિન્નગાલ આદિ મારવાડ અને મેવાડના અંધા સંઘોમાં ખાંડી તથા તે તે પ્રદેશના ચલાણી સિક્કાઓની લાખી કરી. ઉમરકોટમાં શિખરબંધ જિનાલય અંધાર્યું તથા ચતુર્વિધ સંઘની ઘણી ભક્તિ કરી. તેમણે પીણુમાં પણ જિનમંદિર અંધાર્યું હતું. આ રીતે જેસાહ અંચલગચ્છમાં ઘણા જ પ્રભાવક શ્રાવક થયા છે. એમણે વડાવેલો દાનનો અપૂર્વ પ્રસાદ સમગ્ર પશ્ચિમ ભારતને જ સ્પર્શી ગયો અને જનશ્રુતિમાં તેમનું ચિરદ 'જેસો જગદાતાર' આજ દિવસ સુધી ગવાતું રહ્યું.

૬૨૭. ધર્મભૂતિસૂરિને નામે પ્રસિદ્ધ થયેલી પટ્ટાવલી, 'કલ્યાણસાગરસૂરિ રાસ', 'વધ્માનપદ્મસિંહ શ્રેષ્ઠી ચરિત્ર' ઈત્યાદિ ગ્રંથોની ઘણી ખામતો શંકિત છે. હી. હં. લાક્ષણ દ્વારા 'જૈન ગોત્ર સંગ્રહ' પણ સંશોધનીય છે. 'મેરુતુંગસૂરિનો રાસ' મેરુતુંગસૂરિનાં હવન વિશે સૌથી પ્રમાણભૂત ગ્રંથ છે, જેમાં

જેસાળનો ક્યાયે નામોદ્દેખ સુધ્ધા નથી ! જેસાળ જેવા પ્રતાપી શ્રાવક મેરુતુંગસૂરિના શ્રાવકગણમાં હોય અને રાસમાં એમનો ઉદ્દેખ સુધ્ધા ન હોય એ વાત અસંભવિત છે. વાસ્તવમાં જેસાળ મેરુતુંગ-સૂરિના સમયમાં નહિ પરંતુ ભાવસાગરસૂરિના સમયમાં થઈ ગયા છે, જે અંગેનું પ્રમાણ પ્રતિશ્રાવેખ દ્વારા આ પ્રમાણે મળે છે—

સંવત્ ૧૫૬૧ વર્ષે વશાલ સુદિ ૩ સોમે ઉકેશવંશે લાલણ શાલાયાં સાં બેલા માર્યાં વિલ્હણદે સુત સાં જેસા સુશ્રાવકેળ માં જસમાદે પું સુદા વિજયા જગમાલ સહિતેન સ્વશ્રેયોર્થ શ્રી અંચલગચ્છે શ્રી ભાવસાગરસૂરીણામુપદેશેન શ્રી સુમતિનાથ બિંબં કારિતં પ્રતિષ્ઠિતં શ્રી સંઘેન અમરકોટનગરે ।

૯૩૮. ઉત્ક્રાણિત લેખ ઉપરાંત ગ્રંથપુષ્પિકા દ્વારા પણ ઉક્ત હકીકતને સમર્થન મળી રહે છે. વિનયસુંદર કૃત સુરસુંદરી ચોપઈ (રચના સં. ૧૬૪૪)ની પ્રતપુષ્પિકામાં જેસાળના વંશજોનો ઉદ્દેખ નિબધ્ધ છે, જે આ પ્રમાણે છે :

સં ૧૬૬૩ વર્ષે કાતી સુદી ૧૫ દન । અંચલગચ્છે પૂજ્ય શ્રી ધર્મમૂર્તિસૂરીશ્વરં વિજયરાજ્યે પં શ્રી મુનિશીલગણિ વાચનાર્થે । લાલણગોત્રે સાં જેસા તત્પુત્ર સાં સુદા તત્પુત્ર સાં રાજપાલ તત્પુત્ર સા માંણિક તત્પુત્ર સાં વીરદાસ તત્પુત્ર તેજપાલ લિખિતં શ્રી જેસલમેરૂ મધ્યે રાઝલ શ્રી भीमजी विजयराज्ये શ્રી ।

૯૩૯. ઉત્ક્રાણિત લેખ દ્વારા આપણે જોયું કે જેસાળના ત્રણ પુત્રો હતા—(૧) સુદા (૨) વિજયા (૩) જગમાલ. ઉક્ત પુષ્પિકામાં સુદાના વંશજોનો નામોદ્દેખ છે તેને સાંકળી લેતાં આ પ્રમાણે વંશવૃક્ષ થાય છે (૧) વેદા ભાં વિલ્હણુદે (૨) જેસા ભાં જસમાદે (૩) સુદા (૪) રાજપાલ (૫) માંણિક (૬) વીરદાસ (૭) તેજપાલ, જેણે ઉક્ત પ્રત સં. ૧૬૬૩માં લખી. કાલક્રમની દૃષ્ટિએ વિચારતાં જેસાળ ભાવસાગરસૂરિના સમયમાં થઈ ગયા હોય એમ માનવામાં વાંધા જેવું નથી. ઉક્ત લેખ તથા પુષ્પિકા વચ્ચે ૧૦૦ વર્ષથી વિશેષ અંતર છે તે યથાસ્થાન છે. જે જેસાળને મેરુતુંગસૂરિના સમકાલીન સ્વીકારવામાં આવે તો તેના પછીના પાંચ વંશજો એ ૨૦૦ વર્ષથી પણ અધિક સમય લીધો કહેવાય, જે અસંભવિત છે.

૯૪૦. પં. લાલને રમૂ કરેલી આખનો કેટલી શક્તિ છે તે માટે જુઓ જૈન શ્વેતાંબર કોન્ફરન્સ દ્વારા પ્રકાશિત “ જૈન ગ્રંથાવલિ ”ની પાઠ નોંધો તથા પં. લાલચંદ્ર ગાંધી કૃત ‘ઐતિહાસિક લેખ સંગ્રહ’ પૃ. ૩૬૯. પં. લાલને રમૂ કરેલી માહિતી માટે સ્થળે સ્થળે વિદ્વાનોએ શંકા દર્શાવી છે. એમણે વિકૃત હકીકતો શા માટે રમૂ કરી હશે અને તેમનો આશય કેવો હશે તેની ચર્ચા અહીં અડસ્ટુત છે.

૯૪૧. ઉપર્યુક્ત પ્રતિશ્રાવેખ દ્વારા સ્પષ્ટ થાય છે કે સં. ૧૫૬૧ ના વૈશાખ સુદી ૩ ને સોમે ઉકેશવંશીય, લાલણશાખીય સાં વેદા ભાયાં વિલ્હણુદે સુત સાં જેસા સુશ્રાવકે ભાં જસમાદે, પુત્ર સુદા, વિજયા, જગમાલ સહિત પોતાના શ્રેયાર્થે ભાવસાગરસૂરિના ઉપદેશથી શ્રી સુમતિનાથખિંબ ભરાબું, ઉમરકોટમાં સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી. ઉત્ક્રાણિત લેખનાં પ્રમાણુ ઉપરાંત ‘મેરુતુંગસૂરિરાસ’ જેને મેરુતુંગ-સૂરિના અતેવાસી શિષ્યે રચેલો, તેમાં પણ જેસાળનો નામોદ્દેખ સુધ્ધા ન હોઈને સ્પષ્ટ થાય છે કે જેસાળ ભાવસાગરસૂરિના સમયમાં જ થઈ ગયા. આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે રાસમાં મેરુતુંગસૂરિની બધી જ અગત્યની કૃતિઓનો ઉદ્દેખ છે પરંતુ ‘જેસાળ પ્રબંધ’નો તેમાં ક્યાંયે નિર્દેશ નથી !!

ગચ્છનાયકપદ

૯૪૨. ‘મેરુતુંગસૂરિ રાસ’માં કવિ મેરુતુંગસૂરિના ગચ્છનાયકપદ મહોત્સવ વિષે વિસ્તૃત વર્ણન આપે છે. રાસકાર જણુવે છે કે મેરુતુંગસૂરિ પાટણ પધાર્યા તે વખતે સંઘે તેમના ગચ્છનાયકપદનું સુસુદ્ધતં નક્કી કર્યું. મહિનાઓ પહેલાં જ ઉત્સવનો હપ્તપૂર્વક પ્રારંભ કરવામાં આવ્યો. તોરણોયુક્ત મુશોભિત વિશાળ મંડપ તૈયાર કરવામાં આવ્યો. વિવિધ પ્રકારનાં નૃત્ય-વાગ્ગીતોનાં ધ્વનિથી નગર ગુંજાયમાન થઈ ગયું. ઓશવાળ વંશના રામદેવના ભાઈ ખીમાગિરે ઉત્સવ કર્યો. સં. ૧૪૪૫ ના ફાગણ વદિ ૧૧ ને દિવસે મેરુતુંગસૂરિને ગચ્છનાયકપદ પ્રદાન કરી અધી ગચ્છધુરા સમર્પિત કરવામાં આવી. સંઘામસિંહે પદવણ્ણા કરીને ત્રૈભવ સદ્ગણ કર્યો. એ પ્રસંગે રત્નશેખરશુને આચાર્યપદે સ્થાપિત કરવામાં આવ્યા. સંઘપતિ નરપાલનાં સાન્નિધ્યથી સમસ્ત મહોત્સવ નિર્વિઘ્નતાથી સંપૂર્ણ થયો. રાસકાર ગચ્છનાયક મહોત્સવનું સુંદર વર્ણન કરે છે, જેનો ઐતિહાસિક ભાગ આ પ્રમાણે છે :—

બહરીય દસ દિસિ ભાર રામદેવ અંધવ ખીમાગર,
સાહસ ધર પદવણ્ણાં ડંબર ઉત્સવંસ સુંગાર.
કારાવર્ધ પણ્યાસઠ વરસિ ફાગણ વદિ ઈયારસિ વાસરિ,
શ્રી મહિંદ્રપ્રભસૂરે પાટણિ પયડ ગછ નાયક.
થપ્પીય ગછભાર સધલુ તવ અપ્પીય ગુરુ શ્રી મેરુતુંગસૂરે.
તિણિ અવસરિ પદવણ્ણાં કાંધઉ સંઘામ સંઘ વીભવ ફલ લીધઉ,
વેચીય વિત અપાર રત્નશેખરસૂરિ સૂરિપુરંદર,
આચારિજ પદ થાપિયા સુંદર, જગુવરિ જય જયકાર.
ધન ધન સંઘાલિત નરપાલ જયુ સાન્નિધ્ય ફઆ સુવિસાલ,
ઉત્સવ અતિ ચઉ સાલ વીરવંસ ગિણિ જગન્નિ મહાકવિઉ;
વીરવંસ વિહિપદ્રયુ ગુણિ ભાવિઉ સાસણિ રંગ રહાવિઉ.

૯૪૩. કવિવર કાન્હ પણ ‘ગચ્છનાયક ગુરુરાસ’માં સં. ૧૪૪૫ માં પાટણમાં મેરુતુંગસૂરિને મહોત્સવપૂર્વક ગચ્છનાયકપદ પ્રાપ્ત થયું હોવાનું નોંધે છે :—

ચઉદ પણ્યાસઠે ગચ્છધરો, અણહિલપુરિ સુવિસાસિ,
ચઉવિહ સંઘ મંગસિક કરે, વિહરઈ સંપર્ષ કાસિ.

૯૪૪. ભાવસાગરસૂરિ ‘ગુર્વાવલી’માં ગચ્છનાયકપદ સ્થળનો નિર્દેશ કરતા નથી, પરંતુ સં. ૧૪૪૫ નું વર્ષ તો સ્વીકારે જ છે :—

મિચ્છત તિમિર નાસણુ અહિણુવ ગુરુ મેરુતુંગ દિણુરાઓ,
જાઓ ગણુવર્ધ ભારો પણ્યાસો હરિસ કલ્લોસો.

૯૪૫. આપણે આગળ વિચારી ગયા કે મહેન્દ્રપ્રભસૂરિ સં. ૧૪૪૮ના કાર્તિક સુદી ૧૩ ને દિવસે પાટણમાં કાળધર્મ પામ્યા હતા. મેરુતુંગસૂરિરાસના અજ્ઞાત કર્તા, કવિવર કાન્હ તેમજ ભાવસાગરસૂરિ મેરુતુંગસૂરિના ગચ્છેશપદનું વર્ષ સં. ૧૪૪૫ કહે છે. રાસકાર વિશેષમાં સં. ૧૪૪૫ ના ફાગણ વદિ ૧૧ ને દિવસે મેરુતુંગસૂરિ ગચ્છેશ થયા હોવાનું સ્પષ્ટ કરે છે. આ બન્ને પદ્યધરો વચ્ચે સમયનો એક વર્ષથી પણ મોટો ગાળો કદાચી શકાય એમ નથી. ઉક્ત અંશકારોને ચૈત્રાદિ મારવાડી વર્ષ જ અભિપ્રેત

જણાય છે. જો એ સંભવિત હોય તો પૂરોગામી પદ્ધતિનાં મૃત્યુ અને અનુગામી પદ્ધતિનાં ગચ્છેશપદની વચ્ચે સમયની દૃષ્ટિએ માત્ર પાંચેક મહિનાનું જ નહયું અંતર રહે, જે તદ્દન સ્વાભાવિક છે. આ વાત સ્વીકાર્ય હોય તો ગુજરાતી સંવત પ્રમાણે સં. ૧૪૪૪ ના ફાગણ વદિ ૧૧ ને દિવસે મેરુતુંગસુરિ ગચ્છેશપદ પામ્યા હશે, કારણ કે એ મહિનામાં મારવાડી પ્રજાસિકા પ્રમાણે સં. ૧૪૪૫ નું વર્ષ પ્રવર્તમાન હોય.

૯૪૬. મેરુતુંગસુરિ ગચ્છનાયકપદે અભિયુક્ત થયા એ પ્રસંગે જ રત્નશેખરસુરિ ‘સુરિપુરંદર’નું માતાહં ખિરુદ પામ્યા હોવાનું રાસકાર જણાવે છે. ત્રિપુટી મહારાજ ‘જૈન પરંપરાનો ઇતિહાસ’ ભા. ૨ પૃ. ૫૨૮ માં ઉક્ત પ્રમાણને આધારે રત્નશેખરસુરિને ‘યુવરાજ પદ’ આપ્યું હોવાનું ઘટાવે છે. શક્ય છે કે મેરુતુંગસુરિ પછીનું સ્થાન રત્નશેખરસુરિને પ્રાપ્ત થયું હોય. મેરુતુંગસુરિના સમયમાં ગચ્છનો વિસ્તાર ખૂબ જ વૃદ્ધિગત થયો હોઈને ગચ્છવ્યવસ્થા માટે ગચ્છનાયક-પદ પછીનું સ્થાન પણ નક્કી થયું હોય. દરેક શાખાઓના શાખાચાર્યો તો હતા જ.

પ્રકૃષ્ટ તપસ્વી અને ઉચ્ચ વિહારી

૯૪૭. મેરુતુંગસુરિએ ગચ્છનાયક તરીકે એવી પ્રોત્સાહવલિત પ્રતિભા પ્રકટાવી છે કે જૈન ઇતિહાસમાં થઈ ગયેલા પ્રભાવક આચાર્યોમાં તેઓ પ્રથમ હશે. તેનું સ્થાન પામી શક્યા. એમની સફળતાનું રહસ્ય એમનાં ત્યાગમય જીવનમાં જ પામી શકાય છે. રાસકાર જણાવે છે કે તેઓ નિર્મલ તપ-સંયમનું આદાન કરતાં યોગાભ્યાસમાં વિશેષ અભ્યસ્ત રહેવા લાગ્યા. તેઓ હાથેયોગ, બ્રાહ્મયોગ, રાજયોગ આદિ ક્રિયાઓ દ્વારા નિયમિત ધ્યાન કરતા હતા. શ્રીમ્મ ઋતુના તાપમાં કે શિયાળાની ઠંડીમાં પ્રતિદિન કાયોત્સર્ગ કરીને આત્માને અતિશય નિર્મળ કરવામાં સંલગ્ન હતા. રાસકાર મેરુતુંગસુરિનાં નિર્મળ ચારિત્ર વિશે વિસ્તારથી વર્ણન કરે છે, એમાંની માત્ર એક કંડિકા જ જોઈએ :—

ઉન્હાલઈ તાવડિ ધણઈએ, સીયાત્તઈ યહુ સીતિ;

કાઉસગિ જે નિતુ નિતુ રહઈ એ, પૂરવ રિપિ નિરતિ.

‘પૂરવ રિપિ’ વિશેષ શબ્દ દ્વારા જ મેરુતુંગસુરિનાં ત્યાગમય જીવનનો સુંદર ખ્યાલ આવી શકે એમ છે. રાસકારે મેરુતુંગસુરિના કઠોર ત્યાગ માર્ગનું સુંદર ચિત્ર શબ્દોમાં જકડી લીધું છે. આચાર્યની ઊર્ધ્વગામી જીવન ચારિકામાંથી ‘પૂરવ રિપિ’ શબ્દનો યથાર્થ ધ્વનિ પ્રકટે છે.

૯૪૮. મેરુતુંગસુરિનું ઉચ્ચ વિહારીપણું એમના વિતત વિહાર પ્રદેશ પરથી પણ દ્રઢિત થાય છે. રાસકાર એમના વિહાર પ્રદેશનું સૂચન કરતાં કહે છે કે આચાર્યે પદ્મજી, ખંભાત, ભરૂચ, સોપારક, કુંકણ, કચ્છ, પારકર, સાચાર, મરુ, યુન્જર, ઝાઝાવાડ, મહારાષ્ટ્ર, પંચાલ, લાહોર, જામ્નોર, ઘોઘા, જિના, દીવ, મંગલપુર, નવાગામ, સોરઠ પ્રભૃતિ મહત્ત્વનાં સ્થાનોમાં વિચરીને યહુ જ શાસનોન્નતિ કરી :—

પદ્મજી ખંભાનયર ભરૂચચે સોપારઉંકર કુંકણ કચ્છે પરકર સચ્ચઉરપુરે,
મુરુ યુન્જર ઝાઝાવાડિહિં ધણ ધાળતિ મરહુ પંચાલિહિં લાહોરે જનલઉરપુરે.

ઘોઘનયર મુપનનપુરવર જિના દીવા અનઈ મંગલપુર નવઈ સુરઠ સોહામણીય,
દેશ સવે છણિ પરિ પડિયોહિયા ચ્યારિ વણુ જિણ નિજ યુણ મોહિયા
દેસણ મુણિ રુસિયામણીએ.

કામિ કામિ જિણખિં જુહારી છદ્ધવહિય અંતર અવિચારી સિત્તુંજય ગિરનારિસિરે,
ભારી કર્મ જિંકે સંસારી તેહી મૂક્યા દુહ જિનારી નરનારી ઉવએસ ભરે.

૯૪૯. ભાવસાગરસૂરિ પણુ મેરુતુંગસૂરિના વિનન વિહાર પ્રદેશની નેંધિ જેનાં ‘ગુર્વાવત્રી’માં જણાવે છે કે ગૂર્જર, સિંધ, સવાલાખ માળવા, મદરાણ, સૌરાષ્ટ્ર, પંચાલ, માલવા, મેવાડ, મેવાત, શાંભર આદિ દેશોમાં સર્વ કેકાણે મેરુતુંગસૂરિ અપ્રમત્તભાવે વિચર્યાં, ભવિક જનોને સાકર દૂધમાં ભળે એવી મધુર ધર્મદેશના આપી મિથ્યાત્વને નિર્મૂળ કરી સમતામાં સ્થાપિત કર્યાં. શ્રુતવિધિથી ગુરુએ અસંખ્ય શ્રાવકો કર્યાં, ગણવૃદ્ધિનાં કાર્યમાં દેવોને પણ સાધમાં લીધા :—

ગુરુજર સિંધુ સવાલખ મરહટ મરહટ પંચાલે,
મરુ મંડલ મેવાડે મેવાતે સંભરી દેસે.

સવત્થ અપ્રમત્તો તહ વિહરત્ત ભવિય બોહણુકાએ,
સિય મિલિય દુહરસ સમ દેસણુ વયણેણુ મહુરેણુ.

મિચ્છતં ઉચ્છંદિય સમ્મતારોવણુમ્મિ સંઘિમા,
સમ સહસા મુય વિહિણુ ગુરુણુ મુસાવગા વિહિયા.

સુહ જાણુક ચિત્તો નિસીહ સમયે સયાવિ ઉસગ્ગો,
સોહઈ મતરાયં તિહિદ્ધિયા કિંકરા દેવા.

જં જં ગણુસસ કલ્લજં ઉપ્પજ્જઈ તં તહાવિ તક્કાલં,
સોહંતિ તેવિ ગુરુ ભત્તિ લીણુ ચિત્તાય મહિમાએ.

આચાર્યનો લોકોત્તર પ્રભાવ પણ ઉપર્યુક્ત વર્ણનમાંથી ધ્વનિત થયા વિના રહેતો નથી.

છરિકાપદ્મી તીર્થ

૯૫૦. એ અરસામાં ગોડીતીર્થની સ્થાપના થઈ હોઈને તેનો તથા છરિકાપદ્મી તીર્થનો મહિમા ખૂબ જ પ્રચલિત હતો એ વિષે આપણે વિચારી ગયા. આપણે ત્ર્યંબકેશ્વરદ્વારા એ પણ જોઈ ગયા કે મેરુતુંગસૂરિએ સર્ગેલા ચમત્કારો છરિકાપદ્મીસ્તોત્રના પ્રભાવનાં જ ફળસ્વરૂપે હતા. છરિકાપદ્મી પાશ્વ-પ્રભુ પરની મેરુતુંગસૂરિની અપૂર્વ આસ્થા દત્તિહાસ પ્રસિદ્ધ છે. આ તીર્થના વિકાસમાં પણ એમનો હિસ્સો અનન્ય રહ્યો.

૯૫૧. મેરુતુંગસૂરિએ રચેલા ‘ૐ નમો દેવદેવાય’ પ્રારંભવાળા છરિકાપદ્મિ-પાશ્વ-સ્તવની મુખ્યધિકા ટીકા, વાચક પુણ્યસાગરે સં. ૧૭૨૫ ના ભાદરવા સુદી ૮ ને દિવસે શ્રીમાલ નગરમાં રચી હતી. વ્યાખ્યાનો પ્રારંભ કરતાં તેઓએ છરિકાપદ્મી તીર્થની અને સ્તવનની ઉત્પત્તિ સંબંધમાં ત્યાં જણાવ્યું છે કે: શ્રી પાશ્વજિનનાં નિર્વાણ પછી શુભ નામના પ્રથમ ગણધર વિહાર કરતાં મરુદેશમાં અર્જુદાયક તીર્થ પાસે રત્નપુર નામનાં નગરમાં પધાર્યા હતા. ત્યાં મિથ્યાદૃષ્ટિ છતાં ભદ્રિક આશયવાળો, ચંદ્ર જેવા ઉજ્જવલ યશવાળો ચંદ્રયશા રાગ રાગ્ય કરતો હતો. તેણે ધર્મની પરીક્ષા માટે અનેક ધર્મ-મતવાળાઓને પૂછ્યું હતું, પરંતુ ક્યાંય પણ મનને ચમત્કાર કરે તેવો ધર્મ પ્રાપ્ત કર્યો નહીં. તે સમયે જ ગણધર-દેવનું આગમન સાંભળીને તેણે વિચાર્યું કે—‘આ પણ મહાત્માજી સાંભળાય છે, તેમને પણ ધર્મ પૂછવો જોઈએ. એમ વિચારીને તે ગણધરદેવ પાસે આગ્યો, નમીને બેઠો. તેણે ધર્મ પૂછ્યો. ભગવંતે પણ જિનોપદિષ્ટ ધર્મનો ઉપદેશ આપ્યો. તે સાંભળીને નિધિનાં દર્શનથી જેમ દરિદ્ર હર્ષિત થાય તેમ હર્ષિત થઈને રાગએ જિન-ધર્મ સ્વીકાર્યો. ત્યાર પછી શ્રી પાશ્વજિનના સંગત અર્થવાદને ગણધરદેવના

મુખથી સાંભળીને તેમને વંદન ન કરી શકવાથી વિષાદ પામતાં રાજ્યએ ગણુધરના ઉપદેશથી સાક્ષાત્ શ્રી પાર્શ્વનાથજિનનાં વંદનની ફલપ્રાપ્તિ માટે શ્રી પાર્શ્વજિનનું ચિંત્ન કરાવ્યું, સંધે તેને પ્રતિષ્ઠિત થયું. તેની આગળ અદ્ભુત તપ કરી ગણુધરદેવે આપેલ આમ્નાય પ્રમાણે ત્રૈલોક્ય વિજય યંત્રનો જાપ કરી તેણે સાક્ષાત્ શ્રી પાર્શ્વજિનનાં વંદનનું ફળ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. ત્યાર પછી રાજા લાંબા વખત સુધી ધર્મનું આરાધન કરી સમયે સમાધિપૂર્વક સ્વર્ગગતિને પામ્યો હતો. ત્યાર પછી કેટલાંક કારણથી તે પ્રતિમાને ભૂમિમાં નિધિરૂપ અદૃશ્ય-યુક્ત કરી હતી.

૯૫૨. ત્યાર બાદ કેટલોક વખત ગયા પછી સં. ૧૧૯૦ માં જીરિકાપદ્મિ ગામમાં શ્રીમદ્ અહ-ચ્છાસનની ઉપાસન વાસનાથી વાસિત અંતઃકરણવાળા, સદ્ધર્મ-કર્મના મર્મજ્ઞ, ઉજ્જવલ કીર્તિરૂપી ગંગાને પ્રકટ કરવામાં હિમાલય જેવા ધાંધૂશાહ નામના સુશ્રાવક, રાત્રે ધરણેન્દ્રે દર્શાવેલ સ્વપ્નના પ્રભાવથી તે પ્રતિમાને સાહોત્તી નદીમાં જાણીને પ્રભાતે મોટા મહોત્સવપૂર્વક ચતુર્વિધ સંઘ સાથે ભગવંતની પ્રતિમાને જીરાપદ્મી ગામમાં લઈ ગયા અને ત્યાં પ્રાસાદ કરાવ્યો. તેમાં સ્થાપિત કરેલી પ્રતિમા પુણ્ય પાત્રો દ્વારા શુદ્ધ દેહે પૂજતાં ત્યારથી જીરાપદ્મિ પાર્શ્વનાથ એવા નામે લોકમાં પ્રસિદ્ધ થઈ.

૯૫૩. વહિયાર દેશમાં લોલપાટક-લોલાડા નગરમાં સર્પનો ઉપસર્ગ થતાં મેરુતુંગસૂરિએ ઈષ્ટદેવ શ્રી જીરાપદ્મી પાર્શ્વનાથ ભગવંતનું ‘ત્રૈલોક્યવિજય’ નામના મહામંત્ર-યંત્રથી ગર્ભિત સ્તોત્ર કર્યું, તેના પ્રભાવથી વિષ અમૃત થયું.

૯૫૪. એ સ્તોત્રની પંજિકા—વ્યાખ્યાના અંતમાં તે વ્યાખ્યાકારે જણાવ્યું છે કે—એ મહા સ્તોત્ર કર્યા પછી કેટલેક દિવસે મેરુતુંગસૂરિએ ક્ષીણજંઘા—ખળવાળા થતાં જીરાપદ્મિ પાર્શ્વ તરફ ચાલેલા સંઘ સાથેના કોઈ સુશ્રાવકના હાથે ભગવંતના મહિમા-સ્તુતિરૂપ ત્રણ શ્લોકો પત્રિકામાં લખીને મોકલ્યા હતા, અને શ્રાવકને કહ્યું હતું કે—‘ભગવંતની આગળ આ અમારી પ્રણતિરૂપ પત્રિકા મૂકવી.’ ‘ત્યાર પછી સંઘ સાથે શ્રાવક ત્યાં ગયો અને તેણે ભગવંતની આગળ પત્રિકા મૂકી. તેથી ભગવંતના અધિશાયક દેવે શ્રી સંઘમાં વિદ્વોની ઉપશાંતિ કરવા માટે સાત મુટિકાઓ આપી અને કહ્યું કે તે મુટિકાઓ ગુરુને આપવી. તેણે પણ લાવીને તે ગુરુને સમર્પણ કરી. તેના પ્રભાવથી સંઘમાં વિશેષ પ્રકારે ઋદ્ધિ-વૃદ્ધિ થઈ. તેથી તે ત્રણ શ્લોકોનું પણ, અંચલગચ્છમાં પહન-પાહન કરાતા સાત સ્મરણોમાંના આ મહા સ્તોત્રના અંતમાં પહન કરવામાં આવે છે.

૯૫૫. આ તીર્થના પ્રાચીન ઇતિહાસને પૂર્તિકર અનેક ગ્રંથો, પ્રશસ્તિઓ, પુણ્નિકાઓ આદિ ઉપલબ્ધ બની રહે છે. જીરાપદ્મિ તીર્થના ચત્કારોની આખ્યાયિકાઓ પણ જૈન સમાજમાં ઓછી પ્રસિદ્ધ નથી. આ બધું એ તીર્થનો અપૂર્વ મહિમા દર્શાવે છે. પં. લાલચંદ્રે આ તીર્થના પ્રાચીન ઇતિહાસ પર પ્રકાશ પાથરતાં અનેક પ્રાચીન પ્રમાણો ‘પાયાગદથી વડોદરામાં પ્રકટ થયેલા જીરાવલા પાર્શ્વનાથ’ નામના ગ્રંથમાં રજૂ કર્યાં છે, જે ખૂબ જ ઉપયોગી છે. અંચલગચ્છના આચાર્યોએ આ તીર્થનાં પ્રાચીન ગૌરવને જ્યંત રાખવામાં કરીયે કયાશ રાખી નથી. આ તીર્થનો મહિમા અંચલગચ્છના પ્રાચીન સાહિત્યમાં ખૂબ ખૂબ ગવાયો છે.

પ્રકીર્ણ પ્રસંગો.

૯૫૬. શ્રીમાલીવંશના હરિયાણુ ગોત્રીય સાંઝા શાહ નામના શ્રેષ્ઠી સલખણુપુરમાં વસતા હતા, જેમણે સં. ૧૪૬૮ માં મેરુતુંગસૂરિના ઉપદેશથી જિનમંદિર બંધાવ્યું. તેઓ વહોરાની ઓડકથી પણ ઓળખાય છે. એજ વંશના વહોરા પદમશીએ પોતાના વતન વીંછીવાડામાં સં. ૧૪૩૯ માં શ્રી મુનિસુવ્રતસ્વામીનો જિનપ્રાસાદ બંધાવ્યો, જેની મેરુતુંગસૂરિના ઉપદેશથી પ્રતિષ્ઠા થઈ. તેણે દ્વનશાળા પણ કરાવી હતી.

૯૫૭. ઓશવંશીય નાગડાં ગોત્રના મુંજશાહે મેરુતુંગસૂરિના ઉપદેશથી શ્રી પાર્શ્વનાથનું મંદિર બંધાવી તેમાં પિત્તળની પ્રતિમા સ્થાપી.

૯૫૮. ભદ્રગ્રંથોમાં મીઠડિયા ગોત્રની વાત આ પ્રમાણે છે. ઓશવંશીય હમીરના પુત્ર રાયમલ્લ દિલ્હીમાં થયા. તે વખતે મેરુતુંગસૂરિ ખંભાતમાં ચાતુર્માસ હતા, તેમને વાંદવા માટે ચક્રેશ્વરીદેવી આવ્યાં. દેવીએ ગુરુને કહ્યું કે આજથી એકવીસમે દિવસે દિલ્હી પર મોગલો હુલ્લો કરી ઉપદ્રવ કરશે, માટે તમારા ઉપાધ્યાય જે હાલ દિલ્હીમાં છે, તેમને તેડાવી લેવા. ગુરુએ તે વાત શ્રાવકોને કહેવાથી ખંભાતના સંઘે ત્યાં ખેપિયો મોકલી ઉપાધ્યાયને વાત જણાવી. ઉપાધ્યાયે ત્યાં વસતા દક્ષિપત્ત મીઠડિયા, તાતોલ પરમાર, ગોખર અને દેવાણુંદસના એમ ચાર ગોત્રના શ્રાવકોને રાવણ પાર્શ્વનાથની યાત્રાના મિષે દિલ્હી બહાર આણ્યા. તેમની સાથે રાયમલ્લ પણ ત્યાંથી નીકળી નાગોરમાં આવીને વસ્યા. એક વખત મુસલમાન આદ-શાહ નાગોરમાં આવ્યો, તેને રાયમલ્લે ચોરારી જાતની સ્વાદિષ્ટ મીઠાઈ ભેટ કરી, તે ખાઈને ખાદશાહ ખુશ થયો. તેની પ્રશંસાથી તેઓ મીઠડિયા ગોત્રથી ઝાળખાયા. આદશાહે રાયમલ્લને ચોરારી ગામ ભેટ આપેલાં. તેણે મીઠડી ગામ પણ વસાવેલું તથા ત્યાં જિનપ્રાસાદ કરાવી રાવણ પાર્શ્વનાથની મૂર્તિ સ્થાપન કરી. રાયમલ્લનું બીજું નામ નરસંઘ પણ કહેવાય છે. તેને વિરે બીજી એક વાત પણ કહેવાય છે કે એક વખતે તે રાયમલ્લ પોતાના પુત્ર લખરાજને પરણાવવા માટે નાગોરથી જાન લઈ ખાહડમેર જતા હતા ત્યાં વચ્ચે રેતીનું રણ આવ્યું. જનૈયાઓ તરસ્યા થતાં કૂવાની તપાસ કરી પણ ખારું પાણી નીકળ્યું. આથી રાયમલ્લે પોતાની સાથે લીધેલી ખાંડમાંથી એક સો મણ ખાંડ તે કૂવામાં નાખી પાણી મીઠું કરી જનૈયાઓને પા્યું. સં. ૧૪૦૨ માં તેણે સંઘ સાથે ગોડીપાર્શ્વનાથજીની યાત્રા કરેલી ત્યારે પણ એમ જ થયેલું. ત્યાં કૂવામાં ખારું પાણી હોવાથી તેમાં બત્રીશસો છાંટ ભરેલી ખાંડ કૂવામાં નખાવી હતી. આથી તેના વંશજો મીઠડિયા ઝોડકથી પ્રસિદ્ધ થયા.

૯૫૯. મેરુતુંગસૂરિએ જાણેલા સંકટ બાદ દિલ્હીનો ત્યાગ કરીને ત્યાંના શ્રાવકો જુદે જુદે સ્થળે પથરાયા. દેવાણુંદશિખા ગોત્રના વંશજો જલોર, સીરોહી, સીહોર, પ્રભાસપાટણ, પારકર, ભુરાનપુર, કચ્છ, હાહાર આદિ સ્થળોમાં જઈ વસ્યા.

૯૬૦. ગોડીપાર્શ્વનાથજીના જિનપ્રાસાદ માટે મેરુતુંગસૂરિએ મેઘા શ્રેષ્ઠીને ગ્રેરણા આપેલી અને એમના આસીર્વાચનથી ગોડીજનાં પ્રસિદ્ધ તીર્થની ઉત્પત્તિ થઈ એ વિશે આપણે આગળ ઉલ્લેખ કરી ગયા.

૯૬૧. શ્રીમાલી વંશના ભાદરાયણ ગોત્રના, મોદેરાના વતની ભાવડ શેઠે મેરુતુંગસૂરિના ઉપદેશથી મહોત્સવપૂર્વક ચોવીશીની પ્રતિષ્ઠા કરાવી હોવાનું પં. હી. હં. લાલન ગોત્ર સંગ્રહમાં જણાવે છે. એક શ્રીમાળી જૈન કુટુંબની જૂની વંશાવલીમાંથી જાણી શકાય છે કે ભારદ્વાજ ગોત્રીય હીરાના પુત્ર હેમાએ મોદેરામાં સં. ૧૪૪૫ માં જિનબિંબનો પ્રતિષ્ઠા મહોત્સવ કર્યો, મેરુતુંગસૂરિને ચોમાસું કરાવ્યું, અને તેમના ઉપદેશથી જિનબિંબની મહોત્સવપૂર્વક પ્રતિષ્ઠા કરાવી:—

સંવત્ ૧૪૪૫ વર્ષે વિંબ ચુવીસઘટ્ટો પ્રતિષ્ઠામહોત્સવ શ્રી અન્નલગ્નશે શ્રી મેરુતુંગસૂરિ ચોમાસિ કરાવ્યા પ્રતિષ્ઠિત મહોત્સવ કરાવી, મોદેરી હેમા માં હેમાદે... ।

૯૬૨. શ્રીમાલી વંશના આગ્નેય ગોત્રના, સિંહવાડામાં થયેલા પાતાશાહે મેરુતુંગસૂરિના ઉપદેશથી સં. ૧૪૫૬ માં શ્રી આદિનાથનું મંદિર બંધાવ્યું.

૯૬૩. શ્રીમાલી વંશમાં વારધ ગોત્રના દેવર શેઠ સં. ૧૪૫૭ માં થઈ ગયા. તેમણે કુંઆરોદિ

નામના ગામમાં એક જિનમંદિર તથા પૌપધશાળા અંધારી ધણું ધન ખરચ્યું, મેરુતુંગસૂરિના ઉપદેશથી પ્રતિષ્ઠાદિ કાર્યો કર્યાં.

૯૬૪. શ્રીમાલી વંશના પારાયણગોત્રીય મેઘા શેઠ સં. ૧૪૧૮ માં થઈ ગયા. તેમણે મેરુતુંગસૂરિના ઉપદેશથી શ્રી પાર્શ્વનાથજીની પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

૯૬૫. શ્રીમાલી વંશના ચંડીસર ગોત્રીય પોપા શેઠે પુનાસા ગામમાં શ્રી સંભવનાથજીનો પ્રાસાદ અંધાવ્યો તથા મેરુતુંગસૂરિના ઉપદેશથી તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

૯૬૬. પ્રાગ્વાટ વંશના પારાયણ ગોત્રીય, વેજલપુરના વતની સૂરા શેઠે જૈનધર્મનો ત્યાગ કરી દોરેલો પરંતુ મેરુતુંગસૂરિના ઉપદેશથી તેઓ પુનઃ જૈનધર્મમાં દૃઢ થયા તેમજ જિન પ્રતિમાઓ પણ ભરાવી. તે કાપડનો મોઠો વ્યાપારી હોવાથી તેના વંશજો દોસી કહેવાયા.

૯૬૭. શ્રીમાલી વંશના મહાજની ગોત્રીય સામંતના પુત્ર પૂદાકે સં. ૧૪૬૮ માં શ્રી શીતલનાથજીનું તથા પંચતીર્થાનું બિંબ ભરાવ્યાં તથા તેની પ્રતિષ્ઠા મેરુતુંગસૂરિના ઉપદેશથી કરાવી.

૯૬૮. ધર્મમૂર્તિસૂરિને નામે પ્રસિદ્ધ થયેલી પદ્માવલી દ્વારા જાણી શકાય છે કે મેરુતુંગસૂરિના ઉપદેશથી સં. ૧૪૨૯ માં લોલાડા ગામમાં શ્રીમાલી જાતીય ધાંધ શેઠના પુત્ર આસાકે, સં. ૧૪૩૮ માં તે જ ગામમાં તેજૂ નામની શ્રાવિકાએ, સં. ૧૪૪૬ ના મહા સુદી ૧૩ ને રવિવારે રાજનગરમાં પોરવાડ જાતીય કોલ્હા તથા આલા નામના શેઠે, સં. ૧૪૬૮ ના કાર્તિક વદિ ૨, સોમવારે શંખેશ્વરમાં કહુઆ નામના શેઠે જિન પ્રતિમાઓની પ્રતિષ્ઠાઓ કરાવેલી છે. આ પ્રમાણે મેરુતુંગસૂરિના ઉપદેશથી અનેક જિનબિંબોની પ્રતિષ્ઠાઓ થઈ છે.

પ્રતિષ્ઠા કાર્યો.

૯૬૯. મેરુતુંગસૂરિના ઉપદેશથી અનેક પ્રતિષ્ઠાઓ થઈ હોવાનાં પ્રમાણે પ્રતિમાલેખો પૂરાં પાડે છે. આ અંગે સંક્ષિપ્ત ઉલ્લેખ કરવો અભીષ્ટ છે:—

૧૪૪૫ કા. વ. ૧૧ રવિવારે પ્રાગ્વાટ જાતીય મહં. સલખા ભાર્યા સલખણુદેના પુત્ર ભાદાએ આત્મશ્રેય માટે શ્રી પાર્શ્વબિંબ કરાવ્યું, સૂરિએ પ્રતિષ્ઠા કરી.

૧૪૪૬ જે. વ. ૩ સોમવારે ઉકેશવંશના સા. રામાના પુત્ર કાળએ પિતાના શ્રેયાર્થે શ્રી નમિનાથ બિંબ કરાવ્યું, સૂરિએ પ્રતિષ્ઠા કરી. એજ દિવસે શ્રીમાલી જાતીય વ્ય. સારંગના પુત્ર સાયરે પોતાના ભાઈ વ્ય. સાલ્હાના શ્રેયાર્થે શ્રી શાન્તિનાથ બિંબ કરાવ્યું, સૂરિએ પ્રતિષ્ઠા કરી.

૧૪૪૭ કા. સુ. ૯ સોમવારે શાલાપતિ જાતીય માઝ દ. હરિપાલની પત્ની સૂહવના પુત્ર દેપાને શ્રી મહાવીર બિંબ કરાવ્યું, સૂરિએ પ્રતિષ્ઠા કરી.

૧૪૪૯ વૈ. સુ. ૬ શુક્રવારે શાલાપતિ જાતીય દ. રાણા, ભા. બોલીના પુત્ર દ. વિક્રમે પોતાનાં માતા-પિતાના શ્રેયાર્થે શ્રી મહાવીર બિંબ કરાવ્યું, સૂરિએ તેની પ્રતિષ્ઠા કરી. એજ દિવસે ઉકેશવંશીય સા. નેમિચંદ્રના પુત્ર મુલુ શ્રાવકે પોતાની પત્ની ચાદિણી સહિત સ્વશ્રેયાર્થે શ્રી સુવિધિનાથ બિંબ કરાવ્યું, શ્રી સંઘે પ્રતિષ્ઠા કરી.

આષાઢ સુ. ૨ ગુરુવારે ઉકેશવંશના ગોખરુગોત્રીય સા. નાહણ ભા. તિલ્લણસિરિના પુત્ર સા. નાગ-રાજે પોતાના શ્રેયાર્થે શ્રી શાંતિનાથ બિંબ કરાવ્યું, સૂરિએ પ્રતિષ્ઠા કરી.

- ૧૪૫૨ વૈ. સુ. ૫ ગુરુવારે સં. આલ્હાના પુત્ર સં. લખમાસિંહ સહિત સં. ખોડાએ વડિલ સં. પાસડના શ્રેયાર્થે શ્રી વાસુપૂત્ય મિંમ કરાવ્યું, સૂરિએ પ્રતિષ્ઠા કરી.
અપાઠ વ. ૧૩ ને દિવસે ડીસાવાલ જાતીય વ્ય. ચાંપાએ ભા. સંસારદે, પુત્ર આસાદિ સહિત પુત્ર રાગ શ્રેયસે શ્રી વાસુપૂત્ય મિંમ કરાવ્યું, સૂરિએ પ્રતિષ્ઠા કરી.
- ૧૪૫૪ માધ સુ. ૯ શનિવારે ઉકેશવંશીય કાલાના પુત્ર વ્ય. ચાહુડ સુશ્રાવકે પોતાનાં માતાપિતાના અને પોતાના શ્રેયાર્થે શ્રી મહાવીર મિંમ કરાવ્યું, સૂરિએ પ્રતિષ્ઠા કરી.
માધ વ. ૯ શનિવારે ઉકેશવંશીય વ્ય. કડિતાના પુત્ર વ્ય. ચાહરુ શ્રાવકે પોતાનાં માતાપિતાના શ્રેયાર્થે જિનમિંમ કરાવ્યું.
- ૧૪૫૫ કા. વ. ૧ ને દિવસે ઉપકેશ જાતીય વ્ય. સોમા તથા તેની પત્ની મહગલના શ્રેયાર્થે એમના ભત્રિજા ચાણુએ શ્રી શાંતિનાથ મિંમ કરાવ્યું, સૂરિએ પ્રતિષ્ઠા કરી.
વૈશાખ વદિ ૧૨ શુક્રે ઉકેશવંશે.....માતાના શ્રેયાર્થે શ્રી પાર્શ્વનાથ મિંમ કરાવ્યું, સૂરિએ તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી;
- ૧૪૫૬ વ્યે. વ. ૧૩ શનિવારે શ્રી વીરવંશીય સા. મદન, ભા. કાહુના પુત્ર શંકર, દેવસિંહ, આલ્હાએ પોતાનાં માતાપિતાના શ્રેયાર્થે શ્રી ચંદ્રપ્રભ મિંમ કરાવ્યું, સૂરિએ પ્રતિષ્ઠા કરી.
- ૧૪૫૭ વૈ. સુ. ૩ શનિવારે ઓશવાલ જાતીય સા. મંડલિકના પુત્ર સા. કર્મસિંહે શ્રેય અર્થે શ્રી સંભવનાથ મિંમ કરાવ્યું.
- ૧૪૬૬ માહ સુ. ૧૩ રવિવારે પ્રાગ્વાટજાતીય મં. કૂણુ ભા. લલતીના પુત્રો કેલ્હા, આલ્હાએ શ્રી પાર્શ્વનાથ મિંમ કરાવ્યું, સૂરિએ પ્રતિષ્ઠા કરી.
વૈ. સુ. ૩ સોમવારે પાટણના સા. સંઘવી જ્યસિંહના પુત્ર આસાએ કાંઠિ નામની પોતાની માતાના શ્રેયાર્થે શ્રી આદિનાથ મિંમ કરાવ્યું, સૂરિએ પ્રતિષ્ઠા કરી.
એજ દિવસે કચ્છ દેશમાં ઉકેશવંશીય સા. શિલાદિયાની ભાર્યા આસલના પુત્ર જોહાણુદે સ્ત્ર-શ્રેયાર્થે શ્રી પદ્મપ્રભમિંમો કરાવી તેની પ્રતિષ્ઠા કરી.
- ૧૪૬૭ માહ સુ. ૫ શુક્રવારે પ્રાગ્વાટ વ્ય. ડીડા, ભા. રયણીની પુત્રી મેચીએ આત્મ શ્રેયાર્થે શ્રી શાંતિનાથમિંમ કરાવી તેની પ્રતિષ્ઠા કરી.
- ૧૪૭૮ કા. વ. ૨ સોમવારે શ્રે. કડુઆએ પોતાનાં માતાપિતા શ્રે. મંડલિક ભા. આલ્હાણુદેના શ્રેયાર્થે શ્રી પાર્શ્વનાથ મિંમો કરાવ્યાં, સૂરિએ પ્રતિષ્ઠા કરી.
માધ સુ. ૧૦ બુધવારે શ્રીમાલજાતીય મહા. સામંત, ભા. સામલના પુત્ર મ. દ્વદાએ તેની પત્ની દૂલ્હાદે સહિત શ્રી શીતલનાથ મિંમ કરાવ્યું અને શ્રી સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરી.
વૈ. સુ. ૩ ગુરુવારે પ્રાગ્વાટવંશીય મંત્રી સામંત ભા. ઉમલના પુત્ર મંત્રી ધર્મસિંહની ભાર્યા ધર્માદેના પુત્ર મંત્રી રાઉલ, ખૂયાએ શ્રી શાંતિનાથમિંમ કરાવ્યું, સૂરિએ પ્રતિષ્ઠા કરી.
- ૧૪૬૯ માધ સુ. ૬ રવિવારે ઉકેશ જાતીય સા. વસ્તા ભા. વસતણીના પુત્ર સા. નીયાકે શ્રી. વાસુ-પૂત્ય મિંમ કરાવ્યું, સૂરિએ પ્રતિષ્ઠા કરી. એ જ દિવસે પ્રાગ્વાટ જાતીય વ્ય. ઉદા. ભા. ચત્તના પુત્ર જોલા ભા. ડમણાદેના પુત્ર વ્ય. મૂંને ભાઈના શ્રેયાર્થે શ્રી પાર્શ્વનાથમિંમ કરાવ્યું, સૂરિએ પ્રતિષ્ઠા કરી.

માધ વ. ૫ હસ્તાકે પ્રાગ્વાટવંશીય મં. સામંતના પુત્ર ભાદા ભા. દેલહુના પુત્ર સિંધાએ આર્થ સંપૂર્ણ શ્રેયાર્થે શ્રી આદિનાથ ખિંચ કરાવ્યું, શ્રી સંઘે પ્રતિષ્ઠા કરી.

કા. વ. ૨ શનિવારે નાગર જાતીય અલિયાણુ ગોત્રના શ્રે. કમ્મા ભા. ધાણુના પુત્ર ડૂંગ બ્રાતા સાંગા શ્રેયાર્થે શ્રી શાંતિનાથખિંચ કરાવી તેની પ્રતિષ્ઠા કરી.

૧૪૭૦ ચૈ. સુ. ૮ ગુરુવારે શ્રીમાલી શ્રે. સાંસણ ભા. સુહાગદેના પુત્ર શ્રે. આગ્નએ પોતાના શ્રેયાર્થે શ્રી વિમલનાથ ખિંચ કરાવી તેની પ્રતિષ્ઠા કરી.

૯૭૦. એ ઉપરાંત પાલીતાણા પાસેના ગારીઆધારના જિનાલયમાં પણ ખંડિત ધાતુમૂર્તિ ઉપર મેરુતુંગસૂરિના ઉપદેશથી થયેલી પ્રતિષ્ઠાનો અધૂરો લેખ પ્રાપ્ત થાય છે. આ ઉપલબ્ધ લેખો ઉપરાંત અનેક પ્રતિષ્ઠાઓ મેરુતુંગસૂરિના ઉપદેશથી થઈ હશે, જે અંગેની ઘણી વિગતો હજી પ્રકાશમાં આવી શકી નથી. જેમ જેમ પ્રતિમાલેખો પ્રસિદ્ધિમાં આવતા જશે, તેમ તેમ આ વિષયમાં વધુ ને વધુ માહિતી પ્રાપ્ત થતી જશે. પટ્ટાવલીઓ તેમજ ભદ્રગ્રંથોમાંથી ઉપલબ્ધ થતી પ્રતિષ્ઠાઓ અંગેની ખાખતો આપણે આગળ જોઈ ગયા. અનુશ્રુતિઓમાં પણ પ્રતિષ્ઠા સંબંધક કેટલીક ખાખતો સચવાઈ રહી છે.

ગ્રંથકાર મેરુતુંગસૂરિ.

૯૭૧. ઉપદેશ મેરુતુંગસૂરિ બહુશ્રુત વિદ્વાન અને ગ્રંથકાર તરીકે પણ જૈન વાક્યમયમાં ચિરસ્મરણીય રહેશે. તેમણે વિવિધ વિષયના અનેક ગ્રંથોની રચના કરી છે. જૈન ઇતિહાસમાં આ સમાન નામના ચારેક આચાર્યો થઈ ગયા છે, તેમાં ગ્રંથકાર તરીકે તો એ જ અત્યાર સુધીમાં પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યા છે. એક છે નાગેન્દ્રગચ્છીય ચંદ્રપ્રભસૂરિના શિષ્ય મેરુતુંગસૂરિ, જેમણે મહાપુરુષચરિત્ર અથવા ઉપદેશ શત, પ્રબંધ ચિન્તામણી, વિચારત્રેણી, ધર્મોપદેશ, થેરાવલી, પદ્મદર્શન વિચાર આદિ ગ્રંથોની રચના કરી; ખીજા છે અંચલગચ્છીય આચાર્ય મેરુતુંગસૂરિ. પહેલા મેરુતુંગસૂરિની સમયમર્યાદા ચોક્કસ સૈકા છે, ખીજાનો પંદરમો સૈકા. આ બંને પ્રસિદ્ધ ગ્રંથકારોને એક જ સમય લઈને ઘણા લેખકોએ એમને વિષે કે એમની કૃતિઓ વિષે અનેક ગૂંચવાડાઓ ઊભા કર્યા છે. નાગેન્દ્રગચ્છીય મેરુતુંગસૂરિએ ‘પ્રબંધ ચિન્તામણી’ ગ્રંથ દ્વારા જગતમાં ખૂબ જ પ્રસિદ્ધિ મેળવી છે. પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોનું એ ગ્રંથ ખૂબ ધ્યાન ખેંચ્યું છે. એમનો પરિચય રાયલ એશિયાટિક સોસાયટી જર્નલ, મુંબઈ, સને ૧૮૬૭-૬૮ માં પણ અપાઈ ગયો છે, ન્યારે અંચલગચ્છીય આચાર્ય મેરુતુંગસૂરિનું જીવનવૃત્ત તેમ જ તેમની કૃતિઓ આજ દિવસ સુધી સંપૂર્ણ રીતે પ્રકાશમાં આવેલાં ન હોઈને પાશ્ચાત્ય કે ભારતીય વિદ્વાનો એમનાં અસાધારણ વ્યક્તિત્વથી કે કાર્યોથી બહુધા અપરિચિત જ રહ્યા છે. આ હકીકત જૈન સમાજ માટે અને ખાસ કરીને અંચલગચ્છ માટે નીચું જોવાવે એવી છે. મેરુતુંગસૂરિના અભ્યસનીય ગ્રંથરતોનું પરિશિલન ખૂબ જ આવકારદાયક છે.

૯૭૨. મેરુતુંગસૂરિએ રચેલા બહુવિધ ગ્રંથોનો માત્ર સંક્ષિપ્ત પરિચય અહીં વિવક્ષિત છે:-

(૧) કામદેવચરિત્ર:-સંસ્કૃત ૭૪૮ શ્લોક પરિમાણની ગદ્યકૃતિ. હેમચંદ્રાચાર્ય સભા, પાટણ દ્વારા પ્રકાશિત થયેલા આ ગ્રંથની રચનાનું વર્ષ સં. ૧૪૦૯ દર્શાવેલું છે, તે અસંભવિત છે. સં. ૧૪૬૯માં આ ગ્રંથ રચાયો હોય એમ ગ્રંથપ્રશસ્તિ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે:-

एवं श्री कामदेवक्षितिपतिचरितं तत्त्वषड्वाध्यायभूमिसंख्ये ।

श्री मेरुतुंगाभिधगणगुरुणा वत्सरे प्रोक्तमेतत् ॥

(૨) સંભવનાથ ચરિત્ર:-રચના સં. ૧૪૧૩.

(૩) કાતન્ત્ર્યાલાવમોઘવૃત્તિઃ—કાતન્ત્ર્યાકરણુ પર સં. ૧૪૪૪માં સંસ્કૃત આલાવમોઘવૃત્તિ રચી.

(૪) આખ્યાતવૃત્તિ ટિપ્પણુઃ—કાતન્ત્ર્યાલાવમોઘવૃત્તિનું અપરનામ સંભવે છે.

(૫) જૈન મેઘદૂતઃ—ભગવાન નેમિનાથના જીવન વિષયક આ સંસ્કૃત મહાકાવ્ય ચાર સર્ગમાં, મંદા-કાંતા છંદમાં સં. ૧૪૪૯ પહેલાં રચ્યું કેમકે સપ્તતિલાખ્ય ટીકાની અંથ પ્રશસ્તિમાં આ અંથનો ઉલ્લેખ છે. આ કાવ્ય પર શીલરત્નસૂરિએ અને મહીમેરુગણિએ ટીકાઓ રચેલ છે.

(૬) પદ્મદર્શનસમુચ્ચયઃ—અપર નામ પદ્મદર્શનનિર્ણય. બૌદ્ધ, મીમાંસા, સાંખ્ય, ન્યાય, વૈશેષિક અને જૈન એમ છ દર્શનોની આ અંથમાં સંક્ષિપ્ત તુલના કરી અંથકારે નિર્ણય કર્યો છે. આ અંથનો ઉલ્લેખ પણ સપ્તતિલાખ્ય ટીકામાં હોઈને તે સં. ૧૪૪૯ પહેલાં રચાયું હોવાનું નિર્ણિત થાય છે.

(૭) ધાતુપારાયણુઃ—આ વ્યાકરણુ અંથનો ઉલ્લેખ પણ સપ્તતિકા લાખ્યટીકામાં હોઈને, તે સં. ૧૪૪૯ પહેલાં રચાયું હોવાનું નિર્ણિત થાય છે.

(૮) આલાવમોઘ વ્યાકરણુઃ—અપરનામ મેરુતુંગવ્યાકરણુ, જુઓ ગિનરત્નકોશ. આ અંથનો ઉલ્લેખ પણ સપ્તતિકાલાખ્ય ટીકામાં હોઈને, તે સં. ૧૪૪૯ પહેલાં રચાયું હોવાનું નિર્ણિત થાય છે. મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઈ જૈ. ગૂ. ક. ભા. ૩. પૃ. ૧૫૭૨માં મેરુતુંગસૂરિના તે વ્યાકરણુ અંથોના આ પ્રમાણે નામો આપે છે: ‘વ્યાકરણુ ચતુષ્ક આલાવમોઘ’ અને ‘તદ્વિત આલાવમોઘ’ આ પ્રાયઃ એક જ કૃતિ એનાં નામ હશે.

(૯) રસાધ્યાય ટીકાઃ—જૈનેતર આચાર્ય કંકાલય કૃત રસાધ્યાય અપરનામ રસાલય નામના વૈદક અંથ પર મેરુતુંગસૂરિએ સં. ૧૪૪૩માં પાટણમાં રહીને ભડીગના પુત્ર રાહલ ચંપકની વિનતિથી ટીકા રચી છે.

(૧૦) સપ્તતિલાખ્ય ટીકાઃ—કર્મઅંથ. રચના સં. ૧૪૪૯. સંસ્કૃતમાં. અંથકારના વડિલ ગુરુખંધુ મુનિશંખરસૂરિએ તેમને આ અંથ રચવામાં ઉત્તેજના આપેલી. તેઓ પોતાના મુખ્ય અંથોનો નામનિર્દેશ પ્રશસ્તિમાં આ પ્રમાણે કરે છે:—

કાવ્યં શ્રી મેઘદૂતાલ્યં ષડ્દર્શનસમુચ્ચયઃ ।

વૃત્તિર્બાલાવબોધાલ્યા ધાતુપારાયણં તથા ॥

एवमादिमहाग्रन्थनिर्माणपरायणाः ।

चतुराणां चिरं चेतश्चमत्काराय येऽन्वहम् ॥

(૧૧) લઘુશતપદીઃ—રચના સં. ૧૪૫૩ શ્લોક પરિમાણુ ૧૫૭૦, સંસ્કૃત ગદ્યકૃતિ. ધર્મધોષસૂરિના મૂળ અંથના ૪૫ વિશેષ ઉપયોગી વિચારો લઘુશતપદીમાં લઈ તેમાં સાત વિચારો નવા ઉમેરીને કુલે પર વિચારોની ચર્ચા વિચારણુ છે. શક્ય છે કે નવા ઉમેરેલા વિચારને લઘુ શતપદી કહેવામાં આવી હોય અને મૂળ વિચારોના પુનર્લેખનને શતપદી સારોદ્ધાર નામ આપવામાં આવ્યું હોય. અંથ પ્રશસ્તિમાં કર્તા જણાવે છે:—

तत्पट्टकमले राजमराला इव सांप्रतं

श्री मेरुतुंगसूरीन्द्रां जयन्ति जगतीतले ॥ १ ॥

सुकुमारमतीनां तैः सुखायः व्यरचि स्वयम् ।

शतपद्याः समुद्धारस्त्रिपंचाशीतिवत्सरे ॥ २ ॥

इति शतपदीग्रंथसमुद्धारः ॥ ग्रंथाग्रं ૧૫૭૦

(૧૨) શતપદી સારોદ્ધાર:—અપરનામ શતપદી સમુદ્ધાર. પોતાની ૫૩ વર્ષની ઉમરે—એટલે સં. ૧૪૫૬માં અથવા તે શતકના ૫૩મા વર્ષે એટલે સં. ૧૪૫૩માં આ ગ્રંથની રચના કરી. ધર્મધોષસૂરિ કૃત મૂળ શતપદીનો આ ગ્રંથમાં સમુદ્ધાર કરવામાં આવ્યો છે. પ્રો. વેલણુકર ‘જિનરત્નકોશ’માં જણાવે છે કે This is an abridgement of Dharmaghosa's Satapadi.

(૧૩) જેસાગ્ર પ્રબંધ:—આ ઐતિહાસિક પ્રબંધમાં ઉમરકોટમાં જેસાગ્રએ મેરુતુંગસૂરિના ઉપદેશથી શ્રી શાંતિનાથ ભગવાનનો ૭૨ દેવકુલિકાયુક્ત જિનપ્રાસાદ કરાવ્યો, શત્રુંજ્યાદિ તીર્થોની સંઘસહિત યાત્રા કરી ઇત્યાદિનું વિશદ વર્ણન છે એમ પં. હી. હં. લાલન ગોત્ર સંગ્રહમાં જણાવે છે. આ કૃતિ શંકિત છે. મેરુતુંગસૂરિ રાસમાં આ કૃતિનો ઉલ્લેખ નથી.

(૧૪) ઉપદેશચિન્તામણી વૃત્તિ:—જ્યશેખરસૂરિ કૃત ઉપદેશચિન્તામણી નામના ગ્રંથ પર મેરુતુંગસૂરિએ ૧૧૬૪ શ્લોક પરિભાણની વૃત્તિ સંસ્કૃતમાં રચી છે. પોતે પટ્ટધર હોવા છતાં એમના સમુદાયના આચાર્યની કૃતિ પર ટીકા રચીને મેરુતુંગસૂરિએ પોતાની જ્ઞાનાભિમુખતા પ્રદર્શિત કરી છે.

(૧૫) નાભાક નૃપકથા:—સં. ૧૪૬૪માં ૨૯૪ શ્લોક પરિભાણની આ કથા સંસ્કૃત પદ્યમાં બોધક શૈલીમાં રચી. દેવદ્રવ્યનો નાશ અથવા દુર્યય કરવાથી મનુષ્યને કેવા દુઃખો ભોગવવા પડે છે, તેની કથાઓ વણી લેવામાં આવી છે. કથાનો બોધ કવિ આ પ્રમાણે જણાવે છે :

વરં સેવા વરં દાસ્યં વરં ભિક્ષા વરં મૃતિઃ । નિદાનં દીર્ઘં દુઃખાનાં ન તુ દેવસ્વભક્ષણમ્ ॥

(૧૬) સૂરિમંત્રકલ્પ:—સૂરિમંત્રકલ્પનો મહિમા પ્રાચીન સાહિત્યમાં સવિશેષ છે. હરિભદ્રસૂરિના સમ-કાલીન પટ્ટધર માનદેવસૂરિ પરંપરાથી ચાલ્યો આવતો સૂરિમંત્ર પ્રમાદને લીધે વિસરી ગયા હોવાની વાત અંચલગચ્છની પદ્માવલીમાં પ્રસિદ્ધ છે. સૂરિએ પખવાડિયાના ઉપવાસ કર્યા, રૈવતાચલ પર અંબિકાદેવીનું આરાધન કર્યું, સંતુષ્ટ થયેલી દેવીએ શ્રી સીમંધર પાસે જઈને સૂરિમંત્ર લાવીને માનદેવસૂરિને સમર્પણ કર્યો એ બંધો વૃત્તાંત આ મંત્રની મહત્તા સૂચવે છે. ‘અંચલગચ્છવિચારવ્યવસ્થા’ નામના હસ્તલિખિત ગ્રંથમાં પણ આ મંત્રની અનિવાર્યતા નિર્દિષ્ટ છે. પ્રત્યેક ગચ્છનાયકે આ કલ્પની સાધના કરવી જોઈએ એવો પણ એમાં ઉલ્લેખ છે. મેરુતુંગસૂરિએ રચેલ આ ગ્રંથ રહસ્યભર અને ગૂઢ છે. આ ગહન વિષય પર વિદ્વાનોએ પ્રકાશ પાડવો જોઈએ.

(૧૭) સૂરિમંત્રસારોદ્ધાર:—૫૫૮ શ્લોક પરિભાણનો મંત્રશાસ્ત્ર વિષયક આ ગ્રંથ પણ રહસ્ય સભર છે. સૂરિમંત્રકલ્પ પર ‘દુર્ગપ્રદેશ વિવરણ’ લખાયું છે તે એ જ સંભવે છે. આવાં નામોને મળતા અનેક ગ્રંથો નોંધાયા છે, ઉદાહરણાર્થે સૂરિમંત્રસારોદ્ધાર-સૂરિમંત્રવિશેષામ્નાય-સૂરિમુખ્યમંત્રકલ્પ ઇત્યાદિ.

(૧૮) છરાપદવી પાર્શ્વનાથસ્તવ:—મૂળ ૧૧ અને પાછળથી ૩ ઉવેરાતાં ૧૪ શ્લોક પરિભાણ. આદિ ઐ નમો દેવદેવાય. લોલાડ ગામમાં સર્પનો ઉપસર્ગ આ સ્તવદ્વારા નિવાર્યો. અંચલગચ્છમાં પઠન-પાઠન કરાતા સાત સ્મરણોમાં પણ આ સ્તોત્ર સ્થાન ધરાવે છે. ‘ત્રિલોકચવિજય’ નામના મહામંત્ર-ચંત્રથી ગર્ભિત આ સ્તવનો મહિમા અપૂર્વ ગણાય છે. અમરસાગરસૂરિના સમયમાં દયાસાગરગણિના શિષ્ય પુણ્યસાગરે સં. ૧૭૨૫માં આ સ્તવની વ્યાખ્યા કરી છે.

(૧૯) સ્તંભક પાર્શ્વનાથ પ્રબંધ:—સંસ્કૃતમાં.

(૨૦) નાભિવંશ કાવ્ય:—સંસ્કૃત મહાકાવ્ય

(૨૧) યદુવંશસંભવ કાવ્ય:—સંસ્કૃત મહાકાવ્ય.

(૨૨) નેમિદૂત મહાકાવ્ય:—સંસ્કૃત મહાકાવ્ય.

(૨૩) કૃદ્વૃત્તિ:—કાતન્ત્રવ્યાકરણની ટીકાનો એક ખંડ હોય એમ સંભવે છે.

(૨૪) ચતુષ્કવૃત્તિ:—અંથપરિમાણ ૪૯૩.

(૨૫) ઋષિમંડલસ્તવ:—સંસ્કૃત ૭૦ કારિકામાં.

(૨૬) પદ્માવતી:—મેરુતુંગસૂરિને નામે ચડાવાયેલી આ સંસ્કૃત પદ્માવતી વિશે આગળ વણી જગ્યાએ ઉલ્લેખ કરી ગયા છીએ. ભાષાની દૃષ્ટિએ, ઘટનાઓની દૃષ્ટિએ કે વિચારોની દૃષ્ટિએ આ પદ્માવતી મેરુતુંગસૂરિએ રચી હોય એ શંકિત છે. આદિથી માંડીને અંત સુધીમાં અસંખ્ય સ્ખલન-યુક્ત પ્રસંગોનું એમાં નિરૂપણ છે. છેલ્લે, સં. ૧૪૩૮માં એ પદ્માવતી રચી હોવાનો ઉલ્લેખ હોવા છતાં સં. ૧૪૪૪ સુધીની ઘટનાઓનું એમાં વર્ણન આવે છે !! એટલું જ નહીં, ખુદ મેરુતુંગસૂરિએ રચેલ શતપદી સારો-દ્ધારની વિસ્તૃત અંથપ્રશસ્તિની હકીકતો સાથે પણ આ પદ્માવતીની વિગતો મતભેદ ધરાવે છે ! અલખત, આ પદ્માવતીમાં સંગૃહિત સત્ય ઐતિહાસિક આખતો વિશે મૂગ દર્શાવવાનું કોઈ કારણ નથી.

(૨૭) ભાવકર્મ પ્રક્રિયા (૨૮) શતક ભાષ્ય (૨૯) નમુદ્યુણું ટીકા (૩૦) મુશ્રાદ્ધકથા (૩૧) લક્ષણ શાસ્ત્ર (૩૨) રાજમતી-નેમિ સંબંધ (૩૩) વારિવિચાર (૩૪) પદ્માવતી કલ્પ (૩૫) અંગ વિદ્યા ઉદ્ધાર. (૩૬) કલ્પસૂત્ર વૃત્તિ.

૯૭૩. છોટાલાલ મગનલાલ શાહ ઝુઝાસણવાસી ‘જૈન મેઘદૂત’ની પ્રસ્તાવનામાં જણાવે છે કે— ‘આ સિવાય જીતકલ્પસાર અને ઋષિમંડલ સ્તોત્રના કર્તા તરીકે મેરુતુંગને ગણવામાં આવે છે, પણ તે કયા મેરુતુંગ તે ચોક્કસ કહી શકાતું નથી. વળી જૈન અંથાવલીમાં બાલાવબોધ વ્યાકરણના કર્તા સાથે તેના ઉપર રચાયેલ આખ્યાતવૃત્તિ ટુંઢિકા, કૃદ્વૃત્તિ ટિપ્પન અને પ્રાકૃતવૃત્તિના કર્તા તરીકે પણ મેરુતુંગનો ઉલ્લેખ છે. પણ મને તો આ નોંધમાં ભ્રમ લાગે છે. કારણ પોતે મેરુતુંગ સંપત્તિકા ભાષ્ય ટીકાની પ્રશસ્તિમાં લખે છે તે પ્રમાણે બાલાવબોધ વ્યાકરણ અને તેની વૃત્તિના કર્તા હોવા જોઈએ. વળી બીજું કારણ વ્યાકરણકર્તાને પોતે જ પોતાના વ્યાકરણ ઉપર એક વૃત્તિ સિવાય ભિન્ન ભિન્ન વૃત્તિઓ બનાવવાનું પ્રયોજન રહેતું નથી. આ નોંધમાં ભ્રમ થવાનું કારણ એ કદંબી શકાય છે કે નોંધનારાના હાથમાં વ્યાકરણના ભિન્ન ભિન્ન કટકા હાથ આવ્યા હોય અને તે દરેક ઉપર તેમની વૃત્તિ તો હોય, તે પ્રમાણે દરેકે જુદી જુદી નોંધ કરી લાગે છે.’

૯૭૪. મેરુતુંગસૂરિએ રચેલા અનેકવિધ અંથો પરથી જોઈ શકાશે કે પદ્ધતિ તરીકે ભારે જવાબ-દારીઓ વહન કરી રહ્યા હોવા છતાં તેમણે સમય મેળવીને સાહિત્યના અનેક પ્રકારોનું ખેડાણ કર્યું અને તેઓ સુંદર અંથો મૂકતા ગયા છે. એ દ્વારા એમની અસિમ વિદ્યાપ્રિયતા સૂચિત થાય છે. સ્તોત્રો, મંત્રકાવ્યો, ઊર્મિકાવ્યો, મહાકાવ્યો ઉપરાંત તેમણે નિમિત્ત, લક્ષણ, છંદ, અલંકાર, વ્યાકરણ, વૈદક, ઇતિહાસ, દર્શન અને કર્મ વિષયક અંથો રચી પોતાની બહુમુખી પ્રતિભાનો આપણને પરિચય કરાવ્યો છે. સાહિત્યકાર તરીકે મેરુતુંગસૂરિનું સ્થાન જે હોય તે ભલે હો, કિન્તુ જૈનોએ સંસ્કૃત ભાષાના વિકાસમાં જે ફાળો નોંધાવ્યો છે, તેમાં મેરુતુંગસૂરિનો હિસ્સો ઉલ્લેખનીય રહેશે. બીજું, વિવિધ વિષયમાં આટલી મોટી સંખ્યામાં અંથો રચનાર તરીકે પણ મેરુતુંગસૂરિનું નામ કદિયે ભૂલાશે નહીં.

૯૭૫. આપણે જોઈ ગયા કે અંથકાર તરીકે એ મેરુતુંગસૂરિ પ્રસિદ્ધ છે. આ બંને આચાર્યોની કૃતિઓ એક બીજાને નામે ઘટાવી દર્શને શાસ્ત્રી દીનાનાથ રામચંદ્ર, ત્રિપુટી મહારાજ, વિદ્યાવિજયશ

જેવા વિદ્વાનો પણ ભૂલો કરી બેઠા છે. તેમણે અનુક્રમે પ્રમંથ ચિન્તામણી, વિચારશ્રેણી તથા સ્થવિરાવલીને અંચલગચ્છીય આચાર્યની કૃતિ દર્શાવી છે એટલે જર્મન વિદ્વાન ડૉ. કલાટ સ્પષ્ટતા કરે છે કે—
Prabandha-Chintamani, Upadesa-sat and Katantra Vyakarana have been composed by the older Merutunga of Nagendra gachchha.

૯૭૬. ડૉ. કલાટ મેરુતુંગસૂરિના ગ્રંથો માટે નોંધે છે કે -He composed in Loladagrama, in defence of a snake, the Jirikapalli-Parsvanatha-Stavana (Printed in Vidhip. Pratikr. pp. 348-53, 14 Sansk). Imitating Kalidas and Magha he composed some Kavyas Viz. (1) Nabhivansa Sambhava Kavya (2) Yaduvansa-Sambhava-Kavya (3) Nemiduta Kavya; besides he wrote navina-vyakarana, Suri-mantra-kalp (See Peterson III Rep. pp. 364-5) and other works. He moreover, composed Meghaduta Kavya, See ib. p. 248, Satapadi-Samuddhara composed in the 53rd year (of his age=Samvat 1456 or of the century Samvat 1453), a commentary on Sri-Kankalaya-rasadhyaya (See Weber, verz I, p. 297, n. 964).

૯૭૭. ધર્મભૂતિસૂરિને નામે પ્રસિદ્ધ થયેલી પટ્ટાવલીમાં મેરુતુંગસૂરિના ગ્રંથો વિષે આ પ્રમાણે નોંધ છે :—**एतः श्रीमेरुतुंगसूरिभिर्बालबोधव्याकरण भावकर्म प्रक्रिया शतकभाष्य जैन-मेघदूत नमुत्पुण्डीका सुश्राद्धकथोपदेशमालाटीकादयोऽनेक ग्रंथरचिताः संति ।**

૯૭૮. મેરુતુંગસૂરિની પ્રકૃષ્ટ વિદ્વાનો, વિદ્યાવ્યાસંગનો અને એમના ગ્રંથોનો સવિસ્તર પરિચય મેરુતુંગસૂરિ રાસમાંથી મળી રહે છે. 'સિદ્ધાંતકલા મુખ્ય' ધિરુદ એમને પ્રાપ્ત થયું હતું એમ પણ રાસકાર વર્ણવે છે :—

વાદીય મયગલ કેસરીય માલહંતડે વાદીય કંદ કુદાલ,
સીધંત કલા મુખ્ય ધિરુદ માલહંતડે બોલઈ આલ ગોપાલ.
જંગમ તીરથ મુનિવર એ માલહંતડે એ નહી માનવી માત્ર,
ચતુર ચૂડામણિ ગણધરુએ માલહંતડે ચાર ચારિત્રહ પાત્ર.

૯૭૯. મેરુતુંગસૂરિના ગ્રંથોની વિગતો આપતાં રાસકાર વર્ણવે છે—

સહ ગુરિઈ કીધઉ વ્યાકરણ માલહંતડે જિણિ હુઈ બાલ અવબોધ,
પદ દરિસણ નિરણય કિઉ એ માલહંતડે સાંભલતાં પ્રતિબોધ.
શતપદીસાર જિણુ ઉદ્ધરીય માલહંતડે રાય નાબાંક ચરિત્ર,
કામદેવકથા રસિ રચી એ માલહંતડે પુત્રય ભત્તિ પવિત્ર.
ધાતુ પારાયણ જિણુ રચિઉં એ માલહંતડે લક્ષણ શાસ્ત્ર સુખંધ,
મેઘદૂત મહાકાવ્ય કીધઉ માલહંતડે રાઈમ નેમિ સંખંધ.
બહુ બુદ્ધિઈ જેણે રચિય માલહંતડે શ્રી સૂરિમંતુ ઉદ્ધાર,
અંગવિદ્યા ઉદ્ધાર કિઉએ માલહંતડે સતરી લાબ્યની વૃત્તિ.
અવર ગ્રંથ કીધા ધણાં એ માલહંતડે રંજય બાણુ સવિ ચિત્તિ.
કવિ ચક્રવર્તિ ગણુહરુ એ માલહંતડે જીહ મુખ રમઈ સરસત્તિ.

૯૮૦. આપણે જોયું કે મહાકવિ કાલિદાસ અને માધ આદિનાં પંચ કાવ્યની જેમ મેરુતુંગસૂરિએ પણ પાંચ કાવ્યો રચ્યાં. એટલું જ નહીં જૈન મેઘદૂત કાવ્ય તો કાલિદાસના મેઘદૂત કાવ્યને તદ્દન અનુસરતું જ કાવ્ય છે. એમના શાખાચાર્ય જયશેખરસૂરિએ પણ એ પ્રમાણે જ કુમારસંભવ મહાકાવ્ય પરથી જૈન કુમારસંભવની રચના કરી. છોટાસાહ્ય મગનલાલ ઝુલાસણવાસીએ ‘જૈન મેઘદૂત’ની પ્રસ્તાવનામાં કહ્યું છે કે-જે કાર્યથી માણસની કીર્તિ ગવાય છે, તે કાર્યનું અનુકરણ કરવા અન્ય માણસો આકર્ષાય છે. પરંતુ અનુકરણ તે અનુકરણ જ રહે છે. પૂરી પ્રતિભા વિના મૂળ સ્થાન પ્રાપ્ત થતું નથી. સાહિત્ય જગતમાં સિદ્ધસેન દીવાકરના ‘કલ્યાણ મંદિર’થી અને માનતુંગસૂરિના ‘લક્ષ્મીમર સ્તોત્ર’થી અનેક વિદ્વાનો દિગ્મુદ્ધ બની તેમનું અનુકરણ કરી કબંક કવિઓએ તે સ્તોત્રને અનુસરતા અનેક સ્તોત્રો રચ્યાં છે તો પણ મૂળ સ્તોત્રની પ્રસન્નતા, ગંભીરતા, કર્ણપ્રિયતા કે સરળતા ન જ ઝીલી શક્યા. ‘સિંદૂર પ્રકરણ’ના અનુકરણમાં પણ એમ જ થયું. જૈનેતર કવિઓમાં જયદેવના ‘ગીત ગોવિંદ’ની મોહિનીથી મૂઠ બની ઘણા કવિઓએ વિવિધ ગીતો બનાવ્યાં, કવિ અમરના શતક પાછળ તણાઈ અનેક કવિઓએ અનેક શતકો બનાવ્યાં, પરંતુ મૂળ કર્તાઓના સ્થાનની યોગ્યતા તેઓ બતાવી શક્યા નહીં. આ જ પ્રમાણે મહાકવિ કાલિદાસના મેઘદૂતના રસના, સૌંદર્યના અનેક ભોગીઓ અનુકરણ કરી અનેક દૂત કાવ્યોને પોતાની પાછળ મૂકતા ગયા છે. કાલિદાસના ‘મેઘદૂત’ જેવા સંદેશ કાવ્યો ત્રીસેક જેટલાં તો માત્ર સંસ્કૃતમાં જ મળી આવે છે!! મેઘદૂતના અનુકરણમાં સૌથી પ્રથમ અનુકરણ કરનાર જૈનો છે. મેરુતુંગસૂરિકૃત અનુકરણ એમાંનું એક છે.

૯૮૧. મેરુતુંગસૂરિ કવિ તરીકે ભણે કાલિદાસ જેવી સર્વોત્કૃષ્ટ પ્રતિભા ધરાવતા ન હોય, તો પણ એમની આ કૃતિ ધણું જ ઉચ્ચ કવિત્વ દર્શાવે છે. કાલિદાસે શંગારરસથી સભર કાવ્ય રચ્યું તેમ મેરુતુંગસૂરિએ પણ શંગાર રસને પોતાની કૃતિમાં પ્રાધાન્ય આપ્યું છે. પરંતુ કવિ પોતે ત્યાગી અવસ્થામાં હોવાથી તેનું પર્યાવસાન શાંત રસમાં તેમણે કર્યું છે. આ બંને રસની જમાવટ થઈ શકે તે માટે તેમણે નાયક તરીકે યદુકુલ શિરોમણી શ્રી નેમિનાથને પસંદ કર્યા છે. શંગારના રસપાનથી મૂર્છિત થયેલો સમાજ, પોતાની પ્રેમ ભાવના ધીરે ધીરે વિશ્વ પ્રેમમાં પરિણત કરે, તેટલા માટે પોતાની અવસ્થાને ઉચિત, ત્યાગ માર્ગને પ્રેરક પ્રસંગ તેમણે પ્રસ્તુત કાવ્યમાં વણ્યો છે. આવી કક્ષાના એ દૃષ્ટિા જૈનસમાજમાં પોતાનું સ્થાન દીપાવી રહ્યા છે—એક લગવાન નેમિનાથ અને બીજા કામ વિન્નેતા સ્થૂલભદ્ર. આ એ વ્યક્તિઓને અનુલક્ષી જૈન કવિઓએ અનેક કાવ્યો, કથાનકો, ચરિત્રો અને રાસાઓ ગૂંથેલા છે.

૯૮૨. નેમિકુમાર વિષય રસથી ઉદાસિન હોવા છતાં, કુટુંબીજનોના સંતોષાર્થે લગ્ન માટે તૈયાર થાય છે. તેવામાં પોતાના લગ્ન પ્રસંગ નિમિત્તે અસંખ્ય મૂંગા પશુઓનું બલિદાન થનાર છે એમ સાંભળતાં જ તેઓ રાજવૈભવ કે સુખસમૃદ્ધિ અને આત્મજનોનો ત્યાગ કરી વૈરાગ્ય ભાવે ગિરનાર પર ચાલ્યા ગયા.

૯૮૩. ‘પોતાના પતિ પોતાનો સદાને માટે ત્યાગ કરી ચાલ્યા ગયા’ એવો વળખાત સમાન સંદેશ સાંકળી રાજમતી મૂર્છા પામે છે. તે દરમિયાન નવીન મેઘનું આકાશમાં આવાગમન થાય છે. ચંદન અને બીજા શીતોપચારથી રાજમતીની મૂર્છા દૂર થાય છે અને તે ચેતનામાં આવે છે. તે નવીન મેઘનું દર્શન થતાં તે સહસા બોલી બાંકે છે—

एकं तावद्विरहिहृदयद्रोहकृन्मेघकालो

द्वैतीयिकं प्रकृति गहनो यौवनारम्भ एषः ।

તાર્તીયીકં હૃદયદયિતઃ સૈષ ભોગાદ્યરાડક્ષી-

તુર્યં ન્યાય્યાન્ન ચલતિ પથો માનસં ભાવિ હા કિમ્ ॥

૯૮૪. આવા સંયોગોથી વિરહાનલમાં અળતી રાજમતી વિચારે છે કે—મારું હૃદય પ્રિય વદનન વિના તપ્ત પાપાણુની જેમ ફૂટે છે, આ દુઃખનો પ્રતિકાર દૃષ્ટિ સમક્ષ ઉપસ્થિત થયેલ આ મેઘ જ છે. કારણ દાવાનળથી અળતા વનને શીતળ જળથી શાંત કરનાર કેવળ મેઘ જ છે. તદનુસાર તે મારા પ્રિયતમને પણ શાંત કરશે. આમ વિચારી કેટલાક શ્લોકોમાં મેઘને સત્કાર કરે છે. તે પછી પોતાના પતિને જે સંદેશ કહેવાનો છે, તે પહેલાં તેમની ઓળખાણ કરાવે છે. કવિ પ્રભુનું ચરિત્ર ચિતરવામાં અધુ કાવ્ય પૂર્ણ કરે છે.

૯૮૫. છેલ્લા સર્ગમાં વિરહવિવશા રાજમતી પતિવિરહિણી સ્ત્રીની દશાનું વર્ણન મેઘને સાંભળાવતાં કહે છે—

કોકી શોકાદ્સતિ વિગમે વાસરાન્તે ચકોરી

શીતોષ્ણર્તુપ્રશમસમયે મુચ્યતે નીલકંઠી ।

ત્યક્તા પત્યા તરુણિમભરે કચ્ચુકશ્ચક્રિણેવાઽ-

મત્રં વારાં હૃદ ઇવ શુચામાભવં ત્વા ભવં મોઃ ॥

૯૮૬. આ પ્રમાણે પોતાની દુઃખિત અવસ્થાનું વર્ણન કર્યા પછી પોતાના પ્રાણનાથને કહેવાના સંદેશને સાંભળાવે છે. રાજમતીની સાહેલીઓ આ સંદેશો સાંભળી રાજમતીને કહે છે—હે સખિ ! તું કયાં ને પ્રભુ નેમિ કયાં ? મેઘ કયાં અને આ તારો સંદેશ કયાં ? આ સર્વ અધ્વરિત ખીના છે. તું ગમે તેટલો પ્રયત્ન કરીશ પણ ચીતરાગી તારા ઉપર રાગ નહીં કરી શકે. તું તેનો વિશ્વાસ છોડી દે—

ક્વાસૌ નેમિવિષયવિમુક્ષસ્તત્સુલ્લેચ્છુઃ ક્વ વા ત્વં

ક્વાસંશ્લોઽન્દઃ ક્વ પદુવચનૈર્વાચિકં વાચનીયમ્ ।

કિં કસ્યાગ્રે કથયસિ સખિ ! પ્રાક્ષ્ણચૂડામણે વાં

નો દોષસ્તે પ્રકૃતિવિકૃતેર્મોહ ઇવાત્ર મૂલમ્ ॥

૯૮૭. રાજમતી પોતાની સખીઓનાં આવાં વચનો સાંભળી શોકનો ત્યાગ કરી કેવળજ્ઞાન પામેલા પ્રભુની પાસે જઈ પ્રત પ્રહણુ કરે છે. ત્યાં સ્વામીના ધ્યાનથી તન્મયત્વ—સ્વામીમયત્વ પ્રાપ્ત કરે છે; અથવા જેમ સ્વામી રાગદ્વેષ રહિત છે તેમ તેણે રાગદ્વેષ વિનાનું આત્મત્વ પ્રકટાવ્યું; કવિ અહીં કાવ્યને પૂર્ણ કરે છે.

૯૮૮. આ કાવ્યમાં ચાર સર્ગના સર્વ મળીને મંદાકાન્તા છંદના ૧૯૬ શ્લોકો છે. આ કાવ્યની રચના નામ સામ્ય વિના ખીજ અધી રીતે સ્વતંત્ર છે. કવિએ ખીજાં સંદેશકાવ્યોની જેમ મહાકવિ કાલિદાસના ‘મેઘદૂત’ની સમસ્યાપૂર્તિ કરી નથી. શૈલી, રચના, વિભાગ, એ અધી આખતોમાં કાવ્ય સ્વતંત્ર છે. છોટાલાલ મગનલાલ જુલાસણવાસી જણાવે છે કે ‘કાવ્ય પ્રતિપદ સ્વિષ્ટ હોવાથી કિલ્લ છે. તેથી ટીકાની સાહાય્ય વિના અર્થ કાઢવો તુરતમાં કઠિન લાગે છે. તો પણ વ્યુત્પત્તિની ઈચ્છા રાખનાર વિદ્યાર્થીને આ કાવ્ય ઘણું ઉપયોગી નીવડવા સંભવ છે.

૯૮૯. મેરુતુંગસૂરિની એક કૃતિનું ઉદાહરણ લઈ આપણે એમની સાહિત્યકાર તરીકેની પ્રતિભાનો આછો ખ્યાલ મેળવ્યો, પરંતુ સાહિત્યકાર તરીકે એમના વ્યક્તિત્વનો ખરેખરો પરિચય તો એમની

કૃતિઓનું સાંગોપાંગ પરિશિલન કરવાથી જ મળી શકે એમ છે. અલ્પાન, ગચ્છનાયક તરીકે જેટલી વ્યાપક કૃતિ તેમણે પ્રાપ્ત કરી છે, તેટલી વ્યાપક કૃતિ એમના અથો એમને ન અપાવે એ સ્વાભાવિક જ છે, છતાં એમની કૃતિઓનું મધ્ય ઓછું આંકવા જેવું તો નથી જ. એમના શાખ્યાચાર્ય જ્યેષ્ઠશિષ્ય-સૂરિની સાહિત્યકાર તરીકેની પ્રતિભા આગળ જો કે એ સતાપ્દીના અથા જ સર્જકો ક્રાંતિ લાગે છે, તો પણ મેરુતુંગસૂરિ પોતાની આગવી પ્રતિભાથી આપણું ધ્યાન કેન્દ્રિત તો કરે જ છે. આ દૃષ્ટિએ જૈન વાક્યમયમાં મેરુતુંગસૂરિ વિશિષ્ટ સ્થાન ધરાવે છે.

જૈન સમાચારી વિષયક મેરુતુંગસૂરિનું જ્ઞાન તત્ત્વસ્પર્શી હતું એની પ્રતીતિ એમણે રચેલ લઘુ-શતપદી અને શતપદી સારોદ્ધાર અથો દ્વારા થઈ શકે છે. ધર્મધોપસૂરિ અને મહેન્દ્રસિંહસૂરિના એ વિષયક લખેલા પ્રમાણસૂત્ર અથોના વિચારોની મેરુતુંગસૂરિએ પ્રસ્તુત અથોમાં વૃત્તિ કરી છે. મેરુતુંગસૂરિના વિચારો માટે જુઓ પ્રો. રવજી દેવરાજ કૃત ‘શતપદી ભાષાંતર’. ઉક્ત અથો દ્વારા આચાર્ય જૈન આચાર વિચારના પ્રકૃષ્ટ પાંડિત તરીકે સિદ્ધ થાય છે.

૯૯૦. માત્ર કવિ, સાહિત્યકાર કે પાંડિત તરીકે જ નહીં, વૈયાકરણી તરીકે પણ મેરુતુંગસૂરિનું નામ નોંધનીય છે. એમના નામ ઉપરથી મેરુતુંગ વ્યાકરણના નામનો અર્થ પણ પ્રાપ્ત થાય છે, જુઓ ‘જિનરત્ન કોશ.’ ડો. ભાંડારકરને પ્રાપ્ત થયેલી અંચલગચ્છની પદ્ધતિમાં પણ આ વ્યાકરણનો ઉલ્લેખ છે :—૫૮ શ્રી મેરુતુંગસૂરીશ્વરઃ મેરુતુંગવ્યાકરણ જૈનપંચકાવ્યકર્તા મહિમાવાન. એ પરથી એમની વ્યાકરણકાર તરીકેની કારકિર્દીનો સહેજે ખ્યાલ આવે છે. એમણે રચેલા અથોમાં વ્યાકરણ અથો સારા પ્રમાણમાં છે. આપણે જોયું કે કાતન્ત્રવ્યાકરણ ઉપર મેરુતુંગસૂરિએ સં. ૧૪૪૪ માં બાલાવભોલ વૃત્તિ સંસ્કૃતમાં રચી છે.

૯૯૧. કાતન્ત્ર વ્યાકરણ વિશે પણ થોડો પરિચય અહીં ઉલ્લેખનીય છે. કાતન્ત્ર વ્યાકરણ કેવળ લૌકિક સંસ્કૃતનું ઘણું પ્રાચીન વ્યાકરણ છે. એને કલાપક અને કૌમાર પણ કહે છે. એની રચના અષ્ટાધ્યાયીને આધારે નહિ પણ અન્ય કોઈ પ્રાચીન વ્યાકરણને આધારે થયેલી હોય એમ જણાય છે. એના બે ભાગ પડે છે: (૧) આખ્યાતાન્ત (૨) કૃદન્ત. પ્રથમ ભાગના કર્તા તરીકે શિવશર્મા—સર્વવર્મા કે શર્વવર્માનો અને બીજા ભાગના કર્તા તરીકે કાત્યાયનનો ઉલ્લેખ કરાય છે. કેટલાક વિદ્વાનો કાતન્ત્રને મહાભાષ્ય કરતાં પ્રાચીન ગણે છે. ડો. શામ શાસ્ત્રીના મતાનુસાર કાતન્ત્ર ઈ. સ.ની ત્રીજી સદીમાં રચાયું હોવું જોઈએ. ‘પુરાતત્ત્વ’ (૨, ૪૧૬)માં જિનવિજયજી નોંધે છે કે ‘ગુજરાતમાં વ્યાકરણ અથોમાં પહેલું સ્થાન કાલાપકને અને બીજું સ્થાન કાતન્ત્રને મળેલું હતું. ગુજરાતમાં રચાયેલા અથોમાં પ્રમાણરૂપે ત્યાં વ્યાકરણનાં સૂત્રો મળી આવે છે ત્યાં મોટે ભાગે આ બે વ્યાકરણોનાં હોય છે.’ કાતન્ત્રનો થોડોક ભાગ મધ્ય એશિયામાંથી મળી આવ્યો હતો. એનો ધાતુપાઠ તિમેટી ભાષામાં આજે પણ મળે છે. કવિ ધનપાલે શાલન-સ્તુતિની ટીકામાં પણ આ અથોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ ઉપરથી એક સમયે કાતન્ત્રનો ખૂબ પ્રચાર હશે એમ ક્ષણિત થાય છે. એમાં લગભગ ૧૪૦૦ સૂત્રો છે અને વિશેષતઃ પ્રચલિત પ્રયોગોને જ સ્પર્શે છે એથી એ લોકપ્રિય બન્યું હશે એમ લાગે છે. આ વ્યાકરણ પર પ્રસ્તુત વૃત્તિ ઉપરાંત અનેક વૃત્તિઓ રચાઈ છે. મેરુતુંગસૂરિના સમય સુધી—એટલે કે વિક્રમના ૧૫ના સૈદ્ધ સુધી આ વ્યાકરણ લોકભોજ્ય રહ્યું હશે એમ અનુમાન થાય છે.

મંત્રવાદી મેરુતુંગસૂરિ.

૯૯૨. એક સદ્ગ મંત્રવાદી તરીકે પણ મેરુતુંગસૂરિ જૈન ઇતિહાસમાં પ્રથમ હરોળનું સ્થાન પામ્યા.

છે. આપણે એમના અનેક જીવન પ્રસંગોદ્વારા એક સમર્થ મંત્રવાદી તરીકેનો પરિચય તો મેળવી જ લાધો છે એમણે રચેલ 'સૂરિમંત્રકલ્પ' દ્વારા પણ એમની મંત્રવાદી તરીકેની સિદ્ધિનો ખ્યાલ મળી રહે છે. મેરુતુંગસૂરિના બહુવિધ અને પ્રભાવશાળી વ્યક્તિત્વમાં મંત્રવાદીપણાએ પણ અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો છે.

૯૯૩. 'કમ્પેરેટીવ એન્ડ ક્રીટીકલ સ્ટડી ઓફ મંત્રશાસ્ત્ર' નામના ગ્રંથમાં મંત્રવાદી મેરુતુંગસૂરિનો પરિચય મોહનલાલ ભગવાનદાસ ઝવેરી આ પ્રમાણે આપે છે—

Shri Merutungasuri was born of Porvad parents Vhora Vairsimha and Nhalnade at Nani village Jirnapur in Marwar in 1403 Vikrama era. He was initiated by Shri Mahendraprabha-suri of Ancala-gaccha in 1418 and ordained Acharya in 1426. After the death of Shri Mahendraprabha-suri in 1444 he became the leader of his Gaccha in 1446 and died in 1471 Vikrama era. He was a poet of note besides being a grammarian and a scholar of the different systems of philosophy. He wrote Mahakavyas—great or classical poems viz. (1) Nabhivamsa (2) Yaduvamsa—Sambhava (3) Nemiduta (4) Meghaduta etc. Vying with the great Sanskrita poet Kalidas and Magha. His summary of the six systems of philosophy is Saddarsana Samuccaya. His grammatical works are Dhātuparayana and a commentary on Katantra. He wrote Sataka-Bhasya and a commentary on Saptati-Bhasya, works relating to Karma philosophy. He also wrote Bhavakarma-prakriya, Satapadika—Saroddhara, Laghusatapadi, Dharmopadesa, Shri Kankalaya Rasadhyaya, Susraddha katha and commentaries on Upadesamala and the hymn "Namatthunam." The most important for our purpose is however, his work 'Suri mantra-Kalpa-Saroddhara.' He also wrote a 'Padmavati-Kalpa.' That he was an accomplished Mantrika (He refers to his own experience thus in the hymn referred to further on **यथा नादमयो योगी तथा चेत् तन्मयो भवेत् । तदा न दुष्करं किञ्चित् कथ्यतेऽनुभवादिदम् ॥ १० ॥**) is proved by his achievements narrated in Ancala-Gaccha Pattavali viz. by composing the hymn of Shri Jirikapalli Parsvanatha beginning with the words 'Om namodevadevaya etc.' in Lolad Village near Sankhesvara Tirtha, he warded off the threatened calamity and also caused the army of Sultan Mahomed to turn back from the village by invocation of Shri Parsvanath. (The hymn also discloses his proficiency in practical Yoga, See also V. 5 of the same hymn: **पूजाकोटि समं स्तोत्रं स्तोत्र कोटि समो जपः । जपकोटि समं ध्यानं ध्यान कोटि समो लयः ॥ प्रबन्धकोश, रत्नभावक-प्रबन्धः श्लोक ३, पृ. ४**) Through the same hymn he cured the son of the

Mayor of Vadanagara (a nagara by caste) who was bitten by a snake. Consequently 300 Nagara families accepted the Jain faith. The said hymn is published in Stotra-Sandoha, Part II at p. 48. The Mantra of Shri Parsvanatha incorporated therein is known as Tribhuvan-Vijaya-Pataka i. e. 'The triumphal flag of the conquest of the three worlds' (pp. 238-9)

૯૯૪. મેરુતુંગસૂરિકૃત સૂરિ મંત્રકલ્પ કુંવરજી હીરજી હેરા, કચ્છ-નઝિયાવાળા તરફથી 'સૂરિ મંત્ર કલ્પ સંદોહ' નામના ગ્રંથમાં પ્રકટ થયેલ છે. ગ્રંથનું સંપાદન કાર્ય પં. અંબાલાલ પ્રેમચંદ શાહ, ન્યાયતીર્થે કયુર્ છે, તથા ગ્રંથનું પ્રાપ્તિસ્થાન સારાભાઈ નવાબ સંચાલિત છે. એ ગ્રંથમાં જુદા જુદા સૂરિમંત્રોના કલ્પો અને આભાષો ભાષાંતર સહિત આપવામાં આવ્યાં છે.

૯૯૫. ધુરંધરવિજયજી, જૈ. સ. પ્ર. વર્ષ ૧૪, અંક ૩-૪, પૃ. ૫૩માં આ ગ્રંથ વિશે જણાવે છે કે—આવા અત્યંત ગહન વિષયનું પ્રકાશન ઘણી જ સીવટથી થવું આવશ્યક છે. આ વિષયના નિષ્ણાત, આભાષના જાણુ મહાપુરુષો પાસે તેનું યથાવસ્થિત હાર્દ સમજવું જરૂરી છે, નહીં તો અર્થનો અનર્થ જ થવા સંભવ છે, ઉદાહરણાર્થે—

**સર્વત્ર સ્તુત્યાદૌ પ્રણવાઃ સ્વપરેષુ શાન્તિતુષ્ટિકૃતે ।
માયાવશ્યક્ષોમે શ્રી જ્ઞાન શ્રી મતિરૂચ(ત)ન્ત્યૈ ॥ ૧ ॥**

અર્થાત્ પ્રણવો—ઝંકારો સ્તુતિની શરુઆતમાં સર્વ સ્થળે પોતાની અને પરની શાંતિ અને તુષ્ટિને માટે છે. માયા—હીંકાર વશીકરણ અને ક્ષોભને માટે છે, અને શ્રી—શ્રીકાર જ્ઞાન, લક્ષ્મી-શાલા, મતિ તથા તૃપ્તિ માટે છે.

૯૯૬. ઉપર્યુક્ત ભાષાંતરને બદલે આ પ્રમાણે ભાષાંતર આપવામાં આવેલ છે—'સર્વત્ર સ્તુતિ વગેરેમાં પ્રણવમંત્રો પોતાનાં અને બીજાનાં શાંતિ અને સંતોષ માટે, માયા વશીકરણ અને ક્ષોભમાં જ્ઞાન અને બુદ્ધિની તૃપ્તિ માટે હોય છે.' આ પરથી જોઈ શકાશે કે અનુવાદકને સ્ત્રોક નથી સમજાયો. એટલે જેમ તેમ અર્થ લખી નાખ્યો છે. આવું આખા ગ્રંથમાં બધે છે.

૯૯૭. ધુરંધરવિજયજી જણાવે છે કે ગુરુગમ સિવાય વાંચનાર ભૂલેચૂકે પણ આ ગ્રંથનો સ્વયં ઉપયોગ કરવાનું સાહસ ન કરે એ કહેવું ઉચિત અને છે. આ રહસ્યસભર અને ગૂઢ ગ્રંથને આ વિષયના પારગામી મહાપુરુષદારા વિવેચન સાથે પ્રકાશમાં લાવવો જોઈએ. ધુરંધરવિજયજી વિશેષમાં જણાવે છે કે—'આવાં રહસ્યો મહાનુભાવો પાસે રહે અને ઉચિત રીતે જળવાય એ જ હિતકર છે. હિતને માટે યોગ્યેલાં વિધાનો અનુચિત રીતે ફેલાય અને અહિત કરે તે કરતાં એ અપ્રકટ રહે અથવા કોઈ કારણસર નામશેષ થઈ જાય તો પણ એમાં વિશેષ હાનિ નથી.'

૯૯૮. આવાં અમૂલ્ય ગ્રંથરત્નો ભાવનાના આવેશમાં જ નાશ થઈ ગયા હોવાનું પ્રસિદ્ધ છે. એવું કોઈ ન ઈચ્છે કે ગૂઢ અને રહસ્યમય ગ્રંથો નામશેષ થઈ જાય તો પણ એમાં વિશેષ હાનિ નથી. અલગત, વિષયની ગંભીરતા તો સ્વીકારવી જ જોઈએ. પરંતુ ભૂલો જોઈને ગ્રંથ સળગાવવાની વાત તો ખરેખર, અસ્થાને જ છે. ભૂલોનું નિવારણ થવું જ આવશ્યક છે. મેરુતુંગસૂરિ જેવા જ્યોતિર્ધર આચાર્યોની

કૃતિઓને યથાર્થિત સમજવાની ખૂબ જ આવશ્યકતા છે. તેઓ પોતાના જીવનનો નીચોડ આવા ગ્રંથોમાં આપી ગયા છે એ વાતનું મૂલ્ય બધાએ સ્વીકારવું રહ્યું.

૯૯૯. મેરુતુંગસૂરિની મંત્રવાદી તરીકેની સિદ્ધિ અને પ્રસિદ્ધિ એમના જીવન પ્રસંગો દ્વારા જ યથાર્થ રીતે જાણી શકાય એમ છે. એ સર્વાવિદિત સિદ્ધિનું રહસ્ય એમની કૃતિઓ જ સમજાવી શકે. આ બાબતમાં વિશેષ ચર્ચા અહીં અસ્થાને છે. ધ્યાન બળના પ્રભાવે કે એમના વિરાટ વ્યક્તિત્વે આ બધા પ્રસંગોમાં પોતાનો ભાગ ભજવ્યો હોવાનું પણ સ્વીકારી શકાય છે. ગમે તે હો, આજે મેરુતુંગસૂરિ જૈન ઇતિહાસમાં એક સફળ મંત્રવાદી તરીકે હરોળનું સ્થાન પામ્યા છે એ વાત તો ચોક્કસ જ છે.

અનેક નૃપ પ્રતિબોધક

૧૦૦૦. મેરુતુંગસૂરિની તપસ્વી પરિવાજક તરીકે, પ્રભાવક આચાર્ય તરીકે તથા સમર્થ પદ્ધતિ તરીકેની ઉજ્જવળ કારકિર્દી વિશે આપણે વિચાર કરી ગયા. તદુપરાંત આપણે એક ઉચ્ચ કોટીના સાહિત્યકાર, વૈયાકરણી, દર્શનકાર, મંત્રકાર તરીકે પણ એમનાં બહુવિધ વ્યક્તિત્વનું મૂલ્યાંકન કર્યું. ઉપદેશક તરીકે પણ તેઓ અજોડ જ રહ્યા. એમણે અનેક ભવિષ્યોને પ્રતિબોધ આપી ધર્મ પમાડ્યો છે, એ વિષે પણ આપણે પ્રસંગોપાત ઉલ્લેખ કરી ગયા છીએ. આ બધા પ્રસંગો દ્વારા મેરુતુંગસૂરિના લોકોત્તર પ્રભાવની ઝાંખી થાય છે.

૧૦૦૧. અનેક નૃપ પ્રતિબોધક તરીકે પણ મેરુતુંગસૂરિનું નામ જૈન ઇતિહાસના ગણ્યાંગાણ્યાં આચાર્યોમાં આગળ પડતું છે. દુઃખનો વિષય એ છે કે એમના જીવનનો સ્પષ્ટ ચિતાર આપતો ‘મેરુતુંગસૂરિ રાસ’ આજ દિવસ સુધી અપ્રકટ રહ્યો હોઈને, એમણે પ્રતિબોધિત કરેલા અનેક નૃપતિની ઐતિહાસિક બાબતો અપ્રસિદ્ધ જ રહી. જૈનાચાર્યોની સિદ્ધિઓને કે જૈન ધર્મના પ્રાચીન ગૌરવને વર્ણવતી આવી અનેક કૃતિઓ કદાચ હજી પણ જ્ઞાનભંડારોને શોભાવતી પ્રતાકારમાં જ રહેવા પામી હોય તો નવાઈ નહીં !

૧૦૦૨. મેરુતુંગસૂરિએ અનેક નરેન્દ્રોને પ્રતિબોધ આપી તેમને જૈન ધર્મનુરાગી કર્યા છે, જેમનાં નામ આ પ્રમાણે છે :—(૧) આસાઉત્રીમાં યવનરાજને પ્રતિબોધિત કર્યો (૨) સં. ૧૪૪૪ માં લોલાડમાં ચાતુર્માસ રહેલા તે વખતે ત્યાંના રાકોડ વંશીય ફણુગર મેઘરાજને ૧૦૦ મનુષ્યો સાથે ધર્મમાં પ્રતિબોધિત કર્યો. (૩) પાટણની પાસે યવન સેનાએ મેરુતુંગસૂરિના શિષ્યપરિવારને કષ્ટ આપ્યું તે વખતે આચાર્ય યવનરાજ પાસે પહોંચ્યા. આચાર્યની આકૃતિ—લલાટ જોઈને યવનરાજનું હૃદય પલટી ગયું અને તરત જ તેણે બધાને મુક્ત કરી દીધા. (૪) ગુજરાતમાં એ વખતે મુસલમાનોનો મોટો ભય પ્રવર્તતો હતો. ખંભાતમાં આક્રમણ થવાના સમાચાર સાંભળતા જ સૌ નગર ખાલી કરી ગયા, પરંતુ મેરુતુંગસૂરિ ત્યાં જ સ્થિર રહ્યા, શક્ય છે કે એમના પ્રભાવથી આક્રમણખોરો પ્રભાવિત થયા હોય. (૫) લોલાડમાં ગુજરાતના બાદશાહ મહમદની સેનાનો ભય એમણે નિવાર્યો એ પણ એમના પ્રભાવ કે એમના ઉપદેશનું જ પરિણામ હતું. (૬) સં. ૧૪૬૪ માં સાચોરમાં મોગલ બાદશાહ મોટી સેના સહિત ચડી આવ્યો ત્યારે નગરજનો ભયભીત થઈને નાશ ભાગ કરવા લાગ્યા. સાચોરનો ઠાકોર પણ ભયભીત હતો. મેરુતુંગસૂરિના ધ્યાન બળના પ્રભાવથી યવનસેના સાચોરનો માર્ગ મૂકી અન્યત્ર ચાલી ગઈ. (૭) સૂરિજીએ સત્યપુર નરેશ રાઉ પાતા તથા (૮) નરેશ્વર મદનપાલને પ્રતિબોધ આપ્યો હતો. ‘મેરુતુંગસૂરિ રાસ’માં જણાવવામાં આવ્યું છે કે—

પાતઉ રાઉ પ્રતિભોધિઉ એ માલ્હંતડે સત્યપુરિ ભૂપ ઉલ્હાસિ,
મયણપાલ ભૂપાલ જિણિ માલ્હંતડે રંજિઉ વાણિ વિલાસિ.

(૯) ઈડરપતિના પુત્ર સુરદાસને પ્રતિભોધ આપીને આચાર્યે તેની પાસે ઘોડદાના કલિકુંડ પાર્શ્વનાથ ભગવાનની પૂજા કરાવી. રાસકાર વર્ણવે છે—

ઉડર મલિક ભઈક કાઉએ માલ્હંતડે સુતનંદન સુરદાસ.
પ્રતિભોધી પૂજાવિઉ એ માલ્હંતડે ધઉલકઈ કલિકુંડ પાસ.

(૧૦) જમ્બૂ નરેશ રાઉ ગજમલ ગદ્ગ્યા અને (૧૧) જીવનરાય પ્રભુતિ નૃપતિઓ મેરુતુંગસૂરિના વંદનાર્યે પધારતા. રાસકાર જણાવે છે—

જમ્બૂ દેસ નરહિવઈ એ માલ્હંતડે ગદ્ગ્યઉ ગજમલ રાઉ,
જીવનરાયહ પ્રમુખ રહઈ માલ્હંતડે વાંદણુ લગઈ ભાઉ.

૧૦૦૩. રાસકાર જણાવે છે કે મેરુતુંગસૂરિના આવા તો અનેક અવદાત છે—જલનિધિમાં જેટલાં જલકણુ છે તેટલાં—જેનું વર્ણન પણ કરી શકાય એમ નથી—

જળનિધે જલકણુ જેતલા એ માલ્હંતડે શ્રી મેરુતુંગસૂરિ રાઉ,
બહુ અવદાત ગુણુ જેતલા એ માલ્હંતડે વર્ણન કરણુ કરાઈ.

૧૦૦૪. નૃપતિઓની પર્વાદામાં ઉપદેષ્ટા મેરુતુંગસૂરિ ખૂબ ખૂબ માન-સન્માન પામ્યા હશે અને એમના ઉપદેશથી અમારિ-પહની ઘોષણાદિ અનેક ધર્મકાર્યો પણ થયાં હશે. નરેન્દ્રોને આપેલા પ્રતિભોધની કે એમની સાથેના સમાગમની ઉપયુક્ત સંક્ષિપ્ત હકીકતો મેરુતુંગસૂરિના પ્રકૃષ્ટ પ્રભાવનું સૂચન કરે છે તેમજ જૈન પૂર્વાચાર્યોના અલૌકિક પ્રભાવની વાતો જૈનસમાજના ગતકાલીન ગૌરવની જાંખી કરાવે છે. મેરુતુંગસૂરિ તેમના સમયના એક બહુ ભારે વિદ્વાન અને પ્રતિભાશાળી જૈન આચાર્ય હતા. તેમણે આર્ય નૃપતિઓ ઉપરાંત મુસલમાન રાજાઓ પર પણ અસાધારણ પ્રભાવ વર્તાવ્યો હતો. મુસલમાન આદલાહોના દરબારમાં જૈનધર્મનું મહત્ત્વ દર્શાવનાર અને ગૌરવ વધારનાર કદાચ તેઓ સૌથી પહેલા અંચલગચ્છીય આચાર્ય થયા. મુસલમાન આદલાહોનો અંચલગચ્છીય આચાર્યો સાથેનો વિશિષ્ટ સમાગમ રાજકીય ઇતિહાસમાં પણ આગવું સ્થાન પામે એવો ગરિષ્ઠ હોઈને ઇતિહાસવેત્તાઓએ એ દિશામાં વિશેષ પ્રકાશ પાડ્યો ઘટે છે.

શિષ્ય પરિવાર

૧૦૦૫. મેરુતુંગસૂરિનો શિષ્ય પરિવાર ઘણો વિશાળ હતો, એટલું જ નહીં એમના સમુદાયના આચાર્યોએ પણ પોતાના સુકૃત્યોથી નામના કાઢી અને ગચ્છનું તેમજ શાસનનું નામ શોભાવ્યું છે. એમના સમુદાયના કેટલાક આચાર્યો વિશે આપણે જોઈ ગયા અને આકીના વિશે પછીના પ્રકરણમાં ઉલ્લેખ કરીશું. અહીં એમના શિષ્ય પરિવારના કેટલાંક નામોનો જ ઉલ્લેખ અસ થશે. મેરુતુંગસૂરિના સમકાલીન આચાર્યોમાં મુનિશેખરસૂરિ, જયશેખરસૂરિ, અભયસિંહસૂરિ મુખ્ય હતા. એમના પરિવારના પીઝ નામો આ પ્રમાણે ઉપલબ્ધ અને છે—જયકીર્તિસૂરિ, રત્નશેખરસૂરિ, માણિકચસુંદરસૂરિ, માણિકચ-શેખરસૂરિ, મહીતિલકસૂરિ, મેરુનંદનસૂરિ, ગુણસમુદ્રસૂરિ, જીવનતુંગસૂરિ, જયતિલકસૂરિ, કીર્તિસાગરસૂરિ, જયસાગરસૂરિ, ધર્મશેખર ઉપાધ્યાય, ઈશ્વરગણિ, ધર્મનંદનગણિ, શાલિભદ્ર મુનિ, ધર્મઘોષ મુનિ ઇત્યાદિ તથા મહિમત્રી મહત્તરા સાધ્વીજી.

૧૦૦૬. ભાવસાગરસૂરિ ગુર્વાવલીમાં નોંધે છે કે મેરુતુંગસૂરિએ ૫૦૦ ભવ્ય જીવોને ચારિત્ર્ય આપ્યું, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, મહત્તરાદિ ૧૫ પદો પ્રદાન કર્યાં, તેમજ ખીજ પણ વાચનાચાર્ય વિગેરે પદે ૪૫ શ્રમણોને પદ સ્થાપિત કર્યાં.

એવં પયડિય અઘસિય સય સહસો ભુયળગ્મિ વિહરંતો,
પન્ના સાહિય પણ સય ભવિયાણું દેઈ ચારિત્તં.

પણ દહ સિરિ પય ઠવિયા, સૂરિ ઉવજ્ઞાય મહત્તરાઈયા,
અન્નેવિ વાયણારિય પમુહાય ગુરુહિં પણ્યાલા.

૧૦૦૭. કવિવર કાન્હ ‘ગચ્છનાયક ગુરુરાસ’માં પણ મેરુતુંગસૂરિના શિષ્ય પરિવાર અંગે નોંધ કરતાં જણાવે છે કે અણહિલપુર, ખંભાત, જાંખૂ આદિ નગરોમાં પદમહોત્સવો થયા જેમાં ૧૧ શિષ્યોને તેમણે પદસ્થિત કર્યા—

અણહિલપુરિ સિરિ ખંભપુરે, જાંખૂ દેસિ સુરંગિ,
પદ ઠવણું ઇગ્યાર ગુરે, કીધલાં જગતે જંગિ.

૧૦૦૮. ‘મેરુતુંગસૂરિ રાસ’માં જણાવવામાં આવ્યું છે કે મેરુતુંગસૂરિએ ૬ આચાર્ય ૪ ઉપાધ્યાય અને ૧ મહત્તરાને પદસ્થાપિત કર્યા હતાં તેમજ વાચનાચાર્ય, પંન્યાસ, પ્રવર્તિની પ્રભૃતિ સંખ્યાઅંધ પદસ્થાપિત કે દીક્ષિત કર્યા હતા—

જય આચારિજ થાપિયા એ માલ્હંતડે ચારિ ઉવજ્ઞાય સુપસિદ્ધ,
શ્રી મેરુતુંગસૂરિ મહતર સિઈ માલ્હંતડે ઇમ ઇગ્યારય કિયદ્ધ એ.

વાયણારીસ પંન્યાસ પય માલ્હંતડે પવતિણિ પય સય સંખ,
સાહુ સાહુણી જે દીખીયા એ માલ્હંતડે તીહ કુણુ કરિસિઈ સંખ.

૧૦૦૯. મેરુતુંગસૂરિએ નવ દીક્ષિત કર્યા એ ઉપરાંત પણ ઘણો મોટો સમુદાય વિદ્યમાન હોઈને રાસકાર જણાવે છે કે—‘સાધુ-સાધ્વીનો જે પરિવાર જેઓ તેની સંખ્યા કોણુ કરશે?’ એ યથાર્થ જણાય છે. મેરુતુંગસૂરિના બહોળા શિષ્ય પરિવારથી પણ એમની મહાનતાતું આપણને દર્શન થાય છે. અંચલ-ગચ્છના આ મહાન પદધર અનેક ક્ષેત્રે અંચલગચ્છની અને જૈન શાસનની પતાકા લહેરાવી અને ભગવાન મહાવીર પ્રણીત સર્વ ત્યાગના મંગલમય અને કલ્યાણકારી મહામાર્ગનો ઉપદેશ ગુંજતો રાખ્યો. એમની ધર્મદેશના સાંભળીને અનેક આત્માઓ ત્યાગ માર્ગે વળ્યા હતા અને પોતાનાં જીવનને કૃતાર્થ કર્યું હતું.

સ્વર્ગ ગમન

૧૦૧૦. ભાવસાગરસૂરિ ગુર્વાવલીમાં નોંધે છે કે વિધિપક્ષગચ્છની પરંપરામાં જિનેશ્વર ભગવાન કથિત માર્ગ માટે દીપક સમાન થયેલા મેરુતુંગસૂરિ સં. ૧૪૭૦ માં ખંભાતમાં પરભવ પામ્યા—

એવં વિહિપહ વંસિય જિણુ મય દીવોય મેરુતુંગ ગુરુ,
ચઉદસ સત્તરિ વરિસે ખંભપુરે પરભવં પત્તો.

૧૦૧૧. ધર્મભૂતિશ્રિને નામે પ્રસિદ્ધ થયેલી પદાવલીમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે મેરુતુંગસૂરિ—

જેમણે ક્રિયોદ્ધાર કર્યો હતો—તેઓ સં. ૧૪૭૩ માં પોતાની પાઠે જ્યજ્ઞાન્તિસૂરિને ખેસાડીને જૂનાગઢમાં સ્વર્ગવાસ પામ્યા.

૧૦૧૨. આપણે જોયું કે મુનિ લાખ્યા ‘ગુરુપદ્માવલી’માં મેરુતુંગસૂરિ સં. ૧૪૭૧ વર્ષે ખંભાતમાં ૬૮ વર્ષની ઉંમરે નિર્વાણ પામ્યા હોવાનું નોંધે છે. કવિવર કાન્હ ‘ગચ્છનાયક ગુરુરાસ’માં મૃત્યુ સ્થળ તરીકે પાટણનું નામ આપે છે, અને સ્વર્ગગમન વર્ષ સં. ૧૪૭૧ જણાવે છે:

વિક્રમ ચંદ્ર એકે હુતરર્ધ એ, પાટણિ પયઃ પ્રસિદ્ધ,
સરગ ભૂમિંયાણુ અક્ષકિંકરે, સૂરિજિ કાધીય દિન વૃદ્ધિ.

પાટિ ગર્ધકા પ્રભુ તણુર્ધ એ, શ્રી જયકીરતિ સૂરિ,
વન્નિસુ દિવ નિણિ વાર્ધકિંકરે, તિહુયણુ કિન્નિ કપૂરિ.

૧૦૧૩. ઉપર્યુક્ત પ્રમાણોમાં મેરુતુંગસૂરિનાં મૃત્યુનાં વર્ષ તેમજ સ્થળ વિષે મતભેદ છે. સં. ૧૪૭૦, ૭૧ અને ૭૩, તેમજ ખંભાત, જૂનાગઢ અને પાટણ એ ત્રણે સ્થળો વચ્ચે નિર્ણય કરવા માટે મેરુતુંગસૂરિરાસ સૌથી પ્રમાણભૂત અને વિશ્વસનીય ગ્રંથ છે, કેમકે મેરુતુંગસૂરિના કોઈ અજ્ઞાત અંતેવાસી શિષ્યે એમના સ્વર્ગગમન બાદ થોડા જ સમયમાં એની રચના કરી છે. રાસકાર સ્પષ્ટ રીતે નોંધે છે કે સં. ૧૪૭૧ માં મેરુતુંગસૂરિ પાટણ પધાર્યા. પોતાનું આયુ શેષ જાણીને અનશન આરાધના પૂર્વકે તેઓ સં. ૧૪૭૧ ના માગશરની પૂર્ણિમા ને સોમવારના પાછલા પ્રહરમાં ઉત્તરાધ્યયન શ્રવણ કરતાં— અર્હત-સિદ્ધનું ધ્યાન ધરતાં નશ્વર દેહ છોડી ગયા—

જાણી આઉ રવઉ વસેસ તેડાવ્યા તઉ ગચ્છ અસેસ આણુંદિઇ બોલવિયા એ,
અરિહંત સાક્ષિખય કરિ આલોયણુ તિગરણુ મુદ્ધિ આરોહણુ જીવ સવે ખમાલીયા.
અણુસણુ ઉચ્ચરિઉં આપણુ મુખિં પરમ ધ્યાન લાગઉં છર્ધમિન લખિ મુખ સંતોષ સમાહિપર,
લક્ષસંખ જણુ જિજ્ઞટિ આચર્ધ રાસ ભાસ રસિ ભાવણુ ભાવર્ધ કલહર કરતા નર નારિ.

x

x

x

ઈગુહતરર્ધ મઃગસિરિ પુન્નિમ સોમવાર દિગિ પહર સપચ્છિમ ઉત્તરઝયણુ સસંભલીય.
અરિહંત સિદ્ધ તણુઉ ધરિ ઝાણુ તદ્દખણિ પામિય મુખ નિવ્યાણુ જિમ કિરિ કહિઈ કેવલિય.

૧૦૧૪. રાસકારનાં વર્ણન અનુસાર લગભગ સમગ્ર પશ્ચિમ ભારતના બધા જ મુખ્ય કેન્દ્રોમાં અપ્રતિ-હત વિચરી, શાસનોત્થતિનાં ઘણાં જ કાર્યો કરી, અનેક જીવોને ધર્મ પમાડી મેરુતુંગસૂરિ અણુહિલપુર પાટણમાં પધાર્યા. સંઘે એમનું ઉત્સાહપૂર્વકે સ્વાગત કર્યું. એમના આગમનથી સંઘમાં ધર્મભાવનાનો ઉમળકો આવ્યો. મેરુતુંગસૂરિએ પોતાનું આયુ શેષ જાણીને પોતાના શિષ્યોને પાટણ તેડાવ્યા, અરિહંત ભગવાનનાં સાન્નિધ્યમાં આલોયણુપૂર્વકે ત્રિવિધે સર્વ જીવોને ખમાવ્યા અને પોતાનાં મુખથી અણુસણુવ્રત ઉચ્ચાર્યું. એ પછી તેઓ પરમ ધ્યાનમાં લીન થઈ ગયા. તેમના મુખ પર મુખ અને સંતોષ છવાયાં હતાં. સમાચાર સાંભળતાં જ લાગેકની સંખ્યામાં એમના ભક્તજનો ઉમરી આવ્યા અને રાસ, ભાસ આદિ ભાવના રસપૂર્વકે ભાવવા લાગ્યા. એ દિવસે ગુરુએ ચાર વખત વ્યાખ્યાન આપ્યું, જે સાંભળી બધાનાં હૃદય દ્રવી દેખ્યાં. લોકોએ વ્રત, પચ્ચખાણાદિ ગુરુ મુખે ગ્રહણ કર્યાં. સં. ૧૪૭૧ ના માગશરની પૂર્ણિમા ને સોમવારના દિવસે પાછલા પ્રહરમાં ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રનું શ્રવણ કરતાં, અરિહંત અને સિદ્ધનું ધ્યાન ધરતે કેવલીની જેમ મેરુતુંગસૂરિ પાટણમાં નિર્વાણ પામ્યા. એમનાં પરલોકગમનથી લોકો શોકમ્મ

બની ગયા. રાસકારનું એ પછીનું વર્ણન ખરેખર, હૃદયદ્રાવક છે. એમની વિદાય પછીના કરુણભાવો રાસકાર વિસ્તારથી આવેએ છે, માત્ર એક જ કંડિકા નેત્રિએ:-

મનના સંસય કુણુ હિવ કલિસીર્ષ, પરમ પ્રભકલા કુણુ કલિસિર્ષ, ઉત્તર હિવ કુણુ આપસિર્ષ;
હા હા ! દરિસણુ હુઉં અણાહ એથસીઉ કિરિ દિણનાહ લોચન કુણુ ઉગ્ધાડિસિષ્ઠ્યે.

૧૦૧૫. મેરુતુંગસૂરિનું સ્થાન અંચલગચ્છના ઇતિહાસમાં ખૂબ જ ડાંચું છે. એમનાં દેહાવસાનથી અંચલગચ્છના ઇતિહાસનો ખીન્ને મહત્ત્વપૂર્ણ તખ્તો પૂર્ણ થયો. મહેન્દ્રકલસૂરિ અને મેરુતુંગસૂરિનો સમય આર્યરક્ષિતસૂરિ અને જયસિંહસૂરિના સમયની જાંખી કરાવે એવો ઉન્નયણ છે, એવો જ સમય ધર્મ-મૂર્તિસૂરિ અને કલ્યાણસાગરસૂરિના આધ્યાત્મિક શાસનમાં પણ નીરખાય છે, એ વિશે આપણે ઉલ્લેખ કરી ગયા છીએ. એ પરથી પણ મેરુતુંગસૂરિની કારકિર્દીનું યથોચિત મૂલ્યાંકન કરી શકાય એમ છે. આ ગચ્છના ઉદયકાળ પછી તેની પ્રવૃત્તિને પુનઃ ચેતનવંતી બનાવનાર આ આચાર્ય જ છે. એ દ્રષ્ટિએ, એમના ખરેખરા અનુગામી ગચ્છનાયક કલ્યાણસાગરસૂરિને જ કહી શકાય. મેરુતુંગસૂરિની અહુમૂલી કારકિર્દીનું મૂલ્યાંકન આપણે એમના જીવન પ્રસંગોના સંદર્ભમાં કરી ગયા હોઈને તેનું પુનર્લેખન અહીં અપ્રસ્તુત છે. એટલું તો ચોક્કસ છે કે એમના સમયમાં આ ગચ્છે જે સર્વાંગી વિકાસ સાધ્યો હતો તે ખીજ કોઈ ગચ્છનાયકના સમયમાં નેવામાં આવતો નથી. એ દ્રષ્ટિએ મેરુતુંગસૂરિ ખીજ કોઈ પણ ગચ્છનાયક કરતાં વિશેષ માનના અધિકારી છે. ખીજ શબ્દોમાં કહીએ તો એક આદર્શ ગચ્છનાયક પોતાના ગચ્છની કેવી સુંદર વ્યવસ્થા કરી શકે એ વાત સમજવા માટે મેરુતુંગસૂરિનું જીવનવૃત ખૂબ જ મનનીય છે. શ્રી ભાંડારકરને પ્રાપ્ત થયેલી પદ્યાવલીમાં એમને ‘મહિમાવાન’ કહ્યા છે, તે યથાર્થ છે. આ બધી દ્રષ્ટિએ વિચારતાં મેરુતુંગસૂરિનું વ્યક્તિત્વ મુખ્યપણે ચાર પ્રકારે વ્યાખ્યાન કરી શકાય છે: શ્રમણ, સાહિત્યકાર, ગચ્છનાયક અને ધર્મોપદેશક રૂપે. મહિમાવાન અને મેધાવી ગચ્છનાયક તરીકે એમની હરોળમાં સ્થાન પામી શકે એવા આચાર્ય અંચલગચ્છમાં જ નહીં, સમગ્ર જૈન ઇતિહાસમાં ગણ્યાગાંઠ્યા જ છે. અંચલગચ્છના ભાગ્યવિધાતા મેરુતુંગસૂરિનો મૂર્તિમાન અમર આત્મા અને એમનો અનુકરણીય ગુણરુમુચ્યથ આજે આપણને આદર્શ પથ દાખવવા પરમ સાધનભૂત થઈ રહેલ છે, અને સદોદિત રહેશે.

૧૦૧૬. મેરુતુંગસૂરિને તત્કાલીન અને ઉત્તરવર્તી સાહિત્યકારોએ આપેલી ભાવાંગલિઓ દ્વારા જ એમનાં યથોચિત વ્યક્તિત્વનું દર્શન કરીએ:-

શ્રીમજ્જૈજ્ઞદિવાકરા વસુમતીપ્રીતિ સમુદ્ધાસય-

ન્તે તો વિદ્વજ્જનકોટિમૌલિમુકુટા મોહારિસંમર્દનાઃ ।

શશ્વત્સિદ્ધિસમૃદ્ધિ વૃદ્ધિ સુવિધિપ્રોદ્વૃદ્ધિસંસેવિતા

સ્તેસૂરીંદ્રવરપ્રભા ગણધરાઃ શ્રી મેરુતુંગોત્તરાઃ ॥

(સંયમમંજરીવૃત્તિ)

—હેમહંસસૂરિશિષ્ય

[જ્ઞાનરૂપી સૂર્ય જેવા, લક્ષ્મી અને પ્રીતિને ઉલ્લાસ કરનારા કરોડો વિદ્વાનોનાં મસ્તક પર મુકુટ સમાન, મોહરૂપી શત્રુનો નાશ કરનારા, શાશ્વત સિદ્ધિ, સમૃદ્ધિ, સુવિધિથી પ્રાદૂર્ભૂત થયેલી શુદ્ધિ વડે સેવા-યેલા, ઉત્તમ પ્રભા ધરાવતા, સૂરીન્દ્રોમાં શ્રેષ્ઠ એવા શ્રી મેરુતુંગસૂરિ અનુક્રમે થયા.]

સર્વેષામેવ ધામ્ના સ્ફુટપટપદવીભારધર્તા મહેન્દ્રઃ

સૂરીંદ્રાણામશેષક્ષિતિતલ વિદિતો મેરુતુંગો મુનીંદ્રઃ ॥ ૧ ॥

(ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રદીકા)

—કીર્તિવલ્લભગણિ

[सर्वे आचार्येणा प्रकट पाटपद्वीना लारने धारणु इरनारा आचार्येभां मदेन्द्र, समग्र पृथ्वीतक्षने
गणनारा मुनियोभां छन्दसमान आचार्य मेरुतुंग थया.]

सेवन्तेऽद्भुतकान्तिकीर्तिकमलासौभाग्यभाग्यादयो,
भूपाला इव यं गुणाः कलियुगत्रस्ताः शरण्यं नृपम् ।
स श्री अञ्चलगच्छवासरमणिः सूरीन्द्रचूडामणि-
भूमीहारनिभश्चिरं विजयतां श्री मेरुतुङ्गो गुरुः ॥ ११ ॥

(श्रीधरचरित)

—माणिक्यसुन्दरसूरि

तत्पट्टानुक्रमेऽभूत् सुविहितमहितः शासनौन्नत्यकारी
विद्यासिद्धः प्रसिद्धोवनिधवनि वहैर्वदिताङ्घ्रिर्महौजाः ।
तत्तच्चञ्चरिचैर्घवलितभुवनो वर्ण्यलावण्यपूर्णः
सूरिः श्री मेरुतुंगः प्रवरपरिकरोद्भासिताभ्यासदेवाः ॥ ३ ॥

(व्युत्पत्तिरत्नाकर)

—वाचक देवसागर

૧૦૧૭. મરુમંડલઅંતર્ગત તિમિરપુરમાં શ્રીમાલીવંશીય સંઘવી ભૂપાલ શ્રેષ્ઠીને ત્યાં, તેની પત્ની બ્રમરાદેની કૂખે સં. ૧૪૩૩માં એમનો જન્મ થયો હતો. ધર્મશ્રીતિસૂરિને નામે પ્રસિદ્ધ થયેલી પદ્માવલીમાં એમનાં જન્મનું વર્ષ સં. ૧૪૨૩ કહેવામાં આવ્યું છે. તેમ જ તેમનું મૂળ નામ જયંતકુમાર દર્શાવવામાં આવ્યું છે : પદ્માવલીનું કથન નિમ્નલિખિત પ્રમાણોને આધારે અસ્વીકાર્ય ઠરે છે.

૧૦૧૮. કવિવર કાન્હ 'ગચ્છનાયક ગુરુ રાસ'માં જયકીર્તિસૂરિનાં પૂર્વજીવન સંબંધક ખૂબ જ પ્રમાણભૂત માહિતીઓ આપે છે. તેમનાં જણાવ્યા પ્રમાણે સં. ૧૪૩૩માં જયકીર્તિસૂરિનો જન્મ થયો હતો અને એમનું મૂળ નામ દેવકુમાર હતું—

મરુમંડલ ધુરિ તિમિરપુરે, નિહિનિ વસઈ ચઉસાલ,
શ્રી શ્રીમાલી સધરનરો, સંઘાહિવ ભૂપાલ. ૧૦૦
તસુ લજ્જા ભરમાલ ઊયરે, તેત્રીસઈ અવતાર,
સકલ સુલક્ષણ જનમીઉએ, નામિહિં દેવકુમાર. ૧૦૧

૧૦૧૯. ભાવસાગરસૂરિ 'ગુર્વાવલી'માં પણ એજ હકીકતો નોંધે છે—

તપ્પયધર ગુરુરાઓ જયકિત્તિ મુણિંદ ચંદ ગણ તિલઓ,
તિમિરપુરે સિરિવંસે ભૂપાલો વસઈ વિવહારી. ૧૯૮
ભરમાદેવી લજ્જા ઊયરે જાઓય તત્થ વર કુમરો,
ચઉદસ તેત્રીસઈમે પવડદએ ખીય ચંદ સમો. ૧૯૯

૧૦૨૦. મુનિ લાખા રચિત ગુરુપદ્માવલીમાં તેમજ અન્ય પ્રમાણોમાં પણ ઉપર્યુક્ત પ્રમાણોને મળતી જ હકીકતો હોઈને સિદ્ધ થાય છે કે જયકીર્તિસૂરિનો જન્મ સં. ૧૪૨૩માં નહીં પરંતુ સં. ૧૪૩૩માં થયો હતો, તેમ જ એમનું મૂળ નામ દેવકુમાર હતું. ભીમશી માણેક, પ્રો. પિટર્સન, ડૉ. કલાટ, પં. હી. હં. લાલન, મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈ, બુદ્ધિસાગરજી, ત્રિપુટી મહારાજ આદિ સાંપ્રત ત્રયકારો જયકીર્તિસૂરિનાં જન્મનું વર્ષ સં. ૧૪૩૩ જ સ્વીકારે છે.

૧૦૨૧. ખાળક દેવકુમારે સં. ૧૪૪૪માં મેરુતુંગસૂરિ પાસે વૈરાગ્યપૂર્વક દીક્ષા લીધી અને એ નવોદિત મુનિનું નામ જયકીર્તિ રાખવામાં આવ્યું. ભાવસાગરસૂરિ ગુર્વાવલીમાં નોંધે છે—

ઈગલો ચારિત્ત ગહિયં જયકિત્તિ નામ સંઠવિયં,
ગુરુ પય પંકય લીણો અવગાહઈ સત્થ સત્થં વ. ૨૦૦

૧૦૨૨. ધર્મભૂતિસૂરિને નામે પ્રસિદ્ધ થયેલી પટ્ટાવલીમાં પણ દીક્ષાનું એ જ વર્ષ દર્શાવવામાં આવ્યું છે. અન્ય પ્રાચીન પ્રમાણોમાં પણ દીક્ષાનું એ જ વર્ષ સ્વીકાર્ય છે. પરંતુ મુનિ લાખા ‘ગુરુપટ્ટાવલી’માં જયકીર્તિસૂરિની દીક્ષાનું વર્ષ સં. ૧૪૪૩ કહે છે, જે વિચારણીય છે.

૧૦૨૩ સં. ૧૪૬૭ માં ગુરુએ તેમને યોગ્ય જાણીને ખંભાતમાં આચાર્યપદ પ્રદાન કર્યું. ધર્મ-ભૂતિસૂરિને નામે પ્રસિદ્ધ થયેલી પટ્ટાવલીમાં પણ એ પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે. મુનિ લાખા રચિત ગુરુપટ્ટાવલીમાં પદ મહોત્સવનું વર્ષ સં. ૧૪૬૯ છે. ભાવસાગરસૂરિ સં. ૧૪૬૬ માં સૂરિપદ મળ્યું હોવાનું ગુર્વાવલીમાં નોંધે છે. કવિવર કાન્હ ‘ગચ્છનાયક ગુરુરાસ’માં સ્પષ્ટતાપૂર્વક પદમહોત્સવનું વર્ષ સં. ૧૪૬૭ દર્શાવે છે, જે વધુ સ્વીકાર્ય ઠરે છે :—

શ્રી મેરુતંગસૂરિ સર્ધ હથિઈ એ ચઉઆલઈ ચારિત,
આચારિજ પદ ખંભપુરે, સતસદૃઈ સંપત. ૧૦૨

૧૦૨૪. ‘મેરુતંગસૂરિ રાસ’માંથી વિશેષ માહિતી પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે ખંભાતમાં સંઘવી રાજસિંહકૃત ઉત્સવમાં જયકીર્તિસૂરિને પદસ્થિત કરવામાં આવ્યા હતા :—

ખંભનયરિ વરિ હરિસ ભરે માલ્હંતડે શ્રી જયકીર્તિસૂરિ,
થાપીયા સંઘવી રાજસીહે માલ્હંતડે ઉચ્છવ કીધલા પૂરિ.
જગભિંતરિ જયસિરિ વરીય માલ્હંતડે કીરતિ પસરિય પૂરિ,
જિનશાસન ઉજ્જેય કરો માલ્હંતડે શ્રી જયકીર્તિ સૂરિ.

૧૦૨૫. સં. ૧૪૭૧ ના માગશર પૂર્ણિમા ને સોમવારને દિવસે મેરુતંગસૂરિનું અણુહિલપુર પાટણમાં સ્વર્ગગમન થયું, એ પછી એજ વર્ષમાં જયકીર્તિસૂરિને ગચ્છનાયકપદે સ્થાપવામાં આવ્યા હોવાનું ભાવસાગરસૂરિ ગુર્વાવલીમાં નોંધે છે—

છાસદ સૂરિપયં ઈચુહત્તરિ ગચ્છનાહ પયમતુલં,
સિરિ પોપ સંઘ વઠણા કચ્છોચ્છવો હરિસ પૂરેણ. ૨૦૧

૧૦૨૬. સં. ૧૪૭૩ માં જયકીર્તિસૂરિનાં ગચ્છનાયકપદનું વર્ષ કવિવર કાન્હ તેમજ મુનિ લાખાન અભિપ્રેત છે. સાંપ્રત પટ્ટાવલીકારો પણ એ જ વર્ષ સ્વીકારે છે, જે નિમ્નલિખિત પ્રમાણો દ્વારા જાણી શકાશે. કવિવર કાન્હ ગચ્છનાયક ગુરુરાસમાં જણાવે છે :

ચઉદ ત્રિહુત્તરઈ ગચ્છ ગુરો અણુહિલપુર વર માહિ,
સયલ સંઘ કૃતિગ કરઈ એ, ઉચ્છવ અતિ ઉચ્છાહિ. ૧૦૩

૧૦૨૭. મુનિ લાખા ‘ગુરુપટ્ટાવલી’માં જયકીર્તિસૂરિ વિશે આ પ્રમાણે નોંધ કરે છે—

૧૨ વારમા ગચ્છનાયક શ્રી જયકીર્તિસૂરિ । તિમિરપુરે । શ્રેષ્ઠિ ભૂપાલ । મરમાદે માતા । સંવત્ ૧૪૩૨ વર્ષે જન્મ । સંવત્ ૧૪૪૩ વર્ષે દીક્ષા । સંવત્ ૧૪૬૯ સૂરિપદ । સ્તંભતીર્થે । સંવત્ ૧૪૭૩ વર્ષે ગચ્છેશપદં શ્રી પત્ને । સંવત્ ૧૫૦૦ નિર્વાણ શ્રી પત્ને । સર્વાયુ વર્ષ ૬૮ ॥

૧૦૨૮. ધર્મભૂતિસૂરિને નામે પ્રસિદ્ધ થયેલી પટ્ટાવલીમાં પણ ગચ્છનાયકપદનું વર્ષ તેા સં. ૧૪૭૩ જ છે :—

૧૪૭૩ સંવત્સરે ચ તે ગચ્છનાયકપદં પ્રાપ્તાઃ ।

૧૦૨૯. ડૉ. જહોન્નેસ કલાટ જયકીર્તિસૂરિ વિષે નોંધે છે:-

Jayakirtisuri, Son of Bhupala Setha in Timira-pura, and of Bhramarade, born Samvat 1433, diksha 1444, Suripada 1467 in Khambhayat bandara, gachchha-nayaka 1473 in Patana + 1500 at the age of 67. His pupil Silaratna-suri composed Samvat 1491 a commentary on Merutunga's Meghaduta Kavya (See Peterson, III. Rep. pp. 249-50. Also ante. Vol. XIX. p. 366.)

૧૦૩૦. પ્રો. પિટર્સન પોતાના સંસ્કૃત હસ્તપ્રતવિષયક અહેવાલ, સને ૧૮૮૬-૯૨,ની પ્રસ્તાવનામાં જયકીર્તિસૂરિ વિષે નોંધે છે—

Jayakirti—Mentioned as pupil of Merutunga and guru of Jayakesarin in the Anchala gachchha. 3, App. p. 220. In the Anchala-gachchha-pattavali, his dates are given as follows: born, Samvat 1433; diksha Samvat 1444; Suripada Samvat 1467; gachchhanayaka pada, Samvat 1473; died Samvat 1500. Guru of Silaratna who wrote a commentary of Merutunga's Meghaduta in Samvat 1491. 3, App. p. 249.

વિષાપહાર ગોત્ર

૧૦૩૧. ધર્મભૂતિસૂરિને નામે પ્રસિદ્ધ થયેલી પદ્માવલીમાંથી જાણી શકાય છે કે મુનિ પર્યાયમાં જયકીર્તિસૂરિ સં. ૧૪૪૭ માં કંટલી નામના ગામમાં પધાર્યા હતા. ત્યાં ઓશવાળ જાતીય સહસાક નામનો શ્રેષ્ઠી વસતો હતો. એક વખતે તેને ઘેર પકવાન્ન થતો હતો તે વખતે અકસ્માત્ ઉપર રહેલા સર્પનું વિષ ભોજનમાં પડ્યું. આ વાતની કોઈને જાણ ન થઈ. તે દિવસે સહસા શેઠે તથા તેની પત્નીએ ઉપવાસ કરેલો હોઈને એમના વિના કુટુંબના સઘળા માણસોએ તે વિષમિશ્રિત ભોજન કયું, વિષના પ્રભાવથી સૌ મૃતપ્રાયઃ બન્યા. એ વખતે સહસાક પ્રભૃતિ સકલ સંઘે વિનતિ કરવાથી ત્યાં માસ-ક્ષમણુ રહેલા જયકીર્તિસૂરિએ વિષાપહાર મંત્રના પ્રયોગથી બધાને સચેતન કર્યા. એ પ્રસંગ પછી એ કુટુંબ વિષાપહારગોત્રના નામથી પ્રસિદ્ધ થયું.

૧૦૩૨. ઉક્ત પ્રમાણુ દ્વારા જાણી શકાય છે કે વિષાપહાર ગોત્રના વંશજો અંચલગચ્છના શ્રાવકો થયા. સેત્રવાટ નામનાં ગામમાં વસનારા અને ઉક્ત સહસાક શેઠના કુટુંબી સાલિંગ નામના એક ધનવાન શેઠે જયકીર્તિસૂરિના ઉપદેશથી શ્રી શાંતિનાથ આદિ તીર્થંકરોની પચ્ચીશ નવી પ્રતિમાઓ ભરાવી. એ પછી સાલિંગ શેઠ સત્યપુરમાં આવીને જયકીર્તિસૂરિના ઉપદેશથી શ્રી મહાવીર પ્રભુનો પ્રાસાદ બંધાવ્યો. પં. હી. હં. લાક્ષ્મી ગોત્ર સંગ્રહમાં વિશેષમાં જણાવે છે કે સં. ૧૪૯૩ના જેઠ સુદી ૧૦ માં સમ્મિલિતામાં થયેલા સાલિંગ શેઠે ઉક્ત જિનાલયની પ્રતિષ્ઠામાં પચ્ચીશ હજાર પીરોજીઓ ખરચી. પં. લાક્ષ્મી વિશેષમાં નોંધે છે કે સં. ૧૪૪૭ના ચૈત્ર વદિ ૧૧ને ગુરુવારે થરાદ પાસે ધાલની નામના ગામમાં તથા થોડાં વર્ષ પછી કંટલી ગામમાં સહસાક શેઠ વસતા હતા.

પ્રકીર્ણ પ્રસંગો.

૧૦૩૩. સં. ૧૪૮૪માં ઓશવંશીય પગડાંના ગોત્રીય જિનદાસના પુત્ર સાદા નથા સમરથ અંચલ-ગચ્છીય આવકો થયા. તેઓ સાચોરમાં વસતા હતા. એવામાં ત્યાંના ઠાકોરનો પુત્ર રાજ્ય ભેગવવાના લોભથી પોતાના પિતાને મારી નાખવા માટે રાત્રિએ ચોરનો વેશ કરી રાજના ઘરમાં પેકો. ઠાકોર જાગી જવાથી તેને ચોર જાણી ખડગ વાળી મારવા દોડ્યો. કુંવર અગાસી પરથી ફૂટકો મારી પાછળ સાદાના ઘરમાં પ્રવેશ્યો. સાદાએ તેને પકડી લીધો તથા ઓળખ્યો અને રાજનો પુત્ર જાણી છોડી દીધો તેથી કુંવર નાશી ગયો. એવામાં રાજના ચોકીદારોએ ત્યાં આવી સાદાને ચોર વિષે પૂછ્યું પરંતુ તે નિરુત્તર રહ્યો. રાજએ તેને ઓસાવીને પૂછ્યું તો એ તે નિરુત્તર જ રહ્યો. આથી રાજ કોરો ભરાયો અને કહેવા લાગ્યો કે ‘ખરેખર, આ મુમંગો-મૂંગો ચોરને આશ્રય આપી પોતાનું ઘર ભરે છે, માટે ચોરને બદલે એને જ મારો...’ મહાજને પણ એકદા થઈ સાદાને ઘણો સમજાવ્યો પણ તે એકનો એ ન થયો. રાજએ સાદાને પકડવા માટે માણસ મોકલ્યા ત્યારે કુંવરને ખબર પડવાથી તેણે સાદાને પોતાના ઘરમાં રાખ્યો. રાજએ છોડી દેવા આગ્રહ કર્યો પરંતુ કુંવરે તેને રાજને સ્વાધીન ન જ કર્યો. કેટલેક વર્ષે રાજના મૃત્યુબાદ કુંવર રાજગાદાએ બેઠો ત્યારે તેણે સાદાને પોતાનો મંત્રી બનાવી તેની કદર કરી. એ મૂંગો રહ્યો હોઇને તેના વંશજે ‘મુમળિયા’ ઓડકથી ઓળખાયા. સાદાના પુત્ર મંડલિકે સિદ્ધાંતસાગરસૂરિના ઉપદેશથી પ્રતિષ્ઠાદિ કાર્યોમાં હજારો પીરોજો આપ્યા છે.

૧૦૩૪. ઓશવંશીય, દેવાણંદસખા ગોત્રીય મંત્રો મેઘા સં. ૧૪૭૬ માં સત્યપુરમાં થઈ ગયા, જેમણે શ્રી મહાવીર પ્રભુના બિંબની પ્રતિષ્ઠા કરાવી છે.

શ્રમણ સમુદાય

૧૦૩૫. મેરુતુંગસૂરિના શિષ્ય સમુદાય વિષે આપણે સંક્ષિપ્ત ઉલ્લેખ કરી ગયા. જયકીર્તિસૂરિના શિષ્યો તેમજ સમકાલીન આચાર્યો વિષે પણ જાણવું જરૂરી છે. અંચલગચ્છના ઈતિહાસમાં પહેલીવાર જ એ વખતના શ્રમણ સમુદાય વિષે ઘણી માહિતીઓ ઉપલબ્ધ થાય છે, એ પહેલાં માત્ર ગચ્છનાયક તેમ જ કવચિત તેમના શાખાચાર્ય વિષે જ જાણી શકાયું છે. પરંતુ મેરુતુંગસૂરિના શિષ્યો સંબંધી પ્રાચીન પ્રમાણ સાહિત્યમાં વિપુલ સામગ્રી ભરી પડેલી છે. જયકીર્તિસૂરિએ દશ શિષ્યોને આચાર્યપદ સ્થિત કર્યા હતા.

આચાર્ય મહીતિલકસૂરિ

૧૦૩૬. ‘મેરુતુંગસૂરિ રાસ’ દ્વારા જાણી શકાય છે કે શાહ સલખા સાદાગર કારિત ઉત્સવથી મહીતિલકસૂરિ આચાર્ય પદસ્થાપિત થયા :

શ્રી મહીતિલકસૂરિ ખરસણઈ એ માલદંતડે મિલિયા ચિહુ દિસિ સંઘ.

સાહ સલખિ સાદાગરિં ઈ માલદંતડે સાયરિ કીધલા રંગ.

૧૦૩૭. મહીતિલકસૂરિના પ્રતિષ્ઠા લેખો પણ પ્રાપ્ત થાય છે. સં. ૧૪૭૨ ના માઘ સુદી ૧૦ ને શનિવારે પ્રાગ્વાટ વંશના વૃદ્ધ સાજનિક, દોણ શાખીય સાદ જાંબટે મહીતિલકસૂરિના ઉપદેશથી પિતૃ શ્રેયાર્થે શ્રી મુનિસુત્રત સ્વામી પ્રભૃતિ ચોવિંશી પદ કરાવી અને તેની પ્રતિષ્ઠા કરી :

સંવત્ ૧૪૭૧ વર્ષે માઘ શુભ ૧૦ શનૌ પ્રાગ્વાટવંશે વિસા ૨૦ વ્ય ૦ દોણશાસ્ત્રા
ઠ ૦ સોલા પુ ૦ ઠ ૦ વીમા ઠ ૦ ઉદયસિંહ પુ ૦ ઠ ૦ લડા મા ૦ હકૂ પુ ૦ સા ૦ જાંબટેન શ્રી

અંચલગચ્છે શ્રી મહીતિલકસૂરીણામુપદેશેન પિત્રોઃ શ્રેયસે શ્રી મુનિસુવતસ્વામિર્બિંબંમુખ્ય-
શ્ચતુર્વિંશતિ પટ્ટઃ કાઠ પ્રતિષ્ઠિતશ્ચ ।

૧૦૩૮, એ જ દિવસે શ્રીમાલી વંશીય સાહ આસધર અને તેની પત્ની તિલ્હના પુત્ર સા. હાંસાએ પોતાના પિતાના શ્રેયાર્થે મહીતિલકસૂરીના ઉપદેશથી શ્રી અજિતનાથ બિંબ કરાવી તેની પ્રતિષ્ઠા કરી :

સં. ૧૪૭૧ વર્ષે માઘ સુદિ ૧૦ શનૌ શ્રીમાલી સાઠ આસધર માઠ તિલ્હ પુત્રેણ સાઠ
હાંસાકેન પિતુઃ શ્રેયસે શ્રી અંચલગચ્છે શ્રી મહીતિલકસૂરીણામુપદેશેન શ્રી અજિતનાથ
ર્બિંબં કારિતં પ્રતિષ્ઠિતં ચ ॥

૧૦૩૯. સં. ૧૪૭૧ના આષાઢ સુદિ ૨ શનિવારે શ્રીમાલી વંશીય શ્રેષ્ઠ સૂરા અને ચાંપાએ પોતાની બહેન કાઉ અને બહેનની પુત્રી વરરાકના શ્રેયાર્થે, તેમના જ દ્રવ્યથી, મહીતિલકસૂરીના ઉપદેશથી શ્રી ધર્મનાથ બિંબ કરાવી તેની પ્રતિષ્ઠા કરી :

સંવત્ ૧૪૭૧ વર્ષે આષાઢ સુદિ ૨ શનૌ શ્રીમાલી શ્રેઠ સૂરાચાંપાભ્યાં મગિની કાંડ
મગિની પુત્રી વરરાકયોઃ શ્રેયાર્થં તયોરેવ દ્રવ્યેન । શ્રી અંચલગચ્છે । શ્રી મહીતિલક-
સૂરીણામુપદેશેન શ્રી ધર્મનાથર્બિંબં કારિતં પ્રતિષ્ઠિતં ચ ।

આચાર્ય મેરુનંદનસૂરિ

૧૦૪૦. ‘મેરુતુંગસૂરિરાસ’માં જણાવવામાં આવ્યું છે કે સંઘપતિ ખીમરાજ દ્વારા ખંભાતમાં થયેલા ઉત્સવમાં મેરુનંદનસૂરિની આચાર્યપદ સ્થાપના થઈ.

મેરુનંદનસૂરિ પય ઠવીય માલ્હંત ડે ખંભનયરિ આણુંદિ,
ખીમરાજ સંઘાહિવઈ એ માલ્હંતડે ઉચ્છવ કીય નવ છંદિ.

૧૦૪૧. મેરુનંદનસૂરિએ રચેલ ‘વીસ વિહરમાનસ્તવન’ રાયલ એશિયાટિક સોસાયટીના સંગ્રહમાં છે, તે આ ગ્રંથકર્તાની કૃતિ સંભવે છે.

પંડિત મહીનંદનગણિ

૧૦૪૨. પં. મહીનંદનગણિ સં. ૧૪૬૩ માં વિદ્યમાન હતા. એ વર્ષમાં સલખણપુરના રહેવાસી શ્રી શ્રીમાલ જ્ઞાતિના શ્રેષ્ઠ અમરસિંહના પુત્ર શ્રેષ્ઠી સુહગાએ કાલિકાચાર્યકથાનકની પ્રત પં. મહીનંદનના વાંચનાર્થે લખાવી સુશ્રાવક મંત્રી દેવરાજ દ્વારા લખાઈ, જુઓ પુષ્પિકા :—

इति कालकाचार्यकथानक समाप्तं । छ । श्री ॥ ५० ॥ श्री विधिपक्षमंडन दुरित
खंडन प्रसरदंतरारिनिकरनिरसनैक । शौंडीराणां कीर्तिकंदकंदलित भुवनोदराणा पूज्या
राध्य प्रभुश्री महेन्द्रप्रभसूरिपट्टः प्रतिष्ठित श्री गच्छेश्वर श्री मेरुतुंगसूरीणामुपदेशेन
सर्वस्व ज्ञात संसारनाटकेन श्री सलखणपुरवास्तव्य श्री श्रीमालज्जातीय श्रे० अमरसीह
सुत श्रे० सुहगाकेन संवत् १४६३ वर्षे श्री कल्पसूत्र पुस्तिका लिखापिता ॥ ५० मही-
नंदनगणीनां वांचनार्थमुपकारिता ॥ छ ॥ तेनां विलासनं दत्तं तिमिरे दीपिकोपितः ॥
कांतारेदर्शिता मार्गः सिद्धांतार्थेन लिखितः ॥ छ ॥ सुश्रावक मुख्येन मं० देवराजेन
लिखिताः ॥ छ ॥

૧૦૪૩. અંબાલાલ પ્રેમચંદ શાહ ‘કાલિકાચાર્ય કથા સંગ્રહ’—ચિત્ર વિવરણ પૃ. ૬૬ પર જણાવે

છે કે કાગળ પર લખાએલી આજ સુધી પ્રસિદ્ધ થયેલી કાલક કથાની સચિત્ર દસ્તપ્રતોમાં આ પ્રત સૌથી પ્રાચીન છે. આ પ્રતની પ્રતિકૃતિ પણ ઉક્ત ગ્રંથમાં ચિત્ર ૧૮ માં રજૂ કરવામાં આવી છે.

૧૦૪૪. ઉપર્યુક્ત પ્રતમાં માત્ર એક જ ચિત્ર છે, જેની ભોંયતો રંગ સિંદૂરીઓ છે. આ ચિત્ર ગર્દભી વિદ્યાનો ઉચ્છેદ અને ઉજ્જૈનીના ઘેરાનું દૃશ્ય રજૂ કરે છે. આ ચિત્રનું વિવરણ આપતાં સંપાદક જણાવે છે કે—‘ગામી આબુએ મધ્યમાં ઉજ્જૈની નગરીનો કાંગરા સહિતનો કિલ્લો છે. તેની અંદર ગર્દભિલ્લ રાજા એડેસો છે, તેની આગળ વિદ્યાની સાધના કરવા આહુતિ આપવા માટે અગ્નિની જ્વાલા સહિતનો અગ્નિકુંડ છે. અગ્નિકુંડની જ્વાલાઓમાં પોતાના જમણા હાથમાં પકડેલા વાસણમાંથી ગામી હાથમાં પકડેલા આહુતિ દ્રવ્યોની આહુતિ આપતો ગર્દભિલ્લ એડેસો છે. અગ્નિકુંડની અરામર ઉપર કિલ્લાની અંદરના ભાગમાં ગર્દભવિદ્યા ઝમેલી છે, તેનું મોં સામે (કિલ્લાની બહાર) બાજુ રહેલા શક ધનુર્ધારીઓના ધનુષ્યમાંથી છોડેલા આણેથી ભરાઈ ગયેલું છે. નગરના દરવાજાની બહાર ત્રણ શકો હાથમાં પકડેલા ધનુષ્યથી આણો છોડીને ગર્દભી-ગર્દેહીનું મોં બંધ કરતા દેખાય છે.

કીર્તિસાગરસૂરિ

૧૦૪૫. કીર્તિસાગરસૂરિ પણ એ સમયમાં થઈ ગયા હોવાનું પ્રમાણ એક મૂર્તિલેખ દ્વારા પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. સં. ૧૪૭૬ના પોપ વદિ ૫ શુક્રવારે કીર્તિસાગરસૂરિના ઉપદેશથી શ્રીમાલી જાતીય પરિખ ધનાએ પોતાનાં માતાપિતાના પુણ્યાર્થે શ્રી ચન્દ્રપ્રભ જિનબિંબની સ્થાપના કરી હતી:

સં. ૧૪૭૯ વર્ષે પૌષ વ. ૫ શુક્રે અંબલગચ્છે કીર્તિસાગરસૂરીનામુપદેશેન શ્રીમાલ જ્ઞા. પરિ. જના આ. આદિ સુતેન પરિ. હીરા કાનજી પિતમાત પુણ્યાર્થે શ્રી ચન્દ્ર-પ્રમજિનધિવં સ્થાપિતં ॥

૧૦૪૬. શ્રીધરચરિત્ર ટીકાની ગ્રંથ પ્રશસ્તિમાં માણિક્યસુંદરસૂરિ જણાવે છે કે શ્રીધરચરિત્રની ટીકાને શિષ્ય કીર્તિસાગરે પ્રથમાદર્શ લખી :—**મલિસલ્ પ્રથમં ચેતાં વિનેય કીર્તિસાગરઃ**. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે કીર્તિસાગરસૂરિ માણિક્યસુંદરસૂરિના શિષ્ય હતા.

જયતિલકસૂરિ

૧૦૪૭. જયતિલકસૂરિ પણ મેરુતુંગસૂરિના શિષ્યપરિવારમાં આગળ પડતા આચાર્ય હતા. તેમના ઉપદેશથી સં. ૧૪૭૧ ના આષાઢ સુદી ૨ રવિવારે શ્રીમાલી જાતીય પરિખ ભોજણ અને ભોલાએ પોતાનાં માતાપિતા અને પિતામહોના શ્રેયાર્થે શ્રી કુંચુનાથ મુખ્ય ચતુર્વિંશતિ પદ કરાવી તેની પ્રતિષ્ઠા કરી એમ પ્રતિષ્ઠા-લેખથી જાણી શકાય છે:

સં. ૧૪૭૧ વર્ષે આષાઢ શુદ્ધ ૨ રવૌ શ્રી શ્રીમાલી પરી. અમરસીહ મા. રૂપાણે પુત્ર પરી. ઘાંધા મા. ઘાંધલદે પુ. પરી. ભોજણ મોલમ્યાં શ્રી અંબલગચ્છે શ્રી જયતિલક સૂરીનામુપદેશેન સ્વપિતુઃ પિતૃપિતૃવ્ય પરી. લાલ્લકર્ય ચ શ્રેયસે શ્રી કુંચુનાથમુખ્યચતુર્-વિંશતિપદઃ કા. પ્ર. ॥

ગુણસમુદ્રસૂરિ

૧૦૪૮. ‘મેરુતુંગસૂરિસ’ દ્વારા જાણી શકાય છે કે હર્ષપુરમાં ખીમિગ કરિત ઉસવથી ગુણ-સમુદ્રસૂરિને આચાર્યપદે સ્થાપિત કરવામાં આવ્યા હતા :—

અતિ ઘણુ હર્ષિંઈ હર્ષપુરિ માલ્કંતડે ખીમિગ કરઈ જંગિ,
ગુણસમુદ્રસૂરિ થાપિયાએ માલ્કંતડે અનુઉવચાય પદ રંગિ.

૧૦૪૯. રાજહંસ કૃત 'દર્શનૈકાનિક સુત્ર આલાવખોધ'ની પ્રત પુષ્પિકા દ્વારા ગુણસમુદ્રસૂત્રિના પૂર્વવર્તી અને અનુવર્તી આચાર્યોની પરંપરા આ પ્રમાણે પ્રતીત થાય છે—(૧) જિનચંદ્રસૂરિ (૨) પદ્મદેવસૂરિ (૩) સુમતિસિંહસૂરિ (૪) અભયદેવસૂરિ (૫) અભયસિંહસૂરિ (૬) ગુણસમુદ્રસૂરિ (૭) માણિકચક્રાન્તરસૂરિ (૮) ગુણરાજસૂરિ (૯) વિજયહંસસૂરિ (૧૦) પુણ્યપ્રભસૂરિ (૧૧) વાયક જિનહર્ષગણિ (૧૨) વાયક ગુણહર્ષગણિ.

૧૦૫૦. મહાકવિ માધ કૃત 'શિશુપાલ વધ' મહાકાવ્યની સં. ૧૪૭૮ માં લખાયેલી એક પ્રત ખંભાતમાં ગુણસમુદ્રસૂરિ પાસે હતી એમ પ્રતપુષ્પિકા દ્વારા સૂચિત થાય છે. જુઓ પુણ્યવિજયજીનો પ્રશસ્તિ સંગ્રહ, ક્રમાંક ૪૮૩૩ : તેમાં સંપાદકે નોંધ્યું છે—Gunasa-mudrasuri of Ancala-gaccha in Stambhapura possessed this MS. (No. 4833).

૧૦૫૧. અમદાવાદના શ્રી શાંતિનાથ જિનાલયની ધાતુપ્રતિમા ઉપર આ પ્રમાણે પ્રતિષ્ઠા લેખ પ્રાપ્ત થાય છે.

સંવત્ ૧૫૧૮ વૈશાખ શુદ્ધ ૫ ગુરૌ શ્રી અંચલગચ્છેશ શ્રી ગુણ...સૂરીણામુપદેશેન તેજા રાણા સુઠ વ્યઠ શ્રી ઉકેશવંશે સાઠ નરપતિ માઠ ધારણ સુઠ પાસુ માઠ પુરી સુઠ માણુ સ્વશ્રવ્યોઽર્થ શ્રી અનંતનાથવિંબં કાઠ પ્રઠ શ્રી સંઘેન ॥ આ લેખ ગુણસમુદ્રસૂરિનો સંભવે છે.

૧૦૫૨. 'ગચ્છનાયક ગુરુરાસ'માં કવિવર કાન્હ ગુણસમુદ્રસૂરિ વિષે આ પ્રમાણે કહે છે :— 'ગુણસમુદ્રસૂરિ ગુણ નિહાણુ, પાવુ પણાસ દુરિ.' ગુણસમુદ્રસૂરિકૃત 'ક્રિયાકલાપ'ની એક હાથપ્રત પણ ઉપલબ્ધ થાય છે.

ભુવનતુંગસૂરિ

૧૦૫૩. મેરુતુંગસૂરિના શાખાચાર્ય ભુવનતુંગસૂરિ પણ પ્રસિદ્ધ આચાર્ય થઈ ગયા. મહેન્દ્રસિંહસૂરિના શિષ્ય ભુવનતુંગસૂરિને આ આચાર્ય સમજીને ઘણા અંધકારોએ અનેક ગુંચવાડાઓ ળાલા કર્યા છે, જે અંગે આપણે સપ્રમાણ વિચારી ગયા છીએ. મહેન્દ્રપ્રભસૂરિના શિષ્ય ભુવનતુંગસૂરિ મહેન્દ્રસિંહસૂરિના એ નામના શિષ્યથી ભિન્ન હતા.

૧૦૫૪. ધર્મમૂર્તિસૂરિને નામે પ્રસિદ્ધ થયેલી પદ્માવલીમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે મેરુતુંગસૂરિના ઉપાધ્યાય ભુવનતુંગ પણ પ્રભાવક થયેલ છે. તેમના પરિવારમાં અંચલગચ્છની તુંગશાખા ઉદ્ભવી છે.

૧૦૫૫. કવિવર કાન્હ 'ગચ્છનાયક ગુરુરાસ'માં આ ભુવનતુંગસૂરિનો ઉલ્લેખ કરતાં જણાવે છે : 'ભુવણતુંગસૂરિ ભુવણ ભાણુ.'

ધર્મનંદન ગણિ

૧૦૫૬. મેરુતુંગસૂરિના શિષ્ય ઉપાધ્યાય ધર્મનંદનગણિએ 'છંદસ્તવ'ની રચના કરી. આ ગ્રંથ પર ટીકા પણ એમણે રચી. મહેન્દ્રસિંહસૂરિ કૃત 'વિચાર સપ્તતિકા' પર તેમણે અવયૂરિ રચેલ છે. ચંદ્રસૂરિકૃત 'સંગ્રહણી રત્ન' નામના ૨૭૪ પ્રાકૃત ગાથાના ભૂગોળ વિષયક ગ્રંથ પર પણ ધર્મનંદનગણિએ અવયૂરિ રચેલ છે. ભૂગોળ વિષયક ગણ્યામાંઠયા ગ્રંથો જ ઉપલબ્ધ છે.

૧૦૫૭. સં. ૧૪૮૪ માં ધર્મનંદન ગણિ સત્યપુરમાં હતા, જ્યાં માણિકચક્રાન્તરસૂરિએ ગુણવર્મચરિત્ર રચ્યું. ગુણવર્મ ચરિત્રની ગ્રંથ પ્રશસ્તિમાં માણિકચક્રાન્તરસૂરિ જણાવે છે :—

શ્રી વર્ધ્ધમાનજિનમવનમૂષિતે રચિત ષષ સત્યપુરે ।

ગ્રન્થઃ શ્રીમદુપાધ્યાયધર્મનંદનવિશિષ્ટ સાંનિધ્યાત્ ॥ ૪ ॥

ધર્મશેખર ગણિ

૧૦૫૮. જયશેખરસૂરિના શિષ્ય ધર્મશેખર ગણિએ જયશેખરસૂરિકૃત ‘જૈન કુમાર સંભવ’ પર સં. ૧૪૮૩ માં ટીકા રચેલ છે. આ ટીકાનું સંશોધન માણિકચમુંદરસૂરિએ કર્યું છે. ગ્રંથપ્રશસ્તિમાં કવિ તેમના ચુરુના ગ્રંથો વિષે જણાવે છે—

શ્રીમદંચલગચ્છે શ્રી જયશેખર સૂર્યઃ ।

ચત્વારસ્તૈર્મહાગ્રન્થાઃ કવિશકૈર્વિનિર્મિતાઃ ॥

પ્રબોધઞ્ચોપદેશઞ્ચ ચિંતામણિ કૃતોત્તારો ।

કુમારસમ્ભવં કાવ્યં ચરિત્રં ધર્મમલસ્ય ચ ॥

૧૦૫૯. તેઓ સં. ૧૫૦૯માં આચાર્યપદે હોવાનું પ્રમાણ ‘નંદીસૂત્રવૃત્તિ’ની પ્રતપુષ્પિકા દ્વારા મળી રહે છે. ધર્મશેખરસૂરિના શિષ્ય ઉદયસાગરજી પણ સાહિત્યકાર હતા, જેમને વિષે પાછળથી વિચારીશું.

ધર્મશેખર ગણિ

૧૦૬૦. જયશેખરસૂરિના શિષ્ય ધર્મશેખરગણિએ ૨૨૮ શ્લોક પરિમાણનો ‘શીલસંધી’ નામનો અષ્ટાશ્રય ગ્રંથ રચ્યો છે. જયશેખરસૂરિએ થયા છે એક તપા ગચ્છના નાગપુરીય શાખામાં થયેલા છે. તેઓ હમીરના વખતમાં—એટલે સં. ૧૩૦૧ થી ૧૩૬૫ સુધીમાં વિદ્યમાન હતા. ખીન્ન અંચલગચ્છીય જયશેખરસૂરિઃ ધર્મશેખરગણિ કયા આચાર્યના શિષ્ય હતા તે ગ્રંથપ્રશસ્તિ તપાસીને નિર્ણય કરવો ઘટે છે.

માનતુંગસૂરિ

૧૦૬૧. ‘ઉપદેશ ચિન્તામણિ’ની ટીકાને પ્રથમાદર્શો લખનાર માનતુંગગણિને જયશેખરસૂરિએ પોતાના નાના ગુરુમંધુ તરીકે ઓળખાવ્યા છે :

અનુજઞ્ચસતીર્થ્યશ્ચાસ્માકં ટીકામિમાં મુદા ।

લિલેખ પ્રથમાદર્શે માનતુંગગણિર્ગુણી ॥

‘ઉપદેશચિન્તામણિ’ની રચના પછી—એટલે કે સં. ૧૪૩૬ પછી એમને આચાર્યપદસ્થિત કરવામાં આવ્યા હતા. ગોડીપાર્શ્વનાથ તીર્થની સ્થાપનામાં આ આચાર્યનો સારો હિસ્સો હતો એમ મનાય છે. જયશેખરસૂરિ પાસે તેઓ લખ્યા હશે એમ અનુમાન થાય છે.

કવિવર કાન્હ

૧૦૬૨. મેરુતુંગસૂરિના શિષ્ય કવિવર કાન્હે સં. ૧૪૨૦ દીપોત્સવી ને રવિવારને દિવસે ખંભાતમાં રહીને ‘ગચ્છનાયક ગુરુરાસ’ની રચના કરી. આ રાસમાં અંચલગચ્છ પ્રવર્તક આચાર્યરક્ષિતસૂરિથી માંડીને ૬૦ માં પદધર જયકેશરીસૂરિ સુધીનાં ઇતિહાસની મહત્ત્વની સામગ્રી ભરી પડી છે, જે ખૂબ જ વિશ્વસનીય છે. સં. ૧૪૨૦ પછીના પ્રસંગો પણ એ રાસમાં હોઈને તે પાછળથી લખાયો હશે અથવા તે મૂળ કૃતિમાં પછીનો ભાગ ઉમેરાયો હશે એમ ચોક્કસાઈથી કહી શકાય છે. ગ્રંથ પ્રશસ્તિમાં કવિ પોતાનો પરિચય પણ આપે છે:

ખંભાઈત વર નયર મઝારે, દીવાલી દિનિ અનુ રવિવારે,

સંવત ચઉદ વિસોત્તરધંએ.

૨૩૭

શ્રીમાલી છાંડા કુલિ જાઉ, કાન્હ તણુઈ મનિ લાગઉ જાઉ,
 નવઉ રાસુ સો ઈમ કરઈએ. ૨૩૮

તસ ધરિ વિલસઈ મંગલ માલ, તાસ કિતિ પસરઈ ચઉ સાલ,
 મહિ મંગલિ સારુણુ ઝણુઈએ. ૨૩૯

લન્છી તાસ સમંવરિ આવઈ, એઉ રાસુ જો પદઈ પદાવઈ.
 કાન્હ ક્ષીસર ઈમ જણુઈએ, ૨૪૦

૧૦૬૩. કવિ કાન્હ કૃત 'નેમિનાથ કાગ-ખારમાસ' ગાથા ૨૨, ની સં. ૧૫૪૯ માં લખામેલી એક પ્રત નાહટાળના સંગ્રહમાં છે, તે પ્રાયઃ આ અંશકર્તાની જ કૃતિ છે-જુઓ: જૈ. ગૂ. ક. ભા. ૩, પૃ. ૧૪૮૧-૨.

શીલરત્નસૂરિ

૧૦૬૪. જયકીર્તિસૂરિના શિષ્ય શીલરત્નસૂરિએ સં. ૧૬૪૧ ના મૈત્ર વદિ ૫ ને ખુબવારે અણ્ણહિલપુર પાટણમાં રહીને મેરુતુંગસૂરિ કૃત 'જૈન મેધદૂત' કાવ્ય પર સંસ્કૃતમાં ટીકા રચી. મૂળ ગ્રંથ તથા આ ટીકા જૈન આત્માનંદસભા, ભાવનગરે પ્રકાશિત કરી છે. પ્રસ્તાવનામાં છોટાલાલ મગનલાલ જુલાસણવાસી જણાવે છે કે—'ટીકાના અવલોકનથી જણાય છે કે ટીકાકાર વ્યાકરણ, અભંકાર અને ન્યાયશાસ્ત્રમાં બ્યુત્પન્ન હોવા નોંધએ. સ્થળે સ્થળે પ્રયોગોની સિદ્ધિ વ્યાકરણદ્વારા બહુ સ્પષ્ટતાથી સમજાવી છે. ટીકા બહુ સરળ છે, જેથી અભ્યાસીને અભ્યાસમાં મદદગાર નિવડવા સંભવ છે. તેમણે આ ટીકા સિવાય અન્ય કૃતિ કરી હોય તેમ પણ જણાવવામાં નથી. ટીકાના અધ્યયનથી તેમના વિષે બહુમાન જાગૃત થયું અને તેને લીધે કેટલોયે પ્રયત્ન કર્યો, પણ તેમણે કંઈ અંચરચના કરી હોય તેમ જણાયું નહીં.'

૧૦૬૫. શીલરત્નસૂરિકૃત ચાર સ્તોત્રો પણ ઉપલબ્ધ થાય છે, જુઓ 'જૈન સત્ય પ્રકાશ' વર્ષ ૯, પૃ ૧૪૦-૧. આ ચાર સ્તોત્રો પણ ખૂબ જ સુંદર છે.

૧૦૬૬. 'જૈન શ્વેતાંબર કોન્ફરન્સ હેરલ્ડ'માં ચારિત્રવિજયજી 'જૈન સંસ્કૃત સાહિત્ય' વિષયક લેખમાં જણાવે છે કે—'વિક્રમના પંદરમા સૈકામાં સંસ્કૃત સાહિત્યરૂપ સાગરની ઊર્મિઓ વિશેષ ઉજળતી હતી. મહાત્મા જયકીર્તિસૂરિના શિષ્ય શીલરત્નસૂરિએ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ઘણો વધારો કર્યો છે. મહાત્મા મેરુતુંગસૂરિના કેટલાએક લેખો ઉપર તે મહાત્માની રચેલી ટીકાઓ ઘણી જ આકર્ષક બની છે. તેમાં મેરુતુંગવિરચિત મેધદૂત કાવ્ય ઉપરની તેમની ટીકા તેમના સાહિત્યના પૂરા અને ઉચી જાતના જ્ઞાનની પ્રતીતિ આપે છે. એજ અરસામાં મહાત્મા જયશંખરસૂરિએ કેટલાએક ચમત્કારી અને અદ્ભૂત કાવ્યો રચી જૈન સંસ્કૃત સાહિત્ય રૂપ ઉપવનને ખીલાવ્યું હતું. ઉપદેશચિંતામણિ, પ્રમોધચિંતામણિ, જૈનકુમાર-સંભવ અને ધર્મમત્તયરિત્ર વગેરે તેમની કૃતિઓ અત્યારે સાહિત્યની શોભા વધારનારી દૃષ્ટિપથ થાય છે.'

૧૦૬૭. માણિક્યસુંદરસૂરિએ ઉક્ત ટીકાનું સંશોધન કર્યું હતું એમ ટીકાની પ્રશસ્તિ પરથી પ્રતીત થાય છે. આ ખન્ને ગ્રંથકારો સહાધ્યાયી હોય એમ પણ સંભવ છે. શીલરત્નસૂરિ માણિક્યસુંદરસૂરિની ઉક્ત પ્રશસ્તિમાં ભારોભાર પ્રશંસા કરે છે.

૧૦૬૮. શીલરત્નસૂરિએ ઉક્ત ટીકા ઉપરાંત જિન ચૈત્યવંદન ચોવીશી, અષ્ટક વિગેરે પણ રચ્યાં છે. પ્રો. પિટર્સને પોતાના સંસ્કૃત હસ્તપ્રતવિષયક અહેવાલ, સને ૧૮૮૬-૯૨ ની પ્રસ્તાવનામાં શીલરત્ન-સૂરિનો પરિચય આ પ્રમાણે આપ્યો છે:—

Silaratna-Suri—Author of a commentary on Merutunga's Meghaduta, which he wrote in Samvat 1491, in Anahillapataka. He describes himself as pupil of Jayakirti who was pupil of Merutunga. 3, App. p. 248.

જયસાગરસૂરિ

૧૦૬૯. જયસાગરસૂરિએ કદમસૂત્ર પર સંસ્કૃતમાં સુખાવબોધ વિવરણ રચ્યું. જુઓ 'જિનરત્નકોશ' પૃ. ૭૬. આ જયસાગરસૂરિનો સમયકાળ પ્રમાણિત કરવો ઘટે છે. અનુમાનતઃ તેઓ જયકીર્તિસૂરિના સમયમાં થયા છે.

જયવલ્લભમુનિ

૧૦૭૦. માણિક્યમુદરસૂરિના શિષ્ય મુનિ જયવલ્લભે સ્થૂલભદ્ર ખાસડીઓ અને ધન્ના અણુગારનો રાસ રચ્યા. જુઓ—જૈ. સા. સં. ઇતિ. પૃ. ૪૮૮.

ક્ષમારત્નમુનિ

૧૦૭૧. જયકીર્તિસૂરિના શિષ્ય મુનિ ક્ષમારત્ને પિંગનિયુક્તિ પર અવચૂરિ રચી—જુઓ: ડૉ. જુહાવરનો સંસ્કૃત હસ્તપ્રતવિષયક ચતુર્થ અહેવાલ, નં. ૧૬૯.

ઋષિવર્દનસૂરિ

૧૦૭૨. જયકીર્તિસૂરિના શિષ્ય ઋષિવર્દનસૂરિએ અતિશય પંચાશિકા—અપરનામ 'જિનાતિશય પંચાશિકા'ની રચના કરી. સં. ૧૫૧૨ માં તેમણે ચિત્રોડમાં 'નલદવદંતિ રાસ' પણ રચ્યો છે. ગ્રંથ પ્રશસ્તિમાં તેઓ વર્ણવે છે:—

શ્રીય અંચલગચ્છનાયક ગણધર,	ગુરુ શ્રી જયકીર્તિસૂરીવર,	
	ગ્લસ નામિ નાસર્ધ દુરિત;	૩૨૮.
તામુ સીસ ઋષિવર્દન સૂરિઈ,	કાઉ કવિત મન આનંદ પૂરિઈ,	
	નલરાય દવદંતી ચરિત.	૩૨૯.
સંવત પનરખારોનર વરસે,	ચિત્રકૂટ ગિરિનગર સુવાસે,	
	શ્રી સંઘ આદર અતિ ઘણુઈએ.	૩૩૦.
એહ ચરિત જે ભણુઈ ભણાવઈ,	રિદ્ધિ વૃદ્ધિ સુખ ઉચ્છવ,	
	આવઈ, નિતુનિ મંદિર તસ તણુઈએ.	૩૩૧.

ઋષિવર્દનસૂરિએ સ્તવનો પણ રચેલાં છે.

લાવણ્યકીર્તિ ઉપાધ્યાય

૧૦૭૩. જયકીર્તિસૂરિના શિષ્ય ઉપાધ્યાય લાવણ્યકીર્તિથી કીર્તિશાખા ઉદ્ભવી હતી એવો ઉદ્દેશ્ય ધર્મભૂતિસૂરિને નામે પ્રસિદ્ધ થયેલી પદાવલીમાંથી મળે છે:

તેષામુપાધ્યાય લાવણ્યકીર્તિતઃકીર્તિશાખાનિર્ગતા ॥

રત્નસિંહસૂરિ

૧૦૭૪. જયકીર્તિસૂરિના શિષ્ય રત્નસિંહસૂરિ સં. ૧૪૯૬ માં વિદ્યમાન હતા. એ વર્ષના ફાગણ સુદી ૨ ને શુક્રવારે થયેલી પ્રતિષ્ઠાનો લેખ શ્રી ગોડીજના જિનાલય, પાલધુની (મુંબઈ)ના ધાતુકૃતિયા ઉપર આ પ્રમાણે મળે છે—

સમ્વત્ ૧૪૯૬ વર્ષે ફાગુણ સુદિ ૨ શુક્રે શ્રી શ્રીમાલજ્ઞાતીય મં० કઢ્યા માયાં ગઢરી પુત્ર શ્રે० પર્વતેન મા० અમરી યુતેન શ્રી અશ્વલગચ્છેશ શ્રી જયકીતિસૂરીનામુપદેશેન સ્વમાતુશ્રેયસે શ્રી શીતલનાથ બિંબં કારિતં પ્રતિષ્ઠિતં શ્રી રત્નસિદ્ધમૂરિભિઃ ।

માણિક્યસુંદરસૂરિ

૧૦૭૫. મેરુતુંગસૂરિના શિષ્ય માણિક્યસુંદરસૂરિ પ્રથમ કોટિના સાહિત્યકાર બંધ ગયા. જ્યશેખરસૂરિ જેવી જ ઉચ્ચ પ્રતિભા ધરાવનાર આ અંથકર્તાને ગુજરાતી ગદ્યના આઘ પુરસ્કર્તા કહેવામાં કોઈ વાંધો નથી. ‘શ્રીધરચરિત્ર’માં તેઓ પોતાના વિદ્યાગુરુ જ્યશેખરસૂરિનું ઋણ સ્વીકારવાનું બૂલતા નથી—

શ્રી જયશેખરસૂરીશ્વરસુગુરુભ્યો નમોઽસ્તુ મમ તેભ્યઃ ।

યેષાં પદપ્રસાદાદહમપિ ગુરુમ્ કરોમ્યેવમ્ ॥

મેરુતુંગસૂરિના શિષ્ય તરીકે તેઓ પોતાને આ પ્રમાણે ઓળખાવે છે :

તેષાં ગુરુણાં નાત્સલ્યભરકેસરિકન્દરઃ ।

શિષ્યોઽસ્મિભૂરિમક્તઃ શ્રી સૂરિ માણિક્યસુન્દરઃ ॥

ઉપર્યુક્ત ઉદ્દેશો પરી જાણી શકાય છે કે માણિક્યસુંદરસૂરિએ જ્યશેખરસૂરિ પાસે વિદ્યાબ્યાસ કર્યો હતા તેમ જ મેરુતુંગસૂરિના શિષ્યસમુદાયમાં તેઓ અત્યંત માનકાર્યું સ્થાન ધરાવતા હતા.

૧૦૭૬. માણિક્યસુંદરસૂરિનાં અંગત જીવન વિષે વિશેષ માહિતી ઉપલબ્ધ થતી નથી. ‘મેરુતુંગસૂરિ રાસ’ દ્વારા જાણી શકાય છે કે માણિક્યસુંદરસૂરિને સાહ તેજ કારિત ઉત્સવથી ખંભાતમાં આચાર્ય-પદ સ્થિત કરવામાં આવ્યા હતા :—

માણિક્યસુંદરસૂરિવર માહકુંડે ચાપીયા ખંભાપુરિ ખંતિ,

સાહ તેજઈ ઉચ્છવ કીયા એ માહકુંડે હિયડલા હરખિ હસંતિ.

૧૦૭૭. સં. ૧૪૬૩ માં તેમણે રચેલ શ્રીધર ચરિત્રની અંથપ્રશસ્તિ દ્વારા તેઓ એ વર્ષે આચાર્ય-પદે હતા એમ સૂચિત થાય છે. એ વર્ષે કે તે પહેલાં તેમને ખંભાતમાં આચાર્યપદે વિભૂષિત કરવામાં આવ્યા હશે. એમણે નાની ઉંમરમાં પ્રવ્રજ્યા અંગીકાર કરી હોય તો, અંથકર્તા સં. ૧૪૩૫ ના અરસામાં જન્મ્યા હશે એમ સહજ અનુમાન કરી શકાય છે. એમના અંથોની પ્રશસ્તિ દ્વારા તેઓ રાજસ્થાનના મેવાડ અંતર્ગત દેવકુલપાટક, સત્યપુર-સાચોર ઇત્યાદિ પ્રદેશોમાં પણ વિચર્યા હતા. ગુજરાતમાં એમનો વિહાર પુરુષપત્તન-અણહિલપુર પાટણ અને ખંભાતમાં સવિશેષ હશે. ઉપાધ્યાય ધર્મનંદન અને કીર્તિ-સાગર એમના અતેવાસી શિષ્યો હતા. ગુજરાતના રાજા શંખની રાજસભામાં તેમણે મહાબલ મલયસુંદરી કથા રચી હોઈને અંથકર્તા શંખ પ્રભૂતિ રાજાઓની પર્યાયમાં પણ ગૌરવભર્યું સ્થાન પામ્યા હશે. મેરુતુંગસૂરિના શિષ્ય તરીકે પણ રાજાઓના સંપર્કમાં તો તેઓ આવ્યા જ હશે. પરંતુ એક પ્રથમ કોટિના વિદ્વાન તરીકે રાજસભામાં માનવંતુ સ્થાન પામ્યા એ વાત જ અહીં મહત્તાદર્શક છે. શીલરત્નસૂરિએ સં. ૧૪૯૧ ના ચૈત્ર વદિ ૫ ને બુધવારે અણહિલપુર પાટણમાં રહીને મેરુતુંગસૂરિ કૃત ‘જૈન મેઘદૂત’ મહાકાવ્ય પર સંસ્કૃતમાં ટીકા રચી; તેને માણિક્યસુંદરસૂરિએ સંશોધી હોઈને અંથકર્તાની વિદ્યમાનતા એ દિવસ સુધી પ્રમાણિત થાય છે. વિક્રમના ૧૫ મા સૈદાના અંત સુધી અંથકાર વિદ્યમાન હશે. આમ સં. ૧૪૩૫ થી ૧૫૦૦ સુધી અંથકારનો ૬૫ વર્ષ સુધીનો જીવનકાલ તારવી શકાય એમ છે. ગુજરાતી ભાષાના ગદ્ય પ્રવર્તક ગુજરાતમાં જ ક્યાંક જન્મ્યા હશે એ વાત સ્વીકારી લેવામાં કોઈ વાંધો નથી.

૧૦૭૮. માણિક્યસુંદરસૂરિનું સ્થાન જૈન ઇતિહાસમાં એક ઉચ્ચ કોટિના સાહિત્યકાર તરીકે પ્રથમ

પંક્તિનું છે. એમની સાહિત્યપ્રવૃત્તિએ ઈતિહાસ સંસ્કૃતિ છે. એમના અંથોનો સંક્ષિપ્ત નિર્દેશ અહીં વિવક્ષિત છે:-

(૧) ચતુ:પર્વી ચમ્પૂ:-ગુણવર્મચરિત્રની અંથપ્રશસ્તિમાં આ અંથનો ઉલ્લેખ છે તેથી સં. ૧૪૮૪ પહેલાં રચના.

(૨) શ્રીધર ચરિત્ર:-સંસ્કૃતમાં ૯ સર્ગનું મહાકાવ્ય. ૧૬૮૫ શ્લોક પરિમાણ. મેવાડના દેવકુલ પાટણમાં સં. ૧૪૬૩માં રચના. આ અંથને ગણાધીશ મેરુતુંગસુરિએ સત્યપુરમાં સંશોધ્યો:

અકારિ શુદ્ધા શ્રી પૂજ્ય ગચ્છાધીશૈ: પ્રસચસા ।

પુરે સત્યપુરે પૌરમણિડતે મેરુમંડલે ॥

(૩) શુદરાજકથા:-૫૦૦ શ્લોક પરિમાણનો ગદ્ય-પદ્ય ભિન્નિત અંથ. ગુણવર્મ ચરિત્રની અંથ પ્રશસ્તિમાં આ અંથનો ઉલ્લેખ હોઈને સં. ૧૪૮૪ પહેલાં રચના. અંતિમ પદ્ય:-

શ્રી મેરુતુંગ સુગુરુ પ્રણિધાનતઃ શ્રી માણિક્યસુન્દર ઇમાં શુકરાજસત્કામ્ ।

નવ્યાં કથાં રચયતિ સ્મ સુવિસ્મયાં શ્રી શત્રુજયાલ્યગિરિ ગૌરવ ગૌરવર્ણા ॥

(૪) ચંદ્રધવલ-ધર્મદત્ત કથાનક:-સંસ્કૃતમાં. રચના સં. ૧૪૮૧.

(૫) ગુણવર્મચરિત્ર:-૧૯૪૮ શ્લોક પરિમાણની સંસ્કૃત પદ્યકૃતિ. રચના સં. ૧૪૮૪ માં સત્યપુરમાં ઉપાધ્યાય ધર્મનંદના સાન્નિધ્યમાં. અંથપ્રશસ્તિમાં કવિ કહે છે કે-‘ માણિક્યાંક ચતુ:પર્વીકથા, શુકરાજકથા, પૃથ્વીચંદ્રચરિત્ર એ આ અંથના આંધવો છે ’:

માણિક્યાંકચતુ: પર્વી । શુકરાજકથા તથા । પૃથ્વીચંદ્ર ચરિત્રં ચ । અંથા પતેસ્ય વાંધવા: ॥

(૬) પૃથ્વીચંદ્રચરિત્ર:-૯૫૮ શ્લોક પરિમાણ. ગૂર્જર ગદ્યકૃતિ. રચના સં. ૧૪૭૮ ના આવૃત્તિ સુદી ૫ ને રવિવારે પુરુષપતનમાં. પાંચ ઉલ્લાસમાં આ કૃતિ વહેંચાયેલી છે. અપરનામ વાગ્વિલાસ.

(૭) સત્તરમેદી પૂલકથા:-અપરનામ ‘ સત્પ્રકારકથા ’ રચના સં. ૧૪૮૪.

(૮) મહાપલ મલયમુંદરીકથા:-સંસ્કૃત ગદ્યકૃતિ. ચાર ખંડમાં. કવિ પ્રશસ્તિમાં જણાવે છે કે-પૂર્વે પાર્શ્વનાથ ભગવાનના ગણધર કેશિમુનિએ જે પ્રમાણે વર્ણુચું છે તે પ્રમાણે જ આ કથા સંક્ષેપમાં કરવામાં આવી છે. શુભરાતના રાત્રિ અંખની રાજસભામાં આ અંથ રચાયો હોવાનું પણ પ્રશસ્તિમાંથી સ્પષ્ટ થાય છે:-

ક્રીમત્ શીલનરેશ્વરસ્ય પુરતોઽપ્યુષ્પે મયેદં તથા ।

(૯) સંવિલાસ વ્રતકથા:-પ્રો. મિત્ર, નોટિસિઝ, પુસ્તક ૮ નં. ૨૭૭.

(૧૦) નેમીશ્વરચરિત્ર:-દ્વાગધ. રચના સં. ૧૪૭૮ ની આસપાસ. ગૂર્જર પદ્યકૃતિ. ૯૧ કંઠિકામાં. આ કૃતિ પર અજ્ઞાતકર્તા સંસ્કૃત ટીકા પણ પ્રાપ્ત થાય છે.

(૧૧) યશોધરચરિત્ર:-સંસ્કૃતમાં. ૧૪ સર્ગનું મહાકાવ્ય.

(૧૨) શ્રીધરચરિત્ર વ્યાખ્યા:-સંસ્કૃતમાં. અપરનામ દુર્ગપદ વ્યાખ્યા. સં. ૧૪૮૮ માં પાટણમાં પોતાના મૂળ અંથ શ્રીધરચરિત્ર પર તેમણે આ ટીકા રચી, જેને કીર્તિસાગર નામના પોતાના શિષ્યે પ્રથમાદર્શ લખી.

(૧૩) જૈનમેધદૂત ટીકા સંશોધન:-મેરુતુંગસુરિ રચિત જૈન મેધદૂત પર સ. ૧૪૯૧માં શીલરત્નસુરિએ જે ટીકા રચી હતી તેને માણિક્યમુંદરસુરિએ સંશોધી હતી:-

एतस्याः किलवृत्तेः श्रीमन्माणिक्यसुन्दराचार्याः ।

विदधुः शोधनमवहितमतयो बहू समयतत्त्वज्ञाः ॥

(૧૪) જૈન કુમારસંભવ દીકા સંશોધન:-જ્યેષ્ઠશેખરસૂરિ કૃત જૈન કુમારસંભવ મહાકાવ્ય પર ધર્મશેખરે દીકા રચી હતી. તેને માણિક્યસુંદરસૂરિએ સંશોધી હતી એમ પ્રો. વેલણુકર 'જિનરત્નકોશ'માં જણાવે છે.

(૧૫) ભવભાવના આકાવબોધ:-મૂળ ગ્રંથકર્તા મહધારી હેમચંદ્રસૂરિ.

(૧૬) શાકિની ચારિત્ર વિષયે ધૂષ્ટકથા:-પ્રો. વેલણુકર સંપાદિત જિનરત્નકોશ પૃ. ૩૭૮.

(૧૭) અગ્નિપુત્ર કથાનક:-ગદ્યમાં. જુઓ જિ. ર. કોશ પૃ. ૨, પ્રો. પીટર્સન પ, નં. ૬૦૭.

(૧૮) વિચારસાર રતવન:-૨૨ શ્લોક પરિભાણ. પ્રત પાટણના જૂના ભંડારમાં.

(૧૯) પાશ્વનાથરતવન:-જૈન ગ્રંથાવલી પૃ. ૨૮૪, નં. ૯૯.

માણિક્યસુંદરસૂરિનું ગુજરાતી સાહિત્યમાં સ્થાન

૧૦૭૯. માણિક્યસુંદરસૂરિની બહુવિધ સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ વિષે આપણે જોયું. તેમણે અનેક ગ્રંથો રચ્યા છે એટલું જ નહીં એ ગ્રંથો વિવિધ વિષયો પર છે, તેમજ તે બધાનું સાહિત્યિક સ્થાન પણ ધણું જ ઉચ્ચ છે. આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોનું ધ્યાન પણ માણિક્યસુંદરસૂરિની કૃતિ-ઓએ કેન્દ્રિત કર્યું છે. આ અંગે સંક્ષિપ્ત વિચારણા અહીં અભીષ્ટ છે.

૧૦૮૦. માણિક્યસુંદરસૂરિએ જૂની ગુજરાતીમાં ગદ્યાત્મક પૃથ્વીચંદ્રચરિત્ર રચ્યું છે. આ ગદ્યકૃતિ ગુજરાતી ભાષાના પ્રાચીન પરિભાષિત સ્વરૂપને સમજવા માટે અત્યંત ઉપયોગી છે. આ કૃતિદ્વારા માણિક્યસુંદરસૂરિ ગુજરાતી ગદ્ય સાહિત્યના આશ્રય પ્રવર્તનકાર ગણી શકાય. સુપ્રસિદ્ધ સાક્ષર કેશવલાલ હર્ષદ દ્રુવ આ કૃતિ વિષે જણાવે છે કે—‘તે બોલીમાં છે. અક્ષરના, રૂપના, માત્રાના અને લયના બંધનથી મુક્ત છતાં લેવાતી છૂટ ભોગવતું પ્રાસયુક્ત ગદ્ય તે બોલી. માણિક્યસુંદર બોલીવાળા પ્રબંધને વાગ્વિલાસ એટલે બોલીનો વિલાસ એવું નામ આપે છે.’ પૃથ્વીચંદ્રચરિત્રના મંજણાચરણમાં કવિ પોતાની કૃતિને ‘વાગ્વિલાસ’ તરીકે ઓળખાવતા કહે છે—

या विश्वकल्पवल्लीवल्लीलया कल्पित प्रदा ।

प्रदत्तां वाग्विलासं मे सा नित्यं जैनभारती ॥ ૧ ॥

૧૦૮૧. માણિક્યસુંદરસૂરિની આ કૃતિએ વિદ્વાનોમાં ભારે ઉદ્ઘાપોહ મચાવ્યો છે. આ ગદ્યચરિત્ર સંબંધી નદીઆદની પ્રથમ પરિષદ માટે પ્રહલાદજીએ એક નિબંધ લખ્યો હતો, જે ‘જૈનયુગ’માં પ્રકટ થઈ ગયો છે, એટલું જ નહીં અન્ય વિદ્વાનોએ પણ આ કૃતિ વિષે ઘણું ઘણું લખ્યું છે. જ્યેષ્ઠશેખરસૂરિ એક માત્ર ત્રિભુવનદીપક પ્રબંધથી ગુજરાતી ભાષાના શ્રેષ્ઠ કવિ ગણાયા, તેમજ પૃથ્વીચંદ્રચરિત્રથી માણિક્યસુંદરસૂરિ ગુજરાતી ભાષાના શ્રેષ્ઠ ગદ્યકાર ગણાયા છે. માણિક્યસુંદરસૂરિને ગુજરાતી ભાષાના આદ્યગદ્યકાર માનવામાં પણ આધ નથી. અલબત્ત, એ પહેલાં ગુજરાતી ગદ્યનું અસ્તિત્વ તો હતું જ, કિન્તુ વિકાસ પામેલી ગદ્યકૃતિની જો ખોજ કરવામાં આવે તો આપણા હાથમાં સૌ પ્રથમ આ કૃતિ જ આવે.

૧૦૮૨. ‘પૃથ્વીચંદ્રચરિત્ર’ને આધારે તત્કાલીન ભાષાના સ્વરૂપને વિદ્વાનોએ નક્કી કરવા માટે ભારે પરિશ્રમ કર્યો છે. ડૉ. ભોળીલાલ સાહેબરા ‘ઇતિહાસની કેડી’માં જણાવે છે કે તેરમા શતકના અંતમાં અને ચૌદમા શતકના આરંભમાં ભાષા અપભ્રંશના સંપર્કનો ધીરે ધીરે ત્યાગ કરીને શુદ્ધ ગૂજરાતી સ્વરૂપમાં આવવાને મથી રહી હતી, પ્રથમ એક વચનમાં અકારાન્ત શબ્દોમાં અપભ્રંશ કાળનો હ

પ્રત્યય ધસાતો જતો હતો. અપભ્રંશ સપ્તમીનો જ પ્રત્યય અકારાન્ત નામોમાં અન્તર્ગત દશામાં માલુમ પડે છે. ‘મુઘાવબોધ મૌકિતક’ (સં. ૧૪૫૦) ની તથા માણિકચસુંદરસૂરિનું ‘પૃથ્વીચન્દ્રચરિત્ર’ (સં. ૧૪૭૭) ની લાપામાં પ્રથમા એક ચનના પ્રત્યયનો લોપ નજરે પડે છે. ચૌદમી સદી આખી તથા પંદરમી સદીના પૂર્વાર્ધની લાપાને કેશવરામ શાસ્ત્રી ‘મધ્યકાલીન ગુજરાતીની પ્રથમ ભૂમિકા’ નામ આપે છે. આ ભૂમિકાના લક્ષણો પણ એમણે સમગ્રવ્યાં છે.

૧૦૮૩. ગદ્ય લખાણો પણ પદ્ય લખાણો જેટલાં જ જૂના કાળથી પ્રાપ્ત થાય છે. જો કે ગદ્ય સાહિત્ય એ પદ્ય સાહિત્ય જેટલો વિકાસ પામેલું નહોતું, છતાં સાદી સુંદર અને કેટલીકવાર અલંકારયુક્ત શૈલીમાં લખાયેલા ગદ્યના નમૂનાઓ અનેક મળે છે. એ પછી ‘આલાવબોધ’ નામથી ઓળખાતા સંખ્યાબંધ ગુજરાતી ગદ્ય ગ્રંથો મળી આવે છે. અહીં ‘આલ’નો અર્થ ‘અણુસમણુ’—‘અજ્ઞાન’ એવો કરવામાં આવેલો છે. જૈન સિદ્ધાંતો આરંભે પ્રાકૃતમાં રચાયા એ સંખંધમાં એક શ્લોક છે:—

બાલ સ્ત્રી મન્દ મૂર્ખાણાં નૃણા ચારિત્ર્યકલ્હિણામ્ ।

અનુગ્રહાથ તત્ત્વજ્ઞૈઃ સિદ્ધાન્તઃ પ્રાકૃતઃ કૃતઃ

૧૦૮૪. એ જ પ્રમાણે ભુદ્ધિમાં ખાલક એવાં સ્ત્રી પુરુષો માટે લાપામાં ઉતારવામાં આવેલા ‘શાસ્ત્રગન્થો’ને આલાવબોધ નામ આપવામાં આવ્યું એમ કહી શકાય. આલાવબોધ ઉપરાંત અતિચાર સંખંધમાં પણ કેટલાક ગ્રંથો મળી આવે છે. ડૉ. સાંડેસરાએ ‘પૃથ્વીચન્દ્રચરિત્ર’ ને ‘અસામાન્ય મહત્ત્વનો ગ્રંથ’ ગણ્યો છે. વિશેષમાં તેએ જણાવે છે કે ‘તે સામાન્ય ગદ્યમાં લખાયેલો નથી, પણ તેના નામ **વાગ્વિલાસ** (વાણીનો—બોલીના વિલાસ) વડે સૂચવાય છે તેમ ‘બોલી’માં રચાયેલ છે.’ ડૉ. સાંડેસરાએ જયશેખરસૂરિ પ્રજ્ઞાતિ ગ્રંથકારોએ ‘પ્રબોધ ચિન્તામણિ’ આદિ ગ્રંથોમાં કેટલેક સ્થળે બોલીનો કહેલ છે. તેના ઉદાહરણો આખી માણિકચસુંદરસૂરિની ‘બોલી’નો એક નમૂનો આ પ્રમાણે ટાંક્યો છે—

“હિવ તે કુમરી, ચડી યૌવનભરિ; પરિવરિ પરિકરિ, ક્રીડા કરઈ નવનવી પરિ. ઈસિઈ અવસરિ આવિઉ અપાદ, ઈતરગુણિ સંપાદ; કાટખર્ચ લોહ, ધામતણુ ઉ નિરોહ; જાસિ ખાટી પાણી વીધાઈ માટી; વિસ્તરિઉ વર્ષાકાલ, જે પંથી તણુઉ કાલ, નાહઉ દુકાલ જણિઈ વર્ષાકાલિ મયૂરધ્વનિ મેહ ગાજઈ, દુર્ભિક્ષતણા ભય ભાજઈ, જાણે સુભિક્ષભૂપતિ આવતાં જયદક્ષા વાજઈ; ચિહ્ન દિસિ ધીજ ઝલહલઈ, પંથી ઘરભણી પુત્રઈ; વિપરીત આકાશ, ચંદ્રસૂર્ય પારિયાસ; રાતિ અંધારી લવઈ તિમિરી; ઉતરનઉ ઊનયણુ, જાણિ ગમણુ; દિસિ ઘોર, નાયઈ મોર; સધર, વરસઈ, ધારાધર, પાણી તણા પ્રવાહ વહહલઈ, વાડિ ઉપરિ વેલા વહઈ, નદી મહાપૂરિ આવઈ, પૃથ્વીપરક ખાવઈ; નવાં કિસલય ગહગહઈ વહલીવિતાન લહલહઈ; કુંકુબીલોક માયઈ, મહાત્મા બઈકાં પુસ્તક વાયઈ; પર્વતણુઉ નીઝરણુ વિષ્ટઈ ભરિયાં સરોવર ફૂટઈ.”

૧૦૮૫. ડૉ. સાંડેસરા જણાવે છે કે—‘લાપાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ આ ગ્રંથ અત્યંત ઉપયોગી છે, એટલું જ નહીં પણ તે એક વિસ્તૃત વર્ણન પ્રધાન વાર્તાગ્રંથ હોવાને કારણે તાત્કાલીન સમાજસ્થિતિને લગતી પણ કેટલીક ઉપયોગી માહિતી તેમાંથી મળી આવે છે.’

૧૦૮૬. ‘જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ’માં મોહનલાલ દત્તચંદ દેશાઈ કહે છે કે “માણિકચ-સુંદરસૂરિએ પૃથ્વીચન્દ્ર ચરિત્ર (વાગ્વિલાસ) ગ્રંથી સુંદર, હૃદયંગમ અને રસભરી બાનીમાં રચ્યું છે.”

૧૦૮૭. પ્રો. મજમુદારે માણિકચસુંદરસૂરિની આ કૃતિ માટે વિદ્વાતપૂર્વક લખ્યું છે. તેઓ

Main Tendencies in Mediaeval Gujarati Literature માં જણાવે છે કે—
The earliest Gujarati of this period includes a literature of prose-romances also, the remarkable among them being Prithvichandra Charita (Samvat 1478) by Manikyachandra Suri, on the style of Kadambari, where the sentences are constructed with a sure eye to rhetoric and balance, and at places attain poetic cadence. The stories of kings did not appeal to the commercial classes of Gujarat hence popular imagination centred round the hero of commerce (interwoven with Nagarseth's or his daughter's love affairs) returning from foreign lands in vessels laden with riches. Gujarati literature has a parallel in this Section among the Bengali romances of this period.

૧૦૮૮. માણિક્યસુંદરસૂરિએ ગુજરાતી ગદ્યના ઘડતરમાં મહામૂલો ફાળો નોંધાવ્યો હોઈને તેમની ગદ્યકૃતિનો નમૂનો પં. બેચરદાસ જીવરાજ દોશીએ “ગુજરાતી ભાષાની ઉત્ક્રાન્તિ” નામના તેમના મનનીય ગ્રંથમાં રજૂ કર્યો છે. (જુઓ પૃ. ૫૩૧-૫૩૨).

૧૦૮૯. પ્રો. હીરાલાલ ર. કાપડિયા જણાવે છે કે—‘પૃથ્વીચંદ્રચરિત્ર યાને વાગ્વિલાસ ગુજરાતીમાં રચાયેલી પહેલી સવિસ્તર ગદ્યાત્મક ધર્મકથા છે. આનો ગદ્ય કાદમ્બરી તરીકે “આપણા કવિઓ” પૃ. ૩૭૦ માં ઉલ્લેખ છે.

૧૦૯૦. ‘નેમીશ્વરચરિત’ ને ‘આત્માનંદ શતાબ્દી ગ્રંથ’માં પ્રકાશિત કરીને મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઈએ વિદ્વત્સભાજનું ધ્યાન દોરતાં જણાવ્યું છે કે—‘વિક્રમની પંદરમી સદીના ઉત્તરાર્ધના ગૂજરાતી ગદ્યનો નમૂનો પૂરો પાડનાર માણિક્યસુંદરસૂરિનું ગૂજરાતી કાવ્ય સદ્ભાગ્યે મળી આવ્યું છે, જે તે જ સદીના ગૂજરાતી પદ્યનો અવિકલ સુંદર નમૂનો પૂરો પાડે છે. ગુજરાતી કાવ્યમાં ધણા વખતથી આદિ કવિ તરીકે લેખાયેલા સં. ૧૫૧૨ માં થયેલ ગણાતા નરસિંહ મહેતાની પૂર્વે આ માણિક્યસુંદર અને તેમના ગુરુભાઈ જયશંખરસૂરિ થયેલા છે કે જે પૈકી જયશંખરસૂરિએ પણ પોતાના સમયની ગુજરાતીમાં પ્રખંધ ચિન્તામણિ—ત્રિભુવનદીપક પ્રખંધ (સંપાદક પં. લાલચંદ) નામનું કાવ્ય રચ્યું છે, જે ઉક્ત સાક્ષર શિરોમણિ કેશવલાલભાઈએ પોતાના પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્યમાં પૃ. ૯૬ થી ૧૪૪ માં પ્રકટ કર્યું છે અને તેની પ્રસ્તાવનામાં ખૂબ પ્રશંસ્યું છે. માણિક્યસુંદરસૂરિનું આ કાવ્ય મનોરંજક, હૃદય-સ્પર્શી અને મંજુલ પદાવલિ યુક્ત છે. અને તેમાં જુદા જુદા છંદો છે.’

૧૦૯૧. ડૉ. ભોગીલાલ સાંડેસરા ‘ઇતિહાસની કેડી’ પૃ. ૨૦૩-૪ માં નોંધે છે કે—ફાગસંજા વાળાં કાવ્યો થોડીક નોંધ માગી લે છે. આ પ્રકારનાં કાવ્યો, જાંદો વૈવિધ્ય, ઝડઝમક અને અલંકારયુક્ત ભાષાથી ભરપૂર હોય છે એમાં જમ્મૂ સ્વામી કે નેમિનાથ જેવાં પૌરાણિક પાત્રોને અનુક્રમીને ઉદ્દીપક શૃંગાર રસનું વર્ણન કરેલું હોય છે, પરંતુ તેનો અંત હમેશાં શીલ અને સાર્વિકતાના વિનયમાં અને વિષયોપભોગના ત્યાગમાં જ આવે છે. જૈન કવિઓએ લખેલી પ્રેમ કથાઓમાં પણ અંત આવા જ પ્રકારનો હોય છે. આ ફાગ કાવ્યો ચૈત્ર માસમાં ગવાતાં હોય એમ અનુમાન થાય છે. ઉત્તમ કવિત્વની દૃષ્ટિએ આ ફાગકાવ્યો જૂનાં સાહિત્યમાં જાંચું સ્થાન લે તેવાં હોય છે.

૧૦૯૨. ‘ગુણવર્મચરિત્ર’ માણિક્યસુંદરસૂરિની કૃતિઓમાં નવી ભાત પૂરે છે. ગ્રંથનો પરિચય

કરાવતાં કવિ કહે છે કે—‘ આ ગ્રંથમાં દેવળ મારી રચનાં શુદ્ધિનો ઉપયોગ કરી કથા રૂપે ડાંઈ લખ્યું નથી, પણ ભગવાન મહાતીર જે સમયે રાજગૃહનગરમાં સમવસર્યા હતા અને તે સમયે જિનપૂજનનું ફળ ખતાવી જે જે કથાઓ શ્રેણિક રાગ સમક્ષ ઉપદેશરૂપે તેમણે કહી હતી, તે જ કથાઓનાં વર્ણન તરીકે આ ગ્રંથની રચના થયેલી છે.’ મુખ્યત્વે આ ચરિત્રમાં એજ વર્ણવ્યું છે કે સ્નાત્રાદિ સત્તર પ્રકારે જિનેશ્વરોનું પૂજન કરી કયા ભવ્ય છવોએ તે ફળ સંપાદન કરેલું છે. આ વિષયમાં ગુણવર્મ નૃપતિનાં ચરિત્રનું વર્ણન કરી તેના સત્તરે પુત્રોની જન્મ કથાઓ સુંદર ભાષામાં કવિએ આલેખી છે.

૧૦૯૩. સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન પ્રો. એન્ડ્રસ ‘ એ જર્ની ઓફ લીટરરી એન્ડ આર્કિઓલોજિકલ રીસર્ચ ઇન નેપાલ એન્ડ નોર્થ ઇન્ડિયા ’ નામના ગ્રંથમાં નોંધે છે કે—

‘ In the extensive Literature of Jain folk-lore a new aquisition is the ‘ Gunvarma Caritra ’ a work in Sanskrit verse by Manikyasundara Suri of the Ancala-gachha, the author of Prithvicand-carita of which a Ms. exists in the Berlin library. For purpose of identification, especially as the work has another title in the margin ‘ Satara-bhedaka (tha ?) I may mention that the opening of the tale relates how Gunavarma son of Naravarma, king of Hastinapura, and Lilavati his queen go to the ‘ Svayamvara ’ of Gunavali daughter of the king of Campa (Bhagalpor). The moral of the tale is the duty of proper religious observance (Puja) ’—A Journey of Litarary and Archaeological Research in Nepal and North India, 1884-85, by Cecil Bendall.

૧૦૯૪. ડૉ. જહોન્નેસ ક્લાટે પણ માણિકચસુંદરસૂરિની સાહિત્યકૃતિઓની નોંધ લાખી છે. તેઓ જણાવે છે :

Merutungsuri's pupil, the Sakhacharya Manikyasundara suri, composed Gunavarma-charitra, see Bendall, Journ. p. 64, Sattarabhedi puja katha, Prithvichandra-charitra (See Weber, Vesz. II. p. 175), Chatuh-parvi katha (See rep. 1880-1, p. 27), Malaysundari katha (Peterson, I. Rep. p. 123, n. 262), Samvibhaga-Vrata-katha (Mitra, Not. VIII pp. 237-8).

૧૦૯૫. પ્રો. પિટર્સનની નોંધ પણ અહીં ઉલ્લેખનીય છે. પોતાના સંસ્કૃત હસ્તપ્રતવિષયક અહેવાલ, સને ૧૮૮૬-૯૨ ની પ્રસ્તાવનામાં પ્રો. પિટર્સન જણાવે છે:—

Manikyasundara acharya :—Corrected, in Samvat 1491, the commentary of Silaratnasuri an Merutunga's Meghaduta. 3, App. p. 249. Among the books bought for Government this year is a Malayasundari charitra by Manikyasundara suri. At Weber, II. p. 1067, there is a Yasodharacharitra apparently by this Manikyasundara of the Anchala gachchha. And at p. 175 a Prithvichandracharitra by the same.

૧૦૮૬. ઉપયુક્ત ઉલ્લેખોને આધારે માણિક્યસુંદરસૂરિનું એક ઉચ્ચ કોટિના સાહિત્યકાર તરીકેનું સ્થાન નક્કી થઈ શકે છે. પ્રો. હીરાલાલ કાપડિયાએ કીક જ કહ્યું છે કે પૃથ્વીચંદ્રચરિત્ર ગુજરાતીમાં રચાયેલી પહેલી સવિસ્તર ગદ્યાત્મક ધર્મકથા છે, આનો ગદ્યકાદમ્યરી તરીકે ‘આપણા કવિઓ’માં ઉલ્લેખ છે. વિદ્વાનોના મતાનુસાર માણિક્યસુંદરસૂરિને ગુજરાતી ગદ્યના સર્જક કહેવામાં કોઈ દરકત નથી. જિનવિજયજી અને ચીમનલાલ દલાલ જેવા વિદ્વાનોએ આ કૃતિને પોતાના ગ્રંથોમાં પ્રકાશિત કરીને ગુજરાતી ભાષાના ઇતિહાસની અત્યંત ઉપયોગી સામગ્રી પૂરી પાડી છે. એ પછી આ કૃતિએ વિદ્વત્સ-માજનું ખૂબ જ ખ્યાન કેન્દ્રિત કયું છે.

૧૦૮૭. ખીજી ઉલ્લેખનીય આખત એ છે કે પૃથ્વીચંદ્રચરિત્ર આદિ માણિક્યસુંદરસૂરિની કૃતિઓનું અનેક વિદ્વાનોએ અનુસરણ કરવામાં ગૌરવ અનુભવ્યું છે. માણિક્યસુંદરસૂરિની સાહિત્ય પ્રવૃત્તિએ સૈકાઓ સુધી પોતાની દૂરગામી અસર પ્રવર્તાવી છે. ઉદાહરણાર્થે સં. ૧૬૭૯ પછી ખરતરગચ્છીય કવિવર સુરચંદ્ર વિરચિત ‘પદૈકવિંશતિ’માં માણિક્યસુંદરસૂરિના વર્ણનોની સ્પષ્ટ છાપ જોવામાં આવે છે. સુરચંદ્રે કરેલ મેઘવર્ણન, નૃપગુણવર્ણન, વાણીવર્ણન, શ્રાવક ગુણવર્ણન, રાજવર્ણન, દુષ્કાલવર્ણન, મહાજનબિરુદ, મંત્રીવર્ણન, ઉજ્જૈનવર્ણન, ગજવર્ણન, અશ્વવર્ણન, મોરવર્ણન, વનવર્ણન, દુષ્ સ્ત્રી વર્ણન, શીતકાલ વર્ણન, દેશનામ, સમવસરણ, અટવી, યુદ્ધ, ધર્મ, લક્ષ્મીવંત, નિર્ધન, શીલવર્ણન, રાવણવર્ણન, વસ્ત્રનામ, વાગ્ગિત્રનામ, ઉષ્ણકાષ્ઠ વર્ણન, વસ્ત્રાલંકાર વર્ણન ઇત્યાદિ માણિક્યસુંદરસૂરિની ઉક્ત કૃતિનું સ્મરણ કરાવે છે. આ દૃષ્ટિએ જયશેખરસૂરિની કૃતિઓની જેમ માણિક્યસુંદરસૂરિની કૃતિઓનાં પણ અનેક અનુસરણો થયાં હોઈને અન્ને-કવિ અને ગદ્યકાર તરીકે ગુજરાતી સહિત્યમાં સર્વોચ્ચ સ્થાન ભોગવે છે.

૧૦૮૮. શાલિભદ્રસૂરિ અને માણિક્યસુંદરસૂરિનાં લખાણ વચ્ચેનું સામ્ય પણ અહીં વિચારવા જેવું છે. આ અન્ને ગ્રંથકારો લગભગ સમકાલીન હતા. ‘ગુર્જર રાસાવલી’ના વિદ્વાન સંપાદકના શબ્દોમાં જ આ સામ્ય જોઈએ :

વિરાટપર્વ by શાલિભદ્ર: The language betrays the characteristics of the 15th Century OG. The Poem must have been quite popular, and the quotations by other contemporary writers also help us to fix the date of the poem. The most important quotation is that of માણિક્યચંદ્ર who wrote પૃથ્વીચંદ્રચરિત્ર, an OG. ornate prose work, in V. S. 1478. He quotes the following lines in his શુકરાજ કથા—

દેવઃદાનવ રાઝત રાણઝ દૈવ આગલિ ન કો સપરાણઝ ।
ડંબનહ ધરિ જલ વહિઝ હરિચન્યહ માંલડી મરણ લઘુમુકુન્દિહ ।

These lines are in **વિરાટપર્વ** :

પાંચ પાંડવ રહ્યા હમ નાસી દ્રૂપદી રહી થાઈય દાસી ।
- દેવ દાણવ ન રાય ન રાણઝ દૈવ આગલિ ન કોઈ સપરાણઝ ॥૧૬॥
રામ લક્ષ્મણ મહી દુસ્થિ પાડયા પાંચ પાંડવ વિદેસિ ભમાડયા ।
ડંબનહ ધરિ જલ વહિઝ હરિચંદિહ માંલડી મરણ લઘ મુકુન્દિહ ॥૧૭॥

The last two lines of St. 16 and St. 17, are juxtaposed in the quotation of માણિક્યચન્દ્ર.

In the prose work પૃથ્વીચન્દ્રચરિત્ર of માણિક્યચન્દ્ર the influence of the above lines is found in the following : અમ્હારુ ઠાકુર સપરાણુ તેહ આગલિ ન કોઈ રાય નરે રાણુ । + + + +

The above quotations and quite definitely માણિક્યચન્દ્ર's quotation in શુકરાજકથા lead us to place the work by about the middle of the 15th Century V. S, i. e. by about 1450 V. S.—Gaekwad's Oriental Series No. CXVIII,—M. C. Mody.

૧૦૯૯. ઉપર્યુક્ત ઉલ્લેખો દ્વારા માણિક્યચન્દ્રસૂરિની અસાધારણ પ્રતિભાનો આપણને પરિચય મળી રહે છે. સાહિત્યકાર ઉપરાંત તેઓ સારા વિદ્વાન પણ હતા. મેરુતુંગસૂરિ તથા જયશેખરસૂરિ જેવા પ્રતિભાસંપન્ન આચાર્યોની અસર હેઠળ ઉછરી તેમણે સાહિત્યકાર તરીકેના યુક્તો વિકસાવ્યા હતા. ગ્રંથકાર તેમના સમયના એક સમર્થ ગદ્યકાર હતા. તેની નોંધ અંચલગચ્છના કે જૈન શાસનના જ નહીં, સમગ્ર ગુજરાતના સાહિત્ય-ઇતિહાસમાં પણ લેવાશે. મહાન સાહિત્યકાર તરીકે તેઓ ગુજરાતના રાજા શંખ પ્રભુતિના રાજદરબારમાં ભારે ગૌરવપૂર્ણ સ્થાન પામ્યા એ વાત પણ ઓછી મહત્વપૂર્ણ નથી. લેખિની દ્વારા આ સન્માન પ્રાપ્ત કરનાર માણિક્યચન્દ્રસૂરિ કદાચ સૌ પ્રથમ અંચલગચ્છીય આચાર્ય હશે.†

માણિક્યશેખરસૂરિ

૧૧૦૦. એ અરસામાં મેરુતુંગસૂરિના માણિક્યશેખરસૂરિ યાદુશ્રુત અને પ્રખર વિદ્વાન થઈ ગયા. તેમણે દર્શનવિષયક અનેક ગ્રંથો રચ્યા છે. દીકાકાર તરીકે માણિક્યશેખરસૂરિનું નામ જૈન ઇતિહાસમાં ચિરસ્મરણીય રહેશે. ત્રિપુટી મહારાજે ‘જૈનપરંપરાનો ઇતિહાસ’ ભા. ૨, પૃ. ૫૩૦ માં તેમજ મોહનલાલ દલીયંદ દેશાઈએ ‘આત્માનંદ શતાબ્દી ગ્રંથ’ પૃ. ૪૯ માં, આ ગ્રંથકર્તાના સમકાલીન માણિક્યચન્દ્રસૂરિને એક જ ગણી લઈને ભારે મોટો ગૂંચવાડો ઊભો કરી દીધો છે. અન્ય ગ્રંથકારોએ પણ એમનું અનુસરણ કરી એ જ નામે એક જ સમજ લઈને ભ્રાંતિયુક્ત ઉલ્લેખો કર્યા છે. એટલે એ અંગે સંશોધન કરવું પ્રસ્તુત અને છે.

૧૧૦૧. ‘મેરુતુંગસૂરિ રાસ’માંથી માણિક્યચન્દ્રસૂરિ અને માણિક્યશેખર ઉપાધ્યાયનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ મળે છે. એ રાસરચના સમયે માણિક્યશેખર ઉપાધ્યાયપદે હતા. મેરુતુંગસૂરિએ એમને ખંભાતમાં પદસ્થિત કર્યા હતા:—

સિરિ માણિક્યશેખર જયઉએ માલ્હંતડે શ્રી ઉવઝાય પભારિ,
તિણિ અવસરિ સુહુચુરુ ડવ્યાએ માલ્હંતડે દુક્કર ચરિય સંસારિ.

એમની સાથે મેરુતુંગસૂરિને પદસ્થિત કરવામાં આવ્યા હતા તેમજ તે પ્રસંગે સંઘપતિ ખીમરાજે ઉત્સવ કર્યો હતો.

૧૧૦૨. માણિક્યશેખરસૂરિએ આવશ્યક નિયુક્તિ દીપિકાની ગ્રંથપ્રશસ્તિમાં પોતાના અન્ય ગ્રંથોનો ઉલ્લેખ આ પ્રમાણે કર્યો છે—પિંગનિયુક્તિ દીપિકા, આધનિયુક્તિ દીપિકા, દશવૈકલ્પિક દીપિકા, ઉત્તરાખ્યન દીપિકા, આચારાંગ દીપિકા અને નવતત્ત્વ વિવરણ. વિશેષમાં તેમણે જણાવ્યું છે કે એક કર્તૃત્વથી આ સર્વે ગ્રંથો સહોદરૃપ છે : एक कर्तृतया ग्रंथा अमी अस्याः सहोदराः । દેખીતી

રીતે જ માણિક્યશેખરસૂરિની આગમ વિષયક કૃતિઓ અને માણિક્યસુંદરસૂરિની સાહિત્યિક કૃતિઓ જુદી પડી આવે છે. આ ઉપરથી બન્ને ગ્રંથકારો એક નહિ પણ ભિન્ન હતા તે સિદ્ધ થાય છે.

૧૧૦૩. માણિક્યશેખરસૂરિનાં અંગત જીવન વિશે અન્ય માહિતીઓ ઉપલબ્ધ થઈ શકતી નથી, એ દુઃખનો વિષય છે. અણુદાયક પ્રદક્ષિણાના વાસા ગામના ગિનાલયમાં ધાતુપંચતીથી ઉપર આ પ્રમાણે લેખ મળે છે:—

સંવત્ ૧૫૩૧ વર્ષે કાળ વદિ ૨ બુધે શ્રી શ્રીમાલ૦ શ્રે૦ રહિયા મા૦ વારુ સુત માંડળકેન મા૦ અછવાદે સુત હાંસાયુતેન શ્રી અશ્વલગચ્છે શ્રી માણિક્યકુન્જરસૂરીણા-મુપદેશેન શ્રે૦ કેલ્હા સુત હાવા શ્રેયસે શ્રી સુમતિનાથ ત્રિવં કારિતં પ્રતિષ્ઠિતં શ્રી સંઘેન ।

આ લેખમાં કહેલા માણિક્યકુન્જરસૂરિ એજ માણિક્યશેખરસૂરિ સંભવે છે. માણિક્યસુંદરસૂરિએ સં. ૧૪૬૩ માં શ્રીધરચરિત રચ્યું હોઈને સં. ૧૫૩૫ સુધી એમની વિદ્યમાનતા સંભવી શકતી નથી કેમકે બન્ને સંવત વચ્ચે ૭૨ વર્ષનો લાંબો ગાળો પડે છે, જે આચાર્યપદપર્યાયની દૃષ્ટિએ એક જ વ્યક્તિનાં જીવનમાં લગભગ અસંભવિત જ છે.

૧૧૦૪. માણિક્યશેખરસૂરિની કૃતિઓ ખૂબ જ અબ્ધસનીય છે. તેમની સંક્ષિપ્ત નોંધ આ પ્રમાણે છે:—

(૧) પિંડનિયુક્તિ દીપિકા:—૨૮૩૩ શ્લોક પરિમાણ. મલયગિરિકૃત ટીકાનો માણિક્યશેખરસૂરિએ આધાર લીધો છે.

(૨) ઓષ્ઠનિયુક્તિ દીપિકા:—સં. ૧૫૦૬ માં લખાયેલી પ્રત ઉપલબ્ધ છે. ગ્રંથપરિમાણ ૫૭૦૦ શ્લોક. જૈન ગ્રંથાવલી, પૃ. ૪૦-૪૧.

(૩) દશવૈકલિક દીપિકા:—પત્ર ૧૧૧ ઉપલબ્ધ, જૈન ગ્રંથાવલી પૃ. ૩૬.

(૪) ઉત્તરાધ્યયન દીપિકા:—આવશ્યકનિયુક્તિ ગ્રંથમાં ઉલ્લેખ. પ્રત અનુપલબ્ધ.

(૫) આચારંગ દીપિકા:—આવશ્યકનિયુક્તિ ગ્રંથમાં ઉલ્લેખ. પ્રત અનુપલબ્ધ.

(૬) નયતત્ત્વ વિવરણ:—આવશ્યકનિયુક્તિ ગ્રંથમાં ઉલ્લેખ. પ્રત અનુપલબ્ધ.

(૭) આવશ્યકનિયુક્તિ દીપિકા:—૧૧૭૫૦ શ્લોકપરિમાણ સં. ૧૪૭૧ માં રચના.

(૮) કલ્પસૂત્ર અવયૂરિ:—ડૉ. જુહાવરનો સાતમો રીપોર્ટ, નં. ૧૯.

૧૧૦૫. જૈનાગમો પર ગણ્યાંગાઠ્યા વિદ્વાનોએ જ ટીકાઓ રચી છે, તેમાં માણિક્યશેખરસૂરિનું નામ પ્રથમ હરણમાં મૂકી શકાય છે. એમના અનુપલબ્ધ ગ્રંથોની શોધ અત્યંત આવશ્યક છે. એ ગ્રંથો પ્રકાશમાં આવેથી આ સમર્થ ટીકાકાર વિશે બહુમાન વૃદ્ધિગત થશે એટલું જ નહીં જૈનાગમો વિષયક અણુમોલ ગ્રંથરત્નો પણ ઉપલબ્ધ બનશે. પ્રો. હીરાનાલ કાપડિયાની નોંધ અહીં ઉલ્લેખનીય છે. તેઓ ‘A History of the Canonical Literature of the Jains’ નામના ગ્રંથમાં જણાવે છે કે—‘It is however in 15th Century or so, that some of the commentators of Avassayanijjutti have assigned a place to it there in e. g. Jnanasagara, pupil of Devasagara and Manikyasekhara Suri, pupil of Merutunga suri.’

આ દષ્ટિએ જિનાગમોના પ્રકૃષ્ટ અધ્યાસી તરીકે અંશકર્તાનું નામ ખૂબ જ આગળ પડતું છે. સમર્થ દીકાકાર તરીકેનું એમનું પ્રદાન અત્યંત મૂલ્યવાન ગણાયું છે તે યુક્ત જ છે.

અન્ય શિષ્યો

૧૧૦૬. મેરુતુંગસૂરિ અને જયકીર્તિસૂરિના અન્ય શિષ્યો વિશે કવિવર કાન્દ 'ગચ્છનાયક ગુરુરાસ'માં આ પ્રમાણે સંક્ષિપ્ત નિર્દેશ કરે છે :—

દો આચારિજ મણુદરુ, ઉવજઝાય, સતતહ મહત્તરુ;
ધાપીય દસ રિરિપદ વરુ, ઠગુયાલઠ મુરગિ ગયા ગુરુ.
ઠણુ પરિ સવિ ગણુદર કહિમા મા, હિવ આચરિય ભણિસુ;
સિરિ પુણ્યપદ સૂરિ ગુરો મા, જયપ્રભુસૂરિ પુભણેસુ.

*

*

*

સમતિ કરણુ:સિરિ સુમતિસિંહ મા, વીરસિંહસૂરિ રાઉ;
ધર્મસિંહ સૂરિપય નમું મા, હિયઈ ધરવિ બહુ ભાઉ.
અભયદેવસૂરિ અભયકરો મા, ગુરુપઉ મેરુ સમણુ,
પ્રજાતિલકસૂરિ પ્રણુમિઈ મા, અતિસય તણું નિધાનુ.
છઈ વિગઈ જિણિ પરિહારુ કિય મા, ભાનુ પાણિય સકામિ,
જણુમણુ વઙ્ગિય સંપ જઈ મા, પ્રજાતિલકસૂરિ નામિ.
સૂરિ જિણુંદ સિરિયંદ પહો મા, સુહગુરો સહિ ઠાણુંકુ,
ધર્મદેવસૂરિ સિરિતિલકઉ મા, સૂરિસરુ સોમયંદ.

૧૧૦૭. ઉપયુક્ત ઉલ્લેખ દ્વારા અન્ય આચાર્યોનાં નામો આ પ્રમાણે પ્રાપ્ત થાય છે—(૧) પુણ્ય-પ્રભસૂરિ (૨) જયપ્રભસૂરિ (૩) સુમતિસિંહસૂરિ (૪) વીરસિંહસૂરિ (૫) ધર્મસિંહસૂરિ (૬) અભયદેવસૂરિ (૭) પ્રજાતિલકસૂરિ (૮) ચંદ્રપ્રભસૂરિ (૯) ધર્મદેવસૂરિ (૧૦) સોમચંદ્રસૂરિ ઇત્યાદિ. અન્ય આચાર્યો વિશે આપણે આગળ ઉલ્લેખ કરી ગયા છીએ.

૧૧૦૮. 'ગચ્છનાયક ગુરુરાસ'ના ઉક્ત ઉલ્લેખમાં કહેલા ચંદ્રપ્રભસૂરિ, સોમચંદ્રસૂરિનાં નામોના નિર્દેશ કેટલાક ગચ્છોની આચાર્યપરંપરા સંબંધી પ્રાચીન નોંધમાં પણ મળે છે. તેમાં આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ મળે છે: **અંચલગચ્છે આચરશ્ચિતસૂરિ । સિંહતિલકસૂરિ । ચન્દ્રપ્રભ । સોમચંદ્ર । સોમતિલક । મેરુતુંગસૂરિ ॥** વિશેષમાં, તેમાં કહેલા સુમતિસિંહસૂરિ અને અભયદેવસૂરિ એ બંને આચાર્યો, રાજહંસકૃત દશવૈકાલિક સૂત્ર આલાવખોધની પ્રત પુષ્પિકામાં જણાવેલી આ પરંપરાના જણાય છે—(૧) જિનચંદ્રસૂરિ (૨) પદ્મદેવસૂરિ (૩) સુમતિસિંહસૂરિ (૪) અભયદેવસૂરિ (૫) અભયસિંહસૂરિ (૬) ગુણસમુદ્રસૂરિ (૭) માણિક્યકુંજરસૂરિ (૮) ગુણરાજસૂરિ (૯) વિજયહંસસૂરિ (૧૦) પુણ્યપ્રભસૂરિ (૧૧) વાયક જિનહર્ષગણિ (૧૨) વાયક ગુણહર્ષગણિ.

સાધ્વી સમુદાય

૧૧૦૯. મેરુતુંગસૂરિએ મહિમશ્રીને મહત્તરપદે પ્રસ્થાપિત કર્યાં હતાં એ વિશે આપણે ઉલ્લેખ કરી

ગયા છીએ. જાંબૂનગર-જાંબુસરમાં સાહ વરસિંધકારિત ઉત્સવથી પદ્મહોત્સવ થયો હતો એમ 'મેરુ-તુંગસૂરિરાસ' દ્વારા જાણી શકાય છે :—

શ્રી મહિમશ્રી મહતરા એ માલ્હંતડે થાપિયા મહતરા ભારિ,
સાહ વરસંધિ ઉચ્છવ કીયા એ માલ્હંતડે જાંબૂ નયર મજારિ.

૧૧૧૦. પ્રવર્તિની સાધ્વી મેરુલક્ષ્મી પણ એ સમયે જ થઈ ગયાં હોવાનું અનુમાન થાય છે. તેમણે રચેલાં બે સ્તોત્રો શીલરત્નસૂરિ કૃત ચાર સ્તોત્રોની સાથે જ ઉપલબ્ધ થતાં હોઈને સંભવતઃ પ્રવર્તિનીજી શીલરત્નસૂરિના સમકાલીન હોય. જુઓ—'જૈન સત્ય પ્રકાશ' વર્ષ ૯, પૃ. ૧૪૦૧. પ્રવર્તિનીજીએ 'આદિનાથ સ્તવનમ્' અને 'તારંગામંડન શ્રી અગ્નિનાથ સ્તવન' રચ્યાં એ સિવાય એમના સંબંધમાં વિશેષ કંઈ જ જાણી શકાતું નથી. એમનાં સ્તવનોના અંતમાં 'પ્રવર્તિની' શબ્દ હોવાથી એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે તેઓ ગણનાયિકા અવશ્ય હતાં તેમજ એ કૃતિઓ એમની પ્રૌઢાવસ્થાની જ હતી. અનુક્રમે સાત અને પાંચ સંસ્કૃત પદ્યની પ્રસ્તુત કૃતિઓ શ્લોક પરિમાણની દૃષ્ટિએ લઘુકાય હોવા છતાં પણ સરસ અને પ્રવાહપૂર્ણ છે. એની ભાષા પણ પ્રાંજલ છે. પ્રથમ સ્તોત્રમાં દ્રુતવિલંબિત, વંશસ્થ, વસન્તતિલકા અને શાદ્દલવિકીરિત આદિ જાંદોની યોજના હોવાથી જાણી શકાય છે કે કવિયત્રી જાંદ અને સાહિત્યના વિદુષી હતાં.

૧૧૧૧. આ સિવાય તત્કાલીન સાધ્વી સમુદાય વિષે જાણી શકાતું નથી. અલબત્ત, સાધ્વી સમુદાયની બહુલતાનો નિર્દેશ તો મળે જ છે.

ખંડનમંડનાત્મક ગ્રંથો

૧૧૧૨. અંચલગચ્છનું ખંડન કરતો સૌ પ્રથમ ગ્રંથ 'અંચલમતદલન-પ્રકરણ' તપાગચ્છીય હર્ષ-સેનના શિષ્ય હર્ષભૂષણ ગણિએ સં. ૧૪૮૦ માં રચ્યો. ૧૦૦૦ શ્લોક પરિમાણના આ ગ્રંથમાં અંચલ-ગચ્છની વિચાર-ધારાનું ઉગ્રખંડન કરવામાં આવ્યું છે. એ પછી અનેક ખંડનાત્મક ગ્રંથો ઇતિહાસને પાને નોંધાયા છે. પ્રો. વેલણ્કર 'જિનરત્નકોશ'માં આ ગ્રંથ વિષે નોંધે છે કે—

'મજ્જલમતદલનપ્રકરણ (Gram 1000) a refutation of the peculiar religious doctrines of the Ancal Gaccha, composed in Sam. 1480. by Harsabhusana gani, pupil of Harsasena of the Tapa Gaccha.'

૧૧૧૩. આ પ્રકારના ગ્રંથોમાં 'અંચલમત સ્થાપન' એ નામનો ગ્રંથ અમદાવાદના ચંચલપાર્શ્વ ભંડારની સ્થિતિમાં નોંધાયેલ છે, પણ તે સંબંધી ઐતિહાસિક બાબત પ્રકાશમાં આવી નથી, આ ગ્રંથનું પરિશીલન આવશ્યક છે.

૧૧૧૪. જીવણચંદ સાકળચંદ ઝવેરીએ પાંચમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ માટે તૈયાર કરેલો લેખ 'જૈનોનું પ્રાચીન ગદ્ય સાહિત્ય' જૈન શ્વેતાંબર કોન્ફરન્સ હૈરલ્ડમાં પ્રકાશિત થયેલ છે. તેમાં 'આંચ-લિયા ગચ્છની ચર્ચા સંબંધી' મળી આવેલી ગદ્યકૃતિનું આ પ્રમાણે અવતરણ છે: 'અથ નિષ્કપતયિત્તિ, શ્રી પૂજ્યની આસ્તા ધરતા થિકા શ્રી પૂજ્યનર્થ પ્રમ્ન કીજીઈ જઈ. સંવત્ ૧૧૬૯ અચારસિં ઉગણસત્તરિ અંચલપક્ષની ઉત્પત્તિ વિધિપક્ષ ઇસિઉં નામ સ્થાપના હતી. અનેરા મુખ્યવચ્ચિકા સ્થાપક સકલગચ્છ અવિધિ ચાલઈ, અવધિ પ્રરૂપઈ જઈ, અંચલગચ્છીય ગીતાર્થ શુદ્ધ વિધિભાગ સ્થાપક, એ આત્મીયગચ્છની વચન કલ્પના, તત્તાર્થે પ્રમ્ન એ અંચલપક્ષનું ધર્મ ૧૧૬૯ પ્રવર્તિઉં. તાં પહિલું ધર્મ કિમ હતું ? સ્વામીનું ધર્મ દ્વસમા આરા પર્યંત અન્યવચ્ચિન્ન બોલિઉં જઈ સ્વામી નઉ ધર્મ એટલા કાલ લગઈ

વિચિન્ન નહીં પામઈ, તુ જે કડઈ છઈ સંવત ૧૧૬૬ પહિણું વિધિધર્મ ન હિંતું. પર્યઈ અંચલગચ્છીય ગીતાર્થ ઉધ્ધારિઉ, વિધિપક્ષ નામ સ્થાપના કીધી તેહનઈ મહાંત દ્વપણુ લાગઈ છઈ. જે વસી કિહાંઈ વિધિધર્મ વ્યવચ્છેદ પામ્યા તણા પંચાંગી માંકિ આક્ષર જ્ઞાતે.’

ઉક્ત પ્રતમાં અંચલગચ્છની ચર્ચા સંબંધે વિચારણા છે એ વાત અવતરણ દ્વારા જ સિદ્ધ થાય છે, પરંતુ આ વિષયમાં પણ વિશેષ પ્રકાશ પડ્યો હોય એમ જણાતું નથી. ઉક્ત ગ્રંથનું નામ, એના કર્તા કે રચના સંવત વિશે સંશોધન કરવું આવશ્યક છે. ખંડન-મંડનાત્મક ગ્રંથ પ્રકારનો જ એ ગ્રંથ છે તે ચોક્કસ વાત છે.

૧૧૧૬. તપાગચ્છીય દેવસુંદરસૂરિના શિષ્ય ગુણુરત્નસૂરિએ પંદરમી શતાબ્દીમાં ‘અંચલમત નિરાકરણ’ નામનો ખંડનાત્મક ગ્રંથ રચ્યો. આ ગ્રંથ ‘વાસોન્તિકા પ્રકરણ’ એવા નામથી પણ ઓળખાય છે.

૧૧૧૭. હરિભદ્રે ‘તત્ત્વબોધ પ્રકરણ’ અપરનામ ‘નિજતીર્થિક કલ્પિત કુમતિ નિરાસ’ નામનો ૫૦૪૦ શ્લોક પરિમાણનો ગ્રંથ રચ્યો. આ ગ્રંથમાં પૂર્ણિમાગચ્છ તેમજ અંચલગચ્છનું ખંડન કરવામાં આવ્યું છે. પ્રાચીન ગ્રંથસૂચિ ‘બૃહદ્વિપનિકા’માં આ ગ્રંથનો ઉલ્લેખ આ પ્રમાણે છે :

૧૬૧ નિજતીર્થિકકલ્પિતકુમતિનિરાસાપરનામક તત્ત્વપ્રવોધપ્રકરણં હરિભદ્રીયમ્ અશ્વલિકપૌર્ણિમમતચ્છિત્ (પ્રત્યન્તરે ‘છિદ્રમ્’) ૫૦૪૦ ।

આ ગ્રંથની પ્રત અત્યારે ઉપલબ્ધ જણાતી નથી. બૃહદ્વિપનિકામાં એ ગ્રંથનો ઉલ્લેખ હોઈને તે વિક્રમના પંદરમા શતકમાં કે તે પહેલાં રચાયો હશે.

૧૧૧૮. ‘આંચલિક મત ખંડન’ તથા ‘આંચલિક મત વિચાર’ નામના ગ્રંથોની પ્રતો અમદાવાદના ડેલાના ભંડારમાં વિદ્યમાન છે. પરંતુ તે બાબત વિશેષ જાણી શકાયું નથી. ખંડનાત્મક ગ્રંથોના પ્રકારના જ એ ગ્રંથો છે.

૧૧૧૯. શાંતિસૂરિના શિષ્ય અમરચંદ્રના અજ્ઞાત શિષ્યે અંચલગચ્છનું ખંડન કરતો ગ્રંથ ‘તત્ત્વપ્રબોધ પ્રકરણ’ રચ્યો. એવી જ રીતે ખરતરગચ્છીય જિનપ્રભસૂરિએ ‘તપોમત કુદંત’ તથા ગુણવિનયે ‘તપામતખંડન’ અપરનામ ‘ઉત્સયોદ્ધટનકુલક ખંડન’ (સં. ૧૬૬૫) તથા ‘અંચલમતસ્વરૂપ વર્ણન’ (સં. ૧૬૭૪) આદિ ખંડનાત્મક ગ્રંથો રચ્યા. એ સમયમાં જ થઈ ગયેલા ખંડનપદ્ધતિ ઉપાધ્યાય ધર્મસાગરે ‘પ્રવચન પરીક્ષા’ અપરનામ ‘કુપક્ષ-કૌશિક-સહસ્રકિરણ’ (સં. ૧૬૨૯)માં તપાગચ્છનું મંડન કરીને અન્ય બધાંયે ગચ્છોનું એવું તેા ઉગ્ર ખંડન કર્યું કે જૈન સમાજમાં ખડલડાટ મચી ગયેલો. આથી ગચ્છાધિપતિ વિજયદાનસૂરિએ એ ગ્રંથ અપ્રમાણુ ઠરાવ્યો. ધર્મસાગરને બહિષ્કૃત કરવામાં પણ આવ્યા.

૧૧૨૦. આ રીતે પંદરમા શતકથી ખંડનમંડનાત્મક ગ્રંથો લખવાનો પ્રારંભ થયો અને એ પછી દરેક શતાબ્દીમાં લખાયેલા આવા અનેક ગ્રંથો આજે ઉપલબ્ધ છે. તપાગચ્છ અને ખરતરગચ્છના આચાર્યોએ એક બીજા ગચ્છોનું ઉગ્ર ખંડન કર્યું. અન્ય ગચ્છોએ અંચલગચ્છનું પણ ઉગ્રતાપૂર્વક ખંડન કર્યું, પરંતુ અંચલગચ્છના કોઈ આચાર્યે આજ દિવસ સુધી કોઈ ગચ્છનું ઉગ્રતાપૂર્વક ખંડન કરતો એકે ગ્રંથ રચ્યો નથી. આ ગચ્છના આચાર્યો નિષેધાત્મક પ્રવૃત્તિથી સર્વથા અલિપ્ત જ રહ્યા છે. એ હકીકત જૈન શાસનના ઇતિહાસમાં ખાસ નોંધ લેવા જેવી છે.

૧૧૨૧. કોઈ પટ્ટાવલીમાં ૧૩ મી શતાબ્દીમાં ‘સ્તનપક્ષગચ્છ’ ગંગેનો ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થાય છે. વારતવિક્રમાં અંચલગચ્છને વિડંબનાપૂર્વક આ નામાંતરથી સૂચિત કરવામાં આવેલ છે. ૧૮મી શતાબ્દીમાં

થયેલા યશોવિજયના નામે ચડેલાં ‘કુમતિ ખંડન—૧૦ મત સ્તવન’માં પણ એવું જ છે:—‘પુન્ય વિહ્વલ! પુનર્મીઆ, ખર સરીખા ખરતર’ ઇત્યાદિ. તત્ત્વજ્ઞ પુરૂષોને પણ ગચ્છાંધ અનુયાયીઓએ સંકુચિત અને અનિષ્ટ પ્રવૃત્તિમાં સંડોવ્યા છે!

આમ છતાં આવાં નામંતરથી કે અયોગ્ય વિશેષણોથીયે આ ગચ્છના આચાર્યોએ કોઈ અન્ય ગચ્છને સંબોધ્યા નથી, હલકા પાડવાનો પ્રયાસ સુદ્ધા કર્યો નથી, પછી ખંડનાત્મક ગ્રંથનો તો પ્રશ્ન જ ક્યાં રહ્યો? આ ગચ્છનું સમદર્શી વલણ ખરેખર, જૈન ઇતિહાસમાં વિશેષ નોંધ માંગી લે એવું પ્રશ્નસ્ય છે. ખંડનપદ્ધતિ ધર્મસાગર પ્રજ્વલિત સ્વગચ્છાંધ પ્રતિપાદકોની વિદ્વત્તા વિશે એ મત નથી. પરંતુ પાંડિત્ય, વિદ્યાબ્યાસંગ અને બહુશ્રુતત્વ, એ બધું ઉપયોગી હોવા છતાં જીવનમાં એના કરતાંયે ઉચ્ચતર સ્થાન નિષ્પક્ષ દૃષ્ટિ અને સ્વ કે પર ગચ્છ, પંથ યા સંપ્રદાયનો ભેદ રાખ્યા સિવાય દરેકમાંથી ગુણ તારવવાની દૃષ્ટિ, તેમજ પોતાના પંથના ન હોય એવા વિશિષ્ટ વિદ્વાનો અને સાધકો પ્રત્યે સમજદારનું સખલુમાન ધ્યાન ખેંચાય એવી નિરુપણ શૈલીનું છે. આજે પણ એક શાસનમાં જ નહીં એક ગચ્છમાં પણ અનેક કથતાનું કલુષિત વાતાવરણ નીરખાય છે તે ધર્મસાગર જેવા સ્વમત દુરાગ્રહીઓનો જ અનીવાર્ય વારસો છે! સામાન્ય રીતે દાર્શનિક પરંપરાના બધા જ મોટા વિદ્વાનો પોતાથી ભિન્ન એવી પરંપરા, અથવા તો પોતાની પરંપરાની અંદરની પ્રતિસ્પર્ધી ગચ્છ જેવી શાખાઓ પ્રત્યે અથવા તેનાં મંતવ્યો કે આચાર્યો પ્રત્યે પહેલેથી લાઘવબુદ્ધિ અને કચારેક કચારેક અવગણના વૃત્તિ પણ કેળવતા અને પોષતા આવેલા. અંચલગચ્છના આચાર્યો એ કથન માટે અપવાદ રૂપ જણાય છે. પોતે પોતાના ખંડનીય પ્રતિપક્ષના પુરસ્કર્તાને માટે અપમાનસૂચક શબ્દ પણ યોજતા નથી, એ દર્શાવે છે કે આ ગચ્છની આંતરિક ભૂમિકા ગુણગ્રાહી તટસ્થતાપૂર્ણ છે. આ ભૂમિકા જ સંશોધનના રાજમાર્ગે સૌને વાળી શકે.

શાસનદેવીની કૃપા

૧૧૨૨. ભીમશી માણેક પદ્માવલીમાં નોંધે છે કે—મેરુતુંગસૂરિએ શાસનદેવીનાં પ્રત્યક્ષ આવાગમનનો નિષેધ કર્યો હતો, કિન્તુ જ્યકીર્તિસૂરિએ દેવીને પ્રત્યક્ષ કરવા માટે શત્રુજયગિરિ પર ધણાં વર્ષો સુધી આયબિલ તપ કર્યું. દેવી મધ્ય રાત્રિએ પ્રગટ થઈને કહેવા લાગી કે—‘હું તમારી પાસે આવીશ, પણ તમે મને ઓળખશો નહીં.’ એમ કહી દેવી અદશ્ય થઈ. ખીજે દિવસે પ્રભાતે ખંભાતથી સંઘ આવ્યો. તેમાં દેવીએ શ્રાવિકાનું રૂપ ધારણ કરી સુવર્ણમુદ્રાભિશ્રિત પૌઆ વહોરાવીને ગુરુના મનોરથ પૂર્ણ કર્યા.

૧૧૨૩. મુનિ લાવણ્યચંદ્રકૃત ‘વીરવંશાનુક્રમ’ નામની પદ્માવલીમાં પણ એને મળતો નિર્દેશ આ પ્રમાણે પ્રાપ્ત થાય છે:

યોધ્યાનોઘ્ર તપોબલાદ્ ગુરુનિષિદ્ધામપ્યમીત્વાસુરી ।
 દીનારાન્ શુચિ તંદુલાન્ સુગુરવે દત્વા તિરોઘાત્સુરી ॥
 શ્રાદ્ધાનુજ્વલ ચેતસોમિત મહાભાગ્યા ભવિષ્યત્યતો ।
 શાસીચ્છી જયકીર્તિસૂરિ ગણયઃ સૌ ભૂત્રભાવોત્પુરઃ ॥ ૩૬ ॥

૧૧૨૪. ઉક્ત પ્રમાણને આધારે જાણી શકાય છે કે ‘ધ્યાન અને ઉગ્ર તપના પ્રભાવથી ગુરુમહારાજે નિષેધ કરેલી દેવી લય ન પામીને પવિત્ર તંદુલ અને દીનાર-સોનામહોરો આપીને અંતર્ધ્યાન થઈ.’ દેવીએ આચાર્યને વચન આપ્યું કે ‘ઉજ્જવળ ચિતવાળા અને અપરિમિત ભાગ્યવાળા શ્રાવકો થશે.’ આ ઉલ્લેખ ભીમશી માણેકની પદ્માવલીથી જુદો તો પડે જ છે, કિન્તુ તે દ્વારા જ્યકીર્તિસૂરિના પ્રભાવનો

પરિચય તો મળી જ રહે છે. ધ્યાન અને ઉગ્ર તપના પ્રભાવથી શાસનદેવી સંતુષ્ટ થાય અને ઈચ્છિત વચન પણ આપે તે વાત પ્રાચીન પદ્ધતિધારીની પ્રસંગનિરૂપણની સર્વમાન્ય શૈલીને અનુરૂપ જ છે. ગચ્છનાયકોના લોકોત્તર પ્રભાવને નિરૂપવામાં પ્રાચીન ગ્રંથકારોએ લૌકિક મૂલ્યોનો આધાર તો લીધો જ હોય છે. આ બધું તાર્કિક દૃષ્ટિએ ખૂબ જ વિચારણીય છે. ચરિત્રનાયકોની મહત્તા વધારવાના ઉત્સાહમાં આવું ઘણી વાર બનતું હોય છે. અક્ષયત્ત, આપણને તો આવા ઉદ્દેશોમાંથી ઉપસી આવતા ચરિત્રનાયકના લોકોત્તર પ્રભાવને જ દૃષ્ટિબિન્દુમાં રાખવાનો છે. સમાજમાં અત્યંત આદરણીય ગણાયેલી વ્યક્તિઓ માટે અનુશ્રુતિના સ્વભાવગત નિયમાનુસાર આવી દૈવી વાતો, ચરિત્રનાયકના જીર્વગામી જીવનને યથેષ્ટ ચીતાર આપવા કે એમનાં જીવનને માનવથી ઉચ્ચ સ્તર પર મૂકવા કર્ણોપકર્ણ વગુર્ણ ગયેલી નીરખાય છે.

જયકીર્તિસૂરિના પ્રતિષ્ઠા લેખો

૧૧૨૫. જયકીર્તિસૂરિના ઉપદેશથી અનેક પ્રતિષ્ઠાકાર્યો થયા હોવાનાં પ્રમાણો ઉઠાણિત સૂતિ-લેખો કે શિલાલેખો પૂરા પાડે છે. એ બધા ઉપલબ્ધ લેખોની સંક્ષિપ્ત નોંધ આ પ્રમાણે છે:—

- ૧૪૭૩ વૈશાખ વદિ ૭, શનિવારે શ્રીમાલ જ્ઞાતીય શ્રેષ્ઠી દેદા તથા તેની ભાર્યા મચૂના પુત્ર સંઘવી ખીમાએ પોતાની ભાર્યા ખેતલદે મુખ્ય વડુ પુત્ર સંગ્રામ સહિત, સ્વશ્રેયાર્થે શ્રી ધર્મનાથબિંબ કરાવી તેની પ્રતિષ્ઠા કરી.
- ૧૪૭૬ (૧) માગશર સુદી ૧૦ રવિવારે ઉશ જ્ઞાતીય સા. ભડા ભા. રામી, પુત્ર સા. ખીમા ભા. રૂડી સુત સા. નામસિંહ ભા. મટકૂ. ભાર્યા નામલદે પુત્ર રત્નપાલ સહિત, સકલ કુટુંબ શ્રેયાર્થે શ્રી મુનિસુવ્રતસ્વામી બિંબ પ્રમુખ ચોવીશી કરાવી તેની પ્રતિષ્ઠા સરિદારા કરવામાં આવી.
- (૨) વૈશાખ વદિ ૧, શનિવારે ઉકેશવંશે વ્યવ. ચાહડ સુત આસપાલ સુત કૂંતા સુત મંત્રી ચરકા ભા. પાલહણદે, તેમના પુત્ર મં. કોહા, મં. નોડા, મં. ખીદાએ પોતાનાં માતપિતાના શ્રેયાર્થે ચોવીશી જિનપદ કરાવ્યું.
- (૩) એજ દિવસે મં. ચડકા સુત મં. રાગ્નએ શ્રી પાર્શ્વનાથ બિંબ કરાવી તેની પ્રતિષ્ઠા કરી.
- ૧૪૮૧ (૧) માઘ સુદી ૫, સોમવારે ઉકેશવંશે સા. પૂતા ભા. મેચૂ તેમના પુત્ર સા. સોમલ શ્રાવકે પોતાના શ્રેયાર્થે શ્રી સુમતિનાથ બિંબ કરાવ્યું, તથા તેની પ્રતિષ્ઠા સુશ્રાવક પ્રવરે કરી.;
- (૨) ફાગણ વદિ ૬, ગુરુવારે.....સુત લાખા ભા. ઝમકુ...સૂલેસરિ સુત મેરાં, લખમણ, ધનપાલ સહિત.....શ્રી શાંતિનાથ બિંબ કરાવી તેની પ્રતિષ્ઠા કરી.
- (૩) વૈશાખ વદિ ૮, શુક્રવારે ઉકેશવંશે મણી સા. પાસડ ભા. પાલહણદેવી સુત સા. સિવાએ સા. સિંધા પ્રમુખ પોતાના ચાર ભાઈઓ સહિત સ્વશ્રેયાર્થે શ્રી આદિનાથ બિંબ કરાવ્યું તથા સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરી.
- ૧૪૮૨ ફાગણ.....રવિવારે ઉકેશ જ્ઞાતીય સંઘવી સહકલ ભા.....ણુ શ્રી આદિનાથ બિંબ કરાવી તેની પ્રતિષ્ઠા કરી.
- ૧૪૮૩ (૧) દ્વિતીય વૈશાખ વદિ ૫, ગુરુવારે શ્રીમાલ જ્ઞાતીય મહાજનીય મહં. સાંગા ભાર્યા સુહડાદે પુત્ર નીંખાએ પોતાના પિતાના શ્રેયાર્થે શ્રી સુમતિનાથ બિંબ કરાવ્યું તથા તેની સંઘે પ્રતિષ્ઠા કરી.

- (૨) એજ દિવસે પ્રાગ્વાટ જાતીય વ્ય. ખીમસી ભા. સાંર પુત્ર વ્ય. જેસાએ પુત્ર વીકન, આસા સહિત શ્રી મુનિસુવ્રત ખિંચ કરાવ્યું તથા તેની સંધે પ્રતિષ્ઠા કરી.
- (૩) વૈશાખ વદિ ૧૩, ચુરુવારે એશવંશીય દુધડગોત્રીય સાહ લખમસી, સાહ ભીમલ, સાહ દેવલ, સાહ સારંગ, સાહ ઝાંઝા ભાર્યા બાઈ મેધૂં સાહ પૂંજ, ભગ્નએ જીરાવલા તીર્થની ૨૮મી દેવકુલિકા કરાવી.
- (૪) એજ દિવસે, એજ કુટુંબના સાહ લખમસી, સાહ ભીમલ, સાહ દેવલ, સાહ સારંગ સુત સાહ દોસા ભાર્યા લખમાદે, સાહ ચાંપા, સાહ ડૂંગર, સાહ મોખાએ જીરાવલા તીર્થની ૨૯ મી દેવકુલિકા કરાવી.
- (૫) એજ દિવસે, એજ કુટુંબના સા. સારંગ ભાર્યા પન્નાપદે પુત્ર દોસા ભાર્યા લખમાદે સા. ચાંપા સા. ડૂંગર સારંગ સુત સા. ઝાંઝા ભાર્યા કહિતિગદે પુત્ર પૂંજએ જીરાવલા તીર્થની ૨૯ મી દેવકુલિકા કરાવવામાં સહાય કરી.
- (૬) એજ દિવસે, પાટણના વતની ઓશવાળ જાતીય મીડડિયા સા. સંત્રામ સુત સા. લખમણ સુત સા. તેજ ભાર્યા તેજલદે, તેમના પુત્રો સા. ડીડા, સા. ખીમા, સા. ભૂરા, સા. કાલા, સા. ગાંગા, સા. ડીડા સુત સા. નાગરાજ, સા. કાલા સુત સા. પાંસા. સા. જીવરાજ, સા. જિણુદાસ, સા. તેજ, દ્વિતીય બ્રાતા સા. નરસિંહ ભાર્યા કહિતિગદે, તેમના પુત્રો સા. પાસદત્ત, સા. દેવદત્તે જીરાવલા તીર્થની ૩૦મી દેવકુલિકાદિ ત્રણ કુલિકાઓ કરાવી.
- (૭) એજ દિવસે એજ કુટુંબના સા. સંત્રામ સુત સા. સલખણ સુત સા. તેજ ભાર્યા તેજલદે, તેમના પુત્રો સા. ડીડા, સા. ખીમા, સા. ભૂરા, સા. કાલા, સા. ગાંગા, સા. ડીડા સુત સા. નાગરાજ, સા. કાલા સુત સા. પાસા સા. જીવરાજ, સા. જિણુદાસ, સા. તેજ દ્વિતીય બ્રાતા સા. નરસિંહ ભાર્યા કહિતિગદે, તેમના પુત્રો સા. પાસદત્ત, સા. દેવદત્તે જીરાવલા તીર્થમાં ૩૧ મી દેવકુલિકાદિ ત્રણ દેવકુલિકાઓ કરાવી.
- (૮) એજ દિવસે, એજ કુટુંબના સા. સંત્રામ સુત સા. સલખણ સુત સા. તેજ ભાર્યા તેજલદે, તેમના પુત્રો સા. ડીડા, સા. ખીમા, સા. ભૂરા, સા. કાલા, સા. ગાંગા, સા. ડીડાસુત સા. નાગરાજ, સા. કાલા સુત સા. પાસા, સા. જીવરાજ, સા. જિણુદાસ, સા. તેજ; દ્વિતીય બ્રાતા સા. નરસિંહ ભાર્યા કહિતિગદે, તેમના પુત્રો સા. પાસદત્ત, સા. દેવદત્તે જીરાવલા તીર્થમાં ૩૧મી દેવકુલિકા સહિત ત્રણ દેવકુલિકાઓ કરાવી. સા. ડીડા સુત સા. નાગરાજ ભાર્યા નારંગદેના આત્મકુટુંબ શ્રેયાર્થે દહેરી કરાવી.
- (૯) એજ દિવસે, એજ કુટુંબના સા. નરસિંહ.....આવિકા ૩૨ીએ આત્મશ્રેયાર્થે જીરાવલા તીર્થની ૩૩મી દેવકુલિકા કરાવી.
- (૧૦) એજ દિવસે, એજ કુટુંબના સા. તેજ ભાર્યા તેજલદે, તેમના પુત્રો, સા. ડીડા, સા. ખીમા, સા. ભૂરા, સા. કાલા સુત સા. પાસા, સા. જીવરાજ, સા. જિણુદાસ, સા. ખીમા ભાર્યા ખીમાદેએ આત્મકુટુંબ શ્રેયાર્થે જીરાવલા તીર્થની ૩૫ મી દેવકુલિકા કરાવી.
- (૧૧) એજ દિવસે, શ્રીમાલ જાતીય, ખંભાતના વતની પરીખ અમરા ભાર્યા માહિ, તેમના પુત્રો પરીખ ગોપાલ, પરી. રાહલ, પ. દોલા ભાર્યા હચકૂ પુત્ર સા. પૂના ભાર્યા ઉંદી, પરી, સોમા,

૫. રાઉત સુત બોલ્લ, ૫. સોમા સુત આસા, હચ્છમે આત્મશ્રેયાર્થે છરાવલા તીર્થની ૩૬ મી દેવકુલિકા કરાવી.

૧૪૮૪ (૧) વૈશાખ સુદી ૨, શનિવારે શ્રીમાત્રી મંત્રી સિંહા ભા. સીંગારદે સુત વાળાએ ભા. રાગૂ તથા પુત્રો મહિરાજ, જોગા પ્રમુખ દુટુંબ સહિત સ્વશ્રેયાર્થે શ્રી સુપાર્શ્વનાથખિંબ ભરાવ્યું તથા સંઘે પ્રતિષ્ઠા કરી.

(૨) વૈશાખ સુદી ૩ ને દિવસે ઉક્ત મંત્રી સિંહાએ સા. ચમદ સુત નરસિંહ ભાર્યા સહદ્રમે આત્મશ્રેયાર્થે શ્રી સુમતિનાથખિંબ ભરાવ્યું.

૧૪૮૬ વૈશાખ સુદી ૨, સોમવારે ઉકેશવંશીય સા. તેગ્ગ ભાર્યા તેજસદે પુત્ર સા. નાથા સુશ્રાવકે પોતાના પિતાના શ્રેયાર્થે શ્રી સુમતિનાથ ખિંબ ભરાવ્યું અને સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરી.

૧૪૮૭ (૧) પોષ સુદી ૨, રવિવારે પ્રાગ્વાટ જાતીય, દાવયવાસી સા. આડા સુત સા. ઝામટ ભાર્યા... એ છરાવલા તીર્થની ૬૬ મી દેવકુલિકા કરાવી.

(૨) માઘ સુદી ૫, ગુરુવારે શ્રીમાત્ર જાતીય શ્રે. વીરધવલ ભા. વીજસદે સુ. ભૂલવે ભા. ભાસસદે પ્રમુખ દુટુંબ સહિત સ્વપુણ્યાર્થે શ્રી સંભવનાથ ખિંબ ભરાવ્યું, સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરી.

(૩) એ જ દિવસે શ્રીમાત્ર જાતીય.. ભા. ચાંપલદે સુત ઝામરે સ્વપુણ્યાર્થે શ્રી ધર્મનાથખિંબ ભરાવ્યું, સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરી.

૧૪૮૮ કાર્તિક સુદી ૩, બુધવારે નાગર જાતીય પરીખ ધાંધાએ ભા. આલ્કલુદે પુત્ર હાપા શ્રેયાર્થે શ્રી અભિનંદનખિંબ ભરાવ્યું, સૂરિએ તેની પ્રતિષ્ઠા કરી.

૧૪૮૯ (૧) પોષ સુદી ૧૨, શનિવારે ઉકેશ જાતીય સં. મંડવીક પુ. ઝાંઝલુ ભા. મોહલુદે પુ. નીસલ ભા. નાયકદેએ શ્રી શ્રેયાંસનાથખિંબ ભરાવ્યું અને સૂરિએ પ્રતિષ્ઠા કરી.

(૨) માઘ સુદી ૫, સોમવારે ઉકેશ વંશીય સા. ખૂના ભા. મચૂના પુત્ર સા. સામલ શ્રાવકે સ્વશ્રેયાર્થે શ્રી સુમતિનાથખિંબ ભરાવ્યું અને શ્રાવક પ્રવરે તેની પ્રતિષ્ઠા કરી.

૧૪૯૦ (૧) માઘ સુદી... પક્ષે ઓસવંશીય કચ્છગ જાતીય સા. અછાયા સુત સા. જેસા ભાર્યા જ્ઞસૂ પુત્ર પોમા, સાણા આદિએ શ્રી ચંદ્રપ્રસન્નખિંબ ભરાવ્યું અને સૂરિએ તેની પ્રતિષ્ઠા કરી.

(૨) વૈશાખ સુદી ૩, સોમવારે શ્રીમાત્ર મંત્રી વાડા ભાર્યા રાગૂ શ્રાવિકાએ મં. મહિરાજ અને જોગાની જનનીના શ્રેયાર્થે શ્રી પાર્શ્વનાથખિંબ ભરાવ્યું અને સુશ્રાવકે તેની પ્રતિષ્ઠા કરી.

૧૪૯૧ (૧) માઘ સુદી ૫, બુધવારે ઉકેશવંશીય સં. ગોપા ભા. સાધૂતી પુત્રી રમાઈ શ્રાવિકાએ નિજ શ્રેયાર્થે શ્રી સુમતિનાથ ખિંબ ભરાવ્યું, સકળ સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરી.

(૨) જેઠ વદિ ૫, શુક્રવારે ઉકેશ જાતીય, લાસણુ ગોત્રી શ્રે. હુંગર ભાર્યા પૂરી, પુત્ર સોમાએ ભાર્યા ભીમણા સહિત સ્વશ્રેયાર્થે શ્રી આદિનાથખિંબ ભરાવ્યું, સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરી.

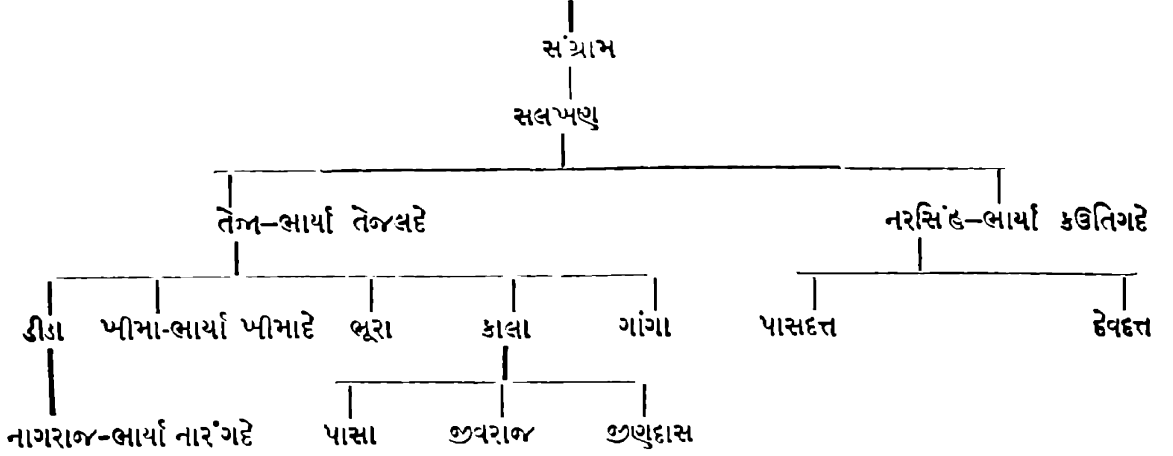
૧૪૯૩ (૧) માઘ સુદી ૫, શુક્રવારે ઉકેશ જાતીય જેસા ભાર્યા ચમરી પુત્ર મેલાએ પોતાનાં માતા-પિતાના શ્રેયાર્થે જિનખિંબ ભરાવ્યું.

(૨) ફાગણ વદિ ૧૧, ગુરુવારે પ્રાગ્વંશીય સા. ખેતા ભા. ઝામાદે, સુત ધરણે શ્રી શીતલનાથ-ખિંબ ભરાવ્યું.

- ૧૪૯૪ માં સુદી ૧૧ ઓસવંશીય કાલહણસિંહ સુત કોવાપાએ શ્રી નેમિનાથખિંચ ભરાવ્યું, સ્મરિએ તેની પ્રતિષ્ઠા કરી.
- ૧૪૯૫ જેઠ સુદી ૧૪, ઓસવંશીય સાં વહજા ભાર્યા વહજલદે પુત્ર સાં વીરાએ સ્વશ્રેયાર્થે શ્રી વિમલનાથખિંચ ભરાવ્યું.
- ૧૪૯૬ ફાગણ સુદી ૨, શુક્રવારે શ્રીમાલ જ્ઞાતીય મંત્રી કહ્યા ભાર્યા ગઉરી પુત્ર શ્રેં પર્વતે ભાં અમરી સહિત સ્વમાતુ શ્રેયાર્થે શ્રી શીતલનાથખિંચ ભરાવ્યું, રત્નસિંહસ્મરિએ તેની પ્રતિષ્ઠા કરી.
- ૧૪૯૮ (૧) પોષ સુદી ૧૨, શનિવારે ઉકેશવંશે વ્યં સં મંડલિક પું જાંઝણ ભાં મોહણદે પું નિસલ ભાં નાયકદેએ શ્રી શ્રેયાંસનાથખિંચ ભરાવ્યું, સ્મરિએ તેની પ્રતિષ્ઠા કરી.
- (૨) ફાગણ સુદી ૨, શુક્રવારે શ્રીમાલ જ્ઞાતીય શ્રેં કહ્યા ભાર્યા ગઉરી પું શ્રેં પર્વતે ભાં અમરી સહિત સ્વમાતુ શ્રેયાર્થે શ્રી શીતલનાથખિંચ ભરાવ્યું, સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરી.
- (૩) ફાગણ સુદી ૭, શનિવારે શ્રીમાલી જ્ઞાતીય વ્યં સૂંટા ભાં સૂડવદે સું દેવસી ભાં હીરાદે તથા માલહણદે શ્રાવિકાએ શ્રી સુમતિનાથખિંચ સ્વશ્રેયાર્થે ભરાવ્યું, સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરી.
- ૧૪૯૯ (૧) કાર્તિક સુદી ૧૨ સોમવારે પ્રાગ્વંશીય વૃદ્ધ શાખીય દ્રોણ ગોત્રીય સાં સોલા પું સાં ખીમા, પુત્ર સાં ઉદયસિ પું સાં લડા, પું જાંખટ ભાં માલહદે પું સાં પારા, સાં પહિરાજે નિજશ્રેયાર્થે શ્રી સુમતિનાથખિંચ ભરાવ્યું, સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરી.
- (૨) વૈશાખ વદિ ૫, ગુરુવારે શ્રીમાલ જ્ઞાતીય સાં પરખત પુત્ર સાં હરપતિ જ્યસિંહ બ્રાતા, કુડી શાખીય, પોતાના વડિલ યંધુ સિંધ ભાં ગાંગી શ્રેયાર્થે શ્રી શાંતિનાથખિંચ ભરાવ્યું, સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરી.
- ૧૪... (૧) જેઠ સુદી ૫ ને દિવસે ઉકેશવંશે મોટા ભાર્યા વહિણદે પુત્ર રામા ભાર્યા રાહલદે સહિત શ્રી પાર્શ્વનાથખિંચ ભરાવ્યું અને પ્રતિષ્ઠા કરાવી.
- ૧૫૦૧ (૧) પોષ વદિ ૯, શનિવારે સાં કાલુ ભાં કમલાદે, સુત સાં હરિસેને પત્ની માલહણદે શ્રેયાર્થે શ્રી અજિતનાથખિંચ ભરાવ્યું, સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરી.
- (૨) ફાગણ સુદી ૧૨, ગુરુવારે શ્રીમાલી વંશીય શ્રેં ધર્મા ભાર્યા ડાહી પુત્ર વેલા, અમીયા, સૂરા બ્રાતા સહિત શ્રેં સાધ્યાએ શ્રી સુમતિનાથખિંચ ભરાવ્યું, સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરી.
- (૩) એ જ દિવસે ઉકેશવંશીય મંં ગોપા ભાર્યા મેલૂ પુત્ર મંં જવડ શ્રાવકે ભાર્યા સંપૂરી સહિત શ્રી ધર્મનાથખિંચ ભરાવ્યું, સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરી.
૧૧૨૬. ઉપર્યુક્ત પ્રતિષ્ઠા લેખોની નોંધો પરથી જાણી શકાય છે કે ગચ્છનાયકપદે અક્ષંકૃત થયા પછી જ્યજ્ઞતિસ્મરિના લગભગ પ્રત્યેક વર્ષના પ્રતિષ્ઠા લેખો ઉપજાવ્યા અને છે. બીજા લેખોની શોધ પણ કરવી રહી. છેલ્લા ત્રણ લેખોમાં નોંધાએલું સં. ૧૫૦૧નું વર્ષ વિચારણીય છે. કેમકે સં. ૧૫૦૦ માં જ્યજ્ઞતિસ્મરિ પરલોકવાસી થયા છે. પ્રતિષ્ઠા લેખો પરથી બીજા એક વાત તરફ પણ આપણું ધ્યાન કેન્દ્રિત થાય છે અને તે એ કે આ ગચ્છનાયક જ્યાં જ્યાં ગયા હશે ત્યાં ત્યાં ધર્મભાવનાની ભરતી ભાવુક હૃદયમાં ઉજળતી, તેઓ ધર્મકાર્યોમાં સતત પ્રવૃત્તિશીલ રહ્યા. ગચ્છાધિપતિની ભારે ફરજોને દૃષ્ટિમાં રાખતાં જ્યજ્ઞતિસ્મરિની આ સિદ્ધિ ખરેખર, અસાધારણ જ ગણાય. શ્રાવણ પાર્શ્વનાથ તીર્થની કેટલીક દેવકુલિકાઓ એમના ઉપદેશનું જ પરિણામ છે. શ્રાવણ પાર્શ્વનાથ તીર્થના વિકાસમાં અન્યલગ્નગચ્છીય

આચાર્યોનો કેવો મોટો હિસ્સો હતો એ વાતની પ્રતીતિ એ દ્વારા થાય છે. એમના પ્રતિષ્ઠા લેખો દ્વારા એમના શ્રાવકગણુ વિશે અનેક માહિતીઓ ઉપલબ્ધ અને છે. ઓશવંશીય, દુધશાખીય સાહ લખમશી, સાહ ભીમલ, સાહ દેવલ, સાહ સારંગ આદિ અંધુઓએ દેવકુલિકાઓ અને વાવ આદિ કરાવ્યાં. ખંભાતના વતની, શ્રીમાતી જ્ઞાતીય પરીખ કુટુંબે પણ એક દેવકુલિકા અંધાવી. ઓશવાળ જ્ઞાતિના મીઠડિયા શાખીય કુટુંબે ત્યાં ત્રણ દેવકુલિકાઓ અંધાવી. તેઓ પાટણના વતની હતા. શિલાલેખોમાંથી આ કુટુંબનું વંશવૃક્ષ આ પ્રમાણે મળી આવે છે. :—

(ઉશવંશ-મીઠડિયા શાખીય-પતનવાસી)

૧૧૨૭. ઉપર્યુક્ત આખતો ઉપરાંત ખીજ પણ અનેક માહિતીઓ જયકીર્તિસૂરિના પ્રતિષ્ઠા લેખો દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે.

અંથકાર જયકીર્તિસૂરિ.

૧૧૨૮. જયકીર્તિસૂરિએ કેટલાક અંથો પણ રચ્યા છે. ધર્મભૂતિસૂરિને નામે પ્રસિદ્ધ થયેલી પદ્યવલી દ્વારા જાણી શકાય છે કે એમણે ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર, ક્ષેત્રસમાસ તથા સંગ્રહણી અંથો પર ટીકાઓ રચી છે. ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રટીકા ઉપલબ્ધ છે. આ ટીકાની પ્રશસ્તિમાં અંથકર્તા જણાવે છે :—

સંશયાંધતમસાપદ્ધારિણી । સત્પ્રકાશ પરમોપકારિણી ॥

ઉત્તરાધ્યયનદિપીકાચિરં । પ્રથ્યતાં મુનિજનૈર્નિરંતરં ॥ ૧ ॥

ગચ્છાધિપઃ શ્રી જયકીર્તિસૂરીશ્વરો વિધિપક્ષગણ પ્રહૃષ્ટઃ ॥

સદ્ભાવ સારઃ પરમાર્થદેતુમકૃત્વત્તવાન્ પુસ્તકરત્નમેતત્ ॥ ૨ ॥

૧૧૨૯. જયકીર્તિસૂરિકૃત “પાર્શ્વદેવસ્તવન” પણ ઉપલબ્ધ છે. ભૂજંગી છંદમાં રચાયેલી આ પ્રાચીન પદ્યકૃતિમાં ૧૨ કંડિકાઓ છે. ૧૧ મા પદ્યમાં કવિ પોતાના યુરુ મેરુતુંગસૂરિનો આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ કરે છે : ‘મેરુતુંગ યુરુ વાણિ મુમાડી’ જુઓ ‘જૈન સ્તોત્ર સંદોહ’, પૃ. ૧૨૯-૩૮, જયકીર્તિસૂરિને એમના યુરુ મેરુતુંગસૂરિ અને દાદા યુરુ મહેન્દ્રપ્રભસૂરિની જેમ શ્રી પાર્શ્વનાથ પ્રભુ પર અનન્ય આસ્થા હતી એમ પણ આ કૃતિથી સૂચિત થાય છે.

૧૧૩૦. જયકીર્તિસૂરિના અન્ય અંથોની ઉપલબ્ધતા વિશે જાણી શકાતું નથી. અંથોની નામાવલી

પરથી જ સ્પષ્ટ થાય છે કે તેઓ આગમ ગ્રંથોના નિષ્ણાત ગૃહ્યુત નિદાન હશે. ગચ્છનાયક તરીકેની ભારે ફરજો બજાવવા ઉપરાંત, જ્યકીર્તિસૂરિના ઉપદેશથી અનેક પ્રતિષ્ઠા કાર્યો થયાં છે. ધર્મકાર્યોમાં તેઓ અત્યંત પ્રયત્નશીલ હોતા હતાં, તેમણે ગ્રંથરચના માટે પણ ઘણો સમય ફાળવ્યો હતો, જે દ્વારા એમની વિદ્યાપ્રિયતા સૂચિત થાય છે.

૧૧૩૧. માણિક્યસુંદરસૂરિ કૃત ‘ગુણવર્મ ચરિત્ર’ની એક પ્રત સં. ૧૪૮૭ના પોષ સુદી ૭ને જુધવારે અણહિલપુર પાટણમાં જ્યકીર્તિસૂરિને વહોરાવવામાં આવી એ વાતનો નિર્દેશ પણ અહીં પ્રસ્તુત છે. સા. નાગડના પુત્ર સા. આકાએ, ભાર્યા જીવિણી, ભાઈ લિંગ્યા, પુત્ર રાજા પ્રમુખ પરિવાર સહિત ઉક્ત પ્રત મહં. કર્માદ્વારા લખાવી અને આચાર્યને વહોરાવી એમ પ્રતપુષ્પિકા દ્વારા સૂચિત થાય છે. જુઓ :—

સંવત્ ૧૪૮૭ વર્ષે પોષ શુદ્ધિ ૭ તુષ્ઠે શ્રી અણહિલપત્તને સાં નાગડ સું શાં આકા
શ્રાવકેણ ભાર્યા જીવિણ ભ્રાતૃ લિંગ્યા પુત્ર રાજા પ્રમુખ પરિવાર સહિતેન સપ્તદશમેદ-
પૂજા કથા લેખયિત્વા શ્રી અન્નલગ્નચ્છે શ્રી મેરુતુંગસૂરીન્દ્ર પટ્ટપયોનિધિચન્દ્ર શ્રી ગચ્છેશ
શ્રી જયકીર્તિસૂરીશ્વર ગુરુણાં પ્રદત્તા । વાચ્યમાનાશ્ચિરં નન્દતુ । યાદશં પુસ્તકે દષ્ટા
તાદશં લિખિતં મયા । યદિ શુદ્ધમશુદ્ધં વા મમ દોષો ન દીયતે ॥ શ્રીઃ । મહં કમ્મા
લિખિતમ્ ॥ શ્રી ॥

સ્વર્ગગમન.

૧૧૩૨. સં. ૧૫૦૦ માં સડસઠ વર્ષની ઉંમરે અંચલગચ્છના આ પ્રતિભાસંપન્ન અને યશસ્વી પદ્ધર જ્યકીર્તિસૂરિ પાટણમાં સ્વર્ગગમન થયું. ધર્મભૂતિસૂરિને નામે પ્રસિદ્ધ થયેલી પટ્ટાવલીમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે તેઓ ચાંપાનેર નામના નગરમાં સ્વર્ગસ્થ થયા. પટ્ટાવલીનું આ વિધાન અસ્વીકાર્ય છે. જ્યકીર્તિસૂરિ ચાંપાનેરમાં નહીં પરંતુ પાટણમાં સ્વર્ગસ્થ થયા હતા. મુનિ લાખા ગુરુપટ્ટાવલીમાં નિર્વાણસ્થળ તરીકે પાટણનો જ ઉલ્લેખ કરે છે. ભાવસાગરસૂરિ કૃત ગુર્વાવલીમાં પણ એ પ્રમાણે જ છે :—

પનરસ સિરિ પય સંપથ કાઉણું ભુયલમ્મિ વિહરંતો,
પથુ દહ સએય વરિસે પટ્ટણું નયરમ્મિ સમ્મિ મઓ. ૨૦૨.

૧૧૩૩. નાહટાજીના સંગ્રહની અજ્ઞાત કૃત્તિક ‘અંચલગચ્છ — અપરનામ વિધિપક્ષગચ્છ — પટ્ટાવલી (વિસ્તૃત વર્ણનરૂપા)’માં પણ જ્યકીર્તિસૂરિનું સ્વર્ગગમન સં. ૧૫૦૦ માં પાટણમાં થયું હોવાનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે. ઉક્ત પટ્ટાવલીની સમગ્ર નોંધ આ પ્રમાણે છે—‘પદ ઓગણસાઠમિં પાટે શ્રી જ્યકીર્તિસૂરિ. તિમિરપુર નગરી. ભુપાલ સેક, ભરમાદે ભાર્યા, પુત્ર વીત્રા. ચઉદ ત્રેતીસે જન્મ. સંવત્ ચઉદ ત્રેતાલે દીક્ષા. સંવત્ ઓગણોતરે આચાર્યપદ સ્થાપતીથે ચઉદ ત્રીહોત્તરે ગચ્છનાયકપદ પાટણ નગરી ૧૫૦૦ નિર્વાણ. એવં સર્વાયુ વર્ષ ૬૭.’

૧૧૩૪. કવિવર કાન્હ ‘ગચ્છનાયક ગુરુરાસ’માં જ્યકીર્તિસૂરિના ગુણો વિશે સુંદર પ્રકાશ પાડે છે. એમના જ શબ્દોમાં તે જોઈએ :—

દસ મિહ ધમ્મ પયાસ ગરે, થિર થાપઈ નિણુ ભાણુ;
નિણુ સાસણુ ઉઘોત કરો, પુહવિહિ પયડ પમાણુ.

અમીય વાણિ વફખાણુ રસે, રંજ્યા નાણુ અગ્નણુ;
 સોવન નિમ કસવટ કસે, રેહ રહી જગિ નાણુ.
 દેસિ વિદેસિ જસુવિહં પારે, લવીયણુ પરિવોહં તિ,
 ચઉ વિહ પરિ કરઈ એ, ભરહ ખેતિ વિહરં તિ.
 આચારિજ ઉવઝાય વર, મુહતરણુ જગિ સાર,
 પદ ઠવણુ કીધા પનર, નાણુ ગુણુ ભંડાર.
 જેતહર નિમ જણુ ધમ્મ રસે, સંતોષીય સંસારિ,
 સંવત પનહર સય વરસે, પહુતા પઠિલઈ પારિ.

૧૧૩૫. કીર્તિવલ્લભગણિએ 'ઉતરાધ્યયન ટીકા'ની ગ્રંથ પ્રસ્થિતમાં જયકીર્તિસૂરિ વિશે આ પ્રમાણે નોંધ્યું છે—

તત્પટાંબુજરાજહંસસદૃશો વિદ્યાવતામીશ્વરઃ ।
 શ્રીમચ્છ્રીજયકીર્તિસૂરિસુગુરુસ્તત્પટ્ટચૂડામણિઃ ।

૧૧૩૬. પાંચાલદેશ અંતર્ગત થાન નામનાં નગરમાં શ્રીમાલી વંશીય શ્રેષ્ઠી દેવસિંહ અને તેની પત્ની લાખણદેને ત્યાં સં. ૧૪૭૧ માં એમનો જન્મ થયો હતો. એમનું મૂળ નામ ધનરાજ હતું. એમના જન્મ વખતે એમની માતાએ સ્વપ્નમાં કેસરીસિંહ નીરખ્યો હતો.

૧૧૩૭. ધર્મભૂતિસૂરિને નામે પ્રસિદ્ધ થયેલી પદ્માવલીમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે જયકેસરીસૂરિનો જન્મ થાનનગરમાં ઓશવાળ જ્ઞાતિમાં સં. ૧૪૬૧માં થયો હતો. પદ્માવલીનું આ વિધાન સંશોધન માગી લે છે.

૧૧૩૮. નાહટાણના સંગ્રહની અસાતકર્તૃક ‘અંચલગચ્છ-અપરનામ વિધિપક્ષગચ્છ પદ્માવલી (વિસ્તૃત વર્ણન રૂપા)’માં જયકેસરીસૂરિના જન્મનું વર્ષ સં. ૧૪૬૯ દર્શાવેલ છે. ઉક્ત પદ્માવલીની સમગ્ર નોંધ આ પ્રમાણે છે—‘૬૦ સાકિમે પાટે’ શ્રી જયકેસરીસૂરિ. પંચાલદેશે સ્થાન મહાનગર. શ્રેષ્ઠી દેવસી. ભાર્યા લાખણદે. પુત્ર ધનરાજ. ચઉદ ઓગણોતેરે જન્મ. ચઉદ પંચોતેરે દીક્ષા. ચૌદ ચોરાણું ધી આચાર્યપદ, પનરસેં એકે ચાંપાનેર નગર ગચ્છનાયક પદ, પંનરસેં એકતાલેં સ્વર્ગ પહોતા. એવં સર્વાયુ વર્ષ બિહુતર.’

૧૧૩૯. ભાવસાગરસૂરિ કૃત ‘ગુર્વાવલી’માં જયકેસરીસૂરિનો જન્મ થાન નગરમાં શ્રીમાલીવંશમાં સં. ૧૪૭૧ માં થયો હોવાનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ છે :

તપ્પય ઉદયાચલ વર નવ દિણરાઓ ગણાહિવો જયઉ,
સિરિ જયકેસરિસૂરિ નામેણુય પાવિયા પુહિવી.

થાણુપુરે સિરિવંસે દેવોપમ દેવસિંહ ત્રિવહારી,
સુર રમણી રૂવ સમા લાખણદેવીય તસ ભજ્જન.

અન્નય નિસીહ સમયે સવણે સિંહ નિરક્ષએ સાવિ,
કોવુત્તમ જીવ સુઓ ચઉદસઈ ગુહતરે જઓ.

નામેણુય ધણુરાઓ દિણુદિણુ સો વિવહુએ ખાલો,
પન્ન બહુ બુદ્ધિ જુઓ કિર પુવ્વબાસ વસ ગવ્ય.

૧૧૪૦. કવિવર કાન્હ ‘ગચ્છનાયક ગુરુરાસ’માં પણ ઉક્ત હકીકતોને મળતી જ માહિતી આપે છે:-

શ્રી જયકીરતિસૂરિ તણુઉ, ગુરુ પાટિ પયડીય જગ ધુણુઈ,
શ્રી જયકેસરિસૂરિ સૂરિસરો, હિવ વન્નિસુ ગચ્છ ધુરંધરો.

થાન નયર રત્નીયામણુડિં, સવિહું પરિ સહજિ સોહામણુડિં,
તિહિં નિયસઈ વવહારીઉ, ધન ધનનિ ધનદ સંભારીઉ.
અલગ થિકા પ્રભુ સેવસી, તિણિ કારણિ તઉ નિશિ દેવસી,
શ્રી સરસઈ ધરિ વેવસી, સુગિ વહુરઉ વન્નિસુ નિસિ દેવસી.
શ્રી શ્રીમાત્રી કુલનિલઉ, ગુણુ ગુરુપડિ ગુહિરિમ ગુણુ નિલઉ,
તસુ વામાંગિ વરવાણીઈ, સાસની સરોમણિ જાણી ઈ.
લાખણુદેવિ સુલકખણી, જિણિ જનમિઉ નંદનગચ્છ ધણી,
જનમ દૂઈ એકહૂતરઈ, સંજનમ સિરિ વરી પંચહુતરઈ.

૧૧૪૧. મુનિ લાખા ‘ગુરુપદાવલી’માં પણ થાન નગરમાં સં. ૧૪૭૧ વર્ષમાં જયકેસરીસૂરિનો જન્મ થયો હોવાનું નોંધે છે :

૧૩ તેરમા ગણધર શ્રી જયકેસરસૂરિ । સ્થાનનગર । શ્રેષ્ઠ દેવસી પિતા । લાલખણે માતા । સંવત્ ૧૪૭૧ વર્ષે જન્મ । સંવત્ ૧૪૭૧ વર્ષે દીક્ષા આવુનગરે । સંવત્ ૧૪૯૪ વર્ષે સૂરિપદં ચંપકપુરે । સંવત ૧૫૦૧ વર્ષે ગચ્છેશવદં ચંપકપુરે । સંવત ૧૫૪૧ વર્ષે નિર્વાણ । સસ્તંભતીર્થ મધ્યે સર્વાયુ વર્ષ ૭૨ ॥

૧૧૪૨. અન્ય પ્રાચીન યંત્રો અને નોંધોમાં પણ ઉક્ત હકીકતોનું સમર્થન હોઈને સિદ્ધ થાય છે કે જયકેસરીસૂરિ થાન નગરમાં, શ્રીમાત્રી જ્ઞાનિમાં, સં. ૧૪૭૧ માં જન્મ્યા હતા.

દીક્ષા અને પછીનું જીવન.

૧૧૪૩. ધનરાજ પ્રતિદિન વૃદ્ધિ પામતો હતો. પ્રતા અને ભુદ્ધિયુક્ત તેણે ખરેખર, પૂર્વ લવના સંસ્કારથી જ જાણે, સં. ૧૪૭૫ માં વ્રતનો ભાર સ્વીકાર્યો અને એમનું જયકેસરી નામ સ્થાપન કરવામાં આવ્યું. થોડા જ દિવસોમાં તેઓ આગમરૂપી સમુદ્રના પારગામો થયા. લાવસાગરસૂરિ ‘ગુરુપદાવલી’માં નોંધે છે :—

પન્ના બહુ ભુદ્ધિ જુઓ કિર પુવ્વ ખલાસ વસ ગવ્વ.
પણહુતરિ વય ભારો જયકેસરિ નામ કવિય મુણિરાયં,
થોવ દિણે મુય સાગર ભવ ગાહિય પારઓ જાઓ.

૧૧૪૪. દીક્ષાના વર્ષ અંગે અષા જ અંધકારો સંમત છે. અલખન, જયકેસરીસૂરિના જન્મ વર્ષ અંગે ભિન્ન મતો છે. સ્વીકાર્ય મતાનુસાર તેઓ સં. ૧૪૭૧ માં જન્મ્યા હોઈને માત્ર પાંચ જ વર્ષની ઉંમરે પંચમહાવ્રતો ધારણ કર્યાં. વિશેષમાં મુનિ લાખા ‘ગુરુપદાવલી’માં જયકેસરીસૂરિની દીક્ષાનું સ્થળ આપ્યું નગર સૂચવે છે. અન્ય ગ્રંથોમાં દીક્ષા-સ્થળ અંગે સ્પષ્ટ સૂચન નથી.

૧૧૪૫. ધર્મભૂતિસૂરિને નામે પ્રસિદ્ધ થયેલી પદાવલીમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે ધનરાજ અથવા કેસરે વૈરાગ્યથી જયકેસરીસૂરિ પાસે સં. ૧૪૭૫ માં દીક્ષા લીધી અને નવોદિત મુનિનું નામ જયકેસરી રાખવામાં આવ્યું. શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરાવ્યા બાદ સં. ૧૪૯૪ માં ગુરુએ તેમને સૂરિપદ પ્રદાન કર્યું.

૧૧૪૬. કવિવર કાન્હ ‘ગચ્છનાયક ગુરુ રાસ’માં સ્થળનો નિર્દેશ કર્યા વિના માત્ર સં. ૧૪૯૪માં જયકેસરીસૂરિને સૂરિપદ પ્રાપ્ત થયું હોવાનું જ નોંધે છે. મુનિ લાખા સ્પષ્ટ રીતે સૂરિપદ સ્થળ તરીકે

અંબકપુરનો નિર્દેશ કરે છે. ભાવસાગરસૂરિ વિશેષમાં જણાવે છે કે રાજા ગંગદાસના વચનથી જ્યકીર્તિ-સૂરિએ જ્યકેસરીસૂરિને સૂરિપદે અલંકૃત કર્યા:—

ચઉદસ ચઉરાણુએ રાઉણુ સિરિ ગંગદાસ વયણુણુ,
સિરિ જ્યકિતિયુરુહિં દિણુણુ સૂરીસ પય ભારો.

૧૧૪૭. હાલોલ પાસે નાની ઉમરવાણુ નામના ગામના કૂવામાંથી મળેલા શિલા-લેખમાં આંપાનેરના ચૌહાણુ રાજાઓનાં નામો ૧ રામદેવથી ૧૧ ત્ર્યંબક ભૂપ, ૧૨ ગંગરાજેશ્વર અને ૧૩ જ્યસિંગદેવ જણાવ્યાં છે, તેમાંના ૧૨ ગંગરાજેશ્વર એજ ભાવસાગરસૂરિએ કહેલા ‘રાઉણુ સિરિ ગંગદાસ’. ગંગદાસના પુત્ર જ્યસિંગદેવ પતાઈ રાવળ નામથી ઓળખાતો હતો. તેણે જ્યકેસરીસૂરિને સન્માનિત કર્યા હતા એ વિશે પાછળથી ઉલ્લેખ કરીશું.

૧૧૪૮. પોતાના ગુરુ જ્યકીર્તિસૂરિ સં. ૧૫૦૦ માં પાટણનગરમાં પરલોકવાસી થયા પછી સં. ૧૫૦૧ માં આંપાનેરમાં જ્યકેસરીસૂરિ ગચ્છેશપદ પામ્યા. એ પ્રસંગે પાવાગઢના શ્રી વીરજિનાલયમાં શાલાપતિ શાતીય સંઘવી કાલાગરે ઉત્સવ કર્યો. ભાવસાગરસૂરિ ‘ગુર્વાવલી’માં નોંધે છે:—

એગાહિય પન્નરસે વરસે ગણુ ભાર ધારણુ સમસ્થો,
સિરિ વીરનાહ ભવણુ પાવાગિરિ અંબકપુરજિમ.
સાલાવઈ સંઘવઈ કાળાગર કુણુઈ ઉચ્છવો તત્થ,
સિરીવીર વંસ પદે ઉયણુ સદ્ગમિ સો ઠવિઓ.
સો નવ દીવો દીવઈ મિચ્છત મહંધયાર હરણુ પૈર,
સિરિ જિણુ સાસણુ હારો જ્યકેસરિસૂરિ ગણુહારો.

૧૧૪૯. જ્યકેસરીસૂરિની ગુરુ પ્રત્યેની ભક્તિ પણ અહીં ઉલ્લેખનીય છે. તેઓ કહે છે કે—‘ચતુર્વિધ સંઘની મધ્યમાં જે કાંઈ શાસ્ત્રોનો અલ્પાંશ હું કહું છું તે મારા ગુરુમહારાજના ચરણે લાગેલી રજના સ્પર્શના પ્રભાવ થકી છે.’—

જંકિંચિ સત્થ લેચં ચઉવિહ સંઘસ્સ મજ્જિ વચ્ચે હં,
તા નિય ગુરુ પય લગ્ગય રયસ્સ ફાસપ્પ ભાવાઓ.

૧૧૫૦. વિશેષમાં તેઓ ગુરુ વિશે જણાવે છે કે—‘જો એક હજાર કરોડ જીભ હોય, એક કરોડ પૂર્વ તુલ્ય આયુષ્ય હોય અને બુદ્ધરૂપિ જેવા કવિરાજ હોય તો પણ તે સદ્ગુરુ મહારાજના ગુણની, કીર્તિની સ્તુતિ ન કરી શકે.’—

જહા કોડિ સહસ્સં જઈવિ ભવઈ પુવ્વ કોડિ સમ આઉં,
સુર ગુરુ સમ કવિરાઓ તય ન થુણુઈ સુચુરુ ગુણુ કિંતિં.

પ્રકીર્ણ પ્રસંગો :

૧૧૫૧. ઓશવંશીય નાગડા ગોત્રીય લખરાજ આદિ ચારે ભાઈઓએ સં. ૧૫૩૯ માં નગરપારકરમાં શ્રી અભિનંદન સ્વામીનું મંદિર બંધાવ્યું. ત્યાંના રાજા સાથે અણુખનાવ થવાથી એ ચારે ભાઈઓ ત્યાંથી ચોરવાડમાં જઈ વસ્યા, અને ચોરવાડમાં કહેવાયા. તેમાંના કેટલાક પ્રભાસપાટણમાં પણ પાછળથી આવી વસ્યા. આ નાગડા વંશમાં થયેલા ઉદ્દેસીનો પરિવાર કચ્છમાં વસ્યો, અને તેઓ કચ્છી મહાજન થયા.

૧૧૫૨. ઓશવંશીય વડોરાગોત્રીય ઉજ્જવના પુત્ર માણિક શેઠ વીરમગામમાં થયા. તેમણે સં. ૧૫૧૫ માં શ્રી સુમતિનાથ આદિ ઘણાં જિનખિંબો ભરાવ્યાં તથા તેના ઉપર સોનારૂપાનાં છત્રો કરાવ્યાં. જયકેસરીસૂરિના ઉપદેશથી સંઘ કાઢી, પ્રતિષ્ઠાઓ કરી ઘણું ધન ખર્ચ્યું. માણિક શેઠે મોગલોને ધન આપીને ઘણા અંદીવાનોને પણ છોડાવ્યા છે. આ વંશમાં અમરકોટમાં થયેલા શાહ આસકરણુ ખાલકજીયારી, ખાલ મતધારી શુદ્ધ શ્રાવક થયા, તેમણે પારકર વિગેરે દેશોમાં ધાળી, રૂપીઆ તથા સવા શેરના મોદકની દહાણી કરી ઘણું ધન ખર્ચ્યું. સં. ૧૫૪૧ માં ભૂજમાં થયેલા ચાંપા શાહે જયકેસરીસૂરિના ઉપદેશથી કલ્પસૂત્રની ૮૪ પ્રતો લખાવીને સર્વ આચાર્યોને વહોરાવી. સં. ૧૫૨૫ માં દેવચંદ પ્રભુતિ વડેરા ગોત્રના વંશજો વાંકાનેરમાંથી જૂનાગઢ જઈ વસ્યા, ત્યાંના નવાખને જોઈતા કિંમતી વસ્ત્રો પહેરામણીમાં આપ્યાં ત્યારથી તેઓ દોસી ઓડકથી ઓળખાયા લાગ્યા. સં. ૧૪૬૬ માં પારકરમાં થયેલા કાકરસીના પુત્ર ખીમસીએ શત્રુજય તથા ગિરનારના સંઘ કાઢી ઘણું ધન ખર્ચ્યું હતું. સં. ૧૫૨૭ માં લોલાગડા રહીસ ભલા શેઠે શ્રી પાર્શ્વનાથ જિનખિંબ ભરાવી તેની જયકેસરીસૂરિના ઉપદેશથી પ્રતિષ્ઠા કરાવી. સં. ૧૫૧૫ માં કોટગડા રહીસ ખીમા શેઠના પુત્ર શ્રીકર્ણુ, મહીકર્ણુ, ડીડ તથા મેઘાએ મળી શ્રી શાંતિનાથ જિનપ્રાસાદ શિખરખંબ કરાવ્યો.

૧૧૫૩. ઓશવંશીય પડાઈયા ગોત્રીય સમરસીએ સં. ૧૪૫૨ માં લોલાગડ નગરમાં શ્રી શાંતિનાથ જિનપ્રાસાદ કરાવ્યો. એક લાખ રૂપીઆ ખર્ચીને શત્રુજયની યાત્રા કરી. સં. ૧૫૦૮ માં જયકેસરીસૂરિના ઉપદેશથી શ્રી શીતલનાથ ખિંબ કરાવી બાહડમેરમાં પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

૧૧૫૪. ઓશવંશીય વાહણી ગોત્રીય મોમિલ શેઠે ચાર લાખ પીરોણ ખર્ચીને શત્રુજય તથા ગિરનારની યાત્રા કરી, જે લાખ પીરોણ ખર્ચી દાનશાળા મંડાવી. સં. ૧૫૦૫ માં ખીજરોલમાં થયેલા બીમા તથા રામાએ શ્રી પાર્શ્વનાથજીની પ્રતિમા કરાવી ઘણું ધન ખર્ચ્યું.

૧૧૫૫. ઓશવંશીય ચૌહાણુ ગોત્રીય વીરા શેઠે ઝાલોરમાં શ્રી ચંદ્રપલસ્વામીનો જિનપ્રાસાદ અંધાવ્યો. સં. ૧૫૦૫ માં કોરંગના વતની મહિરાજ શેઠે શ્રી અમિનંદન જિનખિંબ ભરાવ્યું, જેની પ્રતિષ્ઠા જયકેસરીસૂરિના ઉપદેશથી થઈ.

૧૧૫૬. શ્રીમાલી વંશીય આગ્નેય ગોત્રીય, આઉઆ ગામમાં થયેલા ઇલાક નામના શેઠે શ્રી વાસુપૂજ્ય જિનખિંબ કરાવ્યું, જેની પ્રતિષ્ઠા જયકેસરીસૂરિના ઉપદેશથી થઈ. આ વંશમાં લોલીઆણા પાસે છઆલી ગામમાં થયેલા ખોખા શેઠથી ખોખાત્રા નામની ઓડક થઈ. તેણે પાટણમાં ચોર્યાસી પૌષધશાળામાં ચોર્યાસી કલ્પસૂત્રો વંચાવ્યાં તથા ઘણું ધન ખર્ચીને સ્વામીવાત્સલ્ય કર્યાં.

૧૧૫૭. કાશ્મય ગોત્રીય આંજણુ શેઠે મોડી ગામ પાસે ભાદ્રહડી ગામમાં સં. ૧૫૪૩ માં શ્રી વિમલનાથજીનો જિનપ્રાસાદ જયકેસરીસૂરિના ઉપદેશથી કરાવ્યો અને એમના જ ઉપદેશથી પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

૧૧૫૮. શ્રીમાલી વંશીય ખોડાયણુ ગોત્રીય શેઠે લુંલાએ જયકેસરીસૂરિના ઉપદેશથી બેલા ગામમાં પીત્તળની જિનપ્રતિમા સ્થાપન કરી.

૧૧૫૯. શ્રીમાલી વંશીય લાછિલ ગોત્રીય વીરા શેઠે હરિયાપુરમાં શ્રી પાર્શ્વનાથ જિનાલય તથા પૌષધશાળા અંધાવ્યાં, જેની પ્રતિષ્ઠા જયકેસરીસૂરિના ઉપદેશથી થઈ.

૧૧૬૦. ઓશવંશીય કાંટિયા-ગોખરુ ગોત્રીય સંઘા શેઠે સં. ૧૫૨૧ માં જયકેસરીસૂરિના ઉપદેશથી શ્રી આદિનાથ જિનખિંબની પ્રતિષ્ઠા કરી. આ વંશમાં સંગ્રામ સોનીએ શત્રુજય ઉપર ચૌમુખ જિનપ્રાસાદ અંધાવ્યો.

૧૧૬૧. ઓશવંશીય સ્થાલ ગોત્રીય, સાયકાના વતની રૂપચંદ અને તેના પુત્ર સામંતસિંહે જ્ય-કેસરીસૂરિના ઉપદેશથી જૈન ધર્મ સ્વીકારેલો. ભટ્ટપ્રથોમાંથી જાણી શકાય છે કે સામંતસિંહને રાત્રિએ સર્પ કરડ્યો હોઈને તે મૂર્છિત બની ગયેલો. તેને મૃત્યુ પામેલો જાણી અગ્નિદાક માટે લઈ જતા હતા એ વખતે જ્યકેસરીસૂરિ સામા મળ્યા. તેમને તે હકીકત જણાવતાં મંત્રપ્રયોગથી તેમણે તેને સાન્ને કર્યો. આથી રૂપચંદે પોતાના તાબાનાં ચાર ગામો ગુરુને આપવા માંડ્યાં. પરંતુ નિરુપકી ગુરુએ તે ન લેતાં તેમને જૈન ધર્મ સ્વીકારવા કહ્યું. તેઓએ પણ ખુશી થઈ કુટુંબ સહિત જૈનધર્મ સ્વીકાર્યો. તેઓ સાય-લાના ઠાકર હોવાથી સામંતસિંહના વંશજને સ્થાલ ગોત્રથી પ્રસિદ્ધ થયા. સૂરિના ઉપદેશથી તેમને ઓશ-વાળ જ્ઞાતિમાં મેળવી દેવામાં આવ્યા. ત્યાંથી તેના વંશજને કુંભલગેરમાં જઈ વસ્યા. તેમના વંશમાં મહિપા શેઠ ધનાઢ્ય હતા. તેમણે ત્યાં વિશાળ જિનાલય અંધાવ્યું.

૧૧૬૨. શ્રીમાલીવંશીય, ભારદ્વાજ ગોત્રીય, વલાદ ગામના વતની મંત્રી નંદાએ શ્રી મલ્લિનાથમિંચ ભરાવ્યું. એમના કુટુંબે બીજાં પણ ત્રણ જિનમિંચો ભરાવ્યાં, જેમની પ્રતિષ્ઠા જ્યકેસરીસૂરિના ઉપદેશથી થઈ. એક શ્રીમાલી જૈન કુટુંબની પ્રાચીન વંશાવલીમાં આ હકીકત આ પ્રમાણે નોંધાયેલી છે :

વલદ્રિ મં. નંદાલ્યેન મલ્લિનાથ ચિંબ ભરાવ્યો પ આદે કુટુંબિ ચિંબ ૩ ભરાવ્યા । શ્રી અંચલગચ્છે શ્રી વિજયકેસરસૂરીણામુપદેશેન પ્રતિષ્ઠિતં ॥

નૃપ પ્રતિભોધ

૧૧૬૩. જ્યકેસરીસૂરિની નૃપપ્રતિભોધાદિ વિષયક અનેક વાતો પ્રસિદ્ધિમાં છે. અલખત, એમાં કયાંક કિંવદંતિ કે જનશ્રુતિને પણ સ્થાન મળ્યું હશે, પરંતુ એ વાતોને પ્રાચીન ગ્રંથોના પણ આધાર તો સાંપડે જ છે. આ અંધી આખતોમાંથી ઐતિહાસિક સાર કાઢીએ તોપણ જ્યકેસરીસૂરિના અસાધારણ પ્રભાવનો પરિચય મળી રહે છે.

૧૧૬૪. ધર્મમૂર્તિસૂરિને નામે પ્રસિદ્ધ થયેલી પટ્ટાવલીમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે એક સમયે જ્યકેસરીસૂરિ અમદાવાદમાં ખિરાજતા હતા તે વખતે ત્યાંના આદશાહ તાવથી પીડાતો હતો. છ મહિના સુધી અનેક ઉપાયો કર્યા છતાં તે સાન્ને થયો નહીં. જ્યકેસરીસૂરિના પ્રભાવની વાત સાંભળી તેણે સૂરિને પોતાની પાસે તેડાવ્યા, અને તાવ દૂર કરવા વિનંતી કરી. ગુરુએ શાસનની પ્રભાવના કરવાના ઉદ્દેશથી મંત્રના પ્રભાવથી આદશાહની માંદગી દૂર કરી. પટ્ટાવલી જણાવે છે કે ગુરુએ ‘જયરાપહાર’ મંત્ર બોલીને તથા મહાકાલી દેવીનું સ્મરણ કરીને પોતાનો ઓથો ત્રણ વખત તેમના મસ્તક પર ફેરવ્યો. તે જ વખતે આદશાહ તાવરહિત થયો. ગુરુએ પોતાનું રમેહરણ પથ્થરની શિલા ઉપર અંખેયું એટલે તે શિલાના એ ટુકડા થઈ ગયા. ચમત્કારથી પ્રભાવિત થઈને આદશાહે આચાર્યના ઉપદેશથી અમદાવાદમાં ઝવેરીવાડમાં અંચલગચ્છના શ્રમણો માટે એક ઉપાશ્રય અંધાવી આપ્યો.

૧૧૬૫. ઉપર્યુક્ત પ્રમાણમાં અમદાવાદના આદશાહના નામનો ઉલ્લેખ નથી, પરંતુ સૂરિપદ પ્રાપ્ત કર્યા પછી-એટલે કે સં. ૧૪૯૪ પછીનો સમય તો એમાં સૂચવાયેલો છે જ. અમદાવાદના સુલતાનોમાં અહમદશાહનો રાજ્યશાસનકાળ સં. ૧૪૫૪ થી ૧૪૮૫; મહિમુંદનો સં. ૧૪૮૫ થી ૧૫૦૭, કુતુબુદ્દીનનો ૧૫૦૭ થી ૧૫૧૫ અને મહમદ બેગડાનો સં. ૧૫૧૫ થી ૧૫૬૭ હતો. આ સુલતાનોમાં જ્યકેસરીસૂરિ મહિમુંદશાહના સમાગમમાં આવ્યા હોવાની વિશેષ સંભાવના છે.

૧૧૬૬. બીમશી માણેક પટ્ટાવલીમાં નવી જ વાત જણાવે છે. તેમના મતાનુસાર જ્યકેસરીસૂરિએ નદીની ઉપર વૃક્ષો ચકાની ગુજરાતના આદશાહને ચમત્કાર દેખાડી મુદ્દાને હરાવ્યો. આદશાહે નવો

ઉપાશ્રય કરાવી દીધો, જે હજીએ અમદાવાદના ઝવેરીવાડમાં વિદ્યમાન છે. બીમશી માણેક તાવની વાત પણ જરા ફેરફાર સાથે આ પ્રમાણે નોંધે છે : આદશાહને છ માસ પર્વત તાવ આવતો હતો. તે કોઈ વૈદ્યથી સારો ન થયો, પણ એમણે મંત્રબળે તાવને દૂર કર્યો. આદશાહે કહ્યું—એ તાવ કયાં છે ? અમને દેખાડો ! આથી ગુરુએ પોતાના રત્નેહરણને શિક્ષા ઉપર અંખેયું, એટલે શિક્ષા બળીને ભસ્મ થઈ ગઈ તથા પોતાની દૃષ્ટી શેષ પાસેથી પાછી લઈ. જિનશાસનની ઉન્નતિ થઈ તેમજ શ્રી સંઘની ઇચ્છા પૂર્ણ થઈ.

૧૧૬૭. ઉક્ત પ્રસંગોમાં જયકેસરીસૂરિના સમાગમમાં આવેલો સુલતાન મહિમુંદ હોવાનું સૂચન લાવણ્યચંદ્રની પદાવલીમાંથી જ આ પ્રમાણે મળે છે:—

यस्याहम्मद गुर्जरावनि सुरत्राणोऽभजच्छिष्यतां ।

हत्वातद्विषमञ्जरं गुरुशिलां तत्तापतोऽचूर्णयत् ॥

हर्षात्साहगिराप्त शासनगणौनत्यः क्रियासम्प्रभुः ।

सोभूच्छ्रीजयकेसरीति गणभृद्वादीन्द्र चूडामणिः ॥

૧૧૬૮. અર્થાત્ જેમને અહમદ નામનો ગુજરાતનો સુલતાન શિષ્યપણે લખ્યો—જેના વિષમ જવરને હરણ કરીને, તેના તાપથી ભારે શિક્ષાને ચૂર્ણ કરી દીધી તથા જેમણે હર્ષપૂર્વક રાજ્યપ્રશંસા પ્રાપ્ત કરી છે, શાસન અને ગચ્છની ઉન્નતિ કરી છે; એવા ક્રિયામાં સમર્થ, ગચ્છને ધારણ કરનાર, વાદીન્દ્રોને માટે ચૂડામણિ સમાન શ્રી જયકેસરી થયા.

૧૧૬૯. આપણે જોયું કે અમદાવાદના સ્થાપક અહમદશાહનો રાજ્યત્વકાલ સં. ૧૪૫૪-૮૫ હોઈને એના અનુગામી સુલતાનોના જ ઉક્ત પ્રમાણમાં ઉલ્લેખ હોવાનું સ્પષ્ટ થાય છે. એના પછીના સુલતાનોમાં કુતુબુદ્દીન અને મહમદ બેગડો થયા. આ બંનેમાં મહમદ બેગડાનું નામ ઉક્ત ઉલ્લેખના અહમદ નામ સાથે જરા સામ્ય ધરાવતું હોવા છતાં તેની શક્યતા તેનાં ધર્મોધ અને અમાનુષી કૃત્યોથી જ સ્વાભાવિક રીતે જ દૂર થઈ જાય એમ છે. આમ બધી રીતે વિચારતાં જયકેસરીસૂરિના સમયમાં થઈ ગયેલા ઉપયુક્ત બધા સુલતાનોમાં મહિમુંદ જ જયકેસરીસૂરિના સમાગમમાં આવ્યો હોવાનું માનવામાં કોઈ હરકત નથી. આચાર્યની અલૌકિક શક્તિઓથી પ્રભાવિત થઈ તે તેમને પૂત્યભાવથી વંદ્યો હશે તેમજ અમદાવાદમાં એક ઉપાશ્રય પણ તેણે અંધાવી આપ્યો હશે. આ ઉપાશ્રય પાસે શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવાનનું દર્શનીય જિનાલય પણ આવે છે, જે લાકડાની કોતરણી માટે મશહૂર છે.

૧૧૭૦. પાવાગઢના રાજા ગંગરાજેશ્વર ચૌહાણના કહેવાથી જયકેસરીસૂરિ સં. ૧૪૯૪ માં ચંપકપુર—ચાંપાનેરમાં આચાર્યપદ પામ્યા. એ વિશે પણ આપણે જોઈ ગયા. આ રાજાની પધ્દતિમાં જયકેસરીસૂરિ તેમના ગુરુ સાથે ખૂબ જ સન્માન પામ્યા હશે, એ વાતની પ્રતીતિ આ દ્વારા થઈ જાય છે. પં. લાલચંદ્ર ‘તેજપાલનો વિજય’માં આ રાજા વિશે જણાવે છે કે વિજયનગરના રાજા દેવરાય—મલ્લિકાજીન બીજાના દરબારના કાર્તિકર કવિ ગંગાધરે ‘ગંગદાસ પ્રતાપવિલાસ’ નામનું નાટક રચ્યું હતું, તેમાં સૂચવાયા પ્રમાણે ઉક્ત નાટકકાર, દારકાની યાત્રા કરી, અમદાવાદ નગરમાં ગુજરાતના સુલતાનની સલામત વિદ્વાનોને ચૂપ કરી, છ મહિના સુધી ત્યાં રહ્યો હતો. પછી ત્યાંથી નીકળીને પાવાયલ-પાવાગઢના અધીશ્વર અને ચંપકપુરના દંદ્ર ઉપયુક્ત ગંગદાસ રાજાને મળ્યો હતો. તે કવિની કવિતાથી સંતુષ્ટ થયેલા તે રાજાએ બહુમાન-દાનોદારા પરિતુષ્ટ કરી કવિને પોતાના ચરિત્રના અભિનયવાળું નાટક કરવા કહ્યું હતું. તે પ્રમાણે રચાયેલું લોકોત્તર તે નાટક, ચાંપાનેર જઈ મહાકાલના મહોત્સવ ઉપર પૂર્વોક્ત રાજાની સમક્ષ

ભજવવામાં આવ્યું હતું, જેમાં એ રાજ્યએ અહમદાવાદના સુલતાનો સામે કરેલાં યુદ્ધ-પરાક્રમનું વર્ણન છે.

૧૧૭૧. ગંગદાસનો પુત્ર રાજા જયસિંહ પણ ભારે પ્રતાપી હતો. તે પતાઈ રાવળ નામથી ઓળખાતો હતો. હાલોડ ગામ પાસે નાની ઉમરવાળુ ગામમાં રહેલા કૂવા ઉપરના શિલાલેખ પરથી જાણાય છે કે સં. ૧૫૨૫ માં માધ વદિ ૮, શનિવારે પાવાગઢ પર જયસિંહદેવનું રાજ્ય હતું. ચહુઆણુ વંશમાં પૃથ્વીરાજ પ્રમુખ ઘણા રાજા થઈ ગયા. એજ વંશ-કુલમાં તિલક જેવા (થયેલા રણુથંભોરવાળા) હમીર-દેવના કુલમાં થયેલા ગંગરાજેશ્વરના પુત્ર આ જયસિંહ રાજા હતા. જેઓ પૂર્વ પુરુષોનો ઉદ્ધાર કરવામાં ધીર, શ્રી શક્તિના ભક્ત, નિત્ય સુવર્ણ અને ગાયનું દાન કરનાર, દ્વિજોને શાસન આપનાર અતિ દાની, પ્રતાપી રાજાધિરાજ હતા. તેમના આદેશથી ઉપર્યુક્ત આંમણુ ગામમાં પોતાની માતા કામાદેવીના પુણ્ય માટે પૂર્વોક્ત કૂવો કરાવ્યો હતો.

૧૧૭૨. જયસિંહદેવ જૈનાચાર્યોને ખૂબ જ સન્માન આપતો. ડૉ. ભાંડારકરને પ્રાપ્ત થયેલી અંચલ-ગચ્છની પટ્ટાવલીમાં આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે : ૬૦ શ્રી જયકેશરીસૂરિ-ચાંપાનેરપુરે પતાઈ રાઝલ રાજ્યમાન્ય । માત્ર આટલા જ ટૂંકા ઉલ્લેખ પરથી જાણી શકાય છે કે જયકેસરીસૂરિને જયસિંહદેવે ખૂબ જ સન્માનિત કર્યા હશે. ભાવસાગરસૂરિ કૃત ગુર્વાવલીના ઉલ્લેખ દ્વારા પણ આપણે જોઈ ગયા કે જયસિંહદેવના પિતા રાજા ગંગદાસના વચનથી જયકીર્તિસૂરિએ પોતાના શિષ્ય જયકેસરીસૂરિને સં. ૧૪૯૪ માં આચાર્યપદ સ્થિત કર્યા હતા. વળી ગુરુના મૃત્યુ બાદ જયકેસરીસૂરિ ચાંપાનેરમાં જ સં. ૧૫૦૧ માં ગચ્છનાયક પદ પામ્યા, જે વખતે શાલાપતિ જ્ઞાતિના સંઘવી કાલાગરે પાવાગઢના શ્રી વીરજિનાલયમાં ઉત્સવ કર્યો હતો. આ મહત્વના પ્રસંગો પરથી ત્યાંના રાજાઓ અને જૈન સંઘનો અંચલગચ્છીય આચાર્યો પ્રત્યેનો આદરભાવ જાણી શકાય છે. ચંપકપુરના મંત્રીઓ પણ અંચલગચ્છીય શ્રાવકો હોવાના પ્રમાણુ પ્રાચીન મૂર્તિલેખો દ્વારા મળી રહે છે. સં. ૧૫૨૯ માં મંત્રી જગરાજે જયકેસરીસૂરિના ઉપદેશથી શ્રી શાંતિનાથ મિંચ ભરાવ્યું હતું જેની ચંપકપુરના સંઘે પ્રતિષ્ઠા કરાવેલી:—

સંવત્ ૧૫૨૯ વર્ષે જ્યેષ્ઠ વદિ ૭ ગુરો શ્રી ગુર્જરવંશે મંં સાધા માર્યા ફકુ પું મંં
પરબત માર્યા રતનુ પું મંં જગરાજ સુશ્રાવકેન શ્રાત્ લાલા વેળીદાસ પિતૃવ્ય મંં પામા
બુધાસિંધ માર્યા સહિતેન પિતામહ પુણ્યાર્ય અંચલગચ્છેશ શ્રી જયકેશરીસૂરિ ઉપદે...
શાંતિનાથ મિંચ પ્રતિષ્ઠિતં સંઘેન શ્રી ચંપકપુરે ॥

જયકેસરીસૂરિને તો પતાઈ રાઉલના રાજ્યત્વકાલમાં રાજ્યમાન્ય ગણવામાં આવતા હતા. તપાગચ્છીય સોમદેવસૂરિને પણ જયસિંહદેવે સન્માનિત કર્યા હોવાના ઉલ્લેખો મળે છે. પં. પ્રતિષ્ઠાસોમે સોમસૌભાગ્ય કાવ્યમાં આ જયસિંહદેવ વિશે જણાવ્યું છે કે—‘શત્રુઓને કંપાવનાર ચંપકનેર—ચાંપાનેરનો નાયક, દાતા અને વિશુદ્ધ ચારિત્રવાળો, રાજાઓમાં મુકુટ જેવો, જયસિંહ રાજા, જે (સોમદેવ)નાં વચનો વડે પ્રસન્ન થઈને પોતાના સ્નેહીઓ સાથે જલ્દી પોતાનું માથું ડોલાવતો હતો.’ સોમદેવસૂરિએ પોતાની વાણીની મધુરતા, કવિતા, સમસ્યા-પૂર્તિ વિગેરે વડે પાવાગઢના રાજા જયસિંહ અને જૂનાગઢના રાજા રા'માંડલિક વિગેરે નરેન્દ્રોનાં હૃદયમાં ચમત્કાર પમાડ્યો હતો.

૧૧૭૩. સં. ૧૫૭૦ માં શ્રીમાલજ્ઞાતીય મં. સહદના પુત્ર મંત્રીવર હાથી સુશ્રાવકે ભાવસાગરસૂરિના ઉપદેશથી શ્રી આદિનાથ મિંચ ભરાવ્યું અને ચંપકપુરમાં એની પ્રતિષ્ઠા થઈ:—

સંવત્ ૧૫૭૦ વર્ષે માઘ વદિ ૯ શનો શ્રીમાલ જ્ઞાતીય મંં સહદ માં સહજલહે

પુ૦ મંત્રીવર હાથી સુશ્રાવકેણ ભાર્યા નાથી સા૦ હાંસા કીકા મુખ્યકુટુંબયુતેન શ્રી અંચલ-ગચ્છેશ શ્રી ભાવસાગરસૂરિણામુપદેશેન શ્રી આદિનાથચિન્મયં કારિતં પ્ર૦ ચમ્પકપુરે શ્રી ॥

૧૧૭૪. સં. ૧૫૩૯ ના દુકાળમાં મહમૂદ બેગડાના સરદાર મલિક આસદે ચાંપાનેરના પ્રદેશમાં લૂંટ કરી હતી. જયસિંહદેવે તેને હરાવી મારી નાખ્યો હતો. બેગડાએ તેનું વેર લેવા વડોદરે ફોજ મોકલી હતી. જયસિંહદેવે માળવાના સુલતાન આસુદીનની મદદ માગી હતી. બેગડો દાહોદ આગ્યો કે માળવાનો સુલતાન પાછો ફર્યો હતો. રાજ્યએ દૂત મોકલી માફી માગી પરંતુ બેગડાએ તેનો અસ્વીકાર કર્યો. ૨૦ માસ સુધી ઘેરો ચાલ્યો—આંગણ તવારીખ અનુસાર સન ૧૪૮૩ ના ઐપ્રિલથી ૧૪૮૪ ના ડિસેમ્બર સુધી. એ દરમિયાન ઘણી યુક્તિ પ્રયુક્તિઓ થઈ. જેસિંગદેવ અને તેના સાથીઓ વીરતાપૂર્વક લડ્યા. દિવાન કુંગરશી બચાવ્યો. અંતે કિલ્લો તૂટ્યો. બેગડાએ એ જ વર્ષમાં ચાંપાનેરમાં મસજિદનો પાયો નાખ્યો અને ત્યાંનો કિલ્લો કબજે કર્યો. ઇસ્લામ ધર્મ ન સ્વીકારતાં, ધાયલ થયેલા જયસિંહદેવને મારી નાખવામાં આવ્યો. મુસલમાન થનાર રાવળના પુત્રને સૈફુલ્લમુલ્કને હવાલે કરી મુસલમાની ધર્મ લાણાવ્યો તથા નિઝામ-ઉલ-મુલ્કનો ખિતાબ આપી અમીર બનાવ્યો હતો. ચાંપાનેરને મહમૂદ બેગડાએ મહમૂદાબાદ નામ આપી રાજધાની રૂપે બનાવ્યું હતું અને તેમાં ઇસ્લામ સંસ્કૃતિનાં સ્થાપત્યો રચાવ્યાં હતાં.

૧૧૭૫. અંચલગચ્છ પ્રવર્તક આચાર્યક્ષિતસૂરિએ પાવાગઢ ઉપર ઉચ્ચ તપસ્યા કરી અને આ ભૂમિને પોતાની તપોભૂમિ બનાવી. અહીંથી જ પ્રેરણા મેળવી તેમણે આ ગચ્છની ઉદ્ધોષણા કરી. એમના અનુગામી આચાર્યો માટે પણ આ ભૂમિ પ્રેરણાદાયક રહી. ત્યાંના રાજ્યો પણ આ ગચ્છના આચાર્યોને સન્માન આપતા રહ્યા. મહમૂદ બેગડાએ ચાંપાનેર સર કયું ત્યાં સુધીના છેલ્લા રાજવી જયસિંહદેવ અથવા પતાર્ધ રાવળની રાજસભામાં અંચલગચ્છનાયક જયકેસરીસૂરિ રાજ્યમાન્ય હતા. જયસિંહદેવના રાજ્યત્યાગમાં પાવાગઢ મહાકાલીદેવીનું તીર્થધામ બની ચૂક્યું હતું, અને આ ગચ્છે એ દેવીને પોતાની અધિષ્ઠાયિકા તરીકે સ્વીકારી લીધી હતી. આ દૃષ્ટિએ અંચલગચ્છની સ્થાપનાથી માંડીને આજ દિવસ સુધી પાવાગઢ આ ગચ્છના અનુયાયીઓ માટે પ્રેરણા અને ભક્તિનાં અનન્ય ધામ સમું રહ્યું અને રહેશે.

મહાકાલીદેવીનું સ્વરૂપ.

૧૧૭૬. પાવાગઢ મહાકાલીદેવીનાં તીર્થધામ તરીકે આ અરસામાં વિશેષ પ્રસિદ્ધ થયું. મહાકાલી-દેવીનાં સ્વરૂપનું વર્ણન પણ જૈન સાહિત્યના આધારે અહીં દર્શાવવું અભીષ્ટ છે. મહાકાલીદેવી જૈનદેવી છે અને અંચલગચ્છાધિષ્ઠાયિકા છે તે વિશે આપણે આગળ વિસ્તારથી વિચારી ગયા છીએ. એ સાથે મહાકાલીદેવીનાં સ્વરૂપનું કિંચિત વર્ણન પણ આપણે કરી ગયા છીએ. દેવીનાં સ્વરૂપનું વર્ણન કંઈક અંશે દરેક શતાબ્દીમાં ફેરફારવાળું મળી આવે છે.

૧૧૭૭. ‘જૈન ચિત્ર કલ્પદ્રુમ’માં સારાભાઈ નવાબે જાણી ભંડારની સં. ૧૨૧૮ માં લખાયેલી ૨૨૭ પાનાંની તાડપત્રની હસ્તલિખિત પ્રતમાંથી સોળ વિદ્યાદેવીઓ અને યક્ષોનાં ૨૧ ચિત્રો રજૂ કર્યાં છે. જૈન મૂર્તિવિધાનશાસ્ત્ર (Iconography) ના અભ્યાસીઓ માટે આ પ્રત ઘણી જ મહત્વની છે. જૈન મંત્રશાસ્ત્રમાં જાણીતી સોળ વિદ્યાદેવીઓનાં પ્રાચીન ચિત્રો આ પ્રત સિવાય બીજા કોઈ પણ સ્થળે ઉપલબ્ધ નથી. જો કે દેવવાડાનાં વિમલવસહીનાં જિનમંદિરના રંગમંડપની છતમાં સફેદ આરસમાં બહુ જ આરીક રીતે કેતરેલી સોળ વિદ્યાદેવીઓની સ્થાપત્યમૂર્તિઓ પ્રાચીન છે, પરંતુ પહેરવેશો તથા આયુધોનો જેવો સુંદર ખ્યાલ આ ચિત્રો આપે છે તેવો તે સ્થાપત્યમૂર્તિઓ આપવામાં સફળ નીવડી શકે તેમ નથી. આ ૧૬ વિદ્યાદેવીઓને કેટલાક તરફથી સરસ્વતીનાં સોળ જુદાં જુદાં સ્વરૂપો તરીકે કલ્પવામાં આવે છે. ઉદાહરણાર્થે જુઓ The Goddess of Learning in Jainism (Page

291 to 303) by B. C. Bhattacharya, તથા દી. બી. નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતાનો 'बौद्ध और जैनधर्ममें शक्ति-उपासना' નામનો લેખ, 'कल्याण' શક્તિ અંક. પૃ. ૫૪૯ માં કર્તા જણાવે છે કે 'सरस्वतीके सोलह विद्याव्यूह माने जाते हैं।' તેમ માનવાની કાંઈ જરૂર નથી. વાસ્તવિક રીતે આ સોળે વિદ્યાદેવીઓ જુદી જુદી વિદ્યાઓની અધિષ્ઠાત્રિકા દેવીઓ છે, અને તે સોળેના જુદા જુદા મંત્રો છે.

૧૧૭૮. સારાભાઈ નવાખ મહાકાલીનાં ચિત્રનો પરિચય આ પ્રમાણે કરાવે છે : 'अतिशय श्यामवर्णवाणी तथा शत्रुघ्नेने महाकाण (महा लयंकर) जेवी होवाथी महाकाली; प्रतनां पाना ८४ उपरथी, चित्रनुं' ६६ २ x २ ३/४ छंय; पृष्ठभूमि सींदुरिया लाल रंगनी; चार हाथ; उपरना जमल्ला हाथमा अंकुश અને डाया हाथमा घंटा तथा नीयेने जमल्ला हाथ वरद मुद्राये અને डाया हाथमा भीजेरानुं इल; शरीरने वल्लुं काणो; मुकुटने वल्लुं सुवर्णुं; कंयुकी गुलाबी रंगनी; वच्चे आठ पांजडीनां इलनी लातवागुं लाल रंगनुं उत्तरीय वस्त्र; पुरुषनां वाहन उपरं लद्दासने भेठक; आ महाकाली देवीनी मान्यता हिन्दु धर्मीयोमां विशेष होवाथी तेनी जુદી જુદી જાતની અને જુદાં જુદાં સ્વરૂપવાળી મૂર્તિઓ હિન્દુ દેવોમાં બહુ મોટી સંખ્યામાં મળી આવે છે.'

૧૧૭૯. શોભન મુનિ વિરચિત 'स्तुतियनुविंशतिका'માં મહાકાલીદેવીના વિજયનો શ્લોક આ પ્રમાણે છે :—

धृतपविफलाक्षालीघण्टेः करैः कृतबोधित—

प्रजयति महाकालीमर्त्याधिपङ्कजराजिभिः ।

निजतनुलतामभ्यासीनां दधत्यपरिक्षतां

प्रजयति महाकाली मर्त्याधिपं कजराजिभिः ॥ ४४ ॥

૧૧૮૦. અર્થાત્ 'કમલના સમાન શોભાયમાન એવા, તેમજ વળી ધારણ કર્યાં છે વજ્ર, ફલ, જપમાલા અને ઘણ્ટ જેને વિષે એવા (ચાર) હસ્તો વડે (ઉપલક્ષિત) એવી, તથા (સમ્યગ્ચિત્તના ઉપદેશ વડે) [અથવા ઉપયુક્ત હસ્તો વડે] બોધ પમાડ્યો છે પ્રજ્ઞને જેઓએ એવા મુનિઓના સત્કાર [અથવા મહોત્સવો] કર્યા છે જેણે એવી, તેમજ વળી (૧) શ્યામવર્ણી, (૨) શારીરિક તથા માનસિક પીડા, (કર્મ) રૂપી કાદવ, વૃદ્ધાવસ્થા અને સંગ્રામથી નહિ દૂષિત થયેલી અને (૩) માનવ-પતિના ઉપર બેસનારી-આરોહણ કરનારી (અર્થાત્ આ ત્રણ વિશેષજ્ઞોથી વિશિષ્ટ) એવી પોતાની દેહરૂપી ભત્રાને ધારણ કરનારી એવી મહાકાલી (દેવી) દુશ્મનો ઉપર વિજય મેળવ્યો હોવાથી પ્રકર્ષણ જયવંતી વર્તે છે.'

૧૧૮૧. મહાકાલીદેવીનાં સ્વરૂપનું સ્પષ્ટીકરણ કરતાં પ્રો. હીરાલાલ રસિકદાસ કાપડિયા ઉક્ત ગ્રંથનાં સંપાદનમાં જણાવે છે કે—અતિશય શ્યામવર્ણી અને શત્રુઓને મહાકાળરૂપ એવી જે દેવી તે મહાકાલી એમ એનાં નામ ઉપરથી સૂચિત થાય છે. આ પણ એક વિદ્યાદેવી છે. એને ચાર હાથ છે. તે એક હાથમાં જપમાલા, બીજા હાથમાં ફળ, ત્રીજા હાથમાં ઘણ્ટ અને ચોથા હાથમાં વજ્ર રાખે છે. એને માનવનું વાહન છે, આ સંબંધમાં જુઓ અપ્પભટ્ટિસૂત્ર કૃત ચતુર્વિંશતિકા (પૃ. ૭૯-૮૦).

૧૧૮૨. આ હકીકતના ઉપસંહારરૂપ નિમ્નલિખિત શ્લોક વિચારવા જેવો છે.

नखादनाशयधरोपलोज्ज्वला रुचिराक्षसूत्रफलविस्फुरत्करा ।

शुभघण्टिकापविवरेण्यधारिणी भुविकालिकाशुभकरा महापरा ॥

૧૧૮૩. 'નિર્વાણ કલિકા'માં પણ આ વિદ્યાદેવી વિશે ઉલ્લેખ છે પરંતુ વર્ણ અને વાહન સિવાયની હકીકતમાં ભિન્નતા જણાય છે. કેમકે : ત્યાં કહ્યું છે કે—

‘ તથા મહાકાલીદેવીં તમાલવર્ણાં પુરુષવાહનાં ચતુર્ભુજાં અક્ષસૂત્રવજ્રાન્વિતદક્ષિણ-
કરામભયઘન્ટાકટ્કૃતવામભુજાં જેતિ ’

અર્થાત્ મહાકાલીદેવીનો વર્ણ તમાલવર્ણના સમાન છે અને તેને પુરુષનું વાહન છે. વિશેષમાં તેના જમણા બે હાથ જપમાલા અને વજ્રથી અસંકૃત છે, જ્યારે તેના ડાયા બે હાથ તો અભય અને ચપટથી વિભૂષિત છે.

૧૧૮૪. ઉક્ત પ્રમાણે ઉપરાંત અંચલગચ્છીય સાહિત્યમાં પણ મહાકાલીદેવી વિશે અનેક ઉલ્લેખો ઉપલબ્ધ અને છે. સાવણચંદ્ર કૃત ‘વીરવંશાનુક્રમ’ તથા કામાસાસ કૃત ‘મહાકાળી માતાનો છંદ’આ અંગે વિશેષ ઉલ્લેખનીય છે. આ બંને કૃતિઓ મહાકાલીદેવી વિશે સુંદર પ્રકાશ પાડે એમ છે, કિન્તુ એ વિષયની વિસ્તૃત ચર્ચા અહીં અપ્રસ્તુત છે.

સુદાન-સન્માનિત શ્રાવકો અને એમનાં કાર્યો.

૧૧૮૫. અંચલગચ્છીય શ્રાવકો પણ રાજસભાઓમાં ખૂબ જ આદરમાન પામ્યા હોવાની હકીકતો પ્રાચીન પ્રમાણોમાંથી મળી આવે છે. ધર્મપ્રભસરિ કૃત કાલકાચાર્ય કથાની એક સ્વર્ણક્ષિરી પ્રત પ્રાપ્ત થાય છે.

૧૧૮૬. ઉપર્યુક્ત કાલકાચાર્ય કથાની સ્વર્ણક્ષિરી પ્રતિ જ્યોતિષી અલવાએ સં. ૧૫૧૦ ના કામણ્ય સુદી ૫ ને રવિવારે લખી છે, જ્યેષ્ઠસૂરિના ઉપદેશથી ઓશવાસ અપ્પણાગોત્ર મિઠડિયા શાખાના શા. પાસાની પત્ની અમદૂ શ્રાવિકાએ એ લખાવી છે. એમાં તીર્થોદ્ધાર, યાત્રા, અહમદ પાતિસાહિ અને કુતુબુદ્દીનથી સન્માન પ્રાપ્ત કરવા વગેરેનો ઉલ્લેખ મહત્ત્વનો છે. ‘જ્યો. અલવા સિખિત બે સ્વર્ણક્ષિરી કલ્પસૂત્રની પ્રશસ્તિઓ’ જૈ. સ. પ્ર. અંક ૮-૯, પૃ. ૧૫૮-૬૧ માં ભંવરસાસજી નાહટા જણાવે છે કે ‘કાલકાચાર્ય કથા’ પત્રાંક ૧૩૨ થી ૧૪૨ સુધીમાં છે, જેમાં ૧૩૩ અને ૧૩૫નાં વચ્ચેનાં બે પત્રો નથી, એની પહેલાં ૧૩૧ પત્રોમાં ‘કલ્પસૂત્ર’ સચિત્ર લખાયેલું છે, જેની પ્રતિ અત્યારે કોઈ સંગ્રહાલયની શોધા વધારી રહ્યું છે; જેનો પતો લગાવવો જરૂરી છે.

૧૧૮૭. કાન્તિસાગરજીને પણ એ ગ્રંથની એક પ્રતિ જ્ઞાન સંગ્રહ પટણામાં જોવા મળેલી, જેમાં એ પ્રમાણે જ પ્રશસ્તિ છે, જુઓ “જૈન” પયુષણાંક સં. ૨૦૦૪, પૃ. ૪૩૯-૪૦માં ‘ઐતિહાસિક પ્રશસ્તિ’ એ નામનો લેખ. તેઓ જણાવે છે—‘ભારતીય ચિત્ર ઔર સ્થાપત્યકલા કે ઉન્નતિપૂર્ણ વિકાસ મેં જૈનોને અપના સર્વસ્વ તક સમર્પિત કર અપૂર્વ કલા-હૃદય કા પરિચય દિયા થા. એસા કહના પૂર્વ કથિત વાક્યો’ કો દુહરાના હે. અથ તો સોચના ઇસ વિષય પર હે કિ ઉન ચિત્ર ઔર સ્થાપત્ય કલા કે પ્રતીકોં કો હમ કિન દષ્ટિયોં સે દેખતે હેં ? યા દેખના ચાહિયે. પયુષણ પર્વ જૈનો કા એક પરમ પાવન સાંસ્કૃતિક પર્વ હે યોં તો માનવ સંસ્કૃતિ મેં પર્વોં કા સ્થાન અદુત જાંચા હે, પર જૈન પર્વોં કો મેં તો સાંસ્કૃતિક દીપક માનતા હું. ભૌતિક વસ્તુ સમુત્પન્ન દીપક ક્ષણિક પ્રકાશ કે બાદ વિલીન હો જતા હે, પર પ્રતિવર્ષ પ્રજ્વલિત હોનેવાસા સાંસ્કૃતિક દીપક માનવ સંસ્કૃતિ કે આધ્યાત્મિક ઉચ્ચ પ્રશસ્ત પથ કો પ્રલોકિત કર એક નવીન ચેતના ઔર સ્ફુર્તિ ફેલા કર નવીનતમ ઉચ્ચ માર્ગાનુગામિની ભાવના-ઓં સે મનુષ્યોં કો આનંદપ્રાપ્ત કર દેતા હેં. ઇસકે પ્રકાશ સે વહ અપના ઉચ્ચ સ્તર, પૂર્વજોં કે દ્વારા પ્રસાદિત ઔપદેશિક વાણી આદિ કા સ્વર્ણિય અનુભવ કરતા હે. ઇસીકે સહારે વહ આત્મકલ્યાણ કા હી માર્ગ મેં પ્રટ્ટ હોતા હે. ઇન દિનોં પ્રધાનતઃ કલ્પસૂત્ર કા પારાયણ સર્વત્ર આદર કે સાથ કિયા જતા હે, અતઃ જૈનોને ઇસ પવિત્ર સૂત્ર કો સ્વર્ણરમતાદિ મુલ્યવાન દ્રવ્યો સે સુસન્નિજત કર લિખવાયે ઔર

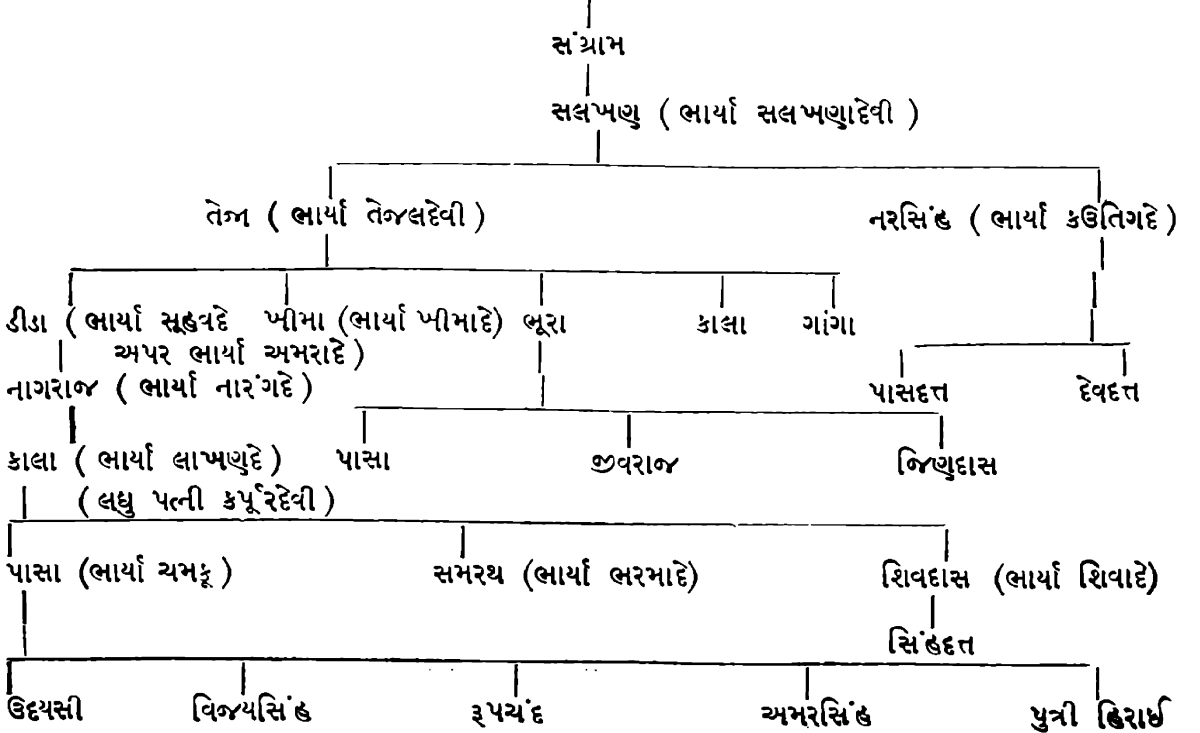
તદનુકુલ ચિત્ર બી અંકિત કરવાયે, એસી પ્રતિયાં ભારતમે' ઔર ખાહર સેંકડો કી સંખ્યામે' ઉપલબ્ધ હોતી હે. એસી હી એક પ્રતિયાં કા અતિ સંક્ષિપ્ત પરિચય યહાં પર બી અભીષ્ટ હે.

૧૧૮૮. 'યહ પ્રતિ કુલ મિલાકર ૧૪૨ પત્રોં કી થી જિસમે' કલ્પસૂત્ર ઔર કાલક કથા ઉલ્લિખિત થી, પરંતુ વર્તમાન મેં તો કેવલ ૧૩૨-૪૨ તક કાલક કથા હી હૈં. મુકે પ્રતીત હોતા હે કિ બેચનેવાલે ઉસ્તાદ થે, અતઃ એક ગ્રંથ કે ઇનેદામ કે લિયે દોનોં કો અલગ અલગ બેચા હોગા, કથા તો રહી યહીં ઔર સૂત્ર ન જાને કહાં વિરાજમાન હોંગે. સંપૂર્ણ પ્રતિ સ્વર્ણક્ષીરી હૈ. લિપિ ખડી સુન્દર ઔર સુપ્ત્ય હૈ. પત્રોં કો લાલ રંગસે વિલેપિત કર તદુપરિ સ્વર્ણલિપિ ઉપરિચિત હૈ. ચારોં ઔર ખુ રંગ કી રેખાયેં ખીચ દી ગઈ હૈં. ઇસ કથા મેં ૫ ચિત્ર હૈં જે કાલકાચાર્યજી કે જીવન ઘટના ચક્ર પર પ્રકાશ ડાલતેં હૈં. ચિત્રોં કી પૃષ્ઠભૂમિ લાલ રંગ કી હૈ, પીલા-સ્વર્ણ-શ્યામ-ખુ આદિ રંગો કી પ્રધાનતા હૈ. કલમ અચ્છી હૈ. ન જાને કલ્પસૂત્ર મેં કિતને મૂલ્યવાન ચિત્ર ચલે ગયે હોંગે.'

૧૧૮૯. 'અંતમે' જે પ્રશસ્તિ હૈ ઉસકા ઐતિહાસિક દષ્ટિ સે ખુબ કુજ મૂલ્ય હૈ. ઉસસે પતા ચલતા હૈ કિ વિ. સં. ૧૫૧૦ મેં આચાર્ય જયકેસરીસૂરિજી કો ચમકુ શ્રાવિકાને સમર્પિત કિયા, ઔર આવલકને લિખા. પ્રશસ્તિ વર્ણિત શ્રાવક ખડે પ્રતિષ્ઠિત ઔર રાજદ્વારા સન્માનિત પ્રતીત હોતે હૈ. વિદ્વાન લોગ ઇન પર અધિક પ્રકાશ ડાલેંગે એસે વિશ્વાસસે પંક્તિયા સમાપ્ત કરતા હું.'

૧૧૯૦. આપણે પેરા નં. ૧૧૨૬ માં જે કુટુંબનું વંશવૃક્ષ જોઈ ગયા એજ કુટુંબનો ઉક્ત પ્રશસ્તિમાં ઉલ્લેખ છે એમ સહેજે ખ્યાલ આવી શકે છે. ઉક્ત વંશવૃક્ષમાં પ્રસ્તુત પ્રશસ્તિનાં અન્ય નામોનો સમાવેશ કરતાં સંવર્ધિત વંશવૃક્ષ આ પ્રમાણે પ્રાપ્ત થાય છે.

(ઉશવંશ-અપ્પણા ગોત્ર-મીઠડિયા શાખા-પત્તનવાસી)

૧૧૯૧. ઉશવંશીય, અખણ ગોત્રીય, મીઠડીઆ શાખીય, પત્તનવાસી આ કુટુંબ વિશે આ પ્રમાણે માહિતીઓ પ્રાપ્ત થાય છે:—

(૧) નરસિંહના પુત્રો પાસદત અને દેવદતે છરાવલા તીર્થની દેવકુલિકા નં. ૩૦ થી ૩૨, જ્ય-કીર્તિસૂરિના ઉપદેશથી કરાવી હોવાની માહિતી સં. ૧૪૮૩ ના પ્રથમ વૈશાખ સુદી ૧૩ ગુરુવારના, તે દેવકુલિકાના શિલાલેખો પરથી પ્રાપ્ત થાય છે.

(૨) ઉક્ત નસિંહની સંતતિમાં ૩ડી શ્રાવિકાએ છરાવલા તીર્થની ૩૩મી દેવકુલિકા જ્યકીર્તિસૂરિના ઉપદેશથી કરાવી એમ તેના ખંડિત શિલાલેખ પરથી જાણી શકાય છે. શિલાલેખ સં. ૧૪૮૩ ના વર્ષનો જ છે.

(૩) ઉક્ત તેમના દ્વિતીય પુત્ર ખીમાની ભાયા ખીમાદેએ કુટુંબના શ્રેયાર્થે છરાવલા તીર્થની ૩૫ મી દેવકુલિકા જ્યકીર્તિસૂરિના ઉપદેશથી કરાવી, એમ તેના એજ તિથિ-મિતિના શિલાલેખ પરથી જાણી શકાય છે.

(૪) પ્રશસ્તિ દ્વારા જાણી શકાય છે કે સલખણના પુત્રો સા. તેજ અને સા. નરસિંહ અદ્ભૂત ચારિત્ર્યવાળા હતા. તેમણે મહાતીર્થની યાત્રા કરી તેનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો અને એ રીતે પોતાનું ધન કૃતાર્થ કર્યું.

(૫) સા. તેમના સા. ડીડા પ્રભુતિ પાંચ પુત્રો થયા જેમને ગુજરાતના સુલતાન અહમદશાહે પણ સન્મનિત કરેલા. તેમણે અનેક સત્કાર્યો કર્યા હતાં.

(૬) ડીડાના પુત્ર નાગરાજ શ્રેષ્ઠીમંડલમાં ભૂપણસમાન થયા.

(૭) નાગરાજના પૌત્ર સા. પાસાને ગુજરાતના સુલતાન કુતુબુદ્દીને સન્માન આપેલું. તેઓ શ્રી સંઘમાં ખૂબ જ ઉચ્ચ સ્થાન ધરાવતા હતા તેમજ ખૂબ જ સમર્થ પુરુષ હતા. તેની પત્ની ચમકૂ પણ નિર્મળ શીવને ધારણ કરવાવાળી, દેવ અને ઝુરુની ભક્તિમાં રસીક ચિત્તવાળી હતી, જેણે સાતે ક્ષેત્રોમાં ધન વાવરીને લક્ષ્મીને કૃતાર્થ કરી. શ્રાવિકા ચમકૂએ જયકેસરીસૂરિના ઉપદેશથી સં. ૧૫૧૦ ના શ્રાવણ સુદી ૫ ને રવિવારે શ્રી કલ્પસૂત્રની પ્રતો સ્વર્ણક્ષિરે લખાવી.

૧૧૯૨. ઉપર્યુક્ત મહત્ત્વપૂર્ણ બાબતો ઉપરાંત છરાવલા તીર્થની દેવકુલિકાના શિલાલેખોમાંથી તેમજ કલ્પસૂત્રોની પ્રશસ્તિઓમાંથી એ રાજમાન્ય વંશની ખીજ પણ કેટલીક માહિતીઓ ઉપલબ્ધ બને છે. આ વંશના સમર્થ પુરુષોને ગુજરાતના સુલતાનોએ પણ સન્માનિત કર્યા હતા, એ પરથી જ એમની મહત્તા જાણી શકાય છે. અંચલગચ્છના આચાર્યોના ઉપદેશથી તેમણે અનેક કાર્યો કર્યા અને પોતાનાં સુકૃત્યો દ્વારા ગચ્છની તેમજ શાસનની શોભા પણ તેમણે વધારી.

શિષ્ય સમુદાય

૧૧૯૩. ભાવસાગરસૂરિ ગુર્વાવલીમાં નોંધે છે કે જયકેસરીસૂરિએ બે આચાર્યો, સાત ઉપાધ્યાયો અને દશ મહત્તરાઓને પદસ્થાપિત કર્યાં હતાં:—

સૂરિ દુગ સત પાઠગ મહત્તરઃ દસહસિરિ પયે દાઉ,
સિરિ જયકેસરસૂરિ થંભપુરે લંકિઓ તત્તો.

૧૧૯૪. કવિવર કાન્હ 'ગચ્છનાયક ગુરુ રાસ'માં પણ એ પ્રમાણે જ સંખ્યા જણાવે છે:—

દો આચારિજ મણુહસ, ઉવઝઝાય સત્તહ, મહત્તર;
આપિમ દસ સિરિ પદવર, ઇગ્યાલઈ સુરગિ ગયા ગુરુ.

જયકેસરીસુરિના શિષ્યો અને તેમનાં કાર્યો વિશે જાણવું પણ જરૂરી છે.

કીર્તિવલ્લભ ગણિ

૧૧૬૫. જયકેસરીસુરિના શિષ્ય કીર્તિવલ્લભગણિ ઉપદેશક તેમજ લેખક થઈ ગયા. જ્ઞાતાસૂત્રની પ્રત ગુણિકામાંથી જાણી શકાય છે કે—ગુજરાતની પવિત્ર પૃથ્વીનું પાલન જ્યારે મદાદર પાતશાહ કરતા હતા, તે વખતે પોરવાડ વંશમાં પુરુષ અને પદમાઈના પુત્ર વર્ધમાન નામના ગુણુવાન ગૃહસ્થ થઈ ગયા, જેની પત્નીનું નામ મણી અને પરાક્રમી પુત્રોનાં નામ ૧ ઉદયકિરણ, ૨ સહસકિરણ, ૩ વિજયકિરણ, ૪ સિંધા (?) હતાં. પૌષ્ઠ વિગેરે ધર્મકૃત્યો કરનારા, અહિંચાસનની ઉન્નતિમાં સાવધાન એ ગૃહસ્થ, જયકેસરીસુરિના શિષ્ય કીર્તિવલ્લભગણિના ઉપદેશથી વિશેષ પ્રદારે ધર્મરુચિ થયા હતા. પુત્રોએ વિસ્તારેલા યશવાળા તે વર્ધમાન શેઠે જીભથી ઉપાર્જિત કરેલાં દ્રવ્યને સફળ કરવા ૧૧ અંગસૂત્રો લખાવ્યાં હતાં. એ જ્ઞાનાગમનાં લેખનનો આરંભ અંપકદુર્ગ—આંખાનેરમાં સં. ૧૫૬૭ માં થયો હતો. જીઓ પં. લાલચંદ્ર માંધી કૃત ‘તેજપાણનો વિજય’ પૃ. ૨૪.

૧૧૬૬. કીર્તિવલ્લભગણિએ સં. ૧૫૫૨ માં સિદ્ધાંતસાગરસુરિના આધ્યાત્મિક શાસનમાં ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર પર પૂર્વાચાર્યોએ રચેલ દીપિકા આદિ વૃત્તિઓને અનુસરી સ્પષ્ટ વ્યાકરણની ઉક્તિવાળી વૃત્તિ રચી અમદાવાદમાં દીપોત્સવીને દિવસે પૂર્ણ કરી. આ સંસ્કૃત ટીકા ૮૨૬૫ શ્લોક પરિમાણની છે. પ્રશસ્તિ માટે જીઓ પ્રો. પિટર્સનનો સંસ્કૃત હસ્તપ્રત વિષમક અહેવાલ સન ૧૮૮૬-૯૨, નં. ૧૧૮૭. ગ્રંથકર્તા પોતાના ગુરુ અને ગ્રંથ રચના વિશે જણાવે છે કે—

તચ્છિણ્યો નનુ કીર્તિવલ્લભગણિર્મુઘાગ્રણી મોહતો

સ્પષ્ટવ્યાકરણોક્તિવૃત્તિમલિખન્મુઘપ્રબોધપ્રદામ્ ।

પૂર્વેર્નિર્મિતદીપિકાદિકમહાગ્રંથાનુસારી સ્વક—

પ્રજ્ઞાવેદનશ્ચ [નતો હ્ય] સૌ વસુગુરુ પ્રૌઢપ્રસન્નેઃ પુનઃ ॥

સંવત્પંચદશે દ્વિપંચગણિતે વર્ષે ચ હર્ષપ્રદે

સુ શ્રી અહમદવાદનામ્નિ નગરે વીપોત્સવે નિર્મિતા ॥

મહીસાગર ઉપાધ્યાય

૧૧૬૭. જયકેસરીસુરિના શિષ્ય મહીસાગર ઉપાધ્યાયે સં. ૧૪૯૮ માં ‘પડાવશ્યકચિવિ’ નામનો ૨૩૭૫ શ્લોક પરિમાણ ગ્રંથ ગુજરાતીમાં લખ્યો. પ્રો. વેણુકર ‘જિનરત્નકોશ’માં નોંધે છે તેમ, બાલાવબોધ સંક્ષેપાર્થ, ચૈત્યવંદનસૂત્ર, શ્રાદ્ધ પ્રતિક્રમણ, સાધુ પ્રતિક્રમણ, પ્રત્યાખ્યાનસૂત્ર ઇત્યાદિ આ ગ્રંથનાં અપરનામો છે. મોહનલાલ દલીચંદ દેશાર્થ જયકેસરીસુરિના શિષ્ય મહીસાગર ઉપાધ્યાયનો ‘પડાવશ્યક વિવરણ—સંક્ષેપાર્થ’ જૈ.ગૂ.ક.ભા.૩.પૃ.૧૫૯૧માં ઉલ્લેખ કરે છે, તે આ ગ્રંથ કર્તા સંભવે છે.

મહીમેરુગણિ

૧૧૬૮. મેરુતુંગસુરિ કૃત જૈન મેઘદૂત મહાકાવ્ય પર મહીમેરુગણિએ ટીકા રચી છે. ૧૪૪૪ શ્લોક પરિમાણની આ સંસ્કૃત ટીકા સં. ૧૫૪૬ માં રચાઈ છે. તદુપરાંત ત્રિપુટી મહારાજ ‘જૈન પરંપરાનો ઇતિહાસ’ ભા. ૨, પૃ. ૫૩૦ માં નોંધે છે તેમ, મહીમેરુગણિએ ‘ક્રિયાગુપ્ત’, ‘જિનસ્તુતિ પંચાશિકા’ ‘ક્રમસૂત્રાવચૂરિ’ આદિ ગ્રંથો પણ રચ્યા છે.

ધર્મશેખરસૂરિ

૧૧૯૯. જયકેસરીસૂરિના સમયમાં ધર્મશેખરસૂરિની વિદ્યમાનતાનું પ્રમાણ ‘નંદીસૂતવૃત્તિ’ની પ્રત પુષ્પિકા પૂરું પાડે છે. તેમાં આ પ્રમાણે નોંધ છે —

સંવત્ ૧૫૦૯ વર્ષે જ્યેષ્ઠ માસે શુક્લપક્ષે વૃધવાસરે શ્રીમદંચલગચ્છે શ્રીધર્મશેખર-સૂરીશ્વરાણાં ગ્રન્થોડયં મોઢ જ્ઞાતીય ધર્માકેન લિખિતઃ ॥ શુભમ્ ભૂયાત્ ॥

આ ધર્મશેખરસૂરિ જયશેખરસૂરિના શિષ્ય સંભવે છે, જેમને વિષે આપણે આગળ જોઈ ગયા. ધર્મશેખરસૂરિના શિષ્ય ઉદયસાગર પણ સારા સાહિત્યકાર હતા.

ભાવસાગરસૂરિ

૧૨૦૦. જયકેસરીસૂરિના શિષ્ય ભાવસાગરસૂરિ સં. ૧૫૧૨ માં વિદ્યમાન હોવાનું પ્રમાણ મૂર્તિલેખ દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે. મેવારના ભંસેરાગદના શ્રી આદિનાથ જિનાલયની પંચતીર્થી ઉપર આ પ્રમાણે લેખ છે :—

ૐ સંવત્ ૧૫૧૨ વર્ષે ફાગણ સુ. ૭ સો. ૦ ગાંધીગોષ્ઠે ઝસવંશે । સા. ૦ સારિંગ સુત ફેરુ મા. ૦ સૂહવદે પુત્રી વાઈ સોનાઈ પુણ્યાર્થં શ્રી અજિતનાથવિંબં કારાપિતં શ્રી અન્નલગચ્છે । પ્રતિષ્ઠિતં । શ્રી ભાવસાગરસૂરિભિઃ ।

કવિ પેથા

૧૨૦૧. સં. ૧૪૯૪ અને ૧૫૪૨ વચ્ચે થઈ ગયેલા આ કવિની ‘પાર્શ્વનાથ દશભવ વિવાહ લો’ નામની ગુજરાતી ભાષામાં લખાયેલી પદ્યકૃતિ ઉપલબ્ધ થાય છે. જુઓ ‘જૈન ગૂર્જર કવિઓ’ ભા. ૧, પૃ. ૫૬-૭. ગ્રંથને અંતે ‘મંત્રિ પેથ દમિ બોલઈ’ એ પંક્તિ દ્વારા જાણી શકાય છે કે કવિ મંત્રપદે હશે. ગ્રંથ પુષ્પિકામાં આ પ્રમાણે નોંધ છે—‘વિધિ પક્ષના સુશ્રાવક નિજ પરમ ભક્ત શ્રી જયકેસરીસૂરિના પ્રતિબોધ્યા, શ્રી જાંબૂ ગ્રામે વાસ્તવ્ય શ્રીમાલ જ્ઞાતીય મહં. શ્રી પેથાકૃત દશભવ—શ્રી પારિવનાથ વિવાહલું કૃતં.’ આ પરથી જાણી શકાય છે કે કવિ જાંબૂ-જંબુસર ગામના વતની અને શ્રીમાલી જ્ઞાતીય હતા તેમજ જયકેસરીસૂરિના પ્રતિબોધ પામી તેઓ જૈન ધર્મમાં વિશેષ દૃઢ થયા હતા. તેઓ જાંબૂ-જંબુસર ગામમાં જ મંત્રીપદે હોય એમ પણ અનુમાન થાય છે. એમની મંત્રી તરીકેની કારકિર્દી વિશે માહિતી પ્રાપ્ત થતી નથી. ગ્રંથકાર તરીકે તેમણે બીજા પણ કેટલાક ગ્રંથોની રચના કરી હોવી જોઈએ.

૧૨૦૨. ખંભાતનાશ્રી મુનિસુવ્રત જિનાલયની ધાતુમૂર્તિ ઉપર આ પ્રમાણે લેખ પ્રાપ્ત થાય છે :—

સંવત્ ૧૫૧૨ ફાગુણ શુદ્ધ ૮ જનૌ શ્રીમાલજ્ઞાતીય મં. ૦ નરુઆ માર્યા વાહી પુત્ર ફૂરણા મં...જણસી પ્રમુખસ્વકુટુંબસહિતેન મં. ૦ પેથાસુશ્રાવકેણ માર્યા વીરુ સંજિતેન ચ નિજશ્રેયસે શ્રી અંચલગચ્છે શ્રી જયકેસરિસૂરીણામુપદેશેન શ્રી શ્રેયાંસનાથ વિંબં કારિતં પ્રતિષ્ઠિતં સંઘેન ॥

આ લેખમાં કહેલા મંત્રી પેથા તે આ કવિ જ સંભવે છે. નામ અને વિશેષણ ઉપરાંત જ્ઞાતિ પણ પુષ્પિકા અને મૂર્તિ લેખમાં સરખી છે.

૧૨૦૩. અંચલગચ્છના પ્રાચીન પ્રમાણ-ગ્રંથોમાં જાંબૂ-જંબુસર ગામનો ઉલ્લેખ પ્રચુર છે. આ ગામના રાજા ગજમલ ગદ્દ્યાને મેરુતુંગસૂરિએ પ્રતિબોધિત કરેલો તથા સાધ્વી મહિમશ્રીને આ ગામમાં જ સાહ વરસિંધ કારિત ઉત્સવમાં આચાર્ય મહત્તરપદે અલંકૃત કરેલાં, જે વિશે આપણે આગળ ઉલ્લેખ

કરી ગયા. આ સ્થાનમાં અંચલગચ્છીય આવકોનો પ્રભાવ પણ અનેક પ્રમાણે દ્વારા સૂચિત થાય છે. અંચલગચ્છીય આચાર્યોનો અહીં વિહાર અને તેમના ઉપદેશથી થયેલાં ધર્મકાર્યો અંગે પ્રસંગોપાત વિચારણા કરીશું. સં. ૧૫૧૨ ઉપરાંત સં. ૧૫૨૩ માં જ્યકેસરીસૂરિએ આ ગામમાં પદાર્પણ કરેલું અને તેમના ઉપદેશથી પ્રતિષ્ઠા દાયો થયેલાં એમ ઉત્કીર્ણિત પ્રતિષ્ઠા-લેખો દ્વારા પ્રતીત થાય છે.

પ્રતિષ્ઠા લેખો

૧૨૦૪. અંચલગચ્છમાં સૌથી વધુ પ્રતિષ્ઠા લેખો જ્યકેસરીસૂરિના પ્રાપ્ત થાય છે. આ લેખોમાંથી અનેક મહત્વપૂર્ણ બાબતો જાણી શકાય છે. અહીં લેખોનો સંક્ષિપ્ત સાર જ વિવક્ષિત છે:—

૧૫૦૧ જેઠ સુદી ૧૦ રવિવારે, ઉકેશવંશે, લાલણશાખીય સા. હેમા ભાર્યા હીમાદેના પુત્ર સા. જયવડ આવકે જયતલદે ભાર્યા સહિત પોતાના શ્રેયાર્થે શ્રી ધર્મનાથ બિંબ ભરાવ્યું. આવકેએ પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

૧૫૦૨ કાર્તિક વદિ ૨ શનિવારે, ઉકેશ જાતીય વં. ગોત્રે સા. લોહડ સુત સારંગ ભાર્યા સુહાગદેના પુત્ર સાદા ભાર્યા સુહાગદેએ પોતાના શ્રેયાર્થે શ્રી સુમતિનાથ બિંબ ભરાવ્યાં, સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરી.

૧૫૦૩ (૧) જેઠ સુદી ૧૦ ગુરુવારે ઉકેશવંશે સા. રેડા ભાર્યા રણુશ્રી પુત્ર પદસાદાજીતે. શ્રી સંભવનાથ બિંબ ભરાવ્યું અને તેની પ્રતિષ્ઠા કરી.

(૨) એજ દિવસે પ્રાગ્વાટ જાતીય સા. ગાંગા ભાર્યા ગંગાદે પુત્ર આમા ભાર્યા ઉમાદે પુત્ર સા.સહસા સુશ્રાવકે ભાર્યા સંસારદે સહિત પોતાના શ્રેયાર્થે શ્રી મુનિસુવત બિંબ ભરાવ્યું, સંઘે પ્રતિષ્ઠા કરી.

૧૫૦૪ (૧) માહ વદિ ૩ ઉપકેશ જાતીય સા. જયતા ભા. તાલહણદે સુત મહિપાએ પોતાના શ્રેયાર્થે બ્રાતા ચાંપા નિમિત્તે શ્રી સુમતિનાથ બિંબ ભરાવ્યું, સૂરિએ તેની પ્રતિષ્ઠા કરી.

(૨) ફાગણ વદિ ૯ સોમવારે ઉકેશ જા. સા. ગોપા ભા. રૂદી પુત્ર રૂદ્ધાદાકુર સહિત શ્રી શ્રેયાંસનાથ બિંબ ભરાવ્યું અને પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૩) વૈશાખ સુદી ૩ શનિવારે ઉકેશવંશે લીંબા ભાર્યા વાધૂ પુત્ર મ. ફાધ્યા સુશ્રાવકે ભાર્યા હીર સહિત શ્રી સુમતિનાથ બિંબ ભરાવ્યું, સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરી.

(૪) એજ દિવસે શ્રીમાલી શ્રે. આકા ભા. રાજૂ પુત્ર આસાએ ભા. દેમતિ સહિત પિતાના શ્રેયાર્થે શ્રી ચંદ્રપ્રસ બિંબ ભરાવ્યું. સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

૧૫૦૫ (૧) માધ સુદી ૧૦ રવિવારે શ્રીમાલ. સં. સામલ ભા. લાખણદે સુત દેવા ભા. મેઘૂએ દેલ્હાના કુટુંબ સહિત પોતાના શ્રેયાર્થે શ્રી વિમલનાથ બિંબ ભરાવ્યું, સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૨) એજ દિવસે શ્રીમાલી જાતીય શ્રે. કર્મસી ભા. હાંસુ પુત્ર શ્રે. નરપતિ સુશ્રાવકે ભા. નયણદે મુખ્ય સમસ્ત કુટુંબ સહિત માતાપિતાના શ્રેયાર્થે શ્રી સુવિધિનાથ બિંબ ભરાવ્યું, સંઘે પ્રતિષ્ઠા કરી.

(૩) એજ દિવસે શ્રી પદ્મપ્રભ બિંબ પણ ભરાવવામાં આવ્યું.

(૪) એજ દિવસે ઉકેશવંશે મીઠડીઆ સા. સાધ્યા ભાર્યા સિરીયાદે પુત્ર સા. ભોલા સુશ્રાવકે ભાર્યા કન્હાઈ, નાના ભાઈ મહિરાજ, હરરાજ, પધરાજ; ભાઈના પુત્ર સા. સિરિપતિ પ્રમુખ સમસ્ત કુટુંબ સહિત પોતાના શ્રેયાર્થે શ્રી સુવિધિનાથ બિંબ ભરાવ્યું, સંઘે પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૫) એજ દિવસે સા. સાધ્યા, સા. વાસરા આદિ પુત્ર સા. દના સા. વાકરાએ પરિવાર સહિત પોતાના શ્રેયાર્થે શ્રી સંલયનાથમિંય ભરાવ્યું, સંઘે પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૬) માધ વદિ ૯ સોમવારે ઓશવંશીય મીઠડીઆ શાખીય સા. મેઘા ભા. માણિકદે પુ. સા. તિલા સુશ્રાવકે ભા. દુહાદે પ્રમુખ સમરત કુટુંબ સહિત માતા-પિતાના શ્રેયાર્થે શ્રી પાર્શ્વનાથમિંય ભરાવ્યું, સંઘે પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૭) ફાગણ સુદી ૨ શનિવારે શ્રીમાલ જ્ઞાતીય કુપદ્ શાખીય આસપાલ ભા. તાર સુત સલ-હીયાએ ભા. કદક સહિત પોતાના શ્રેયાર્થે શ્રી અભિનંદનમિંય ભરાવ્યું, સંઘે પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

૧૫૦૭ (૧) માધ સુદી ૧૩ શુક્રવારે શ્રીમાલ વંશે વ્યં જુદા ૧ પુત્ર વ્યં જેતાણુંદ ૨ પુ. વ્યં આસ-પાલ ૩ પુ. વ્યં અભયપાલ ૪ પુ. વ્યં વાંકા ૫ પુ. વ્યં શ્રીચાઉડિ ૬ પુ. વ્યં અણુંત ૭ પુ. વ્યં સરગ ૮ પુ. વ્યં પીંધા ૯ પુ. વ્યં રાગ ૧૦ પુ. વ્યં દેપાલ ૧૧ પુ. વસનાના ૧૨ પુ. વ્યં નામ ૧૩ પુ. વ્યં બીના ભાર્યા માંકુ પુત્ર વસાદર રચણાયર સુશ્રાવકે ભા. ગઉરી પુ. ભૂલવ પૌત્ર લાણુ વરદે ભાઈ સમધરી સાયર ભાઈ પુત્ર સગરા કરણસી સારંગ વીકા પ્રમુખ સર્વ કુટુંબ સહિત સ્વશ્રેયાર્થે શ્રી શાંતિનાથમિંય ભરાવ્યું, સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૨) એજ દિવસે વીરવંશે સં. લીંયા ભાર્યા મોટી પુત્ર સં. નારદ સુશ્રાવકે ભા. જયર સહિત શ્રી ધર્મનાથમિંય પિતાના શ્રેયાર્થે ભરાવ્યું, સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૩) જેઠ વદિ ૫ ગુરુવારે ઉશવંશે મં. દુદા ભા. માધલદે પુત્ર મં. આંયા સુશ્રાવકે ભા. બોલી ભાઈ સીધર દેધર સહિત સ્વશ્રેયાર્થે શ્રી પાર્શ્વનાથમિંય ભરાવ્યું, સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૪) એજ દિવસે શ્રીમાલ વંશે મં. પર્વત ભાર્યા લાડી પુત્ર મં. બોળ સુશ્રાવકે ભાર્યા ભાવલદે પુત્ર માંણુ મુખ્ય કુટુંબ સહિત પોતાના શ્રેયાર્થે શ્રી શાંતિનાથમિંય ભરાવ્યું, સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

૧૫૦૮ (૧) વૈશાખ વદિ ૧૦ રવિવારે ઓશવંશે સિધા ભાર્યા મચકુ પુ. સામન ભાર્યા બાઈ વીર શ્રાવિકાએ રત્ના, ધર્મા, કર્મા આદિ પુત્રો સહિત પોતાના શ્રેયાર્થે શ્રી શાંતિનાથમિંય ભરાવ્યું, સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૨) જેઠ સુદી ૭ બુધવારે શ્રીમાલવંશે બ્રહ્મ શાખીય મં. હીરા ભા. સાયુ પુ. મં. બોધલ સુશ્રાવકે ભા. અકાઈ પુ. જુવા, ભાઈ હાન્ત સહિત ભગિની રાણુ શ્રેયાર્થે શ્રી ધર્મનાથમિંય ભરાવ્યું, સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૩) એજ દિવસે શ્રીમાલવંશે સાંડલગોત્રે સા. લોપા ભા. વારા પુ. સા. પોપટ સુશ્રાવકે ભા. માલહણદે, દોડિત્રો લાખા, સલખા સહિત, પુત્ર ભલાના શ્રેયાર્થે શ્રી વાસુપૂજ્યમિંય ભરાવ્યું, સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૪) એજ દિવસે શ્રીમાલવંશે કઉડિ શાખીય બ્રહ્મ સંતાને મં. ધણુપાલ ભા. ક્ષીમાદે પુ. મં. મૂલા સુશ્રાવકે ભાર્યા જમ્મ, વડિલ ભાઈ વાળા, ભાઈ સૂરા સહિત, પિતાના શ્રેયાર્થે શ્રી સુવિધિમિંય ભરાવ્યું, સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૫) એજ દિવસે શ્રી વીરવંશે સં. નરદા ભાર્યા ધણુદેવી પુત્ર સં. હાકુર સુશ્રાવકે ભા. ચમકુ,

પુત્ર સંં માંડણ, પૌત્ર કર્મણ સહિત પોતાના શ્રેયાર્થે શ્રી પદ્મપ્રભબિંબ ભરાવ્યું, સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૬) એજ દિવસે આશવંશે મંં વીઘા ભાર્યા સંપૂર્ણ સુશ્રાવિકાએ, પું મંં મોકલ, નાલ્હા, પૌત્ર માંડણ, માંજ, હર્ષા સહિત પોતાના શ્રેયાર્થે શ્રી કુંદુનાથ બિંબ ભરાવ્યું, સંઘે પ્રતિષ્ઠા કરી.

(૭) એજ દિવસે પ્રાગ્વાટ વંશે લઘુ સંતાને મંં રતનશી ભાર્યા સરસતિ પું મંં જોગા સુશ્રાવકે ભાં રાણી પુત્રો પથા, પાલ્હા, પૌત્ર મેઘા, કુંદા, ઘણપતિ, પૂરા સહિત પોતાના શ્રેયાર્થે શ્રી નમિનાથ બિંબ ભરાવ્યું, સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૮) જેઠ સુદી ૧૩ બુધવારે શ્રીમાલ જાતીય સાં કર્મણ ભાં કપૂરદે સુત સાં બહિદેએ, ભાં સોઉ સું કેશવ સહિત પોતાના શ્રેયાર્થે શ્રી ચંદ્રપ્રભ મૂલનાયક કરાવ્યા અને તેની વિધિ-પૂર્વકે પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૯) આષાઢ સુદી ૧૦ સોમે આશવંશે લાલણ શાખીય સાં મહેણા, ભાર્યા મહેણદે પુત્ર સાં પેથઃ શ્રાવકે ભાર્યા દેહદ, પુત્ર દેવતા, ડમરા, માણા સહિત પોતાના શ્રેયાર્થે શ્રી પદ્મપ્રભબિંબ ભરાવ્યું, સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૧૦) આં વં સોમે શ્રીમાલિ જાં સાં.....ભાર્યા ઉત્તિંગદેએ જિનબિંબ કરાવ્યું.

(૧૧) સં. ૧૫.....માં રાજસીંહ ભાં મધૌદરિ નિમિત્તે શ્રી વિમલનાથ બિંબ ભરાવ્યું. વીજડલિ આમે.

૧૫૦૯ (૧) કારતક વદિ ૩ શનિવારે નાગર જાતીય વ્યં શ્રેં રાણા ભાં રતનાદે સું શ્રેં પાતાએ ભાં હીર, પું આંખા, ખીમા, હરિદાસ સહિત શ્રી સંભવનાથ બિંબ ભરાવ્યું, સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૨) માગશર સુદી ૫ શુક્રવારે પ્રાગ્વાટ જાતીય સાં નાઉ ભાર્યા હાસિ પુત્ર દાકરશી ભાં આલ્હા, ભાઈ વરસિંહ ભાં સલાખુ પું ચાંદા ભાં સોમી ઠાકુ પુત્ર બ્યસિંહ સહિત મૂલનાયક શ્રી આદિશ્વર પ્રમુખ ચતુર્વિંશતિ જિન પટ્ટક કરાવ્યું.

(૩) માઘ સુદી ૫ શુક્રવારે પ્રાગ્વાટવંશે સંં કર્મટ ભાં માનુ પુત્ર ઉધરે ભાર્યા સોહિણી, પુત્ર આલ્હા, બીસા, નીસા સહિત પોતાના શ્રેયાર્થે શ્રી વાસુપૂજ્ય બિંબ ભરાવ્યું, સંઘે પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૪) એજ દિવસે પ્રાગ્વાટ વંશે સાં મોકલ ભાં મેલાદે પું મેલાએ પું તોલા સહિત શ્રી વાસુપૂજ્ય બિંબ પોતાના શ્રેયાર્થે ભરાવ્યું, સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૫) વૈશાખ સુદી ૧૩ શુક્રવારે શ્રીમાલી જાતીય મહંં રામા ભાં માંકુ પું મંં બહિરાજ સુશ્રાવકે ભાર્યા બુહલાદે, વડિલભાઈ મહંં આસા, નાનાભાઈ મહંં ધના, ભાણેજ વીરા પ્રમુખ કુટુંબ સહિત સ્વશ્રેયાર્થે શ્રી વાસુપૂજ્ય બિંબ ભરાવ્યું, સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૬) એજ દિવસે શ્રીમાલવંશે મહંં મૂલરાજ ભાં શાર પું મંં પંચાયણ સુશ્રાવકે ભાં સલખૂ, પું સુરા, શિવદાસ, હરિચંદ્ર સહિત, પ્લીશ્રેયાર્થે શ્રી વિમલનાથ બિંબ ભરાવ્યું, સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૭) વૈશાખ માસમાં ઓશવંશે સાં સિંહા ભાર્યા સહવંદે પુત્ર જ્યતાએ પિતાના શ્રેયાર્થે શ્રી નમિનાથ બિંબ ભરાવ્યું અને તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૮) જેઠ સુદી ૭ બુધવારે શ્રીમાલ જાતીય શ્રેં પયસે ભાં પોઈ, પું ભોળ, રાજ, રાણા સહિત પોતાના શ્રેયાર્થે શ્રી ધર્મનાથ બિંબ ભરાવ્યું, સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૯) આષાઢ વદિ ૬ ગુરુવારે ઉશવંશે સાં દેવરાજ ભાં મની પું સાં રેડા ભાં ભાવલદે, આત્મશ્રેયાર્થે શ્રી કુંથુનાથ બિંબ ભરાવ્યું, સૂરિએ તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૧૦) ઉશવંશે સાં હજીદા ભાર્યા આલણાદે પુત્ર કેન્હાએ પિતાના શ્રેયાર્થે શ્રી આદિનાથ બિંબ ભરાવ્યું.

(૧૧) ઉશવંશે સાં પેશ્વ ભાં પીયાઈ પું ખેલા, સરવણ, સાજળે, પોતાના શ્રેયાર્થે શ્રી વિમલનાથ બિંબ ભરાવ્યું અને તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

૧૫૧૦ (૧) માધ સુદી ૫ શુકે શ્રીમાલ જાતીય વ્યં ભૂપાલ ભાર્યા ભરમાદે પું જોગા ભાં જનસૂ પું તેજપાલે વડિલભાઈ ગોલા, પેથા સહિત ભાં રામનિ પુત્ર ધના સહિત પોતાના શ્રેયાર્થે શ્રી પાર્શ્વનાથ ચોવીશી કરાવી, સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૨) એજ દિવસે શ્રીમાલવંશે શ્રેં સર્ધભૂ ભાં પાંચી પું શ્રેં હીરા ભાં પુરી પું શ્રેં સુંટા સુશ્રાવકે ભાં માણિકિ સહિત સ્વશ્રેયાર્થે શ્રી કુંથુનાથ બિંબ ભરાવ્યું, સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૩) ફાગણ વદિ ૩ શુકે પક્ષીવાલ જાતીય મં. મંડલિક ભાર્યા શાણી પું લાલાએ ભાં રંગી મુખ્ય કુટુંબ સહિત શ્રી ચંદ્રપ્રભુ બિંબ ભરાવ્યું.

(૪) વૈશાખ સુદી ૩ સોમે શ્રીમાલવંશે સાં નાયક ભાં મધુ સું ભોળ, બળ, સિંહા સુ-શ્રાવકાએ પોતાના પિતાના શ્રેયાર્થે શ્રી વિમલનાથ બિંબ ભરાવ્યું, સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૫) જેઠ સુદી ૩ ગુરુવારે પ્રાગ્વાટ વંશે સાં હરિયા ભાં ઉજમાદે પું સાં હોલાએ પોતાના પુણ્યાર્થે શ્રી અજિતનાથ બિંબ ભરાવ્યું, અને તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૬) એજ દિવસે વીરવંશે ચાંપા ભાં જનસૂ પું અગ્ન્યે ભાં ડાહી, ભાઈ માલા સહિત પોતાના શ્રેયાર્થે શ્રી વાસુપૂજ્ય બિંબ ભરાવ્યું, સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

૧૫૧૧ (૧) માધ વદિ ૫ શુકે શ્રીમાલવંશે લઘુસંતાને મહુણા ભાં માણિકદે પું જગા ભાં ગંગી સુશ્રાવિકાએ પોતાના શ્રેયાર્થે શ્રી કુંથુનાથ બિંબ ભરાવ્યું, સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૨) એજ દિવસે વીરવંશે શ્રેં ધર્મસી ભાં ભોલી પું ડુંગર ભાં નાથી પું ભીમા સુશ્રાવકે પોતાના શ્રેયાર્થે શ્રી શીતલનાથ બિંબ ભરાવ્યું, સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૩) ફાગણ સુદી ૧૨ જુરે શ્રીવંશે મં. અર્જુન ભાં આલહણદે સું શિવા ભાં વાહના સુ-શ્રાવિકાએ સું હીરા સહિત શ્રી વિમલનાથ બિંબ ભરાવ્યું, સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

૧૫૧૨ (૧) કાર્તિકમાં ઓશવંશે વડહરા સાં દેડા ભાં મુગતાદે પું ખેતા, જ્યતા, પાના, સહસાએ કુસલ સહિત પિતૃવ્ય નાગમણુના શ્રેયાર્થે શ્રી ધર્મનાથ બિંબ ભરાવ્યું, સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૨) માધ સુદી ૫ સોમે ઉકેશવંશે સાં મૂલા ભાં ભામણી પું ઉદર શ્રાવકે ભાં અહિવદે, પું મહિપાલ, તેજશી, રોહા સહિત, પોતાના શ્રેયાર્થે શ્રી વિમલનાથ બિંબ ભરાવ્યું, સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૩) કાગણુ સુદી ૭ શુક્રે ઉસવંશે ગાંધીગોત્રે સાં સારિંગ સું ફેડે ભાં સુહવદે પુત્રી આઈ સોનાઈના પુણ્યાર્થે શ્રી અજિતનાથ મિંચ ભરાવ્યું, ભાવસાગરમુરિએ પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૪) કાગણુ સુદી ૮ શનિવારે શ્રીમાલ જ્ઞાતીય મંં નર્યા ભાં વાછી પું કુરણા મં..... જળુસી પ્રમુખ કુટુંબ સહિત, મંં પેથા સુશ્રાવકે ભાં વીડે સહિત, પોતાના શ્રેયાર્થે શ્રી શ્રેયાંસ નાથ મિંચ ભરાવ્યું, સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

૧૫૧૩ (૧) માધ વદિ ૨ શુક્રે શ્રીમાલવંશે સં. સંઠિરા ભાં કોઈ પું સં. લીંયા ભાં લીલાદે પું સં હરપતિ સુશ્રાવકે તેના કુટુંબ સહિત ભાર્યા ધારના પુણ્યાર્થે શ્રી અભિનંદનમિંચ ભરાવ્યું, સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૨) એ જ દિવસે વીરવંશે શ્રેં રામા ભાં ગઉરી પું શ્રેં નાઈઆ સુશ્રાવકે ભાં ધની, પું ધર્મશી, ભાણા પ્રમુખ સર્વ કુટુંબ સહિત પોતાના શ્રેયાર્થે શ્રી સુમતિનાથમિંચ ભરાવ્યું, સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૩) એ જ દિવસે ઉકેશવંશે વ્યં ગીંદા ભાં રતન પું વ્યં હાપા સુશ્રાવકે ભાં જવડિ, ભાઈ માંડણુ, લણા સહિત, પોતાના શ્રેયાર્થે શ્રી અભિનંદનમિંચ ભરાવ્યું, સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૪) એ જ દિવસે ઉકેશવંશે સાં લાહન ભાં હીરાદે પું જવદ ભાં સીતાદે પું સમધર ભાં સહજલદે પું સાં આટા સુશ્રાવકે ભાં ધની વડિલખંધુ ધમા સહિત સર્વ પૂર્વજની પ્રીતિ અર્થે શ્રી વિમલનાથમિંચ ભરાવ્યું, સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૫) વૈશાખમાં એસ જ્ઞાતીય સાં વીસા ભાં વાલહદે સું સાં ઝાંઝણુ, રતનાએ ભા. ઝટકાદે પું અમરાદિ કુટુંબ સહિત શ્રી મુનિસુત્રતમિંચ ભરાવ્યું, સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૬) વૈશાખમાં ઉકેશજ્ઞાતીય એં પેથા ભાં પ્રથમસિરિ પું સં હેમાએ ભાં હીરાદે દ્વિતીયા લાછી; પુત્ર દેલ્હા, રાણા, પાસાદિ કુટુંબ સહિત, પોતાના શ્રેયાર્થે શ્રી કુંથુનાથમિંચ ભરાવ્યું અને તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૭) વૈશાખ વદિ ૫ શનિવારે એસવંશે સાં ખેતસી ભાં હેમાઈ પુત્ર સોમસી સુશ્રાવકે ભાં સોમલદે પ્રમુખ કુટુંબ સહિત પોતાના શ્રેયાર્થે શ્રી શીતલનાથમિંચ ભરાવ્યું, સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૮) એજ દિવસે વીરવંશે શ્રેં હાપા ભાં કાઉં પું શ્રેં કેપણુ ભાં પૂરી આવિકાએ, ભાઈ શ્રેં કેશવ, નરસિંહ, જેસા પ્રમુખ કુટુંબ સહિત, પોતાના શ્રેયાર્થે શ્રી સંભવનાથમિંચ ભરાવ્યું, સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૯) વૈશાખ સુદી ૪ ને દિવસે હથુડિયા ગોત્રે સાં કાલુ ભાં કમલાદે સું પોપાએ, ભાં પ્રાલ્હણુદે સહિત, પોતાના શ્રેયાર્થે શ્રી સુવિધિનાથમિંચ ભરાવ્યું, સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૧૦) જેઠ સુદી ૧૧ શુક્રે ઉકેશ વંશે સાં નાગરાજ ભાં ગીગાઈ પું ભીખ્ણુતાપની ભાર્યા, સાં કેશરાજ-કામમણિની પુત્રી રોહિણીએ શ્રી વિમલનાથમિંચ ભરાવ્યું અને પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૧૧) આપાઠ સુદી ૫ સોમે ઉસવંશે વાંછિયા ગોત્રે વ્યં જિણુદે ભાં કીલાણુદે પું વ્યં દેવા ભાં તેલાદે પું વ્યં જવડ સુશ્રાવકે ભાં રંગી પ્રમુખ પોતાના કુટુંબ સહિત શ્રી સુમતિનાથ મિંચ ભરાવ્યું, સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૧૨) આપાટ સુદી ૧૦ જુથે પ્રાગ્વાટ ત્રાતીય વ્યં ગાંગા ભાં કમલી સું વ્યં સમધર ભાં રાહિ પ્રમુખ કુટુંબ સહિત, શ્રી કુંથુનાથખિંબ ભરાવ્યું, સંધે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૧૩) ભાં વદિ ૧૨ જુથે સભરો ભાં ગુગ પું કરણાએ પોતાના શ્રેયાર્થે શ્રી નેમનાથખિંબ ભરાવ્યું અને પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

૧૫૧૫ (૧) પોપ વદિ ૬ શુકે શ્રીમાત્રા શ્રં મેઘા ભાં મેઘકદે સું શાયા ભાં ટાણ પું ધના પ્રભૂતિ સ્વકુટુંબ સહિત શ્રી સુમિતિનાથખિંબ ભરાવ્યું અને તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૨) માધ વદિ ૬ જુથે ઉસવંશે સાં જિણુદાસ ભાં મૂઢી પું સાં લાખા ભાં લાખણુદે પું સાં કાન્દા ભાં લખમાદે પું સાં આપા સુથાવકે પુકતી પુત્ર નરપાલ, કાકા સાં પૂજન, સાં સામંત, સાં નાસણ પ્રમુખ સમસ્ત કુટુંબ સહિત માતાના શ્રેયાર્થે શ્રી પાશ્વનાથખિંબ ભરાવ્યું, સંધે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૩) એ જ દિવસે શ્રી વંશે શ્રં રાહિત ભાં રૂપીણિ, પું મેલાએ ભાં મેલાદે, ભાઈ દેપા સહિત પિતાના પુણ્યાર્થે શ્રી સુમિતિનાથખિંબ ભરાવ્યું, સંધે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૪) એ જ દિવસે શ્રી વંશે શ્રં રૂંગર ભાં રૂડી પું શ્રં વીરા સુથાવકે ભાં માણિકદે પું વાલા સહિત પૂર્વજ પ્રીતિ અર્થે શ્રી વિમલનાથખિંબ ભરાવ્યું, સંધે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૫) એ જ દિવસે ઓસવંશે સાં જિણુદે ભાં સૂડી પું શિવા ભાં શિવાદે પું સાં સામંતે ભાં દેમાઈ, ભાઈ નાસણ, કાકા પું પૂજન, કાન્તા સહિત, માતાના શ્રેયાર્થે શ્રી કુંથુનાથખિંબ ભરાવ્યું, સંધે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૬) કાં સુદી ૧૨ જુથે શ્રી વંશે વ્યં કહિણિશાખીય શ્રં વીરધવલ પું કાકુરસી...દેવર પુત્ર ગાંગા સહિત, પોતાના શ્રેયાર્થે શ્રી કુંથુનાથખિંબ ભરાવ્યું, સંધે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૭) એ જ દિવસે શ્રી વંશે સાં રૂપા સાંસાકુલે શ્રં લોલા ભાં વુડી સું રાગ્નએ ભાં રાગ્નલદે, ભાઈ સાંજણ પ્રમુખ સમસ્ત કુટુંબ સહિત પોતાના શ્રેયાર્થે શ્રી સુમિતિનાથખિંબ ભરાવ્યું, સંધે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૮) વૈશાખ વદિ ૧ જુથે ઓસવંશે વડેરા સાં લોલા ભાં લીલાદે પું સાં દેમા સુથાવકે ભાં દૂલકાદે, લખી પું કમા સહિત, સ્વશ્રેયાર્થે શ્રી વિમલનાથખિંબ ભરાવ્યું, સંધે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૯) જેઠ વદિ ૯ શનિવારે શ્રીમાત્રવંશે શ્રં લીંયા ભાં ચાંપૂ પું રામાએ ભાં રમાદે પું સહણાવલ, મૂલ, જઉ ..સહિત ભીમા શ્રેયાર્થે શ્રી સુમિતિનાથખિંબ ભરાવ્યું. સંધે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૧૦) એજ દિવસે શ્રીમાત્રવંશે શ્રં લીંયા ભા. ચાંપૂ પું દેવરાગે ભાં દેલકણુદે પું આસા, હાસા, પાસડ સહિત, શિવા શ્રેયાર્થે શ્રી વિમલનાથખિંબ ભરાવ્યું, સંધે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

૧૫૧૬ (૧) કાર્તિક વદિ ૨ શનિવારે શ્રીમાત્રવંશે સાં અજગન ભાં આલકણુદે પું સંહારા સુથાવકે ભાં દિવલદે, પું માલા, આલા સહિત, શ્રી આદિનાથખિંબ ભરાવ્યું, સંધે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

૧૫૧૭ (૧) માગશર સું ૧૦ સોમે ઉસવંશે સાં રાણા ભાં રાણુકદે પું ખરકલ્ય સુથાવકે ભાં માણુકદે, પું લખખણુ સહિત પિતાના શ્રેયાર્થે શ્રી ચંદ્રપ્રસાદખિંબ ભરાવ્યું, સંધે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૨) માધ સુદી ૧ શુક્રે શ્રીવંશે વ્યં સાલિગ ભાં લહિદુ પું વ્યં વેલા સુશ્રાવકે, ભાં કુંચરિ, પું દેવદાસ, ગંગદાસ સહિત માતાપિતાના પુણ્યાર્થે શ્રી સંલવનાથખિંચ ભરાવ્યું, સંધે પ્રતિષ્ઠા કરાવી. ઉદિરવાલ ગામના રહેવાસી.

(૩) માધ સુદી ૬ ગુરુવારે શ્રીવંશે શ્રેં ભલા ભાં રતન પું શ્રેં કવા સુશ્રાવકે પોતાના શ્રેયાર્થે શ્રી નમિનાથખિંચ ભરાવ્યું, સંધે પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૪) માધ સુદી ૧૦ સોમે શ્રીવંશે શ્રેં માંડણુ ભાં ફદ પું રાગ સુશ્રાવકે, ભાં હર્ષુ, ભાઈ મના, મેહા, લાખા સહિત, માતાપિતાના શ્રેયાર્થે શ્રી સુમતિનાથખિંચ ભરાવ્યું, સંધે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૫) એ જ દિવસે ઓસવંશે નાગના શાખીય સાં કર્મણુ ભાં સોઈ પું સાં પાતા ભાં સૂમી પુત્ર સાં દેવસી સુશ્રાવકે ભાં ફદ સહિત, પોતાના શ્રેયાર્થે શ્રી વિમલનાથખિંચ ભરાવ્યું, સંધે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૬) વૈશાખ સુદી ૩ સોમે શ્રીવંશે શ્રેં માંડણુ ભાં ચાંપૂ પું લાખાએ, ભાં સોભાગિણિ પું સાં ધારણુ સહિત નાના ભાઈ ખીમસીના પુણ્યાર્થે શ્રી સંલવનાથખિંચ ભરાવ્યું. સંધે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૭) એ જ દિવસે ઉસવંશે વ્યં દેપા ભાં દેલહણુદે પું વ્યં ઉદિર શ્રાવકે ભાં ભમાદે પું દેવા, હાપરાજે, ભાઈ સાં મહિરા સહિત દેવલદે પુણ્યાર્થે શ્રી કુંદુનાથખિંચ ભરાવ્યું. સંધે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૮) એજ દિવસે સંધે જયકેસરીસુરિના ઉપદેશથી શ્રી અભિનંદનસ્વામી જિનખિંચની પ્રતિષ્ઠા કરાવી (ટંકારાનાં જિનાક્રયની ધાતુની ભૂતિનો લેખ).

(૯) વૈશાખ સુદી ૯ શનિવારે પ્રાગ્વાટ જાં મણીં દેપાલ ભાં આઈ સોહામણિ પું મણીં શિવદાસે પોતાની માતાના શ્રેયાર્થે શ્રી આદિનાથખિંચ ભરાવી તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૧૦) જોડ સુદી ૯ સોમે શ્રીમાલ જાં મં મોઈદે ભાં ધરપતિ પું ચિરપાલ સુશ્રાવકે, ભાઈ દેવા ભાં રૂપીણિ, પું સહિસા ચઉથા, કેસવ, રત્ના સહિત, શ્રાં સહજલદે શ્રેયાર્થે શ્રી શ્રેયાંસનાથખિંચ ભરાવ્યું, સંધે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

૧૫૧૮ (૧) માધ સું ૫ શુધે નાગર જાં શ્રેં રામ ભાં શાણી પું ધર્મણુ, ભોટા, નગા, સાલિગ, હરરાગદિએ પોતાના કુટુંબ સહિત પોતાના શ્રેયાર્થે શ્રી શીતલનાથખિંચ ભરાવ્યું, સંધે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

૧૫૧૯ (૧) માર્ગં સુદી ૫ શુક્રે શ્રીમાલ જાં વ્યં હીમાલા ભાં હીમાદે સું વનાએ, ભાં ચાંપૂ સુત પર્વત, નરવર, નાઈક, નાદહા, જગા, લાખા સહિત, પોતાના શ્રેયાર્થે શ્રી ચંદ્રમલખિંચ ભરાવી પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૨) માર્ગં સુદી ૬ શનિવારે પ્રાગ્વાટવંશે, લઘુસંતાને મં અરસી ભાં ચાઈ પું સં ગોપા સુશ્રાવકે ભાં સુનેસિરિ, પું દેવદાસ, સિવદાસ સહિત, પોતાના શ્રેયાર્થે શ્રી સંલવનાથખિંચ ભરાવ્યું, સંધે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી, રત્નપુરના વાસી.

(૩) માધ સું ૫ શુક્રે ઉપકેશ જાં સાં ગાગ ભાં ચાહણુદે સું ભોળ સુશ્રાવકે ભાં ભાવલદે

સુ. રાદે, નેમા, જગા, વરતા સહિત, લા. સિંધા શ્રેયાર્થે શ્રી વિમલનાથખિંબ લરાવ્યું, સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૪) માધ વદિ ૬ શનિવારે ઉસવંશે લાલણશાખીય સા. સાયર લા. પોમાદે પુ. ધિરીયાએ લા. હીર, લાઈ ધીરંગ પુ. અગ્ન સહિત પોતાના શ્રેયાર્થે શ્રી વિમલનાથખિંબ લરાવ્યું, સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૫) એ જ દિવસે ઉસવંશે ગાંધીગોત્રે સા. ધાંધા લા. ધાંધલદે પુ. કાંસા સુશ્રાવકે લા. હાંસલદે, તેજપુત્ર પારસ, દેવરાજ સહિત પોતાના શ્રેયાર્થે શ્રી આદિનાથ ખિંબ લરાવ્યું, સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૬) એ જ દિવસે ઉસવંશે વડહિરા ગોત્રે શ્રે. કમ્મસી લા. હાંસ પુ. તેજ સુશ્રાવકે લા. સહ. પુત્રાદિ કુટુંબ સહિત માતાપિતાના શ્રેયાર્થે શ્રી મુવિધિનાથખિંબ લરાવ્યું, સંઘે પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૭) ફાગણ સુદી ૨ શુક્રે શ્રીવંશે વેજા લા. માગૂ પુ. મંત્રી સાલિગ સુશ્રાવકે લા. માલ્હી સુ. જૂહા સહિત પોતાના શ્રેયાર્થે શ્રી કુંથુનાથખિંબ લરાવ્યું, સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

૧૫૨૦ (૧) કાર્તિક વદિ ૨ શનિવારે યલદાણા ગામે શ્રીવંશે મં. ચાંપા લા. પ્રીમલદે સુ. મં. સલુસાએ લા. સંસારદે સુ. છવા સહિત શ્રી આદિનાથખિંબ લરાવ્યું, સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૨) માર્ગ. સુદી ૬ શનિવારે પ્રાગ્વાટ જા. મં. રાઉલ લા. ફાલૂ સુ. નારદ લા. અમરૂ સુશ્રાવિકાએ સુ. પહિરાજ, ત્રંબકદાસ સહિત પોતાના પતિના શ્રેયાર્થે શ્રી સુમતિનાથખિંબ લરાવ્યું, સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૩) એ જ દિવસે ઓસ વંશે સા. અદા. લા. હીર પુ. સા. હાંસા સુશ્રાવકે લા. કરમાઈ પુ. સા. સહિસકરણ, દ્વિતીય ભાર્યા કપૂરાઈ સહિત પોતાના શ્રેયાર્થે શ્રી શ્રેયાંસનાથખિંબ લરાવ્યું, ખંભાતમાં સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૪) માધ સુદી ૫ શુક્રે શ્રીમાલવંશે સો. મના લા. શંભૂ પુ. સો. સામલ લા. ચાંપૂ પુ. સો. સિંહા સુશ્રાવકે લા. વાલ્હી, વડિલ ભાઈ સો. વાઘા અને તેની પત્ની રામતિ પુ. તેજપાલ પ્રમુખ સમસ્ત કુટુંબ સહિત પોતાના શ્રેયાર્થે શ્રી આદિનાથ ચોવીશી પદ કરાવ્યો, સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

૧૫૨૧ (૧) વૈશાખ સુદી ૬ શુક્રે પ્રાગ્વાટવંશે લલુસંતાને શ્રે. ભરમા લા. છાલી પુ. દીના, છવા સુશ્રાવકે લા. કૂંઅરિ, ભાઈ સદા, ચાંદા, ચાંગા, સહિત પોતાના શ્રેયાર્થે શ્રી સંભવનાથ ખિંબ લરાવ્યું, સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૨) આષાઢ સુદી ૩ ગુરુવારે ઓસવંશે સા. ખામા લા. ખીમાદે પુ. સં. કરણા લા. સોમી પુ. સં. શ્રીવંતે લા. પલ્હાઈ પ્રમુખ કુટુંબ સહિત પોતાના પિતા અને પૂર્વજોના શ્રેયાર્થે શ્રી અજિતનાથ ખિંબ લરાવ્યું, સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૩) એ જ દિવસે શ્રીમાલ જા. મં. નાથૂ લા. પાર્વતી પુ. મં. વર્ધમાને લા. વાનૂ પુ. આસા, મં. રૂડા, મં. આસા પુ. ધના, મં. રૂડા પુ. શુભંકર મુખ્ય કુટુંબ સહિત પોતાના શ્રેયાર્થે શ્રી કુંથુનાથ ખિંબ લરાવ્યું, અને તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૪) આષાઢ સુદી ૧૦ ગુરુવારે શ્રીવંશે શ્રેં રતા ભાં લખકૂ પું હેમા સુશ્રાવકે ભાં મદહાઈ, ભાં ભોળ ભાં ધની સહિત પોતાના શ્રેયાર્થે શ્રી અજિતનાથ મિંચ ભરાવ્યું, સંઘે તેની સીંગીવાડ ગામે પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

૧૫૨૨ (૧) કાર્તિક વદિ ૫ ગુરુવારે ઉસવંશે સંં ઘડીઆ ભાં કપૂરી પું સંં ગોવલ્લ ભાં લખમાદે પું ખેતાએ ભાઈ, પિતા, કાકા અને માતાના શ્રેયાર્થે શ્રી ચંદ્રપ્રભ મિંચ ભરાવ્યું, કચ્છ દેશના ધમડકા ગામના સંઘે પ્રતિષ્ઠા કરી.

(૨) એજ દિવસે શ્રી શ્રીવંશે શ્રેણી નંદા ભાર્યા લાપૂ પુત્ર શ્રેં રૂપા સુશ્રાવકે ભાં કુંઅરીભાઈ, આસા સહિત પિતૃશ્રેયસે શ્રી સંભવનાથ મિંચ ભરાવ્યું, મોદેરા ગ્રામે સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૩) માઘ વદિ ૧ ગુરુવારે શ્રીવંશે શ્રેં અભુન ભાં અહવદે પું શ્રેં પાતા ભાં અરધૂ પું શ્રેં કાલાએ ભાં ભાવલદે સહિત પોતાના શ્રેયાર્થે શ્રી શીતલનાથ મિંચ ભરાવ્યું, જંપૂ નગરમાં સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૪) એજ દિવસે, એજ વંશના ઉક્ત કાલાએ પોતાના નાના ભાઈ શ્રેં હીરાના શ્રેયાર્થે શ્રી શીતલનાથ મિંચ ભરાવ્યું, સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૫) ફાગણ સુદી ૩ સોમે ડહરવાલાના વાસી શ્રીમાલ જાં શ્રેં ગોગન ભાં કઉતિગદે સું શ્રેં આસા ભાં સાંજે સુશ્રાવિકાએ સું શ્રેં કહૂઆ, શ્રેં મીઆ શ્રેં ચાંગા પ્રમુખ કુટુંબ સહિત પોતાના અને કુટુંબના શ્રેયાર્થે શ્રી સુમતિનાથ મિંચ ભરાવ્યું, સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૬) એજ દિવસે, એજ વંશની ઉક્ત સાંજે સુશ્રાવિકાએ પોતાના અને કુટુંબના શ્રેયાર્થે શ્રી કુંથુનાથ ચોવીશી પદ કરાવ્યો, સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૭) એજ દિવસે પ્રાગ્વાટ જાં સાં પાસા ભાં વહ્લાદે ધર્મપુત્રી શૃંગારદે સુશ્રાવિકાએ સમસ્ત કુટુંબ સહિત પોતાના શ્રેયાર્થે શ્રી કુંથુનાથ મિંચ ભરાવ્યું, માંડવગઢના સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

૧૫૨૩ (૧) માઘ સુદી ૧ શુક્રે પ્રાગ્વાટ જાતીય સાં સારંગ ભાં શાંણી પું મેઘાએ ભાં મંદોદરી, પું ૨૦ દેહ ભાં સાંઈ, વજાદિ સહિત પોતાના પુણ્યાર્થે જિનમિંચ ભરાવ્યું. ખુરસદ કલા (ખુગલા)

(૨) ફાગણ સુદી ૫ રવિવારે શ્રીમાલ જાં સંં રાગ ભાં રાગૂ સું કાલુ ભાં રતૂ સું શ્રેં નરપતિ, શ્રેં પદાએ, ભાં ધર્મિણી, સું વરતા તેજ, ખીમા સહિત, શંભુ શ્રેયાર્થે શ્રી વાસુ પૂજ્ય મિંચ ભરાવી પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૩) વૈશાખ સુદી ૧૧ શુક્રે પ્રાગ્વાટવંશે સાં ગાંગદે ભાં કપૂરાઈ પું સાં વજરાજ સુશ્રાવકે, ભાં પાંચી, પું વસ્તુપાલ સહિત પોતાના શ્રેયાર્થે શ્રી વિમલનાથ મિંચ ભરાવ્યું, સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૪) વૈશાખ વદિ ૪ ગુરુવારે ઓસવંશે સાં સાયર ભાં સિરિયાદે પું સાં મહિરાજે ભાં સોનાઈ પું ધણુપતિ, હલા પૌત્ર કુંરેપાલ સહિત પત્ની શ્રેયાર્થે શ્રી વાસુપૂજ્ય મિંચ ભરાવ્યું, પાટણના સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૫) એ જ દિવસે ઉપકેશવંશે સંં દેહકા ભાં દૂહકાદે પું બહુઆ સુશ્રાવકે ભાં મેપૂ પું જન્મતા, પૌત્ર પૂતા સહિત પોતાના શ્રેયાર્થે શ્રી સંભવનાથ મિંય ભરાવ્યું, સંધે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૬) એજ દિવસે એજ વંશના દોં બહુઆ ભાં મેધૂ પું જટા સુશ્રાવકે ભાં જાડલણુદે ભાઈ જન્મતા, પુતા સહિત પોતાના શ્રેયાર્થે શ્રી કુંથુનાથ મિંય ભરાવ્યું, પાટણમાં સંધે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

૧૫૨૪ (૧) ચૈત્ર સુદી ૧૨ જીં જ્ઞાં સંં મેધા ભાં તોલ્હી પું સંં ગોપાએ ભાં હેમાઈ પું સમધર અદૌતાદિ સહિત શ્રેય અર્થે શ્રી કુંથુનાથ મિંય ભરાવ્યું તેમજ પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૨) વૈશાખ સુદી ૩ સોમે પ્રાગ્વંશે સાં આકા ભાં લલતાદે પું ધારા ભાં વીજલદેએ પોતાના શ્રેયાર્થે શ્રી શીતલનાથ મિંય ભરાવ્યું, સૂરિએ તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી. જ્યતલકોટના રહેવાસી.

(૩) એ જ દિવસે હડાલા ગામના શ્રીવંશીય શ્રેં વાચ્છા ભાં પુરી પું મંં હીરા ભાં વાહુ સું મંં સહસા ભાં રાંભલદે શ્રાવિકાએ પોતાનાં માતાપિતાના શ્રેયાર્થે શ્રી વાસુપૂજ્ય મિંય ભરાવ્યું, સંધે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૪) જ્ઞેઠ સુદી ૯ સોમે શ્રીવંશે સંં સમધર ભાં છવીણિ સુતા વહાલીએ પિં હેમા સહિત માતાપિતાના શ્રેયાર્થે શ્રી સુવિધિનાથ મિંય ભરાવ્યું, સંધે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૫) આં સુદી ૧૦ શુક્રે શ્રીવંશે મંં સાંગન ભાં સોહાગદે પું મંં વીરધવલ ભાં ગુરી પું ખેતસી-ગૂડાએ મંં ભાર્યા જ્યતલદે ભાઈ કાલા, ચડધા, ભાં પુત્ર ભોજ, દેવસી, ધીરા પ્રમુખ સમસ્ત કુટુંબ સહિત પિતાના શ્રેયાર્થે શ્રી નમિનાથ-ચોવીશી પદ્ કરાવ્યો, સિહુંદ્રા ગામે સંધે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

૧૫૨૫ (૧) માધ સુદી ૩ સોમે પ્રાં વંશે સંં મેહકા ભાં મણિકદે સું ભાદા ભાં ભાવલદે પું ઢાવા, ઢાકે પૂર્વજ શ્રેયાર્થે શ્રી શાંતિનાથ મિંય ભરાવ્યું, સંધે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૨) માધ સુદી ૧૩ બુધે શ્રીમાલ જ્ઞાં શ્રેં ધના ભાં વાહી સું નાથા ભાં રંગાઈએ, સું હાંસા ભાં રામતિ સું વીરપાલ સહિત પોતાના શ્રેયાર્થે શ્રી સુમતિનાથ મિંય ભરાવ્યું, સંધે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૩) ફાગણ સુદી ૭ શનિવારે નાગર જ્ઞાતીય શ્રેં રામા ભાં શણી પું નગાએ, ભાં ધની પું નાથા સહિત શ્રી શ્રેયાંસનાથ મિંય ભરાવ્યું, સૂરિએ તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૪) એ જ દિવસે નાગર જ્ઞાતીય મંં ભામા ભાં દૂબી સું વાલા, માંડણ ભાં લાકા, રંગી, પિતાના શ્રેયાર્થે શ્રી સંભવનાથ મિંય ભરાવ્યું, સંધે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૫) આપાઠ સુદી ૩ સોમે શ્રીમાલ જ્ઞાં મંં વ્રખમણ સું મંં ચઉથા ભાં સંભલદે સું હરીઆએ ભાં રહી, ભાઈ માલા, વનાદિ કુટુંબ સહિત પોતાની માનાના શ્રેયાર્થે શ્રી આદિનાથ મિંય ભરાવ્યું, સંધે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

૧૫૨૬ (૧) પોષ વદિ ૫ સોમે ઉકેશવંશે સાં સાયર ભાં મહિરી પું સાં ગોગા સુશ્રાવકે ભાં કઉતિગદે સહિત વદ્ધ ભાં ગઉરદેના પુણ્યાર્થે શ્રી કુંથુનાથ મિંય ભરાવ્યું, સંધે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૨) માધ વદિ ૭ સોમે શ્રી વીરવંશે સુગાલગોત્રે શ્રેં વરપાલ ભાં વયજી પું શ્રેં ધનાએ ભાં માદ્રું, પું શિવા, પૌત્ર દેવા સહિત પોતાના શ્રેયાર્થે શ્રી શીતલનાથ ત્રિંચ ભરાવ્યું અને તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૩) એજ દિવસે ઓસવંશે મીઠડીઆ શાખીય સાં નરપતિ ભાં નાયકદે પું નરયદ સુશ્રાવકે ભાં હીરાઈ સું કાન્હા, કાકુર સહિત પોતાના શ્રેયાર્થે શ્રી શ્રેયાંસનાથ ત્રિંચ ભરાવ્યું, સંધે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

૧૫૨૭ (૧) કાં સું ૪ રવિવારે ઓસવંશે, વડહરા શાખીય સાં સાદા ભાં સુહગદે પું સાં જીવાએ ભાં જીવાદે, ભાઈ સરવણ, સરા, પાંચા, ચાંપા સું પૂના સહિત ભાં ઝાંઝણ, સોમા શ્રેયાર્થે શ્રી ચંદ્રપ્રભત્રિંચ ભરાવ્યું, કોટડા ગામે સંધે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૨) પોષ વદિ ૫ શુક્રે ઉદેશવંશે, કાલાગોત્રે સાં જગસી ભાં જયતલદે પું સાં દેપતિ સુશ્રાવકે ભાં ચાંપલદે પું સાં રૂપા, સાં સાંડા, સાં શ્રીચંદ મુખ્ય કુટુંબ સહિત શ્રી ધર્માનાથ ત્રિંચ ભરાવ્યું, સંધે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૩) એજ દિવસે શ્રી વંશે શ્રેં જોસા ભારતુ પું શ્રેં ગણીઆ ભાં હીર પું શ્રેં દેવદત્ત ભાં માનુ સું શ્રેં રાણા સુશ્રાવકે ભાં માંજૂ, ભાઈ ધર્મ સહિત શ્રી સુવિધિનાથ ત્રિંચ ભરાવ્યું, સંધે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૪) એ જ દિવસે શ્રીમાલ જાં શ્રેં રૂંગર ભાં હીરાદે પું સારાંગેણ ભાં ઝલી પું પોળ, દેવા, જોસિંગ સહિત શ્રી સંલવનાથ ત્રિંચ ભરાવ્યું, લોલાણગામે સંધે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૫) આપાઠ સુદી ૨ ગુરુવારે ઉપદેશ જાં સાં અજા ભાં આહલદે પું નીંચા ભાં માનુ સહિત આત્મશ્રેયાર્થે શ્રી મુનિસુવ્રત ત્રિંચ ભરાવ્યું અને તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૬) આપાઠ સુદી ૧૦ બુધે શ્રીવંશે સંં પોષા ભાં કરણું પું સંં નરસિંધ સુશ્રાવકે ભાં લખૂ, ભાઈ જયસિંધ, રાજા પું સંં વરદે કાન્હા, પૌત્ર સંં પદમશી સહિત પોતાના શ્રેયાર્થે શ્રી શ્રેયાંસનાથ ત્રિંચ ભરાવ્યું. પાટણમાં સંધે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૭) એ જ દિવસે શ્રીવંશે સંં કર્મા ભાં જસૂ પું સંં ખીમા ભાં ચમકૂ શ્રાવિકાએ પુત્ર કર્માર્ધના પુણ્યાર્થે શ્રી ચંદ્રપ્રભ ત્રિંચ ભરાવ્યું, પાટણમાં સંધે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૮) એ જ દિવસે ઓસવંશે મીઠડીઆ શાખીય સોની મુહણસી ભાં કરમાઈ પું સોં ગોરા ભાં રખાઈ પું સોં સકલચંદ સુશ્રાવકે વડિલ ભાઈ સૂરચંદ સહિત, પિતાના પુણ્યાર્થે શ્રી શીતલનાથ ત્રિંચ ભરાવ્યું, સંધે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૯) એ જ દિવસે શ્રીવંશે સંં કર્મા ભાં જસૂ પું સંં પહિરાજ સુશ્રાવકે ભાં ગલૂ પું સંં મહિપા, સીપા, રૂપા સહિત પત્નીના પુણ્યાર્થે શ્રી સુવિધિનાથ ત્રિંચ ભરાવ્યું, પાટણમાં સંધે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

૧૫૨૮ (૧) પોષ વદિ ૫ બુધે શ્રીમાલ જાં શ્રેં દેવા ભાં દેઉં સું ગણીયા, નિસરે પોતાના કાકા સિવા, ભાઈ ખેતા, ઝીયા નિમિત્તે શ્રી નમિનાથ ત્રિંચ ભરાવી તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

- (૨) માધ વદિ ૫ ગુરુવારે શ્રી વંશે શ્રેઃ જંચા ભાં રાનતિ ચુઃ શ્રેઃ ખાતાંચ ભાઈ હવા સહિત પોતાના શ્રેયાર્થે શ્રી ધર્મનાથ ખિંચ ભરાવ્યું, ગૂંદી ગામે સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.
- (૩) ચૈત્ર વદિ ૧૦ ગુરુવારે ઓસવંશે મિઠીઆ સાં જનવડ ભાં જસમાટે પું સાં ગુણરાજ સુશ્રાવકે ભાં મેઘાઈ પું પુનાં, મહિપાલ, ભાઈ હરખા, રાજસિંહ. સોનપાલ સહિત, પત્નીના પુણ્યાર્થે શ્રી કુંથુનાથ ખિંચ ભરાવ્યું, સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.
- (૪) એજ દિવસે શ્રીવંશે સાં મના ભાં રાંજૂ પું સાં માંણુ સુશ્રાવકે ભાં લહિં પું સાં નરપતિ, સાં હવા, સાં રાજ પૌત્ર વસ્તા કીકા સહિત પુત્રવધૂ જસમાટે પુણ્યાર્થે શ્રી ગુમતિનાથ ખિંચ ભરાવ્યું, સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.
- (૫) એજ દિવસે એજ વંશના શ્રેઃ માંણુ ભાં જયનૂ પું શ્રેઃ કુંપા સુશ્રાવકે ભાં મની પું કીકા, ભાઈ દેવસી સહિત પોતાના શ્રેયાર્થે શ્રી નેમિનાથ ખિંચ ભરાવ્યું, સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.
- (૬) એજ દિવસે એજ વંશના મંં સાંગા ભાં ટીચૂ પું મંં રત્ના સુશ્રાવકે ભાં ધારિણી પું વીરા, હીરા, નીના, ખાખા સહિત, કાકા મંં સલસા પુણ્યાર્થે શ્રી સુવિધિનાથ ખિંચ ભરાવ્યું, સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.
- (૭) એજ દિવસે ઉસવંશે મીઠડિયા શાખીય સાં હેમા ભાં હમીરટે પું સાં જનવડ સુશ્રાવકે ભાં જસમાટે, પૂરી પું ગુણરાજ, હરખા, શ્રીરાજ, સિંહરાજ, સોનપાલ પૌત્ર પૂના, મહિપાલ, દૂરપાલ સહિત જ્યેષ્ઠ પત્નીના પુણ્યાર્થે શ્રી સંલવનાથ ખિંચ ભરાવ્યું, સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.
- (૮) એજ દિવસે શ્રીમાલ જ્ઞાં ભોજ ભાં યાહી પું શ્રેઃ ધના ભાં હવિણી પું શ્રેઃ વેલાએ ભાં પ્રિમી, અપર માતા લાડકી સહિત શ્રી શ્રેયાંસનાથ ખિંચ ભરાવ્યું, ઉલરનાલા ગામે સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.
- (૯) આપાઠ સુદી ૫ રવિવારે પ્રાગ્વાટ જ્ઞાં શ્રેઃ જીણા ભાં હવણિ પું શ્રેઃ પયા ભાં ધાર પું માણિક સહિત શ્રી ધર્મનાથ ખિંચ ભરાવ્યું, સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

૧૫૨૯ (૧) ફાગણ સુદી ૨ શુક્રે ઉસવંશે, મીઠડિયાગોત્રે વ્યં સાયર ભાં ચમદૂ પું વ્યં ધનાએ ભાં ધનાટે, પું જેતા સહિત, પોતાના શ્રેયાર્થે શ્રી શીતલનાથ ખિંચ ભરાવ્યું, પારકરનગરે સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૨) એજ દિવસે શ્રીવંશે રસોઈયા ગોત્રે શ્રેઃ ગુહા ભાં રંગાઈ પું શ્રેઃ દેધર સુશ્રાવકે ભાં કુંવરિ, ભાઈ સીયર સહિત પોતાના શ્રેયાર્થે શ્રી શાંતિનાથ ખિંચ ભરાવ્યું, પાટણનગરે સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૩) એજ દિવસે ઉસવંશે વડહરા શાખીય સાં દરગા ભાં લીલાટે પું વિક્રમ સુશ્રાવકે ભાં પલ્લાટે પું વ્યાધસિંહ, ભોજ, ખીમા, ખેતા સહિત, કાકા સાજનના પુણ્યાર્થે શ્રી વિમલનાથ ખિંચ ભરાવી પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૪) એજ દિવસે શ્રીવંશે મંં વેલા ભાં માંજૂ પું મંં સાવિંગ સુશ્રાવકે ભાં માન્હી સું ગૂંહા સહિત પોતાના શ્રેયાર્થે શ્રી કુંથુનાથ ખિંચ ભરાવ્યું, સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૫) વૈશાખ વદિ ૬, ઉપક્રેશ જ્ઞાં કાકા ગોત્રીય સાં મૂડા ભાં ભાં નરપતિ પું નગરાજ સાં અપમજે, માતા-પિતાના શ્રેયાર્થે શ્રી મુનિસુવ્રત ધિંય ભરાવ્યું, અને પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૬) વૈશાખ વદિ ૧૧ શુક્રે ઉપક્રેશવંશે સાં સાખા પું સાં ચીતવ ભાં રૂપાર્ધ પું સાં આશુદે ભાં રતના પું સાં હુંગર, તેજપાલ ભાઈ સાં ધર્મસી, ધારસી સહિત શ્રી વાન્સુપૂજ્ય ધિંય ભરાવ્યું, સર્વ સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૭) જ્યેષ્ઠ વદિ ૭ ગુરુવારે ગુર્જરવંશે મંં સાધા ભાં કુટુ પું મંં પરચત ભાં રતનુ પું મંં નગરાજ સુશ્રાવકે ભાઈ કાકા, વેણીદાસ, કાકા મંં પામા કુધાસિંધ, ભાઈયા સહિત દાદાના પુણ્યાર્થે શ્રી શાંતિનાથ ધિંય ભરાવ્યું, અંપકપુરમાં સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૮) એજ દિવસે શ્રીવંશે મહંં નગા ભાં રત્ન પું મહંં આશા ભાં પહુતિ સુશ્રાવિકાએ પોતાના શ્રેયાર્થે શ્રી આદિનાથ ધિંય ભરાવ્યું, સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

૧૫૩૦ (૧) માધ સુદી ૧૩ રવિવારે શ્રીવંશે શ્રેં દેવા ભાં પાચુ પું શ્રેં હાયા ભાં પુહતી પું શ્રેં મહિરાજ સુશ્રાવકે ભાં માતર સહિત પિતાના શ્રેયાર્થે શ્રી સુમતિનાથ ધિંય ભરાવ્યું, સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૨) એજ દિવસે શ્રીવંશે લઘુ સંતાને મંં મૂંગ ભાં મહિગલદે સું મંં સઘવા ભાં હીર પું મંં ગોપા સુશ્રાવકે ભાં ગુરદે સહિત વરિહ ભાઈ ગોવિંદ ભાં લીલાના પુણ્યાર્થે શ્રી ધર્મનાથ ધિંય ભરાવ્યું, સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૩) કાગણ સુદી ૭ શુક્રે શ્રીમાલ જ્ઞાં સાં રાજ ભાં રાજલદેએ પોતાના શ્રેયાર્થે શ્રી સુમતિનાથ ધિંય ભરાવ્યું, સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૪) એજ દિવસે ઉક્રેશ જ્ઞાં સાં પોમા ભાં લીલાઈ સાં મદન ભાં નીકી સુશ્રાવિકાએ... પ્રમુખ કુટુંબના શ્રેયાર્થે શ્રી ધર્મનાથ ધિંય ભરાવ્યું, સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૫) એજ દિવસે ઉસવાલ જ્ઞાં સાં દાયા ભાં દેમાઈ સું સાં ખેતા સાં શ્રીપાલ, દેપાલ, સાં ખેતા ભાં રંગાઈએ પોતાના શ્રેયાર્થે શ્રી અદિનાથ ધિંય ભરાવ્યું, એને પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૬) ચૈત્ર વદિ ૬ ગુરુવારે ઉસવંશે સાં ધીરણુ ભાં આન્ પું ચોમાએ :ભાં પોમાદે ભાઈ સૂરા, સીહાસહિત ભાં ચાંપાના શ્રેયાર્થે શ્રી સુવિધિનાથ ધિંય ભરાવ્યું, સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

૧૫૩૧ (૧) માધ સુદી ૩ સોમે ઉપક્રેશ વંશે સં. જહતા ભાં જહતાદે પું માઈયા સુશ્રાવકે ભાં રગઈ સહિત પોતાના શ્રેયાર્થે શ્રી અગ્નિનાથ ધિંય ભરાવ્યું અને પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૨) શ્રીમાલ જ્ઞાં દોં ખોટા ભાં રતુ પું વીરા ભાં વાન્ પું લખા સુશ્રાવકે લગિની ચમકૂ સહિત શ્રી શાંતિનાથ ધિંય પોતાના શ્રેયાર્થે ભરાવ્યું, સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૩) માધ વદિ ૮ સોમે આસવંશે સાં કુળ ભાં કુતિગદે પું સાં વાધા સુશ્રાવકે ભાં કર્માઈ પું ભીમા સહિત પત્નિના પુણ્યાર્થે શ્રી સંલવનાથ ધિંય ભરાવ્યું. ખંભાતમાં સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી,

(૪) એ જ દિવસે ઉસવંશીય સાં મેધા ભાં મેલાદે પું સાં જૂડા સુશ્રાવકે ભાં રૂપાર્ધ પુનલિપુત્ર વિદ્યાધર, ભાઈ દત્ત, વર્ધમાન સહિત માતાના પુણ્યાર્થે શ્રી મુનિસુવ્રત ધિંય ભરાવ્યું. સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૫) વૈશાખ સુદી ૫ સોમે એસવંશે લાલન શાખામાં શ્રેં મેલીંગ ભાં માણકદે પું શ્રેં માંડા સુશ્રાવકે ભાં ભૂરાદે પું દેપાલ, હરપાલ, પરવત સહિત, વ્યશ્રયાર્થે શ્રી સુમતિનાથજિંય ભરાવ્યું, સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૬) જેઠ સુદી ૨ રવિવારે નાગર જાં ૪૦ સં. જિજ્યાયાણાગોત્રે પાં હાપર ભાં રાગ્નૂ સું ભલા, ગોપાલે કુટુંબસહિત ખાતાના શ્રેયાર્થે શ્રી શાંતિનાથજિંય ભરાવ્યું, વડનગરમાં તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૭) એજ દિવસે નાગર જાં ૩૦ સં. પાં સાલિંગ ભાં વાલ્હી સું ચેલા ગેલાએ, ચેલાં ભાં રૂપીણિ સું આસધર, અક્ષવા, ગેલા ભાં ગોગલકે પ્રમુખ કુટુંબ સહિત શ્રી શ્રેયાંસનાથજિંય ભરાવ્યું, વડનગરમાં સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

૧૫૩૨ (૧) વૈશાખ સુદી ૧૦ શુક્રે ઉસવંશે ભોર ગોત્રે સાં સરવણુ ભાં કાલ્હી પું સાં સીહા સુશ્રાવકે ભાં સૂડવદે પું શ્રીવંત, શ્રીચંદ, શિવદાસના પૌત્ર સિદ્ધપાલ પ્રમુખ કુટુંબ સહિત ખાતાના પુણ્યાર્થે શ્રી કુંચુનાથ જિંય ભરાવ્યું, સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૨) એજ દિવસે શ્રીવંશે મંં ધના ભાં ધાંધલદે પું મંં પાંચા સુશ્રાવકે ભાં દકુ પું મહં સાલિંગ સહિત પિતાના પુણ્યાર્થે શ્રી સુવિધિનાથ જિંય ભરાવ્યું, લોલાડા ગામમાં સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૩) એજ દિવસે શ્રીવંશે શ્રેં કહિન ભાં લાહૂ પું શ્રેં માણિક ભાં રૂપીણિ સુશ્રાવિકાએ દેવરાજ, પહિરાજ સહિત પોતાના શ્રેયાર્થે શ્રી શીતલનાથ જિંય ભરાવ્યું, સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૪) એજ દિવસે શ્રીવંશે શ્રેં નરપતિ ભાં જળણાદે સું શ્રેં ભાવડ ભાં જવૂ સુશ્રાવિકાએ પોતાના શ્રેયાર્થે શ્રી મુનિસુવત જિંય ભરાવ્યું, સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૫) એજ દિવસે શ્રીવંશે મંં ધન્ના ભાં ધાંધલદે પું મંં સુચા સુશ્રાવકે ભાં લાવી. લાઈ ગોધંદ પું સીપા, નાખા સહિત પોતાના શ્રેયાર્થે શ્રી કુંચુનાથ જિંય ભરાવ્યું, લોલાડા ગામમાં સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૬) એજ દિવસે શ્રીવંશે શ્રેં દેધર ભાં ઉપાર્ધ પું સંં સિંધા સુશ્રાવકે ભાં માંગાઈ લાઈ સંં હરજી, સંં પોપટ સહિત પોતાના પુણ્યાર્થે શ્રી વિમલનાથ જિંય ભરાવ્યું, સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

૧૫૩૩ (૧) માગશર સુદી ૬ ઉકેશ જાં કાલાગોત્રે સાં દેવદત્ત પું સાં ફેર ભાં વીલહણુદે પું રાવણુ સહિત, પોતાની પત્નીના પુણ્યાર્થે શ્રી ધર્મનાથ જિંય ભરાવ્યું, અને તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૨) માધ સુદી ૬ સોમે ઉસવંશે વ્યં સહિસા ભાં સહિસા ભાં સહિ જલ્લદે અપરભાર્યા સિરિયાદે પું વ્યં રાઉલ સુશ્રાવકે ભાં અરધૂ પું વ્યં આસા, કાલા, ચિરપાલ, પૌત્ર ઈયા, આચંદ સહિત પત્ની અરધૂ પુણ્યાર્થે શ્રી સુવિધિનાથ જિંય ભરાવ્યું.

(૩) માધ સુદી ૧૩ ભોમે પ્રાગ્વાટ જાં સાં નાજી ભાં હાસી પું સાં કાકુરસી સાં વર સિંધ, લાઈ, સાં ચાંપાએ ભાં સોમી પું આં છણા સહિત શ્રી નેમિનાથ જિંય ભરાવ્યું, માહી ગામે સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

૧૫૩૪ (૧) માધ સુદી ૧૦ શુક્રે શ્રીવંશે દોં આસા ભાં માંકુ સું દોં ભાવલ ભાં રામતિ સું દોં

ગણપતિ સુશ્રાવકે ભાં કપૂરી પું માણેર, દેવસી દ્વિતીય ભાં કઉતિગદે પું શિવા, કાકા દોં
અન્ન ભાં ગોમતિ પું મહિરાજ સહિત પોતાના શ્રેયાર્થે શ્રી સુવિધિનાથ મિંચ ભરાવ્યું, અને
તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

૧૫૩૫ (૧) માગશર સુદી ૬ શુક્રે શ્રીવંશે શ્રેં રામા ભાં રાંસદદે પું શ્રેં મનાએ ભાં ગોમતી,
ભાઈ, શ્રેં નંગ, મહિરાજ સહિત પોતાના પુણ્યાર્થે શ્રી શ્રેયાંસ મિંચ ભરાવ્યું, વીચીઆડી ગામે
સંધે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૨) પોષ વદિ ૧૨ રવિવારે ઉસવંશે શ્રેં હીરા ભાં હીરાદે પું શ્રેં પાસા સુશ્રાવકે ભાં
પુનાદે પું ખીમા, ભૂતા, દેવા સહિત પોતાના શ્રેયાર્થે શ્રી સંભવનાથ મિંચ ભરાવ્યું, વાગૂડી
ગામે સંધે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૩) આષાઠ સુદી ૯ સોમે શ્રીવંશે, કપર્દ શાખીય શ્રેં પૂતા ભાં પાંહડે પું શ્રેં ભીમાએ
ભાં ભલી પું રંગા, ભત્રીજા ધના, વના સહિત પોતાના શ્રેયાર્થે શ્રી પદ્મપ્રસ મિંચ ભરાવ્યું,
પાલવિણિ ગામે સંધે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૪) એજ દિવસે શ્રીવંશે વીસત્રીઆ ગોત્રે મંં રણસી ભાં જિભૂ પું મંં આકા સુશ્રાવકે
ભાં સ્યાણી પું સદ્ગન, વયગ્ન, ભીમા, ખીમાદિ સહિત શ્રેયાર્થે શ્રી વાસુપૂજ્ય મિંચ ભરાવ્યું,
બેટનગરમાં સંધે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૫) એજ દિવસે શ્રીવંશે કપર્દ શાખીય શ્રેં શેખા ભાં સીંગારદે પું શ્રેં ખીમા સુશ્રાવકે
ભાં લખી પું વાસા પૌત્ર વીરમ સહિત પોતાના શ્રેયાર્થે શ્રી આદિનાથ મિંચ ભરાવ્યું, ધુધિણિ
ગામે સંધે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૬) એજ દિવસે શ્રીવંશે વીસત્રીઆ ગોત્રે મંં જ્યસિંહ ભાં જસમાદે, હર્ષ પું મંં સામલ
સુશ્રાવકે ભાં માલકી, ભાઈ આચાદિ સહિત પોતાના પુણ્યાર્થે શ્રી કુંદુનાથ મિંચ ભરાવ્યું,
બેટનગરમાં સંધે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

૧૫૩૬ (૧) માગશર સુદી ૫ ગુરુવારે, ઉપકેશવંશે, હયુડિયા ગોત્રે સાં લાકા ભાં લાજકદે પું કુંગર
ભાં કરણાદે પું વચ્છા, આપા, પદમાએ પોતાના પુણ્યાર્થે શ્રી ધર્મનાથ મિંચ ભરાવી તેની
પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૨) પોષ વદિ ૫ રવિવારે શ્રી વંશે સોં સામલ ભાં ચાંપૂ સું સોં સિંહા સુશ્રાવકે પું
આસપાલ, પાકા સહિત, વડિલ ભાઈ આસાના પુણ્યાર્થે શ્રી અભિનંદન મિંચ ભરાવ્યું, સંધે તેની
પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૩) માધ વદિ ૭ સોમે ઉસવંશે સાં રાણા ભાં રચણાદે પું સાં ખરહર્ષ સુશ્રાવકે ભાં
માણિકદે પું લખમણ, કેસવણ કીર્તિ પૌત્ર મદન, સરા, માણિક સહિત પુત્ર રાવણના પુણ્યાર્થે
શ્રી સંભવનાથ મિંચ ભરાવ્યું, સંધે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

૧૫૩૭ (૧) માં સું ૨ સોમે ઉસવાલ સાં નરસિંહ ભાં નયણત્રી પું સાં મહિરાજ ભાં
મહણ શ્રી પું મોકલ સહિત શ્રી વાસુપૂજ્ય મિંચ ભાઈ ઠાકુરસીના શ્રેયાર્થે ભરાવ્યું, સંધે તેની
પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૨) વૈશાખ સુદી ૧૦ સોમે શ્રીવંશે શ્રેઁ મોખા ભાં રામનિ પું શ્રેઁ દેવા સુશ્રાવકે પું નારદ, પૂના સહિત પોતાના શ્રેયાર્થે શ્રી અનંતનાથ ધિંમ ભરાવ્યું, પાટણમાં સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૩) જ્યેષ્ઠ સુદી ૨ સોમે શ્રીવંશે શ્રેઁ રત્ના ભાં રતન પું શ્રેઁ ધન્ના સુશ્રાવકે ભાં ધન્ની, પું પાસા, પદમા સહિત, પત્નીના પુન્યાર્થે શ્રી સુમતિનાથ ધિંમ ભરાવ્યું, શ્રાવસ્તી નગરે સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૪) જ્યેષ્ઠ સુદી ૨ સોમે શ્રીવીરવંશે મંં હાપા ભાં હરપૂ પું મંં દાકુર સુશ્રાવકે ભાં કામલી, કાકા છાંછા ભાં વડજી સહિત પત્નીના પુન્યાર્થે શ્રી અનિતનાથ ધિંમ ભરાવ્યું, ખંભાતમાં સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૫) જ્યેષ્ઠ સુદી ૧૦ સોમે લીંબડીવાસી સંં ખેમા ભાં ગૌરી શ્રાવિકાએ પું વેરસી સહિત પોતાના શ્રેયાર્થે શ્રી કુંથુનાથ ધિંમ ભરાવ્યું, સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

૧૫૩૯ (૧) વૈશાખ સુદી ૧૦ ગુરુવારે શ્રીવંશે શ્રેઁ ગુણીઆ ભાં તેજૂ પું અમરા સુશ્રાવકે ભાં અમરાદે, ભાઈ રત્ના સહિત, પિતાના પુણ્યાર્થે શ્રી વાસુપૂજ્ય ધિંમ ભરાવી તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

વિહાર પ્રદેશ

૧૨૦૫. ઉપયુક્ત પ્રતિષ્ઠા લેખો દ્વારા જ્યેષ્ઠસરીસૂરિના શ્રાવકો અને એમનાં કાર્યો ઉપરાંત આચાર્યના વિહાર પ્રદેશ પણ સૂચિત થાય છે જે આ પ્રમાણે છે : વીજડલી ગામ (સં. ૧૫૦૮), ડહિરવાલ (સં. ૧૫૧૭), રત્નપુર (સં. ૧૫૧૯), બલદાણા ગામ-ખંભાત (સં. ૧૫૨૦), સીંગીવાડ (સં. ૧૫૨૧) ધમડકા-જંબૂનગર-ડહિરવાલ ગામ-માંડવગઢ-મેદેરા (સં. ૧૫૨૨), ખુડાલા-પાટણ (સં. ૧૫૨૩), જયતલકોટ-હડાલા ગામ, સિહુદ્રા ગામ (સં. ૧૫૨૪), કોટડા ગામ-લોલાડા ગામ-પાટણ (સં. ૧૫૨૭), ગૂંદી ગામ-ઉદરનાલા ગામ (સં. ૧૫૨૮), પારકરનગર-પાટણ-ચંપકપુર (સં. ૧૫૨૯), ખંભાત-વડનગર (સં. ૧૫૩૧), લોલાડા (સં. ૧૫૩૨) માહી ગામ (સં. ૧૫૩૩), વીચીઆડી ગામ-વાગૂડી ગામ-પાલવિણિ ગામ-મેટનગર-ધુંધિણિ ગામ (સં. ૧૫૩૫), પાટણ-શ્રાવસ્તી નગર-ખંભાત-લીંબડી (સં. ૧૫૩૭).

૧૨૦૬. તદુપરાંત ધર્મમૂર્તિસૂરિને નામે પ્રસિદ્ધ થયેલી પદ્યાવલીમાંથી નીચે પ્રમાણે માહિતી ઉપલબ્ધ થાય છે:—

સંવત્સર:	તિથિ:	જિનચિંત્ર પ્રતિષ્ઠાતા	સ્થાન	ચિંત્રનામ
૧૫૦૫	માઘકૃષ્ણ ૯	મીઠડીયા તિલાક:	અમદાવાદે	પાર્શ્વનાથ
૧૫૦૫	માઘશુક્લ ૧૦	વડોરા ચેત્રાક:	માણસાગ્રામે	પદ્મપ્રભાદિ ૯
૧૫૦૭	જ્યેષ્ઠ કૃષ્ણ ૫	ઉકેશવંશીય નેરુશાહ:	વડનગરે	પાર્શ્વાદિ ૭
૧૫૦૭	જ્યેષ્ઠ કૃષ્ણ ૫	આસાક માર્યા કુડુસા	અમદાવાદે	કુંથુનાથ
૧૫૦૮	જ્યેષ્ઠ શુક્લ ૭	વીરવંશીય ઠાકુર	વીસનગરે	પદ્મપ્રભાદિ ૮
૧૫૦૯	વૈશાખ શુક્લ ૧૩	શ્રીમાલી વલરાજ:	વલાદે	વાસુપૂજ્યાદિ ૧૧
૧૫૦૯	વૈશાખ શુક્લ ૧૩	શ્રીમાલી પંચાયણ	અમદાવાદે	વિમલનાથાદિ ૩
૧૫૧૦	જ્યેષ્ઠ શુક્લ ૩	વીરવંશીય અજાક:	કોલવડે	વાસુપૂજ્યાદિ ૨

૧૫૧૦	માઘશુક્ર ૫	શ્રીમાલ મંયુક:	અમદાવાદે	કુંથુજિનાદિ ૫
૧૫૧૧	માઘકૃષ્ણ ૫	વીરવંશીય भीम:	અમદાવાદે	શીતલાદિ ૧૩
૧૫૧૩	વૈશાખ કૃષ્ણ ૫	ઓશવન્શીય સોમસીક:	અમદાવાદે	શીતલાદિ ૭
૧૫૧૬	વૈશાખ શુક્ર ૩	શ્રીમાલી જગાથ્રેષ્ઠી	ચેરાલુગ્રામે	ધર્મનાથાદિ ૩
૧૫૧૭	વૈશાખ શુક્ર ૯	પ્રાગ્વાટ શીવદાસ	અમદાવાદે	આદિનાથાદિ ૬
૧૫૨૦	માઘ શુક્ર ૧૩	સહસ્મત્તી કરમાણી	અમદાવાદે	નમિનાથ:
૧૫૨૨	ફાલ્ગુન શુક્ર ૨	પ્રાગ્વાટ શૃંગારદે	માંડવદુર્ગે	કુંથુનાથાદિ ૫
૧૫૨૪	વૈશાખ શુક્ર ૨	શ્રીવંશીય સહસાત્તી રાંમલ	અમદાવાદે	વાસુપૂજ્યાદિ ૩

૧૨૦૭. પશ્ચિમ ભારતના મુખ્ય નગરો ઉપરાંત જયકેસરીસુરિ ઉત્તર પ્રદેશમાં પણ વિચર્યા હોવાનું જાણી શકાય છે. ‘સરધના, છલ્લો મેરઠ, ઉત્તર પ્રદેશના નવીન જિનાલયમાં પ્રતિષ્ઠિત જિનપ્રતિમાઓના શિલાલેખો’ નામના લેખમાં નગીનદાસ મનસુખરામ જણાવે છે કે આ. જયકેસરીના ઉપદેશથી આગરામાં જિનાલય સ્થાપિત થયું હતું. કાલાંતરે ત્યાંનાં જિનાલયો સ્થાયી ન રહેવાથી તેની પ્રતિમાઓ શ્રી ચિન્તામણિ પાર્શ્વનાથ મંદિર, સરધનામાં પુનઃ પ્રતિષ્ઠિત કરાવેલી છે. જુઓ જૈ. સ. પ્ર. વર્ષ ૨, અંક ૯ પૃ. ૫૦૬. આ ઉલ્લેખને આધારે જયકેસરીસુરિએ આગરામાં પણ પદાર્પણ કરેલું એમ સૂચિત થાય છે. શક્ય છે કે આગરા ઉપરાંત ઉત્તર ભારતનાં અન્ય નગરોમાં પણ તેઓ વિચર્યા હોય. તેમના ઉપદેશથી પ્રતિષ્ઠિત થયેલી પ્રતિમાઓ ઉત્તર ભારતમાં પણ અનેક છે.

અંચલેખન

૧૨૦૮. જયકેસરીસુરિના અંથો વિશે કાંઈ પણ જાણી શકાતું નથી. ‘જૈન અંથાવલી’ની નોંધ અનુસાર તેમણે રચેલ ‘આદિનાથ સ્તોત્ર’ પાટણના ફેફલિયાવાડના ભંડારમાં વિદ્યમાન છે. આ સિવાય એમણે કાંઈ રચના કરી હોય તો તેની વિગત પ્રકાશમાં આવી શકી નથી. ગચ્છનાયકની બહુવિધ જ્વાળામુખીઓ વહેવા ઉપરાંત તેમના ઉપદેશથી અનેક પ્રતિષ્ઠાદિ કાર્યો થયાં છે. શક્ય છે કે તેઓ અંથ-રચના માટે અધિક સમય મેળવી નહીં શક્યા હોય.

સ્વર્ગગમન

૧૨૦૯. સં. ૧૫૪૧ ના પોષ સુદી ૮ ને દિવસે ૭૨ વર્ષનું આયુ પાળીને અંચલગચ્છના આ કર્મદ પદ્ધતિ અને વિધાયક જયકેસરીસુરિ આરાધનાદિ પૂર્વક ખંભાત નગરમાં પરલોકવાસી થયા. સાંપ્રત અંથકારો, બીમશી માણેકની પદ્માવલી તેમજ ધર્મમૂર્તિસુરિને નામે પ્રસિદ્ધ થયેલી પદ્માવલીને આધારે જયકેસરીસુરિનો જન્મ સં. ૧૪૬૧ માં તથા તેમનું મૃત્યુ સં. ૧૫૪૨ માં થયું હોવાનું સ્વીકારતા હોદને આચાર્યનો જીવનપર્યાય ૮૧-૮૨ વર્ષનો ગણે છે.

ડૉ. કલાટ જયકેસરીસુરિ વિશે નોંધનાં જણાવે છે:-

59. Jayakesari suri, Son of Devasinha' Setha in Sri-thana-nagar (Panchala-Dese), and of Lakhande, born Samvat 1461, mula-naman Dhanaraja, diksha 1475, acharya 1494, gachchha-nayaka 1501 in Champaner + 1542 at the age of 81.

૧૨૧૦. એવી જ રીતે પ્રો. પિટર્સન પોતાના સંસ્કૃત હસ્તપ્રત વિષયક અહેવાલ સન ૧૮૮૬-૮૨ ની પ્રસ્તાવનામાં પણ થોડા ફેરફાર સાથે આ પ્રમાણે નોંધે છે.

Jayakesarin-Mentioned as pupil of Jayakirti and guru of Siddhantsagara in Anchalagachha. In the Anchalagachchha pattavali his dates are given as follows: born, Samvat 1461; diksha, Samvat 1475, achryapada, Samvat 1494; gachchhanayakapada, Samvat 1501; died, Samvat 1542. 3, App. p. 220.

૧૨૧૧. ધર્મભૂતિસૂરિને નામે પ્રસિદ્ધ થયેલી પદ્માવલીમાં જયકેસરીસૂરિનાં સ્વર્ગગમનનું વર્ષ સં. ૧૫૪૨ દર્શાવાય છે એટલું જ નહિ સ્વર્ગગમન સ્થળ તરીકે તેમાં રાજનગરનો ઉલ્લેખ છે. પદ્માવલીનું વિધાન બ્રાંતિયુક્ત છે.

૧૨૧૨. મુનિ લાખા ‘ગુરુપદ્માવલી’ માં નોંધે છે, કે જયકેસરીસૂરિ સં. ૧૫૪૧ માં ૭૨ વર્ષનું આયુ પાળીને ખંભાતમાં સ્વર્ગસ્થ થયા. નાહટાજીના સંગ્રહની અજ્ઞાત કનૂકે પદ્માવલી દ્વારા પણ એજ વર્ષ પ્રમાણિત થાય છે.

૧૨૧૩. ‘ગચ્છનાયક ગુરુરાસ’માં કવિવર કાન્હ જયકેસરીસૂરિના સ્વર્ગગમનનું વર્ષ નોંધતાં જણાવે છે કે—‘ઠગિયાલઈ મુરગિ ગયા ગુરુ’ આ પ્રમાણુ પણ સં. ૧૫૪૧ નું વર્ષ નિશ્ચિત કરે છે.

૧૨૧૪. ભાવસાગરસૂરિ તો જયકેસરીસૂરિનાં નિર્વાણ સ્થળ અને વર્ષ ઉપરાંત માસ તેમજ તિથિની નોંધ પણ ગુર્વાવલીમાં આ પ્રમાણે લે છે:—

સિરિ જયકેસરીસૂરિ થંભપુરે લંકિઓ તત્તો.
પોસે સુદ્ધક્રમીએ પાલીય આવતરિં ચ વરિસાઉં,
આરાહણાઈ પુવ્વં ઠગિયાલે સો દિવં પત્તો.

આ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે જયકેસરીસૂરિ સં. ૧૫૪૧ ના પોષ સુદી ૮ ને દિવસે આરાધના-પૂર્વક, ખંભાત નગરમાં ૭૨ વર્ષનું આયુ પાળી સ્વર્ગે સંન્યર્થા.

૧૨૧૫. ભાવસાગરસૂરિએ ‘ગુર્વાવલી’માં અંચલગચ્છના આ સમર્થ ગચ્છનાયકની આમોઘ શક્તિ-ઓનો આ પ્રમાણે પરિચય આપ્યો છે:—

કવિકુલ કાકિલ કંઠી કરણાહારે ગસાર સહિગારો,
પરવાઈ વિયડ વારણ અહિણવ વર કેસરિ સમાગો.
બહુ બુદ્ધિ રિદ્ધિ સિદ્ધિ વિગ્રેય લહિ સમિદ્ધિ ગુણ બુદ્ધિ,
જસ જસ પડહો વગજઈ ગગજઈ કિંચ ભૂયસો મહો.
જે તક્ક વિયકક કલા કક્કસ મઈણાવિ કેવિ કબ્બકરા,
જે સબ્બ સત્થ કુસલા તે ગુરુ પય પંકમે લીણા.

૧૨૧૬. કવિકુલ કંઠી કાવ્યજ્ઞને ક્રિડા કરવાને માટે આમ્રવદ્ધ જેવા તેમજ પ્રવાહી રૂપી વિકટ હાથીના નાશને માટે તેઓ અભિનવ, શ્રેષ્ઠ કેસરી સિંહ જેવા હતા. બહુ બુદ્ધિ, રિદ્ધિ, સિદ્ધિવાળા, વિનય, લબ્ધિ, સમૃદ્ધિ તેમજ ગુણુની કુદ્ધિવાળા એવા ઘણા યશનો પડક વાગે છે અને જાણે પૃથ્વી પર ગજો છે. તક

અને વિતર્કની કળાવાળા, કેટલાક કર્કશ મતિવાળા કવિઓ, સર્વ શાસ્ત્રોમાં કુશળ એવા ગુરુમહારાજના ચરણકમળમાં લીન થયા.

૧૨૧૭. કવિવર કાન્હે ‘ગચ્છનાયક ગુરુરાસ’માં જયકેસરીસૂરિની આ પ્રમાણે પ્રશસ્તિ ગાઈ છે:—

પાટ ઉદય ગિરિ ઊગાઉ, ગુરુ સકલ કલા સોભાગીઉ;
ઉદિત અનંકસ ઝલહલધ, મન મોહ પડલ તમ જિમ ટલધ.

નેત્ર ચકોર કિં હરખીયા, કુવલય જિમ જનમન વિહસીયાં;
વયણિમૃત રસ મુખિ ઝરધ, જયકેસરિસૂરિ સમતા ધરધ.

સુગુરુ અપૂરવ ચાંદલુધ, જગમન મનિ અતિ આનંદલુ;
અમીય કુંડ નત ઊલટધઉ, નવરસ પૂરિહિં સાંમટધ.

ખીરોદહિ લહરિ કિં અમટધ, સ સિકર કરણિ સંઘટધ;
વાણિ કડકખ કિં ચુપટધ, નિહિ અંજન જન કિહિંની મટધ.

દેસણુ નવ તત ઊગતધ, જયકેસરિ ગુરુ તણી એ ઘટધ;
ગોયમ ગુરુ કિરિ અવતરિઉ, લખ અખધિ સિદ્ધિ સુચરસ ભરિઉ.

વયર કુમર કિરિ અભિનવુ, સોભાગિહિં કવીયણ કિમ કવુ,
સુર તરુ સુરમણિ સુરગવી, ગુરુ સંપય વિહિરધ સુણિ ભવી.

૧૨૧૮. અણુહિલપુર પાટણમાં ઓશવાળ જ્ઞાતીય સોની જવડ અને તેની પત્ની પૂરલદેને ત્યાં સં. ૧૫૦૬ માં એમનો જન્મ થયો હતો. એમનું મૂલ નામ સોનપાલ હતું.

૧૨૧૯. ધર્મમૂર્તિસૂરિને નામે પ્રસિદ્ધ થયેલી પદ્માવલીમાં એમને સોનગિરા ગોત્રીય કહ્યા છે તેમજ એમનું અપરનામ સાગરચંદ્ર દર્શાવાયું છે.

૧૨૨૦. ભાવસાગરસૂરિ ' ગુર્વાવલી 'માં એમનાં પૂર્વ જીવન સંબંધે આ પ્રમાણે વર્ણવે છે:-

એવં વિહરંતા વિહુ અણુહિલવર પટ્ટણ્મિ સંપત્તા,
તત્થત્થિ એસ વંશે સોવણિય જવડ ભિહાણો.
પૂરલદેવ ભજ્જ સીલ દયા હાર ધારણે સજ્જ,
તિસ ઉયરે ઉપ્પન્નેા આરસ છવ્વુતરે નાઓ.
સોનાભિહાણુ કુમરો પણુતિય જણુચિત્ત મજ્જિ રમલિકરો,
આરત્તરિ વય ભારો ગુરુ કર કમલેય સંગહિઓ.

૧૨૨૧. દયાવદ્ધને સિદ્ધાંતસાગરસૂરિ વિષે બે ગીતોની રચના કરી છે, તે દ્વારા પણ એમનાં જીવન વિષે સારી એવી માહિતી ઉપલબ્ધ થાય છે. જુઓ:-

(૧)

વિધિપખિ સહ ગુરુ જાણીઈ રે, સખી અભિનવ ગોચમ સામિ,
સિદ્ધાંતસાગર સૂરિસરૂ રે સખી, પામીઈ નવ નિધિ નામિ. ૧
સાહેલડી વંદિવા શ્રી ગુરુરાય, તુમહે અહનિસિ પ્રણમઉ પાય; સાહે ૦ દુપદ.
તપિ જગિ સંજમિ આગલુ રે સખી, પાલઈ સુદ્ધ આચાર,
ગચ્છ નરિંદ મઈ પેખિયઉ રે સખિ, વંછિત દાન દાતાર. ૨ સાહે ૦
અણુહિલપુર વર પાટણિ રે સખિ, ચોપટ ચતુર સઉસાત્ર,
જવડસાહ સુત જાણિઈ રે સખિ, જ્ઞાતિઈ શ્રી ઉસવાલ. ૩ સાહે ૦
પૂરલમાતા જનમિઉ રે સખિ, સોભાગી સવિચાર,
ભણુઈ ગુણુ નિતુ અવગમઈ રે સખિ, આગમ અંગ ધઆર. ૪ સાહે ૦
જાં લગઈ મેરૂ મહી ધરૂ રે સખિ, જાં લગઈ સસિકર ભાણુ,
તાં લગઈ અમ્હુ ગુરૂ ચિર જ્યોઉ રે સખિ, દયાવર્ધન કરે અખાન. ૫ સાહે ૦

(૨)

સરસતિ દિઉ મતિ નિરમતી આણુંદ આણી ચિંતિ રે;
 સિદ્ધાંતસાગરસૂરિ વંદિવા, મુઝ થઈ અતિ ઘણી ખતિ રે. ૧

ચાલિસહી ગુરુ વંદીઈ, પહિરી સકલ સિલુગારુ રે;
 ગોતમ સમ ગુરુ જાણીઈ, વિઘા વયર કુમારુ રે;
 ઉસવંસિ કુલિ મંણુ ડા, જવડ સુત જયકારુ રે;
 પૂરલ્લદેવી ઉરિ ધરિઉ, મન વંછિત દાતારુ રે. ૨

સંવત પનર આરોત્તરઈ, આદરઈ સંજમ સારુ રે;
 શ્રી જયકેસર સૂરિ સુગુરુ મુખિ, પલણુઈ સયલ વિચારુ રે. ૩

બુદ્ધિઈ ગુરુ ગુરુ જાણુઈ, વચન અમીરસ ગોલઈ રે;
 એ જામલિ ગુરુ કવણુ કહ્ન, નવિ આવઈ કોઈ તોલઈ રે. ૪

અહિમદ પુરવરિ ડાલટિઈ, વિત્ત વેવઈ હંસરાજ રે;
 ગછનાયક પદિ થાપીયા, કરઈ મુનિશ્રવ કાજ રે. ૫

ચારિ કપાય જાણુઈ વસિ કીધાં, લીધુ જગ જસ વાદ રે;
 પરિહરઈ પંચ પ્રમાદ નિરંતર, મોડઈ મનમથ માદ રે. ૬

જાં દિનમણિ દીપઈ ગયદાંગણિ જાં સસિકર વિકસંત રે,
 તાં એ મહિમંડલિ જયવંતા, દયાવર્દન પ્રણમંતા રે. ૭

૧૨૨૨. મુનિ લાખા ગુરુ પદાવલીમાં સિદ્ધાંતસાગરસૂરિ વિશે આ પ્રમાણે નોંધે છે:-

૧૪ ચવદમા ગણધર શ્રી સિદ્ધાંતસાગરસૂરિ । શ્રી પત્ને । શ્રેષ્ઠ જાવડ । પૂરી માતા ।
 સંવત્ ૧૫૦૬ વર્ષે જન્મ । સંવત્ ૧૫૧૨ વર્ષે દીક્ષા શ્રી પત્ને । સંવત્ ૧૫૪૧ વર્ષે ગચ્છેશ-
 પદ । શ્રી રાજનગરે । સંવત્ ૧૫૬૦ વર્ષે નિર્વાણ શ્રી પત્ને । સર્વાયુ વર્ષ ૫૫ ॥

૧૨૨૩. ઉપર્યુક્ત પ્રમાણો દ્વારા જાણી શકાય છે કે સં. ૧૫૧૨ માં પાટણમાં બાળક સોનપાલે જયકેસરીસૂરિ પાસે દીક્ષા ગ્રહણ કરી અને એ નવોદિત મુનિનું નામ સિદ્ધાંતસાગર રાખવામાં આવ્યું. ગુરુ પાસે એમણે શાસ્ત્રોત્તે અભ્યાસ કર્યો અને થોડા જ સમયમાં તેઓ સર્વ શાસ્ત્રોના પારગામી થયા. ધર્મભૂતિસૂરિને નામે પ્રસિદ્ધ થયેલી પદાવલીમાં દીક્ષા તેમજ ગચ્છેશપદનું વર્ષ અનુક્રમે સં. ૧૫૨૨ તથા સં. ૧૫૪૨ છે. પદાવલીનું વિધાન અસ્વીકાર્ય છે. સિદ્ધાંતસાગરસૂરિએ સં. ૧૫૧૨ માં દીક્ષા ગ્રહણ કરેલી તેમજ તેઓ સં. ૧૫૪૧ માં આચાર્યપદ તથા ગચ્છેશ પદાલંકૃત થયા હતા. રંગવર્દન કૃત ગીતામાં, મુનિ લાખા કૃત ‘ગુરુ પદાવલી’માં તેમજ લાવસાગરસૂરિ કૃત ‘ગુરુવાવલી’માં આચાર્યપદનો નિર્દેશ નથી પરંતુ ગચ્છેશપદના વર્ષનો નિર્દેશ મળે છે. અન્ય યંત્રોમાં પણ આચાર્યપદ તેમજ ગચ્છેશ-પદનું વર્ષ સં. ૧૫૪૧ દર્શાવાયું છે. શક્ય છે કે એકી સાથે અથવા તો નજીવા આંતરામાં જ તેઓ એ બન્ને પદો પામ્યા હોય. લાવસાગરસૂરિ ‘ગુરુવાવલી’માં જણાવે છે તેમ સિદ્ધાંતસાગરસૂરિ ગુરુ પાસે શાસ્ત્ર-અભ્યાસ કર્યા બાદ ગચ્છમાં શ્રેષ્ઠ ભારને યોગ્ય ગણિ અને ઉપાધ્યાયપદ પામ્યા, જે પ્રત્નગે એમના પિતાએ આપ્યો હતો કાર્ય:-

સિદ્ધાંત ર્ઠી સાદ મણુલર મુણિ મંડલી મોલિ મહો,
પભાણુઈ ગુરુ સમીવે થોવણિય સવ સન્ધાઈ;
ગચ્છવર્ધ ભાર ગુરુગં ગણીય ઉવગ્ગાય સંપયં પુવ્યં,
દત્તં તત્થય પિઉગો ચમકિઓ ઉચ્છેવો વિહિઓ.

૧૨૨૪. ભાવસાગરસૂરિ વિશેષમાં નોંધે છે કે સં. ૧૫૪૧ ના પોપ સુદી ૮ ના દિને ૭૨ વર્ષનું આયુ પાળીને ખંભાતમાં જયકેસરીસૂરિ દિવંગત થયા પછી એજ વર્ષે ચતુર્વિધ સંધે મળીને કાગણુ સુદી ૫ ને દિવસે અમદાવાદમાં સિદ્ધાંતસાગરસૂરિને સૂરિપદે અને ગચ્છેશપદે અભિષિક્ત કર્યાં. એ પ્રસંગે શ્રીમાત્રવંશીય દસરાજે મહોત્સવ ઉજવ્યો:-

અહ ચઉત્રિહ સંધેણુવિ મિલીય મદાનંદ પૂરિ પણુસમં,
અહમદપુર વરમગ્ગે દગ્ગણુ સુદ્ધસ પંચમીએ.
સૂરિપય ગચ્છભારો કવિઓ સિદ્ધાંત સાયર ગુરણું.
સિરિવંસા ભરણુણુય દસેણુ કચ્છેચ્છવો તત્થ.

આપણે જોઈ ગયા તેમ દયાચક્ષુને પણ ઉત્સવ અંગે એ પ્રમાણે જ માહિતી આપી છે:

અહિમદ પુરવરિ કાલટિઈ, વિત વેવઈ હંસરાગરે,
ગચ્છનાયક પદિ થાપીયા, કરઈ સુનિશ્ચય કાગરે.

૧૨૨૫. ભીમશી માણેકની પદાવલીને આધારે પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ પણ સિદ્ધાંતસાગરસૂરિનાં આચાર્ય-પદનું વર્ષ સં. ૧૫૪૧ અને ગચ્છેશપદનું વર્ષ સં. ૧૫૪૨ માન્યું છે. ડો. કલાટ નોંધે છે :

Sidhantsagara-suri, son of Soni (gotra) Javada in Patan, and of Puralade, mula-naman Sonapala, born Samvat 1506 in Sala, diksha, 1512, acharya 1541, gachchhanayaka 1542, + 1560 at the age of 54. પ્રો. પિટર્સને પોતાના સંસ્કૃત હસ્તપ્રત વિપયક અહેવાલ સન ૧૮૮૬-૮૨ ની પ્રસ્તાવનામાં સિદ્ધાંત-સાગરસૂરિ રિપે આ પ્રમાણે નોંધ લીધી છે.—Siddhantasagara suri—Mentioned as pupil of Jayakesarin and guru of Bhavasagara in Anchalagachchha. 3, App. p. 220. In the Anchalagachchhapattavali the following dates are given for this writer : born, Samvat 1506; diksha, Samvat 1512; acharyapada Samvat 1541; gachchhanayaka, Samvat 1542; died, Samvat 1560.

પ્રકીર્ણ પ્રસંગો

૧૨૨૬. ચોરવંશીય પગાર્ધ્યા ગોત્રીય સાદના પુત્ર મંડલિકે સં. ૧૫૪૮ ના વૈશાખ વદી ૧૦ ને દિવસે સત્યપુરમાં સિદ્ધાંતસાગરસૂરિના ઉપદેશથી શ્રી સુમતિનાથમિંબ કરાવી પ્રતિષ્ઠા ઉત્સવમાં અગિયાર હજાર પીરોજી ખરચી. સં. ૧૫૫૨ માં સિદ્ધાંતસાગરસૂરિના ઉપદેશથી કારોણા ગામમાં તોલાક શેઠે શ્રી પદ્મપ્રભમિંબની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

૧૨૨૭. કાશ્યપ ગોત્રીય લોદા શેઠ સં. ૧૫૫૫ માં સિન્નમાત્રમાં થઈ ગયા, જેમણે શત્રુંજય, ગિરનાર તથા છરાવડા તીર્થોના સંધો કાદેડા, તેમજ ધર્મકાંતોમાં ઘણું ધન ખરચ્યું હોવાથી સંધવી

કહેવાયા. લાલા શેકે બાવીસ હજાર રૂપિયા ખરચીને આખૂ ઉપર અચલગઢના ચૌમુખમાં એ કાઉસગિયા કરાવ્યા. ગોદા નામના શ્રાવકે સવા લાખ રૂપિયા ખરચીને શત્રુંજયની યાત્રા કરી.

૧૨૨૮. ઓસવંશીય લાલજુગોત્રીય ભોજ શેઠ પીલુડામાં થઈ ગયા. તેમણે સં. ૧૫૫૭ ના ફાગણ સુદી ૮ ને દિવસે ત્યાં જિનમંદિર ખંધાવ્યું. સિદ્ધાંતસાગરસૂરિના ઉપદેશથી તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

૧૨૨૯. મેરુનુંગસૂરિ કૃત ‘કાતંત્રવ્યાકરણ ટિપ્પનિકા’ની એક પ્રત જાંખૂગામમાં સં. ૧૫૫૦ માં લખાઈ, જે અંચલગચ્છેશ પાસે હતી, એમ પ્રતપુષ્પિકા દ્વારા જાણી શકાય છે. સિદ્ધાંતસાગરસૂરિ પાસે એ પ્રત હોવી જોઈએ.

૧૨૩૦. સિદ્ધાંતસાગરસૂરિએ સં. ૧૫૪૧ માં ‘ચતુર્વિંશતિજિન સ્તુતિ’ નામની સંસ્કૃત પદ્યકૃતિ પણ રચી છે. આ કૃતિની પ્રત પાટણના ભંડારમાં વિદ્યમાન છે.

૧૨૩૧. સિદ્ધાંતસાગરસૂરિને ચક્રેશ્વરીદેવીની સહાય હતી, દેવી ઘણી વાર પ્રત્યક્ષ થયાં હતાં; એ પછી એમનું આગમન દુર્લભ બન્યું એ વિષે ધર્મભૂતિસૂરિને નામે પ્રસિદ્ધ થયેલી પટ્ટાવલીમાં ઉલ્લેખ છે. આચાર્યને ચક્રેશ્વરીદેવીએ તંદુલ વહોરાવ્યા હતા એવો ભીમશી માણેકની પટ્ટાવલીમાં પણ ઉલ્લેખ છે.

૧૨૩૨. નાહટાણના સંગ્રહની અજ્ઞાત કૃતિક ‘અંચલગચ્છ-અપરનામ વિધિપક્ષગચ્છ-પટ્ટાવલી (વિસ્તૃત વર્ણનરૂપા)’માંથી આ અંગે વિસ્તૃત વર્ણન આ પ્રમાણે પ્રાપ્ત થાય છે—‘૬૧. એકસઠમે’ પાઠે શ્રી સિદ્ધાંતસાગરસૂરિ. તેણે ચક્રેશ્વરીનું આરાધન કર્યું. તિવારે ચક્રેશ્વરીઈ કહિઉં—“અમ્હ આવીઈ પણિ તુમ્હે ઓલખીસ્યો નહીં!” તિવારે ગુરુઈ કહિઉં “માતાજી તુમે’ને ઓલખીઈ નહીં કિમ?” પછે શ્રી સિદ્ધાંતસાગરસૂરિ વુહરવા ઉઠ્યા છે. સર્વે ઘરે પગલાં કરે’ છે. તેહવા સમય તે ચક્રેશ્વરીઈ નવું ઘર રચના કરી ‘ગરદી બાઈડીતું’ રૂપ કરી માર્ગે આડી ઊભી રહિને ગુરુને કહે—“સ્વામિ માહરે ઘરે’ પગલાં કરો.” ગુરુ તિહાં ગયા પછે તે ડોસીઈ સોનઈયાની થાલી ભરી વુહરાવા માંડ્યાં. તે ગુરુઈ સોનઈયા વુહર્યા નહીં. પછી ચોખ્ખાની થાલી ભરી તે મધ્યે છુટક એક બિં સોનઈયા ધાલી વુહરાવા માંડ્યાં. પછે ગુરુઈ તેહનો લાવ જાણી ચોખ્ખા અચિત જાણી વુહરા. પછે ગુરુ ઉપાશ્રય આવ્યા. પછે ચોખ્ખામાંકિથી સોનઈયા નીકલ્યા તે ગુરુ ચેલા સાથે તે ડોસીને મોકલ્યાં પણિ તે ઠેકાણે’ ઘર તથા ડોસી મિત્રે નહીં. પછે ગુરુઈ ફિર ચક્રેશ્વરી આરાધન કર્યાં. ચક્રેશ્વરી આવ્યાં. ચક્રેશ્વરીઈ કહિઉં—“અમે આવીઈ પણિ તુમે’ ઓલખો નહીં.” તિવારે ગુરુઈ કહિઉં “માજી કિવારે આવ્યાં, અમે ઓલખ્યા નહીં!” તિવારે ચક્રેશ્વરી કહે—“મૈં સોનાનો થાલ ભરી વુહરાવવા માંડ્યો, તિવારે તુમે મુઝને ઓલખ્યા નહીં, ઈમ ન જાણ્યું જે સોનઈયા તે કુણ વુહરાવતું હશે? તે વુહરા હોત તો ભણું અને પછે ચોખ્ખાની થાલી વુહરી તે મધ્યે છુટક એક બિં સોનઈયા હતા. તે વતી તુમ્હારે ગાંમેંગામ એક બિં સોનઈયા સરિખા ગૃહસ્થ હોસ્યો.” ઈમ કહી ચક્રેશ્વરી ગયા. તે હવે’ પ્રગટ પણુઈ તો આવતા નથી. સુહણે’ સ્વપ્નાંતરિ આવે છે તે શ્રી સિદ્ધાંતસાગરસૂરિ અણહલ્લપુર પાટણ નગરઈ સોની જાવડ, ભાર્યા પુરલદે સોનપાલ ૧૫૦૬ પંનર છિડોત્તરે જન્મ, પંનર ખારોત્તરે દીક્ષા, એકતાલે’ ગચ્છનાયકપદ, પંનર સાઠે સ્વર્ગગમન.’

૧૨૩૩. નૃપપ્રતિભોધાદિ વાતો વિષે આધારભૂત રીતે જાણી શકાતું નથી પરંતુ એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે સિદ્ધાંતસાગરસૂરિ પ્રભાવક આચાર્ય હોઈને તેમના ઉપદેશથી અનેક નૃપતિઓ જૈનધર્માભિમુખ થયા હશે. લાવણ્યચંદ્ર કૃત ‘વીરવંશાનુક્રમ’માં માત્ર સંક્ષેપ ઉલ્લેખ જ છે કે—સિદ્ધાંતસાગરગુરુ-

યવનેશમાન્યઃ । આ દૂંકા ઉલ્લેખને આધારે કહી શકાય છે કે મુસલમાન આદલાહેએ પણ સિદ્ધાંત-સાગરસૂરિને સન્માનિત કર્યા હશે.

જૈન શાસનના નૂતન સંપ્રદાયો

૧૨૩૪. સિદ્ધાંતસાગરસૂરિના સમયમાં જૈન શાસનના એ મહત્વપૂર્ણ સંપ્રદાયોનો ઉદ્ભવ થયો. (૧) કડવાગચ્છ (૨) લોંકાગચ્છ. ડો. ભાંડારકરે પ્રકાશિત કરેલી અંચલગચ્છીય પદ્ધતીમાં ખાસ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે કે—**૬૧ સિદ્ધાંતસાગરસૂરિ સં૦ ૧૫૩૨ પ્રતિમોત્થાપકમતં ॥** આ બંને નૂતન સંપ્રદાયોએ અન્ય ગચ્છો પર પણ ભારે અસર કરી હોઈને એ વિશે સંક્ષિપ્ત ઉલ્લેખ વિવક્ષિત છે.

લોંકાગચ્છ

૧૨૩૫. આ સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયનો ઉદ્ભવ પોરવાડ વણિક લોંકાશાહ સંબંધિત છે. સં. ૧૫૦૮ માં વીરાત્ ૧૯૪૫ પછી અમદાવાદના કાલુપુરમાં લહીઆનો વ્યવસાય કરતા લોંકાશાહને સાધુઓ પ્રત્યે અણુરાગ થતાં અને સં. ૧૫૩૦ માં લખમશી નામના શિષ્ય મળતાં બંનેએ સમાચારીમાં કેટલોક ફેરફાર દર્શાવ્યો, ખાસ કરીને પ્રતિમાનો ઉગ્ર નિષેધ કર્યો. તદુપરાંત જૈનોની આવશ્યક ક્રિયાઓ જેવી કે પૌષ્ઠ, પ્રતિક્રમણ, પ્રત્યાખ્યાન આદિ કરવામાં તથા દાન દેવામાં માન્યતા ન રાખી. દયા એ ધર્મ છે અને હિંસામાં અધર્મ છે એવી ઉદ્ઘોષણા કરી જે જે ક્રિયા કરવામાં કોઈ પણ અંશે હિંસા થાય તે અસ્વીકાર્ય છે અને ઉપરની આખતો કરવામાં હિંસા થાય છે એ જાતની પ્રશ્નણા કરી જણાવ્યું કે મૂલ સૂત્ર માનવાં પણ તેમાં મૂર્તિપૂજન કહી નથી. એ વખતે મહમદ બેગડાના પ્રીતિપાત્ર પીરોજખાને દહેરાં અને પોશાળો તોડી જૈનોને ભારે પગવણી કરી હોઈને, તે સંવત્તે મેળવી લોંકાશાહે પોતાના મતની પ્રશ્નણા કરી. અસંખ્ય લોકો એમના મતમાં ભળ્યા. લોંકાશાહે દીક્ષા લીધી નહિ પણ તેમના ઉપદેશથી બીજાઓ દીક્ષા લઈને ‘ઋષિ’ કહેવાયા. આ ગચ્છનો વિસ્તાર વધતાં તેની અનેક શાખાઓ થઈ.

૧૨૩૬. સં. ૧૫૩૩ માં સીરોહી પાસેના અરધદપાટકના વાસી પ્રાગ્વાટ જ્ઞાતિના ભાણાથી પ્રતિમા-નિષેધનો વાદ વિશેષ પ્રચારમાં આવ્યો. એ વાદને માનનારાઓને મૂર્તિપૂજકો તિરસ્કારપૂર્વક ‘લુપ્ત-વેશધર-ઉત્થાપક’ કહે છે. તે પોતાને દૂંઢિયા કહેતા. તેમાં સં. ૧૫૬૮ માં રૂપજી ઋષિ થયા. સં. ૧૫૭૦ માં તેમાંથી નીકળી બીજા નામના ગૃહસ્થે બીજા મતની ઉત્પત્તિ કરી કે જેને બીજામત કે વિજયગચ્છ પણ કવચિત્ કહેવામાં આવે છે. સં. ૧૫૭૮ માં લોંકામાં જીવાજી ઋષિ અને સં. ૧૫૮૭ માં વરસિંધજી થયા. સં. ૧૫૮૫ માં તેઓ ક્રિયાવંત બની ઉગ્ર આચાર પાળવા લાગ્યા હતા. તેથી લોકો પર વિશેષ પ્રભાવ પાડી શક્યા. તેઓ ક્રમે ક્રમે ‘લોંકા’, ‘દૂંઢિયા’માંથી હવે ‘સ્થાનકવાસી’ એ નામથી પોતાને ઓળખાવે છે. તે સંપ્રદાયને માનનારા ગુજરાત, કાઠિયાવાડ, મારવાડ, માળવા, પંજાબ અને ભારતના બીજા ભાગોમાં રહે છે. સ્થાપક લોંકાશાહ મૂળ ગુજરાતી હતા અને તેમનો સંપ્રદાય કડક આચાર પર અને સાહિત્યમાં મુખ્યત્વે શાસ્ત્રોના કરૈલા ગુજરાતી આલાવબોધ પર ટક્યો. શ્વેતાંશુરોમાં અત્યારે તેમની સંખ્યા લગભગ મૂર્તિપૂજકો જેટલી છે. લોંકાશાહના વિચારોએ તે વખતે બળબડાત મચાવી મૂકેલો.

કુડુઆ ગચ્છ

૧૨૩૭. કડવા શાહ નકુલાઈમાં વીસા નાગર જ્ઞાતિના કહાનજી અને તેની પત્ની કનકાદેને ત્યાં સં. ૧૪૯૫ માં જન્મ્યા. તેઓ વૈરાગ્યવાન અંચલગચ્છીય શ્રાવક નિયાગી વેશધરનો ઉપદેશ સાંભળી વૈરાગ્ય પામ્યા. શક્ય છે કે તે વખતે જ તેમણે જૈન ધર્મ અંગીકાર કર્યો હોય. કુડુઆ ગચ્છની પદ્ધતીમાં

આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે : ‘પ્રથમતઃ સા કકુઆ નાંડોદાર્થ ધ્રામે મહં કાકાનજી ભાર્યા યાઈ કનકાદે. સંવત ૧૪૯૫ પ્રમુત પુત્ર નામતઃ મહં કકુઆ વૈરાગ્યવાન્ આંચલીયાકા શ્રાવક નિયાગી વેશધરકા ઉપદેશમે વૈરાગ્ય હુઆ.’ માતાપિતાની આજ્ઞા ન મળવાથી તેઓ સં. ૧૫૧૪ માં અમદાવાદમાં આવ્યા. ત્યાં તેમનો આગમીઆ પન્યાસ હરિકીર્તિ જે એકાકી ક્રિયાપૂર્વક રહેતા હતા તેમની સાથે સમાગમ થયો. શાસ્ત્રાધ્યયન કરી દીક્ષા લેવાનું મન થતાં હરિકીર્તિએ શાસ્ત્રે ભાખેલા શુદ્ધ ગુરુ આ કાલમાં દેખાતા નથી અને શાસ્ત્રોક્ત દીક્ષા પણ તેમ નથી એમ સમજાવ્યું; તેથી સાધુધ્યાને શ્રાવક વેશે સંચરી ભાવ-સાધુપણે વર્તવું ઇષ્ટ ધારી ‘સંવરી’ તરીકે જુદે જુદે સ્થળે વિહાર કર્યો. અનેકને ઉપદેશ આપી પોતાના મતમાં લીધા. ૬૯ વર્ષનું આયુ પાળીને પાટણમાં સં. ૧૫૬૪ માં તેઓ સ્વર્ગસ્થ થયા. તેમનાં નામ પરથી એમનો અનુયાયીવર્ગ કડવાગચ્છથી પ્રસિદ્ધ થયો.

૧૨૩૮. કડવાગચ્છની મુખ્ય માન્યતા એ હતી કે વર્તમાનકાળમાં શાસ્ત્રોક્ત નિર્ગ્રંથ આચાર પાળી શકાય એવા સંયોગો નથી અને જેઓ પોતાને નિર્ગ્રંથ, મુનિ કે સાધુ તરીકે પૂજાને-વંદાવે છે તે દોષના ભાગી છે, કારણ તેઓમાં એ યથાર્થ સાધુધર્મના ગુણો છે જ નહીં. આ કાળમાં સાધુ ધર્મનું પાલન અતિ દુષ્કર હોઈ તે વિચિન્નપ્રાય છે, માટે જેના મનમાં ત્યાગ ભાવના થતી હોય તેણે પોતાને ‘સંવરી’ના નામે ઓળખાવવું અને તેણે સંવરી તરીકે અમુક નિયમોનું પાલન કરવું પણ સાધુ તરીકે ઓળખાવવું નહીં. મૂર્તિપૂજામાં એમની માન્યતા હતી, પરંતુ કકુઆએ શ્રાવક પ્રતિષ્ઠા કરે, સાધુ નહીં, પુનમની પાંખી, માલારોપણનો નિષેધ ઇત્યાદિ વિષયક બોલ કહ્યા છે, જે અંચલગચ્છની સમાચારીને સંબંધિત છે. આવી પ્રશ્નણાથી કેટલાક વિદ્વાનો તો ‘કડવા મતના અંચલગચ્છ’ દ્વારા બન્નેની એકતા સૂચિત કરવા પ્રેરાયા છે, પરંતુ વાસ્તવમાં કકુઆને અંચલગચ્છનો ઉપદેશ થવા છતાં તેઓ તેથી વિભિન્ન મતના પુરસ્કર્તા થઈ ગયા, એટલું જ નહીં પોતાના મતના પ્રતિપાદન માટે તેમણે અંચલગચ્છનું ખંડન પણ કર્યું.

૧૨૩૯. કકુઆના સમયમાં વેશધારી શિથિલાચારીઓનો ખુબ પ્રચાર થઈ ગયો હતો અને તેઓ પોતે જે રીતે પોતાનું વર્તન ચલાવે તે ખુબ ભગવાન મહાવીરના શાસ્ત્ર સંમત જ છે એમ લોકોને સમજાવી પોતાની સ્વાર્થ સાધના કરી રહ્યા હતા. એવા જમાનામાં કકુઆ અને લોંકા જેવા કેટલાક ત્યાગ ભાવનાવાળા મુમુક્ષુ ગૃહસ્થો નીકળ્યા અને તેમણે પોતાના ધ્યેય પ્રમાણે પોતપોતાના નવા સંપ્રદાયો સ્થાપી સમાન વિચારવાળાઓની ચિત્તસમાધિ માટે નવાં સ્થાનકોની યોજના કરી, જૂના વાડામાં ફસાઈ રહેવાથી કંટાળેલાઓને સ્થાનાંતર કરવાની સગવડ આપી.

૧૨૪૦. જેમ હમેશાં બને છે તેમ ૩૬ સંપ્રદાયવાળાઓને આ નવા સંપ્રદાયો શત્રુભૂત લાગ્યા અને તેથી તેમણે એમના વિરુદ્ધ પોતાની હીલચાલ શરુ કરી. એ નવા સંપ્રદાયિકોના વિચારો ઉપર ખંડનાત્મક પ્રહારો ચાલુ થયા. મોટા સમુદાયો આથ બીડીને આ અદ્વૈતસંખ્યક નવા હરીફોને સંઘ બહાર, નાતબહાર, વ્યવહાર બહાર વગેરે અનેક પ્રકારના ધાર્મિક તેમજ સામાજિક આડિંકારોથી કસવા માંડ્યા. કેટલાક પ્રખર પંડિતોએ એમની ઉપર તીવ્ર આલોચનાત્મક વાગ્યાઓની વર્ષા ચલાવીને એમને નષ્ટ-ચેતન બનાવવાના પ્રયત્નો કર્યા. એ બધા વિરોધો સામે ટકી રહેવા માટે આ નવા સંપ્રદાયે પણ પોતાની સાધન-સામગ્રી પ્રમાણે ખતલું કર્યું, અને એમ કરતાં કાળાંતરે એ પણ જૂના વાડાઓ પાસે પોતાના વાડાઓ બાંધી ‘વાડાઓના સંઘ’માં દાખલ થઈ ગયા.

૧૨૪૧. સંપ્રદાયની ઊન્નતિ-નિન્નતાના આ યુગમાં એક બાબત પ્રતિમાનિષેધ, બીજી બાબત સાધુજન-નિષેધ અને સામાન્ય રીતે અન્ય સમાચારી પ્રશ્નણા ચાલુ થઈ ગઈ હતી. વળી સંપ્રદાયમાં ક્રિયાશિથિલતા

હતી જ્યારે સામી આબુ ક્રિયામાં કડકતાનો દેખાવ થયો. લોકોની માન્યતામાં ભારે ઉદ્ધવપાથક થઈ એ અરસામાં પુષ્ટીમાર્ગ નામના વૈષ્ણવ સંપ્રદાયનો ગુજરાતમાં પ્રવેશ પણ ઉદ્દેશ્યનીય છે. આ મતના પ્રવર્તક વલ્લભાચાર્યે એ વખતે ભારે પ્રભાવ વર્ત્યો હોય. આ વૈષ્ણવ નવીન સંપ્રદાયે ગુજરાતના ખીજા સંપ્રદાયો પર અસર કરી. જૈન ધર્માનુયાયી મોઢ, ખડાયત, નાગર વાણિયાઓ હતા તે સર્વ અસારે આ સંપ્રદાયના જ જાણાય છે; ચોસવાળ, પોરવાડ, શ્રીમાડી, લાડ વાણિયામાં જૈન અને વૈષ્ણવ બંને ધર્મ પળાય છે તે સામાન્ય રીતે અનુક્રમે શ્રાવક અને મહેસરી એ નામથી ઓળખાય છે.

૧૨૪૨. માન્યતાઓની છિન્નલિન્નતાઓનું સુખદ પરિણામ એ આવ્યું કે અંચલગચ્છ, ખરતરગચ્છ, તપાગચ્છના શ્રમણોની પરિપાટી વિશુદ્ધ બની. સોળમા સૈકાના ઉત્તરાર્ધમાં તપાગચ્છીય આનંદવિમલસૂરિએ ધર્મશિથિલતા દૂર કરવા ક્રિયોદ્ધાર કર્યો. પોતે ૧૪ વર્ષ લગી ઉગ્ર તપશ્ચર્યા આદરી હતી અને સ્થળે સ્થળે વિચરી ઉગ્ર વિહાર કર્યો હતો. તેથી લોકો પર તેમની સારી છાપ પડી. અંચલગચ્છીય ધર્મમૂર્તિ-સૂરિએ પણ એ પ્રભાવે જ ક્રિયોદ્ધાર કર્યો. એ અધાના પ્રયાસોને પરિણામે પ્રાચીન ગચ્છોને સુદૃઢ પાયા પર મૂકવાના અધા જ પ્રયાસો કરવામાં આવ્યા. ગોરછોએના ત્રાસથી લોકો પણ કંટાળી ગયા હતા. તેથી પ્રવર્તમાન સમાચારોને અણીશુદ્ધ કરવા ભગીરથ પ્રયાસો કરવામાં આવ્યા. લોકાશાહ અને એમના અનુયાયીઓ જ્યાં જિનાલયો નહોતાં ત્યાં પ્રથમ કાવેશ્વર, આથી નવીન જિનપ્રાસાદોનું નિર્માણ જુરસાભેર હાથ ધરવામાં આવ્યું. આમ સિદ્ધાંતસાગરસૂરિનો સમય જૈન ઇતિહાસમાં સંક્રાંતિકાળ બની ગયો. જે પ્રાચીન ગચ્છોએ યોગ્ય પગલું ન ભર્યું હોત તો એમનું અસ્તિત્વ ભયમાં હતું.

માંડવગઢ

૧૨૪૩. શ્રી સુપાર્શ્વનાથ ભગવાનનાં તીર્થ તરિકે માંડૂ-માંડવ-માંડપાચક કે માંડવગઢના પ્રાચીન જૈન સાહિત્યમાં અનેક ઉલ્લેખો મળી આવે છે. પ્રસિદ્ધ ચૈત્યવંદનની આ પંક્તિઓ લગભગ પ્રત્યેક જૈને કંઈસ્થ જ હશે—

માંડવગઢનો રાજિયાં, નામે દેવ સુપાસ,
ઋષભ કહે જિન સમરતાં, પહોંએ મનની આશ.

સંસ્કૃત ભાષાના વિદ્વાન ભોજ રાજની ધારા નગરીથી પણ ભાગ્યે જ દોષ અપરિચિત હશે. માલવ દેશમાં આવેલું આ ધારાનગરીનું રાજ્ય ધાર રોટના નામથી ઓળખાતું, જેનું મધ્યપ્રદેશમાં વિલીનીકરણ થયું છે.

૧૨૪૪. એક વખત માંડવગઢ મહાન નગર હતું. તેની જાહોજલાલી અપૂર્વ હતી. જૈન સાહિત્યમાં એવા ઉલ્લેખો મળી આવે છે કે માંડવગઢમાં એક વખત સાતસો જૈનમંદિરો હતાં તેમજ ત્રણ લાખ જૈન કુટુંબો ત્યાં વસતાં હતાં. પેથડાહો ત્રણસો જિનમંદિર ઉપર ધ્વજ-કળશ ચડાવ્યાં હતાં, એ ઉલ્લેખ પરથી પણ માંડવગઢમાં જૈનોની જાહોજલાલીની પ્રતીતિ મળી રહે છે.

૧૨૪૫. શ્રી સુપાર્શ્વનાથ ભગવાનની આ પ્રભાવક પ્રતિમા વિશે વિક્રમની ૧૫મી શતાબ્દીમાં રચાયેલા ‘ઉપદેશ તરંગિની’ ગ્રંથમાં આ પ્રભાવે વર્ણન છે : ‘મહાસતી સીતાની પ્રભુ પૂજની ભાવના પૂર્ણ કરવા માટે વનવાસમાં લક્ષ્મણકુમારે શ્રી સુપાર્શ્વનાથ ભગવાનની છાણુની પ્રતિમા બનાવી હતી અને તે સીતા સતીના શીલના પ્રભાવથી વજ્ર જેવી દૃઢ બની ગઈ હતી. આ પ્રતિમાની હમણાં પણ માંડવગઢમાં મુસલમાન આદિ જૈનેતર લોકો ફૂલ-ભોગ વિગેરે ઝોકડીને ભક્તિ કરે છે. આ મૂર્તિનો ઘણો મહિમા છે અને તે સર્વ ઉપસર્ગને હરે છે.’

૧૨૪૬. હાલ તો શ્રી સુપાર્શ્વનાથ ભગવાનની એ મૂર્તિ ત્યાં નથી. શ્રી શાંતિનાથ ભગવાનનાં તીર્થ તરીકે અત્યારે તે વિદ્યમાન છે. માંડવગઢે પોતાની પ્રાચીન જાહેજલાલી પણુ યુમાવી દીધી છે. આમ છતાં માંડવગઢની આસપાસ દૂર દૂર સુધી પથરાયેલા મકાન, મહેલ, મંદિર આદિ સ્થાનોનાં ભગ્નાવશેષો, માંડવગઢને ફરતો મહાન કિલ્લો, વિશાળ જગ્ગાશયો, ફૂવાઓ તથા વાવો માંડવગઢની ભૂતકાલીન જાહેજલાલીની આજે પણુ સાક્ષી પૂરી રહ્યાં છે.

૧૨૪૭. આ ઐતિહાસિક નગરની સ્થાપના કોણે કયારે કરી એ વિષે કોઈ ચોક્કસ પુરાવો મળતો નથી. સેંકડો વર્ષ પહેલાં અહીં ભીલો વસતા હતા. તેઓ લાકડા કાપવાનો ધંધો કરતા હતા. કોઈ એક ભીલની કુહાડી સાથે પારસમણીનો સ્પર્શ થતાં તે સોનાની થઈ ગઈ. માંડણ નામના એક લુહારે યુક્તિ-પૂર્વક એ પારસ મેળવી ઘણું સુવર્ણ પ્રાપ્ત કર્યું. ધનના રક્ષણાર્થે તેણે મજબૂત કિલ્લો બનાવી માંડવગઢ નગર વસાવ્યું એવી દંતકથા ખૂબ જ પ્રચલિત છે. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ તો માંડવગઢનો શંખ-લાખદ્ધ રાજકીય ઇતિહાસ અંધકારમાં જ છે. ત્રુટક ઉલ્લેખોને આધારે જાણી શકાય છે કે ૧૪ મી શતાબ્દી સુધી ત્યાં હિન્દુ રાજાઓનું રાજ્ય હતું. પેથડશાહના વખતમાં આ નગરની સમૃદ્ધિ અપૂર્વ હતી. તે વખતે ત્યાં જયસિંહદેવ નામના પરમાર ક્ષત્રિય રાજાનું રાજ્ય હતું એવો ઉલ્લેખ સુકુતસાગર નામના પેથડકુમારનાં ચરિત્રમય કાવ્યમાં આવે છે. ત્યાર પછી સં. ૧૩૬૬ માં અલાઉદ્દીનના સેનાપતિ મલિક કાફુરે હલ્લો કરી ગઢનો કબજો લીધો. ત્યારથી અનેક વર્ષો સુધી મંદિર-મૂર્તિ-વિધ્વંશક મુસલમાનોના હાથમાં રાજ્યની લગામ રહી. સં. ૧૭૫૨ માં મરાઠાઓએ નગરનો કબજો લીધો ત્યાં સુધીમાં પ્રાચીન અવશેષોનો ધ્વંશ કરી મુસ્લીમ સ્થાપત્યોનું નિર્માણ થતું રહ્યું.

૧૨૪૮. પેથડશાહે અહીં આવીને નગરને સમૃદ્ધિથી આભરિત કર્યું એ વાત જૈન ઇતિહાસમાં ગૌરવપૂર્વક આવેખ્યાશે. તેઓ મંત્રીપદ શોભાવતા હતા. એમના પુત્ર ઝાંઝણશાહ રાજ્યના સેનાપતિ પદે હતા. આ જનને પ્રતાપી પુરુષોએ પોતાનાં સુકૃત્યોથી આ નગરની જ નહીં, સમગ્ર જૈન શાસનની પતાકા લહેરાવી છે. એમની યશોગાથા આજે પણુ સર્વાત્ર ગવાય છે. આ ઉપરાંત સંગ્રામ સોની કે જેમણે ૩૬ હજાર સોના મહેરોથી ભગવતી સૂત્રની પૂજા કરી હતી, તે તથા મંત્રી ચાંદાશાહ, મંત્રી મંડન પ્રભૃતિ અનેક નરરત્નો ૧૬ મી શતાબ્દીના મધ્યમાં થઈ ગયા છે, જેમના પ્રતિષ્ઠા લેખો પ્રાપ્ત થાય છે. મુસલમાનોના શાસનત્વ કાલમાં પણુ જૈનો ઉચ્ચપદે હતા એના પુરાવા આ લેખો પુરા પાડે છે. ૧૬મી શતાબ્દીના અનેક ઉત્કૃષ્ટિત લેખો આજે ઉપલબ્ધ છે. સિદ્ધાંતસાગરસૂરિ અહીં સં. ૧૫૪૮ થી ૧૫૫૫ માં વિચર્યા હતા અને તેમના ઉપદેશથી પ્રતિષ્ઠા કાર્યો થયાં હોવાનાં પ્રમાણો નીચેના પ્રતિષ્ઠા લેખો પૂરાં પાડે છે.

૧૨૪૯. શ્રી શાંતિનાથ ભગવાનની ૩૦ ઇંચ ઊંચી ધાતુ પ્રતિમા ઉપર આ પ્રમાણે લેખ છે :

સ્વસ્તિશ્રી ॥૦ શ્રી મંડપમહાદુર્ગે । સંવત ૧૫૫૫ વર્ષે જ્યેષ્ઠ સુદી ૩ સોમે શ્રી શ્રી વત્સ સોની માંડણ માર્યા સુશ્રાવિકા તોહા સુત સો૦ શ્રી નાગરાજ સુશ્રાવકેણ માર્યા શ્રા૦ મેલાદે પુત્ર સોની શ્રીવર્દ્ધમાન સો૦ પાસદત્ત દ્વિતીય માર્યા શ્રાવિકા વિમલાદે પુત્ર સોની શ્રી જિણદત્ત પુત્રી શ્રાવિકા ગુદાઈ વૃદ્ધ પુત્રી શ્રા૦ પદ્માઈ કુટુમ્બસહિતેન સ્વશ્રેયસે ॥ શ્રી અન્નલગચ્છેશ શ્રી સિદ્ધાંતસાગરસૂરીણામુપદેશેન શ્રી શાંતિનાથ ત્રિવિંશતિ કારિતં ॥ પ્રતિષ્ઠિત શ્રી સંઘેન ॥ શ્રી: ॥

૧૨૫૦. માંડવગઢનાં જિનાલમની નીલ આરસની મૂર્તિ ઉપર આ પ્રમાણે લેખ છે :

સંવત ૧૧-(૧૧૧૧) વર્ષે । શ્રે૦ શ્રી નાગમલ ધ્રાતુ શ્રે૦ મહા ભા૦ શ્રી લલતાદે પુત્ર શ્રે૦ શ્રી કમલસી સુ૦ શ્રી વિદ્યણસીકેત લાડી સહિતેન સ્વશ્રેયોર્થ શ્રી અશ્વલગચ્છે શ્રી સિદ્ધાંતસાગરસૂરીનામુપદેશેન શ્રી સંભવનાથ વિંધ પ્રતિષ્ઠિતં ચ સંઘેન શ્રી મંડપદુર્ગે ।

૧૨૫૧. રાંજના ધરદેરાસરની ધાતુચોવીશી ઉપર આ પ્રમાણે લેખ છે :-

સંવત ૧૫૪૮ વર્ષે માઘ સુદી ૪ અનંતમે શ્રી મંડપદુર્ગે શ્રી શ્રી વંશે સોની શ્રી માંડળ ભાર્યાં તોલી પુત્ર સોની શ્રી સિંધરાજ ભાર્યાં સંસારદે સુશ્રાવિકયા સમસ્તકુટુમ્બસહિતયા સ્વશ્રેયોર્થ શ્રી અશ્વલગચ્છેશ શ્રી સિદ્ધાંતસાગરસૂરીનામુપદેશેન મૂલનાયક શ્રી ચન્દ્રપ્રભ-સ્વામિ મુખ્યચતુર્વિંશતિ પદ્મઃ કારાપિતઃ । પ્રતિષ્ઠિતઃ શ્રી સંઘેન ॥

૧૨૫૨. માંડવગઢના જિનાલયના વિદ્યમાન મૂલનાયક શ્રી શાંતિનાથ ભગવાનની ધાતુમૂર્તિની પાટલીના પૃષ્ઠ ભાગમાં ત્રણ પંક્તિઓનો આ પ્રમાણે લેખ છે :-

સંવત ૧૫૪૭ મહા સુદી ૧૩ રવૌ શ્રી મંડળસોની જ્ઞાતિય શ્રેષ્ઠ અર્જુન સુત શ્રે૦ ગોવલ ભાર્યા હર્ષ । સુત પરિષ માંડળ ભાર્યા શ્રાવિકા તોલી સો૦.....મહારાજ ભાર્યા દ્વા વિદ્વાદે દ્વિ૦ ભા૦ લલીતાદે પુત્ર ૨ સો૦ ટોડરમલ સોની કૃષ્ણદાસ પુત્રી બાઈ હર્ષાઈ પ્રમુખ પરિવાર સા૦.....

આ લેખમાં અંચલગચ્છનો ઉલ્લેખ ન હોવા છતાં તેમાં કહેલાં કુટુંબનાં ત્રુટક નામો પરથી અનુમાન કરી શકાય છે કે સિદ્ધાંતસાગરસૂરિના ઉપદેશથી જ આ પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા થઈ હશે.

૧૨૫૩. સિદ્ધાંતસાગરના ગુરુ જ્યેષ્ઠેસરીસૂરિ પણ સં. ૧૫૨૨ ના ફાગણ સુદી ૩ ને સોમવારે માંડવગઢમાં મિરાજતા હતા. એમના ઉપદેશથી ત્યાં થયેલી પ્રતિષ્ઠા અંગે આપણે આગળ ઉલ્લેખ કરી ગયા છીએ. સં. ૧૫૨૭ ના વર્ષની બીજી એક મૂર્તિ પણ અંચલગચ્છીય આચાર્યના ઉપદેશથી પ્રતિષ્ઠિત થયેલી છે. આ પરથી અંચલગચ્છીય શ્રાવકોની માંડવગઢમાં સારી સંખ્યા હોવી નેઈએ. ખાસ કરીને ત્યાંના સોની વંશજોએ અંચલગચ્છના આચાર્યના ઉપદેશથી અનેક પ્રતિષ્ઠાઓ કરાવી છે. સિદ્ધાંતસાગર-સૂરિ પણ એ જ વંશના હતા એ પણ સૂચક છે. આ સોની ગોત્રના વંશજોએ માંડવગઢમાં સોનાગઢ નામનો સુપ્રસિદ્ધ કિલ્લો બનાવ્યો હતો. આ પરથી એમ પણ અનુમાન કરી શકાય છે કે તેઓએ ત્યાંના રાજકારણમાં મહત્વપૂર્ણ ભાગ ભજવ્યો હશે. સંગ્રામ સોની, ગોપાલ આદિ શરવીરો તેો રાજ્યમાં મોટા અધિકારો ભોગવતા હતા.

૧૨૫૪. મૂલનાયક શ્રી શાંતિનાથજીની પ્રતિમા ખડુ જ ચમત્કારિક મનાય છે. આ મૂર્તિ સં. ૧૮૯૮ માં ખોદકામ કરતાં ભીસોને મળી હતી. તેને સોનાની સમજીને ગાળવા માટે તેમણે કોશીશ કરી પણ માંડવગઢના મહંતના ચપરાસીને આ વાતની ખબર પડતાં તેણે મહંતને જાણ કરી. મહંતે એ મૂર્તિ મેળવી યતિ ખુશાલચંદ્રજીને સોંપી. એ પછી મૂર્તિને ધાર લઈ જવાનો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો. તે મુજબ ધારના શ્રાવકો હાથી, ઘોડા, રથ વિગેરે લઈને સંઘ સાથે મૂર્તિ લઈ જવા માટે આવ્યા. પ્રતિમાજીને હાથી ઉપર સ્થાપિત કરવામાં આવ્યાં. દિલ્હી દરવાજા કે ન્યાંથી માંડવગઢમાંથી બહાર નીકળવાનું હતું ત્યાં આવતાં જ હાથી અટકી ગયો. ઘણી મહેનત કરી પણ તે આગળ ચાલ્યો જ નહીં. એટલે થાકીને સંઘ નિરાશ થઈને મૂર્તિ પાછી મૂકીને ધાર ગયો. અને ધારના રાગને હકીકત જણાવી. રાગએ એ મૂર્તિને માંડવગઢમાં જ રાખવાની સલાહ આપી. પછી સંઘે ત્યાંનાં મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવી તેમાં એ મૂર્તિ સં. ૧૮૯૯ માં સ્થાપન કરી, જે આજ દિવસ સુધી ત્યાં જ છે.

૧૨૫૫. માંડવગઢવાસી શ્રીમાલી અને માલવાધિપતિના મિત્ર તથા ‘માદરમલિક’ એ નામ ધારણ કરતા મેઘ મંત્રીએ પોતાના નાના ભાઈ જીવણ સહિત રહીને સત્રાગારથી સંઘને સંતોષ કરવામાં લાખો ટંક ખરચ્યા. સંઘકાર્યો પછી તેમણે સં. ૧૫૨૮-૪૧ વચ્ચે સર્વ ગચ્છના સાધુઓને પુષ્કળ વસ્ત્રનું દાન કર્યું. અંચલગચ્છના સાધુઓને પણ તેણે વસ્ત્રદાન કર્યું હતું એવો ‘ગુરુગુણ રત્નાકર’ (સં. ૧૫૪૧)માં સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ હોઈને એ અરસામાં અંચલગચ્છના સાધુઓનો માંડવગઢ તરફ એ અરસામાં સતત વિહાર હતો, એ વાત નિર્ણયિત થાય છે. જુઓ જૈ. સા. સં. ઇ. પેરા ૭૨૯, પૃ. ૫૦૨.

૧૨૫૬. માંડવગઢમાં અંચલગચ્છના આચાર્યોએ કરેલો ઉગ્ર વિહાર, ત્યાં એમના ઉપદેશથી થયેલી પ્રતિષ્ઠાઓ અને અંચલગચ્છીય સોની શ્રાવકોનાં સુકૃત્યો અને એમનો પ્રભાવ, આ ગચ્છના ઇતિહાસમાં સુસ્મરણીય રહેશે. પ્રાચીન વૈભવ ધરાવતા આ નગરના ઇતિહાસમાં એ યધા ઉલ્લેખો પણ મહત્ત્વપૂર્ણ બની રહેશે એ નિઃશંક છે.

પ્રતિષ્ઠા લેખો

૧૨૫૭. સિદ્ધાંતસાગરસરિના ઉપદેશથી અનેક પ્રતિષ્ઠાઓ થઈ છે. એમના પ્રતિષ્ઠા લેખો પણ સારી સંખ્યામાં ઉપલબ્ધ છે, જેની દ્રૂંક નોંધ આ પ્રાણે છે :

૧૫૪૨ (૧) વૈશાખ સુદી ૧૦ ગુરુવારે શ્રીમાલ જ્ઞાં વિં મહુણા ભાં માણિક્કે પું જગા ભાં રૂડી રૂડી સું જઈતા ભાં પરખૂ સું ધના ભાં રૂપાઈએ પોતાના શ્રેયાર્થે શ્રી શિતલનાથ મિંચ ભરાવ્યું, ગંધારખંદિરે સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૨) વૈશાખ સુદી ૧૩ રવિવારે ઉસવંશે સાં જીવા ભાં કર્માઈ પું સાં જેઠા સુશ્રાવકે ભાં રૂપાઈ પું હરિચંદ, વડિલભાઈ સાં આસરાજ સહિત વૃદ્ધ ભાર્યા વીરના પુણ્યાર્થે શ્રી કુંથુનાથ મિંચ ભરાવ્યું, અમદાવાદમાં સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૩) વૈશાખ વદિ ૭, બુધવારે શ્રેં જીવા ભાં પુરાઈ પું શ્રેં વઈળ સુશ્રાવકે, નાના ભાઈ સહજ સહિત પોતાના શ્રેયાર્થે શ્રી શ્રેયાંસનાથ મિંચ ભરાવ્યું, સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

૧૫૪૪ (૧) વૈશાખ સુદી ૩ સોમે શ્રીવંશે વ્યં પત્રામલ ભાં છૂટી અપર ભાર્યા હદૂ પું વ્યં હરિયા સુશ્રાવકે ભાં રૂપીણિ પું નાથા ભાં સોભાગિણી સહિત પોતાના શ્રેયાર્થે શ્રી અભિનંદન મિંચ ભરાવ્યું, વારાંહી ગામે સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરી.

(૨) વૈશાખ વદિ ૧, શુક્રવારે શ્રીમાલ જ્ઞાતીય ઠં માણિક, ભાં રંગી, પું ઠં મુન્દ્ર સુશ્રાવકે, ભાં હદૂ, પું હંસરાજ, હાપા, અપર ભાર્યા ધર્માદે મુખ્ય કુટુંબ સહિત પિતાના પુણ્યાર્થે શ્રી આદિનાથ મિંચ ભરાવ્યું, સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

૧૫૪૫ (૧) માધ સુદી ૧૩ બુધે લઘુ શાખા શ્રીમાલી વંશે મં ધોધલ ભાં અકાઈ સું મં જીવા ભાં રમાઈ પું સહસકિરણે ભાં લલતાદે વૃદ્ધ ભાં ઈસર કાકા સૂરદાસ સહિત, માતાના શ્રેયાર્થે શ્રી આદિનાથ મિંચ ભરાવ્યું, ખંભાતના સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૨) જેઠ સુદી ૧૦ને દિવસે શ્રીવંશે શ્રેં નરપતિ ભાં જીવીણિ પું શ્રેં લખરાજે પોતાનાં કુટુંબ સહિત પોતાના શ્રેયાર્થે શ્રી શાંતિનાથ મિંચ ભરાવ્યું, અમદાવાદમાં સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

૧૫૪૭ (૧) નાથ સુદી ૧૩ રવિવારે શ્રીમાલ જ્ઞાં શ્રેં ચાંપા ભાં પાંચ સું શ્રેં હેમા ભાં

ધર્માર્થ સુ૦ એ૦ કાલિદાસે ભા૦ હર્ષાર્થ સહિત શ્રી સુવિધિનાથ ગિ૦ બરાબર, સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૨) એજ દિવસે ઓસવાસ જ્ઞા૦ સા૦ ધાડા ભા૦ આઠ્ઠી સુ૦ કાન્ડાએ ભગિનીગાર્થ ધાંધી સહિત શ્રી શાંતિનાથગિ૦ બરાબર પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૩) એજ દિવસે શ્રીમાત્રી જ્ઞા૦ મંત્રી રથશુબર ભા૦ સુદી સુ૦ મં૦ સુરા ભા૦ ટપક સુ૦ મં૦ ભૂલવ સહિત શ્રી શાંતિનાથગિ૦ બરાબર, સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૪) એજ દિવસે ગૂર્જર જ્ઞા૦ મં૦ આસા ભા૦ ટપક સુ૦ મં૦ વખતી ભા૦ મક્કી સુ૦ મં૦ ભ... જ્ઞા૦ કર્માર્થ, મં૦ ભૂપતિ ભા૦ અક્ર સુ૦ મં૦ સિવદાસ ભા૦ કીર્તિ પ્રમુખ કુટુંબ સહિત શ્રી પાર્શ્વનાથગિ૦ બરાબર, સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૫) વૈશાખ સુદી ૩ સોમે પ્રાગ્વાટ જ્ઞા૦ હીસાવાસી ચ૦ લખમણ ભા૦ રમક પુ૦ લીંબા, તેજ, જિનદત, સોમા, સુરા સહિત પોતાના શ્રેયાર્થે શ્રી શાંતિનાથગિ૦ બરાબર અને તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

૧૫૪૮ (૧) માધ સુદી ૬ સોમે મંડપદુર્ગે શ્રી વંશીય જ્ઞાની માંડણ ભા૦ ભોત્રી પુ૦ જ્ઞાની સિંધરાજ ભા૦ સંસારદે સુઆવિકાએ સમસ્ત કુટુંબ સહિત પોતાના શ્રેયાર્થે શ્રી ચંદ્રપ્રસન્ન મુખ્ય ઓવીશી કરાવી સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરી.

(૨) એજ દિવસે પારકરનિવાસી, ઉસવંશ મહાશાખીય સા૦ પાદા ભા૦ મેચૂ પુ૦ ઈસિરે ભા૦ અહિવદે પુ૦ સહિત પોતાના શ્રેયાર્થે શ્રી કુંથુનાથગિ૦ બરાબર, મોરબી ગામમાં સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૩) એજ દિવસે ગોધિરાના વાસી શ્રીમાત્ર જાતીય લઘુ સાન્નિક મં૦ ધના ભા૦ માંકૂ સુ૦ મં૦ સાદા સુઆવકે ભા૦ ભોત્રી સુ૦ માધવ, ભાઈ મં૦ સુરા, મં૦ પરબત, મં૦ સિંધા સહિત પોતાના શ્રેયાર્થે શ્રી આદિનાથ પ્રમુખ ઓવીશી કરાવી, સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરી.

૧૫૪૯ (૧) આપાદ સુદી ૧ સોમે કર્ણાવતીના વાસી પ્રાગ્વાટ જ્ઞા૦ પરિખ સહસા ભા૦ સહસાદે ૫૦ આસધીરે ભા૦ રમાદેના શ્રેયાર્થે શ્રી વાસુપૂજ્યગિ૦ બરાબર, સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરી.

૧૫૫૦ (૧) ઉસ જ્ઞા૦ ગાંધી જોત્રે સા૦ ઉદા ભા૦ મેવી પુત્ર ૩ સા૦ શ્રીરંગ, મૂંહડ, તોલ, મૂંહડ ભા૦ સોહાગદે પુ૦ સમરણ, ઓખા, શ્રીપાલ, રત્નપાલાદિ સહિત પોતાના શ્રેયાર્થે શ્રી અગ્નિનાથગિ૦ બરાબર, તેમજ પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

૧૫૫૧ (૧) પોપ સુદી ૧૩ શુક્રે પાટણમાં શ્રી વંશીય એ૦ ચાંપા ભા૦ ભરમી પુ૦ વનાએ ભા૦ ધની પુ૦ પરિખ કર્મસી, ૫૦ લટકણ ભા૦ પૂરાર્થ, પુ૦ કર્મસી ભા૦ કામદે પુ૦ તિહુણસી, ૫૦ મહુણ પ્રમુખ પરિવાર સહિત શ્રી સુવિધિનાથગિ૦ બરાબર, સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૨) એજ દિવસે શ્રીવંશે સા૦ અદા૦ ભા૦ ધર્મિણી પુ૦ સા૦ વસ્તા સા૦ તેજ, સા૦ ખીમા; સા૦ તેજ ભા૦ લીલાદે સુઆવિકાએ પોતાના પુણ્યાર્થે શ્રી શાંતિનાથગિ૦ બરાબર, પાટણમાં સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૩) વૈશાખ સુદી ૧૩ ગુરુવારે ઓસવશે, વાગડિયા શાખીય સા૦ સાજણ ભા૦ સુહાદે સુ૦

સાં વયળ સુશ્રાવકે ભાં પદમાઈ સું સાં શ્રીપતિ વડિલ ભાઈ સાં સહિળ સહિત શ્રી સંભવનાથબિંબ ભરાવ્યું, ખંભાતમાં સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૪) એજ દિવસે શ્રીમાલ જાં સંં ભોટા ભાં કુંચરિ પું સંં. પોચા સુશ્રાવકે ભાં રાગૂ પું દ્વાવર, ભાઈ રંગા ભાં રંથાદે મુખ્ય કુટુંબ સહિત સંં. પોચાના શ્રેયાર્થે શ્રી સુવિધિ-બિંબ ભરાવ્યું, ધંધૂકા નગરે સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

૧૫૫૨ (૧) મહા સુદી ૧ જુને ઉસવંશે સાં મહિરાજ ભાં મદૂ પું સાં તણુપનિ સુશ્રાવકે ભાં હીરાદે પું સાં લખા, સદયવચ્છ સહિત પોતાના શ્રેયાર્થે શ્રી આદિનાથ બિંબ ભરાવ્યું, સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૨) વૈશાખ વદિ ૩ શનિવારે શ્રીવંશે કુંડી શાખીય વ્યં ગહિયા ભાં ઝાઝુ સું કરણા ભાં તાર સું પાંતા ભાં રામતીએ પિતાના પુણ્યાર્થે શ્રી કુંથુનાથ બિંબ ભરાવ્યું, સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૩) મહા વદિ ૮ શનિવારે ઉકેશવંશીય સંં વાદકા ભાં વીજલદે પુત્ર સાગલ ભાં વીરિયા-દેના પુત્રોએ શ્રી સુમતિનાથ બિંબ ભરાવ્યું, સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

૧૫૫૩ (૧) માધ સુદી ૧ જુને પ્રાગ્વાટ વંશે સાં હરદાસ ભાં કરમાદે પું સાં વધ્ધમાન ભાં ચાંપલદે પું સાં વીરપાલ સુશ્રાવકે ભાં વિમલાદે નાનાભાઈ માંકા સહિત પોતાના શ્રેયાર્થે શ્રી ચંદ્રપ્રભ બિંબ ભરાવ્યું, સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૨) માધ સુદી ૫ રવિવારે શ્રીમાલ જાં સોની રાજ ભાં અમરી સું સોની કુંરા, મંં મેલા ભાં માણેકિદે સુતા રૂપાઈના તથા પોતાના શ્રેયાર્થે શ્રી સંભવનાથ બિંબ ભરાવ્યું, અમ-દાવાદમાં તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૩) વૈશાખ વદિ ૧૧ શુક્રે ઓસવંશે સાં વાધા ભાં કર્માઈ સું સાં ભીમા ભાં મિરગાઈ સું સાં શાંતિદત્ત, ભાઈ પાસદત્ત સહિત શ્રી સુવિધિનાથ બિંબ ભરાવ્યું, સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૪) જેઠ સુદી ૧૦ ગુરુવારે ઓસવંશે મીઠડિયા શાખીય વ્યં દેવા ભાં સલખૂ વ્યં અમરાએ ભાં વલ્હાદે, નાનાભાઈ વ્યં મેલા, વ્યં વીલા સહિત પિતાના પુણ્યાર્થે શ્રી વાસુપૂજ્ય બિંબ ભરાવ્યું, પારકરમાં સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

૧૫૫૪ (૧) વરઉવાસીઉકેશ જાં ગાંધી ગોત્રીય સાં સારંગ ભાં જલ્હી પું સાં ફેર ભાં સુહવદેએ શ્રી આદિનાથ બિંબ ભરાવી પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૨) પોપ સુદી ૧૫ સોમે ઉપકેશ જાં સંં મેલા ભાં સરપદે પું સંં રણુમલે ભાં રતનાદે પું લખા, દાસા, જિણુદાસ, પંચાયણુ આદિ કુટુંબ સહિત પોતાના શ્રેયાર્થે શ્રી સુમતિનાથ બિંબ ભરાવી, પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

૧૫૫૫ (૧) માગશર સુદી ૧૩ શુક્રે શ્રેં બાલા ભાં રંગી પું વેલા ભાં મરવે પોતાના શ્રેયાર્થે શ્રી પાર્શ્વનાથ બિંબ ભરાવ્યું, સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૨) વૈશાખ સુદી ૩ શનિવારે શ્રીમાલ જાં મનોરદ ભાં માંકી સું વાહરાજ ભાં જીવિની સું દેવદાસે ભાં દગા સું પાસા, કરણુ, ધર્મદાસ, સુરદાસ સહિત વિમલનાથ બિંબ ભરાવ્યું.

(૩) શ્રીવંશે શ્રેઃ નાગમલના ભાઈ શ્રેઃ મહા ભાઃ લલતાદે પુઃ શ્રેઃ કમલસી સુઃ વિહલુસીએ લાડી સહિત પોતાના શ્રેયાર્થે શ્રી સંભવનાથજિંય ભરાવ્યું, માંડવગઢમાં સંધે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૪) જેઠ સુદી સોમે શ્રીવંસ સોની શ્રી માંડળુ ભાઃ મુશ્રાવિકા તોડા સુત સોઃ નાગરાજ મુશ્રાવકે ભાઃ મેઝાદે પુઃ સોઃ વર્ધમાન, સોઃ પાસદત દિઃ ભાઃ શ્રાવિકા વિમઝાદે પુઃ સોઃ જિણુદત પુત્રી શ્રાવિકા ગુદાઈ, મોટી પુત્રી શ્રાઃ પઝાઈ કુટુંબ સહિત પોતાના શ્રેયાર્થે શ્રી શાંતિનાથ જિંય ભરાવ્યું, માંડવગઢમાં સંધે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

૧૫૫૬ (૧) જેઠ સુદી ૮ શુક્રે ઓસવંશે સાઃ ભીમશી ભાઃ ગાંગી પુઃ સાઃ મેહાજલ મુશ્રાવકે ભાઃ ભાવજ પુઃ સાઃ પૂના, કિકા, ભાઈ સાઃ વાહડ સહિત ભાઈ સાઃ વીકા, કંસાના પુણ્યાર્થે શ્રી સુમતિનાથ જિંય ભરાવ્યું, ખરકરનગરમાં સંધે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૨) એજ દિવસે શ્રીવંશે મંઃ મહિરાજ ભાઃ લંગી પુઃ મંઃ નારદ મુશ્રાવકે ભાઃ પૂરી, વડિલ ભાઈ મંઃ મહિયા ભાઃ રંગી પુઃ મંઃ જિણુદાસ પ્રમુખ સમસ્ત કુટુંબ સહિત પોતાના શ્રેયાર્થે શ્રી શાંતિનાથ ચોવીશી કરાવી, ગોમડલ નગરમાં સંધે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

૧૫૫૭ (૧) જેઠ સુદી ૩ ગુરુવારે ખંભાતમાં ગૂર્જરવંશે મંઃ વદા ભાઃ રાણી પુઃ મંઃ મહિરાજ, ભાઃ સંપૂરી પુઃ મંઃ વંકા મુશ્રાવકે ભાઃ હીરાઈ, નાનાઝાઈ મંઃ સહસા ભાઃ સહજલદે પ્રમુખ સમસ્ત કુટુંબ સહિત પોતાના શ્રેયાર્થે શ્રી સુવિધિનાથ જિંય ભરાવ્યું, સંધે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

૧૫૫૮ (૧) માઘ વદિ ૭ ગુરુવારે શ્રી શ્રીમાલ જ્ઞાતીય સાઃ ધરમશી ભાઃ વાલ્હી પુત્રી સાઃ છવા ભાઃ પુરાઈ પુઃ સાઃ વર્ધન શ્રાવકે, ભાઃ મૃગાઈ પુઃ પાસદત સહિત શ્રી શ્રેયાંસનાથ જિંય ભરાવ્યું, સંધે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

૧૫૬૦ (૧) માઘ સુદી ૧૩ સોમે શ્રીવંશે સાઃ જગદૂ ભાઃ સાન્ત સુઃ સાઃ લટકણુ ભાઃ લીલાદેએ શ્રી સંભવનાથ જિંય ભરાવ્યું, ખંભાતમાં સંધે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

૧૨૫૮. ઉપયુક્ત પ્રતિષ્ઠા લેખો ઉપરાંત ધર્મભૂતિસૂત્રિને નામે પ્રસિદ્ધ થયેલી પટ્ટાવલીમાં સિદ્ધાંત-સાગરસૂત્રિના ઉપદેશથી થયેલી પ્રતિષ્ઠાઓની નોંધ આ પ્રમાણે પ્રાપ્ત થાય છે:—

સંવત્સરે:	તિથિ	જિનચિંત્ર પ્રતિષ્ઠાતા	સ્થાન	ચિંત્રનામ સંઃ
૧૫૪૭	માઘ શુક્ર ૧૩	ગુર્જરજ્ઞાતીય સિવદાસાદય:	સુરત	પાર્શ્વાદિ ૬
૧૫૪૭	માઘ શુક્ર ૧૩	શ્રીમાલી કાલીદાસ શ્રેષ્ઠી	અમદાવાદ	સુવિધિનાથ ૩
૧૫૪૮	માઘ શુક્ર ૪	શ્રીવંશીય સિંઘરાજ:	મળ્ડપ દુર્ગ	ચન્દ્રપ્રભાદિ ૨૪
૧૫૫૧	પોષ શુક્ર ૧૩	શ્રી વંશીય વનાક:	પત્તને	સુવિધિનાથાદિ ૧૧
૧૫૫૧	પોષ શુક્ર ૧૩	શ્રી વંશીય વસ્તાદય:	પત્તને	શાંતિનાથાદિ ૭
૧૫૫૩	માઘ શુક્ર ૫	શ્રીમાલીય મેઘાક:	અમદાવાદે	સંભવનાથાદિ ૧૩
૧૫૫૩	જ્યેષ્ઠ શુક્ર ૧૦	મીઠડીયા અમરાક:	નગરપારકરે	વાસુપૂજ્યાદય: ૭
૧૫૫૫	માર્ગશીર્ષ શુક્ર ૧૩	પ્રાગ્વાટ વેલાજિત્	ઘડનગરે	પાર્શ્વાદિ ૩
૧૫૫૬	ચૈત્ર શુક્ર ૭	પ્રાગ્વાટ લોલાચીમા	ઘડાદરે	સુવિધ્યાદિ ૬

૧૨૫૯. આ પ્રમાણેને આધારે સિદ્ધાંતસાગરસૂરિનો વિહાર પ્રદેશ સ્પષ્ટ રીતે નક્કી કરી શકાય છે. વિક્રમ સંવત્તાનુસાર તે આ પ્રમાણે છે :

ગંધારઅંદર-અમદાવાદ (૧૫૪૨), વારાંહી ગામ (૧૫૪૪), અમદાવાદ (૧૫૪૫), ડીસા-સુરત-અમદાવાદ (૧૫૪૭), માંડવગઢ-ખેરખી-ગોધરા (૧૫૪૮), કણ્ઠવતી (૧૫૪૯), પાટણ-ખંભાત-ધંધૂકા (૧૫૫૧), અમદાવાદ-નગરપારકર (૧૫૫૩), વરઉડ (૧૫૫૪), માંડવગઢ-વડનગર (૧૫૫૫), પારકરનગર-ગોમડલ નગર-વટાદર (૧૫૫૬), ખંભાત (૧૫૫૭), ખંભાત (૧૫૬૦).

૧૨૬૦. આ પ્રમાણે લગભગ પશ્ચિમ ભારતના અથા જ મુખ્ય નગરોમાં સિદ્ધાંતસાગરસૂરિ અપ્રતિહત વિચાર્યા અને એમના ઉપદેશથી પ્રતિષ્ઠાદિ અનેક ધર્મકાર્યો થયાં. અલગત, ગુજરાતમાં એમનો વિહાર વિશેષ જણાય છે; રાજસ્થાન અને મધ્ય ભારતમાં એમનો વિહાર અલ્પ હશે એ ઉપરથી માની શકાય છે કે આચાર્ય ગુજરાતમાં જ ખડુધા રહ્યા હશે. અમદાવાદ, પાટણ, સુરત અને ખંભાત એમના વિહારના મુખ્ય કેન્દ્રો જણાય છે. આ સ્થળોમાં દીક્ષાદિ પ્રસંગો પણ થયા હશે. સિદ્ધાંતસાગરસૂરિની દીક્ષા, આચાર્ય-પદ કે ગચ્છેશપદ આદિ પ્રસંગો પણ આ મુખ્ય કેન્દ્રોમાં જ થયા છે, જે વિશે આપણે આગળ ઉલ્લેખ કરી ગયા છીએ. એમનું મૃત્યુ પણ પાટણમાં જ થયું જે વિશે આપણે પાછગધી વિચારીશું.

શિષ્ય સમુદાય

૧૨૬૧. સિદ્ધાંતસાગરસૂરિના શિષ્ય સમુદાય વિશે ત્રુટક ઉલ્લેખો જ માત્ર પ્રાપ્ત થાય છે. એ ઉલ્લેખોને આધારે કહી શકાય છે કે એમનો સમુદાય ઘણો મોટો હોવો જોઈએ. સમુદાય મોટો હોઈને કેટલીક શાખાઓ પણ એ વખતે ઉદ્ભવી. ધર્મભૂતિસૂરિને નામે પ્રસિદ્ધ થયેલી પદાવલીને આધારે જાણી શકાય છે કે તેમના સમુદાયના ઉપાધ્યાય ભાવવર્દનથી વર્દનશાખા, કમલરૂપથી રૂપ શાખા તથા ધન-લાલથી લાલશાખા અંચલગચ્છમાં નીકળી.

૧૨૬૨. રંગવર્દનગણિના શિષ્ય દયાવર્દન સં. ૧૫૫૬ માં વિદ્યમાન હતા. દયાવર્દન સિદ્ધાંતસાગર-સૂરિ વિશે ગીતો રચ્યાં છે, તે આપણે જોઈ ગયા. એ ઉપરાંત ‘ઉપદેશ ચિન્તામણિ વૃત્તિ:’ ની પ્રત-પુષ્પિકા આ પ્રમાણે પ્રાપ્ત થાય છે:—

સમ્વત્ ૧૫૫૬ વર્ષે માદ્રવા વદી ૧૪ સોમવાસરે શ્રી પત્તનનગરે શ્રી અશ્વલગચ્છે લિખિતા ॥ છ ॥ શ્રી: ॥ ગ્રન્થાગ્રંથ ૨૯૩૬ શ્રી રંગવર્ધનગણીંદ્ર શિષ્યાણાં દયાવર્ધન-ગણિપ્રવરારમેષા પ્રતિ: શ્રી ભવતુ ॥

૧૨૬૩. સ્વતઃ કૃતાંગની પ્રત કોઈ અજાત શિષ્યે સં. ૧૫૫૬ માં લખી હોવાનું પ્રતપુષ્પિકા પરથી નક્કી થાય છે. જુઓ—

સંવત્ ૧૫૫૬ વર્ષે માગસુદિ ૧૪ બુધે શ્રીમદંચલગચ્છે શ્રી પં ૦ જયકેસરસૂરિવિજય-રાજ્યે તત્પદ્મે શ્રી સિદ્ધાંતસાગરસૂરિ ગુરુભ્યો ।

૧૨૬૪. પં. આણંદશ્રી મુનિના શિષ્ય પં. સત્યશ્રી સં. ૧૫૬૦ માં વિદ્યમાન હોવાનું પ્રમાણ લાવણ્યસમય કૃત ‘ચૂલ્લિભદ્ર એકવિમ્બો’ ની પ્રતપુષ્પિકા આ પ્રમાણે પૂરું પાડે છે :—

સંવત્ ૧૫૬૦ વૈ ૦ સુ ૦ ૪ બૃહસ્પતૌ અશ્વલગચ્છે પં ૦ આણંદશ્રીગણિ શિ ૦ પં ૦ સત્યશ્રી મુનિના સુશ્રાવિકાણાં પઠનાર્થ ।

કવિ દેપાલ કૃત ચંદનપ્રાસા ચરિત્ર ચોપાઈની પ્રત પણ પં. આણંદશ્રીગણિના શિષ્ય પં. સત્યશ્રી ગણિના વાંચન માટે સં. ૧૫૬૬ અશ્વિન સુદી ૨ ને ગુરુવારે કપડવંજમાં વાચક ગુણશેખરગણીંદ્રના શિષ્ય વા. હર્ષમંડનગણીંદ્રના શિષ્ય વા. હર્ષમૂર્તિગણિએ લખી. જુઓ—

સંવત્ ૧૫૬૬ વર્ષે અશ્વિન માસે શુક્લ પક્ષે દ્વિતીયાયાં તિથી ગુરુવાસરે હસ્તનક્ષત્રે શ્રી ભાવસાગરસૂરિ વિજયરાજ્યે વાં શ્રી ગુણશેખરગણીંદ્ર શિષ્યઃ વાં શ્રી હર્ષમંડનગણીંદ્ર શિષ્ય વાં હર્ષમૂર્તિગણિ લિખિતા ॥ પરોપકારાય દત્તા ॥ પં. આણંદશ્રી ગણિ શિષ્ય પં. સત્યશ્રી ગણિ વિલોકનાર્થ ॥ વાચ્યમાન ચિરં જીયાત્ ॥ શ્રી અંચલગચ્છે । શ્રી કર્ણટવાણિજ્યનગરે લિખિતા । શુભં ભવતુ ॥ શ્રી । શ્રી ॥

૧૨૬૫. ધર્મશેખરસૂરિના શિષ્ય ઉદયસાગરસૂરિએ સં. ૧૫૪૬ માં ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર પર ૮૫૦૦ શ્લોક પરિભાણની દીપિકા રચી. ઉદયસાગરસૂરિ કૃત ‘શાંતિનાથ ચરિત્ર’ ગ્રંથ પણ ખંભાતના ભંડારમાં ઉપલબ્ધ છે. આ ગદ્ય કૃતિ ૨૭૦૦ શ્લોક પરિભાણની છે. એમણે કલ્પસૂત્ર પર ૨૦૮૫ શ્લોક પરિભાણની અવતૂરિ પણ રચી છે, જેમાં ગ્રંથ રચનાતું વર્ષ આ પ્રમાણે દર્શાવવામાં આવ્યું છે :— સંવત્સરે શશીનિચન્દ્રશરેષુપૂર્ણે । આ પરથી અવતૂરિ સં. ૧૫૫૧ માં રચાઈ હોય એમ નિર્ણય થાય છે. પ્રો. વેલ્લણકર આ ગ્રંથ માટે નોંધે છે કે—

કલ્પસૂત્ર Avacuri composed by Udayasagar, pupil of Dharmasekhara (Gram. 2085) of the Ancala Gaccha. Pet II. No. 287 (Ms. dated Sam-1633). The date of composition is given as ‘Samvatsare sasini candras aresu purne’ at Prof. H. R. Kapadia’s Descriptive Catalogue of the Jain Mass. at the Bori, No. 446. It is sam. 1551. ? His commentary on Uttaradhyayan Sutra was composed in Sam. 1546.—Jinaratnakosa p. 78,

૧૨૬૬. આપણે જોઈ ગયા કે ભાવવર્ધન ઉપાધ્યાયથી અંચલગચ્છમાં વર્દનશાખા અસ્તિત્વમાં આવી. ભાવવર્ધન ઉપાધ્યાયનો પ્રતિષ્ઠાલેખ આ પ્રમાણે પ્રાપ્ત થાય છે :—

સંવત્ ૧૫૫૬ વર્ષે વૈશાખ સુદિ ૭ સોમે । પ્રાગ્વાટ જ્ઞાતીય સાં ચાન્દા માર્યા સલ્લગ્નદે પું લોલા બાઈ માપાતા સાં સ્ત્રીમાં માં સ્ત્રીલદે સકુલંબયુતેન આત્મપું શ્રીચન્દ્રપ્રભસ્વામિવિંબં કાં શ્રી અંચલગચ્છે સિદ્ધાંતસાગરસૂરિ વિદ્યમાને વાં માયવર્ધન ગણિનામુપદેશેન પ્રતિષ્ઠિતં શ્રી સંઘેન મુન્નડાવાસ્તવ્ય ॥

સ્વર્ગગંધન

૧૨૬૭. ભાવસાગરસૂરિ ગુર્વાવતીમાં સિદ્ધાંતસાગરસૂરિ વિશે વર્ણવતાં જણાવે છે :

સિદ્ધાંતસાગર ગુરુ સમગ્ર સોહગ્ગ રંગ લીલાએ,
વિલસઈ સાસણ મજ્જે સજ્જણ મણુ રંજણ વિચકો.

વિહરઈ વચુકા પીઠે પુર પદ્મણ નયર દેસ પરદેસે,
ધમ્મોવયેસ રવિણા યોદઈસો સંઘ પઉમાઈ.

નિયત પયત પયાવેણુય કિરિય જ્ઞાણેણુ મહુર વયણેણુ,
એકઞ્ચ ભત્તિ જુતા સેવંતિ ચઉવિવહા સંધા.

અણુહિલ્લ પદ્મભિય સદ્ધિ વરિસે યુરુ વિમલજ્ઞાણે,
પણુ વરિસ આઉં પાલીય સુર મંદિરં પત્તો.

અજ્ઞવિ તત્તેય કલા પહાવસયેણુ અંચલ ગણિંદ્રો,
દિપ્પઈ દિવસે દિવસે સવિસેસ પહાણુ કિરિયાએ.

૧૨૬૮. અર્થાત્ સિદ્ધાંતસાગર યુરુ સમગ્ર સૌભાગ્ય રંગની લીલામાં શાસનમાં વિલસે છે. તેઓ સજ્જન પુરુષોત્તમ મન રંજન કરવામાં ઘણા કુશળ છે. વસુધા તળમાં પુર, પાટણ, નગર, દેશ-પરદેશમાં તેઓ વિચરે છે અને ધર્મોપદેશથી સંઘ રૂપી કમળોને વિકસિત કરે છે. શાસનના પ્રકટ પ્રભાવથી, ક્રિયા, ધ્યાન અને મધુર વચનથી એકાગ્ર ભક્તિયુક્ત ચતુર્વિધ સંઘો તેમને સેવે છે. સં. ૧૫૬૦ માં અણુહિલ્લ-પુર પાટણમાં ૫૫ વર્ષનું આયુ પાળીને યુરુ વિમલધ્યાને દેવલોક પામ્યા. આજે પણ તેમની તેજકળાના પ્રભાવવશથી, સવિશેષ પ્રધાન ક્રિયા વડે અંચલગચ્છેશ દિનપ્રતિદિન દીપે છે.

૧૨૬૯. સિદ્ધાંતસાગરસૂરિના પદ્ધર શિષ્ય ભાવસાગરસૂરિએ કરેલા ઉપયુક્ત વર્ણન દ્વારા, તેમજ એમના સમુદાયના મુનિ દયાવર્દને રચેલાં સ્તુતિ ગીતો દ્વારા સિદ્ધાંતસાગરસૂરિનાં વ્યક્તિત્વ અને પ્રભાવનો આપણને સુંદર પરિચય મળી રહે છે. આ કૃતિઓ તેમની વિદ્યમાનતામાં રચાઈ હોઈને ખૂબ જ પ્રમાણુ-ભૂત પણ છે. સિદ્ધાંતસાગરસૂરિનાં જીવન આલેખન માટે આ કૃતિમાં નોંધાયેલી ઘટનાઓ નિર્ણયાત્મક ગણી શકાય તેમ છે. કેમકે એમના અંતેવાસી શિષ્યો દ્વારા જ એ કૃતિઓ રચાઈ છે.

૧૨૭૦. આપણે જોઈ ગયા કે મુનિ લાખા કૃત યુરુપદાવલીમાં પણ સં. ૧૫૬૦ માં સિદ્ધાંતસાગર-સૂરિએ પંચાવન વર્ષનું આયુ પાળીને પાટણમાં સ્વર્ગગમન કર્યું એવો ઉલ્લેખ છે, જે ભાવસાગરસૂરિ કૃત યુર્વાવલીના ઉપયુક્ત વિધાન સાથે મેળ ખાય છે. પરંતુ ધર્મભૂતિસૂરિને નામે પ્રસિદ્ધ થયેલી પદાવલીમાં સિદ્ધાંતસાગરસૂરિ માંડલનગરમાં સ્વર્ગસ્થ થયા હોવાનો નિર્દેશ છે :

પ તે શ્રી સિદ્ધાંતસાગરસૂરયઃ ૧૫૬૦ સંવત્સરે માંડલાલ્યે નગરે સ્વપદ્મે શ્રી ભાવ-સાગરસૂરીન્ સ્થાપયિત્વા સ્વર્ગલોકં ચ સંપ્રાપ્તાઃ ॥

આ વિધાન ભ્રાંતિયુક્ત છે. આપણે પ્રમાણુને આધારે જોઈ ગયા કે સિદ્ધાંતસાગરસૂરિ સં. ૧૫૬૦ માં અણુહિલ્લપુર પાટણમાં દિવંગત થયા હતા.

૧૨૭૧. એમના મૃત્યુના માસ કે તિથિનો નિર્દેશ પ્રાપ્ત થતો નથી. પરંતુ પ્રતિષ્ઠા લેખોને આધારે આપણે જોઈ ગયા કે સં. ૧૫૬૦ ના માઘ સુદી ૧૩ સોમે શ્રી વંશીય સાં જગદ્ ભાં સાન્તુ સું સાં લટકણુ ભાં લીલાદેએ સિદ્ધાંતસાગરસૂરિના ઉપદેશથી શ્રી સંભવનાથ ખિંબ ભરાવ્યું, ખંભાતના સંધે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી. આ ઉલ્લેખને આધારે સ્પષ્ટ થાય છે કે સં. ૧૫૬૦ ના માઘ સુદી ૧૩ સોમવાર પછી એ વર્ષમાં જ એમનું મૃત્યુ થયું હતું. ખંભાતમાં ઉક્ત પ્રતિષ્ઠા પછી તેમણે પાટણ તરફ વિહાર કર્યો હશે અને દૂંકી માંદગીમાં જ તેઓ પરલોકવાસી થયા. ખીળું, સં. ૧૫૬૦ ના વૈશાખ સુદી ૩ બુધવારના પ્રતિષ્ઠા લેખમાં ભાવસાગરસૂરિને અંચલગચ્છેશ્વર કહેવામાં આવ્યા છે. માંડલનગરમાં થયેલી પ્રતિષ્ઠાનો એ લેખ છે. તેમજ ભાવસાગરસૂરિ કૃત યુર્વાવલીમાં પણ સં. ૧૫૬૦ ના વૈશાખ માસમાં તેમને

માંડલનગરમાં ગચ્છેશપદ પ્રાપ્ત થયું એ અંગે ઉદ્દેશ્ય છે. આ પરથી નિર્ણય થાય છે કે સં. ૧૫૬૦ ના માધ્ય અને વૈશાખ માસના વચ્ચેના કોઈ સમયમાં સિદ્ધાંતસાગરસૂરિ પાટણમાં સ્વર્ગસ્થ થયા હતા; ચૈત્ર માસ વધુ સંબંધિત જણાય છે.

૧૨૭૨. અંચલગચ્છના મહાન ઉપદેશ્ઠા ગચ્છનાયક સિદ્ધાંતસાગરસૂરિ યવનેશમાન્ય હતા, શાસનદેવી ચક્રેશ્વરી પણુ એમનું સાન્નિધ્ય કરતી ઇત્યાદિ પ્રસંગો વિશે આપણે ઉદ્દેશ્ય કરી ગયા છીએ, જે એમના અસાધારણ પ્રભાવનો આપણને પરિચય કરાવે છે. માત્ર અદાર વર્ષના ગચ્છનાયકત્વ કાલમાં એમણે અનેક કાર્યો કરી શાસનની તેમજ ગચ્છની શોભા વધારી. જે દૂંકી માંદગીમાં જ એમનું મૃત્યુ ન થયું હોત તો એમણે ખીજાં પણુ અનેક પ્રશસ્ત કાર્યો કરી બતાવ્યા હોત. અંચલગચ્છના આ આશાસ્પદ ૬૦ જ નાયકનું જીવિત દૂંકું હોઈને ગચ્છધુરા એમના હસ્તક વધુ વખત રહી શકી નહીં એ કમનશીખી હતી. અલગત, અંચલગચ્છને સમયોચિત સમર્થ નેતૃત્વ પૂરું પાડી તેઓ વિદાય થયા હતા.

૧૨૭૩. ભિન્નમાલનગરમાં શ્રીમાલીવંશમાં શ્રેષ્ઠી સાંગરાજ અને તેની પત્ની શંગારદેવીને ત્યાં સં. ૧૫૧૬ ના માઘ માસમાં એમનો જન્મ થયો. એમનું મૂળ નામ ભાવડ હતું. અજ્ઞાતકર્તૃક ભાવસાગરસૂરિ સ્તુતિમાંથી એમનાં પૂર્વજીવન સંબંધે આ પ્રમાણે વર્ણન પ્રાપ્ત થાય છે :—

સિરિ ભિન્નમાલ નયરે, સિરિવંસે સાંગરાજઓ સાદ્;
સિંગાર દેવિય ભત્તા, તસ્સ સુઓ ભાવડો આસિ.
વિક્કમ પનર સોલેતરમ્મિ જમ્મણુ માહ મહોચ્છા;

૧૨૭૪. ભાવસાગરસૂરિના જન્મ સંવત કે સ્થળ ઇત્યાદિ વિશે પ્રાચીન પ્રમાણોમાં ઘણી જ વિસં-વાદિતા જણાય છે. આ અંગેનાં કેટલાંક પ્રમાણો તપાસવા અહીં પ્રસ્તુત અને છે. ધર્મભૂતિસૂરિને નામે પ્રસિદ્ધ થયેલી પદ્માવલીમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે મારવાડ દેશમાં આવેલા તરસાની નામના ગામમાં વહોરા કુટુંબમાં સાંગા નામનો એક શેઠ વસતો હતો. તેને સિંગારદે નામની પત્ની હતી. તેઓને સં. ૧૫૧૦ માં ભાવડ નામનો પુત્ર થયો.

૧૨૭૫. મુનિ લાખા કૃત ગુરુ પદ્માવલીમાં ભાવસાગરસૂરિનો વૃત્તાંત આ પ્રમાણે છે :—

૧૫ પનરમા ગણધર શ્રી ભાવસાગરસૂરિ ॥ નરસીળા ગ્રામે । શ્રેષ્ઠ સિંધરાજ પિતા ।
સિંગારદે માતા । સંવત્ ૧૫૧૬ જન્મ । સંવત્ ૧૫૨૦ દીક્ષા । સ્તંભતીર્થે । સંવત્ ૧૫૬૦
ગચ્છેશપદં । માંડલિગ્રામે । સંવત ૧૫૮૩ વર્ષે નિર્વાણ । સ્તંભતીર્થે । સર્વાયુ વર્ષ ૬૮ ।

૧૨૭૬. નાહટાજીના સંગ્રહની અજ્ઞાત કર્તૃક ‘અંચલગચ્છ-અપરનામ વિધિપક્ષગચ્છ-પદ્માવલી (વિસ્તૃત વર્ણન ૩૫) માં ભાવસાગરસૂરિ વિષે આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થાય છે—‘૬૨. આસઠિમે પાટું શ્રી ભાવસાગરસૂરિ. નગર તરસિંણિ. સા. સાંગા, ભાર્યા શ્રંગારદે, પુત્ર ભાવડ. પનર સોલોત્તેરે જન્મ, પનર વીસઠી દીક્ષા સ્થંભતીર્થે શ્રી જયકેસરસૂરિ હરતે, સંવત્ પનર સાઠિ માંડલ ગચ્છનાયકપદ, સંવત્ પનર ચઉરાસીઠી નિર્વાણ. સર્વાયુ વર્ષ ૬૮ અડસઠ.’

૧૨૭૭. પ્રાચીન પદ્માવલી યંત્રોમાં ભાવસાગરસૂરિ શ્રીમાલી જાતીય વોહરા સાંગાની પત્ની શંગારદેની કુક્ષિથી સં. ૧૫૧૬ માં જન્મ્યા હતા એવા ઉલ્લેખો પ્રાપ્ત થાય છે. સાંપ્રત પદ્માવલીકારોમાં ભીમશી માણેક ‘ગુરુપદ્માવલી’માં નોંધે છે કે—‘એકસઠમા પદ્ધર શ્રી ભાવસાગરસૂરિ થયા. તે મારવાડ દેશમાં નરસાણી ગ્રામે, વોરા સાંગાની સિંગારદે ભાર્યાના પુત્ર ભાવડ નામે સંવત્ ૧૫૧૦ મે વર્ષે જન્મ્યા.’ ત્રિપુટી મહારાજ ‘જૈન પરંપરાનો ઇતિહાસ’ ભા. ૨, પૃ. ૫૩૧ માં ભાવસાગરસૂરિના જન્મસ્થળનું ‘તુરમિણિ’ નામ આપે છે, અને જન્મનું વર્ષ સં. ૧૫૧૬ નોંધે છે.

૧૨૭૮. પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોની નોંધો પણ અહીં રજૂ કરવી અભીષ્ટ છે. ડૉ. પિટર્સન પોતાના સંસ્કૃત હસ્તપ્રત વિષયક અહેવાલ સને ૧૮૮૭-૮૨ ની પ્રસ્તાવનામાં નોંધે છે કે—

Bhavasagara—Mentioned as pupil of Siddhantasagara and guru of Gunanidhana in the Ancala-gachcha, 3, p. 220. In the Ancalagachchappattavali the following dates are given for Bhavasagar. Birth, Samvat 1510; diksha in Cambay from Jayakesarisuri, Samvat 1520; acharyapada, Samvat 1560; death, Samvat 1583.

૧૨૭૯. ડૉ. જહોન્નેસ કક્ષાટ ‘અંચલગચ્છની પદ્માવલી’ માં આ પ્રમાણે નોંધે છે :—

Bhavasagara-suri, son of Vora Sanga in Narasani-gram (Maravada dese) and of Singarde, mulanaman Bhavada, born Samvat 1510, diksha 1520 in Khamabhata-bandara by Jayakesarisuri, acharya and gachchhesa 1560 in Mandala-grem + 1583 at the age of 73. Under him Vinayahansa composed Samvat 1572 a Vritti on Dasavaikalika, See Mitra, Not. VIII pp. 168-9.

૧૨૮૦. ઉપર્યુક્ત પ્રમાણોમાં ઘણી વિસંવાદિતા નજરે પડે છે. ભાવસાગરસૂરિનાં જન્મસ્થળ તરીકે તેમાંથી ભિન્નમાલ, તરસાણી, નરસાણી, તુરભિણિ ઇત્યાદિ સ્થળોનાં નામ મળે છે. એવી જ રીતે ભાવસાગરસૂરિના જન્મનું વર્ષ પણ સં. ૧૫૧૦ અને સં. ૧૫૧૬ એમ બે રીતે મળે છે, ભાવસાગર સ્તુતિની માહિતીઓ ખૂબ જ પ્રમાણભૂત હોઈને એના આધારે આ વિષયમાં આ અંગે આપણે નિર્ણય કરી શકીએ એમ છીએ. આ દૃષ્ટિએ વિચારતાં જણાય છે કે ભાવસાગરસૂરિ ભિન્નમાલ નગરમાં શ્રીમાત્રી વંશીય શ્રેષ્ઠી સાંગરાજ અને તેની પત્ની શંગારદેવીને ત્યાં સં. ૧૫૧૬ ના માધ્યમમાં જન્મ્યા હતા, એમનું મૂળ નામ ભાવડ હતું.

પ્રવ્રજ્યા અને પછીનું શ્રમણ-જીવન

૧૨૮૧. ભાવડકુમારે સં. ૧૫૨૦ માં ખંભાતમાં જ્યકેસરીસૂરિ પાસે દીક્ષા અંગીકાર કરી અને એમનું નામ ભાવસાગર રાખવામાં આવ્યું. દીક્ષા પછી ભાવસાગર મુનિએ શાસ્ત્રાભ્યાસ શરૂ કર્યો અને અવિશ્રાંત અનુશિલન આદ્ય થોડા દિવસોમાં તેઓ આગમોશ્પી સમુદ્રમાં નાવ સમાન થયા—અર્થાત્ આગમોના પારગામી થયા. ભાવસાગર સ્તુતિમાં વર્ણન છે—

વીસર્ધમે જ્યકેસરિ સૂરિ કરે સંજમો ગહીઓ.

થોવ દિવસે હિં પતો પોરમો આગમો હ ઈણો,

૧૨૮૨. આ વિધાનને ધર્મભૂતિસૂરિના નામે પ્રસિદ્ધ થયેલી પદ્માવલી સિવાય બધાએ પ્રાચીન ગ્રંથોનો ટેકો મળી રહે છે. ઉક્ત પ્રશસ્તિમાં દીક્ષા સ્થળનો નિર્દેશ નથી પરંતુ મુનિ લાખા કૃત ગુરુ-પદ્માવલીમાં સંવત સાથે સ્થળનો પણ સ્પષ્ટ નિર્દેશ મળી રહે છે જે સાંપ્રત પદ્માવલીકારોને અભિપ્રેત છે. ધર્મભૂતિસૂરિનાં નામે પ્રસિદ્ધ થયેલી પદ્માવલીમાં દીક્ષાનું વર્ષ સં. ૧૫૨૪ છે. પ્રમાણોની દૃષ્ટિએ વિચારતાં ભાવસાગરજીનું દીક્ષાનું વર્ષ સં. ૧૫૨૦ સ્વીકાર્ય હશે છે.

૧૨૮૩. સં. ૧૫૬૦ ના વૈશાખ માસમાં માંડલના સંઘે ભાવસાગરજીને આનંદપૂર્વક ગચ્છેશપદે અલંકૃત કર્યાં. ભાવસાગર સ્તુતિમાં પદમહોત્સવ સંબંધક આ પ્રમાણે વર્ણન છે—

તો તે રમણુ રંગેણુ ચુવિહ સંઘેણુ ઢાવિઆ ગુરુણો,
મંડલિ નયરે સદ્વિયમવચ્છરે માસિ વયસાહે.

અધાયે પ્રમાણો આ અંગે સંમત છે. શક્ય છે કે ભાવસાગરજીને આચાર્યપદ અને ગચ્છેશપદ એકી સાથે જ પ્રાપ્ત થયાં હશે. ગુરુપદાવલીમાં ભીમરી માંગેકને પણ આ વિધાન અભિપ્રેત છે. હી. હં. લાલન ભટ્ટચંદ્રોને આધારે ‘જૈન ગૌત્ર સંગ્રહ’ પૃ. ૧૦૬-૭ માં વિશેષમાં નોંધે છે કે સં. ૧૫૬૦ માં વૈશાખ સુદી ૩ ને દિવસે માંડલના રહીશ વાધા અને હરખચંદે ભાવસાગરજીના સૂરિપદ મહોત્સવમાં પચાસ હજાર દ્રવ્ય ખર્ચ્યું હતું. એ શ્રાવકોએ એ દિવસે ભાવસાગરસૂરિના ઉપદેશથી માંડલમાં શ્રી શીતલનાથ બિંબની પ્રતિષ્ઠા કરાવેલી જેનો પ્રતિષ્ઠાત્રેય આ પ્રમાણે મળે છે :—

સં ૧૫૬૦ વર્ષે વૈશાખ શુદિ ૩ બુધે શ્રી શ્રીવંશે મં ૦ હરપતિ માં ૦ રતનૂ પુ ૦ મં ૦
વાધાસુશ્રાવકેણ માં ૦ વહાલી પુ ૦ મં ૦ શ્રી શ્રીરાજ શ્રીવંત સહિતેન સ્વશ્રેયસે શ્રી અંચલ
ગચ્છે શ્રી ભાવસાગરસૂરીનામુપદેશેન શ્રી શીતલનાથ વિંવં કાં ૦ પ્ર ૦ શ્રીસંઘેન મંડલીનગરે ॥
આ ઉત્પાણિત લેખના પ્રમાણથી પણ ભાવસાગરસૂરિના ગચ્છેશપદનો દિવસ નક્કી થઈ શકે છે.

૧૨૮૪. એ પછીની ભાવસાગરસૂરિની બર્ધગામી જીવનચર્યાનું વર્ણન ભાવસાગર સ્તુતિમાં સુંદર રીતે આલેખાયું છે—

પદોદય ગિરિ રૂરવિણો ગણુવર્ધ સિદ્ધંતસાગર ગુરુણું,
વિહરંતિ ભાવસાયર ગુરુણો સુર સૂરિ સંમ સોહા.
અર્ધસર્ધ રાસિં તેસિં કહમ વિ સક્કો ન વણિણુઉં સક્કો,
ગુડી પાસે જમ્હા પએ પએ કુણુર્ધ સાહજજં.
પચ્ચુપ્પણુ મણુગયં ચ સમયાતીય ચ જાણુંતિ જે,
જેહિં જાણુ બલેણુ કદ પડિયા છુડાવિયા સાવયા;
જેસિં કિત્તિ ભરોય નિજ્જભરયરે ભૂમિયલે વિત્થરર્ધ,
તે વંદે ગુરુ ભાવસાયર વરે સૂરીસરે સવ્વયા.
જેસિં જાણુ બલેણુ પુત્ત પડ્ડાં પામંતિ વંજા અવિ,
જેસિં પાણિયલે વસંતિ સયલા લક્ષીય સિદ્ધી સમા;
જેસિં પાય રય પ્પસાય વસએ લક્ષ્મી વિલાસી હવર્ધ,
તે વંદે વર ભાવસાગર ગુરુ સૂરીણ ચૂડામણી.

૧૨૮૫. અર્થાત્ સિદ્ધંતસાગર ગુરુના પાટરૂપી ઉદયાચલ માટે સૂર્ય સમાન, આચાર્યની શોભાવાળા ગચ્છપતિ ભાવસાગરસૂરિ વિચરે છે. તેમનો અતિશયનો સમૂહ કહેવાને કે વર્ણવવાને માટે કોઈ રીતે શક્તિમાન નથી, તેમને પગલે પગલે ગોડી પાશ્વનાથ સહાય કરે છે. મનમાં પ્રાપ્ત થયેલી બુદ્ધિવડે જે આત્માએ સમયાતીતને જાણે છે અને જેમના ધ્યાનબળથી કષ્ટમાં પડેલા ઘણા શ્રાવકો વિમુક્ત થયા છે, જેમની કીર્તિનો ભાર પૃથ્વીતળમાં વિસ્તાર પામે છે, તે ગુરુ ભાવસાગરસૂરીશ્વરને હું સર્વદા વંદન કરું છું. જેમના ધ્યાનબળથી વાંજણી પણ પુત્રના સમૂહને પામે છે, જેમનાં હસ્તકમળમાં સર્વદા લબ્ધિ અને

સિદ્ધિ વસે છે, જેમના પાદરત્નના પ્રસાદથી લક્ષ્મી વિલાસને પામે છે, તે આચાર્યોમાં મુકુટસમાન ભાવ-સાગરસૂરિને હું વંદન કરું છું.’

પ્રકીર્ણ પ્રસંગો

૧૨૮૬. ઓસવંશીય, વડેરાગોત્રીય સુરચંદ તથા સુરદાસે કુટુંબના શ્રેયાર્થે ભાવસાગરસૂરિના ઉપદેશથી સં. ૧૫૭૮ માં પાટણમાં શ્રી પાર્શ્વનાથના મિંચની પ્રતિષ્ઠા કરાવી. ‘જૈન ગોત્ર સંગ્રહ’માં હી. હં. લાલન નોંધે છે કે ‘આ મિંચ કાનજી હંસરાજનાં ધરમાં પૂજ્ય છે.’

૧૨૮૭. ઓસવંશીય, દેવાણુંદ સખા ગોત્રીય, સીરોહીમાં થયેલા બીંદા અને નેતાએ શ્રી વાસુપૂજ્ય સ્વામીની પ્રતિમા ભરાવી, જેની પ્રતિષ્ઠા ભાવસાગરસૂરિના ઉપદેશથી થઈ.

૧૨૮૮. શ્રીમાલવંશીય, ગૌતમ ગોત્રીય, વાઘા તથા હરખચંદે સં. ૧૫૬૦ માં વૈશાખ સુદી ૩ ને દિવસે માંડલમાં ભાવસાગરજીના સૂરિપદ મહોત્સવમાં પચાસ હજાર દ્રવ્ય ખરચ્યું. સંઘવી ભીમાના ભાઈ ભાણુના સંતાનો કચ્છી ઓશવાળો થયા અને તેઓ વીસલદેવ રાજના કારભારી હોવાથી વીસરિયામેતા કહેવાયા. આ વંશમાં થયેલ મંત્રી સલખુએ જૂનાગઢમાં શ્રી આદિનાથપ્રભુનો શિખરખંધ જિનપ્રાસાદ બંધાવ્યો તથા પાટણમાં ચોપાંસી પૌષ્ઠશાળાઓમાં કલ્પમહોત્સવ કરાવી ઘણું દ્રવ્ય ખરચ્યું હતું.

૧૨૮૯. ઓસવંશીય, સ્યાલગોત્રીય ઠાકુરના પુત્ર ખરહથ તથા ખીમાએ સં. ૧૫૭૪ માં મહા વદિ ૧૩ ને દિવસે શ્રી આદિનાથનું મિંચ રણધીરનાં પુણ્યાર્થે ભરાવ્યું અને તેની ભાવસાગરસૂરિના ઉપદેશથી પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

૧૨૯૦. ‘વિજયચંદ કેવલચરિત્ર’ની સં. ૧૫૮૦ ના ફાગણ વદિ ૧૩ ને શુક્રવારે લખાયેલી પ્રત અંચલગચ્છાચાર્ય પાસે હતી એમ એ ગ્રંથની પ્રતપુષ્પિકા દ્વારા જાણી શકાય છે—જુઓ :

સંવત્ ૧૫૮૦ વર્ષે ફાગુણ વદી ૧૩ બુધ । અશ્ચલગચ્છે શ્રી આચાર્યો પ્રતીપ્રતિ (?) ॥ શક્ય છે કે ભાવસાગરસૂરિને કોઈએ આ પ્રત વહોરાવી હોય.

શ્રમણ પરિવાર અને તેની ઉલ્લેખનીય બાબતો

૧૨૯૧. ભાવસાગરસૂરિનો શ્રમણ પરિવાર બહોળો હતો. અલખત, શ્રમણ સંખ્યાનો કોઈ પ્રમાણ ગ્રંથમાંથી સ્પષ્ટ નિર્દેશ પ્રાપ્ત થતો નથી, છતાં એ વખતના અનેક શ્રમણોનો નામોલ્લેખ ઉપલબ્ધ હોઈને તેમજ અંચલગચ્છની અન્ય શાખાઓનો નિર્દેશ પણ પ્રાપ્ત થતો હોઈને તત્કાલીન શ્રમણસંખ્યા અંગે કલ્પના કરી શકાય એમ છે.

૧૨૯૨. ભાવસાગરસૂરિને ગચ્છેશપદ પ્રાપ્ત થયું તે વખતે પં. આણુંદશી ગણિ અને પં. સત્યશ્રી મુનિ વિદ્યમાન હતા એમ ‘સ્થૂલિભદ્ર એકવિસો’ (સં. ૧૫૫૩)ની સં. ૧૫૬૦ ના વૈશાખ સુદી ૪ ને શુક્રવારે સુશ્રાવિકાના પકનાર્થે લખાયેલી પ્રતપુષ્પિકા દ્વારા જાણી શકાય છે. આ વિશે આપણે આગળ ઉલ્લેખ કરી ગયા.

૧૨૯૩. દેપાલદે કૃત ‘ચંદનઆલા ચરિત્ર ચોપઈ’ની સં. ૧૫૬૬ ના અશ્વિન શુકલ ૨ ને શુરુવારે કપડવંજમાં લખાયેલી પ્રતમાંથી વા. ગુણશેખર શિ. વા. હર્ષમંડન શિ. વા. હર્ષમૂર્તિનો તથા પં. આણુંદ-શ્રી શિ. પં. સત્યશ્રી વિગેરેનો ઉલ્લેખ પ્રતપુષ્પિકામાંથી મળી રહે છે.

ચંદ્રલાભ

૧૨૯૪. સં. ૧૫૭૨ માં ચંદ્રલાભે જૈનધર્મનાં ચાર પર્વો પર 'ચતુઃપવીરસ' રચ્યો. આ ગ્રંથની એક પ્રત લીંબડીના ભંડારમાં સુરક્ષિત છે. જુઓ જૈ. ગૂ. કવિઓ ભા. ૩, પૃ. ૫૭૦.

વિનયહંસ (મહિમારત્ન શિ.)

૧૨૯૫. મહિમારત્નના શિષ્ય વિનયહંસે સં. ૧૫૭૨ માં દશવૈકાલિકસૂત્ર પર ૨૧૦૦ શ્લોકપરિભાષુની લઘુવૃત્તિ રચી. વિનયહંસે ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર પર પણ વૃત્તિ રચી છે. ડો. કલાદે અંધકર્તા તરીકે વિનયહંસનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે આપણે નોંધી ગયા છીએ. વિનયહંસના ગ્રંથોની નોંધો માટે જુઓ 'જૈન ગ્રંથાવલિ' પૃ. ૩૩-૩૪, ૩૮-૩૯; ડો. પિટર્સનનો ખંભાતનો રીપોર્ટ; પ્રો. વેલણુકર કૃત 'જિન રત્નકોશ' પૃ. ૪૪, ૧૬૮; પ્રો. મિત્ર સંપાદિત 'નોટિશિઝ' પુ. ૮, પૃ. ૧૬૮-૯. 'ઇન્ડિયન એન્ટીકવેરી' પુ. ૨૩ પૃ. ૧૭૪-૯, નંબર ૬૧.

વિનયહંસસૂરિ (માણિક્યકુંજરસૂરિ શિ.)

૧૨૯૬. માણિક્યકુંજરસૂરિના શિષ્ય વિનયહંસસૂરિ પણ સં. ૧૫૬૮ માં થઈ ગયા. તેમણે એ વર્ષે પોતાના શિષ્ય પં. પુણ્યપ્રભગણિ શિ. હર્ષલાભના વાંચનાર્થે 'ચંદ્રપ્રજ્ઞાપ્તિ'ની પ્રત પોતાને હાથે લખી એમ પ્રતપુષ્પિકા દ્વારા જાણી શકાય છે, જુઓ—

સંવત્ ૧૫૬૮ વર્ષે । અંચલગચ્છે । શ્રી માણિક્યકુંજરસૂરિ ગુરુણાણાં શિષ્ય શ્રી વિનયહંસમહોપાધ્યાય સ્વહસ્તેન સ્વશિષ્ય પંડિત પ્રવર પં૦ પુણ્યપ્રભગણિ ચેલા હર્ષલાભ વાચનાર્થ લિખિતમિદં ચંદ્રપ્રજ્ઞાપ્તિ સૂત્રં ॥ શુભં ભવતુ લેખક પાઠકયોઃ ॥ શ્રી ॥ શ્રી ॥ શ્રી ॥

રાજહંસ કૃત 'દશવૈકાલિક સૂત્ર બાલાવબોધ'ની પ્રત પુષ્પિકામાં કહેલા ૯ મા આચાર્ય તેઓ સંભવે છે; વિજય-વિનય એ ફરક લિપિદોષ કે મુદ્રણદોષ હોય. ઉક્ત પુષ્પિકામાં આચાર્ય પરંપરા આ પ્રમાણે દર્શાવેલ છે :—(૧) જિનચંદ્રસૂરિ (૨) પદ્મદેવસૂરિ (૩) સુમતિસિંધસૂરિ (૪) અભયદેવસૂરિ (૫) અભયસિંહસૂરિ (૬) ગુણસુદ્રસૂરિ (૭) માણિક્યકુંજરસૂરિ (૮) ગુણરાજસૂરિ (૯) વિજયહંસસૂરિ (૧૦) પુણ્યપ્રભસૂરિ (૧૧) વાયક જિનહર્ષગણિ (૧૨) વાયક ગુણહર્ષગણિ.

પં. લાભમેરુ

૧૨૯૭. સં. ૧૫૬૦ ના માહ બદિ ૧૩ ને સોમવારે શુદ્ધિકૃષ્ટમાં 'સમ્યક્ત્વ કૌમુદી'ની પ્રત અખચરાજના કુંવર નરવદના રાજ્યમાં લખાઈ, તેમાં પં. મિશ્ર, પં. લાભમેરુ અને શ્રાવકવર્ધોનો ઉલ્લેખ આ પ્રમાણે મળે છે :

સંવત્ ૧૫૬૦ વર્ષે મહા વદિ ૧૩ સોમે શ્રી ષણ્ડરદુર્ગે હાડાન્વયે રાવ શ્રી અખચરાજ દેવ કુંવર નરવદ રાજ્ય પ્રવર્તમાને શ્રીમત્ અચલગચ્છે પંડિત મિશ્ર પં૦ લાભમેરુગણિનાં શ્રી કૌમુદી ગ્રન્થ । શ્રી ઓશવંશે શાહ શ્રીવંત વિદ્વજ્ઞયશસ્વી ગોવિન્દ તત્પુત્રકુલમધ્યે શ્રેષ્ઠ યશસ્વી રાજ્યમાન્ય શાહ શ્રીવંત શાહ સીદ્ધા । શાહ શ્રીવંત કીલ્હા તત્પુત્ર ચિરંજીવિ શાહ પારસ ચિરંજીવિ શાહ ચંપા ।

પુણ્યરત્ન

૧૨૯૮. જૈ. સા. સં. ઇતિહાસમાં મોહનલાલ દલીયંદ દેશાઈ જણાવે છે કે સં. ૧૫૬૬ પહેલાં આ. ગજસાગરસૂરિ શિ. પુણ્યરત્ને 'નેમિરાસ-યાદવરાસ' રચ્યો, પેરા ૭૭૮. હકીકતમાં સુમતિસાગરસૂરિ

શિ. ગજસાગરસૂરિ શિ. પુણ્યરત્નસૂરિની સત્તરમી સદીમાં રચાયેલી કૃતિઓ મળે છે, તેના કર્તા અને આ પુણ્યરત્નમુનિ ભિન્ન છે. સં. ૧૫૮૬ માં પુણ્યરત્નમુનિએ ઉક્ત રાસની રચના કરી, જુઓ-જૈ. ગૂ. ક. ભા. ૩, પૃ. ૬૧૮, ૭૩૬. નામમાં રહેલાં સામ્યથી જ દેશાર્થએ ' નેમિરાસ-યાદવરાસ 'ના કર્તાને સુભતિ-સાગરસૂરિ શિ. ગજસાગરસૂરિ શિ. પુણ્યરત્નસૂરિ માની લીધા છે, જે બ્રાન્ત છે.

ભાવસાગરસૂરિ શિષ્ય

૧૨૯૯. ભાવસાગરસૂરિના કોઈ અજ્ઞાત શિષ્યે સં. ૧૫૭૫ માં પાટણમાં જૈનદર્શનનાં નવતત્ત્વો પર ચોપઈ રચી જુઓ-જૈ. સા. સં. ઈ. પેરા ૭૭૯, આ અજ્ઞાત કર્તાએ કૃતિના કર્તા ચંદ્રલાલ હોઈ શકે જેમણે જૈનધર્મનાં ચાર પર્વો પર સં. ૧૫૭૨ માં ' ચતુઃપર્વીરાસ ' રચ્યો. ભાવસાગરસૂરિના અજ્ઞાત શિષ્યે ' હૃદય પરિણામ ચોપઈ ' સં. ૧૫૯૦ માં લખી. ' નવતત્ત્વ ચોપઈ ' ની ગ્રંથ પ્રશસ્તિમાં કવિ વર્ણવે છે :—

સંવત પનર પંચહુતરિ વરસિ, શ્રી પત્તનિ હર્ષઆનર્ધ હરસિ,
શ્રી સંઘનર્ધ આગ્રહિ ચક્રપર્ધ; કીધી ભાવિર્ધ ભગતર્ધ થઈ. ૫૮
ધ્યિ સોહગસુંદર સૂરિ પુરંદર ભાવસાગર ગુરુ ગજધર,
પય-પકિમ પસાઈ કવિત કરાઈ પાપ પલાઈ દૂરિતર.
જે ભવિયણુ ભાવર્ધ સરલ સભાવર્ધ ભણુર્ધ ગુણુર્ધ નવતત્ત્વવર,
તે સહસઈ સિદ્ધી વંછિત સિદ્ધિ નિરમલ બુદ્ધિ વિબુધ નર. ૫૯
(જૈ. ગૂ. ક. ભા. ૩ પૃ. ૫૭૨)

૧૩૦૦. ભાવસાગરસૂરિના અજ્ઞાત શિષ્યે ' ભાવસાગરસૂરિ સ્તુતિ ' એમની વિદ્યમાનતામાં રચી છે. આ દૃષ્ટિએ ભાવસાગરસૂરિનાં જીવનવૃત્તાં નિરૂપણ માટે એ સ્તુતિ અત્યંત પ્રમાણુભૂત મનાય છે. ગચ્છનાયક થયા પછી થોડા જ સમયમાં આ સ્તુતિ રચાઈ હશે-એટલે કે સં. ૧૫૬૫-૭૦ ની આસપાસ રચાઈ હોય એમ અનુમાન થાય છે. ૮ શ્લોક પરિભાણની આ પ્રાકૃત પદ્યકૃતિ ખંભાતના ભંડારમાં સુરક્ષિત છે.

હેમહંસસૂરિ શિષ્ય

૧૩૦૧. ભાવસાગરસૂરિના સમયમાં પુણ્યચંદ્રસૂરિ શિ. હેમહંસસૂરિના અજ્ઞાત શિષ્યે મહેશ્વરસૂરિ કૃત પ્રાકૃતગ્રંથ ' સંયમ મંજરી ' પર સંસ્કૃતમાં ૬૩૦૦ શ્લોક પરિભાણની ટીકા રચી. ટીકા-પ્રશસ્તિમાં કવિ પોતાના ગુરુ વિશે જણાવે છે કે-પુણ્યચંદ્રસૂરિના પાટણી વ્રતમાં પ્રતીતિ કરનારા, હજારોમાંના એક હેમહંસસૂરિવર હજારો માર્ગમાં સુપ્રસન્ન હો. તે સુગુરુના ચરણકમળના પ્રસાદથી હું અકિંચન શિષ્ય સંયમમંજરીની ટીકા કહું છું—

સિરિ પુન્નચંદ્રસુરીસર પદોવય પચ્ચયંભિ સહસચરા,
સિરિ હેમહંસસૂરિવર સુપસન્ના હુંતુ સહસ પંથં.
તેસિ સુગુરુચરણુંભોગ્યપસાયેણ સીસલેસોવિ,
સંયમમંજરિ સંજમરિ વિત્તિ ભણામિ અહં.

૧૩૦૨. પ્રશસ્તિ દારા એ પણ જાણી શકાય છે કે સં. ૧૫૬૧ ના માગશર માસના શુકલપક્ષમાં પિપ્પલગચ્છના તાલધ્વજ્ય ભટ્ટારક શાંતિસૂરિ દારા આ કૃતિ ગંધારમંદિરે લખાઈ છે—

સં૦ ૧૫૬૧ માર્ગશુદી.....શ્રી પિંગ્ગલગચ્છે લાલધ્વજીય મહારાજ શ્રી શ્રી શાંતિ-
સૂરિભિર્લિખાપિતા । શ્રી ગંધારમંદિરે ॥

૧૩૦૩. ગ્રંથ પ્રશસ્તિમાં અંચલગચ્છ-પ્રવર્તક આચાર્યશક્તિસૂરિ તથા ચેતુગમસૂરિ વિશે એ સુંદર શ્લોકો કવિએ મૂક્યા છે. પ્રશસ્તિ માટે જુઓ. પ્રો. પિટર્સનનો સંસ્કૃત હસ્તપ્રત વિષયક અહેવાલ, સને ૧૮૮૬-૮૨ પૃ. ૧૨૧-૨, નં. ૧૩૫૬. પ્રો. વેલ્ચુકરના ‘જિનરત્નકોશ’માં પણ આ કૃતિની નોંધ છે, પૃષ્ઠ ૪૦૬.

૧૩૦૪. મૂળ ગ્રંથના કર્તા મહેશ્વરસૂરિ કોના શિષ્ય હતા તે આખત કંઈ ચોક્કસ પૂરાવો મળતો નથી. પણ તે પ્રાચીન કાળમાં થયેલા હોવા જોઈએ. તેમના માટે પ્રો. પિટર્સનના ૨ જી રીપોર્ટ, પૃ. ૨૬ માં કાલિકાચાર્ય-કથાની નોંધને અંતે ‘इति श्री पल्लीवालगच्छे महेश्वरसूरिभिविरचिते काली-काचार्यकथा समाप्ता’ એવો ઉલ્લેખ છે. ‘જૈન ગ્રંથાવલિ’માં નોંધ છે કે એ ઉલ્લેખ સં. ૧૩૬૫ નો નોંધ્યો છે પરંતુ તે પ્રત કખ્યાનો સંભવે છે. આ આખતમાં સંયમમંજરીમાંથી પણ વિશેષ ખુલાસો મળતો નથી.

૧૩૦૫. ટીકાકારના યુરુ હેમહંસસૂરિ ૧૬ મા સૈકાના પૂર્વાર્ધમાં થઈ ગયા છે. નાગપુરીય ગચ્છમાં પણ હેમહંસસૂરિ થઈ ગયા, જેમના સં. ૧૪૮૫-૧૫૧૩ ના પ્રતિષ્ઠા-લેખો ઉપલબ્ધ છે. આ દષ્ટિએ બન્ને હેમહંસસૂરિ લગભગ સમકાલીન થઈ ગયા. ‘જૈન ગ્રંથાવલિ’ પૃ. ૩૦૨માં નોંધાયેલ ‘ન્યાયમંજૂપા ન્યાસ’ (રચના સં. ૧૫૧૫), તથા પૃ. ૩૪૬ માં નોંધાયેલ, ઉદયપ્રભકૃત ‘આરંભસિદ્ધિ’ નામના જ્યોતિષગ્રંથની ટીકા (રચના સં. ૧૫૧૪)ના કર્તા હેમહંસસૂરિ કયા ગચ્છના હતા તે કહેવું મુશ્કેલ છે. મહેશ્વરસૂરિ તથા હેમહંસસૂરિ વિશે વિદ્વાનોએ વિશેષ પ્રકાશ પાડવો ઘટે છે.

વાચનાચાર્ય લાલમંડન

૧૩૦૬. ભાવસાગરસૂરિના શિષ્ય વાચનાચાર્ય લાલમંડને સં. ૧૫૮૩ માં કાર્તિક સુદી ૧૩ ને યુરુવારે અમદાવાદમાં રહીને ‘ધનસાર પંચશાળિ રાસ’ રચ્યો. ગ્રંથપ્રશસ્તિમાં કવિ વર્ણવે છે :

સંવત પનર એહ સંવત્સર ત્રીસીઈરે, રચ્યઉ કાર્તિક માસ રે,
યુરુવાસર દિન તેરસિ કે રુડઈ, કીધો એ મનિ ઉલ્હાસિ રે. અરિહંત એ. ૮૩
શ્રી વિધિપક્ષ ગજ ગણધરુ રચડા રે, શ્રી ભાવસાગર સૂરિ રે,
નામિ નવનિધિ હુઈ જોહનઈ રે, પાતિગ જર્ઘ સવિ દ્વરિ રે. અં. ૮૫
તાસ સીસ કહઈ ઉલટ અતિ ધણઈ રે, લાલમંડળ વાણારીસ રે,
એહ ચરિત જે જાણઈ જાણાવસિઈ રે, લહઈ સુખ તે નિસિદ્ધીસ રે. અં. ૮૬
(જૈ. ગૂ. ક. ભા. ૧, પૃ. ૧૩૫)

સુવિહિતસૂરિ

૧૩૦૭. ભાવસાગરસૂરિના શાખાચાર્ય સુવિહિતસૂરિ સં. ૧૫૭૩ માં થયા. એમના ઉપદેશથી મંત્રી વીરાના પુત્ર મંત્રી સિંહરાજના પુત્ર સા. હંસરાજે શ્રી આદિનાથ મિત્ર બરાબરું, જેની ખંભાતના સંઘે પ્રતિષ્ઠા કરાવી. એમનો પ્રતિષ્ઠાલેખ આ પ્રમાણે મળે છે :—

સંવત્ ૧૫૭૩ વર્ષે ફાગણ શુદ્ધ ૨ રવૌ શ્રી શ્રી ઘંશે મંં વીરા સુત મંં સિંહરાજ
માં મટકી પું સાં હંસરાજ સુશ્રાવકેણ માર્યાં ઇન્દ્રાણી પુત્ર સાં જસરાજ સાં શાંતિ-

દાસ સહિતેન નિજમાતુઃ પુણ્યાર્થે શ્રી વિધિગણે શ્રી સુવિહિતસૂરીનામુપદેશેન શ્રી આદિ-
નાથત્રિવિંશતિ કારિતં પ્રતિષ્ઠિતં શ્રી સંવેન શ્રી સ્તંભતીર્થ ॥

૫. લાભશેખર

૧૩૦૮ પંડિત શાસ્ત્રશેખર સં. ૧૫૮૨ માં વિદ્યમાન હતા. એ વર્ષના વૈશાખ વદિ ૧૧ ને
સોમવારને દિવસે મંત્રી લગ્ન અને તેની ભાર્યા કુંઝરિના મુપુત્ર મંત્રી સહિતએ પરિવાર સહિત
લખાવેલી ઓથ નિર્ધુક્તિસૂત્રમાં ૫. લાભશેખરનો નામોદ્દેશ આ પ્રમાણે છે—

સં. ૧૫૮૨ વર્ષે વૈશાખવદિ ૧૧ સોમે શ્રી ઓઘનિર્યુક્તિસૂત્ર મં. લડણ ભાર્યા કુંઝરિ
સુત મં. સહિજા સપરિવારેણ લિખાપિતં દત્તં ॥ શ્રી અંચલગચ્છે લાભશેખર પંડિત
મિશ્રાય નિરંતર પ્રવાચ્યમાનં ભૂયાત્ ॥ હ ॥ શ્રી ॥ હ ॥

સોમમૂર્તિ

૧૩૦૯. પદ્મદર અગ્નિસિંહસૂરિના શિષ્ય મણિકવચ્ચરિકૃત 'શકુન સારોદ્ધાર'ની પ્રત સં.
૧૫૪૪ ના શ્રાવણ સુદી ૧૨ ને રવિવારે માંગલ્યપુરમાં રહીને લખી એમ પ્રત પુષ્પિકા દ્વારા પ્રમાણિત
થાય છે. જુઓ :

સંવત્ ૧૫૪૪ વર્ષે ફાલગુન શુદી ૧૨ રવિવાસરે માંગલ્યપુરવરે મુ. સોમમૂર્તિ લિખિતં ॥
વાચક નયસુંદર

૧૩૧૦. વાચક નયસુંદર સં. ૧૫૬૬ માં વિદ્યમાન હતા. એ વર્ષમાં અમદાવાદના રહેવાસી શ્રી
શ્રીવંશીય સિંહદેવે ભાવસાગરસૂરિના ઉપદેશથી ધર્મપ્રભસૂરિ કૃત કાલિકાચાર્ય-કથાની પ્રત લખાવી, જે
વાચક નયસુંદર પાસે હતી. જુઓ પુષ્પિકા :—

સંવત્ ૧૫૬૬ વર્ષે શ્રી શ્રીવંશે સા. ગુણરાજ ભાર્યા માંદે-પુત્ર સા. પદ્મિરાજ મા.
રૂપી પુત્ર સા. સિંહદેવ સા. શ્રીવંત સા. પાંચા પુત્રી શ્રા. અજાદે મગિની શ્રા હર્ષાદે તથા સા.
રત્નપાલ ભાર્યા જીજી પુત્ર સા. અલબેસર સા. અમરદત્ત, તથા સા. અમીપાલ ભાર્યા
દીવડીપુત્ર સા. સહજપાલ [:] તથા સા. જયવંત ભાર્યા જસમાદે પ્રમુખસમસ્તકુંટ
(ટુ)મ્વસહિતેન સ્વથ્રેયોઽર્થે શ્રી અંચલગચ્છેશ શ્રી ભાવસાગરસૂરીનામુપદેશેન શ્રી કર્ણ
પુસ્તકં લિખિતં સાધુભિઃ પ્રવાચ્યમાનં ચિરં નન્દતાત્ ॥ વા. નયસુંદરવાચ્યમાનં ચિરં
જીયાત્ ॥ (શ્રી કાલિકાચાર્ય કથા સંગ્રહ-પ્ર. સારાભાઈ મણિલાલ નવાળ પ. ૯૫)

સોમરત્નસૂરિ

૧૩૧૧. ભાવસાગરસૂરિના શાખાચાર્ય સોમરત્નસૂરિ સં. ૧૫૭૩ માં થઈ ગયા તેમના ઉપદેશથી
શ્રીમાદ્વજ્રાતીય સંઘવી હાપાના પૌત્ર રાયમલ અને શ્રીમદ્દે શ્રી વિમલનાથાદિ પંચતીર્થ કરાવી,
અમદાવાદમાં તેની પ્રતિષ્ઠા થઈ. તેનો લેખ આ પ્રમાણે મળે છે :

સંવત્ ૧૫૭૩ વર્ષે વૈશાખ શુદિ ૩ શુક્રે શ્રી શ્રીમાલ જ્ઞા. સં. હાપા મા. મટકી
નામ્યા મુ. શ્રીરક્ષ મા. શિરીયાદે મુ. રાયમલ શ્રી મહાદિ સ્વકુંડલયુતયા સ્વથ્રેયસે
શ્રી શ્રી વિમલનાથાદિપંચતીર્થા શ્રી અંચલગચ્છે શ્રી સોમરત્નસૂરિગુરુપદેશેન કારિતા
પ્રતિષ્ઠિતા ચ વિધિના અહમદાવાદવાસ્તવ્યઃ ॥

સોમચંદ ધારશી પ્રકાશિત પટ્ટાવલી પૃ. ૨૪૪ માં સુમતિરત્નસૂરિની પ્રતિષ્ઠાનો એ જ મિતિ-તિથિનો ઉલ્લેખ છે, તેમાં કહેલા આચાર્ય એક જ સંભવે છે.

સુમતિસાગરસૂરિ

૧૩૧૨. ભાવસાગરસૂરિના શિષ્ય સુમતિસાગરસૂરિ પણ પ્રભાવક આચાર્ય થઈ ગયા છે. પટ્ટાવલી-યંત્રામાંથી એમની શિષ્ય-પરંપરા આ પ્રમાણે મળે છે: ભાવસાગરસૂરિ શિષ્ય (૧) સુમતિસાગરસૂરિ (૨) ગજસાગરસૂરિ (૩) પુણ્યરત્નસૂરિ (૪) ગુણ્યરત્નસૂરિ, ઇત્યાદિ. એમના શિષ્યો વિશે પાછગથી વિચારીશું.

૧૩૧૩. સુમતિસાગરસૂરિનો જન્મ ગુર્જરદેશના પાટણનગરમાં શ્રીમાલી જ્ઞાતીય સાં વસ્તાની પત્ની વિમલાદેવી કૃષ્ણે સં. ૧૫૫૪ માં થયો હતો. સં. ૧૫૭૯ માં ૫૨ીશ વર્ષની ભરયુવાન ઉમરે એમણે ભાવસાગરસૂરિ પાસે વ્રતન્યા અંગીકાર કરી. સં. ૧૫૯૮ માં ગુરુએ એમને આચાર્યપદસ્થિત કર્યા. સુમતિસાગરસૂરિના સૂરિપદનાં વર્ષમાં લઢિયાએ લખવામાં કે પ્રતિલિપિ કરનારે વાંચવામાં ભૂલ કરી સંભવે છે. સુમતિસાગરસૂરિના શિષ્ય હેમકાંતિએ સં. ૧૫૮૯ ના ભાદરવા ૮ રવિવારે ‘શ્રાવકવિધિ ચોપાઈ’ની રચના કરી તેની અંત્યપ્રશસ્તિમાં કવિએ પોતાના ગુરુને આચાર્ય કહ્યા છે. એટલે સં. ૧૫૮૯ માં સુમતિસાગરસૂરિ આચાર્યપદે હતા જ. શક્ય છે કે સં. ૧૫૮૯ ને બદલે સં. ૧૫૯૮ સમગ્રયું હોય. સં. ૧૬૧૪ માં ૬૧ વર્ષની ઉમરે સુમતિસાગરસૂરિ કાલધર્મ પામ્યા. ‘અંચલગચ્છ-આચાર્યપરંપરા વિવરણ’ નામનાં પ્રાચીન પટ્ટાવલી યંત્રામાંથી સુમતિસાગરસૂરિ અને એમની શિષ્યપરંપરાની માહિતી સંપ્રાપ્ત થાય છે. પદ્ધર સિવાય અન્ય શ્રમણો વિશે આટલી બધી વિગતો અનુપલબ્ધ થતી હોઈને, તેમજ સુમતિસાગરસૂરિની શિષ્યપરંપરા આચાર્યપદે હોઈને એટલું તો સ્પષ્ટ થાય છે કે અંચલગચ્છના શ્રમણસમુદાયમાં એમનું કેટલું જાંચું સ્થાન હશે ! ભાવસાગરસૂરિ પછી ગુણ્યનિધાનસૂરિ, ધર્મભૂતિસૂરિ, કલ્યાણસાગરસૂરિ ઇત્યાદિ પરંપરા ન દર્શાવતાં પ્રાચીન ગ્રંથોમાં, આચાર્યશક્તિસૂરિથી ભાવસાગરસૂરિ અને તે પછી આ આચાર્યની શિષ્યપરંપરા દર્શાવવામાં આવી હોઈને, તેઓ શાખા-ગચ્છના આચાર્ય હોય એમ ચોક્કસ રીતે અનુમાન કરી શકાય છે.

ઢંઢેરક શાખા

૧૩૧૪. ભાવસાગરસૂરિના સમયમાં પૂર્ણિમા પક્ષની મુખ્ય ગાદી પાટણના ઢંઢેરવાડામાં હતી. અંચલગચ્છની માન્યતાઓ એની માન્યતાઓ સાથે ઘણી બાબતમાં સામ્ય ધરાવતી હતી. એ ગચ્છનાં ચોસરતા પૂર દિન-પ્રતિદિન જળુઈ રહ્યાં હતાં. અંચલગચ્છ સાથે તેને સારો સ્નેહભાવ હતો.

૧૩૧૫. ઢંઢેરક શાખાના મહિમાપ્રભસૂરિના શિષ્ય ભાવપ્રભસૂરિ પ્રભાવશાળી આચાર્ય થયા. તેમના અનેક પ્રતિષ્ઠાલેખો ઉપલબ્ધ છે. ત્રિપુટી મહારાજ ઢંઢેરક શાખાને અંચલગચ્છની શાખા તરીકે ઓળખાવે છે. જુઓ ‘જૈન પરંપરાનો ઇતિહાસ’ ભા. ૨, પૃ. ૭૭૩-૪. આ શાખાનો ઉદ્ભવ પુણ્યરત્નસૂરિ કૃત ‘ન્યાયસાગર રાસ’ (સં. ૧૭૯૭) માંથી પણ મળી રહે છે. અંત્યકાર ભાવપ્રભસૂરિના અનુયાયી હતા. ઢંઢેરવાડામાં આ સમુદાયનો ઉપાશ્રય અને પાટ આવેલાં હોવાથી શાખાનું એ પરથી નામાલિધાન થયું. આજે પણ આ શાખાનાં સ્થાપત્યો વિદ્યમાન છે.

અંચલગચ્છીય શ્રાવકો

૧૩૧૬. એ વખતના શ્રાવકો અને તેમનાં કાર્યો વિશે પ્રશસ્તિઓ દ્વારા ઘણી માહિતી મળી રહે છે. કદપસૂત્રની સ્વર્ણક્ષિતી પ્રતની ઐતિહાસિક પુષ્પિકાનો સંક્ષિપ્તસાર અહીં નિમ્નોક્ત છે :

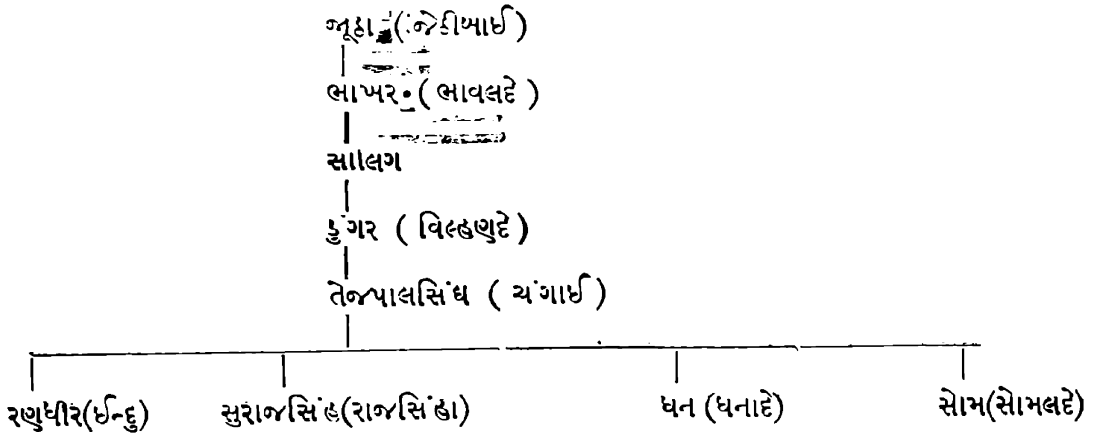
૧૩૧૭. ઉસવંશીય, દાંઠડિ ગોત્રીય કોઠારી જૂઠાની ભાર્યા જેડીથી ભાખર નામનો પુત્ર થયો. તેની

ભાવલદે સ્ત્રીથી સાલિગ નામે પુત્ર અને ડુંગર નામે પૌત્ર થયો, જેણે આગમો લખાવ્યા. ડુંગરની પત્ની વિલ્હણુદેથી તેજપાલસિંધ નામે પુત્ર થયો. તેની ચાંગાઈ નામની સ્ત્રીથી રણુધીર, સુરાજસિંહ, ધન અને સોમ નામના ચાર પુત્રો અને રામતી, ગંગી અને ખવૂકા નામની પુત્રીઓ થયાં.

૧૩૧૮. જ્યેષ્ઠ પુત્ર રણુધીરને ઈન્દુ નામની સ્ત્રી અને ગપ નામનો પુત્ર અને આંખા નામનો પૌત્ર હતાં. દ્વિતીય સુરાજસિંહને રાજસિંહા નામની સ્વરૂપવતી સ્ત્રી હતી. તૃતીય ધનને ધનાદે નામની સ્ત્રી અને ચતુર્થ સોમને સોમલદે નામની સ્ત્રી અને મલ્હાદકા નામે પુત્રી હતાં.

૧૩૧૯. આ સકળ પરિવારથી યુક્ત ધન અને સોમ નામના અંધુઓ વિજયવંતા શોભે છે. સિદ્ધાંત-સાગરસૂરિ મહારાજના ઉત્તમ પાટરૂપી હિંદયાયલ વિશે સૂર્ય સમાન ભાવસાગરસૂરીશ્વરના ઉપદેશથી સં. ૧૫૬૦ માં સુશ્રાવિકા દેહલુદેએ પોતાની વૃદ્ધ માતાના પુણ્યાર્થે સ્વર્ણાક્ષરી પ્રત લખાવી. જુઓ 'પ્રશસ્તિ સંગ્રહ-જૈ. સા. પ્રદર્શન.' સં. અમૃતલાલ મ. શાહ.

૧૩૨૦. ઉક્ત પ્રશસ્તિમાં આ પ્રમાણે વંશવૃક્ષ છે—

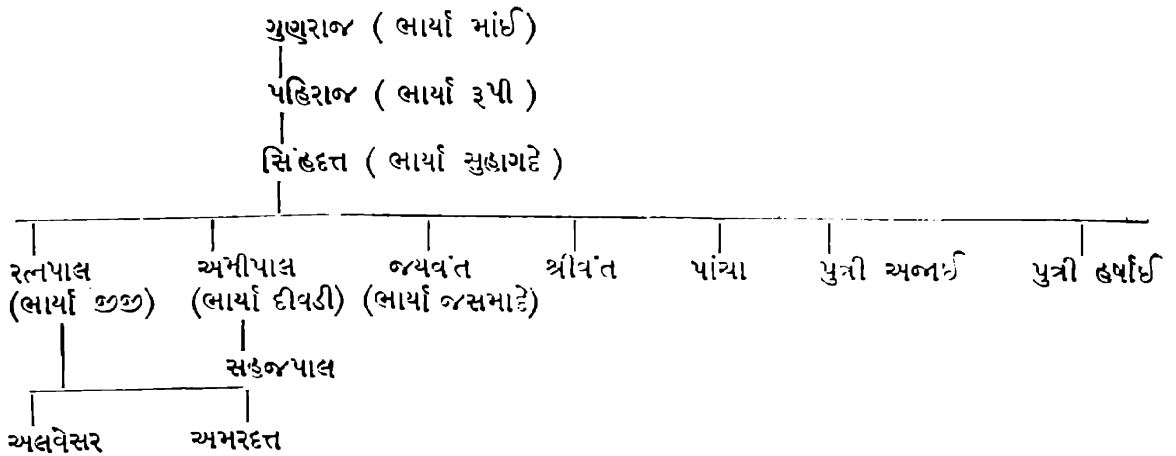
૧૩૨૧. સં. ૧૫૬૦ માં પ્રશસ્તિ લખાઈ ત્યારે ચાર ભાઈઓમાંથી રણુધીર અને સુરાજસિંહ વિદ્યમાન નહોતા. બીજા, તેમાં ભાવસાગરસૂરિને ગણેશ્વર કહ્યા હોઈને તે સં. ૧૫૬૦ ના વૈશાખ સુદી ૩ પંચી લખાઈ છે એમ ૨૫૦૮ થાય છે.

૧૩૨૨. અન્ય અંચલગચ્છીય શ્રાવકોનો નિર્દેશ લાભમંડન કૃત 'ધનસાર પંચશાળિરાસ' (રચના સં. ૧૫૮૩ કાર્તિક સુદિ ૧૩) દ્વારા મળી રહે છે, જેનો ટૂંક સાર આ પ્રમાણે છે : બધાએ દેશોમાં ગુજરાત દેશ પ્રસિદ્ધ છે, તેનું અમદાવાદ શ્રેષ્ઠ નગર છે, જેમાં લક્ષ્મીએ વાસ કર્યો છે. તે નગરમાં વ્યવહારી પહિરાજ વસતા હતા. તેઓ ધર્મનિષ્ઠ, સુખી, મહાજનમાં અગ્રેસર શ્રાવક હતા. તેમની પત્નીનું નામ રૂપી હતું તથા તેમના પુત્રનું નામ સંઘદત્ત હતું, જે જિનવરની ભક્તિ કરતો હતો, અને શ્રી શ્રીવંશનો શૃંગાર હતો. તેની પત્ની ભણું શીલવંતી, સદ્વિચારિણી, અને દાનગુણથી દીપતી હતી. તેની કૂખે જગ-પ્રસિદ્ધ, બુદ્ધિમાં અભયકુમાર જેવો અમીપાલ જન્મ્યો જેની કીર્તિ જગમાં પ્રતપે છે, એના સાન્નિધ્યમાં, સૂત્રોનું અધ્યયન કરી રાસની રચના કરી.

૧૩૨૩. મૂળ પ્રશસ્તિ આ પ્રમાણે છે—

- દેસ સવિહુમાહિ જાણીઈએ, માલહંતડે, ગૂજર દેશ પ્રસિદ્ધ,
તિહાં અહિમ્મદપુરવર ભલૂં, માં વાસ જિહાં લક્ષ્મી કાવ. ૮૭
- તીણુઈ નયરિ વિવહારીયાએ, માં સાવક ધર્મવંત સુખાણુ,
તેહ મહાજનમાહિ મૂલચુએ માં પહિરાજ પુણ્ય પ્રમાણુ. ૮૮
- તસ વામાંગિ રૂપી કહિઉએ, માં સુત સંઘદત સુવિચાર,
જિનવર ગુરુભક્તિ જિ કંઠએ, માં શ્રી શ્રીવંશ શંગાર. ૮૯
- તાસ ધરણિ ભણૂં, માં શીલવંતી સવિચારઈ,
દાન ચુણિ દીપઈ ધણૂંએ, માં અવર નહીં સંસારિ. ૯૦
- તસ રૂપઈ જગ જાણીઈએ, માં બુદ્ધિઈ અભયંકુમાર,
જસ કીર્તિ જગિ ઝલહલઈએ, માં જાણુઈ સયલ વિચાર. ૯૧
- સુત્રસુણી રાસજ કીઉએ, પૂરઈ પાસ જગીસ,
અમીપાલ સાનિધિ કરઈ, માં પ્રતપુ કોડિ વરીસ. ૯૨

૧૩૨૪. આ કુટુંબનું વંશવૃક્ષ ધર્મપ્રભસૂરિકૃત 'કાલિકાચાર્ય-કથા'ની સં. ૧૫૬૬ની પ્રત પુષ્પિકા-માંથી આ પ્રમાણે પ્રાપ્ત થાય છે:—

૧૩૨૫. ઉપર્યુક્ત ગ્રંથ સિંહદત્તે સં. ૧૫૬૬ માં ભાવસાગરસૂરિના ઉપદેશથી સાધુઓના વાંચનાથે લખાવ્યો. આ પ્રત વાચક નયસુંદર પાસે હતી એમ પણ પુષ્પિકા દ્વારા સચિત થાય છે. ઉપર્યુક્ત પદ્ય પ્રશસ્તિમાં કહેલા સંઘદત્ત અને પુષ્પિકામાં કહેલા સિંહદત્ત એક જ છે. અન્નેમાં એની પત્નીનાં નામમાં પણ ફેર છે. શક્ય છે કે ભાણુ અને સુહાગદે અપર નામો હોય. પુષ્પિકામાં કૌટુંબિક વિગતો ઘણી છે, પરંતુ સ્થાન અંગેનો તેમાં નિર્દેશ નથી. આ ત્રુટિની પદ્ય પ્રશસ્તિ દ્વારા પૂર્તિ થાય છે, કેમકે તેમાં અહિમ્મદપુર—અમદાવાદનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે.

૧૩૨૬. પં. લાલશેખરના ઉપદેશથી 'આધનિયુકિતસૂત્ર'ની સં. ૧૫૮૨ના વૈશાખ વદિ ૧૧ ને સોમવારે લખાયેલી પ્રત-પુષ્પિકામાંથી મંત્રી લણુ અને તેની ભાર્યા કુચરિ તથા તેમના પુત્ર મંત્રી

સહિજનો ઉદ્દેશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે, જે અંગે આપણે ઉદ્દેશ્ય કરી ગયા. મંત્રી સહિજને પરિવાર સહિત ઉક્ત સૂત્રની પ્રત નિર્દેશિત દિવસે લખાવી.

૧૩૨૭. ઉદ્દેશ્યવંશમાં જ્ઞાનગુણાખીય સાં વેદાના મહા દાનેશ્વરી પુત્ર જેસાજી પણ ભાવસાગરસૂરિના વખતમાં થઈ ગયા. જેસાજીની માતાનું નામ વિદ્યુદે અને પત્નીનું નામ જસમાદે હતું. તેને સુદા, વિજય, જગમાલ વિગેરે પુત્રો થયા. ભાવસાગરસૂરિના ઉપદેશથી જેસાજીએ સં. ૧૫૬૧ માં વૈશાખ સુદી ૩ ને સોમવારે પોતાના પુણ્યાર્થે શ્રી સુમતિનાથ ગિંચ ભરાવ્યું, જેની અમરકોટના સંઘે પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

૧૩૨૮. જેસાજીને ‘જેસો જગદાતાર’નું ખિરૂદ હતું, તથા તેણે અંધાવેડાં જિનાલયો, તેણે કાદેજા સંઘે ઈત્યાદિ આપતો વિશે આપણે મેસ્તુંગસૂરિ વિષયક પ્રકરણમાં વિસ્તારથી જોઈ ગયા હોઈને તેનું પુનર્જેનન અહીં અપ્રસ્તુત છે.

૧૩૨૯. મંત્રી હરપતિના પુત્ર મંત્રી વાઘાના પુત્ર મંત્રી શ્રીરાજ, શ્રીવંત પણ ભાવસાગરસૂરિના શ્રાવકો હતા. તેમનો સં. ૧૫૬૦ નો પ્રતિષ્ઠા-લેખ ઉપલબ્ધ છે. તેમણે માંડવમાં ભાવસાગરસૂરિના પદમહોત્સવમાં ૫૦ હજાર રૂપિયા ખર્ચ્યા હતા, જે વિશે આપણે ઉદ્દેશ્ય કરી ગયા. તેઓ અમદાવાદમાં રાજ્યમાં મોટો હોદ્દો ધરાવતા હોવાની સંભાવના છે. અથવા તો માંડવમાં જ તેઓ અધિકારપદે પણ હોય. ગમે તેમ, તેઓ રાજ્યમાં ઉચ્ચ સ્થાન ધરાવતા હતા એ વાત તો નક્કી જ છે.

૧૩૩૦. પાવાગઢ અને ચાંપાનેરના રાજવીઓ અને મંત્રીઓ સાથેનો અંચલગચ્છીય આચાર્યોનો સંબંધ ઇતિહાસ-પ્રસિદ્ધ છે. આ વિષયમાં આપણે સપ્રમાણ વિચારણા કરી ગયા. અંચલગચ્છ-પ્રવર્તક આચાર્યશક્તિસૂરિથી માંડીને તત્કાલીન પટ્ટધર સુધી આ સંબંધો એવાજ ધનિષ્ઠ રહ્યા. ભાવસાગરસૂરિના શાસનકાળમાં પણ આ સંબંધો પૂર્વવત્ જળવાયા હોય એમ પ્રતિષ્ઠા લેખો દ્વારા સૂચિત થાય છે. સં. ૧૫૭૦ ના માધ વદિ ૯ ને શનિવારે શ્રીમાલી જ્ઞાતીય મંત્રી સહદ, ભાર્યા સહજલદે, તેમના પુત્ર મંત્રીવર હાથીએ, તેની ભાર્યા નાથી તથા સાં હાંસા, કીકા પ્રમુખ કુટુંબ સહિત અંચલગચ્છેશ ભાવસાગરસૂરિના ઉપદેશથી શ્રી આદિનાથગિંચ ભરાવ્યું, અને તેની ચંપકપુરમાં પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

૧૩૩૧. મહમદ બેગડાએ પાવાગઢ સર કર્યો હોવા છતાં ત્યાં શ્વેતાંજર જૈનોનું પ્રાધાન્ય એવું જ રહ્યું. એ અરસામાં પાવાગઢની જહોજજ્ઞાતી અપૂર્વ હતી. મુઝફરના રાજ્યત્વકાલમાં મંત્રી સહદ અને તેનો પુત્ર મંત્રીવર હાથી થઈ ગયા. એ વખતે ચાંપાનેર ગુજરાતનું રાજકીય રાજધામ હતું, તે પછી પાછી અમદાવાદ રાજધાની થઈ. ગુજરાતનું માળવા પરથી પ્રભુત્વ જતાં ચાંપાનેરનો વેપાર તૂટ્યો. એ પછી ચાંપાનેર કદિયે પહેલાંની સમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત ન કરી શક્યું. ચાંપાનેરની સમૃદ્ધિ કાળમાં ત્યાંના જૈનમંત્રીઓના ઐતિહાસિક ઉદ્દેશો ખૂબ જ મહત્વપૂર્ણ છે. અંચલગચ્છીય આચાર્યોના ઉપદેશથી ત્યાંના મંત્રીઓ અને રાજવીઓએ અનેક ધર્મકાર્યો કર્યાં એ હકીકત આ ગચ્છના ઇતિહાસમાં વિશેષ ઉદ્દેશ્યનીય છે.

૧૩૩૨. જાંબૂગ્રામ-જાંબુસરમાં મંત્રી મહિરાજના પુત્ર મંત્રી ખાસા થઈ ગયા, જેમને વિશે પ્રતિષ્ઠા લેખમાંથી આ પ્રમાણે માહિતી મળે છે : સં. ૧૫૬૩ ના વૈશાખ સુદી ૧૧ શુક્ર શ્રી શ્રીવશે મંં મહિરાજ સુત મંત્રી ખાસા જાંં રમાઈ પુત્રી કપ્પ સુશ્રાવિકાએ પોતાના શ્રેયાર્થે અંચલગચ્છેશ ભાવસાગરસૂરિના ઉપદેશથી શ્રી નમિનાથગિંચ ભરાવ્યું, જાંબૂ ગ્રામે સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

સમ્વત્ ૧૫૬૩ વર્ષે વૈશાખ સુદિ ૧૧ શુક્રે શ્રી શ્રીવન્દો મં મહિરાજ સું મં બાલા
માર્યા રમાઈ પુત્રી કપૂ સુધ્રાવિકયા સ્વશ્રેયોર્થ શ્રી અંચલગચ્છેશ ભાવસાગરસૂરીના-
મુપદેશેન શ્રી નમિનાથર્થિવં કારિતં પ્રતિષ્ઠિતં શ્રી સંચેન । શ્રી જાંબૂગ્રામે ।

આ લેખમાં કહેલા મંત્રીઓ જાંબૂગ્રામમાં જ મંત્રીપદે હશે અથવા તો તેઓ રાજ્યમાં મોટો
હોદ્દો શોભાવતા હશે એ ચોક્કસ છે.

૧૩૩૩. જાંબૂનગરમાં તે અરસામાં અંચલગચ્છીય શ્રાવકો સારા પ્રમાણમાં હોવા જોઈએ કેમકે
સં. ૧૫૬૩ ની આ પ્રતિષ્ઠા પછી સં. ૧૫૬૫ માં ભાવસાગરસૂરિએ પોતાના પદ્મશિષ્ય ગુણુનિધાનસૂરિને
આચાર્યપદ-સ્થિત કર્યા હતા. આ પ્રસંગે અનેક અંચલગચ્છીય શ્રમણો ત્યાં પધાર્યા હશે અને પદમહો-
ત્સવ ધામધૂમથી ઉજવાયો હશે. જાંબૂનગરના ઉક્ત મંત્રીઓ પ્રભૂતિ સંધના આગ્રહવશાત્ આચાર્યપદ
મહોત્સવ ઉજવાયો હોય એ સ્પષ્ટ છે. જાંબૂનગરના નરેશ રાઉ ગજમત્ત ગદ્દ્યાને મેરુતુંગસૂરિએ પ્રતિબોધ
આપી જૈનધર્માનુરાગી બનાવેલો. સાધ્વી મહિમશ્રીને મેરુતુંગસૂરિના ગચ્છનાયકપદ સમયમાં આ જ
નગરમાં મહત્તરપદે અલંકૃત કરવામાં આવ્યાં હતાં તેમજ ત્યાંના મંત્રી કવિ પેથા સંબંધક ઉલ્લેખો પણ
આપણે જોઈ ગયા. અંચલગચ્છીય આચાર્યોના ત્યાં ઘણો વિહાર હતો અને તેમના ઉપદેશથી ત્યાં ઘણાં
ધર્મકાર્યો પણ થયાં હતાં એ વિશે પણ આપણે પ્રસંગોપાત વિચારી ગયા છીએ.

૧૩૩૪. એવી જ રીતે મંત્રી કર્મણના સુપુત્રાએ સં. ૧૫૬૪ માં ભાવસાગરસૂરિના ઉપદેશથી
અમદાવાદમાં કરાવેલી પ્રતિષ્ઠાઓના પણ ઘણા પ્રતિષ્ઠા-લેખો પ્રાપ્ત થાય છે. અંચલગચ્છીય શ્રાવકોનાં
સુકૃત્યોના આ ઉલ્લેખો પણ ગૌરવપ્રદ છે, કેમકે તેમણે ગચ્છની તેમજ શાસનની શોભા ઘણી વધારી
છે. મંત્રી કર્મણ અમદાવાદમાં રાજ્યમાં ઉચ્ચ હોદ્દો શોભાવતા હશે.

૧૩૩૫. ઓસવંશીય, દેવાનંદ શાખીય મંત્રી સોગાના પુત્ર મહં. ભાખરે સં. ૧૫૬૭ ના પોષ
વદિ ૬ ગુરુવારે ભાવસાગરસૂરિના ઉપદેશથી કાટડાદુર્ગમાં શ્રી પાર્શ્વનાથચિંમ્બ ભરાવ્યું, સંધે તેની
પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

૧૩૩૬. મંત્રીઓ ઉપરાંત સંઘવીઓ દ્વારા થયેલી પ્રતિષ્ઠાઓના પણ ઘણા લેખો ઉપલબ્ધ થાય
છે. ભાવસાગરસૂરિના શ્રાવક-શિષ્યોનાં સુકૃત્યો વિશે પ્રતિષ્ઠા લેખોમાંથી ઘણું જાણી શકાય છે. મેરુતુંગ-
સૂરિથી લઈને ભાવસાગરસૂરિ સુધીના પદ્મધરોના ઉપદેશથી ૧૫ મી અને ૧૬ મી શતાબ્દીમાં અનેક
પ્રતિષ્ઠાઓ થઈ છે. એ વખતના વિવિધ પ્રતિષ્ઠા-લેખો જોટલા લેખો એ પછી આ ગચ્છના ઇતિહાસમાં
કચારેય નોંધાયા નથી. એ પછી કલ્યાણસાગરસૂરિના ઉપદેશથી થયેલી પ્રતિષ્ઠાઓના લેખો સારી સંખ્યામાં
પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ ઉક્ત બે શતાબ્દીઓમાં થયેલી પ્રતિષ્ઠાઓની સરખામણીમાં એનું સંખ્યાબળ
અત્યંત જ ગણાય. આ બધા પ્રતિષ્ઠા-લેખો આ ગચ્છના ઇતિહાસની કડીઓ સુદૃઢ કરે છે અને અનેક
જ્ઞાતવ્યો પર પ્રકાશ પાથરે છે. સામાજિક, રાજકીય, ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ પણ આ લેખોની અગત્યતા
ઘણી છે. આ અંગેની વિસ્તૃત ચર્ચા માટે જુઓ ‘અંચલગચ્છીય-લેખસંગ્રહ’ની પ્રસ્તાવના.

ભાવસાગરસૂરિના પ્રતિષ્ઠા-લેખો

૧૩૩૭. ભાવસાગરસૂરિના ઉપદેશથી પણ અનેક પ્રતિષ્ઠાઓ થઈ છે, જે અંગેના પ્રમાણો પ્રતિષ્ઠા
લેખો દ્વારા મળી રહે છે. ઉપલબ્ધ પ્રતિષ્ઠાલેખોનો સાર આ પ્રમાણે છે :—

૧૫૬૦ (૧) વૈશાખ સુદી ૩ બુધે શ્રી શ્રીવંશે મં. હરપતિ ભા. રતન પુ. મં. વાઘા સુશ્રાવકે ભા.

વહાલી પુ. મં. શ્રી રાજ, શ્રીવંત સહિત પોતાના શ્રેયાર્થે શ્રી શીતલનાથખિંય ભરાવ્યું, માંડણમાં સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૨) વૈશાખ સુદી ૧૫ શનિવારે શ્રી વીરવંશે સં. ખોખા ભા. ચાર્ધ પુત્ર સં. સમધર સુશ્રાવકે ભા. રહી પુત્ર સં. સુરા, વીરા, ભાઈશ્રી સહિત પોતાના શ્રેયાર્થે શ્રી કુંથુનાથખિંય ભરાવ્યું, પાટણમાં સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૩) જેઠ વદિ ૭ છુથે ઓસ વંશે સા. કા...એ સુ. સહસકિરણ સહિત ભાર્યા મહાર્ધ પુણ્યાર્થે શ્રી સંભવનાથખિંય ભરાવ્યું, સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

૧૫૬૧ (૧) પોષ વદિ ૫ સોમે ઓસવંશે લોદાગોત્રે ચઉધરી લાધા ભાર્યા મહેમણિ સુ. પ્રેમપાલ... સુશ્રાવકે...તેજપાલના શ્રેયાર્થે શ્રી આદિનાથખિંય ભરાવ્યું, સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૨) વૈશાખ સુદી ૩ સોમે ઉસવંશે લાલણશાખીય સા. વેલા ભાર્યા વિહલણદે સત સા. જેસા સુશ્રાવકે ભા. જસમાદે પુ. સુદા, વિજયા, જગમાલ સહિત પોતાના શ્રેયાર્થે શ્રી સુમતિનાથખિંય ભરાવ્યું, અમરકોટ નગરે સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૩) વૈશાખ વદિ ૫ છુથે ઉસવંશે સા. હાંસા ભા. હર્ષ પુ. સા. ગુણીયા ભા. ગંગાકે પુત્ર સા. મેધરાજ સુશ્રાવકે ભાર્યા વીરાર્ધ, વડિલભાર્ધ સા. કૂંરા, નાના ભાર્ધ હેમરાજ, સુરા મુખ્ય કુટુંબ સહિત પોતાની માતાના શ્રેયાર્થે શ્રી સુમતિનાથખિંય ભરાવ્યું, પાટણમાં સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

૧૫૬૩ વૈશાખ સુદી ૬ શનિવારે શ્રી શ્રીવંશે સા. વાચ્છા ભા. રૂપાર્ધ સુ. સાલ્હા ભા. કપૂ પૂત્ર શ્રી ચંદ્ર સુશ્રાવકે ભા. વિમલાદે, પુત્ર નાકર સહિત શ્રી કુંથુનાથખિંય ભરાવ્યું, સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૨) વૈશાખ સુદી ૧૧ શુક્રે શ્રી શ્રીવંશે મં. મહિરાજ સુત મં. બાલા ભાર્યા રમાર્ધ પુત્રી કપૂ સુશ્રાવિકાએ પોતાના શ્રેયાર્થે શ્રી નમિનાથખિંય ભરાવ્યું, જાંબૂ ગ્રામે સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

૧૫૬૪ (૧) વૈશાખ વદિ ૧૨ છુથે શ્રી શ્રીવંશે મંત્રી કર્મણ ભા. ગોરી પુત્ર સા. ધના ભા. ગેલી પુ. સા. મેઘા સુશ્રાવકે ભા. ટુમ્બી, પુ. પંચાયણ પ્રમુખ કુટુંબ સહિત પોતાના શ્રેયાર્થે શ્રી વિમલનાથખિંય ભરાવ્યું, અમદાવાદમાં સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૨) એ જ દિવસે, એજ કુટુંબના મં. કર્મણ ભા. ગોરી પુ. સા. ધના ભા. ગેલી પુ. સા. શ્રી રાજ સુશ્રાવકે ભા. પની પુ. નાકર પ્રમુખ કુટુંબ સહિત પોતાના શ્રેયાર્થે શ્રી અન્નિતનાથખિંય ભરાવ્યું. અમદાવાદના સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૩) એજ દિવસે, એ જ કુટુંબના મંત્રી કર્મણ ભા. ગોરી પુ. સા. ધના ભા. ગેલી પુ. સા. શ્રીરાજ સુશ્રાવકે સા. ધનાના પુણ્યાર્થે શ્રી ચંદ્રપ્રભખિંય ભરાવ્યું. અમદાવાદમાં સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

૧૫૬૫ (૧) વૈશાખ વદિ ૧૦ રવિવારે (?) અમદાવાદના રહેવાશી, શ્રીમાલજાતીય સોની ભોજ ભા. ૪૨

અંગાર્ધ સુત સોં શ્રીરંગ ભાં પદમાર્ધ, સુત હેમરાજ, દ્વિતીય યું ઠાકર સુશ્રાવકે પોતાના શ્રેયાર્થે શ્રી આદિનાથખિંય ભરાવ્યું, સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૨) વૈશાખ વદિ ૧૩ રવિવારે (?) દેઢીયા ગ્રામે ઉસવંશીય સંં ખીદા ભાં ધરણુ પુત્ર સંં તોલા સુશ્રાવકે ભાં નીનૂ પું સાં રાણા, સાં લખમણુ, ભાઈ સાં આસા પ્રમુખ કુટુંબ સહિત પોતાના શ્રેયાર્થે શ્રી અગ્નિનાથ મૂલનાયક ચોવિશી પદ કરાવ્યો, સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

૧૫૬૬ (૧) માઘ વદિ ૨ રવિવારે ઉસવંશે લઘુ શાખીય વિં મહિપાલા ભાં મરગદે, સાં મહુણા ભાં લીલી પું સાં નાથા સુશ્રાવકે પોતાના કુટુંબ સહિત સ્વશ્રેયાર્થે શ્રી ધર્મનાથખિંય ભરાવ્યું, પાટણમાં શ્રાવકોએ તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૨) વૈશાખ વદિ ૧૧ શનિવારે સાં લાખા ભાં કુચરિ સું સાં વર્ણા ભાં જઈનૂ પું સાં વદા ભાં વદા ભાં હીર કુટુંબ સહિત શ્રી ચંદ્રપ્રભખિંય ભરાવ્યું સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

૧૫૬૭ (૧) પોષ વદિ ૬ ગુરુવારે દેવાનંદ શાખીય, ઓસવંશીય મંત્રી સોગા ભાં ખીમી પુત્ર મહંં ભાખર સુશ્રાવકે ભાં ચાંદ પું હમીર, કીકા પ્રમુખ કુટુંબ સહિત પોતાનાં શ્રેયાર્થે શ્રી પાર્શ્વનાથખિંય ભરાવ્યું, કોટડાદુર્ગમાં સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૨) માઘ સુદી ૫ ગુરુવારે શ્રી વંશે સાં મહિરાજ ભાં માલહણુદે પું સાં શ્રીરાજ ભાં દેમાઈ યું મેધાએ, ભાં રમાદે, ભાઈ સાં રત્ના સાં રીડા, સાં લાલા, વાધા, વજા પ્રમુખ કુટુંબ સહિત પોતાના શ્રેયાર્થે શ્રી શીતલનાથ ખિંય ભરાવ્યું, અમદાવાદમાં સંઘે પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૩) વૈશાખ વદિ ૧૦ ગુરુવારે શ્રીમાલ જ્ઞાતીય સાં શ્રીરાજ ભાં સિરીયાદે ભાં દેમાઈ સું સાં સિંધરાજ ભાં પાટી પુણ્યાર્થે શ્રી પદ્મપ્રભખિંય ભરાવ્યું, સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૪) વૈશાખ સુદી ૧૦ બુધે ઉસજ્ઞાતીય, ગાંધી ગોત્રે સંં વસ્તા ભાં ચંપાઈ પું વીળ, લાચી, પું અમીપાલ, શ્રીવંત, રત્નપાલ, ખીમપાલ સહિત શ્રી સંભવનાથખિંય ભરાવ્યું, અંચલગચ્છના સંઘે પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

૧૫૬૮ (૧) માઘ સુદી ૫ ગુરુવારે ઉપકેશવંશે મીઠડિયા શાખીય સાં પાસા ભાં રૂપાઈ પું સાં ઉદા સુશ્રાવકે ભાં લાજલદે પું સાં નોખુ પુત્ર નારિંગ સહિત શ્રી સુવિધિનાથખિંય ભરાવ્યું, સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરી.

(૨) એજ દિવસે શ્રી શ્રીવંશીય સાં મહિરાજ ભાં માલહણુદે પું સાં શ્રીરાજ ભાં દેમાઈ પું સાં લાલાએ, ભાં લલનાદે સું ઉદયકિરણુ, રતા, રીડા, વાધા, મેધા, વાજા પ્રમુખ કુટુંબ સહિત પોતાના શ્રેયાર્થે શ્રી પાર્શ્વનાથખિંય ભરાવ્યું, અમદાવાદમાં સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

૧૫૭૦ (૧) પોષ વદિ ૨ ગુરુવારે શ્રીશ્રીમાલ જ્ઞાતીય સાં ડૂંગર ભાં વીર સું સાં નરપતિ ભાં જીવણિ સુત દોં લખા સુશ્રાવકે, ભાં ધારી સું સાં નીવડ સહિત પોતાના પુણ્યાર્થે પોતાના પિતાએ ભરાવેલી નીલમણી પાર્શ્વનાથ પ્રતિમાઓનાં પરિકરો કરાવ્યાં, અમદાવાદમાં સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૨) પોષ વદિ ૫ રવિવારે શ્રીશ્રીવંશે સાં પદિરાજ ભાં રૂપી સું સાં સિંધદત્ત ભાં મગાઇ સું સાં અમીપાલ ભાં દીવડિ સુશ્રાવિકાએ પુત્ર સાં સહજપાલ, વિજયપાલ સહિત પોતાના શ્રેયાર્થે શ્રી પદ્મપ્રભમિંય ભરાવ્યું, અમદાવાદમાં સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૩) માધ વદિ ૯ શનિવારે શ્રીમાત્ર જાતીય મંત્રી સહદ ભાં સહજલદે પું મંત્રીવર હાથી સુશ્રાવકે, ભાં નાથી, સાં હાંસા, કીકા, મુખ્ય કુટુંબ સહિત શ્રી આદિનાથ મિંય ભરાવ્યું, ચંપકપુરમાં પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

૧૫૭૨ (૧) વૈશાખ સુદી ૫ સોમે ઉપકેશ જાતીય મહં ધરણા પું જિનદત્ત ભાં ધાર પુત્ર વરસિંધ ભાં રતનાદે પું ભેદા, નેતાદિ સહિત મહં રતાએ પોતાના શ્રેયાર્થે શ્રી વાસુપૂજ્ય મિંયની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

૧૫૭૩ (૧) ફાગણ સુદી ૨ રવિવારે શ્રીશ્રીવંશે સાં આસાં ભાં રત્નર્થ, અપર ભાં મેઘી પું સાં કલમસી ભાં વીરાર્થ પું સાં શ્રીકર્ણ સુશ્રાવકે ભાં સિરિયાદે, કાકા સંં અબૂ, ભત્રીજ સંં દિનકર સહિત પોતાના શ્રેયાર્થે શ્રી ચંદ્રપ્રભમિંય ભરાવ્યું, સંઘે પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

૧૫૭૪ (૧) મહા સુદી ૧૩ શનિવારે ઉસવંશીય પરમાર ગોત્રીય સંં વકા ભાં વુલદે પું સાં પતોડાએ જિનમિંય ભરાવ્યું.

૧૫૭૬ (૧) ચૈત્ર વદિ ૫ શનિવારે પ્રાગ્યાટવંશીય શ્રેં લખમણ ભાં લખમાદે પું શ્રેં જગા ભાં કીવાર્થ પું શ્રેં ગદા, નાનાભાર્થ શ્રેં સહિજનએ ભાં સોભાગિણી, સંપૂ તથા અપર માતા, વડિલ ભાર્થ રામા પ્રમુખ કુટુંબ સહિત પોતાના શ્રેયાર્થે શ્રી સુવિધિનાથમિંય ભરાવ્યું, પતન-સહાનગરે સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૨) વૈશાખ સુદી ૩ શુક્રે શ્રીશ્રીવંશે સાં માલા ભાં ખાત્રુ પું નીવડ, અદા સમરત કુટુંબ સહિત શ્રી આદિનાથમિંય ભરાવ્યું, સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

૧૫૮૧ (૧) માધ સુદી ૧૩ રવિવારે શ્રીમાત્ર જાતીય સાં રતના ભાં ધાકા પું સાં ગાહિયા ભાં પદમાર્થ સહિત, પોતાના પુણ્યાર્થે શ્રી શાંતિનાથ મિંય ભરાવ્યું, સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

૧૩૩૮. ઉપર્યુક્ત પ્રતિષ્ઠા-લેખો ઉપરાંત ધર્મમૂર્તિશ્રુતિનાં નામે પ્રસિદ્ધ થયેલી પદ્માવલીમાંથી ભાવ સાગરસૂરિના ઉપદેશથી થયેલી પ્રતિષ્ઠાઓની માહિતીદર્શક નોંધ આ પ્રમાણે મળે છે :

સંવત્સરે:	તિથિ	જિનબિંબ પ્રતિષ્ઠાતા	સ્થાન	બિંબનામ સંં
૧૫૬૦ વૈશાખ શુક્ર ૨		શ્રીવંશીય વાધાક:	માંડલે	શીતલાદિ ૫
૧૫૬૦ વૈશાખ કૃષ્ણ ૧૫		શ્રી વીરવંશીય સમધર	પત્તને	કુંચુમાશાદિ ૩
૧૫૬૪ ,, ,, ૧૨		શ્રી શ્રીમાલ શ્રીરાજ	અમદાવાદે	અજિતાદિ ૬
૧૫૬૪ ,, ,, ૧૩		શ્રીવંશે મેઘાક:	અમદાવાદે	વિમલનાથાદિ ૪
૧૫૬૪ ,, શુક્ર ૧૨		શ્રીવંશે રાજસીક:	અમદાવાદે	ચન્દ્રપ્રભાદિ ૩
૧૫૬૫ ,, કૃષ્ણ ૧૩		ઉકેશવંશીય તોલાક:	દેઢીયાગ્રામે	અજિતાદિ ૨
૧૫૬૫ ,, ,, ૧૩		શ્રીમાલીય ઠાકરસી	અમદાવાદે	આદિનાથાદિ ૩
૧૫૬૬ ,, ,, ૧૧		શ્રીમાલીય દ્વીર	અમદાવાદે	ચન્દ્રપ્રભાદિ ૫

૧૫૬૬ માઘ કૃષ્ણ ૨	ઉકેશ નાથાક:	પત્તને	ધર્મનાથાદિ ૬
૧૫૬૭ વૈશાખ કૃષ્ણ ૧૦	શ્રીમાલીય સિંધરાજ	કડીગ્રામે	પદ્મપ્રભાદિ ૪
૧૫૬૮ માઘ શુક્લ ૫	મીઠડીયા ઉદાક:	અમદાવાદે	સુવિધિનાથાદિ ૩
૧૫૬૮ માઘ શુક્લ ૫	શ્રીવન્શીય લાલાક:	અમદાવાદે	સુપાશ્વાદિ ૭
૧૫૭૩ પૌષ શુક્લ ૨	શ્રીવન્શીય શ્રીકર્ણ	વડનગરે	ચન્દ્રપ્રભાદિ ૧૧
૧૫૭૪ માઘ શુક્લ ૧૩	પરમાર પતોલ:	અમદાવાદે	શાંતિનાથાદિ ૨
૧૫૭૬ વૈશાખ શુક્લ ૩	શ્રીવન્શીય જાવડ:	અમદાવાદે	આદિનાથાદિ ૩
૧૫૭૬ ચૈત્ર કૃષ્ણ ૫	પ્રાગ્વાટ સહજાક:	વડનગરે	સુવિધ્યાદિ ૫
૧૫૭૯ વૈશાખ કૃષ્ણ ૧	શ્રીમાલીય કર્મા	વડનગરે	નમિનાથાદિ ૨
૧૫૭૯ પૌષ શુક્લ ૫	વડોરા દેવરાજ:	અમદાવાદે	નેમિનાથાદિ ૩

વિહાર પ્રદેશ

૧૩૩૯. ઉપર્યુક્ત પ્રમાણો દ્વારા ભાવસાગરસૂરિનો વિહાર પ્રદેશ આ પ્રમાણે સૂચિત થાય છે :—
માંડલ-પાટણ (સં. ૧૫૬૦), અમરકોટ-પાટણ (સં. ૧૫૬૧), જાંખુઆમ (સં. ૧૫૬૩), અમદાવાદ (સં. ૧૫૬૪), દેહિયાઆમ-અમદાવાદ (સં. ૧૫૬૫), પાટણ-અમદાવાદ (સં. ૧૫૬૬), કોટડાદુર્ગ-અમદાવાદ-કડીઆમ (સં. ૧૫૬૭), અમદાવાદ (સં. ૧૫૬૮), અમદાવાદ-ચાંપાનેર (સં. ૧૫૭૦), વડનગર (સં. ૧૫૭૩), અમદાવાદ (સં. ૧૫૭૪), પત્તનસહાનગર-અમદાવાદ-વડનગર (સં. ૧૫૭૬), વડનગર-અમદાવાદ (સં. ૧૫૭૮), ઇત્યાદિ.

૧૩૪૦. ભાવસાગરસૂરિ ભિન્નભાવમાં જન્મ્યા, ખંભાતમાં દીક્ષિત થયા, માંડલમાં ગચ્છેશપદસ્થ થયા અને ખંભાતમાં દેવલોક પામ્યા, જે વિશે આગળ ઉદ્દેશ્ય થઈ ગયો છે. એમનાં જીવનનિરૂપણમાં આ કેન્દ્રો યાદગાર રહેશે; ઉપરાંત અમદાવાદ-પાટણ-ચાંપાનેર એમના વિહારનાં મુખ્ય કેન્દ્રો ગણી શકાય. આ ત્રણેય નગરો રાજકીય દૃષ્ટિએ પણ ખૂબ જ મહત્વપૂર્ણ હતાં. અલખત, પાટણ તેમજ ચાંપાનેર પોતાનું અગાઉનું પ્રભુત્વ ગુમાવી દીધું હતું. ગુજરાતની રાજધાની તરીકે અમદાવાદ એ વખતે સમૃદ્ધિનાં સ્થિર બિરાજતું હતું. ભારતવર્ષના અગત્યનાં નગરોમાં એ પંકાતું હતું. અમદાવાદના રાજમાન્ય શ્રેષ્ઠીઓ અને મંત્રીઓ ભાવસાગરસૂરિના શ્રાવકો હતા, તે વિશે પણ આપણે વિચારી ગયા છીએ. કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર, ગુજરાત, રાજસ્થાન, મધ્યપ્રદેશ ઇત્યાદિ પશ્ચિમ ભારતનાં અનેક મુખ્ય કેન્દ્રોમાં ભાવસાગરસૂરિએ પદાર્પણ કર્યું છે. એમના ઉપદેશથી પ્રતિષ્ઠા-તીર્થસંઘાદિ અનેક કાર્યો થયાં છે. એમનો પ્રતિબોધ પામીને અનેક ભવિ જીવો ધર્મારાધનનાં માર્ગે વળ્યા છે, તેમજ પ્રવ્રજ્યા અંગીકાર કરીને પોતાનું જીવન કૃતાર્થ કર્યું છે. આ બધું ભાવસાગરસૂરિના ઉપદેશ અને પ્રેરણાનું ફળ હતું.

શ્રમણ-જીવન

૧૩૪૧. ભાવસાગરસૂરિનું શ્રમણજીવન જીર્ણગામી હતું. એમની ક્રિયાપૂર્ણ જીવનચારિકા વિશે 'વીરવંશાનુક્રમ'માં ભાવણ્યચંદ્રે યથાર્થ વર્ણવે છે : શ્રી ભાવસાગરવિભુવિશદ ક્રિયાવાન્ । તત્કાલીન પ્રાદુર્ભૂત વિભિન્ન વિચારધારાઓ વખતે આવા ક્રિયાપાત્ર અને કર્મકંડ ગચ્છનાયકની જ આવશ્યકતા હતી. આ દૃષ્ટિએ અન્યલગ્ન ભાવસાગરસૂરિ જેવા ચારિત્ર્યસંપન્ન ગચ્છનાયકને પોતાનું નેતૃત્વ સોંપીને જન સમાજની ભારે-સેવા કરી ગણાય. 'સૂક્તિ મુક્તાવશી'નાં અવતરણો પણ આ સંદર્ભમાં વિવક્ષિત છે ;

૧૩૪૨. ‘કેટલાયે કાવ્યકલાનો કત્તાપ કરવામાં કુશળ હોય છે, કેટલાક લક્ષણ એટલે વ્યાકરણમાં દક્ષ હોય છે, કેટલાક તર્ક-વિતર્કના તત્ત્વમાં નિપુણ હોય છે, કેટલાક સિદ્ધાંતમાં પ્રવીણ હોય છે, કેટલાક માત્ર અક્ષરશાસ્ત્રમાં પારંગત હોય છે, જ્યોતિષના જ્ઞાતાઓ તો પુષ્કળ હોય છે, પરંતુ ચારિત્રમાં જ જેમણે વિલાસનું વસતિસ્થાન કયું હોય એવા આચાર્યો સ્વરૂપ છે...’ ‘જેમ ચંદનનો ભાર વહનાર ગર્દભ ભારનો ભાગી છે પણ ચંદનનો ભાગી નથી, તેમ જ્ઞાની ચારિત્રહીન હોય તો તે જ્ઞાનનો ભાગી છે, પણ સુગતિનો ભાગી નથી.’

૧૩૪૩. આપણે જોઈ ગયા કે લોંકાશાહે, કડવાશાહે, ખીજાશાહે, પાર્શ્વચંદ્રે અનુક્રમે લોંકાગચ્છ, કટુકગચ્છ, ખીજમત, પાર્શ્વચંદ્રગચ્છ પ્રવર્તાવીને જૈનશાસનમાં સંપ્રદાયની છિન્નલિન્નતા વધારી દીધી. આમ એક બાબુ પ્રતિમાનિષેધ, બીજી બાબુ સાધુજનનિષેધ અને સામાન્ય રીતે અન્ય સમાચારી પ્રશ્નણા થઈ ગઈ હતી. વળી સંપ્રદાયોમાં ક્રિયાશિથિલતા હતી. આવી પરિસ્થિતિમાં તપાગચ્છના આનંદવિમલસૂરિએ સં. ૧૫૮૨ માં ધર્મશિથિલતા દૂર કરવા માટે ક્રિયાદ્ધાર કર્યો. પોતે ૧૪ વર્ષ લગી ઉગ્ર તપશ્ચર્યા આદરી હતી અને સ્થળે સ્થળે વિચરી ઉગ્ર વિહાર કર્યો હતો, તેથી લોકો પર તેમની સારી છાપ પડી. સાધુઓ માટે ૩૫ બોલના નિયમોનો લેખ પાટણમાંથી સં. ૧૫૮૩ માં બહાર પાડ્યો, જુઓ જૈ. સા. સંશોધક, ખં. ૩, અં. ૪, પૃ. ૩૫૯. તેમાં ગુરુની આજ્ઞાથી વિહાર કરવો, વણિક સિવાયના ખીજને દીક્ષા ન દેવી, પરીક્ષા કરી ગુરુ પાસે વિધિપૂર્વક દીક્ષા દેવી, અમુક તપ અમુક વખતે અવશ્ય કરવા, દ્રવ્ય અપાવી કોઈએ ભટની પાસે ન ભણવું, એક હજાર શ્લોક કરતાં વધુ લહીયા પાસે ન લખાવવું અર્થાત્ પોતે લખવું, ઇત્યાદિ નિયમો છે. આ બોલ દ્વારા તે વખતના સાંત્વસંઘની સ્થિતિ પર પ્રકાશ પડે છે. જેસલમેરમાં પૂર્વે સોમપ્રભસૂરિએ જલના અભાવને લીધે દુષ્કર ક્ષેત્ર જાણી ત્યાં વિહાર કરવા માટે સાધુને માટે પ્રતિષેધ કર્યો હતો તે આનંદવિમલસૂરિએ દૂર કર્યો અને ત્યાં તેમના વિદ્યાસાગર ઉપાધ્યાયે (ધર્મસાગરના ગુરુ) ખરતરગચ્છવાળા સાથે વાદ કર્યો તથા અન્ય સ્થળોએ ખીજ પક્ષીઓ સાથે વાદ કર્યો. જુઓ ધર્મસાગર કૃત પટ્ટાવલી.

૧૩૪૪. મો. દ. દેશાર્ધ ‘જૈ. સા. સં. ઇતિહાસ’ પૃ. ૫૧૨ માં નોંધે છે : ‘એકંદરે દરેક દર્શનમાં-સંપ્રદાયમાં ભાંગતોડ-લિન્નતા-વિચ્છિન્નતા થયેલ છે. મુસલમાની કાળ હતો. લોકોમાં અનેક ભતના ખળભળાટ વધુ વધુ થયા કરતા. રાજસ્થિતિ, વ્યાપાર, રહેણીકરણી વગેરે બદલાયાં. મહમદ બેગડાના બુલમો વધ્યા. તેણે સં. ૧૫૨૭ માં જૂનાગઢના હિંદુ રાજા રા’માંડલિક પર બીજી વાર હુમલો કરી તેને વટલાવી મુસલમાન કર્યો, અને ત્યાંનાં દહેરાંની સોનાની મૂર્તિઓ લૂટી ગયો. દારકાનાં દહેરાંઓનો નાશ કર્યો, ને ત્યાંના હિન્દુ રાજા ભીમને તેનાં શરીરના કકડા કરી એક એક કકડો દરેક દરવાજે ઓંટાડવા હુકમ સાથે અમદાવાદ મોકલ્યો. સં. ૧૫૫૦ માં ચાંપાનેર કબજે લઈ તેના ધવાયેલા હિંદુ રાજા રાવળ તથા પ્રધાન કુંગરસીને મુસલમાન થવા નાકબૂલ થતાં મારી નાંખ્યા. જૂનાગઢ ને ચાંપાનેર એ બે ગઢ છતવાથી તે બેગડો કહેવાયો. તે સં. ૧૫૭૦ માં મરણ પામ્યો. લાવણ્યસમયે પોતાના સં. ૧૫૬૮ માં રચેલા વિમલપ્રબંધમાં મૂઢેલી કડીઓ યથાર્થ આ કાલ માટે લાગુ પડતી હતી કે : “જિહાં જિહાં જાણુઈ હિન્દુ નામ, તિહાં તિહાં દેશ ઉગ્ગાઈ ગામ, હિન્દુડું અવતરીઉ કાલ, જુ ચાલિ તુ કરિ સંભાલ.”

૧૩૪૫. આવા વિલિન્નતાના યુગમાં તપાગચ્છીય આનંદવિમલસૂરિએ અને અંચલગચ્છીય લાવસાગરસૂરિએ શાસનનાં ઐક્ય માટે લગીરથ કાર્યો કર્યાં. ખરતરગચ્છે પણ સંપ્રદાયની છિન્નલિન્નતાના

આ યુગમાં પોતાનો સુંદર હિસ્સો પૂરાવ્યો. ડૉ. ભાંડારકરે પોતાના ચતુર્થ હસ્તપ્રત વિષયક અહેવાલમાં રજૂ કરેલી અંચલગચ્છની પટ્ટાવલીમાં, ભાવસાગરસૂરિના સમયમાં થઈ ગયેલા આનંદવિમલસૂરિ વિશે આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે : ૬૨ શ્રી ભાવસાગરસૂરિ-સં. ૧૫૮૪ આણંદવિમલકવિમતી (ત ?). માત્ર અમટલો સક્ષિપ્ત નિર્દેશ એ વખતના અર્શાંત યુગ પર ઘણું ઘણું કહી જાય છે. આનંદવિમલસૂરિની જેમ ભાવસાગરસૂરિએ પણ બોલ-નિયમો કાઢ્યા હશે. પરંતુ દુર્ભાગ્યની વાત એ છે કે એ અંગે કશું ઉપલબ્ધ થઈ શક્યું નથી. ભાવસાગરસૂરિનું નિર્માણ શ્રમણજીવન એ વખતે અનેકને પ્રેરણાદાયક બન્યું હશે ! જે સ્વયં ગુણી છે, ગુણધારક છે તે જ અન્ય પર પોતાનો પ્રભાવ પડી શકે એ હકીકત સર્વવિદિત અને સર્વમાન્ય છે.

અં. ચ. રચના

૧૩૪૬. કપરા સંજોગોમાં ગચ્છની વિકટ ધુરા સફળતાથી વહાવતાની સાથે ભાવસાગરસૂરિએ ગ્રંથ રચના પણ કરી છે, એ હકીકત એમની જ્ઞાનપિપાસા અને વિદ્યાવ્યાસંગ સૂચવે છે. એમણે રચેલ ‘શ્રી વીરવંશ પટ્ટાનુપટ્ટ ગુર્વાવલી’ નામની ૨૩૧ પ્રાકૃત ગાથાની કૃતિ ખંભાતના જ્ઞાન ભંડારમાં વિદ્યમાન છે. એ સિવાય બીજી પણ કૃતિઓ એમણે રચી હશે, કિન્તુ દુર્ભાગ્યે અન્ય કોઈ કૃતિ ઉપલબ્ધ બની શકી નથી, તેમજ તેમણે રચેલા ગ્રંથોની નામાવલી પણ પ્રાપ્ય રહી નથી.

૧૩૪૭. પ્રસ્તુત ગુર્વાવલી પટ્ટાવલી સાહિત્યમાં નવી જ ભાત પાડે એવી અપૂર્વ કૃતિ છે. આઘ પદ્ધતર સુધર્માસ્વામીથી લઈને ઠેઠ ગ્રંથકર્તાના ગુરુ અને પૂર્વવર્તી પદ્ધતર સિદ્ધાંતસાગરસૂરિના સમય સુધીનો ઐતિહાસિક વૃત્તાંત તેમાં શંખલાબદ્ધ નિખદ છે જે અત્યંત વિશ્વસનીય છે. અંચલગચ્છના ઇતિહાસ નિરૂપણ માટે આ ગુર્વાવલી ખૂબ જ આધારભૂત વિશ્વસનીય ગ્રંથ છે. એટલું જ નહીં તત્કાલીન પ્રાકૃત ભાષાનું સ્વરૂપ સમજવા માટે પણ એ એટલી જ અભ્યસનીય કૃતિ છે આ એક જ કૃતિ અનુપલબ્ધ રહી હોત તો અંચલગચ્છના ઇતિહાસની મહત્ત્વપૂર્ણ કડીઓ ખડિત જ રહેત. આ ગ્રંથ હાથપ્રતો રૂપે ભંડારોમાં જ સુરક્ષિત છે. આ મહત્ત્વપૂર્ણ ઐતિહાસિક ગ્રંથનું પ્રકાશન વિદ્વત્સમાજ અને ખાસ કરીને ઇતિહાસના અભ્યાસીઓ માટે સાહાયક હોઈને આવકારદાયક છે.

સ્વર્ણચંદ્રમાન

૧૩૪૮. અંચલગચ્છના આ અતિશયવાન સૂત્રધાર સં. ૧૫૮૩ માં અડસઠ વર્ષનું આયુ પાળીને ખંભાતમાં દિવંગત થયા. પટ્ટાવલીમાં માત્ર એટલો જ ઉલ્લેખ છે કે તેઓ ગુણનિધાનસૂરિને પોતાની પાઠે સ્થાપીને સં. ૧૫૮૩માં સ્વર્ગે પધાર્યા : **एवमेते १५८३ संवत्सरे श्री गुणनिधानसूरीन् स्वपृष्टे स्थापयित्वा स्तंभतीर्थे स्वर्गे प्रयाताः ॥** અન્ય ગ્રંથોમાં પણ આ વિધાન હોઈને સર્વમાન્ય છે. અલખત, એમના જન્મના વર્ષ માટે મતભેદ છે—કેટલાક ગ્રંથકારો એમના જન્મનું વર્ષ સં. ૧૫૧૬ ને બદલે સં. ૧૫૧૦ સ્વીકારતા હોઈને, ભાવસાગરસૂરિ ૭૩ વર્ષનું આયુ પાળીને સ્વર્ગે સંસ્થર્થા હોવાનું નોંધે છે. આપણે વિચારી ગયા કે ભાવસાગરસૂરિ-સ્તુતિ ચરિત્રનાયકનાં જીવનવૃત્ત માટે અત્યંત આધારભૂત ગ્રંથ હોઈને તેમાં નિર્દેષિત સં. ૧૫૧૬ નું વર્ષ વધુ સ્વીકાર્ય છે. એ દૃષ્ટિએ તેમણે સર્વે મળીને ૬૮ વર્ષનું આયુ પાળ્યું એમ ચોક્કસ થાય છે.

૧૩૪૯. ગચ્છનાયકને ગોડી પાર્શ્વનાથમાં ખૂબ જ આસ્થા હતી; ભાવસાગરસૂરિ-સ્તુતિનાં વર્ણન અનુસાર ગોડીપાર્શ્વનાથે તેમને પગલે પગલે સાહાય્ય કરી હતી; અતિશયવાન આ પદ્ધતરની સાધુઆદિકા.

અત્યંત નિર્મળ હોઈને, પ્રેરણાદાયક અને સંપ્રદાયોત્તી છિન્નભિન્નતાના યુગમાં એમનું નેતૃત્વ અનીવાર્ય બની. ગયું હતું, ઈત્યાદિ આખતો આપણે સમ્રમાણ ચર્ચા ગયા હોઈને તેનું પુનર્જન્મ અહીં અપ્રસ્તુત છે. ભાવસાગરસૂરિ અનૈક્યના યુગમાં જન્મ્યા હોવા છતાં એમના નિર્મળ ચારિત્ર્યે બધાને એકસૂત્રે ગૂંથી દીધા. અન્ય ગચ્છના કર્ણુધારોએ પણ પોતાના ગચ્છને એવી જ દોરવણી આપી અને જૈનશાસનને અવનતિમાંથી ઉગારી લીધું. જે એમ ન થયું હોત તો પરિસ્થિતિ કાંઈક બીજી જ હોત. આટલા ભગીરથ પ્રયત્નો હોવા છતાં સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયે મૂર્તિપૂજકો જેટલું સંખ્યાબળ જમાવી દીધું હતું!! ભાવસાગરસૂરિની મહાનતાને વર્ણવતાં કોઈ અજ્ઞાત કવિએ અંચલગચ્છીય ગુર્વાવલી માં એમને ‘યુગ પ્રધાન’ કહ્યા છે તે યથોચિત જ છે :—

યુગ પ્રધાન પન્નરમર્ધ પાટિ, સેવ્યા બહુ ભવિયણુનર્ધ થાટિ;

વિદ્યા—લબ્ધિ તણું ભંડાર, સિરિ ભાવસાગરસૂરિ ગણધાર. ૫

અનૈક્યના યુગમાં તેમણે અંચલગચ્છના વિચારો અને આદર્શોનો પુરસ્કાર કર્યો એ જ એમનું સર્વશ્રેષ્ઠ પ્રદાન છે.

૧૩૫૦. ગુર્જરદેશ અંતર્ગત પાટણમાં શ્રીમાલી જ્ઞાતીય શ્રેષ્ઠી સાધરાના પુત્ર સંઘવી નગરાજની પત્ની લીલાદેવીની કૃપે સં. ૧૫૪૮ ના માઘ માસના શુક્લ પક્ષમાં એમનો જન્મ થયો હતો. એમનું મૂલ નામ સોનપાલ હતું. એમના અંતેવાસી શિષ્યે ‘ગુણનિધાનસૂરિ સ્તુતિ’માં એમના જીવન સંબંધક આ પ્રમાણે વર્ણન કર્યું છે :—

થંભપુરુ સારકા સાર હંસોવમં, નમવિ સિરિ પાસજિણુ મમલમુત્તમ તમં;
સકલ સૂરીન્દ સમુદાય સોહાકરં, થુણિસુ ગુણુ નાયગં ગુણુનિહાણુ ગુરુ. ૧
પટ્ટણે પવર નયરંમિ સિરિ વંશજ્ઞે, આશસિરિ સાધરે અધિ તસ અંગજ્ઞે;
નિઉણુ નગરાજ નામેણુ ઈ ઝાઘઉ, ભલિય લીલાઈ દેવીઈ પરિસોહિઉ. ૨
પન્નર અડ્યાલયે તાણુ મહ મંદિરે, માહ માસંમિ સેયંમિ પખે વરે;
પુત્તરયણુ પહાયે મહા મંજુલં રંજિયં તરસ રવેણુ ભૂમંડલં. ૩

૧૩૫૧. પટ્ટાવલીમાં જણાવાયું છે કે સોનપાલે સં. ૧૫૬૦ માં સિદ્ધાંતસાગરસૂરિ પાસે દીક્ષા લીધી અને તેનું ગુણનિધાન એવું નામ રાખવામાં આવ્યું. સં. ૧૫૮૪ માં ખંભાતમાં તેઓ સૂરિપદ પ્રાપ્તિ સહિત ગચ્છનાયકપદે અભિયુક્ત થયા.

૧૩૫૨. મુનિ લાખા ‘ગુરુ પટ્ટાવલી’માં ગુણનિધાનસૂરિ વિશે આ પ્રમાણે નોંધે છે—

૧૬ શ્રી ગુણનિધાનસૂરિઃ । પત્ને । સં૦ નગરાજ પિતા । લીલાદે માતા ॥ સંવત્ ૧૫૪૮ વર્ષે જન્મ । સં૦ ૧૫૫૭ વર્ષે દીક્ષા શ્રી પત્ને । સં૦ ૧૫૬૫ વર્ષે સૂરિપદં । જાંબુ-નગરે । સં૦ ૧૫૮૪ વર્ષે ગચ્છેશપદં સ્તંભતીર્થે । સં૦ ૧૬૦૨ દિવન્ગત । શ્રી પત્ને । સર્વાયુ વર્ષ ૫૪ ॥

૧૩૫૩. ડો. કલાટની નોંધ પણ ઉલ્લેખનીય છે :

Gunanidhanasuri, son of Srimali-jnati-muguta-mani Nagara Seth in Patana, and of Lilade, mula-naman Sonapala, born Samvat 1548, diksha 1552; by Siddhantasagara-suri, Suri and Gachchhesa 1584 in Stambha-tirtha + 1602 at the age of 54.

૧૩૫૪. ઉપર્યુક્ત ઐતિહાસિક પ્રમાણોમાં દીક્ષા, સૂરિપદ અને ગચ્છેશપદનાં વર્ષમાં મતભેદ છે. મુનિ લાખા દીક્ષાનું વર્ષ સં. ૧૫૫૭ નોંધે છે. અને સ્થળ તરીકે પાટણનો ઉલ્લેખ કરે છે. પટ્ટાવલીમાં

સં. ૧૫૬૦ છે. ભીમશી માણિક અને ડો. કન્નાટને સં. ૧૫૫૨ અભિપ્રેત છે, જે વધારે સ્વીકાર્ય છે. પ્રાચીન પદ્યાવલી યંત્રોમાં એ વર્ષનો જ નિર્દેશ છે. ઉક્ત ગુરુ-સ્તુતિમાં એ વિશે આ પ્રમાણે વર્ણન છે.

આગયા તત્થ સિદ્ધાંતસાગર ગુરુ, વિહરમાણા જણા નંદણે સુરતરુ;
સેણિઉ મેહકુમરવ્વ જિણુ આગયે, તં કુમારં ગુરુણું તદા અપ્પયે. ૪.
વરસિ આવન્નયે વિવિહ ઉત્સવ ભરે, સાર સંયમ સિરિ ગલીય પદ્મણુપુરે;
અપ્પ દિવસંહિ બહુ ગંથ પરિજ્ઞણયે, વયર સામિવ્વ સવિ સમયં ભર માણયે. ૫.

અર્થાત્ એક વખત સિદ્ધાંતસાગરસૂરિ વિહરતા પાટણમાં પધાર્યા. શ્રેણિક રાગએ જેમ શ્રી મહાવીર પ્રભુને ગેધકુમાર અર્પણ કર્યો હતો; તેમ માત-પિતાએ સોનપાલને આચાર્યને આપ્યો. સં. ૧૫૫૨ માં પાટણમાં તેને દીક્ષા અપાઈ. થોડા સમયમાં જ વજ્જસ્વામીની જેમ તેઓ ઘણા ગ્રંથોના પારગામી થયા.

૧૩૫૫. નાહટાજીના સંગ્રહની અજ્ઞાત કર્તૃક પદ્યાવલીનો ઉલ્લેખ પણ અહીં પ્રસ્તુત છે. તેમાં આ પ્રમાણે નોંધ છે. ‘૬૩ ત્રઇસક મેં પાટે શ્રી ગુણનિધાનસૂરિ શ્રી અણુલિલપુર પાટણી શ્રીમાલી જ્ઞાતિ શેઠ નગરાજ, ભાર્યા લીલાદે, પુત્ર સોનપાલ. પનર અડતાલે જન્મ, સંવત્ પનર આવનમઈ શ્રી સિદ્ધાંતસાગર સૂરિ હસ્તે દીક્ષા, સંવત્ પનર પાસઈ સ્તંભતીથે આચાર્યપદ, સંવત્ પનર ચઉરાસીઈ ગચ્છનાયક પદ, સંવત્ સૌજ ઓડોતરે નિર્વાણ સર્વાયુ વર્ષ ૫૩ ત્રઇપન.’

૧૩૫૬. પદ્યાવલી અનુસાર સં. ૧૫૮૪ માં ખંભાતમાં સૂરિપદ તેમજ ગચ્છેશપદ તેમને પ્રાપ્ત થયું. મુનિ લાખા સં. ૧૫૬૫ માં જાંબૂ-જંબુસરમાં સૂરિપદ પ્રાપ્ત થયું હોવાનું નોંધે છે. નાહટાજીની ઉક્ત પ્રતમાં જાંબૂને બદલે ખંભાતનો ઉલ્લેખ છે. પરંતુ જાંબૂ જ વધારે સ્વીકાર્ય છે કેમકે ઉક્ત ગુરુ-સ્તુતિ-માં પણ એ વિધાનને જ પુષ્ટિ મળે છે. જુઓ—

જાંબૂ નયરમ્મિ પણસદ્ધિ સંવચ્છરે, ભાવસાચર ગુરુ ભાવિ ગચ્છેસરે;
દિંતિ સિરિ સૂરિ પય તંમિ સિરિ વંશયે, મંતિ ધરણે તયા બહુ ધણું વિપ્પયે. ૬

અર્થાત્ સં. ૧૫૬૫ માં જંબુસરમાં ભાવસાગરસૂરિએ તેમને સૂરિપદે વિભૂષિત કર્યાં. તે પ્રસંગે શ્રીમાલ વંશીય મંત્રી ધરણે ધણું વિત વાપરી ઉત્સવ કર્યો. પૂર્વગામી પદ્મધરને સૂરિપદ તેમજ ગચ્છેશપદ સાથે પ્રાપ્ત થયું હોઈને ગુણનિધાનસૂરિ માટે પણ એમ માની લેવામાં આવ્યું હોય. વાસ્તવમાં એમ નથી. ખંભાતના પ્રાગ્વંશીય શાહ વિજયભદ્રે સં. ૧૫૮૪ માં કરેલા ઉત્સવમાં એમને ગચ્છેશ પદ પ્રદાન થયું. જુઓ :

નયર તંઆવઈ પ્રાગવંશજમ્બૂઓ, શાહ વિજયભદ્રે જીવ યાદવ જૂઓ;
ગચ્છનાયક પથં દાવયે ભાવઉ, જાણુ ચઉરાસીઈ કઈ જીજો આગઉ. ૭

પ્રકીર્ણ પ્રસંગો :

૧૩૫૭. ઓસવંશીય ગાહડગોત્રીય જેસંગ નામના અંચલગચ્છીય શ્રાવકે પથદડિયામાં સં. ૧૫૮૫ માં વાવ બંધાવી. એ વંશના વીનાની પત્નીએ અપુત્ર હોવાથી સં. ૧૫૯૦ માં યક્ષનું આરાધન કર્યું અને તેના વરદાનથી તેને છ પુત્રો થયા. સં. ૧૫૯૬ માં એ વંશના શ્રાવક માણુકે પીછણમાં એક તળાવ બંધાવ્યું ધૃત્યાદિ વિશે ભદ્ર-ગ્રંથોમાં ઉલ્લેખ છે.

૧૩૫૮. શ્રીમાલી જ્ઞાતીય ખુડિયાણુ-ખોડાયણુ ગોત્રીય મંત્રી ધરણે ગુણનિધાનસૂરિના ઉપદેશથી

સં. ૧૫૬૫ માં ધર્મકાર્યોમાં ઘણું ધન ખર્ચ્યું. એ વર્ષમાં તેણે ગુરુનો પદમહોત્સવ જાંબૂગામમાં કર્યો. મંત્રી ધરણુના પૂર્વજ જગદેવશેઠ આ વંશના પ્રસિદ્ધ પુરુષ થઈ ગયા. તેઓ એન્નાનટ-એણપ અંદરમાં વસતા હતા. જકાત માટે ત્યાંના રાજા સાથે તેમને વાંધા પડતાં અદ્વાર કામ લકારી ખરચીને એણપ અંદર પાસેનો સાત ગાઉ સુધીનો કિનારો પથ્થર, કચરો વગેરે ભરાવીને પૂરાવી નાખ્યો. આથી કોઈ વ્યાપારીનું વહાણ તે અંદરમાં જઈ શક્યું નહીં. વ્યાપાર ન ચાલવાથી અંદર ઉજ્જૈન થઈ ગયું. વ્યાપારીઓ અન્ય શહેરમાં રથળાંતર કરી ગયા. વિગ્નપુરમાં વસેલા તે જગદેવના પુત્ર સોમચંદે તથા ગુણચંદ્રે મળીને આખૂનાં વસ્તુપાળ-તેજપાળના અંધાવેલાં જિનાકયો-જેને મુસકમાનોએ ખંડિત કરેલાં-તેનો શુભોદ્ધાર કરાવ્યો. આ વંશમાં ઝાલાવાડમાં થયેલા ભોગ્ગ શેઠ ત્યાંના રાજાના અધિકારી હતા. જૂનાગઢના રાજા રા'માંડલિકે તેનું અપમાન કરવાથી ભોગ્ગશેઠ ગુજરાતના રાજા મહમદ સાથે મળી જઈ જૂનાગઢ પર ચડાઈ કરાવી અને તેનો નાશ કરાવ્યો. ગુણુનિધાનસૂરિના આચાર્યપદ મહોત્સવમાં સં. ૧૫૬૫ માં જાંબૂનગરમાં મંત્રી ધરણે ઘણું દ્રવ્ય વાપર્યું હતું તે વિશે આપણે ઉલ્લેખ કરી ગયા છીએ.

૧૩૫૯. ઓસવંશીય દેદીઆશાખીય દેદીઆશાહ રાહુથડમાં વસતા હતા. સં. ૧૫૬૫ માં તેમણે ઘણું દ્રવ્ય ખરચીને અનેક ધર્મકાર્યો કર્યાં છે. દેદીઆશાહને માંડલ, ઘડીઓ, રાજે, ઝાદીઓ, નાગઈઓ અને લાખો નામના છ પુત્રો થયા. દેદીઆ શાખાની ઉત્પત્તિ વિશે આપણે આગળ ઉલ્લેખ કરી ગયા.

૧૩૬૦. સં. ૧૫૮૬ ના ફાગણ વદિ ૨ ને શનિવારે, મધ્યા નક્ષત્રમાં, શૌભનયોગમાં મુકુંદે અક્ષ-વર ગઢમાં રાયપશ્રેણી સૂત્રની પ્રત ગુણુનિધાનસૂરિના રાજ્યમાં લખી; ચૌધરી વેગાના પુત્ર શ્રીરંગની ભાર્યા શ્રીરંગશ્રીએ કર્મના ક્ષય અર્થે એ પ્રત લખાવી એમ પ્રતપુષ્પિકા દ્વારા જાણી શકાય છે. જુઓ—

સંવત્ ૧૫૮૬ વર્ષે ફાલ્ગુન વદિ ૨ શનિવારે । મધાનક્ષત્રે સૌભન નામયોગે । લિ૦ અલવરગઢ દુર્ગેપિ લિ૦ મકુંદ ॥ શ્રી અંચલગચ્છે શ્રી ગુણનિધાનસૂરિવિજયરાજ્યે ॥ ચંડધરી વેગા ॥ તત્પુત્ર પુન્યપવિત્ર ચ શ્રીરંગ ભાર્યા સુશ્રાવિકા પુણ્ય પ્રભાવિકા જિન-આજ્ઞા પ્રતિપાલિકા । શ્રીરંગશ્રી લિખાપિતં કર્મક્ષયાર્થ ॥ શુભં ભવતુ લેખકપાટકયાઃ ॥ છ ॥ શ્રી ॥

૧૩૬૧. જયશેખરસૂરિ કૃત ઉપદેશ ચિન્તામણિની પ્રત સં. ૧૫૮૬ ના માદરવા વદિ ૧૪ ને સોમ-વારે પાટણનગરમાં અંચલગચ્છીય શ્રાવકોએ લખાવી એમ પ્રત પુષ્પિકા દ્વારા સૂચિત થાય છે. જુઓ—

સંવત ૧૫૯૬ માદ્રવા વદી ૧૪ સોમવાસરે ॥ શ્રી પત્તનનગરે શ્રી અંચલગચ્છે લિખિતા ॥ છ ॥ શ્રી ॥ પ્રન્થાગ્રં ૨૯૩૬ ॥

૧૩૬૨. અગરચંદ્ર નાહટાને ૧૬ મી સદીની ચૈત્ય પરિપાટી પ્રાપ્ત થઈ છે તેમાં ચિત્તોડના પ્રાચીન જૈન શ્વેતાંબર મંદિરો અને મૂર્તિઓનો નિદેશ છે. ચૈત્યપરિપાટીના ઉલ્લેખાનુસાર એ વખતે ત્યાં ૩૨ જૈન મંદિરો અને નવેક હમ્મર પ્રતિમાઓ આદિ હતાં. ત્યાં શ્રી શીતલનાથજીનું મંદિર અંચલગચ્છીય હતું, જેમાં તે વખતે ૩૩૮ જિનચિંત્રો પ્રતિષ્ઠિત હતાં. જુઓ. જૈ. સ. પ્ર. વર્ષ ૧૨, અંક ૭, પૃ. ૨૦૦-૪ માં 'ચિત્તોડકે પ્રાચીન જૈન શ્વેતાંબર મંદિર' નામક લેખ.

રાજમાન્ય શ્રાવક જશવંત

૧૩૬૩. ગુણુનિધાનસૂરિના સમયમાં અંચલગચ્છીય શ્રાવક જશવંતની કારકિર્દી વિશેષ ઉલ્લેખનીય છે. આ રાજમાન્ય શ્રેષ્ઠી વિશે સમ્રાટ અકબરના શાહી ફરમાનોમાં મહત્વપૂર્ણ ઉલ્લેખો મળી આવે છે. એ

અનુસાર જશવંત અત્તરનો વ્યાપારી હતો અને મળદિદખાંતા રાજદરબારમાં તે ઘણી લાગવમ ધરાવતો હતો એમ જાણી શકાય છે. ફરમાનોમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે શત્રુજય જ્યારે મળદિદખાંતને જાગીરમાં મળ્યો ત્યારે જશવંતે તેને વિનિ કરી સં. ૧૫૬૪ ના ફાગણ સુદી ૩ ને શુક્રવારે વિશાળ જિનપ્રાસાદ બનાવવાનું શરૂ કર્યું. એ શિખરખંદ જિનાલય તથા ૨૫ દેવકૃત્તિકાઓ પણ બંધાવી. એ પછી અંચલ-ગચ્છીય શ્રાવકો-ચૌહાન અને વીરપાલે પણ જિનાલયો બનાવવાનો પ્રારંભ કર્યો. ૩ વર્ષના કાર્ય બાદ ત્રણ મોટાં તથા નવ નાનાં જિનાલયો તેમણે નિર્માણ કર્યાં.

૧૩૬૪. અકબરના શાહી ફરમાનોની પ્રાચીન નકલો પરથી ગુણનિધાનસૂરિના સમયની મહત્વની બાબતો પર પ્રકાશ પાડી શકાય છે. એ ફરમાનોની મૂળ નકલ માટે જુઓ અગરચંદ્રજી તથા ભંવરલાલજી નાહટા કૃત 'યુગ પ્રધાન શ્રી જિનચંદ્રસૂરિ' નામનો ગ્રંથ. પ્રસ્તુત નકલો અશુદ્ધ હોઈને તેમાં કહેલો જશવંત ગંધી એ ગાંધી ગોત્રીય પણ હોઈ શકે. ગંધી પરથી તે અત્તરનો વ્યાપારી હશે એમ અનુમાન કરાયું છે. બીજું, ચૌહાન અને વીરપાલ વિશે પણ ઝાઝું કાંઈ જાણી શકાતું નથી. એ બંને ભાઈઓ પણ હોય. પ્રસ્તુત ફરમાનોમાં જણાવાયેલા જિનાલયો હાલમાં ક્યાં છે તે પણ ઓળખવું દુર્લભ છે. એ જિનાલયો વિમલવસહીમાં હોય એવી સંભાવના છે.

૧૩૬૫. બીજી એક વાત પણ અહીં ઉલ્લેખનીય છે. સમ્રાટ અકબરે તપા અને ખરતરગચ્છના આચાર્યોને ફરમાનો લખી આપ્યાં છે. અંચલગચ્છના આચાર્યોને તેણે ફરમાનો આપ્યા છે કે કેમ તે વાતનો નિર્ણય થઈ શકતો નથી. ઉપર્યુક્ત ફરમાનો દ્વારા એટલું તો ચોક્કસ કહી શકાય છે કે સમ્રાટ અકબર અંચલગચ્છથી અનસિત્ત તો નહોતો જ !

શ્રમણ સમુદાય

૧૩૬૬. ગુણનિધાનસૂરિના પદનાયક સમય દરમિયાન થઈ ગયેલા શ્રમણો વિશે પ્રાચીન ગ્રંથોમાંથી પર્યાપ્ત પ્રમાણમાં માહિતીઓ ઉપલબ્ધ થાય છે. એ વખતે ગચ્છમાં અનેક શાખા-પ્રશાખાઓ પ્રવર્તમાન હતી, જેમાં અનેક વિદ્વાનો અને તપસ્વીઓ થઈ ગયા છે. એ સૌ ગચ્છનાયકના અનુશાસન પ્રમાણે વર્તતા. શાખા-પ્રશાખાની વૃદ્ધિ હોવા છતાં ગચ્છનાયકની સર્વોપરિતા ઝાંખી પડી નહોતી. તેમનો બોલ સૌને માન્ય રહેતો. તેમની આજ્ઞાનો પ્રભાવ શાહી આજ્ઞાથીયે અધિકતર પ્રબલ લેખાતો. તેઓ સમગ્ર ગચ્છને સંગઠિત રાખતા. એમની આજ્ઞાની સામે ભલભલી સત્તાઓ પણ ટક્કર ઝીલવાને અસમર્થ નીવડતી ને શિર ઝુકાવતી. સંપ્રદાયની જિન્નભિન્નતાના એ કપરા કાળમાં ગુણનિધાનસૂરિએ સુંદર આધ્યાત્મિક નેતૃત્વ પૂરું પાડ્યું.

વાચક પુણ્યચંદ્ર

૧૩૬૭. વા. પુણ્યચંદ્ર ચંદ્રશાખાના આઘ શ્રમણ મનાય છે. એ શાખાના લાવણ્યચંદ્ર કૃત 'વીર વંશાનુક્રમ' માં એમના વિશે આ પ્રમાણે કહેવાયું છે :

इतश्च श्री शालिनां गुणनिधानगणेश्वराणां । शिष्योत्तमाः प्रवर वाचक पुण्यचन्द्राः ॥

એ પછી એ શાખાની પરંપરા આ પ્રમાણે છે : (૧) પુણ્યચંદ્ર (૨) માણિક્યચંદ્ર (૩) વિનયચંદ્ર (૪) રવિચંદ્ર (૫) દેવસાગર (૬) જયસાગર (૭) લક્ષ્મીચંદ્ર (૮) લાવણ્યચંદ્ર અને કુશલચંદ્ર. એ પછી પણ આ પરંપરા ચાલી છે. દેવસાગર કૃત 'વ્યુત્પત્તિ રત્નાકર' ગ્રંથની પ્રશસ્તિમાંથી વા. પુણ્યચંદ્ર અને એમની શિષ્ય-પરંપરા વિશે સુંદર વર્ણન મળે છે.

૧૩૬૮. સં. ૧૬૧૭ માં પાટણ અને ખંભાતમાં બંધાયે ગચ્છોના આચાર્યોએ મળીને સિદ્ધ કુરુ કે નવાંગીવૃત્તિના કર્તા અભયદેવસૂરિ ખરતરગચ્છના હતા. ખંભાત મત-પત્ર પર અંચલગચ્છવતીથી પુણ્ય-ચં સહી કરી. જુઓ સમયસુંદર કૃત 'સમાચારી શતક'.

૧૩૬૯. ચંદ્રશાખાની ખીજ પરંપરા આ પ્રમાણે છે : (૧) પુણ્યચંદ્ર (૨) વિમલચંદ્ર (૩) કુશલ-ચંદ્ર (૪) ભકિતચંદ્ર (૫) માનચંદ્ર (૬) કલ્યાણચંદ્ર (૭) સૌભાગ્યચંદ્ર (૮) ખુશાલચંદ્ર (૯) રાયચંદ્ર (૧૦) મૂલચંદ્ર (૧૧) સુમતિચંદ્ર (૧૨) તારાચંદ્ર (૧૩) ગુલામચંદ્ર (૧૪) ગુણચંદ્ર.

૧૩૭૦. 'અમરકાંત રાસ' માં આ શાખાની પરંપરા આ પ્રમાણે છે : (૧) પુણ્યચંદ્ર (૨) કનક-ચંદ્ર (૩) વીરચંદ્ર (૪) સ્થાનસાગર. કવિ વર્ણવે છે:—

વિમલવંશ વાયક તણો, કીરતિ જસ સુ પ્રકાશ;
પુણ્યચંદ્ર વાયકવરુ, ધર્મતણો મનિ વાસ.
તાસ સીસ સુંદર સોભાંગી, પાલ્લવ સાધનો પંચ;
કનકચંદ્ર વાયક ગુણી ભરિયા, મહા મુનિ એહ નિર્ગથ.
તાસ સીસ વિદ્યાના આગર, વાયક શ્રી વીરચંદ્ર;
તપ જપ સંનિમ કિરિયા પાલ્લવ, સુંદર એહ મુણિંદ.

૧૩૭૧. ચંદ્રશાખાની સ્થાપના ગુણનિધાનસૂરિના પદનાયક કાલમાં સં. ૧૫૮૫ લગભગમાં થઈ છે. વા. પુણ્યચંદ્ર મંત્રવાદી હતા. એમણે અનેક ચમત્કારો દેખાડ્યા હતા, અમાસને દિવસે પૂતમનો ચંદ્ર બધાને દેખાડ્યો હતો, જે પરથી એમની શાખા ચંદ્રશાખાથી પ્રસિદ્ધ થઈ. આ શાખાની અનેક પોશાળો કચ્છમાં વિદ્યમાન છે, જેની પરંપરા વિશે પ્રસંગોપાત ઉલ્લેખ કરીશું.

આચાર્ય ગજસાગરસૂરિ

૧૩૭૨. ભાવસાગરસૂરિ શિ. સુમતિસાગરસૂરિ સંભવતઃ સાગરશાખાના આચાર્ય હતા. તેઓ પાટણ-માં શ્રીમાલી ચાંપસીની ભાર્યા કમલાદેવી કૃષ્ણે સં. ૧૫૮૫ ના આસો વદિ ૧૪ ને સોમે જન્મ્યા, સં. ૧૬૦૩ માં દીક્ષિત થયા, સં. ૧૬૨૪ માં આચાર્ય-પદ પામ્યા, સં. ૧૬૫૯ માં ૭૪ વર્ષની વયે દેવગતિ પામ્યા. 'અંચલગચ્છ આચાર્ય પરંપરા વિવરણ' માં પદ્મધરોના ક્રમ સાથે ઉક્ત પરંપરાને જોડવામાં આવી હોઈને તેનું મહત્ત્વ સહેજે સમજી શકાય. તેમના શિષ્ય પુણ્યરત્નસૂરિએ એમના ગ્રંથોમાં ગજસાગર-સૂરિને પદ્મધર કહ્યા છે. 'તેજસાર રાસ' ની પુષ્પિકામાં આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે—'વિધિપક્ષ ગચ્છેશ ભદારક મુકુટમણિ ગજસાગરસૂરીન્દ્ર' આ પરથી એમના અસાધારણ પ્રભાવનો પરિચય મળી રહે છે.

૧૩૭૩. 'શાહ રાજસી રાસ' માં ઉલ્લેખ છે કે વીરવંશીય શાહવીના પાંચસો ઘર અણહિલપુર, જલાલપુર, અહમદપુર, પંચાસર, કનડી, વીગ્નપુર વિગેરેમાં હતાં, તેમને ગજસાગર, ઋષિ ભરત અને કલ્યાણસાગરસૂરિએ ઉપદેશ આપીને પ્રતિભોધિત કર્યા. જુઓ: જૈ. સ. પ્ર. વર્ષ ૯, અંક ૮.

૧૩૭૪. ગજસાગરસૂરિના શિષ્યો વિશે પ્રસંગોપાત ઉલ્લેખ કરીશું. એમનો ગચ્છનાયક તરીકે થયેલો અનેકવિધ ઉલ્લેખ વિચારણા માગી લે છે. એટલું તો ચોક્કસ છે કે ગચ્છઅવસ્થામાં એમનો હિસ્સો ધણો જ મોટો હશે. 'નંદિષેણ રાસ' (સં. ૧૭૨૫) ની નિમ્નોક્ત કંડિકા પરથી પણ એ વાતની પ્રતીતિ થાય છે :

અંચલગચ્છિ ગિર્યા ગચ્છનાયક, જે તપ તેજ દિણ્દ; રાજહંસ કમલા સિરિ ઉયરિ, ગજસાગર સૂરીન્દો રે.

હેમકાન્તિ

૧૩૭૫. ભાવસાગરસૂરિ શિ. સુમતિસાગરસૂરિ શિ. હેમકાન્તિએ સં. ૧૫૮૯ ના ભાદરવા ૮ ને રવિવારે 'શ્રાવક વિધિ ચઉપર્ણ' અંગ, ઉપાંગ, નિર્ધુક્તિ વિગેરેનો આધાર લઈ રચી. જુઓ જૈ. ગૂ. ક. ભા. ૩, પૃ. ૧૪૯૪.

સેવક

૧૩૭૬. ગુણનિધાનસૂરિના શિષ્ય સેવકે સં. ૧૫૯૦ ના કાર્તિક સુદી ૯ ને ગુરુવારે 'આદિનાથદેવ રાસ-ધવલ' ની રચના કરી. જુઓ જૈ. ગૂ. ક. ભા. ૩, પૃ. ૫૮૧. (૨) 'ઋષભદેવ વિવાહલુ-ધવલઅંધ' ૪૪ ઢાલ. આની સં. ૧૫૯૦ ના માઘ વદિ ૧૧ ની પ્રત ઉપલબ્ધ છે. થરાદના થિરાપદ્રગચ્છીય ભંડારમાં પણ ૨૨ પત્રની પ્રત છે. (૩) 'સીમંધર સ્વામી શોભા તરંગ', ૫ ઉલ્લાસમાં ગૂર્જર પદ્યકૃતિ. (૩) 'આર્દ્રકુમાર વિવાહલુ' ગાથા ૪૬ ગૂર્જર પદ્યકૃતિ.

૧૩૭૭. 'સીમંધર સ્વામી શોભા તરંગ' એ કૃતિ કુડ્યાગચ્છીય સેવક અપરનામ તેજપાલની છે એમ અગરચંદ્ર નાહટાએ સિદ્ધ કર્યું છે. જુઓ જૈ. સ. પ્ર. વર્ષ ૧૭, અંક ૮-૯. વિજયતીન્દ્રસૂરિએ સેવક કૃત 'ચોવીસ તીર્થ' કર ભાસ, પત્ર ૭, શાહ ચુપ્પલ લિખિત; 'સુદર્શન ભાસ' પત્ર ૨ થરાદના ઉક્ત ભંડારમાં હોવાનું નોંધ્યું છે. જુઓ જૈ. સ. પ્ર. વર્ષ ૧૩, પૃ. ૧૭૬. આ કૃતિઓ આ ગ્રંથકારની જ સંભવે છે. અંચલગચ્છમાં પણ આ નામના અનેક કવિઓ થઈ ગયા છે.

દયાશીલ

૧૩૭૮. ગુણનિધાનસૂરિના સમયમાં સં. ૧૫૯૮ માં ઘોઘા ભંડારની એક પ્રત દયાશીલને વહોરાવવામાં આવેલી એમ પુષ્પિકા દ્વારા જણાય છે. જુઓ જૈ. ગૂ. ક. ભાગ ૨, પૃ. ૭૭૪. વિજયશીલના આ નામના શિષ્ય પણ અંચલગચ્છમાં થઈ ગયા છે.

સંયમમૂર્તિ

૧૩૭૯. વા. કમલગેરના શિષ્ય સંયમમૂર્તિએ સં. ૧૫૯૪ માં જેઠ સુદી ૩ બુધે કાવિદ્વાનગરમાં રહીને ૨૦૧ ગૂર્જર ગાથામાં 'કલાવતી ચોપર્ણ' રચી. જુઓ જૈ. ગૂ. ક. ભા. ૩, પૃ. ૬૦૪-૫. સુનિ-અંદના શિષ્ય તથા ઉપા. વિનયમૂર્તિના શિષ્ય પણ આ નામના થઈ ગયા છે.

વા. વિદ્યાવલ્લભગણિ

૧૩૮૦. વા. વિદ્યાવલ્લભગણિએ સં. ૧૫૯૪ ના માગશર સુદી ૧૩ ને ગુરુવારે લોલાડાગામમાં રહીને 'શ્રાદ્ધ જિતકલ્પ વૃત્તિ' ની પ્રત લખી. જુઓ પુષ્પિકા:

સંવત્ ૧૫૯૪ વર્ષે માર્ગશીર્ષ શુદ્ધિ ત્રયોદશ્યાં ગુરુવાસરે લોલાડાગ્રામે અંચલગચ્છે વા. વિદ્યાવલ્લભગણિભિલિખિતં ॥

વા. રંગતિલકગણિ અને પં. ભાવરતન

૧૩૮૧. વા. રંગતિલકગણિએ સં. ૧૫૯૭ ના ફાગણ વદિ ૮ ને બુધે ચિત્રદૂત દુર્ગમાં રાજધિરાજ વણૂરીના રાજ્યમાં 'ઉપાસક દશાંગસૂત્ર' ની પ્રત લખી, મંત્રી સૂરાએ લખાવી. પુષ્પિકા આ પ્રમાણે છે:

સંવત્ ૧૫૯૭ વર્ષે ફાલ્ગુણ વદિ ૮ બુધવારે શ્રી ચિત્રકૂટદૂર્ગે રાજાધિરાજ શ્રી વળવીર રાજ્યે । શ્રી અંચલગચ્છે । વાં રંગતિલકગણિ લિખિતે । ઓકેશવંશે । પ્રામેચાગોત્રે । મન્ત્રીશ્વર ભાષર ભાર્યા ભાવલદે પુત્ર સં૦ સોના ભાર્યા સોનંલદે પુત્ર મં. શીપા ભાર્યા સીરિયાદે પુત્ર સૂરાકેન લિખાપિતા મંડાર સાચે । શુભં ભવતુ । કલ્યાણમસ્તુ ॥

૧૩૮૨. સં. ૧૬૧૭ માં પાટણમાં થયેલા વિવાદમાં યધા ગચ્છોએ નક્કી કર્યું કે નવાંગી વૃત્તિકાર અભયદેવસૂરિ ખરતરગચ્છના હતા. મતપત્રમાં 'ધવલપર્ણિયા અંચલિયા ગચ્છ' ના પંન્યાસ રંગાએ સહી કરી, તેઓ રંગતિલક સંભવે છે. ઉક્ત મતપત્રમાં પં. ભાવરત્નની પણ સહી છે. આ ખન્ને શ્રમણો એ વર્ષમાં પાટણમાં ચતુર્માસ હતા.

પં. વિનયરાજ

૧૩૮૩. વા. હેમકુશલગણિના શિષ્ય પં. વિનયરાજને સં. ૧૫૯૭ માં ઓશવંશીય ઇસર અને વેગરાજે 'રાજપ્રતીય વૃત્તિ' ની પ્રત વહોરાવી. જુઓ પુષ્પિકા :

સંવત્ ૧૫૯૭ વર્ષે શ્રી ઓકેશવંશે સાં નરપતિ ભાર્યા મહિરી પુત્ર સાં વસ્તુપાલ તત્પુત્ર સાં ઈસર સાં વેગરાજેન પુસ્તિકા લિખાપિતા । સંવત્ ૧૫૯૭ વર્ષે શ્રી અંચલગચ્છે વાં હેમકુશલગણિ શિષ્ય પં૦ વિનયરાજાભ્યાં પ્રદત્તા । શુભં ભૂયાત્ । શ્રી પાર્શ્વનાથ પ્રસાદાત્ । શ્રીઃ । શ્રીરસ્તુ ।

પં. શિવસી

૧૩૮૪. વા. ભાનુપ્રભગણિના શિષ્ય પં. પદ્મલાલગણિએ પોતાના શિષ્ય પં. શિવસી માટે પુણ્યાનન્દીગણિ કૃત 'ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર વૃત્તિગત કથા-સંગ્રહ' ની પ્રત સં. ૧૫૯૯ માં લખી. જુઓ પુણ્યવિજયજીનો પ્રશસ્તિ સંગ્રહ ભા. ૨.

ગુણનિધાનસૂરિ શિષ્યો

૧૩૮૫. ગચ્છનાયકના અજ્ઞાત શિષ્યે ૯ પ્રાકૃત કંડિકામાં ગુરુસ્તુતિ રચી. જિનવિજયજી જણાવે છે કે ભાષાની દૃષ્ટિએ એ કૃતિ ૧૬ મી સદીની હોય એમ જણાય છે. સ્તુતિના અતિમ ઉદ્ગારોથી ગુણનિધાનસૂરિની વિદ્યમાનતામાં આ સ્તુતિ રચી જણાય છે. પં. વિવેકમંડુએ લખેલી એની પ્રત બેધપુરના ભંડારમાં વિદ્યમાન છે. જુઓ 'જૈ. ઐ. ગૂ. કા. સંગ્રહ'

૧૩૮૬. અન્ય અજ્ઞાત શિષ્યે સં. ૧૫૯૬ ના આસો સુદી ૧ ને ગુરુવારે 'અંચલગચ્છીય ગુર્વાવલી' રચી, જુઓ કાન્તિસાગરજીનો લેખ 'કેટલાંક ઐતિહાસિક પદ્યો', જૈ. સ. પ્ર. અંક ૧૧. ભાષાની દૃષ્ટિએ પણ આ ગુર્વાવલીનું મહત્ત્વ ઘણું છે.

પં. હર્ષનિધાન અને પં. લક્ષ્મીનિધાન

૧૩૮૭. ગુણનિધાનસૂરિના શિષ્ય હર્ષનિધાને ૫૪૭ પ્રાકૃત ગાથામાં 'રત્નસંચય પ્રકરણ' નામક ગ્રંથ રચ્યો, જેમાં અનેક કૃતિઓ ઉદ્ધૃત કરવામાં આવી છે. જુઓ પ્રો. વેલણુકર સંપાદિત 'જિનરત્ન કોશ'. જૈન ધર્મ પ્રસારક સભા, ભાવનગર દ્વારા ભાષાંતર સહિત મૂળ ગ્રંથ પ્રકટ થયેલ છે. આ ગ્રંથ પર 'રત્નસમુચ્ચય બાલાવબોધ' ગ્રંથ ૧૮ મા સૈકામાં રચાયો. સં. ૧૭૮૩ માં લખાયેલી તેની પ્રત ઉપલબ્ધ છે. જુઓ જૈ. ગૂ. ક. ભા. ૩. પૃ. ૧૬૪૧.

૧૩૮૮. પ્રાયઃ હર્ષનિધાનના શિષ્ય પં. લક્ષ્મીનિધાને સં. ૧૬૧૭ ના કાર્તિક સુદી ૭ ને શુક્રવાર પછી સ્તંભતીર્થ મતપત્રમાં અન્ય ગચ્છોના આચાર્યો સાથે સહી કરી જાહેર કર્યું કે નવાંગીરનિકાર અભયદેવસૂરિ ખરતરગચ્છના હતા. જુઓ 'સમાચારી શતક.'

પં. વિદ્યાશીલ

૧૩૮૯. પં. વિદ્યાશીલે સં. ૧૫૮૫ ના આસો સુદીમાં ગુરુવારે ભાવસાગરસૂરિ શિષ્ય કૃત 'નવતરવ ચોપઈ' ની પ્રત સત્યપુરમાં લખી. જુઓ પુષ્પિકા :

વાણાનંદે વાણયુક્તે ચ દન્દે ૧૫૩૫ તસ્મિન્ વર્ષે અશ્વિની શુક્લપક્ષે ગુરો પૂર્ણાં
અંચલગચ્છે ગુણનિધાનસૂરિ રાજ્યે સત્યપુરમધ્યે પં. વિદ્યાશીલમુનિ આત્મવાચનાય લિં ॥

વિદ્યાશીલના શિષ્ય વિવેકમેરુ અને તેમના મુનિશીલ થયા.

પં. ગુણરાજ અને તિલકગણિ

૧૩૯૦. આ અને શ્રમણો સં. ૧૫૮૭ ના વૈશાખ વદિ ૬ ને રવિવારે કર્માશાહે શત્રુજયના કરાવેલા ઉદ્ધાર પ્રસંગે ઉપરિચિત રહ્યા હતા. એ વખતે બધા ગચ્છોએ સર્વાનુમતે દરબચું હતું કે શત્રુજય-તીર્થ બધા સ્વેતાંબર ગચ્છોનું છે. લેખ આ મતલખતો છે : 'શત્રુજયતીર્થ ઉપરકા મૂલ ગઢ ઔર મૂલકા શ્રી આદિનાથ ભગવાનકા મંદિર સમસ્ત જૈનો કે લિયે હૈ ઔર બાકી સખ દેવકુલિકાયેં ભિન્ન ભિન્ન ગચ્છવાલોં કી સમજની ચાહિયે. યહ તીર્થ સખ જૈનો કે લિયે એક સમાન હૈ. એક વ્યકિત ઈસ પર અપના અધિકાર જમા નહીં સકતી. એસા હોને પર બી યદિ કોઇ અપની માલિકી સાબિત કરના ચાહે તો ઉસે ઈસ વિષયકા કોઇ પ્રામાણિક લેખ યા પ્રધાક્ષર દિખાના ચાહિયે. વૈસા કરને પર હમ ઉસકી સત્યતા સ્વીકાર કરેંગે...અંચલગચ્છીય યતિ તિલકગણિ ઔર પંડિત ગુણરાજગણિ લિખિત.' જિનવિજયજી સંપાદિત 'શત્રુજય તીર્થોદ્ધાર પ્રબંધ.'

૧૩૯૧. પં. ગુણરાજ પાછળથી આચાર્યપદે વિભૂષિત થયા હતા અને તેમના ગુરુ માણિક્યકુંજરસૂરિ અને શિષ્ય વિજયહંસસૂરિ હતા એમ સંભવે છે. એ પરંપરાના આચાર્યો વિશે આગળ ઉલ્લેખ થઈ ગયો છે.

ઉપાધ્યાય ઉદયરાજ અને શિષ્યો

૧૩૯૨. ઉપા. ઉદયરાજના વા. વિમલરંગ, પં. દેવચંદ્ર, પં. જ્ઞાનરંગ, પં. તિલકરાજ, સોમચંદ્ર, હર્ષરત્ન, ગુણરત્ન, દયારત્ન વિગેરે શિષ્યોએ આખૂની યાત્રા કરી. શ્રીમાઝી ખેતા, વરશી, છીમા, ભગ્ગડા, રામા ઇત્યાદિ શ્રાવકો પણ સાથે હતા. ગુણનિધાનસૂરિના પ્રસાદથી જ્ઞાનરંગ અને હર્ષરત્ને ત્યાં ચોમાસું કર્યું ઇત્યાદિ બાબતો વિમલવસહીના સ્તંભ-લેખ દ્વારા જાણી શકાય છે. જુઓ જયંતવિજયજીનો આખૂ લેખ સંગ્રહ તથા અંચલગચ્છીય લેખ સંગ્રહ.

૧૩૯૩. ધર્મપ્રભસૂરિ કૃત 'કાલિકાચાર્ય કથા' ની પ્રત સં. ૧૫૭૭ ના કાર્તિક સુદી ૧૫ ને શુક્રે એસવાળા ડૂંગર, બાર્યા દેહલણુદેના પુત્ર સંઘપતિ વીજપાલે લખાવી અને ઉદયરાજને વીડઉદ્ર ગામમાં ભેટ ધરી. જુઓ 'કાલિકાચાર્ય કથા સંગ્રહ', પૃ. ૯૬. જુઓ પુષ્પિકા :

इति श्री कालिकाचार्य कथा संक्षेप [तः] कृता ।

सम्बत् १५ आषाढादि ७७ वर्षे लिखितम् ॥

नक्षत्राक्षत्र(त) पूरितं मरकतस्थालं विशालं नभः,

पीयूषद्युतिनालिकेरकलितं चन्द्रप्रभाचन्द्रनम् ।

યાવન્મેરુકરે ગમસ્તિકટકે ધત્તે ધરિત્રીવધૂઃ,

તાવન્નન્દતુ ધર્મકર્મનિરતઃ શ્રી સંઘ મદ્યારકઃ ॥ ૧ ॥

સમ્વ(ત્) ૧૫૭૭ વર્ષે કાર્તિક સુદિ ૧૫ શુક્રે ઓસવાલ જ્ઞાતિય સાહ ડૂંગર ભાર્યા દેલ્હણદે પુત્ર સાહ વીજપાલ સાહ સંઘપતેન(તિના ?) પશ્ચમી ઉઘાડ(ઘાટ)નાર્થે શ્રી કલ્પપુસ્તિકાલિખાપ્ય ઉપાધ્યાય શ્રી ઉદયરાજેન પ્રદત્ત(ત્તા) વીડઉદ્રગ્રામે ॥શ્રી રસ્તુ ॥ સચિત્ર પ્રતો.

૧૩૯૪. ઉપર્યુક્ત ' કાલકાચાર્ય કથા ' ની સચિત્ર પ્રત લી'ખડીના ભંડારમાં ઉપલબ્ધ છે. તેમાં આઠ સુંદર ચિત્રો છે. એ ચરસામાં ધર્મપ્રભસૂરિની ઉક્ત કથાની ખીજ પણ સચિત્ર પ્રતો લખાઈ, જેમાંથી તત્કાલીન ચિત્રકલાના પરિમાર્જિત નમૂનાઓ મળી રહે છે. સં. ૧૪૭૨ માં લખાયેલી પ્રત પણ લી'ખડીના ભંડારમાં છે તેમાં પાંચ સુંદર ચિત્રો છે. જુઓ લી'ખડી ભંડાર સૂચિ નં. ૫૭૪-૭૭.

૧૩૯૫. એક ચિત્ર આર્ય કાલક શિષ્યોને ઉપદેશ આપે છે તે અંગેનું છે. એ ચિત્રમાં જાંચા કરેલા જમણા હાથમાં મુહપતિ રાખીને સામે બેઠેલા શિષ્યને આર્ય કાલક ઉપદેશ આપે છે. સારાભાઈ મ. નવાખ દ્વારા પ્રકાશિત કાલિકાચાર્ય કથા સંગ્રહમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે આ ચિત્રમાં સિંહાસનની પાછળના ભાગમાં શુશ્રૂષા કરતા શિષ્યને બદલે પોપટની આકૃતિ ચીતરેલી છે અને આર્ય કાલક તથા બે હાથની અંજલિ જોડીને સામે બેઠેલા શિષ્યના પહેરેલાં કપડાં સુંદર ચિત્રાકૃતિ સહિત છે. જોનોએ ચિત્રકલામાં પણ સુંદર કાળો નોંધાવ્યો છે એટલું કથન જ અહીં બસ થશે.

ગુણનિધાનસૂરિના પ્રતિષ્ઠા લેખો

૧૩૯૬. ગુણનિધાનસૂરિના ઉપદેશથી પણ સારી સંખ્યામાં પ્રતિષ્ઠાઓ થઈ છે એમ પ્રતિષ્ઠા લેખો દ્વારા જાણી શકાય છે. એમના ઉપદેશથી થયેલી પ્રતિષ્ઠાઓના ઉપલબ્ધ પ્રતિષ્ઠા-લેખોની સંક્ષિપ્ત નોંધ આ પ્રમાણે છે:—

૧૫૭૯ (૧) માધ સુદી ૬ શુક્રવારે વૈશાખ વદિ ૫ ઉસવંશીય લાખાણી ગાંધીગોત્રીય સાં તેજપાલ પુત્ર સાં કુચરપાલ ભાં સાલિગદે પુત્ર રાયમલ્લ આવકે પોતાના શ્રેયાર્થે શ્રી પાર્શ્વનાથબિંબ ભરાવ્યું, અંચલગચ્છીય આવકે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

૧૫૮૪ (૧) ચૈત્ર વદિ ૫ ગુરુવારે નાગર જાતીય, હાલીયાણુ ગોત્રીય શ્રેં રાજા ભાં રાજલદે પું શ્રી ગોઈઆએ ભાં કુંઅરિ સું સીપા, માંગા પ્રમુખ પરિવાર સહિત શ્રી આદિનાથબિંબ ભરાવ્યું, વીસલનગરમાં તેની પ્રતિષ્ઠા થઈ.

(૨) વૈશાખ વદિ ૫ ને દિવસે ઓસવંશીય વરહડિયા ગોત્રીય સાં લાખા પું સાં હર્ષા ભાં હીરાદે પું સાં દોડર આવકે પોતાના શ્રેયાર્થે શ્રી શાંતિનાથ બિંબ ભરાવ્યું, અંચલગચ્છીય આવકે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

૧૫૮૫ (૧) વૈશાખ સુદી.....શ્રીમાલ જાતીય મંં.....અમરા સું મંં ધમ્મા ભાં ધમાદે પુરયાર્થે શ્રી શંભવનાથબિંબ ભરાવ્યું, અને પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

૧૫૮૭ (૧) માધ સુદી ૫ રવિવારે શ્રીમાલી જાતીય, હિરવાલીય મંત્રી ઢાલા દિં બ્રાત્ર રેલા, મંં ઢાલા સું મંં ભીમ, મંં અજુન, મંં જસા, મંં લડૂઆ; માતા ધર્મિણિના પુરયાર્થે શ્રી સુપાર્શ્વનાથબિંબ ભરાવ્યું, સઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૨) તે સોમવારે ઓસવંશે સાં નરપાલ સાં મરગાઈના પોતાના શ્રેયાર્થે પું સાં જગા, સાં ધના, સાં દેવદાસ, પૌત્ર રાયમલ, સાં જસવીર, પાસવીર સમસ્ત કુટુંબ સહિત શ્રી ચંદ્રપ્રભસ્વામિયિંબ ભરાવ્યું, સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૩) એ જ દિવસે શ્રી શ્રીવંશે શ્રેં ચાંપા ભાં હીર પું હંસા ભાં કદકુડુ પૌત્ર ભાં પ્રીમલદે સું અર્જુન સુશ્રાવકે ભાં અમરાદે પું મધા સહિત પોતાના પુત્રના શ્રેયાર્થે શ્રી વાસુપૂજ્યમિંબ ભરાવ્યું, અહમદનગરમાં સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૪) એ જ દિવસે શ્રી શ્રીવંશે દોસી જણીયા ભાં જસમાઈ પું દોં ખેતા ભાં ખીમાઈ પું દોં નાકર ભાં દીવી લઘુબ્રાત્ર દોં કાકુર ભાં ધનાઈએ પોતાના પુણ્યાર્થે, પિતા દોં .....સહિત શ્રી આદિનાથ મિંબ ભરાવ્યું, ચંપકદુર્ગમાં સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

૧૫૯૧ (૧) પોષ વદિ ૧૧ ગુરુવારે ઓસવંશીય લઘુ શાખીય દોસી ટાકિયા ભાં સિંગી પું લકા ભાં ગુરાઈએ પોતાના શ્રેયાર્થે પુત્ર વીરપાલ, અમીપાલ સહિત શ્રી કુંથુનાથમિંબ ભરાવ્યું, પાટણમાં સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૨) વૈશાખ વદિ ૬ શુક્રવારે પ્રાગ્વાટ જાતીય સાં લખા પું બ્યં પરખતની પુત્રી મૂના પુત્ર ધર્મસિંહ, અમીચંદ પ્રમુખ કુટુંબ સહિત શ્રી અનંતનાથમિંબ ભરાવ્યું, ગંધારમાં તેની પ્રતિષ્ઠા થઈ.

૧૬૦૦ (૧) જેઠ સુદી ૩ શનિવારે શ્રીમાલ જાતીય, લઘુ શાખીય સાં જીવા ભાં રમાઈ પુત્ર સાં સહસકિરણુ ભાં લલિતાદે પુત્રી મનાઈ સુશ્રાવિકાએ શ્રી સુમતિનાથમિંબ ભરાવ્યું, સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૨) એ જ દિવસે શ્રીમાલ જાતીય, લઘુશાખીય સાં સહસકિરણુ ભાં મમનાદે પું સાં સકલ ભાં ચંદ સુશ્રાવિકાએ પોતાના શ્રેયાર્થે શ્રી ધર્મનાથમિંબ ભરાવ્યું, સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

૧૬૯૭. ધર્મભૂતિસૂરિના નામે પ્રસિદ્ધ થયેલી પટ્ટાવલીમાં ગુણનિધાનસૂરિના ઉપદેશથી થયેલી પ્રતિષ્ઠાઓની નોંધ આ પ્રમાણે મળે છે :

સંવત્સર:	તિથિ	જિનચિંબ પ્રતિષ્ઠાતા	સ્થાન	ચિંબનામસંખ્યા:
૧૫૮૪	માઘશુક્ર ૧	ઉપકેશીય સદયવત્સ:	અમદાવાદે	શાંતિનાથાદિ ૭
૧૫૮૫	જ્યેષ્ઠશુક્ર ૧૦	શ્રીચંડીય લલ્લરાજ:	અમદાવાદે	શાંતિનાથાદિ ૫
૧૬૮૭	વૈશાખકૃષ્ણ ૭	ઉસવાલ નરપાલ:	અમદાવાદે	ચંદ્રપ્રભાદિ ૯
૧૫૯૧	પૌષકૃષ્ણ ૧૧	વીરપાલામીપાલો	પત્તને	કુંથુજિનાદિ ૭

વિહાર પ્રદેશ

૧૩૯૮. આપણે જોઈ ગયા કે ગુણનિધાનસૂરિ સં. ૧૫૪૮ માં પાટણમાં જન્મ્યા, સં. ૧૫૫૨ માં પાટણમાં દીક્ષિત થયા. સં. ૧૫૫૭ માં પાટણમાં સંજીવિત રીતે તેમને વડી દીક્ષા પ્રદાન થઈ. સં. ૧૫૬૫ માં જાંબૂતગર-જાંબૂસરમાં એમને આચાર્યપદે અભિષિક્ત કરવામાં આવ્યા. સં. ૧૫૮૪ માં ખંભાતમાં તેઓ ગચ્છેશ થયા. એ પછી તેમનો વિહાર ઉપર્યુક્ત પ્રમાણે દ્વારા આ પ્રમાણે સ્થિત થાય છે:—

પીસલનગર-અમદાવાદ (સં. ૧૫૮૪), અમદાવાદ (સં. ૧૫૮૫), ડહિરવાલ-અહમદનગર-ચંપકદુર્ગ-અમદાવાદ (સં. ૧૫૮૭), પાટણ-ગંધાર (સં. ૧૫૯૧), સં. ૧૬૦૨માં પાટણમાં તેઓ દિવંગત થયા.

આમ ગુણનિધાનસૂરિ પોતાના અદ્વય ગચ્છનાયક-પદકાલમાં ગુજરાત બહાર ન ધ્રિયરી શક્યા હોય એમ સૂચિત થાય છે. અલગત, ગુજરાતના બધા જ મહત્વનાં કેન્દ્રોમાં તેમણે પદાર્પણ કયું જ છે. એમના હૃદયસ્પર્શી ઉપદેશથી અનેક ભવિ જીવોએ બોધ પામીને સુકૃત્યો દ્વારા પોતાનું જીવન કૃતાર્થ કયું છે, સર્વ ત્યાગના મંગલમય અને સર્વ કલ્યાણકારક માર્ગે વળ્યા છે. માત્ર અદારેક વર્ષના અદ્વય પદનાયકત્વકાલમાં એમનાં સમદર્શી નેતૃત્વ હેઠળ અંચલગચ્છની ધર્મપ્રવૃત્તિને સારો વેગ મળ્યો હતો. તેઓ વિશેષ જીવ્યા હોત તો ગુજરાત બહારના પ્રદેશોમાં પણ વિચર્યા હોત. આ દૃષ્ટિએ એમનો વિહાર પ્રદેશ સીમિત ગણાય.

સ્વર્ગગમન

૧૩૯૯. મુનિલાખા ‘ગુરુ પદાવલી’ માં નોધે છે તેમ ગુણનિધાનસૂરિ સં. ૧૬૦૨ માં પાટણમાં ૫૪ વર્ષનું આયુ પાળીને દિવંગત થયા. ધર્મભૂતિસૂરિનાં નામે પ્રસિદ્ધ થયેલી પદાવલીમાં ગુણનિધાનસૂરિના એ વર્ષમાં થયેલાં સ્વર્ગગમનનું સ્થળ રાજનગર-અમદાવાદ દર્શાવવામાં આવ્યું છે : અથૈ તે પ્રભાવકઃ શ્રી ગુણનિધાનસૂરયઃ ૧૬૦૨ સંવત્સરે નિજપદે શ્રી ધર્મમૂર્તિસૂરીન્ સ્થાપયિત્વા રાજનગરે સ્વર્ગે પ્રયાતાઃ ॥ પદાવલીનું આ વિધાન બ્રાન્ત હોઈને સંશોધનીય છે.

૧૪૦૦. ગુણનિધાનસૂરિએ અદ્વય ગચ્છનાયકત્વકાલમાં સુંદર કાર્યો કરીને ગચ્છનું તેમજ શાસનનું સંગઠન દૃઢ બનાવ્યું; એમના ઉપદેશથી અનેક પ્રતિષ્ઠાઓ થઈ; તે વખતે અંચલગચ્છની અન્ય શાખાઓ પણ વિકસિત હતી ઈત્યાદિ આપતો આપણે સપ્રમાણ વિચારી ગયા હોઈને તેનું પુનર્લેખન અહીં અપ્રસ્તુત છે. અંચલગચ્છના આ પ્રતિભાસંપન્ન ગચ્છનાયકના અસાધારણ પ્રભાવનો પરિચય અજ્ઞાત કર્તૃક ગુરુ-સ્તુતિ દ્વારા પણ મળી રહે છે—

ગુણ નિહાણાભિહા સુહમ સમ ગણદરા, ગંગજલ વિમલ કલકિત ધવલાધરા;
પુવ્વ રસ સરિસ સુહસંત રસ સાયરા, અહ અવર સાણ વિહરંત સૂરીસરા. ૮
ધ્યિ અર્ધસય ભાજન સિરિ જિનશાસન, કાનન પંચાનન પવર;
વિશુહા બલિ બોહણ ગુણમણિ રોહણ, ગુણનિધાન ગુરુ જયઉ ચિરુ. ૯

અર્થાત્ ગુણનિધાનસૂરિ પૂર્વાચાર્યોની જેમ શુભ, શાંતિ રસના સાગર હતા. વિમલ કીર્તિને ધારણ કરતા ધણાં વરસો સુધી વિચર્યા હતા. ‘અતિશયોના પાત્ર, ગુણમણિના રોહણાયક, શ્રી જિનશાસન રૂપી વચનના સૂરિસિંહ ગુણનિધાન ગુરુ વિશુધ જનોને બોધ પમાડતા ચિરકાલ જયવંતા વર્તો.’ સ્તુતિના અંતિમ ઉદ્દગારોથી ગુણનિધાનસૂરિની વિદ્યમાનતામાં જ તેમના ગચ્છનાયકપદ પછી તેમના ભક્ત કોઈ શિષ્યે આ સ્તુતિ રચી જણાય છે. આ દૃષ્ટિએ એનાં વર્ણુતની પ્રમાણભૂતતા ઘણી જ ગણાય.

૧૪૦૧. સં. ૧૬૮૬ માં વાયક દેવસાગરે રચેલા વ્યુત્પત્તિ-રત્નાકરની પ્રશસ્તિમાં કવિએ ગુણનિધાનસૂરિના ગુણો વિશદ રીતે વર્ણવ્યા છે—

તદન્વવનિવિશ્રુતાઃ શ્રુતસરસ્વદંતઃ સ્પૃશઃ

પ્રજ્ઞાંત મનસઃ સદા સદવધાનધન્યર્જયઃ ।

સુશિષ્ટ જન સેવિતાઃ પ્રકટદૈવતાધિષ્ઠિતા

બભૂવુરતિવિદવો ગુણનિધાનસૂરીદવઃ ॥ ૪ ॥

૧૪૦૨. લાવણ્યચંદ્ર 'વીરવંશાનુક્રમ'માં ગુણનિધાનસૂરિનાં વ્યક્તિત્વનો પરિચય આ પ્રમાણે આપે છે—

ધ્યાની સદૈવત વિશુદ્ધયુઃ પ્રશાંતઃ । સૂરીશ્વરો ગુણનિધાન ઇતિ પ્રતીતઃ ॥ ૩૮ ॥

ખરેખર, ગુણનિધાનસૂરિની ધ્યાનમગ્ન પ્રશાંત મૂર્તિ અંચલગચ્છના પદ્ધતિઓની પરંપરામાં વિશિષ્ટ ભાત પાડે એવી ગરિષ્ઠ છે. જિન્નભિન્નતાના અને અનૈક્યના એ યુગમાં એમનું ધૈર્યપૂર્ણ નેતૃત્વ અનિવાર્ય બની ગયું હતું એમ લાગે છે. એમની ધ્યાનમગ્ન પ્રશાંત મુખમુદ્રાએ કલુષિત અને અશાંત ભાવોને શમાવી દીધા હશે !! તત્કાલીન યુગવર્તિ પરિબળોને લક્ષમાં રાખીને જ અંચલગચ્છના આ આત્મદર્શી ગચ્છનાયકની કારકિર્દીનું યથાર્થ દર્શન કરી શકાય અને એમની સફળતાનું યથાસ્થિત માપ કાઢી શકાય. અનેક વિચાર-વિભિન્નતા વચ્ચે એમણે અંચલગચ્છીય વિચારધારાનો સફળતાથી સૂત્રપાત કર્યો હતો એ એમનું ખરેખર, મહાન કાર્ય હતું !

૧૪૦૩. ખંભાતના શ્રેણી હંસરાજની ભાર્યા હાંસલદેવી કૂખેથી સં. ૧૫૮૫ માં એમનો જન્મ થયો હતો. પદ્માવલીમાંથી ધર્મભૂતિસૂરિનાં પૂર્વજીવન વિશે બીજી પણ કેટલીક માહિતીઓ ઉપલબ્ધ અને છે જેનો સંક્ષિપ્ત સાર પણ અહીં વિવક્ષિત છે.

૧૪૦૪. ગુજરાત દેશ અંતર્ગત તીર્થંકરોના અનેક મંદિરો પર રહેલી પતાકાની શ્રેણિથી નાશ થયેલ છે પાપ જેમાંથી, તથા વિવિધ પ્રકારની અનેક જાતિઓવાળા ધનવાન નાગરિકોના સમૂહથી શોભતી એવી ત્રાંચાવતી નગરી કે, જેનું બીજું નામ સ્તંભપુરી છે, તે નગરીની અંદર પાંચ અણુવ્રતોને પાલનારો, શ્રી અરિહંતપ્રભુનાં પૂજાદિ ધર્મકાર્યોમાં રક્ત થયેલો તથા એકાદવાળ જ્ઞાતીય લોકોના સમૂહમાં મુકુટ સમાન અને નાગરાગોત્રમાં આભૂષણ સમાન હંસરાજ નામે શ્રેયી વસતો હતો. તેને શીલાદિ અનેક ગુણોના સમૂહથી વિસ્તાર પામેલા યશના સમૂહવાળી, અને ઉત્તમ રૂપ તથા સૌભાગ્યથી શોભતી હાંસલદે નામની સ્ત્રી હતી.

૧૪૦૫. પદ્માવલીમાં હાંસલદેએ ગર્ભાધાન પ્રસંગે સ્વપ્નમાં પોતાને જિનેશ્વર પ્રભુની પૂજા કરતી નીરખી હતી એ વિષયક સવિસ્તીર્ણ પ્રસંગ વર્ણવવામાં આવ્યો છે. હાંસલદે હર્ષિત થઈ સ્વપ્નની વાત પોતાના પતિને કહે છે. પતિ જણાવે છે—‘પ્રિયે! તે’ આજે અત્યંત મનોહર સ્વપ્ન જોયેલું છે. સ્વપ્નાનુસાર તું થોડા સમયમાં જ જૈનધર્મની ઘણી જ પ્રસાવનાના સ્થાનભૂત એવા એક પુત્રને જન્મ આપીશ.’ પોતાના સ્વામીના મુખરૂપી આકાશમાંથી પડેલી મેઘધારા સમાન વચનોની રચનાથી કદમ્બવૃક્ષના પુષ્પોની માંડાની જેમ રોમાંચિત શરીરવાળી તથા હાસ્યયુક્ત મુખવાળી અને લજ્જાથી જરા નમેલાં અંગવાળી તે હાંસલદે અમૃતને પણ વિસ્મૃત કરાવતી વાણીવડે પોતાના સ્વામીને કહેવા લાગી—‘સ્વામિન! આપે કહેલું વચન મુકુટની પેડે મારા મસ્તક પર ચડાવું છું.’ ઇત્યાદિ.

૧૪૦૬. પદ્માવલીનાં વર્ણનાનુસાર ઉક્ત પ્રસંગ પછી નવમાસ વિત્યે સં. ૧૫૮૫ ના પોષ સુદી ૮ને દિવસે હાંસલદેએ ધર્મદાસ નામના તેજસ્વી બાળકને જન્મ આપ્યો. એક સમયે ગુણનિધાનસૂરિ વિહરતા ત્યાં પધાર્યા. તેમની ધર્મદેશના સાંભળીને વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થવાથી બાળકે પોતાના માતાપિતાની અનુજ્ઞા પ્રાપ્ત કરી સં. ૧૫૯૯માં દીક્ષા લીધી. નવોદિત મુનિનું નામ ધર્મદાસ રાખવામાં આવ્યું. આગમ આદિ ધર્મશાસ્ત્રોના પારગામી થયેલા તેમને ઉપસ્થાપના સમયે—એટલે કે વડી દીક્ષા દેતી વેળાએ ચુરુ દ્વારા ધર્મભૂતિ એવું નામકરણ થયું. સં. ૧૬૦૨ માં રાજનગરમાં સૂરિપદની પ્રાપ્તિ સહિત તેઓ ગચ્છનાયકનું પદ પામ્યા.

૧૪૦૭. નાહટાજીના સંગ્રહની અજ્ઞાત કર્તૃક ‘અંચલગચ્છ અપરનામ વિધિપદ્ધતિગચ્છ—પદ્માવલી (વિસ્તૃત વર્ણનરૂપા)’માં ધર્મભૂતિસૂરિ વિષે આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે—‘૬૪. ચઉસઠિમર્ધ પાદે શ્રી

ધર્મમૂર્તિસૂરિ. શ્રી સ્તંભતીર્થે સા. હાંસા, ભાર્યા હાંસલદે પુત્ર ધર્મદાસ. સંવત્ પતર પંચ્યાસીર્ધ જન્મ, સંવત્ પતર નવાણુંદી દીક્ષા, સંવત્ સોલ બિડોતરે અદમદા(વાદ)નગરિ ગચ્છનાયકપદ, સંવત્ સોલ ઓગણોતરે શ્રી પાટણિં નિર્વાણ. એવં સર્વાયુ વર્ષ પંચ્યાસી.

૧૪૦૮. મુનિ લાખા 'યુરુ પદ્માવલી'માં ધર્મમૂર્તિસૂરિનાં મૂલ નામ, તેમની જ્ઞાતિ કે ગોત્ર વિશે ઉલ્લેખ કરતા નથી, પરંતુ તેઓ જે નોંધ આપે છે તે પદ્માવલીની આખતો સાથે મેળ ખાય છે. ચરિત્ર-નાયકના જીવન વિષયક મુનિ લાખાની નોંધ પ્રમાણુમૂત હોઈને અહીં ઉલ્લેખનીય છે :

૧૭ સત્તરમા શ્રી ધર્મમૂર્તિસૂરિ. સ્થંભતીર્થે । મં૦ હંસરાજ પિતા । હાંસલદે માતા । સં૦ ૧૫૮૫ જન્મ । સ્થંભતીર્થે । સં૦ ૧૫૯૯ દીક્ષા । સં૦ ૧૬૦૨ ગચ્છેશપદ્ શ્રી રાજનગરે । સં૦ ૧૬૭૧ નિર્વાણ શ્રી પત્તને । સર્વાયુ વર્ષ ૮૬ ॥ ૧૭ ॥

૧૪૦૯. મુનિ લાખા કૃત પદ્માવલીમાં ધર્મમૂર્તિસૂરિના પિતાને મંત્રી કહ્યા છે એ વિધાન મહત્વપૂર્ણ છે. ધર્મમૂર્તિસૂરિ અભિજાત તેમજ રાજમાન્ય કુટુંબના હતા એ હકીકત આટલા સંક્ષિપ્ત નિર્દેશથી જ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે.

૧૪૧૦. પ્રાચીન પદ્માવલીયંત્રમાં ધર્મમૂર્તિસૂરિને શ્રીમાલી જ્ઞાતિના કહ્યા છે એ વાત પણ વિશેષ ઉલ્લેખનીય છે. અપરસાગરસૂરિને નામે પ્રસિદ્ધ થયેલ પદ્માવલીમાં એમને ઓશવાળા કહ્યા છે તે વિશે આપણે નોંધી ગયા છીએ. પદ્માવલીનું વિધાન શંકિત જણાય છે. પદ્માવલીની અનેક આખતો સંશોધનીય છે તે વિશે પણ આપણે વિચારી ગયા છીએ. પ્રાચીન પદ્માવલીયંત્રની અન્ય આખતો મુનિ લાખા કૃત યુરુ પદ્માવલીની હકીકતો સાથે મેળ ખાય છે. શ્રેષ્ઠી હંસરાજના શ્રીમાળી હોવા સંબંધક કથન માટે જુઓ પ્રો. રવજ દેવરાજ દ્વારા સંપાદિત 'શતપદી ભાષાંતર' પૃ. ૨૨૨-૩ માં પ્રકાશિત થયેલ પદ્માવલી યંત્ર તથા 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ', ભા. ૨, પૃ. ૭૭૬-'અંચલગચ્છની પદ્માવલી' નં. ૬૩. ધર્મમૂર્તિસૂરિ શ્રીમાળી હતા એ વિધાન અભિપ્રેત છે.

૧૪૧૧. ધર્મમૂર્તિસૂરિ વિશેની પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોની નોંધો પણ અહીં ઉલ્લેખનીય છે. પ્રો.પિટર્સન સંસ્કૃત હસ્તપ્રત વિષયક અહેવાલ સને ૧૮૮૬ થી ૧૮૯૨ ની પ્રસ્તાવનામાં ધર્મમૂર્તિસૂરિને આ પ્રમાણે ઓળખાવે છે :—

Dharmamurti-Mentioned as the guru of Sivasindhusuri in the Vidhipaksha gachchha, Chandrakula. Fourth in ascent from Udayasagara who wrote in Samvat 1804. 3, App. p. 238. Mentioned as the guru of Kalyansagara-munindra (Sivasindhusuri. See entry Kalyansagara). 3, App. p. 220 (Write " dhammamutti ").

૧૪૧૨. ડૉ. જહોન્નેસ કલાટ ધર્મમૂર્તિસૂરિ વિશે 'ઇન્ડિયન એન્ટીક્વેરી', પુસ્તક ૨૩ માં મહિતી-પૂર્ણ નોંધ આ પ્રમાણે આપે છે :

૧૪૧૩. Dharmamurtisuri, son of Sa Hansaraja vanik in Trambavati and of Hansalade, mula naman Dharmadasa, born Samvat 1585, diksha 1599, acharya and gachchha-nayak 1602 in Amadavada + 1670 in Patan at the age of 85. He is called tyagi.

ચરિત્રનાયકના સમયમાં થયેલી કેટલીક સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ વિશે પણ ડૉ. કલાટ નોંધે છે જેનો ઉલ્લેખ પાછળથી કરીશું.

૧૪૧૪. ભીમશી માણિકની 'ગુરુપદાવલી'માં ધર્મભૂતિસૂરિ એક જ પ્રસંગે આચાર્ય તેમજ ગચ્છનાયક પદ પામ્યા હતા એવો નિર્દેશ નથી. પરંતુ એક જ વર્ષમાં—સં. ૧૬૦૨માં, તેઓ અનુક્રમે બન્ને પદે અલકૃત થયા હોય એવું તેમાં સૂચન છે. એક જ પ્રસંગે આચાર્ય અને ગચ્છનાયક પદની પ્રાપ્તિની વાતો અન્ય દૃષ્ટિએ પણ વિચારણીય બને છે. કેમકે પૂરોગામી પટ્ટધરના સ્વર્ગગમન પ્રસંગે અન્ય આચાર્યોની તેમજ વડિલ ગુરુ-અંધુઓની વિદ્યમાનતા તો હતી જ. અન્ય આવા પ્રસંગોમાં પણ એમ જ છે. તો પછી નવોદિત શ્રમણને એ પદે એક જ પ્રસંગે કેમ અભિયુક્ત કરવામાં આવતા હશે? અંતેવાસી શિષ્ય ઉપરાંત પટ્ટધરની યોગ્યતાનો પ્રશ્ન આ બાબતમાં નિર્ણાયક હોઈ શકે એમ લાગે છે. ગચ્છનાયક પદ માટે મુનિપર્યાય કે સૂરિપદપર્યાયનો પ્રશ્ન ગૌણ રહ્યાને હોવો જોઈએ. એ વાત પણ એટલી જ સ્પષ્ટ છે.

શ્રમણ-જીવન

૧૪૧૫. એ સમયમાં શ્રમણ જીવન કાંઈક શિથિલ થયું હતું એ વિશે પ્રાચીન ગ્રંથોમાંથી અનેક જગ્યાએ નિર્દેશ પ્રાપ્ત છે. સંપ્રદાયની છિન્નભિન્નતાનો એ યુગ હતો. કડવામત, લોકામત, બીજામત ઇત્યાદિ અનેક મતમતાંતરો એ અરસામાં ફૂટી નીકળ્યા હતા. એક બાજુ પ્રતિમા નિષેધ, બીજી બાજુ સાધુજન નિષેધ અને સામાન્ય રીતે અન્ય સમાચારી પ્રરૂપણા ચાલુ થઈ ગઈ હતી. પ્રાચીન ગચ્છોમાં ક્રિયાશિથિલતા પ્રવિષ્ટ હતી, બ્યારે સામી બાજુ ક્રિયાની કડકતાનો દેખાવ થયો. આવી પરિસ્થિતિમાં તપાગચ્છના આનન્દવિમલસૂરિએ સં. ૧૫૮૨ માં ધર્મશિથિલતા દૂર કરવા માટે ક્રિયોદ્ધાર કર્યો, ૧૪ વર્ષ લગી ઉગ્ર તપશ્રયા આદરી ઉગ્ર વિહાર કર્યા અને સાધુઓ માટે ૩૫ બોલના નિયમોનો લેખ પાટણથી સં. ૧૫૮૩ માં બહાર પાડ્યો ઇત્યાદિ વિશે આપણે આગળ ઉદ્દેશ્ય કરી ગયા. ખરતરગચ્છીય જિનમાણિક્યસૂરિના હૃદયમાં પણ ક્રિયોદ્ધાર કરવાની તીવ્ર ઉત્કંઠા હતી. બીકાનેર નિવાસી બચ્ચાવત સંગ્રામસિંહે ગચ્છની રક્ષાને માટે તેમને બોલાવ્યા. આચાર્યે ભાવથી ક્રિયોદ્ધાર કરીને પ્રથમ દેરાઉર નગર જઈ દાદા જિનકુશલસૂરિની યાત્રા પછી ક્રિયોદ્ધાર કરવાનો સંકલ્પ કરેલો પરંતુ દુર્ભાગ્યે માર્ગમાં જ સં. ૧૬૧૨ ના આપાઠ સુદી ૫ ના તેઓ દેહત્યાગ કરી સ્વર્ગે સંચર્યા. એમના અનુગામી આચાર્ય જિનચંદ્રસૂરિ પણ એવા જ વિચારના હતા. જે આત્મસિદ્ધિના ઉદ્દેશથી ચારિત્ર્યધર્મનો વેશ સ્વીકાર્યો એ આદર્શનું યથાવત્ પાલન ન કરવું એ લોકવચ્ચના જ નહીં, કિન્તુ આત્મવચ્ચના પણ છે. ગચ્છનો ઉદ્ધાર કરવાને માટે ગચ્છનાયકને ક્રિયોદ્ધાર કરવો અનિવાર્ય છે—ઈત્યાદિ વિચારોની સાથે એમના હૃદયમાં ક્રિયોદ્ધારની પ્રયત્ન ભાવના ઉત્પન્ન થઈ. તદનુકૂલ સં. ૧૬૧૪ ના ચૈત્ર વદિ ૭ ને દિવસે જિનચંદ્રસૂરિએ ક્રિયોદ્ધાર કર્યો.

૧૪૧૬. અંચલગચ્છના કળ્યાણાર ધર્મભૂતિસૂરિએ પણ ગચ્છમાં પ્રવેશેલા શિથિલાચારના સડાને દૂર કરવા ક્રિયોદ્ધારનો જ માર્ગ લીધો. સ્વયં ગચ્છનાયકે ગચ્છનો ઉદ્ધાર કરવા આ માર્ગ અપનાવવો જોઈએ એ વિચાર એમને સ્વીકાર્ય હોય એમ લાગે છે. પરિણામે સં. ૧૬૧૪ માં તેમણે શત્રુજય તીર્થમાં આનીને ક્રિયોદ્ધાર કર્યો એમ પદાવલી દ્વારા જાણી શકાય છે.

૧૪૧૭. ધર્મભૂતિસૂરિનાં સાન્નિધ્યમાં તેમના આસ્તાવર્તિ આવન સાધુઓ અને ચાલીસ સાધ્વીઓ મળીને ૯૨ ના પરિવારે ક્રિયોદ્ધાર કર્યો હોવાનું સૂચન પં. ગજજાલ કૃત 'જિનાસ્તા હુંડી-અંચલગચ્છની હુંડી' ની પ્રશસ્તિ દ્વારા મળી રહે છે. જુઓ—'પૂજ્ય ભટારક શ્રી ૧૦૮ શ્રી ધર્મભૂતિસૂરિ સાંનિધ્યે ક્રિયા ઉદ્ધાર કર્યો તેના શિષ્ય પર, ચાલીસ સાધવી સાથે સર્વે ઠાણું ૯૨ ના ગુરુ થયા તેહના આત્માર્થે જિનાસ્તા હુંડી કરી આપી તે લિખી છે. રાયસુંદરેણુ વાં પ્રમાનંદ શિં મું ક્ષમાવર્દન શિં મું જ્ઞાનલાલ શિં મું નિવાનજાલ શિં મું ભુવનલાલ શિં દેવસુંદર શિં હીરસુંદર શિં મું. આણુંદ સુંદર શિં મું રાયસુંદર.'

૧૪૧૮. ધર્મભૂતિસૂરિનું ત્યાગમય જીવન આદર્શ અને અત્યંત ઉદાહરણીય હતું. એમની બ્રહ્મચર્ય નિઠાની પ્રતીતિ કરાવતો એક પ્રસંગ પદાવલીમાં આ પ્રમાણે વર્ણવેલો છે. એક વખત વિહરતા ધર્મભૂતિ-સૂરિ યાત્રાર્થે આબૂ પધાર્યા. ત્યાં નિવસ કરનારી અર્જુદાદેવી રાત્રે અત્યંત લાવણ્યવાન, સોળે શણગારથી યુક્ત એવું સ્ત્રીનું રૂપ સજીને પરીક્ષા કરવા માટે તેમની પાસે આવ્યાં. પછી તેમણે ભોગ-વિલાસ ભોગ-વવા માટે ઘણી વાર તેમની પ્રાર્થના કર્યા છતાં ધર્મભૂતિસૂરિ વિષય અવગણના કરી પોતે નિશ્ચલ રહ્યા. આચાર્યની બ્રહ્મચર્ય નિઠાની પરીક્ષા કરી દેવીએ પોતાનું સત્ય સ્વરૂપ પ્રકટ કરીને કહ્યું—‘મુનીન્દ્ર! હું અર્જુદાદેવી આપના પર પ્રસન્ન થઈ છું.’ દેવીએ તેમને અદૃશ્ય રૂપ કરનારી તથા આકાશગામિની નામની બે વિદ્યાઓ સમર્પિત કરી ઇત્યાદિ વર્ણન પણ પદાવલીમાં છે.

૧૪૧૯. મોહનલાલ દલ્લિયંદ દેસાઈ આચાર્યને ઉગ્ર ત્યાગી કહે છે, જુઓ—જૈ. ગૂ. ક. ભા. ૨ પૃ. ૭૭૪. જર્મન વિદ્વાન ડૉ. કલાટે પણ એમનાં ત્યાગમય જીવન વિશે નોંધ કરી છે, જે વિષે આપણે ઉલ્લેખ કરી ગયા. આચાર્ય સર્વથા નવવિધ પરિગ્રહના ત્યાગી થઈ ક્રિયા ઉદ્ધાર કરતા એ સંબંધક નિર્દેશ ભીમશી માણેક કૃત ગુરુપદાવલી તેમજ જુહિસાગર કૃત ‘ગચ્છમત પ્રયંધ’ માંથી પ્રાપ્ત થાય છે. અર્જુદાદેવીએ આચાર્યને નૈધિક બ્રહ્મચારી જાણી વિદ્યાઓ આપી હોવાની વાત ત્રિપુટી મહારાજ ‘જૈન પરંપરાનો ઇતિહાસ’ ભા. ૨ પૃ. ૫૩૨ માં જણાવે છે.

૧૪૨૦. સંપ્રત વિદ્વાનોના ત્રંથા દ્વારા તેમજ પ્રાચીન પ્રતો દ્વારા ધર્મભૂતિસૂરિનાં આદર્શ ત્યાગ-મય જીવન વિષે ઘણું જાણી શકાય છે. ડૉ. ભાંડારકરે તેમના સંસ્કૃત હસ્તપ્રત વિષયક સને ૧૮૮૩-૮૪ના અહેવાલમાં જે પદાવલી પ્રકટ કરી છે તેમાંથી પણ ધર્મભૂતિસૂરિનાં ત્યાગમય જીવન વિષે સૂચન મળી રહે છે. તેમાં આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે :

૬૪ શ્રી ધર્મભૂતિસૂરિ સં૦ ૧૬(૦?)૨ ક્રિયોદ્ધાર: સં૦ ૧૫૬૦ પાસચન્દ્ર: સં૦ ૧૫૬૨ કટુકમતી(ત ?)

આટલા સંક્ષિપ્ત નિર્દેશ દ્વારા તત્કાલીન સંપ્રદાયની છિન્નચિન્નતાનો તેમજ ધર્મભૂતિસૂરિએ કરેલા ક્રિયોદ્ધારનો આપણને સ્પષ્ટ ખ્યાલ મળી રહે છે. તેમાં નોંધાયેલા સંવતો પણ ઐતિહાસિક મૂલ્ય ધરાવે છે. સં. ૧૬૦૨ માં ધર્મભૂતિસૂરિએ ક્રિયોદ્ધાર કર્યો હોય તો સૂરિપદ તેમજ ગચ્છશપદની પ્રાપ્તિ સાથે જ તેમણે કર્યો હશે એમ અનુમાન થાય છે. પદાવલીમાં ક્રિયોદ્ધારનું વર્ષ સં. ૧૬૧૪ છે તે વિચારણીય છે. એ જ વર્ષે ખરતરગચ્છીય જિનયન્દ્રસૂરિએ ક્રિયોદ્ધાર કરેલો તે આપણે નોંધી ગયા. ગમે તેમ, ધર્મ-ભૂતિસૂરિના ક્રિયોદ્ધારનું વર્ષ સં. ૧૬૦૨ હોય એ કલ્પનાસંગત પ્રતીતિ થાય છે.

૧૪૨૧. ધર્મભૂતિસૂરિનાં ત્યાગમય જીવન તેમજ ક્રિયોદ્ધાર વિશે લાવણ્યચંદ્ર કૃત ‘વીરવંશાનુક્રમ’ નામક પદાવલીમાંથી પણ નિર્દેશ મળી રહે છે. તેમાં આ પ્રમાણે વર્ણન છે—

તત્પટ્ટપ્રાગ્ગિરીંદુઃ કૃત વિતત તપાઃ સ ક્રિયોદ્ધારકારી ।

સિદ્ધાંતોક્તાધ્વચારી પ્રિયપટ્ટ પરિષન્નિસ્પૃહો દાન શૌંઢઃ

વાદે નિર્જિત્ય દુર્વાદિન્ મદિતમપી કૂચ્ચકં તસ્ય વક્રે ।

સૂરીંદ્રોધર્મમૂત્તિઃ સમજનિજનતા સાધુભિર્ગાતિકીર્તિઃ ॥ ૩૯ ॥

પ્રકીર્ણ પ્રસંગો

૧૪૨૨. ધર્મભૂતિસૂરિના સમયમાં અકબરનાં સૈન્યે ભારે હુમલો કરી જામનગરને તારાજ કર્યું.

ધર્મભૂતિના ઉપદેશથી તેજસીશાહે ત્યાં બંધાવેલાં જિનાલયને પણ મુસલમાન સૈન્યે ખંડિત કર્યું અને આશાતના પહોંચાડી. આ પ્રસંગ સં. ૧૬૨૪ માં બન્યો હોવાનો ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થાય છે.

૧૪૨૩. ઓસવંશીય વડેરાગોત્રીય સમરસી નામનો અંચલગચ્છીય શ્રાવક રાધનપુરથી દીવમાં આવીને વસ્યો. તે અત્યંત ધનવાન હોવા ઉપરાંત ધર્મચુસ્ત પણ હતો. તેણે ધર્મકાર્યોમાં અઠગક ધન ખર્ચ્યું હતું. તેના આગ્રહથી ધર્મભૂતિસૂરિ દીવ પધારેલા અને આગમ-વાચના કરેલી.

૧૪૨૪. ઓસવંશીય વાહણી ગોત્રીય શ્રેષ્ઠી વરગંગે સં. ૧૬૨૭ માં ઘણું ધન ખર્ચીને ઝાલોરી, સાયોરી, રાહાહી અને સરોહી એ ચાર દેશોને જમાડ્યા. આ વંશમાં ઝાલોરમાં થયેલા કર્મોએ ધર્મકાર્યોમાં ઘણું ધન ખર્ચ્યું હતું. મૂળીમાં થયેલા નોડાશાહે ત્રણ હજાર માણસોનો સંઘ કાઢીને સં. ૧૬૧૧ અને ૧૬૧૫ માં એમ બે વાર શત્રુજયની યાત્રા કરી લક્ષ્મી કૃતાર્થ કરી. આ વંશના સીડા આદિ ભાઈઓએ ધર્મભૂતિસૂરિના ઉપદેશથી શ્રી સુમતિનાથખિંબની મહોત્સવપૂર્વક પ્રતિષ્ઠા કરી.

૧૪૨૫. ધર્મભૂતિસૂરિના ઉપદેશથી અંચલગચ્છીય શ્રાવકોએ ઘણાં ધર્મકાર્યો કર્યાં છે, જે અંગે પાછળથી સપ્રમાણ વિચારણા કરીશું. સુરતના અંચલગચ્છીય સંઘે સં. ૧૬૫૩ માં શ્રી સંભવનાથ જિનાલય નિર્માણ કરાવી મૂલનાયકની મહોત્સવપૂર્વક પ્રતિષ્ઠા કરી. આચાર્યના ઉપદેશથી જિનાલય નિર્માણના ખીજ પણ અનેક કાર્યો થયાં છે જે અંગે પ્રસંગોપાત ઉલ્લેખ કરીશું.

ધર્મપ્રચાર

૧૪૨૬. ધર્મભૂતિસૂરિએ ગચ્છના ઉદ્ધારાર્થે ક્રિયોદ્ધાર કર્યો એ વિશે આપણે વિચારી ગયા. ક્રિયોદ્ધારની સાથે તેમણે ધર્મપ્રચારના અનીવાર્ય કાર્યને પણ ગતિમાન બનાવી ગચ્છ તેમજ શાસનનું સંગઠન દૃઢ કર્યું. અપેક્ષિત ઉદ્દેશ અનુસાર એમનો વિહારપ્રદેશ પણ વિશાળ જણાય છે. અમરસાગર-સૂરિને નામે પ્રસિદ્ધ થયેલી પટ્ટાવલીમાં ધર્મભૂતિસૂરિનું જીવનવૃત્ત પ્રાયઃ વર્ષવાર ક્રમમાં નિખદ્ધ છે. એમના વિહારક્રમનું તથા વર્ષા નિવાસનું તેમાંથી ક્રમખદ્ધ વર્ણન મળે છે. ચરિત્રનાયકના જીવન વિષયક અનેક જ્ઞાતવ્ય તેમજ તથ્યપૂર્ણ આખતોનું એ પટ્ટાવલીમાં વિશદ રીતિથી વર્ણન કરવામાં આવ્યું હોઈને તેનો ઉલ્લેખ વિવક્ષિત છે. પશ્ચિમ ભારતના સમગ્ર મુખ્ય નગરો અને ગામોમાં રહેલા એમના અસંખ્ય ધર્મિષ્ઠ અને ધનિક શ્રાવક-શ્રાવિકાઓના કુટુંબોનો તેમજ વ્યક્તિઓનો તેમાં નામોલ્લેખ મળે છે. એટલું જ નહીં એમણે ક્યાં, કેવી રીતે પૂજા, પ્રતિષ્ઠા કે સંઘોત્સવ આદિ ધર્મકાર્યો કર્યાં એ બધાનું નિશ્ચિત વિધાન પણ મળે છે.

૧૪૨૭. આખૂતીર્થમાં દેવીનું વરદાન પ્રાપ્ત કર્યા પછી ધર્મભૂતિસૂરિ સરોહી નગર પધાર્યા અને ચાતુર્માસ રહ્યા.

૧૪૨૮. સં. ૧૬૧૩ માં આચાર્ય નવાનગર પધાર્યા. નાગણ તેજસિંહ શ્રાવકે તેમનો આડંબર-પૂર્વક પ્રવેશ-મહોત્સવ કર્યો. તેજસિંહસાહેબના આગ્રહથી આચાર્ય ત્યાં ચાતુર્માસ રહ્યા. તેમના ઉપદેશથી તેજસિંહસાહેબ નવાનગરમાં જિનાલય બંધાવવાનો પ્રારંભ કર્યો એ વિશે પાછળથી ઉલ્લેખ કરીશું.

૧૪૨૯. સં. ૧૬૧૪ માં સૂરિ શત્રુજય તીર્થધિરાજમાં પધાર્યા, ક્રિયોદ્ધાર કર્યો તેમજ ત્યાં શિષ્ય પરિવાર સહિત તેઓ પાલીતાણામાં ચાતુર્માસ રહ્યા. ત્યાંથી વિહાર કરી અમદાવાદ પધાર્યા તથા સં. ૧૬૧૫ માં ત્યાં જ ચાતુર્માસ રહ્યા. તદ્દનંતર ત્યાંથી વિહાર કરી તેઓ ઉદયપુર પધાર્યા. ત્યાં ચાતુર્માસ રહી સં. ૧૬૧૭માં આગ્રામાં પધાર્યા. ત્યાં સમ્રાટ અકબરને માન્ય લોદાગોત્રીય ઋષસદાસ તથા તેના ભાઈ પ્રેમતે ધામધૂમથી આચાર્યનો પ્રવેશ-મહોત્સવ કર્યો. સંઘના આગ્રહથી આચાર્ય ત્યાં ચાતુર્માસ રહ્યા.

ઉક્ત શ્રેષ્ઠીઅંધુઓએ સૂરિની આદરમાનપૂર્વક ભક્તિ કરી તેમજ તેમના ઉપદેશથી એ હજાર માણસોના સંઘ સહિત સમેતશિખર તીર્થની યાત્રા કરી. આચાર્ય એ સંઘમાં ઉપસ્થિત રહ્યા. તદનંતર આચાર્ય અન્યત્ર વિચરી વાણુરસીમાં પધાર્યા તથા ત્યાં જ ચાતુર્માસ રહ્યા. પૂર્વ તેમજ ઉત્તર ભારતમાં ધર્મભૂતિસૂરિ કેટલોક સમય વિચર્યા અને અનેક જીવોને ધર્મ પમાડ્યો.

૧૪૩૦. નાગડા તેજસિંહની વિનિતિથી આચાર્ય સં. ૧૬૨૪ માં પુનઃ નવાનગરમાં પધાર્યા તે વખતે પણ તે શ્રેષ્ઠીવર્યે મોટા આડંબરપૂર્વક ગુરુનો પ્રવેશ-મહોત્સવ કર્યો. એ અરસામાં તેણે આરંભેલા જિનાલયનું કાર્ય સંપન્ન થયું હતું. આ શિખરમધ્ય જિનાલય એ લાખ સુદિકાને ખરચે તૈયાર થયું હતું. શ્રેષ્ઠીના આગ્રહથી ત્યાં ચાતુર્માસ રહેલા ધર્મભૂતિસૂરિના ઉપદેશથી નૂતન જિનપ્રાસાદમાં સં. ૧૬૨૪ ના પોષ સુદી ૮ ને દિવસે એકાવન જિનખિંબોની પ્રતિષ્ઠા થઈ. મૂલનાયક તરીકે શ્રી શાંતિનાથ ભગવાનની સ્થાપના થઈ. તે પ્રસંગે તેજસિંહસાહે જ્ઞાતિઅંધુઓને મિષ્ટાન્ન ભોજન કરાવ્યું તથા ગચ્છના સર્વે સાધુઓનો ઘણો આદર સત્કાર કર્યો. ચાતુર્માસ પાદ આચાર્ય અન્યત્ર વિહાર કરી ગયા.

૧૪૩૧. ઓસવંશીય વાહણી ગોત્રીય શ્રેષ્ઠી વરગંગ અંચલગચ્છીય શ્રાવક હતા. સં. ૧૬૨૭ માં તેણે ઘણું ધન ખરચીને જાલોરી, સાચોરી, રાડદ્રહી અને સીરોહી એ ચાર દેશ જમાડ્યા. એ જ વંશમાં જાલોરમાં થયેલા કર્મોએ ધર્મકાર્યોમાં ઘણું ધન ખરચ્યું. મૂળીમાં થયેલા નોડાસાહે ત્રણ હજાર માણસોનો સંઘ કાઢી ઘણું ધન ખરચી સં. ૧૬૧૧ તથા સં. ૧૬૧૫માં શત્રુંજયની યાત્રાઓ કરી. એ વંશના સીહા આદિ અંધુઓએ ધર્મભૂતિસૂરિના ઉપદેશથી શ્રી સુમતિનાથખિંબની પ્રતિષ્ઠા કરાવી ઘણું ધન ખરચ્યું, જે વિશે ભદ્રગ્રંથોમાંથી ઉલ્લેખો મળે છે.

૧૪૩૨. ધર્મભૂતિસૂરિ અનેક ગામો તથા નગરોમાં પદાર્પણ કરતાં અનુક્રમે આગ્રાના લોહાગોત્રીય ઋષભદાસના સુપુત્રો કુરપાલ અને સોનપાલના અત્યંત આગ્રહથી સં. ૧૬૨૮ માં આગ્રા પધાર્યા. લોહાઅંધુઓએ ગુરુનો પ્રવેશમહોત્સવ કર્યો. તેમની વિનિતિથી આચાર્ય ત્યાં ચાતુર્માસ રહ્યા. ત્યાંના જૈન સંઘે આચાર્યની ઘણી જ ભક્તિ કરી. આચાર્યના ઉપદેશથી કુરપાલ અને સોનપાલે મળીને ત્યાં અંચલગચ્છીય ઉપાશ્રય અંધાવ્યો તથા વિશાળ જિનાલયો અંધાવવાનાં કાર્યોનો પણ પ્રારંભ કર્યો. તદનંતર ચાતુર્માસ પાદ સૂરિએ ત્યાંથી વિહાર કરીને પાવાપુરી આદિ તીર્થભૂમિઓની યાત્રા કરી.

૧૪૩૩. પાવાપુરીથી ઉગ્રવિહાર કરી સૂરિ પરિવાર સહિત સં. ૧૬૨૯ માં રાજનગર—અમદાવાદ પધાર્યા. ત્યાં શ્રીમાલીવંશીય શ્રેષ્ઠી આભા આચાર્યનો અત્યંત ભક્ત હતો. તેના આગ્રહથી આચાર્ય ત્યાં ચાતુર્માસ રહ્યા. ધર્મભૂતિસૂરિના ત્યાગ, વૈરાગ્ય આદિ અનુપમ ગુણોના સમૂહ જોઈને અમદાવાદના સંઘે મળીને તેમને યુગપ્રધાનની પદવી આપી. આભા શ્રેષ્ઠીએ આચાર્યના ઉપદેશથી ત્યાં એક જિનાલય અંધાવ્યું તથા સં. ૧૬૨૯ ના મહા સુદી ૧૩ ને દિવસે આચાર્યના ઉપદેશથી શ્રી પાશ્વનાથ ભગવાન આદિ ૧૩ જિનખિંબોની તેમાં પ્રતિષ્ઠા કરાવી. તિલકસાગર કૃત ‘રાજસાગરસૂરિ રાસ’ (સં. ૧૭૨૨) માં ૬ દ્વી અને ૮ મી ઢાળમાં અમદાવાદની આગેવાન અને શ્રીમાન શ્રાવકોની નામાવલી આપી છે, તેમાં જણાવાયું છે—

વેણી દોસી તણો સુત વાધો, તસ પિતરાઈ પારસધીર જાગિં,
સાહુકુંઅરજી વાધજીનો ભાઈ, પરિખ ભાણુ સુત સોહિં.

આક્રમી ઢાળમાં આ નામના ખીજ પણ શ્રાવકોનો ઉલ્લેખ મળે છે. જુઓ જૈ. ઐ. ગૂર્જર કાવ્ય સંચય, સંપાદક મુનિ જિનવિજયજી. પૃ. ૫૪-૫૬.

૧૪૩૪. તદ્દનંતર આચાર્ય અનુક્રમે માંડલ, ખંભાત, સુરત, રાણપુર, વઢવાણ તથા પાલીતાણામાં ચાતુર્માસ રહ્યા. પાલીતાણામાં યાત્રાર્થે આવેલા તેજસિંહસાહે વિનતિ કરતાં આચાર્ય નવાનગરમાં પધાર્યા તથા સમસ્ત સંઘના આગ્રહથી ત્યાં જ ચાતુર્માસ રહ્યા. ગુરુના ઉપદેશથી તેજસિંહસાહે પાંચ લાખ મુદ્રિકાઓ ખરચીને સંઘ સહિત શત્રુજયની યાત્રા કરી.

૧૪૩૫. ત્યાંથી વિચરતા ગુરુ દીવખંદરમાં પધાર્યા. ત્યાં લણુસાલી નાનચંદ્ર પ્રભુતિ સંઘે તેમનો પ્રવેશ મહોત્સવ કર્યો. ધર્મભૂતિસૂરિના ઉપદેશથી શ્રેષ્ઠી નાનચંદ્રે ત્યાં શ્રી શીતલનાથપ્રભુની પુષ્પરાજરત્નની પ્રતિમા ભરાવી. તેની પત્ની રત્નાદેવે ગુરુના ઉપદેશથી શ્રાવકના બારે વ્રતોનો સ્વીકાર કર્યો. આચાર્યના આગમનથી દીવખંદરમાં સારી ધર્મ જાગૃતિ થઈ. ભટ્ટચંદ્રેને આધારે વિશેષમાં જાણી શકાય છે કે ઓસવંશીય વડેરા ગોત્રીય સમરસી રાધનપુરથી આવીને દીવમાં વસ્યો. તે ધણે ધનવાન તેમજ ધર્મક્રિયામાં અત્યંત ચુસ્ત હોતો. તેણે શ્રાવકની અગિયાર પ્રતિમા વહીને ઘણું ધન ખરચ્યું; ધર્મભૂતિસૂરિને દીવમાં પધરાવી સર્વ આગમો સાંભળ્યાં.

૧૪૩૬. ત્યાંથી વિહાર કરી આચાર્ય પ્રભાસપાટણમાં પધાર્યા. ત્યાંના સંઘે ઉત્સવપૂર્વક આચાર્યનો નગરપ્રવેશ કરાવ્યો. ત્યાંથી વિહાર કરીને ગુરુ સં. ૧૬૪૭ માં પોરખંદરમાં પધાર્યા. ત્યાં નાગડગોત્રીય ધર્મસિંહ નામનાં શ્રાવકવર્યે સંઘ સહિત મહોત્સવપૂર્વક તેમનો નગરપ્રવેશ કરાવ્યો. સંઘના આગ્રહથી તેઓ ત્યાં ચાતુર્માસ રહ્યા. શ્રેષ્ઠી ધર્મસિંહે ગુરુના ઉપદેશથી શ્રી શાંતિનાથ ભગવાનની પ્રતિમા કરાવી મોટા ઉત્સવથી તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી. તે પ્રસંગે શ્રેષ્ઠીએ ઘણું ધન ખરચીને સ્વામિવાત્સલ્યાદિ ઘણું ધર્મકાર્યો કર્યાં. ત્યાંથી વિહરતા આચાર્ય કચ્છના માંડવી ખંદરમાં પધાર્યા. એ અરસામાં નવાનગર પર મુસલમાનોએ હલ્લો કરતાં તેજસિંહસાહે પણ માંડવી ખંદરમાં જ સ્થળાંતર કરી આવ્યા હતા. તેમણે ગુરુને સજ્જનનેત્રે મુસલમાનોએ કરેલા જિનાલયના ભંગનો વૃતાંત કહી સંભળાવ્યો. ગુરુએ તેમને આશ્વાસન આપ્યું અને ખંડિત જિનાલયના પુનરુદ્ધારની પ્રેરણા કરી. તેજસિંહસાહે સાંત્વન મેળવી પછી પૂર્વજ્ઞેનાં વતન આરિખાણા ગામમાં કુટુંબ સહિત રહ્યા. મુસલમાનના હલ્લા બાદ તેજસિંહસાહે કરેલા જિનાલયના પુનરુદ્ધાર તથા સં. ૧૬૪૮ માં નવાનગરમાં થયેલી અન્ય પ્રતિષ્ઠાઓ વિષે પાછળથી ઉલ્લેખ કરીશું.

૧૪૩૭. સં. ૧૬૪૮ માં નવાનગરમાં આચાર્યના ઉપદેશથી ઐતિહાસિક પ્રતિષ્ઠાઓ થઈ. એ વર્ષે તેઓ સંઘના આગ્રહથી ચાતુર્માસ પણ ત્યાં જ રહેલા, તદ્દનંતર આચાર્યે અન્યત્ર વિહાર કર્યો. એ અરસામાં ઓસવંશીય દેવાણુંદસખા ગોત્રીય, ધ્રોણના રહીશ દેરાજ નામના અંચલગચ્છીય શ્રાવકે સં. ૧૬૫૧ માં ત્યાં સેવરવાવ બંધાવી; ઓસવંશીય દેહિયા ગોત્રીય ભોળ નામના અંચલગચ્છીય શ્રાવકે સં. ૧૬૪૭ માં વજાહિયાથી માડીની વાટે ભોળવાવ બંધાવી ઈત્યાદિ ઉલ્લેખો ભટ્ટચંદ્રેમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. માંડલ, ખંભાત, સુરત, વઢવાણ, બાહરમેર, જેસલમેર આદિ નગરોમાં ધર્મભૂતિસૂરિએ ઉગ્ર વિહાર કરી જૈનધર્મનો સુંદર પ્રચાર કર્યો અને ગચ્છની તેમજ શાક્તની શોભા વધારી. સં. ૧૬૫૬ માં બાહરમેરમાં ત્યાંના રાજા ઉદયસિંહ રાઠોડના મંત્રી શ્રેષ્ઠી કૃંપાએ ધર્મભૂતિસૂરિના ઉપદેશથી બંધાવેલાં જિનાલય અને જિનબિંમોની પ્રતિષ્ઠાઓ વિશે પાછળથી ઉલ્લેખ કરીશું. મંત્રી કૃંપાએ ધર્મભૂતિસૂરિના ઉપદેશથી પંદર હજાર રૂપિયાને ખરચે સંઘ સહિત શ્રી ગોડીપાર્શ્વનાથ તીર્થની યાત્રા કરી જીવિત કૃતાર્થ કર્યું.

૧૪૩૮. બાહરમેરથી વિહાર કરી આચાર્ય જેસલમેરમાં પધાર્યા. ત્યાં લાલણગોત્રીય શ્રેષ્ઠી ઋષભદાસે ઘણું જ સન્માનપૂર્વક ગુરુનો પ્રવેશમહોત્સવ કર્યો. સંઘના આગ્રહથી ગુરુ સં. ૧૬૫૭ માં જેસલમેરમાં

ચાતુર્માસ રહ્યા. તેમના ઉપદેશથી વડોરાગોત્રીય ધનપાલ તથા લાલણગોત્રીય ઋષભદાસ એ બન્ને શ્રેષ્ઠીવર્યો-એ મળીને પચીસ હજાર ટંકને ખરચે જૈનાગમો અને શાસ્ત્રોની પ્રતો લખાવી ગુરુને વહેંચાવી. ધર્મ-મૂર્તિસૂરિએ જેસલમેરના અંચલગચ્છીય ઉપાશ્રયમાં જ્ઞાનભંડાર કરાવી પથ્થર નિર્મિત કબાટોમાં હાથ-પ્રતો સુરક્ષિત રખાવી. ઉક્ત બન્ને શ્રાવકોએ જ્યેષ્ઠપરસૂરિકૃત કલ્પસૂત્ર ધુખાવખોલ દીકાની એ પ્રતો સ્વર્ણક્ષિરી સાહીથી લિપિબદ્ધ કરાવી. આવી રીતે સુરક્ષિત જ્ઞાનભંડારનું નિર્માણ કરાવી ચતુર્માસ બાદ આચાર્ય લોધવાપુરમાં રહેલાં અત્યંત પ્રાચીન શ્રીપાર્શ્વનાથ જિનમંદિરની યાત્રા કરવા માટે જેસલમેરના સંઘ સહિત પધાર્યા. તદ્દનંતર તેઓ પારકરમાં વિહાર કરી ગયા.

૧૪૩૯. પદ્માવતીનાં વર્ણુન દ્વારા સૂચિત થાય છે કે એ વખતે ત્યાં કાપાલિક મતનો સારો પ્રચાર હશે. પદ્માવતીમાં એ વિષયક એક ચમત્કારિક પ્રસંગનું આ પ્રમાણે નિરૂપણ છે : પારકરમાં ધર્મમૂર્તિસૂરિને મોટી જટાને ધારણ કરનારો, કંઠાથી ઢંકાયેલાં શરીરવાળો, બિહામણા મુખવાળો એક યોગી મલ્યો. આચાર્યના પ્રભાવશાળી વ્યક્તિત્વને જોઈ તે ખત્રીસ લક્ષણા પુરુષને અભિપ્સિત વિદ્યાર્થે જોગણીઆને બલિદાન આપવાના સ્વપ્નાઓ સેવે છે, અને આચાર્યની પાછળ જાય છે. આચાર્ય પણ પોતાના મનમાં શંકા પામીને એ યોગી-વેશધારી દુષ્ટ કાપાલિકના મનની મેલી મુરાદ જાણી જાય છે અને તે કાંઈ મંત્ર વિદ્યાર્થી કરે તે પહેલાં જ આચાર્ય તેને સ્તંભિત કરી દે છે. નજીકના ગામમાં રહેનાર ઘણા લોકો વિવાહ પ્રસંગે ત્યાંથી પસાર થયા. તેમણે પથ્થરની જેમ ચોટારહિત કાપાલિકને જોયો અને હર્ષિત થઈ આચાર્યને કહ્યું—‘લગવન ! આ દુષ્ટ કાપાલિકે આસપાસના ગામોમાંથી અનેક બાળકોનું હરણુ કર્યું છે. સારું થયું કે આપે તેને પથ્થરમય બનાવી દીધો છે !’ નજીકના ગામના લોકો પણ આ હકીકત જાણી અત્યંત ખુશ થયા. અને ગુરુનાં પગલાં ગામના ચોરામાં સ્થાપ્યાં. આચાર્ય ગ્રામ્ય-જનોના અત્યંત આગ્રહવશાત્ ગામમાં ચાર દિવસ રહ્યા. તેમના ઉપદેશથી ત્યાં ઘણા લોકોએ જીવહિંસાનાં પ્રત્યાખ્યાન કર્યાં.

૧૪૪૦. આચાર્ય ત્યાંથી વિહાર કરી નગરપારકરમાં પધાર્યા. સંઘના આગ્રહથી તેઓ ત્યાં ચાતુર્માસ રહ્યા. ત્યાંથી બાહ્યેર પધાર્યા અને સંઘના આગ્રહથી સં. ૧૬૫૬ માં ત્યાં ચાતુર્માસ રહ્યા. બાહ્યેરમાં વડોરાગોત્રીય સાગરમલ્લ નામના શેઠે આચાર્યના શ્રીમુખથી શ્રાવકનાં આરે પ્રતો ગ્રહણ કર્યાં. ગુરુના ઉપદેશથી તેણે સ્વામિવાત્સલ્યાદિ ધર્મકાર્યોમાં પણ ઘણું ધન ખર્ચ્યું. ત્યાંથી લોહગોત્રીય મંત્રી બાંધવ. કુરપાલ અને સોનપાલની આગ્રહભરી વિનંતિથી આચાર્ય સં. ૧૬૬૫ માં આગ્રા પધાર્યા અને તેમના ઉપદેશથી અનેક ધર્મકાર્યો થયાં એ વિશે પાછળથી સપ્રમાણ ઉલ્લેખ કરીશું. આચાર્ય એ વર્ષે ત્યાં જ ચાતુર્માસ રહ્યા ચાતુર્માસ બાદ મંત્રી બાંધવોએ ધર્મમૂર્તિસૂરિની અધ્યક્ષતામાં સમેતશિખર તીર્થની કુટુંબ-સહિત યાત્રા કરી ધર્મકાર્યોમાં અઢળક ધન વાવર્યું. યાત્રાકોને જ્ઞાન આપવાના તેમજ સાધર્મિકોના ઉદ્ધારના અનેક કાર્યો આ શ્રેષ્ઠીવર્યોએ કર્યાં છે. તીર્થયાત્રા કરવા ઉપરાંત અઘાઈ મહોત્સવ ઉજવીને તેમજ સમેતશિખર તીર્થની પાદુકાઓની દેહરીઓનો જિર્ણોદ્ધાર કરાવીને આ મંત્રી બાંધવોએ મહાપુણ્ય ઉપાર્જન કર્યું છે.

૧૪૪૧. સમેતશિખરની યાત્રાથી પાવન થઈ આચાર્ય પુનઃ આગ્રામાં પધાર્યા. ત્યાંથી અપ્રતિહત વિહરતા પોતાના ચરણકમળથી અનેક ગામો અને નગરોને પવિત્ર કરતાં પરિવાર સહિત જયપુરમાં પધાર્યા. ત્યાંના સંઘે મહોત્સવપૂર્વક તેમનો નગરપ્રવેશ કરાવ્યો. સંઘના આગ્રહથી તેઓ જયપુરમાં જ ચાતુર્માસ રહ્યા. ત્યાં નાગડગોત્રીય જુહારમલ્લ નામના ઉત્તમ શ્રાવકે આચાર્યના ઉપદેશથી શ્રી શાંતિનાથ ભગવાનની સુવર્ણમય પ્રતિમા ભરાવી અને સં. ૧૬૬૬ ના પોષ સુદી ૫ ને દિવસે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી. જુહારમલ્લે

પોતાની પત્ની રમાદેવી સહિત શ્રાવકનાં આરે વ્રતો ગુરુના શ્રીમુખથી અંગીકાર કર્યાં; ધણું ધન ખરચીને તેમણે સ્વામિવાત્સલ્યાદિ ધર્મકાર્યો કર્યાં; તેમજ જૈન શાસ્ત્રના આર ગ્રંથો લિપિબદ્ધ કરાવી તેમણે ગુરુને વહોરાવ્યા. ચાતુર્માસ આદિ આચાર્ય ત્યાંથી વિહાર કરી અનુક્રમે સાદરી નગરમાં પધાર્યા. ત્યાંના સંઘે આડંબરપૂર્વક તેમનો પ્રવેશમહોત્સવ કર્યો. એમની ધર્મદેશનાથી પ્રભાવિત થઈ પોરવાડ જાતીય સમરસિંહ નામના શ્રાવકે ત્યાંની પંચતીર્થીનો ખસો માણસનો સંઘ ધર્મભૂતિસૂરિની અધ્યક્ષતામાં કાઢ્યો. આચાર્ય પરિવાર સહિત સંઘ સમેત પ્રથમ રાણકપુરમાં પધાર્યા. સંઘપતિ સમરસિંહના પિતા ધન્નાસાહ રાણકપુરનાં ભવ્ય જિનાલયના દર્શન કરીને ધન્યતા અનુભવવા લાગ્યા. સમરસિંહે જિનાલયના જીર્ણોદ્ધારનું કાર્ય પણ પ્રારંભ્યું. રાણકપુરથી સંઘ નાડોલ ગયો. સંઘે ત્યાંએ દિવસ સ્થિરતા કરી. નાડોલના સંઘે પણ આચાર્યની સારી ભક્તિ કરી. ત્યાંથી સંઘ નાડૂલાઈ ગયો. એ પછી વરકાણા ગામમાં યાત્રાર્થે સંઘે ત્રણ દિવસની સ્થિરતા કરી. ત્યાં શ્રી પાર્શ્વનાથજિનાલયને જીર્ણોદ્ધારમાં જોઈ ગુરુના ઉપદેશથી સંઘપતિ સમરસિંહે તીર્થોદ્ધારનું કાર્ય પ્રારંભ્યું. ત્યાંથી સંઘ ઘાણેરાની યાત્રા કરી પુનઃ સાદરીમાં પધાર્યો. ધર્મભૂતિસૂરિના ઉપદેશથી સંઘપતિએ આર વ્રતો અંગીકાર કર્યાં. સ્વામિવાત્સલ્ય આદિ કાર્યોમાં ધણું ધન ખરચ્યું. આચાર્યના ઉપદેશથી તેણે શ્રી યુગાદિદેવની રૌપ્ય પ્રતિમા ભરાવી. સં. ૧૬૬૬ ના વૈશાખ સુદી ૧૩ ને દિવસે મહોત્સવપૂર્વક પ્રતિષ્ઠા કરાવી. સમરસિંહે શેષ ધન પણ ધર્મકાર્યોમાં વાવરી આચાર્ય પાસે સં. ૧૬૬૬ ના વૈશાખ વદિ ૯ ને દિવસે પ્રવ્રજ્યા અંગીકાર કરી. ગુરુએ તેમનું સૌભાગ્યસાગર એવું ગુણ-નિષ્પન્ન નામ રાખ્યું. સમરસિંહના ગુણસિંહ આદિ ત્રણ પુત્રોએ દીક્ષામહોત્સવ કર્યો. આ અંગે પાછળથી પણ ઉલ્લેખ કરીયું.

૧૪૪૨. સાદરીથી વિહાર કરી આચાર્ય પરિવાર સહિત પાલી નગરમાં પધાર્યા. ત્યાંના સંઘે પણ અત્યંત આદરમાનથી તેમનો પ્રવેશ મહોત્સવ કર્યો. ત્યાંના સાચીહર જાતીય નથમલ્લ નામના વિદ્વાન જ્ઞાત્રાણુને પ્રતિબોધ આપી દીક્ષિત કર્યો. અને તેમનું નાથગણિ એવું નામ ગુરુએ રાખ્યું. જે વિશે પાછળથી સપ્રમાણુ ઉલ્લેખ કરીયું. પાલીના સંઘના આગ્રહથી આચાર્ય ત્યાં ચાતુર્માસ રહ્યા. ત્યાંના શ્રેષ્ઠી મહિરાજે ગુરુની ભાવથી ઘણી ભક્તિ કરી. ગુરુના ઉપદેશથી મહિરાજે ત્યાં એક મનોહર ઉપાશ્રય પણ બંધાવ્યો.

૧૪૪૩. ચાતુર્માસ આદિ પાલીથી વિહાર કરી આચાર્ય સમુદાય સહિત જોધપુરમાં પધાર્યા. સહસ્રમલ પ્રભૂતિ શ્રાવકોએ તેમનો મહોત્સવપૂર્વક નગરપ્રવેશ કરાવ્યો. ત્યાંના સંઘના આગ્રહથી આચાર્ય જોધપુરમાં જ ચાતુર્માસ રહ્યા. આચાર્યના ઉપદેશથી સહસ્રમલે નાગોરથી દસ લહીઆને તેડાવી ઘણા જૈન ગ્રંથો લખાવ્યા. ત્યાં નવું ભંડાર કરાવીને બધાએ ગ્રંથો તેમાં સંગ્રહિત કરવામાં આવ્યા.

૧૪૪૪. ત્યાંથી વિહાર કરી અનુક્રમે ગુરુ પાલણપુરમાં પધાર્યા. ત્યાંના સંઘે તેમનો આડંબરપૂર્વક નગરપ્રવેશ કરાવ્યો. એકવીસ મુનિઓના પરિવાર સહિત ગુરુ ત્યાં ધિરાળ્યા. એમના આગમનથી ત્યાં ધર્મભાવનાની વૃદ્ધિ થઈ. શ્રાવકો આચાર્યનો ધર્મોપદેશ સાંભળી હર્ષિત થયા. ત્યાંના વડેરાગોત્રીય રવિચંદ્ર નામના શ્રાવકના અત્યંત આગ્રહથી ધર્મભૂતિસૂરિએ તે શ્રાવકના પંચમી તપના ઉદ્ઘાપન-ઉજમણાં પ્રસંગ સુધી સ્થિરતા કરી. આચાર્યના ઉપદેશથી રવિચંદ્રે મહોત્સવપૂર્વક પંચમી તપનું ઉદ્ઘાપન કર્યું અને તે પ્રસંગે ધણું ધન ખરચીને વિવિધ પ્રકારે જ્ઞાનની ભક્તિ કરી. તેણે સ્વામિવાત્સલ્યાદિ ધર્મકાર્યો પણ કર્યાં. આચાર્યના ઉપદેશથી રવિચંદ્રે કસોટી પાપાણુનિર્મિત શ્રી નેમિનાથ જિનેશ્વરની દર્શનીય મૂર્તિ ભરાવી. આચાર્યનું શરીર વૃદ્ધાવસ્થાથી ક્ષીણ થઈ ગયું હોઈને ત્યાંના સંઘે તેમને એ ઉમરે વિહારન કરવાની અને પાલણપુરમાં જ સ્થિરવાસ રહેવાની આગ્રહભરી વિનંતિ કરી. ગુરુએ તેમને જણાવ્યું—‘શ્રાવકવર્યો !

સંઘની આજ્ઞા તીર્થંકરોને પણ શિરોમાન્ય છે. પરંતુ આજ દિવસ સુધી ચાતુર્માસ વિના હું ક્યાંયે પણ સ્થિરવાસ કરીને રહેલ નથી. તો પણ વર્તમાન યોગે હું આપની વિનંતિ ધ્યાનમાં લઉંશ. સંઘના આગ્રહથી આચાર્ય પરિવાર સહિત સં. ૧૬૬૯ માં પાલણપુરમાં ચાતુર્માસ રહ્યા. પાલણપુરના નવાખની કરિમાબેગમ તાવથી પીડાતી હતી. આચાર્યના મંત્રપ્રસાવથી તેનો તાવ દૂર થયો, ઈત્યાદિ વાતો વિશે પાછળથી સવિસ્તર વિચારીયું.

૧૪૪૫. સ્થીર અત્યંત જર્જરિત થયું હોવા છતાં ધર્મભૂતિસૂરિએ ક્યાંયે સ્થિરવાસ કર્યો નહીં એટલું જ નહીં આમાનુષ્ઠાન વિચરી જૈન ધર્મના ઉચ્ચ આદર્શો અને વિચારોનો પ્રચાર એમણે અદમ્ય ઉત્સાહથી કર્યો. અતિમ અવસ્થામાં તેઓ જૂનાગઢ પધાર્યા. ગિરનારજીની યાત્રા કરી તેઓ પોતાના આત્માને સફળ માનવા લાગ્યા. ગાંધી ગોત્રીય લક્ષ્મીચંદ્ર પ્રભુતિ સંઘે તેમની બ્રહ્મી ભક્તિ કરી, અને વૃદ્ધાવસ્થામાં જૂનાગઢમાં જ નિવાસ કરવા માટે આગ્રહપૂર્વક વિનંતિ કરી. ઉગ્રવિહારી આચાર્ય ત્યાં માસ-ક્ષમણ કહ્યું, અને ત્યાર પછી પુનઃ ધીમે ધીમે વિહાર ચાલુ રાખ્યો. અમરસાગરસૂરિને નામે પ્રસિદ્ધ થયેલી પદાવલીમાં સં. ૧૬૭૦ ના ચૈત્ર સુદી પ્રતમને દિવસે ધર્મભૂતિસૂરિએ પ્રભાસપાટણમાં નશ્વરદેહનો ત્યાગ કર્યો એવું વિધાન છે, જે સંશોધનીય છે. આચાર્ય પ્રભાસપાટણમાં નહીં પરંતુ અણહિલપુર પાટણમાં દેહત્યાગ કર્યો હતો, એ વિશે પાછળથી વિચારણા કરીયું. પદાવલીના ઉલ્લેખાનુસાર આચાર્ય અતિમ ધીમીએ પોતાના સમગ્ર પરિવારને પ્રભાસપાટણમાં એકત્રિત કરેલ એ વિશે વિસ્તીર્ણ વર્ણન છે.

૧૪૪૬. ધર્મભૂતિસૂરિના સ્વર્ગગમનના સ્થળનો મનભેદ અહીં જતો કરીએ તો પણ એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે ૮૫ વર્ષની જૈન ઉંમરે અંચલગચ્છના કર્મક સૂત્રધાર ધર્મભૂતિસૂરિ અતિમ શ્વાસ સુધી જૈન ધર્મના ઉદાત્ત સિદ્ધાંતોનો પ્રચાર અદમ્ય ઉત્સાહથી કરતા જ રહ્યા. એમણે પોતાના પ્રશસ્ત કાર્યથી ગચ્છતું જ નહીં, શાસનતું નામ ખરેખર, ઉજળું કયું છે. આચાર્ય અપેક્ષિત નેતૃત્વ આપવામાં જોટલા પાછળ રહ્યા હોત તેટલે અંશે સંપ્રદાયોની જિનનિન્નતા વૃદ્ધિગત જ થાત. નવોદિત સંપ્રદાયોના અનિ-યંત્રિત વિકાસમાં ધર્મભૂતિસૂરિ તેમજ અન્ય પ્રાચીન ગચ્છોના આચાર્યોએ યથોચિત રૂકાવટ આણી છે. એ એક ઐતિહાસિક સત્ય છે. જે એમ ન થયું હોત તો જૈન મૂર્તિપૂજક શ્વેતાંબર પક્ષ અત્યંત લઘુ-મતિમાં જ આજે જેવા મળત !!

પાલણપુરના નવાખ સાથે સમાગમ

૧૪૪૭. ધર્મભૂતિસૂરિનો પાલણપુરના નવાખ સાથેનો સમાગમ ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ છે. પદાવલીમાં એ સમાગમના નિમિત્તરૂપ એક ઘટના વિસ્તીર્ણ રીતે વર્ણવવામાં આવી છે. એ ઘટનાને પરિણામે સગંધેલા સુભગ સમાગમ અને એ પછી આચાર્યના સદુપદેશથી જૈનધર્માભિમુખ થયેલા નવાખે જૈનધર્મના કેટલાક ઉદાત્ત સિદ્ધાંતોનું કરેલું ચુસ્તપાલન એ સંબંધક રસપ્રદ આખતો અહીં વિવક્ષિત છે.

૧૪૪૮. સં. ૧૬૬૯ માં ધર્મભૂતિસૂરિ પાલણપુરમાં ચાતુર્માસ રહેલા. તે વખતે ત્યાંના નવાખની કરિમા નામની પ્રાણપ્રિય બેગમ છ માસથી એકાંતરીઆ તાવથી પીડાતી હતી. નવાખે વૈદો અને હકીમોને બોલાવ્યા અને અનેક ઉપાયો યોજ્યા પણ તાવ ગયો નહીં. રાત્રીના કોઈ મંત્રીએ નવાખને જણાવ્યું કે—‘અહીં એક વૃદ્ધ જૈન યતિ આવ્યા છે અને તેઓ મહા ઈક્ષમવાળા સંભળાય છે. તેમને બોલાવીને બેગમસાહેબાને નજરે કરો !’ આ સાંભળીને નવાખ ઉત્સુકતાપૂર્વક ઉપાશ્રયે આવ્યો. એ વખતે ધર્મ-ભૂતિસૂરિ વ્યાખ્યાન વાંચતા હતા. સંઘના અગ્રણીઓએ નવાખને સત્કાર્યો અને આચાર્યની પાટ પાસે બેસાડ્યો. નમસ્કાર કરતા નવાખને યુરુએ ધર્મલાલ આપ્યો. નવાખના આકર્ષક આગમને અનેક તર્ક-વિતર્કો સત્કાર્યો. અવસરના જાણનારા આચાર્યે પણ પોતાનું વ્યાખ્યાન સંપૂર્ણ કયું.

૧૪૪૯. તે પછી નવાએ ઉભા થઈ હાથ જોડી આચાર્યને પોતાની બેગમનો વૃત્તાંત કહી વિનંતિ કરી—‘પૂજ્ય ! મારા પર કૃપા કરીને આપ તેનો વ્યાધિ દૂર કરો !’ જિનશાસનની પ્રભાવનાર્થે આચાર્યે ઉપાધ્યાય રત્નસાગરજીને ત્યાં જવા ફરમાવ્યું. નવાએ રત્નસાગરજી માટે પાંચખી મોકલાવી પરંતુ શ્રમણનો એ આચાર ન હોવાથી તેનો અસ્વીકાર કર્યો. આથી નવાય પણ પગે ચાલીને એમની સાથે અંતઃપુરમાં પધાર્યો. ઉપાધ્યાયજી ઇર્ષાવહી પડિશ્કમીને એક ખાલ સાધુ સહિત નવાયની સાથે જનાનખાનામાં બેગમ પાસે આવ્યા. શીતયુક્ત તાવથી પીગતી, જર્જરિત હાલતમાં બેગમ રૂદન કરતી હતી. તથા મૃત્યુની ઇચ્છા કરતી હતી.

૧૪૫૦. અમરસાગરસૂરિને નામે પ્રસિદ્ધ થયેલી પટ્ટાવલીમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે ઉપાધ્યાયજી નવાયની અનુગ્રા લઈને બેગમના પલંગ પાસે સ્થાપન કરેલી એક પાટને પોતાના ઓઘાથી પ્રમાર્જન કરી તે પર બેઠા. નવાય પણ ત્યાં ખુરશી પર બેઠો. પછી ઉપાધ્યાયજીના કહેવાથી એક દાસીએ ઘોયેલી સફેદ સાડી લાવીને તેમને આપી, જે તેમણે મહાકાલીદેવીનું ધ્યાન ધરીને જવરાપહારમંત્રથી મંત્રીને પરત કરી. એ સાડી વડે બેગમનું શરીર ઢાંકી દીધું. પછી ગુરુએ પોતાનો ઓઘો પલંગ પર અદ્ધર આકાશમાં ફેરવ્યો તથા જવરાપહારમંત્રનો પાઠ કર્યો. એ પછી એમની સૂચનાનુસાર એ સાડીને બેગમના શરીર પરથી ઉતારીને એક પાટલાપર રાખી. નવાય મૌન રહી આ બધી ક્રિયા જોઈ રહ્યા હતા. તે ક્ષણે તાવ ઉતરી જવાથી બેગમ ખીજાના પરથી ઊભી થઈ. હાથ જોડી તેણે ગુરુને નમસ્કાર કર્યા. નવાય અત્યંત હર્ષિત થયો. તેણે ગુરુને ચરણે એક હજાર અસરકીઓ ધરીને નમસ્કાર કર્યા. નિઃસ્પૃહિ ગુરુએ તેનો અસ્વીકાર કર્યો. ગુરુના ત્યાગમય હૃવનથી નવાય અત્યંત પ્રસન્ન થયો.

૧૪૫૧. પટ્ટાવલીમાં એવું પણ વર્ણન છે કે નવાએ પાટલાપર સાડીને કંપતી જોઈને લયયુક્ત સ્વરે તેનું કારણ પૂછ્યું. ગુરુએ જણાવ્યું કે બેગમના શરીરમાં છ માસ થયાં જે શીતજ્વર રહેલો હતો, તે આ સાડીની અંદર દાખલ થયેલો છે તેથી તે કંપે છે. વળી તે આવી જ રીતે છ માસ સુધી કંપ્યા કરશે. હવે આ સાડી દોઢાંએ પણ પોતાના શરીર પર ધારણ કરવી નહીં. જમીનની અંદર પાંચ હાથ ઝાડો ખાડો ખોદીને તેમાં આ સાડીને દાટી દેવી, તથા તે પર ધૂળ નાખીને તે ખાડો પૂરીને સરખી જમીન કરી લેવી તથા તે પર કંટક આદિ પાથરી દેવા. એવી રીતે ત્યાં નાખેલા કંટક આદિ પણ વાયુ વિના છ માસ સુધી કંપ્યા કરશે, ઈત્યાદિ.

૧૪૫૨. નવાએ આગ્રહપૂર્વક મોકલાવેલી બે હજાર અસરકીઓને ગુરુના કહેવાથી સંઘના અગ્રણીઓએ સ્વીકારી, જે દ્વારા પાંચણપુરમાં મનોહર ઉપાશ્રય અંધાવવામાં આવ્યો. વળી ધર્મમૂર્તિસૂરિના ઉપદેશથી નવાએ તથા તેની બેગમે માંસ મદિરાના પ્રત્યાખ્યાન કર્યા, આચાર્ય પ્રત્યે અનન્ય ભક્તિ પ્રદર્શિત કરી તેમજ ધર્મવૃદ્ધિના નિમિત્તો પૂરા પાડી તેમણે મહાપુણ્ય ઉપાર્જન કર્યું.

પાંચણપુરનો એ નવાય કોણ ?

૧૪૫૩. ધર્મમૂર્તિસૂરિનો પાંચણપુરના નવાય સાથેનો સમાગમ અને તેને પરિણામે નવાએ પ્રદર્શિત કરેલા જૈન ધર્મ પ્રત્યે અપૂર્વ અતુરારાગ વિશે આપણે સમ્રમાણ ઉદ્ભવ્યો કરી ગયા. પટ્ટાવલીમાં નવાયના નામનો નિર્દેશ નથી. બેગમનું નામ તેમાં કરિમા છે. આ નવાય કોણ ? એ અંગેની વિચારણા પણ અહીં પ્રસ્તુત બને છે. આ વિચારણા રાજકીય ક્ષેત્રે પણ અનાયાસે થોડું ડોકિયું કરાવી દે એવી છે.

૧૪૫૪. ધર્મમૂર્તિસૂરિના સમાગમમાં આવેલો પાંચણપુરનો નવાય દિવાન ગઝનીખાન ૨ જે સંભવે છે. તેનો રાજ્યત્વકાલ સં. ૧૬૩૨ થી ૧૬૭૨ વચ્ચે ૪૦ વર્ષ સુધીનો છે એમ તે વખતનો રાજકીય

ઇતિહાસ તપાસતાં જણાય છે. તેઓ મૂળ જાણેના રાજ્યકર્તાઓ હતા. પાલણપુર પણ તેમના તાબા નીચે હતું. કમનશીએ એના સમયના પ્રારંભમાં જ એણે સાર્વભૌમત્વ યુમાવી દીધું. સં. ૧૬૨૯ થી લગભગ ૧૭૯૪ સુધી આ રાજ્ય મોગલોને આધીન રહ્યું. તે અરસામાં નવાબ મલેક ગઝનીખાને ‘મહાખાન’ અને ‘દિવાન’ના માનવંતા ખિતાબો શહેનશાહ અકબરની સેવા બજાવી મેળવ્યા હતા. જલોરને મોગલ સામ્રાજ્યમાં બેળવી દેવાનું માન મારવાડના રાજ્યકર્તા ગજસિંહને મળ્યું હતું. ફર્નલે ટોડ રાજસ્થાનના ઇતિહાસમાં નોંધે છે કે—‘ગજસિંહને પોતાની વીરતા પ્રદર્શિત કરવાનો સૌથી પહેલો અવસર જલોરમાં જ મળ્યો હતો. તે જ સાધનબ્રિમાં તેની ભાવિ ઉન્નતિનો માર્ગ ખુલ્લો થયો. તેણે જલોર (ત્યાં વિહારી પદાણોનું રાજ્ય હતું, જેના વંશજો હાલમાં પાલણપુરમાં રાજ્ય કરે છે) ગુજરાતના આદશાહ પાસેથી ખુચવી લઈને મોગલ સમ્રાટના રાજ્યમાં જોડી દીધું. વીરસના પ્રેમી ભટ્ટ લોકોએ તેની વીરતાનું ઉત્તમ પ્રકારે વર્ણન કર્યું છે. દુષ્ટ પદાણોની સામે જવાને ગજસિંહને આજ્ઞા થઈ કે તરત જ તેઓ એ કાર્ય કરવા સજ્જ થઈ ગયા. રણવાદ્યો વાગવા લાગ્યાં અને તેનો ધ્વનિ અર્ધુદગિરિ પર યુગળવા લાગ્યો. આ ધ્વનિ સાંભળી તે પર નિવાસ કરતા સર્વ લોકો કંપી ઉઠ્યા, જે કામ અદ્ભુતદીને અનેક વર્ષો સુધી પરિશ્રમ કરીને પાર પાડ્યું. આ યુદ્ધમાં અનેક રાકોડ વીરો માર્યા ગયા. કિન્તુ ગજસિંહે સાત હજાર પદાણોને મારીને જલોર હસ્તગત કર્યું અને ત્યાંના સર્વ માલ લૂટી લીધો. ત્યાંથી તેને જે જે માલ પ્રાપ્ત થયો તે સર્વ તેણે પાદશાહની સેવામાં મોકલી આપ્યો.’

૧૪૫૫. ગઝનીખાન એ પછી સમ્રાટ અકબરની સેવામાં દિલ્હી ગયો. ત્યાં સમ્રાટ તેના પ્રભાવશાળી વ્યક્તિત્વથી પ્રભાવિત થયો. બંને વચ્ચે મનિષ્ટ પરિચય થતાં અકબરની ધાવબેન સાથે વિવાહ કરી આદશાહી ખાનદાન સાથે ગઝનીખાને સંમંથ જોડ્યો હતો. મુન્તખેયુન તવારીખમાં આ લગ્નની બાબતમાં આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ મળે છે—‘જેવઢે ગઝનીખાનનો વિવાહ ખગનચી મીયાં મહમદ વફાની દીકરી સાથે કરવામાં આવ્યો હતો. વળી આદશાહે પોતાની સેવાના અદ્ભુતમાં ગઝનીખાનને તેમના વડાઓની જલોર રાજ્યની સનદ નવી કરી આપી અને લિન્નમાલ, સાચોર વગેરે જમ્ત કરેલાં પરગણાં ઉપરથી જમ્તી ઉઠાવી ઈર્ષ પાલણપુર, ડીસા તથા દાંતીવાડા વગેરે ચાર પરગણાં ખાતુ બેગમને પહેરામણીમાં તેમજ બક્ષિસ તરીકે આપ્યાં. આ ઉપરાંત ગઝનીખાનને અકબરે ગુજરાતના આદશાહ તરફથી મળેલ ‘મલેક’ના ખિતાબ સાથે તેમના વડાઓના ‘ખાન’ અને ‘દિવાન’ના હોદ્દાઓ ત્રણી લાહોરની સુખાગીરી આપી; જુઓ ઇમ્પીરીઅલ ગેઝેટિયર, વોલ્યુમ ૧૯, પૃ. ૩૫૩. આ બધા વર્ણનો પરથી અનુમાન કરી શકાય છે કે ધર્મમૂર્તિસુરિના સમાગમમાં આવેલો નવાબ તે ગઝનીખાન અને તેની બેગમ તે ખાતુબેગમ જેનો પદાવલીમાં ઠરિમા બેગમ તરીકે નિર્દેશ છે.

ખંડન મંડન

૧૪૫૬. ધર્મમૂર્તિસુરિના સમયમાં ખંડનપટ્ટ ઉપાધ્યાય ધર્મસાગર તપાગચ્છમાં થઈ ગયા. તેમણે કદાચ્ર અને ઉચ્ચ સ્વભાવથી સમગ્ર જૈનશાસનની એકતા ઝિન્નલિન્ન કરી દીધી. એમના પોતાના ગચ્છમાં પણ ભાગો પાડ્યા! એમની ખંડન પ્રવૃત્તિ જૈનસમાજને નીચું જોવાડે એવી હીન હતી. એટલે જ તપાગચ્છ નાયકોએ એમને સંઘ સમક્ષ એમના દુષ્કૃત્યો માટે માફી મંગાવી અને એમને ગચ્છ બહાર કરી એમના ગ્રંથોને અમાન્ય કરાવ્યા.

૧૪૫૭. એ અરસામાં શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક સંઘમાંથી જુદા પડી લુંકા મત તથા અન્ય મતો ફૂટી નીકળ્યા. એ નવોદિત સંપ્રદાયો વચ્ચે સંઘર્ષ તો હતો જ, ત્યાં ધર્મસાગર ખુદ શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક સંઘમાં જ—ખરતર, અંચલ અને તપાગચ્છ વચ્ચે ભારે મતભેદો ઉભા કર્યા અને શાસનની એકતા

જેખમાથી. તેમણે તપાગચ્છ સાચો અને ખીજ બધા ગચ્છો ખોટા જણાવી તેમના પર તત્ત્વતરંગિણી, પ્રવચન પરીક્ષા-ક્રમનિમત કુદાસ ધ્યાનિદિ ગ્રંથો દ્વારા ઘણા ઉગ્ર પ્રકારો કર્યા. સં. ૧૬૧૭માં ‘અભય-દેવસૂરિ, ખરતરગચ્છના નહોતા’ એવો પાટણમાં પ્રચળ વાદ કર્યો. તે વખતે તેમને શ્વેતાંબર સંપ્રદાયના જુદા જુદા ગચ્છના આચાર્યોએ ઉત્સુક પ્રશ્નશુના કારણે જિન શાસનથી બહિષ્કૃત કર્યા. તપાગચ્છના નાયક વિજયદાનસૂરિએ ધર્મસાગરના ખંડનાત્મક ગ્રંથોને જલ્પશરણ કરાવ્યા અને જાહેરનામું કાઢી ‘સાત ખોલ’ની આજ્ઞા કાઢી અથગમણ નિવારી. સં. ૧૬૨૧માં ધર્મસાગરે ચતુર્વિધ સંઘ સમક્ષ માફી માગી. વિરોધ વધતાં હીરવિજયસૂરિએ સં. ૧૬૪૬ માં અમદાવાદમાં સ્વચ્છરના સાત ખોલ પર વિવરણ અને વધારો કરી ‘આર ખોલ’ રૂપી આજ્ઞાઓ જાહેર કરી; એમાં ધર્મસાગરે પણ સહી કરી. આથી જૈન સમાજમાં ઘણી શાંતિ પ્રવર્તી.

૧૪૫૮. ધર્મસાગરની ખંડનાત્મક પ્રવૃત્તિથી પોતાના ગચ્છમાં કેવા ખરાબ પ્રત્યાઘાત પડ્યા તેનું એક જ ઉદાહરણ અહીં પ્રસ્તુત છે. ધર્મસાગરના ખંડનાત્મક ગ્રંથોને અપ્રમાણ ગણી તપાગચ્છ-નાયક વિજયસેનસૂરિએ તેમને ત્રણ પેઢી સુધી ગચ્છ બહાર કર્યા હતા. તેમના શિષ્ય વિજયદેવસૂરિ ગૃહસ્થાવસ્થામાં ધર્મસાગરના ભાણેજ થતા હતા અને પરસ્પર બંને વચ્ચે પ્રેમ હતો તેથી ગચ્છ બહારની હકીકતનો પત્ર ધર્મસાગરે વિજયદેવસૂરિને લખ્યો કે જેના ઉત્તરમાં વિજયદેવસૂરિએ પત્રની અંદર જણાવ્યું કે ‘કશી ચિંતા ન કરશો. ગુરનું નિર્વાણ થયે તમને ગચ્છમાં લઈ લઈશું.’ આ પત્ર માણસ દ્વારા મોકલ્યો, જેણે ભૂલથી તે વિજયસેનસૂરિના હાથમાં આપ્યો. પત્ર વાંચીને તપાગચ્છનાયકના હૃદયમાં પોતાના શિષ્ય માટે ભારે આઘાત થયો અને ખીજ કોઈને ગચ્છપતિ નીમવાનો વિચાર રાખ્યો. જુઓ “જૈન શ્વેતાંબર કોન્કરન્સ હેરેડ” પૃ. ૩૬૨. સંક્ષેપમાં ધર્મસાગરનાં કદાવ્રહ્મચર્યાં ખંડનાત્મક વલણને લીધે ખુદ તપાગચ્છમાં ભારે લંગાણ પડ્યું અને દેવસૂર અને આણંદસૂર એમ બે પક્ષો થયા! આ વિશે વિશદ ચર્ચા અહીં અસ્થાને છે.

૧૪૫૯. અંચલગચ્છ પર ધર્મસાગરે ઉગ્ર પ્રકારો કર્યા હોવા છતાં, આ ગચ્છે તેના પ્રત્યાઘાતો જણાવ્યા નથી. આવા ઉગ્ર વાતાવરણમાં પણ આ ગચ્છના કોઈ પણ આચાર્યે ધર્મપ્રચારનું કાર્ય પડતું મૂકીને ખંડન-મંડનમાં ઝંપલાવ્યું નથી કે પોતાના હૈયાને કલુષિત કર્યું નથી. ખરતરગચ્છ-નાયક જિનચંદ્રસૂરિ સં. ૧૬૧૭ માં પાટણમાં ચોમાસું હતા તે વખતે અભયદેવસૂરિ ખરતરગચ્છના હતા એમ સિદ્ધ કરવામાં અંચલગચ્છે પણ તેમને સાદાચ્છ કરી. એ વર્ષના કાર્તિક સુદી ૭ ને શુક્રવારે એ વિશે વિચારણા કરવા બધા ગચ્છોના આચાર્યો એકત્રિત થયા. તેમણે બધા ગ્રંથો પછી નિર્ણય કર્યો કે નવાંગી વૃત્તિકર્તા શ્રી થંભણા પાર્શ્વનાથ પ્રકટકર્તા અભયદેવસૂરિ ખરતરગચ્છીય હતા. ધર્મસાગર એ પ્રસંગે ઉપસ્થિત ન રહ્યા એટલે કાર્તિક સુદી ૧૩ ને દિવસે સૌએ તેમને જિનશાસન બહિષ્કૃત કર્યા. આ મતપત્રમાં અન્ય ગચ્છોના આચાર્યો સાથે અંચલગચ્છીય પં. ભાવરતને તથા ‘ધવલપર્ણીયા અંચલિયા ગચ્છ’ ના પંન્યાસ રંગાએ સહી કરી. આ મતપત્ર પર સર્વે મળીને ૩૨ સહીઓ છે.

૧૪૬૦. ખંભાતમાં પણ બધા ગચ્છોના આચાર્યોએ એકત્રિત થઈ એવા જ નિર્ણય કર્યો અને સૌએ મતપત્ર પર સહી કરી. સ્તંભતીર્થ મતપત્ર પર અંચલગચ્છીય પં. લક્ષ્મીનિધાને તથા પૂર્ણચંદ્રે અન્ય ગચ્છોના અગિયાર આચાર્યોની સાથે રહીને સહી કરી. ઉક્ત બંને મતપત્રો માટે જુઓ સમયસુંદર કૃત ‘સમાચારી શતક’ અધિકાર ૪.

૧૪૬૧. ઐતિહાસિક બાબતમાં સાક્ષી આપ્યા સિવાય અંચલગચ્છીય શ્રમણોએ ખંડન-મંડનની પ્રવૃત્તિમાં જરાયે રસ દાખવ્યો નથી કે એ ક્લુલક પ્રવૃત્તિમાં, તેઓ ધસડાયા નથી એ હકીકત ખરેખર, નોંધનીય છે.

શ્રમણ પરિવાર

૧૪૬૨. ગચ્છનાયક ધર્મભૂતિસૂરિના સમયમાં થઈ ગયેલા શ્રમણો વિશે પ્રચુર પ્રમાણમાં માહિતી-પૂર્ણ ઉદ્દેશો સંપ્રાપ્ત છે. એ વખતે પરિવારજક અને પંડિત તરીકે અનેક શ્રમણોએ નામના પ્રાપ્ત કરેલી. એ વખતે અચ્ચગચ્છની અનેક શાખાઓ પણ ફલીફાલી પ્રવર્તતી હતી, જે કાલક્રમે લુપ્તપ્રાય થતી રહી. એ શાખાઓએ ગચ્છની તેમજ જૈન શાસનની ભારે સેવા કરી તેનો ગૌરવાન્વિત ઇતિહાસ હસ્તલિખિત ગ્રંથોમાં નિપજ છે.

૧૪૬૩. પદાવલીના કથનાનુસાર ધર્મભૂતિસૂરિનો શિષ્ય-પરિવાર આ પ્રમાણે હતો : ૭ મહોપાધ્યાય, ૫ ઉપાધ્યાય; ૯ પ્રવર્તક, ૮૨ યતિ, ૫ મહતરા, ૧૧ પ્રવર્તિની, ૫૭ સાધ્વી. મહોપાધ્યાયોનાં નામ આ પ્રમાણે છે : (૧) રત્નસાગર (૨) વિનયસાગર (૩) ઉદયસાગર (૪) દેવસાગર (૫) સૌભાગ્યસાગર (૬) સ્મિધસાગર, (૭) સુરસાગર. ઉપાધ્યાયોનાં નામ આ પ્રમાણે છે : (૧) સકલભૂતિ (૨) નાથાયંદ્ર (૩) માણિક્યચંદ્ર (૪) રાજભૂતિ (૫) સકલકીર્તિ. એમના પરિવારમાં સાગર, ભૂતિ, ચંદ્ર, કીર્તિ વિગેરે શાખાઓ પ્રાદુર્ભૂત થઈ, જ્ઞાનવર્દન પ્રજ્વલિત પ્રવર્તકોના પરિવારથી વર્ધનશાખા પ્રકટી.

૧૪૬૪. અમરસાગરસૂરિના નામે પ્રસિદ્ધ થયેલી પદાવલી દ્વારા એવી છાપ પડે છે કે ગચ્છનાયક સિનાય તે વખતે અન્ય કોઈ આચાર્યપદ-ધારક અચ્ચગચ્છમાં વિદ્યમાન નહોતા. વસ્તુતઃ એ સમજણુ બ્રાન્ત છે. પદાવલી કથિત શ્રમણોની નામાવલીથી અધિક પદધારક શ્રમણોની વિદ્યમાનતા ઐતિહાસિક પ્રમાણથી સિદ્ધ થાય છે, એટલું જ નહીં અન્વેષણ દ્વારા એમ પણ જાણી શકાય છે કે તે વખતે આચાર્ય-પદધારક પણ હતા. તદુપરાંત સાધ્વી સમુદાયની બહુલતા પણ હતી. એ સંબંધક સંક્ષિપ્ત નિર્દેશ અહીં પ્રસ્તુત છે.

મહોપાધ્યાય રત્નસાગરજી

૧૪૬૫. પદાવલી દ્વારા સ્પષ્ટ થાય છે કે રત્નસાગરજી તે વખતે અત્યંત આદરણીય સ્થાન ધરાવતા હતા. પદાવલીમાં વિધાન છે કે તેઓ ગચ્છમાં વય, દીક્ષા તથા જ્ઞાન પર્યાયથી વડિલ હતા. ગુરુએ કલ્યાણસાગરસૂરિને ગચ્છેશપદે વિભૂષિત કર્યા પછી તેઓ મંત્રીની જેમ ગચ્છની સેવા કરતા રહ્યા. ગચ્છના સર્વે સાધુઓને તેઓ સમદષ્ટિથી જોતા; તેમને ગ્રહણ, આસેવનાદિ શિક્ષા પ્રદાન કરવા ઉચ્ચુક્ત રહેતા. તેઓ જૈનાગમ, ન્યાય, કાવ્ય, વ્યાકરણાદિ શાસ્ત્રોમાં નિપુણ અને મિષ્ટલાષી હતા. સમસ્ત ગચ્છની સાર-સંભાળ તેઓ ખતથી કરતા. તેમના ઉપદેશથી થયેલી પ્રતિષ્ઠાઓ, તેમણે પ્રતિષ્ઠાપિત કરેલા શ્રાવક-શ્રાવિકાઓ તથા તેમના હસ્તદીક્ષિત શ્રમણોનું યજ્ઞન તેમના પ્રશિષ્ય વૃદ્ધિસાગરે ચોઢાળિયામાં કયું છે એમ પણ પદાવલીમાં ઉદ્દેશ્ય છે.

૧૪૬૬. સાધ્વી ગુણશ્રી રચિત ‘ગુરુગુણ ચોવિંશી’ નામક ગદ્યલી દ્વારા મહોપાધ્યાયજીના જીવન પર વિશેષ પ્રકાશ પાડી શકાય છે. પ્રસ્તુત ગદ્યલી ગુણશ્રીએ સં. ૧૭૨૧ માં કપડવંજમાં ચોમાસું રહીને રચી હતી. જુઓ સોમચંદ્ર ધારસી દ્વારા સંપાદિત પદાવલી, પૃ. ૨૯૦. એનો ઐતિહાસિક સાર નિમ્નોક્ત છે.

૧૪૬૭. કચ્છના જગજગ્ગો ગામમાં દશા એશવાળ જાતીય, નાગડા ગોત્રીય આસુ નામના શેઠની કમા નામની ભાર્યાની કુમે સં. ૧૬૨૬ ના પોપ દશમીની નિશિએ રત્નશી નામના મનોહર પુત્રનો જન્મ થયો. બાળક સાત વર્ષનો થયો ત્યારે તેના માતપિતા મૃત્યુ પામ્યાં અને તેના કાકા રણસીએ તેને ઉછેર્યો

સં. ૧૬૩૫ માં ધર્મભૂતિસૂરિ ત્યાં પધારતાં કાકાએ આળકને વહોરાવ્યો. સં. ૧૬૪૧ ના મહા સુદી ૨ના દિને ગુરુએ તેને દીવખંદરમાં દીક્ષા આપી રત્નસાગર નામ આપ્યું, આગમાબ્યાસ કરાવ્યા બાદ સં. ૧૬૪૪ ના વૈશાખ સુદી ૩ ના દિને વડી દીક્ષા આપીને તેમને કલ્યાણસાગરસૂરિના શિષ્ય તરીકે સ્થાપ્યા. પાછળથી મહોપાધ્યાય અને સં. ૧૬૪૮ માં મુનિમંડલ નાયકપદે તેઓ પ્રસ્થાપિત થયા. તેઓ કલ્યાણસાગરસૂરિ સાથે વિહરતા રહ્યા. ગુરુએ તેમને વિદ્યામંત્રે આપ્યા અને તેઓ વિશેષ પ્રકારે નિર્મળ ચારિત્ર્ય પાળવા લાગ્યા. સં. ૧૬૫૪ ના ફાગણ સુદી ૩ ના દિને મહોપાધ્યાયજીએ સુરતમાં પ્રતિષ્ઠા કરાવી. ત્યાંના મીઠડિયા ગોત્રીય શ્રેષ્ઠી સ્વરૂપચંદ્રે દશ હજાર દામ ખરચીને તેર મનોહર જિનપ્રતિમાઓ ભરાવી. સં. ૧૬૫૫ માં રાધનપુરમાં પધાર્યા. ત્યાં છુહડ ગોત્રીય મેઘણ શ્રેષ્ઠીએ તેમના ઉપદેશથી શંખેશ્વરજીનો સંઘ કાઢ્યો અને ત્રણ જિનખિંઓ ભરાવી ચૈત્ર સુદી ૩૩ ના દિને પ્રતિષ્ઠા કરાવી. તે પ્રસંગે શ્રેષ્ઠીએ સ્વામીવાત્સલ્ય પણ કયું. મહોપાધ્યાયજીના ઉપદેશથી સં. ૧૬૫૫ માં ખંભાત અને ભરૂચમાં શ્રાવકોએ જિનખિંઓની પ્રતિષ્ઠાઓ કરાવી, પાલણપુરના નવાખની બેગમનો છમાસી જરૂર દૂર કર્યો અને તેથી રત્નસાગરજીનો યશ સર્વત્ર વિસ્તર્યો. તેઓ સાધુના પાંચે આચારો અતિચાર સહિત પાળતા હતા, પાંચે સમિતિને ધારણ કરતા હતા; મન, વચન અને કાયાને ગોપરીને ચાલતા હતા, તથા કામ અને કપાથોને નિવારતા હતા. સં. ૧૭૨૦ ના પોષ સુદી ૧૦ ના દિને ગુરુ કપડવંજમાં શુભ ધ્યાનથી દેવગતિને પામ્યા.

૧૪૬૮. રત્નસાગરજીના સંસારપક્ષીય કાકા રણસીએ સં. ૧૬૫૨ માં કલ્યાણસાગરસૂરિ જન્મખૌમાં ચાતુર્માસ રહેલા ત્યારે તેમની ઘણી લક્તિ કરી અને શ્રાવકોના બારે વ્રતો નિયમપૂર્વક સ્વીકાર્યા હતા એમ પદ્માવલીમાં ઉલ્લેખ છે.

૧૪૬૯. વર્ધમાન-પદ્મસિંહશાહે ભદ્રાવતીથી કાઢેલા શત્રુજયતીર્થના વિશાળ સંઘમાં રત્નસાગરજી ગચ્છનાયક સાથે જ રહેલા એમ 'વર્ધમાન-પદ્મસિંહ શ્રેષ્ઠી ચરિત્ર'ના વર્ણન દ્વારા જણાય છે. કલ્યાણસાગરસૂરિના દેહાવસાન સુધી તેઓ ગુરુના સાન્નિધ્યમાં જ રહ્યા અને એમની સવિશેષ પ્રીતિ સંપાદન કરેલી. પદ્માવલીમાં ઉલ્લેખ છે કે સં. ૧૭૨૭માં ગુરુના અંતિમ ચાતુર્માસ વખતે રત્નસાગરજી ભૂજમાં 'મેઘના ગર્ગરવ સમાન ગંભીર ધ્વનિ'થી વ્યાખ્યાન સંભળાવતા હતા.

૧૪૭૦. ધર્મસાગરજી પદ્માવલીમાં મહોપાધ્યાયજીના ચાર શિષ્યો આ પ્રમાણે જણાવે છે : (૧) મેઘસાગર (૨) સુમતિસાગર (૩) વિષ્ણુધસાગર (૪) સુરસાગર. એ ઉપરાંત એમના બીજા પણ અનેક શિષ્યો હતા એમ પ્રાચીન સાહિત્યમાંથી ઉલ્લેખો મળી રહે છે, જેમાંના કેટલાક નામો આ પ્રમાણે છે : (૧) મનમોહનસાગર (૨) સંયમસાગર (૩) નયસાગર (૪) પદ્મસાગર જેમના શિષ્ય ધીરસાગર શિષ્ય રિદ્ધિસાગર થયા. ઉક્ત શ્રમણો વિશે પાછળથી ઉલ્લેખ કરીશું. એમના આજ્ઞાવર્તી શિષ્યા ગુણશ્રીજી વિશે નોંધી ગયા છીએ. એ ઉપરાંત પણ અનેક સાધુ-સાધ્વીઓ એમના પરિવારમાં હશે, જેની પ્રતીતિ તેમના 'મુનિગણ નાયક' એવા ખિરદ દ્વારા થઈ શકે છે.

૧૪૭૧. મહોપાધ્યાયજીનો વિકાર કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર, ગુજરાત તરફ સવિશેષ હશે એમ ઉપર્યુક્ત ઉલ્લેખો દ્વારા જણાય છે. મારવાડ તરફ પણ તેમણે પદાર્પણ કયું હતું. ત્યાંના વાલોતરા ગામમાં એમના શિષ્ય મેઘસાગરજીને તેમણે સં. ૧૬૭૦ માં ઉપાધ્યાય પદે વિભૂષિત કર્યા.

૧૪૭૨. રત્નસાગરજીનું નામ આ ગચ્છના ઇતિહાસમાં બીજી એ રીતે અમર રહેશે કે અન્યલ-

ગચ્છનો વર્તમાન શ્રમણ સમુદાય એમની શિષ્યપરંપરામાંથી છે. અંતિમ ગચ્છનાયક જિતેન્દ્રસાગરસૂરિ પછી રત્નસાગરજીની શિષ્યપરંપરાના શ્રમણોએ ગચ્છના નેતૃત્વની વિકટ પુરા વહન કરી અને નામશેષ થતા જતા ગચ્છનું સંગઠન સુદૃઢ કરી તેની ધર્મપ્રવૃત્તિને પુનઃ ચેતનવંતી કરી. આ હકીકત આ ગચ્છના ઈતિહાસમાં અત્યંત નોંધનીય છે, જે વિશે પ્રસંગોપાત ઉલ્લેખ કરીશું. અહીં માત્ર એમની શિષ્ય પરંપરાના શ્રમણોનો નામોલ્લેખ જ યજ્ઞ થશે : (૧) રત્નસાગર (૨) મેઘસાગર (૩) વૃદ્ધિસાગર (૪) હીર-સાગર (૫) સહજસાગર (૬) માનસાગર (૭) રંગસાગર (૮) ક્ષેત્રસાગર (૯) દેવસાગર (૧૦) સ્વરૂપ-સાગર (૧૧) ગૌતમસાગર, જેમણે ક્રિયોદ્ધાર કરીને આ ગચ્છના ઈતિહાસમાં નવો તખ્તો પ્રવર્તાવ્યો.

કવિ હુંગર

૧૪૭૩. વા. લખાસિંધુના શિષ્ય કવિ હુંગરે સં. ૧૬૨૯ ના ચૈત્ર વદિ ૨ ને બુધવારે સિકંદરા-બાદમાં રહીને ૮૩ ગૂર્જર કંડિકામાં ‘હોલિકા યોપાઈ’ રચી. આ કવિએ ૧૩ કંડિકામાં ‘ખંભાત ચૈત્ય પરિપાટી’ ની તથા ૭૫ કંડિકામાં ‘નેમિનાથ સ્તવન’ ની રચના પણ કરી. જુઓ જૈ. ગૂ. ક. ભા. ૩, પૃ. ૭૩૮-૪૦.

વાચક મૂલા

૧૪૭૪. વા. રત્નપ્રભના શિષ્ય વા. મૂલાએ સં. ૧૬૨૪ ના ફાગણ સુદી ૧૧ ના દિને સાચોરમાં રહીને ૧૩૪ ગૂર્જર કંડિકામાં ‘ગજસુકુમાલ સંધિ’ રચી. પ્રો. વેણુકરે ‘ગિનરત્નકોશ’ પૃ. ૧૦૨ માં આ ગ્રંથને ‘ગજસુકુમાલ ચતુષ્પદી’ તરીકે નોંધ્યું છે. મોહનલાલ દક્ષીયંદ દેશાઈ જૈ. ગૂ. ક. ભા. ૩, પૃ. ૭૨૦ માં ઉક્ત ગ્રંથના કર્તા તરીકે રત્નપ્રભ શિષ્ય જણાવે છે તે આ ગ્રંથકર્તાનો જ ઉલ્લેખ છે.

૧૪૭૫. વા. મૂલાએ ધર્મભૂતિસૂરિના ગચ્છનાયકત્વ સમયમાં ‘ચૈત્યવંદન’ ની રચના કરી, જે ઉપ-યુક્ત કૃતિ પછીની રચના છે. ગ્રંથના અંત ભાગમાં કવિ પોતાના વાચકપદનો ઉલ્લેખ કરે છે. જુઓ ભીમશી માણેક સંપાદિત પંચ પ્રતિકમણુ સૂત્ર.

વાચક નાથાગણિ

૧૪૭૬. પટ્ટાવત્તીમાં ઉલ્લેખ છે કે સં. ૧૬૬૬ માં પાર્શ્વનગરમાં સાચીહર જાતીય નથમદ્દ નામનો બ્રાહ્મણ ધર્મભૂતિસૂરિના સંપર્કમાં આવ્યો. તે કામેલ લહિયો હતો. આચાર્ય એના સુંદર અક્ષરો જોઈ પ્રસન્ન થયા. તે વ્યાકરણ અને સંસ્કૃતમાં પણ નિપુણ હતો. પત્નીનાં મૃત્યુ બાદ તે એકાકી જીવન જીવતો હતો. ધર્મભૂતિસૂરિના ઉપદેશથી નથમદ્દે દીક્ષા લીધી અને તેનું નાથાગણિ નામ રાખવામાં આવ્યું. દીક્ષા બાદ તેમણે ગ્રંથોદ્ધારનું કાર્ય ખંતથી ઉપાડ્યું. જ્યસિંહસૂરિ પ્રભૃતિ અંચલગચ્છના આચાર્યોએ રચેલા અનેક ગ્રંથોની એમણે સુંદર પ્રતો લખી. એમના શિષ્ય ધર્મચંદ્રે પણ અનેક ગ્રંથોની પ્રતો લખી હતી.

ગોરજી માણેકમેરજી

૧૪૭૭. સમગ્ર કચ્છ ઉપર જાડેન વંશની એકસૂત્રી સત્તા સ્થાપનાર ખેંગારજી પહેલાના ધર્મચુર તરીકે અંચલગચ્છીય ગોરજી માણેકમેરજી કચ્છના ઈતિહાસમાં ભારે કીર્તિ પામ્યા છે. મહાકવિ ન્હાના-લાલે વંચલી જૈન પરિપદ-પ્રતિષ્ઠોત્સવ વખતે જણાવ્યું હતું કે ‘વનરાજ ચાવડાને શીલગુણસૂરિનો આશ્રય

મુખ્ય હતો. જો તેમ ન થયું હોત, તો પાટણ તથા સોલંકી રાજ્ય હોત નહિ, એટલું જ નહિ પણ ગુજરાતના પાટનગર તરીકે સાત સૈકા સુધી (પાટણ) રહ્યું તે જોનાને જ આભારી છે, કેમકે પાટણમાં રહી જોનાએ શું કયું, તે માટે સાત સૈકાના ઇતિહાસમાંથી ઘણું મળે છે. (‘જોના’, ૨૭-૧-૨૫). હેમચંદ્રાચાર્ય અને કુમારપાળનો સંપર્ક પણ ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ છે. કચ્છના રાજ્ય વિશે પણ કહી શકાય કે જો માણેકમેરજીનો આશ્રય મહારાવ ખેંગારજીને ન મળ્યો હોત તો કચ્છનો ઇતિહાસ જુદી રીતે જ લખાયો હોત.

૧૪૭૮. માણેકમેરજીના જીવનકાળની સાથે કચ્છના રાજ્યનો ઇતિહાસ સંકળાયેલો હોઈને તે વિશે સંક્ષિપ્ત ઉલ્લેખ કરવો અહીં પ્રાપ્ત થાય છે. ખેંગારજીના પિતા હમીરજી અને જમરાવળ, જેણે જમનગરની ગાદી સ્થાપેલી, તેમની વચ્ચે વેરભાવ જાગ્યો. જમરાવળના પિતા લાખાનું ખૂન કરવામાં હમીરજીનો હાથ ન હોવા છતાં, જમરાવળે કપટ કરી તેમનું નિકંદન કાઢી નાખ્યું. સદ્ભાવે જમરાવળે તેમને આપેલા નિમંત્રણ વખતે હમીરજીના ત્રણ કુંવરો—ખેંગારજી, સાહેબજી અને રાયજી તે વખતે આરા જગીરમાં ગયા નહોતા. સ્વામી—ભક્ત છજર જુદો પોતાના માલિક હમીરજી સાથે આરા ગયો હતો, પણ તેને આ ખૂનખાર કૃત્યોની ગંધ આવવાથી હમીરજી કપાઈ મૂઆ તે પહેલાં જ તે નાસી છૂટ્યો હતો. તે વિંઝાણ આવ્યો અને એક સારો જાંટ મેળવી એ કુંવરોને તે પર બેસાડી ભાગી છૂટ્યો. માર્ગમાં ભારે મુશ્કેલીઓ આડી આવી. જમરાવળના લોહીથી ખરડાયેલા હાથમાંથી એ બંને રાજકુંવરો કેવી રીતે છટકવા પામ્યા, તેની હકીકત કચ્છની અતિ પ્રખ્યાત કીર્તિ—કથાઓમાંની એક છે. અહીં એનો વિસ્તાર અપ્રસ્તુત છે.

૧૪૭૯. આ કુંવરો કચ્છમાં આશ્રય મેળવી શકે તેમ નહતું. દેદો જે વાગડમાં હતો, તે તેઓના દુશ્મન રાવળનો મિત્ર હતો. દુશ્મનોએ પીછો પકડ્યો હોવા છતાં તેઓ રણ પાર કરી ધાંગધ્રા રાજ્યના ચરાડવા ગામે સહિસલામત આવ્યા. અહીં માણેકમેરજી સાથે તેમનો સમાગમ થયો. બીખારીના વેશમાં હોવા છતાં બંને કુમારોને જોઈ ગોરજી બોલી ઉઠ્યા—‘ આ બંને અનાથ બાળકો : જાવંશી લાગે છે. તેમાંનો એક ચકવતી રાજ થશે. ’ પ્રથમ તો છજરજુદાને શંકા ગયેલી અને તેણે તલવાર પણ ખેંચેલી. પરંતુ જ્યારે માણેકમેરજીએ ભવિષ્યવાણી ઉચ્ચારી ત્યારે જસૂસ હોવાની તેની શંકા નિર્મૂળ થઈ ગઈ. ગોરજીએ તો એમ પણ કહ્યું કે—‘ આ ભવિષ્ય જો ખોટું પડે તો મારી અંધી વિદ્યા ખોટી છે એમ હું સ્વીકારીશ. ’ માણેકમેરજી એમને પોતાની પોશાળમાં તેડી ગયા, ત્યાં તેમની દરેક પ્રકારે ખાતર ખરદાસ્ત કરી અને રાત્રે વિશ્રામ કરાવ્યો. સવારે જ્યારે તેઓએ વિદાય માગી, ત્યારે માણેકમેરજીએ કુંવર ખેંગારજીને એક ચમત્કારી સાંગ—ભાણું બક્ષિસ કરીને ભવિષ્ય ભાખ્યું કે ‘ આ સાંગ વડે તમે ઘણું મહાન કાર્યો કરશો. ’ ગોરજીએ બંને કુંવરોને પોતાના આશીર્વાદ આપ્યા અને ખાસ સૂચના આપી કે અમદાવાદ શહેરમાં દાખલ થતી વખતે તમારે જાંચા કદના કાળા ઘોડા ઉપર બેસીને જ દાખલ થવું. પણ તે વાહન તદ્દન ઘોળા કે કાળા રંગનું હોવું જોઈએ.

૧૪૮૦. માણેકમેરજીના આશીર્વાચન પ્રમાણે બધું થયું. ગોરજીએ આપેલી સાંગથી સિંહનો વધ કરી અમદાવાદના સુલતાન મહમદને બચાવ્યો, જેના બદલામાં મહારાવના ઇસ્કાખની સાથે તેમને સૈન્ય સાથે મોરબી જવાની મંજૂરી મળી. ખેંગારજી અને તેમના ભાઈએ સુલતાને આપેલાં સૈન્ય વડે પોતાના પરાક્રમ બળથી મોરબીમાં રહીને કચ્છની ગાદી મેળવવા વ્યૂહ ગોઠવ્યો, જેમાં તેઓ સફળ થયા. જમરાવળે કચ્છ છોડીને હાલારમાં આવી જમવંશની ગાદી સ્થાપી.

૧૪૮૧. ખેંગારજીને કચ્છની ગાદી પ્રાપ્ત થતાં જ તેમણે પોતાના પરમ ઉપકારી ગોરજી માણેકમેરજીને કચ્છ તેડાવ્યા. ભૂજમાં જ તેમણે મોટી પોશાળની સ્થાપના કરી અને માણેકમેરજીને તેના વડા સ્થાપ્યા. મહારાવ ખેંગારજીની સાંગ તથા ગોરજી તરીકેનું પોતાનું સ્થાન સંભાળવા માણેકમેરજી ત્યારે ચરાડવાની પોશાળથી ભૂજની મોટી પોશાળમાં આવ્યા ત્યારે પોતાની સાથે હીરા-માણેક જડિત અંબાજીની મૂર્તિ લાવ્યા હતા.

૧૪૮૧-અ. પ્રો. વિલિયમ્સ રશજીકે ‘બ્લેક હિલ્સ’ નામના ગ્રંથમાં માણેકમેરજી વિશે ગૌરવાન્વિત ઉલ્લેખો કર્યા છે. તેઓ વિશેષમાં નોંધે છે કે ગોરજીઓ માટે એક ખાસ પ્રકારની ટોપી નિયત થયેલ છે. જેની બનાવટ ખેંગારજીએ વધ કરેલ સિંહના કાન તથા પૂછડીની યાદ આપે તેવી રીતે કરવામાં આવી છે. આ ટોપીના મધ્ય ભાગમાં માણેકમેરજીને ખેંગારજીએ જે માણેકની ભેટ આપી હતી, તે જડી દેવામાં આવ્યું છે.

૧૪૮૨. મહારાવે પ્રચલિત કારીગરીવાળાં ખાસ બંધાવેલાં મકાનોમાં ગોરજીના વંશજો આજ પર્વત ભૂજમાં રહે છે. માણેકમેરજી તે ગાદીના પ્રથમ ગોરજી અથવા રાજગુરુ તરીકે સ્થપાયા. કચ્છના રાજકુમારોએ ભૂજની મોટી પોશાળમાં જ વિદ્યાભ્યાસ કર્યો છે. રાજ્યના ભાટ કવિઓને પણ આ ગોરજી મૌખિક રીતે વિદ્યા ભણાવતા અને સૂચનાઓ આપતા. માણેકમેરજીની પરંપરાના પદમમેરજી સારા વિદ્વાન હતા. કચ્છની ગાદી સ્થાપનામાં માણેકમેરજીએ જે પ્રેરણા અને આશ્રય આપ્યાં તેની મહારાવે ભારે કદર કરી અને તેના બદલામાં તેમને રાજ્ય તરફથી વંશપરંપરાગત હક્કો આપ્યા. અંબલગચ્છના ઇતિહાસમાં માણેકમેરજી એક સુવર્ણ પૃષ્ઠ પૂરું પાડી ગયા છે. તેમણે પ્રાપ્ત કરેલ રાજ્યાશ્રય દ્વારા તેઓ જૈનધર્મના સિદ્ધાંતોનો પ્રચાર કરવામાં યશસ્વી નીવડ્યા. ગચ્છનાયક કલ્યાણસાગરસૂરિની મહાન કારકિર્દીની તેઓ પૂર્વ ભૂમિકા તૈયાર કરતા ગયા.

૧૪૮૩. માણેકમેરજીએ ખેંગારજીને આપેલી ચમત્કારી સાંગ ભૂજની મોટી પોશાળમાં બહુ જ આદરપૂર્વક જાગીરની બીજી કામતી વસ્તુઓ સાથે જાળવી રાખવામાં આવી છે. માણેકમેરજીના આશીર્વાચનથી તથા તેમણે આપેલી આ સાંગની મદદથી ખેંગારજી કોઈ પુરાણપ્રસિદ્ધ વીરપુરુષ જેટલું માન પામ્યા. પ્રો. રશજીકે કચ્છના ઉક્ત તવારીખ ગ્રંથમાં નોંધે છે કે આ બરછીને તેના પવિત્ર સ્થાનમાં પડેલી જોવાનો લાભ પરદેશી લોકોને બહુ મળ્યો જણાતો નથી. જો કે મોટા ઉત્સવોના પ્રસંગે તેને પૂર્ણ વિધિપૂર્વક બહાર લઈ આવવામાં આવે છે. દશેરાના દિવસે તેનું પૂજન થાય છે.

૧૪૮૪. માણેકમેરજીના વ્યક્તિગત જીવન વિશે ઝાઝું જાણી શકાતું નથી. મહારાવના સમાગમ પહેલાં-એટલે કે સં. ૧૫૬૨ પહેલાં તેઓ ચરાડવાની પોશાળમાં રહેતા હતા. સં. ૧૫૯૬ માં જામ રાવજો કચ્છ છોડી શ્રાવણ સુદી ૭માં હાલારમાં પોતાની ગાદી સ્થાપી. એ અરસામાં માણેકમેરજી મહારાવ ખેંગારજીના તેડાવવાથી કચ્છમાં પધાર્યા હશે એ વાત ચોક્કસ છે. કેમકે જામરાવજીના ચાલ્યા ગયા પછી જ ખેંગારજી કચ્છ ઉપર રાજ્યશાસન સ્થાપી શક્યા. અલબત્ત, તેમને એ પછી પણ ઘણા દુશ્મનોને નમાવવા પડ્યા. પરંતુ કચ્છનું રાજ્ય મેળવ્યા પછી થોડા જ સમયમાં પોતાના ઉપકારીને કચ્છમાં તેડાવવાનું તેઓ ચૂક્યા નહીં હોય. શરુઆતમાં તેમણે પોતાની રાજધાની અંજારમાં રાખી પરંતુ સાતેક વરસ બાદ ભૂજમાં ખસેડી. એટલે સં. ૧૬૦૩ ના અરસામાં તેમણે ભૂજમાં મોટી પોશાળ બંધાવી આપી હશે, અને માણેકમેરજીને તે સુપ્રત કરી રાજગુરુ તરીકે તેમને ત્યાં સ્થાપ્યા હશે. તે પછી સદાને માટે તેઓ ભૂજમાં જ રહ્યા હશે. કચ્છના મહારાવે એમને ઉપાધ્યાયપદ અપાવ્યું હતું. તેમના તથા તેમની

શિષ્ય પરંપરાના નામની પાછળ 'મેરજી' પ્રત્યય આવતો હોઈને તેઓ અંચલગચ્છની મેરુ શાખાના હતા એમ ચોક્કસ થાય છે. ઉચ્ચારણની સરળતા માટે મેરજીમાંથી મેરજી શબ્દ અસ્તિત્વમાં આવ્યો હોવાનું જણાય છે. અંચલગચ્છની અનેક શાખાઓમાં એક મેરુ શાખા પણ હતી, જેના અનેક શ્રમણો વિશે ઘણા ઉલ્લેખો ઉપલબ્ધ બને છે.

રાયસુંદર

૧૪૮૫. પં. ગજલાલ કૃત 'જિનાસા હુંડી-અંચલગચ્છની હુંડી'ની પ્રત રાયસુંદરે લખી. પ્રત-પુષ્પિકા દ્વારા સ્થિત થાય છે કે ધર્મભૂતિસૂરિના સાન્નિધ્યમાં એમના આજ્ઞાવર્તિ પર સાધુઓ અને ૪૦ સાધ્વીઓ મળીને દરના પરિવારે ક્રિયોદ્ધાર કર્યો. રાયસુંદરની ગુરુપરંપરા આ પ્રમાણે છે : વા. પ્રમાનંદ-ક્ષમાવર્દન-જ્ઞાનલાલ-નિધાનલાલ-ભુવનલાલ-દેવસુંદર-હીરસુંદર-આણંદસુંદર-રાયસુંદર. જીઓ : જૈ. ગૂ. ક. ભા. ૩, પૃ. ૬૩૨.

વાચક સહજરત્ન

૧૪૮૬. વા. સહજરત્ને સં. ૧૬૦૫ ના કાર્તિક સુદી ૧૩ ને રવિવારે નિંધરારી ગામમાં રહીને 'વૈરાગ્યવિનિતિ' નામક ગૂર્જર પદ્ય કૃતિ રચી. સં. ૧૬૧૪ ના આસો સુદી ૧૦ ના દિને કાવિઠાનગરમાં રહીને તેમણે 'વીસ વિહરમાન સ્તવન' રચ્યું તથા ૨૩ કંડિકામાં 'ગુણસ્થાનક ગર્ભિત વીર સ્તવન' સં. ૧૬૦૫ ષષ્ઠલાં રચ્યું કેમકે એ કૃતિમાં 'સહજરત્ન.મુણિંદ' એવો ઉલ્લેખ છે. જીઓ જૈ. ગૂ. ક. ભા. ૧, ૧૯૯-૨૦૦; ભા. ૩, પૃ. ૬૭૨-૩.

વાચક રાજકીર્તિ

૧૪૮૭. પં. ક્ષમાકીર્તિગણિના શિષ્ય વા. રાજકીર્તિએ સં. ૧૬૪૯ માં 'મૃગાંક પદ્માવતી ચરિત્ર' ની પ્રત આગરાકોટમાં રહીને લખી. રાજકીર્તિના ગુરુબંધુ પં. ગુણવર્દન થયા. તેમના શ્રુતસાગર, દયાકીર્તિ તથા વિજયકીર્તિ વિગેરે શિષ્યો હતા.

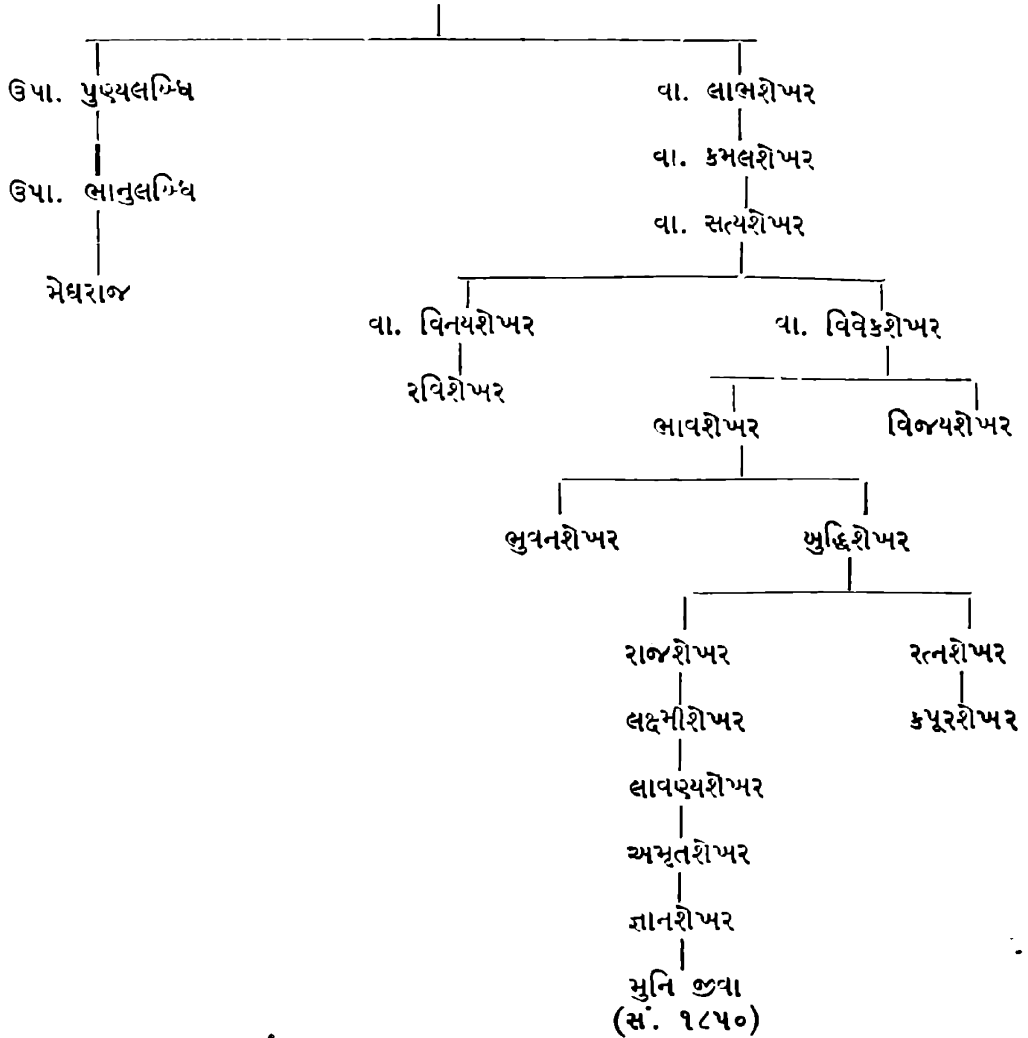
રયણચંદ્ર

૧૪૮૮. રયણચંદ્રે સં. ૧૬૬૨ માં રાયધણપુરમાં 'દાદશવ્રત કથા'ની પ્રત લખી.

વાચક વેલરાજ

૧૪૮૯. વા. વેલરાજ ૧૬ મી શતાબ્દીના ઉત્તરાર્ધમાં થઈ ગયા. એમના અંગત જીવન વિશે પ્રકાશ પાડી શકાતો નથી પરંતુ એમની શિષ્યપરંપરામાં કેટલાક સારા ગ્રંથકારો થઈ ગયા હોઈને એમનો નામોદ્દેશ અનેક ગ્રંથોમાં જોવા મળે છે. એમના શિષ્યોનું વંશવૃક્ષ રજૂ કરવું અભીષ્ટ છે.

વા. વેલરાજ (સં. ૧૫૫૦ લગભગ)

મહોપાધ્યાય પુણ્યલઙ્ગિધ શિષ્ય ઉપાધ્યાય ભાનુલઙ્ગિધ

૧૪૯૦. વા. વેલરાજ શિ. મહોપાધ્યાય પુણ્યલઙ્ગિધ શિ. ઉપાધ્યાય ભાનુલઙ્ગિધ સં. ૧૬૦૫ થી સં. ૧૬૩૩ માં વિદ્યમાન હતા. એમના ઉપદેશથી એ વર્ષના દ્વિતીય વૈશાખ સુદી ૧૦ ને દિવસે કાલિકાચાર્ય કથાની પ્રત નાગપુરમાં લખાઈ; એાસવંશીય કાલાપરમાર ગોત્રીય સા. ફૂલણ પુત્ર સા. પાતાલ પુ. શ્રીવંત પુ. માંડા, સા. સાંડા, સોહિલ, મોહિલ; સોહિલભાર્યા સુહાદે, પુન્યપાલ સહિત કુટુંબે એ પ્રત લખાવી એમ પુષ્પિકા દારા જાણી શકાય છે. જુઓ :

સં. ૧૬૦૫ વર્ષે દ્વિતીય વૈશાખ સુદ ૧૦ દિને શ્રી અંચલગચ્છે । ઓસવાલ જ્ઞાતીય ॥ કાલાપરમાર (ગોત્રે) સાં ફૂલણ પુત્ર સાં પાતાલ પું શ્રીવંત પુત્ર માંડા સાં સાંડા । સોહિલ મોહિલ । સોહિલ ભાર્યા સુહાદે પુન્યનીપાલ સહિતેન । નાગપુરનગરે વાં શ્રી

વેલરાજગણિ શિષ્ય પુન્યલબ્ધિ મહોપાધ્યાય તત્ શિષ્ય ઉપાધ્યાય ભાનુલબ્ધિ સા૦ સહિતેન ॥

૧૪૯૧. ઉપા. ભાનુલબ્ધિના આજ્ઞાવર્તી શિષ્યા સાધ્વી ચંદ્રલક્ષ્મી અને તેમની શિષ્યા કરમાઈ શિ. પ્રતાપશ્રી ઈત્યાદિનો નામોદ્દેષ 'જ્ઞાનપંચમી કથા' ની પ્રત પુષ્પિકા દ્વારા મળી રહે છે. ઉક્ત પ્રત સં. ૧૬૧૯ ના માગશર સુદી ૨ને શુક્રવારે જલ્લાલુદ્દીન અકબરના રાજ્યમાં મેવાત મંડલ અંતર્ગત તિજરા નગરમાં ધર્મભૂતિસરિના પદનાયકકાલ દરમિયાન લખાઈ. સં. ૧૬૩૩ ના ભાદ્રવ સુદી ૧૫ ને શુક્રવારે રચવોડી નગરમાં ભાનુલબ્ધિના શિષ્યા સાધ્વી કરમાઈના પદનાથે સેવકકૃત 'ઋષભદેવ વિવાહલુ'ની પ્રત ખેમરાજે લખી એમ પ્રત પુષ્પિકા દ્વારા પ્રતીત થાય છે.

૧૪૯૨. મેવાત અંતર્ગત તિજરામાં, મધ્યપ્રદેશના નાગપુરમાં, રચવોડી નગરમાં ભાનુલબ્ધિનો સવિશેષ વિહાર હોય. શક્ય છે કે તેઓ રાજસ્થાનના હોય અને ગુજરાત બહાર બહુધા વિચર્યા હોય. તિજરાનગરમાં સં. ૧૬૩૦ ના માગસર વદિ ૯ ને સોમવારે, પાતશાહ જલ્લાલુદ્દીન અકબરના રાજ્યમાં 'ઔપપાતિકસૂત્ર વૃત્તિ'ની એક પ્રત એમના વાંચનાથે લખાઈ. જુઓ પુષ્પિકા—

સંવત્ ૧૬૩૦ વર્ષે માર્ગસર વદિ ૯ સોમવારે શ્રી અંચલગચ્છે વા૦ શ્રી વેલરાજ શિષ્ય શ્રી પુન્યલબ્ધિ મહોપાધ્યાય શિષ્ય શ્રી ભાનુલબ્ધિ ઉપાધ્યાય વાચનાય લિખિતા તિજારામધ્યે પાતિસાહિ જલ્લાલુદ્દીન અકબરરાજ્યે ॥

૧૪૯૩. ખીકાનેરના શ્રી વાસુપૂજ્ય મંદિરની ધાતુમૂર્તિ ઉપર ભાનુલબ્ધિનો પ્રતિષ્ઠાલેખ આ પ્રમાણે પ્રાપ્ત થાય છે :

સં૦ ૧૬૦૧ વ૦ જ્યેષ્ઠ સુ૦ ૮ શ્રી અંચલગચ્છે વા૦ વેલરાજ ગ૦ શિ૦ ઉપા૦ શ્રી પુન્યલબ્ધિ શિ૦ શ્રી ભાનુલબ્ધિ ઉપાધ્યાયે સ્વપૂજન શ્રી ચિન્તામણિ પાર્શ્વનાથઃ । જુઓ 'ખીકાનેર લેખ સંગ્રહ' લે. ૧૩૯૩. નાહટાણ સંપાદિત. આ લેખને આધારે ભાનુલબ્ધિ રાજસ્થાન તરફના હોય એ મતને વિશેષ પુષ્ટિ મળે છે. સં. ૧૬૦૧ માં પણ તેઓ ઉપાધ્યાયપદે હોઈને તેઓ સં. ૧૫૮૦ ની આસપાસ જન્મ્યા હશે. સં. ૧૬૩૩ નો ઉપયુક્ત ઉલ્લેખ અંતિમ છે. એ પછી તેઓ સ્વદેશ જીવ્યા હશે. ભાનુલબ્ધિના શિષ્યો તરીકે મેધરાજ, ખીમરાજ વિગેરેના ઉલ્લેખો મળે છે.

મેધરાજ

૧૪૯૪. ઉક્ત ભાનુલબ્ધિના શિષ્ય મેધરાજ સત્તરભેદી પૂજના કર્તા તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. એ પૂજનું મહાત્મ્ય અંચલગચ્છમાં વિશેષ છે. આ ગ્રંથકર્તાએ 'ઋષભ જન્મ' તથા 'જ્ઞાતા ૧૯ અધ્યયન' નામક ગ્રંથો પણ લખ્યા છે.

વિજયશીલ

૧૪૯૫. વા. હેમચીકના શિષ્ય વિજયશીલે સં. ૧૬૪૧ ના ભાદ્રવ વદિ ૧૧ ને શુક્રે ખજાવલીપુરમાં ચોમાસું રહીને ૬૩૧ કંડિકામાં 'ઉત્તમ ચરિત' અપરનામ 'ઋષિરાજ ચરિત ચોપાઈ' રચી. જુઓઃ ગૂ. ક. ભા. ૩, પૃ. ૭૭૪-૫. વિજયશીલના શિષ્યો જસકીર્તિ, દયાશીલ વિગેરે પણ સાહિત્યકારો હતા.

વાચનાચાર્ય કમલશેખર

૧૪૯૬. વાચક વેલરાજ ગણિ શિ. વા. લાલશેખરગણિના શિષ્ય વાચક કમલશેખર ગ્રંથકાર તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. તેઓ શેખરશાખાના હતા. ૧૭ મી શતાબ્દીમાં એ શાખાનો વિસ્તાર ઘણો હોઈને તેમાંથી

પાલીતાણીય પ્રશાખા પ્રાદુર્ભૂત ધર્મ. આ પ્રશાખાનો નિર્દેશ નયનશેખર દ્વારા 'યોગરત્નાકર ચોપર્ણ' (રચના સં. ૧૭૭૬) માં આ પ્રમાણે છે—

તાસ તણઈ પપિ શાખા ઘણી એક એક માંદિ અચિકા ભણી,
પંચ મદાવત પાઠર્ણ સાર ઠસિ અલર્ણ જેલના અણુગાર.
તે શાખામાંદિ અતિ ભલી પાલીતાણી શાખા ગુણનિલી,
પાલીતાચાર્ય કહીઈ જેલ હયા ગણપતિ જે ગુણગેહ.

પાલીતાણીય શાખાનો નિર્દેશ કર્યા પછી કવિ પોતાના ગુરુની પરંપરા આ પ્રમાણે વર્ણવે છે :
પુણ્યતિલકસરિની ૧૬ મી પાઠે વા. સુમતિશેખર થયા. તેમના શિષ્ય વા. સૌભાગ્યશેખર શિ. વા. જ્ઞાનશેખર શિ. નયનશેખર.

૧૪૯૭. કમલશેખર પાલીતાણીય શાખાના હતા એમ વિવેકશેખર શિ. વિજયશેખર દ્વારા 'ચંદ્રાન્ન ચોપર્ણ' (રચના સં. ૧૬૮૪) દ્વારા સૂચિત થાય છે.

તરા આજાકારી ભણા, પાલીતાણીયા વંસિ રી માઈ;
કમલશેખર વાયક પદઈ, સાધુમર્ઈ થયા અવતંસ રી માઈ.
તસ શિષ્ય વાયક જાણીઈ, સત્યશેખર ગણિયંદ રી માઈ;
શિષ્ય વાયક કલ્પનિલક, વિવેકશેખર મુણિંદ રી માઈ.

૧૪૯૮. કમલશેખર કયાં અને કયારે જન્મ્યા, તેમના માતાપિતા કોણ હતાં ઇત્યાદિ તેમના અંગત જીવનની બાબતો પ્રકાશમાં આવી શકી નથી. અજ્ઞાત, તેમની કૃતિઓને આધારે એમના જીવનકાલનો અને કેટલીક અન્ય બાબતોનો નિર્ણય કરી શકાય એમ છે. તેમની બે પદ્યકૃતિઓ ઉપલબ્ધ છે. 'નવ-તત્ત્વચોપર્ણ' (૬૫ કંડિકામાં) સં. ૧૬૦૯ ના આસો ૩ ને દિવસે તેમણે સુરતમાં ચોમાસું રહીને રચી 'પ્રથુમ્નકુમાર ચુપર્ણ' (સર્ગ ૬, કંડિકા ૭૯૩ માં) સં. ૧૬૨૬ ના કાર્તિક સુદી ૧૩ ને દિવસે માંડવમાં ચોમાસું રહીને રચી. જુઓ. જૈ. ગૂ. ક, ભા. ૩ પૃ. ૬૬૦-૧.

૧૪૯૯. ઉપર્યુક્ત બન્ને પદ્યકૃતિઓ અનુક્રમે સુરત અને માંડવમાં રચાઈ હોઈને એમ અનુમાન કરી શકાય છે કે ગ્રંથકર્તા ગુજરાતમાં જન્મ્યા હશે અને એમનો સવિશેષ વિહાર ગુજરાત તરફ જ હશે. તદુપરાંત સં. ૧૬૦૯-૨૬ માં એમની વિદ્યમાનતા ચોક્કસ થાય છે. સં. ૧૬૦૦ ના ભાદરવા સુદી ૧૩ ને રવિવારે પાદશાહ સાહચાર્યમના રાજ્યમાં અલ્લવર મહાદુર્ગમાં ગુણનિધાનસૂરિની વિદ્યમાનતામાં તેમણે સુશ્રાવિકા જોખીના પદનાથે 'સધુસંગ્રહણી'ની પ્રત લખી હતી. જુઓ—

સવત્ ૧૬૦૦ વર્ષે ભાદ્રપદ માસે શુક્લપક્ષે ૧૩ ચૌ પાતિસાહ શ્રી આલમરાજ્યે
અલ્લવર મહાદુર્ગે શ્રી ૫ ગુણનિધાનસૂરિ વિદ્યમાને વાં લાભશેખરગણિ તત્ શિષ્ય કમલ-
શેખરેણ લિખિતં સુશ્રાવિકા જોખી પઠનાથે । શુભં ભવતુ ॥

આ ઉદ્દેશને આધારે કમલશેખરની વિદ્યમાનતા સં. ૧૬૦૦ થી ૧૬૨૬ સુધી નક્કી કરી શકાય છે. તદુપરાંત ઉક્ત પુણ્યકામાં પદનો નિર્દેશ ન હોઈને સ્પષ્ટ થાય છે કે તેમને સં. ૧૬૦૦ પછી અને સં. ૧૬૦૯ પહેલાં વાયકપદ પ્રાપ્ત થયું હશે. ગ્રંથકર્તા સં. ૧૫૮૦ ની આસપાસ ગુજરાતના પ્રદેશમાં જન્મ્યા હશે અને નાની ઉંમરમાં દીક્ષા અંગીકાર કરી હશે એમ અનુમાન કરવામાં કશી બાધા નથી.

૧૫૦૦. કમલશેખરના પ્રશિષ્ય વિનશેખર દ્વારા 'યશોભદ્રચોપર્ણ' (રચના સં. ૧૬૪૩) માં કમલશેખર વિશે આ પ્રમાણે કહેવાયું છે—

વત્રી વંદઉ સહિયુરુ આપણા, જેહનઈ નાંમિઈ નહીં રિધિમણુ;
શ્રી શ્રી કમલશેખર વણારીસ, સમરું નાંમ તેહનું નિસિ દીસ.

૧૫૦૧. ઉક્ત ગ્રંથની એક પ્રત વિનયશેખરે સં. ૧૬૪૪ ના વૈશાખ સુદી ૧૩ ને સોમે આગરા નગરમાં સુશ્રાવિકા, પુણ્ય પ્રભાવિકા સરપિના વાંચનાર્થે લખી તેમાં તથા કમલશેખરના અન્ય પ્રશિષ્ય વિવેકશેખરે સં. ૧૬૪૮ ના પોપ સુદી ૩ ને જુથે સાધ્વી વિમલાની શિષ્યા કુશલલક્ષ્મીના વાંચનાર્થે લખેલ 'શાંતિ મૃગસુંદરી ચોપઈ'ની પ્રત પુષ્પિકાઓમાં કમલશેખરનો નામોદ્દેશ હોઈને તેઓ સં. ૧૬૪૮ સુધી વિદ્યમાન હતા એમ અનુમાન કરી શકાય છે. એ પછી કોઈ ગ્રંથમાં એમનો નામોદ્દેશ પ્રાપ્ત થતો નથી. શક્ય છે કે એ પછી તેઓ અદ્ય જીવ્યા હોય. આમ ગ્રંથકર્તાનો જીવનકાલ સં. ૧૫૮૦ થી સં. ૧૬૪૮ સુધી તારવી શકાય છે.

૧૫૦૨. કમલશેખરે વિશે આથી વિશેષ માહિતી પ્રાપ્ત થતી નથી. છતાં ગ્રંથ પ્રશસ્તિઓ અને પ્રત પુષ્પિકાઓમાં વિકીર્ણ સામગ્રી દ્વારા એમને વિશે ટીક ટીક માહિતી ઉપલબ્ધ બની રહે છે. ગ્રંથકર્તાના પ્રશિષ્ય વિનયશેખર કૃત 'શાંતિ મૃગસુંદરી ચોપઈ'ની પ્રશસ્તિ દ્વારા એમના વ્યક્તિત્વનો સારો પરિચય મળી રહે છે—

તાસ તણુઈ પક્ષિ ગુણિ રચણાયર, કમલશેખર વણારીસજ;
ક્રિયાપાત્ર દુઆ એણિ કાલિદે, સઘલઈ કિતિ વિસેસજ.

અર્થાત્ વાચનાચાર્ય કમલશેખર ગુણના ભંડાર, તેમજ ક્રિયાપાત્ર સાધુ હતા. એમની કીર્તિ જયે વ્યાપ્ત હતી.

સત્યશેખર

૧૫૦૩. વા. કમલશેખરના શિષ્ય વા. સત્યશેખર વિશે પ્રાચીન ગ્રંથોમાંથી પાર્યાપ્ત પ્રમાણમાં ઉલ્લેખો પ્રાપ્ત થાય છે. અલ્પપ્રત, એમના અંગત જીવનની કોઈ બાબત પ્રકાશમાં આવી નથી. તે પણ એમનાં વ્યક્તિત્વ વિશે ગ્રંથોદ્દેશ દ્વારા ઘણું જાણી શકાય એમ છે. એમના શિષ્ય વિનયશેખર 'યશોભદ્ર-ચોપઈ'ની ગ્રંથ પ્રશસ્તિમાં જણાવે છે—

તેહ તણા શિષ્ય જગિ જયવંત, સત્યશેખર મુનિવર ગુણવંત,
જેહનઈ વદનિ વસઈ સરસતી, ચિરંજીવક એહવા વરયતિ.

ઉક્ત કવિ 'શાંતિ મૃગસુંદરી ચોપઈ'ની ગ્રંથપ્રશસ્તિમાં જણાવે છે—

તેહના શિષ્ય સદા સુખકારી, જયકારી જસ નામજ;
સત્યશેખર મુનિવર પય નમતાં, સદૃશ ફલઈ સદ્ કામજ.

વિનયશેખર

૧૫૦૪. વા. સત્યશેખરના શિષ્ય વિનયશેખરે સં. ૧૬૪૩ ના મકા સુદી ૩ ને રવિવારે મેવાત અંતર્ગત બ્રહ્મવાદ-બંધણુવાડામાં ૧૪૪ કંડિકામાં 'યશોભદ્ર ચોપઈ' તથા 'રત્નકુમાર રાસ' રચ્યાં. યશોભદ્ર ચોપઈની પ્રત કવિએ લખી તેની પુષ્પિકા આ પ્રમાણે છે: 'સંવત ૧૬૪૪ વર્ષે વૈશાખ શુદ્ધ ૧૩ સોમે શ્રી અંચલગચ્છ શ્રી ધર્મભૂતિસૂરીશ્વર રાજ્યે વાચનાચાર્ય વા. કમલશેખર ગણિ તત્ શિષ્ય રિધિ શ્રી ૬ સત્યશેખરગણિ તત્ શિષ્ય ઋગ વિનયશેખરેણ લિખિત' શ્રી આગરાનગરે ગુરવારે તૈલાદ રક્ષેત જલાદ રક્ષેત રક્ષેત સ્થવ્ર અધનાત પરદરતે ગતાદ રક્ષેત એયં પુસ્તિકા.' જુઓ જૈ. ગૂ. ક. ભા. ૧,

૫. ૨૮૫. એ જ દિવસે તેમણે આગરામાં લખેલી ખીણ પ્રત પર આ પ્રમાણે ઉદ્દેશ્ય છે : ‘સુશ્રાવિકા પુણ્ય પ્રભાવિકા સર્પિ રાંચનાર્થ’ જૈ. ગૂ. ક. ભા. ૩, ૫. ૭૭૬-૭. કવિએ સં. ૧૬૪૪ ના શ્રાવણ સુદી ૧૩ ને રવિવારે આગરામાં રહીને ૩૩૧ કંડિકામાં ‘શાંતિ મૃગસુંદરી ચોપઈ’ પણ રચી.

ક્ષેમકીર્તિગણિ

૧૫૦૫. પં. હર્ષવર્ધનગણિ શિ. પં. ભાવકીર્તિગણિ શિ. પં. ક્ષેમકીર્તિગણિ સં. ૧૬૨૫ માં વિદ્યમાન હતા. તેમને એ વર્ષના આસો સુદી ૧૫ ને બુધવારે કમ્પનર ગામમાં કલ્પસૂત્ર વૃત્તિની એક પ્રત વહોરાવવામાં આવી, જેને શ્રેષ્ઠી જુઠા સુત શ્રેં રાણા સું શ્રેં નરદેવ સું શ્રેં પાતા ભાર્યા દાડિમદે સું શ્રેં તેજા શ્રેં નાકર શ્રેં વાકર શ્રેં જેમલ શ્રેં કમલશી શ્રેં વિમલશી ભગિની રૂપાઈ પંચ વધુ પ્રમુખ કુટુંબ સહિત શ્રાવિકા દાડિમદેવીએ લખાવી હતી. પ્રત પુષ્પિકા આ પ્રમાણે છે :

સ્વસ્તિશ્રી સંવત્ ૧૬૨૫ વર્ષે આસો સુદિ ૧૫ બુધે લિગતિર ગ્રામે શ્રેં જુઠા સુત શ્રેં રાણા સું શ્રેં નરદેવ સું શ્રેં પાતા ભાર્યા દાડિમદે સુત શ્રેં તેજા શ્રેં નાકર શ્રેં વાકર શ્રેં જેમલ શ્રેં કમલશી શ્રેં વિમલશી ભગિની રૂપાઈ પંચવધુ પ્રમુખ કુટુંબસહિતેન શ્રાવિકા દાડિમદેવ્યા શ્રી કલ્પસૂત્રં સટીકં લિખિતં શ્રી વિધિપક્ષગચ્છાધીશ શ્રી ધર્મમૂર્તિસૂરિ વિદ્યમાને શ્રી હર્ષવર્ધનગણિ શિષ્ય પંડિત શ્રી ભાવકીર્તિગણિ શિષ્ય પં. ક્ષેમકીર્તિગણિભ્યઃ પ્રદત્તં । સાધુજનૈર્વાચ્યમાનાં ચિરં નંદ્યાત્ આચંદ્રાર્કે શુભદમ્ ॥

આણુંદમેરુ

૧૫૦૬. વાયક કમલમેરુના શિષ્ય પં. રૂપાના શિષ્ય મુનિ આણુંદમેરુ સં. ૧૬૪૦ માં થઈ ગયા. તેમણે એ વર્ષના ચૈત્ર વદિ ૧૨ ને શનિવારે ભલસારિણિ ગામમાં રહીને, ચાણ્યદ્રુત ‘મહાપત્ર મલય-સુંદરી રાસ’ની પ્રત લખી. જુઓ પુષ્પિકા :

સં. ૧૬૪૦ ચૈત્ર વદિ ૧૨ શનૌ લપિતં ભલસારિણિ મધ્યે અંચલગચ્છે વાં. શ્રી કમલમેરુ સત્ શક્ષ (શિષ્ય) પં. રૂપા તત્ શક્ષ મુનિ આણંદમેરુ લં. ॥

કમલમેરુના શિષ્ય સંયમમૂર્તિનો અંધકાર તરીકે આપણે આગળ ઉદ્દેશ્ય કરી ગયા છીએ.

૧૫૦૭. હર્ષસાગરદ્રુત રાજસીસાહરાસની અંધ-પ્રશસ્તિ દ્વારા ગણી શકાય છે કે મેરુતુંગસૂરિની શિષ્ય પરંપરામાં બુધમેરુ, કમલમેરુ, પં. ભીમરત્ન અથવા ભાગ્યમૂર્તિ, ઉદયસાગર અને તેમના શિષ્ય હર્ષસાગર થયા. ઉદયસાગરના અન્ય શિષ્યો વા. દયાસાગર અને દેવનિધાન થયા, જેમના વિશે પાછળથી વિચારણા કરીશું.

વિવેકમેરુગણિ

૧૫૦૮. પં. વિદ્યાશીલગણિના શિષ્ય વિવેકમેરુગણિ સં. ૧૬૨૩ માં વિદ્યમાન હતા. એ વર્ષના માગશર સુદી ૬ ને ગુરુવારે તેમના ઉપદેશથી ખોરસદના વતની મહં. ખામા ભાર્યા લખાઈ પુત્ર મહં. વાસાણુ દ્વિતીય બ્રાતા વસુ સહિત ઉવવાઈ ઉપાંગસૂત્રની પ્રત પુણ્યાર્થે લખાવી એમ પુષ્પિકા દ્વારા સ્થિત થાય છે. જુઓ—

સંવત્ ૧૬૨૩ વર્ષે માર્ગશર માસે સુદિ ૯ ગુરુવારે અંચલગચ્છે પં. વિદ્યાશીલગણિ શિષ્ય મુનિ વિવેકમેરુગણિ ઉપદેશેન વોરશુદ્ધિ વાસ્તવ્ય મહં ખામા ભાર્યા લખાઈ પુત્ર મહં. વાસાણુ દ્વિતીય બ્રાતા વસુ સહિતેન શ્રી ઉવવાઈ ઉપાંગસૂત્રં સત્પુણ્યાર્થ લિખાપિતા । દિને ૨ વાચ્યમાને ચિરં નંદતુ ॥

વિવેકમેરુગણિના શિષ્ય મુનિશીલ 'જિનપાલ-જિનરક્ષિત રાસ'ની ગ્રંથ પ્રશસ્તિમાં પોતાના ગુરુ માટે વર્ણવે છે—'વિવેકમેરુગણિ સંયમ ગુણ કરી વિચરતાજી, હું તરય ચરણે લીણુ.' ૧૯.

૫. મુનિશીલગણિ

૧૫૦૯. વાચક વિદ્યાસાગરગણિ શિ. ૫. વિદ્યાશીલ શિ. વિવેકમેરુગણિ શિ. મુનિશીલ સં. ૧૬૫૮ માં વિદ્યમાન હતા એ વર્ષના માધ્યમ વડે ૮ ને દિવસે 'રવિશશિનયર'માં રહીને 'જિનપાલ-જિનરક્ષિત રાસ'ની સંધના આગ્રહથી રચના કરી. જુઓ : જૈ. ગૂ. ક. ભા. ૧, પૃ. ૩૯૨-૩.

૧૫૧૦. સં. ૧૬૬૩ ના કાર્તિક સુધી ૧૫ ને દિવસે ૫. મુનિશીલગણિના વાંચનાર્થે સકળસુંદર કૃત 'પરદેશી રામનો રાસ'ની પ્રત ધર્મમૂર્તિસૂરિના વિજય રાજ્યમાં લખાઈ. લાલણુ ગોત્રીય સા. જેસા-સુદા-રાજપાલ-માંણિક-વીરદાસના પુત્ર તેજપાલે એ પ્રત જેસલમેરમાં સહિત ભીમજીના વિજયરાજ્યમાં લખી. જુઓ પુષ્પિકા :-

સં ૧૬૬૩ વર્ષે કાર્તિક સુદિ ૧૫ દન । અંચલગચ્છે ઓ પૂજ્ય શ્રી ધર્મમૂર્તિસૂરીશ્વરં વિજયરાજ્યે પં ૦ શ્રી મુનિશીલ ગણિ વાચનાર્થે । લાલણગોત્રે સા ૦ જેસા તત્પુત્ર સા ૦ સુદા તત્પુત્ર સા ૦ રાજપાલ તત્પુત્ર સા ૦ માંણિક તત્પુત્ર સા ૦ વીરદાસ તત્પુત્ર તેજપાલ લિખિતં શ્રી જેસલમેરુ મધ્યે રાહલ શ્રી ભીમજી વિજયરાજ્યે શ્રી ॥

૧૫૧૧. મુનિશીલ કૃત 'શંખેશ્વર પાર્શ્વનાથ છંદ' (કંડિકા ૬૪) પણ ઉપલબ્ધ છે. ગ્રંથપ્રશસ્તિમાં કવિ પોતાનું નામ આ પ્રમાણે દર્શાવે છે.

લાલઈ તુજ નામિ લીલ, મુનિ જપઈ મુનિશીલ;
દેવ મઈ પ્રત્યક્ષ દીઠ, આંખિ તો અમી પઈઠ. ૬૪

૧૫૧૨. મુનિશીલગણિનો વિહાર રાજસ્થાન તરફ સુવિશેષ હોય એમ જણાય છે. બાડમેરના શ્રી પાર્શ્વનાથજીના જિનમંદિરનો પ્રતિષ્ઠા લેખ આ વિધાનને પુષ્ટિ આપે છે. લેખ આ પ્રમાણે છે :

સં ૧૬૬૫ વર્ષે ઉકેશવંશે સા ૦ ઠાકુરસી કુ ૦ પ્ર ૦ ક...પ્રમુખ શ્રી સંઘેન ૩૦ શ્રી વિદ્યાસાગરગણિ શિષ્યેણ શ્રી વિદ્યાશીલગણિ શિષ્ય વા ૦ શ્રી વિવેકમેરુગણિ શિષ્ય પં ૦ શ્રી મુનિશીલગણિ નિત્યં પ્રણમતિ । શ્રી અંચલગચ્છે ॥

૧૫૧૩. મુનિશીલના શિષ્ય ગુણશીલ થયા. જેમના શિષ્ય ઉપાધ્યાય વિનયશીલ વિશે પાછળથી સપ્રમાણ વિચાર કરીશું. ત્રિપુટી મહારાજ 'જૈન પરંપરાનો ઇતિહાસ' ભા. ૨, પૃ. ૫૩૬માં આ પરંપરાને અંચલગચ્છની પાડીતાણા શાખીય જણાવે છે.

આચાર્ય પુણ્યપ્રભસૂરિ અને એમના શિષ્યો

૧૫૧૪. અમરસાગરસૂરિને નામે પ્રસિદ્ધ યથેચ્છી પદ્માવતીમાં તત્કાલીન આચાર્ય પરિવારનો નિર્દેશ સુદ્ધા ન હોઈને એવી જાણ પ્રવર્તમાન છે કે તે વખતે ગચ્છનાયક ધર્મમૂર્તિસૂરિ ઉપરાંત એક માત્ર કલ્યાણસાગરસૂરિ જ આચાર્યપદ ધારક હતા. પરંતુ એ વિચાર ખાંત છે. તત્કાલીન વિદ્યમાન આચાર્ય અને એમના શિષ્ય પરિવાર વિશે અન્વેષણ દ્વારા પ્રકાશ પાડી શકાય છે.

૧૫૧૫. સોમકીર્તિસૂરિ કૃત 'સપ્તવ્યસન કથા સમુચ્ચય'ની પ્રતપુષ્પિકા આ પ્રમાણે છે—

इत्यार्षे महारक श्री धर्मसेन भ० भीमसेनदेव शिष्य आचार्य सोमकीर्ति विरचिते सप्तव्यसनकथासमुच्चये परस्त्रीव्यसनफलवर्णनो नाम सप्तमः सर्गः समाप्त इति । संवत्

૧૬૪૨ વર્ષે ચૈત્ર શુદ્ધિ ચતુર્થી દિવસાદારમ્ય ચૈત્ર ધવલાયાં દશમ્યાં શનૌ પૂર્ણીકૃતાનિ વ્યસનાનિ લિખિતાનિ । શ્રી અંચલગચ્છે પૂજ્ય મદારક શ્રી ૫ શ્રી ધર્મમૂર્તિસૂરિ વિજય-રાજ્યે આચાર્ય શ્રી પુણ્યપ્રભસૂરિ-તચ્છિણ્ય વાચનાચાર્ય વાચક શિરોમણિ વા ૦ શ્રી ૩ શ્રી જિનહર્ષગણિ-તચ્છિણ્ય ક્ર ૦ ગુણહર્ષેણ લિખિતમસ્તિ ।

૧૫૧૬. ઉક્ત પ્રત પુષ્પિકાને આધારે પ્રતીત થાય છે કે ધર્મમૂર્તિસૂરિના વિજયરાજ્યમાં આચાર્ય પુણ્યપ્રભસૂરિ શિ. વાચનાચાર્ય જિનહર્ષગણિ શિ. ગુણહર્ષ સં. ૧૬૪૩માં વિદ્યમાન હતા. એ વર્ષના ચૈત્ર સુદી ૪ ને દિવસે લખવાનો આદેશ કરીને ૧૦ મી ને શનિવારે ઉક્ત પ્રત લિખિત કરી. પુણ્ય-વિજયછના સંગ્રહમાં આ ગ્રંથની પ્રત સુરક્ષિત છે.

૧૫૧૭. રાજકંસ કૃત-દશવૈકાલિકસૂત્ર આજ્ઞાવબોધની પ્રત પુષ્પિકામાંથી આ પરંપરાનું સંક્રાઓ સુધીનું વંશવૃક્ષ આ પ્રમાણે મળી આવે છે :-

સં ૧૬૬૨ કા ૦ વદિ પૂશનૌ લિ ૦ દિપાલિકાયાઃ અવાગ્ શક્તિપુરમધ્યે અંચલગચ્છે મ ૦ ધર્મમૂર્તિસૂરીશ્વર વિજયરાજ્યે આચાર્ય જિનચંદ્રસૂરિ ૧ । પદ્મદેવસૂરિ ૨ । સુમતિ-સિંધસૂરિ ૩ । અભયદેવસૂરિ ૪ । અભયસિંહસૂરિ ૫ । ગુણસમુદ્રસૂરિ ૬ । માણિક્યકુંજર-સૂરિ ૭ । ગુણરાજસૂરિ ૮ । વિજયહંસસૂરિ ૯ । પુણ્યપ્રભસૂરિ ૧૦ । તચ્છિણ્ય વાચનાચાર્ય વાચક જિનહર્ષગણિ તચ્છિણ્ય ઉપાધ્યાય શ્રી ગુણહર્ષગણિભિઃ લિખિતં ॥

૧૫૧૮. ઉપર્યુક્ત આચાર્ય પરંપરામાં ધુરંધર આચાર્યો ઘર્ષિ ગયા છે જેમને વિશે આગળ ઉલ્લેખ ઘર્ષિ ગયો છે. જે પ્રસ્તુત પ્રતપુષ્પિકા અનુપલબ્ધ હોત તો આ આચાર્યોની શિષ્ય પરંપરા વિશે આપણે અજ્ઞાત જ રહ્યા હોત. આ પ્રતપુષ્પિકા દ્વારા આપણે ઉક્ત આચાર્યોનો યુરુ-શિષ્ય તરીકેનો સંબંધ જાણી શકીએ છીએ.

૧૫૧૯. ઉક્ત જિનહર્ષગણિ પણ સં. ૧૬૬૨. પછી આચાર્યપદ-સ્થિત થયા હતા એમ તેમના પ્રશિષ્ય ન્યાનસમુદ્ર કૃત 'જ્ઞાન છત્રીશી' (સં. ૧૭૦૩)ની પ્રશસ્તિ દ્વારા જાણી શકાય છે.

આચાર્ય પુણ્યરત્નસૂરિ

૧૫૨૦. ગચ્છનાયક લાવસાગરસૂરિ શિ. સુમતિસાગરસૂરિ શિ. ગજસાગરસૂરિ શિ. પુણ્યરત્નસૂરિ ધર્મમૂર્તિસૂરિના સમકાલીન આચાર્ય હતા. 'અંચલગચ્છ આચાર્ય પરંપરા વિવરણ' નામક ગ્રંથ દ્વારા એમના જીવન વિશે આ પ્રમાણે જાણી શકાય છે : ગૂર્જર દેશના અમદાવાદ નગરમાં શ્રીમાલ જ્ઞાતીય સા. મંગલની લાર્યાં લાવિશ્વદેને ત્યાં સં. ૧૬૧૦ માં તેમનો જન્મ થયો. એમનું મૂળ નામ પાંચા હતું. સં. ૧૬૨૬ માં ૧૬ વર્ષની ઉંમરે તેમણે ગજસાગરસૂરિ પાસે દીક્ષા લીધી. સં. ૧૬૩૬ માં યુરુએ તેમને આચાર્યપદે વિભૂષિત કર્યા. યુરુના દેહાવસાન પાદ સં. ૧૬૫૯ માં તેઓ તેમના સમુદાયના મુખ્ય આચાર્ય થયા. સં. ૧૬૮૫ માં ૭૫ વર્ષની ઉંમરે તેઓ દેવલોક પામ્યા.

૧૫૨૧. પુણ્યરત્નસૂરિએ સં. ૧૬૩૭ ના વૈશાખ વદિ ૫ ને રવિવારે ૨૮૧ ગાથામાં 'સનતકુમાર રાસ' રચ્યો. ગ્રંથ પ્રશસ્તિમાં કવિ આચાર્યરક્ષિતસૂરિ-જયસિંહસૂરિ-ધર્મધોષસૂરિ-મહેન્દ્રસિંહસૂરિના અનુક્રમમાં સુમતિસાગરસૂરિ થયા હોવાનું વર્ણવે છે, જેમના શિષ્ય ગજસાગર અને તેમના પુણ્યરત્નસૂરિ થયા. તેમણે સં. ૧૬૪૦ ના ફાગણ સુદી ૧૩ ને યુરુવારે પેટલાદમાં રહીને ૭૨ કંડિકામાં 'સુધર્માસ્વામી રાસ' રચ્યો. મોહનજ્ઞાલ દ્વારિયાદ દેસાઈ 'નેમિયાદ્ય રાસ' (૬૪ ગાથા) આ ગ્રંથકર્તાની કૃતિ ગણાવે છે. જુઓ જે.

ગૂ. ક. ભા. ૧, પૃ. ૨૪૩-૪; ભા. ૩, પૃ. ૬૧૯ અને ૭૩૬. આ ગ્રંથ તેમણે મુનિપર્યાયમાં રચ્યો હતો એમ 'પુનરતન મુની ચિનત્રી' દ્વારા સૂચિત થાય છે.

ગજસાગરસૂરિ શિષ્ય

૧૫૨૨. ઉક્ત ગજસાગરસૂરિના અજ્ઞાત શિષ્યે સં. ૧૬૬૫ના શાલુ ૬ ને બુધે ૪૨ કંડિકામાં 'નેમિચરિત્ર કાગ' રચ્યો. જુઓ જૈ. ગૂ. ક. ભા. ૧, પૃ. ૪૦૩.

ગુણરત્નસૂરિ

૧૫૨૩. પુણ્યરત્નસૂરિના પદ્મશિષ્ય ગુણરત્નસૂરિ થયા. 'અંચલગચ્છ આચાર્ય-પરંપરાવિવરણ' નામક ગ્રંથ દ્વારા જણાય છે કે તેઓ ગૂર્જરદેશ અંતર્ગત પાટણનગરમાં શ્રીમાલી વંશીય સા. શવાની ભાષા કુંઅરીની રૂપે જન્મ્યા. 'ગુણરત્નસૂરિ કવિત'ની પ્રત મુનિ કાન્તિસાગરને પ્રાપ્ત થયેલી, જેમાં એમના ઉચ્ચ ગુણોનું સુંદર વર્ણન મળે છે. જુઓ :-

સયલ શાસ્ત્ર અભ્યાસ, જંગમ તીરથ કહીજિગ્ગ;

શ્રી પુણ્યરત્નસૂરિ પાટિ, દર્શનદી સુખ લહીજિગ્ગ.

ગુણિદં ગૌતમ ઓપમા, મહિમા કીર્તિ અપાર;

સેવક સખસી ઈમ કહિ, ભવિજન એ સુખકાર.

૧૫૨૪. કાંતિસાગરજી જણાવે છે કે ગુણરત્નસૂરિ કૃત તીર્થકરોના દોહા ઉપલબ્ધ છે. ઉક્ત કવિતના બધાં ૬૧ પદ્યો છે તે પ્રકાશમાં આવે તો એમના જીવન પર વિશેષ પ્રકાશ પાડી શકાય. જુઓ : જૈ. સ. પ્ર. વર્ષ ૭, અંક ૧૧, પૃ. ૫૩૦.

૧૫૨૫. ગુણરત્નસૂરિની પાઠે ક્ષમારત્નસૂરિ સ્થાપિત થયા. સં. ૧૭૨૧ માં રચાયેલ 'ચિત્રસંભૂતિ ચોપઈ'માં જ્ઞાનસાગરજી જણાવે છે કે 'ક્ષમારત્નસૂરિ તસ પાટિ' એ દ્વારા જણાય છે કે ગુણરત્નસૂરિ એ પહેલાં દેવગતિ પામ્યા હતા. તેઓને અનેક પદ્યોમાં અંચલગચ્છનાયક કે ગચ્છપતિ તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યા હોઈને તેમનું ઉચ્ચ સ્થાન સહેજે સમજી શકાય એમ છે.

તેજરત્નસૂરિ

૧૫૨૬. ભાવરત્નસૂરિના શિષ્ય તેજરત્નસૂરિનો પરિચય અજ્ઞાત કર્તૃક 'તેજરત્નસૂરિ સંજ્ઞાય' દ્વારા મળી રહે છે. એ કૃતિ જિનવિજયજીએ 'જૈન ઐતિહાસિક ગૂર્જર કાવ્ય સંચય'માં પ્રકટ કરી છે. એ સંગ્રહની 'સંયમરત્નસૂરિ સ્તુતિ' વિશે સંપાદક જણાવે છે કે ચરિત્રનાયક અંચલગચ્છના હતા, પરંતુ તેઓ આગમગચ્છના જણાય છે. ઉક્ત સંજ્ઞાયનો ઐતિહાસિક સાર નિમ્નોક્ત છે.

૧૫૨૭. ગુજરાત અંતર્ગત અમદાવાદ પાસે રાજપુર નામનું એક નાનું પરું હતું. તેમાં શ્રીમાલી જાતીય રૂપા નામનો વણિક વસતો હતો. તેને કુંવરી નામની ભાર્યાથી તેજપાલ નામનો પુત્ર થયો. એક વખત વિહરતા ભાવરત્નસૂરિ ત્યાં પધાર્યા. તેમનો ઉપદેશ સાંભળી તેજપાલને વૈરાગ્ય ઉપજ્યો. સં. ૧૬૨૯ના આવાહ સુદી ૧૦ ને સોમે ઉત્તમ સિદ્ધયોગે તેણે ગુરુ પાસે દીક્ષા લીધી. દીક્ષામહોત્સવ શાહ વમાએ કર્યા. સં. ૧૬૩૫ના વૈશાખ સુદી ૫ના દિને તેમને યોગ્ય મંથુને ભાવરત્નસૂરિએ ગચ્છભાર સોંપીને તેમને પોતાની પાટ ઉપર આપ્યા. તે વખતે પદ્મકોતસવ લખરાજના પુત્ર કુંઅરજીએ ઘણું વિત્ત વાપરી ઉજવ્યો.

૧૫૨૮. સંજ્ઞાયમાં તેજરત્નસૂરિને અંચલગચ્છપતિ કહ્યા છે. વાસ્તવમાં તેઓ આ ગચ્છના શાખા-

આર્થ હતા. તેમનો શિષ્યપરિવાર વિપુલ હતો એમ એ કૃતિ દ્વારા પ્રતીત થાય છે. સગ્ગાય એમની વિદ્યમાનતામાં રચાઈ હોઈને તેમનાં મૃત્યુનાં વર્ષ વિશે જાણી શકાતું નથી. પરંતુ સં. ૧૬૬૩માં તેમની વિદ્યમાનતાનું પ્રમાણ નિમ્નોક્ત પ્રતિષ્ઠા લેખ પૂરું પાડે છે :

સંવત્ ૧૬૬૩ વર્ષે વૈશાખ સુદિ ૧૧ સોમે શ્રી શ્રીમાલ જ્ઞાતીય સાંઠીમા સું સાં
વજરાજ માર્યાં ચુથા સુત રૂપા સહિતેન સમસ્ત કુટુમ્બ સહિતેન શ્રી પૂં શ્રી ભાવરત્નસૂરિ
તત્પદ્મે શ્રી પૂં તેજરત્નસૂરિણામુપદેશેન શ્રી સંભવનાથ વિંબં કારિતં આત્મશ્રેયાર્થં ॥
આશ્ચલગચ્છે ॥

વિજયસેનસૂરિ

૧૫૨૯. વિજયસેનસૂરિ સં. ૧૬૭૦ માં વિદ્યમાન હોવાનું પ્રમાણ મૂર્તિ લેખ પૂરું પાડે છે. બુદ્ધિસાગરસૂરિએ એ લેખ આ પ્રમાણે નોંધ્યો છે :

સં ૧૬૭૦ વ૦ વૈં સિં પંચમ્યાં વાં તેજવાઈ નામ્યા શ્રી પાર્શ્વનાથવિંબં પ્ર૦
અંચલગચ્છે શ્રી વિજયસેનસૂરિભિઃ ॥ જુઓ 'ધાતુ પ્રતિમા લેખ સંગ્રહ.'

પુણ્યસાગરસૂરિ

૧૫૩૦. પુણ્યસાગરસૂરિએ સં. ૧૬૫૨ ના કાર્તિક સુદી ૧ ને ગુરુવારે વિનયદેવસૂરિ કૃત 'ઉત્તરાધ્યયન-૩૬ અધ્યયન ગીત'ની પ્રત લખી. જુઓ પુષ્પિકા :

શ્રી અંચલગચ્છે આચાર્ય શ્રી પુણ્યસાગરસૂરિ...સં ૧૬૫૨ કાં શુ ૧ ગુરૌ લિં ॥
પં. ગજલાલગણિ

૧૫૩૧. પં. ગજલાલગણિએ સં. ૧૫૯૭ માં ૮૪ કંડિકામાં 'આરવત ટીપ ચોપઈ' રચી. ગ્રંથ પ્રશસ્તિમાં કવિ પોતાનું નામ આ પ્રમાણે સૂચવે છે : 'જન ગજપતિ લાલક કહઈ.' ગ્રંથ રચના વર્ષ તથા ગુરુ વિશે તેઓ આ પ્રમાણે જણાવે છે : 'પન્નર સત્તાણુવઈલધ્ધ મઈ, સુગુરુ પાસિ ગહિ ધમ્મ.' જુઓ : જૈ. ગૂ. ક. ભા. ૩. પૂ. ૬૩૦-૧.

૧૫૩૨. સં. ૧૬૧૦ લગભગમાં તેમણે સીરોહીમાં રહીને 'જિનાજા હુંડી-અંચલગચ્છની હુંડી' રચી. આ પદ્યકૃતિમાં અંચલગચ્છનું સમાચારી વિષયક મંતવ્ય રજૂ કરવામાં આવ્યું છે. પહેલી ઢાળમાં કવિ જિનપ્રતિમા અને જિનપૂજા આગમ વિહિત છે એમ જણાવે છે. બીજીમાં કેદારા રાગમાં સાધુ શ્રાવકનાં ધર્મ બતાવે છે. દેવ-ગુરુવંદન ઉત્તરાસંગથી કરવું, ઉપધાનમાં માલારોપણ નિષેધ, સાધુને દ્રવ્ય પૂજા ન હોય તથા સાધુ પ્રતિષ્ઠા ન કરાવે, એ શ્રાવકનો વિધિ છે વિગેરે કવિએ વર્ણવ્યું છે. શ્રાવકનું સામાયિક વ્રત જણાવી કવિએ પંચપર્વી સંબંધી ચર્ચા કરી છે. ઢાલ ૪, રાગ ધન્યાસીમાં ૧૩-૧૪ તથા ૫ ના દિને પર્યુપણ પર્વ કાલકસૂરિએ કારણવશાત્ કર્યું એવું વિધાન છે. હવે કારણ નથી વગેરે જણાવી કવિ કહે છે- 'મુઝ મને મનનો નથી કદાગ્રહ, જિણ આજા કેરો દાસ રે.'

૧૫૩૩. કૃતિને અંતે કવિ અંચલગચ્છની સાત શાખાઓનાં નામ આ પ્રમાણે આપે છે :

જય કૃતિ વરધન લાલ સુંદર ચંદ નંદ સૂવલલા,
સાત શાખા લાલ કેરી સાંભલજો તુમે મુનિવરા.

એ પછી કિયોદ્ધાર વિશે આ પ્રમાણે નોંધે છે : 'પૂજ્ય ભટ્ટારક શ્રી ૧૦૮ શ્રી ધર્મભૂતિસૂરિ સાંનિધ્યે કિયા ઉદ્ધાર કર્યો તેના શિષ્ય ૫૨ ચાલીસ સાધ્વી સાથે સર્વે ઢાણાં ૯૨ ના ગુરુ યા તેહને

આત્માર્થે જિનાસા હુંડી કરી આપી તે લિખી છે. રાયસુંદરણ. વા. પ્રમાનંદ શિ. મુ. ક્ષમાવર્દન શિ. મુ. જ્ઞાનલાભ શિ. મુ. નિધાનલાભ શિ. મુ. ભુવનલાભ શિ. દેવસુંદર શિ. હીરસુંદર શિ. મુ. આણંદ-સુંદરણ શિ. મુ. રાયસુંદરણ.’

૧૫૩૪. પં. ગજલાભના ગુરુ ચારિત્ર્યલાભ તથા શિષ્યો જયલાભ, ઋષિ વરન, ઋષિ શંકર, પં. સમયલાભ અને ઉપા. હર્ષલાભ ઈત્યાદિ થયા. પં. ગજલાભને સં. ૧૬૧૧ માં વાયકપદે અલંકૃત કરવામાં આવ્યા હતા.

ઉપાધ્યાય હર્ષલાભ

૧૫૩૫. ઉક્ત વા. ગજલાભના શિષ્ય ઉપા. હર્ષલાભે ‘અચલમત ચર્યા’ નામક ગ્રંથ ગૂર્જર પદ્યમાં લખ્યો. ગ્રંથની પ્રત પુષ્પિકામાંથી આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ મળે છે : ‘સં. ૧૬૧૩ ક્રી. સુ. ૧૧ ભોમ ત્રિ. ગજલાભ. તેહતા શિષ્ય હર્ષલાભ ઉપાધ્યાયે આંચલિયા ગુરુનર્થ કાન્નિ એ લિખ્યા છર્. અઠ્ઠે પણુ ધણાર્થ જાણુ ઉછે. સં. ૧૬૧૭, સચઉરે.’ જુઓ : જૈ. ગૂ. ક. ભા. ૩, પૃ. ૧૫૬૫.

પં. સમયલાભ અને ઋષિ શંકર

૧૫૩૬. વા. ગજલાભના આ બન્ને શિષ્યોનો ઉલ્લેખ સિંહકુલ કૃત ‘મુનિપતિ ચરિત્ર’ (સં. ૧૫૫૦) ની પ્રત પુષ્પિકામાંથી આ પ્રમાણે મળે છે :

સં૦ ૧૬૧૧ કા૦ વ૦ ૧૩ મૌમે હસ્તનક્ષત્રે. વિષંભનામ્ન યોગે લિ૦ અંચલગચ્છે વા૦ ગજલાભગણિ શિ૦ ઋષિ શંકરપઠનાથ નારદપુરે શ્રી વરકાળા પાર્શ્વનાથ પ્રસાદાત્ પં૦ સમયલાભગણિ લ૦ ॥

ઋષિ જયલાભ

૧૫૩૭. વા. ગજલાભના શિષ્ય ઋષિ જયલાભે સં. ૧૬૪૨ માં દેવપત્તનમાં રહીને, ‘શાશ્વત્પ્રભુન્ન રાસ’ની પ્રત લખી જુઓ પુષ્પિકા :

સંવત્ ૧૬૪૨ વર્ષે ॥ શ્રી વિધિપક્ષગચ્છે ॥ વા૦ શ્રી શ્રી ચારિત્રલાભ તત્ શિષ્ય વા૦ શ્રી શ્રી ૪ ગજલાભગણિ તત્ શિષ્ય ઋષિ જયલાભ લિખિતં ॥ શ્રી દેવપત્તન મધ્યે ॥ વાચ્યમાનં ચિરં જિયાત્ ॥

મુનિ જયસમુદ્ર

૧૫૩૮. પં. ભોજકીર્તિગણિ શિ. તેજસમુદ્રગણિ શિ. જયસમુદ્ર મુનિએ પોતાના ગુરુ કૃત ‘વિચાર સત્તરિ અવચૂરિ’ની પ્રત સં. ૧૬૦૭ના ચૈત્ર સુદી ૧૫ ને શનિવારે લખી. જુઓ પુષ્પિકા :

સંવત ૧૬૦૭ વર્ષે ચૈત્ર સુદિ ૧૫ શનિવાસરે ॥ શ્રી અચ્ચલગચ્છેશ શ્રી પૂ૦ ધર્મ-મૂર્તિસૂરીશ્વરવિજયરાજ્યે વા૦ શ્રી તેજસમુદ્રગણિભિઃ પં૦ ભોજકીર્તિગણિ શિષ્ય । ચેલા જયસમુદ્રમુનિ લિખિતં ॥

ઋષિ ભાણુસમુદ્ર અને ઋ૦ વેણા

૧૫૩૯. વા૦ તેજસમુદ્રગણિના આ બન્ને શિષ્યો સં. ૧૬૩૭ માં વિદ્યમાન હતા. એ વર્ષના મહા વદિ ૪ ને રવિવારે વેણાએ કદપસૂત્રની પ્રત લખી. જુઓ પુષ્પિકા :

શ્રી અચ્ચલગચ્છે શ્રી શ્રી શ્રી ૫ ધર્મમૂર્તિસૂરિ વિજયરાજ્યે ॥ વા૦ શ્રી તેજસમુદ્ર-

ગણિ તત્ શિષ્ય ક્રપિ ભાણસમુદ્ર તત્ ગુરુભાઈ ક્રપિ વેળા લિખિતં । સંવત ૧૬૩૭ વર્ષે
મહાવદિ ૪ રવિવારે ॥ શુભં ભવતુ ॥

૧૫૪૦. ક્રપિ વેળાએ કમલપેર કૃત 'કલાવતી ચોપઈ' (સં. ૧૫૯૪)ની પ્રત પાણી. જુઓ પુષ્પિકા:
અંચલગચ્છે વાં તેજસમુદ્રગણિ શિં ક્રપિ વેળા લિખિતં ॥

દયાકીર્તિ

૧૫૪૧. દયાકીર્તિએ સં. ૧૬૬૩ના ફાગણ સુદી ૧૪ના દિને વિનયસુંદર કૃત 'સુરસુંદરી
ચોપઈ' (સં. ૧૬૪૪)ની પ્રત લખી. જુઓ પુષ્પિકા:

સં. ૧૬૬૩ ફા. શુ. ૧૪ અંચલગચ્છે દયાકીર્તિ લિં

મહિમાતિલક ગણિ

૧૫૪૨. પદ્મભૂતિગણિના શિષ્ય મહિમાતિલકગણિએ સં. ૧૬૨૧ના માગશર સુદી ૭ને શુકે
સહજસુંદર કૃત 'પરદેશી રાગને રાસ'ની પ્રત અમદાવાદમાં રહીને લખી. ઉક્ત ગ્રંથકાર રચિત 'શુક
સાહેબી કથા રાસ'ની પ્રત પાણી એમણે એ વર્ષના આગે વદિ ૧૩ને સોમે જીવલક્ષ્મીના પઠનાથે
અમદાવાદમાં લખી.

પં. પદ્મતિલક, રંગભૂતિ અને પુણ્યતિલક

૧૫૪૩. આ શ્રમણોના વાંચનાથે દેવગુપ્તસૂરિ કૃત 'અમરદત્ત મિત્રાનંદ રાસ' (સં. ૧૬૦૬)ની
પ્રત લખાઈ. જુઓ પુષ્પિકા :

શ્રીમદંચલગચ્છે શ્રી ધર્મભૂતિસૂરિ વિજયરાજ્યે પં ૦ શ્રી પદ્મતિલકગણિ ક્ર ૦ રંગ-
ભૂતિગણિ ક્ર ૦ પુણ્યતિલક વાંચનાથ ૧ ।

પં. વિજયસાગર

૧૫૪૪. વાં રાજભૂતિગણિના શિષ્ય વિજયસાગરે 'પાર્શ્વનાથ છંદ' રચ્યો. જુઓ પ્રશસ્તિ :

અંચલગચ્છે ઉદયો ભાણુ, ધર્મભૂતિસૂરિ જગ જાણુ;
તાસ તણા વાચક વર શિષ્ય, વંદું રાજભૂતિગણિ મુખ્ય.
તાસ શિષ્ય પડિત ઝલટ ધરી, સ્તવન રચ્યું મેં ખંતે કરી;
વિજયસાગર મુનિ પમણે મુદા, સ્તવન લણે તસ ધરે સંપદા. ૭

પં. મતિસાગર

૧૫૪૫. ધર્મભૂતિસૂરિ શિ. પં. રૂપભૂતિગણિ શિ. પં. મતિસાગરે સમયસુંદર કૃત 'સાંખ પ્રધુમ્ન
પ્રત્યંધ' (સં. ૧૬૫૯)ની પ્રત લખી એમ પુષ્પિકા દ્વારા જણાય છે.

વાચક અભયસુંદર

૧૫૪૬. વા. અભયસુંદરે સં. ૧૬૨૬ના ભાદ્રવા વદિ ૬ને જુધે 'ગાહા લખખણા સવૃત્તિ'ની
પ્રત લખી. મૂળ ગ્રંથ ધર્મભૂતિસૂરિએ લખ્યો હતો.

સાધુ વિજય

૧૫૪૭. ધર્મભૂતિસૂરિના આજ્ઞાવર્તિ સાધુ વિજયના ઉપદેશથી 'શાલિભદ્ર રાસ'ની પ્રત બ્યવહારી
ઉદયકિરણે લખાવી. સાધુ વિજય એ વિજયભૂતિ સંભવે છે.

લક્ષ્મીસાગર

૧૫૪૮. ઉપા. વિનયમૂર્તિના શિષ્ય લક્ષ્મીસાગરે સં. ૧૬૪૨ ના માગશર સુદી ૪ ને સોમે 'શાર-દીપ નામમાલા' ની પ્રત લખી. જુઓ પુષ્પિકા :

શ્રી અંચલગચ્છે ઉપાધ્યાય શ્રી વિનયમૂર્તિ તત્ શિષ્ય મુનિ લક્ષ્મીસાગર પઠનાર્થ વા પરોપકારાર્થં સં. ૧૬૪૨ વર્ષે માસ માર્ગશિર સુદ ૪ સોમે લિખિતા ॥

સંયમમૂર્તિ

૧૫૪૯. ઉપા. વિનયમૂર્તિના શિષ્ય સંયમમૂર્તિએ '૨૪ જિન યુક્તસ્તવન' તથા સં. ૧૬૬૨ પહેલાં 'ઉદાઈ રાજર્ષિ સંધિ' રચ્યાં. આ ગ્રંથકારે સં. ૧૫૯૭ માં 'ગજસુકુમાર સંધિ' ની રચના પણ કરી. જુઓ : જૈ. ગૂ. ક. ભા. ૧, પૃ. ૪૬૨; ભા. ૩, પૃ. ૬૦૫.

પુણ્યકુશલ

૧૫૫૦. પં. વિજયહર્ષના શિષ્ય પુણ્યકુશલના પઠનાર્થે સં. ૧૬૬૨ માં શ્રાવણ વદિ ૮ ને શુક્રે રત્નસિંહસૂરિ શિષ્ય કૃત 'રત્નચૂડ રાસ' (સં. ૧૫૦૯) ની પ્રત પ્રભાસપાટણના રહેવાસી વહેરા નાથાએ ગોઆણા ગામમાં રહીને લખી. જુઓ પુષ્પિકા :

સંવત ૧૬૬૨ શ્રા. વદિ ૮ મૃગો અંચલગચ્છે પં. વિજયહર્ષશિ. પુણ્યકુશલ પઠનાર્થ લિ. ગોઆણામધ્યે વુહરા નાથાકેન પ્રભાસે વાસ્તવ્ય ॥

સંયમસાગર

૧૫૫૧. મહો. રત્નસાગરના શિષ્ય સંયમસાગરે લાવણ્યસમયકૃત 'સિદ્ધાંત ચોપાઈ' ની પ્રત સં. ૧૬૬૨ ના ચૈત્ર સુદી ૮ ના દિને લખી એમ પુષ્પિકા દ્વારા જણાય છે.

સૌભાગ્યસાગર

૧૫૫૨. સાદરીના પ્રાગ્વાટ જાતીય ધનાશેઠના પુત્ર સમરસિંહ થયા. સં. ૧૬૬૬ માં ધર્મમૂર્તિ-સૂરિના ઉપદેશથી બસો માણસોના સંઘ સહિત તેમણે ત્યાંની પંચતીર્થો રાણકપુર, નાકોલ, નાડુલાઈ, વરકાણા, ધાણેરા ઇત્યાદિ તીર્થોની યાત્રા કરી અને તીર્થોદ્ધારનાં ઘણાં કાર્યો કર્યાં. ગચ્છનાયકના ઉપદેશથી તેમણે આર પ્રતો અંગીકાર કરી સાધ્વિકે વાત્સલ્યાદિ કાર્યો કર્યાં, શ્રી યુગાદિદેવની રૌપ્ય મૂર્તિ ભરાવી અને સં. ૧૬૬૬ ના વૈશાખ સુદી ૧૩ ના દિને મહોત્સવપૂર્વક પ્રતિષ્ઠા કરાવી. ધર્મકાર્યોમાં શેષ ધન વાપરી તેમણે દીક્ષા લીધી અને તેમનું સૌભાગ્યસાગર નામ રાખવામાં આવ્યું. વૈશાખ વદિ ૯ ના દિને દીક્ષોત્સવ એમના ગુણસિંહ પ્રમુખ ત્રણ પુત્રોએ આડંબરપૂર્વક કર્યો. સૌભાગ્યસાગર એ પછી ગચ્છનાયક સાથે તિહર્યા એમ પદાવલી દ્વારા પ્રતીત થાય છે.

સાધ્વી સમુદાય

૧૫૫૩. ધર્મમૂર્તિસૂરિના પદકાલ દરમિયાન સાધ્વી સમુદાયની બહુલતા પણ પ્રતીત થાય છે. ગજસાલ કૃત 'જિનાસા હુંડી—અંચલગચ્છની હુંડી'ની પ્રશસ્તિમાં ૪૦ સાધ્વીના સમુદાય અંગે ઉલ્લેખ છે તે વિશે આપણે નિર્દેશ કરી ગયા છીએ. ગ્રંથપ્રશસ્તિઓ કે પ્રતપુષ્પિકાઓમાંથી કેટલીક સાધ્વીઓ અંગે જાણી શકાય છે.

૧૫૫૪. ધર્મમૂર્તિસૂરિના વિજય રાત્ર્યમાં મહોપાધ્યાય પુણ્યવ્રત્તિ શિ. ઉપા. ભાનુવ્રત્તિની

આજ્ઞાવતી સાધ્વી ચંદ્રલક્ષ્મીની શિષ્યા કરમાઈની શિષ્યા પ્રતાપશ્રી સં. ૧૬૧૯ માં વિદ્યમાન હતાં. એ વર્ષના માગશર સુદી ૨ ને શુક્રવારે અકબર જલાલુદ્દીનના રાજ્યમાં, મેવાત-મંડલ અંતર્ગત તિગરા નગરમાં એમના પંડનાથે 'જ્ઞાનપંચમી કથા'ની પ્રત લખાઈ જુઓ પુષ્પિકા—

સંવત ૧૬૧૯ વર્ષે માગશર સુદી ૨ શુક્રે મૂલનક્ષત્રે શ્રી અચ્ચલગચ્છે અકબર જલાલુદ્દીન વિજયરાજ્યે શ્રી મેવાતમંડલે તિજારાનગરે શ્રી ધર્મમૂર્તિસૂરિ વિજયરાજ્યે શ્રી પુણ્યલલ્લિ મહોપાધ્યાય શિષ્ય શ્રી માનુલલ્લિ ઉપાધ્યાય શિષ્યની સાધ્વી ચંદ્રલક્ષ્મી શિષ્યની કરમાઈ શિષ્યની પ્રતાપશ્રી પઠનાથ ॥ શુભં ભવતુ ॥ કલ્યાણં । મંગલિક ॥

૧૫૫૫. સં. ૧૬૩૩ ના ભાદરવા સુદી ૧૫ શુક્રવારે રચવોડી નગરમાં ધર્મમૂર્તિસૂરિના રાજ્યમાં ઉક્ત માનુલલ્લિની શિષ્યા સાધ્વી કરમાઈના પંડનાથે સેવકૃત 'અપભ્રંશ વિવાહકું'ની પ્રત ખિમરાજે લખી. જુઓ પુષ્પિકા.

સં. ૧૬૩૩ માં શુ. ૧૧ શુક્ર રચવોડીનગરે અચ્ચલગચ્છે ધર્મમૂર્તિસૂરિરાજ્યે ૩૦ પુણ્યલલ્લિ શિ. ૩૦ માનુલલ્લિ શિ. સાધ્વી કરમાઈ પઠનાથે રમેરાજ લિ. ॥

૧૫૫૬. સં. ૧૬૪૮ ના પોષ સુદી ૩ ને શુક્રવારે વા. કમલશેખર શિ. વિનયશેખર, વિવેકશેખરે સાધ્વી વિમલાની શિષ્યા સાધ્વી કુશલલક્ષ્મીના પંચનાથે, સ્વવિરચિત 'શાંતિ મૃગસુંદરી ચોપઈ'ની પ્રત લખી જુઓ પ્રતપુષ્પિકા :—

સં. ૧૬૪૮ પોષ સુદી ૩ વુધે અચ્ચલગચ્છે વા. કમલશેખર શિ. રિપિ સત્યશેખર ગણિ શિ. રિપિ વિનયશેખર રિપિ વિવેકશેખર લિ. સાધ્વી વિમલા શિષ્યાની સાધ્વી કુશલલક્ષ્મી વાચનાથ ॥

૧૫૫૭. મેઘરાજ કૃત 'જ્ઞાતા ૧૯ અધ્યયન' પ્રતની પુષ્પિકામાંથી સાધ્વી વાહલ શિષ્યા લાલા શિષ્યા સુમતલક્ષ્મી શિષ્યા સહજલક્ષ્મીનો નામેલ્લેખ આ પ્રમાણે પ્રાપ્ત થાય છે.

અચ્ચલગચ્છે સાધ્વી વાહલાજી શિષ્યની લાલાજી શિષ્યની સાધ્વી સુમતલક્ષ્મી શિષ્યની સહજલક્ષ્મી લિ. ॥

શહેનશાહ અકબર અને જૈન ધર્મ

૧૫૫૮. અકબર સર્વ ધર્મેપર સમભાવ દાખવનારો મહાન મોગલ સમ્રાટ ગણાય છે. આવી સર્વ-દર્શિતાથી એ સમ્રાટ અશોક પછીનું માનવંતું સ્થાન પામ્યો છે. તેના રાજદરબારમાં પ્રત્યેક દર્શનોના વિદ્વાનો અને ધર્મશુરુઓ માનભયું સ્થાન શોભાવતા. અકબર પણ એ બધાની પરિપક્વ ગોઠવીને ધર્મ-સંવાદો યોજતો અને બધાએ ધર્મેનું હાર્દ સમજવા પ્રયાસ કરતો. બધાએ ધર્મોના મિલન જેવા “ દિને-ઠલાહી ” જેવા ધર્મને પણ તેણે પ્રવર્તાવેલો. અલગત, આ ધર્મ અકબરની સાથે જ મૃત્યુ પામ્યો. છતાં અકબરની કીર્તિસુવાસમાં એ ધર્મની પરાગ પણ પથરાયેલી છે.

૧૫૫૯. બધાએ ધર્મોના ઉપદેશકોને અકબર સહદયતાથી સાંભળતો એ :પરું, પણ જૈન ધર્મશુરુઓનો પ્રભાવ એના ઉપર વિશેષ હતો. આથી જૈન ઇતિહાસમાં અકબરનું સ્થાન અવગણી શકાય નહીં. એક આદર્શ શ્રાવકને શોભાવે એવા એના ગુણોનું દર્શન કરવું એ અહીં જરૂરી બને છે. ડૉ. વિન્સેન્ટ રિમથ ‘ અકબર થી ગ્રેટ મોગલ ’ નામના ગ્રંથમાં તેણે છે- ‘ અકબરે માંસનો લગભગ ત્યાગ કર્યો હતો, અને સમ્રાટ અશોકની જેમ શૂદ્રોનાં શૂદ્ર છાત્રિઓનો નિષેધ કરવા જે સખત કરમાનો કાઢ્યા એ બધાં એના જૈન શુરુઓના સિદ્ધાંતો અનુસારના આચરણનાં જ પરિણામ છે. હિંસા કરનાર માનવીને

સખત સજ કરવી એ પણ પ્રાચીન પ્રસિદ્ધ ઔદ્ધ અને જૈન સમ્રાટોના રિવાજ અનુસાર જ કાર્ય હતું. આ આત્મોન્નિર્ભરતાથી અકબરની પ્રજાના ઘણાં લોકોને, ખાસ કરીને મુસલમાનોને ઘણી મુશ્કેલી પડી હશે.

૧૫૬૦. ડૉ. સ્મિથ ‘અકબર’ નામના ગ્રંથમાં કહે છે કે—‘માંસાહાર પરત્વે સમ્રાટને બિલકુલ રુચિ નહોતી, અને જીવનના અંતિમ ભાગમાં તો જ્યારથી પોતે જૈનોના સમાગમમાં આવ્યા ત્યારથી તો એનો ત્યાગ કરી દીધો.

૧૫૬૧. ‘જૈન ટીચર્સ ઓફ અકબર’ નામના ગ્રંથમાં ડૉ. સ્મિથ જણાવે છે કે—‘પણ જૈન સાધુઓએ વર્ષો સુધી અકબરને ઉપદેશ આપ્યો હતો કે જેનો અકબરના કાર્યો પર મોટો પ્રભાવ પડ્યો હતો. તેઓએ પોતાના સિદ્ધાંતોનો સ્વીકાર એટલે સુધી કરાવ્યો હતો કે લોકો સમ્રાટને જૈન સમજતા થઈ ગયા હતા.’ લોકોની આ સમજ કેવળ અનુમાન પ્રેરિત નહોતી, પરંતુ સમ્રાટના વાસ્તવિક જીવનને આધારિત જ હતી. વિદેશી મુસાફરોને પણ અકબરનું આચરણ નિહાળીને એવી પ્રતીતિ થઈ ગઈ કે અકબર જૈન સિદ્ધાંતોનો અનુયાયી હતો. આ સંબંધમાં ડૉ. સ્મિથ ‘અકબર’ નામના ગ્રંથમાં એક મહત્વની વાત પ્રકટ કરે છે. પિનહેરા નામના એક પોર્ટુગીઝ પાદરીના પત્રના એ ભાગને એમણે ઉદ્ધૃત કર્યો છે કે જે ઉપર્યુક્ત કથનને સિદ્ધ કરે છે. આ પત્ર પિનહેરાએ લાહોરથી સન ૧૫૯૫ના ડિસેમ્બરની ૩૭ તારીખે લખ્યો હતો જેમાં સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે કે—“He follows the sect of the Jains.”

૧૫૬૨. અકબરને જૈનધર્માભિમુખ કરવાનું શ્રેય પ્રત્યેક ગચ્છને ફાળે છે. એણે તીર્થરક્ષા કે અમારિ ઘોષણા અંગે અનેક ફરમાનપત્રો કાઢેલ છે. તપાગચ્છ અને ખરતરગચ્છના આચાર્યોના ઉપદેશથી સમ્રાટે કાઢેલા ફરમાનો એ ગચ્છોએ જાળવી રાખ્યા હોઈને કહી શકાય છે કે સમ્રાટના ધાર્મિક વિચારો પર પ્રભાવ પાડવાનું જે જૈન ગુરુઓ વિશે કહેવાય છે, તેઓ હીરવિજયસૂરિ, વિજયસેનસૂરિ, ભાનુચંદ્ર ઉપાધ્યાય, જિનચન્દ્રસૂરિ ઇત્યાદિ હતા. અંચલગચ્છના આચાર્યોના મોગલસમ્રાટો સાથેના સંપર્ક પટ્ટાવલીઓ કે ગ્રંથો ઉપરથી જાણી શકાય છે. એમના ઉપદેશથી પણ મોગલ સમ્રાટોએ ફરમાનપત્રો કાઢ્યા હશે એ તદ્દન સંભવિત છે. પરંતુ આવો એકેય ફરમાન આજે ઉપલબ્ધ રહ્યો ન હોઈને મોગલ સમ્રાટો પર અંચલગચ્છીય આચાર્યોએ પાડેલા પ્રભાવ વિશે ચોક્કસાઈથી વિશેષ કહી શકાતું નથી એ દુર્ભાગ્યનો વિષય છે.

અકબરના ફરમાનપત્રોમાં અંચલગચ્છની મહત્તા

૧૫૬૩. અંચલગચ્છીય આચાર્યોના ઉપદેશથી પ્રાપ્ત થયેલા ફરમાનપત્રો આજે અનુપલબ્ધ હોવા છતાં અન્ય ગચ્છોને પ્રાપ્ત થયેલા ઉપલબ્ધ ફરમાનપત્રો ઉપરથી પણ અંચલગચ્છનું પ્રભુત્વ સમજી શકાય છે. અકબરે કાઢેલા ફરમાનોમાં અંચલગચ્છનો અનેક સ્થાને ઉલ્લેખ હોઈને સમ્રાટ આ ગચ્છના આચાર્યોથી તદ્દન અલિપ્ત કે અનલિપ્ત રહ્યો હોય એ માનવાને કોઈ કારણ નથી.

૧૫૬૪. શત્રુજય ઉપર નવીન જિનાલય બંધાવવા સંબંધમાં તપાગચ્છ અને ખરતરગચ્છ વચ્ચે ઉગ્ર કલહ થયેલો. આવા કલહની ઉપશાંતિ માટે અકબરે ફરમાનો કાઢેલ છે, જેમાંથી આ તીર્થ વિશે મહત્વપૂર્ણ બાબતો પણ જાણવા મળે છે. ગિરનાર, શત્રુજય અને પાલીતાણા નગરનાં જિનાલયોની સુરક્ષા નિમિત્તે અકબરે મંત્રી કર્મચંદ્રને આધીન કરવા સાથે તેના ફરમાન લખી આપવાનું, શત્રુજયના કિલ્લામાં નવીન જિનાલય બંધાવવા ભાનુચંદ્રજીએ નિષેધ કરવાનો ઉલ્લેખ પણ એમાં છે. શત્રુજય અંગે ભવિષ્યમાં આવા કલહ ન થાય એ માટે સમ્રાટે નિર્ણય આપ્યો કે—“સતરુંજ અરુ આદિનાથકા દેહરા કિલ્લા તમામ જૈન મારગકા હૈ, અગર કોઈ દાવા-હરકત કરે સો ખૂદા, અગર કોઈ તપામતકે કહતે હૈ”

સેતુન્ગ હમારા હૈ સો વિચાર તજવીજ કરેગા, સેતુન્ગ તમામ જૈન મારગદા હૈ, કૃપાદાન-પરવાના કર્મચંદકા હૈ...” જુઓ અગરચંદજી તથા ભંવરલાલજી નાહટા કૃત ‘યુગપ્રધાન શ્રી જિનચંદ્રસૂત્રિ’ પરિશિષ્ટ ગ. મૂળ ફરમાનનો આ અનુવાદ બીકાનેરના મોટા ઉપાધ્યક્ષમાં બૃહદ્ જ્ઞાનભંડાર નિથા ૧૯ મી સદીમાં લખાયેલી એક પ્રતની નકલ કરી તેમણે પ્રકાશિત કરેલ છે. અનુવાદ કરનારની અસાધવાનીના અંગે કેટલીક ભૂલો અનુવાદમાં રહી ગયેલ જણાય છે. આથી મૂળ ફરમાનો તપાસવા ઘટે છે.

૧૫૬૫. આવા એક ફરમાનપત્રની નકલમાંથી અંચલગચ્છના ઇતિહાસને ઉપયોગી માહિતી આ પ્રમાણે મળે છે—“આઠવી વખત ૧૫૯૧ સનમે મળહીદખાન યુજરાતીને દહેરેકું તોડા, કિતનીક મૂરતાં તોડી...ઉસ પીછે એક હજાર પાંચસો આર (મેં) સૈતુન્ગ મળહીદખાનકું જગીરમેં મિલા ઉસ પીછે અંચલગચ્છકે જસવંત પસારી બહુત આતા જતા મળહીદખાનકા જગીરમેં, ઉસ(ને) અપને સાહિબકું વીનતિ કિયા, ફાગુણ સુદિ ૩ સુકરવારકે દિન અમારત શુરુ કરી, એક બડા દેવલ બનાયા ૩૫ છોટે બનાયે...અંચલગચ્છકે બનિયેને બોહર અ(રુ)સ (?) બપરવાલને (?) ૩ વરસ તલક કિલ્લેમેં અંખારત કિયા, બડે દેહરે ૩ (તીન) બનાયે ઔર છોટે ૯ બનાયે...”

૧૫૬૬. અલ્લાહો અકબરથી શરૂ થતા એક બીજા એવા જ ફરમાનમાંથી પણ ઉપયુક્ત હકીકતને મળતી જ નકલ પ્રાપ્ત થાય છે, જે આ પ્રમાણે છે—“(સં)૧૫૦(૬)૪ મેં સતરન્ગ મળહિદખાંકો જગીરમેં દિયા ગયા, જસવંત ગંધી (ખૂશખૂ બેચનેવાલા) જે કિ અંચલગચ્છકા થા, ઔર મળહિદખાં કે દરબારમેં બહુત દખલ (અમર) રખતા થા, ઉસને મળહિદખાંસે અર્જ કરકે ઉસી સં. મેં ફાગુણ સુદી ૩ જુમ્મે (શુક્રવાર) કી રાતકો કિલ્લેમેં તામીર (બનાના) શુરૂ કિયા. એક બડા દેહરા ઔર ૩૫ છોટે દેહરે બનાયે...ચૌહત ઔર વીરપાલ બનીયેને જે કિ અંચલિયા ગિરોહકા મુરીદ થા, (ઉસને) ઇમારતેં બનાકર કામ તીન સાલ તક ખરી રખા, તીન બડે દેહરે ઔર ૯ છોટે દેહરે બનવાયે...”

૧૫૬૭. ઉક્ત ફરમાનોની પ્રાચીન નકલોમાં સંવતક્રમ ખરોખર જળવાયો નથી. તેમજ નામોમાં પણ સ્ખલનાઓ થયેલી છે, છતાં તેમાંથી સ્પષ્ટ તારવી શકાય છે કે સં. ૧૫૬૪ માં શત્રુજયને મજ્જાખાનને જગીરમાં આપવામાં આવેલ. તેના રાજ્ય દરબારમાં અતરનો વ્યાપારી જસવંત, જે અંચલગચ્છનો શ્રાવક હતો, તેના પ્રભાવ ધણો હતો. તેણે મજ્જાખાનને વિનંતિ કરી એજ વર્ષે ફાગુણ સુદી ૩ ને શુક્રવારે શત્રુજય ઉપર એક મોટું તથા ૩૫ નાનાં જિનાલયો બંધાવ્યાં. મજ્જાખાં મૂર્તિ વિદંપક હોઈને એના દરબારમાં વગ ધરાવનાર અંચલગચ્છીય શ્રાવક જસવંતના પ્રયાસોથી આ જિનાલયોનું નિર્માણ શક્ય બન્યું. એ પછી ચૌહત અને વીરપાલ નામના અંચલગચ્છીય શ્રાવકોએ પણ શત્રુજય ઉપર ત્રણ વર્ષ સુધી બાંધકામ કરાવીને ત્રણ મોટાં અને નવ નાનાં જિનાલયો બંધાવ્યાં.

૧૫૬૮. મળહિદખાન એ કોણ? ‘એપીગ્રાફીઆ ઇન્ડિકા’ ના બીજા ભાગના છઠ્ઠા પ્રકરણની પ્રસ્તાવનામાં મુપ્રસિદ્ધ ઇતિહાસકર્તા ડૉ. જુહનર જણાવે છે કે—ખાન મજાદ અગર મજાદક, જેને શત્રુજયના સં. ૧૫૮૭ ના લેખમાં બહાદુરનો વજર કહેલો છે તે હું ઓળખી શકતો નથી! મજ્જાખાન બહાદુરનો વજર નહિ પણ સોરકનો સુબો હતો. જુઓ ‘યુજરાતનો અર્વાચીન ઇતિહાસ’ (પૃ. ૪૭). કર્માશાહે સં. ૧૫૮૭ ના વૈશાખ વદિ ૬ ને રવિવારે શત્રુજયનો ઉદ્ધાર કર્યો એ વખતે શત્રુજય મજ્જાખાનની જ જગીરરૂપે હતો. આથી સ્પષ્ટ છે કે અંચલગચ્છીય શ્રાવકોએ અકબરના ફરમાનપત્રમાં વણવેલા જિનાલયો વિક્રમની સોળમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં બંધાવ્યાં હશે. આ જિનાલયો હાલ વિદ્યમાન છે કે નહીં તે વિશે પણ કશું કહી શકાતું નથી. એ બંધાવું અસ્તિત્વ રજૂ હોય તો પણ તેમને ઓળખવાનું કાર્ય કષ્ટસાધ્ય જ છે. ગઈશતાબ્દીમાં અંચલગચ્છના આચાર્યોના ઉપદેશથી અનેક જિનાલયો બંધાયા છે તે

વિશે આપણે જાણીએ છીએ. કલ્યાણસાગરસૂરિના ઉપદેશથી નિર્માણ પામેલાં જિનાલયો વિશે પણ આપણે અપરિચિત તો નથી જ. અકબરના ફરમાનમાં નિર્દેશિત અનેક જિનાલયો તો એથીયે પ્રાચીન છે. એના ઇતિહાસથી આપણે અતક્ષિત જ છીએ. છતાં અંચલગચ્છના પ્રાવકોએ શત્રુંજય ઉપર શતાબ્દીઓ પૂર્વે પણ અનેક જિનાલયોનું નિર્માણ કરેલું એ આખતમાં ઇતિહાસ સાબ્ય તો પૂરે જ છે. આ દિશામાં વિશેષ સંશોધન આવશ્યક છે.

અંથોદ્ધાર

૧૫૬૮. ધર્મભૂતિસૂરિનો સમય શાંતિકાળ હતો. મોગલસમ્રાટોએ દરેક ધર્મો પ્રત્યે સન્દર્શિતા દાખવી હોઈને એ સમય દરેક દૃષ્ટિએ સુવર્ણકાળ હતો. દરેક ધર્મો અધારના લયથી ચિન્તામુક્ત બની ગયા હોઈને તેમણે આંતરિક સુધારણા તરફ નજર દોડાવી. જૈન ધર્મના ગચ્છોએ પણ એ જ માર્ગ અપનાવ્યો. દરેક ગચ્છોના પટનાયકોએ ક્રિયોદ્ધાર કરીને શ્રમણજીવનનાં આચાર-વિચારમાં કરકારી આણી. એ વિશે આપણે વિચારી ગયા છીએ.

૧૫૭૦. આચાર-વિચારની શુદ્ધિ પછી અંથોદ્ધારનું કાર્ય અત્યંત મહત્ત્વપૂર્ણ હતું. મોગલકાળ પહેલાં ભારત આક્રમણો અને હલ્લાઓથી ઘેરાઈ ગયેલું હતું. રાજકીય આક્રમણો ધર્મઝનૂનમાં પણ પરિણમ્યા હોવાના દૃષ્ટાંતોની ઇતિહાસમાં કમી નથી. આવી પરિસ્થિતિમાં જૈનધર્મના અમૂલ્ય ગ્રંથરત્નો આગમાં હોમાઈ ગયાં, કેટલાંક નષ્ટપ્રાય થયાં. ઘણા ગ્રંથો આક્રમણના લયે ભૂમિગૃહ કે એવા સુરક્ષિત સ્થાનોમાં ભંડારાઈ ગયા હોઈને જનસાધારણ માટે સુલભ રહી શક્યા નહોતા.

૧૫૭૧. મોગલ સામ્રાજ્યના શાંતિકાળમાં ગ્રંથોના પુનરુદ્ધારનું મહત્ત્વપૂર્ણ કાર્ય જૈનાચાર્યોએ ખંતથી જોપાડ્યું. આપણે જોયું કે ધર્મભૂતિસૂરિના ઉપદેશથી અંથોદ્ધારનું સુંદર કાર્ય થયું છે. ખીજા ગચ્છના આચાર્યોએ પણ આ દિશામાં અપૂર્વ કાર્ય કરી બતાવ્યું. પરિણામે આ સમયમાં લખાણેલી જેટલી પ્રતો ઉપલબ્ધ છે તેથી વિશેષ કોઈ પણ સમયમાં લખાણેલી પ્રતો ઉપલબ્ધ નથી. ધર્મભૂતિસૂરિ અને કલ્યાણસાગરસૂરિના સમયમાં અંથોદ્ધારનું કાર્ય આ ગચ્છના ઇતિહાસમાં સિમાચિન્હ રચે એવું વિશિષ્ટ રીતે મહત્ત્વપૂર્ણ છે.

૧૫૭૨. અંથોદ્ધારની સાથે સાહિત્ય-પ્રવૃત્તિ પણ એ અરસામાં વેગવંતી હતી, જે અંગે આપણે સપ્રમાણ ઉલ્લેખ કરી ગયા છીએ. ગ્રંથપ્રશસ્તિઓ અને પ્રતપુષ્પિકાઓમાં આ ગચ્છનો ઘણો ઇતિહાસ વિકાસિત અવસ્થામાં પણ જળવાઈ રહ્યો છે. આ વખતની પ્રતો દ્વારા તત્કાલીન શ્રમણો અને તેમનાં કાર્યો વિશે આપણે ઘણું ઘણું જાણવા શક્તિમાન બન્યા છીએ. આ બધું તે વખતે લખાણેલી પ્રતોને આભારી છે. એ પ્રત પુષ્પિકાઓમાંથી લિપિસંવન અને સ્થળ, લિપિકારના ગચ્છ-ગુરુ અને શિષ્ય ઇત્યાદિ માહિતી ઉપરાંત કેટલાંક શ્રેષ્ઠીવર્ગો અને રામજો અંગે પણ ઉપયોગી ઉલ્લેખો મળી આવે છે જે ઇતિહાસ નિરુપણ માટે અગત્યની સામગ્રીની ગરજ સારે છે. અહીં તો માત્ર અંથોદ્ધારની સંક્ષિપ્ત નોંધ આપવી જ અભીષ્ટ છે.

૧૫૭૩. આ અરસામાં વ્યવહારી ઉદ્યકિરણે અનેક પ્રતો લખાવીને અંથોદ્ધારનું મહાપુણ્ય ઉપાર્જન કર્યું છે. અસંખ્ય પ્રત-પુષ્પિકાઓ ઉક્ત વિધાનને પુષ્ટિ આપે છે. કેટલાંક ઉદાહરણો જોઈએ.

૧૫૭૪. ઋષિવર્દનસૂરિ કૃત ‘નલદવદંતિ રાસ’ની એક પ્રત ઉદ્યકિરણે સં. ૧૬૧૯ ના ચૈત્ર સુદી ૧ ને ગુરુવારે લખાવી. જુઓ પુષ્પિકા—

સં ૧૬૧૯ વર્ષે શાકે ૧૪૮૫ પ્રવર્તમાને ચૈત્ર શુદ્ધ ૧ ગુરો શ્રી અન્નલગ્નચ્છે । વ્યવ૦ ઉદયકિરણ લિખાપિતં ॥

૧૫૭૫. સાધુદંસ કૃત 'શાલિભદ્રરાસ' (રચના સં. ૧૪૫૫) ની પ્રત ધર્મભૂતિસૂરિના શિષ્ય સાધુ વિજયના વાંચનાર્થે ઉદયકિરણે લખાવી. જુઓ પુષ્પિકા—

‘શ્રી શાલિભદ્રનું વૃદ્ધરાસ વ્યવ૦ ઉદયકિરણં લિખાપિતં । ગ્રન્થાગ્ર ૩૧૧ । શ્રી ધર્મમૂર્તિસૂરીંદ્ર સાધુ શિરોમણિ વિજયૈઃ ॥

૧૫૭૬. ધર્મભૂતિસૂરિના સમયમાં લાલણ ગોત્રના પ્રસિદ્ધ પુરુષ જેસાળના વંશજ તેજપાલે પણ જેસલમેરમાં રહીને અનેક પ્રતો લખી છે. ‘પરદેશી રાજનો રાસ’ની પ્રત પુષ્પિકામાંથી એમના પૂર્વજોનાં નામો પણ ઉપલબ્ધ થાય છે. જુઓ :—

સં ૧૬૬૩ વર્ષે કાતી સુદિ ૧૫ વન । અન્નલગ્નચ્છે શ્રી પૂજ્ય શ્રી ધર્મમૂર્તિસૂરીશ્વરં વિજય રાજ્યે પં ૦ શ્રી મુનિશીલગણિ વાચનાર્થે । લાલણગોત્રે સાં ૦ જેસા તત્પુત્ર સાં ૦ સુદા તત્પુત્ર સાં ૦ રાજપાલ તત્પુત્ર સાં ૦ માણિક તત્પુત્ર સાં ૦ વીરદાસ તત્પુત્ર તેજપાલ લિખિતં શ્રી જેસલમેરમધ્યે રાઝલ શ્રી મીમજી વિજયરાજ્યે શ્રી ॥ લાલસાગરસૂરિના ઉપદેશથી જેસાળએ સં. ૧૫૬૧ માં કરાવેલી પ્રતિષ્ઠા અને આનુષંગિક બાબતો અંગે ઉલ્લેખ થઈ ગયો છે.

૧૫૭૭. લાલણ તેજપાલે લખેલી કેટલીક પ્રતોનાં નામો આ પ્રમાણે છે : (૧) પદ્મકુમાર કૃત ‘મૃગધ્વજ’ની પ્રત સં. ૧૬૬૧ માં લખી. (૨) વિનયમૂર્તિ શિ. સંયમમૂર્તિ કૃત ‘ઉદાર રાજર્ષિ સંધિ’ની પ્રત સં. ૧૬૬૨ ના જેઠ સુદી ૧૨ ને શનિવારે લખી. (૩) સદ્ગુણસુંદર કૃત ‘પરદેશી રાજનો રાસ’ની પ્રત સં. ૧૬૬૩ ના કાર્તિક સુદી ૧૫ ને દિવસે લખી.

૧૫૭૮. એ અરસામાં માતર ગામમાં પણ પ્રથોદ્ધારનું સુંદર કાર્ય થયું જણાય છે. સં. ૧૬૭૬ ના કાર્તિક સુદી ૪ ને મંગળવારે માતર ગામમાં ‘વિમલમંત્રી રાસ’ની પ્રત લખાઈ. જુઓ પુષ્પિકા—

સંવત ૧૬૩૬ વર્ષે શાકે ૧૪૯૯ પ્રવર્તમાને કાર્તિક માસે શુક્લપક્ષે ચતુર્થી તિથી ભૌમવાસરે શ્રી અન્નલગ્નચ્છે માતર ગ્રામે લિખિતં ॥ શુભં ભવતુ ॥ શ્રીરસ્તુ ॥

૧૫૭૯. ૧૬૫૭ ના માગશર વદિ ૧૨ ને રવિવારે માણિક્યસુંદરસૂરિ કૃત ‘ગુણવર્મરાસ’ની એક પ્રત માતર ગામમાં લખાઈ છે. જુઓ પુષ્પિકા—

इति श्री जिनेन्द्रपूजाप्रशस्तिः । श्रीमदन्नलगच्छे श्री माणिक्यसुन्दरसूरिविरचिते सप्तदशभेदपूजाप्रकरणं सम्पूर्णम् । मातरग्रामे लिखितं सं १६५७ वर्षे मार्गशीर्षे वदि एकादशी आदितः लिखितं ॥ ग्रं ० २००२ ॥

ધર્મભૂતિસૂરિના ઉપદેશથી થયેલી પ્રતિષ્ઠાઓ

૧૫૮૦. ધર્મભૂતિસૂરિના ઉપદેશથી અનેક પ્રતિષ્ઠાઓ થઈ છે. આચાર્યના ઉપદેશથી આગરામાં લોહાગોત્રીય મંત્રીવર્યો સોનપાલ-કુંડરપાલે કરેલાં ધર્મકાર્યો અને પ્રતિષ્ઠાઓ તથા નવાનગરમાં તેજસીશાહે તથા તેના સુપુત્રોએ કરેલાં ધર્મકાર્યો તથા પ્રતિષ્ઠાઓ. વિશેષ પછીના પ્રકરણમાં વિસ્તારપૂર્વક ઉલ્લેખ કરીશું. આચાર્યના ઉપદેશથી આગરા અને નવાનગરનાં થયેલાં ધર્મકાર્યોએ આ ગરબના ઇતિહાસમાં સિમાચિન્હ રચ્યું હોઈને તે વિશેષ અવલોકન મળી લે એવાં મહત્વપૂર્ણ છે. એ અરસામાં નવાનગરમાં બીજી પણ યાદગાર પ્રતિષ્ઠાઓ થઈ છે; તેનો ઉલ્લેખ પણ ઉક્ત પ્રતિષ્ઠાઓના અનુષંગમાં પછીના પ્રકરણમાં કરવો

અબીષ્ઠ છે. અહીં માત્ર ધર્મભૂતિસૂરિના પ્રતિષ્ઠા-લેખોને આધારે કેટલીક પ્રતિષ્ઠાઓનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન કરીશું.

- ૧૬૨૯ (૧) માધ માસે શુક્લપક્ષે ૧૩ ને બુધવારે શ્રીશ્રીમાલ જ્ઞાતીય સો. જસા ભા. જસમાદે પુ. સો. અભા ભા. મનકાઈ પુ. લખાએ સ્વપુણ્યાર્થે શ્રી પાર્શ્વનાથ ત્રિંચ ભરાવ્યું, સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.
- ૧૬૪૪ (૧) ફાગણ સુદી ૨ ને રવિવારે અમદાવાદના રહેવાસી શ્રીશ્રીમાલ જ્ઞાતીય સા. રહીઆ ભા. નાકૂ સુ. ભીમા ભા. અગ્રાઈ સુ. સુશ્રાવક સા. નાકરે ભા. મૂઠ સહિત સ્વશ્રેયાર્થે શ્રી સુમતિનાથ ત્રિંચ ભરાવ્યું.
- ૧૬૫૪ (૧) માધ વદિ ૯ ને રવિવારે શ્રીશ્રીમાલ જ્ઞાતીય શ્રે. રીડા ભા. કોડમદે, ભત્રીજા શ્રે. લખણ શ્રે. ભીમજીએ શ્રી શ્રેયાંસનાથ ત્રિંચ ભરાવ્યું, ગાંધી હાંસાએ તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી અલાઈ ૪૨ વર્ષે.
- (૨) એ જ દિવસે વંત્રાસગોત્રીય સં. કુંગરે શ્રી સુપાર્શ્વ ત્રિંચ ભરાવ્યું જેની ગાંધારનગરમાં પ્રતિષ્ઠા થઈ.
- (૩) એ જ દિવસે આશવાળ જ્ઞાતીય લોઠાગોત્રીય સા. જેઠા ભા. જેઠશ્રી સુત રાજૂ ભા. રાજશ્રી સુ. શ્રાવક સા. રેખા ભા. રેખશ્રી સુ. સોનપાલ ભા. સોનશ્રીએ શ્રી સુવિધિનાથ ત્રિંચ ભરાવ્યું, સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.
- ૧૬૫૯ (૧) માહ સુદી ૫ ને સોમવારે રાડોડવંશી રાઉત ઉદયસિંહના રાજ્યમાં વાકપત્રાકાનગરે કુંપશ્રી... અંચલગચ્છીય સમસ્ત સંઘે શાંતિ શ્રેયાર્થે શ્રી પાર્શ્વનાથ પ્રાસાદ કરાવ્યો, બાહડમેરમાં.

૧૫૮૧. સં. ૧૬૫૯ નો બાહડમેરના શ્રી પાર્શ્વનાથજીના ખેટા મંદિરના સભામંડપનો ઉક્ત લેખ આ પ્રમાણે છે :

ॐ નમો ભગવતે શ્રી પાર્શ્વનાથાય નમઃ ॥ સંવત્ ૧૮૫૯ (?) વર્ષે માહ સુદી ૫ શુક્લપક્ષ પ્રતિપદા તિથૌ સોમવાસરે રાઠઝડવંશે રાઉત શ્રી ઉદયસિંહ વાકપત્રાકાનગર ...રાજ્યે કુંપ શ્રી ત્રાં...કીય સાહેબિઃ ॥ શ્રી વિધિપક્ષમુખ્યાભિધાન યુગપ્રધાન શ્રીમત્ શ્રી ધર્મભૂતિસૂરિ અંચલગચ્છીય સમસ્ત શ્રી સંઘમે શાંતિ શ્રેયોર્થે શ્રી પાર્શ્વનાથપ્રાસાદ કારિતઃ ।

૧૫૮૨. ઉપર્યુક્ત શિલાલેખ દ્વારા જાણી શકાય છે કે ધર્મભૂતિસૂરિના ઉપદેશથી બાહડમેરના અંચલગચ્છીય સંઘે ત્યાં શ્રી પાર્શ્વનાથ જિનાલયનું નિર્માણ કર્યું. લેખમાં જોધપુરના મહારાજા ઉદયસિંહના નામનો પણ ઉલ્લેખ છે. તેમને માટે કર્નાલ રોડ રાજસ્થાનના ઇતિહાસમાં જણાવે છે કે ‘ઉદયસિંહના રાજ્યાભિષેક સંબંધમાં પૃથક્ પૃથક્ ભદ્રગ્રંથોમાં ભિન્ન ભિન્ન વિધાન ઉપલબ્ધ થાય છે. કેટલાક જણાવે છે કે રાજા માલદેવનું મૃત્યુ થયા પછી અલ્પ કાળમાં, અર્થાત્ ઈ. સ. ૧૫૬૯ માં તે મારવાડના સિંહાસન પર બેઠો હતો, અને કોઈ તેને ઈ. સ. ૧૫૮૪ માં સિંહાસનરૂઢ થયેલો જણાવે છે. આ ઉભય મતોમાંથી કયો મત સત્ય છે, તેનો નિર્ણય અમારાથી થઈ શકતો નથી.’

૧૫૮૩. પ્રસ્તુત શિલાલેખમાં પ્રતિષ્ઠાનું વર્ષ સં. ૧૮૫૯ હોઈને તે ધર્મભૂતિસૂરિ કે મહારાજા ઉદયસિંહના શાસનકાળ સાથે અંધમેસતો નથી. પુરણચંદ નાહર આ લેખ ચોક્કસાઈથી તેમજ સંપૂર્ણ

રીતે ઉકેલી શક્યા નથી, નહીં તો ઉપયુક્ત ઐતિહાસિક આખતોમાં ઘણો જ પ્રકાશ પાડી શકાત. નાહ-રજીએ આ શિલાલેખ ‘ જૈન લેખ સંગ્રહ ’ ખંડ ૧, લેખાંક ૭૪૪ માં પ્રકટ કર્યો છે. મહારાજા ઉદય-સિંહનો જ્યોત્ષ્ઠ પુત્ર શરસિંહ સં. ૧૬૫૨ માં તખ્તનશીન થયો હોઈને આ લેખ તે પહેલાંનો હોવો જોઈએ. અન્ય દષ્ટિથી સં. ૧૬૫૯ નો પણ હોઈ શકે.

૧૫૮૪. અગરચંદ્ર નાહટા આ આખતમાં ‘ અંચલગચ્છીય લેખસંગ્રહ ’ના કિંચિત્ વક્તવ્યમાં જણાવે છે કે ‘ પ્રસ્તુત લેખમાં ઉદયસિંહના આગળ “ રાઉત ” વિશેષણ લખેલું હોઈને લેખોક્ત ઉદયસિંહ જોધપુરના રાજા નહીં પરંતુ કોઈ ગામના ઠાકોર હતા એમ સિદ્ધ થાય છે. જોધપુરના રાજા ઉદયસિંહનો સ્વર્ગવાસ તો સંવત ૧૬૫૨ ના અષાઢ સુદી ૧૨ કે ૧૫ માં થયો હોય. એટલે લેખમાં કહેલા ઉદયસિંહ જોધપુરના રાજા તો ન જ હોઈ શકે. લેખનો સંવત ૧૮૫૯ હોવામાં આધારપ માત્ર ધર્મભૂતિસૂરિનું નામ જ છે, પરંતુ મારા ખ્યાલથી લેખને સારી રીતે વાંચી જવો જોઈએ. લેખમાં ‘ વાકપત્રાકાનગર ’ નામ આવે છે. પરંતુ તેને ખાહડમેર કેમ માની લેવામાં આવ્યું ? એને માટે તો સંસ્કૃતમાં “ વાગ્સટ મેરુ ” પ્રયોગ મળે છે. ’

૧૫૮૫. આ આખતમાં નિર્ણય કરવામાં અમરસાગરસૂરિને નામે પ્રસિદ્ધ થયેલી પદાવલીનો ઉલ્લેખ પણ સહાયક થાય એમ છે. તેમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે ધર્મભૂતિસૂરિ સં. ૧૬૫૬ માં ખાહડમેર પ્રધાર્યા. ત્યાં રાઠોડવંશીય ઉદયસિંહ નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તે નગરનો કુપા નામનો શ્રેષ્ઠી રાજાનો મંત્રી હતો. તેને જૈન ધર્મમાં દૃઢ શ્રદ્ધા હતી. તેણે આડંબરપૂર્વક આચાર્યને નગરપ્રવેશ કરાવ્યો. આચાર્યના ઉપદેશથી કુપા શ્રેષ્ઠીએ ત્યાં એક જિનપ્રાસાદ બંધાવ્યો, તથા શ્રી પાર્શ્વનાથાદિ ત્રણ જિનશિખોની મહા સુદી ૫ ને સોમવારે પ્રતિષ્ઠા કરાવી. ચાતુર્માસ બાદ કુપાએ ગુરુના ઉપદેશથી સંઘ સહિત શ્રી ગોડી પાર્શ્વનાથ તીર્થની યાત્રા કરી પંદર હજાર જેટલું દ્રવ્ય ધર્મમાર્ગમાં ખર્ચ્યું.

૧૫૮૬. ધર્મભૂતિસૂરિના ઉપદેશથી અનેક પ્રતિષ્ઠાઓ થઈ હોવાના ઐતિહાસિક પ્રમાણો પ્રચુર પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ છે. ધર્મભૂતિસૂરિ અને એમના સમર્થ પદશિષ્ય કલ્યાણસાગરસૂરિના ઉપદેશથી થયેલી ઐતિહાસિક પ્રતિષ્ઠાઓએ જૈન શાસનની તવારીખમાં સુવર્ણ-પૃષ્ઠ પૂરું પાડ્યું હોઈને તેની સમગ્રમાણુ ચર્ચા હવે પછીના પ્રકરણમાં કરીશું. આ પ્રતિષ્ઠાઓ સાથે વણાઈ ગયેલી ગચ્છ-સંગઠનની પ્રવૃત્તિનો ગૌરવાન્વિત ઉલ્લેખ પણ એના અનુષંગમાં કરીશું અને ગચ્છપ્રવૃત્તિનો યથોચિત પરિચય મેળવીશું. ધર્મભૂતિસૂરિ અને કલ્યાણસાગરસૂરિના સમયમાં આ ગચ્છ આદરેલી આધ્યાત્મિક પ્રવૃત્તિ ખરેખર, વિશેષ ઉલ્લેખ માગી લે એવી મહત્વપૂર્ણ અને ઉદાત્ત છે.

અંશકાર ધર્મભૂતિસૂરિ

૧૫૮૭. આપણે જોઈ ગયા કે ધર્મભૂતિસૂરિના ઉપદેશથી અનેક ગ્રંથલંગારો સર્જાયા કે પુનરુદ્ધાર પામ્યા. એમના સમયમાં અનેક સાહિત્યકૃતિઓ રચાઈ, જે અંગેના સમગ્રમાણુ નિર્દેશો પણ આપણે કરી ગયા. ધર્મભૂતિસૂરિ ગ્રંથકાર હતા કે નહીં અને જો તેઓ ગ્રંથકાર હોય તો તેમની કોઈ કૃતિ ઉપલબ્ધ છે કે નહીં એ પ્રશ્નની વિચારણા અહીં પ્રસ્તુત છે.

૧૫૮૮. અમરસાગરસૂરિને નામે પ્રકાશિત થયેલી પદાવલી દ્વારા જાણી શકાય છે કે ધર્મભૂતિસૂરિએ ‘ પડાવસ્થકવૃત્તિ ’ તથા ‘ ગુણસ્થાનકમારોહ બૃહદ્વૃત્તિ ’ નામના બે ગ્રંથો રચેલા છે.

૧૫૮૯. ધર્મભૂતિસૂરિને નામે પ્રસિદ્ધ થયેલી પદ્માવલીની સાંપ્રત પ્રતો ઉપલબ્ધ છે. આ પદ્માવલીની પ્રાચીન પ્રત ક્યાં છે તે શોધવું પણ આવશ્યક છે. આ સંસ્કૃત પદ્માવલી મેરુતુંગસૂરિને નામે પ્રસિદ્ધ થયેલી મૂળ સંસ્કૃત પદ્માવલીના અનુસંધાનરૂપ છે. અને તેમાં મેરુતુંગસૂરિથી માંડીને ગુણનિધાનસૂરિ સુધીના પદ્ધતિરનાં જીવન-વ્રતો નિર્ણય છે. આ પદ્માવલીની પ્રશસ્તિ દ્વારા જાણી શકાય છે કે આ ગ્રંથ સં. ૧૬૧૭ માં રચાયેલ છે. આ પદ્માવલીની અનેક વાતો સંશોધનીય છે.

૧૫૯૦. ડૉ. જહોન્નેસ કલાટ તેમણે લખેલી અંચલગચ્છની પદ્માવલીમાં નોંધે છે કે ધર્મભૂતિસૂરિના રાજ્યમાં ઉત્તરાધ્યયન-દીપિકાની પ્રત સંવત ૧૬૪૩-૪ માં લખાઈ હતી. (જુઓ: વેબર વર્ઝ, ૨, પૃ. ૭૧૮) અને વ્યવહારસૂત્રની પ્રત સં. ૧૬૬૫ માં લખાઈ હતી. (જુઓ તે જ પૃ. ૬૩૮). તેમણે પોતે 'વૃદ્ધ ચૈત્યવંદન' (શ્રાવક પ્રતિક્રમણાદિ સૂત્ર સન ૧૮૮૬ મુંબઈ પૃ. ૪૮-૫૫ માં મુદ્રિત) અને પ્રદ્યુમ્ન ચરિત (જુઓ કુંતે રીપોર્ટ સન ૧૮૮૧, પૃ. ૪૪) રચેલ છે. ડૉ. કલાટની નોંધ આ પ્રમાણે છે:

Under him Ms. of the Uttaradhyayana-dipika was written Samvat 1643-4, see Weber, Verz. II p. 718, and a Ms. of the Vyavahara-Sutra, Samvat 1665, ib. p. 638. He composed the Vridhdha-Chaitya-Vandana (which is printed in Sravak-Pratikramanadi-Sutra, Bombay, 1886, pp. 48-55) and the Pradyumncharita, see Kunte, Rep. 1881, P. 44: n. 205 (The Indian Antiquary, Vol. XXIII, 1849, pp. 174-8 No. 63).

૧૫૯૧. મોહનલાલ દક્ષીયંદ દેશાઈ જૈ. ગૂ. ક. ભા. ૨, પૃ. ૭૭૪ માં નોંધે છે કે ધર્મભૂતિસૂરિના રાજ્યમાં સં. ૧૬૬૬ માં સૂત્રકૃતાંગ નિર્યુક્તિની પ્રત લખાઈ. (વડવાણ શહેર વિદ્યાશાલા ભંડાર.)

૧૫૯૨. ડૉ. કલાટે માની લીધેલી ધર્મભૂતિસૂરિકૃત ઉપર્યુક્ત બન્ને કૃતિઓ ખરેખર, તેમણે જ લખેલી છે કે કેમ એ પણ શંકિત છે. આપણે જોઈ ગયા કે વૃદ્ધ ચૈત્યવંદન વાચક મૂકાએ રચ્યું છે. આ કૃતિની પ્રશસ્તિમાં ધર્મભૂતિસૂરિના નામનો ઉલ્લેખ હોઈને એમની કૃતિ તરીકે એ ઘટાવાઈ હોય એ સંભવિત છે. એ જ પ્રમાણે પ્રદ્યુમ્ન ચરિત વિશે બનવા પામ્યું છે. આ કૃતિ ધર્મભૂતિસૂરિએ રચી હોય તો એ શોધનો વિષય છે. તદુપરાંત 'ગાહા સલખખણા વૃત્તિ' ધર્મભૂતિસૂરિએ લખી હોય એમ જણાય છે, જેની પ્રત વા. અમયસુંદરે લખી. જુઓ પુષ્પિકા:

સંવત ૧૬૨૬ વર્ષે માદ્રવા વદિ ૬ બુધ દિને શ્રી અંચલગચ્છે મદારક શ્રી ધર્મ-મૂર્તિસૂરિભિઃ શ્રી લિપીકૃત વાં અમયસુંદરેણ ॥ શ્રી: ॥

વિદાય

૧૫૯૩. ગ્રામાનુગ્રામ વિહરીને લોકોને ધર્મબોધ પમાડતા આચાર્ય જીવનના અંતિમ શ્વાસ સુધી અપ્રતિહત વિચરતા રહ્યા. અમરસાગરસૂરિને નામે પ્રસિદ્ધ થયેલી પદ્માવલીમાં અંચલગચ્છના આ મહા પ્રભાવક આચાર્યની જીવનસંધ્યા અંગે નીચે પ્રમાણે વિસ્તીર્ણ વર્ણન પ્રાપ્ત થાય છે.

૧૫૯૪. અંતિમ અવસ્થામાં ધર્મભૂતિસૂરિ જૂનાગઢ પધાર્યા હતા તે વખતે ત્યાંના સંઘે આચાર્યને

ત્યાં જ સ્થિર વાસ કરવા માટે આગ્રહભરી, વિનંતિ કરી. જહાવસ્થાથી શરીર જર્જરિત થઈ ગયું હોવા છતાં ઉગ્રવિહારી આચાર્ય ત્યાં સ્થિરવાસ રહ્યા નહીં. ત્યાંથી વિદરતા તેઓ પ્રભાસપાટણમાં પધાર્યા. સંધે તેમનો મહોત્સવપૂર્વક નગરપ્રવેશ કરાવ્યો.

૧૫૬૫. પદ્માવલીમાં વિશેષમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે ધર્મભૂતિસૂરિએ એક વખત મધ્યરાત્રિએ ગચ્છાધિષ્ઠાધિકા મહાકાલી દેવીનું સ્મરણ કર્યું. દેવી પ્રગટ થયાં પરંતુ ગુરુ તેમને નીરખી શક્યા નહીં. આથી ગુરુ ચિન્તાનુર થયા. દેવીએ ગુરુને પોતાનું સ્મરણ કરવાનું કારણ પૂછતાં આશ્ચર્ય પામેલા ગુરુએ તેમને ન જોઈ શકવાનું કારણ પૂછ્યું, જેના જવાબમાં દેવીએ જણાવ્યું કે સ્વરૂપ આયુવાળા લોકોને પ્રાયઃ પ્રત્યક્ષ દેવોનું દર્શન દુર્લભ હોય છે ! એ પછી ગુરુ દેવીને ત્રણ પ્રશ્નો પૂછે છે કે ‘મારાં આયુનું પ્રમાણ કહો, ગચ્છેશપદ કોને પ્રદાન કરવું તથા અર્જુદાદેવીએ આપેલી વિદ્યાઓ મારે કોને આપવી ?’ ઈત્યાદિ. આ પ્રશ્નોના જવાબમાં દેવી ખુલાસાઓ કરે છે કે ‘હવે આપનું આયુ માત્ર પાંચ દિવસનું બાકી છે. દીક્ષાપર્યાયમાં નાના હોવા છતાં મહાન આચાર્ય કલ્યાણસાગરસૂરિને તમારે ગચ્છેશ-પદ પ્રદાન કરવું કેમકે આજે પણ તેઓ જિનશાસનનો ઉદ્ધોત કરનારા જણાય છે. આગામી કાળમાં પણ તેઓ એવા જ યશસ્વી નીવડશે તેમજ વિદ્યાઓ પણ તમારે તેમને અર્પવી કેમકે હું પણ તેમનું સાન્નિધ્ય કરું છું અને હવે પછી પણ કરીશ’ ઈત્યાદિ.

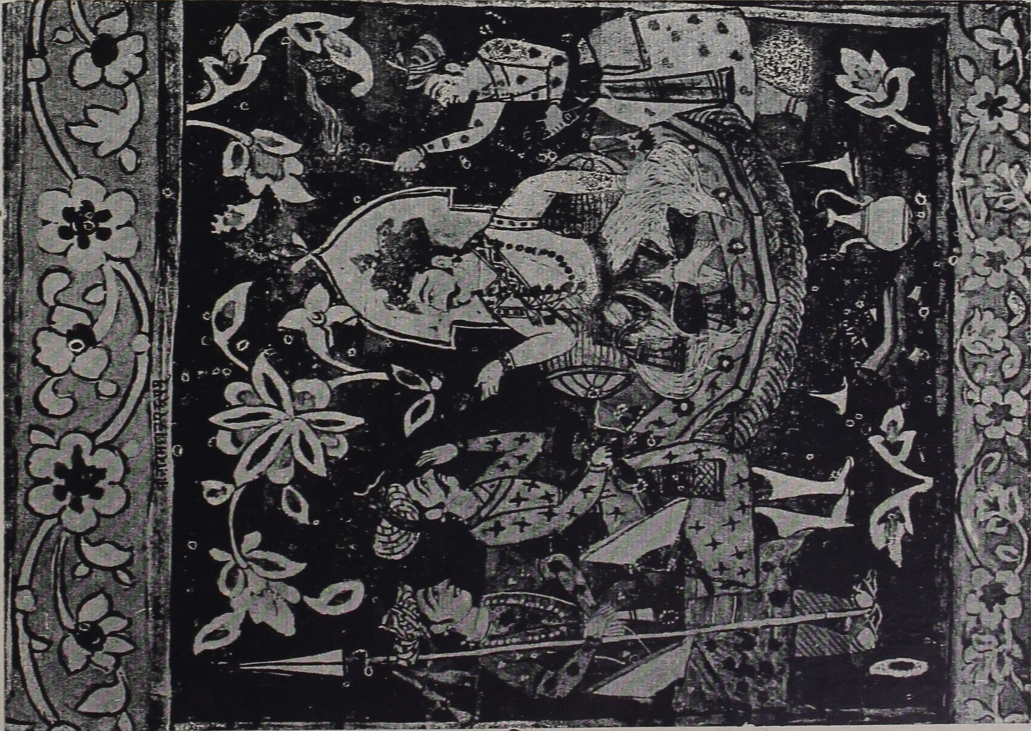
૧૫૬૬. પછી પ્રભાતે ધર્મભૂતિસૂરિએ કલ્યાણસાગરસૂરિને એકાંતમાં બોલાવીને સૂરિમંત્રપૂર્વક આકાશગામિની, અદશ્યકારિણી ઈત્યાદિ વિદ્યાઓ આપી જણાવ્યું—‘વત્સ ! હવે તમારે ગચ્છને ભાર ઉપાડી જિનશાસનની પ્રભાવના કરવી; પ્રયોજનપૂર્વક ગચ્છાધિષ્ઠાધિકા મહાકાલીદેવીનું સ્મરણ કરવું તેમજ યોગ્ય પદ્ધતિને જોઈને તથા તેની પરીક્ષા કરીને તેને આ વિદ્યાઓ આપવી’ ઈત્યાદિ કહીને ગુરુએ ખીજત પણ કેટલાક મંત્રોની આભાષો આપી. પછી રત્નસાગરજી આદિ સઘળા પરિવારને એકઠો કરીને ગુરુએ સર્વેને જણાવ્યું કે હવેથી તમારે સહુએ કલ્યાણસાગરસૂરિની આજ્ઞામાં રહેવું. સહુએ ગુરુનું વચન કબુલ્યું. પછી નિશ્ચિંત થયેલા ગુરુએ પાંચ દિવસનું અનશન કરીને સમાધિમાં તત્પર થઈ પંચપરમેષ્ઠિના નમસ્કારનું શુભ ધ્યાન ધરતા કોઈ પણ જાતની વ્યાધિ વિના સં. ૧૬૭૦ ના ચૈત્ર સુદી ૧૫ ને દિવસે સૂર્યોદય કાલે સ્વર્ગલોકમાં સિધાવ્યા. શ્રાવકોએ મળીને મનોહર માંડવીમાં એમના પદ્માસનસ્થ દેહને સ્થાપીને ત્રિવેણીના સંગમ પર આવેલાં પ્રભાસતીર્થમાં ચંદનાદિ ઉત્તમ કાષ્ઠો વડે તેમના દેહનો અગ્નિ-સંસ્કાર કર્યો. સંધે એ સ્થાને એક દેરી ખંધાવી અને સં. ૧૬૭૦ ના ચૈત્ર વદિ ૩ ના દિવસે કલ્યાણ-સાગરસૂરિને મહોત્સવપૂર્વક ગચ્છેશપદે અભિયુક્ત કર્યા.

૧૫૬૭. ધર્મભૂતિસૂરિ સં. ૧૬૭૦ ના ચૈત્ર સુદી ૧૫ ના પ્રભાતે પ્રભાસપાટણમાં સ્વર્ગસ્થ થયા હોવાનું પદ્માવલીનું વિધાન સંશોધનીય છે. આપણે મુનિ લાખા કૃત ‘ગુરુપદ્માવલી’ના ઉદ્દેશ્ય દ્વારા જોઈ ગયા કે આચાર્ય સં. ૧૬૭૧ માં ૮૫ વર્ષનું આયુ પાળીને પાટણમાં નિર્વાણ પામ્યા. ડૉ. જહાન્નેસ કલાટ ભીમશી માણેકની પદ્માવલીને આધારે ધર્મભૂતિસૂરિનું સ્વર્ગગમન સં. ૧૬૭૦ માં થયું હોવાનું નોંધે છે કિન્તુ સ્વર્ગગમન સ્થળનું નામ તો પાટણ જ દર્શાવે છે. અગરચંદ્રજી નાહટના સંગ્રહની અજ્ઞાત કતુક ‘અંચલગચ્છ-અપરનામ વિધિપદ્ધતિ-પદ્માવલી (વિસ્તૃત વર્ણનરૂપ)’ માં પણ ધર્મભૂતિસૂરિના સ્વર્ગગમનનું સ્થળ પાટણ નિર્દેશિત છે એ અંગે આપણે ઉંચા જીએ. સં. ૧૬૭૧ ના વૈશાખ સુદી ૩ ને શનિવારે કલ્યાણસાગરસૂરિના ઉપદેશથી આજ્ઞાગોત્રીય કુંવરપાલ અને સોનપાલે અનેક જિનમિત્રોની પ્રતિષ્ઠા કરાવી તેના ઉત્ક્રાણિત લેખોમાં કલ્યાણસાગરસૂરિનો પદ્ધતિ તરીકે

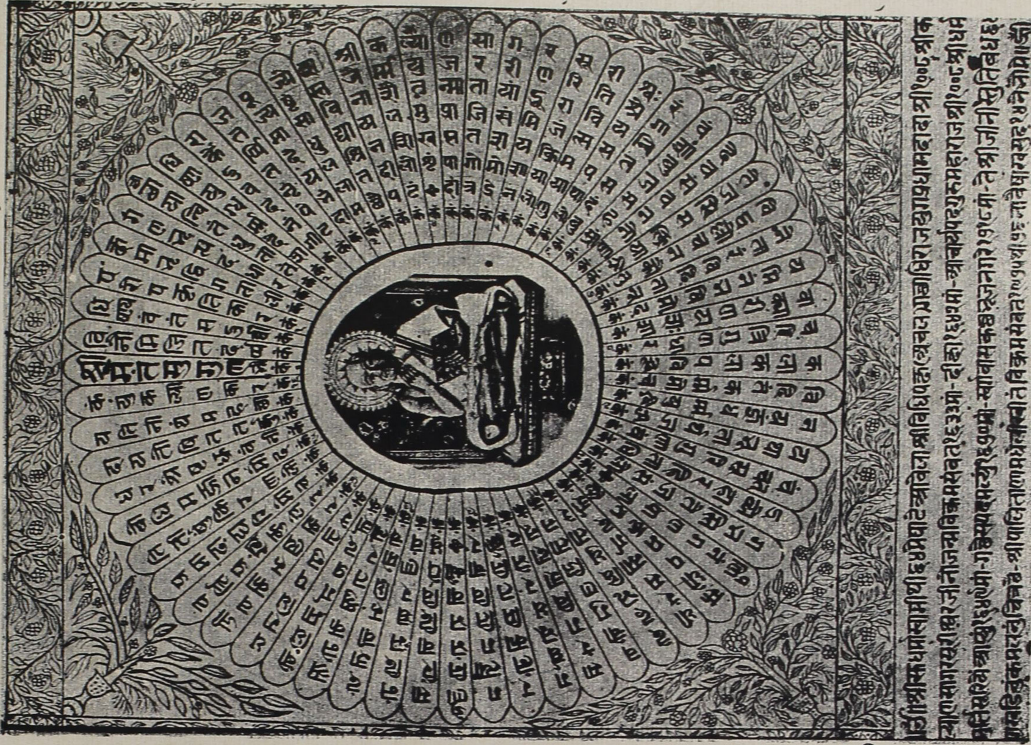
ઉલ્લેખ હોઈને તે પહેલાં સં. ૧૬૭૧ ના વર્ષમાં ધર્મભૂતિસૂરિ કાળધર્મ પામ્યા હશે એમ નક્કી થાય છે. આ બધા પ્રાચીન ઐતિહાસિક પ્રમાણોથી સિદ્ધ થાય છે કે ધર્મભૂતિસૂરિ પ્રભાસપાટણમાં નહીં પરંતુ અણહિલપુર પાટણમાં દિવંગત થયા હતા.

૧૫૯૮. ધર્મભૂતિસૂરિ મહાન તપસ્વી હતા. ડૉ. કલાટે એમના માટે કહ્યું કે He is 'called tyagi'. પ્રાચીન પ્રમાણોમાંથી પણ આચાર્યના ત્યાગમય જીવન વિશે ઘણું જાણી શકાય છે. તેમણે ક્રિયોદ્ધાર કરીને આ ગચ્છનો પુનરુદ્ધાર કર્યો એમ કહેવામાં જરાયે બાધા નથી. આ ગચ્છની આધ્યાત્મિક પ્રવૃત્તિને ત્યાગમાર્ગે વાળી તેને ચેતનવંતી કરવામાં ધર્મભૂતિસૂરિનો ફાળો અસાધારણ છે. એ જ આચાર્યનું મહાન પ્રદાન છે. એમના સમર્થ શિષ્ય કલ્યાણસાગરસૂરિએ ગચ્છ-પ્રવૃત્તિને સર્વોચ્ચ શિખરે પહોંચાડી એ વિશે પછીના પ્રકરણમાં વિચારશું.

મહારાજા શ્રી ભારમલ્લજી

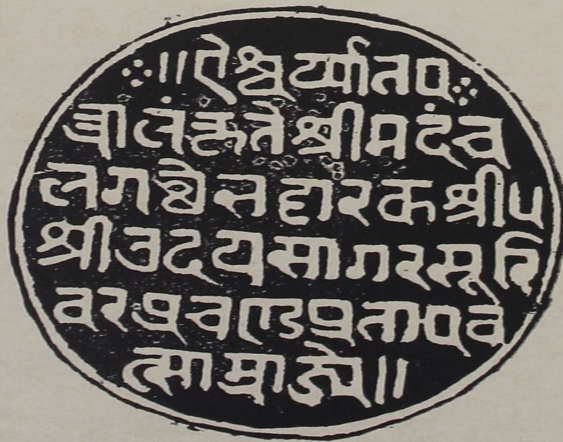

આ. શ્રી કલ્યાણસાગરસૂરિ યંત્ર

અનેક નૃપતિ પ્રતિબોધક
જંગમ યુગપ્રધાન આચાર્ય શ્રી કલ્યાણસાગરસૂરિજી

ગચ્છનાયક આચાર્ય શ્રી ઉદયસાગરસૂરિજીની મહોર-મુદ્રા.
(જુઓ પેરા નં ૨૨૨૧)

૧૫૯૯. વઢિયાર દેશ અંતર્ગત લોલાડા ગામમાં શ્રીમાલી જ્ઞાતીય કોઠારી વંશીય શ્રેષ્ઠી નાનિગની ભાર્યા નામિલદેવી કૃષ્ણે સં. સં. ૧૬૩૩ ના વૈશાખ સુદી ૬ના દિને એમનો જન્મ થયો હતો. એમના પૂર્વાશ્રમનું નામ કોઝનકુમાર હતું.

૧૬૦૦. પદ્માવલીમાં જળાવાયું છે કે ગર્ભાધાન વખતે માતાએ સ્વપ્નમાં ઊગતા સૂર્યને નીરખ્યો. કુલગુરુ શ્રીધર ભટ્ટને સ્વપ્નનું રહસ્ય પૂછતાં તેણે પુત્ર જન્મનું કૃણ સૂચવ્યું. તદ્વતુસાર નામિલદેવીએ નવ માસ વિત્યે સં. ૧૬૩૩ ના આષાઢ સુદી ૨ ને ગુરુવારે, આદ્રા નક્ષત્રે, સૂર્યાદિ ધટી ૩૯, ૫-૫૦ કલાકે પ્રભાતે કોઝનને જન્મ આપ્યો. એ વખતે કોઝનની સાતેક વર્ષની સોમાદે નામની બહેન પણ હતી. કોઝનની જન્મકુંડલી પદ્માવલી લાષાંતરમાં આપી છે, જે સંશોધનીય છે, વસ્તુતઃ એમનો જન્મ વૈશાખ સુદી ૬ ના દિને થયો હતો, જે અંગેનું પ્રમાણ ‘ગુરુ સ્તુતિ’ દ્વારા આ પ્રમાણે મળે છે:—

સયલ સુહદાયગં કુસલવર મંદિરં, પણ્મીય પાસસિરિ ગઉડીય જિણુવરાં;
થુણિસિ સુસાહુ વિધિપક્ષ ગણુ ગણુધરાં, સૂરિ સિરિ તિલક કલ્યાણસાગર ગુરુ. ૧

દેસ વઢિયારહ લોલપાટગ પુરે, વિવિહ વિવહારીય દાણુ પુણુ સુહ કરે;
તતથ સિરિવંસિ નાનિગ કુલિ દિણુયરો, સતીય સિરિ નારિ નામલદેવિ ઉરિધરો. ૨

પુત્ત જયંમિ તાય સંતુદ્યે, સોલ તેતીસ વિસાહ સુદી છદ્યે;
વદ્યે ચંદ પરિ નામ કોઝણુ વરો, સન્વ શુભં ભણિષ્ઠં રૂપ પુરંદરો. ૩

૧૬૦૧. આશ્ચર્યની વાત એ છે કે પ્રમાણભૂત ગ્રંથો અધિકારમાં રહ્યા હોઈને કલ્યાણસાગરસૂરિ જેવા મહિમાવાન અને પ્રભાવક આચાર્યની જયંતી અમરસાગરસૂરિના નામે પ્રસિદ્ધ થયેલી પદ્માવલી કથિત બ્રાન્ત દિને ધામધૂમથી ઉજવાય છે ! હકીકતમાં કલ્યાણસાગરસૂરિની વિદ્યમાનતામાં જ એમના અજ્ઞાત શિષ્યે રચેલી ‘ગુરુસ્તુતિ’ અત્યંત વિશ્વસનીય ઐતિહાસિક પ્રમાણ છે.

૧૬૦૨. પદ્માવલીમાં વિશેષમાં દીક્ષા અંગીકાર સંબંધમાં આ પ્રમાણે વર્ણન છે—કોઝન પાંચ વર્ષનો થયો. પિતા વ્યાપારાર્થે પરદેશ હતા તે વખતે ધર્મભૂતિસૂરિ ત્યાં પધાર્યા. બાળક માતા સાથે ગુરુવંદનાર્થે ઉપાશ્રયે ગયો અને ગુરુના બોળામાં બેસી, તેમની મુહપતિ લઈ હસવા લાગ્યો. સૌ આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયાં. ગુરુએ બાળકના સામુદ્રિક લક્ષણો જોઈ વિચાર્યું કે બાળક મોટો થઈને શાસનનો ઉદ્યોત કરશે. એ વાત જણાવી તેમણે બાળકની માગણી કરી. નામિલદેવે તેના પતિના પરદેશગમન અને બાળક એકનો એક પુત્ર છે એમ જણાવી અનિચ્છા વ્યક્ત કરી. બાળક નવ વર્ષનો થયો ત્યારે આચાર્ય પુનઃ ત્યાં પધાર્યા. એમની ધર્મદેશના સાંભળી બાળકને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો. સૌની અનુમોદના

લઈ તેણે સં. ૧૬૪૨ ના વૈશાખ સુદી ૩ ના દિને ધવલકપુરમાં દીક્ષા લીધી. ગુરુએ તેનું શુભસાગર નામ રાખ્યું. ત્યાંના નાગગોત્રીય માણિક નામના ધનવાન શેકે પાંચ હજાર ટંક ખરચી દીક્ષા મહોત્સવ કર્યો. સં. ૧૬૪૪ ના માહ સુદી ૫ ના દિને પાલીતાણામાં વડી દીક્ષા આપી તેમનું કલ્યાણસાગર નામ રાખવામાં આવ્યું. સંવત ૧૬૪૯ ના વૈશાખ સુદી ૩ ના દિને અમદાવાદમાં તેમને આચાર્યપદ-સ્થિત કરવામાં આવ્યા. તે પ્રસંગે કાંટિયા ગોત્રીય ઝવેરી મંગલસિંહે દશ હજાર દમ્મ ખરચીને ઉત્સવ કર્યો.

૧૬૦૩. અમરસાગરસૂરિને નામે પ્રસિદ્ધ થયેલી પદાવલી તથા કલ્યાણસાગરસૂરિ રાસના વર્ણનો સંશોધનીય છે. કલ્યાણસાગરસૂરિની વિદ્યમાનતામાં જ એમના અજ્ઞાત શિષ્યે ‘ગુરુસ્તુતિ’ રચી તેમાં એમના જીવનસંબંધક પ્રમાણભૂત હકીકતો મળી રહે છે, જે સ્વીકાર્ય છે. જુઓ—

સોલ બયાલહ કુણિ આદરી, સુદ ચઉથમિ શનિવારિ સંયમ સિરિ;
પુજ્જ સિરિ ધમ્મભૂતિંધં ધવલગપુરી, દીખીયાં સીસ સિરતાજ નાણી કરી. ૪

નિમ્મલ ભઈ વિદુ સદ તક્ક સાહિચ્યા, તત પિયાર આચાર ગમ આઈચ્યા;
પુંડરગિરિ ગુરઈ ઝાણુ જિણુઈ ઝાઈયો, સુયણુ સઉણુ ગણુઈ સીસ ગુણી પાઈચ્યા. ૫

દીવ ખિંદરાઉય મંતિ ગોવિંદઈ બો, તેણુ અહમ્મદપુરે મંડિય ઉજવ સુભો;
વિત્ત વિખહપુરઈ જલદ સમ વરસયે, નાચણુ જાણુ ઘણુ વિહિભય મણુ રસે. ૬

સંવત સોલયે ગઝાણુ પંચાસયે, સુદ છઠ્ઠંયિ રવિવારિ માહ માસયે;
સૂરિ સિરિ ધરમભૂરતિય અપ્પયં, કલપ અંકુર ઈવ વોહવીય વપ્પયં. ૭

વનજયે તૂર ધણુ તરલ કંસાલયે, જય જય ઘોસિય ઘોસ તિય આલયે;
સખલ પરતાપિ જગિદીપ્પઈ અરયમા, જલહિગંબીર ગુણુનિરુ વમજસખિમા. ૮

સીલ જંખૂવર ગોયમ લહિધરા, સરસ રસ વયણિ કરી જીપિય સક્કરા;
સવ્વ જીવાય માણુ કોસ કારગ પરા, જંપય પુમ જુગરેણુ મંગલકરા. ૯

નિન્નિજયા જેણિ કુમ્માણિ કુભઈ જાણા, જેમ સુણી ઉણુ સદલ સદમીયગુણા;
ગંગ કલ્લોલગી પાવસમિ મૂરણો, ભગત ભવિયણુ જિણુ આસ સંપૂરણો. ૧૦

ઈય જાણુ મણુ મોહણુ ગુણુ મણિ રોહણુ, કલ્યાણસાગરસૂરિ વરો;
અંચલગચ્છ માસુરણુમિય સુરાસુર રંજિય મુનિ જાણુવર સુંદરો. ૧૧

વીર સોહમ જંખૂપહવ સિંજમૂ આણુકમિ પણુસદ્ધિ પદ્ધરો;
ધરમભૂરતિ સીસઈ વંદૂ નિસ દીસહ પ્રતપઉ જાંભદુભહિરો. ૧૨

૧૬૦૪. ઉપર્યુક્ત ગુરુસ્તુતિ દ્વારા જાણી શકાય છે કે સં. ૧૬૪૨ ના ફાગણ સુદી ૪ ને શનિવારે કલ્યાણસાગરસૂરિ ધવલગપુરી-ધોળકામાં દીક્ષિત થયા, પુંડરગિરિ-શત્રુજય પર જિનેશ્વર પ્રભુના ધ્યાન દ્વારા ગુરુએ તેમને સં. ૧૬૪૯ ના માહ સુદી ૬ ને રવિવારે અહમ્મદપુર-અમદાવાદમાં આચાર્યપદ સ્થિતિ કર્યા, જે અવસરે દીવના મંત્રી ગોવિંદે ઘણું ધન ખરચ્યું. એ પછી અંચલગચ્છના ૬૫ મા પદ્ધર કલ્યાણસાગરસૂરિનો મહિમા વિસ્તૃત પામ્યો, જે અંગે કાવ્યમાં સુંદર વર્ણન છે. આચાર્યનો અભ્યાસ, તેમના ગુણો અને તેમની પ્રતિભાનું કવિએ સુંદર શબ્દચિત્ર રચ્યું છે. આ કૃતિ પ્રમાણભૂત હોઈને તેની માહિતી વિશ્વસનીય છે. આ પ્રમાણુ પ્રકાશમાં આવતાં કલ્યાણસાગરસૂરિના જીવન વિષયક આંતર વાતો આપમેળે દૂર થશે અને સત્ય હકીકતો સ્વીકારાશે એમાં શંકા નથી. અમરસાગરસૂરિને

નામે પ્રસિદ્ધ થયેલી પદ્માવલી, વર્ધમાન-પદ્મસિંહ શ્રેષ્ઠીચરિત્ર તેમજ ઉદયસાગરસૂરિને નામે પ્રસિદ્ધ થયેલો કલ્યાણસાગરસૂરિ નાસ ધ્યાદિ ગ્રંથોની પ્રમાણભૂતતા શંકિત છે. એ ગ્રંથો અંગે કદુ આલોચના કરવાનો તેમજ તે અંગેના કારણો દર્શાવવાનો પ્રયાસ કરવો અહીં અપ્રસ્તુત છે. એટલું જ કહેવું યુક્ત થશે કે એ ગ્રંથોની બિનપ્રમાણભૂતતાને લીધે અનેક ગેરસમજૂતિઓ ફેલાઈ છે અને અનેક સમસ્યાઓ પણ ખડી થઈ છે. કલ્યાણસાગરસૂરિ જેવા મહા પ્રભાવક આચાર્યના જીવન અંગે આવી વિભિન્નતાઓ અને ગેરસમજૂતિઓ હવે પછી ન ચલાવી લેવાય એ જ ઈષ્ટ છે. જંગમ યુગપ્રધાનતું ગરિષ્ઠ ચિરુદ પામેલા એ મહાન જ્યોતિર્ધર પદ્ધરનાં જીવનવૃત્ત અંગે એકવાક્યતા સાધતા અન્ય પ્રમાણોને પણ સંશોધકો પ્રકાશમાં લાવશે તો તે મોટી સિદ્ધિ ગણાશે !

૧૬૦૫. પદ્માવલીમાં ધર્મભૂતિસૂરિના સ્વર્ગગમન અને તેમણે કરેલી અનુગામી પદ્ધરની પસંદગી અંગે વિસ્તૃત વર્ણન છે. તે અનુસાર મહાકાલીદેવીના સૂચનથી કલ્યાણસાગરસૂરિને ગચ્છનો ભાર સોંપીને ધર્મભૂતિસૂરિ સં. ૧૬૭૦ ના ચૈત્ર સુદી પૂનમને દિવસે પાંચ દિવસના અનશનને અંતે પ્રભાસપાટણમાં પંચવ-પાખ્યા. સં. ૧૬૭૦ ના ચૈત્ર વદિ ત્રીજીને દિવસે કલ્યાણસાગરસૂરિ ત્યાં મહોત્સવપૂર્વક ગચ્છેશપદે અભિયુક્ત થયા. એ પછી સં. ૧૬૭૨ માં ઉદયપુરના સંઘે એમને યુગપ્રધાનપદે વિભૂષિત કર્યા. આ અર્ધાં વિધાનો પણ સંશોધનીય છે. કલ્યાણસાગરસૂરિની વિદ્યમાનતામાં વાચક રાયમલ્લગણિના શિષ્ય મુનિ લાખ્યાએ રચેલી ‘ગુરુ પદ્માવલી’ અનુસાર ધર્મભૂતિસૂરિ સં. ૧૬૭૧ માં પાટણમાં કાળધર્મ પાખ્યા અને સં. ૧૬૭૨ ના પોષ વદિ ૧૧ ને દિવસે કલ્યાણસાગરસૂરિ ગચ્છેશ-પદ પાખ્યા. જુઓ : ‘૧૮ અદારમા શ્રી ગચ્છનાયક શ્રી કલ્યાણસાગરસૂરિ. લોલાડા ગ્રામ. કો. નાનિગ પિતા. નામલદે માતા. સં. ૧૬૩૩ જન્મ. કોણુ નામ. સં. ૧૬૪૨ વર્ષે દીક્ષા, ધોલક. સં. ૧૬૪૯ વર્ષે આચાર્યપદ, શ્રી રાજનગરે. સં. ૧૬૭૧ વર્ષે પોષ વદિ ૧૧ દિને ગચ્છેશ પદ. યુગપ્રધાન વિહરમાન ભદારક શ્રી કલ્યાણસાગરસૂરિ ચિરં જીવાત આચ્છંદ્રાક ચિરં નંદતુ.’

૧૬૦૬. કેટલાક મહત્વપૂર્ણ ગ્રંથોની નોંધો પણ અહીં પ્રસ્તુત છે. અગરચંદ્ર નાહટાના સંગ્રહની અજ્ઞાત કર્તૃક પદ્માવલીનું અવતરણ આ પ્રમાણે છે : ‘૬૫ પાંસઠમે પાદે શ્રી કલ્યાણસાગરસૂરિ. લોલપાટક નગરિ. કોહારી નાનિગ ભાર્યા નામલદે, પુત્ર કોણુ. સંવત્ સોલ તેત્રીસે જન્મ, સોલ બેતાલે દીક્ષા, સોલ ઓગણપચામે આચાર્યપદ, સોલ ઓગણોતિરે ગચ્છનાયકપદ, સંવત્ સતરે અદારોતરે નિર્વાણ સર્વાયુ વર્ષ પંચાસી.’

૧૬૦૭. ડૉ. જહોન્નેસ કલાટ અંચલગચ્છીય પદ્માવલીમાં કલ્યાણસાગરસૂરિ વિશે આ પ્રમાણે નોંધે છે:—64 Kalyansagarasuri, son of Kothari Naniga in Loladagrama, and of Namilde, mula-naman Kodan, born Samvat 1633, diksha 1642 in Dhavalapura, acharya 1649 in Amadavada, gachchhesa 1670 in Patana, converted the king of Kachchh, + 1718 in Bhujanaagara at the age of 85. Under him Jataka-paddhati Vritti was composed Samvat 1673 (Jacobi's collection of Mss.) and a commentary on Abhidhanachiantamani, Samvat 1686 (see Weber, Verz. II, p. 257). Inscriptions Samvat 1675 and 1683 (Epigr. Ind. II 39.) His pupil Vinayasagara composed Bhoja-Vyakarana (see Weber, Verz II. pp. 203-4, cf p. 1206).

૧૬૦૮. જો. આર. જી. ભાંડારકરના સંસ્કૃત હસ્તપ્રતવિષયક ચતુર્થ અહેવાલ, સને ૧૮૮૩-૮૪, પૃ. ૩૧૯-૨૨ માં આપેલી અજ્ઞાત કૃત્તૃક અંચલગચ્છીય પદ્યાવલીમાં કલ્યાણસાગરસૂરિને ૬૫ માં પદ્ધર દર્શાવાયા છે અને તેમને અનેક વિશેષણો, ખિરુદોથી નવાજ્યા છે. આચાર્યની વિદ્યમાનતામાં જ એ પદ્યાવલી રચાઈ હતી.

૧૬૦૯. વાચક લાવણ્યચંદ્રે 'વીરવંશાનુક્રમ' નામક અંચલગચ્છીય પદ્યાવલીમાં કલ્યાણસાગરસૂરિ વિશે ધણું જ સુંદર વર્ણન આપ્યું છે. તેઓ જણાવે છે :—

તૈઃ સિક્તાઃ સ્વીય પદ્મે વર વિનય ધ્રુવઃ શાસ્ત્ર સારાર્થ વિજ્ઞા ।

લાલાચ્ચ પ્રૌઢ મોજપ્રભૃતિ નરપતિ વ્રીતવંચાં દ્વિ પદ્માઃ ॥

જાતા યદ્ધર્મ વાળ્યા પ્રતિપુરમમિતા સંઘચૈત્ય પ્રતિષ્ઠા ।

તે કલ્યાણાદિ સૂરીશ્વર ગણગુરવો જજિરે ધૈર્ય ધુર્યાઃ ॥ ૪૦ ॥

પ્રકીર્ણ પ્રસંગો

૧૬૧૦. ઓસવાળ ગાદહાવંશીય શાહ ખીમા સં. ૧૬૭૨ માં કચ્છના ખિદડામાં થઈ ગયા, જેની પત્ની ખીમીએ ૧૫૦૦૦ કોરી ખરચીને ખિદડામાં પશ્ચિમ તરફ એક વાવ બંધાવી. આ વંશના વડાલામાં થયેલા ખેતસી, પેથા અને દેપાલ નામના ત્રણ ભાઈઓએ ૬૦૦૦૦ કોરી ખરચીને સં. ૧૬૬૬ માં ધણું પુણ્યકાર્યો કર્યાં. દેસરે ગુંદાલામાં તળાવ બંધાવ્યું. સં. ૧૫૯૬ માં માણેકે પીછણમાં તળાવ બંધાવ્યું. જેસંગે પથદડિયામાં સં. ૧૫૮૫ માં વાવ કરાવી. સં. ૧૫૯૦ માં વીરો થયો. તે અપુત્ર હોવાથી તેની પત્નીએ યક્ષનું આરાધન કર્યું અને તેના વરદાનથી તેને છ પુત્રો થયા એવો ઉલ્લેખ ભટ્ટપ્રથોમાંથી મળે છે. એ છયે ભાઈઓનો પરિવાર વીસોતરી, ખાખર, હાલા તથા ઝાંખર નામના કચ્છના ગામોમાં વસે છે. સં. ૧૬૬૭ માં ખાખરમાં થયેલા માંડણે જિનમંદિરની પ્રતિષ્ઠા કરાવી તથા ધણું દ્રવ્ય દાનમાં દીધું.

૧૬૧૧. ઓશવાળ દેદિયાગોત્રીય મહિયા સં. ૧૬૭૫ માં ડાહ્યાસંગમાં વસતા હતા. તેના કાચડ પ્રમુખ ચાર પુત્રો હતા. તેમણે શત્રુજન્યની કુટુંબ સહિત યાત્રા કરી, ધણું દ્રવ્ય ધર્મકાર્યોમાં ખરચ્યું. ઉજમણું કરી ગામની ઉત્તર દિશામાં એક વાવ પણ બંધાવી.

૧૬૧૨. ઓશવાળ સ્યાલગોત્રીય ઈશ્વર નામના શ્રેષ્ઠી સં. ૧૬૮૭ માં ખેરવામાં થઈ ગયા. તેમણે ધણું દ્રવ્ય ખરચીને અનેક ધર્મકાર્યો કર્યાં હતાં.

૧૬૧૩. સં. ૧૬૮૭ માં ભયંકર દુષ્કાળ પડેલો. આ દુષ્કાળના અનેક ઉલ્લેખો મળે છે. સમયસુંદરે આ દુષ્કાળનું હંદ્યદ્રાવક વર્ણન 'ચંપક શ્રેષ્ઠી ચોપઈ'માં કર્યું છે. રાજકીય ઇતિહાસમાંથી પણ એ અંગે ધણું કહી શકાય છે. આ દુષ્કાળ પ્રસંગે અંચલગચ્છીય શ્રેષ્ઠીઓએ પોતાની રીતે દુષ્કાળ પીડિતોને ધણી સહાય કરી. નાગડગોત્રીય રાજસીએ એ વખતે અન્નસત્રો ખોલીને મહત્વપૂર્ણ સેવાઓ બજાવી છે.

૧૬૧૪. લિન્નભાલથી પ્રાપ્ત થતાં ભટ્ટપ્રથો દ્વારા જાણી શકાય છે કે અંચલગચ્છીય શ્રાવક વર-દોગજીએ સં. ૧૬૫૫ માં ખીજલોર નગરથી ગોડીજીને સંઘ કાઢેલો. એ વહીમાં વલ્લભીરાખીય પુણ્ય-નિલકસૂરિજીએ બેળપમાં સં. ૧૨૨૧ માં ડોડિયા પરમાર રાવત નગરાજના પુત્ર સોમલને પ્રતિબોધ આપીને જૈનધર્મી બનાવ્યાની હકીકત પણ છે. તેમાં જણાવાયું છે કે એમના વહાણો દરિયામાં અટકી ગયા હતાં. આચાર્યે તેને પાછા લાવી આપ્યાં. એટલે તેઓ વહાણી ગોત્રથી પ્રસિદ્ધ થયા. આ ગોત્ર વિશે ઉલ્લેખ કરી ગયા છીએ.

વિહાર અને ધર્મપદેશ

૧૬૧૫. સં. ૧૬૪૯ પછી ધર્મભૂતિસૂરિની આજ્ઞાથી કલ્યાણસાગરમુરિએ રત્નસાગરજી અને વિનય-સાગરજી સાથે મિત્તન વિહાર કર્યો. તેઓ અનુક્રમે વિહરતા ભદ્રાવતી નગરીમાં પધાર્યાં. વર્ધમાન-પદ્મસિંહ શાહે ઘણા જ સન્માનપૂર્વક આચાર્યનો પ્રવેશમહોત્સવ કર્યો. આચાર્યે વ્યાખ્યાનમાં શત્રુજય તીર્થનો મહિમા કહ્યો. એમના ઉપદેશથી પ્રભાવિત થઈને વર્ધમાન-પદ્મસિંહ શાહે સં. ૧૬૫૦ માં શત્રુજયનો મોટો સંઘ કાઢ્યો. આચાર્ય પણ સંઘમાં સામેલ હતા. આ સંઘમાં ઘણા જ મહત્વપૂર્ણ ધર્મકાર્યો થયાં.

૧૬૧૬. સં. ૧૬૫૧ માં આચાર્ય કચ્છના જખખૌ અંદરમાં પધાર્યાં. રત્નસાગરજીના સંસારપક્ષના કાકા નાગડા ગોત્રીય રણસિંહે તેમનો ઘણો જ આદરસત્કાર કર્યો. આચાર્યના ઉપદેશથી તેણે શ્રાવકના આર પ્રતો સ્વીકાર્યાં.

૧૬૧૭. સં. ૧૬૫૨ માં રાજસીશાહની વિનતિથી આચાર્ય જામનગર પધાર્યાં. આચાર્યના ઉપદેશથી રાજસીશાહે જિનાયક આધવાનાં કાર્યો કર્યાં, સંઘ સહિત શત્રુજયતીર્થની યાત્રા કરી. એ લાખ કોરીનું ખર્ચ કર્યું. તેમના આગ્રહથી આચાર્ય નવાનગરમાં ચાતુર્માસ રહ્યા.

૧૬૧૮. ચાતુર્માસ આદિ વિહરતા તેઓ સોરઠમાં પધાર્યાં. ગિરનારની યાત્રા કરી વણથલી આવ્યા. ત્યાં શ્રીમાલી જ્ઞાતીય સુંદરજી શ્રાવકને વૈરાગ્ય પમાડી દીક્ષા આપી. તેમનું સુંદરસાગરજી નામ રાખ્યું. ત્યાંથી પ્રભાસપાટણ આવ્યા. ત્યાં પોરવાડ જ્ઞાતીય મેઘજીએ તેમની પાસેથી વૈરાગ્યપૂર્વક દીક્ષા અંગીકાર કરી. આચાર્યે તેમનું મેઘસાગરજી નામ રાખ્યું. વડીદીક્ષા વખતે તેમને રત્નસાગરજીના શિષ્ય તરીકે રથાપ્યા. સંઘના આગ્રહથી સં. ૧૬૫૩ માં પ્રભાસપાટણમાં ચાતુર્માસ રહ્યા.

૧૬૧૯. એ પછી કચ્છના ખાખર ગામમાં પધાર્યાં. ત્યાં ગાદહાગોત્રીય વીરધોલ નામના શ્રાવકે ગુરુના ઉપદેશથી વૈરાગ્ય પામીને દીક્ષા લીધી. તેમનું મનમોહનસાગરજી નામ રાખવામાં આવ્યું. વડીદીક્ષા વખતે તેમને રત્નસાગરજીના શિષ્ય તરીકે રથાપવામાં આવ્યા. ગ્રામાનુગ્રામ વિહરતા તેઓ વાગડના આયોધ ગામમાં આવ્યા. ત્યાં મહોતા ગોત્રીય સોમચંદ્ર નામના શ્રાવકે ગુરુ પાસે પ્રવ્રત્ત્યા અંગીકાર કરી. એ નવોદિત મુનિનું નામ સોમસાગરજી રાખવામાં આવ્યું. તેમને વિનયસાગરજીના શિષ્ય તરીકે ચુરુએ રથાપ્યા. એ પછી રત્નસાગરજી ગુરુની આજ્ઞાથી પોતાના શિષ્યો સહિત જુદો વિહાર કરવા લાગ્યા. આચાર્ય વિહરતા ભૂજનગરમાં પધાર્યાં. સંઘે મહોત્સવપૂર્વક તેમનો નગરપ્રવેશ કરાવ્યો. સંઘના આગ્રહથી આચાર્ય સં. ૧૬૫૪ માં ભૂજનગરમાં ચાતુર્માસ રહ્યા. મહારાવ ભારમલ્લને પ્રતિભોધ આપી અમારી પડહની ધોષણ કરાવી. ‘રાજવિહાર’ જિનપ્રાસાદ અંધાવવા પણ આચાર્યે પ્રેરણા આપી.

૧૬૨૦. મહારાવ ભારમલ્લના સમાગમ પછી આચાર્ય કચ્છમાં સવિશેષ વિચર્યાં. કચ્છમાં તેમણે આ પ્રમાણે સતત ચોમાસાં કર્યાં: સં. ૧૬૫૫ માં વાગડના દુધઈગામ, સં. ૧૬૫૬ માં આસંખીઆ, સં. ૧૬૫૭ માં ડોણ, સં. ૧૬૫૮ માં ગોધરા, સં. ૧૬૫૯ માં હુમગ, સં. ૧૬૬૦ માં ભદ્રાવતી, સં. ૧૬૬૧ માં માલિયા, સં. ૧૬૬૨ માં મુંદરા, સં. ૧૬૬૩ માં અંજર, સં. ૧૬૬૪ માં ભુજપુર, સં. ૧૬૬૫ માં જખખૌ, સં. ૧૬૬૬ માં નલિયા, સં. ૧૬૬૭ માં મેરાઉ. આ ચાતુર્માસ દરમિયાન આચાર્યે ૭૫ સાધુઓ અને ૧૨૭ સાધ્વીઓને દીક્ષા આપી તથા તેર જિનખિંઓની પ્રતિષ્ઠાઓ કરાવી.

૧૬૨૧. સં. ૧૬૬૮ માં વર્ધમાન-પદ્મસિંહ શાહની વિનતિથી આચાર્ય નવાનગર પધાર્યાં. તેમના ઉપદેશથી મંત્રી આધવેએ સં. ૧૬૬૮ ના શ્રાવણ સુદી ૫ ના દિને જિનપ્રાસાદનું ખાત મુહૂર્ત કર્યું. આચાર્યની અનુમોદનાથી મંત્રીવર્યોએ ધર્મકાર્યોમાં ઘણું ધન વાવડ્યું અને લોકોની ધર્મભાવના વિશેષ જાગૃત કરી. એ વર્ષે આચાર્ય નવાનગરમાં ચાતુર્માસ રહ્યા.

૧૬૨૨. ત્યાંથી આમાનુગ્રામ વિચરતા તેઓ પાલણપુરમાં વિરાગતા પોતાના ગુરુ ધર્મભૂતિસૂરિને મળ્યા. સં. ૧૬૬૯ માં ગુરુ સાથે ત્યાં ચાતુર્માસ રહ્યા. ત્યાંથી ધર્મભૂતિસૂરિ સાથે વિહરતા તેઓ પ્રભાસ-પાટણમાં પધાર્યા. ત્યાં (? પાટણમાં) પોતાના ગુરુના સ્વર્ગગમન બાદ તેમને ગચ્છેશપદ પ્રાપ્ત થયું. સં. ૧૬૭૦ માં તેઓ ત્યાં જ ચાતુર્માસ રહ્યા.

૧૬૨૩. સં. ૧૬૭૧ માં લોદાગોત્રીય કુંવરપાલ-સોનપાલના આગ્રહથી કલ્યાણસાગરસૂરિ આગરા નગરમાં પધાર્યા. એમના આગમનથી ત્યાં ઘણી ધર્મવૃદ્ધિ થઈ. તેમના ઉપદેશથી અન્ને અંધવેળાએ અન્ને જિનાલયોમાં સર્વ મળી ૪૫૦ જિનખિંઓની સં. ૧૬૭૧ ના વૈશાખ સુદી ૩ ને શનિવારે પ્રતિષ્ઠા કરાવી. એક જિનાલયમાં શ્રી શ્રેયાંસનાથ તથા ખીજામાં શ્રી મહાવીર પ્રભુની પ્રતિમાઓને મૂલનાયક તરીકે સ્થાપિત કરવામાં આવી. આચાર્યના ઉપદેશથી અન્ને મંત્રીવર્યોએ સ્વામીવાત્સલ્યાદિ કાર્યોમાં ઘણું ધન ખર્ચ્યું, તથા ત્યાં મનોહર ઉપાશ્રય અંધાર્યો. એ વર્ષે આચાર્ય ત્યાં જ ચાતુર્માસ રહ્યા.

૧૬૨૪. ચાતુર્માસ બાદ આચાર્યે એમનાં કુટુંબ સહિત સમ્મેતશિખર, પાવાપુરો આદિ જિનેશ્વરોની કલ્યાણકલ્પમિત્રી યાત્રા કરી. મંત્રીવર્યોએ કલ્યાણકલ્પ ભૂમિઓનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો. આવી રીતે તેમણે આચાર્યના ઉપદેશથી સાત લાખ પીરોજીઓ સાતે ક્ષેત્રમાં ખર્ચ્યા.

૧૬૨૫. કલ્યાણસાગરસૂરિ ત્યાંથી વિહાર કરી આમાનુગ્રામ વિચરતા વારાણસી નગરીમાં પધાર્યા. ત્યાં માસકલ્પ રહ્યા અને પોતાના અમૃતસરખા મધુર ઉપદેશથી લોકોના હૃદયમાં આનંદ પમાડવા લાગ્યા. એ અરસામાં આગરામાં કુરપાલ-સોનપાલે અંધાવેલાં જિનાલય પર સમ્રાટ જહાંગીર તરફથી આજ્ઞત આવતાં આચાર્ય તરત આગરા પહોંચ્યા અને સમ્રાટને ચમત્કૃત કરી જિનાલયોને તૂટતાં અટકાવ્યાં.

૧૬૨૬. ત્યાંથી પશ્ચિમ ભારત તરફ વિહરતા આચાર્ય ઉદયપુરમાં આવ્યા. સંઘના આગ્રહથી તેઓ સં. ૧૬૭૨ માં ચાતુર્માસ રહ્યા. સંઘે ગુરુના અતિશયો જાણીને શ્રાવણ સુદી ૨ ને દિવસે તેમને યુગ પ્રધાનપદે વિભૂષિત કરી એમનું સવિશેષ અહુમાન કર્યું.

૧૬૨૭. ચાતુર્માસ બાદ ગુરુ વિહરતા અમદાવાદ પધાર્યા. ત્યાં શ્રી શ્રીમાલી જ્ઞાતીય ખીમજી અને સુપજી નામના અન્ને ગુણવાન અંધુઓએ ગુરુની ઘણી ભક્તિ કરી. સંઘના આગ્રહથી ત્યાં સં. ૧૬૭૩ માં ચાતુર્માસ રહ્યા. એ પછી સં. ૧૬૭૪ નું ચાતુર્માસ વઢવાણમાં કર્યું.

૧૬૨૮. તદનંતર આચાર્ય શત્રુંજયની તીર્થયાત્રાર્થે પાલીતાણા પધાર્યા. સં. ૧૬૭૫ માં વર્ધમાન, પદ્મસિંહ અને રાયસીશાહે પોતાના જિનમંદિરો સંપૂર્ણ થતાં અંજનશલાકા કરાવી. આચાર્ય પંદર દિવસ પાલીતાણામાં રહ્યા. ત્રણે શ્રેષ્ઠીઓએ અનુક્રમે શ્રી શાંતિનાથ, શ્રી શ્રેયાંસનાથ અને શ્રી શાંતિનાથ ભગવાનની પ્રતિમાને મૂલનાયક તરીકે સ્થાપી. પદ્મસિંહશાહે શત્રુંજય પર સં. ૧૬૭૬ ના ફાગણ સુદી ૨ ને દિવસે દ્વિતીય પ્રતિષ્ઠા પણ કરાવી. ત્રણે શ્રેષ્ઠીઓએ આચાર્યના ઉપદેશથી શત્રુંજયગિરિ પર ધર્મકાર્યોમાં અઢળક ધન ખર્ચ્યું.

૧૬૨૯. રાયસીશાહની વિનિતિથી કલ્યાણસાગરસૂરિ નવાનગર પધાર્યા. તેમના ઉપદેશથી રાયસીશાહે ૫૫૧ જિનખિંઓની ત્યાં અંજનશલાકા કરાવી. પોતાના પિતા તેજસીશાહે અંધાવેલાં જિનમંદિરોની આસપાસ દેવકુલિકાઓ કરાવી તેમાં સં. ૧૬૭૫ ના વૈશાખ સુદી ૮ ને દિવસે જિનખિંઓની પ્રતિષ્ઠા કરાવી. એ કાર્યમાં તેણે ત્રણ લાખ કરોડો ખર્ચ કર્યો. એ શુભ પ્રસંગે સ્વામીવાત્સલ્યાદિ કાર્યો ઉપરાંત ઝોશવાળા જ્ઞાતિના ઘર દીઠ સાકરથી ભરેલી પિત્તળની થાળીઓની પ્રભાવના કરી. વર્ધમાનશાહના ભાઈ ચાંપસીશાહે પણ જનમનગરમાં જિનમંદિર અંધાવવાનો પ્રારંભ કર્યો, પરંતુ દેવયોગે તે કાર્ય

સંપૂર્ણ થયું નહીં. વર્ધમાનશાહની વિનિતિથી આચાર્ય ત્યાં જ ચાતુર્માસ રહ્યા. એ પછી વર્ધમાન-પદ્મસિંહશાહે ચાર લાખ ફોરીઓ ખરચી ગુરુના ઉપદેશથી શત્રુજયની યાત્રા કરી. સંઘ સાથે ગુરુ જામનગરમાં પુનઃ પધાર્યા. સંઘપતિના આગ્રહથી ગુરુ સં. ૧૬૭૬માં ત્યાં ચાતુર્માસ રહ્યા. સં. ૧૬૭૭માં ભૂજમાં ચાતુર્માસ રહ્યા. પદ્માવતીમાં પાલીનાણા ચોમાસું રહ્યા હોવાનો ઉલ્લેખ છે તે સંશોધનીય છે. ચાતુર્માસ આદિ વર્ધમાનશાહની વિનિતિથી તેઓ પુનઃ નવાનગર પધાર્યા. સં. ૧૬૭૮ ના વૈશાખ સુદિ ૫ ને શુક્રવારે વર્ધમાનશાહે અંધાવેલા જિનાલયની ૭૨ દેવકુલિકાઓમાં આચાર્યના ઉપદેશથી પ્રતિષ્ઠા થઈ. એ પહેલાં સં. ૧૬૭૬ ના વૈશાખ સુદિ ૩ ને બુધવારે તેમણે એ જિનાલયના મૂલગંભારામાં શ્રી શાંતિનાથજીની સમાન પ્રમાણુવાળી ત્રણ પ્રતિમાઓને પ્રતિષ્ઠિત કરી હતી. એ જિનાલયમાં અન્ને આંધવોએ સર્વ મળી ૭૦૦૦૦૦ ફોરીનો ખર્ચ કર્યો.

૧૬૩૦. કલ્યાણસાગરસૂરિના ઉપદેશથી વર્ધમાન-પદ્મસિંહ શાહે નવાનગર અને શત્રુજયના જિનાલયો ઉપરાંત હાહારના છોકરી અને મોડપુરમાં પણ એ શિખરચદ્ધ જિનપ્રાસાદો અંધાવ્યાં, અને મહોત્સવપૂર્વક પ્રતિષ્ઠા કર્યો કર્યો. એ શુભ અવસરે અન્ને આંધવોએ નવાનગરમાં સર્વ લોકોને મિષ્ઠાન્ન-મોજન કરાવ્યું. અને નવે નાતોમાં સાકરથી ભરેલા મોટા થાળની પ્રભાવના કરી.

૧૬૩૧. નાગડા ગોત્રીય નેણુસીશાહે કલ્યાણસાગરસૂરિના ઉપદેશથી નવાનગરમાં ઊંચા શિખરવાળો, ઝંખાઓની શ્રેણીથી શોભતો એક ચૌમુખ જિનપ્રાસાદ અંધાવ્યો. આચાર્યના ઉપદેશથી તેમાં શ્રી સંભવનાથ પ્રભુની સમપ્રમાણુ ચાર પ્રતિમાઓને પ્રતિષ્ઠિત કરી. એ જિનપ્રાસાદનું એક જ દ્વાર કરીને નેણુસીશાહે તેમના અંધુ રાજસીશાહે અંધાવેલા જિનપ્રાસાદમાં મેળવી દીધો. આ કાર્યોમાં નેણુસીશાહે ૩૦૦૦૦૦ ફોરીનો ખર્ચ કર્યો. સં. ૧૬૭૮ માં આચાર્ય જામનગરમાં જ ચાતુર્માસ રહ્યા.

૧૬૩૨. એ પછી આચાર્ય કચ્છમાં વિચર્યા અને ત્યાં આ પ્રમાણે ચાતુર્માસ રહ્યા: સં. ૧૬૭૯ માં માંડવી, સં. ૧૬૮૦ માં કોહારા, ખીદડામાં માસક્ષમણુ રહ્યા, સં. ૧૬૮૧ માં અંજલર. સં. ૧૬૮૦ માં તેઓ ભૂજ પધારેલા ત્યારે મહારાવ ભારમદ્વજીએ તેમનો મહોત્સવપૂર્વક નગરપ્રવેશ કરાવેલો. સં. ૧૬૮૨ માં ભદ્રાવતી પધાર્યા. એમના ઉપદેશથી વર્ધમાન-પદ્મસિંહ શાહે પાવાગઢની યાત્રા કરી ત્યાંના જીર્ણોદ્ધાર કર્યો. તેમની વિનિતિથી આચાર્ય એ વર્ષે ભદ્રાવતીમાં ચાતુર્માસ રહ્યા. અન્ને આંધવો અન્ને તેમની ધર્મપત્નીઓએ મહાહા પાપાણુની ચાર પ્રતિમાઓ કરાવી, નવપદ્મ અને પંચમી પર્વનું ઉજ્જમણું કરી, જૈનાગમે લખાવી અદ્વળક ધન ખરચ્યું. સાધર્મિકોના ઉદ્ધારમાં ૭૦૦૦૦૦ ફોરી તથા ભદ્રાવતીના પ્રાચીન જિનાલયના ઉદ્ધારમાં ૧૫૦૦૦૦ ફોરી પણ ખરચી. આચાર્યના ઉપદેશથી સમગ્ર ભારતવર્ષના પ્રસિદ્ધ જૈન તીર્થોની અન્ને આંધવોએ કુટુંબ સહિત યાત્રા કરી અને તેમના જીર્ણોદ્ધારમાં છૂટે હાથે ધન વાપર્યું. આ મહાદાનેશ્વરી મંત્રીવર્યોનાં સુકૃત્યો વિશે પાછળથી સવિસ્તાર જોઈશું.

૧૬૩૩. એ પછી આચાર્યે આ પ્રમાણે કચ્છમાં ચાતુર્માસ કર્યો: સં. ૧૬૮૩ માં મુંદરા, સં. ૧૬૮૪ માં વાગડના આગોઈ, સં. ૧૬૮૫ માં ભદ્રાવતી, એ વર્ષમાં અમરસાગરજીને આચાર્યપદ્મ-સ્થિત કરવામાં આવ્યા. આચાર્યના ઉપદેશથી વર્ધમાન-પદ્મસિંહ શાહે સાધર્મિકોના ઉદ્ધાર આદિ કાર્યોમાં ૨૦૦૦૦૦ ફોરી ખરચી. સં. ૧૬૮૬ માં વિસલનગર, સં. ૧૬૮૭ માં કોહાર અને સં. ૧૬૮૮ માં પુનઃ ભદ્રાવતીમાં ચાતુર્માસ રહ્યા; એ વર્ષમાં વર્ધમાનશાહનું મૃત્યુ થયું. એ પછી ભદ્રાવતી કુદરતી કોપથી ઉગ્ગ્રસ્થ થઈ.

૧૬૩૪. સં. ૧૬૮૯ માં આચાર્ય પાલણુપુર ચાતુર્માસ રહ્યા. ત્યાં જસલ ગોત્રીય શુભચંદ્ર નામના શ્રાવકે પોતાની સ્ત્રી વીજલદે સહિત તેમના ઉપદેશથી શ્રાવકના ચાર વ્રત અંગીકાર કર્યા, શ્રી પાર્શ્વનાથ

પ્રભુની પ્રતિમા ભરાવી. અને જૈનાગમે લખાવી આચાર્યને અર્પણ કર્યાં. વળી તેમણે સ્વામીવાત્સલ્યાદિ કાર્યો પણ કર્યાં.

૧૬૩૫. સં. ૧૬૯૦ માં આચાર્ય અમદાવાદ ચાતુર્માસ રહ્યા. ત્યાં વડેરા ગોત્રીય પારિખ લીલાધર નામના શ્રાવકે તેમના ઉપદેશથી શ્રી મહારીર પ્રભુની સુવર્ણમય પ્રતિમા ભરાવી, જ્યેષ્ઠેશ્વરસૂરિ કૃત કલ્પ-સૂત્રસુખાવભોધ વિવરણની એક પ્રત સ્વર્ણક્ષિરે લખાવી તથા મેરુતુંગસૂરિ કૃત પદાવલી લખાવી આચાર્યને વહોરાવી. આચાર્યે લગવતીસૂત્ર વ્યાખ્યાનમાં સંભળાવ્યું.

૧૬૩૬. વર્ધમાનશાહના નાના પુત્ર જગદુશાહની વિનતિથી જૂજ જતાં માર્ગમાં ગોસલ ગોત્રીય દેરાજના આગ્રહથી આચાર્ય માલીઆ ગામમાં માસક્ષમણ રહ્યા. દેરાજે આચાર્યના ઉપદેશથી ચોથું પ્રત અંગીકાર કરી સ્વામીવાત્સલ્યાદિ ધર્મકાર્યો કર્યાં. એ પછી જગદુશાહની વિનતિથી સં. ૧૬૯૧ માં આચાર્ય જૂજ ચાતુર્માસ રહ્યા, અને ત્યાં અમરસાગરસૂરિએ શ્રાવણ સુદી ૭ ને દિવસે 'વર્ધમાન-પદ્મસિંહ શ્રેષ્ઠી ચરિત્ર' નામની સંસ્કૃત પદ્યકૃતિ પૂર્ણ કરી.

૧૬૩૭. એ પછી ગાદહાગોત્રીય માણુ શ્રેષ્ઠીના આગ્રહથી આચાર્ય ખાખરમાં સં. ૧૬૯૨ માં ચાતુર્માસ રહ્યા. માણુ તેમના ઉપદેશથી ૧૦૦૦૦ કોરી ઉજ્જમણાદિ ધર્મકાર્યોમાં ખરચી. તેણે દાણાંગસૂત્રની પ્રત લખાવી ગુરુને વહોરાવી. તેની પત્ની ખીમાદેએ ગુરુના મુખથી શ્રાવક દાદશત્રત ગ્રહણ કર્યાં.

૧૬૩૮. સં. ૧૬૯૩ માં વડેરાગોત્રીય સંઘની માલસીના આગ્રહથી આચાર્ય મુંદરામાં ચાતુર્માસ રહ્યા. માલસીએ તેમના ઉપદેશથી ૩૦૦૦૦ કોરી ખરચી શ્રી ધર્મનાથ પ્રભુની સુવર્ણમય પ્રતિમા ભરાવી, પોતાની પત્ની રાજલદે સહિત ચોથું પ્રત અંગીકાર કર્યું તથા આગમે લખાવી ગુરુને વહોરાવ્યાં.

૧૬૩૯. સં. ૧૬૯૪ માં પદ્મસિંહશાહની વિનતિથી આચાર્ય મંડવીમાં ચાતુર્માસ રહ્યા. પં. સુંદર-સાગરજીએ શ્રેષ્ઠીને અમરસાગરસૂરિ વિરચિત એમનું ચરિત્ર ભાષાંતર સહિત સમજાવ્યું, જે સાંભળી પદ્મસિંહશાહ પ્રસન્ન થયા. પોષ સુદી ૧૦ ને દિવસે શુભ ધ્યાનપૂર્વક શ્રેષ્ઠીવર્ષ દિવંગત થયા. ત્યાં મીઠીડીઆ ગોત્રીય માણિક્યદ્રે આચાર્યના ઉપદેશથી શ્રી પાર્શ્વનાથજીની પ્રતિમા ભરાવી.

૧૬૪૦. સં. ૧૬૯૫ માં આચાર્ય રાધનપુર ચાતુર્માસ રહ્યા. ત્યાં તેમના ઉપદેશથી કોદારી ઉજ્જમસીએ સંઘ સહિત તારંગાજીની યાત્રા કરી તથા જ્યેષ્ઠકીર્તિસૂરિકૃત ઉતરાધ્યયનસૂત્રની ટીકાની પ્રત લખાવીને ગુરુને વહોરાવી. આચાર્ય ત્યાંથી આખૂ તથા ત્યાંની પંચતીર્થોની યાત્રા કરી તથા ઋષભદાસ નામના શ્રાવકની વિનતિથી સાદરીમાં માસકલ્પ રહ્યા.

૧૬૪૧. સં. ૧૬૯૬ માં સ્વાલગોત્રીય ઈશ્વરની વિનતિથી ખેરવામાં ચાતુર્માસ રહ્યા. ઈશ્વરે આચાર્યના ઉપદેશથી શ્રી સુમતિનાથ પ્રભુની પ્રતિમા ભરાવી તથા ગોડીજીની સંઘ સહિત યાત્રા કરી, જ્યાં આચાર્યે એક હળ્લર નામવાળી સ્તુતિ રચીને શ્રી પાર્શ્વપ્રભુની સ્તવના કરી.

૧૬૪૨. સં. ૧૬૯૭ માં ઓશિયાનગરીમાં તીર્થયાત્રા કરી આચાર્ય ખીકાનેર નગરમાં ચાતુર્માસ રહ્યા. ત્યાં સાગરમલ્લ શ્રેષ્ઠીએ તેમની ઘણી ભક્તિ કરી, ખેમસાગરજીની દીક્ષા થઈ. સાગરમલ્લ પ્રમુખ શ્રાવકો સહિત ગુરુએ જેસલમેરની યાત્રા કરી. જેસલમેરના લાલણુગોત્રીય સ્વરૂપચંદ્ર નામના ધનવાન શ્રાવકે ગુરુની ઘણી ભક્તિ કરી. ત્યાંના સંઘના આગ્રહથી આચાર્ય સં. ૧૬૯૮ માં જેસલમેર ચાતુર્માસ રહ્યા. સ્વરૂપચંદ્રે આચાર્યના ઉપદેશથી સંઘ સહિત લોધ્રપુર તીર્થની યાત્રા કરી.

૧૬૪૩. સં. ૧૬૯૯ માં આચાર્ય નગરપારકરના જેસાળના વંશજ લાલણ જેમલના આગ્રહથી ચાતુર્માસ રહ્યા. તેમના ઉપદેશથી જેમલે શ્રી શાંતિનાથજીની પ્રતિમા ભરાવી, ગાંધી ગોત્રીય તિલાળએ ૨૫૦૦૦ પીરોળ ખરચી પુસ્તક ભંડાર સ્થાપ્યો. ત્યાંથી વિહાર કરી આચાર્ય ઝાલોરમાં પધાર્યા.

૧૬૪૪. ઝાલોરમાં ચંડીસર ગોત્રીય સેલોત જોગા નામના મંત્રીએ મહોત્સવપૂર્વક આચાર્યનો નગરપ્રવેશ કરાવ્યો અને ઘણી ભક્તિ કરી. આચાર્યે ત્યાં મંત્ર પ્રભાવથી મહામારી રોગને દૂર કર્યો, જેથી જિનશાસનનો ધણો ઉદ્યોત થયો અને અન્ય દર્શનીઓએ પણ ગુરુના ઉપદેશથી સમ્મત્વ સ્વીકાર્યું. સં. ૧૭૦૦ માં આચાર્ય ઝાલોરમાં ચાતુર્માસ રહ્યા.

૧૬૪૫. સં. ૧૭૦૧ માં આચાર્ય જોધપુરમાં ચાતુર્માસ રહ્યા. ત્યાં કટારીઆ ગોત્રીય પાગમલ્લજીએ ગુરુની ઘણી ભક્તિ કરી, જૈનાગમો તથા સ્વર્ણક્ષીરી કલ્પસૂત્રની પ્રતો લખાવી આચાર્યને વહોરાવી. પાગમલ્લજી આચાર્ય સાથે ધુલેવાનગરમાં આવ્યા. ત્યાં શ્રી ઋષભનાથપ્રભુની યાત્રા કરી, સર્વ પરિગ્રહ લજી પ્રવ્રજ્યા અંગીકાર કરી. ગુરુએ તેમનું સમયસાગર અભિધાન રાખ્યું.

૧૬૪૬. સં. ૧૭૦૨ માં કલ્યાણસાગરસૂરિ ઉદયપુરમાં ચાતુર્માસ રહ્યા. ત્યાં બોહડગોત્રીય ગંભીર-મલ્લજી નામના શ્રાવકવર્યે તેમની ઘણી ભક્તિ કરી, સાધર્મિક ઉદ્ધારના કાર્યો કર્યા.

૧૬૪૭. સં. ૧૭૦૩ માં આચાર્ય જોટાણામાં ચાતુર્માસ રહ્યા. ત્યાં પ્રાગ્વંશીય મજોરસી નામના શ્રાવકવર્યે ઘણું ધન ખરચી તેમની ભક્તિ કરી. આચાર્યના ઉપદેશથી તેણે સાતસો માણસોના સંઘ સહિત શત્રુજયની યાત્રા કરી અને ઘણું ધન ધર્મકાર્યોમાં ખર્ચ્યું.

૧૬૪૮. સં. ૧૭૦૪ માં આચાર્ય માંડલમાં ચાતુર્માસ રહ્યા. ત્યાં મહોતા ગોત્રીય ઉજ્જમસી પ્રભૂતિ અંચલગચ્છીય શ્રાવકોએ તેમની ઘણી ભક્તિ કરી. ત્યાંથી આમાનુગ્રામ વિચારતા તેઓ ખંભાત પધાર્યા. ત્યાંના સંઘે તેમનું ઉમળકાભેર સ્વાગત કર્યું. મીઠડિયા ગોત્રીય અભેચંદના આગ્રહથી સં. ૧૭૦૫ માં ત્યાં જ ચાતુર્માસ રહ્યા.

૧૬૪૯. સં. ૧૭૦૬ માં સુરતમાં મીઠડિયા ગોત્રીય નેમચંદ્ર નામના ધનવાન શ્રેષ્ઠીએ ઘણું ધન ખરચીને તેમની ભક્તિ કરી. તેના આગ્રહથી આચાર્ય ત્યાં જ ચાતુર્માસ રહ્યા. નેમચંદ્રે ગુરુના ઉપદેશથી જૈનગ્રંથો લખાવી અને ભંડાર સ્થાપ્યો, ચોથું વ્રત ગ્રહણ કર્યું અને સ્વામીવાત્સલ્યાદિ ધર્મકાર્યો કર્યા. એ પછી સં. ૧૭૦૭ માં નવસારીમાં ચાતુર્માસ રહ્યા.

૧૬૫૦. સં. ૧૭૦૮ માં જંજીસરમાં ચાતુર્માસ રહ્યા. ત્યાં પ્રાગ્વંશીય સાકરચંદ્રે તેમની ઘણી ભક્તિ કરી. આચાર્યના ઉપદેશથી તેણે સંઘ સહિત ભરચની યાત્રા કરી. વેજલપુરમાં તેમના ઉપદેશથી લાડવા શ્રીમાલી ઉપેદ્યંદ્રે ૧૩૦૦૦ મહેમુદી ખરચી શ્રી ચંદ્રપ્રભુની પ્રતિમા ભરાવી. ત્યાંથી સં. ૧૭૦૯ માં આચાર્ય ભરચમાં ચાતુર્માસ રહ્યા. ત્યાંથી વિહાર કરી આચાર્ય પાવાગઢ યાત્રાર્થે પધાર્યા. ગચ્છાધિષ્ઠાયિકા મહાકાલીદેવીની તેમણે સ્તુતિ કરી.

૧૬૫૧. સં. ૧૭૧૦ માં ગોધરા, સં. ૧૭૧૧ માં વડનગર તથા સં. ૧૭૧૨ માં પારિખ લીલાધરના આગ્રહથી અમદાવાદમાં ચાતુર્માસ રહ્યા. લીલાધરે ૪૦૦ માણસોના સંઘ સહિત શત્રુજયની યાત્રા કરી. સં. ૧૭૧૩ માં મારવાડના સાદરી નગરમાં અને સં. ૧૭૧૪ માં નાંદલાઈમાં ચાતુર્માસો રહ્યા અને તીર્થયાત્રાઓ કરી. એ પછી પાટણના સંઘની વિનિતિથી આચાર્ય પાટણ પધાર્યા અને સંઘના આગ્રહથી સં. ૧૭૧૫ માં ત્યાં ચાતુર્માસ રહ્યા. ત્યાંના ભક્તિવંત સંઘે શ્રી નેમિનાથ પ્રાસાદમાં કલ્યાણસાગરસૂરિની ચરણપાદુકાની સ્થાપના કરી. સંઘના અત્યંત આગ્રહથી વૃદ્ધ આચાર્ય ત્યાં દ્વિતીય ચાતુર્માસ રહ્યા. સં.

૧૭૧૬ પછી શારીરિક સ્થિતિ નાબુક હોવા છતાં આચાર્યે કચ્છ તરફ વિહાર કર્યો. પાટણના ઘણા શ્રાવકો તેમને ઠેઠ રણ સુધી વળાવવા આવ્યા. રણ જાતરી ધીમે ધીમે ગ્રામાનુગ્રામ વિહરતા આચાર્ય ભૂજમાં પધાયો. ત્યાંના સઘે મહોત્સવપૂર્વક તેમનો નગરપ્રવેશ કરાવ્યો. જગુશાહ પ્રભૂતિ શ્રાવકોએ એમની ઘણી ભક્તિ કરી. મહોપાધ્યાય રત્નસાગરજી પણ ત્યાં જ બિરાજમાન હતા, વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ પોતાની અમૃત જેવી મધુર વાણીથી સૌને ધર્મ પમાડતા હતા. સં. ૧૭૧૭ માં આચાર્ય ભૂજમાં ચાતુર્માસ રહ્યા. એ એમનું અંતિમ ચાતુર્માસ હતું.

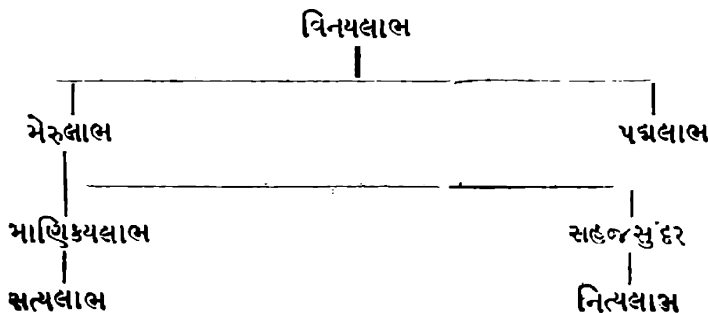
૧૬૫૨. પદ્માવલીમાં જણાવાયું છે કે કલ્યાણસાગરસૂરિએ પોતાની નિરંતર સેવા કરનાર, વિનયાદિ ગુણ સમૂહથી શોભતા મહોપાધ્યાય રત્નસાગરજીને તેમણે વિવિધ પ્રકારના કલ્પો તથા મંત્ર આદિ આપ્યાં. અંજાર નગરથી અમરસાગરસૂરિને તેગવી કેટલીક પાકસિદ્ધ વિદ્યાઓ આપી. પરંતુ અદૃશ્ય કરનારી વિદ્યા અને આકાશગામીની વિદ્યાના પાદલેપનની વિધિ પાઠમાત્ર જ આપી એટલે કે એ બંને વિદ્યાઓને સિદ્ધ કરવાની આમ્નાય આપી નહીં. સં. ૧૭૧૮ ના વૈશાખ સુદી ૩ ને દિવસે સૂર્યોદય વેળાએ શુભધ્યાન ધરતાં કલ્યાણસાગરસૂરિજી કાળધર્મ પામ્યા. અમરસાગરસૂરિને નામે પ્રસિદ્ધ થયેલી પદ્માવલી તથા ઉદયસાગરસૂરિને નામે પ્રસિદ્ધ થયેલ કલ્યાણસાગરસૂરિ રાસમાં કલ્યાણસાગરસૂરિના કાળધર્મનો જે દિવસ દર્શાવવામાં આવ્યો છે તે શંકિત છે. સં. ૧૭૧૮ ના શ્રાવણ વદિ ૫ ને ગુરુવારે તેમના ઉપદેશથી ધર્મ-ભૂતિસૂરિની ચરણપાદુકાઓની પ્રતિષ્ઠા થઈ હોઈ ને એ દિવસ પછી તેમનો દેહોત્સર્ગ થયો હોય એ વધુ સ્પીકાર્ય છે, જે અંગે પાછળથી વિચારણા કરીશું.

શિષ્ય સમુદાય

૧૬૫૩. કલ્યાણસાગરસૂરિનો શિષ્ય પરિવાર ઘણો વિશાળ જણાય છે. પદ્માવલીમાં ઉલ્લેખ છે કે એમના અગિયાર મહોપાધ્યાયો, જેમાંના પ્રથમ સાતે ધર્મભૂતિસૂરિ પાસે દીક્ષા લીધી હતી, પરંતુ વડી-દીક્ષા વખતે કલ્યાણસાગરસૂરિના શિષ્યો તરીકે સ્થાપવામાં આવ્યા હતા, તેમનાં નામો આ પ્રમાણે છે : (૧) રત્નસાગર (૨) વિનયસાગર (૩) ઉદયસાગર (૪) દેવસાગર (૫) સૌભાગ્યસાગર (૬) લલ્લિતસાગર (૭) સૂરસાગર (૮) સહજસાગર (૯) કમલસાગર (૧૦) સમયસાગર (૧૧) ચંદ્રસાગર. એ સૌ આચાર્યના હસ્તદીક્ષિત શિષ્યો હશે, કેમકે બીજા પણ અનેક ઉપાધ્યાયોનાં નામો પણ ઉપલબ્ધ છે. પદ્માવલીના ઉલ્લેખ અનુસાર એમના પરિવારમાં સર્વ મળી ૧૧૩ સાધુ અને ૨૨૮ સાધ્વીઓ હતાં. અહીં કેટલાક શ્રમણોનો ઉલ્લેખ પ્રસ્તુત છે.

વાચક મેરુલાલ અપરનામ મહાવળ

૧૬૫૪. સં. ૧૭૦૫ માં તેઓ વિદ્યમાન હતા. લાલશાખામાં અનેક સાહિત્યકારો થઈ ગયા છે, તે વિશે પ્રસંગોપાત ઉલ્લેખ કરીશું. મેરુલાલ એ શાખાના જ હતા. એમનું વંશવૃક્ષ આ પ્રમાણે છે—

૧૬૫૫. વા. નિત્યલાભ પોતાના ગુરુ અને દાદાગુરુ વિશે 'વિદ્યાસાગરસૂરિ રાસ' માં આ પ્રમાણે વર્ણવે છે:

મેરુલાલ વાચકપદ ધારક, શુદ્ધ સિદ્ધાંતી કહાયા;
જ્ઞાન ક્રિયાગુણ પૂરણ ભરિયા, પૂજ્યના માન સવાયા.
શિષ્ય તેહના સહજસુંદર વાચક, શીતલ પ્રકૃતિ મુહાયા;
રાગ દ્વેષ ન મલે કાઈ સાથે, સહુકોને મન ભાયા.

૧૬૫૬. વા. મેરુલાલે સં. ૧૭૦૫ ના માગશર વદિ ૮ ને ગુરુવારે 'ચંદ્રલેખાસતી રાસ' ૩૦૩ ગૂર્જર પદ્યોમાં રચ્યો. તેની ગ્રંથપ્રશસ્તિમાં કવિ ગચ્છનાયક અને પોતાના ગુરુ વિશે આ પ્રમાણે જણાવે છે:

વિધિપક્ષ ગચ્છિ વિદ્યા વચરાગર, માનદં જન મહારાઓ;
વાદી ગજ ઘટ સિંહ વદીતા, કલ્યાન સૂરીશ કહાઓ.
વાચક જાસ આજ્ઞાદં વિરાજદં, વિનયલાલ વરરાઓ;
વદતિ તાસ સીસ દો આંધવ, મેરુ પદમ મન ભાઓ.

એ રાસની પ્રત કવિએ ઇલમપુરમાં રહીને લખી જુઓ-જૈ. ગૂ. ક. ભા. ૨, પૃ. ૧૭૧-૩. ગ્રંથમાં કવિએ મેરુતુંગસૂરિના પ્રભાવનું વર્ણન પણ આપ્યું છે—

મહિમાનિધિ મેરુતુંગસૂરિ, વિષધર કીય વિમોચ;
વિમલાચલિ વિગતિં વલી, જલ્લવીઓ ઉલ્લેચ.

વાચક ભાવશેખરગણિ

૧૬૫૭. વા. વિજયશેખર અને ભાવશેખર સહાધ્યાયી અને સહચર ગુરુખંધુઓ હતા એમ એમના ગ્રંથો દ્વારા પ્રતીત થાય છે. એમના વિહાર પ્રદેશ વિશે ઉલ્લેખ કરી ગયા છીએ. ભાવશેખરે સં. ૧૬૮૩ ના જેઠ સુદી ૧૪ ના દિને નવાનગરમાં 'રૂપસેન ઋષિ રાસ' ની ત્રણ ખંડમાં રચના કરી. કવિ ગ્રંથ-પ્રશસ્તિમાં પોતાના ગુરુખંધુ વિશે આ પ્રમાણે જણાવે છે—'વિજયશેખર સાહિજ મિલિઉ, તિણિ કરી જોડિ અસંગ રે,' જુઓ જૈ. ગૂ. ક. ભા. ૩, પૃ. ૯૯૬-૮.

૧૬૫૮. એ ખન્નેમાંથી વડિલ કોણ હતા એ સ્પષ્ટ રીતે કહી શકાતું નથી. સં. ૧૬૭૨ માં ભાવશેખરનો ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થતો હોઈને કદાચ તેઓ જ્યેષ્ઠ હોય. એ વર્ષે તેમણે સૌભાગ્યસૂરિ-શિષ્ય કૃત 'ચંપકમાલા રાસ' ની પ્રત ભૂજનગરમાં લખી. સં. ૧૬૭૪ ના જેઠ સુદી ૬ ના દિને ભૂજમાં રહીને માણિક્યસુંદરસૂરિ કૃત 'ગુણવર્મચરિત્ર' ની પ્રત લખી. સં. ૧૭૦૪ માં તેમણે ભુવનશેખરના પકનાથે 'કાયસ્થિત સ્તવનાવચૂરિ' ની પ્રત નવાનગરમાં લખી. એની પુષ્પિકામાં ભાવશેખરનું વાચક પદ દર્શાવવામાં આવ્યું છે.

૧૬૫૯. સં. ૧૭૧૭ ના કાર્તિક સુદી ૧૩ ના દિને અંજારમાં રહીને એમણે 'ઉપદેશચિન્તામણિ સત્વતિ' ની પ્રત લખી. સં. ૧૭૨૦ ના મહા સુદી ૫ ને શુક્રવારે સાધ્વી દેમાના શિષ્યા પદ્મલક્ષ્મીના વાંચનાથે ભૂજમાં 'સાધુ વંદના' ની પ્રત લખી. સં. ૧૭૩૦ માં અગસ્તિ ઋષિ કૃત 'રત્નપરીક્ષા સમુચ્ચય' ની પ્રત ઇલમપુરમાં લખી, જે વખતે ભુદિશેખરગણિના શિષ્ય રત્નશેખરગણિ પણ ત્યાં સાથે હતા. જુઓ મુનિ પુણ્યવિજયજીનો પ્રશસ્તિ સંગ્રહ ભા. ૨, ક્રમાંક ૬૪૦૬.

૧૬૬૦. ભાવશેખરગણિએ સં. ૧૬૮૧ માં 'ધન્ના મહામુનિ ચુપદી' ગૂર્જર ભાષામાં લખી, જેની

એક પ્રત મુંબઈમાં ભારતીય વિદ્યાલવનના સંગ્રહમાં છે. એમના સમુદાયના સાધુ-સાધ્વીઓ વિશે ઉલ્લેખો મળે છે. બુદ્ધિશેખર, રત્નશેખર શિ. લક્ષ્મીશેખર વિશે પાછળથી ઉલ્લેખ કરીશું.

વાચક વિજયશેખરગણિ

૧૬૬૧. શેખરશાખામાં ખ્યાતનામ સાહિત્યકારો થઈ ગયા છે, તેમાં આ કવિની ગણના પણ થઈ શકે. તેઓ ‘ચંદ્રરાજ ચોપઈ’માં જ પોતાને વિશે જણાવે છે—‘તસ સાનધિધી હું લહું, કવિજનમાંહિ માન.’ આ સ્વતઃસિદ્ધ ઉલ્લેખ દ્વારા એમની સાહિત્યકાર તરીકેની પ્રતિભા વિશે જાણી શકાય છે. તેમની ગુરુ-પરંપરા આ પ્રમાણે છે : વેલરાજ-લાલશેખર-કમલશેખર-સત્યશેખર-વિવેકશેખર-વિજયશેખર.

૧૬૬૨. સં. ૧૬૮૧ ના જ્યેષ્ઠ માસના રવિવારે તેમણે વૈરાટપુરમાં રહીને ‘કવ્યવન્ના રાસ’ની સોળ દાલમાં રચના કરી. અંથપ્રશસ્તિમાં કવિ ખંભાતના શ્રેષ્ઠી નાગજી વિશે ઉલ્લેખ કરે છે. જીઓ જૈ. ગૂ. ક. ભા. ૩, પૃ. ૧૦૦૪. એજ વર્ષના આસો સુદીમાં ‘સુદર્શન રાસ’ની રચના કરી. અંથપ્રશસ્તિમાં કવિ પોતાના સહચર ગુરુમંદુ ભાવશેખરનો ઉલ્લેખ કરે છે. સં. ૧૬૮૯ ના પોષ સુદી ૧૩ ને શુક્રવારે નવાનગરમાં રૂપ ગાથામાં ‘ચંદ્રલેખા ચોપઈ’ ની રચના કરી. સં. ૧૬૯૨ ના ભાદરવા વદિ ૭ ને રવિવારે રાજનગરમાં કવિએ આત્મપ્રતિબોધ પર ‘ત્રણ મિત્ર કથા ચોપાઈ’ રચી, જેની પ્રશસ્તિમાં ત્યાંના શ્રેષ્ઠીવર્ષ પાસવીરનો ઉલ્લેખ તથા ગચ્છનાયક કલ્યાણસાગરસૂરિનું ‘જગમ યુગ પ્રધાન’નું ચિરુદ્ધ દર્શાવવામાં આવ્યું છે. જીઓ જૈ. ગૂ. ક. ભા. ૩, પૃ. ૧૦૦૬-૭.

૧૬૬૩. સં. ૧૬૯૪ ના કાર્તિક વદિ ૧૧ ને ગુરુવારે ભિન્નમાલથી ઉત્તર દિશામાં સોળ કોશ દૂર મોર નામના સ્થાનમાં ગુરુ વિવેકશેખર અને ગુરુમંદુ ભાવશેખરના સાન્નિધ્યમાં રહીને ‘ચંદ્રરાજ ચોપઈ’ નવ ખંડમાં રચી. અંથપ્રશસ્તિ દ્વારા કવિ વાચકપદ ધારક હતા તેમ જણાય છે. સં. ૧૭૧૭ ના વસંત-માસમાં વદિ ૯ ના દિને ભિન્નમાલમાં રહીને ‘ઋષિદત્તા રાસ’ની ત્રણ ખંડમાં રચના કરી. પ્રાચીન અંથના આધારે એ અંથ લખાયો એમ કવિ પ્રશસ્તિમાં જણાવે છે. વિજયશેખરે ‘ગૌતમરવામી લઘુ રાસ’ તથા ‘જ્ઞાતાસૂત્ર બાલાવબોધ’ લખ્યાં. એ બાલાવબોધની ૩૮૧ પત્ર—અંથમાન ૧૬૦૦૦ ની સં. ૧૭૬૬ માં લખાયેલી પ્રત ઉપલબ્ધ છે. જીઓ-જૈ. ગૂ. ક. ભા. ૩, પૃ. ૧૧૦૮.

વા. રાયમલ્લગણિ શિ. મુનિ લાખા

૧૬૬૪. વા. રાયમલ્લગણિના શિષ્ય મુનિ લાખાએ કલ્યાણસાગરસૂરિની વિદ્યમાનતામાં ખંભાતમાં રહીને સુશ્રાવિકા નારિંગદેવીના વાંચનાર્થે ‘ગુરુ પદ્માવલી’ લખી. આ પદ્માવલીની વિગતો અત્યંત વિશ્વસનીય છે. એની એક પ્રત અગરચંદજી નાહટાના સંગ્રહમાં છે. અંચલગચ્છ-પ્રવર્તકથી માંડીને વિદ્યમાન પદ્ધર સુધીની તવારીખ તેમાં નિષ્કલ છે, જે ગચ્છના ઇતિહાસ નિરુપણ માટે ઉપયોગી છે.

ઋષિ ન્યાયમેરુ

૧૬૬૫. વા. ધન્નામેરુ શિ. વિજયમેરુ શિ. ન્યાયમેરુના વાંચનાર્થે કનકસોમ કૃત ‘આર્દ્રકુમાર ધમાલ’ની પ્રત સં. ૧૬૭૮ ના શ્રાવણ વદિ ૧૩ના દિને લખાઈ

વાચક રત્નસિંહગણિ

૧૬૬૬. વા. રત્નસિંહગણિને સં. ૧૬૮૪ ના પ્રથમાષાઢ વદિ ૨ને જુથે રાઝદહાનગરમાં ઉત્તરાખ્યન સૂત્રની પ્રત ગચ્છનાયક કલ્યાણસાગરસૂરિએ વાંચનાર્થે આપી એમ એ અંથની પુષ્પિકા દ્વારા જણાય છે.

ચંદ્રકીર્તિગણિ

૧૬૬૭. સં. ૧૬૯૨ માં તેમણે ‘દંડક સ્તવ’ની પ્રત લખી, જેને શ્રાવિકા કોડિમદેએ પં. વેલાગણિને કંટાલીઆ ગામે વહોરાવી.

૫. પ્રેમજીગણિ શિષ્ય દેવમૂર્તિ અને ઋષિ દેવજી

૧૬૬૮. ૫. પ્રેમજીગણિના શિષ્ય દેવમૂર્તિએ સં. ૧૬૬૮ માં વિજયશેખર કૃત 'ચંદ્રામ્લ રાસ' (સં. ૧૬૬૪)ની પ્રત ઋષિ દેવજીના વાંચનાર્થે ભૂજનગરમાં લખી.

ઉપાધ્યાય નયસાગર

૧૬૬૯. મહો. રત્નસાગરજીના શિષ્ય ઉપાધ્યાય નયસાગરે આઠ ઢાલમાં 'ચૈત્યવંદન' તથા ચોવીશી રચ્યાં. ચોવીશીની ગ્રંથપ્રશસ્તિ દ્વારા કવિ ઉપાધ્યાય પદધારક હતા તેમ જણાય છે. જુઓ: જૈ. ગૂ. ક. ભા. ૧, પૃ. ૫૯૨.

કીર્તિચંદ્ર તથા ઉભયચંદ્ર

૧૬૭૦. સં. ૧૬૬૯ ના જેઠ સુદી ૨ ને મંગળવારે ઉગ્રસેનપુરમાં કીર્તિચંદ્રે સિંહકુલકૃત 'મુનિપતિ ચરિત્ર' (સં. ૧૫૫૭)ની પ્રત લખી. સં. ૧૬૬૯ના કાર્તિક વદિ ૬ ને સોમવારે અલ્પવાદનગરમાં સંઘવી ગજની ભાર્યા ગજમલ્લદેના પદનાર્થે ઉભયચંદ્રે વાચક મૂલાકૃત 'ગજસુકુમાલ સંધિ' (સં. ૧૬૨૪)ની પ્રત લખી. પ્રત પુષ્પિકામાં તેઓ પોતાની ગુરુપરંપરા આ પ્રમાણે જણાવે છે: કલ્યાણસાગરસૂરિ—વીરચંદ્ર ગણિ—૫. ધનસાગર ગણિ—કીર્તિચંદ્ર—ઉભયચંદ્ર.

પંડિત ગુણચંદ્ર શિ. વિવેકચંદ્રગણિ

૧૬૭૧. ૫. ગુણચંદ્રના શિષ્ય વિવેકચંદ્ર ગણિએ સં. ૧૬૬૭ ના પોષ સુદી ૧૫ ના દિને રાધનપુરમાં રહીને 'સુરપાલ રાસ' રચ્યો. એ ગ્રંથની એક પ્રત કવિએ જાતે લખી. જુઓ જૈ. ગૂ. ક. ભા. ૩, પૃ. ૧૦૬૬-૮.

અમીમુનિ

૧૬૭૨. સકલકીર્તિ કૃત 'સુભાષિત શ્લોક-સંગ્રહ'ની પ્રત અમીમુનિએ સં. ૧૭૧૩ માં લખી. જુઓ મુનિ પુણ્યવિજયનો પ્રશસ્તિ સંગ્રહ ભા. ૨, ક્રમાંક ૫૫૬૩.

પંડિત ગુણવર્દનગણિ

૧૬૭૩. વા. ક્ષમાકીર્તિના શિષ્ય વા. રાજકીર્તિ તથા ૫. ગુણવર્દન થયા. એમના શિષ્યો—શ્રુતસાગર, દયાકીર્તિ અને વિજયકીર્તિએ સં. ૧૬૭૬ ના ચૈત્ર વદિ ૧૨ ના દિને પાલીગામમાં હીરકલશ કૃત 'સિંહાસન ખત્રીશી' (સં. ૧૬૩૬)ની પ્રત લખી.

વાચક વીરચંદ્રગણિ શિ. જ્ઞાનસાગર અને સ્થાનસાગર

૧૬૭૪. વા. પુણ્યચંદ્ર શિ. વા. કનકચંદ્ર શિ. વા. વીરચંદ્ર શિ. જ્ઞાનસાગરે સં. ૧૬૭૮ ના આસો સુદી ૯ ને શુક્રવારે મંડવીમાં રહીને 'સિંહાસન દ્વાત્રિશિકા'ની પ્રત લખી. એમના ગુરુબંધુઓ ધનસાગર અને સ્થાનસાગર થયા.

૧૬૭૫. સ્થાનસાગરે સ. ૧૬૮૫ ના આસો વદિ ૫ ને મંગળવારે ખંભાતમાં રહીને ત્યાંના રાજમાન્ય શ્રેષ્ઠી નાગજીના આગ્રહથી 'અગડદત રાસ' ૩૯ ઢાલમાં રચ્યો. એ ગ્રંથની એક પ્રત કવિએ એજ વર્ષે જેઠ સુદી ૧૩ ને રવિવારે રાયધનપુરમાં લખી. જુઓ: જૈ. ગૂ. ક. ભા. ૧, પૃ. ૫૨૮.

લાવણ્યસાગર

૧૬૭૬. સં. ૧૬૭૯ ના ભાદ્રવા સુદી ૯ ને ગુરુવારે ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રની એક પ્રત લાવણ્યસાગરના વાંચનાર્થે, પાટણના વીરવંશીય શ્રાવક હીરજીએ લખાત્રીને ગચ્છનાયક કલ્યાણસાગરસૂરિને વહોરાવી.

સુખસાગરગણિ

૧૬૭૭. સં. ૧૭૦૪ના આસો સુદી ૬ ને શુક્રવારે વા. દેવસાગરજીના શિષ્ય સુખસાગરગણિએ પં. ઉત્તમચંદ્રગણિના શિષ્ય વિજયચંદ્રગણિના પદનાર્થે જિનરાજસૂરિ કૃત 'શાલિભદ્ર રાસ' (સં. ૧૬૭૮)ની પ્રત લખી. વિજયચંદ્રના શિષ્ય ઉદયચંદ્ર પણ અંચકાર હતા.

ઉપાધ્યાય વિદ્યાસાગર

૧૬૭૮. સં. ૧૬૬૫ અને ૬૭ના એમના પ્રતિષ્ઠાલેખો ઉપલબ્ધ છે, તે દ્વારા જાણી શકાય છે કે સં. ૧૬૬૭ના શ્રાવણ સુદી ૨ ને બુધે ખંભાતમાં ચાતુર્માસ હતા ત્યારે ત્યાંના શ્રીશ્રીમાત્ર જ્ઞાતીય સોની જીવંદ, બાર્યા વિજલદેના પુત્રો જીવરાજ, સંઘજી અને દેવકરજે કલ્યાણસાગરસૂરિના ઉપદેશથી ચોવીશીપદ કરાવ્યો હતો તેની પ્રતિષ્ઠા એમની ગિત્રામાં થઈ. વા. દેવસાગરે ઐતિહાસિક પત્ર લખ્યો છે તેમાં સોની જીવરાજ, સંઘજી અને સુરજનો ઉલ્લેખ છે.

૧૬૭૯. સં. ૧૬૬૫ના પ્રતિષ્ઠા લેખમાં વિદ્યાસાગરની શિષ્યપરંપરા આ પ્રમાણે જણાવી છે : ઉપા. વિદ્યાસાગર ગણિ—વા. વિદ્યારીલ ગણિ—વા. વિવેકમેરુગણિ—પં. મુનિશીલ ગણિ. જુઓ : 'અંચલ-ગચ્છીય લેખ સંગ્રહ', લેખાંક ૨૮૪-૫.

મુનિ ક્ષમાશેખર

૧૬૮૦. વા. સુમતિશેખર શિ. વા. સૌભાગ્યશેખર શિ. પં. માણિક્યશેખર, સકલશેખર અને ક્ષમાશેખરે સં. ૧૬૮૩ના આસો સુદી ૬ ને શનિવારે ભુરહાનપુરમાં પાદશાહ સલેમશાહ-જહાંગીરના રાજ્યમાં 'ઉપદેશમાલા બાલાવબોધ'ની પ્રત લખી.

પં. પુણ્યમંદિર શિ. ઉદયમંદિર

૧૬૮૧. પં. પુણ્યમંદિરના શિષ્ય ઉદયમંદિરે સં. ૧૬૭૫ના કાર્તિક સુદી ૧૩ ને સોમે સેરવાટ-પુરમાં 'ધ્વજભુજંગ આખ્યાન' નામક પદ્યકૃતિ રચી. જુઓ જૈ. ગૂ. ક.

પં. વિજયમૂર્તિ ગણિ

૧૬૮૨. મહોપાધ્યાય હેમમૂર્તિગણિના શિષ્ય પં. વિજયમૂર્તિ ગણિએ શત્રુજયગિરિ પરના જિનાવ્રયની સં. ૧૬૮૩ની શિલા પ્રશસ્તિ લખી હતી. જુઓ અં. લેખસંગ્રહ લેખાંક ૩૧૫.

ઋષિ કીકા

૧૬૮૩. મહો. વિનયસાગરજીના શિષ્ય ઋષિ કીકાએ ભર્તૃહરિત્રિશતી ટિપ્પણિની પ્રત સં. ૧૬૯૫માં ધવલકુ નગરમાં રહીને લખી. જુઓ : મુનિ પુણ્યવિજયજીનો પ્રશસ્તિ-સંગ્રહ, ભા. ૨, ક્રમાંક ૫૧૩૭. ભર્તૃહરિએ નીતિશતક, શૃંગારશતક અને વૈરાગ્યશતક રચ્યાં હોવાનું મનાય છે. આ ત્રણ શતકને શતકત્રય કે ત્રિશતી કહેવામાં આવે છે. ત્રિશતી જૈનોમાં ખૂબ પ્રિય હશે એમ લાગે છે. એના અનુકરણરૂપે સોમશતક, ધનદત્રિશતી, પદ્માનંદશતક આદિ શતક રચાયાનું અનુમનાય છે, તેમજ આ ગ્રંથો પર અનેક ટીકાઓ પણ થઈ છે. પુણ્યરત્નસૂરિ કૃત 'નેમિરાસ-યાદવરાસ'ની પ્રત મુનિ કીકાએ સં. ૧૬૯૭ના ચૈત્ર સુદી ૯ ને દિવસે ખંભાતમાં રહીને રચી. જૈ. ગૂ. ક. ભા. ૧. પૃ. ૨૪૪.

મતિચંદ્ર

૧૬૮૪. અંચલગચ્છીય શ્રમણ મતિચંદ્રે દેવેન્દ્રસૂરિકૃત 'શતક' નામના કૃતિગ્રંથ પર બાલાવબોધ

રચ્યું. જુઓ મિત્ર, નોટિશીઝ વો. ૮, પૃ. ૯૧; વો. ૧૦, પૃ. ૧૪૯. આ ગ્રંથની એક પ્રત અમદાવાદના ડેવાના ભંડારમાં સુરક્ષિત છે.

ઋષિ મંગલ

૧૬૮૫. સં. ૧૬૭૦ ના જેઠ વદિ ૧૪ ને સોમવારે પં. રૂડાએ કવિ દેપાલ કૃત ‘ચંદનખાલા ચરિત્ર’ની પ્રત નવાનગરમાં ઋષિ મંગલના વાંચનાર્થે લખી.

મુનિ ચીકા

૧૬૮૬. મનજી શિ. વિમલસાગર અને ઉદયસાગરે ગુણસૌભાગ્યસૂરિકૃત ‘શૃંગારમંજરી-શીલવતી ચરિત્ર’ (સં. ૧૬૧૪)ની પ્રત સં. ૧૬૭૪ ના ફાગણ સુદી ૧૧ ને શુક્રવારે દીવળદરમાં મુનિ ચીકાના પઠનાર્થે લખી.

હેમસાગર

૧૬૮૭. હેમસાગરે સં. ૧૭૦૬ ના ભાદ્રવા સુદી ૬ ને દિવસે જુરાનપુરમાં રહીને ‘મદન યુદ્ધ’ નામની પદ્ય-કૃતિની રચના કરી છે. અંબાલાલ પ્રેમચંદ શાહે આનંદશંકર દ્રુવ સ્મારક ગ્રંથમાં આ કૃતિ સંપાદિત કરી છે. ‘મદન યુદ્ધ’નો રચના કાલ ગ્રંથમાં ‘સતર છીડોત્તરે’ આપેલ હોઈને સંપાદક સં. ૧૭૭૬ સમજ્યા છે. પરંતુ વાસ્તવમાં એ સં. ૧૭૦૬ જ છે. કવિ કલ્યાણસાગરસૂરિના શિષ્ય હતા અને આ રચનામાં એમણે મદનને શત્રુઓ એનું વર્ણન છે એટલું જ નહીં અંતના ‘વિરાજે’ શબ્દથી પણ એમની વિદ્યમાનતામાં જ ગ્રંથ રચવામાં આવેલ છે એ વાત સ્પષ્ટ છે. કલ્યાણસાગરસૂરિનો સ્વર્ગવાસ સં. ૧૭૧૮ માં થયો હોઈને સં. ૧૭૭૬ સમજવું સર્વથા અસંગત છે.

૧૬૮૮. પં. અંબાલાલે હેમ કવિ કૃત મેદપાટ દેશાધિપતિ પ્રશસ્તિ વર્ણનને સંપાદિત કરી ‘શુદ્ધિ પ્રકાશ’ વર્ષ ૮૯, અંક ૨ માં પ્રકાશિત કરેલ છે. એના કર્તાને ‘મદન યુદ્ધ’ના રચયિતા હેમથી અભિન્ન હોવાની એમણે સંભાવના કરી છે. હેમ નામના કવિઓ અન્ય ગચ્છમાં પણ થઈ ગયા છે. (૧) ખરતરગચ્છીય ઉપા. લક્ષ્મીવલ્લભ છે. જેમનું ગૃહસ્થાવસ્થાનું નામ હેમરાજ હતું. (૨) જોધપુરના મહારાજ ગજસિંહના સંમંધમાં ગુણુ-રૂપક તથા ગુણુભાષા ચિત્ર ગ્રંથ રચનાર એક ખીજા હેમ કવિનો. ઉલ્લેખ મારવાડ રાજ્યના ઇતિહાસમાં મહો. વિશ્વેશ્વરનાથ રેઠાને કરેલ છે.

૧૬૮૯. ભાવનગરના સંઘના ભંડારની પ્રત અંચલગચ્છીય ધર્મસાગર શિ. હેમસાગર શિ. લાલજીએ સં. ૧૭૩૮ માં લખી એવો પુષ્પિકામાં ઉલ્લેખ છે. પુષ્પિકામાં કહેલા હેમસાગર એ જ આ ગ્રંથકર્તા સંભવે છે. મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઈ ધર્મસાગર અને હેમસાગરને સૂરિ કહે છે તે વિચારણીય છે. જુઓ જૈ. ગૂ. ક. ભા. ૨, પૃ. ૭૭૬.

૧૬૯૦. હેમસાગરે સં. ૧૭૦૬ ના ભાદ્રવા વદિ ૯ માં હંસપુરીમાં રહીને ૧૯૪ શ્લોક પરિ-માણુની ‘છંદ માલિકા’ નામની પદ્યકૃતિ રચી છે.

૧૬૯૧. અહીં એક જરૂરી વાતનું સ્પષ્ટીકરણ કરવું આવશ્યક છે. ઉપર્યુક્ત ‘છંદ માલિકા’ ગ્રંથની રચના સં. ૧૭૦૬ ના ભાદ્રવા વદિ ૯ ના દિને સુરત નજીકના હંસપુરનામના સ્થાનમાં થઈ છે, ત્યારે ‘મદન યુદ્ધની’ રચના એજ વર્ષ અને એજ માસની સુદી ૬ માં જુરાનપુરમાં રહીને કવિએ કરી છે. આમાં એક વિરોધ નજરમાં આવે છે, કેમકે ભાદ્રવા વદિ ૯ પછી પર્વપણ પર્વ આવી જાય છે. એના આક દિવસોમાં ‘મદન યુદ્ધ’ જેવા ગ્રંથની રચના ચાલુ રાખવાનો સંભવ ઓછો છે.

કદાચિત એમ માની પણ લઈએ તો સ્થાન મળવું તો અસંભવિત જ છે. ક્યાં સુરતની પાસેનું હંસપુર અને ક્યાં ભુરાનપુર? ચોમાસામાં અને ખાસ કરીને પર્વણમાં વિહાર પણ સંભવિત નથી. **મદનયુદ્ધકે રચયિતા હેમકવિકા સમય** એ નામના લેખમાં અગરવંદછ નાહટાએ આ મુદ્દા પર સુંદર પ્રકાશ પાડેલ છે. એમના વક્તવ્ય માટે જુઓ નૈ. સા. પ્ર. વર્ષ ૧૪, અંક ૮-૯. નાહટાજી જણાવે છે કે આ સંબંધમાં બે કલ્પના કરી શકાય છે. (૧) ભુરાનપુર હંસપુરનું જ અપર નામ હોય અથવા તો તદ્દન નજીકના જ કોઈ સ્થાનનું નામ ભુરાનપુર હોય જ્યાં ધર્માધિન કરાવવાને માટે જનું સંભવિત હોય. (૨) કાર્તિકાદિ ગુજરાતી અને ચૈત્રાદિ મારવાડી સંવતનું અંતર. ખીજી જ કલ્પના સંગત-પ્રતીત થાય છે. ભુરાનપુરમાં સંભવતઃ ચૈત્રાદિ સંવતનો પ્રચાર હોય અને સુરત તો ગુજરાતવર્તી હોવાથી ત્યાં કાર્તિકાદિ સંવત હોવાથી ચૈત્રાદિ ૧૭૦૭ હોવા છતાં પણ ગુજરાત પ્રચલિત ૧૭૦૬ નો જ નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે.

૧૬૯૨. ‘છંદ માલિકા’ની પ્રશસ્તિ દ્વારા જાણી શકાય છે કે શાહ કૂચા જે લઘુ સાજનિક હતા અને હંસપુરમાં વસતા હતા, તેમણે ત્યાં અનેક સાધુઓને ચોમાસા કરાવ્યાં હતાં. કલ્યાણસાગરસૂરિને પણ ચોમાસું કરાવ્યાનો તેમાં સ્પષ્ટ નિર્દેશ છે. એ શ્રાવકના પ્રમોદ માટે ૮૭ છંદની માળા જેવા ‘છંદ માલિકા’ ગ્રંથને શ્રી શાંતિનાથ ભગવાનના પ્રસાદથી લખ્યો.

ઉ. ઉદયરાજ શિ. હર્ષરત્ન શિ. સુમતિહર્ષ ગણિ

૧૬૯૩. ઉપા. ઉદયરાજગણિ શિ. હર્ષરત્નગણિ શિ. સુમતિહર્ષ ગણિ સં. ૧૬૭૮ માં વિદ્યમાન હતા. તેમણે એ વર્ષમાં જૈનેતર કવિ ભાષકરાચાર્ય (સં. ૧૨૪૦) રચિત ‘કરણ કુતૂહલ’ નામના ન્યોતિષગ્રંથ ઉપર ચૌલુક્યવંશના હેમાદ્રિના રાજ્યમાં ‘ગણકકુમુદ કૌમુદી’ નામની ટીકા રચી છે. જુઓ બેન્ડલ કૃત લંડનનાં બ્રિટીશ મ્યુઝિયમના સંગ્રહનું સંસ્કૃત હસ્તપ્રત વિષયક સૂચિપત્ર, સને ૧૯૦૨, ક્રમાંક ૪૫૧.

૧૬૯૪. સુમતિહર્ષે જૈનેતર કવિ શ્રીપતિ કૃત ‘જાતકર્મપદ્ધતિ’ ઉપર સં. ૧૬૭૩ માં પદ્માવતી પત્તનમાં રહીને ટીકા રચી છે. જુઓ ઉપર્યુક્ત બ્રિટીશ મ્યુઝિયમ, લંડનનું બેન્ડલ તૈયાર કરેલું સૂચિપત્ર, ક્રમાંક ૪૮૯, પૃ. ૨૦૪.

૧૬૯૫. મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઈ ‘જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ’ પેરા ૮૮૩ માં નોંધે છે કે સુમતિહર્ષે એ જ અરસામાં ‘બૃહત્ પર્માલા’ની રચના પણ કરી.

૧૬૯૬. સુમતિહર્ષ ગણિએ સં. ૧૬૭૭ માં હરિભદ્ર કૃત ‘તાજિકસાર’ નામના ન્યોતિષગ્રંથ ઉપર વિષ્ણુદાસના રાજ્યમાં ટીકા રચી. જુઓ બેન્ડલનું ઉપર્યુક્ત બ્રિટીશ મ્યુઝિયમનું સૂચિપત્ર, ક્રમાંક ૫૦૩. મિત્ર નોટિશીઝ વો. ૮ પૃ. ૨૩૯. પીટર્સનનો રીપોર્ટ ૧, ક્રમાંક ૨૭૨; રીપોર્ટ ૫, ક્રમાંક ૪૮૧, વેલ્લજરનું ઈન્ડીઆ ઓફિસની સંસ્કૃત હસ્તપ્રતોનું સૂચિપત્ર, ક્રમાંક ૩૦૫૮-૫૯. મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઈ ‘તાજિકસાર’ના કર્તા હરિભદ્ર હોવાની સંભાવના નૈ. સા. સં. ઈ. પેરા ૮૮૩ માં દર્શાવે છે. તાજિકસારના કર્તા હરિભદ્ર હતા. એમણે શક સંવત ૧૧૦૫ નો ઉલ્લેખ કર્યો છે. દીક્ષિતે એમના મરાઠી ગ્રંથ ‘પ્રાચીન અગોળ શાસ્ત્રન્યા ઇતિહાસ’ પૃ. ૪૯૦ માં સૂચવ્યું છે કે આ હરિભદ્ર શક સં. ૧૪૪૫ માં વિદ્યમાન હતા.

૧૬૯૭. અજ્ઞાત કર્તૃક ‘હોરામકરન્દ’ નામના નિમિત્ત શાસ્ત્રના ગ્રંથ પર સુમતિહર્ષે ટીકા રચી છે. જુઓ ‘જૈન સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ,’ પ્રો. હીરાલાલ રસીકદાસ કાપડિયા કૃત, પૃ. ૨૯૫.

૧૬૯૮. જ્યોતિષ અને નિમિત્ત શાસ્ત્રના ગણ્યાગાંડ્યા વિદ્વાનોમાં સુમતિહર્ષગણિનું નામ ઉલ્લેખનીય છે. એમના ગ્રંથો પ્રકાશિત થયા ન હોઈને તે લોકભોગ્ય યની શક્યા નથી એ ખરું, પરંતુ જે તેને જન-સુલભ અનાવવામાં આવે તો સુમતિહર્ષગણિની વિદ્વતા માટે સહુ કોઈને આદર ઉપજે એ ચોક્કસ છે.

પં. ભુવનરાજ ગણિના શિષ્ય વા. ધનરાજ

૧૬૯૯. પં. ભુવનરાજ યા ભોજરાજ કે ભોજદેવગણિના શિષ્ય વાચક ધનરાજ ગણિએ જૈનેતર ગ્રંથકાર મહાદેવ કૃત ‘મહાદેવ સારણી’ (સં. ૧૩૭૪) નામના જ્યોતિષ ગ્રંથ પર મારવાડના પદ્માવતી પત્તનમાં રાઠોડ ગજસિંહ રાજ્યે સં. ૧૬૯૨ માં દીપિકા રચી છે. જુઓ પ્રો. વેલણકર કૃત ‘જિન-રત્ન કોશ’ પૃ. ૩૦૪ તથા જૈ. સા. સં. ઇતિ. પેરા ૮૮૮. વા. ધનરાજ શિ. હર્ષરાજ શિ. સુભાગ્યરાજે સં. ૧૭૨૭ માં ‘પદ્ પંચાસિકા’ની તથા ‘જંપૂ ચરિત્ર’ની પ્રતો લખી; તથા વા. ધનરાજ શિ. વા. હીરાચંદ શિ. વા. જિનરાજે સં. ૧૭૬૩ ના લાદ્રવા સુદી ૯ ને સોમવારે ‘વસંતરાજ શુકન શાસ્ત્ર’ની પ્રત લખી, જે વિશે પાછળથી વિચારણા કરીશું.

વિનયરાજગણિ

૧૭૦૦. વિનયરાજગણિએ રત્નસંચય નામનો ગ્રંથ રચ્યો, જેની એક પ્રત કાતિવિજયજીના ભંડાર, વડોદરામાં વિદ્યમાન છે. નં. ૨૭૧.

ઋષિ જીવરાજ

૧૭૦૧. ક્ષેમકુશલ કૃત ‘રૂપસેનકુમાર રાસ’ (સં. ૧૬૮૨)ની પ્રત ઋષિ જીવરાજે એ વર્ષમાં લખી હતી એવી નોંધ પ્રત-પુષ્પિકામાંથી મળે છે.

પં. વિનયશેખર શિ. રવિશેખરગણિ

૧૭૦૨. વા. વેલરાજ શિ. વા. લાલશેખર શિ. વા. કમલશેખર શિ. વા. સત્યશેખર શિ. વા. વિનયશેખર શિ. રવિશેખર સં. ૧૬૮૩ માં વિદ્યમાન હતા. શત્રુજયગિરિ ઉપર વિમલવસહિના જિના-લયની એ વર્ષની શિક્ષાપ્રશસ્તિમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે એ પ્રશસ્તિ દેવસાગરજીએ રચી, પં. વિજય-ભૂતિગણિએ લખી. પં. વિનયશેખર ગણિના શિષ્ય રવિશેખર ગણિએ લખાની. મૂળ પ્રશસ્તિ હેત્રી કાઉસેન્સે નોંધી અને ડૉ. જુદ્દારે ‘એપીગ્રાફિયા ઈન્ડીકા’ના દ્વિતીય પુસ્તકમાં તેને સંપાદિત કરી. આ ઐતિહાસિક સંસ્કૃત પ્રશસ્તિ અનેક બાબતો પર પ્રકાશ પાડે છે.

મહોપાધ્યાય વિનયસાગરજી

૧૭૦૩. કલ્યાણસાગરસૂરિના શિષ્ય સમુદાયમાં મહોપાધ્યાય વિનયસાગરજી પ્રકાંડ વિદ્વાન તરીકે પંકાના હતા. તેમણે સારસ્વત વ્યાકરણના સૂત્રોને છંદોમદ્ધ કરી તેના પર તેમણે પદ્યમાં ટીકા રચી. આ ટીકા ‘વૃદ્ધ ચિન્તામણી’ અપર-નામ ‘વિદ્યચિન્તામણી’ ના નામથી ઓળખાય છે. સામાન્ય રીતે સારસ્વત વ્યાકરણના કર્તા તરીકે અનુભૂતિ સ્વરૂપાચાર્ય (સં. ૧૩૦૦)નું નામ સૂચવાય છે. વાસ્તવમાં તેઓ આ વ્યાકરણની પ્રક્રિયાને સરળ કરનાર છે. સારસ્વત વ્યાકરણના પુસ્તકર્તા તો નરેન્દ્રાચાર્ય છે. અનુભૂતિ સ્વરૂપાચાર્યે તો કોઈકે રચેલાં સરસ્વતી સૂત્રોની પ્રક્રિયા રચી છે.

૧૭૦૪. સં. ૧૭૦૨ ના કાર્તિકી પૂર્ણિમાને ગુરુવારે વિનયસાગરજીએ ‘અનેકાર્થ’ નામમાલા ‘અપરનામ ‘અનેકાર્થ’ રત્નકોશ’ની રચના કરી. ૧૬૯ શ્લોક પરિમાણની આ ગુર્જરપદ્ય કૃતિ ત્રણ અધિકારમાં વિભક્ત છે.

૧૭૦૫. હિંગુલ પ્રકરના કર્તા વિનયસાગર તે કોણ એ નક્કી કરવા માટે પૂરતાં સાધનો નથી. આ ગ્રંથના કર્તા સંભવિત રીતે અંચલગચ્છીય વિનયસાગરજી હતા. એ અરસામાં ખરતરગચ્છમાં પણ આ નામના ગ્રંથકર્તા થઈ ગયા છે. આ એ વિનયસાગરજી ઉપરાંત આ નામના એક ત્રીજા મુનિવર પણ થઈ ગયા છે. સં. ૧૭૦૦ પહેલાં આ ગ્રંથ ઉપાધ્યાય વિનયસાગરજીએ લખ્યો.

૧૭૦૬. હિંગુલનો અર્થ હિંગલોક થાય છે. આ કૃતિને ‘હિંગુલ પ્રકરણ’ એવા નામથી હી. હં. લાલનના અનુવાદ સહિત ભીમસી માણેકે સન ૧૯૦૦ માં પ્રકાશિત કરી. એનું આઘ-પઘ હાથપોથી લખનારનું હશે એમ લાગે છે. ખીજું પઘ ‘હિંગુલ’ થી શરૂ થાય છે, અને આ કૃતિનો વાસ્તવિક પ્રારંભ આ પઘથી જ હશે એમ લાગે છે. જુઓ—

**દિક્કલપ્રકરોડયં ચ બાલારુણો વિચક્ષણાઃ ।
તર્કયન્તીતિ યં દૃષ્ટ્વા પદ્મપ્રભો મુદેડસ્તુ સઃ ॥**

કર્તાએ આ કૃતિ મુખ્યત્વે અનુષ્ટુપમાં રચી છે, અને પ્રક્રમોમાં વિલક્ત કરી છે. શ્લોક ૧૫ અને ૧૬ માં સૂચવાયા મુજબ આમાં પ્રાણાતિપાત, મૃષાવાદ, અદતાદાન, અશ્વલ્લ, પરિગ્રહ, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, રાગ, દ્વેષ, કલહ, અભ્યાખ્યાન, પૈશુન્ય, રત્યરતિ, પરાપવાદ, માયા મૃષાવાદ, મિથ્યાત્વશલ્ય એ અઠાર પાપસ્થાનકને અંગે અઠાર પ્રક્રમો તેમજ છુત, માંસ, મદિરા, વેશ્યા, આખેટ (શિકાર), ચોરી પરદારાગમન—એ સાત વ્યસન સંબંધી ૭, દાન, શીલ, તપ અને ભાવ એ ચાર પ્રકારના ધર્મ પરત્વે ૪, તેમજ જિનેન્દ્રપૂજા, ગુરુભક્તિ અને ઉદ્યમને અંગે એકેક પ્રક્રમ છે. એ પ્રત્યેક પ્રક્રમમાં ચાર-પાંચ પદ્યો છે.

૧૭૦૭. ભોજવ્યાકરણના પ્રણેતા મહો. વિનયસાગરજી છે. એમણે આ પદ્યાત્મક વ્યાકરણ કચ્છના મહારાવ ભારમલ્લના કુંવર ભોજરાજની તુષ્ટિ માટે એની વિનતિથી રચ્યું છે. ગ્રંથનું નામ એ દૃષ્ટિએ યથાર્થ છે. પ્રો. હીરાલાલ ર. કાપડિયા જૈ. સં. સા. ઈ. ખં. ૧, પૃ. ૨૭૪ માં આ વ્યાકરણ સં. ૧૬૬૫ લગભગમાં રચાયું હોવાનું માને છે, પરંતુ તે વિચારણીય છે. ભોજરાજજીનો રા. ન્યત્વકાલ સં. ૧૬૮૮ થી સં. ૧૭૦૧ સુધીનો હોઈને આ વ્યાકરણ એ સમય દરમિયાન રચાયું હોવાનું નિર્ણયિત થાય છે. આ ગ્રંથ નિર્ણયસાગર મુદ્રણાલયમાં સં. ૧૯૭૫ માં પ્રકાશિત થયેલ છે. ૨૦૨૮ શ્લોક પરિમાણનો આ ગ્રંથ ત્રણ ખંડમાં વિલક્ત છે. પ્રત્યેક ખંડમાં અનુક્રમે ૭૦૦, ૧૦૭૮ અને ૨૫૦ પદ્યો છે. એ પૈકી ઘણાં ખરાં અનુષ્ટુપમાં છે.

૧૭૦૮. પ્રથમા વૃત્તિનો પ્રારંભ લોકેશને પ્રણામ કરીને કરાયો છે. ખીજાં પદ્યમાં સરસ્વતીએ સંજ સૂત્રો રચ્યાં છે એમ કહ્યું છે. ત્રીજા પદ્યની શરુઆત ‘અ ઇ ઉ ઋ લૃ સમાનાઃ’ થી કરાઈ છે. આમ આ વ્યાકરણ સારસ્વત વ્યાકરણનાં સૂત્રોનું પદ્યાત્મક વિવરણ છે એમ પ્રો. કાપડિયા જણાવે છે તે યુક્ત છે. પૃ. ૭૬ ના, શ્લોક ૨૪૪ માં કર્તા વળુવે છે—‘સરોવરમાં પદ્મો જેમ ભમતા ભમરાએની શ્રેણિમાં શોભે છે તેમ અંતર્ભૂત સૂત્રો પદ્યોની શ્રેણિમાં શોભે છે.’ અલ્પત્ત, કેટલાક પ્રયોગો પાણિનીના વ્યાકરણને આધારે અપાયા છે. પ્રથમા વૃત્તિના અંતમાં પ્રશસ્તિ રૂપે એ પદ્યો છે. એમાં ભોજરાજ રાજ્ય કરે છે એવો ઉલ્લેખ છે. આથી આ કૃતિ એ રાજ્યના રાજ્ય દરમિયાન રચાઈ છે એમ કહિત થાય છે.

૧૭૦૯. દ્વિતીયા વૃત્તિની શરુઆત શ્રીધરને નમનપૂર્વક કરાઈ છે. ત્યારપાદ ધાતુઓનાં પ્રત્યયોનો

અધિકાર હાથ ધરાયો છે. આમ આ ‘ત્યાદિ’ની વૃત્તિ છે. આના અંતમાં પણ પ્રથમાવૃત્તિની પેઠે એવા જ પ્રશસ્તિ રૂપે એ પદો અપાયાં છે.

૧૭૧૦. તૃતિયા વૃત્તિના પ્રારંભમાં શંભુને નમસ્કાર કરાયો છે. અને અંતમાં પહેલી એ વૃત્તિની જેમ એ પદો પ્રશસ્તિ રૂપે છે. ત્યાર પછી એક વધારાનું આ પદ છે:—

અવદાત્ વો હયગ્રીવઃ કમલાકરૈશ્વરઃ ।

સુરાસુરનરાકારમધુપાપી તપત્કજઃ ॥ ૫૦ ॥

૧૭૧૧. આ સારસ્વત વ્યાકરણ પ્રત્યે જૈનોની અભિરુચિ સૂચવે છે. આની વિશેષ પ્રતીતિ તો એથી થાય છે કે એના ઉપર વીસેક ટીકાઓ મળે છે. અન્ય ટીકાઓ માટે જુઓ પ્રો. દી. ર. કાપડિયા કૃત ‘જૈન સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ,’ ખંડ ૧. ‘ભોજવ્યાકરણ’ની સં. ૧૭૬૩ ની પ્રત મળે છે. જુઓ વેમર નં. ૧૬૩૬, પૃ. ૨૦૩-૪.

૧૭૧૨. વા. દેવસાગરે કલ્યાણસાગરસૂરિને સં. ૧૬૭૭ લગભગમાં ખંભાતથી ભૂજ લખેલા સંસ્કૃત શ્લોકમુદ્દ પત્રમાં વિનયસાગર વિશે આ પ્રમાણે જણાવાયું છે :

‘પાણિનીય આચાર્ય અને પાતંજલિના રચેલાં વ્યાકરણ તથા પદ્યમંધ ભોજ વ્યાકરણશાસ્ત્રને વિશે મહા ઉપયોગી તથા તર્કશાસ્ત્રમાં કુશાગ્ર બુદ્ધિવાળા, ઉત્તમ પુરુષોમાં અગ્રેસર અને સ્તુતિપાત્ર ઉપાધ્યાય’. જુઓ:—

પાણિનીયફણિભાષિતાદિષુ ગ્રન્થરાશિષુ મહોપયોગભાક્ ।

તર્કતીક્ષ્ણમતિરૂત્તમાગ્રણીલેઘવર્ણ વિનયોદધિર્મુનિઃ ॥ ૨૯ ॥

૧૭૧૩. સોમચંદ્ર ધારસીએ વિનયસાગર કૃત “વસંત” નામક હિંદી પદ્યકૃતિ ‘પંચપ્રતિક્રમણ સૂત્રાણિ’માં પ્રકટ કરી છે. આ કૃતિ સંલવિત રીતે આ ગ્રંથકર્તાની હોય. કર્તાએ એ કૃતિમાં ઘણી જગ્યાએ પોતાનું નામ આ પ્રમાણે સૂચવ્યું છે—‘વિનય ભજત પદ અચલ થાનસે’, પૃ. ૫૧૪-૮.

૧૭૧૪. વિનયસાગરજી વ્યાકરણશાસ્ત્રના પ્રકાંડ વિદ્વાન હતા એમ ઉપયુક્ત બાબતોથી પ્રતીત થાય છે. ગચ્છનાયક કલ્યાણસાગરસૂરિએ વિનયસાગરજી માટે ‘મિશ્રલિંગકોશ’ નામક શબ્દકોશ-ગ્રંથ રચ્યો હતો.

સૌભાગ્યસાગરગણિ

૧૭૧૫. મહો. વિનયસાગરજીના શિષ્ય સૌભાગ્યસાગરે જામનગરમાં વર્ધમાન અમરસીએ બંધાવેલા જિનાલયની સં. ૧૬૯૭ ની શિલા-પ્રશસ્તિ તથા સં. ૧૭૧૯ માં ભૂજમાં ‘વર્ધમાન પદ્મસિંહ શ્રેષ્ઠી ચરિત્ર’ની પ્રત લખી. પ્રવર્તક કાંતિવિજયજી દ્વારા પં. લાલનને તેની એક પ્રત મળી એમ મુદ્રિત ગ્રંથની નોંધ દ્વારા જાણી શકાય છે. સૌભાગ્યસાગરજીના ઉપદેશથી અમદાવાદના પારેખ લીલાધરે શત્રુંજયનો તીર્થસંઘ કાઢ્યો હતો, જેનું વર્ણન મુનિ સુરજી કૃત ‘લીલાધર રાસ’ માં છે, તે આ શ્રમણ જ હશે એમ અનુમાન થાય છે.

સોમસાગર

૧૭૧૬. સં. ૧૬૫૩ માં વાગડના આઘોઈ નામના ગામમાં મહોતા ગોત્રીય સોમચંદ્રે કલ્યાણસાગર-સૂરિના ઉપદેશથી દીક્ષા અંગીકાર કરી અને તેમનું સોમસાગરનામ રાખી મહો. વિનયસાગરજીના શિષ્ય તરીકે સ્થાપવામાં આવ્યા.

સુંદરસાગર

૧૭૧૭. સં. ૧૬૫૨ માં વણથલીના શ્રીમાલી માતીય સુંદરજીએ કલ્યાણસાગરસૂરિના ઉપદેશથી દીક્ષા લીધી. તેમનું સુંદરસાગર નામ રાખવામાં આવ્યું. સં. ૧૬૯૧ માં વર્ધમાન-પદ્મસિંહ શ્રેષ્ઠી ચરિત્ર એમણે માંડવીમાં પદ્મસિંહશાહને સંભળાવ્યું એવો ઉલ્લેખ પદ્માવલીમાં છે.

મુનિ પંડાશ

૧૭૧૮. વા.દે વસાગરના સહચર શિષ્ય મુનિ પંડાશ (પન્યાસ ?) સં. ૧૬૭૭માં ખંભાતમાં ચાતુર્માસ રહેલા અને શ્રાવિકાના ઉપાશ્રયમાં કલ્પસૂત્રની વાચના કરેલી એમ દેવસાગરજીના પત્ર દ્વારા જાણી શકાય છે.

મુનિ ધનજી

૧૭૧૯. દયાસાગરના શિષ્ય મુનિ ધનજીએ 'સિદ્ધદત્ત રાસ' ની રચના કરી. જુઓ જૈ. ગૂ. ક. ભા. ૩, પૃ. ૧૦૯૩-૪.

પંડિત લલિતસાગર

૧૭૨૦. ગજસાગરસૂરિના શિષ્ય લલિતસાગરે સં. ૧૬૯૯ મા. સુ. ૧૪ ના દિને 'નેમિ રાજર્ષિ ચોપાર્ધ' રચી, જેની પ્રત જેસલમેરના ભંડારમાં છે, જુઓ જૈ. સ. પ્ર. વર્ષ ૧૧, પૃ. ૧૧૭ માં નાહટા-જનો લેખ. સૌભાગ્યસાગરસૂરિ-શિષ્ય કૃત 'ચંપકમાલા ચરિત્ર' (સં. ૧૫૭૮)ની પ્રત લલિતસાગરે સં. ૧૬૬૭ ના આસો સુદી ૬ ને ગુરુવારે જાંજી-જાંજીસરમાં રહીને લખી. કુશલસંયમ કૃત 'હરિયજ્ઞ રાસ' (સં. ૧૫૫૫)ની પ્રત ત્યાં એજ વર્ષના આસો સુદી ૧૫ ને સોમે લખી. એમના શિષ્યો-માણિક્યસાગર, જયસાગર, મતિસાગર વિગેરે થયા.

મતિનિધાનગણિ

૧૭૨૧. કલ્યાણસાગરસૂરિના શિષ્ય મતિનિધાને 'પુણ્યપાલ કથાનક'ની પ્રત સં. ૧૬૭૧ માં લખી. જુઓ મુનિ પુણ્યવિજયજીનો પ્રશસ્તિ સંગ્રહ, ભા. ૨. લાવણ્યસમય કૃત 'નેમિનાથ છંદ' (સં. ૧૫૭૬) ની પ્રત પણ મતિનિધાને લખી.

પંડિત ક્ષમાચંદ્ર શિ. સુમતિચંદ્ર

૧૭૨૨. પં. ક્ષમાચંદ્રના શિષ્ય સુમતિચંદ્રે સં. ૧૬૬૬ ના આસો વદિ ૧ ને મંગળવારે નેમિકુંજર કૃત 'ગજસિંહ રાસ' (સં. ૧૫૫૬)ની પ્રત લખી.

પદ્મસાગરગણિ

૧૭૨૩. મહો. રત્નસાગરજીના શિષ્ય પદ્મસાગરે સં. ૧૭૦૪ માં જુરહાનપુરમાં રહીને 'નારચંદ્ર જ્યોતિષ' ની પ્રત લખી. એમના શિષ્ય ધીરસાગર, અને તેમના રિદ્ધિસાગર થયા.

માણિક્યલાભ

૧૭૨૪. વા. ગજલાભ શિ. વા. જયલાભના શિષ્ય ઋષિ માણિક્યલાભે સં. ૧૭૧૮ ના કાર્તિક સુદી ૧૩ ને ગુરુવારે 'શાંતિનાથ ચરિત્ર' ની પ્રત લખી.

મતિસાગર તથા જયસાગર

૧૭૨૫. ગજસાગરસૂરિના શિષ્ય લલિતસાગરના મતિસાગર તથા જયસાગર નામના શિષ્યો થયા,

જેમણે સં. ૧૬૯૯ ના માગથર વદિ ૪ ને જીવે કુશલલાલ કૃત 'તેજસાર રાસ' (સં. ૧૬૨૪૬) ની પ્રત લખી.

હર્ષસાગર

૧૭૨૬. મેરુતુંગસૂરિ સંતતીય, બુધમેરુ, કમલમેરુ, પં. ભીમ અથવા ભાગ્યમૂર્તિ કે ભીમરત્ન શિ. ઉદયસાગરના શિષ્ય હર્ષસાગરજી થયા. ઉદયસાગરજીના અન્ય શિષ્યો દયાસાગર અને દેવનિધાન થયા. હર્ષસાગરજી 'રાજસીસાહ રાસ'ના કર્તા તરીકે આ ગચ્છના ઇતિહાસમાં ચિરસ્મરણીય રહેશે. આ રાસની એક પ્રત શ્રી અનંતનાથ જ્ઞાનભંડાર, મુંબઈની નં. ૨૬૨૨ ની પોથીમાં છે, જેના પરથી મોહનલાલ દલીયંદ દેશાઈએ તા. ૨૭-૯-૪૨ ના દિને એ કૃતિ ઉધ્ધૃત કરી. અને એ આધારે ભંવરલાલજી નાહટાએ 'રાજસીસાહ રાસકા સાર' નામક લેખ જૈ. સ. પ્ર. વર્ષ ૧૯, અંક ૭ પૃ. ૧૧૮-૧૨૦-અંક ૮ પૃ. ૧૪૨-૧૪૪ માં પ્રસિદ્ધ કર્યો.

૧૭૨૭. રાજસીરાસની સમાપ્તિ બાદ ઉક્ત પ્રતમાં ચરિત્રનાયકની સીરિઆદે અને રાણાદે નામની બે પત્નીઓનાં સુકૃત્યોનું વર્ણન પણ પાછળથી જોડી દેવામાં આવ્યું છે. એ પછી હરિયાસાહના વંશજોના ધૃતલંબનિકાદિ વર્ણન કરતો એક રાસ છે, જે અપૂર્ણ રહેલ છે. એ બધા રાસોના કર્તા પણ આ ગ્રંથકાર જ હશે.

૧૭૨૮. ભંવરલાલજી નાહટા આ રાસ વિશે નોંધે છે કે મેઘમુનિકૃત 'સાહ રાજસી રાસ'થી પ્રસ્તુત રાસ વિસ્તીર્ણ છે તેમજ પાછળથી રચાયો છે, એટલે તેમાં વર્ણન કંઈક વિસ્તૃત અને અધિક હોવું સ્વાભાવિક જ છે. કવિતાની દૃષ્ટિએ પ્રથમ રાસથી આ રાસ નિમ્નકોટિનો છે. કોઈ જગ્યાએ ભાવ સ્પષ્ટ ન થાય ત્યાં લાંબી નામાવલી આવી પડે છે. સાહ રાજસી કારિત નવાનગરના જિનમંદિરના પાયાના સમય અંગે પણ મતભિન્નતા છે. પ્રથમ રાસમાં સં. ૧૬૬૮ અક્ષય તૃતીયા અને બીજામાં સં. ૧૬૭૨ અષ્ટમી તિથિના દિને ખાત મૂહર્ત થયું હોવાનું લખ્યું છે. પ્રસ્તુત રાસમાં રાજસીના પિતા તેજસી દ્વારા સં. ૧૬૨૪ માં નવાનગરમાં શ્રી શાંતિજિનાલયના નિર્માણનો પણ ઉલ્લેખ છે. રાજસી સાહના મંદિરનું પણ વિસ્તૃત વર્ણન આ રાસમાં છે—જેમકે ૯૯ x ૩૫ ગજ તથા ૧૧ સ્તરનાં નામ તેમજ શિલ્પ-સ્થાપત્યનો પણ સારો પરિચય આપવામાં આવ્યો છે. શત્રુંગ્ય યાત્રા તથા પુત્ર રામૂનો ગોડી પાર્શ્વનાથની યાત્રાનો અભિગ્રહ હોવાથી સંઘ યાત્રાનું વર્ણન તથા લાહણીની વિસ્તૃત નામાવલિ તેમજ ખસો ગોડી મૂઢ જાતીય લોકોને જૈન બનાવ્યાનો પ્રસ્તુત રાસમાં મહત્વપૂર્ણ ઉલ્લેખ છે. સં. ૧૬૯૬ માં નવાનગરની દ્વિતીય પ્રતિષ્ઠાનું તથા બ્રાહ્મણોને દાન તેમજ સમસ્ત નગરને જમાડવા આદિનું વર્ણન પણ નવીન છે, ઇત્યાદિ. કવિ હર્ષસાગરે આ રાસની સં. ૧૬૯૮ ના વૈશાખ સુદી ૭ ને સોમવારે રચના કરી.

વાચક દયાસાગરગણિ

૧૭૨૯. પં. ભીમરત્ન શિ. ઉદયસાગર શિ. દયાસાગર-અપરનામ દામોદરે સં. ૧૬૬૫ના દ્વિતીય ભાદ્રવા સુદી ૬ ને સોમે પદ્માવતીપુરમાં 'સુરપતિકુમાર ચોપઈ' રચી. જીઓ. જૈ. ગૂ. ક. ભા. ૧, પૃ. ૪૦૩-૪; ભા. ૩, પૃ. ૯૦૫-૬. ગ્રંથ દ્વારા જાણી શકાય છે કે પદ્માવતીપુર તે પુષ્કર પાસે આવેલું નૈસર્ગિક સમૃદ્ધિ ધરાવતું શહેર.

૧૭૩૦. સં. ૧૬૬૯ ના આસો સુદી ૧૦ ને ગુરુવારે જાસોરમાં રહીને પોતાના લઘુ ગુરુબંધુ દેવનિધાનના આગ્રહથી તેમણે શીલવિષયક 'મદનકુમાર રાસ' રચ્યો. જીઓ: જૈ. ગૂ. ક. ભા. ૧,

પૃ. ૪૦૪-૫; ભા. ૩, પૃ. ૯૦૬-૭. આ ગ્રંથની પ્રશસ્તિ દ્વારા જણાય છે કે કવિએ પ્રથમ ૧૦૧ શ્લોક પરિભાણનો 'મદનશતક' નામનો ગ્રંથ લખેલો. કથા આકર્ષક જણાતાં તેમણે રાસ રચ્યો.

૧૭૩૧. વા. દયાસાગર અને દેવનિધાન સં. ૧૬૭૭ માં ભૂજમાં ચાતુર્માસ રહ્યા. તે વખતે ત્યાંના ઓશવાળ મીઠડિયા પુણ્યસિંહ નામના શ્રાવકે દિવાળીના દિવસે જ્ઞાનની આરાધના નિમિત્તે 'નેમિનાથ ચરિત્ર'ની પ્રત એમને ભેટ ધરી. એ વખતે ગચ્છનાયક કલ્યાણસાગરસૂરિ પણ ત્યાં જ ચાતુર્માસ ગિરાજતા હતા. જુઓ જૈ. સ. પ્ર. વર્ષ ૧૨, અંક ૨ માં મુનિ જયંતવિજય સંપાદિત પુષ્પિકા. એ ગ્રંથ પાલીતાણુના સાહિત્યમંદિરના ભંડારમાં ઉપલબ્ધ છે.

૧૭૩૨. વા. દેવસાગરજીએ એ વખતે કલ્યાણસાગરસૂરિને પત્ર લખેલો તેમાં આ ગ્રંથકાર વિષે આ પ્રમાણે નિર્દેશ કરેલો—'ત્યાં આપની પાસે સર્વના જાણુ, સિદ્ધાંત સમુદ્રના પારગામી, વચનકલાથી લોકોના મનને વશ કરનાર, સૂક્ષ્મદર્શી, પરિમિત વચનવાળા, શાંત, પંડિત દયાસાગરગણિ.' મુનિ ધનજી એમને વિષે નોંધે છે—

તાસ પક્ષિ વાચક તિલો, વિચરઈ ઉગ્ર વિહારિ;
નવરસ ભેદ વખાણુ મઈ, દાખઈ સરસ વિચારિ.
સકલ જીવનઈ હિતકરુ, શ્રી દયાસાગર નામ;
પ્રસિદ્ધ સકલ પુહવી વિષઈ, નામ તિસઉ પરિણામ.

૧૭૩૩. વા. દયાસાગરના શિષ્યો મુનિ ધનજી, પદ્મસાગર, પુણ્યસાગરગણિ વિગેરે થયા, જેમને વિશે પ્રસંગોપાત ઉલ્લેખ કરીશું.

વાચક દયાશીલ અને જસકીર્તિ

૧૭૩૪. વા. હેમશીલ શિ. વા. વિજયશીલના શિષ્યો વાચક દયાશીલ અને વાચક જસકીર્તિ થયા. દયાશીલે સં. ૧૬૬૪ માં નવાનગરમાં રહીને 'શીલખત્રીશી' રચી; સં. ૧૬૬૬ ના કાર્તિક વદિ ૫ ને સોમે ભૂજમાં 'ઈલાચી કેવલી રાસ' રચ્યો; સં. ૧૬૬૭ માં ભિન્નમાલમાં 'ચંદ્રસેન ચંદ્રદ્યોત નાટકિયા પ્રબંધ'ની રચના કરી. જુઓ: જૈ. ગૂ. ક. ભા. ૩, પૃ. ૯૦૨-૫.

૧૭૩૫. વા. જસકીર્તિએ 'સમ્મેતશિખર રાસ' રચ્યો, જેમાં સં. ૧૬૭૦ માં આગરાના સંઘપતિ કુવરપાલ-સોનપાલ લોઢાએ કાઢેલા સંઘતું વર્ણન છે. ચાર ખંડ, ૪૮૩ ગાથાની આ કૃતિની પ્રત બીકાનેરના ભંડારમાં છે. જુઓ જૈ. સ. પ્ર. વર્ષ ૭, અંક ૧૯-૧૧ માં અગરચંદજી તથા ભંવરલાલજી નાહટાનો 'જસકીર્તિકૃત સમ્મેતશિખર રાસ કા સાર' નામક લેખ. આ રાસ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ખૂબ જ મહત્વનો છે. રાસની વિગત વિશે સંઘપતિઓના જીવન સંદર્ભમાં ઉલ્લેખ કરીશું.

પં. ગુણશીલ શિ. રત્નશીલ

૧૭૩૬. પં. ગુણશીલે સં. ૧૬૯૯ માં આગરામાં સાધ્વી વાલ્હાના પઠનાથે સમયસુંદર કૃત 'વલ્કલ-ચીરી ચોપઈ' (સં. ૧૬૮૧)ની પ્રત લખી. એમના શિષ્ય રત્નશીલનો ઉલ્લેખ સં. ૧૭૨૧ માં સાધ્વી વાલ્હાની શિષ્યા સાધ્વી લીલાએ લખેલ 'ગજસિંહ રાસ'ની પ્રત પુષ્પિકામાં છે.

દેવરાજ, ક્ષેમસાગર અને સુવર્ણશિખર

૧૭૩૭. આ ત્રણે શ્રમણો સં. ૧૬૭૭ માં ગચ્છનાયક કલ્યાણસાગરસૂરિ સાથે ભૂજમાં ચાતુર્માસ રહ્યા હતા એમ દેવસાગરજીએ લખેલા પત્ર દ્વારા જાણી શકાય છે. આ પત્રમાં ઉલ્લેખ છે—'ગૌર કાંતિવાળા અને ધર્મના ભંડાર, મનોહર મુનિ દેવરાજ તથા નિરંતર ધર્મોદ્યુક્ત મુનિ ક્ષેમસાગર... જિનાગમ અભ્યાસી, જ્ઞાનભંડાર યનિ સુવર્ણશિખર.'

એમસાગર

૧૭૩૮. સં. ૧૬૯૭ માં બીકાનેરના ગાંધી ખેનદાસે કલ્યાણસાગરસૂરિના ઉપદેશથી દીક્ષા અંગીકાર કરી, એમનું નામ એમસાગર રાખવામાં આવ્યું. દીક્ષા ગ્રંથો કરતી વખતે એમણે ૯૦૦૦૦ પીરોણ્યો ધર્મકાર્યોમાં ખરચી.

વાચક દેવસાગરજી

૧૭૩૯. ધર્મભૂતિસૂરિના સાત મહોપાધ્યાયોમાં દેવસાગરજી એક હોઈને તેઓ ૧૭ મા સૈકાના પૂર્વાર્ધમાં જન્મ્યા હતા એમ નિર્ણય થાય છે. એમની સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ સિવાય એમના અંગત જીવન વિશે જાણી શકાતું નથી. એમની ગુરુ-શિષ્ય પરંપરા આ પ્રમાણે છે : ગુણનિધાનસૂરિ-વા. પુણ્યચંદ્ર-વા.માણિકચંદ્ર-વા.વિનયચંદ્ર-વા.રવિચંદ્ર-વા.દેવસાગર-વા.જયસાગર-વા.લક્ષ્મીચંદ્ર-વા.કુસલચંદ્ર અને વા.લાવણ્યચંદ્ર.

૧૭૪૦. શત્રુંજયગિરિ ઉપર પદ્મસિંહશાહે અંધાવેલા જિનાલયની સં. ૧૬૭૫ ની શિલા-પ્રશસ્તિ તથા ત્યાંના અન્ય જિનાલયની સં. ૧૬૮૩ ની શિલા-પ્રશસ્તિ એમણે રચી. આ ખન્ને પ્રશસ્તિઓને આકિંઓલોજીકલ સર્વેના ડૉ. હેન્રી કાઉસેન્સે નોંધી અને ડૉ. બુદ્ધદેવે એપીગ્રાફીઆ ઇન્ડિકાના દ્વિતીય પુસ્તકમાં પ્રકાશિત કરી.

૧૭૪૧. ખંભાતમાં ચાતુર્માસ રહીને એમણે ભૂજમાં ચાતુર્માસ બિરાજતા કલ્યાણસાગરસૂરિને સંસ્કૃત પદ્યમાં ઐતિહાસિક પત્ર લખ્યો, જેમાં તત્કાલીન અનેક આખતો પર પ્રકાશ પાડી શકાય છે. પત્ર લેખનનું વર્ણ દર્શાવવામાં નથી આવ્યું પરંતુ તે સં. ૧૬૭૭ માં લખાયો હોય એમ અનેક પ્રમાણોથી સિદ્ધ કરી શકાય છે.

૧૭૪૨. દેવસાગરજીની સૌથી યાદગાર કૃતિ ‘વ્યુત્પત્તિરત્નાકર’ છે. હેમચંદ્રાચાર્ય કૃત હૈમીનામ-માલા-અપરનામ ‘અભિધાન ચિન્તામણિ’ની વ્યાખ્યારૂપે હાલારનાં નવાનગરમાં સં. ૧૬૮૬ માં જન્મ-લાખ્યાના રાજ્યત્વકાલમાં ૧૮૦૦ શ્લોકપરિમાણની એ વૃત્તિ રચી. જુઓ: પ્રો. પીટર્સન રીપોર્ટ ૧, નં. ૧૩૦; વેબર નં. ૧૭૦૦. એની એક પ્રત જેસલમેરના ભંડારમાં છે.

૧૭૪૩. તેમણે કક્કસૂરિ શિષ્ય કૃત ‘લીલાવતી ચોપઈ’ (સં. ૧૫૯૬) ની પ્રત શ્રાવિકા પિરોજના પઠનાર્થે લખી. દેવસાગરજીએ ‘કપિલ કેવલી રાસ’ સં. ૧૬૭૪ ના શ્રાવણ સુદી ૧૩ ના દિને રચ્યો.

ઉત્તમચંદ્ર અને જયસાગર

૧૭૪૪. વા. દેવસાગરના શિષ્ય ઉત્તમચંદ્રે સં. ૧૬૯૫ ના આષાઢ સુદીમાં ‘સુનંદરાસ’ ૩૫૯ ગુજરાતી કંડિકામાં રચ્યો. જુઓ: જૈ. ગૂ. ક. લા. ૩, પૃ. ૧૦૫૮. એમના શિષ્ય લાલચંદ્રે એ ગ્રંથની પ્રત લખી. ૧૬૭૭ માં તેઓ ગુરુ દેવસાગર તથા જયસાગર, લક્ષ્મીચંદ્ર સાથે ખંભાતમાં ચાતુર્માસ રહેલા એ વખતે જયસાગરે ત્યાંના અકબરપુરમાં કલ્પવાચના કરેલી એમ ઐતિહાસિક પત્ર દ્વારા જાણી શકાય છે. ‘વીરવંશાનુક્રમ’, ‘વ્યુત્પત્તિ રત્નાકર’ વિગેરે ગ્રંથોમાં પણ એમને વિશે ઉલ્લેખો મળે છે.

મનમોહનસાગર

૧૭૪૫. સં. ૧૬૫૩ માં કચ્છના ખાખરના ગાલ્હગોત્રીય વીરધોળે કલ્યાણસાગરસૂરિના ઉપદેશથી દીક્ષા અંગીકાર કરી અને એમનું નામ મનમોહનસાગર રાખી મહો. રત્નસાગરજીના શિષ્ય તરીકે સ્થાપ્તા. જામનગરમાં વર્ધમાન અમરસિંહે અંધાવેલા જિનાલયની સં. ૧૬૯૭ની શિલાપ્રશસ્તિ એમના પ્રસાદથી રચાઈ એમ તેમાં જણાવ્યું છે.

સમયસાગર

૧૭૪૬. સં. ૧૭૦૧ માં કલ્યાણસાગરસૂરિ જ્ઞેષ્ઠપુરમાં ચાતુર્માસ હતા, તે વખતે ત્યાંના કટારિયા ગોત્રીય આગમદ્વે જૈનાગમ અને સુવર્ણાક્ષરી કલ્પસૂત્રની પ્રતે લખાવી ગુરુને વહોરાવી, તેમની ઘણી ભક્તિ કરી, આચાર્ય સાથે ધૂલેવાની યાત્રા કરી અને સંજમ લીધું. ગુરુએ એમનું સમયસાગર નામ રાખ્યું.

મુનિ થાનજી

૧૭૪૭. મુનિ થાનજીએ કલ્યાણસાગરસૂરિના ભૂજમાં નગર-પ્રવેશ અંગે સુંદર કાવ્ય રચ્યું. મહારાવ ભારમલ્લની વિનિતિથી આચાર્ય ત્યાં પધારેલા તે વખતે તેમનું રાજ્ય તરફથી ભવ્ય સ્વાગત થયેલું, રાજકુમારો પણ વંદનાર્થે પધારેલા. આચાર્યને રાજ્ય તરફથી ફરમાન પ્રાપ્ત થયેલ ઇત્યાદિ વિષયક ઉલ્લેખો તેમાં મહત્ત્વપૂર્ણ છે.

મેઘમુનિ

૧૭૪૮. સં. ૧૬૯૦ ના ચોપ વદિ ૮ ના દિને મેઘમુનિએ ‘સાહ રાજસી રાસ’ રચ્યો, જેની એક પ્રત ઉજ્જૈનની સિન્ધિયા ઓરિએન્ટલ ઇન્સ્ટીટ્યુટમાં છે. જીએ જૈ. સ. પ્ર. વર્ષ ૧૮, અંક ૮ માં ભંવરલાલજી નાહટાનો લેખ. જામનગરના શ્રેષ્ઠીચર્ચ રાજસીના જિનાલય નિર્માણ, સપ્તક્ષેત્રે અર્થવ્યય, તીર્થયાત્રા, સંઘપતિપદ પ્રાપ્તિ આદિ કાર્યો ઉપરાંત સં. ૧૬૮૭ ના દુષ્કાળમાં દાનશાળાઓ ખોલી મહા પુણ્યકાર્ય કર્યું તેનું ઐતિહાસિક અને રસપૂર્ણ વર્ણન રાસમાં છે. રાસને અતે કવિ જણાવે છે કે કલ્યાણસાગરસૂરિના શિષ્ય વાયક જ્ઞાનશેખર નવાનગરમાં ચાતુર્માસ રહ્યા. આ ઉલ્લેખ દ્વારા તેઓ રાસકારના ગુરુ સંભવે છે.

કલ્યાણસાગરસૂરિના અજ્ઞાત શિષ્યો

૧૭૪૯. અજ્ઞાત કર્તૃક ૧૦૮ પદ્યોમાં ‘સિદ્ધગિરિસ્તુતિ’ પ્રાપ્ત થાય છે. અંચલગચ્છની પદ્માવલી, જેની હસ્તપ્રત ડૉ. ભાંડારકરને પ્રાપ્ત થયેલી તે પણ આ સમયની જ અજ્ઞાતકર્તૃક કૃતિ છે. સમયસુંદર કૃત ‘મૃગાવતી ચોપઈ’ (સં. ૧૬૬૮) ની પ્રત પણ કોઈએ સં. ૧૬૮૭ ના વૈશાખ સુદી ૧૫ ને રવિવારે લખી. ‘કલ્યાણસાગરસૂરિ સ્તુતિ’ પણ આચાર્યની વિદ્યમાનતામાં એમના કોઈ શિષ્યે લખી, જેની હસ્તલિખિત પ્રત ખંભાતના ભંડારમાં છે. આવી નાની મોટી બીજી પણ અનેક કૃતિઓ સંપ્રાપ્ત છે.

સાધ્વી સમુદાય

૧૭૫૦. તે વખતના સાધ્વી સમુદાયની ખુલ્લતા અનેક પ્રમાણો દ્વારા સૂચિત થાય છે. અહીં એ વિશે અલ્પ ઉલ્લેખ પ્રસ્તુત છે. સાધ્વી વાલ્હાના પઠનાર્થે સમયસુંદર કૃત ‘વલ્કલચીરી’ (સં. ૧૬૮૧) ની પ્રત પં. ગુણશીલે આગરામાં લખી. વિદ્યાવિજયકૃત ‘નેમિ રાજુલ લેખ ચોપઈ’ (સં. ૧૬૮૪) ની પ્રત આગરામાં એમના પઠનાર્થે લખાઈ. સં. ૧૭૨૧ ના માગશર વદિ ૧૧ ને ગુરુવારની નેમિકુંજર કૃત ‘ગજસિંહ રાસ’ (સં. ૧૫૫૬) ની પ્રતપુષ્પિકામાં અમરસાગરસૂરિના શિષ્ય મુનિ રત્નશીલના શિષ્યા સાધ્વી વાલ્હા, તેમના શિષ્યા સાધ્વી લીલાનો ઉલ્લેખ છે.

૧૭૫૧. સાધ્વી લીલાએ મુનિ પુણ્યકીર્તિ કૃત ‘પુણ્યસાર રાસ’ (સં. ૧૬૬૬) ની પ્રત લખી. સં. ૧૭૨૧ ના કાર્તિક સુદી ૧૪ ના દિને રાજશીલ કૃત ‘વિક્રમ ખાપર ચરિત ચોપઈ’ (સં. ૧૫૬૩) ની પ્રત લખી. એમના શિષ્યા સુમતઃકદમી અને તેમના શિષ્યા સહજકદમી થયાં.

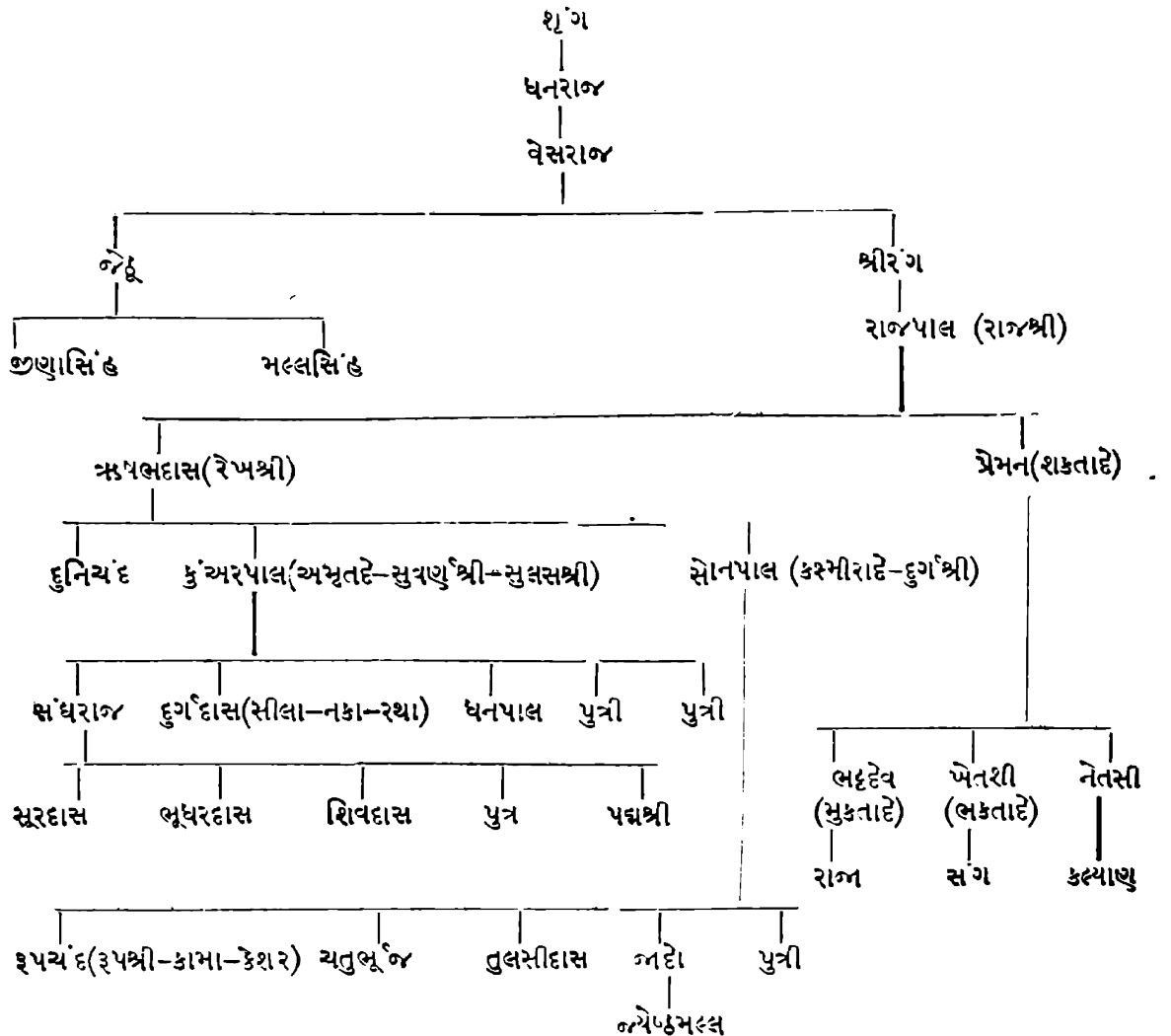
૧૭૫૨. સાધ્વી દેમાના શિષ્યા સાધ્વી પદ્મકદમીના વાંચનાર્થે સં. ૧૭૨૦ ના મહા સુદી ૫ ને શુક્રે વા. ભાવશેખરે ભૂજમાં ‘સાધુ વંદના’ ની પ્રત લખી.

૧૭૫૩. સાષ્ટી રહી શિ. અંદ્ર શિ. માના શિ. વિદ્યાલક્ષ્મીના વાંચનાથે કલ્યાણ કૃત 'ધન્યવિલાસ રાસ'ની પ્રત સં. ૧૭૧૨ ના જોડ વદિ ૫ ના દિને લખાઈ.

૧૭૫૪. મહો. રત્નસાગરજીના શિષ્યા સાષ્ટી ગુણશ્રીએ સં. ૧૭૧૧ માં કપડવંજમાં ચાતુર્માસ રહીને યુરુગુણભિર્ત 'યુરુગુણ ચોવીશી' રચી. સાષ્ટી વિમલશ્રીએ સં. ૧૬૭૦ માં વાલોતરા ગામમાં ચાતુર્માસ રહીને ઉપાધ્યાય મેઘસાગરજીની ગહુલી રચી. વા. દેવસાગરજીના પત્રાનુસાર સં. ૧૬૭૭ માં ભૂજમાં નયશ્રી, રૂપશ્રી, ક્ષીરશ્રી વગેરે તથા ખંભાતમાં યશશ્રી, સુવર્ણશ્રી, લક્ષ્મીશ્રી, રત્નશ્રી, ઈન્દીરાશ્રી વગેરે સાષ્ટીઓ ખંભાતમાં ચાતુર્માસ હતાં.

મંત્રી કુંવરપાલ અને સોનપાલ

૧૭૫૫. આગરાના ઓસવાળ લોઢાવંશીય, અંગાણીશાખીય આ મંત્રી આંધવેાનું વંશવૃક્ષ આ પ્રમાણે પ્રાપ્ત થાય છે.

૧૭૫૬. ઋષભદાસ—રેખરાજ ધર્મભૂતિસૂરિનો ભક્ત શ્રાવક હતો. તેણે અકબરની પ્રીતિ સંપાદન કરેલી. સં. ૧૬૧૭ માં તેણે તથા તેના બંધુ પ્રેમને આચાર્યની સારી ભક્તિ કરેલી, તથા તેમના ઉપદેશથી સંઘ સહિત સમેતશિખરની યાત્રા કરેલી. એમના ત્રણ પુત્રોમાંથી દુનિયંદ વિશે ઝાઝું જાણી શકાતું નથી. કેટલાક પ્રતિષ્ઠા-લેખોમાં એને ‘અનુગવર’ કહ્યો છે. જુઓ અ. લેખ-સંગ્રહ, લેખાંક ૨૯૭. સં. ૧૬૭૧ માં એમના પુણ્યાર્થે જિનખિંઓની પ્રતિષ્ઠા થઈ હોઈને તેઓ તે વખતે વિદ્યમાન નહીં હોય.

૧૭૫૭. કુંવરપાલ અને સોનપાલ ઘણા જ પ્રતાપી હતા. તેમને વિશે અનેક પ્રમાણો પ્રાપ્ત થાય છે. તેમના અત્યાગ્રહથી આચાર્ય સં. ૧૬૨૮ માં પુનઃ આગરા પધારેલા અને ત્યાં જ ચાતુર્માસ રહેલા. આચાર્યના ઉપદેશથી તેમણે ત્યાં અંચલગચ્છના શ્રમણો માટે એક ઉપાશ્રય બંધાવ્યો. વળી બંને ભાઈઓએ આગરામાં બે વિશાળ જિનપ્રાસાદો બંધાવવાનાં કાર્યનો પણ પ્રારંભ કર્યો.

૧૭૫૮. સં. ૧૬૬૫ માં કુંવરપાલ અને સોનપાલની વિનતિથી આચાર્ય આગરામાં પધાર્યા. શ્રેષ્ઠીવર્યોએ પ્રારંભેલા જિનાલયનાં કાર્યમાં વિદ્ન આવેલું તેનું આચાર્યે નિવારણ કયું. અમરસાગર-સૂરિને નામે પ્રસિદ્ધ થયેલી પદાવલી દ્વારા જાણી શકાય છે કે પાયો ખોદતાં કોલસો નીકળેલો. ગુરુએ ગચ્છાધિષ્ઠાયિકા મહાકાલીદેવીનું સ્મરણ કરી ઉપાય પૂછ્યો. દેવીએ જણાવ્યું કે ‘તે સ્થાન આગામી કાલમાં નદીના જલપ્રવાહથી નાશ પામનારું છે. જિનાલય ન બંધાય એ માટે મેં જ કોલસાનો સમૂહ વિકુલ્યો છે.’ ગુરુએ નિર્ભય સ્થાન અંગે પૂછતાં દેવીએ શ્રેષ્ઠીવર્યોનાં ઘર પાસેની હસ્તિશાલાની ભૂમિ સૂચવી. ગુરુએ આ વૃત્તાંત શ્રેષ્ઠીવર્યોને જણાવ્યો અને સં. ૧૬૬૫ ના મહા સુદી ૩ ને દિવસે સૂચિત જગ્યાએ આચાર્યના ઉપદેશથી મહોત્સવપૂર્વક પાયો નંખાવવામાં આવ્યો. તે પ્રસંગે બંને ભાઈઓએ યાયકોને ભોજન, વસ્ત્રો તથા દ્રવ્યાદિ ઘણાં દાનથી સંતુષ્ટ કર્યા, તેમજ ઘણું ધન ખરચી સ્વામી-વાત્સલ્યાદિ કાર્યો કર્યા.

૧૭૫૯. ચાતુર્માસ બાદ બંને ભાઈઓએ પોતાનાં કુટુંબ સહિત આચાર્યની સાથે સમ્મેતશિખરજીની યાત્રા કરી. યાયકોને દાન આપવામાં અને સાધર્મિકોનો ઉદ્ધાર કરવામાં તેમણે ઘણું ધન વ્યય કયું. ગુરુના ઉપદેશથી તેમણે ત્યાં અદ્વાઈ મહોત્સવ કર્યો અને પર્વત પરની જિનપાદુકાઓની દેરીઓનો ઉદ્ધાર પણ કરાવ્યો.

૧૭૬૦. ધર્મભૂતિસૂરિના સ્વર્ગગમન બાદ ગચ્છનાયક કલ્યાણસાગરસૂરિને પ્રભાસપાટણ આવી બંને ભાઈઓએ વિનંતી કરી કે—‘ભગવાન! આપના ગુરુ ધર્મભૂતિસૂરિના ઉપદેશથી અમે આગરામાં બંધાવેલા બંને જિનપ્રાસાદો સંપૂર્ણ થઈ ગયા છે. હવે ત્યાં જિનખિંઓની પ્રતિષ્ઠા કરવાની છે. માટે આપ કૃપા કરીને ત્યાં પધારો.’ સં. ૧૬૭૦ ના ચાતુર્માસની સમાપ્તિ બાદ કુંવરપાલ અને સોનપાલના અત્યાગ્રહથી આચાર્ય ઉગ્ર વિકાર કરી આગરામાં પધાર્યા, સંઘે તેમનું ઉમળકાભેર સ્વાગત કયું.

૧૭૬૧. કલ્યાણસાગરસૂરિના ઉપદેશથી એ બંધવયુગલે બંને જિનાલયોમાં સર્વ મળી ચારસો પચાસ જિનખિંઓની સં. ૧૬૭૧ ના વૈશાખ સુદી ૩ ને દિવસે પ્રતિષ્ઠા કરી. એ મંદિરોમાં શ્રી મહાવીરસ્વામી અને શ્રી શ્રેયાંસનાથ પ્રભુની પ્રતિમાને મૂળનાયકપદે પ્રતિષ્ઠિત કરી. એ પ્રસંગે તેમણે સ્વામીવાત્સલ્યાદિ કાર્યોમાં પણ ઘણું ધન ખરચ્યું. આચાર્ય સં. ૧૬૭૧ માં સંઘાગ્રહથી આગરામાં ચાતુર્માસ રહ્યા. તે વખતે કુંવરપાલ અને સોનપાલે ગુરુના ઉપદેશથી ત્યાં વિશાળ ઉપાશ્રય બંધાવ્યો.

૧૭૬૨. ચાતુર્માસ બાદ બંને બંધવો સમ્મેતશિખર, પાવાપુરી આદિ જિનેશ્વરની કલ્યાણક ભૂમિમાં આચાર્ય સહિત પોતાના કુટુંબ સાથે યાત્રા કરવા પ્રયાણ કયું. કલ્યાણસાગરસૂરિના ઉપદેશથી તેમણે કલ્યાણકભૂમિના સ્થાપત્યોનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો, અને સાતે ક્ષેત્રમાં સાત લાખ પીરોજીઓ ખરચી.

૧૭૬૩. આગરાનાં જિનાલયો નીરખીને ધર્મદેવીઓએ બાદશાહ જહાંગીરના કાન લાંબેયાં. મંદિરો તોડી પડાવવા સુધી વાત પહોંચી પરંતુ કુંવરપાલ-સોનપાલના પશ્ચિમ અને કલ્યાણસાગરસૂરિના ઉપદેશથી એ વિઘ્નનું નિવારણ થયું. કલ્યાણસાગરસૂરિની ઉપસ્થિતિમાં જિનાલયમાં પધારેલો સમ્રાટ ચમત્કૃત પામીને વિદાય થયો. કલ્યાણસાગરસૂરિના પ્રભાવથી અંગ્રહને સમ્રાટે આચાર્યનું બહુમાન કર્યું. આ અંગે આગળ ઉલ્લેખ થઈ ગયો છે.

૧૭૬૪. મહામાત્ય કુરપાલ અને સોનપાલના હૃદયની વિશાળતા પણ ઔર જ હતી. તેઓ પોતાના કુટુંબીજનો અને સગા-સંબંધીઓ ઉપરાંત પોતાના નોકરોને પણ સારા પ્રસંગોમાં ભૂજતા નહોતા. એમના પ્રતિષ્ઠા-લેખોમાં એમના વડાદાઓ અને પ્રપૌત્રોના નામોદ્દેશો તો આવે જ છે, પરંતુ પોતાના નોકર હરદાસનું નામ પણ આવે છે! જયપુરના મંદિરની શ્રી આદિનાથની પાપાણુ પ્રતિમા પર આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે : **સ્વમૃત્ય હરદાસકસ્ય પુણ્યાર્થ** । આગરાના શ્રી ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથ જિનાલયની પાપાણુ મૂર્તિ પર આ પ્રમાણે લેખ છે :

શ્રીમત્સંવત્ ૧૬૭૧ વર્ષે વૈશાખ સુદિ ૩ શ્રી આગરાવાસી ઉસવાલ જ્ઞાતીય ચોરડિયા ગાત્રે સાહ...પુત્ર સાં હીરાનંદ માર્યા હીરાદે પુત્ર સાં જેઠમલ શ્રીમદંચલગચ્છે પૂજ્ય શ્રીમદ્ ધર્મમૂર્તિસૂરિ તત્પદ્મે...

આ લેખમાં કહેલો હીરાનંદ એજ હરદાસ સંભવે છે. પોતાના શેઠ કુંવરપાલ અને સોનપાલની સં. ૧૬૭૧ની ઐતિહાસિક પ્રતિષ્ઠા વખતે તેણે પણ જિનમિત્રોની પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી.

જિનાલય પ્રશસ્તિ

૧૭૬૫. આગરાનાં જિનાલયની એક ઓરડીમાં ઘણા પથ્થરો પડ્યા હતા. સન ૧૯૨૦ માં જ્યારે એ બધા પથ્થરો બહાર કાઢવામાં આવ્યા ત્યારે તેમાંથી બે ફૂટનો સમચોરસ લાલ રંગના પથ્થરમાં ઉછીણિત શિલાલેખ પ્રાપ્ત થયો. આ લેખમાં ચારે બાજુએ એ દંચિનો હાંસીઓ રાખી, ૩૮ પંક્તિઓમાં શુદ્ધ જૈન લિપિમાં શ્રી શ્રેયાંસનાથ જિનાલયની સંસ્કૃત પ્રશસ્તિ નિખદ્ધ છે.

૧૭૬૬. એ લેખ પ્રાપ્તિ વખતે પ્રો. ખનારસીદાસ આગરા ગયેલા ત્યારે પં. સુખલાલજીએ સૌ પ્રથમ એમને કહ્યું કે અહીંનાં જિનાલયમાં એક નવો જ શિલાલેખ પ્રાપ્ત થયો છે કે જેને કોઈએ જોયો નથી. પ્રતાપવિજયજી સાથે પ્રો. ખનારસીદાસ એ લેખ જોયા ગયા અને પાછળથી પૂરણચંદ નાહર દ્વારા લેખની નોંધ લઈ સૌ પ્રથમ ‘જૈન સાહિત્ય સંશોધક’ ખંડ ૨, અંક ૧ પૃ. ૨૬-૩૫ માં ‘કુરપાલ સોણપાલ પ્રશસ્તિ’ નામના લેખમાં તેને પ્રકાશિત કર્યો.

૧૭૬૭. પ્રશસ્તિમાં સંઘપતિના કુટુંબનું વંશવૃક્ષ, અંચલગચ્છની પટ્ટાવલી તથા કુંવરપાલ-સોનપાલના પ્રશસ્ત કૃત્યોનું વિસ્તૃત વર્ણન છે. ‘જૈન સાહિત્ય સંશોધક’ ખંડ ૧, અંક ૪ માં સંવત ૧૬૬૭ નો ‘આગરા સંઘનો સચિત્ર સાંવત્સરિક પત્ર’માંથી પણ આ કુટુંબના સભ્યોનાં નામો પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રશસ્તિમાં આપેલી અંચલગચ્છની પટ્ટાવલીથી વિદિત થાય છે કે આ ગચ્છના પ્રવર્તક આચાર્ય આયરક્ષિતસૂરિ ૪૮ મા પદ્ધર થઈ ગયા અને એમના પછી કલ્યાણસાગરસૂરિ આ ગચ્છના ૧૮ મા પદ્ધર થયા. પ્રશસ્તિનો ઐતિહાસિક સાર નિમ્નોક્ત છે.

૧૭૬૮. પ્રશસ્તિના શિરોભાગ પર શ્રી પાતસાહિ શ્રી જહાંગીરરાજ્યે એમ લખેલું છે. એ પછી ઓ શ્રી સિદ્ધેશ્વરો નમઃથી પ્રશસ્તિની શરૂઆત થાય છે. મંગળાચરણમાં ભગવાન શ્રી શ્રેયાંસનાથ, નમ્બલદેવ, ગૌતમગણધર આદિને વંદન કરી પ્રશસ્તિકાર જણાવે છે કે ‘કુરપાલ અને સ્વર્ણપાલ નામના

બન્ને આવક ભાઈઓ કે જેઓ ધર્મકાર્યમાં તત્પર હતા, તથા પોતાના વંશરૂપી કમલને પ્રકુલિત કરવામાં સૂર્યસમાન હતા, તેઓની આ પ્રશસ્તિ લખાય છે.’

૧૭૬૯. ‘વિક્રમાદિત્યના શ્રીમાન તથા મનોહર એવા સોળસો એકોતર વર્ષમાં, તેમજ પંદરસો છત્રીશ શક સંવત્સરમાં, વૈશાખ માસમાં વસંતઋતુમાં, શુક્લ પક્ષની ત્રીજની તિથિને દિવસે, રોહિણી-નક્ષત્રથી યુક્ત થયેલા અને દોષ વિનાના ગુરુવારના દિવસે, સર્વ ગચ્છોમાં મુકુટ સમાન, આગમોક્ત માર્ગને અનુસરવાથી શોભતા તથા જગતમાં ફેલાયેલા એવા અંચલગચ્છમાં; ભયરહિત, નવરસના સ્થાન સમાન, મહેલો અને દેવમંદિરોથી ભરેલા મનોહર ઉત્તરેન-આગરા નગરમાં ઓશવાસ નામની ઉત્તમ જ્ઞાતિમાં લોઢા નામના ગોત્રમાં સૂર્ય સરખા, ત્રણે જગતમાં ઉત્તમ યશવાળા, બ્રહ્મચર્યાદિથી યુક્ત, ગુરુના વચનમાં શ્રદ્ધાવાળા, રૂપમાં કામદેવ સરખા, જીવ, અજીવાદિ નવે તત્ત્વોમાં પરમ રુચિર બુદ્ધિવાળા, પરિવાર તથા નોકરોથી સેવાયેલા એવા શ્રી શંક નામના શ્રેષ્ઠી ! તમે ન્યાં સુધી સૂર્ય અને ચંદ્રના મિશ્ર કાયમ રહે ત્યાં સુધી લોકોના સમૂહમાં હર્ષથી જયવંત વર્તો !’

૧૭૭૦. ‘તે શ્રી શૃંગ શ્રેષ્ઠીનો ધનરાજ નામે પુત્ર થયો કે જે લોઢા વંશમાં પ્રસિદ્ધ, ગુણવાન અને શુભ કાર્યોમાં તત્પર, ખાર વ્રતધારી આવક હતો. તેમનો વેસરાજ નામે પુત્ર થયો કે જે દયાવાન, સન્નનોને પ્રિય, ચોથું બ્રહ્મચર્યવ્રત ધારણ કરનારો, લક્ષ્મીવંત તથા ચાતુર્યાદિ ગુણોથી યુક્ત હતો.’

૧૭૭૧. ‘તે વેસરાજના નિરંતર કલ્પવૃક્ષની જેમ વૃદ્ધિ પામેલા જિનેશ્વર પ્રભુની આજ્ઞા પાળવામાં ઉત્સુક એવા જેઠૂ અને શ્રીરંગ નામના બે પુત્રો થયા. તેઓ બન્નેમાંથી જેઠૂના જીણાસિંહ અને મલ્લસિંહ નામે બે પુત્રો થયા, કે જેઓ ધર્મને જાળુનારા, હઠાપણવાળા, મહાજનોને પૂજવા લાયક તથા યશરૂપી ધનવાળા હતા. શ્રીરંગને રાજપાલ નામે પુત્ર હતો, જે ખરેખર, જિનેશ્વર પ્રભુના ચરણોની સેવા કરવામાં તત્પર, બુદ્ધિમાન, ઉત્તમ હૃદયિ, ભય, ઉદાર બુદ્ધિવાળો હતો.’

૧૭૭૨. ‘રાજ્યપાલના ઋષભદાસ અને પ્રેમન નામે બે પુત્રો હતા, જેઓ કુખેર જેવા દાનેશ્વરી, અનેક પ્રકારનાં સુખ તથા ધનવાળા, વિદ્વાન તથા તત્ત્વને જાળુનારા હતા. રેખ-ઋષભદાસ નામનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર કલ્પવૃક્ષની જેમ સર્વ વાંછિત પદાર્થો આપનારો, રાજ્યથી સન્માન પામેલા કુટુંબનો આધારભૂત, દયાવાન તથા ધર્મકાર્યોમાં તત્પર હતો. તેની રેખશ્રી નામની પત્ની હતી, જે મનોહર, શીલરૂપી આભૂષણને ધારણ કરનારી પતિવ્રતા, પોતાના સ્વામી પર પરમ સ્નેહ રાખનારી, તથા સુલસા અને રેવતી પેઠે સતીઓમાં શિરોમણી હતી.’

૧૭૭૩. ‘આવકોના ઉત્તમ ગુણોથી શોભતા ઋષભદાસ શેઠે ત્યાંના એક જિનમંદિરમાં શ્રી પદ્મપ્રભ જિનેશ્વરની નવીન પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી. કલ્યાણસાગરસૂરિની ધર્મદેશના સાંભળીને જેમણે ચોથા વ્રતનો સ્વીકાર કર્યો હતો, એવા રાજશ્રીના શ્રેષ્ઠ પુત્ર ઋષભદાસ શેઠ આણુંદ આવક જેવા હતા.’

૧૭૭૪. ‘તેમને કુરંપાલ અને સ્વર્ણપાલ નામે બે પુત્રો હતા, જેઓ નિર્મલ બુદ્ધિવાળા, ચતુરાઈ, ઉદારતા અને ધૈર્ય ગુણોના ભંડાર સરખા, ભાગ્ય અને સૌભાગ્યથી મનોહર થયેલા, સુંદર રૂપવાળા, જિનેશ્વરોના અનેક પ્રકારનાં ધર્મધ્યાન અને ધર્મકાર્યોમાં તત્પર, દાન દેવામાં કરુણિતાર સરખા, કુલમાં તિલક સમાન તથા વસ્તુપાલની ઉપમા આપવા લાયક હતા. તેઓ બન્ને ભાઈઓ જહાંગીર બાદશાહના મંત્રી, ધર્મધુરંધર, ધનવાન, પુણ્યકર્તા તથા પૃથ્વી પર સુવિખ્યાત હતા. જેમના વડે પોતાનું દ્રવ્યરૂપી અનુપમ ધીજ નવે ક્ષેત્રોમાં વલાયેકું છે એવા તથા જગતમાં વાંછિત પદાર્થો આપનારા, તેમજ લોઢા ગોત્રમાં મુકુટ સમાન એવા બન્ને ભાઈઓ ધન્યવાદને પાત્ર હતા,’

૧૭૭૫. ‘તે બન્ને સહોદરો ખરેખર, જહાંગીર આદશાહની ઉત્તમ આજ્ઞા મેળવીને સર્વ પ્રકારની ધર્મ ક્રિયાઓ કરતા હતા. એમણે એક પૌપથ-શાળા બંધાવી હતી જેને ચિતરંજક ત્રણ મજલા શોભતા હતા. તેમણે પોતાનાં સમ્યક્ત્વની શુદ્ધિ માટે સંઘપતિપદ પ્રાપ્ત કરી મોટી સમૃદ્ધિપૂર્વક, સર્વ પ્રકારની સામગ્રી સહિત મનોહર સન્મેતશિખર, શત્રુંજય, આબૂ, ગિરનાર તથા અન્ય તીર્થોની હર્ષથી યાત્રા કરી હતી. તેમણે તીર્થયાત્રામાં એકસો પચ્ચીસ સુંદર ઘોડા, પચ્ચીસ હાથી તથા બીજાં પણ અસંખ્ય દ્રવ્ય દાનમાં આપ્યું હતું. ખરેખર, એ રીતે તેમણે આ પૃથ્વીતલ પર કીર્તિ ઉપાર્જન કરી. તેમણે ગગન-ચુંબી, ઉત્કૃષ્ટ, શિલ્પયુક્ત, ધ્વજ-દંડવાળાં, નયનરમ્ય એ વિશાળ જિનમંદિરો બંધાવ્યાં હતાં.’

૧૭૭૬. ‘એક જિનાલયમાં તેઓએ શ્રી શ્રેયાંસનાથ પ્રભુનું ઉત્તમ મિંચ પ્રસ્થાપિત કર્યું. અને કલ્યાણસાગરસૂરિના ઉપદેશથી આગરાના સંઘે મળીને તેની પ્રતિષ્ઠા કરી. તે પ્રસંગે મુખ આપનારા સાડા ચારસો જિનમિત્રોની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી. દેવ અને ગુરૂ પ્રત્યે હૃદયેષાં ભક્તિવંત, પોતાના ઉત્કૃષ્ટ પુણ્યના પ્રભાવથી સર્વત્ર પ્રસિદ્ધિ મેળવનાર એ બન્ને બાંધવો શાશ્વત કાલ સુધી સમૃદ્ધિ પામે !’

૧૭૭૭. ‘કુરપાલના સંઘરાજ, દુર્ગાદાસ તથા ધનપાલ નામના ત્રણ પુત્રો હતા તથા એ અનુપમ પુત્રીઓ હતી. સોનપાલના રૂપચંદ્ર, ચતુર્ભૂજ અને તુલસીદાસ નામના ત્રણ પુત્રો હતા તથા મનોહર એ પુત્રીઓ હતી. પ્રેમનના ભૈરવ, ખેતસી તથા નેતસી નામના ત્રણ પુત્રો હતા, જેમાંથી નેતસી વિદ્યમાન હતા, જેઓ પોતાના ઉત્તમ શીલથી સુદર્શન શેઠ સમાન હતા. બુદ્ધિવાન, તેજસ્વી તથા યશસ્વી એવા સંઘરાજના સૂરદાસ આદિ ચાર પુત્રો હતા.’

૧૭૭૮. ‘કુરપાલની શીલગુણોથી શોભતી અમૃતદે નામની ઉત્તમ પત્ની હતી તથા સોનપાલની કશ્મીરાદે નામની પતિપ્રિયા સ્ત્રી હતી. કશ્મીરાદેની જાદો નામની પુત્રી અત્યંત ગંભીર તથા મનોહર હતી, જેને જ્યેષ્ઠમદલ નામનો અતિ ચતુર તથા ગુણવાન પુત્ર હતો. રેખાત્રીના તે કુરપાલ અને સોનપાલ નામના બન્ને પુત્રો સંઘશ્રી, તુલસશ્રી તથા દુર્ગાશ્રી આદિ નામોવાળી પોતાની પુત્રવહુ સહિત સદા શોભતા હતા.’

૧૭૭૯. ‘પૃથ્વીમંડલ પર જ્યાં સુધી હરિણો વિચરતા રહે, આકાશમાં જ્યાં સુધી સૂર્ય અને ચંદ્ર પ્રકાશતા રહે ત્યાં સુધી હર્ષ વડે તે બન્ને ભાઈઓની આ પ્રશસ્તિ ચિરકાળ વિજયવંત રહે !’

૧૭૮૦. ઉપયુક્ત ઐતિહાસિક પ્રશસ્તિ પર પ્રો. બનારસીદાસે પોતાના ઉક્ત લેખમાં વિદ્વાતપૂર્ણ પ્રકાશ પાડ્યો છે. તેમણે એ લેખને આધારે અનેક જ્ઞાતવ્યો પર વિદ્વાનોનું ધ્યાન દોર્યું છે. એમાંની બે બાબતો અહીં વિશેષ ઉલ્લેખનીય છે. પ્રો. બનારસીદાસ જણાવે છે કે—‘અંતમે’ મેં યહ નિવેદન કરના ચાહતા હું કે ઇસ પ્રશસ્તિ કે સંબંધમે’ દો બાબતો કી અધિક ખોજ આવશ્યક હૈ. એકતો યહ કે મુગલ આદશાહોં કે ઇતિહાસમે’ કુરપાલ ઔર સોનપાલ યા ઉનકે પિતાકા નામ દુંદના ચાહિયે, ઔર દુસરી યહ કે વૈશાખ સુદી ૩ કો બૃહસ્પતિ ઔર શનિ ક્યોં કર હો સકતે હૈ; ઇસકા સમાધાન કરના ચાહિયે.’

૧૭૮૧. પ્રો. બનારસીદાસ જણાવે છે કે પ્રશસ્તિમાં કુરપાલ અને સોનપાલને સમ્રાટ જહાંગીરના અમાત્ય તરીકે ઓળખાવવામાં આવ્યા છે. જહાંગીરના રાજ્ય સંબંધી એક બે ફારસી પુસ્તકો જેઈ મયો પણ એમાં એમનાં નામ ઉપલબ્ધ થતાં નથી. બીજાં; પ્રશસ્તિમાં સ્પષ્ટ રીતે સં. ૧૬૭૧ વૈશાખ સુદી ૩ ને બૃહસ્પતિવાર-ગુરુવાર લખ્યું છે. કિન્તુ મૂર્તિઓ પરના લેખોમાં સં. ૧૬૭૧ વૈશાખ સુદી ૩ ને શનિવાર છે. એક જ દિવસે ગુરુવાર અને શનિવાર કેમ સંભવી શકે? આ બે બાબતો વિશેષ છે કે જેને માટે કોઈ હેતુ દર્શાવી શકાય નહીં, કેમકે એક જ સ્થાન પર એક જ તિથિમાં વારભેદ કેમ હોઈ શકે? ભારતીય પંચાંગ અનુસાર એ દિવસે શનિવાર આવે છે. પ્રશસ્તિકાર શનિવારને બૃહસ્પતિવાર સમજ્યો હશે? બન્ને ભાઈઓના રાજકીય સ્થાન અંગે પાછળથી સપ્રમાણ ચર્ચા કરીશું.

૧૭૮૨. કુંવરપાલ અને સોનપાલે આગરામાં બંધાવેલાં બંને જિનાલયો આજે વિદ્યમાન નથી. નદીપાર ખે મંદિરો જીર્ણ થયેલાં હતાં, તેની બધી મૂર્તિઓ શ્રી ચિન્તામણિ પાર્શ્વનાથ ભગવાનના મંદિરમાં લાવવામાં આવી છે. એ જીર્ણ મંદિરો ઉક્ત શ્રેણીવર્ગોએ બંધાવેલાં મંદિરો હોવાની સંભાવના છે. શ્રી શ્રેયાંસનાથ જિનાલયની ઉક્ત શિલા-પ્રશસ્તિ પણ હાલ એજ મંદિરમાં છે.

સમ્મેતશિખરનો તીર્થસંધ

૧૭૮૩. કુંવરપાલ-સોનપાલે અનેક તીર્થોની સંધ સહિત યાત્રા કરી છે. તેમણે સં. ૧૬૭૦ માં સમ્મેતશિખરનો મોટો સંધ કાઢેલો તેનું વિશદ વર્ણન વા. જસકીર્તિ કૃત 'સમ્મેતશિખર રાસ' માં છે. એ રાસનો સાર અગરચંદ્ર તથા ભંવરલાલજી નાહટાએ જૈ. સ. પ્ર. વર્ષ ૭, અંક ૧૦-૧૧ માં આપ્યો છે, જે અહીં પ્રસ્તુત છે.

૧૭૮૪. સમ્રાટ જહાંગીરના શાસનમાં અગ્ગવંશપુર (આગરા)માં ઓશવાલ અંગાણી લોઢા રાજપાલ પત્ની રાજશ્રી પુત્ર રેખરાજ પત્ની રેખશ્રી પુત્ર કુંવરપાલ તથા સોનપાલ નિવાસ કરતા હતા. એક દિવસ બંને બાંધવોએ વિચાર કર્યો કે શત્રુજયની યાત્રા કરી, જિનભુવનની પ્રતિષ્ઠા કરીને પદ્મ પ્રભુની સ્થાપના કરી. સોનપાલે કહ્યું-“ ભાઈ! હવે સમ્મેતશિખરજીની યાત્રા કરીએ ! ” કુંવરપાલે કહ્યું-“ સુંદર વિચાર ! હજી બિંબ પ્રતિષ્ઠાને પણ વાર છે ! ” આમ વિચાર કરી બંને ભાઈ પોશાલ ગયા અને યાત્રા મુહૂર્તના નિમિત્ત જ્યોતિષીને બોલાવ્યા. ગણુક અને મુનિએ મળીને સં. ૧૬૬૯ ના માધ કૃષ્ણા ૫ શુક્રવાર ઉત્તરા ફાલ્ગુની કન્યાલક્ષ્મીમાં મધ્યરાત્રિનું મુહૂર્ત બતાવ્યું. ગચ્છપતિ ધર્મભૂતિસૂરિને બોલાવવા માટે વિનતિપત્ર આપીને સંધરાજ (કુંવરપાલના પુત્ર)ને રાજનગર મોકલ્યા. ગચ્છપતિએ કહ્યું “ તમારી સાથે શત્રુજયના સંધમાં હું આવ્યો હતો ત્યારે મારામાં શક્તિ હતી. હવે તો વૃદ્ધત્વ છે. દૂરનો માર્ગ છે, વિહાર પણ નથી થઈ શકતો.” આ સાંભળી સંધરાજ ઘેર પાછો ફર્યો. રાજનગરના સંધને સાથે લાવીને ગ્રામાનુગ્રામમાં પ્રભાવના કરતાં તેઓ સીકરી આવ્યા. ગુજરાતમાં દુષ્ટાચ્ચને દૂર કરનાર સંધરાજને પાછા ફરેલા જોઈને સ્થાનિક સંધે મહોત્સવ કરીને તેમને વધાવ્યા. શાહી ફરમાન પ્રાપ્ત કરવાને માટે મુલાકાત માગીને સમ્રાટ જહાંગીરની પાસે ગયા. ત્યાં દીવાન દોસમુહમ્મદ, નવાબ ગ્યાસએગ તથા અનીયરાયે એમની પ્રશંસા કરીને સિક્કારશ કરી. સમ્રાટે કહ્યું “ હું આ ઉદારચરિત ઓશવાલને સારી રીતે જાણું છું. એમનાથી અમારા નગરની શોભા છે. તેઓ અમારા કોડીવાલ છે. અને ‘ જન્દીવાનો છોડાવનાર ’ એ એમનું બિરુદ છે. હું એમના ઉપર ખુબ જ ખુશ છું. તેઓ જે માગશે તે આપીશ ! ” સેનાની વિનતિ કરવાથી સમ્રાટે સંધપતિના કાર્યની ભારે પ્રશંસા કરીને હાથોહાથ ફરમાન આપવાની સાથે સિરપાવ, નિસાનાદિ આપીને વિદાય કર્યા. વિવિધ વાદિત્રાના વાદનની સાથે શાહી પુરુષોની સાથે સમારોહથી ઘેર પધારીને નીચે મુજબના સંધોને આમંત્રણપત્રો મોકલાવ્યા—

૧૭૮૫, અમદાવાદ, પાટણ, ખંભાત, સુરત, ગંધાર, ભરૂચ, હાસોટ, હલવદ, મોરબી, ચિરપદ, રાધનપુર, સાચોર, ભીજમાલ, ગ્લોર, જોધપુર, સમિયાના, મેડતા, નાગૌર, ફલૌધી, જેસલમેર, મુલતાન, હંસાઉર, લાહોર, પાણીપંથ, મલિમ, સમાણો, સીહનવે, સોવનપંથ, સોરઠ, આબરપુર, સિકંદરા, નારનૌલ, અલ્હર, કોટરવાડા, દિલ્હી, તજનરા, ખોહરી, ફત્તીયાબાદ, ઉજ્જૈન, માંડગઢ, રામપુર, રતલામ, ખુરહાનપુર, આલાપુર, જલણાપુર, ગ્વાલેર, અજમેર, ચાટસૂ, આમ્મેર, સાંગાનેર, સોજત, પાલી, ખૈરવા, સાદડી, કુંભજમેર, ડીંડવાણા, વાંકાનેર, જયતારણ, ખીપાડ, માલપુર, સિદ્ધપુર, સિરૌહી, વાહડમેર, બ્રહ્માવાદ, બ્યાણુઈ, સિકંદરાબાદ, પિરોજપુર, ફતૈપુર, પાદરા, પીરોજબાદ, ઈત્યાદિ.

૧૭૮૬. બધી જગ્યાએ નિમંત્રણો મોકલવામાં આવ્યાં. મહાજનોને ઘરે ઘરે, સાધુ મહાત્માઓને

ઉપાશ્રયોમાં અને દહેરાના દિગંબર યતિયોને પણ પ્રણામ કરીને સંઘમાં સમિલિત થવા માટે વિનંતિ કરવામાં આવી. મહુતને દિવસે વાજિત્રોના મધુરવાદન વચ્ચે યાત્રકાદિ દ્વારા જયજયકારની સાથે ગમ્મરૂદ થઈ પ્રયાણ કર્યું. નૌકામાં ખેસી યમુનાપાર પડાવ નાખ્યો. અહીં સ્થાન સ્થાનના સંઘ આવીને મળવા લાગ્યા. ૧૫ દિવસનો મુકામ થયો. શ્વેતાંબર સાધુ-સાધ્વી મહાત્માદિ ૭૫, (દિગંબર) યતિ અને પંડિત ૪૬; અધા ૧૨૧ દર્શની, ૩૦૦ ભોજક, ચારણ, ભાટ, ગાંધર્વ-બ્રાહ્મણ-બ્રાહ્મણી, જોગી, સન્યાસી, દરવેશ આદિ અગણિત હતા. ૨૧ ધર્મોર્થ ગાડાં હતાં, યાત્રકો મનોવાંછિત પામતા હતા. કોઈને કોઈ ચીજની ખામી નહતી. ૧૫ દિવસ મુકામ કરીને પ્રભુ પાર્શ્વનાથની પૂજા કરી સંઘે પ્રરથાન કર્યું. જ્યાં જ્યાં ઓશવાલ કે શ્રીમાલ આદિ ઘર હતાં ત્યાં થાલ ૧, ખાંડ શેર ૨ તથા શ્રીફલની લહાણી કરવામાં આવી. સંઘની રક્ષાને માટે ૫૦૦ સુભટ સાથે હતાં. પ્રથમ પ્રયાણ ભાણુસરાયમાં થયો. ૩ મુકામ થયા. ત્યાંથી મહમ્મદપુર થઈને પીરોજપુર આવ્યા. ૬ મુકામ કર્યા. મુનિસુવતભગવાનની પૂજા કરીને લહાણી વહેંચીને ચંદવાડી ગયા. અહીં સ્ફટિકમય ચન્દ્રપ્રભુની પ્રતિમાના દર્શન કર્યા. અહીંથી પીરોજપુર આવ્યા. પછી રપરી પ્રયાણ કર્યું. નૌકામાં ખેસી યમુના નદી ઉતરીને સૌરાષ્ટ્ર પહોંચ્યા. નેમિનાથ પ્રભુના જન્મકલ્યાણક તીર્થની વન્દન-પૂજા કરી પુનઃ રપરી આવ્યા. અહીં પર ગિનાલયને વન્દના કરી સંઘપતિએ પ્રથમ સંઘ-વાત્સલ્યનું જન્મણ કર્યું. સરસના દિગંબર દહેરાના વંદન કરી અહીંસરાયમાં પડાવ નાખ્યો. અહીંથી ઇટાવા, બાબરપુર, કુલકદંતાલ, ભોગિનીપુર, સાંખિસરાહિ, કેરદર્ઠ, ખિંદવીસરાયમાં પડાવ કરતા ૧ દિવસ ફત્તેપુર રોકાયા. હાથિયાગામ, કડઈ, સહિજદપુર આવ્યા, શ્રી સંઘ હર્ષિત થયો. સહિજદપુર, મહુઆ આવ્યા. અહીં મૃગાવતીએ વીરપ્રભુ પાસે દીક્ષા લીધી હતી. વત્સદેશની કૌશામ્બીમાં પદ્મપ્રભુના ત્રણ કલ્યાણક થયાં છે. વીરપ્રભુએ ચંદનઆસાના હાથથી છમાસીના પારણા કર્યા હતા. સંઘપતિએ સંઘસહિત પ્રભુની ચરણપાદુકાઓને વન્દન કર્યું. અનાથી મુનિ પણ અહીંના હતા. એક કોસ દૂર ધન્ટા તળાવ છે. અહીંથી ફત્તેપુર થઈ પ્રયાગ આવ્યા. અહીં અન્નિના પુત્રને ગંગા ઉતરતા કેવળજ્ઞાન થયું હતું. કહેવાય છે કે ઋષભપ્રભુનાં કેવલજ્ઞાનનું સ્થાન પુરિમતાલ પણ એ જ છે. અક્ષયવડને નીચે પ્રભુનાં ચરણોની પૂજા કરી. અહીં દિગંબરી ૩ મન્દિર છે, જ્યાં પાર્શ્વનાથાદિ પ્રભુના દર્શન કર્યા. ગંગાના કિનારા પર હુસીસર્ધ જાંચા સ્થાન પર પડાવ કર્યો. ત્યાંથી ખંડિયાસરાય, જગદીશસરાય, કનકસરાય થઈને બનારસ પહોંચ્યા.

૧૭૮૭. બનારસમાં પાર્શ્વ, સુપાર્શ્વ તીર્થકરોના કલ્યાણક થયા છે. વિશ્વાસનાથના મન્દિરની પાસે ૫ પ્રતિમાઓ ઋષભદેવ, નેમિનાથ, તથા પાર્શ્વપ્રભુની છે. અન્નપૂર્ણાની પાસે પાર્શ્વપ્રભુની પ્રતિમા છે. ખમણાવસહીમાં ઘણી જિન પ્રતિમાઓ છે, જ્યાં સંઘે પૂજનાદિ કર્યું. પાર્શ્વપ્રભુની રક્તચર્ણ પ્રતિમા, ઋષભ, પાર્શ્વ, ચન્દ્રપ્રભુ તથા વર્દમાનપ્રભુની ચૌમુખ પ્રતિમાઓનું કુસુમમાલાદિથી અર્ચન કરી શ્રી સુપાર્શ્વપ્રભુની કલ્યાણકભૂમિ ભદ્રિવપુર (? ભદૈની ઘાટ)માં પ્રભુની પૂજા કરી. નૌકાથી ગંગા પાર કરી ગંગાતટ પર પડાવ નાખ્યો. સંઘપતિએ નગરમાં પડક વગડાવ્યો જેનાથી અગણિત બ્રાહ્મણો તથા ભિક્ષુકો એકત્ર થયા. સંઘપતિએ રૂપીઆની લહાણ કરી. ત્યાંથી સિંહપુરે ગયા. અહીં શ્રેયાંસ ભગવાનના ૩ કલ્યાણકો થયા છે. ચન્દ્રપુરીમાં ચન્દ્રપ્રભુના ૩ કલ્યાણકની ભૂમિમાં ચરણોની પૂજા કરી. ત્યાંથી પાછા આવી સંઘપતિએ ત્રીજું સંઘ જન્મણ કર્યું. ત્યાંથી મુગલસરાય આવ્યા. અહીં ખજૂરનાં વૃક્ષ અનેક છે. પછી મોહિનીપુર થઈ મખેરપુર પહોંચ્યા. (સંઘપતિની પુત્રવધૂ) સંઘશ્રીએ કન્યાપ્રસવ કર્યો. અહીં ૪ મુકામ કર્યા. ફાગણ ચૌમાસા કરીને સહિસરામ આવ્યા. ત્યાંથી ગીડોલીસરાયમાં વાસ કર્યો. પછી સોવન-કૂલા નદી પાર કરીને મહિમુદપુર આવ્યા. અહિંમત્રમાં પડાવ નાખ્યો. ચારુવરીની સરાય થઈને પટણા પહોંચ્યા. સહિજદપુરથી પટણા ખસે કોસ છે. અહીં મીર્જા સમસતીના બાગમાં પડાવ નાખ્યો.

૧૭૮૮. પટણામાં શ્વેતાંબર મંદિરોમાં એક ઋષભદેવ ભગવાનનું તથા ખીજું ખમણાવસહીમાં પાર્શ્વનાથ ભગવાનનું છે. કુંગરીની પાસે સ્થૂલિભદ્રસ્વામીની પાદુકા છે. સદર્શનશેઠની પાદુકાઓનું પણ પૂજન કયું. જેસવાલ જૈની શાહે સમસ્ત સંઘની ભોજનાદિ દારા ભક્તિ કરી. ખીજે દિવસે ખંડેલવાલ જ્ઞાતિના સાં મયણુંએ સંઘ જમણ કયું. પટણાથી આગળ માર્ગ સંકીર્ણ છે એટલે ગાડીઓ અહીં જ છોડીને ડોલીઓ સાથે લીધી. ચાર મુકામ કરીને સંઘ ચાલ્યો. કૃતેપુરમાં ૧ મુકામ કર્યો. ત્યાંથી અડધા કોસથી વાનરવન જોયું. મહા નદી પાર કરીને મિહારનગર આવ્યા. અહીં જિનેશ્વર ભગવાનના ત્રણ મંદિર હતાં. રામદેવના મંત્રીએ આવી નમસ્કાર કર્યા અને કાર્ય પૂછ્યું. સંઘપતિએ કહ્યું—અમે ગિદ્દીરના માર્ગે આવીએ એવું વચન મંગાવો ! મંત્રીએ માણસો મોકલીને વચન મંગાવ્યું.

૧૭૮૯. મિહારમાં એક મુકામ કરી પાવાપુરી પહોંચ્યા. ભગવાનની નિર્વાણ ભૂમિ પર પીપલ વૃક્ષની નીચે ચોતરા પર પ્રભુના ચરણને વંદન કર્યા. તીર્થયાત્રા કરીને મુહમદપુરમાં નદીના કિનારા પર પડાવ નાખ્યો. સંઘપતિએ ચોથું સંઘજમણ આપ્યું. ત્યાંથી નવાદા ગયા. સાદિક મહમ્મદખાનના પુત્ર મીર્જા દુલ્લહે આવીને સંઘપતિને મળ્યો. એને પહેરામણી આપી. જિનાલયના દર્શન કરી પ્રયાણ કયું. સપ્તરનગર પહોંચ્યા. રામદેવ રાજાના મંત્રીએ આવીને સ્વાગત કયું અને સારા રથાનમાં પડાવ નંખાવ્યો. સંઘપતિએ રાજાને મળીને યાત્રા કરવાનું કહ્યું. રાજા બ્રાહ્મણ હતો. એણે કહ્યું—“એ ચાર દિવસમાં જ આપ થાકી ગયા ? આપનાથી પહેલાં જે જે મોટા સંઘપતિ આવ્યા છે તેઓ મહિનાઓ સુધી અહીં રહ્યા છે.” સંઘપતિ એની મનોવૃત્તિ સમજીને પાછા આવ્યા. ચાર મુકામ કરીને સિંહગુફામાં પણ શ્રી વર્ધમાન સ્વામીની પ્રતિમાને વંદન કર્યા.

૧૭૯૦. સંઘપતિએ વિચાર્યું કે આ બ્રાહ્મણ લોભી છે; સંઘને જોઈને એની નજર ફરી ગઈ છે. સંઘપતિએ નિશાન વગાડ્યાં. લોકોએ રાજાને સમજાવ્યો. સંઘપતિએ કહ્યું—અમને ઘણા દિવસો થઈ ગયા. પાલગંજ નિકટ નથી, અમને માર્ગ ખતાવો ! રામદેવે કહ્યું—“જે હું મારું તે આપો !” સંઘપતિએ કહ્યું—“જે માર્ગશો તે આપશું, પરંતુ જોરથી કામ નહીં થાય ! કાંઈક હમણું કાંઈક પાછળ લઈ લેશો.” રામદેવે કહ્યું—“પછી શું થશે ? હમણું આપી દો !” સંઘપતિએ કહ્યું—“તમે તમારું વચન ચૂકી ગયા છો, તમને શિક્ષક છે ! તમારા મસ્તક ઉપર પગ રાખીને હું પાલગંજ જઈ ત્યારે તું મને ઓશવાલ સમજાવે !” સંઘપતિએ આવીને પ્રયાણની તૈયારી કરી. રાણીએ રાજા રામદેવને ખૂબ ફટકાર્યો ત્યારે તેણે સંઘપતિને મનાવવા માટે મંત્રીને મોકલ્યો. મંત્રીએ બહુ જ અનુનય વિનય કર્યો પણ સંઘપતિએ તેને એકદમ સાફ જવાબ આપી દીધો. સંઘપતિ સંઘ સહિત નવાદા આવ્યા. ત્યાં મીર્જા અંદુલા આવીને મળ્યા. એમણે કહ્યું—કોઈ ચિન્તા નહીં, ગુમ્મા(ગોમા)ના રાજા તિલોકચંદ હોશિયાર છે; એમને બોલાવું છું ! મીર્જાએ તત્કાલ પોતાનો મેવડા દૂત રવાનો કર્યો. રાજા તિલોકચંદ મીર્જાનો પત્ર વાંચી આનંદિત થયો અને પોતાના લોકોને એકત્ર કરવાનું કાર્ય પ્રારંભ્યું. રાણીએ આ તૈયારી જોઈ કારણ પૂછ્યું. આખરે તેણીએ પણ એજ સલાહ આપી કે “રાજા રામદેવની જેમ તમે મુખાંઈ કરતા નહીં; સંઘપતિ મોટા દાનેશ્વરી તથા આત્માભિમાની છે; યાત્રા કરાવવા માટે સન્માનપૂર્વક એમને લઈ આવશો.”

૧૭૯૧. રાજા તિલોકચંદ સૈન્ય સાથે મીર્જાની પાસે પહોંચ્યો. મીર્જાએ તેને સંઘપતિની પાસે લઈ જઈને કહ્યું કે—“તેઓ મોટા વ્યવહારી છે, એમની પાસે હજરતના હાથનું લખેલું ફરમાન છે. એમને કોઈ કશું આપશે તે અમારા ગુનેગાર થશે.” રાજાએ કહ્યું, “કોઈ ચિન્તા ન કરો, યાત્રા કરાવીને એમને નવાદા પહોંચાડી દઈશ. એમની એક પાઈને પણ હરકત નહીં થાય. જે નુકશાન થશે તો

અગિયાર ગણું હું આપીશ.” આ સાંભળીને સંઘપતિએ મીઠું તથા રાગને વસ્ત્રાલંકાર, ઘોડા સોનૈયા તથા જહાંગીરી રૂપીઆ, ઉત્તમ ખાદ્યપદાર્થાદિથી સંતુષ્ટ કર્યા. ત્યાંથી રાગની સાથે સંઘપતિએ સંઘ સાથે પ્રયાણ કરી પાંચ ધારી ઉદ્ધવન કરી સકુશલ ગુપ્તમાનગર પહોંચ્યા. સુંદર સ્થાન પર સંઘે પડાવ નાખ્યો, અને રાગ તિસોકચંદે સંઘનું સારું આતિથ્ય કર્યું. સંઘપતિએ રાણી માટે સરસ વસ્ત્રાભરણ પાડ્યાં.

૧૭૯૨. ગોમાથી બીજા પણ્ય ઘણા પાપદળ સૈનિકો સાથે લીધા. અહીંથી ગિરિરાજનો રસ્તો બહુ જ વિષમ છે. અને બાજુએ પહાડ અને વચ્ચે ગીચ વન છે. અનેક પ્રકારનાં ફળ ફૂલ ઔષધિ આદિના વૃક્ષોથી પરિપૂર્ણ છે અને પ્રાકૃતિક સૌંદર્યનું ધામ છે. જંગલી પશુ-પક્ષી વિચરે છે. નદીનું મીઠું પાણી પી અને સંઘજમણ કરતાં, ઝુંપડીઓવાળા ગામડામાંથી પસાર થઈ પાર કર્યું. ૧૨૦૦ અન્નના પોઠિયા અને ઘૂતના ઘડાઓ સાથે હતા. અન્નસત્ર પ્રવાહથી ચાલતું હતું. અનુક્રમે સંઘપતિએ ચેતનપુરની પાસે પડાવ નાખ્યો. અહીંથી ૧ કોસ દૂર પર અજિતપુર છે, ત્યાંના રાગ પૃથ્વીસિંહ મોટા દાતાર, શરવીર તથા પ્રતાપી છે. નગારાઓનો ધ્વનિ સાંભળી પૃથ્વીસિંહની રાણીએ ઉપર ચડીને જોયું તો સેનાની બહુલતાથી બ્યાકુલ થઈ ગઈ. રાગએ સંઘપતિની વાત કરી અને પોતાના ભત્રીજાને સંઘપતિની પાસે મોકલ્યો. એણે સંઘપતિનું સ્વાગત કરી પોતાના રાગને નિમંત્રણ આપવાનું કહ્યું. સંઘપતિએ સદર્પ વસ્ત્રાદિ સાથે નિમંત્રણ આપ્યું. રાગ પૃથ્વીસિંહ સમારોહથી સંઘપતિને મળવા આવ્યા. સંઘપતિએ વસ્ત્રાલંકાર, દ્રવ્યાદિથી રાગને સન્માનિત કર્યા. બીજે દિવસે અજિતપુર આવ્યા. ૧ મુકામ કર્યો. ત્યાંથી મુકુન્દપુર આવ્યા. ગિરિરાજને જોઈને બધાના હર્ષનો પાર ન રહ્યો. સોનાચાંદીના પુષ્પોથી ગિરિરાજને વધાવ્યા. સંઘપતિને મનાવવાને માટે રાગ રામદેવના મંત્રી આવ્યા. રાગ તિસોકચંદ તથા રાગ પૃથ્વીસિંહ આગળ ચાલીને ગિરિરાજનો માર્ગ અતાવતા હતા. પાંચ કોસની ચઢાઈ પૂરી કરીને સંઘ ગિરિરાજ પર પહોંચ્યો. સારા સ્થાન ઉપર પડાવ નાખ્યો. સંઘપતિએ ત્રિકોણ કુંડમાં સ્નાન કર્યું. પછી કેદારચંદનાં વાસણો અને પુષ્પમાલાદિ લઈ થૂલની પૂજા કરી. જિનેશ્વરની પૂજા અંધી દૂંઢો ઉપર કર્યા પછી સમસ્ત સંઘે કુંઅરપાલ સોનપાલને તિલક કરીને સંઘપતિ-પદ આપ્યું. આ શુભ યાત્રા વૈશાખ વદિ ૧૧ને મંગળવારે આનંદ સાથે થઈ. અહીંથી દક્ષિણ દિશામાં જૈલક ગામ છે ત્યાં ભગવાન મહાવીરને કેવલજ્ઞાન થયું હતું.

૧૭૯૩. ગિરિરાજથી નીચે ઊતરીને તમેટીમાં પડાવ કર્યો. સંઘપતિએ સાકરની લાણી કરી. મુકુન્દપુર આવીને પાંચમું સંઘ જમણ કર્યું. વર્ષા બહુ જ જોરથી થઈ. ત્યાંથી અજિતપુર આવ્યા. રાગ પૃથ્વીસિંહે સંઘનું સારું સ્વાગત કર્યું. સંઘપતિએ પણ્ય વસ્ત્રાલંકારાદિ ઉત્તમ પદાર્થોથી રાગને સંતુષ્ટ કર્યા. રાગએ કહ્યું—આ દેશ ધન્ય છે જ્યાં મોટા મોટા સંઘપતિ તીર્થયાત્રા હેતુથી આવે છે. હું પ્રતિજ્ઞા કરું છું કે હવેથી જે સંઘ આવશે તેમની પાસેથી હું અર્ધું દાન (કર) લઈશ. અહીંથી ચાલીને ગુપ્તમા આવ્યા. રાગ તિસોકચંદને, જેમણે માર્ગમાં સારી સેવા કરી હતી, સોનાચાંદીની મકોરો, વસ્ત્રાલંકાર આદિ વસ્તુઓ પ્રચુર પરિમાણમાં આપી.

૧૭૯૪. સમેતશિખરથી રાજગૃહ ૧૨ યોજન છે. સાતમે દિવસે સંઘ રાજગૃહ પહોંચ્યો. અહીં બાગ, બગીચા, ફૂવા ઇત્યાદિ છે. રાગ શ્રેણિકનો બતાવેલો ગઠ અને ચોપાસ ગરમ પાણીનાં કુંડો સુશોભિત છે. સમેતજ્ઞ ભૂમિમાં પડાવ નાખી પહેલાં વૈભારગિરિ પર ચડ્યા. અહીં મુનિસુવતસ્વામીનું પર જિનાલય છે. અહીં પદ્મપ્રભુ, નેમિનાથ, ચન્દ્રપ્રભુ, પાર્શ્વનાથ, ઋષભદેવ, અજિતનાથ, અભિનંદન, મહાવીર પ્રભુ, વિમલનાથ, સુમતિનાથ તથા સુપાર્શ્વનાથ સ્વામીની ફૂલોથી પૂજા કરી. બીજાં દહેરામાં મુનિસુવતનાથજીની પૂજા કરી. વીર વિહારની દક્ષિણ તરફ ૧૧ ગણુધરોનાં પગલાં છે, ત્યાં પૂજા કરી. કેટલાક ભૂમિગૃહમાં

કેટલાક કાઉસગિયા હતા. ઈસર દહેરાની સામે ધન્ના, શાન્નિસદ્રની ધ્યાનસ્થ મોટી પ્રતિમાઓની પૂજા કરી તલાટી કાઢ્યાં. સાકરની લાણી કરી. ગુણશિલ ચૈત્ય, શાન્નિભદ્રનો નિર્માણ દૂપ, રોડણિવાની ગુફા આદિ ઘણાં હોષોત્સાહથી જોયા. વિપુલગિરિ પર ચતુર્વિંશતિ જિનાલયના દર્શન કર્યા. અજિતનાથ, ચન્દ્ર-પ્રભ, પાર્શ્વનાથ તથા પદ્મપ્રભુનાં ચાર મંદિરોમાં પૂજા કરી. એમની પાસે જ જમ્યૂ, મેઘકુમાર, ખધક આદિ મુનિઓના પગલા છે. ત્રીજા પહાડ ઉદયગિરિ પર ચૌમુખ મંદિરના દર્શન કર્યા. પછી રત્નગિરિ પર ઋષભદેવ અને ચોવિશજિનનાં મંદિરોને વન્દન કરી સ્વર્ણગિરિના દેવવિમાન જેવાં જિનાલયની પૂજા કરી. રાજગૃહી નગરીમાં જિનેશ્વરનાં ૩ મંદિરોની પૂજા કરી. સંઘપતિ કુંઅરપાલની રાણી અમૃતદે તથા સોનપાલની રાણી કાશ્મીરાદે હતી એટલે અહીં સંઘપતિએ સંઘને છઠું જમણુ આપ્યું. ગાંધી વંશના શાહ જટમલ, વચ્છા, હીરાએ પણ સુયશ મેળવ્યો.

૧૭૯૫. રાજગૃહથી સંઘ યડગામ આવ્યો. અહીં ઋષભજિનાલયનાં દર્શન કર્યા. શાસ્ત્રપ્રસિદ્ધ નાલન્દાપાડા અહીં છે, જ્યાં ત્રિશલાનંદન મહાવીર પ્રભુએ ૧૪ ચોમાસાં કર્યા હતા. અહીંથી દક્ષિણની તરફ ૧૫૦૦ તાપસોની કેવલ જ્ઞાનની ભૂમિ છે. ચાર ખૂણાના ચોતરામાં ૨ ગૌતમ પાદુકા છે. અહીં પૂજન કરી અનુક્રમે પટના પહોંચ્યા. સુન્દર બગીચામાં પડાવ નાખ્યો. સાહ ચાંપસીએ પ્રથમ સંઘ જમણુ કયું, મહિમના શેઠ ઉદયકરણે બીજું, મકારાજ કલ્યાણજીએ ત્રીજું, શ્રીવચ્છ ભોજા, સાહા જટમલે ચોથું જમણુ કયું. કપૂરાના પુત્ર પચૂ, સચૂ શાહે પાંચમું જમણુ કયું. સહિજદપુર નિવાસી સાહ સીચાએ છઠું, તેજમાલ બરદીઆએ સાતમું, લાહોરી સાહ સુખમલે આઠમું જમણુ કયું. સંઘ ત્યાંથી ચાલ્યો. અનુક્રમે ગોમતીના કિનારે પહોંચ્યો. સ્નાન કરીને ભૂદેવને દાન આપ્યું. જમ્મણુપુર આવ્યા, પડાવ નાખ્યો, ભૂમિગૃહની ૪૧ જિનપ્રતિમાઓને વંદન કર્યા. સાહ ચૌથા, સાહ વિમલદાસ, સાહ રેખાએ સંઘની ભક્તિ કરી. ત્યાંથી માર્ગનાં ચૈત્યોને વન્દન કરનાં અયોધ્યા નગર પહોંચ્યા. ઋષભદેવ, અજિતનાથ, અલિનંદન, સુમતિનાથ તથા અનંતનાથ તીર્થંકરોની કલ્યાણભૂમિમાં પાંચ થૂભોતું પૂજન કયું. સાતમું સંઘજમણુ કયું. અયોધ્યાથી રત્નપુરી આવ્યા. ધર્મનાથ પ્રભુને વંદન કર્યા. આ વિશાલ સંઘની સાથે અનેક નામાંકિત વ્યક્તિ હતી જેમાંના થોડાં નામ રાસકારે આ પ્રમાણે આપ્યાં છે—

૧૭૯૬. સંઘપતિ કુંઅરપાલના પુત્ર સંઘરાજ, ચતુર્ભૂજ, સાહ ધનપાલ, સુંદરદાસ, શરદાસ, શિવ-દાસ, જેઠમલ, પદમસી, ધમ્મા સાહ, છાંગરાજ, ચૌધરી દરગૂ, સાહ વચ્છા, હીરા, સાહ ભોજા, તેજપાલ, સુંદરદાસ, સાહ રેખા, સાહ શ્રીવચ્છ, જટમલ, ઋષભદાસ, વર્દમાન, પચૂ, સચૂ, કટાર, સાહ તારાચંદ, મેહતા વર્દન, સુખા, સીચા, સરદાસ, પૈસારી, નરસિંહ, સોહિલ્લા, મેઘરાજ, કલ્યાણ, કાઝૂ, થાનસિંગ, તારાચંદ, મૂલદાસ, હાંસા, લીલાપતિ ઇત્યાદિ.

૧૭૯૭. અનુક્રમે ચાલતા ચાલતા આગરા પહોંચ્યા. સાનંદ યાત્રા સમ્પન્ન કરી પાછા ફરવાથી બધાને અપાર હર્ષ થયો. સંઘપતિએ આઠમું સંઘજમણુ આપ્યું. સમસ્ત સાધુઓને વસ્ત્રાદિથી પ્રતિ-લાભ્યા. યાચકોને બે હજાર ઘોડા તથા તેત્રીશ હાથી દાનમાં આપ્યા. આગરાના સંઘે ઉમળકાભેર સામૈયું કરી સંઘપતિને મોતીથી વધાવ્યા.

૧૭૯૮. સંઘપતિએ સં. ૧૬૫૭માં શત્રુંજયનો સંઘ કાઢ્યો હતો, તેમણે અનેક પ્રતિમાઓની પ્રતિષ્ઠાઓ કરારી, વિશાળ જિન ચૈત્યો કરાવ્યાં, સાત ક્ષેત્રોમાં દ્રવ્યવ્યય કરી ચતુર્વિંધ સંઘની ભક્તિ કરી.

એમનું રાજકીય સ્થાન શું હતું ?

૧૭૯૯. પ્રો. બનારસીદાસે કુંઅરપાલ અને સોનપાલ કે એમના પિતા ઋષભદાસનાં નામોને ભારતના

તત્કાલીન રાજકીય તવારીખ ગ્રંથોમાંથી શોધી કાઢવાનું વિદાનોને મૂચન ક્યું, એ વાતને આજે લગભગ અર્ધ શતાબ્દી થઈ ગઈ. છતાં ઇતિહાસજ્ઞોએ એ ખાખત પર વિશેષ અન્વેષણ ક્યું જણાતું નથી. પરિણામે, જૈન વર્ણિક મુસદ્દીઓએ મોગલ સમ્રાટોના રાજ્યશાસનમાં કેવો મહત્વપૂર્ણ ભાગ ભજવ્યો હતો તેમજ અસાધારણ પ્રભાવ વર્તીવ્યો હતો એ સંબંધક એક ઉજળું પૃષ્ઠ અંધાર દશામાં જ અદુધા રહ્યું. આ દુઃખદ ખીના જ ગણાય. અહીં કુંવરપાલ-સોનપાલના ઉચ્ચતર રાજકીય સ્થાનને દર્શાવતાં કેટલાંક ઐતિહાસિક પ્રમાણો પર સમીક્ષા કરવી અભીષ્ટ છે.

૧૮૦૦. અંચલગચ્છની પદ્માવલીમાં મંત્રીવર્યોના પિતા ઋષભદાસને શહેનશાહ અકબરના પ્રીતિ નાત કહ્યા છે. (તત્ર અકબરવાદશાહસ્ય પ્રેમપાત્રં લોદાગોત્રીય સમુદ્રવ ક્રમભદાસાખ્યો ધનિકઃ શ્રેષ્ઠી વસતિસ્મ ।) કુંવરપાલ-સોનપાલને એ પદ્માવલીમાં જહાંગીરના તહેસીલદાર કહ્યા છે. (તદા કેનચિત્ સ્વલેન પ્રેરિતઃ સ પતિશાહ સ્તત્ર કુરપાલ-સોનપાલાભિષ્ નિજ તેહેસિલદારાભ્યાં નિર્માપિતૌ તૌ પૂર્વોક્તૌ જિનપ્રાસાદૌ નિરીક્ષ્ય ।) અંચલગચ્છનાં પદ્માવલી-સાહિત્યમાં આ વિષયક અનેક મહત્વપૂર્ણ ઉલ્લેખો મળી રહે છે. આ વિશે આગળ પણ કેટલાંક પ્રસંગો નોંધી ગયા છીએ. અમરસાગરસૂરિ કૃત ‘વર્ધમાન-પદ્મસિંહ શ્રેષ્ઠી ચરિત્ર’ની પ્રશસ્તિમાં મંત્રીવર્યો વિશે વિસ્તારથી કહેવાયું છે.

૧૮૦૧. એમણે આગરામાં બંધાવેલાં બન્ને જિનાસ્યોને તોડી પાડવાનો ફકમ જહાંગીરે ધર્મિંધ મુસલમાનોના યજ્ઞવ્યાધી કાટેલો, પરંતુ એ પછી આચાર્ય કલ્યાણસાગરસૂરિના પ્રભાવથી ચમત્કૃત થઈને સમ્રાટે એ ફકમ પાછો ખેંચી લીધેલો ઇત્યાદિ વિશે પદ્માવલીમાં ચમત્કારિક પ્રસંગોનું વિસ્તૃત વર્ણન પણ છે. મેઘમુનિ રચિત ‘સાહ રાજસી રાસ’ (રચના સં. ૧૬૮૦) માં પણ આચાર્ય કલ્યાણસાગરસૂરિને ‘બાદશાહ સલેમ-જહાંગીર માન્ય’ કહ્યા છે, તે પ્રાયઃ ઉક્ત પ્રસંગ પછી જ હશે. મોગલ શાસકોએ તપાગચ્છ અને ખરતરગચ્છના આચાર્યોની જેમ અંચલગચ્છના આચાર્યોને પણ પોતાની પર્ષદમાં સત્કાર્યા હતા, એમ આ દ્વારા સૂચિત થાય છે.

૧૮૦૨. અનુશ્રુતિ કહે છે કે એ વખતે જહાંગીરને કહેવામાં આવ્યું કે-‘સેવકોને મૂર્તિયાં બનવાઈ હે ઓર હજૂરકે નામકે આ ને બુતોકે પૈરોકે નિચે લિખા દિયા હૈ.’ આ સાંભળી સમ્રાટ ક્રોધે ભરાયો, પરંતુ એ પછી સમ્રાટનું નામ મૂર્તિઓના મત્તક ભાગમાં લખાવીને એનો ગુસ્સો શાંત કરવામાં આવેલો. જુઓ:-આણુ પૂરણચંદ નાકર દ્વારા સંપાદિત ‘જૈન લેખ-સંગ્રહ’ દિ. ખંડ, લેખાંક ૧૫૭૮.

૧૮૦૩. સં. ૧૬૫૬ના પોષ સુદી પ ને ગુરુવારે ‘આચાર દિનકર’ નામના ગ્રંથની એક પ્રત સંઘપતિ બંધુઓના પિતા ઋષભદાસના શ્રેયાર્થે લખાવીને અંચલગચ્છનાયક આચાર્ય ધર્મમૂર્તિસૂરિની વિદ્વમાનતામાં એમના પદ્મશિષ્ય આચાર્ય કલ્યાણસાગરસૂરિને વહોરાવવામાં આવી. એ પ્રતની પુષ્પિકામાં પણ કુંવરપાલ-સોનપાલને ‘ભૂપાલ માન્ય’ કહેવામાં આવ્યા છે. જુઓ—

તજ્ઞાયા રાજશ્રી સ્તવંગજો ધર્મમવાન જનિ ઘન્યઃ ।

સંઘમુખ્યોઽસ્તિ સાધુઃ શ્રીમચ્છ્રી ક્રમભદાસાખ્યઃ ॥

તત્પત્ની રેખશ્રી સ્તવંગજઃ કુરુપાલ નામસ્તિ ।

અપરશ્ચ સોનપાલ આદયૌ ભૂપાલ માન્યૌ ॥

—‘પ્રશસ્તિ સંગ્રહ,’ પૃ. ૧૫૬; જૈન સાહિત્ય પ્રદર્શન.

૧૮૦૪. સંઘપતિ બંધુઓ વિશે આ સૌથી પ્રાચીન ઉલ્લેખ છે. એ વખતે ભારતમાં સમ્રાટ અકબરની હકૂમત હતી. સં. ૧૬૫૬માં પણ કુંવરપાલ અને સોનપાલ રાજકીય ક્ષેત્રે અપૂર્વ લાગવગ ધરાવતા હતા એમ ઉક્ત પુષ્પિકાના ઉલ્લેખ દ્વારા સૂચિત થાય છે.

૧૮૦૫. કુંવરપાલ-સોનપાલે સં. ૧૬૭૦માં સમેતશિખરનો મોઠો સંઘ કાઢ્યો હતો. આ તીર્થ સંઘમાં સમગ્ર ભારતમાંથી યાત્રિકો ભળેલા જેતું વણું વાયક વિજયશીલના શિષ્ય જસકીર્તિએ 'સમેત-શિખર રાસ'માં ક્યું છે. એ રાસ દ્વારા જાણી શકાય છે કે અન્ને ભાઈઓ સંઘ પ્રસ્થાન પહેલાં શાહી ફરમાન મેળવવા માટે મુલાકાત માગીને સમ્રાટ જહાંગીર પાસે ગયા હતા. ત્યાં દીવાન દોસ મુહમ્મદ, નવાબ આસમેગ તથા અનીય રાયે સંઘપતિ અંધુઓની સિક્કારસ કરી ત્યારે સમ્રાટે કહ્યું—
मैं इन उदारचेता ओसवालोको अच्छी तरह जानता हूं. इनसे हमारे नगरकी शोभा है, ये हमारे कोठीवाल है और वन्दी छोडावण इनका बिरुद है । જુઓ અગરચંદળ તથા ભંવરલાલ નાહટાનો 'જસકીર્તિકૃત સમ્મેતશિખર રાસકા સાર' નામક લેખ, જૈન સત્ય પ્રકાશ, વર્ષ ૭, અંક ૧૦-૧૧.

૧૮૦૬. ઉક્ત રાસના અનેક પ્રસંગો કુંવરપાલ-સોનપાલના અસાધારણ રાજકીય પ્રભાવને સૂચિત કરે છે, તદુપરાંત એમની વીરતા પણ વર્ણવે છે. આ વિશે એકાદ પ્રસંગ નોંધવા જેવો છે. પાવાપુરીની યાત્રા કરી સંઘ સખરનગર પહોંચ્યો. ત્યાંના રાજા રામદેવના અમાત્યે સંઘપતિઓનું સ્વાગત ક્યું. વિશાળ સંઘ જોઈને રાજા રામદેવની નજર ખગડી. તેને સંઘપતિઓ પાસેથી ધન પડાવી લેવાની લાલસા જાગી. સંઘપતિઓએ તો રાજાને સાફ શબ્દોમાં પરખાવી દીધું કે— 'તમે તમારું વચન ચૂકી ગયા છો. તમને ધિક્કાર છે ! તમારા મસ્તક ઉપર પગ રાખીને હું પાલગંજ જઈ ત્યારે તું મને ઓશવાલ સમજજે !' સંઘપતિઓની દિલ્હીમાં મોગલ સમ્રાટ પાસે ભારે લાગવગ હતી એ ખાખત નવાદાના મિરજા અંદુલા અને ગોમાના રાજા તિલોકચંદ જાણતા હોઈને તેમણે જરૂર પડે સૈન્યની પણ તૈયારી કરી. મિરજાએ રાજા તિલોકચંદને સમજાવેલું કે— 'તેઓ મોટા બચ્ચારી છે. એમની પાસે હજારતના હાથનું લખેલું ફરમાન છે. એમને કોઈ કષ્ટ આપશે તો તે અમારા મુનેગાર થશે.' રાજા તિલોકચંદે ખાત્રી આપી કે— 'કોઈ ચિન્તા ન કરો. યાત્રા કરાવીને એમને નવાદા પહોંચાડી દઈશ. એમની એક પાઈની પણ નુકશાની નહીં થાય. જો થાય તો અગિયાર ગણું હું આપીશ.' રાણીએ રાજા રામદેવને ફટકાર્યો ત્યારે રાજાએ પણ સંઘપતિઓને મનાવવા માટે પોતાના અમાત્યને ખાસ મોકલ્યો એટલે વાત પતી ગઈ.

૧૮૦૭. સંઘપતિ સોનપાલનો પુત્ર રૂપચંદ પણ મહાન લડાઈઓ હતો. અમદાવાદમાં દૂધેશ્વરની ટાંકી પાસે એક ખેતરમાં નદી તટે ફૂવામાં રૂપચંદનો દર્શનીય પાળીઓ એક વખત અમદાવાદના જોવાલાયક સ્થળમાં પંકાતો હતો. રૂપચંદની વીરતા માટે જુઓ જૈ. સા. સંશોધક, અંક ૩, ખંડ ૪. પરમ વીર પિતાના પુત્ર પણ એવા જ હોય એમાં શી નવાઈ ? મંત્રી આંધવોની સફળ રાજકીય કારકિર્દીમાં સ્વાભાવિક રીતે જ એમની શૌર્યતાએ અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો હશે.

૧૮૦૮. કુંવરપાલ અને સોનપાલની પ્રશંસા માટે કવિ રૂપે હિન્દી પદ્યમાં 'કોરપાલ સોનપાલ લોઢા ગુણ પ્રશંસા' નામક સુંદર કૃતિ રચી છે. એની પ્રત પ્રો. બનારસીદાસને પાટણના ભંડારમાંથી પ્રાપ્ત થયેલ. આ કથુકૃતિમાં એ પ્રતાપી આંધવોના પ્રભાવશાળી વ્યક્તિત્વનું આમેહન આલેખન હોઈને તેને ઉધ્ધૃત કરવી અહીં પ્રસ્તુત ગણાશે :

સગર ભરથ જમિ, જવડ ભયે; પોમરાય સારંગ, સુજશ નામ ધરણી.
સેતુજે સંઘ ચલાયો, સુધન સુખેત આયો, સંઘપતિ પદ પાયો કવિ કોટિ કીર્તિ ખરણી.
લાંહનિ કડાહિ ઠાંમ ઠાંમ દુગ ભાંન કહિ, આનંદ મંગલ ધરિ ધરિ ગાવે ધરણી.
વસ્તપાલ-તેજપાલ, હુયે રેખચંદ નંદ; કોરપાલ-સોનપાલ, કીની ભડી કરણી,

કહિ લખમણ લોઢા, દૂનીકું દિખાઈ દેખ; લલિતો પ્રમાન જોયે, એસો લાહ લીગિયે.
આન સંઘપતિ કોઉ, સંઘ જોયે કીયો ચાહે, કોરપાલ-સોનપાલકો સો સંઘ પ્રીગિયે.
સખલ રાય બિભાર, નિખલ થાપના ચાર, આંધો રાઈ બંદિ હોર અરિ ઉર સાજકો.
અડેરાય અવકંગ, ખિતીપતી રાયખંભ, મંત્રીરાય આરંભ, પ્રગટ મુખ સાજકો.
કવિ કહિ રૂપ જૂપ, રાઈન મુકટમનિ; ત્યાગી રાઈ તિલક, બિરદ ગજ બાજકો.
હયગય હેમ દાન, માંન નંદકી સમાન; હિંદુ સુરતાણ, સોનપાલ રેખરાજકો.
સૈન બર આસનકે પૈજપર પાસનકે; નિજ દલ રંજન, ભંજન પર દલકો.
મદમત વારે, વિકરાઈ, અતિ ભારે ભારે; કારે કારે આદરસે, આસવ મુજલકે.
કવિ કહિ રૂપ, નૃપ ભુપતિનિકે સિંગાર; અતિ વડવાર ઐરાપતિ સમખલકે.
રેખરાજનંદ કોરપાલ-સોનપાલ ચંદ; હેતવનિ દેત એસે હાથિનિકે દલકે.

૧૮૦૯. ઉપર્યુક્ત કાવ્યમાં કવિ રૂપે સંઘપતિ બંધુઓની ભારે પ્રશંસા કરી છે. વસ્તુપાલ-તેજપાલ વિગેરે અનેક પ્રતાપી પૂર્વજો સાથે એમને સરખાવવામાં આવ્યા છે, તેમજ એમના કાર્યોને મુકંતકંઠે બિરદાવવામાં આવેલ છે. સોનપાલને તો કવિએ ‘હિંદુ સુરતાણ’નું અત્યંત ઉચ્ચ બિરુદ આપીને એમને સર્વોચ્ચ આસને બેસાડી દીધા છે ! આ બધી વાતોથી એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે આ બંને બાંધવોનું રાજકીય સ્થાન ઘણું જ મોટું હોવું જોઈએ. છતાં એ બંનેનો ઉલ્લેખ જહાંગીરના રાજ્યશાસન વિષયક તવારીખ ગ્રંથોમાં કેમ લખ્ય નહીં હોય ? આ પ્રશ્ન ખરેખર, સમસ્યા રૂપ બની ગયો છે.

૧૮૧૦. એનો ખુલાસો સાક્ષર રત્નમણિરાવ બીમરાવના વક્તવ્યમાંથી આ પ્રમાણે મળે છે. ‘જહાંગીરના સમયનો ઇતિહાસ જોતાં આ નામ સ્પષ્ટ રીતે મળતાં નથી. પરંતુ એમાં કુંવરદાસ અને સુંદરદાસ નામના બે ભાઈઓએ લગ્નવેલા ભાગનું સારું વર્ણન છે. સુંદરદાસને જહાંગીરે “રાજા વિક્રમાન્વિત”નો ઇતિહાસ આપેલો તે હિન્દી કાવ્યના “હિંદુ સુરતાણ” સાથે બાંધાયેલો છે. જહાંગીર અને શાહજહાંનો એ જમણો હાથ હતો. મીરાતે અહમદીમાં પણ એમના ઉલ્લેખો છે અને એ બંનેએ વારાફરતી ગૂજરાતની દીવાની કરી હતી એમ સમજાય છે. શાહજહાંએ જહાંગીર સામે બળવો કર્યો ત્યારે સુંદરદાસે શાહજહાં તરફથી મુખ્ય ભાગ લીધો હતો અને એમાં છેવટે એનું મરણ થયું હતું. જહાંગીર પોતે લખે છે કે સુંદરદાસના ચઢાવ્યાથી શાહજહાંએ બળવો કર્યો હતો. આ બંને ભાઈઓ તે જ કુંરપાલ-સોનપાલ એમ ચોક્કસ કહેવું તો મુશ્કેલ છે; પરંતુ એમનાં વર્ણન તો મળતાં આવે છે, અને એ સિવાય જહાંગીરના સમયમાં બીજા ભાઈઓ એવી સત્તાવાળા જડતા નથી. જહાંગીરે એમને ક્ષત્રિય કહે છે એ વાંધો આવે છે ખરો, પણ એ સમયમાં ઘણા ક્ષત્રિયો ઓશવાળ જાતિમાં દાખલ થતા એ બૂલવાનું નથી. સુંદરદાસ-રાજા વિક્રમાન્વિતે ગૂજરાતમાં શુવહિંસા અટકાવવા પ્રયત્ન કર્યો હતો એમ એક પરદેશી મુસાફર લખે છે, એ ધ્યાનમાં લેવા જોઈએ.’ જુઓ-‘ગૂજરાતનું પાટનગર અમદાવાદ.’

૫. ૬૬૯.

૧૮૧૧. અમદાવાદમાં જહાંગીરના સમયમાં આહ સૂબાઓ થયા. શાહજહાં પણ એમાંનો એક હતો. તે પોતાના નાયબ સૂબા તરીકે રસ્તમખાનને અમદાવાદમાં મૂકી ઉજ્જૈન જઈને રહ્યો. રસ્તમખાનને પોતાની પાસે બોલાવી લીધા પછી શાહજહાંએ રાજા વિક્રમાન્વિત સુંદરદાસને તેની જગ્યાએ નિમ્ણો. શાહજહાંએ સૂબા તરીકે અમદાવાદમાં બહુ વખત નિવાસ કર્યો હોય એમ જણાતું નથી. નાયબ સૂબા

અને દીવાન મુહમ્મદ સફીથી કામ ચલાવ્યું છે. આ સૂબાગીરી દરમિયાન શાહજહાંએ જહાંગીર સામે બળવો કર્યો. એ વખતે રાજ્યના મોટા મોટા અમીરો એ પક્ષે વહેંચાઈ જાય છે. સુંદરદાસ શાહજહાંનો પક્ષ લે છે. દીવાન મુહમ્મદ સફી જહાંગીરના પક્ષે રહે છે. સુંદરદાસ રાજ-વિક્રમાજિત આ બળવામાં ભાગ લેવા પોતાના ભાઈ કુંવરદાસને અમદાવાદમાં મૂકીને શાહજહાં પાસે જાય છે અને બળવાની લડાઈમાં આગેવાનીભર્યો ભાગ લે છે.

૧૮૧૨. આ હકીકતમાં પ્રમાણ-અંશોમાં થોડો થોડો ફેર પડે છે. મીરાતે અહમદી કહે છે કે વિક્રમાજિત પોતાના ભાઈ કનેહરને હોદ્દો સોંપીને જાય છે; જહાંગીર નોંધે છે કે વિક્રમાજિતનાં મરણ પછી કનેહરને એ હોદ્દો મળે છે. શાહજહાંના બળવાનું કારણ જહાંગીરે ખાસ આપ્યું નથી. સુંદરદાસ વિક્રમાજિતના ચઢાવવાથી તેણે બળવો કર્યો એમ જહાંગીરનું માનવું જણાય છે. મીરાતે અહમદી જણાવે છે કે ‘નુરજહાં બેગમના તોફાનથી આદશાહની ઇતરાજ થઈ અને તેનાં કારણો લખવા યોગ્ય નથી.’ આ બંને રાજકીય ઇતિહાસ અત્યંત વિસ્તૃત છે. ટૂંકમાં અંતે સુંદરદાસ-રાજ વિક્રમાજિત આ સંઘર્ષમાં હોમાઈ જાય છે અને બળવો નિષ્ફળ બને છે.

૧૮૧૩. એ બંને બાંધવો શાહજહાંના પક્ષકારો હતા એમ તેમના કેટલાક મૂર્તિ લેખોથી પણ પ્રમાણિત થાય છે. ઉદાહરણાર્થે સં. ૧૬૭૧ ના એક લેખમાં જહાંગીરની વિદ્યમાનતામાં જ ‘શાહજહાં વિજયરાજ્યે’ એવો ઉલ્લેખ છે. જુઓ ‘અંચલગચ્છીય લેખ સંગ્રહ’, લેખાંક ૨૮૯.

૧૮૧૪. આ બધાંયે ઐતિહાસિક તથ્યો પરથી સ્પષ્ટ રીતે તારવણી કરી શકાય છે કે જહાંગીરના સમયમાં થઈ ગયેલા કુંવરદાસ અને સુંદરદાસ નામના બંને ભાઈઓ એ જ જૈન ઇતિહાસમાં નોંધાઈ ગયેલા કુંવરપાલ અને સોનપાલ હતા. શિલાલેખો, અંથ-પ્રશસ્તિઓ અને પ્રત-પુણિકાઓમાં આ વિધાનને પુષ્ટિ આપતી પ્રમાણભૂત સામગ્રીઓ પણ ઉપલબ્ધ છે. છતાં સમગ્ર ભારતના રાજકીય ક્ષેત્રે ખૂબ જ મહત્ત્વપૂર્ણ ભાગ ભજવી ગયેલા આ બંને નરરત્નો માટે આવી અસ્પષ્ટતાઓ ચઢાવી શકાય નહીં. ઇતિહાસજ્ઞો આ મુદ્દાના સંદર્ભમાં સવિશેષ પ્રકાશ પાડે એ આપેક્ષિત છે.

રૂપચંદનો પાળીઓ

૧૮૧૫. “ગૂજરાતનું પાટનગર અમદાવાદ”માં સોનપાલના પુત્ર રૂપચંદના પાળીઆને અમદાવાદના જોવાલાયક સ્થળ તરીકે દર્શાવેલ છે. દ્વૈતેશ્વરની ટાંકી પાસે એક ખેતરમાં છેક નદી કિનારે એક ડૂબો છે. એના થાળામાં એક આરસનો પાળીઓ જડેલો છે. પાળીઆમાં એક ઘોડેસ્વાર અને એની પાસે ત્રણ સ્ત્રીઓની મૂર્તિઓ છે. ઉપલા બંને ખૂણે સૂર્ય અને ચંદ્ર છે. મૂર્તિઓનાં મુખ કોઈએ તોડી નાંખ્યાં છે. આરસની તખ્તીની આસપાસ હાંસીઓ છે. એમાં સ્પષ્ટ અક્ષરે દેવનાગરી લિપિમાં લેખ છે. ઘોડાનો સામાન તથા મૂર્તિઓનો પોષાક ઉત્તમ છે. લેખ આ પ્રમાણે છે:-

સંવત ૧૬૭૨ વર્ષે વદશાખ સુદિ ૩ ગરેડ સં । સોનપાલ પુત્ર સં । રૂપચંદ ભારજા રૂપશ્રી કામા કેસર જળી વ્રજે સાગમન કીધો ॥ શ્રી પાતસાહા સલેમ વજેરાજેઃ શ્રી જહાંગીર દલી શ્રી અહિમદાવાદ નગરે સામમતિ તીરે સમંભવતિ. ઓસવ જ્ઞાતીય વૃદ્ધ સાઘાય લૌઢાગોત્રે રૂપમદાસ તતપુત્ર સં । કુબરપાલ સોનપાલ ॥

૧૮૧૬. ઋષભદાસના પુત્ર સોનપાલના પુત્ર રૂપચંદની પાછળ એમની ત્રણ સ્ત્રીઓ અહીં સતી થયેલી એની યાદગીરીનો આ પાળીઓ છે એમ લેખ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે. ઋષભદાસના કુંવરપાલ સોનપાલ નામના બે પુત્રો પણ પ્રસિદ્ધ હતા તેથી બંનેનાં નામ લેખમાં છેડે આપ્યાં છે. આ બંને

ભાઈઓ અમદાવાદમાં રહેતા હોય અગર શત્રુજય સંઘ લઈને આવ્યા હોય ત્યારે અમદાવાદમાં રહ્યા હોય એ વખતે સોનપાલના પુત્ર રૂપચંદ્રનું મૃત્યુ થયું હોય એમ સંભવ છે. રૂપચંદ્ર પણ લડવૈયો હતો એમ જણાય છે. આ ખાતતની વિગતવાર હકીકત માટે જુઓ-“ જૈન સાહિત્ય સંશોધક ” અ. ૩, ખંડ ૪થા માં રત્નભણિરાવ ભીમરાવનો લેખ.

૧૮૧૭. “ ગૂજરાતનું પાટનગર અમદાવાદ ”માં જણાવવામાં આવ્યું છે કે-“ આ સુંદર પાળીઓ મુઝિયમમાં મુકવા યોગ્ય છે, તેને બદલે આજે તે નિર્જન જગ્યાએ કુવા ઉપર જડેલો છે. આસપાસ લોક જનરૂ ખેસે છે. પહેલાં એના ઉપર લવ્ય છત્રી હશે એવું અનુમાન થઈ શકે છે. ”

પારેખ લીલાધર

૧૮૧૮. અમદાવાદના ઓશવાળ, વડેરા શાખીય પારેખ જસૂનો પુત્ર લીલાધર કલ્યાણસાગરસૂરિનો ભક્ત હતો. તેણે એમના સદુપદેશથી અનેક ધર્મકાર્યો કર્યાં. તેની પત્ની સહિજ અને પુત્રી ધન્યાઈ હતાં, જેના પઠનાથે ‘ અવંતી સુકુમાર રાસ ’ની પ્રત લખાઈ. જુઓ પુષ્પિકા: ‘ સંવત ૧૭૦૪ વર્ષે પોસ માસે શુકલ પક્ષે ચતુર્થી રવિ દિને લિખિત ’ શ્રી અંચલગરજે પરીખ જસૂ સુત પરીખ લીલાધર બાર્યા સહિજ પુત્રી પરમધર્મિણી શ્રાવિકા ધન્યાઈ પઠનાથ. શ્રીસ્તાત્ શ્રી અહમ્મદાવાદ મધ્યે શ્રી:’

૧૮૧૯. સં. ૧૬૯૦ માં આચાર્ય અમદાવાદમાં ચાતુર્માસ હતા તે વખતે લીલાધરે એમના ઉપદેશથી શ્રી વીરપ્રભુની સુવર્ણમય પ્રતિમા ભરાવી, જયશેખરસૂરિકૃત કલ્પસૂત્ર સુખાવભોધ વિવરણની ત્રત સ્વર્ણક્ષિરે લખાતી, મેરુતુંગસૂરિકૃત પદ્યાવલીની પ્રતો લખાવીને કલ્યાણસાગરસૂરિને વહેરાવી.

૧૮૨૦. સં. ૧૭૧૨ માં લીલાધરે સૂરિને અમદાવાદ ચાતુર્માસ કરાવ્યું અને એમના ઉપદેશથી ૪૦૦ માણસોના સંઘ સહિત તેણે શત્રુજય તીર્થની યાત્રા કરી એમ પદ્યાવલીમાં ઉલ્લેખ છે. ભટ્ટચંથો દ્વારા લીલાધરના પૂર્વજો ધનજી અને મનજી નામના ભાઈઓ જેઓ પાટણમાં કોકાના પાડામાં રહેતા હતા, તેમને વિશે જાણી શકાય છે. જુઓ ‘ જૈન ગોત્ર સંગ્રહ ’, પૃ. ૩૨-૩.

૧૮૨૧. મુનિ સુરજી કૃત ‘ લીલાધર રાસ ’ દ્વારા જણાય છે કે સૌભાગ્યસાગરગણિના ઉપદેશથી તેણે શત્રુજયનો સંઘ કાઢ્યો. અંચલગરજનાયક કલ્યાણસાગરસૂરિ રાધનપુર હતા. અમદાવાદમાં ખાન કરીને સૂઓ હતો, દિલ્હીમાં અકબર આદ્શાહ હતો. વાસ્તવમાં અકબરનાં રાજ્યવકાલમાં (સં. ૧૬૧૩-૬૨). કલ્યાણસાગરસૂરિ ગરજનાયકપદે નહોતા. સં. ૧૭૧૨ માં આ સંઘ નીકળ્યો હોય તો દિલ્હીની ગાદીએ શાહજહાં (સં. ૧૬૮૪-૧૭૧૫) હતો. જે અકબરના સમયમાં સંઘ નીકળ્યો હોય તો તે વખતે અમદાવાદનો સૂઓ, જેને રાસમાં ખાન કહ્યો છે તે ખાનખાના, સાહિબખાન કે શિદાખખાન હોય.

૧૮૨૨. શત્રુજયથી જાના, દેલવાડા, અખરા, વહાણથી કોડીનાર, માંગરોલ, પછી ગિરનાર-જૂનાગઢ (તે વખતે મિયાં સાલે દેશધણી હતો), ત્યાંથી શંખેશ્વર પાર્શ્વનાથ, માંડલ, વીરમગામ થઈ સંઘ પુનઃ અમદાવાદમાં પહોંચ્યો. એ પછી વૃદ્ધ લીલાધરે વા. સુખલાલ પાસે દીક્ષા લીધી. સં. ૧૭૧૫ ના ભાદ્રવા સુદી ૬ ને મંગળવારે લીલાધર સ્વર્ગસ્થ થયા.

૧૮૨૩. ત્યાર પછી લીલાધરના પુત્રે સં. ૧૭૨૧ ના માગશર સુદી ૫ ને મંગળવારે ગોડીજીનો તીર્થ સંઘ કાઢ્યો. તેનું વર્ણન પણ કવિ સુરજીએ ઉક્ત રાસમાં વણી લીધું છે. જુઓ-જૈ. ગૂ. ક. ભા. ૨, પૃ. ૨૦૬-૯.

રાજસીશાહનાં સુકૃત્યો

૧૮૨૪. રાજસીશાહનાં સુકૃત્યોનું વર્ણન પ્રાચીન સાહિત્યમાંથી પ્રચુર પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ અને છે. એમના પ્રશસ્ત કાર્યોનું વર્ણન મેઘમુનિકૃત ‘ સાહ રાજસી રાસ ’માં નિમ્નોક્ત છે.

૧૮૨૫. 'ભરતક્ષેત્રના રપાા આર્યદેશોમાં હાહાર દેશ પ્રસિદ્ધ છે, જેનાં અશ્વરત્ન પ્રસિદ્ધ હોય છે તેમજ કૃષ્ણતુલું નિવાસસ્થાન દારામતીતીર્થ પણ ત્યાં અવસ્થિત છે. એ હાહાર દેશના નવાનગર નામક સુંદર નગરમાં જન્મ સત્તા નરેશ્વર હતા જેઓ ઘણા ન્યાયવાન અને ધર્મનિષ્ઠ હતા. એમના પુત્રતુલું નામ જસરાજ હતું. એ સમૃદ્ધ નગરમાં મોટા મોટા શાહુકારો વસતા હતા અને સમુદ્ર તટનો ભારે મોટો વ્યાપાર હતો. અનેક પ્રકારનાં ફળ, મેવા, ધાતુ અને ઝવેરાતની વ્યાવક થતી હતી. નગરલોક સુખી હતા. જન્મસાહેબના રાજ્યમાં બકરી અને સિંહ એક સાથે રહેતા હતાં. અહીં દંડ માત્ર પ્રાસાદો પર, ઉન્માદ હાથીઓમાં, બંધન વેણીનાં ફૂલમાં, ચંચલતા સ્ત્રી અને ઘોડાઓમાં, કેદખાના નારી કુઓમાં, હાર શબ્દ પાસાઓની રમતમાં, લોભ દીપકમાં, સાક્ષ પતંગમાં, નિસ્તેહીપણું જળમાં, ચોરી મનને ચોરાવવામાં, શોર નૃત્ય-સંગીતાદિ ઉત્સવોમાં, વાંકાપણું વાંસમાં અને શંકા લગ્નમાં જ જેવા મળતી હતી. એ પ્રધાન બંદર હતું. વ્યાપારીઓનું મુખ્ય કેન્દ્ર હતું. ૮૪ જ્ઞાતિઓમાં પ્રધાન ઓસવંશ સૂર્યની જેમ છે, જેના શંગારરૂપ રાજસી શાહનો વંશ યોગમ પ્રસરેલો હતો.'

૧૮૨૬. 'ગુણોથી ભરપૂર એક એકથી ચઢિયાતા ચોર્યાસી ગચ્છ છે. લગવાન મહાવીરની પદ્મ-પરંપરામાં ગંગાજલની જેમ પવિત્ર અંચલગચ્છ-નાયક ધર્મભૂતિસૂરિ નામક યશસ્વી આચાર્યના ધર્મ-ધુરંધર શ્રાવકવર્ય રાજસી તેમજ તેના પરિવારનો વિસ્તૃત પરિચય આપવામાં આવે છે.'

૧૮૨૭. 'મહાજનોમાં પુણ્યવાન અને શ્રીમન્ત ભોજનશાહ થયા જે નાગડા ગોત્રીય હોવા છતાં પહેલાં પારકર નિવાસી હોવાના કારણે પારકરા પણ કહેવાતા હતા. નવાનગરને વ્યાપારનું કેન્દ્ર જાણીને શાહ ભોજનએ અહીં વ્યાપારની પેઢી નાખી. જન્મસાહેબે એમને બોલાવીને સત્કૃત કર્યા અને ત્યાં વસી રહેવા માટે ઉત્તમ સ્થાન આપ્યું. સં. ૧૫૯૬ માં શુભ મુહૂર્તે શાહ ભોજન સપરિવાર આવી અહીં રહેવા લાગ્યા. શેઠ પુણ્યવાન અને દાતા હોવાથી એમનું ભોજનામ સાર્થક હતું. એમની પત્ની ભોજલદેવી કુક્ષિથી પાંચ પુત્રો થયા, જેમનાં ખેતરસી, જઈતરસી, તેજસી, જગસી, અને રતનસી નામ હતાં. સં. ૧૬૩૧-૩૨ માં દુષ્કાળના સમયમાં જઈતરસીએ દાનશાળાઓ ખોલી સુલક્ષિ કર્યું. ત્રીજા પુત્ર તેજસી ઘણા પુણ્યવાન, સુંદર અને તેજસી હતા. એમને બે પત્નીઓ હતી. પ્રથમ તેજલદેવી ચાંપસી થયા, જેમની સ્ત્રી ચાંપલદેવી કુક્ષિથી નેતા, ધારા, અને મૂલગ્ધ નામક ત્રણ પુત્રો થયા. દ્વિતીય સ્ત્રી વઈજલદેવી ઘણી ગુણવતી, ધર્મિષ્ઠા અને પતિપરાયણ હતી. એની કુક્ષિથી સં. ૧૬૨૪ ના માગશર વદિ ૧૧ ને દિવસે શુભ લક્ષણયુક્ત પુત્રરત્ન જન્મ્યો. જ્યોતિષીઓએ જન્મ-જનન જોઈને કહ્યું કે આ બાળક જગતનો પ્રતિપાલક થશે. એનું નામ રાજસી રાખવામાં આવ્યું, જે ક્રમશઃ વૃદ્ધિ પામવા લાગ્યો. તેણે પોશાળમાં માનૃકાક્ષર, ચાણકચતીતિ, નામાલેખા શિખ્યા પછી ધર્મશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો. યોગ્ય વયસ્ક થતાં સજલદે નામક ગુણવતી કન્યા સાથે તેનો વિવાહ થયો. સજલદેથી રામા નામક પુત્ર થયો, જેને પુત્ર તથા કાન્યાઈ પુત્રી થયાં. સરીઆઈ નામક દ્વિતીય ભાર્યાથી માનસિંહ નામનો પુત્ર થયો.'

૧૮૨૮. 'રાજસીની દ્વિતીય ભાર્યા સરૂપદેવીથી લાંઝાં, પાંચી તેમજ ધરમી નામક ત્રણ પુત્રીઓ થઈ. તૃતીય સ્ત્રી રાણુઆઈ પણ મહા ઉદાર અને પ્રતિવ્રતા હતી. તેજસીશાહના તૃતીય પુત્ર નેણસીશાહ થયા, જેમને મનરંગદે અને મોહણદે નામક બે ભાર્યાઓ હતી. તેજસીશાહે પુણ્યકાર્યો કરતાં ઈહલોકી સમાપ્ત કરી. રાજસીના અનુજ નેણસીના સોમા અને કર્મસી નામક દાનવીર પુત્રદ્વય થયા.'

૧૮૨૯. સં. ૧૬૬૦ માં ધર્મભૂતિસૂરિ નવાનગર પધાર્યા. શ્રાવક સમુદાયની સાથે જામનરેશ્વર પણ વંદનાર્થે પધાર્યો. સૂરિએ ધર્મોપદેશ દેતાં ભરત ચક્રવર્તીએ શત્રુંજયનો સંઘ કાઢીને પ્રાપ્ત કરેલાં સંઘપતિ પદ અંગેનું વાર્ણન કર્યું. રાજસીશાહે શત્રુંજયનો સંઘ કાઢવાની ઈચ્છા પ્રકટ કરી. સં. ૧૬૬૫

માં લઘુ બ્રાત નેણસી તથા એમના પુત્ર સોમા, કર્મસી તથા નેતા, ધારા, મૂલરાજ-ત્રણે બ્રાતૃપુત્રો તથા સ્વપુત્ર રામસી આદિ સાથે પ્રયાણ કર્યું. સંઘનાયક વર્ષમાન તથા પદ્મસિંહ હતા. સંઘને એકત્રિન કરી શત્રુજ્ય લણી પ્રયાણ કર્યું. હાલાર, સિંધ, સોરઠ, કચ્છ, મરુધર, માલવ, આગરા તથા ગુજરાતના યાત્રિકગણોની સાથે ચાલ્યા. હાથી, ઘોડા, ઊંટ, રથ, સૈન્યવાસો પર સવાર થઈને તથા કેટલાક યાત્રિક પગે ચાલતા હતા. નવાનગર અને શત્રુજ્યના માર્ગમાં ગન્ધર્વો દ્વારા જિનશુણ્ય સ્તવના કરતો તથા ભાટો દ્વારા બિરુદાવસી વખાણતો સંઘ શત્રુજ્ય આવી પહોંચ્યો. સોનાના ફૂલ, મોતી તથા રત્નાદિથી ગિરિરાજને વધાવવામાં આવ્યો. રાયણવૃક્ષોને નીચે રાજસીશાહને સંઘપતિનું નિવેદન કરવામાં આવ્યું. સંઘની રાજસી-શાહે ત્યાં સાહમીવચ્છત તથા લહાણાદિ કરી પ્રવુર ધનરાશિ વ્યય કરી. સકુશળ શત્રુજ્ય યાત્રા કરી સંઘ સહિત નવાનગર પધાર્યા. સામૈયામાં ઘણા લોકો આવ્યા અને હરિજ્ઞાક્ષિઓએ તેમને વધાવ્યા.

૧૮૩૦. ‘શત્રુજ્ય મહાતીર્થની યાત્રાથી રાજસી અને નેણસીના મનોરથો સફળ થયા. તેઓ પ્રતિ સંવત્સરીના પારણાના દિવસે સ્વામીવાત્સલ્ય કરતા અને શ્રીકળ, સુખડી આદિ વર્ણવતા. જમ નરેશ્વરને માન્ય રાજસી શાહની પુણ્ય-કલા બીજના ચંદ્રની જેમ વૃદ્ધિગત થવા લાગી. એકવાર એમના મનમાં વિચાર આવ્યો કે મહારાજ સંપ્રતિ, મંત્રીશ્રવ વિમલ અને વસ્તુપાલ-તેજપાલ આદિ મહાપુરુષોએ જિનાલય નિર્માણ કરાવી ધર્મસ્થાનો સ્થાપિત કર્યાં અને પોતાની કીર્તિ પણ ચિર સ્થાયી કરી. જિનેશ્વરના શ્રીમુખથી આ કાર્ય દ્વારા મહાકવની નિષ્પત્તિ દર્શાવાઈ છે, એટલે આ કાર્ય મારે પણ કરવું જોઈએ. એમણે પોતાના અનુજ નેણસીની સાથે એકાંતમાં સલાહ કરીને નેતા, ધારા, મૂલરાજ, સોમા, કર્મસી આદિ પોતાના કુટુંબીઓની અનુમતિથી જિનાલય નિર્માણ કરવાનું નિશ્ચિત કરી જમ નરેશ્વર સમક્ષ પોતાનો મનોરથ નિવેદિત કર્યો. જમ નરેશ્વરે પ્રમુદિત થઈ શેઠના આ કાર્યની પ્રશંસા કરીને મનપસંદ ભૂમિ પર કાર્ય પ્રારંભ કરી દેવાની આજ્ઞા આપી. સંઘપતિએ રાજગણ શિરોધાર્ય કરી તત્કાલ ભૂમિ ખરીદ કરી. વારંતુવિદોને બોલાવી સં. ૧૬૬૮ અક્ષય તૃતીયાને દિવસે શુભ લગ્નમાં જિનાલયનું ખાતમુહૂર્ત કરાવ્યું.’

૧૮૩૧. ‘સંઘપતિએ ઉજ્જવળ પાપાણ મંગાવીને કુશળ શિદ્ધીઓ દ્વારા સુચરિત કરાવી જિન-લવન નિર્માણ કરાવ્યું. મૂલનાયકજીના ઉત્તુંગ શિખર પર ચૌમુખ વિહાર યનાવ્યો. મોટા મોટા સ્તંભો પર રંભાની જેમ નાટક કરતી પુતલિકાઓ યનાવી. ઉત્તર, પશ્ચિમ અને દક્ષિણમાં શિખરમદ્દ હહેરાં કરાવ્યાં. પશ્ચિમ તરફ ચઢતાં ત્રણ ચૌમુખ કરાવ્યાં. આ શિખરમદ્દ આવન જિનાલય ગઢતી જેમ શોભાય-માન યન્યાં. પૂર્વ દારની તરફ પ્રાસાદ થયો. ઉત્તર દક્ષિણ દાર પર બહારનાં હહેરાં યનાવ્યાં. સં. ૧૬૬૯ અક્ષય તૃતીયાના શુભ દિવસે શુભ મુહૂર્તમાં સમસ્ત નગરને ભોજનાર્થે નિમંત્રણ કરવામાં આવ્યું. લાડુ, જલેબી, કંસાર, આદિ પકવાન દ્વારા લલિત કરી. સ્વયં જમ નરેશ્વર પણ પધાર્યા. વર્ષમાન-પદ્મસિંહ શાહના પુત્રો વીજપાલ અને શ્રીપાલ મહાજનોને સાથે લઈને આવ્યા. ભોજનાનંતર બધા લોકોને સોપારી, ઈલાયતી વગેરેથી સત્કૃત કર્યાં.’

૧૮૩૨. ‘આ જિનાલયના મૂલનાયક શ્રી શાંતિનાથ તથા ચૌમુખ હહેરીમાં સન્મુખ શ્રી સહસ્ત્રલુ પાર્શ્વનાથ તેમજ અન્ય જિનેશ્વરોનાં ૩૦૦ બિંબ નિર્મિત થયાં. પ્રતિષ્ઠા કરવાના હેતુથી આચાર્યપ્રવર કલ્યાણસાગરસુરિને પધારવા માટે શ્રાવકો વિનિત કરવા આવ્યા. આચાર્ય અચલગચ્છના નાયક તેમજ બાદશાહ સલેમ-જહાંગીરને માન્ય હતા. સં. ૧૬૭૫ માં તેઓ નવાનગર પધાર્યા. દેશના અવયુ કર્યા બાદ રાજસી શાહે પ્રતિષ્ઠા મુહૂર્ત કઠાવ્યો અને વૈશાખ સુરી ૮ નો દિવસ નક્કી કરી તૈયારીઓના પ્રારંભ

કર્ષો. મધ્યમાં માણેક-સ્તંભ સ્થાપિત કરી મંડપની રચના કરવામાં આવી. ખાંડ ભરેલી થાળી અને મુદ્રિકા સાથે રાજસીશાહે સમસ્ત જૈનોને લહાણ કરી. ચોર્યાસી જ્ઞાતિના અધા મહાજનોને નિમંત્રિત કરી જમાડયા. અનેક પ્રકારના મિષ્ટાન્ન, પકવાન્નાદિથી ભક્તિ કરવામાં આવી. ભોજનાનન્તર શ્રીફળ આપવામાં આવ્યા.’

૧૮૩૩. ‘રમણીય અને ઊંચા પ્રતિષ્ઠા મંડપમાં કેસરના છાંટણા છાંટવામાં આવ્યાં. જલયાત્રા મહોત્સવાદિમાં પ્રચુર દ્રવ્ય વ્યય કર્યો. સારા નગરની દુકાનોને અને રાજભાગેને સજ્જવવામાં આવ્યાં. તડકાથી બચવાને માટે તંબૂઓ તાણવામાં આવ્યા. વિવિધ ચિત્રાદિથી સુશોભિત નવાનગર દેવધિમાનની જેમ શોભતું હતું. રામસી, નેતા, ધારા, મૂલજી, સોમા, કમરસી, વર્ધમાન સુત વીજપાલ, પદમસી સુત શ્રીપાલ આદિયતુર્વિધ સંઘની સાથે સંઘપતિ રાજસી શિરમૌર હતા. જલયાત્રા ઉત્સવમાં અનેક પ્રકારનાં વાજિંત્ર, હાથી, ઘોડા, પાલખી ઇત્યાદિની સાથે ગમ્મરૂઢ ઇન્દ્રપદ ધારી શ્રાવકો અને ઇન્દ્રાણી અનેલી સુભાવિકાઓ મસ્તક પર પૂર્ણ કુંભ, શ્રીફલ અને પુષ્પમાલા રાખીને ચાલતા હતાં. કેટલીક સન્નારીઓ ગીત ગાતી હતી તો કેટલાક ભાટ લોકો ધિરુદાવલિઓ કહેતા હતા. વસ્ત્રદાન આદિ પ્રચુરતાથી કરવામાં આવતું હતું. જલયાત્રાદિ પછી કલ્યાણસાગરસૂરિએ જિનમિત્રોની અંજનશલાકા-પ્રતિષ્ઠા કરી. શિખરખદ પ્રાસાદમાં શ્રી સંભવનાથ પ્રભુની સ્થાપના કરી. સન્નિકટ જ એક ઉપાશ્રય બનાવ્યો. ઇશ્વર દહેરું-રાજકોટ ઠાકોર વિભોજી દ્વારા, પાણીની પરખ તેમજ વિગ્રામસ્થાન કરવામાં આવ્યાં. સં. ૧૬૮૨ માં રાજસીશાહે મૂલનાયક ચૈત્યની પાસે ચૌમુખ વિહાર બનાવ્યો. રૂપસી વાસ્તુવિદ્યા વિશારદ હતા. આ શિખરખદ પ્રાસાદના તોરણ, ગવાક્ષ, ચોરી ઇત્યાદિની કોરણી અત્યંત સૂક્ષ્મ અને પ્રેક્ષણીય હતી. નાટ્ય પુતલીઓ કલામાં જર્વશીને પણ મહાત કરી દેતી હતી. જગતીમાં આમલસાર પંક્તિ, પગથિયાં, દ્વાર, દિક્ષપાલ, ધુમ્મટ આદિથી ચોમંજલ પ્રાસાદ સુશોભિત હતો. ચારે દિશાઓમાં ચાર પ્રાસાદ કૈલાસ શિખર જેવા લાગતા હતા. યથાસ્થાન મિત્રસ્થાપનાદિ મહોત્સવ સંપન્ન થયો.’

૧૮૩૪. ‘સં. રાજસી શાહે શ્રી ગોડી પાર્શ્વનાથનો યાત્રા સંઘ કાઢ્યો. નેતા, ધારા, મૂલરાજ, સોમા, કમરસી, રામસી આદિ ભાઈઓ રથ, ગાડી, ઘોડા, ઊંટ આદિ પર આરોહણ કરી પ્રમુદિત ચિત્તથી શ્રી ગોડી પાર્શ્વનાથજીની યાત્રા કરી સકુશલ સંઘ નવાનગર પહોંચ્યો.’

૧૮૩૫. ‘સં. ૧૬૮૭માં મકાદુઝાલ પડ્યો. વૃષ્ટિનો સર્વથા અસાધ હોવાથી પૃથ્વીએ એક કણ પણ અનાજ આપ્યું નહિ. લૂંટ, ભૂખમરો, હત્યાઓ, વિશ્વાસઘાત પરિવાર—ત્યાગ આદિ અનૈતિકતા અને પાપતું સામ્રાજ્ય યોગમ પથરાઈ ગયું. આવા વિકટ સમયમાં તેજસીના નંદન રાજસીએ દાનવીર જંગમૂશાકની જેમ અન્ન ક્ષેત્ર ખેડીને યોકોને જીવનદાન આપ્યું. આ પ્રમાણે દાન દેતાં સં. ૧૬૮૮ તું વર્ષ આપ્યું અને ધનધોર વર્ષાથી સર્વત્ર સુકાળ થઈ ગયો. રાજસીશાહ નવાનગરના શ્રી શાંતિજિનાલયમાં સ્નાત્ર મહોત્સવાદિ પૂજાઓ સવિશેષ કરાવતા. હીરા-રત્ન જડિત આંગી તેમજ સત્તર ભેદી પૂજાઓ આદિ કરતા, યાચકોને દાન દેતા રાજસી શાહ સુખપૂર્વક કાંત્ર નિર્ગમન કરવા લાગ્યા.’

૧૮૩૬. ‘મેઘ મુનિએ સં. ૧૬૯૦ના પોષ વદિ ૮ ને દિવસે રાજસી શાકનો આ રાસ રચ્યો. ધર્મભૂતિસૂરિના પટ્ટધર આચાર્ય કલ્યાણસાગરસૂરિના શિષ્ય વાયક જ્ઞાનશેખરે નવાનગરમાં ચાતુર્માસ કર્યું. શ્રી શાંતિનાથ ભગવાન ઋદ્ધિ વૃદ્ધિ, સુખ સંપત્તિ મંગલમાલા વિસ્તાર કરે.’ જુઓ. જૈ. સ. પ્ર. વર્ષ ૧૮ અંક ૮ માં ભંવરલાલજી નાહટાનો લેખ: સાહ રાજસી રાસ સાર. લેખકે હર્ષસાગર રચિત ‘રાજસી સાહ રાસ’નો સાર પણ જૈ. સ. પ્ર. વર્ષ ૧૯, અંક ૭ માં આપ્યો છે, જે નિમ્નેક્ત છે.

૧૮૩૭. ‘કવિ હર્ષસાગર હંસવાહિની સરસ્વતી તેમજ શંખેશ્વર તથા ગોડી પાર્શ્વનાથને નમસ્કાર કરીને નાગડા શાહ રાજસીના રાસનો પ્રારંભ કરે છે. ભરતખંડમાં સુંદર અને વિશાલ નાગનયર નામક નગર છે જ્યાં યદુવંશીઓનું રાજ્ય છે. રાહલ જામના વંશજ વીલાજી, સત્તાજી, જસોજી જામ થયા, જેમના પાટ પર લાખેસર જામ રાજ્ય કરે છે. એમનાં રાજ્યમાં પ્રજા સુખી છે. મંદિર, જ્ઞાનાશય અને બાગબગીચાઓનું બાહુલ્ય છે. ચૌમુખ દહેરી જિનાલય, નાગેશ્વર, શિવાલય હનુમાન, ગણેશ આદિનાં મંદિરો છે. જામ લખપતિની પ્રિયા કૃષ્ણવતી અને પુત્ર રણુમલ્લ અને રાયસિંહ છે. રાજના ધારગિર અને વસંતવિજ્ઞાસ બાગમાં અનેક પ્રકારનાં ફલાદિના વૃક્ષો ફૂલ્યા-ફાલ્યાં છે. મોટા મોટા વ્યાપારી લખપતિ અને કરોડપતિ નિવાસ કરે છે. નગરમાં શ્રીમાતી અધિક છે. એક હમ્મર ઘર બ્રાવકોનાં છે, હસો પાંચ ઘર ઓશવાળોનાં છે. નગરશેઠ સવજી છે, એમના ભાઈ નેણસી છે. અહીં નાગડવંશનો મોટો વિસ્તાર છે, જેનું વર્ણન કરવામાં આવે છે.’

૧૮૩૮. ‘અમરકોટના રાજા નાગડ મોહણના કુલમાં હાદલ-જાહલ-સધીર-સૂંટા-સમરથ-નરસંગ-સકળૂ-વીરપાલ-કઘોધર-હીરપાલ-અને ક્રમશઃ ભોજ થયા. ભોજના તેજસી અને તેના પુત્ર રાજસી-રાજડ કુલમાં દીપક સમાન યશસ્વી થયા. ધર્મકાર્યોમાં જગસી, જવડ, જગડૂ, ભામા, રામ, કુંરપાલ, આસકરણુ, જસૂ, ટોડરમલ, ભાલ, કર્મચંદ, વસ્તુપાલ અને વિમલશાહની જેમ સુકૃતકારી થયા.’

૧૮૩૯. ‘નાગડ શાહ રાજસીના ભાઈ નેણસી તથા નેતા, ધારા, મૂલા આદિ તથા મૂલાના પુત્ર હીરજી, હરજી, વીરજી અને રાજા હતા. રતનસીના પુત્ર અમરા અને તેના સવસી અને સમરસી હતા. મંગલ પણુ મતિવાન હતા. ધનરાજના પોમસી અને જેઠાના પુત્ર મોહણસી થયા. શાહ તલાના ખીમસી, મોધુ થયા. આલાના પુત્ર હાથી, વિદ્યાધર, અને રણુમજ્જ હતા. ઠાકરસી અને ભાખરસી પણ પુણ્યવાન હતા. આ કુટુંબમાં શાહ રાજસી પ્રધાન હતા, ભાઈ નેણસી અને પુત્ર રામા તથા સોમકરણુ મહામના થયા. નેણસીના પુત્ર કર્મસી થયા. એ બધા વંશદીપકોએ પરામર્શ કરી જેપી માધવને બોલાવ્યા અને જિનાલય માટે ઉત્તમ મુહૂર્ત અંગે પૂછ્યું.’

૧૮૪૦. ‘ભોજના પાંચ પુત્રોમાં ચતુર્થ તેજસી થયા. એમણે પછી સં. ૧૬૨૪માં નૌતનપુરમાં શ્રી શાંતિનાથ પ્રભુનો જિનપ્રાસાદ નિર્માણ કરાવ્યો હતો. હવે વિશાળ મંદિર બનાવવા માટે વિચાર કર્યો તો ચાંપાના પુત્ર મૂલસીશાહે કેટલોક હિસ્સો આપ્યો. વીજલદેના પુત્ર રાજસી અને સ્વરૂપદેનદન રામસીએ જિનાલયનો નિશ્ચય કર્યો, સરિયાદેનો ભત્તાર મનમાં અત્યંત ઉત્સાહવાન છે. એ બંને ભાઈ તેમજ રામસી તથા મૂલા રાહલ શત્રુશત્ર્યના નંદન જામ જસવંત પાસે જઈને આજ્ઞા માગી કે અમને નક્ષિની-વિમાન સદૃશ જિનાલય નિર્માણ કરવાની આજ્ઞા આપો ! રાજા પ્રાપ્ત કરી તેઓ સાનંદ થેર આવ્યા અને ગજધર જશવંત મેધાને બોલાવીને જિનાલયને યોગ્ય ભૂમિની ગવેષણા કરી અને સારું સ્થાન જોઈને જિનાલયના મંડાણનો પ્રારંભ કર્યો.’

૧૮૪૧. ‘રાજડના મનમાં મોટો ઉમંગ હતો. એણે વિમલ, ભરત, સમરા, જિયેષ્ઠલ, જવડ, બાહડ અને વસ્તુપાલના શત્રુંજ્યોદ્ધારની જેમ નાગનયરમાં ચેત્યાલય કરાવ્યું. સં. ૧૬૭૨ માં એના મંડાણનો પ્રારંભ કર્યો. વાસ્તુક જશવંત મેધાએ અષ્ટમીને દિવસે શુભ મુહૂર્તમાં ૯૯ ગજ લાંબા અને ૩૫ ગજ પહોળા વિશાલ જિનાલયનો પાયો નાખ્યો. પહેલો ઘર કુંગનો, બીજો કિલસુ, ત્રીજો કિવાસ, ચોથો માંકી, પાંચમો ગજડમંધ, છઠ્ઠો દોઢિયા, સાતમો સ્તર ભરણી, આઠમો સરાવટ, નવમો માલાગિર, દસમો સ્તર છાજળ, અગિયારમો છેપાર અને તેના ઉપર કુંભવિસ્તાર કરવામાં આવ્યો. પ્રથમ બીજા જામિસ્તર ફરીને તેના પર શિલાશંગ બનાવ્યાં, મહેન્દ્ર નામક ચૌમુખ શિખરના ૬૦૯ શૃંગ અને ૫૨ જિનાલયનું

નિર્માણ થયું. ૩૨ નાટ્યારંભ કરતી પુતલિયો, ૧ નેમિનાથ ચોરી, ૨૬ કુંભિ, ૯૬ સ્તંભ ચૌમુખને નીચે તથા ૭૨ સ્તંભ ઉપરવર્તી થયા. આ પ્રમાણે નાગપદ્મ મંડપવાળા લક્ષ્મીતિલક પ્રાસાદમાં શ્રી શાંતિનાથ મૂલનાયક સ્થાપિત કર્યા. દ્વારના ઉભય પક્ષમાં હાથી સુશોભિત કર્યા. આખૂના વિમલપ્રાસાદની જેમ નૌતનપુરમાં રાજડ શાહે યશોપાર્જિત કર્યો. આ લક્ષ્મીતિલક પ્રાસાદમાં ત્રણ મંડપ અને પાંચ ચૌમુખ થયાં. ડાબી બાજુએ સહસ્રફળા પાર્શ્વનાથ, જમણી બાજુએ સંભવનાથ (૨ પ્રતિમા, અન્ય યુક્ત), ઉત્તર દિશાની મધ્ય દહેરીમાં શાંતિનાથ, દક્ષિણ દિશાના ભોંયરામાં અનેક જિનચિંચ તથા પશ્ચિમ દિશાના ચૌમુખમાં અનેક પ્રતિમાઓ તથા પૂર્વ તરફ એક ચૌમુખ તથા આગળ વિસ્તૃત નલિની જેવી શત્રુંજયની જેમ ૩૨ પૂતલિયો સ્થાપિત કરી. ત્રણ તળે તોરણયુક્ત આ જિનાલય નાગનયર-નૌતનપુરમાં બનાવ્યો. અન્ય જે મંદિર બનાવ્યાં તેનું હવે વિવરણ કરવામાં આવે છે.’

૧૮૪૨. ‘લલશારણિ ગામમાં ફૂલઝરી નદીના પાસે જિનાલય તથા અંચલગચ્છની પૌપધશાળા બનાવી. સૌરાષ્ટ્રના રાજકોટમાં પણ રાજડે યશ સ્થાપિત કર્યો. વાસુદેવ કૃષ્ણનો પ્રાસાદ મેરુશિખર સાથે સ્પર્ધા કરતો હતો. યાદવવંશી રાજકુમાર વિભોજી (ભાર્યા કનકાવતી તથા પુત્ર જીવણજી - મહિરામણ) સહિતના ભાવથી એ કાર્યો થયાં. કાંડાબાણ પાપાણથી શિખર તથા પાસે ઉપાશ્રય બનાવ્યો. કાલાવાડમાં યતિ-આશ્રમ-ઉપાશ્રય બનાવ્યો. માંઢામાં શિખર કર્યો અને પંચધાર ભોજનથી ભૂપેન્દ્રને જમાડ્યા. બસો ગોડી જેઓ મૂઢ હતા તેઓ સુતાની શ્રાવક થયા. કાંડાબાણી પાપાણથી એક પૌપધશાળા બનાવી. કચ્છ દેશમાં ઓશવાળોનાં માઢા સ્થાનમાં એક રાજડ ચૈલ છે અને ત્યાં ધણો પ્રસિદ્ધ મહિમા છે.’

૧૮૪૩. ‘નાગનયરની ઉત્તર દિશામાં અન્ન-પાણીની પરબ ખોલી. કચ્છના માર્ગમાં બેડી તટ સ્થાનમાં પથિકોને માટે વિશ્રામગૃહ કરાવ્યો. અને પાસે જ હનુમંત દહેરી બનાવી. નામ નદીની પૂર્વની બાજુ અનેક સ્તંભોયુક્ત એક ચોરો બનાવ્યો, જેની શીતળ છાયામાં શીત અને તાપથી વ્યાકુળ માણસો આવીને બેસે છે. નવાનગરમાં રાજડે ત્રિધિપક્ષનો ઉપાશ્રય બનાવ્યો. સો દ્વારવાળી વસ્તુપાલની પૌપધશાળા જેવી રાજડની અંચલગચ્છ પરશાળ હતી. ધારાગિરની પાસે તથા અન્યત્ર એમણે વખારો કરી. કાંડાવાણિ પાપાણનું સપ્તભૂમિ મંદિર સુશોભિત હતું, જેની સં. ૧૬૭૫ માં રાજડે ખિંચ પ્રતિષ્ઠા કરાવી. જમસાહેબે એમનો ઘણો આદર કર્યો. સં. ૧૬૮૭ ના દુષ્કાળમાં ગરીબોને રોટી તથા ૧૧ કળસી અન્ન પ્રતિદિન આપતા રહ્યા. વણિકવર્ગ જે કોઈ પણ આવે તેને સ્વજનની જેમ સાદર ભોજન કરાવવામાં આવતું હતું. આ દુષ્કાળમાં જગડૂશાહની જેમ રાજડે પણ અન્નસત્ર ખોલ્યાં અને પુણ્યકાર્યો કર્યાં.’

૧૮૪૪. ‘હવે રાજડના મનમાં શત્રુંજય યાત્રાની ભાવના થઈ અને સંઘ કાઢ્યો. શત્રુંજય આવીને પ્રત્યુર દ્રવ્યવ્યય કર્યો. ભોજન અને સાકરના પાણીની વ્યવસ્થા કરી. શ્રી આદિનાથ પ્રભુ અને બાવન જિનાલયની પૂજા કરી લલિત સરોવર બેંચો. પહાડ પર સ્થળે સ્થળે જિનવંદન કરતાં નેમિનાથ, મરુદેવી માતા, રાયણપગલી, શાંતિનાથ પ્રાસાદ, અદમ્બ આદિનાથ, વિઘ્નવિનાશક યક્ષસ્થાનમાં ફળ નાળિયેર ભેટ ધર્યાં. મુનિવર કારીકુંડ (?), મોહલાવસહી, ચતુર્વિંશતિ જિનાલય, અનુપમદેસર, વસ્તગ પ્રાસાદ આદિ સ્થાનોમાં ચૈત્યવંદના કરી. ખરતર દહેરું, આદિનાથ, ઘોડાચોકી, સિંહદાર આદિ સ્થાનોને નીરખતાં વસ્તુપાલ દહેરી, નંદીશ્વર જિનાલય થઈને તિલ્ખા તોરણ-ભરતેશ્વર કારિત આદિ જિનાલયોનાં દ્વાર પાસે આવ્યા. ડાબી બાજુ સાચોરા મહાવીર, વિહરમાન પાંચ પાંડવ, અષ્ટાપદ, ૭૨ જિનાલય, મુનિસુવ્રત અને પુંડરીકસ્વામીને વંદના કરી મૂલનાયક શ્રી આદીશ્વર લગવાનની પ્રક્ષાલ-વિલેપનાદિથી વિધિવત્ પૂજા કરી. પછી નવાનગરમાં આવીને સાતે ક્ષેત્રોમાં દ્રવ્યવ્યય કર્યો.’

૧૮૪૫. ‘રામુએ ગોડીપાર્શ્વનાથજીની યાત્રાના નિમિત્તે ભૂમિશયનનો નિયમ લીધો હતો. એટલે ત્યાંનો સંઘ કાઢવાનો નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો. વાગડ, કચ્છ, હાલાર, આદિ સ્થાનોના સઘો નિમંત્રણ મળતાં એકત્રિત થયા. પાંચસો સેજવાલા લઈને સંઘે પ્રયાણ કર્યું. રથોની ધૂલિથી સૂર્ય પણ મંદ દેખાતો હતો. પ્રથમ પ્રયાણ ધૂંઆવિ, બીજું ભાદ્રેઅ, ત્રીજું કેસી અને ચોથું બાલામેય કર્યું. ત્યાંથી રથ, થોડા દ્વારા રણ પાર કર્યું અને કીકાંણ આવ્યા. એક રાત ત્યાં રહીને અંજાર પહોંચ્યાં. ત્યાં યાદવ ખેંગાર પાસે અગણિત યોધા હતા. કેટલાક દિવસો અંજારમાં રહીને સંઘ ધમડકા પહોંચ્યો. ત્યાંથી ચુખારિ, વાવ, લોદ્રાણી, રણુની ઘેડી, ખારડિ, રાણાસર થઈને પારકર પહોંચ્યા. રાણુને ભેટણું ધરીને સન્માનિત થયા. પછી ગોડીજી તરફ ચાલ્યા. ચૌદ કોસ થરમાં ચાલ્યા પછી શ્રી ગોડીજી તરફ પહોંચ્યા. નવાનગરથી ચાલ્યા પછી માર્ગમાં જે કોઈ ગામ નગર આવ્યાં, ત્યાં ખે શેર ખાંડ અને રૌપ્યમુદ્રિકાની લહાણ કરી. રાજડ અને રામાએ ભાવપૂર્વક પ્રભુદર્શન કરી સત્તરભેદી પૂજા લણાવી. સંઘ અને ઈતર લોકોની અન્ન અને મિષ્ટાન્ન ભોજન દ્વારા ભક્તિ કરી તેમને સંતુષ્ટ કર્યા.

૧૮૪૬. ‘હવે શ્રી ગોડીજીથી પાછા ફર્યા અને નદી, ગામ તથા વિપમ માર્ગોને પાર કરીને સૌ સકુશળ નવાનગર પહોંચ્યા. રાજડ શાહની ધણી કીર્તિ ફેલાઈ. અંચલગચ્છના સઘર્મી બંધુઓમાં રાજડ શાહે જે લહાણ વિસ્તરિત કરી, તે સમસ્ત ભારતવર્તી આમ-નગરમાં નિવાસ કરતા શ્રાવકોથી સંબંધિત હતી. રાસમાં આપેલાં સ્થાનોની નામાવલી અહીં આપવામાં આવે છે, જે દ્વારા એ સમયમાં અંચલ-ગચ્છનો દેશવ્યાપી પ્રચાર વિદિત થાય છે. (૧) નૌતનપુર (૨) ધૂંઆવિ (૩) વણથલી (૪) પડધરી (૫) રાજકોટ (૬) લઈઆ (૭) હુધુ (૮) મોરખી (૯) હળવદ (૧૦) કટારિઆ (૧૧) વિહંદ (૧૨) ધમડકા (૧૩) ચંકાસર (૧૪) અંજાર (૧૫) ભદ્રેસર (૧૬) ભૂહડ (૧૭) વારડી (૧૮) વારાહી (૧૯) ભુજપુર (૨૦) કોઠારા (૨૧) સાંર (૨૨) ભુજનગર (૨૩) સિન્ધ-સામહી (૨૪) બદીના (૨૫) સારણ (૨૬) અમરપુર (૨૭) નસરપુર (૨૮) કૃતેઆગ (૨૯) સેવાસણ (૩૦) ઉચ્ચ (૩૧) મુલતાન (૩૨) દેરાઉર (૩૩) સરવર (૩૪) રોહલી (૩૫) ગૌરગઢ (૩૬) હાજી-ખાનદેસ (૩૭) સંઢલા (૩૮) ભિહડક (૩૯) સલાખુર (૪૦) લાહોર (૪૧) નગરકોટ (૪૨) બીકાનેર (૪૩) સરસા (૪૪) ભટનેર (૪૫) હાંસી (૪૬) હંસાર ? (૪૭) ઉદેપુર (૪૮) ખીમસર (૪૯) ચિત્તોડ (૫૦) અજમેર (૫૧) રણથંભોર (૫૨) આગરા (૫૩) જસરાણા (૫૪) બડોદ્રે (૫૫) તિજરે (૫૬) લોદ્રાણી (૫૭) ખારડી (૫૮) સામોસણ (૫૯) મહીયાણી (૬૦) મોદ્રે (૬૧) બરડી (૬૨) પારકર (૬૩) બિહિરાણે (૬૪) સાંતલપુર (૬૫) વહુઈવાર (૬૬) અહિ-બાલિ (૬૭) વારાહી (૬૮) રાખનપુર (૬૯) સોહી (૭૦) વાવ (૭૧) ચિરાદ (૭૨) સુરાચંદ (૭૩) રાડદ (૭૪) સાચોર (૭૫) જલોર (૭૬) આહડમેર (૭૭) ભાદ્રેસ (૭૮) કોટડા (૭૯) વિશાલે (૮૦) શિવવાડી (૮૧) સમીઆણા (૮૨) જસુલ (૮૩) મહુવા (૮૪) આસણકોટ (૮૫) જેસલમેર (૮૬) પુઠકરણ (૮૭) જોધપુર (૮૮) નાગોર (૮૯) મેડતા (૯૦) બ્રહ્માપાદ (૯૧) સિક-દ્રાપાદ (૯૨) કૃતેપુર (૯૩) મેવાત (૯૪) માલપુર (૯૫) સાંગાનેર (૯૬) નકુલાઈ (૯૭) નાડોલ (૯૮) દેસૂરી (૯૯) કુંભલગેર (૧૦૦) સાદડી (૧૦૧) ભીમાવાવ (૧૦૨) રાણપુર (૧૦૩) ખિખે (૧૦૪) ગુંદવચ (૧૦૫) પાવાગઢ (૧૦૬) સોઝિત્રા (૧૦૭) પાલી (૧૦૮) આહિવા (૧૦૯) ગાદે (૧૧૦) રોહીડ (૧૧૧) જિતારણ (૧૧૨) પદમપુર (૧૧૩) ઉસીઆ (૧૧૪) બીન્નમાલ (૧૧૫) ભમરાણી (૧૧૬) ખાંડપ (૧૧૭) ધણુસા (૧૧૮) વાધોડ (૧૧૯) ગોરસી (૧૨૦) મમત (૧૨૧) કુંકતી (૧૨૨) નરતા (૧૨૩) નરસાણુ (૧૨૪) ત્રમડી (૧૨૫) ગાફૂઈ (૧૨૬) આંબલીઆલ (૧૨૭) ઝાંડલી (૧૨૮) સીરોહી (૧૨૯) રામસણ (૧૩૦) મંડાહડ (૧૩૧) આખુ

(૧૩૨) બિહિરાણુ (૧૩૩) ઇડરગઢ (૧૩૪) વીસલનગર (૧૩૫) અણહિલપુર પાટણ (૧૩૬) સ્મૂહંદિ (૧૩૭) લાલપુર (૧૩૮) સિદ્ધપુર (૧૩૯) મહેસાણા (૧૪૦) ગોટાણા (૧૪૧) વીરમગામ (૧૪૨) શંખેશ્વર (૧૪૩) માંડલ (૧૪૪) અધાર (૧૪૫) પાટડી (૧૪૬) બજાણા (૧૪૭) લોલાડા (૧૪૮) ધોળકા (૧૪૯) ધંધુકા (૧૫૦) વીરપુર (૧૫૧) અમદાવાદ (૧૫૨) તારાપુર (૧૫૩) માતર (૧૫૪) બડોદરા (૧૫૫) બાંમરિ ? (૧૫૬) હાંસુટ (૧૫૭) સૂરત (૧૫૮) બુરહાનપુર (૧૫૯) જલણા (૧૬૦) કંતડી (૧૬૧) ખીજપુર (૧૬૨) ખડકી (૧૬૩) માંડવગઢ (૧૬૪) દીવનગર (૧૬૫) ઘોઘા (૧૬૬) સરવા (૧૬૭) પાલીતાણા (૧૬૮) જૂનાગઢ (૧૬૯) દેવકાપાટણ (૧૭૦) ઊના (૧૭૧) દેલવાડા (૧૭૨) માંગરોળ (૧૭૩) કુતિયાણા (૧૭૪) રાણાવાવ (૧૭૫) પુર-પોરબંદર (૧૭૬) મીંઆણા (૧૭૭) ભાણુવડ (૧૭૮) રાણપર (૧૭૯) ભણુગુર (૧૮૦) ખંભાલિયા (૧૮૧) વીસોત્તરી (૧૮૨) માંઢા (૧૮૩) ઝાંખરિ (૧૮૪) છીકારી (૧૮૫) મહિમાણુ (૧૮૬) હાલીહર (૧૮૭) ઉસવરિ (૧૮૮) તસૂએ (૧૮૯) ગઢકાનો (૧૯૦) તીકાવાહે (૧૯૧) કાલાવડ (૧૯૨) મલૂઆ (૧૯૩) હીણુમતી (૧૯૪) ભણુસારણિ. ઉપર્યુક્ત સર્વે ગામોમાં અંચલગચ્છીય મહાજનોને ઘરે લહાણુ વિસ્તીર્ણુ કરી. ઉપર્યુક્ત ઝાંખરિમાં નાગડ વંશજો રાજડના નિકટના કુટુંબીઓ હતા. ક્રમાંક ૧૮૫ પછીના બધાં ગામો કચ્છના છે.

૧૮૪૭. ‘રાજડના ભાઈ નેણુસી તથા એમના પુત્ર સોમાએ પણ ઘણું પુણ્યકાર્યો કર્યાં. રાજડનો પુત્ર કમસી પણ શાલીભદ્રની જેમ સુંદર અને રાજમાન્ય હતા. એમણે વિક્રમવંશ-પરમાર વંશની શોભા વધારી-શત્રુજન્ય પર તેમણે શિખરબદ્ધ જિનાલય બંધાવ્યું.’

૧૮૪૮. ‘વીરવંશીય સાલવી ઓઝ્ક-ઝોતના પાંચસો ઘર અણહિલપુરમાં તથા જલાલપુર, અહિમદપુર, પંચાસર, કનડી, વીજપુર આદિ સ્થાનોમાં પણ રહેતા હતા. જનસાગર, ભરતઋષિ તથા કલ્યાણુ-સાગરસૂરિએ ઉપદેશ આપીને તેમને પ્રતિભોધ કર્યો. પ્રથમ યશોધન શાખા થઈ. નાનિગ પિતા અને નામલદે માતાના પુત્ર કલ્યાણુસાગરસૂરિએ સંવંમશ્રી સાથે વિવાહ કર્યો તે ધન્ય છે. એ ગુરૂના ઉપદેશથી લહાણુ વહેંચવામાં આવી તેમજ બીજાં પણ અનેક પુણ્યો પ્રાપ્ત થયાં.’

૧૮૪૯. ‘હવે રાજડે દ્વિતીય પ્રતિષ્ઠાન માટે નિમિત્ત ગુરૂને બોલાવ્યા સં. ૧૬૯૬ ના ફાગણ સુદી ૩ ને શુક્રવારે પ્રતિષ્ઠા સંપન્ન થઈ. ઉત્તર દિશાના દ્વારની પાસે વિશાળ મંડપ બનાવ્યો. ચૌમુખ છત્રી, દહેરી તથા પગથિયાં બનાવ્યાં. અહીંથી ચૈત્ય પ્રવેશ થાય છે. બન્ને બાજુએ ઐરાવત હાથી પર ઈન્દ્ર વિરાજમાન કર્યા. શાહ રાજડે પુત્ર પૌત્રાદિયુક્ત પ્રેચુર દ્રવ્યદાન કર્યું.’

૧૮૫૦. ‘પ્રતિષ્ઠાને પ્રસંગે શાહ રાજસીએ નગરના સમસ્ત અધિવાસી બાલગોપાલને ભોજન કરાવ્યું. પ્રથમ બ્રાહ્મણોને દસ હજારતું દાન આપ્યું અને ભોજન કરાવ્યું. અનેક પ્રકારની ભોજન સામગ્રી કચ્છમાં આવી હતી. એમણે ચોથું વ્રત ગ્રહણ કરવાના પ્રસંગે પણ સમસ્ત મહાજનોને જમાડ્યા. પચીસણાનાં પારણાતું ભોજન કરાવ્યું તથા સાધુ-સાધ્વીઓ, ચોર્યાસી ગચ્છના મહાત્મા-મહાસતીઓને દાન આપ્યું. એ પછી સૂત્રધાર, શિલાવ, સુધાર, ક્ષત્રિય, બ્રહ્મક્ષત્રિય, ભાવસાર, રાજગોર, નારોહ, ભાટીઆ, લોહાણા, ખોળ, કંસારા, ભાટ, ભોજક, ગંધર્વ, બ્યાસ, ચારણુ, તથા અન્ય જાતિના યાચકોને તેમજ લાડિક, નાઉક, સહિતા, ધૂંઈઆ, ત્રણે પ્રકારના કણુમી, સતવારા, ભણુસાલી, તંબોલી, માલી, મણિયાર, ભડભૂંજે, આર્યા, લુહાર, સોની, કંદોઈ, કમાણુગિર, ધૂધુ, સોનાર, પટોલી, ઘાંચી, છીપા, ઘોખી, હજમ, મોખી, બીસ્તી, બંધારા, ચુનારા, પ્રજપતિ આદિ સર્વે વર્ણોના લોકોને પકવાન ભોજન દ્વારા સંતુષ્ટ કર્યા.’

૧૮૫૧. ‘હવે કવિ હર્ષસાગર રાજડશાહની કીર્તિથી પ્રભાવિત થયેલા દેશોનાં નામ દર્શાવે છે. જે દેશમાં લોકો અશ્વમુખા, એકલપગા, શ્વાન-વાનરમુખા, ગર્દભ-ખગા તથા હાથીરૂપા, સૂરમુખા તથા

સ્ત્રી રાજના દેશમાં, પંચ ભર્તાર-નારીવાળા દેશમાં રાજડશાહનો યશ સુવિદિત છે. શિર પર સગડી, પગમાં પાવડી તથા હાથમાં અગ્નિ ઘડી પણ નથી હોડતા એવા દેશમાં, ચીન, મહાચીન, તિલંગ, કક્ષિંગ, વરેશ, અંગ, ખંગ, ચિત્તોડ, જેસલમેર, માલવા, શિવકોટ, જાવેર, અમરકોટ, હરજમ હીંગલાજ, સિંધ, ઠકા, નસરપુર, બદીના, આદત, બખુસ, રેડખાહી, કનડી, બીજપુર, ખંભાત, અહમદાવાદ, દીવ, સોરઠ, પાટણ, કચ્છ, પંચાલ, વાગડ, હાલાર, હડમતિ ઇત્યાદિ દેશોમાં વિસ્તૃત કીર્તિવાળા રાજડશાહ સપરિવાર આનંદિત રહો.'

૧૮૫૨. અમરસાગરસૂરિને નામે પ્રસિદ્ધ થયેલ પદાવલી તથા 'વૃધમાન-પદ્મસિંહ શ્રેષ્ઠી ચરિત્ર'માં રાયશીશાહ વિશે બ્રાન્ત ઉલ્લેખો થયા છે. ઉક્ત બન્ને રાસો ચરિત્રનાયકની વિદ્યમાનતામાં રચાયા હોઈને તેની હકીકતો વિશ્વસનીય છે. ઉક્ત પદાવલી અને શ્રેષ્ઠીચરિત્રમાં તથા કલ્યાણસાગરસૂરિ રાસમાં રાયશી શાહને અપુત્ર કહ્યા છે. એ વાત કેટલી હાસ્યાસ્પદ છે તે તેમના રાસો દ્વારા જણાશે. અલખત, એ ત્રણેય ગ્રંથોની પ્રમાણુભૂતતા શંકિત છે. એની મૂળ પ્રતો તપાસવી ઘટે છે. અહીં એ વિશે લખાણ કરવું અપ્રસ્તુત છે.

૧૮૫૩. બન્ને રાસકારોએ રાજસીશાહ વિશે ઝીણવટથી લખ્યું છે એટલું જ નહીં તેમની પત્નીઓ સીરિયાદે અને રાણાદે વિશે પણ રાસો લખ્યા છે. કવિ હર્પસાગર કૃત રાસ પછી પ્રતમાં આવતા એ બન્નેના રાસોનો સાર લંવરલાલજી નાહટાએ નોંધ્યો છે, જે નિમ્નોક્ત છે.

૧૮૫૪. 'શાહ રાજડના સંઘ પછી કોઈએ સંઘ કાઢ્યો નહીં'. હવે સીરિયાદેએ શાહ રાજડના પુણ્યથી ગિરનાર તીર્થનો સંઘ કાઢ્યો અને પાંચ હજાર દ્રવ્ય-વ્યય કરી સં. ૧૬૬૨ ના અક્ષયતૃતીયાના દિને યાત્રા કરી, પાંચધાર ભોજનથી સંઘની લક્ષિત કરી. રાઉત મોહણસિંહથી નાગડા ચતુર્વિધની ઉત્પત્તિ વખતે જ પૂર્વ શ્રાપ અનુસાર પુત્રી અસુંખી તથા જ્યાં રહેશે ત્યાં ખૂબ દ્રવ્ય ખર્ચીને પૂણ્ય કાર્યો કરશે અને ત્રણેય પક્ષોને તારશે.'

૧૮૫૫. 'સીરિયાદેએ સં. ૧૬૬૨ માં યાત્રા કરીને માતૃ-પિતૃ અને શ્વસુર પક્ષને ઉજ્જવળ કર્યાં. એણે માસલમણ પૂર્ણ કરીને છ'રી પાળતાં આખૂ અને શંત્રુજનની પણ યાત્રા કરી. ૩૦૦ સિજવાલા તથા ૩૦૦૦ નર-નારીઓની સાથે તે જૂનાગઢમાં ગિરનાર ચડી. ભાટ, ભોજક, ચારણાદિતું પોષણ કંઈ અને પછી નવાનગર પાછી ફરી.

૧૮૫૬. 'એમના પૂર્વજ પરમાર વંશી રાઉત મોહણસિંહ અમરકોટના રાજા હતા, જેમને સદ્ગુરુ જયસિંહસૂરિએ પ્રતિબોધ આપીને જૈન બનાવ્યા હતા. કર્મયોગથી એમને પુત્ર-પુત્રી ન હતા. આસાર્યે તેમને મધ, માંસ અને હિંસા ત્યાગ કરાવી જૈન બનાવ્યા. ગુરુએ એમને આશીર્વા આપ્યા, જેથી એમને ચાર પુત્ર અને પાંચમે નાગપુત્ર થયો. બાલ્યાવસ્થામાં વ્યંતરોપદ્રવ્યથી બાળક ડરવા લાગ્યો. ઘણા ઉપચારો કર્યા. પછી એક પુરુષે પ્રકટ થઈ નાગથી નાગડાગોત્ર સ્થાપિત કરવાનું કહ્યું અને સર્વ કર્મોની સિદ્ધિ થઈ.'

૧૮૫૭. 'રાજડશાહે સ્વર્ગથી આવીને માનવ ભવમાં સર્વ સામગ્રી સંપન્ન કરી મોટાં મોટાં પુણ્ય કાર્યો કર્યાં. તેમની અર્ધાંગિની રાણાદેની સાથે જે સુકૃત કર્યાં તે અપાર છે. એણે સ્વધર્મી વાત્સલ્ય કરીને ૮૪ શાંતિને જમાડી. તેમાં સત્તર પ્રકારની મીઠાઈઓ—જલેબી, પેંડા, બરફી, પતાસા, ઘેવર, દૂધપાક, સાકરિયા ચણા, ઈલાયચી પાક, મસ્કી, અમૃતિ, મોતીચૂર, સાષ્ટાંગી ઇત્યાદિ તૈયાર કરવામાં આવ્યાં હતાં. એશવાળ, શ્રીમાળી આદિ મહાજનોની સ્ત્રીઓ પણ જમણમાં બોલાવવામાં આવી હતી. એ સૌને ભોજન ઉપરાંત પાન, ક્ષિંગ, સોપારી, એલાયચીથી તથા કેશર, ચંદન, ગુલાબનાં છાટણું ઝાંડીને

શ્રીકૃષ્ણથી સત્કૃત કરવામાં આવ્યાં. ભાટ, બોજક, ચારણાદિ યાચકોને પણ જમાડ્યા તથા દીન-હીન વ્યક્તિઓને પ્રચૂર દાન આપ્યું. રાણાદેએ લક્ષ્મીને શુભ કાર્યોમાં વ્યવ કરી ત્રણે પક્ષો ઉજ્જવળ કર્યાં.

લાલણ વર્ધમાન અને પદ્મસિંહ શાહ

૧૮૫૮. જયસિંહસૂરિએ પ્રતિભોધેલા લાલણજીના વંશમાં ૧૫ મી પેઢીએ રાગ, મૂલા અને અમરશી નામના ત્રણે ભાઈઓ અનુક્રમે માંડવી, ભદ્રેશ્વર અને આરીખાણામાં થયા. અમરશીને સં. ૧૬૦૬ શ્રા. સુ. ૫ ના દિને વર્ધમાન, સં. ૧૬૧૭માં પદ્મસિંહ અને ચાંપશી નામે ત્રણ પુત્રો થયા. જન્મ વખતે માતા વૈજ્યન્તીએ શુભ સ્વર્ણ નીરખ્યાં હતાં. માત-પિતાના સ્વર્ગગમન બાદ વર્ધમાન અને પદ્મસિંહ રત્નેક-પૂર્વક સાથે રહ્યા.

૧૮૫૯. બન્ને બાંચવોને યોગી દ્વારા સિદ્ધરસ પ્રાપ્ત થયેલ, જેના લેપથી તાંબામાંથી સોનું કરી તેમણે ધણું ધન પ્રાપ્ત કર્યું એવી ચમત્કારિક આખ્યાયિકાઓ પ્રસિદ્ધ છે. એ પછી તેઓ ભદ્રાવતીમાં વ્યાપારાર્થે વસ્યા અને અખૂટ સંપત્તિ પ્રાપ્ત કરી.

૧૮૬૦. તે વખતે ભદ્રાવતી મોટું બંદર હતું. ચીન, મલબાર વિગેરે દૂર દૂરના પ્રદેશો સાથે તે વ્યાપાર દ્વારા સંકળાયેલું હતું. રેશમ, સાકર, સોપારી, ઈલાયચી અને તેમના વિગેરેનો ત્યાં ધીકતો વ્યાપાર ચાલતો. પદ્મસિંહશાહ વ્યાપારાર્થે ચીનના કંતાન બંદરે જઈ ત્યાંના વ્યાપારી યૂક્તચંગ સાથે ભારત આવ્યો એ વિશે 'વર્ધમાન-પદ્મસિંહ શ્રેષ્ઠી ચરિત્ર'માં વિસ્તૃત વર્ણન છે.

૧૮૬૧. એ અરસામાં કચ્છાણસાગરસૂરિ ભદ્રાવતીમાં પધાર્યા. તેમના ઉપદેશથી બન્ને ભાઈઓએ શત્રુજયનો મોટો સંધ કાઢ્યો. સં. ૧૬૫૦માં ભદ્રાવતીથી દરિયા વાટે સંધ જમનગરના નાગનાં બંદરે પહોંચ્યો. ત્યાં આચાર્ય પોતાના શિષ્ય-પરિવાર સાથે રણુ ઓળંગી ત્યાં આવ્યા. સંધપતિઓએ જમ જશાજીને ભેટણું ધર્યું. જામે તેમને માગવાનું કહેતાં સંધપતિઓએ રક્ષણાર્થે સુભટો માગ્યા. રાત્રીએ એકસો સશસ્ત્ર સુભટો આપી સંધપતિઓ પાસે વચન લીધું કે તેમને નવાનગરમાં રહી વ્યાપાર કરવો. રાત્રી તરફથી તેમને સગવડો કરી આપવામાં આવશે અને તેમની પાસેથી અડધું દાણ લેવાશે એવી ખાત્રી આપાઈ, જેનો સંધપતિએ સ્વીકાર કર્યો. આથી જામે હર્ષિત થઈ સંધપતિઓને વસ્ત્રાભૂષણોનો શિરપાવ આપ્યો.

૧૮૬૨. સંધે નવાનગરથી પ્રયાણ કર્યું ત્યારે તેમાં ૫૦૦ રથ, ૭૦૦ ગાડાં, ૯૦૦ ઘોડા, ૯ હાથી, ૫૦૦ ઊંટ, ૧૦૦૦ ખચ્ચર, ૧૦૦ વાણુંદ, ૫૦ નર્તકો, ૨૦ વાદ્યકારો, ૧૫૦ તંબુ તાણુનાર, ૨૦૦ રસોઈઆ, ૧૦૦ કંદોઈ, ૧૦૦ ચારણ, ૨૦૦ સાધુઓ, ૩૦૦ સાધ્વીઓ મળીને ૧૫૦૦૦ માણસો હતા. સંધનું ઝીણુવટભર્યું વર્ણન શ્રેષ્ઠી-ચરિત્રમાં છે. પટ્ટાવતીમાં એક ચમત્કારિક પ્રસંગ પણ અપાયો છે. તેનો સાર એમ છે કે સંધપતિ પર વિદ્ન આવવાનું છે એમ ભૈરવયુગલના અવાજ પરથી આચાર્ય જાણી ગયા. સંધપતિ બાંધવોને તેમણે પૌષધ લેવાનું કહ્યું. બીજે દિવસે હાથી પર ન બિરાજતાં તેઓ પૌષધ વ્રત લઈ આચાર્ય સાથે પગે ચાલ્યા. ભાદર નદીને કાંઠે મેળંજ નામના કાઠી રાજકુમારની હાથણીને નેઈ સંધપતિનો હાથી કામાતુર થઈ તેની પાછળ દોડ્યો. હાથણી ઝાડીમાં ભરાઈ. તેની પાછળ ગાંડા થયેલા હાથીની અંબાડી પરનો ઝંખો ભાંગીને નીચે પડ્યો. સદ્ભાગ્યે બન્ને સંધપતિઓ આચાર્ય સાથે ચાલતા હોઈને બચી જવા પામ્યા.

૧૮૬૩. એક માસ બાદ સંધ શત્રુજય પહોંચ્યો અને શ્રી આદીશ્વર પ્રભુનાં દર્શન કરી કૃતાર્થ થયો. પંદર દિવસ સુધી સંધે ત્યાં સ્થિરતા કરી. સંધપતિઓએ છૂટે હાથે ત્યાં ધન વાપરી પોતાનો યશ સ્થાપિત

કર્ષો. ત્યાં સંપ્રતિ, કુમારપાલ, વિમલ, વસ્તુપાલ-તેજપાલ વિગેરેએ અંધાવેલાં જિનાલયો જોઈને હર્ષિત થયેલા સંઘપતિઓએ કલ્યાણસાગરસૂરિના ઉપદેશથી સં. ૧૬૫૦ ના માગશર વદિ ૬ ના દિવસે ગિરિરાજ પર એ જિનાલયોનું ખાતમુહૂર્ત કર્યું. નાગડાગોત્રીય રાજશીશાહે પણ ૧૩ ના દિને ત્યાં જિનાલયનો પાયો નાખ્યો. તીર્થયાત્રા બાદ સંઘ જમનગર પહોંચ્યો.

૧૮૬૪. જમ જશાજીએ સંઘનું સામયું કર્યું. સંઘપતિઓએ ૫૦૦૦ સુવર્ણ મુદ્રિકાનું ભેટણું ધર્યું. રાજ્યે પણ એમને વસ્ત્રાભૂષણથી સત્કાર્યા. એમના આગ્રહથી વર્ધમાન-પદ્મસિંહ શાહ ત્યાં જ રહ્યા. તેમની સાથે ૫૦૦૦ એશવાગો પણ ત્યાં વસ્યા. સંઘ-કાર્યમાં સર્વ મળી ૩૨૦૦૦૦૦ ફોરીનો ખર્ચ થયો. સંઘનું વર્ણન લાલજીગોત્રના વહીવંત્યા સુદરસપણે ‘વર્ધમાન પ્રઅંધ’માં તથા ચારણ કવિ મેરુજીએ ભાષાબદ્ધ કવિત્તોમાં કર્યું છે. તેઓ બન્ને સંઘમાં સાથે હતા.

૧૮૬૫. જમનગરમાં તેમનો વ્યાપાર ભારે વૃદ્ધિ પામ્યો, રાજ્યને પણ સારી આવક થઈ. રાજ્યને એમના પર પ્રીતિ થતાં તેમને પોતાના મંત્રીઓ બતાવ્યા. એ વખતે એમનો ભાગ્યરવિ મધ્યાહને તપતો હતો. પદ્મસિંહશાહની પત્ની કમલાદેવી ચતુર હતાં. તેમણે વાત મૂકી કે લક્ષ્મી તો ચંચળ છે. જુદાવાનોએ તેને સદ્કાર્યોમાં સાર્થક કરવી જોઈએ. કમલાદેવીની પ્રેરણાથી બન્નેએ જમનગરમાં લગ્ન જિનપ્રાસાદ અંધાવવાનો નિશ્ચય કર્યો, અને ગચ્છનાયકને ખાસ તેડાવ્યા. કલ્યાણસાગરસૂરિના ઉપદેશથી સં. ૧૬૬૮ ના શ્રાવણ સુદી ૫ ના દિને ખાતમુહૂર્ત થયું. જમીન માટે જમને દશ હજાર મુદ્રિકાઓ ધરી, યાચકોને ઘણું ધન આપ્યું.

૧૮૬૬. ૬૦૦ કચ્છી કારીગરોએ આઠ વર્ષ સુધી કામ કરી સુદર જિનપ્રાસાદ તૈયાર કર્યો. ૫૦૧ જિનખિંબોની કલ્યાણસાગરસૂરિના ઉપદેશથી અંજનશલાકા કરાવી. સં. ૧૬૭૬ ના વૈશાખ સુદી ૩ ને જુધવારે શ્રી શાંતિનાથ પ્રમુખ જિનખિંબોની તથા સં. ૧૬૭૮ ના વૈશાખ સુદી ૫ ને શુક્રવારે ભમતીની દેવકુલિકામાં જિનખિંબોની પ્રતિષ્ઠાઓ કરવામાં આવી. એ વખતે જમનગરમાં અપૂર્વ મહોત્સવ થયો.

૧૮૬૭. ત્યાર બાદ શત્રુબ્ધ, મોડપુર અને છીકારીમાં તેમણે જિનાલયો અંધાવી પ્રતિષ્ઠાદિ કાર્યો કર્યાં. એમની સાથે રાયશીશાહે સં. ૧૬૭૫ માં શત્રુબ્ધમાં અંજનશલાકા કરાવી, તે વખતે કલ્યાણસાગરસૂરિ પંદર દિવસ સુધી પાત્રીતાણુ રહ્યા હતા. વર્ધમાનશાહ અને રાયશીશાહે શ્રી શાંતિનાથ પ્રભુનાં ખિંબને તથા પદ્મસિંહશાહે શ્રી શ્રેયાંસનાથ પ્રભુનાં ખિંબને મૂલનાયકપદે સ્થાપ્યાં. પદ્મસિંહશાહનાં જિનાલયનું શિખર અપૂર્ણ હોવાથી મૂલનાયકની પ્રતિષ્ઠા સં. ૧૬૭૬ ના ફાગણ સુદી ૨ ના દિને થઈ. બન્ને ભાઈઓએ જિનાલયના કાર્યમાં ૩૦૦૦૦૦ ફોરી ખર્ચી.

૧૮૬૮. એમણે જમનગરમાં અંધાવેલાં જિનાલયની શિલાપ્રશસ્તિના શિરોભાગમાં ‘જમ શ્રી લક્ષ રાજ્યે’ એમ લખાવ્યું છે તેમાં જમ જશાજીની મહત્તા તેમજ નવાનગરનું વર્ણન પણ છે. સંઘપતિઓનું વંશવૃક્ષ તેમાં આ પ્રમાણે છે : સિંહજી-હરપાલ-દેવાનંદ-પર્વત-વચ્છુ-અમરસિંહ. તેમના વર્ધમાન, ચાંપસિંહ અને પદ્મસિંહ એમ ત્રણ પુત્રો થયા.

૧૮૬૯. વર્ધમાનના વીરપાલ, વીજપાલ, ભારમલ્લ અને જગડુ એમ ચાર પુત્રો થયા. ચાંપસિંહનો અમીશાહ નામે પુત્ર થયો, જેના રામજી અને ભીમજી નામે બે પુત્રો હતા. પદ્મસિંહના શ્રીપાલ, કુરંપાલ અને રણમલ્લ નામે ત્રણ પુત્રો થયા. શ્રીપાલને નારાણજી અને કૃષ્ણદાસ; કુરંપાલને સ્થાવર અને વાઘજી નામે પુત્રો થયા.

૧૮૭૦. શત્રુંજયની શિલાપ્રશસ્તિમાં એમનું વંશવૃક્ષ આ પ્રમાણે છે: હરપાલ-હરિયા-સિંહજી-ઉદ્દેશી-પર્વત-વચ્છરાજ-અમરસિંહ. પ્રમાદ દોષથી ઉક્ત બન્ને પ્રશસ્તિઓની નામાવલી જુદી પડે છે. પ્રશસ્તિકર્તા કે સલાટનો દોષ હશે.

૧૮૭૧. શત્રુંજયમાં વર્ધમાનશાહના જિનાલયનો જીર્ણોદ્ધાર જમનગરના કર્તુરચંદ કસલચંદ મોણસીએ તથા ઘેલાભાઈ કસલચંદની વિધવા જડાવખાઈએ સં. ૧૯૬૪ ના આસો સુદી ૧૦ ને સોમે કર્યો. પદ્મસિંહશાહના જિનાલયનો જીર્ણોદ્ધાર સુથરીના આસારીઆ પેથરાજે સં. ૧૯૬૫ માં કરાવ્યો.

૧૮૭૨. વર્ધમાન-પદ્મસિંહશાહને જમનગર છોડવા માટે કોષાખ્યક્ષ હડમત ઠક્કરે ભાગ લગવ્યો તે વિશે શ્રેષ્ઠી-ચરિત્રમાં વિશદ વર્ણન છે. ૯૦૦૦ કેરીની જરૂરિયાત દર્શાવી હડમતે જમ પાસેથી વર્ધમાનશાહ પર ચિઠ્ઠી લખાવી, પાછળથી બે મીંડા ઉમેરી રજૂ કરી. નવલાખ કેરી તેમની પાસે સિલકમાં પણ નહોતી. ચરિત્રમાં જડીજુદીના પ્રભાવથી એ ચિઠ્ઠી પ્રમાણે તેમણે નવલાખ કેરી આપી એવો ઉલ્લેખ છે, પરંતુ પછી તેઓ જમનગર છોડી ગયા. જમને આ ષડ્યંત્રની જાણ થતાં તેણે હડમતનું માથું ગુસ્સામાં કાપી નાખ્યું. એની વિનિતિ છતાં પણ બન્ને ભાઈઓ જમનગર ન આવતાં ભદ્રાવતીમાં જ વસ્યા, એમની સાથે ચાર હજાર ઓશવાળો પણ કચ્છ પાછા ફર્યા. ઉક્ત પ્રસંગથી એમની જમનગરની વખાર ‘નવલાખ’ એ નામથી પ્રસિદ્ધ થઈ.

૧૮૭૩. ‘નવલાખ’નો પ્રસંગ બીજી રીતે પણ ઘટાવી શકાય છે. ‘વિભાવિલાસ’ના કર્તા જમનગરની સમૃદ્ધિ અને વર્ધમાન તથા રાજસિંહશાહની સંપત્તિ વિશે વર્ણવે છે—

વધિયા ધણ વેપાર અતે સહુકાર અપારહ,
રાજસિંહ વર્ધમાન ધજજ કોટિ ધન ધારહ.
જલદધ કૈંક જિહાજ દેશ પરદેશ જાવે;
ચીજ વિલતી ચાવ લાખ ભર ભર કર લાવે.

૧૮૭૪. એ પછી ભૂચરમોરીનું ખૂનખાર યુદ્ધ ખેલાયું. શરણે આવેલા મુઝફ્ફરને બચાવવા જતાં ક્ષાત્રટેક ખાતર જમ સતાજીએ રાજ્ય ખોડ્યું. જમનગરનું ઇસ્લામાબાદ નામ રાખવામાં આવ્યું તથા સતાજીને દિલ્હી જવું પડ્યું. અકબરના સેનાપતિ અઝીઝ કોકાએ ત્યાં સુબો નીમી ખંડણીની શરતો કબુલાવી. જમનગર છિન્ન-ભિન્ન થઈ ગયું. ‘વિભાવિલાસ’માં જણાવ્યું છે કે સતાજી પૈસા વિના દુઃખી થઈ ખંભાણિયા ચાલ્યા ગયા. તેમના કુંવર જશજીએ આ સ્થિતિમાં જખરદસ્તીથી ગાદીએ બેસી સર્વ અમલદારોને બોલાવીને કહ્યું કે તમે હોવા છતાં જમ નાણાંભીડ કેમ સહે? તમારા જેવા હજારો કારભારીઓ જેની પાસે હોય તેને પૈસાનું દુઃખ કેમ રહે? એમ કહી મંત્રી વર્ધમાન પાસેથી નવલાખ કેરી અને બીજા પાસેથી યથાયોગ્ય રકમ લઈ અડધો કરોડ કેરીઓ ભેગી કરી પછી જશજીએ જમને ખંભાણિયાથી જમનગર તેડાવ્યા અને બાપ-દિકરો આનંદથી રાજ કરવા લાગ્યા—

જોયરે બોલ જશવંત એહ, સત્રસાલ જમ ક્યોં દુઃખ સહેહ ?
કહ તુંગહ જસા કામોદકાર, હેં ખડા પાસ હાજર હજાર.
વૃદ્ધમાન શાહ દેશહ દિવાન, નોં લાખ લહી ઈનપે નિદાન;
દશ પંચશત સહ કામદાર, સખ એક એક લીંના સંભાર.

૧૮૭૫. ઉપયુક્ત પ્રમાણ દ્વારા જણાય છે કે વર્ધમાનશાહે સ્વેચ્છાએ રાજને નવલાખ કેરી સમર્પિત કરી રાજ્ય પ્રત્યેનું ઋણ અદા કર્યું. પરંતુ પાછળથી સં. ૧૬૮૦માં જશજીને દુધમાં ઝેર આપીને

ભારી નાખવામાં આવેલા. વિરોધીઓના પડ્યંત્રનો ભોગ અને તે પહેલાં જ જશાજના પ્રીતિપાત્ર મંત્રીઓ નવાનગર છોડી ભદ્રાવતીમાં ચાલ્યા ગયા હશે એ વાત સંગતપ્રતીત જણાય છે.

૧૮૭૬. સં. ૧૬૮૨ માં કલ્યાણસાગરસૂરિ ભદ્રાવતીમાં પધાર્યા. વર્ધમાન-પદ્મસિંહ શાહને તેમણે ગોત્રજ્ઞ મહાકાલી દેવીએ સંકટ સમયે કરેલી સહાય વિશે જણાવતાં, તેઓ સકુટુંબ પાવાગઢ યાત્રાર્થે ગયા અને ત્યાં તીર્થોદ્ધાર કર્યો.

૧૮૭૭. આચાર્યના ઉપદેશથી બંનેએ નવ નવ હળાર કોરી ખરચીને અરિષ્ટ રતનની શ્રી નેમિનાથ પ્રભુની અને માણિક્ય રતનની શ્રી વાસુપૂજ્ય પ્રભુની પ્રતિમાઓ ભરાવી. એમની પત્નીઓએ દસ દસ હળાર કોરી ખરચીને અનુક્રમે નીલમ રતનની શ્રી પાર્શ્વનાથ પ્રભુની અને શ્રી મહાવીરનાથ પ્રભુની પ્રતિમાઓ કરાવી. તેમણે બપોળે લાખ કોરીને ખરચે નવપદ્મ અને જ્ઞાનપંચમીનું ઉજ્જમણું પણ કર્યું.

૧૮૭૮. કલ્યાણસાગરસૂરિના ઉપદેશથી બંને બાંધવોએ સાત લાખ કોરી ખરચીને સાધર્મીઓનો ઉદ્ધાર કર્યો તથા ભદ્રાવતી તીર્થનો દોઢ લાખ રૂા ખરચીને જીર્ણોદ્ધાર કર્યો. ત્યાર બાદ તેઓ સૌ કુટુંબ સાથે તીર્થયાત્રા માટે નીકળ્યા. ગિરનાર, તારંગા, આબૂ, સમેતશિખર, વૈભારગિરિ, ચંપાપુરી, પાવાપુરી, કાકિંદી, રાજગૃહી, વારાણસી, હસ્તીનાપુર, શત્રુંજય ઇત્યાદિ તીર્થોની યાત્રા કરી સર્વ મળી ૧૫૦૦૦૦૦ કોરી ખરચી જીર્ણોદ્ધાર, ધ્વજસ્થાપનાદિ કાર્યો કર્યાં. બે વર્ષ બાદ તેઓ સૌ ભદ્રાવતીમાં પાછા આવ્યાં.

૧૮૭૯. તેમણે જામનગરમાં બંધાવેલા જિનાલયનું થોડું કામ અપૂર્ણ રહ્યું હતું તે પૂર્ણ કરાવવા બંધુ ચાંપસિંહશાહને બે લાખ કોરી મોકલાવી, પરંતુ ભાવિલાવના યોગથી તે કાર્ય પૂર્ણ થયું નહીં. ત્યાંના જિનાલયના નિભાવાર્થે તેમણે નવ વાડીઓ, ચાર ક્ષેત્રો તથા દુકાનોની શ્રેણી અર્પણ કરી.

૧૮૮૦. સં. ૧૬૮૫ માં વર્ધમાનશાહે કલ્યાણસાગરસૂરિને ભદ્રાવતીમાં તેડાવ્યા. પદ્માવલીમાં ઉલ્લેખ છે કે સંવ્રના આગ્રહથી ગુરુએ અમરસાગરસૂરિજીને આચાર્ય પદ-સ્થિતિ કર્યાં. આ વિધાન સંશોધનીય છે. અમરસાગરજીને સં. ૧૭૧૫ માં ખંભાતમાં એ પદ પ્રાપ્ત થયું હતું. ગુરુના ઉપદેશથી વર્ધમાનશાહે સાધર્મીઓના ઉદ્ધારાર્થે બે લાખ કોરી ખરચી.

૧૮૮૧. સં. ૧૬૮૬ ના શ્રાવણ સુદી ૨ ના દિને કમલાદેવી તથા સં. ૧૬૮૭ ના આસો સુદી ૧૫ ના દિને નવરંગદે શુભગતિ પામ્યાં. તેમના કારજમાં બંને ભાઈઓએ એસી હળાર કોરી ખરચી નવ જ્ઞાતિને પકવાન્ન ભોજન કરાવ્યું. એ પછી સં. ૧૬૮૮ માં વર્ધમાનશાહ પણ ભદ્રાવતીમાં મૃત્યુ પામ્યા. કચ્છમાં એમના મૃત્યુથી રાજ્યે બે દિવસનો શોક પાળ્યો. ૧૭ મા દિવસે પદ્મસિંહશાહે કચ્છ-હાલારના સર્વ લોકોને પકવાન્ન ભોજન કરાવ્યું અને કારજમાં બાર લાખ કોરી ખરચી. વડિલબંધુની અગ્નિદાહની ભૂમિ પર તેમણે ત્રણ લાખ કોરી ખરચી એક વાવ તથા છત્રી આકારની દેરી બંધાવીને તેમાં શ્રી શાંતિનાથ પ્રભુનાં ચરણોની સ્થાપના કરી.

૧૮૮૨. એ પછી કુટુંબમાં કલેશ જોઈ પદ્મસિંહશાહે ખેદપૂર્વક સૌને પોતાનો ભાગ આપી છૂટા કર્યા. તેમના પુત્રો માંડવીમાં તથા વર્ધમાનના પુત્રો મામાના તેડાવ્યાથી ભૂજમાં વસ્યા. સં. ૧૬૮૭ માં ભયંકર દુષ્કાળ પડ્યો. સં. ૧૬૮૯ માં મરડી, વાયુ તથા જલપ્રલયના કોપથી ભદ્રાવતી ઉજ્જડ થઈ. સં. ૧૬૯૪ ના પોષ સુદી ૧૦ ના દિને પદ્મસિંહશાહે પણ નશ્વર દેહ ત્યજ્યો.

મીઠડિયા મુહણસિંહ શાહ

૧૮૮૩. અંચલગચ્છીય શ્રાવકોમાં મીઠડિયા વહોરા મુહણસિંહનું નામ પણ ઉલ્લેખનીય છે, આ

ઓશવાળ શ્રેષ્ઠી પણ નવાનગરના વતની હતા. પટ્ટાવલીમાં ઉલ્લેખ છે કે વહાણવટું એ એમનો મુખ્ય વ્યવસાય હતો. એક વખત દારકાખંદરમાં વહાણનું લંગર ઉપાડતાં તેની સાથે શ્રી નેમિનાથ પ્રભુની પ્રાચીન પ્રતિમા ખેંચાઈ આવી. એ પ્રતિમાને સ્થાપવા માટે તેણે નવાનગરમાં શિખરબદ્ધ જિનાલય બંધાવવાનો પ્રારંભ કર્યો, પરંતુ દેવયોગે શિખરબદ્ધ જિનાલય થઈ શક્યું નહીં. ધર્મભૂતિશ્રીને આ અંગે પૂછતાં તેમણે મહાકાલીદેવી દ્વારા જાણ્યું કે બલભદ્રે પૂજન માટે જીવંતસ્વામી શ્રી નેમિનાથજીની એ પ્રતિમા ઘરદેરાસરની વિધિથી પ્રતિષ્ઠિત કરી હતી. દ્વારકાનો જલ-પ્રલયમાં વિનાશ થવાથી એ પ્રતિમા મહાસાગરમાં સમાઈ ગઈ હતી. સમુદ્રમાં સુરિથતદેવે તેનું પૂજન કર્યું હતું ઇત્યાદિ. આથી ધર્મભૂતિશ્રીના ઉપદેશથી મુહુણસિંહશાહે ઘરદેરાસર બંધાવી તે પ્રભાવક પ્રતિમાને સં. ૧૬૪૮ ના મહા ચુટી પ ને દિવસે મહોત્સવપૂર્વક પ્રતિષ્ઠિત કરી. તે સમયે મુહુણસિંહશાહે ધર્મકાર્યોમાં ધણું ધન ખર્ચ્યું.

શ્રેષ્ઠી નાગજી

૧૮૯૪. ખંભાતના ઓશવાળ, રાજમાન્ય શ્રેષ્ઠી નાગજી વિશે અનેક ગ્રંથોમાંથી ઉલ્લેખો મળે છે. સ્થાનસાગરે એમના આગ્રહથી સં. ૧૬૮૫ ના આસો વદિ ૫ ને મંગળવારે ખંભાતમાં 'અગાડત રાસ' રચ્યો. જુઓ—

વડવ્યવહારી જાણીઈ, ભૂપ દીર્ઘ જસ માંન;
સા વત્યા સુત નાગજી, ઉત્તમ પુરુષ પ્રધાન.
દદ સમક્રિત નિત ચિત્ત ધરઈ, સારઈ જિજ્ઞુવર સેવ;
ભક્તિ કરઈ સાહમી તણી, ક્રમતિ તણી નહીં દેવ.
રૂપવંત સોહઈ સદા સુંદર સુત અભિરામ;
સકલ કલા ગુણ આગર, સોહઈ જિરયો કાંમ.

સાવત્થાના પુત્ર નાગજીને સુંદરજી નામે પુત્ર હતો, એમ જણાય છે.

૧૮૯૫. દેવસાગરજીએ લખેલ ઐતિહાસિક પત્રમાં નાગજી વિશે ઘણું કહેવાયું છે. પત્રલેખક કલ્યાણ-સાગરશ્રીને પત્રમાં જણાવે છે કે—'નાગજીશાહ નિગ્રહાનુગ્રહ કાર્યમાં સમર્થ, આઠ કર્મક્ષય માટે ઉદિત માર્ગમાં આસક્ત, ઉત્તમ ન્યાયવંત, શ્રેષ્ઠ ગુણવંત અને સર્વજ્ઞ પ્રભુના ચરણ કમલનો ઉત્તમ ભક્ત છે. તે જિનોક્ત જીવાદિ વિચારનો જાણુ, બીજાની સંપત્તિ ન ઈચ્છનારો, બધે ઉત્તમ પ્રતિજ્ઞાથી પ્રસિદ્ધ શ્રદ્ધાળુ-પણાથી દાનાદિના હિત વચનવાળો તથા જૈનધર્મના રસનો જાણુ છે. ન્યાયોપાજિત અનર્ગલ ધનવાળા, અરિહંત ભક્ત નાગજી શાહે અવસરે ખંભાતમાં ગચ્છનાયકને બોલાવીને રાજહંસથી માંડી સર્વ જીવોનું સદા રક્ષણ કર્યું છે. નાગજીશાહ રાજમાન્ય, પોતાની વચનકલાથી સૌને આનંદ કરનાર, માનનીય વચનવાળો, ઉચ્ચ ગુણોથી ઉજ્જવલ અને લોકોને શાંતિ આપનારો હતો.'

૧૮૯૬. પત્રમાં નાગજીશાહનાં કાર્યો વિશે પણ ઉલ્લેખ છે. સં. ૧૬૭૭ ના પર્યુષણ પર્વ વખતે 'અદ્ભુત તપ કરનાર અદીસો શ્રાવકોને નાગજીશાહે સૌને ધોતીયું આપીને પારણું કરાવ્યું, પૌષધધારી જસો શ્રાવિકાને શ્રદ્ધાળુ રૂઢીપાઈએ પારણું કરાવ્યું.'

૧૮૯૭. 'ખંભાતમાં જિનશાસનની ઉન્નતિ કરનારો શ્રેષ્ઠી નાગજી હતો, જેણે ત્યાંનાં આભૂષણરૂપ ઉત્તુંગ જિનમંદિર અને ધર્મભૂતિશ્રીનો સ્તૂપ કરાવ્યાં, જે સંઘરૂપી સમુદ્રમાં ચિન્તામણી રત્નની જેમ નિરંતર શોભે છે.'

૧૮૯૮. વિનયશેખરે 'ક્યવન્ના રાસ' (સં. ૧૬૮૧) નાગજીશાહના આગ્રહથી રચ્યો હતો, એમ એ ગ્રંથની પ્રશસ્તિ દ્વારા જણાય છે—

મૂલ આદર ખંભાઈતિ, કૌતુક જાણી કૃપો,
સાહ સોભાગી નાગજી, એસવંશ પ્રસિદ્ધો. ૬

ખંભાતના આવકવર્યો

૧૮૯૯. શ્રેષ્ઠી નાગજી ઉપરાંત પદ્મસિંહ, શ્રીમદ્વ પ્રભૃતિ આવકવર્યોએ અનેક સુકૃત્યો દ્વારા મહા પુણ્ય ઉપાર્જન કર્યું છે. શત્રુજન્ય પર મૂઝનાયકજીની ટૂંકની જમણી ખાભુની ભમતીની દેવકુંસિકામાં શ્રી પદ્મપ્રભપ્રભુના આરસના બિંબ પર આ પ્રમાણે લેખ વંચાય છે :

શ્રી અંચલગચ્છે : ॥ સંવત્ ૧૬૮૩ વર્ષે શાકે ૧૫૪૯ પ્રવર્તમાને જ્યેષ્ઠ શુદિ ષષ્ઠ્યાં ગુરુવાસરે પુણ્યનક્ષત્રે શ્રી સ્તંભતીર્થેવાસ્તવ્યઃ શ્રી ઉકેશજ્ઞાતીય ગોષ્ઠગોત્રણા શ્રી શ્રીરાજ તત્પુત્ર સાહ શ્રી શંકા તત્પુત્ર સાહ શ્રીવંત માર્યાં વાં ટાકજ તત્ કુક્ષિ રાજહંસ સાહ પદ્મસિંહકેન માર્યાં શાતાગદે પુત્ર સાહ કીકાશાહ તત્ શ્રીપતિ સાહ અમરદેવ । શ્રીપતિ માર્યાં સાહિજદે તત્ પુત્ર ઉભયચંદાદિયુતેન શ્રી અંચલગચ્છાધિરાજ પૂજ્ય કલ્યાણસાગર-સૂરિશિરોમણિ...વિજયરાજ્યે શ્રી પદ્મપ્રમજિનર્વિવં કારિતં પ્રતિષ્ઠિતં શ્રી સંધેન ॥ શ્રી રસ્તુ । મોરખીની પ્રતિમા પર પણ એવો લેખ છે.

૧૯૦૦. ઉક્ત પ્રતિમા પાસે શ્રી અભિનંદન પ્રમુના બિંબ પર આ પ્રમાણે ખંડિત લેખ છે :

શ્રી અંચલગચ્છે શ્રી કલ્યાણસાગરસૂરિ ઉપદેશેન । લાઠી શ્રીમહા...

૧૯૦૧. સં. ૧૬૮૩ ના જેઠ સુદી ૬ ને ગુરુવારે ઓશવાળ ગોખડગોત્રીય ઉક્ત શ્રેષ્ઠી પદ્મસિંહે અનેક જિનબિંબોની પ્રતિષ્ઠા કરાવેલી. એ પ્રસંગે અન્ય શ્રેષ્ઠીઓએ પણ બિંબ પ્રતિષ્ઠાદિ કાર્યો કરેલાં. ઉદાહરણ્યર્થે શ્રીમાલી પરીખ સોનજીએ શ્રી ચંદ્રપ્રભુ બિંબની કલ્યાણસાગરસૂરિના ઉપદેશથી એ દિવસે પ્રતિષ્ઠા કરાવી. એ બિંબ પર સાં પદ્મસિંહકારિત પ્રતિષ્ઠાયાં એવો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે. જુઓ— 'અંચલગચ્છીય લેખ સંગ્રહ,' લે. ૩૧૪. શ્રી સુવિચિનાથ બિંબની પ્રતિષ્ઠા પણ એણે એ દિવસે કરાવી હતી.

૧૯૦૨. એ અરસામાં ખીન્ન પણ અનેક બિંબોની પ્રતિષ્ઠાઓ થઈ હતી, જે શત્રુજન્યગિરિની મૂલનાયકની ભમતીના લેખો દ્વારા જાણી શકાય છે. ઘણા લેખો ખંડિત થઈ ગયા હોઈને માત્ર આટલું જ વંચાય છે :...કારિતં પ્રતિષ્ઠિતં શ્રી સંધેન શ્રી અંચલગચ્છેશ શ્રી કલ્યાણસાગરસૂરીણામુપ-દેશેન...। પદ્મસિંહશાહે કરાવેલી પ્રતિષ્ઠાથી ચારેક માસ પહેલાં કલ્યાણસાગરસૂરિના ઉપદેશથી, શત્રુજન્ય-ગિરિના મંત્રીશ્વર ભંડારીએ બંધાવેલા શ્રી ચંદ્રપ્રભજિનાયકનો સં. ૧૬૮૩ ના માધ સુદી ૧૩ ને સોમે આવિકા હીરમાઈએ જીર્ણોદ્ધાર કર્યો હોઈને ગચ્છનાયક એ અરસામાં પાલીતાણામાં હતા.

૧૯૦૩. સં. ૧૬૭૭ માં ખંભાતમાં ચાતુર્માસરહીને દેવસાગરજીએ જૂજમાં ખિરાજતા ગચ્છનાયકને સંસ્કૃત પદ્યમદ્ધ ઐતિહાસિક પત્ર લખ્યો હતો. તેમાં ખંભાતના ખીન્ન અનેક આવક-આવિકાના ઉલ્લેખો પ્રાપ્ત થાય છે. એટલું ચોક્કસ છે કે ખંભાત તે વખતે અંચલગચ્છની પ્રવૃત્તિનું મહત્વનું કેન્દ્ર હતું.

મીઠડિયા શાહ શાંતિદાસ

૧૯૦૪. ઓશવાળ વૃદ્ધશાખીય મીઠડિયા શાહ શાંતિદાસે સં. ૧૬૭૬ માં હાલારના શ્રીકરી-છીકા-

રીમાં શ્રી શાંતિનાથ ભગવાનનું જિનાલય કલ્યાણસાગરસૂરિના ઉપદેશથી બંધાવ્યું હતું. ગામમાં ત્રાવકોની વસ્તી ન રહેતાં જિનાલયની ઉત્થાપના કરવામાં આવી. હાલ તેમાં હિન્દુ ધર્મના દેવો વિરાજે છે.

શાહ જીવાક

૧૯૦૫. સં. ૧૬૯૬માં શાહ જીવાકે માડીમાં કલ્યાણસાગરસૂરિના ઉપદેશથી શિખરબંધ જિનપ્રાસાદ બંધાવ્યો હતો. જુઓ ‘મોટી પદાવલી’ પૃ. ૩૫૩. પ્ર. સોમચંદ ધારશી.

આવિકા હીરબાઈ

૧૯૦૬. કલ્યાણસાગરસૂરિના ઉપદેશથી આવિકા હીરબાઈએ પણ અનેક ધર્મકાર્યો કર્યાં છે. શત્રું-જયગિરિ પર હાથીપોળ અને વાઘજીપોળની વચ્ચે આવેલી વિમલવસહિ દુકમાં ગાખા હાથે રહેલા શ્રી ચંદ્રપ્રભુજિનાલયનો હીરબાઈએ સં. ૧૬૮૩ના મહા સુદી ૧૩ ને સોમવારે કલ્યાણસાગરસૂરિના ઉપદેશથી જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હતો. આ જિનાલય અમદાવાદના મંત્રીવર્ય ભંડારીજીએ બંધાવ્યું હતું. ભંડારીજીના વંશમાં હીરબાઈ છઠી પેઢીએ થયાં. જીર્ણોદ્ધારનો ૪૦ પંકિતનો શિલાલેખ ઉક્ત જિનાલયના ગાખા હાથના ગોખલામાં છે. એ શિલાલેખનો થોડો ભાગ ગદ્યમાં છે. પછી ૧૩ શ્લોકો છે. એ પછી પ્રાચીન ગુજરાતી મિશ્રિત સંસ્કૃતમાં ગદ્ય છે. આ લેખની પ્રતિલિપિ હેત્રી કાઉન્સેસે કરી અને ડૉ. બુહલરે ‘એપિગ્રાફિયા ઈન્ડિકા’ વૉ. ૨ માં એ લેખ સંપાદિત કર્યો. લેખનો ઐતિહાસિક સાર આ પ્રમાણે છે—

૧૯૦૭. લેખની શરૂઆતમાં—સં. ૧૬૮૩ વર્ષે પૃથ્વી મંડલ પર ઇન્દ્રની પેઠે વિજયવાળા પાતસાહ શ્રી સલીમસાહ જહાંગીરના રાજ્યમાં—એમ જણાવી ચક્રેશ્વરી અને મહોપાધ્યાય હેમમૂર્તિ ગણિને નમસ્કાર કરવામાં આવ્યા છે. એ પછીના એક એક સંસ્કૃત શ્લોકોમાં અનુક્રમે શ્રી ઋષભદેવ, શ્રી શાંતિનાથ, શ્રી નેમિનાથ, શ્રી પાર્શ્વનાથ અને શ્રી મહાવીરસ્વામીની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે. એ પછી પદ્યમાં પદાવલી છે. એ પછીનો ભાગ ગદ્યમાં નીચે પ્રમાણે છે.

૧૯૦૮. શ્રીશ્રીમાલી જ્ઞાતિના મંત્રીશ્વર ભંડારી થયા, તેના પુત્ર મહં. અમરસી, તેના પુત્ર મહં. શ્રીકરણ, તેના પુત્ર સાહ ધન્ના, તેના પુત્ર સાહ સોપા, તેના પુત્ર સાહ શ્રીવંત થયા. શ્રીવંત શ્રેષ્ઠીની શ્વસુર અને પિયર એમ બન્ને પક્ષોમાં આનંદ આપનારી સોભાગદે નામની સ્ત્રી હતી. તેનો રૂપ નામનો પુત્ર અને હીરબાઈ નામની પુત્રી થઈ. હીરબાઈ બન્ને પક્ષોમાં આનંદ આપનારી પરમ આવિકા હતી. તેણીએ પોતાના પુત્ર પારિખ સોમચંદ આદિ પરિવાર સહિત સં. ૧૬૮૩ ના મહા સુદી ૧૩ ને સોમવારે શ્રી ચંદ્રપ્રભુજિનમંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો. રાજનગરના વતની મહં. ભંડારીજીએ પ્રથમ આ જિનમંદિર બંધાવ્યું હતું. ભંડારીજીની છઠી પેઢીએ હીરબાઈ થયાં.

૧૯૦૯. શિક્ષા-પ્રશસ્તિમાં વિશેષમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે હીરબાઈએ નવવાણુંવાર સંધ સહિત શત્રુંજય તીર્થની યાત્રા કરી. તેણીના શ્વસુરપક્ષમાં પારિખ ગંગદાસ થયા. તેને ગુરદે નામે સ્ત્રી હતી. તેના પુત્ર પારિખ કુંવરજી થયા. તેને કમલાદે નામે સ્ત્રી હતી. તેના પારિખ વીરજી અને રહિયા નામે બે પુત્રો થયા. પારિખ વીરજીની સ્ત્રી હીરબાઈ થયાં.

૧૯૧૦. હીરબાઈના પુત્ર પારિખ સોમચંદ થયા, જેમના નામે શ્રી ચંદ્રપ્રભુજિનમિંચ ભરાવવામાં આવ્યું તથા પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી. ‘જેમણે પોતાના પ્રતાપરૂપી સૂર્યની કાંતિથી સમસ્ત ભૂમંડલને દીપાવ્યું હતું. એવા કાંધુજી તથા રાજ્યની શોભાવાળા તેમના પુત્ર શિવાજીના વિજયવંત રાજ્યમાં પ્રતિષ્ઠા

યર્ષ. હીરબાઈએ પોતાની ભાગ્યશાળી પુત્રી કીર્તિબાઈ તથા બ્રાતા પારિખ રૂપણ અને તેના પુત્ર પારિખ ગોડીદાસ સહિત સં. ૧૬૮૩ ના મહા સુદી ૧૩ ને સોમવારે પ્રતિષ્ઠા કરી.

૧૯૧૧. પ્રદર્શિતના અંતમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે બદારક કલ્યાણસાગરસૂરિએ આ પ્રતિષ્ઠા કરાવી, વાચક દેવસાગરગણિએ આ પ્રદર્શિત રચી. પં. વિજયભૂતિગણિએ લખી, પં. વિનયશેખરગણિના શિષ્ય મુનિ રવિશેખરગણિએ લખાવી. શ્રી શત્રુંજયતીર્થને નમસ્કાર ! શ્રી કવચક્ષના પ્રસાદથી ત્યાં સુધી સૂર્ય-ચંદ્ર વિઘ્નમાન રહે ત્યાં સુધી આ જિનમંદિર ચિરકાળ જય પામે !

૧૯૧૨. શત્રુંજયગિરિ ચડતાં જાલા કુંડ પછી અને ભુખણ કુંડ પહેલાં જન્મશીખાભુએ હીરબાઈનો કુંડ આવે છે. આ કુંડ પણ હીરબાઈનાં સુકૃત્યોનું જ પરિણામ છે. ભુખે જિનવિજયજનો લેખ સંગ્રહ, ભા. ૨, અવલોકન પૃ. ૪૫.

૧૯૧૩. ઉપર્યુક્ત શિલા-પ્રદર્શિતમાં ભંડારીજીને મંત્રીશ્વર કહ્યા છે અને તેમના પુત્ર અમરસી અને પૌત્ર શ્રીકરણને પણ મહત્તમ કહ્યા છે. એ ત્રણ પેઢીના વંશજોએ રાજ્યમાં ઉચ્ચ હોદ્દો સંભાળ્યો હતો એ સ્પષ્ટ છે. મંત્રીશ્વર ભંડારીજી અને એમના સુપુત્રોનાં રાજકીય કાર્યો અંગે પણ વિદ્વાનોએ પ્રકાશ પાડવો ઘટે છે. એમની રાજકીય કારકિર્દી પ્રકાશમાં આવતાં, મુસલમાન રાજ્યકાળમાં પણ જૈન મંત્રીઓએ પોતાનો કેવો વિશિષ્ટ હિસ્સો પૂરાવ્યો હતો. તેની વિશેષ ઝાંખી કરી શકાશે.

૧૯૧૪. શિલા-પ્રદર્શિતના અંત ભાગમાં આ પ્રમાણે લખ્યું છે.

ગજધર રામજી લઘુબ્રાતા કુઅ.....જેજરતન કલ્યાણકૃતાયાં અવ્ર મદ્રમ્ ॥

આ નોંધ સલાટની છે એમ જણાય છે. સલાટોના નામોનો ઉલ્લેખ પણ શિલા પ્રદર્શિતઓમાં અનેક જગ્યાએ મળે છે.

ખીમજી અને સુપજી

૧૯૧૫. અમદાવાદમાં શ્રીશ્રીમાલી જ્ઞાતીય ભવાન ભાર્યા રાજલદેના પુત્રો ખીમજી અને સુપજીએ સં. ૧૬૭૩ માં કલ્યાણસાગરસૂરિની ભક્તિ કરી હતી એવો પદાવલીમાં ઉલ્લેખ છે. તેમણે સં. ૧૬૭૫ના વૈશાખ સુદી ૧૩ ને શુક્રે આચાર્યના ઉપદેશથી શત્રુંજયની મૂલ દૂકમાં ઈશાન ખૂણામાં ચૌમુખ જિનાલય અંધાર્યું અને જિનખિંબોની પ્રતિષ્ઠા કરાવી. એની શિલા-પ્રદર્શિત હેત્રી કાઉન્સેસે નોંધેલી અને ડો. બુદ્ધલે 'એપિગ્રાફિયા ઈન્ડિકા', વો. ૨ માં પ્રકટ કરેલી.

મંત્રી વોરા ધારસી પ્રમુખ ભૂજના આવકો

૧૯૧૬. કચ્છ અંચલગચ્છની પ્રવૃત્તિઓનું મહત્ત્વનું કેન્દ્ર હોઈને, તેનું પાટનગર આ ગચ્છ પ્રત્યે સવિશેષ ભક્તિ દર્શાવે એ સ્વાભાવિક છે. વા. દેવસાગરે સં. ૧૬૭૭ માં લખેલા ઐતિહાસિક પત્રમાં તટકાલીન કચ્છનું, ભૂજનું, મહારાવ ભારમલ્લનું તથા ત્યાંના જૈનસંઘનું ભાવભર્યું વર્ણન આપ્યું છે. ગચ્છનાયક કલ્યાણસાગરસૂરિ અને મહારાવ ભારમલ્લજીના સમાગમ વિશે પાછળથી ઉલ્લેખ કરીશું. અહીં માત્ર આવક સંબંધમાં અલ્પ ઉલ્લેખ જ પ્રસ્તુત છે.

૧૯૧૭. સં. ૧૬૭૭ માં ભારમલ્લજીના રાજ્યાધિકારી વોરા ધારસીએ ગુરૂના ઉપદેશથી ભૂજમાં અંચલગચ્છનો ઉપાશ્રય અંધાર્યો તથા પોતાના દાદા વીરજીશાહની દેરી કરાવી તેમાં પગલાં સ્થાપ્યાં અને ધર્મકાર્યોમાં ઘણું ધન ખર્ચ્યું. ભૂજમાં અંધાર્યેલા શ્રી ચિન્તામણિ જિનાલયના ખર્ચમાં પણ તેમણે ચોથો ભાગ આપેલો.

૧૯૧૮. એ વર્ષે ત્યાં વા. દયાસાગર અને દેવનિધાન ચાતુર્માસ રહેલા. ત્યાંના ઓશવાળ મીઠડિયા ગોત્રીય પુણ્યસિંહ નામના શ્રાવકે સં. ૧૬૭૭ માં દિવાળીના દિને જ્ઞાનની આરાધના નિમિત્તે ‘નેમિનાથ ચરિત્ર’ની પ્રત દયાસાગરજીને વહોરાવી હતી.

૧૯૧૯. સં. ૧૬૭૮ માં ભૂજના વતની ઓશવાળ લાલણુગોત્રીય સાંગા શાહે ‘દશવૈકાલિકસૂત્ર’ની પ્રત લખાવી કલ્યાણુસાગરસૂરિને વહોરાવી એમ પુષ્પિકા દ્વારા જણાય છે.

૧૯૨૦. દેવસાગરજીએ લખેલા સંસ્કૃત પદ્યબંધ પત્રમાં ભૂજના અનેક શ્રાવકોના નામોલ્લેખ આ પ્રમાણે છે—વેરા વીદા, રાજવીર, વેરા ધારસી, ચાંપસી, વેરા હરદાસ, લખમણ, વેરા ખેતસી, વેરા થોધ, ખરહસ્ત, વરગંગ, સંઘવી કુંભા, હારા, જવાક, વેરા વર્ધમાન, સંઘવી સારંગ, સંઘપતિ ભીમજી, રાવલજી, કરમશી, દેકા ભોજક, વીરજી ભોજક. ખાસ કરીને ખંભાત અને ભૂજની તત્કાલીન માહિતી માટે એ પત્ર ખૂબ જ મહત્વપૂર્ણ છે. અહીં આટલો ઉલ્લેખ જ થયે છે.

રાજઓ સાથે સમાગમ અને પ્રતિબોધ

૧૯૨૧. કલ્યાણુસાગરસૂરિ પણ મેરુતુંગસૂરિની જેમ અનેક નૃપ પ્રતિબોધક તરીકે જૈન ઇતિહાસમાં ખ્યાતિ પામ્યા છે. વિનયસાગરજી એમને ‘ભોજબાકરણ’ની ગ્રંથ પ્રશસ્તિમાં **સમગ્ર નૃપચિત્તવિનોદકારી** કહ્યા છે, તે યથાર્થ છે. અહીં એ વિશે અલ્પ ઉલ્લેખ પ્રસ્તુત છે.

૧૯૨૨. કલ્યાણુસાગરસૂરિના નિકટવર્તી સમકાલીન હીરવિજયસૂરિ અને જિનચંદ્રસૂરિએ અકબર પર અસર પાડવામાં મુખ્યપણે ભાગ ભજવેલો. અકબરના ફરમાનોમાં થયેલા અંચલગચ્છના ઉલ્લેખ દ્વારા સ્પષ્ટ થાય છે કે સમ્રાટ આ ગચ્છના આચાર્યોના સમાગમમાં પણ આવ્યો હશે જ. એ પછી જહાંગીર પર પ્રભાવ પાડનારાઓમાં કલ્યાણુસાગરસૂરિ મુખ્ય હતા. મેઘમુનિએ ‘શાહ રાજસી રાસ’ (સં. ૧૬૯૦) માં કલ્યાણુસાગરસૂરિને ‘આદ્યશાહ સલેમ-જહાંગીર માન્ય’ કહ્યા છે, તે પરથી તેમણે સમ્રાટ પર પાડેલા પ્રભાવની પ્રતીતિ થાય છે.

૧૯૨૩. પદ્માવલીમાં ઉલ્લેખ છે કે દુર્જનની પ્રેરણાથી જહાંગીરે પોતાના અમાત્ય કુંવરપાલ-સોનપાલને જણાવ્યું કે જો પાપાણુ પ્રતિમા દશ દિવસમાં ચમત્કાર ન દેખાડે તો આગરામાં તમે અંધાવેલાં જિનાલયો તોડી પડાશે. આ રાજ્યાપતિનું નિવારણ કરવા સોનપાલ વારાણસીમાં ધિરાજતા કલ્યાણુસાગરસૂરિ પાસે પહોંચ્યો અને હકિકત નિવેદિત કરી. સૂરિજી તેને ચિન્તા ન કરવાનું અને ઘેર જવાનું કહે છે, આથી તે જાંઘ પર બેસી આગરા પહોંચ્યો. તે વખતે કલ્યાણુસાગરસૂરિને પણ ત્યાં જ જોઈને તે વિચારમાં પડી ગયો. આચાર્ય શું અહીં આકાશગામિની વિદ્યાથી કે દેવસહાયથી પધાર્યાં? **કિમેતે વ્યોમગામિન્યા વિદ્યાયાત્ર સમાગતાઃ કિંવા દેવસહાયેન...** સૂરિજીના કહેવાથી તે સમ્રાટને શ્રી વીરપ્રભુનાં મંદિરમાં તેડી આવ્યો. કલ્યાણુસાગરસૂરિના સૂચનથી પ્રતિમાને વંદન કરતાં, પાપાણુ પ્રતિમાએ એક હાથ જાંઘો કરી જહાંગીરને ઉચ્ચ સ્વરે ધર્મલાલ આપ્યો! સમ્રાટ આથી ચમત્કૃત થયો, અને ૧૦૦૦૦ મુવર્ણ મુદ્રિકા કલ્યાણુસાગરસૂરિને ચરણે ધરી, એમની પ્રશંસા કરવા લાગ્યો. આચાર્યની પ્રેરણાથી સોનપાલે એ મહોરો ધર્મકાર્યોમાં વાપરી. શ્રેષ્ઠચરિત્રમાં ઉલ્લેખ છે કે એ પ્રતિમાનો હાથ પગી એ પ્રમાણે જ જાંઘો રહ્યો.

૧૯૨૪. આગરાનાં જિનાલયો પર ઉતરેલી આફત વિશે બીજી એક અનુશ્રુતિ આ પ્રમાણે સંલગાય છે—એક વખત જહાંગીરને કહેવામાં આવ્યું કે ‘સેરડોને મૂર્તિયાં અનવાઈ હૈ ઔર હજૂરકે નામકો અપને

શ્રુતોં કે પૈરો કે નિચે સિખા દિયા હૈ.' આથી પાદશાહના ક્રોધનો અને ધર્માંધાના ઉચ્કેરાટનો પાર ન રહ્યો. એ વખતે દૂરદર્શિતા દાખવી પાદશાહનું નામ મૂર્નિઓના મસ્તક ભાગમાં કોતરાવી રાજ્યાપત્તિનું નિવારણ કરવામાં આવ્યું. જુઓ—'જૈન લેખ સંગ્રહ' દિ. ખં. નં. ૧૫૭૮ સં. પૂરણચંદ નાકર.

૧૮૨૫. તે વખતે થયેલા જિનાલયધ્વંશ, શ્રમણ-વિહાર નિષેધ વિશે ત્રિપુટી મહારાજનું કથન ઉપયોગી છે. તેઓ જણાવે છે કે ખરતરગચ્છીમ આચાર્ય જિનસિંહે એવી ભવિષ્યવાણી કરી હતી કે જલ્દીમાં ખુશરુ દિલ્હીને પાદશાહ બનશે. આથી બિકાનેરનો રાજા રામસિંહ, યુવરાજ દલપત તેમજ મંત્રી કર્મચંદ્ર બજાવત વગેરેએ શાહખદા ખુશરુનો પક્ષ કર્યો હતો. સમ્રાટ જહાંગીરે એ વાત દાદમાં રાખી સમય આવતાં બિકાનેરના રાજવંશનું અને મંત્રી કર્મચંદ્રના વંશનું યુક્તિપૂર્વક નિકંદન કાઢી નાખ્યું. તેણે આચાર્ય જિનસિંહ માટે 'તુજુકે જહાંગીર-જહાંગીરનામા'માં ખૂબ તિરસ્કારભર્યા શબ્દો લખ્યા છે. આ સ્થિતિમાં આગરા પ્રદેશમાં જૈન યતિઓનો-ખાસ કરીને ખરતરગચ્છના યતિઓનો વિહાર સદંતર બંધ થઈ ગયો.

૧૮૨૬. આવી પરિસ્થિતિમાં જહાંગીરના નામને શિરોભાગમાં લખી દેવામાં આવ્યું હશે. ત્રિપુટી મહારાજ નોંધે છે—'એમ કહેવાય છે કે નાગની ફણા ઉપર પ્રતિમા-લેખોમાં રાજન તરીકે સમ્રાટ જહાંગીરનું નામ ઉત્કીર્ણિત કર્યું તે દેખીને જહાંગીર ખૂબ પ્રસન્ન થયો.'—જૈન પરંપરાનો ઇતિહાસ, ભા. ૨, પૃ. ૪૮૨-૩, ૫૭૫.

૧૮૨૭. કલ્યાણસાગરસૂરિ અને કચ્છના મહારાવ ભારમલ્લજીનો સમાગમ ઇતિહાસ-પ્રસિદ્ધ છે. એ વિશે અનેક પ્રમાણો ઉપલબ્ધ છે. આચાર્યના ઉપદેશથી મહારાવે પોતાના રાજ્યમાં જૈન ધર્મના ઉદાત્ત સિદ્ધાંતોના પ્રસારાર્થે સહયોગ આપ્યો અને પોતાનાં જીવનમાં પણ કેટલાક સિદ્ધાંત અપનાવ્યા. આચાર્ય કચ્છમાં સવિશેષ વિચાર્યો હોઈને બંને વચ્ચે દીર્ઘસૂત્રી સંપર્ક રહ્યો. આથી કેટલાક વિદ્વાનો માનતા થયા કે મહારાવે જૈન ધર્મ અંગીકાર કર્યો હતો. ડૉ. કલાટ નોંધે છે કે—

Kalyansagara suri converted the king of Kachchh.

૧૮૨૮. બંને વચ્ચે પ્રથમ પરિચય ક્યારે થયો તે વિશે સ્પષ્ટતાથી કહી શકાતું નથી. સં. ૧૬૪૨ થી ૧૬૮૮ સુધી ભારમલ્લે કચ્છ પર શાસન કર્યું. સં. ૧૬૪૯ માં આચાર્યપદ-સ્થિત થયા પછી કલ્યાણસાગરસૂરિ કચ્છમાં ગુરુથી જિન્ન વિચર્યાં. સં. ૧૬૫૪ માં તેઓ ભૂજમાં ચાતુર્માસ રહ્યા, એ વખતે બંને વચ્ચે પરિચય થયો હશે. પદ્માવલીકાર એ વિશે નિમ્નોક્ત પ્રસંગ નોંધે છે.

૧૬૨૯. મહારાવ વાના રોગથી પીડાતો હતો. વૈદકીય ઉપચારો કર્યા છતાં વ્યાધિ મટ્યો નહીં, એટલે તે ચિન્તાગ્રસ્ત હતો. એ વખતે કલ્યાણસાગરસૂરિ ભૂજમાં ચાતુર્માસ હતા. તેમને મહાપ્રભાવક જાણી મહારાવે પોતાની પાસે તેડાવ્યા અને પોતાનાં વેદના વ્યક્ત કરી. ગુરુએ ધર્મ પ્રજ્ઞાવનાર્યે મંત્રબળે રાજનો રોગ દૂર કર્યો. આથી હર્ષિત થઈ રાજાએ ગુરુને ચરણે ૧૦૦૦ મુદ્રિકાઓ ધરી, રાણીઓએ મોતીથી વધાવ્યા. નિઃસ્પૃહિ ગુરુએ ધનનો અસ્વીકાર કરતાં રાજાએ તેમની પ્રશંસા કરી કોઈ કાર્ય ફરમાવવાનું તેમને કહ્યું. આચાર્યે જૈન દર્શનના ઉદાત્ત સિદ્ધાંતો તેને સમજાવ્યા, જે અનુસરી મહારાવે માંસાહારના પ્રત્યાખ્યાન કર્યાં, પર્વુષણમાં પોતાના રાજ્યમાં આઠ દિવસ સુધી અમારિ પડકની ઉદ્દોષણ કરાવી, ભૂજમાં રાજવિહાર નામક જિનપ્રાસાદ બંધાવ્યો.

૧૬૩૦. ઉપયુક્ત પ્રસંગ પછી આચાર્યનો યશોવાદ ગવાયો, જૈનધર્મની ઘણી પ્રભાવના થઈ.

કલ્યાણસાગરસૂરિ રાજમહેલમાં જે પાટ પર બેઠા હતા તે ગુરુપાટ નાણી તે પર અન્ય કોઈ ન બેસે એ હેતુથી તેને ઉપાશ્રય મોકલી, જે હજી પણ ભૂજના અંચલગચ્છીય ઉપાશ્રયમાં મોજુદ છે.

૧૯૩૧. કચ્છ રાજ્ય તરફથી અંચલગચ્છને પહેલેથી જ સુંદર આશ્રય મળેલ. યતિ માણેકમેરજીએ ખેંગારજીને રાજ્ય અપાવવામાં સહાય કરી હોઈને તેની કદરૂપે આ ગચ્છને રાજ્ય-ફરમાનો પ્રાપ્ત થયેલ. માણેકમેરજીને જ રાજ્ય તરફથી ધર્મોપદેશ તરીકે વંશપરાગત હક્ક મળેલ એ વિશે આગળ ઉલ્લેખ કરી ગયા છીએ. કલ્યાણસાગરસૂરિએ પણ એ રાજ્યાશ્રયને જીવંત ખનાવી ધર્મોદ્યોતનાં કાર્યો કર્યાં. મહારાવ ભારમદ્વજીના રાજ્યાધિકારી વોહરા ધારસી પણ કલ્યાણસાગરસૂરિના અનન્ય ભક્ત હતા. આચાર્યના ઉપદેશથી તેમણે ભૂજમાં શ્રી ચિન્તામણિ પાર્શ્વનાથ જિનાલય, અંચલગચ્છીય ઉપાશ્રય અંધાની પ્રતિષ્ઠાદિ કાર્યો કર્યાં.

૧૯૩૨. એક પ્રાચીન પદ્ય દ્વારા કલ્યાણસાગરસૂરિ અને મહારાવના આત્મીય સમાગમ વિશે નાણી શકાય છે—

પચ્છમ દેશમેં કચ્છ નરેશ ભૂપતિ ભારમલ બોલાયે;
લખે ફરમાન દીયે ખડુ માન વંદનકું સખ કુંવર ચડાયે.
યુગરી ઘંટ નાદત શોભિત સિંદૂર આગે ચડાયે;
કહે મુનિ થાનજી એસે ગમંડ મેં ભૂજમેં સૂરિ કલ્યાણજી આયે.
સોનેકી પાખર સોનેકી નેવર એસી તુરંગમેં બહોત ખનાઈ;
ભેરી મૃદંગ દામ દુરંદમ નકીયત ફેર નિશાન ખનાઈ;
મલી સૌ નાર સજી શણગાર સોને મોનિકું યુરુરાજ વધાયે,
કહે મુનિ થાનજી એસે ગમંડમેં ભૂજમેં સૂરિ કલ્યાણજી આયે.
ગુરુ ભેટન તખ સેન ચડી સખ ખડુત ચીર પીતાંબર છાયે;
ચિંહું દિશિ વિશાલ સોવનકી માલા, જીયું એસોદાન ગણીજન પાયે.
ભલે ભલે બેદસેં કીની જીગતિ સૂરિ શિરોમણિકે યુન ગાયે,
કહે મુનિ થાનજી એસે ગમંડમેં ભૂજમેં સૂરિ કલ્યાણજી આયે.

૧૯૩૩. ભીમસી માણેકે ગુરુપદ્માવલીને અંતે નોંધ કરી છે કે કલ્યાણસાગરસૂરિના વખતમાં ભૂજમાં પ્રથમ એમના શિષ્ય પધારેલા, જેમણે મહારાવને પ્રતિબોધ આપ્યો. એ પછી ભૂજના રાજાએ કલ્યાણસાગરસૂરિને અન્ય દેશથી દૂતો મોકલી તેડાવ્યા હતા. ભીમસી માણેકને જે બૃહદ્ પદ્માવલી પ્રાપ્ત થઈ હતી તેમાં એ વિશે વર્ણન છે એમ એ નોંધમાં જણાવાયું છે. દુઃખનો વિષય છે કે એ પદ્માવલી આજ દિવસ સુધી અપ્રાપ્ય રહી છે.

૧૯૩૪. મહારાવ ભારમદ્વજીના કુંવર ભોજરાજજી પણ આચાર્યના ભક્ત હતા. વાયક વિનય-સાગરે મહારાવ ભોજરાજજીની તુષ્ટિ માટે એમની વિનતિથી ભોજવ્યાકરણ સંસ્કૃત પદ્યમાં રચ્યું. ગ્રંથ પ્રશસ્તિમાં કવિ જણાવે છે કે એ ગ્રંથ કલ્યાણસાગરસૂરિની આજ્ઞાથી રચાયો છે.

૧૯૩૫. વા. લાવણ્યચંદ્ર કૃત ‘વીરવંશાનુક્રમ’માં આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે: **લાલાચ્ય પ્રૌઢ મોજ પ્રભૃતિ નરપતિ વ્રીતવંચાંદિકવદ્મા: ॥** આ પરથી જણાય છે કે મહારાવ ભોજરાજજી અને જમનચરના જમ લાખાજી એ બન્ને આચાર્યના ભક્તો હતા. જમનગરમાં જમ વિલાજી પછીના રાજાએ

સતાજી, જશાજી અને લાખાજી કલ્યાણસાગરસૂરિના સંપર્કમાં આવ્યા હતા. એમના નામોલ્લેખ તત્કાલીન ગ્રંથો અને શિક્ષાપ્રશસ્તિઓમાંથી સવિશેષ મળી આવે છે. એમના મંત્રીઓ વર્ધમાન-પદ્મસિંહ શાહ, નગરશેઠ રાયશીશાહ આચાર્યના અનન્ય ભક્તો હતા એ વિશે સપ્રમાણ ઉલ્લેખ કરી ગયા છીએ. રાયશીશાહે રાજકોટમાં પણ કેટલાંક ધર્મકાર્યો કર્યાં તે પરથી અનુમાન થાય છે કે ત્યાંના ઠાકોર વિભાજી કલ્યાણસાગરસૂરિના સમાગમમાં આવ્યા હશે.

પ્રતિષ્ઠા લેખો

૧૯૩૬. કલ્યાણસાગરસૂરિના અનેક પ્રતિષ્ઠાલેખો ઉપલબ્ધ થાય છે. એમના ઉપદેશથી દક્ષિણાપથને યાદ કરતાં સમગ્ર ભારતવર્ષમાં હજારો જિનખિંઓની પ્રતિષ્ઠાઓ થઈ હતી. ઉપલબ્ધ લેખોનો ટુંકસાર અહીં વિવક્ષિત છે :

૧૬૬૭ (૧) વૈશાખ વદિ ૨ ને ગુરુવારે સુધર્માગચ્છીય ભદ્રારક જયકીર્તિસૂરિના ઉપદેશથી ભુરહાન-પુરવાસી શ્રી શ્રીમાત્ર જ્ઞાતીય સો. કાકા સુત સો. નાપા સુભાર્યા હીરખાઈ સુત હમજી ભા. અમરાદે સુ. સોની વિમલે સ્વપરિવાર સહિત શ્રી સુમતિનાથખિંબ ભરાવ્યું, અંચલગચ્છેશ આચાર્ય કલ્યાણસાગરસૂરિએ પ્રતિષ્ઠા કરાવી એવો લેખ ભાંડકના જિનાલયની પાષાણ પ્રતિમા ઉપર છે.

૧૬૭૧ (૧) વૈશાખ સુદી ૩ ને ગુરુવારે ? લોદાગોત્રીય કુંવરપાલ અને સોનપાલે આગરામાં બંધાવેલાં શ્રી શ્રેયાંસનાથ જિનમંદિરની પ્રતિષ્ઠા આચાર્યના ઉપદેશથી થઈ. શ્રી વીરપ્રભુનાં જિનાલયની પ્રતિષ્ઠા પણ એ વખતે જ થઈ પરંતુ તેનો લેખ ઉપલબ્ધ થતો નથી.

(૨) વૈશાખ સુદી ૩ ને શનિવારે ઉક્ત પ્રતિષ્ઠાને દિવસે જ ઉક્ત બંને બંધાવેલો સાડાચારસો જિનખિંઓની પ્રતિષ્ઠા કરાવી. એ પ્રસંગના કેટલાક લેખો માટે ભુજો. ‘અંચલગચ્છીય લેખસંગ્રહ.’

(૩) લખનૌનાં શ્રી શાંતિનાથ જિનાલયના એ પ્રસંગના લેખમાં શ્રી શાહજહાં વિજય રાજ્યે એમ જણાવાયું છે. સં. ૧૬૭૧ માં આગરાના રહેવાસી ઓશવાળ જ્ઞાતીય લોદાગોત્રીય અમ્રણી વંશીય સં. ઋષભદાસના પુત્રો સંઘાધિપ કુંવરપાલ અને સોનપાલે શ્રી અનંતનાથખિંબની પ્રતિષ્ઠા કરી.

(૪) પટણનાં વિશાલ જિનમંદિરમાં મૂલનાયકજીની પાષણ મૂર્તિ પર પણ એવો જ લેખ છે. સં. ઋષભદાસ ભાર્યા રેખશ્રીના પૌત્રો સંઘરાજ, રૂપચંદ, ચતુર્ભૂજ, ધનપાલનો તેમાં ઉલ્લેખ છે. એ જિનાલયની અન્ય પાષણમૂર્તિઓ પર પણ એવા જ લેખો છે. શ્રી પદ્મપ્રભુનાં જિનખિંબ પર વિશેષમાં સં. ઋષભદાસના બંધુ પ્રેમનના પૌત્ર સંગનો સં. સાંગાકુર્ત એમ ઉલ્લેખ છે. શ્રી વાસુપૂજ્યખિંબ પર પ્રેમન, તેની ભાર્યા શકુત્રાદે તથા તેમના પુત્રો ખેતસી અને નેતસીનો ઉલ્લેખ છે. શ્રી વિમલનાથખિંબ પર પ્રેમનનાં કુટુંબના એજ નામો ઉપરાંત ખેતસીની ભાર્યા ભક્તાદેના નામનો પણ ઉલ્લેખ છે. શ્રી પાર્શ્વખિંબ પર જણાવાયું છે કે સઘપતિ કુંવરપાલ અને સોનપાલે પોતાની માતાના પુણ્યાર્થે એ ખિંબ ભરાવ્યું.

(૫) અયોધ્યાનાં શ્રી અનંતનાથ જિનાલયની પાષણ પ્રતિમા પર આવા મતલબનો લેખ છે : સં. ૧૬૭૧ ના વૈશાખ સુદિ ૩ ને શનિવારે રોહિણી નક્ષત્રમાં આગરાવાસી, ઉપકેશ જ્ઞાતીય, લોદાગોત્રીય, ગાણીવંશીય સા રાજપાલ ભાર્યા રાજશ્રી. તેમના પુત્ર સં. ઋષભદાસ ભાર્યા

આવિકા રેખાશ્રી. તેમના પુત્રો કુંવરપાલ, સોનપાલ, તેમના પુત્રો સં. સંઘરાજ, સં. રૂપચંદ, સં. ચતુર્ભુજ, સં. ધનપાલાદિ સહિત કલ્યાણસાગરસૂરિના ઉપદેશથી શ્રી વીર જિનમિત્તની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૬) મિર્ઝાપુરનાં પંચાયતી મંદિરની શ્રી આદિનાથની ધાતુમૂર્તિ પર કુંવરપાલ અને સોનપાલના વડિલ બંધુ દુનીચંદના નામનો આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે : **સ્વાનુજવર દુનીચંદસ્ય પુણ્યાર્થ ઉપકારાય.**

(૭) આગરાનાં દિગંબર મંદિરની શ્રી વાસુપૂજ્ય પ્રતિમા પર પ્રેમન, તેની ભાર્યા શક્તાદે, તેના પુત્ર ભદ્રદેવ તેની ભાર્યા મુક્તાદે તથા તેમના પુત્ર રાજના નામનો ઉલ્લેખ છે. એ મંદિરની શ્રીસુપાર્શ્વ પ્રતિમા પર પ્રેમનના પૌત્ર કલ્યાણદાસનો ઉલ્લેખ છે. એ મંદિરની શ્રી નેમનાથ પ્રતિમા ગાંધી ગોત્રીય સાધાણી વંશીય સા ગોલ અને સાં રાહુએ પ્રતિષ્ઠિત કરી. એ મૂર્તિના મસ્તક પર પાતિસાહ શ્રી જહાંગીરવિજયરાજ્યે એમ લખેલું છે. એ મૂર્તિની બન્ને બાજુએ તથા પાછળના ભાગમાં આ મતલબનો લેખ છે. સં. ૧૬૭૧ ના વૈશાખ સુદી ૩ ને શનિવારે રોહિણી નક્ષત્રમાં ગાંધીગોત્રીય, સાધાણી વંશીય સાં પદમા ભાર્યા પદમલદે, તેમના પુત્ર સાં સોચા ભાર્યા સોચાદે, તેમના પુત્ર સાં ગોલ ભાર્યા કેસરદે, સાં રાહુ ભાર્યા રહિવંદે, ગોલ પુત્ર સોહનપાલ, રાહુ પુત્ર શ્રીકરણ, વૃદ્ધ બાતા સાં ખેતસી, સાં લાવાલ, સાં ખેતસી પુત્ર સાં અમીપાલ સાં રાજપાલ. શ્રી નેમનાથ મિત્તની પ્રતિષ્ઠા કરી.

(૮) લખનૌનાં શ્રી ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથ જિનાલયની મૂલનાયકની પ્રતિમાની ચરણચોકી ઉપર ૧૨ પંક્તિનો વિસ્તૃત લેખ છે. તેમાં કુંવરપાલ અને સોનપાલના માતા-પિતાનો ઉલ્લેખ છે. મસ્તકના ભાગમાં ‘પાતિસાહ સવાઈ શ્રી જહાંગીર સુરત્રાણુ’ છે. અને પ્રથમ ૮ પંક્તિઓમાં જહાંગીરના અનેક વિશેષણો અને ગુણોનું વર્ણન છે, જે વાંચનીય છે. આવું વર્ણન ભાગ્યે જ પ્રતિમા લેખોમાં હોય છે. એ જિનાલયની શ્રી અજિતનાથની પ્રતિમા પર સંઘપતિના વશોનાં અનેક નામો છે. શ્રી સંભવનાથ પ્રતિમા પર પણ એવો જ લેખ છે. તેમાં સં. ઋષભદાસને ‘વિમલાદ્યાદિ સંઘકારક’ અને તેના બન્ને પ્રતાપી પુત્રોને શત્રુજય, સમેતગિરિ આદિના સંઘ કારક કહ્યા છે. એમના પુત્રો સંઘરાજ, રૂપચંદ પૌત્રો બૂધરદાસ, સૂરદાસ, શિવદાસ, પૌત્રી પદ્મશ્રી ઇત્યાદિનાં નામોનો પણ લેખમાં ઉલ્લેખ છે. શ્રી અભિનંદન જિનમિત્ત પર પણ એવો જ લેખ છે. તેના મસ્તક ભાગ પર ‘પાતિસાહ અકબર જલાલુદ્દીન સુરત્રાણુત્તમજ પાતિસાહ શ્રી જહાંગીર વિજયરાજ્યે’ એમ લખેલું છે. શ્રી ઋષભજિનમિત્ત, શ્રી વિહરમાન પ્રભુમિત્ત, શ્રી પદ્મપ્રભુમિત્ત પર પણ વિસ્તૃત લેખો છે, જેમાં તેમના કુટુંબીજનોના નામોના ઉલ્લેખો છે. એ બધાં મિત્તો પર મસ્તક ભાગ પર જહાંગીરના નામનો ઉલ્લેખ છે.

(૯) જયપુરનાં નવા મંદિરની પાષાણ પ્રતિમા પર આવા મતલબનો લેખ છે : સં. ૧૬૭૧ ના વૈશાખ સુદી ૩ ને શનિવારે રોહિણી નક્ષત્રે આગરાવાસી, ઉપકેશ જ્ઞાતીય, લોદાગોત્રીય, ગા વંશીય સં. કુંવરપાલ અને સોનપાલે પોતાના નોકર હરદાસના પુણ્યાર્થે કલ્યાણસાગરસૂરિના ઉપદેશથી શ્રી આદિનાથ જિનમિત્તની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૧૦) આગરાનાં ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથ જિનાલયની પાષાણ મૂર્તિ પર આ મતલબનો લેખ છે : સં. ૧૬૭૧ ના વૈશાખ સુદી ૩, આગરાવાસી ઉસવાલ જ્ઞાતીય ચોરડિયા ગોત્રીય સાહ.....

પુત્ર સાં હીરાનંદ ભાર્યા હીરાદે પુત્ર સાં જેઠમલે જિનખિંખની પ્રતિષ્ઠા કરાવી. આ લેખમાં કહેલો હીરાનંદ એજ સંઘપતિઓનો નોકર હરદાસ સંભવે છે.

(૧૧) જ્યપુરનાં શ્રી સુપાર્શ્વનાથ જિનાલયની મૂલનાયકની પ્રતિમા પર પ્રેમન અને તેના પુત્રો, પૌત્રોનો ઉલ્લેખ છે.

(૧૨) અજમેરનાં શ્રી ગોડીપાર્શ્વ જિનાલયની પંચતીર્થ પર સંઘપતિ કુંરપાલ-સેનપાલના માતા-પિતા ઉપરાંત કુંરપાલના પુત્ર દુર્ગાદાસ અને તેની ત્રણ પત્નીઓ સીલા, નકા, રથાનો પણ નામોલ્લેખ છે. શ્રી મુનિસુવ્રત ભગવાનની એ પ્રતિમા શ્રાવિકા કપૂરાના પૂજનાર્થે પ્રતિષ્ઠિત કરાવવામાં આવી એમ પણ તે લેખમાં કહેવાયું છે. શ્રાવિકા કપૂરા એ કોણ હશે એ અનુમાનનો વિષય છે.

(૧૩) ઉક્ત ઐતિહાસિક પ્રતિષ્ઠા વખતે કાંકરીઆ ગોત્રીય સાં રણધીર અને તેની ભાર્યા યાદોએ પણ જિનખિંખની પ્રતિષ્ઠા કરાવી એમ જ્યપુરનાં વિજયગચ્છીય મંદિરની પંચતીર્થના લેખ દ્વારા જાણી શકાય છે.

૧૬૭૨. (૧) વૈશાખ સુદી ૩ ને ગુરુવારે સં. સેનપાલના પુત્ર સં. રૂપચંદની રૂપત્રી, કામા, કેસર એ ત્રણે ભાર્યાઓ પોતાના પતિ પાછળ સતી થઈ, જેનો પાળિયો અમદાવાદના દૂધેશ્વરની ટાંકી પાસેના એક ડૂવાના થાળામાં મૂકવામાં આવ્યો છે. એ આરસના પાળિયા પર લેખ છે, જેમાં જહાંગીર અને કુંરપાલ અને સેનપાલના નામોનો પણ ઉલ્લેખ છે, જે અંગે ઉલ્લેખ થઈ ગયો છે.

૧૬૭૫. (૧) વૈશાખ સુદી ૩ ને બુધવારે જામનગરના લાલન ગોત્રીય સં. પદ્મસિંહ શાહે શત્રુંજયગિરિ પર શ્રી શ્રેયાંસનાથ જિનાલયની પ્રતિષ્ઠા કરાવી, જેની શિલા-પ્રશસ્તિ અંગે આગળ વિસ્તારથી ઉલ્લેખ થઈ ગયો છે. જિનાલયના મૂળ લેખ માટે જુઓ ‘અંચલગચ્છીય લેખ સંગ્રહ’ લેખાંક ૩૧૦, મૂલનાયકની પ્રતિમાના લેખ માટે, લેખાંક ૩૧૧.

(૨) વૈશાખ સુદી ૧૩ ને શુક્રવારે શ્રીશ્રીમાલીય જાતીય અમદાવાદવાસી, સાહ લલ્લાન ભાર્યા રાજલદે પુત્ર સાહ ખીમજી અને સુપજીએ શત્રુંજયગિરિ પર ચતુર્મુખ જિનાલય બંધાવ્યું એમ શત્રુંજયગિરિ પર મૂલનાયકની ટુંકના હશાન ખૂણાના ચતુર્મુખ જિનાલયના શિલાલેખ દ્વારા જાણી શકાય છે.

૧૬૭૬. (૧) વૈશાખ સુદી ૩ ને બુધવારે સં. વર્ધમાન-પદ્મસિંહ શાહે જામનગરમાં શ્રી શાંતિનાથ પ્રમુખ પંચ જિનખિંખોની પ્રતિષ્ઠા કરાવી. અને જામનગરનાં શ્રી શાંતિનાથ જિનાલયમાં તેમને પ્રતિષ્ઠિત કરી, મૂળ શિલાલેખ માટે જુઓ ‘અંચલગચ્છીય લેખ સંગ્રહ’ લેખાંક ૩૧૨.

૧૬૭૮. (૧) વૈશાખ સુદી ૫ ને શુક્રવારે સં. વર્ધમાનશાહે શત્રુંજયગિરિ પર શ્રી શાંતિનાથ જિનાલયની પ્રતિષ્ઠા કરાવી. પ્રતિષ્ઠા લેખો માટે જુઓ: ‘અંચલગચ્છીય લેખ સંગ્રહ’ લેખાંક ૩૧૨, ૫૦૭, ૫૦૮. આ પ્રતિષ્ઠા વખતે અનેક જિનખિંખોની પ્રતિષ્ઠા થઈ. આ જિનખિંખો શત્રુંજયગિરિની મૂલ ટુંકની ભમતીની દેરીઓમાં પણ ઘણી જગ્યાએ છે, જામનગરનાં જિનાલયોમાં સવિશેષ છે.

૧૬૮૧. (૧) આપાડ સુદી ૭ ને રવિવારે દ્વીપ બંદરવાસી ઉપકેશ જાતીય સાહ સહસકરિણ સુત સાહ

સહજમલ સુત તેજપાલે (ખંભાતના) અકબરપુરના ઉપાશ્રયમાં જિનખિંખની પ્રતિષ્ઠા કરાવી, એમ ખંભાતના શ્રી મુનિસુવત જિનાલયની ધાતુ પ્રતિમાના લેખ દ્વારા જાણી શકાય છે.

૧૬૮૩. (૧) મહા સુદી ૧૩ ને સોમવારે શ્રીશ્રીમાલી જ્ઞાતીય, અમદાવાદના મંત્રીશ્વર ભંડારીજીના વંશમાં જડી પેઢીમાં થયેલી સુશ્રાવિકા હીરખાઈએ શત્રુજયગિરિ પર ભંડારીજીએ બંધાવેલા શ્રી ચંદ્ર-પ્રભુ જિનાલયનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો અને અનેક જિનખિંખોની પ્રતિષ્ઠા કરાવી. એ જીર્ણોદ્ધારની પ્રશસ્તિ માટે જુઓ 'અંચલગચ્છીય લેખ સંગ્રહ' લેખાંક ૩૧૫. આ પ્રશસ્તિ વિશે આગળ સપ્રમાણ ઉલ્લેખ કરી ગયા છીએ.

(૨) જેઠ સુદી ૬ ને ગુરુવારે, પુષ્પનક્ષત્રે, સાંભરપુરવાસી, એસવંશીય ગોખર ગોત્રીય શ્રીરાજ પુત્ર રાંધા પુત્ર શ્રીવંત પુત્ર પદ્મસિંહે, ભાર્યા શાતાગદે, પુત્ર કીકા પુત્ર શ્રીપતિ, અમરદેવ, શ્રીપતિ ભાર્યા સાહિજદે પુત્ર ઉલયચંદ્રાદિ સહિત શ્રી પદ્મપ્રભ જિનખિંખ ભરાવ્યું, સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી. આ મૂર્તિ શત્રુજયગિરિની મૂળ ટૂંકની ભમતીમાં વિઘ્નમાન છે. લેખના શિરોભાગ પર મોટા અક્ષરે 'શ્રી અંચલગચ્છ' એમ લખ્યું છે.

(૩) એજ દિવસે સાં પદ્મસિંહ કારિત પ્રતિષ્ઠા વખતે શ્રીશ્રીમાલી પરીક્ષ સોનજીએ શ્રી ચંદ્રપ્રભ ખિંખ ભરાવ્યું. સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી એમ ખેડાના શ્રી ભીડભંજન પાશ્વજિનાલયની ધાતુ પ્રતિમાના લેખ દ્વારા જાણી શકાય છે.

(૪) સંભવિત રીતે એજ પ્રતિષ્ઠા વખતે લાછી શ્રીમલ્લે શ્રી અભિનંદન જિનખિંખ ભરાવ્યું. આ પાષાણમૂર્તિ શત્રુજયગિરિ પર મુખ્ય ટૂંકની ઉત્તર દિશા તરફની ભમતીની દેરીમાં વિઘ્નમાન છે.

૧૬૮૬. (૧) ચૈત્ર સુદી ૧૫ ના દિવસે દક્ષિણ દેશમાં આવેલા દેવગિરિ નગરના રહેવાસી, શ્રીમાલી જ્ઞાતીય, લઘુશાખીય સા. તુકજી ભાર્યા તેજલદેના પુત્ર સા. હાસુજીએ પોતાની સ્ત્રી હાસલદે, ભાઈ સા. વચ્છુજી ભાર્યા વચ્છાદે, સા. દેવજી ભાર્યા દેવલદે, પુત્ર ધર્મદાસ અને ભગિની ખાઈ કુચરી પ્રમુખ સકલ કુટુંબ સમેત સિદ્ધાયલની યાત્રા કરી અને અદ્વૈત-આદિનાથના મંદિરના મંડપનો કોટ સહિત પુનઃ ઉદ્ધાર પ્રાયઃ કલ્યાણસાગરસૂરિના ઉપદેશથી કરાવ્યો. જીર્ણોદ્ધારની શિલાપ્રશસ્તિમાંથી ગચ્છતું અને આચાર્યતું નામ છેકી નાખવામાં આવ્યું છે કિન્તુ તેમાં **ઉપદેશાત્** શબ્દ છેજ. જે અંચલગચ્છીય લેખોમાં બધે હોય છે. બીજું, એ અરસામાં કલ્યાણસાગરસૂરિનો વિહાર પાલીતાણા તરફ સવિશેષ હતો. ત્રીજું, મૂળ જિનાલય અંચલગચ્છ પ્રવર્તક આચરંક્ષિતસૂરિના શિષ્ય જયસિંહસૂરિના ઉપદેશથી સં. ૧૨૪૯ માં રતનપુર (ભિન્નમાલ પાસે)ના ગાંધીઓએ બંધાવ્યું છે, જુઓ ડૉ. ભાંડારકરનો સને ૧૮૮૩-૪નો રીપોર્ટ. અંચલ-ગચ્છીય જિનાલયનો જીર્ણોદ્ધાર અંચલગચ્છીય આચાર્યના ઉપદેશથી થયો હોય એ સંભવિત છે. મૂળ લેખ માટે જુઓ 'એપિગ્રાફિયા ઇન્ડિકા' વો. ૨, પૃ. ૭૨. ડૉ. બુહલર સંપાદિત. એ લેખ આર્કિઓલોજીકલ સર્વેના હેત્રી કાઉન્સેસે નોંધ્યો છે. વિશેષ માટે જુઓ અંચલગચ્છીય લેખસંગ્રહની પ્રસ્તાવના.

૧૭૦૨. (૧) માગશર સુદી ૬ ને શુક્રવારે દીવખંદરવાસી પ્રાગ્વાટ જ્ઞાતીય, નાગરગોત્રીય, મંત્રીશ્વર વિમલ સંતાનીય મંત્રી કમલસી પુત્ર મંત્રી જીવા પુત્ર મંત્રી પ્રેમજી, મંત્રી પ્રાગજી, મંત્રી આણંદજી પુત્ર કેશવજી પ્રમુખ પરિવાર સહિત પોતાના પિતા મંત્રી જીવાના ઐયાર્થે શ્રી આદિનાથ જિન

ખિંચ ભરાયું, ચતુર્વિધ સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી. આ લેખ પાલીતાણામાં માધવલાલ ધર્મ-
શાળાનાં શ્રી સુમતિનાથ જિનાલયની ધાતુમૂર્તિ પર છે.

૧૭૧૮. (૧) શ્રાવણ વદિ ૫ ને ગુરુવારે સુરતઅંદરવાસી શ્રાવક વીરજી તથા સં. રામજી સયવારે ધર્મ-
મૂર્તિશ્રિની ચરણપાદુકાની પ્રતિષ્ઠા કરાવી. તેમના પુત્ર રતનમલનો પણ લેખમાં ઉલ્લેખ છે.
આ પાદુકાઓ હરિપુરામાં ભવાનીના વડની પાસેના અંચલગચ્છના ઉપાશ્રયમાં છે. આ લેખમાં
દર્શાવેલા દિવસ પછી આચાર્યનું સ્વર્ગગમન થયું હોવાનું ૨૫૦૮ છે. ઉદયસાગરસૂરિને નામે
પ્રસિદ્ધ થયેલ કલ્યાણસાગરસૂરિ રાસમાં આચાર્યનું મૃત્યુ સં. ૧૭૧૮ના વૈશાખ સુદી ૩ ને
દિવસે દર્શાવાયું છે તે વિચારણીય છે.

૧૯૩૭. ઉપર્યુક્ત લેખો ઉપરાંત કલ્યાણસાગરસૂરિના ઉપદેશથી પ્રતિષ્ઠિત થયેલી અસંખ્ય મૂર્તિઓ
પરના અધૂરા લેખો પ્રકાશમાં આવ્યા છે. ઉદાહરણાર્થે સુરતના ગોપીપુરાના શ્રી સંકલ્પનાથ જિનાલયની
ધાતુપ્રતિમા પર આ પ્રમાણે લેખ વંચાય છે:

**સંવત્ ૧૬ ( ) ૨ વર્ષે વૈશાખ વદી...ગુરૌ અંચલગચ્છે શ્રી ધર્મમૂર્તિસૂરિ...શ્રી કલ્યાણ
સાગરસૂરીનામુ.....**

એ જિનાલયમાં બીજા એક લેખ પણ એ પ્રમાણે જ ઉપર્યુક્ત થાય છે :

**સંવત્ ૧૬.....વર્ષે વૈશાખ વદી ૨ ગુરૌ શ્રી અંચલગચ્છે શ્રી ધર્મમૂર્તિસૂરિ સં૦
.....શ્રી કલ્યાણસાગરસૂરિના... ।**

૧૯૩૮. રાધનપુરનાં શ્રી આદીશ્વર જિનાલયની પંચતીર્થીપર આ પ્રમાણે ખંડિત લેખ પ્રાપ્ત થાય છે:-

**સંવત્ ૧૬...વર્ષે વૈશાખ શુદિ ૧૨ સોમે ઉસવાલ જ્ઞાતીય બૃહદ્ શાખાયાં મુ(મ)
બેરીયાગોત્રે મ૦ જસવંત માર્યા પુરાઈ તત્પુત્ર...ગોષા લખા મના તત્પુત્ર સુશ્રાવકેન ધર્મ-
ધુરંધર...સૂરાકેન મા૦ સૂરમદે યુતેન શ્રીમદંચલગચ્છે યુગપ્રધાન ધર્મમૂર્તિસૂરીનાં શ્રી
કલ્યાણસાગરસૂરીનામુપદેશેન શ્રી ધર્મનાથચિંબં કારિતં સ્વશ્રેયસે પ્રતિષ્ઠિતં શ્રી સંઘેન
અહમદાવાદે ।**

૧૯૩૯. ૫૮ણા પાસેના કુતુહાના દિગંબર જૈન મંદિરની પાષાણની ખંડિત મૂર્તિપર પૂરણચંદ્રનાહરે
આ પ્રમાણે લેખ વાંચ્યો છે : **સંવત્ ૧૬૭૧ આગરાવાસ્તવ્ય.....કલ્યાણસાગરસૂરિ:.....**
આ લેખ સંઘપતિ કુંવરપાલ અને સોનપાલે સં. ૧૬૭૧ના વૈશાખ સુદી ૩ ને શનિવારે કરાવેલી પ્રતિ-
ષ્ઠાનો છે એ ચોક્કસ છે. આવા બીજા પણ ઘણા લેખો પાછળથી નોંધાયા છે, જે ‘અંચલગચ્છીય લેખ
સંગ્રહ’ના બીજા ભાગમાં પ્રકાશિત કરવાની ધારણા છે. આ બધા લેખોની ઐતિહાસિક ઉપયોગિતા ખૂબ
હોઈને તે બધા પ્રકાશમાં આવે એ ઇચ્છનીય છે. શિક્ષાલેખો અને પ્રતિષ્ઠાલેખો દ્વારા આચાર્યનો વિહાર,
શિષ્ય સમુદાય, ભક્ત શ્રાવકગણ અને ધર્મકાર્યો ઇત્યાદિ અંગે વિશદ પ્રકાશ પાથરી શકાય છે, અને એ
રીતે ઇતિહાસની પ્રમાણભૂત કડીઓ મેળવી શકાય છે.

અંતકાર કલ્યાણસાગરસૂરિ

૧૯૪૦. કલ્યાણસાગરસૂરિ સમર્થ પદ્ધતિ, પ્રભાવક આચાર્ય અને સફળ ઉપદેષ્ટા ઉપરાંત ઉચ્ચ-
કોટિના અંતકાર પણ હતા. ગચ્છનાયકની ભારે જવાબદારીઓ વહન કરવાની સાથે એમણે અંતરયાત્રામાં

પણ ધણો સમય વિતાવ્યો, જે દ્વારા એમના વિદ્યાવ્યાસંગ અને પાંડિત્ય સૂચિત થાય છે. અહીં એમના ગ્રંથોનો સંક્ષિપ્ત ઉલ્લેખ પ્રસ્તુત છે—

(૧) શાંતિનાથ ચરિત્ર : જુઓ પદાવલી પૃ. ૩૫૧ પ્ર. સોમચંદ ધારસી.

(૨) સુરાત્રય ચરિત્ર : જુઓ પદાવલી પૃ. ૩૫૧ પ્ર. સોમચંદ ધારસી.

(૩) જિનસ્તોત્રો : એ સ્તોત્રોની ચિત્રગદ્ય પ્રતો અનેક હતી.

(૪) વીસ વિહરમાન સ્તવન : આદિ—‘શ્રી સીમંધર સાંભલઉ એક મોરી અરદાસ.’

(૫) અગડદત રાસ : જુઓ જૈ. ગૂ. ક. ભા. ૩, પૃ. ૪૬૭.

(૬) પાર્શ્વનાથ સહસ્રનામ : અપરનામ પાર્શ્વનાથાવલી. ૧૫૦ સંસ્કૃત શ્લોક પરિમાણની આ કૃતિ અનેક ભંડારોમાં છે. સં. ૧૬૮૬ માં ખેરવાના સ્થાલગોત્રીય શ્રેષ્ઠ ઈશ્વરે કાઢેલા ગોડીજીના સંઘમાં આ સ્તુતિ કવિએ કરેલી. શ્રી પાર્શ્વપ્રભુનાં હજાર નામો કવિએ આપ્યાં છે. આ પ્રકારની કૃતિઓ જૈન સાહિત્યમાં ગણીગાંડી જ છે.

(૭) પાર્શ્વનાથ અષ્ટોત્તરશત નામ : જુઓ પ્રો. વેલ્લુકરનું સૂચિપત્ર જિ. ૨. પૃ. ૨૪૪.

(૮) મિશ્રલિંગ કોશ : અપરનામ લિંગાનુશાસન-લિંગ નિર્ણય-મિશ્ર લિંગ નિર્ણય. પોતાના શિષ્ય વિનયસાગર માટે સંસ્કૃતમાં આ વ્યાકરણ ગ્રંથ લખ્યો. એક કરતાં વધારે લિંગના એટલે કે જાતિનાં નામોની સૂચિ ગ્રંથમાં છે.

(૯) મિશ્ર લિંગ કોશ વિવરણ : જુઓ ડૉ. બુહલરનો ૬ કો રિપોર્ટ નં. ૭૬૨.

(૧૦) માણિક્યસ્વામી સ્તવન : ૧૮ સંસ્કૃત શ્લોકમાં કુલપાકનાથ ઋષભદેવની કવિએ વિવિધ છંદોમાં સ્તવના કરી છે. હૈદરાબાદના આલેરગામની પાસે કુલપાક ગામની યહાર ભરત ચક્રવર્તીએ બંધાવેલ મનાતા આ જિનાલયની કલ્યાણસાગરસૂરિએ યાત્રા કરેલી. લીલા માણેકમાંથી પ્રતિમા તૈયાર થઈ હોઈને તે માણિક્યસ્વામી તરીકે પ્રસિદ્ધ થઈ. કણાઉકના રાજા શંકરગણે પ્રતિમાને પ્રસ્થાપિત કરી, તેની પૂજા માટે ૧૨ ગામો આપ્યાં. તેના અભિષેક જલથી કલ્યાણીમાં મરકી શાંત થઈ.

(૧૧) સંભવજિન સ્તવન : ૧૨ સંસ્કૃત શ્લોકમાં સુરતના શ્રી સંભવનાથની સ્તવનારૂપે.

(૧૨) સુવિધિનાથ જિન સ્તવન : ૬ સં. શ્લો. સિતેતરપુરના સ્વામી શ્રી સુવિધિનાથની સ્તવનારૂપે.

(૧૩) શાંતિનાથ જિન સ્તવન : ૧૩ સં. શ્લો. નવાનગરના શ્રી શાંતિનાથની સ્તવનારૂપે.

(૧૪) શાંતિનાથ જિન સ્તવન : ૧૯ સં. શ્લો. કવિએ કર્તા તરીકે શુભસાગર નામ આપ્યું છે.

(૧૫) અંતરિક્ષ પાર્શ્વનાથ સ્તવન : ૮ સં. શ્લો. વિદલના શીરપુરનાયકની સ્તવનારૂપે.

(૧૬) ગૌડિક પાર્શ્વજી : ૧૦ સં. શ્લો. મરુદેશના પ્રસિદ્ધ તીર્થનાયકની સ્તવનારૂપે.

(૧૭) દાદા પાર્શ્વનાથ સ્તવન : ૯ સં. શ્લો. વડોદરાના શ્રી દાદા પાર્શ્વનાથની સ્તવનારૂપે.

(૧૮) કલિકુંડ પાર્શ્વજી : ૯ સં. શ્લો. કલિકુંડનાયક શ્રી પાર્શ્વપ્રભુની સ્તવનારૂપે.

(૧૯) રાવણ પાર્શ્વજી : ૯ સં. શ્લો. અલવર પાસેના રાવણ પાર્શ્વનાથની સ્તવનારૂપે. આજે આ વિચ્છેદ તીર્થ છે. તે વખતે તેનો ભારે મહિમા હતો. અનુશ્રુતિ વણુવે છે કે રાજા રાવણ અને મંદોદરીએ અહીં વેળુની પ્રતિમા કરાવી તેનું પૂજન કરેલું, તેનું રાવણ પાર્શ્વનાથ નામ પશ્યું. મેવાડના

મિત્રવંશી રાણા અલ્લટ રાવલે (સં. ૯૨૨-૧૦૧૦) અલ્લટપુર વસાવી તેમાં રાવણા પાર્શ્વનાથની સ્થાપના કરી જે રાવલા-રાવણા તરીકે કાલક્રમે પ્રસિદ્ધિ પામ્યા, એમ પણ મનાય છે.

(૨૦) ગોડીપુર સ્તવન : ૧૭ સં. શ્લો. ગોડીજના તીર્થનાયકની સ્તવનારૂપે.

(૨૧) પાર્શ્વ જિન સ્તવન : ૧૦ સં. શ્લો. કવિ પોતાનું શુભસાગર નામ આપે છે.

(૨૨) મહુર પાર્શ્વાષ્ટક : ૧૦ સં. શ્લો. વીળપુર પાસેના મહુડી ગામ પહેલાં તીર્થરૂપે હતું. ત્યાંથી અનેક પ્રતિમાઓ નીકળી છે. મહુર પાર્શ્વનાથનું એ તીર્થ હોય એમ અનુમાન કરાય છે.

(૨૩) સત્યપુરીય મહાવીર સ્તવન : ૨૨ સં. શ્લો. સાચોરના તીર્થનાયકની સ્તવનારૂપે. કનોજના રાજ્યએ વિક્રમના ૧૩ મા સૈકામાં આ તીર્થની સ્થાપના કરી હતી એમ મનાય છે.

(૨૪) ગોડી પાર્શ્વનાથ સ્તવન : ૧૧ સં. શ્લો. કવિને એમના પર અપૂર્વ શ્રદ્ધા હતી.

(૨૫) વીરાષ્ટક : ૯ સં. શ્લો. પ્રાયઃ આખૂ તીર્થનાયકની સ્તવનારૂપે.

(૨૬) લોડણ પાર્શ્વનાથ સ્તવન : ૧૩ સં. શ્લો. પાતાળમાંથી ધર્મેન્દ્ર પ્રતિમા કાવેલો પણ અધિ-પ્રધાયક દેવ તેને પાતાળમાં લઈ જવા ઇચ્છતો હતો. તેથી પ્રતિમા ક્ષતી હતી, અને લોડણ પાર્શ્વનાથ તરીકે પ્રસિદ્ધ થઈ એવી આખ્યાયિકા સંભળાય છે.

(૨૭) સેરીસ પાર્શ્વાષ્ટક : ૯ સં. શ્લો. સેરિસા તીર્થનાયકની સ્તવના રૂપે. કવિ જણાવે છે કે એ પ્રતિમા નાગપુરના રાજા વડે પૂજાયેલ છે-**તીર્થંકરં નાગપુરેશપૂજ્યં...**

(૨૮) સંભવનાથાષ્ટક : ૯ સં. શ્લો. પ્રાયઃ સુરતમાં કવિએ સ્તવના કરી હોય.

(૨૯) ચિન્તામણિ પાર્શ્વજિનસ્તોત્ર : ૧૧ સં. શ્લો. **इति जिनपतिपार्श्वः पार्श्वेपार्श्वख्य**

यक्षः

૧૯૪૧. કલ્યાણસાગરસૂરિએ અનેક તીર્થોની યાત્રા કરી તેની સ્તવના રૂપે સ્તુતિઓ રચી હોઇને તે તેમના વિચારો ઉપરાંત વિહાર-પ્રદેશ પણ સૂચવે છે. શ્રી પાર્શ્વનાથ પ્રભુ પ્રત્યે તેઓ અનન્ય ભાવ દર્શાવે છે. ‘હું કલિકુંડ પાર્શ્વ પ્રભુને હમેશાં લળું છું’-‘શ્રી રાવણા પાર્શ્વનાથને હું હમેશાં સેવું છું’-વિગેરે પરથી એ વાતની પ્રતીતિ થાય છે. કવિ ગોડીજને ‘અંચલગચ્છરૂપી વાદળ માટે મોર સમાન, કીર્તિરૂપી લતાને વધારવા માટે મેઘ સમાન’ કહે છે. ચિન્તામણીજની સ્તુતિમાં કવિ વર્ણવે છે- ‘વિશ્વના લોકોને સંજીવન આપનાર ચિન્તામણિ પ્રભુને મેં નીરખ્યા. પ્રભો ! તેથી મને શકેન્દ્રની અને ચક્રવર્તિની સંપત્તિ પ્રાપ્ત થઈ; મુક્તિ તો મારા બંને હાથમાં રમતી જણાઈ; અનેક પ્રકારનું મારું મનોવાંછિત સિદ્ધ થયું; દુર્દૈવ-પાપ-દુર્દિનનો લય-મારું સકલ કષ્ટ નાશ પામ્યું.’

૧૯૪૨. ‘પાર્શ્વસહસ્ર નામ સ્તોત્ર’માં કવિ વર્ણવે છે-‘પરિપૂર્ણ, ધ્રુવ, નિરાવરણ, ઉત્કૃષ્ટ અને સર્વ દ્રવ્ય દર્શક જ્ઞાન, જે પાર્શ્વપ્રભુનું વિદ્યમાન છે; જેમાં તંદ્રાનું સુષ્પ નથી. પરંતુ અનંત, ઉત્તમ સુષ્પ વર્તે છે, તે પ્રભુ શ્રદ્ધા કરવા યોગ્ય છે-તે આરાધવા યોગ્ય છે અને હમેશાં તે જ ધ્યાન યોગ્ય છે. તારા સ્તોત્ર વડે સેકંડો દોષોથી આકુલ એવી મારી જીલને હું પવિત્ર કરું છું, એ જ આ મિથ્યા સંસારમાં પ્રાણીઓના જન્મનું સાફલ્ય છે.’ એ સ્તોત્રના કેટલાક શ્લોકો સમદર્શી આચાર્ય હરિભદ્ર અને હેમચંદ્રાચાર્યની પ્રસિદ્ધ ઉક્તિઓની ઝાંખી કરાવે એવા છે, જુઓ-

આત્મભૂઃ શંભવો વિષ્ણુઃ કેશવઃ સ્થવિરોઽચ્યુતઃ ।
પરમેષ્ઠિ વિધિર્ધાતા શ્રીવત્તિર્નાગલંછનઃ ।

૧૯૪૩. શબ્દચાતુર્ય સાથે વાક્યાતુર્યના કેટલાંક ઉદાહરણો અહીં ઉધ્ધૃત કરવા યોગ્ય છે : કવિ એક પદ્યમાં કહે છે—‘તારાં ચિત્તમાં હું આવું એ વાત જ મુશ્કેલ છે. પરંતુ જે મારાં ચિત્તમાં તું આવતો હોય તો મારે ખીમ કોઈ દેવનું કામ જ નથી.’

૧૯૪૪. કવિનીપ્રભુ પ્રત્યેનો ઉત્કટ ભક્તિને એમની કૃતિઓ સુંદર વાચ્ય આપે છે, જુઓ—‘મારાં બન્ને નેત્રોમાં તારા મુખનો આશ્રય લેવાથી, ઉત્પન્ન થયેલા હર્ષાશ્રુ વડે તું અન્ય દેવોના દર્શનથી ઉત્પન્ન થયેલ મેલને ધોઈ નાખ.’ ‘હમેશાં હર્ષપૂર્વક મારા બન્ને નેત્રો તારા મુખના સંગી થાઓ ! બન્ને હાથો તારી સેવા કરવા ઉદ્યુક્ત બનો ! અને બન્ને કર્ણ તારા ગુણ શ્રવણમા રક્ત રહો !’ ‘લગ્ય જીવોને આનંદ આપનાર, પ્રભો ! તારો હું સદોદિત કિંકર છું. તારા ચરણોનો આધાર છે તેથી જ મને નિરંતર શાંતિ મળી રહે છે.’

૧૯૪૫. કવિની ઉક્તિ **પણો જ્ઞાનમુગ્ધોઽહં** દ્વારા એમની જ્ઞાનપિપાસા પ્રતીત થાય છે. આ અર્ધ એમની સર્વતોમુખી પ્રતિભાને સ્ફૂટ કરે છે. કલ્યાણસાગરસૂરિને ગચ્છનાયકની ભારે જવાબદારીઓ વહન કરવાનું નિર્મિત ન હોત તો તેઓ પ્રતિજ્ઞાશાળી સાહિત્યકાર તરીકે કીર્તિ પ્રાપ્ત કરત એમ કહેવામાં જરાયે અતિશયોક્તિ નથી. એમનું શિષ્ય-મંડળ પણ એવું જ સાહિત્યસેવી હતું, જેમાં વિનયસાગરજી, દેવસાગરજી વિગેરે નામો ઉલ્લેખનીય છે. કવિના પદ્મશિષ્ય અમરસાગરસૂરિ પણ એ તારામંડળના તેજસ્વી સિતારા હતા, જેમને વિશે પ્રાછળથી નોંધીશું.

સ્વર્ગ ગમન

૧૯૪૬. પદ્માવતીમાં જણાવાયું છે કે આચાર્ય સં. ૧૭૧૮ ના વૈશાખ સુદી ૩ ના દિને સૂર્યોદય-વેળાએ શુભ ધ્યાનપૂર્વક ભૂજમાં દેવગતિ પામ્યા. પદ્મશિષ્ય અમરસાગરસૂરિ, રત્નસાગરજી સંમેત વિશાળ પરિવારથી વિંટળાયેલા આચાર્યની જગડૂશાહે ઘણી ભક્તિ કરી હતી. સંઘે સૂરિની શાનદાર અંત્યેષ્ઠિ ક્રિયા કરી, જગડૂશાહે ૫૦૦૦ મુદ્રિકા ઉછાળીને યાચકોને દાન આપી અને અષ્ટાક્ષિકા મહોત્સવ કર્યો. ત્યાં અમરસાગરસૂરિને ગચ્છનાયકપદે અભિયુક્ત કરવામાં આવ્યા, જેમના ઉપદેશથી સં. ૧૭૨૨ માં કલ્યાણ-સાગરસૂરિનો સ્તુપ બંધાયો અને તેમાં તેમની ચરણપાદુકા પ્રસ્થાપિત થઈ.

૧૯૪૭. પદ્માવતીની ખામતો બ્રાંત હોવા સંબંધે ઉલ્લેખ થઈ ગયો છે. ગચ્છનાયકનાં મૃત્યુ સંબંધક વર્ણન પણ સંશોધનીય છે. વાસ્તવમાં તેઓ સં. ૧૭૧૮ ના વૈશાખ સુદી ૩ ના દિને વિદ્યમાન હતા અને તેમના ઉપદેશથી સં. ૧૭૧૮ ના શ્રાવણ વદિ ૫ ને ગુરુવારે સુરતવાસી શ્રાવક વીરજી અને રામજીએ હરિપુરાના અંચલગચ્છીય ઉપાશ્રયમાં ધર્મમૂર્તિસૂરિની ચરણ પાદુકા સ્થાપી. જુઓ—મણીલાલ બકોરભાઈ વ્યાસ કૃત ‘શ્રીમાળી વાણીઆઓના જ્ઞાતિભેદ.’ આમ થવાનું કારણ તત્કાલીન પ્રવર્તમાન ગૂજરાતી અને કચ્છી સંવત વચ્ચેનો ભેદ પણ હોય. ગમે તેમ હો પરંતુ એટલું ચોક્કસ છે કે તે સમયમાં થઈ ગયેલા અન્ય ગચ્છના આચાર્યો હીરવિજયસૂરિ, જિનચંદ્રસૂરિના જીવન વિશે કડીબદ્ધ માહિતીઓ સંપ્રાપ્ત છે ત્યારે કલ્યાણસાગરસૂરિ વિશે અનેક સંદિગ્ધતાઓ પ્રવર્તે છે, જે ઇતિહાસ પ્રત્યેની ઉપેક્ષાવૃત્તિ અને ગચ્છભક્તિની ઉદાસિનતાને સૂચક છે.

૧૯૪૮. ક્ષેમસાગર, શુભસાગર, શિવોદધિસૂરિ, શિવસિન્ધુરાજ ઇત્યાદિ માનાહં અભિધાનોય

સંબોધાયેલા અને જંગમતીર્થ, જગદ્ગુરુ, યુગપ્રધાન, યુગવીર એવાં ગૌરવાન્વિત ચિરદોથી નવાગ્નયેલા કલ્યાણસાગરસૂરિ આ ગચ્છના ઇતિહાસમાં મહાન કારકિર્દી સ્થાપી ગયા છે. હીરવિજયસૂરિ અને જિનચંદ્રસૂરિની જેમ એમની મૂર્તિઓ પણ આજે અનેક ગુરુમંદિરોમાં લાવથી પૂજ્ય છે. એમણે ગચ્છનું સંગઠન એવું તો મુદ્દ કયું કે એમની પ્રતિભાની અસર પછીના સૈકાઓમાં પણ પૂર્વવત્ રહી. ત્રણેક શતાબ્દી પછી પણ ગચ્છવ્યવસ્થા અને તેની આધ્યાત્મિક પ્રવૃત્તિ પર કલ્યાણસાગરસૂરિના નામનો પ્રભાવ અપૂર્વ છે. એ મેઘાવી આચાર્યનું નામ આજે પણ અચલગચ્છના અખ્યુદય માટે પ્રેરણાસ્રોત સમું છે અને સદોદિત રહેશે. એ જ એમની વિરાટ પ્રતિભાને મહાન અંજલિ છે. વા. લાવણ્યચંદ્રના શબ્દોમાં કહીએ તો—

તૈઃ સિક્તાઃ સ્વીય પદ્મે વર વિનય ક્રુષઃ શાસ્ત્રસારાર્થચિહ્ન ।
લાઘ્વાલ્પ પ્રૌઢ ભોજ પ્રભૃતિ નરપતિ વ્રીતવન્ધ્યાંદ્રિપદ્માઃ ॥
જાતા યદ્ધર્મ વાણ્યા પ્રતિપુરમમિતા સંયચૈત્ય પ્રતિષ્ઠા ।
તે કલ્યાણાન્ધિસૂરીશ્વર.ગણગુરવો જહ્નિ ધૈર્ય ધુર્યાઃ ॥ ૪૦ ॥

૧૯૪૯. મેવાડ દેશ અંતર્ગત ઉદયપુર નગરમાં શ્રીમાલી જ્ઞાતીય ચૌધરી યોધાની ભાર્યા સોનાની કૂખે સં. ૧૬૯૪ માં એમનો જન્મ થયો. એમના પૂર્વાશ્રમનું નામ અમરચંદ્ર હતું. સં. ૧૭૦૫ માં તેમણે કલ્યાણસાગરસૂરિ પાસે વૈરાગ્યપૂર્વક દીક્ષા અંગીકાર કરી. સં. ૧૭૧૫ માં તેઓ ખંભાતમાં આચાર્ય-પદસ્થ થયા. સં. ૧૭૧૮ માં ભૂજનગરમાં ગચ્છનાયકપદે વિભૂષિત થયા.

૧૯૫૦. ઉપાધ્યાય જ્ઞાનસાગરજીને નામે પ્રસિદ્ધ થયેલી પદ્માવલીમાં અમરસાગરસૂરિ વિશે આ પ્રમાણે જણાવાયું છે: મેવાડ દેશમાં ઉદયપુર નામનું નગર છે. તે નગરમાં શ્રીમાલી જ્ઞાતિનો, ચૌધરીઓના વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલો તથા જૈન ધર્મમાં આદરવાળો મોખમલ્લ નામે શ્રાવક વસતો હતો. તેને સોના નામની ઉત્તમ શીલવાળી સ્ત્રી હતી, તેઓને સં. ૧૬૬૪ માં અમરચંદ્ર નામે પુત્ર થયો. તે અમરચંદ્રે સંવત્ ૧૬૭૫ માં વૈરાગ્યપૂર્વક કલ્યાણસાગરસૂરિ પાસે દીક્ષા લીધી તથા ગુરુએ તેમનું અમરસાગરજી નામ પાડ્યું. અનુક્રમે શાસ્ત્રાભ્યાસ કર્યા બાદ ગુરુએ ભદ્રાવતીમાં સં. ૧૬૮૪માં તેમને આચાર્યપદવી આપી. ત્યાર બાદ ગુરુની આજ્ઞાથી તેઓ શિષ્ય-પરિવાર સહિત ભિન્ન વિહાર કરવા લગ્યા.

૧૯૫૧. પદ્માવલીની આખતો સંશોધનીય છે. અમરસાગરસૂરિ સં. ૧૬૯૪માં જન્મ્યા અને સં. ૧૭૦૫ માં દીક્ષિત થયા એમ પં. હી. હં. લાક્ષણ 'જૈન ધર્મનો પ્રાચીન ઇતિહાસ' પૃ. ૬ માં નોંધે છે, તે સ્વીકાર્ય હરે છે.

૧૯૫૨. પદ્માવલી યંત્રો દ્વારા પણ ઉક્ત આખતો પ્રમાણિત હરે છે. જુઓ 'શતપદી ભાષાંતર' પૃ. ૨૨૨-૩. આ યંત્રમાં અમરસાગરસૂરિને ઉપકેશ જ્ઞાતિના કહ્યા છે અને તેઓ કરહટપુરમાં જન્મ્યા હતા એમ તેમાં જણાવ્યું છે, જે વિચારણીય છે.

૧૯૫૩. ભીમસી માણેક પથુ ગુરુપદ્માવલીમાં ઉપયુક્ત આખતોને જ પુષ્ટિ આપે છે. તેઓ નોંધે છે કે અમરસાગરસૂરિ મેવાડ દેશે ઉદયપુર નગરે શ્રીમાલી જ્ઞાતે ચૌધરી યોધાની સોના નામે ભાર્યાના અમરચંદ્ર નામે પુત્ર સં. ૧૬૯૪ માં જન્મ્યા, સં. ૧૭૦૫ માં દીક્ષા લીધી, સં. ૧૭૧૫ માં ખંભાત નગરે આચાર્યપદ પામ્યા.

૧૯૫૪. ભુદ્ધિસાગરસૂરિએ ભીમસી માણેકની ગુરુપદ્માવલીની ઉપયુક્ત આખતોનો 'ગચ્છમત પ્રબંધ' પૃ. ૨૨૮ માં માત્ર હવાલો આપ્યો છે. અન્ય ગ્રંથકારો પણ એમને અનુસર્યા છે. જુઓ. જૈ. ગૂ. ક. ભા. ૨, પૃ. ૭૭૬ 'અંચલગચ્છની પદ્માવલી.' મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઈ કૃત. દેશાઈજી ઉપકેશ જ્ઞાતિમાં કરહટપુરમાં જન્મ્યા હોવાની શક્યતા નકારતા નથી.

૧૯૫૫. અહીં પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોની નોંધો પણ પ્રસ્તુત છે. ડૉ. પિટર્સન પોતાના સંસ્કૃત હસ્તપ્રત વિષયક સને ૧૮૮૬-૯૨ ના રીપોર્ટની પ્રસ્તાવનામાં અમરસાગરસૂરિ વિશે આ પ્રમાણે નોંધે છે:—

Amarasagara—Mentioned as pupil of Kalyanasagara in the Anchala gachchha. In the pattavali of that gachchha Bomb. Ed. p. 516. the dates for this teacher are given as follows: born Samvat 1694 in Ood-eypore; diksha, Samvat 1705; acharyapada, Samvat 1715 in Cambay; gachchhesapada, Samvat 1718 in Bhooj; died Samvat 1762 in Dholka. Vid-yasagara succeeded him. Mentioned as pupil of Sivasindhusuri (=Kalya-nasagara) who was pupil of Dharmamurti of the Vidhipaksha gachchha in the Chandra-kula. He was succeeded by Udayabdhī (Udayasagara), author of a Snatripanchasika 3, App. p. 238.

૧૯૫૬. સુપ્રસિદ્ધ જર્મન વિદ્વાન ડૉ. જહોન્નેસ કલાટ ‘ઇન્ડિયન એન્ટિક્વેરી’ વો. ૨૩, પૃ. ૧૭૪-૮ માં અમરસાગરસૂરિ વિશે આ પ્રમાણે નોંધે છે:—

65 Amarasagar-suri, son of Srimali-jnati Chodhari Yodha in Udaya-pura (Mevada-dese), and of Sona, mula-naman Amarachandra, born Samvat 1694, diksha 1705, acharya 1715 in Khambhayata, gachchhesa 1718 in Bhuja-nagara (Kachchha-dese), + 1762 in Dholka, at the age of 68. During his spiritual reign a Ms. of Upadesa-Chintamani was written Samvat 1739, see Bhandarkar, Rep. 1883-84, p. 443.

૧૯૫૭. અગરચંદ્ર નાદટાના સંગ્રહની અજ્ઞાત કનૂક ‘અંચલગચ્છ અપરનામ વિધિપક્ષ ગચ્છ-પદ્માવલી (વિસ્તૃત વર્ણનરૂપા)’માં અમરસાગરસૂરિ વિશે આ પ્રમાણે નોંધ પ્રાપ્ત થાય છે: ‘૬૬ છાસકમે પાટે શ્રી અમરસાગરસૂરિ મેવાડે દેશે. શ્રી ઉદયપુર નગરિ, શ્રીમાલી જાતિ, ચઉધરી જ્ઞેધા, સોનખાઈ ભાયાં, પુત્ર અમરસિંધ. સંવત્ સોલ આણુંઈ જન્મ, સંવત્ સત્તરે પંચોત્તરે દીક્ષા, સંવત્ પન-રોતરે આચાર્યપદ, સત્તર અદારોત્તરે ભટ્ટારક પદ, સત્તર આસઠિં નિર્વાણ. સર્વાયુ વર્ષ ૭૦ સિત્તર.’

૧૯૫૮. ઉપર્યુકત ઐતિહાસિક પ્રમાણોથી અલ્પધા સિદ્ધ થાય છે કે અંચલગચ્છના ૬૬ માં પદ્ધર આચાર્ય અમરસાગરસૂરિ, મેવાડદેશ અંતર્ગત ઉદયપુર નગરમાં સં. ૧૬૯૪ માં જન્મ્યા. પદ્માવલી-યંત્રમાં કરકટપુર ગામનો જન્મસ્થળ તરીકે ઉલ્લેખ છે, તે ગામ ઉદયપુરની પાસેનું પણ હોઈ શકે. ખીજું, પદ્માવલી-યંત્રમાં જોમને ઉપકેશ જ્ઞાતિના કહ્યા છે તે વિચારણીય છે, મોટા ભાગનાં પ્રમાણો દ્વારા જાણી શકાય છે કે તેઓ શ્રીમાલી જ્ઞાતિય ચૌધરી યોધા અને તેની ભાયાં સોનાના પુત્ર હતા. એમનું મૂલ-નામ અમરચંદ્ર કે અમરસિંહ હતું. સં. ૧૭૦૫માં તેમણે કચ્છાણસાગરસૂરિ પાસે વૈરાગ્યપૂર્વક દીક્ષા અંગીકાર કરી. સં. ૧૭૧૫માં ખંભાતમાં તેઓ આચાર્યપદ-સ્થિત થયા. સં. ૧૭૧૮માં ભૂજનગરમાં તેઓ ગચ્છેશપદે અક્ષરકૃત થયા. ઉપાધ્યાય જ્ઞાનસાગરને નામે પ્રસિદ્ધ થયેલી અંચલગચ્છની અનુસંધાન-રૂપ સંસ્કૃત પદ્માવલીની ઘણી ખરી આવૃત્તિ બ્રાંત હોઈને અસ્વીકાર્ય છે. એ પદ્માવલીની પ્રમાણભૂતતા પણ શંકિત છે.

ધર્મપ્રચાર

૧૯૫૯. આપણે ઉલ્લેખ કરી ગયા કે અમરસાગરસૂરિ આચાર્યપદ-સ્થિત થયા પછી કલ્યાણસાગર-સૂરિની આજ્ઞાથી પૃથક્ વિહાર કરવા લાગ્યા. એ દરમિયાન એમણે ધર્મપ્રચારનાં અનેક કાર્યો કર્યાં છે. આ વિશે વિચારણા કરવી અહીં પ્રસ્તુત છે.

૧૯૬૦. ભીમસી માણેક ‘ગુરુપદાવલી’માં અમરસાગરસૂરિનાં કાર્યો અંગે આ પ્રમાણે જણાવે છે : ‘એ ગુરુની પાસે સંવત ૧૭૧૬ ના વર્ષે મહા વદિ ચોથે દીવખંદરના રહેવાસી પ્રાગ્યાટ ગોત્રીય મંત્રી જીવા સુત માલજીએ પોતાની સ્ત્રી સહિત ચોથું વ્રત ગ્રહણ કર્યું. સં. ૧૭૧૮ ના વર્ષમાં કચ્છદેશે ભૂજનગરે ગચ્છેશપદ પામ્યા. એમણે અનેક તીર્થોનો યાત્રાઓ કરી ચોરાસી ગચ્છને હસ્ત મંગાવ્યા. અનેક દેશોમાં અનેક જિન ચૈત્યોની પ્રતિષ્ઠાએ ખિરાળ્યા હતા. સંવત ૧૭૬૨ માં યોદ્ધાકે નિર્વાણ પામ્યા, સર્વ મહી અડસઠ વર્ષાયુ ભોગવી સ્વર્ગે ગયા. ’

૧૯૬૧. ઉક્ત મંત્રી જીવાના પુત્ર માલજીનાં સુકૃત્યો વિશે પદાવલીમાં વિસ્તૃત વર્ણન છે. તેમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે અમરસાગરસૂરિએ અમદાવાદ, ભરૂચ, ખંભાત, સુરત, નવાનગર, વણથલી તથા જોધપુર આદિ નગરોમાં ચાતુર્માસો કર્યા પછી અનુક્રમે તેઓ સં. ૧૭૧૬ માં દીવખંદરમાં પધાર્યા. ત્યાં પોરવાડ વંશમાં અલંકાર સમા મંત્રીશ્વર જીવજીના માલજી નામના પુત્રે ગુરુની ઘણી ભક્તિ કરી. તેના આગ્રહથી સૂરિ ત્યાં જ ચાતુર્માસ રહ્યા. મંત્રી માલજીએ ગુરુના ઉપદેશથી ચોથા વ્રતનાં પચ્ચખાણુ કર્યાં. તે અવસરે તેણે સ્વામીવાત્સલ્યાદિ ધર્મકાર્યોમાં ઘણું ધન ખર્ચ્યું. તેણે શ્રી શાંતિનાથજીની રૂપાની તથા ઉત્તમ પાષાણુની અન્ય અગિયાર પ્રતિમાઓ કરાવી અને અમરસાગરસૂરિના ઉપદેશથી શત્રુંજયગિરિ પર નાનું જિનાલય બંધાવી એ સૌ પ્રતિમાઓની સં. ૧૭૧૭ ના માગશર વદિ ૧૩ ને દિવસે તેમાં પ્રતિષ્ઠા કરાવી. અમરસાગરસૂરિના ઉપદેશથી તેણે શત્રુંજયની સંઘ સહિત યાત્રા પણ કરી. મંત્રી માલજીએ સર્વ મળી એક લાખ દ્રમ્મનો ધર્મકાર્યોમાં ખર્ચ કર્યો.

૧૯૬૨. પદાવલીમાં વિશેષમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે સં. ૧૭૨૩ માં આહડમેરના સંઘના આગ્રહથી અમરસાગરસૂરિ ત્યાં ચાતુર્માસ રહ્યા. તે વખતે ત્યાં બોહડગોત્રીય જોરાવરમદ્દ નામના શ્રાવકવર્ધે ગુરુની અનેક પ્રકારની ભક્તિ કરી.

૧૯૬૩. ત્યાંથી વિહાર કરી તેઓ અનુક્રમે સં. ૧૭૨૫ માં પાલીતાણા નગરમાં પધાર્યા. તે વખતે ત્યાં વધ્ધમાનશાહના પુત્ર ભારમદ્દ પોતાનાં કુટુંબ સહિત યાત્રા કરવા માટે આવ્યા હતા. ભારમદ્દે ગુરુના ઉપદેશથી શત્રુંજયગિરિ પર કલ્યાણસાગરસૂરિનાં પગલાં સ્થાપ્યાં.

૧૯૬૪. સં. ૧૭૦૧ ના માગશર સુદી ૬ ને સોમવારે શાહપુરમાં શ્રી સહસ્ત્રજ્ઞા પાર્શ્વનાથજીની મહોત્સવપૂર્વક પ્રતિષ્ઠા થઈ, તે વખતે ગુર્જરદેશમાં વિહરતા ગચ્છનાયકને આગ્રહપૂર્વક શાહપુર તેડાવવામાં આવ્યા હતા; પ્રાગ્વંશીય વોહરા પૂજનના પુત્ર રવજીએ એ પ્રતિષ્ઠામાં ભાવપૂર્વક અઢળક દ્રવ્ય ખર્ચ્યું હતું ધૃત્યાદિ વિગતો અમરસાગરસૂરિના સમયમાં થઈ ગયેલા કવિ વિનયશીલે ‘સહસ્ત્રજ્ઞા પાર્શ્વનાથ જિન સ્તવન’માં આપી છે. અહુધા આ પ્રતિષ્ઠામાં કલ્યાણસાગરસૂરિ જ ઉપસ્થિત રહ્યા હશે, તો પણ અમરસાગરસૂરિની શક્યતા પણ નકારી શકાતી નથી. જે ઉક્ત કૃતિ પાછળથી રચાઈ હોય તો ગચ્છનાયક પદે અભિયુક્ત થયેલા અમરસાગરસૂરિનો એ ઉલ્લેખ પણ હોય.

૧૯૬૫. સં. ૧૭૨૧ ના માગશર સુદી ૫ ને દિ.સે અમદાવાદના પરીખ લીલાધરના સુપુત્રોએ ગોડીજી, આખૂ ધૃત્યાદિ તીર્થોનો મોટો સંઘ કાઢ્યો હતો, તે વખતે ગચ્છનાયક અમરસાગરસૂરિ રાધનપુર હતા,

પ્રાયઃ તેઓ આ સંધમાં સામેલ હતા. આ તીર્થસંધ પણ એમના સમયનો ઉલ્લેખનીય પ્રસંગ હતો. જુઓ 'ત્રીલાધર રાસ'.

૧૯૬૬. અમરસાગરસૂરિએ સમેતશિખર પ્રભૃતિ સર્વ તીર્થોની યાત્રા કરી હતી એમ વાચક લાવ-
શ્યચંદ્ર કૃત 'વીરવંશાનુક્રમ' નામક અંચલગચ્છીય પદ્યાવલી દ્વારા જાણી શકાય છે. જુઓ :—

નિર્ણીતાગમ શષ્ટ શાસ્ત્ર વિષયા ઉદ્યોગિનોઽધ્યાપને ।
સંમેતાદિ સમસ્ત તીર્થ વિતતે યાત્રા કૃતઃ સર્વતઃ ॥
વાસો જ્ઞાન સમસ્ત દાન નિપુણા દાક્ષિણ્ય દક્ષાઃ ક્ષમાઃ ।
તે પૂજ્યા અમરાન્ધિસૂરિ ગુરવો વિશ્વપ્રિયાઃ સ્વર્યયુઃ ॥૪૧॥

શ્રમણ-જીવન

૧૯૬૭. આપણે આગળ ઉલ્લેખ કરી ગયા કે જે શ્રમણોના આચાર-વિચાર અને ત્રિધિ-વિધાનો એક સરખાં હોય તથા જેઓ એક નાયકની આજ્ઞાનુસાર પોતાની જીવનચર્યા પાળતા હોય, તેવા બધા શ્રમણોના સમુદાયને જૈન સાહિત્યમાં 'ગચ્છ'નાં નામથી સંબોધાય છે. અને જેની આજ્ઞામાં સમસ્ત સમુદાય વર્તે છે તે આચાર્યને ગચ્છ-નાયક કહેવામાં આવે છે.

૧૯૬૮. 'અલંકારિક લાપામાં કહીએ તો ગચ્છનો નાયક એ એક પ્રકારે રાજા ગણાય. જેમ રાજાની આજ્ઞા અનુસાર તેનો બધો અધિકારીવર્ગ અને પ્રજાવર્ગ પોતાની જીવનચર્યા ચલાવે છે, તેમ આચાર્યની આજ્ઞાનુસાર તેનો બધો યતિ સમૂહ અને અનુયાયી ગણુ પોતાની ધર્મચર્યા ચલાવે છે. આ અલંકારિક કદપના મધ્યકાલમાં તો લગભગ યથાર્થરૂપ ધારણ કરવા જેટલી પ્રયત્નવતી થઈ ગઈ હતી. એ સમયમાં આચાર્ય મૂર્તિમન્ત રાજા જેવા જ રૂપમાં દેખાવાના મોહમાં સપડાઈ ગયા હતા. રાજાની માફક આચાર્ય પણ જીદદાર, ચોપદાર, પાકખી, નગારો, નિશાન, ચામર, છત્ર આદિ રાજ્યચિહ્નો ધારણ કરવા લાગ્યા હતા. જેમ રાજા પોતાના અધિકારીઓમાંથી અમુક વર્ગે અમુક અધિકારીને અમુક સ્થાનનો અધિકાર ચલાવવા મોકલે, તેમ એ આચાર્ય પણ પોતાના આજ્ઞાનુવર્તિ યતિઓને દર વર્ગે જુદાં સ્થળોમાં ચાતુર્માસ કરવા માટે મોકલતા. ગચ્છનાયક, અત્યારે સરકારી પરિપત્રો નીકળે છે તેવા ક્ષેત્રાદેશપટ્ટકો દર વરસે કાઢતા, અને તે અનુસારે દરેક યતિએ તેમના નક્કી કરેલ ચાતુર્માસનાં સ્થળે સમયસર પહોંચી જવાનું હોય છે.' જુઓ જૈ. સા. સંશોધક, ખં. ૧, અંક ૩.

૧૯૬૯. કલ્યાણસાગરસૂરિનો કાલ અનેક રીતે અંચલગચ્છનો સર્વોત્તમ કાલ હતો. એ યુગપુરુષના ગયા પછી આ ગચ્છ દરેક ક્ષેત્રે ઝોટ અનુભવી. કમે કમે શ્રમણ-જીવન પણ શિથિલ થતું રહ્યું. સુવિહિત શિરોમણિ ગણાતા ગચ્છનાયક માત્ર ગાદી-પતિ અથવા તો શ્રીપૂજ જેવા બની ગોરજ જેવું શ્રમણ જીવન જીવવા લાગ્યા ! એ અરસામાં રાજકીય ક્ષેત્રે પણ ભારત અનેક નબળાઈઓથી રીખાતું હતું. પરદેશીઓ દેશ પર પોતાનું સાર્વભૌમત્વ સ્થાપિત કરવા અનેક કાવાઢવા કરી રહ્યા હતા. ધાર્મિક ક્ષેત્રે પણ દેશ રંક બની રહ્યો હતો ! જૈન સંધ કે અંચલગચ્છ અપવાદરૂપ નહોતા.

૧૯૭૦. કલ્યાણસાગરસૂરિ પછી અંચલગચ્છના ઇતિહાસમાં શ્રીપૂજેએ ગચ્છ-વ્યવસ્થામાં મહત્વપૂર્ણ ફાળો નોંધાવ્યો. એ વિશે, પછીનો ઇતિહાસ શ્રીપૂજે અને ગોરજીઓનાં પ્રશસ્ત કાર્યોથી અંકાયેલો છે. માત્ર ગચ્છમાં જ અંચલગચ્છના યતિઓની સેંકડો પોશાળો હતી, જેના અવશેષો આજ દિવસ સુધી રહ્યા હતા ! આ યતિઓએ અને શ્રીપૂજેએ જે મહામૂલ્ય ફાળો આપ્યો છે તે કદિયે ભૂલી શકાશે નહીં. એમાંના કેટલાક સારા વિદ્વાનો, નૈયાયિકો, દર્શનશાસ્ત્રીઓ, લાપાશાસ્ત્રીઓ, જ્યોતિષવિદો, ભૂસ્તરવેત્તાઓ,

મંત્રવાદીઓ અને વૈદકાચાર્યો હતા. સૌએ પોતપોતાની શક્તિઓનો પરિચય કરાવી સમાજનું, ધર્મનું અને ગચ્છનું શ્રેય કયું છે. એમના પરિશ્રમને પરિણામે જૈન ધર્મનું રક્ષણ, પોષણ અને સંવર્ધન થયું છે એ ચોક્કસ વાત છે. તેમણે હસ્તસિદ્ધ કરેલી વિદ્યાઓથી તેઓ શાસકો, રાજાઓ અને મહારાજાઓ પર પ્રભાવ વર્તાવવા શક્તિમાન બન્યા અને પરિણામે તેમણે જે માનપૂજા પ્રાપ્ત કરી તેને પણ તેમણે શાસનનાં કાર્યોમાં લગાડી. એમના પ્રયાસોના પરિણામ સ્વરૂપે એ પછીના અરસામાં—શિથિલાચારના યુગમાં પણ અનેક સંઘકાર્યો થયાં, અનેક નૂતન જિનાલયોનું નિર્માણ થયું, અનેક જ્ઞાનમંદિરો પ્રસ્થાપિત થયાં. દૂકમાં તેમણે સામાજિક, રાજકીય અને ધાર્મિક ક્ષેત્રે, પોતાની રીતે, દેશ-કાલ-ભાવાનુસાર ઘણું ઘણું કયું. એમની કારકિર્દીને કોઈ રીતે પણ વખોડી શકાય એમ નથી, તેને અન્યાય કરી શકાય એમ પણ નથી.

૧૯૭૧. અલબત્ત, શ્રીપૂજે અને ગોરજીઓનાં લોકોપયોગી કાર્યોમાં જ એમનાં શ્રમણ—જીવનની ઇતિકર્તવ્યતા નહોતી. જૈન દર્શનની દૃષ્ટિએ એમને આધ્યાત્મિક નેતૃત્વ પૂરું પાડવાનું હતું, જૈન ધર્મના ઉદાત્ત સિદ્ધાંતોનો પ્રચાર કરવાનો હતો. ધર્મગુરુ તરીકે એમની બીજી પણ ઘણી વિશાળ જવાબદારીઓ હતી, તે તેઓ ચૂકી ગયા, એ એમના સામેની દલીલો છે.

૧૯૭૨. તત્કાલીન શ્રમણ જીવન પર પ્રકાશ પાડવામાં ‘ક્ષેત્રાદેશ પટ્ટકો’ની જેમ ‘યતિમર્યાદા પટ્ટકો’ પણ અનેક રીતે ઉપયોગી થાય છે. યતિમર્યાદા પટ્ટકોમાં યતિઓને જે સૂચનાઓ આપવામાં આવી છે તે પરથી તત્કાલીન શ્રમણ-જીવન વિશે ઘણું જાણી શકાય એમ છે. ઉદાહરણાર્થે એક યતિમર્યાદા પટ્ટકમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે—‘ગૃહસ્થ સંઘાતે ચઢી બોલવું નહીં, ગૃહસ્થોનું મન ઠાંમ રાખવું, લૌકિક વ્યવહાર વિશેષ રાખવું’ ઇત્યાદિ. જુઓ—સં. ૧૭૭૪ નો **જ્યેષ્ઠસ્થિત્યાદેશપટ્ટક** ‘જૈન સત્ય પ્રકાશ’ વ. ૨, અં. ૬, પૃ. ૩૮૦-૪.

૧૯૭૩. સં. ૧૭૭૩ માં વિજયક્ષમાસ્મરિએ કાઢેલ **યતિમર્યાદા પટ્ટક**માં તેઓ પોતાના શિષ્યોને આજ્ઞા આપે છે કે—‘યતિએ અંક પ્રમુખ છાકરાને ન ભણાવવા, ધર્મક્રિયા ભણાવવી. ટીપ્પણ ન લિખવા, ન વેંચવા, વ્યાજવટૌ ન કરવો, ખેતીવાડીનો વ્યવહાર ન રાખવો...’ ઇત્યાદિ. જુઓ ‘જૈન સત્ય પ્રકાશ’ વ. ૨, અં. ૬, પૃ. ૩૭૮-૮૦.

૧૯૭૪. શ્રમણોની જેમ શ્રાવકો પણ ધર્મ પ્રત્યે એટલા જ ઉદાસિન રહ્યા હતા તે જણાવવું પણ અહીં પ્રસ્તુત છે. આ સંબંધક અનેક રમૂજ પ્રસંગો પરંપરાગત સંભળાય છે. એક પ્રસંગમાં શ્રાવકોએ એક સાધુને આગ્રહપૂર્વક ગામડામાં ચાતુર્માસ રાખ્યા. શ્રાવકો ધર્મક્રિયામાં અજ્ઞાન હોવાથી ગુરુએ પોતે જે કરે તે પ્રમાણે કરવા સૂચવ્યું. પ્રતિક્રિયામાં સાંજે એમ બન્યું કે ગુરુને વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે ચક્કર આવ્યા અને તેથી ગમડી પડ્યા. તેમને અનુસરતા સૌ, તેને ધર્મક્રિયા જાણી નીચે પડ્યા. ગુરુને મોટે ફીણ આવ્યાં. ચક્કર દૂર થતાં સૌ બોલ્યા, ‘મહારાજ ! તમારી જેમ અમે પણ ભોંય પર તો પડ્યા પણ મોટે ફીણ લાવી ન શક્યા !!’

૧૯૭૫. બીજા એક પ્રસંગમાં એક સાધુને ગામડામાં ચાતુર્માસ રહેવાનું થયું. તેને તથા શ્રાવકોને કોઈ ધર્મક્રિયા આવડે નહીં. આથી તે સાધુએ ‘અગિયારી અગિયારી એકપિસ સો’નો ધડિયો બોલીને ગાહું ગમડાવ્યે રાખ્યું !!

૧૯૭૬. આવા તો અનેક રમૂજપ્રેરક પ્રસંગો કર્ણોપકર્ણ સંભળાય છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એટલું જ છે કે એ સમયમાં શ્રમણોએ તેમજ શ્રાવકોએ ધર્મ પ્રત્યે ભારે ઉદાસિનતા દર્શાવી હતી. અલબત્ત, એ

માટે સામાજિક, આર્થિક તેમજ રાજકીય પરિસ્થિતિ પણ જવાબદાર તો હતી જ. આ અંગે સવિશેષ ચર્ચા અહીં અસ્થાને છે. એટલું જ જણાવવું ઠીક છે કે આ અંધી આંધતોની પદ્માદ્ભૂમિમાં ગચ્છની પ્રવૃત્તિનો ઇતિહાસ સમજવો આવશ્યક છે.

પ્રકીર્ણ પ્રસંગો

૧૯૭૭. આ અરસામાં અંચલગચ્છીય શ્રમણોનો કચ્છમાં સવિશેષ વિહાર રહ્યો, ધૃતકલ્પોલ પાર્શ્વનાથજીનો મહિમા પ્રકટ થયો. ધૃતકલ્પોલ પાર્શ્વનાથજીની પ્રભાવક પ્રતિમાજીથી સુથરી નીચંધામ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયું અને અખડાસાની પંચતીર્થીનું કેન્દ્ર ગણાયું. આ વિશે પાછળથી સપ્રમાણ ઉલ્લેખ કરીશું.

૧૯૭૮. ઓસવંશીય ગાંધી ગોત્રીય, પારકરમાં થયેલા તિલાશાહ નામના અંચલગચ્છીય શ્રાવકે સં. ૧૭૫૩ માં જ્ઞાનપંચમીનું ઉજમણું કરી ઘણું ધન ધર્મકાર્યોમાં ખર્ચ્યું. બીકાનેરમાં થયેલા શ્રેષ્ઠ ખેનદાસ ઘણા દાનવીર થઈ ગયા. તેમણે ૮૦૦૦૦ પીરોજનું દાન દઈ દીક્ષા લીધી હતી. આ વંશમાં ગોલકંડામાં થયેલા ધનાશેકે ચારિત્ર્ય લઈ, શત્રુજય પર પચીશ દિવસોનું અનશન કરી દેહત્યાગ કર્યો. કાલુ ગામમાં થયેલા પોમા શેકે પોતાની સ્ત્રી સહિત દીક્ષા લેતી વેળાએ ઘણું દ્રવ્યદાન કર્યું. ઉદેપુરમાં થયેલો સાદૂલ સન્યસ્ત લઈ પચીશ દિવસનું અનશન કરી શત્રુજય પર ધર્મોપાધનપૂર્વક દિવંગત થયો. જુઓ 'જૈન ગોત્ર સંગ્રહ' પૃ. ૯૬.

૧૯૭૯. ઓસવંશીય દેવાણુંદસખા ગોત્રીય, લણગોલવાસી નાગાજીએ અમરસાગરસૂરિના ઉપદેશથી ધર્મકાર્યોમાં ઘણું ધન ખર્ચ્યું છે. આ વંશના માંડાનિવાસી વીસાએ તથા ખેતાએ ત્યાં વાવો અંધાવીને સ્વામીવાત્સલ્યાદિ કાર્યોમાં ઘણું દ્રવ્ય ખર્ચ્યું. કચ્છ નરિયાના રહીશ મૂલાશાહે મૂલાસર નામનું તળાવ અંધાવ્યું. કચ્છ સાલરાઈમાં થયેલા ભાવડના પુત્ર પદમસીએ સં. ૧૭૪૫ માં ત્યાં શ્રી સુવિધિનાથજીનો શિખરખદ્ધ પ્રાસાદ અંધાવ્યો. સં. ૧૭૩૧ માં સાલરાઈના શાહ કાનડે શત્રુજય તથા ગોડીજીના સંઘે કાઠી ઘણું દ્રવ્ય ખર્ચ્યું તથા સદાવતો અંધાવ્યાં. સં. ૧૭૪૩ માં કચ્છ ગોધરાના રહીશ ગોવર, લખા તથા નરસીએ ઘણું દ્રવ્ય ખર્ચી સ્વામીવાત્સલ્યાદિ કાર્યો કર્યાં. સં. ૧૬૫૨ માં દ્રોઝના રહીશ દેરાજે ત્યાં સેલરાવ અંધાવી. સં. ૧૭૩૭ માં કચ્છ વારાહીના રહીશ આસગે ત્યાં વાવ અંધાવી, તે લઘુ-સજનીય થયો. જુઓ જૈ. ગો. સં. પૃ. ૧૦૧-૨.

૧૯૮૦. ઓસવંશીય હરિયા ગોત્રીય અમરકોટના રહીશ આસરશાહે આસરવસહી નામનો જિનપ્રાસાદ તથા એક વાવ અંધાવ્યાં. સં. ૧૭૨૮ માં આ વંશના લકેરડીના રહીસ આસરે સાલરાઈ અને કુમરા વચ્ચે આસરાઈ તલાવ અંધાવ્યું. હરિયાના કુલમાં પાસવીર પણ પ્રધાન પુરુષ થયા. તેમણે અમરકોટમાં યશોપાજ્ઞન કર્યું. તેઓ રાજમાન્ય હતા. મસ્તકલી મારવાડમાં પણ તેમની ઘણી પ્રસિદ્ધિ હતી. જુઓ 'હરિયાશાહ રાસ.'

૧૯૮૧. ઓસવંશીય દેહિયાગોત્રીય, ભોરાલામાં થયેલા ભાણા વિગેરે ત્રણ ભાઈઓએ કુલદેવીની શિખરખદ્ધ દેરી અંધાવી, દેશતેકું કરી ખસો મણુ ધૃતનું ખર્ચ કર્યું, સંઘ કાઠી શત્રુજયની યાત્રા કરી. દેશવપુરમાં થયેલા દેવને ત્યાં ઉપાશ્રય કરાવ્યો. સં. ૧૭૬૮ માં દેશવપુરમાં જેતાશાહે શત્રુજયની યાત્રા કરી, ઘેર આવી વાવ અંધાવી, ભૂજપુરમાં સાગરના પુત્રો જગા તથા કાલાએ દેશતેકું કરી સન્નન સારણા કરી, વાવ અંધાવી, તથા યાત્રાઓ કરી ઘણું ધન ધર્મકાર્યોમાં ખર્ચ્યું. સ. ૧૭૬૪માં ભૂજપુરમાં જુલનાના પુત્ર રણુમલ્હે ધર્મકાર્યોમાં ઘણું ધન ખર્ચી દેશતેકું કર્યું, તેમાં સાતસો મણુ ધૃત વાપર્યું. રણુમલ્હેને મહારાવ દેશજી તરફથી ઘણું સન્માન મળ્યું હતું. સં. ૧૬૪૭ માં ભોખાએ વજાહિયાથી માડીની વાટે ભોખ વાવ અંધાવી છે. સં. ૧૭૩૬ માં દેવન તથા ભોખાએ જુઅડીમાં મેળો કરી ઘણું

ધન ધર્મકાર્યોમાં ખરચ્યું. સં. ૧૬૭૪ માં લણાના રહીશ હરરાજે ધર્મકાર્યોમાં ધણું ધન ખરચ્યું. આ વંશના માંઢા, ચંગાદિ ગામોમાં ધણા લઘુ સગ્ગનીય થયા છે. ઘણી સ્ત્રીઓ પોતાના પતિ કે પુત્રો સાથે ચિતામાં બળીને સતી થયેલી છે.—જૈ. ગા. સં. પૃ. ૧૩૪-૫.

વા. પુણ્યસાગરગણિ અને પદ્મસાગરગણિ

૧૯૮૨. ધર્મમૂર્તિસૂરિ શિ. ભાગ્યમૂર્તિ શિ. ઉદયસાગર શિ. વા. દયાસાગરના વા. પુણ્યસાગરગણિ, પદ્મસાગરગણિ અને મુનિ ધનજી ઇત્યાદિ શિષ્યો થયા. પદ્મસાગરે સં. ૧૭૦૦ માં જીવાભિગમ સૂત્ર પર ટીકા રચી. જુઓ પ્રો. વેલણુકર કૃત 'જિનરત્ન કોશ' પૃ. ૧૪૪. મો. દ. દેશાઈ તેમને ઉદયસાગર-સૂરિના શિષ્ય તરીકે ઓળખાવે છે. જીવાભિગમ સૂત્રની ટીકા કપૂરવિજય ભંડાર, પાલીતાણામાં છે.

૧૯૮૩. વા. પુણ્યસાગરે સં. ૧૭૨૫ ના ભાદ્રવ સુદી ૮ ના દિને શ્રીમાલનગરમાં રહીને મેરુતુંગસૂરિ-કૃત 'જીરાપદ્મી સ્તોત્ર' પર સુબોધિકા ટીકા સંસ્કૃતમાં રચી. તેમાં જીરાપદ્મી તીર્થના ઓં નમો દેવદેવાય પ્રારંભવાળા સ્તવની ઉત્પત્તિ સંબંધમાં મહત્વપૂર્ણ બાબતો વર્ણવી છે. જુઓ 'જિનરત્ન કોશ' પૃ. ૧૪૧.

જ્ઞાનસાગરજી

૧૯૮૪. ૧૮ માં સૈકામાં જ્ઞાનસાગર ઉચ્ચ કોટિના કવિ થઈ ગયા. એમની અનેક સાહિત્ય કૃતિઓ ઉપલબ્ધ છે. કવિની ગુરુપરંપરા આ પ્રમાણે છે : ભાવસાગરસૂરિ—સુમતિસાગરસૂરિ—ગજસાગરસૂરિ—પુણ્યરત્નસૂરિ—ગુણરત્નસૂરિ—ક્ષમારત્નસૂરિ શાખાચાર્યો થયા. ઉક્ત ગજસાગરસૂરિ શિ. પં. લલિતસાગર શિ. જ્ઞાનસાગર પોતાની અનેકવિધ સાહિત્યકૃતિઓથી ચિરંજીવી બની ગયા.

૧૯૮૫. કવિનાં વ્યક્તિગત જીવન વિશે ઝાઝું જાણી શકાતું નથી. તેમણે પોતાના દીક્ષાગુરુ માણિકચ-સાગર પાસે વિદ્યાભ્યાસ કર્યો. એમની સાથે જ બહુધા વિચાર્યાં, અને અનેક ગ્રંથોનો અભ્યાસ કર્યો. સં. ૧૭૦૧ થી ૩૦ સુધીમાં એમણે અનેક કૃતિઓ રચી, જેમાં તેમણે આધાર-ગ્રંથોનો પણ ઉલ્લેખ કર્યો, જે દ્વારા એમનાં વિશાળ વાંચનની પ્રતીતિ થાય છે.

૧૯૮૬. લેખન પ્રવૃત્તિના આરંભ પહેલાં તેમણે કેટલાક ગ્રંથોની પ્રતો પણ લખી. સં. ૧૬૯૭ ના જેઠ સુદી ૧૧ ને ગુરુવારે રાજનગરમાં તેમણે દયાશીલ કૃત 'ઇલાચી કેવલી રાસ' (સં. ૧૬૬૬) તથા સં. ૧૭૦૦ ના માગશર સુદી ૨ ને શુક્રવારે સમયસુંદર કૃત 'ચાર પ્રત્યેક બુધ્ધ ચોપઈ' (સં. ૧૬૬૫)ની પ્રતો લખી.

૧૯૮૭. એમની કૃતિઓની પ્રશસ્તિ અને પુષ્પિદા દ્વારા એમના વિહારપ્રદેશ વિશે પણ જાણી શકાય છે, જે આ પ્રમાણે છે : સં. ૧૬૯૦ માં રાજનગર. સં. ૧૭૦૧ માં શેખપુર. સં. ૧૭૨૦ માં પાટણમાં ચાતુર્માસ. સં. ૧૭૨૧ માં શેખપુર અને ખંભાત. સં. ૧૭૨૪ માં ચક્રાપુરી સં. ૧૭૨૫ માં રાજનગર. સં. ૧૭૨૬ માં શેખપુરમાં ચાતુર્માસ. સં. ૧૭૨૭ માં લઘુ વટપદનગર. સં. ૧૭૩૦ માં ચક્રાપુરી વિગેરે સ્થાનોમાં તેઓ વિહાર્યાં. એ પછી તેઓ અલ્પ જીવ્યા હશે.

૧૯૮૮. ૧૮ માં સૈકાના પૂર્વાર્ધમાં આ એક માત્ર કવિએ સાહિત્ય-પ્રવૃત્તિ અખંડ રાખીને ગચ્છની અને શાસનની ભારે સેવા બજાવી ગણાય. એમની સાહિત્યસેવા ખરેખર, ઉલ્લેખનીય છે. એમને બાદ કરતાં અન્ય કોઈ કવિની કૃતિઓ ધ્યાન ખેંચે એવી ભાગ્યે જ જણાય. અન્યગ્નગ્નમાં તો તેઓ તેમના સમયના શ્રેષ્ઠ સાહિત્યકાર ગણાયા છે એ સૈકાના ઉત્તરાર્ધમાં થઈ ગયેલા કવિવર નિત્યલાભનું સાહિત્ય પ્રદાન પણ એવું જ ઉચ્ચ હતું, જે વિશે પછીના પ્રકરણમાં વિચારણા કરીશું.

જ્ઞાનસાગરજીની કૃતિઓ

૧૯૮૯. જ્ઞાનસાગરજીની કૃતિઓની નોંધ આ પ્રમાણે છે :

(૧) શુકરાજ રાસ : સં. ૧૭૦૧ શુચિ (ઉનાળામાં ?) કૃષ્ણપક્ષની ૧૩ને દિવસે, પુષ્ય નક્ષત્રમાં સોમવારને દિવસે પાટણમાં રહીને કવિએ આ રાસ રચ્યો. ચાર ખંડની આ ગુર્જર પદ્ય કૃતિમાં ૧૪૫૯ કંડિકા છે. દૂહા, દેશી અને ચોપાઈનો ઉપયોગ આ કૃતિમાં વિશેષ છે. કવિ જણાવે છે કે ‘ શુકરાજ ચરિત ’ માં દીક્ષાનો અધિકાર નથી. પરંતુ તે અહીં ‘ શ્રાદ્ધવિધિ ’થી વર્ણવ્યો છે.

(૨) ધમ્મિલ રાસ : સં. ૧૭૧૫ ના કાર્તિક સુદી ૧૩ ને ગુરુવારે આ રાસ રચાયો. કવિએ એમાં ‘ આવશ્યકસૂત્ર ’, ‘ ધમ્મિલ ખુલ્લવૃત્તિ ’, ‘ લઘુ ધમ્મિલ ચરિત ’, ‘ વાસુદેવહિંદી ’ ઇત્યાદિ ગ્રંથોનો આધાર લીધો. ૩ ખંડમાં રચાયેલી આ ગુર્જર પદ્ય કૃતિમાં ૧૬૩૫ કાવ્યકંડિકા છે.

(૩) દલાચી કુમાર ચોપાઈ : સં. ૧૭૧૯ ના આસો સુદી ૨ ને બુધવારે અમદાવાદના શેખપુરમાં રહીને ચોપાઈ રચાઈ. એમાં ‘ આવશ્યક સૂત્ર ’, ‘ વૃંદાવૃત્તિ ’, ‘ ઋષિમંડલ ’ એ ત્રણે ગ્રંથોનો આધાર કવિએ લીધો. ૧૬ ઢાલની આ ગુર્જર પદ્યકૃતિમાં ૨૬૯ કાવ્યકંડિકાઓ છે.

(૪) શાંતિનાથ રાસ : સં. ૧૭૨૦ ના કાર્તિક વદિ ૧૨ ને રવિવારે પાટણમાં રહીને રાસ રચ્યો. ‘ ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર ’, હેમચંદ્રાચાર્ય કૃત ‘ શાંતિચરિત ’નો કવિએ ગ્રંથમાં આધાર લીધો. ૬૨ ઢાલની આ ગુર્જર પદ્ય કૃતિમાં ૨૨૦૫ કંડિકા છે.

(૫) ચિત્રસંભૂતિ ચોપાઈ : સં. ૧૭૨૧ ના પોષ સુદી ૧૫ ને ગુરુવારે અમદાવાદના શેખપુરમાં રચના. ‘ ઉત્તરાધ્યયનવૃત્તિ ’, ‘ ઉપદેશ ચિંતામણિ ’, ‘ ઉપદેશમાલા કંણિકા ’, હેમચંદ્રાચાર્ય કૃત ‘ ત્રિષ્ટિશલાક ચરિત ’ એ ગ્રંથોનો કવિએ આધાર લીધો. ૩૯ ઢાલોમાં સર્વ મળીને ૧૧૦૦ ગુર્જર કાવ્ય કંડિકાઓ છે.

(૬) ધન્ના અણુગાર સ્વાધ્યાય :—સં. ૧૭૨૧ ના શ્રાવણ વદિ ૨ ને શુક્રવારે ખંભાતમાં ચાતુર્માસ રહીને આ કૃતિ રચી. ૫૯ ગુર્જર કંડિકાની આ કૃતિ છે.

(૭) રથૂલભદ્ર નવરાસો :—૯ ઢાલની આ ગુર્જર પદ્યકૃતિમાં કવિએ શંગાર આદિ નવે રસના વિષયો રથૂલભદ્ર અને કોશ્યાએ વચ્ચેનો પ્રસંગ લઈ સુંદર રીતે પ્રતિપાદિત કર્યા છે. કાવ્ય રસિક છે.

(૮) રામચંદ્ર લેખ :—સં. ૧૭૨૩ ના આસો સુદી ૧૩ ને દિવસે પઢાળમાં રહીને કવિએ આ ગુર્જર પદ્યકૃતિ રચી. ભગવાન રામચંદ્રજીના સીતાજી પરના પત્ર રૂપે આ કૃતિ છે.

(૯) આષાઢભૂતિ રાસ :—સં. ૧૭૨૪ ના પોષ વદિ ૨ ને દિવસે ચક્રાપુરમાં રચના. આષાઢભૂતિ જેવા અતુલ વિદ્યામળ ધારક મુનિવર મોદકની લાલચમાં એક નારીના પાસમાં કેમ જકડાય છે એ કથા વસ્તુ. કવિ જણાવે છે કે આ ગ્રંથ તેમણે અંચલગચ્છીય તિલકસૂરિ કૃત ‘ પિંડ વિશુદ્ધિ ટીકા ’, તથા જયશેખરસૂરિ કૃત ‘ ઉપદેશ ચિંતામણિ ’ના આધારે રચ્યો. ૧૬ ઢાલમાં સર્વે મળીને ૩૫૧ પદ્યો છે. આ ગ્રંથની ભાવનગરના સંગ્રહની પ્રત સદારુચિગણિએ લખી છે.

(૧૦) પરદેરી રાગનો રાસ :—સં. ૧૭૨૪ ના જ્યેઠ સુદી ૧૩ ને રવિવારે ચક્રાપુરમાં, રાયપ-ઝેણી સૂત્રનો આધાર લઈને રચના. ૩૩ ઢાલમાં ૧૧૦૦ ગુર્જર પદ્યો છે. વૈજલપુરમાં સં. ૧૭૯૬ ના પોસ સુદી ૮ ને બુધવારે પં. પ્રેમચંદ્રે આ ગ્રંથની એક પ્રત લખી.

(૧૧) નંદિયેણ રાસ :—સં. ૧૭૨૫ ના કાર્તિક વદ ૮ ને કુંજવારે રાજનગરમાં રચના. મહાનિષિથ, ઉપદેશભાષા, ઋષિમંડલવૃત્તિ, હેમચંદ્રાચાર્ય રચિત વીરચરિત્ર ઇત્યાદિ ગ્રંથોનો કવિએ આધાર લીધો છે. દશપૂર્વધર નંદિયેણ મુનિ ગણિકાને ઘેર રહે છે, ચારિત્ર્યનો ત્યાગ કરી ગૃહવાસ ભોગવે છે, અતે પુનઃ ત્યાગ માર્ગ પર આવે છે એ કથાવસ્તુ. ૧૬ ઢાલમાં સર્વ મળી ૪૨૧ ગુજર પદો છે. આ ગ્રંથની ભાવનગરના સંગ્રહની પ્રત સં. ૧૭૨૮ ના ચૈત્ર વદિ ૨ ને દિવસે જીર્ણગદમાં વિનીતકુશલગણિએ લખી.

(૧૨) શ્રીપાલ રાસ :—સં. ૧૭૨૬ ના આસો વદિ ૮ ને ગુરુવારે અમદાવાદના શેખપુરમાં રચના. રત્નશેખરસૂરિકૃત રાસનો કવિએ આધાર લીધો છે. વિનયવિજય અને યુક્તિવિજય એ પછી ૧૨ વર્ષ પછી એ રાસની રચના કરી. નવપદજનાં માહાત્મ્યને સૂચવતો શ્રીપાલ રાસ પ્રાયઃ ચૈત્ર તથા આસો માસમાં આયંબિલ તપની ઓળીમાં વંચાય છે. એ માસોની સુદી ૧ થી આયંબિલ ઓળી શરૂ કરી વદિ ૧ સુધીમાં પૂર્ણ કરવી એમ કવિએ પૂર્વ રાસનો આધાર લઈને જણાવ્યું છે. પરંતુ ઢાલની પ્રવૃત્તિ તો ઉક્ત માસની સુદી ૭ થી પૂનમને દિવસે પૂર્ણ કરવી એમ છે. એ પછી ખરતરગચ્છીય જિનહર્ષે શ્રીપાલ રાસ રચ્યો. જ્ઞાનસાગરજીની આ કૃતિ અન્ય શ્રીપાલ રાસોથી સંક્ષિપ્ત છે. તેની ૪૦ ઢાલોમાં સર્વ મળી ૧૧૩૧ પદો છે.

(૧૩) આર્દ્રકુમાર ચોપાઈ :—સં. ૧૭૨૭ના ચૈત્ર સુદી ૧૩ ને સોમવારે લઘુ વટપદનગરમાં રચના. કવિએ સૂગડાંગવૃત્તિ તથા ઉપદેશ ચિન્તામણિનો આધાર લીધો છે. ૧૯ ઢાલની આ ગૂર્જર કૃતિ સૌ પ્રથમ મુંબઈ જગદીશ્વર પ્રેસ, સં. ૧૯૪૩ માં શિલાછાપમાં પ્રકાશિત થયેલી.

(૧૪) સનતકી રાસ :—સં. ૧૭૩૦ ના માગશર વદિ ૧ ને મંગલવારે ચક્રાપુરીમાં રચના. કવિએ ઉત્તરાખ્યન વૃત્તિનો એમાં આધાર લીધો છે. ૩૧ ઢાલમાં સર્વ મળીને ૭૫૧ ગુજર પદો છે.

પ્રકીર્ણ કૃતિઓ

૧૯૯૦. ઉપર્યુક્ત કૃતિઓ ઉપરાંત કવિએ ‘અર્જુદ સ્તવન’ (અર્જુદતીર્થ પ્રતિમા સંજ્યામય ચૈત્ય-પરિપાટીરૂપ), ‘નલાયન’ (સં. ૧૭૨૦ આસપાસ), ‘ધન્નાચરિત્ર’ (સં. ૧૭૨૭), ‘શાંખ પ્રણમકુમાર રાસ’ ઇત્યાદિ કૃતિઓ રચી. જુઓ જૈ. ગૂ. ક. બા. ૨, પૃ. ૫૭-૮૦. મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઈએ ‘જ્ઞાન જત્રીશી’ (સં. ૧૭૦૩) નામની પદ્યકૃતિના કર્તા તરીકે આ જ્ઞાનસાગરજીને કહ્યા છે પરંતુ તે કૃતિના કર્તા જિનહર્ષસૂરિ શિ. વાચક ગુણહર્ષ શિ. જ્ઞાનસાગર આ ગ્રંથકર્તાથી બિન્ન ઈર્ષ ગયા છે.

૧૯૯૧. દેશાઈજીએ જૈ. ગૂ. ક. બા. ૩, પૃ. ૧૧૩૭ માં જ્ઞાનસાગરજીની કૃતિઓ આ પ્રમાણે નોંધી છે: ‘નલાયણ-નલદમયંતી ચોપાઈ’ સં. ૧૭૫૮ (?) જેઠ સુદી ૧૦; ‘નેમિચંદ્રાવલા.’ ઉક્ત સં. ૧૭૫૮ નું વર્ષ ચંકિત છે. મુદ્રણદોષ સંભવે છે અથવા તો એ કૃતિ અન્ય જ્ઞાનસાગરજીની હશે.

૧૯૯૨. જ્ઞાનસાગરજીને ગોડીજી પર અનન્ય શ્રદ્ધા હતી. તેઓ પ્રત્યેક કૃતિમાં ગોડીજીનાં નામનો ઉલ્લેખ કરે છે. તેઓ ધણી જગ્યાએ આવું વર્ણવે છે :—‘ધવલધિંગ ગોડીને સાંનિધિ સુખ સંપતિ બહુ પામે;’ ‘ધવલધિંગ ગોડી ધણી, સેવક સાંનિધિકાર;’ ‘ધવલધિંગ ગોડીજી સાંનિધિ સરસ સંયંધ સુહામે;’ ‘ધવલધિંગ ગોડીની સાંનિધિ દિનપ્રતે દોલતગેહેર;’ ‘હરખે’ જેડિ હાથ, ધવલધિંગ ગોડી ધણી.’ એ વખતે ગોડીજીનો મહિમા અપૂર્વ હતો. અંચલગચ્છીય સાહિત્યકારોએ પોતાની કૃતિઓમાં એમનાં નામનો સવિશેષ ઉલ્લેખ કર્યો છે.

૧૯૯૩. જ્ઞાનસાગરજીની ૧૭ મી સદીના પૂર્વાર્ધની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ જૈન તેમજ સમગ્ર ગુજરાતના

સાહિત્યના ઇતિહાસમાં અનોખું સ્થાન ધરાવે છે. આજ દિવસ સુધી એમની અનેક કૃતિઓ મુદ્રિત થતી રહી છે, એ કવિની લોકપ્રિયતા સૂચવે છે. એ પહેલાં પણ કવિના ગ્રંથોની અનેક પ્રતો ઉપલબ્ધ થતી હોઈને તેઓ તે વખતે પણ ગ્રંથકાર તરીકે ઘણું આદર પામ્યા હોવા જોઈએ.

૧૯૯૪. જ્ઞાનસાગરજીની મારવાડી મિશ્રિત ગુજરાતી ભાષા અને તેમાં કેદારો, મેવાડો ઇત્યાદિ ભાષા દેશીઓના ઉપયોગથી પં. હી. હં. લાક્ષણ એવા નિર્ણય પર આવ્યા કે કવિ ગુજરાત અને મારવાડમાં સવિશેષ વિચર્યા હશે. તેઓ શ્રીપાલ રાસની પ્રસ્તાવનામાં જણાવે છે કે જ્ઞાનસાગરજીએ કેટલાક એવા શબ્દો પણ યોજ્યા છે કે જે અર્વાચીન ગુજરાતી ભાષામાં ક્યાંય જણાતા નથી, એ શબ્દો તે વખતની ભાષામાં પ્રચલિત હોવા જોઈએ.

૧૯૯૫. મારવાડી ભાષાએ તત્કાલીન ગુજરાતી ભાષા પર ઘણી અસર પાડી હતી. એ અરસાની કૃતિઓમાં મારવાડી ભાષાની છાયા તો દેખાય જ છે. એટલે ભાષા દ્વારા નિર્ણય કરવો કઠિન છે કે કવિ મારવાડમાં અહુધા વિચર્યા હશે. આ વિષયના અનુવંગમાં પ્રો. મજમુદારનું વિધાન ઉલ્લેખનીય છે. It would help to establish the debt we owe to the source-dialect-old western Rajasthani, since Marwadi tunes have crept into both the marriage-songs and the Akhyana poetry of the Gujaratis. The Jain writers usually quote the first lines of the original songs whose tunes they may have adopted for their purpose. The varying Desis of different provinces have special names of their own: viz. “ Maru ” from Marwar, “ Godi ” from Gaud-Bengal, “ Veradi ” from Berar, “Gujarati” from Gujarat (in the Punjab) and so forth. (Journal of the Gujarati Research Society—“Tendencies in Mediaeval Gujarati Literature p. 119.)

૧૯૯૬. જ્ઞાનસાગરજીની સાહિત્યકાર તરીકેની પ્રતિભા વિદ્વાનો મૂલવશે. અહીં તો એટલું જ કહેવું ઇષ્ટ થશે કે તેમની સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ દ્વારા કવિ આ ગરજના ઇતિહાસમાં માનવંતું સ્થાન ધરાવે છે. તેઓ તે સમયમાં થઈ ગયેલા શ્રેષ્ઠ કવિઓમાંના એક હતા. તેમની અહુમૂલી કૃતિઓ ગુજરાતી ભાષાના વિકાસના અભ્યાસ માટે પણ ખૂબ ખૂબ ઉપયોગી છે. તેમણે અનેક જાહેરના પોતાની કૃતિઓમાં ઉપયોગ કર્યો છે. તત્કાલીન પ્રવર્તમાન ઘણા શબ્દો પણ એમની કૃતિઓમાં સંગૃહિત છે. આ અર્ધું જાહેશાસ્ત્રીઓ અને ભાષાશાસ્ત્રીઓ માટે પણ ઉપયોગી છે. અહીં આ વિષયક વિસ્તૃત વિચારણા અપ્રસ્તુત છે. કવિનું વાંચન વિશાળ છે એ વાત એમના ગ્રંથો જ કહી આપે છે. એમણે જે જે ગ્રંથોનો ઉપયોગ કર્યો છે તેનો પોતાની કૃતિઓમાં સાદર ઉલ્લેખ કર્યો જ છે. કવિનું જાહેર અંગેનું જ્ઞાન પણ અદ્ભૂત છે. અદ્યતન, પોતે તો લઘુતા જ દર્શાવે છે. “ હમ્મિસ રાસ ”નાં મંગલાચરણમાં કવિ નોંધે છે :—

કાવ્ય કુંડલિયા કવિતવર, સ્લોક સવાયા ભેઉ;
ગાહા ગૂઢા ગીત અહ, યમક રૂપક ભેય જેઉ. ૪

જંદ વસ્તુ ને જાપ્પયા, દુગ્ધક દોધક ભાનિ;
અડયલ મડયલ આરયા, ચૌરીયા ચોપઈ જનિ. ૫

ધૂઆ ધૂસેલા પદ્મડી, અઉક પદાદિ અનેક;
ભેદ ન લદ્દ એકના ભલા, વલી માત્રાદિ વિવેક. ૬

હું જડમતિ ન લહું કિમ એ, સગવટ સખર સંવાદ;
માંકું નેડણ મનિં ધરી, સદ્યુર દેજ્યો સાદ. ૭

અમૃતસાગર

૧૯૯૭. પં. નેમસાગર શિ. શીલસાગર શિ. અમૃતસાગરે સં. ૧૭૩૦માં વિજ્યાદશમી ને ગુરુવારે અન્બુનપુર-અંનરમાં ચાતુર્માસ રહીને 'રાત્રિભોજન પરિહાર રાસ' અપરનામ 'જયસેનકુમાર રાસ' રચ્યો. ૧૩૮૭ શ્લોક પરિમાણની આ કૃતિની પ્રત સં. ૧૭૮૨ ના ચૈત્ર વદિ ૧૪ ને શુક્રવારે દેવચંદ્ર-વિવેચ્યંદ્ર શિ. તેજચંદ્ર બ્રાતૃ જીવનચંદ-દાનચંદ શિ. દીપચંદે લખી. જીઓ: જૈ. ગૂ. ક. ભા. ૩ પૃ. ૧૨૭૩-૫.

મુનિચંદ્ર

૧૯૯૮. મુનિચંદ્રે 'તીર્થભાલા સ્તવન' રચ્યું, જેમાં વિદ્યમાન ગચ્છનાયક અમરસાગરસૂરિ સુધીની પ્રદાવલી પણ છે. જીઓ પ્રો. પીટર્સનનો તૃતીય રીપોર્ટ પૃ. ૨૧૯.

માનચંદ્ર

૧૯૯૯. ચંદ્રશાખાના લક્ષિતચંદ્રના શિષ્ય માનચંદ્રે જ્યોતિષ વિષયક ગ્રંથો લખ્યા, ૫૦૦ વર્ષના પંચાંગો કર્યા. વિંઝાણપોશાળના ગ્રંથોની દીપ પરથી એમની કૃતિઓ આ પ્રમાણે જણાય છે: (૧) ચંદ્રચિન્તામણિ (૨) અનુપમ મંજરી (૩) ખગોળગણિત (૪) વિદ્યાસાગર રાસ (૫) જ્યોતિષ ફલ (૬) પદ્મ પ્રક્ષ ફલ વિગેરે. એમના શિષ્ય કન્યાણચંદ્ર, તેમના સૌભાગ્યચંદ્ર મંત્રવાદી તરીકે પંકાયે હતા.

જ્ઞાનસાગર

૨૦૦૦. સં. ૧૭૨૧ માં એમનો કચ્છમાં વિહાર હતો. એમના પ્રયાસથી ધૃતકલ્પોલ પાર્શ્વનાથની પ્રતિમાને શ્રાવક ઉદ્દેશી પાસેથી મેળવી, સુથરીમાં કાળકુતું ગૃહચૈત્ય કરાવી સઘે તેમાં બિરાજમાન કરી. હાલ તે તીર્થસ્વરૂપ મનાય છે.

પં. જયસાગર

૨૦૦૧. પં. જયસાગરે સં. ૧૭૬૩ ના વૈશાખ સુદીમાં રાજનગરની ક્ષેત્રપાલ પોળમાં રહીને 'નતકાભરણ'ની પ્રત લખી. સં. ૧૭૬૯ ના પોષ સુદી ૧ ના દિને ઉદયરત્ન કૃત 'સ્થૂલિભદ્ર રાસ' (સં. ૧૭૫૯)ની પ્રત તેમણે રાધાબાઈના પઠનાથે લખી.

મુનિ લાલજી

૨૦૦૨. મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઈ નોંધે છે કે અમરસાગરસૂરિના સમયમાં સં. ૧૭૩૮ માં ધર્મસાગરસૂરિ શિષ્ય હેમસાગરસૂરિ શિષ્ય લાલજીએ લખેલ પ્રત ભાવનગરના સંઘના લંડારમાં છે. જીઓ: જૈ. ગૂ. ક. ભા. ૨, પૃ. ૭૭૬.

કેસરચંદ્રગણિ

૨૦૦૩. વા. તેજચંદ્ર શિ. પં. તારાચંદ્ર—પં. તત્ત્વચંદ્ર શિ. કેસરચંદ્રગણિએ ધીણોજગામમાં રહીને સં. ૧૭૫૭ ના કાર્તિક સુદી ૧૦ ને રવિવારે માણિક્યસુંદરસૂરિ કૃત 'શુકરાજકથા'ની પ્રત લખી,

૫. મતિકીર્તિના શિષ્યો

૨૦૦૪. ૫. મતિકીર્તિના શિષ્યો વિમલકીર્તિ, લલિતકીર્તિ, જયકીર્તિએ સં. ૧૭૨૬ના શ્રાવણ વદિ ૨ ને જુને અજમપુરમાં હેમરતન કૃત 'ગોરા આદ્ય કથા' અપરનામ 'પદમણી ચોપાઈ'ની પ્રત લખી. ન્યાયસાગર

૨૦૦૫. ન્યાયસાગરે સં. ૧૭૬૮ ના વૈશાખ સુદી ૩ ને રવિવારે અંતરમાં રહીને 'કલ્પસૂત્ર આજ્ઞાવબોધ' લખ્યું.

સત્યાગ્રિધ

૨૦૦૬. સં. ૧૭૪૨ ના ભાદ્રવા વદિ ૯ ને શનિવારે માંડવીમાં રહીને હર્ષવલ્લભ કૃત 'ઉપાસક દશાંગ આજ્ઞાવબોધ'ની પ્રત સત્યાગ્રિધએ લખી.

ધર્મહર્ષગણિ

૨૦૦૭. કાડકરામાં રહીને ધર્મહર્ષગણિએ જયરંગ કૃત 'અમરસેન-વયરસેન ચોપાઈ' (સં. ૧૭૧૭)ની પ્રત લખી.

ઉપાધ્યાય હર્ષરાજ શિષ્ય ભાગ્યરાજ

૨૦૦૮. ૫. ભુવનરાજ શિ. વા. ધનરાજ શિ. ઉપા. હર્ષરાજ શિ. ભાગ્યરાજે સં. ૧૭૨૭ ના ચૈત્ર સુદી ૬ અને ૭ ને શનિ અને રવિવારે અનુક્રમે 'જંખૂચરિત્ર' અને 'પદ્મપંચાશિકા'ની પ્રતો લખી.

મહિમાસાગર શિષ્ય આનંદવર્દન

૨૦૦૯. સં. ૧૭૬૭ ના પોષ સુદી ૪ ને જુને. વા. મુક્તિસાગરે પોતાના શિષ્ય મહિમાસાગરના પદનાથે 'શકુન લક્ષણ'ની તથા 'રાગવલ્લભ'ની પ્રતો લખી, મહિમાસાગરના શિષ્ય આનંદવર્દનને 'અંતરિક પાર્શ્વનાથ સ્તુતિ છંદ' તથા કેટલાંકે સ્તવનો રચ્યાં. જુઓ 'પંચપ્રતિકમણુ સૂત્રાણિ' સં. સોમચંદ ધારસી, પૃ. ૪૦૦.

ઉપાધ્યાય મેઘસાગરજી અને વૃદ્ધિસાગરજી

૨૦૧૦. મહો. રત્નસાગરજીના શિષ્ય ઉપાધ્યાય મેઘસાગરજી, તેમના ઉપાધ્યાય વૃદ્ધિસાગરજી થયાં. સં. ૧૬૭૦ માં સાધ્વી વિમલશ્રીએ મારવાડના વાલોતર ગામમાં ચાતુર્માસ રહીને એમની ગૃહલી રચી, જે પરથી એમનાં જીવન વિશે જાણી શકાય છે. જુઓ 'મોટી પદાવલી', પ્ર. સોમચંદ ધારસી, પૃ. ૩૯૪.

૨૦૧૧. પ્રભાસપાટણના પ્રાગ્વાટ જ્ઞાતીય કુટુંબમાં સં. ૧૬૫૩ ના કાર્તિક સુદી ૨ ના દિને મેઘસાગરજી જન્મ્યા, સં. ૧૬૬૬ ના ફાગણ સુદી ૩ ના દિને રત્નસાગરજી પાસે સંજમ ભાર ગ્રહણ કર્યો. સં. ૧૬૭૦ ના મહા સુદી ૪ ના દિને વાલોતરમાં એમને ઉપાધ્યાયપદે વિભૂષિત કરવામાં આવ્યા. તે અવસરે જુહાપીઆગોત્રીય શ્રેષ્ઠી સૂરજમહે ૭૦૦ દામ ખરચી ઉત્સવ કર્યો. મેઘસાગરજી મધુર વ્યાખ્યાન વાણીથી ગચ્છતો મહિમા વિસ્તારતા હતા.

૨૦૧૨. અમરસાગરસૂરિને નામે પ્રસિદ્ધ થયેલી પદાવલીમાં મેઘજીએ સં. ૧૬૫૩ માં પ્રભાસપાટણમાં કલ્યાણસાગરસૂરિ પાસે દીક્ષા ગ્રહણ કરી અને તેમને રત્નસાગરજીના શિષ્ય તરીકે સ્થાપવામાં આવ્યા એવું વિધાન છે, જે સંશોધનીય છે. વસ્તુતઃ તેઓ એ વર્ગે જન્મ્યા હતા.

૨૦૧૩. મુનિ ધર્મસાગરજી પદ્માવલીમાં નોંધે છે કે મેઘસાગરજીના ત્રણ શિષ્યો હતા : (૧) વૃદ્ધિ-સાગર (૨) કનકસાગર (૩) મનરૂપસાગર. સં. ૧૭૩૩ ના જોકે સુદી ૩ ના દિને બાહડમેરમાં તેઓ કાળ-ધર્મ પામતાં, ત્યાંના સંઘે વૃદ્ધિસાગરજીને એમની પાટપર સ્થાપ્યા.

૨૦૧૪. મારવાડ અંતર્ગત કોટડા ગામમાં પ્રાગ્વાટ જાતીય જેમલની ભાર્યા સિરીઆદેની કૃપે સં. ૧૬૬૩ ના ચૈત્ર વદિ ૫ ના દિને વૃદ્ધિચંદ નામનો પુત્ર જન્મ્યો. સં. ૧૬૮૦ ના મહા વદિ ૨ ના દિને મેઘસાગરજી પાસે તેણે દીક્ષા લીધી અને તેમનું વૃદ્ધિસાગરજી નામ રાખવામાં આવ્યું. સં. ૧૬૯૩ ના કાર્તિક સુદી ૫ના દિને ગુરુએ તેમને મેડતાનગરમાં ઉપાધ્યાયપદે અલંકૃત કર્યાં. એમના ત્રણ શિષ્યો હતા : (૧) હીરસાગર (૨) પદ્મસાગર (૩) અમીસાગર. વૃદ્ધિસાગરજી સં. ૧૭૭૩ ના આષાઢ સુદી ૭ ના દિને કચ્છ-નવિયામાં કાળધર્મ પામ્યા.

૨૦૧૫. અંચલગચ્છનો વર્તમાન શ્રમણ સમુદાય એમની શિષ્ય-પરંપરાનો છે. સુવિહિત આચારને છોડી વચ્ચે તેઓ ગોરજી જેવું જીવન જીવ્યા. પાછળથી મુનિ ગૌતમસાગરજીએ ક્રિયોદ્ધાર કરતાં હાલ એ પરંપરાના શ્રમણો સુવિહિત માગી છે. મુનિ ધર્મસાગરજી એ પરંપરાને ઉપાધ્યાયની પાટપરંપરા દર્શાવે છે તે વિચારણીય છે. વાસ્તવમાં ગચ્છ-સંવિધાનમાં આવી કોઈ પાટપરંપરાનું કે એમનાં કાર્યક્ષેત્રનું નિરૂપણ નથી. પાટ પરંપરાનો અર્થ અહીં શિષ્ય પરંપરાજ અભિપ્રેત છે.

૫. જ્ઞાનમૂર્તિ

૨૦૧૬. ધર્મમૂર્તિસ્રિ શિ. ઉપા. વિમલમૂર્તિ શિ. વા. ગુણમૂર્તિ શિ. પં. જ્ઞાનમૂર્તિએ સં. ૧૭૨૫ માં નવાનગરમાં ચોમાસું રહીને ‘આવીસ પરિપહ ચોપર્ષ’ રચી. જુઓ : જૈ. ગૂ. ક. ભા. ૩, પૃ. ૧૩૩૪-૬. ‘સંગ્રહણી બાલાવબોધ’ એમણે સં. ૧૭૨૫ ની આસપાસ રચ્યું. જુઓ : જૈ. ગૂ. ક. ભા. ૩, પૃ. ૧૬૨૮. સં. ૧૬૯૪ ના આસો સુદી ૫ ના દિને ‘રૂપસેન રાજર્ષિ’ ચરિત્ર ‘ચોપર્ષ’ ૬ ખંડમાં, તથા સં. ૧૭૭૮ પહેલાં ‘ત્રિપંકર ચોપર્ષ’ ૩ ખંડમાં રચી. ગ્રંથ-પ્રશસ્તિમાં કવિ ‘પાટર્ષ પૂનિમચંદ’ એવો ઉલ્લેખ કરતા હોઈને તેઓ એ પરંપરાના હતા એમ નિર્ણય થાય છે. જુઓ : જૈ. ગૂ. ક. ભા. ૩, પૃ. ૧૦૪૫-૬.

વાચક લાવણ્યચંદ

૨૦૧૭. વા. પુણ્યચંદ્રથી પ્રાદુર્ભૂત થયેલી ચંદ્રશાખામાં વા. લક્ષ્મીચંદ્રના શિષ્ય વા. લાવણ્યચંદ્ર થયા. સં. ૧૭૩૪ ના શ્રાવણ સુદી ૧૩ ના દિને સીરૌહીમાં ચાતુર્માસ રહીને તેમણે ‘સાધુવંદના’ નામક ગૂર્જર પદ્યકૃતિ ૧૫ ઢાલમાં તથા ‘સાધુ ગુણભાસ’ નામક પદ્યકૃતિ ૪ ઢાલમાં રચી. જુઓ : જૈ. ગૂ. ક. ભા. ૩, પૃ. ૧૨૯૦-૧.

૨૦૧૮. તેમણે સં. ૧૭૬૩ માં ‘વીરવંશાનુક્રમ’ અપરનામ ‘અંચલગચ્છ પદ્માવલી’ની સંસ્કૃત પદ્યમાં રચના કરી. આ ઐતિહાસિક ગ્રંથની પ્રત મુનિ પુણ્યવિજયજીના સંગ્રહમાં છે. ગચ્છના ઇતિહાસ નિરૂપણમાં આ ગ્રંથ અત્યંત ઉપયોગી છે. અંતિમ પદ્યમાં કવિએ મહાકાલી દેવીની સ્તવના કરી છે.

૨૦૧૯. સં. ૧૭૬૩ ની આસપાસ કવિએ ‘ગોડી પાર્શ્વનાથ ચોઢાળિયું’ નામક ગૂર્જર પદ્ય કૃતિ ૪ ઢાલમાં રચી. આ ઐતિહાસિક કૃતિમાં એ તીર્થની ઉત્પત્તિ વિશે કવિએ ઘણી હકીકતો નોંધી છે, જે વિશ્વસનીય છે.

વાચક જિનરાજ

૨૦૨૦. વા. ધનરાજ શિ. વા. હીરાનંદ શિ. વા. જિનરાજે સં. ૧૭૬૩ ના આદવા સુદી ૯ ને મંગળવારે ‘વસંતરાજ શુકનશાસ્ત્ર’ની પ્રત લખી. તેમના દાદા-ગુરુ વા. ધનરાજ ભુવનરાજ ગણિતા શિષ્ય હતા. તેઓ જ્યોતિષવિદ્ હતા. તેમના શિષ્ય હર્ષરાજ, તેમના સુસાગરરાજ વિશે ઉલ્લેખ કરી ગયા છીએ.

નયનશેખર

૨૦૨૧. અંચલગચ્છની પાલીતાણીય શાખાના નયનશેખરે સં. ૧૭૩૬ ના શ્રાવણ સુદી ૩ ને બુધવારે ‘યોગરત્નાકર ચોપર્ણ’ નામક વૈદક ગ્રંથ રચ્યો. એ ગ્રંથની પ્રશસ્તિ દ્વારા જાણી શકાય છે કે પાલીતાણીય શાખામાં આચાર્ય પુણ્યતિલકસૂરિ થયા. તેમની ૧૬મી પાઠે વા. સુમતિશેખર થયા, જેમની શિષ્ય-પરંપરા આ પ્રમાણે છે : વા. સુમતિશેખર-વા. સૌભાગ્યશેખર-વા. જ્ઞાનશેખર-નયનશેખર. ૧૮ માં સૈકાના ગ્રંથોમાં આ શાખા વિશે ઉલ્લેખો મળે છે.

૨૦૨૨. ‘વૈદક વિષય પર અત્યાર સુધી ગુજરાતી ભાષામાં કોઈએ પદ્યમય રચના કરી નહોતી, તે આ શતકમાં નયનશેખરે સં. ૧૭૩૬ માં “યોગરત્નાકર ચોપર્ણ” રચીને કરી.’-જૈ. સા. સં. ઈ. પૃ. ૬૬૯. ૯૦૦૦ શ્લોકપરિમાણુનો આ વૈદક ગ્રંથ કેટલો મહત્વનો છે, તે વાત ‘જૈન ગ્રંથાવલી’ની નિમ્નોક્ત નોંધ દ્વારા જાણી શકાશે.

૨૦૨૩. ‘આ વર્ગમાં વૈદકના જે જે ગ્રંથો અમારા જાણવામાં આવ્યા છે, તે તે અનુક્રમવાર નોંધ્યા છે. વિચાર કરવા જેવી વાત છે કે આપણા વિદ્વાન દૂરદર્શી પૂર્વાચાર્યોએ અન્ય સાહિત્યને ખીલવવા માટે કરેલા પ્રયાસની સરખામણી કરતાં વૈદક જેવા અસાધારણ ઉપયોગી વિષયની ખીલવણી કરવામાં પોતાના ઉચ્ચ જ્ઞાનનો ઉપયોગ કર્યો હોય એમ અમોને મળેલા ગ્રંથો ઉપરથી જણાતું નથી. સિવાય ઉપર જણાવેલા ગ્રંથો પૈકી કેટલાક ગ્રંથો તેમના કર્તાનાં નામ પરથી પ્રાયઃ અન્ય મતિના પણ કરેલા હશે તેમ સંશય રહે છે. આમ હોવાનું કારણ એ જણાય છે કે વૈદકનો વિષય કેટલાક આરંભ, સંરંભ, વનરપત્યાદિકનું ઉપમર્દન, અગ્નિ વિગેરેનો વિનાશાદિ કરાવનાર છે. તેથી ત્રિવિધે જીવહિંસાનો ત્યાગ કરનાર મુનિરાજ એ કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ ન કરી શકે તેવું છે.’

પં. હરસહાય

૨૦૨૪. પાલીતાણીય શાખાનો ઉલ્લેખ નયસુંદર કૃત ‘નલ દમયંતી ચરિત્ર’ (સં. ૧૬૬૫)ની પ્રત પુષ્પિકામાંથી આ પ્રમાણે મળે છે : સં. ૧૭૫૫ ફાઠ સુદી પંચમી ગુરો ॥ અંચલગચ્છે મં ૦ અમર-સાગરસૂરિ રાજ્યે પાલીતાણીયશાખાયાં પં ૦ હરસહાય વ્રાહ્મણ ગૌરવંદેનાવૃત્તે લિખ્યતે ।

ઉપાધ્યાય વિનયશીલ

૨૦૨૫. પાલીતાણીય શાખાની બીજી એક પરંપરા આ પ્રમાણે છે : વા. વિદ્યાસાગર-વિદ્યાશીલ-રિવેકમેરુ-મુનિશીલ-ગુણશીલ-વિનયશીલ. ત્રિપુટી મહારાજ નોંધે છે કે ભદ્રારક અમરસાગરસૂરિની એક સંયમધારી યતિશાખા પાલીતાણીમાં હતી, જેમાં અનુક્રમે મુનિશીલ, ગુણશીલ અને ઉપાધ્યાય વિનયશીલ થયા. ઉપા. વિનયશીલે સં. ૧૭૪૨ માં વડનગરમાં ‘અર્ચુદાયલ ચૈત્યપરિપાટી’ અપરનામ ‘અર્ચુદ કથ’ રચ્યો. જુઓ જૈ. પ. ઈ. ભા. ૨, પૃ. ૫૫૬.

૨ ૨૬. વિનયશીલે સં. ૧૭૦૧ ના માગશર સુદી ૬ ના દિને શાહપુરમાં ૪૫ કંડિકામાં ‘સહ-સ્રક્ષણ પાર્શ્વનાથ સ્તવન’ રચ્યું, જેમાં એ દિને ત્યાં થયેલી પ્રતિષ્ઠા, ગુજરાતમાંથી ગચ્છનાયકને તેજવવા, પ્રાગ્વંશીય વહોરા રવજી પૂર્ણએ કરેલ ઉત્સવ ઈત્યાદિ વિશે વર્ણન છે. કવિકૃત ‘૨૪ જિનભાસ’ પણ પ્રાપ્ત થાય છે. જુઓ: જૈ. ગૂ. ક. ભા. ૩, ૧૧૨૫-૭.

ન્યાનસમુદ્ર

૨૦૨૭. ન્યાનસમુદ્રની ગુરુપરંપરા આ પ્રમાણે છે:—જિનચંદ્રસૂરિ—પદ્મદેવસૂરિ—સુમતિસિંહસૂરિ—અભયદેવસૂરિ—ગુણસમુદ્રસૂરિ—માણિક્યકુંજરસૂરિ—ગુણરાજસૂરિ—વિજયહંસસૂરિ—પુણ્યપ્રભસૂરિ—જિનહર્ષસૂરિ—ઉપા. ગુણહર્ષગણિ—ન્યાનસમુદ્ર.

૨૦૨૮. કવિએ સં. ૧૭૦૩ માં દોશી ચોથાશાહના આગ્રહથી ‘જ્ઞાન છત્રીશી’ નામક પદ્ય કૃતિ લખી. પ્રશસ્તિમાં કવિ વર્ણવે છે—

સંવત સતર તિહોતર સમૈં, શ્રી જિનહર્ષસૂરીસોજી;
વાચક શ્રી ગુણરતન વખાણીઈ, ન્યાનસમુદ્ર નિજ સીસોજી. ૩૫
કાધી એહ છત્રીશી કારણે, શ્રાવક સમકિત ધારો જી;
સુવિહિત આગ્રહ ચોથ સાહરે, દોસી વંશ ઉદારો જી. ૩૬

મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઈ આ કવિને લલિતસાગર શિ. માણિક્યસાગર શિ. જ્ઞાનસાગર કહે છે તે બ્રાંત છે. ઉપર્યુક્ત ગુરુપરંપરા દ્વારા પણ આ વાતનો ચોક્કસાઈથી નિર્ણય થઈ શકે એમ છે. સમાન નામના અનેક કવિઓ સાથે થઈ ગયા હોઈને દેશાઈજીએ ભૂલ કરી જણાય છે. જુઓ જૈ. ગૂ. ક. ભા. ૨, પૃ. ૭૯.

વાચક રત્નશેખર

૨૦૨૯. વા. બુદ્ધિશેખરના શિષ્ય વા. રત્નશેખરે સં. ૧૭૬૧ ના માગશર સુદી ૫ ને ગુરુવારે, સુરતમાં શાહ ભીમાના પુત્ર શંકરદાસની પ્રાર્થનાથી હિન્દીમાં ‘રત્નપરીક્ષા’ નામક પદ્યકૃતિ આઠ વર્ગમાં લખી. જૈન સાહિત્યમાં રત્ન વિષયક ગણ્યાગાંઠ્યા ગ્રંથો જ હોઈને, ૫૬૦ પદ્યોની પ્રસ્તુત કૃતિ મહત્વપૂર્ણ છે. અગરચંદ્રજી તથા ભંવરલાલજી નાહટાએ આ કૃતિને એ નામથી પ્રકટ કરેલ છે.

૨૦૩૦. કવિની ગુરુપરંપરા વિશે આગળ વિસ્તારથી ઉલ્લેખ થઈ ગયો છે. સં. ૧૭૩૦ માં વા. ભાવશેખરે ઈલમપુરમાં અગસ્તિઋષિ કૃત ‘રત્નપરીક્ષા સમુચ્ચય’ની પ્રત લખી તે વખતે રત્નશેખર પણ ત્યાં જ હતા. કવિએ એ ગ્રંથનો ખાસ આધાર લીધો છે. ગ્રંથની પ્રત પ્રથમાદર્શો પ્રાયઃ કવિના શિષ્ય કપૂરશેખરે લખી હતી એમ આ પંક્તિથી સ્પષ્ટ થાય છે : ‘પ્રથમ લેખ સુંદર લિખ્યો, વિશુદ્ધ કપૂર સચ્ચાંન.’ કવિના જ્ઞાન વિશે બહુમાન થાય છે. તેમણે અન્ય ગ્રંથો રચ્યા છે કે કેમ તે જાણી શકાતું નથી.

હીરસાગર

૨૦૩૧. યતિ હીરસાગરના ઉપદેશથી રાધનપુરનું શ્રી શામળા પાર્શ્વનાથ જિનાલય તથા ત્યાં ત્રણ ઉપાશ્રયો બંધાયાં. હીરસાગરજી તથા એમના શિષ્યોનો અહીં સવિશેષ વિહાર હતો. એમનાં કાર્યોની

યાદગીરી રૂપે ત્યાં હીરસાગરની શેરી પણુ છે. રાધનપુરના અંચલગન્ધીય શ્રાવણેએ અનેક પ્રતિષ્ઠાઓ કરાવી છે. હીરસાગરના નવાબ સાથેના સમાગમની તથા તેમને દેખાડેલાં ચમત્કારોની ઘણી વાતો સંભળાય છે.

પં. દીપસાગરગણિ

૨૦૩૨. પં. રવિસાગર શિ. પં. હિતસાગર શિ. પં. દીપસાગરગણિએ સં. ૧૭૨૬ માં કાર્તિક વદિ ૬ ને મંગળવારે મેડના અંતર્ગત ગુદલામાં મહારાણા રાજસિંહનાં રાજ્યમાં ભુવનકીર્તિ કૃત ‘અંજના-સુંદરી રાસ’(સં. ૧૭૦૬)ની પ્રત લખી. એમના શિષ્યો વિજયસાગર, મેઘસાગર, પ્રીતસાગર વિગેરે થયા, જેમની પરંપરામાં વિવેકસાગર, દયાસાગર, રંગસાગર, ચતુરસાગર વિગેરે થયા.

વ. લક્ષ્મીશેખરગણિ

૨૦૩૩. વા. ભાવશેખરના શિ. બુદ્ધિશેખર શિ. રાજશેખર શિ. લક્ષ્મીશેખરે સં. ૧૭૫૦ ના આસો વદિ ૩ ને શુક્રવારે મુંદરાખંદરમાં જ્ઞાનસાગર કૃત ‘ચિત્ર સંભૂતિ ચોપઈ’(સં. ૧૭૨૧)ની પ્રત લખી. વા. લક્ષ્મીશેખરની શિષ્ય પરંપરા આ પ્રમાણે છે : વા. લક્ષ્મીશેખર-ભાવણ્યશેખર-અમૃતશેખર-જ્ઞાનશેખર.

૨૦૩૪. ભાવણ્યશેખરે સં. ૧૭૬૫ માં ભાવણ્યંદ્રસૂરિ કૃત ‘શાંતિનાથ ચરિત્ર’ની પ્રત વડનગરમાં લખી. આ ગ્રંથની એક સચિત્ર પ્રત ઉક્ત જ્ઞાનશેખરના શિષ્ય મુનિ જીવાએ કચ્છના રતડીઆ ગામમાં લખી.

મુંદરસાગર

૨૦૩૫. પં. હર્ષસાગરગણિ શિ. પં. શિવસાગરગણિના શિષ્ય મુંદરસાગરે સં. ૧૭૨૭ ના શ્રાવણ વદિ ૧૪ ને ગુરવારે જ્ઞાનસાગર કૃત ‘આપાદભૂતિ રાસ’(સં. ૧૭૨૪)ની પ્રત રાજધન્યપુર-રાધનપુરમાં લખી. સં. ૧૭૫૮ ના ફાગણ વદિ ૧૩ ને શનિવારે તેમણે હુરકાનપુરમાં રહીને શ્રાવિકા રૂપાના પદનાર્થે યશોવિજય કૃત ‘અષ્ટદશ પાપ સ્થાનક સ્વાધ્યાય’ની પ્રત લખી.

વા. નાથાચંદ્ર શિ. ધર્મચંદ્ર

૨૦૩૬. વા. નાથાચંદ્રગણિના શિષ્ય ધર્મચંદ્રે સં. ૧૭૩૯ ના શ્રાવણ સુદી ૨ ને મંગળવારે રાણપુરમાં રહીને જિનરાજસૂરિ કૃત ‘શાલિભદ્ર રાસ’(સં. ૧૬૭૮)ની પ્રત સ્વવાંચનાર્થે લખી. સં. ૧૭૩૪ ના ફાગણ સુદી ૧૧ ના દિને પાટણમાં વા. ભાવણ્યચંદ્ર કૃત ‘સાધુગુણ ભાસ’ની પ્રત લખી.

રિદ્ધિસાગર

૨૦૩૭. મહો. રત્નસાગર શિ. પદ્મસાગર શિ. ધીરસાગર શિ. રિદ્ધિસાગર સં. ૧૭૩૯ માં સ્તંભપુરમાં સીરદેવ મહોપાધ્યાય કૃત ‘પરિભાષાની વૃત્તિ’ની પ્રત લખી. જુઓ મુનિ પુષ્પવિજયજીનો પ્રશસ્તિ સંગ્રહ, ભા. ૨, નં. ૫૮૨૭.

ઉદયચંદ્ર

૨૦૩૮. વા. દેવસાગરના શિ. વિજયચંદ્ર શિ. ઉદયચંદ્રે સં. ૧૭૧૪ ના ફાગણ સુદી શનિવારે ‘માણિકકુમર ચક્રપર્ષી’ રચી. જુઓ: જૈ. ગૂ. ક. ભા. ૩, પૃ. ૧૨૦૩-૪. સં. ૧૭૧૩ના માઘ વદિ ૧૧ ના દિને ભૂજમાં વિજયચંદ્રે ઉદયચંદ્રના પદનાર્થે વા. દેવસાગર કૃત ‘કપિલકેવલિ રાસ’(સં. ૧૬૭૪)ની પ્રત લખેલી.

અમરચંદ

૨૦૩૯. કથાણુસાગરસૂરિ શિ. વા. રચણુચંદ શિ. મુનિચંદ શિ. અમરચંદે સં. ૧૭૪૫ ના ભાદ્રવ સુદી ૮ ને શુકે રાધનપુરમાં ચાતુર્માસ રહીને ‘વિદ્યાવિલાસ ચરિત્ર—(પવાડો) રાસ’ રચ્યો. ત્રણ ખંડ, ૭૦૧ ગૂર્જરપદ્યની આ ગ્રંથની એક પ્રત પં. દીપસાગર શિ. વિજયસાગર અને મેઘસાગરે સં. ૧૭૮૩ના ભાદ્રવ વદિ ૧૨ ને રવિવારે કેઠારામાં રહીને લખી. જુઓ: જૈ. ગૂ. ક. ભા. ૨, પૃ. ૩૭૩-૪.

સુરસાગર

૨૦૪૦. સુરસાગર અપરનામ સુરજીએ સં. ૧૭૨૧ પછી ‘લીલાધર રાસ’ ગૂર્જરાતીમાં રચ્યો. આ ઐતિહાસિક રાસમાં પરીખ લીલાધર અને તેના સુપુત્રોનાં સંઘકાર્યોનું વિશદ વર્ણન છે. જુઓ જૈ. ગૂ. ક. ભા. ૨, પૃ. ૨૦૬-૯. સુરસાગરે ‘જાંબવતી ચોપઈ’ ૧૪ ગૂર્જર પદ્યોમાં રચી છે.

જિનદાસ

૨૦૪૧. કવિ જિનદાસે સં. ૧૭૧૯ ના માગશરની ૬ ને શુકે, ૧૪ ગૂર્જર પદ્યોમાં ‘બ્યાપારી રાસ’ રચ્યો. તેમણે ‘જોગી રાસ’, ‘પુણ્યવિલાસ રાસ’, સં. ૧૭૧૧ ના આસો સુદી ૨ના દિને ગિરનારની યાત્રા કરી ‘નેમિનાથ સ્તવન’ તથા અનેક પ્રકીર્ણ પદ્યો, સ્તુતિઓ, લાવણીઓ વિગેરે રચ્યાં. બીમસી ખાણેએ એમની ઘણી કૃતિઓ પ્રકાશિત કરી છે.

અજ્ઞાત શિષ્યો

૨૦૪૨. અમરસાગરસૂરિના સમયમાં અજ્ઞાત કર્તૃક પ્રતો ઉપલબ્ધ છે. સં. ૧૭૧૮ માં લોવડીમાં જિનરાજસૂરિ કૃત ‘શાલિભદ્ર રાસ’ (સં. ૧૬૭૮)ની પ્રત, સં. ૧૭૨૨ ના કાર્તિક સુદી ૪ ને રવિવારે સુરતમાં દયાસાગર કૃત ‘મદનકુમાર રાસ’ (સં. ૧૬૬૯)ની પ્રત લખાઈ. ડૉ. કલાટ નોધે છે કે અમર-સાગરસૂરિના રાજ્યમાં ‘ઉપદેશ ચિન્તામણિ’ની પ્રત સં. ૧૭૩૯ માં લખાઈ, જુઓ-ડૉ. ભાંડારકરનો સને ૧૮૮૩-૪નો રિપોર્ટ, પૃ. ૪૪૩.

રામધ્યા-પસાધયા

૨૦૪૩. કચ્છી દશા ઓશવાળ જાતીય નાગડા ગોત્રીય એ બન્ને બાંધવો નલિયામાં થઈ ગયા, જેમની ગુરુભક્તિની વાતો ખૂબ જ સંબળાય છે. પસાધયા મોઠો અને રામધ્યા નાનો. એમના પિતાનું નામ મેરમ હતું. રામધ્યા દેવ-ગુરુનો પરમ ઉપાસક હતો.

૨૦૪૪. કચ્છમાં એ વર્ષનો દુષ્કાળ પડેલો. સુકાળ આવતાં રામધ્યાએ ગુરુને વાવણીનું મુહૂર્ત પૂછ્યું. ગુરુએ કહ્યું—‘હજી વાર છે. તને બોલાવીને મુહૂર્ત કહીશ.’ આ વાતને બંધો સમય થયો. બધે વાવણીઓ થઈ, ભરપૂર મોલ થયો, કાપણી પણ થઈ. પરંતુ ગુરુએ મુહૂર્ત વિશે કશું ન કહ્યું. એક વખત તેને બોલાવી ગુરુએ પૂછ્યું—‘બધે ખજાણા થાય છે, તું કેમ કરતો નથી?’ ગુરુવચન પર શ્રદ્ધા રાખી વાવણી વિના ખજાણું તૈયાર કર્યું. બધા પેટ ભરીને હસ્યા! પરંતુ હજી હાંકતાં ખેતરમાંથી સોનામહોરો ભરેલા ચરુ નીકળ્યા. બધી મહોરો ખજાણામાં લાવવામાં આવી. રામધ્યાની આસ્થા અને ગુરુભક્તિ નિહાળી ગામઘણી પ્રસન્ન થયો. રામધ્યાએ બધી મહોરો ગામઘણીને સમર્પણ કરી દીધી, પણ તેણે લીધી નહીં. અંતે રામધ્યાએ કુંવરને સુખડી તરીકે એક પાલી સોનામહોરો આપવી અને ગામઘણીએ સ્વીકારવી એવો સૌએ તોડ કર્યો.

૨૦૪૫. ગુરુના ઉપદેશથી રામદયાએ કચ્છમાંથી સાધર્મિક અંધુઓને નોતરી સૌને મિષ્ટાન્ન ભોજન જમાડ્યું, એક ધૂતનો કળશિયો પ્રજાવના તરીકે આપી પ્રાપ્ત થયેલી સંપત્તિનો સદુપયોગ કર્યો. ભદ્રેશ્વરનો એણે તીર્થસંઘ પણ કાઢેલો. એણે આપેલી ધૂતલકાણુ વિશે કહેવાય છે કે સૌ પ્રથમ ખાલી કળશિયાની લકાણુ કરેલી, જે ભૂજના ગૂર્જરને લૂખી લાગી. આથી રામદયાએ કળશિયાને ઘીથી ભરીને તેની લકાણુ કરી. કેટલાક એવું માને છે કે તેમાં સોનામહોર પણ નાખવામાં આવેલી! આ લકાણુ હાલાર તેમજ ઠેક રાધનપુર સુધી પહોંચેલી.

૨૦૪૬. રામદયા-પસાઈઆને જે અગ્નેરમાંથી મહોરો મળી તે અગ્નેર છાદુરાના નાકાની લગોલગ પટેલના અગ્નેર તરીકે ઓળખાતું, જેનો ભોગવટો તેના વંશજોએ કર્યો. એમના નામોલ્લેખવાળો ચોપડો પણ એમના વંશજોએ જાળવી રાખ્યો છે. સં. ૧૬૯૫ નો ચોપડો પસાઈયાના નામનો છે. તેમાં મેરગ સુત પસાઈયા અને મેરગ સુત રામદયા એમ લખેલ છે. પસાઈયાને ધના અને ભારા એમ બે પુત્રો થયા. રામદયાને ખીમણુધ અને ખેતો નામે પુત્રો થયા. સં. ૧૭૫૭ માં ચૈત્ર સુધી રામદયાની વિદ્યમાનતાના ઉલ્લેખ મળે છે. શેઠ નરશી નાથાના શલોકોમાં એ બંને ગુરુલકત આંધવો વિશે ગૌરવલયો ઉલ્લેખ છે. લોકો હજી તે ભાવથી ગાય છે અને એમની ભક્તિના ભાવ હૃદયે ધરે છે.

શ્રેષ્ઠી જગદૂશાહ

૨૦૪૭. લાલનગોત્રીય વર્ધમાનશાહના ચોથા પુત્ર જગદૂ મહા દાનેશ્વરી થયા. અનેક ગ્રંથોમાંથી એમની ઉજ્જવળ કારકિર્દી વિશે જાણી શકાય છે. એમના વડિલ બંધુઓ વીરપાલ, વિજયપાલ અને ભારમલ્લ હતા. એમના પિતા અને માતા વન્નાદેવી તથા નવરંગદે-વિશે આગળ ઉલ્લેખ કરી ગયા છીએ.

૨૦૪૮. વર્ધમાનશાહે જગદૂના વિવાહમાં ૩૦૦૦૦૦ સોનામહોરો ખરચી અને ૪૦૦૦ જાંટ ચારણોને આપ્યા એ વિશે અનેક કિંવદંતીઓ છે. શેઠનો મુનીમ ગોરને ઉતાવળથી બોલાવવા જતાં ગોરે વક્રોક્તિથી કહ્યું-‘ તારા શેઠ જાંટનું દાન દેવાના છે?’ આથી જાંટનું દાન પણ કરવામાં આવ્યું!

૨૦૪૯. પદ્મસિંહશાહે પણ પોતાના પુત્ર રણમલ્લના વિવાહ પણ એવી જ ધામધૂમથી કર્યા. વર્ધમાનશાહનાં મૃત્યુ બાદ પદ્મસિંહશાહે કુટુંબકલેશ નિવારવા સૌને જીદા કર્યા. પદ્મસિંહશાહના પુત્રો માંડવી અને વર્ધમાનશાહના પુત્રો ભૂજમાં વસ્યા. પછી ભદ્રાવતીનો પણ જલ-પ્રલયથી વિનાશ થયો.

૨૦૫૦. પદ્માવલીમાં ઉલ્લેખ છે કે-ઉદારતા, ધીરતા અને ગંભીરતા આદિ અનેક ગુણોથી શોભતા જગદૂએ ભક્તિથી ઉત્સવપૂર્વક, વૃદ્ધાવસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલા કલ્યાણસાગરસૂરિને ભૂજમાં તેડાવ્યા અને તેમની ધંધી ભક્તિ કરી. ગુરુએ તેને તેના પિતાનો જ્ઞાંત સંભળાવતાં જગદૂએ ‘તેમનું ચરિત્ર રચવા પ્રાર્થના કરી. આથી આચાર્યે તેમના પદ્મશિષ્ય અમરસાગરસૂરિને ચરિત્ર રચવા આજ્ઞા આપી. સં. ૧૬૯૧ ના શ્રાવણ સુદી ૭ના દિને ‘વર્ધમાન પદ્મસિંહ શ્રેષ્ઠી ચરિત્ર’ સંસ્કૃતમાં રચાયું. ગ્રંથ-પ્રશસ્તિમાં જગદૂના ગુણોનું નિમ્નોક્ત વર્ણન છે.

૨૦૫૧. ‘જે આ જગદૂશાહનું યાચકોના સમૂહને ખુશી કરનારું ઔદાર્ય જોઈને દુષ્કાળમાંથી લોકોને ઉગારનારા પૂર્વે થયેલા પ્રસિદ્ધ એવા જગદૂનું અત્યંત પ્રસિદ્ધ નામ પણ જગતના લોકોને સ્મરણમાં આવ્યું નહીં, એવા શ્રીમાન વર્ધમાનશાહના લોકપ્રિય પુત્ર જગદૂશાહ જયવંત વર્તો!

૨૦૫૨. ‘લાલણ પ્રમુખ સર્વ ઓશવાળોને સુખદાયી જગદૂશાહને ડાહ્યાઓ, ખરેખર, ખીજા કુખેર

કહેવા લાગ્યા. વળી હમેશાં ભોજનાદિનું દાન દેતા એવા તે જગડૂનાં ઘરનાં આંગણમાંથી કોઈ યાચક ખરેખર, દુભારીને ગમે નહોતો. તેની કીર્તિ ચાણુદિ કવિએ દ્વારા હમેશાં પગલે પગલે ગવાતી સમસ્ત ભરતખંડમાં વિસ્તાર પામી હતી. વર્ધમાનશાહના પુત્ર જગડૂ તે જગડૂ જ થયા. કેમકે કર્તીશ્વરે હમેશાં તેમની સ્તુતિ કરતા હતા. એવા બીજા કુખેર સમાન આ જગડૂશાહ જયવંત વર્તો !

૨૦૫૩. ‘જગડૂશાહનાં ઘરનાં આંગણને યાચકોના સમૂહોથી હમેશાં સભર જોઈને લોકો તેનાં ઘરને લક્ષ્મીનું ઘર કહેવા લાગ્યા.’

૨૦૫૪. જગડૂના બંધુ ભારમહાને પણ અમરસાગરસૂરિની ઘણી ભક્તિ કરી. આચાર્યના ઉપદેશથી ભારમહાને શત્રુજય પર કલ્યાણસાગરસૂરિની પાદુકાઓની સ્થાપના કરી હતી. વિક્રમના ૧૮ મા સૈકામાં કચ્છ માંડવીમાં જગડૂના પુત્ર ગોધાશાહ, તેમના પુત્ર વલમજીશાહ ભાગ્યશાળી પુરુષ થયા. તેઓ કચ્છના મહારાવના કારભારી હતા. તેમના પુત્ર નેમિદાસ પણ પ્રતાપી પુરુષ થયા. માંડવી પાસેના ચુંદિયારી ગામમાં દેરી છે, તેમાં તેમની અશ્વાશ્લ પ્રતિમા સ્થાપવામાં આવી છે. પં. હીરાલાલ હંશરાજ પોતાને જગડૂના વંશજ તરીકે જાળખાવે છે.

અંચલકાર અમરસાગરસૂરિ

૨૦૫૫. ‘વર્ધમાન-પદ્મસિંહ શ્રેષ્ઠીચરિત્ર’ તથા અંચલગચ્છની અનુસંધાનરૂપ પદ્માવલી જેમાં ધર્મ-મૂર્તિસૂરિ અને કલ્યાણસાગરસૂરિનો જીવનવૃત્તાંત નિબદ્ધ છે, તે અમરસાગરસૂરિને નામે પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. આ બન્ને ગ્રંથોની પ્રમાણભૂતતા શંકિત હોઈને તેની મૂળ પ્રતો શોધવી ઘટે છે. ગ્રંથો દ્વારા જણાય છે કે સં. ૧૬૯૧ ના આવળ સુદી ૭ ના દિને શ્રેષ્ઠીચરિત્ર તેમણે જગડૂશાહની પ્રેરણાથી અને કલ્યાણસાગરસૂરિની આજ્ઞાથી રચ્યો. આ સંસ્કૃત ચરિત્રને પદ્મસિંહશાહને પણ વાંચી સંભળાવવામાં આવ્યું. જે આ કૃતિ સં. ૧૬૯૧ માં લખાઈ હોય તો સં. ૧૬૯૪ માં મૃત્યુ પામેલા પદ્મસિંહનાં મૃત્યુનું વર્ણન તેમાં કેમ આવી શકે? હકીકતમાં ગ્રંથકર્તા પોતે સં. ૧૬૯૪ માં તો જન્મ્યા હતા !!

૨૦૫૬. પદ્માવલી સં. ૧૭૪૩ માં રચાઈ એવો ગ્રંથમાં ઉલ્લેખ છે, પરંતુ તેની અનેક બાબતો તત્કાલીન પ્રમાણો દ્વારા નિરાધાર ઠરે છે. ઉદાહરણરૂપે રાયશીશાહ વિશે કહેવાયું છે કે-‘મેં તો કીર્તિ પણ મેળવી નહીં, માત્ર ધન જ ઉપાર્જન કર્યું’. ઘડપણથી જીર્ણ થયો કિન્તુ પુત્રનું મુખ તો જોયું જ નહીં.’ હકીકતમાં આપણે જોયું કે રાયશીશાહના પૌત્રો પણ તેમણે કાઢેલા સંઘોમાં હતા !! આવી તો અનેક સ્મરણાઓ ઉક્ત બન્ને ગ્રંથોમાં છે, જે માટે અમરસાગરસૂરિને દોષ દેવો જોઈએ નહીં !!

સ્વર્ગગમન

૨૦૫૭. સમગ્ર પશ્ચિમ ભારતમાં ઉગ્ર વિચરી, અનેક જીવોને ધર્મબોધ પમાડી ગચ્છનાયક અમરસાગરસૂરિ ૬૮ વર્ષનું આયુ પાળીને સં. ૧૭૬૨ માં ઘોળકામાં કાલધર્મ પામ્યા. પદ્માવલીમાં એ વર્ષની તિથિ આવળ સુદી ૭ પણ દર્શાવેલ છે.

૨૦૫૮. આપણે જોયું કે એમનાં જન્મનાં વર્ષ વિશે પદ્માવલી અને અન્ય પ્રમાણો વચ્ચે એક-વાક્યતા નથી. પદ્માવલીમાં એમની જીવનચારિકા આ પ્રમાણે છે—જન્મ સં. ૧૬૬૪ માં, દીક્ષા સં.

૧૬૭૫ માં, આચાર્યપદ સં. ૧૬૮૪ માં. એ અસ્વીકાર્ય હોવા છતાં ચરિત્રનાયકની ઉમરની દૃષ્ટિએ તેમાં કાંઈક સામ્ય છે. સ્વીકાર્ય જીવનચારિકા આ પ્રમાણે છે: જન્મ સં. ૧૬૯૪માં, દીક્ષા સં. ૧૭૦૫ માં, આચાર્યપદ સં. ૧૭૧૫ માં. ઉક્ત સ્વીકાર્ય અને અસ્વીકાર્ય પ્રમાણો દ્વારા એક વાત તો નિશ્ચિત છે કે ચરિત્રનાયકે ૧૨ વર્ષની વયે દીક્ષા લીધી. અને એ પછી ૧૦ વર્ષ બાદ આચાર્યપદ પ્રાપ્ત કર્યું. એમનાં મૃત્યુનાં વર્ષ માટે સૌ એકમત છે.

૨૦૫૯. અમરસાગરસૂરિના સમયમાં અનેક કવિઓ થયા, જેમની કૃતિઓ ઉપલબ્ધ છે. એ કૃતિઓની ગ્રંથપ્રશસ્તિઓમાં ગચ્છનાયક વિશે સુંદર ઉદ્દેશો થયા છે, જે દ્વારા અમરસાગરસૂરિની અસાધારણ શક્તિઓનો આપણને પરિચય મળી રહે છે. ‘ચંદ્ર જેવી કીર્તિવાળા’, ‘બહાગી ભદ્રારક’, ‘યુગ પ્રધાન બિરુદધારક’, ‘સૂર કલ્યાણનો શિષ્ય સવાઈ’ ઇત્યાદિ ઉદ્દેશો અમરસાગરસૂરિની પ્રતિભાના પારિચાયક છે. એમનો વિદાયથી આ ગચ્છ ગુજરાત બહારના છેલ્લા ગચ્છનાયક ગુમાવ્યા.

—

૨૦૬૦. કચ્છ અંતર્ગત ખીરસરા અંદરમાં દશા ઓશવાળ જાતીય, નાગડા ગોત્રીય શાહ કર્મસિંહની પત્ની કમલાદેવી કુલિથી સં. ૧૭૪૭ ના આસો વદિ ૩ ને દિવસે એમનો જન્મ થયો હતો. એમનું મૂળ નામ વિદ્યાધર હતું. એમણે સં. ૧૭૫૬ ના ફાગણ સુદી ૨ ને દિવસે અમરસાગરસૂરિ પાસે વૈરાગ્ય-પૂર્વક દીક્ષા અંગીકાર કરી. એ પ્રસંગે શાહ વીરચોલ નામના શ્રાવકે દીક્ષા મહોત્સવ કર્યો. સં. ૧૭૬૨ ના શ્રાવણ સુદી ૧૦ ને દિવસે અમરસાગરસૂરિએ યોગ્ય જાણીને એમને ધોલકામાં આચાર્યપદે વિભૂષિત કર્યા. તે અવસરે સુરતના રહેવાસી શાહ કપૂરચંદ સિંધાએ ચોર્યાસી ગચ્છના યતિઓને પછેડી ઓઢાડી તથા શેર સાકર ભરીને એક થાળીની પ્રત્યેક ઘરે લઢાણી કરી. અમદાવાદના રહેવાસી પારેખ વર્ધમાન તથા શ્રાવિકા રુકિમણીએ થાળી અને સાકરની લઢાણી કરી. પારેખ ભગવાનદાસે મહાસુદીની લઢાણી કરી. તેમજ અન્ય ભક્ત શ્રાવકોએ પણ ઉમંગપૂર્વક સાકર આદિની લઢાણો કરી વિદ્યાસાગરસૂરિના આચાર્ય-પદ મહોત્સવ ઉજવ્યો. એજ વર્ષે ગચ્છનાયક અમરસાગરસૂરિ ધોલકામાં કાળધર્મ પામતાં, માતરમાં સં. ૧૭૬૨ ના કાર્તિક વદિ ૪ ને બુધવારે સંધે એમને ગચ્છનાયક પદે અભિયુક્ત કર્યા. એ પ્રસંગે વડેરા ગોત્રીય શાહ સૌભાગ્યચંદ્રે અષ્ટાઢિકા મહોત્સવ કર્યો તથા શ્રાવકોને પહેરામણી આપી. સંઘના આગ્રહથી ગુરુ એ વર્ષે માતરમાં જ ચાતુર્માસ રહ્યા અને વિશેષાવશ્યક સૂત્રની વાચના કરી. તેઓ મોટા અતિશયવાન આચાર્ય હતા. જુઓ ભીમસી માણેકની ગુરુ-પદાવલી.

૨૦૬૧. ઉપાધ્યાય જ્ઞાનસાગરકૃત પદાવલીમાં વિદ્યાસાગરસૂરિ વિષે આ પ્રમાણે માહિતી પ્રાપ્ત થાય થાય છે : કચ્છ દેશમાં આવેલા ખીરસરા ગામમાં લઘુનાગડા ગોત્રીય કર્મસિંહ નામે શ્રાવક વસતા હતા. તેમને કમલાદેવી નામની સ્ત્રી હતી. તેઓને સં. ૧૭૩૭ માં વિદ્યાધર નામનો પુત્ર થયો. તે વિદ્યાધરે વૈરાગ્ય પામીને સં. ૧૭૫૬ માં અમરસાગરસૂરિ પાસે દીક્ષા લીધી. ફાગણ સુદી ખીજને દિવસે શ્રાવક વીરચોલે દીક્ષા મહોત્સવ કરેલો. ગુરુએ તેમનું વિદ્યાસાગરજી નામ પાડ્યું. સં. ૧૭૬૨ ના શ્રાવણ સુદી ૧૦ ને દિવસે ધોલકામાં તેમને આચાર્યપદ તથા સં. ૧૭૬૨ ના કાર્તિક વદિ ૪ ને બુધવારે માતરમાં ગચ્છનાયક પદ પ્રાપ્ત થયાં. માતરના વડેરા ગોત્રીય સૌભાગ્યચંદ્ર નામના શ્રાવકવર્ષે ઘણું ધન ખર્ચીને અષ્ટાઢિકા મહોત્સવ કર્યો. સંઘના આગ્રહથી આચાર્ય માતરમાં ચાતુર્માસ રહ્યા અને આખ્યાનમાં વિવરણ સાથે તેમણે વિશેષાવશ્યકસૂત્ર સંભળાવ્યું.

૨૦૬૨. પદાવલીમાં આચાર્યનો જન્મ સં. ૧૭૩૭ માં દર્શાવેલો છે. વાસ્તવમાં જન્મનું વર્ષ સં. ૧૭૮૭ છે. એમની દીક્ષાનું સ્વીકાર્ય વર્ષ સં. ૧૭૫૬ છે. કિન્તુ નાહટાજીના સંગ્રહની અજ્ઞાત કતૃકે ‘અંચલગચ્છ પદાવલી’ માં સં. ૧૭૫૮ છે તે વિચારણીય છે. તેમાં આચાર્યપદ સ્થળ તરીકે વૈરાટ-નગરીનો પણ નિર્દેશ છે. જુઓ : ‘૬૭ સડસકમે પાટે’ શ્રી વિદ્યાસાગરસૂરિ. શ્રી કચ્છદેશે ખીરસરા

ખિંદરે, ઓશવંશે જ્ઞાતિ શાહ કર્મસી, લાર્યા કર્મલાદે, પુત્ર વિદ્યાધર. સંવત્ ૧૭૪૭ સતર સડતાલે જન્મ, સંવત્ ૧૭૫૮ અઠાવને દીક્ષા, સતર માસક ૧૭૬૨ આચાર્યપદ વયરાટનગરિ... વૈરાટનગરી એજ બલલક્ષપુર કે હાલતું ધોલકા. આ પ્રાચીન નગરી મત્સ્ય દેશની રાજધાની હતી. વૈરધવજની રાજધાની પણ ત્યાં હતી.

૨૦૬૩. આચાર્યના આચાર્યપદ અને ગચ્છનાયક પદ અનુક્રમે સં. ૧૭૬૨ ના શ્રાવણ સુદી ૧૦ અને એજ વર્ષના કાર્તિક વદિ ૪ ને જુએ હોઈને પ્રશ્ન થાય છે કે એમ કેમ બની શકે ? ગુજરાતવર્તી પ્રચલિત સંવત્તાનુસાર કાર્તિક માસ પ્રથમ આવે અને પછી શ્રાવણ માસ આવે. અહીં કચ્છી સંવતનો ઉપયોગ સ્પષ્ટ થાય છે. તે સંવત્તાનુસાર આપાઠ માસથી નૂતન વર્ષનો પ્રારંભ થાય છે. કાર્તિકાદિ ગુજરાતી, ચૈત્રાદિ મારવાડી અને આષાઢાદિ કચ્છી-હાલારી સંવતોના ઉપયોગથી અનેક ગૂંચવાડાઓ થયા છે.

૨૦૬૪. ચરિત્રનાયક વિશેની પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોની નોંધો પણ અહીં અવતરણીય છે. ડૉ. કલાટ નોંધે છે : Vidyasagara-suri, son of Sa Karamasinha in Khirasara-bandara (Kachchhadese) and of Kamalade, mula naman Vidyadhara, born Samvat 1747 Aso vadi 3, diksha 1756 Phalgunasudi 2, acharya 1762 Sravana sukla 10 in Dholka; bhattaraka 1762 Karttika vadi 4 Budhavare in Matara-grama, +1797 Karttika sudi 5, at the age of 50. A Vidyasagara-suri Stavan (6v.) composed by Nityalabha is printed in Vidhip. Pratikr. Bombay, 1889, p. 451. Vidyasagara-suri's pupil Jnanasagara-gani composed Gunavarman-charitra (see Mitra, Not. VIII. pp. 145-6) and Chotrissa atisrayano chhanda, printed in Jaina Kavya Prakasa, I, Bombay 1883, pp. 74-5. For Satyasagara gani see No. 69 (The Indian Antiquary, Vol. XXIII, pp. 174, No. 66).

૨૦૬૫. પ્રો. પિટર્સન પોતાના સંસ્કૃત હસ્તપ્રત વિષયક સને ૧૮૮૬-૮૨ ના અહેવાલની પ્રસ્તાવનામાં નોંધે છે : Vidyasagara-Mentioned as pupil of Amarasagara (Amarabdhhi) and guru of Udayasagara (Udayodadhi), author, in Samvat 1804 of the Snatripanchasika. See the entry Udayasagara. 3, App. p. 239 (Journal of the Bombay branch of the Royal Asiatic Society, 1894.)

કચ્છના પ્રથમ પદ્ધર

૨૦૬૬. આપણે જોઈ ગયા કે અંચલગચ્છનો વિસ્તાર પશ્ચિમ ભારતમાં સર્વત્ર હતો. ઉત્તર ભારતના આગરા તથા દક્ષિણ ભારતના જુરહાનપુર, જલણા પ્રમુખ કેન્દ્રોમાં પણ અંચલગચ્છીય શ્રાવકો પથરાયેલા હતા. અંચલગચ્છીય શ્રમણોનો વિહાર પણ એ જાણ પ્રદેશોમાં ખૂબ હતો. ગચ્છનાયક કન્યાણુ-સાગરસૂરિ પછી આ ગચ્છતું વ્યાપક ક્ષેત્ર મર્યાદિત થતું ગયું. ગચ્છનાયક અમરસાગરસૂરિ ગુજરાત બહારના છેલ્લા પદ્ધર બન્યા. અંચલગચ્છતું મુખ્ય કેન્દ્ર ગુજરાતમાંથી પણ ખસીને કચ્છ-હાલાર તરફ વળી રહ્યું હતું. આ પરિસ્થિતિમાં વિદ્યાસાગરસૂરિનું આધ્યાત્મિક નેતૃત્વ અનિવાર્ય બન્યું અને તેઓ કચ્છમાંથી પહેલા જ પદ્ધર બન્યા. અંચલગચ્છના પ્રાદુર્ભાવ પછી થઈ ગયેલા, વિદ્યાસાગરસૂરિ પહેલાના ૧૯ પદ્ધ-

ધરોમાંથી ૧૪ પદ્ધરો તો મહા ગુજરાત બહારના જ હતા, આકીના પદ્ધરો પણ પંચાલદેશને બાદ કરતાં ગુજરાત પ્રદેશના જ હતા.

૨૦૬૭. વિદ્યાસાગરસૂરિ વિશે ઉલ્લેખનીય બીજી બાબત એ છે કે તેઓ માત્ર ૧૬ વર્ષની ઉંમરે જ ગચ્છનાયકના સર્વોચ્ચ પદે બિરાજ્યા હતા. આ હકીકત એમની બહુમુખી શક્તિઓને ખરેખર, અંજલિ-રૂપ છે. આટલી નાની ઉંમરમાં આ પદ મેળવનારાઓમાં તેઓ સૌ પ્રથમ છે.

૨૦૬૮. અહીં બીજી એક બાબતનો ઉલ્લેખ પણ પ્રસ્તુત છે. લોકોમાં એવી માન્યતા પ્રચલિત છે કે દશા જ્ઞાતિ લઘુ સજ્જનીય હોઈને તેમાંથી ગચ્છનાયક થઈ શકે નહીં. પરંતુ આ માન્યતા ભ્રાન્તિજનક છે. વિદ્યાસાગરસૂરિ એ લઘુ જ્ઞાતિના જ હતા. જૈનસંઘમાં ઉચ્ચ કે નીચ જ્ઞાતિપ્રથાને તીર્થંકરોએ સ્વીકૃતિ આપેલ નથી. સૌને સામાજિક રીતે સમાન દરજ્જે અપાવવાના મહાન પુરસ્કર્તા જ્ઞાતપુત્ર ભગવાન મહાવીર પોતે જ હતા. કચ્છી દશા ઓશવાળ જ્ઞાતીય નાગડગોત્રીય જ્ઞાતિ-શિરોમણિ શેઠ નરશી નાથા ૧૯ મી શતાબ્દીમાં પ્રતાપી પુરુષ થઈ ગયા. આ વંશના મહોપાધ્યાય રત્નસાગરજી પણ હતા. રામધ્યા-પશાધ્યા પણ લઘુ નાગડ ગોત્રીય જ હતા. લઘુ નાગડ વંશમાં બીજા પણ અનેક મહાનુભાવો થઈ ગયા. જેમનો ઉલ્લેખ પ્રસંગોપાત કરીશું.

ધર્મપ્રચાર

૨૦૬૯. સં. ૧૭૬૨ માં આચાર્યપદ—સ્થિત થયા બાદ વિદ્યાસાગરસૂરિને એ વર્ષે જ માતરમાં ગચ્છેશપદ પ્રાપ્ત થયું. તે અવસરે વડેરા સૌભાગ્યચંદે ધણું ધન ખરચીને અષ્ટાદ્વિકા મહોત્સવ કર્યો. સંઘાગ્રહથી આચાર્ય ત્યાં ચાતુર્માસ રહ્યા અને વ્યાખ્યાનમાં વિવરણ સહિત વિશેષાવશ્યક સૂત્ર શ્રાવકોને સંભળાવ્યું.

૨૦૭૦. સં. ૧૭૬૫ માં સુરતમાં ચાતુર્માસ હતા ત્યારે કપૂરચંદ સિંધાએ ગુરુની ધણી ભક્તિ કરી. સૂરિના ઉપદેશથી તેણે સર્વ ગચ્છના યતિઓને વસ્ત્રો, પાત્રો વિગેરે વહોરાવ્યાં, સમસ્ત સંઘમાં સાકર સહિત પિત્તળની થાળીઓની પ્રભાવના કરી, શ્રી ચંદ્રાપ્રભુ સમેત પાંચ જિનબિંબો ભરાવી સુરતમાં પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

૨૦૭૧. તદ્દનંતર આચાર્ય ત્યાંથી વિહરતા અમદાવાદમાં ચાતુર્માસ રહ્યા. તેમના ઉપદેશથી પારેખ વર્ધમાન અને તેની પત્ની રુકિમણીએ સ્વામીવાત્સલ્ય, પ્રભાવનાદિ કાર્યોમાં ધણું ધન ખરચ્યું. વિદ્યાસાગરસૂરિના ઉપદેશથી ત્યાંના શ્રેષ્ઠી ભગવાનદાસે શ્રી સંભવનાથાદિ સાત જિનબિંબો ભરાવી સં. ૧૭૭૪ ના વૈશાખ સુદી ૫ ના દિને પ્રતિષ્ઠા કરી, સંઘ સહિત શત્રુંજયની યાત્રા કરીને ધણું ધન ધર્મકાર્યોમાં ખરચ્યું.

મહારાવ ગોડજીને પ્રતિબોધ

૨૦૭૨. અંચલગચ્છના આચાર્યોનો કચ્છના મહારાવો સાથેનો સંપર્ક ઇતિહાસ—પ્રસિદ્ધ છે, તે વિશે આગળ ઉલ્લેખ કરી ગયા છીએ. વિદ્યાસાગરસૂરિએ એ સંપર્ક પૂર્વવત્ જળવી રાખી ધર્મોદ્યોત કર્યો.

૨૦૭૩. ત્રામાનુગ્રામ વિચરતાં આચાર્ય અનુક્રમે સં. ૧૭૭૪ ની આસપાસ ભૂજ પધાર્યા. ત્યાં ટોડરમદ્દના પુત્ર ઠાકરશીએ ધણું ધન ખરચીને એમનો ઉમંગપૂર્વક પ્રવેશોત્સવ કર્યો. વા. નિત્યલાલ રાસમાં જણાવે છે—

ભૂજનગર ભઠ્ઠી ભાંતસું, પૈંસારા ઓછવ કીધ;
ટોડરમદ્દ સુત જાણુઈ, ઠાકરસીઈ યશ લીધ.

૨૦૭૪. જૈનધર્મના ઉદ્યોત અર્થે વિદ્યાસાગરસૂરિએ મહારાવ ગોડળને દેશના આપી જૈનધર્મના સિદ્ધાંતો સમગ્રવ્યા. અહિંસામય ધર્મનો ઉપદેશ આપી આચાર્યે મહારાવને પ્રતિબોધ આપ્યો. પયુષણુ પર્વના પંદર દિવસો દરમિયાન તેમણે રાજ્ય તરફથી અમારિ—પડકની ઉદ્ધોપણા કરાવી. મહારાવ પર પ્રભાવ પાડી આચાર્યે ઉપકાર કર્યો. જુઓ—

જૈન ધર્મ અનૂઆલવા, દેશના ધરમની દીધ;
પ્રતિબોધ્યો રાએ ગોડળ, જીવદયા ગુણ લીધ.
પરવ પજૂસણે પાલવી, પતર દિવસની અમાર;
ધર્મશાસ્ત્ર દેપાડિને, કીયો એ ઉપગાર.

૨૦૭૫. ઉક્ત પ્રસંગ સં. ૧૭૭૪ માં બન્યો હશે. એ પછી સં. ૧૭૭૭ માં વિદ્યાસાગરસૂરિએ જૂનમાં જ્ઞાનસાગરજીને દીક્ષિત કર્યા એમ રાસકાર નિત્યલાભનાં વર્ણન પરથી પ્રતીત થાય છે.

૨૦૭૬. મહારાવ ભારમલ્લજી અને ભોજરાજજી સાથેના અંયગ્ગચ્છીય આચાર્યોના સમાગમ વિશે આગળ ઉલ્લેખ થઈ ગયો છે. એ પછી કચ્છની ગાદી પર આ પ્રમાણે રાજ્યો થયા: ખેંગારજી રજ, (ઈ. સ. ૧૬૪૫), તમાચીજી (ઈ. સ. ૧૬૫૫), રાયધણજી ૧ લા (ઈ. સ. ૧૬૬૬), પ્રાગમલ્લજી (ઈ. સ. ૧૬૯૮), એ પછી ગોડળ ઈ. સ. ૧૭૧૫ માં તખ્તનશીન થયા અને એમણે ઈ. સ. ૧૭૧૯ સુધી કચ્છ પર શાસન કર્યું. એ પછી મહારાવ દેશજી થયા.

ગોડળની રાજ્યસભામાં ધર્મ-સંવાદ

૨૦૭૭. મહારાવ ગોડળના સમયમાં કચ્છમાં સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયનું ભારે પ્રભુત્વ હતું, આ સંપ્રદાયે પોતાના ઉદ્દગમ પછી થોડા જ વખતમાં બધે પોતાનું વચસ્વ જમાવી દીધું હતું. કચ્છમાં મૂર્તિપૂજક શ્રમણોનો વિહાર અન્ય પ્રદેશો કરતાં અદ્ય હોઈને લોકાગચ્છને અહીં જોસભર્યો પ્રચાર કરવાનો અવકાશ મળ્યો. આ સંપ્રદાયે થોડા જ સમયમાં કચ્છને બેલું લગાડેલું.

૨૦૭૮. લોકાગચ્છીય મૂલચંદ ઋષિનો વિહાર કચ્છમાં સવિશેષ હતો. આ ગચ્છના ધર્મદાસજીના ૬૯ શિષ્યો પૈકી ૨૨ શિષ્યો ભિન્ન ભિન્ન પ્રદેશોમાં વહેંચાયા અને ‘બાવીશ ટોળા’ એવાં નામથી પ્રસિદ્ધિ પામ્યા. મૂલચંદજી એ બધામાં મુખ્ય હતા. તેઓ અમદાવાદના દશા શ્રીમાળી વણિક હતા. તેમણે ૧૮ વર્ષની ઉંમરે દીક્ષા લીધી, સં. ૧૭૬૪ ના પોષ સુદી ૧૫ માં આચાર્યપદ પ્રાપ્ત કર્યું. તેમના સાત શિષ્યો હતા.

૨૦૭૯. વિદ્યાસાગરસૂરિએ મૂલચંદજીને મહારાવ ગોડળની રાજ્યસભામાં બોલાવીને તેમની સાથે પ્રતિમા-સ્થાપના વિષયક શાસ્ત્રાર્થ કર્યો. જૈન શ્રુતમાંથી અનેક પ્રમાણો ટાંકીને આચાર્યે મૂર્તિ-વિધાનનું ભારે પ્રતિપાદન કર્યું. મૂલચંદજી આ ધર્મ-સંવાદમાં ટકી શક્યા નહીં. તેઓ નિરુત્તર બની ગયા. આ પ્રસંગ સં. ૧૭૭૫ માં બન્યો. એ પછી સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયનો જીવાળ અંકુશિત થયો. નિત્યલાભ આ પ્રસંગને વર્ણવતાં જણાવે છે કે શાસ્ત્રાર્થમાં હાર પામેલા મૂલચંદજીને કચ્છ દેશમાંથી ચાલ્યા જવું પડે છે. જુઓ :—

મૂલચંદ ઋષ કચ્છ દેશમાં, દેવ ગુરુનો પ્રત્યનીક;
કુમતી મોટો કદાચ્છી, પ્રતિમોત્થાપક તહકીક.
તેહને તિહાંથી કાઢીગો, તેડી રાય હચૂર;
શાસ્ત્ર તણી ચરયા ફરી, માન કર્યા ચકચૂર.

૨૦૮૦. વિદ્યાસાગરસૂરિએ અનેક દુર્વાદીઓને ધર્મ-સંવાદોમાં પરાસ્ત કર્યા હતા તે હકીકત વાચક લાવણ્યચંદ્ર કૃત ‘વીરવંશાનુક્રમ’ નામક અંચલગચ્છીય પદાવલી દ્વારા સ્થિત થાય છે. જુઓ :—

તત્પટ્ટાંબુજ ભાસ્કરા મૃશ ધિયો દુર્વાદિદંતાબલો ।

હર્યક્ષા ઉપકેશવન્શ જનુષો રોષાદિ દોષ દ્વિષઃ ॥

વિદ્યાસાગરસૂરયો યુગવરા ગૌડીશ કારુણ્યતો ।

બ્રાજંતો વિચરંતુ ભૂરિ ભાવિનઃ પ્રબોધયંતો ભુવિ ॥૪૨॥

૨૦૮૧. આ અરસામાં સ્થાનકવાસી અને મૂર્તિપૂજક સંપ્રદાયો વચ્ચે અનેક શાસ્ત્રાર્થો થયેલા છે. સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયનું જોર ઓછું કરવા મૂર્તિપૂજક સંપ્રદાયે ભારે પરિશ્રમ કર્યો જણાય છે. અંચલ-ગચ્છ સમેત બધાંયે ગચ્છોના આચાર્યોને આવી ચર્ચાસભાઓમાં એસવું પડ્યું હતું અને પોતાના વિચારોનું સંપ્રમાણ અને જુસ્સાભેર સમર્થન કરવું પડ્યું હતું. આ બધાં પ્રયાસોને પરિણામે સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયનો પ્રસાર અંકુશમાં આવ્યો અને ક્રમે ક્રમે ઘટ્યો પણ ખરો.

૨૦૮૨. મૂર્તિપૂજના સમર્થનમાં અહીં થોડું જણાવવું પણ પ્રસ્તુત ગણાશે. ‘જે જે જીવેને આત્મ સાક્ષાત્કાર નથી થયો તે તે જીવેને પ્રતિમાના, મૂર્તિના, પરમાણુના આશ્રય વગર એક પળ પણ રહી શકતું નથી. આત્માને નહીં જાણનાર લોકો મૂર્તિની જ ઉપાસના અહોરાત્રિ કર્યા જ કરે છે. પ્રતિમાને નહીં માનનારા સાધુઓ સામાયિક, પ્રતિક્રમણ, ઉપાશ્રય, શરીર, લૂગડાં, પુસ્તક, ચેલા-ચેલી, સંઘાડા, શિષ્યો, મન વગેરેની ઉપાસના કરનારા હોઈ પ્રતિમાના જ ઉપાસકો છે, કારણ કે આત્મજ્ઞાન તો તે પૈકી ધણાખરામાંથી ધણું દૂર હોય છે. માત્ર એક પ્રકારની પ્રતિમાને નહિ માનતા ધણા પ્રકારની પ્રતિમાઓને તેઓ માને છે અને તે માન્યા વગર ચાલી શકતું જ નથી. જેમ જેમ આત્માનુભવ થતો જાય છે તેમ તેમ બહિકિંયા—રુચિ સ્વતઃ ઘટતી જાય છે અને છેવટે નિજ સ્વરૂપમાં જ સ્થિતિ થાય છે. જ્યાં સુધી આવી ઉત્તમ દશા પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી મૂર્તિપૂજ જરૂરની જ છે. કદાચ તે એક મૂર્તિને નહિ માને તો બીજી ધણી મૂર્તિઓ તેનાં મનમાં ચોંટી રહેશે કે જે માન્યા વગર છૂટકો જ નથી. આવા હેતુઓ ધ્યાનમાં રાખીને જૈન શાસ્ત્રમાં તો મૂર્તિપૂજનનું વિધાન ઠેકાણે ઠેકાણે જોવામાં આવે છે. જૈનનાં શાસ્ત્ર-પ્રમાણ અને પરંપરા પ્રમાણ પ્રમાણે જૈનોમાં પ્રતિમા પૂજન સનાતન કાલથી જ અવિચ્છિન્નપણે ચાલ્યું આવે છે. પ્રતિમા માટે સ્થાનાંગ સૂત્ર, ઉપાશક દશાંગસૂત્ર, ભગવતીસૂત્ર, યજ્ઞતાસૂત્ર, વગેરે સ્થળે લખાણ જોવામાં આવે છે. દેવતાઓ પણ જિન પ્રતિમાના પૂજકો છે અને દેવલોકમાં ધણી શાશ્વતી જિન પ્રતિમાઓ પદ્માસને એકેલી છે એમ સૂત્રોમાં મૂળ પાઠ છે’ જૈ. શ્વે. કો. હેરલ્હ, પૃ. ૪૩૭-૪૦.

૨૦૮૩. કેશવજ્ઞાન હિંમતરામ કામદારના શબ્દોમાં સ્થાનકવાસી સંપ્રદાય વિશે પણ ઉલ્લેખ કરીએ. ‘એ વિરોધ માત્ર નવો મત બેઠો કરવા માટે નહોતો, તેમાં સિદ્ધાંત હતો, તર્ક હતો; સંસ્કૃત માનસના ઊંડા ને ઊંચા લક્ષણોનો અભ્યાસ હતો, અને મૂર્તિપૂજથી કાળાંતરે પરિણમતા જડતા ને વહેંચ સામે ખરો પ્રકોપ હતો. જૈન શાસનને, જૈન આચારવિચારને સુધારવાની તેમાં તીવ્ર ઉત્કંઠા હતી. દુર્ભાગ્યે સ્થાનકવાસી સુધારકોની આ શક્તિ મૂર્તિપૂજ સામે પ્રકોપ કરવામાં બધી ખરચાઈ ગઈ...’ જૈ. સા. સં. ઇતિહાસની પ્રસ્તાવના.

કચ્છ-ગુજરાતમાં વિહાર

૨૦૮૪. વિદ્યાસાગરસૂરિ કચ્છમાં ધણું વિચર્યાં. આ પ્રદેશમાં સવિશેષ વિચરનારાઓમાં તેઓ

કલ્યાણસાગરસૂરિ પછીના આચાર્ય ગણાય. રણ જેવો પ્રદેશ વિહાર માટે દુષ્કર ગણાય. એ પરિસ્થિતિનો સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયે લાલ લીધો. પરંતુ વિદ્યાસાગરસૂરિએ આહીં પદાર્પણ કરી એ સંપ્રદાયની જડ કચ્છમાંથી ઉખેડી નાખી. આ એમના વિહારનું નક્કર પરિણામ ગણાય. બીજી રીતે પણ, એમણે કલ્યાણ-સાગરસૂરિનાં કાર્યોની પૂર્તિ કરી શાસન અને ગચ્છનું ગૌરવ વધાર્યું.

૨૦૮૫. ભૂજ, માંડવી, મુનરા, અંબર વગેરે મહત્ત્વનાં સ્થાનોમાં આચાર્યે ચાતુર્માસો કર્યા. એમના પદ્મશિષ્ય જ્ઞાનસાગરજી, વા. નિત્યલાલ વિગેરે શ્રમણો પણ એમની સાથે જ વિચર્યા. એમના વિહાર દરમિયાન અનેક પ્રતિષ્ઠા-કાર્યો થયાં, જેમાં સં. ૧૭૭૬ માં કૃષ્ણ પદ્મની ૧૩ ને ગુરુવારે અંબરમાં થયેલી શ્રી વાસુપૂજ્ય જિનમિંબની પ્રતિષ્ઠા ઉલ્લેખનીય છે. અંચલગચ્છીય સંઘે બંધાવેલાં એ જિનાલયની પ્રતિષ્ઠા વિદ્યાસાગરસૂરિની અધ્યક્ષતામાં થઈ એમ નિત્યલાલનાં સ્તવન દ્વારા સૂચિત થાય છે.

૨૦૮૬. કચ્છના ચિત્ત વિહાર દરમિયાનમાં જ આચાર્યે ગોડીજીની તીર્થયાત્રા કરી. એમણે રચેલ 'ગૌડિય પાશ્વ' પ્રભુ સ્તવન' દ્વારા એમની ગોડીજી પ્રત્યેની અપૂર્વ શ્રદ્ધા જણાય છે. યાત્રા કરીને તેમણે એ સ્તવન રચેલું.

૨૦૮૭. સં. ૧૭૮૧ માં તેઓ ખંભાત તરફ વિહર્યા. એ વર્ષના માધ સુદી ૧૦ ને શુક્ર શાહ ગુલાલચંદના પુત્ર દીપચંદે વિદ્યાસાગરસૂરિના ઉપદેશથી શ્રી ગોડીજીનાં મિંબની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

૨૦૮૮. સં. ૧૭૮૫ માં પાટણના શાલવીઓના અત્યાગ્રહથી આચાર્ય ત્યાં પધાર્યા અને ચાતુર્માસ રહ્યા. મંત્રીશ્વર વિમલ સંતાનીય પ્રાગ્ગટ અગ્રેસર શ્રેષ્ઠ વલ્લભદાસે ગુરુની અનેક પ્રકારે ભક્તિ કરી. તેના પુત્ર માણેકચંદે ગુરુના ઉપદેશથી સં. ૧૭૮૫ ના માગશર સુદી ૫ ના દિને જિનબિંબોની પ્રતિષ્ઠા કરાવી. ગુજરાતના વિહાર દરમિયાન બીજી પણ પ્રતિષ્ઠાઓ થઈ. એ પછી તેમણે દક્ષિણ ભારતમાં વિહાર કર્યો.

દક્ષિણ ભારતમાં વિહાર

૨૦૮૯. વિદ્યાસાગરસૂરિના દક્ષિણ ભારતના વિહાર અંગેની માહિતીઓ વા. નિત્યલાલ ચરિત્રનાયકના રાસમાં વિસ્તારથી આપે છે. કલ્યાણસાગરસૂરિએ પણ એ પ્રદેશોમાં વિહાર કરેલો. એ પછી અંચલગચ્છીય શ્રમણો વ્યાપક રીતે દક્ષિણપથમાં વિહરતા રહ્યા.

૨૦૯૦. જલણમાં આચાર્યનો ઉત્સાહપૂર્વક પ્રવેશોત્સવ થયો. એમની પધરામણીથી સંઘમાં ધર્મોત્સાહ પ્રબળ થયો. આચાર્યના ઉપદેશથી ત્યાં ઘણાં ધર્મકાર્યો થયાં, ભવિજનો બોધ પામ્યા, નાસ્તિકપણું દૂર થયું અને જિનશાસનની ઉન્નતિ થઈ.

૨૦૯૧. જલણમાં ભુરહાનપુરના સંઘની વિનિતિ આવનાં વિદ્યાસાગરસૂરિ ત્યાં પધાર્યા. સંઘે એમનું ઉત્સવપૂર્વક સામૈયું કર્યું. ત્યાં દૂંઢકમનનું પ્રાપ્ત્ય હતું, પરંતુ એમની પધરામણીથી રણછોડ ઋષિ નામના દૂંઢક સાધુ નગર છોડી ચાલ્યા ગયા. આચાર્યે વાદ કરીને સ્થાનકવાસીઓને પરાસ્ત કર્યા હોઈને એ સંપ્રદાયના શ્રમણો એમનાથી દૂર જ રહેતા.

૨૦૯૨. આહીં ગુરુએ પોતાને અત્યંત પ્રિય વિશેષાવશ્યક સૂત્ર વિવરણ સહિત સંભળાવીને ત્યાંના કસ્તુરશાહને પ્રતિબોધ આપ્યો. શાહ ભોળ, દોશી દુર્બલ વગેરે પણ ગુરુના ભક્તો થયા. એમના આગ્રહથી ગુરુ સં. ૧૭૮૬-૮૭ માં ત્યાં બે ચોમાસાં રહ્યા.

૨૦૯૩. સંઘોનો રતેલ સંપાદન કરીને વિદ્યાસાગરસૂરિએ શીરપુરનાં સુપ્રસિદ્ધ તીર્થ અંતરિક્ષજીની

સં. ૧૭૭૮માં યાત્રા કરી પોતાનું ગાત્ર નિર્મળ કયું. એવી રીતે દક્ષિણનાં અન્ય તીર્થોની પણ તેમણે યાત્રા કરી અને શ્રાવકોએ પણ અનેક પ્રકારના લાભો લઈ જીવન કૃતાર્થ કયું.

૨૦૯૪. એવી રીતે સ્થાને સ્થાને મિથ્યામતીઓની શંકા-આશંકાઓનું નિવારણ કરતાં વિદ્યા-સાગરસૂરિ ઔરંગાબાદ પધાર્યા. શ્રાવિકા સાકર્યાર્થએ ધામધૂમથી ગુરુનું સામૈયું કયું, સોના-રૂપાનાં ફૂલોથી ગુરુને વધાવ્યા.

૨૦૯૫. સં. ૧૭૮૯ માં તેઓ પુનઃ જુરહાનપુર પધાર્યા. આચાર્યના શિષ્ય જ્ઞાનસાગરજીએ એ વર્ષે કરતુરચંદના વાંચનાર્થે ‘પ્રતિષ્ઠા કલ્પ’ની પ્રત લખી. એ પછી પણ આચાર્ય કેટલોક સમય એ પ્રદેશોમાં વિચરતા રહ્યા.

સુરત તરફ વિહાર

૨૦૯૬. દક્ષિણપથના વિહાર દરમિયાન સુરતના સંઘની આગ્રહલરી વિનતિ આવતાં આચાર્ય ત્યાં પધાર્યા. ખુશાલશાહે મોટી ધામધૂમથી ગુરુનો પ્રવેશોત્સવ કર્યો અને શ્રીફલની લહાણુ કરી.

૨૦૯૭. સુરતમાં વિદ્યાસાગરસૂરિએ સં. ૧૭૯૭ ના કાર્તિક સુદી ૩ ને રવિવારે જ્ઞાનસાગરજીને આચાર્યપદ પ્રદાન કરી એમનું ઉદયસાગરસૂરિ નામ આપ્યું. શાહ ખુશાલ, મંત્રી ગોડીદાસ અને જીવનદાસે ભવ્ય મહોત્સવ કર્યો. એ પછી વિદ્યાસાગરસૂરિએ અણસણપૂર્વક ત્યાંજ પોતાના નશ્વર દેહનો ત્યાગ કર્યો.

૨૦૯૮. સુરત અંચલગચ્છની ધર્મપ્રવૃત્તિનું તે વખતે અગત્યનું કેન્દ્ર ગણાતું. આ વાતની પ્રતીતિ-રૂપે અહીં મણીભાઈ બકોરભાઈ વ્યાસનું કથન ઉપ્ધૂત કરવું પ્રસ્તુત ગણાશે. ‘લગભગ દોઝસે બસે’ વર્ષ પહેલાં સુરતના સંઘના આગેવાનો સાથે તેમને (લાડવા શ્રીમાળીઓને) મતભેદ પડ્યો હતો. મતભેદનું કારણ કોઈ લેખી પૂરાવાથી મને મળ્યું નથી, પણ ઘરડાઓને મોટે સાંમળેતી અનેક વાતોનો કચાસ કરતાં મને સમજાયું છે કે મતભેદનું કારણ ગચ્છમેદ હતો. સંવત ૧૭૦૦ થી ૧૮૦૦ સુધીના સૈકામાં સુરતના સંઘના આગેવાનો ઘણે ભાગે અંચલગચ્છના મોહમાં પડ્યા હતા. અંચલગચ્છના આચાર્યો અને મોટા મોટા પ્રતિષ્ઠિત સાધુઓ અહીં ચોમાસું કરી રહેતા હતા. વીસા શ્રીમાળી આગેવાનો મુખ્યત્વે તેમના અનુરાગી હતા. તેમણે હરિપુરામાં ભવાનીના વડની પાસે જમીન લઈને ત્યાં અંચલગચ્છનો ઉપાશ્રય બંધાવ્યો હતો.’

૨૦૯૯. “હરિપુરામાં મુખ્ય શ્રાવકો જોઈએ તો લાડવા શ્રીમાળી અને ઉપાશ્રય ત્યાં એટલે જો લાડવા શ્રીમાળીઓ આ ગચ્છના અનુયાયી થાય તો જ અહીં રહેનારા સાધુઓને અનુકૂળ પડે. એ વખતે સાધુઓ (યતિઓ) વચ્ચે ગચ્છની મતામતી અહીં હતી. જો લાડવા શ્રીમાળીઓ તપગચ્છને જ વળગી રહે તો આ સાધુઓને અનુકૂળ આવે નહિ. આથી એ ગચ્છના અનુયાયીઓએ લાડવા શ્રીમાળીઓને આગ્રહ કર્યો કે તમે અંચલગચ્છના શ્રાવક થાઓ. બીજી તરફ તપગચ્છવાળાનો તેમના ઉપર આગ્રહ હોય એ પણ સ્વાભાવિક છે. પહેલાં લાડવા શ્રીમાળીમાંના કેટલાક શરમવાળાઓએ સંઘના આગેવાનોને હા કહેલી, પણ પાછળથી સર્વના વિચારે એ ઠરાવ નામંજૂર થયો, એથી લાડવા શ્રીમાળીઓએ અંચલગચ્છ સ્વીકારવાની ના પાડી. આથી સંઘના આગેવાનોને પોતાનું અપમાન થયેલું લાગ્યું ને વેર બંધાયું. એવામાં કંઈ બાતું નીકળતાં અંચલગચ્છના સાધુને કોઈ લાડવા શ્રીમાળી સાથે તકરાર થઈ. એ વાત સંઘમાં ગઈ, અને સાધુને માર માર્યો, તેની આશાતના કરી એવો લાડવા શ્રીમાળી જ્ઞાતિ ઉપર આરોપ મૂકીને આખી જ્ઞાતિને સંઘ બહાર કરી. થઈ રહ્યું, મોટા કરે તે સૂઝા વીસ! અહીંના આગેવાનોએ લાગવગ વાપરીને

ભર્યના સંઘ પાસે પણ લાડવા શ્રીમાળીએને સંઘ બહાર કરાવ્યા ને તેમના સામે જોડાયું જોડી કાઢ્યું કે એ તો મૂળના વાણિયા જ નથી, એમની સાથે ભોજન-વ્યવહાર તો થાય જ નહિ ! બીજાં પાંચ દશ ગામમાં લાડવા શ્રીમાળીએની વસ્તી હતી તેમણે પણ સુરત, ભર્યના જોડા સંઘનું અનુકરણ કર્યું એટલે સર્વ ઠેકાણે લાડવા શ્રીમાળી સંઘ બહાર થઈ ગયા. વાત જૂની થતી ગઈ તેમ તેમ ગડ થતી ગઈ. ન્યાત નાની, તેમાં જોડા શ્રીમંત કે જોડા વગવસીલાવાળા એવા કોઈ મજે નહિ એટલે તેમની વાત આગળ આવી જ નહિ. વિરોધનું કારણ મારા સમજવામાં આવ્યું છે તે આ છે. આ હકીકતમાં ખરું શું ને ખોટું શું તે હું કહી શકતો નથી, પણ લાડવા શ્રીમાળીએનો સંઘ-વ્યવહાર તૂટવાના કારણની શોધ કરતાં મેં અનેક વાતો સાંભળી છે તેમાં આ વાત મને સર્વથી વધારે ખરી લાગી છે. અહીં હરિપુરામાં ઉપાસરો અને તેમાં પગલાં હજુ છે. વડ્યૌટાના દેહરાસરમાં પ્રતિષ્ઠિત પ્રતિમાઓ ઉપર અંચલગચ્છના લેખ છે. તેમજ અંચલગચ્છના આચાર્યોના રાસમાં આ વાતને ટેકો મળતારી ઘણી હકીકતો છે. (જુઓ ઐતિહાસિક રાસ માલા, ભાગ ૩.)”

૨૧૦૦. “અંચલગચ્છનો સુરતમાં પ્રચાર તે આજર્થા પોણાપસે વર્ષ પહેલાંની વાત છે. ઐતિહાસિક રાસ માળા ભાગ ૩ જે જોવાથી વાચકોને ખાતરી થશે કે તે વખતે સુરત સંઘના આગેવાનો અંચલગચ્છના અતિ અનુરાગી થયા હતા. આવા અતિ અનુરાગની સામે થનાર નાનો સમૂહ દયાઈ જાય એ તદ્દન સાધારણ વાત છે. હરિપુરામાં અંચલગચ્છનો ઉપાશ્રય અને તેમાં પ્રતિષ્ઠિત થયેલાં અંચલગચ્છના આચાર્યોનાં પગલાં એ બધી વાતની સ્પષ્ટ સાબિતી છે. અંચલગચ્છના અનુયાયી હરિપુરામાં કોઈ નહોતા એ ઉપર ખતાવેલા રાસ ઉપરથી જણાય છે, આથી તકરારનું કારણ ગચ્છની તકરાર એ મને વાજબી લાગ્યું છે. આ સમયના તપગચ્છના આચાર્યો અને યશોવિજયજી ઉપાધ્યાય જેવા પ્રભાવક સાધુઓનાં ચોમાસાં સુરત કરતાં રાદેરમાં વધારે થયાં છે તેનું કારણ પણ મને તો ઉપર જણાવેલો અનુરાગ લાગે છે.” ‘શ્રીમાળી(વાણી મા)એના જ્ઞાતિમેદ.’ પૃ. ૨૨૨-૪; ૨૬૬-૬૭.

૨૧૦૧. સાક્ષર મણીલાલભાઈને મૂર્તિ-લેખો, પાદુકા-લેખો કે “વિદ્યાસાગરસૂરિ રાસ” ઉક્ત જ્ઞાતિઓ વચ્ચેની તડ માટેના પ્રમાણો રૂપે જણાયા છે. આવા લેખો માત્ર સુરતમાં જ નહીં, સમગ્ર ભારતવર્ષમાં ઠેર ઠેર પથરાયેલા છે. સાક્ષરે ઉત્કૃષ્ટ લેખો કે ઐતિહાસિક રાસનો ઉલ્લેખ કરીને પોતાની નક્કી કરી રાખેલી વાતને સાચી મનાવવાનો અનિષ્ટ પ્રયાસ કર્યો છે તે આશ્ચર્યજનક છે. અલખત, એક વાત સાચી છે અને તે એ કે એ અરસામાં સુરત, ભર્ય તથા અન્ય શહેરોમાં અંચલગચ્છનો પ્રભાવ-સવિશેષ હતો, જે પછીના સમયમાં ઓસરતો ગયો.

વા. નિત્યલાભ

૨૧૦૨. ૧૮ મા સૈફાના ઉત્તરાર્ધમાં વાચક નિત્યલાભ ઉચ્ચ કોટિના કવિ થઈ ગયા. તેમણે પદો, સ્તવનો, રાસો રચી જૈન સાહિત્યને સમૃદ્ધ બનાવ્યું. એમની અનેક કૃતિઓ જનસાધારણમાં સાર્વજનિક પ્રસિદ્ધિ પામી હોઈને બહુધા કંઈક જ રહી. એમનું સાહિત્ય-પ્રદાન ઉચ્ચ સ્તરનું હતું એમ એમની કૃતિઓ દારા જ જાણી શકાશે.

૨૧૦૩. કવિની ગુરુપરંપરા આ પ્રમાણે છે : વા. વિનયલાભ-વા. મેરુલાભ-વા. સહજસુંદર-વા. નિત્યલાભ. કવિનાં અંગત જીવન વિશે કશું જ જાણી શકાતું નથી. તેઓ અંચલગચ્છની લાભશાખાના હતા તથા બીજી કેટલીક ખાખતો એમના ગ્રંથોની પ્રશસ્તિઓ-પુષ્પિકાઓ પૂરી પાડે છે. એમની કૃતિઓ વિશે સંક્ષિપ્ત નોંધ પ્રસ્તુત છે :—

(૧) વાસુપૂજ્ય સ્તવન : સં. ૧૭૭૬ માં શ્રી વાસુપૂજ્ય જિન મિત્રની અંજરમાં ગચ્છનાયક વિદ્યા-સાગરસૂરિની અવ્યક્તનામાં પ્રતિષ્ઠા થઈ. તે પ્રસંગે આ સ્તવન રચ્યું.

(૨) શીતલનાથ સ્તવન : મુંદરાગામમાં રહીને રચ્યું. કવિ પ્રાયઃ ગચ્છનાયક સાથે ત્યાં જ ચાતુર્માસ રહેલા.

(૩) શીતલનાથ સ્તવન : સં. ૧૭૮૧ માં અંજરમાં ચાતુર્માસ રહીને રચ્યું.

(૪) વીર પંચકલ્યાણક ચોદાળિયું : સં. ૧૭૮૧ માં સુરતમાં ચાતુર્માસ રહીને રચ્યું.

(૫) પાર્શ્વ જિનસ્તવન : સં. ૧૭૮૪ માં ભૂજમાં ચાતુર્માસ રહીને ભાદ્રવ માસમાં રચ્યું.

(૬) ગોડીજી સ્તવન : કચ્છી ગોલીમાં આ સ્તવન ગોડીજીની યાત્રા કરીને લખ્યું.

(૭) ચોવીશી : સં. ૧૭૮૧ માં સુરતમાં ચાતુર્માસ રહીને રચી.

(૮) વિદ્યાસાગરસૂરિ સ્તવન : ગચ્છનાયકની ગુણગભિર્ત સ્તુતિ છે.

(૯) મૂર્ખાની સજાય : આ બોધક કૃતિ ભીમશી માણિકે સજાય-માળામાં પ્રકાશિત કરી.

(૧૦) ચંદનખાળા સજાય : સં. ૧૭૮૨ ના આષાઢ વદિ ૬ ને રવિવારે સુરતમાં રહીને ત્રણ ઢાલમાં રચી.

(૧૧) સદેવંત સાવળિંગા રાસ : ૨૪ ઢાલમાં સં. ૧૭૮૨ ના મહા સુદી ૭ ને બુધે સુરતમાં રચ્યો. જુઓ : જૈ. ગૂ. ક. ભા. ૨, પૃ. ૫૪૨. આ કથા ગુજરાતમાં જ નહીં, ભારતના ભિન્ન ભિન્ન પ્રદેશોમાં આબાદવૃદ્ધ જાણીતી છે. ચરિત્રનાયકના આઠ જીવના નેહ-વિભોગની કથા સૌ રસપૂર્વક વાંચે છે. પ્રાચીન-કાલથી આ કથા અનેક ભાષાઓમાં મળે છે. જૈનોએ પણ આ વિષય પર કેટલીક લોકપ્રિય રચનાઓ કરી, જેમાંની નિત્યલાસની કૃતિ પણ એક છે. જુઓ ચીમનલાલ ડા. દલાલનો—‘વસંત’ સં. ૧૯૭૨ માં ચૈત્રના અંકમાં પ્રકટ થયેલો લેખ ‘સદયવત્સ સાવળિંગાની જૈન કથા.’ આ કૃતિથી કવિની સાહિત્યકાર તરીકેની પ્રતિભા જાણી શકાય છે.

(૧૨) વિદ્યાસાગરસૂરિ રાસ : ૧૦ ઢાલનો આ ઐતિહાસિક રાસ ગચ્છનાયક વિદ્યાસાગરસૂરિના નિર્વાણને ઉદ્દેશીને સં. ૧૭૮૮ ના પોષ ૧૦ ને સોમવારે અંજરમાં ચોમાસું રહીને ગુરુના ગુણગાન રૂપે લખાયો છે. જુઓ—‘ઐતિહાસિક રાસ સંગ્રહ’, ભા. ૩. સંપાદક વિજયધર્મસૂરિ. કવિ ચરિત્રનાયકના સહચર વિદ્યાશિષ્ય હોઈ ને રાસમાં નિરૂપિત આખતો અત્યંત વિશ્વસનીય ગણાય. અનુગામી પદ્ધતિ ઉદયસાગરસૂરિના જીવન વિષયક આખતો પણ રાસમાં કવિએ વણી લીધી છે.

૨૧૦૪. ઉપર્યુક્ત કૃતિઓ ઉપરાંત નિત્યલાસે (૧૩) જન્મ જિનસ્તવન (૧૪) શ્રી પાર્શ્વસ્તવન (કચ્છીમાં) સમેત પ્રકીર્ણ કૃતિઓ રચી તથા કેટલાક ગ્રંથોની પ્રતો પણ લખી. સં. ૧૭૭૦ ના માઘ વદિ ૧૩ ને સોમ રાજનગરમાં શાહ વાછાના પુત્ર ધર્મચંદ્રના પકનાથે જ્ઞાનસાગર કૃત ‘મલાયચી-કુમાર ચોપઈ’ની પ્રત લખી. સં. ૧૭૭૨ ના ભાદ્રવા સુદી ૧૦ ના દિને સુરતમાં શાહ સોમાભાઈના વાંચનાથે ‘આત્મકુલક રામક’ની પ્રત લખી. પોતાની કૃતિ ‘ચોવીશી’ની પ્રત સં. ૧૭૮૨ માં સુરતમાં રહીને લખી.

૨૧૦૫. નિત્યલાસની કૃતિઓ દ્વારા સ્પષ્ટ થાય છે કે એમનો વિહાર કચ્છ તથા સુરત તરફ સવિ-શેષ હતો. કચ્છી ગોલીમાં એમણે કૃતિઓ રચી હોઈને તેઓ ત્યાંના વતની પણ હોય. ગોડીજીમાં એમને

અપૂર્વ આસ્થા હોઈને તેમણે પોતાના ગ્રંથોનાં મંગળાચરણમાં ગોડીછની સ્તુતિ કરી છે. ‘સદેવંત સાવજિંગા રાસ’ની પ્રશસ્તિમાં તેઓ પોતાને પંડિતપદધાન્ધ તથા ‘વિદ્યાસાગરસૂરિ રાસ’ની પ્રશસ્તિમાં વાયકપદધારક જણાવતા હોઈને કવિને એ ગ્રંથોની રચના પહેલાં એ પદો પ્રાપ્ત થયાં હતાં એમ સ્પષ્ટ થાય છે. એમના ગ્રંથો વિહારપ્રદેશને પણ સૂચવે જ છે.

સત્યલાભગણિ

૧૨૦૬. લાલશાખાના વા. વિનયગ્રામ શિ. વા. મેરુગ્રામ શિ. વા. માણિક્યગ્રામ શિ. સત્યલાભગણિએ સં. ૧૭૬૪ ના ફાગણ વદિ ૯ ને ગુરુવારે નવાગરમાં લાવણ્યસમય કૃત ‘સ્થૂલિમદ્ર એકવિમ્બો’ (સં. ૧૫૫૩)ની પ્રત લખી. સં. ૧૭૭૫ ના માગશર વદિ ૨ ને ગુરુવારે અંતરમાં જ્ઞાનસાગર કૃત ‘નંદિયેણુ રાસ’ (સં. ૧૭૨૫)ની પ્રત લખી. સં. ૧૭૬૧ ના પોષ સુદી ૧૫ ને શનિવારે માંડવીમાં મતિકુશલ કૃત ‘ચંદ્રલેખા ચોપઈ’ની તથા એ વર્ષના શ્રાવણ વદિમાં ત્યાં જ ‘ઉપાસક દશાંગસૂત્ર સ્તંભક’ની પ્રતો લખી.

વા. જ્ઞાનસાગરગણિ શિષ્ય લાલજી

૧૨૦૭. વા. જ્ઞાનસાગરગણિના શિષ્ય લાલજીએ જ્ઞાનસાગર કૃત ‘પરદેશી રાગનો રાસ’ની પ્રત સં. ૧૭૭૨ ના માઘ વદિ અમાસ ને શનિવારે પટણામાં રહીને લખી.

પં. શાંતિરત્ન અને વા. આણુંદજી

૧૨૦૮. વા. હરિચંદ શિ. પં. મતિસાગર શિ. પં. શાંતિરત્નગણિએ સં. ૧૭૭૬ ના આષાઢ સુદી ૬ ને શુક્રે વૈરાટનગર-ગોલકામાં રહીને ધર્મહંસ કૃત ‘નવ વાડી’ની પ્રત વા. આણુંદજીના પકનાથે લખી.

લાલરત્ન

૧૨૦૯. વા. જીવનરત્ન શિ. વા. વિજયરત્નના ચાર શિષ્યો (૧) લાલરત્ન (૨) ન્યાયરત્ન (૩) મહિમારત્ન (૪) પુણ્યરત્ન પૈકી લાલરત્ને સં. ૧૭૭૩ ના ભાદ્રવા વદિ ૩ ને ગુરુવારે પદ્માવતીનગરમાં રહીને ‘રત્નસારકુમાર ચોપઈ’ રચી. જુઓ: જૈ. ગૂ. ક. ભા. ૩, પૃ. ૧૪૩૭-૮.

૧૨૧૦. કવિ ગ્રંથ પ્રશસ્તિમાં પોતાને અંચલગચ્છની ‘દ્વૈતીઝડોલી’ શાખાના કહે છે. ‘નવકોટી મારુધર દીડી’ એ કથન દ્વારા સૂચિત થાય છે કે તેઓ એ પ્રદેશમાં બહુધા વિચર્યા હતા.

ઉપાધ્યાય હીરસાગરજી

૧૨૧૧. મહો. રત્નસાગરજીની પરંપરામાં ઉપા. મેઘસાગર શિ. હીરસાગરજી થયા. મારવાડના સોજીતરામાં ઓશવાળ શ્રેડી ઉત્તમચંદની ભાર્યા જસીમાઈની દૂએ સં. ૧૭૦૩ ના કાર્તિક સુદી ૭ ના દિને હીરાચંદને જન્મ થયો. સં. ૧૭૧૫ ના વૈશાખ સુદી ૩ ના દિને તેણે ગુરુ પાસે દીક્ષા અંગીકાર કરી અને હીરસાગર નામ રાખવામાં આવ્યું. નસિયામાં પં. દેવશંકર પાસે શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરી સં. ૧૭૨૭ ના કાર્તિક સુદી ૧૫ ના દિને ત્યાં જ ઉપાધ્યાય પદ પામ્યા. ગુરુતું નિર્વાણ થતાં સં. ૧૭૭૩ ના આષાઢ સુદી ૭ ના દિને તેમનો પાટ સંભાળ્યો.

૧૨૧૨. તેઓ મંત્રવાદી અને પ્રભાવક હતા તે વિશે મુનિ ધર્મસાગરજી પદ્માવતીમાં પ્રસંગો નોધે છે. સં. ૧૭૬૭માં નગરપારકરમાં ચાતુર્માસ હતા. ત્યાંના કાકોરે ત્યાં તળાવ આંતરા દરેકને પાંચ સંકલી

માટી ઉપાડવાનો હુકમ કરેલો. હીરસાગરજીએ તેમ ન કરતાં ઠાકોરે તેમને પકડવા ચૈનિકો મોકલ્યા, કિન્તુ તેમણે મંત્ર પ્રભાવે સિંહ પ્રકટ કરેલો, જેથી સો નાસી ગયા, ઠાકોરે ક્ષમા યાચી. પદ્માવલીનાં ઉલ્લેખ છે કે પશ્ચાતાપ રૂપે ઠાકોરે તળાવની પાળે છત્રીયુક્ત ચોતરો કરાવી ગુરુની પાદુકા સ્થાપેલી. ગુરુએ તેને માંસ મદિરાનાં પ્રત્યાખ્યાન આપ્યાં. આથી જૈન ધર્મનો મહિમા વૃદ્ધિ પામ્યો.

૨૧૧૩. નગરપારકરના લાલજી જેસાજી સંતતીય શ્રેષ્ઠી બીમાજીએ એમના ઉપદેશથી ભોદ્રવાજીનો સંઘ કાઢ્યો, જેમાં ૪૦૦ ગિંટ હતા. માર્ગમાં પાણીના અભાવથી સંઘ ત્રાસિત થયો. હીરસાગરજીને સંઘપતિએ વિનંતિ કરતાં તેમણે મંત્ર પ્રભાવે જલધારા પ્રકટાવી.

૨૧૧૪. હીરસાગરજીએ ઉપા. દર્શનસાગરજી પાસે ભાષા-પિંગળનો અભ્યાસ કર્યો હતો. તેઓ સારા પદ્યકાર હતા. તેમણે ગુરુનાં વર્ણન રૂપ ચોઢાળિયાં પણ રચ્યાં એમ પદ્માવલીમાં ઉલ્લેખ છે. હીરસાગરજી સં. ૧૭૮૨ ના ચૈત્ર સુદી ૩ ના દિને સોજીતરામાં કાલધર્મ પામ્યા. તેમના શિષ્ય સહજસાગરજીએ સં. ૧૮૦૪ ના કાર્તિક સુદી ૨ ના દિને ત્યાં રહીને પોતાના ગુરુનું ઉપયુક્ત જીવનવૃત્ત લખ્યું.

વિજયસાગર, મેઘસાગર અને પ્રીતસાગર

૨૧૧૫. પં. રવિસાગર શિ. દીપસાગરના એ ત્રણે શિષ્યો હતા. વિજયસાગર અને મેઘસાગરે સં. ૧૭૮૩ ના ભાદ્રવા વદિ ૧૨ ને રવિવારે કોઠારામાં ‘વિદ્યાવિલાસ ચરિત્ર’ની પ્રત લખી. પ્રીતસાગરે સં. ૧૭૮૨ ના કાર્તિક સુદી ૧૦ ને ગુરુવારે માંડવીમાં મેઘરાજકૃત ‘રાજપ્રશ્નીય ઉપાંગ આલાવબોધ’ (સં. ૧૬૭૦)ની પ્રત લખી.

૨૧૧૬. વિજયસાગર સં. ૧૭૮૭ માં અંબરમાં ચાતુર્માસ રહ્યા હતા એમ શંભુનાથ કૃત ‘ગણિત-સાર ટિપ્પન’ની એ વર્ષના ભાદ્રવા સુદી ૮ ને બુધે લખાયેલી પ્રતની પુષ્પિકા દ્વારા જણાય છે. એમના શિષ્યો વિશે પાછળથી ઉલ્લેખ કરીશું.

વલ્લભસાગર, ક્ષમાસાગર અને સુંદરસાગર

૨૧૧૭. ‘વિદ્યાસાગરસૂરિ રાસ’માં આ ત્રણે શ્રમણોનો ઉલ્લેખ આ પ્રમાણે છે:

વલ્લભસાગરજીને તેડીઆ રે ક્ષમાસાગર સુપ્રસિદ્ધ;

સુંદરસાગરજી પણ આવીઆ રે સહુને રાજ કીધ.

આ ત્રણેય શ્રમણો ગચ્છનાયક અમરસાગરસૂરિના હસ્તદીક્ષિત શિષ્યો હતા, અને એમની સાથે જ બહુધા વિચર્યા હતા.

૨૧૧૮. સં. ૧૭૮૬ ના આસો વદિ ૧૨ ને મંગળવારે સુંદરસાગરના શિષ્ય વિમલસાગરે સુરતમાં, મુનિશીલકૃત ‘શંખેશ્વર પાર્શ્વનાથ છંદ’ની પ્રત લખી. પુષ્પિકામાં સુંદરસાગરજીને અમરસાગરસૂરિના શિષ્ય કહ્યા છે.

ગુણસાગર, ક્ષીરચંદ્ર શિષ્ય મેઘચંદ્ર

૨૧૧૯. સં. ૧૭૮૫ ના ફાગણ વદિ ૬ ના દિને કોઠારામાં ગુણસાગરે, પં. ક્ષીરચંદ્રના શિષ્ય મેઘચંદ્રના વાંચનાથે ‘વૃદ્ધ અતિચાર’ની પ્રત લખી. મેઘચંદ્રે સં. ૧૭૮૬ ના ચૈત્ર સુદી ૫ ને શુક્રે નવાનગરમાં તેજસિંહકૃત ‘દષ્ટાંત શતક આલાવબોધ’ની પ્રત લખી.

વાચક જ્ઞાનસાગર

૨૧૨૦. વા. જ્ઞાનસાગરે ‘અષ્ટાપદ સ્તવન’ રચ્યું, તેમાં તેઓ અંતે જણાવે છે :

અંચલગચ્છ રે અધિપતિ સોહીએ, શ્રી વિદ્યાસાગરસૂરિ;
તસ વિનયી કહે રે જ્ઞાન વિજયવરી, પ્રભુનામ સુખકારી. ૧૫

સહજશેખર, જગતશેખર અને કમલહર્ષ

૨૧૨૧. સં. ૧૭૮૭ના આસો સુદી ૪ ને રવિવારે કોઠારામાં સહજશેખરના શિષ્ય જગતશેખરે કમલહર્ષના વાંચનાથે જ્ઞાનસાગરકૃત ‘ચિત્રસંભૂતિ ચોપાઈ’ (સં. ૧૭૨૧)ની પ્રત લખી.

વિદ્યાસાગરસૂરિના પ્રતિષ્ઠા લેખો

૨૧૨૨. પ્રાચીન ગ્રંથો દ્વારા જણાય છે કે આચાર્યે ધણું જિનમિત્રોની પ્રતિષ્ઠા કરાવી. દુઃખનો વિષય છે કે એમના બધા પ્રતિષ્ઠા-લેખો ઉપલબ્ધ થયા નથી. અહીં માત્ર ઉપલબ્ધ લેખો વિશે અત્ય નોંધ પ્રસ્તુત છે.

૨૧૨૩. સં. ૧૭૮૫ ના માગશર સુદી ૫ ના દિને પ્રાગ્વાટ શ્રેષ્ઠી વલ્લભદાસના પુત્ર માણિકચંદ્રે શ્રી વિમલનાથમિત્ર બરાબી વિદ્યાસાગરસૂરિના ઉપદેશથી તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી. જુઓ. જૈ. ધા. પ્ર. લેખ-સંગ્રહ, ભા. ૧, લે. ૩૮૮, સંપાદક જુષ્ઠિસાગરસૂરિ. આ પ્રતિષ્ઠા પાટણમાં થઈ એમ પટ્ટાવલીમાં જણાવાયું છે. તેમાં એમને મંત્રીશ્વર વિમલ સંતાનીય કહ્યા છે. વાસ્તવમાં વિમલ નિઃસંતાન હતો. તેના નાના ભાઈ ચાહિલના વંશજો પોતાને વિમલના વંશજ તરીકે ઓળખાવે છે. વલ્લભદાસ પણ ચાહિલના વંશજ હશે.

૨૧૨૪. રિદ્રોલનાં જિનાલયની મૂલનાયકજીની પ્રતિમા પર આ પ્રમાણે લેખ છે : સંવત્ ૧૭૮૧ વર્ષે માઘ શુદ્ધિ ૧૦ શુક્રે સાં ગુલાલચંદ પુત્ર દીપચંદેન શ્રી ગોડીપાર્શ્વનાથમિત્રે કારા-પિતે શ્રી અંચલગચ્છે શ્રી પૂજ્ય શ્રી વિદ્યાસાગરસૂરિ ઉપદેશેન ॥

આ લેખમાં પ્રતિષ્ઠા રચળનો ઉલ્લેખ નથી. સં. ૧૮૬૩ ના જોડ સુદી ૨ ના દિને રિદ્રોલમાં પ્રતિષ્ઠા થઈ ત્યારે તે પ્રતિમા ખંભાતથી લાવી મૂલનાયક તરીકે પ્રતિષ્ઠિત કરવામાં આવ્યાં હતાં. ન્યાય-વિજયજી જણાવે છે કે ગોડીજીની આ પ્રતિમા લગ્ન અને ચમત્કારી છે. અવારનવાર જુદા જુદા ચમત્કારની વાતો સંભળાય છે. રિદ્રોલ ગામનું નામ ત્રંખાવતીનગરી દંતકથા રૂપે કહેવાય છે. આ પ્રાચીન ગામને લીલુડી પણ કહે છે. જુઓ-જૈ. સ. પ્ર. ૧૧^મ ૯, અંક ૯, પૃ. ૪૦૧-‘રિદ્રોલના જૈનમંદિરના લેખો.’

૨૧૨૫. નાગપુરના પ્રાચીન જ્ઞાનભંડારમાંથી અજ્ઞાત કર્તૃક ગુટકો પ્રાપ્ત થતાં તેમાંથી સિદ્ધાચલની નવ દૂંકોની પ્રતિમાઓની પ્રતિલિપિ ઉપલબ્ધ અને છે. તેમાં છીપાવસહીની વિગત આ પ્રમાણે છે—‘સમ્વત ૧૭૪૧ (? ૧૭૮૧) વૈશાખ શુદ્ધિ ૭ વિષપક્ષે વિદ્યાસાગરસૂરિ વિજયરાજ્યે સુરતનગર વાસ્તવ્યઃ સાં ગોવિંદજી પુત્ર ગોડીદાસ જીવનદાસ કારિતં શ્રી આદિનાથમિત્રે પ્રતિષ્ઠિતં ચ ખરતરગચ્છે ઉપાધ્યાય

દીપચંદ્રગણિ પં. દેવચંદ્રગણિના. પ્રતિમા ઢાલી છે. મૂલનાયક પ્રતિમાએ જીમણા પામે આલા મેં યક્ષ છે, પાસે પગલા છે. “અંચલગચ્છે પ્રતિષ્ઠિત” મન્દીરની ભીમતીમાં છે પ્રતિમા ૫ છે. ઔર પપાસણુ ખાલી છે. જીઓ—જૈ. ધા. પ્ર. લેખ. ભા. ૧ પરિશિષ્ટ પૃ. ૯-૧૦. સં. મુનિ કાન્તિસાગરજી.

૨૧૨૬. ઉક્ત નોંધમાં સં. ૧૭૪૧ જ્ઞાંતિયુક્ત છે. અધ્યાત્મ કવિ દેવચંદ્રજીનો જન્મ પણ એ વખતે નહોતો થયો. એમણે સં. ૧૭૮૧-૮૭ સુધી શત્રુંજયમાં જીર્ણોદ્ધાર અને પ્રતિષ્ઠાઓ કરાવી હોઈને એ વર્ષ સં. ૧૭૮૧ જ હશે. ગોડીદાસના ભાઈ જીવનદાસને અદલે તેમાં ચીમનદાસ હોઈને તે મુદ્રણદોષ હશે. સં. ૧૯૧૦ ની આસપાસ એ ગુટકો લખાયો હોઈને તે વખતે એ પ્રતિમાઓ ધીપાવ-સહીમાં પ્રતિષ્ઠિત હતાં, પરંતુ હાલ તેનું અસ્તિત્વ ત્યાં નથી !

૨૧૨૭. સુરતના ગોપીપુરાનાં શ્રી સંલવનાથ જિનાલયમાં વિદ્યાસાગરસૂરિના ઉપદેશથી પ્રતિષ્ઠિત થયેલી પ્રતિમાઓના ખંડિત લેખો ઉપલબ્ધ થાય છે. મુનિ કાન્તિસાગરજીએ કલકત્તાના ખરતરગચ્છના મોટા મંદિર(તુલાપદી)ની ધાતુપ્રતિમા પરથી આ પ્રમાણે લેખ નોંધ્યો છે. સમ્ભવ ૧૭૮૫ વર્ષે માહ વદિ શુક્રે શ્રી અંચલગચ્છે પૂજ્ય શ્રી વિદ્યાસાગરસૂરીણ મુખદેશેન શ્રી શ્રીમાલ જ્ઞાતીય સુત પાતાગવાહવાસેન શ્રી ઘર્મનાથ વિમ્બં પ્રતિષ્ઠાપિતં । પરિચ પ્રતાપસી શ્રિયમ્ભવતુ ॥ જૈ. ધા. પ્ર. લેખ, ભા. ૧, લે. ૩૩૭. આ લેખ પાટણમાં થયેલી ઉક્ત પ્રતિષ્ઠાનો સંભવે છે.

અંચકાર વિદ્યાસાગરસૂરિ

૨૧૨૮. ગચ્છનાયકની ભારે જવાબદારીઓ બખચ્યા ઉપરાંત આચાર્યે કેટલાક અંથોની રચના પણ કરી. એમણે રચેલું ‘ગોડિપાર્શ્વપ્રભુ સ્તવન’ પ્રાપ્ત થાય છે. સંસ્કૃતભિષિત હિન્દી સ્તવન માલિની અને શાદ્દલવિકીરિત જંદમાં છે. અંતમાં કવિએ પોતાનું ‘વિદ્યાભૂષિવ’ એવું નામ સૂચવ્યું છે.

૨૧૨૯. દેવેન્દ્રસૂરિકૃત ‘સિદ્ધ પંચાશિકા’ નામક અંથ પર તેમણે સં. ૧૭૮૧ માં આલાવખોધ રચ્યું. ૮૦૦ શ્લોક પરિમાણના આ અંથની ૧૭ પત્રની પ્રત સેન્ટ્રલ લાયબ્રેરી, વડોદરામાં ઉપલબ્ધ છે. ગદ્યસાહિત્ય ઝાઝું ઉપલબ્ધ નથી, એટલે આ અંથની મહત્તા ઘણી છે. જીઓ—જૈ. ગૂ. ક. ભા. ૩, પૃ. ૧૬૪૧.

સ્વર્ગગમન

૨૧૩૦. પશ્ચિમ અને દક્ષિણ ભારતના અગત્યનાં નગરોમાં વિચરી, ભવિ હોવાને ધર્મબોધ પમાડી, ધર્મોદ્યોતનાં અનેક કાર્યો કરી વિદ્યાસાગરસૂરિ સં. ૧૭૯૬ ના કાર્તિક સુદી ૫ ને મંગળવારે સુરતમાં દિવંગત થયા.

૨૧૩૧. ઉપા. જ્ઞાનસાગરજીને નામે પ્રસિદ્ધ થયેલી પદ્યાવલીમાં એમનાં સ્વર્ગગમન વિશે જ્ઞાંતિયુક્ત વિધાન છે. તેમાં જણાવાયું છે કે સં. ૧૭૯૭ માં પાટણમાં એમને તાપ પીડા થઈ અનેક ઉપચારો છતાં રોગ મટયો નહીં. સંઘના આગ્રહથી તેમણે ઉદયસાગરજીને સૂરિપદ આપ્યું અને પોતે શુભ ધ્યાન-પૂર્વક કાર્તિક સુદી ૫ ના દિને કાળધર્મ પામ્યા. તેમની આજ્ઞાનુસાર સરસ્વતી નદીને કિનારે અત્યેષિ કરી. ત્યાં ઉદયસાગરસૂરિના ઉપદેશથી સંઘે દેરી બંધાવી અને સં. ૧૭૯૯ માં ગુરુપાદુકા સ્થાપી, શાલવી-ઓએ અષ્ટાક્ષિકા મહોત્સવ કર્યો.

૨૧૩૨. વાસ્તવમાં વિદ્યાસાગરસૂરિ પાટણમાં નહીં, પરંતુ સુરતમાં દિવંગત થયા. એમના સહચર શિષ્ય વા. નિત્યલાભે રાસમાં એમના સ્વર્ગવાસ વિશે વિસ્તૃત વર્ણન આપ્યું છે, જેનો ઐતિહાસિક સાર આ પ્રમાણે છે : હવે વિદ્યાસાગરસૂરિએ સંઘ સમક્ષ કહ્યું કે—“ મારું આયુષ્ય પૂરું થવા આવ્યું છે, માટે હું જિનભગવાનનું ધ્યાન ધરીને અણુશણુ આદરીશ. આ પટોધર-ઉદયસાગરસૂરિની તમે સેવા કરજો અને તેમને સારી રીતે માન આપશો. ”

૨૧૩૩. એ પ્રમાણે સંઘને ભલામણ કર્યા પછી ઉદયસાગરસૂરિને પણ કહ્યું કે—‘ આ અંચલગચ્છી મોટી ગાદી છે. તેને તમે યત્નથી સંભાળજો. મહાવીર ભગવાનનું શાસન દીપાવજો, ધર્મનું ધ્યાન નિરંતર ધરશો અને મારી શિષ્યામણો ખરાબર સ્મરણમાં રાખજો. તમે સમજો અને ખુદ્દિમાન છો.’

૨૧૩૪. તે પછી વલ્લભસાગર, ક્ષમાસાગર અને સુંદરસાગરને પણ આચાર્યે યથાયોગ્ય શિષ્યામણો આપી રાજી કર્યા. તદનંતર ચારે શરણુઓનો આદર કરીને સર્વ પ્રકારની આજ્ઞાઓ કરી ગચ્છપતિ વિદ્યાસાગરસૂરિએ અણુશણુ કયું. આ નિમિત્તે સંઘે ગુરુને સુખડી દાખલ આઠ હજાર ઉપવાસ, અનેક છટ્ટ-અદ્દમ, નવ લાખ નવપદનો જાપ અને બીજાં યાત્રા-દાન વિગેરે પણ કરવાનું કહ્યું. તે પછી ખરાબર ત્રણ દિવસનું અણુશણુ પૂરું કરીને કાર્તિક સુદી ૫ ને મંગળવારના દિવસે વિદ્યાસાગરસૂરિ દેવગતિને પામ્યા.

૨૧૩૫. ‘ ગુરુનો નિર્વાણ થતાં જ સુરતના સંઘે બહુ શોકપૂર્વક નિર્વાણોત્સવની સામગ્રી કરવા માંડી. ગુરુને પધરાવવા ઘણું ધન ખરચીને સુવર્ણમય ઝગમગતી, એકવીશ ખંડવાળી માંડવી તૈયાર કરાવી. તે ઉપર મનોહર પ્થજાઓ લહેરાતી હતી. ગુરુના દેહને પવિત્ર જાત્રી સ્નાન કરાવીને ઉત્તમ વસ્ત્રો પહેરાવ્યાં અને સુખડ, કેશર તથા કસ્તૂરીનો અંગસેપ પણ કર્યો. તે પછી ગુરુને માંડવીમાં બેસાડ્યા. વાજિંત્રા વાગવાં લાગ્યાં. લોકો જ્યજ્યકાર કરતાં સોનાનાં ફૂલોએ વધાવવા લાગ્યા. મોટા મોટા ધનપતિ અને રાજદરબારી અધિકારીઓ એકત્રિત થયા.’

૨૧૩૬. ‘ પાંચ શેર કૃષ્ણાગર ધૂપ, ઓગણીશ મણુ સુખડ કાષ્ટ, બાવીશ તોલા કપૂર, ચોત્રીશ શેર કુંદર, બીસ તોલા કસ્તૂરી અને અંબર તથા ચૂઓ વિગેરે દહનક્રિયા માટે લીધાં. એ પ્રમાણે લઈ જઈને ગુરુનો અગ્નિસંસ્કાર પૂર્ણ કરીને લોકો આંસુ સારતાં, ગુણુગાન કરતાં સ્નાન કરીને દેરાસરે ગયા. અને દેવવંદન કયું. પછી ઘણું ધન ખરચીને વિશાળ સ્તુપ કરાવી તેમાં ગુરુનાં ચરણોની સ્થાપના કરી. એ રીતે ગુરુનો નિર્વાણોત્સવ પૂર્ણ કર્યો.’

૨૧૩૭. હરિપુરામાં ભવાનીના વડની પાસેના અંચલગચ્છીય ઉપાશ્રયમાં વિદ્યાસાગરસૂરિની પાદુકાનો સં. ૧૭૯૭ નો લેખ ઉપલબ્ધ છે. જુઓ—‘ શ્રીમાળી(વાણીઆ)ઓના જ્ઞાતિ ભેદ ’, પૃ. ૨૨૨, મણી-ભાઈ બકોરભાઈ બ્યાસ કૃત. પાણીતાણા, રાધનપુર, વિગેરે સ્થાનોમાં પણ વિદ્યાસાગરસૂરિની પાદુકાઓની સ્થાપના કરવામાં આવી, શક્ય છે કે પાટણમાં પણ હશે, જે પરથી તેઓ ત્યાં કાલધર્મ પામ્યા એવી માન્યતા પટ્ટાહીમાં સ્વીકારવામાં આવી. આ પ્રજાવશાળી પદ્ધતિનાં તેજસ્વી વ્યક્તિત્વનું શબ્દચિત્ર વા. નિત્યલાભ ‘વિદ્યાસાગરસૂરિ સ્તવન’ અને ‘વિદ્યાસાગરસૂરિ રાસ’માં આપે છે. એમના જ શબ્દોમાં તે જોઈએ—

વંદો વીર વર વીર ધર સૂરિ વિદ્યા સુગુરુ, સ્વચ્છ વિધિપદ્ધતિ ગાજો;
અમલ જલ ગંગ સમ ધરન જત્રીશ ગુન, વ્યક્તતા પ્રકટ સુગુરુ દિવાજો. ૧

અમૃત પાથોધિ ગુન ભૂરિ સૂરીસર, પદ તસ પૂર્વ કૃત પુણ્ય આયો;
 વાણિ જસ સુનત ભવ ભર્મ ભાગે નિકટ, વિકટ યશવાસ ભૂયલોક છાયો. ૨
 દ્વયશ્રુક સમાવાયિ ઘટપદ ભાવાદિ બહુ, સપ્ત નય તત્ત્વ નવ ભેદ જાણે;
 લક્ષ ઉપદેશ સુપરિક્ષ અનુમાન યુત, સરસ વાખાણુ નવ રસ વખાણુ. ૩
 પ્રયળ પરતાપ પ્રોઘોત મહી મંડલે, સકલ સાયો શિરે અધિક રાજે;
 કુમતિ પાખંડ સખ દૂર નાસે નિપટ, દેખિ માર્તંડ જિમ ધુઅડ ભાજે. ૪
 શા કરમસિંહ કુલે ત્રિદશપતિ સારિખો, માત કમલા તણુ સુજશ દીપે;
 વિશુધતર ક્ષમતર નમતિ જાકે સદા, અનડ ભડ કઠિન કંદર્પ જીપે. ૫
 ભવિક નારિ અતિ ભાવ ભાવે કરી, વાંદતાં ચિત્ત આમોદ પાવે;
 કહત નિતલાભ કર જોડ ગુરુ નામ દે, રિદ્ધિ નવ નિદ્ધિ સખ સિદ્ધિ આવે. ૬

૨૧૩૮. જમનગરમાં ઓશવાળ વ્યવહારી શાહ કલ્યાણની પત્ની જયવંતીની કૂખે સં. ૧૭૬૩ ના ચૈત્ર સુદી ૧૩ ના દિને એમનો જન્મ થયો હતો. એમનું 'પૂર્વાશ્રમનું' નામ ગોવર્ધનકુમાર હતું.

૨૧૩૯. ઉપા. જ્ઞાનસાગરજીને નામે પ્રસિદ્ધ થયેલી પદ્માવલીમાં એમનાં પૂર્વજીવન વિશે બ્રાન્ત ઉલ્લેખ છે. તેમાં જણાવાયું છે કે શ્રીમાલી જ્ઞાતીય ખાવરીઆ વંશીય કલ્યાણની ભાર્યા જયવંતીની કૂખે સં. ૧૭૬૩ ના ચૈત્ર સુદી ૧૩ ના દિને ઉદયચંદ્ર નામે પુત્ર જન્મ્યો. પતિનાં મૃત્યુ બાદ જયવંતીએ બાળકને ઉછેર્યો. એકદા વિદ્યાસાગરસૂરિ વિચરતાં નવાનગરમાં પધાર્યા. તેમની ધર્મદેશના સાંભળીને વૈરાગ્ય પામેલી માતાએ પોતાના સાત વર્ષના પુત્રને ગુરુને સમર્પિત કરી દીક્ષા લીધી. સં. ૧૭૭૭ માં વૈશાખ સુદી ૭ ના દિને વાગડના દુધધી ગામમાં ગુરુએ તેને દીક્ષા આપી તેનું ઉદયસાગર અભિધાન રાખ્યું. સં. ૧૭૮૩ માં ભૂજમાં એમને ઉપાધ્યાય પદ પ્રાપ્ત થયું. એ પછી તેઓ ગુરુ-આજ્ઞાથી ભિન્ન વિચરવા લાગ્યા.

૨૧૪૦. ઉપયુક્ત પદ્માવલીની ખામતો તદ્દન અસ્વીકાર્ય છે. ઉદયસાગરસૂરિના સહચર શિષ્ય વા. નિત્યલાલ એમને વિશે પ્રમાણભૂત માહિતી આપે છે. 'વિદ્યાસાગરસૂરિ રાસ' માં તેઓ વર્ણવે છે— હાહાર દેશનાં નવાનગરમાં જન્મ તમાચીના વખતમાં અઢારે વર્ણના લોકો સુખરૂપ રહીને પોતપોતાનાં કામ કરતા હતા. અહીં જૈનોનાં અનેક શિખરબંધ દેરાસર હતાં.

૨૧૪૧. આ નગરમાં ઓશવાળવંશનો કલ્યાણશાહ નામનો વ્યાપારી અને તેની જયવંતી નામે સુશીલા પત્ની રહેતાં હતાં. આ દંપતીને ગોવર્ધન નામે ગુણવાન અને કાન્તિવાન પુત્ર હતો—

ઉસ વંશ વડ વ્યવહારીઓ તિહાં વસે સા કલ્યાણ;
સુકલીણી તસ ભારગ્ગ જૈવંતી ગુણ પાણ.
૨૫ કલા ગુણ સુંદર તેહને પુત્ર રતનન;
લપણ બત્રીસે શોભતો નામે તે ગોવરધન.
દિન દિન વાધે દીપતો બીજ તણો જિમ ચંદ;
લધુ વયથી બહુ ચાતુરી જાણે અભિનવ ઇંદ.

૨૧૪૨. વિદ્યાસાગરસૂરિ સં. ૧૭૭૭ માં ભૂજમાં હતા. તે અરસામાં જમનગરથી કલ્યાણશાહ, જયવંતી અને કુમાર ગોવર્ધન એ ત્રણે ત્યાં આવ્યાં, અને ગુરુને વંદના કરી. ગુરુએ ઉપદેશ દેતાં ગોવર્ધન કુમારની સામે જોયું. તેના ઉત્તમ સામુદ્રિક લક્ષણો જોઈ ગુરુએ કહ્યું કે—'આ બાળકનાં ચિહ્નો એવાં છે કે કાંતો તે કોઈ મોટી પદવી પામશે અથવા તો તે ગચ્છનાયક થશે.' આથી માતૃપિતાએ પ્રસન્નતાપૂર્વક કહ્યું કે—'આ પુત્ર આપને જ વહોરાવીએ છીએ, આપ તેને દીક્ષા આપો.'

૨૧૪૩. વિદ્યાસાગરસૂરિએ ધર્મનું હિત જોઈ ગોવર્ધનને દીક્ષા આપી અને તેનું નામ જ્ઞાનસાગર રાખ્યું. પછી તેઓ શિષ્યને સાથે લઈને કચ્છ દેશમાં વિચરવા લાગ્યા. જ્ઞાનસાગરે ગુરુ પાસે શાસ્ત્રાભ્યાસ કરવા માંગ્યો અને અનેક શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન મેળવીને પોતાનાં નામને ચરિતાર્થ કયું.

આચાર્ય અને ગચ્છનાયકપદ

૨૧૪૪. જ્ઞાનસાગરજીનાં આચાર્યપદ વિશે નિત્યજ્ઞાન ચમત્કારી વર્ણન આપે છે. તેઓ જણાવે છે કે સુરતમાં અનુકૂળ સ્થાન જોઈને વિદ્યાસાગરસૂરિએ ચક્રેશ્વરીદેવીનું આરાધન કયું. દેવીએ પ્રત્યક્ષ થઈને કહ્યું કે—‘જ્ઞાનસાગરને આચાર્ય પદની આપજો.’ ગુરુ હર્ષિત થયા. એકદા તેઓ પાટ પર બેસી વ્યાખ્યાન આપતા હતા, તે વખતે સઘે વિનંતિ કરી કે—‘મહારાજ, પદધરની સ્થાપના કરીને અમારી હોંશ પૂરી કરો!’ ગુરુએ તે વાતનો સ્વીકાર કર્યો અને તરત જોશીને તેડાવી મુહૂર્ત જોવડાવ્યું. કાર્તિક સુદી ૩ ને રવિવારનું મુહૂર્ત નક્કી કયું.

૨૧૪૫. ખુશાલશાહ, મંત્રી ગોડીદાસ અને જીવનદાસે અપૂર્વ મહોત્સવ આરંભ્યો. બધે માણસો મોકલાવી સંઘોને તેડાવ્યા. ઉત્સવમાં અનેક દાતા, ભોક્તા અને ધનપતિઓ એકત્રિત થયા, અનેક સ્થળેથી ગીતાર્થ મુનિઓ પણ આવવા લાગ્યા. સોરઠ, ગુજરાત, વઢિયાર, માલવ, દક્ષિણ, પૂર્વ, હાલાર, કચ્છ, વાગડ અને મારવાડ વિગેરે દેશોથી મોટા મોટા સાધુઓ હર્ષભેર આવવા લાગ્યા. કોઈ પંડિત તો કોઈ તાપસ, કોઈ તાર્કિક તો કોઈ જપેસરી, કોઈ વૈયાકરણી તો કોઈ નૈયાયિક, કોઈ જોષી તો કોઈ જ્ઞાની અને કોઈ ધ્યાની તો કોઈ ક્રિયાપાત્ર. આમ વિવિધ વિષયોના વિશારદો એવા સવાસો સાધુઓ આવી પહોંચ્યા.

૨૧૪૬. ઉત્સવના દિને ધવળ મંગળો ગવાવા લાગ્યાં, સાથિયા પૂરાયા. ઐ પ્રમાણે સં. ૧૭૯૭ના કાર્તિક સુદી ૩ને રવિવારે જ્ઞાનસાગરને આચાર્યપદ આપી તેમનું ઉદ્દયસાગરસૂરિ નામ પાડ્યું. એ પ્રસંગે ખુશાલશાહ, મંત્રી ગોડીદાસ અને જીવનદાસે પ્રસન્નતાપૂર્વક છૂટે હાથે ધન વાપર્યું. ચોર્યાશી ગચ્છના સાધુઓને તેમણે આસન-ચત્રો વહોરાવ્યાં. યાચકોને દાન આપ્યાં અને સાધર્મિક વાત્સલ્યો કર્યાં.

૨૧૪૭. આચાર્ય-પદોત્સવ પછી વિદ્યાસાગરસૂરિએ અણુશણુ કરી. સં. ૧૭૯૭ના કાર્તિક સુદી ૫ ને મંગળવારે સુરતમાં પોતાનો નશ્વર દેહ ત્યજ્યો. એમના પદશિષ્ય ઉદ્દયસાગરસૂરિને માગશર સુદી ૧૩ ના દિને ગચ્છેશપદે અભિયુક્ત કરવામાં આવ્યા.

૨૧૪૮. ઉદ્દયસાગરસૂરિ હાલારમાંથી સૌ પ્રથમ પદધર થયા. ખીજું, અમરસાગરસૂરિ પછીના લગભગ અઢા જ પદધરો ઓશવાળ જ્ઞાતિના હતા, એ વાત પણ નોંધનીય છે. છેલ્લી ત્રણેક શતાબ્દીઓમાં આ ગચ્છમાં ઓશવાળોની અહુલતા વર્તાય છે. એક વખતે શ્રીમાલીઓ અહુમતિમાં હતા. પરંતુ કાળક્રમે શ્રીમાલીઓ, પોરવાડો, નાગરો ગચ્છના નિષ્ક્રિય આવકો ખની દૂર થતા ગયા. ગચ્છના સાધુઓનો નિહાર પણ અદ્ય થતાં એ આવકોને એટલું જ સ્મરણમાં રહ્યું કે તેઓ અંચલગચ્છના અનુયાયી છે. એ પછી અંચલગચ્છની પ્રવૃત્તિઓનું મુખ્ય કેન્દ્ર કચ્છ-હાલાર તરફ ખસતું રહ્યું. આ પરિવર્તન પણ કાલોચિત જ હતું.

ધર્મપ્રચાર અને પ્રતિષ્ઠાઓ

૨૧૪૯. ઉદ્દયસાગરસૂરિએ દીક્ષા અંગીકાર કર્યા પછી ગુરુ સાથે કચ્છમાં ઘણાં વર્ષો વિચર્યાં. ભૂજ, માંડવી, મુંદરા, અંજાર ઇત્યાદિ સ્થાનોમાં ચાતુર્માસ રહ્યા તેમજ ગોડીજીની યાત્રા કરી. એ પછી પાટણ,

અમદાવાદ, સુરત ઇત્યાદિ નગરોમાં વિચરી તેમણે ગુરુ સાથે દક્ષિણપથમાં ત્રિહાર કર્યો. દક્ષિણમાં પણ તેઓ ગુરુ સાથે કેટલાંક ચાતુર્માસો રહ્યા અને ધર્મપ્રલાવનાનાં અનેક કાર્યો કર્યાં, જે વિશે ગયા પ્રકરણમાં ઉલ્લેખ કરી ગયા છીએ.

૨૧૫૦. ગચ્છનાયક પેતાની જન્મભૂમિ હાલારમાં પણ બ્રહ્મ વિચર્યા અને જૈન શાસનનો ભાર ઉઠોત કર્યો. મુસલમાનોએ જામનગરમાં ખંડિત કરેલાં જિનાલયોના જીર્ણોદ્ધાર અને પુનઃ પ્રતિષ્ઠાદિ કાર્યોમાં એમની પ્રેરણા મુખ્યત્વે હતી.

૨૧૫૧. સં. ૧૭૨૫ માં મોગલ સમ્રાટ ઔરંગઝેબના પ્રીતિપાત્ર સૂબા કુતુબુદ્દીન ખેશાગીએ જામનગર પર હુમલો કરી ભારે નુકશાન કરેલું. ‘કાઠિયાવાડ સર્વ સંગ્રહ’ માં જણાવાયું છે કે સોરઠના ફૈજદાર કુતુબુદ્દીને નવાનગર હાથ કરી તેમું નામ ઇસલામ નગર પાડી તેને ખાલસા સરકાર સાથે જોડી દીધું. ગુજરાતના સૂબા નેધપુરના જશવંતસિંહે જામ તમાચીને સને ૧૬૭૩ માં ગાદી પાછી અપાવી, પણ ઔરંગઝેબ જીવતો રહ્યો ત્યાં સુધી નવાનગર મુસલમાનોના હાથમાં રહ્યું. સને ૧૭૦૯ માં જામ રાયસિંહ ગાદીએ બેઠો, પણ ત્યાર પછી થણાં વર્ષો સુધી મુસલમાનોના ત્રાસ રહ્યો.

૨૧૫૨. એ અગાઉ પણ જામનગર પર મુસલમાનોના હુમલાઓ થયેલા, જેમાં ત્યાંનાં જિનાલયોને ધણું નુકશાન થયેલું. વારંવાર થતા હુમલાને અનુલક્ષી જિનાલયોમાં ભૂમિગૃહોની ખાસ વ્યવસ્થા થઈ. કુતુબુદ્દીનના હુમલા વખતે ત્યાંના સંઘે આશાતનાના ભયથી જિનખિંબોને ભૂમિગૃહોમાં ભંડારીને મંદિરોને તાળાં વાસી દીધાં. મુસલમાનોએ તાળાં તોડીને ખાલી જિનાલયોમાં ઘાસ આદિ સામગ્રી ભરી. મુસલમાનોના ગયા બાદ જામે સર્વ જિનાલયો સ્વાધીન કરીને રાજ્યનાં તાળાં લગાવ્યાં. જેથી તે થણાં વર્ષો સુધી અંધ રહ્યાં.

૨૧૫૩. સં. ૧૭૮૭ ના અરસામાં જામે તલકશી જેસંગ લાલનને કામદારી સોંપી. તેઓ ઉક્ત વર્ધમાન-પદ્મસિંહશાહના કાકા શાહ રાજના વંશજ હતા. એમનું વંશવૃક્ષ આ પ્રમાણે છે:—રાજ-તેજપાલ-ઋપભદાસ-કરમશી-જેસંગ-તલકશી-ધારશી-ચાંપશી-કુરજ-જેરાજ-કપૂરચંદ-ફતેહચંદ. જુઓ-‘પંડિત લાલન’ શિવજી દેવશી મહાવાલા કૃત.

૨૧૫૪. જેસંગ પ્રમુખ સાત અંધુઓ પહેલાં માંડવીમાં વસતા હતા. અને બહોળો વ્યાપાર કરતા હતા. ભાઈઓમાં કુસંપ થયાથી તેઓ જુદા થઈને જામનગરમાં વસ્યા, અને અસરાથી ખમ્બૂર મંગાવીને વ્યાપાર કરવા માંડ્યા. એમના ધીકતા વ્યાપારથી જામને સારું દાણ મળવા લાગ્યું. આમ રાજ સાથે એમને સારો સંબંધ અંધાયો. જામે તેના પુત્ર તલકશીને કામદારી સોંપી. ત્યાં ખિરાજતા ખરતરગચ્છીય પં. દેવચંદ્રે એમને જિનાલયોની પુનઃ પ્રતિષ્ઠા કરવાની પ્રેરણા આપી. તલકશીનું રાજ્યમાં સારું માન હતું એટલે તેણે જામને એ વાત જણાવી અને રાજ ફરમાન મેળવી તેણે સં. ૧૭૮૭ ના મહા સુદી ૧૩ ના દિને રાજ્ય તરફથી વર્ષો પૂર્વે લાગેલાં તાળાં ખોલાવ્યાં.

૨૧૫૫. ઉદયસાગરસૂરિના ઉપદેશથી જૈનસંઘને સ્વાધીન કરાયેલાં સર્વ જિનાલયોમાં તલકશીએ સં. ૧૭૮૮ ના શ્રાવણ સુદી ૭ ને ગુરુવારે જિન પ્રતિમાઓને તેમનાં સ્થાને પુનઃ પ્રતિષ્ઠિત કરાવી. ગુરુના ઉપદેશથી તેણે એક લાખ કોરી ખર્ચીને સં. ૧૭૯૦ માં જિનાલયોનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો. આ કાર્ય માટે વર્ધમાનશાહના પ્રપૌત્ર વજ્રમજીએ માંડવીથી ૫૦૦૦૦ કોરી મોકલી. આ સંબંધમાં ‘કલ્યાણસાગરસૂરિ રાસ’માં વિસ્તૃત વર્ણન છે. તેમાં પ્રતિષ્ઠા દિનનો આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે: ‘શ્રાવણ સુદ સાતમ ચુર,

કરી પ્રતિષ્ઠા સાર', જ્યારે ઉપા. જ્ઞાનસાગરને નામે પ્રસિદ્ધ થયેલ પદ્યાવલીમાં મૃગુવાસરે એટલે કે શુક્રવારનો ઉલ્લેખ છે.

૨૧૫૬. પં. હી. હં. લાલન 'જૈન ધર્મના પ્રાચીન ઇતિહાસ,' ભા. ૨, પૃ. ૧૮૧ માં નોંધે છે કે દેરાસરની માંડણીનો લેખ, જે વિસર્જિત થયો હતો, તે ઉદયસાગરસૂરિના ઉપદેશથી પાછો મળ્યો અને શાહ વેલજી ધારશીએ સં. ૧૮૫૦ ના મહા સુદી ૪ ને શનિવારે મૂળ સ્થળે સ્થાપ્યો હતો.

૨૧૫૭. પદ્યાવલીમાં જામનગરની અંચલગચ્છીય પૌષધશાળા સં. ૧૭૯૪ માં ઉદયસાગરસૂરિના ઉપદેશથી અંધાર્ધ તે વિશે આ પ્રમાણે વૃત્તાંત છે. વર્ધમાનશાહના અંધુ ચાંપશીશાહને લાજલદે નામની પુત્રી હતી, જે લોંકા ગચ્છીય ઓશવાળ સાથે પરણી હતી. ચાંપશીશાહના માંડવીમાં વસવાટ દરમિયાન વર્ધમાનશાહે જામનગરમાં અંધાવેલી પૌષધશાળા લાજલદેએ સ્વાધીન કરી લોંકાગચ્છીય શ્રમણો માટે ઉપયોગમાં લીધી. અંચલગચ્છીય શ્રમણો માટે એનાં દાર અંધ થતાં પૌષધશાળાની જરૂરિયાત ઉભી થઈ. ગચ્છ ધર્મણુ નિવારવા તલકશીએ સં. ૧૭૯૪માં ૫૦૦૦ સુદ્રિકાને ખર્ચે જામનગરમાં નવી પૌષધ-શાળા અંધાવી.

નવસારીમાં ધર્મોદ્યાધ

૨૧૫૮. એ અરસામાં નવસારી પારસીઓનાં વસવાટનું મુખ્ય કેન્દ્ર બની ગયું હતું. તે ઘણું પ્રાચીન નગર ગણાય છે. ૧૩મા સૈકામાં જિનપતિસૂરિએ 'તીર્થમાળા'માં તેનો 'નવસારી પુર' એમ ઉલ્લેખ કર્યો છે. તે પછી અનેક તીર્થમાળાઓમાં આ નગરનો શ્રી પાર્શ્વનાથપ્રભુનાં તીર્થધામ તરીકે ઉલ્લેખ મળે છે. જુઓ—'તીર્થમાળા સંગ્રહ', પૃ. ૧૨૧, ૧૪૪, ૧૪૯ ઇત્યાદિ.

૨૧૫૯. વા. નિત્યજ્ઞાન 'વિદ્યાસાગરસૂરિ રાસ'માં વર્ણવે છે કે—'હવે નવા પદ્ધતિ ઉદયસાગરસૂરિનો પ્રતાપ વધવા લાગ્યો. પવિત્રતામાં બીજા ગૌતમ જેવા, વિદ્યામાં બીજા વજ્રકુમાર અને શીશમાં જંખૂરવામી જેવા ઉદયસાગરસૂરિ વિધિપક્ષ-ગચ્છને દીપાવવા લાગ્યા.' સુરતથી વિકાર કરી તેઓ સંઘ સાથે નવસારીની યાત્રાએ પધાર્યા. વેણીશાહના પુત્ર ખુશાલશાહે ત્યાં સંઘ જમાડ્યો અને નવું તીર્થ પ્રકટ કર્યું. ઉદયસાગરસૂરિએ ત્યાંના પારસીઓને જૈન ધર્મના સિદ્ધાંતો સમજાવ્યા અને અહિંસાના સિદ્ધાંતનું ભારપૂર્વક સમર્થન કર્યું. પારસીઓના ધર્મગ્રંથ "અવસ્તા પહેલ્લી"—જેને નિત્યજ્ઞાન જૂઝથી કુશને-શરીફ કહે છે—તે બતાવીને પણ આચાર્ય પારસીઓને હિંસામાં પાપ હોવાનું સમજાવ્યું. એમના ઉપદેશથી તેઓ પ્રભાવિત થયા અને એમની પ્રેરણાથી ધર્મગ્રંથો કર્યાં.

શત્રુજયનો તીર્થસંઘ

૨૧૬૦. નવસારીથી ઉદયસાગરસૂરિ અન્યત્ર વિકાર કરી ગયા પછી સુરતના ખુશાલશાહે શત્રુજયનો સંઘ કાઢવાનો નિશ્ચય કર્યો અને ગુરુને સાથે પધારવા વિનંતિ કરી. મંત્રી ગોડીદાસ, તેમના અંધુ છવન-દાસ અને શાહ ધર્મચંદ્ર પણ સંઘમાં સામેલ થયા. ગચ્છપતિ પણ પધાર્યા. નર-નારીઓનો મોટો સમૂહ સંઘમાં સાથે ચાલ્યો. ધીમે ધીમે સંઘ સિદ્ધાયત્તમાં આવ્યો, અને પ્રભુનાં દર્શન કરીને કૃતાર્થ થયો. અહીં વિદ્યાસાગરસૂરિની પાદુકાની સ્થાપના થઈ. સંઘપતિઓએ ઘણું દ્રવ્ય ખરચીને અનેક પ્રકારની ભક્તિપૂર્વક યાત્રા કરી.

૨૧૬૧. ઉદયસાગરસૂરિએ પાણીનાણાના શ્રાવકોને ઉપદેશ કરીને પોતાના રાગી કર્યા અને ધર્મમાં દૃઢ કર્યા. ત્યાં અંચલગચ્છીય ઉપાશ્રય કરાવી સાધુઓને ચોમાસું રાખ્યા. અહીં પણ ઘણા કુમતિઓ

અહંકારપૂર્વક ગુરુ સાથે વાદવિવાદ કરવા આવ્યા, પરંતુ તેમને સૂત્ર-સિદ્ધાંતો બતાવીને સૌને પ્રતિમાપૂજક બનાવ્યા. આથી ગુરુનો યશ બહુ વિસ્તાર પામ્યો.

૨૧૬૨. સંઘે હવે પાછા ફરવાનો વિચાર કર્યો. ઉદયસાગરસૂરિને સંઘપતિઓએ અત્યંત આગ્રહપૂર્વક વિનંતિ કરી કે—‘આવતું ચોમાસું સુરતમાં કરીને પછી આપ ભલે ગમે ત્યાં વિહરજો !’ સંઘના આગ્રહથી ગુરુ સંઘ સાથે સુરત પધાર્યા.

ગુજરાતમાં વિહાર

૨૧૬૩. સુરતમાં શ્રાવકોએ ઉદયસાગરસૂરિનું ઉત્સાહપૂર્વક સામૈયું કર્યું. શુભ મુહૂર્તમાં ગુરુએ નગર-પ્રવેશ કર્યો, અને સુરતમાં ચોમાસું રહ્યા. અહીં ગુરુએ મધુર ધર્મદેશના આપી. ભાવિક શ્રાવકોએ મોટી સંખ્યામાં ગુરુની વાણીનું શ્રવણ કર્યું. ચાતુર્માસ દરમિયાન બ્રાહ્મણ પંડિતો ગુરુ સાથે ધર્મવિવાદ કરવાના નિશ્ચય સાથે ગર્વપૂર્વક આવ્યા. કિન્તુ તર્કશાસ્ત્ર ત્રિપયમાં તેમની સાથે વાદ કરીને ગુરુએ તેમને પરાજિત કરી તેમનો મદ ઉતારી નાખ્યો.

૨૧૬૪. સુરતનાં ચાતુર્માસ બાદ ઉદયસાગરસૂરિ ગુજરાતના અનેક પ્રદેશોમાં વિચર્યાં. એમના ઉપદેશથી ત્યાં ધર્મોદ્યોતનાં અનેક કાર્યો થયાં. ગુરુ અનુક્રમે પોતાના બહોળા શિષ્ય-પરિવાર સાથે વિહાર કરી ઉપદેશ દેતાં વડોદરામાં પધાર્યાં. ત્યાં દેવચંદના પુત્ર તેજપાળે ગુરુના આગમનથી વિવિધ પ્રકારના ઉત્સવો કર્યાં. ત્યાંથી હાલોલ, કાલોલ થઈને ચાંપાનેરમાં કાલિકાદેવીની યાત્રા કરી અને સાચા દેવ શ્રી સુખતિ-નાથનાં દર્શન કર્યાં.

૨૧૬૫. એ વેળા ગોધરાનો સંઘ વિનંતિ કરવા આવ્યો, એટલે દોઢ માસ રહીને ગુરુ ગોધરામાં પધાર્યાં. ત્યાં સંઘે ચોમાસું રહેવા માટે અત્યાગ્રહ કર્યો, પરંતુ અમદાવાદ પધારવા માટે થણાજ આગ્રહ-પૂર્વક વિનંતિનો પત્ર આવતાં ગુરુએ અમદાવાદ તરફ પ્રયાણ કર્યું.

૨૧૬૬. ગુરુ આવે છે એમ જાણી અમદાવાદના શ્રાવકો બહુ ખુશી થયા અને મોટા આડંબરથી ગુરુનો પ્રવેશોત્સવ કર્યો. ચોર્યાસી ગચ્છના સાધુઓ અને શ્રાવકો તથા નવાખના ચોપદારો અનેક ઘોડા, હાથી, વહેલો અને પાંદખીઓ સાથે સામૈયું કરવા સામા આવ્યા. ગીતગાન અને આદરમાન સાથે મોટા ઠાઠથી વાજતે ગાજતે ગુરુ શહેરમાં ઉપશ્રયે પધાર્યાં. ત્યાંના શાહ ખુશાલ ભગવાનદાસ, શાહ ખીમચંદ હર્ષચંદ, શાહ હરખચંદ શિખરચંદ, શાહ જગજીવનદાસ અને શાહ પ્રેમચંદ હીરાચંદે નવાંગ પૂજન, પ્રભાતનાદિ કાર્યોમાં ઘણું ધન વાપર્યું. ગુરુ હમેશાં વિશેષાવશ્યકતું વ્યાખ્યાન વાંચતા અને થણા શ્રાવકો ભક્તિભાવથી સાંભળતા. એવામાં વળી કચ્છથી ખાસ માણસોએ આવીને ગુરુને વિનંતિ કરી કે—‘કચ્છનો સંઘ આપની બહુ વાટ જીએ છે, માટે આપ ત્યાં પધારો !’

કચ્છમાં વિહાર

૨૧૭. પદ્માવતી દ્વારા જાણી શકાય છે કે ઉદયસાગરસૂરિ અનુક્રમે વિચરતાં માંડવી બંદરમાં પધાર્યાં. ત્યાં વર્ધમાનશાહના પ્રપૌત્ર વલ્લભજીશાહે ગુરુની થણી ભક્તિ કરી. તેમને કચ્છના મહારાવે કારભારી તરીકે નિયુક્ત કર્યા હતા. એક દિવસ ઉપા. દર્શનસાગરે તેમની પાસે ‘વર્ધમાન-પદ્મસિંહ શ્રેષ્ઠી ચરિત્ર’નો વૃત્તાંત સંભળાવ્યો. આથી હર્ષિત થઈને તેમણે ગુરુને વ્યાખ્યાનમાં એ ચરિત્ર વાંચી સંભળાવવા વિનંતિ કરી. ગુરુએ એમની વાત માન્ય રાખી. વલ્લભજીશાહ, તેમની પત્ની કુંવરબાઈ, માતા સોહાગદે, પુત્ર લાલચંદ તથા પદ્મસિંહશાહના પ્રપૌત્ર જેઠા, ગોવિંદજી, તેમના પુત્ર જંગાર, અમરચંદ અને લાલન ગોત્રીય. જયચંદ્ર પ્રભુતિ શ્રાવકોએ રસપૂર્વક એ ચરિત્રનું શ્રવણ કર્યું.

૨૧૬૮. ‘કલ્યાણસાગરસૂરિ રાસ’માં જળુવવામાં આવ્યું છે કે પછી તે ચરિત્ર સંપૂર્ણ થયા બાદ કુંવરભાઈએ ગુરુને વિનંતિ કરી કે ‘પૂજ્ય ! મારા મહા પુણ્યશાળી શ્રમુરોતું ચરિત્ર સાંભળીને હું હર્ષ-સમૂહથી અત્યંત પુલકિત થઈ છું. માત્ર પરોપકારમાં જ ઉદ્યુક્ત પૂજ્ય કલ્યાણસાગરસૂરિએ અચળનીય ઉપકારો કર્યા છે. ઉક્ત ચરિત્ર સંસ્કૃતમાં હોઈને એ ભાષાના જ્ઞાન વિના તે સમજવા અસમર્થ છું. માટે કૃપા કરીને મહા ઉપકારી ગુરુ કલ્યાણસાગરસૂરિનો આપ રાસ રચો, જેથી તે રાસ વાંચીને હું મારા મનોરથ પૂર્ણ કરું.’ એમના અત્યાગ્રહથી ઉદયસાગરસૂરિએ રાસ રચવાનો નિર્ણય કર્યો.

૨૧૬૯. લાલણવંશના કુલગુરુ મોહનરૂપજી તથા કુંડજી ચારણને બોલાવીને તેમના પૂર્વજો રચિત ‘વર્ધમાન પ્રબંધ’ તથા કવિત્તો મેળવી ઉદયસાગરસૂરિએ સામગ્રી એકઠી કરી. વલમજીએ તેમને ઘણું દાન આપીને સંતોષ્યા. એ ગ્રંથો ઉપરાંત અમરસાગરસૂરિ કૃત પદાવલી તેમજ ‘વર્ધમાન-પદ્યસિંહ શ્રેષ્ઠી ચરિત્ર’નો આધાર લઈને સં. ૧૮૦૨ ના શ્રાવણ સુદી ૬ ના દિને ઉદયસાગરસૂરિએ ગૂર્જર પદ્યમાં ‘કલ્યાણસાગરસૂરિ રાસ’ રચ્યો.

૨૧૭૦. ઉદયસાગરસૂરિ કચ્છમાં ઘણું વિચર્યાં. નલિયામાં તેમણે ઉપા. દર્શનસાગરજીને દીક્ષા પ્રદાન કરી. સં. ૧૮૦૩ માં દીક્ષા થઈ હોઈને એમના વિશે રાસમાં થયેલો ઉલ્લેખ બ્રાંતિયુક્ત છે, એ સ્પષ્ટ છે. અલગત, ‘કલ્યાણસાગરસૂરિ રાસ’ની પ્રમાણભૂતતા શંકિત હોઈને તેની મૂળ પ્રત શોધવી ઘટે છે. સં. ૧૮૦૭ માં ગચ્છનાયક વાગડમાં વિહર્યા અને ત્યાં આઘોઈ ગામમાં જ્ઞાનસાગરજીને દીક્ષિત કર્યાં. સં. ૧૮૧૧માં તેમના મુંદરમાં થયેલા વિહાર દરમિયાન જીહ્વિસાગરજીને પણ દીક્ષા આપવામાં આવી. આ બધાં પ્રમાણો દ્વારા જળુાય છે કે ઉદયસાગરસૂરિ કચ્છમાં પોતાના જીવનના ઉત્તરાર્ધ કાળમાં પણ ઘણું વિચર્યાં અને અનેકને ધર્મ પમાડ્યો. ખીજા શબ્દોમાં કહીએ તો ગચ્છનાયકની કર્મભૂમિ કચ્છ ખતી. એમણે પોતાના જીવનનાં ઘણાં વર્ષો ત્યાં વિતાવ્યાં અને ઉગ્ર વિહાર કરી ધર્મોદ્યોતનાં અનેક કાર્યો કર્યાં.

તીર્થયાત્રાઓ

૨૧૭૧. ઉદયસાગરસૂરિએ અનેક તીર્થોની સંઘ સહિત યાત્રાઓ કરી છે તે વિશે ઉલ્લેખ કરવો અહીં પ્રસ્તુત છે. સં. ૧૮૦૪ માં સુરતના શ્રીમાલી કીકાના પુત્ર કચરાએ શત્રુંજયનો સંઘ કાઢ્યો હતા. તેમાં ખરતરગચ્છીય અધ્યાત્મ રસિક પં. દેવચંદ્ર, તપાગચ્છીય ઉત્તમવિજય, સુમતિવિજય અને ઉદય-સાગરસૂરિ પણ શામેલ હતા. સંઘમાં રૂપચંદ્ર નામના શ્રેષ્ઠી પણ સંઘપતિ હતા. આ સંઘમાં પં. યોગવિમલ સાથે હતા એમ ચારિત્રવિજય રચિત ‘ગુરુમાલા’ દ્વારા જાણી શકાય છે. જુઓ ‘પદાવલી સમુચ્ચય’ પૃ. ૧૧૨.

૨૧૭૨. સંઘ હુમસથી દરિયામાર્ગે વિદાય થઈ કાર્તિક વદિ ૧૩ ના દિને ભાવનગર પહોંચ્યો. ત્યાં ભાવસિંહજી (જેમણે સં. ૧૭૭૯ ના વૈશાખ સુદી ૩ના દિને ભાવનગર વસાવેલું અને ૬૧ વર્ષ રાજ્ય કરી સં. ૧૮૨૦ માં સ્વર્ગવાસ કર્યો) રાજ્ય કરતા હતા. તેમણે ચાંચિયાઓને નેર કરી, જકાત ઓછી કરી, સમુદ્રને નિર્ભય અને વેપારીઓને આમાદ કર્યા હતા. ભાવનગરના પાદરમાં ત્રણ દિવસ રોકાઈ વરતેજ, કનાડ થઈ સંઘ પાલીનાણામાં આવ્યો. ત્યાં પૃથ્વીરાજ ગોહેલના કુંવર નવધણુજીનું રાજ્ય હતું. આ સંઘમાં બધા ગચ્છોના અગ્રણીઓ હોઈને તે ઐતિહાસિક ખતી ગયો. તત્કાલીન અનેક કૃતિઓમાં આ સંઘનો ઉલ્લેખ છે. દેવચંદ્રજીએ સિદ્ધાયલ સ્તવનમાં, તેમના શિષ્ય મતિરતને ‘સિદ્ધાયલ તીર્થયાત્રા’ નામક પદ્યકૃતિમાં આ સંઘનું વર્ણન આપ્યું છે.

૨૧૭૩. યોગવિમલ અને અંચલગચ્છીય દર્શનસાગરજીના આગ્રહથી ઉદયસાગરસૂરિએ સંઘ સાથે

યત્રા કરતાં 'સ્નાત્ર પંશાશિકા' ગ્રંથ પોષ સુદી ૧૫ ને સોમવારે પાલીતાણામાં રચ્યો. અધાયે ગચ્છોના અગ્રણીઓ વચ્ચે આવેા રનેહભાવ ખરેખર, અનુકરણીય છે. ઉદયસાગરસૂરિએ આવું રવચ્છ વાતાવરણ સર્જવા સુંદર સહયોગ આપેલો એની પ્રતીતિ આવા અનેક પ્રસંગો દ્વારા મળી રહે છે.

૨૧૭૪. સંઘની કચરા કીકાના પુત્ર તારાચંદે પણ શત્રુજયનો સંઘ કાઢેલો. જેમાં સુરતના શ્રેષ્ઠ બ્રૂખણદાસ પણ સંઘપતિ તરીકે હતા. આ સંઘમાં પણ ઉદયસાગરસૂરિ ઉપરિથત રહેલા. એમના શિષ્ય તિલોકચંદે 'સિદ્ધાયલ સ્તવન'માં આ સંઘનું વર્ણન કર્યું છે. સં. ૧૮૨૭માં લખાયેલા પ્રાચીન પત્રમાં તારાચંદ કૃતેચંદના સંઘનો ઉલ્લેખ છે, તે આ સંઘ. જુઓ 'રાધનપુર પ્રતિમા ક્ષેપ સંદોહ' પૃ. ૨૨૮. તારાચંદે શત્રુજયગિરિ ઉપર શિખરખંધ જિનાલપ અંધાવ્યું હતું.

૨૧૭૫. સં. ૧૮૨૧ ના માગશર સુદી ૭ને સોમવારે કચરા કીકાએ ગોરીજનો સંઘ કાઢ્યો હતો, તેમાં પણ ઉદયસાગરસૂરિ ઉપરિથત હતા. આ સંઘમાં હાજર રહેલા ચારે ગચ્છોના આચાર્યોનાં નામ ઉપા. જ્ઞાનસાગર 'તીર્થમાલા સ્તવન'માં આ પ્રમાણે આપે છે—

શ્રી વિજયાનંદ પટોધર પ્રગટ, શ્રી વિજયઉદયસૂરિ રાજ રે;
શ્રી ઉદયસાગરસૂરિ અંચલગચ્છનો, નાયક સવિ સિરતાજ રે.
સાગરગચ્છપતિ ગુરુ સવાઈ, શ્રી પુન્યસાગરસૂરિરાય રે;
આગમગચ્છપતિ સિંહરત્નસૂરિ, એ ચારે હર્ષિત થાય રે.

—જૈન સત્ય પ્રકાશ, વર્ષ ૮-૯.

ઉપાધ્યાય સહજસાગર ગણિ

૨૧૭૬. મહો. રત્નસાગરજીની પરંપરામાં ઉપા. હીરસાગરના શિષ્ય ઉપા. સહજસાગર થયા. તેમણે સં. ૧૭૮૧ ના ભાદ્રપાદમાં પર્વપણુના દિને મુંદરામાં ચોમાસું રહીને 'શીતલનાથ સ્તવન' રચ્યું. તેઓ જ્ઞાનસાગરજી પાસે સંસ્કૃત તેમજ વ્યાકરણાદિ શાસ્ત્રો લખ્યા, પોતાના વિદ્યારુની પ્રેરણાર્થી 'ગુર્વાવલી સ્તવન' નામનો ગ્રંથ રચ્યો હતો એમ પદ્માવલીના ઉલ્લેખ દ્વારા જણાય છે. સં. ૧૮૦૪ના કાર્તિક સુદી ૨ ના દિને સોજીતરામાં રહીને તેમણે પોતાના ગુરુ હીરસાગરજીનો જીવનવૃત્તાંત લખેલો. એમના શિષ્ય માનસાગરજી થયા.

તેજસાગર ગણિ

૨૧૭૭. સં. ૧૮૧૯ના ભાદ્રવા સુદી ૧૦ ને રવિવારે સુરત અંદરમાં રહીને તેજસાગર ગણિએ મંત્રી જીવનદાસના પુત્ર હર્ષચંદ્રના પુત્ર વિજયચંદ્રના પકનાથે જ્ઞાનવિમલસૂરિ કૃત 'સીમન્ધર જિન સ્તવન-આજ્ઞાવમોઘ'ની પ્રત લખી.

૨૧૭૮. જર્મન વિદ્વાન ડૉ. ક્લાટ નોંધે છે કે તેજસાગરે સુરત અંદરમાં સં. ૧૮૪૪, શાકે ૧૭૦૮ ના આષાઢ સુદી ૫ ને હુધવારે અર્ધિન સંગ્રહની ૨૦૧૩ નંબરની પ્રત લખી. તેજસાગર, અમરસાગર-સૂરિના શિષ્ય સત્યસાગરગણિના શિષ્ય ક્ષમાસાગરના શિષ્ય હતા. જુઓ—

Tejasagara wrote in Surati bandara, the Ms. of fol. 2013 of the Berlin Collection Samvat 1844 varshe Sake 1709 pravartamane ashadha sudi 5 budhe. This Tejasagara was a pupil of Kshamasagara gani (who was a pupil of Satya-sagara gani) who was a pupil of

No. (65) Amarasagrasuri (Indian Antiquary Vol. XXIII, pp. 174-8 No. 69.

સૌભાગ્યચંદ શિષ્ય ખુશાલચંદ ગણિ

૨૧૭૯. સં. ૧૮૩૬ ના માગશર સુદી ૧૨ ને રવિવારે મુનિ ત્રિકમજીએ અંબરથી કોટડીમાં ખિરાજતા મુનિ ખુશાલચંદને લખેલો પત્ર પ્રાપ્ત થાય છે, જેમાં ચંદ્ર શાખાના સૌભાગ્યચંદ, દયાચંદનો ઉલ્લેખ પણ છે. આવો જ અન્ય પત્ર આપાઠ વદિ ૮ ના દિને તેઓ કોઠારામાં ખિરાજતા હતા ત્યારે પીતાંબર માનસિંધ પ્રભૃતિ ભૂજના શ્રાવકોએ એમને લખ્યો હતો તે પ્રાપ્ત થાય છે, જેમાં મુનિ ભુવન-સુંદરનાં નામનો ઉલ્લેખ પણ છે. ચંદ્રશાખાના યતિઓની વૈદકીય તેમજ બૂસ્તર ક્ષેત્રે અનુપમ સેવાઓ નોંધાઈ છે. સૌભાગ્યચંદે મંત્રવાદી તરીકે પ્રસિદ્ધિ મેળવી હતી. તેઓ વિંઝાણુ પોશાળના હતા.

૨૧૮૦. વિંઝાણુપોશાળની પરંપરા આ પ્રમાણે મનાય છે: પુનંમચંદ—વિમલચંદ—કુશળચંદ—ભક્તિચંદ—માનચંદ—કલ્યાણચંદ—સૌભાગ્યચંદ—ખુશાલચંદ—રાયચંદ—મૂલચંદ—સુમતિચંદ—તારાચંદ—ગુલાબચંદ—ગુણચંદ, જેઓ હાલ વિદ્યમાન છે.

૨૧૮૧. ઉક્ત મૂલચંદના અન્ય શિષ્ય તિલકચંદ, તેમના માનચંદ, તેમના જવેરચંદ, તેમના કેશવજી થયા.

૨૧૮૨. જખૌની પોશાળના ચંદ્રશાખીય યતિઓની પરંપરા આ પ્રમાણે મળે છે:—૩પચંદ—માણેકચંદ—કુશળચંદ—ભક્તિચંદ—સૌભાગ્યચંદ—સ્વ૩પચંદ—હેમચંદ—હુકમચંદ—હરખચંદ—ચત્રભૂજ—ભાનુચંદ—વિશનજી.

૨૧૮૩. હુમરાની પોશાળના યતિઓ આ પ્રમાણે થયા: ખુશાલચંદ—રાયચંદ—ખીમચંદ—કરમચંદ—જ્ઞાનચંદ—ભાગ્યચંદ—હુકમચંદ—લખમીચંદ—મોહનલાલ—દલીચંદ.

૨૧૮૪. રાયણુપોશાળના યતિઓ આ પ્રમાણે થયા: માનચંદ—વીરચંદ—વિદ્યાચંદ—ત્રિકમચંદ—રામચંદ—પ્રતાપચંદ—કરમચંદ—હીરાચંદ. એવી જ રીતે ભૂજપુર, સુથરી, નડિયામાં પણ આ શાખાના યતિઓની પોશાળો હતી. વિંઝાણુમાં આ શાખાની એ પોશાળો હતી, ખીજીમાં તિલકચંદજીની પરંપરાના યતિઓ થયા.

વિવેકસાગરના શિષ્યો

૨૧૮૫. સં. ૧૮૧૪ ના શ્રાવણ સુદી ૧ ને રવિવારે નડિયામાં રહીને પં. દીપસાગર શિ. વિજય-સાગર શિ. પ્રીતસાગર શિ. વિવેકસાગરે શિ. દયાસાગર, રંગસાગર તથા ચતુરસાગરના વાંચનાર્થે જંગોજી કૃત 'રાકોડરત્ન મહેશ દાસોત્તરી વચનિકા' (સં. ૧૭૧૫)ની પ્રત લખી. સં. ૧૮૧૮ ના ચૈત્ર વદી ૨ ને શનિવારે આસખીઆમાં વિવેકસાગરના શિષ્ય રંગસાગર તથા ચારિત્રસાગરે જયરંગ કૃત 'શ્રીપાલ રાસ' (સં. ૧૭૨૬)ની પ્રત લખી.

ક્રિયા સાગર અને દેવસાગર

૨૧૮૬. સં. ૧૮૨૧ ના ફાગણ સુદી ૧૪ ને બુધવારે બિદલામાં મેઘસાગર શિ. ગંગસાગર અને દૌલતસાગર શિ. ક્રિયાસાગર અને દેવસાગરે જ્ઞાનસાગર કૃત 'શ્રીપાલ રાસ' (સં. ૧૭૨૬)ની પ્રત લખી.

જિનસાગર

૨૧૮૭. સં. ૧૮૨૦ ના વૈશાખ વદિ ૧૩ ને સોમે જામનગરમાં રહીને જિનસાગરે 'દંડક ટપાર્થ' ની રચના કરી, તથા ઉપા. વિદ્યસાગર કૃત 'વિદ્યચિન્તામણિ' ગ્રંથની પ્રત સં. ૧૮૩૭ ના ચૈત્ર વદિ ૧૨ ના દિને ભુવનપુરમાં લખી.

૫. ભક્તિસાગરના શિષ્યો

૨૧૮૮. ૫. ભક્તિસાગરગણિના શિષ્યો ભુવનસુંદર, સુમતિસુંદર, રૂપવર્ધન, જ્યોત્સના અને પુણ્યવર્ધનનાં નામે ઉદયસાગર કૃત 'સુરપતિ કુમાર ચોપર્ણ' (સં. ૧૬૬૫)ની પ્રતપુષ્પિકામાંથી મળે છે. એ પ્રત સુરતમાં પ્રાગજ્ઞના પદનાર્થે જાહેરજાહેર સં. ૧૮૧૪ ના માગશર વદિ ૧૪ ને રવિવારે ઉદયસાગર-સૂરિના રાજ્યમાં લખી.

તિલકચંદ્ર

૨૧૮૯. સંઘવી કચ્છરા કીકાના પુત્ર તારાચંદે ભૂખણદાસની સાથે સુરતથી શત્રુંજયનો સંઘ કાઢેલો તેમાં ઉદયસાગરસૂરિની સાથે તેમના શિષ્ય તિલકચંદ્ર પણ હતા. સંઘ સાથે યાત્રા કર્યા બાદ તેમણે 'સિદ્ધાચલ સ્તવન' રચ્યું, જેમાં એ સંઘ વિશે ઉલ્લેખ છે.

જ્ઞાનશેખરગણિ

૨૧૯૦. સં. ૧૮૧૩ ના આસો વદિ ૨ ના દિને કચ્છના સાબરમતી ગામમાં વા. લક્ષ્મીશેખર શિ. લાવણ્યશેખર શિ. અમૃતશેખર શિ. જ્ઞાનશેખરગણિએ ગંધર્વરાજ પુષ્પદંત કૃત 'શિવ મહિમાનામ્ય સ્તોત્ર'ની પ્રત લખી.

હર્ષવર્ધન

૨૧૯૧. નિધાનસાગરગણિના શિષ્ય હર્ષવર્ધને સં. ૧૮૧૮ ના ભાદ્રવા સુદી ૫ ને બુધે ભૂજમાં રહીને 'નંદીસૂત્ર'ની પ્રત લખી.

ન્યાયસાગર અને સકલચંદ્ર

૨૧૯૨. સં. ૧૭૯૭ માં સુરતમાં ચાતુર્માસ રહીને આષાઠ સુદી ૨ ના દિને ઉદયસાગરસૂરિ કૃત 'ગુણવર્મા રાસ'ની એમણે પ્રથમાદર્શે પ્રત લખી, એમ એ ગ્રંથની પ્રશસ્તિ દ્વારા જાણી શકાય છે.

ઉપાધ્યાય ભાગ્યસાગર શિ. પુણ્યસાગર ગણિ

૨૧૯૩. શત્રુંજયગિરિ ઉપર મૂલ દૂકની ભમતીમાં એમના ઉપદેશથી દેવ-ગુરુ પાદુકાઓની સ્થાપના થઈ. જાંચા સ્તુપ ઉપર દેરીમાં જ પાદુકાઓ આ પ્રમાણે છે: (૧) શ્રી ઋષભદેવ (૨) શ્રી પાર્શ્વનાથ (૩) શ્રી મહાવીર (૪) કલ્યાણસાગરસૂરિ (૫) ઉપા. ભાગ્યસાગર (૬) ઉપા. ક્ષેમસાગર. જુઓ-અં. લેખ સંગ્રહ, લેખાંક ૩૨૩.

૫. લક્ષ્મીરત્ન શિ. હેમરાજ

૨૧૯૪. ચારિત્ર્યરત્ન શિ. કુશલરત્ન અને લક્ષ્મીરત્ન શિ. હેમરાજ થયા. મેવાડના દેવકુલપાટકમાં સં. ૧૭૯૮ ના માઘ સુદી ૫ ને ગુરુવારે રાજા રાધવદેવના રાજ્યમાં એમના ઉપદેશથી ઉપાશ્રય બંધાયો. સં. ૧૮૦૫ ના માઘ સુદી ૧૩ ને શુકે ત્યાં જિનાસંયતું નિર્માણ થયું. આ કાર્યોમાં રાજ્ય તરફથી સહાય મળી હોઈને આ શ્રમજ્ઞાનો પ્રભાવ સૂચિત થાય છે. દેલવાડના એ ખંડિત ઉપાશ્રયની શિલાપ્રશસ્તિ

તથા દરવાજાની છત્રી પરના લેખ દ્વારા એમના ભક્ત શ્રાવકો વિશે પણ જાણી શકાય છે. પૂરણચંદ નાહરે ઉક્ત બંને લેખો ‘જૈન લેખ સંગ્રહ’માં પ્રકાશિત કરેલા. જુઓ: અં. લેખ સંગ્રહ, લેખાંક ૩૨૧-૨. આ શ્રમજોનો વિહાર રાજસ્થાન તરફ જ હશે.

૫. મલૂકચંદ શિષ્ય હેમચંદ

૨૧૯૫. સં. ૧૮૧૫ ના વૈશાખ સુદી ૩ ને રવિવારે વડનગરમાં ૫. મલૂકચંદ તેમના શિષ્ય હેમચંદના વાંચનાર્થે ‘રમણશાસ્ત્ર’ની પ્રત લખી. પ્રતપુષ્પિકામાં એમની પરંપરા આ પ્રમાણે દર્શાવેલ છે: ગુણનિધાનસૂરિ—પુણ્યચંદ—માણિક્યચંદ—વિનયચંદ—રવિચંદ—કલ્યાણચંદ—વીરચંદ—મલૂકચંદ—હેમચંદ. પ્રત લેખકના કાકાગુરુ ખીરચંદ શિ. મેઘચંદ અને પદ્મચંદનો ઉલ્લેખ પણ પુષ્પિકામાં છે. અંચલગચ્છની ચંદ્રશાખાની આ શ્રમણ-પરંપરા છે.

શાહ કસ્તુરચંદ લાલચંદ

૨૧૯૬. દુરહાનપુરના અગ્રણી શ્રાવક શ્રેષ્ઠી કસ્તુરચંદ લાલચંદનો ઉલ્લેખ અનેક પ્રાચીન ગ્રંથોમાંથી મળે છે. એ અરસામાં જૈનાચાર્યોનો એ તરફ સવિશેષ વિહાર હોઈને એમને વિશે ઘણું લખાયું છે. સં. ૧૭૮૭માં ઉદયસાગરસૂરિએ ત્યાં આતુર્ભાસ રહીને ‘છ ભાવ સંઘાય’ લખી તેમાં કવિ એમને વિશે આ પ્રમાણે જણાવે છે—

ધર્મ ધુરંધર પુણ્ય પ્રભાવક, કસ્તુરચંદ સૌભાગી રે;
જિન પૂજે જિનચૈત્ય કરાવે, સૂત્ર સિદ્ધાંતના રાગી રે.

કવિએ એમના આગ્રહથી ઉક્ત ગ્રંથ રચ્યો.

૨૧૯૭. વા. નિયલાસ ‘વિદ્યાસાગરસૂરિ રાસ’ માં જણાવે છે કે સૂરિએ વિશેષાવશ્યક વિવરણ સહિત સંભળાવીને કસ્તુરશાહને પ્રતિબોધ કર્યો—

કસ્તુરશાહ તિહાં ખૂઝ્યા, ટાલ્યા મનસંદેહ;
વિશેષાવશ્યક સંભલાવિને, સૂત્ર અરથ ધરિ નેહ.

૨૧૯૮. અન્ય ગચ્છના સાહિત્યમાંથી પણ એમને વિશે ઘણું મળે છે. ‘ન્યાયસાગર રાસ’ (સં. ૧૭૬૭)માં કવિ પુણ્યરત્ન જણાવે છે કે કસ્તુરચંદ શ્રી પાર્શ્વપ્રભુનો જન્મોત્સવ ઉજવ્યો. જુઓ—જિનવિજયજી સંપાદિત જૈ. ઐ. ગૂ. કા. સંચય, પૃ. ૭૯. પદ્મવિજયકૃત ‘ઉત્તમવિજય નિર્વાણ રાસ’ (સં. ૧૮૨૮) માં કસ્તુરચંદ વિશે સુંદર ઉલ્લેખ મળે છે. એ રાસમાં જણાવાયું છે કે સં. ૧૭૯૬ ના વૈશાખ સુદી ૬ પહેલાં શ્રેષ્ઠીવર્ષ મૃત્યુ પામ્યા. જુઓ ‘જૈન રાસમાળા’, ભા. ૧, પૃ. ૧૫૮-૯.

૨૧૯૯. કસ્તુરચંદ શાહે પ્રતિષ્ઠાદિ કાર્યો ઉપરાંત ગ્રંથોદ્ધારનું કાર્ય પણ કર્યું. ‘રત્નાકરાવતારિકા’ ની પ્રત તેમજ સં. ૧૭૮૭ કાર્તિક વદિ ૮ ના દિને લખાવી. જુઓ—‘જૈ. સા. પ્રદર્શન-પ્રશસ્તિ-સંગ્રહ’ ભા. ૨, પૃ. ૩૦૭. સં. ૧૭૮૯ માં એમના વાંચનાર્થે જ્ઞાનસાગરજીએ ‘પ્રતિષ્ઠા કલ્પ’ની પ્રત લખી એમ પુષ્પિકા દ્વારા જણાવે છે.

શાહ ખુશાલચંદ કપૂરચંદ સિંધા

૨૨૦૦. શ્રીમાલી દૃઢશાખીય ખુશાલચંદ અને તેમના પત્ની સૂર્યાબાઈ સુરતના સંઘમાં અગ્રપદે હતાં. એમના પૂર્વજો વિશે ઉદયસાગરસૂરિએ ‘ગુણવર્મા રાસ’માં ઘણું જણાવ્યું છે. શ્રીમાલી જ્ઞાતિ શિરો-

મણી સિંધાએ આખૂ-સિદ્ધાયલના તીર્થસંધો કાઢી અપાર દ્રવ્ય-વ્યય કર્યું. તેનો પુત્ર કપૂરચંદ પ્રતાપી તેમજ ઉદાર હતા. તેણે આચાર્યપદ મહોત્સવો કર્યા, પદવાન્ન કરી ચોર્યાસી ગચ્છના સ્વામીઓને જમાડ્યા, હુમ્મના સ્વામીને પાણુ સંતોષ્યા અને જૈન ધર્મની ટેક રાખી. તેના પુત્ર ખુશાલચંદ શુભ કીર્તિવાળા હતા. તેમણે નવે ક્ષેત્રમાં ધન વાપર્યું, યાચકોને દાન આપ્યાં, ગચ્છનાયકને ચાતુર્માસ કરાવી, તેમની ખૂબ ભક્તિ કરી, ભરત ચક્રવર્તી જેમ સિદ્ધાયલજનો સંઘ ડાક્યો.

૨૨૦૧. ઉપા. દર્શનસાગરજી ‘આદિનાથ રાસ’ ની ગ્રંથ પ્રશસ્તિમાં જણાવે છે કે કપૂર સિંધાના વંશ-વિભૂષણ શાહ ખુશાલચંદે ઉપાશ્રય, ધર્મશાસા વિગેરે અંધાવ્યાં. ખુશાલશાહનાં ધર્મકૃત્યો વિશે ‘વિદ્યાસાગરસૂરિ રાસ’ માં વિસ્તારથી કહેવાયું છે. પદ્માવલીમાં જણાવાયું છે કે સં. ૧૭૬૫ માં વિદ્યાસાગરસૂરિ સુરતમાં ચાતુર્માસ હતા ત્યારે કપૂરચંદે તેમની ઘણી ભક્તિ કરી, ચુરુના ઉપદેશથી તેણે સર્વ ગચ્છના યતિઓને વસ્ત્રો અને પાત્રો વહોરાવ્યાં, સમસ્ત સંઘમાં સાકર સહિત પિત્તલની થાળીઓની પ્રસાવના કરી, શ્રી ચંદ્રાપ્રભુ પ્રમુખ પાંચ જિનખિંઓની ચુરતમાં પ્રતિષ્ઠા કરી.

૨૨૦૨. સં. ૧૮૨૩ માં સુરતમાં કીર્તિસાગરસૂરિનો પદમહોત્સવ ખુશાલશાહે તથા ભૂખણદાસે રૂપીઆ છ હજાર ખર્ચીને કર્યો. આ બંને શ્રેણીઓ વચ્ચે ગાઢ મિત્રતા હોઇને તેમના બંનેના ઉદ્દેશો પ્રાચીન ગ્રંથોમાં સાથે મળે છે. સં. ૧૮૨૧ માં ત્યાંના કચરા કીકાએ ગોડીજનો સંઘ ડાક્યો હતો તેમાં પણુ તે બંને સાથે જ હતા.

૨૨૦૩. ખુશાલચંદના ભાઈ ભાઈસાજીના પુત્ર નિહાલચંદ, તેમના પુત્ર ઈચ્છાસાઈએ શત્રુજયગિરિ પર સં. ૧૮૬૧ માં ‘ઈચ્છાકુંડ’ અંધાવ્યો તે વિશે પ્રસંગોપાત ઉલ્લેખ કરીશું.

૨૨૦૪. સં. ૧૮૨૭ ના માધ સુદી ૨ ને શુક્રે ખુશાલચંદ અને તેની પત્ની સૂર્યાબાઈએ શ્રી સુમતિનાથખિંબ ભરાવી, ઉદયસાગરસૂરિના ઉપદેશથી તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

મંત્રી ગોડીદાસ અને જીવનદાસ

૨૨૦૫. પ્રાગ્વાટ જાતીય શાહ ગોવિંદજી મહેતાના સુપુત્રો મંત્રી ગોડીદાસ અને જીવનદાસ સુરતના આગેવાન શ્રેણીઓમાંના એક હતા. રાજ્યમાં તેઓ ઉચ્ચ હોદ્દો ધરાવતા હતા. ઉદયસાગરસૂરિ ‘જીવનદાસ રાસ’ની ગ્રંથ-પ્રશસ્તિમાં એ બંને અંધવો વિશે પ્રશસ્ત ઉલ્લેખ કરે છે. વા. નિત્યલાભે ‘વિદ્યાસાગરસૂરિ રાસ’ માં એમનાં સુકૃત્યોનું સુંદર વર્ણન આપ્યું છે. એ અવતરણો નોંધવા અહીં પ્રસ્તુત ગણાશે—

નિમવળી પોરવાડ જાતે સોહતા, મહેતા ગોડીદાસ;
જીવણદાસ એ ખેડુ અંધવ, ચુરુ ધર્મ રાગી જસ રે.
જીવદયાદિક ધર્મક્રિયા કરે, દિયે સુપાત્રે દાન;
સંઘભક્તિ ચુરુભક્તિ કરે સદા, આપે વસન અન્નપાન.

*

મંત્રી ગોડીદાસ સવાઈ અંધવ જીવણ સખાઈ રે;
ચોરાસી ગચ્છના સાધ તેણે અસન વસન વહોરાવે રે.
સાહમીવાજલ્ય રૂડા કીધા નવખંડમાં જસ લીધા રે;
યાચક જનને દાન દેવાઈ સાંપોને પહિરામણી થાઈ રે.

ઈમ હુઆ નિહાં ઉછવ અનેક વાધ્યા ઘણા વિવેક રે;
આચારજને સંઘ સદ્ વંદે, ભવભવ પાપ નિકદે રે.

૨૨૦૬. નાગપુરના જૈન ભંડારના ગુટકા દ્વારા શત્રુજયની છીપા વસહી ટુંકની વિગત આ પ્રમાણે છે : સંવત્ ૧૭૪૧ (? ૧૭૮૧) વૈશાખ શુદ્ધ ૭ વિધપક્ષે વિદ્યાસાગરસૂરિવિજય રાજ્યે સુરતનગરવાસ્તવ્ય: સાં ગોવિન્દજી પુત્ર ગોહીદાસ જીવનદાસ કારિતં શ્રી આદિનાથ ચિંમ્બં પ્રતિષ્ઠિતં ચ સુરતરગચ્છે ઉપાધ્યાય દીપચંદ્રગણિ પં૦ દેવચન્દ્રગણિના । આ લેખ દ્વારા જણાય છે કે એ આંધવોએ શત્રુજયગિરિ પર છીપાવસહીની ટૂંકમાં શ્રી આદિનાથગિરિની પ્રતિષ્ઠા કરાવી. જુઓ—‘ જૈ. ધા. પ્ર. લેખ ’, પરિશિષ્ટ પૃ. ૯, સં. મુનિ કાન્તિસાગરજી.

૨૨૦૭. સં. ૧૮૨૭ માં રાધનપુરથી સુરત લખાયેલા પત્રમાં જીવનદાસના કથોપશમ વિશે કહેવાયું છે. જુઓ—‘ રાધનપુર પ્ર. લે. સં. ’ સં. વિશાલવિજયજી, પૃ. ૨૨૯.

૨૨૦૮. ગોહીદાસના પુત્ર નિહાલચંદ પણ પ્રતાપી પુરુષ હતા. એમને વિશે ઉપા. દર્શનસાગરે ‘ આદિનાથ રાસ ’ની ગ્રંથ-પ્રશસ્તિમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે. સં. ૧૮૨૧ માં કચરા કીકાએ ગોહીજીનો સંઘ કાઢેલો તેમાં નિહાલચંદ ભળેલા અને ધૂત લહાણ કરેલી. ગોહીદાસના ભાણેજ એ સંઘમાં સંઘપતિ તરીકે હતા. જુઓ—ઉપા. જ્ઞાનસાગર કૃત ‘ તીર્થમાળાનું ’ વર્ણન.

૨૨૦૯. મંત્રી જીવનદાસના પુત્ર મંત્રી હર્ષચંદ્ર પુ. વિજયચંદ્રના પકતાર્થે ઉદયસાગરસૂરિના રાજ્યમાં મુનિ તેજસાગરે સં. ૧૮૧૯ ના ભાદ્રવા સુદી ૧૦ ને રવિવારે સુરતમાં રહીને જ્ઞાનવિમલસૂરિ કૃત ‘ સીમંધર જિન સ્તવન બાલાવર્ધોધ ’ની પ્રત લખી.

શાહ ધર્મચંદ અને ગુલાબચંદ

૨૨૧૦. સુરતનાં ઓશવાળ શાહ હાંસાના પુત્ર ધર્મચંદે ઉદયસાગરસૂરિના ઉપદેશથી અનેક પ્રતિષ્ઠાઓ કરાવી હતી. ‘ ગુણવર્મા રાસ ’ની પ્રશસ્તિમાં એમને વિશે કહેવાયું છે—

ઓશવાળ જ્ઞાતે અતિ ધણું દીપતા, ધર્મચંદ્ર ધર્મવંત;
ગુરુ ઉપદેશે અતિ આડંબરે, કીધા પ્રતિષ્ઠા મહંત.
વ્રતધારી ગુરુરાગી અતિ ધણા, હાંસશાના સુત સાર;
સુગુરુ કૃપાએ જીવાદિક તણા, અર્થ લહે સુવિચાર રે.

૨૨૧૧. સુરતના ધર્મકાર્યોમાં શાહ ખુશાલ, મંત્રી ગોહીદાસ અને જીવનદાસ સાથે ધર્મચંદનું નામ પણ સંકળાયેલું રહેતું એમ ‘ વિદ્યાસાગરસૂરિ રાસ ’ના નિમ્નોક્ત ઉલ્લેખ દ્વારા જણાશે—

મંત્રી ગોહીદાસજી રે, આંધવ જીવણુ જોડ;
ધર્મચંદ શાહ સંઘમાં રે, મલીઆ મનને કોડ.

૨૨૧૨. સં. ૧૮૨૧ માં કચરા કીકાએ સુરતથી કાઢેલા ગોહીજીના સંઘમાં ધર્મચંદ પણ સંઘપતિ તરીકે હતા. જુઓ જ્ઞાનસાગર કૃત ‘ તીર્થમાળા. ’ કચરા કીકાએ કાઢેલા શત્રુજયના સંઘમાં ગુલાબચંદ પણ ઉપરિચિત રહેલા.

૨૨૧૩. ઉદયસાગરસૂરિએ સુરતમાં રહીને સં. ૧૭૯૭ના આષાઢ સુદી ૨ ના દિને ‘ ગુણવર્મા રાસ ’ શાહ ગુલાબચંદના આશ્રયથી રચ્યો, જુઓ—

શાહ ગુલાબચંદ જૈનાગમ રૂચિ, પંડિતશું ધરે પ્રીતિ;
આગ્રહથી રાસ રચ્યો ભલો, ધરી આગમની પ્રતીતિ.

આ એક જ ઉદ્દેશ્ય દ્વારા ગુલાબચંદશાહની મહત્તાનાં દર્શન થાય છે.

૨૨૧૪. સં. ૧૮૨૭ ના કાર્તિક સુદી ૭ ને શુક્રે રાધનપુરથી વારિયા શાંતિદાસ લાધાએ સુરતમાં શાહ ગુલાબચંદ દુર્લભને પત્ર લખ્યો છે, તે આ શ્રાવક જ સંભવે છે. એ પત્ર ઉપલબ્ધ હોઈને તેમાંથી તત્કાલીન અનેક માહિતીઓ જાણી શકાય છે. ઉદયસાગરસૂરિના ઉપદેશથી તારાચંદ ક્ષેત્રે શત્રુજયનો સંઘ કાઢ્યો તેનો પણ પત્રમાં ઉલ્લેખ છે. પત્ર લેખક ગુલાબચંદને જણાવે છે—‘તમે, સા ઝવેર કુસ-લાણી તથા સહુ હમણે ટોલાવાલા જિનશાસનના રાગી થયા છો.’ આમાં સંદિગ્ધપણે ગચ્છનું સૂચન થયું જણાય છે. એ વખતે ખાસ કરીને સુરતના શ્રેષ્ઠીવર્યો અંચલગચ્છના અનુયાયીઓ હતા.

૨૨૧૫. ઉપા. દર્શનસાગરજી ‘આદિનાથ રાસ’ની પ્રથ-પ્રશસ્તિમાં શાહ ગલાલ અને તેમના પુત્ર સકલચંદ્રનો ઉલ્લેખ કરે છે, તે પ્રાયઃ ગુલાબચંદ વિશે જ છે. જુઓ—

વ્રત ધારી ગુરુરાગી અતિ ધણા, ગલાલશાહ શ્રીકાર;
તસ સુત સકલચંદ રડો જિનધરમી સુખકાર રે.

શ્રેષ્ઠી ભૂખણુદાસ

૨૨૧૬. સુરતના શ્રીમાલો જાતીય મોહનદાસના પુત્ર ભૂખણુદાસે ઉદયસાગરસૂરિના ઉપદેશથી અનેક ધર્મકામો કર્યાં છે. તેઓ અંચલગચ્છના પ્રખર હિમાયતી હતા. ઉપા. દર્શનસાગરજી ‘આદિનાથ રાસ’ની પ્રશસ્તિમાં કહે છે—

મોહનદાસના વંશમાં દીવો, ભૂખણુદાસ ચિરંજીવ;
અતિ આડંબરે પ્રતિષ્ઠા કીધી, ગચ્છરાગી અતીવ રે.

૨૨૧૭. ભૂખણુદાસે ગચ્છનાયકના ઉપદેશથી શત્રુજયતીર્થનો સંઘ કાઢ્યો, ગિરિરાજ પર વિદ્યા-સાગરસૂરિની પાડુકા સ્થાપી, તળેટીમાં રાણાવાવ બંધાવી. કુંગર ચડતાં છેલ્લો કુંડ, જે ભૂખણુકુંડ કહેવાય છે, તે તથા પાલીતાણામાં ગોડીજનાં જિનાલય સામે અંચલગચ્છીય ઉપાશ્રય બંધાવ્યો. થોડા વર્ષો પહેલાં એ ઉપાશ્રયનો વહીવટ અંચલગચ્છીય શ્રાવકો કરતા હતા, હાલ આણંદજી કલ્યાણજીની પેઠી હસ્તક છે. શેઠ નરશી નાથાએ આ ઉપાશ્રયનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવેલો. વા. નિત્યલાભ રાસમાં જણાવે છે કે એ ઉપાશ્રય વિદ્યાસાગરસૂરિના ઉપદેશથી બંધાયો.

૨૨૧૮. સુરતના શ્રેષ્ઠીવર્યો વિશે ઉલ્લેખ કરી ગયા તેમાં ખુશાલચંદ અને ભૂખણુદાસની જોડી ગણાતી. આ મિત્ર જોડણીએ સાથે રહી સુરતમાં ધર્મપ્રવૃત્તિને વેગવંતી બનાવેલી. એમની જોડી વિશે ઉપા. જ્ઞાનસાગરજી ‘તીર્થમાળા’માં જણાવે છે—

શ્રી સુરતથી આવીઓ રે, શા કપૂરનો પૂત;
શા ભૂખણુ તસ જોડણી રે, જોડી નિજ યુથ રે.

૨૨૧૯. પટણી કચરા કીકાએ કાઢેલા ગોડીજના સંઘની વ્યવસ્થા એ જોડીએ સંભાળી હોઈને ઉક્ત ‘તીર્થમાળા’માં એમને વિશે સવિશેષ ઉલ્લેખો મળે છે. ઉદયસાગરસૂરિના અનુગામી પદ્ધતિ કાર્તિ-સાગરસૂરિનો પદમહોત્સવ સં. ૧૮૨૩ માં સુરતમાં રૂપીઆ ૭ હજાર ખર્ચીને ખુશાલચંદ અને ભૂખણુદાસે કરેલો.

૨૨૨૦. પ્રતિષ્ઠા-લેખો દ્વારા જણાય છે કે સં. ૧૭૯૩ માં ભૂખલુદાસના પિતા મોહનદાસે શ્રી વાસુપૂજ્યમિત્રની તથા સં. ૧૮૦૨ ના માઘ સુદી ૧૩ને શુકે ભૂખલુદાસે શ્રી વીરપ્રભુની ધાતુમૂર્તિ ભરાવી તેમની પ્રતિષ્ઠાઓ કરાવી. શત્રુજયગિરિ ઉપરના ભૂખલુકુંડનો લેખ કોઈએ ઘસીને લીસો કરી દીધો હોઈને તથા ગામની ધર્મશાળાનો શિલાલેખ હાલમાં ઉખેડી નાખ્યો હોઈને આ આવક શ્રેષ્ઠી વિશે ઝાઝું જાણી શકાતું નથી. દુઃખનો વિષય છે કે શેઠ નરસી નાથાએ એ ઉપાશ્રયનો શુભોદ્ધાર કરેલો ત્યારે ત્યાં શિલાલેખ મૂકાવેલો તે પણ હાલ ઉપલબ્ધ રહ્યો નથી!! ઉપયુક્ત પ્રમાણો ઉપરાંત કવિ રત્નપરીક્ષક કૃત 'તીર્થમાલા સ્તવન'માંથી એ અંચલગચ્છીય ઉપાશ્રય વિશે જાણી શકાય છે. સૌ એ ઉપાશ્રયને સાત ઓરડાની ધર્મશાળા તરીકે જ ઓળખતા. એનો લેખ નષ્ટ કરી દીધો હોવા છતાં શ્રેષ્ઠી ભૂખલુદાસનું એ યાદગાર સ્મારક ગણાશે!

ઉદયસાગરસૂરિની મહોર

૨૨૨૧. ગચ્છનાયકના આજ્ઞા-પત્રો ઉપર દોઢ ઇંચ વ્યાસના પરિમાણની મહોર લગાડવામાં આવતી, જેમાં આ પ્રમાણે લખાયું છે : ઔશ્વર્યા તપ આલંકૃતે શ્રીમદંચલગચ્છે મહારક શ્રી પૂ. ઉદયસાગરસૂરિવર પ્રચણ્ડપ્રતાપવત્સામ્રાજ્યે ॥ રાજકરમાનો પર લગાડાતી મુદ્રા જેવી આ મહોરની છાપ અને તેના શબ્દો ગચ્છનાયકની વિશાળ સત્તાના દ્યોતક છે. ભક્ત મહોરની પ્રતિકૃતિ ખરતરગચ્છીય મુનિ મંગલસાગરજી દ્વારા પ્રાપ્ત થઈ છે.

ઉદયસાગરસૂરિના પ્રતિષ્ઠા-લેખો

૨૨૨૨. ઉદયસાગરસૂરિના ઉપદેશથી અનેક પ્રતિમાઓની પ્રતિષ્ઠા થઈ હતી, કિન્તુ એમના પ્રતિષ્ઠા-લેખો અદ્યપધિ અપ્રકટ રહ્યા છે. સં. ૧૭૯૭ ના કાર્તિક સુદી ૫ ને મંગળવારે વિદ્યાસાગરસૂરિ સુરતમાં દિવંગત થયા, તેની સ્મૃતિરૂપે ત્યાં ઉદયસાગરસૂરિના ઉપદેશથી એમની ચરણપાદુકાની સ્થાપના થઈ. હરિપુરામાં ભવાનીના વડની પાસેના અંચલગચ્છીય ઉપાશ્રયમાં એ પાદુકા હતી એમ મણીલાલ બહોરભાઈ વ્યાસ 'શ્રીમાલી વાણીઆઓના જાતિભેદ' પુસ્તકમાં નોંધે છે. તેઓ જણાવે છે- 'આ ઉપાશ્રય વેંચારી ગયો છે. તે ભવાનીના વડથી દક્ષિણ દિશાની સડક ઉપર ડો. ઇશ્વરલાલના ઘરની જોડેનું મકાન છે. હાલ (સને ૧૯૨૧) તે કોઈ કણુખીની માલીકીનું ઘર છે. તેમાં એ દહેરીઓ છે ને તેમાં પગલાંની સ્થાપના છે.

૨૨૨૩. સુરતના ગોપીપુરાનાં શ્રી સંભવનાથ જિનાલયમાં ઉદયસાગરસૂરિના ઉપદેશથી પ્રતિષ્ઠિત ધાતુમૂર્તિના અંકિત લેખો નિમ્નોક્ત છે :

(૧) સંવત્ ૧૮૦૨ વર્ષે માઘ સુદી ૧૩ શુકે । શ્રીમાલીજ્ઞાતિય સાં ભૂષણેન શ્રી મહાવીર ચિંચં.....

(૨) સં૦ ૧૮૧૨ માઘ સુદી ૨ શુકે । શ્રીમાલજ્ઞાતિય વૃદ્ધશાસ્ત્રાયાં સાં અમયચંદ્ર પું કસ્તુરચંદેન શ્રી કૃપભદેવચિંચં કારિતં શ્રી અંચલગચ્છે મં૦ ઉદયાલબ્ધિસૂરિમિઃ પ્રતિષ્ઠિતં.....

(૩) સંવત્ ૧૮૧૫ વર્ષે ફાગુણ સુદી ૭ સોમે । દશાવાલ જ્ઞાતિય લઘુશાસ્ત્રાયાં સાં શંકરચંદ્ર કપુરચંદેન નમિનાથચિંચં પ્રતિષ્ઠિતં . ...

(૪) સં૦ ૧૮૧૫ વ૦ ફા૦ સુ૦ ૭ સોમે । ધર્મનાથચિંચં કારિતં.....

(૫) સં૦ ૧૮૧૫ વ૦ ફા૦ સુ૦ ૭ સોમે । સાં કૃપમ ભાં માનકયા કૃપમચિંચં...

(૬) સં૦ ૧૮૧૫ વ૦ ફાગુણ સુ૦ ૭ ચન્દે માનકુંઠરવહુદ શ્રી સુમતિનાથ વિંબં કારાપિતં શ્રી અંચલગચ્છે.....

(૭) સં૦ ૧૮૧૫ વ૦ ફા૦ સુ૦ ૭ સોમે.....વ । વ.....વાઈ.....

(૮) સં૦ ૧૮૧૫ વ૦ ફા૦ સુ૦ ૭ સોમે સા૦ દેવચંદ મા૦ દેવવાઈ મહાવીરવિંબં...

(૯) સં૦ ૧૮૧૭ વ૦ માઘ સુ૦ ૨ શુક્રે ધ્રો સુપાર્શ્વવિંબં પ્રતિષ્ઠિતં.....

(૧૦) સં૦ ૧૮૨૧ વર્ષે મહા વદિ ૫ સોમે નંદકુંઠર પાર્શ્વકસ્ય વિંબં કારાપિતં શ્રી અંચલગચ્છે શ્રી ઉદયસાગરસૂરીશ્વરાણામુપદેશાત્ પ્રતિષ્ઠિતમ્.....

(૧૧) સંવત્ ૧૮૨૨ વર્ષે માઘ વદિ ૫ સોમે ચન્દ્રપ્રમુકસ્ય વિંબં કારાપિતં.....

(૧૨) સં૦ ૧૮૨૩ વર્ષે વૈશાખ સુદી ૧૩ શ્રી ધર્મનાથવિંબં સા૦ કસ્તુરચન્દ મ..... કારાપિતં.....

(૧૩) સંવત્ ૧૮૨૭ વર્ષે માઘ સુદી ૨ શુક્રે શ્રી અંચલગચ્છે શ્રી શ્રીમાલી જ્ઞાતીય । વૃદ્ધ શાસ્ત્રાયાં સા૦ શ્રી શુશાલચંદ કપૂરચંદ માર્યા સૂર્યબહુ સંજ્ઞકયા..... । સુમતિનાથ-વિંબં કારિતં પ્રતિષ્ઠિતં મ૦ ઉદયસાગરસૂરિભિઃ ।

અંત્યકાર ઉદયસાગરસૂરિ

૨૨૨૪. અંત્યકાર અને બહુશ્રુત વિદ્વાન તરીકે ઉદયસાગરસૂરિએ સાહિત્યક્ષેત્રે સુંદર સેવા કરી છે. એમણે રચેલા અંત્યોની સંક્ષિપ્ત નોંધ અહીં પ્રસ્તુત છે :-

(૧) સમક્તિની સજાય અપરનામ વીરગ્નિન સ્તવનઃ સં. ૧૭૮૬ માં જુરહાનપુરમાં રહી પાંચ ઢાલમાં આ કૃતિ રચી. ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રનો આધાર લઈ શ્રીવીર પ્રણીત સમક્તિનું સ્વરૂપ એમાં વર્ણવ્યું છે.

(૨) ભાવપ્રકાશ અપરનામ છ ભાવ સજાયઃ સં. ૧૭૮૭ ના આસોમાં ચુરવારના દિને જુરહાનપુરમાં રહીને નવ ઢાલમાં આ કૃતિ રચી. અંત્યમાં અનુયોગ દ્વાર પડશીતિકાનો આધાર લીધો છે. ત્યાંના શ્રેષ્ઠીઓ કસ્તુરચંદ, ભોળા, દોશી દુર્લાભ, જેઓ મહાભાષ્ય વિશેષાવસ્યકસૂત્રનું શ્રવણ કરતા હતા, તેમના આગ્રહથી કવિએ આ અંત્ય રચ્યો એમ પ્રશસ્તિ દ્વારા જણાય છે.

(૩) સ્નાત્ર પૂજ્ઞ : આચાર્યપદસ્થ થયા પહેલાં આ પૂજ્ઞ કવિએ લખી.

(૪) ચોવીશી : સં. ૧૭૮૮ ના કાર્તિક સુદી મંગળવારે સ્તંભતીર્થમાં લખી.

(૫) અંતરીક્ષ પાર્શ્વ સ્તોત્ર : સં. ૧૭૮૮ માં ચુરુ સાથે દક્ષિણાપથના વિહાર દરમિયાન વરાડ અંતર્ગત શીરપુરના પ્રસિદ્ધ તીર્થની યાત્રા કરી લખ્યું. કવિ જણાવે છે કે એ તીર્થની યાત્રા કરવાની લાંબા સમયની ઇચ્છા પરિપૂર્ણ થઈ.

(૬) ગોડીપાર્શ્વનાથ સ્તોત્ર : કવિએ આ તીર્થની યાત્રા કરી આવા એ ત્રણ સ્તોત્રો લખ્યાં છે. કર્ના તરીકે જ્ઞાનસાગર નામ હોઈને દીક્ષા લીધા બાદ થોડા સમયમાં રચાયાં હોવાનું સ્પષ્ટ છે. આ તીર્થ પ્રત્યે કવિને સવિશેષ આસ્થા હતી.

(૭) નેમિનાથ ગીતો : કવિએ હિન્દી અને મરાઠીમાં પ્રભુ નેમિનાથ વિશે ગીતો રચ્યાં છે. અન્ય ભાષી પ્રદેશોના વિહાર દરમિયાન તેઓએ એ ભાષાઓને પણ પોતાના વિચારોનું વાહન બનાવ્યું.

(૮) ચોત્રીશ અતિશયનો છંદ : સં. ૧૭૮૮ ના અરસામાં રચ્યો.

(૯) ગુણવર્મા રાસ : જિનપૂજનાં માહાત્મ્યને પ્રકટ કરનારો ૭૨૦૦ શ્લોક પરિમાણનો આ ગ્રંથ સં. ૧૭૯૭ ના આપાઠ સુદી ૨ ના દિને સુરતમાં ચાતુર્માસ રહીને ત્યાંના શાહ ગુલામચંદના આગ્રહથી રચ્યો. કવિ રચનાનું વર્ષ ‘નય નિધિ મુનિ શશિ’ એમ જણાવતા હોઈને તથા પોતાનું નામ જ્ઞાનસાગર દર્શાવતા હોઈને રચનાનું વર્ષ સં. ૧૭૯૨ સંગતપ્રતીત જણાય છે. કેમકે સં. ૧૭૯૭ ના કાર્તિક સુદી ૩ ને રવિવારે તેઓ આચાર્યપદસ્થ થયા અને એમનું નામ ઉદયસાગરસૂરિ રાખવામાં આવેલું. ‘નય’ને બેનો આંક પણ સ્વીકારી શકાય છે. વિદ્વાનોએ સં. ૧૭૯૭ નું વર્ષ કેમ સ્વીકાર્યું હશે એ પ્રશ્ન છે. માણિકચંદ્રસૂરિની સંસ્કૃત કૃતિનો કવિએ આધાર લીધો છે, એટલે કથાવસ્તુ વિશે પુનર્લેખન અપ્રસ્તુત છે. આ રાસ કવિની શ્રેષ્ઠ પદ્યકૃતિ છે. વિશેષ માટે જુઓ પાલીતાણાના જૈ. ધ. વિ. પ્રસારક વર્ગ દ્વારા પ્રકાશિત આ રાસની પ્રસ્તાવના. સંક્ષેપમાં, કવિએ રસમાધુર્ય અને શબ્દ-લાલિત્ય સારું દર્શાવ્યું છે. કાવ્યમાં મુખ્યત્વે દેશીઓ અને દૂહાઓનો ઉપયોગ છે, વચ્ચે સંસ્કૃત અનુષ્ટુપ શ્લોકો પણ આવે છે, એટલે સંસ્કૃત મહાકાવ્યની શૈલીને તે અનુસરતું જણાય છે. દર્શનશાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્ર, નીતિશાસ્ત્ર, શુકનશાસ્ત્ર ઇત્યાદિ વિષયક ખાખતો પણ કવિએ વણી લીધી છે.

(૧૦) કલ્યાણસાગરસૂરિ રાસ : કવિનાં નામે આ કૃતિ પ્રસિદ્ધ થઈ છે, જેની પ્રમાણભૂતતા શંકિત છે. પ્રકાશિત કૃતિ દ્વારા જણાય છે કે સં. ૧૮૦૨ ના શ્રાવણ સુદી ૬ ના દિને માંડવીમાં રહીને વર્ધમાનશાહના પ્રપૌત્ર ધલમજી શાહના આગ્રહથી કવિએ રાસ રચ્યો. ગ્રંથની અનેક ખાખતો તત્કાલીન પ્રમાણોથી નિરાધાર ઠરે છે.

(૧૧) સ્નાત્ર પંચાશિકા : આ કૃતિનું અપરનામ ‘સમ્યક્ત્વ દીપિકા’ છે. સં. ૧૮૦૪ ના પોષ સુદી ૧૫ ને સોમે કવિએ આ ગ્રંથ રચ્યો. પ્રશસ્તિમાં તેઓ જણાવે છે કે યોગ્યવિમલ સાધુ અને દર્શનસાગરની પ્રાર્થનાથી આ ગ્રંથની પાલીતાણામાં રચના કરવામાં આવી છે. શ્રીમાલવશીય દેવગુરુ ભક્ત કીકાના પુત્ર કચરાએ કાઢેલા સંઘની સાથે યાત્રા કરતાં જિનરાજની ભક્તિ માટે આ ગ્રંથ રચાયો. પ્રો. વેલણકરની નોંધ અહીં ઉપયોગી છે.

સ્નાત્રપંચાશિકા (Gram 1300) another similar collection (containing 50 stories on Jina worship) compiled by Udayasagara, pupil of Vidyasagara-suri of the Vidhipaksa Gaccha in Sam. 1804. It is also called Samyaktva-dipika Svopajna Vritti. (Jinaratna Kosa. p. 456).

(૧૨) પરાવશ્યક સત્રાય :—આદિ-‘સદ્ગુરુને પ્રણમીજે.’

(૧૩) શીયત્રની સત્રાય :—આદિ-‘સુણુ સુણુ પ્રાણી શીખડી.’

(૧૪) રચૂક્ષિભદ્ર સત્રાય :—વિદ્યારિજ્ઞપણના સંગ્રહમાં છે. જૈ. ગૂ. ક. ભા. ૨, પૃ. ૫૮૧.

(૧૫) કટપસૂત્ર લઘુવ્રતિ :—મોટી પદ્માવલીમાં ઉલ્લેખ છે.

(૧૬) શ્રાવક વ્રત કથા :—મોટી પદ્માવલીમાં ઉલ્લેખ છે.

(૧૭) આતુર પ્રત્યાખ્યાન અવચૂરિ :—જૈન ગ્રંથાવલીની નોંધ.

(૧૮) પૂજા પંચાશિકા :—ખેડાના ભંડારમાં છે. ‘જિનરત્નકોશ’ની નોંધ,

(૧૯) શાંતિનાથ ચરિત્ર :—૨૭૦૦ શ્લોકપરિમાણનો સંસ્કૃત ગદ્ય ગ્રંથ.

(૨૦) લઘુ ક્ષેત્રસમાસ આલાયમોઘ :—જેની સં. ૧૮૫૬ માં લખાયેલી પ્રત લીંબડીના ભંડારમાં છે. નં. ૬૨૫.

(૨૧) સિદ્ધગિરિ સ્તુતિ: મો. દ. દેશાઈ ઉદયસાગરસૂરિની કૃતિ જણાવે છે. જૈ. ગૂ. ક. ભા. ૩, પૃ. ૧૪.

(૨૨) વર્ધમાન દ્વાત્રિંશિકા અવચૂરિ: સિદ્ધસેન દિવાકરજીની મૂલ અત્રીશી પર ઉદયસાગરસૂરિએ સુંદર અવચૂરિ લખી. મૂળગ્રંથ એવો અર્થઘન છે કે તેની ટીકાના આધાર વિના કાવ્ય ચમત્કૃતિ કે મૂળ અર્થ સમજવો ભારે કડિન છે. ૨૦૩ શ્લોક પરિમાણની આ અવચૂરિમાં મૂલગ્રંથની અનેક ખૂબીઓ કવિએ સુંદર રીતે દર્શાવી છે. અક્ષોસની વાન છે કે જૈન સાહિત્યમાં અનેક ટીકાકારો થઈ ગયા પરંતુ કોઈએ ભાગ્યે જ દિવાકરજીની ગૂઢ અને ગંભીરાર્થક અત્રીશીઓ પર પ્રકાશ પાડ્યો હોય. આ અત્રીશીઓની અપૂર્વાર્થતા અને કર્તાની મહત્તાનો ખ્યાલ કરીએ તો તેના પર અનેક વાર્તિક અને વિશદ્ વ્યાખ્યાઓ થવા જોઈતાં હતાં. કિન્તુ અતિ ગૂઢાર્થક હોવાના કારણે એનું રહસ્ય પ્રકટ કરવા કોઈએ હિમ્મત ન કરી હોય ! પ્રસ્તુત અવચૂરિ જૈ. ધ. પ્ર. સભા, ભાવનગર દ્વારા પ્રકટ થઈ છે.

૨૨૨૫. ઉદયસાગરસૂરિએ કેટલાક ગ્રંથો પણ ત્રિપિકૃત કર્યા છે. ઉદાહરણાર્થે સં. ૧૭૮૯ માં પુરહાનપુરના શ્રેઢી કસ્તુરચંદ્ર લાલચંદના વાંચનાર્થે તથા પ્રતિષ્ઠાર્થે તેમણે તપાગચ્છીય ગુણુરત્નકૃત ‘પ્રતિષ્ઠા કલ્પ’ની પ્રત લખી. એ ગ્રંથમાં ખિંખ, ધ્વજ, કલશ ઇત્યાદિનો પ્રતિષ્ઠા વિધિ દર્શાવેલ છે. અંચલગચ્છ પ્રણીત વિધિ-વિધાનો ઓસરતા જતા હતા તેનું સૂચન આ ગ્રંથની લોકપ્રિયતા દ્વારા મળે છે. અંચલગચ્છ-નાયક પોતે અન્ય ગચ્છના વિધિ-વિધાનો દર્શાવે એવા ઉદાહરણો ભાગ્યે જ અન્ય ગચ્છોમાં જોવા મળે !

૨૨૨૬. ઉદયસાગરસૂરિએ અનેક ગ્રંથો રચ્યા, તે વિશે અદ્ય ઉદ્દેષ્ય કરી ગયા. સાહિત્યક્ષેત્રે આવું ઉચ્ચ પ્રદાન કરી જનાર આ ગચ્છના પદ્ધરોમાં તેઓ છેડા જ છે. એ પછીના પદ્ધરોએ કોઈ ઉદ્દેષ્યનીય કૃતિ પણ લખી નથી એ વાત ખરેખર, આશ્ચર્યપ્રદ જ ગણાય. ઉદયસાગરસૂરિની વિદ્વાનતા બિરદાવનાં ઉપા. દર્શનસાગરજી વર્ણવે છે :

તસ પાઠે સંપ્રતિ સમયમાં મુજ ગુરુ પરમ સોહાય;
શ્રી ઉદયસાગરસૂરિ રાજે ગચ્છમાં જસ પ્રતાપ સવાય રે.
આગમ નિગમને જાણે જે ગુરુ જૈન ન્યાય લહે જેડ;
લક્ષણુ સાહિત્ય અલંકૃત જંદના પાર લલ્લા ગુણુ ગેહ રે.

૨૨૨૭. એમની ઘણી કૃતિઓ મુદ્રિત થઈ હોઈને, આ ગ્રંથકારે અનેક વિદ્વાનોનું ધ્યાન ખેંચ્યું છે. સાહિત્ય-પ્રવૃત્તિની ઓટ વખતે એમણે રચેલી કૃતિઓ સારી ગણના પામી શકી છે. સાંપ્રત ભારતીય ગ્રંથકારો ઉપરાંત પાશ્ચાત્ય ગ્રંથકારોએ પણ ઉદયસાગરસૂરિની સાહિત્યકૃતિઓ વિશે રસપ્રદ નોંધો કરી છે, જેનાં અવતરણો ઉધ્વૃત કરવા પ્રસ્તુત છે.

૨૨૨૮. ડૉ. જહોન્નસ કલાટ એમને વિશે આ પ્રમાણે જણાવે છે :

67. Udayasagara-suri, son of Sa Kalyanji in Navanagara and of Jayantibai, mula naman Udayachandra, born Samvat 1763, diksha 1777, acharya 1797, gachchhesa in the same year, margasir sudi 13 +

1826 asvin sukla 2 in Surat-bandara at the age of 63. He composed Snatri-panchasika (see Peterson, III Rep. pp. 236-9); in the date V. 6, read varshe'bdhi-khahindumite=1804, instead of abdhi-khagnindu = 1304. For Kshamasagara gani see No. 69. (The Indian Antiquary, Vol. XXIII, p. 178.)

૨૨૨૯. પ્રો. પીટર્સને પોતાના સંસ્કૃત હસ્તપ્રત વિપયક સને ૧૮૮૬-૯૨ ના અહેવાલમાં 'સ્નાત્ર પંચાસિકા' વિશે સુંદર નોંધ લખી છે, જે નિમ્નોક્ત છે—

Udayasagara-Author of the Snatripanchasika. “ Vidhipakshagachchhadhiraja puja bhattaraka.” Udayasagara, who composed this book in Samvat 1804 (? wrote perhaps “ Varshe'bdhikhashtindumite”) in Padalipta city (Palitana) of Saurashtra (Sorath), gives his spiritual genealogy as follows:—

- (1) Dharmamurti. Of the Chandra kula and the Vidhipaksha gachchha. See Weber II, p. 257.
- (2) Sivasindhusuri
- (3) Amarabdhisuri (Amarasagarasuri).
- (4) Vidyasagara. “ Upakesavansajanushah.”
- (5) Udayodadhi (Udayasagara) Our author. Sivasindhusuri in this list is a synonym of Kalyanasagara (See that sentry : iva=kalyana and sindhu=sagara). His guru was Dharmagutti (Dharmamutti at 3, p. 220, must be a mistake for Dharmamutti).

Udayasagara wrote at the request of Vimala sadhu. 3, App. p. 236.

સ્વર્ગગમન

૨૨૩૦. કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર, ગુજરાત, રાજસ્થાન, મધ્યભારત, મહારાષ્ટ્ર અને દખ્ખણના પ્રદેશોમાં અપ્રતિહત વિચરી, અનેક ભવિ જીવોને ધર્મ પમાડી, જિનશાસનનો ઉદ્યોત કરીને તેમજ ગચ્છનો મહિમા વધારીને ગચ્છનાયક ઉદયસાગરસૂરિ ૬૩ વર્ષની વયે સં. ૧૮૨૬ ના આસો સુદી ૨ ના દિને સુરતમાં દિવંગત થયા.

૨૨૩૧. એમનાં સ્વર્ગગમનનાં વર્ષ માટે પ્રમાણમાં વિરોધાભાસ વર્તાય છે. ડો. કન્નાટ અને ભીમશી માણેકે સં. ૧૮૨૬ નું વર્ષ નોંધ્યું છે, જ્યારે પદ્માવલી-ચંત્રમાં તેમણે ૭૩ વર્ષનું આયુ પાલ્યું એવા ઉલ્લેખો પણ મળે છે. જુઓ 'શતપદી-સાષાંતર,' પૃ. ૨૨૩ પ્ર. ૨૫૭ દેવરાજ. સં. ૧૮૨૮માં સુરતમાં જ્ઞાનસાગરે રચેલી પદ્માવલીમાં એમની વિઘ્નમાનતા જણાવી છે. **एवं मदीयास्ते गुरवः संप्रति निजचरण-न्यासैर्महिमंडलं पवित्रयंतो विचरन्ति ।** આ ઉલ્લેખ દ્વારા સં. ૧૮૨૮ સુધી ઉદયસાગરસૂરિની વિઘ્નમાનતા નિર્ણય થાય છે.

૨૨૩૨. પ્રતિષ્ઠા લેખો દ્વારા જોયું કે સં. ૧૮૨૭ ના માઘ સુદી ૨ ને શુક્રવારે ઉદયસાગરસૂરિએ જિનબિંબની પ્રતિષ્ઠા કરાવી. આ ઉત્ક્રિયિત પ્રમાણ દ્વારા પણ સ્પષ્ટ થાય છે કે તેઓ સં. ૧૮૨૬

પછી પણ વિદ્યમાન હતા. આથી સં. ૧૮૨૬ માં ગચ્છનાયક કાલધર્મ પામ્યા હતા એ વાત વિચારણીય ઠરે છે. આ વિશે અન્વેષણ કરવું અપેક્ષિત છે.

૨૨૩૩. ઉદયસાગરસૂરિએ ગચ્છના કર્ણધાર તરીકે સારી નામના પ્રાપ્ત કરી હતી. તેઓ સ્વભાવે અત્યંત મિલનસાર હોઈને કચારે ય વિતંડાવાદમાં પડ્યા નથી કે ગચ્છ ધર્મણુ વધાયું નથી. તેઓ અન્ય ગચ્છના અગ્રેસરો સાથે હળીમળીને રહ્યા. વિશેષમાં તેઓ અહુશ્રુત વિદ્વાન હોઈને ભારે પ્રભાવ વર્તાવી શક્યા હતા. આ ગચ્છનાયકની સુંદર કારકિર્દીને બિરદાવતાં ઉપા. દર્શનસાગર ‘પંચસંયત વિચાર’ની પુષ્પિકામાં એમને ‘યુગ પ્રધાન’નું ઉચ્ચ ખિરુદ આપી દે છે. કવિવર નિત્યલાભે તો ઉદયસાગરસૂરિના ગુણગાનમાં ‘વિદ્યાસાગરસૂરિ રાસ’નો ધણો મોટો ભાગ રોકી લીધો છે. એ વર્ણનમાંથી એક કંડિકા જ નોંધીએ—

ગુણ ભરીઓ દરીઓ, ગુહિર ઝ્યાન તણો ગુરુરાજ;
સરસ વચન રચના સરસ, ગિર્યો ગરીબનિવાજ.

૨૨૩૪. કચ્છદેશ અંતર્ગત દેશલપુર ગામના ઓશવાળ જ્ઞાતીય, વૃદ્ધશાખીય શાહ માલસિંહની ભાર્યા આસખાઈની કુખે તેમનો સં. ૧૭૯૬ માં જન્મ થયો. તેમનું મૂલ નામ કુંઅરજી હતું.

૨૨૩૫. ભીમસી માણેક ગુરુપદ્માવલીમાં નોંધે છે કે તેઓ સં. ૧૮૦૪ માં ઉદયસાગરસૂરિના શ્રાવકપણે શિષ્ય થયા. સં. ૧૮૦૯ માં માંડવી ગંદરમાં ગુરુ પાસે દીક્ષા લીધી અને તેમનું કીર્તિસાગર અભિધાન રાખવામાં આવ્યું. સં. ૧૮૨૩ માં સુરતમાં તેમને આચાર્યપદ-સ્થિત કરવામાં આવ્યા. શાહ ખુશાલચંદે તથા ભૂખણદાસે છ હજાર રૂપિયા ખર્ચીને પદમહોત્સવ કર્યો. અંબરમાં તેઓ સં. ૧૮૨૬ માં ગચ્છેશ-પદે અભિયુક્ત થયા. સં. ૧૮૪૩ ના ભાદરવા સુદી ૬ ને દિવસે તેઓ સુરતમાં ૪૮ વર્ષનું આયુ પાળીને સ્વર્ગે સંચર્યા.

૨૨૩૬. ધર્મસાગરજી અંચલગચ્છની પદ્માવલીમાં ઉપર્યુક્ત હકીકતોનો ખુલ્લો હવાલો આપે છે. તેમના મતાનુસાર સં. ૧૮૨૬ ના આસો સુદી ૨ ને દિવસે અંબરમાં કીર્તિસાગરસૂરિને ગચ્છેશપદ પ્રાપ્ત થયું. વિશેષમાં ધર્મસાગરજી કીર્તિસાગરસૂરિનાં સ્વર્ગગમનની મિતિ તથા તિથિ પણ નોંધે છે. તેમના જણાવ્યા પ્રમાણે આચાર્ય સં. ૧૮૪૩ ના ભાદરવા સુદી ૬ ને દિવસે દિવંગત થયા. જુઓ મોટી પદ્માવલી પૃ. ૩૭૩.

૨૨૩૭. પદ્માવલી-ચંત્રમાં પણ કીર્તિસાગરસૂરિ વિશે એ પ્રમાણે નોંધ મળે છે. આચાર્યના ગચ્છેશ-પદનું વર્ષ તેમાં સં. ૧૮૨૬ છે, પરંતુ એ વિચારણીય છે. આપણે ગય. પ્રકરણમાં, એ પછી પણ પૂર્વગામી પદ્ધતિ ઉદયસાગરસૂરિની વિદ્યમાનતા હતી એમ સિદ્ધ કરી ગયા છીએ. પદ્માવલી ચંત્રની નોંધ માટે જુઓ ‘શતપદી લાખાંતર’ પૃ. ૨૨૩, પ્રો. રવજી દેવરાજ દ્વારા પ્રકાશિત.

૨૨૩૮. ડૉ. જહોન્નેસ કટારની નોંધ પણ અહીં ઉદ્દેખનીય છે. અંચલગચ્છીય પદ્માવલીમાં તેઓ કીર્તિસાગરસૂરિ વિશે આ પ્રમાણે નોંધે છે:—

68. Kirtisagarasuri, son of Osavansa jnatiya, Saha Malasinha in Desala pura (Kachchha-dese), and of Asabai, mula naman Kumaraji, born Samvat 1796, became 1804 Sishya of Udayasagarasuri, diksha 1809 in Mandavi-bandara, acharya-pada 1823 in Surat, at which occasion Sa Khusalachand and Bhukhandas spent 6000/- rupees, on the preparation of a mahotsava, gachchhesa 1826 in Anjara, + 1843 bhad-

rava sudi 6 in Surat-bandara, at the age of 48 (The Indian Anti-quary, Vol. XXIII, p. 178).

શિષ્ય સમુદાય

૨૨૩૯. કીર્તિસાગરસૂરિના સમયમાં અંચલગચ્છીય શ્રમણોની સંખ્યા અલ્પ હતી. ગચ્છનાયકના ગુરુમંધુઓ, ઉદયસાગરસૂરિના ચાર ઉપાધ્યાયો (૧) કીર્તિસાગર (૨) દર્શનસાગર (૩) જ્ઞાનસાગર (૪) શુદ્ધિસાગર ૩ ભૂતિ શ્રમણોનો ઉલ્લેખ અહીં પ્રસ્તુત છે.

૨૨૪૦. ખંભાતના શ્રીમાલી સોમચંદ્રે સં. ૧૭૯૮ માં ઉદયસાગરસૂરિ પાસે દીક્ષા લીધી. સં. ૧૮૦૩ માં વડી દીક્ષા વખતે એમનું કીર્તિસાગર નામ રખાયું. જૈન શ્રુતનાં અધ્યયન બાદ સં. ૧૮૦૫ માં તેઓ ઉપાધ્યાયપદે વિભૂષિત થયા. તેમણે રચેલાં સ્તવનો ઉપલબ્ધ છે. જુઓ 'જૈન પ્રબોધ' ભા. ૧, પૃ. ૪૧૨, પ્ર. ભીમશી માણેક.

૨૨૪૧. નલિયાના ઔદિચ્ય બ્રાહ્મણ દેવશંકરે સં. ૧૮૦૩ ના પોપ સુદી ૧૩ના દિને ઉદયસાગરસૂરિ પાસે દીક્ષા ગ્રહણ કરી અને તેમનું દર્શનસાગર નામ રાખવામાં આવ્યું. તેઓ સારા પદ્યકાર હતા. અધ્યયન બાદ સં. ૧૮૦૮ માં ઉપાધ્યાયપદે વિભૂષિત થયા. એમની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ ઉલ્લેખનીય છે.

૨૨૪૨. દર્શનસાગરે સં. ૧૮૧૯ માં સુરતમાં ચોમાસું રહી 'પંચકલ્યાણક ચોવીશી' રચી. સં. ૧૮૨૩ ના મગશર સુદી ૧૦ ને ગુરુવારે સુરતના વડાયૌટામાં આવેલા ઉપાશ્રયમાં રહીને 'ત્રિચંકર નૃપ કથા' અપરનામ 'ઉપસર્ગહર પ્રભાવિની કથા'ની પ્રત લખી. મૂળ ગ્રંથના કર્તા વિશાળરાજસૂરિ શિ. સુધાભૂષણ શિ. જિનસૂરમુનિએ આણંદપુરમાં ગ્રંથ લખ્યો. દર્શનસાગરે લખેલી પ્રત ભાંડારકર પ્રાચ્ય વિદ્યા મંદિરમાં છે, જે પરથી પં. જે.ચરદાસે ગ્રંથ પ્રકટ કર્યો.

૨૨૪૩. ૧૮૨૬ ના કાર્તિક સુદી ૪ ને શુક્રવારે સુરતના હરિપુરાના ઉપાશ્રયમાં રહીને દર્શનસાગરે 'પંચસંયત વિચાર'ની પ્રત લખી, જે પાલીતાણામાં વીરબાઈ પાઠશાળાના ભાંડારમાં છે. સં. ૧૮૨૪ ના માઘ સુદી ૧૩ ને રવિવારે સુરતમાં વડાયૌટાના ભાઈસાળના ઉપાશ્રયમાં રહીને 'આદિનાથ રાસ' રચ્યો. ૬ ખંડની આ પદ્ય કૃતિમાં સર્વ ૬૦૮૮ પદ્યો છે. મૂળ ગ્રંથ સોમચંદ્ર ધારસીએ પ્રકાશિત કર્યો છે. આ ગ્રંથની પ્રશસ્તિમાં અંચલગચ્છનાં પૂર્વ નામાભિધાનો, પદ્માવલી, તત્કાલીન સુરતના શ્રાવકો વિષયક ઘણી માહિતીઓ છે. આ રાસ રચવામાં કવિએ ચાર ગ્રંથોનો આધાર લીધો છે એમ પણ તેમણે રાસમાં સ્વીકાર્યું છે—(૧) હેમચંદ્રાચાર્ય કૃત આદિનાથ ચરિત્ર (૨) વિનયચંદ્રસૂરિ કૃત આદિનાથ ચરિત્ર (૩) શત્રુંજય માહાત્મ્ય (૪) ઉપદેશ ચિન્તામણિ વૃત્તિ. કવિએ આ રાસ પ્રાગ્વાટ બુશાલચંદના પુત્ર નિહાલચંદ, મોહનદાસના પુત્ર બુખણદાસ, ગજાલશાહના પુત્ર સકલચંદના આગ્રહથી રચ્યો. આગમગચ્છીય સિંહરત્નસૂરિના શિષ્ય હેમચંદનો પણ આગ્રહ હતો એમ ગ્રંથને અંતે જણાવાયું છે. આ કૃતિએ દર્શનસાગરજીને ભારે નામના અપાવી છે.

૨૨૪૪. ઉપાધ્યાય દર્શનસાગરજી પાસે અનેક શ્રમણોએ વિદ્યાભ્યાસ કરેલો. પદ્માવલીના ઉલ્લેખ દ્વારા જણાય છે કે મહો. રત્નસાગરજીના પ્રશિષ્ય શુદ્ધિસાગરના શિષ્ય હીરસાગરે પોતાના દાદાગુરુ મેઘસાગરની આજ્ઞાથી દર્શનસાગરજી પાસે ભાષા-વિંગલનો અભ્યાસ કર્યો હતો. દર્શનસાગરજીએ ચોવીશ જિનેશ્વરોનાં સ્તવનો આદિ ભક્તિપૂર્ણ કૃતિઓ પણ રચી હતી.

૨૨૪૫. વાગડના આયોઈ ગામમાં નાનચંદે સં. ૧૮૦૭ માં ઉદયસાગરસૂરિ પાસે દીક્ષા લીધી અને એમનું જ્ઞાનસાગર નામ રાખવામાં આવ્યું. સં. ૧૮૧૩ માં તેઓ ઉપાધ્યાયપદે વિભૂષિત થયા. સંસ્કૃત, વ્યાકરણાદિ શાસ્ત્રોમાં તેઓ નિપુણ હતા. સહજસાગર પ્રભૃતિ મુનિઓએ એમની પાસે વ્યાકરણ, પિંગલ વિગેરેનો અભ્યાસ કરેલો. એમની પ્રેરણાથી વિદ્યાશિષ્ય સહજસાગરે પદ્યગ્રંથો રચેલા. ઉપાધ્યાય જ્ઞાનસાગરે અનુસંધાનરૂપ પદ્યાવલી સંસ્કૃતમાં લખી. ઉદયસાગરસૂરિની આજ્ઞાથી સં. ૧૮૨૮માં સુરતમાં રહીને એ લખાઈ એમ પદ્યાવલીને અંતે ઉલ્લેખ છે. આ પદ્યાવલીની પ્રમાણભૂતતા શંકિત હોઈને તેની મૂળ પ્રત શોધવી ઘટે છે. સાંપ્રત પ્રતોમાં ઉલ્લેખ છે કે સં. ૧૮૬૩ ના માગસર સુદી ૬ના દિને નાગોર-માં સાચીહર બ્રાહ્મણ રામચંદ્ર લહીઆએ તે લખી. આ પ્રત પણ શોધવી ઘટે છે.

૨૨૪૬. કચ્છ-મુંદરાના ઓશવાળ વડેરા હરસીએ ઉદયસાગરસૂરિ પાસે સં. ૧૮૧૧ માં દીક્ષા લીધી અને તેમનું બુદ્ધિસાગર નામ રાખવામાં આવ્યું. સં. ૧૮૧૫ માં તેઓ ઉપાધ્યાયપદે વિભૂષિત થયા. ઉપર્યુક્ત ચારે ઉપાધ્યાયો ગચ્છનાયક ઉદયસાગરસૂરિના હસ્તદીક્ષિત શિષ્યો હતા. હવે કીર્તિસાગરસૂરિના સમયના શ્રમણોનો ઉલ્લેખ પ્રસ્તુત છે.

૨૨૪૭. જ્ઞાનસાગરના શિષ્ય કરુણાસાગર અથવા તો દયાસાગરે આ અરસામાં કેટલાંક સ્તવનો રચ્યાં. કયા જ્ઞાનસાગર તેનો નિર્ણય થઈ શકતો નથી.

૨૨૪૮. વા. ક્ષેમારાજના શિષ્ય પં. જ્ઞાનરાજે સં. ૧૮૩૩ના કાર્તિક સુદી ૧૧ને શુક્રે જ્યેષ્ઠપુરમાં કનકસુંદર કૃત 'હરિશ્ચંદ્ર રાજનો રાસ'(સં. ૧૬૯૭)ની પ્રત લખી. પુષ્પિકામાં એમના ભક્ત આવક દેવાનંદસખાઓત્રીય વોહરા સં. દીવાન માણેકચંદ દેવજી જીવરાજ, દીવાન ગુલામચંદ નિહાલચંદનો ઉલ્લેખ છે. કચ્છવાક રઘુવંશીય મહારાજ પૃથ્વીસિંહના રાજ્યમાં એ પ્રત લખાઈ. મૂલ ગ્રંથના કતી કનક-સુંદર ભાવગચ્છના હતા. જુઓ- જૈ. ગૂ. ક. ભા. ૧, પૃ. ૫૮૪.

૨૨૪૯. ત્રિપુટીમહારાજ જણાવે છે કે ભદ્રારક કીર્તિસાગરસૂરિના શિષ્ય શિવરત્ને 'ચૌદ યુગુસ્થાનક સ્તવન' ૯૮ કંડિકામાં રચ્યું. જૈ. પ. નો ઇતિહાસ, ભા. ૨ પૃ. ૫૩૭.

૨૨૫૦. સં. ૧૮૩૦ના આવણ સુદી ૧૫ ને ગુરુવારે નવાનગરમાં શાહ રૂપસી રત્નપાલ પ્રમુખ આવકોના પદનાર્થે મેધરાજ કૃત 'સત્તરભેદી પૂજા'ની પ્રત લખાઈ.

૨૨૫૧. હરખચંદ્રગણિના શિષ્ય શિવચંદ્રે સં. ૧૮૪૨ માં સુરતના વડચૌટાના ઉપાશ્રયમાં રહીને 'પ્રત્યેક શુદ્ધ કથા સ્તબક'ની પ્રત લખી. જુઓ મુનિ પુણ્યવિજયજીનો પ્રશસ્તિ-સંગ્રહ, ભા. ૨, નં. ૩૯૯૦.

૨૨૫૨. ચંદ્રશાખાના કલ્યાણચંદના શિષ્ય સૌભાગ્યચંદ્ર સં. ૧૮૪૮ માં વિંજાણમાં આવ્યા અને ત્યાં પોશાળ અધામી. તેઓ મંત્રવાદી હતા તે વિશે અનુશ્રુતિમાં અનેક આખ્યાયિકાઓ સંકળાય છે. એમના દાદા ગુરુ માનચંદ્રનો વાગડમાં વિકાર હતો. કલ્યાણચંદ્ર સં. ૧૭૯૦ માં રામાણીઆ આવ્યા સૌભાગ્યચંદ્રના શિષ્ય ખુશાલચંદ્ર થયા, જેઓ સં. ૧૮૬૦ માં વિંજાણની પોશાળમાં કાળધર્મ પામ્યા તેમના શિષ્ય રામચંદ્ર થયા.

૨૨૫૩. આ અરસામાં સાધ્વી દાનશ્રીનો ઉલ્લેખ મળે છે. તેમણે સં. ૧૮૩૩ના માગસર વદિ ૭ ના દિને સુરતમાં રહી સાધ્વી ગુણશ્રી કૃત 'ગુરુગુણચોવીશી'(સં. ૧૭૨૧)ની પ્રત લખી. જુઓ પદ્યાવલી પૃ. ૩૯૧. પ્રં સોમચંદ્ર ધારસી.

૨૨૫૪. પં. મેઘસાગર શિ. ગંગસાગર શિ. કૃપાસાગરે સં. ૧૮૨૮ ના આવણ સુદી ૫ ને બુધવારે ગોડીજીની યાત્રા કરી એ વિશે સ્તવન રચ્યું. અંબવનઃ આ સંધ્યામાં કીર્તિસાગરસૂરિ પણ ઉપસ્થિત રહેલા. પ્રશસ્તિમાં એમના નામનો ઉલ્લેખ છે.

કીર્તિસાગરસૂરિના પ્રતિષ્ઠા લેખો

૨૨૫૫. કીર્તિસાગરસૂરિના ઉપદેશથી પ્રતિષ્ઠિત થયેલી મૂર્તિઓના લેખો સુરતનાં ગોપીપુરાનાં શ્રી સંભવનાથ જિનાલયમાંથી આ પ્રમાણે પ્રાપ્ત થાય છે, જે અઘાવધિ અપ્રકટ છે:

(૧) સંવત્ ૧૮૩૧ વર્ષે માઘ વદિ ૫ સોમે શ્રી પ્રાગ્વાટજ્ઞાતીય...

(૨) સંવત્ ૧૮૩૧ વર્ષે માઘ વદિ ૫ શ્રી પ્રાગ્વાટજ્ઞાતીય લઘુ સં.....વિમલમંત્રી... શ્રેયોઽર્થ શ્રી પાર્શ્વનાથવિંબં અંચલગચ્છે સુરતી વિંદરે...

(૩) સંવત્ ૧૮૩૧ વર્ષે શાકે ૧૬૯૬ પ્રવર્તમાને માઘ વદિ ૫ સોમવાસરે શ્રી પ્રાગ્વાટ જ્ઞાતિય વિમલમંત્રીશ્વર સંતાને મહં...માલતી તત્ પુત્ર...આણંદજી તત્ પુત્ર...ચંદજી તત્ પુત્ર મહં માનીદાસ તત્ પુત્ર...નિહાલચંદ આત્મશ્રેયસે...

(૪) સંવત્ ૧૮૩૧ વર્ષે માઘ વદિ ૫ સોમે મં૦ નિહાલચંદકસ્ય વિંબં કારાપિતં । શ્રી અશ્ચલગચ્છે પૂજ્ય મટ્ટારક શ્રી કીર્તિસાગરસૂરીશ્વરાણામુપદેશેન પ્રતિષ્ઠતં ।

(૫) સંવત્ ૧૮૩૧ વર્ષે માઘ વદિ ૫ સોમે સા૦ સુરચંદ મુલચંદકસ્ય શ્રી વાસુ-પૂજ્ય સ્વામી વિંબં કારાપિતં શ્રી સુરત બંદરે પ્રતિષ્ઠિતં: ।

(૬) સંવત્ ૧૮૩૧ વર્ષે માઘ વદિ ૫ સોમે.....શ્રી નમિનાથકસ્ય વિંબં કારાપિતં ॥

(૭) સંવત્ ૧૮૩૧ વર્ષે માઘ વદિ ૫ સોમે જ્ઞવેરબાઈકસ્ય વિંબં કારાપિતં ॥

(૮) સં૦ ૧૮૩૧ વર્ષે માઘ વદિ ૫ સોમે રાજવહુકસ્ય વિંબં કારાપિતં ॥

(૯) સં૦ ૧૮૩૧ વર્ષે માઘ વદિ ૫ સોમે લાલચંદ...વિંબં કારાપિતં ॥

(૧૦) સં૦ ૧૮૩૧ શાકે ૧૬૯૬ માઘ વદિ ૫ સોમે.....સા૦ દીપા માર્યા દીરહી શ્રી કૃષ્ણભદેવ વિંબં કારા૦ સં૦ સુરતી ॥ સં૦...

(૧૧) સંવત્ ૧૮૩૧ વર્ષે માઘ વદિ ૫ સોમે લલ્લમીબાઈકસ્ય વિંબં કારાપિતં...

(૧૨) સંવત્ ૧૮૩૧ વર્ષે...માસે...સોમવારે...

(૧૩) સં. ૧૮૩૧ વર્ષે માઘ વદિ ૫ સોમે...બાઈકસ્ય વિંબં કારાપિતં...

(૧૪) સં. ૧૮૩૧ વર્ષે માઘ વદિ ૫ સોમે દેવબાઈકસ્ય વિંબં કારાપિતં...

(૧૫) સં. ૧૮૩૧ વર્ષે માઘ વદી ૫...કુશલકસ્ય વિંબં કારાપિતં...

(૧૬) સં. ૧૮૪૩ વર્ષે વૈશાખ સુદી ૬ સોમે શ્રીમાલજ્ઞાતીય બાઈ મા...ય...વિંબં કારાપિતં શ્રી અંચલગચ્છે ॥

(૧૭) સં. ૧૮૪૩ વૈશાખ સુદી ૬ સુમતિનાથ...કેવલબાઈ...

(૧૮) વિમલનાથ । રાજાવહુ નામની સંવત ૧૮૪૩ વૈશાખ સુ૦ ૬ ચંદ્રે...

જિનાલય-ઉપાશ્રય નિર્માણ

૨૨૫૬. અમદાવાદમાં શેખના પાડામાં શ્રી પાર્શ્વનાથ જિનાલય કીર્તિસાગરસૂરિના સમયમાં અંચલગચ્છીય સંઘે બંધાવ્યું. આ મંદિરમાં ૧૯ મા સૈકાની શ્યામ આરસની પ્રાચીન ચોવીશી છે. લાકડાનાં તોરણો અને આંબલાનું નકશીકામ દર્શનીય છે. પાસે જ અંચલગચ્છીય ઉપાશ્રય છે. રતનપોળમાં શ્રી શાંતિનાથ જિનાલય પણ અંચલગચ્છીય શ્રાવકોએ બંધાવ્યું, જેમાં ૬૯ પાષાણની અને ૧૦ ધાતુની પ્રતિમાઓ, ૧૫ સિદ્ધચક્રો તથા ૨ ધાતુનાં ચત્રો હતાં. જુઓ-‘જૈન શ્વેતાંબર મંદિરાવલી.’

માંડલ પણ અંચલગચ્છીની પ્રવૃત્તિનું પહેલેથી જ મહત્વનું કેન્દ્ર રહ્યું છે. ત્યાં આજે પણ ગચ્છના ઘણા શ્રાવકો છે. ત્યાં સાધુ-સાધ્વીના બે ભિન્ન ઉપાશ્રય તથા જૈન ભારતી ભૂષણ વિદ્યાશાળા પુસ્તકાલય, બે જિનમંદિરો આદિ છે. અહીંના સાધુના ઉપાશ્રયનો લેખ આ પ્રમાણે છે :

સંવત્ ૧૮૪૨ વર્ષે શ્રાવણ વદિ, ૧૨ શ્રી ચ...મહારક શ્રી ૭ શ્રી કીર્તિસાગરસૂરીશ્વર...

આ પંચકોણ શિલાલેખ દ્વારા જાણી શકાય છે કે ઉપાશ્રય કીર્તિસાગરસૂરિના ઉપદેશથી સં. ૧૮૪૨ ના શ્રાવણ વદિ ૧૨ ના દિને અંચલગચ્છીય શ્રાવકોએ બંધાવ્યું. હાલ ઉપાશ્રયનું નૂતન સંસ્કરણ થયું છે, પણ ઉક્ત લેખ પહેલાની જેમ જ રાખ્યો છે.

૨૨૫૭. વડોદરાના પ્રાગ્યાટ જ્ઞાતીય શાહ રામસીની ભાર્યા મીઠીબાઈની કૃપે સં. ૧૮૧૭ માં એમનો જન્મ થયો. એમનું મૂળ નામ પાનાચંદ હતું. તેઓ સં. ૧૮૨૪ માં કીર્તિસાગરસૂરિના શ્રાવકપણે શિષ્ય થયા. સં. ૧૮૩૩ માં ભૂજપુરમાં તેમને દીક્ષા આપી તેમનું પુણ્યસાગર એવું નામાભિધાન રાખવામાં આવ્યું. સં. ૧૮૪૩ માં સુરતમાં તેમને આચાર્ય તેમજ ગચ્છેશપદ પ્રાપ્ત થયાં. શાહ લાલચંદે એમનો પદમહોત્સવ ઘણું ધન ખર્ચીને કર્યો. સં. ૧૮૭૦ ના કાર્તિક સુદી ૧૩ ને દિવસે ૫૩ વર્ષનું આયુ પાળીને તેઓ પાટણમાં કાળધર્મ પામ્યા. જીવે ભીમસી માણેક કૃત 'ચુરુપદ્માવલી' પૃ. ૫૧૭.

૨૨૫૮. ઉક્ત પદ્માવલીને અનુસરતી જર્મન વિદ્વાન ડૉ. ક્લાટની નોંધ પણ અહીં ઉલ્લેખનીય છે:

69. Punyasagara-suri, son of gama Sri Vadodarana-Poravada jnatiya Sa Ramsi in Gujarata and of Mithibai, mula naman Panachand born Samvat 1817, became 1824 pupil of Kirtisagarasuri, diksha 1833 in Bhujapura, acharya and gachchhesa 1843 in Surata, the mahotsava being prepared by Sa Lalchand. He died 1870 Karttika Sudi 13 in Patana, at the age of 53. Inscr. Samvat 1861 (Epigr. Ind. II 39).

એ પછી ડૉ. ક્લાટે તેજસાગરનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, જેમને વિશે ગયા પ્રકરણમાં કહેવાઈ ગયું. જીવે—ઇન્ડિયન એન્ડીકવેરી, પુસ્તક ૨૩, પૃ. ૧૭૮.

૨૨૫૯. પદ્માવલી યંત્રમાં પણ ઉપયુક્ત હકીકતને જ પુષ્ટિ મળતી હોઈને પુણ્યસાગરસૂરિની જન્મ-ચારિકા વિશે કોઈ પણ મતભેદ રહેતો નથી. જીવે 'શતપદી ભાષાંતર' પ્રો. રવજી દેવરાજ દ્વારા પ્રકાશિત, પૃ. ૨૨૩. પુણ્યસાગરસૂરિનાં અંગત જીવન વિશે ઝાઝી માહિતી ઉપલબ્ધ થતી નથી. વિંઝાણના જ્ઞાન-ભંડારમાં પુણ્યસાગરસૂરિ સુધીની પદ્માવલી છે, જે દ્વારા એમનાં જીવન પર સવિશેષ પ્રકાશ પાડી શકાશે એમ જણાય છે.

શિષ્ય સમુદાય

૨૨૬૦. પુણ્યસાગરસૂરિના ગચ્છનાયકકાલ દરમિયાન થયેલા શ્રમણોનો અલ્પ ઉલ્લેખ અહીં પ્રસ્તુત છે. ગચ્છનાયકના સહયર શિષ્ય ધનસાગરગણિએ સં. ૧૮૬૧ ના માગશર સુદી ૩ ને જીવે શત્રુંજયગિરિ પરના ઇચ્છાકુંડની શિલા-પ્રશસ્તિ લખી. પુણ્યસાગરસૂરિના શિષ્ય મોતીસાગરે 'શંખેશ્વર પાર્શ્વજિન સ્તવન' લખ્યું, જેની પ્રત જશવિજય ભંડારમાં છે. ચૈત્રી પૂનમે એ તીર્થની યાત્રા કરી એ સ્તવન રચ્યું. જીવે—'શંખેશ્વર મહાતીર્થ', ભા. ૨, પૃ. ૧૬૨-૩. મોતીસાગરે સં. ૧૮૭૬ ના આષાઢ વદિ ૭ ના દિને

પાટણના ફેફલીઆવાડામાં રહીને ખરતરગચ્છીય લાલવર્દન કૃત 'વિક્રમ ચોપાઈ' (સં. ૧૭૨૩)ની પ્રત લખી.

૨૨૬૧. સં. ૧૮૪૭ના માગશર સુદી ૧ના દિને વા. સત્યલાલના શિષ્ય ન્યાયવર્ધનગણિએ શિષ્ય રત્નસુંદરનાં પઠનાર્થે વા. નિત્યલાલ કૃત 'સદેવંત-સાવલિંગા રાસ'ની પ્રત લખી, જે પાલીતાણાના ધીરબાઈ પાંડશાળાના ભંડારમાં છે.

૨૨૬૨. સં. ૧૮૬૦ના દિ. ચૈત્ર વદિ ૧૨ને રવિવારે પાલીતાણામાં આણંદશેખરે સાધ્વી પ્રેમશ્રી શિ. અન્નપ્રીનાં પઠનાર્થે નયનસુંદરકૃત 'શત્રુજયમંડળ તીર્થોદ્ધાર રાસ' (સં. ૧૬૩૮)ની પ્રત લખી. ભૂજનાં ચિન્તામણિ પાર્શ્વનાથ જિનાલય, જેની પ્રતિષ્ઠા કલ્યાણસાગરસૂરિના ઉપદેશથી સં. ૧૬૬૩માં થયેલી, તે સં. ૧૮૭૫ના જેઠ વદિ ૯ને બુધવારે ધરતીકંપથી ખંડિત થયેલું. સં. ૧૮૭૬માં આણંદશેખરના ઉપદેશથી શાહ પ્રાગળ ભવાનજી, આશકરણ રામજી પ્રમુખ સમસ્ત અંચલગચ્છીય સંઘે તે જિનાલયનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો. તે વખતના તામ્રપત્રમાં આણંદશેખરને સંવેગી સાધુ કહ્યા છે. જુઓ પદ્માવલી પૃ. ૩૫૨.

૨૨૬૩. મહો. રત્નસાગરજીની પરંપરામાં થયેલા સહજસાગરજીના શિષ્ય માનસાગરજીએ સં. ૧૮૪૬ના કાર્તિક વદિ ૫ને રાનિવારે ભૂજમાં રહીને 'રહસ્ય શાસ્ત્ર' નામક ગ્રંથ રચ્યો. ૭૭૦ શ્લોક પરિમાણનો આ રહસ્ય વિષયક ગ્રંથ સાહિત્યમાં નવી ભાત પાડે છે.

૨૨૬૪. કલ્યાણજી પુત્ર કવિ રૂપચંદે સં. ૧૮૫૦માં મુનરામાં 'નેમજી ખારમાસો સ્તવન' રચ્યું, એ વર્ષે ગચ્છનાયક પુણ્યસાગરસૂરિ ત્યાં ચાતુર્માસ હતા. કવિ રૂપે ૧૧૨ પદ્યોમાં 'ગોડી પાર્શ્વનાથ છંદ' રચ્યો, જેમાં એ તીર્થની ઉત્પત્તિ વિશે પ્રમાણભૂત માહિતીઓ છે. જુઓ-જૈ. ગૂ. ક. ભા. ૩, પૃ. ૧૫૪૫. પ્રો. ખનારસીદાસને કવિ રૂપ કૃત 'કોરપાલ સોનપાલ લોઢા ગુણ પ્રશંસા' નામક ૧૪ હિન્દી પદ્યોની ઐતિહાસિક કૃતિ પ્રાપ્ત થયેલી. જુઓ-જૈ. સા. સં. ખંડ ૨, અંક ૧, પૃ. ૩૫. એ કૃતિ આ કવિની જ સંભવે છે. આ કવિકૃત પ્રકીર્ણ રતવનાદિ કૃતિઓ પણ ઉપલબ્ધ થાય છે.

૨૨૬૫. સૌભાગ્યચંદના શિષ્ય સ્વરૂપચંદે 'ચોવીશી', 'માલણનું ગીત', 'યુગપત્ સ્તુતિ', 'ત્રેસઠ શિલાકા પુરુષનાં પ્રભાતિયાં', 'આદિનાથ ચોઢાલિયું' ઇત્યાદિ અનેક પદ્યકૃતિઓ રચી, જે વિવિધ પૂજા, સ્તવનાદિ સંગ્રહોમાં પ્રકાશિત થઈ છે. કવિ પોતાના ગ્રંથોની પ્રશસ્તિઓમાં પોતાના ગુરુનું ઋણ સ્વીકારે છે.

પુણ્યસાગરસૂરિનાં સ્તવનો.

૨૨૬૬. પુણ્યસાગરસૂરિએ કેટલાંક સ્તવનોની રચના કરી છે. લીંબડી જ્ઞાનભંડારમાં તેમણે રચેલાં શ્રી શંખેશ્વર પાર્શ્વજિન સ્તવનની એક પ્રત ઉપલબ્ધ છે. કૃતિને અંતે તેઓ જણાવે છે—

શ્રી અંચલગચ્છ સિણુગાર, શ્રી પુણ્યાબ્ધિસૂરીસરુજ;
જે સેવે શ્રી શંખેશ્વર મહારાજ, મુક્તિ રમણી વરે સુંદરુજ. ૯

પુણ્યસાગરસૂરિના પ્રતિષ્ઠા લેખો.

૨૨૬૭. પુણ્યસાગરસૂરિના સમયના કેટલાક ઉપલબ્ધ પ્રતિષ્ઠાલેખોનો ઉલ્લેખ અહીં પ્રસ્તુત છે. સુરતના શ્રી સંભવનાથજીના અંચલગચ્છીય જિનમંદિરની ધાતુમૂર્તિનો લેખ આ પ્રમાણે પ્રાપ્ત થાય છે—

સંવત્ ૧૮૪૪ વર્ષે વૈશાખ સુદ ૧૩ દિને ઓસવાલ જ્ઞાતીય...પુશાલચન્દ સુરચન્દ શ્રી ધર્મનાથ બિંબં શ્રી અશ્વલગચ્છે ॥

૨૨૬૮. એ જિનાલયની આરસની મૂર્તિ ઉપર આ પ્રમાણે ત્રુટક લેખ પ્રાપ્ત થાય છે—
સં. ૧૮૪૬ વર્ષે...વદિ પ શુક્રે સાં ના...એ અરસામાં પુણ્યસાગરસૂરિ સુરતમાં જ બહુધા ખિરાજતા હતા. સં. ૧૮૪૩ માં એમને આચાર્ય તેમજ ગચ્છનાયક પદ સુરતમાં જ પ્રાપ્ત થયેલાં.

૨૨૬૯. શત્રુજયગિરિ ઉપર પાંચ પાંડવનાં મંદિરની પાછળના સહસ્ત્રકૂટનું મંદિર સં. ૧૮૬૦ ના વૈશાખ સુદી ૫ ને સોમવારે સુરતના શ્રી શ્રીમાલ જ્ઞાતીય શાહ ભાઈસાજી પું ભાલભાઈ પું માહા-ભાઈના પુત્ર ખુબચંદભાઈએ પુણ્યસાગરસૂરિના ઉપદેશથી ગોહેલ ઉનડજીનાં રાજ્યમાં બંધાવ્યું. આરસના સહસ્ત્રકૂટનાં પ્રવેશદ્વાર તરફના બંને લેખોમાં થોડા ફેરફાર સાથે ઉક્ત હકીકતનો ઉલ્લેખ છે. પાછળથી ઉમેરવામાં આવ્યું છે કે એ સહસ્ત્રકૂટ જિનખિંબની પ્રતિષ્ઠા તપાગચ્છીય વિજયજિનેન્દ્રસૂરિએ કરી. મૂળ લેખો માટે જુઓ ‘અંચલગચ્છીય લેખ સંગ્રહ’ લેખાંક ૩૨૪ અને ૩૨૫. ડૉ. બુદ્ધલે આ લેખ વિશે ‘એપિગ્રાફિયા ઇન્ડિકા,’ ભા. ૨, પ્રકરણ ૬ માં નોંધ લખી છે.

૨૨૭૦. પુણ્યસાગરસૂરિનો પદ મહોત્સવ કરનાર લાલચંદ્ર ઉક્ત લેખમાં કહેલ લાલભાઈ સંભવે છે.

૨૨૭૧. શત્રુજયગિરિ ચડતાં સૌ પ્રથમ ડાબી તરફ આવતા ‘ઈચ્છા—કુંડ’નું નિર્માણ પણ પુણ્યસાગરસૂરિના ઉપદેશનું જ ફળ છે. એ કુંડની સમચોરસ આરસની તખ્તી ઉપર વિસ્તૃત શિલા પ્રશસ્તિ છે. તેમાં જણાવાયું છે કે સં. ૧૮૬૧ ના માગશર સુદી ૩ ને બુધવારે પુણ્યસાગરસૂરિના અધ્યાત્મિક શાસનમાં ઈચ્છાભાઈએ આ કુંડ બંધાવ્યો. સુરતના શ્રીમાલી જ્ઞાતીય સિંધા પું કપૂરચંદ પું ભાઈસાજી પું નિહાલચંદના પુત્ર ઈચ્છાભાઈ થયા. તે વખતે પાડીતાણામાં ગોહેલ ઉનડજીનું રાજ્ય હતું. નિહાલચંદની આજ્ઞાથી શાહ ભાઈચંદે તથા રત્નચંદે કાર્ય કર્યું. મુનિ ધનસાગરે પ્રશસ્તિ લખી, ઈત્યાદિ. મૂળ લેખ માટે જુઓ—‘અંચલગચ્છીય લેખસંગ્રહ’ લેખાંક ૩૨૬.

૨૨૭૨. ઈચ્છાભાઈ તથા તેની પત્નીની પ્રતિમા એ લેખની સામી બાજુએ છે. ઈચ્છાભાઈના પૂર્વજો વિશે આગળ વિસ્તારથી કહેવાઈ ગયું છે. ડૉ. બુદ્ધલે પણ આ લેખની સંક્ષિપ્ત નોંધ ‘એપિગ્રાફિયા ઇન્ડિકા’ ભા. ૨, પ્રકરણ ૬ માં આપી છે, જેને આધારે મૂળલેખ શોધી શકાયો.

૨૨૭૩. પુણ્યસાગરસૂરિની અધ્યક્ષતામાં ગચ્છના ઋષભપુરમાં શ્રી આદિનાથ જિનાલયની ઉત્સવપૂર્વક પ્રતિષ્ઠા થઈ. સં. ૧૮૪૬ ના વૈશાખ સુદી ૧૩ ના દિને મૂલનાયકની સ્થાપના થઈ. વીશા ઓશવાળ, ગાંધીગોત્રીય શાહ પત્રામલ ભારાના પુત્રો જીવરાજ અને થોભણે સ્નાત્ર મહોત્સવ કર્યો, યાચકોને દાન આપી સંતોષ્યા અને સ્વામીવાત્સલ્ય કર્યું. ગચ્છનાયક ઉપરાંત સૌભાગ્યચંદના શિષ્ય સ્વરૂપચંદ એ પ્રસંગે ઉપસ્થિત રહ્યા હતા. તેમણે પ્રતિષ્ઠાનું વર્ણન ‘આદિનાથ ચોઢાળિયામાં કર્યું’ છે. માનસાગર શિ. રંગસાગરે સં. ૧૮૫૧ ના ચૈત્ર સુદી ૧૦ ના દિને ‘ધૃતકલ્પોદ્ભવ રતવન’ રચ્યું તેમાં તેઓ નોંધે છે કે એ દિવસે પુણ્યસાગરસૂરિ સુથરી પધારેલા, એ વર્ષના આષાઢ વદિ ૧ ના દિને ગચ્છનાયક જખૌ પધારેલા એમ શ્રી વીર ગહુલી દ્વારા જણાય છે—

અચલગચ્છપતિ સોહે, પુણ્યસાગરસૂરિ મન મોહે રે;

સુથરી શહેરે આવીઆ, એ તો દિન દિન તેજ સવાયા.

૨૨૭૪. આ ગચ્છનાયક વિશે ઝાઝી વિગત જાણવા મળતી નથી. ભીમસી માણેક ગુરુપદાવલીમાં નોંધે છે કે રાજેન્દ્રસાગરસૂરિ સુરતમાં જન્મ્યા અને સં. ૧૮૯૨ માં માંડવીમાં નિર્વાણ પામ્યા. ડૉ. જહોન્નેસ કલાટે પણ એટલી જ હકીકત નોંધી છે. જુઓ :—

70. Rajendrasagara-suri, born in Surat, + Samvat 1892 in Mandavi. Inscrp. Samvat 1886 (Op. Cit. 39, n. 21). (The Indian Antiquary, Vol. XXIII p. 178).

૨૨૭૫. પૂર્વગામી પદ્મધર પુણ્યસાગરસૂરિ સં. ૧૮૭૦ ના કાર્તિક સુદી ૧૩ ને દિવસે પાટણમાં કાળધર્મ પામ્યા તે અરસામાં કે થોડો સમય પહેલાં રાજેન્દ્રસાગરજી સૂરિપદ પામ્યા હશે અને ઉક્ત દિવસ પછી તેઓ ગચ્છેશપદે અભિયુક્ત થયા એ નિર્વિવાદિત છે. સં. ૧૮૭૬ ના તામ્રપત્ર પરથી પણ જાણી શકાય છે કે તે વખતે તેઓ સૂરિપદ-ધારક તેમજ ગચ્છનાયકપદે હતા.

પ્રતિષ્ઠા લેખો

૨૨૭૬. રાજેન્દ્રસાગરસૂરિના પ્રતિષ્ઠા-લેખો ઉપલબ્ધ હોઈને તેનો ઉલ્લેખ અહીં પ્રસ્તુત છે. સં. ૧૬૬૩ માં ભૂજમાં અંચલગચ્છીય સંઘે મહારાવ ભારમલ્લજીનાં રાજ્ય શાસનમાં શ્રી ચિન્તામણિ-જિનાલયનું નિર્માણ કરેલું, જેના ખર્ચમાં રાજ્યાધિકારી વેરા ધારસીએ ચોથો ભાગ આપ્યો હતો, એ વિશે આગળ ઉલ્લેખ થઈ ગયો છે.

૨૨૭૭. આ જિનાલયના તામ્રપત્ર પરના લેખ દ્વારા એ વિશે ખીજી પણ ઘણી માહિતી ઉપલબ્ધ થાય છે. જુઓ લેખ: ‘ શાં. ૧૬૬૩ ના શ્રી ચિન્તામણી પાર્શ્વનાથજીનો દેરાસર શ્રી ભુજનગરે અંચલગચ્છે મંઘ સમસ્તેન શ્રી કલ્યાણસાગરસૂરિ ઉપદેશે કરેઉ. તે દેરો જીરણ થયો તે વારે સાં. ૧૮૪૯ મઘે ભંડારમાંથી શમો કરાવેઉ, તે દેરો શાં. ૧૮૭૫ ના જેઠ વદી ૯ બુધેનો ક્રુશ થઈ તે દેરો ખરેખરી વુડો. તે શાં. ૧૮૭૬ મઘે શંવેગી સાધુ શ્રી આણંદશેખરજી ઉપદેશે દેરો નવો કમઠાણુ શા. પ્રાગજી ભવાનજી તથા આશકરણુ રામજી તથા અંચલગચ્છ શંગ શમસ્ત દેરો નવો કરાવીઉ છે. તેની પ્રતિષ્ઠા શાં. ૧૮૭૭ ના માઘ વદી ૫ ગુરૌની કીધી છે. તે ઉપરે ખરખત પ્રતિષ્ઠા સુધી કેરી ૬૫૦૦૦ હજાર ખેડી છે. પૂજ્ય ભટારક શ્રી ૧૦૮ રાજેન્દ્રસાગરસૂરીશ્વરજીને વારે કીધી છે.’ જુઓ ‘મોટી પદાવલી’ પૃ. ૩૫૧-૨, પ્ર૦ સોમચંદ ધારસી.

૨૨૭૮. સુરતમાં ગોપીપુરાના શ્રી સંભવનાથજીના અંચલગચ્છીય જિનાલયની ધાતુમૂર્તિ દ્વારા જાણી શકાય છે કે સં. ૧૮૮૧ ના વૈશાખ સુદી ૬ ને રવિવારે રાજેન્દ્રસાગરસૂરિના ઉપદેશથી શ્રી

શ્રીમાલ જ્ઞાતીય શાહ વિજયચંદ વિમલચંદ્રે શ્રી અજિતનાથખિંચ ભરાવ્યું, જેની પ્રતિષ્ઠા તપાગચ્છીય ભદારક આણંદસોમસૂરિના શિષ્ય ભદારક વિજયદેવેન્દ્રસૂરિએ કરી. જુઓ લેખ :—

સંવત્ ૧૮૮૧ શા૦ ૧૭૪૬ વ્ર૦ વૈ૦ શુ૦ ૬ રવૌ શ્રી મ૦ રાજેન્દ્રસાગરસૂરીશ્વરજી શ્રી અંચલગચ્છે । શ્રી શ્રીમાલી જ્ઞાતિય સા૦ શ્રી વિજેચંદ વિમલચંદ્ર શ્રી અજિતનાથજી વિંવં કારાપિતં । પ્રતિષ્ઠિતં મ૦ આણંદસોમસૂરિ શિ૦ મ૦ વિજયદેવેન્દ્રસૂરિ પ્રતિષ્ઠિત । તપાગચ્છે ॥

૨૨૭૯. શત્રુંજયગિરિ ઉપર હેમાભાર્ગ વખતચંદની દૂકમાં પ્રવેશતાં દ્વાર આગળની ડાબી બાજુની દેવકુલિકાની ખેસણી ઉપરના લેખ દ્વારા આ પ્રમાણે જાણી શકાય છે: સં. ૧૮૮૬ ના માત્ર સુદી ૫ ને શુક્રવારે રાજનગરવાસી, ઐશવંશીય, વૃદ્ધશાખીય .શાહ મુલચંદના પુત્ર હરખચંદની ભાર્યા બાર્ધ રામકુંવરનાં કલ્યાણુર્થે, દોસી કુશલચંદ અને તેની ભાર્યા જવેરબાર્ધએ પુત્રીના શ્રેયર્થે શત્રુંજયગિરિ ઉપર પ્રાસાદ કરાવી તેમાં ભદારક રાજેન્દ્રસાગરસૂરિનાં રાજ્યમાં શ્રી પાર્શ્વનાથખિંચની પ્રતિષ્ઠા કરાવી. એ લેખમાં એ કુટુંબનાં કેટલાંક નામો છે. મૂલ લેખ રો. કાઉન્સેસે નોંધેલો, જેનો સંક્ષિપ્ત સાર ડૉ. જુહાસરે ‘એપિગ્રાફિયા ઇન્ડિકા,’ ભા. ૨, પ્રકરણ ૬ માં આપેલો. જુઓ—‘અંચલગચ્છીય લેખ સંગ્રહ,’ લે.૩૨૮.

૨૨૮૦. એ અરસામાં શ્રીમાલી જ્ઞાતીય વિજયગોત્રીય શ્રેષ્ઠી ધારા અને ધનરાજ કાકરેચીમાં થયા. તેમણે એક લાખ રૂપીઆ ખરચીને શ્રી ઋષભદેવપ્રભુનો જિનપ્રાસાદ કરાવ્યો, વાવ બંધાવી અને દાનશાળા પણ ખોલી. સં. ૧૮૮૨ માં વચ્છરાજ, વિજય અને જાદવ નામના શ્રેષ્ઠીઓએ અર્ધ લક્ષ દ્રવ્ય ખરચી સંઘ સહિત શત્રુંજયની યાત્રા કરીને સંઘની પદ મેળવ્યું. તેમણે દાનશાળાઓ પણ ખોલેલી. જુઓ—‘જૈન ગોત્ર સંગ્રહ,’ પ્ર૦ પં. ૬૧. ૬. લાજન.

શત્રુંજયની તીર્થયાત્રા

૨૨૮૧. રાજેન્દ્રસાગરસૂરિ બહુ જ ક્રિયાપાત્રી અને વિરક્ત આત્મા હતા. તેમણે ગચ્છ-પ્રવૃત્તિને ઝાઝો વેગ આપ્યો નહોતો. કિંતુ પોતાનાં જીવનને બાહ્ય પ્રવૃત્તિઓથી બહુધા અલ્પિત રાખી ખ્યાન માર્ગનો તેમજ પ્રભુભક્તિનો આશ્રય લીધો હતો. એ રીતે જોતાં એમનું શ્રમણ જીવન હેતુક ગચ્છનાયક જિનેન્દ્રસાગરસૂરિને તદ્દન મળતું છે.

૨૨૮૨. રાજેન્દ્રસાગરસૂરિએ અનેક તીર્થોની યાત્રાઓ કરી હતી. તેમણે શત્રુંજયની યાત્રા કરી તે દરમિયાન ત્યાંના સંઘે સુરતમાં લખેલા પત્રનો એક ત્રુટક ભાગ ખરતરગચ્છીય મુનિ મંગલસાગરજી દ્વારા પ્રાપ્ત થયો, તેમાં આ પ્રમાણે લખેલું છે—

શ્રી સૂરત વિંદરથી શ્રીજી૦ મ૦ રાજેન્દ્રસાગરસૂરી યાત્રા સાર શ્રી સિદ્ધાચલજી આવ્યા છે । તેઉએ પોતાની હકીગતિ કહી તે અમ્હે સાંભલી.....

જો આ પત્ર સંપૂર્ણ પ્રાપ્ત થયો હોત તો રાજેન્દ્રસાગરસૂરિનાં જીવન ઉપર વિશેષ પ્રકાશ પાડી શકાત. રાજસ્થાન અને કચ્છમાં વિહાર

૨૨૮૩. રાજેન્દ્રસાગરસૂરિનો વિહાર ગુજરાત પ્રદેશમાં, સવિશેષ હતો. તેઓ રાજસ્થાન અને

કચ્છમાં પણ ધણું વિચર્યા હતા. રાજસ્થાનના વિહાર વિશે ‘મહાજનવંશ મુક્તાવલિ’માં કહેવાયું છે કે- ‘ઈસ વખત અંચલગચ્છકે શ્રી પૂજ્ય રત્નસાગરસૂરિકે દાદા (રાજેન્દ્રસાગરસૂરિ) સમ્મન ૧૮મેં ગુજરાતસે કચ્છમેં પધારે. પહેલે મારવાડમેં વિચરતે થે. ઈન્હોને જિન જિન પૂર્વોક્ત ગચ્છોં કે પ્રતિઓરે મહાજનો કો અપણી હેતુ યુક્તિઓ સે અપણે પક્ષમેં કરે થે. વો કઈ દિનોં તક ઈન્હોંકી રાહ દેખતે રહે. યે તો કચ્છ દેશમેં ઉતર ગયે. તખ મારવાડ કે અંચલિયે લોકોને નાગોરી તથા ગુજરાતી કુંવરજીકે ધનરાજ પક્ષકો માનને લગે. મારવાડ મેં જ્યાદા પ્રચાર નાગોરી લોકોકા હો ગયા ’ ઇત્યાદિ.

૨૨૮૪. કચ્છમાં તેરાના શ્રી શામળા પાર્શ્વનાથજીનાં જિનાલયની પ્રતિષ્ઠા રાજેન્દ્રસાગરસૂરિની નિશ્રામાં થઈ. સં. ૧૮૭૮ ના માગશર સુદી ૬ ને સોમવારે આ જિનાલયની પ્રતિષ્ઠા થઈ. પુનિતશેખરના શિષ્ય લક્ષ્મણેશખરના ઉપદેશથી જિનાલયનું નિર્માણ થયેલું.

મુંબઈમાં ધર્મપ્રવૃત્તિ

૨૨૮૫. રાજેન્દ્રસાગરસૂરિના ગચ્છનાયકકાલ દરમિયાન મુંબઈમાં જૈન ધર્મની પ્રવૃત્તિનાં મંડાણુ થઈ ચુક્યાં હતાં. સં. ૧૮૮૯ના શ્રાવણ સુદી ૯ ને દિવસે કાથા બજારમાં શેઠ નરસી નાથા પ્રભૃતિ અંચલ-ગચ્છીય શ્રાવકોએ શ્રી અનંતનાથ જિનાલયની ઐતિહાસિક પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

૨૨૮૬. ખીમજી હીરજી કાયાણી નોંચે છે કે ‘તે વખતે મુંબઈમાં આપણા સંઘનો સ્વ જિનાલય ન હતા. હમણાં જે તિર્થંકર શ્રી અનંતનાથજી મહારાજની પ્રતિમા દેરાસરજીમાં છે તે, તે વખતે શામજી શારંગવાલા બાઈ શારંગને ઘેર પધરાવેલ હતી. ખરેખર રીતે જ્ઞાતિનો શેઠ તે વખતે શારંગ હતો. દેરાસર બાંધવું એવો વિચાર થવાથી જ્ઞાતિમાં ફન્ડ જમા કરી હમણાં જેટલો ગભારો છે તેટલો જ માત્ર એક જ ધર તે વખતે લઈ તેને દેરાસરમાં ફેરવી મૂર્તિ પધરાવી. એના ઉપર આશરે ૬ થી ૬૫૫ હજાર રૂપીઆ ખરચ થયેલ. અને રૂપીઆ ૩૫૫૫ કમી હતા તેથી બે એક હજાર રૂપીઆ તે વખતે નરશીશેઠે દેરાસરને ધીરો હતા. આ રૂપીઆ પછવાડેથી તેઓને પાછા મલેલ. આમ મુખ્ય દેરાસર સં. ૧૮૯૨ માં બંધાયો. પછવાડેથી બેઉ બાજુનાં ઘરો લઈને તે પહોડો કરવામાં આવેલ છે. તે સાલથી દેરાસરના વહીવટનું ખાતું નરશીશેઠને ત્યાં પશ્ચું કે જે આગળ જીવરાજ રતનશી પાસે હતું.’ જીઓ-ક. ૬. ઓ. દર્પણુ’ સને ૧૮૯૯ના માર્ચનો અંક, પૃ. ૪૨.

૨૨૮૭. ઉક્ત જિનાલયની પ્રતિષ્ઠા પ્રસંગે બહુધા રાજેન્દ્રસાગરસૂરિની ઉપસ્થિતિ હતી અંચલગચ્છ-નાયકોમાં મુંબઈમાં જનારાઓમાં રાજેન્દ્રસાગરસૂરિ સૌ પ્રથમ હતા એમ જણાય છે.

૨૨૮૮. જિનાલયનો વહીવટ શેઠ નરશી નાથા અને એમના વારસદારો તથા જ્ઞાતિના અન્ય શેઠીઆઓ કરતા હતા. સં. ૧૯૨૩ માં તેનું ટ્રસ્ટ ડીડ કરવામાં આવ્યું હતું. અંચલગચ્છની ધર્મપ્રવૃત્તિ માટે આ પ્રધાન સંસ્થા ગણાય છે.

વિદ્યાધામ ભૂજ

૨૨૮૯. કચ્છનું પાટનગર ભૂજ ૧૭મા સૈકાથી અર્વાચીન સમય સુધી વિદ્યાધામ તરીકે પંકાતું હતું. રાજમાન પામેલા અંચલગચ્છીય ગોરજી માણેકમેરજી વિશે આગળ ઉલ્લેખ કરી ગયા છીએ, એમની

પોશાળે આ દિશામાં પ્રશસ્ત કાર્ય કરેલું. ‘પાટણના જ્ઞાનમંડારો’ એનામના લેખમાં મુનિ પુણ્યવિજયજીએ અહીંના કુશળશાખાના યતિઓ વિશે જે ઉલ્લેખ કર્યો છે તે પણ અહીં નોંધનીય છે.

૨૨૯૦. ‘કુશળશાખાના આ યતિઓને કચ્છના મહારાવનો આશ્રય હતો અને તેમને કચ્છના મહારાવે ગામ ગરાસ વગેરે આપ્યાં હતાં. વિક્રમના સત્તર, અઠાર, એગણીસમા સૈકામાં આ યતિઓ પાસે રાજસ્થાન અને ગુજરાતમાંથી કવિત્વનો અભ્યાસ કરવા માટે અનેક વ્યક્તિઓ આવતી હતી. એક રીતે કહીએ તો તે યુગમાં કવિત્વનો અભ્યાસ કરવા માટેની આ એક વિશિષ્ટ સ્કૂલ જ હતી. ભાઈશ્રી અમૃતલાલ પંડિતને જોધપુરમાં એક બુઝર્ગ કવિ મળ્યા હતા, તેમણે કહ્યું હતું કે “મૈંને કવિત્વકા અભ્યાસ કચ્છ ભૂજકી પોશાળમેં રહકર ક્રિયા હે.” ડૉ. ભોગીલાલ સાંઠેસરાને એવું સાંભળ્યાનું યાદ છે કે કેટલાક ધરડાઓ વડાલમાં બોલતા કે “મારો ભાઈ તો ભૂજની પોશાળમાં ભણ્યો.” ગુજરાતના પ્રસિદ્ધ કવિવર શ્રી દલપતરામ પણ થોડો વખત કચ્છની પોશાળમાં રહ્યા હતા એમ સાંભળવા મળ્યું છે. આ ઉપરથી ભૂજની પોશાળમાંથી મેળવેલી કવિતા અને પિંગળ ગ્રંથોનો આ સંગ્રહ કેવો મહત્ત્વનો છે તેની આપણને ખાતરી થાય છે. તે સાથે એ પણ એક મહત્ત્વની વાત છે કે ગુજરાતમાં વસતા ગુજરાતીઓ વ્રજ અને રાજસ્થાની ભાષામાં આવી સમર્થ રચનાઓ કરી જાણતા હતા.’

શિષ્ય સમુદાય

૨૨૯૧. રાજેન્દ્રસાગરસૂરિના સમયમાં અંચલગચ્છીય શ્રમણોની પ્રવૃત્તિ વિશે ઝાઝું જાણી શકાતું નથી. સુવિહિતનો આચાર હુપ્તપ્રાયઃ થયો અને સૌ ગોરજ-જતિ જેવું જીવન જીવતા થયા. સૌએ પોતાનાં સ્થાનોમાં પોશાળો બંધાવી વસવાટ કર્યો. ગોરજીઓ જ્યોતિષ, વૈદક, ભૂસ્તર, ગણિત, વ્યાકરણાદિ વિષયોમાં નિપુણ હોઈને સમાજને સહાયભૂત રહ્યા. સમાજનેપયોગી પ્રવૃત્તિથી તેઓ લોકોની ચાહના પ્રાપ્ત કરી શક્યા. અહીં કેટલાક યતિઓ વિશે અહીં નોંધ પ્રસ્તુત છે.

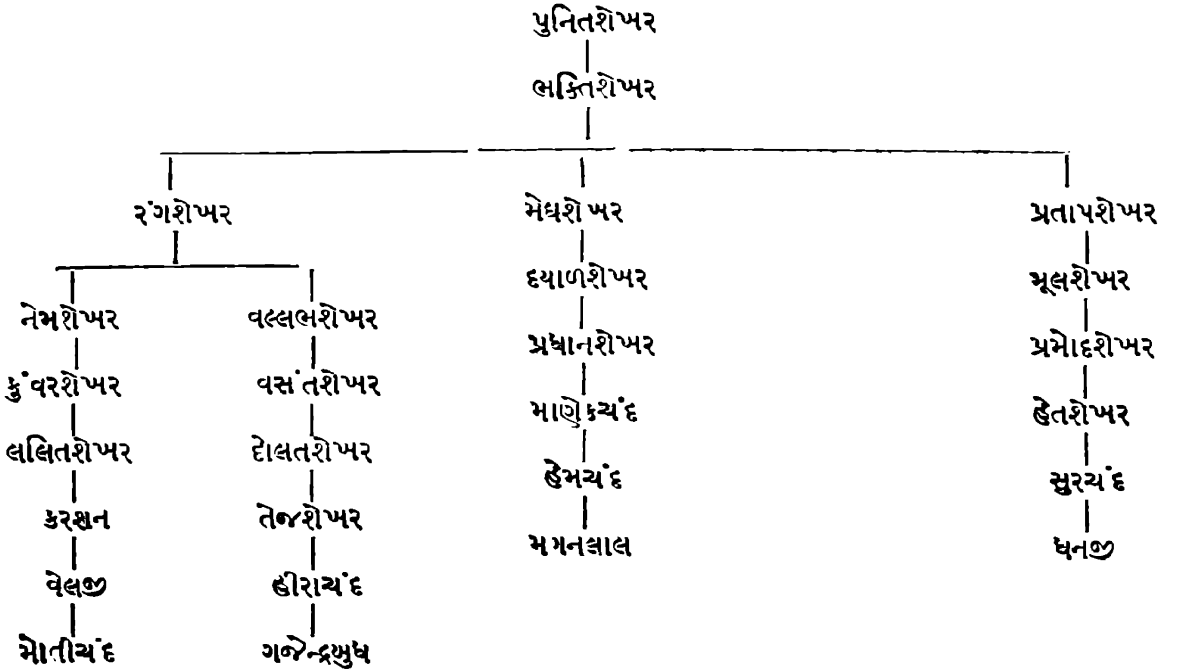
૨૨૯૨. મેઘશેખરના શિષ્ય ગુલાબશેખરે સં. ૧૮૮૨ ના ફાગણ વદિ ૪ ના દિને ‘ધૂતકલ્લોલ પાર્શ્વનાથ સ્તવન’ રચ્યું, જેમાં શ્રેષ્ઠી મોણસી અંચલજીએ સુથરીનો સંઘ કાઢ્યો તેનું વર્ણન છે. તેમણે સિદ્ધચક્રનું સ્તવન રચ્યું. કવિ પ્રેમચંદે પણ આ તીર્થની યાત્રા કરી સં. ૧૮૮૬ ના ચૈત્રી પૂનમે સ્તવન રચ્યું.

૨૨૯૩. ચંદ્ર શાખાના યતિ દેવચંદ ગુણચંદ ભૂજની પોશાળમાં થઈ ગયા, જેમણે સં. ૧૮૮૪ ના વૈશાખ સુદી ૮ ને મંગળવારે માંડવીમાં રહીને મોહનવિજયકૃત ‘પુણ્યપાલ-ગુણસુંદરી રાસ’ (સં. ૧૭૬૩) ની પ્રત લખાવી, શિષ્ય મેઘજીએ લખી.

૨૨૯૪. ભૂજમાં યતિ ખૂચચંદના શિષ્ય યતિ પીતાંબરના વાંચનાર્થે સં. ૧૮૭૧ ના માગશર વદિ ૭ ને સોમે ભક્તિલાલ કૃત ‘ચિત્રસેન-પદ્માવતી બાલાવમોષ’ની પ્રત લખાઈ. જુઓ-જે. ગૂ. ક. ભા. ૩, પૃ. ૧૫૬૭.

૨૨૯૫. સં. ૧૮૭૪ માં હાલાપુરમાં રહીને તેજલાલના શિષ્ય મેઘલાભે ‘વૈરાગ્ય પચ્ચીશી’ રચી. તેમણે ‘ધૂતકલ્લોલ સ્તવન’ પણ રચ્યું. જિનલાલના શિષ્ય મેઘમુનિએ ‘સિદ્ધપદ સ્તવન’, ‘આચાર્યપદ સ્તવન’, ‘દર્શનપદ સ્તવન’ ઇત્યાદિ પ્રકીર્ણ કૃતિઓ રચી.

૨૨૯૬. અંચલગચ્છની શેખરશાખાના યતિઓ તેરાની પોશાળના હતા. સં. ૧૮૨૪ માં આ શાખાની પરંપરા કચ્છના મહારાવની પ્રેરણાથી કચ્છમાં આવેલી એમની પરંપરા નિમ્નોક્ત છે:—

૨૨૯૭. પુનિતશેખરે અને ભક્તિશેખરે તેમાં આવી પોશાળ બંધાવી જેને કચ્છનાં રાજ્ય તરફથી આશ્રય મળેલું તથા સં. ૧૮૭૮ ના માગશર સુદી ૬ ને સોમે શ્રી શામળાપાર્શ્વનાથ જિનાલય બંધાવ્યું, જેની પ્રતિષ્ઠા વખતે રાજેન્દ્રસાગરસુરિ ઉપસ્થિત રહ્યા હતા. મંદિરના રંગમંડપના કાચ ઉપર સુંદર ચિત્રકામ કરેલું છે. ગોખમાં શિલાપ્રસ્થરિત છે. ત્રણસો વર્ષ પહેલાં ગોરજી હીરાચંદ તારાચંદે જિનાલય બંધાવ્યું હતું એમ 'જૈનતીર્થ', ભા. ૧, પૃ. ૧૪ માં ઉલ્લેખ છે. મંદિરમાં પાપાણુની ૪, ધાતુની ૬, સોનાની ૨, ચાંદીની ૧ મળી કુલ ૧૩ પ્રતિમાઓ છે. પાસે શ્રી જીરાવલા પાર્શ્વનાથનું જિનાલય છે.

૨૨૯૮. માળવા અંતર્ગત ઉજ્જૈયિનીમાં ઓશવાળ જાતીય શાહ ખીમચંદની ભાયાં ઉમેદવાઈની કૂખેથી તેઓ સં. ૧૮૫૭ માં જન્મ્યા. તેમનું મૂળ નામ મોતીચંદ હતું. સં. ૧૮૬૭ ના વૈશાખ સુદી ૩ ના દિને તેમણે દીક્ષા લીધી. સં. ૧૮૯૨ ના વૈશાખ સુદી ૧૨ ના દિને તેમને પાટણમાં આચાર્ય તેમજ ગચ્છનાયક પદ પ્રાપ્ત થયાં. પદમહોત્સવ નથુ ગોકલજીએ ધણું ધન ખર્ચીને કર્યો. જુઓ- 'ગુરુપદાવલી' પ્ર૦ ભીમસી માણેક.

૨૨૯૯. ડૉ. જહોન્નેસ ક્ઝાટની નોંધ પણ અહીં ઉલ્લેખનીય છે :

71. Muktisagara-suri, son of Oswal-jnatiya Khimchand in Ujjayani, and of Umedabai, mula-naman Motichand, born Samvat 1857, diksha 1867 Vaisakh sudi 3, acharya and gachchhesha-pada 1892 Vaisakh sudi 12 in Patana, the mahotsava being arranged by Setha Narsinha Natha (Laghu jnatiya Nagada-gotriya) (? Setha Nathu Gokalji), M. made Samvat 1897 maha sudi 5 the pratishtha of chandra prabhu, and Samvat 1905 maha sudi 5 he consecrated the Mahavir chaitya, established by Sa Jivaraja Ratanshinha + Samvat 1914 at the age of 57. Inscr. Samvat 1905 (Epigr. Ind. II. 39). -The Indian Antiquary, Vol. XXIII, p. 178.

૨૩૦૦. મુક્તિસાગરસૂરિ શ્રીપૂજ હોવા છતાં ભારે તપસ્વી અને ઉગ્ર વિહારી હતા. ઉદાહરણાર્થે સં. ૧૮૯૮ માં તેઓ જામનગરમાં ચાતુર્માસ રહ્યા ત્યારે તેમણે માસકલ્પ કર્યું. એક સ્થાને ખેસી ન રહેતાં તેમણે જુદા જુદા સ્થાનોમાં વિચરીને અનેકને ધર્મબોધ પમાડ્યો છે. એમના ઉપદેશથી થયેલી પ્રતિષ્ઠાએનો પાછળથી ઉલ્લેખ કરીશું. આચાર્ય સં. ૧૯૦૨ માં જખૌમાં તથા સં. ૧૯૧૭ માં ભૂજ-પુરમાં પણ ચાતુર્માસ રહેલા, જે અંગે પ્રસંગોપાત ઉલ્લેખ કરીશું. સં. ૧૮૯૩ ના ચૈત્ર વદિ ૧૨ ના દિને મુક્તિસાગરસૂરિએ પાવાગઢની યાત્રા કરી. મહાકાલીદેવીની ભક્તિ કરી વરદાન પ્રાપ્ત કર્યું. આ વિશે ક્ષમાલાભે 'મહાકાલી માતાનો છંદ'માં સુંદર વર્ણન કર્યું છે. ગચ્છનાયક મહાકાલીના અનન્ય ભક્ત હતા.

કચ્છી શ્રાવકો

૨૩૦૧. હવે પછીનો ઇતિહાસ ખુબી આ ગચ્છના કચ્છી શ્રાવકોનાં ઐતિહાસિક ધર્મકૃત્યોથી અંકાયેલો રહેશે. કચ્છના સાહસિક શ્રેણીવર્યોએ વિક્રમના ૨૦ મા શતકના પૂર્વાર્ધમાં લખલૂટ દ્રવ્ય ખર્ચીને

ઉપાશ્રયો, જ્ઞાનમંદિરો અને જિનાલયોનાં નિર્માણ કાર્યો તેમજ સંઘ કાર્યો કર્યાં. વસ્તુતઃ મુક્તિસાગરસૂરિ અને રત્નસાગરસૂરિના સમયને ‘ પ્રતિષ્ઠા યુગ ’ કહેવો અનેક દૃષ્ટિએ યુક્ત છે. આપણે એ વિષય પર આવીએ તો પહેલાં ‘ મહાજન-વંશ મુક્તાવલિ ’ના કર્તાની ‘ કચ્છી દેશી શ્રાવકોંકા વૃત્તાંત ’ એ શીર્ષક હેઠળની નોંધ અહીં ઉલ્લેખનીય છે :

૨૩૦૨. ‘ પારકર દેશ પાલી શહેરકે મહાજન લોક સોલહસે ૨૫ કે વપમિં, મરધરમેં ખડા કાલ પડા, ઉસ વક્ત પાંચ હજાર ધર સિંધુ દેશમેં અનાજકી મુકલાયત જાણુકે ચલે ગયે. ઉહાં મહનત કર ગુજરાન ચલાણુ લગે. દો તીન પીઠિયાં વીતને પર ધરમ કરણી ભૂલ ગયે. ઉપદેશક કોઈ થા નહિ. વિના ખેપટિયે નાવ ગોતા ખાવે, ઈસમેં તો આશ્ચર્ય હી કયા ! ઉહાં ઇતિના માત્ર જાણુતે રહે કે, હમ જૈન મહાજન ફલાણુ ફલાણુ ગોત્રકે હૈ. તત્પીછે સંવત સતરસે સયમે એક આંચલ સંપ્રદાયકે યતિ કચ્છ કે રાજા કે પાસ પહુંચ્યા એર રાજાસે કહા, “ મેરા કુછ સત્કાર કરો તો વાણિયોંકી વસ્તી લા દેતા હું.” રાજાને કહા, “ જગીર હૂંગા, ગુરુભાવ રખુંગા. ” તખ વહ જતિ સિંધમેં પહુંચ્યા, એર ઇન લોકોંકા મિલા એર પૂછા, “ ઈસ દેશમેં સુખી હો યા દુઃખી ? ” તખ વહ લોક બોલે, “ મુસલમાન લોક બહોત તકલીફ દેતે હૈ, કોઈ જિનાવર ધરમેં ખિમાર હોતા હૈ તો કાજકો ખખર દેણી હોતી હૈ. તખ કાજ આ કરકે હમારે ધર પર જતી ગાઉ કે ગલે છુરી ફેરતા હૈ. આધે મુસલમાન હો ગયે હૈ. ” ઉસ જતિને કહા, “ હમકો તુમ જાણુતે હો હમ કોણુ હૈ ? ” ઉ-હોને કહા, “ નહિ ”—તખ વહ બોલા, “ હમારે સંગ ચલો. કચ્છ દેશમેં રાવ ખેંગાર કે રાજ્ય મેં તુમકો સુખસ્થાનમેં વસા દુંગા. ” વહ સખ ઇકે હોકર ઉસ જતિ કે સાથ કચ્છ દેશમેં આયે રાવ ખેંગારને સુથરી, નલિયા, જખૌ આદિ ગામોમેં ખસાયા, બહુત ખાતર તખત્યા કરી. અખ વહી જતિજી તો રાજ્યકે માનનીય જગીરદાર બણુ બેડે. એક તો રાજ્ય મદ, દુસરે ખિના કમાયા જગીરકા ધન. અખ ધમોંપદેશ ઉ-હો કી બલાય કરે. વો મહાજન ખેતી કરે, ગુરુ જગીરદારસે રૂપિયા વ્યાજસે ઉધારી લેવે, રોટીભી જતિકે યહાં ખા લેવે, ઇત્યાદિ. હાલ એસા બના કે બાબાજીકા બાબાજી, તરકારીકા તરકારી. બાબાજી તુમ્હારા નામ કયા તો બાબાજી બોલે બચ્યા વૈગણુપુરી. વો હાલ બણાયા તખ રાજાને અપને જો રાજગુર પ્રોહિત થે વહ ઇનેકે ગુરુ બણા દીયે, પરણે મરણે, જન્મણે પર, વો બ્રાહ્મણોને અપના ધર ભરણે ઇ-હોંકો પોપ લીલા શીખસાર્ધ, અનેક દેવી-દેવ પુજાને લગે. ખેતી મેં કામ કરણે મેં જ્યાહિ ધનવાન ઇ-હોંમે કોઈ નહિ થા કયોં કિ નીતિમેં ક્રિખા હૈ, વાણિજ્યે વહતે લક્ષ્મી, કિચિતુ કિચિતુ કર્પણે; અસ્તિ નાસ્તિ વ સેવામં, ભિક્ષા નૈવય નૈવચના. અર્થાત્—વ્યાપારસે લક્ષ્મી બઢતી હૈ, ખેતીમેં કબી હોય કબી ખરસાત નહિ હોય તો કરજદારી હો જાવે, નોકરીમેં ધન હોય કિસી સુમકે નહિ હોય ખાઉ ખરચકે એર ભિક્ષુક વ બીખ માગણુ વાલે કે કબી ધન હોવે નહિ. ઈસ વક્ત મુખર્ષ પતનકે અંગ્રેજ સરકારને વ્યાપારકા માનસાગર હી ખોલ કે ખસાયા. ઈસ ખખત આંચલગચ્છકે શ્રીપૂજ્ય રત્નસાગરસૂરિકે દાદા સંવત ૧૮ મેં ગુજરાતસે કચ્છમેં પધારે. પહેલે મારવાડમેં વિચરતે થે, ઉ-હોંને જિન જિન પૂર્વોક્ત ગચ્છોં કે પ્રતિબોધી મહાજનોંકા અપણી હેતુ મુક્તિ-આસેં અપણે પદ્ધમેં ફેરે થે વો કઈ દિનો તક ઇ-હોંકી રાહ દેખતે રહે, યે તો કચ્છ દેશમેં ઉતર ગયે, તખ મારવાડકે આંચલીયે લોકોને નાગોરી તથા ગુજરાતી કે ધનરાજ કે પદ્ધકો માનને લગે. મારવાડમેં જ્યાદા પ્રસાર નાગોરી લોકોકા હો ગયા. સંવત ૧૮ મેં કચ્છ દેશકે મહાજન લોક જતિ થોડી હોને કે કારણ ખેડી નહી મિલણેસે નાતાભી કરણે લગ ગયે, ઉસ વખત આંચલ આચાર્યને ઉ-હોંકો ધમોંપદેશ દેકર સમજાયા—ખેતીમેં મહા પાપ હૈ, કહી લોગોંકા સોગંદ દીસાર્ધ. વ્યાપારકે વારતે મુખર્ષ પતન બતાયા. કર્મિક લોક ઇધર આયે. બદનકે મજબુત એર ઉઘમી સાહસીકપણે કર પહેલી મજદુરી કરનેસે કુછ ધન હુઆ. પીછે કમ્પની વ્યાપાર ખોલા. ગુરુદેવકી ભક્તિ એર જતિ લોકોંકે ઉપકાર પર કાયમ રહે. દિન

પર દિન ચઢતી કલા, અખ ઔર ધનસેં હોતી ગઈ. નરશી નાથા ટાટ્યાધિપતિ પ્રથમ ધર્માત્મા હુઆ, ઉરને બહુત સહાયતા દેકર જાતિકા સુધારા કરા. જગહ જગહ મંદિર, ધર્મશાલા, ગુરુભક્તિ, સાધર્મિ ભક્તિમેં કચ્છવાસી શ્રાવકોનેં સો દેહસો વર્ષો મેં લગાયા વહ પ્રત્યક્ષ હૈ. જતિ શ્વેતાંખરીયોકા માનપાત ભક્તિ જૈસા કચ્છી શ્રાવકો રખતે હૈં એસા કોઈ વિરલા રખતા હૈ. દશોંકા નાતા નરશી નાથાને બન્દ કરા. અખ તો ધર્મજ હો ગયે. લક્ષ્મીસે કુસંપ બદ ગયા. યે પંચમ કાલકા પ્રભાવ સખ ગચ્છકે થે લેકિન વર્તમાન આંચલગચ્છ માનતે હૈ દરસે સખ, વીસે. કચ્છમેં માંડવી બંદરાદિક મેં સેંકરો ઘર ખરતરગચ્છ અબી માનતે હૈ. વીરસે વ્યાપારકે વારતે મારવાડસે ઉડકે કચ્છમેં બસ ગયે. ગુજરાતી કચ્છમેં ગયે વો તપાગચ્છ માનતે હૈ. ’

૨૩૦૩. ઓશવાળ કોમના ઇતિહાસમાં નીચેનું કથન પણ ઉલ્લેખનીય છે. કચ્છી શ્રાવકોના પરિચય માટે તે ઉપયોગી છે: કચ્છમાં ઓશવાલો એ રીતે આવેલા છે. એક ગુજરાત થઈને અને ખીજા સિંધ તથા પારકર થઈને. તેઓ સં. ૧૫૫૦ થી સં. ૧૭૦૦ સુધીમાં જુદા જુદા જગ્યાઓમાં આવેલા છે. ગુજરાત થઈને આવ્યા તેઓ પૂર્વે વ્યાપારમાં પડેલા હતા. અને વ્યાપાર સખપસર જ કચ્છમાં આવી વસ્યા. તેઓ ગૂર્જર ઓશવાલોનાં નામે ઓળખાવા લાગ્યા. આ ગૂર્જર ઓશવાલોની કચ્છમાં પંદર હજારની સંખ્યા છે. કચ્છી શબ્દોના મિશ્રણવાળી ગુજરાતી ભાષા તેઓ બોલે છે. તેમના પુરોહિત મુખ્યત્વે ભોજક બ્રાહ્મણ છે. ગૂર્જર ઓશવાલો કચ્છ સિવાય અન્યત્ર ધંધાર્થે અલ્પ સંખ્યામાં જ જાય છે. કચ્છમાં જ વ્યાપાર કરે છે. સાધન-સંપન્ન છે અને તેમની સંસ્કૃતિ કચ્છી ઓશવાલોથી ભિન્ન પણ જણાય છે. તેમની જ્ઞાતિ પણ જુદી છે.

૨૩૦૪. જે મારવાડથી સિંધ-પારકર થઈ કચ્છમાં આવ્યા છે તે કચ્છી ઓશવાલ છે. તેઓ ગામડામાં વસે છે અને ખેતીનો ધંધો કરે છે. આ લોકોએ પોતાનો ગરાસ પણ જમાવ્યો છે. હાલમાં મુંબઈમાં કેટલાક વ્યાપાર ધંધો કરવા લાગ્યા છે. તેઓ સાદા, સંયમી, મહેનતુ અને સ્વભાવે વીરવૃત્તિવાળા છે. તેઓમાં ત્યાગવૃત્તિ વિશેષ હોવાથી નિડરતા અને નિર્ભયતાના ગુણો ખીલેલા છે.

૨૩૦૫. કચ્છી ભાષી ઓશવાલો દ્વિત્રિયવર્તી રહે છે. તેઓ રાજપુતાના તથા સિંધનો પ્રાચીન મર્યાદાવાળો પોશાક ધારણ કરે છે. મારવાડમાં જેને ચૂડીદાર પાયજામે કહે છે, તેને કચ્છમાં ચોરણો કહે છે, તે પગની ધૂટણ પાસે બટનવાળો પહોળા સુરવાળ જેવો ચોરણો પહેરે છે. ઉપર મર્યાદા જળવવા આડિયો કે દ્રાણિયું બાંધે છે. ગામનાં દરેક કાર્યો રાજ્યાધિકારીઓ કે રાજાખાતા સાથે મળીને કરે છે. લુચ્ચા-લફંગાથી ડરતા નથી ને સમય પડે સામનો પણ કરે છે. તેમને હથિયારોનો પણ શોખ છે. તલવાર, ખંદુક, ગુપ્તિ આદિ હથિયાર ઘરમાં રાખે છે, અને સમય આવ્યે ઉપયોગ પણ કરે છે. સ્ત્રીઓ પણ બહાદુર અને નિડર હોઈ પોતાનો બચાવ જતે કરી શકે છે.

૨૩૦૬. ઓશવાલો રાજસ્થાન અને સિંધમાંથી કાલક્રમે સ્થળાંતર થઈ કચ્છમાં ક્યારે અને કેવા સંજોગોમાં આવ્યા હતા તે વિશે પ્રસંગોપાત ઉલ્લેખ કરી ગયા છીએ. હવે પછી ગચ્છના ઇતિહાસમાં કચ્છી શ્રાવકોએ અત્યંત મહત્વપૂર્ણ ભાગ ભજવ્યો છે, જે વિશે ઉલ્લેખ કરીએ તે પહેલાં ખીજા એક મહત્વની નોંધ કરીએ.

૨૩૦૭. મુક્તિસાગરસૂરિના સમયમાં અંગ્રેજ લેખિકા પોસ્ટન્સે કચ્છની મુલાકાત સને ૧૮૩૭ માં લીવેલી અને તે આધારે ‘કચ્છ ઓફ વેસ્ટર્ન ઈન્ડિયા’ નામક ગ્રંથ એ વર્ષમાં પ્રકટ કરેલ. પોતે ચિત્તાર હોદ્દાને કચ્છનાં વિવિધ જીવનનાં પાસ દર્શાવતાં સુંદર ચિત્રો દોરેલાં અને એ ગ્રંથમાં પ્રકાશિત કરેલાં.

એક્સોત્રીસ વર્ષ પહેલાંનું એમણે દોરેલું જૈન સાધુનું ચિત્ર ખરેખર, દર્શનીય છે. લેખિકાની તે વિષયક નોંધ પણ રસપ્રદ છે, જે આ પ્રમાણે છે :

“ The Jains are a peculiar class of ascetics, and well known by the notices of many learned oriental writers. They are frequently to be seen in Cutch, and have temples both at Anjar and Mandavie. Their dress is a simple white garments, descending in full folds from the shoulder to the feet; their heads are bare, and closely shaven; their walk is peculiarly slow, and their eyes are fixed on the ground, in apparently abstract contemplation: they carry in one hand a bunch of feathers, and in the other a small bag, or earthen pot. The most striking peculiarity in their appearance is given by a piece of gauze which they wear over the mouth, to prevent—as they believe—the possibility of any insect entering with the air they breathe. To destroy life, however unintentionally; is considered by the Jains to be an inexpressible sin; and lest they should ignorantly commit such, it is their custom to abstain from food after sun-set, to use no water which has not been previously strained, and to sweep the ground before their footsteps, lest they should cause death to some minute insect.”—(‘ Cutch ’ by Marianne Postans.)

જ્ઞાતિ શિરોમણી શેઠ નરશી નાથા

૨૩૦૮. કચ્છી દશા ઓશવાળ જ્ઞાતિય, નાગડા ગેત્રીય, વિરાણી શાખીય નરશી નાથા સમર્થ પુરુષ થઈ ગયા. તેમણે પોતાની અનુપમ કારકિર્દીથી પોતાની જ્ઞાતિમાં ‘શિરોમણીનું’ માનવતું બિરુદ પ્રાપ્ત કર્યું. તેમની સમગ્ર જ્ઞાતિ પોતાના સર્વાંગી વિકાસ માટે આ પ્રાતઃ સ્મરણીય મહાપુરુષનું ઋણ સ્વીકારવામાં તથા પોતાને ‘નરશી નાથાની નાત’ના ગણાવવામાં અહુમાન કે ગૌરવ અનુભવે છે. સામાજિક અને ધાર્મિક મૂલ્યાંકનોના પરિવર્તનના આ યુગમાં પણ એમનાં કાર્યો જ્ઞાતિ તેમજ ગચ્છના લબ્ય પુરુષાર્થ અને પ્રમળ ધર્મપ્રેમનાં પ્રતીક સમાન ગણાયાં છે. અને સૌ એમનાં સુકૃત્યોની અસરથી ઓતપ્રોત રહ્યા છે, તે દ્વારા જ એમનો અસાધારણ પ્રભાવ સ્પષ્ટ થાય છે.

૨૩૦૯. સં. ૧૮૪૦ માં નલીઆ ગામમાં નાથા ભારમજની પત્ની માંકબાઈની રૂબે એમનો જન્મ થયો. માતાનાં સ્વર્ગવાસથી તેઓ પિતાની છત્રછાયા હેઠળ ઉછર્યાં. તે વખતે કેળવણીનો ખાસ પ્રચાર નહોતો, તેમાંયે તદ્દન ગરીબ સ્થિતિ હોઈને તેઓ અક્ષર જ્ઞાનથી વંચિત રહ્યા. મૂલ-મજૂરી કરી પેટિયું રળનાર કુટુંબમાં કોટિધ્વજ શ્રેષ્ઠી થયા એ વાત એમનાં પુરુષાર્થને મહાન અંગકિરપ છે.

૨૩૧૦. એમના વડાદા પાલણુના વીરો અને તોરેઓ એ નામના બે પુત્રો થયા. વીરોના ભારમલ અને તેમના હરશી, લખમણ, નાથા અને તેજ એમ ચાર પુત્રો થયા. નાથાના પુત્ર નરશી થયા, તેમના હીરજી અને મૂલજી એમ બે પુત્રો થયા. ઉક્ત તેજના શોદે અને નેણુશી થયા જેમનું વંશ વૃક્ષ શ્રદ્ધિ પામ્યું. લખમણના પુત્ર રાઘવ (ભાયાં દેમતબાઈ) થયા. તેમના પુત્રો વીરજી (ભાયાં લીલબાઈ),

હરભમ (ભાર્યા જેતબાઈ), અભેચંદ (ભાર્યા ઉમાબાઈ) થયા. હરભમની સંતતિમાં માત્ર મીઠાબાઈ અને રતનબાઈ થયાં. મીઠાબાઈ ત્રીકમજી વેલજી માણુને પરણ્યાં, જેમનાં, પુત્રી જેતબાઈને જેઠાભાઈ વધ્યાનને પરણ્યાં. રતનબાઈ સર વશનજીને પરણ્યાં, તેમની સંતતિમાં મેઘજી, લક્ષ્મીબાઈ વિગેરે થયાં.

૨૩૧૧. કિશોરાવસ્થામાં નરશી શેઠ કુવાપધરના ભારમલ તેજશીનાં ધર્મનિષ્ઠા બહેન કુંવરબાઈ સાથે પરણ્યા. તેમના જ્યેષ્ઠ પુત્ર હીરજીને સં. ૧૮૮૭ માં સુજીપુરના વેલજી ઠાકરશી સાંયાની પુત્રી પૂરબાઈ સાથે પરણાવ્યો. એ પછી એમનાં સાંસારિક જીવનમાં ભારે ઝંઝાવાતો આવ્યા. પાંચ વર્ષનો પુત્ર મૂલજી મુંબાદેવીનાં તળાવમાં અકસ્માતે ડૂબીને મૃત્યુ પામ્યો. સં. ૧૮૯૫-૯૬ માં મુંબઈમાં ઝેરી તાવનું મોળું ફરી વળ્યું જે હીરજી અને કુંવરબાઈને અનુક્રમે ભરખી ગયું.

૨૩૧૨. નલીઆનાં જિનાલયની પ્રતિષ્ઠા વખતે સાંતક તરીકે ખેસવા, આમજનોના આગ્રહ-વશાત નરશીશેઠે સં. ૧૮૯૬ માં આરોઈના વેરશી મુરજીની ફોઈ વીરબાઈ સાથે પુનર્લગ્ન કર્યું. એ વખતે વિધવા વિવાહની પ્રથા પ્રચલિત હતી. આ લગ્ને એમનાં જીવન પર ભારે ફટકો પાડ્યો એટલું જ નહીં, એમની સમૃદ્ધિ અને પ્રતિષ્ઠા પણ લયમાં મૂક્યાં. વીરબાઈનાં દુષ્કર્મો અને અધમ ચારિત્ર વિશે હીરજી હંશરાજ કાયાણીએ જ્ઞાતિપત્ર ‘દર્પણ’ (માર્ચ, ૧૮૯૯)માં ભારે ઉઠાપોઠ કર્યો હતો. કલુષિત ગૃહ-જીવનના કડવા ધૂંટડા ત્રણેક વર્ષ સુધી પીને તેઓ આ ફાની દુનિયા છોડી ગયા.

૨૩૧૩. પતિનાં મૃત્યુ બાદ વીરબાઈએ અનેક પશ્યંત્રો રચ્યાં અને એ રીતે જ્ઞાતિના ઇતિહાસમાં કલંકિત પૃષ્ઠ બોધ્યું. એમની ઉજળી બાણુ એ હતી કે ઉત્તરાવસ્થામાં એમણે પોતાનાં દુષ્કર્મો વિશે ભારે પશ્ચાત્તાપ કર્યો, અને રહીસહી મિલકતનું પોતાનાં નામનું ટ્રસ્ટ કરી લક્ષ્મીનો સદુપયોગ કર્યો.

૨૩૧૪. વીરબાઈનાં દોષિત પાત્રની સાથે તેમનાં પુત્રવધૂ પૂરબાઈનાં નિર્મળ પાત્રની સરખામણી પણ કરવા જેવી છે. હીરજીનાં અકાળ અવસાન બાદ તેમણે બોગવેલાં સુદીર્ઘ વૈધવ્યને તેમણે ધર્મકૃત્યોથી નિર્મળ બનાવ્યું. નરશી નાથાનાં નામને સમાજમાં ઉન્નત રાખવાનું શ્રેય ખરેખર, પૂરબાઈને ફાળે જાય છે એમ કહેવામાં અતિશયોકિત નથી. નરશી નાથાનાં મૃત્યુ બાદ તેમનાં નામથી થયેલાં સુકૃત્યો પાછળ પૂરબાઈની જ મુખ્યત્વે પ્રેરણા હતી. સં. ૧૯૧૧ માં પૂરબાઈએ સમેતશિખરજીનો તીર્થ સંઘ કાઢ્યો, જેની વ્યવસ્થા ભારમલ તેજશીએ સંભાળેલી. આ સંઘમાં ઉપાધ્યાય વિનયસાગર ઉપસ્થિત રહેલા. કાર્તિક સુદી પના દિને પ્રયાણ કરી માઘ વદિ ૧૧ ના દિને સમેતશિખરજીની, ફાગણ વદિ પના દિને પાવાપુરીની યાત્રા કરી તથા રાજગૃહી, ગૌતમજન્મપુરી ગોપરગામ, વિપુલાચલ, રત્નગિરિ, હૃદયગિરિ, સોનગિર, વૈભારગિરિ, બનારસ, ચંદ્રપુરી, સિંહપુરી, તક્ષશિલા વિગેરે તીર્થંકરોની કલ્યાણક ભૂમિની યાત્રા કરી તે વિશે ઉચા. વિનયસાગરે તે વખતે રચેલાં વિવિધ સ્તવનોમાં વર્ણન કર્યું છે. પત્નીસેક હથિયારખંધ સિપાઈઓ, ધણા સહાયકો ઉપરાંત આઠેક ગાડીઓ સાથે સંઘે મુંબઈથી પ્રયાણ કર્યું ત્યારે ઠેઠ પનવેલ સુધી સંઘનીઓ તેમને વળાવવા ગયેલા. દસેક માસ બાદ યાત્રા કરી સૌ ક્ષેમકુશળ મુંબઈ પાછા પધાર્યા. પૂરબાઈએ આ યાત્રામાં લાખો રૂપીઆ ધર્મકાર્યોમાં ખર્ચીને મહાપુણ્ય ઉપાર્જન કર્યું. સં. ૧૯૦૪ માં સંઘની આજ્ઞા મેળવીને તેમણે પોતાનાં સાસુ-સસરા નરશી નાથા અને કુંવરબાઈ તથા પોતાના પતિ હીરજીની પ્રતિમાઓ કરાવી શ્રી અનંતનાથજીના ગભારા સામે આરીઆમાં પધારાવેલાં. પોતાનાં કર્તવ્યોની સુવાસ ફેલાવી તેઓ સં. ૧૯૪૩ માં મૃત્યુ પામ્યાં.

મુંબઈમાં પ્રયાણ

૨૩૧૫. સં. ૧૮૦૦ માં કચ્છથી લાટિયાઓએ મુંબઈ આવવાની શરૂઆત કરી. સં. ૧૮૪૦ માં

દશા ઓશવાળો અહીં આવી મળૂરી કરવા લાગ્યા. એ જ્ઞાતિના સૌ પ્રથમ વ્યાપારી જેતશી જીવરાજ તેરાવાલા અને મુકાદમ શામજી સારંગ ગોધરાવાલા થયા. નરશીને પણ પોતાનું નશીય અજમાવવાની ઈચ્છા થઈ. એ વખતે વરસાદ સારો થયો હોઈને ઘઉં અને ચણા પુષ્કળ થયેલા. પિતા-પુત્ર નલીઆના ઓતરાદા ‘સર’ નામથી ઓળખાતા ખેતરોનું રખોપું કરતા. ખેતરોના માલીકોને મનની વાત કરતાં સૌએ ઘઉં-ચણાનો પોંક લાતા લેખે આપ્યો. સં. ૧૮૫૭ માં પિતા-પુત્ર જખોઈ દરિયાઈ માર્ગે મુંબઈ પહોંચ્યા.

૨૩૧૬. મુંબઈના ટાપુઓમાં મીઠાં પાણીની ખેંચ હોઈને પુત્રે પાણી પાવાનો ધંધો પકડ્યો. આ કાર્યથી તેઓ ભોમિયા બન્યા. પછી લાગ્ય અને પુરુષાર્થના બળે તેઓ ખારભાયાના મુકાદમ થયા. સં. ૧૮૮૦ માં એ પેઢી નરમ પડતાં તેનો વહીવટ નરશી નાથા હસ્તક આવ્યો. ગોકલચંદ સાકરચંદના લાગમાં પણ આડતનો ધંધો કર્યો. વ્યાપાર ક્ષેત્રે સફળતા મળતાં તેમણે પોતાના સાળા ભારમલ, ભાણેજ માણુ તેજશી અને કુટુંબી વર્ધમાન નેણશીને મુંબઈ તેડાવ્યા અને રૂનો સ્વતંત્ર વ્યાપાર શરૂ કર્યો. વ્યાપારમાં ભારમલ ખીલી જાઠ્યા અને નરશીશેઠનો લાગ્યરવિ મધ્યાહને તપી રહ્યો.

૨૩૧૭. મોતીચંદ ગિ. કાપડિયા નરશીશેઠ વિશે નોંધે છે કે-‘તેઓ તદ્દન સામાન્ય વ્યક્તિ તરીકે મુંબઈમાં આવ્યા અને આડતનું કામ શરૂ કર્યું’. પોતાની પ્રમાણિકતાથી સારી નામના મેળવી જ્ઞાતિના આગેવાન થયા. પોતાની જ્ઞાતિના માણસો ઉપર ઉપકાર કરવાની અને તેમને મુંબઈમાં આધાર આપી રસ્તે ચડાવી દેવાની બહુ નામના મેળવી અને વ્યાપારમાં આંટ પણ જાંચ્યા પ્રકારની જમાવી. તેમને પારસી વ્યાપારીઓ સાથે પણ સારો સંબંધ હતો અને ખાસ કરીને હોરમસજી એક્સજી કામા અને તેના પુત્રો સાથે ઘર જેવો સંબંધ ચાલુ રહ્યો હતો. તેમણે વિશુદ્ધ વ્યવહાર પ્રામાણિકપણું અને ધર્મ સેવા માટે ખાસ નામના મેળવી હતી...કચ્છી બાઈઓ આટલા વર્ષને અંતરે પણ શેઠ નરશી નાથાને બહુ રસથી યાદ કરે છે.’ (‘શેઠ મોતીશા’).

૨૩૧૮. ‘જ્ઞાતિ-શિરોમણી’નું ચિરુદ એમનાં સામાજિક અને ધાર્મિક કાર્યોને જ આધારિત છે. એમનાં સદ્ગુણોમાં સાહસિકતા, સહૃદયતા, સાદાર્થ વગેરે હતાં. આ અંગેનો એક પ્રસંગ ઉલ્લેખનીય છે. એમના વ્યાપાર-ધંધાનો કારોબાર ભારમલ તેજશી સાંભાળતા. એમની ગેરહાજરીમાં રૂપીઆની જરૂર પડતાં શેઠ કોટની ઓફિસે ગયા. એમનો ગામડી પરિવેશ જોઈ એમને પટાવાળાએ અટકાવ્યા. ન્યારે તેમણે કહ્યું કે ‘હું પોતે જ નરશી નાથા છું’ ત્યારે સૌ ખડખડાટ હસી પડ્યા ! મનાય ?

૨૩૧૯. તેઓ કચ્છ પધારેલા ત્યારે તેમની નામના સાંભળી અનેક લોકો તેમને જોવા આવેલા. મહારાવે પણ એમનાં સન્માનાર્થે છત્ર, ચામર વિગેરે સામૈયામાં મોકલેલાં. ભારમલ તેજશી પણ સાથે હતા. તેમનું વ્યક્તિત્વ એવું તેજસ્વી હતું કે સૌ તેમને નરશી નાથા માની સ્વાગત કરવા નજીક આવ્યા. પરંતુ તેમણે સમયસૂચકતા વાપરી પોતાના હાથમાં છત્ર લઈને શેઠ ઉપર ધર્યો અને એ રીતે સૌની સમજ ઠીક કરી !

૨૩૨૦. શેઠ કુમકા ગયેલા ત્યારે સોનાનો કંદોરો ઘડાવ્યો હતો. ઘાટ ગમી જતાં તેમણે તેની ઘણી પ્રશંસા કરી. ગુમાસ્તાએ ટહુંકે કર્યો કે ‘શેઠ, અમને પહેરાવો તો તમને શોભે !’ આ સાંભળતાં જ શેઠે ખંધા ગુમાસ્તા માટે સોનાના કંદોરા ઘડાવવાનો હુકમ કર્યો અને સૌને પહેરાવીને પછી જ પહેર્યો ! આવા તો અનેક પ્રસંગો અનુશ્રુતિમાં સંગૃહિત છે.

૨૩૨૧. મહા નગરી મુંબઈનાં મંડાણ વખતે નરશી નાથાએ જ્ઞાતિખંડુઓને મુંબઈ તેડાવી આશ્રય

આપ્યું. તેઓ વ્યવસાયમાં સ્થિર થાય, પ્રગતિ સાધે અને જ્ઞાતિ અને ધર્મનું નામ ઉન્નત રાખે એ જોવા જ્ઞાતિશિરોમણી સદા ઉત્સુક રહ્યા. કચ્છ જેવા પછાત પ્રદેશમાંથી મુંબઈના અબ્બાસ અને ઉજ્જડ ટાપુઓમાં વ્યાપાર-પ્રભુત્વ જમાવવા નીકળેલી ખોખા જેવડી જ્ઞાતિને એકચ, બ્રાતૃભાવ વિગેરે અનેક ગુણોની આવશ્યકતા હતી જેની પૂર્તિ જ્ઞાતિશિરોમણીની સ્તિગ્ધ છત્ર-છાયામાં થઈ શકી. જ્ઞાતિના સર્વાંગી ઉત્થાનનું સ્વપ્ન સિદ્ધ કરવા જ્ઞાતિને અનેક પ્રક્રિયામાંથી પસાર થવાનું હતું, એનો ઇતિહાસ અત્યંત રસપ્રદ અને પ્રેરણાદાયક છે. જ્ઞાતિની આકાંક્ષાઓને મૂર્તિમંત કરવા નરશી નાથા મુખ્ય પ્રેરક-બળ રૂપે હોઈને તેમની કારકિર્દી જ્ઞાતિ તેમજ ગચ્છના ઇતિહાસમાં સુવર્ણક્ષરે નોંધાશે. સર જમશેદજી ટાટાએ એક વખત કહેલું કે વ્યાપારના ખરા સુકાનીઓ માત્ર કચ્છીઓ જ છે કારણ કે જગતના વ્યાપારની જડ રૂ અને અનાજ છે અને તે જ વ્યાપાર કચ્છીઓના હાથમાં છે ! એ વ્યાપારનો સૂત્રપાત કરનાર નરશી નાથાને સર જમશેદજીના ઉદ્દગારો અપ્રત્યક્ષ અન્વલિરૂપ જ છે. પોતાની આવી કાર્ય સૌરભથી જગતમાં અહોભાવ તથા જ્ઞાતિની અસ્થિતા જગાડીને આ મહાપુરુષ સં. ૧૮૯૯ ના માગશર વદિ ૦)) ૧૧ મી ડિસેમ્બર સન ૧૮૪૨ ના દિને દેવગતિ પામ્યા. એમનાં માનમાં મુંબઈનાં બધાં બનરો બંધ રહ્યાં.

શેઠ નરશી નાથાના વારસદારો

૨૩૨૨. એમનાં દેહાવસાન બાદ તેમની પત્ની વીરબાઈએ સઘળી મિલકતનો કમળે જમાવવા અનેક પડ્યંત્રો રચ્યાં. સદ્ગતના સીધા વારસદાર કોઈ ન હોઈને અનેક મુશ્કેલીઓ હતી. હીરજી હંસરાજ કાયાણીના શબ્દોમાં જ એનું વર્ણન કરીએ—‘વિનાશ કાળે વિપરિત ભુદ્ધિ. આ પુનર્લગ્ન કરેલી સ્ત્રી સ્વાભાવિક રીતે, કમનસીબે બહુ જ નીચ વૃત્તિની, કુછંદી અને કુળને લાંછન લગાવનારી નીકળી. પોતાની હયાતિમાં નરશીશેઠે આ અઘટિત પગલું ભરવા માટે બહુ જ અફસોસ કરેલ. આખરે આ જ્ઞાતિના શિરોમણી-રત્ન સં. ૧૮૯૯ માં આ અસાર સંસાર ત્યાગી સ્વર્ગવાસી થયા, એટલે તેઓની કુપાત્ર સ્ત્રીને કશીબી તરેહની ચિંતા થવાને બદલે પોતાની કુટુંબવૃત્તિ અનુસાર વર્તવા વધારે અનુકૂળ થયું. લાખેણી આબરૂના કાંકરા કર્યા અને ઘરેઘર પોતાનાં કુકર્મે સ્ત્રી ગવાઈ. આ સ્ત્રી વાગા જોષી નામના એક દુષ્ટ વૃત્તિના અને હલકટ રાજગોર સાથે આડો વ્યવહાર ખુલ્લી રીતે રાખતી. સ્ત્રી જાતિ અને વળી સજ્જડ રીતે આ નીચ માણસના પંજમાં અભાગ્યે સપડાયેલ હોવાથી એકદમ બધો કમળે તેણીના હાથમાં આવી જશે, એવી લાલચ ખતાવી વાગાએ જંગી પ્રપંચ વીરમતીની સંમતિથી રચ્યો; કે જે પ્રપંચથી સદ્ભાગ્યે તેની ખાનાખરાબી થવા સાથે શેઠશ્રીનાં ઘરની આબરૂને વધારે નુકશાન થતું અટક્યું હતું. પ્રપંચ એમ હતો કે સં. ૧૯૦૩ ની સાલમાં આગળથી કરી રાખેલ ગોઠવણ મુજબ એક દિવસે સવારના પાંચ વાગ્યા અગાઉ ૧૦૦-૧૫૦ હરામખોર ભાડુતીઓ સાથે વાગીએ આવી જથ્થાવાલા ધરને ઘેરી લીધું અને પોતાની મતલબ પાર પાડવાનો વિચાર કરતા બધા બેઠા હતા. ભારમલશેઠે એ લોકોને જાપરથી જોયા અને તેઓની મતલબ સમજી એકદમ શેઠ શિવજી નેણશી તથા કેશુ જાદવજીને આ ખતાવની ખબર કરી. એ બેઉ જણા આવીને જુએ છે તો ભારમલ, માડણ, વીંચોકાક, વીરજીશેઠ વિગેરે બધાની જિંદગી જોખમમાં આવી પડેલી જોઈ. શિવજીશેઠ ન્યાતના તમામ માણસોને તથા કેશુશેઠે બીજી કોમના કેટલાક લોકોને એકદમ એકઠા કરી આ હરામખોરોને માર મારીને ત્યાંથી ભાગી જવાની ફરજ પાડી. દુષ્ટ વાગો નાસી જઈ, કાકુ કીરપારવાલા માળામાં પડેલ એક મોટા પટારામાં સંતાઈ ગયો. આ ઠેકાણેથી તેને શોધી કાઢી ચુરસે થયેલ ન્યાતિલાઓએ એટલો સખત માર માર્યો કે તે મરણુતોલ થઈ ગયો. આ વખતમાં મુંબઈમાં બધી રીતે અંધેર અને મુગલાઈ જેવો કારોબાર ચાલતો...’ (દર્પણ, માર્ચ, ૧૮૯૯).

૨૩૨૩. ઉક્ત પ્રસંગ મહત્વનો છે. જે ભારમલ તેજશી પ્રભુતિ આગેવાનોને સફળતા મળી ન હોત તો સદ્ગતની વિશાળ મિલકત ગેરવલે જાત અને સામાજિક અને ધાર્મિક કાર્યો, જેની શરૂઆત હવે પછી થવાની હતી, તે ન થાત. સં. ૧૯૦૩ માં ભારમલે શેઠનાં નામથી ચાલતો વહીવટ બંધ કરી વીરજી નરશીનાં નામથી શરૂ કર્યો. શેઠે પિત્રાર્ધ રાધવ લખમણના જ્યેષ્ઠ પુત્ર વીરજીને દત્તક લીધેલા. તેઓ સગીર વયના હોવાથી ભારમલ, માણુ અને વર્ધમાને કારોગાર ચલાવ્યો. વીરજીશે પ્રતાપી હોધને નામ દીપાવ્યું. દુર્ભાગ્યે તેઓ અદ્યપણી હતા. સં. ૧૯૦૬ માં એમણે શત્રુજયનો સંઘ કાઢી કચ્છમાં દેશતેકું કરેલું, જે વખતે ઝેર અપાયાથી ૨૪ મી માર્ચ, સન ૧૮૫૨ માં એમનું માત્ર ૨૨ વર્ષની ઉંમરે મૃત્યુ થયું. એમનાં મૃત્યુ માટે વીરજી કારણભૂત મનાય છે અને તે કારણે 'વેરણુ વીરમતી'નાં શોક-ગીતો ગવાતાં એમ કહેવાય છે.

૨૩૨૪. એ પછી વીરજીના લઘુબંધુ હરભમ નરશી નાથાની મિલકતના વારસદાર થયા. તેઓ ધર્મનિષ્ઠ અને શ્રદ્ધાળુ હતા. તેમના સમયમાં જ્ઞાતિએ સ્તુત્ય પરિવર્તનો સાધ્યાં; નરશી નાથાનાં નામથી અનેક સંસ્થાઓ સ્થપાઈ અને પૂરજાઈની પ્રેરણાથી અઢળક ધન ધર્મકાર્યોમાં વપરાયું. અનેક દષ્ટિએ તેઓ નરશી નાથાના સુયોગ્ય વારસદાર હતા. હરભમશેઠ સને ૧૮૮૬ માં મૃત્યુ પામ્યા.

શેઠ નરશી નાથાનાં સુકૃત્યો

૨૩૨૫. જ્ઞાતિશિરોમણીએ પોતાનું જીવન ઊર્ધ્વગામી આદર્શોને મૂર્તિમંત કરવામાં ખરચેલું તથા જ્ઞાતિ, ગચ્છ તેમજ શાસનની સેવા કરવા લગીરથ પુરુષાર્થ કર્યો, જેનાં ફળસ્વરૂપે એમનાં નામથી લોકોપયોગી અનેક સંસ્થાઓ પ્રાદુર્ભૂત થઈ. આ બધું એમને વરેલી અખૂટ સંપત્તિ તેમજ એમનાં તારા-મંડળના પ્રયાસોનું શુભ પરિણામ હતું.

૨૩૨૬. નરશી નાથાની ચિર સ્મૃતિ શ્રી અનંતનાથ જિનાલયના પાયા સાથે જ જડાયેલી છે. સં. ૧૮૮૯ માં એની સ્થાપનામાં તથા એના વિકાસમાં એમના પ્રયાસો અદ્ભુત હતા. સં. ૧૮૯૦ ના શ્રાવણ સુદી ૯ ના દિન મૂલનાયકની પ્રતિષ્ઠા તેમણે મુક્તિસાગરસરિની શુભ નિશામાં કરી. ત્યારથી મૂલ શિખર ઉપર ધ્વજરોપણ કરવાનું માન એમને વંશપરંપરાગત આપવામાં આવ્યું. માત્ર ૭ હજાર રૂપીઆથી બાંધેલું થયેલું ટ્રસ્ટ આજે ભારતમાં પ્રથમ હરોળનું ગણાય છે. આ ટ્રસ્ટનાં સુકાર્યોની સાથે નરશી નાથાની કીર્તિ-સુવાસ સમગ્ર ભારતમાં પથરાયેલી જોવા મળે છે.

૨૩૨૭. નલીઆ અને જખો વચ્ચે વઢેમાગુ માટે વિશ્રાંતિગૃહ તેમજ પરખવાળી વાવ બંધાવી ભોજનનો પ્રબંધ કર્યો. નલીઆમાં ધર્મશાળા બંધાવી, સદાવૃત્ત પણ ચાલુ કર્યું. માંડવીમાં વિશ્રાંતિગૃહ તેમજ જિનાલય બંધાવ્યાં. અંજરનાં અંચલગચ્છીય જિનાલયનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો તથા સાધુ-સંતોના ઉતારા માટે મેડી બંધાવી આપી. આવાં નાનાં મોટાં અનેક કાર્યો ઉપરાંત કૂતરાને રોટલો, પંખીને ચણુ વિગેરે કાર્યોમાં પણ દ્રવ્ય-વ્યય કરી નરશીશેઠે પોતાનું જીવન ઉદાહરણીય બનાવ્યું.

૨૩૨૮. નલિયામાં તેમણે શ્રી ચંદ્રપ્રભુનું મનોહર જિનાલય બંધાવ્યું. સં. ૧૮૯૭ ના મહા સુદી ૫ ને બુધવારે મુક્તિસાગરસરિના ઉપદેશથી તેની પ્રતિષ્ઠા થઈ. આ શુભ અવસરે કચ્છમાં સૌ પ્રથમ દેશતેકું થયું. બાવન ગામોને નોતરીને જ્ઞાતિમેળા ભરાયો. એ પ્રસંગે ખરાવાડમાં એક ઓટલો બંધાવી તેમાં સ્તંભ મૂકવામાં આવ્યો હતો, તે ઉપર ધ્વજરોપણ કરવામાં આવ્યું હતું. એ ઓટલો હજી પણ મોજૂદ રહ્યો છે.

પુનર્લગ્ન નાખૂદી

૨૩૨૬. તેમણે સમસ્ત વીશા તેમજ દશા ઓશવાળોનાં પ્રત્યેક ઘેર સાકર ભરેલી થાળી તથા રૂપીઆની પ્રભાવના કરી. કેટલાક સમય બાદ પુનઃ દેશતેડું કરી બાવન ગામોના મહાજનોને જમાડયા. સંભાગ્રેસર નરસી નાથાની ખ્યાતિ સાંભળીને મહારાવ દેશજી પણુ તેમના પ્રત્યે મિત્રતા ભર્યો સંબંધ ધરાવતા થયા. તેઓ શેઠને ખૂબ માનપાન આપતા. મિત્રાચારીના સંબંધને લઈને શેઠે આ જ્ઞાતિ મેળા વખતે દેશજીની સાહાય્યથી તેમજ જ્ઞાતિ મહાજનની સંપૂર્ણ સંમતિથી સં. ૧૮૯૭ માં પુનર્લગ્નનો પ્રયત્ન રીવાજ સદંતર બંધ કરાવ્યો.

૨૩૩૦. ઉક્ત ઠરાવના દસ્તાવેજને ઉધ્ધૃત કરીએ તે પહેલાં અહીં એક વાતની નોંધ કરવી ઈષ્ટ છે કે જ્ઞાતિશિરોમણીના આ યાદગાર કાર્ય દ્વારા, જ્ઞાતિના બંધારણ પર એ ઠરાવે દૂરગામી અસર કરી. એનાં ચુસ્ત અમલથી દશામાંથી પંજની નાત અસ્તિત્વમાં આવી એ એક કમનસીબી જ હતી. વસ્તુતઃ એ પ્રસ્તાવની ભૂમિકા એ હતી કે પુનર્લગ્નની બહુચર્ચિત પ્રથાથી દશા-જ્ઞાતિ ખૂબ જ વગોવાઈ હતી. ગ્રામ્યજનોમાંથી શહેરીજનોની સૂક્ષ્મ પ્રક્રિયામાંથી પાર પામ્યા પછી, એ પ્રયત્નિત રીવાજને બંધ કરી દેવાની આવશ્યકતા સર્જાઈ અને જ્ઞાતિ-શિરોમણીએ એ કાર્યની પૂર્તિ કરી. અન્ય જ્ઞાતિઓનાં સ્વામી-વાત્સલ્યો જેવા પ્રસંગોમાં એ ઠરાવ પહેલાં કચ્છી દશા ઓશવાળોની અવગણના થતી. આવી માનહાની નિવારવા કહેવાય છે કે મોતીશાહે પણુ નરસી નાથાને સમગ્રવેદા. અધૂરામાં પૂરું એમને પોતાને પણુ પુનર્લગ્ન બાદ વિષમય ફજો આખવા મળેલાં એ પણુ જોગાનુજોગ બન્યું.

૨૩૩૧. કોણુ જાણે કેમ, પુનર્લગ્નના રીવાજથી વીશામાંથી દશાની નાત થઈ એ વાત અનેકનાં મનમાં રૂઢ થઈ ગયેલી જણાય છે. આ વિપરિત માન્યતાથી દોરવાઈને પુનઃ દશાઓમાંથી પંજની નાત ફટાઈ. હકીકતમાં પુનર્લગ્નની નાખૂદીનો ઠરાવ જ્ઞાતિના આદર્શને જ રજૂ કરે છે, એ જ્ઞાતિના લાગાકારનો આંક નથી ! દશા કે વીશા લઘુતા કે ગુરુતાદર્શકે શબ્દો ન હોવા છતાં, દશામાંથી પંજની નાતના સર્જકો અને તેના હિમાયતીઓએ પોતે લઘુ જ્ઞાતિના હોવાનું અનાયાસે સ્વીકારી લીધું છે !!

૨૩૩૨. જ્ઞાતિશિરોમણીના ઉક્ત ઠરાવ પાછળનો શુભાશય નિમ્નોક્ત મૂલ ઠરાવથી જ વધુ સ્પષ્ટ થશે. વિધવાઓનું દુઃખ દૂર કરવા કેવી વ્યવસ્થા વિચારાઈ હતી તે પણુ એ દ્વારા જાણી શકાશે :—‘શ્રી સહી. કચ્છી દશા ઓશવાળોની નાતી સમસત જોગ. જત ખીણું મહારાવશ્રી દેશજી વેરાજમાને તે વારે શા. નરસી નાથાવાલાએ શ્રી સુબઈ બંદરથી સંધ લઈને શ્રી સિદ્ધાચલજીની જતરા કરીને શ્રી કચ્છ દેશ મધે આવીને આપણી નાત સમસત ભેગી કરી શ્રી નરીઆ મધે સામીવછલ નાત જમણુ કરીઉં તે અમે નાત મેલીને શા. નરસી નાથાવાલાને શોભા આપી છે તેની વીગત છે.

(૧) કલમ એક : જે આપણી નાત મધે ગરગરણો નાતરો ચાલ હતી તે શ્રી સંધ નાત મેલીને ટારી નાખી છે. તે હવેથી આપણી નાત મધે ગરગરણો કોઈ કરે નઈ કદાપા કોઈ કરે તેને સાથે નાત વેવાર રાખવો નઈ ને નાતથી બારે રેહે સર્ધ ને વલી મોટી દરખારનો પણુ યુનેગાર થાએ સર્ધ અથવા આપણી નાત મધેથી એની સખાવત (સિકારસ) કોઈ કરે તે પણુ નાત તથા મોટી દરખારનું યુનેગાર થાએ સર્ધ.

(૨) કલમ બીજી : જે નાત મધેથી ગરગરણો ટારીઉં તેને પેટે શા. નરસી નાથા વારે કોરી ૧૫૦૦૦૦ પંદર હજારનું ગરાસ વટાંતર લઈને નાત મધે આપ્યું છે તેનું કારણ એ છે નાત મધે કોઈ બાઈ આવડીનું વસીલો નઈ હોય તેનું ખરચ સાઈ નાતવાલા મેલીને બે કોરી શા. નરસી નાથાવાલા

પાસેથી અપાવે તેને શા. નરસી નાથાવાલો આપે સર્ધ, એજ ગરાસ મરેથી આપે સર્ધ, ને એ ગરાસ શા. નરસી નાથાવાલાને સ્વાધીનમાં રહે સર્ધ, એ ગરાસ ચંદ્રકાલ (કાયમ માટે) સુધી કોઈથી વેચાય નર્ધ, એ ગરાસ નાત સમસતનું છે, તે સદાવ્રત એ લેખ પ્રમાણે રહે સર્ધ.

(૩) કલમ ત્રીજી : શ્રી સંઘ સમસતના હુકમથી નરીઆ મધે જાડેજ આશારીઆજી હોથીજી તથા ઠકરાઈ સમસત શ્રી નરીઆની મેલીને શા. નરસી નાથાના નામનું સદાવ્રત બાંધ્યાં છે તે સદાવ્રત-માંથી એકને લોટ શેર રાા તથા દોકડો ૧૫ રોકડો આપવો એવી રીતે એ નીબંધ (નિયમ) બાંધ્યો છે તે સદાવ્રતના ખરચ સાફ શા. નરસી નાથાવાલે ગામ શ્રી જાદુરા મધે ગરાસ લીધો છે તે ગરાસ સદાવ્રત હેઠે ગરાસ તથા ભેણી (મકાનો) જેટલી હોય તેને ગામ શ્રી નરીઆની ઠકરાઈ જાડેજ આશારીઆજી હોથીજી તથા ભાઈઆત સરવે રખોપો કરે સર્ધ ને એ સદાવ્રત હેઠલનું ગરાસ તે માટે ઉપચર્યો (આધોપાછો) કરવો નર્ધ, એ ગરાસની ઓપત (ઉપજ) જેટલી થાય તેનું ઉપરે દરઆર શ્રી નરીઆની ઠકરાઈનું ભાલ કોઈ લીએ નર્ધ. એ સદાવ્રતની જાણુશ તથા ધાન તથા જે કાંઈ વેચાય તથા લેવાય તેનું દાણુ તથા તરોટ લેવો નર્ધ. એવી રીતે જાડેજ શ્રી આશારીઆજી હોથીજી તથા એના ભાઈઆત મેલીને લખી આપીલું છે.

(૪) કલમ ચોથી : જે આપણી નાત મધે સગાઈ થાયે તેની રીતની કોરી ૧૦૦ અખરે (અંકે) કોરી એકસો વરનું આપ આપે સર્ધ. કદાપી વધારે આપે અથવા કન્યાનું આપ લીએ તો જણુ ૨ (બન્ને) નાત શ્રી સંઘના ગુનેગાર થાયે સર્ધ.

એવી રીતે કલમ ૪ ઉપરે લખી છે તે પરમાણે આપણી નાત સરવે પોતાના સત ધરમથી પારવું સર્ધ એ લેખ નાત સમસત ભેરી થઈને ૨ દારા (દહાડા) નીવંત (નિવ્રત) થઈ એક મતે ઠરાવ્યું છે તે આપણી નાત સમસતને કણુલ છે એ પરમાણે ઉપર લખ્યું છે તે સરવેને પારવું સર્ધ. એ ઉપર લેખથી આપણી નાત માંહેથી જે કોઈ કરે તેને શ્રી ચોવીશ તીર્થ કરની આણુ છે તથા શ્રી ગણુધરની ગાદી શ્રી મુક્તિસાગરસૂરીની આણુ છે. સં. ૧૯૦૦ ના ફાગણ સુદી ૩ શનેઉ.

૧. શા. આણુંદ માલુઆણીની સર્ધ છે. ૧. શા. વીરવોર ખીયાણીની સર્ધ છે. ૧. શા. મેધા હેમાણીની સર્ધ છે. ૧ શા. સામંત મુરજીની સર્ધ છે. ૧. શા. હાલારના માજન સમસતની સર્ધ. દસ્તક શા. લાધા મેધાણી રેવાસી ખાવડી મધે.

૨૩૩૩. ‘મુબંધનો બહાર’ના પારસીલેખક રતનજી ફરામજી જ્ઞાતિશિરોમણીના વિધવા વિવાહ વિષયક વિચારોથી અનલિસ્ટ હોઈને એમનાં જીવન વ્રતમાં તેમણે ભારે ગૂંચવાડો કરી દીધો છે. તેમના મતાનુસાર નરશી નાથા વિધવા વિવાહના હિમાયતી હતા, પરંતુ ખરેખરી હકીકત ઉક્ત ઠરાવથી પ્રતીત થાય છે.

પ્રતિષ્ઠા કાર્યો

૨૩૩૪. પાલીતાણામાં નરશી નાથાનાં ધર્મસ્થાપત્યોમાં ધર્મશાળા તેમ જ શ્રી ચંદ્રપ્રભુનું જિનાલય મુખ્ય છે. સં. ૧૯૦૫ ના માઘ સુદી ૫ ને સોમવારે મુક્તિસાગરસૂરિના ઉપદેશથી ૩૨ જિનમિખોની પ્રતિષ્ઠા વીરજીશેઠે કરાવી, વિશાળ ધર્મશાળા બંધાવી તથા શ્રી ગોડીજી જિનાલય સામેના અન્યલગ્નચીય ઉપાશ્રયનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો. ધર્મશાળામાં પણ શ્રી ચંદ્રપ્રભુ જિનાલય બંધાવ્યું. ત્યાંના શિલાલેખો માટે જીએ-અં. લેખસંગ્રહ નં. ૩૩૩-૪ વીરજીશેઠે નલીઆની વીરવસહીમાં પણ દેવકુલિકાઓ બંધાવી અને પ્રતિષ્ઠાઓ કરાવી.

૨૩૩૫. વીરજીશેઠનાં મૃત્યુ બાદ હરભમશેઠે ધર્મકાર્યો ચાલુ રાખ્યાં. શ્રી અનંતનાથ જિનાલયના વિસ્તૃતીકરણમાં એમનો સવિશેષ હિસ્સો હતો. તેમના વખતમાં ટ્રસ્ટ સંબંધક કેટલાક કેસો લડાયા, પરંતુ તેમનાં નેતૃત્વ હેઠળ જાતિનું એક ચ સુદૃઢ રહ્યું. તેમની ગરિષ્ઠ કારકિર્દી દ્વારા તેઓ નરશી નાથા જેવું ઉન્નત સ્થાન પામ્યા. જ્યાં જ્યાં તેમની પેઢાઓ હતી ત્યાં તેમણે ધર્મસ્થાપત્યો રચી નરશી નાથાનું નામ કાયમ રાખ્યું. પારોલામાં તેમણે યતિ જશરાજ અને મુનીમ અરજણ પાસવીરની પ્રેરણાથી સં. ૧૯૧૬માં શ્રી શાંતિનાથ જિનાલય બંધાવ્યું. ખાનદેશની ધર્મપ્રવૃત્તિનું એ અગત્યનું કેન્દ્ર બનતાં સં. ૧૯૮૭ માં જિનાલયને યતિ લાલચંદ્રની પ્રેરણાથી શિખરમંથ કરી વૈશાખ સુદી ૭ ને શુક્રવારે તેની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી, સં. ૨૦૧૬ માં જિનાલયનો શતાબ્દી મહોત્સવ ઉજવાયો. એવી જ રીતે નાંચણગાંવમાં તેમણે શ્રી ચંદ્રપ્રભુ જિનાલય બંધાવ્યું. હાલ તેનો જીર્ણોદ્ધાર થતાં નરશી નાથાના ઉલ્લેખવાળા શિલાલેખને કાઢી નાખવામાં આવ્યો છે, તેમજ મૂલનાયક પણ બદલી નાખવામાં આવ્યા છે!! પાલીતાણાના ઉક્ત ઉપાધ્યક્ષના જીર્ણોદ્ધાર વખતના નરશી નાથાના શિલાલેખનું પણ એમ જ થયું છે!!

૨૩૩૬. હરભમશેઠે સં. ૧૯૧૮માં શ્રી નલીઆમાં અષ્ટાપદજીનું સુંદર જિનાલય બંધાવ્યું. પૂરબાઈમાની પ્રેરણાથી તેમણે સં. ૧૯૧૦ ના માગશર સુદી ૫ ને સોમવારે ત્યાં ગૌશાળા, જ્ઞાનભંડાર સ્થાપ્યાં. નલીઆ તેમજ સુથરીનાં જિનાલયોને રૂપાનાં કમાડ ચડાવ્યાં, સં. ૧૯૦૫ ના વૈશાખ સુદી ૨ ના દિને નલીઆના જિનાલયો રંગાવ્યાં, હેમની આંગી કરાવી, સિદ્ધગિરિમાં પ્રતિષ્ઠાઓ કરાવી તેમજ જ્ઞાતિમેળો કરી ધણું ધન ખર્ચ્યું. જુઓ વીરવસહીના શિલાલેખો.

૨૩૩૭. ઉદેપુરમાં હરભમશેઠે સં. ૧૯૪૮માં શ્રી શીતલનાથ જિનાલય, ધર્મશાળા બંધાવ્યાં. વરાડ અંતર્ગત અમરાવતીમાં જિનાલય, શીરપુરમાં ધર્મશાળા, કુમઠામાં જિનાલય બંધાવ્યાં. સાંધાલુના જિનાલયોમાં તેમણે ઘણો હિસ્સો આપેલો. ધાર્મિક કાર્યોની જેમ સામાજિક કાર્યોમાં પણ ઘણો દ્રવ્ય-વ્યય કર્યો. આવન ગામેને નિમંત્રી મેળાઓ કર્યા, જ્ઞાતિમાં સુંદર પ્રણાલિકાઓ સ્થાપી; એ વખતે દવાખાનાની સગવડ ન હોઈને ભાતખજારમાં સખાવત આપી દવાખાનું ખોલ્યું જેમાં ડો. રજાબચી અલારખની સેવાઓ પ્રાપ્ત થયેલી. જીવદયાનાં કાર્યોમાં પણ ઘણી રકમો આપી. નરશી નાથાનાં મૃત્યુ બાદ એમના વારસદારોએ આઠ વખત જ્ઞાતિમેળો કર્યા. પૂરામાની અનુમતિથી હરભમશેઠે સં. ૧૯૧૨ ના વૈશાખ વદિ ૨ ના દિને કેશરીઆજીનો મોટો તીર્થ-સંઘ કાઢી ધણું ધન ખર્ચ્યું તથા ત્યાં નરશી નાથાનાં નામથી ધર્મશાળા પણ બંધાવી.

૨૩૩૮. પોતાના જ્ઞાતિજંધુઓ પણ સમયોચિત પરિવર્તનો સાથે તે માટે તેમણે ખાસ પ્રયાસો કર્યા. ઉદાહરણરૂપે ભાટિયાઓ અને પારસીઓ તે વખતે સુધરેલા ગણાતા, તેમની જેમ દશા જ્ઞાતિ પણ રહેણી-કરણીમાં આગળ રહે તે હેતુથી તેમણે મહાજનમાં ઠરાવ કરાવ્યો કે કોઈએ પણ રૈશમી આબોટીઆ કે રૈશમી સાડી સિવાય મહાજનવાડીમાં જમવા આવવું નહીં, નહીં તો રૂ. ૫૦ નો દંડ થશે. ગરીબો રૈશમી કપડાં ન વસાવી શકે, તેથી તેમને હરભમશેઠે પોતાને ખર્ચે પૂરાં પાડ્યાં!!

શેઠ નરશી નાથા ચેરિટી ટ્રસ્ટ

૨૩૩૯. વીરજીશેઠે સં. ૧૯૦૪ ના કારતક સુદી ૯ ને શુક્રવારે તથા તેવી જ રીતે હરભમશેઠે સં. ૧૯૦૯ ના આસો વદિ ૨ ને શનિવારે કરી આપેલાં લખાણોના આધારે હરભમશેઠની બન્ને પુત્રીઓ દેવકોરબાઈ તથા રતનબાઈએ તા. ૧ લી સપ્ટેમ્બર ૧૮૯૨ ના કરી આપેલાં ટ્રસ્ટ ડીડ મુજબ નરશીશેઠની

સઘળી સખાવતોનું એક ટ્રસ્ટ એમનાં નામે કરવામાં આવ્યું. મગદૂર ટ્રસ્ટના અભેચંદ્ર રાધવજી, હીરજી ઉકરડા, લાલજી શામજી અને વાલજી વર્ધમાનને પહેલા ટ્રસ્ટીઓ તરીકે નીમવામાં આવેલા. આ ટ્રસ્ટ હાલ આ પ્રમાણે ખાતાંઓ ચલાવી રહ્યું છે—નલિયામાં નરશી નાથાનાં નામથી ચાલતા બાલાશ્રમ, કન્યા-શાળા, સદાવ્રત, ધર્મશાળા તથા પાલીતાણામાં ધર્મશાળા, બે જિનાલયો ઉપરાંત નલિયામાં કૂતરાને રોટલા, પક્ષીને ચણુની વ્યવસ્થા અને પાલીતાણામાં યાત્રિકો માટે ભોજનની વ્યવસ્થા ઇત્યાદિ. નલિયાની વીરવસ-હીની ટૂકનો વહીવટ ક. દ. એ. જૈ. મહાજન હસ્તક સ્કીમ ફંડના ટ્રસ્ટીઓ કરે છે. આ ટૂકના વહીવટ માટે તા. ૨ જી એગસ્ટ ૧૮૯૦ ના મુંબઈની વડી અદાલતે અભેચંદ્ર રાધવજી, હીરજી ઉકરડા, લાલજી શામજી, ડાહ્યાભાઈ કલ્યાણજી, વાલજી વર્ધમાન, ઠાકરશી દેવરાજ અને શામજી ગંગાજીને ટ્રસ્ટીઓ તરીકે નીમ્યા. આ પહેલાં ટ્રસ્ટ ડીડ થયેલું હતું. માંડવીના વંડાનો વહીવટ સ્કીમ ફંડના ટ્રસ્ટીઓ કરે છે. પાલી-તાણાની ધર્મશાળાની બાબતમાં આણંદજી કલ્યાણજીનો વંડો છે. તે જમીન મૂળ આ ધર્મશાળાનો જ ભાગ હતો. સર વસનજીના ટ્રસ્ટી પદ દરમિયાન તે જમીન પેઢીને ભેટ આપવામાં આવેલી. પાલીતાણામાં દેવજી પુનશી ધર્મશાળા અને ગિરિરાજ પરનાં જિનાલયનો વહીવટ પણ ટ્રસ્ટ હસ્તક છે. ઉદેપુર, અમરાવતી, માંડવી વિગેરે જિનાલયોનો વહીવટ સ્થાનિક ટ્રસ્ટો હસ્તક છે.

શેઠ નરશી નાથાનું સ્મારક

૨૩૪૦. જ્ઞાતિ-શિરોમણીનાં લોકોપયોગી કાર્યોના ઉપલક્ષમાં સં. ૧૯૯૫ માં મુંબઈ શહેર સુધરાઈએ કાથા બગરથી ભાત બગરનાં નાકા સુધીના રસ્તાને નરશી નાથા સ્ટ્રીટ નામ આપ્યું. સં. ૧૯૯૪ માં સુધરાઈએ કમિશ્નર મી. ટોન્ટન, શ્રી અનંતનાથ ટ્રસ્ટ અને જ્ઞાતિના પ્રતિનિધિ ડો. પુનશી હીરજી મૈશરીએ ચલાવેલી વાટાઘાટોના પરિણામે કમિશ્નરે તા. ૧૯ મી ઓક્ટોબર ૧૯૩૮ ના પત્રમાં પોલીસ કમિશ્નરની પરવાનગી મળતાં મસ્જિદ બંદર તથા નરશી નાથા સ્ટ્રીટના યોગમ ઉપર નરશી નાથા કે હરભમશેઠનું બાવલું મૂકવાનું ઠરાવ્યું હતું. આ યોજનાના અમલથી મુંબઈના વિકાસમાં પારસી અને ભાટિયા કોમની સાથે કચ્છીઓનો પણ વિશિષ્ટ હિસ્સો હતો એ વાતના સ્વીકારની સાથે એક મહાન શહેરી પ્રત્યેનું ઋણ અદા કરી શકાશે. કચ્છી દશા ઓશવાળ જ્ઞાતિ તો નરશી નાથાનાં ઋણમાંથી કચારે પણ મુક્ત થઈ શકે એમ નથી. લગ્નાદિ શુભ પ્રસંગોમાં આ મહા પુરુષના શ્લોકોઓ ગાઈને જ્ઞાતિજનો એમનાં કાર્યોને સંભારે છે અને જગતી પેઢીને એમનો વારસો જળવી રાખવાની પ્રેરણા બક્ષે છે.

શેઠ નરશી નાથાનું તારા મંડળ

૨૩૪૧. કુવાપધરના વીસરીઆ મોતા ભારમલ તેજશી, નરશી નાથાના સાળા હતા. એમની કાર્ય-દક્ષતાથી નરશી નાથાએ વ્યાપારક્ષેત્રે ભારે સફળતા પ્રાપ્ત કરેલી. જ્ઞાતિના ઇતિહાસમાં એમની વ્યાપારપટુતા તેમજ સામાજિક કારકિર્દીની ગૌરવપૂર્વક નોંધ લેવાશે. સં. ૧૯૧૦ માં મંદીનું સખત મોજું ફરી વળેલું, જેમાં જ્ઞાતિની બધી પેઢીઓને તાળાં લાગે એવી સ્થિતિ થઈ ગયેલી. પરંતુ એમની તન, મન અને ધનની સહાયથી બધા કસોટીમાંથી પસાર થયા. એ પછી સં. ૧૯૧૧ થી ૧૯૨૧ નો દશકો જ્ઞાતિના ઇતિહાસમાં સુવર્ણયુગ જેવો બની ગયો. ભારમલશેઠે કોઈને કોઈમાં જવા દીધા નથી. એ વિશે તેમણે મહાજનમાં ઠરાવ પણ કરાવ્યો હતો. એટલું જ નહીં જ્ઞાતિના વાંધાઓ તેમણે ન્યાયનિષ્ઠાથી પતાવ્યા અને જ્ઞાતિનાં નામને દીપાવ્યું. આ વિષયક ઉદાહરણો જ્ઞાતિના ઇતિહાસમાં જ પ્રસ્તુત ગણાય. અહીં એમની ધાર્મિક કારકિર્દીનો ઉલ્લેખ જ પ્રસ્તુત છે.

૨૩૪૨. સં. ૧૯૧૧ ના કાર્તિક સુદી ૫ ને દિવસે ભારમલશેઠે સમેતશિખરજીની તીર્થયાત્રા કરી.

પૂરામા તેમની સાથે હતાં એ વિશે ઉલ્લેખ કરી ગયા છીએ. દસેક માસની મુસાફરી બાદ એમની તબિયત ખરાબી. સં. ૧૯૧૩ ના આસો માસમાં તેઓ મરણ પામ્યા. મૃત્યુ પહેલાં બધા જ્ઞાતિ-અગ્રેસરોને પોતાની પાસે બોલાવીને હિતશિખામણ આપી અને ઉપા. વિનયસાગર પાસે અણુઅણુ વ્રત લીધું. એમના પછી જ્ઞાતિએ કોર્ટ-કચેરીઓમાં લાખો રૂપિયા ખર્ચાદ કર્યા.

૨૩૪૩. ભારમલશેઠે સં. ૧૯૦૯ માં નવીઆમાં ઉપાશ્રય બંધાવ્યો તથા ત્યાં સં. ૧૯૧૦ માં શ્રી શાંતિનાથ જિનાલય તથા પુંડરિક ગણધરની દેરી બંધાવ્યાં. એમનાં મરણ પછી એમના ભત્રીજા માણુ ગોવિંદજી, વીરજી નરશીની પેઢીના લાગીદાર થયા. માણુને કેશવજી અને ગોવિંદજી નામે એ પુત્રો થયા. કેશવજીના પૌત્ર લક્ષ્મીચંદ ધનજી કેશવજી સર વશનજીની પુત્રી લીલબાઈ સાથે પરણ્યા હતા.

૨૩૪૪. નરશી નાથાનાં સુકૃત્યોમાં એમના લાણેજ માણુ તેજશીનો સારો હિસ્સો હતો. સાંધાણુના ધુલ્લા તેજશી હીરજીનાં પત્ની સારબાઈની દૂખે તેઓ જન્મ્યા. એમનાં પત્ની કુંવરબાઈથી પુત્ર જેઠાલાલ થયા. સં. ૧૯૨૧ માં થયેલી અંજનશલાકા વખતે એમણે અનેક જિનખિંઓની પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી. એ પ્રતિમા-લેખોમાં એમને ધુલ્લા-લોડાયા ઓડકના કહ્યા છે, જે દ્વારા સ્પષ્ટ થાય છે કે લોડાયાની પેટાશાખા ધુલ્લા ઓડક હતી. જુઓ હાલારના મોટી ખાવડીનાં શ્રી ચંદ્રપ્રભુ જિનાલયના મૂલનાયકજીનો લેખ—
સંવત્ ૧૯૨૧ ના માઘ સુદ ૭ ગુરો શ્રીમદ્ચંદલગચ્છે પૂજ્ય મટ્ટારંક શ્રી રત્નસાગર-સૂરીશ્વરજીમુપદેશાત્ શ્રી કચ્છદેશે શ્રી સાંધાણનગરે ઉશવંશે જ્ઞાતિ લઘુ શાખાયાં ધુલા-લોડાયા ગોત્રે સાં માડળ તેજસી માર્યા કુંવરબાઈ પુત્ર જેઠામાઈ શ્રી ચંદ્રપ્રભર્ભિંબં કારાપિતં ॥ આવા ખીજ પણ અનેક લેખો ઉપલબ્ધ થાય છે.

૨૩૪૫. માણુ તેજશીએ સાંધાણુમાં તિલકટૂકની સ્થાપના કરી. ટૂકમાં હાલ નવ જિનાલયો છે. શ્રી શાંતિનાથ પ્રભુનું મૂલ જિનાલય, શિખર ઉપરનું શ્રી આદીશ્વર જિનાલય, તળતું શ્રી શાંતિનાથ જિનાલય અને શ્રી પાર્શ્વનાથજીની બે દેવકુલિકાઓ તથા શ્રી મુનિસુવ્રત જિનાલય તેમણે સં. ૧૯૧૦ માં મુક્તિસાગરસૂરિના ઉપદેશથી બંધાવ્યાં. તદુપરાંત નવીઆમાં વીરવસહી ટૂકમાં શ્રી સુમતિનાથની દેવકુલિકા બંધાવી. તિલકટૂકમાં પાછળથી ખીજાં જિનાલયો થતાં તેનો ઘણો વિસ્તાર થયો. માણુશેઠ સં. ૧૯૩૧ માં દેવશરણ પામ્યા.

૨૩૪૬. નરશી નાથાના કુટુંબીજાં ધર્મામાન પણ આ તારા મંડળના તેજસ્વી સિતારા હતા. તેઓ શેઠના અત્યંત વિશ્વાસુ અને આજ્ઞાકિત હતા. એમને પગલે ધર્મામાનશેઠે પણ ધર્મકાર્યોમાં ઘણું ધન વ્યય કર્યું છે. એમનું વંશ-વૃક્ષ આ પ્રમાણે છે : પાણુ—વીરો—ભારમલ—તેજ—નેણુરી, બાર્યા પૂરબાઈ પુત્ર ધર્મામાન. તેમના વંશજો હાલ વિદ્યમાન છે. ધર્મામાનશેઠે નવીઆમાં વીરવસહીમાં શ્રી કુંથુનાથ પ્રભુની દેવકુલિકા બંધાવી તથા સં. ૧૯૨૧ ના મહા સુદી ૭ ને શુરુવારે પાલીતાણામાં અનેક જિનખિંઓની પ્રતિષ્ઠા કરાવેલી.

૨૩૪૭. નરશી નાથાનાં કુટુંબમાં હરભમશેઠ પછી અભેચંદ રાધવજી મુખ્ય હોઈને તેઓ જ્ઞાતિ શિરોમણીનાં નામે વહીવટ કરતા અને જ્ઞાતિમાં અગ્રપદે બિરાજતા. એમનાં માર્ગદર્શન હેઠળ અનેક કાર્યો થયાં જે જ્ઞાતિના ઇતિહાસમાં ખૂબ જ મહત્વપૂર્ણ ગણાશે. અભેચંદનો પ્રભાવ જ્ઞાતિ ઉપર ઘણો હતો. ઓલાયા રાધવજીનાં નામે જ્ઞાતિના અગત્યના દસ્તાવેજોમાં એમનો ઉલ્લેખ થયો છે. સં. ૧૯૪૨ ના આસો સુદી ૧૩ ને રવિવારે મહાજને હરભમશેઠનાં મૃત્યુ પછી અભેચંદશેઠને પાગડી બંધાવીને જ્ઞાતિ-શિરોમણીની ગાદીએ બેસાડેલા. નરશી નાથા ચેરિટી ટ્રસ્ટનાં સર્જનમાં એમનો હિસ્સો મહત્વપૂર્ણ છે.

શેઠ જીવરાજ રતનશી

૨૩૪૮. જખૌના લોડાઈઆ રતનશી વીરજીની પત્ની કોરખાઈના પુત્ર જીવરાજશેઠ પણ જ્ઞાતિના શેઠીઆઓમાંના એક છે. સં. ૧૮૫૦ લગભગમાં તેઓ મુંબઈમાં આવી મજૂરી કરતા. તેમના અંધુઓ ભીમશી તથા પીતાંબરના આગ્રહથી પુનઃ ખેતી કરવા લાગ્યા. નખળાં વર્ષોમાં પુનઃ મુંબઈ આવી થોડી અચ્ચતમાંથી વ્યાપાર શરૂ કર્યો. લાગ્યે ચારી આપતાં થોડાં વર્ષોમાં જ સૌરાષ્ટ્ર, ખાનદેશ, વરાડ, સિંધ અને દખ્ખણમાં એમની રૂની પેઢીઓ ધીકતો વ્યાપાર કરતી થઈ ગઈ. અમેરિકાની લડાઈ વખતે વ્યાપારમાં ખૂબ જ વૃદ્ધિ થઈ.

૨૩૪૯. સં. ૧૯૦૫ના માઘ સુદી ૫ના દિને મુક્તિસાગરસૂરિના ઉપદેશથી તેમણે જખૌમાં શ્રી મહાવીર પ્રાસાદ કરાવ્યો. વિશાળ વંડાના નવ જિનાલયોનો જૂમળો જીવરાજશેઠના પિતાનાં નામથી ‘રતન-ટૂક’ કહેવાય છે. વીશ શિખરયુક્ત મૂલ્લ જિનાલય ઘણું ભવ્ય છે. તેમાં પ્રતિમાઓનો પરિવાર પણ ઘણો છે. અખડાસાની પંચતીર્થીમાં રતનટૂકની ગણના થાય છે. આચાર્યના ઉપદેશથી તેમણે જખૌમાં ત્રણ લાખ કોરી ખરચીને જ્ઞાનસંહાર કરાવ્યો. તેની સામે ગૌતમ ગણધરની મૂર્તિ પ્રતિષ્ઠિત કરાવી. કચ્છમાં વિચરતા સર્વ યતિઓને વચ્ચે વહોરાવ્યાં તેમજ તેમના માટે જખૌમાં ઉપાશ્રય અંધાવ્યો.

૨૩૫૦. એમના અંધુ ભીમશીશેઠે ત્યાં પાંજરાપોળ તથા આયંત્રિજનાડી અંધાવ્યાં, તથા રતનટૂકને નિભાવવા સારું લાડોળ કાઢી આપ્યું. એમનાં જિનાલયનું કામ ચાલતું હતું ત્યાં તેઓ ગુજરી ગયા. આથી કોઠારામાં મળેલા મહાજનમાં પૂરામાશેઠાણીને કોઈકે ટોણું માયું—‘રત ખાયડી કોરો કંધી, ઈ તો પાંકે કયો ખપધો.’ શેઠાણી મૌન રહ્યાં. જિનાલયનું કામ સંપૂર્ણ કરી તેમણે કોઠારામાં મળેલા મહાજનમાં એ ટોણા સામે પડકાર ફેંક્યો કે—‘રત ખાયડી તો કરે દેખાણું, હાણે નાતમે’ કયો મુડસ આય જોકે હેની ભારથેજે નિભાવ કંયો ?’ આ સાંભળી ટોણું ભારનાર ભાઈ શરમીંદા થયા !

૨૩૫૧. ભીમશી રતનશીના ટ્રસ્ટ સંબંધી મુંબઈની કોર્ટમાં સને ૧૮૯૨ માં અગત્યનો ફેંસલો થયો તેની તથા ટ્રસ્ટડીઝની વિગત માટે જુઓ ‘ક. દ. ઓ. નાતના કેસો’, પૃ. ૫૧૪-૩૦ ગોક્ળદાસ જેચંદ ઝવેરી. સં. ૧૯૨૨ સુધી રતનટૂકનો વહીવટ જીવરાજશેઠે અને પછી ભીમશીશેઠ અને તેમના કુટુંબીઓએ સંભાળ્યો. સં. ૧૯૭૯માં ભીમશીશેઠના પ્રતિનિધિઓ અને જખૌના મહાજન હસ્તક વહીવટ આવ્યો. પછી ટ્રસ્ટડીઝ કરવામાં આવ્યું.

૨૩૫૨. જીવરાજશેઠે અંજારમાં સં. ૧૯૨૧ માં શ્રી સુપાર્શ્વનાથ જિનાલય અંધાવ્યું. મુન્દ્રા તથા વણથલીમાં પ્રતિષ્ઠાદિ કાર્યો કર્યો. જામનગરમાં વિશાળ જમીન ખરીદી શ્રી અગ્નિતાથ જિનાલય અને ધર્મશાળા અંધાવ્યાં, જે જીવરાજ રતનશીના વંડા તરીકે ઓળખાય છે. ભીમશીશેઠે મુંબઈના ડોંગરી વિસ્તારમાં પુષ્કળ જમીન ખરીદેલી જે ભીમપુરા તરીકે ઓળખાતી. આ જગ્યા ઈમ્પ્રુવમેન્ટ ટ્રસ્ટે સંભાળી લીધી. જીવરાજશેઠના પુત્ર કુંવરજી પણ કામેલ હતા.

૨૩૫૩. જીવરાજશેઠે જ્ઞાતિનાં કાર્યોમાં આગેવાની ભર્યો ભાગ લીધો. અન્ય અગ્રેસરો સાથે તેઓ જ્ઞાતિના ઝગડાઓ પતાવતા અને સૌને ન્યાય આપતા. શ્રી અનંતનાથ જિનાલયનો વહીવટ શરૂઆતમાં તેઓ સંભાળતા. એમની સેવાઓને અનુવક્ષીને જ્ઞાતિએ એમને જિનાલયની વર્ષગાંઠના દિવસે મહાકાલી દેવીનાં શિખર ઉપર ધ્વજરોપણ કરવાનો વંશપરંપરાગત હક્ક આપ્યો. જીવરાજશેઠ સને ૧૮૭૬માં તથા ભીમશીશેઠ ૩૭ ફેબ્રુઆરી ૧૮૬૩ના દિને મૃત્યુ પામ્યા.

શ્રી ધૃતકલ્લોલ પાર્શ્વનાથ તીર્થ

૨૩૫૪. અગ્રાસાની પંચતીર્થનું મુખ્ય કેન્દ્ર સુથરી છે. મૂલનાયક શ્રી ધૃતકલ્લોલજીની પ્રતિમા પ્રભાવિક હોઈને તેના વિશે અનેક આશ્ચર્યકામો સંભળાય છે, જેનો સાર આ પ્રમાણે છે: ખાણમાં કામ કરતા મેઘજી ઉડીઆને અધિષ્ઠાયક દેવ દ્વારા સૂચન મળ્યું કે ગોધરા જવું, ત્યાં છીકારીનો દેવરાજ ઉગમણું નાકે બળદ ઉપર પ્રતિમા સાથે મળશે. તેને સો ફેરી આપી પ્રતિમા લઈને સુથરી આવવું. છીકારીમાં દેવરાજને પણ સ્વપ્નમાં સૂચન મળ્યું, જે અનુસાર ઘટતા બની અને ચમત્કારિક પ્રતિમા સુથરી પધાર્યાં. સંપ્રતિએ મૂલ ખિંચ બરાવેલું અને પાછળથી કલ્યાણસાગરસૂરિએ તેને છીકારીમાં પ્રતિષ્ઠિત કરેલું એ વિશે નોંધી ગયા છીએ. ગામમાં શ્રાવકોની વસ્તી ન રહેતાં પ્રતિમાજી હાલારથી કચ્છ પધાર્યાં.

૨૩૫૫. પ્રતિમાજીનાં નામાભિધાન સંબંધક અનુશ્રુતિ દ્વારા જણાય છે કે એક વાર મેઘજી સાધર્મિક વાત્સલ્ય કયું. હવાડામાં ઘી રાખેલું. જનસંખ્યા વધતાં ઘી ઘટશે એમ લાગેલું, આથી ઉડીઆએ પ્રતિમાજીને હવાડા પાસે મૂક્યાં. સૌ જમી રહ્યા છતાં ઘી ઘટ્યું નહીં. એ ચમત્કાર પછી તેનું ધૃતકલ્લોલ નામ રાખવામાં આવ્યું. આ નામનું કોઈ તીર્થ પ્રસિદ્ધિમાં નથી જતાં ઉક્ત પ્રતિમાની સ્થાપના પહેલાં પણ ધૃતકલ્લોલજીનું નામ સુપ્રસિદ્ધ હતું. એથી એમ પણ સૂચિત થાય છે કે આ તીર્થ સત્તરમા સૈકા પહેલાં પ્રાદુર્ભૂત થયું. આ વિશે કેટલાંક પ્રમાણો નિર્મોક્ત છે.

૨૩૫૬. કલ્યાણસાગરસૂરિ શિ. મોહનસાગરે ‘પાર્શ્વનાથ છંદ’માં આ પ્રમાણે નોંધ્યું છે—‘બીડ-બંજન ને ધૃતકલ્લોલ, વિધન હરો થાપે નિજ બોલ.’ સં. ૧૬૬૭ માં પં. વિનયકુશલ શિ. પં. શાંતિ-કુશલે ‘ગોડી પાર્શ્વનાથ સ્તવન’માં ધૃતકલ્લોલજીનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. જુઓ ‘પ્રાચીન તીર્થભાગા સંગ્રહ.’ વિજયપ્રભસૂરિ શિ. પં. મેઘવિજયે ‘પાર્શ્વનાથ નામમાલા’ (સં. ૧૭૨૧)માં આ તીર્થ-નાયકનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. ૧૭ મા સૈકાના પ્રારંભમાં પં. રત્નકુશલે ‘પાર્શ્વનાથ સંખ્યા સ્તવન’માં પ્રભુનો મહિમા આ પ્રમાણે ગાયો છે—

ધૃતકલ્લોલ જિજ્ઞેસર જે નર પૂજસર્ષ, તસ ધરિ ધૃતકલ્લોલ;
થણ કણ કંચણ કપ્પડ કામિની પુત્રમું રે, કરસર્ષ તે રંગ લોલ.

૨૩૫૭. હાલ જ્યાં જિનાલય છે ત્યાં પહેલાં ચોક હતો, જ્યાં આંખલીનાં ઝાડ નીચે ધોરી માર્ગ પર કોઠસો બનાવીને પ્રતિમાજી મૂકવામાં આવેલાં, સં. ૧૭૨૧ માં જ્ઞાનસાગરના ઉપદેશથી સંઘે કાષ થૈત્ય કરાવ્યું, સં. ૧૮૯૬માં શિખરખંધ જિનાલય બંધાવીને તેમાં વૈશાખ સુદી ૮ ના દિને પ્રતિમાજીની પ્રતિષ્ઠા કરી. * ગૂર્જર પુરુષોત્તમ જેઠાએ પ્રતિષ્ઠાખર્ચ આપ્યો હોઈને તેને તથા ઉડીઆને ધ્વજરોપણનો વંશપરંપરાગત હક્ક પ્રાપ્ત થયો. ઉડીઆના વંશજોએ ત્યાં ઉપાશ્રય બંધાવ્યો. તેરાના ગોરજી હીરાચંદ તારાચંદે ત્યાં શ્રી અન્નિતનાથ જિનાલય બંધાવ્યું. અહીં થયેલી પ્રતિષ્ઠાઓ વિશે પ્રસંગોપાત ઉલ્લેખ કરીશું. અહીંના દંડ નાગજીસાહેને મહારાવ દેશજીએ નગરશેઠની પાગડી બંધાવી અને જમીન જગીર આપી તામ્રપત્ર કરી આપેલું. એમની તથા એમના વંશજોની તેમજ સર વશનજી, ખેતશી ખીંઅશી, એમના બંધુ ડોસા ખીંઅસીની અહીં ઘણી સેવાઓ છે. સં. ૨૦૧૨ ના ચૈત્ર વદિ ૧૨ ના દિને જિનાલયનો શતાબ્દી મહોત્સવ ઉજવાયો, જે પ્રસંગે અહીં અનેક ગામોના સંઘે નેમસાગરજીને આચાર્યપદ-સ્થિત કર્યો.

* ક્ષમાનંદજીના મતાનુસાર આઠમના દિને પ્રતિષ્ઠા ન હોઈ શકે. તેઓ અનુમાન કરે છે કે જિનાલયની પ્રતિષ્ઠા સાતમના દિને થઈ હશે. એવી જ રીતે જ્યોતિષાનુસાર તેઓ જણાવે છે કે શ્રી અનંતનાથ જિનાલયની વર્ષગાંઠ શ્રાવણ સુદી ૯ ના દિને ઉજવાય છે તે વ્યાજબી નથી. નોમ રક્તાતિથિ હોઈને પ્રતિષ્ઠા ન થાય, દસમના દિને થાય.

પ્રતિષ્ઠાઓની પરંપરા

૨૩૫૮. સુક્રિસાગરસૂરિ સં. ૧૮૯૩ માં પાલીતાણા પધાર્યા. ત્યાં તેમણે મોતીશાની દૂકમાં સાતસો જિનબિંબોની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરાવી. ખંભાત પાસેનાં વટાદરામાં ગોડીજીનાં બિંબની પ્રતિષ્ઠા કરાવી. સં. ૧૮૯૩ના માધ સુદી ૧૦ ને બુધવારે રાજનગરમાં વીસા ઝોશવાળ દસીયંદ અભયચંદે તથા વીસા શ્રીમાલી હીરાચંદ જોષિતારામની ભાર્યાએ આચાર્યના ઉપદેશથી કરાવેલી પ્રતિષ્ઠા માટે જુઓ-અં. લેખસંગ્રહ, નં. ૩૨૯ થી ૩૩૪.

૨૩૫૯. સં. ૧૯૦૩ ના માધ વદિ ૫ ને શુક્રવારે રાધનપુરના અંચલગચ્છીય શ્રાવક પારેખ કસલચંદ સવચંદ વીસ્યંદે શ્રી ઋષભદેવનું શ્યામ બિંબ ભરાવ્યું, તે વખતે સંઘે અનેક બિંબોની પ્રતિષ્ઠા કરાવી. જુઓ અં. લેખસંગ્રહ નં. ૫૧૦ થી ૧૨. સાવરકુંડલામાં શેઠ કુટુંબના વાસણ પ્રેમજીના વંશજોએ સં. ૧૯૦૯ માં શ્રી ધર્મનાથ જિનાલય બંધાવ્યું. ત્યાં માર્ગેકચંદ કુંવરજી દેવજીએ સં. ૧૯૯૯ના દ્વાગણ સુદી ૨ ના દિને ઉપાશ્રય બંધાવ્યો. અહીં અંચલગચ્છની પાટ હતી. અમરેલીમાં ઝોશવાળ પદ્મણીઓએ સં. ૧૮૧૭ માં જિનાલય અને ઉપાશ્રય બંધાવ્યાં. ભાવનગરમાં વખતસાગર શિ. ભાવસાગરના ઉપદેશથી સં. ૧૮૫૦ લગભગમાં શ્રી ગોડીજી જિનાલય, ઉપાશ્રય અને જ્ઞાનમંડાર બંધાવ્યાં. ભાવસાગર મહાકાલીના ભક્ત હોઈને ઉપાશ્રયમાં દેવીની પ્રતિમા પૂજનાર્થે સ્થાપેલી. ઉપાશ્રયનો ભાગ સુધરાઈએ કાપી નાખતાં પ્રતિમાજીને જિનાલયમાં મૂકેલાં.

૨૩૬૦. કચ્છના ભૂજપુરમાં ચાંપરી લામશીએ સં. ૧૮૯૭ ના દ્વાગણ સુદી ૩ ના દિને શ્રી ચિન્તામણી પાર્શ્વનાથ જિનાલય બંધાવ્યું. સુળપુરના છેડા માલુ ગોવિંદ ખીમણાંદ, ભાયાં હાંસાચાર્હ, પુત્ર નાંગશીએ સં. ૧૯૦૫ ના માધ સુદી ૫ ને સોમવારે પાલીતાણામાં ઘણાં જિનબિંબોની પ્રતિષ્ઠા કરાવી. નાના આસંખીઆ અને બાએટમાં સં. ૧૯૦૯માં શ્રી આદિનાથ જિનાલયો, મોટા આસંખીઆમાં સં. ૧૯૨૦ માં શ્રી સુપાર્શ્વનાથ જિનાલય સંઘે બંધાવ્યાં. બાએટનાં જિનાલયનો જીર્ણોદ્ધાર શ્રી અનંતનાથ ટ્રસ્ટ દ્વારા થયો.

૨૩૬૧. નૂતન જિનાલયો ઉપરાંત અન્ય જિનાલયોના જીર્ણોદ્ધારનાં કાર્યો પણ થયાં, જેની નોંધ આ પ્રમાણે છે: ધમડકામાં સં. ૧૫૨૨ ના કાર્તિક વદિ ૫ ને ગુરુવારે જ્યેષ્ઠેશરીસૂરિના ઉપદેશથી પ્રતિષ્ઠાદિ કાર્યો થયાં. જુઓ-અં. લેખસંગ્રહ, નં. ૧૩૧. માંડવીમાં સં. ૧૮૫૦ માં શ્રી શાંતિનાથ જિનાલય બંધાવ્યું, જેમાં ભુદાણી કુટુંબની ઘણી સેવાઓ છે. કુંદરોડીમાં સં. ૧૮૫૧માં શ્રી પાર્શ્વનાથ તથા વિંઝાણમાં સં. ૧૮૯૭ માં શ્રી શાંતિનાથ જિનાલયો સંઘે બંધાવ્યાં. કુંદરોડીમાં હાલ નૂતન જિનપ્રાસાદ થયો છે. આઘોઈમાં સં. ૧૮૫૪ માં શ્રી અજિતનાથ જિનાલય સંઘે બંધાવ્યું. વડાલામાં સં. ૧૬૦૫ માં ગોરજી ગુણપતજીની પ્રેરણાથી શ્રી આદિનાથ જિનાલય બંધાવ્યું. આ જિનાલયોના જીર્ણોદ્ધાર ઉપરાંત ગામોગામ ઉપાશ્રયોનાં મંડાણ થયાં અને અગત્યનાં કેન્દ્રોમાં જ્ઞાનશાળાઓ પણ બંધાઈ.

શિષ્ય-સમુદાય

૨૩૬૨. સુવિહિત શ્રમજોની અવિઘ્નમાનતામાં સાતસોથીયે અધિક સંખ્યામાં ગોરજીઓએ ધર્મપ્રવૃત્તિ ભરી રાખી. તેઓ શિક્ષ, સ્થાપત્ય, વ્યાકરણ, વૈદક, ગણિત, જ્યોતિષ અને ભૂસ્તરશાસ્ત્રમાં નિપુણ હોઈને સમાજ-સેવા દ્વારા ધર્મસેવા કરી શક્યા. તેમણે ગામોગામ ખાંડેલી પોશાળોએ વિદ્યાશાળાની ગરજ સારી. બાળક ત્યાંથી એકઠો ધૂંટીને જીવનની કારકિર્દી ધડતો. અન્ય ગચ્છોમાં પણ આ જ સ્થિતિ હતી. તપાગચ્છમાં હીરવિજયસૂરિ પછી ચારેક પેઢી બાદ પદ્મધરો ‘શ્રીપૂજ’ કહેવાયા અને સિન્ન સ્થળે ગાદીઓ સ્થાપીને રહ્યા. ખરતરગચ્છમાં પણ એવું જ બન્યું.

સાગર, શેખર, ચંદ્ર, તિલક, સુંદર, લાલ, મેરુ, કુશલ, મુર્તિ વિગેરેની પોશાળોના યતિઓને પદ્ધતિ દ્વારા ચોમાસાને આજ્ઞાપત્ર મળતો. સં. ૧૮૬૪ સુધી આ પ્રથા રહી. એ પછી યતિઓનું પ્રભુત્વ ઓસરી ગયું. પહેલાં પોશાળોની સેવા ઘણી હતી. મહારાવે પણ ઘણી પોશાળોને રાજ્યાશ્રય આપેલો જેમાં આ પોશાળો મુખ્ય છે : ભૂખની મોટી પોશાળ, અંજરની ભદ્રારક્ષાળી નાની પોશાળ, મુંદરાની દેવચંદ્રની પોશાળ, બેરાળની મણીતિલકની પોશાળ, રતડીઆની ઘેઝાભાઈની પોશાળ, ખાંડીઆની ગણેશવાલાની પોશાળ તેમજ વાગડ, કટારીઆ, લગ્યાઉ પ્રમુખ આર પોશાળો. આ પોશાળો હસ્તક રેહાગામ, વીરાગામ વિગેરે ગામો તથા ઘણી જગીર હતાં. કચ્છમાં માત્ર અંચલગચ્છની જ ૨૦૦ પોશાળો હતી !

૨૩૬૩. સં. ૧૮૯૯ માં મુક્તિસાગરસૂરિ જામનગરમાં ચાતુર્માસ રહ્યા ત્યારે ચોવીસ શિષ્યો પણ સાથે હતા એમ આ લેખ દ્વારા જણાય છે :

સંવત્ ૧૮૯૯ વર્ષે પોષ વદ ૯ ભોમ શ્રી અંચલગચ્છે પૂજ્ય મહારક શ્રી ૧૦૮ શ્રી મુક્તિસાગરસૂરીશ્વરજીવિજયરાજ્યે શ્રી નવાનગરમથે ચતુરમાસ મુનિ મહિમારત્નજી । મુનિ સુમતિલાભજી । મુનિ જેસાગરજી । પ્રમુખ ઠાળા ૨૫ મુક્તિસાગરજી તત્ શિષ્ય ધર્મ-સાગરજી તત્ ભાઈ ગુલાબચંદ્રજી, તત્ ભાઈ ત્રીકમલાલ । શ્રી રસ્તુ । મુનિ પ્રતાપ સાગર । મુનિ કુશલસાગર । મુનિ વિનીતસાગર । મુનિ ભોજસાગર । મુનિ લલિતસાગર । મુનિ જિનેન્દ્રસાગર । લ૦ મુનિ જેસાગરેણ । શ્રી રસ્તુ ॥

૨૩૬૪. સૌભાગ્યચંદ્ર શિ. દેવચંદ્રે સં. ૧૮૧૨ના વૈશાખ વદિ ૨ના દિને મુંબઈથી હરભમ નરશીએ કાઢેલા કેશરીઆજીના સંઘમાં યાત્રા કરી રતવન રચ્યું. આઠ દિવસ સંઘે ભાવથી યાત્રા કરી અને સંઘ-પતિએ સ્વામીવાત્સલ્યાદિમાં ઘણું ધન ખરચ્યું એ વિશે તેમાં વર્ણન છે. કવિએ ‘ચક્રેસરી આરતી’, ‘દીપોત્સવી રતવન’ વિગેરે ઘણી પદ્યકૃતિઓ રચી. એમના શિષ્ય સકલચંદ્ર પણ રતવનકાર હતા. સૌભાગ્યચંદ્રના શિ. સ્વરૂપચંદ્રના કુશલચંદ્ર, હીરાચંદ્ર શિષ્યો થયા. હીરાચંદ્રે સં. ૧૮૦૫ ના માઘ સુદી ૫ ને સોમવારે જખૌમાં રહીને ‘મહાવીર પંચકલ્યાણક ચોડાળિયા’ ની પ્રત લખી. પં. કુશલચંદ્રે ઘેઝાભાઈ પદમશીના વાંચનાર્થે ‘અદ્ય-અહુત્વ વિવરણ’ ની પ્રત મુંબઈમાં લખી.

૨૩૬૫. ગોરજી રતનચંદ્રજી મુંબઈમાં શ્રી અનંતનાથ જિનાલયમાં ગિરાજતા. સં. ૧૮૯૨ ના ચૈત્ર વદિ ૨ ને સોમવારે જિનાલયને આપવાના લાગાઓ વિષયક ઠરાવ તેમણે ઘડી આપેલો, જે દ્વારા જિનાલયની આવકમાં ઘણી જ વૃદ્ધિ થઈ.

૨૩૬૬. વા. ભક્તિસાગરના શિષ્ય પં. રાજસાગરે મુંદરામાં રહીને શ્રી શીતલનાથ રતવન રચ્યું. તદુપરાંત મુક્તિસાગરસૂરિના અજ્ઞાત શિષ્યોએ અનેક પદ્યકૃતિઓ રચી, જેમાં ‘ખાંખી ખામણા’ ના પદ્યો ખૂબ પ્રસિદ્ધ છે. ભૂજપુરમાં સં. ૧૯૦૭ ના પોષ સુદી ૧૦ ના દિને મુક્તિસાગરસૂરિ સાથે ચાતુર્માસ રહીને અજ્ઞાત શિષ્યે ‘નારકીનું પટ્ દાલિજા’ રચ્યું. એવી જ રીતે સં. ૧૯૦૨ ના શ્રાવણ વદિ ૫ ના દિને જખૌમાં ચાતુર્માસ રહીને અજ્ઞાત શિષ્યે ‘સુતક સત્રાય’ રચી. આવી અનેક કૃતિઓમાં અંતે ‘મુક્તિ’ નામ આવે છે.

૨૩૬૭. વિંઝાણુ પોશાળના રાયચંદ્ર શિ. મૂલચંદ્ર મંત્રવાદી હતા. એક વખતે દુષ્કાળમાં થરપાર-કરના સોડાઓના ઝંઘડાથી સિન્ધી ચોખાની પોડો ખંધ પડી. માંડવીના વચ્છરાજે તંગી નિવારવા પોઠો મંગાવી પરંતુ ગઢશીશામાં ઊંટો માંદગીમાં પડ્યા. મૂલચંદ્રે મંત્રવિદ્યાથી અસાધ્ય રોગ દૂર કર્યો જેના બદલામાં યતિએ અખણસામાં અનાજ પહોંચાડવાનું જ માંગ્યું. પોડોના માત્રાકોએ એ ઊંટો વિંઝાણુની પોશાળને સ્વેચ્છાએ ભેટ ધર્યાં.

૨૩૬૮. કચ્છદેશ અંતર્ગત મોથારા નામનાં ગામમાં વીશા ઓશવાળ જ્ઞાતીય શાહ લાડણુ પચાણનાં ઘેર, તેની ભાર્યા જૂમાબાઈની કૃપે સં. ૧૮૯૨ માં એમનો જન્મ થયો. સં. ૧૯૦૫ માં એમણે દીક્ષા લીધી તથા સં. ૧૯૧૪ માં તેઓ આચાર્ય તેમજ ગચ્છેશપદ પામ્યાં. સં. ૧૯૨૮ ના શ્રાવણ સુદી ૨ ને દિવસે ૩૬ વર્ષની વયે તેઓ કચ્છના સુથરી ગામમાં સ્વર્ગસ્થ થયા.

૨૩૬૯. સં. ૧૯૧૧ ના જ્યેષ્ઠ સુદી ૧૧ ને રવિવારે ભૂજનગરમાં રત્નસાગરસૂરિનો પદ્મધર મહોત્સવ થયો હતો એમ કવિ પ્રેમચંદ કૃત ‘ગુરુગુહલી’ દ્વારા જાણી શકાય છે. જુઓ—

કચ્છ દેશે મોથારા ગ્રામે, વૃદ્ધ ઓસવંશ સોહાયજી;
સાહા લાડણુ કુલ દ્વિતમણી દીપે, માતા જુમાંબાઈએ જન્યા રે.
સંવજરી ઉગણીસા વરસે, ઈચ્છારા મોઝાર જી;
જેઠ માસ શુક્લ પક્ષ વખાણે, એકાદશી રવિવારે રે.
ભૂજ નગરનો સંઘ સોભાગી, રાગી ખડુ નરનારી જી;
પાટ મહોજવ પ્રેમે ભણાવે, ભક્તિ કરંતા અતિ સારી રે.
અંચલગચ્છપતિ અધિક ગિરાજે, મુક્તિસાગરસૂરિ રાયાજી;
તાત્ર સીસ જુગ મહીયલ ત્રિચરે, રત્નસાગરસૂરિ રાયો રે.
રત્નસાગરસૂરિ અભિયલ પ્રતિજ્ઞના, જીહાં લગેં મેરુગિરિરાયાજી;
ગેલચંદ ગુત હરખ ધરીનેં, પ્રેમચંદે ગુણ ગાયા રે.

૨૩૭૦. ઉપર્યુક્ત વર્ણન દ્વારા એમ પણ કહી શકાય કે સં. ૧૯૧૧ ના જ્યેષ્ઠ સુદી ૧૧ ને રવિવારને દિવસે એમને ગુરુએ પદ્મશિષ્ય તરીકે અથવા તેા આચાર્યપદે સ્થાપ્યા હશે.

૨૩૭૧. સુપ્રસિદ્ધ જર્મન વિદ્વાન ડૉ. જહોન્નેસ કલાટ્થી નોંધ પણ અહીં ઉલ્લેખનીય છે. તેઓ અંચલગચ્છની પદ્માવલીમાં રત્નસાગરસૂરિ વિશે આ પ્રમાણે નોંધે છે :

72. Ratnasagara-suri, son of Sa Ladana Pachana in Mothara-grama (Kachchha-dese) and of Jhumabai, born Samvat 1892, diksha 1905, acharya and gachchhesa 1914. Under him the Laghu Osa-Vansiya Setha Narsi Natha became an Anchala-gachcha Sravaka. R. died Samvat 1928 Sravana sudi 2 in Suthari-grama at the age of 36. Inscr. Samvat 1918

(See D. P. Khakhar, Report Province of Kaccha, p. 75), Samvat 1921 (Epigr. Ind. II. 39.)

૨૩૭૨. રત્નસાગરસૂરિએ હજારો જિનપ્રતિમાઓની પ્રતિષ્ઠાઓ કરાવીને ગચ્છના ઇતિહાસમાં વિશિષ્ટ પ્રકરણ ઉમેર્યું છે. એમણે પ્રતિષ્ઠિત કરેલી પ્રતિમાઓ સમગ્ર ભારતમાંથી ઠેર ઠેર મળે છે. એ વખતે અંચલગચ્છીય શ્રાવક શ્રેણીઓની સમૃદ્ધિનો પણ પાર નહોતો. ગચ્છનાયકના ઉપદેશથી તેમણે અનેક જિનાલયો, ઉપાશ્રયો, જ્ઞાનમંદિરો વિગેરેનું નિર્માણ કરાવ્યું.

૨૩૭૩. ગચ્છનાયક બહુધા કચ્છમાં જ વિચર્યા છે અને ત્યાં શાસનોન્નતિનાં અનેક કાર્યો કર્યાં છે. એમનો પ્રભાવ જ એવો હતો કે અનેક સંધો એમને પોતાનાં ગામે ચોમાસું કરાવવા વિનતિઓ કરતા અને ગચ્છનાયક પણ અધાને રાજ રાખતા. તેઓ ભૂજમાં એક સાથે ચાર ચોમાસાં રહેલા તે વિશે સુંદર ગહુલી ઉપલબ્ધ થાય છે. આ ગહુલીમાંથી તેમના શ્રાવક ભક્તો વિશે પણ જાણી શકાય છે. જુઓ—

ભૂજ નગર માંહે અધિકારી રે; શેઠ શિવજીશા સમકીત ધારી રે;
તે તો વાટ જુએ છે તમારી...૪

શેઠ લાલણુ ને કાંટીઆ ઉસવાલ રે, વોરા ચુંખચુંને વડોરા ઉદાર રે;
ભૂજ નગર દેવાણી મેવાલ...૫

૨૩૭૪. રત્નસાગરસૂરિ મુ'અર્ઘના સંઘની વિનતિથી મુ'અર્ઘ પણ પધારેલા. તે વખતે કવિ પ્રેમચંદે એમની ગહુલી રચી એમના ગુણોનું સુંદર વર્ણન કર્યું છે. જુઓ—‘ગહુલી સંગ્રહ’, નં. ૧૩૦.

૨૩૭૫. રત્નસાગરસૂરિનાં જીવન વિષયક એક મહત્ત્વનો પ્રસંગ આ પ્રમાણે સંભળાય છે—દશા આશવાળ જ્ઞાતિનો આવન ગામનો મેજો નલિયામાં થયો. ગચ્છનાયક રાધનપુર ખિરાજતા હોઈને તેમને ખાસ કાસદ દ્વારા સંદેશો પહોંચાડવાનો હતો. એ વખતે યતિઓમાં બે પક્ષો પડેલ. સામા પક્ષવાળા યતિએ સંદેશો પહોંચાડવાની જવાબદારી સ્વીકારી. તેમને થયું કે જો ગચ્છનાયક પધારે તો તેમનું વર્ચસ્વ તેમજ પેદાશ ન રહે એટલે તેમણે કાસદને ફોડી સંદેશો મોઢો પહોંચાડવાનું ધડ્યંત્ર રચ્યું. રવિવારે મેજો હતો. અને વિનતિપત્ર શુક્રવારે પહોંચાડ્યો. રત્નસાગરસૂરિએ કારણ પૂછતાં તેમના પ્રભાવથી કાસદે સત્ય હકીકત જણાવી અને ક્ષમા યાચી. આચાર્યે તરત નવાખ, જે તેમનો ખાસ ભક્ત હતો, તેની પાસેથી બે સાંઢણીઓ મંગાવી અને તે ઉપર ખિરાજ શનિવારે સાંજે તેરા ગામે આવી પહોંચ્યા.

૨૩૭૬. તેરામાં તે વખતે તારાયંદજી (તેજશેખર દોલતશેખર) એક સમર્થ યતિ હતા. તેઓ તથા ખીજા પાસવીરજી, હરખચંદજી અને તારાયંદજી શિ. કરમચંદજી યતિ હતા. સૌ જ્યોતિષ, વૈદક શાસ્ત્રમાં કુશળ હતા. કરમચંદજીની શક્તિ ઉપર તો મહારાવ દેશજી પણ ફિદા હતા. આ યતિઓએ નલિયા મહાજનમાં રજૂઆત કરેલી કે ગાદીપતિને બોલાવ્યા વિના મેજો થાય છે અને ત્યાંના યતિ કશું બોલતા નથી એટલે અંદર મેલી રમત છે. આ વિરોધમાં તેરા, કોઠારા, સુબપુર, ખાંડીઆ, કુઆપધર, લાખણીઆ, ખુદ શિણાઈ, નલિયાનો મોટો વર્ગ ભડ્યા. તારાયંદજીની પોશાજમાં આ ચર્ચા થતી હતી ત્યાં રત્નસાગરસૂરિ અણધાર્યાં આવી પહોંચ્યા. સૌને આશ્ચર્ય થયું. તેમને સર્વ ખીના સંભળાવવામાં આવી. તેરા દરબારનો રથ, મિયાનો, ઘોડેસ્વારો મંગાવવામાં આવ્યાં. રવિવારે નિયત સમયે ગાદીપતિ નલિયા ભાગોળે પધાર્યા. છડીદારે નેકી પોઢારી—‘ સોનેકી છડી, રૂપેરી મશાલ, આજુસે બાજુસે નિગાહ રખીએ, તપે જૈનકો આદશાહ, ઘણી ખમ્મા સલામ ! ’ ગાદીપતિના છડીદારને જોઈ સૌ દંગ થઈ ગયા,

યતિ તો હેખતાઈ જ ગયા. ગાદીપતિ બે દિવસમાં રાધનપુરથી બહીં આવી પહોંચશે એવી તેમને કલ્પના પણ ક્યાંથી હોય ?

૨૩૭૭. સંઘે રત્નસાગરસૂરિનું ઉમળકાથી સામૈયું કયું. મેળો કરનારના ઉમંગનો તો પાર ન હતો. ગચ્છનાયકની ગેરહાજરીમાં મેળો થાય એ વાતનું એમને દુઃખ હતું. મેળાનો દિવસ ફેરવી ન શકાય એટલે તેઓ લાચાર હતા. સંઘની ઉપસ્થિતિમાં રત્નસાગરસૂરિએ તેમને કહ્યું—‘ મહાનુભાવ ભારમલ શેઠ ! સૌભાગ્યચંદ્રણી આ રમતમાં તમારા જેવા ચતુર વિચક્ષણ પુરુષ કેમ ફસાઈ ગયા ? ’ આ સાંભળતાં જ તેમનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું. જેમની આંખમાંથી આંસુ ન આવે એવા શક્તિશાળી ભારમલશેઠ રડી પડ્યા. સૂરિજીના ચરણે માથું ઢાળી ખૂબ રડ્યા. યતિજીને પોતાની ભૂલ સમજાઈ. ગાદીપતિનો દ્રોહ ક્યો હોઈને શરામંદા થયા. દ્રોહ બદલ તેમનો દંડ કરવામાં આવે અને સુંદર દાખલો બેસાડવામાં આવે એમ સૌ યતિઓનો અનુરોધ થતાં રત્નસાગરસૂરિએ કોરી એક હજાર એક હજાર કરવા ફરમાવ્યું. ભારમલશેઠના અનુરોધથી એમના અંગત માણસોએ કોરી પાંચ હજાર એક સૂરિનાં ચરણોમાં ધરી. આ થેલી હસ્તસ્પર્શ કરી રત્નસાગરજીએ શેઠને પાછી સોંપી પરંતુ શેઠે ઉપાડવાની ના કહી. થોડી આનાકાની પછી એ કોરીઓ છેવટે જીવદયા માર્ગે વપરાઈ. આમ મેળો સરસ બન્યો અને ચિરંમરણીય રહ્યો ! જુઓ ‘ જ્ઞાતિ જ્યોત ’ સં. ૨૦૨૩.

જ્ઞાતિ મુકુટમણી શેઠ કેશવજી નાયક

૨૩૭૮. કચ્છી દશા ઓશવાળ જ્ઞાતિના મુકુટમણી કેશવજી નાયકની સામાજિક તેમજ ધાર્મિક કારકિર્દી ખરેખર, અનુપમ છે. તેમણે ધર્મકાર્યોમાં છૂટે હાથે ધન વાવરીને જૈન ઇતિહાસમાં પોતાનું નામ અવિરંમરણીય રાખ્યું છે. એ કારણે તેઓ જ્ઞાતિશિરોમણી નરશી નાથાની હરોળનું સર્વોચ્ચ પદ પોતાની જ્ઞાતિમાં પામ્યા છે.

૨૩૭૯. ગાંધી મહોતા ગોત્રીય, દંડશાખીય નાયક મણસીની પત્ની હીરબાઈની કુખે સં. ૧૮૭૫ માં કચ્છના લાખણીઆ ગામમાં એમનો જન્મ થયો. પાછળથી કોઠારામાં આવી વસ્યા. પાંચેક વર્ષની ઉંમરે જ પિતાનું મૃત્યુ થવાથી એમનો ઉછેર વિધવા માતાએ મૂલ-મજૂરી કરીને કર્યો. દસેક વર્ષની ઉંમરે મામા સાથે મુંબઈ ગયા અને સૌ પ્રથમ નરશી નાથાની પેઢીમાં અને પાછળથી જીવરાજ રતનશીની પેઢીમાં કેટલોક સમય નોકરી કરી. તેઓ સાહસિક અને બુદ્ધિશાળી હોઈને ક્રમે ક્રમે આગળ આવતા ગયા.

૨૩૮૦. એક વખત વિલાયત જતું વહાણ સફર ૨૬ થતાં મુંબઈ લાંગર્યું. તેમાં ભરેલી ખારેકનું લિલામથી વહેંચાણ થતાં, પાસે પૂરા પૈસા ન હોવા છતાં કેશવજીશેઠે માલ ખરીદ્યો. સદ્ભાગ્યે ભાડીઆ ઝવેરી દેવજી શિવજીની સહાય મળી જતાં એ માત્ર રૂ. ૮૦૦૦ ના નફાથી ત્રણેક દિવસમાં વેચી નાખ્યો. આમ એમના ભાગ્ય રવિને ઉદય થયો. પછી જેતશી જીવરાજ તેરાવાળા તથા ગૂર્જર દેવજીશેઠના ભાગમાં તેમણે કામ કયું. સં. ૧૯૦૦ માં તેમના મામા શિવજી નેણસીએ પેઢી શરૂ કરતાં, તેઓ તેમની સાથે ભાગમાં જોડાયા.

૨૩૮૧. સં. ૧૮૯૫ માં એમનું પ્રથમ લગ્ન સુથરીના વેરસી પામુનાં બહેન પાણ્યાઈ સાથે થયું. માંક્યાઈ એમનાં દ્વિતીય પત્ની હતાં. પાછળથી તેઓ વીરબાઈ સાથે પરણ્યા. પાણ્યાઈથી સં. ૧૯૦૦માં પુત્રી તેજબાઈ અને સં. ૧૯૦૩ માં નરશીભાઈનો જન્મ થયો. માંક્યાઈએ ત્રીકમજીને જન્મ આપ્યો, પરંતુ તે અલ્પજીવી થયો. વીરબાઈ સાથે એમને ઝાઝો મેળ રહ્યો નહીં. શેઠના પુત્ર નરશીભાઈ ભારે પ્રતાપી હતા. તેમનાં પત્ની રતનબાઈથી જેઠાભાઈ, મૂલજી અને જીવરાજ નામે ત્રણ પુત્રો થયા. એમના વંશજોમાં હાલ નાયકભાઈ જેઠાભાઈ જ્ઞાતિકાર્યોમાં આગેવાનીભર્યો ભાગ લે છે.

૨૩૮૨. કેશવજીશેકે શિવજી નેણુશીની પેદીને સમૃદ્ધ બનાવી. સં. ૧૯૦૯ માં ડેક ચીનનાં હોંગકોંગ ખંદરમાં પેદી સ્થાપી. ત્યાં ખોળવ્યોએ આ પેદીને તોડી પાડવા પર્યંત રચ્યું. જેના પ્રત્યાઘાત રૂપે મુંબઈમાં વાણીઆ અને ખોળ વચ્ચે સં. ૧૯૧૦ માં મોટું હુલ્લડ ફાટી નીકળ્યું. ત્રણ દિવસ મુધી ખોળ-ગલી સૂતમૂન બની ગઈ. તે વખતે ખટો મઝાર્થ નામનો હુદાગો માંડવી લતાનો દાદો કહેવાતો, તેણે ૫૦૦ ગુંડાઓ સાથે ખોળગલીમાં હાહાકાર મચાવી દીધેલ. અંતે ખોળ આગેવાન ધરમશી પૂંજીએ બંને જ્ઞાતિનું સ્વમાન જળવાય એ રીતે સમાધાન કર્યું. તેમજ ભારમલ તેજશીની સમયસરની સહાયતાથી શિવજી નેણુશીની પેદી પર ઘેરાયેલા આર્થિક વાદળો પણ વિખરાયાં.

૨૩૮૩. વિલિયમ નીકલની કંપની, જે ૩ માટે મશહૂર ગણાતી, તેના ભાગીદાર જહોન ફ્લેમીંગ સાથે કેશવજીશેકેને મિત્રતા હોધને તેમની મુકાદમીનું કામ શિવજી નેણુશીની પેદીને મળેલું. એ પહેલાં ભાટીઆ ઉકેડા કાઠ પાસે મુકાદમી હતી. તેઓ કેશવજીશેકેને પુત્રવત્ રાખતા હોઈને મુકાદમીનું કામ એમને મળી શક્યું, અને પેદી તરતી થઈ. ઘેલાભાઈ પદમશી સાથે મતભેદ ઉત્પન્ન થતાં સં. ૧૯૧૭ માં કેશવજીશેકે નરશી કેશવજીનાં નામે સ્વતંત્ર પેદી શરૂ કરી. નીકલ કંપનીની મુકાદમીનું કામ પણ આ પેદીને જ મળ્યું. આથી શિવજી નેણુશીની પેદીને ઘણો ધક્કો લાગ્યો.

૨૩૮૪. એ વખતે આફ્રિકા અને આરબ રાજ્યોમાં ભારતનો ઘણો વ્યાપાર હતો પણ ખાસ વ્યાપાર તો ચીન સાથે ગણાય. અંદાજે વીસ કરોડ રૂપીઆનું અફીણ દર વર્ષે ચીન જતું અને ત્યાંથી સોનું, ચાંદી, સાકર, રેશમ વિગેરે આયાત થતાં. ચીન સાથેના વ્યાપાર સંબંધમાં ‘મુંબઈનો ખહાર’માં આ પ્રમાણે નોંધ છે: ‘ચીન ખાતેની સફરમાં જો કે હિંદુઓ જઈ આવેલ તો પણ તેઓ ઉપર તેમની નેઆતે જુદા પાડેઆમાં કાંઈજ આધુ પાધુ નેએકે નહોતું. તે છતાંબી નીચલી સંખ્યા સારી દેખાએ છે. સને ૧૮૫૪ માં શેઠ કેશવજી નાયકના સંબંધમાં મી. કેશવજી શિવજીની કું. તે નામની એક પેદી જે પહેલ વહેલી ગઈ હતી તેનો વહીવટ અસલી ભાગીદારોના વિચારથી અંધ પાડીને સને ૧૮૬૦ માં બે બુદ્ધે બુદ્ધે નામથી સ્થપાઈ. તેમાં શા. ઘેલાભાઈ શિવજીની કુંપની જે નીકળી તેના માલીકા સને ૧૮૬૬ માં ખુટી પડેઆથી ઉગકાઈ ગઈ અને મી. નરશી કેશવજીની કુંપની જે ચાલુ થઈ તેનો વહીવટ માલીકની સારી જુરરીતને લીધે હજી તક નીભી રહેયો છે. પણ બેઉ પહેડીઓ મરે અસલથી જ ખોળ લોકો સેવાએ એકલી હિંદુ તાંહાં ગયો જ નથી.’ કેશવજીશેકે હોંગકોંગમાં પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે ખોળ પીરભાઈ ખાલેકદીનાને મોકલેલા. એમની જ્ઞાતિના ભારમલ પરખતે પણ ચીનમાં પેદી સ્થાપીને પ્રતિનિધિ તરીકે બેએક ભાટીઆઓને ત્યાં મોકલ્યા હતા.

૨૩૮૫. ઈ. સ. ૧૮૬૨ માં અમેરીકન લડાઈ ફાટી નીકળતાં રૂના ભાવો ઊંચા ગયા. લોકોએ ગાદલા-ગાદલાનું ૩ પણ વેચી નાખેલું. વેપારીઓમાં નાણાંની રેલમહેલ થઈ. આથી બેંકો, ફાઈનેન્સીઅલ કોરપોરેશનો વગેરે અસ્તિત્વમાં આવ્યાં. કેશવજીશેકે આ કાર્યમાં પણ પાછળ રહ્યા નહીં. તેમણે આ કંપનીઓ સ્થાપેલ: (૧) બેન્ક ઓફ ઇન્ડિયા લિ. જે ખોળ બેંકનાં નામે ઓળખાતી. (૨) બોમ્બે ટ્રેડિંગ એન્ડ બેંકિંગ એસોસીએશન લિ. જે અરબેરજી વાડિયા ટ્રેડિંગનાં નામે ઓળખાતી. (૩) ઈસ્ટ ઇન્ડિયા બેંક લિ. જે નવી ખોળ બેંક તરીકે ઓળખાતી. (૪) ઈસ્ટર્ન ફાઈનેન્સીઅલ એસોસીએશન લિ. જે ખોળની ફીનેન્સ તરીકે ઓળખાતી. (૫) એલ્ફીન્સ્ટન લેન્ડ એન્ડ ટ્રેસ કું. જે નીકલના ‘અચા’ તરીકે ઓળખાતી.

૨૩૮૬. એ અરસામાં કાપડની મિલોનો પ્રારંભ થયો. મંગળદાસ નથુએ સૌથી પહેલાં ધી બોમ્બે

યુનાઈટેડ મિલ્સ તથા દીનશા માણેકજી પીટીટે અને અમનજી હોરમસજીએ કેશવજીશેઠના ભાગમાં ધી રાયલ મિલ્સ બની કરી. એ પછી નરશી કેશવજી કંપનીએ પ્રીન્સ ઓફ વેલ્સ મિલ્સ, એલેક્ઝાન્ડ્રા મિલ્સ, કોલાબા મિલ્સ, ફ્લેમીંગ મિલ્સ અને નરશી મિલ્સ, જે કેસરે હિન્દ મિલ તરીકે આજે ઓળખાય છે, તે બની કરી અથવા ખરીદ કરી.

૨૩૮૭. કેશવજીશેઠ નીકલ કંપનીના ભાગીદાર અન્યા તે વખતે કલેર અંદર, કર્નાક અંદર, મરિજદ અંદર, એલ્ફીન્સ્ટન અંદર ઇત્યાદિ અંદરો અને વિશાળ જગીરો એમના હસ્તક હતાં. ભારત સરકારના હુકમ અનુસાર આ ખાનગી અંદરોનો વહીવટ સંભાળી લેવા મુંબઈના ગવર્નર સર સાઈમુર ફીટ્ઝજીરાલ્ડે પત્ર દ્વારા શેઠની મુલાકાત માગી. કેશવજીશેઠે પોતાના દાણાઅંદરમાં કલાઈવ રોડ સ્ટ્રીટ પર આવેલ અંગલાથી ઠેક મરિજદ અંદરના પૂલ સુધી વિશાળ મંડપ અંધાવી ગવર્નરનું લવ્ય સ્વાગત કરેલું અને તેમની સાથે વાટાઘાટો કરેલી. તે વખતે એમનો વૈભવ જોઈને ગવર્નર પણ આત્મો થઈ ગયેલો ! અંદરોનાં વેચાણમાં એમને ખૂબ નફો થયેલો. સરકાર પ્રત્યેની મૈત્રીપૂર્ણ વર્તણૂકથી એમને સરકાર તરફથી જરિયન તુરો આપી એમનું અહુમાન કરવામાં આવેલું. કચ્છી નાગરિકોમાં જે. પી.નું પદ મેળવનારાઓમાં તેઓ સૌ પ્રથમ હતા. કહેવાય છે કે શેઠની ગાડી ઉમરખાડી જેલ પાસેથી પસાર થાય ત્યારે કોઈ કેદીને ફાંસી અપાતી હોય તો તે રદ કરવી એવો મુંબઈ સરકારે હુકમ કર્યો હતો.

૨૩૮૮. એમના સમયમાં મુંબઈ સુધારાઈનો વહીવટ સરકાર તરફથી નિમાયેલ જસ્ટીસીસ સમિતિ કરતી. આ સમિતિમાં કેશવજી નાયક, નરશી કેશવજી અને વેલજી માલુ ચાલુ નિમાયેલ સભ્યો હતા. સુધારાઈએ એમની સેવાઓની નોંધ લઈ એમની યાદમાં સને ૧૯૪૭ થી કુવારાથી શરૂ થતા ટ્રામવે સુધીના વિશાળ રસ્તાનું ‘ શેઠ કેશવજી નાયક રોડ ’ નામાભિધાન કર્યું.

૨૩૮૯. કેશવજીશેઠની વ્યાપાર કારકિર્દી જ્વલંત હતી. તે વિશે લગ્નાણુ ન કરતાં, તેમના વૈભવ, પ્રભાવ, ઉપરાંત તેમનાં હૃદયની સૌજન્યતા દર્શક કેટલાક પ્રસંગોની નોંધ કરીશું. એમનાં ભરાવદાર શરીર વિશે પણ જાણવા જેવું છે. ‘ હિલોળા ’ ગ્રંથમાં ઉલ્લેખ છે કે— ‘ શેઠ કેશવજી નાયકના શરીરનો આંધો કદાવર અને ચહેરો બહુ મોટો અને ભરાવદાર હતો. માથા ઉપર તેઓ ચાંચવાળી પાઘડી ધાલતા અને હમેશાં ચાર ઘોડાની ગાડીમાં બેસતા. ગાડીનો સાઈપ ટોપાવાળો હતો. એક વખત તેઓ શ્રી વાલજી વર્ધમાન નામના સંબંધીને ત્યાં ગયા હતા. તે વખતે બેસવા સાડ તેઓશ્રી માટે સારામાં સારી મજબૂત ખુરશી હોલમાં ગોઠવેલી હતી. તેઓશ્રી ૩૦૦ ઉપરના રતલના બેડા કે ખુરશીના ફૂરચા થઈ ગયા. ’

૨૩૯૦. નરશી કેશવજીની કંપનીએ અફીણ તથા રૂનો મોટા પાયા પર સહો કરતાં તે સં. ૧૯૩૩ માં નાદાર સ્થિતિમાં આવી પડી. કંપનીએ મિલોનાં નાણાંનો ઉપયોગ ધંધામાં કરતાં તેના શેરહોલ્ડરોએ એમના પર દાવો માંડ્યો. મામલો કોર્ટમાં જતાં કેશવજીશેઠને પણ જુખાની આપવા જવાનું થયું. તેમના શરીરનો આંધો ખૂબ જ મોટો હોઈને તેઓ કોર્ટમાં ઉપરને મજલે જઈ શક્યા નહીં. કહેવાય છે કે ભોંયતળીએ કોર્ટ બેસાડીને એમની જુખાની નોંધવામાં આવેલી !

૨૩૯૧. ‘ જૂનું મુંબઈ ’ નામના ગ્રંથમાં ઉલ્લેખ છે કે— ‘ તે વખતે માંડવી લતામાં રૂના વેપારીઓ પાસે લક્ષ્મીની રેલમ-છેલ હતી અને બે ઘોડાની ગાડીઓ પણ એ લતામાં સારા પ્રમાણમાં નજરે પડતી. આવા શ્રીમંતોમાં શ્રી કેશવજી નાયક અગ્રપદે લેખાતા અને કરોડાધિપતિ ગણાતા. શેઠશ્રી કેશવજી નાયક પોતાના નેપિયન્સી રોડ પર આવેલા અંગલામાંથી ચાર ઘોડાની ગાડીમાં માંડવી પર પોતાની દુકાને આવજા

કરતા. ગાડીનો કોચમેન સાઈસ અંગ્રેજ ટોપાવાલો હતો. શેઠશ્રીના શરીરનો ખાંચો ઘણો મોટો હતો. લોકો તેમને જોવા રસ્તે જાતા રહેતા. તેમણે નરશી નાથા સ્ટ્રીટ તથા ચિત્રવર્ધન રોડ (હવે કેશવજી નાયક રોડ)ના ત્રિમેટા પર રૂ. ૨૩૦૦૦) જેટલી સારી રકમ ખરચી પાણીનો કુવારો તથા હવાડો ખંધાવ્યા અને મ્યુનિસિપાલિટીને સુખત કર્યો. ’

૨૩૯૨. ‘કુવારાનું’ ઉદ્ધાટન કરવામાં આવ્યું તે દિવસે કચ્છ, કાઠિયાવાડના રાજા-મહારાજાઓ, મુખ્યમંત્રી ગવર્નર, યુરોપિયન વેપારીઓ તથા મુખ્યમંત્રીના તમામ આગેવાન વેપારીઓ અને સગજનોની ખૂબ ગીરદી જમી હતી. પરોણાઓને ખેસવા કુવારાથી લઈ મસ્જિદના પૂલ સુધી શમિયાણો ખાંધવામાં આવ્યો હતો, અને તેને ખૂબ શણગારવામાં આવ્યો હતો.’ મુખ્યમંત્રી તે સમયના ગવર્નર વુડહાઉસે તા. ૮-૧-૧૮૭૬ ના દિને કુવારાનું ઉદ્ધાટન કર્યું.

૨૩૯૩. સર કાવસજી જહાંગીર અને કેશવજી નાયક પાસે જ તે વખતે ચાર ઘોડાની ગાડી હતી એમ ‘મુખ્યમંત્રીના ખંડાર’ ગ્રંથના ઉલ્લેખો દ્વારા જાણી શકાય છે. તેમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે સં. ૧૯૨૯ ના મહા વદિ ૧૩ ને મંગળવારે સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના આચાર્ય આવેલા ત્યારે એ ગાડીનો ઉપયોગ તેમના સ્વાગત માટે થયેલો જુઓ-‘ઘણા હિન્દુ ગરસ્થો તેમને (ભગવતપ્રસાદજી રઘુનીરજને) લેવા માટે મરીજીલેજીના મઠક આગલ જઈ જાતા હતા; અને સર કાવસજી જહાંગીર તથા શેઠ કેશવજી નાયક વાલી ચાર ઘોડાવાળી ચારતો માહેલી એકાતમાં તેમને ખેસાડીને તાંહાંથી શહેરમાં લાવેલા હતા.’

૨૩૯૪. અપૂર્વ સમૃદ્ધિમાં પણ કેશવજીશેઠ કેવા સહૃદયી હતા તેના અનેક ઉદાહરણો અનુશ્રુતિમાં સંભળાય છે. એમની ચીન ખાતેની પેઢીમાં ખોજ પીરભાઈ ખાત્રેકદીના મુખ્ય પ્રતિનિધિ હતા. ચીનમાં સૌ પ્રથમ હિન્દુ કે જૈન પેઢી કેશવજીશેઠની જ ગણાય. ત્યાંની પેઢીએ સારી પ્રગતિ કરેલી, જે પીરભાઈની કુનેહતું ફળ હતું એક વખત દિવાળીના દિવસે પીરભાઈ શેઠનાં આશીર્વાદ લેવા તેમની પાસે જાય છે. શેઠે ‘અયો પીરભાઈ શેઠ, અયો !’ એમ કહી સત્કાર્યા. પોતાને શેઠ કહ્યા હોઈને એમને મસ્કરી જેવું લાગ્યું. પરંતુ ખરી હકીકત જાણી ત્યારે તેઓ ગદ્ગદિત થઈ ગયા. શેઠે પીરભાઈની પ્રમાણિકતા જોઈ એમનો ભાગ નક્કી કરી રાખેલો. ચોપડામાં પીરભાઈને નામે ત્રણેક લાખ રૂપિયા જમા હતા ! પીરભાઈએ પણ મરતા સુધી શેઠની સેવા બખવી અને પોતાના પુત્ર જેરાજભાઈને પણ એ પ્રમાણે વર્તવાનું કહ્યું !

૨૩૯૫. કોઠારાનાં જિનાલયની પ્રતિષ્ઠા વખતે શેઠનું લવ્ય સામૈયું કરવામાં આવેલું. એમનો એક લંગોટીઓ મિત્ર વાડામાં જાણુ થાપતો હતો, તે શેઠને જોઈને બોલી લાંક્યો-‘જોય બેંસા કેશા !’ શેઠ પણ એને જોઈને હૃષ્ટી ઉઠ્ઠાયા અને ખેય લંગોટીઆ મિત્રો લાવથી ભેટી પડ્યા. એક હતો કચ્છનો કુબેર, બીજો કચ્છનો રંક. પોતાના રેશમી રૂપાખદાર વસ્ત્રો પર જાણુના ડાઘાઓએ શેઠને પોતાનું આજપણુ યાદ દેવાડ્યું અને એમની આંખો દ્રવી ગડી !

૨૩૯૬. રાજાઓ-મહારાજાઓ દ્વારા સન્માનિત થયેલા આ કોટિધ્વજ શ્રેષ્ઠીના યુગ્મો અગણિત હતા. સં. ૧૯૪૧ ના વૈશાખ સુદી ૧૫ ને બુધવારે આ મહાપુરુષે પાલીતાણામાં સદાને માટે આંખ મીંચી ત્યારે સમગ્ર જૈન સમાજ શોક-સાગરમાં ડૂબી ગયેલો. તેઓ પોતાની પાછળ અનેક સ્મૃતિ ચિહ્નો મૂકી ગયા છે. તેમનાં કાર્યો વિશે હવે સંક્ષિપ્ત પરિચય કરીશું. જાતિએ એમના પ્રયે અપૂર્વ જ્ઞાન પ્રદર્શિત કર્યું. શ્રી અનંતનાથ જિનાલયની વર્ષગાંઠે ચક્રેશ્વરી માતાની દહેરીનાં શિખર ઉપર ધ્વજરોપણુ

કરવાનો તથા તાં પર્ચુષણ પર્વના વ્યાખ્યાન પ્રસંગે આવળુ વદિ ૧૪ ના દિન ગહુલી કાઢવાનો તેમને વંશ પરંપરાગત હક્ક આપવામાં આવ્યો. આવું બહુમાન નરશી નાથા પછી એમને જ મળ્યું છે.

શેઠ કેશવજી નાયકનાં ધર્મકાર્યો

૨૩૯૭. સં. ૧૯૧૪ માં પોતાનાં વતન કોઠારામાં તેમણે વેલજી માલુ અને શિવજી નેણશીના ભાગમાં વિશાળ જિનપ્રાસાદ બંધાવવાનો પ્રારંભ કર્યો. આ કાર્યમાં તેમણે એ લાખ કોરીનો ખર્ચ કર્યો. સં. ૧૯૧૮ના માઘ સુદી ૧૩ને જુધવારે ગચ્છનાયક રત્નસાગરસૂરિના ઉપદેશથી જિનાલયની પ્રતિષ્ઠા થઈ. કેશવજીશેઠે મૂલનાયક શ્રી શાંતિનાથ પ્રભુનાં ખિંખને મિરાજિત કરાવ્યાં. આ પ્રસંગે મોટો ઉત્સવ કરવામાં આવ્યો હતો. આ જિનાલય વિશે પાછળથી સપ્રમાણ ઉલ્લેખ કરીશું.

૨૩૯૮. કોઠારાની પ્રતિષ્ઠા વખતે કેશવજીશેઠ સંઘ સાથે પાલીતાણાની યાત્રા કરીને કચ્છ ગયેલા તે વખતે ગિરિરાજ ઉપર અને ટૂંકાની તથા ગામમાં કોટ બહાર ધર્મશાળાની જગ્યા નક્કી કરી ખાત-મુહૂર્ત કયું અને સારા કારીગરો રોકીને બાંધકામ પણ શરૂ કરાવી દીધું. ખાસ માણસો મોકલીને ઠેઠા મકરાણાથી ઉચ્ચ પાષાણ મેળવ્યો. અને હળરો જિનખિંખો તૈયાર કરાવ્યાં. હરભમ નરશી નાથા, જીવરાજ રત્નશી, હીરજી ભીમશી, શિવજી નેણશી, ઘેઝાભાઈ પદમશી, ત્રીકમજી વેલજી માલુ, ભારમલ પરમત, માણુ તેજશી વિગેરેએ પણ જિનખિંખો તૈયાર કરાવ્યાં. જૈન સમાજના અન્ય અગ્રેસરોએ પણ આ કાર્યમાં ભાગ લીધો અને કુદ્દે સાતેક હળર જિનખિંખોની પ્રાણ પ્રતિષ્ઠા કરાવવાં કેશવજીશેઠે સં. ૧૯૨૧ ના માઘ સુદી ૭ ને ગુરુવારનું શુભ મુહૂર્ત નક્કી કયું. વાયક ચિનયસાગર અને એમના શિષ્ય દેવચંદ્રના માર્ગદર્શન હેઠળ ઘેઝાભાઈ પદમશીએ અંજનશલાકા માટે સામગ્રી તૈયાર કરી.

૨૪૯૯. સં. ૧૯૨૧ ના માગશર સુદી ૧ ને જુધવારે દેશ-દેશાવરમાં નિમંત્રણ પત્રિકાઓ મોકલવામાં આવી. પોષી પૂનવે સંઘની તૈયારીઓ શરૂ થઈ. પોષ વદિ ૫ ને મંગળવારે સંઘે જલમાર્ગે પ્રયાણ કયું ત્યારે સંઘને વળાવંચા મોટો વરઘોટો નીકળ્યો હતો જેમાં જૈનો, જૈનેતરો ઉપરાંત પારસીઓ અને અંગ્રેજો પણ ઘણી સંખ્યામાં ઉપસ્થિત રહ્યા હતા. સંઘપતિ ખીમચંદ મોતીચંદ કેશવજીશેઠને તિલક કરી તેમનું બહુમાન કયું.

૨૪૦૦. ભાવનગરમાં પહોંચતાં મહારાજ જશવંતસિંહે સંઘનું સામૈયું કયું. ડેરા-તંણુ વિગેરેની વ્યવસ્થા ઘેઝા મુરચંદ કરી. દક્ષિણ, કચ્છ, ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર, મારવાડ, સિંધ, મેવાડ, હાલાર, પૂર્વ, સોરઠ, ગોલવાડ ઇત્યાદિ દેશમાં સંઘનીઓ એકત્રિત થયા. સંઘમાં એકાદ લાખનો સમુદાય થયો. ૭૦૦ સાધુ-સાધ્વીઓ હતાં. હાથી, ઘોડા, પાલખીઓની સંખ્યા પણ ઘણી હતી. પાલીતાણામાં મહારાજ મુરસિંહ જોહેરે સંઘનો સત્કાર કર્યો.

૨૪૦૧. અંચલગચ્છાધિપતિ રત્નસાગરસૂરિનું અપૂર્વ સ્વાગત થયું અને તેમની અધ્યક્ષતામાં ઐતિ-હાસિક અંજનશલાકા યોજાશે એ જાણી તેજોદ્રેપથી તપાગચ્છના આચાર્યોએ વિધ્નો નાખ્યાં હતાં એમ ક્ષમાનંદજીએ નોંધ્યું છે. તેઓ જણાવે છે—‘તપાગચ્છના શ્રીપૂજ્યજી મહારાજ સાહેબે પોતાના રાગાંધ અનુયાયી શેડીઆઓ મારફત એવી ગોઠવણ કરાવેલી કે પૂજ્યપાદ ગચ્છાધિપતિ શ્રીમદ્ રત્નસાગરસૂરિશ્વરજી મહારાજ સાહેબ પાલીતાણા પધારે ત્યારે એમના ઉપર ધરાતો મેઘાડંબર છત્ર પાલીતાણા નરેશે એવું મહાદેવે ઉતારાવ્યો કે “ભારતના સમસ્ત જૈનોનું મહાન શાશ્વત તીર્થ મારાં રાજ્યમાં છે એટલે જૈનોની

દષ્ટિએ અને સંબંધથી ભારતના તમામ રાજ્યોથી હું મોટો છું. મેંધાડખર જરૂર ફક્ત રાજ્યવંશી મહા-પુરુષોને ધરાય અને સિદ્ધક્ષેત્રમાં તેવો અધિકાર એકલા મને જ છે...” * અમદાવાદના આગેવાનોને ખાતમી મળતાં આ વક્તવ્યને તેમણે વિરોધ કર્યો કેમકે આ અપમાન ગચ્છતું નહીં પરંતુ જૈનશાસનનું છે. કેશવજીશે પણ રાજને ચેતવણી આપી કે ‘હું જેઉં છું કે મારા શિરઝરના શિર ઉપરથી જરૂર કાણુ ઉતારે છે!’ એમની નિરૂતા અને હિંમતથી કાવતરું નિષ્ફળ ગયું એટલું જ નહીં રાજ્યએ ગચ્છનાયકનાં સામ્રાજ્યમાં જાતે હાજરી આપી પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું.

૨૪૦૨. અંજનશલાકા માટે વિશાળ મંડપ રચી તેમાં સાતેક હજાર જિનજિંમો પધરાવવામાં આવ્યાં. પોષ વદિ ૧૦ના દિને દાડમાઈથી જલ્મજાતો વરધોડો કાઢવામાં આવ્યો. ૧૧ ના દિને દેવચંદ્રગણિએ કુંભ

* આ આખત ખરી ન હોય તો પણ સૂરસિંહની જૈન સમાજ વિરુદ્ધની પ્રવૃત્તિ સર્વાવિદિત છે. તેની મનોભાવના આ હતી. (૧) શત્રુજન્ય પહાડ ઉપર ટૂંકા વિગેરે મિલકત છે તેને રાજ્યની માલીફીની દરારી ભારતના સર્વ જૈનોના રાજ્ય ખનવું. (૨) વિવિધ ઉપાયો થોડા રખોપાની રકમ વધારવી. (૩) જૈનોની એકતા તોડવી અને આણુંદણ કલ્યાણજીની પેઢીને ભૂંસી નાખવી. પોતાના ઉદ્દેશો પાર પાડવા સન ૧૮૬૧ માં ગાદીએ આવતાં જ તેણે શ. રુ મુંડકાવેરો નાખ્યો. કર્નાલ જિલ્લો લોંગ (સન ૧૮૪૫ મે થી ૧૮૫૯ ફેબ્રુઆરી) જણાવે છે કે તેણે બંધાતી ધર્મશાળાઓમાં સત્તામણી શરૂ કરી, આથી એજન્ટ-સીએ પાલીતાણામાં તેના અમલદાર રામરાયને નીમ્યો. સૂરસિંહે પહાડ ઉપરનું ખોડા દોરનું ગામ જાપત કર્યું. આથી એજન્ટ-સીએ વચ્ચે પડીને અમદાવાદ પાસેનું રાંચરડા ગામ અપાવ્યું. જૈનોએ ખોડા દોરનું ખાતું છાપરીઆળી ગામમાં રાખ્યું. સન ૧૮૬૪ માં સૂરસિંહનાં લગ્ન પ્રસંગે રાજ્યે જૈનોનો વડો, ધર્મશાળા વિગેરે માગી લીધાં પરંતુ પરત કરતા થણી મુશ્કેલીઓ ઊભી કરી. આણુંદણ કલ્યાણજીની પેઢીના એજન્ટ પાસે મહેમાનો માટે પાકું સીધું માગી તોફાનો કરાવ્યા. કેશવજી નાયકની ટૂંકમાં તેમ જ બાણુ ધનપતસિંહની ટૂંકમાં પણ રાજ્યએ થણી ડખતો ઊભી કરી. પોલીટીકલ એજન્ટ આર. એચ. કીટીંગે (તા. ૩૧-૧-૧૮૬૩ થી તા. ૮-૭-૧૮૬૭) રાજને એજન્ટ-સીની મંજૂરી મેળવીને કામ કરવા ચેતવણીઓ આપી. સૂરસિંહ જૈનો પાસેથી વધુ રકમ મેળવવા તેણે એજન્ટ-સી પાસે જૈનોએ આપેલ નજરાણાંની નોંધ ભુક તૈયાર કરાવી રજૂ કરી વિનંતિ કરી કે જૈનો અમને દર સાલ આટલી રકમ ભરે. કમીશન એજન્ટ-સીએ આની તપાસ માટે જૂનાગઢના દીવાન ગોકળભાઈ અને પોર-બંદરના દીવાન કમા ગાંધીનું કમીશન નીમ્યું. આ કમીશને જાહેર કર્યું કે ‘ચોપડી વિશ્વાસ કરવા લાયક નથી.’ સૂરસિંહે અંગ્રેજ સરકારને વિનંતિ કરી કે જૈનોએ દર સાલ રાજ્યને શ. ૨૦૧૦૦ આપવા. સને ૧૮૭૨ માં ઇરરનો યાત્રા સંધ લૂંટાયો. રાજ્યે વળતર આપવામાંથી જટકી જવા માટે સરકારને જાહેર કર્યું કે અમદાવાદના નગરશેઠ પ્રેમાભાઈનો આમાં હાથ છે. જે. બી. પીને આનો કેસ ચલાવ્યો. સને ૧૮૭૫ માં ઉચ્ચ કક્ષાનું કમીશન નીમાયું. તેણે જાહેર કર્યું કે (૧) પાલીતાણાના અમલદારોએ આ આખતના કાગળોમાં અચ્ચડ કરી છે. (૨) દાકોરે શેઠ ઉપર જે આરોપ કર્યો છે તેની તેઓ દિલગીરી જાહેર કરે. (૩) રાજ્ય સંધને ચોરીના વળતરના શ. ૪૫૦૦ આપે. (૪) રાજ્યના અમલદારો વળતરદાર ન હોઈને હવેથી પોતાના સર ન્યાયાધીશ, ન્યાયાધીશ અને પોલિશ અમલદારો એજન્ટ-સીની મંજૂરી લઈ રાખે. સને ૧૮૭૭ (સં. ૧૯૩૩-૩૪ ભાદરવા વદિ ૦) ના દિને સૂરસિંહે ગિરિરાજ ઉપર દેહલોકોનો મેળો ભરાવી, ડુંગરી વિગેરેનું ભોજન ખવડાવી જૈન મંદિરોને અપવિત્ર બનાવ્યાં. આની તપાસ માટે પણ કમીશન નીમાયું હતું, ઇત્યાદિ. આવા તો અનેક પ્રસંગો ઇતિહાસને પાને નોંધાયા છે.

સ્થાપના કરાવી. ૧૨ ના દિને નંદાવર્ત પૂજન, નવગ્રહ સ્થાપના, દશ દિક્પાલ અને અષ્ટમંગલ પૂજન તેમજ બલિનો વિધિ થયાં. હમેશાં શ્રીફળ, મેવા વિગેરેની પ્રભાવતા થતી. એથે દિવસે ક્ષેત્રપાલ તથા શાસન રમેવાળ દેવદેવીઓને આમંત્રણ અપાયું તથા ચોસઠ ઈન્દ્રદર્શન, જૂત બલિ-ખાકુળા, સિદ્ધચક્ર પૂજન વિગેરે થયાં. પાંચમે દિવસે શેકતા પુત્ર અને પુત્રવધૂ ઈન્દ્ર-ઈન્દ્રાણી થયાં. છઠે દિવસે ચવન કલ્યાણુક, ચૌદ સ્વપ્ન-દર્શન વિગેરે. સાતમે દિવસે જન્મ મહોત્સવ, ઇષ્ટપત દિક્કુમારીકાઓએ પ્રભુને નવરાવ્યા. કેશવજીશેઠ ઐરાવત હાથી ઉપર ચામર ઢાળતા હતા. હરમમશેઠ અચ્યુત ઈન્દ્ર થયા. ઘેલાભાઈ વિગેરે ઈન્દ્રદેવો થયા. જન્મ વખતે સોના-રૂપાની વૃષ્ટિ થઈ આઠમે દિવસે અષ્ટોત્તરી સ્નાત્રવિધિ, નવમે દિવસે પ્રભુ નિશાળે ગય તેનો વરઘોડો તથા દશમે દિવસે પ્રભુના વિવાહનો શાનદાર વરઘોડો કાઢવામાં આવ્યો. કેશવજીશેઠ જાનેયા થઈ, વેવાઈ અનેજા ઘેલાભાઈનાં ઘેર વાજતે ગાજતે લઈ ગયા. માંકબાઈએ લામણ દીવડો લીધો. પન્નાબાઈએ પ્રભુને પોખ્યાં. સોના-રૂપાનાં વાસણોની ચોરી આંધીને પ્રભુને પરણાવ્યા. કાનજી લાલજી સાળા થયા. માંકબાઈના ભાઈને મોસાળ કર્યાં. એ પછી પ્રભુનો રાજ્યાભિષેક થયો. અગિયારમે દિવસે દીક્ષામહોત્સવનો વરઘોડો નીકળ્યો અને વરસીદાન અપાયું. આરમે દિવસે મોક્ષગમનનો મહોત્સવ ઉજવાયો. આમ માઘ સુદી ૬ સુધી આ દિવસનો અપૂર્વ મહોત્સવ ઉજવાયો. પાલીતાણાના રાજા તથા અગ્રગણ્ય શ્રેષ્ઠીઓ આ પ્રસંગે ઉપસ્થિત રહેલા.

૨૪૦૩. સં. ૧૯૨૧ ના માઘ સુદી ૭ ને ગુરુવારે એક ઘટી ચોવીશ પળે સાતેક હજાર જિનખિંબોને ગચ્છનાયક રત્નસાગરસૂરિએ સોનાની અમીએ અંજન કરી પ્રાણુ-પ્રતિષ્ઠા કરી. માઘ સુદી ૧૩ને બુધવારે શત્રુંજયગિરિ ઉપર નરશી કેશવજીનાં નામથી અંધાવેલ દૂકમાં શ્રી અભિનંદનસ્વામી આદિ પ્રતિમાઓને ધામધૂમથી ખિરાજિત કરવામાં આવ્યાં તથા ધર્મશાળામાં અંધાવેલ મંદિરમાં ઋષભાનન, ચંદ્રાનન, વર્ધમાન અને વારિસેણ એ ચાર શાશ્વતા જિનેશ્વરોનાં ચતુર્મુખ જિનખિંબોની પ્રતિષ્ઠા કરી. અન્ય શ્રેષ્ઠીવર્યોએ પણ એ પ્રસંગે પ્રતિષ્ઠાદિ કાર્યો કરી લક્ષ્મીને કૃતાર્થ કરી. સં. ૧૯૨૮ માં ગિરિ ઉપર વાઘણ પોળની પાંસે શ્રી અનંતનાથ દૂક અંધાવી પ્રતિષ્ઠા કરાવી. આ કેશવજી નાયકની દૂક તરીકે ઓળખાય છે.

૨૪૦૪. કેશવજીશેઠે અંજનશલાકામાં સર્વ મળી પંદર લાખ રૂપીઆતું ખર્ચ કર્યું. ભાટ-ભોજકોને છૂટે હાથે દાન આપવામાં આવેલું. આ ઐતિહાસિક પ્રસંગને યાદગાર બનાવવા તેમણે આણુંદળ કલ્યાણજીની પેઢીમાં એક લાખ રૂપીઆ સાધારણ ખાતામાં ભરી સૌને દંગ કરી દીધા. કમનસીબે તે વખતે મરકી ફાટી નીકળતાં અનેક લોકો મૃત્યુ પામ્યા. આ દુર્ઘટનાને લોકો હજી પણ ‘કેર’ તરીકે યાદ કરે છે. વદિ ૧ ના દિને કેશવજીશેઠને સંઘપતિની માળા પહેરાવી તિલક કરવામાં આવ્યું. આ પ્રસંગે કવિ રત્નપરીક્ષકે ‘અંજનશલાકા સ્તવન’માં જણાવ્યું છે કે હડીસંગ કેશરીસંગ અને મોતીશાએ પણ આવાં કાર્યો કરી મહા પુણ્ય ઉપાર્જન કર્યું પરંતુ તેઓ કેશવજીશેઠની જેમ સ્વહસ્તે એ લહાવો લેવા ભાગ્યશાળી ન થઈ શક્યા !

૨૪૦૫. શત્રુંજયગિરિ ઉપરની અન્ને દૂકોના નિભાવાર્યે કેશવજીશેઠે પૂનામાં વિશાળ ધર્મશાળા પણ અંધાની આપી. આ મહાપુરુષના એ યાદગાર કાર્યો સૌને રોમાંચિત કરી દે એવાં ગૌરવાન્વિત છે. જતાં આ દૂકોનો વહીવટ આણુંદળ કલ્યાણજીની પેઢીને સોંપી દઈને કેશવજી નાયક ચેરિટી ટ્રસ્ટ તથા વિશાળ દષ્ટિએ કચ્છી દશાઓશવાળ જૈન જ્ઞાતિ પોતાની જવાબદારી ચૂકી ગયાં છે ! કેશવજીશેઠે પોતાનાં યાદગાર કાર્યોથી જ્ઞાતિને જે ગૌરવ અપાવ્યું, તેનું ઋણ કોઈ અદા કરશે ખરું ? શ્રી અનંતનાથ ટ્રસ્ટની ઉજ્જવળ કારકિર્દીમાં દેખાતી આ કાળી ટીલી ભૂંસવાનો કોઈ પ્રયાસ કરશે ?

૨૪૦૬. પાલીનાણાનો વહીવટ દામજી મેઘજીને સોંપી, સંઘ સહિત કેશવજીએ ગિરનારજીની યાત્રાએ પધાર્યા અને ભાવપૂર્વક જિનભક્તિ કરી. અહીંનાં મંદિરો જુદાં હોઈને ટ્રાટ અંધાવવાની આવશ્યકતા હતી. આ કાર્ય તેમણે રૂ. ૪૫૦૦૦ ના ખર્ચે પૂર્ણ કરાવી આપ્યું. જુઓ વસ્તુપાત્ર-તેજપાત્રની ટૂંકના વંગના દ્વારા પાસેનો શિલાલેખ. સં. ૧૯૨૬થી ૩૨ સુધીમાં એમણે ત્યાં જીર્ણોદ્ધારનાં કાર્યો કર્યાં. માન-સંઘ ભોજરાજ ટૂંકમાં મૂરજીકુંડનો તેમણે ઉદ્ધાર કરાવ્યો તેમજ શ્રી નેમિનાથજીના કોટના દરવાજા પર માળ અંધાવી આપ્યો. ૧૪ મા સૈકામાં સમરસિંહે, ૧૭ મા સૈકામાં લાતજી વર્ધમાન અને પદ્મસિંહે અને તે પછી ૨૦ મા સૈકામાં કેશવજીએ આ તીર્થનો ઉદ્ધાર કર્યો.

૨૪૦૭. સંઘ પાછો ફરતાં અમદાવાદ આવ્યો. ત્યારે નગરશેઠ પ્રમુખ સઘે તેનું સામૈયું કર્યું. કેશવજીએકની પ્રતિભાઈ અંગતને ત્યાંના આગેવાનોએ એવી ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી કે તેઓ એમની જ્ઞાતિ સાથે લગ્નાદિ સંઘ આંધવા આવુર છે. કેશવજીએ આ આગત સંઘના ભાઈઓ સમક્ષ મૂકવાની ખાતરી આપી. એ સમયે પટેલોનું ઘણું જ વર્ચસ્વ હતું. તેમણે પ્રસ્તાવ નામજૂર કર્યો એટલે દશ કન્યાઓ લેવાની અને દશને ત્યાં પરણાવવાની વાત ઉઠી ગઈ. આથી અમદાવાદના અગ્રણીઓને ઘણું માડું લાગ્યું. તેઓ દશા ઓશવાળ જ્ઞાતિને નવકારશીમાં ભેળવવા તૈયાર હતા પરંતુ પછી નવકારશી પણ અંધ રહી. અમદાવાદના રોકાણથી લાભ એ થયો કે આણંદજી કલ્યાણજીની પેઢીમાં મુંબઈના સંઘ તરફથી એમની જ્ઞાતિને પ્રતિનિધિત્વ મળ્યું, જે કેશવજીએકના પૌત્ર જેડાભાઈ નરશીએ જેટ સુધી ભોગવ્યું.

૨૪૦૮. સં. ૧૯૩૧ ના માઘ સુદી ૧૦ ને સોમવારે કેશવજીએકે સમેતશિખરમાં શ્રી કુંચુનાથ અને શ્રી ધર્મનાથ પ્રભુની દેવકુલિકાઓનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવી વિજયગજીના ભટ્ટારક જિનશાંતિસાગરસૂરિ દ્વારા પ્રતિષ્ઠા કરાવી. તેમણે કેશરીઆજીનો તીર્થસંઘ પણ કાઢ્યો. વાલકેશ્વરમાં પોતાના અંગજા પાસે જિનાલય અંધાવ્યું, જે હજી મોજૂદ છે. ભાવનગરમાં ગોડીજીનાં મંદિરમાં ગૌનમગણધરનું મંદિર અંધાવ્યું. હાલારના મોટી-ખાવડી ગામમાં વિશાળ જમીન મેળવી સં. ૧૯૩૨ માં ગૃહકૈલસ તેમજ ઉપાશ્રય અંધાવ્યાં અને સં. ૧૯૩૪ માં શ્રી પાર્શ્વનાથ, શ્રી વાસુપૂજ્ય અને શ્રી સુવિધિનાથ પ્રભુની પ્રતિમાઓની પ્રતિષ્ઠા કરાવી. આ જિનાલયને જમ વિભાજી તરફથી મદદ મળતી હતી, જે હજી પણ સરકાર દ્વારા અપાય છે. આકોલામાં જિનાલય માટે જમીન ખરીદી આપી. કચ્છમાં મહારાવ પાસેથી જશાપુર ગામ ખરીદી ત્યાં જ્ઞાતિજનોને વસાવવા રહેકાણો આપ્યાં તથા સં. ૧૯૩૨ માં શ્રી આદિનાથ જિનાલય પણ અંધાવ્યું. આ જિનાલયને જીર્ણોદ્ધાર શ્રી અનંતનાથ ટ્રસ્ટ તરફથી થયેલ છે. મુંબઈમાં અરાખવાળો માળો ખરીદી તેમાં પોતાના ભાગીદારોને વસાવ્યા. સાહિલ પ્રત્યે પણ એમને ઘણો પ્રેમ હતો. ભીમશી માણેકે જૈનશ્રુતને મુદ્રિત કરવા જે ભગીરથ પુરુષાર્થ કર્યો તેમાં કેશવજીએકે ઉદાર રીતે આર્થિક પોપણ આપ્યું.

૨૪૦૯. તેમનાં પત્ની વીરબાઈ સં. ૧૯૫૨ ના વૈશાખ સુદી ૩ ને રવિવારે મુંબઈમાં મૃત્યુ પામ્યાં. તેમણે કરેલાં વસિયતનામા અનુસાર સર વશનજી અને હીરજી ઘેલાભાઈએ વીરબાઈ પાઠશાળા, અંચલંકાર, શ્રી વીરપ્રભુ જિનાલય અંધાવી ઉમદા કાર્ય પાર પાડ્યું. પાઠશાળામાં અનેક વિષયોના નિષ્ણાત પંડિતોને રોકીને સાધુ-સાધ્વીઓને અભ્યાસ કરાવવામાં આવતો. શેકના મુનીમના પ્રયાસોથી કુંગર ઉપર વલ્લમકુંડ, ગામમાં ગૌશાળા વિગેરે સ્થપાયાં, જેમાં કેશવજીએકે તથા નરશીશેકે ઘણી મદદ કરેલી. નરશીશેકની સામાજિક કારકિર્દી અજોડ હતી. તેઓ ૧૨ જુન સન ૧૯૦૦ માં પૂના ખાતે મૃત્યુ પામ્યા. જ્ઞાતિના પ્રથમ અંધારણીય પ્રમુખ તરીકે તેઓ જ્ઞાતિના ઇતિહાસમાં અમર બની ગયા છે.

૨૪૧૦. કચ્છના અર્વાચીન કુબેર તરીકે પંકાએલા કેશવજીએકે જૈન સમાજ કદિયે જૂલશે નહીં. તેમણે ઉદાર સખાવતોથી જગજ્ઞાહની પ્રતિ પ્રાપ્ત કરી તથા લખલૂટ નાણું ધર્મક્ષેત્રે વહાવીને ધર્મ-

શ્રદ્ધાનો અનુપમ દાખલો એસાડ્યો છે. ‘મુંજ ભા મું જેડા કો ન થીએ?’ એવી એમની ઉન્નત ભાવના અને તદનુસાર કાર્યો ખરેખર, સૌને હેરત પમાડે એવાં રોમાંચક છે!!

શેઠ વેલજી માલુ

૨૪૧૧. કચ્છી દશા એશ્વરાળ જાતીય, લોડાયા ગોત્રીય માલુ મેઘજી કેશવાણીની પત્ની વાલ્યાઈની દુખે સં. ૧૮૬૫ માં એમનો જન્મ કોઠારામાં થયો હતો. એમના પિતા માંડવી ખંદરમાં મજૂરી કરતા હતા. પાછળથી લાંના ગુલામશાહને ત્યાં માત્ર વાર્ષિક પાંચસો ડોરીના પગારે નોકરી સ્વીકારી. પુત્ર વેલજી ખૂબ જ તોફાની હોઈને તેઓ દુઃખી થતા. તે આરેક વર્ષનો થતાં તેના મામા ગોધરાના શામજી સારંગને ત્યાં મુંખઈમાં ધકેલી પિતાએ સંતોષ અનુભવ્યો.

૨૪૧૨. મામાને ત્યાં એકાદ વર્ષ એ નામું-દામું શીખ્યો. ઠોઠ જણાતો છોકરો મામાને ધંધામાં ભારે પ્રવીણ જણાયો. આથી તેમણે તેના આપને પાંચ હજાર કોરી. મોકલવાની લજામણ કરી. એ રકમ-માંથી વેલજીએ કાથાની દુકાન માંડી. આ વખતે એની વય ચૌદેક વર્ષની હશે. પ્રથમ વર્ષમાં જ એણે સોએક રૂપીઆ પેદા કર્યા અને એનો ઉત્સાહ વધ્યો. પછી તો એક માણસ પણ રાખ્યો અને ધંધામાં સર્વ શક્તિઓ રાત દિવસ ખરચી. પરિણામે આપારમાં ફીક સફળતા મેળવી અને ‘વેલિયા’માંથી તેઓ વેલજી-શેઠ થયા.

૨૪૧૩. સં. ૧૮૮૧માં સોળ વર્ષની વયે તેમનાં લગ્ન કમીઆઈ સાથે કચ્છમાં થયાં. લગ્ન કરીને પાછા વળતાં મા-આપને એ મુંખઈ લઈ આવ્યા. એણે મા-આપને આખૂ, પાલીતાણા, ગિરનારની યાત્રા કરાવી. પુત્રની સારી સફળતાથી માતપિતા હર્ષિત થયાં.

૨૪૧૪. વેલજીશેઠ ભારે સાહસિક હતા. તેમણે મુંખઈમાંથી કાથાનાં દોરડાં ખરીદીને વેચવાને બદલે મલખારથી માત્ર મંગાવવા માંડ્યો. વહાણ માટે મોટા રસાઓનો વ્યાપાર પણ ચાલુ કર્યો. વડાણવટીઓ સાથે વિશેષ સંપર્ક થતાં દરિયાપારના દેશોમાં સફરો ખેડવાના એમને ક્રોડ થયા. એક વખત મામાની રત્ન લઈ અસરાવાળા અલકાસમનાં વડાણમાં સં. ૧૮૯૨ માં એડન, હોડેડા, અસરા, મોખા વિગેરે વ્યાપાર કેન્દ્રોની સફર માટે માલ સાથે પ્રયાણ કર્યું. માર્ગમાં અલકાસમની દાનત ખગડી પણ વેલજીશેઠ ગાંજ્યા જાય એવા નહોતા. ત્યાંથી પસાર થતી મનવારના કેપ્ટનની એમણે મદદ માગી, અને યુક્તિ-પ્રયુક્તિથી અલકાસમને મિત્ર બનાવી દીધો. પછી આઠેક માસ સુધી નિયત ખંદરોમાં તેઓ પહોંચ્યા, વેપાર કર્યો, આડતો ખાંધી, અરબીલાપાનો અબ્યાસ કર્યો, માલ વેચ્યો અને લીધો અને ઘણા નવા અનુભવો મેળવી ગોખ્યો રા. ૧૧૦૦૦ગુનો નફો મેળવી સ્લેમકુશળ સ્વદેશ પધાર્યા. આવી તો એમણે ચારેક લાંબી સફરો ખેડી. સાંપ્રત જૈન ઇતિહાસમાં આવા સાહસવીર ભાગ્યે જ કોઈક થયા હશે. દરિયાપારની આવી લાંબી સફરો ખેડનાર તો તેઓ પ્રથમ જ છે.

૨૪૧૫. લાંબી સફરો બાદ મુંખઈ આવી તેઓ મોટો વ્યાપાર કરવા લાગ્યા. મલખાર કિનારાનાં ખંદરો સાથે વેપાર કરવા સાતતાડમાં પેટી નાખી. પોતાના સાળા મેઘજી દેવશી સાંધણવાળાને કોચીન તથા અલ્ગપઈ મોકલાવીને વ્યાપાર ખીલવ્યો. મલખારમાં તેઓ પ્રથમ પંક્તિના વ્યાપારી તરીકે પંકાયા.

૨૪૧૬. હીરજી હંસરાજ કાયાણી કોચીન ગયા ત્યારે તેમણે જોયું કે ધંધાનો આધાર મુનીમોનાં હોંશિયારી, ચાલાકી અને પ્રામાણિકતા પર જ હતો. મલખારનો વ્યાપારમાં દ્રવ્ય વૃદ્ધિ થવાથી રૂનો વેપાર પણ શરૂ કર્યો, અને ખરીદી માટે વર્ધમાન પુનશીને કુમડા મોકલાવ્યા. રૂમાં ફાવતાં મલખાર સાથેનો

વ્યાપાર બંધ કરી રૂનો વ્યાપાર મોટે પાયે શરૂ કર્યા. પરમ્પત લઘા, ગોવિંદજી લઘા, સામત બીમશી, પરમ્પત પુનશી, નાગશી દેવણુંધ, હીરજી ઉકરડા, રતનશી દામજીને ભાગીદાર ખતાવી ખાનદેશ, ખીશર, મુગલાઈ, હુબતી, કુમકા વગેરે સ્થળે રૂનો વ્યાપાર ખીલવ્યો. સં. ૧૯૧૭ થી ૧૯ સુધીમાં ત્રીકમજી વેલજીની કંપનીની મૂડી પોણા કરોડની થઈ. પછી તો ભાગીદારો પણ સ્વેચ્છાએ સ્વતંત્ર વ્યાપાર કરવા લાગ્યા. ભોજરાજ દેશર જુદા થતાં શેડે તેમને તેમના ભાગની રકમ લેખે રૂપીઆ ચાર લાખનો ચેક લખી આપેલો, અને એ રીતે વ્યાપારમાં તેમણે તંદુરસ્ત પ્રણાલિકા સ્થાપેલી. અન્ય મોટી પેઢીઓમાં આવું ભાગ્યે જ જોવા મળતું. વેલજીશેડ અને કેશવજીશેડ એવી ભાવના સેવતા કે પોતાનો નોકર પણ ખરોખરીઓ અને !

૨૪૧૭. દેશ-પરદેશનાં પાણી પીનાર વેલજીશેડની સમૃદ્ધિ દિન પ્રતિદિન વધતી જતી હતી. એમને ત્યાં ત્રીસેક મહેતાજીઓ કામ કરતા થયા, ગામો-ગામ શાખા પેઢીઓ સ્થપાઈ, ઘરનાં ગાડી-ઘોડા થયાં. માળા બંધાયા અને આ રીતે આખરે સંપત્તિની વૃદ્ધિ સાથે સં. ૧૯૦૨ માં પુત્ર ત્રીકમજીનો જન્મ થયો. ખીજે પુત્ર ઉમરશી થયો તથા પુત્રી પદ્માબાઈ થઈ.

૨૪૧૮. સં. ૧૯૧૭ ની શરૂઆતમાં રૂનો ભાવ રૂ. ૧૦૦૭ હતો તે ઈંગ્લેન્ડ-અમેરીકા વચ્ચેના યુદ્ધને કારણે અમેરીકન કપાસ ઈંગ્લેન્ડ આવતું બંધ થતાં રૂ. ૮૨૦૭ ના ભાવે વેંચાયું ! એ લડાઈ દરમિયાન ખૂબ કમાણી થઈ. પણ ખીજી તરફ લડાઈમાં એકાએક સમાધાન થતાં રૂનો ભાવ ગગડી ગયા. આ વખતે દેશાવરોની એક સામઢી રૂપીઆ પચીસેક લાખની હુડીઓ ખડી રહી જે મહિનાઓ સુધી ભરાઈ નહીં. વેલજીશેડને પ્રતિજ્ઞા જળવાશે કે નહીં તે ભય સતાવવા લાગ્યો. એ વખતે અંગ્રેજ વ્યાપારીઓમાં એમની આંટ સારી હતી. અંગ્રેજો પાસે રોકડ નાણું ન હોવાથી વેલજીશેડને વીસેક લાખની સોનાની પાટો આપી. આથી સોનું આપી હુડીઓ ભરપાઈ કરી. આમ ત્રણેક મહિના સુધી વેલજીશેડે ખુદ જ ચિન્તા અને સંકટ ભોગવ્યાં. તે પછી ભારતમાં ખપત ન થતાં ૩ વિલાયત યાગવ્યું અને ખૂબ નુકશાની ખમતી પડી. વર્ષ આખરે સરવૈયું કાઢતાં ખુદ નુકશાન જણાયું નહીં. સદ્ભાગ્યે તેઓ આફત-માંથી સહિસલામત પાર નીકળી ગયા.

૨૪૧૯. વેલજીશેડના વખતમાં શેરોનો સદો પૂર જોશમાં ચાલતો હતો. તેમને આ ધંધા માટે અતિશય ધિક્કાર હોવાથી પોતે તેમાં સડોવાયા નહોતા, એટલું જ નહીં પોતાના પુત્ર ત્રીકમજીને પણ એ ધંધાથી દૂર રહેવાની ભારપૂર્વક લલામણુ કરી હતી એમ પારસી ગૃહસ્થ લિખિત ‘ મુઅઈના શેર સદ્દાની તવારીખ ’ નામના ગ્રંથ દ્વારા જાણી શકાય છે. ત્રીકમજીએ પિતાની એ શિખામણુ ન ગણુકારતાં આ ધંધામાં પડ્યા હતા અને વેસ્ટર્ન ઈન્ડિયા કાર્પોરેશન એન્ડ એક્સચેન્જ કોર્પોરેશન લિ. કાઢી પોતાની અખૂટ પૂંજીનો મોટો ભાગ ખોયો હતો. વડિલોના પુણ્ય પ્રતાપે પૂંજીનો સારો એવો ભાગ ગયાવી પોતાની આખરે સંભાળી લીધી હતી. આ શેર ‘ મેનીઆ ’ નામે ખ્યાતિ પામેલ પ્રસંગની વિસ્તૃત માહિતી ચાટે વિશેષમાં જુઓ—મનચેરજી કાવસજી શાપુરજી કૃત ‘ શેર અને સદ્દાખાજી ’, શાવકશા શરાફ કૃત ‘ શેર સોદા અને શેર ખજાર ’ ઇત્યાદિ.

૨૪૨૦. એમની જ્ઞાતિમાં તેઓ શેડની પદવી પામ્યા, એટલું જ નહીં સમગ્ર જૈન સમાજના નામાંકિત વ્યાપારી અને મુઅઈના અગ્રગણ્ય નાગરિક તરીકે ખૂબજ પ્રસિદ્ધિ પામ્યા. ‘ મુઅઈનો બહાર ’ માં પારસી ગ્રંથકારે આ સાહસવીરની ભારોભાર પ્રશંસા કરી છે. મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડીઆએ ‘ શેહ મોતીશાહ ’ નામના ગ્રંથમાં એમને નામાંકિત નાગરિક તરીકે ગિરદાવ્યા છે. ખીજા પણ અનેક ગ્રંથોમાં એમને વિશે ગૌરવપૂર્ણ ઉલ્લેખો પ્રાપ્ત થાય છે.

૨૪૨૧. એમનું સૌથી યાદગાર કાર્ય તો એમણે અંધાવેલો શ્રી શાંતિનાથ પ્રભુનો જિનપ્રાસાદ છે. આ મંદિર કોઠારામાં જ નહીં સમગ્ર કચ્છમાં સર્વોત્કૃષ્ટ અને સમગ્ર પશ્ચિમ ભારતમાં આ શૈક્ષીનું એનમૂન સ્થાપત્ય છે. સં. ૧૯૧૪ માં જિનાલય અંધાવવાનો તેમણે પ્રારંભ કર્યો. સં. ૧૯૧૮માં એનું કામ પૂર્ણ થયું. ત્યારબાદ વેલજીશેડે સ્નેહી, સંજંધી, સ્વધર્મી પર કંકોતરી મોકલી મોટો સંઘ કાઢ્યો. શત્રુજય, ગિરનારની હજારો લોકોને યાત્રા કરાવી. મોરળી માર્ગે સંઘ કચ્છ આવ્યો. કોઠારામાં અપૂર્વ પ્રતિષ્ઠા મહોત્સવ ઉજવાયો. એ પ્રસંગે શ્રમણ સમુદાય પણ સારી સંખ્યામાં ઉપસ્થિત રહેલો. નવટંકનો મેળો કરવામાં આવેલો. આ જિનાલય વિશે પાછળથી ઉલ્લેખ કરીશું.

૨૪૨૨. આ કોટિધ્વજ શ્રેષ્ઠીને સૌ વેલા માણનાં હુલામણાં નામથી જ ઓળખતા. તેમના પુત્ર ત્રીકમજીનું લગ્ન હરભમ નરશી નાથાની પુત્રી દેવકુંવર સાથે સં. ૧૯૧૭ માં થયું. જ્ઞાતિ શિરોમણીની પૌત્રી કચ્છમાંથી મુંબઈ ધકેલી દીપેલ એક રખડુના દીકરાને મળે એ અજબ પલટો ગણાય એવી તે વખતની પ્રચલિત માન્યતા હતી.

૨૪૨૩. ૫૬ વર્ષની વયે તેમને સારણગાંઠનો વ્યાધિ ઉપડ્યો. ટ્રાંટ મેડિકલના સર્જન ડૉ. બાલીંગલે ડૉ. ભાઉ દાજીને સાથે રાખીને શસ્ત્રક્રિયા કરી. પરંતુ દુર્ભાગ્યે તે નિષ્ફળ નીવડી. વિપુલ સંપત્તિ, મોટો વ્યાપાર અને સુદીર્ઘ કીર્તિ મૂકીને જ્ઞાતિ-દીપક વેલજી માણ તા. ૨૦-૧૧-૧૮૬૪ ના દિને મૃત્યુ પામ્યા. શ્રી અનંતનાથ જિનાલયની વર્ષગાંઠ વખતે માતાજીની દેરીઓ ઉપર ધ્વજરાપણ કરવાનો તથા પયુષ્ણના વ્યાખ્યાન પ્રસંગે ભાદરવા સુદી ૧ ના દિવસે ગહુલી કાઢવાનો એમને વંશપરંપરાગત હક્ક આપીને જ્ઞાતિએ એમના પ્રત્યે વિશેષ આદરમાન વ્યક્ત કર્યું છે.

૨૪૨૪. ત્રીકમજીશેડે પણ ધર્મનિષ્ઠ પુરુષ હતા. તેમણે કેશવજી નાયકે કરાવેલી અંજનશલાકા પ્રસંગે ઘણાં જિનભિંઓની પ્રતિષ્ઠા કરાવેલી. સં. ૧૯૨૨ ના કાર્તિક વદિ ૨ ને રવિવારે તેમણે સંઘ સહિત કેશરીઆજીની યાત્રા કરેલી. મુંબઈથી સંઘ સુરત, રાજનગર વિગેરે સ્થળે પ્રભુ સેવા-પૂજા કરતો કેશરીઆજી પહોંચેલો. ત્રીકમજીશેડની માતા કમીબાઈ, લઘુ બ્રાતા ઉમરશી, પત્ની દેવકુંવર, પુત્રી લક્ષ્મી વિગેરે કુટુંબ ઉપરાંત હરભમ નરશી નાથા, નરશી કેશવજી, માણજી ગોવિંદજી, વર્ધમાન નેણશી, જાદવ પરખત, લાલજી દેવશી રતનશી વિગેરે આગેવાનો સંઘમાં ઉપસ્થિત રહ્યા હતા. જ દિવસ સુધી સંઘ કેશરીઆજી તીર્થમાં રહ્યો અને સંઘપતિએ ધર્મોત્સવો અને સ્વામીવાત્સલ્યોમાં ઘણું ધન ખર્ચ્યું, યાચકોને દાન દીધું. સંઘે સર્વ મળીને સત્તર તો સ્વામીવાત્સલ્યો કર્યાં. આ સંઘમાં દેવચંદ્રના શિષ્ય સકલચંદ્ર, કવિ જિનદાસ વિગેરે પણ સાથે હતા, જેમણે આ સંઘનું વર્ણન તેમણે રચેલાં સ્તવનોમાં કર્યું છે.

૨૪૨૫. ત્રીકમજીશેડે કોઠારાનાં શ્રી શાંતિનાથ પ્રભુનાં જિનાલયને ઈશાન ખૂણે દેવકુલિકા કરાવીને તેમાં શ્રી પાર્શ્વનાથ પ્રમુખ ત્રણ જિનભિંઓ, સ્થાપ્યાં, જુઓ ‘અંચલગચ્છીય લેખ સંગ્રહ’ લેખાંક ૩૩૬. ત્રીકમજીશેડને બે પુત્રીઓ હતી. મોટી પુત્રી લક્ષ્મીબાઈને નથુ ભોજરાજ સાથે તથા નાની પુત્રી ખેતભાઈને જખૌના જેઠાભાઈ વર્ધમાન સાથે પરણાવેલ, જેમનો પરિવાર વિદ્યમાન છે. આ બંને પુત્રીઓએ પણ પ્રતિષ્ઠા કાર્યો કરેલ. જુઓ ‘અંચલગચ્છીય લેખ-સંગ્રહ’ લેખાંક ૩૫૭, ૩૮૫.

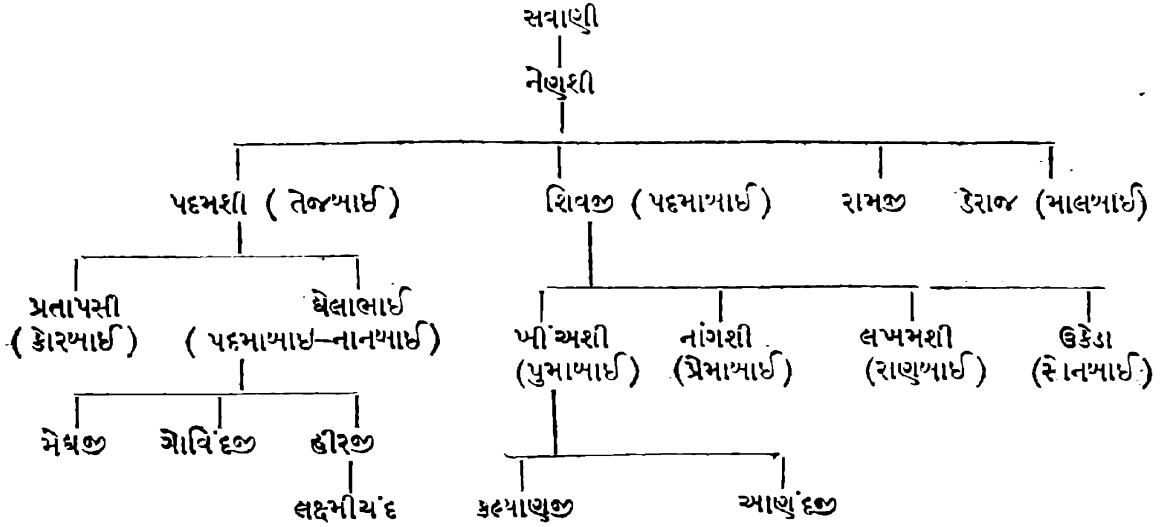
૨૪૨૬. શ્રી અનંતનાથ જિનાલયના વહીવટમાં તેમજ જ્ઞાતિનાં કાર્યોમાં વેલજી માણની જેમ જ ત્રીકમજીશેડ આગેવાનીઓ ભાગ લેતા. તા. ૭-૧૨-૧૮૯૧માં તેઓ મૃત્યુ પામ્યા. એ પછી એમનાં વિધવા દેવકુંવરબાઈ અને પુત્રી ખેતબાઈએ નરશી નાથાનું દૂરદ્દ દીડ સાકાર કરવામાં ખૂબ જ સાથ

આપેલો. અભેચંદ્ર રાધવજીએ તેમના વતીથી એ યાદગાર કાર્ય પાર પાડ્યું તે વિશે આગળ ઉલ્લેખ કરી ગયા છીએ.

શેઠ શિવજી નેણશી

૨૪૨૭. કચ્છી દશા ઓશવાળા જ્ઞાતિના પાંચમા શેઠ શિવજી નેણશી લોડાયા ગોત્રીય, કોઠારાના વતની હતા. તેમનાં કુટુંબનું વંશવૃક્ષ આ પ્રમાણે છે—

૨૪૨૮. શિવજીશેઠ અને તેમના બંધુ પદમશી મુંબઈ ક્યારે આવ્યા તે ચોક્કસ કહી શકાતું નથી. સં. ૧૮૯૦ ની આસપાસ આવ્યા હોવાનું અનુમાન થાય છે. શરુઆતમાં તેઓ ખંદેરમાં મજૂરી કરતા. થોડો અનુભવ મળતાં પડાવો બંધાવી માલની હેરફેરનું કામ કરતા થયા. એ વખતે સ્ટીમરો ખાસ ન હોવાથી નાના પડાવો દ્વારા જ માલ જતો આવતો. આ ધંધામાં એમને સારો નફો થયો.

૨૪૨૯. સં. ૧૯૦૦ ની આસપાસ પોતાનાં નામથી પેઢી ઉઘાડી. ભત્રીજા ધેલાભાઈ અને ભાણેજ કેશવજી નાયક પણ તેમાં ભાગમાં જોડાયા. તેઓ બંને વાણિજ્યપટુ હોઈને પેઢી તરતી થઈ. પછી તો દેશદેશાવર અને ઠેઠ ચીનમાં પણ પેઢીઓ નાખી. આ વિશે કેશવજી નાયકનાં જીવન-વૃત્તના સંદર્ભમાં આગળ ઉલ્લેખ થઈ ગયો છે.

૨૪૩૦. શિવજી નેણશીનું યાદગાર સ્મારક તે કોઠારાનું શ્રી શાંતિનાથ ભગવાનનું જિનમંદિર છે. કેશવજી નાયક અને વેલજી માલુના ભાગમાં તેમણે આ જિનાલય બંધાવ્યું. નાદુરસ્ત તબિયતને લીધે તેઓ કોઠારામાં રહ્યા અને કુશળ કારીગરોને કામે લગાડી કાર્ય પાર પાડ્યું. બાંધકામ પાછળ છૂટે હાથે ધન ખર્ચવામાં આવ્યું અને પરિણામે બેનમૂન સ્થાપત્યનું નિર્માણ થયું. શિવજીશેઠની દેખરેખનું એ કામ હતું એમ કહેવામાં વાંધો નથી.

૨૪૩૧. સં. ૧૯૧૮ માં એ જિનાલયની ધામધૂમથી પ્રતિષ્ઠા થઈ. નવટંકનો મેળો કરવામાં આવ્યો. શિવજીશેઠ પોતાનું મૃત્યુ અલ્પ સમયમાં ધારી ધનને છૂટે હાથે ખર્ચી જીવન કૃતાર્થ કયું, એમની અતિમ ઇચ્છા પરિપૂર્ણ થઈ. એ પછી તેઓ કોઠારામાં જ મૃત્યુ પામ્યા.

૨૪૩૨. હીરજી હંસરાજ કાયાણી એમને વિશે ‘દર્પણ’માં નોંધે છે કે ‘તેઓ શરીરે પુષ્ટ, મહા તેજસ્વી અને બધી રીતે દેખાવડા હતા. બુદ્ધિએ ચંચલ અને ઘણા પ્રામાણિક, પરમાર્થી, જ્ઞાતિ શુભેચ્છક તથા સ્વભાવે શાંત, સમજી અને મિલનસાર હતા.’ તેમના ભત્રીજા ઘેલાભાઈ પદમશીએ જ્ઞાતિનાં કાર્યોમાં ખૂબ જ આગેવાનીભર્યાં ભાગ લઈ નામના કાઢેલી. ધર્મકાર્યોમાં પણ તેમણે મોખરાનું સ્થાન લીધેલું.

૨૪૩૩. શ્રી અનંતનાથ જિનાલયની વર્ષગાંઠ વખતે જ્ઞાતિના શેઠ તરીકે શિવજીશેઠને જ્ઞાનભંડાર ઉપર પ્યારપણ કરવાનો વંશપરંપરાગત હક્ક અપાયો. એમના પહેલા બે પુત્રો એમની હયાતિમાં જ મુલાન વયે મૃત્યુ પામ્યા હતા. એ પછી લખમશીભાઈ સં. ૧૯૩૩ માં અને ઉકાલા સં. ૧૯૪૦ માં પરલોકવાસી થયેલા.

કોઠારાની કીર્તિ-કથા

૨૪૩૪. કચ્છના સાહસિક સપૂતોએ પોતાની કારકિર્દી માત્ર વાણિજ્યક્ષેત્રે જ નહિ, કિન્તુ કળા અને સ્થાપત્યનાં ક્ષેત્રે પણ એવી જ દીપાવી છે. કચ્છના વ્યાપારપટુ શાહ સોદાગરોએ ધનના હગલાઓ ખડકોને જ પોતાનાં જીવનની ઇતિકર્તવ્યતા માની નથી, પરંતુ કળામય સ્થાપત્યો દ્વારા તેઓ પોતાની જનમલોમકાને આલરિત કરતા ગયા છે. કોઠારાનો લવ્ય જિનપ્રાસાદ આ વાતની સાક્ષી પૂરાવે છે.

૨૪૩૫. કોઠારાની કીર્તિ-કથાની પતાકાઓ લહેરાવતા એ અડીખમ જૈનલવનના નિર્માતાઓ કેશવજી નાયક, વેલજી માલુ અને શિવજી નેણશી વિશે આગળ વ્યક્તિગત ઉલ્લેખ કરી ગયા છીએ. એ ત્રણેય શ્રેષ્ઠીઓએ લવ્ય જિનપ્રાસાદ કરવાની યોજના તૈયાર કરી. અમદાવાદનાં પ્રખ્યાત જૈનમંદિરની શૈલીમાં કચ્છી કારીગરોને હાથે એ બંધાય એવી ગોઠવણ થઈ. સાલરાઈના સલાટ નથુને સૂતધાર તરીકે નિયુક્ત કરવામાં આવ્યો. એની આગેવાની હેઠળ સેંકડો કારીગરોને રોકવામાં આવ્યા. આ કાર્ય માટે ૭૮ ફૂટ લંબાઈ, ૬૪ ફૂટ પહોળાઈ અને ૭૩ ફૂટ ૬ ઇંચ ઊંચાઈ સુચવતા પરિમાણદર્શક નકશો પણ જડેજઓની મંજૂરી માટે રજૂ કરવામાં આવ્યો.

૨૪૩૬. તે વખતે કચ્છ પર મહારાવ પ્રાગમલ્લજીનું રાજ્ય શાસન હતું. કોઠારાના રાજકર્તા જડેજ મોકાજી હતા. તેમણે એ નકશો પ્રથમ નામંજૂર કર્યો, કેમકે જો બે માળનાં સ્થાપત્યને મંજૂર રાખવામાં આવે તો એટલી ઊંચાઈથી પોતાનો જ્ઞાનો વિલોક્ય અને એ એમની પરંપરાગત પ્રણાલિકાની વિરૂદ્ધ હતું. આખરે એવો તોડ કાઢવામાં આવ્યો કે મૂળ નકશો મંજૂર રાખવો અને જડેજઓનો જ્ઞાનો અવિલોક્ય રહે એટલી ઊંચી ગઢની દીવાલો રાજમહેલને ફરતી શ્રેષ્ઠીઓએ બંધાવી આપવી.

૨૪૩૭. સં. ૧૯૧૪-૧૫ માં કામ તડામાર શરૂ કરવામાં આવ્યું. શિવજી નેણશી જાતે દેખરેખ રાખવા મુબઈથી ખાસ કચ્છ આવ્યા. સં. ૧૯૧૮ માં કામ સંપૂર્ણ થયું. જિનાલયોના ઝૂમખાને કલ્યાણ ટૂંક કહેવાય છે. શ્રી મેરુપ્રભ જિનાલય સાત ગભારાયુક્ત તથા ઉપર ત્રણ ચૌમુખ અને તે ઉપર પાંચ શિખર પ્રેક્ષણીય થયાં રંગમંડપ અને મુખમંડપ ઉપર ચારે બાજુ સામણી તેમજ જિનાલયને નીચે મોટું ભોંયર કરવામાં આવ્યાં.

૨૪૩૮. જિનાલયની પ્રતિષ્ઠા વખતે ત્રણે શ્રેષ્ઠીઓએ મળીને શત્રુંજયનો મુબઈથી સંઘ કાઢેલો, જેનું વળું ‘કચ્છની પ્રસિદ્ધ પ્રતિષ્ઠાના ચોઢાળિયાં’ માં આ પ્રમાણે મળે છે : ‘કોંકણ દેશના મુબઈ બંદરમાં માંડવી તામાં શ્રી અનંતનાથજીનું મહેરું છે. ત્યાં ચતુર્વિધ સંઘની ઘણી શાલા છે. દશા ઓશવાળ જ્ઞાતિમાં શિવજી નેણશી, વેલજી માલુ અને કેશવજી નાયક થયા, જેમણે શત્રુંજયનો મોટો સંઘ કાઢ્યો. ઘેલાભાઈ પદમશી પણ સાથે હતા. સં. ૧૯૧૮ના માગશર સુદી ૧૧ના દિને મુબઈથી પ્રયાણ કરી સંઘ

ઘોષા બંદર પહોંચ્યો. ત્યાં નવખંડને જુહારી લાવનગર આવ્યો અને ગોડીજીને વંદના કરી. સંઘ પાલીતાણા પહોંચતાં તેનું શાનદાર સામૈયું થયું. ટંગેટીમાં પડાવ નાખ્યો. યાત્રા કરી સૌ કૃતાર્થ થયા. ધર્મ-સ્વામીવાત્સલ્યાદિ કાર્યો થયાં, સાધુઓની ભક્તિ કરી સૌ પાવન થયાં. સિદ્ધાયલથી સંઘ રાજકોટ આવ્યો, સંઘ જોઈ સૌ પ્રભાવિત થયા. મોરખી, શિકારપુર, અંજન થઈ સંઘ કોઠારા પહોંચ્યો. સંઘમાં ૧૧૦૨ ની સંખ્યા હતી. કંકોત્રીઓ પાણી કોઠારામાં મોટો મેજો થયો. આઠ દિવસ ઉત્સવ ચાલ્યો. ગચ્છનાયક રત્નસાગરસૂરિ સમેત અનેક શ્રમણો ઉપસ્થિત હતા. ત્રીકમજી વેલજી માલુ રતવનો ગવડાવતા. સંઘના ઉમંગનો પાર નહોતો. માધ સુદી ૧૩ ને જુધવારે શ્રી શાંતિનાથ પ્રભુનાં ખિંખની મૂલનાયક તરીકે પ્રતિષ્ઠા થઈ. સ્વામીવાત્સલ્યાદિ ધણું થયાં. ઘેર ઘેર થાળની પ્રભાવના થતાં ૫૦૦૦ થાળ ત્રીકમજી વેલજી માલુ તરફથી વહેંચાયા. યાચકોને ધણું ધન અપાણું જેથી જગમાં યશ વિસ્તર્યો. ઇત્યાદિ.

૨૪૩૯. સં. ૧૯૧૮ ના માધ સુદી ૧૩ ને જુધવારે વિજય મુહૂર્તમાં રત્નસાગરસૂરિના ઉપદેશથી મૂલનાયક શ્રી શાંતિનાથ પ્રભુ પ્રમુખ અનેક જિનખિંખોની મહોત્સવપૂર્વક પ્રતિષ્ઠા થઈ. પાંચુભાઈ તેજશી, ત્રીકમજી વેલજી, પદમશી વીરજી, શામજી હેમરાજ, પરખન લાધા, લાલજી મેઘજી વગેરેએ પણ કલ્યાણ દૂકના ગઠમાં દેહરાંઓ બંધાવ્યાં. આની વિગત માટે જુઓ જિનાલયનો શિલાલેખ—‘અંચલગચ્છીય લેખસંગ્રહ’ લેખાંક, ૩૩૬.

૨૪૪૦. જિનાલય ઉપરાંત એ માળનો વિશાળ ઉપાશ્રય, મહાજનવાડી, પાંજરાપોળ, ફૂલવાડી વિગેરે ઉક્ત ત્રણે શેડીઆઓએ તૈયાર કરાવ્યાં. પ્રતિષ્ઠા વખતે મુંબઈથી શત્રુંજયનો તીર્થસંઘ કાઢેલો. કોઠારામાં નવટંકનો જ્ઞાતિ મેજો કરી સમસ્ત જ્ઞાતિમાં પ્રત્યેક ઘેર એ કાંસાની થાળી અઢી શેર સાકરથી ભરેલી તથા કોરી બેની પ્રભાવના કરેલી. આ કાર્યમાં સોળ લાખ કોરીનો ખર્ચ થયેલો જેમાં ૭ લાખ શિવજી નેણશી, આઠ લાખ વેલજી માલુ તથા એ લાખ કેશવજી નાયકે આપી.

૨૪૪૧. જાણે એક મોટો પહાડ ખડો કર્યો હોય એવી ઘટ્ટ ખાંધણીનું આ જૈન મંદિર આખાયે કચ્છમાં વિશાળતા અને ભવ્યતામાં અજોડ છે. પર્વતની શિખરમાળાનું ભાન કરાવતા એનાં ઉપરનાં બાર ઉન્નત શિખરો દૂરથીયે પ્રેક્ષકોનું મન હરી લે છે. મંદિરમાં કાચનું કામ પ્રેક્ષણીય છે. અખડાસાની પંચ-તીર્થમાં ગણાતાં આ તીર્થ સમાન જિનાલયનાં દર્શન કરી લાવુકો કૃતકૃત્ય થાય છે. સં. ૨૦૦૫ ના શ્રાવણ સુદી ૧૫ ને ગુરુવારે જિનાલયની પ્વજંડ પ્રતિષ્ઠા થઈ. શ્રી અનંતનાથ ટ્રસ્ટ તરફથી જિનાલયનો જીર્ણોદ્ધાર થયો. સં. ૨૦૨૧ ના જેઠ વદિ ૧૦ ના દિને જિનાલયનો શતાબ્દી મહોત્સવ સંઘે ઉજવ્યો. એ પ્રસંગે નાયકભાઈ જેઠાભાઈના પ્રમુખપદે ત્યાંના સંઘે પંજની નાતને દશ ઓશવાળ નાતમાં ભેળતી લેવાનો મહત્ત્વપૂર્ણ કરાવ કર્યો, જેને અન્ય સંઘોએ પણ પુષ્ટિ આપી.

૨૪૪૨. કચ્છ-પાલણપુર-મહીકાંઠા વિષયક ‘બોમ્બે ગેઝેટિયર’ પુસ્તક ૫, પૃ. ૨૩૧-૨ માં આ જિનાલય વિશે આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે :

Kothara-In this village was finished in 1861 (S. 1918) the richest of modern Cutch Temples, of £ 400000/- the whole cost of the building, one half was given by Velji Malu and the other half in equal shares by Shah Keshavji Nayak and Shivji Nensey, Oswal Vaniyas of Kothara now living in Bombay. The temple, dedicated to Shantinath the sixteenth of the Jain Saints, was; after the style of one in Ahme-

dabad, built by Cutch workmen, under the superintendence of Salat Nathu of Sabharai. Through a very rich two storied entrance gate, and outer yard surrounded by buildings set apart for the use of priests, opens into a walled quadrangle, on a plinth six feet nine inches high, reached by a flight of fifteen steps, is the temple, 78 feet long, 69 wide and 73-1/2 high, supported on three sides by rich two-storied domed porches. The domed hall, mandap, rises in two stories, and over the shrine is a spire with richly carved figures, niches and mouldings. Inside, the hall the mandap surrounded by aisles or verandahs with a richly designed pavements of different coloured marbles, has twenty two pilasters and sixteen pillars, and a dome supported on eight pillars with foiled arches and streets. Inside of a wall, chiefly formed of twenty pillars richly carved with flowers, leaves and creepers, is the shrine, where, supported on either side by seven small figures is a large image of Shantinath crowned with a golden crown, and seated cross legged on a richly carved marble throne. The upper storey of the hall, reached by stone steps from the south-west porches, has a corridor with rich shrines each containing a large marble sitting image. Below the hall there is a underground shrine, with about 25 large white marble figures with precious stones set into the eyes, chests and arms. Besides the underground shrine there is a secret cellar especially prepared against a time of trouble.

૨૪૪૩. ‘આર્કિઓલોજિકલ સર્વે ઓફ વેસ્ટર્ન ઈન્ડિયા’ ના કચ્છ વિષયક અહેવાલમાં, આ મંદિરનો શિલાલેખ તેના નકશાઓ ઈત્યાદિ સાથે જિનાલયનાં સ્થાપત્ય વિશે, તેના વિદ્વાન સંપાદક દલપતરામ પ્રાણીજન ખખખરે સુંદર પ્રકાશ પાડેલ છે. ડૉ. બર્નેસનાં માર્ગદર્શન હેઠળ આ અહેવાલ તૈયાર થયેલ હોઈને ખૂબ જ પ્રમાણુભૂત છે. અહીં એ અહેવાલનાં અવતરણને ઉધ્ધૃત કરવું પ્રાપ્ત થાય છે.

૨૪૪૪. The temple of Shantinath (શાન્તિનાથ) at Kothara was built in Samvat 1918 by the Oswal Vaniyas (ઓશવાલ વાણિયા) originally of Kothara, but now residing in Bombay. They spent 1600000 Koris, one-half of which was contributed by Sah Velji Malu (શા વેલજી માલુ), and the other half in equal shares by Sah Keshavji Naik (શા કેશવજી નાયક) and Sivaji Nensi (શિવજી નેણસી) (Vide Ins. No. 1, App. No. 1).

It was built after the style of one at Ahmedabad, and is the best in Kachh. It is 78 feet long, 69 feet wide, and 73 feet 6 inches

high. Its workmanship is of a superior order and I have, therefore, added it to the number. The drawing (Vide drawing No. 3, App. II', of course can not be expected to give details; it only shows the outlines. It was built by natives of Kachh under the superintendence of Salat Nathu (सलाट नथु) of Sabharai (साभराइ).

The entrance of the first courtyard, which is surrounded by the buildings of the priests, is very richly carved, and has a corridor of three beautiful semi-circular cusped arches with struts, issuing from the mouths of elephants. On the second storey, supported by of the the arches are three temples, richly carved, the shafts of the columns containing figures of men in various costumes, and animals of various sorts in different attitudes. The eaves are supported by female musicians playing upon the fiddle, lyre, drum, or kartal (करताल) or telling beads. The entrance is 6 feet wide and 12 feet high to the capital. The whole is elegantly designed, and has a magnificent effect.

Entering the gate, we approach in view of a beautiful two storeyed temple, built in another courtyard, on a stylobate or plattform 6 feet and 9 inches high and approached by 15 steps. The porch is two storeyed and the arches semi-circular and cusped, and supported by trunks of three elephants on each side. The eaves are supported on the heads of female guards armed with swords and shields.

The second porch is 18 feet 9 inches square, surrounded by aisles or verandahs on all sides, and paved with well-polished white and black marble. There are 22 pilasters and 16 pillars. The dome is supported on 8 pillars with cusped arches and struts. The Jadeja ruler of the town, considering that the temple, if raised high, would over look his Zenana, had limited its height, and so the dome was originally designed on the first storey only. But subsequently the Vaniyas having agreed to raise the castle walls of the Jadeja's residence, permission was given; when the second storey, on pillars with arches with pavements similar to what is seen below, was built. In the middle of the pavements are squares, flowers, sathiyas (साथिया), circles, and rosettes of various designs and patterns made on black and yellow grounds of marble resembling mosaic work, most skilfully executed.

The sides of this porch are approached by smaller porches as at the entrance.

In the shrine is a pabbasan about 3½ feet high. In the centre is a marble throne richly carved, in which is seated a large image of Santinath, crosslegged, with a gold crown over his head and having on each side seven images of a somewhat smaller size.

In the same way the second storey has a corridor of fine cells, in which larger idols of marble squat on the pabbasan.

The domes of the northern and southern side-porches, which are two storeyed are very richly carved, and have terraces. The upper storey is approached by stone-steps from the side of these double porches on the south and west.

The outer side of the dome of the mandap has a large spires, ten in each line radiate to the edge. They look like small pyramids and the four cardinal points of the radii have figures of lions and elephants alternatively sitting on their haunches.

Under the mandap floor there is a basement or underground storey, in which there are about 25 large white marble idols of tirthankaras, having precious stones set in the eyes, chests, arms, etc. presented by different Seths, whose names together with the date of the gifts are sculptured in balbodh characters in the pedestals. This is a secret chamber and there are rooms still more secret, hidden by flagstones, and specially designed for times of danger.

The outside of the screen-wall of the mandap is chiefly formed by 20 pillars, richly carved with flowers, leaves, and creepers in the base, capitals and cornice; and the figures of men on the shafts serve as atlantes.

The shrine tapers to a spire and has offsets and mouldings in the sides, all finely carved and having figures in the niches and elsewhere. The stones are ash-coloured and greyish red. The temple is surrounded by a strong wall with five turrets or Kothas.

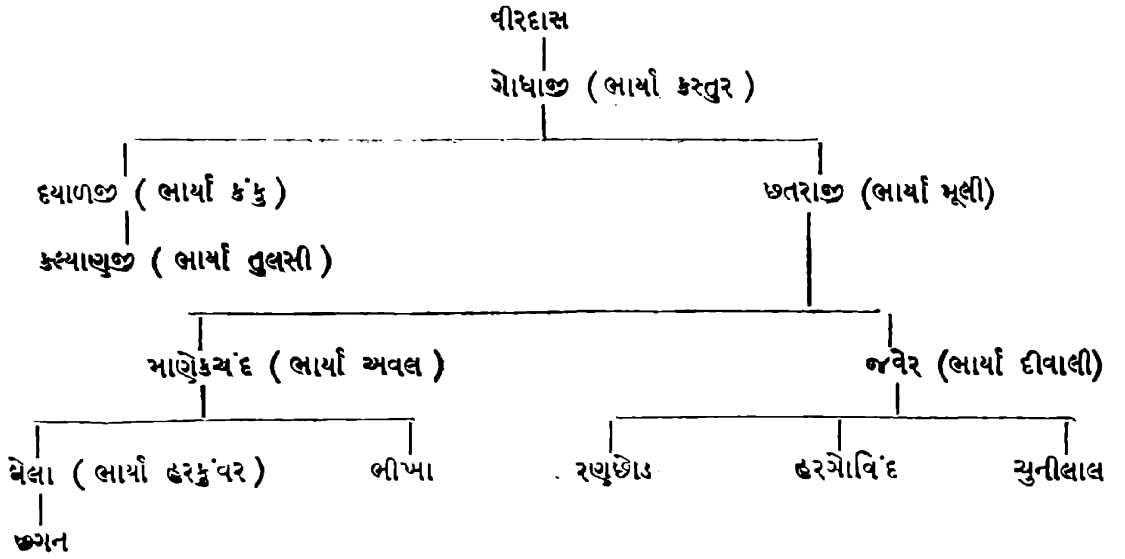
There are four other temples on the four sides, built by other Sethias, one of them by Seth Trikamji Velji.

જિનાલયોનું નિર્માણ

૨૪૪૫. તેરામાં વિસરીઆ મોતા હીરજી ડોસા અને પાસવીર રાયમલે સં. ૧૬૧૫ માં શ્રી હરાવલા

પાર્શ્વનાથ જિનાલય બંધાવ્યું, જે તેની બબ્બતાથી સુઘરીની પંચતીર્થીમાં સ્થાન પામ્યું છે. સં. ૧૯૮૦ ના માધ્યમ સુદી ૫ ને સોમવારે ત્યાં દંડમહોત્સવ થયો. યતિ સૂર્યદંડ હરખચંદ તથા તેમના શિષ્યો મણી-લાલ, મોહનલાલ અને ધનજીએ અહીંનાં ધર્મકાર્યોમાં સારો ફાળો આપ્યો. અહીં ધણી પ્રતિમાઓ સં. ૧૯૨૧ ની અંજનશલાકા વખતની છે.

૨૪૪૬. ગુજરાતના બોરસદના વીશા ઓશવાળ રણુછોડ, હરગોવિંદ, યુનીલાલ તથા કલ્યાણજી દયાળજીએ રત્નસાગરસૂરિના ઉપદેશથી શ્રી આદિનાથ જિનાલય બંધાવી સં. ૧૯૧૪ના આવણ સુદી ૧૦ને શુક્રવારે પ્રતિષ્ઠા કરાવી. એ કુટુંબના છગન બેલાએ પણ પ્રતિષ્ઠાકાર્યો કર્યાં. જિનાલયની શિલા-પ્રશસ્તિમાં આ કુટુંબનું વંશવૃક્ષ આ પ્રમાણે છે:-

૨૪૪૭. કચ્છમાં મગ્યાનામાં સંઘે સં. ૧૯૧૭ માં શ્રી આદિનાથ જિનાલય બંધાવ્યું. વડસરમાં ગુણસાગરના ઉપદેશથી હરધોર કરમશીએ સં. ૧૯૧૮માં શ્રી પાર્શ્વજિનાલય બંધાવ્યું. આવકોની વસ્તી ન રહેવાથી જિનાલયનું ઉત્થાપન કરી પ્રતિમાઓ નક્કીઆમાં લાવવામાં આવ્યાં છે. વારાપધરમાં નાંગશી દેવણિ તથા કેશવજી ગોવિંદજીએ સં. ૧૯૧૮ માં શ્રી આદિજિનાલય બંધાવ્યું, જેનો જીર્ણોદ્ધાર શ્રી અનંતનાથ ટ્રસ્ટ દ્વારા થયો. સં. ૨૦૨૨ ના વૈશાખ વદિર ને શુક્રવારે તેની શતાબ્દી ઉજવાઈ. બારોધમાં હેમા અરજણે અને લધા જીવણે સં. ૧૯૧૮ માં શ્રી શાંતિનાથ જિનાલય બંધાવ્યું, જેનો જીર્ણોદ્ધાર શ્રી અનંતનાથ ટ્રસ્ટ દ્વારા થયો. સાંધાણમાં રત્નસાગરસૂરિના ઉપદેશથી સં. ૧૯૧૯ માં ગોશર વીરધોર જેતશી કરમણે શ્રી સંભવનાથ જિનાલય તથા સં. ૧૯૨૭ માં લાણુ આશારીઆ અને લખમશી આશારીઆએ શ્રી શાંતિનાથ જિનાલય બંધાવ્યાં. અહીંનાં જિનાલયોનો જીર્ણોદ્ધાર શ્રી અનંતનાથ ટ્રસ્ટ દ્વારા થયો.

૨૪૪૮. કાંડાગરામાં ગોરજી આણંદજી માલાજીના પ્રયાસથી સંઘે સં. ૧૯૨૧ માં શ્રી શાંતિનાથ જિનાલય બંધાવ્યું, જેનો શતાબ્દી મહોત્સવ એકાદ લાખ કારીના ખર્ચે સંઘે ઉજવ્યો. બાંડીઆમાં રાધવજી વેરશીએ સં. ૧૯૨૨ માં શ્રી વિમલનાથ જિનાલય બંધાવ્યું, જેનો સં. ૨૦૦૬ માં માધ્યમ સુદી ૧૦ ને ગુરુવારે જીર્ણોદ્ધાર થયો. સં. ૧૯૨૨ માં સાંધવમાં કાનજી ભારમણે શ્રી શાંતિનાથ જિનાલય તથા કુમરાના સંઘે શ્રી ચંદ્રપ્રભુ જિનાલય બંધાવ્યાં. ચીઆસરમાં સંઘે સં. ૧૯૨૭ માં શ્રી આદિ જિનાલય બંધાવ્યું. કોડાધમાં નથુ હંશરાજની ભાઈ ચાંપાબાઈએ સં. ૧૯૨૮ માં શ્રી અનંતનાથ જિનાલય, કોટડી

મહાદેવપુરીમાં સંઘે શ્રી કુંથુનાથ જિનાલય તથા પત્રીમાં શ્રી ચંદ્રાપ્રભુ જિનાલય બંધાવ્યાં. જખોના ખોના કાનજી લખમશી ભાર્યા રાણુમાઈ પુત્ર મૂલજીએ સં. ૧૯૨૧ ની અંજનશલાકા વખતે અનેક જિનપિંખોની પ્રતિષ્ઠા કરાવી. જખોના મહાજનમાં મોટો સંઘર્ષ થયો જેને નિવારવા અનેક પ્રયાસો થયા. જુઓ વિદ્યાવિજયકૃત ‘મારી કચ્છ યાત્રા.’

શિષ્ય-સમુદાય

૨૪૪૯. વખતસાગર શિ. ભાવસાગર શિ. ઝવેરસાગર અપરનામ રત્નપરીક્ષક સારા કવિ થઈ ગયા. તેઓ ભાવનગરમાં સવિશેષ રહ્યા. કવિ પોતાના વિદ્યાગુરુ તરીકે અમરવિજય અને ચિદાનંદનો ગૌરવપૂર્વક ઉલ્લેખ કરે છે. જુઓ—

કવિ નિજ ઉપકારી અખ વરણે, તપગચ્છ વંશ દીપાયો રે;
અમરવિજય વિદ્યાગુરુ મારા, શ્રુતવર આશીષ પાયો.
પાઠક નવ પલ્લવ સમ કર્તા, અર્થ આચાર્ય ગણાયો રે;
શ્રી ચિદાનંદ ગુરુ ધર્માચાર્ય, અનુલવ શ્રદ્ધા છાયો.
સિદ્ધગિરિની તલેટીએ વાંદી, ચરણસું પ્રેમ લગાયો.

૨૪૫૦. સં. ૧૯૧૮ ના કાર્તિક પૂનમ ને રવિવારે શત્રુજયની યાત્રા કરી ૧૬ ઢાલમાં સિદ્ધગિરિ વર્ણુન ૩૫ ‘તીર્થમાલા’ તેમણે ભાવનગરમાં રચી. પ્રેમાભાઈ હેમાભાઈના મુનીમ ખેમચંદ જયચંદે કવિ સાથે યાત્રા કરી રાયણુ પગલાની દેરીનો ઉદ્ધાર કર્યો. તેના પુત્ર લલ્લુભાઈને કવિએ ટૂંકાની સમજ આપી.

૨૪૫૧. સં. ૧૯૨૧ ના માધ સુદી ૭ ને ગુરુવારે કેશવજી નાયકે કરાવેલી અંજનશલાકા પ્રસંગે કવિ પાડીતાણામાં ઉપરિચિત રહેલા અને ફાગણ સુદી ૮ ને સોમવારે ૮ ઢાલમાં ‘અંજનશલાકા સ્તવન’ ભાવનગરમાં રચ્યું જેમાં એ ઐતિહાસિક પ્રસંગનું વિશદ વર્ણન છે. કવિએ ૫ ઢાલમાં ‘ભવ નાટકનો ગરબો’ તેમજ પ્રકીર્ણ કૃતિઓ રચ્યાં. અંજનશલાકા વખતની અનેક મૂર્તિઓના લેખોમાં કવિનું નામ છે. ભાવનગરમાં એમના ઉપદેશથી કેશવજી નાયકે ગૌતમ ગણુધરની દેરી બંધાવી. કવિના શિષ્ય કસ્તુરસાગર થયા, જેમનાં નામથી ભાવનગરમાં કસ્તુરસાગર ગ્રંથ ભંડારની સ્થાપના થઈ.

૨૪૫૨. ઉપા. મુક્તિલાલ શિ. ક્ષમાલાલે સં. ૧૮૯૩ ના ચૈત્ર વદિ ૧૨ ના દિને મુક્તિસાગરસૂરિ સાથે પાવાગઢની યાત્રા કરી ‘મકાકાલી માતાનો છંદ’ રચ્યો, તથા નલીઆમાં સ્નાત્ર મહોત્સવ પ્રસંગે ‘સ્નાત્ર પૂજા’ રચી. તેમણે તથા તેમના શિષ્ય સુમતિલાલે સં. ૧૮૯૭ માં નલીઆમાં ચોમાસું રહીને માધ સુદી ૫ ને બુધવારે વીરવસહીની શિલા-પ્રશસ્તિઓ લખી. ક્ષમાલાલે સં. ૧૮૯૭ની શરદ પૂર્ણિમા ને શનિવારે જૂજમાં મુક્તિસાગરસૂરિના પસાયથી નવપદજીનાં સ્તવનો રચ્યાં. સં. ૧૮૯૯ માં તેઓ ગચ્છનાયક સાથે જામનગરમાં પણ ચાતુર્માસ રહ્યા અને ત્યાં સરૈયા, સ્તવનાદિ કૃતિઓ રચી.

૨૪૫૩. દેવચંદ્રના શિષ્ય સકલચંદ્રે સં. ૧૯૨૨ ના કાર્તિક વદિ ૨ ને રવિવારે ત્રીકમજી વેલજી માલુના સંઘ સાથે કેશરીઆજીની યાત્રા કરી ‘ધૂલેવા સ્તવન’ રચ્યું. કવિ જિનદાસે પણ ‘કેશરીઆજી સ્તવન’માં આ સંઘનું વર્ણન કર્યું. હીરજી હંસરાજ ખોનાએ જિનદાસ નામથી લકિત કાવ્યો રચ્યાં. સં. ૧૯૨૨ ના આપાદમાં ઉપા. વિનયસાગરના પસાયથી ‘જ્ઞાનની લાવણી’, સં. ૧૯૩૦ ના આપાદી પૂનમ ને બુધે વિવેકસાગરસૂરિના પસાયથી ‘ચોવીશી’, સં. ૧૯૩૧ માં નરસિંહપુરામાં ‘ત્રણ ચોવીશી પૂજા’

તેમજ અનેક લાવણીઓ અને પ્રકીર્ણ કૃતિઓ રચી. કવિ 'આત્મ ખત્રીશી'ની પ્રશસ્તિમાં પોતાને 'હંસ લઘુ સુત' કહે છે.

૨૪૫૪. માણિક્યસાગર શિ. ઉપા. વિનયસાગરે કેશવજી નાયકની ટૂકોની શિલાપ્રશસ્તિઓ રચી. સં. ૧૯૨૧ ની અંજનશલાકા વખતે એમણે વિધિવિધાનો કર્યા. તેઓ ખડુધા મુખમ્મમાં રહ્યા. નરશી નાથાનાં પુત્રવધૂ પૂર્યાર્ષિએ સં. ૧૯૧૧ ના કાર્તિક સુદી ૫ ના દિને સમેતશિખરનો સંઘ કાઢેલો તેમાં સાથે રહી માઘ વદિ ૧૧ ના દિને તીર્થયાત્રા કરી શિખરજીનું સ્તવન રચ્યું; ફાગણ વદિ ૫ ના દિને પાવાપુરીની યાત્રા કરી શ્રી વીર જિન સ્તવનો રચ્યાં. કવિએ રાજગૃહી, ગૌતમ જન્મપુરી ગોપરગામ, ત્રિપુલાચલ, રત્નગિરિ, ઉદયગિરિ, સોનગિરિ, વૈસારગિરિની યાત્રા કરી 'રાજગૃહી સ્તવન' રચ્યું. શ્રી પાર્શ્વ-પ્રભુનાં ચાર કલ્યાણકની ભૂમિ ખનારસ, ભિલ્લુપુરનાં પ્રાચીન મંદિર, રામઘાટના કુશલાજીનાં મંદિર, બદનીઘાટનાં શ્રી સુપાર્શ્વમંદિર, સાત કોસ દૂર શ્રી ચંદ્રપ્રભુનાં તીર્થ ચંદ્રપુરી, ત્રણ કોસ દૂર શ્રી શ્રેયાંસધામ સિંહપુરી વિગેરેની યાત્રા કરી 'શ્રી પાર્શ્વ જિન સ્તવન' રચ્યું. કવિ જણાવે છે કે ઉક્ત ચારે તીર્થકરોનાં સોળ કલ્યાણકોની એ ભૂમિ છે. કવિએ અહીં 'શ્રી પાર્શ્વ જિન પદો' તથા તદ્વશિકાની યાત્રા કરી શ્રી આદિ જિન સ્તવનો પણ રચ્યાં. ભારમલ તેજશી આ સંઘમાં સાથે હતા. મુખમ્મમાં કવિએ એમને અણશણુ વ્રતનાં પચ્ચખાણુ આપ્યાં. કવિના શિષ્ય દેવચંદ્ર થયા, જેઓ ઉક્ત અંજનશલાકા પ્રસંગે ઉપસ્થિત રહેલા.

૨૪૫૫. સુગ્યાનસાગરે ખોરસદનાં જિનાલયની સં. ૧૯૧૪ ની શિલાપ્રશસ્તિ લખી. એ વર્ષે તેઓ રત્નસાગરસૂરિ સાથે ત્યાંજ ચાતુર્માસ રહેલા. પં. મુક્તિવિજય, ભક્તિવિજય ગણિ પણ સાથે ચાતુર્માસ હતા. જુઓ. અં. લેખસંગ્રહ, નં. ૩૩૫. રત્નસાગરસૂરિના શિષ્ય ગુણસાગરના ઉપદેશથી વડસરમાં હરધોર કરમશીએ સં. ૧૯૧૮ માં શ્રી પાર્શ્વજિનાલય બંધાવ્યું. મહિમાસાગર શિ. નયસાગર જૈન શ્રુતના અભ્યાસી હતા. જૈનો અને બ્રાહ્મણો વચ્ચે ચાલેલા કેસમાં એમણે પ્રમાણના આધારે જુખાની આપેલી. તેઓ વેદકના પણ જાણકાર હતા. મહિમાસાગરની પ્રેરણાથી ભીમશી માણેકે ઘણા ગ્રંથો પ્રકાશિત કર્યા. આ અરસામાં કવિ પ્રેમચંદ ગેલચંદ પણ સારા કવિ થઈ ગયા, જેમની ઘણી કૃતિઓ ઉપલબ્ધ છે.

૨૪૫૬. વિંઝાણ પોશાળના મૂલચંદ શિ. સુમતિચંદ આલખ્તલચારી અને મંત્રવાદી હતા. એમના ચમત્કારોની અનેક વાતો સંભળાય છે. મંત્રપ્રભાવથી ત્યાંના તિલાટની અસાધ્ય બીમારી દૂર કરતાં પોશાળને ૧૮ વીધાનું ખેતર ભેટ મળેલું. એમની પછેડી ધોઈને પાણી પીવાથી અનેક ફાયદા થતા એમ બધે સંભળાતું. ભૂજનાં ચાતુર્માસ બાદ ભદ્રેશ્વર યાત્રાએ જતાં માર્ગમાં વડાલામાં એમણે ચમત્કારો બતાવેલા.

૨૪૫૭. મુક્તિસાગરસૂરિનાં આજ્ઞાવર્તી સાધ્વી દેવશ્રીએ સં. ૧૯૩૨-૩૩ માં અનુક્રમે સુથરી અને નલીઆમાં ચાતુર્માસ કર્યાં અને ત્યાં ભક્તિ-સભર ગરખીઓ રચી. તેમનાં શિષ્યા દયાશ્રી થયાં. દેવશ્રી રચિત ગરખીઓ માટે જુઓ સોમચંદ ધારશી પ્રકાશિત 'પ્રતિક્રમણુ સૂત્રાણિ.'

૨૪૫૮. કચ્છ અંતર્ગત નાના આસંખીઆના વીશા ઓશવાળ શાહ ટોકરશીની ભાર્યા કુંતાબાઈની કૃપે સં. ૧૯૧૧ માં એમનો જન્મ થયો. એમનું પૂર્વાશ્રમનું નામ વેલ્લુ હતું. શૈશવમાં જ રત્નસાગરસૂરિ પાસે રહીનેન શ્રુતનો અભ્યાસ કર્યો. સં. ૧૯૨૮ ના શ્રાવણ સુદી ૨ ના દિને સુથરીમાં ગુરુનાં કાળધર્મ બાદ ત્યાં દીક્ષિત થયા, માંડવીના સંઘની વિનંતિથી ત્યાં ચાતુર્માસ રહ્યા અને કાર્તિક વદિ ૫ ને શનિવારે આચાર્ય તેમજ ગચ્છેશ પદ પામ્યા. જુઓ :

કચ્છ દેશ સોહામણો, લધુ આસંખીઓ મન જાણુ;
ગોત્ર દેવયા દીપતા, કુલ વૃદ્ધ ઊથ વંશ વખાણુ.
ટોકરશી મુત શોભતા, જનની કુંતાબાઈ માત;
વંશવિબૂષણુ જાણીએ, નામ વિવેકસિન્ધુ વિખ્યાત.
માંડવી બંદર મનોહર, શ્રી સંઘને અતિ ધણો પ્યાર;
સંઘ ચતુર્વિધ મયી કરી, કરે પાટ મહોત્સવ સાર.
સંવત ઓગણીશ અઠાવીસે, કાર્તિક વદિ પાંચમ ધાર;
આચારજ પદ પામીઆ, તિહાં શોભે શુભ શનિવાર.
(ગહુલી સંગ્રહ, નં. ૧૩૨).

૨૪૫૯. જર્મન વિદ્વાન ડૉ. જહોન્નેસ ક્રાટે વિવેકસાગરસૂરિની વિદ્યમાનતામાં પદ્માવલી લખી હોઈને, તેમણે એમને વિશે માત્ર સંક્ષિપ્ત ઉલ્લેખ જ કર્યો. જુઓ—

73 Viveksagarasuri, the present suri. Inscr. Samvat 1940, ib; his portrait in the beginning of Vidhipaksha Pratikr; Bombay, Samvat, 1945, 1889.

૧૪૮૦. ગચ્છનાયકને સિદ્ધગિરિની યાત્રા કરવાની ઈચ્છા થતાં વિશાળ યતિસમુદાય તેમની સાથે પધાર્યો, જેમાં સ્વરૂપચંદ્ર તથા તેમના સિષ્યો પણ હતા. યાત્રા કરી સૌ પાવાગઢ ગયા. મહાકાલી દેવીની ભક્તિ કરી સૌ મુખર્ષિ ગયા. ત્યાં એમનું શાનદાર સામૈયું થયું. શ્રી અનંતનાથ જિનાલયના ઉપાશ્રયમાં તેઓ ખિરાજ્યા. સંઘે તેમની ભારથી ભક્તિ કરી. થોડા સમય બાદ યતિ સમુદાયે કચ્છ જવાની આજ્ઞા માગી. નરશી નાથના ખર્ચે બધા માટે વહાણની વ્યવસ્થા થઈ. સં. ૧૯૨૮ માં ગચ્છનાયક ત્યાં જ ચાતુર્માસ રહ્યા. એ પછી પણ તેઓ મુખર્ષિમાં ધણું રહ્યા. સં. ૧૯૩૨ માં સંઘ સાથે કેશરીયાળી તીર્થયાત્રા કરી,

૨૪૬૧. કચ્છનાં મહત્વનાં કેન્દ્રોમાં તેઓ ચાતુર્માસ રહેલા અને મહારાવ તરફથી સારું માન પામેલા. સં. ૧૯૩૪ માં એમની અધ્યક્ષતામાં ઉનડોડમાં જિનાલયની પ્રતિષ્ઠા થઈ. સં. ૧૯૪૯ માં જામનગરમાં ચાતુર્માસ પણ રહેલા તે વખતે જામ વિજાણ તેમનાં વ્યાખ્યાનો સાંભળવા ખાસ પધારતા. જામસાહેબે એમના પ્રત્યે અત્યંત ભક્તિભાવ વ્યક્ત કરેલો. આ દ્વારા એમનો પ્રભાવ સ્પષ્ટ થાય છે.

૨૪૬૨. સં. ૧૯૪૦ થી ૧૯૪૮ સુધી સતત તેઓ મુંબઈમાં રહ્યા. સં. ૧૯૪૮ ના માગશર માસમાં ભીમજી શામજીએ કેશરીઆજીનો સંઘ કાઢેલો તેમાં ઉપસ્થિત રહેલા. યાત્રા બાદ વળતી વખતે આમરાની ગંભીર બીમારી થઈ. જિનેન્દ્રસાગર, ભાગ્યસાગર આદિ શિષ્યોએ સુંદર શુભ્રૂપા કરી; યુરોપિયન તથા દેશી ડોક્ટરો રાતદિવસ સેવામાં હાજર રહ્યા પરંતુ વ્યાધિ જીવલેણ નીવડી. પદ્મશિષ્ય જિનેન્દ્ર-સાગરજીને ગચ્છનો ભાર સોંપીને તેઓ સં. ૧૯૪૮ ના ફાગણ સુદી ૩ ને ગુરુવારે ૩૭ વર્ષનું આયુ પાળીને મુંબઈમાં કાલધર્મ પામ્યા.

યતિ સમુદાય

૨૪૬૩. વિવેકસાગરસૂરિના સમયમાં તેમજ તેમના પછી યતિ સમુદાયનો પ્રભાવ ઉત્તરતી કળામાં હતો. છતાં કેટલાક યતિઓએ શાસન સેવામાં ડીક ડીક કાર્ય કર્યું છે. ગચ્છનાયકના શિષ્ય ભાગ્યસાગરે શત્રુજયમાં કેટલીક પ્રતિષ્ઠાઓ કરાવી. ‘ચિત્રસેન-પદ્માવતી ચરિત્ર બાલાવમોહ’ની પુષ્પિકા દ્વારા ક્ષમા-વર્ધન વિશે આ પ્રમાણે જાણી શકાય છે : ‘સં. ૧૯૨૯ ફા. વદિ ૨ રવિ રાત્ર ઘડી ૪. જાતે ભ. વિવેકસાગરસૂરિ શ્રી મુંબઈ ચાતુર્માસ. તદ્ આસાકારિ પૂજ્ય માવિત્ર શ્રી મેઘલાલજી તત્ શિષ્ય મુ. સુમતિવર્દનજી તત્ શિષ્ય મુ. ક્ષમાવર્દનને કિર્તીકૃત. સ્વયાંચનાર્થ. શ્રી આચેટ મધ્યે શ્રી આદિનાથ પ્રસાદાત્’ સં. ૧૯૩૮ ના માગશર સુદી ૧૧ ને ગુરુવારે તિલકકુશલે ‘ધૃતકલ્પોલ સ્તવન’ રચ્યું.

૨૪૬૪. પાટણ નિવાસી શામજીએ ગચ્છનાયકની ગહુલી રચી છે તેમાં સં. ૧૯૪૫ ના મકા સુદી ૩ ને રવિવારે વિવેકસાગરસૂરિની નિશામાં સુથરીમાં થયેલા દીક્ષા-મહોત્સવનો ઉલ્લેખ છે. જુઓ- ‘ગહુલી સંગ્રહ’ નં. ૧૩૧ કવિ પ્રેમચંદે પણ ગુરુગુણ ગર્ભિત સુંદર ગહુલીઓ રચી છે.

૨૪૬૫. વિંઝાણ પોશાળના સુમતિચંદ્ર શિ. તારાચંદ્ર વિધિ-વિધાનમાં નિપુણ હતા. તેમણે લખેલી હાથ પ્રતો, જમીન-મહેસૂલ અંગેના દસ્તાવેજો ઈત્યાદિ ઘણી જગ્યાએ ઉપલબ્ધ છે. સં. ૧૯૨૧ માં પાલીતાણામાં થયેલી અંજનશલાકા પ્રસંગે તેઓ ખાસ ઉપસ્થિત રહેલા. તેમના શિષ્ય ગુલામચંદ્ર થયા.

સામાજિક અને ધાર્મિક સમસ્યાઓ

૨૪૬૬. આ અરસામાં નાની મોટી અનેક સામાજિક અને ધાર્મિક સમસ્યાઓ પ્રાદુર્ભૂત થઈ. એક કે સમાન જ્ઞાતિઓમાં પગાતા એ ધર્મેને પરિણામે કેટલાક પ્રસંગોમાં ધર્મપરિવર્તનો થયાં; તે વળી કેટલાકમાં એક જ જ્ઞાતિ અને ધર્મમાં સામાજિક અને ધાર્મિક હિતો અથડામણમાં આવ્યાં. કેટલાકમાં બ્રાહ્મણો અને જૈનો વચ્ચેના વર્ષો જૂના પ્રણાદિકાગત સામાજિક હક્કોનો ધાર્મિક મુદ્દા પર અનાદર થયો. આ બધા અવનવા પ્રસંગો પસંદાતા યુગનાં એંધાણો જ કહી શકાય. સામાજિક અને ધાર્મિક મૂલ્યોનાં પરિવર્તનના આ યુગમાં આ બધી સમસ્યાઓએ દૂરગામી અસર પહોંચાડી હોઈને તેનો સક્ષિપ્ત ઉલ્લેખ કરવો પ્રાપ્ત થાય છે.

૨૪૬૭. કચ્છી દશા ઓશવાળા અને કરાડ એ બે જ્ઞાતિઓ વચ્ચે સં. ૧૯૨૫ માં મુંબઈની

હાઈકોર્ટમાં કેસ લડાયો. આ જાતિઓ અનુક્રમે જૈન અને મહેશ્વરી-હિન્દુ ધર્મ પાળતી, છતાં બંને વચ્ચે સામાજિક સંબંધો ચાલુ હતા. સં. ૧૮૭૧ માં તેમની વચ્ચે કેટલીક સમજૂતિઓ પણ થયેલી. કરાડ જાતિ મોટી જાતિ સાથે હળીમળીને રહેતી. જ્યારે એ જાતિએ દશાઓની સામાજિક મિલકતોમાં હક્કો માગ્યા ત્યારે તેમની વચ્ચે ધર્મણ થયું. કેસમાં કરાડજાતિના આગેવાનો પ્રેમજી લધા, લખમશી સ્વજી, લખમશી શિવજી વાદી હતા. પ્રતિવાદી તરીકે દશા જાતિના અગ્રેસરો હરભમ નરશી નાથા, માણુ તેજશી, ત્રીકમજી વેલજી, કેશવજી નાયક, ઘેલાભાઈ પદમશી, વર્ધમાન પુતશી, પત્રામલ રતનશી, નાગશી સોદે અને ચત્રભૂજ આશારીઆ હતા. આ કેસ પાછળ રૂ. ૨૦૦૦૦ નું પાણી થયું.

૨૪૬૮. ખીજે જ વર્ષે—એટલે કે ૧૬ મી ડીસેમ્બર ૧૮૭૦ માં ધરમેળે સમાધાન કરીને કેસ પાછો ખેંચી લેવામાં આવ્યો. ગચ્છનાયક રતનસાગરસુરિના ઉપદેશથી કરાડ જાતિએ જૈનધર્મ સ્વીકારતાં તેને દશા જાતિમાં ભેળવી દેવામાં આવી અને એ રીતે ઝગઝગાનો યથોચિત અંત આવ્યો.

૨૪૬૯. નાગર વાણિયાઓની ખાતમા ઉપયુક્ત ખાતતથી ભિન્ન પરિણામ આવ્યું. જૈન મહા-જનની ૮૪ જાતિઓમાં નાગર પણ એક જાતિ હતી, મેરુતુગસુરિએ અનેક નાગરોને જૈનધર્મી બનાવ્યા હતા એ વિશે આગળ સપ્રમાણ ઉલ્લેખ કરી ગયા છીએ. અંચલગચ્છની જેમ અન્ય ગચ્છો પણ નાગરોના પ્રતિબોધકો હતા. પરંતુ કાલક્રમે જૈન નાગરોની સંખ્યા ઘટતી ગઈ. વલ્લભ સંપ્રદાયની અસરથી જૈન નાગરો મોટી સંખ્યામાં ધર્મપરિવર્તન કરી ગયા. છેલ્લે વડનગરમાં સં. ૧૯૩૦-૪૦ માં આ જાતિના માત્ર ૨૦-૩૦ કુટુંબો જ રહ્યાં. આ સ્થિતિમાં વૈષ્ણવ નાગરોએ એમને સંભળાવી દીધું કે કંડી નહીં ખાંધો તો કન્યાની લેવડ-દેવડ બંધ થશે. જૈન નાગરોએ આથી અમદાવાદના સંઘને વિનંતિ કરી કે તેમને જૈન જાતિ સાથે ભેળવી દેવામાં નહીં આવે તો ધર્મત્યાગ કરવાની ફરજ પડશે. અમદાવાદના સંઘમાં આ અન્ન ખૂબ ચર્ચાયો. જૈન હોવા છતાં સંઘે જાતિ બંધનને વધુ વજન આપ્યું અને પરિણામે જૈન નાગરોએ પરાધીન દશામાં કંડી ખાંધી. એ પછી સદા માટે નાગરો જૈન સંઘમાંથી નીકળી ગયા.

૨૪૭૦. સં. ૧૯૩૭ માં મુંબઈની કોર્ટમાં શ્રી અનંતનાથ જિનાલયના વહીવટ સંબંધમાં કેસ લડાયો. વાદીઓ ઠાકરશી દેવરાજ, ભારમલ રતનશી, આસપાલ મુલજી, હીરજી હંસરાજ અને નાગશી લધા હતા. પ્રતિવાદીઓ હરભમ નરશી, કેશવજી નાયક, ઘેલાભાઈ પદમશી, કુંવરજી જીવરાજ, ઉમરશી વેલજી અને મેગજી જેઠા હતા. વાદીઓ અને પ્રતિવાદીઓ એકજા જાતિના હતા. વાદીઓએ દ્રુષ્ટાંતો નાણાંનો ઉપયોગ અંગત કાર્યોમાં કર્યો હોવાનો પ્રતિવાદીઓ પર આરોપ મૂક્યો અને પરિણામે અનેક તથ્યો પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યાં તેમજ અનેક એકારો થયા. જાતિના અગ્રેસર હરભમ નરશી નાથાએ બચાવમાં જણાવ્યું કે—‘કેશવજી નાયક, ઘેલાભાઈ પદમશી, અને મજ્જૂર ત્રીકમજી વેલજી અને જીવરાજ રતનશીએ આ પ્રતિવાદી તથા તેના ભાગીઆ પાસેથી રૂ. ૨૪૮૨૬૩-૩-૬ અગર તેનો કોઈ પણ ભાગ વસૂલ ન કર્યો તેમાં તેઓએ કંઈ દગો કર્યો નથી. આ પ્રતિવાદી ધારે છે કે મજ્જૂર પ્રતિવાદી કેશવજી નાયક અને ઘેલાભાઈ પદમશી અને મજ્જૂર ત્રીકમજી વેલજી અને જીવરાજ રતનશીએ આ પ્રતિવાદી તથા તેના ભાગીઆ સામે તેનાં નાણાં વસૂલ કરવાને સારું કંઈ કાયદેસર ઈલાજ ન લીધા. તે કામ તેઓએ નાતની મરજી પ્રમાણે કર્યું છે. કેમકે આ પ્રતિવાદીના વડવા મજ્જૂર નરશી નાથાને અને પાછળ થનારને આ નાત મોટી આબરૂ અને માનતા સાથે જોતી હતી. કારણ કે—મજ્જૂર નરશી નાથાએ નાતની મોટી સેવા બજાવી હતી અને તેથી નાતની મરજી હતી કે આ પ્રતિવાદી તથા તેના ભાગીઆ પર તેમની પડતી દશામાં કંઈ પણ કાયદેસર ઈલાજ લેવા નહીં,’ (તા. ૨૬-૧-૧૯૮૨). આ કેસમાં અપ્રત્યક્ષ રીતે

સામાજિક અને ધાર્મિક કિતો અથડામણમાં આવ્યાં. જસ્ટીસ સ્કોટે તા. ૨૭-૬-૧૮૮૪ માં કેસનો ફેસલો કર્યો તેમાં એ વિશે વિશદ જણાવટ કરી.

૨૪૭૧. સં. ૧૯૫૦ માં મુંબઈની હાઈકોર્ટમાં બ્રાહ્મણોના હક્ક સંબંધક કેસ લડાયો. મુંબઈમાં કચ્છી દશા ઓશવાળ જ્ઞાતિની મહાજનવાડીમાં બ્રાહ્મણોને જમણુવારોનો હક્ક આપવો જોઈએ નહીં એમ વાદીઓનું મંતવ્ય હતું. પ્રતિવાદીઓએ જણાવ્યું કે બ્રાહ્મણો નાતને પ્રાચીન કાળથી વળગેલા છે. તેમને નાતના ભાગ તરીકે ગણવામાં આવ્યા છે. તેઓ હક્ક તરીકે જમણુવારમાં હાજર રહેતા. આ બ્રાહ્મણો જન્મથી મૃત્યુ સુધીની અનેક ક્રિયાઓ કરતા હોઈને નાતને જરૂરના છે. જ્ઞાતિના અગ્રેસરો અભેદ રાધવજી અને ઘેઝાભાઈ પદમશી એ વિચારના હતા. તેમની વિરૂદ્ધ નરશી કેશવજી અને કુંવરજી જીવરાજ હોઈને આ કેસ ઘણી ઉગ્રતાથી લડાયો. એક જ જ્ઞાતિના આગેવાનો સામે સામે હોઈને જ્ઞાતિમાં કડવાઈ ખૂબ જ વધી ગઈ. ખટાઉ હીરજી, ફકીરચંદ પ્રેમચંદ વિગેરે અન્ય જ્ઞાતિઓના આગેવાનોએ પણ પોતાની જુથાની આપી. મહીમાસાગર શિ. નયસાગરે પણ શાસ્ત્રના પૂરાવાઓ રજૂ કર્યા. તા. ૩૧-૫-૧૮૯૫ માં કેસનો ફેસલો થયો અને હુકમનામું વાદીઓની તરફેણમાં આવ્યું. એ પછી મહાજનવાડીમાં બ્રાહ્મણોને જમાવવાનો હક્ક અમાન્ય થયો. પ્રાચીન પ્રણાલિકાનો આથી સમયોચિત અંત આવ્યો.

૨૪૭૨. દેવકરણ મુલજી તથા દેવશી દયાલચંદે વડી અદાલતમાં એડીરેવીટ કરી કે દશા તથા વીશા ઓશવાળો જૈન સંઘમાં નથી. આ અપમાનસૂચક આપતના પ્રતિકારરૂપે જને જ્ઞાતિએ મળીને નક્કી કર્યું કે જ્યાં સુધી એનો સંતોષકારક નિવેડો ન આવે ત્યાં સુધી ટીપોમાં કાંઈ ભરવું નહીં. જે અગાઉ રકમ ભરી હોય અને ચૂકવી ન હોય તો તે પણ આપવી નહીં. (કરાવ તા. ૧૧-૧૧-૧૯૨૫).

૨૪૭૩. શ્રી અનંતાનાથ ટ્રસ્ટના સાધારણ ખાતા પર જોગે વધતાં દેરાસરનાં નાણાં ઉઠીના લઈ ખાદ્ય પૂરવામાં આવી. રકમ રૂ. ૫૦૦૦૦ થી ઉપર જતાં પ્રશ્ન વિકટ બન્યો. મુંબઈની વરિષ્ઠ અદાલતે ચૂકાદો આપતાં જણાવ્યું કે મજદૂર મિલકત ખરીદવામાં આવી ત્યારથી જ તે સાધારણ ખાતાની હતી. એને દેવદ્રવ્યમાં લઈ જવાની જરૂર નહોતી પણ વચગાળામાં એવું બન્યું હોય. તેથી સાધારણ દ્રવ્યમાં તેને લઈ જતાં રોકી શકાય નહીં, એટલું જ નહીં પણ એ જ યોગ્ય માર્ગ છે. દેવદ્રવ્ય કે તેની આવકને સાધારણ દ્રવ્યમાં પલટાવવાનો અહીં પ્રશ્ન જ નથી. વસ્તુતઃ જે મિલકત સાધારણમાંથી ખરીદાય છે અને જેની આવકનો ઉપયોગ પણ સાધારણ દ્રવ્ય તરીકે જ થયેલો તેને એનાં મૂળ સ્વરૂપમાં આણવાનો આ પ્રશ્ન હતો. છતાં આ પ્રશ્ને વિવાદનું સ્વરૂપ ધ્યુ. દેવદ્રવ્યનો દુરુપયોગ ન થયો જોઈએ- એનો મર્યાદાપૂર્વક ઉપયોગ થવો જોઈએ, એ બધું સમગ્રય છે. પણ જેની ઉપર વચગાળાના સમયમાં દેવદ્રવ્યની છાપ પડી હોય તેને કાયમી ગણવાના આગ્રહને અદાલતે નિરર્થક ગણ્યો. ચૂકાદામાં ન્યાયમૂર્તિ બેઝેન્ટને એ પ્રશ્ન વિગતવાર જણ્યો છે. ખરી સીતે આવા બધા પ્રશ્નો તટસ્થભાવે સંઘઠિતની દૃષ્ટિએ જ ચર્ચાવા જોઈએ અને એક અદાલતી નિર્ણય જેટલી સંભાળથી તેનો નિર્ણય થવો જોઈએ. આવા મહત્વના પ્રશ્નો અભિનિવેશ કે આગ્રહાતિશયથી ખરડાય તો એ સમાજનું દુર્દૈવ જ ગણાય! ('જૈન' તા. ૩-૯-૧૯૪૪).

કચ્છમાં સદાગમ પ્રવૃત્તિનો ઉદય

૨૪૭૪. આ અરસામાં સદાગમ પ્રવૃત્તિનો ઉદય થયો. તેના પ્રણેતા હતા હેમરાજભાઈ. એમનસ પ્રયાસોને પરિણામે શતાબ્દી પહેલાં કચ્છમાં સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિનાં વહેણો વહેતાં થયાં. સં. ૧૮૯૨ ની ચુરુપૂર્ણિમાના દિવસે વીશા ઓશવાળ બીમશીભાઈનાં પત્ની ઉમાબાઈની કૂખે એમનો કોડામ્માં જન્મ થયો. એમનાં લગ્ન રાજ્યાર્થ સાથે થયાં. એમનો તેજશી નામે પુત્ર થયો.

૨૪૭૫. કચ્છમાં તે વખતે કેળવણી કે સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિ માટે વ્યાસપીઠ નહોતું. આ કાર્યની પૂર્તિ એમણે તેમના બંધુ હંસરાજભાઈ, દેવજી લખમણ, માલશી ભોજરાજના સહકારથી કરી. સદાગમ પ્રવૃત્તિના ભાગરૂપે તેમણે સં. ૧૯૨૭ ના જોડ સુદી ૪ ને મંગળવારે અઘડંભશાળાની યોજના ઘડી. સં. ૧૮૨૮ માં શાળાની શરૂઆત થઈ. હેમરાજભાઈ એ વિશે નોંધે છે કે—‘સં. ૧૮૨૮ ના વર્ષે મિતિ બાદરવા વદિ ૪ દિને વિચાર કરીને એક મહાન અવદંભ કયું છે, જે હરકોઈ આત્માથી પુરુષ નિર્પક્ષી યોગ્ય જીવન હોય તે અત્ર આવીને શાલામાં એસીને એકાંત આત્મસાધન કરે, જ્ઞાન શીખવાનો ઉદ્દેશ કરે...’

૨૪૭૬. સં. ૧૯૨૯ ના વૈશાખ સુદી ૧૦ ને બુધવારે શ્રી વીરપ્રભુનાં જિનાલયની યોજના તેમણે વિચારી. મિત્રોનો સાથ મળતાં તે સાકાર થઈ. સં. ૧૯૩૦ ના ફાગણ વદિ ૭ ને મંગળવારે હેમરાજભાઈએ સદાગમ પ્રવૃત્તિનો પ્રારંભ કર્યો. આ પ્રવૃત્તિનો મુખ્ય ઉદ્દેશ એ હતો કે મુમુક્ષુઓ કુટુંબની જેમ સાથે હળી મળીને જ્ઞાન-ધ્યાન-ચિંતન કરી શકે, નિવૃત્ત જીવન જીવી આત્મસાધના કરી શકે.

૨૪૭૭. જૈન ધર્મના બહુમૂલ્ય ગ્રંથ લુપ્તપ્રાયઃ થતા જતા જોઈને તેમજ વિદ્યાની ઓટ થતી જાણીને હેમરાજભાઈએ એ દિશામાં પ્રયત્નો કરવાનું પણ વિચાર્યું. તેઓ જણાવે છે—‘ત્યાં પહેલો પ્રયત્ન એ કરવાનો છે કે એક મોટી જૈન પાઠશાળા સ્થાપી જેની અંદર એક સર્વ શાસ્ત્ર શિખવી શકે એવો પંડિત રાખવો; અને બીજો પ્રયત્ન એ કરવાનો છે કે વર્તમાન કાળમાં જે સૂત્ર, પંચાગી, પ્રકરણો, ચરિત્રો વિગેરે શાસ્ત્રો વર્તે છે તે બધા એકત્ર સંગ્રહ કરી મોટો જ્ઞાનભંડાર કરાવવો.’ સં. ૧૯૩૨ માં જ્ઞાનભંડાર માટે ફન્ડ એકત્રિત કરી વિશાળ પાયા પર ભંડાર તૈયાર કરાવ્યો. એમના ભગીરથ પ્રયાસોના ફળસ્વરૂપે એ ભંડાર સમૃદ્ધ થયો. જેસલમેર, પાટણ, ખંભાત, લીંબડી પછી કોડાયના ભંડારનું સ્થાન છે. આ ભંડારને લીધે જ કોડાયનું નામ વિદ્વત્સમાજમાં સર્વિશેષ જાણીતું થયું. સં. ૧૯૩૫ માં તથા સં. ૧૯૪૧ ના શ્રાવણ વદિ ૧૧ ને રવિવારે ઉક્ત સંસ્થાઓના વિકાસ માટે નાણાંની ટહેલ નાખી, જે સમાજે ઝીલી લીધી. સારી રકમ પ્રાપ્ત થતાં અનેક ગ્રંથો લિપિમદ્ધ કરી શકાયા. કોડાયની પાંજરાપોળ માટે પણ એમણે પ્રયાસો કર્યા. એ પછી સમગ્ર કચ્છમાં સદાગમ પ્રવૃત્તિની અસર ફેલાઈ વળી.

૨૪૭૮. હેમરાજભાઈ સં. ૧૯૪૪ ના આપાઠ વદિ ૬ ના દિને વડોદરામાં મૃત્યુ પામ્યા. એમનાં પત્ની રાજાઈ પણ એ પછી ટૂંકમાં વિદાય થયાં. સદાગમ પ્રવૃત્તિમાં એમનો ફાળો નાનોસૂનો નહોતો. સં. ૧૯૪૫ માં તેમણે એ હજાર કારી સંસ્થાને ચરણે ધરેલી.

૨૪૭૯. કચ્છની અધિકારરૂપ સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિમાં હેમરાજભાઈએ જ્ઞાનના દીવગ્ગો પ્રકટાવ્યા. તેઓ કચ્છ માટે મોટો વારસો મૂકી ગયા છે. અહીં આવવા તેમણે અનેક જ્ઞાન-પિપાસુઓને આકર્ષ્યા છે. એમણે ઉપાડેલી પ્રવૃત્તિએ સમગ્ર કચ્છ પર અસર જમાવી હોઈને, કેટલાક એ સહી શક્યા નહીં. કેટલાકે એમને શાસનદ્રોહી પણ કહ્યા. જ્ઞાન પ્રસારનું કાર્ય શ્રમજો જ કરી શકે એ વિધાન નૂતન વિચારધારાને અમાન્ય હોઈને એ બધો વિરોધ સમય જતાં આપોઆપ શમી ગયો. બીજું, સદાગમ પ્રવૃત્તિથી ઘડાયેલા અનેક પોતાનાં કાર્ય તેમજ વ્યક્તિત્વથી સમાજમાં એવું તો આદરણીય સ્થાન મેળવી લીધું કે એ પ્રવૃત્તિનું મૂલ્ય સમજવામાં લોકોને કોઈનું સાંભળવાની જરૂર ન રહી. કોડાયમાં પોતાનાં વ્યક્તિત્વનું ઘડતર કરી ગયેલાં રત્નોમાં માલશી ભોજરાજ, દેવજી લખમણ, શિવજી દેવશી, રાણુબાઈ હીરજી, પાનબાઈ ઠાકરશી માટે જુઓ—‘કચ્છ કોડાયની કલ્પ લતા.’ એ ગ્રંથમાં શિવજીભાઈએ ‘કોડાયમાં જે જાય તે હેમાપંથી થાય,’ એવી જાણ-અજાણ થયેલા વિરોધીઓની ઉક્તિનો આ પ્રમાણે જવાબ વાલ્યો છે.

‘હેમાપંથની વાત કરનાર કેવા પામર છે, કેવા અજ્ઞાની અને કેવા બાકિશ છે તે સમજાતું નથી. નથી હેમાજ્જલાઈનું ચરિત્ર, નથી તેમનાં બાળપણની વિગતો, નથી તેમની નેંધપોથી, નથી તેમનાં જીવનની વિગતો, નથી નાનકડો ફેટો, નથી કોઈ મૂર્તિ, નથી કોઈ સ્મારક, નથી કોઈ સમાધિ. હેમાપંથ સ્થાપનાર તો આવાં ઘણાં ઘણાં ધર્મિંગો કરીને જગતને આંજી શકત. તે તો સાચા જ્ઞાની હતા. પ્રતિષ્ઠા કે કીર્તિનાં પૂજારી નહોતા. સાચા કર્મચીર હતા. પુસ્તકનાં પાનાંમાં પ્રકાશવા કરતાં હજારોનાં હૃદયોમાં તેઓ પ્રકાશતા હતા. તેથી જ તેઓ ક્રાંતિકારી અને સાચા શાંતિકારી હતા.’

જૈન શ્રુત પ્રસારક શ્રાવક ભીમશી માણેક

૨૪૮૦. દશા ઝોશવાળ, મંજલ રેલડીઆના વતની ભીમશી માણેકે જૈન શ્રુત પ્રસારક તરીકે અજોડ કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી છે. તેઓ માત્ર સાહિત્ય પ્રકાશક જ નહોતા, વિવિધ શાસ્ત્રોના સારા અભ્યાસી પણ હતા. પોતાની કારકિર્દીની શરૂઆત તેમણે વ્યવસાયક્ષેત્રે કરેલી. માલશી શિવજીની પેઢીમાં તેઓ લાગીદાર હતા. એ પેઢી ખોટમાં જતાં તેમણે કુંવરજી ભીમશીનાં નામે વ્યાપાર શરૂ કર્યો. તેમાં પણ ખોટ આવતાં તેમણે અંથ-પ્રકાશક તરીકેની કારકિર્દીનો પ્રારંભ કર્યો.

૨૪૮૧. તેમણે સં. ૧૯૨૧માં મુંદ્રાના કેશવજી નામના શ્રાવકને પ્રાચીન હસ્તલિખિત ગ્રંથો ખરીદવા પૂર્વ પ્રદેશમાં મોકલ્યો. કેશવજી ગુજરાત, મારવાડ, કાશી વિગેરે પ્રદેશો ફરીને રૂ. ૧૦૦૦૦ ના ગ્રંથો ખરીદી એક વર્ષે પાછો આવ્યો. એ બધા ગ્રંથોનું અભ્યયન કરી ભીમશી માણેકે તે પ્રકાશિત કરવાની યોજના ઘડી. કેશવજી નાયકનો સાથ મળતાં તેઓ ગ્રંથ પ્રકાશનનાં કાર્યમાં સફળ થયા. મોહનલાલ દલીયંદ દેશાઈએ ‘જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ’ પ્રક. ૩ માં ભીમશી માણેકનાં કાર્યો વિશે મનનીય લેખ રજૂ કર્યો છે, જેનું અવતરણ ઉધ્ધૃત કરવું પ્રાપ્ત થાય છે.

૨૪૮૨. ‘તાડપત્ર પછી લૂગડા પર ને કાગળ પર લાથેથી લખવાની કળા અઢારમા શતક સુધી કાયમ રહી. ઝોગણીસમી સદીમાં શિલાજાપતો પ્રચાર થતાં તેમાં થોડાં રાસ-ચોપઈ-પૂજા આદિ છપાયાં. પછી વીસમી સદીમાં મુદ્રણકલાનો વિશેષ આવિષ્કાર થયો ને તે કલાનો આશ્રય લઈ ધર્મપુસ્તકો છપાવવામાં પહેલ કરનાર કુચ્છી અંધુ શા ભીમશી માણેક હતા. તેમણે એક લાખ રૂપીઆના ખર્ચે “પ્રકરણ રતનાકર” ચાર ભાગમાં છાપવાની યોજના કરી. તેનો પ્રથમ ભાગ સં. ૧૯૩૨ જેઠ સુદ ૨ ગુરુવારે “નિર્ણયસાગર” નામનાં મુંબઈના પ્રસિદ્ધ મુદ્રાયંત્રમાં છપાવી પ્રસિદ્ધ કર્યો. પ્રસ્તાવનામાં એ પણ જણાવ્યું કે “એવા વખતમાં (કાલાંતરે લખવાની મહેનતને લીધે ગ્રંથો લખવાનો વ્યાપાર ઓછો થવા લાગ્યો તે સમયમાં) વર્તમાન કાલાંતરે યુક્તિપૂર્વક જ્ઞાનરક્ષા અથવા વૃદ્ધિનાં જે જે સાધનો હોય, તેઓનું અડણુ કરીને તેના ઉપયોગ વડે એ શુભ કૃત્ય કરવામાં કાંઈ પણ પ્રમાદ કરવો નહીં. ચાલતા સમયમાં જ્ઞાનવૃદ્ધિનું સર્વોત્કૃષ્ટ સાધન મુદ્રાયંત્રકલા છે. એ કલાનો મૂલ્ય પાત્રો જે કે યુરોપ દેશમાં અન્ય ધર્મીઓના હાથથી પડ્યો છે, તો પણ તે સર્વ લોકોને અતિ ઉપયોગી હોવાથી તેનો તિરસ્કાર ન કરતાં, સર્વ જ્ઞાનની વૃદ્ધિની ઇચ્છા કરનારા મનુષ્યોએ અંગીકાર કરવો જોઈએ. હરેક સર્વોપયોગી વસ્તુની ઉત્પત્તિ ગમે ત્યાં થઈ હોય, તો પણ તેને નિષ્પક્ષપાતથી અડણુ કરી લેવી એ નીતિ છે. માટે પુસ્તક મુદ્રિત કરવાની અતિ ઉત્કૃષ્ટ અને સહુથી સહેલી રીતને ન અડણુ કરવાને લીધે જ્ઞાનની ન્યૂનતારૂપ મહા હાની કરી લેવી નહીં. પણ જેમ અને તેમ જ્ઞાનની વૃદ્ધિનાં સાધનોને ઉપયોગમાં આણીને તે ઉદ્યોગનો આરંભ કરવો, તેમાં કાંઈ દોષ નથી પણ મહેટો પુણ્યપુન્યંધી પુણ્ય છે. કેમકે સૂક્ષ્મ દષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો એથી જ્ઞાનનો વિનય થાય છે; કારણ કે મોટા શ્રમેથી પરોપકાર સુદ્ધિથી પૂર્વાચાર્યોએ જે ગ્રંથો કરેલા છે, તેને

અપમાન આપી કોઈને ઉપયોગમાં પણ ન આવે એવી રીતે જાના રાખી મૂકવા કરતાં બીજું વધારે રૂઢું કામ કોઈ પણ જણાતું નથી. મારા વિચાર પ્રમાણે તો જે તે પ્રકારે ગ્રંથો જાપાની પ્રસિદ્ધ કરવા જોઈએ, જેથી અનેક લઘ્ય જીવો જ્ઞાનને પામે અને જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થાય કેમકે એક વખત જાપાની ગયેલો ગ્રંથ હમેશ કાયમ રહે છે; તેનો ઘણા કાલ સુધી વિચ્છેદ થતો નથી, કારણ કે જે ગ્રંથોની ઘણી પ્રતો પ્રસિદ્ધ થઈ હોય, તે બધી ઘણા કાળ સુધી નાશ થાય નહીં. તેમ છતાં જે અદ્ય બુદ્ધિવાળા, અવિચારીઓ એ કૃત્યનો વિચાર કરે છે, તેઓ મૂર્ખ, જ્ઞાનના દ્રેષી અને અજ્ઞાની જાણુવા. એવા મનુષ્યોની કાંઈ પણ પરવા ન કરતાં મેં આ મોટું પુસ્તક જાપવાનો આરંભ કરીને તેનો પહેલો ભાગ સમાપ્ત કર્યો છે, અને બાકીના ત્રણ ભાગ પણ જ્ઞાનીની કૃપાથી કોઈ વિદ્વન ન પડતાં સમાપ્ત થાઓ તથાસ્તુ.”

૨૪૮૩. ‘આ જાપાવવામાં શેક કેશવજી નાયકે મુખ્યપણે અને રાજમહાદુર લક્ષ્મીપતિસિંહજીએ તથા અન્યે સહાયતા આપી હતી. ને આં. મુનિ મહિમાસાગરે અને વિવેકસાગરસૂરિએ તથા સુરતના મુનિ હુકમચંદે, શાંતિસાગરજીએ, વિજયધરજીંદ્રસૂરિએ ઉત્તેજના આપી આશ્રય આપાઓ હતા.’

૨૪૮૪. ‘ભીમશીએ ૧૯૩૩ના પોષમાં અને ૧૯૩૪ના પોષમાં પ્રકરણ રતનાકર બીજો અને ત્રીજો ભાગ અનુક્રમે “નિર્ણયસાગર”માં જ જાપાવી પ્રસિદ્ધ કર્યા. તેનો ચોથો ભાગ સં. ૧૯૩૭માં પ્રગટ કર્યો પણ તે પહેલાં પાંડવચરિત્રનો બાલાવબોધ, સાર્થ પ્રતિક્રમણસૂત્ર, વિવિધ પૂજા સંગ્રહ, સમ્યક્ત્વમૂલ બાર વ્રતની ટીપ તથા રાય ધનપતિસિંહજી તરફથી સૂચકાંગ સૂત્ર મૂલ તથા દીપિકા અને ટાપા સહિત જાપાવી નાખ્યાં. પુસ્તક જાપાવવામાં જ્ઞાનની આશાતના થાય છે એ જ્ઞાનો વિચાર સાધુ અને શ્રાવકોના મોટા સમૂહમાં પ્રવર્તતો હોય તેવા કાળે જાપાવવાની પહેલ કરવી એ સાહસ હતું; છતાં તેમ કરવામાં પોતાનો નમ્રભાવ અને પોતાનો ઉચ્ચ ઉદ્દેશ પોતે નીચેના જે રૂપમાં પ્રકટ કર્યો તે જ્ઞાન ખેંચે તેવા છે—

૨૪૮૫. “હાલના સમયમાં ગ્રંથોનો જીર્ણોદ્ધાર કરવાના જેવાં સાધનો મલી આવે છે તેવાં આગળ કોઈ વખતે પણ નહોતાં. પહેલાં પ્રથમ ગ્રંથોનો જીર્ણોદ્ધાર તાલપત્ર ઉપર થયેલો દેખાય છે, ને ત્યાર પછી કાગળ ઉપર થયો છે, તે અઘાપિ સિદ્ધ છે. પરંતુ તે હસ્તક્રિયા વિના યંત્રાદિકની સહાયતાથી થયેલો નથી. ને હાલ તો મુદ્રાયંત્રની અતિ ઉત્કૃષ્ટ સહાયતા મળી આવે છે, તેનો ઉપયોગ કરવાનું મૂકી દઈને આગસ કરી બેસી રહેયું તો ગ્રંથો કેમ કાયમ રહેશે ? હાલ વિદ્યાભ્યાસ કરીને નવા નવા ગ્રંથોની રચના કરવી તો એક કોરે રહી, પણ જતી શક્તિએ પુરાતન ગ્રંથોની રક્ષા કરવાનો યત્ન નહીં કરયું તો આપણે જ જ્ઞાનના વિરોધી ઠરયું. કેમકે જે જેની રક્ષા કરે નહીં તે તેનો વિરોધી અથવા અહિતકર હોય છે, એ સાધારણ નિયમ આપણી ઉપર લાય પડશે.

૨૪૮૬. “શ્રાવક ભાઈઓ, પુરાતન ગ્રંથોનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યાથી તે ગ્રંથોનું અવલોકન થશે, ધ્યાન વિના કેટલાએક વિદ્યાભ્યાસ થશે, રસ ઉત્પન્ન થઈને જ્ઞાન સંપાદન કરવાની અંતઃકરણમાં ઉત્કંઠા થશે. શુદ્ધ ધર્મ ઉપર પ્રીતિ વધશે, અભિરુચિ એટલે પુનઃ પુનઃ જ્ઞાન મેળવવાની ઇચ્છા થશે, અને ઉદ્યોગ પ્રમુખ સર્વ જ્ઞાનનાં સાધનો તો સહજ પ્રાપ્ત થશે. ઉદ્યોગ એ સર્વ પદાર્થ મેળવવાનું અથવા વૃદ્ધિ કરવાનું મુખ્ય સાધન છે; પરંતુ અમરતા ઉલ્લમથી જ કાંઈ થઈ શકતું નથી. તેની સાથે દ્રવ્યની પણ સહાયતા જોઈએ છે. દ્રવ્ય જે છે તે સર્વોપયોગી પદાર્થ છે. માટે દ્રવ્યવાન પુરુષોએ અવશ્ય એ કામ ઉપર લક્ષ દેવું જોઈએ. કેમકે તેઓની એ ફરજ છે કે જેમ અને તેમ જ્ઞાનની વૃદ્ધિ કરવી જોઈએ. તે આ પ્રમાણે—સારા સારા પડિતોની મારફતે પ્રાચીન ગ્રંથો સુધારી લખાવી અથવા જાપાની પ્રસિદ્ધ કરવા. તેનો બાવિક લોકોને અભ્યાસ કરાવવો, ઈત્યાદિક શાસ્ત્રોમાં કંલા પ્રમાણે સર્વ પ્રકારે જ્ઞાનની

વૃદ્ધિ કરવી. એવા હેતુથી જ મેં આ અંથો છપાવવાનું કામ હાથમાં લીધું છે.” (પ્રકરણ રત્નાકર ભા. ૨. પ્રસ્તાવના).

૨૪૮૭. ‘વિશેષમાં, છપાવેલા અંથો વિશેષ લોકપ્રિય અને તે માટે શાસ્ત્રી લિપિ રાખી સુંદરમાં સુંદર ટાઈપમાં, મોટા સુવાચ્ય વર્ણોમાં, પાકા પુંડાવાળા દળદાર આકારમાં પ્રકરણ રત્નાકરના ચાર ભાગ, સ્વયંગાંગ આદિ આગમો પણ, જૈન કથારત્ન કોશના કરવા ધારેલા પંદર ભાગો પૈકી આઠ ભાગ—એ સર્વ લોકો સમજી શકે તેવી ભાષામાં કરેલા અનુવાદ સહિત બહાર પાડ્યે ગયા. પરિણામ ધારેલું આવ્યું. બહોળો પ્રચાર થયો, ધર્મજ્ઞાન લોકોમાં વધતું ગયું. આ રીતે આ શ્રાવક ભાઈએ સાહિત્યવૃદ્ધિ કરી લોકોપકાર કર્યો છે, કારણ કે વર્તમાન જૈનોમાં કાંઈક પણ જ્ઞગૃતિ—મોઘ આપવાની શરૂઆત કરનાર એમના છપાવેલા અંથો ગણી શકાય. તેઓ સં. ૧૯૪૭ ના જેઠ વદ ૫ ગુરુને રોજ સ્વર્ગસ્થ થયા. એ ભાઈને આયુષ્યે વિશેષ ચારી આપી હોત, તો તે ખચીન જૈન કોમ ઉપર વિશેષ ઉપકાર કરી શકત. તેઓનો દેહ છૂટ્યા પછી પણ તેમની પેઢી તરફથી યોગશાસ્ત્ર, હરિભદ્રાષ્ટકાદિ પુસ્તકો મૂળ અને અનુવાદ સહિત બહાર પડ્યાં છે. વળી તેમણે ગૂઝરાતી રાસ, ચોપાઈ આદિ પણ પ્રકટ કર્યાં છે.’

૨૪૮૮. ભીમશી માણેકે ૩૦૦ થી અધિક અંથોનું પ્રકાશન કર્યું હતું. તેઓ કહેતા—‘જ્યાં સુધી મારું શરીર વિદ્યમાન રહેશે ત્યાં સુધી હું જૈન અંથો છાપ્યા સિવાય બીજો કોઈ ઉદ્યોગ કરનાર નથી.’ પોતાનું વચન તેમણે જિંદગીના છેલ્લા શ્વાસ સુધી પાળ્યું ! તેઓ નિઃસંતાન હતા, તેમજ એ પછી કોઈ સમર્થ સાહિત્ય-પ્રકાશક અનુભવી પણ ન પાડ્યો તે જૈન શાસનનું દુર્દૈવ ગણાય. અંચલગચ્છતો તેમને કદિય બૂલી ન શકે. ગચ્છાચાર્યો રચિત અંથો તેમજ પદ્યાવલી તેમણે સૌ પ્રથમ પ્રકાશિત કરી ગચ્છની સાહિત્ય-પ્રવૃત્તિનો સૌને પરિચય કરાવ્યો. પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોને ભીમશીના અંથો દ્વારા જ અંચલ-ગચ્છના ઇતિહાસનો બહુધા પરિચય મળેલો.

સર વશનજી ત્રીકમજી નાઈટ

૨૪૮૯. જૈન સમાજમાં ‘સર’ નો ઇલકાબ મેળવનાર તેઓ પ્રથમ હતા. તદુપરાંત સમાજે એમને ‘સખાવતે મશહૂર’ નાં ધિરુદ્ધી ભારે નવાન્યા છે. જૈન સમાજને અર્વાચીન યુગને અનુરૂપ નેતૃત્વ પૂરું પાડનારા આગેવાનોમાં તેઓ મોખરે હતા. પ્રેમચંદ્ર રાયચંદ્ર પછી સર વશનજીએ પોતાનાં કાર્યો દ્વારા નવી દિશાઓનું સૂચન કરેલું.

૨૪૯૦. સુથરીના દશા ઓશવાળ, લોડાયા ત્રીકમજી મૂલજી દેવજીનાં પત્ની લાખમાઈની કૂએ સં. ૧૯૨૨ માં જ્યેષ્ઠ માસમાં એમનો જન્મ મુંબઈમાં થયો હતો. છટ્કે દિવસે માતાએ સૂતિકાગૃહમાં પ્રાણ છોડ્યો. એમના પિતામહ સં. ૧૮૯૦ માં ધંધાર્થે મુંબઈ આવેલા. કેટલોક વખત કેશવજી નાયક સાથે ભાગમાં વેપાર કરેલો. પરંતુ પાછળથી છૂટા થઈ સં. ૧૯૨૨ માં સ્વતંત્ર પેઢી શરૂ કરી.

૨૪૯૧. વશનજીભાઈને બાળપણથી જ ધાર્મિક સંસ્કારો મળેલા. એમના પિતામહ ધર્મનિષ્ઠ હતા. લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થતાં સં. ૧૯૨૮ માં એમણે કેશરીઆજીનો મોટો સંઘ કાઢી રા. ૪૦૦૦૦) ધર્મ-કાર્યોમાં ખર્ચેલા. દુર્ભાગ્યે વશનજીભાઈના પિતા સં. ૧૯૩૦ માં તથા પિતામહ સં. ૧૯૩૨ ના કાર્તિક વદિ ૧૧ના દિને મૃત્યુ પામતાં બ્યાપારનો ભાર બાળ વયમાં એમના પર આવી પડ્યો, જે તેમણે લખમશી ગોવિંદજીનાં માર્ગદર્શન હેઠળ સફળતાપૂર્વક વહ્યો.

૨૪૯૨. તેમણે સંસારની ઘટમાળના વિવિધ પ્રસંગોમાં સુખ-દુઃખનાં દંદો જોયાં. તેમનું પ્રથમ લગ્ન વાલજી વર્ધમાનનાં કુટુંબની પુત્રી ખેતમાઈ સાથે થયું. તેમણે પ્રેમામાઈ, લીલમાઈ અને શામજીને

જન્મ આપ્યો. ખેતબાઈનાં મૃત્યુ બાદ હરભમ નરશી નાથાની પુત્રી રતનબાઈ સાથે એમનું બીજું લગ્ન થયું. તેમણે મેઘજી અને લક્ષ્મીને જન્મ આપ્યો. રતનબાઈ પણ મૃત્યુ પામતાં એમનું તૃતીય લગ્ન ઠાકરશી પસારબાની પુત્રી વાલબાઈ સાથે થયું, જેમણે અંકિમચંદ્રને જન્મ આપ્યો. પં. લાલન અને શિવજી દેવશી જેવા વિદ્વાનોએ એમનાં કુટુંબમાં શિક્ષણ અને સંસ્કારોનું સિંચન કર્યું.

૨૪૯૩. વસનજીભાઈની સખાવતોનો આરંભ બાલ્યવયથી જ થયેલો. સં. ૧૯૩૩ માં તેમનાં માતા અને દાદીમાનાં ઉજમણામાં તેમણે ખૂબ ખર્ચ કર્યો. સં. ૧૯૩૪ માં રતનશી દામજીના ભાગમાં રૂપિયા ૧૦૦૦૦)ને ખર્ચે સાંચેરામાં શ્રી આદિનાથ જિનાલય બંધાવ્યું અને તેની પ્રતિષ્ઠામાં રૂ. ૫૦૦૦) ખર્ચ્યા. સં. ૧૯૫૨ માં જ્ઞાતિબંધુઓની ગરીબાઈમાં ભાગ લેવા દોઢ વર્ષ સુધી ઓછા ભાવે અનાજની દુકાન કરી રૂ. ૫૦૦૦) ની ખોટ સહન કરી. આ કાર્યથી તેઓ ખૂબ પ્રશંસા પામ્યા. મુંબઈમાં મરકીનો ઉપદ્રવ થતાં બંદર ઉપર ચિકિત્સાલય ત્રણ વર્ષ સુધી ચલાવી. રૂ. ૪૦૦૦૦) ખર્ચ્યા. છપ્પનીઆના ભયંકર દુષ્કાળ વખતે પોતાનાં વતન સુથરીમાં ઓછા ભાવે અનાજની દુકાન કરી. રૂ. ૧૫૦૦૦) નો ખર્ચ મરીબો માટે કર્યો. બારસીમાં સં. ૧૯૪૮ માં શ્રી આદિનાથ જિનાલય કર્યું. આકોલાનાં શ્રી આદિનાથ જિનાલયમાં પણ એમનો ફાળો મુખ્ય હતો. સં. ૧૯૫૮ માં તેની પ્રતિષ્ઠા થઈ. સુથરીમાં સદ્ગત પત્ની-ઓનાં નામથી ખેતબાઈ જૈન પાઠશાળા અને રતનબાઈ જૈન કન્યાશાળા સ્થાપી. પત્ની વાલબાઈનાં નામથી જ્ઞાપુરમાં જૈન પાઠશાળા સ્થાપી. સુથરીમાં વેરશી પાસુ પીર અને બીજાના ભાગમાં સાર્વજનિક ધર્મ-શાળા પણ બંધાવી.

૨૪૯૪. એમનાં લોકોપયોગી કાર્યોની કદર રૂપે સરકારે એમને સં. ૧૯૫૨માં જે. પી. અને સં. ૧૯૫૫ માં રાવસાહેબનો ઇલ્કાબ આપ્યો. તેમજ સં. ૧૯૬૪ માં તેમને આનરરી મેજિસ્ટ્રેટ નિયુક્ત કર્યા. સં. ૧૯૬૭ માં રોયલ ઇન્સ્ટીટ્યુટ ઓફ સાયન્સને રૂ. ૨૨૫૦૦૦) ની નાદર રકમ અર્પણ કરી પોતાની સખાવતોમાં કલગી ઉમેરી. તે જ વરસે વિલાયત જઈ શહેનશાહના દરબારમાં હાજર રહેવાનું માન તેઓ પામ્યા. સરકાર તરફથી તા. ૨૦-૧૨-૧૯૧૧ માં નાઈટહુડનો ખિતાબ મળ્યો. વિલાયતથી વતનમાં પધારેલા ત્યારે તેમનું ભવ્ય સ્વાગત કરવામાં આવેલું, પરંતુ તેમણે પગે ચાલી સૌ પ્રથમ શ્રી અનંતનાથ જિનાલયમાં દર્શને પધારી વિનમ્રતા દર્શાવી.

૨૪૯૫. એમની સેવાઓ અનેકવિધ હોઈને તે વિશે અહીં વિસ્તાર થઈ શકે એમ નથી. નરશી નાથા ચેરીટી ફંડ, કુમહા જિનાલય, પાલીતાણામાં વીરબાઈ પાઠશાળા તથા પોતાનાં નામથી અંકિત જૈન બોર્ડિંગ, મુંબઈની પાંજરાયોળ, શ્રી અનંતનાથ ટ્રસ્ટ, કચ્છની જૈન શાળાઓ, જૈન વિદ્યા પ્રસારક વર્ગ, પાલીતાણા, માંગરોળ જૈન સભા, ખોજ રીડીંગ રૂમ છતાંદિ અનેક સંસ્થાઓમાં એમણે સેવાઓ આપેલી. એ સંસ્થાઓના સ્થાપક, ટ્રસ્ટી, આજીવન સભ્ય કે સક્રિય કાર્યકર તરીકે તેમણે સુંદર કાર્ય કર્યું. સર વશનજીના વિદ્યા પ્રેમનું જ્વલંત પ્રતીક રોયલ ઇન્સ્ટીટ્યુટ ઓફ સાયન્સની લાયબ્રેરી છે, જે એમનાં નામથી ચાલે છે.

૨૪૯૬. એમની જ્ઞાતિમાં સંપત્તિ વાતાવરણ સર્જવા એમણે બારે પ્રયાસો કરેલા. મહાજનના અગ્રણી તરીકે સર વશનજીએ એ સંસ્થાનો ઉચ્ચ દરજ્જે જળવવા વિશેષ રસ લીધો. અનેક રોકાણો છતાં સામાજિક પ્રવૃત્તિઓમાં તેઓ ઓતપ્રોત બની પોતાનું જીવન પ્રેરક બનાવ્યું. તેઓ કેટલા લોકપ્રિય હતા તેની સાક્ષી એમને મળેલાં માનપત્રો અને એમના સ્વાગત માટે યોગ્યેલા મેળાવડાઓ જ પૂરશે.

૨૪૯૭. સામાજિક, શૈક્ષણિક તેમજ ધાર્મિક ક્ષેત્ર ઉપરાંત વ્યાપારી પ્રવૃત્તિઓમાં પણ તેઓ અગ્રણી હતા. કોટન એક્સચેન્જ, કોટન ટ્રેઈડ એસોસિએશન વગેરે વ્યાપારી મંડળોમાં તેઓ ભાગ લેત્યા હતા. દુષ્કાળના સંકટ વખતે આ વ્યાપારીઓએ જાત્રા કરેલા ફંડમાં એમણે સારો હિસ્સો આપ્યો હતો. મુ'બઈના પ્રથમ સર દીનશા પીટીટના તેઓ ગાદ મિત્ર હતા એ પરથી પણ સર વસનજીની પ્રતિમાના સહજ દર્શન થઈ શકે એમ છે.

૨૪૯૮. સર વસનજીની સંખ્યાવતોની યાદી વિસ્તૃત છે : રોયલ ઈન્સ્ટીટ્યુટ ઓફ સાયન્સ રૂ. ૨૨૫૦૦૦. પાલીતાણા જૈન ઓડિંગ રૂ. ૫૦૦૦૦. કલાધર્મ પ્લેગ હોસ્પિટલ રૂ. ૫૦૦૦૦. સાંચેરા જિનાલય રૂ. ૩૦૦૦૦. જૈન વિદ્યા પ્રસારક વર્ગ, પાલીતાણા રૂ. ૧૩૦૦૦. હરભમ નરશી નાથા ધર્માદા દવાખાનું રૂ. ૧૨૦૦૦. કચ્છમાં કન્યાશાળાઓ માટે રૂ. ૧૪૦૦૦. પુસ્તકોદ્ધાર ફંડ રૂ. ૧૦૦૦૦૦. યતિ કેળવણી ફંડ રૂ. ૭૫૦૦. કરમશી દામજી સ્કોલરશીપ માટે યુનિવર્સિટીને રૂ. ૬૦૦૦. કચ્છી દશા એશવાળા ઓડિંગ રૂ. ૫૦૦૦. દુષ્કાળ વખતે આ વેપારીઓના ફાળામાં રૂ. ૪૦૦૦. જમનગરમાં આણંદા બાવા અનાથાશ્રમ રૂ. ૪૦૦૦. સર દીનશા પીટીટ સ્મારક ફંડ રૂ. ૩૦૦૦. જિનાલયોના જીર્ણોદ્ધાર માટે રૂ. ૨૦૦૦. લેડી નોર્થકોટ હિંદુ એક્ષ્ચેન્જ રૂ. ૧૦૦૦. તદુપરાંત સર જમશેદજી હોસ્પિટલ નર્સિંગ ફંડ, મેડમ વાઈલી હોસ્પિટલ ફંડ, ફરગ્યુસન કોલેજ જીર્ણોદ્ધાર ફંડ, જમ્મી થયેલા જાપાનીઓની સારવાર માટેના ફંડમાં સારી રકમ નોંધાવી. ગુપ્ત દાનોની વિગત તો અપ્રાપ્ય જ છે. સર વસનજીની સર્વ સંખ્યાવતો રૂ. ૧૫૦૦૦૦૦ થીએ અધિક ગણાય છે.

૨૪૯૯. કચ્છના મહારાજ બેંગારજીએ તથા પાલીતાણાના ઠાકોર માનસિંહજીએ સર વસનજીને ધણું માન આપેલું. અંગ્રેજ સરકારે તો 'સર'નો ઉચ્ચ ખિતાબ આપીને એમને માનના અધિકારી બનાવી દીધા પરંતુ સર વસનજીએ તો પ્રજા પ્રેમને જ સર્વોચ્ચ માન ગણ્યું હતું. તેઓ નોંધે છે કે- 'માણસ પર પ્રદેશમાં ગમે તેટલી પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરે, પરંતુ જ્યાં સુધી તે સ્વદેશમાં કે સ્વવતનમાં પોતાની ઉદારતા કે સંખ્યાવત પ્રસારે નહીં, ત્યાં સુધી તેની પ્રતિષ્ઠા પૂર્ણ કહેવાય નહીં.' 'સંખ્યાવતે મશહૂર' સર વસનજી તા. ૧૨-૧-૧૯૨૫ માં મૃત્યુ પામ્યા.

જ્ઞાતિભૂષણ દાનવીર શેઠ ખેતશી ખીંચશી ધુલ્લા

૨૫૦૦. ધુલ્લા ખેતશી ખીંચશીનો જન્મ સં. ૧૯૧૧ માં સુથરીમાં થયો. એમના પરદાદા મોસ્તા દેવણાંદ, નરપાર, નાથા આદિ સાત પુત્રો થયા. નરપાળના પુત્ર કરમણ અને તેમના ખીંચશી થયા. ખીંચશી ચાર પુત્રોના સ્વર્ગવાસથી ખિન્ન થઈ પ્રવ્રજિત થવા તૈયાર થયા. પરંતુ ગામ તિલાટે આશ્વાસન આપીને ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહેવા સમજાવ્યા. એ પછી એમનાં પત્ની ગંગાબાઈએ એક પુત્રી ઉપરાંત ડોસા, લધા, ખેતશી, સોજપાર અને હેમરાજને જન્મ આપ્યો. ખેતીવાડી કરી તેઓ પોતાનું ગુજરાન ચલાવતા.

૨૫૦૧. તેર વર્ષની ઉંમરે ખેતશીલાઈ ફોર્થ સાથે મુ'બઈ આવ્યા અને માધવજી ધરમશીની રૂની પેઢીમાં નોકરી રહ્યા. પછી ખેતશી મુળજીનાં નામે પેઢી ખોલી પરંતુ ખોટ જતાં લાગીદારો છૂટા થયા. ત્યાર બાદ ઇંદોરમાં સોજપાર ખેતશીની પેઢી શરૂ કરી આડતનો વેપાર ચલાવ્યો. રામનારાયણ એન્ડ સન્સવાળા હરનંદરાયની મિત્રાચારીના કારણે એમને સહકાર મળતાં તેઓ પગસર થયા. પ્રથમ લગ્ન સં. ૧૯૩૨ માં વેળ્યાઈ સાથે અને દ્વિતીય સં. ૧૯૩૭ માં વાંકુના હીરજી જેઠાનાં બહેન વીરબાઈ સાથે થયાં. સં. ૧૯૪૪ના આઘાડી પૂતમે વીરબાઈએ હીરજીને જન્મ આપ્યો અને સં. ૧૯૪૫માં હીરજી ખેતશીનાં નામે પેઢી ખોલી રૂનો વ્યાપાર કર્યો. પુત્ર પ્રાપ્ત બાદ તેઓ અખૂટ સંપત્તિ પામ્યા.

૨૫૦૨. ખેતશીશેઠે સ્વયંજે આગળ આવ્યા હતા. તેઓ સરળ, સાહસિક, ધાર્મિકવૃત્તિના તેમજ ભદ્રિક સ્વભાવના હતા. રૂના વ્યવસાયમાં તેઓ ખૂબ જ્ઞાન અને નિપુણતા ધરાવતા હતા. એમના હરીફો પણ એમના ગુણોની પ્રશંસા કરતા થાકતા નહીં. ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર, મહારાષ્ટ્ર, ખાનદેશ, વરાડ, કર્ણાટક મેગલાર્થ, બંગાળ વિગેરેમાં એમની પેઢીઓ ધમધોકાર વ્યાપાર કરતી થઈ. વ્યાપાર-પટુતાથી તેઓ ખેન્ડ ઓફ ઇન્ડિયા લી; બોમ્બે સેફ ડીપોઝીટ લી; જયુપીટર સ્વદેશી સ્ટોર્સ લી; ન્યુ સ્ટોક એક્સચેન્જ અને બોમ્બે કોટન એક્સચેન્જના ડીરેક્ટર તેમજ મૂળ સ્થાપકોમાંના એક હતા. તેઓ કરોડો રૂપિયા કમાયા અને એવી જ રીતે વિવિધ ક્ષેત્રે છૂટે હાથે સંખ્યાવતોનો ધોધ વહેવડાવ્યો.

૨૫૦૩. સં. ૧૯૫૬ માં કચ્છ-હાલારમાં દુષ્કાળ પડેલો જેને લોકો 'જીપનિયાના કાળ' તરીકે ઓળખાવે છે. તે વખતે તેમણે પંદર પાંજરાપોજાને મદદ કરી હતી તેમજ ખેતશીશેઠે અને હેમરાજશેઠે જાતે કચ્છ આવીને લોકોને અનાજ, કાપડ વિગેરેની મદદ કરી. સુથરીમાં એમણે અન્તસત્ર ખોલ્યું. એ વખતે ત્યાં સર વગનજી, જેઠાભાઈ દામજી મેગજીએ સુથરીમાં તથા લાલજી શામજીએ નલીઆમાં સરતા અનાજની દુકાનો પણ ખોલેલી. ખેતશીશેઠે હાલારમાં પોતાના સ્નેહી ગોવિંદજીભાઈને મોકલી છ માસ ચાલે તેટલું અનાજ-કાપડ વહેર્યું. હાલારમાં કોઈ એવો શ્રીમંત નહોતો જે આ કાર્ય કરી શકે. ટોકરશી કાનજીએ એક માસ ચાલે તેટલું અનાજ વહેર્યું, પરંતુ જો ખેતશીશેઠે રાહત કાર્ય ન ઉપાડ્યું હોત તો થું થાત તે કહેવું મુશ્કેલ છે. દસતુંગીનાં જિનાલયની પ્રતિષ્ઠા વખતે હાલારના મહાજને એક ઠરાવમાં એમની પ્રશંસા કરી અને એમને જગદૂશા કહ્યા !! દુષ્કાળ દરમિયાન શેઠે સર્વ મળી આર લાખ રૂપિયાની સંખ્યાવત કરી, ગુપ્ત દાન પણ ઘણું કર્યું. લોકો એમનાં આ કાર્યને કદાપિ ભૂલશે નહીં. હેમરાજશેઠે પણ દુષ્કાળ પ્રસંગે રૂપિયા લાખની સંખ્યાવત કરેલી.

૨૫૦૪. એ વખતે દશા ઓશવાળ જ્ઞાતિ કોર્ટ કચેરીઓમાં બરખાદ થઈ ગઈ હતી. કેસોની પાછળ મુંબઈની મહાજનવાડી હાથમાંથી જવાની અણી ઉપર હતી. માત્ર કરાડ કેસમાં જ રૂ. ૨૦૦૦૦)નો ખર્ચ થયો હતો ! આથી રૂપિયા છઠ્ઠેર હજારનું કરજ ચૂકવીને તેમણે જ્ઞાતિને કરજમુક્ત કરી. સર પુરશોત્તમદાસ ઠાકોરદાસની અધ્યક્ષતામાં તા. ૧૯-૧૨-૧૯૧૭ ના દિને એમને આ કાર્ય માટે માનપત્ર આપવામાં આવ્યું, તે પ્રસંગે યુરોપિયનોએ પણ હાજરી આપેલી. એમનો ફોટો પણ મહાજનવાડીમાં મૂકવામાં આવ્યો. માનપત્રની ખુશાહીમાં ખેતશીશેઠે રૂ. ૧૦૧૦૦૧) નિરાશ્રિત ફંડમાં, તથા રૂ. ૨૫૦૦૦) અન્ય સંસ્થાઓને આપ્યા. એમના લઘુમધુ હેમરાજશેઠે રૂ. ૨૧૦૦૦) નિરાશ્રિત ફંડમાં, તથા રૂ. ૬૦૦૦) નલિયા બાલાશ્રમને ભેટ આપ્યા. એમના ભત્રીજા વિશનજી તથા શિવજી સોજપાળે રૂ. ૫૦૦૦) નિરાશ્રિત ફંડમાં, રૂ. ૧૦૦૦) બાળાશ્રમ અને ખોડિંગમાં ભેટ આપ્યા. આ પ્રસંગની યાદગીરીમાં કૃતેહચંદ રાવળ નામના મુલતાની ગૃહસ્થે ખેતશી ખીંચશી જૈન ધાર્મિક સ્કોલરશીપ માટે રૂ. ૨૦૦૦) પાઠશાળાને અર્પણ કરેલ.

૨૫૦૫. જ્ઞાતિ તરફથી જેઠાભાઈ નરશી કેશવજીએ ખેતશીશેઠેને પાઘડી તથા શાલ એનાયત કર્યાં. ત્યારથી તેઓ મહાજનના પ્રમુખ તરીકે વર્ષો સુધી હતા. એમનો ફોટો પણ મહાજનવાડીમાં મૂકવામાં આવ્યો. જ્ઞાતિ પ્રત્યેની એમની સેવાઓ મોટી હોઈને તેઓ 'જ્ઞાતિભૂષણ' કહેવાતા.

૨૫૦૬. સુથરીમાં સાધુ-સાધ્વીઓનાં ઘણાં ચોમાસાં કરાવ્યાં, વંદનાર્થી સંધોની ભક્તિ કરી, દીક્ષાત્સવો કર્યા, ધાર્મિક ગ્રંથો જપાવ્યાં તથા જિનબિંબોની પ્રતિષ્ઠા કરાવી. ત્યાંના જિનાલયની હીરા-મોતીની આંગી કરાવી. પૂલ, ચખૂતરો, ઈસ્પીતાલનું મકાન ચણાવી આપ્યાં. પ્રતિવર્ષ રૂ. ૨૫૦૦) ખરચીને દવાખાનું ચલાવતા. ત્યાં પાંજરાપોજાની ચાલ પણ અધાવી. ત્યાંનાં જિનાલયનું સાધારણ ખાતું ૪૨૦૦૦ કરોડોનાં દેવામાં હતું તે દેવું ચૂકવી દીધું. એમનાં નાનાં મોટાં કાર્યોની યાદી પણ વિસ્તૃત અને તેમ છે.

૨૫૦૭. સં. ૧૯૬૩ માં તેમણે આવન ગામોના સંઘોને નિમંત્રી જ્ઞાતિમેળો કર્યો અને સાત ટંક મિષ્ટાન્ન ભોજન કરાવ્યું. સં. ૧૯૭૨ માં હાલારમાં આવીને પણ એવો જ્ઞાતિમેળો કર્યો, જેને લોકો હજી સંભારે છે. હાલારમાં એ ત્રણ જ્ઞાતિમેળાઓ જ થયેલા. આ જ્ઞાતિમેળાઓમાં રૂપીઆ લાખ ઉપર ખર્ચ થયેલ.

૨૫૦૮. સં. ૧૯૬૯ માં તેમણે શત્રુંજયનો સંઘ કાઢ્યો. જિનેન્દ્રસાગરસૂરિને પધારવાની ઘણી વિનંતિ કરી. જે તેઓ પધારે તો માંડવીથી ચાર્ટર્ડ સ્ટીમરમાં તેમને મુંબઈ તેડી ત્યાંથી રેલ્વે સલૂનમાં પાલીતાણા લઈ જવાની તૈયારી દર્શાવી. ત્યાંના ઠાકોર દ્વારા સન્માન તેમજ માળ પહેરામણી પ્રસંગે રૂ. ૧૦૧૦૦૦) તેમનાં ચરણે ધરે એવી અભિલાષા વ્યક્ત કરી. જે એ વાત મંજૂર રહી હોત તો ધર્મ જગૃતિ વિશેષ થઈ હોત. એ અરસામાં જામૌમાં લખમશી લઘાએ જ્ઞાતિમેળો કરેલો. મેળો પૂરો થતાં ત્રણ સ્ટીમરો ભરાઈને, લોકો તીર્થસંઘમાં ભગેલા. ગૌતમસાગરજી મહારાજ પ્રભૃતિ અનેક સાધુ-સાધ્વીઓ પણ પધારેલાં. આ સંઘમાં તેમણે રૂ. ૧૭૫૦૦૦)નો ખર્ચ કર્યો. એ પછી કુટુંબીજનો સાથે જ્ઞાતિમાં રૂ. ૮૦૦૦૦)ના ખર્ચે સાત વાસણોની લહાણી કરી.

૨૫૦૯. તેમણે ઉદેપુર, વણથલી, ચાલીસગામ, ખંડવા, આકોલા, શિકારપુર વિગેરે સ્થળોએ ઉપાશ્રય-ધર્મશાળા બંધાવ્યાં. પાલીતાણા પાસેના ચોક ગામમાં ઈસ્પીતાલનું મકાન બંધાવી આપ્યું. હાલારના ડાહ્યાસંગ પરગણાનાં ઘણાં ગામોમાં પોતાના ખર્ચે પાઠશાળાઓ ચલાવી. જિનાલયોની ટીપોમાં તેમણે લાખો રૂપીઆ નોંધાવ્યા છે અથવા તો ગુપ્ત રીતે આપ્યા છે. ખંડવામાં શ્રી જગવદ્દલ પાર્શ્વનાથ જિનાલયમાં એમનો ફાળો મુખ્યત્વે હતો. ઉજ્જૈનમાં જેશીંગપુરામાં પણ શ્રી પાર્શ્વનાથ જિનાલય બંધાવી આપ્યું.

૨૫૧૦. લીંબડીના ઠાકોર સર દૌલતસિંહજી તેમને વડિલ તરીકે માન આપતા. તેમના માનમાં ઠાકોર દ્વારા શૈક્ષણિક કારકિર્દી માટે પ્રતિવર્ષ સુવર્ણચંદ્રક અપાતો. લીંબડીમાં ખેતશરોફે રૂ. ૨૭૦૦૦) ના ખર્ચે બોર્ડિંગ તથા રૂ. ૨૫૦૦૦)ના ખર્ચે શ્રી શાંતિનાથ પ્રભુનું શિખરબંધ જિનાલય બંધાવી આપ્યાં. ત્યાં બે ઉપધાન પ્રસંગે પણ રૂ. ૨૪૦૦૦)નો તેમણે ખર્ચ કર્યો.

૨૫૧૧. પં. માલવીઆજીએ સ્થાપેલ અનારસ હિન્દુ વિશ્વવિદ્યાલયમાં તેમણે રૂપીઆ એક લાખની નાદર સંખ્યાવત કરી, તથા ત્યાં 'જૈન ચેર' માટે રૂ. ૪૦૦૦૦) અર્પણ કર્યાં. શિવજી દેવશી મહાડાવાલાએ પાલીતાણામાં સં. ૧૯૫૯ માં છાત્રાલયની સ્થાપના કરેલી તેમાં રૂ. ૫૦૦૦૦) ની સંખ્યાવત કરી. સર વશનજીએ પણ એટલી જ રકમ આપી હોઈને એમનાં અન્નેનાં નામો એ સંસ્થા સાથે જોડવામાં આવ્યાં. સં. ૧૯૬૯ માં ત્યાં રેલની હોનારત થતાં રૂ. ૧૫૦૦૦) છાપરાઓનાં બાંધકામ પાછળ ખર્ચ્યા. તે ઉપરાંત મુંબઈની બોર્ડિંગમાં રૂ. ૧૦૦૦૦) તથા અન્ય બોર્ડિંગો, બાળાશ્રમો, અનાથાશ્રમો, પાઠશાળાઓ, કન્યા-શાળાઓ, શ્રાવિકાશ્રમોમાં મળીને લાખેક રૂપીઆની સંખ્યાવતો કરી. પ્રોફેસર બોયઝની ઈન્સ્ટીટ્યુટને રૂ. ૫૦૦૦) આપ્યા. જામનગરમાં આનંદમાવાના અનાથાશ્રમને તેમણે સંગીત સહાય કરી, તેના ટ્રસ્ટી નીમાઈ ગરીબોનાં દુઃખો નિવારવા ઘણા પુરુષાર્થ કર્યો. આમ દરેક ક્ષેત્રમાં એમણે સંખ્યાવતોનો ધોધ વહાવ્યો.

૨૫૧૨. મુંબઈમાં નવપદજીનાં ઉજ્જભણા પ્રસંગે નવ દિવસ આયોજિત અને અઢાર ટંક જ્ઞાતિ જમણોમાં રૂ. ૮૦૦૦૦) ખર્ચ્યા. દેરાસરોના જીર્ણોદ્ધારમાં તેમણે રૂપીઆ લાખની સંખ્યાવતો કરી. એમના પુત્ર હીરજીશે પૂનાની લાંડારકર ઓરીએન્ટલ રીયર્સ ઈન્સ્ટીટ્યુટની જાયઝેરીને રૂ. ૫૦૦૦૦) ભેટ ધર્યાં, ત્યાં

જેનાના હસ્તલિખિત ગ્રંથો માટે રૂમ ખંધાવી આપેલ જેના ઉપર એમનાં નામની આરસની તખ્તી ચોડવામાં આવી. હીરજીશેદના પુત્ર હીરચંદશેડે (જન્મ સને ૧૯૨૦) ઇ. સ. ૧૯૪૭ માં યોજાયેલા જ્ઞાતિ સંમેલન, જેના તેઓ સ્વાગત પ્રમુખ હતા, તે વખતે રૂ. ૨૧૦૦૦૦ શિક્ષણ પ્રચારક સમિતિ ટ્રસ્ટને અર્પણ કર્યાં. આમ ખેતશીશેદના વંશજોએ પણ એમના પગલે પગલે ચાલીને સખાવતોનો પ્રવાહ અખંડિત રાખ્યો. ખેતશીશેદની પ્રગટ સખાવતોનો આંકડો રૂ. ૨૫૦૦૦૦૦થી પણ વધારે થાય છે. !! +

૨૫૧૩. ઈ. સ. ૧૯૧૭ માં કલકત્તામાં મળેલ જૈન સ્વેતાંશ્વર કોન્ફરન્સના અગિયારમા અધિવેશન પ્રસંગે ખેતશીશેદની પ્રમુખ તરીકે વરણી કરવામાં આવી હતી, તથા હીરજીશેદને મંત્રી તરીકે ચૂંટવામાં આવ્યા હતા. કોન્ફરન્સના તેઓ સૌ પ્રથમ કચ્છી પ્રમુખ હતા. આ પ્રસંગની યાદગીરીમાં તેમણે મોટી સખાવતો કરી. તેમનાં ભાષણને વર્તમાનપત્રોએ ખૂબ પ્રસિદ્ધિ આપી હતી. વેપારી કુનેહ અને ઉદાર સખાવતોના કારણે સરકાર તરફથી તેમને જસ્ટીસ ઓફ ધી પીપલનો ઈલ્કાવ એનાયત થયો હતો.

૨૫૧૪. હીરજીશેડે જાપાન અને યુરોપની અનેક સફરો ખેડી હતી. તેમને રાજ-મહારાજાઓ સાથે ધનિષ્ઠ સંબંધ હતા. પાલણપુરના નવાજ તાલેમહમદખાન, વડોદરાના કુંવર જયસિંહરાવ, પોરબંદરના રાણા નટવરસિંહજી અને લીંબડીના યુવરાજ દિગ્વિજયસિંહજી સાથે તેમને કુટુંબ જેવો સંબંધ હતો. તા. ૧૬-૭-૧૯૨૦ ના દિને પેરીસમાં એમનું અચાનક મૃત્યુ થતાં ખેતશીશેદને ભારે આઘાત લાગેલો. લીંબડી નરેશ તેમને લીંબડી તેડી ગયા. પરંતુ એકના એક વકાલસોયા પુત્રના અવસાનના શોકમાં તા. ૨૩-૩-૧૯૨૨ ના દિને એમનું અવસાન થયું. એમનાં સ્વર્ગગમન બાદ શેઠાણી વીરબાઈએ શોકનિવારણ પ્રસંગે સમસ્ત જ્ઞાતિને આમંત્રણ આપીને મુંબઈથી પૂનાનો સંઘ કાઢ્યો હતો.

૨૫૧૫. ખેતશીશેદની મહાનતા માટે એક જ પ્રસંગ નોંધવો બસ થશે. કોઈ સરકારી સંસ્થામાં રૂપિયા સવા એ લાખનું દાન તેઓ આપે તો સરકાર તેમની કદર કરે એવું પ્રલોભનયુક્ત સૂચન તેમને કરવામાં આવતાં તેમણે સાફ સંભળાવી દીધું કે ‘સરકાર કરતાં મારો પ્રભુ મારી કદર કરે એ હું વધુ પસંદ કરું છું?’ એમ કહી તેમણે કોઈ મોટો ઈલ્કાવ મેળવવા કરતાં ગરીબોની દુવા મેળવવાનું જ પસંદ કર્યું. દુષ્કાળગ્રસ્ત વિસ્તારોની જાતે મુલાકાત લઈ અનાજ અને કપડાં આપી તેમણે અનેક જીવોને જીગ્યાં અને જગદૂશાહ જેવી ચિર કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી. આમ તેઓ ‘સર’ ને જદલે લોકોના શિરતાજ બની ગયા !! આ કોટિધ્વજ શ્રેષ્ઠીનાં કાર્યોએ અનેકને રોમાંચિત કર્યા છે અને અનેકની આંખોમાંથી હર્ષાશ્રુઓ વહાવ્યાં છે !!

ધર્મકાર્યો અને પ્રતિષ્ઠાઓ

૨૫૧૬. સાંધાણના પરમત લાઘાએ સં. ૧૯૩૨ ના કાર્તિક સુદી ૧૩ ને ગુરુવારે વિવેકસાગરસરિના ઉપદેશથી કેશરીઆજીનો સંઘ કાઢ્યો. માંડવી, મુંદરા, ભદ્રાવતી, રાધનપુર, શંખેશ્વર, ચાણુરમા વિગેરેની

+ ખેતશીશેદના પૂર્વજો પણ એવા જ દરિયાવ દીલના હતા. કચ્છીમાં આગ લોકોને ‘ધુલ્હારાજ’ કહેતા. આ પરથી તેઓ ધુલ્હા ઓડકથી ઓળખાયા. મૂળ તેઓ લોડાયા ઓડકના કહેવાય. સર વશનજીના પુત્ર મેઘજી સાથે હેમરાજશેદની પુત્રી લક્ષ્મીનાં લગ્ન થતાં લોડાયા અને ધુલ્હા વચ્ચે લગ્ન સંબંધો બંધાયા. ધુલ્હા-ધુલ્હામાંથી કેટલાક દૌરત કહેવાયા. તેઓ ઉદયપુરના સૂર્યવંશી રાણાના વંશજો હોવાનાં પ્રમાણો સાંપડે છે. સો વર્ષ પહેલાંના મૂર્તિ લેખોમાં ‘લોડાયા-ધુલ્હા’ ગોત્ર નોંધાયેલ છે, તે વિશે પ્રસંગોપાત ઉલ્લેખ થઈ ગયો છે. જુઓ: જેઠાભાઈ દેવજી નાગડકૃત ‘કચ્છી દશા ઓશવાળ જૈન જ્ઞાનિનો ઇતિહાસ.’

યાત્રા કરી માગશર સુદી ૧૦ ના દિને કેશરીઆજીને ભેટયા. ગચ્છનાયક ઉપરાંત દેવસાગર શિ. સ્વરૂપ-સાગર વિગેરે પણ સંઘમાં હતા. સં. ૧૯૩૪ માં સંઘપતિએ તથા એમના અધુ ગોવિંદજીએ સાંધાણમાં શ્રી વીર જિનાલય તથા શ્રી પદ્મપ્રભુ જિનાલયો ખંધાવ્યાં.

૨૫૧૭. સુથરીના વેરશી પાસુ પીરે માંડવીમાં સં. ૧૯૩૪ માં શ્રી અજિતનાથ જિનાલયનું ખાત મુદ્દત્ કયું. સં. ૧૯૩૬ માં તેમના પુત્ર દાકરશીએ તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી. સુથરીની ધર્મશાળામાં પણ એમનો હિરસો હતો.

૨૫૧૮. મોટી ઉનડોહમાં સંઘે શ્રી ધર્મનાથ જિનાલય ખંધાવીને સં. ૧૯૩૮ ના શાખ સુદી ૧૧ ને શુક્રવારે વિવેકસાગરસૂરિની અધ્યક્ષતામાં પ્રતિષ્ઠા કરાવી. પ્રતિષ્ઠાનાં વર્ણન માટે જુઓ સ્વરૂપસાગર કૃત 'ધર્મનાથ રતવન'.

૨૫૧૯. સં. ૧૯૪૦ ના વૈશાખ સુદી ૩ ને સોમવારે નલીઆના ત્રીકમજી આસારીઆ ખોનાના વંશજોએ શત્રુંજયમાં કેશવજી નાયકની દૂકમાં પુરંદરિક જિનાલય ખંધાવ્યું. તેની શિલા-પ્રશસ્તિમાં શ્રેષ્ઠીનું વંશવૃક્ષ છે. ડો. બુદ્ધવરે 'એપિગ્રાફિયા ઈન્ડિકા' પુસ્તક ૨ માં એનો સાર આપ્યો છે. મુનિ ખેતશીએ પ્રતિષ્ઠા કરાવી. જુઓ-અં. લેખસંગ્રહ, નં. ૩૮૦.

૨૫૨૦. સં. ૧૯૪૮ ના માગશર સુદી ૧૧ ને શુક્રવારે દંડ દામજી નરશી કેશવજીએ પાલીતાણામાં વિવેકસાગરસૂરિ અને ભાગ્યસાગરજીના ઉપદેશથી જિનખિંખોની પ્રતિષ્ઠા કરાવી, જુઓ-અં. લેખસંગ્રહ નં. ૩૮૨. એજ દિવસે તેરાના દંડ રતનશી પેથરાજની વિધવા રતનખાઈએ તેમજ મંજલના લોડાયા ટોકરશી જેવતની વિધવા સોનખાઈએ ગચ્છનાયકના ઉપદેશથી જિનખિંખો ભરાવ્યાં, ભાગ્યસાગરજીએ પ્રતિષ્ઠા કરી.

૨૫૨૧. સં. ૧૯૪૮ ના માગશર માસમાં સાંચેરાના ભીમજી શામજીએ કેશરીઆજીનો સંઘ કાઢ્યો તથા ત્યાં ધર્મશાળા ખંધાવી. સંઘમાં ગચ્છનાયક ઉપસ્થિત રહેલા. સંઘપતિએ સાંચેરાનાં જિનાલયમાં પણ ઘણી દ્રવ્ય સહાય કરેલી. આરીખાણાના ટોકરશી શામજી જીવરાજે તથા જખૌના કરમશી પાંચારી-આએ પણ કેશરીઆજીના સંઘો કાઢ્યા.

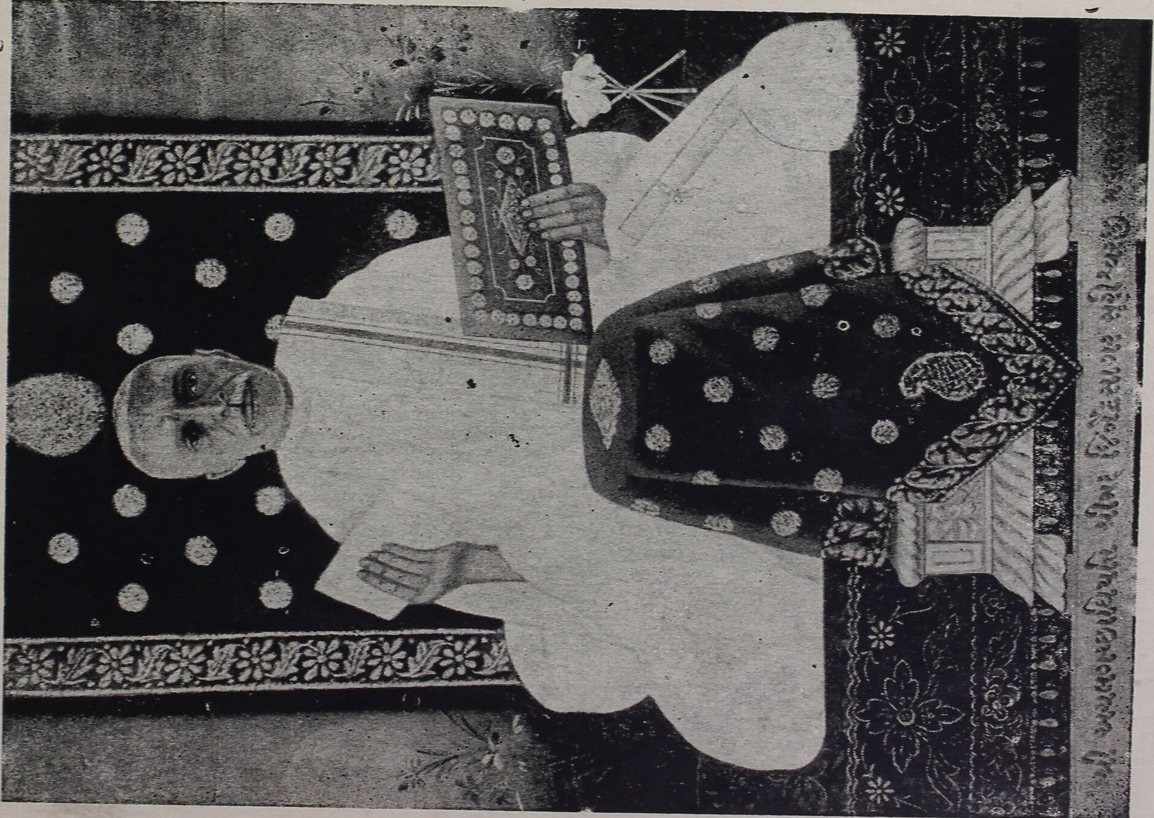
૨૫૨૨. નવીનારમાં સં. ૧૯૩૨ માં તેજશી નથુ ભૂજવાલાએ શ્રી શાંતિનાથ જિનાલય ખંધાવ્યું. સં. ૧૯૩૭ માં વીઢી-મોડકુઆવાડીમાં સંઘે અને મોટા રતડીઆમાં રતનશી રણુશીએ અનુક્રમે શ્રી સુમતિ-નાથ અને શ્રી વાસુપૂજ્ય જિનાલયો ખંધાવ્યાં. સુળપુરમાં વર્ધમાન ગોવિંદજીએ સં. ૧૯૩૮ માં શ્રી અજિતનાથ જિનાલય ખંધાવ્યું, જેનો શ્રી અનંતનાથ દ્રસ્ટે જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો. સં. ૧૯૪૦માં નાના રતડીઆમાં સંઘે શ્રી સંભવનાથ જિનાલય, સં. ૧૯૩૮ માં મંજલરેલડીઆમાં શ્રી આદિનાથ જિનાલય તથા એજ વર્ષે ભૂવડમાં શ્રી અનંતનાથ જિનાલય ખંધાવ્યાં.

૨૫૨૩. દરાદીમાં સં. ૧૯૪૨ માં તથા દુર્ગાપુર-નવાવાસમાં સં. ૧૯૪૪ માં સંઘે શ્રી શાંતિનાથ જિનાલયો ખંધાવ્યાં. આરીખાણામાં ટોકરશી શામજી જીવરાજે સં. ૧૯૪૫ માં શ્રી જીરાવલા પાર્શ્વનાથ જિનાલય, તુંખડીમાં સંઘે સં. ૧૯૪૬ માં શ્રી નેમનાથ જિનાલય તથા ગુંદીઆણીમાં હીરજી ઘેલા ડોસા-ણીએ શ્રી શાંતિનાથ જિનાલય ખંધાવ્યાં. સં. ૧૯૪૮ માં આ પ્રમાણે જિનાલયો ખંધાયાં : વાંકીમાં શ્રી પાર્શ્વપ્રભુનું, દેસલપુરમાં શ્રી શાંતિનાથનું, વીધોણમાં શ્રી આદિનાથનું, મેરાઉમાં શ્રી વાસુપૂજ્યનું, રાપર-

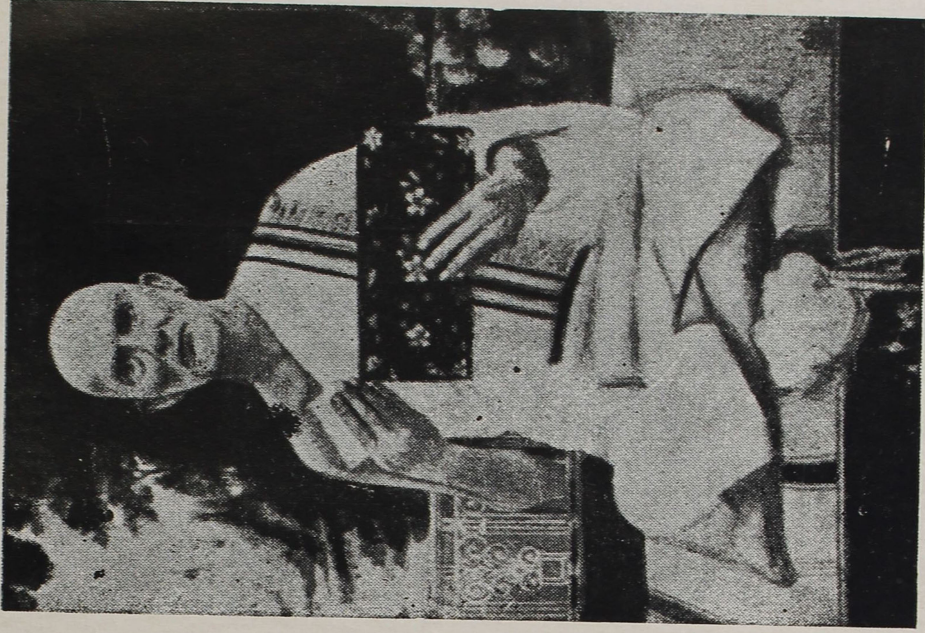
ગઢવાળીમાં શ્રી ગોડીજીનું. ભવાનજી ચાંપશીની માતા વાલ્યાઈએ ગોડીજીનાં જિનાલયનો ખર્ચ આપ્યો તથા ગંગાબાઈ ટોકરશી માણેકે પ્રતિષ્ઠા કાર્યો કર્યાં. શ્રી અનંતનાથ ટ્રસ્ટ દ્વારા ઉક્ત ઘણાં જિનાલયોના જીર્ણોદ્ધાર થયા.

૨૫૨૪. સુરતના અંચલગચ્છીય શ્રાવકોએ સં. ૧૯૩૯ ના માઘ સુદી ૫ ને સોમવારે પ્રતિષ્ઠાએ કરાવી. દશા શ્રીમાળી હીરાચંદ મોતીચંદે (ભાર્યા જ્ઞેકાર) તથા એશવાળ શ્રાવકો ખીમચંદ કપૂરચંદ, જીવણચંદ કેશરીચંદ (ભાર્યા નંદકુંવર) વિગેરેએ જિનખિંઓ ભરાવ્યાં. એ વખતે અંચલગચ્છીય શ્રમજીનો વિહાર એ તરફ ન હોઈને વિજયગુણુરત્નસૂરિ શિ. પં. નવલવિજયે પ્રતિષ્ઠા કરાવી. જુઓ-ગોપીપુરાનાં શ્રી સંભવનાથ જિનાલયના ગોખલાના લેખો.

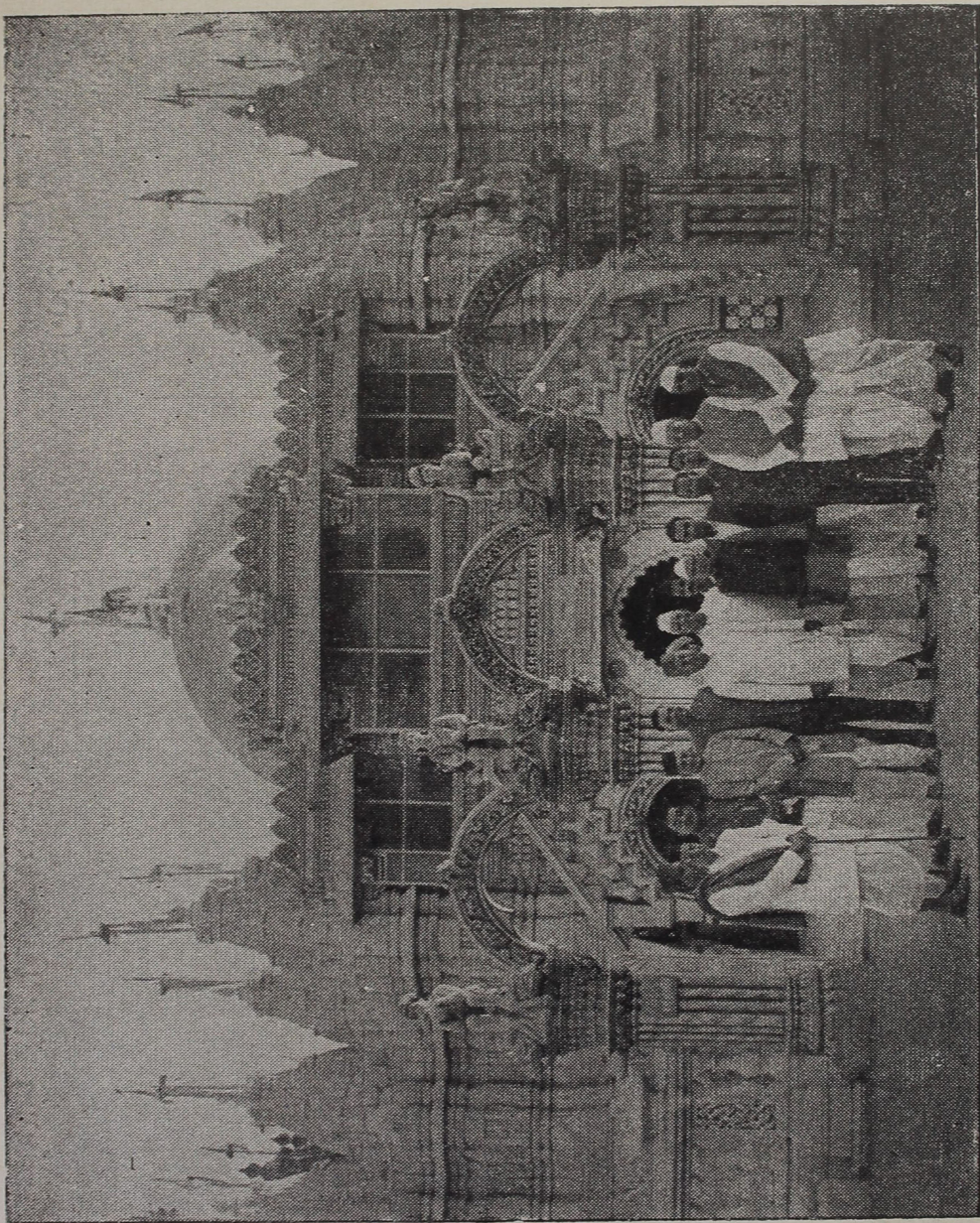

શ્રી અંબલગઝાધિપતિ શ્રીમદ્ જિતેન્દ્રસાગરસૂરીશ્વરજી મહારાજ

મુનિમંડાસર શ્રી ગૌતમસાગરજી મહારાજ.
(જીઓ પ્રકાશ ૨૯ મું)

કચ્છનું પ્રેરક, પ્રેક્ષણીય, પ્રાચીન તીર્થ ભદ્રેસર (જુઓ પેરા નં. ૨૬૬૩)
ફોટો શ્રી કલિદોશ ફોટોગ્રાફર્સ, મુંબઈના સૌજન્યથી.

૨૫૨૫. કચ્છ ગોધરામાં વીશા ઓશવાળ જ્ઞાતીય છેડા ગોત્રીય શા. કલ્યાણુજી જીવરાજનાં ઘેર તેમની પત્ની લાછલખાઈની કૃપે સં. ૧૯૨૯ ના કાર્તિક સુદિ ૭ ના દિને એમનો જન્મ થયો. એમનું મૂળ નામ જેસિંઘભાઈ. આખું કુટુંબ ધર્મપરાયણ હોઈને તે બાળવયમાં ધર્મ સંસ્કારોથી પોષાયા. એમના પિતા કલ્યાણુજીભાઈ ભાગવતી દીક્ષાના અભિલાષી બન્યા. નાનાં બાળકોને દીક્ષા આપવાની પ્રવૃત્તિ તે સમયમાં ન હતી, છતાં પોતાનું સંતાન સન્માર્ગગામી બને એ જોવા તેઓ સચિંત હતા. પાયચંદ્રગચ્છીય કુશળચંદ્રજી મહારાજ પાસે સલાહ માગતાં, તેમણે બાળકને ગચ્છનાયક વિવેકસાગરસૂરિને વહોરાવી દેવા સલાહ આપી. કલ્યાણુજીભાઈને એ સલાહ ગમી, પણ પોતાના એકના એક કુલાધારને શ્રીપૂજ્યજીને વહોરાવી દેવા બાળકનાં માતા સહમત નહિ થાય એમ સમજી તેઓ અખડાસાની પંચતીર્થીની યાત્રા કરવા બાળકને લઈને નીકળ્યા.

૨૫૨૬. જખૌ મિરાજતા વિવેકસાગરસૂરિ પાસે પહોંચી પોતાની મનોલાવના વ્યક્ત કરી. સૂરિએ જેસિંઘભાઈનાં સામુદ્રિક લક્ષણો જોઈ પોતાના ગાદીવારસ થવાની યોગ્યતાવાળા જાણી સંઘની સમ્મતિપૂર્વક તેમને પોતાના શિષ્ય તરીકે સ્વીકારી લીધા. માતા લાછલખાઈ તથા મામા ખીમરાજભાઈ આથી નારાજ થઈને મહારાવ પાસે ધા નાખવા બૂજ ગયા. પરંતુ બૂજના નગરશેઠની સમજાવટથી તેઓ જખૌ આવી પુત્રને મળ્યા. સૂરિજી અને સંઘની સમજાવટથી અને બાળકની ખુશીથી છેવટે તેમણે વાત પડતી મૂકી. એ પછી કલ્યાણુચંદ્રજીભાઈએ કુશળચંદ્રજી પાસે ભાગવતી દીક્ષા લીધી અને તેમનું નામ કલ્યાણુચંદ્ર પાડવામાં આવ્યું. ત્રણ વર્ષનો દીક્ષાપર્યાય પાળી સં. ૧૯૩૯ માં તેઓ સ્વર્ગે સંચર્યા.

૨૫૨૭. જેસિંઘભાઈને ગુજરાતી અને ધાર્મિક અભ્યાસ કરાવવા વિદ્વાન યતિને સોંપ્યા, તેમજ સૂરિજીએ જાતે પણ અભ્યાસ કરાવ્યો. સં. ૧૯૩૯ નું ચાતુર્માસ જામનગરમાં કયું. ત્યારે ત્યાં કુશળચંદ્રજીના અનુયાયી બ્રાતૃચંદ્રજી મહારાજ, જેઓ પણ ત્યાં ચાતુર્માસ હતા. તેમણે બાળકને ધાર્મિક તેમજ સંસ્કૃત ભણાવવાનું માથે લીધું. બ્રાતૃચંદ્રજી પાસે શાસ્ત્રીજી હતા તેમનો પણ જેસિંઘભાઈએ સારો લાભ ઉઠાવ્યો.

૨૫૨૮. જામનગરના મહારાજા જમ વિભાજી ગચ્છનાયકનાં વ્યાખ્યાનો સાંભળવા કે એમનાં દર્શને આવતા ત્યારે બાળક જેસિંઘભાઈ પ્રત્યે વિશિષ્ટ સ્નેહ દર્શાવતા. બાળકના સદ્ગુણોની તેઓ ભારે પ્રશંસા કરતા. પંચ મહાવ્રત સ્વીકાર્યા પહેલાં જ બાળકની નિઃસ્પૃહતા સૌનું ધ્યાન ખેંચતી.

૨૫૨૯. ગુરુનું સં. ૧૯૪૦ નું ચાતુર્માસ કચ્છી દશા ઓશવાળ મહાજનની વિનતિથી મુંબઈ થયું. મુંબઈનો સંઘ જેસિંઘભાઈની ગુરુભક્તિ, અધ્યયનવ્રત્તિ, વિનયપરાયણતા, નિઃસ્પૃહતા અને સંસ્કારમય

જીવન જોઈ રાજ થયો અને ગાદી લાયક વારસ તેઓ થશે એ લાગણીથી દરખાવો. અહીં ખાસ પડિતો રોકી ત્રણ વર્ષ સુધી વ્યાકરણ, કાવ્યકોશ, છંદ શાસ્ત્ર અને ન્યાયદર્શનનું અધ્યયન કર્યું. ગૂનાગદના ડૉ. ત્રિભુવનદાસે અને રાજચંદ્રજીએ જેસિંઘભાઈનો અભ્યાસ જોઈ ખુશ થઈ સમર્થ જૈન શાસ્ત્રી પાસે અભ્યાસ કરાવવા ગુરુને લલામણુ કરી. આથી આત્મારામજી મહારાજે તૈયાર કરેલા નૈયાયિક જૈન પંડિત અમીચંદજી પંજાબી પાસે સટીક આગમ ગ્રંથો, પ્રાચીન તેમજ નવ્ય ન્યાય અને જૈન શ્રુતનો ઉચ્ચ અભ્યાસ કરાવ્યો. સત્તર વર્ષના બાળકની સૌએ પ્રશંસા કરી. તે વખતે મુંબઈ પધારેલા મોહનલાલજી મહારાજે જેસિંઘભાઈને આત્મારામજી પછીના વિદ્વાન કહ્યા ! આ અરસામાં તેઓ અનેક વિષયોનો અભ્યાસ કરી ગયા. વ્યાકરણ ગ્રંથોમાં ચંદ્રિકા અને સિદ્ધાંત કૌમુદી, નૈપેથ અને કાદમ્બરી પર્યંતના કાવ્ય ગ્રંથો, સમ્મતિતર્ક પર્યંત જૈન ન્યાય ગ્રંથો તથા અલંકાર ગ્રંથો, અને અમરકોશ વિગેરે શબ્દ શાસ્ત્રો તેમજ અવગત કર્યાં. જૈન દ્રવ્યાનુયોગમાં સારી પ્રગતિ સાધી, સિદ્ધહૃદમનો અષ્ટમ અધ્યાય કંડસ્થ કર્યો. બધા આગમો મૂળ ટીકા-ચૂર્ણિ સહિત જોઈ ગયા. શાસ્ત્રીય સંગીતનો અભ્યાસ પણ કર્યો.

૨૫૩૦. એ અરસામાં ભીમજી શામજીએ સં. ૧૯૪૮ ના માગશરમાં મુંબઈથી કેશરીઆજીનો સંઘ કાઢ્યો. તેમાં વિવેકસાગરસૂરિ પણ પધારેલા. વળતાં તેમને ઝામરાની ખીમારી થઈ. સાડત્રીશ વર્ષની નાની વયમાં તેઓ જીવલેણ ખીમારીમાં ઘેરાઈ ગયા. શિષ્ય ભાગ્યસાગરજીએ તથા જેસિંઘભાઈએ એમની સારી સારવાર કરી. પણ તેઓ માંદગીના બિજાનેથી ઉકે એવું ન લાગ્યું. યતિવર્ગ અને સંઘ સમક્ષ ગાદી વારસનો પ્રશ્ન રજૂ થયો. સૌએ જેસિંઘભાઈની લાયકાતનો સ્વીકાર કર્યો. જેસિંઘભાઈએ સ્પષ્ટ કહ્યું કે ‘ગાદીએ તો મોટાભાઈ ભાગ્યસાગરજી શોભે.’ પરંતુ ગુરુની આજ્ઞા સામે તેમણે પોતાનો નમ્ર મત રજૂ કર્યો કે-‘આપુ ! આપણાં શાસ્ત્રોમાં ત્યાગ કહ્યો છે તે કેમ સાધી શકાય ? આ ત્યાગ વિષે આપે મને ઘણું ઘણું સમજાવ્યું છે. મારા પિતાશ્રી કલ્યાણજીભાઈએ લીધી તેવી સંવિગ્નપક્ષીય દીક્ષા મને અપાવેા અને ગાદી મોટાભાઈ ભાગ્યસાગરજીને સોંપાય એવી આજ્ઞા ફરમાવેા. દીક્ષા લેવી એ તો મારી પણ મનોકામના છે, પણ ગાદીનો આ બોળે-આ જવાબદારી ઉઠાવવી એ તો આપ સરખા સમર્થ પુરુષ-સિંહનું કામ છે. મુજ બાળકનું એ ગળું નહિ, આમાં હું તો ચગદાઈ જ નહિ !’

૨૫૩૧. ગુરુદેવે જનક વિદેહીનો દાખલો આવી ધર્મરાજ તરીકેની જવાબદારી ઉઠાવવા ગ્રેમભરી વાણીમાં સમજાવ્યું, જેનો જેસિંઘભાઈએ લાંબી રકઝક પછી સ્વીકાર કર્યો અને સં. ૧૯૪૮ના મહા વદિ ૧૧ ના દિને પ્રવજિત થઈ તેઓ જિનેન્દ્રસાગરજી બન્યા. અંતિમ ઘડીએ ગુરુએ એમની પાસેથી ગાદી સ્વીકારવાનું વચન લઈ સં. ૧૯૪૮ ના ફાગણ સુદી ૩ ને બુધવારે દેહ છોડ્યો. એમની વિદાયથી જિનેન્દ્રસાગરજીને ભારે દુઃખ થયું. આવી અવસ્થામાં ગાદી સ્વીકારવાનો પ્રશ્ન દૂર ઠેલતો ગયો. આખરે પાંચ મહિને શ્રાવણ સુદી ૧૦ ના દિને તેમને અંચલગચ્છની ગાદીએ બિરાજમાન કરવાનો પાટ મહોત્સવ થઈ શક્યો. મુંબઈમાં એ મહોત્સવ અપૂર્વ રીતે ઉજવાયો. તમામ ગચ્છના ખાસ પ્રતિનિધિઓ, યતિઓ, શ્રીપૂજ્યો, અનેક ગામો અને પ્રદેશોના સંઘો વિગેરે તે પ્રસંગે ઉપસ્થિત રહ્યા હતા. તે જમાનાના મુંબઈના દશા ઓશવાળ મહાજનની જાહોજલાલી અને ગાદીના દરજ્જાને શોભે તેવા શાનદાર મહોત્સવ કરી સંઘે જિનેન્દ્રસાગરસૂરિને અંચલગચ્છાધિપતિ અભિયુક્ત કર્યા. હવે એમના પર ધાર્મિક નેતૃત્વની વિશાળ જવાબદારીઓ આવી પડી.

૨૫૩૨. કવિ પાનાચંદ ગહુલીમાં એ પ્રસંગ વિશે આ પ્રમાણે નોંધ કરી છે—

ગામ ગોધરા ગુણવંત ગાયા રે, વિસા ઓસવાલ મુજ મન ભાયા રે;
શા કલ્યાણજી કુલ આયા રે, માન લાજલખાઈ રતન જાયા. ૬

કચ્છ દેશ શુભ સાર રે, સંઘ મિલિયો સવિ વિસ્તાર રે;
લઘુ ઓશવાલ અતિ શ્રીકાર રે, એ તો મુંબઈ બંદર મુઝાર. ૭
પાટ મહોચ્છવ પ્રેમસું થાય રે, સહુ સંઘ સકલ હરખાય રે;
ગુણિજન તિહાં ગુણાવલિ ગાય રે, નરનારી સર્વે નમે પાય. ૮

x x x

ઓગણસે અડતાલિસમાયે રે, શ્રાવણ માસ શુકલ પક્ષ તાપે રે;
દશમી બુધવાર ઠહરાયે રે, પાટ મહોચ્છવ તે દિન થાપે. ૧૨

એમના વિશે અન્ય કવિઓએ પણ ગદ્યલીઓ રચી છે. જુઓ 'ગદ્યલી સંગ્રહ', નં. ૧૩૫ થી ૧૩૭.
શોધક મુનિ ધર્મસાગર.

૨૫૩૩. તે વખતની દમામદાર સાહેબી, શહેનશાહી ગાદીનો ઠાઠ, સંઘનું અગ્નેહ સન્માન, જૈન જગતમાં અચ્છગચ્છનું ગૌરવ અને ખુદ ગાદીપતિની અસાધારણ વિદ્વતા એ બધા એકત્રિત સંયોગો છતાં સૂરિજી એમાં કદિય અંજયા કે લેપાયા નહિ. પ્રાકૃતમાં પ્રાકૃત માણસને તેઓ અગાઉ જેટલા જ હળતા-મળતા. વૈભવ અને વિદ્વતાના ઢગની નીચે છુપાયેલું એમનું જીવન સંત કોટીનું જીવન હતું. અપાર વૈભવ વચ્ચે તેઓ જનક વિદેહીનું જીવન જીવતા. એમનું સંત જીવન અંદરથી અટુલાપણું, એકત્વ અને અલિપ્તતા અંખતું હતું. એમની યોગનિષ્ઠ કારકિર્દીનું એ જ રહસ્ય હતું.

જીવન પરિવર્તન

૨૫૩૪. ગચ્છનાયક જિનેન્દ્રસાગરસૂરિનાં જીવનનું પરિવર્તન કરવામાં તે વખતના કલુષિત વાતાવરણે મુખ્યત્વે ભાગ લેજો. એમનું આંતરિક જીવન તો ભિન્ન જ હતું. હવે આજી જીવન પણ પરિવર્તિત થવાનું હતું. પર્યુષણ પર્વની વ્યાખ્યાન સલાને અગાઉથી ઝગડતા એ જ્ઞાતિ-પક્ષોએ નિમિત્ત બનાવી અને ઝગડો વ્યાખ્યાનપીઠ લગી પહોંચાડ્યો. કિન્તુ સૂરિજી કોઈપણ પક્ષના સાધન કે નિમિત્ત ન બન્યા. કોઈ પક્ષ તરફ વળન પાડવાને અદ્વે તરત જ વ્યાખ્યાન સલા છોડી ગયા અને મુંબઈને તિલાંજલિ આપવાના નિર્ણય પર આવી ગયા. વીશા ઓશવાળ જૈન સંઘ અને ગુજરાતી જૈન સંઘને આ વાતની ખબર પડતાં તેમણે પોતાને ત્યાં પધારવા ખૂબ વિનંતિઓ કરી. પણ સૂરિજી દાદર આવ્યા. ત્યાં પણ તેમને ઘણી વિનંતિઓ આવી. પરંતુ તેમને હવે મુંબઈ પરથી મોઢ છૂટી ગયો હતો. અંતે સં. ૧૯૫૧ માં તેઓ કચ્છ પધાર્યા.

૨૫૩૫. કચ્છમાં ગોધરા, ભૂજપુર, માંડવી, જખૌ, તેરા, નલિયા એમ વિવિધ સ્થળે ચોમાસાં કર્યાં, અને બધે વિચર્યાં. સં. ૧૯૫૬ માં તેઓ જખૌ ચાતુર્માસ રહ્યા. અખડાસામાં એમનું સૌ પ્રથમ ચોમાસું હોઈને ગામોગામથી સંઘો મોટી સંખ્યામાં એમનાં દર્શનાર્થે આવના. ચોમાસું ઉતરતાં પોષ વદિ રૂને રવિવારે જખૌથી નલિયા પધાર્યા. લક્ષ્મીચંદ્ર અને એમના શિષ્ય દયાલચંદ્ર એમને વળાવવા જખૌના સંઘ સાથે ઠેક નલિયા સુધી ગયેલા. નલિયામાં એમનું સુંદર સ્વાગત થયું. પંદરેક દિવસ એમનાં રોકાણ દરમિયાન ખૂબ ધર્મચર્યાઓ થઈ. મહા સુદી ૭ ને ગુરુવારે તેઓ વિહાર કરી તેરા પધાર્યા, ન્યાં સંઘે દરમિયાન ખૂબ ધર્મચર્યાઓ થઈ. મહા સુદી ૭ ને ગુરુવારે તેઓ વિહાર કરી તેરા પધાર્યા, ન્યાં સંઘે એમનું ઉમળકાભેર સ્વાગત કર્યું અને ચાતુર્માસ માટે વિનંતિ કરી. કચ્છ તો જાણે પોતાને પ્રભુ મળ્યા હોય, દેવાંશી તત્ત્વે અવતાર લીધો હોય, એવું એમનું તેજ નીરખી, જ્ઞાન અનુભવી વાણી સાંભળી મંત્ર મુગ્ધ બની ગયું! હિન્દુ, મુસલમાન સહિત અઢારે આલમ એમને વચનસિદ્ધ મહાપુરુષ તરીકે પૂજવા લાગી. સં. ૧૯૬૦ માં નલિયા ચાતુર્માસ રહ્યા.

૨૫૩૬. સં. ૧૯૫૭ માં એમનું જીવન તદ્દન પરિવર્તિત થયું. એ વિશે એમણે બધા યતિઓને, શસ્ત્રધારી નોકર-ચાકરોને, સિપાઈઓને, જમાદારોને એક સામટી રજા આપી દીધી. દમામી ગાદીનાં અસખ્યાપ છડી, છત્ર, ચામર, રથ, મ્યાના, પાલખી વિગેરે બધાં સાધનો તણ પોતે એકાકી જીવન ગાળવા લાગ્યા. સંધોની વિનતિઓનો જવાબ આ પ્રમાણે વાળતા-‘ મારામાં ગાદી ચલાવવાની શક્તિ નથી. તમે બીજા શ્રીપૂજ્ય સ્થાપી શકો છો !’ કચ્છ માંડવીનો અંચલગચ્છનો સંઘ સૌથી મોટો ગણાય. એની વિનતિ પણ માન્ય ન રહી. મુંબઈથી દશા તેમજ વીશા ઓશવાળ સંધોના અગ્રણીઓ આવ્યા અને ગાદી ચલાવવા વિનવણીઓ કરી ગયા, ખાસ કાશીથી ખરતરગચ્છીય બાલચંદ્રજી મહારાજ જેઓ સૂરિજના પરમ મિત્ર હતા, તેઓ પણ સમજાવવા આવ્યા, પણ તેઓ ન ગયા તે ન જ ગયા. અંતે માંડવીના સંઘે જણાવ્યું કે ગાદીનું નામ આ મંગલમૂર્તિ સાથે જોડાઈ રહે એ પણ ગચ્છનું સદ્ભાગ્ય છે, એટલે બધા શાંત થયા. સુસ્તાલીસ વર્ષ ગયાં, તેમાં સાપ કાંચળી છોડે તે પછી તેના તરફ કદી ન જુએ તેમ દમામ કે ઠાઠ તરફ તેમણે કદી પણ મીટ ન માંડી. અનેક મેળા, ઉજ્જમણાં, પ્રતિષ્ઠા મહોત્સવોમાં એમને નિમંત્રણો મળતાં, પરંતુ તે બધાથી તેઓ ક્રમે ક્રમે અલિપ્ત થતા ગયા. આ વિશે અનેક પ્રસંગો ‘શ્રી જિનેન્દ્રસાગરસૂરીશ્વરજી સ્મૃતિ ગ્રંથ’ માં નોંધવામાં આવ્યા છે. એમનાં જીવન વિષયક મુનિ કલ્યાણચંદ્રજીનો ‘સમયધર્મ’ માં પ્રકાશિત થયેલો લેખ પણ વાંચનીય છે. એ બધામાં નિરૂપિત ગચ્છનાયકના નાના મોટા જીવન પ્રસંગો એમનાં અધ્યાત્મશીલ વ્યક્તિત્વનું સુંદર પ્રતિબિંબ પાડે છે.

૨૫૩૭. મુનિ કલ્યાણચંદ્રજી ચરિત્રનાયકનાં અંતર્મુખ થતાં જતાં જીવનને વિશે નોંધે છે કે-‘ લાંબી એકાંત સાધનાથી જનતા ચેતી જશે તો ભક્તિ અને પૂજનનું, સત્કાર અને સન્માનનું, ચિંતન અને એકાંત વિરોધી વાતાવરણ સર્જાઈ જશે. આ કારણથી સૂરીશ્વરજી સદા દૂર ને દૂર રહેતા; અને એમાંથી છૂટવા કોઈ પ્રયત્ન કરવાનું બાકી ન રાખતા. સત્કાર અને સન્માનનાં સંભવિત વાતાવરણ ટાળવા માનસશાસ્ત્રીય ઉપાયો યોજતા. ’ જીવનસંધ્યાએ ગચ્છનાયકને ચિત્તભ્રમ થયેલ એવું માનનારાઓને ખરી હકીકત સમજવા માટે ઉક્ત વિધાન ઉપયોગી થશે.

૨૫૩૮. સં. ૧૯૫૧ માં મુંબઈ છોડ્યા પછી તેઓ બહુધા કચ્છમાં જ વિચર્યા હતા. વચ્ચે સં. ૧૯૭૭ માં રેલ્વેમાં મુંબઈ આવેલા. સં. ૧૯૮૯ ના આવાહ વર્ષમાં તપિયતની સારવાર માટે જલમાર્ગે પુનઃ મુંબઈ આવેલા. એ વખતે બંદર પર એમનું અપૂર્વ સ્વાગત થયું. ત્રણેક માસ પછી તેમણે ન્યારે વિદાય લીધી ત્યારે સૌએ એમને લવ્ય વિદાય આપી. એ પછી તેઓ બહુધા ભૂજપુરમાં જ રહ્યા. સં. ૨૦૦૪ ના કારતક વર્ષે ૧૦ ને રવિવારે સાંજે પોતાની પોશાળમાં પચીસ દિવસની સામાન્ય માંદગી ભોગવી જૌતરમે વર્ષે આ ફાની દુનિયા તેઓ છોડી ગયા. એમના જવાથી ગચ્છે પોતાનો અંતિમ પદ્ધર, અને જૈનશાસને પરમ જ્યોતિર્ધર ગુમાવ્યો. સંઘે મળીને શાનદાર રીતે એમની અંત્યેષ્ઠિ ક્રિયા કરી અને એ અવધૂતને હૃદયની અંજલિઓ સમર્પિત કરી.

ગચ્છનાયકનાં સ્મારકો

૨૫૩૯. અંચલગચ્છના ચરમ પદનાયકનાં સ્મારકો માટે એમના વિદ્વાન શિષ્ય ક્ષમાનંદજી (ખેતશી ભાઈ)એ સુંદર પ્રયાસો કર્યા છે. એમણે સ્થાપેલી સાર્વજનિક શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ આ પ્રમાણે છે: (૧) ગુજરાત રાજ્ય સરકારના સહયોગથી ભૂજપુરમાં “ શ્રી અંચલગચ્છાધિપતિ શ્રીમદ્ જિનેન્દ્રસાગરસૂરીશ્વરજી હાઈસ્કૂલ ” (૨) ભૂજપુર ગ્રામપંચાયતના સહયોગથી ત્યાં “ શ્રી અંચલગચ્છાધિપતિ શ્રીમદ્ જિનેન્દ્રસાગરસૂરીશ્વરજી મહિલા બાલ કલ્યાણ કેન્દ્ર ” (૩) કચ્છી દશા ઓશવાળ જૈન સમાજના સહયોગથી ધુલીઆમાં “ શ્રી અંચલગચ્છાધિપતિ શ્રીમદ્ જિનેન્દ્રસાગરસૂરીશ્વરજી શ્રી કચ્છી દશા ઓશવાળ જૈન વિદ્યાથી ગૃહ. ”

૨૫૪૦. ક્ષમાનંદજીએ પોતાના ગુરુદેવનું “ગુરુમંદિર” તથા એમનાં પ્રેરક જીવન પર પ્રકાશ પાડતો “સ્મૃતિ ગ્રંથ” પણ સારી રકમ ખર્ચી તૈયાર કરાવ્યાં છે. તદુપરાંત ગુરુની સ્મૃતિમાં સામાજિક કે શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં પણ એમણે સારી રકમો આપી છે. પ્રતિક્ષા, ધ્વજદંડ મહોત્સવ, શાંતિસ્નાત્ર, વાસ્તુ મુહૂર્ત કે પયુષ્પણના વ્યાખ્યાન પ્રસંગોએ સંઘ દ્વારા મળતી પછેડીની રકમો ગુરુનાં સ્મારકનિધિમાં આપી દર્ધને એમણે ગુરુ પ્રત્યેનું ઋણ અદા કરવા પ્રશસ્ય પ્રયાસો કર્યાં છે. એ દ્વારા એમણે નવી દિશાનું સૂચન પણ કર્યું જ છે. એમની પાસેથી હજી પણ વિશેષ આપેલાઓ રાખવી અસ્થાને નહિ જ ગણાય. એમની અનેકવિધ સેવાઓના ઉપલક્ષમાં સં. ૨૦૨૦ માં (તા. ૨૩-૨-૬૪ ને રવિવારે) મુંબઈમાં લવાનજી અરજણ ખીમજીના પ્રમુખપદે એમને કચ્છી દશા ઓશવાળ જ્ઞાતિ તરફથી માનપત્ર અર્પણ કરવામાં આવ્યું. x એમનું અધ્યાત્મિક નેતૃત્વ ગચ્છની આજે શોભા વધારે છે.

પંડિત હીરાલાલ હંસરાજ લાલન

૨૫૪૧. જામનગરમાં થયેલા વર્ધમાનશાહના વંશજ, વીશા ઓશવાળ લાલન ગોત્રીય પંડિત લાલન સારા પંડિત થઈ ગયા. એમના દાદા પં. શામજી જેઠા (ભાઈ વીરબાઈ) પ્રજ્ઞાચક્ષુ હતા. પિતા હંસરાજ-ભાઈ કર્મગ્રંથના અંગ્રેઝ અભ્યાસી હતા. તેમણે સાધુ-સાધ્વી, શ્રાવક-શ્રાવિકાને દ્રવ્યાનુયોગનો અભ્યાસ કરાવ્યો. એમના પુત્ર હીરાલાલ પણ એવા જ પંડિત અને શોધક હતા.

૨૫૪૨. પં. હીરાલાલે અનેક ગ્રંથો લખ્યા છે. તેમજ અનેક ગ્રંથો સંપાદિત કરી પ્રકાશિત કર્યાં છે. અનેક ગ્રંથોનું તેમણે ભાષાંતર કર્યું છે. એમની સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ અત્યંત પ્રશંસનીય હતી. સંશોધન ક્ષેત્રે પણ એમનું પ્રદાન ઉલ્લેખનીય છે. સં. ૧૯૬૦-૬૧ માં જૈન શ્વે. કોન્ફરન્સે એમને જેસલમેરના ભંડારનું સૂચિપત્ર કરવા મોકલેલા. તેમણે લગભગ ૨૨૦૦ ગ્રંથોનું વિગતવાર લિસ્ટ તૈયાર કરેલું, જેમાં તાડપત્રીય અને કાગળો પર લખાયેલી એક એ પાનાવાળી પ્રતોની પણ નોંધ કરેલી. એમની એ નોંધનો એ સંસ્થા દ્વારા પ્રકાશિત થયેલા ગ્રંથ ‘જૈન ગ્રંથાવલી’ (સને ૧૯૦૯)માં વિશેષ ઉપયોગ થયો છે. પં. લાલન જેસલમેર ગયેલા એ વખતે જ મુંબઈ સરકારે પ્રો. શ્રીધર ભાંડારકરને એવાં જ કાર્ય માટે ત્યાં મોકલેલા. પ્રો. ભાંડારકરનો એ સંબંધી રિપોર્ટ પ્રકાશિત થયેલ છે. એ રિપોર્ટમાં પ્રો. ભાંડારકરે પણ પં. લાલનની નોંધોનો જ આધાર લીધેલો.

૨૫૪૩. પં. લાલને સંપાદિત કરેલી કે ભાષાંતર કરેલી કૃતિઓની સંખ્યા સેંકડોની છે. ‘જૈન ધર્મનો પ્રાચીન ઇતિહાસ’ એ ભાગમાં, ‘જૈન ગોત્ર સંગ્રહ’, ‘વિજયનંદાબ્યુદય કાવ્ય’ વિગેરે એમની કૃતિઓ ઉપરાંત એમણે લખેલી પ્રસ્તાવનાઓ પણ ખૂબ જ માહિતીપૂર્ણ છે.

પંડિત ફતેહચંદ કપૂરચંદ લાલન

૨૫૪૪. વીશા ઓશવાળ, લાલનવંશીય કપૂરચંદ જેરાજની પત્ની લાધીબાઈની દૂએ તા. ૧-૪-૧૮૫૭ માં માંડવીમાં જન્મ. મૂળ જામનગરના. પત્ની મોંઘીબાઈ પુત્રી ઉજ્જમ. પંડિતજીએ મુંબઈમાં ધર્મશિક્ષક તરીકે કારકિર્દી શરૂ કરી. ચિકાગોની વિશ્વધર્મ પરિષદમાં ભાગ લીધો. વીરચંદ રાઘવજી ગાંધી પણ આત્મા-રામજીના પ્રતિનિધિ તરીકે ત્યાં ગયેલા અને જૈનધર્મના સિદ્ધાંતોનો વ્યાપક પ્રચાર કરેલો.

x એ પ્રસંગે સામાજિક તેમજ ધાર્મિક કારકિર્દી ધરાવતાં બહેનો માનઆઈ પદમશી લોડાયા તથા રાણુબાઈ હીરજી છેડાનું પણ જાહેર સન્માન કરી માનપત્રો અર્પણ કરવામાં આવ્યાં. એ પહેલાં ભક્ત કવિ શિવજી દેવશી મહાવાસાનો મણીમહોત્સવ તા. ૫-૧-૧૯૬૪ ને રવિવારે મુંબઈમાં ખૂબ જ ઉત્સાહપૂર્વક ઉજવાયો. એમની શૈક્ષણિક અને સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિ ખૂબ જ ઉલ્લેખનીય છે.

૨૫૪૫. લાલને અમેરીકામાં સાડા ચાર વર્ષ રહી જૈનધર્મ વિશે સુંદર પ્રવચનો આપ્યાં, મહાવીર બ્રહ્મ હજ-‘વિશ્વમૈત્રી’ નામે સંસ્થા સ્થાપી, જેના પ્રમુખ હરખર્ત વોરન, ઉપપ્રમુખ જે. એલ. જૈની, મંત્રી એલેક્ઝાન્ડર ગોરડન હતા. સં. ૧૯૫૭ માં લાલન ભારત આવ્યા. સં. ૧૯૬૨ માં પુનઃ વિજય-વલ્લભસુરિના પ્રતિનિધિ તરીકે વિશ્વધર્મ પરિષદમાં ભાગ લેવા ઈજ્ઞાંક ગયા. ત્યાં સાતેક માસ રહી જૈન-ધર્મનો પ્રચાર કર્યો. એમના પછી જૈનધર્મનું અસરકારક પ્રતિનિધિત્વ કોઈએ કયું નથી.

૨૫૪૬. તેઓ અનેક ભાષાના જાણકાર અને તત્ત્વચિંતક હતા. વક્તા તરીકે તેમણે દેશ-પરદેશમાં નામના કાઢી હતી. જૈન શ્વેનાંખર કોન્ફરન્સ વિગેરે સંસ્થાઓના વ્યાસપીઠ પરથી એમણે યાદગાર પ્રવચનો આપ્યાં હતાં. રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિમાં પણ આગળ પડતો ભાગ લીધો. એમણે જૈનધર્મ વિષયક અનેક ગ્રંથો રચ્યા. શ્રમણ નારદ નામની પાલી ભાષીય બોધપ્રદ આખ્યાયિકાનું ભાષાંતર કયું. શુભચંદ્રસુરિ કૃત યોગ પ્રદીપના સારભૂત શુદ્ધોપયોગ સહજ સમાધિ નામક ગ્રંથ ઉપરાંત દિવ્યજ્યોતિ દર્શન, જૈનધર્મ પ્રવેશ પોથી ૩ ભાગમાં માનવ ગીતા, સમાધિ શતક, જયશંખરસુરિ કૃત આત્માવબોધ કુલકનું ભાષાંતર ઇત્યાદિ ૨૬ ગ્રંથો ગુજરાતી અને અંગ્રેજીમાં લખ્યા. એમસર્નના વિચારોને અનુસરતું એમનું પુસ્તક Gospel of man ખૂબ પ્રસિદ્ધિ પામ્યું. એમના સમાધિ શતક ગ્રંથનું એમના દ્વારા જૈન ધર્મની દીક્ષા પામેલા હરખર્ત વોરને સં. ૧૯૭૦ માં અંગ્રેજીમાં ભાષાંતર કયું.

૨૫૪૭. તેઓ ક્રાંતિકારી વિચારના હોઈને રૂઢિચુસ્તો સાથે સંઘર્ષમાં આવેલા. એમની અસરથી જૈન થયેલા પારસી ગૃહસ્થ માણેકજીએ શત્રુજયમાં જિનપૂજ કરતાં જૈન સમાજે ક્ષોભ અનુભવેલો. તેમણે આ ભવ અને ભવોભવનાં પ્રતિક્રમણ તથા મંદિરોમાં નર્કનાં ચિત્રોની સાથે સ્વર્ગનાં ચિત્રો મૂકવાનો વિચાર દર્શાવતાં સાધુ સમાજ ખળભળી ઉઠેલો. યોગીન્દ્રદેવ કૃત સ્વાનુભવ દર્પણ, જેમાં મૂર્તિપૂજનો નિષેધ છે, તેનાં ભાષાંતરથી તેમણે ભારે વિરોધ વહોર્યો. શત્રુજયમાં પોતાની પૂજ કરાવી એવા આરોપસર એમને સંઘ બહાર કાઢવા હિલચાલ થઈ. તેમણે તથા ભક્તકવિ શિવજી દેવશી મહાડાવાલાએ અડીખમ રહીને અનેક વિરોધોનો સામનો કર્યો. વિશેષ માટે જીઓ: ભક્તકવિ કૃત ‘પં. લાલન.’

૨૫૪૮. પાતંજલ અને જૈનયોગનો સમન્વય એ તેમનાં ચિન્તનનો મુખ્ય વિષય હતો. તેઓ વર્ષમાં ૧૮૦૦ સામાયિક કરતા અને તેથી વધુ કરાવતા. સામાયિક વિષયક એમનો ગ્રંથ ભારે આદર પામ્યો છે. પ્રગતિશીલ વર્ગે લાલનની પ્રવૃત્તિને આવકારી અને તેમનું અહુમાન કયું. ૯૬ વર્ષની વયે તા. ૭-૧૨-૧૯૫૩ માં તેઓ જામનગરમાં મૃત્યુ પામ્યા.

રાવસાહેબ રવજી તથા મેઘજી સોજપાલ

૨૫૪૯. લાયબના સોજપાલ કાંયાની પત્ની ખેડખાઈએ સં. ૧૯૩૭ માં રવજી, સં. ૧૯૩૯ માં પાલજી અને સં. ૧૯૪૧ માં મેઘજીને જન્મ આપ્યો. ત્રણે ભાઈઓએ મુંબઈમાં કોન્ટ્રેક્ટર તરીકે નામના કાઢી. તેજી કાંયાની કંપનીમાંથી સં. ૧૯૮૫ માં પિતાના તથા રવજી સોજપાલના નામથી પેઢીઓ કાઢી. રવજીભાઈની અનેકવિધ સેવાઓની કદરૂપે સરકારે તેમને રાવસાહેબનો ઈલકામ એનાયત કરેલો. તા. ૨૯-૮-૧૯૨૬ માં એમની જ્ઞાતિએ એમને માનપત્ર આપ્યું. સં. ૧૯૮૬ માં જૈ. શ્વે. કોન્ફરન્સનું ૧૩ મું અધિવેશન જીન્નેરમાં એમની અધ્યક્ષતામાં મળ્યું. બાલ દીક્ષાના પ્રશ્ને રૂઢિચુસ્તોએ અધિવેશનમાં ભંગાણ પાડવા અનેક પ્રયાસો કર્યા. સં. ૨૦૦૫ના મહા સુદી પને ગુરુવારે રવજીભાઈએ તેમનાં પત્ની કંકુખાઈના ગ્રેયાર્થે માટુંગામાં શ્રી સહસ્રકૃણ પાર્શ્વનાથ જિનાલય બંધાવી પ્રતિષ્ઠા કરાવી. એમનું પ્રથમ લગ્ન દંસાખાઈ સાથે થયેલું.

૨૫૫૦. મેઘજીભાઈની સેવાઓ પણ ઘણી છે. શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય, મુંબઈ; આર્યરક્ષિત જૈન

તત્ત્વજ્ઞાન વિદ્યાપીઠ, મેરાઉ; જૈન એન્યુકેશન બોર્ડ, વર્ધમાન જૈન બોર્ડિંગ, કટારીઆ; જીવદયા મંડળી મુંબઈ, લાલવાડી જિનાલય, આયંબિલશાળા અને સેવામંડળનાં દવાખાના વિગેરેમાં એમણે આપેલી સેવાઓ અને આર્થિક સહાય પ્રેરણાદાયક છે. જ્ઞાતિના પ્રમુખપદે રહી તેમણે સુંદર નેતૃત્વ આપ્યું. સં. ૧૯૯૦ માં ચાંદવડ (નાસિક) માં તેમણે શ્રી પાર્શ્વનાથ પ્રભુનું જિનાલય બંધાવી આપ્યું. સં. ૧૯૮૧માં બનેલી કુરપાળ પુનશીના સહકારથી લાયબમાં પિતાનાં નામથી દવાખાનું, પત્ની હીમાબાઈનાં નામથી ચેરીટી ટ્રસ્ટ સ્થાપ્યાં. સં. ૨૦૦૦ માં મેઘજીભાઈના પ્રમુખપદે કોન્ફરન્સનું ૧૬ મું અધિવેશન મુંબઈમાં મળ્યું. સં. ૨૦૦૪માં કચ્છ માંડવીમાં નિરાધાર, વૃદ્ધ તથા અશક્ત માટે આશ્રમ સ્થાપી સારું ભંડોળ એકઠું કરી આપ્યું, તથા ત્યાં જિનાલય બંધાવ્યું. હાલ આશ્રમ સાથે એમનું શુભ નામ જોડવામાં આવ્યું છે.

૨૫૫૧. મેઘજીભાઈએ ૫૩ વર્ષે નિવૃત્ત જીવન ગાળી સામાજિક, શૈક્ષણિક તેમજ ધાર્મિક ક્ષેત્રે સવિશેષ સેવાઓ બજાવી. એમણે આપેલ ગુપ્તદાનનો આંકડો રૂપીઆ દશ લાખથી ઉપર થાય છે! તા. ૧૪-૧૧-૧૯૬૪ ના દિને ૭૯ વર્ષની વયે તેઓ મુંબઈમાં મૃત્યુ પામ્યા.

દેવસાગર શિ. સ્વરૂપસાગરજી

૨૫૫૨. મહો. રત્નસાગરની પરંપરામાં થયેલા ક્ષેત્રસાગર શિ. દેવસાગર નાના આસંખીઆના પાટને સંભાળતા હતા. તેમના શિષ્ય સ્વરૂપસાગર ગચ્છનાયકની આજ્ઞાથી ભૂજનો પાટ સંભાળતા. સં. ૧૯૨૫ માં મારવાડમાં દુષ્કાળ પડ્યો. તે વખતે દેવસાગર તથા અન્ય ગોરજીઓ શિષ્યો માર્ગે ત્યાં આવ્યા અને પાલી નગરમાં આઠ બાળશિષ્યો મેળવ્યા. બીદડા આવી સૌએ આ પ્રમાણે વહેંચણી કરી. અભયચંદ્રે ચાર શિષ્યો લીધા: (૧) કાનજી (૨) લાલજી (૩) લાલજી-નાના (૪) કરમચંદ. દેવસાગરે કલ્યાણજીને, નાનચંદ્રે નંદુને તથા વીરજીએ સૂરચંદ તથા ઝવેરચંદને લઈ શિષ્ય કર્યા. દેવચંદ્રને પાલીના શ્રીમાતી બ્રાહ્મણ ધીરમલ્લ જોષીનો પુત્ર ગુણાત્મમલ્લ પણ પ્રાપ્ત થયેલો. એ બંને શિષ્યોને સ્વરૂપસાગરના શિષ્યો કર્યા. તેરાના ચતિ તારાચંદ્રે શિષ્યોની માગણી કરતાં સં. ૧૯૨૭નું ચોમાસું ઉતરતાં દેવસાગરે શિષ્યો મેળવવા પુનઃ મારવાડ જવાનું નક્કી કરેલું. પાવાગઢની યાત્રા કરી તેઓ પાલજીપુર પહોંચ્યા, જ્યાં અચાનક તેઓ કાલધર્મ પામ્યા. સ્વરૂપસાગર તે વખતે પોતાના બંને બાળ શિષ્યો સાથે કાકાચુરુ હેમસાગર પાસે સાલરાઈની પોશાળમાં હતા. ગુરુના આકસ્મિક કાળધર્મથી એમને ખુબ જ દુઃખ થયું.

૨૫૫૩. સ્વરૂપસાગર સં. ૧૯૨૮ માં વિવેકસાગરસૂરિ સાથે સિદ્ધગિરિ, પાવાગઢ વિગેરેની યાત્રા કરી મુંબઈ આવ્યા. સં. ૧૯૨૯ માં કચ્છ પ્રયાણ કર્યું. માર્ગમાં કલ્યાણજી ગંભીર માંદગીમાં પડકાયો. સં. ૧૯૩૧-૩૩માં અનુક્રમે ભૂજપુર, કોઠારા અને ગોધરામાં ચાતુર્માસ રહ્યા. અન્ય શિષ્ય લાલજી ગંભીર માંદગીમાં પડકાયો. મહાકાલીની માનતા લીધી, અને યાત્રા કરી. સં. ૧૯૪૦ માં મુંબઈ ગયા જ્યાં જ્ઞાનચંદ્રને દીક્ષિત કરી એમનું ગૌતમસાગર નામ રાખવામાં આવ્યું. ગૌતમસાગરનાં કાર્યો વિશે પછીના પ્રકરણમાં વિશદ ઉલ્લેખ કરીશું.

૨૫૫૪. સ્વરૂપસાગર સારા પદકાર હતા. સાંધાણના પરમત લાંબાએ સં. ૧૯૩૨ માં કેશરીઆજીનો સંઘ કાઢ્યો તેમાં તથા સં. ૧૯૩૮ માં ઉનડોડમાં થયેલી જિનાલય પ્રતિષ્ઠા પ્રસંગે તેઓ ઉપસ્થિત રહેલા અને તે પ્રસંગોને વર્ણવતાં સ્તવનો રચેલાં. સં. ૧૯૭૩માં ભૂજમાં થયેલી પ્રતિષ્ઠા પ્રસંગે ઉપસ્થિત રહી કલ્યાણસાગરસૂરિની મૂર્તિને ધિરાજિત કરી. એ પછી તેઓ અદ્ય જીવ્યા.

સેવક

૨૫૫૫. જિનેન્દ્રસાગરસૂરિ શિ. સેવકે સુંદર પદો રચ્યાં. સં. ૧૯૫૧ ના આપાઠ સુદી ૨ ને બુધવારે

જિનેન્દ્રસાગરસૂરિની ગહુલી, પંચતીર્થીની આરતી, મોટી આરતી, પર્યુષણ સ્તવન, તેમજ આપ્તની યાત્રા કરી અર્જુદાયલ સ્તવન વિગેરેની તેમણે રચના કરી.

રૂપસાગર શિ. દયાસાગર શિ. મહેન્દ્રસાગર

૨૫૫૬. પાટણમાં રૂપસાગરની મુખ્ય ગાદી હતી. એમના શિષ્ય દયાસાગર માંડલની ગાદી સંભાળતા. દયાસાગરના શિષ્ય મહેન્દ્રસાગર થયા, જેમના ઉપદેશથી માંડલમાં સં. ૧૯૮૨ ના વૈશાખ સુદી ૩ને શુક્રવારે મહાકાલીદેવીની મૂર્તિ ધિરાજિત થઈ. દયાસાગર ત્રીસેક જ્ઞાનાર્થિઓને ભણાવતા, જેમાં ત્રણેક ન્યાયના પ્રખર પંડિત થયા. એમની પ્રેરણાથી માંડલમાં બે અંચલગચ્છીય જિનાલયો, ઉપાશ્રયો, પાંજરાપોળ તથા પાટડીમાં ઉપાશ્રય આદિ બંધાયાં અને ગચ્છના આવકો ટકી રહ્યા.

૨૫૫૭. માંડલમાં સં. ૧૯૬૧ ના શ્રાવણ સુદી ૭ ના દિને શ્રી વાસુપૂજ્ય જિનાલય સંઘે બંધાવ્યું. છગનલાલ ન્યાયવંદે સં. ૧૯૮૬ ના માઘ સુદી ૬ ના દિને શ્રી શાંતિનાથ જિનાલય બંધાવ્યું. મફતલાલ ભૂદરભાઈ લાડકચંદના શ્રેયાર્થે તેની પત્ની સૂરજબાઈએ સં. ૧૯૯૩ માં સાધ્વીને ઉપાશ્રય બંધાવ્યો. સાધુના ઉપાશ્રયનો સંઘે જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો. સં. ૧૯૫૭ માં સાધ્વી ચંદનશ્રીના ઉપદેશથી ‘જૈન ભારતીભૂષણ વિદ્યાશાળા’ સ્થપાઈ જેમાં છગનલાલ માવજીની વિધવા જડાવબાઈએ રૂ. ૪૦૦૧૧નો મુખ્ય ફાળો આપ્યો.

કચ્છમાં ધર્મપ્રવૃત્તિ

૨૫૫૮. નશીઆમાં જાદવ પરખત, ભોજરાજ દેસર, અરજણ ધનરાજ, દેવજી નાથા, વશનજી લાલજી, નાંગશી શેહે વિગેરેએ દેવકુલિકાઓ બંધાવી. સંઘના ઉતારા માટે લાડજી ખીમજીએ લાડજીપુરા બંધાવ્યો. મુક્તિસાગરસૂરિની દેરી હીરજી ઉકરડાએ બંધાવી. દેવજી પુનશીની વિધવા ભચીબાઈએ પાઠશાળાનું મકાન લાડજી ખીમજી ટ્રસ્ટને ભેટ આપ્યું, તથા આયંબિલ શાળા માટે જગ્યા આપી. શામજી ગંગાજીરે પાંજરાપોળ બંધાવી. દામજી હીરજી ઉકરડાએ મહાજનવાડીની ચાલ બંધાવી. ભોજરાજ દેસર અને ભીમશી પશાયએ જ્ઞાનશાળા બંધાવી. તદુપરાંત નરશી નાથા બાલાશ્રમ, કન્યાશાળા, ધર્મશાળા, વીરજી લખાભાઈ હાઈસ્કૂલ વિગેરે સંસ્થાઓ સ્થપાઈ. સં. ૧૯૮૫ ના માઘ સુદી ૬ ને શુક્રવારે વીરવસડીનો દંડ-મહોત્સવ તથા સં. ૧૯૯૭ માં શતાબ્દી મહોત્સવ ઉજવાયો.

૨૫૫૯. રાયધણજીરમાં થોભણ પત્રામલ તથા રતનશી દેવશીએ સં. ૧૯૪૯ માં શ્રી આદિનાથ જિનાલય બંધાવ્યું. સં. ૧૯૫૦ માં પરબડિમાં નેણુશી દામજી કાયાણી, વર્ધમાન જેતશી અને તેજપાળ વીરપાળે શ્રી ચંદ્રપ્રભુ જિનાલય; પુનડીમાં સંઘે શ્રી અજિતનાથ જિનાલય, સાલરાઈમાં સંઘે શ્રી શાંતિનાથ જિનાલય બંધાવ્યાં. સં. ૧૯૯૦ ના ફાગણ સુદી ૩ ને શુક્રવારે પુનડીમાં તથા સં. ૨૦૦૭ ના માઘ સુદી ૧૦ ને શુક્રવારે સાલરાઈમાં જીર્ણોદ્ધાર પ્રતિષ્ઠાઓ થઈ. નાગરેયામાં સં. ૧૯૫૦ માં શ્રી શાંતિનાથ ગૃહ-ચૈત્ય બંધાયું હતું, ત્યાં હાલ શિખરબંધ જિનપ્રાસાદ છે.

૨૫૬૦. સં. ૧૯૫૧ માં વાંકુમાં ભારમલ રતનશી લોડાયા અને હીરજી જેઠાભાઈ સોનીએ શ્રી અજિતનાથ જિનાલય બંધાવ્યું. અહીં પહેલાં ગૃહચૈત્ય હતું. સં. ૧૯૫૨ માં બાડામાં રઘુ નથુએ તથા નારાણપુરમાં સંઘે શ્રી ચંદ્રપ્રભુ જિનાલયો, ગઢશીશામાં દેવરાજ ટોકરશીએ તથા પાંચુ કોરશીએ શ્રી આદિનાથ જિનાલય બંધાવ્યાં.

૨૫૬૧. નાનચંદ ગોવિંદજીએ મુંદરામાં સં. ૧૯૫૫ માં શ્રી પાર્શ્વપ્રભુ જિનાલય તથા રાયજીમાં સંઘે શ્રી ચંદ્રપ્રભુ જિનાલય બંધાવ્યાં. સં. ૧૯૫૮ માં ગોધરામાં સંઘે શ્રી આદિનાથ જિનાલય, લઠેડીમાં

શ્રી શાંતિનાથ જિનાલય, નાંગલપુરમાં શામજી પદમશી માંડવીવાલાએ શ્રી અજિતનાથ જિનાલય અંધાવ્યાં. સં. ૧૯૫૯માં કોટડા તથા ભોજનધર્મમાં સંઘે શ્રી શાંતિનાથ જિનાલયો અંધાવ્યાં.

૨૫૬૨. સં. ૧૯૬૦માં લુણીમાં સંઘે શ્રી શાંતિનાથ જિનાલય, શેરડીમાં શ્રી પાર્શ્વનાથ જિનાલય અંધાવ્યાં. લુણીનાં જિનાલયનો શ્રી અનંતનાથ ટ્રસ્ટ દ્વારા જીર્ણોદ્ધાર થયો. શેરડીમાં સં. ૨૦૦૬ના માધ સુદી ૬ ને શુક્રવારે ઉત્સવપૂર્વક જીર્ણોદ્ધાર પ્રતિષ્ઠા થઈ. સં. ૧૯૬૦ માં વરાડીઆમાં દેવજી મુરજીની મુખ્ય સહાયથી શ્રી પાર્શ્વનાથ જિનાલય અંધાયું, જેમાં સં. ૧૯૮૦ માં નાંગશી સોજપારની પુત્રી ગંગાબાઈએ મીનાકારી કામ કરાવ્યું. અહીં નારાજી શામજીએ પણ ધર્મ કાર્યોમાં ઘણું ધન ખર્ચ્યું.

૨૫૬૩. સં. ૧૯૬૨ માં કુંવરજી શામજીએ રાણપુરમાં શ્રી વીર જિનાલય, મોટી વંદીમાં સંઘે શ્રી કુંથુનાથ જિનાલય, સં. ૧૯૬૩ માં તલવાણામાં સંઘે શ્રી સુમતિનાથ જિનાલય તથા ચુંદડી અને મકડામાં જિનાલયો અંધાવ્યાં.

૨૫૬૪. ચાંગડાધર્મમાં સં. ૧૯૬૫ માં તથા ત્રગડીમાં શ્રી આદિનાથ જિનાલયો અંધાયાં. ચાંગડાધર્મમાં શ્રાવણ સુદી ૫ ને રવિવારે શ્રી અનંતનાથની પ્રતિષ્ઠા થયેલી પરંતુ ધ્વજરોપણ પ્રસંગે માણસો પડી જવાથી આશાતના થયેલી. આથી જિનાલયનું પાયાથી વિસર્જન કરી, નવું જિનાલય અંધાવી સંઘે તેની સં. ૧૯૮૯ ના માધ સુદી ૧૩ ને બુધવારે રવિચંદ્રના ઉપદેશથી પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

૨૫૬૫. સં. ૧૯૬૬ માં સંઘે હાલાપુરમાં શ્રી શીતલનાથ જિનાલય, ખીંચરાજ લઘાએ લાલામાં, તથા સંઘે સં. ૧૯૬૭માં નરેડીમાં તેમજ રામાણીઆમાં શ્રી ચંદ્રપ્રભુ જિનાલયો, સં. ૧૯૬૮માં દેડીઆમાં શ્રી આદિનાથ જિનાલય અંધાવ્યાં.

૨૫૬૬. નાના આસંખીઆના દેરાજ યમજે સં. ૧૯૭૦ માં ખીદડામાં શ્રી પાર્શ્વનાથ જિનાલય, સંઘે સં. ૧૯૭૧માં વાંકમાં શ્રી કુંથુનાથ જિનાલય, સં. ૧૯૭૨ માં ડોણમાં શ્રી ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથ જિનાલય, સં. ૧૯૭૨ માં જસરામાં શ્રી શાંતિનાથ જિનાલય અંધાવ્યાં.

૨૫૬૭. સંઘે સં. ૧૯૭૮માં મોથારામાં તથા દેવપુરમાં, સં. ૧૯૭૯ માં બીંચસરામાં શ્રી પાર્શ્વનાથ જિનાલયો અંધાવ્યાં. સં. ૧૯૭૯ ના માધ સુદી ૧૧ ના દિને લાયમમાં શ્રી વીર જિનાલયની ગૌતમ-સાગરજીના ઉપદેશથી પ્રતિષ્ઠા થઈ. અહીં રાવસાહેબ રવજી સોજપાત્રે અનેક ધર્મ કાર્યો કર્યાં.

૨૫૬૮. ગોયરસમામાં ઠાકરશી હીરજી કારિત શ્રી ચંદ્રપ્રભુ જિનાલયની સં. ૧૯૮૪ ના વૈશાખ સુદી ૭ ને ગુરુવારે, એ વર્ષે સુથરીમાં ગોવિંદજી લખમશી કારિત શ્રી અજિતનાથ જિનાલયની શ્રાવણ સુદી ૧૫ ને શુક્રવારે તથા સં. ૧૯૮૫ ના માધ સુદી ૧૩ ને શુક્રવારે સંઘ કારિત શ્રી નેમનાથ જિનાલયની ખારુવામાં પ્રતિષ્ઠા થઈ. ગોવિંદજી લખમશીએ સં. ૧૯૮૮ ના વૈશાખ સુદી ૧૩ ને બુધવારે રાપરગઢ-વાલીમાં શ્રી પાર્શ્વભિંબની પણ પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

૨૫૬૯. જખીમાં કાયાણી કારિત શ્રી શામળીઆજી જિનાલયની સં. ૧૯૮૮ ના માધ સુદી ૧૦ ને ગુરુવારે, સં. ૧૯૮૮ ના વૈશાખ વદિ ૭ ને ગુરુવારે વારાપધરમાં વેલજી કુંગરશીએ શ્રી આદિનાથ પ્રભુની, એ જ વર્ષે વૈશાખ વદિ ૧૩ ને ગુરુવારે સુથરીમાં સંઘે કલ્યાણસાગરસૂરિની પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

૨૫૭૦. હામલા મંજલમાં પૂંજ રાધાના પ્રયાસથી સં. ૧૯૯૦ ના વૈશાખ સુદી ૧૦ ને ગુરુવારે તથા સં. ૧૯૯૨ ના વૈશાખ સુદી ૬ ને સોમવારે સંજોસરામાં શ્રી અજિતનાથ જિનાલયોની પ્રતિષ્ઠા થઈ. એ વર્ષે સાંતલપુરમાં પણ જિનાલય અંધાયું.

૨૫૭૧. સં. ૧૯૯૩ માં મૂલજી એભાયાએ કપધંઆમાં શ્રી પાર્શ્વનાથ જિનાલય, સં. ૧૯૯૫ માં

લધા જીવણે આરોધમાં શ્રી મુનિસુવત જિનાલય, સં. ૧૬૯૭ ના માધ વદિ ૮ ને સોમવારે આંબડાઈમાં સંધે શ્રી અનિતનાથ જિનાલય અંધાવી પ્રતિષ્ઠાઓ કરાવી. મોટી સીંઘેડીમાં સં. ૧૬૯૭માં શ્રી નેમિનાથ જિનાલય અંધાયું, જેનો શ્રી અનંતનાથ ટ્રસ્ટ દ્વારા જીર્ણોદ્ધાર થયો.

હાલારમાં ધર્મપ્રવૃત્તિ

૨૫૭૨. મોટી ખાવડીમાં જખૌના વીરપાર પાસુની પુત્રી દેવલીઆઈ નરશી લાણુજીએ જેઠાભાઈ ઠાકરશી ખોનાની પ્રેરણાથી સં. ૧૯૬૨ ના શ્રાવણ સુદી ૬ ને બુધવારે ગૃહચૈત્યનું ઉત્થાપન કરી શ્રી ચંદ્રપ્રભુનાં શિખરઅંધ જિનાલયની પ્રતિષ્ઠા કરાવી. સં. ૨૦૨૨ ના જેઠ સુદી ૨ ને રવિવારે રૂપશી માણેક તથા હંશરાજ દેવજીના પ્રયાસોથી તેનો શ્રી અનંતનાથ ટ્રસ્ટ દ્વારા જીર્ણોદ્ધાર થયો તથા જેઠ સુદી ૧૦ ને રવિવારે શ્રી પાર્શ્વગૃહચૈત્યની પ્રતિષ્ઠા થઈ. ઉપાશ્રયમાં કલ્યાણસાગરસૂરિની દેરી સં. ૧૯૯૧ ના આસો સુદી ૧૫ ને સોમવારે જખૌના વેળ્યાઈ પુનશી આસપારે ગૌતમસાગરજીના ઉપદેશથી કરાવી. પાસે વિશાળ ઉપાશ્રય છે.

૨૫૭૩. સાંચેરાના માણેકજી ચાંપશી ખોનાએ સં. ૧૯૪૯ ના શ્રાવણ સુદી ૧૫ ના દિને રંગપુરમાં ઉપાશ્રય અંધાવ્યો. ભરડીઆમાં પણ ઉપાશ્રય અંધાયો. મોડપુરના જિનાલય-ઉપાશ્રયનો જીર્ણોદ્ધાર સં. ૧૯૯૦માં ગૌતમસાગરજીના ઉપદેશથી થયો, તથા કલ્યાણસાગરસૂરિની મૂર્તિ પણ ખિરાજિત થઈ.

૨૫૭૪. દલતુંગીમાં પટેલ ડાહ્યાભાઈ ખેરાજના પુત્રો અને પુત્રી જમનાઆઈની મુખ્ય સહાયથી શ્રી અનિતનાથ જિનાલય અંધાયું. સં. ૧૯૬૦ના વૈશાખ સુદી ૫ ને બુધવારે સંધે તેની કપૂરસાગરજીની નિશામાં પ્રતિષ્ઠા કરાવી. ગૌતમસાગરજીના ઉપદેશથી અહીં કલ્યાણસાગરસૂરિની મૂર્તિ ખિરાજિત થઈ.

૨૫૭૫. નવાગામમાં ગૌતમસાગરજીના ઉપદેશથી સાંચેરાના અંધુ મેગજી તથા દેવજી ખેતશીની મુખ્ય સહાયથી શ્રી ચંદ્રપ્રભુ જિનાલય તથા ઉપાશ્રય અંધાયાં. સં. ૧૯૭૬ ના વૈશાખ સુદી ૭ ને રવિવારે તેની પ્રતિષ્ઠા થઈ. ઉપાશ્રયમાં કલ્યાણસાગરસૂરિની મૂર્તિ પણ ખિરાજિત કરવામાં આવી. હજી પણ અહીં અંચલગચ્છનાં ઘણાં ઘરો છે.

૨૫૭૬. નાની ખાવડીમાં દામજી કચરાણી નાગડા, પત્ની ગંગાઆઈ તથા પુત્ર પુનશીના સ્મરણાર્થે તેની પત્ની મૂરઆઈએ સં. ૧૯૯૩ ના વૈશાખ સુદી ૩ ને ગુરુવારે ઉપાશ્રય અંધાવ્યો. રતનશી દેવાણીની પુત્રી મીકાંઆઈએ તે માટે જમીન ભેટ આપી. હાલ ત્યાં મુંદર ગૃહચૈત્ય છે.

૨૫૭૭. જમનગરના સોભાગચંદ કપૂરચંદે પાલીતાણામાં ધર્મશાળા તથા જમનગરમાં કલ્યાણસાગરસૂરિની દેરી અંધાવી, અનેક ગ્રંથો છપાવ્યા. વેરા અજરામલ હરજીએ સં. ૧૯૪૫ માં હરજી આગ, હરજી જૈનશાળા, પુસ્તકાલય, સં. ૧૯૫૨ માં શ્રી આદિનાથ જિનાલય અંધાવ્યાં. તેમના વંશજ ટાકરશી દેવશીએ તથા સોભાગચંદ કપૂરચંદે વર્ધમાન અને રાયશીશાહે અંધાવેલાં મંદિરોનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો. વેરા તારાચંદ દેવશીએ સં. ૧૯૭૭ના માગશર સુદી ૬ ને બુધવારે અજરામલના વંડાનાં જિનાલયમાં કલ્યાણસાગરસૂરિની દેરી અંધાવી. જમનગર પાસેનાં દાંતા ગામમાં પણ ગૌતમસાગરજીના ઉપદેશથી ગુરુની દેરી અંધાઈ. જમનગરમાં સંધાગ્રણી સાંકરચંદ નારણજીની ઘણી સેવાઓ છે.

સિદ્ધક્ષેત્રમાં ધર્મપ્રવૃત્તિ

૨૫૭૮. નલીઆના વિસરીઆ મોતા સામત ભાર્યા બીમલઆઈ, પુત્ર પુનશી ભાર્યા જીવાઆઈ પુત્ર દેવજીએ સં. ૧૯૫૦ ના પોષ સુદી ૫ ને શુક્રવારે ગિરિ ઉપર શ્રી ધર્મનાથ જિનાલય અંધાવી જિનેન્દ્રસાગરસૂરિના ઉપદેશથી પ્રતિષ્ઠા કરાવી, તથા ગામમાં ધર્મશાળા અંધાવી. તેમનાં પત્ની ભચીઆઈએ નલીઆમાં અનેક ધર્મકાર્યો કર્યાં.

૨૫૭૯. નરશી કેશવજી નાયકના પુત્રો નરશી, મૂલજી તથા જીવરાજે ગુમાસ્તા વલ્લભજી વસ્તાના નામથી વિશાળ કુંડ બંધાવ્યો. સં. ૧૯૫૮ ના કાર્તિક સુદી ૧ ને મંગળવારે યતિ હેમચંદ્રે તેની વિધિ કરી. વીરબાઈ પાદશાળા વિશે આગળ નોંધી ગયા છીએ. તેનું ખાતમુહૂર્ત સં. ૧૯૫૪ના ચૈત્ર વદિ ૧ ને ગુરુવારે તથા ઉદ્ધાટન સં. ૧૯૫૬ ના કાર્તિક વદિ ૬ ને ગુરુવારે ઠાકોર માનસિંહે કર્યું. સર વશનજી તથા હીરજી ઘેલાભાઈની આમાં ઘણી સેવાઓ છે. અહીંના ગ્રંથભંડારની ઘણી ખ્યાતિ હતી.

૨૫૮૦ ઠાકોર માનસિંહના આશ્રયથી મંજલના નથુ રતનશી તથા જખૌના ટોકરશી કાનજીએ વશનજી જેઠા હસ્તક ગૌશાળા બંધાવી. સં. ૧૯૬૦માં તેની શુભ શરુઆત કરી. ગોધરાના દેવજી ધનજીએ તેમાં મકાન બંધાવી આપ્યું. આજે આ સંસ્થા ફૂલીફાલી છે.

૨૫૮૧. મોટા આસંખીઆના કોરશી વીજપાલે કેશવજી નાયકની ધર્મશાળામાં વ્યાખ્યાન મંદિર બંધાવ્યું, કેશવજી નાયકની ટૂકમાં સં. ૧૯૮૬ માં પોતાનાં માતા હીરબાઈ, પિતા વીજપાલ નેણશી, પત્ની રતનબાઈ અને પુત્રી પાનબાઈના શ્રેયાર્થે ચાર દેવકુલિકાઓનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો, ગ્રંથ પ્રકાશનનાં કાર્યમાં ઘણી મદદ કરી, રંગુનમાં પણ ધર્મપ્રવૃત્તિ વિસ્તારવા દ્રવ્ય સહાય કરી * તેમણે મોટા આસંખી-આમાં પુત્ર રવજીનાં નામે મહાજનવાડી તથા ભદ્રેસરમાં ધર્મશાળા બંધાવી, તેમજ ધર્મકાર્યોમાં લાખો રૂપિયા ખર્ચ્યા.

૨૫૮૨. જમનગરના કપૂરચંદ બેંગાર ભાર્યા વીરબાઈ પુત્ર સોભાગચંદ સં. ૧૯૫૭ ના ફાગણ વદિ ૪ ના ધર્મશાળાનું ખાતમુહૂર્ત કરી શ્રાવણ સુદી ૧૪ને શુક્રવારે તેનું વાસ્તુ કર્યું. સં. ૧૯૭૧માં મોટી ખાખરનાં પુરબાઈ કોરશી કેશવજીએ ધર્મશાળા બંધાવી. તેમણે મુંબઈ પાલાગલીમાં કન્યાશાળા તથા સોનગઢ આશ્રમમાં ભોજનાલય બંધાવ્યાં.

૨૫૮૩. નરશી નાથાની ધર્મશાળામાં સં. ૧૯૫૩ માં શ્રી ચંદ્રપ્રભુ જિનાલય બંધાવ્યું હતું તેનો જીર્ણોદ્ધાર સં. ૨૦૦૮ ના માઘ સુદી ૬ ને શુક્રવારે થયો. તેમાં રૂ. ૧૦૬૩૩૮) નો ખર્ચ થયો, જેમાં શ્રી અનંતનાથ ટ્રસ્ટે રૂ. ૫૦૦૦૦)નો ફાગો નોંધાવ્યો.

૨૫૮૪. સં. ૨૦૨૧ ના કાર્તિક સુદી ૧૩ ના દિને ગોવિંદજી જેવત ખોનાએ માટુંગામાં અંજન-શલાકા કરાવી, બાણુ ધનપતસિંહની ટૂક પાસે જિનાલય બંધાવ્યું. ગિરિરાજ ઉપર તેમણે સં. ૨૦૧૫ માં જિનચિંમેની પ્રતિષ્ઠા કરી તથા પીપરલામાં ઉપાશ્રય બંધાવ્યો. તેમણે ધર્મકાર્યોમાં ઘણું ધન ખર્ચ્યું છે.

૨૫૮૫. બાણુ ધનપતસિંહની ટૂકમાં આ પ્રમાણે દેવકુલિકાઓની પ્રતિષ્ઠા થઈ:—

- (૧) વરાડીઆના ગેલા તથા દેવજી માણેક ડાધાએ સં. ૧૯૭૫ વૈ. વદ ૧૧ રવિ શ્રી શીતલનાથ દે. નં. ૨૯.
- (૨) ગેલા માણેકની વિધવા લીલબાઈએ ગૌતમસાગરજીના ઉપદેશથી કલ્યાણસાગરસૂરિની દેરી બંધાવી.
- (૩) ખીદડાના માલશી લાધાએ સં. ૧૯૬૬ મ. વ. ૩ રવિ. શ્રી સુમતિનાથ દે. નં. ૨૧.
- (૪) તેરાના ભીમશી ખીમજીએ સં. ૧૯૭૨ વૈ. સુ. ૩ શુક્ર. શ્રી પાર્શ્વનાથ દે. નં. ૩૦.
- (૫) વરાડીઆના પૂંજ ખીંચશી લોડાયાએ સં. ૧૯૭૫ વૈ. વ. ૧૨ સોમ. શ્રી ધર્મનાથ દે. નં. ૩૧.

* નવાવાસના આસુ વાઘજીએ સં. ૧૯૪૦ માં રંગુનમાં સૌ પ્રથમ ચોખાનો વ્યાપાર જમાવ્યો. એ પછી અનેક કચ્છીઓ ત્યાં વસ્યા. જૈનોની વસ્તી વધતાં સં. ૧૯૫૬ માં ત્યાં ગૃહચૈત્ય બંધાવ્યું. સં. ૧૯૬૨ માં ખીંચશી હેમરાજે કોડાયથી શ્રી વીરપ્રભુની પ્રતિમા લાવી મૂલનાયક તરીકે પધરાવી. સં. ૧૯૭૦ ના વૈશાખ વદિ ૫ ના દિને સંઘે વિશાળ જિનાલય, પાડશાળા, સ્નાનાગાર બંધાવ્યાં. કચ્છી શ્રાવકોએ સૌ પ્રથમ બ્રહ્મદેશમાં જૈનધર્મની પતાકા લહેરાવી, જેનું આદિકા, સિવોન બિગેરના શ્રાવકોએ અનુસરણ કર્યું.

- (૬) કોઠારાના રતનશી ઉકેડા ભાર્યા. ખેતપાઈએ સં. ૧૯૬૯ પો. વ. ૯ ખુધે. શ્રી આદિનાથ દે. નં. ૩૩.
 (૭) સાંચેરાના ધારશી રામજીએ સં. ૧૯૭૧ કા. સુ. ૧૦ ખુધે. શ્રી સંભવનાથ દે. નં. ૪૨.
 (૮) નલીઆના રતનશી રાધવજી, નરપાર પાસુએ સં. ૧૯૭૩ મ. સુ. ૧૧ શુકે શ્રી આદિનાથ દે. નં. ૪૩.
 (૯) પરજીના રતનશી આશારીઆએ સં. ૧૯૮૦ જે. સુ. ૧૧ શનિ. શ્રી નેમિનાથ દે. નં. ૫૬.
 (૧૦) વરાડીઆના શિવજી કરમશી મોમાયાના પુત્રોએ સં. ૧૯૬૧ અ. વ. ૩ ખુધે. શ્રી આદિનાથ દે. નં. ૫૭.
 (૧૧) વારાપધરના જીવરાજ ભારમલ દેવશીએ સં. ૧૯૮૦ જે. સુ. ૧૧ શનિ. શ્રી નેમિનાથ દે. નં. ૫૮.
 (૧૨) મંજલ રેલડીઆના ખીમજી હંસરાજે સં. ૧૯૫૬ પો. વ. ૮ ખુધે. શ્રી પાર્શ્વનાથ દે. નં. ૬૨.
 (૧૩) વારાપધરનાં માનપાઈ માલશી દેવશીએ સં. ૧૯૬૧ પો. સુ. ૧૨ ખુધે શ્રી અરનાથ દે. નં. ૬૪.
 (૧૪) કોઠારાના લખમશી લાલજી વરસંગે સં. ૧૯૫૯ મ. સુ. ૫ સોમે શ્રી વાસુપૂજ્ય દે. નં. ૭૮.
 (૧૫) નલીઆના શામજી માલશીએ સં. ૧૯૫૨ મા. સુ. ત્રણ બિંબોની પ્રતિષ્ઠા કરી. દે. નં. ૭૭.
 (૧૬) જખોના ગોવિંદજી કાનજી પાંચારીઆએ સં. ૧૯૬૭ મ. સુ. ૫ શનિ. ચૌમુખ જિનાસય અંધાબુ.

૨૫૮૬. નરશી કેશવજીની દૂકમાં આ પ્રમાણે દેવકુલિકાઓની પ્રતિષ્ઠા થઈ :—

- (૧) નલીઆના ટોકરશી દેવજી જેવતે સં. ૧૯૬૦ વૈ. સુ. ૧૨ ખુધવારે દેરી અંધાવી.
 (૨) જખોના ટોકરશી કાનજીએ સં. ૧૯૬૮ કા. સુ. ૨ મંગળ શ્રી મુનિસુવ્રતની દેરી અંધાવી.
 (૩) નલીઆના રતનશી ભીમજીએ સં. ૧૯૬૧ મા. સુ. ૫ સોમે દેરી અંધાવી.
 (૪) લાલાના દેવજી ગોવિંદજી દેડીઆએ સં. ૧૯૫૮ માં દેરી અંધાવી. સં. ૧૯૬૦ વૈ. સુ. ૫ ખુધે પ્રતિષ્ઠા.
 (૫) નલીઆના કેશવજી ભારમલની પુત્રી જેતપાઈએ સં. ૧૯૬૯ પો. સુ. ૭ મંગળવારે શ્રી વીર દેરી અંધાવી.
 (૬) કોઠારાના નરશી કેશવજીની પુત્રી રાજપાઈએ સં. ૧૯૫૮ વૈ. વ. ૬ ખુધે શ્રી નેમિનાથ દેરી અંધાવી.
 (૭) ઉક્ત નરશીશેઠની પુત્રી જમનાપાઈ, સુથરીના ભાણજી જેઠા વિરમની વિધવાએ શ્રી નેમનાથ દેરી અંધાવી.
 (૮) સુથરીના તેજપાલ વિરમની વિધવા જેડીપાઈએ સં. ૧૯૭૧ કા. વ. ૬ સોમે શ્રી ધર્મનાથ દેરી અંધાવી.
 (૯) બાંડીઆના ઉકેડા ખીમજીની વિધવા વેલપાઈએ સં. ૧૯૭૨ મ. સુ. ૪ સોમે શ્રી વીર દેરી અંધાવી.
 (૧૦) સુથરીના માણેકજી રૂપશી પીતાંબરે સં. ૧૯૭૭ મા. સુ. ૨ રવિ. શ્રી મલ્લીનાથ દેરી અંધાવી.
 (૧૧) વારાપધરના માલશી દેવશીએ સં. ૧૯૭૧ વૈ. સુ. ૩ સોમે શ્રી કુંથુનાથ દેરી અંધાવી.
 (૧૨) તેરાના કેશવજી ભીમજી છેડાએ સં. ૧૯૫૫ પો. વ. ગુરુ શ્રી અનંતનાથ દેરી અંધાવી.
 (૧૩) નલીઆના હેમરાજ ધનરાજ ખીઅરાજ નાગડાએ શ્રી ધર્મનાથ દેરી અંધાવી.
 (૧૪) વાંકુના વીરજી ત્રીકમની વિધવા રતનપાઈએ સં. ૧૯૬૭ મ. સુ. ૭ સોમે શ્રી કુંથુનાથ દેરી અંધાવી.
 (૧૫) સુથરીના દામજી મેઘણુ રાધવે જિનબિંબની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.
 (૧૬) નાયકભાઈ તથા ગોવિંદજીભાઈએ સં. ૨૦૧૨ મા. સુ. ૫ ખુધે શ્રી આદિનાથબિંબને પધરાવ્યાં.

૨૫૮૭. કેશવજી નાયકની દૂકમાં આ પ્રમાણે દેવકુલિકાઓની પ્રતિષ્ઠા થઈ :—

- (૧) આરીખાણાના લધા રામજી માલુએ સં. ૧૯૫૦ આ. સુ. ૯ રવિ. શ્રી સંભવનાથ દેરી અંધાવી.
 (૨) વરાડીઆના લખમશી માણેક ભાર્યા પ્રેમાપાઈએ સં. ૧૯૮૭ માં (૧)નો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો.
 (૩) કોઠારાના જેઠાભાઈ નરશીએ સં. ૧૯૫૨ વૈ. સુ. ૧૫ સોમે શ્રી વીરપ્રભુ દેરી અંધાવી.

- (૪) તેરાના જીવરાજ વીરજી પાસુએ સં. ૧૯૪૯ મ. સુ. ૫. સોમે શ્રી અજિતનાથ દેરી અંધાવી.
- (૫) ગોધરાના કલ્યાણજી લાલજી વિધવા દેકાઆઈએ સં. ૧૯૭૮ વૈ. વ. ૬ ખુધે શ્રી મુનિમુવત દેરી અંધાવી.
- (૬) વરાડીઆના માર દેવજી વીશરે સં. ૧૯૬૪ મ. સુ. ૧૩ શનિવારે દેરી અંધાવી.
- (૭) સાંધાણના ખીમજી લખમશી આશારીઆએ સં. ૧૯૬૯ પો. સુ. ૫ રવિ. શ્રી મુનિમુવત દેરી અંધાવી.
- (૮) સુથરીના મેઘજી વિરમની વિધવા વાલખાઈએ સં. ૧૯૫૮ મ.વ. ૫ ગુરુ. શ્રી અભિનંદન દેરી અંધાવી.
- (૯) નલીઆના નાવીખાઈ પુત્ર ખેતશીએ સં. ૧૯૫૧ પો. સુ. માં દેરી અંધાવી.
- (૧૦) કોઠારાના વશનજી તથા સોજપાલ હીરજીએ સં. ૧૯૫૪ મા. સુ. ૧૦ શુક્રે દેરી અંધાવી.
- (૧૧) વરાડીઆના મોમાયા ખેરાજ દેધરે સં. ૧૯૫૫ વૈ. સુ. ૧ ખુધે શ્રી ચંદ્રપ્રભ દેરી અંધાવી.
- (૧૨) સુથરીના આણુંદજી માલશી દંડ કોચીનવાલાએ સં. ૧૯૮૬ માં (૧૧) નો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો.
- (૧૩) કોઠારાના ખીંચરાજ મેઘજી પાક્ષાણીએ સં. ૧૯૫૭ ફા. સુ. ૧૩ ગુરુ. શ્રી પાર્શ્વનાથ દેરી અંધાવી.
- (૧૪) સુથરીના કાયાણી વીરધોર રામેયા ભાયાં પૂરખાઈએ સં. ૧૯૮૬ માં દોરીનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો.
- (૧૫) કોઠારાના ઠાકરશી તેજશી પાલાણીએ સં. ૧૯૫૭ ફા. સુ. ૩ ગુરુ. શ્રી અભિનંદન દેરી અંધાવી.
- (૧૬) સુથરીના પાસુ નરશી કાયાણીએ સં. ૧૯૮૬ માં દામજી ઠાકરશી હસ્તક દેરીનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો.
- (૧૭) પરજીતના નાગડા અંધુ હીરજી તથા શિવજી ખેતશીએ સં. ૧૯૪૯ મ. સુ. ૧૦ શુક્રે દેરી અંધાવી.
- (૧૮) સુથરીના પાસુ નરશીની વિધવા કુંવરખાઈએ સં. ૧૯૮૬ માં દેરીનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો.
- (૧૯) કોઠારામાં ખેતશી ગોવિંદજી માણેકે સં. ૧૯૫૧ ફા. સુ. ૫ શુક્રે જિનબિંબોની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.
- (૨૦) કોઠારાના ગોવિંદજી નથુએ સં. ૧૯૮૬ માં સુથરીના દામજી ઠાકરશી હસ્તક જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો.
- (૨૧) નલીઆના હંસરાજ ધનરાજે સં. ૧૯૫૫ મ. સુ. ૧૩ ખુધે જિનબિંબોની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.
- (૨૨) જખોના રાઘવજી તથા વિરપાર પાસુએ સં. ૧૯૬૬ વૈ. સુ. ૧૦ ખુધે શ્રી પાર્શ્વનાથ દેરી અંધાવી.

૨૫૮૮. ઉપર્યુક્ત દેવકુલિકાઓ ઉપરાંત આ પ્રમાણે બિંબ પ્રતિષ્ઠાઓ થઈ : (૧) કુમરાના હીરા-ચંદ જેઠાભાઈ નરશીએ સં. ૧૯૯૮ ફા. સુ. ૩ (૨) કોઠારાના રાયચંદ શામજી માણેકે સં. ૨૦૦૦ ફા. સુ. ૩ (૩) સુથરીના રતનશી અને મેઘજી કુરશીએ સં. ૧૯૫૮ કા. વ. ૧૦ ગુરુ (૪) ગોધરાના મેઘજી તથા આણુંદજી હીરજીએ સં. ૨૦૦૦ જ. સુ. ૨ ખુધ (૫) સાંધાણના ખીમજી ઠાકરશીએ સં. ૨૦૧૨ મા. વ. ૭ ખુધ (૬) રાયણના પદમશી પાંચારીઆએ સં. ૨૦૦૧ વૈ. સુ. ૩ (૭) તેરાના નરશી મણુશીએ સં. ૧૯૯૦ મા. સુ. ૧૫ શુક્રે (૮) કોઠારાના જીવરાજ નરશી કેશવજીએ સં. ૧૯૫૪ મા. સુ. ૨ શુક્રે.

૨૫૮૯. તદુપરાંત આ પ્રમાણે ગિરિરાજ ઉપર પ્રતિષ્ઠા કાર્યો થયાં : (૧) ચોરીવાળાં જિનાલયમાં નલીઆના છેડા પરચત જેતશી ભાયાં નેણુખાઈના પુત્રો જદવજી, ભારમલ તથા મેઘજીએ બિંબો ભરાવ્યાં. (૨) મોતીશા દૂકની ૭૨ મી દેરી જખોના હીરજી ઉકરણે અંધાવી જેમાં નલીઆના હીરજી લુંભા, હસ્તે દેવકાઆઈએ સં. ૧૯૬૭ ચૈત્ર વ. ૧ શુક્રે શ્રી પદ્મપ્રભુની પ્રતિષ્ઠા કરાવી. (૩) નલીઆના શામજી ગંગાજી ખોન એ સં. ૧૯૫૦ ફાગણ સુ. ૨ શુક્રે જિનેન્દ્રસાગરસૂરિના ઉપદેશથી જિનબિંબોની પ્રતિષ્ઠા કરાવી. (૪) શાકળશા દૂકમાં ત્રીકમજી વેલજી માણુની ભાયાં દેવકુંવરના શ્રેયાર્થે ખેતખાઈ તથા માણેકજીએ સં. ૧૯૫૨ મા. સુ. ૫ ગુરુવારે શ્રી સંભવનાથની દેવકુલિકા અંધાવી હસ્તીસાગરજી દ્વારા પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

દેશાવરમાં ધર્મ-પ્રવૃત્તિ

૨૫૯૦. સુથરીના જેઠાભાઈ વિરમે સં. ૯૫૮ માં વિશાળ જમીન ભાંડુપના સંઘને અર્પણ કરતાં ત્યાં નલીઆના વેરશી માલશીએ સં. ૧૯૬૦ ના આપાઠ સુદી ૫ ના દિને શ્રી વીર ગૃહચૈત્ય અંધાવ્યું. પછી સંઘે શ્રી આદિનાથનું શિખરચંદ્ર જિનાલય અંધાવી સં. ૨૦૦૨ ના જેઠ સુદી ૧૦ ના દિને તેની

ક્ષમાનંદજીના શુભ હસ્તે પ્રતિષ્ઠા કરાવી. પરમજીના હીરજી ખેતશી મેપાણીએ તથા અન્ય શ્રેણીવર્યોએ ભાંડુપમાં સેનિટરિયમ અંધાવ્યું.

૨૫૯૧. સાધવના શિવજી દેરાજ ખોનાએ ભાયખલામાં મોતીશા કારિત જિનાલય સામે શ્રી અજિતનાથ જિનાલય અંધાવી તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી. ધ્વજ-રોપણનો હક્ક અખાધિત રાખી આ જિનાલયનો વહીવટ ત્યાંના ટ્રસ્ટને સોંપી દીધેલ.*

૨૫૯૨. કચ્છી વીશા ઓશવાળ સંઘે ભાતખજરમાં સં. ૧૯૯૦ ના વૈશાખસુદી ૬ ને સોમવારે શ્રી આદિનાથ જિનાલય, લાલરાડીમાં સં. ૧૯૮૨ માં શ્રી સુવિધિનાથ જિનાલય તથા ઘાટકોપરમાં સં. ૧૯૯૬ માં શ્રી જીરાવલા પાર્શ્વનાથ જિનાલય તથા ઉપાશ્રયો અંધાવ્યાં. માદુંગાનાં જિનાલય વિશે આગળ ઉલ્લેખ થઈ ગયો છે. આ કાર્યોમાં રાવસાહેબ રવજી તથા મેઘજી સોજપાલની ઘણી સેવાઓ છે.

૨૫૯૩. મુલુંડમાં સં. ૧૯૭૫ માં ગૃહચૈત્ય હતું. ત્યાં રાણુમાઈ હીરજી તથા હરગોવિંદ રામજી સમેત સંઘના પ્રયાસોથી શિખરઅંધ જિનાલય અને ઉપાશ્રય અસ્તિત્વમાં આવ્યાં. મૂલનાયક શ્રી વાસુપૂજ્ય પ્રભુતું ખિંચ નરશી નાથા ટ્રસ્ટ દ્વારા મળેલ. સં. ૨૦૦૬ ના ફાગણ સુદી ૫ ને બુધવારે તેની ઉત્સવપૂર્વક પ્રતિષ્ઠા થઈ. રાણુમાઈમાએ રૂ. ૧૧૨૫૩૫ સંઘને અર્પતાં ઉપાશ્રયનાં ઉપરનાં વ્યાખ્યાન

* વહીવટ સોંપતી વેળાએ તેમણે સં. ૧૯૩૮ ના શ્રાવણ વદિ ૧૦ ને ગુરુવારે કરેલા દસ્તાવેજની નકલ ખોના દેવજી દામજી દ્વારા પ્રાપ્ત થઈ છે, જેનો મૂળ ભાગ આ પ્રમાણે છે :

To Sha Dayachand Malukchand, the agent (constituted attorney) of Sheth Khimchandbhai Motichand, written by Sha Shavji Deraj. To wit: (we) hereby give you in writing that there is a Derasarji in your Wadi, known as Sheth Motisha's Wadi, situated in the lane called Love Lane on the Byculla Road outside the Fort of Bombay. On the door of that Derasarji you have got prepared a new inner room of marbles (Gabhara) and in that at your direction (with your permission) we have installed an idol (Pratimaji). We have no right; privilege or ownership of any kind whatsoever over the said idol (Pratimaji) in accordance with the Scriptures of our Jain religion and in this also we have no right, title or interest of any sort. We may perform the birthday ceremony of Swami Ajitnathji Maharaj according to our status and position in life and only upto the time we and our family are in a position to do so. But we have no right of any kind whatsoever over the aforesaid idol (Pratimaji) and Derasarji and we, our present heirs as well as our future heirs and our family have also no right (over the same). This what is written above is agreeable to and binding on us and our heirs and representatives. Samvat year 1938. Second Shravan Vad 10th, the day of the week being Thursday, corresponding with English date the 7th day of September 1882.

મંદિર સાથે એમનું નામ જોડાયામાં આવ્યું. સં. ૨૦૦૬ માં અંચલગચ્છ અને તપાગચ્છના આવકોએ મળીને શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક સંઘની સ્થાપના કરી જેના દ્વારા અહીંનો વહીવટ ચાલે છે. બન્ને ગચ્છો વચ્ચે ઘણો જ સુમેળ અને રત્નેહભાવ વર્તે છે.

૨૫૯૪. કોચીનમાં લાલન હાથીભાઈ ગોપાલજીની વિધવા લક્ષ્મીબાઈએ પુત્ર અનુપચંદ્રના શ્રેયાર્થે સં. ૧૯૮૯ માં શ્રી ચંદ્રપ્રભુ જિનાલય બંધાવ્યું. સં. ૧૯૯૨ ના જેઠ સુદી ૫ ને સોમવારે તેની પ્રતિષ્ઠા થઈ. આણંદજી માલશીએ પોતાની પત્ની હીરબાઈના શ્રેયાર્થે ત્યાં ઉપાશ્રય બંધાવી આપ્યો. અઢૈપીમાં સંઘે ગૃહ ચૈત્ય બંધાવી, શ્રી વાસુપૂજ્ય સમેત ચાર મિત્રો નરશી નાથા ટ્રસ્ટ દ્વારા મેળવી, સં. ૧૯૯૪ ના જેઠ સુદી ૩ ને શુક્રવારે ભિરાજિત કર્યાં. દામજી હંસરાજની પેઢીએ તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી. કલીકટમાં શ્રી આદિનાથ જિનાલય સંઘે બંધાવ્યું. અહીં સંઘ એક વર્ષ ચોથ અને બીજે વર્ષ પાંચમના દિને સંવત્સરી ઉજવે છે. અગરામાં મૂલજી રતનશીની પેઢીએ ગૃહચૈત્ય બંધાવ્યું.

૨૫૯૫. બારસીમાં સર વશનજીએ સં. ૧૯૪૮ માં શ્રી આદિનાથનું શિખરબંધ જિનાલય બંધાવ્યું. મૂલનાયકજી વિવેકસાગરસૂરિ દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલા. સં. ૧૯૭૬ ના વૈશાખ સુદી ૧૩ તથા સં. ૨૦૧૨ ના વૈશાખ સુદી ૩ ના દિને ત્યાં પ્રતિષ્ઠાઓ થયેલ છે.

૨૫૯૬. આકોલાના રહીસ વારાપધરના ચત્રબૂજ પૂજ્યએ કેશરીઆજી પાર્શ્વનાથ તીર્થની સ્થાપનામાં અગ્રભાગ ભજવ્યો. ‘પ્રગટ પ્રભાવી પાર્શ્વનાથ’માં એ વિશે ચમત્કારિક પ્રસંગો નોંધાયા છે. સં. ૧૯૬૬ ના માધ સુદી ૫ ને સોમવારે સ્વપ્નાનુસાર ભાંડકનાં વનમાંથી છ ક્ષણાયુક્ત પ્રતિમાનાં દર્શન થતાં ત્યાં જમીન ખરીદી ચાંદાના સંઘે જિનાલય બંધાવ્યું. અંતરિક્ષજી તીર્થમાં પણ એમની સેવાઓ હતી.

૨૫૯૭. હુમલીમાં સંઘે સં. ૧૯૬૪ ના વૈશાખ સુદી ૧૦ ના દિને શ્રી પદ્મપ્રભુ જિનાલયની પ્રતિષ્ઠા કરાવી. પ્રતિમામાં ચીરા પડતાં સં. ૧૯૯૦ ના જેઠ સુદી ૬ ના દિને તે સ્થાને શ્રી અજિતનાથ પ્રભુને મૂલનાયક તરીકે ભિરાજિત કરવામાં આવ્યા. સં. ૨૦૧૧ ના માગશર સુદી ૬ ને શુક્રવારે જિનાલયની જીર્ણોદ્ધાર પ્રતિષ્ઠા થઈ. જિનાલયનો વહીવટ દશા ઓશરાળ મહાજન હસ્તક છે.

૨૫૯૮. કુમહાનાં શ્રી પાર્શ્વનાથ જિનાલયની શાખારૂપે ત્યાંના સંઘે વાલગિરિ અને હુગુરમાં અનુક્રમે શ્રી શાંતિનાથ અને શ્રી આદિનાથ જિનાલયો બંધાવ્યાં. ઉક્ત ત્રણે જિનાલયોનો વહીવટ શ્રી અનંતનાથ ટ્રસ્ટ હસ્તક છે.

૨૫૯૯. ગદગમાં કચ્છી દશા ઓશરાળ સંઘે શ્રી પાર્શ્વનાથ જિનાલયની સં. ૧૯૭૦ ના આવળ સુદી ૧૦ ના દિને પ્રતિષ્ઠા કરાવી. અહીં દેવશી ખેતશી અને લાલજી લખાએ અનુક્રમે સં. ૧૯૯૭ અને ૧૯૮૦ માં શ્રી શીતલનાથ અને પદ્મપ્રભુનાં ગૃહ ચૈત્યો કર્યાં.

૨૬૦૦. બાગલકોટમાં શ્રી વાસુપૂજ્ય ગૃહ ચૈત્યનું ઉત્થાપન કરી, શ્રી અનંતનાથ ટ્રસ્ટની સાહાય્યથી શ્રી વિમલનાથ જિનાલયની સં. ૨૦૧૨ ના ચૈત્ર સુદી ૧૦ ના દિને પ્રતિષ્ઠા થઈ. અહીંનાં મિત્રો સં. ૧૯૨૧ ની અંજનશલાકા વખતનાં છે.

૨૬૦૧. કુરદુવાડીમાં રાયમલ હીરજીએ સં. ૧૯૭૦ માં શ્રી અનંતનાથ ગૃહચૈત્ય, ડીપ્રસમાં શિવજી સોજપાલ પ્રમુખ સંઘે સં. ૧૯૮૪ માં શ્રી પાર્શ્વનાથ ગૃહ ચૈત્ય, કારંતમાં અરજજી ખીમજી, દામજી આણંદજી સમેત સંઘે સં. ૧૯૯૨ માં શ્રી આદિનાથ જિનાલય, રાયચુરમાં કોઠારાના રતનશી ભવાનજી ધરમશી આદિ સંઘે નૂતન જિનાલય બંધાવ્યાં.

૨૬૦૨. નીમાડ જીલ્લાના ખીડકીઆમાં લીલાધર વેલજીએ શ્રી પાર્શ્વનાથ જિનાલયની પ્રતિષ્ઠા

કરાચી. નાંદેડમાં શ્રી ચંદ્રપ્રભુ જિનાલયની પ્રતિષ્ઠા સં. ૨૦૧૦ ના વૈશાખ સુદી ૧૦ ના દિને નેણશી ભીમશીની આગેવાની હેઠળ થઈ. ખંડવાનાં શ્રી પાર્શ્વનાથ જિનાલયની પ્રતિષ્ઠા સં. ૨૦૧૧ ના માધ વદિ ૩ ના દિને રાયચંદ પીતાંબરની આગેવાની હેઠળ થઈ.

૨૬૦૩. ચાલીસગામમાં કચ્છી દશા ઓશવાળ સંઘે સં. ૧૯૬૪ માં શ્રી પદ્મપ્રભુ જિનાલય બંધાવી પ્રતિષ્ઠા કરી. આ કાર્યમાં કલ્યાણજી કેશવજીની ધણી સેવા હતી.

૨૬૦૪. બાહડમેરમાં ગોકળચંદ કરમચંદ પઠાર્ધઆ પ્રમુખ સંઘે સં. ૧૯૭૫ માં શ્રી પાર્શ્વનાથ જિનાલય બંધાવ્યું. અહીં ૧૭ મા સૈકાનાં શ્રી પાર્શ્વનાથ જિનાલય સમેત ચાર જિનાલયો અંચલગચ્છીય છે. ૫૦૦ ધર ગચ્છના શ્રાવકોના હજી રહ્યા છે. ઉદેપુરમાં પણ ગચ્છના ધણુ શ્રાવકો છે. તથા ચાર ઉપાશ્રયો વિદ્યમાન છે. અહીંના શેઠ કુટુંબનાં ધણાં ઘરો અંચલગચ્છના ચુસ્ત અનુયાયી છે. નાડોલમાં અંચલગચ્છીય પોશાળની પરંપરાના યતિ જગદીશચંદ્રજી હજી વિદ્યમાન છે. રાજરથાનમાં એમના સિવાય બધી પોશાળની પરંપરા લુપ્ત છે.

૨૬૦૫. શિરોહીનાં જિનાલય વિશે ઉલ્લેખ થઈ ગયો છે. ગચ્છના શ્રાવકોએ સં. ૨૦૦૧ ના વૈશાખ સુદી ૬ ને શુક્રવારે ધ્વજ-દંડ પ્રતિષ્ઠા કરી, પંદર દેવકુલિકા તથા બે ગવાક્ષ બંધાવ્યાં. પાસે પૌષ્પશાળા પણ વિદ્યમાન છે. લિન્નમાલમાં પણ હજી ગચ્છની પ્રવૃત્તિ પૂર્વવત્ ચાલુ રહી છે.

૨૬૦૬. સમેતશિખર તીર્થના જીર્ણોદ્ધાર પ્રસંગે સં. ૨૦૧૬ માં શ્રી અનંતનાથ ટ્રસ્ટે રૂ. ૧૨૫૦૦૦ ની નાદર રકમ આપી યશકલગી ઉમેરી. ટ્રસ્ટે ભારતવ્યાપી આવાં કાર્યો કરી ગચ્છની સૌરભ બંધે પ્રસારી. ગચ્છની આ પ્રધાન સંસ્થા વિશે પ્રસંગોપાત ઉલ્લેખો કરી ગયા છીએ. સમેતશિખરમાં જખૌના જીવરાજ રતનશીએ ઓરડાઓ બંધાવી આપ્યા, ગોધરાના જવેરમેન શિવજી વેલજીએ મધુવનમાં રસોડું કરાવેલ.

ઓસરતાં પૂર

૨૬૦૭. એક વખત આ ગચ્છની પ્રવૃત્તિ બધે પ્રસરેલી હતી, કાલક્રમે તે મર્યાદિત થતી ગઈ. ગુજરાતમાં ગચ્છનો પ્રભાવ સવિશેષ હતો. પરંતુ જિનેન્દ્રસાગરસૂરિના સમયમાં ત્યાં ગચ્છનું માત્ર નામ જ રહ્યું. જે પ્રદેશમાં ગચ્છનો ઉદય થયો ત્યાં હવે માત્ર પ્રાચીન અવશેષો જ રહ્યાં છે. જૈન શ્વેતાંબર કોન્ફરન્સે સં. ૧૯૬૫ માં ગુજરાત પ્રદેશ વિશે પ્રકાશિત કરેલ ડીરેક્ટરી અનુસાર આ ગચ્છના શ્રાવકોની વસ્તી નિમ્નોક્ત છે.

(૧) કડી પ્રાંત	૯૦૯
(૨) મહી કાંઠો	૨
(૩) પાલણપુર એજન્સી	૨૮૯
(૪) અમદાવાદ જિલ્લો	૧૫૮૨ + ૯૬ અવચળ ગચ્છ
(૫) ખેડા જિલ્લો	૧૭૪
(૬) વડોદરા પ્રાંત	૩૧૧
(૭) પંચમહાલ	૩૨
(૮) નવસારી પ્રાંત	૩૭
(૯) ભરૂચ જિલ્લો	૧૬
(૧૦) સુરત જિલ્લો	૫૮ + ૫૩ આંચળીઆ ગચ્છ

કુલે ૩૪૧૦ + ૧૪૯ = ૩૫૫૯

૨૬૦૮. ડીરેક્ટરીમાં જણાવેલ અવચળગચ્છ અને આંચળીઆ ગચ્છની વસ્તી વસ્તુતઃ આ ગચ્છના શ્રાવકોની જ જણાય છે. સાધુ-સાધ્વીના વિકારના અભાવે તથા ગચ્છના મુખ્ય કેન્દ્રો સાથે સદંતર વિમુખ રહ્યા હોવા છતાં ત્યાંના શ્રાવકોએ પોતાના મૂળ ગચ્છનું ભાંગ્યું-તૂટ્યું નામ તો યાદ રાખ્યું જ છે ! જે ત્યાં અંચલગચ્છીય સાધુ-સાધ્વીઓનો વિહાર ચાલુ રહ્યો હોત તો પરિસ્થિતિ બીજી જ હોત. આમ છતાં માંડલે ગચ્છ પ્રવૃત્તિનો વેગ પૂર્વવત્ જળવ્યો છે.

૨૬૦૯. બીજી મહત્વની વાત એ છે કે તળ યુજરાતમાં ગચ્છના શ્રાવકોની સંખ્યા અદ્ય હતી એ ખરું, પરંતુ ડીરેક્ટરીમાં દર્શાવેલ છે એટલી અદ્ય સંખ્યા તો નહીં જ. ઉદાહરણાર્થે સં. ૧૮૬૬ માં ગૌતમસાગરજી ખંભાત પધારેલા તે વખતે વરાડીઆના લીલબાઈ ઘેલાભાઈ માણેક તથા જખોના ધન-બાઈ દેવશી માવજીએ ત્યાં અંચલગચ્છના ધર દીઠ સાકરની લહાણુ કરેલી. પંચાસી લહાણુ થતાં જણાયું કે ખંભાતમાં અંચલગચ્છના ધરોની સંખ્યા પંચાસી હતી. એવી જ રીતે અમદાવાદમાં અંચલગચ્છનો સંઘ સંવત્સરી બાદ સ્વામીવાત્સલ્ય રાખે છે ત્યારે હજારો અંચલગચ્છીય શ્રાવકો તેમાં ભાગ લે છે. આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ડીરેક્ટરીમાં દર્શાવેલ સંખ્યાથી અધિક સંખ્યામાં ગચ્છના શ્રાવકો હતા, પરંતુ તેમણે નોંધ વખતે પોતાના ગચ્છ વિશે સ્પષ્ટતા ન કરી હોય અને તેમને તપાગચ્છના ગણી લેવામાં આવ્યા હોય એમ માની શકાય છે.

૨૬૧૦. એવી જ રીતે ડીરેક્ટરીમાં અંચલગચ્છીય ઉપાશ્રયો અને પૌષધશાળા વિશે આ પ્રમાણે માહિતી છે—પાલણપુર ૧, રાધનપુર ૩, અમદાવાદ ૧, વિરમગામ ૧, પાટડી ૧, માંડલ ૨, વટાદરા ૧, સુરત ૧. અલખત, તેમાં અમદાવાદના અન્ય ઉપાશ્રયો, ખોરસદ, ખંભાત, * ખેડા, ભરૂચ, લોલાડા, રાંદેર, સિદ્ધપુર, પાલણપુર, પાટણ વિગેરે અનેક ઉપાશ્રયોની નોંધ નથી.

૨૬૧૧. ગચ્છ પ્રવૃત્તિનું મુખ્ય કેન્દ્ર આજે કચ્છ રહ્યું છે. કચ્છ, હાલાર, માંડલ આદિ યુજરાતનાં કેન્દ્રો વિગેરેની સંખ્યા તથા રાજસ્થાનની છૂટી છવાઈ સંખ્યા ગણીએ તો ગચ્છના શ્રાવકો લાખેક ઉપર થાય. આ શ્રાવકોએ દેશ-દેશાવરમાં બ્યાપારાર્થે પ્રસરી ગચ્છની પ્રવૃત્તિનો પ્રવાહ અખંડિત રાખ્યો છે. તેમ છતાં ગચ્છના ઘોડ પૂરે તો એસરી ગયા જ જણાય !!

* ‘ખંભાતનો પ્રાચીન જૈન ઇતિહાસ’માં નર્મદાશંકર ત્રંબકરામ ભટ્ટ નોંધે છે: ‘અંચલગચ્છનો ઉપાશ્રય-નાગરવાડમાં બે માળનું મકાન છે, જેમાં નીચેના ભાગમાં વર્ધમાન આયબીલ તપનું ખાતું પૂર્વે હતું. ન્યારે ઉપર યાત્રાળુઓને ઉતરવાની સગવડ છે. આયબીલ તપનું ખાતું નાના ચોળાવાડામાં લઈ જવામાં આવ્યું છે.’

મુનિમંડલાગ્રેસર ગૌતમસાગરજી

૨૬૧૨. મુનિમંડલાગ્રેસર ગૌતમસાગરજીએ સુવિહિત માર્ગ પર પુનઃ પ્રસ્થાન કરીને અંચલગચ્છના અબ્યુદ્ધયનો અભિનવ સૂત્રપાત કર્યો. તેમણે ક્રિયોદ્ધાર કરીને સમગ્ર ગચ્છનો પણ સમુદ્ધાર કર્યો. આ ગચ્છના વર્તમાન સ્વરૂપનું ઘડતર કરવા તથા તેની આકાંક્ષાઓને મૂર્તિમંત કરવા એમણે ભગીરથ પુરુષાર્થ કર્યો, જેની યશોગાથા ખરેખર, ગૌરવપૂર્ણ છે; કેમકે આ ગચ્છની લુપ્તપ્રાયઃ થયેલી શતાબ્દી જૂની વિચારધારાને એમણે જ પુનઃ સચેતન કરી અધે વ્યાપ્ત કરી. ગચ્છનાયક જિનેન્દ્રસાગરસૂરિના અનુગામી તરીકે કોઈ પણ અભિયુક્ત ન થતાં શ્રીપૂજ્યોના અનિવાર્ય મણુયેલા આધ્યાત્મિક નેતૃત્વનો આ રીતે યથોચિત અંત આવ્યો. ગચ્છનો હવે પછીનો ઇતિહાસ મહત્ત્વના તખ્તકામાં પ્રવેશે છે, જેના કણુધાર બન્યા સુવિહિત શિરોમણી મુનિ ગૌતમસાગરજી મહારાજ.

૨૬૧૩. મારવાડ અંતર્ગત પાલી નામનાં ગામમાં શ્રીમાલી બ્રાહ્મણ જોષી ધીરમલ્લજીનાં ઘેર તેની પત્ની ક્ષેમલદેવી કૂખે એમનો સં. ૧૯૨૦ માં જન્મ થયો. એમનું મૂલ નામ ગુલાબમલ્લજી. સં. ૧૯૨૫ માં મારવાડમાં ભયંકર દુષ્કાળ પડતાં ગોરજી દેવસાગરજીને આળક સોંપવામાં આવ્યો. ગોરજી દેવસાગરજીએ પોતાના શિષ્ય સ્વરૂપસાગરજીના શિષ્ય તરીકે જ્ઞાનચંદ્ર નામે તેમને સ્થાપ્યા અને સં. ૧૯૪૦ના વૈશાખ સુદી ૧૧ ના દિને માહિમમાં તેમને ગોરજી તરીકે દીક્ષા આપી તેમનું ગૌતમસાગરજી નામાભિધાન રાખવામાં આવ્યું એ વિશે આગળનાં પ્રકરણમાં સવિસ્તાર ઉદ્દેશ્ય કરી ગયા છીએ.

૨૬૧૪. ગચ્છનાયક વિવેકસાગરસૂરિએ દીક્ષા આપતી વખતે એમને રાત્રિકોજન તેમજ કંઠમૂળ પરિહારનાં બે વ્રતો આપ્યાં, પરંતુ નવ-દીક્ષિત તો સર્વલાગના જ અભિલાષી હતા. સંવિરૂપક્ષી દીક્ષા અંગીકાર કર્યા વિના તેઓને જંપ નહોતો. એ ભૂમિકા પ્રાપ્ત કરવા એમણે પછી તો અનેક મથામણો કરી, અને અંતે સફળ થયા.

ધર્મ પ્રચાર

૨૬૧૫. ગૌતમસાગરજીએ ક્રિયોદ્ધાર કર્યો તે પહેલાંના એમના વિહાર તથા ધર્મ પ્રચારનાં કાર્યો વિશે અદ્ય નોંધ કરવી અહીં પ્રસ્તુત છે. સં. ૧૯૪૧ માં દેવપુર તથા સં. ૧૯૪૨ માં મુંદરામાં ચાતુર્માસ. સિદ્ધગિરિ તથા ગિરનારજીની યાત્રા કરી. સં. ૧૯૪૩ માં ગોધરા તથા સં. ૧૯૪૪-૪૫માં શેરડીમાં ચાતુર્માસ. સિદ્ધગિરિમાં નવ્વાણું યાત્રા કરી, કડક નિયમો આચર્યા. સં. ૧૯૪૬ માં ખીદડામાં ચાતુર્માસ. ક્રિયોદ્ધાર માટે ઉત્સુક હોઇને ગુલાબચંદ્ર પાસેથી વ્રતો લઈ, ગુરુઅંધુ લાલજીને બધું સોંપી, કુશલચંદ્ર શિ. મોતીચંદ્રની ભક્તમણથી તથા આસુ વાગજીની સલાહથી પાયચંદ ગચ્છીય ભાઈચંદ્ર પાસે ક્રિયોદ્ધાર

કરવાના નિશ્ચય સાથે કચ્છ છોડ્યું સં. ૧૯૪૬ના ફાગણ સુદી ૧૧ના દિને પાલીનગરમાં ભાષ્યદે ક્રિયાદ્ધાર કરાવી ગુરુ સ્વરૂપસાગરના નામથી વાસસ્તેપ નાખ્યો. એ પછી પાટણ ચાતુર્માસ રહ્યા. સં. ૧૯૪૮ માં કોડાયમાં ચાતુર્માસ.

૨૬૧૬. ગચ્છ-પરિવર્તન માટે ભારે દયાળુ થતાં તેમણે એકાકીપણું પસંદ કર્યું. સં. ૧૯૪૯માં ભૂજમાં ચાતુર્માસ. ત્યાં મહા સુદી ૧૦ના દિને ઉત્તમસાગરને દીક્ષિત કર્યા. ખરતરગચ્છીય મયાચદે ક્રિયા કરાવી. મૂલચંદ એધવળ ભાયા પૂતસીખાઈએ દીક્ષોત્સવ કર્યો. જેઠ સુદી ૧૦ના દિને ગુણસાગરને સુથરીમાં દીક્ષિત કર્યા. એ પ્રસંગે શિવશ્રી, ઉત્તમશ્રી અને લક્ષ્મીશ્રી પણ દીક્ષિત થયાં, ડોસાભાઈ ખીંચશી કરમણે દીક્ષોત્સવ કર્યો. સં. ૧૯૫૦ માં નલીઆમાં ચાતુર્માસ. સં. ૧૯૫૧ માં નવાવાસમાં ચાતુર્માસ. મહા સુદી ૫ના દિને કનકશ્રી અને રત્નશ્રીને દીક્ષિત કર્યાં. પુનશી આસુ વાગળ અને એમનાં કુટુંબે ગુરુભક્તિ કરી. ચૈત્ર સુદી ૧૩ના દિને ત્યાં નિધાનશ્રીને દીક્ષા આપી. ત્રણ સાષ્ટીએને માંડવીમાં વૈશાખ સુદી ૧૩ના દિને વડી દીક્ષા અપાઈ અને ત્યાં ચાતુર્માસ રહ્યા. સં. ૧૯૫૨ ના માગશરમાં નારાણપુરમાં જિનાલયની પ્રતિષ્ઠા પ્રસંગે ચંદનશ્રીને દીક્ષા આપી. મહા સુદી ૫ના દિને માંડવીમાં જતનશ્રી, લગ્નિધશ્રી અને લાવણ્ય-શ્રીને દીક્ષા આપી. ભદ્રેશ્વરમાં પ્રમોદસાગરને દીક્ષિત કર્યા. સં. ૧૯૫૩માં મુંદરા અને સં. ૧૯૫૪ માં નાના આશંખીઆમાં ચાતુર્માસ.

૨૬૧૭. સં. ૧૯૫૫ માં પાલીતાણામાં ચાતુર્માસ. ત્યાં ફાગણ સુદી ૧૩ના દિને ગુલાબશ્રી, કુશલશ્રી અને જ્ઞાનશ્રીને દીક્ષા આપી. હાથીની અંખાડી પર દીક્ષાર્થીઓનો વરઘોડો નીકળેલો. ખીલું ચોમાસું પણ ત્યાં કર્યું અને હેતશ્રીને દીક્ષા આપી. સં. ૧૯૫૭ માં માંડલ તથા સં. ૧૯૫૮ માં જમનગરમાં ચાતુર્માસ. મોટી ખાવડીમાં સં. ૧૯૫૮ ના ફાગણ સુદી ૪ને ગુરુવારે હેતશ્રીને વડી દીક્ષા આપી. તે વખતે સમવસરણુની રચના થઈ. દયાસંગમાં સં. ૧૯૫૯ના વૈશાખ સુદી ૫ના દિને સુમતીશ્રીને દીક્ષા આપી. એ વર્ષે મોટી ખાવડીમાં ચાતુર્માસ.

૨૬૧૮. મોટા આશંખીઆમાં સં. ૧૯૬૦ના ચૈત્ર વદિ ૮ના દિને તિલકશ્રી, જડાવશ્રી, પદ્મશ્રી, અને વિનયશ્રીને તથા વૈશાખ સુદી ૮ના દિને લાલશ્રીને દીક્ષિત કર્યાં. એ વર્ષે જખોમાં ચાતુર્માસ. ભૂજમાં માસ કદપ રહ્યા તથા ખંતશ્રી, જમનાશ્રીને દીક્ષિત કર્યાં અને ત્યાં જ ચાતુર્માસ રહ્યા. મહા સુદી ૫ના ભોજયમાં કર્તુરશ્રીને દીક્ષા આપી. સં. ૧૯૬૨ના જેઠ સુદી ૧૫ના દિને શિવશ્રી સુથરીમાં કાલધર્મ પામતાં સાષ્ટી સમુદાય કનકશ્રીને સોંપ્યો, અને સુથરીમાં ચાતુર્માસ રહ્યા. મોટી વંદીમાં જિનાલય પ્રતિષ્ઠા પ્રસંગે વિવેકશ્રીને દીક્ષા આપી.

૨૬૧૯. સં. ૧૯૬૩ માં વરાડીઆમાં ચાતુર્માસ. એ વર્ષે ગઢશીશાના દેવરાજ ટોકરશીએ કરેલા જ્ઞાતિમેળામાં ઉપસ્થિત રહ્યા. સં. ૧૯૬૪માં ભૂજમાં ચાતુર્માસ. શંખેશ્વરમાં વલ્લભશ્રી, મગનશ્રી શિવકુંવર શ્રી અને હર્ષશ્રીને દીક્ષિત કર્યાં. ગેડા માણેકે દીક્ષોત્સવ કર્યો. સં. ૧૯૬૫ માં માંડલમાં ચાતુર્માસ. ત્યાંથી કેશરીઆળ, આખૂ વિગેરે તીર્થોની યાત્રા કરી. સરખેજમાં નીતિસાગરને દીક્ષા આપી. સં. ૧૯૬૬ માં પાલીતાણામાં ચાતુર્માસ. અમદાવાદમાં ત્રણને દીક્ષા આપી. સં. ૧૯૬૭ માં ઘાટકોપરમાં ચાતુર્માસ. મહા સુદી ૩ના દિને મણીશ્રી, દેવશ્રી, પદ્મશ્રી, આણંદશ્રી, જડાવશ્રી, નેમશ્રીને દીક્ષિત કર્યાં. સં. ૧૯૬૮ માં મુંબઈમાં ચાતુર્માસ. મહા સુદી ૧૧ને સોમવારે ભાંડુપમાં ધર્મસાગર તથા દાનશ્રીને દીક્ષા આપી. સં. ૧૯૬૯ માં મુંબઈ ચાતુર્માસ. ખેતશી ખીંચશીએ કાઢેલા સત્તુજ્યના સંઘમાં ઉપસ્થિત રહ્યા અને પછી કચ્છમાં વિહાર કર્યો.

૨૬૨૦. સં. ૧૯૬૯ ના ફાગણ સુદી ૭ના દિને ક્યાશ્રીને આજ્ઞામાં લીધાં. રવિચંદ્ર, કપૂરચંદ્ર

અને લાઘ્યંદ્રને શિષ્ય કરી રવિસાગર, કપૂરસાગર અને ભક્તિસાગર નામ રાખ્યાં. જૂજમાં માસકલ્પ તથા ચાતુર્માસ. માંડવીમાં માસકલ્પ કોટડાના કાનજી માલશીએ ચૈત્ર વદિ ૨ ના દિને જ્ઞાતિમેળા કર્યો તે પ્રસંગે ધનશ્રીને દીક્ષા આપી. સં. ૧૯૭૧ માં માંડવીમાં ચાતુર્માસ. માગશર સુદીમાં ત્રણને દીક્ષા આપી. કપૂરશ્રી, રૂપશ્રી તથા મુક્તિશ્રીને પણ દીક્ષિત કર્યાં. નાંગલપુરમાં વદિ ૫ ના દિને દોલતશ્રીને, રામાણી-આમાં મહા સુદી ૫ ને સોમવારે કેશરશ્રીને દીક્ષિત કર્યાં. ફાગણ સુદી ૫ ને ગુરુવારે વિમલશ્રીને આસામાં લીધાં તથા ન્યાયશ્રીને દીક્ષિત કર્યાં. વૈશાખ વદિ ૧૧ ને મંગળવારે બાડામાં દીપશ્રીને દીક્ષિત કર્યાં. સં. ૧૯૭૨માં સુથરીમાં ચાતુર્માસ. માંડવીમાં માસકલ્પ રહ્યા. બાડામાં ધર્મોત્સવ થયો. સં. ૧૯૭૩ માં તેરામાં ચાતુર્માસ. જૂજમાં કલ્યાણસાગરસરિની મૂર્તિની મહોત્સવપૂર્વક પ્રતિષ્ઠા કરાવી. સં. ૧૯૭૪ માં સુથરીમાં ચાતુર્માસ. મેરાઉમાં મહા સુદી ૫ ને શુક્રવારે સૌભાગ્યશ્રી અને અમૃતશ્રીને દીક્ષા આપી. ચૈત્ર વદિ ૬ ને બધવારે પુનડીમાં મેનાશ્રીને તથા વૈશાખ સુદી ૩ ને સોમવારે મોટા લાયજમાં ઋદ્ધિશ્રીને દીક્ષા આપી. સં. ૧૯૭૫ માં ગોધરામાં ચાતુર્માસ.

૨૬૨૧. સં. ૧૯૭૬માં પાલીતાણામાં ચાતુર્માસ. ત્યાંથી ગિરનારની તીર્થયાત્રા કરી. દબાસંગમાં ચૈત્ર સુદી ૨ ને રવિવારે મંગલશ્રીને દીક્ષા આપી. નવાગામમાં જિનાલયની પ્રતિષ્ઠા થઈ. સં. ૧૯૭૭ માં જામનગરમાં તથા સં. ૧૯૭૮ માં માંડવીમાં ચાતુર્માસ. વૈશાખ સુદી ૮ ને ગુરુવારે દેવપુર જિનાલયની પ્રતિષ્ઠા. સં. ૧૯૭૯ માં સાંચેરામાં ચાતુર્માસ; અમારી પડાવી. મહા સુદી ૮ ને બુધવારે મોટા લાયજમાં જિનાલય પ્રતિષ્ઠા. સં. ૧૯૮૦ માં સુથરીમાં ચાતુર્માસ.

૨૬૨૨. સં. ૧૯૮૧ થી ૧૯૮૫ માં જામનગરમાં ચાતુર્માસ. સં. ૧૯૮૧ ના વૈશાખ સુદી ૬ ના દિને નાના આશાખીઆમાં શીતલશ્રી, ભક્તિશ્રી અને દર્શનશ્રીને તથા કાર્તિક વદિ ૧૧ ના દિને જશાપુરમાં કેવલશ્રી તથા મુક્તિશ્રીને તેમજ માગશર સુદી ૩ ને શુક્રવારે નવાગામમાં હરખશ્રીને દીક્ષિત કર્યાં. સં. ૧૯૮૨ ના માગશર સુદી ૫ ને શુક્રવારે નાગેડીમાં ક્ષાંતિસાગરને દીક્ષા આપી. સં. ૧૯૮૪ના માગશર સુદી ૫ ના દિને નાગેડીમાં દીક્ષિતશ્રીને, મહા સુદી ૫ ને ગુરુવારે લાખાખાવળમાં ચતુરશ્રીને તથા ફાગણ વદિ ૩ ને ગુરુવારે નવાગામમાં લક્ષ્મીશ્રીને દીક્ષા આપી. પડાણામાં જિનાલય બંધાવવા ઉપદેશ આપ્યો, એમના ઉપદેશથી સારી રકમ થઈ. સં. ૧૯૮૫ માં જામનગરમાં ચાતુર્માસ. પછી સંઘના આગ્રહથી જૂજ પધાર્યા. મોટા લાયજમાં મહા સુદી ૫ ને ગુરુવારે અશોકશ્રીને દીક્ષા આપી. સં. ૧૯૮૬ માં જૂજમાં ચાતુર્માસ. ભદ્રેસરની યાત્રા કરી. અને સં. ૧૯૮૭ માં જામનગરમાં ચાતુર્માસ.

૨૬૨૩. સાંધવામાં સં. ૧૯૮૭ ના માગશર સુદી ૧૦ ને સોમવારે ઈન્દ્રશ્રીને, મોટા આશાખીઆમાં વિદ્યાશ્રી અને રમણીકશ્રીને દીક્ષા અપાઈ. મોટી ખાવડીમાં ફાગણ વદિ ૯ ને ગુરુવારે અષ્ટાદિકા મહોત્સવ થયો. જામનગરમાં માસકલ્પ તથા ચાતુર્માસ. જેઠ સુદી ૩ ને શુક્રવારે કનકશ્રી કાલધર્મ પામ્યાં. સં. ૧૯૮૯ તથા ૧૯૯૦ માં જામનગરમાં ચાતુર્માસ. નાની ખાવડીમાં ફાગણ વદિ ૪ ને સોમવારે સમવસરજીની રચના. સં. ૧૯૯૧માં મોટી ખાવડીમાં ચાતુર્માસ. દાનસાગરજી સાથે સમાધાન થયું. પોષ સુદી ૧૫ ના દિને રંગપુરમાં સૌભાગ્યશ્રીને દીક્ષા આપી. સં. ૧૯૯૨ માં જામનગરમાં ચાતુર્માસ. ડાસાભાઈ તારાચંદની વિધવા રડીઆતપાઈએ એમના ઉપદેશથી લલસાણનો સંઘ કાઢ્યો. મોડપુર જિનાલયનો ધ્વજ-દંડ મહોત્સવ વૈશાખ વદિ ૭ ને બુધવારે જગનલાલ ગોપાલજી હરજીએ કર્યો. જિન-બિંબોની પ્રતિષ્ઠા થઈ. સં. ૧૯૯૩ માં જામનગરમાં ચાતુર્માસ. કલ્યાણસાગરસરિની મૂર્તિ બિરાજિત કરી. માધ વદિ ૬ ને બુધવારે ધુણીઆમાં જ્યંતીશ્રીને વડી દીક્ષા અપાઈ. ગોરખડીમાં ચૈત્ર વદિ ૧૧ ને

શુરુવારે અબ્દાહિકા મહોત્સવ. સં. ૧૯૯૪ માં જમનગરમાં ચાતુર્માસ. નેમસાગર તથા ગુણસાગર કચ્છથી પધાર્યા. બીજું ચોમાસું પણ જમનગરમાં રહ્યા. સં. ૧૯૯૫ ના જેઠ સુદી ૩ ને શનિવારે ગુણસાગરને તથા સમતાશ્રીને ત્યાં વડી દીક્ષા અપાઈ. ભૂજમાં મહા સુદી ૧૩ ને શુરુવારે મનોહરશ્રી અને ધીરશ્રીને દીક્ષા અપાઈ. સં. ૧૯૯૬ માં પાંચે શ્રમણોએ જમનગરમાં સાથે ચાતુર્માસ કર્યું. અહીં અંથો લખાવ્યા. પછી કચ્છમાં વિહાર કર્યો.

૨૬૨૪. એમના ઉપદેશથી ફાગણ સુદી ૪ ને મંગળવારે અંગરના સંઘે ભદ્રેસરની યાત્રા કરી. ભૂજમાં માસકલ્પ રહ્યા. તુંબડીમાં જેઠ સુદી ૧૫ ને શુરુવારે નરેન્દ્રશ્રીને દીક્ષા આપી. એ વર્ષે ભૂજમાં ચાતુર્માસ. ત્યાં નીતિસાગર કાલધર્મ પામતાં એમને ઘણું લાગી આવ્યું. સં. ૧૯૯૭ના પોષ વદિ ૧૨ ને શુક્રવારે નલીઆના જિનાલયની શતાબ્દી ઉજવાઈ. મહા વદિ ૧૧ ને શુક્રવારે લાલામાં નરેન્દ્રશ્રીને વડીદીક્ષા અપાઈ. સં. ૧૯૯૮ માં ગોધરામાં ચાતુર્માસ. માંડવીનો સંઘ વાંદવા આવ્યો. ફાગણ સુદી ૩ ને મંગળવારે મુંદરાથી ભદ્રેસરનો સંઘ નીકળ્યો. લાયજમાં વરસીતપનાં પારણા તથા સુખડની શ્રી વીર પ્રભુની પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા એમની નિશામાં થયાં. મોટા આશંખીઆના સંઘ તથા કોરશી વીજપાળ વચ્ચે ચાલતાં ધર્ષણનું નિવારણ કર્યું. સં. ૧૯૯૯ માં કોરશી વીજપાળના આગ્રહથી ત્યાં જ ચાતુર્માસ રહ્યા.

૨૬૨૫. સં. ૧૯૯૯ ના પોષ વદિ અમાસ ને બુધવારે સુથરીમાં લલ્લિશ્રી અને રતનશ્રીને, વરાડીઆમાં મહા સુદી ૧૫ ને શુક્રવારે કાંતિશ્રી અને પ્રધાનશ્રીને દીક્ષા અપાઈ. દેવપુરમાં વૈશાખ સુદી ૧૧ ને શનિવારે જગતશ્રી અને હીરશ્રીને દીક્ષા અપાઈ. સં. ૨૦૦૦ માં નલીઆમાં ભોજરાજ દેશરની માનશાળામાં ચાતુર્માસ. વડસરની યાત્રા કરી. ફાગણ વદિ ૧૧ ને સોમવારે વરાડીઆમાં નેમસાગર સાથે સમાધાન થયું. ત્યાં સં. ૨૦૦૧ ના ચૈત્ર વદિ ૧૧ ને બુધવારે ઉત્તમશ્રીને દીક્ષા અપાઈ. એ વર્ષે નલીઆમાં ચાતુર્માસ. જખૌ તથા સુથરીમાં માસકલ્પ રહ્યા. સં. ૨૦૦૨ માં દેવપુરમાં ચાતુર્માસ. દેશર નેણુશીએ કલ્યાણસાગર-સૂરિની પ્રતિમા ધિરાજિત કરાવી. દેદીઆમાં માધ સુદી ૧૦ ને શુરુવારે ધર્મશ્રીને દીક્ષા આપી.

૨૬૨૬. પાલીતાણામાં સ્થિરવાસ કરવાની ઇચ્છા થઈ. પરંતુ સુથરીના સંઘની વિનંતિથી સં. ૨૦૦૩ માં ત્યાં ચાતુર્માસ રહ્યા. વૃદ્ધાવસ્થા હોઇને માગશર વદિ ૧ ને સોમવારે સંઘાડાની સર્વ જવાખદારી ગુણસાગરજીને સોંપી. વૈશાખમાં વિનયેન્દ્રસાગરને તથા સં. ૨૦૦૪ ના મહા સુદી ૧૦ ને શુક્રવારે સુથરીમાં અમરેન્દ્રસાગરને દીક્ષિત કર્યા. સં. ૨૦૦૪-૫ માં સુથરીમાં ચાતુર્માસ. સં. ૨૦૦૫ માં ત્યાં ભદ્રકેરસાગરને, મહા વદિ ૬ ના દિને વિદ્યુતપ્રભાશ્રીને, જખૌમાં વૃદ્ધિશ્રીને દીક્ષિત કર્યા. સં. ૨૦૦૬ માં ગોધરામાં ચાતુર્માસ રહ્યા.

૨૬૨૭. એ વર્ષે માગશર સુદીમાં પાલીતાણામાં નિરંજનાશ્રી અને અમરેન્દ્રશ્રીને દીક્ષિત કર્યા. ફાગણ સુદી ૫ ના દિને વિદ્યુતપ્રભાશ્રીની વડી દીક્ષા પ્રસંગે ગિરિવરશ્રી, સુરેન્દ્રશ્રીને આરામાં લીધાં. સુથરીમાં તત્ત્વસાગરને દીક્ષિત કર્યા. નાના આશંખીઆમાં વૈશાખ વદિ ૩ ના દિને ખીરભદ્રાશ્રીને દીક્ષા આપી. સં. ૨૦૦૭ માં રાયણ જિનાલયના સુવર્ણ મહોત્સવમાં પધાર્યા અને વડીદીક્ષાઓ આપી. આંખે આમરવાનું ઓપરેશન કરાવ્યું. સં. ૨૦૦૭ માં ત્રેમસાગરને દીક્ષિત કર્યા અને ગોધરામાં ચાતુર્માસ રહ્યા.

૨૬૨૮. સં. ૨૦૦૮ ના માગશર સુદી ૧૦ ના દિને ભૂજપુરમાં ગુણેશશ્રી અને હીરપ્રભાશ્રીને દીક્ષિત કર્યા. ગોધરા તથા ખાડાના જિનાલયોના સુવર્ણ મહોત્સવો એમની નિશામાં ઉજવાયા, ન્યાં વડી દીક્ષાઓ પણ થઈ. ભોજનમાં રવિચંદ્રના સંઘાડાનાં પુષ્પાશ્રી આદિ સાધ્વીઓને આરામાં લીધાં. અન્ય ગમ્મણોનો પ્રચાર વધતાં સં. ૨૦૦૮ માં ખાસ ત્યાં ચાતુર્માસ રહી સુંદર પ્રચાર કર્યો. પછી મોટા આશં

ખીઆમાં ચાતુર્માસ નક્કી કર્યું. રામાણીઆ જિનાલયનો સુવર્ણ મહોત્સવ એમની નિશામાં ઉજવાયો. તે પછી ભૂજ પધાર્યા. સં. ૨૦૦૬ ના ફાગણમાં મહેન્દ્રશ્રી અને પુણ્યપ્રભાત્રીને ત્યાં વડો દીક્ષાઓ આપી. પછી એકાએક એમની તબિયત કથળી. ગુણસાગરજી સમેત સમુદાયે એમની ઘણી સુશ્રુષા કરી. વૈશાખ સુદી ૧૩ ની પાંચલી રાતે શુભધ્યાનપૂર્વક તેઓ ભૂજમાં દેવગતિ પામ્યા.

શિષ્ય-પરિવાર

૨૬૨૯. ગૌતમસાગરજીના ગુરુતંત્રુઓ ન્યાયસાગર, લાલજી, કલ્યાણજી વિગેરે ગોરજપણામાં રહ્યા. અહીં તેમણે આપેલી સુવિહિત દીક્ષાની નોંધ પ્રસ્તુત છે :

સંવત	નામ	વિશેષ નોંધ
૧૯૪૯	ઉત્તમસાગરજી	મૂલ નામ ઉભાયાભાઈ. ગામ સુથરી. ૩૨ વર્ષની ઉંમરે ભૂજમાં દીક્ષા લીધી. તેમણે 'કચ્છ કેવલનાણી.' રચી. સૌ પ્રથમ સુવિહિત શિષ્ય.
૧૯૪૯	ગુણસાગરજી	મૂલ નામ ગોવર ગેલા લખુ. ગામ ચીઆસર. સુથરીમાં દીક્ષા લીધી. સં. ૧૯૫૪ માં નાંગલપુરમાં કાલધર્મ.
૧૯૫૨	પ્રમોદસાગરજી	મૂલ નામ પૂંજ કોરસી. ગામ નાંગલપુર. ભદ્રેસરમાં ગુણસાગરજી પાસે દીક્ષા લીધી. મુંદરામાં વડી દીક્ષા.
૧૯૫૮	દયાસાગરજી	સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયમાં દીક્ષિત. આષાઠ સુદી ૭ ના દિને જન્મ-નગરમાં શિષ્ય થયા. સં. ૧૯૬૦ માં ભૂજમાં વડી દીક્ષા. સં. ૧૯૭૩ માં તેરામાં કાલધર્મ.
૧૯૬૫	નીતિસાગરજી	કોટડીના. તેજપાલ લાલજી પિતા. દેવંઆઈ માતા. સં. ૧૯૪૧ ના શ્રાવણ સુદી ૫ ના દિને જન્મ. મૂલ નામ નાગજીભાઈ. વૈશાખ સુદી ૫ ના દિને સરખેજમાં દીક્ષા, જેઠ સુદી ૩ ના દિને પાલીતાણામાં વડી દીક્ષા. ગુરુની સુંદર ભક્તિ કરી. સં. ૧૯૯૭ ના કાર્તિક સુદી ૩ ને શનિવારે ભૂજમાં દાદર પરથી પડી જતાં કાલધર્મ.
૧૯૬૬	દાનસાગરજી	વર્તમાન કાલમાં સૌ પ્રથમ આચાર્ય થયા. વિશેષ પરિચય હવે પછી.
૧૯૬૬	મોહનસાગરજી	સાભરાઈના. મૂલ નામ મણસી કોરસી. માધ સુદી ૧૩ ના દિને અમદાવાદમાં દીક્ષા. ચૈત્ર વદી ૫ ના દિને ઘાટકોપરમાં વડી દીક્ષા.
૧૯૬૬	ઉમેદસાગરજી	ઉનડોઠના. મૂલ નામ ઉમરશી ધપુ. મોહનસાગરજી સાથે દીક્ષા તથા વડી દીક્ષા.
૧૯૬૮	ધર્મસાગરજી	બાયઠના. મૂલ નામ ધનજી ગેલા પૂંજણી. માધ સુદી ૧૧ ને સોમવારે ભાંડુપમાં દીક્ષા. સં. ૧૯૭૦ ના વૈશાખ સુદી ૩ ને શુક્રે અંજરમાં નીતિસાગરજીના શિષ્ય તરીકે વડી દીક્ષા. અંચલગાંધીની પદ્માવલી સમેત ત્રથો રચ્યા. સં. ૧૯૯૫ માં મારવાડનાં ગામમાં કાલધર્મ.
૧૯૭૧	સુમતિસાગરજી	લાયજના. મૂલ નામ શિવજી વેલજી. માગશર સુદી ૧૧ ના દિને દયા-સાગરજી પાસે માંડવીમાં દીક્ષા.

૧૯૭૧	કપૂરસાગરજી	વાગડના. મૂલ નામ કાનજી ભીમજી. માગશર સુદી ૧૧ ને શુક્રવારે માંડવીમાં દીક્ષા.
૧૯૭૧	ગુલાબસાગરજી	કોટડાના. મૂલ નામ ગેલા પરખન. કપૂરસાગરજી સાથે જ દીક્ષા. દાનસાગરજીના શિષ્ય થયા. સં. ૧૯૭૨ માં મુંબઈમાં કાલધર્મ.
૧૯૮૨	ક્ષાંતિસાગરજી	આઘોઈના. મૂલ નામ ખીમજી હીરજી. માગશર સુદી ૫ ને શુક્રે નાગેડીમાં નીતિસાગરજી પાસે દીક્ષા. ફાગણ વદિ ૫ ના દિને મોડપુરમાં વડી દીક્ષા.
૧૯૮૨	મતિસાગરજી	ફાગણ સુદી ૩ ને સોમવારે મોડપુરમાં દીક્ષા. હાલ વિદ્યમાન છે
૧૯૯૩	ગુણસાગરજી	વર્તમાનમાં એક માત્ર વિદ્યમાન આચાર્ય. વિશેષ પરિચય હવે પછી.

૨૬૩૦. ઉપર્યુક્ત શ્રમણો ઉપરાંત રવિચંદ્રજી અને એમના શિષ્યો પણ કેટલોક સમય ગૌતમ-સાગરજીની આજ્ઞામાં રહેલા. નવીનારના બારમલ તેજી બાર્યા લીલખાઈ પુત્ર રતનશી, સં. ૧૯૪૩ ના શ્રાવણ સુદી ૨ ના દિને જન્મ. સ્થાનકવાસી વિજપાલ પાસે મુંદરામાં સં. ૧૯૬૩ ના ચૈત્ર સુદી ૧૩ ના દિને દીક્ષા લીધી. પછી ધીરવિજય પાસે પણ રહ્યા. અંતે જિનેન્દ્રસાગરસુરિએ સાંધાણમાં વાસક્ષેપ આપી રવિચંદ્ર નામ સ્થાપ્યું. અંજરના સંઘના આગ્રહથી સં. ૧૯૬૯ માં ગૌતમસાગરજીની આજ્ઞામાં રહ્યા. સં. ૧૯૭૪ માં શેરડીના કાનજી ઘેલા તથા તલકશી નામજી ઘેલાએ આકોલાથી ભાંડક તીર્થને સંઘ કાઢેલો તે પ્રસંગે વૈશાખ વદિ ૭ ને શનિવારે ત્યાંના સંઘોએ મળીને તેમને ઉપાધ્યાયપદે સ્થાપ્યા. એમના ઉપદેશથી અમલનેરથી માંડવગઢનો સંઘ પણ નીકળેલો. તેમણે અનેક પૂજાઓ અને પદ્મકૃતિઓ રચી. તેમણે ભોળયના કોરશી પચાણ અને સાલરાઈના ભાણજી કાચડને દીક્ષા આપી અનુક્રમે કપૂરચંદ્ર અને બાઈચંદ્ર નામ સ્થાપ્યાં. કપૂરચંદ્ર પ્રખર વિદ્વાન અને સ્તવનકાર હતા. આ ચંદ્ર શાખામાં ગુણચંદ્ર, મણેકચંદ્ર, પૃથ્વીચંદ્ર, મંગળચંદ્ર, નેમચંદ્ર, વિશાલચંદ્ર, દેવચંદ્ર, વૃદ્ધિચંદ્ર, હીરાચંદ્ર અને રામચંદ્ર થયા. છેલ્લા એ શ્રમણો વિદ્યમાન છે. એમનો સાધ્વી સમુદાય પણ ઘણો વિશાળ હતો. રવિચંદ્ર સં. ૨૦૦૨ ના શ્રાવણ વદિ ૨ ના દિને પાલણપુરના ગઢગામે કાલધર્મ પામ્યા. ત્યાં વીરવાડીમાં એમની પાદુકા હજી પૂજ્ય છે.

૨૬૩૧. ઉપા. રવિચંદ્રજીનો આજ્ઞાવર્તિ સાધુ-સાધ્વી પરિવાર હાલમાં આ પ્રમાણે વિદ્યમાન છે:-

ક્રમ	નામ	ગામ	દીક્ષા મિતિ-સ્થળ	વડી દીક્ષામિતિ-સ્થળ
(૧)	હીરાચંદ્રજી	વડોદરા	સં. ૨૦૦૯ ચૈત્ર વ. ૧૩ સોમ.(કોટડી)	સં. ૨૦૦૯ જે.શુ. ૯ શનિ(ગોધરા)
(૨)	રામચંદ્રજી	ભચાઉ	સં. ૨૦૧૧ (પાલીતાણા)	સં. ૨૦૧૧ (પાલીતાણા)
૧	ઝવેરશ્રીજી	દેવપુર	સં. ૧૯૬૩ જે.સુ. (દેવપુર)	સં. ૧૯૬૪ જે. વ. (સાલરાઈ)
૨	કાંતિશ્રીજી	સુથરી	સં. ૧૯૮૨ જે.સુ. ૭ સોમ (રામાણીઆ)	સં. ૧૯૮૩ મ. સુ. ૫ રવિ (ખીદડા)
૩	ગુણશ્રીજી	તલવાણા	સં. ૧૯૮૩ વૈ. (તલવાણા)	સં. ૧૯૮૪ મ. સુ. ૫ રવિ (વીઠ)
૪	તારાશ્રીજી	રાપરગઢવાલી	સં. ૧૯૮૮ વૈ. સુ. ૧૧(રાપર)	સં. ૧૯૮૯ પો. સુ. ૩ (ભોળય)
૫	ભાનુશ્રીજી	સાંચેરા	સં. ૧૯૯૨ (ભીંઅસરા)	સં. ૧૯૯૩ (બૂજપુર)
૬	દર્શનશ્રીજી	મંજલરેલડીઆ	સં. ૧૯૯૩ વૈ. સુ. ૬ (મંજલ)	સં. ૧૯૯૪ વૈ. (ખીદડા)
૭	રામશ્રીજી	ચાંગાઈ	સં. ૧૯૯૩ વૈ. સુ. ૬ (મંજલ)	સં. ૧૯૯૪ વૈ. (ખીદડા)
૮	રત્નશ્રીજી	રાયણ	સં. ૧૯૯૮ મા. વ. ૫ સોમ (રાયણ)	સં. ૧૯૯૯ પો. સુ. ૧૩ (ખાઠા)

૯ મુલક્ષણાશ્રીજી બીદડા સં. ૨૦૦૫

સં. ૨૦૦૬

૧૦ જયપ્રભાશ્રીજી બીંઅસરા સં. ૨૦૦૯ જે.સુ. ૧૧ સોમ (ભૂજ) સં. ૨૦૧૧ (લાયખ)

૧૧ દિવ્યપ્રભાશ્રીજી બાડા સં. ૨૦૧૪ પો.વ.૧૧ રવિ (પાલીતાણા) સં. ૨૦૧૪ મ.સુ. ૬ રવિ (પાલીતાણા)

૧૨ હર્ષકાંતાશ્રીજી લાડિયા સં. ૨૦૧૮ મા. સુ. ૨ રવિ (પાલીતાણા) સં. ૨૦૧૮ પો.વ.૧ સોમ (પાલીતાણા)

૨૬૩૨. ચંદ્રશાખાના યતિ ગુલાબચંદ્ર ધણી વિદ્યાઓમાં પારંગત હતા. બનારસ જઈ ઘણું વર્ષ સુધી સંસ્કૃતનો તેમણે અભ્યાસ કર્યો. તેમણે ધણી પ્રતિષ્ઠાઓ કરાવી. તેમના શિષ્ય ગુણચંદ્રજી વિદ્યમાન છે. તેઓ વૈદક અને ભૂસ્તરમાં નિષ્ણાત છે. બરેસર આદિ અનેક સ્થળોમાં મીઠું પાણી મેળવી આપી એમણે મોટો ઉપકાર કર્યો. એમણે પણ અનેક પ્રતિષ્ઠાઓ કરાવી છે.

યુગપ્રધાન આચાર્ય કલ્યાણસાગરસૂરિનાં ગુરુમંદિરો

૨૬૩૩. અંચલગચ્છની મૂળ સમાચારીમાં ગુરુમંદિરો તથા ગુરુ-મૂર્તિઓનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ છે. જતાં ગૌતમસાગરજીએ સૌ પ્રથમ અનેક સ્થાને ગુરુમંદિરો સ્થાપી તેમાં કલ્યાણસાગરસૂરિની મૂર્તિઓ પ્રતિષ્ઠિત કરાવી. આનું કારણ એ છે કે આ યુગપ્રધાન આચાર્યનું નામ આ ગચ્છમાં એટલું બધું વ્યાપક તેમજ પ્રભાવક છે કે એમનાં રમરણમાત્રથી ગચ્છ-ઐક્યના માર્ગે સદોદિત પ્રેરણા મળી રહે એમ છે. ત્રણેક શતાબ્દીઓ પછી પણ એમની પ્રેરણામૂર્તિ આ ગચ્છના પ્રસ્થાનમાં અકથ્ય બળનો સંચાર કરી રહેલ છે, અને કરશે. આ ભાવનાથી જ ગુરુમંદિરો સ્થાપનામાં આવ્યાં છે. અંચલગચ્છના શ્રાવકોની ન્યાં ન્યાં વસ્તી છે ત્યાં ત્યાં પ્રાયઃ કલ્યાણસાગરસૂરિની પ્રતિમા તો હશે જ. ગૌતમસાગરજીએ આ ગચ્છના નવ પ્રસ્થાનમાં યુગવીર આચાર્યની મૂર્તિનું અવલંબન લઈને કાલોચિત પરિવર્તન સ્વીકાર્યું છે, એમ કહી શકાય. સં. ૧૯૭૩ ના મહા વદિ ૮ ને ગુરુવારે ભૂજમાં સૌ પ્રથમ ગુરુમંદિર એમના ઉપદેશથી થયું. એ પછી બીજાં એનું અનુકરણ થયું છે.

કચ્છ-હાલાર દેશોદ્ધારક

૨૬૩૪. ગૌતમસાગરજી કચ્છ અને હાલારમાં જ બહુધા વિચર્યા. એમના ઉપદેશથી ત્યાં જિનાલય, ઉપાશ્રય, જ્ઞાનભંડાર-નિર્માણનાં અનેક કાર્યો થયાં. ગામેગામે તેમણે ગચ્છ પ્રવૃત્તિ ગૂંજતી કરી અને બધે ધર્મબોધ પમાડ્યો. શાસન સેવાના તેમના ઉચ્ચ પરિશ્રમ અને પુરુષાર્થ દ્વારા તેઓ કચ્છ-હાલાર દેશોદ્ધારકનું માનવંત બિરુદ પામેલા. તેમણે કરેલા ધર્મપ્રચારની અસર અદ્યાવધિ વર્તાય છે અને એ રીતે હજી તેઓ અહીંના પ્રદેશોમાં ચિરંજીવી રહ્યા છે. આ દૃષ્ટિએ એમણે પ્રાપ્ત કરેલું બિરુદ સર્વથા ઉચિત છે.

ગચ્છને ચેતવણી

૨૬૩૫. ગૌતમસાગરજી ગચ્છના ઉત્થાન માટે સદૈવ ચિંતિત રહેતા. તેમણે લખેલા પત્રો દ્વારા એમના વિચારો જાણી શકાય છે. સં. ૨૦૦૧ ના માગશર સુદી ૧૧ ને રવિવારે તેમણે જખોથી ભૂજના સંઘપતિ નાથા નારાણજી, હસ્તે સાકરચંદ પાનાચંદને ગચ્છને ચેતવણી આપતો પત્ર લખ્યો. આ પત્રની નકલ જિનેન્દ્રસાગરસૂરિ તથા અનેક સંઘોને પણ પાઠવી. આ પત્રમાં તેમણે ગચ્છના અબ્યુદય માટે પોતાનો સૂઝાવ રજૂ કર્યો છે, જે આજે પણ દિશાસૂચન કરે એવો હોઈને ઉચ્છૃંખિત કરવો પ્રસ્તુત છે.

૨૬૩૬. ‘વિશેષમાં અંચલગચ્છના હિતેચ્છુ સંઘને ચેતવણી તરીકે લખું છું કે નીચેની વિગત ધ્યાનમાં લઈને પોતાનાં હૃદયગૃહને સમૃદ્ધ બનાવવા માટે પ્રમાદ ત્યજીને પ્રયત્નશીલ બનો, એ તરફની એદરકારી ત્યજો ! હમણાં અંચલગચ્છ કંટંગત પ્રાણ બન્યો છે. તેને નિષ્ણાત સંઘઐષ સિવાય કોઈ પણ સ્વસ્થ

અને પુષ્ટ બનાવી શકે નહીં. માટે શ્રી શ્રી સંઘવૈદ્યે જાગૃત થઈને અંચલગચ્છને સ્વસ્થ અને પુષ્ટ બનાવવા માટે નીચે પ્રમાણે કાર્યો હાથ ધરવા જોઈએ :—અંચલગચ્છના પ્રાણુભૂત અંચલગચ્છાચાર્ય—આ આખત નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી ભદ્રારક શ્રી શ્રી ૧૦૦૮ શ્રી જિનેન્દ્રસાગરસૂરીશ્વરજી લગભગ ૭૫ વર્ષના વૃદ્ધ થયા છે. માટે તેમના ભાવિ પદ્ધતિની મંડલાચાર્ય તરીકે હમણું સ્થાપના કરવી જોઈએ. આ કાર્ય શ્રી સંઘ સિવાય કોઈનું નથી. સંઘને કદાચ એવો પણ વિચાર ઉદ્ભવે કે યતિ પરિવાર ક્યાં છે ? યતિવેશધારી ત્રણથી ચાર પણ પૂરા નથી તો અંચલગચ્છના પાટધણી રાજ્ય કોના બળથી ચલાવે ? પરિવાર વિના કેમ શોભે ? સંઘનો આ વિચાર ખરાબ જ છે. પરિવાર તો જોઈએ જ. તે વિષયમાં હું એમ કહું છું કે આચાર્ય શ્રી જિનેન્દ્રસાગરસૂરીશ્વરની પાટે જેને સ્થાપવા હોય તે હમેશને માટે ત્યાગી આચાર્ય જીવનમાં જ રહેવા જોઈએ. આ સમય પરિબ્રહ્મચારીનો નથી. તેમ શ્રી સુધર્માસ્વામીના પાટના ધણી તો ત્યાગી જ હોય. આવી રીતે જે ત્યાગી મંડલાચાર્યની સ્થાપના શ્રી સંઘ કરે તો હું મારો સાધુ-સાધ્વીનો પરિવાર પણ તે ત્યાગી મંડલાચાર્યને સોંપી દઉં. એટલે તે ત્યાગી મંડલાચાર્ય ત્યાગી સાધુ-સાધ્વીના પરિવારથી શોભા પામશે, અને હું મારી વૃદ્ધાવસ્થાનું આકીર્ણ જીવન શાંતિમાં પસાર કરું—એટલે કે પરિવારથી નિવૃત્ત થાઉં. હાલમાં અંચલગચ્છમાં કેટલાક સાધુ-સાધ્વીઓ ગુરુ વિનાના વિચર્યા કરે છે. તેમ કોઈની આજ્ઞામાં પણ નથી. તે આ ગચ્છની શોભા નથી. તેમ શાસન વિરુદ્ધ પણ છે. માટે તેવા સાધુ-સાધ્વી ઉપર શ્રી સંઘે ફરજ પાડવી જોઈએ કે તમને અંચલગચ્છમાં રહેવું હોય તો આ ત્યાગી આચાર્ય પાસેથી યોગ કરીને તેના શિષ્ય થઈ જાઓ અને તેની આજ્ઞામાં રહો. હવેથી ગુરુ વિનાના સાધુ-સાધ્વીને નહીં માનવાની અમે જાહેરાત કરી દઈશું. આ પ્રમાણે કરવાથી મંડલાચાર્યની આજ્ઞામાં લગભગ ૧૧૦ સાધુ-સાધ્વીઓનો પરિવાર થશે. ત્યાર બાદ ગચ્છને સમૃદ્ધ બનાવવા અને સુંદર રીતે ચલાવવા માટે જે કાયદાકાનૂનો ધડવા હોય તે મંડલાચાર્ય તથા સાધુ-સાધ્વી, શ્રાવક-શ્રાવિકા સંઘ મળીને ઘડે. શ્રી જિનેન્દ્રસાગરસૂરીશ્વરની પાટે તેમની હયાતિ બાદ તે ત્યાગી શ્રમણ, ક્રિયાવાન, સંઘ માન્ય મંડલાચાર્યને ગચ્છપતિ તરીકે શ્રી સંઘે સ્થાપવા. ગચ્છના સાધુઓ વિદ્વાન અને તે માટે તેમજ ગચ્છના પૂર્વાચાર્યો રચિત ગ્રંથોની શોધ અને તેના તેમજ નવીન કૃતિના સંશોધન, પ્રકાશન અને પ્રચાર માટે પ્રબલ સાહાય્ય કરવી જોઈએ. કારણ કે એ ગચ્છનું સદાને માટેનું ધન છે. ગચ્છ સાહિત્યથી શોભશે. વળી ગચ્છમાં સાધુ સંસ્થાની વૃદ્ધિ થાય તેવા શક્ય ઉપાય હાથ ધરવા જોઈએ. સાધુ સંસ્થાની વૃદ્ધિથી ગચ્છ બહુ જ પુષ્ટ બનશે. આ રીતના ગચ્છને સમૃદ્ધ બનાવવાનાં કાર્યો કરવા માટે અંચલગચ્છ શ્રી સંઘ કટિબદ્ધ થાઓ ! એ તરફની ઉપેક્ષારૂપ નિંદ્રાને ત્યજો અને જાગૃત થઈને પ્રગતિને માટે પગલું ભરો ! એજ એક શુભાભિલાષ. મારી ૮૨ વર્ષની જર્જરિત વય થઈ. છેલ્લે છેલ્લે તમને આ ચેતવણી આપી છે. આ કાર્ય અતિ ત્વરાથી કરો; આજે થાતું હોય તો કાલ ન કરો. મારું પાકું પાન છે. એટલેથી સમજશો !

આચાર્ય દાનસાગરસૂરિ તથા આચાર્ય નેમસાગરસૂરિ

૨૬૩૭. રોહાવાળા કેટડાના ગણપત પરખન, ભાર્યા કુંવરબાઈની દૂએ સં. ૧૯૪૪ માં દેવજીભાઈનો જન્મ થયો. તેમણે પાલીતાણામાં સં. ૧૯૬૬માં ગૌતમસાગરજી પાસે અધ્યયન કરી માધ સુદી ૧૩ને સોમવારે અમદાવાદમાં ૨૨ વર્ષની વયે દીક્ષા લીધી. ગુરુએ દાનસાગર નામ આપી પોતાના શિષ્ય કર્યા. નવાવાસના લાલજી પુનશી તથા વરાડીઆના ગેલા માણેકે દીક્ષોત્સવ કર્યો. ચૈત્ર વદિ ૫ ના દિને ઘાટકોપરમાં એમને વડી દીક્ષા અપાઈ અને પ્રથમ ચાતુર્માસ ગુરુ સાથે મુંબઈમાં જ રહ્યા.

૨૬૩૮. એમની આત્મ નિર્માણતા અને ભદ્રિકતા પાછળ એમનાં કુટુંબમાં ઓતપ્રોત થયેલા ધાર્મિક

સંસ્કારો હતા. એમનાં કુટુંબની સાત વ્યક્તિઓએ દીક્ષા લીધી છે. એમના અંધુ ગાંગજીભાઈ, ખડેન તથા માસી પ્રવર્જિત થયાં અને તેમનાં નામ અનુક્રમે ગુણાસાગર, આણુંદશ્રી તથા કુશલશ્રી રખાયાં. તદુપરાંત દીક્ષા લેનાર હતા નાનાભાઈનાં પત્ની, કાકાની પુત્રી, મામા તથા સાતમા પોતે. આમ માતૃ-પિતૃ પક્ષે ધાર્મિક સંસ્કારો અને આત્મનિષ્ઠાનું સુભગ પ્રતિબિંબ એમનાં નિર્મળ જીવનમાં દેખાય છે.

૨૪૩૯. ગુરુ સાથે સં. ૧૯૬૭ થી ૬૮ સુધી મુંબઈ ચાતુર્માસ રહ્યા. એતશી ખીંચશીના સંઘમાં પધારી સં. ૧૯૬૯ના પોપી પૂનમે શત્રુજયની યાત્રા કરી. સં. ૧૯૭૦ થી ૭૧ માં અનુક્રમે ભૂજ, માંડવી, સુથરી, તેરા, સુથરી, ગોધરા અને પાલીતાણામાં ગુરુ સાથે ચાતુર્માસ રહ્યા. એ પછી ગુરુ સાથે વિચારભેદ થવાથી ભિન્ન વિચર્યાં. વળી કેટલોક સમય સાથે થયા, પરંતુ ગુરુ શિષ્ય વચ્ચે અંતર વધતું ગયું. આવી સ્થિતિમાં એકાકીપણું સ્વીકારી આત્મસાધના કરી. સં. ૧૯૭૬ થી ૭૮ સુધી આ પ્રમાણે એકલા ચાતુર્માસ રહ્યા—જમનગર, માંડવી, સાંયરા અને ગોધરા. એ પછી નેમસાગરજીને શિષ્ય કરી એકલવિકારીપણું ટાળ્યું.

૨૬૪૦. નારાણપુરના વોહરા કચરા જગાણી ભાયાં દેખીઆઈની કૂખે માગશર વદિ ૧૨ ના દિને નાગજીભાઈનો જન્મ થયો. દાનસાગરજીનો પરિચય થતાં, તેમને વૈરાગ્ય ઉપજ્યો. ગુરુ સાથે અખડાસાની પંચતીર્થી, ભદ્રેસર, ગિરનાર આદિ તીર્થોની પગપાળી યાત્રા કરી. સં. ૧૯૮૦ ના ચૈત્ર સુદી ૫ ના દિને જૂનાગઢમાં દીક્ષા લીધી અને એમનું નેમસાગર નામાસિધાન થયું. મણીવિજયે દીક્ષામાં સારો સહયોગ આપ્યો. એ વર્ષે આષાઢ સુદી ૭ ના દિને ભક્તિવિજયની નિશ્રામાં પાલીતાણામાં એમને વડી દીક્ષા પ્રદાન થઈ અને પ્રથમ ચાતુર્માસ ત્યાં જ રહ્યા, એ પછી તેમણે જૈનશ્રુતનો અભ્યાસ કરી પોતાની કુશાશ્ર બુદ્ધિનો પરિચય કરાવ્યો. ગુરુ-શિષ્યની આ અપ્રતિમ જોડીએ ગચ્છને સુંદર અધ્યાત્મિક નેતૃત્વ પૂરું પાડીને શાસનનું નામ અજવાળ્યું.

૨૬૪૧. નેમસાગરજીએ બહુધા પોતાના ગુરુ સાથે અનુક્રમે સં. ૧૯૮૦ થી ૨૦૧૩ સુધીમાં આ પ્રમાણે ચાતુર્માસ કર્યાં:—પાલીતાણા, પ્રાંતીજ, માંડલ, એ વર્ષ મુંબઈ, પાલીતાણા, લતિપુર, મોરખી, નક્ષીઆ, સાંચેરા, માંડવી, ભૂજ, લાયજ, માંડવી, ત્રણ વર્ષ જમનગર, લતિપુર, મોરખી, ભૂજ, માંડવી, ભૂજ, ખાશ્વા, લાયજ, ભૂજ, ખીદડા, દેઢિયા, નારાણપુર, નરેડી, કોટડી, વરાડીઆ, ભૂજ, એ વર્ષ ગોધરા. છેલ્લાં ચાતુર્માસો ગુરુથી ભિન્ન થયાં. સં. ૨૦૧૪ પછી મુંબઈમાં જ જુદે જુદે સ્થળે ચાતુર્માસો થયાં.

૨૬૪૨. દાનસાગરજીએ બુદ્ધિસાગરસૂરિ શિ. અજિતસાગરસૂરિની નિશ્રામાં યોગ વહન કરી સં. ૧૯૮૨ માં મહુડીમાં રિદ્ધિસાગરસૂરિ પાસે ગણિ પદ અને પ્રાંતીજમાં પન્યાસ પદ ગ્રહણ કર્યાં. જખૌનાં ધનઆઈ દેવરાજ મારજીએ પદોત્સવ કર્યો. આ અરસામાં તેઓ બહુધા ઉત્તર ગુજરાતમાં વિચર્યાં.

૨૬૪૩. રવાના ચાંપશી તથા દામજી માલશી માંયાએ દાનસાગરજીની નિશ્રામાં સં. ૧૯૮૪ માં ભાંડુપમાં ઉપધાન તપનો યાદગાર ઉત્સવ કર્યો મુંબઈમાં આવો ઉત્સવ સૌ પ્રથમ હોદને લોકોએ ઘણો ઉત્સાહ દર્શાવ્યો. આ પ્રસંગે કમલશ્રી તથા કલ્યાણશ્રીને દીક્ષાઓ અપાઈ. એ પછી લાયખલ માં પણ એમની નિશ્રામાં સુંદર ધર્મોત્સવ થયા, તેમજ વૈશાખ સુદી ૫ ના દિને જયશ્રીને દીક્ષા પ્રદાન થઈ. કમલશ્રીના ઉપદેશથી સુથરીના ખીમજી આણુંદજી પીરે, તથા રૂપશી પીતાંબરે ભદ્રેસરનો સંઘ કલ્હ્યો. માલશી માંયાનાં કુટુંબે દાનસાગરજીના ઉપદેશથી ધર્મકાર્યોમાં ઘણું ધન ખર્ચ્યું, તેમજ રવામાં શાળા કરી, દુષ્કાળમાં અન્નસત્ર શરૂ કર્યાં તથા માલાસર તળાવ બંધાવ્યું.

૨૬૪૪. સં. ૧૯૮૬ માં લતિપુરનું ચાતુર્માસ ચિર સ્મરણીય રહેશે. અહીં અંચલગચ્છના શ્રાવકો ન હોવા છતાં સંઘે ગુરુનું અપૂર્વ સ્વાગત કર્યું. દાનસાગરજીની સહૃદયતાનું જ એ પરિણામ હતું.

વૈશાખ સુદી ૩ ના દિને એમની નિશ્રામાં ત્યાં વરસીતપનાં પારણાં, અષ્ટાદ્વિદા મહોત્સવ આદિ થયાં. ચાતુર્માસ બાદ સંઘ પગે ચાલતો એમને વળાવવા દૂરનાં ગામ સુધી ગયો. લતિપુરથી ટંકારા થઈ મોરબી પધાર્યા અને ચાતુર્માસ રહ્યા. અહીંનું જ્ઞાનભંડારનું ખાતું અવ્યવસ્થિત હતું તેને વ્યવસ્થિત બનાવ્યું અને ભારે લોકપ્રીતિ પ્રાપ્ત કરી.

૨૬૪૫. સં. ૧૯૮૮ માં સાંયરામાં પટેલ દેવરાજ મૂળજીના પ્રયાસથી મહાવીર જયંતી દાનસાગરજીની નિશ્રામાં ખૂબ ઉત્સાહથી ઉજવાઈ. નલિયામાં એમના ઉપદેશથી આયંયિત ખાતું ખોલવામાં આવ્યું. સં. ૧૯૮૯ માં નલિયામાં તેમસાગરજીને અધ્યયનાર્થે રોકી પોતે ગુરુ ગૌતમસાગરજીને વાંદવા જમનગર પધાર્યા. વર્ષો બાદ ગુરુ-શિષ્યનું મિલન થતાં સંઘમાં ઉત્સાહ પ્રકટ્યો. સંઘાગ્રેસર સાકરચંદ નારાણજીના પ્રયાસોથી એમનાં મનનું સમાધાન થયું. આ વિષયક દરતાવેજ પણુ સંઘે કર્યો.

૨૬૪૬. નાના આસંખીઆમાં સં. ૧૯૯૦ ના વૈશાખ વદિ ૯ ના દિને વચસ્ક જેઠાભાઈ વેરશાંએ દાનસાગરજી પાસે દીક્ષા લીધી અને એમનું ઝવેરસાગર નામાભિધાન થયું. એ પ્રસંગે તલવાણાના ગોશર લખમશીની વિધવા જેઠીબાઈને ત્યાં દીક્ષા આપી તેમનું ઝવેરશ્રી નામ રાખ્યું. સં. ૧૯૯૧ માં ઝવેરસાગર ભૂજમાં કાલધર્મ પામ્યા. ચાતુર્માસ બાદ દાનસાગરજીના ઉપદેશથી એક સો જણાનો ભદ્રેસરનો સંઘ નીકળ્યો, જેનો ખર્ચ હીરાચંદ ટોકરશીએ આપ્યો. સં. ૧૯૯૨ માં રાવસાહેબ રવજી સોજપાલના અત્યાગ્રહથી લાયજમમાં ચાતુર્માસ રહેલા. એ પછી દાનસાગરજી સં. ૧૯૯૩ માં માંડવીમાં તથા સં. ૧૯૯૪ થી ૯૬ માં જમનગરમાં ચાતુર્માસ રહ્યા. સં. ૧૯૯૫ ના માગશર સુદી ૧૦ ને રવિવારે માંડલમાં મક્કાભાઈ ભૂદરભાઈની વિધવા સુરજબાઈને દીક્ષા આપી અને તેમનું સમતાશ્રી નામાભિધાન કર્યું. ગુરુ ગૌતમસાગરજી પણુ જમનગરમાં જ ચાતુર્માસ હોઈને ઘણાં વર્ષો બાદ ગુરુ શિષ્યનાં ચાતુર્માસ સાથે થયાં. એ પછી તેઓ પુનઃ લતિપુર, મોરબી ઇત્યાદિ સ્થળે વિચર્યા અને ત્યાં ચાતુર્માસો રહ્યા.

૨૬૪૭ સં. ૧૯૯૬ ના માઘ વદિ ૧૩ના દિને મીઠોઈના વેરશીભાઈને દીક્ષા આપી એમનું વિવેકસાગર નામાભિધાન કર્યું, વૈશાખ વદિ ૬ ના દિને ગોધરાના કાલજી વેલજીને દીક્ષા આપી એમનું લખિધસાગર નામાભિધાન કર્યું. સં. ૧૯૯૭ માં જખૌના જેઠાભાઈ લખમશી તથા ખાયદના નરશી દેવશીને દીક્ષા આપી એમનાં નામ અનુક્રમે જ્યેન્દ્રસાગર તથા નરેન્દ્રસાગર રાખ્યાં. આ બંધી દીક્ષાઓ જમનગરમાં જીવરાજ રતનશીના વંડામાં મહોત્સવપૂર્વક થઈ.

૨૬૪૮ સં. ૨૦૧૧ માં માટુંગામા વાંકુના કરમશી ખેતશી ખોનાને દીક્ષા આપી એમનું કીર્તિસાગર નામ રાખ્યું ગોવિંદજી જેવત ખોનાએ દીક્ષોત્સવ કર્યો. કીર્તિસાગરજીએ હાકારમાં સારી ધર્મજગૃતિ કરી. એ વર્ષના માઘ સુદી ૧૦ને શુધવારે લાયખલામાં દુનગના કુંવરજી કરમશીને દીક્ષા આપી એમનું કૈલાસસાગર નામ રાખ્યું.

૨૬૪૯. દાનસાગરજીના આજ્ઞાવર્તી હેતશ્રીજી મહત્તરા સાધ્વી થયાં. મૂલ નામ હીરબાઈ મણુશી, સં. ૧૯૧૯ માં તેરામાં જન્મ. સંગ્રેશના લખમશી દેવશી મોમાયા સાથે લગ્ન. વૈધવ્ય પામતાં પાલીતાણામાં જ્ઞાનાભ્યાસ કર્યો તથા ધર્મકાર્યોમાં ઘણું ધન ખર્ચ્યું. સં. ૧૯૫૬ માં છીપાવસહી ટૂકમાં દેવકુલિકા બંધાવી ત્રણ જિનચિંમોની પ્રતિષ્ઠા કરાવી અને ઉજમણુએ કર્યાં. ફાગણ સુદી ૫ ના દિને ત્યાં દીક્ષા અંગીકાર કરી તેમને શિવશ્રી શિ. ચંદનશ્રીનાં શિષ્યા સ્થાપવામાં આવ્યાં. એમને હાથીની અંબાડી પર બેસાડીને વરઘોડો કાઢવામાં આવેલો. એમના પિતાએ ઉત્સવ કરી એ પ્રસંગે ઘણું ધન ખર્ચ્યું. ૬૪ વર્ષનું સુદીર્ઘ સંયમ જીવન પાળીને સોએક વર્ષની જૈક ઉમરે સં. ૧૯૧૯ના પોષ સુદી ૮ ને સોમવારે તેઓ જમનગરમાં કાલધર્મ પામ્યાં. હાલ કેશરશ્રીજી એમના સમુદાયમાં અગ્રપદે છે.

૨૬૫૦. દાનસાગરજીનો આજ્ઞાવર્તી સાધ્વી સમુદાય હાલમાં આ પ્રમાણે વિદ્યમાન છે:—

ક્રમ	નામ	ગામ	દીક્ષાવય	દીક્ષામિતિ	વડી દીક્ષામિતિ
૧	કેશરશ્રીજી	રામાણીઆ	૧૫ (કુ)	સં. ૧૯૭૧ મ. સુ. ૫	સં. ૧૯૭૧ વૈ. સુ. ૧૧
૨	ચારિત્રશ્રીજી	મંજલરેલડીઆ	૩૦	સં. ૧૯૮૨ વૈ.	સં. ૧૯૮૩ મ. સુ. ૫ સોમ
૩	મનહરશ્રીજી	નલીઆ	૨૪	સં. ૧૯૮૩ ચૈ. સુ. ૧૩	સં. ૧૯૮૪ મ. સુ. ૫ રવિ
૪	કમલશ્રીજી	જખૌ	૪૫	સં. ૧૯૮૪ મા. સુ. ૮	સં. ૧૯૮૪ જે.
૫	કંચનશ્રીજી	સુથરી	૩૪	સં. ૧૯૮૮ વૈ.સુ. ૧૧શનિ	સં. ૧૯૮૯ પો. સુ. ૭
૬	ચંદનશ્રીજી	જખૌ	૨૮	સં. ૧૯૮૯ ફા. સુ. ૩	સં. ૧૯૮૯ જે.
૭	કંચનશ્રીજી	જખૌ	૧૮	સં. ૧૯૮૯ મા. સુ. ૧૩	સં. ૧૯૯૦ વૈ. સુ. ૫
૮	પ્રભાશ્રીજી	ખીદડા	૨૧	સં. ૧૯૯૨ વૈ. સુ. ૧૧	સં. ૧૯૯૩ (ભૂજપુર)
૯	જસવંતશ્રીજી	તેરા	૨૯	સં. ૧૯૯૩ પો. સુ. ૭	સં. ૧૯૯૫
૧૦	મનહરશ્રીજી	ભૂજ	૧૯ (કુ)	સં. ૧૯૯૫ મ. સુ. ૧૩	સં. ૧૯૯૬ વૈ.
૧૧	વસંતશ્રીજી	રાપરગઢવાલી	૩૦	સં. ૧૯૯૯ વૈ. સુ. ૨	સં. ૨૦૦૨
૧૨	ધર્માનંદશ્રીજી	રાયજી	૪૫	સં. ૨૦૦૬ મા. સુ. ૧૧	સં. ૨૦૦૭ ફા.
૧૩	હેમપ્રભાશ્રીજી	ભૂજ	૪૩	સં. ૨૦૦૬ મા. સુ. ૧૧	સં. ૨૦૦૭ ફા.
૧૪	રત્નપ્રભાશ્રીજી	આરીખાણા	૩૮	સં. ૨૦૦૬	સં. ૨૦૦૭
૧૫	તરુણપ્રભાશ્રીજી	અમદાવાદ	૪૨	સં. ૨૦૧૦ જે. સુ. ૭	સં. ૨૦૧૦ અ. સુ. ૧૧
૧૬	જયાનંદશ્રીજી	કોહારા	૩૩	સં. ૨૦૧૧ વૈ. સુ. ૭	સં. ૨૦૧૧ જે. સુ. ૭
૧૭	અરુણપ્રભાશ્રીજી	કુમરા	૨૭	સં. ૨૦૧૪	સં. ૨૦૧૫
૧૮	ચંદ્રયજ્ઞાશ્રીજી	ગોધરા	૨૦ (કુ)	સં. ૨૦૧૫ પો. વ. ૬	સં. ૨૦૧૫ મ. સુ. ૧૪
૧૯	કીર્તિલતાશ્રીજી	માંડવી	૨૪ (કુ)	સં. ૨૦૨૧ ફા. સુ. ૭	સં. ૨૦૨૨ જે. સુ. ૧૨
૨૦	વિશ્વલતાશ્રીજી	ભૂજ	૨૫ (કુ)	સં. ૨૦૨૨ વૈ. વ. ૨	સં. ૨૦૨૨ જે. સુ. ૧૨

આચાર્યપદ અને અંતિમ જીવન સાધના

૨૬૫૧. સં. ૨૦૧૦ માં અંચલગચ્છ ઉત્કર્ષ સાધક સંઘ સમિતિની સ્થાપના થતાં તેનાં આમંત્રણથી દાનસાગરજી જામનગરથી મુંબઈ પધાર્યા, અને સં. ૨૦૧૧માં લાલવાડીમાં ચાતુર્માસ રહ્યા. કચ્છથી ગુણસાગરજી પણ પધાર્યા. બન્ને વચ્ચે મતભેદ ટાળવા રાવસાહેબ રવજી સોજપાત્ર, ચુનીલાલ માણેકચંદ, દેવજી દામજી ખેના પ્રમુખ સંઘે પ્રયાસો આદર્યા. બન્ને વચ્ચે એકદીલી થતાં એવો નિણય લેવામાં આવ્યો કે બન્નેને વહેલી તકે આચાર્યપદ આપવું. દાનસાગરજીએ તો નમ્રલાવે સ્પષ્ટ કહ્યું કે—“મારામાં જ્ઞાન તેમજ શક્તિ નથી, તેથી આચાર્યપદ લેવાની બિનકુલ ઇચ્છા નથી!” પરંતુ સંઘના અત્યાગ્રહથી તેનું બહુમાન કરવા એમને અંતે સંમતિ આપવી પડી.

૨૬૫૨. સં. ૨૦૧૨ ના વૈશાખ સુદી ૩ ને રવિવારે સવારે ૯-૨૪ કલાકે કચ્છી સંઘના ઉપક્રમે તેઓને આચાર્યપદ આપી ગૌતમસાગરજીના પ્રથમ પદધર તરીકે સ્થાપવામાં આવ્યા. સાથે ગુણસાગરજીને પણ આચાર્યપદ પ્રદાન થયું. ધણું વર્ષ પદોત્સવનો સંઘને લહાવો મળ્યો હોઇને અનેરો ઉત્સાહ પ્રકટ્યો. પં. વિકાસવિજયજી તે પ્રસંગે ખાસ ઉપસ્થિત રહેલા. જોગાનુજોગ નેમસાગરજીને પણ કચ્છના સંઘોના અત્યાગ્રહથી એ જ સમયે સુથરીમાં આચાર્યપદે વિભૂષિત કરવામાં આવ્યા. સુથરી જિનાલયના શતાબ્દી પ્રસંગે પદોત્સવ થયો હોઇને એ ચિર સ્મરણીય બની ગયો, યતિ ગુણચંદ્ર ગુલાબચંદ્રે વિધિ-વિધાનો કર્યા.

૨૬૫૩. એ પછી દાનસાગરસૂરિ મુખ્યમાં જ ચાતુર્માસો રહ્યા. સં. ૨૦૧૭ માં માટુંગામાં ચાતુર્માસ વખતે નેમસાગરસૂરિની નાદુરસ્ત તબિયતના કારણે તેમને બોમ્બે હોસ્પિટલમાં દાખલ કરવામાં આવ્યા, આથી દાનસાગરસૂરિ માટુંગાથી સતત વિહાર કરી દશા ઓશવાગ મહાજનવાડીમાં પધાર્યા. ત્યાં શ્રાવણ સુદી ૬ ના રાત્રે ૧૧ કલાકે તેઓ ૭૪ વર્ષની ઉંમરે કાલધર્મ પામ્યા. તેમણે ૫૨ વર્ષનું દીર્ઘ નિર્મળ સાધુ જીવન પાળ્યું. અત્યંત શાંત પ્રકૃતિ, નિષ્કાલસપણું, સંયમ અને તપયુક્ત ચારિત્ર્ય એ એમનું જીવન વૈશિષ્ઠ્ય હતું. પ્રતિવર્ષ નવપદની ઓળી પ્રસંગે આયોજિત અને પર્યુષણ પ્રસંગે અદ્વાઇતો અવિચ્છિન્ન ક્રમ તેમણે છેવટ સુધી જાળવ્યો. યોગાનુયોગ વિજયલક્ષ્મિસૂરિ પણ એ જ રાતે લાલબાગમાં કાલધર્મ પામ્યા. બન્ને આચાર્યોની પાલખીઓ બાણગંગા પર લઈ જવામાં આવી. શોકમગ્ન માનવ-મહેરામણની ઉપસ્થિતિમાં બન્નેની સાથે અત્યેષ્ઠિ થઈ. મુખર્ધ માટે એ અભૂતપૂર્વ પ્રસંગ હતો !!

૨૬૫૪. ભદ્રિક સ્વભાવના દાનસાગરસૂરિ અને વ્યાખ્યાનપટુ નેમસાગરસૂરિની જોડીને લોકો કદિય ભૂલશે નહીં. બધા વડિલોની ઉપસ્થિતિમાં પણ નેમસાગરસૂરિ જ વ્યાખ્યાને આપતા. એમની વ્યાખ્યાન શૈલી ભાવુક હૃદયમાં ધર્મનાં ઓજસ પ્રગટાવતી. ખંડન-મંડન કે રાગદ્વેષ વિહિન એમની વ્યાખ્યાન પટુતા એમનાં વ્યક્તિત્વની ઉજ્જવળ અને વિશિષ્ટ બાજુ હતી. તેઓ જ્યારે જૈન દર્શનના ઉદત્ત સિદ્ધાંતો સમજાવતા ત્યારે શ્રોતાઓ એમની હૃદયસ્પર્શી વાણીથી મંત્રમુગ્ધ બની સન્માનપૂર્વક પોતાનું મસ્તક ધુણાવતા ! એમની વ્યાખ્યાન-વાણી લોકો હજી રસપૂર્વક યાદ કરે છે.

૨૬૫૫. અંચલગચ્છની ભવ્ય પ્રણાલિકા અને તેના ઇતિહાસને ગ્રંથબદ્ધ કરવાના તેમના આદેશને પરિણામે શ્રી અનંતનાથ ટ્રસ્ટ દ્વારા ‘અંચલગચ્છીય લેખ સંગ્રહ’ નામનો શિલાલેખોનો સંગ્રહ પ્રકાશિત થયો, જે તેમના જ પુનિત કર કમલમાં સમર્પિત કરવામાં આવ્યો. તેમના ઉપદેશથી ‘અંચલગચ્છ-દિગ્દર્શન’નું પ્રકાશન મુલુડ અંચલગચ્છ સમાજે કર્યું. આ ઇતિહાસ ગ્રંથમાં એમની જ પ્રેરણા તેમજ માર્ગદર્શન હતાં. તેમની નાદુરસ્ત તબિયત હોવા છતાં ગચ્છનો શૃંગ્લામદ્ધ બૃહદ્ ઇતિહાસ ગ્રંથ પ્રકટ કરવાની તેમણે હામ ભીડી હતી અને એ દ્વારા શાસનસેવા કરવાની સાથે પોતાની ધાર્મિક મહત્તા સિદ્ધ કરી હતી. આવાં અન્ય ગ્રંથરત્નોનું પ્રકાશન કરવાની પણ એમને મહેચ્છા હતી. દુર્ભાગ્યે એ સાકાર થાય તે પહેલાં જ સં. ૨૦૨૨ ચૈત્ર વદિ અમાસ ને બુધવારે સવારે ૯ વાગે તેઓ મુખર્ધમાં કાલધર્મ પામ્યા. એમની ચિર વિદાયથી અંચલગચ્છે પોતાના સમર્થ અને પ્રતિભાસંપન્ન આચાર્યને ગુમાવ્યા, શાસને યશસ્વી આધારસ્તંભ ખોયો !

આચાર્ય ગુણસાગરસૂરિ

૨૬૫૬. દેઢિયાના લાલજી દેવશીની ભાર્યા ધનબાર્ધની દૂખે સં. ૧૯૬૯ ના મહા સુદી ૨ ને શુક્રવારે જન્મ. મૂલ નામ ગાંગજીભાઈ. બાળપણમાં પં. લાલન, યતિશિષ્ય ટોકરશીભાઈ તથા પં. ભૂરાલાલ કાળીદાસ પાસે સંસ્કૃતનો અભ્યાસ કર્યો. વિજયક્ષમાભાઈ તથા પં. પૂજાભાઈ પાસે સિદ્ધહેમ વ્યાકરણનું અધ્યયન કર્યું. તેમણે સં. ૧૯૯૩ ના ચૈત્ર વદિ ૮ ના દિને દેઢિયામાં દીક્ષા અંગીકાર કરી અને એમનું ગુણસાગરજી નામ રાખવામાં આવ્યું. દાનસાગરજી અને નેમસાગરજીની નિશ્રામાં દીક્ષા થઈ. સં. ૧૯૯૫ ના જેઠ સુદી ૩ ને શનિવારે તેમને જામનગરમાં વડીદીક્ષા પ્રદાન થઈ, અને નીતિસાગરજીના શિષ્ય તરીકે સ્થાપવામાં આવ્યા.

૨૬૫૭. તીવ્ર યાદદાસ્ત તેમજ શીઘ્ર ગ્રહણશક્તિને કારણે થોડા સમયમાં જ તેમણે જી કર્મગ્રંથ, ન્યાય, વ્યાકરણ, કાવ્ય વિગેરેનો અભ્યાસ પૂર્ણ કરી સંસ્કૃત કાવ્યમય શ્લોકો અને ગ્રંથો લખ્યા. એમની વસ્તૃત્વ શૈલી પણ અસરકારક છે. વિદ્યાવ્યાસગથી તેઓ સં. ૧૯૯૮ ના માઘ સુદી ૫ ને ગુરુવારે મેરાઉમાં

ઉપાધ્યાય પદે અભિયુક્ત થયા. દાદાચુરુ ગૌતમસાગરજીની શુશ્રુષા કરી એમની પ્રીતિ સંપાદન કરી. દાદાએ પણ એમની શક્તિઓ પારખી સં. ૨૦૦૩ માં એમને સમગ્ર શિષ્ય-પરિવાર સોંપ્યો, તથા સં. ૨૦૧૨ ના વૈશાખ સુદી ૩ ને રવિવારે સંઘે મુંબઈમાં આચાર્ય પદે વિભૂષિત કર્યાં તે વિશે ઉલ્લેખ થઈ ગયો છે. આચાર્યપદ દાદાચુરુ ગૌતમસાગરજીના પદધર તરીકે આપવામાં આવ્યું.

૨૬૫૮. સં. ૨૦૦૪ ના આવાહી પૂનમે સુથરીમાં શ્રીપાલચરિત્ર એમણે સંસ્કૃતમાં રચ્યું, જે દ્વારા એમની વિદ્વત્તાનો પરિચય મળી રહે છે. હાલ તેઓ એક માત્ર વિદ્યમાન આચાર્ય હોઈને ગચ્છની વિશાળ જવાબદારીઓ એમના શિરે છે. ગચ્છનો અભ્યુદય કરવાની દિશામાં એમણે સુંદર પુરુષાર્થ દાખવ્યો છે, જેનું ઉદાહરણ આર્યરક્ષિત જૈન તત્ત્વજ્ઞાન વિદ્યાપીઠ પૂરું પાડે છે. એમની પ્રેરણાથી સં. ૨૦૧૭ ના દ્વિતીય જ્યેષ્ઠ સુદી ૩ને શુક્રવારે મેરાઉમાં એ સંસ્થાની સ્થાપના થઈ. ‘જૈન ધર્મનાં તત્ત્વજ્ઞાન, આચાર, શ્રદ્ધા અને ધાર્મિક જીવનનાં તત્ત્વો ટકાવી અને તેનું જ્ઞાન આપવા, યોગ્ય ધાર્મિક શિક્ષકો, પંડિતો તૈયાર કરવા, પ્રાચીન જૈન શાસ્ત્રોના જુદા જુદા વિષયોના જ્ઞાતા ઉત્પન્ન કરવા, તેમજ સાધુ-સાધ્વીઓને પણ ધાર્મિક શિક્ષણ અપવાના ઉદ્દેશથી આ સંસ્થા સ્થાપવામાં આવેલ છે.’ રામજી સ્વજી લાલનના પ્રમુખપદે, ભવાનજી અરજણુ ખીમજીએ તા. ૧૬-૬-૧૯૬૧ ના દિને તેનું ઉદ્ઘાટન કર્યું. તેમાં બનારસ, ભારતીય વિદ્યાભવન અને એવી સુસંસ્કૃત વિદ્યાપીઠોને માન્ય અભ્યાસક્રમ હોઈને પરીક્ષાઓ પસાર કરીને વિશ્વવિદ્યાલયની સમકક્ષ ઉપાધિઓ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. આથી કચ્છમાં આ વિદ્યાપીઠને ‘ધર આંગણે ગંગા’ કહીને બિરદાવાઈ છે. (જુઓ ‘કચ્છ મિત્ર’, તા. ૨૪-૫-૬૪). આ જ્ઞાન ગંગોત્રી ધર્મોદ્યોત, અધ્યાત્મ શિક્ષણ અને સંસ્કારનો પ્રવાહ યોગમ પ્રસારે એવી અભીષ્ઠા છે.

૨૬૫૯. આચાર્ય દીક્ષિત કરૈલા શિષ્યોની વિગત નિમ્નોક્ત છે :-

સંવત	નામ	ઉમર	સ્થાન તથા વિશેષ નોંધ
૧૯૮૧	ચંદનસાગરજી	૨૭	સં. ૧૯૯૮ માં ૪૪ વર્ષની ઉમરે શિષ્ય.
૧૯૯૬	ચંદ્રસાગરજી	૧૭	સુરતના પાટીદાર.
૧૯૯૬	ધરજેંદ્રસાગરજી	૬૩	જામનગરના સોરઠીઆ.
૧૯૯૯	કીર્તિસાગરજી	૪૫	લાખાપુર. ૫૯લાં સ્થાનકવાસી.
૧૯૯૯	વિદ્યાસાગરજી	૩૬	નારાણપુર.
૧૯૯૯	દેવેંદ્રસાગરજી	૩૦	ખીદડા. દિવ્યાનંદ તરીકે પ્રસિદ્ધ હતા.
૨૦૦૩	વિનયેંદ્રસાગરજી	૫૦	સાંચેરા.
૨૦૦૪	અમરેંદ્રસાગરજી	૫૦	જખી.
૨૦૦૫	ભદ્રંકરસાગરજી	૧૩	વાંકુ.
૨૦૦૬	તત્ત્વસાગરજી	૪૦	સૌરાષ્ટ્ર.
૨૦૦૭	પ્રેમસાગરજી	૩૫	ચુંનડી.
૨૦૧૦	પુણ્યસાગરજી	૫૦	ગોધરા.
૨૦૧૧	રત્નસાગરજી	૫૧	કોહારા.
૨૦૧૧	ઉત્તમસાગરજી	૫૩	કાંડાગરા.
૨૦૧૧	પ્રવીણસાગરજી	૨૬	સૌરાષ્ટ્રના લોહાણા.
૨૦૧૧	નિર્મલસાગરજી	૨૩	સૌરાષ્ટ્રના લોહાણા.

૨૦૧૪	ગુણોદયસાગરજી	૨૬	કોટડા.
૨૦૧૫	કરુણાસાગરજી	૩૦	સૌરાષ્ટ્રના પાટીદાર.
૨૦૨૧	રત્નપ્રભસાગરજી	૨૦	મોટી ખાખર.

૨૬૬૦ આચાર્યના પ્રશિષ્યોની નોંધ આ પ્રમાણે છે:-

૧૯૯૯	ચંદનસાગરજી શિ. ભક્તિસાગરજી	૨૫	નવાવાસ.
૨૦૧૧	ઉત્તમસાગરજી શિ. ક્રાંતિસાગરજી	૫૨	કાંડાગરા.
૨૦૨૦	ગુણોદયસાગરજી શિ. ગુણુરત્નસાગરજી	૨૦	જખૌ.
૨૦૨૨	કીર્તિસાગરજી શિ. કાંતિસાગરજી	૫૦	ખીહારી.

૨૬૬૧. તદુપરાંત વિદ્યમાન મુનિતિલોકચંદળ જેઓ સં. ૧૯૬૪ થી દીક્ષિત છે તેઓ સં. ૨૦૦૫ થી આચાર્યની આજ્ઞામાં વિચરે છે. આચાર્યે અનેક સાધ્વીજીઓને દીક્ષિત કર્યાં. તેમનો આજ્ઞાવર્તી સાધ્વી સમુદાય હાલમાં આ પ્રમાણે વિદ્યમાન વિચરે છે:-

ક્રમ	નામ	ગામ	દીક્ષા સંવત	દીક્ષા વય	વડી દીક્ષા સંવત
૧	લાલશ્રીજી	ટુંડા	૧૯૬૦	૨૨	૧૯૬૦
૨	પદ્મશ્રીજી	નાના આશંખીઆ	૧૯૬૭	૨૩	૧૯૬૭
૩	રૂપશ્રીજી	નાના રતડીઆ	૧૯૭૧	૧૮	૧૯૭૧
૪	દીપશ્રીજી	મોટા રતડીઆ	૧૯૭૨	૧૮	૧૯૭૨
૫	આણંદશ્રીજી	મોટા આશંખીઆ	૧૯૭૨		૧૯૭૨
૬	ઋદ્ધિશ્રીજી	મોટા લાયમ	૧૯૭૪	૨૦	૧૯૭૪
૭	શીતલશ્રીજી	નાના આશંખીઆ	૧૯૮૮	૨૮	૧૯૮૧
૮	ભક્તિશ્રીજી	"	૧૯૮૦	૨૬	૧૯૮૧
૯	દર્શનશ્રીજી	"	૧૯૮૦	૨૪	૧૯૮૧
૧૦	મુક્તિશ્રીજી	સાંધવ	૧૯૮૧	૧૪ (કુ)	૧૯૮૧
૧૧	હરખશ્રીજી	ચેલા (હાલાર)	૧૯૮૧	૧૭	૧૯૮૧
૧૨	ગિરિવરશ્રીજી	નારાણપુર	૧૯૮૪	૨૮	૧૯૮૪
૧૩	હંસશ્રીજી	ખીહડા	૧૯૮૪	૨૬	૧૯૮૫
૧૪	અશોકશ્રીજી	લાયમ	૧૯૮૫	૩૮	૧૯૮૭
૧૫	વિદ્યાશ્રીજી	પુનડી	૧૯૮૭	૩૨	૧૯૮૮
૧૬	મુક્તાશ્રીજી	જખૌ	૧૯૮૨	૩૫	૧૯૮૨
૧૭	ધન્વશ્રીજી	સાંધવ	૧૯૮૭	૨૩	૧૯૮૩
૧૮	રમણિકશ્રીજી	મોટા આસંખીઆ	૧૯૮૭	૩૧	૧૯૮૩
૧૯	જયન્તિશ્રીજી	તલવાણા	૧૯૯૦	૩૨	૧૯૯૩
૨૦	રંજનશ્રીજી	ખીહડા	૧૯૯૬	૨૦ (કુ)	૧૯૯૬
૨૧	નરેન્દ્રશ્રીજી	તુંબડી	૧૯૯૬	૨૦ (કુ)	૧૯૯૬
૨૨	સુરેન્દ્રશ્રીજી	કોડાય	૧૯૯૭	૨૫	૧૯૯૭

૨૩ રત્નશ્રીજી	નદીઆ	૧૯૯૭	૩૧	૧૯૯૯
૨૪ કાન્તિશ્રીજી	રવા	૧૯૯૯	૫૧	૧૯૯૯
૨૫ પ્રધાનશ્રીજી	પરગઢિ	૧૯૯૯	૪૫	૧૯૯૯
૨૬ હેમલતાશ્રીજી	પુનડી	૧૯૯૯	૩૦	૧૯૯૯
૨૭ નિર્મલાશ્રીજી	વારાપધર	૧૯૯૯	૩૬	૧૯૯૯
૨૮ ચંદ્રપ્રભાશ્રીજી	કુમરા	૧૯૯૯	૨૧	૧૯૯૯
૨૯ સૂર્યશાશ્રીજી	ચીઆસર	૧૯૯૯	૨૦	૧૯૯૯
૩૦ પ્રિયંવદાશ્રીજી	દેલીયા	૧૯૯૯	૧૧ (કુ)	૧૯૯૯
૩૧ વૃદ્ધિશ્રીજી	જખૌ	૨૦૦૫	૫૦	૨૦૦૫
૩૨ વિઘ્નપ્રભાશ્રીજી	કેહારા	૨૦૦૫	૨૫	૨૦૦૬
૩૩ નિરંજનાશ્રીજી	કોડાય	૨૦૦૬	૩૧	૨૦૦૪
૩૪ અમરેન્દ્રશ્રીજી	કોટડા	૨૦૦૬	૪૩	૨૦૦૬
૩૫ ખીરભદ્રાશ્રીજી	નાનાઆશંખીઆ	૨૦૦૬	૪૫	૨૦૦૭
૩૬ ગુણોદયશ્રીજી	ભૂજપુર	૨૦૦૮	૨૬ (કુ)	૨૦૦૮
૩૭ હીરપ્રભાશ્રીજી	,,	૨૦૦૮	૨૭ ,,	૨૦૦૮
૩૮ મહેન્દ્રશ્રીજી	,,	૨૦૦૫	૨૭ ,,	૨૦૦૯
૩૯ પુણ્યોદયશ્રીજી	મોટા આશંખીઆ	૨૦૧૦	૧૬ ,,	૨૦૧૦
૪૦ રત્નરેખાશ્રીજી	,,	૨૦૧૦	૧૬ ,,	૨૦૧૧
૪૧ ચારુલતાશ્રીજી	તુંબડી	૨૦૧૧	૨૦ ,,	૨૦૧૧
૪૨ વસંતપ્રભાશ્રીજી	મોટાઆશંખીઆ	૨૦૧૧	૧૪ ,,	૨૦૧૧
૪૩ હેમલેખાશ્રીજી	,,	૨૦૧૧	૧૬ ,,	૨૦૧૧
૪૪ અરુણોદયશ્રીજી	કરાદી	૨૦૧૧	૨૧ ,,	૨૦૧૧
૪૫ કનકપ્રભાશ્રીજી	ભૂજપુર	૨૦૧૨	૧૯ ,,	૨૦૧૨
૪૬ અરુણપ્રભાશ્રીજી	,,	૨૦૧૨	૨૦ ,,	૨૦૧૨
૪૭ વનલતાશ્રીજી	કાંડાગરા	૨૦૧૨	૧૬ ,,	૨૦૧૨
૪૮ કલ્યાણોદયશ્રીજી	અંનર	૨૦૧૩	૨૩ ,,	૨૦૧૩
૪૯ ચંદ્રોદયશ્રીજી	લાલા	૨૦૧૩	૨૩ ,,	૨૦૧૩
૫૦ અનુપમાશ્રીજી	તલવાણા	૨૦૧૨	૫૦	૨૦૧૩
૫૧ ભુવનશ્રીજી	ભૂજપુર	૨૦૧૩	૨૩ (કુ)	૨૦૧૩
૫૨ વિશ્વોદયશ્રીજી	,,	૨૦૧૩	૧૮ ,,	૨૦૧૩
૫૩ નિત્યાનંદશ્રીજી	વરાડીઆ	૨૦૧૩	૪૧	૨૦૧૪
૫૪ કલ્પલતાશ્રીજી	ડોણ	૨૦૧૪	૪૦	૨૦૧૪
૫૫ આનંદપ્રભાશ્રીજી	ડોણ	૨૦૧૪	૨૦ (કુ)	૨૦૧૪
૫૬ પૂર્ણાનંદશ્રીજી	દેવપુર	૨૦૧૫	૨૪ ,,	૨૦૧૫
૫૭ સદ્ગુણશ્રીજી	તુંબડી	૨૦૧૫	૨૪	૨૦૧૫
૫૮ મનોરમાશ્રીજી	લાંચળ	૨૦૧૫	૨૫	૨૦૧૫

૫૯ હીરાશ્રીજી	સાંધાણુ	૨૦૧૪	૫૦	૨૦૧૫
૬૦ હંસાવલીશ્રીજી	તેરા	૨૦૧૫	૧૬ (કુ)	૨૦૧૫
૬૧ જિનમતિશ્રીજી	સાબરાધ	૨૦૧૬	૫૨	૨૦૧૬
૬૨ સુનંદાશ્રીજી	માંડલ	૨૦૧૬	૧૯ (કુ)	૨૦૧૭
૬૩ જયલક્ષ્મીશ્રીજી	સુથરી	૨૦૧૬	૨૦	૨૦૧૮
૬૪ મહોદયશ્રીજી	માંડવી (કચ્છ)	૨૦૧૭	૧૯ (કુ)	૨૦૧૮
૬૫ વિનયલતાશ્રીજી	કોઠારા	૨૦૧૭	૪૫	૨૦૧૮
૬૬ વિપુલયશાશ્રીજી	નલીઆ	૨૦૧૭	૪૭	૨૦૧૮
૬૭ ગુણલક્ષ્મીશ્રીજી	સાંયરા	૨૦૧૭	૪૦	૨૦૧૮
૬૮ વિનયપ્રભાશ્રીજી	જખૌ	૨૦૧૭	૧૯ (કુ)	૨૦૧૮
૬૯ અવિચલશ્રીજી	કુરાદી	૨૦૧૮	૫૨	૨૦૧૮
૭૦ નિર્મલગુણાશ્રીજી	નાનાઆશંખીઆ	૨૦૧૮	૩૪ (કુ)	૨૦૧૮
૭૧ જયરેખાશ્રીજી	લાયળ	૨૦૧૮	૩૦	૨૦૧૮
૭૨ સુવતાશ્રીજી	સુથરી	૨૦૧૭	૬૧	૨૦૧૮
૭૩ જ્યોતિપ્રભાશ્રીજી	નાનાઆશંખીઆ	૨૦૧૮	૨૫ (કુ)	૨૦૧૮
૭૪ વિમલગુણાશ્રીજી	લાયળ	૨૦૧૮	૨૫ (કુ)	૨૦૧૮
૭૫ દીવ્યપ્રભાશ્રીજી	રાયણુ	૨૦૧૮	૨૩	૨૦૧૮
૭૬ ધર્મકીર્તિશ્રીજી	ડોણુ	૨૦૧૮	૨૦ (કુ)	૨૦૧૮
૭૭ વિચલગુણાશ્રીજી	કાંડાગરા	૨૦૧૯	૨૨ (કુ)	૨૦૧૯
૭૮ અમયગુણાશ્રીજી	ખીદડા	૨૦૧૯	૨૦ (કુ)	૨૦૧૯
૭૯ મોક્ષલક્ષ્મીશ્રીજી	સુથરી	૨૦૧૯	૫૦	૨૦૧૯
૮૦ પ્રિયદર્શનાશ્રીજી	”	૨૦૧૯	૨૪ (કુ)	૨૦૨૦
૮૧ વિમલયશાશ્રીજી	સુન્નપુર	૨૦૧૯	૩૮	૨૦૨૦
૮૨ અક્ષયગુણાશ્રીજી	કાંડાગરા	૨૦૧૯	૧૭ (કુ)	૨૦૨૦
૮૩ રમ્યગુણાશ્રીજી	અંનર	૨૦૨૦	૨૨ (કુ)	૨૦૨૦
૮૪ આત્મગુણાશ્રીજી	ખીદડા	૨૦૨૦	૩૨	૨૦૨૦
૮૫ અનંતગુણાશ્રીજી	રામાણીઆ	૨૦૨૨	૨૦ (કુ)	૨૦૨૨
૮૬ નિર્મલપ્રભાશ્રીજી	કોઠારા	૨૦૨૨	૪૪	૨૦૨૨
૮૭ લાવપૂર્ણાશ્રીજી	નવોવાસ	૨૦૨૨	૨૮ (કુ)	૨૦૨૨
૮૮ વિપુલગુણાશ્રીજી	નાંગલપુર	૨૦૨૩	૧૯ ”	૨૦૨૩
૮૯ હર્ષગુણાશ્રીજી	”	૨૦૨૩	૨૦ ”	૨૦૨૩
૯૦ જયગુણાશ્રીજી	”	૨૦૨૩	૧૭ ”	૨૦૨૩
૯૧ ધૈર્યપ્રભાશ્રીજી	નલીઆ	૨૦૨૩	૧૯ ”	૨૦૨૩
૯૨ યશપ્રભાશ્રીજી	”	૨૦૨૩	૧૭ ”	૨૦૨૩
૯૩ દીવ્યપ્રજ્ઞાશ્રીજી	”	૨૦૨૩	૨૭ ”	૨૦૨૩

ગરજોન્નતિ કેમ થાય ?

૨૬૬૨. અંચલગરજની ઉન્નતિ સાધવાની વર્તમાનમાં ખાસ જરૂરિયાત બની થઈ છે. આપણે

જોયું કે એક વખત ગચ્છની પ્રવૃત્તિથી સમગ્ર પશ્ચિમ ભારત ગુંજતું. પરંતુ હાલ ગચ્છનું ક્ષેત્ર કચ્છ હાવાર પૂરતું જ મર્યાદિત બની ગયું છે. આ દિશામાં ઘણું કરી શકાય એમ છે. આ અંગે આચાર્ય ગુણસાગર-સૂરિજી નિગ્નોક્ત ૧૦ મુદ્દાઓ સૂચવે છે : (૧) સાધુ-સાધ્વી સમુદાય ત્યાગ માર્ગે ટકી રહે તેમજ સુસંગઠિત બને તેવી વ્યવસ્થા કરવી. (૨) તેમની સંખ્યામાં વૃદ્ધિ થાય તે માટે સક્રિય પ્રયાસો આદરવા. (૩) તેમના ઉચ્ચ અભ્યાસ માટે કાયમી વ્યવસ્થા કરવી. (૪) સાધુ-સાધ્વીઓનાં સમ્મેલનો યોજી ધર્મ પ્રચારના કાર્યક્રમો ઘડવા અને તે મુજબ સૌએ વર્તવું. (૫) પૂર્વાચાર્યોનાં પ્રેરક જીવનવૃત્તોનું અને ગ્રંથરત્નોનું પ્રકાશન કરવું. ગુજરાત અને રાજસ્થાન, ન્યાં ગચ્છના શ્રાવકો નામના રહ્યા છે, ત્યાં આયું સાહિત્ય ખાસ પાઠવવું. (૬) મિશનરી પ્રવૃત્તિને ધોરણે કાર્ય કરવા શ્રાવકોએ પણ સેવા આપવી. (૭) સાધુ-સાધ્વીઓએ લોક-સંપર્કને જીવંત બનાવી ધર્મપ્રચાર સવિશેષ કરવો અને એ રીતે સમાજમાં આદરણીય સ્થાન મેળવવું. (૮) ગચ્છની સાંપ્રત સમસ્યાઓ અને તેની પ્રવૃત્તિથી સૌને વાકેફ રાખવા અને તે દ્વારા એકતા કેળવવા પ્રચાર તંત્ર જીભું કરવું. (૯) ઉક્ત કાર્યો માટે ભંડોળ જીભું કરી સર્વોચ્ચ સમિતિ નીમી તેને સોંપવું. (૧૦) ચતુર્વિધ સંઘનું સંમેલન યોજી ગચ્છની ઉન્નતિને સ્પર્શતા પ્રત્યેક મુદ્દાઓ પર વિચાર કરવો.

ભદ્રેશ્વરનો જીર્ણોદ્ધાર

૨૬૬૩. કચ્છના પૂર્વ કિનારે આવેલી પ્રાચીન તેમજ સમૃદ્ધ નગરી ભદ્રાવંતીનો નાશ થયા બાદ ૧૭ મી સદીમાં ભૂલનાયક શ્રી પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા બાવાના હાથમાં જતાં સંઘે સં. ૬૨૨ માં અંજન-શલાકા થયેલી શ્રી વીરપ્રભુની પ્રતિમાને બિરાજિત કરેલી. સંઘની સમજવટથી તીર્થનાયકની પ્રતિમા પ્રાપ્ત થતાં આ પ્રતિમા દેવકુલિકામાં પ્રસ્થાપિત કરવામાં આવી. ખીજી વાર પણ આવો જ કમનસીબ પ્રસંગ બનેલો જેમાં અહીંના ઠાકોરે તીર્થનો કબજો કર્યો. પાછળથી સંઘે કબજો મેળવી સં. ૧૯૨૦માં તેનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો. નવાવાસના આસુ વાગજના પ્રયાસોથી સં. ૧૯૩૯ ના માહ સુદી ૧૦ ના દિને માંડવીના મીડીબાર્ધ મોણસી તેજશી દ્વારા તેનો પુનઃ જીર્ણોદ્ધાર થયો. એ વખતે ત્યાંથી એક તામ્રપત્ર મળેલું, જેને કચ્છ રાજ્ય દ્વારા જો. એ. કચ્છ. રૂડોલ્ફહોનલેને વાંચવા મોકલવામાં આવ્યું. એમના કહેવા પ્રમાણે તેમાં બાહી (? ખરોટ્ટી) લિપિમાં આ પ્રમાણે લખાણ હતું: ૧ દેવચંદ્રીય શ્રી પાર્શ્વનાથદેવસ્થેતો ૨૩॥ બાકીના શબ્દો વાંચી શકાયા નથી. આ લેખ દ્વારા જણાય છે કે શ્રી વીર સં. ૨૩ માં દેવચંદ્રે આ તીર્થની સ્થાપના કરી, જેમાં અહીંના રાજા સિદ્ધસેને પણ સાહાય્ય કરેલી એમ પણ મનાય છે. શ્રી વીર સં. ૪૫ માં કપિલમુનિએ ત્રિવિધપ્રતિષ્ઠા કરેલી જે પ્રસંગે વિજયશેઠ અને વિજયા શેઠાણીએ દીક્ષા લીધેલી એવા ઉલ્લેખો પણ મળે છે. ઉક્ત પ્રાચીન તામ્રપત્ર હાલ ક્યાં છે તે સમજાતું નથી. એ વખતે ભૂજપુરના યતિ સુંદરજી પાસે હતું. યતિ ટોકરશીના દાદાગુરુ સુમતિસાગરે તથા યતિ ગુણચંદ્રે અહીં સારી સેવા બજાવી છે. તદુપરાંત અંચલગચ્છીય સંઘે અહીં ધર્મશાળા ખંધાવી, મહાકાલીદેવીની તથા કલ્યાણસાગરસૂરિની મૂર્તિઓ સ્થાપી. ગચ્છના પ્રતિનિધિઓ અહીં વર્દમાન કલ્યાણજીની પેઢી દ્વારા ચાલતા વહીવટમાં સુંદર સહયોગ આપે છે.

વસંતપ્રભાશ્રી તથા જ્યોતિપ્રભાશ્રીના ઉપદેશથી ધરમશી સૂરાએ સં. ૨૦૨૪ કા. વ. ૮ શુક્રવારે ભૂજપુરથી ભદ્રેશ્વરનો સંઘ કાઢ્યો. નાગશી જીવરાજના સુપુત્રોની દ્રવ્ય સહાયથી માગશરમાં મુંબઈથી પાવાગઢનો સંઘ પણ નીકળ્યો. એ પહેલાં રતીલાલ કુંગરશી નાગરાએ કુદપાકજીનો સંઘ કાઢ્યો. આવા પ્રેરણાદાયક પ્રસંગો પછી ગુણસાગરસૂરિજીની નિશ્રામાં ગચ્છનું સમ્મેલન ભદ્રેશ્વરમાં યોજાઈ રહ્યું છે, તે દિશામૂલક બનો એ જ અભ્યર્થના !!

અસ્તુ.

જૈનતીર્થ પાવાગઢ

૧૭૧ અ. સ્તનમણિરાવ ભીમરાવ ‘ગૂજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ’ ખં. ૨ માં જૈનતીર્થ તરીકે પાવાગઢનો ઉલ્લેખ કરી અનેક પ્રમાણો ટાંકે છે. આચાર્ય આનંદશંકર ધ્રુવ જણાવે છે કે હિન્દના નકશાને જોભો એવડો વાળો તો ચાંપાનેર પાવાગઢ જ્યાં અંગાળમાં અડશે તેની સમીપમાં જૈનોનાં મોટાં સ્થળો ચાંપાપુરી અને પાવાપુરી આવેલાં છે, એટલે જૈનોએ આ તીર્થને પોતાનું યાત્રા ધામ બનાવ્યું હોય અને પોતાનાં પવિત્ર મહા સ્થાનોનાં નામ આપ્યાં હોય એવો સંભવ પણ છે. ચાંપાનેર અને પાવાગઢમાં જૈનોનાં ઘણાં મંદિરો હતાં અને પાવાગઢ ઉપર હજી પણ એના અવશેષો છે, એ આ સંભવને ટેકો આપે છે. આપણા ધાર્મિક સંપ્રદાયો કોઈ પણ અગત્યના સ્થળમાં એક સાથે જ વિકાસ પામ્યા હોય એમ માનવામાં બહુ વાંધો નથી.*

મુનિશેખરસૂરિની કૃતિ

૮૨૧ અ. મુનિશેખરસૂરિ કૃત ‘પાર્શ્વનાથ સ્તોત્ર વૃત્તિ’ ઉપસંગ્રહ થાય છે. ગ્રંથનો આરંભ આ પ્રમાણે છે: **લક્ષ્મીર્મહસ્તુલ્યસતીસતીસતી.** જુઓ બેધપુર સંગ્રહનું સૂચિ પત્ર, ભા. ૧, નં. ૬૬૩, સં. આચાર્ય જિનવિજયજી.

ઋષિવર્દનસૂરિ શિષ્ય પં. જિનપ્રભગણિ

૧૦૭૨ અ. ઋષિવર્દનસૂરિએ પુષ્પદંત રચિત મહિમ્નસ્તોત્રની ઋષભમહિમ્નસ્તોત્ર નામના ગ્રંથમાં સમસ્યાપૂર્તિ કરી. એમની સ્વોપત્ત ટીકાની પ્રત એશિયાટિક સોસાયટીના ભંડારમાં છે, જેની ફોટો કોપી વિચક્ષણવિજયજીના સંગ્રહમાં છે. રઘુનાથ આદિ કવિઓએ પાર્શ્વમહિમ્ન, મહાવીરમહિમ્ન આદિમાં સમસ્યાપૂર્તિ કરી છે. ઋષિવર્દનસૂરિની સર્જનાત્મક પ્રતિભા ઉક્ત ગ્રંથ દ્વારા સૂચિત થાય છે. તેમના શિષ્ય પં. જિનપ્રભગણિનો ઉલ્લેખ ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર બાલાવબોધની પુષ્પિકામાંથી આ પ્રમાણે મળે છે: સંવત્ ૧૫૫૪ વર્ષે વૈશાખ સુદિ ૯ સોમે શુભયોગે લોલીયાણાંગ્રામે શ્રી પ્રાગ્વાટ જ્ઞાતીય દોસી કાલા સ્તસ્ય માર્યા.....તત્પુણ્યા હેમાઈ શ્રાવિકા શ્રી ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર-વૃત્તિ પુસ્તક લેખયિત્વા શ્રી અન્જલગચ્છેશ શ્રી સિદ્ધાંતસાગરસૂરીણાં વિજયરાજ્યે આચાર્ય શ્રી ઋષિવર્દનસૂરીણાં શિષ્ય પં૦ જિનપ્રભગણિનામુપકારિતં તત્સાધુભિઃ પ્રતિદિનં વાચ્યમાનં ચિરં નંદતાત્ । પત્તનમધ્યે ત્રવાડી શ્રીનાથ લખિતં । આ ગ્રંથની પ્રત કાન્તિસાગરજીના સંગ્રહમાં છે.

* ઇંગ્લેન્ડના લોકોએ અમેરીકા જઈ પોતાનાં શહેરોનાં નામ ત્યાં આપ્યાં. એવા દાખલા આપણે ત્યાં મથુરા, મદુરા આદિમાં મળે છે.

મેરુતુંગસૂરિના અજ્ઞાત શિષ્ય

૧૦૭૩ અ. મેરુતુંગસૂરિના કોઈ અજ્ઞાત શિષ્યે (શ્રી ગચ્છેશ મેરુતુંગસૂરિ શિષ્ય કચિત્) 'નવતત્ત્વ ખાલાવખોધ' ગ્રંથ રચ્યો, જેની સં. ૧૬૫૨ માં શ્રીરામપુરમાં લખાયેલી એક પ્રત નોંધપુરના સંગ્રહમાં છે. જુઓ ત્યાંનું જિનવિજયજી દ્વારા સંપાદિત સૂચિપત્ર, ભા. ૨, ગ્રંથ નં. ૪૦૯૧.

માણિક્યસુંદરસૂરિની કૃતિઓ

૧૦૭૮ અ. માણિક્યસુંદરસૂરિની ૨૦ મી કૃતિ 'સિંહસેન કથા'ની પ્રત નોંધપુરના સંગ્રહમાં ઉપલબ્ધ છે. જુઓ જિનવિજયજીનું સૂચિપત્ર, ભા. ૧, નં. ૧૨૦૫. વસ્ત્રદાન વિષયક આ કૃતિને અંતે કવિ કાવ્ય રચનાનો હેતુ આ પ્રમાણે જણાવે છે :

સિંહસેનકથાં શ્રુત્વા વિવેકેન મનીષિણા ।
વસ્ત્રદાનં વિદ્યાતવ્યં સાધુભ્યઃ સર્વદા મુદા ॥ ૭૮ ॥
માણિક્યસુંદરઃ સૂરિર્વસ્ત્રદાનકથામિમામ્ ।
અકાર્ષીત્ સુધિયઃ સર્વે ગૃહણન્તુ ગુણશાલિનીમ્ ॥ ૭૯ ॥

માણિક્યશેખરસૂરિથી ભિન્ન માણિક્યકુંજરસૂરિ

૧૧૦૩ અ. આપણે જોયું કે મોહનલાલ દલીયંદ દેશાઈ અને ત્રિપુટી મહારાજ જેવા વિદ્વાનોએ માણિક્યસુંદરસૂરિ અને માણિક્યશેખરસૂરિને એક જ ગ્રંથકાર ગણીને જે ભૂલો કરેલી એવી જ ભૂલ માણિક્યશેખરસૂરિ અને માણિક્યકુંજરસૂરિને એક જ ગ્રંથકર્તા માનવામાં થાય. અગાઉ આપણે એવી સંભાવના કરેલી. સમાન નામના આચાર્ય પદ ધારક સાહિત્યકારો એક જ સમયમાં અને એક જ ગચ્છમાં થઈ ગયા હોઈને આવા ભ્રાન્ત ઉદ્ભવો સ્વાભાવિક રીતે થાય, પરંતુ વિશેષ પ્રમાણો ઉપલબ્ધ થતાં સત્ય હકીકત પ્રકાશમાં આવી શકે.

૧૧૦૩ બ. માણિક્યકુંજરસૂરિનો પ્રતિષ્ઠાલેખ નોંધી ગયા. એમની ગુરુપરંપરા આ પ્રમાણે પ્રાપ્ત થાય છે : (૧) જિનચંદ્રસૂરિ (૨) પદ્મદેવસૂરિ (૩) સુમતિસિંધસૂરિ (૪) અભયદેવસૂરિ (૫) અભયસિંહસૂરિ (૬) ગુણસમુદ્રસૂરિ (૭) માણિક્યકુંજરસૂરિ (૮) ગુણરાજસૂરિ (૯) વિજયહંસસૂરિ (૧૦) પુણ્યપ્રભસૂરિ (૧૧) વા. જિનહર્ષગણિ (૧૨) વા. ગુણહર્ષગણિ. આપણે જોયું કે માણિક્યશેખરસૂરિ મેરુતુંગસૂરિના શિષ્ય હતા, ન્યારે ઉક્ત પરંપરા અનુસાર માણિક્યકુંજરસૂરિ ગુણસમુદ્રસૂરિના શિષ્ય હતા. જન્મે ગ્રંથકારો ભિન્ન થઈ ગયા તેનું આ સમગ્ર પ્રમાણ છે.

૧૧૦૩ ક. રાજહંસ કૃત 'દશવૈકાલિક સૂત્ર ખાલાવખોધ'ની પ્રત-પુષ્પિકા ઉપરાંત ખીજી પણ કેટલીક પુષ્પિકાઓ એમની પરંપરા વિશે પ્રકાશ પાડે છે. માણિક્યસુંદરસૂરિ કૃત 'સિંહસેન કથા'ની પ્રત-પુષ્પિકા આ પ્રમાણે છે : વસ્ત્રદાને સિંહસેન કથા શ્રી માણિક્યસુંદરસૂરિકૃતાઃ સમ્પૂર્ણાઃ । સંવત્ ૧૫૦૨ વર્ષે આષાઢ શુદ્ધ ૫ સોમે । શ્રી અચ્છલગચ્છે । શ્રી શ્રી ગુણસમુદ્રસૂરિતત્પટ્ટાલંકાર શ્રી માણિક્યકુંજરસૂરિણાં તસ્ય શિષ્ય પં૦ ગુણરાજ ગણેઃ । જુઓ જિનવિજયજીનું નોંધપુરના ગ્રંથ-ભંડારનું સૂચિપત્ર, રાજસ્થાન પ્રાચ્ય વિદ્યા પ્રતિષ્ઠાન દ્વારા પ્રકાશિત.

૧૧૦૩ ડ. વર્ધમાનપુરના રહીસ શ્રેષ્ઠી વર્ધમાન, ભાર્યા ઝાંઝરની પુત્રી અંગનાએ સુધર્માસ્વામી કૃત ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રની પ્રત માણિક્યકુંજસૂરિના ઉપદેશથી સં. ૧૫૨૬ ના આપાદ વદિ ૧૩ ને ગુરુવારે લખાવી સાધુઓના વાંચનાર્થે સમર્પિત કરી. આ પ્રત સં. ૧૬૮૯ માં દ્વિપચંદરમાં પં. દયાકુશલગણિ પાસે હતી, જે જોધપુરના ગ્રંથભંડારમાં ઉપલબ્ધ છે. જુઓ જિનવિજયજીનું સૂચિપત્ર, ભા. ૨, નં. ૧૮૬૮.

૧૧૦૩ ઈ. સં. ૧૫૮૧ના ચૈત્ર સુદી ૧૨ અનન્તરે ૧૩ને બુધવારે એમના અજ્ઞાત શિષ્યે 'શ્રાવક દૈવસિક પ્રતિક્રમણુ વિધિ' નામક ગ્રંથ લખ્યો. તેમાં ગ્રંથકારે આદિમાં શ્રી માણિક્યકુંજર સર્વગુરુભ્યો નમઃ । નોંધી શ્રાવકની વિધિ વર્ણવી છે. સમાચારી વિષયક આ ગ્રંથ મહત્વપૂર્ણ છે, કેમકે શ્રાવકોની મૂળ વિધિનું પરિમાર્જિત સ્વરૂપ તેમાંથી જાણી શકાય છે. આજે તો જુદા સ્વરૂપે જ પ્રતિક્રમણુ વિધિ આચરાય છે. અહીં આ વિશે વધુ ચર્ચા અપ્રસ્તુત છે.

પ્રમાણ સાહિત્ય

૧૧૦૮અ. અંચલગચ્છીય સોમતિલકસૂરિ સુખીની પદાવલી કાન્તિસાગરજીના સંગ્રહમાં છે. નાગપુરીય તપાગચ્છીય આચાર્યોની નિધિની 'સ્વાધ્યાય પુસ્તિકા' (સંકલન કાલ સં. ૧૪૭૧-૧૫૬૧)માં આ ગ્રંથનો ઉલ્લેખ હોઈને તેની મહત્તા સહેજે સમજી શકાય એમ છે. આ ઐતિહાસિક ગ્રંથ પણ અપ્રકટ જ છે. જ્યેષ્ઠશેખરસૂરિ જેવા સાહિત્યકારોના ગ્રંથોની નોંધ 'સ્વાધ્યાય પુસ્તિકા'માં છે. ઉક્ત પદાવલીમાં જ્ય-કાન્તિસૂરિની પાટપરંપરામાં રત્નશેખર—મહીતિલક—સોમતિલકને દર્શાવવામાં આવ્યા છે. આ પરંપરા અંગે વિશેષ અન્વેષણ આવશ્યક છે.

નયચંદ્રગણિ

૧૨૦૩ અ. જ્યકેસરીસૂરિના ગચ્છનાયક સમય દરમિયાન નયચંદ્રગણિએ સં. ૧૫૦૧ માં મંડલી-નગરમાં રહીને ભદ્રબાહુ કૃત 'આવશ્યક નિયુક્તિ'ની પ્રત લખી, જે જોધપુરના સંગ્રહમાં છે. જુઓ જિનવિજયજીનું સૂચિપત્ર, ભા. ૨, નં. ૧૮૫૭.

જ્યકેસરીસૂરિના પ્રતિષ્ઠા-લેખો

૧૨૦૪ અ. વલ્લભીપુરનાં શ્રી પાર્શ્વનાથ જિનાલયની ખંડિત ધાતુ મૂર્તિ પર આ પ્રમાણે લેખ લખાય છે...શ્રાવકેણ ભાર્યા રાણી શુદ્ધ ભાર્યા રૂપમા સહિતેન શ્રી અન્નલગ્નહે શ્રી જય-કેશરિસૂરિ ઉપદેશેન શ્રી વિમલનાથર્ચિભં કાં પ્રતિં શ્રી સંઘેન ॥ શ્રીઃ ॥

કડવાશી

૧૨૩૭. અ. કડવાગચ્છની અન્ય પદાવલીમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે કડવાએ આઠ વર્ષની ઉંમરે હરિહરનાં પદો રચેલાં. આથી અંચલગચ્છીય શ્રાવકે તેને જૈન ધર્મ વિષયક પદો રચવાનું કહ્યું. કડવાને જૈન ધર્મ અંગે જિજ્ઞાસા થતાં તે શ્રાવક અંચલગચ્છને ઉપાશ્રયે તેડી ગયો. પછી તે નિયમિત ઉપાશ્રયે જવા લાગ્યો. જુઓ: 'ખાલ્યતઃ પ્રજ્ઞવાન્ સ્તોક દિને માર્છ પ્રમુખ સૂત્રાંભણી ચતુર પાણિ આઠમા વર્ષથી હરિહરનાં પદમંથ કરી કેતલિ દિનાંતરિ પદ્ધવિક શ્રાદ્ધ મદ્યો. તિણિ કહિઉં જે તુરહો હરિહરનાં પદમંથ કરો છઉ તિમ કાંઈ જૈનનાં માર્ગનું જોડો તો સારું છિ. પછિ જૈન એહવો શબ્દ સાંભળી જીવ આનંદ પામ્યો. કહિજે મુઝનિ જૈન માર્ગ સંભલાવો. પછિ તે આંચલીષ્ટકિનું શ્રાવક પોતાનિ ઉપાશ્રય તેડી ગયું...'.

૧૨૩૭ બ. સં. ૧૫૪૮ માં પાટણમાં કડવાશાને કોઈએ પ્રશ્ન પૂછ્યો કે પાગડી ઉતારીને દેવ વાંદવા કે નહીં? ત્યારે એનો તેમણે જયશંખરસૂરિ કૃત 'ઉપદેશ ચિન્તામણીવૃત્તિ'નો આધાર આપી ખુલાસો કરેલો. અંચલગચ્છની વિચારધારાનો એમના પર ભારે પ્રભાવ હતો તેના પૂરાવાઓ આવી અનેક બાબતોથી મળે છે. સં. ૧૫૫૫ માં જલોર પ્રમુખ તીર્થોની યાત્રા કરેલી તે વખતે યતિ પ્રતિષ્ઠા, સાધુકૃત્યો, પર્વ-પૌષઠ ઇત્યાદિ અનેક વિષયો સંબંધે અંચલગચ્છ અને ખરતરગચ્છના આચાર્યો સાથે તેમણે ધર્મચર્ચાઓ પણ કરેલી.

અંચલગચ્છીય શ્રાવકો અને શ્રમણો

૧૩૩૬ અ. કલ્પસૂત્રની ૩૬ સુવર્ણમય ચિત્રાયુક્ત પ્રત જોધપુરના સંગ્રહમાં છે. તેની ઐતિહાસિક પ્રશસ્તિનો સાર આ પ્રમાણે છે : 'કલ્યાણ અને મોક્ષદાયક, પરમ સંતોષી, સમાજશ્રેષ્ઠ તથા સંપૂર્ણ શાસ્ત્રોના જ્ઞાતા, વિધિપક્ષગચ્છાધિશ ભાવસાગરસૂરિ જય પામે ! રત્નોની માળા સમાન ભિન્નમાલ નગરમાં ઉદ્દેશવંશીય સાધુ આભા વસના હતા. તેના પુત્ર સાદરાજ અને તેના ધુડશી થયા, જેની પત્ની અવર્ણનીય ગુણસંપન્ન વાહુ નામક હતી. તેનો પુત્ર મનોવાંછિત ફલપ્રદાતા, કામધેનુ સમાન લોલા હતા. તેની ચંદ્રાઉલી અને જાની નામક યશસ્વી અને ચારિત્ર્યવાન બે પત્નીઓ હતી; વજ્રંગ, દૂદા, હેમરાજ, ચાંપા અને નેમરાજ નામે પુત્રો હતા; તેમજ ઝાઝુ, સાંપૂ અને પાતુ નામક કન્યાઓ હતી. વિશાળ પરિવાર-યુક્ત, શ્રાવક ધર્મના વિશુદ્ધ પરિપાક તથા સંઘ-પ્રધાન શ્રેષ્ઠી લોલાએ વિવિધરંગી સ્વર્ણમય ચિત્રાથી સુસજ્જિત કલ્પસૂત્રની પ્રત સં. ૧૫૬૩ માં ભાનુવાચક પાસે લખાવી, વાચક શિરોમણી વિવેકશંખરને અર્પણ કરી.' જુઓ જિનવિજયજીનું સૂચિપત્ર, ભા. ૨, નં. ૧૯૨૨.

કવિ સેવક

૧૩૭૬ અ. સેવકે ૪૮ પદ્યોમાં 'સંવેગરસ ચંદ્રાયણા'ની રચના કરી. કે. કા. શાસ્ત્રીએ 'સંદેશ'ના સં. ૨૦૦૫ ના દીપોત્સવી અંકમાં 'આદિ ભક્તિયુગમાં રાસયુગ' નામક લેખમાં સેવક રચિત ગીતનું સૌ પ્રથમ સૂચન કરેલું. હીરાદાસ ૨. કાપડીઆએ આ વિધાન માટે આધાર માગેલો. પરંતુ અંતે કાન્તિ-સાગરજીએ ઉક્ત ગ્રંથ તેમના સંગ્રહમાં હોવાનું જણાવેલું. તેઓ 'રાજસ્થાનકા અજ્ઞાત સાહિત્ય વૈભવ' ગ્રંથમાં એ ગીત વિશે નોંધે છે કે- 'ઈસ સંવેગરસ ચંદ્રાયણાકી પ્રાપ્તિ સે અખ લલીલાંતી સ્પષ્ટ હો ગયા કિ શ્રી શાસ્ત્રી દ્વારા ઉલ્લિખિત ઉપદેશગીત યહી રચના હૈ. કયોંકિ યહ શુદ્ધ ઔપદેશિક કૃતિ હૈ. ઔર જય કાવ્ય હોનેસે ઇસકા ગીત નામસે બી સંકેત મિલના હોગા.'

૧૩૭૬ બ. સેવક કૃત 'સમ્યક્ત્વ કુલક' તેમજ 'નેમિનાથ ચંદ્રાઉલા'ની પ્રતો પણ ઉપલબ્ધ છે. સેવક રચિત એક અન્ય સ્તવનની પ્રત સં. ૧૭૦૪ માં બાણાપુરમાં ૪૦ બોળાએ ૪૦ વાધા અને શિં ૦ સાદુલતા પઠનાથે લખી, તે આ કવિની રચના છે.

ગુણવિધાનસૂરિનો પ્રતિષ્ઠા લેખ

૧૩૯૬ અ. વલ્લભીપુરના શ્રી પાર્શ્વનાથ જિનાલયની ધાતુમૂર્તિ પર આ પ્રમાણે લેખ છે :

સંવત્ ૧૫૧૮ વર્ષે કાર્તિક શુદ્ધ ૩ સોમે શ્રી શ્રીવંશે પરીક્ષ વરદે માર્યા રૂમી પુત્રો બાઈ સરુપદે શ્રીપાલ માર્યા લંગી સુત સંગ્રામ માર્યા વરબાઈ । રામદાસ માર્યા

અમરાદે સમસ્ત કુટુંબ શ્રેયાર્થે । શ્રી અશ્વલગચ્છે શ્રી ગુણનિધાનસૂરીનામુપદેશેન શ્રી પાર્શ્વનાથર્ચિત્ત્વં કારાપિતં પ્રતિ ॥

ખંડન-મંડનાત્મક ગ્રંથો

૧૪૫૬ અ. વર્ધમાનસૂરિ પ્રણીત ‘મુહપતિ પ્રકરણ’ને અંતે અંચલગચ્છીય સિદ્ધાંતોની સૂચિ આપવામાં આવી છે. તેમાં એવું દર્શાવાયું છે કે અન્ય ગચ્છોની અને અંચલગચ્છની મૂલ માન્યતાઓમાં કેટલું સામ્ય તેમજ વૈષમ્ય છે સૈદ્ધાન્તિક ત્રેપન માન્યતા બાદ તેમાં મુહપતિ વિશે વિચારણા કરવામાં આવી છે. ગ્રંથમાં અંચલગચ્છની વિચારધારાને વિકૃત રીતે રજૂ કરવામાં આવી હોઈને તે ખૂબ જ વાંધાજનક છે. તેમાં એવું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે કે આ ગચ્છે ૧૨૦ જિનાજાઓનો નિર્ગેષ કર્યો છે ! ક્રાંતિસાગરજીના સંગ્રહમાં એની પ્રત છે, જેનો લેખન સમય ૧૬ મી સદી છે.

૧૪૫૬ બ. ધર્મભૂતિસૂરિએ પણ ‘વિચારસાર’ નામક સમાચારી વિષયક ગ્રંથ રચ્યો છે, જેમાં અન્ય ગચ્છોની ૧૩૫ માન્યતાઓની વિચારણા છે. આ ગ્રંથની પ્રત જોધપુરના સંગ્રહમાં છે. જુઓ જિન-વિનયજીનું સૂચિપત્ર, ભા. ૧, નં. ૯૯૯. અમરસાગરસૂરિના નામે પ્રસિદ્ધ થયેલી પદાવલીમાં આ મહત્વપૂર્ણ ગ્રંથનો ક્યાંય ઉલ્લેખ સુદ્ધા નથી ! ધર્મભૂતિસૂરિના ગ્રંથો માટે જુઓ પેરા નં. ૧૫૮૭-૯૨.

વિવેકમેરુ

૧૫૦૮ અ. વિવેકમેરુએ ગચ્છનાયકનાં ઐતિહાસિક ગીતો પણ લખ્યાં, જેનું સંકલન ૧૭ મી સદીના હસ્તલિખિત ગુટકામાં થયું છે; જે ક્રાંતિસાગરજીના સંગ્રહમાં ઉપલબ્ધ છે.

શ્રેઠ્ઠીવર્યો અને ગ્રંથોદ્ધાર

૧૫૭૯ અ. ધર્મભૂતિસૂરિના પ્રયાસોથી ગ્રંથોદ્ધારનાં વિશદ્ કાર્યો થયાં. તે વખતની પ્રત-પુષ્પિકાઓ ઇતિહાસપૂરક છે. ઉમાસ્વાતિ કૃત ‘તત્ત્વાર્થસૂત્ર સારાસ’ની પ્રતના અંતે જણાવાયું છે કે-‘સં. ૧૬૩૧ ના કાર્તિક વદિ ૮ ને રાત્રિવારે રસોઈઆ ગોત્રીય શ્રેષ્ઠી સૂરા, ભાર્યા રત્નાદે પુત્ર આસા ભાં યેધૂ પુંડાહીઆ ભાં રંગાર્ધ પુંડાહી સીધર અને દેધર. સીધરે જીરાપક્ષી, અર્જુદાસલ આદિ મહા તીર્થોની યાત્રા કરી સાતે ક્ષેત્રોમાં વિત સદ્ગુણ કયું. તેની ભાર્યા ખીમાઈ શીલાલંકાર ધારિણી, દેવ-ગુરુ-ધર્માધક હતી. એની રત્નકુક્ષીથી રાજહંસ સમાન નગરાજ અને પાસા નામક બે પુત્રો અવતર્યા. નગરાજની ભાર્યા લીલાઈ સમ્યક્ત્વ, શીલાદિ સકલ ગુણ ધારિણી હતી. તેને કર્મસી, દેવા, સહિજ અને રાજપાલ એમ ચાર સંધવી પદધારક પુત્રો હતા. ચતુર્થ પુત્ર રાજપાલની ભાર્યા મનાઈની રત્ના અને રમા નામક બે કન્યાઓએ ‘તત્ત્વાર્થ ભાસ્ય’ની પ્રત બહુ દ્રવ્યવ્યય કરી પોતાનાં કલ્યાણાર્થે અંચલગચ્છેશ ધર્મભૂતિસૂરિના ઉપદેશથી નાઈઆ પાસેથી લખાવી અને આચાર્યને સમર્પિત કરી.’

૧૫૭૯ બ. સિદ્ધસેનગણિ કૃત ‘તત્ત્વાર્થ સૂત્ર સટિક’ની પ્રત પણ ઉક્ત રત્ના અને રમાએ ધર્મભૂતિસૂરિના ઉપદેશથી પં. સપાતાન પાસેથી લખાવી આચાર્યને સમર્પિત કરી. આ ગ્રંથની પુષ્પિકામાં પણ ઉપર્યુક્ત વર્ણન સંસ્કૃતમાં શબ્દશઃ છે. જુઓ જોધપુરના સંગ્રહનું જિનવિનયજીનું સૂચિપત્ર, ભા. ૨, નં. ૨૫૬૧-૬૭.

ધર્મભૂતિસૂરિનો પ્રતિષ્ઠા-લેખ

૧૫૮૦ અ. પાલીતાણાના શ્રી ગોફીજી જિનાલયની ધાતુમૂર્તિ પર આ પ્રમાણે લેખ ઉઠાણિત છે;

સંવત્ ૧૬૫૮ અશ્વલગચ્છે શ્રી ધર્મમૂર્તિસૂરિ ઉપદેશાત્...સં૦ ગોપાલ ભા૦ ગંગાદેકયા શ્રી સુપાર્શ્વર્ચિયં પ્રતિષ્ઠાપિતં... ॥

કલ્યાણુસાગરસૂરિનો શ્રમણ-સમુદાય

૧૭૦૩ અ. મહો. વિનયસાગરે સં. ૧૬૬૬ માં તેજપુરમાં રહીને ‘વિદગ્ધ મુખમંડન ટીકા’ તેમજ શ્રાવિકા છન્દોનાં પઠનાથે ગુરુગુણચર્ચિત ગીતા રચ્યાં, જેની પ્રતો કાંતિસાગરજીના સંગ્રહમાં છે. ‘કલ્યાણુ-સાગરસૂરિ છંદ’માં કવિ ગચ્છનાયકનાં ગુણોત્તુ કીર્તન આ પ્રમાણે કરે છે :

જવ લગિ જિનવર આંણુ જી, વહઈ ગંગ જલ સાર વા;
તમ લગિ ગુરુ ચિરજીવ જી, સુરતરુ સમ સુખકાર વા.
સુરતરુ સમ સુખકર સેવહિ, નર નાગર નવલ સુખાંણુ નરં;
વાદી ગજ ભંજણુ જગજન રંજણુ, જસ પરમપુણ્ય પ્રતાપધરં.
વિદ્યા બહુ વાંણી અમૃતસમાંણી, વિનયસાગર મુંજીવાન વા;
શ્રી કલ્યાણુસાગર ગુરુ જીવઈવિ, જવ લગી જિનવર આંણુવા.

-છતિ શ્રી કલ્યાણુસાગરસૂરીજીનાં જંદાંસિ લિખિતા વા૦ વિનયસાગર મુનિભિઃ શ્રાવિકા છન્દો પઠનાથે.*

૧૭૨૦ અ. ગજસાગરસૂરિ શિ. પં. લલિતસાગરે સં. ૧૭૦૦ લગલગમાં ‘શનિશ્વર છંદ’ ૨૭ ગૂર્જર પદ્યોમાં રચ્યો, જેની પ્રત કાંતિસાગરજીના સંગ્રહમાં છે.

૧૭૩૪ અ. દયારીલ, મહિમાનિધાન, મહિમાસાગર, વિમલ તથા વા. રત્નસિંહે (પેરા નં. ૧૬૬૬) કલ્યાણુસાગરસૂરિનાં ગુણકીર્તનરૂપે ગીતા રચ્યાં, જેની પ્રતો કાંતિસાગરજીના સંગ્રહમાં છે. વા. દાનસાગરે ‘પંચાસરા પાર્શ્વનાથ સ્તવન’ તથા મોહનસાગરે ‘પાર્શ્વનાથ છંદ’ રચ્યાં. અજ્ઞાત શિષ્યે વીરભદ્રગણિ કૃત ચતુઃશરણ પ્રકાશુ પર આલાવબોધ લખ્યું, જેની પ્રત જ્ઞેષપુરના સંગ્રહમાં છે, જુઓ જિનવિજયજીનું સચિપત્ર, ભા. ૧, નં. ૮૮૬. વાગ્મદ પ્રણીત ‘વાગ્મદાલકાર’ની પં. સિંહદેવે કરેલી ટીકાની પ્રત-પુષ્પિકામાં સ્વરૂપચંદનો ઉલ્લેખ છે : ‘વા૦ શ્રી કુશલવિમલજી શિષ્ય વા૦ શ્રી કીર્તિસાગરજી શિષ્ય પં૦ રત્નચંદ્રેણુ ગૃહિતા શ્રી રામધણુપુર મધ્યે પાંતો ૧ ઓછો હતો તે સરૂપચંદજી અંચલગચ્છવાલા તેણે પૂર્ણ કર્યો.’ જિનવિજયજી ઉક્ત પ્રતને ૧૭ મી સદીની ગણાવે છે. જુઓ જ્ઞેષપુરના સંગ્રહનું સચિપત્ર ભા. ૧, નં. ૨૪૮૩. ગુણહર્ષે સં. ૧૬૫૫ માં મહેન્દ્રપ્રભસૂરિ રચિત ‘તીર્થમાલા સ્તવન’ની સખાલાવબોધ પ્રત નવાનગરમાં લખી, જે જ્ઞેષપુરના સંગ્રહમાં છે, જુઓ સચિપત્ર ભા. ૧, ગુણહર્ષની ગુરુપરંપરા માટે જુઓ પેરા નં. ૧૦૪૬.

કલ્યાણુસાગરસૂરિની સાહિત્ય-કૃતિઓ

૧૯૪૦ અ. કાંતિસાગરજીના સંગ્રહમાંથી એમની અન્ય સાહિત્ય-કૃતિઓની પ્રતો ઉપલબ્ધ થાય છે:

(૩૦) સૌરીપુર નેમિનાથ સ્તવન : ૧૨ પદ્ય. સં. ૧૬૮૮ માં સિકંદરાખાદ સ્થિત પ્રભુની સ્તવના રૂપે. આદિ-‘નેમ જિણુંદ જુહારીએ, સૌરીપુર સિંહુગાર હો.’

* કાંતિસાગરજીના સંગ્રહમાં અંચલગચ્છની ઐતિહાસિક કૃતિઓની ઘણી પ્રતો ઉપલબ્ધ છે. કલ્યાણુસાગરસૂરિને લખાણેત્ર સંઘ વિજ્ઞપ્તિ પત્રિકાની એક સચિત્ર પ્રત પણ એમના સંગ્રહમાં છે. આવાં અત્યંત મહત્વપૂર્ણ ઐતિહાસિક ગ્રંથો પ્રકાશમાં આવે એ ખૂબ જ આવશ્યક બને છે,

(૩૧) શાંતિનાથ સ્તવન : ૧૦ પદ્ય. સં. ૧૬૮૯ માં ચાટસૂ મંડળ પ્રભુને બેટીને સ્તવના રૂપે જુઓ: ' બેટયો બાવે હે ભગવંતજી નયર ચાટસૂ મંડળુ ઓ. ' પ્રશસ્તિમાં કવિ વળુવે છે:-

સંવત સોલ નિવ્યાસીયે, પ્રભુ બેટીઓ બાયગ વડે;
કલ્યાણસાગરસૂરિ ગુરુકું, નિત નવી શોભા વડે. ૧૦

(૩૨) પાર્શ્વનાથ સ્તવન : ૮ પદ્ય. સં. ૧૬૯૨ માં ઉદેપુર સ્થિત પ્રભુની યાત્રા કરી સ્તુતિ કરી.

આદિ: મૂરતિ મોટી સોમ શ્રી સાંભલીઓ પાસ જુકારીએ;
નયણું લાગૌ લોમ ઉદયપુર ઉદ્યોત ક્રિયો ધણુઉ.

અંતે: રપર્યા પ્રભુના પાય સંવત સૌલે બાણુવે સહી;
સ્વામી સુપદાષક સૂરિ કલ્યાણ કહે શ્રી સંધને.

અમરસાગરસૂરિનો શ્રમણ સમુદાય

૨૦૧૦ અ. મહો. રત્નસાગરના શિ. ઉપા. મેધસાગરે સં. ૧૬૯૪ માં સુધર્માસ્વામી કૃત સૂત્રકૃતાંગ પર મહાચાર્ય-તેવાસી રત્નભાલ શિ. ચક્રમુનિ રચિત બાલાવબોધની પ્રત અમરકોટમાં રહીને લખી. જુઓ નેધપુરના સંગ્રહનું જિનવિજયજી દ્વારા સંપાદિત સૂચિપત્ર, બા. ૨, નં. ૧૭૯૫.

૨૦૩૯ અ. અમરચંદ શિ. રૂપચંદે પ્રકૃતિચિત્રણ વિષયક 'બારમાસો' તથા સં. ૧૭૫૦ ના પોષ સુદીમાં 'વૈરાગ્ય પચ્ચીશી'ની રચના કરી, જેની પ્રતો કાંતિસાગરજીના સંગ્રહમાં છે.

૨૦૪૨ અ. વિનયસાગરસૂરિએ 'આયુર્વેદ સર્વસાર સંગ્રહ' નામક એક વૈદક ગ્રંથ રચ્યો, જેની પ્રત કાંતિસાગરજીના સંગ્રહમાં છે. જુઓ પ્રશસ્તિ: સંવત્ ૧૭૫૬ વર્ષે શ્રી શ્રી વિધિપક્ષે શ્રી મહારક શ્રીમદ્ ૧૦૮ વિનયસાગરસૂરિજી.....તિથૌ શુક્રવાસરે લિપિકૃતં પીતાંબરજી ઉદયપુરનગરે રાજાધિરાજ જગત્ (?) રાજ્યે સાર સમ્પૂર્ણ ॥ ઉપા. જ્ઞાનસાગરના નામે પ્રસિદ્ધ થયેલી પદ્માવતીમાં આ મહત્વપૂર્ણ ગ્રંથનો કે તેના આચાર્યપદ ધારક કર્તાનો ઉલ્લેખ સુદ્ધાં નથી! આ વૈદક ગ્રંથ વિનયસાગરસૂરિ તથા એમના શિષ્ય પીતાંબરના અનુભૂત પ્રયોગોના સંગ્રહરૂપે છે. તેની વિશિષ્ટતા એ છે કે મસ્તકથી માંડીને પગ સુધીના પ્રત્યેક અંગો પર તેમાં વૈદક પ્રયોગો નિખદ છે, જે કાષ્ટાદિ ઔષધિઓ સાથે સંબંધિત છે. સંકલન કર્તાએ એ વાતનું ધ્યાન રાખ્યું છે કે પ્રત્યેક રોગ માટે સર્વત્ર ઔષધ પ્રાપ્ય બની રહે અને સંકલિત પ્રયોગો જન-સાધારણના વિશેષ ઉપયોગમાં આવી શકે. કાંતિસાગરજી જણાવે છે કે તેઓ છેલ્લા ત્રીસ વર્ષથી આ પ્રતના આધારે કોઈ પણ અસાધ્ય રોગના ઉપચારમાં નિષ્ફળ નીવડ્યા નથી. આ ગ્રંથના આધારે તેઓ એક વૈદક ગ્રંથ પ્રકાશિત કરવાનું વિચારે છે. વૈદક જેવા અત્યંત ઉપયોગી શાસ્ત્રમાં અંચલગચ્છીય શ્રમણોએ આગવો ફાળો નોંધાવ્યો છે એટલું જણાવવું જ અહીં બસ યશે.

ગોરખડી જિનાલય

૨૫૭૨ અ. સં. ૧૯૮૪ માં જખૌના ટોકરશી કાનજીએ ગોરખડીમાં શ્રી અજિતનાથ જિનાલય બંધાવી આપ્યું. પાસે ઉપાશ્રય પણ છે.*

* પ્રતિ ઉપાધ ગયા બાદ મજેડી માહિતી ગ્રંથની સરચાતમાં 'અનુપ્રતિ'માં લઈ લીધેલ છે, તે પણ જોઈ જવા વિનંતિ છે.

: સૂચિપત્ર :

ભારતીય ગામ, નગરાદિની નામાવલી

અઘિવિપુર : ૭૪૫; ૫૦.
અંકબરપુર : ૧૭૪૪, ૧૬૩૬.
અચત્રાડી : ૫૬૦, ૮૧૫.
અજમેર : ૧૦૭; ૫૬, ૩૨૪, ૪૦૩; ૦૫, ૧૭૮૫, ૧૮૪૬, ૧૬૩૬.
અજયમેરુ : જુઓ અજમેર.
અમહરા : ૧૮૨૨.
અજીતપુર : ૧૭૬૨; ૯૩.
અજીમપુર : ૨૦૦૪.
અજીહિલપુર : ૭૪, ૮૧, ૨૩૬; ૭૧; ૬૮, ૫૭૩; ૬૬, ૬૬૧; ૬૦; ૬૬; ૬૭, ૭૧૦; ૫૭; ૮૬; ૬૬; ૬૭, ૮૧૬; ૨૩; ૬૭; ૭૨; ૭૩; ૬૪, ૬૪૩, ૧૦૦૭; ૧૪; ૨૫; ૨૬; ૬૪; ૭૭, ૧૧૩૧, ૧૨૧૮; ૨૦; ૨૧; ૩૨; ૬૭-૭૦, ૧૩૫૫; ૭૩, ૧૪૪૫, ૧૫૬૭, ૧૮૪૬; ૪૮.
અધાર : ૧૮૪૬.
અમદાવાદ : ૨૬૭, ૪૮૧, ૫૭૪, ૭૬૮, ૮૩૦; ૭૨, ૬૩૬; ૬૮, ૧૦૫૧, ૧૧૧૩; ૧૮; ૬૪-૭૦; ૬૬, ૧૨૦૬; ૧૧; ૨૨; ૨૪; ૩૫; ૩૭; ૫૭-૬૦, ૧૩૦૬; ૧૦; ૧૧; ૨૨-૪૪; ૭૩; ૬૬-૬૯, ૧૪૦૬-૮; ૨૬; ૩૩; ૫૭; ૭૬; ૮૦, ૧૫૨૦; ૨૭; ૪૨; ૮૦, ૧૬૦૨-૫; ૨૭; ૩૫; ૫૧; ૬૨; ૮૪, ૧૭૧૫; ૮૪; ૮૫, ૧૮૦૭-૨૨; ૪૬; ૫૧, ૧૬૦૬; ૦૮; ૧૫; ૩૬; ૩૮; ૬૧; ૬૫; ૮૬-૮૯, ૨૦૦૧; ૬૦; ૭૧; ૭૮, ૨૧૦૪; ૪૬; ૬૫; ૬૬, ૨૨૫૬; ૭૬, ૨૩૫૮,

૨૪૦૧; ૦૭; ૨૪; ૩૫; ૪૨; ૪૪; ૬૬, ૨૬૦૭; ૦૬; ૧૦; ૧૬; ૨૬; ૩૭; ૫૦.
અમરકોટ : ૪૩૫, ૬૩૬; ૩૭, ૧૧૫૨, ૧૩૨૩; ૩૭; ૩૬, ૧૮૩૮; ૫૧; ૫૬, ૧૬૮૦, ૨૦૧૦અ.
અમરપુર : ૧૮૪૬.
અમરાવતી : ૨૩૩૭; ૩૬.
અમરેલી : ૨૩૫૬.
અમલનેર : ૨૬૩૦.
અયોધ્યા : ૧૭૬૫, ૧૬૩૬.
અગર્લપુર : જુઓ આગરા.
અજીનપુર : જુઓ અંજર.
અજીદગિરિ-ચંપ : જુઓ આખ.
અરધકપાટક : ૧૨૩૬.
અલપૈ : ૨૪૧૫, ૨૫૬૪.
અલવર : ૧૩૬૦, ૧૪૬૬, ૧૭૮૫, ૧૬૪૦.
અલ્લપુર : ૧૬૪૦.
અવંતી : ૨૫૪.
અહમુદનગર : જુઓ અમદાવાદ.
અહિઆલિ : ૧૮૪૬.
અહિમુદપુર : ૧૮૪૬.
અહીરસરાય : ૧૭૮૬.
આધિચપુર : ૭૪૭; ૪૮; ૫૦; ૫૨; ૫૭; ૫૮.
આઝિઆ : ૧૧૫૬, ૧૮૪૬.
આકોલા : ૨૪૦૮; ૬૩, ૨૫૦૬; ૬૬, ૨૬૩૦.
આગરા : ૬૭, ૧૬૭, ૧૨૦૭, ૧૪૨૬; ૩૨; ૪૦; ૪૧; ૮૧ ૧૫૦૧; ૦૪; ૮૦; ૬૭, ૧૬૨૩;

૨૫; ૭૦, ૧૭૩૫; ૩૬; ૫૦; ૫૫-૬૭, ૧૮૦૧;
 ૨૯; ૪૬, ૧૯૨૩-૨૫; ૩૬; ૩૯, ૨૦૬૬.
 આઘાટ : ૧૦૬, ૩૨૫, ૬૫૮.
 આઝખૂ : ૫૭૪.
 આદન : ૧૮૫૧.
 આદિત્યવાટક : ૭૫૦.
 આદિત્યપુર : જુઓ ઋષભપુર.
 આયોધ : ૧૬૧૯; ૩૩, ૧૭૧૬, ૨૧૭૦, ૨૨૪૫,
 ૨૩૬૧, ૨૬૨૯.
 આનત : ૨૫૨; ૫૭, ૭૬૪-૬૬.
 આનંદપુર : ૭૫૧; ૫૮; ૬૩-૬૯, ૨૨૪૨.
 આખૂ : ૨૩, ૩૩, ૭૬, ૯૬, ૧૧૦; ૧૧; ૧૩;
 ૧૯; ૨૦; ૭૩; ૮૫; ૯૭, ૨૬૫, ૩૪૯; ૬૫;
 ૮૩, ૪૭૫, ૫૩૮; ૭૬; ૭૯; ૮૦; ૯૫, ૬૧૮;
 ૧૯; ૨૩; ૩૧, ૭૪૬, ૮૩૦, ૩૨, ૯૧૧; ૫૧,
 ૧૧૦૩; ૪૧; ૪૪, ૧૨૨૭, ૧૩૫૮; ૬૨,
 ૧૪૧૮; ૨૭; ૫૧; ૧૬૪૦, ૧૭૭૫, ૧૮૪૧;
 ૪૬; ૫૫; ૭૮, ૧૯૪૦; ૬૫; ૯૦, ૨૦૨૫,
 ૨૨૦૦, ૨૪૧૩, ૨૫૫૫, ૨૬૧૯, ૧૫૭૯અ.
 આમ્બેર : ૧૭૮૫.
 આરમણ : ૮૭૧.
 આરાસણ : ૨૪૧, ૫૬૧; ૭૬.
 આરીખાણા : ૩૪૩, ૪૩૪, ૧૪૩૬, ૧૮૫૮, ૨૫૨૧;
 ૨૩; ૮૭, ૨૬૫૦.
 આલેર : ૧૮૪૦.
 આલિ : ૧૨૦.
 આસણકોટ : ૧૮૪૬.
 આસાઉલી : ૯૦૪, ૧૦૦૨.
 આસોટા : ૭૦૭; ૪૨; ૪૩; ૫૯.
 આસંખીઆ : ૧૬૨૦, ૨૧૮૫.
 ઇટાવા : ૧૭૮૬.
 ઇર : ૩૨૨, ૫૬૧, ૬૪૨, ૧૦૦૨, ૧૮૪૬, ૨૪૦૧.
 ઇલમપુર : ૨૯૭, ૧૬૫૬; ૫૯, ૨૦૩૦.
 ઇલી : ૪૪૩.
 ઇસ્લામનગર : ૨૧૫૧.
 ઇસ્લામાબાદ : ૧૮૭૪.
 ઉકેશ-ઉપકેશનગર : જુઓ ઓશિયા.

ઉગ્રસેનપુર : જુઓ આગરા.
 ઉચ્ચ : ૧૮૪૬.
 ઉજ્જૈન : ૭૪, ૩૮૭, ૧૦૪૪, ૧૭૮૫, ૧૮૧૧,
 ૨૦૯૮; ૯૯, ૨૫૦૯.
 ઉદયગિરિ : ૨૩૧૪, ૨૪૫૪.
 ઉદેપુર : ૩૨૪, ૧૪૨૯, ૧૬૦૫; ૨૬; ૪૬, ૧૮૪૬,
 ૧૯૪૯-૫૮; ૭૮, ૨૩૩૭; ૩૯, ૨૫૦૯; ૧૨,
 ૨૬૦૪, ૧૯૪૦અ, ૨૦૪૨અ.
 ઉમટા : ૫૬૦.
 ઉમરકોટ : ૩૩૦; ૩૧; ૫૪; ૪૩૦, ૬૩૩-૩૬;
 ૪૧; ૭૨.
 ઉનડોઠ-ઉરણોઠ : ૨૪૬૧, ૨૫૫૪, ૨૬૨૯.
 ઉશનગર : જુઓ ઓશિયા.
 ઉસવરિ : ૧૮૪૬.
 ઉસીઆ : ૧૮૪૬.
 ઉહરનાલા : ૧૨૦૪-૫.
 બિના : ૯૪૮, ૧૮૨૨; ૪૬.
 ઋષભપુર : ૨૨૭૩.
 એરવપુર : ૭૪૬; ૫૦; ૫૧.
 ઓશિયા : ૧૬, ૨૪૬; ૫૬, ૩૪૯; ૫૦; ૫૨,
 ૪૮૧, ૭૭૭; ૮૦, ૧૬૪૨.
 ઔરંગાબાદ : ૨૦૯૪.
 અંજર : ૧૪૮૪, ૧૬૨૦; ૩૨; ૫૨; ૫૯, ૧૮૪૫;
 ૪૬, ૧૯૯૭; ૨૦૦૫; ૮૫, ૨૧૦૩; ૦૬; ૧૬;
 ૪૯; ૭૯, ૨૨૩૫; ૩૬; ૩૮, ૨૩૦૭; ૨૭;
 ૫૨; ૬૨, ૨૪૩૮, ૨૬૨૪; ૨૯; ૩૦; ૬૧.
 અંતરિક્ષા : ૨૦૯૩, ૨૨૨૪, ૨૫૬૬.
 આંબલીઆલ : ૧૮૪૬.
 ઇદોર : ૨૫૦૧.
 ઉડ : ૫૮૬.
 કમ્બોલીવાલ : ૨૩.
 કટારીઆ : ૧૮૪૬, ૨૩૬૨, ૨૫૫૦.
 કડઈ : ૧૭૮૬.
 કડી : ૧૩૩૮; ૩૯, ૨૬૦૭.
 કણુયગિરિ : ૪૩૭; ૮૬.
 કણુવઈ : જુઓ કણુવતી.
 કણુવતી : ૫૩૦, ૧૨૫૭; ૫૯.

કલ્પાની : ૩૭૧.
 કનકસરાય : ૧૭૮૬.
 કનડી : ૧૩૭૩, ૧૮૪૬; ૫૧.
 કનાડ : ૨૧૭૨.
 કનોબ : ૧૦૭, ૨૫૨, ૩૨૨, ૧૯૪૦.
 કપધ્યા : ૨૫૭૧.
 કપધ્વજ : ૧૨૬૪; ૯૩, ૧૬૬૬; ૬૭, ૧૭૫૪.
 કરહટપુર : ૧૯૫૨; ૫૪; ૫૮.
 કલકતા : ૨૧૨૭, ૨૫૧૩.
 કલ્યાણી : ૧૦૭.
 કલિકુંડ : ૧૯૪૦-૪૧.
 કલિંગ : ૧૦૭, ૨૫૨, ૧૮૫૧.
 કલિકટ : ૨૫૯૪.
 કસિયાર : ૧૦૭.
 કાકરેચી : ૪૯૩, ૨૨૮૦.
 કાકંદી : ૧૮૭૮.
 કાજલવતી : ૮૫૮.
 કાડકરા : ૨૦૦૭.
 કાનાની : ૪૩૪.
 કામસા : ૭૩૪.
 કારોલા : ૧૨૨૬.
 કારંબ : ૨૬૦૧.
 કાલાવડ : ૧૮૪૨; ૪૬.
 કાલુ : ૧૯૭૮.
 કાલુપુર : ૧૨૩૫.
 કાલોલ : ૨૧૬૪.
 કાપિઠા : ૧૪૮૬.
 કાવિંદા : ૧૩૭૨.
 કાશી : ૨૪૮૧, ૨૫૩૬.
 કાસથા : ૬૩૨.
 કિરાતકૂપ : ૨૫૨, ૫૨૫; ૨૭.
 કીકાંબુ : ૧૮૪૫.
 કીરાડુ : ૪૭૩; ૭૫; ૭૮, ૫૨૫.
 કુરદુવાડી : ૨૬૦૧.
 કુલ્પાકળ : ૧૯૪૦, ૨૬૬૩.
 કુવાપધર : ૨૩૧૧; ૪૧; ૭૬.

કેશરીઆજી : ૨૩૩૭; ૬૪, ૨૪૦૮; ૨૪; ૫૭;
 ૬૦; ૬૨; ૯૧, ૨૫૧૬; ૧૭; ૨૧; ૩૦; ૫૪,
 ૨૬૧૯.
 કેસી : ૧૮૪૫.
 કોચીન : ૧૮૨૦, ૨૪૧૫-૧૬, ૨૫૯૪.
 કોટડા : ૩૫૩; ૫૬; ૫૭; ૬૨; ૬૪; ૮૧, ૯૩૬,
 ૧૧૫૨, ૧૨૦૪; ૦૫, ૧૮૪૬, ૨૦૧૪.
 કોટડા : ૨૫૬૧, ૨૬૨૦; ૫૯; ૬૧.
 કોટડાદુર્ગ : ૧૩૬૫; ૭૭; ૩૯.
 કોટડી મહાદેવપુરી : ૨૧૭૯, ૨૪૪૮, ૨૬૨૯; ૩૧;
 ૪૧.
 કોદરવાડા : ૧૭૮૫.
 કોઠારા : ૧૬૩૨, ૧૮૪૬, ૨૦૩૯, ૨૧૧૫; ૧૯;
 ૨૧; ૭૯, ૧૩૫૦; ૭૬; ૭૯; ૯૫; ૯૭; ૯૮,
 ૨૪૧૧; ૨૧; ૨૫-૪૪, ૨૫૫૩; ૮૫-૮૮,
 ૨૬૦૧; ૫૦; ૫૯; ૬૧.
 કોડાચ : ૧૬૩૩, ૨૪૪૮; ૭૪-૭૯, ૨૫૮૧, ૨૬૧૫;
 ૬૧.
 કોડીનાર : ૧૮૨૨.
 કોરદુર્ગ : ૧૭૮૬.
 કોરંટ : ૨૩.
 કોરંડા : ૧૧૫૫.
 કોલવડ : ૧૨૦૬.
 કોશાંબી : ૧૩, ૩૮૩, ૧૭૮૬.
 કંટલી : ૧૦૩૧-૩૨.
 કંટાલીઆ : ૧૬૬૭.
 કંતડી : ૧૮૪૬.
 કંચકોટ : ૮૭૨.
 કાંચનગિરિ : ૬૨૪.
 કાંડાકરા-કાંડાગરા : ૨૪૪૮, ૨૬૫૯-૬૧.
 કાંતિનગર : ૪૨૪.
 કુંઆરોદ્રિ : ૯૬૩.
 કુંબુગિરિ : ૫૫૯, ૬૮૨.
 કુંતિયાણા : ૧૮૪૬.
 કુંદરોડી : ૨૩૬૧.
 કુંભલમેર : ૧૧૬૧, ૧૭૮૫, ૧૮૪૬.
 કુંભારિયાજી : ૫૭૬.

કુંભા : ૨૩૨૦; ૩૭, ૨૪૧૬; ૬૫, ૨૫૮૮.

કૂંકતી : ૧૮૪૬.

ખડકી : ૧૮૪૬.

ખડીન : ૫૨૫.

ખધુરદુર્ગ : ૧૨૬૭.

ખરાડી : ૨૬૫.

ખલાતલીપુર : ૧૪૬૫.

ખાખર : ૮૦૬, ૧૬૧૦; ૧૬; ૩૭, ૧૭૪૫.

ખારડી : ૧૮૪૫-૪૬.

ખાડવા : ૨૫૬૮, ૨૬૪૧.

ખાહવડી : ૪૩૪.

ખિખે : ૧૮૪૬.

ખિમરાણી : ૪૩૪.

ખીડકીઆ : ૨૬૦૨.

ખીમજકુંગરી : ૨૦૦.

ખીમલિ : ૪૧૧; ૧૨; ૧૬.

ખીમસર : ૧૮૪૬.

ખીરસરા : ૨૦૬૦-૬૪.

ખીરસના : ૪૩૪.

ખુડાલા : ૧૨૦૪-૫.

ખેડા : ૧૫૨, ૧૬૩૬, ૨૨૨૪, ૨૬૦૭; ૧૦.

ખેરવા : ૧૬૧૨; ૪૧, ૧૭૮૫, ૧૬૪૦.

ખેરાણુ : ૫૬૧, ૭૩૩, ૮૦૨, ૧૨૦૬.

ખોહરી : ૧૭૮૫.

ખંડવા : ૪૩૪, ૨૫૦૬, ૨૬૦૨.

ખંડિયાસરાય : ૧૭૮૬.

ખંડેલા : ૨૪૬.

ખંભાત : ૫૦, ૫૧, ૧૧૭; ૪૩; ૭૪, ૨૧૫; ૭૦;

૭૧; ૮૦, ૩૭૩; ૬૬, ૪૬૫, ૫૪૬; ૪૭; ૫૭;

૬૦; ૬૫, ૬૫૬; ૫૭, ૭૨૭; ૩૧; ૫૭; ૬૨;

૭૦; ૭૧; ૮૨; ૮૬, ૮૦૨; ૨૬; ૩૦; ૬૫,

૬૧૩; ૧૮; ૩૬; ૪૮; ૫૮, ૧૦૦૨; ૦૭; ૧૦;

૧૨; ૧૩; ૨૩; ૨૪; ૪૦; ૫૦; ૬૨; ૭૬;

૭૭, ૧૧૦૧; ૨૨; ૨૫; ૨૬; ૩૩; ૬૩,

૧૨૦૨; ૦૪; ૦૫; ૦૬; ૧૨; ૧૪; ૨૪; ૫૭;

૫૬; ૬૦; ૬૫; ૭૧; ૭૫; ૭૬; ૮૧; ૬૫,

૧૩૦૦; ૦૭; ૪૦; ૪૬; ૪૮; ૫૦; ૫૨; ૫૬;

૬૮; ૮૮; ૯૮, ૧૪૦૩; ૦૪; ૦૭; ૦૮; ૩૪;

૩૭; ૬૦; ૬૧; ૭૩, ૧૬૪૮; ૬૨; ૬૪; ૭૫;

૭૮; ૮૩, ૧૭૧૨; ૧૮; ૪૧; ૪૪; ૪૬; ૫૪;

૮૫, ૧૮૫૧; ૮૦; ૯૪-૧૬૦૩; ૨૦; ૩૬;

૪૬; ૫૩; ૫૫-૫૭; ૬૧; ૮૭; ૮૯, ૨૦૭૭;

૮૭, ૨૧૨૪, ૨૨૨૪; ૪૦, ૨૩૫૮, ૨૪૭૭,

૨૬૦૬-૧૦.

ખંભાત : જુઓ ખંભાત.

ખંભાલિયા : ૪૩૪, ૧૮૪૬; ૭૪.

ખાંડૂપ : ૧૮૪૬.

ગજથુ : ૪૩૪.

ગદગામ : ૨૬૩૦.

ગઢકાનો : ૧૮૪૬.

ગઢશીશા : ૨૩૬૭, ૨૫૬૦, ૨૬૧૬.

ગણેશપુર : ૫૮૮.

ગદમ : ૨૫૬૬.

ગાઢૂઈ : ૧૮૪૬.

ગાઢે : ૧૮૪૬.

ગારીઆધાર : ૬૭૦.

ગાહીલવાલા : ૩૫૬.

ગિઢૌર : ૧૭૮૮.

ગિરનાર : ૨૫૫, ૩૬૮; ૭૪; ૭૮; ૮૩, ૫૬૫,

૬૩૧, ૮૩૦; ૫૫; ૬૩, ૬૮૨, ૧૧૫૨; ૫૪,

૧૨૨૭, ૧૪૪૫, ૧૫૬૪, ૧૬૧૮, ૧૭૭૫,

૧૮૨૨; ૫૪; ૭૮, ૨૦૪૧, ૨૪૦૬; ૧૩; ૨૧,

૨૬૧૫; ૨૧; ૪૦.

ગીઢેલીસરાય : ૧૭૮૭.

ગુઢલા : ૨૦૩૨.

ગુમ્મા : જુઓ ગોમા.

ગેહડી : ૫૭૭.

ગોઆણા : ૧૫૫૦.

ગોટાણા : ૧૮૪૬.

ગોડીપુર : ૪૭૨, ૮૦૬; ૧૮; ૫૦; ૬૫; ૭૭, ૬૫૦;

૫૮; ૬૦, ૧૦૬૧, ૧૪૩૭, ૧૫૮૫, ૧૬૧૪;

૪૧, ૧૭૨૮, ૧૮૨૩; ૪૫, ૧૬૩૬; ૪૦; ૬૫;

૭૯; ૯૨, ૨૦૮૬, ૨૧૪૯; ૭૫, ૨૨૦૨; ૦૮;
 ૧૨; ૧૯; ૨૪; ૫૪.
 ગોધરા : ૧૭૩, ૧૨૫૯, ૧૬૫૧, ૨૧૬૫.
 ગોધરા : ૧૬૨૦, ૧૯૭૯, ૨૩૧૫; ૫૪, ૨૪૧૧,
 ૨૫૨૫; ૩૨; ૩૫; ૫૩; ૬૧; ૮૦; ૮૭; ૮૮,
 ૨૬૦૬, ૧૫; ૨૦; ૨૪-૨૮; ૩૧; ૩૯; ૪૧;
 ૪૭; ૫૦; ૫૯.
 ગોધિરા : ૧૨૫૭.
 ગોપગિરિ : ૪૦૪.
 ગોમરગામ : ૨૩૧૪, ૨૪૫૪.
 ગોભલેજ : ૨૩૮, ૮૦૨.
 ગોમડલ : ૧૨૫૭; ૫૯.
 ગોમા : ૧૭૯૦-૬૩, ૧૮૦૬.
 ગોપરસમા : ૨૫૬૮.
 ગોરખડી : ૨૬૨૩, ૨૫૭૨અ.
 ગોલકંડા : ૧૯૭૮.
 ગૌરગઢ : ૧૮૪૬.
 ગંધાર : ૫૪૬; ૫૭; ૯૦, ૧૨૫૭; ૫૯, ૧૩૦૨;
 ૯૬; ૯૮, ૧૫૮૦, ૧૭૮૫.
 ગાંભૂ : ૫૭૩, ૬૫૯.
 ગ્રંધવચ : ૧૮૪૬.
 ગુંદાલા : ૧૬૧૦, ૨૩૬૨.
 ગુંદીઆળી-ગુંદિયારી : ૨૦૫૪, ૨૫૨૭.
 ગૂંદીગામ : ૧૨૦૪-૫.
 ગ્રામડી : ૪૩૪
 ગ્વાલિયર : ૨૫૨, ૪૦૪, ૧૭૮૫.
 ઘાટકોપર : ૨૫૯૨, ૨૬૧૯; ૨૯; ૩૭.
 ઘાણેરા : ૧૪૪૧, ૧૫૫૨.
 ઘાણતી : ૧૦૩૨.
 ઘોઘા : ૬૧૬, ૯૪૮, ૧૩૭૮, ૧૮૪૬, ૨૪૩૮.
 ચક્રાપુરી : ૧૯૮૭; ૮૯.
 ચરાડવા : ૧૪૭૬; ૮૪.
 ચરૌત્તર : ૮૦૨.
 ચાટસ : ૧૭૮૫, ૧૯૪૦અ,
 ચાણુસમા : ૬૩૪; ૩૮; ૪૨; ૪૬, ૨૫૧૬.
 ચાણ્વરી : ૧૭૮૭.

ચાલીસગામ : ૨૫૦૯, ૨૬૦૩.
 ચિત્રકૂટ : જુઓ ચિત્તોડ.
 ચિત્તોડ : ૨૪, ૧૫૯, ૩૬૩, ૪૩૭, ૯૩૬, ૧૦૭૨,
 ૧૩૬૨; ૮૧, ૧૮૪૬; ૫૧.
 ચિત્તા : ૪૩૪.
 ચીઆસર : ૨૪૪૮, ૨૬૨૯; ૬૧.
 ચુખારિ : ૧૮૪૫.
 ચુડા : ૬૫૫.
 ચુર : ૯૩૧.
 ચેતનપુર : ૧૭૯૨.
 ચેલા : ૨૬૬૧.
 ચોક : ૨૫૦૯.
 ચોરવાડ : ૧૧૫૧.
 ચંકાસર : ૧૮૪૬.
 ચંગા : ૧૯૮૧.
 ચંદવાડી : ૧૭૮૬.
 ચંદ્રપુરી : ૧૭૮૭, ૨૩૧૪, ૨૪૫૦.
 ચંદ્રાવતી : ૭૮, ૧૨૧, ૫૭૮, ૬૧૮; ૧૯; ૪૨.
 ચંદુમાણા : ૬૩૮.
 ચંદેરી : ૨૧૭.
 ચંદ્રો-માનપુર : ૬૩૮.
 ચંપકદુર્ગ-પુર : જુઓ ચાંપાનેર.
 ચંપાનગરી : ૩૮૩, ૧૮૭૮.
 ચંપાપુરી : ૧૭૧અ.
 ચાંગડાઈ : ૨૫૬૪, ૨૬૩૧.
 ચાંદવડ : ૨૫૫૦.
 ચાંદા : ૨૫૬૬.
 ચાંપાનેર : ૧૭૧; ૭૨; ૭૮; ૭૯; ૮૭; ૯૬, ૨૦૦,
 ૫૭૪, ૧૧૩૨; ૩૮; ૪૧-૪૬; ૪૮; ૭૦; ૭૨
 -૭૫; ૯૫, ૧૨૦૪-૫, ૧૩૩૦; ૩૧; ૩૭;
 ૩૯; ૪૦; ૪૪; ૯૬; ૯૮, ૨૧૬૪, ૧૭૧અ.
 ચુનડી : ૨૫૬૩, ૨૬૫૯.
 જખાલી : ૧૧૫૬.
 જસરા : ૮૦૬, ૨૫૬૬.
 જાદુરા : ૨૦૪૬, ૨૩૩૨.
 જાપરીઆળી : ૨૪૦૧.
 જાલજી : ૩૬૫.

છિછિ : ૪૩૪.

છીકારી : ૪૩૪, ૧૬૩૦, ૧૮૪૬; ૬૭, ૧૬૦૪, ૨૩૫૪.

છેવટણુ : ૮૦૩.

જખૌ : ૩૩૩, ૧૪૬૭; ૬૮, ૧૬૧૬; ૨૦, ૨૧૮૨, ૨૨૭૩, ૨૩૦૦; ૦૨; ૧૫; ૨૭; ૪૮; ૪૯; ૬૪; ૬૬, ૨૪૨૫; ૪૮, ૨૫૦૮; ૨૧; ૨૬; ૩૫; ૬૬; ૭૨; ૮૦; ૮૫-૮૯, ૨૬૦૬; ૦૯; ૧૮; ૨૫; ૨૬; ૩૫; ૪૨; ૪૭; ૫૦; ૫૯-૬૧.

જમદીશસરાય : ૧૭૮૬.

જખલપુર : ૬૨૬.

જમાલપુર : ૨૯૭.

જમ્મણપુર : ૧૭૯૫.

જયતલકોટ : ૧૨૦૪-૫.

જયતારણુ : ૧૭૮૫.

જયપુર : ૧૪૪૧, ૧૭૬૪, ૧૯૩૬, ૨૨૪૮.

જલાલપુર : ૧૩૭૩, ૧૮૪૬.

જસરાણા : ૧૮૪૬.

જસાપુર : ૩૩૩, ૨૪૦૮; ૯૩, ૨૬૨૨.

જમ્મલ : ૧૮૪૬.

જક્ષકુલ : જુઓ જખૌ.

જઠલી ગ્રામ : જુઓ જાલોર.

જામનગર : ૧૬૮, ૩૪૪, ૫૨૦, ૬૭૯, ૧૪૨૨; ૨૮; ૩૦; ૩૪; ૩૬; ૩૭; ૭૮, ૧૫૮૦, ૧૬૧૭; ૨૧; ૨૯-૩૧; ૫૭; ૫૮; ૬૨; ૮૫, ૧૭૧૫; ૨૮; ૩૪; ૪૨; ૪૫; ૪૮, ૧૮૨૫; ૨૭; ૨૬; ૩૨-૩૬; ૪૩-૪૬; ૫૫; ૬૧-૬૩; ૬૫; ૬૬; ૬૮; ૭૧-૭૫; ૭૯; ૮૩, ૧૯૩૫; ૩૬; ૪૦; ૬૧, ૨૦૧૬, ૨૧૦૬; ૧૯; ૩૮-૪૨; ૫૧-૫૭; ૮૭, ૨૨૨૮; ૫૦, ૨૩૦૦; ૫૨; ૬૩, ૨૪૫૨; ૬૧; ૬૮, ૨૫૧૧; ૨૭; ૨૮; ૪૧; ૪૪; ૪૮; ૭૭; ૮૨, ૨૬૧૭-૨૮; ૨૯; ૩૯; ૪૧; ૪૫-૪૯; ૫૧; ૫૬; ૫૯, ૧૭૩૪અ.

જાલટાપદ્મણુ : ૨૪૬.

જાલણા : ૧૭૮૫, ૧૮૪૬, ૨૦૬૬; ૯૦; ૯૧.

જાલોર : ૧૦૭, ૫૩૧, ૬૦૧; ૦૨; ૦૮-૨૧; ૨૩

-૩૨; ૬૨, ૭૦૧; ૦૭; ૧૯, ૯૪૮; ૫૯, ૧૪૫૪; ૫૫, ૧૭૩૦; ૮૫, ૧૮૪૬; ૫૧, ૧૨૩૭અ. (વિશેષ જુઓ જાલોર)

જાવાલ : ૬૨૬.

જાવાલિપુર : જુઓ જાલોર.

જિતારણુ : ૧૮૪૬.

જીરાપક્ષી-જીરાવલા : ૨૩, ૪૪૬; ૫૦, ૭૭૬; ૭૮; ૭૯, ૮૩૦; ૭૭; ૮૦, ૯૫૦-૫૫, ૧૧૨૫; ૨૬; ૯૧; ૯૨, ૧૨૨૭, ૧૯૩૮, ૧૫૭૯અ.

જીર્ણગઢ : જુઓ જૂનાગઢ.

જી-નેર : ૨૫૪૯.

જીરાલી : ૫૮૭.

જૂનાગઢ : ૨૦૧, ૫૦૨-૦૫, ૬૩૧, ૧૦૧૧; ૧૩, ૧૧૫૨; ૭૨, ૧૨૮૮, ૧૩૪૪; ૫૮, ૧૪૪૫, ૧૫૬૪, ૧૮૨૨; ૪૬; ૫૫, ૧૯૮૯, ૨૪૦૧, ૨૫૨૯, ૨૬૪૦.

જેસલમેર : ૩૦૮; ૨૯; ૪૬; ૫૨-૫૬, ૫૦૯; ૧૩; ૧૮; ૧૯; ૨૨, ૮૬૫, ૯૩૬; ૩૮, ૧૩૪૩, ૧૪૩૭-૩૮, ૧૫૧૦; ૭૬, ૧૬૪૨, ૧૭૨૦; ૪૨; ૮૫, ૧૮૪૬; ૫૧, ૨૪૭૭, ૨૫૪૨.

જેસિંગપુરા : ૨૫૦૯.

જોટાણા : ૧૬૪૭.

જોધપુર : ૨૫૨, ૩૨૨; ૫૨, ૫૨૫, ૬૩૬, ૧૩૮૫, ૧૪૪૩, ૧૫૮૨; ૮૪, ૧૬૪૫; ૮૮, ૧૭૪૬; ૮૫, ૧૮૪૬, ૧૯૬૧, ૨૧૫૧, ૨૨૯૦, ૮૨૧-અ. ૧૦૭૩-અ. ૧૦૭૮-અ. ૧૧૦૩-ક. ૧૧૦૩-ડ. ૧૨૦૩-અ. ૧૩૩૬-અ. ૧૪૫૬-અ-અ. ૧૫૭૯-અ. ૧૭૩૪-અ. ૨૦૧૦-અ.

જાંખૂ-જાંખુસર : ૮૩૦, ૧૦૦૨; ૦૭, ૧૧૦૯, ૧૨૦૧; ૦૩-૦૫; ૨૯, ૧૩૩૨; ૩૩; ૩૭; ૩૯; ૫૨; ૫૬; ૫૮; ૬૮, ૧૬૫૦; ૯૯, ૧૭૨૦.

જાંજીક : ૧૭૯૨.

ઝાંઝી : ૧૮૪૬.

ઝાલા : ૮૦૪.

ઝાલાવાડ : ૯૪૮, ૧૩૫૮.

ઝાલોર : ૩૩૫; ૪૭, ૪૨૨-૨૮; ૪૮; ૬૩, ૬૭૩,

૭૦૦, ૧૧૫૫, ૧૪૨૪; ૩૧; ૫૪, ૧૬૪૩;
 ૪૪. (વિશેષ જુઓ જાલોર).
 જુલાસણ : ૬૭૩; ૮૦; ૮૮, ૧૦૬૪.
 ઝાંખર : ૪૩૪, ૧૬૧૦, ૧૮૪૬.
 ઝીંજુવાડા : ૮૬૨.
 ટેલી : ૩૩, ૭૬, ૯૬.
 ટોડા : ૪૩૪.
 ઢંકારા : ૧૨૦૪, ૨૬૪૪.
 ઢુંડા : ૨૬૪૮; ૬૧.
 ઠઠા : ૬૯૨, ૮૬૯; ૭૧, ૧૮૫૧.
 ઝાસંગ : ૪૩૪, ૧૬૧૧, ૨૫૦૯, ૨૬૧૭; ૨૧.
 ઝોર્ધ : ૩૬૯.
 ઘઠરવાલા-ઘઠિરવાલ : ૧૨૦૪-૦૫, ૧૩૯૬; ૯૮.
 ઝિંદીઆ : જુઓ ડેહીઆ.
 ડીગ્રસ : ૨૬૦૧.
 ડીસા : ૨૪૬, ૫૮૮, ૧૨૫૭; ૧૪૫૫.
 કુગુર : ૨૫૯૮.
 કુમરા : ૪૩૦, ૧૬૨૦, ૧૯૮૦, ૨૧૮૩, ૨૪૪૮,
 ૨૫૮૮, ૨૬૫૦; ૬૧.
 કુમસ : ૨૧૭૨.
 ડેવા : ૩૪૯.
 ડેહીઆ : જુઓ દેહિયા.
 ડેરા : ૪૩૪.
 ડોડ : ૪૨૬; ૪૮; ૮૩, ૫૬૨-૬૪, ૬૦૨.
 ડોણુ : ૩૪૦, ૪૫૬; ૫૭; ૭૧, ૧૬૨૦, ૨૫૬૬,
 ૨૬૬૧.
 ડીંડવાણા : ૨૪૬, ૧૭૮૫.
 કુંગરી : ૧૭૮૮.
 દેહિયા : ૧૩૦૭.
 તઘરિવાડ : જુઓ તથરવાડ.
 તક્ષસિલા : ૨૩૧૪, ૨૪૫૪.
 તન્નગરા : ૧૭૮૫.
 તણુઆણા : ૨૦૧.
 તથરવાડ : ૫૪૭.
 તરસાની : ૧૨૭૪; ૭૬; ૮૦.
 તલવાણા : ૨૫૬૩, ૨૬૩૧; ૪૬; ૬૧.
 તસુએ : ૧૮૪૬,

તારણગિરિ : જુઓ તારંગા.
 તારાપુર : ૮૦૨; ૪૬.
 તારંગા : ૩૦૮; ૭૨, ૮૩૦, ૧૧૧૦, ૧૬૪૦,
 ૧૮૭૮.
 તિગરા : ૧૪૯૧-૯૨, ૧૫૫૪, ૧૮૪૬.
 તિમિરપુર : ૪૫૭; ૬૬; ૬૭; ૭૧, ૫૪૭; ૪૯;
 ૫૭; ૬૩-૬૬, ૬૬૭; ૭૨; ૭૩, ૯૨૨, ૧૦૧૭
 -૧૯; ૨૭, ૧૧૩૩.
 તિમિરવાટક : ૫૩૧.
 તિલંગ : ૧૮૫૧.
 તીકાવાહે : ૧૮૪૬.
 તુરમિણિ : ૧૨૭૭; ૮૦.
 તુરુક : ૨૫૨.
 તૂર : ૬૯૧.
 તૂસિસૂરાઓ : ૪૩૪.
 તેજપુર : ૧૭૦૩-અ.
 તેરવાડા : ૭૩૩.
 તેરા : ૨૨૮૪; ૯૬; ૯૭, ૨૩૧૫; ૫૭; ૭૫; ૭૬;
 ૮૦, ૨૪૪૧, ૨૫૨૦; ૩૫; ૫૨; ૮૫-૮૮,
 ૨૬૨૦; ૨૯; ૩૯; ૪૯; ૫૦; ૬૧.
 તુંગિયનગરી : ૧૩.
 તુંબડી : ૨૫૨૩, ૨૬૨૪; ૬૧.
 ત્રમડી : ૨૫૬૪.
 ત્રિપુરા : ૧૦૭.
 ત્રિભુવનગિરિ : ૪૦૪.
 ત્રુમડી : ૧૮૪૬.
 ત્રંબાવતી : ૧૩૫૬, ૧૪૦૪, ૨૧૨૪.
 થરપારકર : ૨૨૫, ૩૩૦; ૩૬, ૮૫૪; ૫૮; ૫૯.
 થરાદ : ૨૩, ૨૦૫; ૭૦; ૭૨; ૭૪, ૪૭૫, ૫૬૦;
 ૮૮, ૬૬૭; ૭૧, ૧૦૩૨, ૧૩૭૭, ૧૭૮૫,
 ૧૮૪૬.
 થાણુપુર : ૧૧૩૯.
 થાન : ૧૧૩૬; ૩૯-૪૨.
 થામનગર : ૧૧૩૭.
 થારાપદ-થિરપદ : જુઓ થરાદ.
 થંબપુર : જુઓ ખંભાત.
 દ્યાસંગ : જુઓ ઝાસંગ,

દત્તાત્રી : ૧૧૦-૧૩; ૧૭; ૧૯, ૨૨૯; ૬૫-૬૮.
 દલતુંગી : ૨૨૫-૨૬, ૨૫૦૩; ૭૪.
 દસાગ : ૯૦૭.
 દહીંચલી : ૪૮૨.
 દાદર : ૨૫૩૪.
 દાહોદ : ૧૧૭૪.
 દિલ્હી : ૧૦૭, ૨૧૭-૧૮, ૪૨૦-૨૧, ૬૮૯-૯૦;
 ૯૨, ૮૬૭; ૬૮; ૭૧; ૭૨, ૯૫૮; ૫૯, ૧૪૫૫,
 ૧૭૮૫, ૧૮૦૬; ૨૧; ૭૪; ૧૯૨૫.
 દીવ : ૯૪૮, ૧૪૨૩; ૩૫; ૬૭, ૧૬૦૩; ૮૬,
 ૧૮૪૬; ૫૧, ૧૯૩૬; ૬૦; ૬૧, ૧૧૦૩-૬.
 દુષર્ધ : ૧૬૨૦, ૨૧૩૯.
 દુર્ગાપુર-નવાવાસ : ૨૫૨૩.
 દેકાવાડા : ૫૮૫.
 દેઢિયા : ૩૪૯-૫૦, ૪૩૪, ૧૩૩૮-૩૯, ૨૫૬૫,
 ૨૬૨૫; ૪૧; ૫૬; ૬૧.
 દેરાઉર : ૧૪૧૫, ૧૮૪૬.
 દેલવાડા : ૨૧૯૪.
 દેલવાડા : ૧૧૭૭, ૧૮૨૨; ૪૬.
 દેવકાપાટણ : ૧૮૪૬.
 દેવકુલપાટક : ૧૦૭૭-૭૮, ૨૧૯૪.
 દેવગિરિ : ૧૯૩૬.
 દેવપત્તન : ૧૫૩૭.
 દેવપુર : ૨૫૬૭, ૨૬૧૫; ૨૧; ૨૫; ૩૧; ૬૧.
 દેસલપુર : ૧૯૮૧, ૨૨૩૪; ૩૮, ૨૫૨૩.
 દેસરી : ૧૮૪૬.
 દંત્રાણા : ૧૧૯.
 દાંતા : ૨૫૭૭.
 દાંતીવાડા : ૧૪૫૫.
 દોણી : ૪૩૪.
 દારકા-દારામતી : ૩૫૩, ૧૧૭૦, ૧૩૪૪, ૧૮૨૫;
 ૮૩.
 દીપમંદર : જુઓ દીવ.
 ધણુશી : ૬૮૩.
 ધણુહી : ૪૧૧-૧૨.
 ધણુસા : ૧૮૪૬.
 ધમડકા : ૧૨૦૪-૦૫, ૧૮૪૫-૪૬, ૨૩૬૧.

ધવસગ-ધવલક : જુઓ ધોલકા.
 ધારા : ૧૨૪૩; ૫૪, ૧૮૪૩.
 ધીણોજ : ૨૦૦૩.
 ધુણીઆ : ૨૬૨૩.
 ધુમલી : ૨૦૧, ૪૪૪.
 ધુલદેર : ૪૩૪.
 ધુલિયા : ૨૫૩૯.
 ધૂલેવા : ૧૬૪૫, ૨૪૫૩.
 ધોલકા : ૨૦૧, ૭૬૧, ૧૬૦૨-૦૫; ૮૭, ૧૮૪૬,
 ૧૯૫૫; ૫૬; ૬૦, ૨૦૫૭; ૬૦-૬૪, ૨૧૦૮.
 ધંધુકા : ૧૨૫૭; ૫૯, ૧૮૪૬.
 ધુંધિણી : ૧૨૦૪-૦૫.
 ધૂંઆવિ : ૧૮૪૫-૪૬.
 ધ્રોલ : ૧૪૬૭, ૧૯૭૯.
 ધ્રાંગધ્રા : ૧૪૭૯.
 નગગામ : ૬૮૩.
 નગરકોટ : ૧૮૪૬.
 નગરપારકર : ૩૧૯; ૪૫, ૪૭૨, ૫૮૫, ૭૩૭; ૬૦,
 ૮૬૪, ૯૩૩; ૩૬, ૧૧૫૧, ૧૨૫૮-૯, ૧૪૪૦,
 ૧૬૪૩, ૨૧૧૨-૧૩.
 નડીઆદ : ૧૮૭, ૧૦૮૧.
 નરતા : ૧૮૪૬.
 નરસાણી : ૧૨૭૭; ૮૦.
 નરસાણૂં : ૧૮૪૬.
 નરસિંહપુરા : ૨૪૫૩.
 નરસીણા : ૧૨૭૫.
 નરેડી : ૨૫૬૫, ૨૬૪૧.
 નરેલી : ૬૫૯.
 નલવરગઢ : ૩૬૬.
 નલિનપુર-નલિયા : ૩૩૩, ૯૯૪, ૧૬૨૦, ૧૯૭૯,
 ૨૦૧૪; ૪૩, ૨૧૧૧; ૭૦; ૮૪; ૮૫, ૨૨૪૧,
 ૨૩૦૨; ૦૯; ૧૨; ૧૫; ૨૭-૪૬; ૭૫; ૭૬,
 ૨૪૪૭; ૫૨; ૫૭, ૨૫૦૩-૪; ૧૯; ૩૫; ૫૮;
 ૭૮; ૮૫-૯૦, ૨૬૧૬; ૨૪; ૨૫; ૪૧; ૪૫;
 ૫૦; ૬૧.
 નવસારી-નવ્યસારી : ૨૧૫૮-૬૦, ૨૬૦૭.
 નવાગામ : ૯૪૮, ૨૫૭૫, ૨૬૨૧-૨૨,

નવાદા : ૧૭૮૯-૯૧, ૧૮૦૬.
 નવાનગર : જુઓ જામનગર.
 નવાવાસ : ૨૫૮૧, ૨૬૧૬; ૩૭; ૬૦; ૬૧; ૬૩.
 નવીનાર : ૨૫૨૨, ૨૬૩૦.
 નસરપુર : ૧૮૪૬; ૫૧.
 નાગનથર : ૧૮૩૭-૪૩.
 નાગપુર : ૨૩, ૮૩૧; ૩૪, ૧૪૯૦; ૯૨, ૧૯૪૦,
 ૨૧૨૫, ૨૨૦૬, ૧૧૦૮ અ.
 નાગરેઆ : ૨૫૫૯.
 નાગૂરાઈ : ૪૩૪.
 નાગૂરી : ૪૩૪.
 નાગેડી : ૨૬૨૨; ૨૯.
 નાગેર : ૧૦૭, ૩૮૩, ૯૩૬; ૫૮, ૧૪૪૩, ૧૭૮૫,
 ૧૮૪૬, ૨૨૪૫.
 નાયજીર્ગાવ : ૨૩૩૫.
 નાઠલાઈ-નાડુલાઈ : જુઓ નાડોલાઈ.
 નાડોલ : ૧૦૫; ૦૭, ૪૬૫, ૫૨૬; ૬૯, ૬૧૬-૧૯,
 ૧૪૪૧, ૧૫૫૨, ૧૮૪૬, ૨૬૦૪.
 નાડોલાઈ : ૯૩૬, ૧૨૩૭, ૧૪૪૧, ૧૫૫૨, ૧૮૪૬.
 નાજુક : ૨૩.
 નાણી : ૭૯૮, ૮૦૦-૧; ૯૧-૯૫, ૯૦૦-૧; ૨૬.
 નાના આશંખીઆ : ૨૩૬૦, ૨૪૫૮, ૨૫૫૨; ૬૬,
 ૨૬૧૬; ૨૨; ૨૭; ૪૬; ૬૧.
 નાનાગામ : ૮૯૨.
 નાના રતડીઆ : ૨૫૨૨, ૨૬૬૧.
 નાની ઉમરવાણુ : ૧૧૪૭; ૭૧.
 નાની ખાખર : ૨૨૫.
 નાની ખાવડી : ૨૫૭૬, ૨૬૨૩.
 નાની રાકુદર : ૨૨૫.
 નારદપુર : ૧૫૩૬.
 નારનૌલ : ૧૭૮૫.
 નારાણપુર : ૨૫૬૦, ૨૬૧૬; ૪૦; ૪; ૫૯; ૬૧.
 નારંગપુર : ૫૭૨.
 નાલંદાપાડા : ૧૭૯૫.
 નાસિક : ૨૫૫૦.
 નાહપા : ૧૪૩, ૩૬૭

નૌતનપુર : ૪૩૪, ૧૮૪૦-૪૬.
 નંદગિરિ : ૨૬૬.
 નાંગલપુર : ૨૫૬૧, ૨૬૨૦; ૨૯; ૬૧.
 નાંદલાઈ : ૧૬૫૧.
 નાંદેડ : ૨૬૦૨.
 નિધરારી : ૧૪૮૬.
 નૃસમુદ્ર : ૮૩૦.
 પટણુ : ૭૧૫, ૧૧૮૭, ૧૭૮૭; ૮૮; ૯૫, ૧૯૩૬;
 ૩૯.
 પદ્મ : જુઓ પાટણુ.
 પદ્મરી : ૫૨૪.
 પડધરી : ૧૮૪૬.
 પડાણુ : ૪૩૪, ૨૬૨૨.
 પદાળ : ૧૯૮૯.
 પતન : જુઓ પાટણુ.
 પતન સહાનગર : ૧૩૩૭; ૩૯.
 પત્રી : ૨૪૪૮.
 પથદડિયા : ૧૩૫૭, ૧૬૧૦.
 પદમપુર : ૧૮૪૬.
 પતવેલ : ૨૩૬૪.
 પદ્માવતીપુર : ૧૬૯૪; ૯૯, ૧૭૨૯, ૨૧૦૯.
 પરમઉ : ૩૩૩, ૨૫૫૯; ૮૫-૮૭; ૯૦, ૨૬૬૧.
 પદ્મી : ૨૪૬.
 પદ્મીયડ : ૨૩.
 પાટડી : ૪૯૨, ૫૨૪, ૮૦૪, ૧૮૪૬, ૨૫૫૬,
 ૨૬૧૦.
 પાટણુ : ૨૩, ૨૪, ૭૦, ૯૬, ૧૦૪; ૦૭; ૩૦;
 ૪૬; ૬૫; ૭૧; ૭૭; ૮૨, ૨૦૧; ૦૪; ૦૭;
 ૧૬; ૨૯; ૪૭; ૬૩, ૭૦; ૭૧; ૯૬; ૯૮, ૩૦૩;
 ૦૬; ૧૧; ૧૬; ૮૯, ૪૪૩; ૯૨, ૫૧૨; ૧૪;
 ૧૫; ૨૦; ૨૪; ૪૨; ૪૪; ૫૬; ૫૯; ૬૦;
 ૮૯; ૯૯, ૬૦૨; ૦૩; ૦૬; ૦૭; ૩૮; ૫૧;
 ૫૩; ૫૬; ૬૭; ૭૭; ૯૬, ૭૧૦; ૩૧; ૫૯;
 ૭૦-૭૨; ૮૩, ૮૦૩; ૧૮; ૩૦; ૩૯; ૫૩;
 ૫૫; ૫૭-૫૯; ૬૧; ૬૩; ૭૩; ૭૫; ૮૩-૮૬;
 ૯૮, ૯૦૨; ૦૬; ૧૨; ૩૬; ૪૨-૪૫; ૪૮;

૬૬; ૭૨, ૧૦૦૨: ૧૨; ૧૪; ૨૭; ૭૮, ૧૧૨૫,
૨૬; ૩૨; ૩૩; ૪૮; ૫૬; ૬૦; ૬૧, ૧૨૦૪;
૦૫; ૦૮; ૨૨; ૨૩; ૩૦; ૩૭; ૫૭-૬૦; ૬૨:
૭૦; ૭૧; ૮૬; ૮૮; ૯૬, ૧૩૧૩-૧૪; ૩૭-૪૦;
૪૩; ૫૦; ૫૨; ૫૪; ૬૧; ૬૮; ૭૨; ૮૨; ૯૬-
૯૯, ૧૪૦૭-૮; ૧૫; ૫૭; ૫૯; ૭૭, ૧૫૨૩; ૬૭,
૧૬૦૫; ૨૨; ૫૦; ૭૬, ૧૭૮૫, ૧૮૦૮; ૨૦; ૫૧,
૧૯૮૭; ૮૯, ૨૦૩૬; ૮૮, ૨૧૦૭; ૨૩; ૨૭;
૩૧; ૩૨; ૩૭; ૪૯, ૨૨૫૭; ૫૮; ૬૦; ૭૫;
૮૯; ૯૮; ૯૯, ૨૪૬૪; ૭૭, ૨૫૫૬, ૨૬૧૦;
૧૫, ૧૦૭૨ અ. ૧૨૩૭ અ.

ખાટલીપુત્ર : ૯૧.

ખાણીપથ : ૧૭૮૫.

ખાદરા : ૧૭૮૫.

ખાયચી : ૬૬૦.

ખારાસણ : ૨૯૯.

ખારોલા : ૨૩૩૫.

ખાલગંજ : ૧૭૬૦, ૧૮૦૬.

ખાલણપુર : ૧૦૨, ૫૭૬, ૬૨૦; ૫૭; ૬૩-૬૮;
૯૭, ૭૧૦, ૧૪૪૪; ૪૭; ૪૮; ૫૨-૫૫; ૬૭,
૧૬૨૨; ૭૪, ૨૪૪૨, ૨૫૧૪; ૫૨, ૨૬૦૭;
૧૦; ૩૦.

ખાલવિણિ : ૧૨૦૪-૦૫.

ખાલી : ૩૨૨, ૬૪૫, ૮૩૦, ૧૪૪૨-૪૩; ૭૬,
૧૬૭૩, ૧૭૮૫, ૧૮૪૬, ૨૩૦૨, ૨૫૫૨,
૨૬૧૩; ૧૫.

ખાલીતાણા : ૬૩૧, ૯૨૦; ૭૦, ૧૪૨૬; ૩૪; ૬૭,
૧૫૧૩; ૬૪, ૧૬૦૨; ૨૮, ૨૯, ૧૭૩૧,
૧૮૪૬; ૬૭, ૧૯૦૨, ૩૬; ૬૩; ૮૨, ૨૦૨૧;
૨૪; ૨૫, ૨૧૩૭; ૬૧; ૭૨; ૭૩, ૨૨૧૭;
૨૪; ૨૯; ૪૩; ૬૧; ૬૨; ૭૧, ૨૩૩૪, ૩૫;
૩૯; ૪૬; ૫૮; ૬૦; ૯૬-૨૪૦૬; ૧૩, ૩૮;
૫૧; ૬૫; ૯૫-૯૯, ૨૫૦૮-૧૧; ૨૦; ૭૭,
૨૬૧૭-૨૧; ૨૬-૩૧; ૩૭-૪૧; ૪૯.

ખાલગિરિ-ખાલામઢ : ૬૭, ૧૩૪-૩૭; ૪૦; ૫૨;
૫૫-૫૭; ૬૨; ૬૪; ૬૭; ૬૬-૭૮, ૮૦-૮૪,

૮૬-૯૦; ૯૬; ૯૮, ૨૦૨; ૨૮: ૮૦; ૮૨,
૩૩૮, ૬૫૫, ૧૧૪૮; ૭૦-૭૨; ૭૫; ૭૬,
૧૩૩; ૩૧, ૧૬૩૨; ૫૦, ૧૮૪૬; ૭૬,
૨૩૦૦, ૨૪૫૨; ૬૦, ૨૫૫૨; ૫૩, ૨૬૬૩,
૧૭૧ અ. ૧૫૮૦ અ.

ખાલાચલ : ૧૧૭૦.

ખાલાપુરી : ૧૪૩૨; ૩૩, ૧૬૨૪, ૧૭૬૨; ૮૯,
૧૮૦૬; ૭૮, ૨૩૧૪, ૨૪૫૪; ૧૭૧ અ.

ખિરોજપુર : ૧૭૮૫-૮૬.

ખિરોજખાદ : ૧૭૮૫-૮૬.

ખિલ્લાહિકા : ૬૩૨.

ખીજણ : ૧૩૫૭, ૧૬૧૦.

ખીપરડી : ૮૦૨.

ખીપરલા : ૨૫૮૪.

ખીપલ : ૫૮૮.

ખીપલિયા : ૨૩.

ખીપલીઠિ : ૪૩૪.

ખીપાડ : ૧૭૮૫.

ખીરાણપાટણ : ૨૯૬-૯૭.

ખીલવાઈ : ૭૬૮.

ખીલુડા : ૩૩૬-૩૮; ૪૫, ૬૩૬, ૧૨૨૮.

ખીલોમોલો : ૨૪૮.

ખુજવાડા : ૩૬૦.

ખુનડી : ૨૫૫૯, ૨૬૨૦; ૬૧.

ખુનાસા : ૮૦૫, ૯૬૫.

ખુરિમતાલ : ૧૭૮૬.

ખુરુષપતન : ૧૦૭૭-૭૮.

ખુઝર : ૧૭૨૯.

ખુખમાલ : ૨૪૫.

ખુહકરણ : ૧૮૪૬.

ખૂના : ૨૪૦૫; ૦૯, ૨૫૧૨; ૧૪.

ખેટલાદ : ૧૫૨૧.

ખેથાપુર : ૮૨૪.

ખેરખંદર : ૧૪૩૬, ૧૮૪૬, ૨૪૦૧, ૨૫૧૪.

ખંચમહાલ : ૨૬૦૭.

ખંચાલ-ખંચાલુ : ૧૦૭, ૪૩૪, ૯૪૮; ૪૯, ૧૧૩૬;
૩૮, ૧૮૫૧.

પંચાસર : ૨૬૦, ૮૩૦, ૧૩૭૩, ૧૮૪૬.
 પાંચાડા : ૬૫૪.
 પુંડરગિરિ : ૧૬૦૩-૦૪.
 પ્રતિષ્ઠાનપુર : ૨૯૨.
 પ્રભાસપાટણ : ૩૭૪; ૭૮, ૯૫૯, ૧૧૫૧, ૧૪૩૬;
 ૪૫, ૧૫૫૦; ૯૪; ૯૬; ૯૭, ૧૬૦૫; ૧૮;
 ૨૨, ૧૭૬૦, ૨૦૧૧-૧૨.
 પ્રહલાદપુર : જુઓ પાલણપુર.
 પ્રાંતીજ : ૨૬૪૧-૪૨.
 કૃત્તીઆબાદ : ૧૭૮૫.
 કૃતુહા : ૧૯૩૯.
 કૃતેઆગ : ૧૮૪૬.
 કૃતૈપુર : ૧૭૮૫-૮૬; ૮૮, ૧૮૪૬.
 કુરાદી : ૨૫૨૩, ૨૬૬૧.
 કૃલૌધી : ૧૭૮૫.
 કુલકંઈતાલ : ૧૭૮૬.
 અખુસ : ૧૮૫૧.
 અમળા : ૪૪૩, ૮૨૧, ૧૮૪૬.
 અડગરા : ૨૫૯૪.
 અડગામ : ૧૭૯૫.
 અડોદ્રા : જુઓ વડોદરા.
 અદનીધાટ : ૨૪૫૪.
 અદાયુ : ૩૨૨.
 અનારસ : ૧૭૮૬; ૮૭, ૨૩૧૪, ૨૪૫૪, ૨૫૧૧,
 ૨૬૩૨; ૫૮.
 અરડી : ૧૮૪૬.
 અલદાણા : ૧૨૦૪-૦૫.
 અહિંઅલ : ૧૭૮૭.
 અળાંદ : ૩૫૯.
 આએટ : ૨૩૬૦, ૨૪૬૩, ૨૬૨૯; ૪૭.
 આગલકોટ : ૨૬૦૦.
 આટાવડી : ૪૩૪.
 આડા : ૨૫૬૦, ૨૬૨૦; ૨૮; ૩૧.
 આબરપુર : ૧૭૮૫-૮૬.
 આયઠ : જુઓ આએટ.
 આરસી : ૨૪૯૩, ૨૫૯૫.

આરા : ૬૯૧, ૧૪૭૮.
 આરોઈ : ૨૩૧૨, ૨૪૪૭, ૨૫૭૧.
 આલાચદેઉ : ૪૩૪.
 આલાપુર : ૧૭૮૫, ૧૩૭૬ અ.
 આલામેય : ૧૮૪૫.
 આહામેર : ૨૪૩, ૩૨૯, ૪૭૭, ૫૨૫, ૭૩૬, ૯૧૪;
 ૧૫; ૩૬; ૫૮, ૧૧૫૩, ૧૪૩૭-૪૦, ૧૫૧૨;
 ૮૦-૮૫, ૧૭૮૫, ૧૮૪૬, ૧૯૬૨, ૨૦૧૩,
 ૨૬૦૪.
 બિલાડા : ૩૨૯.
 બિહારનગર : ૧૭૮૮.
 બિહિરાણા : ૧૮૪૬.
 બીનાનેર : ૯૩૧, ૧૪૧૫; ૯૩, ૧૫૬૪, ૧૬૪૨,
 ૧૭૩૫; ૩૮, ૧૮૪૬, ૧૯૨૫; ૭૮.
 બીજરોલ-બીજરોલ : ૧૧૫૪, ૧૬૧૪.
 બીજપુર : ૩૨૪, ૧૮૪૬; ૫૧.
 બીદા : ૧૬૧૦; ૩૨, ૨૧૮૬, ૨૫૫૨; ૬૬; ૮૫,
 ૨૬૧૫; ૩૧; ૪૧; ૫૦; ૫૯; ૬૧.
 બીસોત્તરી : ૪૩૪.
 બુચકલા : ૨૫૨.
 બુરાનપુર : ૯૫૯, ૧૬૮૦; ૮૭; ૯૧, ૧૭૨૩; ૮૫,
 ૧૮૪૬, ૧૯૩૬, ૨૦૩૫; ૬૬; ૯૧; ૯૫,
 ૨૧૯૬, ૨૨૨૪; ૨૫.
 બેટનગર : ૧૨૦૪-૦૫.
 બેડી : ૧૮૪૩.
 બેણપ-બેનાતટ : ૧૧૨, ૨૦૩; ૦૫-૦૭; ૨૮; ૩૦;
 ૪૦; ૪૧; ૫૪; ૮૨, ૩૧૪; ૧૫; ૧૮; ૮૦,
 ૫૮૪, ૧૩૫૮, ૧૬૧૪.
 બેરામ : ૪૩૪, ૨૩૬૨.
 બેલાગામ : ૧૧૫૮.
 બેવટણ : ૪૮૪; ૯૭, ૫૩૮, ૬૫૬.
 બેરશુદ્ધ-બેરસદ : ૧૫૦૮, ૨૪૪૬; ૫૫, ૨૬૧૦.
 બુના : ૨૩૨.
 બલવાદ નગર : ૧૫૦૪, ૧૬૭૦, ૧૭૮૫, ૧૮૪૬.
 બલ્લાણા : ૨૩.
 બંલણવાડા : જુઓ બલવાદનગર.

ખાંડીઆ : ૨૩૬૨; ૭૬, ૨૪૪૮, ૨૫૮૬.
 ખાંભડાઈ : ૨૫૭૧.
 ખાંભરિ : ૧૮૪૬.
 ખિંદલીસરાય : ૧૭૮૬.
 ખુંદીકોટ : ૧૨૯૭.
 ખુંદેલખાંડ : ૧૦૭.
 ભચાઉ : ૨૩૬૨, ૨૬૩૧.
 ભટનેર : ૩૫૩; ૮૮, ૧૮૪૬.
 ભટુઆર : ૩૮૮, ૬૪૨; ૪૩.
 ભટ્ટેવર : ૩૮૮.
 ભટ્ટેવા : ૩૮૮, ૬૪૩-૪૬.
 ભટ્ટોહરિ : ૩૬૬; ૮૮.
 ભણુગુર : ૧૮૪૬.
 ભણુગોલ : ૧૯૭૯.
 ભણો : ૧૯૮૧.
 ભદિલપુર : ૧૭૮૭.
 ભદ્રાવતી-અદ્રેશ્વર : ૩૪૩, ૧૬૧૫; ૨૦; ૩૨; ૩૩,
 ૧૮૪૬; ૫૮-૬૧; ૭૨; ૭૫; ૭૬; ૭૮; ૮૦;
 ૮૧, ૧૯૫૦, ૨૦૪૫; ૪૯, ૨૪૫૬, ૨૫૧૬;
 ૮૧; ૨૬૧૬; ૨૨; ૨૪; ૨૯; ૩૨; ૪૦; ૪૩;
 ૪૬; ૬૩.
 ભમરાણી : ૧૮૪૬.
 ભરમાઆદ : ૬૮૫.
 ભરલ : ૫૮૮.
 ભરૂચ : ૨૧૩; ૭૦, ૪૦૪, ૭૨૬; ૬૪, ૯૪૮,
 ૧૪૬૭, ૧૬૫૦, ૧૭૮૫, ૧૯૬૧, ૨૦૯૯,
 ૨૧૦૨, ૨૬૦૭; ૧૦.
 ભરૂડીઆ : ૨૫૭૩.
 ભલસાણુ : ૨૬૨૩.
 ભલસારિણી : ૧૫૦૬, ૧૮૪૨; ૪૬.
 ભાડિયા : ૨૬૩૧.
 ભાણુવડ : ૧૮૪૬.
 ભાણુસરાય : ૧૭૮૬.
 ભાતખનર : ૨૩૩૭, ૨૫૯૨.
 ભાદ્રડી : ૧૧૫૭.
 ભાદ્રેઅ : ૧૮૪૫.

ભાદ્રેસ : ૧૮૪૬.
 ભાઈખલા : ૨૫૯૧, ૨૬૪૩; ૪૮.
 ભાલણીપુર : ૪૩૩.
 ભાલેજ : ૧૩૪-૩૭; ૩૯-૪૧; ૫૭; ૬૪; ૯૮,
 ૨૦૦-૦૨; ૪૨, ૩૬૭.
 ભાવનગર : ૫૪૧, ૧૦૬૪, ૧૩૮૭, ૧૬૮૯, ૧૯૮૯,
 ૨૦૦૨, ૨૧૭૨, ૨૨૨૪, ૨૩૫૯, ૨૪૦૦;
 ૦૮; ૩૮; ૪૯-૫૧.
 ભિન્નમાલ : ૨૩, ૨૦૦; ૨૨; ૩૯; ૪૩-૫૮, ૩૧૧;
 ૩૩; ૬૮; ૭૦, ૪૨૮; ૭૭; ૯૨, ૫૨૭; ૫૯;
 ૬૦; ૭૩; ૭૫; ૮૯, ૬૫૩; ૫૬; ૬૦; ૯૯,
 ૭૦૩; ૦૭; ૩૩, ૮૦૩, ૯૩૬, ૧૨૭૩; ૮૦,
 ૧૩૪૦, ૧૪૫૫, ૧૬૧૪; ૬૩, ૧૭૩૪; ૮૫,
 ૮૪૬, ૨૬૦૫, ૧૩૩૬ અ.
 ભિલ્લુપુર : ૨૪૫૪.
 ભિહરૂક : ૧૮૪૬.
 ભીમપદવી : ૨૬૩.
 ભીમાવાવ : ૧૮૪૬.
 ભીલડીઆ : ૨૬૨; ૬૪.
 ભુવડ : ૧૮૪૬, ૨૫૨૨.
 ભુજ : ૧૧૫૨, ૧૪૬૯; ૮૧-૮૪, ૧૬૧૯; ૨૯;
 ૩૨; ૩૬; ૫૧; ૫૮; ૫૯; ૬૮, ૧૭૧૨; ૧૫;
 ૩૧; ૩૪; ૩૭; ૪૧; ૪૭; ૫૨; ૫૪, ૧૮૪૬;
 ૮૨, ૧૯૦૩; ૧૬-૨૦; ૨૮-૩૩; ૪૬; ૪૯;
 ૫૫-૬૦, ૨૦૩૮; ૪૫; ૪૯; ૫૦; ૭૨; ૭૫;
 ૮૫, ૨૧૦૨; ૩૯; ૪૨; ૪૯; ૭૯; ૯૧, ૨૨૬૨;
 ૬૩; ૭૬; ૭૭; ૮૯; ૯૦; ૯૩; ૯૪, ૨૩૬૨;
 ૬૬; ૭૩, ૨૪૫૨; ૫૬, ૨૫૨૨; ૨૬; ૫૨;
 ૫૪, ૨૬૧૬-૩૫; ૩૯; ૪૧; ૪૬; ૫૦.
 ભૂજપુર : ૧૬૨૦, ૧૮૪૬, ૧૯૮૧, ૨૧૮૪; ૮૭,
 ૨૨૫૭; ૫૮, ૨૩૦૦; ૬૦; ૬૬, ૨૫૩૫; ૩૮;
 ૩૯; ૫૩, ૨૬૨૮; ૩૧; ૫૦; ૬૧; ૬૩.
 બ્રૂદેશ્વર-બ્રૂદેસર : ૨૨૨, ૮૫૫.
 ભોગિનીપુર : ૧૭૮૬.
 ભોખય : ૨૫૬૧, ૨૬૧૮; ૨૮; ૩૦; ૩૧.
 ભોરાલા : ૧૯૮૧.

ભોરોલ : ૫૮૭-૮૮.
 ભૂચક્ર : જુઓ ભરૂચ.
 ભાંડક : ૧૯૩૬, ૨૫૯૬, ૨૬૩૦.
 ભાંડુપ : ૨૫૯૦, ૨૬૧૯; ૨૯; ૪૩.
 ભીંચસરા : ૨૫૬૭, ૨૬૩૧.
 ભેંસરોડગઢ : ૧૨૦૦.
 મકડા : ૨૫૬૩.
 મકરાણા : ૨૩૯૮.
 મથુઆના : ૨૪૪૭.
 મઢા : ૨૧૫૩, ૨૫૧૧; ૪૦; ૪૭.
 મત્સ્ય : ૨૫૨.
 મથુરા : ૧૪, ૯૨, ૩૮૩, ૬૫૬, ૮૩૦, ૧૭૧ અ.
 મદુરા : ૧૭૧ અ.
 મમત : ૧૮૪૬.
 મમ્બેરપુર : ૧૭૮૭.
 મધૂરભંજ : ૧૦૭.
 મલૂઆ : ૧૮૪૬.
 મહમૂદાબાદ : ૧૧૭૪.
 મહાવપુર : ૩૮૪-૮૫.
 મહિટાણુ : ૬૫૬.
 મહિમ : ૧૭૮૫.
 મહિમાણુ : ૪૩૪, ૧૮૪૬.
 મહિમુદપુર : ૧૭૮૬; ૮૭; ૮૯.
 મહી : ૨૪૪૨, ૨૬૦૭.
 મહીતીર્થ : ૧૧૬૧.
 મહીયાણી : ૧૮૪૬.
 મહુઆ : ૧૭૮૬, ૧૮૪૬.
 મહુડી : ૩૬૮, ૧૯૪૦, ૨૬૪૨.
 મહેમદાવાદ : ૪૫૨.
 મહેસાણા : ૧૮૪૬.
 માડી : ૧૪૩૭, ૧૯૦૫; ૮૧.
 માદુંગા : ૨૫૪૯; ૮૪; ૯૨, ૨૬૪૮; ૫૩.
 માણસા : ૭૬૮, ૧૨૦૬.
 માતર : ૨૩૮, ૮૦૨, ૧૫૭૮; ૭૯, ૧૮૪૬, ૨૦૬૦;
 ૬૧; ૬૪; ૬૯.
 મામચીરિ : ૨૪૪.

માલપુર : ૧૭૮૫, ૧૮૪૬.
 માલિયા : ૧૬૨૦; ૩૬.
 માહિમ : ૨૬૧૩.
 માહી : ૧૨૦૪-૦૫.
 મિર્જાપુર : ૧૯૩૬.
 મીઠડી : ૯૫૮.
 મીઠોઈ : ૨૬૪૭.
 મુનરા : જુઓ મુંદરા.
 મુકતેસરગઢ : ૪૧૮.
 મુકુંદપુર : ૧૭૯૨-૯૩.
 મુગલસરાય : ૧૭૮૭.
 મુન્નડા : ૧૨૬૬.
 મુલતાન : ૧૦૭, ૧૭૮૫, ૧૮૪૬, ૨૫૦૪.
 મુલુડ : ૨૫૯૩, ૨૬૫૫.
 મેડતા : ૧૭૮૫, ૧૮૪૬, ૨૦૧૪; ૩૨.
 મેદપાટ : ૩૨૫, ૧૬૮૮.
 મેરઠ : ૧૨૦૭.
 મેરાઉ : ૧૬૨૦, ૨૫૨૩; ૫૦, ૨૬૨૦; ૫૭; ૫૮.
 મોટા આશખીઆ : ૨૩૬૦, ૨૫૮૧, ૨૬૧૮; ૨૩;
 ૨૪; ૨૮; ૬૧.
 મોટા ટોડા : ૨૨૬.
 મોટા રતડીઆ : ૨૫૨૨, ૨૬૬૧.
 મોટા લાયમ : ૨૬૨૦-૨૨; ૬૧.
 મોટી ઉનડોઠ : ૨૫૧૮.
 મોટી ખાખર : ૨૫૮૨, ૨૬૫૯.
 મોટી ખાવડી : ૨૩૩૨; ૪૪, ૨૪૦૮, ૨૫૭૨,
 ૨૬૧૭; ૨૩.
 મોટી વંઢી : ૨૫૬૩; ૭૧, ૨૬૧૮.
 મોડપુર : ૧૬૩૦, ૧૮૬૭, ૨૫૭૩, ૨૬૨૩; ૨૯.
 મોડી : ૧૧૫૭.
 મોઢ : ૪૪૩.
 મોઢેરા : ૯૬૧, ૧૨૦૪-૦૫.
 મોથારા : ૨૩૬૮-૭૧, ૨૫૬૭.
 મોર : ૧૬૬૩.
 મોરશી : ૧૨૫૭; ૫૯, ૧૪૮૦, ૧૭૮૫, ૧૮૪૬;
 ૬૯, ૨૪૨૧; ૩૮, ૨૬૪૧; ૪૪; ૪૬.

ભોરસી : ૧૮૪૬.

ભોરિયા : ૬૮૭.

મોહલ : ૪૧૧-૧૨.

મોહિનીપુર : ૧૭૮૭.

મંગલપુર : ૬૪૮.

મંજલ : ૨૫૨૦; ૮૦.

મંજલ રેલડીઆ : ૨૪૮૦, ૨૫૨૨; ૮૫, ૨૬૩૧; ૫૦.

મંડલી : જુઓ માંડલ.

મંડાહડ : ૧૮૪૬.

મંદાઉરિ-મંદોર : ૧૪૩, ૨૦૪, ૨૭૬-૮૨, ૩૪૬.

માંગલ્યપુર : ૧૩૦૬.

માંગશાળ : ૧૮૨૨; ૪૬, ૨૪૬૫.

માંડલ : ૨૦૧; ૮૨, ૭૩૫, ૧૨૭૦; ૭૧; ૭૬; ૮૩; ૮૮, ૧૩૨૬; ૩૭-૪૦, ૧૪૩૪; ૩૭; ૬૮; ૬૯, ૧૬૪૮, ૧૮૨૨; ૪૬, ૨૨૫૬, ૨૫૫૬, ૫૭, ૨૬૦૮-૧૧; ૧૭-૧૯; ૪૧; ૪૬; ૬૧, ૧૨૦૩અ.

માંડલગઢ : ૧૭૪, ૨૩૮, ૧૨૦૪-૦૬; ૪૩-૫૯, ૧૭૮૫, ૧૮૪૬, ૨૬૩૦.

માંડવી : ૩૪૩, ૧૪૩૬, ૧૬૩૨; ૩૯; ૭૪, ૧૭૧૭, ૧૮૫૮; ૮૨, ૨૦૦૬; ૪૬; ૫૪; ૮૫, ૨૧૦૬; ૧૫; ૪૬; ૫૪; ૫૫; ૫૭; ૬૭, ૨૨૨૪; ૩૫; ૩૮; ૭૪; ૬૩, ૨૩૦૨; ૦૭; ૨૭; ૩૯; ૬૧; ૬૭, ૨૪૧૧; ૫૮, ૨૫૦૮; ૧૬; ૧૭; ૩૫; ૩૬; ૪૪; ૫૦; ૬૧, ૨૬૧૬; ૨૦; ૨૧; ૨૪; ૨૬; ૩૯; ૪૧; ૪૬; ૫૦; ૬૧; ૬૩.

માંડા : ૪૩૪, ૧૮૪૨; ૪૬, ૧૬૭૬; ૮૧.

માંઆણા : ૧૮૪૬.

મુંગણી : ૨૨૫.

મુંગીપટ્ટણ : ૨૯૬.

મુંદરા : ૧૬૨૦; ૩૨; ૩૮, ૨૦૩૩; ૮૫, ૨૧૦૩; ૪૯; ૭૦; ૭૬, ૨૨૪૬; ૬૪, ૨૩૫૨; ૬૬, ૨૪૮૧, ૨૫૧૬; ૬૧, ૨૬૧૫; ૧૬; ૨૪; ૨૬; ૩૦.

મુંબઈ : ૪૩૬, ૬૭૧, ૧૦૭૪, ૧૬૬૦, ૧૭૨૬, ૧૯૮૯, ૨૦૬૪-૬૫, ૨૨૮૫-૮૭, ૨૩૦૨; ૧૧;

૧૪-૨૨; ૩૨; ૩૩; ૩૯; ૪૦; ૪૮; ૫૧; ૫૨; ૬૪; ૬૫; ૭૪; ૭૬-૮૨; ૮૭-૯૨, ૨૪૦૭-૧૪; ૨૪; ૨૮; ૩૭-૪૪; ૫૪; ૫૬-૬૩; ૬૭; ૭૦-૭૩; ૮૨; ૯૦; ૯૩; ૯૬, ૨૫૦૦; ૦૪; ૦૮; ૧૧-૧૪; ૨૬-૫૩; ૮૨, ૨૬૧૯; ૨૬; ૩૭; ૩૯-૪૩; ૫૧-૫૭; ૬૩.

મેદ્રે : ૧૮૪૬.

રણુથંભોર : ૪૦૪, ૫૭૪, ૬૬૦, ૧૧૭૧, ૧૮૪૬.

રણુધેડી : ૧૮૪૫.

રતલામ : ૧૭૮૫.

રતાડીઆ : ૨૦૩૪, ૨૩૬૨.

રતનગિરિ : ૨૩૧૪, ૨૪૫૪.

રત્નપુર : ૨૨૨; ૨૩, ૩૬૮; ૭૦, ૪૬૧, ૮૨૫, ૮૫૧, ૧૨૦૪-૦૫.

રત્નપુરી : ૧૭૮૫.

રત્નમાલ : ૨૪૫.

રપરી : ૧૭૮૬.

રયવોડી : ૧૪૯૧; ૬૨, ૧૫૫૫.

રવા : ૨૬૪૩; ૬૧.

રાજકોટ : ૧૮૩૩; ૪૨; ૪૬, ૧૬૩૫, ૨૪૩૮.

રાજગૃહી : ૧૦૬૨, ૧૭૬૪-૬૫, ૧૮૭૮, ૨૩૧૪, ૨૪૫૪.

રાજધન્યપુર : જુઓ રાધનપુર.

રાજનગર : જુઓ અમદાવાદ.

રાજપુર : ૧૫૨૭.

રાડદ્રહી-રાડદ્રા : ૩૨૬, ૧૪૨૪; ૩૧, ૧૬૬૬, ૧૮૪૬.

રાણુકપુર : ૪૮૧, ૧૪૪૧, ૧૫૫૨.

રાણુપર : ૧૮૪૬.

રાણુપુર : ૧૪૩૪, ૧૮૦૬, ૨૦૩૬.

રાણુપુર : ૨૫૬૩.

રાણાવાવ : ૧૮૪૬.

રાણાસર : ૧૮૪૫.

રાણી : ૭૯૯, ૮૦૦.

રાધનપુર : ૧૧૭, ૨૫૬-૬૪, ૫૫૬, ૮૨૧; ૫૬, ૧૪૨૩; ૩૫; ૬૭; ૮૮, ૧૬૪૦; ૭૧; ૭૫, ૧૭૮૫, ૧૮૨૧; ૪૬, ૧૬૩૮; ૬૫, ૨૦૩૧;

૩૫; ૩૯; ૪૫, ૨૧૩૭; ૭૪, ૨૨૦૭; ૧૪,
 ૨૩૫૯; ૭૫; ૭૬, ૨૫૧૬, ૨૬૧૦, ૧૭૩૪ અ.
 શાપર ગઢવાલી : ૨૨૬, ૨૫૨૩; ૬૮, ૨૬૩૧; ૫૦.
 શાકુંદર : ૨૫૬.
 શામઘાટ : ૨૪૫૪.
 શામપુર : ૧૭૮૫.
 શામસણ : ૧૮૪૬.
 શામણીઆ : ૨૨૫૨, ૨૫૬૫, ૨૬૨૦; ૨૮; ૩૧;
 ૫૦; ૬૧.
 શાયચુર : ૨૬૦૧.
 શાયણ : ૨૧૮૪, ૨૫૬૧; ૮૮, ૨૬૨૭; ૩૧; ૫૦;
 ૬૧.
 શાયધણુજર : ૨૫૫૯.
 શાયધનપુર : જુઓ શાયનપુર
 શાલદ્રા : ૨૩.
 શાવણા પાર્શ્વનાથ : ૯૫૮, ૧૪૪૦.
 શાસંગપુર : ૪૩૪.
 શાહુથા : ૧૩૫૯.
 શિદ્રોલ : ૨૧૨૪.
 શેઝાહી : ૧૮૫૧.
 શેહાગામ : ૨૩૬૨.
 શૈવતામ્યત્ર : ૯૭૨.
 શેહડ : ૪૯૧.
 શેહલી : ૧૮૪૬.
 શેહાવાળા કોટડા : ૨૬૩૭.
 શેહીઠ : ૧૮૪૬.
 રંગપુર : ૨૫૭૩, ૨૬૨૩.
 રાંચરડા : ૨૪૦૧.
 રાંદેર : ૨૧૦૦, ૨૬૧૦.
 રાઈઆ : ૧૮૪૬.
 રાખતર : ૧૫૦૫.
 રાધુવટાદ્ર : ૧૯૮૭; ૮૯.
 રાઠેરડી : ૪૩૦, ૧૯૮૦, ૨૫૬૧.
 રાનિપુર : ૨૬૪૧; ૪૪; ૪૬.
 રાખણુભાણી : ૪૨૮.
 રાખણીઆ : ૨૩૭૬; ૭૯.
 રાખાઈ : ૬૮૩.

રાખાપુર : ૨૬૫૯.
 રાખાખાવળ : ૪૩૪, ૨૬૨૨.
 રાટ : ૧૩૨; ૩૪, ૨૫૭, ૭૬૪, ૯૪૮.
 રાટહુદ : ૫૨૫.
 રાયળ : ૨૫૪૯; ૫૦; ૬૭, ૨૬૨૪; ૨૯; ૩૧;
 ૪૧; ૪૬; ૬૧.
 રાલપુર : ૧૮૪૬.
 રાલખામ : ૨૬૫૩.
 રાલવાડી : ૨૫૫૦; ૯૨, ૨૬૫૧.
 રાલા : ૨૫૬૫; ૮૬, ૨૬૨૪; ૬૧.
 રાગતિર : જુઓ રાખતર.
 રાલુડી : ૨૧૨૪.
 રુઆડી : ૧૯૮૧.
 રુણી : ૨૫૬૨.
 રુધુ : ૧૮૪૬.
 રોદ્રપુર : ૧૬૪૨.
 રોદ્રવા : ૩૫૯, ૧૪૩૮, ૨૧૧૩.
 રોદ્રાણી : ૧૮૪૫-૪૬.
 રોલપાટક-રોલાડા : ૩૨૯; ૬૭, ૪૪૭, ૯૦૫-૧૦;
 ૫૩; ૬૮; ૭૨, ૧૦૦૨, ૧૧૫૨-૫૩, ૧૨૦૪-૦૫,
 ૧૩૮૦, ૧૫૯૯, ૧૬૦૦; ૦૫; ૦૬, ૧૮૪૬,
 ૨૬૧૦.
 રોલીઆણા : ૧૧૫૬, ૧૦૭૨ અ.
 રોવડી : ૨૦૪૨.
 રોહિયાણુ : ૮૦, ૨૫૪.
 રોળડી : ૫૦૯, ૭૨૩, ૮૭૬, ૧૨૦૪-૦૫; ૯૪,
 ૧૩૯૪, ૨૨૨૪; ૬૬, ૨૪૭૭, ૨૫૧૦; ૧૪.
 વઘમલપુર : ૭૮૨-૮૪, ૧૯૮૯.
 વટઆમ : ૭૭૭.
 વટાદરા : ૨૬૧૦.
 વટોદર : ૧૨૫૮-૫૯, ૨૩૫૮.
 વડગામ : ૭૭૬; ૭૮; ૭૯; ૮૩; ૮૬.
 વડનગર : ૭૬૪-૬૯, ૯૨૯; ૩૨, ૧૨૦૪-૦૬;
 ૫૮; ૫૯, ૧૩૩૮; ૩૯, ૧૬૫૧, ૨૦૨૫; ૩૪,
 ૨૧૯૫, ૨૪૬૯.
 વડસર : ૨૪૪૫; ૫૫, ૨૬૨૫.

વડસરા : ૭૩૩.
 વડાલા : ૧૬૧૦, ૨૩૬૧, ૨૪૫૫.
 વડોદરા : ૧૪૩; ૭૨; ૭૬; ૬૦; ૬૪, ૨૮૦, ૮૬૧,
 ૯૫૫, ૧૧૭૪, ૧૭૦૦, ૧૮૪૬, ૧૯૪૦,
 ૨૧૨૬; ૬૪, ૨૨૫૭; ૫૮, ૨૪૭૮, ૨૫૧૪,
 ૨૬૦૭; ૩૧.
 વઢવાણ : ૧૪૧, ૨૫૫, ૩૭૨, ૮૩૦, ૧૪૩૪; ૩૭,
 ૧૫૬૧, ૧૬૨૭.
 વણથલી : ૧૬૧૮, ૧૭૧૭, ૧૮૪૬, ૧૯૬૧, ૨૩૫૨,
 ૨૫૦૬.
 વત્સ : ૨૫૨, ૧૭૮૬.
 વયજલક : જુઓ વેજલપુર.
 વરકિડ : ૧૨૫૭; ૫૯.
 વરકાણા : ૧૪૪૧, ૧૫૫૨.
 વરતેજ : ૨૧૭૨.
 વરાડીઆ : ૨૫૬૨; ૮૫-૮૭, ૨૬૦૬; ૧૯; ૨૫;
 ૩૭; ૪૧; ૬૧.
 વરેશ : ૧૮૫૧.
 વધમાનપુર : ૧૧૦૩-૩
 વર્માણુ : ૨૩.
 વલાદ : ૧૧૬૨, ૧૨૦૬.
 વલાહિયા : ૧૪૩૭, ૧૯૮૧.
 વલ્લભીપુર : ૯૩, ૨૪૭, ૮૭૮, ૧૨૦૪-અ.
 ૧૩૯૬-અ.
 વસઈ : ૨૨૫, ૪૩૪, ૭૬૮.
 વઢુધવાર : ૧૮૪૬.
 વાફપત્રાકા : ૧૫૮૪.
 વાગૂડી : ૧૨૦૪-૦૫.
 વાધોડ : ૧૮૪૬.
 વાયડ : ૨૩.
 વારડી : ૧૮૪૬.
 વારાણસી : ૧૪૨૬, ૧૬૨૫, ૧૮૭૮, ૧૯૨૩.
 વારાપધર : ૨૪૪૭, ૨૫૬૬; ૮૫-૮૭; ૯૬, ૨૬૬૧.
 વારાહી : ૭૬૧, ૧૨૫૭; ૫૯, ૧૮૪૬, ૧૯૭૯.
 વાલકેશ્વર : ૨૪૦૮.
 વાલાગિરિ : ૨૫૯૮.

વાલોતરા : ૧૪૭૧, ૧૭૫૪, ૨૦૧૦-૧૧.
 વાવ : ૧૮૪૫-૪૬.
 વાસણુ : ૪૯૫.
 વાસરોડા : ૨૦૧, ૪૯૪.
 વાસા : ૧૧૦૩.
 વાહામેર : જુઓ વાહામેર.
 વિકિતગિરિ : ૪૮૬; ૯૬.
 વિજયપુર : જુઓ વિજયપુર.
 વિજાપુર : ૫૫૦; ૫૨; ૫૪, ૭૮૦; ૮૪, ૧૧૭૦,
 ૧૩૫૮; ૭૩, ૧૮૪૬, ૧૯૪૦.
 વિદલ્ : ૨૫૨.
 વિપુલાચલ : ૨૩૧૪, ૨૪૫૪.
 વિમલાચલ : ૮૩૦.
 વિશાલે : ૧૮૪૬.
 વિસલનગર : ૧૬૩૩, ૧૮૪૬.
 વિસલપુર : ૪૮૨, ૧૩૯૬; ૯૮.
 વિહંદ : ૧૮૪૬.
 વીચીઆડી : ૧૨૦૪-૦૫.
 વીજડલિ : ૧૨૦૪-૦૫.
 વીડકિદ : ૧૩૯૩.
 વીઠ : ૨૬૩૧.
 વીઠી-મોડકુઆવાડી : ૨૫૨૨.
 વીથોણુ : ૨૫૨૩.
 વીરપુર : ૧૮૪૬.
 વીરમગામ : ૯૩૬, ૧૧૫૨, ૧૮૨૨; ૪૬, ૨૬૧૦.
 વીરાગામ : ૨૩૬૨.
 વીશોત્તરી : ૨૨૫, ૧૬૧૦, ૧૮૪૬.
 વીસનગર : ૧૨૦૬.
 વૃદ્ધનગર : ૭૬૪.
 વેજલપુર : ૫૦૧, ૬૬૬, ૧૬૫૦.
 વેહડી : ૪૩૩.
 વૈભારગિરિ : ૧૮૭૮, ૨૩૧૪, ૨૪૫૪.
 વૈરાટપુર : જુઓ ધોલકા.
 વ્યાણુધ : ૧૭૮૫.
 વંગ : ૨૫૨.
 વાંકાનેર : ૧૧૫૨, ૧૭૮૫,

વાંકી : ૨૫૨૩.
 વાંકુ : ૨૫૦૧; ૬૦; ૮૬, ૨૬૪૮; ૫૯.
 વાંઠ : ૨૫૬૬.
 વિંઝાણુ : ૧૪૭૮, ૧૯૯૯, ૨૧૭૯-૮૦; ૮૪,
 ૨૨૫૨; ૫૯, ૨૩૬૧; ૬૭, ૨૪૫૬; ૬૫.
 વિંધ્યાચલ : ૨૧૩.
 વીંછીવાડીઆ : ૮૧૫, ૯૫૬.
 શક્તિપુર : ૧૫૧૭.
 શત્રુજય : ૧૨૩; ૪૨; ૫૨; ૭૪; ૯૮, ૨૨૪; ૩૮;
 ૫૫, ૩૨૦; ૩૩૧; ૪૪; ૪૮; ૬૮; ૭૦-૭૩,
 ૪૮૨; ૯૧; ૯૩, ૫૨૭; ૫૮; ૭૭; ૬૫, ૬૦૫
 -૦૭; ૩૧; ૫૬; ૬૮, ૭૩૩, ૮૦૨; ૦૩; ૦૬;
 ૨૫; ૩૦; ૫૫; ૬૩; ૮૨; ૮૬, ૯૧૭; ૧૮;
 ૨૮; ૩૫; ૪૮; ૭૨, ૧૦૭૮, ૧૧૨૨; ૫૨-
 ૫૪; ૬૦, ૧૨૨૭, ૧૩૬૩; ૯૦, ૧૪૬૬; ૨૪;
 ૨૬; ૩૧; ૩૪; ૬૬, ૧૫૬૪-૬૮, ૧૬૦૪;
 ૧૧; ૧૫; ૧૭; ૨૮-૩૦; ૪૭; ૫૧; ૮૨,
 ૧૭૦૨; ૧૫; ૨૮; ૪૦; ૭૫; ૮૪; ૯૮, ૧૮૦૮;
 ૧૬; ૨૦-૨૨; ૨૬; ૩૦; ૪૦; ૪૧; ૪૪; ૪૭;
 ૫૫; ૬૧; ૬૩; ૬૭; ૭૦; ૭૧; ૭૮; ૯૯,
 ૧૯૦૨; ૦૬; ૦૯; ૧૧; ૧૨; ૧૫; ૩૬; ૬૧; ૬૩;
 ૭૮; ૭૯; ૮૧, ૨૦૫૪; ૭૧, ૨૧૨૬; ૬૦; ૭૧;
 ૭૪; ૮૬; ૯૩, ૨૨૦૩; ૦૬; ૧૨; ૧૪; ૧૭;
 ૨૦; ૬૦; ૬૬; ૭૧; ૭૬-૮૨, ૨૩૨૩, ૨૪૦૧;
 ૨૧; ૩૮; ૪૦; ૫૦; ૬૩, ૨૫૦૮; ૧૯; ૪૭,
 ૨૬૧૯; ૩૯.
 શાણુ : ૬૧૦-૧૧.
 શાહપુર : ૧૯૬૪, ૨૦૨૬.
 શિકારપુર : ૨૪૩૮, ૨૫૦૯.
 શિણુઈ : ૨૩૭૬.
 શિવકોટ : ૧૮૫૧.
 શિવવાડી : ૧૮૪૬.
 શિવા : ૫૨૫.
 શીરપુર : ૨૦૯૩, ૨૨૨૪, ૨૩૯૩.
 શીહોર : ૬૫૨, ૯૫૯.
 શેખપુર : ૧૯૮૭; ૮૯.
 શેરડી : ૨૫૬૨, ૨૬૧૫; ૩૦,

શૌરીપુર : જુઓ સિંઘરાખાદ.
 શંખેશ્વર : ૨૩, ૩૩, ૮૦, ૨૦૧; ૫૪; ૮૨, ૪૯૪,
 ૮૬૨, ૯૦૭; ૬૮, ૧૪૬૭, ૧૮૨૨; ૪૬,
 ૨૨૬૦, ૨૫૧૬, ૨૬૧૯.
 શ્રાવસ્તી : ૧૨૦૪-૦૫.
 શ્રીકરી : જુઓ છીકારી.
 શ્રીનગર : ૪૬૩, ૭૬૭.
 શ્રીપુર : ૫૭૬.
 શ્રીમાલ : ૨૪૫-૪૮; ૫૦; ૫૭, ૫૨૭, ૯૫૧,
 ૧૯૮૨.
 શ્રીરામપુર : ૧૦૭૩-અ.
 સંઘલવાડા : ૧૦૩૨.
 સણોસરા : ૨૫૭૦.
 સત્યપુર : ૪૪૩, ૧૦૦૨; ૩૨; ૩૪; ૫૭; ૭૭; ૭૮,
 ૧૨૨૬, ૧૩૮૯.
 સત્રાગાર : ૧૨૫૫.
 સપાદલક્ષી : ૧૦૭, ૪૦૪.
 સખરનગર : ૧૭૮૯, ૧૮૦૬.
 સમાણુ : ૧૭૮૫.
 સમીઆણુ : ૧૭૮૫, ૧૮૪૬.
 સમેતશિખર : ૧૪૨૯; ૪૦; ૪૧, ૧૬૨૪, ૧૭૫૬;
 ૫૯; ૬૨; ૭૫; ૮૩; ૮૪; ૯૪, ૧૮૦૫; ૭૮,
 ૧૯૩૬; ૬૬; ૨૩૧૪; ૪૨, ૨૪૦૮; ૫૪, ૨૬૦૬.
 સરખેજ : ૨૬૧૯; ૨૯.
 સરધના : ૧૨૦૭.
 સરવર : ૧૮૪૬.
 સરવા : ૧૮૪૬.
 સરસા : ૧૭૮૬, ૧૮૪૬.
 સરા : ૪૫૯; ૬૦; ૬૫-૬૮; ૭૦.
 સરાય : ૧૭૮૭.
 સરોતરા : ૫૭૬.
 સલખણુપુર : ૬૫૬, ૧૦૪૨.
 સલાખુર : ૧૮૪૬.
 સલાલાખ માળવા : ૯૪૯.
 સહિનદપુર : ૧૭૮૬; ૮૭; ૯૫.
 સહિસરાય : ૧૭૮૭.
 સાકરગઢ : ૩૨૩,

સાકંભરી : ૧૦૭, ૩૮૩, ૪૦૨; ૦૪-૦૮.
 સાચોર : ૩૬૫, ૬૧૬; ૩૬; ૪૮, ૧૦૦૨; ૩૩;
 ૭૭, ૧૪૨૪; ૩૧; ૫૫; ૭૪, ૧૫૩૫, ૧૭૮૫,
 ૧૮૪૬, ૧૯૪૦.
 સાદડી : ૧૭૮૫, ૧૮૪૬.
 સાદરી : ૮૦૭, ૧૪૪૧; ૪૨, ૧૫૫૨; ૧૬૬૦; ૫૧.
 સાધ્મતી : ૧૮૧૫.
 સાભરાઈ : ૪૩૦, ૧૯૭૩; ૮૦, ૨૧૯૦, ૨૪૩૫;
 ૪૨; ૪૪, ૨૫૫૨; ૫૬, ૨૬૨૯-૩૧; ૬૧.
 સામહી : ૧૮૪૬.
 સામેત્રા : ૩૨૨.
 સામોસણ : ૧૮૪૬.
 સાયલા : ૪૨૪, ૧૧૬૧.
 સારણુ : ૧૮૪૬.
 સાસર : ૧૮૪૬.
 સાલપુર : ૧૦૭.
 સાવરકુંડલા : ૨૩૫૯.
 સિકંદરા : ૧૭૮૫.
 સિકંદરાઆદ : ૧૪૭૩, ૧૭૮૫, ૧૮૪૬, ૧૯૪૦ અ.
 સિતેતપુર : ૧૯૪૦.
 સિદ્ધગિરિ-સિદ્ધાયલ : ૧૯૩૬, ૨૧૨૫, ૨૨૦૦; ૨૪,
 ૨૩૩૨, ૨૪૩૮; ૪૯; ૬૦, ૨૫૫૩, ૨૬૧૫.
 સિદ્ધપુર : ૧૭૮૫, ૧૮૪૬, ૨૬૧૦.
 સિરિનગર : જુઓ સરાનગર.
 સીકરી : ૧૭૮૪.
 સીગીવાડ : ૧૨૦૪; ૦૫.
 સીરોહી : ૬૮, ૨૬૬, ૩૨૪, ૬૨૬; ૮૪-૮૬,
 ૭૪૬; ૫૨, ૮૬૩, ૯૩૬; ૫૯, ૧૨૩૬; ૮૭,
 ૧૪૨૪; ૨૭; ૩૧, ૧૫૩૨, ૧૭૮૫, ૧૮૪૬,
 ૨૦૧૭, ૨૬૦૫.
 સીહનવે : ૧૭૮૫.
 સુબપુર : ૨૩૧૧; ૬૦; ૭૬, ૨૫૨૨, ૨૬૬૧.
 સુથરી : ૧૯૭૭, ૨૦૦૦, ૨૧૮૪, ૨૨૭૩; ૯૨,
 ૨૩૦૨; ૩૬; ૫૪; ૬૮; ૭૧; ૮૧, ૨૪૪૫;
 ૫૭; ૫૮; ૬૪; ૯૦; ૯૩, ૨૫૦૦; ૦૩; ૦૬;
 ૧૭; ૬૮; ૬૯; ૮૬-૯૦, ૨૬૧૬; ૧૮; ૨૦;
 ૨૧-૩૧; ૩૯; ૪૩; ૫૦; ૫૨; ૫૮; ૬૧.

સુપત્તનપુર : ૯૪૮.
 સુરત : ૭૬૮, ૧૨૫૮-૬૦, ૧૪૨૫; ૩૪; ૩૭; ૬૭;
 ૯૮; ૯૯, ૧૬૪૯; ૯૧, ૧૭૮૫, ૧૮૪૬,
 ૧૯૩૬; ૩૭; ૪૦; ૪૭; ૬૧, ૨૦૨૯; ૪૨;
 ૬૦; ૭૦; ૯૬-૨૧૦૫; ૧૮; ૨૫; ૨૭; ૩૦;
 ૩૨; ૩૫; ૪૪; ૪૭; ૪૯; ૫૯-૬૪; ૭૧; ૭૪;
 ૭૮; ૮૮; ૮૯; ૯૨, ૨૨૦૦-૧૯; ૨૨-૨૫;
 ૨૮-૩૧; ૩૫; ૩૮; ૪૨-૪૫; ૫૧; ૫૩; ૫૫;
 ૫૭; ૫૮; ૬૭-૭૧; ૭૪; ૭૮; ૮૨, ૨૪૨૪;
 ૮૩, ૨૫૨૪, ૨૬૦૭; ૧૦, ૫૯.
 સુરપાટણ : ૨૧૬.
 સુવર્ણગિરિ : ૨૪૪, ૬૦૨; ૦૮; ૧૩-૩૨.
 સુહવપુર : ૪૦૩.
 સુરાચંદ : ૧૮૪૬.
 સેકડાગ્રામ : ૮૩૫.
 સેરવાટપુર : ૧૬૮૧.
 સેરિસા : ૨૯૯, ૩૦૦, ૧૯૪૦.
 સેલવાટ : ૧૦૩૨.
 સેવાસણ : ૧૮૪૬.
 સોજત : ૭૩૪, ૧૭૮૫.
 સોજતરા : ૧૮૪૬, ૨૧૧૧; ૧૪; ૭.
 સોનગઢ : ૨૫૮૨.
 સોનગિરિ : ૨૩૧૪, ૨૪૫૪.
 સોનપુર : ૬૦૫; ૦૭; ૦૮.
 સોનારડી : ૪૩૪.
 સોપારક-સોપારા : ૨૬૯-૯૯, ૫૮૨, ૯૪૮.
 સોમનાથપાટણ : ૩૧૧.
 સોવનગઢ-ગિરિ : ૬૨૬-૩૦.
 સોવનપંથ : ૧૭૮૫.
 સોહી : ૧૮૪૬.
 સૌરીપુર : ૧૭૮૬, ૧૯૪૦-અ.
 સ્થાનનગર : ૧૩૩૮.
 સ્મૃદંદિ : ૧૮૪૬.
 સંઢલા : ૧૮૪૬.
 સાંચેરા : ૨૪૯૩; ૯૮, ૨૫૨૧; ૭૩; ૭૫; ૮૫,
 ૨૬૨૧; ૩૧; ૩૯; ૪૧; ૪૫; ૪૯; ૫૯; ૬૧.

સાંખિસરાય : ૧૭૮૬.
 સાંગજી : ૪૩૪.
 સાંગાનેર : ૧૭૮૫, ૧૮૪૬.
 સાંચી : ૩૮૩.
 સાંચલુ : ૫૭૩.
 સાંડેર : ૨૩.
 સાંતલપુર : ૧૮૪૬, ૨૫૭૦.
 સાંધાજી : ૩૩૩, ૨૩૩૭; ૪૪; ૪૫, ૨૪૧૫; ૪૭,
 ૨૫૧૬; ૫૪; ૮૭; ૮૮; ૯૧, ૨૬૩૦; ૬૧.
 સાંધવ : ૨૪૪૮, ૨૬૨૩; ૬૧.
 સાંભર : ૧૦૭, ૩૮૬, ૪૦૩; ૦૭; ૦૯; ૧૦, ૯૪૯,
 ૧૯૩૬.
 સિંહપુરી : ૧૭૮૭, ૨૩૧૪, ૨૪૫૪,
 સિંહલક્ષ્મી : ૫૭૩.
 સિંહવાડા : ૯૬૨.
 સિંહદ્રાડા : ૧૨૦૪-૦૫.
 સ્તાંભપુર : જુઓ ખંભાત.
 હડમતિ : ૧૮૫૧.
 હડાલા : ૧૨૦૪-૦૫.
 હાથુંડી : જુઓ હસ્તીકુંડી.
 હરજમ : ૧૮૫૧.
 હરિપુરા : ૧૯૩૬, ૨૦૯૮-૨૧૦૦; ૩૭, ૨૨૨૨;
 ૪૩.
 હરિયાપુર : ૧૧૫૯.
 હરિવર : ૩૮૮.

હલવદ્ર : જુઓ હળવદ.
 હર્ષપુર : ૨૩, ૪૦૪, ૧૦૪૮.
 હસ્તિનાપુર : ૧૮૭૮.
 હસ્તીકુંડી-હસ્તીકુંડ : ૩૨૧-૨૮; ૬૦, ૪૪૬, ૫૮૬.
 હળવદ : ૧૭૮૫, ૧૮૪૬.
 હાજી : ૧૮૪૬.
 હાતલી : ૧૨૦.
 હાથિયા : ૧૭૮૬.
 હામલા મંજલ : ૨૫૭૦.
 હારીજ : ૨૩, ૬૩૮.
 હાલા : ૧૬૧૦.
 હાલાપુર : ૨૨૯૫, ૨૫૬૫.
 હાલીહર : ૧૮૪૬.
 હાલોલ : ૧૧૪૭; ૭૧, ૨૧૬૪.
 હીલુમતી : ૧૮૪૬.
 હીરાપલ્લી : ૨૩.
 હુબલી : ૨૪૧૬, ૨૫૯૭.
 હૈદરાબાદ : ૫૨૫, ૧૯૪૦.
 હંસપુરી : ૧૬૯૦; ૯૨.
 હંસાઉર : ૧૭૮૫.
 હંસાર : ૧૮૪૬.
 હંસદુ : ૧૮૪૬.
 હંસી : ૧૮૪૬.
 હંસોટ : ૧૭૮૫.
 હીંગલાજ : ૧૮૫૧.

નોંધ—આ સૂચિપત્રમાં પેરા નંબરની સાથે ‘અ’ ‘બ’ આદિ સંલગ્ન છે, તે પેરા ગ્રંથના અંતે
 આપેલી પૂર્તિના છે. આવા પેરા મૂળ પેરા સાથે સાંકળી લેવાના હોઈને અથવા તે મૂળ પેરાના
 સંદર્ભમાં સૂધારો-વધારો સૂચવતા હોઈને પેરાનો મૂળ નંબર એ જ આપ્યો છે.

અંતિમ પૂર્તિ

આચાર્યરક્ષિતસૂરિ દ્વારા પ્રતિબોધિત પ્રાગ્વાટ મંત્રી ખેતલ

૨૨૭અ. આચાર્યરક્ષિતસૂરિએ અનેક મહાનુભાવોને પ્રતિબોધ આપીને ધર્મ પમાડ્યો છે, એ વિશે ભદ્ર-અથોમાં પ્રચુર સામગ્રી સંપ્રાપ્ત છે. તેમણે પ્રતિબોધેલા પ્રાગ્વાટ, વામંગા ગોત્રીય મંત્રી ખેતલ ભાર્યા ખેતલદે અંગેનો મહત્વપૂર્ણ ઉદ્દેશ્ય સુધર્માસ્વામીકૃત “સ્થાનાંગ સૂત્ર”ની પ્રત પુષ્પિકામાંથી ઉપલબ્ધ થાય છે. તેમાં મંત્રીચર્યાના વંશવૃક્ષ વિષયક ઉપયોગી માહિતી નિપજ છે. એ વંશમાં થયેલા મંત્રી ટોકરે ભાવસાગરસૂરિના ઉપદેશથી ઉક્ત ગ્રંથની પ્રત સં. ૧૫૧૭ માં લખાવીને તેમને અર્પણ કરી. પુષ્પિકા માટે જુઓ પુણ્યવિજયજીના હસ્તપ્રત વિષયક સંગ્રહનું સૂચિપત્ર, ભા. ૧, નં. ૨૪૧.

મહેન્દ્રસિંહસૂરિ દ્વારા પરાજિત પુણ્યતિલકસૂરિ

૫૨૮અ. કાસહદ ગચ્છીય પાદલિપ્તસૂરિની પરંપરામાં પુણ્યતિલકસૂરિ પ્રખર વિદ્વાન થયા. તેઓ વિહરતા અવંતીપુર પધાર્યા જ્યાં ‘ત્રિધિપક્ષગચ્છાધિરાજ, સરસ્વતી લગ્નપ્રસાદ’ આચાર્ય મહેન્દ્રસિંહસૂરિ મિરાજતા હતા. તેમનો અપૂર્વ મહિમા જોઈને વિદ્યામદથી પુણ્યતિલકસૂરિ ગુરુ પાસે વાદલિપ્તથી આગ્યા અને આહવાન આપ્યું. ગુરુએ કહ્યું—વૃથા વાદનું પ્રયોજન શું? જવાબમાં પુણ્યતિલકસૂરિએ જણાવ્યું કે વૃથા શા માટે? જે જય પામે તે અન્યને શિષ્ય કરે! ગુરુએ તે સ્વીકાર્યું અને વાદનો પ્રારંભ થયો. ગુરુએ તેમને મુદ્દતમાં જ જીતી લીધા. આથી પુણ્યતિલકસૂરિ પોતાને ધન્ય માનવા લાગ્યા. ગુરુને વંદના કરી તેમજ સ્તુતિ કરી તેમનો શિષ્ય થયા. ગુરુએ પણ તેમની મહત્તાના રક્ષણાર્થે દીક્ષા આપી તેમને શાખાચાર્યપદે સ્થાપ્યા. વળી તેમના પૂર્વજનચાર્ય પાદલિપ્તસૂરિ વિરચિત “વીર જિન સ્તોત્ર” ને “સપ્રભાવ, બહુગોગ સિદ્ધિ-સંપન્ન” જોઈ, સપ્તસ્મરણ મહાસ્તોત્રમાં તૃતીય મહાસ્તોત્ર તરીકે સ્થાપ્યું. આ સ્તોત્રનું મહત્વ ઉપસર્ગહર સ્તોત્રની જેમ ‘અનેક યોગ સિદ્ધિમય’ હોઈને નવોદિત શિષ્યને દીક્ષા આપ્યા બાદ સૌ પ્રથમ તેનો જ પાઠ શીખવવામાં આવે છે.

ઉપર્યુક્ત પ્રસંગ પાદલિપ્તસૂરિ કૃત “મહાવીર સ્તોત્ર” પર લખાયેલ અવચૂરિની પ્રશસ્તિમાંથી જાણી શકાય છે, જેની પ્રત પુણ્યવિજયજીના સંગ્રહમાં છે. જુઓ ઉક્ત સૂચિપત્ર ભા. ૧, નં. ૧૬૭૩. પ્રસ્તુત અવચૂરિ અમરસાગરસૂરિના રાજ્યમાં, વા. દયાસાગરના શિષ્ય વા. પુણ્યસાગરે સં. ૧૭૩૬ ના આસેા સુદી ૧૦ ને રવિવારના દિને શુરકાનપુરમાં લખી. વા. પુણ્યસાગરના અન્ય ગ્રંથો માટે જુઓ પેરા નં. ૧૬૮૨-૮૩. અંચલગચ્છની સમાચારી અંગે ઉક્ત પ્રસંગ અત્યંત મહત્વપૂર્ણ છે.

ઉપા. ધર્મનન્દનની કૃતિ

૧૦૫૬અ. ઉપા. ધર્મનન્દને “લોક નાલિકા” પર અવચૂરિ લખી, જેની પ્રત પુણ્યવિજયજીના

સંગ્રહમાં છે. જુઓ એમનું સૂચિપત્ર ભા. ૧, નં. ૩૦૫૬. આ ગ્રંથમાં કર્તાએ પોતાના ગુરુ મેરુતુંગ-સૂરિની કરેલી સ્તુતિ ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવી છે.

ધર્મભૂતિસૂરિએ કરેલાં ગ્રંથોદ્ધારનાં કાર્યો

૧૫૭૯અ. મદલવાદી પ્રણીત “નયચક્ર” પર સિંહસૂરિ વિરચિત વૃત્તિની પ્રત ધર્મભૂતિસૂરિના ઉપદેશથી મંત્રી ગોવિંદના ‘મુજની ઉપમા યોગ્ય’ પુત્ર પુત્રે લખાવી જ્ઞાનજંડારમાં મૂકાવી હતી. જમ્બૂવિજયજી “દ્વાદશાર નયચક્ર”માં જણાવે છે કે-‘આ પ્રતિ જેના ઉપરથી લખવામાં આવી હશે, તે પ્રતિ હજી સુધી ક્યાંય અમારા જોવામાં આવી નથી. એટલે આ જાતની પ્રતિ વિશ્વમાં એક જ છે એમ ધારીએ છીએ.’ તત્કાલિન સર્વ દર્શનોની તુલનાત્મક વિચારણા કરતો મૂળ ગ્રંથ ૭૦૦ વર્ષ પહેલાં જ નષ્ટ થઈ ગયો હોઈને, ભાવનગરના સંગ્રહમાંથી પ્રાપ્ત થયેલી, ધર્મભૂતિસૂરિના ઉપદેશથી લખાયેલી ઉક્ત પ્રતિ અત્યંત મહત્વપૂર્ણ અને છે.

વિષ્ણુદાસકૃત “સિદ્ધિ વિનિશ્ચય ટીકા”ની કચ્છ-કોડાયના જંડારની પ્રત પણ ધર્મભૂતિસૂરિના ઉપદેશથી સં. ૧૬૬૨માં નામડાગોત્રીય ધનરાજે લખીને જ્ઞાનજંડારમાં મૂકાવેલી, એમ પ્રત-પુષ્પિકા દ્વારા જણાય છે. ઉપર્યુક્ત પ્રત પણ એ અરસામાં જ લખાઈ હશે એમ અન્ને ગ્રંથોની લગભગ એક જ જાતની પુષ્પિકા દ્વારા મનાય છે. આ અરસામાં ધર્મભૂતિસૂરિના ઉપદેશથી ગ્રંથોદ્ધારનાં ત્રિશદ્ધ કાર્યો થયાં.

ગ્રંથ-લેખનની પ્રવૃત્તિ

વિક્રમના ૧૭ અને ૧૮ મા સૈકામાં ગ્રંથ-લેખન તથા પ્રત-લેખનની પ્રવૃત્તિ અત્યંત જોશભરી હતી તે અંગે ઘણું નોંધી ગયા છીએ. પુણ્યવિજયજીનાં સંગ્રહમાંથી કેટલીક અન્ય ખાખતો મળે છે, તેની સંક્ષિપ્ત નોંધ નિમ્નોક્ત છે :-

૧૪૮૭અ. સં. ૧૬૬૫ વૈ. સુ. ૬ શનિવારે ખાનનગરમાં પં. ક્ષમાકીર્તિ શિ.....કીર્તિગણિએ જ્ઞાનપ્રભસૂરિકૃત ‘અપાપા બૃહત્કલ્પ’ની પ્રત લખી. તેની પુષ્પિકામાં પં. જયવન્તગણિ શિ. કુલકીર્તિ, શિ. મુનિકીર્તિ વિગેરેનો ઉલ્લેખ પણ મળે છે.

૧૪૮૭અ. સં. ૧૬૬૭ વદિ ૩ ને શનિવારે દીવમાં ધર્મભૂતિસૂરિના રાજ્યમાં પં. રાજકીર્તિ શિ. શ્રુતકીર્તિ શિ. વિજયકીર્તિના વાંચનાથે સિદ્ધસેનસૂરિ કૃત ‘કલ્યાણ મંદિર’ પર અવચૂરિ લખાઈ.

૧૪૮૭ક. સં. ૧૬૬૯ માં પં. ક્ષમાકીર્તિ શિ. વા. રાજકીર્તિગણિ, પં. ગુણવર્દનગણિ શિ. શ્રુતકીર્તિએ પારકર નગરમાં ઋષિ દયાકીર્તિ અને હર્ષકીર્તિ સહિત ‘રત્ન સમુચ્ચય’ની પ્રત લખી.

૧૪૮૭ડ. સં. ૧૬૮૨ માં લિન્નમાલના સં. સૂરા ભાયાં કરતુરાઈએ ઉત્તરાખ્યનની પ્રત લખાવીને પં. વિજ્ઞાનકીર્તિને અર્પણ કરી.

૧૪૯૩અ. સં. ૧૬૨૯ કા. વ. ૫ ને શુક્રવારે ધર્મભૂતિસૂરિના રાજ્યમાં મેવાતમંડના રાડદેશ અંતર્ગત ખરડોદનગરમાં ઉપા. ભાનુલખિંધ શિ. માણિક્યરાજે જીવાભિગમસૂત્રની પ્રત લખી.

૧૫૫૨અ. સોમભૂતિગણિના શિષ્ય ઋષિ રૂડાએ સં. ૧૬૪૨ માં તિજરામાં રહીને ‘લઘુ ક્ષેત્રસમાસ પ્રકરણ-ખાલાવમોધ’ની પ્રત લખી.

૧૬૮૩અ. સં. ૧૬૯૭ કા. વ. ૮ ને ગુરુવારે મુનિકીર્તિએ તથા વૈરાગ્યસાગરે વીરભદ્રગણિ કૃત ‘ચતુઃશરણુ’ પર લખાયેલ રતબકની પ્રતો ખંભાતમાં રહીને લખી.

૧૭૪૯અ. સં. ૧૭૧૬ મધુમાસે અસિતપક્ષે ગુરુવારે માણિક્યસાગર શિ. ન્યાનસાગર શિ. નયસાગરે શેખપુરમાં રહીને કલ્પસૂત્રની પ્રત લખી.

૧૭૫૨અ. સં. ૧૭૧૪ માહ સુદી ૬ ના દિને નવાનગરમાં વા. રિવેકશેખર શિ. વા. ભાવશેખર (પેરા નં. ૧૬૫૭) સાધ્વી વિમલા શિ. કપૂરા શિ. દેમા શિ. પદ્મલક્ષ્મીના વાંચનાર્થે સુધર્માસ્વામી કૃત 'સૂત્ર કૃતાંગ'ની પ્રત લખી.

૧૯૯૮અ. લાલચંદ્રના ગુરુ મુનિચંદ્રે સં. ૧૭૦૫ માં ઉગ્રસેનપુરમાં રહીને અજિત શાંતિ સ્તવ સ્તંભકની પ્રત લખી.

૨૦૩૦અ. રત્નશેખર શિ. લખ્મિશેખરે સં. ૧૭૭૦ પોષ ૧૦ ના દિને નગરથકામાં રહીને સિદ્ધસેન-સૂરિ કૃત 'કલ્યાણ મંદિર' પર આલાવબોધ લખ્યું.

૨૦૩૨અ. સં. ૧૭૩૯ કા. સુ. ૯ ને રવિવારે દીપસાગરે સુથરીમાં રહીને 'પાંડવગીતા આલાવબોધ' ની પ્રત લખી. પ્રત પુષ્પિકામાં " દરિયાવને કાંઠે " એવો ઉદ્દેશ્ય પણ છે.

૨૦૩૪અ. સં. ૧૭૨૦ માહ સુદી ૧૦ ને ગુરુવારે વા. જ્ઞાનશેખરગણિના શિષ્ય મુનિ જીવાએ રતાડી-આમાં રહીને ગજસાગર કૃત 'દંડક પ્રકરણ આલાવબોધ' તથા રત્નશેખરસૂરિ કૃત 'લઘુ ક્ષેત્ર સમાસ પ્રકરણ'ની પ્રતો લખી.

૨૧૨૧અ. સં. ૧૭૮૭ ભા. સુ. ૧૨ ને શનિવારે વિદ્યાસાગરસૂરિના શિષ્ય હિતાબ્ધિએ ૫૪૬ ગાથામાં 'રત્નસમુચ્ચય સ્તંભક'ની રચના કરી.

૨૨૬૫અ. સં. ૧૮૫૭ આસો વદિ ૫ ને મંગળવારે લાણચંદ્રે ગુણચંદ્રના પઠનાર્થે રાજનગરમાં હાજી પટેલની પોળમાં ચાતુર્માસ રહીને ગજસાગર કૃત 'દંડક પ્રકરણ'ની પ્રત લખી.

૨૨૮૪અ. મહિમારત્ન શિ. વિનયકેસે દશવૈકલિકસૂત્ર પર સં. ૧૫૭૨ માં નીઝરાનગરમાં વૃત્તિ રચી હતી તેની પ્રત ભદારક રાજેન્દ્રસાગરસૂરિના ઉપદેશથી રાજપુરના સંઘે લખાવી જ્ઞાનભંડારમાં મૂકાવી.

૨૨૯૭અ. પં. ધનસાગરગણિ શિ. પં. માણિક્યસાગરે સુધર્માસ્વામી કૃત 'પ્રશ્ન વ્યાકરણ'ની પ્રત લખી.

૨૪૧૭અ. સં. ૧૯૧૭ કા. સુ. ૧૧ ને શુક્રવારે મુખર્ષ-ભાતખખરમાં વીસાના ઉપાસ્યમાં ચાતુર્માસ રહીને ભાગ્યશિખર શિ. પ્રમોદશિખર શિ. કીર્તિશિખર શિ. મોતીચંદે ભકતામર સ્તોત્ર વૃત્તિની પ્રત લખી: **ધાતુભૂતિ લેખોમાં જનધારી ચિત્રાકૃતિ**

આ ગચ્છના આચાર્યોના ઉપદેશથી પ્રતિષ્ઠિત થયેલી ભૂતિઓમાં પ્રાય: " ઉપદેશાત્ " શબ્દ યોજાયેલો હોય છે, એ વિહિષ્ટના ઉપરાંત કાંતિસાગરજી નોંધે છે કે આવી પ્રતિભાઓના પાછળના ભાગમાં લેખ સાથે નિયત સ્થાને ગ્રેક્ષણીય અને લઘ્ય જનધારીનું ચિત્ર ઉપસાવેલું કે ઉત્કૃષ્ટિત નીરખાય છે. અઘાપિ કોઈ પણ ભૂતિ વિધાન વિષયક શાસ્ત્રમાં આવી ચિત્રાકૃતિ મૂકવાનો આદેશ કે તેના સમર્થનનો ઉલ્લેખ મળતો નથી. એટલે પ્રભુલક્ષિતના પ્રતીકરૂપે, મંગલ-ચિહ્નરૂપે કે ગચ્છની પ્રતિભા ઓળખવાના સંકેતરૂપે આ ચિત્રાકૃતિ ઘટાવી શકાય છે. અન્ય ગચ્છની ભૂતિઓમાં તે નીરખાતી નથી તે ખાસ નોંધનીય છે.

પ્રતિષ્ઠા લેખો

શત્રુંજ્યગિરિ પરના ધાતુભૂતિ લેખો જે અઘાવધિ અપ્રકટ હતા, તે કાંતિસાગરજીએ હાલમાં નોંધ્યા છે, તે સંવતક્રમાનુસાર નિમ્નોક્ત છે :

॥ सं० १४८६ वर्षे वैशाख शुदि २ सोमे श्री श्रीमाल ज्ञातीय श्रे० जोधा भार्या गरुड पु० श्रे० आलहणसिंहेन श्री अंचलगच्छेश श्री जयकीर्तिसूरीणामुपदेशेन श्री वासुपूज्य स्वामिबिंब कारितं प्रतिष्ठितं श्री संवेन ॥ श्री ॥ श्री ॥

संवत् १४९१ वर्षे माह शुदि ६ उशवंशे सा० जेसा भार्या जसमादे पुत्र सा० सोनपालेन अंचलगच्छे श्री जयकीर्तिसूरीणामुपदेशेन श्री अजितनाथबिंब कारितं प्रतिष्ठितं श्री सूरिभिः ॥

सं.....श्री श्रीवंशे सुगंधो सा० सालिग भार्या सहजलदे पु० गोविंद सुश्रावकेण भार्या .....पुत्री कुताई सहितेन श्रेयोर्थं कुंथुनाथबिंब का० प्र० विधिपक्षगच्छे श्री सूरिभिः मंडलीग्रामे ॥ श्री ॥

सं० १४९३.....उपकेशवंशे सा० हंका भार्या काजलदे पुत्र सा० पोपट.....अंचलगच्छे श्री जयकीर्तिसूरीणामुपदेशेन श्री पार्श्वनाथबिंब कारापितं प्र० श्री संवेन ॥

सं० १५०१ वर्षे फाल्गुण शुदि ३.....श्री अंचलगच्छे श्री जयकीर्तिसूरीणामुपदेशेन... गर भार्या...पद्म बिंब का० प्र० श्री सूरिभिः ।

सं० १५...वर्षे ज्येष्ठ शुदि ९ श्रीमाल ज्ञा...सुश्रावकेण श्री जयकीर्तिसूरीणामुपदेशेन श्री आदिनाथबिंब कारितं प्रतिष्ठितं श्री सूरिणा ।

॥ सं० १५०५ वर्षे माघ शुदि १० रवौ उकेशवंशे मीठडीआ सा० साईआ भार्या सिरीआदे पुत्र सा० चोला सुश्रावकेण भार्या कन्हाई तसु भ्रातृ सा० महिराज हरराज तथा भार्या भ्रातृ सा० सीरीपति प्रमुख समस्त कुटुम्बसहितेन श्री विधिपक्षगच्छपति श्री जयकेशरीसूरीणामुपदेशेन स्वश्रेयोर्थं श्री सुविधिनाथबिंब कारितं प्रतिष्ठितं च श्री संवेन आचंद्रार्क विजयताम् ॥

सं० १५५ वर्षे माघ शुदि १० रवौ उकेशवंशे सा० साईआ भार्या सिरीआदे पुत्र सा० सुदडा भार्या रंगाई सुश्राविकया पुत्र सा० सीरीपति प्रमुखसमस्त निजकुटुम्बसहितया श्री अंचलगच्छे श्री पूज्य गच्छनायक श्री श्री जयकेशरीसूरीणामुपदेशेन श्री कुंथुनाथबिंब कारितं प्रतिष्ठितं श्री संवेन । चिरं नंदतु ॥

सं० १५११ वर्षे वै० शु० २ बुधे प्राग्घाट सा० भृगुसिंहेन भार्या तासू सुत मेघा युतेन स्वश्रेयसे श्री अंचलगच्छेश श्री जयकेशरिसूरीणामुपदेशेन श्री नमिनाथबिंब कारितं प्रतिष्ठितं च ।

सं. १५२३ वर्षे मार्ग शुदि २ सोमे उपकेशज्ञातीय व्यवगोत्रे सा० मूणा भा० कुसाली पु० सा० हेमा भा० सलधू पु० हांसा सहितेन स्वश्रेयसे श्री आदिनाथबिंब कारितं प्रतिष्ठितं अंचलगच्छे भ० श्री जयकेशरिसूरिभिः शिणोश स्थाने ।

॥ संवत् १५-९ वर्षे फाल्गुण शुदि २ सोमे श्री श्रीमाल ज्ञातीय...शिवदासेन श्री कुंथुनाथबिंब कारितं श्री अंचलगच्छे श्री सिद्धांतसागरसूरीणामुपदेशेन प्रतिष्ठितं श्री संवेन ॥ मंडपमहादुर्गे ॥ शुभं भवतु ॥

“ અંચલગચ્છ દિગ્દર્શન ”

રોકડ દાતાઓનાં શુભ નામોની યાદી

રૂ. ૧૫૦૦	શ્રી મુલુડ અંચલગચ્છ જૈન સમાજ	મુલુડ
રૂ. ૧૦૦૧	શ્રી મુલુડ શ્રેતાચ્ચર મૂર્તિપૂજક જૈન સંઘ	”
*રૂ. ૫૦૦	કચ્છ-ભૂજ પૂ. સાધરીજી મહારાજશ્રી હેમપ્રભાશ્રીજીના સદુપદેશથી હા. શેઠ ભવાનજી હીરાચંદ સંઘવી (શેઠ ચુનીલાલ માણેકચંદ માટુંગાવાળા મારફત)	કચ્છ-ભૂજ
રૂ. ૨૦૦	“ શ્રી જ્ઞાનભક્તિ દાનમાળા ” ના પુસ્તકોના હિસાબમાંથી હા. બહેન શ્રી મુરબાઈ ભવાનજી વર્ધમાન	માટુંગા
*રૂ. ૧૦૧	શેઠ લક્ષ્મીચંદ સવચંદ દોશી માંડલવાળા	ઈદોર
*રૂ. ૧૦૦	માતાજી કંકુબાઈ રવજી સોળપાલ	માટુંગા
રૂ. ૩૪૦૨	કુલ	

* પુસ્તકો આપવાના.

અગાઉથી થયેલા ગ્રાહકોનાં શુભ નામોની યાદી

ક્રમ પ્રત	શુભ નામ	સ્થાન
૨૫૦	શ્રી અનંતનાથજી મહારાજ જૈન દેરાસરજી ટ્રસ્ટ	મુંબઈ
૨૦૦	શ્રી કચ્છી વીસા ઓસવાળ દેહરાવાસી જૈન સંઘ ટ્રસ્ટ	"
૧૦૦	શ્રી કચ્છ ચિઆસર વીસા ઓસવાળ જૈન મહાજન	"
૧૦૦	શ્રી જામનગર અંચલગચ્છ જૈન સંઘ	જામનગર
૯૦	શ્રી માંડલ અંચલગચ્છ જૈન સંઘ (હા. શેઠ હીરાચંદ ધરમશી-મુંબઈ)	માંડલ
૯૧	શ્રી કચ્છ-માંડવી અંચલગચ્છ જૈન સમાજ (હા. શેઠ વચ્છરાજ તથા શેઠ પ્રેમચંદ સાકરચંદ ભૂલાણી)	કચ્છ-માંડવી
૭૪	શ્રી કચ્છ-રાયણ અંચલગચ્છ જૈન સંઘ (પૂ. સાધ્વીજી મહારાજશ્રી કેસરશ્રીજીના સદ્ગુપદેશથી)	કચ્છ-રાયણ
૬૦	શ્રી હુબલી કચ્છી દસા ઓસવાળ જૈન મહાજન	હુબલી
૬૫	મલખાર કેન્દ્ર—	
૨૫	શ્રી અલપઈ જૈન સ્વે. મૂ. સંઘ	અલપઈ
૧૦	શ્રી મેઘજી માલસી	કોચીન
૫	શ્રી આણંદજી માલસી	"
૫	શ્રી ગોરધનદાસ હાથીભાઈ	"
૪	શ્રી દેવસી ભાણુજી ખોના	"
૧૬	પરચુરણ ગ્રાહકો—કોચીન, કલીકટ, કોઈમ્બટુર	
૬૫		
૫૦	શ્રી મેસર્સ ખીમજી વેલજીની કું.	મુંબઈ
૩૫	શ્રી પારોલા (ખાનદેશ) ક. દ. ઓ. જૈન મહાજન	પારોલા
૨૫	શ્રી કચ્છ કોટડી વી. ઓ. જૈન મહાજન	મુંબઈ
૨૫	શ્રી કચ્છ નારાણપુર જૈન સંઘ (હા. શેઠ પ્રેમજી નેણસી-મુંબઈ)	"
૨૫	શ્રી ભાણુજી કેશવજી ટ્રસ્ટ (હા. શેઠ પ્રેમજી ભાણુજી-મુંબઈ)	કચ્છ-ગોધરા
૨૫	કચ્છ ગોધરા વી. ઓ. જૈન ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ (હા. શેઠ કેશવજી કાનજી ઉકેડા તાલપત્રીવાલા-મુંબઈ)	"
૨૫	વૈદરાજ શ્રી ગુણચંદજી ગુલાબચંદજી	અમદાવાદ

૨૫	માતૃશ્રી રાણુબાઈ હીરજી	મુલુંડ
૨૫	શેઠ માણજી હરસી કચ્છ-આસંખીઆવાળા (હા. સૌ. બહેનશ્રી રતનબાઈ કુંવરજી)	,,
૨૫	શેઠ શામજી તેજપાલ	,,
૨૫	મેસર્સ લહેરચંદ મેધજીની કું. (રેતીવાળા)	,,
૨૫	શેઠ રવજી ખેરાજ કચ્છ-કોડાયવાળા (હા. શેઠ કુંવરજી રણુશી)	મુંબઈ
૨૫	શેઠ હરસી મેધજી દેઢીઆ	ધાટકોપર
૨૫	શેઠ કાનજી ખીમજી પીર	,,
૨૫	શેઠ લખમશી મણુશી	,,
૨૫	શેઠ નેણુસી આસુભાઈ (હા. શેઠ પ્રેમજી નરસી, મુંબઈ)	ખરગોણુ
૨૫	શેઠ હીરજી નાગજી નરેડીવાળા (હા. મેસર્સ લાલજી રવજીની કું)	મુંબઈ
૨૫	શ્રી લાલવાડી અંચલગચ્છ જૈન સંઘ (પૂ. સાધ્વીજી મહારાજ શ્રી પ્રભાશ્રીજીના સદુપદેશથી)	મુંબઈ
૨૫	માતૃશ્રી જેઠીબાઈ નરસી ગંગાજી નાગડા (પ. પૂ. આચાર્યશ્રી નેમસાગરસુરિજીના સદુપદેશથી)	માટુંગા
૨૫	શેઠ નરસી ભોજરાજ કચ્છ-સુથરીવાળા (હા. શેઠ ભવાનજી નરસી)	,,
૨૫	શ્રી ક. દ. ઓ. જૈન જ્ઞાતિની બહેનો (સામાયિક મંડળ) (હા. બહેનશ્રી ચાંપુબાઈ વેરશી)	મુંબઈ
૨૨	શ્રી ક. વી. ઓ. વર્ધાતિપવાળાં આઠ બહેનો (હા. બહેનશ્રી પાનબાઈ ગાંગજી)	મુંબઈ
૨૨	શ્રી ક. વી. ઓ. દેહરાવાસી જૈન મહાજન	કચ્છ-દુમરા
૧૬	શેઠ હરગોવિંદદાસ રામજી શાહ	મુલુંડ
૧૫	શેઠ ધનજી શામજી કચ્છ-કોટડીવાળા (હા. બહેનશ્રી મણિબાઈ)	મુંબઈ
૧૫	શેઠ જેતશી મેધજી (પટવા ચાલ)	,,
૧૫	શ્રી ગોરૂપદેવ (મુંબઈ) કચ્છી જૈન સમાજ (પૂ. સાધ્વીજી શ્રી પ્રભાશ્રીજીના સદુપદેશથી હા. ગં. સ્વ. બહેનશ્રી મુરબાઈ ભવાનજી વર્ધમાન)	,,
૧૨	શ્રી ગદગ ક. દ. ઓ. જૈન જ્ઞાતિ મહાજન	ગદગ
૧૧	શ્રી બિન્નમાલ (મારવાડ) જૈન સંઘ (હા. શેઠ સોનરાજ નવાજી, મુંબઈ)	બિન્નમાલ
૧૧	મેસર્સ પી. પોપટલાલની કું. (રેતીવાળા)	મુલુંડ
૧૧	માતૃશ્રી માનબાઈ ચાંપશી ખીમશી અગ્રણી	કચ્છ-કોઠારા
૧૦	કચ્છ-દુમરા ક. વી. ઓ. દેહરાવાસી જૈન મહાજન (હા. શેઠ રાયશી મોરારજી-મુંબઈ)	કચ્છ-દુમરા
૧૦	શેઠ લાલજી આસારીઆ કચ્છ-દુમરાવાળા	મુંબઈ
૧૦	શેઠ જેઠાભાઈ મોણુશી (લાલવાડી)	,,
૧૦	સંઘવી ચમનલાલ મોતીચંદ (માટુંગા)	,,
૧૦	વેરા વલ્લભજી રતનશી (દાદર)	,,

૧૦	ગં. સ્વ. યાઈ હંસયાઈ લીલાધર, અંધેરી (હા. શેઠ કુંવરજી શિવજી)	મુંબઈ
૧૦	શેઠ શિવજી વેલજી જેઠાભાઈ નાગડા	ખીરકીઆ
૧૦	શેઠ દેવજી દામજી ખોના	મુંબઈ
૧૦	શેઠ યુનીલાલ માણેકચંદ (માટુંગા)	"
૧૦	મેસર્સ શાંતિલાલ કરમશીની કું. (હા. શેઠ ધારશી ગણુપત કચ્છ-ભુજપુરવાળા)	રાયપુર
૧૦	મેસર્સ રતનશી ખીમજીની કું.	સાંગલી-કરાડ
૧૦	શેઠ પોપટલાલ જેતશી મોતા ગોરખડીવાળા	મુંબઈ
૧૦	વિદુષી બહેનશી પાનયાઈ ઠાકરશી	કચ્છ ગોધરા
૧૦	શેઠ પેથરાજ મેરગ	ભામનચર
૬	શ્રી જૈન શ્વેતામ્બર દેરાસરજી	વસઈ (થાણા)
૫	શેઠ લખમશી પાલજી કચ્છ-ખિદડાવાળા	મુંબઈ
૫	" ઉમરશી કાનજી ઝવેરી	મુલુંડ
૫	" મેઘજી કાનજી	"
૫	" વસનજી ભવાનજી વર્ધમાન	માટુંગા-મુંબઈ
૫	" લીલાધર ખેરાજ	"
૫	" કરમશી વરળંગ	"
૫	" લલુભાઈ મણુશી દેહીઆ (હા. શેઠ લખમશી કુંગરશી)	મુંબઈ
૫	" ઠાકરશી માણેક	"
૫	" શામજી વરળંગ	શિવ-મુંબઈ
૫	" શામજી રાજપાલ	સાંગલી
૫	" લાલજી કુરપાર કચ્છ-ત્રગડીવાળા	થાણા
૫	" મેઘજી કુરપાર	મુંબઈ
૫	" કાનજી બીયક્ષી	"
૫	" લખમશી નેણુક્ષી કચ્છ-કોડાયાવાળા	મુલુંડ
૫	" શિવજી પૂંજભાઈ કચ્છ-કોડાયાવાળા	થાણા
૫	" ધારશી કુંવરજી કચ્છ-મહાપુરવાળા	વિલેપારલે
૫	" ઉમરશી મુરજી કચ્છ-કોડારાવાળા (હા. શેઠ રાયચંદ ઉમરશી)	મુંબઈ
૪	" હંસરાજ લાલજી	મુલુંડ
૪	" ઈશ્વરલાલ નારાયણજી કચ્છ-માંડવીવાળા (હા. બહેનશી પાર્વતીબેન)	મુંબઈ

૧૩૮ પરચુરણ ગ્રાહકો

૨૧૧૭ કુલ પ્રત વેચાણુ

